

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ 1 2 3 4 5 6 7 **ТОМ 8**

А-ДІОСМА

БОРОШНОВИЯ ГІРСТКИ

ГІРСТКИ ЕМІГРАЦІЙНОЇ

ЕМІГРАЦІЇ КРАЇН ЗАРУБІЖЖЯ

КАЛІТАТА-КУЛІКИ

КАЛІТІВ-КАЛІТІВ-КАЛІТІВ

КАЛІТІВ-КАЛІТІВ

КАЛІТІВ-КАЛІТІВ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

АНТОНОВ О. К.
БАБИЧЕВ Ф. С.
(заступник голови редколегії)
БАБІЙ Б. М.
БАЖАН М. П.
(головний редактор, голова
редколегії)
БОГДАНОВ Г. О.
ГАВРИЛОВА Т. А.
ГЕРШЕНЗОН С. М.
ГІТАЛОВ О. В.
ГЛУШКОВ В. М.
ГОНЧАР О. Т.
ДЕНИСОВ А. Ф.
(відповідальний секретар, заступ-
ник головного редактора)
ДЗЕВЕРІН І. О.
ЄРШОВ І. Д.
ЄФИМЕНКО Г. Г.
КОНДУФОР Ю. Ю.
КОСТЮК П. Г.
КУДРИЦЬКИЙ А. В.
(заступник головного редактора,
заступник голови редколегії)
КУНДІЄВ Ю. І.
ЛОПУХОВ О. М.
ЛУКІНОВ І. І.
ЛЯШКО І. І.
МАЙБОРОДА Г. І.
МАРИНИЧ О. М.
МАРКЕВИЧ О. П.
МАСОЛ В. А.
МОССАКОВСЬКИЙ В. І.
МЯЛОВИЦЬКИЙ А. В.
НЕСЕН К. І.
(заступник головного редактора)
ПАЛАМАРЧУК М. М.
ПАТОН Б. Є.
ПІДСТРИГАЧ Я. С.
ПОГОРЄЛОВ О. В.
ПРОСКУРІН Є. П.
РЕМЕСЛО В. М.
РОМОДАНОВ А. П.
СИТНИК К. М.
СТРЕЛЬЧЕНКО І. І.
ТРОНЬКО П. Т.
ТРОЯН О. І.
ШАМОТА М. З.
ШИНКАРУК В. І.
ЩЕРБАК М. П.
ЮРЧУК В. І.

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ
8

ОЛЕФІНИ — ПОПЛІН

ВИДАННЯ ДРУГЕ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ
КИЇВ — 1982

ОЗ
У45

.

Е $\frac{00101-006}{M222(04) \ 78}$ 457—82 5000000000

© ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ УРЕ. 1982 р.

ОЛЕФІНИ, алкени — клас органічних сполук; ненасичені вуглеводні ряду етилену загальної формули C_nH_{2n} . За фіз. властивостями О. мало відрізняються від насичених вуглеводнів. Т-ри кипіння у них нижчі, а густ. вища, ніж у відповідних алканів з тим же числом атомів вуглецю у молекулі. Нижчі О. (від C_2H_4 до C_4H_8) — гази, до $C_{11}H_{22}$ — рідини, інші — тверді речовини. Усі О. — безбарвні, практично не розчинні у воді, обмежено розчинні у спирті, добре розчиняються у вуглеводнях і ефірах. Для О. характерні реакції приєднання і полімеризації. Застосовують у нафтохімії, для одержання пластичних мас, деяких синтетич. каучуків, кім. волокон та ін. важливих продуктів.

ОЛЕФІРЕНКО Надія Федорівна (н. 17.VI 1935, с. Гута Богуславського р-ну Київ. обл.) — новатор виробництва в радіопромисловості, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1959. Працюючи з 1961 на Київ. радіозаводі штампувальницею, досягла значних успіхів у виконанні й перевиконанні виробничих планів, узятих соціалістичних зобов'язань. О. — наставник молоді. Депутат XXIII та XXIV з'їздів КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 9—10-го скликань. Нагороджена орденом Леніна та Трудового Червоного Прапора. В. П. Печерога.

ОЛІША Юрій Карлович [19.II (3.III) 1899, Єлизаветград, тепер Кіровоград — 10.V 1960, Москва] — рос. рад. письменник. Дитячі і юнацькі роки пройшли в Одесі. В 1916—18 вчився в Новоросійському ун-ті (в Одесі). З 1922 жив у Москві. Друкуватися почав 1918. Писав повісті, новели, кіносценарії, статті. Найзначніший твір О. — роман-казка «Три товстуні» (1924; однойм. п'єсу поставлено в багатьох театрах, зокрема українських; однойм. фільм, 1967; балет — композитор В. Оранський, 1935; опера — композитор В. Рубін, 1956).

За своїм сатирич. романом «Задрість» (1927), в якому відображено зіткнення нового зі старим у роки непу, О. написав п'єсу «Змова почуттів» (1929). Автор п'єси «Список благодійців» (1931), інсценізації роману Ф. Достоєвського «Ідіот» (1958), автобіогр. книги «Жодного дня без рядка» (1961). Переклав поему Лесі Українки «В катакомбах».

Тв.: Избранные сочинения. М., 1956; Пьесы. — Статьи о театре и драматургии. М., 1968; Избранное. М., 1974; Укр. перекл.: Чобітки панські — мішки пролетарські. Х., 1921; Три товстуні. К., 1958.

Лит.: Перцов В. О. Мы живем впрямь. О творчестве Юрия Олеши. М., 1976.

ОЛІШКІВСЬКА СІЧ — організація запорізьких козаків у пониззі Дніпра на тер. володіння Кримського ханства. Після зруйнування царським військом 1709 Старої (Чортомлицької) Січі запорожці спробували заснувати Січ на р. Кам'яниці (поблизу тепер. с. Милового Бериславського р-ну Херсон. обл.). Але царський уряд, вбачаючи в Січі осередок антикріпосницької боротьби укр. народу, змусив козаків покинути цей Кіш. Тоді запорізькі козаки 1711 заснували Січ на тер. Кримського ханства в урочищі Олешки (пониззя Дніпра). Потрапивши під владу крим. феодалів, козаки повинні були сплачувати не тільки різні збори в ханський скарб, а й виконувати важкі земляні роботи на Перекопі та в ін. місцях. Хан забороняв козакам споруджувати укріплення і мати артилерію. Крим. татари часто нападали на козац. територію. Особливо тяжко позначився на становищі козацтва розрив екон. зв'язків з Україною. Прутський трактат 1711 та мирний договір між Росією і Туреччиною 1713 визначили пд. кордони цих дв. між річками Оріалю і Самарою. Так, чиня, Олешки залишилися на тер. Крим. ханства. Хан, використавши цю обставину, перешкодив козакам вивозити в Росію продукти свого г-на і привозити звідти хліб, тканини, зброю та ін. Одночасно припинився приплив селян-утікачів. Усе це підірвало саму основу існування січового козацтва, викликало масове невдоволення і посилювало прагнення повернутися на батьківщину. В 1714 козаки позбавили прибічника П. Орлика (див. Орлики) К. Гордієнка посади кошового отамана й обрали на його місце прихильника повернення козаків у Росію І. Малашевича, який звернувся до царського уряду з проханням дозволити козакам повернутися на Запоріжжя. Проте рос. уряд, не бажаючи ускладнювати взаємини з Туреччиною та її васалом крим. ханом, відмовив козакам. Далішня боротьба запорожців за повернення на батьківщину привела в травні 1728 до повстання в О. с. Козаки скинули К. Гордієнка, який перед тим повернув собі посаду кошового отамана, й рушили вгору по Дніпру до р. Підпільної. Однак лише в березні 1734 в зв'язку з наближенням рос.-тур. війни царський уряд, заінтересований у запорожцях як військ. силі, офіційно дозволив козакам заснувати на р. Підпільній т. з. Нову Січ.

Лит.: Голобуцький В. А. Запорожское казачество. К., 1957.

ОЛІШКІВСЬКІ ПІСКІ — піщаний масив, що лежить у пониззі Дніпра, біля м. Цюрупинська Херсон. обл. Утворилися внаслідок перевільювання давніх алювіальних (див. Алювій) відкладів Дніпра. Розвинені дюни до 8—15 м заввишки. Річок немає. Солоні озера. Горбисті піски закріплюють насадженнями з кримської сосни, акації. Скотарство; на зрощуваних ділянках вирощують виноград, баштанні культури, кукурудзу, рис.

ОЛІШНЯ — давньоруське поселення, розташоване, згідно з літописом, у пониззі Дніпра, на водному шляху з Царграда до Києва. Точне місцезнаходження О. невідоме. Деякі вчені називають «Олешня» пов'язують з Гілеєю (так називали лісисту місцевість у пониззі Дніпра та Ігульця давньогрец. письменники).

ОЛИВА — 1) Рослина родини маслинових. Те саме, що й маслина. 2) Олія з плодів (олив) маслини. **ОЛИВКОВЕ ДЕРЕВО**, олива — рід рослин родини маслинових. Те саме, що й маслина.

ОЛИКА — селище міського типу Ківерцівського р-ну Волин. обл. УРСР. Розташована на річці Пугилівці (прит. Пруту), за 9 км від залізнич. ст. Олика. 4,2 тис. ж. (1981). В О. — племянний з-д великої рогатої худоби, м'ясокол. буд.-орг.-ція, комбінат побутового обслуговування. Заг.-осв. школа, 2 лікарні. Будинки культури, 2 б-ки. О. відома з 1149. Серед архіт. пам'яток — замок (1564), Петропавлівський костіол (1450—1612), дзвіниця, Луцька брама (1630), костіол колегіатів (1635; арх. Я. Маліверн, Б. Моллі), церква (1784). Іл. с. 6.

ОЛИЦЬКА ПЕРШОТРАВНІВА ДЕМОНСТРАЦІЯ 1934 — масова політ. демонстрація трудящих, організована комуністами в районі містечка Олика (тепер смт Ківерцівського р-ну Волин. обл.). У ній взяли участь селяни багатьох навколишніх сіл. Під час сутички з поліцією 10 демонстрантів було поранено. Через кілька днів карателі провели в цьому районі жорстоку «пацифікацію». О. п. д. відіграла значну роль у боротьбі трудящих Зх. Волині за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною.

ОЛИШІВКА — селище міського типу Чернігівського р-ну Черніг. обл. УРСР. Розташована на р. Смолянці (прит. Десни), за 35 км від залізнич. ст. Дроздовка. 3,1 тис. ж. (1981). В О. — колгосп ім. С. М. Кірова. Середня школа, лікарня. Будинки культури, 6-ка. Виникла на поч. 16 ст.

ОЛІВ'ЄР (Oliver) Марія Роса (1898, Буенос-Айрес — 18.IV 1977) — громадська діячка Лат. Америки, аргент. письменниця. Правнича Х. Сан-Мартина. В 1936—43 — віце-голова Союзу аргент. жінок. Брала участь у створенні Аргент. ради миру (1948). З 1952 — член Всесвітньої Ради Миру (ВРМ), з 1953 — член Бюро ВРМ. Автор оповідань, а також статей, перекладів з питань нац. незалежності народів Лат. Америки і захисту нац. культури. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1957.

ОЛІВ'Є (Olivier) Лоренс (н. 22.V 1907, Доркінг, Суррей) — англ. актор і режисер театру і кіно. Закінчив Оксфордський ун-т і Центр. школу декламації й драм. мист. (1925). Грав у різних театрах Лондона і Нью-Йорка. Режисер і керівник театру «Old Vic» (1944—49, спільно з Т. Річардсоном і Дж. Барреллом), Національного театру (1963—73) та ін. Відомий як виконавець театр. ролей шекспі-

Н. Ф. Олешіренко.

М. Р. Олівер.

Л. Оліє.

рівського репертуару: Гамлет, Річард III, Генріх V, Тит Андронік, Отелло — в однойменних п'єсах. З 1929 знімається в кіно. Ролі: Хеткліфф («Грозний перевал», 1939), Нельсон («Леді Гамльтон», 1941), Мекхіт («Опера жемраків», 1953), Красс («Спартакс», 1959), Отелло («Отелло», 1965) та ін. Постанови фільмів й виконав у них гол. ролі: «Гамлет» (1944), «Річард III» (1955), «Принц та христка» (1957).

Лит.: Кино Великобританії. М., 1970.

І. О. Карєва.

ОЛІВІН (від лат. *oliva* — олива, маслина) — мінерал класу *силікатів*. Являє собою мінеральний вид змінного хім. складу ($Mg, Fe, [SiO_4]$). Сингонія ромбічна. Густ. 3,22—4,39. Твердість 6,5—7,0. Колір оливково-зелений, жовтувато-зелений, іноді безбарвний. Близько скляний. Прозорі жовтувато-зелені або зелені відміни О. наз. хризолітом. Важливий породотворюючий мінерал основних і ультраосновних *магматичних гірських порід*. Знахідки скоплення О. є на Уралі. О. одержують і штучно. Малоалюмініст О. й олівінові породи використовують у виробництві вогнетривких матеріалів, хризоліт — як дорожнєне камінь.

ОЛІГАРХІЯ (грец. *oligarchia* — влада небагатьох) — форма правління, за якої держ. влада належить невеликій групі людей, як правило, економічно наймогутніших. О. називають також саму правлячу групу. Розрізняють О. аристократичну, що існувала в багатьох рабовласницьких д-вах, у феод. містах-державках, і *олігархію фінансову* в епоху імперіалізму.

Певні ознаки олігархічної влади мали окремі античні держави Північного Причорномор'я (*Ольвія* і *Херсонес*, особливо в рим. час).

ОЛІГАРХІЯ ФІНАНСОВА — нечисленна верхня класа капіталістів, яка привласнює переважну частку *національного багатства*, панує над економікою, політикою капіталістичних країн. Панування О. ф. — одна з найхарактерніших екон. ознак імперіалізму. В руках О. ф. зосереджений наперед *фінансовий капітал*. Орг. формою панування і контролю (прямого й опосередкованого) фінанс. капіталу над економікою є фінанс.-монополістичні групи, які стали найвищою формою монополізації приватнокапіталістичної власності і об'єднують пром., банківські, страхові, торг. та ін. монополії. Гол. роль у таких групах відіграють, як правило, гігантські банки та інвестиційно-банківські фірми. Ядром сучас. О. ф., напр., в США, є близько ста сімей і сімейних кланів, серед яких найбільше багатство і владу зосредили в своїх руках Рокфеллери, Моргани, Форди, Меллони та ін. (див. *Монополії капіталістичні, Фінансові групи*).

Панування купки фінанс. магнатів над економікою, над різними класами і соціальними верствами капіталістичного суспільства здійснюється за допомогою *системи участі* (багатоступенева система залежності й контролю за допомогою

акцій), *особистої унії* та довгочасних зв'язків. С. В. Мочерний. **ОЛІГОКЛАЗ** (від грец. *oligos* — малий, незначний і *klazos* — розколювання, заломлення) — мінерал класу *силікатів*; проміжний член ізоморфного ряду (див. *Ізоморфізм у хімії, фізиці, мінералогії*) *плагіоклазів*. Являє собою ізоморфну суміш *анортиту* (10—30%) й *альбиту* (70—90%). Сингонія триклина. О. — породотворюючий мінерал гранітів, гнейсів, сієнітів, діоритів, андезитів, трахітів та ін. гірських порід. На Україні поширений у межах *Українського щита*.

ОЛІГОМЕРИ (від грец. *oligos* — малий, незначний і *meros* — частина, частка) — сполуки з молекулярною масою до 10 000 нуглецевих одиниць, при яких ще не проявляються специфічні властивості типових *полімерів*, зокрема високоеластична *деформація*. Займають проміжне положення між *мономерами* та *полімерами*; являють собою невеликі в'язкі рідини або легкоплавкі тверді речовини. Більшість методів синтезу О. засновано на реакціях, в яких забезпечується обмеження росту *макромолекул* у процесі *полімеризації* та *поліконденсації*. О. одержують також деструкцією високомолекулярних полімерів та ін. методами. Розрізняють О. реакційноздатні і не реакційноздатні. Реакційноздатні О. (напр., *алкідні смоли, епоксидні олигомери*) застосовують як зв'язуючі та *клеї*, а також у виробн. полімерних виробів і матеріалів безпосередньо у технологічному процесі формування шляхом нагрівання або введення спеціальних отверджувачів, не реакційноздатні — як *мастила*, загусники тощо. Серед природних О. біол. значення має граміцидин С, гормони гіпофізу окситоцин і вазопресин, деякі олигосахариди та ін. сполуки. Ю. П. Гетьманчук.

ОЛІГОПОЛІ ТЕОРІЇ — сучасні бурж. концепції, спрямовані на завернення лєнінської теорії монополістичного капіталізму, панування *монополій* в економіці промислово розвинутих капіталістичних країн. Ідеологи великого бізнесу (Е. Чемберлін, А. Каплан, Дж. М. Кларк, Р. Хейлбронер та ін.) намагаються довести, що капіталізм є нібито найбільш досконалою і ефективною екон. системою, в якій ліквідовано негативні сторони монополії і *конкуренції*, немає гонити за максимальним прибутком і забезпечуються інтереси всього суспільства. Термін *олігополія* вживається для опису такого типу ринкової структури г-ва, коли не одне, а кілька гігантських капіталістичних підприємств монополізують збут осн. маси продукції. Монополією при цьому прихильники О. т. наз. лише таку фірму, яка сконцентрувала в своїх руках 100% виробн. або збуту і тим самим повністю ліквідувала конкуренцію. Дослідження бурж. економістами ринкових проявів групової монополії відірвані від позаринкових факторів — відносин власності, політ., соціальних та ін., що маскує монополістичний характер олігополії. Характерною рисою імперіалізму

є практична єдність монополії і конкуренції. «Саме це з'єднання суперечних одно одному „начал“: конкуренції і монополії й істотно для імперіалізму, — підкреслював В. І. Ленін, — саме воно й підготувало крах, тобто соціалістичну революцію» (Повне збір. тв., т. 32, с. 143). С. В. Мочерний.

ОЛІГОПОЛІЯ (від грец. *oligos* — нечисленний і *politeia* — продаю) — тип ринкової структури тієї чи ін. галузі в капіталістичних країнах, коли кілька великих фірм, на відміну від *монополії* (панування однієї компанії), монополізують виробництво й збут основної маси галузевої продукції і ведуть між собою нецінову конкуренцію. Така групово монополія характерна майже для всіх галузей капіталістичного потокового масового виробн. Аподегети імперіалізму *олігополії теорією* намагаються довести, що в жодній галузі пром-сті немає неподільного панування однієї компанії і тому нібито не існує *монополічного надприбутку*. Насправді такі монополії забезпечують собі рівний монополітний прибуток не стільки за рахунок нееквівалентного обміну з ін. галузями, скільки за рахунок експлуатації робітників на підприємствах своєї «піраміди» на основі вищого рівня організації праці й виробництва. О. ґрунтується на перелеттених елементах монополії й конкуренції і посилює суперечності приватнокапіталістичної економіки.

ОЛІГОТРОФИ, *оліготрофні рослини* (від грец. *oligos* — малий, недостатній і *trophi* — їжа, живлення) — рослини, що можуть розвиватися на ґрунтах, бідних на поживні речовини. До О. належать овес, верес, пухляк, сфагнові мохи та ін. Див. також *Мезотрофи* та *Евтрофи*.

ОЛІГОФАГІЯ (від грец. *oligos* — нечисленний і *phagos* — їм, поживаю) — живлення тварин небагатьма певними видами їжі. О. властива багатьом тваринам (олігофагам) — комахам, павукам, кліщам, ракоподібним, деяким черв'якам, м'ясоїдним, рибакам, осавцям. Серед олігофагів розрізняють зерноїдних, плоїдних, трав'яних, нектаросисів, комахоїдних, рибоїдних, орнітофагів тощо. Крайній ступінь О. — *монофагія*. Олігофаги зустрічаються в усіх широтах, дуже поширені в тропічних лісах. Див. також *Поліфагія*.

ОЛІГОФРЕНІЯ (від грец. *oligos* — малий, недостатній і *phren* — розум) — група захворювань, які характеризуються природженням або набутим у ранньому дитинстві психічним недорозвиненням. Причини виникнення О.: внутрішньоматеринна травма, інтоксикації (напр., алкогольна), інфекції (сифіліс, токсоплазмоз тощо), родові травми і захворювання новонароджених (*менінгіт, енцефаліт*), розлади функцій залоз внутр. секреції (*кретинізм, мікседема*) тощо. При О. недоумкуватість часто супроводжується припадками, порушеннями статика, рухів, чутливості — наслідки осередкових уражень *головного мозку*, нерідко О. супроводжується також фізіч.

Оліва. Лупка брама. 1630.

вадами розвитку. Розрізняють 3 форми О.—*дебільність, імбецильність та ідіотія*.

ОЛІГОФРЕНЕПАЕДАГОГІКА (від *олігофренія* і *педагогіка*) — галузь дефектології, вивчає проблеми навчання і виховання, шляхи корекції вад розвитку розумово відсталіх дітей, а також питання їхньої соціальної реабілітації. Виникла на поч. 19 ст. У 2-й пол. 19 ст. для дітей з легкими формами розумової відсталості почали створювати спеціальні школи і класи. На Україні прообраз такої школи (лікувально-педагогіч. ін-т) було створено 1904 у Києві. В СРСР навчання і виховання аномальних дітей включено в заг.-держ. систему *народної освіти* (див. *Допоміжна школа*). О. здійснює пед. аналіз, класифікацію, типологію розумової відсталості дітей, визначає шляхи і засоби вивчення особливостей їхнього розвитку під впливом навчання, виховання й корекції, систему освіти і структуру освітньо-виховних закладів для них; дає наук. обґрунтування змісту освіти і трудового навчання, принципів, форм і методів побудови навч.-виховного процесу й підготовки розумово відсталіх осіб до життя та праці. Рад. О. розробляє теор. положення про умови й закономірності розвитку людської особистості в умовах захворювання центр. нервов. системи, про вирішальну роль виховання в цьому процесі. Шлях розвитку О. пов'язаний з боротьбою проти реакц. теорій *преформізму*, «стелі», *недології* та ін., які, керуючись антинаук. концепціями про фатальну зумовленість розвитку аномальної дитини негативною біологічною спадковістю, заперечують можливість виховання її та залучення до самостійної суспільно корисної праці. В СРСР теор. проблеми О. розробляють Н.-д. ін-т дефектології АПН СРСР, н.-д. ін-ти педагогіки і психології УРСР та кафедри *олігофренипедагогіки* пед. ін-тів.

Лит.: Грабров А. Н. Очерки по олигофренипедагогике. М., 1961; Основы обучения и воспитания аномальных детей. М., 1965; Основы специальной педагогики. К., 1975; Замский Х. С. История олигофренипедагогика. М., 1974.

ОЛІГОХЕТИ — клас кільчастих черв'яків. Те саме, що й *малоцетинкові черви*.

ОЛІГОЦЕНОВА ЕПОХА і **ОЛІГОЦЕНОВИЙ ВІДДІЛ**, *олігоцен* (від грец. *olíyos* — малий, незначний і *kaínos* — новий) — остання епоха палеогенового періоду кайнозойської ери та підклади, що утворилися в той час. Виділив її нім. геолог Г. Бейріх (1855). Настання після еоценової епохи (див. *Еоценова епоха* і *еоценовий відрізок*). Характеризується інтенсивними тектонічними рухами, з якими пов'язана *альпійська складчастість*. Ці рухи зумовлювали формування гірських споруд Карпат, Альп, Гімалаїв та ін., скорочення й оприснення мор. басейнів. В *олігоцені* *Тетис* розпався на окремі басейни, кліматичні умови погіршилися, зменшилася кількість тропічної флори; переважали види листопадних рослин, зокрема береза, в'яз, тополя, клен, дуб. Серед фауни мор. безхребетних найпоширені-

шими були *двостулкові молюски*, *червоногі молюски*, *форамініфери*. Дальшого розвитку набули хоботні, копінні, гризуни тощо. З'явилися перші людиноподібні мавпи. У межах України відклади *олігоцену* (гол. чин. глина й пісковики) поширені в Причорноморській западині, в Криму, Карпатах, на Українському щиті. З ними пов'язані родовища марганцевих руд (*Нікопольський марганцевий басейн*), нафти й газу, менілітових сланців, буд. матеріалів тощо.

ОЛІЗАРІ — старовинний укр. шляхетський рід, який сповнився у 16 ст. Володіли великими маєтностями на Київщині й Волині, обіймали високі урядові посади в шляхет. Польщі 16—18 ст. Прізвисько дістали від чорнобильського старости Олізарія Воляковича (рр. н. і см. невід.) — одного з організаторів *Люблінської унії* 1569. Франц Кастан О. (рр. н. і см. невід.) — магнат, коронний стольник, прихильник феод. анархії. Густав О. (3.V. 1798, Коростишів, тепер місто Житомир. обл. — 2.I. 1865, Дрезден, тепер НДР) — поміщик, губерньський предводитель дворянства Київ. губ. В 1826 був заарештований у справі «*Патрістичного товариства*».

ОЛІЗАРОВСЬКИЙ (Olizarowski) Томаш Август (1811 або 1814, с. Войславичі, тепер с. Волинське Сокальського р-ну Львів. обл. — 3.V. 1879, м. Іврі, похований в м. Монморансі поблизу Парижа) — польс. письменник, представник «*української школи*» в польській літературі. Навчався в Кременецькому ліцеї. Учасник польс. повстання 1830—31, після поразки якого до 1836 перебував у Галичині. З 1836 жив у Лондоні, Парижі, на Познанщині, в Бельгії, з 1864 — в притулку м. Іврі поблизу Парижа. Автор ліричних віршів, поем і драм. творів. Поєми «Завірюха. Українська повість» (1836), «Топір-гора. Волинська повість за місцевими легендами» (1852) — з укр. життя. Давидовус. темі присвятив драми «Рогніда» (1872), «Помста Рогніди» (1874).

ОЛІП (від лат. *oleum* — олія) — природні продукти, які добувають з насіння і плодів *олійних культур*. Складаються з повних складних *ефірів* гліцерину і насичених та ненасичених вищих одноосновних *карбонових кислот* (тригліцериди, 95—98%), *вілльних жирних кислот* (1—2%), *фосфатидів* (лецитини, кефаліни, інозитфосфатиди; 0,5—3,0%), *рослинних стеринів* (фітостерини, 0,3—0,5%) та *пигментів* (каротини, ксантофіли, хлорофіли, в незначних кількостях). Густ. О. менша 1, вони нерозчинні у воді, розчиняються в органічних розчинниках, мають специфічний запах і смак. О. є тверді — не містять летких к-т (какао-О., або *какао-масло*) і містять леткі к-ти (кокосова О.); рідкі — містять оксикислоти, не висихають і не утворюють плівки (*рицинова олія*), містять гол. чин. к-ти з одним *подвійним зв'язком* (олеїнову, ерукову) і висихають повільно (олівкова олія, що її одержують

з маслин); такі, що містять гол. чин. к-ти з трьома *подвійними зв'язками* (лінолева) і висихають швидко (ляна олія); із значною кількістю олеостеаринової к-ти зі спряженими *подвійними зв'язками*, ці О. висихають дуже швидко (тунгова олія). О. при наявності каталізаторів *гідрогенізуються*, утворюючи тверді жири (*маргарини*). Добувають О. методами пресування й екстрагування. В СРСР О. виробляє *олійно-жирова промисловість*. Більшість О. використовують як харч. продукти. Із застосувань і в техніці — гол. чин. для виготовлення *оліф*, *олійних фарб*, *олійних лаків*, *емалей*, *мила* та ін. матеріалів. О. служать також основою багатьох *мазей*, *косметичних засобів* тощо. Відходи вироб. О. — жмых і шрот — корм для с.-г. тварин. Див. також *Ефірні олії*.

Лит.: Шербаков В. Г. Биохимия и товароведение масличного сырья. М., 1969; Тютюнников Б. Н. Химия жиров. М., 1974. О. В. Стеценко.

ОЛІНА ПАЛЬМА (*Elaeis guineensis*) — дерево родини *пальмових*. Вис. до 25—30 м. Однодомна рослина. Стовбур низький, товстий, закінчується кроною з великих *пр'ястих листків*. Квітки зібрані в *одностатеві китиці*. Плоди (*кістянки*) — *оранжеві*, завбільшки із сливу, багаті на *пальмову олію* (олію м'якуша використовують в техніці, олія з насіння, т. з. *ядропальмова*, — істінна). О. п. дико росте в Екватор. Африці, культивують її у тропіч. країнах.

ОЛІЙНИЙ ЖИВОПИС — живопис фарбами, в яких сполучною речовиною є олія (ляна, часом горіхова, соняшникова та ін.) і *лаки*. Застосовується для виконання станкових творів, рідше — *настінних розписів*. Завдяки прозорості й глибокій кольорі, різноманітності тех. прийомів (багатошаровий живопис, щільне *корпусне письмо*, *лессування* на сухому чи вологому шарі) О. ж. дає великі можливості для максимального відтворення задумів художників. О. ж. відомий з 10 ст., поширився з кін. 14 — поч. 15 ст., після вдосконалення його Я. Ван-Ейком. Починаючи з 16 ст. став одним з найпоширеніших видів живопису.

Лит.: Лоханько Ф. П., Флорова Т. І. Художні матеріали. — Техніка живопису. К., 1960.

ОЛІЙНИК Борис Іллєч (п. 22.X. 1935, с. Зачепилівка, тепер Новосанжарського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. поет. Член КІРС з 1961. Закінчив Київ. ун-т (1958). Був на журналістській роботі. Дебютував у др. документальною повістю «За Сіверськими Дінцями» (1959). Перша зб. віршів — «Б'ють у крицю ковалі» (1962). У збірках віршів «Двадцятий вал» (1964, разом із першою збіркою відзначена Респ. комсомольською премією ім. М. Островського, 1964), «Вибір» (1965), «Поєзії» (1966), «Коло» (1968), «Відлуння» (1970), «На лінії тиші» (1972), «Рух» (1973), «Стою на землі» (в рос. перекл., 1973, Держ. премія СРСР, 1975), «Гора» (1975), «Істина» (1976), «Заклинання вогню» (1978), «Сива ластівка» (1979) оспівуються Комуністична партія, ратні й трудові звершення рад. людей.

Б. І. Олійник.

ОЛІЙНИК

ленінська дружба народів. У творчості О. високий громадян. пафос поєднується з ліризмом, філософською думкою. Депутат Верховної Ради УРСР 10-го скликання. Секретар правління Спілки письменників СРСР і УРСР.

Тв.: На лінії тиші. К., 1972; Істина. К., 1976; Рос. перекл. — Гоним. М., 1966; Стою на землі. М., 1977; Стіхи. М., 1977; На лінії тиші. М., 1978; В центрі круга. М., 1979. Літ.: Ільницький М. На спокій права не дано. К., 1980. А. Я. Шевченко.

ОЛІЙНИК Леонід Артемович [н. 15 (28).V.1913, с. Великі Деревичі, тепер Любарського району Житомирської області] — укр. рад. режисер, педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1973). Після закінчення Київ. театр. ін-ту (1940) працював у Луцькому укр. муз.-драм. театрі. Вистави — «Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка, «Варвари» М. Горького, «Неспокійна старість» Рахманова. З 1946 — на викладацькій роботі в Київ. ін-ті театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (з 1965 — професор).

ОЛІЙНИК Микола Якович (н. 9.ІІ.1923, с. Бинів, тепер Макарієвського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. пед. ін-т (1951). Друкується з 1939. Перша книга прози — «Волинські оповідання» (1955). Вийшли окремими виданнями: зб. оповідань «Чуєш, брате мій» (1959), «Снігоцвіт» (1964), п'єса «Оновлення» (1957), повісті «Леса» (ч. 1—2, 1957—60), «Одержима», що увійшла до книги «Дочка Прометея» (1966), присвяченої Лесі Українці, «За життя» (1962), «За красою» (1967), роман «Жилію» (кн. 1 — «Велика Глуша» — 1965; кн. 2 — «Кров за кров» — 1968). Роман «Пролог» (1975) — про революц. діяльність народників. Виступає з публіцистичними і критичними статтями. Нагороджений орденами Червоної Зірки, Слави 3-го ступеня, медалями. Тв.: Теркицький запаш живиці. К., 1980; Світлячкові роси. К., 1980; Рос. перекл. — Жилію. М., 1970; Дочка Прометея. М., 1971; Пролог. М., 1979. В. Х. Косенко.

ОЛІЙНИК Михайло Устимович [22.XI (5.XII) 1910, Одеса—11.V.1942] — укр. рад. поет, журналіст. Працював на шахтах Криворіжжя, був на комсомольській роботі, літ. працівником редакцій газет «Червоний гірник» (Кривий Ріг) та «Літературна газета» (Київ). У збірках поезії «З рудяних надр» (1932), «І так ростемо» (1934) відобразив соціалістич. будівництво, працю криворізьких шахтарів.

ОЛІЙНИК Олександр Якович (н. 25.XI.1929, Вишгород, тепер місто Київ. обл.) — укр. рад. вчений у галузі гідромеханіки і гідравліки, чл.-кор. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1972. Закінчив (1953) Київ. гідромеліоративний ін-т. З 1956 працював в Ін-ті гідрології і гідротехніки АН УРСР, 1964—71 — в Ін-ті математики АН УРСР. З 1972 працює в Інституті гідромеханіки АН УРСР (1972—81 — директор). Основні праці стосуються гідродинаміки підземних вод і рухомих об'єктів, проблем руху потоків у гідротех. спорудах,

комплексного використання й охорони водних ресурсів.

ОЛІЙНИК Олексій Прокопович [1 (14).ІІІ.1914, Іванівка, тепер с. Колгоспівка Царичанського р-ну Дніпроп. обл.—11.XI.1977, Київ] — укр. рад. скульптор, нар. художник УРСР (з 1963). Член КПРС з 1963. В 1947 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався в М. Гельмана та М. Лисенка. Твори: станкові — «Сталевар І. Невчас» (1949); «Ходак у В. І. Леніна», «Портрет Героя Соціалістичної Праці Л. Володари» (обидва — 1951), «В. І. Ленін» (1953), «Т. Шевченко» (1964), «Портрет письменника Івана Ле» (1974); пам'ятники (всі — в співавторстві) — Т. Шевченкові в Палермо в Канаді (1951), В. І. Леніну в Дніпропетровську (1957) та Харкові (1963), Д. Мануїльському (1966), Г. Петровському (1970), обидва — в Києві, С. П. Корольову в Житомирі (1971), мемор. комплекс жертвам фашизму в с. Кортелисах Волин. обл. (1980, у співавторстві). З 1947 викладав у Київ. худож. ін-ті (з 1960 — професор). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1951. Літ. див. до статей Бронза, т. 2, с. 40; Київ, т. 5, с. 124, Меморіальні споруди, т. 6, с. 448—449.

ОЛІЙНИК Степан Іванович [н. 21.ІІІ (3.IV) 1908, с. Пасицелі, тепер Балтського р-ну Одес. обл.] — укр. рад. поет-гуморист і сатирик. Член КПРС з 1952. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Одес. пед. ін-т (1934). Працював журналістом в Одесі та Києві. Перша зб. гумористичних віршів — «Моя земляки» (1947). Автор книжок сатири й гумору, у яких утверджує соціалістичну етику і мораль: «Наші знайомі» (1948, Держ. премія СРСР, 1950), «Дорога лама» (1954), «Здоровенькі були» (1958), «Карась-середиця» (1961), «Дозасідався...» (1968), «Батьки і діти» (1970), «В ім'я добра — супроти зла» (1978) та ін., зб. автобіографічних оповідань «З книги життя» (1964). Твори О. відзначаються актуальністю тематики, комізмом ситуацій, нар. гумором. Депутат Верховної Ради СРСР 6 і 7-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Тв.: Твори, т. 1—3. К., 1968; Твори, т. 1—4. К., 1978—79; Рос. перекл. — Друж з сатирою. М., 1974; Такіе, стало быть, делал М., 1976; Пути-дороги. М., 1980.

Літ.: Дузь І. М. Степан Олійник. К., 1964; Зуб І. Степан Олійник. К., 1978. О. Б. Засенко.

ОЛІЙНИЧЕНКО Галина Василівна (н. 23.II.1928, с. Градениці, тепер Біляївського р-ну Одеської обл.) — українська і російська радянська співачка (лірико-колоратурне сопрано), нар. арт. РРФСР (з 1964). У 1953 закінчила Одес. консерваторію. В 1952—55 — солістка Одес., 1955—57 — Київ. театрів опери та балету. З 1957 — у Великому театрі СРСР. Партії: Волхова, Снігуронька, Царівна-Лебідь, Марфа («Садко», «Снігуронька», «Казка про царя Салтана», «Царева наречена» Римського-Корсакова), Віолетта, Діжельда («Травіата», «Ріголетто» Верді), Ольга («Повість про справжню людину»

Прокоф'єва), Титанія («Сон літньої ночі» Бріттена). В концерт. репертуарі О. — романси, укр. нар. пісні. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

ОЛІЙНИЧУК Семен Микитович [1798, за ін. даними — 1800, с. Антонопіль, тепер Калинінського р-ну Вінн. обл.—27.VII (8.VIII) 1852, Шліссельбурзька фортеця] — укр. кріпак-вільнодумець, просвітитель-гуманіст, демократ. У 1818—24 таємно від поміщика навчався в Подільській гімназії (м. Вінниця). Живучи під чужим прізвищем, 1824—39 учителював на Правобережній Україні, потім у Білорусії. В 1839 повернувся на Україну, де його заарештували і кілька років тримали у в'язниці за втечу від поміщика. В 1845 був звільнений від кріпацтва. Автор антикріпосницького твору з історії укр. селянства «Історична розповідь про природних або корінних жителів Малоросії Задніпровської, тобто Київської, Кам'янець-Подільської і Житомир-Волинської губерній, про своє життя і буття». Під час роботи над твором у жовтні 1849 О. було заарештовано. За наказом Миколи І О., як особливо небезпечного держ. злочинця, було навчено ув'язнено в Шліссельбурзьку фортецю.

С. О. Соснович.
ОЛІЙНІ КУЛЬТУРИ — група рослин, що їх використовують для одержання жирної олії. О. к. — рослини, що містять в плодах, насінні тощо понад 15% олії. До О. к. належать одно- і багаторічні рослини різних родин: складноцвітих — соняшник, сафлор; бобових — соя, арахіс; губоцвітих — перила, дягелець; молочайних — ричина; маслинових — маслина; хрестоцвітих — рапс, гірчиця, ріпак та ін. З плодів і насіння тропічних деревних рослин — кокосової та олійної пальми, каптового дерева, воскового дерева й авокадо одержують тверді рослинні олії. Рідкі рослинні олії добувають з деревних (маслина, тунг) і трав'янистих рослин, випроштованих в країнах з помірним кліматом. Цінну олію одержують з насіння сибірського кедр, волоського горіха, мигдалю, персика, абрикосу та ін. З олійних деревних рослин найбільше значення мають маслина й тунг. У світовому землеробстві провідне місце серед О. к. належить соняшнику, бавовнику, арахісу, сої, льону, маслині, ріпачу. На Україні з О. к. випрошують: ріпачу, льон олійний, озимий ріпак, мак. До малопоширених і дикорослих О. к. належать тунг, чужа, крамбе, гвіздія, маля та ін. Ряд рослин з високим вмістом жирної олії в насінні (бавовник, льон-довгунець, конопля, коріандр, соя, кукурудза та ін.) випрошують з ін. метою, й жирна олія їх — не основний, а побічний продукт. Крім жирної олії, насіння О. к. містять порівняно багато білків, тому відходи олійницької пром-сті (макуха, шрот) є цінним білковим кормом для тварин. Літ.: Мінкевич І. А., Борковський В. Е. Масляні культури. М., 1970; Олійні та ефіроолійні культури. К., 1970. І. Г. Севаст'янов.

ОЛІЙНІ ЛАКИ — розчини плавкоутворюючих олій і природних

О. П. Олійник.

С. І. Олійник.

Г. В. Олійниченко.

або синтетичних смол в органічних розчинниках (найчастіше в уайт-спіриті). До складу О. л. входять також *сикатики*. Залежно від вмісту олії лаки поділяють на пісні, середні та жирні. Із збільшенням вмісту олії підвищується атмосферостійкість покриттів на основі О. л. Покриття наносять на вироби з дерева і металу. О. л. використовують також як зв'язуючий матеріал в емалевих фарбах (олійних емалях). Виробн. О. л. поступово скорочується у зв'язку з заміною їх алкідними лаками (див. *Алкідні смоли*), що містять менше олії й утворюють покриття з більш високими експлуатаційними властивостями.

ОЛІЙНІ ФАРБИ — фарби, виготовлені на натуральній або синтетичній оліфі. Випускаються густотергими (пастоподібними) і готовими до вживання (рідкими). О. ф. наносять на поверхню пензлем, валиком або спец. розпилювачами. Швидкість висихання О. ф. і властивості одержуваних на їхній основі покриттів залежать від типу оліфи, *тіменту*, т-ри, освітленості тощо. Висихаючи, О. ф. утворюють тверді матові або блискучі плівки, стійкі до атм. діяння. Застосовують для одержання захисних і декоративних покриттів по металу, деревині, пластиках тощо; широко використовуються у буд-ві. Велике значення мають спец. О. ф. в *олійному живописі*.

ОЛІЙНО-ЖИРОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь харчової промисловості, підприємства якої виробляють олію, маргаринову продукцію, мило, здійснюють гідрогенізацію та розщеплення жирів і пов'язаних з ними продуктів. Продукція О.-ж. п.: *олія* (соняшникова, лляна, конопляна, кукурудзяна та ін.), жири, *маргарин*, майонез, *моло*, мийні засоби на жировій основі, *стеарин*, *оліфа*, *гліцерин* та ін. Осн. сировина — насіння олійних рослин. Виробн. олії відоме з давніх часів. У дореволюц. Росії, в т. ч. й на Україні, переважало примітивне кустарне виробн. олійно-жирової продукції.

В 1913 в Росії було вироблено 538 тис. т олії, 192 тис. т мила (у перерахунок на 40%-ний вміст жирних к-т). За роки Рад. влади О.-ж. п. перетворилася на одну з важливих галузей харч. індустрії, оснащену передовою технікою, яка базується на міцній сировинній базі. Підприємства О.-ж. п. розташовані у всіх союзних республіках. В 1979 в СРСР було вироблено 2819 тис. т олії, 1273 тис. т маргаринової продукції. На Україні О.-ж. п. як самостійна фаб.-зав. галузь харчової пром-сті почала формуватися наприкінці 19 ст. У 1913 тут діяло понад 2 тис. дрібних та 92 ценові олійниці. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції О.-ж. п. на Україні, як і в усій країні, розвивалася швидкими темпами. Тільки в післявоєнний період стали до ладу потужні Кіровоградський, Слов'янський (Донец. обл.), Одеський, Харківський, Подільський, Дніпропетровський, Запорізький, Вінницький, Чернівецький олійно-жирові й жирові комбінати, Полігівський (Запоріж. обл.) оліеекстракційний

з-д та багато олійницьких з-дів. В 1979 в республіці вироблено 962 тис. т олії, 268,8 тис. т маргаринової продукції, 245,0 тис. т мила (в перерахунок на 40%-ний вміст жирних к-т), 162,9 тис. т синтетичних мийних засобів (1940 відповідно — 159 тис. т, 15,2 тис. т, 99,2 тис. т). Значно зміцніла сировинна база галузі. Збільшилися посіви олійної культури — *соняшнику*. Поліпшилось розміщення галузі, яке характеризується перш за все раціональними зв'язками її підприємств з сировинною базою, підвищенням рівня комбінатування й кооперування виробн., створенням олійно-жирових комбінатів. На підприємствах О.-ж. п. впроваджуються прогресивні технологічні процеси, зокрема прогресивний екстракційний спосіб виробн., широка механізація і автоматизація виробничих процесів, найновіші високоефективні методи рафінування та гідрогенізації олії. На Україні наук.-тех. проблеми розвитку О.-ж. п. розробляють Харківський філіал Всесоюзного н.-д. ін-ту олійно-жирової пром-сті, що входить у науково-виробниче об'єднання «Оліяжирпром», Всесоюзний н.-д. ін-т ефіроолійних культур, що входить у науково-виробниче об'єднання «Ефіролія» (Сімферополь).

ОЛІМП — найвищий гірський масив у Греції, біля берегів зат. Термаїкос Егейського м. Вис. 2917 м. Складається з кристалічних сланців та мармуроподібних вапняків. Схили круті, розчленовані ярами, вкриті вічнозеленими чагарниками й мішаними лісами. Давні греки вважали О. священною горою.

ОЛІМП («Όλυμπος») — 1) У грек. міфології священна гора в Фессалії, місце перебування Зевса та ін. богів (звідси назви «олімпійські боги», «олімпійці»). На О. боги бенкетували й розважалися. 2) Сонм олімпійських богів. 3) *Переносно*, іронічно «олімп» — місце перебування обранців; «олімпіець» — людина, яка за будь-яких обставин володіє собою, зберігає незворушний спокій.

ОЛІМПІАДА [грец. 'Ολυμπιάς ('Όλυμπιάδος)] — 1) У давніх греків 4-річний період між *Олімпійськими іграми*. В 264 до н. е. сідлійський історик Тімей запровадив літочислення за О., яке було визнане в Старод. Греції і вельос до 394 н. е. 2) У сучас. олімпійському русі 4-річний період, у перший рік якого проводяться Олімпійські ігри. Слово «олімпіада» застосовується в значенні «Олімпійські ігри». 3) Командна першість світу з шахів, яку проводить Міжнар. шахова федерація. 4) У 20—40-х рр. поширена в СРСР назва конкурсів, оглядів художньої самодіяльності, нар. творчості. 5) Змагання учнів, студентів на краще виконання певних завдань у будь-якій галузі знань.

ОЛІМПІЙСЬКИЙ КОНГРЕС — спільна відкрита нарада членів *Міжнародного олімпійського комітету*, національних олімпійських комітетів, міжнар. спорт. федерацій, *Міжнародної ради фізичного виховання і спорту* та представників прогресивної спорт. громадськості. З 1894 по 1930 бу-

ло проведено дев'ять О. к., рішення яких мали законодавчий характер для міжнар. олімпійського руху. В 1973 поновлено практику О. к., і у м. Варні (Болгарія) відбувся X, а в 1981 у м. Баден-Бадені (ФРН)—XI О. к. Осн. завданням О. к. на сучас. етапі є всебічне обговорення та пошук шляхів і засобів розв'язання проблем подальшого розвитку олімпійського руху.

Ю. М. Tenner.
ОЛІМПІЙСЬКІ ІГРИ — 1) Найдавніші й найпопулярніші в Старод. Греції свята, під час яких проводились змагання і культові церемонії на честь бога Зевса; відбувались у м. *Олімпії* з 776 до н. е. до 394 н. е. через кожні чотири роки (цей період наз. *Олімпіадою*). Спочатку змагались лише з бігу на дистанції 192,27 м. З 708 до н. е. О. і. доповнилися поєдинками борців та п'ятиборців (біг, боротьба, стрибки у довжину, метання списа і диска). Пізніше програма античних О. і. доповнилась кулачним боєм, змаганнями на колісницях, скачками, панкратіоном (поєднує кулачний бій і боротьбу). З 84-х ігор (444 до н. е.) частиною програми олімпійських змагань став конкурс мистецтв. На час проведення О. і. припинялись війни, встановлювалось священне перемир'я — екіхрія. 2) Найбільші комплексні сучасні міжнародні спортивні змагання, що проводяться з 1896 кожного високосного року влітку за принципами, правилами і положеннями, визначеними Олімпійською хартією. О. і. поновлені за пропозицією П. де Кубертена. Організуються *Міжнародним олімпійським комітетом* (МОК). З 1896 по 1980 відбулось 19 О. і. (див. табл.). Ігри VI, XII і XIII Олімпіад не відбулися через першу і другу світові війни, але порядковість їх зберігається. Ігри XXII Олімпіади (1980) були вперше проведені у столиці соціалістичної держави — Москві й відіграли значну роль у розвитку олімпійського руху, важливого фактора зміцнення миру і дружби між народами. Програма О. і., що включає не менше ніж 15 видів спорту, за 6 років до їх проведення затверджується МОК, одночасно з обранням для О. і. містом. До програми обов'язково входять змагання з легкої атлетики, гімнастики, плавання, важкої атлетики, боротьби, боксу, фехтування, веслування, велосипедного спорту, футболу, баскетболу. Програма ігор XXII Олімпіади включала змагання з 21 виду спорту (203 спорт. вправи). З 1968 оргкомітетом О. і. проводиться затверджений МОК комплекс заходів культурної програми, спрямований на пропаганду олімпійських ідеалів миру й взаєморозуміння народів засобами мистецтва. З 1924 зима частина О. і. проводиться як самостійні змагання (див. *Зимові Олімпійські ігри*). Спортсмени Росії брали участь у змаганнях IV і V Олімпіад і не досягли істотних успіхів (єдиним чемпіоном був М. О. Панін-Коломенкін, 1908, фігурне катання). Рад. спортсмени успішно дебютували на іграх XV Олімпіади і далі досягали великих успіхів на олімп. аренах

Ігри Олімпіад

Олімпіади	Рік проведення	Місце проведення
I	1896	Афіни
II	1900	Париж
III	1904	Сент-Луїс
IV	1908	Лондон
V	1912	Стокгольм
VII	1920	Антверпен
VIII	1924	Париж
IX	1928	Амстердам
X	1932	Лос-Анджелес
XI	1936	Берлін
XIV	1948	Лондон
XV	1952	Хельсінкі
XVI	1956	Мельбурн
XVII	1960	Рим
XVIII	1964	Токіо
XIX	1968	Мехіко
XX	1972	Мюнхен
XXI	1976	Монреаль
XXII	1980	Москва

Олімпійські нагороди спортсменів СРСР

Олімпіада	Медалі			
	золото	срібло	бронза	зовні
XV	22	30	19	
XVI	37	29	32	
XVII	43	29	31	
XVIII	30	31	35	
XIX	29	32	30	
XX	50	27	22	
XXI	49	41	35	
XXII	80	69	45	

Оляпка звичайна.

(див. табл. с. 9). На XXII Олімпіаді рад. спортсмени завоювали 194 медалі, з них спортсмени України — 38 золотих, 19 срібних, 18 бронзових. Всього спортсмени України завоювали на О. і. (XV—XXII) 142 золоті медалі. Див. окремі біографи. Статті про рад. спортсменів — олімпійських чемпіонів та статті про окремі види спорту. *Лит.*: Хавин Б. Н. Всє об олімпійських играх. М., 1979; Олімпійская энциклопедия. М., 1980. Ю. М. Теннер.

ОЛІМПІЯ — давньогрец. місто в Еліді (пн.-зх. частина Пелопоннесу), місце культу Зевса та проведення присвячених йому *Олімпійських ігор*. Один з худож. центрів Стародавньої Греції. Архит. ансамбль О. склався в 7—4 ст. до н. е. У 426 н. е. О. була спалена за наказом рим. імператора Феодосія II. Остаточно зруйнована землетрусами 522 та 551. З 1875 на тер. О. ведуться систематичні археол. розкопки. Перед початком сучас. Олімпійських ігор на місці старод. О. відбувається церемонія запалення олімпійського вогню, який потім доставляють до місця проведення чергових ігор.

ОЛІНГ — давньогрец. місто на п-ові Халкідіка (тепер руїни його за 50 км на Пд. від Салонік). Засн. вихідцями з м. Халкідіка на о. Евбея в період грец. колонізації 8—6 ст. до н. е. Вхпив до *Делоського союзу*. З 432 до н. е. став центром союзу халкідських міст. У 348 до н. е. цар Старод. Македонії *Філіпп II* захопив О., зруйнував його й спалив. З 1928 на тер. О. проводять археол. розкопки.

ОЛІФА (від грец. *ὀλεφα* — мазь, олія, жир) — рідка *плікоутворююча речовина*, що її одержують переробкою *олій*, *жирів* та інших органічних речовин. Прозорі рідини від жовтого до вишневого кольору. До складу О. додають *сикативи* (прискорювачі висихання) і легкі розчинники. О. добре змочують метали та дерев'яні поверхні і, висихаючи в тонкому шарі під дією кисню, внаслідок *полімеризації* олій, утворюють м'яку еластичну нерозчинну плівку. Розрізняють О. натуральну, напівнатуральну (напівсинтетичну) та синтетичну. Натуральну О. готують з висихаючих або напіввисихаючих олій, вводячи сикативи. На півнатуральну О. — на основі препаратів рослинних олій та жирів, їхніх співполімерів з поліефірами, додаючи сикативи та розчинники. Натуральних О. є кілька груп: О. на полімеризаційних оліях; О. на окисдованих (окислених) оліях та ін.; гліфталеві і пентафталеві О., що складаються з продуктів перетворення багатоатомного спирту і фталевого ангідриду з вихідною олією. Синтетичну О. одержують окисленням продуктів переробки нафти, вугілля, сланців, відходів виробн. синтетичного каучуку тощо. Застосовують О. для виготовлення і розведення *олійних фарб*, шпаклівок і для грунтування поверхні перед фарбуванням тощо. А. М. Куксин.

ОЛОВА СПЛАВИ — сплави на основі *олова*. Містять один або кілька *легуючих елементів*, найчастіше свинець, сурму, мідь, цинк,

кадмій, вісмут. Відзначаються низькою т-рою плавлення, незначною міцністю і твердістю, задовільною *корозійною стійкістю*, у деяких — добрі антифрикційні властивості (низький коеф. тертя). Розрізняють О. с. легкоплавкі (див. *Легкоплавкі сплави*), підшипникові і *припої*.

ОЛОВА СПЛУКИ — хім. сполуки, до складу яких входить *олово* в ступені окислення від —4 до +4. О. с. зі ступенями його окислення від —4 до +2 — активні відновники. З киснем олово утворює два амфотерні *оксиди* — SnO та SnO_2 , яким відповідають *гідроксиди* $\text{Sn}(\text{OH})_2$ і $\text{Sn}(\text{OH})_4$, що утворюються з кислотами *солі* типу SnCl_2 , $\text{Sn}(\text{SO}_4)_2$, а з лугами — *станіти*, наприклад, K_2SnO_3 , $\text{Na}_2[\text{Sn}(\text{OH})_4]$ і *станати* Na_2SnO_3 , $\text{K}_2[\text{Sn}(\text{OH})_6]$. При нагріванні з концентрованою соляною кислотою HCl олово утворює комплексну кислоту $\text{H}_2[\text{SnCl}_4]$ і сіль $\text{SnCl}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$, а з концентрованою азотною к-тою HNO_3 — нерозчинну метастанатну (β) к-ту H_2SnO_3 . Остання виникає також при старінні $x\text{SnO}_2 \cdot y\text{H}_2\text{O}$ (α -кислоти). Розчинну в к-тах і лугах α -станатну к-ту добувають дією лугів або к-т на відповідні солі олова (IV). При нагріванні в середовищі кисню або на повітрі олово утворює білий діоксид SnO_2 , а з галогенами — сполуки типу SnHal_4 (де $\text{Hal} = \text{F}, \text{Cl}, \text{Br}, \text{I}$), які легко гідролізуються (див. *Гідроліз*). Дещо стійкіші до гідролізу к-ти і солі типу $\text{H}_2[\text{SnCl}_6]$, $\text{Rb}_2[\text{SnBr}_6]$. З сіркою олово дає *сульфіди* SnS і SnS_2 , а з металами — *станіди* типу Na_4Sn , Nb_4Sn . Відомі отруйні олововодні SnH_4 та SnH_6 . О. с. служать протравкою при *фарбуванні* тканин, відновниками; SnS_2 (сухозлітка) входить до складу *фарб*, що імітують позолоту. Див. *Оловоорганічні сполуки*.

Ф. Д. Шевченко, А. Ф. Тищенко.
ОЛОВО (Stannum), Sn — хім. елемент IV групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва; ат. н. 50; ат. м. 118,69. Природне О. — суміш 10 стабільних ізотопів, з яких найпоширеніші ^{116}Sn , ^{118}Sn та ^{120}Sn . Із штучно одержаних ізотопів (понад 10) ^{113}Sn , ^{119}Sn та ^{125}Sn застосовують як радіоактивні індикатори. Вміст О. в земній корі $8 \cdot 10^{-3}$ % за масою, зустрічається О. гол. чин. у вигляді мінералу *каситериту* (див. *Олов'яні руди*). Сріблясто-білий, ковкий, тягучий метал з густ. 7300 кг/м^3 ; $t_{\text{пл}} 231,8^\circ \text{C}$; $t_{\text{кип}} 2270^\circ \text{C}$. Відомо три алотропні форми: β -О., або біле О., з тетрагональною структурою та парамагнітними властивостями, стійке у межах т-р $13,2\text{—}161^\circ \text{C}$; γ -О., або крихке О., з ромбічною структурою, стійке у межах т-р $161\text{—}231,8^\circ \text{C}$; α -О., або сіре О., з кубічною структурою і діамантними властивостями, стійке при т-рі, нижчій за $13,2^\circ \text{C}$, порошок без металевого блиску, *напівпровідник*. Біле О. при наявності домішок α -О. і при т-рі $\sim 33^\circ \text{C}$ швидко переходить у сіре, змінюючи колір, густину, твердість та різко збільшуючись в об'ємі на 25,6%. При цьому воно розсипається на порошок («олов'яна чума»); таке О. пере-

творюють на β -О. переплавленням. За звичайних умов О. стійке до кисню і добре зберігається на повітрі, повільно розчиняється в розбавлених к-тах і лугах (див. також *Олова сполуки*, *Оловоорганічні сполуки*). Добувають О., відновлюючи *каситерит* вугіллям в електро- або полуметалевих печах, а також як вторинний метал з відходів білої бляхи, брухту О. тощо. О. застосовують у виробн. білої бляхи (для консервної пром-сті), *припоїв*, *бронзи*, друкарських підшипникових та надпровідних сплавів (див. *Олова сплави*) тощо.

Ф. Д. Шевченко, А. Ф. Тищенко.
ОЛОВООРГАНІЧНІ СПЛУКИ — *металоорганічні сполуки*, що містять у молекулах зв'язок олово — вуглець ($\text{Sn} - \text{C}$). О. с. — рідини або кристалічні речовини, розчиняються в органічних розчинниках і не розчиняються у воді. Більшість О. с. — токсичні. Зв'язок в О. с. розщеплюється під дією к-т і галогенів. Відомі кисневі похідні О. с., сульфіді, гідриди, сполуки із зв'язком олово — олово та олово — метал. Одержують О. с. взаємодією *магніюорганічних сполук* з галогенідами олова, а також дією галогеналканів на олово або його сплави з натрієм і магнієм. Застосовують О. с. у пром-сті як *стабілізатори* полівінілхлориду, антиоксиданти каучуків, *каталізатори* утворення поліуретанів, як *фунгіциди* та антисептики, використовують в органічному синтезі тощо. В. П. Кухар.

ОЛОВ'ЯНИЙ КАМІНЬ — мінерал класу оксидів і гідроксидів. Те саме, що й *каситерит*.

ОЛОВ'ЯНИЙ КОЛЧЕДАН — мінерал класу сульфідів та їхніх аналогів. Те саме, що й *станін*.

ОЛОВ'ЯНІ РУДИ — мінеральні утворення з вмістом олова в кількостях, при яких його доцільно вилучати за сучасного рівня розвитку техніки й економіки. В природі відомо понад 15 мінералів, до складу яких входить олово. З них пром. значення мають *каситерит* (вміст олова до 78,8%), меншою мірою *станін* (до 27,6%). Як домішки О. р. містять вольфрам, цинк, титан, марганець, цирконій, ніобій, тантал та ін. Осн. пром. типами О. р. є *каситерито-кварцові* та *каситерито-сульфідні руди*, оловоносні піски (розсипища) та оловоносні *пегматити*. В СРСР пром. родовища О. р. є в РРФСР (Примор'я, Сибір), Серед. Азії; за кордоном — у Болівії, Таїланді, Індонезії, Малайзії, Бразилії та ін. На Україні рудопроєви *каситериту* відомі в межах *Українського щита*. О. І. Заричківський.

ОЛОМОУЦЬ — місто в центр. частині Чехословаччини, в Чеській Соціалістичній Республіці, в Пн.-Моравській обл. Розташований на р. Мораві. Вузол з-ць і автошляхів. 98 тис. ж. (1976). Виплавка сталі, с.-г. машинобудування, виробн. пром. устаткування для харч. пром-сті. Хім., буд. матеріалів, поліграф., фарм. і харч. пром-сть. Ун-т. Архит. пам'ятки 12—17 ст. О. виник в 11 ст. Місто-заповідник ЧССР.

ОЛЯЛІН Микола Володимирович (н. 22.V 1941, с. Опіхаліно, тепер Кубіно-Озерського р-ну Волог.

обл.) — укр. рад. кіноактор, нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1961. В 1964 закінчив Ленінгр. ін-т театру, музики й кінематографії. В 1964—68 працював у Краснояр. Тююгу, з 1968 — актор Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. Довженка. В кіно знімався з 1965. Серед ролей — капітан Цветаєв («Визволення», 1970—72), Крапілін («Біг», 1970), Середенко («Дума про Британку», 1969), Топорков («Назад дороги немає», 1970), Мержинський («Іду до тебе», 1971), три останні — на кіностудії ім. О. Довженка; комісар Селіванов («Обов'язок», 1978), Павловський («Відплата», 1980) та ін. Респ. комсомольська премія ім. М. Острозького, 1972.

ОЛЯПКА, водяний горобець (*Cinclus*) — рід птахів ряду *горобцевидних*. Тіло (довж. 17—20 см, маса 50—70 г) масивне, ноги довгі, хвіст короткий. Оперення шльоне (як у качок), темно-бурого забарвлення, спина, поперек, надхвістя сірі, горло і груди білі. Живуть О. по берегах річок і струмків переважно в гірській місцевості. Корм (переважно водяні безхребетні) добувають під водою. Гнізда мостять в шлінах берегів, серед каміння поблизу води тощо. Кладку з 4—7 білих з крапками яєць насиджує самка. 5 видів, поширених в Європі, Азії, на Зх., Пн. і Пд. Америки, у Пн.-Зх. Африці. В СРСР — 2 види, з них в УРСР — 1 вид: О. звичайна (*C. cinclus*).

ОЛЬБЕРС (Olbers) Генріх Вільгельм (11.X. 1758, Арберген, поблизу Бремена — 2.III 1840, Бремен) — нім. астроном і лікар. Член Лондон. королівського астр.-т.а (з 1804), член франц. АН (з 1810). Вивчав медицину в Геттінгенському ун-ті. О. відкрив сім комет (одну з них, відкрити 1815, названо його ім'ям). Висловив припущення про відштовхуючу силу Сонця як про причину появи хвостів у комет. У 1802 за обчисленням К. Ф. Гауса О. виявив Цереру, загублену незабаром після її відкриття. У цьому ж році відкрив *Палладу*, а в 1807 — *Весту*. Сформулював гіпотезу про походження *малих планет* внаслідок вибуху великої планети між орбітами Марса та Юпітера. У 1826 висловив думку про поглинання світла в міжзоряному середовищі та сформулював т.з. фотометричний парадокс (див. *Космологічний парадокс*).

ОЛЬБОРГ — місто на Пн. Данії, адм. ц. амту Ольборг. Розташовані на Пн. п-ова Ютландія, на березі Лім-фіорду. Значний мор. порт, аеропорт, вузол з-дв. 155 тис. ж. (1974). Суднобудівна, хім., цем., текст., харч. (у т.ч. виробн. шпирту та олії) пром-сть. База мор. рибальства. Відомий з 11 ст.

ОЛЬБРАХТ (Olbracht) Іван (справж. ім'я та прізвище — Камілі Земан; б.1. 1882, Семілі, тепер Східно-Чеської обл. — 30.XII 1952, Прага) — чес. письменник і громад. діяч, нар. письменник ЧССР (1946). Син А. Сташека. З 1909 співробітничав у соціал-демократичній пресі, 1920—29 редагував газ. «*Руде право*» («Червоне право»). Перші твори — зб. оповідань

«Про злих відлюдників» (1913), роман «Тюрма найтемніша» (1916) — пройняті критичним ставленням О. до бурж. суспільства. В 1920 перебував у Рад. Росії. Кн. репортажів «Картина сучасної Росії» (1920—21) — розповідь про перемогу соціалістичної революції в Росії. Був одним із засн. Компартії Чехословаччини (1921). В роки 2-ї світової війни — учасник Руху Опору. О. — один із засн. ідейних засад соціалістич. реалізму в чес. літ. В романі «Анна-пролетарка» (1928) показав зростання революц. настроїв. Збірник нарисів і оповідань «Земля без імені» (1932), «Гори й століття» (1935), «Голет у долині» (1937) та ін. — про життя укр. народу на Закарпатті. У романі «Микола Шугай, розбійник» (1933) відобразив боротьбу закарп. нар. месників проти гнобителів, широко використав документальний матеріал, укр. фольклор. Серед творів 40-х рр.: «Із старих літописів» (1940) — розповідь про минуле Чехії, роман «Загарбник» (1947). Переклав (1921) «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, твори Т. Маєна, С. Цвейга та ін. Тв.: Укр. перекл. — Анна-пролетарка. К., 1955; Микола Шугай, розбійник. Львів, 1960; Сумні очі Ганни Караджичевої. Ужгород, 1973; Р.с. перекл. — Избранное. М., 1956; Путешествие за познанием. Страна Советов 1920 года. М., 1967; [Твори]. В кн.: Майерова М. Ольбрахт И. Избранное. М., 1973.

ОЛЬБРАХТ П. А. Іван Ольбрахт. В кн.: Очерки истории чешской литературы XIX—XX веков. М., 1963; Копистанський Н. Х. Іван Ольбрахт. В кн.: Сучасні письменники Чехословаччини. К., 1963. В. А. Моторний.

ОЛЬВІЯ, Борисфен — давньогрец. д-ва в Нижньому Побужжі, що існувала з 6 ст. до н.е. до 4 ст. н.е. Політ. і екон. центром її було одностайне місто на правому березі Бузького лиману. Залишки міста — біля с. Парутинського Очаківського р-ну Микол. обл. О. заснували переселенці з Милета та ін. іонійських центрів. Основою г-ва О. були землеробство, скотарство, рибальство, виноградарство. В місті розвивалися ремесла (металообробне, гончарське, деревообробне, кам'яряське тощо). В обмін на ремісничі вироби й товари, імпортовані з ін. давньогрец. центрів, ольвійські купці одержували від навколишніх племен (*скіфів, сарматів* та ін.) зерно, худобу, вовну, а також рабів, яких продавали на ринках метрополії. О. була рабовласницькою республікою (див. *Поліс*). У 331 до н.е. місто витримало облогу війська Зопіріона — одного з полководців *Александра Македонського* (див. *Зопіріона похід на скіфи*). У 2—1 ст. до н.е. О. деякий час була під зверхністю Скіфської д-ви, потім — понтійського царя *Митридата VI Великого*. В серед. 1 ст. до н.е. О. зруйнували *гетти*. В 1 ст. н.е. місто було частково відбудовано. В складі населення О. того періоду значно збільшився негрецький, гол. чин. сарматський, прошарок. З серед. 2 до серед. 3 ст. н.е. в місті перебувала римська залога. В умовах заг. кризи рабовласницької системи О. як і більшість ін. античних держав *Північного*

Причорномор'я, в 4 ст. перестала існувати. Руїни О. вітчини. вчені відкрили в кін. 18 ст. Систематичні розкопки проводяться з поч. 20 ст. (під керівництвом Б. В. Фармаковського, Л. М. Славіна та ін. археологів). Тер. городища і некрополя О. з 1920 є держ. заповідником, що тепер перебуває у віданні *Археологічного інституту АН УРСР*. Матеріали з розкопок О. зберігаються в *Ермітажі, Історичному музеї в Москві, Історичному музеї УРСР, Одеському археологічному музеї, Миколаївському і Херсонському краєзнавчих музеях*, а також у ряді музеїв Зх. Європи та Америки. Літ. див. на окремому аркуші, т. 7, с. 432—433.

Ольга (Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвия. СПб., 1887; Фармаковский Б. Ольвия. М., 1915; Славін Л. М. Здесь был город Ольвия. К., 1967; Надписи Ольвии. Л., 1968; Крайчик С. Д. Жилые ансамбли древней Ольвии. IV—II вв. до н.э. К., 1971; Козуб Ю. І. Некрополь Ольвии V—IV ст. до н.э. К., 1974; Парович-Пешчан М. Некрополь Ольвианцистического времени. К., 1974; Ольвия. (Статьи и публикации об археологических исследованиях). К., 1975; Русева А. С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. К., 1979.

ОЛЬГА (після хрещення — Єлена; бл. 890—969) — велика княгиня київська (945—957), дружина князя *Ігоря*. Походила з Пскова. Після *древлянського повстання 945*, під час якого повстали вбили її чоловіка, О. жорстоко розправилася з древлянами. Управляла Руссю в роки неповноліття свого сина *Святослава Ігоровича* і значною мірою пізніше, оскільки *Святослав* майже все життя провів у походах. Побожуючись нових нар. повстань, О. регламентувала стягування данини; встановила її розмір і пункти збирання. Прагнувши зміцнити торг. і політ. зв'язки з Візантією, О. (за рос. джерелами — 955, за візант. — 957) їздила до Константинополя. Перед поїздом або в Константинополі прийняла християнство. Мала також політ. зв'язки з нім. королем *Оттоном I*, з яким обмінювалася посольствами. Канонізована рус. православною церквою.

ОЛЬГЕРД, Альгірдас (бл. 1296 — травень 1377) — великий князь литовський 1345—77. Син *Гедиміна*. Правив разом з своїм молодшим братом *Кейстутасом*. Розширив володіння *Великого князівства Литовського* за рахунок пд.-зх. і зх. руських земель. Боровся проти *Тевтонського ордену* і *Золотої орди*. В Києві посадив удільним князем свого сина *Володимира*. Вів тривалу боротьбу проти Польщі за Волинську землю, внаслідок чого до Литви 1377 було приєднано *Берестейський, Володимирський і Луцький уділи*. Здійснив три походи на Москву (1368, 1370, 1372), що були невдачливими.

ОЛЬГІНКА — селище міського типу Волноваського р-ну Донец. обл. УРСР, за 2 км від залізнич. ст. Великоанадоль. 4,3 тис. ж. (1981). В О. — цех *Ждановського з-ду буд. матеріалів*, контейнерний цех Волноваського вагонного депо, дільниця Волноваського з-ду буд.

М. В. Олялін.

І. Ольбрахт.

ОЛЬГІН

С. Ф. Ольденбург.

М. С. Ольмінський.

Ольмівський. Загальний вигляд рослини та квітки.

матеріалів, комбікормовий та консервний з-ди, міжгосподарське птахоінкубаторне підприємство, міжгосподарська буд. орг-ція. Заг.-осв. школа, філіал Докучаєвської муз. школи, фельдшерсько-акушерський пункт. Будинок культури, 2 б-ки. О. засн. 1779, с-ще міськ. типу — з 1938.

ОЛЬГІН — місто на Пн. Сх. Куби, адм. ц. провінції Ольгін. Вул. автошляхів, залізнична станція. 158 тис. ж. (1976). Великий з-д по виробі. тростиннозбиральних комбайнів, збудований з допомогою СРСР. Підприємства цем., деревообр., текст., шкіряно-взут., харч. (у т. ч. тютюнової) пром-сті. Місто засн. 1720.

ОЛЬГОВИЧІ — давньоруська князівська династія нащадків чернігівського і новгород-сіверського князя *Олега Святославича* (п. 1115). О. вели боротьбу за великокнязівську владу проти Мономаховичів, часто використовуючи для цього *полівці*. Великими князями були *Всеволод II Ольгович* (п. 1146), його син *Святослав Всеволодович* (п. 1194) і онук *Всеволод Святославич Чермний* (п. 1212). Найвідоміший з О. — онук *Олега Святославича*, герой «Слова о полку Ігоревім» князь *Ігор Святославич*.

ОЛЬДЕНБУРГ Сергій Федорович [14 (26).IX 1863, с. Бяніно, тепер Чернісільського р-ну Читин. обл. — 28.II 1934, Ленінград] — рос. рад. сходознавець, акад. Петерб. АН (з 1900; пізніше — АН СРСР), акад. АН УРСР (з 1925). Закінчив Петерб. ун-т (1885), професор цього ун-ту (з 1894). Директор Ін-ту сходознавства АН СРСР (1930—34). Автор праць з історії, мистецтва, фольклору, етнографії, археології: «Буддйські легенди і буддизм» (1896), «Матеріали з буддйської іконографії» (1901—14), «Буддйське мистецтво в Індії, Тибеті та Монголії» (1902). Написав розвідки про «Махабхарату», про книгу «Тисяча і одна ніч», Калідасу та ін. Був організатором і одним із авторів видання монументальної серії «Буддйська бібліотека» (1897—1936).

ОЛЬДЕНБУРГ — місто на Пн. Зх. ФРН, в землі Нижня Саксонія. Розташований на р. Гунте (притока р. Везера) і каналі Гунте — Емс. Вул. з-ць і автошляхів. 135 тис. ж. (1976). Підприємства с.-г. машинобудування, електротех., деревообр., скляної, текст. і харч. пром-сті. Адм. академія, пед. і політех. ін-ти. Бот. сад.

ОЛЬДЕРОГГЕ Дмитро Олексійович [п. 23.IV (6.V) 1903, Вільно, тепер Вільнюс] — рос. рад. етнограф, історик і мовознавець, чл.-кор. АН СРСР (з 1960), член багатьох зарубіжних академій. Один із засновників рад. африканістики. Закінчив Ленінгр. ун-т (1925), професор і завідувач кафедри африканістики цього ун-ту (з 1945). З 1947 — завідувач сектором Африки Ін-ту етнографії АН СРСР. Осн. праці: «Походження народів Центрального Судану» (1952), «Мова хауса» (1954), «Старожитності Беніну» (т. 1—3, 1953—57), «Західний Судан у XV—XIX ст.» (1960), «Мови й пісенність народів Африки» (1963), «Негритянське

мистецтво» (1969), «Колоніальне суспільство» (1973) та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Ю. М. Ільїн.

ОЛЬМІНСЬКИЙ Михайло Степанович [справж. прізвище — *Александров*; 3 (15).X 1863, Воронеж — 8.V 1933, Москва] — професійний революціонер, рад. парт. діяч, публіцист, літ. критик. Член Комуністичної партії з 1898. Н. в сім'ї дрібного чиновника. В 1883, навчаючись у Петерб. ун-ті, почав революц. діяльність. Деякий час примикав до народовольців (див. *Народництво*), підтримував зв'язки з *Благослава групою*. В 1894 заарештований, 1898—1903 — на заслання в Сибір, 1904—05 — в еміграції в Швейцарії. Працював під керівництвом В. І. Леніна в редакції більшовицьких газет «Вперед» і «Пролетарий». Після повернення 1905 в Росію — член редакцій ряду більшовицьких газет і журналів, вів парт. роботу в Баку, Петербурзі, Саратові, Москві. Після Лютневої революції 1917 — редактор моск. більшовицької газ. «Соціал-демократ», член Рос. бюро ЦК РСДРП(б), Моск. к-ту РСДРП(б). Активний учасник боротьби за владу Рад у Москві. В 1918—20 — член редколегії «Правди». В 1920—28 — голова *Істпарти*. Очолював Т-во старих більшовиків. Засновник і редактор журн. «Пролетарська революція». З 1928 — член дирекції Ін-ту В. І. Леніна. Автор книг і статей з історії партії, літ.-критичних і публіцистичних праць, спогадів. Похований у Москві біля Кремльської стіни. Г. Г. Голубова.

ОЛЬОКМА — ріка в Сх. Сибіру, в межах Читин. і Амурс. областей РРФСР та Якут. АРСР, права притока Лени. Довж. 1436 км, площа бас. 210 тис. км². Бере початок на пн. схилах Ольюминського Становика. У верх. та серед. течії має гірський характер, порожиста. Живлення мішане, переважно дощове й снігове. Замерзає в жовтні, скресає в травні. Влітку характерні наводни. О. спливає від гирла р. Тунгир, судноплавна від с. Єноки до гирла.

ОЛЬСТЕР — історична область на Пн. о. Ірландія. В 3 ст. тут виникла ранньофеод. д-ва. В 13 ст. О. захопила Англія. В 1537—40, 1565—67, 1594—1603, 1641—52 в О. відбулися англійські повстання. В 1608—10 тут засновано англошотл. колонію і поселено 150 тис. протестантів. Населення О. брало участь у повстанні «Об'єднаних ірландців» 1798. Намагаючись протидіяти ірл. нац.-визвольному рухові, брит. колонізатори вдавалися до розпалення реліг. ворожнечі і розколу трудящих католиків і протестантів. Внаслідок політ. криз 1886 і 1893, пов'язаних з кампанією за *гомуль*, в О. 1898 виникла крайньо права Юніоністська партія, що обстоювала непорушність англо-ірл. унії 1801. В 1912—14 юніоністи вчинили заколот проти англ. уряду, що зумовило поділ Ірландії 1921 (див. *Англо-ірландський договір 1921*). 6 графств О. залишилися в складі Великобританії (див. *Північна Ірландія*), 3 — увійшли до складу пров. Ольстер Ірл. вільної д-ви

(з 1949 — Ірл. Республіка). В пресі Ольстером іноді називають Пн. Ірландію.

ОЛЬХІВКА, Вільхівка — річка у Ворошиловгр. обл. УРСР, права притока Лугані (бас. Сіверського Дінця). Довж. 83 км, площа бас. 814 км². Бере початок на Донецькому кряжі. На О. споруджено шлюз-регулятор. Використовують для зрошування і водопостачання. На О. — м. *Лутугине*, при впадінні О. в р. Лугань — м. *Ворошиловград*.

ОЛЬХОВА ГОВТВА, Вільхова Говтва — річка в Полтав. обл. УРСР, ліва притока Говтва (бас. Дніпра). Довж. 86 км, площа бас. 790 км². Живлення переважно снігове й дощове. Використовують для зрошування.

ОЛЬХОВАТКА — селище міського типу, підпорядковане Єнакіївській міськраді Донец. обл. УРСР. Розташована на річці Буланній і Вільхівці, за 10 км від залізнич. ст. Нікішине. 4,6 тис. ж. (1981). В О. — шахта «Ольховатська», 3 заг.-осв. школи, 3 мед. пункти. Будинок культури, 2 б-ки. Виникла у 1-й пол. 18 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

ОЛЬХОВИКОВ Микола Леонідович (н. 7.IX 1922, м. Таганрог) — рос. рад. артист цирку, жонглер на коні, акробат, нар. арт. СРСР (з 1980). В цирку — з 1929. У трупі свого батька Л. С. Ольховикова був еквілібристом, паїзником, жокеєм, акробатом. Як кінний жонглер працював з кін. 30-х рр. У 1971 створив кінно-акробатичний аттракціон «Російська трійка». Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ОЛЬХОН — найбільший острів на о. Байкал, в межах Ірк. обл. РРФСР. Пл. майже 730 км². Гористий (найвища точка 1276 м). Складається з гранітів, гнейсів, мармурів, кварцитів. На Пн. острову — модринова тайга, на Пд. — степ. Характерні пн.-зх. вітри великої сили (сарма). На О. — с-ще міськ. типу Хужир.

ОЛЬШАНЦЬКИЙ Олександр Мойсейович [6 (18).V 1887, Одеса — 20.XII 1953, Київ] — укр. рад. акушер-гінеколог, засл. діяч науки УРСР (з 1946). Член КПРС з 1931. Закінчив Одес. мед. ін-т (1923). В 1925—36 працював у Кременчуцькому виробничому мед. вузі, 1938—41 — професор 2-го Київ. мед. ін-ту, а з 1941 — Київ. мед. ін-ту. Праці О. присвячені питанням *кесаревого розтину*, абортів, знеболювання родів, туберкульозу жіночої статевий сфери тощо.

ОЛЬШАНСЬКЕ — селище міського типу Миколаївського р-ну Микола. обл. УРСР. Розташоване на правому березі Пд. Бугу, за 7 км від залізнич. ст. Ясна Зоря. 5,3 тис. ж. (1981). В О. — з-ди; цем., буд. матеріалів (кам. кар'єр), залізобетонних виробів, міжкол. гідролізно-дріжджовий. Заг.-осв. та музична школи, лікарня, 6-ка. О. засн. 1957, назване на честь Героя Рад. Союзу К. Ф. Ольшанського; с-ще міськ. типу — з 1968. **ОЛЬШАНСЬКИЙ** Костянтин Федорович [8 (21).V 1915, ст. Приколне, тепер смт Великобурлуцького р-ну Харків. обл. — 27.III 1944, Миколаїв] — рад. військо-

вслужбовець, старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Член Комуністичної партії з 1942. Н. в робітничій сім'ї. З 1936 — у рад. ВМФ. Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 під командуванням О. здійснив *Миколаївську десантну операцію 1944*. В ході цієї операції був смертельно поранений.

ОЛЬШАНСЬКИЙ Михайло (1863, Львів — 25.I 1908, Чернівці) — польс. та укр. актор, режисер, співак (тенор). Сценічну діяльність почав 1879 у трупі А. Каттнера. В 1881—88 — оперетковий співак і драм. актор польс. трупі Г. Лясоцького, укр.-польс. трупі О. Бачицького, 1892—94, 1900—01 — польс. міського театру у Львові, 1902—04 — Нар. театрів у Кракові та Львові. В 1889—92, 1894—1900, 1905—08 — актор і режисер (1897 — один з директорів) *Театру товариства «Руська бесіда»*. Ролі: Маюфес («Хазяїн» Карпенка-Карого), Вольф Зільбергліц («Учитель» Франка), Добчинський («Ревізор» Гоголя), Аким («Влада темряви» Л. Толстого), Безсеменов («Міщани» М. Горького), Ленюк («Хата за селом» за Крашевського), Мендерс («Примари» Ібсена), Паскінат («Романтики» Ростана). Партії: Коко («Мікадо» Сулівана), Вакула («Різдвяна ніч» Лисенка), Дземба («Галька» Моношкі), Гаспар («Корнелівський дзвон» Планкетта) та ін.

Р. Я. Пилипчук.

ОЛЬШАНСЬКИЙ Михайло Олександрович [н. 10 (23).X 1908, с. Сарни, тепер місто Ровен. обл.] — рад. селекціонер, дійсний член ВАСГНІЛ (з 1948), її президент (1962—65). Член КПРС з 1932. У 1928 закінчив Маслівський ін-т селекції і насінництва ім. К. А. Тімірязєва (с. Маслівка Миронівського р-ну Київ. обл.). Працював у Всесоюзному селекційно-генетичному ін-ті в Одесі (1928—41 і 1945—51), 1942—45 — директор Куйбишевського с.-г. ін-ту. В 1960—62 — міністр с. г. СРСР. Праці з селекції с.-г. культур, а також з теорії селекції. Делегат XXII з'їзду КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6-го скликання. Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1941, 1951.

ОЛЬШАНСЬКИЙ ЦЕМЕНТНИЙ ЗАВОД імені XXV з'їзду КПРС — підприємство промисловості будівельних матеріалів. Розташований поблизу смт Ольшевського Микола. обл. Першу чергу з-ду введено в дію в травні 1968, другу — у грудні 1968. Проектна потужність — 1100 тис. т клинкеру та 1266 тис. т цементу за рік. З-д випускає цемент п'яти марок: ШПЦ 300, ШПЦ 400, ПЦ 400, ПЦ 500, ПЦ 550. На підприємстві встановлено високопродуктивне устаткування — обертівні печі, цементні, сировинні й стрижневі млини. На О. ц. з. вперше в СРСР застосовано технологічну схему приготування шлему з коректуванням у потоці. Вироби цементу повністю механізовані й автоматизовані.

М. М. Татюш.

ОЛЬШЕВСКА Галина Сергіївна (29.XI 1898, с. Будилівка, тепер Радомисльського р-ну Житомир. обл. — 7.XI 1972, Чернівці) — укр.

рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1957). Член КПРС з 1951. Сценічну діяльність почала 1915 в укр. трупі М. М. Рудикова в Житомирі, потім виступала в різних пересувних укр. театрах. В 1941—43 — в Краснодар. укр. театрі, 1944—46 — Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. В 1930—41 і 1946—72 — актриса Черніг. укр. муз.-драм. театру ім. Т. Г. Шевченка. Ролі: Ганна («Безталанна» Карпенка-Карого), Устя Шурай («Ой не ходи, Грицю, та й на вечоринці» Старицького), Варвара («Богдан Хмельницький» Корнячука), Кабаніха («Гроза» О. Островського), Леді Мільфорд («Підступність і кохання» Шіллера) та ін. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ОЛЬШЕВСЬКИЙ (Olzewski) Кароль Станіслав (29.I 1846, Бронішув — 24.III 1915, Краків) — польс. фізик і хімік, член Краківської АН (з 1888). Закінчив Гейдельберзький ун-т (1872), з 1876 — професор Краківського ун-ту. Спільно з фізиком З. Ф. Вроблевським вперше (1883) одержав зріджений кисень, 1895 — рідкий аргон. Згодом одержав зріджені азот, оксид вуглецю, а також хлор, етан тощо. О. досяг зрідження водню, але не зміг зберегти рідину; визначив критичну точку водню.

ОЛЬШЕВСЬКИЙ Мартин (рр. н. і см. невід.) — укр. ливарник 19 ст. З його робіт відомі дзвони з м. Жохова (1824), з сіл Свільчі (1832) та Красного (1834 і 1835) — на Перемишлянщині, дзвін з с. Перемішляниці на Львівщині (1851). Використовував амперні (див. Ампер) та близькі до народних елементи.

ОЛЬШТИН — місто на Пн. Польщі, адм. ц. Ольштинського воєводства. Розташований на р. Лінні. Вузол з-дів і автошляхів. 129 тис. ж. (1977). Працюють найбільший в країні шинний з-д, підприємства маш.-буд., деревообр., меблевої, харч. пром.-сті. Вища с.-г. школа. Музей. 2 театри. В місті зберігся старовинний замок (14 ст.), в якому деякий час жив Миколай Коперник. О. засн. в 13 ст.

ОМ (Ohm) Георг Сімон (16.III 1787, Ерланген — 7.VII 1854, Мюнхен) — нім. фізик. Навчався в Ерлангенському ун-ті (1805—06); не закінчивши його, підготував докторську дисертацію, яку захистив 1811 в Ерлангені. Викаладав у гімназіях Бамберга і Кельна. Професор Юриберзької політех. школи (з 1833) і Мюнхенського ун-ту (з 1849). Наук. праці з електрики, акустики, оптики і кристалооптики. Зокрема, встановив (1826) осн. закон електр. струму (див. Ома закон), довів (1843), що найпростіше слухове відчуття спричиняється лише гармонічними коливаннями, на які вухо розкладає складні звуки (т. з. акустичний закон Ома). Ім'ям О. названо одиницю електр. опору — **ом**.

ОМ — ріка в Зх. Сибіру, в межах Новосибір. і Ом. областей РРФСР, права притока Іртиша. Довж. 1091 км, площа бас. 52,6 тис. км². Бере початок з боліт Васюганської рівнини. Живлення переважно снігове. Замерзає в жовтні — листопаді, скресає в квітні — травні. Суд-

ноплавна від м. Куйбишева. Сплавна. На О. — міста Куйбишев, Калачинськ, Омськ (біля гирла). **ОМ**, **Ом**, **Ω** — одиниця електричного опору в Міжнародній системі одиниць (СІ); дорівнює електр. опору ділянки електр. кола, на якій при силі постійного струму 1 ампер виникає напруга 1 вольт. Названа за ім'ям Г. С. Ома.

ОМА ЗАКОН — один з осн. законів електричного струму. Встановив 1826 Г. С. Ом. За О. з., сила постійного струму I в провіднику прямо пропорційна напрузі електричній U на кінцях цього провідника: $R I = U$. Коef. R залежить від матеріалу провідника, його геом. розмірів та т-ри і наз. омичним (активним) опором (див. також Електричний опір). О. з. справджується для струму в металевих провідниках та електролітах при не дуже великих значеннях напруги; для електричних розрядів в газах, термоелектронної емісії, струму в напівпровідниках (особливо з електронно-дірковою передачею) він не застосовний. Для ділянки кола електричного, що містить джерело електрорушійної сили ξ , О. з. має вигляд $R I = \xi - U$, а для всього кола — $I(R + r) = \xi$, де r — внутр. опір джерела ер. Узагальненням О. з. для випадку розгалужених електр. кіл є друге Кірхгофа правило. О. з. можна записати й у диференціальній формі: $j = \sigma E$, де j — густина струму, σ — електропровідність провідника, E — результуюча напруженість електростатичного поля в електр. поля сторонніх сил. Для синусоїдальних квазістаціонарних струмів (див. Квазістаціонарний процес) справджується О. з. у комплексній формі: $Z I = U$, тут Z — повний опір, I і U — амплітудні (діючі) значення струму і напруги.

ОМАН (Inula) — рід рослин родини складноцвітих. Багаторічні трави, рідше (під тропіками) кущі. Листки цілісні, чергові. Квітки здебільшого жовті, кошики переважно одиночні або численні, зібрані в загальне щитковидне або волотевидне суцвіття. Бл. 200 видів, пошир. в Європі, Азії, Африці. В СРСР бл. 40 видів, з них в УРСР — 11. Найпошир. О. високій (I. helenium), О. британський (I. britannica), О. верболистий (I. salicina). Корені і кореневища їх містять інулін, ефірну олію та ін. речовини. Деякі види О. — декоративні.

ОМАН, Султанат Оман — держава в пд.-сх. частині Аравійського п-ова (частина країни розташована окремо на Пн. п-ова Мускат; О. належить о. Масіра в Аравійському м.). Омивається водами Аравійського м., Оманської зат. та Ормузької прот. Понад 90% населення — араби. Живуть також вихідці з Індії, Пакистану, Ірану та ін. Держ. мова — арабська.

Державний лад. О. — абсолютна монархія. Глава д-ви й уряду — султан.

Природа. Пн. частину країни займають Оманські гори заввишки до 3353 м (г. Шам — найвища точ-

М. Ольшавський.

Г. С. Ольшевська.

Г. С. Ом.

В. О. Омелянченко. Керамічна посудина «Баран». 1974.

Герб Оману.

ОМАН

Площа —
212,4 тис. км²
(оцінка ООН)

Населення —
1,6 млн. чол.
(1980, офіційна оцінка)

Столиця — м. Маскат

ка О.). Вдодж узбережжя Оманської зат. простягається вузька низовина Ель-Батіна з численними оазами. В центрі — сх. окраїна пустелі Руб-ель-Халі, на Пд. — плато Дофар. У надрах виявлено значні поклади нафти й природного газу, є також заліз. руда. Клімат тропічний, переважно пустельний. Пересічна т-ра червня +32°, січня — понад +20°. Опадів до 150 мм на рік, в гірських районах — до 500—700 мм. Річок з постійним водотоком немає, поширені *ваді*. Переважає пустельна рослинність, в горах — *савана*, листопадні ліси та луки, в оазах — фінікова і кокосова пальма.

Історія. На узбережжі сучас. О. з 4-го тис. до н. е. існували центри посередницької торгівлі між країнами Пн. Африки, Перської затоки та Індії. В серед. 7 ст. тер. О. увійшла до складу араб. *Халіфату* на правах імамату. В 2-й пол. 18 ст. О. стає об'єктом боротьби між Великобританією і Францією. В кін. 18 ст. від імамату О. відокремилася Маскатський султанат (р-н м. Маската) і т. з. Піратський берег. У 2-й пол. 19 ст. вони стали англ. протекторатами Маскат і Договірний О. Англ. колонізатори при підтримці султана Маскату прагнули до загартання імамату О. Проте після невдалої для Маскату і англ. колонізаторів війни 1913—20 проти імамату О. Великобританія змушена була 1920 визнати його незалежність. У 1955—70 територію О. окупували англо-маскатські війська. В 1970 англійський уряд визнав незалежність султанату О. (до його складу увійшли імамат О. і султанат Маскат), поставивши на чолі його свою крестуру султана Кабуса. В той же час Великобританія підписала з О. договір, який закріпив за нею ключові позиції в економіці О. Своєю зовн. політику уряд Кабуса координував, крім Великобританії, також з США, іракським Іраном, Саудівською Аравією. В кін. 70-х рр. тер. О. перетворено на військ. плацдарм США на Бл. Сході. З 1965 на тер. О. ведеться нац.-визв. боротьба, метою якої є ліквідація султанського режиму і створення демократичної республіки. П'юоче Нар. фронт визволення О. (до 1974 — Нар. фронт визволення Дофару). З 1971 О. — член ООН. О. входить до *Лиги арабських держав*.

Г. Г. Зибіна. Господарство. О. економічно відстала країна. Завдяки великим покладам нафти з 1967 розвивається нафтодобувна пром-сть, частка якої становить понад 60% валового нац. продукту. Нафту видобуває іноз. компанія, 60% акцій належить д-ві. В 1980 видобуто 14,3 млн. т нафти, частка від її продажу становить бл. 80% бюджету О. В с. г. зайнято 80% самодіяльного населення. Панують феод. відносини. Обробляють менше 40 тис. га землі. На зрошення за допомогою підземних каналів (фаладжів) землях розвинуте оазисне землеробство. Гол. експортні культури: фінікова пальма, лимони й тютюн. Вирощують також просо, пшеницю, ячмінь, овочі, фрукти. Тваринництво кочове, має екстенсивний характер. Розводять

гол. чин. кіз, овець і верблюдів. Розвинуте рибальство. Обробна пром-сть тільки починає розвиватися. Працюють з-ди труб і виробів з пластмаси, а також цементний, ф-ки по переробці фруктів, борошномельний комбінат, ТЕС. Значне кустарно-ремісничче виробн. (переробка харч. продуктів; виготовлення текст., шкіряних виробів тощо). В 1980 було вироблено 584,1 млн. кВт-год електроенергії. З-ць у країні немає. Довж. (тис.

км, 1980): автошляхів — 11,9, у т. ч. асфальтованих — 1,9, нафтопроводів — бл. 750 км. Поблизу м. Маската — міжнар. аеропорт Ес-Сіб. Гол. мор. порт — Матрах. З О. вивозять нафту, фініки, лимони, тютюн, рибу; довозять гол. чин. машини і устаткування, товари широкого вжитку, продовольство. Гол. торг. партнери — Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Великобританія, Японія, США. Грош. одиниця — оманський ріал. 1 ріал = 0,34 дол. США (січень 1981).

Г. М. Биков. Освіта. Переважна частина населення неписьменна (80%, 1975). У країні діє безплатна система освіти. В навч. закладах обов'язкове викладання основ мусульманської релігії. В 1978/79 навч. р. у поч. школах налічувалося 70,6 тис., у неповних середніх — 4,6 тис., у середніх — 536 учнів. Частина дітей навчається за кордоном. Профес. освіту здобувають у кількох центрах профес. навчання (найбільший у м. Руві, засн. 1968; 1978/79 навч. р. — 600 студентів). Вищих навч. закладів немає. Н.-д. робота проводиться в т. з. Директораті культур. спадщини О. (засн. 1937), Істор. асоціації О. (засн. 1971), обидва — в Маскаті, та ін. установах. Нац. музей археології і етнографії О. в Маскаті.

В. П. Лапчинська. Літ.: Герасимов О. Г. Оман. М., 1975. **ОМАР** — спільна назва двох родів (*Notagus*, *Nephrops*) морських десятиногих ракоподібних. Довж. тіла до 60 см, маса до 15 кг. За будовою О. близькі до річкових раків. Клішні дуже розвинені, іноді становлять 1/2 заг. маси. Живуть у неглибоких місцях; жив-

ляться моллюсками, голкошкірими (іноді рибою). Яйця виношують на черевних ніжках протягом 7—11 міс. Личинки — пелагічні організми. Статевої зрілості досягають у 5—6-річному віці. 16 видів, з них найвідоміші види: О. європейський (*N. vulgaris*), поширений вздовж атлантичного узбережжя Європи, а також у Північному і Середземному морях, іноді трапляється у Чорному м.; О. американський (*N. americanus*) — біля атлантичних берегів Пн. Америки; норвезький О. (*N. norvegicus*) — переважно вздовж атлантичного узбережжя Європи. О. є об'єктом промислу і штучного розведення (див. *Аквакультура*); використовується м'ясо, гол. чин. клішні. У викопному стані О. відомі з юри. Іл. див. до ст. *Десятиногі ракоподібні*. В. І. Монченко.

ОМАР ХАЙЯМ Гіясаддін Абу-ль-Фатх ібн Ібрагім (бл. 1048, Нішапур — після 1122, там же) — перс. і тадж. поет, учений. Був послідовником Аристотеля й Ібн Сіна. Автор матем. трактатів — «Про доведення алгебраїчних задач...», «Коментарі до важких постулатів книги Евкліда», «Про мистецтво визначення кількості золота та срібла в тілі, що складається з них», праць з фізики та астрономії. Створив один з найдосконаліших календарів. Філософ. праця «Загальність буття». Поезія О. Х. сповнена глибоких філос. роздумів над життям, її властиві афористичність, простота, загальнодоступність. Його *рубаї* (чотиривірші) пройняті протестом проти насильства, несправедливості і гноблення, лицемірства духовництва. Життя і творчість О. Х. досліджував А. Кримський. Він один з перших редагував і включив до книги «Перські лірики» (1916) переклади з Омара Хайяма.

Та.: Укр. перекл. — [Поезії]. В кн.: Кримський А. Пальмове гілля. Екзотичні поезії, ч. 3. К., 1922; Батківщина. «Всесвіт», 1960, № 4; Рубаї. К., 1965; Рос. перекл. — Трактати. М., 1961; Рубаї. Ташкент, 1980. Літ.: Гуліна Г. Д. Сказание об Омаре Хайяме. М., 1975.

ОМАТИДІЙ [від грец. *οματις* (δυσ-τάτος) — око та... іδω — зменшувальний суфікс] — структурна і функціональна одиниця складного, або *фасеткового ока* комах, ракоподібних та деяких багатоніжок. О. складається з рогіркової лінзи, яка має постійну фокусну відстань і утворює фасетку ока, т. з. кристалічного конуса та світлодуковий клітин з нервовими відростками, якими починається *нервове оолюно*. Кількість О. в фасетковому оці у різних тварин різна: від 100 (у робочій мурашці) до 28 тис. (у бабки).

ОМАХА — місто в центр. частині США, в штаті *Небраска*. Порт на р. Міссурі, вузол з-ць і автошляхів. 371 тис. ж. (1975). Провідна галузь пром-сті — харч. (особливо м'ясоконсервна, борошномельна). Підприємства с.-г. і трансп. машинобудування, авіад., електротех., металург. (виплавка свинцю, міді й цинку), нафтопереробної пром-сті. Ун-т (з 1908).

ОМБРОФІЛИ (від грец. *ομβρος* — злива і *φίλος* — люблю) — росли-

ни, які витримують тривалі дощі. О. є селажінеда, градеканція тощо. О. здатні витримувати підвищену вологість, а також мех. дію дощових крапель.

ОМБРОФІТИ (від грец. *ομβρος* — злива і *φύτον* — рослина) — рослини, які використовують лише воду атмосферних опадів. Коренева система О. повітряна (у *epiphytic*) або розташована в поверхневому шарі ґрунту (напр., у градеканції).

ОМБРОФІТИ (від грец. *ομβρος* — злива і *φύτος* — страх) — рослини посушливих місць, які не витримують тривалих дощів. О. є багато які *ксерофіти*.

ОМДУРМАН — місто в Судані. Розташоване на р. Білому Нілі, біля його злиття з Голубим Нілом. Фактично злився з містами Хар-тумом і Пн. Хартумом, утворюючи «потрійне місто». 259 тис. ж. (1971). Невеликий підприємства текстиль, швейної та харч. пром-сті. Ремесла. Торг. центр худобової, шкіряної, тканинної, гуміаробної. Ун-т, ін-т, який готує вчителів; публічна бібліотека.

ОМЕГ (*Oenanthe*) — рід багатодво- або одноквіткових трав'янистих рослин родини *зонтичних*. Стебла порожнисті завширшки до 1 м. Листки перисторозсічені. Квітки білі або блідо-рожеві. Плоди довгасті; стінка плода — корковогубчаста, заповнена повітрям (*aerenchima*), завдяки чому плоди легко тримаються на поверхні води. Ростуть на болотах, по берегах річок, озер, ставків. Бл. 40 видів, що зростають переважно в Європі, Азії, Африці. В СРСР — 11 видів, у т. ч. в УРСР — 6. Найпошир. О. в д. н. і. (О. *aquatica*). Застосовується в нар. медицині як відхаркувальний засіб. Усі види роду отруйні (особливо корінь). Л. с. 16.

ОМЕГА (ω *меґа*) — назва останньої літери (Ω, ω) грец. алфавіту. Викликається у виразах «альфа й омега» — головне, основне, початок і кінець; «від альфи до омеги» — від початку до кінця.

ОМЕЙЯДИ — династія араб. халіфів 661—750. Засновник династії — Муавія I (661—680), який походив з курейського роду Омейя з Мекки. Влада О. поширювалася на Аравійський п-ів, Месопотамію, Сирію, Палестину, Іран, Єгипет, Пн. Африку, значну частину Піренейського п-ова, Серед. Азію, Азербайджан, Вірменію, частину Грузії та деякі князівства Пн.-Зх. Індії. Столицю д-ви О. був Дамаск (тому халіфат О. іноді наз. Дамаським). О. заступили *Аббасиди*.

ОМЕЛА (*Viscum*) — рід одно- або дводомних рослин родини омелових. Напівпаразитні, вічнозелені кущики з вислано-розгалуженими гілками. Оселяються на листяних, рідко хвойних деревах, закріплюючись на них *гаусторіями*, через які живляться за рахунок дерева. Листки супротивні, шкірясті, цілокраї, еліптично-довгасті або лускоподібні. Квітки одностатеві, сидячі, зібрані в розвілках стебла. Плоди — ягодоподібні, білі, жовті, оранжеві, червоні. Бл. 70 видів, пошир. в Європі, Азії, Африці, Австралії. В СРСР — 4 види, з

них в УРСР — 3. Молоді стебла з листками О. білі (V. *album*), що містять віскотоксин, органічні к-ти, глікозиди, спирти, алкалоїди, жирні олії, вітаміни, смоли, ацетилхолін, використовують при гіпертонії та невралгії, у нар. медицині — при епілепсії, істерії, астмі, ревматизмі, пропсах, туберкульозі легень, як кровоспинний і глистогінний засоби. Із ягід добувають клей. Ягоди отруйні. Л. с. 16. А. П. Лебеда.

ОМЕЛЮХ (*Bombus*) — рід птахів ряду *горобцеподібних*. Довж. тіла 15—18 см, маса 50—60 г. Дзьоб широкий, трохи загнутий до низу. На голові невеликий чубок. Оперення бурхавато-сіре; на крилах поперечні білі й жовті смуги, на вершинах деяких махових пер є червоні рогові пластинки; на горлі чорна пляма. О. живляться переважно плодами деревних рослин; дуже люблять ягоди омели (звідси і назва О.); пташенят виховують комахами. Гнізда мусять на деревах. У кладці 3—7 яєць блакитно-сірого кольору з темними крапками; насиджує самка 14 діб. 3 види, поширені у хвойних і мішаних лісах Європи та Пн. Америки. В СРСР — 2 види, з них в УРСР — 1 — О. звичайний (V. *garrulus*). Л. с. 16.

ОМЕЛЯНЕНКО Василь Онуфрійович (н. 3.VIII 1925, с. Опішня, тепер Зінківського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. майстер кераміки, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1976). З 1950 працює на опішнянській ф-ці «Художній керамік». Викотвляє баранці, чайні сервізи, блюда, миски, свічки, декоративні керамічні посудини «Бик», «Лев», «Баран», «Козел», «Олень». Твори експонуються в музеях Києва, Полтави та ін. міст, виставлялись на міжнар. (Бельгія, Канада, Японія, США) та всесоюзних виставках. Л. с. 13.

ОМЕЛЯНОВСЬКИЙ Михайло Еразмович [н. 6 (19).I 1904, Київ — 1.XII 1979, Москва] — рад. філософ, чл.-кор. АН СРСР (з 1968), акад. АН УРСР (з 1948). Член КПРС з 1938. Н. в сім'ї вчителів. В 1931 закінчив Ін-т червоної професури філософії і природознавства. З 1931 — зав. кафедрою марксизму-ленінізму Вороного хіміко-технологічного ін-ту, 1944—46 — ст. наук. співробітник Ін-ту філософії АН СРСР, 1946—52 — директор, 1952—55 — зав. відділом філософії природознавства Ін-ту філософії АН УРСР, 1955—65 — заст. директора, з 1965 — зав. відділом філос. питань природознавства Ін-ту філософії АН СРСР. Автор ряду праць з філос. проблем природознавства, насамперед з філос. проблем фізики. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Та.: Ленін і фізика XX віку. К., 1947. **ОМЕЛЯНОВСЬКИЙ** Василь Леонідович [26.II (10.III) 1867, Полтава — 21.IV 1928, Гараж] — рад. мікробіолог, акад. АН СРСР (з 1923). Учень С. М. Виноградського. Закінчив Петерб. ун-т (1890). У 1893—1928 працював в Ін-ті експериментальної медицини в Петербурзі. Наук. праці О. присвячені вивченню ролі мікробів у *кругообігу речовин*. На основі по-

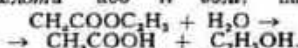
єднання морфології та фізіол. методів дослідження О. всебічно висвітлює роль мікроорганізмів у кругообігу азоту та вуглецю. У 1904 виділив культури *бактерій*, що спричинюють метанове і водне бродіння *целюлози*. Перший вказав на можливість застосування мікроорганізмів як хім. *індикаторів*. О. — автор першого рос. підручника «Основи мікробіології» (1909).

ОМЕЛЬНИК — річка в Дніпроп. обл. УРСР, права притока Дніпра (впадає у Дніпродзержинське водосховище). Довж. 63 км, площа бас. 828 км². На О. споруджено ставки та водосховища. Води О. використовують для с.-г. водопостачання.

ОМЕЛЬЧЕНКО Федір Захарович [9 (21).II 1865, м. Кролевець, тепер Сум. обл. — 4.II 1924, Київ] — укр. рад. патоморфолог та мікробіолог, акад. АН УРСР (з 1921). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1890). Працював військ. лікарем і викладачем патологічної анатомії й бактеріології (з 1893 — у Києві, згодом у Варшаві та Петербурзі; з 1918 — знову в Києві). Організував власну лабораторію, яку подарував Укр. наук. т-ву (це т-во 1921 було підпорядковане АН УРСР). З 1921 О. працював в організованому ним Біологічному ін-ті АН УРСР, а з 1922 — у Київ. ветеринарно-зоотех. ін-ті (професор, ректор). Праці О. присвячені вивченню сперматогенезу, питанням антропології, цитології, патологічної анатомії, мікробіології тощо. С. О. Матевенко.

ОМЕЛЬЧУК Олексій Володимирович [12 (25).III 1911, м. Устимів, тепер Волин. обл. — 22. I 1981, Київ] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1935 закінчив Київ. театр. ін-т. Працював у театрах Харкова, Києва. В 1946—81 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Іван Непокритий («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Панасик («Лиха доля» Старицького), Козелус («Свічине весілля» Котерги), Націєвський («Мартин Боруля» Карпенка-Карого; зіграна й у кіно), Петро («Міщани» М. Горького), Корчагін («Як гартувалася сталь» за М. Островським), Танака («Порт-Артур» Г. Попова та О. Степанова), Блазень («Дванадцять ніч» Шекспіра) та ін. Створив образ В. І. Леніна в п'єсах О. Корнійчука, В. Вишневського, М. Шатрова, В. Суходольського. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Портрет с. 16.

ОМИЛЕННЯ — гідроліз складних ефірів з утворенням *спирту* і *кислоти* або її солі, напр.

Походження терміна О. пов'язане з методом виробн. *мила* шляхом розщеплення жирів за допомогою *лугів*. Часто О. наз. перетворення похідних органічних к-т (нітрилів, амідів, хлорангідридів та ін.) на к-ти або їхні солі, напр. $\text{RCN} + 2\text{H}_2\text{O} \rightarrow \text{RCOOH} + \text{NH}_3$. О. проводять при наявності каталізаторів — кислот або лугів.

З. Л. Скрипник.

Омар Хайям.

М. Е. Омеляновський.

В. Л. Омелянський.

Ф. З. Омельченко.

ОММЕТР

О. В. Омельчук.

Омега водяний. Верхня частина квітучої рослини і плод.

Омега біла.

Омелюх звичайний.

ОММЕТР (від ом і грец. метрoν — вимірюю) — прилад, яким безпосередньо вимірюють активний електричний опір; різновид вимірювального електричного приладу. Розрізняють О.: магнітоелектричні (див. Магнітоелектричний прилад вимірювальний), логометричні (див. Логометр) і електронні (див. Електронний прилад вимірювальний); з цифровими або стрілковими індикаторами. Ними вимірюють електричний опір величин здебільшого від 10^{-3} до 10^{10} Ом. Великий опір вимірюють звичайно мегомметрами, малий — мікроомметрами. Точність вимірювань підвищують, застосовуючи, наприклад, мостові схеми (див. Мости вимірювальні). Нерідко О. є частиною комбінованих вимірювальних приладів деяких типів (напр., вольтамметрів). О. використовують у лабораторіях, на пром. підприємствах тощо.

В. С. Шкуринський.
ОММУ — див. Об'єднання молодих митців України.

ОМНІБУС (від лат. omnibus — для всіх) — багатомісна кінна карета з платиними місцями для пасажирів, що робила регулярні рейси в містах і між містами; перший вид громадського транспорту, попередник автобуса. Перші О. (мал.) з'явилися 1662 на вулицях Парижа. На поч. 20 ст., з розвитком ін. видів транспорту, О. втрачає своє значення.

ОМОГРАФИ (від грец. omós — однаковий і uráphō — пишу) — слова й форми слів, що пишуться однаково, а вимовляються по-різному. Засобом розрізнення значень О. є наголос (замок) — замок, приклад — приклад. виходити — виходити).

ОМОЛОДЖЕННЯ — попередження передчасного старіння організму людини. За стародавніх часів і за середньовіччя для О. випробовували різноманітні заходи (навіть переливання старим крові від молодих осіб — Італія, 1492). Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. застосовували введення екстрактів зі статевих залоз від молодих тварин, перев'язування сім'яних проток (нім. вчені В. Гармс, 1916, Е. Штейнах, 1920 і рос. — С. О. Воронов, 1923, та ін.). Омолодження вільності приписували болгарській простокваші, антирептикулярній цитотоксичній сироватці, різним гормонам, новокаїну. Однак ефект таких заходів виявлявся короткотривалим, бо дослідники не враховували цілісності організму. Зміна фаз онтогенезу (дитинство, молодість, зрілість, старість) — процес необоротний. Тому, виходячи із загальнобіол. настанов, можна говорити лише про сповільнення процесу старіння або про корекцію вікових змін. Див. також Геронтологія.

ОМОЛОДЖУВАННЯ ДЕРЕВНО-ЧАГАРНИКОВИХ РОСЛИН — обрізування рослин, що мають слабкий приріст однорічних пагонів, у яких починають старіти і відмирати гілки, а також утворюються дрібні плоди. Особливого значення надають омолодженню плодкових дерев в садівництві з метою відновлення росту гілок, поліпшення якості плодів і збіль-

шення врожаю. В зеленому будівництві після омолодження розвиваються рослини з досить загущеною кроною, що являє великий інтерес для декоративних цілей. О. д.-ч. р. полягає в укороченні гілок на 2—3-річну деревину, або на $\frac{1}{2}$ — $\frac{3}{4}$ частини загальної довжини, додержуючись певної форми крони. При цьому крону проріджують, видаляючи, в першу чергу, пошкоджені та старі дуже оголені гілки. На омолоджених гілках з нормальних та сплячих бруньок утворюється багато пагонів. О. д.-ч. р. роблять весною, до початку сокоруху. Великі місця зрізів захищають садовим ножем і замазують олійною фарбою. Наступного року пагони проріджують та укорочують, формуючи крону потрібної щільності й архітектури. Піддаються омолодженню декоративні рослини — дуб, липа, клен, в'яз, верба, гоголь, горіх; гірше — кінський каштан. Добре витримують омолодження майже всі чагарникові породи.

Н. Гельсський.
ОМОЛОЙ — ріка у Сх. Сибіру, в межах Якут. АРСР. Бере початок на схилах Верхоянського хр., перекидає Яно-Індігирську низовину і впадає в губу Буор-Хая моря Лаптевих, утворюючи естуарій. Довж. 593 км, площа бас. 38,9 тис. км². Живлення снігове й дощове. Замерзає в жовтні, скресає на поч. червня. Рибальство.

ОМОЛОН — ріка на Пн. Сх. СРСР, у межах Магадан. обл. РРФСР та Якут. АРСР, права притока Колими. Довж. 1114 км, площа бас. 113 тис. км². Бере початок на сх. схилах Колимського нагір'я. Живлення снігове й дощове. Замерзає в жовтні, скресає в кінці травня. В верхів'ї перемерзає, утворюючи полії. Сплавний. У пониззі судноплавний.

ОМОНІМИ (від грец. omónimos — однойменний) — слова чи форми слів, що звучать однаково, але мають різне значення (напр., «ключ» — прилад для замикання й відмикавання, джерело, розміщення деяких птахів під час перельоту, нотний знак). О. виникають внаслідок втрати смислових зв'язків між значеннями багатозначного слова, внаслідок істор. звукових змін, випадкового збігу в звучанні слова або слів даної мови й запозиченого слова. Лексичні О. зберігають омонімічність у всіх формах, морфологічні — тільки в одній (напр., «ніс» — іменник і «ніс» — дієслово). Значення слова можна розуміти з контексту. Ю. К. Редько.
ОМОФОНИ (від грец. omóphōnos — однойменний, однозвучний) — різновид омонімів; слова або словосполучення, які звучать однаково, а пишуться по-різному (напр., «Нас партія наша волила до бою одною сім'єю, одною добою», А. Малишок). Омोфонічними часто бувають загальні й власні назви: «дуб» і «Дуб» (прізвище), «долина» і «Долина» (топонім).

Ю. К. Редько.
ОМСЬК — місто, центр Омської обл. РРФСР, райцентр. Розташований при впадінні р. Ом в Іртиш. Залізнич. вузол на Транссибір. магістралі, річковий порт, аеропорт. 1044 тис. ж. (1981). Поді-

ляється на 7 міськ. районів. Засн. 1716 як острог. З 1782 — місто. Адм. ц. Сибірського козачого війська (1808—1917), генерал-губернаторства Зх. Сибіру (з 1824). Рад. владу встановлено 30.ХІ (13.ХІІ) 1917. З поч. 1918 — губернський центр. У червні 1918 захоплений білогвардійцями, став столицею «уряду» Колчака (див. Колчаківщина). В 1919—22 в О. працював Сибревком. З 1934 О. — обл. центр. Місто нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971). О. — великий індустр. і культур. центр Зх. Сибіру. Провідна галузь пром-сті — маш.-буд. (виробн. моторів, деталей до тракторів і автомобілів, автоприцепів, с.-т. машин, електроприладів; хім. машинобудування тощо). Значне місце посідає також нафтопереробка (завробічне об'єднання «Омська нафтооргсинтез»), на її базі розвивається хім. і нафтохім. пром-сть (об'єднання «Омська нафта», з-ди: синтетичного каучуку, пластмас, тех. вуглецю). Суднорем.-суднобуд., газової апаратури з-ди, деревообр. комбінат, об'єднання «Омська меблі». Розвинута легка (шкіряне, текст., взут., овчинно-шубне, трикотажне, швейне, суконне, килимове виробн.), харч. (м'ясна, борошномельна) і буд. матеріалів пром-сть. 5 теплових електростанцій. В місті — 11 вузів, у т. ч. Омський університет, філіали Всесоюзного заочного ін-ту текст. і легкої пром-сті та Всесоюзного заочного фінанс.-економіч. ін-ту, 28 серед. спец. навч. закладів. Сибірський н.-д. ін-т с. г., н.-д. ін-т природновогнепних інфекцій та ін. наук. установи. 4 театри (драм., муз. комедії, юного глядача, ляльков.), філармонія, цирк. 2 музеї: Омський об'єднаний істор.-літ. музей з філіалами (музеї: літ. Ф. М. Достоєвського та меморіальний В. В. Куйбишева) та образотворчих мистецтв. Омська наукова бібліотека ім. О. С. Пушкіна — одна з найбільших книгозберігачів Сибіру. В О. народився В. В. Куйбишев.

ОМСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утв. 7.ХІІ 1934. Площа 139,7 тис. км². Нас. 1973 тис. чол. (на 1.І 1981). Осн. населення — росіяни, живуть також українці, казахи, німці, татари та ін. Міськ. нас. — 63%. Поділяється на 31 район, має 6 міст та 16 с-п міськ. типу. Центр — м. Омськ. Нагороджена орденом Леніна (1956). Розташована на півдні Зх.-Сибірської рівнини, в серед. течії Іртиша. Поверхня переважно рівнинна, лише в пд. частині подекуди виділені підвищення (гори). Значні площі заболочені. Корисні копалини: кам. та глауберова солі (оз. Ебейти), горф, піски, глини. Клімат континентальний, помірно холодний. Пересічна т-ра січня — 20°, липня +20°. Опадів 300—400 мм на рік. Усі річки належать до бас. Іртиша, його найбільші притоки: Ішим (ліва), Ом і Тара (праві). Багато озер, на Пн. — прісних, на Пд. — солоних. Переважають чорноземні ґрунти, є також підзолисті, дерново-підзолисті, болотні, солончі та солонцюваті ґрунти. Більша частина області лежить у лісостеповій та степовій зонах, на

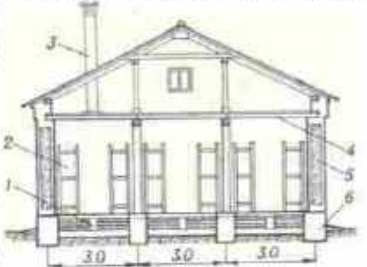
Пн.—ліси з кедр, ялини, ялиці, південніше — березово-осикові ліси, у лісостеповій зоні — колки. О. о.— один з найрозвинутіших екос. районів Зх. Сибіру. Провідні галузі пром. комплексу області — машинобудування та металобробка, нафтопереробка, що працюють на довізній сировині. Підприємства цих галузей розміщені у Омську (вироби. моторів, газової апаратури, вимірювальних приладів, с.-г. машин, устаткування для хім., легкої та харч. пром. сті, продукції нафтохімії). На місц. ресурсах працює легка (швейна, шкіряна, текст.), харч. (масло-сиробна, рибна, м'ясна, консервна) та лісова пром.-сть. Осн. міста: Ісилькуль, Тюкалінінськ, Калачинськ, Тара. О. о.— один з важливих землеробських і тваринницьких районів Зх. Сибіру. Значно збільшилися с.-г. угіддя після освоєння цілинин та перелогових земель (за 1954—60 було освоєно 1,4 млн. га). Провідна зернова культура — яра пшениця, вирощують також овес, ячмін, озиме жито, гречку, конопли. Значні площі під кормовими культурами (кукурудза на силос та зелений корм). Тех. культури (льон-кудряш та льон-довгунець, соняшник, картопля та овочеві. У Пригір'ї — садівництво. Розводять велику рогату худобу мол.-м'ясного напрямку, свиней, овець, кіз, птицю. Бджільництво. Розвинуті хутровий промисел (білка, ондатра), кліткове звіринництво (сріблясто-чорна лисиця). О. о. перетинають Трансирійська магістраль, лінії від Омська на Тюмень — Свердловськ та ін. Для внутр. перевезень використовують автомоб. та водний транспорт.

В О. о.— 13 вузів, у т. ч. Омський університет, 37 серед. спец. навч. закладів, Сибірський н.-д. ін-т с. г., н.-д. ін-т природновогневищних інфекцій та ін. н.-д. установи. Музеї: Омський об'єднаний історико-літ. з філіалами (літ. Ф. М. Достоєвського та меморіальний В. В. Куйбишева в Омську, краснавічів в Тарі, Калачинську, смт. Большереч'ї та образотворчих мистецтв (Омськ); 4 театри (драм., муз. комедії, юного глядача, ляльок), філармонія, цирк; Омська наук.-б.-ка ім. О. С. Пушкіна. Санаторії, будинки відпочинку. **ОМСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ** — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти РРФСР. Засн. 1973 в Омську. В складі ун-ту (1980) ф-ти: істор., філол., юрид., екон., фіз., матем. і хімічний; підготовче й заочне відділення, 6-ка. В 1979/80 навч. р. налічувалося бл. 3000 студентів, зокрема 2400 — на денному відділенні.

ОМУЛЬ (*Coregonus autumnalis*) — риба роду *Coregonus* лососевих. Довж. тіла до 64 см, маса до 3 кг. О.— прохідна риба, для розмноження заходить у верхів'я річок (до 1000 км і більше). Статевої зрілості досягає на 5—7-му році. Нерест у жовтні — листопаді перед льодоставом або під льодом. Відкладас 7—41 тис. ікринок. Живиться планктонними ракоподібними, ікром, іноді молоддю риб. Поширений в басейні Пн. Льодовитого

океану. В озері Байкал водиться особливий річково-озерний підвид — О. байкальський (С. а. *migratorius*). О.— важлива промислова риба, об'єкт штучного рибозоведення.

ОМШАНИК, зимівник — будівля для зимівлі бджіл медоносних. О. повинен мати сталу т-ру (0—4°), добру вентиляцію та нормальну вологість повітря (75—85%). О. бувають підземні (стеля на рівні поверхні землі), напівпідземні

Омшаник на 300 бджолосімей (поперечний розріз): 1 — припливна вентиляційна труба; 2 — стедажі для вуликів; 3 — верхній витяжний канал вентиляції; 4 — горіщине перекриття; 5 — стіна; 6 — фундамент.

(стіни до половини в землі) та надземні (підлога на рівні поверхні землі). Найкращі температурні умови в О. підземному. Будують О. залежно від величини пасіки у г-ві на 100, 200 і 300 сімей бджіл. Внутр. висота О. (2,5 м) дає змогу встановлювати вулики у 3 яруси. У напівпідземних і надземних О. зовн. стіни роблять подвійними, а простір між ними заповнюють утеплюючим матеріалом. В О. має бути темно, тому їх будують без вікон. Дах вкривають шифером, черепицею тощо, обладнують припливною і витяжною вентиляцією та поличними-стедажами для вуликів з бджолами. Долівку О. устеляють шаром піску (весною його видаляють). Восени роблять дезінфекцію і дератизацію.

О. Г. Меледь. **ОНА** — ріка в Ірк. обл. і Краснояр. кр. РРФСР, у бас. Ангари. Діа. Бірюкса.

ОНАГР (*Equus hemionus onager*) — непарнокопитий ссавець родини конячих; підвид кулана. Поширений в Ірані, Пакистані, Зх. Індії.

ОНАГІЗМ (від імені біблійного персонажа Онан) — одна з форм статевого збочення. Те саме, що й мастурбація.

ОНАЦЬКА Надія Василівна (п. 9.VIII 1923, с. Лісянки Яготинського р-ну Київ. обл., тепер у межах Яготина) — укр. рад. педагог, Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1950. Закінчила Київ. пед. ін-т ім. О. М. Горького (1958). Пед. діяльність почала з 1941: працювала 1941—45 у школах Вологодської та Арх. областей, 1945—53 — в Яготинському р-ні Київ. обл. З 1953 на пед. роботі в Києві: 1953—60 — вчителька рос. мови й л-ри школи № 22; 1960—61 — заст. директора з навч.-виховної роботи тієї ж школи; з 1961 — директор серед. школи № 173 ім. В. Я. Чубаря. Нагороджена орденами Леніна і «Знак Пошани», медалями.

О. К. Боброва.

ОНАЦЬКИЙ Никанор Харитонович 9.I 1875, село Хоменкове, тепер Липоводолинського р-ну Сум. обл. — 2.VII 1940 — укр. рад. живописець і поет. У 1899 навчався в Строгановському уч-щі тех. малювання в Москві, 1900—05 — в Олеськ. худож. уч-щі, деякий час — у Вищому худож. уч-щі при петерб. АМ у І. Рєпіна. З 1929 був членом АХЧУ. Твори: «Місячна ніч» (1908), «Перед грозою» (1914), «Біла прядка» (1915), «Осіній клен» (1919), «Бузок» (1935), «На пасіці» (1937) та ін. В 1906—32 викладав креслення в різних навч. закладах Лебединя й Сум. Поезії О. друкувалися в альманахах і збірниках «Терновий вінок», «З неволі» (обидва — 1908) та ін. Іл. с. 18.

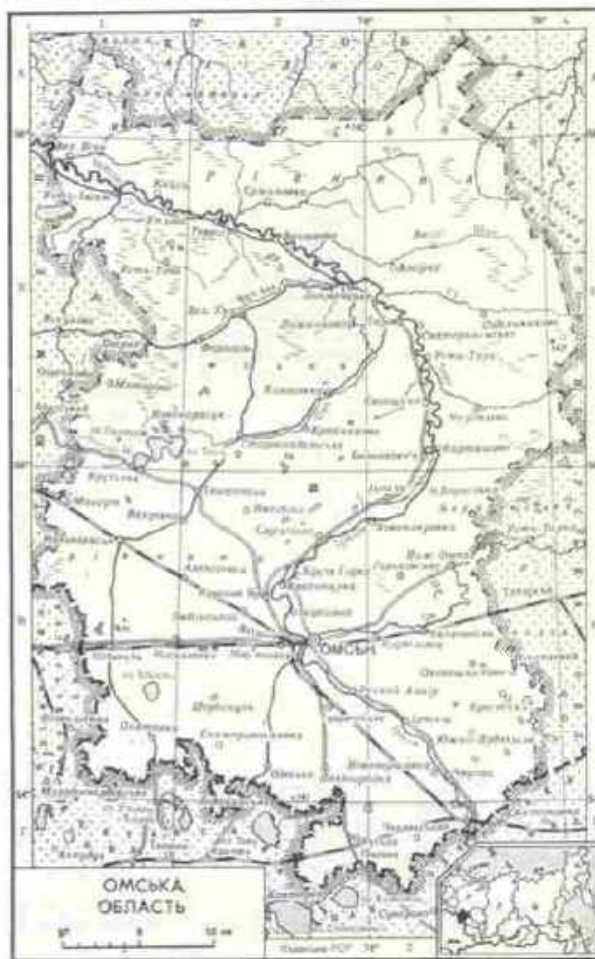
ОНДАТРА, мускусний пацюк (*Ondatra zibethica*) — гризун род. *Polioptila*. Довж. тіла до 35 см, хвоста до 28 см, маса бл. 1,5 кг. О. пристосована до напівводного життя. Хвіст сплюснений з боків, по верхньому і нижньому гребеню вкритий рідким щетинистим волоссям, задні лапи з плавальними перетинками, вуха малі, губи можуть змикатися позаду різців, що дає можливість гризти під водою. У самців є залози, що в період гону виділяють мускус (звідки й друга назва). Волоссяний покрив густий, шовковистий, сірувато-рудого, коричневого кольору різних

Омбібус.

Омуль байкальський.

відтінків, зрідка — чорний. Живе О. по берегах водойм. В крутих берегах ріє норі, на заболочених водоймах будує «хатки». Живить-ся переважно рослинами. Самка 1—2(3) рази на рік після 25—26 днів вагітності народжує 6—8 голів і сліпих малят. Статевозрілість стають у 3—7 міс. Тривалість життя бл. 10 років. Батьківщина О. — Пн. Америка. В Європу завезена 1905. Як цінний хутровий звір з 1928 акліматизована в багатьох р-нах СРСР. В УРСР вперше завезена 1944. О. набула великого значення як об'єкт промислової фауни. В СРСР, у т. ч. в УРСР (напр., в Голопристанському р-ні Херсон. обл.), створені також ондатрові промисл. г-на. На зрошуваних землях може завдавати шкоди гідротехнічним спорудам — дамбам, греблям, руйнувати канали.

ОНДУЛЯТОР (франц. *ondulateur*, від *onde* — хвиля) — електромеханічний пристрій, що записує (у вигляді зигзагоподібної лінії) сигнали в електр. колі, даючи змогу контролювати і запобігати спотворенню їх. О. фіксує ці сигнали (напр., телеметричні, коду телеграфного) на рухомих паперовій стрічці. О. застосовують в автоматичній, телемеханічній, телефонній і телеграфній зв'язку тощо.

ОНЕГА — ріка на Пн. Зх. Європ. частини СРСР, в Арх. обл. РРФСР. Довж. 416 км, площа бас. 56,9 тис. км². Бере початок з оз. Лача, впадає в Онезьку губу Білого м. Шир. русла коливається від 40 до 450 м, у звуженнях — пороги. Живлення мішане, переважно снігове. Замерзає в листопаді, скресає в серед. квітня — на поч. травня. Сплавна, між порогами судноплавна. На О. — м. Каргополь, у гирлі — м. Онега.

ОНЕГЕР (Honegger) Артур (10. III 1892, Гаваї — 27. XI 1955, Париж) — франц. композитор і муз. діяч, член Ін-ту Франції (з 1953). За походженням швейцарець. Навчався в Цюрихській та Паризькій консерваторіях. Зазнав впливу І. Стравінського, Ж. Кокто, Е. Саті. На поч. 20-х рр. — член об'єднання «Шістка», в 30-х рр. — діяч Народної муз. федерації. У творчості О. поєднуються традиції франц. і швейцарського фольклору з досягненнями муз. культури 20 ст. Розвивав жанр опери-ораторії. Твори: драматичні ораторії «Цар Давид» (1921, 3-я ред. — 1924), «Крики світу» (1931), «Жанна д'Арк на вогнищі» (1935), кантата «Пісня визволення» (1942, антифашистської спрямованості). «Різдвяна кантата» (1953); 5 симфоній (1930—50), опери («Юдіф», 1925; «Антигона», 1927; «Орлято», 1937), балети («Семіраміда», 1933), оперети, фп. п'єси, романси, пісні, музика до вистав. В 1928 відідав СРСР (диригував авторськими концертами).

ОНЕЗЬКЕ ОЗЕРО — озеро на Пн. Зх. Європ. частини СРСР, у межах Кар. АРСР, Ленінгр. та Волог. областей РРФСР. Площа 9,7 тис. км². Пересічна глиб. 30 м, найбільша — 120 м. Об'єм води 292 км³. Лежить у тектонічній западині. Пн. береги стрімкі, роз-

членовані вузькими затоками, пд. — низовинні, часто заболочені. На озері 1369 островів заг. площею 250 км², на одному з них — музей-заповідник *Кижі*. В О. о. впадає 58 річок (найбільші — Шуя, Суна, Витегра та ін.); з нього витікає р. Свір. Замерзає на 5—6 місяців, центр. частина в окремі роки не замерзає. На озері спостерігаються *сейші*, восени — штурми. Рибальство (ряпушка, корюшка, судак, окунь та ін.). Вздовж пд. берега О. о. прокладено Онезький судноплавний канал; *Біломорсько-Балтійським каналом* сполучене з Білим м., входить до системи *Волго-Балтійського водного шляху* імені В. І. Леніна. На берегах озера — міста Петрозаводськ, Кондопога, Медвеж'єгорськ.

ОНЕГІНСКА СТРОФА — чотирнадцятирядкова строфа О. Пушкіна в романі «Євгеній Онегін». Вона складається з трьох чотиривіршів і заключного двовірша, написаних чотирисловним ямбом. Кожний чотиривірш має різне римування: перший — перехресне, другий — парне, третій — кільцеве. Схема О. с. така: *абаб ввгг дедд еє*. Після Пушкіна цю форму використав М. Лермонтов у поемі «Тамбовська казначейша». В укр. поезії О. Гаврилюк написав О. с. поему «Львів».

ОНИПКО Семен Іванович (31. I 1913, с. Осьмачки, тепер Тахтаулове Полтав. р-ну Полтав. обл. — 1. III 1975, Тернопіль) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1969). Член КПРС з 1942. В 1928—74 працював у муз.-драм. театрах Полтави, Донецька, Вінниці, Тернополя. Ролі: Стецько («Сватання на Гончарівці»), Квітки-Основ'яненка, Микола Тетеряковський («Наталка Полтавка», Котляревського), Лопух, Шрам («Циганка Аза», «Оборона Буші» Старницького), Микола Задорожний («Украдене щастя» Франка), Лопата («Земля» за Кобилянською), дячок Лев («Лісова пісня» Лесі Українки), Онисько («Фараон» Колосійця), Крауз («Незабутнє» за Довженком). Створив образ В. І. Леніна («Кремлівські куранти» Погодина, «Правда» Корнійчука, «Як сходило сонце» Микитенка). Концертна діяльність.

ОНИШКЕВИЧ Михайло Йосипович (25. III 1906, с. Бісковичі, тепер Самбірського р-ну Львів. обл. — 13. III 1971, Львів) — укр. рад. мовознавець. Закінчив Львів. ун-т (1933), працював у ньому з 1940 (з перервою), з 1970 — професор,

Н. Х. Овняцький. Криниця. 1915.

1956—68 завідував кафедрою слов'ян. філології. Осн. праці: «Слова східнослов'янського походження в польській мові» (1955), «Слов'яно-українські мовні зв'язки» (1962), «Нариси з лексикографії і лексикології Бойківщини за даними словниці бойківського діалекту» (1968).

Лит.: Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды, т. 3. Минск, 1978.

ОНИКС (грец. *ὄνυξ*, букв. — ніготь) — мінерал класу *силікатів*, різновид *агату*, в якому білі смуги чергуються з чорними. Використовують як *виробне каміння* та *дорожочинне каміння*.

О'НІЛ (O'Neill) Юджін Гладстоун (16. X 1888, Нью-Йорк — 27. XI 1953, Бостон) — амер. драматург. Був золотощукачем, матросом. Літ. діяльність почав 1912 з віршів. У 1914 вийшла зб. «Спрага» та інші одноактні п'єси, 1916 поставлено п'єсу «На схід від Клариффа». Популярність йому принесла п'єса «За об'ємом» (1920), що мала певну соціально-критичну спрямованість. Соціальні проблеми порушено і в п'єсах «Волохата мавпа» (1922), «Любов під берестами» і «Всі богові діти мають крила» (обидві — 1924). У драмах «Марко-мільйонщик», «Лазар сміявся» (обидві — 1927), «Львіна інтерлюдія» (1928), «Динамо» (1929) та ін. виявилися формалістичні пошуки й експерименти. Автор трагедії-трилогії «Траур — доля Електри» (1931). Мав намір створити історико-драм. епос з 11 п'єс «Розповідь про власників, що обкрадають самі себе» (більшу частину їх перед смертю знищив). Песимістичні настрої О'Н., викликані передчуттям війни і загостренням хвороби, проявилися в п'єсах «Рознощик льоду прийде» (1939, вид. 1946), «Довгий день сяє в ніч» (1940, пост. 1956). Нобелівська премія, 1936. П'єси О'Н. ставилися в СРСР, зокрема в Харків. Червонозаводському держ. укр. драм. театрі, Миколаїв. обл. рос. драм. театрі та Дніпропетровському обл. рос. драматичному театрі.

Тв.: Рос. перекл. — Золото, М., 1928; П'єси, т. 1—2. М., 1971; Траур — участь Електри. М., 1975.

ОНИХОФОРИ — тип безхребетних тварин з єдиним класом *первиннотрапейних*.

ОНКОЛОГІЯ ПРОБЛЕМ ІНСТИТУТ імені Р. Є. Кавецького АН УРСР — науково-дослідна установа в Києві. Створений 1971 на базі Київ. н.-д. ін-ту експериментальної та клінічної онкології М-ва охорони здоров'я УРСР. З 1978 ін-т носить ім'я свого засновника Р. Є. Кавецького. В складі ін-ту — 19 наук. відділів. З 1977 при ін-ті існує дослідне виробництво. Осн. проблеми, що їх розробляє ін-т: «Вивчення молекулярно-біологічних механізмів канцерогенезу», «Дослідження імунного-біохімічних властивостей взаємодії організму з пухлиною», «Розробка нових методів діагностики та лікування злоякісних новоутворень». Ін-т є провідним центром наук. досліджень у країні в галузі експериментальної онкології, зокрема з проблем «Механіз-

Ондатра.

ми канцерогенезу» та «Взаємодія організму і пухлини». З 1979 ін-т видає науково-теоретичний журнал АН СРСР і АН УРСР «Експериментальная онкология».

В. Г. Пінчук.

ОНКОЛОГІЯ (від грец. *бужос* — пухлина і *лѳоѳос* — вчення) — розділ медицини, що вивчає пухлини і розробляє питання лікування хворих на пухлини та методи запобігання росту пухлин. Поділяється О. на експериментальну (вивчає природу пухлинного росту, причини й механізми виникнення пухлин, розробляє методи лікування) і клінічну (діагностика, лікування, профілактика). Деякі дані про пухлини були відомі ще за стародавніх часів (*Гіппократ, К. Гален*), а хірургічні методи їх лікування застосовувалися вже в Стародавній Єгипті, Індії та ін. країнах. Як окрема галузь медицини О. почала формуватися лише в 19 ст. Вивченню пухлин, зокрема експериментальному, значно сприяли праці вітчизн. вчених М. М. Руднева, М. О. Новинського, М. М. Петрова, а т. ч. укр. дослідників В. К. Високовича, В. В. Підвищоцького; іноземних вчених Р. Вірхова, П. Ерліха (Німеччина) та ін. У 20 ст., особливо в останні десятиріччя, з'ясовано причини виникнення пухлин, зокрема роль хім. канцерогенних речовин (К. Ямагіва та К. Ічікава — Японія, Е. Кеннеуей та Я. Кук — Великобританія, Л. М. Шабал — СРСР та ін.), вірусів (П. Роус, Л. Гросс, Р. Хьюбер — США, Ш. Оберлен — Франція, Л. А. Зільбер — СРСР та ін.), впливу радіації (А. Лакассань — Франція та ін.), значення порушення гормонального балансу в організмі (О. Мольтбек — Нідерланди, А. Лішгофф — Чилі, В. М. Дільман — СРСР та ін.). Вивчено будову пухлин та їхніх клітин (Р. Еванс — Великобританія, Р. Массон — Канада, М. Ф. Глазков, С. Ф. Серов, М. О. Краєвський — СРСР та ін.), визначено особливості обміну речовин у пухлинах (О. Варбург — Німеччина, Т. Касперсон — Швеція, Дж. Грінстейн — США, В. С. Шапот, Б. І. Збарський — СРСР та ін.). Тільки після Великої Жовт. соціалістич. революції створені необхідні умови для розвитку вітчизняної онкології.

В дореволюц. Росії для лікування онкологічних хворих існував лише один онкологічний заклад, створений у Москві (1903) на приватні кошти, — Інститут для лікування пухлин ім. Морозових (тепер Онкологічний інститут імені П. О. Герцена).

За роки Рад. влади в СРСР створено ефективну систему онкологічної допомоги. На 1.1 1980 в країні діяло 20 н.-д. онкологічних та рентгенорадіологічних ін-тів, роботу яких координує Всесоюзний онкологічний наук. центр АМН СРСР (Москва). Крім того, в усіх областях центрів та великих містах працюють (1980) 250 онкологічних диспансерів, 3242 онкологічні відділення та кабінети. Проводяться масові профілактичні огляди населення, особливо старшого віку, з метою виявлення та лікування передракових хвороб та

ранніх стадій раку. Роль О. серед мед. наук постійно зростає, оскільки в СРСР, як і в більшості ін. промислово розвинених країн, смертність від злоякісних пухлин займає друге місце після серцево-судинних захворювань.

В УРСР працює 2 н.-д. ін-ти онкологічного профілю: Онкології проблем інститут ім. Р. Є. Кавецького АН УРСР і Рентгенорадіологічний і онкологічний київський науково-дослідний інститут МОЗ УРСР. Укр. рад. вчені досягли значних успіхів у розробці проблем онкології. О. В. Репрен вивчив особливості обміну речовин в організмах експериментальних тварин та зміни у крові після появи злоякісного новоутворення. О. А. Кронтовський розробив метод мікрохімічного аналізу обміну речовин у культурах тканин, що дало змогу вивчати особливості злоякісного росту. Багато нового в О. внесли О. О. Багомалець та його учні (Є. О. Татарников, Й. М. Нейман та ін.). Особливо значну роль в розвитку експериментальної О. на Україні відіграв Р. Є. Кавецький, який був засновником укр. школи онкологів-патологістів, вивчав разом зі своїми учнями роль *столучної тканини*, нервової та ендокринної систем в опірності організму до пухлинного росту, механізми перетворення нормальних клітин на злоякісні, розробив нові методи діагностики та лікування злоякісних пухлин. Укр. хірурги — І. М. Іщенко, О. І. Арутюнов, І. Т. Шевченко, М. М. Амосов, О. О. Шалімов, А. П. Ромоданов та ін. досягли значних успіхів у хірургічному лікуванні злоякісних пухлин внутр. органів та головного мозку. В УРСР запропоновано ряд препаратів (бензотез, фторбензотез та ін.) для лікування злоякісних пухлин, методи імунотерапії, автовакцинації (див. *Автовакцинації*) хворих для профілактики рецидивів та метастазів, впроваджено методи променевої терапії із застосуванням потужних рентгенівських апаратів, кобальтових «гармат», бетатронів, лінійних прискорювачів тощо.

При АН УРСР працює наук. рада «Злоякісні новоутворення», яка координує наук. дослідження в галузі О. на Україні. З 1979 в Києві видається журнал АН СРСР та АН УРСР «Експериментальная онкология». Українське наукове товариство онкологів проводить республіканські з'їзди і конференції. Літ.: Ручковський Б. С. Очерки развития советской экспериментальной онкологии. К., 1959; Кавецкий Р. Е. Взаимодействие организма и опухоли. К., 1977; Шабал Л. М. Эволюция концепций blastomagenеза. М., 1979; Петерсон Б. Е. Современное состояние онкологии. М., 1980.

В. Г. Пінчук.

ОНКОСФЕРА (від грец. *бужос* — пухлина і *сфайра* — куля) — одна з личинкових стадій розвитку більшості *свобожових черв'яків*. О. кулястої форми, з трьома парами гачків. Розвивається в яйці звичайно ще в матці черв'яка; яйця з О. виводяться назовні з екскрементами хазяїна. Дальший розвиток О. відбувається в тілі *проміжного хазяїна*, де вона перетворюється

на *фінку* (напр., у свинячого солітера), або у воді.

ОНКОТИЧНИЙ ТИСК (від грец. *бужос* — об'єм, маса), колоїдно-осмотичний тиск — частина *осмотичного тиску*, що створюється високомолекулярними компонентами (напр., *білками*) розчину. О. т. в крові людини і тварин порівняно з заг. осмотичним тиском (7—8 атм) незначний (0,03—0,04 атм), але він має велике значення для процесів *осмотування* і переходу рідини з *капілярів* у тканини і назад в *капіляри*. Швидкість фільтрації рідини крізь стінки капілярів залежить від різниці О. т. білків *плазми крові* та гідростатичного тиску крові, що створюється роботою серця. Зниження О. т. (особливо при зменшенні концентрації білків *альбумінів*) спричинює нагромадження рідини в міжклітинному просторі й утворення *набряків*.

ОНОМАСТИКА (грец. *ὄνομαστικός* — належний до найменування, від *ὄνομα* — ім'я) — 1) Розділ мовознавства, що вивчає *власні назви*, їхнє походження, будову, розвиток. Значення О. зумовлене величезною кількістю власних назв і багатоманітністю наявної в них істор., етиол., та мовної інформації. 2) Сукупність власних імен. У цьому значенні вживаються і терміни «ономастична лексика», «онімія», «ономастикон». Залежно від позначуваних об'єктів О. поділяється на *антропоніміку*, *топоніміку*, *космоніміку* (вивчає власні назви зон і частин Всесвіту), *зооніміку* (власні назви тварин) та ін. Використання власних назв у худож. лірі досліджує т. з. *поетична ономастика*.

Літ.: Перспективы развития славянской ономастики. М., 1980.

Ю. О. Карпенко.

ОНОМАТОПЕЯ (грец. *ὄνοματολογία* — словотворчість, звуконаслідування) — умовне відтворення криків тварин і птахів, шуму різних явищ і предметів неживої природи тощо. Див. *Звуконаслідування*.

ОНОН — ріка в МНР та Читинській обл. РРФСР, один з витоків р. Шилки (бас. Амуру). Довж. 1032 км, площа бас. 96,2 тис. км². Бере початок на пагір'ї Хентей. У серед. течії ділиться на рукави, в руслі є острови. Живлення переважно дощове. Характерні літні паводки. Замерзає в листопаді, скресає — в кінці квітня. Сплавний, використовують для зрошування і пром. водопостачання.

ОНСАГЕР (Onsager) Ларс (27.XI 1903, Крістіанія, тепер Осло — 5.X 1976, Корал-Гейблс, Флориди).

С. І. Оняшко.

Овезьке озеро.

да) — амер. фізик і фізико-хімік, член Нац. АН США (з 1947). Закінчив Випуск тех. школу в Тронгеймі (1925). Після еміграції до США (1928) працював в ун-тах країни, зокрема з 1933 — в Йельському ун-ті (з 1945 — професор). Наук. праці з теорії електролітів, теорії необоротних процесів, теорії фазових переходів, динаміки квантових рідин. Вивів (1926) рівняння, яке пов'язує електропровідність розчину з його концентрацією (т. з. рівняння Онсагера); відкрив (1931) принцип симетрії кінетичних коэф. (т. з. теорема Онсагера), що став феноменологічною основою термодинаміки нерівноважних процесів. Нобелівська премія, 1968.

ОНТАРІО — озеро в Пн. Америці, на кордоні США і Канади. Пл. 19,5 тис. км² (найменше у системі Великих озер). Глиб. до 237 м. Лежить на вис. 75 м над р. м. Береги переважно низькі, мало розчленовані. В озеро впадає р. Ніагара, витікає Святого Лаврентія ріка. Замерзає у грудні, скресає в квітні. Судноплавне. Шлюзові канали з'єднують О. з оз. Ері та р. Гудзоном. Гол. порти: Торонто, Гамільтон (Канада), Rochester (США).

ОНТАРІО — провінція на Пд. Сх. Канади. Площа 1,1 млн. км². Нас. 8,1 млн. чол. (1976). Адм. ц. — м. Торонто. В О. розташована столиця країни — м. Оттава. О. — один з районів розселення українців у Канаді. Більшу частину території займає Лаврентійська височина. Гол. судноплавні ріки — Оттава і Св. Лаврентія. На Пд. — Великі озера. Поширені ліси. О. — найбільш економічно розвинута провінція країни. Провідна галузь пром-сті — гірничодобувна. Видобувають нікель (1-е місце в країні), уран, залізну руду, мідь, свинець, цинк, золото, платину тощо. Розвинуті машинобудування (у т. ч. автомобіле- та авіабудування), чорна металургія, хім., нафтохім., лісова пром-сть. Гол. пром. центри — Торонто, Гамільтон, Сарнія, Уїнсор. Інтенсивне с. г. приміського типу (мол. і м'ясне тваринництво, вироби. зерна, овочів тощо). Густа мережа шляхів, особливо на Пд. провінції.

ОНТОГЕНЕЗ [від грец. *ὄν* (ὄντος) — існуюче і *γενέσις* — зародження, розвиток] — індивідуальний розвиток організму, сукупність послідовних морфологічних, фізіологічних та біохімічних перетворень, що відбуваються в організмі з моменту його зародження до смерті. О. взаємопов'язаний з істор. розвитком організмів — *філогенезом* (див. *Біогенетичний закон*). Термін «онтогенез» запроваджений у науку нім. вченим Е. Геккелем (1866). Значну роль у вивченні О. тварин відіграли дослідження К. М. Бера, К. Ф. Вольфа, О. О. Ковалевського, І. І. Мечникова та ін. вчених. З іменами І. М. Грожаєвського, С. Г. Навашина, Л. С. Ценковського, М. Шлейдена та ін. пов'язане вивчення О. рослин. О. включає складні процеси диференціювання, кількісне нарощення активної живої маси. Останнє здійснюється переважно за рахунок збільшення

кількості клітин в результаті їх поділу та збільшення їхніх розмірів. Кожний організм у своєму розвитку закономірно проходить послідовні фази, стадії або періоди розвитку. В основі О. лежить процес реалізації на різних етапах розвитку організму *генетичної інформації*, закладеної в кожній з його клітин. Сучас. прогрес *молекулярної біології*, *генетики*, *біохімії* та *фізіології* дав можливість глибоко проникнути в розуміння природи внутр. та зовн. механізмів О., вивченням яких займається *біологія розвитку*. У різних організмів залежно від ступеня складності їх організації і умов існування розрізняють кілька типів О. При *мстатевому розмноженні* О. починається з поділу материнського організму або з утворення спеціалізованої клітини чи групи клітин, з яких і розвивається зачаток нового організму. При *статевому розмноженні* в О. виділяють *перезародковий період*, під час якого відбуваються формування статевих клітин (див. *Оогенез*, *Сперматогенез*) і їх запліднення, або розвиток без запліднення (див. *Партеногенез*), *зародковий розвиток* та *постембріональний розвиток*, який у одних тварин може здійснюватися прямим шляхом, тобто без *метаморфозу*, а у інших — непрямым шляхом, тобто з метаморфозом. Характерною особливістю вищих і деяких нижчих рослин є *чергування поколінь*: *мстатевого (спорофіту)* й *статевого (гаметофіту)*. У вищих рослин (особливо квіткових) значно спрощується гаметофіт і посилено розвивається спорофіт. В О. вищих рослин важливу роль відіграє *конус наростання*. Тривалість О. у різних організмів коливається від кількох десятків хвилин (деякі бактерії) до кількох сот (черепахи) і навіть тисяч років (секвойя-дендрон).

Лит.: Іванов П. П. Руководство по общей и сравнительной эмбриологии. Л., 1945; Чайлахян М. Х. Основные закономерности онтогенеза высших растений. М., 1958; Токін Б. П. Общая эмбриология. М., 1970; Короткова Г. П. Происхождение и эволюция онтогенеза. Л., 1979; Белоусов Л. В. Введение в общую эмбриологию. М., 1980. Б. Г. Новиков.

ОНТОЛОГІЯ [від грец. *ὄν* (ὄντος) — суще і *λόγος* — вчення] — 1) у домарксистській філософії вчення про першоначала буття. Термін «онтологія» уперше запровадив у 17 ст. нім. філософ Р. Гокленіус. Під О. розуміли самостійну частину філософії, яка намагалась досліджувати першоначала буття (що є суще і що лежить в його основі). У цьому розумінні О. включалася до складу «*метафізики*». Зокрема, в курсах метафізики, які читалися на Україні в *Київській академії* починаючи з 17 ст., розглядалися такі питання О., як відношення буття і сутності, сутності й існування тощо. В О. вчення про форми мислення розглядалось у відриві від об'єктивної реальності.

Протиставлення О. гносеології досягло крайніх меж у філософії *суб'єктивного ідеалізму* (Дж. Берклі, Д. Юм, І. Кант). Марксистська філософія довела хиб-

ність протиставлення О. гносеології, показала спільність об'єктивних законів, які діють у навколишньому світі і в людському мисленні. У *діалектичному матеріалізмі* термін «онтологія» вживається при вилученні явищ об'єктивної дійсності, які існують незалежно від свідомості. З онтологіч. точки зору свідомість розглядається як властивість високоорганізованої матерії — мозку. 2) В бурж. філософії 20 ст. — система найзагальніших понять буття, які нібито досягаються за допомогою надчуттєвої і надраціональної *інтуїції*. Набула розвитку у філософ. концепціях Е. Гуссерля, М. Хайдеггера, а також засновника «*нового*» О. — Н. Гартмана.

ОНУРОВ Олександр Герасимович [театр. псевдонім — Ануров; н. 8 (21).IV 1914, м. Костянтинівка, тепер Донец. обл.] — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1963. В 1930—32 навчався в Київ. худож. ін-ті. Сценічну діяльність почав у Вседонбаському рос. драм. театрі, працював у театрах Вінниці, Москви, Воронежа, з 1953 — в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Ролі: Черкун («Варвари» М. Горького), граф Шабельський («Іванов» Чехова), Кузнецов («Сильний духом» А. Гребінюва та Л. Медведєва), Держинський («Є така партія» Рацка), Ходок («Сині коні на червоній траві» Шатрова), Меркудіо («Ромео і Джульєтта» Шекспіра) та ін. Знімається в кіно [«ЧП» («Надзвичайна подія»), «Вогняні міста» та ін.]. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ОНУФРІВКА — селище міського типу Кіровогр. обл. УРСР, район. центр. Розташована на р. Омелінику (прит. Дніпра), за 7 км від залізнич. ст. Паалини. 4,7 тис. ж. (1981). Засн. на поч. 17 ст. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1968 О. — с-ще міськ. типу. У селищі — кінний, цегельний і побутових виробів з-д, міжгосп. буд. орг-ції, комбінат побутового й комунального обслуговування. Середня школа та школа мистецтв, лікарня. Будинки культури, кінотеатр, 2 б-ки, картинна галерея, парк (пам'ятка садово-паркового мистецтва 19 ст.).

ОНУФРІВСЬКИЙ РАЙОН — на Пн. Сх. Кіровогр. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 26,6 тис. чол. (1981). У районі — 32 населені пункти, підпорядковані 2 селищам та 9 сілськ. Радам нар. депутатів. Центр — смт Онуфріївка. На Пн. Сх. район омиває Дніпродзержинське во-

досховище. О. р. розташований на Придніпровській височині. Гол. річка — *Омельник* (прит. Дніпра). Ґрунти переважно чорноземні. Лежить в основному в лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, клен, ясен) займають 7,5 тис. га. Найбільші підприємства: Дерійський та Кучеполівський каменедробильні, павлівський хлібний, комбикормовий, асфальтовий та Онуфріївський побутових виробів з-д. Комбінат побутового обслуговування (Онуфріївка). Спеціалізація с. г. — землеробство зернового, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 65,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 54,3 тис. га. Гол. культури: пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник, цукр. буряки. В О. р. — 12 колгоспів, кінний з-д, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Павлів. Автомоб. шлях — 185 км, у т. ч. з твердим покриттям — 173 км. У районі — 15 заг.-осв. шкіл та школа мистецтва, 19 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень, 12 будинків культури, 12 клубів, кіно-театр, 27 кіноустановок, 20 б-к, картинна галерея, меморіальное-пед. музей уродженця району (с. Омельник) В. О. Сухомлинського в смт Павлів, де він працював. У с. Успенському (тепер с. Успенка О. р.) народився укр. рад. мовознавець І. К. Білодід, в с. Попівці — укр. композитор М. М. Калачевський, в смт Павлів — укр. поет і журналіст І. І. Шевченко. В О. р. видається газ. «Соціалістичне село» (з 1932).

В. Д. Іванов.

ОНХОЦЕРКОЗ — гельмінтозна хвороба гол. чин. копитних тварин, спричинена червами *нематодами* з роду *Onchocerca*. Характеризується ураженнями сухожилків ніг, зв'язок ший та шкіри тварин. Поширений повсюдно. Найбільше О. уражує велику рогату худобу і коней, завдає збитків шкіряній пром-сті знеціненням шкір. Зараження тварин відбувається на пасовищах у період льоту кровосисних комах (*мошки, мокреці*) — проміжних хазяїв онхоцерків. У хворих тварин виникають гнійні запалення тканин, бурсити, вони куляють, знижується їхня продуктивність.

Заходи боротьби. Проводять курс лікування люголевським розчином, який вводять внутрішньовенно. Знищують личинок кровосисних комах, обробляють тварин інсектицидами та відлякуючи комах засобами (травень — серпень).

ОНЧУЛ Петро Євдокимович (н. 30.XII 1936, с. Коритне, тепер Винницького р-ну Чернів. обл.) — укр. рад. співак (баритон), нар. арт. УРСР (з 1980). Після закінчення 1966 Львів. консерваторії — соліст Донец. театру опери та балету. Партії: Султан («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Микита («Ярослав Мудрий» Мейтуса), князь Ігор (однотомна опера Бородин), Ріголетто («Ріголетто» Верді), Скарпія («Тоска» Пуччіні), Шарль Жерар («Андре Шеньє» Джордано).

Т. І. Бірченко.

ООГАМІЯ (від грец. *оо́в* — яйце і *о́гаміос* — шлюб) — один з типів

статевого процесу; полягає в злитті великої нерухливої жіночої статевої клітини — *яйцеклітини* з дрібною, звичайно рухливою (має один або кілька джгутиків) чоловічою — *сперматозоидом*. Здійснюється всередині жіночого статевих органа або поза ним. В результаті О. утворюється *зигота*. О. властива багатоклітинним тваринам, багатом нижчим та всім вищим рослинам. Див. також *Гетерогамія*, *Ізогамія*, *Запліднення*.

ООГЕНЕЗ (від грец. *оо́в* — яйце) — те саме, що й *овогенез*.

ООГОНІЙ (від грец. *оо́в* — яйце і *оо́гоні* — народження) — жіночий статевий орган (*гаметангій*) ряду водоростей і грибів, яким властива *оогамія*. Здебільшого О. одноклітинний (напр., у вошериї, едогонію), зрідка багатоклітинний (у харових водоростей). Всередині О. утворюється одна або кілька *яйцеклітин*.

ООЛІТИ (від грец. *оо́в* — яйце і *ліθος* — камінь) — дрібні (від сотих часток міліметра до 2,5 см) кулясті мінеральні утворення концентричної або радіально-променевої будови. О. бувають вапнясті, залізисті, марганцеві та ін. Утворюються у теплих морях або джерелах. Великі скупчення марганцевих та залізистих О. утворюють пром. родовища марганцевих та заліз. руд.

ООМИЦЕТИ (*Oomycetidae*) — клас нижчих грибів. Міцелій здебільшого добре розвинений, розгалужений, неклітинний. Нестатеве розмноження — дво- або одноклітинними зооспорами, у деяких — своєрідними *конідіями*. Статевий процес — *оогамія*, зрідка гетерогамія. Бл. 700 видів. Більшість О. — водні й наземні сапрофіти, деякі — паразити рослин і тварин. Так, *Pythium debaryanum* спричинює хворобу (чорну ніжку) сіянців капусти, буряків, гарбузових, бавовнику тощо; *Phytophthora infestans* — збудник хвороби картоплі, баклажанів (фітофтороз); *Plasmopara viticola* викликає несправжню *борошнисту росу* винограду (мідью).

Заходи боротьби: знищення уражених рослинних решток, обробка рослин *пестицидами*.

ООН — див. *Організація Об'єднаних Націй*.

ООРТ (Oort) Ян Гендрік (н. 28.IV 1900, Франекер) — нідерландський астроном. Член багатьох академій, ін-т. член АН СРСР (з 1966). Закінчив (1921) Гронінгський ун-т. 1924—70 працював у Лейденській обсерваторії (з 1945 — директор). У 1935—48 — ген. секретар, а в 1958—61 — президент *Міжнародного астрономічного союзу*. Осн. праці О. стосуються вивчення руху зір. Розробив теорію обертання *Галактики*, використовуючи спостереження *променевих швидкостей* та *власних рухів зір* (1927) і теорію динаміки *Галактики* (1928); запропонував спосіб визначення просторової густини розподілу зір (1938). Досліджував також питання структури *Галактики*, будови міжзоряного середовища та космогонії (зокрема, запропонував гіпотези про механізм утворення *протозір* та про походження *комет*).

ООФОРІТ (від грец. *оо́в* — яйце і *форо́с* — лещик) у людини — запалення лещика у жінок. Здебільшого О. поєднується з запаленням фаллопієвої труби — *сальпінгітом*. Див. *Сальпінгоофорит*.

ОПАДИ АТМОСФЕРНІ — вода у рідкому чи твердому стані, що випадає з хмар або осідає з повітря на поверхню землі та наземні предмети. З хмар О. а. випадають у вигляді дощу, мряки, снігу, снігової і льодової крупи, *граду*, льодових голок. Процес утворення О. а. є наслідком змін термодинамічного стану атмосфери, зумовлених підняттям значних мас повітря, в результаті чого воно охолоджується і досягає ступеня насичення. Залежно від початкової т-ри повітря, запасів вологи в ньому, швидкості переміщення процесу конденсації вологи і утворення хмар змінюються в широких межах, що приводить до великої різноманітності О. а. та їхньої інтенсивності. Розрізняють зливи, помірні й слабкі дощі, сніги, помірні й слабкі снігопади. О. а. вимірюють товщиною шару води в міліметрах, їхню інтенсивність — у міліметрах за хвилину, годину, добу. Кількість О. а. визначають за допомогою *опадомірів*, самописців-пловіографів, на великих площах — методом радіолокації. Пересічна річна кількість О. а. на земній кулі становить близько 950 мм. У тропіках за рік випадає понад 1000 мм, місцями — до 12 000 мм (Черапунджі, Індія), у помірних широтах — від 250 до 1000 мм, у пустелях і у високих широтах — менше 250 мм (напр., поблизу Дахли в Єгипті — близько 1 мм).

В СРСР найбільше опадів на рік (пересічно 2600 мм) випадає в Зх. Закавказзі, найменше (бл. 27 мм) — поблизу озера Каракуль (Пн. Памір). На тер. України річна сума опадів коливається від 300 мм на чорноморському узбережжі до 1500 мм і більше у Карпатах. Пересічна річна кількість опадів у республіці зменшується з Пн. Зх. на Пд. Сх.: 350—700 мм у зоні мішаних лісів, 450—550 мм у лісостеповій, 350—300 мм у степовій зонах. В результаті конденсації вологи у приземному шарі повітря утворюються *гідрометеори* — роса, іній, паморозь, твердий і рідкий наліт тощо. Взимку і в перехідні періоди в помірних і високих широтах та в горах при випаданні переохолоджених крапель дощу і мряки, а також тумани з'являються *ожеледь* і *ожеледиця*. Рад. вчені виконали дослідження по врахуванню всіх джерел помилок при вимірюванні О. а. (змочування стінок приладів, випаровування опадів з приладів, вивідання або наддування твердих опадів при вітрі). В зв'язку з цим введено два види норм О. а. — виміряні (без поправок) і вираховані (з поправками). Останніми користуються гол. чин. при воднобалансових розрахунках. Напр., для України вираховані річні норми опадів на 100—140 мм перевищують виміряні. О. а. — один з важливих елементів *клімату*, вони мають істотне значення для нар. господарства.

М. І. Шерба.

О. Г. Онур.

П. С. Онуч.

ОПАДИ ШТУЧНІ — опади, які випадають з переохолоджених хмар внаслідок активного впливу на них і створення штучних льодових кристалів. Зміни фазового стану хмар, переохолодження і перенасичення їх, що призводять до кристалізації, відбуваються під впливом розсіяних у водяних хмарах спец. хім. речовин (реагентів). Внаслідок цього утворюються мішані хмари, які дають опади. Найчастіше використовують такі реагенти: тверду вуглекислоту, йодисте срібло або йодистий свинець. Розсіюють їх за допомогою літаків та спец. наземних установок. В СРСР експеримент. дослідження О. ш. проводять з 1959, зокрема на спец. метеорологічному полігоні у степовій зоні України. Вони спрямовані на з'ясування можливостей збільшення опадів у районах з недостатнім зволоженням.

І. П. Половина.
ОПАДОМІР — прилад для вимірювання кількості атмосферних опадів. О. конструкції В. Д. Третьякова складається з дощомірного відра (приймальна пл. 200 см², висота 40 см) та спец. захисту (складається з 16 пластин, закріплених навколо відра). О. встановлюють так, щоб приймальна поверхня була горизонтальною і містилася на вис. 2 м від землі. Кількість опадів визначають вимірювальною склянкою в міліметрах шару води; кількість твердих опадів вимірюють після того, як вони розтануть.

ОПАЛ (лат. opalus, від санскр. упала — дорогий камінь) — мінерал класу *силкатів*. SiO_2 , $n\text{H}_2\text{O}$. Трапляється в природі у вигляді натічних ниркоподібних утворень, *сталактитів*, склоподібних мас. Густ. 1,9—2,3. Твердість 5—6,5. Колір білий, блідо-жовтий, бурий, зелений, сірий, голубий. Близь скляний. О. має багато відмін. Осн. з них: благородний О. — з брильянтового «грою» різних кольорів; джирозоль — голубуватий, білий; гіаліт — безбарвний, прозорий. О. — гол. породоутворюючий мінерал кремністих гірських порід (*опок*, *трепелів*, *діатомітів*, *гейзеритів* та ін.). У Рад. Союзі родовища О. є в РРФСР (на п-ві Камчатка), Казахстані, на Україні (*Український щит*, *Закарпатський прогин*); за рубежом — в Ісландії, Мексиці, США, Угорщині, Італії та ін. Використовують як *виробне каміння*, благородний О. — як *дорогоцінне каміння*. Іл. див. т. 3, с. 304—305.

ОПАЛЕННЯ — штучний обігрів приміщень у холодну пору року, спрямований на створення в них належних теплових умов для людей, технологічних процесів тощо. Проводиться за допомогою системи О., що складається з *генератора тепла* (або *теплообмінного апарата*), *тепловодів* і *опалювальних приладів*. Теплоносіями у системах О. є вода, водяна пара, повітря або газоподібні продукти згоряння палива. Кількість тепла, що його треба подати в опалюване приміщення системою О., визначають, враховуючи тепловтрати (через зовн. огорожувальні конструкції, на нагрівання холодного повітря і матеріалів, що надходять у приміщення) та тепловідплення

у ньому (від людей, технологічного устаткування, внаслідок сонячної радіації тощо). Розрізняють системи О. центральні (з генератором тепла поза опалюваними приміщеннями) і місцеві (всі частини системи об'єднані в одному агрегаті, встановленому в опалюваному приміщенні). Найпоширеніші системи *водяного опалення* і *повітряного опалення*. Використовують системи *газового опалення*, *електричного опалення*, *парового опалення* і комбіновані. В малоповерхових житл. будинках застосовують *підне опалення*. Системи О. розрізняють також за способом передачі тепла від опалювальних приладів, напр. *променисте опалення*, і за конструкцією таких приладів, напр. *панельне опалення*.

Лит.: Отопление и вентиляция, ч. 1. М., 1975; Безтанківський П. О. Автоматизация систем опалення. К., 1979; Шмыга В. Р., Сандалов Е. А. Монтаж отопительных систем. К., 1979.

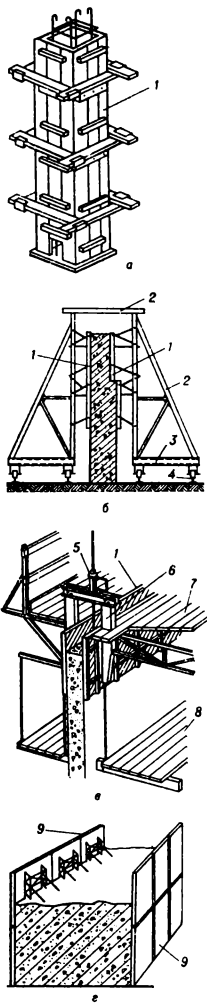
ОПАЛОВА Євгенія Еммануїлівна [н. 27.IX (9.X) 1900, м. Белий, тепер Смоленської обл.] — рос. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1969). Після закінчення 1921 Ленінгр. держ. ін-ту сценічних мист. працювала в театрах Ленінграда (Держ. театр при Політосвітлі та ін.) і Москви (Другий робітн. театр, 1931; театр Всесоюз. Центр. Ради Профес. Спілок, 1934—35). В 1936—77 — в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Ролі: Гурмижська («Ліс» О. Островського), Анна Павлівна («Живий труп» Л. Толстого), Олена («Діти сонця» М. Горького), донна Консепсьйон («Камінний господар» Лесі Українки), Фрау Мільх («Під золотим орлом» Галана), Севідж («Дивна місця Севідж» Патріка), Дульська («Мораль пані Дульської» Запольської), бабуса Єухенія («Дерева вимирають стоячи» Кассона) та ін. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями.

С. М. Грін.
ОПАЛУБКА — тимчасова форма, монтowana на буд. майданчику, в яку укладають *арматуру* і бетонну суміш при виготовленні бетонних і залізобетонних *монолітних конструкцій*. Забезпечує проектну конфігурацію, задані розміри і належне положення конструкції. Вибір типу О. (мал.) зумовлюється гол. чин. видом конструкції, прийнятою технологією зведення споруди і кліматичними умовами. Найпоширеніша розбірно-переставна О. — дрібнощитова (з щитів масою до 70 кг), великощитова (з щитів-панелей масою до 500 кг) і блокова (з щитів, з'єднаних у просторові блоки, в разі потреби — з робочою арматурою). Таку О. використовують при спорудженні фундаментів, стін, при виготовленні покриттів і перекриттів, колон, балок тощо. При негативній т-рі повітря щити утеплюють або обладнують нагрівачами (терморективна О.). Є також О. об'ємно-переставна — з просторових П-подібних секцій (для зведення багатопверхових будинків), підйомно-переставна — з щитів, кріпильних і підйомних пристроїв (для буд-ва високих споруд змінного перерізу, напр. телевеж, гра-

дирень), горизонтально переміщувана, або котюча, — з щитів і каркасу на візках чи полозах (для склепін-оболонки, колекторів, тунелів, підпірних стінок тощо), а також ковзна — сукупність щитів, що за допомогою дощократів ковзають у вертикальному напрямі по поверхні бетонуваних конструкцій (напр., резервуарів, силосних споруд, башт, стін будинків). Крім О., що її по досягненні бетоном достатньої міцності знімають (розбирають, пересувають), є О. незнімна (плити, оболонки, металеві сітки тощо). Після бетонування конструкції (напр., греблі) вона залишається в ній як складова частина. До особливого виду належить т. з. гірнична О. (пересувна, стулчаста, секційна та ін.), використовувана при *кріпленні гірничих виробок*. Виготовляють О. з деревинних матеріалів, сталі, бетону і залізобетону, азбесто- і армоцементу, прогумованої капронової тканини (пневматична О.) тощо. О., а також пристрої, що її підтримують, роблять жорсткими, міцними і стійкими. Найефективніша О. багатозазового використання (інвентарна), складена з уніфікованих елементів і укрупнених блоків. Див. також *Опалубкові роботи*.

Г. П. Кривобороденко.
ОПАЛУБКОВІ РОБОТИ — роботи, пов'язані з виготовленням, встановленням (монтажем) і зніманням *опалубки*, а також тех. обслуговуванням механізмів і пристроїв, що переміщують її. Складові частини опалубки виготовляють (а в разі потреби і укрупнюють) на деревообробних комбінатах, заводах металоконструкцій або в спец. майстернях. На буд. майданчику опалубку складають за допомогою кранів, *лебідок*, *домкратів* або (легку) вручну, закріплюють і підтримують у проектному положенні розпірками, скобами, стояками або *риштуванням*; котючу опалубку розташовують на попередньо прокладених рейках. Коли бетон набуде достатньої міцності, опалубку знімають (розбирають, пересувають) у послідовності, заздалегідь визначеній для кожної конструкції, очищують, змащують емульсійними сумішами і встановлюють на новій позиції. О. р. виконують спеціалізовані ланки теслярів-опалубників та ланки опалубників-монтажників. Зниженню трудомісткості й вартості О. р. (вони становлять 25—40% трудових витрат на зведення монолітних конструкцій) сприяє багатозазове використання опалубки (металевої до 100 раз), застосування опалубки з уніфікованих елементів і укрупнених блоків.

Г. П. Кривобороденко.
ОПАЛЮВАЛЬНІ ПРИЛАДИ — прилади для опалення приміщень; різновид *нагрівальних приладів*. Найпоширеніші О. п., до яких належить *теплоносій* — вода (див. *Водяне опалення*) або пара (див. *Парове опалення*), і О. п., якими нагрівають повітря (див. *Повітряне опалення*). До О. п. такого типу належать *калорифери* та *конвектори* деяких типів, *радіатори*, *гладенькі* і *ребристі труби* та ін. Крім того, є О. п., де спалюють горючий газ (див. *Газове опалення*) або пе-

Опалубка: а — розбірно-переставна; б — горизонтально переміщувана (котюча); в — ковзна; г — незнімна; 1 — щит; 2 — підтримуючий пристрій; 3 — візок; 4 — коток; 5 — домкрат; 6 — домкратна рама; 7 — робочий настил; 8 — підвісний поміст; 9 — облицювальна плита-опалубка.

ретворюють на теплову електричну енергію (див. *Електричне опалення*). Електричні О. п. (напр., електротоплення) застосовують гол. чин. як додатковий засіб опалення. Див. також *Промислене опалення*.

ОПАНЧА — 1) Давньоруський верхній одяг типу довгого плаща або бурки. 2) Старовинний укр. верхній чоловічий і жіночий одяг з рукавами. О. шили до стану зі зборками по боках, до коміра пришивали велику відлогу (як у *кирил*). Поли, рукава, кишені, відлогу і шви О. облямували кольоровими шнурками або смужками сукна. В наш час О. носять подекуди в зх. областях України.

ОПАРА Степан (пр. п. і см. невід.) — гетьман Правобережної України (1665), політ. авантюрист. Був сотником Медведейської сотні Чигиринського полку. Під час нар. повстання проти гетьмана П. Тетері за допомогою крим. татар захопив Чигирин і проголосив себе гетьманом. Через 2 місяці, вигнаний повсталим народом, О. втік до Криму. Хан видав О. за грошовий викуп П. Дорошенку, який передав його шляхет. Польщі. О. було ув'язнено у Марієнбурзькій фортеці.

ОПАРІН Олександр Іванович [18.II (2.III) 1894, м. Углич, тепер Ярославської обл. РРФСР — 21.IV 1980, Москва] — рос. рад. біохімік, акад. АН СРСР (з 1946), за-сновник науково обґрунтованої теорії *походження життя на Землі*. Герой Соціалістич. Праці (1969). Член Всесвітньої Ради Миру (з 1950). Закінчив Моск. ун-т (1917); з 1929 — професор цього ж ун-ту. З 1935 — співробітник Ін-ту біохімії АН СРСР (з 1946 — директор). У 1948—55 — акад.-секретар Відділення біол. наук АН СРСР. Праці О. присвячені біохімії рослин, зокрема питанням переробки рослинного сировини й діяння ферментів у рослинному організмі. Разом із співробітниками О. розробив основи тех. біохімії в СРСР. Запропонував теорію оборотності ферментативних реакцій у живій рослині. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1974; премія ім. О. М. Баха АН СРСР; золота медаль ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1980.

«ОП-АРТ» (англ. op-art, скор. від optical art — оптичне мистецтво) — напрям у модернізмі 60-х рр. 20 ст., що розробляє (в живописі й графіці) декоративні ефекти простих геом. форм, звичайно розрахованих на оптичну ілюзію. Засновник «О.-а.» — франц. художник, угорець за походженням В. Вазарелі (Вашаргей). В амер. та англ. мистецтві «О.-а.» відповідав т. з. стиль чіткої грані, який так само тяжів до абстрактного геометризму. По суті, «О.-а.» — один з пізніх варіантів *абстрактного мистецтва*, однак знайшов певне застосування в плакаті, оформлювальному й декоративно-ужитковому мистецтві, промисловій графіці.

ОПАСАННЯ — архітектурний елемент. Див. *Піддашся*. **ОПАСОВЕЦЬКЕ ОЗЕРО** — у Хмельн. обл. УРСР. Площа 6 км². Лежить у заплаві р. Бужка

(бас. Пд. Бугу) й живиться її водами. Дно вкрите чорним мулом. Воду О. о. використовують для водопостачання і зрошування, розведення водоплавної птиці та риби.

ОПЕК (англ. OPEC; Organisation of Petroleum Exporting Countries), організація країн — експортерів нафти — міжнар. організація країн, що розвиваються, для розробки єдиної наф. політики і захисту нац. інтересів на світових ринках. Засн. 1960. До складу ОПЕК входять 13 країн: Алжир, Венесуела, Габон, Еквадор, Індонезія, Іран, Ірак, Катар, Кувейт, Лівія, Нігерія, Об'єднані Арабські Емірати та Саудівська Аравія. На країни — члени ОПЕК 1979 припадало 64% видобутку і 86% експорту нафти в капіталістичному світі. Осн. завдання ОПЕК: протидіяти експлуатації наф. ресурсів імперіалістичними монополіями шляхом перегляду нерівноправних концесійних угод, добиватися підвищення доходів від нафти, яку видобувають країни-учасниці, заохочувати розвиток національного нафтового г-ва. Найвищий орган ОПЕК — Конференція міністрів, що скликається не менше як 2 рази на рік. Поточними справами займається Виконавча рада. Штаб-квартира — у Відні.

ОПЕКУШИН Олександр Михайлович [16 (28).XI 1838, с. Свечкіно, тепер Яросл. обл. — 4.III 1923, с. Рибниця, тепер Некрасовського р-ну Яросл. обл.] — рос. скульптор. Син кріпака. Навчався в Рисувальній школі Т-ва заохочення художників і в скульптурній майстерні Д. І. Йєнсена в Петербурзі. Брав участь у створенні (за проектами М. Микешіна) пам'ятників «Тисячоліття Росії» в Новгороді (1862) та Катерині II в Петербурзі (1873). Найзначніші твори О. — пам'ятники О. С. Пушкіну в Москві (1880), К. Бєру в Тарту (1886), М. Лермонтову в П'ятигорську (1889). Іл. див. до статей *Лермонтов* М. Ю., т. 6, с. 130 та на окремому аркуші до ст. *Москва*, т. 7.

ОПЕНЬКИ — група шапинкових грибів, що об'єднують кілька родів з різних родин. О. луговий (*Marasmius oreades*) — їстівний гриб, належить до родини трихоломових, має невеликі (до 10 см заввишки) плодові тіла з конусоподібною або плоскорозпростертою кремовою чи сірувато-жовтою шапинкою, з білуватим м'якушем приємного запаху. Поширений на луках, пасовищах, вигонах. О. осінній справжній (*Armillaria mellea*) — є представником цієї ж родини, з сіро-коричневими *плодовими тілами*, що розвиваються на пенях, гниючих стовбурах, паразитує на живих деревах, спричинюючи гниття їхньої кореневої системи. Шапинка напівкуляста, до 15 см в діаметрі, рудувато-коричнева, з темними лусочками, ніжка до 15 см завдовжки, також з лусочками, що з віком зникають. Їстівний гриб. О. сіро-жовтий (*Hypophoma fasciculare*) на відміну від попередніх видів належить до отруйних грибів. Росте

на гниючих пенях різних деревних порід, утворюючи плодові тіла сірчано-жовтого кольору з напівсферичною, згодом розпростертою шапинкою до 8 см в діаметрі і ніжкою до 10 см заввишки, гірко на смак. Іл. див. на окремому аркуші, т. 3, с. 400—401.

О. О. Дудка. **ОПЕРА** (італ. *opera*, від лат. *opera* — праця, твір) — синтетичний вид муз. мист., зміст якого відтворюється в сценічних муз.-поетичних образах. В О. поєднуються вокальна й інструм. музика, драматургія, образотворче мистецтво, часто — і *хореографія (балет)*. Літературно-драм. основу О. становить *лібретто*, в якому закладено ідею і сюжет твору. Формами оперної музики є *арія*, *аріозо*, *каватина*, *лісня*, *монолог* (виконуються соло), вокальні ансамблі (дует, тріо, квартет), хор, танці, оркестрові номери. Велике значення має *рецитатив*, що відтворює інтонації мови людини і пов'язує сольні або ансамблеві номери. В деяких О. (напр., комічних) рецитатив заміняють розмовним діалогом. Велику роль в оперній драматургії відіграють *лейтмотиви* — короткі муз. теми-символи, які характеризують дійових осіб, певні сценічні ситуації тощо.

Склалося кілька різновидів О.: історико-героїчна, історико-романтична, історико-побутова, героїко-епічна, *музична драма*, лірична, казково-фантастична, комічна, народнопобутова О., та ін. Як самостійний жанр муз. мистецтва О. виникла наприкінці 16 ст. в Італії й поширилася в різних країнах Європи. Велику роль у розвитку О. 17 ст. відіграла творчість К. Монтеверді (Італія), Ж. Б. Лоллі, Ж. Ф. Рамо (Франція), Г. Перселла (Англія), Г. Шюца (Німеччина). В кін. 17 ст. виникла т. з. неополітанська оперна школа на чолі з А. Скарлатті. В ній уперше склалася т. з. опера-серія (на героїко-міфологічний або легендарно-істор. сюжет). З оперо-серією пов'язана творчість Ф. Ф. Генделя («Юлій Цезар у Єгипті», «Амерлан», «Роделінда»). У 18 ст. в Італії розвинулася О.-буфа (комічна О.), демократичні тенденції якої протистояли умовностям опери-серії. Видатними майстрами О.-буфи були Дж. Перілезі, Дж. Паїзелло, Ф. Філідор, А. Гретрі та ін. В Англії в цей час була баладна О., в Іспанії — тонаділя, в Німеччині й Австрії — зінгшпіл. Дальший розвиток О. пов'язаний з реформаторською діяльністю К. В. Глюка («Орфей і Еврідіка», «Альцеста», «Іфігенія в Авліді»), творчістю В. А. Моцарта («Весілля Фігаро», «Дон Жуан», «Чарівна флейта»). Велика франц. революція принесла на оперну сцену громадян. тематику — опери Л. Керубіні (Франція), «Фіделіо» Л. Бетховена (Німеччина). Ним композитор К. М. Вебер був одним із перших представників романтизму в оперній музиці («Вільний стрілець»). Р. Вагнер розробив принципи т. з. муз. драми, в якій збагатилися засоби драматургії й муз. виразності О. («Тангейзер», «Лоєнгрін», тетралогія «Перстень ніibelунгів», «Трістан

Г. Е. Опалова.

О. І. Опарін.

Опанча.

ОПЕРА УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

та Ізольда» та ін.). Найвидатнішими майстрами італ. О. 19 ст. були Дж. Россіні («Севільський цирюльник», «Вільгельм Телль»), Г. Доницетті («Лючія ді Ламмермур», «Любовний напій»), В. Белліні («Норма») і особливо Дж. Верді («Травіата», «Ріголетто», «Аїда», «Отелло», «Фальстаф» та ін.). Оперне мистецтво кін. 19 — поч. 20 ст. в Італії пов'язане з представниками *веризму* — Дж. Пуччіні («Богема», «Тоска», «Чіо-Чіо-сан»), Р. Леонкавалло («Паяци»), П. Масканьї («Сільська честь»). Розвиток О. в 19—20 ст. у Франції пов'язаний з творчістю Д. Ф. Е. Обера («Фра-Диявол»), Дж. Мейєрбера («Роберт-Диявол», «Гугенот»), Ш. Гуно («Фауст», «Ромео і Джульєтта»), Л. Деліба («Лакме»), Ж. Массе («Манон», «Вертер»), Ж. Бізе («Кармен», «Шукачі перлин»), К. Дебюссі («Пелас і Мелізанда»). Національно-визвольні рухи 19 ст. сприяли виникненню оперних шкіл у Чехії (Б. Сметана — «Продана наречена»; А. Дворжак — «Русалка», Л. Яначек — «Катя Кабанова», написана на сюжет «Грози» О. Островського), в Польщі (С. Монюшко — «Галька», «Страшний двір»; К. Шимановський — «Хатіт»), в Угорщині (Ф. Еркель — «Ласло Гуняді», «Банк Бан»). В кін. 19 — на поч. 20 ст. в зх.-європ. оперній музиці виявилися модерністські тенденції, зокрема *експресіонізм* — «Саломея», «Електра» Р. Штрауса, «Чекання», «Щаслива рука» А. Шенберга, «Воцек» А. Берга, «Кардіальк» П. Хіндемита, «Джонні награв» Е. Кнешека, та ін. Тенденції *неокласицизму* помітні в творчості І. Стравінського («Цар Едіп»). Розвиток О. в 20 ст. сприяли Д. Мійо, Ф. Пуленк (Франція), Б. Бріттен, А. Буш (Англія), М. де Фалья (Іспанія), Дж. Гершвін (США), З. Кодай (Угорщина), Дж. Енеску (Румунія), П. Владігеро, Л. Пипков (Болгарія), італ. композитори Л. Даллапіколла і Дж. Менотті, композитори Е. Сухонь (Чехословаччина), К. Орф (ФРН), П. Дессау (НДР). Перша рос. О. «Цефал і Проксіс» Ф. Арайї з'явилася в серед. 18 ст. Рос. опера з самого початку формувалася як демократич. жанр, засн. на нар. музиці. Значну роль у становленні вітчизн. О. відіграли твори Д. Бортнянського («Алкід», «Квінт Фабій», «Сокіл», «Син-суперник, або Нова Стратоніка»), М. Соколовського, Е. Фоміна, М. Матисського, В. Пашкевича та ін. На поч. 19 ст. написані О. «Пан Твардовський» і «Аскольдова Могила» О. Верстовського. Творцем класичної рос. О. був М. Глінка. Глибоко народність його О. «Іван Сусанін», «Руслан і Людмила» спрямувала творчість ін. рос. композиторів — О. Даргомижського («Русалка», «Кам'яний гість»), членів «Мозучі кучки» — М. Римського-Корсакова («Псковитянка», «Снігуронька», «Садко» та ін.), О. Бородіна («Князь Ігор»). Великий вплив на розвиток світового оперного мистецтва мали нар. муз. драми М. Мусоргського «Борис Годунов» і «Хованщина» та опери П. Чайковського «Євгеній

Онегін», «Мазепа», «Чародійка», «Пікова дама» та ін. Оперний репертуар збагатили також А. Рубініштейн («Демон»), О. Серов («Ворожа сила»), С. Танєєв («Орестея»), С. Рахманінов («Алеко»). Укр. О. розвивалася в тісному зв'язку з рос. оперною культурою. Першою визначною укр. О. був «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського (пост. 1863, Петербург). У 2-й пол. 19 ст. композитор П. Сокальський створив О. «Мазепа», «Майська ніч» та «Облога Дубна». Чималу роль у розвитку укр. О. відіграла творчість композиторів М. Аркаса («Катерина»), А. Вахнянина («Купало»), Б. Підгорецького («Купальна іскра», «Бідна Ліза»), Д. Січинського («Роксолана»), Г. Козаченка («Пан Сотник»), К. Стеценка («Івасик-Телесик», «Лисичка», «Котик та півник»), М. Тутковського («Буйний вітер»). Вирішальне значення в розвитку укр. О. мала творчість М. Лисенка, О. якого («Різдвяна ніч», «Утоплена», «Наталка Полтавка») відзначаються глибокою народністю. Вершиною оперної творчості Лисенка є «Тарас Бульба». Лисенкові належать і кілька дит. опер, сатирична О. «Енеїда», камерна «опера-хвилянка» — «Ноктюрн». Становлення нац. оперних культур відбувалося в Грузії (М. Балачиадзе), Азербайджані (У. Гаджибеков), Вірменії (О. Тигранян) та в ін. народів Росії. Рад. оперному мистецтву, яке складалося після Великої Жовтн. соціалістич. революції, належить особливе місце в розвитку О. Рад. композитори, спираючись на класичні традиції, розвивають в оперному мистецтві метод соціалістичного реалізму. Рад. композитори звертаються до сучас. сюжетів («Тихий Дон» І. Дзержинського, «В бурю» Т. Хренникова, «Семен Котко» С. Прокоф'єва, «Сім'я Тараса» Д. Кабалевського тощо). До ін. країн здобутків рос. рад. опери належать «Війна і мир» С. Прокоф'єва, «Декабристи» Ю. Шапоріна, «Катерина Ізмайлова» Д. Шостаковича, «Мертві душі» Р. Шедріна, «Зорі тут тихі» К. Молчанова, та ін.

Серед укр. радянських О. — «Золотий обруч» і «Щорс» Б. Лятошинського, «Наймичка» М. Вериківського, «Мілана», «Арсенал», «Тарас Шевченко» Г. Майбороди, «Довбуш» С. Людкевича, «Заграва» А. Кос-Анатольського, «Молода гвардія» та «Украдене щастя» Ю. Мейтуса, «Богдан Хмельницький» К. Данькевича, «Лісова пісня» В. Кирейка, «Загубель ескадри», «Вій» і «Ніжність» (моноопера) В. Губаренка. Оперне мистецтво розвинулося і в ін. братніх народів нашої країни: «Абесалом і Етері», «Даїсі» З. Паліашвілі (Грузія), «Алмаст» О. Спендіарова (Вірменія), «Кер огли» У. Гаджибекова (Азербайджан), «Співць свободи» Е. Каппа (Естонія), «Джаліль» Н. Жиганова (Тат. РСР) та ін. У роки Рад. влади в Узбекистані, Киргизії, Казахстані, Білорусії, Башкирії було створено муз. театр. Значний внесок у розвиток рад. О. зробили Р. Глієр, С. Словінський, О. Холмі-

нов, В. Шебалин, композитори братніх республік — Ф. Аміров, М. Ашрафі, А. М. М. Магомаєв, А. Малдибаєв, В. Мухатов, Ш. Мшвелідзе, В. Клова, О. Тактакішвілі, Е. Тикоцький та ін. Див. також розділи Музика в статтях про республіки СРСР і окремі країни; статті про театри опери та балету.

Літ.: Архімович Л. Б. Українська класична опера. К., 1957; Архімович Л. Б. Шляхи розвитку української радянської опери. К., 1970; Кречмар Г. Історія опери. Пер. с нем. Л., 1925.

М. М. Гордійчук.
ОПЕРА УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ імені Лібкнехта. Заснована 1919 на базі націоналізованого театру *Київської російської опери*. В складі театру працювали: співаки — К. Воронець-Монтвід, О. Монська, М. Скибицька, М. Донець-Тесейр, Ф. Орешкевич, М. Литвиненко-Вольгемут, М. Микшиш, В. Любченко, М. Донець, М. Зубарев, В. Лубенцов, М. Стефанович, Ю. Кипоренко-Доманський; танцівниці — Б. Ніжинська; балетмейстери — О. Баланотті, М. Дисковський, І. Чистяков; режисери — О. Улуханов, Я. Гречнев; диригенти — Л. Штейнберг, О. Орлов, А. Маргулян. В репертуарі опери — «Пікова дама», «Черевички» П. Чайковського, «Казка про царя Салтана», «Золотий півник», «Садко», «Царева наречена» М. Римського-Корсакова, «Князь Ігор» О. Бородіна, «Борис Годунов» М. Мусоргського, «Лоєнгрін», «Мейстерзінгери», «Валькірія» Р. Вагнера; балети — «Горбоконики» Ц. Пуні, «Копелія» Л. Деліба, «Марна пересторога» Г. Гертеля, «Жізель» А. Адана та ін. У 1923 поставлено українською мовою «Сільська честь» П. Масканьї та «Гальку» С. Монюшка. В театрі гастролювали: Л. Собінов, Д. Смирнов, Л. Сибіряков, Г. Пирогов, В. Барсова та ін. З 1926 — *Київський театр опери та балету* імені Т. Г. Шевченка.

Т. О. Швачко.
ОПЕРАТИВНА ПОЛІГРАФІЯ (від лат. *operatus* — діяльний) — *поліграфія*, пов'язана з швидким і порівняно нескладним виготовленням (розмноженням) друкованої продукції відносно невеликим тиражем. Особливості О. п. полягають у відсутності коректурного (див. *Коректура*) обміну між видавництвом і друкарнею, а також у використанні оригіналу-макета (прообразу майбутнього видання), що його виготовляють, напр., на складально-друкарських машинах або на фотоскладальних машинах. В О. п. найчастіше використовують *офсетний друк* (на *ротатрипах*), друк трафаретний (на *ротаторах*) і друк гектографічний (спиртовий) — на гектографах, що дають змогу друкувати вибірково навіть окремі рядки або абзаци з заг. друкарської форми. Тираж продукції, що її виготовляють офсетним способом (на ротатрипах) та трафаретним і гектографічним способами, становить відповідно 50—10 000, 300—500 і 20—200 екземплярів. Способами О. п. розмножують технічну і управлінську документацію, друкують наук.-тех., реферативну, інформа-

ційну літературу, журнали, *буклети* або ін. рекламну чи учбово-методичну літературу тощо.

М. А. Прядко.

ОПЕРАТИВНЕ МИСТЕЦТВО — складова частина *воєнного мистецтва*, яка охоплює теорію і практику підготовки та ведення спільних і самостійних операцій (бойових дій) *оперативними об'єднаннями* видів збройних сил. О. м. є проміжним між стратегією і тактикою. Див. *Операція військова*, *Стратегія воєнна*, *Тактика воєнна*.

ОПЕРАТИВНЕ ОБ'ЄДНАННЯ — військ. формування, яке включає кілька з'єднань або об'єднань меншого складу, а також окремих частин і установ. Склад О. о., на відміну від складу військ. частин та з'єднань, як правило, нестійкий. У кожному окремому випадку він визначається з урахуванням призначення О. о., виконуваних ним завдань і характеру *театру воєнних дій*. Залежно від складу та розв'язуваних завдань О. о. може бути оперативнотрагетичним, оперативним або оперативнотактичним. До О. о. належать фронт, група армій, армія, флот, флотилія. Існують також тер. загальновійськові О. о., які створюються для виконання у встановлених межах оперативних завдань та військ.-адм. функцій, пов'язаних з підготовкою країни і збройних сил до війни.

ОПЕРАТИВНИЙ ЗВ'ЯЗОК в управлінні — швидкі передача і прийом повідомлень, пов'язаних з трудовою діяльністю адміністративної або виробничої одиниці (підприємства, установи тощо); один з основних засобів *організації*. Розрізняють О. з. бездокументальний (наприклад, телефонний з використанням *концентраторів*, *радіозв'язок*) та документальний (телеграфний, фототелеграфний, засобами *пневматичної пошти* тощо).

ОПЕРАТИВНО-ВИРОБНИЧЕ ПЛАНУВАННЯ — система планових розрахунків щодо регулювання процесу виробництва з метою забезпечити рівномірну й ритмічну роботу підприємства, своєчасний випуск виробів у встановлених обсязі й номенклатурі при найповнішому використанні всіх виробничих ресурсів. О.-в. п. — завершальний етап *внутрішньозаводського планування*, що забезпечує календарне розподілення річної програми за строками відповідно до планових завдань і договорів. Залежно від масштабу підрозділів розрізняють міжцехове і внутріцехове О.-в. п. та диспетчерування виробн. (див. *Диспетчеризація*).

Міжцехове планування забезпечує розробку, регулювання і контроль виконання виробничих програм цехами в цілому, координує роботу осн. цехів між собою і пов'язує їх з роботою допоміжних цехів і служб з-ду. Внутріцехове планування складає плани і графіки роботи дільниць, ліній і окремих робочих місць відповідно до плану цеху. Залежно від типу виробн. розрізняють кілька систем О.-в. п.: система за замовленням, покомплектна і подеталь-

на. Система за замовленням полягає в розробці графіків підготовки і здійснення виробн. на кожне замовлення і ув'язуванні цих графіків за різними об'єктами виробн. Застосовують її переважно в індивідуальному та малосерійному виробн. Покомплектна система характеризується класифікуванням та групуванням деталей за строками подачі їх для складання і встановленням для кожної групи деталей строків випередження запуску відповідно до схеми технологічного маршруту й циклу виготовлення. Характерна гол. чин. для серійного виробн. Подетальну систему використовують переважно у великосерійному та масовому виробн. За цією системою цехи, дільниці, лінії одержують завдання на виготовлення окремих деталей. У допоміжних цехах застосовують систему планування за замовленням і систему планування на склад (при виготовленні запасних частин для ремонту устаткування); в інструментальних цехах — для відновлення запасів інструменту певного типорозміру. В умовах дрібносерійного *одиночного виробництва* і дослідно-експериментального при виготовленні складних об'єктів (кораблів, прокатних станів, гідрогенераторів тощо) найбільше використовують систему *сітьового планування*.

П. П. Бондарев.

ОПЕРАТОР (лат. *operator* — виробник) — 1) У математиці — закон f (правило), за яким кожному елементові x множини X (області визначення) ставиться у відповідність певний елемент $y = f(x)$ множини Y (області значень). Еквівалентний зміст мають терміни: *відображення*, *перетворення*, *функція*. Якщо множина значень O належить множині дійсних або комплексних чисел, він наз. *функціоналом*. Широко застосовують лінійні O , тобто такі, для яких: а) області визначення і значення є лінійними *просторами*; б) $f(x_1 + x_2) = f(x_1) + f(x_2)$, $x_1, x_2 \in X$ (адитивність); в) $f(ax) = af(x)$, $x \in X$, a — довільний скаляр (однорідність). Лінійними O є, наприр., диференціальні O .

$$f[x(t)] = a_0(t)x(t) + a_1(t) \times x'(t) + \dots + a_n(t)x^{(n)}(t)$$

та інтегральні O .

$$f[x(t)] = \int_a^b K(t, s)x(s)ds,$$

визначені на деяких лінійних просторах функцій. Лінійний O є одним із осн. об'єктів, що вивчаються в *функціональному аналізі*; теорія лінійних O значною мірою складає матем. апарат сучас. теор. фізики.

2) У програмуванні — інструкція даної мови програмування, якою задається певний крок процесу обробки інформації на *електронній обчислювальній машині*. Програми ЦОМ складаються з відповідних послідовностей O . (та деяких ін. мовних конструкцій — описів тих чи ін. об'єктів, коментарів). Типовими в *програмуванні* є O .: присвоєння, що за-

дають початкове числове значення змінним; циклу, що визначають повторне виконання деякої сукупності дій; введення — виведення, призначені для передачі даних з одних ділянок *пам'яті обчислювальної машини* в інші; *процедури*, що задають виконання певних підпрограм; вибору, що служать для керування послідовністю виконання O . програми, для чого деякі O . в програмі позначаються відповідними мітками. Наявний набір O . характеризує орієнтацію мови на ті чи ін. застосування, а їхня ємність — рівень мови. Так, мовою високого рівня (напр., *ФОРТРАНОМ*) O . $X = (A - B) \times C + Y$ означає дію присвоєння змінній X значення виразу, записаного після знака рівності; мовою деякого асемблера (*транслятора з мови машинної*, орієнтованої на конкретну обчислювальну машину) описаному кроковий обчислень може відповідати ціла низка кроків, наприр.: заслати на суматор A ; відняти від значення суматора B ; помножити значення суматора на C ; додати до значення суматора Y ; значення суматора присвоїти X .

О. А. Ющенко.

ОПЕРАТОР у біології — ділянка *дезоксирибонуклеїнової кислоти*, що безпосередньо прилягає до ділянки структурних *генів*; регулює функціональну активність *оперона*. O . не несе в собі інформації про структуру будь-якого білка або *рибонуклеїнової кислоти*, а лише здатний пізнавати й приєднувати до себе білки-регулятори, які є продуктами спец. генів-регуляторів. Залежно від того, закритий O . білком-регулятором чи ні, ген, роботою якого управляє даний оператор, виключається або включається.

О. Й. Черепенко.

ОПЕРАТОРСЬКЕ МИСТЕЦТВО — специфічна для кінематографії і телебачення галузь худож. творчості. Служить для створення в процесі *кінознімання* худож. зображень, які в художньо-образній, конкретній і достовірній формі розкривають ідею і зміст фільму. Оператор разом з режисером, художником та ін. членами знімального колективу розробляє образотворче вирішення фільму, на основі якого та за допомогою сучас. методів і кінематографічної техніки здійснює *кінознімання*. Основне в O . м. — відбір і втілення на екрані найбільш виразних композиційних, пластичних і колористичних вирішень, точок зору і *ракурсів кінознімання*, оптичне світлове трактування матеріалу, що сприяє максимально повній передачі теми та ідеї фільму. Становлення O . м. відбувалося в тісному зв'язку з розвитком *кіномистецтва* і вдосконаленням тех. засобів кіновиробництва. Особливістю O . м. є те, що воно дає змогу відтворити на екрані не лише форму, колір, об'єм і фактуру предметів, тональну і лінійну перспективу об'єкта знімання, а й швидкість, темп і напрям руху в часі і просторі. Оскільки всі елементи зображення перебувають у русі в процесі знімання, безперервно змінюються лінійно-просторова композиція, світлотональне і колористичне вирі-

шення кінокадру, ракурс, оптичний малюнок і величина *плану кінематографічного*, темп і ритм внутрікадрового руху. Водночас робота над композицією кадру поєднується з образотворчим вирішенням сцени, епізоду і фільму в цілому. Специфічна галузь О. м.—комбіновані і спеціальні види знімальні, які дають змогу здійснити складні образотворчі завдання худож., фантастичного або науково достовірного зображення дійсності, явищ природи. На ранній стадії розвитку кіно завдання оператора зводилося до точної фіксації театр. постановок тощо. Але вже в дореволюц. кіно рос. оператори О. Левицький, Є. Славинський, М. Козловський, Б. Завелев та ін. розробляли основи О. м. В 20-х рр. рад. оператори брали участь в агітпоїздах (див. *Агітфільм*), знімали хроніку найважливіших подій життя молодого республіки (О. Левицький, П. Новицький, Е. Тіссе та ін.). Згодом у худож. кіно рад. оператори утверджували реалістичний метод відображення дійсності, нові форми розкриття революц. подій. Основою творчості рад. операторів стало образне трактування зображення, пошук граничної виразності й достовірності у відтворенні на екрані середовища, дії. У розвитку рад. О. м. значну роль відіграла творча співдружність режисерів та операторів, яка ґрунтувалась на єдності ідейно-худож. позицій: С. Ейзенштейна й Е. Тіссе, В. Пудовкіна й А. Головіна, Г. Козінцева, Л. Трауберга й А. Москвіна, М. Ромма й Б. Волчека, М. Калатозова й С. Урусевського. Серед провідних рад. кінооператорів також О. Гальперін, Л. Косматов, В. Монахов, В. Юсов, І. Грішос, А. Петрицький та ін. Великий вплив на розвиток О. м. на Україні мала творчість режисерів О. Довженка, І. Савченка, І. Кавалерідзе, Дзиги Вертова, які працювали разом з операторами Д. Демуцьким («Арсенал», 1928; «Земля», 1930), Ю. Єкельчиком («Щорс», 1940; «Богдан Хмельницький», 1941), О. Калужним («Злива», 1929), М. Топчієм («Колівщина», 1933; «Прометей», 1935), М. Кауфманом («Людина з кіноапаратом», 1929). Творчими пошуками позначена діяльність операторів Б. Завелева, Г. Дробіна, М. Бельського. Значний внесок у розвиток сучас. О. м. зробили укр. кінооператори О. Панкратьєв, М. Кульчицький (одним з перших на Україні почав освоювати знімання звукових і кольорових фільмів), О. Прокопенко, М. Чорний, П. Тодоровський, В. Ілленко, Ю. Ілленко, С. Шахбазян, В. Верещак, В. Квас, В. Калюта, О. Антипенко, О. Тигілов. Серед відомих операторів зарубіж. кіно: франц.—Ж. Періналь, Р. Юбер, А. Дене, амер.—Г. Толанд, А. Міллер, Т. Гаудіо, італ.—О. Мартеллі, К. Монтуорі, А. Тонті, Дж. Ді Венанцо, япон.—К. Міякава, польс.—Е. Вуйцік, Е. Ліпман та ін. У зарубіж. комерційному кіно робота оператора базується на вивірених прийомах, на стандартному використанні оптики, освітлення, композиційної будови.

Лит.: Косматов Л. Операторское мастерство. М., 1962; Головіна А. Д. Мастерство кинооператора. М., 1963; Ильин Р. Н. Изобразительные ресурсы экрана. М., 1973.

О. Ю. Прокопенко.
ОПЕРАЦІЇ МАШИННИ — дії, що їх кодують у вигляді окремих команд, які реалізуються устаткуванням *електронної обчислювальної машини*. Набір О. м. повинен бути функціонально повним і ефективним. Функціональна повнота передбачає достатність набору операцій для опису *алгоритмів*, ефективність відображає відповідність цього набору призначенню та вимогам до продуктивності ЕОМ. З набором О. м. пов'язується система команд, що створюють *мову машинну*, які зумовлюють відповідні дії та визначають адреси операндів. За функціональним призначенням О. м. ділять на арифм. та логічні операції, операції відношення, операції пересилання, переходи, операції введення — виведення, спец. операції. Арифметичні, логічні та операції відношення служать для обчислювання арифм. та логічних виразів. До них належать: додавання, віднімання, множення, ділення та перетворення чисел з однієї системи числення чи форми подання на іншу; *кон'юнкція, диз'юнкція*, заперечення та зсуви вліво і вправо на задане число розрядів; порівняння («менше», «більше» тощо). Операції пересилання служать для передавання *інформації* між *процесором* та осн. пам'яттю ЕОМ. Переходи служать для керування порядком виконання команд. Вони забезпечують можливість передавання керування будь-якій команді *програми ЦОМ*, причому таке передавання може відбуватися безумовно чи за значенням деякої умови. Операції введення — виведення служать для передавання інформації між осн. пам'яттю та зовн. пристроями ЕОМ. Спеціальні операції — це вбудовані процедури, які виконуються за підпрограмами (чи мікропрограмами), що зберігаються в *пам'яті обчислювальної машини*. Вони визначають процедури виконання деяких часто вживаних дій. Прикладом таких операцій може бути обчислювання *елементарних функцій*, звернення до бібліотеки стандартних підпрограм. Тенденція до підвищення рівня машинної мови, пов'язана з реалізацією *алгоритмічних мов*, веде як до розширення кількості видів О. м., так і до їх ускладнення. Вибір конкретного складу О. м. визначається класом та призначенням ЕОМ.
Лит.: Глушков В. М. Теория алгоритмов. К., 1961; Глушков В. М. [та ін.]. Вычислительные машины с развитыми системами интерпретации. К., 1970; Майоров С. А., Новиков Г. И. Структура электронных вычислительных машин. Л., 1979.

Л. Я. Карпман.
ОПЕРАЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ в кібернетичі — напрям дослідження складних систем, що базується на моделюванні *математичному* їхніх окремих функцій та операцій. Методи О. д. дають змогу планувати виробництво та оперативну керування ним, проектувати великі об'єкти, об'єктивно

досліджувати різноманітні прояви діяльності організованих колективів. Для розв'язування задач О. д. використовують апарат багатьох розділів сучас. математики (напр., *математичної статистики*, *теорії випадкових процесів*, *теорії*, *математичне програмування* та ін.), електронно-обчислювальну техніку та автоматизовані системи. Виділення О. д. в окремий напрям зумовлено специфікою матем. моделювання на *електронних обчислювальних машинах* та використанням сучас. матем. методів оптимізації (знаходження найкращих варіантів) систем. Дослідження систем з точки зору О. д. передбачає здійснення ряду осн. етапів, які забезпечують розв'язання задачі оптимізації їх. Такими етапами є: 1) вивчення системи з метою створення її матем. моделі, за допомогою якої можна побудувати різні варіанти системи; 2) побудова критерію, тобто кількісної характеристики кожного з варіантів; 3) знаходження оптимального варіанта системи (розв'язок багатоваріантної задачі). Цей етап здійснюється за допомогою сучас. матем. методів оптимізації та системного моделювання; 4) перевірка відповідності оптимального варіанта дійсній задачі оптимізації системи та здійснення заходів (розроблених у рамках *системотехніки*, з застосуванням методології системного аналізу), пов'язаних з реалізацією прийнятих рішень.

Деякі проблеми О. д. виділені в самостійні напрями; так, добре розвинуто *масового обслуговування теорія*, теорія розкладів та ін. На Україні методи О. д. розробляють в Ін-ті кібернетики АН УРСР, Ін-ті математики АН УРСР та Київ. держ. університеті.

Лит.: Танаев В. С., Шкурба В. В. Введение в теорию расписаний. М., 1975; Ермольев Ю. М. [та ін.]. Математические методы исследования операций. К., 1979. В. С. Михалевич.

ОПЕРАЦІЙНА СИСТЕМА — комплекс *програм ЦОМ*, які забезпечують функціонування обчислювальних систем. Осн. призначенням О. с. є керування виконанням програм користувачів *обчислювальної системи*, націлене на макс. підвищення її продуктивності при забезпеченні безперервної роботи системи в різних режимах — однопрограмному, пакетному (див. *Програм пакети*), мультипрограмному (див. *Мультипрограмування*), розподілу часу, режимі запит — відповідь, комбінованих. Осн. функції О. с. реалізує керуюча програма, що забезпечує автомат. виконання програм як самої О. с., так і абонентів. В О. с. розрізняють два види мов: мову зв'язку операторів і користувачів з О. с. і мову зв'язку програм, які виконуються *електронною обчислювальною машиною* (мову макрокоманд), з О. с. Перша з них включає команди, які подаються системі з пульта оператора або з *терміналів* користувачів, і повідомлення машини; друга включає заявки на виконання окремих системних процедур, призначених для надання програм доступу до машинних ресурсів, для введення — виведення даних

тощо. О. с. є частиною внутр. математичного забезпечення ЕОМ. За допомогою прикладних програм заг. матем. забезпечення можуть бути розширені окремі можливості О. с. Сучас. О. с. містять десятки і сотні тисяч команд і практично повністю автоматизують зовн. і внутр. організацію процесу переробки інформації на ЕОМ.

К. Л. Ющенко.

ОПЕРАЦІЙНЕ ЧИСЛЕННЯ — розділ математичного аналізу, в якому розробляються методи розв'язування певних класів диференціальних, інтегральних, інтегродиференціальних та різницевих рівнянь. О. ч. базується на ідеї заміни шуканих функцій (оригіналів) деякими ін. функціями (зображеннями), що їх одержують за допомогою певних відомих правил (найчастіше для цього використовують *Лапласа перетворення*). При використанні перетворення Лапласа операції диференціювання оригіналів відповідає операція множення зображень на незалежну змінну. Тому, напри., задача розв'язування лінійного диференціального рівняння зі сталими коефіцієнтами зводиться до розв'язування алгебраїчного рівняння відносно зображень шуканих функцій. Розв'язавши його і перейшовши від зображення до оригіналу, одержують розв'язок шуканого рівняння.

О. ч. вперше систематично було викладено у працях М. Є. Ващенко-Захарченка та інших математиків середини 19 ст. Значного поширення О. ч. набуло після того, як О. Хевісайд застосував його до розв'язування електротех. проблем. У 2-й пол. 20 ст. в О. ч. розроблено більш ефективні методи, ніж метод перетворення Лапласа; ці методи пов'язані з перетворенням Фур'є та узагальненнями функцій. Операційне числення широко застосовують у механіці, теорії автоматичного регулювання тощо.

Лит.: Штокало И. З. Операционное исчисление. К., 1972; Диткин В. А., Прудников А. П. Операционное исчисление. М., 1975; Деч Г. Руководство к практическому применению преобразования Лапласа. Пер. с нем. М., 1965.

М. И. Ядренко.

ОПЕРАЦІОНАЛІЗМ — суб'єктивно-ідеалістичний напрям у сучасній бурж. філософії. Осн. ідеї О. сформулював 1927 фізик П. У. Бріджмен. Згідно з О. справжній зміст понять, зокрема наукових, визначається не об'єктивною реальністю, відображенням якої є поняття, а сукупністю (множиною) експериментальних, «вимірювальних» операцій (звідси назва), за допомогою яких дістають дане поняття. В результаті саме поняття — «реальність» тлумачиться прихильниками О. як результат збігу різних, незалежних одна від одної множин операцій; операції при цьому можуть бути не тільки «фізичними», а й «розумовими» — «паперово-олівцевими», «вербальними» (словесними) тощо. О. близький до неопозитивізму, а оскільки твердить, що об'єкти цілком залежать від діяльності суб'єктів, — і до прагматизму. Теза О. — «безпосередній досвід включає тільки речі у мой свідомості» —

свідчить, що він є різновидом соліпсизму.

І. В. Бичко.

ОПЕРАЦІЯ (лат. operatio — дія, вплив)—1) Дії, заходи, виконувані за певним планом і спрямовані на вирішення якогось завдання, досягнення якоїсь мети (напр., операція військова, О. хірургічна). 2) Дія, що належить до кола функцій даного підприємства, установи, оргції, відділу, окремого працівника тощо (напр., торг. О., фінанс. О., технологічна О., поштова О.). 3) Див. також *Операції машинні*.

ОПЕРАЦІЯ ВІЙСЬКОВА — форма ведення бойових дій оперативними (оперативно-стратегічними) об'єднаннями збройних сил; сукупність узгоджених і взаємопов'язаних за метою, місцем і часом битв, боїв і ударів, що їх проводять на театрі воєнних дій або на стратегічному (операційному) напрямі за єдиним планом для розв'язання стратегічних, оперативного-стратегічних або оперативних завдань. О. в. може проводитися об'єднаннями одного або кількох видів збройних сил. За масштабом О. в. бувають стратегічні, фронтові, армійські, флотилії; залежно від сфери ведення бойових дій — сухопутні, морські, протиповітряні, повітряні, а також спільні; за своєю метою можуть бути наступальні та оборонні.

ОПЕРЕННЯ в біології — пір'яний покрив птахів. Пір'я у більшості птахів розташоване на шкірі нерівномірно: птерилії — ділянки, вкриті контурним пір'ям, чергуються з аптеріями, на яких його нема. Лише в безкілкових, пінгвінів і паламедей пір'я розміщене на шкірі рівномірно. У деяких птахів (напр., чаплевих, совоподібних, багатьох горобцеподібних) пух вкриває лише аптерії, у тинамоподібних — лише птерилії, у більшості ін. птахів — все тіло. О. періодично замінюється (див. *Линняння*). О. запобігає охолодженню тіла, забезпечує його обтічну форму під час польоту та утворює несучі поверхні — крила і хвіст.

ОПЕРЕННЯ ЛІТАКА — крилоподібні частини літака, що забезпечують його стійкість і керованість. О. л. буває вертикальне (нерухомий кіль з рухомим рулем напрямку) та горизонтальне (нерухомий чи рухомий стабілізатор з рухомим рулем висоти або рухомий стабілізатор без руля). До осн. типів О. л. (мал.) належать: однокільове з нижнім розміщенням горизонтального оперення (звичайне), Т- та V-подібні, двокільове. Розміщують О. л. звичайно на хвостовій частині фюзеляжу літака. Є також літаки лише з вертикальним оперенням на кінцях крила, з горизонтальним оперенням на передній частині фюзеляжу та ін.

О. В. Флоринський.

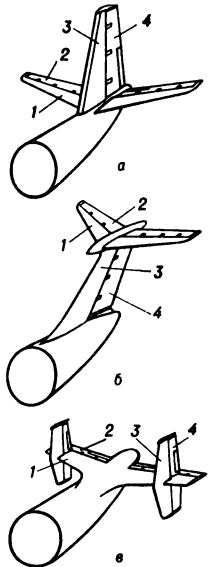
ОПЕРЕТА (італ. operetta, франц. opérette, букв. — невелика опера) — жанр музично-театрального мистецтва комедійного характеру, в якому спів і танець поєднуються з розмовним діалогом. У 17—18 ст. О. називали невеликі опери на жартівливо-побутові сюжети, що протиставлялися аристократичному театрові. Як самостійний жанр О. виникла в

серед. 19 ст. у Франції (Ф. Ейве, Ж. Оффенбах); кращі зразки відзначалися сатиричною спрямованістю й злободенністю («Орфей у пеклі», «Прекрасна Єлена» Оффенбаха та ін.). Пізніше в О. («Чайна квітка» Ш. Лекока, «Корнелівські дзвони» Р. Планкета) вийшли ліричні мотиви. В 2-й пол. 19 ст. в Австро-Угорщині з'явилася т. з. віденська О. (Ф. Зуппе, К. Міллер), яка пізніше здобула широку популярність завдяки побудованим на нар.-пісенній основі творам Й. Штрауса-сина («Летюча миша», «Циганський барон» та ін.). До віденської школи належать і угорські композитори Ф. Легар («Весела вдова») та І. Кальман («Сільва»). В Англії О. писали А. Салівен, С. Джонсон. На рос. сцені О. утвердилася в кін. 60-х рр. 19 ст., але жодного оригінального твору в дореволюц. час не з'явилася. Українські комічні опери мають давні традиції і наз. оперетами, за висловом М. Лисенка, «лише за відсутністю терміна». Класичні зразки цього жанру — «Чорноморці» М. Лисенка, «Сватання на Гончарівці» К. Стеценка — пов'язані з укр. нар. мелосом і реалістичні за своєю основою. Рад. О. розвивається як нац. музична комедія (в Росії — М. Стрельников, Д. Шостакович, І. Дунаєвський, Б. Александров, Ю. Милютін, В. Соловйов-Седой, Т. Хренников та ін.; в Грузії — В. Долідзе, Ш. Милорава, Г. Цабадзе; в Азербайджані — У. Гаджібеков, С. Рустамов, Ф. Амров; у Вірменії — В. Тигранян, В. Котоян, О. Айвазян; в Латвії — А. Жилінський; в Литві — Б. Горбулькис; в Естонії — Е. Арро, Л. Нормет; у Татарії — Д. Файзі). У заг. процесі розвитку Рад. О. помітне місце посідає укр. рад. О. (твори О. Рябова, А. Кос-Анатольського, О. Сандлера, В. Лукашова, О. Білаша, Я. Цегляра та ін.). Серед провідних театрів О. в СРСР — Московський театр оперети, Ленінгр. театр муз. комедії, зокрема на Україні — Київський театр оперети. Одеський театр музичної комедії.

Т. П. Булат.

ОПЕРІЗУЮЧІЙ ЛИШАЙ — гостре інфекційне захворювання, що спричинюється вірусом, який уражає нервову систему і шкіру. Хворіють на О. л. тільки дорослі, у дітей цей вірус викликає вітряну віспу. Проявляється О. л. у висипанні на запаленій шкірі пухирчиків за ходом великих нервових стовбурів. Такі пухирчики утворюються здебільшого в ділянці міжреберних нервів, а також на обличчі, звичайно на одній половині тіла. Пухирці мають прозорий серозний вміст, розміри їх від шпилькової головки до сочевиці, іноді зливаються. Часто припухають поблизькі лімфатичні вузли. О. л. супроводиться досить сильними болями. Тривалість захворювання 3—4 тижні. Лікування: знеболювальні засоби, вітаміни, ультрафіолетове опромінювання, протівірусні препарати; місцеві заходи — мазь, примочки розчинами тощо.

ОПЕРОН — ділянка дезоксирибонуклеїнової кислоти, що скла-

Оперення літака: а — звичайне; б — Т-подібне; в — двокільове; 1 — стабілізатор; 2 — руль висоти; 3 — кіль; 4 — руль напрямку.

ОПІДЗОЛЕНІ
ГРУНТИ

Опізари Бека. Оклад «Спаси з Ангеліхаті». Фрагмент. Золото. 1184 — 1193. Музей мистецтв Грузинської РСР. Тбілісі.

дається з регуляторних елементів — промотора і оператора та структурних генів; детермінує синтез білків-ферментів, що потрібні для здійснення ланцюга послідовних реакцій. Ген-регулятор може бути розташований у різних ділянках хромосоми; його продукт — білок-регулятор, постійно синтезується в клітині в невеликій кількості і здатний взаємодіяти з двома різними субстратами: з оператором і з ефектором (низькомолекулярною речовиною). В одних випадках (репресивні системи) комплекс білка-регулятора з ефектором набуває спорідненості до оператора, він приєднується до нього, внаслідок чого відбувається виключення генів, що керуються даним оператором. В інших випадках (індуктивні системи) ефектор, приєднуючись до білка-регулятора, звільняє оператор від цього білка, спричинюючи запуск роботи генів, підлеглих даному оператору. Т. ч. О. забезпечують координацію синтезних процесів і відповідні реакції клітини на вплив навколишнього середовища. О. Я. Черепенко.

ОПІДЗОЛЕНІ ГРУНТИ — ґрунти лісостепової і лісової зон, що утворилися під трав'янистими лісами. До О. г. належать такі генетичні підтипи: світло-сірі, сірі і темно-сірі лісові ґрунти, а також опідзолені чорноземи.

На Україні О. г. поширені в лісостеповій зоні та на Поліссі. Світло-сірі й сірі за походженням і будовою наближаються до підзолистих ґрунтів (гумусовий горизонт неглибокий — 10—22 см, вміст гумусу — 1—3%; горизонт цей дуже вилугуваний, кислотний, малоструктурний). Темно-сірі та опідзолені чорноземи — менш опідзолені, не такі кислі, як ґрунти перших 2 підтипів. Гумусовий горизонт у темно-сірих — 50—70 см, вміст гумусу — 3,5—5,5%, а в опідзолених чорноземах — відповідно 70—90 см і 5,5—7%. Щоб підвищити родючість О. г., треба поглиблювати орний шар, удобрювати його, застосовувати вапнування ґрунтів, сидерацію.

ОПІЗАРІ — груз. майстри карбування на метали 2-ї пол. 12 ст. Працювали в Опізі — стародавньому монастирському центрі груз. лри та мистецтва. Бешкен О. виконав опрацю до Бертського четвероєвангелія (позолочене срібло, Ін-т рукописів АН Груз. РСР, Тбілісі). Бека О., ймовірно, учень Бешкена О. Автор опрацю до Царо-стаського четвероєвангелія (позолочене срібло, зберігається там же). Твори О. прикрашені вставками з емалі й дорогоцінного каміння. Лт.: Амрашашвілі Ш. Бека Опізарі. Тбілісі, 1956.

ОПІУМ, опіум (лат. opium, з грец. бляов, від блос — бродильний сік) — засохлий на повітрі молочний сік з надрізів нестиглих корбочок маку сніготорного. О. — один з стародавніх цінних лікарських засобів. Являє собою темно-бурі грудочки гіркої безформної маси з своєрідним запахом. Містять близько 20 алкалоїдів, у т. ч. морфін, який гол. чин. і визначає фармакологічні властивості О. В мед. практиці О. засто-

совують як знеболювальний засіб, а також при проносах у вигляді порошків, сухого екстракту, настою. В малих кількостях О. входить до складу комбінованих протикашльових та відхаркувальних засобів. При тривалому застосуванні О. може розвинути хвороблива пристрасть до нього (див. Наркоманія).

ОПІК — ушкодження тканин (шкіри, слизової оболонки, підлеглих тканин) внаслідок дії високої температури (термічної О.), хімічних речовин — концентрованих кислот, лугів (хімічної О.), струму (електричної О.) та іонізуючого випромінювання (променевої О.). За глибиною ураження О. поділяють на 4 ступені: 1-й ступінь — ушкодження поверхневих шарів епітелію шкіри; вона червоніє, утворюється невеликий набряк (одужання настає на 4—5-й день); 2-й ступінь — більш значне ушкодження епідермісу з утворенням пухирів, при відсутності інфекції загоєння настає на 10—15-й день, без утворення рубців; 3-й ступінь — некроз шкіри сухий або вологий (змертвіння всієї товщі шкіри); 4-й ступінь — змертвіння підшкірної клітковини, м'язів і кісток. Тяжкість О. залежить не тільки від ступеня О., а й від його площі, яку визначають у процентах до поверхні усього тіла потерпілого. Ліку в а н н я: при опіках 1-го ступеня опечену ділянку змачують спиртом або одеколоном, слабким розчином марганцю, при ін. ступенях О. потерпілого негайно доставляють в лікарню.

ОПІКА — в СРСР засіб виховання й держ. охорони особистих і майнових прав та інтересів неповнолітніх, які не досягли 15 років і лишилися без батьківського піклування (смерть батьків, позбавлення батьківських прав тощо), а також для повнолітніх осіб, визнаних судом недієздатними внаслідок душевної хвороби або недоумства. Передбачена Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб та сім'ю (в УРСР — гл. 15 і 16 КнШС УРСР). О. встановлюється за місцем проживання особи виконавчим к-том районної (міської), сільс. або селищної Ради нар. депутатів. Для безпосереднього здійснення О. призначається опікун, переважно з близьких осіб підопічного або з числа осіб, виділених громад. оргцією за його згодою. Свої обов'язки опікун виконує безоплатно. Вони зобов'язані створювати необхідні умови підопічного, забезпечувати його доглядом, лікуванням тощо, піклуватися про його фіз. розвиток, навчання і підготовку до суспільно корисної діяльності. О. припиняється після досягнення неповнолітнім 15 років; в разі повернення його на виховання батькам; у разі видужання особи, що була визнана судом недієздатною; і поновлення її у дієздатності; внаслідок смерті підопічного тощо. С. П. Індишченко.

ОПІКА МІЖНАРОДНА — міжнар. система, створена після 2-ї світової війни в рамках ООН як тимчасовий інститут для управління окремими колоніальними і залежними територіями, на які ра-

ніше поширювалася мандатна система або які було відторгнуто від держав гітлерівської коаліції в результаті війни, а також територіями, добровільно включеними до системи опіки 2-м, відповідальними за управління ними. Відповідно до Статуту ООН осн. завданням О. м. є сприяння політ., екон. і соціальному прогресові населення цих територій, їх розвиткові в напрямі до самоврядування або незалежності. Умови О. м. і функції ООН по ній визначаються угодою між двома, яка управляла підопічною територією, і Ген. Асамблеєю ООН або, якщо ця територія визнається важливою в стратегічному відношенні, — Радою Безпеки ООН. Для здійснення функцій ООН по О. м. створено Раду по опіці. Крах колоніальної системи імперіалізму прискорив процес визволення народів підопічних територій. Істор. значення для їхньої долі мала прийнята 1960 з ініціативи СРСР Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам (див. Декларації ООН). Тепер під О. м. з 11 територій з населенням понад 20 млн. чол. залишилась тільки підопічна Тер. Тихоокеанської О-ви (Мікронезія) заг. площею 1,8 тис. кв. км з нас. 130 тис. чол. (1977), що перебуває під опікою США. К. С. Забігаєло.

ОПІЛЛЯ — 1) Давньоруська назва безлісних або малолісних рівнинних територій з родючими ґрунтами в межах лісових зон. Такі безлісі ділянки здавна використовували під орні землі (напр., Владимирське О., Юр'ївське О., Касимівське О. серед хвойних та мішаних лісів Східно-Європейської рівнини, Львівське О. — серед широколистяних лісів та ін.). 2) Назва ак. частини Подільської височини, в межах Львів., Івано-Фр. і Терноп. областей УРСР (Подільське горбогір'я). Переважні висоти 350—400 м. Поверхня розчленована лівими притоками Дністра — Свіржем, Верещинею та ін. Поширені буково-дубові ліси на сірих опідзоленних ґрунтах. Значні площі возорані. К. І. Геренчук.

ОПІЛЬСЬКИЙ Юліан (справж. прізвище, ім'я та по батькові — Рудницький Юрій Львович; 8.XII 1884, Тернопіль — 9.II 1937, Львів) — укр. письменник. Навчався у Львівському університеті, 1907 закінчив ун-т у Граці (Австрія). Був учителем укр. гімназії у Львові. Автор трилогії, до якої увійшли романи: «Іду на вас» (1918) — з часів Київської Русі, «Ідоли падають» (1928) і «Сумерк» (1929) — про боротьбу укр. народу проти польс. шляхти в 15—16 ст. На істор. теми написав і ряд повістей, оповідань, нарисів. Позитивно оцінював ранні твори Я. Галана; виступав з статтями проти укр. бурж. націоналістів, які фальсифікували історію України. Тв.: Іду на вас. — Ідоли падають. — Сумерк. Львів, 1958.

ОПІОІДНІ ПЕПТИДИ, активні нейропептиди — фізіологічно активні поліпептиди (див. Пептиди), що беруть участь у регуляції діяльності нервової системи. До них належать ендорфіни та енкефаліни, що є поліпептидами з лан-

цього амінокислот від 5 (метіонін-енкефалін) до 30 (β-ендорфін). Утворюються при розщепленні в організмі гормонів гіпофіза, що містять довгі ланцюги амінокислот (до 91), і є фрагментами цих гормонів. Активні в нейронепептидах є також поліпептиди ін. походження (бомбезин, субстанція Р, а також судиноактивний поліпептид кишечника). Вони виявлені в нейронах центральної нервової системи та вегетативної нервової системи. Ендорфіни діють на нервову систему подібно до наркотика морфіну та ін. алкалоїдів, що входять до складу опію (звідси й назва), і відіграють важливу роль у механізмі знеболювання. Інші нейронепептиди беруть участь у регуляції кров'яного тиску, секреті гормонів та медіаторів, а також впливають на функцію нейронів та психічну діяльність.

ОПІР — річка у Львівській обл. УРСР, права прит. Стрия (бас. Дністра). Довж. 58 км, площа бас. 843 км². Бере початок і тече в межах Карпат Українських. Береги вкриті лісами. Використовують для зрошування культур, пасовищ. На О. — м. Сколе.

ОПІР МАТЕРІАЛІВ — наука про інженерні методи розрахунку на міцність, жорсткість і стійкість конструктивних елементів споруд і машин, пов'язана з вивченням фізико-механічних властивостей і особливостей структури матеріалів, з яких вони виготовлені. ґрунтується на законах і висновках теоретичної механіки, але, на відміну від неї, вивчає рівновагу і рух реальних тіл — тобто тіл, що деформуються під дією зовн. чинників (навантаження, т-ри тощо); в експериментальній частині використовує положення фізики і матеріалознавства. Завдання О. м. полягають у встановленні матем. співвідношень між зовн. силами, геом. розмірами конструктивних елементів, деформаціями і силами пружності, що виникають від зовн. сил; у розробленні інженерних теорій міцності, на основі яких перевіряють міцність конструктивних елементів у складному напруженому стані. При виведенні матем. співвідношень приймають гіпотези: про суцільність матеріалу (атомістична теорія дискретної будови матеріалу не враховується); про однорідність та ізотропність (див. *Ізотропія*) матеріалу; про його ідеальну пружність (розміри тіла повністю відновлюються, коли навантаження перестане діяти); про лінійну залежність між напруженнями і деформаціями (див. *Гук закон*). Вдаються також до гіпотез: про плоскі перерізи (всі поперечні перерізи тіла, плоскі до деформування, залишаються такими самими при деформуванні), про малість переміщень (вони незначні порівняно з розмірами тіла, що деформується) тощо. При виведенні розрахункових формул застосовують *розрахункові схеми*. Осн. об'єктами вивчення в О. м. є прямо-чи криволінійний стрижень, або брус (див. *Кривий брус* в опорі матеріалів), і пластина (зокрема, оболонка). Розрахункові

характеристики матеріалу в різних умовах навантаження й взаємодії з навколишнім середовищем (ут. ч. в умовах глибокого вакууму, надвисоких і наднизьких т-р, радіації) одержують на основі експериментальних досліджень, використовуючи спец. випробувальні машини і вимірвальні прилади. За результатами досліджень будують цільові діаграми «напруження — деформації», встановлюють границі текучості, міцності і характеристики пружності матеріалу, що дає змогу визначити найбільш напружені зони у розрахунковому елементі, його деформації і переміщення. Порівнюючи за допомогою цільових діаграм розрахункові величини напружень і деформацій з допустимими (див. *Допустиме напруження*), визначають на стадії проектування або перевірки розміри і форму конструктивних елементів, які мають забезпечити надійну й економічну експлуатацію споруди (машини). Вперше необхідність застосування аналітичних методів розрахунку елементів споруд замість емпіричних правил обґрунтував Г. Галілей. Велике значення для розвитку О. м. мали дослідження Д. Бернуллі, Р. Гука, Л. Ейлера, Ш. О. Кулона, К. О. Мора, Л. М. А. Нав'є, А. Ж. Сен-Венана, С. П. Тимошенка, Т. Юнга, вітчизняних О. М. Динника, Д. І. Журавського, М. В. Остроградського, Ф. С. Явиського та ін. В СРСР проблеми О. м. вивчають у Ін-ті проблем механіки АН СРСР, Ін-ті металургії АН СРСР, Ін-ті машинознавства (Москва), Ін-ті механіки полімерів АН Латв. РСР, Механіки інституті АН УРСР, Міцності проблем інституті АН УРСР, Електростанцій інституті імені Є. О. Патона АН УРСР та ін. н.-д. установ.

Лит.: Феодосєв В. Н. Сопроотивление материалов. М., 1974; Сопроотивление материалов. М., 1975; Писаренко Г. С. (та ін.). Сопроотивление материалов. К., 1979.

Г. В. Ісаків.

ОПІСТОРХОЗ — глистяне трематодозне (див. *Трематодози*) захворювання людини і рибодіних ссавців. Найпоширеніший О., спричинюваний котячою двоусткою (*Opisthorchis felinus*). У циклі розвитку цього гельмінта проміжними хазяями є молоск *Bithynia leachi* і риби. Людина та рибодіні ссавці захворюють, з'їдаючи заражену сиру і напівсиру рибу. На ранній стадії захворювання спостерігаються гарячка, кропив'янка, ломота в м'язах і суглобах, головний біль; пізніше може уражатися печінка, жовчний міхур, підшлункова залоза; розвивається паразитарний цироз печінки. Лікування — протиглистяні засоби (тільки під наглядом лікаря). Тварини (жоти, собаки, хутрові звірі) заражаються О., поїдаючи сиру, недостатньо термічно оброблену та пром'янену рибу, уражену метацеркаріями гельмінта. Хворі тварини худі, шерсть у них скуюдженна, живіт збільшений, слизові оболонки жовтуваті, травлення розладане. У них уражаються печінка, жовчний міхур, підшлункова залоза. Без

своєчасного лікування тварини гинуть. Діагноз встановлюють на основі клінічних, імунологіч. і гельмінтологіч. досліджень. Для лікування застосовують гексахлоретан, гексахлорпарахлорид та ін. з м'ясним фаршем. Не слід годувати тваринами сиру і напівсиру рибу (особливо рибини коропових). Необхідно обережно виймати від забруднення фекаліями.

«ОПІУМНІ» ВІЙНИ — грабіжницькі війни Великобританії та Франції проти Китаю в 19 ст. Внаслідок 1-ї «О.» в. (див. *Англо-китайська війна 1840—42*) Великобританія нав'язала Китаю нерівноправний Нанкінський договір, за яким було відкрито для англ. торгівлі 5 китайських портів, встановлено вигідні для Великобританії ввізні та вивізні мита, о. Сянган (Гонконг) став брит. володінням, Китай мав сплатити контрибуцію. За додатковим протоколом (1843) англ. уряд здобув ряд привілеїв (право екстериторіальності, право на концесії, принцип найбільшого сприяння). Поразка Китаю у війні з Великобританією і нав'язані йому договори ознаменували початок перетворення його на напівоколоніальну країну. В 1856 Великобританія, а 1857 Франція, скориставшись з ослаблення Китаю внаслідок Тайпінського повстання, розв'язали 2-у «О.» в. (див. *Англо-франко-китайська війна 1856—60*). За Пекінськими договорами (1860) К. зобов'язувався сплатити контрибуцію Великобританії і Франції, Великобританія придбала частину п-ова Цзюлун (Коулун), ряд кит. портів було відкрито для іноз. торгівлі. Після утворення КНР чинність усіх нерівноправних договорів було припинено.

Р. М. Бродський.
ОПІШНЯ — селище міського типу Зінківського р-ну Полтав. обл. УРСР, на р. Ворсклі (прит. Дніпра), за 45 км від залізнич. ст. Полтава. 7,0 тис. ж. (1981). В О. — з-д «Художній керамік», філіал виробничо-худож. об'єднання «Полтавчанка», виробниче відділення райсільгосптехніки. 2 загос. школи, 2 лікарні, поліклініка, Будинок культури, клуб, 4 б-ки. О. відома з 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1925.

О. — один з найдавніших визначних осередків укр. нар. мистецтва. З 18 ст. тут розвинуті ткацтво і кераміка. В 1929 було засн. артіль «Червоний керамік», тепер з-д «Художній керамік». Найбільш характерним для О. є традиційні фігурний посуд у вигляді баранців, левів, птахів, барилець, куманців, баклаг, який виконує також декоративну естетичну функцію (для оздоблення інтер'єру). Серед майстрів — І. Білик, В. Біляк, Г. Киричак, В. Омеляненко, В. Нікітченко та ін. Фігурний посуд майстри оздоблюють різноманітним ліпним декором і покривають кольоровою поливою. В О. виготовляють також керамічний посуд (глички, макітри, вази, тарелі та ін.), який розписують рослинним орнаментом. Форми посуду м'яко округлені, мають спокійний силует. Здавна в О. виробляють керамічні іграшки (майстри О.

Опішня. Тарілка і гличик. Початок 20 ст.

А. С. Білик-Попивайло. Сюжетна композиція «Сорочинський ярмарок». 1974.

З. Я. Коломієць, Н. І. Онацько. Баклага. 1950.

ОПІШНЯНСЬКЕ
ГОРОДИЩЕ

Опока.

Ночовник, В. Поросний, Ф. Чирвенко) і скульптуру малих форм, яка тепер виконує роль сувенірів,— багатогібридні композиції на сучас. тематику, за фольклорними та літ. мотивами [О. Селюченко, А. Білик (Білик-Пошивайло), В. Білик та ін.]. В О. вишивають сорочки, скатерті за зразками нар. орнаментів Полтавщини.

В. А. Щербак.

ОПІШНЯНСЬКЕ ГОРОДИЩЕ — поселення, що належить до т. з. *роменських городищ*. Виявлено на поч. 20 ст. у пн.-сх. частині смт Опішні Зінківського р-ну Полтав. обл. Під час розкопок 1940 і 1957 відкрито залишки 14 напівземлянкових жител з глиняними печами та 20 госп. і виробничих споруд. Знайдено значну кількість посуду та побутового й госп. інвентаря. Датують О. г. серединою 8 — поч. 9 ст.

ОПЛАТА ПРАЦІ — див. *Заробітна плата*, *Оплата праці* в сільському господарстві.

ОПЛАТА ПРАЦІ в сільському господарстві — винагорода за працю, вкладену в громадське господарство. В *радгоспах*, як і на ін. держ. підприємствах, О. п. виступає у формі *заробітної плати*, оснований на *тарифній системі* з урахуванням особливостей с.-г. виробн. В *радгоспах* О. п. виступає у відрядній і почасовій формах. О. п. керівних працівників і спеціалістів радгоспів провалять за посадовими окладами. Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 14.XI 1980 «Про поліпшення планування і економічного стимулювання виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів» набули дальшого розвитку відрядно-преміальна і акордно-преміальна системи заробітної плати, що має забезпечити більш тісний зв'язок О. п. колективів, бригад і ланок з кінцевими результатами виробн. Колг.-кооп. форма власності зумовлює специфічні риси в О. п. Тривалий час О. п. в *колгоспах* провадилася на *трудоодні*. Якісні зміни відбулися в О. п. в *колгоспах* після Березневого пленуму ЦК КПРС (1965). Заходи щодо піднесення с. г. забезпечили зростання і стабільність доходів колгоспів, створили передумови для переходу колгоспів до гарантованої О. п. за єдиними для всіх г-в принципами. За критерій рівня оплати прийнято тарифні ставки радгоспів на аналогічних роботах. Колгоспи створюють грош. і натуральний фонди О. п. Грош. фонд витрачається на щомісячну оплату праці, натуральний видається в рахунок річної оплати в міру надходження продукції. В разі потреби колгоспи одержують на О. п. цільовий кредит. Існують і різні форми додаткової оплати, яка разом з гарантованим мінімумом становить основу О. п. Джерело формування осн. оплати є частина валового доходу; по кінцевих наслідках діяльності колгоспу оплату здійснюють з чистого доходу, з якого сплачують також премії переможцям соціалістичного змагання. Створення і розвиток міжколгоспних об'єднань і *агропромислових об'єднань* сприяють

дальшому вдосконаленню систем оплати праці.

Лит.: Примірний статут колгоспу. К., 1970; Ніжний М. І., Кирпаль З. П., Ключенок М. Т. Матеріальне стимулювання в колгоспах. К., 1978; Петрович В. Б. Проблеми совершенствования оплаты труда в колхозно-кооперативном секторе. К.— Одесса, 1978.

М. Д. Миронов.

ОПЛОДЕНЬ, перикарпій — частина *плоду* у рослин, яка оточує насіння або насінину. О. утворюється із стінок *зав'язі*, іноді за участю квітколожа та ін. частин квітки. О. бувають сухі й соковиті. В О. розрізняють 3 шари: зовн.— екзокарпій, серед.— мезокарпій і внутр.— ендокарпій. Звичайно — особливо у соковитих плодів — найкраще розвинутий мезокарпій, який часто буває м'ясистий, з великим вмістом цукрів (у черешні, персика) або олій (у маслини, авокадо). Ендокарпій у деяких плодів перетворюється на кісточку (у вишні, абрикоса). Екзокарпій іноді утворює різні вирости (напр., у клена).

ОПОВІДАННЯ — один із епічних жанрів літератури, невеликий за обсягом прозовий художній твір. Його особливість — короткочасність зображуваних подій, обмежена кількість дійових осіб. На поч. 19 ст. в Росії й на Україні в цьому значенні вживалось слово «повість». В рос. л-рі велика роль у розвитку жанру О. належить О. Пушкіну, І. Тургеневу, Л. Толстому, М. Горькому. В укр. л-рі спершу виникло побутове О. (Г. Квітка-Основ'яненко), згодом — соціально-побутове (Марко Вовчок, Панас Мирний), реалістично-сатиричне (І. Франко, Лесь Мартович) та ін.

Окремим різновидом О. вважають *новелу*, в основі сюжету якої лежить незвичайна життєва подія з несподіваною розв'язкою. Особливістю новели є також поглиблений психологізм і драматична напруженість дії. Жанрові межі між О. і новелою не завжди можна визначити. Новела виникла в епоху *Відродження* в Італії («Декамерон» Дж. Боккаччо), набула поширення з кінця 19 ст. (Гі де Мопассан, А. Чехов; в укр. л-рі — М. Кошубинський, А. Тесленко, О. Кобилянська, В. Стефаник, С. Васильченко). Відомі жанрові різновиди О. гостро сюжетного (О'Генрі, О. Грін), детективного (А. Конан Дойл, Д. К. Честертон), науково-фантастичного (Г. Уеллс), історичного тощо. В укр. рад. л-рі жанр О. представлений у творчості А. Головка, О. Вишні, Ю. Яновського, П. Панча, О. Довженка, О. Гончара, Є. Гуцала, Григора Тютюнника та інших.

Тв.: Антологія українського оповідання, т. 1—4. К., 1960.
Лит.: Фашенко В. Новела і новелісти. К., 1968; Русский советский рассказ. Л., 1970; Наєнко М. К. Жовтневі крила новелістики. К., 1980.

В. М. Лесин.

ОПОВІДАЧІ — традиційна назва народних поетів-імпрровізаторів, складачів і виконавців епічних та ліричних творів. О. наз. *скоморохів*, *співців билин* та *історичних пісень, кобзарів, лірників, акитів, бардів, скальдів* та ін.

ОПОЗИЦІЯ (лат. oppositio — протиставлення, заперечення) —

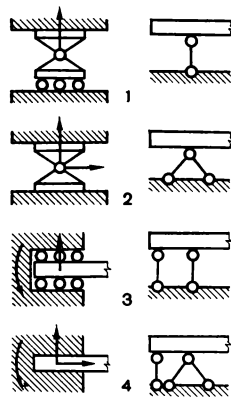
1) Опір, протиставлення однієї політики, одного погляду іншій політиці, іншим поглядам. 2) У *парламентах* бурж. країн фракції партій або груп, що виступають проти правлячої партії. 3) Угрупування в *партії політичній*, яке виступає проти заг. курсу партії. Так, зокрема, в 20-х рр. проти генеральної лінії ВКП(б), *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР* виступали троцькісти (див. *Троцькізм*), праві ухильники [див. *Правий ухил у ВКП(б)*], «*нова опозиція*». 4) В астрономії — те саме, що й протистояння (див. *Конфігурації планет*). 5) В лінгвістиці — одне з осн. понять структурно-лінгвістичної концепції (див. *Структурна лінгвістика*), що розглядає мову як систему взаємно протиставлених елементів.

ОПОКА — легка, тверда, мікропорувата осадочна гірська порода, що складається з аморфного кремнезему (до 97%), глини, піску, глауконіту тощо. Чисті відміни О. мають високі адсорбційні властивості (див. *Адсорбція*). О. поширені серед крейдових і палеогенових відкладів. Використовують їх як адсорбент і в будівництві.

ОПОКА в ливарному виробництві — відкрита скринька, що її заповнюють *формуальною сумішшю* для виготовлення *ливарних форм*. Розрізняють О. (мал.): прямокутні, круглі й фасонні; суцільнолітні і зварні; ручні, кранові і комбіновані (з ручним і крановим підніманням). Виготовляють їх із сталі, чавуну, алюмінієвих та магнієвих сплавів. З О. відливки і формувальну суміш вибивають на *вібраційних машинах*.

ОПОКОВ (Опококов) Євген Володимирович (1.II 1869, с. Руді, тепер у складі с. Шамраївки Сквирського р-ну Київ. обл.—1.IX 1938) — укр. рад. гідролог, гідрогеолог, один із засновників вітчизняної гідрології, акад. АН УРСР (з 1929), дійсний член ВАСГНІЛ (з 1935). Навчався в Київ. ун-ті (1886—87), закінчив Петерб. технологічний ін-т (1892). З 1894 провадив гідрологічні дослідження в Білорусії, на Чернігівщині й Полтавщині. Викладав у Київ. політех. ін-ті (з 1915), професор (з 1917). З 1913 очолював роботи по вивченню боліт Полісся. Організував першу на Україні кафедру гідрології при Київ. політехнічному ін-ті, яку було перетворено 1926 на Н.-д. ін-т водного г-ва, директором якого він був. Одночасно керував гідрометеорологічним бюро Укр. метеорологічної служби. З 1929 — зав. першої в СРСР самостійної кафедри гідрології (при АН УРСР). Праці О. присвячені дослідженню водності та стоку річок, використанню водних ресурсів, осушенню боліт. Золота медаль ім. Ф. Літке Рос. геогр. товариства (1916). *Г. І. Моляко.*

ОПОЛЕ — місто на Пд. Польщі, адм. ц. Опольського воєводства. Порт на р. Одрі, вузол з-щ і автошляхів. 111 тис. ж. (1977). Виробн. електродвигунів, авточасти; цем. з-ди. Підприємства меблевої, трикотажної та харч. галузей. Вища інженерна школа, пед. ін-т.

Опора плоских стрижневих систем: 1 — шарнірна рухома; 2 — шарнірна нерухома; 3 — затиснута рухома; 4 — затиснута нерухома (стрілками показано опорні реакції).

2 театри. Музей. Архіт. пам'ятки 15—18 ст. Місто виникло у 10 ст. **ОПОЛЧЕННЯ** — військ. формування тимчасового характеру, створюване на основі добровільного залучення широких нар. мас для відсічі ворогові за надзвичайних умов під час війни. Відоме з давніх часів. О. створювалися у Київ. Русі 9—11 ст., давньоруських феод. князівствах 12—14 ст. під час боротьби проти зовн. ворогів. Велику роль відіграло О. під час боротьби рос. народу проти польськ. і швед. інтервентів на поч. 17 ст. (*народне ополчення 1611—12*) та *народне ополчення у Вітчизняній війні 1812*. В СРСР на першому етапі *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45* О. відіграло велику роль у боротьбі проти нім.-фашист. загарбників (див. *Народне ополчення у Великій Вітчизняній війні 1941—45*). **ОПОНЕНТ** [від лат. *opponens* (*opponens*) — той, що протиставляє, заперечує] — 1) Особа, яка заперечує чи спростовує думки доповідача, опічне пращо дисертанта при захисті *дисертації* на здобуття вченого ступеня. В СРСР при захисті на здобуття вченого ступеня кандидата наук призначається не менше двох офіційних О., доктора наук — не менше трьох офіційних О. Число неофіційних О. не обмежується. 2) Супротивник у диспуті, дискусії. **ОПОРИ**, підпори — 1) Конструкції (частини споруди), що сприймають навантаження від одних елементів (деталей) і передають його у зосередженому вигляді на інші елементи або *основу споруди*. В будинках опорами балок і ферм служать, наприр., *колонни*, несучі *стілки*, вертикальні *стояки*, *опори* арок і *рам* — *найчастіше фундаменти*. Опорами *прогонових будов мостів* є *бичи* і *стояки* (крайній О.), а також *понтони*, *човни* тощо (див. *Наплавний міст*). Спец. *стовпи* і *шогли*, закріплені на фундаменті або безпосередньо в ґрунті, служать *опорами ліній електропередач* й *опорами контактної мережі*. 2) У будівельній механіці — *розрахункові схеми* реальних опор споруд. У напіврозширених плоских *стрижневих системах* розрізняють О. (мал.) шарнірні й затиснуті, рухомі й нерухомі. **ОПОРИ КОНТАКТНОЇ МЕРЕЖІ** — опори, на яких закріплюють *контактні проводи* і несучі троси *контактної мережі*, а також *проводи* ін. повітряних ліній електричних залізниць. За призначенням О. к. м. поділяють на підтримуючі (проміжні, перехідні), анкерні (які сприймають навантаження, зумовлене натягом проводів), фіксуючі (ці опори підтримують проводи у певному положенні відносно осі струмопровідної електр. рухомого складу) й фідерні (на них підвішують проводи живильних і відсмоктувальних ліній). Вони бувають самонесучі, з відтяжками, а також консольні, встановлювані, наприр., на перегонах одно- і двоколійних ліній залізниць. Виготовляють їх із залізобетону, сталі і деревини (тимчасові). **ОПОРИ ЛІНІЙ ЕЛЕКТРОПЕРЕДАЧІ** — опори, на яких підвішу-

ють *проводи* і грозозахисні троси *повітряних ліній електропередач*. Розрізняють О. л. е. (мал.) проміжні (розміщують на прямих ділянках траси) і анкерні (встановлювані на початку і в кінці ліній електропередач, на її повороті, при перетинанні природних перешкодок тощо), що відрізняються високими міцністю і жорсткістю. За кількістю підвішуваних проводів (ланцюгів) вони бувають одно- і багатоланцюгові. Залежно від конструкції їх поділяють на одностовкові, А-, П- і АП-подібні, вільностовчі, з відтяжками. Виготовляють О. л. е. з залізобетону і металу, гол. чин. сталі (в основному на лініях електропередач напруженою 220 кВ і більше), а також з деревини (переважно на лініях електропередач напруженою до 110 кВ і в лісових місцевостях). **ОПОРНЕ БУРІННЯ** — буріння глибоких свердловин з метою вивчення геол. будови певної території. Від звичайного буріння відрізняється детальним вивченням геол. розрізу свердловини. О. б. проводять з метою визначення і наук. обґрунтування напрямку геологорозвідувальних робіт на *корисні копалини*, гол. чин. нафту і газ. На *платформах* свердловини О. б. проходять усю товщу *осадових порід* до кристалічного фундаменту, а в районах його глибокого залягання — до технічно можливої глибини буріння. В СРСР метод О. б. розробив і запровадив І. М. Губкін. **ОПОРНИЙ ГОРИЗОНТ** — те саме, що й *маршрутний горизонт*. **ОПОРТУНІЗМ** (франц. *opportunisme*, від лат. *opportunus* — зручний, вигідний) — ідейно-політ. течія в роботі, русі, спрямована на його пристосування й підпорядкування інтересам капіталу. О. орієнтує робітн. клас на класове співробітництво з буржуазією, відмову від пролет. революції й побудови соціалізму, служить знаряддям імперіалізму в його боротьбі проти марксизму-ленінізму, міжнародного комуністичного руху й реального соціалізму. Зародився в 2-й пол. 19 ст. Спочатку його теор. основу становили різні течії до-марксистського, непролет. соціалізму (*прудонізм*, *бакунізм*, *бланкізм*, *лассальянство* та ін.). В епоху загальної кризи капіталізму ідеологія О. представлена двома осн. різновидами — *право-соціалістичним реформізмом* і *ревізіонізмом* та «лівим» О. Теорія, політика й практика правого О. 2-ї пол. 20 ст. втілена в діяльності с.-д. партій, які об'єдналися 1951 в *Соціалістичний інтернаціонал*, що намагався пристосувати ідейну спадщину правих лідерів *Інтернаціоналу 2-го (берштейніанство, центризм та ін.)* до нових умов. Доктрини й настанови О., які висуваються під прапором роботи, руху, насправді відображають дрібнобурж. ідеологію й специфічні інтереси непролет. класів і верств, вихідців з цих верств у рядах пролетаріату та робітничої аристократії, що суперечать докорінним потребам сусп. розвитку. (О. завжди і всюди, підкреслював В. І. Ленін, «здійснює вплив буржуазії на пролетаріат з сере-

дини робітничого руху... Опортунізм у верхах робітничого руху, це — соціалізм не пролетарський, а буржуазний. Практично доведено, що діячі всередині робітничого руху, які належать до опортуністичного напрямку, — кращі захисники буржуазії, ніж самі буржуа. Без їх керівництва робітниками буржуазія не могла б держатися» (Повне збір. тв., т. 41, с. 282, 221). Правий і «лівий» О. практично зникаються. Правий О., що відстоює ідею поступової «трансформації» капіталізму в соціалізм, спрямований на фактичний захист капіталізму, на відмову в ім'я *реформ*, тимчас. і часткових вигід від революц. дій, докорінного перетворення суспільства на соціалістичних і комуністичних засадах. У комуністичних партіях він означає сповзання на позиції *ліквідаторства*. «Лівий» О. (*процкізм*, *маоїзм*, «нові ліві»), прикриваючись ультрареволюц. фразеологією, штовхає маси на авантюристичні дії, а комуністичні партії — на шлях *сектантства* в робітничому русі, критикує *державно-монопольстичний капіталізм* з позицій *анархізму* й *анархо-синдикалізму*, виступає з нападами «зліва» на реальний соціалізм. Осн. ідейно-теор. положенням сучас. О. є концепція «третього шляху», що начебто відрізняється й від капіталізму, й від наук. реального соціалізму («*демократичний соціалізм*», «нові», нац. «*моделі соціалізму*» тощо). На практиці псевдосоціалістичні настанови О. зазнавали і зазнають банкрутства, не тільки не розкитують, а, навпаки, зміцнюють підвалини капіталізму. Борючись проти соціал-реформістського й ревізіоністського О., комуністи зміцнюють єдність своїх рядів, єдність робітн. класу в боротьбі за мир, демократію, соціалізм і комунізм. 2) В широкому розумінні О. — пристосовництво, угодовство.

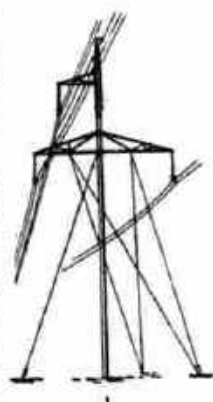
В. М. Мазур.

ОПОРЯДЖУВАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ в будівництві — матеріали (вироби) для *опоряджування робіт*. До О. м. належать: *лакофарбові матеріали*, *облицювальні матеріали*, *листоє скло* (див. також *Склоблоки*, *Склопакет*, *Склопрофіліт*), *шпалери*, *лінкруст*, *синтетичні плівки*, *штукатурка*, *паркет*, *лінолеум* (у т. ч. *релін*), *кислотол*, *бетон* на білому або кольоровому цементі, кам'яні, керамічні і пластмасові плитки для підлог, *ворсопротиснівні килими* тощо.

ОПОРЯДЖУВАЛЬНІ РОБОТИ в будівництві — сукупність будівельних робіт, пов'язаних з зовнішнім і внутрішнім *опоряджуванням будинків і споруд*. Сприяють підвищенню їхніх експлуатаційних і архітектурно-художніх якостей. До О. р. належать: *малярні роботи* (у т. ч. *альфрейні роботи*), *облицювальні роботи*, *склярські роботи*, *шпалерні роботи*, *штукатурні роботи*, *встановлення столярних виробів і деталей*, а також *настилення підлог* (у т. ч. *паркету*). Послідовність О. р. та поєднування їх з ін. будівельними (зокрема, *монтажними*) роботами встановлюють за-

Б. В. Олоков.

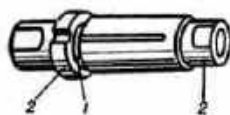

Опори ліній електропередач: 1 — проміжна залізобетонна одностовкова з відтяжками; 2 — анкерна металева на повороті ліній електропередач.

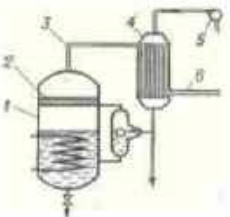

Опосум північний.

Розтискальна опрацювання:
1 — конусний стрижень;
2 — гайка (при затягуванні гайки конусний стрижень розтискає циліндричну частину опрацювання, закріплюючи насадження на ній інструмент, деталь або заготовку).

Одноступеневий дистильційний опріснювач:
1 — випарна камера, де неочищена вода перетворюється на пару;
2 — бризкозловлювач;
3 — паропровід;
4 — конденсатор, де пара охолоджується, перетворюючись на дистилат;
5 — насос, що перемищує неочищену воду;
6 — трубопровід, яким відводять дистилат (стрілками показано вихід розсолу).

лежно від особливостей конструкції та технології зведення будинку або споруди. О. р. виконують поточковим методом з комплексною механізацією осн. операцій. Обсяг О. р. зменшується при використанні великорозмірних елементів (великоблокових конструкцій, великопанельних конструкцій), виготовлених у заводських умовах в остаточно опорядженому вигляді.

ОПОСЕРЕДКОВАНЕ — філософська категорія. Див. *Безпосереднє і опосередковане*.
ОПОСУМ, звичайний опосум (Didelphis) — рід сумчастих ссавців род. опосумових. Довж. тіла 32—50 см, маса 2—2,5 кг. Голова з видовженою мордою, вуха великі голі, хвіст (довж. 25—55 см) хватальний. Волосся ніжне, м'яке, сірого, чорного, червонобурого або білого кольору. Поширені О. в Америці. Живуть у лісах з густим чагарником. Живляться рослинною і тваринною їжею. Самка двічі на рік після 12—13-денної вагітності народжує по 8—18 малат, яких дошує в сумці протягом 60—70 днів. 2 види: О. північний (О. marsupialis) та О. південний (О. paraguayensis). О. використовують як лабораторних тварин. У деяких місцевостях їх добувають заради м'яса і хутра.

ОППЕНГЕЙМЕР (Oppenheimer) Роберт (22.IV 1904, Нью-Йорк — 18.II 1967, Принстон) — амер. фізик. Закінчив Гарвардський університет (1925). Навчався також у Кембриджі та Геттінгенському університеті (1925—27). В 1929—47 працював у Каліфорнійському університеті в Берклі та Каліфорнійському технологічному ін-ті. З 1947 — директор Ін-ту фундаментальних досліджень в Принстоні. Наук. праці з квантової механіки, теорії відносності, фізики елементарних частинок. У 1943—45 керував ядерною лабораторією в Лос-Аламосі, був одним з керівників робіт по створенню атомної бомби; 1947—52 О. — голова генерального консультативного комітету при Комісії по атомній енергії США. В 1954 був звільнений з усіх урядових посад, пов'язаних з проведенням секретних досліджень. Причиною цього була його опозиція створенню водневої бомби, а також виступи за використання атомної енергії лише в мирних цілях.

ОПЛОКОВ Євген Володимирович (1869—1938) — укр. рад. гідролог. Див. *Опоков Є. В.*

ОПРАВКА — 1) Пристрій, на який насаджують різальний інструмент, деталі або заготовки з центральним отвором; вид *оснастки технологічної*. Розрізняють О. суцільну — у вигляді металевого стрижня конічної, циліндричної або комбінованої форми і розтиску (мал.), що являє собою сталевий пустотілий циліндр з конусним стрижнем всередині. При обробці на металорізальних верстатах О. надає інструменту, деталям або заготовкам належного положення, запобігає можливому продавленню стінок виробів, зменшенню діаметра отворів та ін. 2) Пристрій (циліндричний стрижень), вміщений всередину оброблюваних пустотілих виробів (напр., при куванні, виправленні зм'ятих труб).

ОПРЕДМЕТНЕННЯ І РОЗПРЕДМЕТНЕННЯ — філософські категорії, що розкривають у найзагальнішій формі механізм людської діяльності та закономірності соціального успадкування історично вироблених суспільних цінностей і соціально-творчих якостей людини. О. п. р. д. м. т. н. — це перетворення людських сил і здібностей із форми живої діяльності на форму застиглої предметності. Предметний світ, створюваний людиною, є виявом реалізованих людських сил, цілей і здібностей, думок і почуттів. Усі здобутки людського духу і соціально вироблені творчі здібності в процесі діяльності так чи інакше набувають матеріальної предметної форми. Поняття опредметнення значно ширше, ніж споріднене з ним поняття *уречевлення*. Розпредметнення — це процес переведення застиглої предметності в органічні моменти живої діяльності, перетворення об'єктивованих у предметах людських здібностей і соціального смислу на надбання індивіда. Розпредметнення матеріальної і духовної культури шляхом діяльнісного опанування її формоутвореннями є неодмінною умовою соціалізації індивіда, вироблення в нього соціальних якостей і творчих здібностей. Разом з тим у предметі задано і зв'язано з ним соціальний спосіб діяльності, а тому формування *особистості* через розпредметнення нагромадженого культурного багатства передбачає залучення індивіда до історично вироблених форм суспільно доцільної діяльності. О. і р. є найабстрактнішими категоріями соціально-діялісного аналізу взаємозв'язків людини і сусп. історії. Розгляд О. і р. в конкретно-істор. умовах показує, що в приватно-власницькому суспільстві, особливо за капіталізму, опредметнення здійснюється у формі *відчуження*, а оволодіння предметністю має однобічно утилітаристський, речовий характер без розпредметнення всього багатства її соціокультурного змісту. Визволення людської діяльності від усіх форм відчуження збігається з революц. перетворенням суспільства на комуністичних засадах.

О. І. Яценко.
ОПРИЧНИНА, опричнина — 1) В 14—16 ст. володіння, виділене членам великокнязівської династії. В 1565—72 — царський уділ з його територією, управлінням і збройними силами. 2) Система надзвичайних військово-адміністративних і соціально-екоп. заходів внутр. політики уряду Івана IV, запроваджених 1565—72 для зміцнення самодержавного ладу, ліквідації пережитків феод. роздробленості. Тер. Рос. д-ви було поділено на О. і земщину. До О. відійшли значні області на Пн., Пд., Зх. і в Центрі з містами Великий Устюг, Галич, Вологда, Шуя, Каргополь, Медив, Кострома, Вязьма, Можайськ, Суздаль та ін. Доходи з цієї території йшли на утримання опричного війська (5—6 тис. чол.), створюваного з опричників держ. апарату тощо. Іван IV вважав гол. метою О. викорінення «кращолі».

З О. у земщину було виселено більшість князівсько-боярської знаті, а їхні маєтності конфісковано й передано дворянам-опричникам. Боротьба з «кращолою» супроводилася жорстоким терором. В результаті О. посилилася самодержавна влада, а разом з тим і закріпачення селян (див. «Заповідні ліси»). Терор опричників, пограбування ними селян і *посадських людей* викликали розорення і масову втечу селянства, що призвело до зблизнення багатьох феод. маєтків. У 1572 О. було скасовано, частину конфіскованих земель повернено попереднім власникам. У зв'язку з виникненням нової опозиції Іван IV на короткий час відновив О. (1575—76). А. А. Волк.

ОПРИШКИ — учасники нар.-визвольної боротьби в Галичині, на Закарпатті, Буковині проти феодал.-кріпосницького гніту польс., укр. шляхти, молд. феодалів, угор. і австр. поміщиків у 16—18 ст. Вперше О. згадуються в документах 1529. Назва «опришки», мабуть, походить від лат. «opressor» — нищівник (тобто винищувач шляхти, орендарів). Рух О. спочатку розгорнувся на Прикарпатті, пізніше охопив Закарпаття і Буковину. Опорним центром О. були Карпатські гори, куди тікали розорені, покриті гнітом укр., а також польс., молд. і угорські селяни, бідні міщани. Діяли О. з ранньої весни до пізньої осені, цеселими загонами. В 16—17 ст. зброєю О. були луки, списи, сокирки (векири). У 18—19 ст. типовою зброєю стали пістолі, рушниця, ножі (чепелики), рогатини. Символом бойової доблесті О. були топірки (бартки, або балти). В серед. 16 ст. загони О. діяли на Покутті (Коломийський пов.), Саночській і Перемишльській землях. У 2-й пол. 16 ст. рух О. охопив Зх. Прикарпаття, галицько-угор. пограниччя, а також околиці Язлівця, Жидачева, район Кам'яниці-Подільської. Значні виступи О. відбулися під час нар.-визвольної війни 1648—54. О. здобули королівські замки в травні 1648 в Новотарці та в липні — в Саноці, діяли поблизу міст Ясинського, Дуклі, на Лемківщині, брали участь у повстанні 1648 під керівництвом С. Г. Височана. В 1649—54 вдало виступали О. на Лемківщині. З ними підтримував зв'язки керівник повстання польс. селян Костяк Наперський (див. *Костяк Наперського повстання 1651*). На Поділлі О. здобули Гусятин і Сатанів. У 1653 у Молдавії разом з військом Т. Хмельницького діяли 2 тис. О. Найвищою піднесення руху О. досяг у 30—40-х рр. 18 ст. під проводом О. *Довбуша*. Після його загибелі загони О. очолили В. *Баторак*, І. *Бойчук*. О. брали участь у *гайдамацькому русі* 18 ст. на Правобережній Україні. Рух О. не припинявся після загарбання феод. Австрією Галичини (1772) і Буковини (1774). Внаслідок посилення феод.-кріпосницької експлуатації і нац. гноблення руху О. у 1-й чверті 19 ст. значно поживався. Протягом 1-ї пол. 19 ст. в Галичині, на Закарпатті й Буковині діяло понад 50 загонів О. За допомогою численних каральних

загонів австр. урядові вдалося придушити опришківський рух. Антифеод. рух О. був складовою частиною антикріпосницької боротьби укр. селянства. Про О. складено багато пісень, легенд, переказів. Карпатським О. присвячено численні худож. твори в образотворчому мистецтві, літературі і музиці.

Літ.: Грабовецький В. В. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст. Львів, 1966. В. В. Грабовецький.

«ОПРИШКИ» — укр. нар. чоловічий танець (парний). Відображає героїзм, мужність, силу опришків (звідси й назва). Виконується з топирями. Осн. хореографічна фігура — коло; танц. рухи — кроки (простий, з підскоком, ковзний), ліришки, тропак, присядки, вихилисник.

ОПРИШКО Григорій Якович (бл. 1849, Херсон. губ. — 1882) — революц. народник. Н. в сім'ї селянина. Був унтер-офіцером Микол. військ. команди. В 1878 О. заарештовано за революц. пропаганду серед солдатів. О. було засуджено до 9 років каторги, яку відбував в Андріївському каторжному централі (Харків. губ.), пізніше на Карі (Забайкалля), де і помер.

ОПРИСНЮВАЧ — апарат, де опріснюють воду — очищують її від розчинених солей. Вміст солей в очищеній воді звичайно не перевищує 1 г/л. До найпоширеніших належать дистильційні О., в яких неочищену воду піддають дистильції, одержуючи дистилат (воду

з мінім. вмістом солей), що надходить споживачеві. Такі О. (мал.) бувають: одно- і багатоступеневі — з однією і багатьма випарними камерами, де розміщені трубчасті нагрівальні елементи; багатоступеневі з миттєвим закипанням і пароконденсатом. Є також О. електродіалізі (див. *Діаліз*, *Електродіаліз*), гіперфільтраційні (в них вода очищується гіперфільтрацією, або зворотним осмосом), сонячні (див. *Геліоустановка*) та ін. О. дає змогу перетворювати морську або ін. солону воду на питну чи технічну.

ОПРІБОВІННЯ — процес на шарування в оболонці рослини клітини жироподібної речовини суберину. Найчастіше відбувається на вторинній оболонці або між первинною і вторинною оболонками клітини. Внаслідок О. оболонка клітини стає майже непроникною для рідин і газів, а протопласт відмирає. О. властиве клітинам покритих тканин рослин — ексодерми та корка, а також клітинам ендодерми. О. сприяє загоюванню ранових поверхонь та заростанню рубців, що утворюються після опадання листків.

ОПРОМІНЕННЯ ОРГАНІЗМУ — процес дії на організм різних видів випромінювань (інфрачервоного, ультрафіолетового, іонізуючих випромінювань тощо). Розрізняють зовн. і внутр. О. о. Під час зовн. О. о. джерело випромінювань (ртутні лампи, рентгенівські апарати, ядерні реактори та ін.) розташоване поза опромінюваного

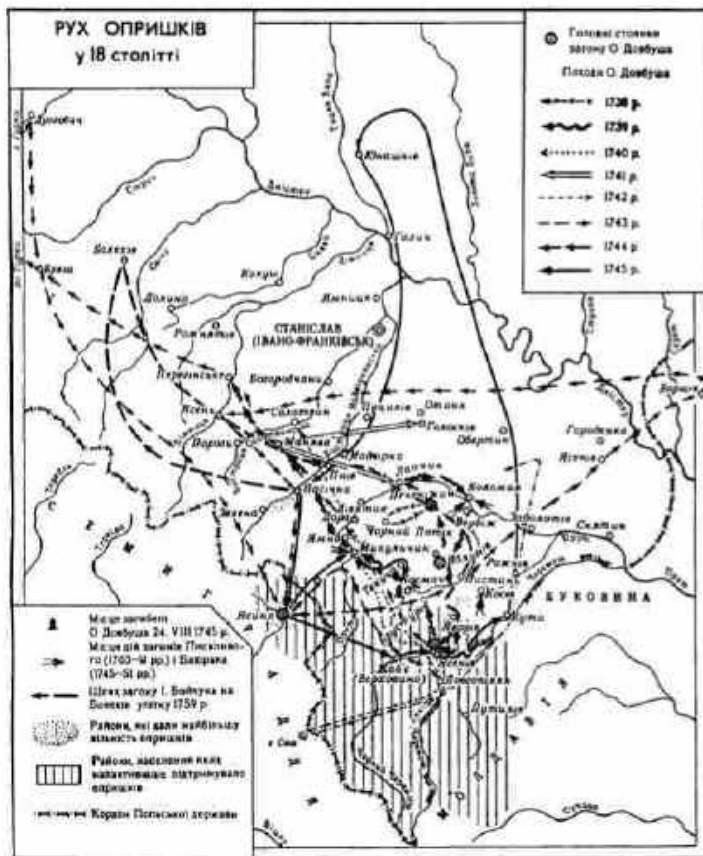
тканиною або організмом. Зовн. О. о. буває при нагромадженні (інкорпорації) радіоактивних речовин у клітинах, чим досягають вибіркового опромінювання їх (напр., нагромадження радіоактивного йоду в щитовидній залозі). Ступінь О. о. залежить від дози поглинутого випромінювання. Розрізняють ще О. о. гостре (за короткий проміжок часу), фракціоноване (сумарну дозу організм дістає кількома порціями), пролонговане (при значній тривалості), хронічне (постійне). О. о. застосовують у біології з метою досліджень, як мутагенний фактор (див. *Мутагени*), у медицині — як лікувальний засіб. Див. також *Біологічна дія іонізуючих випромінювань*, *Променева терапія*, *Радіобіологія*, *Радіологія*, *Рентгенологія*.

ОПТАЦІЯ (лат. optatio — бажання) — право громадян на добровільний вибір громадянства при переході території від однієї д-ви до іншої. Здійснюється в порядку, визначеному міжнар. договорами. Діти, як правило, при О. набувають громадянство батьків. Прикладом О. є протокол до Договору між СРСР і Чехословаччиною 1945 про Закарпатську Україну, який передбачав, що особи укр. і рос. національностей та особи словацької і чеської національностей, які проживають на тер. Чехословаччини й Закарпатської України, можуть вибрати громадянство СРСР або Чехословаччини. Терміном «оптація» позначають і право вибору громадянства особою з подвійним громадянством.

ОПТИКА [грец. *ὀπτική* (*tespnt*) — наука про зорові сприйняття] — розділ фізики, який вивчає світло і його взаємодію з речовиною. Сучас. О. досліджує не лише видиме електромагн. випромінювання, а й ультрафіолетове проміння (в т. ч. м'яке рентгенівське проміння) та інфрачервоне проміння. Довжини електромагн. хвиль оптичного діапазону дуже малі, і при досить повільній зміні властивостей середовища вважають, що поширення світлової енергії відбувається вздовж геом. прямих ліній — променів. Уявлення про світлові промені разом з експериментально встановленими законами відбивання і заломлення світла на межі двох середовищ є основою променевої О. (див. *Геометрична оптика*). Гол. частину О. становить фізична О., яка з'ясовує природу світла, закономірності його випромінювання, поширення, розсіювання і поглинання в речовині. Оптичні явища, в яких проявляється хвильова природа світла (напр., дифракція світла, інтерференція світла, поляризація світла), вивчає хвильова О. Теор. основою хвильової О. є електродинаміка класична, яка оптичні властивості середовища характеризує макроскопічними константами (діелектричною проникністю ϵ , магнітною проникністю μ , електропровідністю σ), що входять у Максвелла рівняння як коефіцієнти. Ці константи однозначно визначають заломлення показник n середовища: $n = \sqrt{\epsilon\mu}$.

Опришок. Малюнок 1667.

Класична електронна теорія досить добре описує явища відбивання і заломлення світла, а також особливості його поширення в ізо- тропних і анізотропних криста- лах, в оптично активних та елек- тропровідних середовищах. У рам- ках цієї теорії розвинулись *криста- лооптика, металооптика та мо- лекулярна оптика*. Оптичні яви- ща (зокрема, поглинання і випро- мінювання світла, *фотоэффект*, фо- тохім. перетворення молекул), в яких проявляється квантова при- рода світла, вивчає к в а н т о в а О., геор. основою якої є квантова механіка і *квантова електроди- наміка*. Важливим розділом фіз. О. є вчення про спектри випромі- нювання, поглинання і *комбіна- ційного розсіяння світла — спе- троскопія*. Оптичні характери- стики речовини не залежать від ін- тенсивності світла лише при малій інтенсивності світлових пучків. О. слабких світлових пучків наз. л і н і й н о ю. Оптичні явища (зо- крема, самофокусування дефо- кусування пучків світла, помно- ження частоти світлових коливань, проявлення середовища), які проявляються при дуже великій густині світлової енергії, напр. під дією випромінювання *лазерів*, розглядає *нелінійна оптика*. Окремою частиною О. є т. з. фізіо- л о г і ч н а О., яка вивчає закони сприймання світла очом і тісно пов'язана з геом. та фіз. О., а та- кож фізіологією і психологією. Закони О. і оптичні методи до- слідження широко використовую- ться при вивченні структури ре- човини, в кількісному і якісному аналізі, а також у *світлотехніці*, приладобудуванні, автоматичі го- шо. О. — одна з найдавніших наук. Вчення про світлові явища виник- ло за кілька століть до н. е. в ре- зультаті численних спроб зрозумі- ти природу *зору*. *Піфагор* (6 ст. до н. е.) висловив думку, що тіла стають видимими завдяки випромі- нюванню ними особливих частинок, які потрапляють в око. В 5 ст. до н. е. *Арістотель* вважав, що світло є збудженням середовища між предметом і очом. Тоді ж у школі *Платона* були сформульова- ні два осн. закони геом. О. — пря- молінійності світлових променів і рівність кутів їх падіння і відби- вання. В 2 ст. до н. е. *Птолемей* у своїх творях подав широкі відомості про заломлення світла. Проте закони заломлення світла стародавнім грекам не були відомі, їх встановили лише в 17 ст. В. *Снелліус* і Р. *Декарт*, чим було завершено побудову основ геом. О. Розвиток О. 17 ст. пов'язаний з відкриттям явищ дифракції й інтерференції світла (Ф. *Грімальді*) та *подвійного променезаломлен- ня* (дат. учений Бартолін), яких не можна було пояснити в рамках геом. О., а також з працями І. *Ньютон* і Х. *Гюйгенса*. Ньютон вважав світло потоком частинок (корпускул), що діють на ефір (гіпотетичне всепроникне середови- ще), спричинюючи у ньому коли- вання. Гюйгенс дотримувався хви- льової концепції світла і розглядав його як потужні коливання ефіру, що поширюються з великою (але скінченною) швидкістю. Важливим

внеском у О. став сформульований Гюйгенсом принцип, за яким кож- ну точку фронту хвильового збуд- ження можна розглядати як дже- рело вторинних хвиль (див. *Гюй- генса — Френеля принцип*). Через великий наук. авторитет Ньютон в О. до кін. 18 ст. панівне станови- ще займала корпускулярна теорія світла. На поч. 19 ст. завдяки численним працям, гол. чин. О. *Френеля* і Т. *Юнга*, в О. почала створюватись послідовно розви- нута хвильова теорія, що стала витіснити корпускулярну. Після побудови Френелем теорії криста- лооптичних явищ усі відомі до того часу оптичні явища одержали хвильову інтерпретацію. Незва- жаючи на такі успіхи, хвильова теорія зіткнулась зі значними труд- нощами, пов'язаними з тим, що вона спиралась на уявлення про ефір, якому доводилося надавати суперечливих властивостей (дуже великої пружності і надзвичайно малої густини). Ці труднощі влад- лося подолати лише після створен- ня Дж. К. *Максвеллом* теорії елек- троматн. поля, з якої випливав висновок, що світло є електромагн. хвилями. Дальшим розвитком електромагн. теорії світла стала електронна теорія Г. А. *Лоренца*. Уявлення про електрони, які вхо- дять до складу атомів і молекул і можуть здійснювати в них коли- вання, дало змогу описати багато оптичних явищ, зокрема нормаль- ну й аномальну дисперсію та *Зеємана явище*. Електромагн. теорія світла стала відповідним пунк- том при створенні *відносності теорії*, в якій відпала необхідність користуватись поняттям ефіру. Незважаючи на великі успіхи елек- тродинамічної теорії Максвелла — Лоренца, вона не могла все-таки описати явища поглинання й ви- промінювання, зокрема спектр випромінювання *абсолютно чорно- го тіла*. В 1900 М. *Планк* прийшов до висновку, що електромагн. енергія може випромінюватись і поглинатись лише певними порці- ями — *квантами*. Розвиток ідеї Планка, який привів до уявлення про *фотон*, дав змогу не тільки розв'язати проблему випроміню- вання абс. чорного тіла, а й закла- в основи сучас. квантової фізики. На основі уявлень про фотони бу- ло пояснено фотоэффект, *Компто- на явище*, комбінаційне розсіяння світла та ін. У сучас. О. квантові і хвильові уявлення про світло не протиставляються одне одному, а органічно поєднуються в кванто- вих механіці та електродинаміці. Значний внесок у розвиток О. вне- сли рад. вчені Д. С. *Рождествен- ський*, С. І. *Вавилов*, І. С. *Ландс- берг*, М. І. *Басов*, О. М. *Прохо- ров*, зокрема укр. вчені А. Ф. *Прихотко*, О. А. *Шишло*вський та ін. Див. також *Оптоелектроні- ка*, *Квантова електроніка*, *Голо- графія*. Літ. Вавилов С. І. Микроструктура світла. К., 1956; Ландсберг Г. С. Оп- тика. М., 1976; Горбань І. С. Оптика. К., 1979; Сивухин Д. В. Общій курс фізики. Оптика. М., 1980. Борн М., Вольф Э. Основы оптики. Пер. с англ. М., 1973. І. С. *Горбань*.

ОПТИМАЛЬНЕ ПЛАНУВАННЯ (від лат. *optimus* — найкращий) — вибір найкращого (оптимального)

варіанта плану з багатьох можли- вих, здійснюваний на основі порів- няльної оцінки різних його варіан- тів (*альтернатив*). Обґрунтовують оптимальний план, виходячи з вибраного критерію оптимальнос- ті і певних обмежень, якими мо- жуть бути ресурси або завдання щодо випуску продукції. О. п. здійснюється на основі застосу- вання економіко-матем. методів і електронно-обчислювальної тех- ніки. Осн. завданням О. п. є зна- ходження найкращого варіанта використання ресурсів суспільства або госп. ланки та забезпечення такого режиму функціонування економіки, за якого буде досягну- то найповніше задоволення потреб суспільства (особистих і виробни- чих). Варіанти плану порівнюють за сукупністю значень одного по- казника, що характеризує резуль- тат, або, як правило, за шкалою переваг. Процес О. п. має багато- ступеневу структуру і включає кілька етапів: побудова прогно- зних гіпотез і постановка планово- екон. завдання, одержання вихід- ної інформації для моделей (див. *Моделювання економічних про- цесів*), розробка моделей, прове- дення розрахунків у кількох ва- ріантах, аналіз результатів і ви- бір оптимального варіанта. З пі- вищенням рівня ієрархії планово- госп. управління моделі розроб- лять у більш укрупнених по- казниках. Труднощі оптимізації планів пов'язані з проблемами формалізації цілей соціально- екон. розвитку, визначення сусп. та особистих потреб, узгодженості інтересів.

В. К. *Черняк*.
ОПТИМАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ — вибір і здійснення найкращої програми дій для досягнення ба- жаного стану керованого об'єкта (виходячи з його певного початко- вого стану) впливом на параметри управління. Критерієм О. у. мо- жуть бути різні тех., екон. та ін. показники функціонування об'є- кта. О. у. має теор., обчислювальні та прикладні аспекти. Поведінка об'єкта описується математично, рівняннями. Матем. теорія О. у. розглядає неklasичні варіаційні задачі. При розв'язанні задач О. у. застосовують ідеї динамічного про- грамвання. Оптимальне управ- ління можливе лише на основі взаємозв'язку економіко-матем. моделей (див. *Моделювання еко- номічних процесів*) й ітеративного людино-машинного процесу та їх- ньої узгодженості. О. у. сприяє успішному розв'язанню наук.-тех. і нар.-госп. завдань на базі раціо- нального використання наявних ресурсів. Основою О. у. є *опти- мальне планування*, гол. умовою якого є порівняння очікуваних результатів і затрат при розподілі ресурсів на розв'язання найваж- ливіших соціально-еко-н. проблем та при розподілі виробничих за- вдань і ресурсів між галузями нар. г-ва. О. у. забезпечує випуск за- даного обсягу продукції з наймен- шими затратами або максимізацію екон. результату, узгодженість екон. інтересів виробн. колективів між собою і з нар.-госп. цілями, наближення нар. г-ва до екон. оптимуму (див. *Народногосподар- ський оптимум*). В. К. *Черняк*.

ОПТИМАЛЬНІ РОЗМІРИ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПІДПРИЄМСТВ — розмір підприємств, що дає можливість найбільш ефективно використовувати досягнення науково-технічного прогресу, матеріальні і трудові ресурси, сучасні методи організації виробництва, праці й управління за даних конкретних умов функціонування. При екон. обґрунтуванні оптимальних розмірів пром. підприємств виходять з потреби нар. г-ва в різних видах продукції, планованого рівня спеціалізації виробництва, кооперування виробництва і комбінування виробництва, розвитку науково-технічного прогресу, розміщення виробн., а також таких екон.-геогр. і соціальних факторів, як забезпеченість сировинними і паливно-енерг. ресурсами, чисельність і структура трудових ресурсів. Проблема визначення оптимального розміру пром. підприємства пов'язана з розвитком концентрації виробн. На великих підприємствах створено найсприятливіші умови для впровадження і використання досягнень науки і техніки, прогресивної технології, раціональних форм організації виробн., що дає змогу поліпшити всі тех.-економічні показники виробництва. Разом з тим необґрунтоване укрупнення виробн. зменшує можливість рівномірного розміщення виробн. на тер. країни, обмежуючи раціональне використання місцевих сировинних, паливно-енерг. і трудових ресурсів, збільшуючи дальність перевезень сировини і готової продукції. Тому при плануванні розвитку концентрації виробн. необхідно визначити економічно доцільні розміри підприємств. Для с.-г. підприємств оптимальним є такий розмір, який за ін. однакових умов забезпечує найкращі результати виробничої діяльності. Визначаючи оптимальний розмір с.-г. підприємств, враховують такі фактори: величина зем. площі, обсяг с.-г. продукції, спеціалізація г-ва, застосування досягнень наук.-тех. прогресу, наявність трансп. і тех. засобів зв'язку, природні умови тощо. **С. С. Слободяник**

ОПТИМАЛЬНІ ЦІНИ — за соціалізму ціни, одержувані в процесі розрахунку оптимального плану виробництва і споживання продукції на одному й тому самому масиві екон. інформації методами матем. програмування. Див. *Оптимальне планування*.

ОПТИМАТИ (лат. *optimates* — найкращіші, від *optimus* — найкращий) — ідейно-політ. течія в Стародавньому Римі з 30-х рр. 2 ст. до серед. 1 ст. до н. е. Боролися проти популярів, намагалися запобігти проведенню аграрної реформи та демократизації рим. д-ви. Опорою О. був сенат.

ОПТИМЕТР (від грец. *ὀπτός* — видний і *μέτρον* — вимірюю) — прилад з важливо-оптичним механізмом, яким вимірюють лінійні розміри кінцевих мір, діаметри отворів і різьби виробів високого класу точності; різновид вимірювального оптичного приладу. Розрізняють О. (мал.) вертикальний і горизонтальний; з окуляром або з проекційним екраном. Проводя-

чи вимірювання оптиметром, визначають, наскільки зображення шкали на пластинці оптичної трубки приладу змістилося відносно нерухомого контрольного індексу (показчика) при повертанні дзеркала, розміщеного всередині цієї трубки і з'єданого з вимірювальним стрижнем. Перед вимірюванням О. настраюють, встановлюючи на предметному столику вимірювальні плитки, на нуль шкали, після чого плитки замінюють контрольованим виробом. Показання шкали О. дають змогу встановити відхилення вимірюваного розміру від розміру плиток. Границя вимірювань О. до 500 мм. Ціна поділки 0,2 і 1 мкм. **М. П. Лисича**

ОПТИМІЗМ І ПЕСИМІЗМ (від лат. *optimus* — найкращий і *pesimus* — найгірший) — поняття, що характеризують протилежні типи уявлення людей про світ, про майбутнє. Як певні системи філософсько-етичних поглядів О. і п. тісно пов'язані з ідеєю суспільноістор. та морального прогресу. Оптимізм, як правило, є світоглядною рисою ідеології висхідних класів і передових соціальних сил, які впевнені в кращому майбутньому. Песимізм, навпаки, відображає суспільну позицію відживаючих класів, їхнє світосприйняття, проймає невірою в можливість змінити стан речей. Як спосіб практичної орієнтації оптимізм сприяє активній діяльності людей по перетворенню світу, в той час як песимізм паралізує соціальну активність людини. О. і п. знаходять широке відображення в л-рі і мистецтві як оцінних категорій, за допомогою яких створюється певне уявлення про майбутнє, його можливі позитивні (добро), або негативні (зло) наслідки. О. і п. в історії філософії і культури нерідко набували ідеалістичного та метафіз. виразу і крайніх форм. Так, абсолютізована віра в безумовну перемогу добра над злом межує з *фаталізмом*. Крайній песимізм виходить з хибної ідеї панування в світі непереможного зла. При цьому його методологічною основою є *агностицизм*, принципове заперечення можливості пізнання законів сусп. розвитку, наук. передбачення ходу істор. процесу. Песимістичне світосприйняття значно посилюється під час загострення кризи класово-антагоністичного суспільства. Песимізм — домінуюча тенденція сучас. бурж. свідомості, духовного життя капіталістич. суспільства. Науково обґрунтований діа-

лектико-матеріалістичною методологією оптимізм є істотною рисою ідеології й моралі робітн. класу. Заснований на знанні об'єктивних законів становлення комуністичної цивілізації дійовий, життєстверджуючий оптимізм — характерна ознака сусп. свідомості і способу життя суспільства розвинутого соціалізму. В психології О. і п. виступають як риси особистості, зумовлені індивідуальними особливостями життєвого досвіду і виховання людини. **В. С. Пазенок**

ОПТИМІСТИЧНА — горизонтальна карстова печера в Борщівському р-ні Терноп. обл. УРСР; одна з *Печер Подільських*. Утворилася в системі тектонічних тріщин у 20—25-метровій товщі гіпсових відкладів. О. найдовша в Європі печера (досліджено 147,0 км, 1981). Складається з 8 районів, з'єднаних кількома ходами, місцями має двоповерхову будову. У зх. частині печери — кілька підземних озер. Відкрита 1966. Пам'ятка природи респ. значення. **М. П. Савчик**

ОПТИМІЗМ НАРОДНОГО ГОСПОДАРЬСЬКИЙ — див. *Народного господарський оптимізм*.

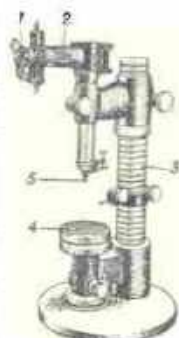
ОПТИЧНА АКТИВНІСТЬ — здатність деяких речовин повертати площину поляризації світла, яке крізь них проходить. Відкрив 1811 Д. Ф. Араго. Речовини, яким властива О. а., наз. оптично активними. До них належать деякі кристали (напр., кварц, кіновар), рідкі кристали, чисті рідини (зокрема, скипидар, нікотин), розчини (напр., водяні розчини цукру і глюкози) та гази. Поворот площини поляризації світла може відбуватися або за рухом годинникової стрілки, або в протилежному напрямі. Відповідно до цього розрізняють правообертаючі та лівообертаючі оптично активні речовини. Деякі з них (зокрема, кварц) існують у правообертаючій і лівообертаючій модифікаціях (див. *Антиподи оптичні*). Крім розглянутої природної О. а., не пов'язаної з зовн. діями на речовину, існує наведена (штучна) О. а., яка виникає при внесенні оптично неактивної речовини в магн. поле (див. *Фарадея явище*). О. а. широко застосовують у фіз., хім., біол. та ін. наук. дослідженнях і пром-сті (див. *Поляриметрія*).

ОПТИЧНА ВІСЬ — 1) Напрямок в анізотропному кристалі, поширюючись вздовж якого, світло не зазнає подвійного променезаломлення (див. також *Кристалоптика*).

2) Вісь симетрії заломлюючих поверхонь ліній або відбиваючої поверхні дзеркала; проходить через центри кривини поверхонь перпендикулярно до них.

3) Прямая, що з'єднує центри кривини заломлюючих і відбиваючих поверхонь усіх елементів оптичної системи.

ОПТИЧНА ДЕФЕКТОСКОПІЯ — метод дефектоскопії, за яким контрольовані вироби освітлюють промінням видимої області спектра. Часто О. д. передув. ін. методам дефектоскопії. Розрізняють оптичний контроль (мал.) візуальний (мікроскопами, трубоскопами

Вертикальний опти-метр: 1 — окуляр; 2 — оптична трубка; 3 — штатив; 4 — предметний столик; 5 — вимірювальний стрижень.

Оптична дефектоскопія. Установка для візуального оптичного контролю: 1 — металографічний мікроскоп; 2 — фотокамера; 3 — освітлювачі

та ін.) і за допомогою світлочутливих приладів (напр., *фотоелементів*). Користуючись О. л., виявляють поверхневі *дефекти металів* та ін. матеріалів розміром понад 0,25 мкм і нерівності поверхні глибиною понад 0,3 мкм. О. л. дає також змогу вивчати властивості тонких плівок, швидкість відкладання і видалення речовин при хіміч. і електролітичному травленні, визначати границі зерен у сплавах тощо.

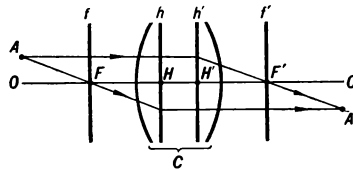
ОПТИЧНА ЛОКАЦІЯ — визначення місцеположення та деяких характеристик спостережуваних об'єктів за допомогою *електромагнітних хвиль* оптичного діапазону. Набула розвитку з винайдення *лазера*. При О. л. на об'єкт спрямовують зондуючі електромагнітні хвилі і приймають хвилі, відбиті від нього. Ці хвилі бувають безперервними модульованими (див. *Модуляція світла*) або у вигляді хвилових імпульсів. Віддалі до об'єкта визначають найчастіше за зміною фази безперервних модульованих хвиль або за часом запізнення відбитого імпульсу відносно зондуючого. До тех. засобів О. л. належать оптичні локатори, осн. частинами яких є *далекоміри* з лазерами та кутомірні пристрої. О. л., порівняно з *радіолокацією*, відзначається більшою точністю визначення кутових координат спостережуваного об'єкта, віддалі до нього, кращою *перешкодостійкістю*. Однак О. л. значною мірою залежить від метеорологічних умов. Засоби О. л. використовують у бортових системах керування літальними апаратами, для картографування земної поверхні, в метеорології, геодезії тощо. За допомогою лазеру було, зокрема, проведено (1962) О. л. поверхні Місяця.

Ю. В. Байбородін.
ОПТИЧНА ПІЧ — оптичний пристрій, у якому промениста енергія джерела світла перетворюється на теплову. Розрізняють О. п. сонячні (див. *Геліоустановка*) і з штучним джерелом світла (напр., ксеноновою лампою). Осн. частиною О. п. є концентратор (див., зокрема, *Геліоконцентратор*) променистої енергії (дзеркало, лінза або сукупність лінз чи дзеркал), що зосереджує світлові промені у невеликій за розміром зоні з робочою площиною або робочою камерою. Температуру нагріву об'єктів в О. п. (1000—5000° С) змінюють, переміщуючи їх вздовж *оптичної осі* концентратора. В печах такого типу досліджують фіз. хіміч. властивості нагрітих променистих матеріалів, здійснюють технологічні процеси в особливо чистих умовах, вивчають вплив концентраторної сонячної радіації на біологічні процеси тощо.

ОПТИЧНА СИЛА — характеристика заломлюючої здатності асиметричних лінз і їхніх систем. Дорівнює величині, оберненій *фокусній віддалі*. Вимірюється в *діоптріях*.

ОПТИЧНА СИСТЕМА — сукупність оптичних деталей (лінз, дзеркал, *призм оптичних* тощо), призначених для створення зображень предметів або передачі світлової енергії. Здебільшого О. с.

складається з лінз і дзеркал з сферичними поверхнями. Така О. с. наз. *центрованою*, або *коаксіальною*, якщо центри кривини поверхонь усіх її деталей лежать на одній прямій — *оптичній осі*. Застосовують і О. с., в яких заломлюючі поверхні є *еліпсоїдами*, *гіперboloїдами* або *параболоїдами* обертання. Розрахунок О. с. проводять за формулами геометричної оптики. Він зводиться до визначення всіх конструктивних еле-

Побудова зображення A' точки A , одержуваного в оптичній системі C ; f і f' , h і h' — відповідно фокальні та головні площини, F і F' , H і H' — головні фокуси і головні точки.

ментів системи (заломлення показників, радіусів кривини, товщин і діаметрів оптичних деталей, а також проміжків між ними), при яких вона має необхідні характеристики, зокрема *збільшення оптичне*. В кожній центрованій О. с. є т. з. *кардинальні елементи* (площини і точки), знаючи які, можна розрахувати положення і розміри зображення для *параксіальних пучків променів*. До таких елементів належать: гол. фокальні та вузлові площини — 3 пари перпендикулярних до оптичної осі спряжених площин (в першій з них лінійне збільшення дорівнює одиниці, в другій одержується зображення віддаленого на нескінченність предмета, в третій кутове збільшення дорівнює одиниці), а також точки перетину цих площин з оптичною віссю — гол. точки, гол. *фокуси* і вузлові точки. Якщо з обох боків О. с. одне й те саме середовище (напр., повітря), вузлові площини збігаються з головними. На мал. подано побудову зображення A' точки A в О. с. C за її кардинальними елементами. Якість зображення, яке дає О. с., визначається *світлосилою*, *полем зору*, виправленням абераций (див. *Аберації оптичних систем*), *роздільною здатністю* та деякими ін. характеристиками системи. До О. с. належать тонкі й товсті лінзи, *лупи*, *об'єктиви*, *окуляри*, різноманітні *освітлювальні прилади*, *проекційні апарати*, *фотографічні апарати*, *мікроскопи*, *телескопи* тощо. О. с. є орган зору людини, всіх хребетних і деяких безхребетних тварин — *око*.

Літ.: Тудоровський А. И. Теория оптических приборов, ч. 1. М.—Л., 1948. Див. також літ. до ст. *Оптика*.

І. С. Горбань.
ОПТИЧНИЙ ЗВ'ЯЗОК — вид зв'язку з передаванням і прийманням інформації за допомогою *електромагнітних хвиль* оптичного діапазону. Почав розвиватись з винайденням *лазера*. Розрізняють О. з. відкритий — з передаванням сигналів крізь атмосферу Землі або крізь космічний простір

і закритий — по *світловодах*. До осн. частин оптичної лінії зв'язку належать: передавальний пристрій з лазером і *модулятором*, що змінює промінь лазера (див. *Модуляція світла*) відповідно до передаваних сигналів; приймальний пристрій з *приймачем світла*, а в деяких — ще й світловод. Широка смуга робочих частот таких ліній зв'язку (10^{13} — 10^{15} Гц) дає змогу організовувати *багатоканальний зв'язок* із значно більшим, ніж у лініях *радіозв'язку*, обсягом передаваної інформації. До того ж О. з. відзначається високою *перешкодостійкістю* та економічністю. Практичне застосування О. з. обмежується в основному значним ослабленням лазерного променя земною атмосферою, складністю устаткування, яким спрямовують цей промінь на приймальний пристрій, а також складністю виготовлення світловодів. В СРСР дослід з О. з. розпочалися 1962, першу передачу по оптичній лінії на 1000 телефонних каналів зв'язку проведено 1963. Пізніше засоби О. з. почали використовувати у *космічному зв'язку*. Перспективним є застосування О. з. у телебаченні, телефонному і телеграфному зв'язку тощо.

Ю. В. Байбородін.
ОПТИЧНИЙ КВАНТОВИЙ ГЕНЕРАТОР — те саме, що й *лазер*.
ОПТИЧНИЙ ПРИЛАД вимірний — прилад, яким вимірюють лінійні та кутові розміри, деякі фізичні величини, а також порівнюють форму виробів абс. стан оброблених поверхонь з *еталоном*, використовуючи властивості *електромагнітних хвиль* оптичного діапазону. Розрізняють О. п.: робочі (для практичних вимірювань) і зразкові (по них звіряють робочі прилади); зі шкалою або *індикатором*. Конструкція О. п. зумовлюється в основному методом вимірювань. Найпоширенішими О. п. є: *гоніометри*, вимірнівальні *мікроскопи*, *інтерферометри*, оптичні *кутоміри* і *далекоміри*, *нівеліри*, *оптиметри*, оптичні *профілометри* та *профілографи*, *теодоліти*, *люксметри* та ін. *Фотометри*, *тіньові прилади* (ними вимірюють, напр., шорсткість оброблених поверхонь). О. п. використовують у машино- та приладобудуванні, будівництві, геодезії тощо.

Ю. В. Байбородін.
ОПТИЧНІ ЯВИЩА в атмосфері — світлові ефекти, зумовлені поглинанням, розсіюванням та викривленням траєкторії світлових променів (*рефракція світла*) в атмосфері. До О. я. належать *гловія*, *вінці й гало* навколо Сонця та Місяця, *міраж*, *райдуга*, *сутінки*, *зоря* тощо. Заломлення, відбиття і *дифракція* світла на дощових краплинах викликають явище *райдуги*. Вінці навколо Сонця і Місяця виникають внаслідок дифракції на льодових кристалах хмар і краплинах води, які в 10—100 раз менші від дощових крапель (див. *Аерозолі*). Явище гало зумовлене заломленням і відбиттям світла у льодових кристалах. Внаслідок аномальної рефракції світлових променів в атмосфері спостерігаються *міражі*, має місце розширення і підняття

видимого горизонту. Сутінки й зоря є результатом сукупності явищ заломлення, розсіювання, поглинання і дифракції світла в атмосфері. Голубий колір неба пояснюється розсіюванням синьо-голубих променів видимого спектра в нижніх шарах атмосфери. У верхніх шарах (шар озону й вище) під впливом сонячного випромінювання утворюються полярні сяйва й спостерігається світіння нічного неба. Вивчає О. я. метеорологія.

Л. С. Рыбенко.

ОПТОВА ТОРГІВЛЯ — торгівля (великими партіями) засобами виробництва і предметами споживання; складова частина внутрішньої торгівлі. О. т. засобами виробств. становить особливу галузь обігу — матеріально-технічне постачання. В Рад. Союзі О. т. товарами нар. споживання зосереджено в основному в системі М-ва торгівлі СРСР. Споживача кооперація має свою О. т. Важливу роль у встановленні зв'язків пром-сті й торгівлі відіграють оптові міжреп. і міждоб. ярмарки. **ОПТОВИЙ ТОВАРОБОРОТ** — обіг товарів, що забезпечує рух товарних мас між підприємствами-виробниками і підприємствами-споживачами та між підприємствами-виробниками і торговельними підприємствами з метою дальшого продажу або перероблення їх.

ОПТОВІ ЦІНИ — за соціалізму ціни, за якими підприємство або збутова орг-ція реалізує свою продукцію іншим підприємствам і орг-ціям. Розрізняють О. ц. підприємства і О. ц. пром-сті, О. ц. підприємства включає середньогалузеву собівартість та нормативний прибуток. О. ц. пром-словності відрізняються від О. ц. підприємства по товарах нар. споживання на суму податку з обороту і відрахувань на утримання збутових орг-цій, а при цінах франко-станція призначення (які сплачують поставальники) — і на величину транспорт. витрат. За строками дії О. ц. поділяють на постійні, тимчасові, разові та ступінчасті (змінні). О. ц. на однорідну продукцію єдині для всієї країни, але на окремі види продукції (напр., на лісоматеріали, вугілля, руду) встановлюють поясні або зональні ціни.

ОПТОЕЛЕКТРОНІКА (від оптики і електроніки) — галузь електроніки, яка охоплює питання теорії і практичного застосування методів перетворення світлових сигналів на електричні (і навпаки) в системах обробки, передачі й зберігання інформації. Виникла на поч. 60-х рр. 20 ст. Наук. основою О. є фізична (в т. ч. квантова) оптика, фізика і техніка напівпровідників, напівпровідникове приладобудування, схеми і системна техніка. Від вакуумної й напівпровідникової електроніки О. відрізняється застосуванням у колі сигналу оптичної ланки — оптичного зв'язку, який забезпечує гальванічну й магн. розв'язку між окремими елементами електронного пристрою. Використання взаємоперетворюваних електр. і оптичних сигналів робить можливим передавання інформації у вигляді кар-

тин і образів, її візуалізацію (в т. ч. багатокольорову) при відображенні. Внаслідок цього оптоелектронні інформативні системи характеризуються великою швидкістю передачі інформації, високою перешкодозахисністю, для них не існує проблеми заземлення. В О. використовують як когерентне (див. Когерентність хвиль), так і некогерентне випромінювання в діапазоні довжин хвиль від 400 до 2500 нм. Елементну базу О. становлять джерела випромінювання, оптичні середовища (активні й пасивні) та фотоприймачі. Джерела перетворюють електр. сигнали на оптичні, служать для візуалізації та відображення інформації. Джерелами когерентного випромінювання є лазери, некогерентного — світлодіоди і т. п. В активних оптичних середовищах, до яких належать, зокрема, деякі солі ніобісові та танталові к-ти, відбувається просторово-часове перетворення оптичного променя: зміна напрямку, амплітуда, фаза або поляризаційна модуляція (див. Модуляція світла). В основі такого перетворення лежать електр., магніт. та акустооптичні явища. Пасивні середовища — повітряні проміжки, т. з. імєрсійні рідини, оптичні волокна (див. Волоконна оптика) — служать для оптичного узгодження джерел і фотоприймачів, для передавання оптичних сигналів у задану точку простору. У фотоприймачах здійснюється перетворення оптичних сигналів у електричні. Застосовують переважно прилади, основані на внутр. фотоелектр. фотоелектричних, фотодіоди, фототранзистори і т. д. О. розвивається в двох напрямках: оптичному, основою якого є когерентне випромінювання лазера (когерентна О.) та електрооптичному, який ґрунтується на фотоелектр. перетворенні оптичних сигналів (некогерентна О.). Когерентна О. є засобом обробки великих масивів інформації в реальному масштабі часу (оптична пам'ять обчислювальної машини, оптичний зв'язок, інтегральна оптика — оптичний аналог інтегральної мікроелектроніки). Великі можливості когерентної О. відкриваються при застосуванні голографії. Суть некогерентної О. полягає в заміні в електронних приладах гальванічного й магн. зв'язку на оптичний; її осн. структурним елементом є оптопара.

Лит.: Свечников С. В. Елементи оптоелектроніки. М., 1971; Інтегральна оптика. Пер. з англ. М., 1978; Полупроводниковые формирователи сигналов изображения. Пер. з англ. М., 1979. С. В. Свечников.

ОПТОПАР, оптрон — прилад, що складається з випромінювача світла і фотоприймача, які зв'язані між собою оптично і розташовані в одному корпусі. Застосовують для електр. розв'язки між окремими вузлами радіоелектронних пристроїв (подібно до трансформатора) та безконтактного керування електр. колами (подібно до реле). В О. випромінювачем служить напівпровідниковий світлодіод, приймачем — фоторезистор, фотодіод,

фототранзистор і т. д. Іноді О. наз. будь-яку пару оптично зв'язаних між собою джерел випромінювання і фотоприймача. Див. також Оптоелектроніка.

ОПУБЛІКУВАННЯ АКТИВ ЗАКОНОДАВСТВА — доведення до загального відома прийнятих актів законодавства шляхом розміщення їх в офіційних виданнях. Порядок О. а. з. в СРСР і набрання ними чинності врегульовано Конституцією СРСР, конституціями союзних (зокрема, Конституцією УРСР) та авт. республік, відповідними регламентами Верховних Рад і спец. актами — Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19.VI 1958 (нова редакція від 6.V 1980) і постановою Ради Міністрів СРСР від 20.III 1959 (в УРСР — Указом Президії Верховної Ради УРСР від 24.IX 1958, нова редакція від 6.VIII 1980, і постановою Ради Міністрів УРСР від 29.II 1980). Законодавчі акти СРСР та УРСР не пізніше 7-денного строку після їх прийняття публікуються відповідно у «Ведомостях Верховного Совета СССР» (рос. мовою і мовами союзних республік) і у «Відомостях Верховної Ради УРСР» (укр. і рос. мовами). Крім того, закони, постанови та ін. акти Верховної Ради, а також Укази і постанови Президії Верховної Ради, які потребують широкого і негайного оповіщення, публікуються: акти СРСР — у газ. «Известия Советов народных депутатов СССР», акти УРСР — у газ. «Радянська Україна» і «Правда України». Це опублікування є офіційним. З О. а. з. пов'язано набрання чинності актами Верховної Ради та її Президії. Зазначені акти можуть бути опубліковані і в ін. органах преси, оповіщенні по телебаченню, радіо, передачі телеграфом, розіслані відповідним держ. органам та громад. орг-ціям. Постанови Уряду СРСР, які мають нормативний характер або загальне значення, публікуються в «Собрании постановлений Правительства СССР», а аналогічні постанови Уряду УРСР — у «Зібранні постанов Уряду УРСР». Постанови Уряду, які через важливість або терміновість передбачених у них заходів підлягають широкому і негайному оповіщенню, публікуються в газетах, а в необхідних випадках оголошуються також по телебаченню та радіо або передаються телеграфом. О. а. з. забезпечує можливість ознайомлення з законодавством громадян і службових осіб, відіграє важливу роль у його застосуванні, зміцненні соціалістичної законності.

М. О. Голодний.
ОПУК — гора на пд. узбережжі Керченського півострова. Вис. 185 м. Складений з вапняків. Характерні скелясті обриви, кам'янисті розсіпи. На скілах — рідкі зарості шипшини, терну, глоду, ділянки типчакowo-ковилового степу. На горі гніздяться багато цінних і рідкісних птахів (рожевий шпак, баклан, сокіл-сапсан та ін.). Пам'ятка природи. О. В. Єна.

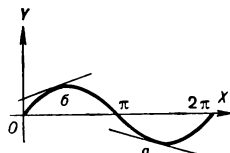
ОПУКЛА МНОЖИНА в евклідовому просторі — множина, яка

Опуклі множини.

ОПУКЛА ОБЛАСТЬ

Опуклість і угнутість кривої. Опукла (а) та угнута (б) дуга кривої $y = \sin x$.

разом з будь-якими двома своїми точками містить і весь відрізок, що з'єднує їх. На малюнку показано опуклі (а, б) і неопуклі (в, г) множини на площині. Весь простір, півпростір, куб, куля — О. м. Перетин (спільна частина) двох і більше О. м. є опуклою множиною. З довільною множиною М пов'язується його опукла оболонка — перетин всіх О. м., які містять М (мал., д). А. Д. Мілка.

ОПУКЛА ОБЛАСТЬ — область у площині чи просторі, яка є опуклою множиною. Часто цим терміном позначають замкнену, глибоко об'єднану з межею, плоску опуклу множину, яка не належить прямій. Крива, що лежить на межі плоскої О. о., наз. опуклою кривою; замкнена опукла крива наз. також *овалом*. Замиканням О. о. в просторі є *опукле тіло*.

А. Д. Мілка. **ОПУКЛЕ ТІЛО** — замкнена опукла множина, яка не належить площині. Є замиканням (об'єднанням з межею) *опуклої області* в просторі. Область на межі О. т. наз. опуклою поверхнею. Межа скінченного О. т. (замкнена опукла поверхня) гомеоморфна сфері (див. *Гомеоморфізм*). Межа нескінченного О. т., яке не містить прямої (нескінченна певна опукла поверхня), гомеоморфна площині. Найпростішим О. т. є опуклий *многогранник*. Його межа (також наз. опуклим *многогранником*) складена з опуклих *многокутників*. Опуклими *многогранниками* можна апроксимувати (див. *Апроксимація*) довільне О. т. Через кожен точку межі О. т. проходить хоча б одна площина, по відношенню до якої О. т. розташоване в замкнутому півпросторі; така площина наз. *опорною*. О. т. можна задати т. з. опорною функцією, що визначає його опорні площини. Скінченне О. т. є опуклою оболонкою своїх крайніх точок — точок, які не є внутрішніми для прямолінійних відрізків, що належать тілу. Пояння О. т. переноситься на більш заг. *простори*. Геометрія О. т. і опуклих *поверхонь* охоплює широке коло питань (комбінаторна геометрія О. т., змішані об'єми О. т. й ізопериметричні нерівності, *зовнішня геометрія* і *внутрішня геометрія* опуклих *поверхонь* тощо). Її методи та результати використовуються в *геометрії*, *математичному аналізі*, *чисел теорії*, *функціональному аналізі*. Основи теорії О. т. розробили в кінці 19 ст. нім. математики Г. Брунн і Г. Мінковський. Заг. теорія опуклих *поверхонь* побудована в працях О. Д. Александрова, О. В. Погорелова та ін. рад. геометрів. Літ.: Александров А. Д. Випуклые многогранники. М.—Л., 1950; Люстерник Л. А. Випуклые фигуры и многогранники. М., 1956; Хадвигер Г. Лекции об объёме, площади поверхности и изопериметрии. Пер. с нем. М., 1966; Рокафеллар Р. Випуклый анализ. Пер. с англ. М., 1973.

А. Д. Мілка. **ОПУКЛІСТЬ І УГНУТІСТЬ** кривої. Гладка проста крива $y = f(x)$ наз. *опуклою* (угнутою) в деякому інтервалі, якщо в цьому інтервалі вона лежить не нижче (ає вище) *дотичної прямої* в кож-

ній своїй точці. Точка, в якій опуклість кривої переходить в угнутість (чи навпаки), наз. *точкою перегибу*. Так, крива $y = \sin x$ опукла в інтервалі $(\pi, 2\pi)$, угнута в інтервалі $(0, \pi)$, $x = \pi$ — її точка перегибу (мал.). Якщо функція $f(x)$ двічі диференційовна, то при $f''(x) > 0$ крива опукла, а при $f''(x) < 0$ — угнута. При $f''(x) = 0$ необхідне додаткове дослідження.

А. Г. Медяник. **ОПУКЬСЬКЕ ОЗЕРО** — озеро на Пд. Керченського п-ва. Див. *Коське озеро*.

ОПУНЦІЯ (Opuntia) — рід рослин родини *кактусових*. Багаторічні рослини, *сукуленти*. Стебла потовщені, соковиті, гіллясті, поділені на плескати або округлі членики, вкриті волосками і колючками (видозмінені листки). Квітки одиночні, дзвоникоподібні, двостатеві. Плід — ягода. Понад 200 видів, пошир. в Америці. Плоди і молоді стебла ряду видів О. їстівні. О. часто вирощують як *оранжерейно-кімнатні рослини*.

ОПУСКНИЙ КОЛОДЯЗЬ — порожниста, переважно залізобетонна конструкція, що, опускаючись у ґрунт під дією власної ваги, обмежує ґрунтову виробку. О. к. бувають круглі (найчастіше, діам. до 80 м), еліптичної або прямокутної у плані форми, їхня зовн. поверхня — циліндрична, конічна або ступінчаста. Ґрунт всередині О. к. розробляють *екскаваторами*, *бульдозерами*, *грейфери* або *гідролееваторами*. В малозв'язних ґрунтах і пісках заглиблення О. к. прискорюють встановлюванням, в глинистих ґрунтах — нагнітанням між стінками колодязя і ґрунтом глинистої суспензії. Опущені до проектного рівня О. к. (мал.) повністю або частково заповнюють бетоном. О. к. застосовують гол. чин. при спорудженні глибоких *опор* (фундаментів) і буд-ві заглиблених споруд в складних ґрунтах.

ОПУЩЕННЯ МАТКИ — зміщення матки по осі таза вниз. Виникає внаслідок порушення цілості або зниження тиску м'язів тазового дна, що утримують внутр. статеві органи жінки в нормальному положенні. Як правило, при цьому виникає розслаблення зв'язкового апарату матки і м'язів перед. черевної стінки. До О. м. можуть спричинитися ускладнені роди, тяжка фіз. праця тощо. Лікування — хірургічне. Див. також *Випадіння матки*, *Спланхноптоз*.

ОПУЩЕННЯ НУТРОЦІВ — зміщення внутрішніх органів черевної порожнини (шлунка, печінки, кишечника, нирок, матки та ін.). Див. *Спланхноптоз*.

ОРАДУР-СЮР-ГЛАН — селище у Франції (деп. Верхня В'єнна), яке під час нім.-фашист. окупації (1940—44) було повністю знищене (10.VI 1944) гітлерівськими загарбниками. Всіх чоловіків було розстріляно, а жінок і дітей зібрано у церкву і підірвано. Загиною бл. 1 тис. чол. Після визволення Франції поблизу руїн О.-с.-Г., залишених як свідчення звірств фашистів, збудовано нове селище.

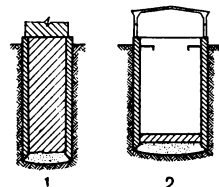
ОРАДЯ — місто на Зх. Румунії, адм. ц. повіту Біхор. Розташована в долині р. Крішул-Репеде. Вузол з-ць і автошляхів. 153 тис. ж. (1974). Найрозвинутіша легка (виробн. взуття, тканин, трикотажних і швейних виробів) і харч. пром-сть. Виробн. глинозему, верстатобудування, підприємства хім., буд. матеріалів, меблевої, поліграф. пром-сті. ТЕЦ. Музеї. Перші згадки про О. належать до 11 ст.

ОРАКУЛ (лат. oraculum, від ого — говорю, прохаю) — 1) У стародавніх греків, римлян, єгиптян та ін. народів пророцтва, які нібито були відповіддю богів на запитання до них. Давали пророцтва і тлумачили їх здебільшого жерці в певних місцях при храмах богів. 2) Місце, де давалося пророцтво. Найвідомішим у Старод. Греції був О. Аполлона в Дельфах. 3) Божество, яке пророкує, і жрець (чи жриця), який дає пророцтва, що йдуть від божества. 4) Переносно, іронічно «оракул» — людина, всі міркування і присуди якої вважають незаперечною істинною, одкровенням.

ОРАН — місто на Пн. Зх. Алжіру, 1981 перейменоване на м. Вахран. Морський порт на Середземному м., вузол залізниць і автошляхів; аеропорт. 440 тис. ж. (1970, з передмістями). Підприємства металург. (сталеплавильний і трубоброкатний з-ди), металообр., хім. (у т. ч. великий суперфосфатний з-д), буд. матеріалів (склоробний та цем. з-ди), текст. пром-сті. Значна харч. пром-сть (борошно-мелена, виноробна, консервна, маслоробна, тютюнова). Кустарні промисли (шкіряно-взут. та вовняні вироби). Ун-т. Муніципальний музей, музей Тлемсена. О. засн. у 10 ст.

ОРАНГУТАН (Pongo) — рід людиноподібних мавп. В сучасній фауні 1 вид — О. з в і ч а й н и й (P. pygmaeus), поширений на о-вах Суматра і Калімантан. Довж. тіла до 150 см, маса самців до 75—100 (150) кг, самки менші; волоссяний покрив довгий, рудий або іржасто-рудий. Кінцівки п'ятипалі, передні (розмах до 225 см) довші від задніх. Сідничних мозолів немає. Самці мають гортанний мішок — резонатор. Об'єм головного мозку 300—500 см³. Живуть О. в лісах. Тримуються поодинокі або (частіше) сім'ями. Активні вдень, на ніч будують гнізда на деревах. Живляться плодами, бульбами, соковитими частинами рослин, іноді пастинами яйцями. Статева зрілість у 8—12 років, вагітність 275 днів, у виплоді 1 маля. Тривалість життя (у неволі) до 30 років. Внаслідок госп. діяльності людини (вирубання лісів, полювання) О. став рідкісним. Включений до *Червоної книги*. Випокні рештки О. відомі з антропогенових відкладів Зондських о-вів та Індії.

ОРАНЖЕВА — ріка на Пд. Африки. Тече тер. Лесото, Пд.-Африканської Республіки (ПАР) та по її кордону з Намібією. Довж. 1860 км, площа бас. 1020 тис. км². Бере початок у Драконових горах, впадає в Атлантичний ок. У верхів'ї та в межах пустелі Калаха-

Опускні колодязі: 1 — повністю заповнений бетоном (колодязь-опора); 2 — частково заповнений бетоном (колодязь — заглиблена споруда).

рі О. дуже міліє, місцями пересихає. Подекуди порожиста, є водопади (найбільший Ауграбіс). Гол. притоки: Каледон і Вааль (праві). Пересічна річна витрата води (біля м. Пріскі) 345 м³/с. Несудноплавна. Воду О. використовують для зрошування і водопостачання. Освоєння гідроенергетичних ресурсів бас. О. здійснюється за довгостроковим проектом (з 1966), зокрема, споруджено ГЕС на тер. ПАР. У бас. ріки — поклади алмазів, азбесту, руд марганцю, хрому, поліметалевих руд та ін.

ОРАНЖЕВА РЕСПУБЛІКА, Оранжева провінція — провінція в ПАР. Адм. ц. — м. Блумфонтейн. Тер. О. Р. була заселена племенами басуто. В 30-х рр. 19 ст. сюди почали переселятися бури (див. *Африканери*), які нещадно експлуатували місц. населення. В 1854 бури проголосили створення республіки Оранжева Вільна д-ва, громадянами якої визнавалися лише особи европ. походження. В результаті *англо-бурської війни 1899—1902* республіку анексувала Великобританія. З 1907 ця територія здобула автономію, а з утворенням Пд.-Афр. Союзу (1910, з 1961 — ПАР) увійшла до її складу як провінція.

ОРАНЖЕРЕЯ (франц. *orangerie*, від *orange* — апельсин) — застосоване приміщення для вирощування рослин переважно в холодну пору року. Часто «оранжереями» наз. тільки холодні О. (т-ра яких від +1 до +8°), а напівтеплі й теплі — теплицями. В бот. садах та ін. н.-д. установах помірного й холодного поясів в О. вирощують субтропічні рослини.

ОРАНКА — основний прийом мех. обробки *грунту*, що забезпечує одночасне перевертання орного шару, його розпушування і часткове перемішування. Застосовують з метою створення сприятливих умов для розвитку і росту с.-г. культур. О. поліпшує фіз. властивості орного шару ґрунту, його водний, тепловий і повітряний режими. Все це підвищує життєдіяльність аеробних (див. *Аероби*) мікроорганізмів, посилює процеси мінералізації *органічної речовини ґрунту*, підготовки засвоєваних поживних речовин для рослин (див. *Родючість ґрунту*, *Обробіток ґрунту*). Під час О. підрізають і приорюють бур'яни, загортають в ґрунт добрива і післязливні рештки, перемішують у верхні горизонти колоїдні частинки ґрунту, вимиті опадами в нижчі шари. О. відіграє велику роль у боротьбі з шкідниками і хворобами с.-г. культур. Знаряддя для О. — *плуг* з різними за формою полицями (гвинтові, циліндричні, напівгвинтові і культурні), від яких залежить ступінь обороту пласта і розпушування ґрунту. За ступенем обороту пласта і його кришіння склалося три види О. **Оборот пласта** — О. плугом з гвинтовими полицями на невелику глибину і з перевертанням пласта на 180°. Підняття пласта — О. плугом, що перевертає пласт на 135°.

Культурна О. — О. плугом, кожен корпус якого обладнаний передплужником; найбільш доско-

налий вид оранки, краще за ін. поєднує добре перевертання і кришіння ґрунту. Передплужник зрізає і скидає на дно борозни верхній шар ґрунту (завтовшки 10—12 см), а на його місце основний корпус плуга (з полицею культурної форми) переміщує нижню частину орного шару. Ефективність О. залежить передусім від її глибини, якості та строків її проведення. В глибоко зораному ґрунті (завглибшки 25 см і більше) краще розвиваються корені, інтенсивніше проходять біол. процеси, в результаті чого більше нагромаджується поживних речовин для рослин, підвищується ефективність боротьби з бур'янами, краще відновлюється структура. Визначаючи глибину О., враховують ґрунтові умови, біол. особливості вирощуваних культур, забур'яненість поля і ін. Напр., під зернові колосові орють на глибину не менше 20—22 см, під цукр. буряки — 28—30 см і глибше, під плодові насаджень і виноградники — на 50—60 см (*плантаж*). На ґрунтах з мілким орним шаром орють на всю його глибину; при наявності таких ґрунтів на полях, де вносять органічні добрива, поступово поглиблюють орний шар. О. провадять в основному восени (зіб під'ярі культури та *чорні пари*). Поширений гол. чин. загінний спосіб О. (поле розбивають на загінки, довжина яких визначається розміром, рельєфом і конфігурацією поля, а ширина має бути від 40—50 до 100—140 м). Кожну загінку орють окремо склад або врозгін. При О. в с к л а д спочатку посередині загінки вздовж гонів створюють гребінь (склад); при О. в р о з г і н, навпаки, починають О. з країв загінки і посередині її при закінченні О. утворюється борозна, а по краях — гребені. Буває О. г л а д к а (без гребенів і борозен), коли орють *оборотним плугом*. О. замінюють плоскорізним обробітком ґрунту без перевертання його верхнього шару — в районах вітрової *ерозії ґрунту*, при підготовці поля під озими (в посушливих районах) після гороху, кукурудзи, скошеної на силос та ін.

Лит.: Воробьев С. А., Буров Д. И., Тульников А. М. Земледелие. М., 1977; Моргун Ф. Т. Бесплужная обработка почв, Х., 1979; Рубин С. С., Михайловский А. Г., Ступаков В. П. Землеробство. К., 1980. Див. також літ. до ст. *Агрономія*, *Агротехніка*.

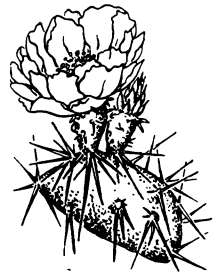
С. С. Рубін.

ОРАТІВ — село Вінн. обл. УРСР, райцентр, за 11 км від залізнич. ст. Оратів. 2,8 тис. ж. (1980). Уперше згадується 1545, коли село було під владою шляхет. Польщі. Жителі О. брали участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*. Під час *Коліївщини* 1768 в районі О. діяли повстанські загони. Після 2-го поділу Польщі (1793) О. у складі Правобережної України воз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено у січні 1918.

У О. — маслоробний з-д, міжколг. буд. орг-ція, птахохімбагорна станція, комбінат побут. обслуговування. Середня школа, лікарня, Будинок культури, бібліотека. **ОРАТІВСЬКИЙ РАЙОН** — у пн.-сх. частині Вінн. обл. УРСР. Утворений 1979. Площа 0,9 тис. км². Нас. 35,4 тис. чол. (1981). У районі — 56 населених пунктів, підпорядкованих 19 сілсь. Радам нар. депутатів. Центр — с. *Оратів*. О. р. розташований в межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: граніт, пісок, глина. Річки — *Роска* з прит. Живкою (бас. Дніпра). ґрунти в осн. чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, дуб, ясен, липа, клен) займають 6,8 тис. га. Переважають підприємства харч. пром-сті (Скоморошківський цукр. комбінат, Якимівський дріжджовий та Оратівський маслоробний з-ди). Комбінат побутового обслуговування (Оратів). Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буряківничого і тваринництва м'ясо-мол. (свинарство, скотарство) напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 72,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 65,3 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, кукурудза, цукр. буряки. В О. р. — 17 колгоспів, 4 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Оратів, Фронтівка, Скоморошків. Автомоб. шляхів — 251 км, у т. ч. з твердим покриттям — 163 км. У районі — 29 заг.-осв. та музична школи; 54 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень. 19 будинків культури, 25 клубів, 4 кіноустановки, 39 б-к. У с. Вербівці О. р. народився укр. рад. фізіолог рослин А. В. Манорик. В О. р. видається газ. «Ленінський шлях» (з 1980).

ОРАТОРІЯ (італ. *oratorio*, з лат. *oratorium* — молитовня, від *oro* — говорю, молю) — монументальний муз.-драм. твір для хору, солістів і симф. оркестру, призначений для концертного виконання. О. зародилася на рубежі 16 і 17 ст. Має спільні з *оперою* риси (розвинутий драм. сюжет, наявність оркестрової увертюри, речитативів, арій, вокальних ансамблів і хорів), але в О. розповідь про дію домінує над самою драм. дією. О. складається з кількох завершених частин (як акти в операх), окремі номери пов'язані речитативами. Для О. типовий героїко-епічний стиль. Сюжети О. в 17—18 ст. бралися переважно з релігійного і античного епосу; кращі О. («Самсон» Г. Ф. Генделя, «Різдвяна ораторія» Й. С. Баха) — патріотичні нар. хорові трагедії. Автором визначних О. —

Опунція. Частина стебла з квіткою.

Ореогадус звичайний.

В. А. Орбелі.

Л. А. Орбелі.

Г. З. Орбеліані.

«Створення світу» і «Поря року» — був Й. Гайдн. О. «Поря року», що оспівує працю хлібороба, князе і щедрість природи, започаткувала світський тип О. Серед О. 19 ст. виділяються «Лілія» і «Павло» Ф. Мендельсона-Бартольдї, «Рай і Пері» Р. Шумана, ораторії Г. Берліоза, Ф. Ліста, А. Дворжака, Л. Рубінштейна; з сучас. зарубіжних — «Жанна д'Арк на вогнищі» А. Онеггера та ін.

В рад. О. втілено визначні події вітчизн. історії й сучасності: «Омелян Пугачов» М. Ковала, «Оповідь про битву за Руську землю» Ю. Шапоріна, «Пісня про ліси» Д. Шостаковича, «На варті миру» С. Прокоф'єва, «Патетична ораторія» Г. Свиридова. Серед укр. рад. О. — «Дума про дівку-бранку Марусю Богуславку» М. Вериківсько-го і «Весняна ораторія» для дит. хору П. Козицького, «Жовтень» К. Данькевича, «Шляхами Жовтня» А. Штогаренка, симфонія-ораторія «Я стверджуюсь» Б. Станковича. З О. споріднені *режисм* і *кантата* («Кавказ» С. Людкевича, «Україно моя» А. Штогаренка). *Лит.*: Хохловкина А. Советская оратория и кантата. М., 1955; Терещенко А. Эволюция вокально-симфонических форм. В кн.: Музыкальная культура Украинской ССР. М., 1979.

Л. Б. Архимович.

ОРБЕЛІ Йосип Абгарович [8 (20). III 1887, Кутаїсі — 2.II 1961, Ленінград] — рад. сходознавець і громад. діяч, акад. АН СРСР (з 1935), акад. АН Вірм. РСР (з 1943), її президент (1943—47). В 1911 закінчив Петерб. ун-т. У 1914—31 — доцент і професор Петрогр. (з 1924 — Ленінгр.) ун-ту. В 1934—51 — директор Ермітажу. В 1955—60 — декан сх. ф-ту Ленінгр. ун-ту, 1956—61 — зав. Ленінгр. відділенням Ін-ту народів Азії АН СРСР. Проводив археол. розкопки, історико-архит. дослідження на тер. Туреччини, Вірменії, а також у Дагестані і в Криму. Наук. праці О. присвячені історії народів Закавказзя і Передньої Азії, зокрема вірм. епіграфіці та діалектології, курдській мові, урартській культурі, сасанідському мистецтву. Створив школу рад. кавказознавців. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ОРБЕЛІ Леон (Левон) Абгарович [25.VI (7.VII) 1882, Єреван — 9.XII 1958, Ленінград] — рад. фізіолог, акад. АН СРСР (з 1935), АН Вірм. РСР (з 1943), АМН СРСР (з 1944), засл. діяч науки РРФСР (з 1934), Герой Соціалістич. Праці (1945), генерал-полковник мед. служби. Брат Й. А. Орбелі. Закінчив Військово-мед. академію в Петербурзі (1904). Учень І. П. Павлова. В 1907—20 — співробітник Ін-ту експериментальної медицини, 1920—31 — професор Петрогр. (1-го Ленінгр.) мед. ін-ту, 1925—50 — Військово-мед. академії; 1936—58 працював також в н.-д. установах АН СРСР і АМН СРСР; 1939—48 очолював Відділення біол. наук АН СРСР; 1942—46 — віце-президент АН СРСР. Праці О. присвячені вивченню *вегетативної нервової системи* (створив вчення про адаптаційно-профічну роль симпатич-

ної нервової системи), дослідженню функцій мозочка, фізіології травлення й сечовиділення, органів чуття тощо. Розвинув новий наук. напрям — еволюційну фізіологію. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1941. Премія ім. І. П. Павлова АН СРСР, 1937.

ОРБЕЛІАНІ Вахтанг Вахтанович [5 (17).IV 1812 — 29.IX (11.X) 1890, Тбілісі] — груз. поет, ген.-лейтенант, князь. За участь у змові груз. дворян (1832) був засуджений до страти, заміненої засланням до Калуги. Після амністії (1837) став військовим. Друкуватися почав 1857. Вірші О. відзначаються вірністю самотутнім традиціям груз. л-ри, що заперечували вплив перс. поезії. Поряд з цими творами, що допомагали глибше зрозуміти історію визвольної боротьби груз. народу, є твори, в яких він ідеалізував минуле, оспівував ратні подвиги нащ. героїв. *Тв.*: Укр. перекл. — [Вірш]. В кн.: Поезія грузинського народу. Антологія, т. 1. К., 1961; Рос. перекл. — [Вірш]. В кн.: Поезія Грузини. М., Л., 1949.

ОРБЕЛІАНІ Грінго Зубарович [2 (14).X 1804, Тбілісі — 21.III (2.IV) 1883, там же] — грузинський поет, політичний діяч. За участь у змові грузинських дворян (1832) був заарештований і засланий. Повернувся 1838. Літ. діяльність почав 1827 як поет романтичної школи. Поезії О. проявляють почуттями патріотизму, безкорисливого служіння батьківщині, туги за минулим («Навіщо потрібне життя, якщо народ стогне під тяжким ярмом», «Залозорний тост», «До Яралі»). В основу твору «Сповідь» (1831) покладено мотиви поеми «Наливайко» К. Рилеса. Кращим його твором («Мій сестрі Ефемії», «Вечір розлуки», «Спогад» та ін.) властива звучність і благородна простота. Важливе значення мають його щоденники, листування. Перекладав вірші О. Пушкіна, М. Лермонтова, І. Крилова. Укр. мовою поезії О. перекладали Б. Дроб'язко, Б. Тен, О. Новицький, П. Дорошко, Б. Степанюк, В. Ткаченко та ін. *Тв.*: Укр. перекл. — [Вірш]. В кн.: Поезія грузинського народу. Антологія, т. 1. К., 1961.

О. М. Новицький.

ОРБЕЛІАНІ Сулхан Саба [25.X (4.XI) 1658, с. Тандліа, тепер Болніський р-н Груз. РСР — 26.I (6.II) 1725, Москва] — груз. письменник, політ. діяч. Прихильник освіченого абсолютизму. Боровся за визволення Грузії від іноземного поневолення. В 1712 супроводжував Вахтанга VI у Персію, 1713—16 був у Зх. Європі з дипломатичною місією. В 1724 емігрував в Росію. Автор зб. байок і притч «Мудрість випадки», в якій критикував тогочасне феод. суспільство, викривав лицемірство, користоловство, невігластво царедворців та духовництва. Написав кн. «Подорож у Європу» — пам'ятка документ. худож. прози, перша спроба в груз. л-рі показати життя європ. країн, і ряд творів реліг. змісту. Складав «Тлумачний словник грузинської мови». Один із творців новогруз. літ. мови.

Тв.: Укр. перекл. — Мудрість випадки. К., 1959; [Вірш]. В кн.: Поезія грузинського народу. Антологія, т. 1. К., 1961; Рос. перекл. — Путешествие в Европу. Тбилиси, 1969; Мудрость вымысла. М., 1975.

О. М. Новицький.

ОРБЕЛІАН Костянтин Агапанович (п. 29.VII 1928, Арманір) — вірм. рад. композитор і диригент, нар. арт. СРСР (з 1979). Член КПРС з 1961. В 1961 закінчив Єреванську консерваторію. З 1956 — худож. керівник і гол. диригент Держ. естрадного оркестру Вірменії. Твори: балет «Безсмертя» (1969), симфонія (1961), струнний квартет (1956), симф. поема «Зангезур» (1973), пісні, твори для естрадного оркестру, музика для театру й кіно.

ОРБІНІ (Orbini) Мавро (р. н. невід., о. Млет — п. 1614, Рагуза, тепер Дубровник) — далматинський історик. Спочатку був ченцем, потім абатом бенедиктинського монастиря. Автор книги «Слов'янське царство» (видана 1601 в м. Пезаро, рос. переклад 1722), в якій зробив спробу висвітлити історію слов'ян. народів. Висунув теорію скандинавського походження слов'ян. Помилково зараховував до слов'ян багато не-слов'ян. народів. Твори О. проявляють ідею єдності слов'ян. народів.

ОРБІТА (лат. orbita, букв. — колия, від orbis — коло) — парна заглибина льодового черепа хребетних тварин і людини, в якій міститься очне яблуко (див. Око). У людини О. утворюють лобна, клиновидна, верхньощелепна, решітчаста, вилична та слізні кістки і орбітальний відросток піднебінної кістки.

«ОРБІТА» — назва рад. системи далекого космічного радіозв'язку на базі штучних супутників Землі (ШСЗ) «Молнія»; назва наземних радіостанцій цієї системи. Система експлуатується з 1967. Здійснює ретрансляцію кодованих та чорно-білих програм Центрального телебачення СРСР, а також двосторонній або односторонній телефонний, телеграфний і фототелеграфний радіозв'язок. За часовими поясами поділяється на 3 підсистеми: «Орбіта-1», яка обслуговує Чукотку, Камчатку, Сахалін та Магаданську обл.; «Орбіта-2» — Примор'я і Сх. Сибір; «Орбіта-3» — Крайню Північ, Зх. Сибір, Урал, Алтай, Казахстан та Серед. Азію. Система складається з кількох передавальних та великої кількості приймальних радіостанцій. Типова приймальна станція (мал.) обладнана поворотною системою з параболічним відбивачем діаметром 12 м, яка супроводить супутник зв'язку з високою точністю (до кількох мінут) автоматично за сигналами з ШСЗ або від програмного пристрою чи вручну. Телевізійні радіосигнали, які випромінюються передавальними станціями в напрямі супутника зв'язку, приймаються ним, підсилюються і знов випромінюються на Землю. Прийняті приймальною станцією і підсилені нею (до 10 млн. раз) сигнали по радіорелейних (різше кабельних) лініях надходять на місцеві телецентри, звідки передаються в ефір по відведеному для

даного телецентру каналу. Тривалість сеансів радіозв'язку через один ШСЗ «Молнія», що рухається по дуже витягнутій еліптичній орбіті з висотою апогею над Пн. півкулою ~ 40 тис. км, становить 6—10 год на добу. При використанні трьох і більше ШСЗ, рух яких синхронізовано, досягається цілодобовий радіозв'язок. З 1975 в системі «О.» застосовують також ШСЗ «Радуга».

Ю. М. Михайлов.
ОРБІТА в астрономії — траєкторія руху небесного тіла в космічному просторі. Для матем. описування О. необхідно побудувати раціонально обрану систему координат. У випадку планет, комет тощо користуються екліптичною системою координат небесних. Для штучних супутників Землі (ШСЗ) користуються екваторіальною геоцентричною системою. Осн. силою, під дією якої рухаються космічні тіла, є сила тяжіння, а в найпростішому випадку (який відображає *двох тіл задачу*) — притягання центр. тіла. При побудові О. для цього випадку масу центр. тіла S (мал.) вважають зосередженою в початку координат. Тоді О. тіла лежить у незмінній площині, яка проходить через цей початок. Лінія перетину площини О. з осн. координатною площиною (SN) наз. лінією вузлів, кут i між цими площинами — нахилом О. Кут Ω (довгота висхідного вузла, тобто точки, в якій тіло переходить з південної півкулі неба в північну) та нахил i визначають положення площини О. в прийнятій системі координат. Тіло рухається в цій площині по т.з. незбуреній, або кеплеровій, траєкторії, яка є конічним перерізом. В одному з його фокусів міститься центр. тіло S , найближча до нього точка О. наз. *перигелієм* P . Положення О. в її площині визначається кутним віддаленням ω перигелію від висхідного вузла, форма О.— її ексцентриситет e , а розміри О.— великою піввіссю a . П'ять елементів (i, Ω, ω, a, e) та час T проходження тіла через перигеліс повністю визначають рух у полі центр. сили. Щоб знайти цей рух, потрібно не менше трьох спостережень, які дають видимі координати тіла.

Відхилення дійсної О. тіла від кеплерової наз. збуреннями (див. *Збурення руху небесних тіл*). Оскільки елементи збуреної О. змінюються, для їх визначення потрібні систематичні спостереження. Їх ведуть засобами візуальної та фотографічної астрометрії, радіо- та світлолокації. Найточніші О. Мі-

сяця та ШСЗ (з кутиковими відбивачами) одержуються з вимірювань віддалей лазерними дальномірами. Див. також *Орбіти штучних космічних об'єктів*.

Літ.: Рязов Ю. А. *Движения небесных тел*. М., 1977. Е. П. Федоров.

ОРБИТАЛЬНА СТАНЦІЯ — космічний літальний апарат, який може тривалий час функціонувати на орбіті штучного супутника Землі або ін. планети чи її супутника, зокрема Місяця, і призначений для проведення різноманітних науково-тех., медико-біол., народногосп. та прикладних досліджень і експериментів. О. с. може працювати як у пілотованому (з екіпажем *космонавтів*), так і автом. режимі. Однією з найважливіших проблем при створенні О. с. є проблема стикування космічних кораблів на орбіті. Довготривалий політ О. с. з екіпажем на борту вимагає розв'язання ряду ін. проблем, зокрема: подолання тривалого впливу *немагнітності* на організм людини, протирадіаційний та протиметеорний захист, *життєзабезпечення*, доставка екіпажу на О. с. і його періодична заміна, матеріально-тех. постачання. Параметри орбіти, маса, габарити і конструктивно-компонувальна схема О. с. зумовлюються її призначенням, наміченим часом активного існування, чисельністю екіпажу, а також способом доставляння станції на орбіту. Можливі два способи доставляння. При першому О. с. повністю збирають на Землі і виводять на орбіту однією *ракето-носієм*. Маса і габарити такої станції обмежені енерг. можливостями ракети. При другому способі збирання О. с. здійснюється на орбіті з елементів, доставлених кількома ракетами-носіями або трансп. кораблями. Цей спосіб дає можливість створювати О. с. будь-якої необхідної маси, об'єму і конфігурації, а також дозволяє в процесі експлуатації станції змінювати її призначення і спеціалізацію. Створені таким способом О. с. можуть служити базами для збирання і запуску важких міжпланетних космічних кораблів. Перша експериментальна О. с. була утворена й функціонувала короткий час на орбіті після стикування 16.I 1969 пілотованих космічних кораблів «Союз-4» і «Союз-5» (див. «Союз»). Радянська О. с. «Салют», виведена на орбіту 19.IV 1971, стала першою в світі довготривалою О. с. У США перша довготривала О. с. «Скайлеб» запущена 14.V 1973. Найдовготривалою О. с. на 1.I 1981 стала рад. станція «Салют-6». За період від запуску (29.IX 1977) до 1.VII 1981 станція працювала в пілотованому режимі майже 2 роки, було проведено 5 довготривалих експедицій (96, 140, 175, 185 і 75 діб) і 11 експедицій відвідування.

Літ.: Успехи Советского Союза в исследовании космического пространства. М., 1978; «Салют-6» — «Союз». Советский орбитальный пилотируемый научно-исследовательский комплекс. М., 1979; Научные чтения по авиации и космонавтике, 1978. М., 1980. Ю. М. Михайлов.

ОРБИТИ ШТУЧНИХ КОСМІЧНИХ ОБ'ЄКТІВ — траєкторії

руху космічних літальних апаратів та інших штучних космічних об'єктів. Розрізняють орбіти виведення на задані траєкторії, зближення космічних об'єктів, перельоту з однієї траєкторії на іншу, посадки на небесні тіла, орбіти супутників (які характеризуються еліптичною швидкістю відносно небесного тіла), облітні, прольотно-зондуєчі тощо. Від орбіт небесних тіл природного походження О. ш. к. о. відрізняються значною нестабільністю параметрів. Вона зумовлена, по-перше, цілеспрямованою дією реактивних сил від двигунів осн. і допоміжних рушійних установок для розгону, гальмування, керування, стабілізації та орієнтації космічного апарата, а також корекції його орбіти і, по-друге, впливом гравітаційних полів небесних тіл, гравітаційних аномалій, атмосфери планет і світлового тиску, спричиненим малою питомою густиною штучних космічних об'єктів. У зв'язку з цим є актуальними задачі побудови, визначення та прогнозування цих орбіт. О. ш. к. о. вивчаються в *астродинаміці*.

Ю. М. Михайлов.
ОРБИТНИЙ ПОКАЖИК в антропології — процентне відношення висоти орбіти ока людини до її ширини. О. п. застосовують для характеристики відмінностей у будові лицьового скелета при порівнянні людських рас, сучас. людини з викопними формами людини та ін. О. п. змінюється з віком особини, залежить від її статі тощо.

ОРГАН (лат. organum, від грец. *organon* — знаряддя, інструмент) — духовий клавирний музичний інструмент. Складається з набору (до кількох тисяч) різних за розміром труб (дерев'яних і металевих), пневматичної системи, кафедри керування, в якій зосереджено мануали (ручні клавіатури), педаль (у деяких сучасних О.— 2 педаль) та різноманітні допоміжні пристрої. З кожної труби видобувається лише один звук незмінної висоти, сили й тембру. Один із первісних видів О.— гідралос («водяний» О.), створення якого приписують давньогрец. механікові Ктезібію (Александрія), був завезений у зах.-європ. країни з Візантії в 7 ст. О. використовували для супроводу хору в католицькому богослужінні. Особливого поширення він набув у країнах Європи в 16—18 ст. Великий внесок у розвиток органної музики зробили Дж. Фрескобальді, Г. Ф. Гендель, Й. С. Бах. Найдавніші відомості про О. на Русі належать до 11 ст. В літописах згадуються «органні гласи», «срібні органи». На Україні О. були в костелах та поміщичьких маєтках. У рад. час органна музика виконується в концертах; у деяких консерваторіях (зокрема, Київській) відкрито органні класи. У Мадоні залі Київ. консерваторії, Респ. будинку органної та камерної музики (Київ) встановлено нові удосконалені О. Серед відомих рад. органістів — О. Гедіке, І. Браудо, М. Старокадомський, Н. Вандзін, А. Котляревський (УРСР). Твори для О. писали С. Тансєв,

Приймальна станція системи «Орбіта».

Орган у Республіканському будинку органної та камерної музики. Київ.

О. Глазунов, С. Ляпунов, О. Гелке, Д. Шостакович, А. Капп та ін. *Лит.*: Браудо И. А. Об органной и клавирной музыке. Л., 1976.

ОРГАН (грец. *орґанон*, букв. — зняряддя, інструмент) у біології — частина тваринного чи рослинного організму, яка виконує одну або кілька специфічних функцій (напр., мозок, нирки, шлунок та ін. — у тварин і людини; листок, стебло, корінь та ін. — у рослин). Всі О. організму взаємопов'язані і взаємодіють (див. *Кореляція в біології*).

Див. також *Аналогія, Гомологія в біології*.

ОРГАНЕЛИ — 1) Постійні складові структурні утвори тваринних і рослинних клітин; виконують певні функції, необхідні для життєвальної діяльності клітини. До О. відносять *мітохондрії, лізосоми, пластиди, ядра* та ін. Замість терміна «органели» часто вживають термін «органоди». 2) Частини одноклітинних організмів, які виконують різноманітні життєві функції. Розрізняють скелетні і опорні О. (напр., раковини саркодових), рухові О. (напр., *псевдоподії* саркодових), чутливі О. (напр., війки інфузорій), О. нападу і захисту (напр., жалкі нитки багатьох інфузорій), травні О. (напр., травні *вакуолі* інфузорій), О. екскреції і секреції (напр., пульсуючі вакуолі найпростіших і деяких водоростей).

ОРГАНИ НАРОДНОГО КОНТРОЛЮ — в СРСР єдина система, яка включає в себе Комітет нар. контролю СРСР, к-ти союзних і авт. республік, крайові, обл. к-ти, к-ти авт. областей і округів, районні, міські к-ти, групи нар. контролю при селищних, сільс. *Радах народних депутатів*, к-ти, групи і пости на підприємствах, у колгоспах, установах, орг-ціях, військ. частинах. О. н. к. поєднують держ. контроль з громадським контролем трудящих. Вони контролюють виконання держ. планів і завдань; ведуть боротьбу з порушеннями *дисципліни державної*, проявами *місництва*, відомчого підходу до справи, з безгосподарністю й марнотратством, тяганиною і *бюрократизмом*, сприяють удосконаленню роботи *державного апарату*. В основу організації і діяльності О. н. к. покладено розроблені В. І. Леніном принципи масового, постійного, результативного і гласного соціалістич. контролю. *Конституція СРСР* і прийнятий у відповідності з нею «Закон СРСР про народний контроль в СРСР» 1979 уперше в законодавчому порядку закріпили принципи утворення, держ.- правове положення О. н. к., осн. напрями їхньої діяльності і повноваження, характер взаємовідносин з органами влади і управління, громадськими орг-ціями. К-ти всіх ступенів, групи нар. контролю при селищних, сільс. Радах нар. депутатів утворюються відповідними Радами на строк повноважень Рад і підзвітні їм. К-ти і групи нар. контролю підприємств, колгоспів, установ, орг-цій, групи і пости в цехах, бригадах, на ділянках обираються *трудовами колективами* строком на 2—3 роки.

На Україні в к-тах нар. контролю, крім штатних працівників, на громад. засадах працюють десятки тис. активістів. На всіх ділянках виробництва, управління та обслуговування на поч. 1981 діяло 265 тис. груп і постів, які об'єднували 2,2 млн. чол. Робота О. н. к. ведеться у взаємодії з *постійними комісіями Рад народних депутатів*, держ. і адм. органами, профспілковими і комсомольськими орг-ціями, парт. комісіями й засобами масової інформації на основі широкої гласності. Гол. обов'язок О. н. к. — сприяти поліпшенню роботи підприємств, колгоспів, установ, орг-цій, міністерств і відомств, застерігати *службових осіб* від помилок і упущень у роботі, добиватися усунення виявлених недоліків. О. н. к. надано відповідні права: вказувати на виявлені недоліки, зобов'язувати усунувати їх, заслуховувати пояснення *службових осіб*, при необхідності притягати їх до дисциплінарної і матеріальної відповідальності, відстороняти від займаних посад, передавати матеріали перевірок у парт. і рад. органи та органи прокуратури. Закон про нар. контроль зобов'язує *службових осіб* невідкладно усунувати виявлені О. н. к. недоліки, гарантує охорону прав нар. контролерів, передбачає використання заходів заохочення щодо найактивніших з них. Успішна діяльність О. н. к. забезпечується повсякденним керівництвом з боку парт. орг-цій. Конкретною програмою дій для О. н. к. і парт. орг-цій є постанова ЦК КПРС «Про заходи по дальшому поліпшенню роботи органів народного контролю і посиленню партійного керівництва ними в зв'язку з прийняттям «Закону про народний контроль в СРСР» (1980). О. н. к. є дієвим засобом залучення нар. мас до перевірки виконання директив партії, рад, законів і рішень уряду, до управління держ. і громад. справами, однією з важливих форм *соціалістичної демократії*.

В. С. Куцевол.
ОРГАНИ ШТУЧНІ — апарати для тимчасового заміщення функцій органів і систем людини або тварин. Див. *Штучні клапани серця, Штучного кровообігу апарат, Нирка штучна, Серце штучне, Штучної вентиляції легень апарат*.

ОРГАНІЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА І ПРАЦІ ЧОРНОЇ МЕТАЛУРГІЇ ВСЕСОЮЗНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ, ВНДІОЧМЕТ — установа М-ва чорної металургії СРСР. Створений 1956 у Харкові на базі науково-дослідного Бюро організації і раціоналізації чорної металургії. В складі ін-ту (1980) 12 відділів. Осн. напрями роботи ін-ту: розробка методів управління металургійним виробництвом; створення систем управління пром. підприємствами з використанням сучас. методів і засобів управління; організація осн. виробництва, ремонтного й енерг. господарств та пром. транспорту на підприємствах чорної металургії. Вивчаються методи наук. організації праці, нормування і підвищення продуктивності її, а також галузеві норми і норма-

тиви чисельності. Досліджуються питання заробітної плати і матеріального стимулювання, нормування матеріальних і енерг. ресурсів. Розробляються методи і нормативи організаційного проектування. Ін-т видає зб. «Організація труда в чорній металургії» і «Організація и управление металлургическим производством».

В. А. Міненко.

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕХАНІЗАЦІЯ ШАХТНОГО БУДІВНИЦТВА ВСЕСОЮЗНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ, ВНДІОМШБ — установа М-ва вугільної пром-сті СРСР. Засн. 1947 у Харкові. Головний в СРСР у галузі організації і механізації шахтного буд-ва. У складі ін-ту (1980): 15 наук. лабораторій і 5 відділів, філіал у Кривому Розі, дослідно-експериментальна шахта у Донецьку, сектори впровадження у Ворошиловграді, Донецьку, Караганді, Нижньому Тагілі, Новокузнецьку, Шахтах і Шокіно. Ін-т розробляє наук. основи організації буд-ва і реконструкції шахт, рудників, комбінатів та ін. об'єктів; розробляє і впроваджує у вироб. досконаліші види устаткування, приладів, апаратури, конструкцій і матеріалів; складає нормативні документи, що стосуються технології, організації і техніки безпеки шахтобудування, тощо. Публікує (з 1949) збірник «Вопросы организации и механизации шахтного строительства».

В. Д. Шаповаленко.

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ БЮРО ПО СКЛИКАННЮ ПЕРШОГО З'ЇЗДУ КП(б)У — утворене на Таганрозькій партійній нараді 19—20.IV 1918. Працювало в Москві під керівництвом ЦК РКП(б). До його складу входили М. О. Скрипник (секретар), А. С. Бубнов, Я. Б. Гамарник, В. П. Затонський, С. В. Косіор, І. М. Крейсерберг та ін. Органом Оргбюро був журн. «Коммунист». В умовах австро-нім. окупації України підприємство тісно зв'язало з парт. підпіллям, спрямовувало його діяльність. Оргбюро зосередило увагу на згуртуванні парт. сил, створенні, відновленні та зміцненні підпілля парт. орг-цій, розширенні їх мережі, налагодженні зв'язків між ними. Надсило для більшовицького підпілля газ. «Правда», «Беднота», «Красная Армия» та ін., парт. л-ру, інструкції тощо. Разом з Тимчасовим парт. всеукр. центром, що діяв на окупованій території, Оргбюро провело велику роботу по скликанню *Першого з'їзду КП(б) України*, який схвалив його діяльність.

В. Ю. Мельниченко.

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ БЮРО ЦК ВКП(б) — виконавчий орган ЦК партії, який здійснював заг. керівництво орг. роботою ВКП(б). Створене 1919 за рішенням VIII з'їзду РКП(б). Складалося з секретарів ЦК та ін. відповідальних працівників — членів ЦК. Оргбюро звітувало перед Пленумом ЦК. Існувало до 1952, коли XIX з'їзд КПСР визнав за доцільне всю поточну орг. роботу ЦК зосередити в одному органі — *Секретаріаті ЦК КПРС*.

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ БЮРО ЦК КП(б) УКРАЇНИ — виконавчий орган ЦК КП(б)У, який здійснював заг. керівництво орг. роботою КП(б)У. Створено 1919. Складалася з секретарів ЦК та ін. відповідальних працівників — членів ЦК. Оргбюро звітувало перед пленумом ЦК КП(б)У. Існувало до 1952, коли XVII з'їзд КП(б) України визнав за доцільне всю поточну орг. роботу ЦК зосередити в *Секретаріаті ЦК Компартії України*.

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ КОМІТЕТ ПО СКЛИКАННЮ ДРУГОГО З'ЇЗДУ РСДРП — уперше обраний Білостоцькою конференцією к-тів і орг-цій РСДРП у квітні 1902 в складі 3 чол. Незабаром двох членів к-ту було заарештовано. Новий к-т створено за ініціативою В. І. Леніна на нараді представників редакції газ. «*Искра*», Петерб. і Київ. к-тів, Пн. союзу і групи «*Южный рабочий*», що відбулася 2—3 (15—16). XI 1902 у Пскові. Нарада прийняла текст «Повідомлення» про утворення ОК, яке вийшло в Росії в грудні 1902 окремим листком і опубліковане 15. I 1903 в «*Искре*» № 32. В. І. Ленін супроводив «Повідомлення» в «*Искре*» післямовою, в якій закликав усі с.-д. орг-ції і групи встановити безпосередні зв'язки з ОК і підтримати його зусилля в підготовці з'їзду. Переважна більшість місц. к-тів Росії визнала повноваження ОК. На Україні ОК визнали Київ., Катеринос., Одес., Микол. і Харків. к-ти, Гірничозаводський союз, група «*Южный рабочий*». Місцем перебування ОК спочатку був Харків, а з квітня 1903 — Київ. В ОК працювали Г. М. Кржижановський, П. А. Красиков, Ф. В. Ленгнік, О. М. Стопані, Р. С. Землячка та ін. В. І. Ленін систематично листувався з ОК, спрямовував його діяльність. На прохання ОК він написав лист «До питання про доповіді комітетів і груп РСДРП загально-партійному з'їздові», який було передруковано в Києві на гектографі й розіслано місцевим к-там. Під керівництвом В. І. Леніна ОК успішно виконав своє завдання і забезпечив скликання *Другого з'їзду РСДРП*.

П. М. Шморгун.
ОРГАНІЗАЦІЯ (франц. *organisation*) — 1) Об'єднання, союз держав (напр., *Організація Об'єднаних Націй*, *Організація Варшавського Договору*). 2) Група осіб, що становить колектив, єдине ціле, об'єднане на основі спільних завдань, програми, статуту тощо (держ. установа, парт., комсомольська, профспілкова, кооп. О.). 3) Налагодження, впорядкування, зведення чогось у систему (напр., *наукова організація праці*). 4) Одна з найважливіших функцій управління в суспільстві, на виробництві тощо. 5) Усталений взаємозв'язок елементів системи, частин цілого, їхня внутр. впорядкованість, узгодженість відповідно до структури системи, цілого.

ОРГАНІЗАЦІЯ АМЕРИКАНСЬКИХ ДЕРЖАВ (ОАД) — регіональна політична організація. Засн. 1948. До складу ОАД вхо-

дять (на 1980) США та 26 латиноамериканських країн. До 1962 до ОАД входила Куба. Формально проголошеною метою ОАД є підтримання «миру і безпеки» на континенті, врегулювання спірних питань між державами-членами мирним шляхом; організація спільних дій проти агресії, розв'язання спільними зусиллями держав-членів політ., юрид. і екон. проблем, що стоять перед амер. д-вами. Керівну роль в ОАД відіграють США, які, використовуючи засоби екон. і політ. тиску, не раз нав'язували ОАД рішення з метою зміцнення своїх позицій. У віданні ОАД перебуває *Міжамериканський банк розвитку*. Осн. органи ОАД: Генеральна асамблея міністрів закорд. справ (скликається щорічно); Постійна рада; Екон. і соціальна рада; Рада з культури, науки і освіти; Юрид. к-т; Генеральний секретаріат. Штаб-квартира ОАД — у Вашингтоні.

ОРГАНІЗАЦІЯ АРАБСЬКИХ КРАЇН — ЕКСПОРТЕРІВ НАФТИ, ОАПЕК (англ. OAPES; Organization of Arab Petroleum Exporting Countries) — регіональна організація країн, що видобувають нафту. Створена 1968 араб. д-вами, гол. чин. з регіону Перської зат. До складу ОАПЕК входять Алжир, Бахрейн, Ірак, Катар, Кувейт, Лівія, Об'єднані Арабські Емірати, Саудівська Аравія. В кін. 70-х рр. Єгипет припинив свою діяльність в ОАПЕК. Мета орг-ції відповідно до статуту — охорона інтересів держав-членів, уніфікація їхньої політики та розробка шляхів і засобів для співробітництва в галузі видобування нафти і торгівлі нею. Найвищий орган ОАПЕК — Рада. Допоміжні органи — Бюро і Секретаріат. Бюро спрямовує роботу орг-ції, розглядає і подає на затвердження Ради щорічний бюджет тощо. В період між засіданнями Ради і Бюро роботою керує Секретаріат. Штаб-квартира ОАПЕК — у Кувейті.

С. І. Соколенко.
ОРГАНІЗАЦІЯ АФРИКАНСЬКОЇ ЄДНОСТІ (ОАЄ) — регіональна міждержавна політ. організація. Засн. 1963. До складу ОАЄ входять 50 країн (1980). Метою ОАЄ є зміцнення єдності та солідарності країн афр. континенту, координація дій і розвиток співробітництва афр. держав, захист їхнього суверенітету, тер. цілісності й незалежності. ОАЄ виступає проти колоніалізму, неокolonіалізму, *апартеїду*, *сіонізму*. Гол. принципами ОАЄ є рівноправність і неутручання у внутр. справи держав-членів, поважання їхньої тер. цілісності та незалежності, мирне врегулювання спірних питань, підтримка визвольних рухів на афр. континенті, *неприєднання принцип*. Гол. органи ОАЄ: Асамблея голів держав і урядів (збирається щорічно), Рада міністрів, Генеральний секретаріат. При ОАЄ діють комісії: з екон. і соціальних питань, питань освіти, науки, культури і охорони здоров'я, з питань оборони. Місцеперебування Генерального секретаріату — Аддіс-Абеба (Ефіопія).

В. В. Будяков.

ОРГАНІЗАЦІЯ АФРИКАНСЬКОЇ ПРОФСПІЛКОВОЇ ЄДНОСТІ (ОАПЄ) — об'єднання нац. профспілкових центрів країн Африки. Утворена за ініціативою *Організації африканської єдності* (ОАЄ) в квітні 1973 на I, установчому, з'їзді в Аддіс-Абебі (Ефіопія) з метою об'єднання афр. профспілкового руху. З'їзд, в якому брали участь делегації 34 профспілкових центрів Африки, прийняв статут, де підкреслювався антиімперіалістичний і антиколониальний характер ОАПЄ. Попередницею ОАПЄ була Всеафриканська федерація профспілок (ВАФП; ств. 1961), яка 1975 влилася в ОАПЄ. II з'їзд ОАПЄ (квітень 1976) завершив орг. об'єднання профспілок Африки. ОАПЄ, що заявила про свою незалежність від усіх міжнар. профспілкових об'єднань, свої стосунки з ними будує на принципах ділового співробітництва. Вищий орган ОАПЄ — з'їзд, що скликається не рідше як один раз на 4 роки. Він обирає Ген. раду, яка збирається один раз на рік, і Виконком, що здійснює керівні функції в періоди між засіданнями Ген. ради. Постійний виконавчий орган — Ген. секретаріат. ОАПЄ має особливий статус в ОАЄ й *консультативний статус* — в *Економічній і соціальній раді ООН*, *Міжнародній організації праці*, *Продовольчій і сільськогосподарській організації ООН* та в *ЮНЕСКО*. Штаб-квартира — в м. Аккра (Гана).

ОРГАНІЗАЦІЯ ВАРШАВСЬКОГО ДОГОВОРУ (ОВД) — воєнно-політ. оборонний союз європ. соціалістичних держав, створений на основі договору про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу, який укладено 14.V 1955 у Варшаві (див. *Варшавський договір 1955* про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу). До складу ОВД входять НРБ, НДР, ПНР, СРР, СРСР, УНР, ЧССР. ОВД було створено з метою протистояння загрозі імперіалізму та створених ним агресивних воєн. блоків, для захисту спільними силами справи соціалізму і миру. ОВД відкрито для приєднання ін. д-в, незалежно від їхнього суспільного і держ. ладу, які висловлять готовність шляхом участі в ОВД сприяти об'єднанню зусиль миролюбних д-в з метою забезпечення миру і безпеки народів. Члени ОВД будують свої відносини на основі принципів рівноправності, поважання суверенітету, неутручання у внутр. справи одна одної. Своїми колективними діями члени ОВД не раз добивалися усунення загрози нової війни, рішуче підтримували народи, що ставали жертвами агресії. ОВД внесла значний вклад у закріплення політ. підсумків 2-ї світової війни і післявоєнного мирного розвитку. Зокрема, ОВД належала ініціатива скликання *Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі*. Найвищий орган ОВД — *Політичний консультативний комітет* (ПКК). В роботі ПКК беруть участь керівники комуністичних і робітн. партій та глави урядів країн, що входять до ОВД. Ор-

ОРГАНІЗАЦІЯ ВИЗВОЛЕННЯ ПАЛЕСТИНИ

Емблема Організації
Об'єднаних Націй.

ганами ПКС є К-т міністрів закордонних справ, К-т міністрів оборони та Об'єднаний Секретаріат. ОВД має у своєму розпорядженні Об'єднані збройні сили (ОЗС) на чолі з головнокомандуючим, якого призначає ПКС. Вони складаються з спеціально виділених нац. збройних сил, якими командують міністри оборони д-в, що входять до ОВД. Одночасно кожний з міністрів є заст. головнокомандуючого ОЗС. Розробка заходів по зміцненню обороноздатності країн, що входять до ОВД, здійснюється К-том міністрів оборони. Діяльністю ОЗС керує, крім Об'єданого командування, також Військ. рада ОЗС, Штаб та ін. органи. Місцеперебування Штабу ОЗС — Москва.

Лит.: Організація Варшавського Договору. Документи и материалы. М., 1975. Г. С. Іошкін.

ОРГАНІЗАЦІЯ ВИЗВОЛЕННЯ ПАЛЕСТИНИ (ОВП). Очолює боротьбу араб. народу Палестини за здійснення його невід'ємних нац. прав, включаючи право на створення власної держави. Засн. 1964. Об'єднує осн. загопи *Палестинського руху опору*. ОВП набула загальноараб. (1974) і міжнар. (1974) визнання єдиного законного представника палестинського народу. З 1974 ОВП має статус постійного спостерігача при ООН. ОВП — член *Ліги арабських держав*, має свої представництва в ряді країн (в СРСР з 1974 — представництво, з 1981 — посольство).

До ОВП входять організації: «Фатх», Демократичний фронт визволення Палестини — гол. командування, Палестинський фронт визволення, Фронт палестинської нар. боротьби, Палестинський нац. фронт на окупованих територіях та ін. ОВП має власні військ. формування (Армія визволення Палестини). Найвищий орган ОВП — Палестинська нац. рада. Керівний виконавчий орган — Виконком (голова — Я. Арафат).

П. О. Міщенко.

ОРГАНІЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА — система заходів, спрямованих на найраціональніше поєднання праці з речовими елементами виробництва з метою забезпечити випуск високоякісної продукції, досягти високої продуктивності сусп. праці на основі кращого використання виробничих фондів і *трудоових ресурсів*. За капіталізму О. в. спрямована на вилучення найбільшого прибутку власниками засобів виробн. Вона пов'язана з надмірною інтенсифікацією праці при обмежених заходах щодо охорони праці і техніки безпеки. В СРСР в умовах сучас. *науково-технічної революції*, наявності величезних масштабів виробн. наук. розробка всього комплексу заходів О. в. та його застосування є одним з найважливіших факторів прискорення комуністичного будівництва. Соціалістична О. в. спрямована на додержання суворого *режиму економії*, зростання нац. багатства і на цій основі — на неухильне підвищення життєвого рівня трудящих. О. в. соціалістичних підприємств включає планування виробн. (див. *Оперативно-виробниче плануван-*

ня, Планування народного господарства), його тех. підготовку, матеріально-тех. забезпечення (див. *Матеріально-технічне постачання*) і обслуговування виробн., *організацію праці*, організацію обліку (див. *Бухгалтерський облік*), тех. контроль якості виробів. Поєднання всіх цих елементів О. в. забезпечує оптимальне використання *трудоових і матеріальних ресурсів* для виконання й перевиконання держ. планів за кількісними та якісними показниками, досягнення високої *продуктивності праці та економічної ефективності соціалістичного виробництва*. О. в. ґрунтується на найновіших досягненнях науки і техніки, передового досвіду, впровадженого у виробн., що дає можливість найкраще поєднувати тех. засоби й працівників у єдиному виробничому процесі на основі *наукової організації праці*. Значною мірою О. в. залежить від організації управління галуззю нар. г-ва (напр., від внутрішньогалузевої та міжгалузевої спеціалізації, концентрації, кооперування, комбінунвання). Великий вплив на О. в. мають методи *управління народним господарством*. Раціональна О. в. на соціалістичних підприємствах ґрунтується на заг. для всіх галузей народного господарства принципах: безперервності виробн., що найбільш властива автоматизованому виробн. (див. *Автоматизація виробництва*), *ритмічності виробництва*, пропорційності, паралельності, прямихотності тощо. Важливими формами сусп. О. в. є концентрація, спеціалізація, кооперування і комбінунвання (див. *Спеціалізація виробництва*, *Кооперування виробництва*, *Концентрація виробництва*, *Комбінунання виробництва*).

ОРГАНІЗАЦІЯ ДОБОВОРУ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ — воєнно-політичне угруповання в Пд.-Східній Азії 1954—77. Див. *СЕАТО*.

ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА І РОЗВИТКУ (ОЕСР). Існує з 1961. Включає 24 країни, серед яких — Австрія, Великобританія, Іспанія, Канада, Норвегія, США, Франція, ФРН, Японія та ін. Як асоційований член до складу ОЕСР входить СФРЮ. Осн. завдання ОЕСР — координація екон. політики д-в, які входять до орг-ції, та їхніх програм допомоги країнам, що розвиваються. Фактично ОЕСР діє під егідою США і проводить політику *неоколоніалізму*, прагнучи зберегти і зміцнити екон. позиції капіталістичних д-в у країнах, що розвиваються. Керівний орган ОЕСР — Рада з представників усіх країн-членів. Місцеперебування — Париж.

ОРГАНІЗАЦІЯ КРАЇН — ЕКСПОРТЕРІВ НАФТИ — див. *ОПЕК*.

ОРГАНІЗАЦІЯ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ (ООН) — міжнародна міждержавна організація. Основними цілями ООН згідно з її Статутом є: 1) підтримувати міжнар. мир і безпеку і з цієї метою вживати ефективних колективних заходів для відвернення й усунен-

ня загрози Мирові і придушення актів *агресії* або ін. порушень Миру, вирішувати мирними засобами *міжнародні спори*; 2) розвивати дружні відносини між націями; 3) здійснювати міжнар. співробітництво у вирішенні міжнар. проблем екон., соціального, культур. і гуманітарного характеру і в заохочуванні та розвитку поваги до *прав людини* й осн. свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови і релігії. Для здійснення цих цілей *Статут ООН* зобов'язує Організацію та її членів діяти відповідно до таких принципів: суверенна рівність усіх д-в, сумлінне виконання взятих на себе за Статутом зобов'язань; вирішення міжнар. спорів мирними засобами, утримання в міжнар. відносинах від погрози силою та її застосування проти територіальної недоторканості або політ. незалежності будь-якої д-ви, невтручання ООН у справи, що входять до внутр. компетенції будь-якої д-ви. Важлива роль у втіленні в Статуті ООН цих принципів сучас. *міжнародного права* належить СРСР, який був одним з ініціаторів створення ООН і наполегливо домагався побудови її саме на таких принципах і орг. основах, які б сприяли тому, щоб ООН дійсно могла служити справі миру, бути центром для погодження дій д-в у досягненні цілей і завдань, визначених її Статутом. Офіц. датою створення ООН вважається 24.X.1945, коли набрав чинності Статут ООН (підписаний на конференції в Сан-Франціско 26.VI.1945) після його ратифікації СРСР, США, Великобританією, Францією, Китаєм та більшістю ін. з 51 країни (в т. ч. БРСР, УРСР), що є первісними членами ООН. Згідно з ст. 4 Статуту стати членом ООН може будь-яка миролюбна д-ва, яка візьме на себе зобов'язання, передбачені Статутом ООН, і яка, на думку Організації, може і бажає виконувати їх. Прийом у члени ООН провадиться постановою Ген. Асамблеї за рекомендацією Ради Безпеки. На 1.X.1981 членами ООН були 155 д-в. В ООН склався статус постійних *спостерігачів*, який мають деякі д-ви — не члени ООН (Швейцарія, Ватикан) та орг-ції (*Організація визволення Палестини*). Гол. органи ООН: *Генеральна Асамблея ООН, Рада Безпеки ООН, Економічна і соціальна рада ООН, Міжнародний суд ООН, Рада по опіці та Секретаріат ООН*. Існує багато допоміжних органів (постійних і тимчасових), які здебільшого утворюються за рішенням Ген. Асамблеї, Ради Безпеки, Економічної і соціальної ради (див. табл. на с. 45). Офіц. мови ООН — англійська, французька, іспанська, російська, китайська, арабська. Перші п'ять є й робочими мовами. Штаб-квартира ООН — у Нью-Йорку. В Женеві перебуває Європейське відділення ООН. Переважна більшість держав — членів ООН (в т. ч. СРСР, УРСР і БРСР) мають постійні представництва при ООН (див. *Постійне представництво УРСР при ООН*). ООН, *спеціалізовані установи ООН* і *MAGATE* становлять систе-

му міжнар. організацій ООН. СРСР разом з ін. країнами соціалістичної співдружності, багатьма молодими незалежними д-вами послідовно і наполегливо бореться за підвищення ефективності діяльності ООН у справі збереження миру, мирного врегулювання міжнар. конфліктів, вирішення проблем розроблення, остаточної ліквідації колоніалізму, розвитку міждерж. співробітництва з питань економіки, науки, прав людини, захисту навколишнього середовища та ін. Завдяки перш за все ініціативній позиції СРСР, його наполегливій боротьбі спільно з усіма прогресивними силами в ООН було прийнято найважливіші рішення з цих питань, розробле-

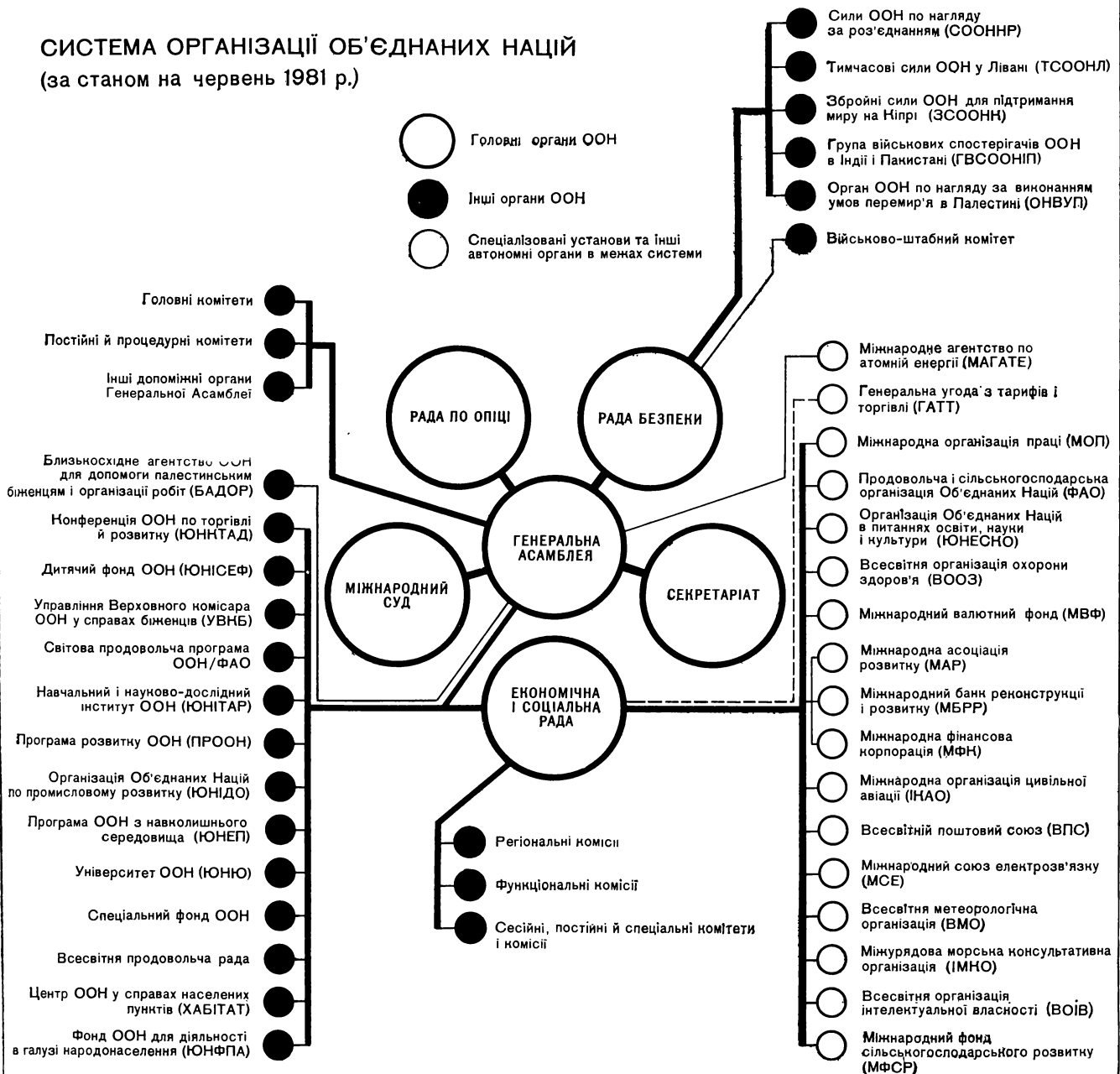
но і прийнято ряд міжнар. договорів, декларацій (див. *Декларації ООН*) в рамках і під егідою ООН, що сприяли підвищенню ролі ООН у міжнар. житті. На здійснення *Програми миру*, розробленої XXIV і розвинутої далі XXV і XXVI з'їздами КПРС, СРСР виступив в ООН з важливими пропозиціями, зокрема про укладення міжнар. договорів про загальне і повне припинення випробувань ядерної зброї, про заборону розробки і виробництва нових видів і систем зброї масового знищення, гарантії безпеки неядерних д-в, Всесвітнього договору про незастосування сили в міжнар. відносинах та ін. Протягом усієї історії ООН сили імперіалістич-

ної реакції (перш за все США), а з 60-х рр. і Китай, вдаються до всяких спроб блокувати рад. пропозиції, зокрема з питань роззброєння, використати ООН у своїх односторонніх цілях. Незважаючи на всі свої недоліки і слабості, ООН внесла корисний вклад у здійснення цілей і принципів, проголошених в її Статуті.

Лит.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 3. К., 1972; Организация Объединенных Наций. Сборник документов. М., 1981; Публикации ООН и её специализированных учреждений. М., 1977; ООН как инструмент по поддержанию и укреплению мира. М., 1980; Организация Объединенных Наций. Краткий справочник. М., 1980.

Н. М. Ульянова.

СИСТЕМА ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ (за станом на червень 1981 р.)

ОРГАНІЗАЦІЯ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ З ПИТАНЬ ОСВІТИ, НАУКИ І КУЛЬТУРИ

ОРГАНІЗАЦІЯ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ З ПИТАНЬ ОСВІТИ, НАУКИ І КУЛЬТУРИ — міжурядова організація, спеціалізована установа ООН. Див. ЮНЕСКО. **ОРГАНІЗАЦІЯ ООН ПО ПРОМИСЛОВОМУ РОЗВИТКУ**, ЮНІДО (англ. UNIDO; United Nations Industrial Development Organization) — міжнар. організація для сприяння прискоренню індустріалізації країн, які визволилися від колоніалізму і стали на шлях самостійного розвитку. Створена 17.XI 1966 за рішенням XXI сесії *Генеральної асамблеї ООН*. Функціонує з 1967. До складу орг-ції входять понад 150 д-в, у т. ч. СРСР та ряд ін. соціалістичних країн. Гол. мета ЮНІДО — сприяти індустріалізації країн, що розвиваються (включаючи фінансування пром. розвитку в цих країнах, особливо в оборонних галузях, підготовці нац. кадрів), міжнар. і регіональному співробітництву тощо. Керівний директивний орган — Генеральна конференція. Найвищий орган — Рада пром. розвитку. Допоміжний орган Ради — Постійний комітет. Місцеперебування ЮНІДО — Відень.

ОРГАНІЗАЦІЯ ПІВНІЧНОАТЛАНТИЧНОГО ДОГОВОРУ — агресивне воєнно-політ. угруповання ряду капіталістичних держав. Див. НАТО.

ОРГАНІЗАЦІЯ ПРАЦІ — система заходів, що забезпечує відповідну розстановку людей у процесі виробництва, поділ і кооперацію їхньої праці, методи її прийому праці, її нормування і стимулювання. Існує О. п. суспільна і О. п. в конкретному трудовому колективі. Характер сусп. О. п. визначається екон. ладом суспільства. Існуючі виробничі відносини зумовлюють методи з'єднання *робочої сили із засобами виробництва*, форми й методи розподілу робочої сили за галузями, сферами виробн., методи залучення людей до праці, форми розподілу сусп. продукту, закономірності відтворення робочої сили. О. п. в окремих трудових колективах має соціальний і орг.-тех. аспекти. Соціальний аспект впливає із осн. принципів сусп. О. п. Сусп. організація справляє вирішальний вплив на конкретні форми й методи О. п. на окремих пром. підприємствах. Орг.-тех. аспект конкретних форм і методів О. п. на підприємствах характеризується організацією виробн., масштабами і рівнем спеціалізації, прогресивністю застосовуваної техніки, технології, предметів праці тощо.

В матеріальному виробн. О. п. передбачає здійснення комплексу заходів: встановлення переліку робіт і операцій осн. виробн. та послідовності виконання їх; визначення пропорцій різних видів праці, а також раціональних форм її поділу і кооперації; добір, профес. підготовка і розстановка кадрів, чітке визначення обов'язків кожного робітника; організація й оснащення робочих місць; запровадження найраціональніших прийомів і методів виконання робіт; створення необхідних санітарних і виробничо-побутових умов, що за-

безпечують гігієну та безпеку праці, регламентація режиму праці й відпочинку; встановлення норм праці та її оплати, вибір форм матеріального і морального стимулювання підвищення продуктивності праці; забезпечення необхідної дисципліни праці; організація *соціалістичного змагання* та максимальне використання ін. форм залучення всіх членів колективу до творчої участі в діяльності підприємства. О. п. дає змогу ліквідувати елементи випадковості в роботі, добиватися більшої планованості й цілеспрямованості, сприяє ефективному управлінню виробн. Вона базується на техніко-екон. розрахунках, науково обґрунтованих нормах, найновіших досягненнях у галузі техніки, економіки тощо. Це дає змогу неухильно підвищувати *економічну ефективність соціалістичного виробництва*. Див. також *Наукова організація праці*. П. П. Бондарев.

ОРГАНІЗАЦІЯ СОЛІДАРНОСТІ НАРОДІВ АЗІЇ ТА АФРИКИ (ОСНАА) — міжнар. громадсько-політ. організація. Засн. 1957. Завданням її є об'єднання та координація боротьби народів Азії і Африки проти імперіалізму, неокolonіалізму, расизму, сіонізму і фашизму, за забезпечення екон., соціального і культур. розвитку країн цих континентів. Об'єднує понад 80 членів (1979): політ. партій, нац.-визвольних рухів, к-тів солідарності та ін. громад. орг-цій країн Азії та Африки. У діяльності ОСНАА як асоційовані члени беруть участь к-ти солідарності европ. соціалістичних країн, як спостерігачі — ряд міжнар. орг-цій, у т. ч. ВФП, МДФЖ, ВФДМ, Всесвітня Рада Миру, Міжнародний союз студентів. *Радянський комітет солідарності країн Азії і Африки* є членом ОСНАА з часу її заснування. Найвищий орган ОСНАА — Конгрес солідарності народів Азії і Африки (скликається раз на 3 роки). Виконавчий орган — Постійний секретаріат. Штаб-квартира — в Каїрі. ОСНАА видає щомісячний журн. «Афро-азіатські народи» (англ., араб. і франц. мовами).

ОРГАНІЗАЦІЯ СПІВРОБІТНИЦТВА ЗАЛІЗНИЦЬ (ОСЗ) — міжнар. транспортна орг-ція соціалістичних країн. Засн. 1956, почала свою діяльність 1957. Учасниками ОСЗ є транс. відомства НСРА, НРБ, НДР, КНР, КНДР, МНР, ПНР, СРВ, СРР, СРСР, УНР, ЧССР, а також Республіки Куби (з 1966). Осн. завдання орг-ції: здійснення заходів щодо виконання угод про міжнар. пасажирське й вантажне сполучення, поліпшення організації міжнар. залізнич. сполучення, розв'язання питань, пов'язаних з поліпшенням використання рухомого складу, збільшенням швидкості руху поїздів і складанням розкладів поїздів у міжнар. сполученні, вивчення і погодження експлуатаційно-тех. питань, організація наук.-тех. співробітництва тощо. Найвищий орган — Народа міністрів, які відають залізницю, та автомоб. транспортом. Виконавчий орган — Комітет ОСЗ, який міститься у Варшаві. Робочі органи — комі-

сії, на чолі яких стоять члени Комітету.

ОРГАНІЗАЦІЯ СПІВРОБІТНИЦТВА ПІДПРИНИКОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ (ОСПП) — міжнар. галузева виробничо-екон. орг-ція соціалістичних країн. Створена 1964. До її складу входять НРБ, НДР, ПНР, СРР, СРСР, УНР, ЧССР і СФРЮ (з 1976). Осн. завдання ОСПП: розробка заходів щодо повнішого задоволення потреб у підприємствах кочення у відповідному асортименті внаслідок спеціалізації виробн., поліпшення якості, зростання їхнього виробн., впровадження сучас. технології та організації виробн., раціонального використання виробничих потужностей підприємств пром-сті країн-учасниць. Керівний орган ОСПП — Управління. Постійний орган — Секретаріат. Місцеперебування — Варшава.

ОРГАНІЗАЦІЯ СПІВРОБІТНИЦТВА СОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН У ГАЛУЗІ ЕЛЕКТРИЧНОГО І ПОШТОВОГО ЗВ'ЯЗКУ (ОСЗ) — міжнар. орг-ція, що об'єднує адміністрації зв'язку соціалістичних країн. Створена за угодою, укладеною 21.XII 1957 в Москві міністрами зв'язку НСРА, НРБ, СРВ, НДР, КНР, КНДР, МНР, ПНР, СРР, СРСР, УНР і ЧССР. З 1965 до угоди приєдналась адміністрація зв'язку Куби, з 1978 — Лаосу (ЛНДР). На поч. 60-х рр. НСРА і КНР припинили діяльність в ОСЗ. Мета орг-ції — розширення і зміцнення співробітництва соціалістичних країн у галузі зв'язку, розвиток електр. і поштового зв'язку цих країн. Завдання ОСЗ — поліпшення експлуатації, вдосконалення існуючих мереж зв'язку; погодження питань проектування і буд-ва ліній зв'язку, розподілу й використання радіочастот, розроблення тех. умов, стандартів і норм на апаратуру зв'язку й кабелі; проведення тех. заходів, що забезпечують взаємний обмін телевізійними і радіомовними передачами та найекономічнішими методами радіофікації, погодження тарифів на послуги зв'язку між соціалістичними країнами; координація діяльності в галузі наук.-тех. співробітництва і н.-д. робіт. Найвищий орган ОСЗ — Народа міністрів зв'язку країн — членів орг-ції. Сесії Народи скликають один раз на два роки. С. І. Соколенко.

«ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ» (ОУН) — фашистська організація укр. бурж. націоналістів. Створена в лютому 1929 у Відні на чолі з Є. Коновальцем. Попередником ОУН була «Українська військова організація». Фактично ОУН служила нім. імперіалістам, за їхнім завданням вела боротьбу проти СРСР, намагалася перетворити Зх. Україну на плацдарм для нападу на Рад. Союз. У 1940 внаслідок внутр. чвар ОУН розпалася на дві орг-ції — бандерівців і мельниківців (за прізвищами верховодів С. Бандери й А. Мельника). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 ОУН допомагала нім. фашистам грабувати Україну, чинила розправу над населенням зх. облас-

тей України. З укр. націоналістів-оунівців окупанти сформували д-зію «СС — Галичина», яка діяла в складі нім.-фашист. армії, 1944 її розгромили рад. війська. Після війни ОУН вела бандитсько-терористичну діяльність на тер. зх. областей УРСР. На поч. 50-х рр. банди ОУН ліквідовано. Недобитки оунівців за кордоном перебувають на службі іноз. розвідок.
Лит.: Масловський В. І. Дорога в безодню. Львів, 1978.

ОРГАНІЗАЦІЯ ЦЕНТРАЛЬНО-АМЕРИКАНСЬКИХ ДЕРЖАВ (ОЦАД) — економічне, політичне і військове об'єднання Гватемали, Гондурасу, Коста-Ріки, Нікарагуа та Сальвадору. Засн. 1951. Статут ОЦАД визначає її як екон. і політ. товариство, що прагне до інтеграції д-в Центр. Америки. В 1962 під тиском США, які мали на меті створити в Центр. Америці антикомуністичний військ. блок, у рамках ОЦАД було утворено Центральноамер. раду оборони (ЦАРО). В 1963 ЦАРО ухвалила рішення про створення центральноамер. збройних сил. ОЦАД брала активну участь у здійсненні антикубинської політики США. В 1965 Гондурас, Коста-Ріка, Нікарагуа послали свої війська в Домініканську Республіку під прапором міжамер. сил. З часу створення ОЦАД перебував у кризовому стані. Причиною цього є насамперед екон. залежність країн Центр. Америки від США, що визначають їхню внутр. і зовн. політику. У Гватемалі, Гондурасі і Сальвадорі встановилися терористичні режими, спрямовані проти прогресивних сил. Між Гондурасом і Сальвадором відбуваються часті прикордонні збройні конфлікти. Реакційні сили центральноамер. д-в, підбурювані США, прагнуть загострити відносини цих країн з Нікарагуа, в якій 1979 перемогла революція. Найвищий орган ОЦАД — нарада глав д-в. Керує і координує діяльність постійних органів Центральноамер. бюро (місцеперебування — м. Сан-Сальвадор).

А. А. Стрілко.
ОРГАНІЗАЦІЯ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДОГОВОРУ — агресивне воєнно-політичне угруповання на Близькому і Середньому Сході. Див. *СЕНТО*.

ОРГАНІЗМ (франц. organisme) — будь-яке живе тіло (істота або рослина). Більшість О. має клітинну будову (див. *Одноклітинні організми*, *Багатоклітинні організми*). Кожен О., взаємодіючи з навколишнім середовищем, виступає як цілісна система. Серед О. розрізняють *евкаріотів* та *прокаріотів*. Осн. властивостями О. з клітинною будовою є: безперервний *обмін речовин* з навколишнім середовищем, *подразливість*, здатність рости, розмножуватись, *мимливість*, *спадковість* тощо.

ОРГАНІЗОВАНА ЗЛОЧИННІСТЬ — в капіталістичних країнах, особливо в США, злочинна діяльність, здійснювана зтвореними для цієї мети нелегальними організаціями — «синдикатами» (*мафія*, «Коза ностра» та ін.). Поява широко розгалуженої О. з. в США пов'язана з прийняттям 1920 т. з.

сухого закону, що заборонив під загрозою кримінального покарання офіц. продаж алкогольних напоїв і призвів до підпільної торгівлі ними на чорному ринку за спекулятивними цінами (бутлегерства). Величезні прибутки, що давало бутлегерство, втягували в орбіту цього злочинного бізнесу чимало людей і сприяли утворенню стійких бандитських угруповань. Скасування «сухого закону» призвело до переключення О. з. на ін. види нелегальної діяльності, зокрема організацію азартних ігор, «рекет» (вимагання під загрозою розправи), «акулячий промисел» (стягнення непомірних процентів — до 20% щомісяця — за дані в борг гроші під загрозою розправи), торгівлю наркотиками, поширення порнографічних видань, експлуатацію проституції, утримання притонів тощо. «Синдикати» часто чинять криваві розправи над прогресивними громад. та держ. діячами, ін. небажаними для них особами. В сфері О. з. існує чіткий розподіл обов'язків членів «синдикату»: оптові і роздрібні торгівці, групи професійних вбивць тощо. Керівництво «синдикату» планує злочинні операції, акумулює прибутки, забезпечує підкуп чинів поліції та держ. апарату тощо. Наявність великих коштів дає змогу О. з. все ширше проникати в «законні» сфери бізнесу, зростаючи з ними. О. з. — одне з свідчень заг. кризи капіталістичної д-ви і суспільства. Див. також *Злочинність*.

Ф. Г. Бурчак.
ОРГАНІЗОВАНИЙ НАБІР РОБІТНИКІВ — одна з форм планового міжгалузевго і територіального перерозподілу *трудоу ресурсів* з метою забезпечити потребу в них підприємств та організацій певного економічного району. Форма О. н. р. виникла на поч. 30-х рр. в умовах різкого збільшення потреби пром-сті, буд-ва і транспорту в робочій силі у зв'язку з *індустріалізацією* нар. г-ва за існуючого на той час *аграрного перенаселення* в країні. В післявоєнні роки О. н. р. відіграв важливу роль у забезпеченні робочою силою нар. г-ва відроджуваних після війни районів України, в першу чергу Донбасу і Придніпров'я.

В сучасних умовах обсяги О. н. р. значно скоротились внаслідок того, що в промисловості і буд-ві створено постійні кадри робітників, зменшилася сезонність виробництва тощо. Організований набір постійних робітників здійснюють, гол. чин., для буд. орг-цій з метою прискореного виконання буд. робіт. В десятих п'ятирічч (1976—80) щорічний план О. н. р. по Укр. РСР становив: для постійної роботи — бл. 100 тис., сезонної — бл. 150 тис. чол. О. н. р. здійснюють органи Держ. к-ту УРСР по праці, відділи по праці обл. виконкомів, а в містах і районах — уповноважені й бюро по трудовлаштуванню та інформації населення. Залучення праездатного населення до вироб. по О. н. р. проводиться на добровільних засадах за *трудоу договорами*.

П. П. Коваленков

ОРГАНІЧНА АРХІТЕКТУРА — напрям в архітектурі на поч. 20 ст. (гол. чин. у США та Зх. Європі). Засн. амер. арх. *Ф. Райтом*. В основі О. а. — принцип органічності архітектури як цілісної неподільної частини навколишнього середовища, прагнення до гармонії з природою. На відміну від класичної, О. а. відзначається неперервністю простору, вільними планами, широким використанням фактури буд. матеріалів і кольору. Ідейною основою О. а. була філософія *романтизму* й *раціоналізму*. Під впливом ідей О. а. склалися регіональні архіт. школи в сканд. країнах (арх. *А. Аалто*). Принципи О. а. використовувала т. з. каліфорнійська школа архітекторів на чолі з арх. *Р. Нейтроу*. Серед споруд — будинок *Робі* в Чикаго (1909), Музей сучас. мистецтва в Нью-Йорку (1956—59), обидва — арх. *Ф. Райт*; проект ідеального міста «*Меза Сіті*» (60-і рр. 20 ст., арх. *П. Соларі*). Див. також *Архітектура біоніка*.

Лит.: Райт Ф. Л. Будущее архитектуры. Пер. с англ. М., 1960.

В. Є. Ясевич.

ОРГАНІЧНА БУДОВА КАПІТАЛУ — відношення постійного капіталу до змінного за вартістю, оскільки воно відображає технічну будову капіталу, тобто відношення маси засобів виробництва до кількості живої праці, яка приводить їх у дію. З розвитком капіталізму О. б. к. зростає. Це зумовлено насамперед діянням закону *додаткової вартості*, гонитвою капіталістів за одержанням надлишкової додаткової вартості, *конкуренцією*. Для цього вони повинні застосовувати досягнення тех. прогресу, що спричинює прискорене зростання витрат на *постійний капітал*. В умовах *науково-технічної революції* зростання О. б. к. стримується підвищенням продуктивності осн. капіталу і збільшенням витрат на *змінний капітал*, внаслідок структурних зрушень *робочої сили*. Зростання О. б. к. зумовлює зниження *норми прибутку*. В міру посилення експлуатації ця закономірність капіталізму перетворюється на тенденцію (див. *Тенденції норми прибутку до зниження закон*). Динаміка О. б. к. відображає суттєві риси антагоністичного характеру капіталізму — зростання тех. рівня *виробництва* і *озброєності праці*, з одного боку, *безробіття*, погіршення становища робітничого класу — з другого.

Р. М. Березюк.
ОРГАНІЧНА РЕЧОВИНА ГРУНТУ — комплекс органічних сполук, які входять до складу *грунту*. До О. р. г. належать рослинні й тваринні рештки, проміжні продукти їхнього розкладу та *перегній*. О. р. г. — важливе джерело енергії для життєдіяльності мікроорганізмів у ґрунті та джерело елементів *живлення рослин*. Кількість О. р. г. і її природа визначають процес ґрунтоутворення, біологіч., фіз., хім. властивості ґрунту і його родючість. Найбагатшими на О. р. г. є *чорноземи* та *болотні ґрунти*, найбіднішими — *підзолисті ґрунти* і *сіроземи*. При ра-

ціональному обробітку та внесенні високих доз органічних добрив запас О. р. г. в процесі вирощування с.-г. культур не зменшується.

ОРГАНІЧНА ТЕОРІЯ СУСПІЛЬСТВА І ДЕРЖАВИ — буржуазна теорія 19 — поч. 20 ст., яка отожнювала суспільство з біологічним організмом. Представники О. т. с. (П. Ф. Лілієнфельд, А. Шеффле, Р. Вормс, К. Краузе, І. Блюнчлі та ін.) намагалися застосовувати метод порівняльного зіставлення соціальних систем з біол. організаціями і таким чином виявити внутр. будову (анатомію) та функції (фізіологію) соціального організму, його органів (інститутів) та елементів (сімей та індивідів). В основі такого підходу лежало уявлення про єдність еволюційного процесу, коли сусп. еволюція є однопорядковою з біологічною. Найяскравішим проявом поглядів О. т. с. і д. є органічна теорія д-ви, за якою уряд нібито виконує функції мозку, органи внутр. і закордонних справ — органи чуттів, торгівля — кровообігу, екон. життя — обміну речовин, а д-ва в цілому має бути органом права як сукупності умов нормального функціонування соціального організму. Незважаючи на певну цінність ідеї єдності і цілісності д-ви, зведення її до біол. факторів призвело до антинаук. аналогій, до довільного застосування понять і законів біології для пояснення соціальних явищ без урахування соціальних чинників. Це надавало концепціям О. т. с. і д. реакц. політ. характеру. Вони виправдували соціальну несправедливість бурж. ладу, який ніби відповідає незмінним законам природи, розглядали революц. рух як порушення норми, патологію. В 20 ст. ідеї О. т. с. і д. втратили популярність, хоч частково їх використали представники ін. напрямів сучас. бурж. соціології, зокрема школи *структурно-функціонального аналізу*.

А. К. Бичко, П. М. Рабінювич.

ОРГАНІЧНА ХІМІЯ — розділ хімії, в якому вивчаються органічні сполуки (о. с.) — сполуки *вуглецю* з іншими елементами. Осн. завдання О. х. — одержання о. с. у чистому вигляді і встановлення їхньої структури, вивчення реакційної здатності, механізму реакцій, зв'язку між хім. будовою та властивостями речовин і пошуки шляхів практичного використання їх. О. с. належить виключно важливу роль в існуванні життя на Землі і в практичній діяльності людини. Усі фак. складові компоненти живих організмів — *білки, нуклеїнові кислоти, вуглеводи, жири, вітаміни, гормони* тощо — є о. с. До о. с. належать майже всі синтетичні і натуральні *волокна, каучуки, пластичні маси, пестициди, барвники, ліки* тощо. Відомо бл. 5 млн. о. с. Окремі о. с. були відомі ще з давніх давен. Проте О. х. як наука почала формуватися лише на поч. 19 ст. Термін «органічна хімія» запровадив 1827 Й. Я. Берцеліус. У 1828 нім. хімік Ф. Веллер (1800—82) у лабораторних умовах вперше синтезував *сечовину*. В подальшому

О. х. розвивалася на основі теорії О. М. Бутлерова про хім. будову о. с. Ще раніше нім. учені А. Кольбе (1818—84), Ф. А. Кекуле, шотл. хімік А. Купер (1831—92) та ін. встановили чотиривалентність вуглецю і здатність його атомів утворювати ланцюги. Сучас. формулу *бензолу* запропонував Ф. Кекуле. Теорію просторового розташування атомів у молекулі (див. *Стереохімія*) створили Я. Г. Вант-Гофф і франц. хімік Ж. Ле Бель (1847—1930). Розвиток електронних, і особливо квантово-механічних, уявлень дав змогу пояснити направленість *хімічних зв'язків* у просторі, відмінність властивостей насичених і ненасичених сполук, ароматичність *бензолу*, особливості спряжених систем, взаємний вплив атомів у молекулах органічних сполук. Фіз. методами знайдено довжину хім. зв'язків у о. с., величини валентних кутів (див. *Валентність*) та ін. параметри геом. структури молекул. Цими ж методами визначено хім. будову деяких складних о. с. — вітаміну В₁₂, пеніциліну, *хлорофілу*, ряду білків і нуклеїнових к-т тощо. Раніше багато о. с. виділяли з рослинних і тваринних організмів або продуктів їхньої життєдіяльності. Тепер більшість о. с. одержують різними методами синтезу.

Характерною особливістю о. с. є здатність вуглецевих атомів сполучатися між собою і з атомами ін. елементів міцними *простими зв'язками*, подвійними і потрійними зв'язками (див. *Кратний зв'язок*) з утворенням довгих ланцюгів і циклів різних розмірів. Залежно від будови осн. ланцюга молекули всі о. с. поділяють на три ряди: ациклічний (аліфатичний, жирний), карбоциклічний і гетероциклічний. До *ациклічних сполук* належать *вуглеводні* з незамкненими ланцюгами: *насичені вуглеводні, ненасичені вуглеводні, дієнові вуглеводні* та ін., а також їхні похідні. Карбоциклічні сполуки (цикли побудовані тільки з атомів вуглецю) утворюють дві групи: ациклічні сполуки, які властивостями подібні до аліфатичних, і ароматичні сполуки, що містять одне або кілька бензольних кілець (ядер) і мають специфічні ароматичні властивості. У молекулах *гетероциклічних сполук* цикли містять, крім атомів вуглецю, ще й атоми ін. елементів (кисню, азоту, сірки тощо). О. х. тісно пов'язана з ін. природничо-наук. дисциплінами — *біохімією, молекулярною біологією, хімією високомолекулярних сполук* та ін. Розвиток О. х. пов'язаний з іменами вітчизн. вчених М. М. Зініна, В. В. Марковникова, О. Є. Фаворського, С. В. Лебедева, М. Д. Зелінського, О. М. Несмеянова та ін. Великий вклад у розвиток О. х. внесли, зокрема, укр. вчені П. П. Алексєєв, М. А. Бунге, О. П. Ельтеков, К. А. Красуський, П. І. Петренко-Крищенко, В. П. Яворський та ін. У всьому світі стали відомі метод синтезу β-оксикислот, запропонований С. М. Реформатським, праці А. І. Кіпріанова з теорії кольоровості о. с., Є. О.

Шилова з механізмів органічних реакцій, О. В. Кірсанова в галузі хімії фосфор- і сіркаорганічних сполук. Дослідження на Україні з О. х. проводять в *Органічній хімії інституту АН УРСР* (Київ), *Фізико-органічній хімії та вуглехімії інституту АН УРСР* (Донецьк), *Фізико-хімічному інституті АН УРСР* (Одеса), Київ., Харків. ун-тах, а також в ін. н.-д. ін-тах і вузах республіки. Лит.: Несмеянов А. Н., Несмеянов Н. А. Начала органической химии, кн. 1—2. М., 1974; Развитие органической химии на Украине К., 1979; Моррисон Р., Бойд Р. Органическая химия. Пер. с англ. М., 1974.

Ф. С. Бабичев.

ОРГАНІЧНА ШКОЛА в соціології — див. *Органічна теорія суспільства і держави*.

ОРГАНІЧНЕ ВИВІТРЮВАННЯ — процес руйнування й зміни гірських порід і мінералів, зумовлений впливом фіз. (механічного) і хім. діяння живих організмів. Полягає у перетворенні порід і мінералів від мех. діяння рослинних і тваринних організмів та хім. впливу органічних кислот, вуглекислого газу, кисню, що виділяються в процесі життєдіяльності організмів та після їхньої загибелі (продукти розпаду). Деякі хім. реакції зумовлені життєдіяльністю мікроорганізмів. О. в. відбувається спільно з хім. і фіз. вивітрюванням і сприяє утворенню *осадових гірських порід, кор вивітрювання і ґрунтів*. Див. також *Вивітрювання*.

М. В. Шербакова.

ОРГАНІЧНЕ СКЛО — див. *Органічне*.

ОРГАНІЧНІ ДОБРИВА — *добрива*, в яких містяться усі необхідні для рослин поживні елементи переважно в органічній формі. До О. д. належать *гній, компости*, ін. *місцеві добрива*. Внесені в ґрунт О. д. забезпечують рослини не тільки азотом, фосфором, калієм та ін. макроелементами, а й необхідними для живлення рослин *мікроелементами*. О. д. поліпшують фізичні й фізико-хімічні властивості *ґрунту*, його водний і повітряний режим, зменшують шкідливу дію кислотності на ріст рослин, активізують життєдіяльність *азотфіксуючих мікроорганізмів* та ін. корисних ґрунтових бактерій, створюють сприятливі умови для підвищення врожайності всіх с.-г. культур. Через внесені в ґрунт О. д. в основному здійснюється круговорот поживних речовин за схемою: ґрунт — рослини — тварини — рослини — ґрунт. Застосовують О. д. в поєднанні з *мінеральними добривами*, що забезпечує найраціональніше їх використання.

П. О. Дмитренко.

ОРГАНІЧНІ КИСЛОТИ — клас органічних сполук, що містять *карбоксильну групу*. Те саме, що й *карбонові кислоти*.

ОРГАНІЧНОЇ ХІМІЇ ІНСТИТУТ АН УРСР — науково-дослідна установа у Києві. Заснований 1939. До складу ін-ту входять (1981) 15 наук. відділів і 4 допоміжних. З 1968 при ін-ті організовано дослідне виробництво. Осн. напрями наук. досліджень: хімія елементоорганічних (фос-

1

2

3

Орден «Патріотична війна»
(стрічка ордену носить окремо від стрічок решти орденів).

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

До ст. Орденів СРСР.

1. Орден Леніна. 2. Орден Жовтневої Революції. 3. Орден Червоного Прапора. 4. Орден Суворова 1-го ступеня. 5. Орден Ушакова 1-го ступеня. 6. Орден Кутузова 1-го ступеня. 7. Орден Нахімова 1-го ступеня. 8. Орден Богдана Хмельницького 1-го ступеня. 9. Орден Суворова

2-го ступеня. 10. Орден Ушакова 2-го ступеня. 11. Орден Кутузова 2-го ступеня. 12. Орден Нахімова 2-го ступеня. 13. Орден Богдана Хмельницького 2-го ступеня. 14. Орден Суворова 3-го ступеня. 15. Орден Кутузова 3-го ступеня. 16. Орден Богдана Хмельницького 3-го ступеня. 17. Орден Олександра Невського.

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

До ст. Ордені СРСР.

18. Орден Вітчизняної війни 1-го ступеня. 19. Орден Вітчизняної війни 2-го ступеня. 20. Орден Трудового Червоного Прапора. 21. Орден Дружби народів. 22. Орден Червоної Зірки. 23. Орден «За службу Батьківщині у Збройних Силах СРСР» 1-го ступеня. 24. Орден «За службу Батьківщині у Збройних Силах СРСР» 2-го ступеня. 25. Орден «За службу Батьківщині у Збройних Силах СРСР» 3-го ступеня. 26. Орден «Знак Пошани». 27. Орден Слави 1-го ступеня. 28. Орден Слави 2-го ступеня. 29. Орден Слави 3-го ступеня. 30. Орден Трудової Слави 1-го ступеня. 31. Орден Трудової Слави 2-го ступеня. 32. Орден Трудової Слави 3-го ступеня. 33. Орден «Мати-героїня». 34. Орден «Материнська слава» 1-го ступеня. 35. Орден «Материнська слава» 2-го ступеня. 36. Орден «Материнська слава» 3-го ступеня.

фор-, сірка-, фтор- та ін.) сполук, хімія гетероциклічних сполук, ціанових барвників, хімія біологічно активних речовин, фотосинтезу, вивчення механізмів органічних реакцій; проводяться дослідження з кінетики і механізму реакцій полімеризації. З О. х. і. пов'язана діяльність В. П. Яворського, В. Г. Шапошнікова, А. І. Кіпріанова, Б. О. Шилова, П. В. Головіна, Г. І. Деркача, О. О. Яснихова, Ю. Г. Гололобова, В. П. Кухаря, Л. М. Марковського, О. В. Кірсанова (з 1960 — директор ін-ту). Ін-т видає збірник «Фізіологічески активные вещества».

ОРГАНОГЕНЕЗ (від *organ* і грец. *γενεσις* — народження, походження) — 1) У людини і тварин — процес утворення і розвитку органів; відбувається на різних стадіях ембріонального розвитку (див. *Зародковий розвиток тварин і людини*) із *зародкових листків*. Розрізняють філогенетичний (див. *Філогенез*) та онтогенетичний (див. *Онтогенез*) О. Онтогенетичний О., вивчення якого займаються ембріологія і біологія розвитку, певною мірою повторює філогенетичний (див. *Біогенетичний закон*) О., що є предметом досліджень *порівняльної анатомії*. 2) У рослині О. звичайно наз. утворення і розвиток органів у процесі онтогенезу з ділянок недиференційованої твірної тканини (*меристеми*). О. у рослині вивчає ембріологія рослин.

ОРГАНОГЕННІ ГІРСЬКІ ПОРОДИ — осадові гірські породи, які утворилися з решток рослинних чи тваринних організмів або продуктів їхньої життєдіяльності. За умовами утворення їх поділяють на мор. і континентальні. Розрізняють зоогенні (з решток тваринного походження), фітогенні (із залишків рослинного походження) й змішані О. г. п. Зоогенні породи за речовинним складом бувають карбонатні (*вапняки, крейда*) і кремністі (спонголіти, радіоларії). Серед фітогенних найпоширеніші *каустобіоліти* (вугілля, торф, сапропеліти), менш поширені карбонатні (літотамнієві вапняки) і кремністі (*діатоміти*) О. г. п. До О. г. п. змішаного походження відносять *трепели й опоки*. Деякі дослідники вважають О. г. п. також *нафту, озокерит і асфальт*. На Україні О. г. п. мають значне поширення.

В. О. Міщенко.
ОРГАНІДИ (від *organ* і грец. *είδος* — вигляд) — сталі структурні компоненти тваринних і рослинних клітин; беруть участь у здійсненні їхніх універсальних та спеціальних функцій. Містяться в цитоплазмі. До О. належать *мітохондрії, ендоплазматична сітка, рибосоми, Гольджі комплекс, центросоми, мікротрубочки*; у рослинних клітин — *пластиди*. Деякі О. тепер наз. субклітинними *органелами*.

ОРГЗВ'ЯЗОК — поширена назва сукупності засобів *оперативного зв'язку*, щонайменше підвищують ефективність адміністративно-управлінської праці. Див. також *Оргтехніка*.

ОРГТЕХНІКА, організаційна техніка — техніка, пов'язана з автоматизацією і механізацією інженерно-технічної, науково-дослідної та управлінської праці. До О. належать засоби *обчислювальної техніки*, адміністративно-виробничого зв'язку (див. *Оперативний зв'язок в управлінні*), засоби, за допомогою яких записують і відтворюють людську мову (*диктофони*), друкують текст (*друкарські машинки*), підшукують і зберігають інформацію (*картотеки, спец. шафи*), *інформаційно-пошукові системи та пристрої* (див. *Табло*), спеціалізоване устаткування робочих місць і службових приміщень. В О. використовують також засоби *електрографії, копіювання, креслярсько-конструкторської техніки, мікрофільмування, оперативної поліграфії*. Засобами малої О. є адресувальні, сортувальні і штемпелювальні машини, діроколи, зшивачі, нумератори, авторучки, олівці. Щоб підвищити оперативність управління виробництвом, робочі місця диспетчерів обладнують засобами *диспетчерського зв'язку і розшуково-викличної сигналізації, мнемонічними схемами, установками промислового телебачення та ін.* Необхідність прискореного розвитку О. зумовлюється високими темпами *науково-технічного прогресу, ускладненням систем диспетчеризації, значним обсягом оброблюваної інформації*. Див. також *Автоматизація управлінської праці*.

Літ.: Оргтехніка. М., 1978.

В. М. Гордовський.
ОРДА (Orda) Наполеон (11.II 1807, Вороніж, тепер у БРСР — 26.IV 1883, Варшава) — польсь. живописець і графік. Навчався у Вільно, ун-ті. Після 1831 перебував у Італії, Швейцарії та Франції. У 1856 повернувся до Польщі, згодом мандрував по Україні та Білорусі, виконуючи акварелі з зображеннями краєвидів. Малюнки О. було видано у т. з. «Альбому видів Польщі» (1873—83) в літографській майстерні М. Фаянса у Варшаві. Значна частина альбому присвячена пам'яткам укр. архітектури (80 аркушів), на яких є види Києва, Ізяслава, Славути, Острога, Кременця, Олеська, Житомира та ін.

ОРДА (тюрк.) — 1) У тюркських і монгольських народів — військ.-адм. організація, столиця кочовиків. В епоху середньовіччя — ставка, столиця правителів тат. держав і держ. утворень. Звідси й назва тюрк. і монг. феод. держав і держ. утворень (напр., *Золота орда*,

Білгородська орда). 2) Застарілий термін, що вживався в істор. літературі для позначення родових об'єднань первісної людини (синонім первісного стада), а також родових і територіальних груп у різних народів (напр., австрал. аборигенів). 3) Переносно — численне неорганізоване скупчення людей.

ОРДАЛІЙ (лат. *ordalia*, від англосаксонського *ordal* — вирок, суд), «божий суд» — у рабовласницькому і феодальному суспільствах випробування особи, за допомогою якого сам бог нібито встановлював її вину чи невинність. Особливо поширеними були випробування вогнем, водою, розпеченим залізом тощо. О. передбачалися *Маною законами, вараарськими правдами* тощо. В «Руській правді» є свідчення про застосування О. у Київ. Русі. Різновидом О. був суд. поодинок. Окремі види О. збереглися у Зх. Європі до 17 ст.

ОРДЕН (нім. *Orden*, від лат. *ordo* — ряд, розряд) — 1) Знак відзнаки, почесна держ. нагорода за особливі заслуги. Походження О. як знаків відзнаки пов'язане з історією лицарства. Хрести й нашивки на одязі лицарів свідчили про належність їх до певної лицарської орг-ції (ордену). Звідси вираз «кавалер (тобто член) такого-то ордену». В 14—16 ст. з'явилися орденські знаки у придворних, які пізніше набули характеру нагород (напр., англ. О. Підв'язки, 1348 або 1350; О. Бані, 1399; бургундський, а потім австр. і ісп. О. Золотого Руна, 1429; франц. О. св. Духа, 1579). В Росії перший О. було встановлено Петром I 1698 (О. св. апостола Андрія Первозваного). Після Великої Жовтні соціалістич. революції царський О. (а також медалі) декретом «Про скасування станів і цивільних чинів» від 10 (23).XI 1917 було ліквідовано. Перший рад. О. — Червоного Прапора — встановлено в РРФСР 16.IX 1918. В 1920—21 встановлювалися О. і в ін. союзних республіках, зокрема в УРСР (див. *Ордени СРСР, Трудового Червоного Прапора УРСР орден*). 2) Військово-чепечі організації лицарів у Зх. Європі (див. *Духовно-лицарські ордени*). 3) Назва деяких таємних товариств (напр., масонів; див. *Масонство*). 4) Назва пролетарської організації взаємодопомоги — Міжнародний робітничий орден (існував в 20—30-х рр. 20 ст.), укр. секція якого діяла в США до 1953.

ОРДЕНИ СРСР — державні нагороди СРСР за особливі заслуги в комуністичному будівництві, захисті соціалістичної Вітчизни, а також за інші особливі заслуги перед Рад. державою і суспільством. Встановлюються відповідно до п. 9 ст. 121 Конституції СРСР *Президією Верховної Ради СРСР*. Згідно з Заг. положенням про ордени, медалі й почесні звання СРСР, затвердженим Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3.VII 1979, нагородження орденами СРСР удостоюються громадяни СРСР, підприємства, об'єднання, установи, орг-ції, військ. частини, союзні й авт. республіки та ін. Ордени

Н. Ордя. Золоті ворота в Києві. Малюнок.

СРСР можуть бути удостоєні й іноземці, а також підприємства, установи, орг-ції, населені пункти іноз. д-в. Найвищий орден СРСР — *Леніна орден*. Для кожного О. СРСР Президія Верховної Ради СРСР затверджує статут, який містить визначення заслуг, за які провадиться нагородження, опис і зразок О., а також встановлює порядок нагородження, носіння та ін. правила. Клопотання про нагородження порушуються, як правило, в *трудоному колективі*.

Ордени СРСР (у порядку встановлення)

Найменування ордена	Дата встановлення
Червоного Прапора	1.VIII 1924 (16.IX 1918 — РРФСР)
Трудового Червоного Прапора	7.IX 1928 (28.XII 1920 — РРФСР, 2.III 1921 — УРСР)
Леніна	6.IV 1930
Червоної Зірки	6.IV 1930
«Знак Пошани»	25.XI 1935
Вітчизняної війни 1-го ступеня	20.V 1942
Вітчизняної війни 2-го ступеня	20.V 1942
Суворова 1-го ступеня	29.VII 1942
Суворова 2-го ступеня	29.VII 1942
Суворова 3-го ступеня	29.VII 1942
Кутузова 1-го ступеня	29.VII 1942
Кутузова 2-го ступеня	29.VII 1942
Олександра Невського	29.VII 1942
Кутузова 3-го ступеня	8.II 1943
Богдана Хмельницького 1-го ступеня	10.X 1943
Богдана Хмельницького 2-го ступеня	10.X 1943
Богдана Хмельницького 3-го ступеня	10.X 1943
«Перемога»	8.XI 1943
Слави 1-го ступеня	8.XI 1943
Слави 2-го ступеня	8.XI 1943
Слави 3-го ступеня	8.XI 1943
Ушакова 1-го ступеня	3.III 1944
Ушакова 2-го ступеня	3.III 1944
Нахімова 1-го ступеня	3.III 1944
Нахімова 2-го ступеня	3.III 1944
«Мати-героїня»	8.VII 1944
«Материнська слава» 1-го ступеня	8.VII 1944
«Материнська слава» 2-го ступеня	8.VII 1944
«Материнська слава» 3-го ступеня	8.VII 1944
Жовтневої Революції	31.X 1967
Дружби народів	17.XII 1972
Трудової Слави 1-го ступеня	18.I 1974
Трудової Слави 2-го ступеня	18.I 1974
Трудової Слави 3-го ступеня	18.I 1974
«За службу Батьківщині у Збройних Силах СРСР» 1-го ступеня	28.X 1974
«За службу Батьківщині у Збройних Силах СРСР» 2-го ступеня	28.X 1974
«За службу Батьківщині у Збройних Силах СРСР» 3-го ступеня	28.X 1974

де працює особа, яку представляють до нагороди. Порядок порушення клопотань про нагородження військовослужбовців, робітників і службовців Рад. Армії і Військово-Морського Флоту, військ і органів внутр. справ, КДБ визначається відповідно МО СРСР, МВС СРСР і КДБ СРСР. Клопотання про нагородження орденами СРСР підприємств, об'єднань, установ, орг-цій порушуються вищестоящими організаціями, військ. частин — вищестоящим військ. командуванням, авт. республік, країв, обл., авт. областей і авт. округів — відповідними парт. і рад. органами. Іноз. громадян і осіб без громадянства, які проживають за кордоном, до нагородження орденами СРСР представляють М-во закордонних справ (МЗС) СРСР або ін. держ. органи і громад. орг-ції СРСР за погодженням з МЗС СРСР. Укази Президії Верховної Ради СРСР про нагородження орденами СРСР публікуються для заг. відома. Вручення орденів СРСР провадиться від імені і за дорученням Президії Верховної Ради СРСР в урочистій обстановці. Кожному нагородженому одночасно з врученням ордена СРСР видаються документи про нагородження. Нагороджені можуть носити або орден СРСР, або їх стрічки на планках. Орден СРСР померлих нагороджених громадян і нагороджених посмертно, а також документи про нагородження залишаються в сім'ях або передаються їм для зберігання як пам'ять. За згодою спадкоємців нагороди і документи про нагородження за рішенням відповідних держ. органів можуть бути передані для експонування і зберігання музеям. Якщо у померлого немає спадкоємців, його нагороди і документи про нагородження повертаються в Президію Верховної Ради СРСР. У разі втрати орденів СРСР дублікати їх можуть бути видані лише у виняткових випадках. Позбавити орденів СРСР може тільки Президія Верховної Ради СРСР у передбачених законом випадках. Носіння орденів СРСР особою, яка не має на те права, а також привласнення їх або вчинення ін. незаконних дій по відношенню до них тягне встановлену законом відповідальність. Іл. див. на окремому аркуші, с. 48—49.

Лит. див. до ст. *Медалі СРСР*.

В. В. Мрига.

ОРДЕР (нім. Order, франц. ordre, від лат. ordo — ряд, розряд) у праві — 1) Письмовий наказ; документ, що містить розпорядження державного органу щодо вчинення певних дій, напр., О. на надання *житлової площі*. 2) Наказ керівника підприємства, установи, орг-ції тощо касі на видачу або прийом грошей готівкою (т. з. касовий О.).

ОРДЖОНІКІДЗЕ Григорій Константинович [Серго; 12 (24).X 1886, с. Гореша, тепер Орджонікідзевського р-ну Груз. РСР — 18.II 1937, Москва] — рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1903. Н. у сім'ї дворянина. З 1901 жив у Тифлісі, брав участь у с.-д. гуртку, вів пропагандист.

роботу серед робітників. У 1905—07 — активний учасник революц. руху на Закавказзі. В 1907 — парт. організатор Балаханського р-ну Баку, член Бакинського к-ту РСДРП. Не раз зазнавав арештів, заслання, був в еміграції. В 1909—10 за дорученням Бакинського к-ту РСДРП працював в Ірані. Навесні 1911 навчався в *партійній школі в Лонжюмо* (поблизу Парижа). Влітку 1911 як уповноважений Рос. орг. комісії відвідав Київ, і Одес. парт. орг-ції в зв'язку з підготовкою VI парт. конференції. На VI (Празькій) конференції РСДРП (1912) обраний до складу ЦК і Рос. бюро ЦК РСДРП. В 1912 за дорученням ЦК роз'яснював рішення Празької конференції в Катеринославі. В 1912 ув'язнений у Шліссельбурзькій фортеці, 1915 відправлений на довічне заслання в Якутію. В червні 1917 — член Петерб. к-ту РСДРП(б) і виконком Петрогр. Ради. Брав участь у Жовтн. збройному повстанні в Петрограді, в боях проти військ Керенського і Краснова. В грудні 1917 призначений тимчасовим надзвичайним комісаром району України, в квітні 1918 — Пд. району. В 1918 — член ЦВК Донської Рад. республіки. В 1919 як член Реввійськрад 16-ї армії Зх. фронту і 14-ї армії Пд. фронту брав участь у розгромі *денікінців*, зокрема у визволенні Донбасу, Харкова, Лівобережної України. З січня 1920 — член Реввійськради Кавказ. фронту, голова Пн.-Кавказ. ревкому, голова Бюро по відновленню Рад. влади на Пн. Кавказі. З квітня 1920 очолював Кавказ. бюро ЦК РКП(б), 1922—26 — Закавказ. крайком партії, був першим секретарем Північнокавказ. крайкому ВКП(б). В 1926—30 — голова ЦКК ВКП(б) — нарком РСІ СРСР, заст. Голови Раднаркому та Ради Праці і Оборони СРСР. Навесні 1930 відряджений ЦК ВКП(б) на Україну, подав велику допомогу ЦК КП(б)У у виправленні помилок і перегинів при проведенні колективізації с. г. В листопаді 1930 — голова ВРНГ, з 1932 — нарком важкої пром-сті СРСР. З 1921 — член ЦК. З 1926 — кандидат у члени, з 1930 — член Політбюро ЦК ВКП(б). Член ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

Тв.: Укр. перекл. — Статті і промови, т. 1—2. К., 1957—60.

Лит.: Ленін В. І. Повне зібрання творів [Про Г. К. Орджонікідзе (Серго) див. Довідковий том до Повного зібрання творів В. І. Леніна]; Кирилов В. С., Свердлов А. Я. Григорій Константинович Орджонікідзе (Серго). Біографія. М., 1962; Дубинський Мухадзе І. М. Орджонікідзе. М., 1967; Орджонікідзе З. Г. Путь большевика. М., 1956; Посланцы партии. Воспоминания. М., 1967.

ОРДЖОНІКІДЗЕ (до 1931 — Владикавказ, з 1944 до 1954 — Дзауджикау) — столиця Пн.-Осет. АРСР. Розташоване на р. Терек. Залізнична станція, початковий пункт Військ.-Грузинської дороги. 287 тис. ж. (1981). Поділяється на 3 міські райони. Засн. 1784 біля осет. поселення Дзауджикау як фортеця для охорони *Військово-Грузинської дороги*. З 1860 — міс-

то. З 1863 — центр Терської обл. Був одним з осередків революц. руху на Пн. Кавказі. Рад. владу проголошено в листопаді 1917. Історія міста пов'язана з діяльністю Г. К. Орджонікідзе, який 1918 очолював Рад. оборону Пн. Кавказу. В 1921—24 О. — столиця Горської АРСР, з 1924 — центр Пн.-Осет. а. о., з 1936 — столиця Пн.-Осет. АРСР. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, в ході битви за Кавказ 1942—43, на підступах до О. в листопаді 1942 було знищено і розгромлено значне угруповання нім.-фашист. військ. О. — значний індустр. і культур. центр Пн. Кавказу. Провідна галузь пром-сті — кольорова металургія (з-ди: «Електроцинк», «Победит» і маш.-буд., у т. ч. приладобуд., електротех. (з-ди: «Газоапарат», «Електроконтакт», авто-тракторного електроустаткування, електромашинний, вагонорем. та ін.). Розвинуті скляна, хім., буд. матеріали, гірничодобувна («Кавдоліт»), легка (швейна, трикотаж., взут.), меблева (об'єднання «Казбек») та харч. пром-сть. У місті — ун-т, с.-г., гірничо-металург. та мед. ін-ти, 11 серед. спец. навч. закладів. Театри: осет. драм., рос. драм., муз. та ляльков.; філармонія. Музеї: краєзнавчий, С. М. Кірова та Г. К. Орджонікідзе, осет. д-ри ім. К. Хетагурова, художній; Будинок-музей К. Хетагурова, який жив, працював і похований в О. Планетарій. Санаторії, центр туризму.

ОРДЖОНІКІДЗЕ — місто обласного підпорядкування Дніпроп. обл. УРСР, за 5 км від залізнич. ст. Чортомлик. Засн. 1934 як шахтарське селище. В 1956 смт О. об'єднано з селищем ім. Калініна, селищем № 1 і с. Олександрівкою в один населений пункт О. і віднесено до категорії міст. Один із центрів *Нікопольської марганцевої басейну* (гірничо-збагачувальний комбінат). Серед ін. підприємств — з-ди: ремонтно-мех., рудорем., залізобетонних конструкцій, хлібний, ф-ка верхнього трикотажу, комбінати побутового обслуговування та комунальних підприємств. Філіал гірничого технікуму, тех. уч.-ще, 15 заг.-осв. і музична школи; лік. комплекс, профілакторій. Палац культури, 6 клубів, кінотеатр, 20 б-к. Історико-краєзнавчий музей. Поблизу міста — зона відпочинку. В районі О. 1971 досліджено курган *Томста могила*.

ОРДЖОНІКІДЗЕ — селище міського типу Крим. області, підпорядковане Феодосійській міськраді. Розташоване на березі Чорного м. 3,7 тис. ж. (1981). В О. — будинок побутового обслуговування. Заг.-осв. школа, філіал вечірньої муз. школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, б-ка. Засн. 1900, 1932 перейменоване на честь Г. К. Орджонікідзе, з 1939 — с-ще міськ. типу.

ОРДЖОНІКІДЗЕВСЬКИЙ ГІРНИЧО-ЗБАГАЧУВАЛЬНИЙ КОМБІНАТ — підприємство марганцеворудної промисловості. Розташований у м. Орджонікідзе Дніпроп. обл. Створений 1970. До складу комбінату входять 6 кар'єрів, шахта, 3 збагачувальні та

агломераційна ф-ка. Кінцева продукція — марганцевий концентрат. Руду добувають переважно відкритим способом. На підприємствах комбінату застосовують високоефективне гірниче устаткування.

ОРДИНАРЕЦЬ (нім. *Ordonantz*, франц. *ordonnance*, від лат. *ordino* — впорядковую, влаштовую) — в рос. армії офіцер, унтер-офіцер або рядовий, призначений в розпорядження командуючого (командира) або штабу для виконання їхніх доручень. У Рад. Армії в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 О. були при командирах рот (батареї) і вище.

ОРДИНАТА (від лат. *ordinatus* — упорядкований) — одна з декартових координат точки. Позначається переважно літерою *u*.

ОРДИНАТОР (лат. *ordinator* — розпорядник) — в СРСР лікар, який безпосередньо веде лікувально-профілактичну роботу в медичних закладах. У стаціонарі О. провадить діагностичні дослідження хворих, призначає їм лікування, харчування, виконує лікарські маніпуляції тощо. В поліклініці О. виконує функції дільничного лікаря — забезпечує населення лікарської дільниці лікувально-профілактичною допомогою, проводить сан.-освітню роботу. Клінічний О. — лікар, що проходить дворічний курс спеціалізації в клінічній *ординатурі*.

ОРДИНАТУРА (лат. *ordinatio* — в СРСР вища форма підвищення кваліфікації лікарів, що здійснюється в медичних інститутах, інститутах удосконалення лікарів та в науково-дослідних інститутах під керівництвом висококваліфікованих спеціалістів. Організована 1946. До О. приймають за конкурсом лікарів віком до 35 років включно, які мають стаж практичної роботи не менше 3 років, в окремих випадках — лікарів відразу після закінчення мед. ін-ту за рекомендацією Вченої ради ін-ту. Навчання кожного *ординатора* здійснюється протягом 2 років за індивідуальними планами з урахуванням характеру подальшої роботи. Ординатори виконують лікувально-профілактичну роботу (в обсязі 50% норми навантаження лікаря). Після закінчення О. видається посвідчення.

ОРДИНСЬКИЙ ВІЙХІД — данина, яку мусило сплачувати населення рус. земель (крім духовництва) монголо-татарським ханам у 13—15 ст., а також військова та інші повинності на користь *Золотої орди*. Проти О. в. були спрямовані нар. повстання 1257, 1259 у Великому Новгороді, 1262, 1289 у Ростові, Володимирі, Ярославлі, Суздалі. В кін. 13 — на поч. 14 ст. право на О. в. було передано монголо-татарами рус. князям. Стягування О. в. на тер. України припинилося з серед. 14 ст., коли Київська, Подільська, Волинська, Чернігово-Сіверська, Переяславська землі піддалися під владу феодальної Литви. З 1476 Російська централізована держава фактично припинила сплату ординського виходу.

ОРДІН-НАШОКІН Афанасій Лаврентійович (бл. 1605, Псков — 1680, там же) — рос. держ. і військ. діяч, дипломат і економіст. Боярин. З 1622 — на військ., з поч. 40-х рр. — на дипломатичній службі. Брав участь у переговорах зі Швецією (1658), Річчю Посполитою (1662—66) і укладенні *Андруського перемир'я* 1667. У 1667—71 керував *Посольським приказом* і фактично очолював рос. уряд. Був прихильником прогресивних перетворень у Рос. д-ві в екон. і військ. галузях, тісних екон. і культур. зв'язків Росії з країнами Зх. Європи і Сходу. Гол. завданням зовн. політики Рос. д-ви вважав боротьбу за вихід до Балт. моря.

ОРДОВИЦЬКИЙ ПЕРІОД І ОРДОВИЦЬКА СИСТЕМА, ордовик (від назви стародавнього кельтського племені ордовіків, яке мешкало на території сучасного Уельсу) — другий період палеозойської ери та підклади, що утворилися в той час. Настав бл. 500 млн. років тому, після кембрійського періоду, тривав бл. 60 млн. років, до силурійського періоду. Виділив ордовіцьку систему англ. геолог Ч. Лапуорт 1879. До 1960 ордовіцькі відклади відносили до нижнього відділу силурійської системи. Ордовіцьку систему поділяють на три відділи. В СРСР у нижньому відділі виділяють тремасовський і ареніський яруси; у середньому — лланвірський, лландейський і карадоцький яруси, у верхньому — ашгільський ярус. У ранньордовіцьку епоху відбулися значні торговельні процеси (див. *Горютворення*), з якими пов'язана каледонська складчастість (Урал, Алтай, Саяни та ін.). На тер. СРСР в ордовіцькому періоді було два епіконтинентальні басейни — один у пн.-зх. частині *Східно-Європейської платформи*, другий охоплював значну частину Сх. Сибіру. Широкого розвитку набули морські сільськоземні водорості та мор. безхребетні — *граптоліти*, *трилобіти*, *остракоди* (див. *Черепашкові ракоподібні*), *брахіоподи* (див. *Плечоногі*), *годовоні молоски*, *двостулкові молоски*, *черевоні молоски*. З'явилися перші хребетні — панцирні риби.

Кліматичні умови в ордовіцькому періоді істотно відрізнялися від

Г. К. Орджонікідзе.

Орджонікідзе.
Центральна частина міста.

Орел степовий.

сучасних, напр. на тер. сучас. Пн. Америки, Пн. Європи, Пн. Азії був жаркий екваторіальний клімат, на тер. Пд. Європи, Пд. Азії, Африки — холодний (приполярний) клімат. Відклади ордовіцької системи відомі на всіх континентах. Вони представлені морськими карбонатними й теригенними і континентальними утвореннями. Їхня потужність від кількох десятків метрів на платформах до кількох тисяч метрів у геосинкліналях. На Україні відклади ордовіку (аргіліти, алевроліти, пісковики, вапняки і мергелі) поширені на Волино-Подільській плиті та в Галицько-Волинській синеклізі. Заг. потужність їх 70—85 м. З цими відкладами на Україні пов'язані родовища буд. матеріалів.

Лит.: Стратиграфія УРСР, т. 3, ч. 2. Ордовік. К., 1972; Дригант Д. М. Про поширення і вік ордовіцьких вапняків у Львівському палеозойському прогині. «Доповіді АН УРСР», 1976, серія Б, № 12; Цегельник П. Д. Стратиграфія ордовіцьких відложень Волинського підняття і Брестської впадини. «Геологічний журнал», 1977, т. 37, в. 1. П. Д. Цегельник.

ОРДОНАНСИ (франц. ordonnances, англ. ordinances, від лат. ordinatio — впорядкову, керує) — 1) у Франції та Англії — королівський указ. У Франції О. видавали з середини 12 ст. до бурж. революції 1789, а також у період Реставрації 1814—30. В Англії їх видавали в 13—15 ст. як акти, що не вимагали схвалення парламенту. 2) у ряді зарубіжних д-в — правові акти, що їх приймають найвищі законодавчі й виконавчі органи.

ОРЕГОН — штат на Пн. Зх. США, на узбережжі Тихого ок. Пл. 251,2 тис. км². Нас. 2,4 млн. чол. (1977). Адм. ц. — м. Сейлем. Рельєф переважно гористий (Колумбійське плато, Берегові хребти, Каскадні гори). Поширені ліси. Гол. ріка — Колумбія. Провідні галузі пром-сті — лісова, деревообр. та целюлозно-паперова (за запасами і заготівлями ділової деревини штат посідає провідне місце в країні). Виплавка алюмінію та нікелю. Підприємства металообр., маш.-буд. (гол. чин. електротех.) та харч. (переробка риби, фруктів, молока) пром-сті. Гол. пром. центр — Портленд. Значне виробн. електроенергії — ГЕС на ріках Колумбія, Уїлламетт і Дешут. У с. г. переважає тваринництво. В міжгірних долинах — землеробство. Вирощують кормові трави, пшеницю, кукурудзу, картоплю, ячмінь. Розвинуте садівництво (груші і вишні). На узбережжі — рибальство.

ОРЕЛ (Aquila) — рід хижих птахів род. *яструбових*. Розмах крил 2—2,4 м, маса від 650 г до 6 кг. Крила широкі, міцні; кігті великі, дуже загнуті й гострі. Цівка оперена до основи пальців. Оперення буре або коричневе. Гнізда О. будують на деревах, скелях або на землі. В кладці 1—3 яєць; насиджують самець і самка бл. 45 діб. Живляться дрібними ссавцями, птахами, плазунками, іноді падлом. 10 видів, поширені в лісах, степах, пустелях, горах Європи, Азії, Пн. Америки і Африки. В СРСР —

7 видів, у т. ч. в УРСР — 6, з них *беркут*, *могильник*, *О. степовий* (А. гарах), *О.-карлик* (А. реппа) включені до *Червоної книги* Української РСР. У викопному стані О. відомі починаючи з міоценових відкладів.

В. М. Зубаровський.
ОРЕЛ — екваторіальне сузір'я. Найяскравіші зорі — 0,8 (Альтаір), 2,7 та 3,0 візуальної зоряної величини. Укр. нар. назва «Дівчина з відрами». Видно на всій території СРСР навесні, влітку та восени (найкраще в червні — серпні). Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ОРЕЛ — місто, центр Орлов. обл. РРФСР. Розташований на р. Опі та її притоці р. Орлику. Залізничний вузол. 315 тис. ж. (1981). Поділяється на 3 міські райони. Засн. 1566 як фортеця для захисту пд. кордонів Рос. д-ви. Жителі О. брали участь у повстанні під проводом І. І. Болотникова. З 1778 — центр Орлов. губ. В 70-х рр. 19 ст. в О. виникли народницькі гуртки, 1874 діяв революц. гурток П. Г. Заїчневського. Перші марксистські гуртки засн. 1894, 1896 вони об'єдналися в с.-д. групу. В 1900—03 в О. діяла с.-д. іскрівська група, 1903—04 — Центр. тех. бюро ЦК РСДРП. Під час революції 1905—07 в О. відбувся ряд страйків. Рад. владу встановлено 25.XI (8.XII) 1917. З 1937 — обласний центр. Окупація О. нім.-фашист. загарбниками тривала з 3.X 1941 до 5.VIII 1943 (див. *Курська битва 1943*). На честь визволення О. і Белгорода в Москві відбувся перший в історії Великої Вітчизн. війни арт. салют. Місто нагороджено орденом Вітчизняної війни І-го ступеня (1980). О. — важливий центр машинобудування, у т. ч. приладобудування (виробн. автогрейдерів, автонавантажувачів, технологічного устаткування для текст., шкіряно-взут., скляної і харч. пром-сті, годинників, приладів, керуючих обчислювальних машин тощо). Сталепрокатний з-д. Підприємства легкої, харч. та буд. матеріалів пром-сті. В місті — с.-г. і пед. ін-ти, філіали Всесоюзного заочного маш.-буд. ін-ту та Моск. ін-ту культури, ф-т заочного ін-ту рад. торгівлі, 10 серед. спец. навч. закладів. Драм., ляльковий та юного глядача театри. Музеї: І. С. Тургенєва, письменників-орловців, М. С. Лєскова, краєзнавчий, картинна галерея. Уродженцями О. є письменники Л. М. Андрєєв, І. С. Тургенєв, історик Т. М. Грановський та ін. У 1848—51 тут жили Марко Вовчок, О. В. Маркович.

ОРЕНБУРГ (з 1938 по 1957 — Чкалов) — місто, центр Оренб. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Уралі, при впадінні в нього р. Сакмари. Залізнична ст. Оренбург 1. 482 тис. ж. (1981). Засн. 1735 як фортеця на місці сучас. м. Орська. В 1743 перенесено на місце, що його О. займає тепер. З 1744 — центр губернії, з 1748 — центр Оренбурзького козачого війська, 1850—81 — центр генерал-губернаторства. З 5 (16).X 1773 до 23.III (3.IV) 1774 війська О. І. Пугачова тримали місто в облозі. За царизму був місцем заслання, зокрема сюди було засла-

но Т. Г. Шевченка (листопад 1849 — травень 1850). Перша група РСДРП створена в О. в березні 1905. Ради робітн. і солдатських депутатів виникли на поч. березня 1917. Під час громадян. війни 1918—20 трудящі О. вели героїчну боротьбу проти військ Дутова і Колчака. Постановою ВІВК 1920 робітників О. нагороджено Почесним революц. прапором. У 1920—25 був столицею тодішньої Кирг. АРСР (з 1925 перейменовано на Каз. РСР). З 1934 О. — обл. центр. Провідні галузі пром-сті — газодобувна та газопереробна (початковий пункт газопроводу «Союз»). Розвинуті також маш.-буд. і металообр. (з-ди: тепловозорем., гідропресів, верстатобуд. та виробниче об'єднання «Радіатор»). З-ди: гумотех. виробів, дослідно-пром. нафтомасел, по виробн. буд. матеріалів. Підприємства легкої (шовкове об'єднання, виробн. оренбурзьких пухових хусток і швейнотрикоажних виробів, шкіряно-взут. комбінат) та харч. пром-сті. В місті — 4 вузи, філіал Всесоюзного заочного фінанс.-екон. ін-ту та ф-т Всесоюзного юридичного заочного ін-ту, 17 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм., муз. комедії та ляльковий; філармонія. Музеї: краєзнавчий та образотворчих мистецтв.

ОРЕНБУРЗЬКА ОБЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 7.XII 1934 (з 1938 по 1957 — Чкаловська обл.). Площа 124 тис. км². Нас. 2114 тис. чол. (1981). Осн. населення — росіяни, живуть також татари, українці, казахи, мордва, башкири, чуваші та ін. Міськ. нас. — 62%. Поділяється на 35 районів, має 12 міст та 23 с-ща міськ. типу. Центр — м. Оренбург. Нагороджена 2 орденами Леніна (1956, 1968). Тер. О. о. простягається широтною смугою з Зх. на Сх. по Передураллю, Пд. Уралу та Заураллю. Рельєф переважно рівнинний. На Зх. — Оренбурзький степ та пасма Общого Сирту (заввишки до 297 м), на Пд. — Губерлінські гори, на Сх. — частина Тургайського плато. Корисні копалини: природний газ, нафта, горючі сланці, кам. сіль, руди кольорових і чорних металів, азбест та ін. Клімат різко континентальний, посушливий (особливо на Сх. та Пд. Сх.). Пересічна т-ра січня від -14 до -18°, липня +19, +22°. Опадів 300—450 мм на рік. Гол. ріка — Урал з прит. Сакмарою (права), Великим Кумаком, Ілеком (ліва). На Зх. — верхів'я р. Самари (бас. Волги). О. о. лежить у степовій та частково у лісостеповій зонах. Ґрунти переважно чорноземні, є темно-каштанові, солонцюваті. На Пн. Зх. ділянки широколистяних лісів, соснові ліси на підцанних ґрунтах (у т. ч. великий масив Бузулуцького бору).

Сучас. пром. комплекс О. о. характеризується поєднанням розвинутої пром-сті та багатогалузевого с. г. Енергетика базується на довізній (вугілля Кузбасу та Караганди, нафта й газ з Казахстану, Середньої Азії, Башкирії) та на місц. сировині. Є ряд теплових електростанцій, найбільша — Іріклінська ДРЕС. На базі розвіданих корисних копалин розвивається

чорна (Орсько-Халіловський металург. комбінат) та кольорова (комбінат «Південуралнікель», Бурукталський нікел. з-д, Медногорський мідно-сірчанний комбінат) металургія. Машинобуд. пром.-сть представлена гол. чин. важким машинобудуванням («Південуралмаш» в Орську та з-д важкого машинобудування в Бузулуку), виготовленням електротех. виробів (з-д «Уралелектромотор» у Медногорську та з-д «Електротверцювач» у м. Гай), верстатів, інструментів, гідропресів в Оренбурзі та запасних частин до тракторів і с.-г. машин (Оренбурзьке виробниче об'єднання «Радіатор»). Швидкими темпами зростає нафтогазова пром.-сть. Ведеться комплексна розробка Оренбурзького газоконденсатного родовища, газ якого надходить по газопроводу «Союз», збудованому країнами — членами РЕВ. Підприємства цієї галузі — виробничі об'єднання «Орсьнафтооргсинтез» та Оренбурзький газопереробний з-д. Створено багатогалузеву хім. пром.-сть (гумотех. виробн. хромові сполуки, азотні добрива, сірка). Розвинута пром.-сть буд. матеріалів — збірний залізобетон, цемент, гіпс, вапняки. Розробляється Кіємбаське родовище азбесту. Харч. пром.-сть представлена борошномельно-круп'яною, м'ясо-мол. та комбікормовою галузями. Добування харч. солі (Соль-Ілецьк). Серед галузей легкої пром.-сті найрозвинутіші швейно-трикотажна, шовкоткацька та шкіряно-взуттєва. Традиційна галузь — виробн. оренбурзьких пухових хусток. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових, м'ясному та м'ясо-мол. тваринництві. У 1934—35 було розорано 1,3 млн. га цілих та перелогових земель. Вирощують зернові (пшениця, кукурудза, ячмінь), кормові й тех. культури, картоплю та овочі, на Пд. — кавуну й дині. Садівництво. Розвивається лісозаготівельна пром.-сть (держ. лісогосподарстві смуга вздовж р. Уралу, колгоспно-радгоспні лісопосадки). Розводять велику рогату худобу, овець, свиней, кіз; птахівництво. Гол. з-ці — ділянки магістралі Москва — Куйбишев, Оренбург — Ташкент, а також лінії Челябінськ — Картали — Орськ — Оренбург. Розвинутий трубопровідний транс-

порт (нафтопроводи Емба — Орськ, Бузулук — Куйбишев, Ішимбай — Орськ, газопроводи Оренбург — Куйбишев, ділянка газопроводу Бухара — Урал з відгалуженням на Оренбург, конденсатопровід район Оренбурга — Башкирія та ін.). В Оренбурзі — аеропорт. В О. о. — 5 вузів (з них 4 — в Оренбурзі), 44 серед. спец. навчальні заклади. Н.-д. ін-ти: м'ясного скотарства та сільськ. г-ва (Оренбург), Борова лісова дослідна станція Всесоюзного н.-д. ін-ту лісівництва та механізації лісового г-ва (снт Колтубановський). Театри — муз. комедії, драм., ляльковий (Оренбург), драм. в Орську, драм. в Бугуруслані. 5 музеїв — краєзнавчий в Оренбурзі, Бугуруслані, Бузулуку, Орську; музей образотворчого мист. в Оренбурзі. В області — 9 санаторіїв (2 — з кумисолікуванням), будинки відпочинку.

ОРЕНБУРЗЬКА ПОРОДА КІЗ — порода козов на півночі Казахстану. Виведена в 19 ст. з кол. Оренбурзької губ. тривалим добром місцевих кіз пухового напрямку. Маса переважно чорна (85—90%), зустрічається сіра, руда тощо. Тварини мають міцну конституцію, великий зріст, розвинені роги; добре пристосовані до місцевих умов. Жива маса козлів 65—70 кг, кіз 40—47 кг. Вовна складається з дуже тонкого пуху (35%) довш. 5—7 см, тонкістю 14—16 мкм і грубої ості довш. 7—9 см, тонкістю 80—90 мкм. Ость чорного, пух темно-сірого кольору. Річний начіс пуху 0,2—0,3 кг (найбільший до 0,5 кг). З пуху плетуть теплі (т. з. оренбурзькі) хустки. Настріг вовни 0,3—0,4 кг. Надій молока за лактацією 90—140 кг, жирністю 4,8—5%. Плодючість 125—140 козлят на 100 маток. Розводять в Оренбурзькій, Челябінській обл., Башкирській АРСР, Казахській РСР.

ОРЕНДА (польс. *arendy*), майновий найом — договір, за яким одна сторона (орендодавець, наймодавець) надає іншій стороні (орендареві, наймачеві) майно в тимчасове користування за певну плату. Див. також *Оренда землі*, *Майнового найму договір*.

ОРЕНДА ЗЕМЛІ — форма землекористування, за якою власник землі надає свою земельну ділянку

ку іншій особі (орендареві) для використання її на певний строк за винагороду (оренду плати). О. з. виникла з появию приватної зем. власності. В докапіталістичних формаціях переважали натуральні форми орендної плати (*здолыщина*). Характерною була і суборенда (оренда селянами землі у посередника — орендаря). З розвитком капіталістичних відносин панівною стає грош. форма орендної плати, в основі якої лежить капіталістична *земельна рента*. В умовах розвинутого капіталізму існує капіталістична і селянська О. з. За капіталістичної О. з. орендар вкладає в г-во власний капітал, веде його за допомогою *найманої праці* для одержання прибутку. Орендна плата включає, крім зем. ренти, процент на вкладений в землю капітал і нерідко частину заробітної плати с.-г. робітників. За селянської О. з. земля орендується для задоволення споживчих потреб дрібного й середнього селянина на більш кабальних, ніж за капіталістичної О. з., умовах. Більша частина орендованої землі концентрується в руках великих капіталістичних орендарів. Орендні відносини в умовах капіталізму породжують гострі класові суперечності між орендарями й землевласниками. Тех. прогрес і постійно зростаючий рівень інтенсифікації с. г. підвищують продуктивність с.-г. земель, що використовується зем. власниками для підвищення орендних ставок. В свою чергу, капіталістичні орендарі прагнуть до зменшення орендної плати і подовження строків оренди, що дає їм можливість привласнювати ефект додаткових вкладень капіталу для поліпшення земель. У розвинутих капіталістичних країнах на сучас. етапі спостерігається зменшення ролі оренди як форми землекористування. Зростаюча роль банківського кредиту сприяє поєднанню зем. власника і капіталістичного підприємця в одній особі. В СРСР після націоналізації всіх земель дозволялась трудова оренда їх, тобто обробіток орендованих земель без застосування найманої праці. Після завершення колективізації О. з. в країні практично було скасовано, а 1937 заборонено юридично. В ін. соціалістичних країнах, де збереглася дрібна трудова приватна власність на землю, О. з. має згідно з законодавством обмежений характер. В Албанії і МНР О. з. заборонено особливими держ. актами.

Б. Я. Пасхвер.
ОРЕОЛ (франц. *aurole* — сяяння, від лат. *aureolus* — золотий) — 1) Сяйво навколо чого-небудь. 2) Оптичний — світловий фон навколо зображення *джерел світла*, який спостерігається неозброєним оком або фіксується *приймачами світла*. Зумовлений розсіюванням світла на малі кути. О. значно впливає на *роздільну здатність екранів*, *вкритих люмінофорами*, і *фотографічних матеріалів*, погіршує якість одержуваних на них зображень. 3) Оптичний — неоднорідне похорнення на *негативі* навколо зображень світильників, блискучих або дуже контрастних

Коза оренбурзької породи.

деталей об'єкта. Створюється променями світла, розсіяного на мікрокристалах галогенного срібла, що є в емульсійному (світлочутливому) шарі фотоматеріалу, а також променями, які проходять крізь цей шар і відбиваються від глянсової основи. Щоб запобігти створенню О., на глянсову основу наносять протиореольний шар з світлопоглинальною речовиною — барвником або металевим сріблом, зменшують товщину емульсійного шару тощо. 4) Переносно — слава, пошана, повага до кого-небудь.

«ОРЕОЛ» — назва рад. штучних супутників Землі (ШСЗ) для дослідження фіз. явищ у верхній атмосфері Землі в пн. широтах та вивчення природи полярних снігів. Здійснено 3 запуски ШСЗ «О.» (27.XII 1971, 26.XII 1973 і 21.IX 1981) в рамках програми співробітництва між СРСР і Францією в галузі дослідження і використання косміч. простору в мирних цілях (спільний рад.-франц. проект «Аркад»). ШСЗ «О.» виводилися на еліптичні орбіти з апогеєм ~ 2000 км та перигеєм ~ 400 км; обладнані наук. апаратурою для дослідження спектра протонів і електронів у широкому діапазоні енергій та вимірювання інтегральної інтенсивності потоків протонів у навколоземному просторі, а також апаратурою для визначення іонного складу атмосфери.

Ю. М. Михайлов.

ОРЕСТ (Ὀρέστης) — персонаж грец. міфології. Син Агамемнона і Клітемнестри. Разом з сестрою Електрою помстився Клітемнестрі та її коханцеві Егісту за вбивство їхнього батька. За одним з міфів, зазнаючи нещадного переслідування ерміній за вбивство матері, О. з'явився на суд старійшин в Афінах і був виправданий. Як зазначав Ф. Енгельс, швед. учений Н. Я. Бахофен у своїй книзі «Материнське право» (1861) вперше витлумачив цей факт, «як драматичне зображення боротьби між гинучим материнським правом і виникаючим у героїчну епоху і перемалюваним батьківським правом» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, с. 204). За ін. міфом, О. і його друг Пілада вирушили в Таврію, щоб привезти звідти священне зображення Артеміді, і попали в руки таврів. Сестра О. Іфігенія врятувала їх і разом з ними повернулася до Греції. Міфи про О. широко використано в образотворчому мистецтві (античний вазоніс і фрески), лірі (Есхіл, Софокл, Евріпід, Расін, Вольтер, Альф'єрі та ін.) й музиці (Р. Крейцер, С. Танев та ін.). Імена О. і Пілада як нерозлучних друзів стали прозвінними.

ОРЕШКЕВИЧ Федір Гаврилович [24.IV (6.V) 1872, Одеса — 2.X 1932, Київ] — укр. і рос. рад. співак (тенор). Навчався в Петерб. консерваторії (1895—1900). Був солістом Марїнського (1901—04, Петербург), Варшавського (1904—06), Київ. (1906—13, 1915—25) оперних театрів, Великого театру (1913—14, Москва). В 20-х рр. — професор Київ. консерваторії та Муз.-драм. ін-ту ім. М. В. Лисенка. Партії: Герман («Пікова да-

ма» Чайковського), Садко («Садко» Римського-Корсакова), Вертер («Вертер» Массне). Виконував укр. нар. пісні. Відомий як камерний співак.

Лит.: Лисенко І. Федір Орешкевич. «Музика», 1972, № 4.

І. М. Лисенко.

ОРЕХОВ Володимир Михайлович [3 (16).VIII 1904, Харків — 17.XI 1979, Київ] — укр. рад. архітектор, засл. будівельник УРСР (з 1964). Член КПРС з 1945. В 1929 закінчив архіт. ф-т Харків. худож. ін-ту. Працював у проектних установах Києва. Осн. споруди: Будинок обл. орг-ції у Харкові (1949—54), забудова центру с. Моринців Черкас. обл. (1963). Держ. музей нар. архітектури і побуту УРСР у Києві (1970—71); забудова лівого берега в Дніпро-дзержинську (1970—71), всі — у співавт. Викладав у Харків. ін-ті інженерів комунального буд-ва (1934—41, 1943—45), київських худож. (1945—50) та інженерно-буд. (1954—64) ін-тах. Нагороджений орденами Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями.

ОРЕХОВ Олександр Павлович [7 (19).XI 1881, Нижній Новгород, тепер Горький — 19.X 1939, Москва] — рад. хімік, акад. АН СРСР (з 1939). За участь у студентському русі (1905) був виключений з Катеринославського вищого гірничого училища й емігрував у Німеччину, де закінчив Гісенський ун-т (1908). З 1918 працював у Парижі. Після повернення на батьківщину завідував (з 1928) відділом хімії алкалоїдів у Н.-д. хіміко-фарм. ін-ті у Москві. Спільно з іншими відкрив бл. 100 нових алкалоїдів, розробив методи їх пром. добування (анабазину, ефедрину, кофеїну, платифіліну тощо). Праця О. «Хімія алкалоїдів» (1938) — перша вітчизн. монографія в цій галузі. О. належать також дослідження з внутрішньомол. перегрупувань.

ОРЕХОВО-ЗУЄВО — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Розташоване на р. Клязьмі (прит. Оки). Залізнич. вузол. 133 тис. ж. (1981). Виникло в серед. 19 ст. в результаті злиття підприємств і в зв'язку з цим і населених пунктів Зуєва, Нікольського, Орехова, Дубровки. Початок текстильного виробн. в цих поселеннях датується 1797. Перші виступи робітників проти експлуататорів відбулися 1863; тут пройшов також Морозовський страйк 1885. Пер-

Орест убиває Егіста. Розпис давньогрецького стамноса (вази). Близько 475 до н. е. Британський музей. Лондон.

ший с.-д. гурток з робітників організував 1892 М. Є. Федосеев. У 1901 створено Орехово-Богородський районний комітет РСДРП на чолі з І. В. Бабушкіним. У жовтні 1905 створено Раду робітничих депутатів. Рад. владу встановлено 25.X (7.XI) 1917. О.-З. нагороджено орденом Жовтневої Революції (1970).

В О.-З. розвинута текст. (Ореховський бавовняний комбінат, шовко-ткацька ф-ка та ін.), маш.-буд. (виробн. торф'яних машин, текст. устаткування тощо), хім. та буд. матеріалів пром-сть. Пед. ін-т, 6 серед. спец. навч. закладів. Історико-революц. музей.

ОРЕШКІН Георгій Григорович [13(26).II 1906, с. Кам'янське, тепер м. Дніпродзержинськ Дніпроп. обл. — 11.II 1974, Дніпропетровськ] — укр. металург-доменик, Герой Соціалістичної Праці (1958). Член КПРС з 1939. Трудову діяльність почав 1921 на металург. з-ді ім. Ф. Е. Дзержинського робітником. З 1951 — гол. інженер, у 1954—62 — директор цього з-ду. Професор (з 1960).

За час своєї роботи здійснив і впровадив ряд винаходів і удосконалень у металург. виробництві. Делегат XXII з'їзду Компартії України. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1951. Ленінська премія, 1960. В. М. Чернов.

ОРЕШНИКОВ Віктор Михайлович [н. 7 (20).I 1904, Перм] — рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1969), дійсний член АМ СРСР (з 1954). В 1924—27 навчався у ВХУТЕІНі в Ленінграді. Автор історичних картин («В. І. Ленін на іспиті в Петербурзькому університеті», 1947; «В штабі оборони Петрограда», 1949) і портретів (балерини Г. Уланової, 1942—46; артистки Д. Зеркалової, 1955; акад. Б. Потоцького, 1970—71; актриси Л. Чурсіної, 1980, та ін.). З 1930 викладає в ін-ті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна (в 1953—79 — ректор). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1948, 1950.

ОРЕШНИКОВ Олексій Васильович [9 (21).IX 1855, Москва — 3.IV 1933, там же] — рос. рад. історик і нумізмат, чл.-кор. АН СРСР (з 1928). З 1883 працював зав. нумізматичним відділом і фондами Історичного музею в Москві. Досліджував монети античних держав Північного Причорномор'я, давньорус. монети, печатки і родові знаки, медальєрне мистецтво Росії. Розробив класифікацію давньорус. монет. Та: Боспор Кimmerийський в епоху Спартокидов по надписам і царським монетам. М., 1884; Русские монеты до 1547 года. М., 1896; Задачи русской нумизматики древнейшего периода. Симферополь, 1917; Денежные знаки домонгольской Руси. М., 1936.

ОРЖЕНЦЬКИЙ Роман Михайлович [16 (28).II 1863, Житомир — 24.V 1923, Варшава] — рос. і укр. економіст і статистик, акад. АН УРСР (з 1919). Закінчив 1887 Новоросійський ун-т в Одесі. До 1907 працював у держ. установах Одеси, викладав у комерц. школі, школі торг. мореплавства. З 1910

Орієнтація замкненої лінії.

очоловав статистичне бюро Яро-славського губ. земства. Після Великої Жовт. соціаліст. революції — в АН УРСР, з 1920 — зав. кафедрою теор. економіки в АН УРСР у Києві, очолював Соціально-економ. відділ академії (1921—22), керував виданням Статистичного бюлетеня. В екон. працях дотримувався суб'єктивно-психологічного напрямку досліджень екон. явищ (див. *Австрійська школа*). Розробляв матем. методи кількісних вимірювань масових сусп. явищ.

ОРЖИЦЯ — річка у Полтав. обл. УРСР, права притока Сули (бас. Дніпра). Бере початок на тер. Київ. обл. Довж. 117 км, площа бас. 2190 км². Заплава О. заболочена, поширені торфовища. На О. споруджено 13 плуові-регуляторів. Використовують для зрошування і водопостачання.

ОРЖИЦЯ — селище міського типу Полтав. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Оржиці (бас. Дніпра), за 42 км від залізнич. ст. Луїни. 3,6 тис. ж. (1981). Вперше згадується в писемних джерелах 16 ст. У 1654 О. в складі Лівобережної України воз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1968 О. — с-ще міськ. типу. У селищі — комбінормовий, мол. та хлібний з-ди, харч. комбінат, торфодіприємство, птахоінкубаторна станція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Середня та муз. школи, лікарня, Будинок культури. В О. народився укр. парт. діяч П. Ф. Сльмько.

ОРЖИЦЬКИЙ РАЙОН — у зх. частині Полтав. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа бл. 1 тис. км². Нас. 34,4 тис. чол. (1981). У районі — 56 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищам і 18 сілськ. Радам нар. депутатів. Центр — с-т Оржиця.

О. р. розташований в межах Придніпровської низовини. Корисні копалини: глина, пісок, торф. Річки — Сула (на пд.-сх. межі району) та її притоки Оржиця і Сліпори́д (бас. Дніпра). Ґрунти в осн. чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, берест, клен, липа, граб) і полелазні смуги займають 2,7 тис. га. В межах О. р. — Великосельський та Плехівський держ. заказники.

Найбільші підприємства: цукр. (с-т Новооржицьке), мол. (с. Зап'їг) і комбикормовий заводи, харч. комбінат і торфодіприємство (Оржиця). Комбінат побутового обслуговування (Оржиця). В с. г. переважає землеробство зернового, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 77,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 68,8 тис. га, сіножаті й пасовища — 8,1 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, соняшник, ячмін, горох, картопля. В О. р. — 15 колгоспів, 2 радгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Лазирки. Автомоб. шляхів — 246 км, у т. ч. з твердим покриттям — 128 км.

У районі — 33 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Лазирки); 35 клас. закладів, у т. ч. 5 лікарень, 19 будинків культури, 21 клуб, 49 кіноустановок, 39 бібліотек.

У с. Великосельському О. р. народився український рад. поет Ю. В. Андрущенко, у с. Круподеринцях — рос. рад. актор О. М. Волін, у с. Яблуневому — укр. рад. поет І. І. Гончаренко. В О. р. видається газ. «Ленінське слово» (з 1931).

ОРЖІВ — селище міського типу Ровенського р-ну Ровен. обл. УРСР. Розташований біля впадіння р. Усті в Горинь. Залізнична станція. 3,5 тис. ж. (1981). В О. — деревообр. комбінат. Заг.-осв. школа, лікарня, Будинок культури, 3 6-ки. О. виник на поч. 16 ст., селище міського типу — з 1959.

ОРИКОТЕНОЗ (від грец. οριζός — виритий, викопний та κενός — загальний) — сукупність скам'янілих решток викопних організмів у даному місцевих походженні. Див. також *Гафномія*.

ОΡΙΓΕΝ (грец. Οριγένης; бл. 185, Александрія — 253/254, Тір) — християнський теолог і філософ, представник ранньої *напрестики*. Автор понад 2 тис. праць, присвячених гол. чин. порівнянню і тлумаченню різних списків *Біблії*. Намагався зблизити *християнство* з поглядами давньогрец. філософів, зокрема *Платона*, у зв'язку з чим пізніше (343) був обвинувачений у *ересі*.

ОРИЕНТАЛІСТИКА (від лат. orientalis — східний) — те саме, що *сходознавство*.

ОРИЕНТАЦІЯ [франц. orientation, від лат. oriens (orientis) — схід] у математиці — важливе поняття *топології*, що широко використовується в геометрії. О. на прямій задається вибором одного з двох можливих напрямів на ній. О. замкнутої кривої (без особливих точок) може здійснюватися як за годинниковою стрілкою (від'ємний напрям, мал., 1, 2), так і проти неї (додатний напрям, мал., 3). О. такої кривої визначає і О. частини *поверхні* (зокрема, площини), обмеженої нею; при обході кривої ця частина весь час залишається з одного боку. Орієнтована *поверхня* має два боки і ділить простір на дві частини або обмежує частину простору. Не всяка *поверхня* може бути орієнтованою. До неорієнтованих *поверхонь* належить, напр., *мобіусів*

листок, і тому, неперервно пересуваючи по замкненій кривій на цій *поверхні* будь-яку точку разом з орієнтованим малим *околом* цієї точки, можна повернутись (не перетнувши межі *поверхні*) у вихідне положення так, що О. цього *околу* зміниться на протилежну. О. на площині може бути задана також відповідним вибором системи декартових *координат* (репера); при цьому репер, у якому найкоротший поворот, що переводить орт (див. *Вектор*) e_1 в орт e_2 , відбувається проти годинникової стрілки, наз. *правим*.

О. тривимірного простору визначається О. замкнених (без самоперетину) *поверхонь*, які обмежують частину простору. Вважають, що така *поверхня* орієнтована *правим* чином, якщо її частини, що спостерігаються іззовні, орієнтовані проти годинникової стрілки. Вибір певної О. замкнених *поверхонь* наз. О. самого простору. О. простору можна також здійснити, вибравши репер $Oe_1e_2e_3$; при цьому репер називається *правим*, якщо орт e_1 суміщається з ортом e_2 по найкоротшому шляху проти годинникової стрілки, коли дивитись з кінця орта e_3 . О. простору впливає на знак об'єму, обмеженого орієнтованою *поверхнею*; при цьому додатним вважають об'єм, обмежений *поверхнею*, орієнтованою *правим* чином. Поняття О. поширюється і на *багатовимірний простір*.

В. С. Михайленко.

ОРИЕНТАЦІЯ КОСМІЧНОГО АПАРАТА — 1) Певне кутове положення, якого надають *космічному літальному апаратові* (КЛА) відносно небесних тіл, силових ліній магнітного і гравітаційного полів чи інших заданих напрямів у просторі. 2) Керування кутовим рухом КЛА на ділянці вільного польоту, тобто надання його осям певного положення відносно заданих напрямів. Залежно від призначення КЛА орієнтується або весь апарат (на Сонце, Місяць чи якусь зорю), або його окремі частини (напр., сонячні батареї, фото- та телевізійна апаратура, радіоантени). При зближенні двох КЛА іноді потрібна їхня взаємна орієнтація. Застосовують *автом.* та *напівавтом.* (ручні) системи орієнтації. До складу системи О. к. а. входять датчики, виконавчі механізми, обчислювальні та допоміжні пристрої, засоби керування (для ручної системи орієнтації). Розрізняють активні та пасивні системи О. к. а. В активних системах використовують реактивні сили, що виникають при роботі двигунів КЛА, в пасивних системах — зовнішні сили, для створення яких не витрачають енергію, що є на борту КЛА. Найчастіше — це гравітаційні сили; крім них, використовують силу тиску сонячного світла, *сонячний вітер*, аеродинамічні сили, сили взаємодії магн. поля КЛА із зовн. магн. полем тощо. О. к. а. провадиться на орбітах, розрахованих за законами *астрономіки*. Див. також *Космічна навігація*.

В. Г. Демисов.

ОРИЕНТАЦІЯ ТВАРИН — здатність визначати своє положення у просторі за допомогою органів чут-

Р. М. Оржицький.

В. М. Орешников.

В. М. Орешников. Портрет балерини А. Я. Шелест. 1949. Державний Російський музей у Ленінграді.

тів (зору, слуху, нюху, дотику та ін.). О. т. — це реакція організму у відповідь на одержану з навколишнього середовища та оброблену в *центральної нервовій системі* інформацію. В ході *еволюції* тварин удосконалювалися здатність тварин до орієнтації і відповідні органи чуттів; з'явилися пристосування не лише до близької, але й до далекої, дистантної, орієнтації (див. *Біонавігація*). Далека О. т. притаманна гол. чин. мігруючим тваринам (див. *Міграція тварин*). При орієнтації тварини користуються однією або кількома дублюючими системами орієнтації, які включаються паралельно або послідовно, хоча провідна роль має належати одній рецепторній системі. Напр., органи зору мають велике значення в орієнтації комах, птахів і ссавців, які здатні орієнтуватися не лише по безлічі земних орієнтирів, але й по розташуванню Сонця, Місяця, зірок (астроієнтація). Велике значення в О. т. має «*біологічний годинник*». Здатність тварин до орієнтації вивчають за допомогою *мічення тварин*, радіолокаторів, радіопередавачів, в експериментах з хомінгу тощо. Заг. рівень орієнтації птахів значно вищий, ніж багатьох інших тварин. Їм властива т. з. експреснавігація (миттева). Але ще й тепер в О. т. багато нез'ясованого, тому ще питання потребує дальшого вивчення. Див. також *Біоорієнтація*.

Лит.: Механізми польоту і орієнтації птахів. М., 1966; Дольник В. Р. Миграционное состояние птиц. М., 1975. Л. О. Смогоржевський.

ОРИЛЬ, Орель — річка в УРСР, ліва притока Дніпра. Бере початок у Харків. обл. (впадає у Дніпровське водосховище). Тече по межі Дніпроп. обл. з Харків. і Полтав. областями та по тер. Дніпроп. обл. Довж. 346 км, площа бас. 9800 км². Течія повільна, русло звивисте. Живлення переважно дощове та снігове. Для забезпечення водою Донбасу і м. Харкова споруджується *Дніпро — Донбас канал*, перша черга якого проходить по заплавах річки О. та її притоки Орільки. Є ставки. Воду О. використовують також для зрошування і с.-г. водопостачання, у гирлі судноплавна. Вживаються заходи щодо охорони вод О. від забруднення, зокрема обмежено рух водного транспорту.

ОРИЛЬКА, Орелька — річка у Харків. обл. УРСР, ліва притока Орелі (бас. Дніпра). Довж. 95 км, площа бас. 805 км². На О. споруджено водосховище. По заплаві річок О. та Орелі проходить перша черга *Дніпро — Донбас каналу*. Воду О. використовують для тех. водопостачання.

ОРИЛЬКА — селище міського типу Лозівського р-ну Харків. обл. УРСР. Залізнична станція. 4,8 тис. ж. (1981). В О. — з-ди: цукровий, залізобетонних виробів та хлібний. 2 заг.-осв. школи, лікарня, 2 будинки культури, 2 б-ки. Засн. 1902 під час будівництва з-ці Лозова — Полтава. с-ще міськ. типу — з 1962.

ОРИНОКО — ріка у Пд. Америці, в межах Венесуели та на її кордоні з Колумбією. Довж. 2740 км, пло-

ща бас. 1 млн. км². Бере початок на *Гвіанському плоскогір'ї*. Впадає в Атлантичний ок., утворюючи заболочену *дельту* площею бл. 20 тис. км² (36 рукавів і численні протоки). Гол. притоки: Вентуарі, Каура, Кароні (праві), Гуав'яре, Мета, Араука (ліві). Через лізіву прит. Касік'яре О. сполучається з системою Амазонки (див. *Біфуркація*). Тече переважно широкою долиною, місцями порожиста. Живлення дощове. Під час літніх паводків вода піднімається на 10—15 м. Пересічна річна витрата води в гирлі від 5 до 29 тис. м³/с. В О. воляться електричний вугор, скати, піранья тощо. О. судноплавна від гирла прит. Гуав'яри (крім порожистих ділянок). Під час припливів на 400 км від гирла доступна для океанських суден. На О. — міста Сьюдад-Болівар, Сан-Томе-де-Гуаяна (Венесуела). В бас. О. — поклади нафти і заліз. руди.

ОРИНЬЯКСЬКА КУЛЬТУРА — археологічна культура початкової пори пізнього *палеоліту*, поширена в пд. районах Зх. Європи. Назва походить від стоянки в печері Оріньяк у Франції, що була досліджена в серед. 19 ст. Виділив О. К. Е. Ларте 1860. У 1907 франц. дослідник А. Брейль визначив її як проміжний етап між *мустьєрською культурою* і *солотрейською культурою*. Пізніші дослідження показали, що О. к. в Зх. Європі не має генетичних зв'язків з мустьєрською культурою і не завжди безпосередньо заступає її. Тепер вважається, що населення вже сформованої О. к. прийшло на тер. Зх. Європи, найімовірніше, зі Сходу. Разом з солотрейською культурою О. к. дала назву ранній, оріньяко-солотрейській порі (епосі) пізнього палеоліту Європи. Носії О. к. жили в природних печерах і спеціально споруджених довгочасних житлах, займалися полюванням і *збиральництвом*. Для О. к. характерні знаряддя з кременю (пластини-ножі, різці, скребки, вістря, проколки тощо), кістки і рогу (наконечники списів, випрямлячі древків дротиків, проколки та ін.). Значного розвитку досягло первісне образотворче мистецтво (скульптура і графіка). Носіями О. к. були люди сучас. фіз. типу, які належали до т. з. гримальдійців (див. *Гримальді*). Жили вони в умовах первіснообщинного ладу на ранньому етапі *матріархату*. На тер. СРСР до О. к. відносять нижні шари Тельманської стоянки на Дону поблизу Воронежа, *Радомишльську стоянку* на Житомирщині, Пушкарівську І (див. *Пушкарівські стоянки*), Сюрен І (див. *Сюренські стоянки*) та ін. О. к. датується часом бл. 30—20 тис. років тому.

Лит.: Ефименко П. П. Первобытное общество. К., 1953; Григорьев Г. П. Начало верхнего палеолита и происхождение Homo sapiens. Л., 1968. І. Г. Шовкопляс.

ОРИОН (Ὠρίων) — у грец. міфології красень-мисливець, велетень. За більшістю міфів, син *Посейдона* й океаніди Евріали. На полюванні О. супроводив небесний пес Сіріус. Після смерті боги перетворили О. на сузір'я *Оріон*

(за одним з міфів, за те, що кілька років переслідував *плеяд* своєю любов'ю).

ОРИОН — екваторіальне сузір'я. Найяскравіші зорі 0,1 (*Рігель*), 0,3—1,2 (*Бетельгейзе*) та 1,6 (Беллатрікс) візуальної *зоряної величини*. В різних місцевостях України О. має різні назви: Косарі, Полиця, Чепіги. Три зорі О. приблизно 2-ї зоряної величини, розміщені в ряді, утворюють пояс О., який на Україні наз. Граблями. В О. розміщена велика газопилова туманність. В сузір'ї багато гарячих зір спектральних класів О і В, які утворюють одну із *зоряних асоціацій*. О. видно на всій території СРСР восени та взимку (найкраще в листопаді — січні). Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ОРИОНІДИ — метеорний потік з *радіантом* у сузір'ї *Оріона*. Пов'язаний з *Галлея кометою*. Спостерігається 14—26 жовтня. З кометою Галлея пов'язаний також ін. метеорний потік — η-Аквариди, який спостерігається з 21 квітня по 14 травня.

О'РИОРДАН (O'Riordan) Майкл (н. 12.XI 1917, Корк) — діяч ірл. робітн. і комуністичного руху. В 1934 вступив до КП Ірландії (КПІ). Учасник нац.-революц. війни ісл. народу 1936—39. Один з засновників (1948) і ген. секретар Виконкому (з 1951) Ірл. робітн. лігн (з 1962 — Ірл. робітнич. партія). Після створення 1970 єдиної КПІ — секретар її Нац. виконкому. З жовтня 1971 — ген. секретар КПІ. Нагороджений орденом Жовтневої Революції.

ОРИСАБА — вулкан у Мексикі, на Пд. Сх. Мексиканського нагір'я. Найвища вершина країни (5700 м). На схилах до 4000 м — ліси, вище — альпійські луки й сніги. Найбільші виверження О. були 1545, 1566, 1630, 1687, останнє — 1941.

ОРИССА — штат на Сх. Індії, на узбережжі Бенгальської зат. Індійського ок. Площа 156 тис. км². Нас. 23,9 млн. чол. (1975). Адм. ц. — м. Бхубанешвар. Рельєф гористий. Більшу частину території займають плоскогір'я *Декан* і Сх. Гати. Вздовж узбережжя — прибережна рівнина. На схилах гір — листопадні мусонні ліси. Основа економіки — с. г. Гол. культура — рис; вирощують також бобові та просо, з технічних — джут (4-е місце в країні), в невеликій кількості — бавовник і цукр. тростину. Розводять велику рогату худобу, овець і кіз. Розвинуте рибальство. В лісах — заготівля цінних порід деревини. Видобувають марганцеву, залізну, хромову та ін. руди. Обробна пром.-сть представлена підприємствами металург. (алюмінієвий, феромарганцеві, по виробн. прокату з-ди), хім. (з-д мінеральних добрив), буд. матеріалів (цем., по виробн. вогнетривів з-ди) і бавовняної галузей. Поширене кустарне виготовлення тканин, шкір, худож. виробів з срібла і виробно-го каміння, металевих виробів; плетіння корзин. Гол. пром. центри — Катака, Самбалпур.

ОРИТ — див. *Міжамериканська регіональна організація трудящих*. **ОРИХІВ** — місто Запоріж. обл. УРСР, райцентр. Розташований на

р. Конші (прит. Дніпра). Залізнична ст. Оріхівська. Виник бл. 1783. В червні 1905 в О. створено с.-д. організацію. Рад. владу встановлено в грудні 1918. З 1938 О. — місто. У місті — 3-дн. «Орсьільмаш», металовиробів, нестандартного обладнання, буд. матеріалів, масло-сиробний, плодоконсервний; комбінат хлібопродуктів, швейна ф-ка, кар'єр формувальних матеріалів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. С.-г. технікум, профес.-тех. уч-ще, 6 заг. осв., музична і 2 спорт. школи. Лікарня, поліклініка. Будинки культури, 2 клуби, кінотеатр, 3 б-ки, краєзнавчий музей.

ОРІХІВСЬКИЙ РАЙОН — у пн. частині Запорізької обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,6 тис. км². Нас. 61,5 тис. чол. (1981). У районі — 64 населені пункти, підпорядковані міській, селищній і 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Оріхів.

Поверхня району — хвиляста рівнина. Корисні копалини: буревугілля, пісок, глина. Річки — Кінка, Жеребець та верхів'я Верх. Терси (бас. Дніпра). Ґрунти в основному чорноземні. Лежить у степовій зоні. Підприємства маш.-буд., харч., буд. матеріалів пром-сті (оріхівські «Орсьільмаш», кар'єр формувальних матеріалів, масло-сиробний і металовиробів 3-дн. комбінат хлібопродуктів). Комбінат побутового обслуговування (Оріхів) та 15 будинків побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зернового, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 139,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 121,5 тис. га. Зростається 4,5 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соя, соняшник. У О. р. — 19 колгоспів, 3 радгоспи, 2 птахофабрики, міжгосп. підприємства по вироб. продуктів птахівництва, свинини, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія.

Залізничні станції — Оріхівська, Фісаки, Обща, Мала Токмачка. Автомоб. шляхів — 389 км, у т. ч. з твердим покриттям — 186 км. У районі — с.-г. технікум, профес.-тех. уч-ще, 41 заг. осв., 3 муз., 2 спорт. і художня школи; 51 лік. заклад, у т. ч. 7 лікарень. 39 клубних установ, кінотеатр, 61 кіноустановка, 43 бібліотеки, краєзнавчий музей. В смт Комишу-

васі О. р. народився парт. і держ. діяч УРСР І. С. Грушецький, в с. Омельнику — рад. вчений-енергетик М. А. Долгалець, у с. Копанях — укр. рад. лікар Л. Т. Мала, в с. Преображенні — рад. економіст М. П. Федоренко. В О. р. видається газ. «Трудова слава» (з 1930).

Ж. Ф. Колесников.
ОРІХОВЕ ОЗЕРО — озеро на Пн. Волин. обл. УРСР. Площа 5,5 км². Довж. 3,9 км, шир. 2,1 км, глиб. до 3,6 м. Береги низькі, від боліт на Пд. і Сх. озеро відокремлюють берегові вали. Дно акрите шаром сапропелевого мулу. Живлення за рахунок поверхневого стоку. Рибальство.

ОРІЯ, уткарлі — народ в Індії, осн. населення штату Орїсса. Чисельність — 23,5 млн. чол. (1978, оцінка). Мова — орїя. За релігією О. — індуїсти. Предки О. в давнину населяли д-ву Калінга, а згодом входили до складу д-в Маур'я, Гупт, Харші (7 ст.), в 16—19 ст. — Великих Моголів. Перші відомі пам'ятки писемності О. (наскельні написи) належать до 13 ст.; література — з 15 ст. В незалежній Індії над. тер. О. була виділена в окремий штат. Осн. заняття — землеробство, тваринництво, рибальство, ремесла. О. — вмілі ювеліри, різьбярі на камені.

ОРІЯ, одрі, уткарлі — мова народу орїя. Належить до індійської групи індоєвроп. сім'ї мов. Характерна риса: збереження кінцевих коротких голосних. Типологічно О. належить до аглютинативно-флективних мов. Для О. використовують своєрідне письмо орїя, яке розвинулося на основі брахмі. Перші писемні пам'ятки на О. належать до 11—13 ст. В 15 ст. поет Сіддхесвар Паріда Сараладас перекладав із санскриту на О. «Махабхарату», переробивши чимало епізодів у дусі життя орїяців. У 15—16 ст. група поетів «П'ятеро друзів» продовжувала перекладати епос. У кін. 16 ст. виникла поезія романтичного й еротичного стилю. Найзначніший її представник — Уендрабхадж. З ліричними творами, близькими до нар.-піснених традицій, виступали Абхіманью Самантасінгхар, Дінакрушнадас (обидва — 17 ст.), Калісур'я Баладева Ратха (1789—1845). У 18 ст. під впливом релігійно-реформатор. ідей бхакті з'явилася тенденція до демократизації л-ри. Видатними поетами-ліриками були Бхактачаран, Гопал Крішна (п. 1862), Бхіма Бхой (п. 1895). З 2-ї пол. 19 ст. в л-ру проникають ідеї просвітництва. Боротьбу за нову л-ру очолили прозаїк Факірмахан Сенатпай (1847—1918) та поети Радханатх Рой (1848—1908), Мадхусудан Рая (1853—1912), Нандкішор Бал (кін. 19 — поч. 20 ст.), Гангадхар Мехер (1862—1924), Гопалчандра Прахарадж. Зростання нац.-визвольного руху народів Індії на поч. 20 ст. сприяло розвитку л-ри. Гопабандху Дас (1877—1928) засн. «Лісову академію» і журн. «Сат'яваді» («Вірний»). За участь у нац.-визвольному русі він був ув'язнений. У 20-х рр. було організовано гурток «Зелених», у якому переважали послідовники Р. Тагора. В 30-х рр. відбувалося становлення реалізму

в л-рі О., в неї проникали соціалістичні ідеї. Визнання 1936 О. офіційною мовою штату викликало піднесення літ. життя. Найвідоміші сучасні прозаїки: Гопінатх Моханті, Кажнучаран Моханті, Годаваріс Маханатра, Сурендрнатх Моханті, Раджішор Рой, поети — Радхамохан Гаднаж та Кунджабхарідас, драматург — Калічаран Патнаїк.

Лит.: Карпушкін Б. М. Язык орїя. М., 1964. Б. М. Карпушкін (мова). Ю. В. Покальчук (література).

ОРКАН (Orkan) Владислав (справж. ім'я та прізвище) — Францішек Смирчинський; 27.XI 1875, с. Поремба-Велька на Підгаллі — 14.V 1930, Краків) — польс. письменник. Перша збірка — «Новели» (1898). В повісті «Наймити» (1900), романі «В ярах» (1902), п'єсі «Скапаний світ» (1900), була поставлена на укр. сцені в перекладі Й. Стадника, збірка оповідань «Над урвищем» (1900), «Новітній Геркулес» (1905) реалістично зобразив життя селянства. Автор істор. роману «Костка Наперський» (1925), етногр. нотаток і нарисів «Листи з села» (т. 1—2, 1925—27). Був у дружніх зв'язках з укр. письменниками І. Франком, В. Стефаником, М. Яковим та ін., популяризував передову укр. культуру в Польщі. Ініціатор видання антології укр. прози (1908) і поезії (1911, 1919), до яких написав передмови. Українці присвятили численні статті. Перекладав твори І. Франка, В. Стефаника та ін. В укр. перекладах твори О. відомі з кінця 19 ст.

Тол.: Укр. перекл. — Скапаний світ. Львів, 1901; Костка Наперський. Х. — К., 1930; В розтоках. — Наймити. — Оповідання. К., 1976; Рос. перекл. — Батраки. М., 1931. Лит.: Вервес Г. Д. Владислав Оркан і українська література. К., 1962. Г. Д. Вервес.

ОРКЕСТР, оркестра (грец. *ὀρχήστρα*, від *ὀρχομαι* — танцюю) — 1) У давньогрец. театрі — місце перед сценою, де під час вистави перебував хор (див. *Орхестра*). 2) Сукупність музичних інструментів; великий колектив музикантів, об'єднаних для спільного виконання муз. творів. Групове виконання на муз. інструментах було вже в старод. Єгипті, Китаї, Ассирії, Вавілоні, країнах античного світу. В середньовічній Європі на різноманітних муз. інструментах грали групи *менестрелів*, жонглерів, музикантів при дворах монархів, міські ансамблі; виконували музику до танців, вуличних походів. На рубежі 16 і 17 ст. виникли оперний та симф. О., які розвивалися разом із розвитком жанрів *ораторій*, *опери*, *балету*, *симфонії*. Широко виражали можливість, універсальність *симфонічного оркестру* сприяли його поширенню. В О. удосконалювався інструментарій, змінювався склад та кількість музикантів. Було витіснено *лотни*, *клавесин*, *поздовжні флейти*, введено *скринки*, *кларнети*, *тромбони*, *хроматичні мідні інструменти*. Докладний О. (Й. С. Бах, А. Кореллі) за складом був нестабільний. Великі класици О. зі стійким складом груп дерев'яних, духових, мідних, струнних

В. Оркан.

ОРКЕСТР НАРОДНИХ ІНСТРУМЕНТІВ

Орлан-білохвіст.

смичкових та удар. інструментів склалися в 2-й пол. 18 ст., коли почався розквіт жанрів симфонії та опери (Й. Гайдн, В. А. Моцарт). Дальшому розвитку О. в 19 ст. сприяла творчість Л. Бетховена, Р. Вагнера, Г. Берліоза, Й. Брамса, М. Глінки, П. Чайковського, М. Римського-Корсакова, О. Глазунова, в 20 ст. — К. Дебюссі, М. Равеля, Р. Штрауса, Б. Бартока, І. Стравінського, С. Прокоф'єва, Д. Шостаковича та ін.

Сучасні О. розрізняють за інструментальним складом — симфонічний [великий, малий (без тромбонів і губи)], парний, потрійний, четверний], естрадно-симфонічний, естрадний, камерний, струнний, джазовий, духовий, ударно-шумовий, народних інструментів. У Київ. Русі були поширені ансамблі *скачарів*, які грали на гудках, сопелях, свирелях, струнних, смичкових інструментах, бубнах (такий ансамбль зображено на фресках Софійського собору в Києві). У походах звучала *військова музика* (сурми, дерев'яні та мідні труби). Здавна відомі нар. інструм. ансамблі, зокрема ансамблі типу *троїстих музик*. У кін. 16 ст. зародився ляховий театр *вертеп*, у 1-й пол. 17 ст. — *шкільний театр*, у яких існували ансамблевий інструм. супровід. Діяли *музикантські цехи на Україні*. Осередками підготовки музикантів-інструменталістів були *колегіуми*, *Глухівська співацька школа* і, особливо, *Київська академія*. О. якої, очолюваний капелмейстером, був кращим у місті (див. *Музична освіта*). Муз. інструм. колективи були у гетьманів І. Брюховецького, І. Скоропадського, Д. Апостола, К. Розумовського (його глухівський О. складався з 40 музикантів). З виникненням *кріпацького театру* в 18—19 ст. поширилися О. кріпацькі та з найманих музикантів. Такий О. (з 50 музикантів) був у О. Розумовського в Яготині. Окремі різьбові та струнно-духові О. складались із 100 і навіть з 200 учасників. Відомі оркестри Лизогубів, Галаганів на Чернігівщині, П. Булюбаша на Полтавщині та ін. О. існували при міських магістратах, напр. *Київська міська капелія*.

На Україні музичне, зокрема концертне, життя поживалося з утворенням 1863 *Київського відділення Російського музичного товариства*. *Музичні товариства* було відкрито і в ін. містах. В 1867 засн. О. Київської, 1873 — Одеської, 1874 — Харківської опер. У рад. період створено розгалужену мережу — філармонічних О., О. радіо і телебачення. В УРСР, зокрема, працюють 9 симф., 2 естрадно-симф. О., *духовий оркестр*, 7 камерних, 3 *оркестри народних інструментів*, а також військ. та самодіяльні О. Визначними авторами оркестрової музики є укр. рад. композитори Л. Ревуцький, Б. Лятошинський, А. Штогаренко та ін. Див. також *Духовий оркестр штабу КВВ, Естрадний оркестр, Камерний оркестр, Київський оркестр народних інструментів, Оркестр українських народних інструментів*.

тв. 3) У сучасному театрі — місце для оркестрантів перед сценою.

Лит.: Рогаль-Левіцький Д. Современный оркестр, т. 1—4. М., 1953—56; Юцевич Е. Малий духовий оркестр. К., 1960; Муха А. Симфонічний оркестр і його інструменти. К., 1967; Благодатов Г. История симфонического оркестра. Л., 1969; Свечков Д. Духовой оркестр. М., 1971; Еременко К. А. О перспективах развития симфонического оркестра. К., 1974; Барсова И. Книга об оркестре. М., 1978.

В. Н. Золочевський.

ОРКЕСТР НАРОДНИХ ІНСТРУМЕНТІВ

— колектив музикантів — виконавців на нац. народних інструментах. О. н. і. бувають однорідні за складом (напр., з бандур, домр, балалайок) або мішані (бандури з баянами, домрово-балалаечні тощо). Групу виконання на нар. інструментах поширене у різних народів з давніх часів і було аматорським. У Росії перші професійні О. н. і. було створено в кін. 19 ст.: ансамбль володимирських різьбників (70-і рр.), оркестр хроматичних гармонік (1886), оркестр В. Андреева (1896). На Україні здавна існували нар. ансамблі — *троїста музика* (скрипка, цимбали і бубон або ін. поєднання). Згодом до їх складу було додано *бандури та ліри* (див. *Оркестр українських народних інструментів*). Широкого розвитку набули О. н. і. в рад. час. Проведено реконструкцію окремих нар. інструментів з метою збагачення їхніх виразливих і тех. можливостей. Серед визначних рад. О. н. і. — Оркестр рос. нар. інструментів ім. В. Андреева (Ленінград), Рос. нар. оркестр ім. М. П. Осипова (Москва), Казах. оркестр нар. інструментів ім. Курмангазі, Нар. оркестр БРСР та ін. На Україні О. н. і. існують при *Капелі бандуристів УРСР*, при *Українському народному хорі* імені Г. Г. Верьовки тощо. Майже в усіх муз. навч. закладах СРСР існують класи нар. інструментів та мішані О. н. і. (зокрема, в Київ. консерваторії). Лит.: Гуменик А. Українські народні музичні інструменти, інструментальні ансамблі та оркестри. К., 1959; Вертков К. Русские народные музыкальные инструменты. Л., 1975.

ОРКЕСТР УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ІНСТРУМЕНТІВ

— колектив виконавців на укр. нар. інструментах. Ансамблі музик існували на тер. України ще з часів Київської Русі, про що свідчать фрески в Софійському соборі в Києві. З кін. 17 ст. набула поширення т. з. *троїста музика*: скрипка, цимбали і бубон; дві скрипки і басоля; скрипка, цимбали і басоля; скрипка, сопілка і цимбали та ін. поєднання муз. інструментів. Ансамблі виконавців на *бандурах*, сопілках були при дворах гетьманів. Г. Хоткевич організував оркестр *бандуристів*, який 1902 виступив на 12-му археол. з'їзді в Харкові. Цей колектив став першим профес. колективом виконавців на укр. нар. інструментах (див. *Оркестр народних інструментів*). У рад. час на Україні створено профес. і самодіяльні оркестри нар. інструментів. Серед профес. колективів — оркестри нар. інструментів

Укр. телебачення і радіо, *Українського народного хору* імені Г. Г. Верьовки, *Ансамблю танцю УРСР* імені П. П. Вірського, *Буковинського ансамблю пісні і танцю, Закарпатського народного хору, Житомир. нар. хору «Льоник», Черкаського українського народного хору*. Серед самодіяльних колективів — оркестр укр. нар. інструментів київ. Жовтневого палацу культури, самодіяльні нар. оркестри: Ворошиловградський, Миколаївський, Косівський, Рахівський. За функціями, які вони виконують, О. у. н. і. поділяють на дві групи: ті, що супроводять спів чи танці, і колективи, які мають самостійний репертуар. Оркестри різняться між собою також за складом. При обов'язковій наявності струнно-смичкової, ударної та басової груп в оркестрі може не бути цимбалів, кобз бандур або духових інструментів. У *Київському оркестрі народних інструментів* осн. є група бандур. Струнно-смичкову групу становлять скрипки, альти, віолончелі, контрабаси; групу дерев'яних духових — флейти, сопілки, гобої, сурми (прими, альти, басы), кларнети, дерев'яні труби; ударних — барабан, бухало, бубон, тарілки та ін. До складу оркестру входять також кобзи (перші, альти, тенори, басы), цимбали (перші й другі), епізодично використовуються *ліра, трембіта, бугай, кувіци* та ін.; є тріости музики, ансамблі сопіларів і бандуристів. До репертуару О. у. н. і. входять, крім нар. музики, твори вітчизн. і зах.-європ. класиків, рад. композиторів.

[Я. І. Орлов.]

ОРКЕСТРІВКА — 1) Виклад оркестрового твору у вигляді партитури. 2) Перекладення будь-якого муз. твору (напр., фортепіанного) для оркестру. Див. *Інструментівка*.

ОРКНІЙСЬКІ ОСТРОВИ — архіпелаг у пн.-сх. частині Атлантичного ок., біля пн. узбережжя Шотландії. Територія Великобританії. Площа майже 1 тис. км². Нас. 17 тис. чол. (1974). Найбільші острови — Мейнленд, Хой. Поверхня погорбована (вис. до 477 м). Багато озер, торфовища, *вересовища*. Осн. заняття населення — рибальство й вівчарство. Гол. місто — Керкуолл.

ОРЛАЙ Іван Семенович [1770, с. Паладь, тепер Комаринці Ужгородського р-ну Закарп. обл. — 27.II (11.III) 1829, Одеса] — вітчизняний учений-медик, педагог і осв. діяч. Вихователі М. В. Гоголя. Вищу освіту здобув у Львів., Пештському та Віденському ун-тах. У 1790 виїхав до Росії. З 1793, після закінчення Медико-хірургічного уч-ща в Петербурзі, працював як медик. В 1821—26 — директор гімназії в Ніжині (див. *Ніжинський ліцей*), 1826—29 очолював *Рішельєвський ліцей* в Одесі. В статті «Думка про перетворення училищ у Росії» критикував хаотичний стан освіти в Росії, вимагав запровадити заг. освіту для всіх станів населення. Метою виховання вважав підготовку громадян, корисних батьківщині. Як просвітителя пропагу-

Орляки звичайні. Нижня і верхня частини рослини.

вав демократичні принципи нар. освіти, обстоював ідею народності в навчанні, висловив цінні думки щодо розвитку вищої школи. О. був членом багатьох наук. т-в у Росії й за кордоном. Автор праць з медицини, історії, педагогіки. Діяльність О. високо цінував Й. Гете, з яким він підтримував дружні стосунки, і М. Гоголь, який вважав його незрівняним педагогом. І. Франко писав, що такі імена, як Орлай, займають почесне місце в історії російського шкільництва і російської науки.

М. Ф. Коваль.

ОРЛАН (*Haliaeetus*) — рід хижих птахів род. *яструбових*. Довж. тіла до 100 см, маса 2,6—5 кг, іноді до 7 кг, розмах крил 2—2,5 м. Крила широкі, довгі; хвіст короткий. Дзьоб дуже великий, ноги масивні, цівка не оперена. Забарвлення О. буре, на голові світле. Живляться переважно рибою, птахами, дрібними ссавцями, іноді падлом. Гнізда будують на деревах або скелях. Кладка у березні — квітні з 1—3 яєць білого кольору; насидають самець і самка бл. 35 днів. 5 видів, поширених повсюдно, крім Пн. Америки та Антарктиди, з них в СРСР — 3, в т. ч. в УРСР — 2: О.-довгохвіст (*H. leucogoriscus*) та О.-білохвіст (*H. albicilla*), включений до Червоної книги Української РСР. Як пам'ятка природи О. охороняється законом. У викопному стані відомі, починаючи з серед. міоцену.

В. М. Зубаровський.

ОРЛЕАН — місто в центр. частині Франції, адм. ц. департаменту Луаре. Розташований на р. Луарі. Вузол з-ць і автошляхів. 106 тис. ж. (1975). Виник до нашої ери під назвою Ценабум, був гол. містом кельтського племені карнутів. Зруйнований Юлієм Цезарем (1 ст. до н. е.), відбудований за рим. імператора Авреліана (3 ст.); за ім'ям його у 5 ст. дістав назву). В 6 — на поч. 7 ст. О. — центр Орлеанського королівства. Під час Столітньої війни (1337—1453) визволений (1429) від англичан франц. військами на чолі з Жанною д'Арк. У період релігійних воєн 16 ст. О. — один з центрів гугенотів. В червні 1940 — серпні 1944 окупований нім.-фашист. військами. Найрозвинутіше машинобудування (вироби. електродвигунів, частин для автомобілів і тракторів, с.-г. машин). Підприємства фарм., гумової, швейної, харчосмакової (борошномельної, консервної, овтової, тютюнової) пром-сті. Ун-т (засн. 1309). Музеї: красних мистецтв, історичний. Архіт. пам'ятки: готичні собор Сент-Круа (з 13 ст.); фасад — 18 ст.; і церква Сент-Еверг (з 1170, перебудови 15 і 17 ст.), республіканська церква Нотр-Дам-де Рекуранс (1513—19), ратуша (1513—19, тепер Музей красних мистецтв).

ОРЛЕАНСЬКА ДІВА — героїня франц. народу. Див. *Жанна д'Арк*.
ОРЛЕАНСЬКИЙ ДІМ — молодші відгалуження споріднених королівських династій Франції — *Валуа* і *Бурбонів*. Представники: Людовік XII (правив 1498—1515) і Луї Філіпп.

ОРЛЕНЕВ Павло Миколайович (справж. прізвище — Орлов; 22.II

(6.III) 1869, Москва — 31.VIII 1932, там же) — рос. рад. актор, нар. арт. Республіки (з 1926). Навчався на драм. курсах при *Малому театрі* (Москва). Сценічну діяльність почав 1886. Виступав гол. чином як актор-гастролер у різних містах Росії та України, в Моск. Театрі Корша (1893—95), в Театрі Літ.-худож. т-ва в Петербурзі (1895—1902; з перервами). Крайні ролі: Цар Федір («Цар Федір Іоаннович» О. К. Толстого), Раскольников, Дмитро Карамазов («Злочин і кара», «Брати Карамазови» за Достоевським), Освальд, Бранд («Привиди», «Бранд» Ібсена) та ін. На чолі власних труп О. гастролював у Німеччині, Великобританії, США, Швеції, Норвегії та ін. Після Великої Жовт. соціалістич. революції постійно жив у Москві, багато виступав з кращими ролями в районних театрах, клубах, допомагав самодіяльним колективам.

ОРЛЕНКО Леонід Михайлович (н. 2. V 1925, с. Тарасівка, тепер Пологівського р-ну Запорізької обл.) — укр. рад. художник-монументаліст, засл. художник УРСР (з 1975). Член КПРС з 1961. В 1958 закінчив Вище художньо-промислове уч-ще ім. В. І. Мухоміна в Ленінграді. Твори: розпис у вестибюлі Палацу піонерів (1959), мозаїчне панно «Радіоелектроніка на службі людини» в радіотехнікумі (1965, в співавторстві), обидва — в Запоріжжі; триптих «Союз робітників і селян» (1970), панно «Металурги Запоріжжя» (1972), «Клятва народу» (1975), рельєф «Сім'я сталевара» (1979), всі — кута мідь. Іл. див. до ст. *Горельєф*, т. 3, с. 108.

ОРЛЕНКО Роман Іванович (справж. прізвище — Прокопович; 11.X 1883, с. Чижиків, тепер Пустомитівського р-ну Львів. обл. — 24.VII 1962, Львів) — укр. співак (бас-баритон) і вокальний педагог. У 1907 закінчив Віденський ун-т. Був солістом Віденської (1907—15), Острівської (1915—16) опер. *Театру товариства «Руська бесіда»* у Львові (1918—20). Викладав у Вишньому муз. ін-ті ім. М. Лисенка (1920—25), Львів. гімназій (1925—38); 1939—48 — у Львів. консерваторії. Партії: Султан («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемівського), Тарас («Тарас Бульба» Лисенка), Демон («Демон» Рубінштейна), Вояка («Золото Рейну», «Валькірія» Вагнера).

І. М. Лисенко.

ОРЛИК Марія Андріївна (н. 15.II 1930, с. Косичево Монастирського р-ну Сміленської обл.) — держ. і громадський діяч УРСР, заслужений працівник культури УРСР (з 1981). Член КПРС з 1955. Народилася в селянській сім'ї. Після закінчення 1953 Кіровоград. пед. ін-ту ім. О. С. Пушкіна працювала вчителькою, зав. навчальною частиною середньої школи в Тернополі, Київ, областях. З 1957 — зав. кабінетом політ. освіти Володарського райкому, інструктор, заст. зав. відділом Київського обкому Компартії України. З 1971 — заст. голови Київ. міськвиконкому. З 1975 — голова Президії Укр. т-ва дружби і культур. зв'язку з зарубіжними країнами. З

квітня 1978 — заст. Голови Ради Міністрів Укр. РСР. З 1976 — кандидат у члени ЦК, з 1981 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 9—10-го скликань. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

ОРЛИКИ — укр. старшинський рід кін. 17 — поч. 18 ст. П и л и п О. (1672—1742) — генеральний писар (1702—08), один із співучасників зради І. Мазепи. Після *Полтавської битви* 1709 втік до Туреччини. Згодом був проголошений «гетьманом». У 1711 разом з крим. татарами брав участь у нападі на Україну. З 1714 перебував у Швеції, Німеччині, Польщі, Франції, Туреччині, намагався підбити їхні уряди на збройну інтервенцію проти Рос. д-ви. Г р и г о р і й О. (1702—39) — син Пилипа О. Продовжував зрадницьку політику свого батька. Після поразки Туреччини в рос.-турецькій війні 1735—39 виїхав до Франції, де намагався схилити її уряд до боротьби проти Росії. Служив у франц. війську, дістав титул графа і чин генерала. В істор. думках укр. народ заварував О. як зрадників.

ОРЛИКИ (*Aquilegia*) — рід рослин родини *жовтецевих*. Багаторічні трави з дріччотріхчастими листками. Квітки поодинокі, фіолетові, рідше червоні, рожеві та білі. Плід — збірна лисянка. Бл. 50 видів, поширених в помірній зоні Європи, Азії, Америки; в СРСР — 16 видів, з них в УРСР — 4 (три в Карпатах). О. т р а н с і л ь в а н с ь к і (*A. transilvanica*), що ростуть на вапнякових скелях в альпійському поясі Карпат, — дуже рідкісна декоративна рослина, *ендемик* — занесені до Червоної книги СРСР та Червоної книги Української РСР. Багато видів О. вирощують як декоративні; в УРСР — найчастіше О. з в и ч а й н і (*A. vulgaris*).
ОРЛИНИЙ ЗАЛІТ — гірський масив на пн. схилі *Головного пасма Кримських гір*. Вис. 981 м. Складається з вапняків. Схили вкриті дубово-грабовими та буковими лісами, в підліску — кизил, ліщина, ліани. На вершині — печера *Данильча*.

О. В. Єна.
ОРЛІВНА Галина Іванівна (справж. прізвище — Поліщук; 1895, м. Лубни, тепер Полтав. обл. — 1955) — укр. рад. письменниця. Навчалася на Вищих пед. курсах у Москві. З 1918 — актриса у київ. «Молодому театрі».

В 1920—25 жила у Львові, 1925 повернулася на Рад. Україну, жила в Харкові, працювала актрисою. З 1931 вчителювала в Актобінської обл. (Казахстан). Перші збірки оповідань «Шляхом чуття» (1921) і «Перед брамою» (1922) вийшли у Львові. Друкувалася у журналах «Червоний шлях», «Життя й революція», «Глобус», «Всесвіт». Належала до літ. орг-ції «Плуг». Окремими виданнями вийшли книги оповідань і повістей «Емігранти» (1929) — про духовний занепад української націоналістичної еміграції, «Бабський бунт», «Сибірка» (обидві — 1930) та ін.

Р. Г. Доценко.

І. С. Орлай.

П. М. Орленев.

М. А. Орлик.

В. О. Орлов.

ОРЛІВСЬКИЙ
СКАРБ

Г. М. Орлов.

Г. І. Орлов.

М. Ф. Орлов.

ОРЛІВСЬКИЙ СКАРБ — скарб монет (статерів) з електру (сплав золота й срібла) давньогрецького міста Кізіка — т. з. кізікинів, знайдений 1967 в с. Орлівці (підпорядковане м. Рені Одес. обл.). Скарб містився в бронзовій посудині — *ойнохоті*, яку датують 2-ю чвертю 5 ст. до н. е. Монети належать до 500—330 до н. е. З 44 типів кізікинів О. с. — два типи досі не були відомі (серед них уперше трапилася монета з зображенням скіфа). О. с. було заховано в 30-х рр. 4 ст. до н. е. поблизу давнього торг. шляху через Дунай. Більша частина монет з О. с. нині зберігається в *Одеському археологічному музеї*.

ОРЛОВ Василь Олександрович [25.XI (7. XII) 1896, Скопін, тепер Рязан. обл. — 9. V 1974, Москва] — рос. рад. актор, педагог, нар. арт. СРСР (з 1960). В 1925 закінчив школу МХАТу, з 1926 — в трупі цього театру. Ролі: Кудлін («Три сестри» Чехова), Яків Бардін («Вороги» М. Горького), Іван Шуйський («Цар Федір Іоаннович» О. К. Толстого), Берекін («Золота карета» Леонова) та ін. Як режисер брав участь у постановці вистав: «Лачиники» М. Горького (разом з М. Кедриком), «Без вини винувати» О. Островського та ін. З 1929 викладав у Москві в Держ. ін-ті театр. мист. (з 1943 — професор), з 1943 — також у Школі-студії ім. В. Немировича-Данченка. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949. Портрет с. 59.

ОРЛОВ Володимир Митрофанович [3 (15). VII 1895 — 28. VII 1938] — рад. військ. діяч, флігель флоту 1-го рангу (1935). Член Комуністичної партії з 1918. Н. в Херсоні. В рад. ВМФ з 1918. Учасник громадян. війни. В 1926 закінчив Вищі академічні курси. В 1926—31 — команд. Мор. Силами Чорного м. В 1931—37 — нач. Мор. Сил РСЧА (до 1934 — член Реввійськради Республіки), а з січня 1937 — заст. наркома оборони СРСР. Нагороджений орденами Червоного Прапора, Червоної Зірки.

ОРЛОВ Георгій Михайлович [н. 26.III (8.IV) 1901, Курськ] — рос. рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1970), дійсний член АМ СРСР (з 1979), президент (з 1972) Міжнародної спілки архітекторів. У 1921—26 навчався в Моск. вищому тех. уч-щі у В. Весніна. Архіт. роботи: участь у проектуванні та буд-ві Дніпрогесу (1927—32), житл. р-ни (1930—36, 1938), річковий вокзал та літній театр (1938) — у соціалістич. містечку в Запоріжжі; житл. район під Москвою (тепер — у складі м. Жуковського, 1936). В 1944—52 — гол. архітектор відбудови Дніпрогесу; житл. будинки та двоповерхові котеджі на правому березі Дніпра в Запоріжжі (1947—48); керівництво архіт. проектуванням та буд-вом споруд гідроелектростанцій — Каховської (1951—55), Кременчуцької (1953), Каунаської (1961), Чебоксарської (1959), Братської (1960—68). Викладач Моск. архіт. ін-ту (1933—38 і з 1966; професор —

з 1969). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

ОРЛОВ Єгор Іванович [2 (14). II 1865, с. Покров, тепер Княгининського р-ну Горьківської обл. — 14.X 1944, Москва] — рад. хімік-технолог, акад. АН УРСР (з 1929). Після закінчення Моск. ун-ту (1894) керував лабораторією у Костромському хім.-технологічному уч-щі. У 1911—27 — професор Харків. технологічного ін-ту, 1927—32 — директор Укр. н.-д. ін-ту силікатної пром-сті. З 1932 працював у Моск. хім.-технологічному ін-ті ім. Д. І. Менделєєва. Праці з кінетики хім. реакцій і каталізу, а також у галузі технології кераміки, емалей тощо. О. показав можливість синтезу вищих вуглеводнів із суміші оксиду вуглецю і води, синтезував етилен з цих речовин. Розроблений О. метод синтезу формальдегіду використовують для виробн. формаліну (за його проектом і під його керівництвом під Москвою був побудований перший у Росії формальдегідний завод, 1909—10). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ОРЛОВ Микола Сергійович (н. 29. XII 1919, м. Колпіно, тепер у складі Ленінграда) — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1953. Восени 1941 потрапив у вороже оточення. В дотому 1942 вступив до Ямпільського партизан. загону Сум. обл., а в березні — до партизан. загону «За Батьківщиною». В жовтні 1942 цей загін вирушив у рейд на Правобережжя України у складі з'єднання О. М. Сабурова. Із створенням 1943 з'єднання партизан. загонів Ровен. обл. О. був призначений командиром підривної групи. Після війни — на госп. роботі в Ровно. З 1965 — персональний пенсіонер. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. нагородами.

ОРЛОВ Михайло Федорович [23.III (5.IV) 1788, Москва — 19 (31). III 1842, там же] — декабрист, генерал-майор (1814). Учасник воєн з Наполеоном I 1805—07, Вітчизняної війни 1812, закордонних походів рос. армії 1813—14. З 1817 служив у Києві, зблизився з членами «Союзу порятунку». В 1818 вступив до «Союзу благоденства». З 1820 — командир 16-ї піхотної дивізії в Молдавії, де очолив Кишинівську орг-цію декабристів, зв'язану з *Південним товариством декабристів*. Був прихильником повалення царизму шляхом військ. перевороту, встановлення респ. ладу, ліквідації кріпацтва. Після розгрому Кишинів. орг-ції (1822) ув'язнений від командування дивізією. 21.XII 1825 (2.1. 1826) О. заарештовано і вислано під нагляд поліції у власний маєток. З 1831 жив у Москві. Автор ряду праць з економіки і філософії, а також спогадів.

Літ.: Павлова Л. Я. Декабрист М. Ф. Орлов. М., 1964.

ОРЛОВ Михайло Хрисанфович [26.XII 1899 (7.1. 1900), Київ — 17.X 1936, там же] — укр. рад. математик, чл.-кор. АН УРСР

(з 1934). Член Комуністичної партії з 1919. Закінчив (1924) Київ. ін-т нар. освіти. У 1924—30 працював у вузах Києва; у 1931—34 — директор Харків. н.-д. ін-ту математики; у 1934—36 — професор Київ. ун-ту і вчений секретар Ін-ту математики АН УРСР. Осн. праці О. присвячені розрахунку фігур рівноваги обертової рідкої маси, наближеним методам розв'язування диференціальних та інтегральних рівнянь, зовн. балістики.

ОРЛОВ Олександр Сергійович [23.I (4.II) 1871, Москва — 6.III 1947, Ленінград] — рос. рад. літературознавець, акад. АН СРСР (з 1931). Професор Моск. ун-ту (з 1918). Праці з давньої л-ри, бібліографії — «Про особливості форми руських військових повістей» (1902), «Давня російська література XI—XVI ст.» (1937), «Слово о полку Ігоревім» (1946), «Галицько-Волинський літопис» (1947) та ін. Автор праць про О. Пушкіна, О. Грибоєдова, І. Крилова, І. Тургенева, М. Лєскова та ін. Вивчав палеографію, рос. і казах. фольклор. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ОРЛОВ Олександр Якович [26.III (6.IV) 1880, Смоленськ — 28.I 1954, Москва] — рад. астроном, чл.-кор. АН СРСР (з 1927), акад. АН УРСР (з 1939), засл. діяч науки УРСР (з 1950). Закінчив (1902) Петерб. ун-т. У 1913—24 О. — директор *Одеської астрономічної обсерваторії*, у 1926—34 і 1938—51 — директор *Полтавської гравіметричної обсерваторії* АН УРСР, у 1944—48 та 1950—51 — директор *Астрономічної обсерваторії головної АН УРСР*. Наук. праці присвячені геодезії, теор. астрономії, сейсмометрії. Під керівництвом О. проведено значні гравіметричні роботи на Україні. О. дослідив місяцево-сонячні припливні деформації Землі; виявив повільні неспівпадіння широт і запропонував метод виділення цих змін та їх виключення; обчислював координати полюса для інтервалу часу з 1892 по 1952; розробив метод визначення положення полюса за спостереженнями однієї станції. Вивчив рух частинок речовини у хвостах комет, одержав нові формули для обчислення швидкості руху речовини та сил, що його зумовлюють. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами.

ОРЛОВ Сергій Володимирович [6 (18). VIII 1880, Москва — 12. I 1958, там же] — рос. рад. астроном, чл.-кор. АН СРСР (з 1943). Закінчив (1904) Моск. ун-т, з 1926 — професор цього ж ун-ту. У 1943—52 — директор Держ. астр. ін-ту ім. П. К. Штернберга МДУ. Осн. праці О. стосуються кометної астрономії. Він розробив теорію будови голови комет, що дало змогу провести строгу класифікацію кометних форм; вперше поставив і розв'язав питання про зміну яскравості комети залежно від віддалі між нею і Сонцем; дослідив причини відштовхуючих сил Сонця на частинки в хвостах комет. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

ОРЛОВ Сергій Михайлович [1 (14). IX 1911, Петербург — 18.XI

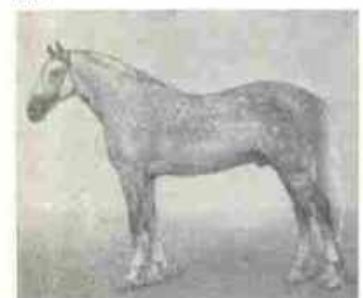
1971, Москва] — рос. рад. скульптор, нар. художник РРФСР (з 1968), чл.-кор. АМ СРСР (з 1954). В 1925 закінчив Вологодський худож. технікум. Автор композицій з фарфору. Твори: «Мати» (1943), «Олександр Невський» (1943—44), «Казка про рибака та рибку» (1944), «Богдан Хмельницький» (1954); пам'ятники — Юрію Долгорукому в Москві (1954, в спіл.-авт.), Афанасію Никітину в Калініні (1955). Разом з С. Кириченком виконав твір «Голова української дівици» (1954). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Іл. див. до ст. Нікітін А., т. 7, с. 366.

ОРЛОВ Юрій Олександрович [31.V (12.VI) 1893, с. Томишево кол. Сизранського пов. Симбірської губ., тепер Новоспаский р-н Ульяновської обл.— 2.X 1966, Москва] — рад. палеонтолог та гістолог, акад. АН СРСР (з 1960), засл. діяч науки РРФСР (з 1946). Закінчив Петроград. ун-т (1917). Викладав у Перм. ун-ті (1916—24), потім в Ленінгр. Військово-мед. академії (1924—35). З 1943 до останніх років життя — зав. кафедрою палеонтології Моск. ун-ту; з 1945 — директор Палеонтологічного ін-ту АН СРСР. Осн. наук. праці з питань нейрогістології сучас. безхребетних, а також порівняльної морфології та палеоневрології викопних тварин, рештки яких знаходять на тер. Зх. Сибіру, Казахстану і України. Гол. редактор 15-томної праці «Основи палеонтології». Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами та медалями. Ленінська премія, 1967 (посмертно). Портрет с. 63.

ОРЛОВ Яків Іванович (17. V 1923, с. Тернуватка, тепер Криворізького р-ну Дніпроп. обл.— 26.II 1981, Київ) — український радянський диригент, нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1954 закінчив Київ. консерваторію (клас М. Вериківського). В 1955—67 — керівник і диригент оркестру Укр. нар. хору, 1967—69 — диригент оркестру армійського ансамблю. З 1970 — худож. керівник і гол. диригент Київ. оркестру народних інструментів. У 1980/81 викладав на муз.-пед. факультеті Київ. пед. інституту ім. М. Горького. Портрет с. 63.

ОРЛОВА Любов Петрівна [29.I (11.II) 1902, Звенигород, тепер Моск. обл.— 26.I 1975, Москва] — рос. рад. актриса, нар. арт.

Жеребець орловської рисистої породи.

СРСР (з 1950). Навчалась у Моск. консерваторії (1919—22), Моск. театр. технікумі (1922—25). В 1926—33 працювала в Муз. театрі ім. В. Немировича-Данченка. Ролі в муз. кінокомедіях Г. Александрова: Аюта («Веселі хлоп'ята», 1934), Маріон Діксон («Ширк», 1936), Дуля («Волга-Волга», 1938), Таня («Світлий шлях», 1940), Нікітіна і Шатрова («Весна», 1947). Знялася у фільмах «Зустріч на Ельбі» (1949), «Російський сувенір» (1960). З 1955 працювала в Театрі ім. Мосради. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1950. Портрет с. 63.

ОРЛОВСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 27.IX 1937. Площа 24,7 тис. км². Нас. 884 тис. чол. (1981). Осн. населення — росіяни. Міськ. нас. — 57%. Поділяється на 19 районів, має 7 міст, 14 с-щ міськ. типу. Центр — м. Орел. О. о. нагороджено орденом Леніна (1967). О. о. лежить у центр. частині Середньоросійської височини (вис. 220—250 м). Поверхня — погорбована рівнина, розчленована ярами та балками. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня — 9, —10,5°, липня +18, +19,5°. Опадів 570—580 мм на Зх. та 450—500 мм на Пд. Сх. Гол. ріки — Ока (бас. Волги) та Сосна (бас. Дону), на Пд. Зх. — верхів'я Навлі та Неруси (бас. Дніпра). О. о. розташована в лісостеповій зоні. Грунти переважно чорноземні, сірі лісові та дерново-підзолисті. Лісами зайнято бл. 8% тер. області (береза, дуб, осика, липа, ялина, сосна). Степи розорані, є луки. Провідна галузь пром-сті — машинобудування (виробн. технологічного устаткування для текст., шкіряно-взут., скляної, харчової пром-сті), у т. ч. приладобудування (засоби автоматизації, обчислювальні машини, годинники). Розвинуті також металургія (кольорове литво, сталевий дріт і канати), хімічна (пластмаси, гумотех. виробн.), легка (взуття, швейні та трикотажні виробн.) пром-сть. Важливе значення має харч., зокрема цукр., м'ясна, спирто-горілчана, маслосиробна й крохмальна, галузь. Осн. пром. центри: Орел, Ливни, Мценськ. Спеціалізація с. г. — землеробство зернового і тваринництва м'ясомол. напрямів. Провідні культури — ярий ячмін, яра та озима пшениця, озима жито, овес. Вирощують також гречку, цукр. буряки, коноплі, зернобобові й кормові культури. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець. Розвинуте птахівництво. На Злинському кінному з-ді вирощують плеємних рисаків вищого класу. Розвинутий залізнич. (лінія Москва — Орел — електрифікована) та автомоб. (магістраль Москва — Сімферополь) транспорт. Тер. О. о. перетинає нафтопровід «Дружба». В О. о. — с.-г. та пед. ін-ти (Орел), 15 серед. спец. навч. закладів. Н.-д. ін-т легкого машинобудування та ін. н.-д. ін-ти (Орел). Всесоюзний н.-д. ін-т зернобобових культур у Стрелецькому, філіал н.-д. інституту «Гіпроколформет-обробка» (Мценськ) та ін. наук.

установи. Театри: драматичний, юного глядача та ляльковий (Орел); музеї: краєзнавчий (філіал — Болховський краєзнавчий), І. С. Тургенєва (філіал — заповідник-садиба І. С. Тургенєва Спаске-Лутовиново), письменників-орловців, М. С. Лескова (Орел) та ін. В О. о. — 3 санаторії, будинок відпочинку.

ОРЛОВСЬКА РИСИСТА ПОРОДА КОНЕЙ — вітчизняна порода запряжних коней; виведена в кінці 18 — на поч. 19 ст. у Хреновському кінному заводі Воронежської губ. кіннозаводчиком А. Г. Орловим-Чесменським і коневодом В. І. Шишкіним методом складного відтворювального схрещування. У створенні О. р. п. к. використано арабську породу коней, датську, голландську, махленбурзьку та ін. Сучасний орловський рисак має гармонійно розвинені форми тіла, міцний кістяк і спадково закріплену здатність до швидкої риси (див. Ажори). Коні цієї породи великі, масивні, працездатні й витривалі, мають жвавий темперамент, але пізньоспілі. Матьє дельбильного сіра, ворона, гніда, зрідка руда. Рекорд жвавості на 1600 м — 2 хв 0,01 сек (жеребець Піон, 1974). Коні орловської породи є основними полішувачами місцевих коней майже в усіх районах СРСР (крім тайгових, гірських, напівпустельних). На Україні їх розводять у Дібрівському, Запорізькому і Лимарівському кінних заводах. Була використана при виведенні російської рисистої породи коней.

ОРЛОВСЬКИЙ Борис Іванович [справж. прізвище — Смирнов; 1796, с. Столбечье, тепер Покровського р-ну Орлов. обл.— 16 (28). XII 1837, Петербург] — рос. скульптор, представник класицизму. Син кріпака. З 1809 навчався у скульпт. майстернях С. Кампіоні в Москві, з 1816 — у П. Тетієвського в Петербурзі, з 1822 — у І. Мартоса в Петерб. АМ. У 1823—28 був пенсіонером Академії в Римі, де навчався у Б. Торвальдсена. Твори: «Паріс» (1824), «Фавн і вакханка» (1826—28), «Ян Усмар» (1831);

О. С. Орлов.

О. Я. Орлов.

Б. І. Орловський.
Фалл і вакханка. Гіпс.
1826—28. Переведено в
мармур 1837. Держав-
ний Російський музей у
Ленінграді.

О. О. Орловський.
Польський вершник.
1810. Державна Третья-
ковська галерея в Моск-
ві.

пам'ятники М. І. Кутузову й М. Б. Барклаю де Толлі перед *Казанським собором* у Ленінграді (1828—37) та ін. З 1831 викладав у петерб. АМ (з 1836 — професор).

ОРЛОВСЬКИЙ Володимир Дона-
тович [20.1 (1.11) 1842, Київ —
6 (19).II 1914, м. Нерві, Італія,
похований у Києві] — укр. живо-
писець-пейзажист. Початкову ху-
дожню освіту здобув у 2-й Київ.
гімназії, де вчився в художника
І. Сошенка. В 1861—68 навчався
в петерб. АМ, куди вступив за до-
помогою Т. Г. Шевченка. Академік
II — з 1874, професор — з 1878.
Вдосконалював свою майстерність
у Франції, Німеччині, Швейцарії
й Італії. Різноманітні за мотивами
пейзажі О. відтворюють своєрідну
красу України й Росії. Раннім твом
О. притаманні риси романтич-
ного сприйняття навколишнього
світу, дещо умовне, академічне,
композиційне й колористичне роз-
в'язання сюжетів («Вид села Ко-
коз у Крину», «Кримський пей-
заж», 1868; «Перед шквалом»,
«Захід сонця», «Болото», «В сте-
пу», «Вечір», «Сівба», «Лісовий
зруб», «Піски», всі — 1874). В
кращих творах О. правдиво й
поетично передано красу рідної
природи («Село», «Рибалки»,
1877; «Жнива», 1882; «Затишся»,
1890; «Хати в літній день», всі —
в ДМУОМ; «Березовий гай», 1884,
Азерб. музей мист. ім. Р. Муста-
фаєва). О. брав участь у діяльності
Київської рисувальної школи
й був одним з організаторів *Київ-
ського художнього училища*. Іл.
див. на окр. аркуші, с. 160—161.

ОРЛОВСЬКИЙ Микола Іванович
[2 (13).V 1900, с. Шаповалівка,
тепер Борзнянського р-ну Чер-
ніг. обл. — 21.II 1974, Київ] —
укр. рад. вчений в галузі селекції
цукр. буряків, доктор с.-г. наук
(з 1952), засл. діяч науки Украї-
нської РСР (з 1970). Закінчив
Київ. агроном. ін-т (1924). В 1930—
41 — професор Київ. с.-г. ін-ту.
В 1941—42 — учасник Великої Ві-
тчизн. війни. В 1942—69 — зав.
відділом, з 1969 до 1974 — ст. наук.
працівник Всесоюзного в.-д. ін-ту
цукр. буряків. Дослідження О.
присвячені розробці теоретичних
основ і методів селекції цукр.
буряків. Осн. твори: «Основи біо-
логії цукрових буряків» (1937,
перевидано 1952 і 1961) та «Етапи
розвитку отечественной селекции
сахарной свеклы» (1973). Наго-
роджений орденом Леніна, ін.
орденами, медалями. С. В. Губенко.

ОРЛОВСЬКИЙ (Orłowski) Олек-
сандр Осипович [9.III 1777, Вар-
шава — 1 (13).III 1832, Петербург] —
польс. та рос. художник, пред-
ставник *романтизму*. Бл. 1793—
1802 навчався у Варшаві в Я. П.
Норблінна. В 1802 переїхав до Пе-
тербурга; з 1809 — акад. петерб.
АМ. О. — автор жанрових («Сцена
в корчмі», 1795—96) і батальних
 («Битва під Радзівілицями», 1798
або бл. 1801; «Польський верш-
ник», 1810) творів, портретів
 («Автопортрет», 1809; героїв Ві-
тчизн. війни 1812, зокрема Д. Да-
видова), пейзажів («Пейзаж з водо-
спадом»), малюнків із зображен-
ням типів різних соціальних верств

і народів Росії («Російський аль-
бом», 1825—26). Твори зберіга-
ються в ДТГ, ДРМ, Нац. музеях
у Варшаві й Кракові. Один з
перших звернувся до мистецтва
літографії.

ОРЛЯК (Pteridium) — рід рослин
родиноі птеридових, відділу па-
поротевидних. Багаторічні трави з
повзучим кореневищем. Листки ве-
ликі, на довгих твердих черешках;
листова пластинка двічі або три-
чіперисторозсічена. Спориї роз-
міщені вздовж краю листка. 2 ви-
ди, поширені майже по всій земній
кулі. Обидва зустрічаються в
СРСР, у т. ч. й на Україні. Найпо-
ширеніші О. з п и ч а й н и й (Р.
aquilinum), інсектицидна, отруйна
і декоративна рослина, росте по
лісах, на піщаних ґрунтах Полісся,
в Лісостепу. О. к р и м с ь к и й
(Р. tauricum) зустрічається в гір-
ських лісах Криму і Кавказу.
Кореневище О. містить до 46%
крохмалю, *саторнію*; має лікарські
властивості (в'яжучий і глістогін-
ний засіб); отруйне для великої
рогатої худоби і коней. Іл. с. 64.

ОРЛЯНКІН Валентин Іванович
[н. 24.I (6.II) 1906, с. Варварине,
тепер Кірсановського р-ну Воро-
неської обл.] — укр. рад. кіно-
оператор, засл. діяч мист. УРСР (з
1967). Член КПРС з 1943. В 1936
закінчив Держ. ін-т кінематогра-
фії в Москві і працював на Центр.
студії документальних фільмів.
У роки Великої Вітчизн. війни —
фронтний оператор, з 1945 — опе-
ратор Київ. студії хронікально-до-
кументальних фільмів. Зняв кіно-
стрічки: «Альпіністи» (1936), «Пе-
рлина Півдня» (1940), «Сталінград»
(1943), «Битва за нашу Радянську
Україну» (1943), «Перемога на
Правобережній Україні» (1944).
дві останні — з ін. операторами.
Ін. фільми: «Дорога мужнів»
(1958), «Син солдата» (1962),
«Кораблі не вмирають» (1965),
«Світає озеро» (1968), «Олесь
Гончар» (1970) та ін. Нагородже-
ний орденом Червоної Зірки, меда-
лями. Держ. премія СРСР, 1943.

ОРМАНОВ Галі [2 (15).VIII 1907,
аул Конир, тепер Капальського
р-ну Талди-Курганської обл. — 3.IX
1978, Алма-Ата] — казах. рад.
поет. Член КПРС з 1938. Друкува-
вся почав 1927. Перша зб. віршів
«Обруч» (1934). Осн. тема творів
О. — сучасна дійсність, докорін-
ні зміни в житті казах. аулу і пси-
хології людей. Автор збірок віршів
«Зруйнована фортеця» (1935),
«Дуб» (1945), «Пісня життя» (1948),
«Хвиля» (1956), «Вогненна ріка»
(1965), «Зелені солодощі» (1972).
«Крилата душа» (1973) та ін., збі-
рок оповідань — «Піднесення»
(1935), «Серце» (1963). Перекла-
дач творів О. Пушкіна, М. Лер-
монтова, Л. Толстого, Т. Шевчен-
ка, І. Франка та ін. Нагороджений
орденом Леніна, ін. орденами,
медалями.

Тя.: Укр. перекл. — Перед дру-
жми книга. «Дніпро», 1961. № 10;
Рос. перекл. — Стихи. М., 1958;
Глазами мысли Алма-Ата, 1958;
Голубые дали. М., 1970; Запах земли.
Алма-Ата, 1980. Б. І. Ткачов

ОРМΥЗЬКА ПРОТОКА — прото-
ка між Аравійським п-овом і ма-
териковою частиною Азії. Сполу-
чає Перську та Оманську затоки

Аравійського м. Довж. бл. 150
км, найменша шир. 35,6 км. Глиб.
від 71 м до 219 м. В О. п. — остро-
ви Кешм, Ормуз, Ларак та ін.
Порт — Бендер-Аббас (Іран).

ОРНАМЕНТ (від лат. ornamentum
— прикраса) — візерунок, побу-
дований на ритмічному повторенні
геометричних елементів (геометрич-
ний О.) або стилізованих рослин-
них (рослинний О.) чи тваринних
(звіриний, або зооморфний, О.) мо-
тивів. Як орнаментальні мотиви
використовуються також фігури
людей, архітектурні деталі, різні
знаки та емблеми, стилізовані
написи. Часто в О. сполучаються
складні комбінації різних мотивів
(тератологія, арабески). О. бува-
ють плоскі або рельєфні, компо-
нуються смугами (фриз, облям-
вання, бордюри), в розетку (вписані
в коло довкола центру) та сіт-
кою (заповнюють поверхню орна-
ментованої речі). Можуть бути
й самостійними становними твом-
рами. О. розрізняються і за на-
лежністю до типу прикрашуваних
нім предметів: архітектурний, тек-
стильний, керамічний тощо. Ха-
рактер О. і техніка його виконання
зумовлені архітектонікою орнамен-
тованої речі та її матеріалом. О.
має давню історію розвитку (з
пізнього *палеоліту*), в ньому за-
карбувалося естетичне осмислен-
ня діяльності людини. За *нео-
літу* речі прикрашалися переваж-
но геом. О. Пізніше у різних на-
родів з'явився рослинний О. у ви-
гляді хвилястої і ламаної ліній
(пам'ятки культури *Епітум* Старо-
давнього, *Греції* Стародавньої),
а також килимовий О., елементи
якого komponуються від центра
по всій площині декорованої речі
(в Зх. Європі в епоху Відродження,
та епіграфічний О., що скла-
дається з написів (у країнах Схо-
ду). Повільний розвиток О. зумо-
вила сталість його мотивів, компози-
цій, колорит, характерних для
певної місцевості, а часом для ок-
ремого населеного пункту. На тер.
України геом. О. відомий з пізньо-
палеолітичної *Мізинської стоянки*.
В укр. нар. О., що відзначається
внятковим багатством елементів,
мотивів, форм, композицій, ві-
домі сталі територіально визначені
його види: гуцульський вишив-
альний, полтавський рушниковий,
київський килимовий. Крім того,
розрізняються О., пов'язані з ок-
ремими осередками нар. мистец-
тва — клембінський і рещетилів-
ський вишивальні, крелевський,
богуславський і дитярівський тка-
ні, петриківські розписи тощо.
Укр. О. надзвичайно різноманіт-
ний за кольором. За характером
він дуже близький до О. ін. сх.-
слов'ян. та пд.-слов'ян. (Болгарія,
Югославія) народів. Високий рівень
укр. нар. О. позначився на розвитку
профес. мистецтва, зокрема графіки
(книжкова і стан-
кова графіка Г. Нарбута та ін.),
впливає на орнаментацию різних
видів *художньої промисловості*
(зокрема текстилю), використову-
ється в оформленні інтер'єрів та
екстер'єрів сучас. громад. споруд,
інколи перетворюється на самостій-
ну галузь декоративної творчості
(див. *Петриківка*). Іл. див. на
окремому аркуші, с. 64—65.

Літ.: Лоренц Н. Ф. Орнамент всех времен и стилей, в. 1—8. СПб, 1898—99; Соболев Н. Н. Русский орнамент. М., 1948; Косачева О. П. Украинский народный орнамент. К., 1876; Павлуцкий Г. Г. История украинского орнамента. К., 1927; Украинские декоративные росписи. К., 1964; Запаско Я. П. Орнаментальное оформление украинских рукописных книг. К., 1960; Соколова Т. Орнамент — почерк эпохи. Л., 1972. **Б. С. Битник-Сиверский.**

ОРНАМЕНТИКА (від лат. *ornamentum* — прикраса) в музиці — сукупність звуків, що прикрашають осн. мелодичний рисунок. О. поділяють на *мелізм* (групування, форшлаг, трель тощо) і *відьну* О. — фігурації.

ОРНАТСЬКИЙ Петро Павлович [н. 21.VI (4.VII) 1917, Київ] — укр. рад. вчений у галузі метрології, доктор тех. наук (з 1967), професор (з 1966). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1938 закінчив Київ. політех. ін-т, в якому працює з 1945 (з 1955 — зав. кафедрою). Осн. наук. праці — з теор. основ інформаційно-виміральної техніки, зокрема з питань синтезу методів вимірювання. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями. Держ. премія УРСР, 1973.

ОРНИТОЗ (від грец. *ὄρνις* (*ὄρνις*) — птах) — хвороба птахів, ссавців і людини, що спричинюється грамнегативними (див. *Грама метод*), кокоцидними мікроорганізмами — хламідіями. Епідеміологічну небезпеку являють хворі птахи і птахи-вірусоносії, які виділяють вірус у навколишнє середовище з фекаліями та носовим слизом.

Найчастіше на О. хворіють люди, які заражаються від птахів при догляді за ними, забої або обробці тушок. Хвороба починається гостро, через 6—14 днів після зараження (*інкубаційного періоду*). Ознаки: кволість, головний і м'язовий біль, безсоння, висока температура (триває 9—20 днів); специфічне запалення легень (без кашлю і задихи). Хвороба, як правило, закінчується одужанням. Лікування тільки в стаціонарі. Серед птиці до О. сприйнятливі папути, канарки, голуби, фазани, курки, качки, гуси, індики. Специфіч. лікування в н. не розроблене. На г-во накладають обмеження згідно з вет. інструкцією; хвору птицю забивають; проводять вет.-сан. заходи, щоб запобігти захворюванню людей.

ОРНИТОЛОГІЯ (від грец. *ὄρνις* (*ὄρνις*) — птах і *λόγος* — вчення) — розділ зоології, що вивчає птахів.

ОРНИТОПОДИ (Ornithopoda) — підряд птахотазових динозаврів мезозойської ери. Більшість О. були переважно рослинними тваринами, що вели гол. чин. напівводний спосіб життя. Довжина тіла найдавніших, пізньоюрських, О. становила 1—1,5 м, пізньокрейдових — до 15 м. О. пересувались на двох задніх ногах; передні кінцівки були слабо розвинені. Передня частина тіла зрівноважувалася масивним хвостом. О. мали багаторісні зуби, які зростали по всій довжині щелепи. О. не мали нізких захисних утворів. Були

поширені на всіх материках, крім Австралії. Найхарактернішими представниками О. є тварини родин *Ігуанодонтоних*, качконосих динозаврів (напр., *маньчжуро-завр*).

ОРНИТОФІЛІЯ (від грец. *ὄρνις* (*ὄρνις*) — птах і *φίλος* — люблю) — запліднення квіток за допомогою птахів. Один із способів *перехресного запліднення*. О. властива деяким тропічним рослинам (понад 500 видів). Для багатьох орнітофілних квіток характерне яскраво-червоне забарвлення, яке, певне, найкраще розрізняють птахи, що здійснюють О. (*колібри, медососи* та ін.).

ОРОБЕВСЬКИЙ Іван (н. бл. 1730 — р. см. невід.) — рос. співак (тенор). Українець за походженням. Вокальну освіту здобув у Петербурзі. Був солістом Придворної співацької капели, згодом Придворного театру в Петербурзі. Виступав і в спектаклях італ. опери.

ОРОВЕЦЬКИЙ Павло Андрійович [4 (17).III 1905, с. Єлизаветівка, тепер Царичанського р-ну Дніпроп. обл. — 20.II 1976, Київ] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1931. Учасник Великої Вітчизн. війни. Літ. діяльність почав 1930 як нарисовець. Автор повістей «Серце солдата» (1958), «Рубіновий промінь» (1965), «Загибель Полоза» (1969), романів «Друга зустріч» (1960), «Глибока розвідка» (1963), «Береги життя» (1971). збірок нарисів та ін.

Літ.: Партизанська повість. К., 1972; Перерваний рейс. К., 1975; Р. о. с. п. е. р. е. к. д. — Вторая встреча. М., 1952; Живет солдат. М., 1956.

ОРОГЕНЕЗ (від грец. *ὄρος* — гора і *γενεσις* — походження) — сукупність тектонічних процесів, що спричинюють утворення гір. Термін запропонував амер. геолог К. Джилберт (кін. 19 ст.) на відміну від епейрогенезу (див. *Каливальні рухи земної кори*) — процесів, що зумовлюють утворення континентів. Франц. геолог Е. Ог'єнн, геолог Г. Штідле під О. розуміли сукупність процесів складкоутворення (див. *Складчатість гірських порід*) і *гороутворення*, вважаючи, що вони проявляються лише в *геосинкліналях*. В. О. Обручев (1922) і його послідовники довели, що О. відбувається і на *платформах*, а складко- і гороутворення — процеси різного типу, але в геосинкліналях проявляються спільно. В сучас. літ. для гороутворення на платформах все частіше вживають термін *епіплатформний О.*, а геосинклі-

Х. К. Ороско, Беніто Хуарес (відомий мексиканський історик). Розп. у *Лавіа* Чанультелек у Мексико. 1948—49

налях — *епігеосинклінальний О.* Термін «орогенез» іноді вживають і як синонім терміна «гороутворення».

Ю. М. Довгаль.
ОРОГОВІННЯ — просякнення епітеліальних клітин хребетних тварин і людини білками — *кератинами*. Нормальним є О. клітин поверхневих шарів шкіри — *епідермісу* (внаслідок чого вони набувають міцності, певної твердості й захищають організм від мех. ушкоджень, надмірного висихання та від проникнення мікроорганізмів) і його похідних (луски, пір'я, волосся, кігті, нігті, копит, роги, дзьоба). На перебіг О. впливає ряд гормонів і вітамінів.

ОРОГРАФІЯ (від грец. *ὄρος* — гора і *γραφία* — пишу) — розділ геоморфології, зміст якого становлять опис і класифікація форм *рельєфу* земної поверхні, систематизація їх за зовн. ознаками незалежно від походження. О. дає відомості про просторове розгашування форм рельєфу відносно сторін світу, інших (сусідніх) форм рельєфу, про їхні розміри, гіпсометричні дані (макс., мінім., пересічні висоти), густоту та глибину розчленування, загальний малюнок. Іноді термін «орографія» вживають як синонім поняття «рельєф».

І. М. Рослий.
ОРОКИ (самоназва — ульта) — нечисленна народність, що живе на о. Сахалін (Сахал. обл. РРФСР). Мова орокська, належить до *тунгусо-маньчжурських мов*. О., як і *орочів* та *удейців*, іноді неправильно називають оро-чонами. Осн. заняття — оленярство, рибальство, мисливство.

ОРОСІЙ (Орозій; Orosius) Павло (бл. 380 — бл. 420) — римський історик. Автор «Історії проти поганців» у 7 книгах, що є нарисом всесвітньої історії від «створення світу» до 417. Значний інтерес становлять відомості з історії Причорномор'я 2—1 ст. до н. е.

ОРОСКО (Orozco) Хосе Клементе (23.XI 1883, Салотлан, шт. Халіско — 7.IX 1949, Мехіко) — мекс. живописець, один із засновників школи монумент. живопису. У 1908—14 навчався в АМ у Мехіко. Брав участь у Мекс. революції 1910—17. В 1917—19 та 1927—34 жив у США. Автор серії акварелей («Мексика в революції», 1913—17), монументальних розписів (фрески — в Нац. підготовчій школі в Мехіко, 1922—27; «Прометей» у Помона-коледжі в Клермонті у Каліфорнії, 1930; розписи в аудиторії ун-ту, 1936; госпіталі Кананьяса, 1938—39; Палаціо де Гоб'єрно, 1937, 1948—49, у Гвадалахарі), картин, книжкових ілюстрацій. Іл. див. також до ст. *Мексика*, т. 6, с. 443.

Літ.: Костеневич А. Г. Х. К. Ороско. Л., 1969

ОРОТОВА КИСЛОТА, вітамін В₁₂, урацил-6-карбонова кислота — органічна сполука. Безбарвні кристали, погано розчинні у воді та органічних розчинниках; t_{пл} 323—345° С. Міститься в молоці тварин та людини, печінці, дріжджах. О. к. бере участь у *біосинтезі* піримідинових нуклеотидів; стимулює ріст рослин і тварин. В організмі О. к. синтезується з *астарагінової кислоти*. Калієва

Ю. О. Орлов.

Я. І. Орлов.

Л. П. Орлова.

В. Д. Орловський.

Орляк звичайний.
Верхня і нижня
частини рослини.

сіль О. к. (оротат калію) застосовується в медицині при порушеннях білкового обміну.

ОРОЧІ (самоназва — нані) — народність, яка живе в Хабаровському краї РРФСР. Чисельність — 1,2 тис. чол. (1979, перепис). Мова — ороцька, належить до *тунгусо-маньчжурських мов*. За культурою близькі до *удейців*. О. зайняті в колгоспному г-ві, що включає як традиційні заняття — рибальство, мисливство, так і нові — городництво, домашнє тваринництво.

ОРСЬК — місто обласного підпорядкування Оренб. обл. РРФСР. Розташований на Пд. Уралі, біля впадіння р. Орі в Урал. Залізничний вузол. 254 тис. ж. (1981). Поділяється на 3 міські райони. Народжений орденм Трудового Червоного Прапора (1971). О. — важливий пром. центр Уралу. Провідні галузі пром-сті: кольорова металургія (комбінат «Південуралнікель», з-д по обробці кольорових металів), машинобудування (вироби машин для металург. та гірничорудної пром-сті, буд. машин, електромонтажних виробів, металоконструкцій, тракторних причепів) та нафтопереробка. М'ясокомбінат, швейна, трикотажна та конд. ф-ки. В О. — пед. ін-т, філіал Всесоюзного заочного політех. ін-ту, 6 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, краєзнавчий музей. Засн. 1735, місто — з 1865.

ОРТ — срібна монета ряду європ. країн 16—18 ст. Назва «орт» нім. походження і означає 1/2 частину грошової одиниці (в даному випадку — *талера*). В Польщі О. карбували з 1608 до 1766. Талер спочатку дорівнював 40 грошам. Тому перші О. були 10-грошовиками. Поступово вартість О. підвищилася до 16, пізніше до 18 грошів. На тер. укр. земель у 17 — 1-й пол. 18 ст. були в обігу поряд з О. Речі Посполитої О. Бранденбургу.

ОРТ (від грец. *ὀρθός* — прямий) — те саме, що й *одичиний вектор*.

ОРТ (нім. *Ort* — вибір) у гірничій справі — горизонтальна підземна *гірничя виробка*, що проведена впоперек простягання родовища і не має безпосереднього виходу на поверхню.

ОРТЕГА-І-ГАСЕТ (Ortega y Gasset) Хосе (9.V 1883, Мадрид — 18.X 1955, там же) — ісп. філософ-ідеаліст, громадський діяч. Закінчив Мадридський ун-т, вивчав філософію в Лейпцигу, Берліні, Марбурзі. В 1911—36 керував кафедрою Мадрид. ун-ту. В 1948 заснував в Іспанії Ін-т гуманітарних наук, який пропонував зх.-європ. бурж. філософію. Філосо. погляди О.-і-Г. склалися під впливом *марбурзької школи* неокантіанства, *філософії життя* Ф. Ніцше, В. Дільтея, *філософії культури* і були близькі до *екзистенціалізму* М. Хайдеггера. О.-і-Г. — засновник «раціоналізму» — філософії «історичного життєвого розуму», за якою справжня реальність людського буття криється в історії, що нібито являє собою нескінченну зміну епох, істор. ситуацій, поколінь, зв'язаних суто зовнішньою спадковістю. Зве-

дення О.-і-Г. істор. розвитку до ірраціонального потоку практично призводить до заперечення сусп. прогресу. О.-і-Г. — основоположник «*масового суспільства теорії*», за якою індустріалізація нівелює особистість, перетворює людину на частину «*маси*». Незважаючи на те, що О.-і-Г. був противником монархії і франкізму, він заперечував демократію й протиставляв духовну «еліту» несвідомим «*масам*».

Л. К. Куліченко.
ОРТИКОН (від грец. *ὀρθός* — прямий, дійсний та *εἶκων* — зображення) — перетворювач світлового сигналу на електричний (*відеосигнал*); *передавальна телевізійна трубка* з нагріванням електричних зарядів, у якій *телевізійна розгортка* зумовлюється діями пучка сповільнених (в *іконоскопі* — несповільнених) електронів. О. — одна з перших трубок такого типу, що її використовували в електронних системах телебачення. Досконалішими світлоелектр. перетворювачами є *суперортикони*.

ОРТИТ (від грец. *ὀρθός* — прямий, правильний) — мінерал класу *силікатів*. Належить до групи *епідоту*. (Сe, Са), (Fe²⁺, Mg) × $\times$ Al₂O (ОН) [SiO₄] [Si₂O₇]. Часті містять домішки *торію, урану, рідкісноземельних елементів*. Густ. 4,2—3,7. Твердість 6,0—6,5. Колір бурий, чорний. Блиск скляний, смоляний. Радіоактивний. О. — *акцесорний мінерал* гранітів, пегматитів, сієнітів та ін. Родовища О. відомі в Норвегії та Швеції. Використовують як сировину для вилучення рідкіснозем. елементів і торію.

ОРТОВОРНА КИСЛОТА — те саме, що й *борна кислота*.

ОРТОГЕНЕЗ (від грец. *ὀρθός* — прямий і *γένεσις* — походження, розвиток), ортоєволюція — одна з антидарвіністичних, ідеалістичних теорій історичного розвитку органічного світу, за якою розвиток організмів являє собою нібито тільки «органічний ріст» у певних, наперед визначених напрямках і спрямовується закладами в них внутрішніми силами. Спрямований процес еволюції прибічники О. називали філогенетичним ростом, а відокремленість видів вважали результатом періодичних зупинок цього росту. Навколишньому середовищу надавалося значення лише стимулюючого фактора. О. відкидає значення *мінливості* і творчу роль *добору природного* в процесі еволюції організмів. Термін «ортогенез» запроваджений ним. вчений В. Гакке (1893) і сприйнятий його співвітчизником Р. Ейнером, якого і вважають автором теорії. Див. також *Номогенез*.

Б. Г. Новиков.
ОРТОГНАТИЗМ (від грец. *ὀρθός* — прямий і *ὕψος* — щелепа) — тип профілю обличчя, в якому, на відміну від *прогнатизму*, верхня щелепа не виступає або незначно виступає вперед за загальну фронтальну площину обличчя. Під О. розуміють також відносну прямоту середньовищового відділу і альвеолярної частини верх. щелепи. О. є морфологічною ознакою виключно людини, пов'язаною з переважанням у неї мозкової частини черепа над лицьовою.

ОРТОГОНАЛЬНА ПРОЕКЦІЯ — частинний випадок паралельної проекції. Див. *Нарисна геометрія*.
ОРТОГОНАЛЬНІ ФУНКЦІЇ — функції $\{\varphi_n(x)\}$ ($n = 1, 2, \dots$) деякого функціонального простору, для яких на відрізку $[a, b]$ виконується умова *ортогональності*:

$$\int_a^b \varphi_i(x) \overline{\varphi_j(x)} p(x) dx = 0$$

при $i \neq j$, де $\overline{\varphi_j}$ — функція, комплексно спряжена з φ_j , $p \geq 0$ (т. з. *вага*) — деяка фіксована функція. Напр., системою О. ф. (з $p(x) \equiv 1$) є система функцій $1, \cos nx, \sin nx$ ($n = 1, 2, \dots$), заданих на відрізку $[-\pi, \pi]$. Поняття про О. ф. дає змогу перенести на *функціональні простори* ідею про єдиність розкладу будь-якого вектора тривимірного простору по трьох фіксованих попарно ортогональних векторах, а також узагальнити теорему Піфагора. Для багатьох функціональних просторів існують нескінченні послідовності попарно О. ф. такі, що будь-яка функція простору допускає єдиний розклад *в ряд* по цій послідовності (див. також *Фур'є ради*). Теорія О. ф. виникла в зв'язку з розв'язуванням задач матем. фізики методом Ж. Б. Ж. Фур'є. За допомогою системи О. ф. (зокрема, ортогональних многочленів) розв'язуються численні задачі про *наближення функцій*. Заг. теорію ортогональних систем многочленів розробив П. Л. Чебишов.

Лит.: Толстов Г. П. Ряди Фур'є. М., 1960; Качмаж С., Штейнгауз Г. Теорія ортогональних рядів. Пер. з нем. М., 1958. А. Я. Дорошечко.

ОРТОГОНАЛЬНІСТЬ (від грец. *ὀρθογώνιος* — прямокутний) — узагальнення поняття *перпендикулярності* двох прямих на довільний простір, в якому запроваджено поняття скалярного добутку. У тривимірному просторі скалярний добуток (див. *Векторне числення*) двох взаємно перпендикулярних векторів дорівнює нулеві. Аналогічно два вектори будь-якого *векторного простору* наз. *ортогональними*, якщо їхній скалярний добуток дорівнює нулеві. Два вектори підпростору наз. ортогональними, якщо кожний вектор одного з них є ортогональним до кожного вектора другого. Поняття О. елементів відіграє важливу роль у теорії гільбертового простору. Див. також *Ортогональні функції*.

ОРТОДОНТІЯ [від грец. *ὀρθός* — прямий, правильний та *ὀδόντος* (*ὀδόντος*) — зуб] — галузь ортопедичної стоматології, що вивчає *етіологію і патогенез*, розробляє методи діагностики, заходи профілактики і лікування зубо-щелепних *аномалій* та деформацій. Термін «ортодонтія» запровадив Лефулен (1840). В розвитку О. як науки можна виділити 3 етапи: 1-й — з 1 ст. до н. е. і до 1840, коли нім. вчений Е. Енгль за допомогою примітивних апаратів і заходів намагався виправити неправильно положення окремих зубів; 2-й — робляться спроби систематизувати всі зубо-щелепні аномалії і деформації (рад. вчений А. Я. Катц, 1930), з'являються

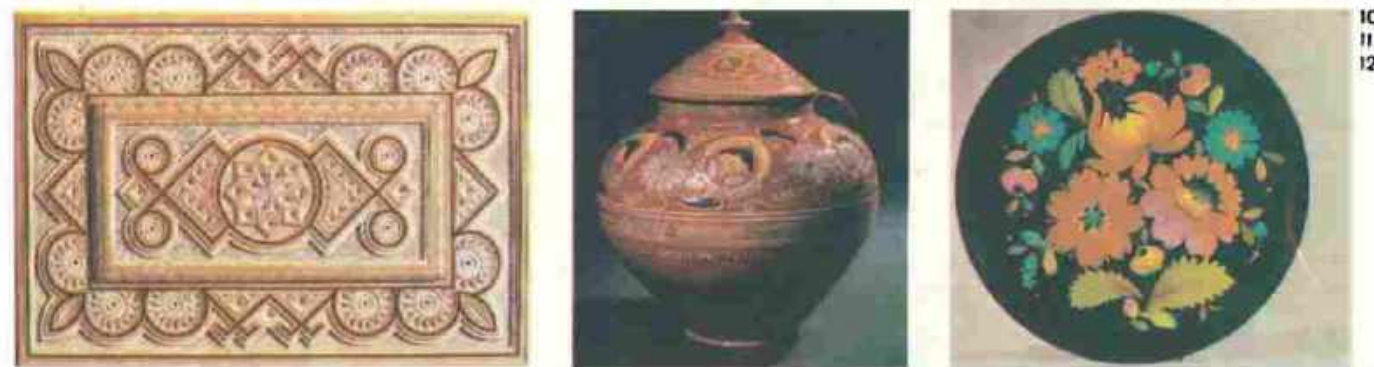

1
2
3
4
5

6
7
8
9

10
11
12

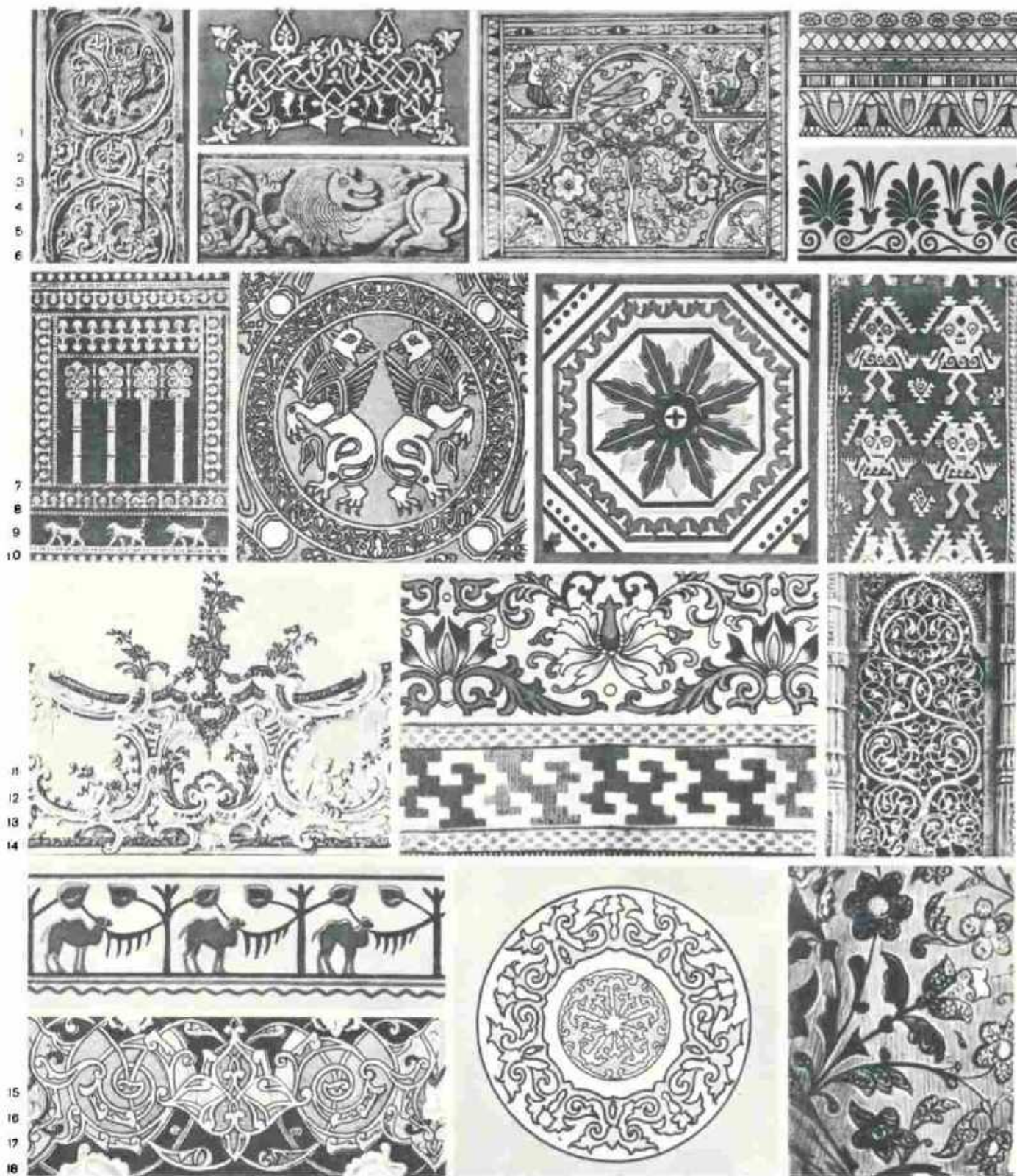

13
14

Дод. Орнамент.

Зразки українського орнаменту. 1. Мозаїка Софійського собору. Київ. Початок 11 ст. 2. Мозаїка Михайлівського Золотоверхого монастиря. Київ. 11 ст. 3. Заставка в Пересопницького євангелія. 16 ст. 4. Вишиванка. Полтавщина. 18 ст. 5. Ганка Л. С. Килим. Київ. 1970. 6. Тканина. 7. Килим (6 і 7 — Водинь). 19 ст. 8. Сидоренко М. В. Вишиванка. Фрагмент рушника. Вінниця. 1966. 9. Лялько Г. А. Вишиванка. Фрагмент рушника. Село Клембівка Вінницької області. 10. Гавриленко Ф. Р. Різблені Накривка скриньки. Кісця Івано-Франківської області. 1978. 11. Оніченко Н. І. Сердюченко М. А. Макітра. Розпис. Опішня Полтавської області. 1958. 12. Черниська Н. Т. Підлаковий рилине. Декоративна тарілка. Петриківка Дніпропетровської області. 1975. 13. Петухевич А. М. Попадінєць М. Ф. Вишиванка. Фрагмент наволочки. Івано-Франківськ. 1974. 14. Загорка О. І. Вишиванка. Фрагмент рушника. Лубин Полтавської області. 1976.

До ст. Орнамент.

1. Білокам'яне різьблення на стінах собору в місті Юр'єві-Польському. 13 ст. 2. Російський книжковий орнамент. 16 ст. 3. Деталь різьбленого орнаменту на дерев'яних хатах. 20 ст. РРФСР. 4. Розпис на дереві. 18 ст. Росія. 5. Розпис на саркофагу. Стародавній Єгипет. 6. Розпис керамічної вази. Стародавня Греція. 7. Орнамент декоративного панно тронного залу Південного палацу. Вавилон. 8. Тканина. Візантія. 9. Розпис на облицювальній кахлі. 16 ст. Італія. 10. Тканина. Перу. 11. Ліпне та розписне оздоблення залу в стилі рококо. 18 ст. Франція. 12. Розпис на емалі. 19 ст. Китай. 13. Килим. 19 ст. Румунія. 14. Ажурне вікно мечеті. 15 ст. Індія. 15. Вишивка. 20 ст. Киргизька РСР. 16. Настінний розпис. 20 ст. Узбецька РСР. 17. Розпис керамічного блюда. 20 ст. Казахська РСР. 18. Гравірований орнамент вази. 20 ст. Дагестанська АРСР.

перші школи ортодонтів, відкриваються спец. заклади, виділяються спец. журнали; 3-й — від 1930 до наших днів — бурхливий розвиток О., яка набуває функціонального напрямку. Метою ортодонтичних втручань є не тільки створення кращої форми зубо-щелепного апарату, а й відновлення його порушених функцій (жувальна, мовленнєва тощо), запобігання виникненню аномалій і деформацій на основі цілеспрямованої профілактики. Велику роль у розвитку сучас. О. відіграли рад. вчені Н. І. Агапов, А. Я. Катц, Д. А. Калвельс, В. Ю. Курляндський, Л. В. Глібина-Маркосян, Ф. Я. Хорошидкіна, зокрема укр. вчені К. Д. Тарасов, А. І. Бетельман, С. Й. Криштаб та ін. В СРСР ортодонтичне лікування стало невід'ємною частиною комплексної санітарії порожнини рота дітей дошкільного і шкільного віку.

Лит.: Гаврилов Е. И., Оксман И. М. Ортопедическая стоматология. М., 1978; Варавва Г. М., Стрелковский К. М. Ортодонтия и протезирование в детском возрасте. М., 1979.

О. І. Дорошенко.
ОРТОКЛАЗ (від грец. *ὀρθός* — прямий і *κλάσις* — перелам, розщеплення) — породоутворюючий мінерал класу силікатів, належить до групи лужних польових шпатів. $K[AlSi_3O_8]$. Сингонія моноклінна. Густ. 2,5—2,6. Твердість 6,5—6,75. Колір світло-рожевий, бурувато-жовтий, червоний. Блиск скляний. На Україні поширений у межах Української щита. Використовують у скляній пром-сті, при виготовленні керамічних виробів.

ОРТОПЕДІЯ І ТРАВМАТОЛОГІЯ ХАРКІВСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ імені професора М. І. Ситенка — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1907 як Медико-мех. ін-т. Після Великої Жовтв. соціалістич. революції перетворений (1925) на Укр. н.-д. ін-т ортопедії і травматології, з 1941 — ім. проф. М. І. Ситенка. Сучас. назва з 1974. У складі інституту — клінічний відділ з поліклінікою, три ін. відділи, 11 лабораторій, клініка тварин, експериментально-тех. майстерні. Ін-т працює над проблемами боротьби з автошляховим травматизмом, лікування відкритих травм, патології великих суглобів і хребта, розробляє медико-тех. засоби лікування при ортопедо-травматологічній патології. В ін-ті працювали професор К. Ф. Вернер (засновник ін-ту), М. І. Ситенко, М. П. Новаченко та ін. З 1926 ін-т видає журнал «Ортопедия, травматология и протезирование».

О. О. Корж.
ОРТОПЕДІЯ КИЇВСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1919 як Будинок покаліченої дитини, 1924 перейменованій на Всеукр. держ. дит. ортопедичний ін-т. Сучас. назва — з 1952. У складі ін-ту — 8 клінічних відділень, 3 відділи, 4 лабораторії. Ін-т розробляє проблеми профілактики травматизму та організації мед. допомоги при травматизмі у с. г.; захворювань та травматичних ушкоджень суглобів; генезу природжених ортопедич-

них захворювань і деформацій; лікування хронічного *остеомиєліту* і дефектної *кукси* в інвалідів. Ряд наук. проблем ін-т розробляє в комплексі з ін. ін-тами МОЗ УРСР та МОЗ СРСР, АН УРСР і мед. установами НДР і НРБ. Історія ін-ту пов'язана з іменами Ф. Р. Богданова, К. М. Климова, проф. І. П. Олександрів та ін. вчених. Ін-т щорічно видає збірник наук. праць «Ортопедия, травматология и протезирование».

І. В. Шумада.
ОРТОПЕДІЯ (від грец. *ὀρθός*, тут — стійкий і *λαβείν* — виховання) — галузь медицини, яка розробляє питання запобігання, розпізнавання і лікування стійких деформацій і ушкоджень органів опори й руху людини. Термін «ортопедія» запропонований франц. лікарем Н. Андрі (1658—1742), основоположником цієї науки.

О. нерозривно пов'язана з *травматологією*. Ще в працях Гіпократа, 16-й-ст. до н. е. опис ушкоджень і захворювань органів опори й руху і рекомендації щодо лікування їх. На поч. 16 ст. франц. лікар А. Паре розробив методи ампутації кінцівок і запропонував апарат, що застосовувалися при ортопедичних захворюваннях.

Прогресу О. в нашій країні сприяли праці Є. Й. Мухомова. В його книзі «Перші засади костоправної науки» (1806) викладені основи лікування переломів і вивихів. Велика заслуга в розвитку О. і травматології належить М. І. Пирогову, який 1852 запровадив у клінічну практику безпідстилкову гіпсову пов'язку, йому належить також вчення про процеси *регенеративної* після операції *ахіллового сухожилка*, дослідження з *топографії м'язів* і сухожилків кінцівок; він є основоположником методу *остеопластичної ампутації* гомілки.

Праці М. П. Нікольського (1870), М. Ф. Руднева (1880) сприяли прогресу кістково-пластичної хірургії, праці В. І. Розумовського, М. І. Студенського, В. М. Шевкуненка — розвитку ортопедичних операцій при артродезі, *остеоїї*, *кляшкості*. В Петербурзі Г. І. Турнер (1900) створив першу в Росії клініку і кафедру О. при Військово-мед. академії, а 1906 там же був організований перший Ін-т ортопедії, який очолював Р. Р. Вреден. У 1907 у Харкові було створено Медико-механічний ін-т (тепер — *Ортопедія і травматологія харківський науково-дослідний інститут*), в якому М. І. Ситенко створив першу укр. ортопедичну школу. Праці школи Турнера стали основою поглибленого клінічного вивчення ортопедичних захворювань, школи Вредена — активного хірургічного напрямку в О.; в Харкові розроблялись ортопедичні апарати. Ці три напрями і визначили основні напрями вітчизняної О. Засновником системи ортопедичної допомоги в СРСР був М. М. Пріоров, який створив у Москві (1921) Лікувально-протезний ін-т (з 1940 — Центр ін-т травматології та ортопедії, з 1971 — ім. М. М. Пріорова). В наступні роки було створено ін-ти ортопедії і травматології та Свердловську, Казань, Мінську та

ін. містах; при мед. і ін-тах удосконалення лікарів — кафедри. Ряд вчених ортопедів-травматологів зробили значний внесок у розвиток теор. і практичної О. — розроблено систему заходів щодо профілактики і раннього лікування ортопедичних захворювань, широко впроваджено нові методи остеосинтезу з використанням нових ортопедичних апаратів, аперше в світі розроблено і впроваджено в практику пластичні операції з застосуванням консервованих алотканин (однорідних тканин), методи ксенопластичного (штучними матеріалами) заміщення суглобів, ультразвукового різання і зварювання кісток тощо. У 1981 в СРСР працювало 20 н.-д. ін-тів ортопедії і травматології, в т. ч. на Україні 3 — в Києві, Донецьку, Харкові. З 1926 в Харкові видається журнал «Ортопедия, травматология и протезирование», з 1971 у Києві — збірник «Ортопедия, травматология и протезирование».

Лит.: Новаченко Н. П. 40 лет советской ортопедии и травматологии. «Ортопедия, травматология и протезирование», 1957, № 5; Терновой К. С., Шумада И. В. Развитие травматолого-ортопедической науки в УССР. К., 1978.

І. В. Шумада.
ОРТОЦЕНТР (від грец. *ὀρθός* — прямий і лат. *centrum* — осереддя, центр) — точка перетину висот трикутника. В будь-якому трикутнику точка перетину *медіан*, центр описаного кола і О. лежать на одній прямій.

ОРУЖЕЙНА ПАЛАТА — найстаріший в СРСР держ. музей декоративного й ужиткового мистецтва. Міститься на тер. Моск. Кремля в будинку, спорудженому арх. К. А. Тоном (1851). В О. п. зберігаються: велике зібрання старовинної зброї (13—18 ст.), колекції золотого і срібного посуду, тканин і одягу (14—19 ст.), посольські дари, речі царського й князівського побуту, ювелірні вироби. Тут виставлено роботи російських зброярів (В. Карцева, Т. І. Г. Вяткін та ін.), золотарів (І. Попова, Г. Овдокімова та ін.).

Вперше О. п. згадується 1547 в літописах як сховище зброї. З 1640 до О. п. входили іконописна, а з 1683 — живописна палати; в 2-й пол. 17 ст. вона стала школою навчання художнім ремеслам і живопису (працювали живописці С. Ушаков, І. Владимиров та ін., гравери Л. Бунін, О. Зубов, А. Трухменський). На поч. 18 ст. живописну школу було закрито, майстрів переведено до Петербурга. В 1720 О. п. об'єднано з ін. царськими майстернями Кремля, а 1806 перетворено на музей. Філіал О. п. — Музей ужиткового мист. і побуту 17 ст. (відкрито в 1962) в колишніх Патріарших палатах.

ОРФ (Orff) Карл (н. 10.VII 1895, Мюнхен) — нім. композитор, педагог, театр. діяч і драматург (ФРН), член Баварської АМ (з 1950), Нац. академії «Санта-Чечілія» (Рим, 1957). Навчався в мюнхенській Академії муз. мистецтва. Був капельмейстером драм. театру в Мюнхені, виступав як диригент у концертах. Автор сценічних кантат «Карміна Бурана» (1937), «Катулі карміна» (1943), муз.-

Оружейна палата. Один із залів.

драм. творів «Місяць» (1939), «Розуміння» (1943), музики для театру, зокрема до п'єс Софокла («Антигона», 1948; «Цар Едіп», 1958), Есхіла («Прометей», 1967), Шекспіра («Сон літньої ночі», 1962) та ін. Розробив систему муз. виконання, ґрунтовану на колективному музичуванні дітей. У 1962 в Зальцбурзі відкрито «Інститут Орфа» (відділення вищої школи музики й театру «Модерн»), який веде роботу з дітьми й готує пед. кадри в міжнарод. масштабі.

ОРФЕЙ (Ὀρφεύς) — у грец. міфології славетний співець і поет з Фракії. Син муз Каліопи. Спів О. і його гра зачаровували не тільки людей, а й диких звірів та птахів, дерева й каміння, від його пісень вщухала буря на морі. Брав участь у поході *аргонавтів*. Коли вмерла Орфеева дружина *Евродіка* і він спускався за нею в Аїд, звуки його музики приспали лютого *Цербера* і розчулили *Персефону*. О. розтерзали супутники *Діоніса* — менади за відмову взяти участь в оргії (за ін. варіантами міфа, за те, що після смерті дружини він цурався жінок). Вважався засновником вчення орфіків.

Міф про О. широко відображено в мист. (античний вазопіс, фрески, Рубенс, А. Канова та ін.), лір (Есхіл, Евріпід, Овідій, П. Б. Шеллі, Р. М. Рільке, В. Брюсов, М. Цветаєва та ін.) і музиці (К. В. Глюк, Й. Гайди, Ф. Ліст, Ж. Оффенбах, І. Стравінський та ін.).

ОРФОГРАМА (від грец. ὀρθός — правильний і γράμμα — запис, письмо) — написання слів або сполучень слів, яке відповідає правилам *орфографії*. Напр., в О. сполучень слів реалізуються правила написання разом (напівцець), окремо (на добраніч) або через дефіс (вряди-годи).

ОРФОГРАФІЯ (грец. ὀρθογραφία, від ὀρθός — правильний і γράφω — пишу) — сукупність правил відтворення на письмі *звуків мови*. Базується на поєднанні кількох принципів, що визначають відповідність писемних знаків звукам мови, рекомендують написання слів разом, окремо або через дефіс, дають змогу розрізнити загальні й *власні назви* тощо. Для О., яка базується на живанні літер алфавіту, провідними принципами є або фонетичний, або фонематичний. Фонетичний принцип полягає в тому, що кожна літера відповідає певному звукові, фонематичний — у закріпленні літери за фонемою, яка в різних позиціях може реалізуватися різними звуками [пор. укр. фонетичне написання «вода» і рос. фонематичне «вода», в якому літерою о передається звук (а) — варіант фонем (о)]. Вживання окремих літер базується на історико-традиційному принципі (напр. щ, яка відповідає двом звукам — шч). В О. застосовуються також морфологічний принцип (пор. написання сміє-ть-ся, що звучить с'м'йєц'а) і диференційний (смысловий), яким регулюється вживання великої й малої літер (пор. орел — птах і Орел — місто), написання слів окремо, разом і через дефіс. Див. також *Правопис*. В. М. Русанівський.

ОРФОЕПІЯ (грец. ὀρθοεπία, від ὀρθός — правильний та ἔπος — слово, мова) — 1) Сукупність вимовних норм *літературної мови*. 2) Розділ *мовознавства*, який вивчає нормативну літ. вимову. Літературна вимова — зразкова, нормалізована вимова освічених людей, без будь-яких просторічних або діалектних рис. Поняття О. включає сукупність правил вимови окремих звуків і їхніх сполук, а також норми наголошування та *інтонації*. Завдяки орфоепічним нормам мова може краще виконувати свою комунікативну функцію. О. складається історично разом з формуванням *національної мови*. Норми О. укр. літ. мови в осн. рихся сформувалися на базі вимови *середньонадніпрянських говорів* у 2-й пол. 19 ст. Остаточну літ. вимову усталилася лише за рад. часу. У формуванні О. велику роль відіграють театр, радіомовлення, телебачення, звукове кіно, школа, вузи, публічні виступи тощо. Див. також *Наголос*, *Український наголос*.

Лит.: Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. К., 1969; Аванесов Р. И. Русское литературное произношение. М., 1972; Українська літературна вимова і наголос. Словник-довідник. К., 1973.

ОРХАН ВЕЛІ КАНИК (Orhan Veli Kanık; 13.IV 1914, Стамбул — 14.XI 1950, там же) — тур. поет і перекладач. Дружба в школі з майбутніми поетами Октаєм Рифатом Хорозчу та Меліхом Джеветом Андаєм переросла у творчу співдружність, що ввійшла в історію турецької літератури під назвою «Триновик». О. В. К. був майстром лаконічної форми в поезії, послідовником реалізму. Осн. тема творів — безпросвітність життя і праця грізної людини. Автор збірок віршів: «Незнайомий» (спільно з Октаєм Рифатом і Меліхом Джеветом, 1941), «Те, від чого не зміг відмовитись» (1945), «Неначе дестан» (1946), «Нове» (1947), «Всупереч» (1949). Перекладав твори франц. письменників, оповідання М. Гоголя (з франц.). В 1949—50 видавав журн. «Япрак» («Лістя»), який відіграв значну роль у розвитку прогресивної тур. ліри. Критичні нарисі зібрані в кн. «Проза» (вид. 1953; 2-е вид. — під назвою «До моря», 1970). Тел.: Укр. перекл. — [Вірші]. «Всесвіт». 1964. № 12; [Вірші]. «Всесвіт». 1981. № 8; Рос. перекл. — [Вірші]. В кн.: Турецька поезія наших днів. М., 1958; Для нас. М., 1961.

Лит.: Мірошніченко М. На шляху до народної поезії. «Всесвіт», 1981. № 8.

О. І. Ганусець.

ОРХАН КЕМАЛЬ (Orhan Kemal, справж. ім'я — Мехмет Рашід Огютоґу; 15.IX 1914, Джейхан — 2.VI 1970, Софія) — тур. письменник. Літ. діяльність почав 1937 як поет. Почав писати за порадою Назіма Хікмета (див. *Хікмет Назим Рашід*), з яким кілька років провів у в'язниці. О. К. переклав «Підняту цілину» М. Шолохова. У своїх творах реалістично змалював тяжке життя знедолених і безправних робітників і селян. Автор збірок оповідань: «Боротьба за хліб» (1949), «Дочка пралі» (1952), «Сімдесят друга камера», «Страйк» (обидві — 1954), «Була на світі війна» (1963), «Безробітний» (1966); романів: «Батьків дім» (1949), «Джемале» (1952), «Пригода» (1959), «Будинок» (1966), «Згубний шлях» (1969) та ін. В 1969 відвідав СРСР. У 1971 в Туреччині засновано літ. премію ім. Орхана Кемалю.

Тел.: Укр. перекл. — [Оповідання]. В кн.: Оповідання турецьких письменників. К., 1955; Рос. перекл. — Боротьба за хліб. М., 1953; Преступник. М., 1961; Промиселі. М., 1963; Брошеная в бездну. М., 1965; Мстительная волшебница. М., 1967; Мошенник. — Мурзала. — Семидесят вторая камера. Рассказы. М., 1975.

О. І. Ганусець.
ОРХЕСТРА (грец. ὀρχήστρα) — головна найдавніша частина театр. будівлі в Стародавній Греції. В 5 ст. до н. е. О. — місце перед сценою, де виступали актори і хор, який супроводив свої *рецитативи* і танці грою на *авлосах*. О. — округлий (діаметром 20 м і більше) майданчик, оточений амфітеатром. У центрі О. містився вівтар (фімела) богині *Діонісу*, що підкреслювало культ. основу театр. мист. того часу. В старод. рим. театрі у зв'язку з відсутністю хору розміри О. зменшилися, і вона набула форми півкола. В часи Рим. імперії О. використовували для різноманітних видовищ (ігри *gladiatori* тощо).

ОРХІДНИ — родина однодольних трав'янистих рослин. Те саме, що й *зозулинцеві*.

ОРХІТ (від грец. ὀρχις — яєчко) — запалення яєчка у людини. О. буває гострий і хронічний. Хронічний є або наслідком гострого, або виникає при *сифілісі* та *туберкульозі*. Причинною гострого О. може бути паротит, тиф, грип та ін. інфекційні хвороби, а також травма яєчка чи перехід запалення з його придатка. Ознаки гострого О.: сильний біль і припухлість яєчка, що зважає при ходінні, висока температура тіла тощо. При хронічному О. головними ознаками є припухлість у ділянці мошонки, тупий біль. О. може призвести до припинення функції яєчка внаслідок його гнійного розплавлення чи склерозу. Лікувати його: спокій, суспензії на мошонку, *антибіотики*; при нагноєнні яєчка — розтин тощо.

ОРХОНО-ЕНІСЕЙСЬКІ НАПИСИ — найдавніші писемні пам'ятки тюркомовних народів. Відкриті в 17—18 ст. в бас. Єнісею і в 19 ст. на р. Орхоні (Монголія). Розшифрував О.-е. н. датський учений В. Томсен (1893), вперше прочитав рос. тюрколог В. В. Радлов

(1894). Датуються 7—11 ст.; написані т. з. рунічним письмом (див. *Руні*). Відомо 7 груп О.-е. н.: ленсько-прибайкальська, енісейська, монгольська, алтайська, сх.-туркестанська, середньоазійська, сх.-єврейська. За змістом виділяються: історико-біографічні тексти Монголії на каменях; *епітафії* Енісею і Семиріччя; юридичні документи, магічні та реліг. тексти (на папері) з Сх. Туркестану; пам'ятні написи

Уривок напису на пам'ятнику Тохмокукові на березі ріки Селенги.

на скелях, каменях і будівлях; мітки на побутових предметах. О.-е. н. дають цінний матеріал не лише для лінгвістів, а й для археологів, етнографів, істориків.

ОРХОНСЬКІ ТЮРКИ — конфедерація тюркомовних племен Центр. Азії 5—8 ст. на чолі з племенем ашина. Спочатку жили на Алтаї, де очолювали тюркський племінний союз. В 551—555 вони розгромили жуань (союз кочових племен у степах Зх. Маньчжурії, Монголії, Туркестану) і створили *Тюркський каганат* з центром на р. Орхоні (Монголія). В 740—745 уйгури розгромили О. т., хоча вони й зберігали до 10 ст. автономію і частину племінних територій. Осн. заняття О. т. — кочове скотарство і залізоборний промисел. Пам'ятки культури — *орхоно-єнісейські написи* і *баби кам'яні*.

ОРХУС — місто в Данії, на Сх. п-ова Ютландія, адм. ц. аму Орхус. Порт на узбережжі зат. Орхус-Бугт. Вузол з-ць. Залізничне поромне сполучення з о. Зеландія. 246 тис. ж. (1974). Значний торг.-пром. центр: локомотиво- та вагонобудування, підприємства металообр., нафтопереробної, хім., текст., потіювальної, м'ясної пром-сті. Ун-т (з 1928). Вища торг. школа. Музеї — під відкритим небом «Старе місто», художній. Архит. пам'ятки 12—15 ст. О. вперше згадується 948.

ОРЧИК — річка в УРСР, у межах Харків. та Полтав. областей, права притока Орелі (бас. Дніпра). Довж. 108 км, площа бас. 1460 км². Тече широкою долиною, русло звивисте. Використовують для зрошування. На О. — м. *Карлівка*. В долині О. досліджено кургани з похованнями *бронзового віку* (3—1-е тис. до н. е.).

ОРША — місто обласного підпорядкування Вітеб. обл. БРСР, райцентр. Розташована на обох берегах Дніпра. Залізнич. вузол. 113 тис. ж. (1980). Розвинута текст. (льонокомбінат, трикотажна спорт. виробів і швейна ф-ки), маш.-буд. (з-ди: верстатобуд., швейних машин, інструментальний), буд. матеріалів та харч. пром-сть. 4 серед. спец. навч. заклади. Вперше згадується 1067, місто — з 1772.

ОСАВУЛ — 1) Виборна службова особа, що обіймала одну з адм.-військ. посад на Україні в 17—18 ст. Поділялися на О. генеральних, полкових та сотенних. 2) Офіцерський чин у козацьких військах дореволюц. Росії, що відповідав чинів капітана (ротмістра) регулярної армії.

ОСАДА Яків Юхимович (30.IX 1920, рудник «Жовта ріка», на території теперішнього м. Жовті Води Дніпроп. обл. — 3.XI 1979, Москва) — укр. рад. вчений у галузі пластичного деформування чорних металів, доктор тех. наук (з 1965). Член КПРС з 1948. Закінчив (1941) Дніпроп. металург. ін-т, працював на Магнітогор. металург. комбінаті, Первоуральському новотрубному з-ді, у Всесоюзному н.-д. і конструкторсько-технологічному ін-ті трубної пром-сті (1944—62, з 1950 — директор). З 1962 — на керівних посадах в системі Держплану і М-ва чорної металургії СРСР. Осн. праці — з питань виробництва сталевих тонкостінних безшовних труб, обладнання трубних цехів, економіки трубного виробництва. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1961. О. О. Семенов.

ОСАДА — 1) Застаріла укр. назва поселення. 2) О., осад — місцева назва садби на Україні.

ОСАДКА — 1) В металообробці — кувальна операція, що полягає у зменшенні висоти при одночасному збільшенні поперечних розмірів заготовки. Осадці піддають звичайно нагріті заготовки, застосовуючи кувальні молоти і преси (див. *Кувальна машина*). Іводи О. є попередньою операцією перед *протинанням* та *прошиванням*. Крім того, осадкою видаляють *окалину* перед штампуванням. Див. також *Висадка* в металообробці. 2) Глибина занурення судна у воду — віддаль між *ватерлінією* та найнижчою точкою *корпуса судна*.

ОСАДНИКИ — за бурж.-поміщицької Польщі польс. колоністи на зх.-укр. і зх.-білорус. землях, в основному в районах, що межували з Рад. Союзом. Декрет польс. уряду про створення г-в О. оголошено 1919. Метою колонізації було змичнення екон. і політ. бази польс. окупації, посилення польс. впливу на цих землях, боротьба проти революц. руху. Як правило, О. ставали члени військових і напіввійськ. фашист. орг-цій, активні учасники боротьби проти Країни Рад під час рад.-польс. війни 1920. О. одержували від д-ви країн землі, їх забезпечували с.-г. реманентом і надавали їм кредит. Найбільше О. було на Волині та Тернопільщині, де їх було організовано за військ. зразком. У 1938 на зх.-укр. і зх.-білорус. землях існувало 35 тис. г-в О., яким належало 12% усіх зем. угідь. Захоплюючи в свої руки місц. органи адм. влади, О. втручалися у внутр. справи зх.-укр. і зх.-білорус. населення, допомагали поліції придушувати революц. рух.

ОСАДОНА ОБОЛОНКА ЗЕМЛІ, стратисфера — верхня частина земної кори, що складається гол. чин. з *осадочних гірських порід*.

ОСАДОНІ ГІРСЬКІ ПОРОДИ — гірські породи, що утворилися у верхній частині *літосфери* внаслідок мех. та хім. руйнування, перенесення і перевідкладання більш давніх порід різного походження, нагромадження решток рослинних і тваринних організмів і продуктів їхньої життєдіяльності, вулканічного матеріалу та матеріалу, що надходить з космосу.

За способом утворення О. г. п. поділяють на три основні групи: уламкові (у т. ч. й вулканогенно-уламкові) — конгломерати, галечники, піски, пісковики, алевіти, аргіліти, леси, туфи тощо; глинисті (продукти мех. і хім. руйнування гірських порід з утворенням вторинних глинистих *мінералів*) — каолінітові й монтморилітонові глини, бентонітові глини, вторинні каоліни тощо; хіміко-органогенні (утворюються внаслідок випадання солей з природних розчинів морів, озер і джерел та нагромадження решток організмів) — вапняки, солі, трепели, радіоларити, горючі сланці, вугілля викопне та ін. Утворення О. г. п. — складний геол. процес, що відбувається за схемою: виникнення продуктів руйнування магматичних, метаморфічних чи більш давніх осадочних порід, перенесення їх водою, вітром, льодовиками і відкладання на поверхні суходолу та у водних басейнах. Утворюється пухкий пористий осадок, який з часом поступово внаслідок *діагенезу* перетворюється на осадочну породу. Здебільшого О. г. п. залягають у вигляді *проверстків*, мають верствувату будову, порувані. Часто містять рештки викопних організмів. О. г. п. становлять 10% усіх *гірських порід* земної кори, вони вкривають 75% поверхні Землі, утворюючи осадочну оболонку Землі (стратисферу). З О. г. п. пов'язані численні корисні копалини — вугілля викопне, нафта і газ, різні солі, фосфорити, крейда, руди заліза, марганцю, алюмінію, розсипища золота і платини, буд. матеріали тощо.

В. О. Міщенко.
ОСАДНИЙ Максим Романович [н. 21.I (3.II) 1918, ст. Микола-Козельськ, тепер смт Миколаївка Широківського р-ну Дніпроп. обл.] — укр. рад. педагог, Герой Соціалістичної Праці (1968). Член КПРС з 1947. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Ростовський-на-Дону пед. ін-т 1952. На пед. роботі з 1940. В 1943—44 працював учителем математики в школах Ростов. обл., з 1944 — у м. Макіївці Донец. обл. — учителем математики, заст. директора, директором серед. шкіл. З 1980 — на пенсії.

О. К. Боброва.
ОСАДНИЙ Тихон Іванович (30.VI 1866, с. Будище, тепер Звенигородського р-ну Черкас. обл. — 24.XII 1943) — укр. економіст і земський статистик ліберально-народницького напрямку, кооператор. Автор багатьох праць з питань сел. землеволодіння і землекористування, в яких зібрано великий фактичний матеріал, зокрема з питань диференціації селянства. Праці О. «Щербанівська волость, Єлизаветградського повіту, Херсон-

ської губ.» В. І. Ленін дав позитивну оцінку в творі «Розвиток капіталізму в Росії». Після Великої Жовтєвої, соціалістич. революції вчителював на Чернігівщині, брав участь у роботі рад. кооп. організації.

ОСАКА — місто в Японії, на Пд. о. Хонсю, адм. ц. префектури Осака. Значний порт на узбережжі зат. Осака. Внутрішнього Японського м., в дельті судноплавної р. Йодо. Вузол з-ць і автошляхів, аеропорт міжнар. значення, 2,8 млн. ж. (1975). Разом із передмістями і містами-супутниками утворює індустр. ядро одного з гол. екон. районів Японії — Кансай. Провідні галузі пром-сті — металургія і машинобудування (судно-, приладо-, верстатобудування, транспортне, енергетичне, виробн. радіотех. устаткування, сталевих конструкцій тощо). Розвинута хім. (синтетичні матеріали, гумові, лакофарбові й фарм. виробн. штучні волокна), поліграф., шкіряно-взут., текст. (бавовняні та вовняні тканини) пром-сть. Цем., склоробно-керамічні, деревообр., харч. (борошно-мелі, рыбоконсервані, пукрові) та ін. підприємства. О. — важливий торг.-фінанс. центр; тут зосереджені біржі, торг.-пром. палати, правління акц. т-в, відділення великих банків країни. 2 ун-ти та ін. вузи. Міський музей красних мистецтв. Планетарій. Метрополітен. У 1970 в О. відбулася всесвітня виставка «ЕКСПО-70». Архіт. пам'ятки 6—17 ст. Одне з найдавніших міст Японії, відоме з 4—7 ст.

ОСБОРН (Osborne) Джон (н. 12. XII 1929, Лондон) — англійський драматург, актор, кіносценарист. Творчу діяльність О. почав з 1949. Драма «Оглянься в плівку» (1957) — програмний твір руху «сердитих молодих людей». Протест проти суспільних та етичних норм брит. середнього класу, проти бездуховності його існування відіграв у формі істор. драми («Лютер», 1961), політ. фарсу («Кров Бамбергі», 1963), соціально-психологічної драми («Невідомий судна справа», 1964). Центр. тема драм «Час — теперішній», «Готель в Амстердамі» (обидві — 1968), «На Захід від Суецу» (1971) та ін. — глибока криза брит. суспільства, в зображенні якої О. часом вдається до прийомів *театру абсурду* («Почуття відчуження», 1972). Твори О. вплинули на розвиток драматургії «нової хвилі» (Ш. Ділені, Р. Болт, Б. Конс, А. Уескер та ін.).

Тол.: Рос. перекл. — Оглянься в плівку. М., 1959; Неподсудное дело. В кн.: Семь англійських п'єс. М., 1968; П'єси. М., 1978. Н. Ю. Жуктенко.

ОСВЕНЦИМ (Oświęcim) Станіслав (н. після 1605, Седліски — вересень 1657) — польсь.-шляхетський мемуарист. Служив при дворі С. Конєцпольського. Залишив щоденник (дійшов до нас у фрагментах за 1643—47 та 1650—51), який містить дані про соціально-економічне становище укр. селянства та козацтва напередодні визвольної війни укр. народу 1648—54 та відомості про воєнні операції сел. козац. війська 1650—51 проти польсь.-шляхет. армії. Вороже ста-

вився до боротьби укр. народу проти феод. і нац. гніту.

ОСВЕНЦИМ — місто на Пд. Польщі, в Бельському воєводстві. Розташований на р. Солі, при її впадінні в Віслу. 44 тис. ж. (1977). Важливий центр хім. пром-сті країни (виробн. пластмас, синтетичного каучуку). Шкіряний з-д, підприємства харч. пром-сті. Музей, створений на місці колишнього нім.-фашист. концентраційного табору *Освенцим*. Архіт. пам'ятки 13 ст.

Освенцим. Урна з прахом жертв, спалених у крематоріях Бжезінки.

ОСВЕНЦИМ — нім.-фашист. концтабір біля м. Освенцима (Польща) 1940—45. Об'єднував два окремі табори: О. і Бжезінку. За час існування в О. знищено понад 4 млн. чол., у т. ч. бл. 20 тис. рад. військовополонених. Перші підпільні орг-ції в О. виникли 1940. У 1941 створено орг-цію рад. військовополонених.

З кін. 1942 створювалися нац. групи Опору: австр., франц., нім., бельг. та ін. Найчисленнішою і бойовою була рад. група, ядро якої становили офіцери В. Іванов, В. Сітнов, К. Карцев, О. Лебедєв і Ф. Скиба. У 1943 було створено міжнар. інтернац. орг-цію, в гол. к-т якої ввійшли Ю. Цирканевич, Е. Бургер, Б. Баум, Т. Голуй, Г. Лангвейн, Б. Сверчина, О. Ф. Лебедєв. Серед учасників антифашист. підпілля були люди різних національностей, у т. ч. українці Т. У. Дуракова, Г. О. Кузьменко, О. М. Клименко, І. П. Орленко та ін. У Бжезінці активно боролися проти ворога І. Миронов, П. Мішин, М. Виноградов, В. Сороко, з 1944 групу очолював Д. М. Карбишев.

Освенцим. Вид частини міста.

Восени 1944 міжнар. підпільна орг-ція готувала повстання, але через достроковий виступ окремих груп повстання було жорстоко придушене фашистами. 27.1.1945 в'язнів О. визволили рад. війська. На тер. О. 1946 створено музей.

М. М. Лемешук.

ОСВЕЦІМСЬКИЙ Володимир Іванович (10 (22).VI 1886, Камішлов, тепер місто Свердлов. обл. — 4.XII 1955, Одеса) — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1946). Член КПРС з 1947. Сценічну діяльність почав 1904 у трупі М. Строева. Працював у театрах Петербурга, Одеси, Харкова, Риги, в моск. *Малому театрі* (1918—23), Ленінгр. театрі драми ім. О. Пушкіна (1924—26 і 1933—36). В 1936—48 — актор Київ. рос. драм. театру ім. Лесі Українки, 1948—55 — Одес. рос. драм. театру ім. А. Іванова. Ролі: Фамусов («Лихо з розуму» Грибоєдова), Каренін («Живий труп» Л. Толстого), Фірс («Вишневецький сад» Чехова), Іван Коломійцев («Останні» М. Горького), Дубравін («Вогненний міст» Ромашова) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Л. М. Новоселиця.

ОСВІТА — процес і наслідки засвоєння систематизованих знань, умінь і навичок, необхідних для практичної діяльності. О. — необхідна умова підготовки до життя і праці, осн. засіб прилучення до культури. Осв. шлях одержання О. — *навчання і виховання* в навч. закладах. Значну роль у засвоєнні знань, розумовому розвитку людини відіграють і різні форми *підвищення кваліфікації, самоосвіти, культурно-освітньої роботи*, участь у суспільно-корисній праці. Зміст О., її рівень визначаються вимогами сусп. виробництва, зумовлюються сусп. відносинами, станом науки, техніки й культури та рівнем розвитку шкільної справи і пед. науки. В класовому суспільстві О. має класово-істор. характер, що виявляється у побудові системи *народної освіти*, змісті О. й методах навчання.

Залежно від характеру підготовки до життя і праці розрізняють заг. і спец. освіту. В соціалістичних країнах заг. О. покликана озброїти учнів сукупністю знань з основ наук, виробити навички й уміння, необхідні для всебічного розвитку особистості, виховати активних і свідомих будівників соціалізму й комунізму, сформувати основи комуністичного світогляду. Заг. О. — необхідна передумова оволодіння будь-якою професією на рівні сучас. досягнень науки, техніки й культури. Спец. освіта дає знання, уміння і навички, необхідні працівникові конкретної професії і відповідної кваліфікації. За рівнем *професійної освіти* поділяють на *вищу освіту, середню спеціальну освіту і професійно-технічну освіту*. Профес.-технічні, середні спец. і вищі навч. заклади вирішують завдання підготовки кадрів, які швидко орієнтуються у виробничій діяльності, можуть поєднувати широкі заг. тех. і культур. знання з оволодінням конкретною спеціальністю.

Д. І. Румянцева.

ОСВІТЛЕНІСТЬ — величина, яка дорівнює відношенню світлового потоку $d\Phi$, що падає на малий елемент поверхні, до площі dS цього елемента: $E = d\Phi/dS$. Для точкового джерела світла $E = I \times \cos^2 \alpha / r^2$, де I — сила світла, α — кут між напрямком світлового потоку і перпендикуляром до dS , r — відстань від джерела до dS . Одиницею вимірювання O . в Міжнародній системі одиниць (СІ) є люкс.

ОСВІТЛЕННЯ — створення певної освітленості об'єктів, що забезпечує зорове сприйняття або можливість фіксування їх світлочутливими матеріалами як пристроями. Розрізняють O . природне (створюване Сонцем, ін. небесними світилами, атм. електр. розрядами тощо), штучне (звичайно освітлювальними приладами; див. також *Освітлювальна установка*) і мішане. Найсприятливішим для людини є природне O . Належний рівень його у будинках і окремих приміщеннях забезпечується перекриттями і стінами з світлопроникних матеріалів, верхніми (у покрівлі) ліхтарями, бічними вікнами. Кращому використанню природного O . сприяє раціональна забудова міськ. кварталів, правильна орієнтація будинків тощо. Штучне O . (гол. чин. електричне) доповнює природне, компенсує його добові зміни. Осн. вимоги до штучного O . — достатній рівень, рівномірність і незмінність освітленості у часі. Штучне O . буває загальне, місцеве (робочих місць) і комбіноване; робоче (для повсякденного користування) та аварійне (при виході з ладу робочого). Широко заповраджується штучне (утилітарне та архітектурно-декоративне) O . населених місць: трансп. магістралей, вулиць, площ тощо. Утилітарне O . сприяє безпеці руху транспорту і пішоходів. Архит.-декоративне O . надає якості фасадам будинків, фонтанам, зеленим насадженням, позначає контури будов, зумовлює різні світлові ефекти. В СРСР природне O . приміщень і штучне O . регламентуються *Будівельними нормами і правилами*. Рациональне O . що відповідає гігієнічним та екон. вимогам і є нерідко складним інженерно-гігієнічним завданням, дає можливість підвищувати продуктивність праці, запобігати травмам, деяким захворюванням, створювати сприятливі умови для життя і діяльності людини.

Лит.: Черниловская Ф. М. Освещение промышленных предприятий и его гигиеническое значение. Л., 1971; Воронцов Л. А. Искусственное освещение помещений. К., 1979.

ОСВІТЛЮВАЛЬНА АРМАТУРА — сукупність допоміжних деталей та пристроїв, що забезпечують нормальну експлуатацію освітлювальних приладів. Нею перерозподіляють світловий потік штучного джерела світла в належному напрямі, захищають очі від світлових променів (змінюючи інтенсивність і спектр оптичний випромінюваного світла), кріплять джерело світла у потрібному положенні, захищають його від мех. пошкоджень, пилу або вологи,

ізолюють від вибухо- і пожежо-небезпечних середовищ, підводять і перемикають електр. струм тощо. Арматурою такого типу є розсіювачі (напр., плафони), відбивачі (з дзеркальним або ін. покриттям), заломлювачі (ними змінюють напрям світлових променів), світлотехнічні патрони, герметичні корпуси, перемикачі, контактори та ін. деталі й пристрої. Розрізняють O . а. звичайну й архітектурно-художню, переносну і стаціонарну. Конструкція O . а. зумовлюється в основному типом джерела світла та призначенням арматури.

ОСВІТЛЮВАЛЬНА УСТАНОВКА — установка для штучного освітлення об'єктів. Поняття O . у. стосується переважно установок електр. штучного освітлення, що складаються в основному з освітлювальних приладів, розподільних щитів, пускорегулювальної та ін. апаратури. В СРСР будова й експлуатація O . у. регламентуються нормами й правилами, за якими установки такого типу мають забезпечувати належне (з достатньою освітленістю) освітлення, бути економічними, надійними в роботі, електро- та пожежобезпечними, нескладними для монтажу і тех. обслуговування. O . у. використовують на підприємствах, в установах, ними освітлюють мости, пам'ятники, стадіони, фонтани та ін. об'єкти. Вони є часто елементом худож. оформлення приміщень, будинків, вулиць тощо. До O . у. належать також установи для оздоровчого опромінення (див. *Світлолікування*).

ОСВІТЛЮВАЛЬНІ ПРИЛАДИ — прилади для штучного освітлення об'єктів; різновид світлових приладів. Складаються з освітлювальної арматури та штучного джерела світла. В O . п. деяких типів є оптичні системи (напр., конденсори). Розрізняють O . п. далекої (див. *Пржектор*) і близької (див. *Світильник*) дії. Пржектори або світильники деяких типів поєднують в освітлювальних установках. O . п. застосовують у промисловості, міськ. г-ві, на транспорті, у побуті тощо.

ОСВІТНІ ТОВАРИСТВА на Україні — громад. організації, які проводили культур.-осв. роботу серед населення України в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. Найпомітнішою була діяльність «Київського т-ва грамотності» (1882—1907), «Київського т-ва сприяння початковій освіті» (1882—1918), «Харківського товариства грамотності» (1869), а на Зх. Україні — «Товариства наукових викладів імені Петра Могили», засн. 1907 у Львові, т-ва «Руська бесіда» на Буковині (1869—1918), т-в «Просвіти» (з поч. 20 ст. діяли й на тер. України, що була у складі Росії).

O . т. організовували б-ки, читальні, клуби, недільні школи, видавали підручники, наук.-популярну л-ру, поширювали с.-г. знання, проводили публічні лекції, літ.-муз. вечори та ін. культур.-осв. заходи. Діяльність O . т. мала бурж.-ліберальний характер, а в кін. 19 — на поч. 20 ст., особливо в т-вах «Просвіти», посилювався вплив бурж.-

націоналістичних елементів. У 20—30-х рр. численні т-ва «Просвіти» в Галичині і на Волині працювали під впливом комуністів, б-ки їх поповнювалися марксистською, в т. ч. й рад. літературою. O . т. на Україні часто зазнавали переслідувань з боку царизму, а на Зх. Україні — з боку австро-угор. і польс. урядів.

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції деякі O . т. припинили діяльність, інші перебудували її відповідно до завдань Рад. влади. Виникли нові O . т. й установи: т-во «Геть неписьменність», т-во «Знання» Української РСР, клуби, палаци й будинки культури тощо. Див. також *Київські освітні товариства*.

Лит.: Золотоверхий І. Д. Становлення української радянської культури (1917—1920 рр.). К., 1961.

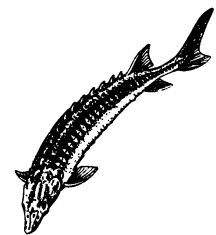
П. Д. Соломуха.

ОСВІЧЕНИЙ АБСОЛЮТИЗМ — політика ряду європейських феод.-абсолютистських держав (див. *Абсолютизм*) у 2-й пол. 18 ст., яка полягала в тому, щоб шляхом деяких реформ врятувати від революційної ломки феодально-абсолютистський лад і пристосувати його до нових історичних умов розвитку капіталістичного укладу. Набув форми наслідування ідей *Просвітительства* (звідси назва). Просвітители висунали ідею «освіченого монарха», здатного перебудувати суспільство за порадами філософів, яка об'єктивно відображала прагнення помірковано-ліберальної буржуазії домогтися бурж. перетворення суспільства внаслідок реформ зверху. В умовах складання бурж. відносин феод.-абсолютистські д-ви Європи (Австрія, Іспанія, Португалія, Данія, Швеція, Пруссія, Росія) провели ряд реформ в дусі освіченого абсолютизму, які обмежували станові привілеї і скасовували найвідсталіші форми феод. гноблення. Деякі з цих реформ об'єктивно сприяли розвиткові капіталістичного ладу. Проте в цілому політика O . а. була далекою від ідеалів просвітителів. Так, у 60-х рр. 18 ст., коли Катерина II загавала з просвітителями і лицерно проголошувала себе прихильницею O . а., царський уряд насправді проводив реакційну політику, спрямовану на зміцнення класового панування рос. дворянства, жорстко придушував нар. виступи. Політика O . а. не змогла подолати осн. суперечності епохи і повсюдно була замінена відкритою феод. реакцією.

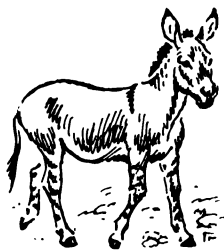
Г. Й. Хенегар.
ОСВОЄННЯ ОСУШЕНИХ ЗЕМЕЛЬ — комплекс меліоративних, агротехнічних і організаційно-госп. заходів, спрямованих на правильне, високоефективне використання осушених земель, скорочення строків досягнення на цих землях проектної врожайності. Осн. завданням O . о. з. є приведення поверхні новоосвоєваних угідь (див. *Осушення земель*) у придатний для дальшого обробітку ґрунту стан за допомогою культур-технічних робіт. O . о. з. включає також важливий організаційно-госп. захід — введення і освоєння сівозмін (овочевих, овочево-кормових, польових та лукопасовищних).

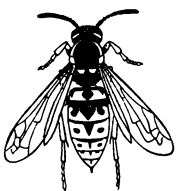
Оселедець.

Осетер російський.

Осел африканський.

Оса справжній. *Paravespula germanica*.

В засушливі періоди при О. о. з. застосовують зрошення, будуючи для цього осушувально-зволожувальні системи. **Х. М. Стариков.** **ОСВОЄННЯ ПІСКІВ** — система агролісомеліоративних і агротехнічних заходів, спрямованих на закріплення пісків та їх господарське використання. В СРСР площа неосвоєних піщаних територій становить бл. 80 млн. га. На Україні піски займають значні площі на Поліссі, вздовж річок Дніпра, Десни, Сіверського Дінця та ін., на узбережжя Чорного та Азовського морів — всього понад 250 тис. га. При швидкості вітру 4–5 м/с голі, не вкриті рослинами піски починають розвіюватися, а при вітрі 10 м/с і більше здійснюються піщані бурі, коли пісок засипає родючі ґрунти, луки, шляхи, водойми тощо. Щоб перетворити піщані території на с.-г. угіддя, насамперед вживають заходів щодо закріплення пісків. Для цього їх обробляють в'язучими речовинами і хімікатами (нерозином) або застосовують механічні захисти (стоячі, у вигляді тинків з очерету, лози чи устикові з гілля і хмизу), *травосіяння*, садять шелюгу тощо. Жовті горбасті піски недавнього походження непридатні для с.-г. використання, тому їх освоюють лише під лісорозведення. Див. також *Олешківські піски*, *Ерозія ґрунту*, *Агролісомеліорація*, *Пісок закріплювальні насадження*.

Б. Й. Логінов **ОСЕЇН** (від лат. osseus — кістковий) — білок з групи *склеропроїнів* — білків тваринного походження; головна органічна складова частина кісткової тканини (див. *Кістка*).

ОСЕЛ (*Asinus*) — підрид ссавців роду кінь родини *конячих*. О. менші за власне коней (вис. в холці 1,1–1,4 м), мають довгі, дуже рухливі вуха, високі вузькі копита. Роговий мозоль («каштанчик») на задніх кінцівках немає. Хвіст довгий (60–80 см) з китицею на кінці. І сучас. вид — *А. asinus* з двома підвидами: О. африканський (*А. а. africanus*), О. сомалійський (*А. а. somaliensis*). Живуть у пустелях, напівпустелях і степах Африки, Серед. і Передньої Азії. Тримуються табунами. Дуже нечисленні, перебувають під охороною. Вважають, що обидва підвиди є родоначальниками свійського осла. В плейстоценових відкладах Європи зустрічаються рештки викопного дикого О. європейського (*А. hidruntinus*).

ОСЕЛЕДЕЦЬ — пасмо волосся (чуб) на вигонній голові, що іноді спускалося на лоб і закидалося за вухо. Відомий у давніх слов'ян, українців, болгар. Перша писемна згадка про О. належить візантійському історичному *Льву Діаконову* (10 ст.), який описав зовнішність київського кн. *Святослава Ігоревича*. Особливо поширений О. був у запорізьких козаків (16–18 ст.). **ОСЕЛЕДЦЕВІ** (*Clupeidae*) — родина риб ряду *оселедцеподібних*. Тіло довж. до 50 см, видовжене, сплюснуте з боків, вкрите великою циклоїдною лускою. На череві — гострий кіль із складених удвоє колючкоподібних лусочок. Спина зеленувато-сіра, боки і черевце

сріблясті. Поширені О. в океанах і морях майже усього світу. Більшість О. — морські риби, частина є прохідними, які для нересту заходять у річки, деякі — постійні мешканці прісних вод. Ікра пелагічна. Живляться гол. чин. безхребетними, іноді — дрібною рибою. Відомо бл. 50 родів, що об'єднують 160 видів. В СРСР — 11 родів, в т. ч. на Україні — 4. Найпоширеніші представники: оселедець чорноморсько-азовський прохідний (*Alosa brashnicovi maeotica*), оселедець чорноморсько-азовський (*А. kessleri pontica*), *пузанок* чорноморсько-азовський (*А. caspia tanaica*), чорноморська килька, або *шпрот*, азовсько-чорноморська тюлька (*Clupeonella delicatula delicatula*) і *сардини*. У викопному стані О. відомі з нижньокрейдяних відкладів. О. — один з найважливіших об'єктів світового рибальства.

А. Я. Шербуха. **ОСЕЛЕДЦЕПОДІБНІ** (*Clupeiformes*) — ряд *костистих риб*. Тіло стиснене з боків, сріблясте, грудні плавці розташовані низько, черевні — посередни живота, спинний — один, без колючок. Плавальний міхур майже в усіх О. сполучається з кишкою. *Луска* найбільшого циклоїдна; ганіон на лусці та кістках голови є тільки у викопних форм. Ряд об'єднує 15 родин викопних і бл. 50 родин сучасних риб, досить різноманітних за морфологією, і біологією. ознаками. Більшість сучасних О. — морські риби, поширені в басейнах Тихого, Атлантич. і частково Пн. Льодовитого океанів; частина — прохідні риби; окремі види живуть лише в прісних водах. В межах СРСР — 7 родин (*оселедцеві*, анчоусові, *лососеві*, харіусові, корюшкові, золоті корюшки, салаксові). У викопному стані О. відомі з верхньотриасових відкладів. О. мають важливе промислове значення.

ОСЕЛІВСЬКА СТОЯНКА — багатопарове поселення часів *кам'яної доби*, виявлене на правому березі Дністра поблизу с. Оселівки Кельменецького р-ну Чернів. обл. Відкрили О. с. в 20-х рр. 20 ст. рум. вчені. Досліджувала її 1966–68 археол. експедиція Ін-ту сусп. наук АН УРСР. Відкрито залишки трьох різноманітних поселень. Два раніших поселення, при дослідженні яких було виявлено залишки вогнищ, кістки мамонтів, коней, зубрів, пн. оленів, крем'яні вироби, належать до т. з. оріньяко-солотрійського часу пізнього *палеоліту*. Верхнє поселення, при розкопках якого знайдено кістки коней, пн. оленів, волохатих носорів, зубрів, крем'яні вироби тощо, датується добою *мезоліту*.

ОСЕТЕР (*Acipenser*) — рід риб родини *осетрових*. Тіло довж. до 3 м, маса до 200 кг, іноді 300 кг (осетер атлантичний). Прісноводні й прохідні риби; нерест в річках у березні — серпні. Відкладають від 5 тис. до 6 млн. ікринок. Статевої зрілості досягають на 4–15-му році. Поширені О. у водах Європи, Пн. Азії й Пн. Америки. Всього відомо 16 видів, з них в СРСР — 8, у т. ч. на Україні у водоймах Азово-Чорноморського басейну — 5 видів: осетер російський (*А. guldenstädti*), осе-

тер атлантичний (*А. sturio*), *шпрот*, *стерлядь* і *севрюга*. О. — цінний об'єкт промислу. Провадиться робота по відтворенню запасів і штучному розведенню О. в Дніпрі та ін. водоймах України.

ОСЕТІНИ (самоназва — ірон, на Зх. Пн. Осетії — диґорон) — нація, основне населення Пн.-Осет. АРСР і Пд.-Осет. а. о. Живуть також у ряді районів Груз. РСР, Каб.-Балк. АРСР, у Ставропольському краї, в т. ч. в Карач.-Черкес. а. о. Заг. чисельність — 542 тис. чол. (1979, перепис). Мова осетинська (див. *Осетинська мова*). Сформувалися О. в результаті змішання давнього аборигенного населення з прийдешніми народами — *скіфами*, *сарматами* і особливо *аланами*. Міцний союз аланів-осетинів, що склався на тер. Центр. Кавказу, в 13 ст. був розгромлений монголо-татарами. З кін. 15 ст. відбувся процес формування осетин. народності (тривав до 18 ст.). Після нашествия монголо-татар (13 ст.) та ін. завойовників алани-осетини були витиснені з родючих рівнин Пн. Кавказу в гірські ущелини Центр. Кавказу. Після приєднання Пн. Осетії до Росії (1774) частина О. повернулася на рівнину. За релігією більшість О. — православні, є також мусульмани-суніти. Осн. заняттями були на рівнинах — землеробство, в горах — скотарство. Давні види ужиткового мистецтва О. — різьблення на дереві й камені, художня обробка металу, вишивання. Серед різних жанрів фольклору виділяється *нартський епос*. За Рад. влади докорінно змінилися життя і побут О. Вони здобули автономію, сформувалися в соціалістичну націю; розквітла культура О. Див. також *Північно-Осетинська АРСР*, *Південно-Осетинська автономна область*.

ОСЕТІНСЬКА ЛІТЕРАТУРА — література *осетин*, що живуть в Пн.-Осет. АРСР і Пд.-Осет. а. о. Осет. народ мав різноманітну за жанрами нар. творчість: *нартський епос*, сказання про героїв дараданів, казки, пісні, прислів'я, перекази тощо. В серед. 18 ст. створено осет. писемність на основі рос. графіки. Перша книга осет. мовою — «Короткий катехізис» (1798). В 1865 Т. Мамсуров написав перші вірші осет. мовою, проте його творчість стала відомою лише за рад. часу. Найзначнішим письменником, мислителем і громад. діячем осетин в 19 ст. був К. *Хетагуров*. Він писав рідною мовою поетичні твори, пройняті ідеологією революц. демократизму. Серед його сучасників виділяються І. Кануков, О. Кубалов, Б. Гурджібеті. 19 ст. для О. л. було періодом становлення. На поч. 20 ст. з'явилася нац. преса. Творцями нац. драматургії і прози були Є. Бритаєв, С. *Гадієв*, А. *Коцюев*, Ц. *Гадієв*. За рад. часу О. л. дістала можливість всебічно розвиватися. Твори Ц. Гадієва, Г. Баракова, С. Баграєва, А. Коцюєва, *Нігера* (І. Джанаєва) та ін. були прийняті пафосом боротьби за революц. перетворення. Після утворення 1924 Пн.-Осет. АРСР вийшли збірки А. Коцюєва і С. Кулаєва, вірші Г. Баракова,

Ц. Гадієва та ін. В 20—30-і рр. виступали прозаїки К. Фаріон, Б. Боніве, Д. Мамсуров, Т. Басаєв, поети Т. Єлхєв, Г. Кайтуков, Х. Плієв, М. Камбердієв та ін. В роки Великої Вітчизн. війни воєнна тематика переважала в усіх жанрах. У повенні роки з'являються прозові твори Є. Уруймаєвої, М. Гаглоєва, Д. Джієва, М. Чагаєва, Г. Джатієва, зб. віршів Г. Кайтукова, Г. Даугаєва, Гафеза (Ф. Гаглоєва), Б. Мартазова, Р. Асаєва, Д. Туаєва, С. Бритаєва та ін. В 60—70-х рр. в О. л. прийшли В. Гаглоєв, Г. Хугаєв, Р. Хубеєва, Г. Бестатути, Х. Душхати, В. Малієв, Ш. Джикаєв, К. Ходов та ін. В галузі критики і літературознавства працювали і працюють Х. Ардаєнов, Г. Гагієв, Н. Джисітти, С. Мерзоев, Г. Калоев та ін.

Осетино-укр. літ. зв'язки склалися ще в 19 ст. Україні присвятили свої твори І. Кануков («Малоросам»), Г. Цаголов («Пам'яті Шевченка»). Визвольною боротьбою осетинів захоплювався Т. Шевченко. С. Васильченко написав «Осетинські казки» (1912). Життя і творчість К. Хетагурова пов'язані з Україною. В перекладі осет. мовою видано твори Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського, П. Тичини, В. Сосюри, антологія укр. л-ри, збірник укр. оповідань. Україну, Т. Шевченка оспівали Б. Муртазов, Т. Балаєв, Т. Кочієв та ін. На Україні в перекладі В. Череди́нченко видано укр. мовою нартський епос і зб. «Осетинські оповідання» (1931), зб. поезій К. Хетагурова «Осетинська ліра» (1950, перекл. за ред. П. Тичини) та ін., літ.-критичні праці «Коста Хетагуров в Україні», «Шевченко і Осетія» (обидві—1961), поставлено п'єсу А. Токаєва «Женіхи».

ОСЕТІНЬСЬКА МОВА — мова осетинів. Належить до іранської групи індоєвроп. сім'ї. Розмовляють нею 478 тис. чол. (1979, перепис). О. м. є нащадком мови аланів і скіфів. Зазнала значного впливу мов народів Кавказу. У сучас. О. м. розрізняють два діалекти: дігурський та іронський, який покладено в основу літ. мови. Характерні риси О. м.: поділ голосних на сильні й слабкі, наявність змінно-гортанних приголосних. Відмінювання аглютинативне, а відмінювання — флективне. Категорії роду немає. Є десятичл. й двадцятичл. система лічб. Найдавніша пам'ятка О. м. (грец. літерами) — Зеленчукський напис — належить до 941. Сучас. алфавіт О. м. — на основі російського. О. м. існує багата осетинська література.

Літ.: Абев В. И. Осетинский язык и фольклор. М.—Л., 1949; Грамматика осетинского языка, т. 1—2. Орджоникидзе, 1963—69. К. Е. Гаглоєв.

ОСЕТІЯ — істор. область у центр. частині Кавказу, населена переважно осетинами. Пн. О. було приєднано до Росії 1774, Пд. О. — 1801. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції Пн. О. 1920 ввійшла як Осетинський (Владикавказький) округ до Горької АРСР, Пд. О. 1922 — до Груз. РСР на правах авт. області. В 1924 утворено Пн.-Осетинську а. о.

(з 1936 — Пн.-Осетинська РСР) у складі РРФСР. Див. також Північно-Осетинська АРСР, Південно-Осетинська автономна область.

ОСЕТРОВІ (Acipenseridae) — родина риб групи хрящових *ганойдів*. Довж. тіла досягає 9 м, маса понад 1 т (білуга). Тіло видовжене, веретеноподібне. Вздовж тіла розміщені 3 або 5 рядів великих кісткових пластинок (пучків). Череп пласканий. Рот має вигляд перечерпної щілини і міститься на нижній стороні голови. Хвостовий плавець гетероцеркальний (верхня лопать значно більша за нижню). Скелет переважно хрящовий. О. — прісноводні, напівпрісолодинні або прохідні риби, статевозрілими стають у 8—10 років і пізніше; у всіх нерест — у річках, прохідні для нагулювання повертаються в море. Живляться рибою або донними безхребетними. Живуть 100 років і більше. Родина О. об'єднує 4 роди: *білуга* (Huso), *осетер*, *лопатоніс* (Scaphirhynchus) і *псевдолопатоніс* (Pseudoscaphirhynchus), 25 видів; поширені у водах Пн. півкулі. В СРСР — 13 видів, у т. ч. на Україні — 6: білуга та 5 видів осетрів. О. — дуже цінні промислові риби, відомі ще під назвою «красна риба». Від О. одержують також ікру, що є високоякісним харчовим продуктом (зерниста і паюсна ікра). О. — об'єкт штучного розведення.

ОСЕЦЬКИЙ (Ossietzky) Карл фон (3.X 1889, Гамбург — 4.V 1938, Берлін) — нім. публіцист. З 1910 — співробітник ліберально-демократичної й лівої преси. З 1927 редагував прогресивний тижневик «Ді вельтбюне» («Світова арена»). В гостро полемічних статтях і промовах викривав мілітаризм і фашизм, відстоював ідеї демократії і миру, підтримував комуністів, революц. боротьбу нар. мас, Рад. Союз. Не раз був ув'язнений. У 1933 кинутий фашистами до концтабору, де тяжко захворів і помер. В НДР видано «Твори» О. (т. 1—2, 1966). Нобелівська премія Миру, 1936.

Літ.: Кривуля В. И. Он ненавидел войну. М., 1966.

ОСИ — спільна назва багатьох родів жалахчів *перетинчастокрилих* комах. До О. належать дорожні *оси*, *німки*, *рипочі оси*, *оси справжні*, *сколієти* та ін. Понад 20 тис. видів, поширені на всіх материках, крім Антарктиди, найбільша кількість їх у тропіках і субтропіках. В СРСР — бл. 2 тис. видів, найчисленніші на Пд. Європейської частини (у т. ч. на Україні понад 600), в Закавказзі та Серед. Азії. Серед О. є корисні види — *ентомофаги*, що можуть регулювати чисельність комах-шкідників; окремі О. — шкідливі (напр., шершні знищують медоносних бджіл).

Г. З. Осичнюк.
ОСИ СПРАВЖНІ, складчастокрилі (Vespoidea) — надродина жалахчів комах ряду *перетинчастокриліх*. Тіло (довж. 2—35 мм) чорне з жовтим або червоним малюнком. Передні крила у спокійному стані складають по довжині двох (звідси й друга назва). Живуть поодинокі або сім'ями (гуртосімейні комахи). Поодинокі оси будують ко-

мірки-гнізда переважно з глини, личинки їх живляться гусеницями метеликів, личинками жуків або нектаром, підком квіток. Гуртосімейні О. с. будують гнізда з розжованої, обробленої слиною деревини, личинок вигодовують рослинною і тваринною їжею. З родини О. с.: справжні осі (Vespidae), еumenові осі (Eumenidae), квіткові осі (Masaridae). Об'єднують бл. 5 тис. видів, пошир. на всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР 150 видів, у т. ч. на Україні — бл. 100, серед них *Paravespula germanica*, *Vespa crabro* та ін. Деякі гуртосімейні осі школять садівництву і виноградарству, шершні знищують домашніх бджіл, поодинокі — важливі *ентомофаги*.

Г. З. Осичнюк.
ОСИКА, тополя тремтяча (Populus tremula) — листопадне дерево з роду тополя родини *бербових*. Дводомне дерево до 30 м заввишки. Листки шкірясті, майже округлі або округло-ромбичні, нерівномірно виступаючі, сіро-зелені. Квітки одностатеві, у пониклих пурпурових сережках, цвітуть до появи листків. Плід — коробочка. Насіння дрібне з чубком. Поширена в помірних і пн. широтах Європи, на Україні — як домішка у хвойних і широколистяних лісах, у торфовищах, в плавнях. О. використовують як декоративну, фітомедіаторівну, фарбувальну і кормову рослину. З деревини виготовляють папір, штучний шовк, сірникову соломку. В народ. медицині кору О. використовують як жарознижуюче, при подагрі, ревматизмі, бруньки — від геморою, проносу, дизентерії.

А. П. Лебеда.
ОСІННИКИ — місто обласного підпорядкування Кемер. обл. РРФСР. Розташовані на р. Кондомі (бас. Обі). Залізнична станція. 60 тис. ж. (1980). Добування кам. вугілля, підприємства харч. пром-сті. Гірничий технікум. Утворене 1938.

ОСІНСЬКИЙ Антін (бл. 1720 — бл. 1765) — укр. скульптор. Жив і працював у Львові. Учень Х. Гуттера. Автор головного й двох бічних віктарів костюлу в с. Лешнів (тепер Бродівського р-ну Львів. обл.; 1754—55, згорів 1944), скульптурного декору 9 віктарів костюлу в м. Збараж (1756—59). Ймовірно, що він є автором жіночих постатей на бічних віктарях костюлу в с. Наваарі (тепер Пустомитівського р-ну Львів. обл.; 1760—65).

ОСІНСЬКИЙ Валер'ян Андрійович (29.X (10.XI) 1852, Таганрог — 14 (26).V 1879, Київ) — рос. революціонер, народник. Н. в дворянській сім'ї. В 1871—72 навчався в Петерб. ін-ті інженерів шляхів. Один з членів-фундаторів «Землі і волі» (1876—79), поборник переходу народників до політ. боротьби. В 1877—79 брав участь у революц. русі на Україні: один із засновників і членів першого (Південного) «Виконавчого к-ту рос. соціально-революц. партії», учасник підготовки втечі з Лук'янівської тюрми (Київ) Я. В. Стефановича, Л. Г. Дієва, І. В. Бохановського, а також замахів на деяких представників царської адміністра-

А. Осинський. Алегорична жіноча фігура. Дерево. Середина 18 ст.

Осіріс. Статуетка. 1-е тисячоліття до н. е.

Осіка:
1 — чоловіча сережка;
2 — насіння;
3 — гілка з листками;
4 — чоловіча квітка;
5 — жіноча квітка;
6 — жіноча сережка.

ції. Організував у Києві (1878) з'їзд революціонерів у питаннях вироблення тактики спільної боротьби проти царського самодержавства. О. заарештовано в Києві в січні 1879. Повищений за вироком Київ. військ.-окружного суду.

С. О. Сосновічак.

ОСИПЕНКО Поліна Денисівна (дівоче прізвище — Дудник; 25.IX (8.X) 1907, с. Новоспасівка, тепер с. Осипенко Бердянського р-ну Запорізь. обл. — 11.V 1939) — рад. військ. льотчиця, майор, Герой Рад. Союзу (1938). Член Комуністичної партії з 1932. В Рад. Армії з 1931. Була льотчицею і командиром ланки в складі винищувальної авіації. Встановила 5 міжнар. жіночих авіац. рекордів. З них найвідоміші безпосадочні перельоти, здійснені 1938 за маршрутами: Севастополь — Архангельськ (на гідролітаку за 10 год пройдено 2416 км), Москва — район Комсомольська-на-Амурі разом з В. С. Гризодубовою і М. М. Расковою (за 26 год 29 хв пройдено 6450 км). Загинула в авіац. катастрофі. Похована в Москві біля Кремльської стіни. Нагороджена 2 орденами Леніна.

ОСИПЕНКО Ярослав Олексійович (н. 4.X 1928, с. Назавизів, тепер Надвірнянського р-ну Івано-Франк. обл.) — передовик виробництва в нафтопереробній промисловості, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1962. З 1951 працює старшим оператором Надвірнянського нафтопереробного заводу ім. 50-річчя Великої Жовтнев. соціалістичної революції. На XXIII—XXV з'їздах Компартії України обирався членом її ЦК. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, Жовтневої Революції.

ОСИПЕНКО — колишня (з 1939 до 1958) назва м. Бердянська. **ОСИПОВ** Василь Миколайович (н. 17 (30).XII 1917, Петроград) — рад. військ. льотчик, майор, двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1944). Член КПРС з 1942. В Рад. Армії з 1937. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, командир ланки, заст. командира і командир ескадрильї гвард. бомбардувальної авіаполку далекобійної дії. Брав участь у боях на Пд., Пд.-Зх., Ленінградському та ін. фронтах. Здійснив бл. 400 бойових вильотів. У 1949 закінчив Вищу льотно-тактичну школу. З 1954 — у запасі. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, орденом Олександра Невського, медалями.

ОСИПОВ Микола Петрович [15 (28).I 1901, Петербург — 9.V 1945, Москва] — рос. рад. виконавець-віртуоз на балалайці, диригент і педагог, засл. арт. РРФСР (з 1940). Навчався в А. Діхона — артиста оркестру В. Андреева. В 1928—39 — соліст Моск. філармонії, з 1940 — худож. керівник і диригент Держ. оркестру нар. інструментів (з 1946 — Держ. рос. нар. оркестр ім. М. П. Осипова). Вдосконалюючи техніку гри на балалайці, О. розширив її виразальні можливості. До репертуару керованого ним оркестру, поряд з нар. піснями й танцями, входили класичні твори (напр., релігійні

Ліста). Брат О. — Дмитро Петрович Осипов (1910—53) — піаніст і диригент.

ОСИПОВ Панас Миколайович (н. 28.II 1928, 2-й Ігрідський наліг, тепер частина Гірського р-ну Якут. АРСР) — якут. рад. живописець, засл. художник РРФСР (з 1968), чл.-кор. АМ СРСР (з 1973). В 1949—55 навчався в Моск. худож. ін-ті ім. В. І. Сурикова. Твори: «Правління колгоспу» (1967), триптих «Сивий Віллой» (1969), «Спорудження будинку в наслізії Митах» (1972), «Заслужений тренер СРСР Д. Коркін з учнями» (1971). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ОСИПОВ Петро Миколайович [н. 14 (27).I 1900, с. Кудемери, тепер Козловського р-ну Чув. АРСР] — чув. рад. письменник, засл. діяч мистецтва Чув. АРСР (з 1940), засл. лікар РРФСР (з 1945). Член КПРС з 1946. Один із зачинателів чув. драматургії. Друкуватися почав 1918 (комедія «Мискара»). Написав понад 20 п'єс — «Кужар» (пост. 1920), «Айдар» (пост. 1924), «Симфонія буднів» (пост. 1935), «Заповітна мрія» (пост. 1960) та ін., романи «Родина Ельгесвіх» (1973), «Брати» (1977). Автор лібретто опери «Переваний вальс» і муз. комедії «Сваха з Шоршел». Працював у театрі як актор, режисер, перекладач п'єс рос. і зарубіж. класиків. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ОСИПОВИЧЕВА Антоніна (дівоче прізвище — Скрішіван, 1880—84 виступала під псевд. Танська; 5.V 1855, Прага — 22.XI 1926, Львів) — укр. драматична артистка й співачка (сопрано). Виступала в польск. майдричних трупах Ю. Пясецької (1877—80) та В. Анто-невського (1894—95). В 1882—1914, 1917—18 грала в Театрі товариства «Руська бесіда» у Львові, 1917 — у групі «Гармоніальні театральні вечори», 1918—19 — в «Чернівецькому українському театрі». Ролі: в драм. виставах — Терпелиха («Наталка Полтавка» Котляревського), Стеха («Назар Стодоля» Шевченка), Анна («Украдене щастя» Франка), Лимериха («Лимериха» Панаса Мирного), Варка («Безталанна» Карпенка-Карого), Кабаніха («Гроза» О. Островського), Естера («Уріель Акоста» Гуцкова); в оперетах — Тетяна («Підгородини Вербицького»), Ілга («Чорноморці» Лисенка), Ельвіра («Ямари» Целлера), Чіпра («Циганський барон» Штрауса) та ін.

ОСИПОВСЬКИЙ Тимофій Федорович [22.I (2.II) 1765, с. Осипово, тепер Ковровського р-ну Владимирської обл. — 12 (24).VI 1832, Москва] — рос. і укр. математик, мислитель-матеріаліст. У 1786 закінчив Петерб. учительську гімназію. З 1803 брав активну участь у створенні Харків. ун-ту. З 1805 був професором цього ун-ту, у 1813—20 — ректором. О. є автором тригонометричного «Курсу математики» — одного з найкращих на той час рос. посібників у цій галузі. Саме з ним протягом 1-ї черги 19 ст. викладали математику в Харків. ун-ті. Серед уч-

нів О. був М. В. Остроградський. Наук. інтереси О. стосувались також фізики (гол. чином оптики) й астрономії. На філософ. поглядах О. позначився вплив ідей Декарта, що знайшло відображення в перебільшенні методологічної ролі математики, в переоцінці пізнавального значення аналітичного методу. Не будучи професіональним філософом, О., однак, приділяв велику увагу питанням пізнання теорії. В працях «Про простір і час» (1807), «Про динамічну систему Канта» (1813) та ін. О. піддав критиці ідеалістичні концепції І. Канта і Ф. В. Шеллінга, відстоюючи матеріалістичні положення про первинність матерії і вторинність свідомості, про об'єктивність простору і часу. Визнаючи об'єктивний характер законів матеріального світу, О. доводив можливість пізнання їх і використання людиною. Активно боровся проти містики, високо оцінював роль освіти й науки. Разом з тим у поглядах на релігію О. залишався на позиції деїзму.

ОСИДАННЯ ГРУНТУ — опускання масиву ґрунту (основи споруди) під впливом зовн. навантажень, яке не супроводиться докорінними змінами його структури. Зумовлюється пружним стиском мінеральної частини (скелета) ґрунту (пружина складова О. г.), а також взаємним несорботним зміщенням його частинок аналізують компактнішого розташування їх (залишкова складова О. г.). Крім того, О. г. може спричиняватися додатковим ущільнюванням ґрунту під впливом власної маси (напр., в земляних греблях, насипах), опусканням земної поверхні при зведенні споруд над виробленим простором (в місцях, де відбуваються корисні копалини), зміною гідрогеол. режиму (рівня ґрунтових вод). Величина осідання ґрунту залежить в основному від його властивостей (деформованості, водонепроникності), діючих навантажень, форми і розмірів навантажуваної площі. Скелі й великокулмкові ґрунти практично майже не осідають. Осідання піщаних і маловологих ґрунтів невелике і припиняється із завершенням буд-ва, глинистих водонасичених ґрунтів — значне і відбувається ще довгий час в процесі експлуатації споруди (іноді воно не припиняється зовсім). При осіданні ґрунту деформується сама споруда, порушуються нормальні умови експлуатації її. Зважаючи на ці обставини, в споруді передбачають вертикальні наскрізні (осадочні) шви, застосовують фундаменти підвищеної міцності й жорсткості тощо. Величину розрахункового О. г. (її визначають методами механіки ґрунтів) обмежують граничною деформацією всієї споруди або окремих конструктивних елементів її (розрахунок основ споруд за деформаціями), виходячи з конструктивних особливостей і умов експлуатації споруди. Вимірюють О. г. гол. чин. методами інженерної геодезії: високоточним нівелюванням, за допомогою електронно-гідростатичних систем тощо. Опускання ґрунту, що супроводиться

П. Д. Осипенко.

Я. О. Осипенко.

В. М. Осипов.

П. М. Осипов. Портрет народного письменника Якутії Д. К. Сичева. 1973. Якутський музей образотворчих мистецтв.

докорінними змінами його структури (напр., мерзлого — при відтаванні), наз. просіданням.

В. Б. Швейц.

ОСІЛИСТЬ — 1) Спосіб життя, при якому людина тривалий час живе на одному місці. О. зумовлена певними формами господарства, з'явилася за часів неоліту з виникненням рибальства та мотичного землеробства. 2) Ценз О. — встановлений законодавством деяких капіталістичних країн час, протягом якого громадянин має жити на одному місці, щоб набути право участі у виборах представницьких органів держави (див. *Цензи виборчі*). 3) Смуга О. — територія в царській Росії, поза якою не мало права жити трудове сар. населення. Існування смуги О. було одним з проявів шовіністичної політики царизму. 4) В ряді сучас. капіталістичних країн внаслідок політики расової дискримінації запроваджено примусову О. (в США — *резервації* для індіанців, у ПАР — бантустані для негріванського населення). Див. також *Сегрегація*.

ОСІМЕНІННЯ — процес зближення *гамет* у тварин і людини; передус. *запліднення*. Розрізняють зовнішню О., властиву більшості водяних тварин (багатьом безхребетним, риbam, безхвостим земноводним), і внутрішню, що відбувається в організмі самки й властиву деяким водоям, усім наземним тваринам і людині. На основі вивчення природного О. розроблено методи *штучного осіменіння*, яке має важливе значення в практиці тваринництва і рибництва.

ОСІНЬ — пора року, яка в Пн. півкулі Землі триває від дня осіннього *рівнодення* (23 вересня) до дня зимового *сонцестояння* (21 чи 22 грудня). У північній частині наз. місяці вересень, жовтень та листопад. У Пд. півкулі Землі в цей час *весна*, а О. припадає на березень, квітень і травень.

ОСІРІС — у давньогрец. міфології бог рослинності, виноробства, місяця, вологі, володар потойбічного світу. Син богині неба Нут і бога землі Геба, брат і чоловік *Ісиди*, брат *Сета*. В найдавніші часи О. вважали богом м. Бусіріса, потім його культ став загальнодержавним. Успадкувавши батькове царство, О. правив мудро і справедливо. Сет (бог темряви) через заздрощі убив його і став правити світом. Лише після тривалої боротьби синові О., *Гору*, вдалося перемогти Сета і стати володарем Всесвіту. О. воскрес і став володарем потойбічного світу. Чимало елементів з культури О. (умираючого і воскресаючого бога) запозичила християнська релігія. Др. с. 71.

ОСІС Яніс Аугустович [23.VI (5.VII) 1895, Рига — 3.XI 1973, там же] — латис. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1936). Навчався в Петрогр. ун-ті. З 1916 виступав у латис. петрогр. Новому театрі. У 1919 став актором Робітничого театру Рад. Латвії (з кінця 1919 до 1940 — Над. театр, тепер Лата. театр драми ім. А. Упіта в Ризі). Працював до 1971. Серед ролей — «Левій» («Йосиф та його брати» Райніса), Гароза («Син рибалки»

Лаціса), Фамусов («Лихо з розуму» Грибоедова), Гвоздиль («Третя патетична» Погодіна), Каліббан («Буря» Шекспіра). Створив образ Карла Маркса («Громадянин епохи» Щеглова). Знімався в кіно. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950, 1951.

ОСІЧНИЙ Дмитро Павлович (20. IX 1885, с. Кобаки, тепер Косівського р-ну Івано-Фр. обл. — 26.XI 1962, там же) — укр. рад. письменник. Друкуватися почав 1909. В 1914—19 жив у Росії, де познайомився з укр. і рос. класичною лірою. Повернувшись до Галичини, працював на селі. Був тісно зв'язаний з літ. об'єднанням «Горно». У прогрес. журналах «Вікна», «Нові шляхи», «Зеркало», «Плуг» друкував вірші про тяжке життя сільської бідноти в умовах панської Польщі. В рад. час окремими виданнями вийшли збірки віршів і прози «Де шум потоків і смерек» (1957), «Дуки верховинця» (1962), «Довбушева криниця» (1973).

В. І. Хома.

ОСКАЛ-ОБЛ Володимир (справж. ім'я — Сат) Базиролович (п. 31. XII 1920, с. Хондереї, тепер Дзун-Хемчинського р-ну Тув. АРСР) — тувин. рад. артист цирку, жонглер і ескімістрит, нар. арт. СРСР (з 1980). Член КПРС з 1940. В 1939 закінчив Держ. уч-ще циркового мист. У 1941—45 очолював організоване ним циркове відділення Тув. театр. уч-ща, випускники якого склали основу Тув. циркової групи. З 1969 очолює ансамбль жонглерів. Нагороджений орденом Леніна.

ОСКАРЖЕННЯ у праві — в СРСР право особи подати скаргу на дію чи рішення держ. чи громадських органів або службової особи. Право громадян СРСР оскаржити дії службових осіб, держ. і громад. органів визначено Конституцією СРСР (ст. 58), конституціями союзних (в УРСР — ст. 56 Конституції УРСР) і авт. республік. Посилено й ін. гарантії прав громадян на О. Конституція закріпила *право на судовий захист* громадян від дій службових осіб, вчинених з порушенням закону, з перевірченням повноважень і які ущемляють права громадян; на відшкодування втрати, заподіяної незаконними діями держ. і громад. орг-цій, а також службових осіб при виконанні ними службових обов'язків. Відповідно до діючого законодавства скарги можна подавати в письмовій або усній формі у відповідні органи чи службовим особам, яким безпосередньо підпорядкований держ. чи громад. орган, підприємство, установа, орг-ція чи службова особа, дії яких оскаржуються. Скарги на рішення загальних зборів про виключення з членів колгоспів чи ін. кооперативних організацій, які діють під керівництвом місцевих Рад народних депутатів, подаються у виконавчий комітет відповідної місц. Ради. У випадках, передбачених законом, скарги можна подавати в районний (міський) народний суд. Службові особи при вирішенні скарг зобов'язані уважно розглянути їх і сповістити скаржника про прийняті рішення. Якщо громадя-

нин з прийнятим рішенням не згоден, він має право оскаржити це рішення у вищестоящий орган, якому безпосередньо підпорядкований держ., громад. орган чи підприємство, що прийняло рішення. Забороняється надсилати скарги громадян для вирішення тин органам або службовим особам, дії яких оскаржуються. Скарги, як правило, вирішуються в строк до одного місяця, а ті, які не потребують додаткового вивчення і перевірки, невідкладно, але не пізніше 15 днів з дня надходження їх до органу, який зобов'язаний вирішити їх по суті. Держ. і громад. органи, підприємства і службові особи, до віданя яких не входить вирішення питань, висунутих у скаргах, направляють їх не пізніше як у 3-денний строк за належністю, повідомляючи про це скаржника. За порушення встановленого порядку розгляду скарг, тягнину, бюрократичне ставлення до їх вирішення винні службові особи можуть бути притягнені до дисциплінарної відповідальності. Подача громадянином скарги з наклепницькою метою тягне відповідальність відповідно до діючого законодавства. Скарги на рішення, вироки й ухвали судів розглядаються в порядку і строки, встановлені Цивільно-процесуальним та Кримінально-процесуальним кодексами (див. *Касаційний розгляд справ, Перегляд у порядку судового нагляду*). На рішення держ. арбітражів подаються заяви гол. арбітру відповідного арбітражу в місячний строк з дня винесення рішення. Заяви на рішення відомчих арбітражів розглядаються керівниками відомств.

Лит.: О работе с письмами трудящихся. Сборник документальных материалов. М., 1980. О. Г. Паешикова.

ОСКІЛ, Оскол — ріка в Курській і Белг. областях РРФСР та Харків. обл. УРСР, ліва притока Сіверського Дінця (бас. Дону). Довж. 472 км, площа бас. 14 800 км². Бере початок на Пд. Середньоросійської височини. Жиллення переважно снігове. Замерзає в кінці листопада, скресає у березні. На О. (в межах УРСР) споруджено ГЕС і створено Червонооскільське водосховище для водопостачання Донбасу. На О. — міста Старий Оскол, Новий Оскол, Куп'янськ. У долині ріки виявлено залишки поселень періоду неоліту (3-е — 4-е тис. до н. е.) і салтівської культури (8—10 ст.).

ОСЛАБЛЕННЯ ФОТОГРАФІЧНЕ — зменшення оптичної густини (ступеня поглинання світла) фотографічного зображення. О. ф. зображень на чорно-білих фотографічних матеріалах ґрунтується на перетворенні частини металевого срібла, яке створює зображення, в розчинні солі, що їх потім видаляють з світлочутливого шару. Таке О. ф. буває субтрактивне (поверхневе), пропорційне і надпропорційне. При субтрактивному О. ф. видаляється однакова кількість срібла з усіх ділянок зображення, внаслідок чого його контраст не змінюється або дещо зменшується. Спосібом субтрактивного О. ф. знімають фотографічну вуаль, виправляють нега-

А. Осиповичева.

Я. А. Оелс.

В. Б. Оскал-Оол.

тив, одержані з надмірною експозицією, та ін. В процесі пропорційного О. ф. більша кількість срібла видається на ділянках зображення з більшою оптичною густиною. Пропорційним О. ф. рівномірно зменшують контраст зображення, виправляють надмірне проявлені негативні тощо. При надпропорційному О. ф. срібло видається гол. чин. з ділянок зображення, у яких велика оптична густина. Таким методом виправляють дуже контрастні густі негативи. О. ф. кольорових зображень на багатшарових фотоматеріалах поділяє у частковому знебарвленні окремих барвників у спец. розчинах. Таке О. ф. поліпшує кольорову гаму зображень.

ОСЛО — столиця Норвегії, гол. політ., екон. і культур. центр країни. Розташоване на узбережжі Осло-фіорду. Значний порт, вузол з-дв. і автошляхів, аеропорт міжнар. значення (Форнебу). 462 тис. ж. (1977). Разом з передмістями і містами-супутниками Берум, Ашер, Сандвіка та ін. утворює міську агломерацію Великого О. з нас. понад 700 тис. чол. Засн. бл. 1048. З 13 ст. — один з торг. центрів Гамзи. З кін. 13 ст. до 1380 — резиденція норв. королів. З 1572 — центр дат. адміністрації в Норвегії. Після пожежі 1624 було заново відбудовано на новому місці і названо Христіана IV; мало цю назву до 1924. З 1814 — столиця Норвегії. Під час нім.-фашист. окупації (9.IV 1940—8.V 1945) — один з центрів *Руху Опору*. Найрозвинутіші металообробка й машинобудування (вироби. енергосилового, целюлозно-паперового, електротех., радіоелектронного устаткування; суднобудування і судноремонт). Переробка металургія (виплавка електросталі в Берумі). Підприємства поліграф., текст., швейної і харч. пром-сті. Метрополітен (з 1966). Ун-т Осло (засн. 1811), Держ. академія мистецтв, консерваторія, Норв. академія наук і л-ри. Найбільші б-ки — міська й ун-ту. Університетський музей нац. старожитностей, Норв. нар. музей (засн. 1894), Нац. галерея (засн. 1837), Музей прикладного мистецтва (засн. 1876). В О., на

п-ові Бюгдє — музей, в якому зберігаються судна норв. вікінгів, корабель «Фрам» і шліт «Кон-Тікі», та Музей народного побуту. Поблизу О. — будинок-музей Р. Амундсена. Нац. театр, Норв. театр. Новий театр Осло, Норв. опера. Серед архіт. пам'яток — залишки Старого міста (з фортецею Акерсхус, бл. 1300, перебудована в 15—16 ст.), бароковий собор (90-і рр. 17 ст.), у стилі класицизму королівський палац (1824—48, арх.

Ратуша.

Г. Д. Ф. Ліндстр., ун-т (1838—52, арх. К. Г. Грош); парламент (1866, арх. Е. В. Ланглет), нац. театр (1891—99, арх. Х. Буль), ратуша (1933—50, арх. Г. Арнеберг, М. Поульсон), Будинок уряду (1958, арх. Е. Вікше). Численні парки (Фрогнер-парк, зі скульптурним ансамблем Г. Вігеланна, 1900—43).

ОСЛО-ФІОРД — вузька затока біля пд. узбережжя Норвегії, пн. частина зат. Бохус. Довж. 102 км, шир. від 2 до 30 км. Найбільша глиб. 354 м. Багато островів. На березі О.-ф. — м. Осло. **ОСМАН** І Газі [бл. 1258—1324 (за ін. даними — 1326), Бурса] — тур. султан з 1299 або 1300, засновник Османської династії тур. султанів.

ОСМАН II (1605—22) — тур. султан з 1618. За його правління Туреччина вела війну проти Польщі (див. *Хотинська війна 1620—21*). В *Цецорській битві 1620* тур. армія завдала польсь. війську, в складі якого були й укр. козаки, тяжкої поразки. В 1621 у бою під Хотиним польсь. армія, завдяки мужності укр. козаків (бл. 40 тис.), очолюваних П. Сагайдачним, розгромила 150-тисячне тур. військо. Внаслідок поразок, завданих тур. армії, уряд О. II змушений був укласти з Польщею *Хотинський мир 1621*. Був убитий яничарами.

ОСМАНІЗМ, оттоманізм — політ. доктрина, що її висунули в кін. 19 ст. *молодотурки* в Османській імперії. Спочатку декларувала рівність усіх народів імперії, а з 1908, після приходу молодотурків до влади, перетворилася на знаряддя боротьби проти нац. вимог негур. народів, обгрунтовуючи необхідність їхнього потуречення з метою створення єдиної османської нації. Нац.-визвольна боротьба арабів, вірмен, болгар та ін. народів проти тур. ярма показала неспроможність О. як засобу збереження цілісності імперії. На зміну йому прийшли ідеології *пантюркізму* і *панісламізму*.

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ, Оттоманська імперія — офіційна назва Туреччини до 1922 (походить від імені Османа I), О. і. склалася в

15—16 ст. в результаті тур. завоювань в Азії, Європі і Африці, припинила своє існування після 1-ї світової війни 1914—18, юридично — 1922, після ліквідації султанату.

ОСМАНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ, Османія — один з найбільших вузів Індії. Засн. 1918 у князівстві Гайдарабат за правління Османа Али, ім'ям якого названий. Ф-ти та коледжі О. у. — переважно у м. Гайдарабаті, а також у містах Варангалі, Секундерабаті та ін. У складі ун-ту 10 ф-тів: мистецтв, природничо-наук., сусп. наук, комерційний, інженерний, мед., юрид., мед., технологічний та ін. При ун-ті діє 18 коледжів. Крім того, О. у. підпорядковано 92 філіальні коледжі. У 1978/79 навч. р. в ун-ті налічувалося бл. 65 тис. студентів. Викладання ведеться мовами урду, англ., гінді, телугу, маратхі. Видаються «Журнал Османського університету» та праці з питань мистецтва, англ. мовознавства, психології. А. В. Социєвич.

ОСМІЙ (Osmium; від грец. *οσμή* — запах), Os — хім. елемент VIII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 76, ат. м. 190,2; належить до *платинових металів*. Природний О. — суміш семи стабільних ізотопів з масовими числами від 184 до 192; найпоширеніший з них ¹⁹²Os (40,97%). Відкрив О. 1804 англ. хімік С. Теннант. Вміст О. в земній корі бл. 5·10⁻⁶ % за масою; він — супутник *платини* та *іридію*. О. — дуже твердий і крихкий метал, сивого-сірого кольору, густ. 22610 кг/м³ (при t_р 20° С), t_{пл} 3045 ± 30° С, t_{кип} бл. 5030° С. Компактний О. мало активний, порохуватий — легко окислюється на повітрі, даючи леткий, надзвичайно токсичний, із запахом гнилої редьки, тетроксид OsO₄. При нагріванні О. реагує з воднем, фтором, хлором, сіркою, фосфором, концентрованими азотною та сірчаною к-тами; утворює багато комплексних сполук, напр. [OsO₂(NH₃)₂]Cl₂. Одержують О. при *афінажі* платини. Використовують як *каталізатор*. Сплави О. з ін. металами дуже тверді і стійкі щодо стирання, вони йдуть на виготовлення деталей точних вимірювальних приладів тощо.

В. Л. Павлов.
ОСМОРЕГУЛЯЦІЯ (від грец. *ὄσμος* — тиск і лат. *regulo* — направляю) — фізіологічний й фізико-хімічні процеси в організмі, що забезпечують відносну сталість *осмотичного тиску* його внутрішнього середовища (*лімфи, крові, міжклітинної рідини*). О. здійснюється шляхом надходження в організм і виділення з нього води і солей (розд. чин. хлористого натрію) та розподілу води в організмі. О. властива всім прісноводним і наземним тваринам та людині, з морських організмів — усім хребетним (крім міксин), деяким ракоподібним (див. *Гоміосмотичні тварини*). Найдосконаліша О. у ссавців (у т. ч. в людини), у яких осмотичний тиск підтримується на постійному рівні. Вода входить з їжового організму виринами, потовими залозами, легенями й кишечником, хлористий натрій — нирками і потовими залозами.

зами. Здійснюється *О. центральною нервовою системою* за участю гормонів. Див. також *Водно-сольовий обмін*.

ОСМОС (грец. *ὄσμος* — поштовх, тиск) — одностороння дифузія молекул розчинника крізь перетинку (мембрану), яка розділяє розчин і чистий розчинник або два розчини різної концентрації і є проникною лише для молекул розчинника. *О.* зумовлений прагненням системи до *термодинамічної рівноваги* і вирівнювання концентрації розчину з обох боків напівпроникної мембрани. Характеризується т. з. осмотичним тиском, що дорівнює надлишковому тиску, який треба прикласти з боку розчину для припинення дифузійного потоку в нього молекул розчинника. Перевищення надлишкового тиску над осмотичним може привести до оберненої дифузії розчинника — *ультрафільтрації*. *О.* відіграє особливу важливу роль у біол. процесах (див. *Осморегуляція*, *Осмотичний тиск* у біологічних системах). Його застосовують для очищення високомолекулярних речовин від низькомолекулярних домішок (див. *Діаліз*), при визначенні мол. характеристик полімерів та дослідженні різноманітних біол. структур.

ОСМОТИЧНИЙ ТИСК у біологічних системах — тиск, утворений речовинами, розчиненими у клітинах і рідких середовищах організму (див. *Осмос*). За здатністю регулювати *О. т.* організми поділяють на пойкилоосмотичні й гомойосмотичні (див. *Пойкілоосмотичні тварини*, *Гомойосмотичні тварини*). Концентрація речовин, розчинених у рідинах тіла у пойкилоосмотичних організмів (більшість морських безхребетних тварин), знаходиться в пасивній рівновазі з концентрацією навколишнього середовища. *Адаптація* клітин цих організмів до змін *О. т.* здійснюється переважно за рахунок зміни концентрації азотистих органічних речовин, причому внутрішньоклітинний вміст неорганічних іонів підтримується на сталому рівні. У гомойосмотичних організмів відносна сталість *О. т.* забезпечується *водно-сольовим обміном*. Серед гомойосмотичних організмів розрізняють гіперосмотичні (*О. т.* рідини тіла вищий, ніж *О. т.* зовн. середовища) та гіпоосмотичні (*О. т.* менший, ніж зовн. середовища). Гіперосмотична регуляція властива прісноводним організмам (здійснюється за рахунок активного поглинання і затримання солей в рідинах їхнього тіла), морським хрящовим рибами (за рахунок утримання в організмі *сечовини* і деякої кількості триметиламінооксида) та ін. Гіпоосмотичні організми (морські костисті риби, морські змії і черепахи та ін.) здатні до активного виділення солей. Цей поділ не є абсолютним. Існують костисті риби, які можуть жити у прісній і в морській воді, зберігаючи гіперосмотичність у прісній воді й гіпоосмотичність у морській. У ссавців, у т. ч. людини, *О. т.* більшості рідин організму такий самий, як *О. т.* крові, й дорівнює 6,6–8,0 атм. Див. також *Осмотичний тиск*.

І. С. Магура.

ОСМУ — Див. *Об'єднання сучасних митців України*.

ОСМЯЛОВСЬКА Катерина Олександрівна (п. 13 (26).XI 1904, Полтава) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1951). В 1921 закінчила Київ. *Музично-драматичний інститут імені М. В. Лисенка*. Сценічну діяльність почала 1920 в *Першому театрі Української Радянської Республіки* ім. Шевченка. В 1925–26 працювала у філіалі театру ім. І. Франка (Донецьк), в 1926–30 — в Одес. укр. драм. театрі, 1930–63 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Оксана («Гайдамаки» за Шевченком), Софія, Маруся («Безталанна», «Житєське море» Карпенка-Карого), Ліда, Соломія («Платон Кречет», «Богдан Хмельницький Корнійчука»), Геро, Віола («Багато галасу даремно», «Дванадцять ніч» Шекспіра), Есмеральда («Собор Паризької богоматері» за Гюго), Ламбрін («Острів Афродіти» Парніса) та ін. Знімалася в кінофільмах «Перекоп», «Наталка Полтавка», «Нескоропі» та ін. Нагороджена орденом «Знак Пошани».

ОШАНБРЮК — місто у ФРН, в землі Нижня Саксонія. Порт на відгалуженні Середньонімецького каналу, вузол з-ць і автошляхів. 162 тис. ж. (1976). Старовинний центр чорної металургії, маш. буд., текст. вузл. та ін. галузей пром-сті. В районі *О.* — видобування вугілля. Місто засн. у 8 ст.

ОСНАСТКА ТЕХНОЛОГІЧНА в машинобудуванні — пристрої, за допомогою яких оброблявану деталь (заготовку) встановлюють та закріплюють відносно інструмента і робочих органів верстата. Розрізняють *О. т.* спеціальну — для певних деталей, універсально-наладжувальну — для деталей різних за формою і розмірами (її перекаладжують на кожний розмір, замінюючи деякі вузли) та універсальну — для різних деталей. *О. т.* буває агрегатованою, складеною з самостійних нормалізованих і універсальних вузлів, і неагрегатованою — з вузлів і деталей спец. призначення. Агрегатованою є універсальна збірна *О. т.*, що її складають з типових вузлів і деталей, а потім розбирають. *О. т.* поділяють на установочну (напр., *оправка*, *планшайба*), затискну (затискний *патрон*, різьбові, клинові та ін. затискачі), напрямну (напр., *кондуктор*), центруючу, поворотну і дільну (поворотний стіл, дільна і революверна головки тощо). Є також *О. т.*, за допомогою якої складають деталі, а іноді й переміщують їх (пристрій-сушутники). Забезпеченість оснасткою характеризує рівень розвитку виробництва, сприяє підвищенню продуктивності праці, поліпшенню якості продукції.

Ю. О. Попченко.
ОСНОВА в мовознавстві — частина змістованого слова, яка є носієм його лексичного значення. *О.* виділяють, відокремивши *афікси*, які виражають граматичні значення, — *закінчення* (напр., міст-о, геройськ-ий) або формотворчі суфікси (записа-ти, запіса-в),

формотворчі суфікси й закінчення (записа-л-а, записа-л-и). До *О.* може входити й *інфікс* (лат. *infixo* — «перемагаю» і *vis-i* — «переміг»). *О.* історично змінюється. У сучас. індоєвроп. мовах розрізняють непохідні *О.*, що складаються тільки з кореня (біл-ий, мир), і похідні, в яких, крім кореня, є один або кілька живих словотворчих афіксів (біл-я-ий, мир-н-ий, під-нес-ен-н-я).

М. Я. Пляш.
«ОСНОВА» — укр. громадсько-політ. і літературно-мистецький журнал ліберально-бурж. напрямку. Виходив у 1861 (№№ 1–12) і 1862 (№№ 1–10) роках у Петербурзі за редакцією В. М. Білозерського з участю П. О. Куліша, М. І. Костомарова. В «*О.*» співробітничали Т. Г. Шевченко, Марко Вовчок, М. О. Максимович, О. Ф. Кістяківський та ін. Частина матеріалів друкувалася рос. мовою. «*О.*» відіграла значну роль у розвитку укр. мови, л-ри і мистецтва на засадах реалізму і народності, обстоювала навчання рідною мовою. В журналі опубліковано уривки з «Щоденника», листи і чимало поезій Т. Шевченка, твори Марка Вовчка, С. Руданського, Л. Глібова, А. Свидницького, О. Стороженка, П. Кузьменка, Д. Мордовця, О. Кониського, істор. праці М. І. Костомарова, М. О. Максимовича, Т. Р. Рильського, В. Б. Антоновича, П. С. Єфименка, О. М. Лазаревського та ін., істор., етногр., фольклорні матеріали. Журнал вів полеміку з шовіністичною і сіоністською полськ., рос. і євр. пресою, виступав як проти «виключності і замкненості», так і проти будь-якого нівелювання нац. культури, за вільний розвиток усіх слов'ян. народів, їхнє зближення. У деяких питаннях соціально-екоп. і літ. розвитку «*О.*» стояла на ліберально-консервативних позиціях. В «*О.*» брали участь передові діячі рос. науки і культури Л. Жемчужников, М. Сухомлинов, П. Якушкін, О. Серов, В. Межов, М. І. Анненков, П. Лавровський та ін. М. Чернишевський, О. Герцен, О. Пішін підтримували прогрес. починання «*О.*». Водночас революц. демократич. передові рос. і укр. письменники й культур. діячі гостро критикували журнал за прояви консерватизму й нац. обмеженості, бурж.-ліберальну позицію щодо сел. реформ 1861.

В. В. Яременко.
ОСНОВА в математиці — 1) Назва деяких елементів геометричних фігур. Напр., *О. трикутника* — будь-яка з його сторін; *О. перпендикуляра* до якоїсь прямої — точка його перетину з цією прямою; *О. піраміди* — грань піраміди, яка лежить у площині, що перетинає всі грані *многогранного кута*, з якого утворена піраміда. 2) *О. степеня* — число, яке підноситься до цього степеня. Розглядають також *О. логарифма*, *О. системи числення* тощо.

ОСНОВА в ткацтві — сукупність *ниток*, паралельних одна одній і спрямованих вздовж тканини. На ткацькому верстаті тканина створюється взаємним (звичайно перпендикулярним) *переплетенням ниток О. і підткань*.

К. О. Осмолівська.

Оскільки в процесі ткацтва нитки О. зазнають (порівняно з нитками піткання) більшого мех. діяння, їх виготовляють з міцнішої і вищої якості пряжі. Міцність ниток О. підвищують також *шліхтуванням*. При машинному *в'язанні* поздовжньо-в'язальним способом нитками О. створюється петельний ряд у трикотажних *полотнах* або *виробах*.

ОСНОВА СПОРУДИ — масив *грунту*, що через *фундаменти* сприймає навантаження від споруди. Буває природною, коли ґрунтовий масив використовують без будь-яких змін природних властивостей, і штучною, якщо вдаються до *закріплення ґрунтів* або *ущільнення ґрунтів*. Осн. вимогою до О. с. є заг. стійкість до геол. процесів і сейсмічних діянь. О. с. розраховують за граничними станами (за деформацією і несучою здатністю основи), з урахуванням мех. характеристик ґрунтів, умов їхнього залягання та особливостей споруди, що її проєктують.

«ОСНОВИ ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ СОЮЗОМ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК І СПОЛУЧЕНИМИ ШТАТАМИ АМЕРИКИ» — міжнар. документ, підписаний 29.V 1972 в Москві. Обидві д-ви визнали, що в ядерний вік не існує ін. основи для підтримання відносин між ними, крім *мирного співіснування*. В документі відзначено, що для зміцнення мирних відносин між собою, відвернення загрози війни і для створення умов, які сприятимуть розрядці напруженості в світі, сторони мають намір всіляко поліпшувати рад.-амер. відносини та взаємовигідний розвиток їх, у т. ч. в сфері економіки, науки і культури. Кінцевим завданням своїх зусиль СРСР і США вважають розв'язання проблеми заг. повного *роззброєння*. Ці положення було закріплено в ряді ін. документів, підписаних СРСР і США (див. *Радянсько-американські документи*). Проте з кін. 70-х рр. правлячі кола США, як зазначив ХХVI з'їзд КПРС, почали руйнувати те позитивне, що з немалими труднощами вдалося створити в радянсько-амер. відносинах за попередні роки. В результаті двосторонні зв'язки з ряду напрямів виявилися відкинутими назад (заморожено набрання чинності Договору ОСО-2, припинено переговори з ряду питань обмеження озброєнь тощо).

ОСНОВИ ВИПРАВНО-ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА СОЮЗУ РСР І СОЮЗНИХ РЕСПУБЛІК — загальносоюзний закон, що визначає найважливіші положення про виконання і відбування кримінального *покарання*, призначеного судом. Прийняті Верховною Радою СРСР 11.VII 1969 і введені у дію з 1.XI 1969 (зміни 13. VIII. 1981). Складається з 5 розділів, що містять 49 статей. У розд. 1-му визначено завдання рад. виправно-трудового законодавства, підстави відбування покарання. Розд. 2-й присвячено заг. положенням виконання покарань у вигляді *позбавлення волі*, *заслання*, *вислання* і *виправних робіт* без позбавлення волі. Розд. 3 і 4-й вста-

новлюють порядок і умови відбування цих покарань, зокрема режиму у місцях позбавлення волі, обов'язкове залучення засуджених до суспільно корисної праці. У розд. 5-му — підстави звільнення від відбування покарання, передбачено порядок трудового і побутового влаштування звільнених осіб і здійснення нагляду за ними. Основи закріплюють єдині для всіх союзних республік осн. напрями виправно-трудової політики і становлять юрид. базу виправно-трудових кодексів союзних республік (див. *Виправно-трудовий кодекс УРСР*), а також усієї системи виправно-трудового законодавства.

ОСНОВИ ВОДНОГО ЗАКОНОДАВСТВА СОЮЗУ РСР І СОЮЗНИХ РЕСПУБЛІК — загальносоюзний закон, що визначає найважливіші положення водних відносин в СРСР, зміст їх і характер правового регулювання. Прийнятий Верховною Радою СРСР 10.XII 1970 і введений у дію з 1.IX 1971 (зміни і доповнення внесені Указом Президії Верховної Ради СРСР від 7.I 1980). Основи складаються з вступу, де підкреслюється соціалістич. характер держ. власності на води, яка становить основу водних відносин в СРСР, та 6 розділів, що містять 46 статей. У розділі 1-му визначено завдання рад. водного законодавства, закріплено виключне право держ. власності на води і встановлено компетенцію Союзу РСР і союзних республік у галузі регулювання водних відносин. Розділ 2-й регулює питання *водокористування*, визначає його об'єкти тощо. Розділ 3-й присвячено питанням *охорони вод* і запобіганню шкідливому діянню їх. У розділі 4-му подано норми що регулюють держ. облік і планування використання вод, а також ведення державного *Водного кадастру* та ін. Розділ 5-й визначає відповідальність за порушення водного законодавства. Питання міжнар. договорів регулюються у розділі 6-му. Основи становлять юрид. базу водних кодексів союзних республік (див. *Водний кодекс УРСР*), а також усієї системи нормативних актів щодо використання і охорони рік, озер, внутр. морів та ін. внутр. мор. вод, водоймищ, ін. поверхневих водойм і водних джерел, вод каналів і ставків, підземних вод і льодовиків, а також *територіальних вод* СРСР.

ОСНОВИ ЖИТЛОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА СОЮЗУ РСР І СОЮЗНИХ РЕСПУБЛІК — загальносоюзний закон, що визначає основні принципи і встановлює загальні положення рад. житлового законодавства. Основи є спеціальним, комплексним нормативним актом, який регулює адм.-правові, цивільно-правові і процесуальні відносини й містить відповідні правові норми. Прийняті 24.VI 1981 Верховною Радою СРСР; введені в дію з 1.I 1982. В Основах міститься ряд нових положень щодо забезпечення житлових прав громадян, а також використання й збереження житла. Разом з тим у них збережено найважливіші норми чинного житлового законодавства, що виправдали себе на практи-

ці. Складаються з вступної частини і 7 розділів, які містять 55 статей. У вступній частині вказується на створення в Рад. країні необхідних умов для забезпечення конституційного права громадян на житло. У розд. 1-му закріплено вихідні для житлового законодавства засади — передбачене Конституцією СРСР *право на житло*, житлові права і обов'язки громадян, завдання рад. житлового законодавства, структура *житлового фонду*, призначення житлових будинків і приміщень, компетенція Союзу РСР і союзних республік у галузі регулювання житлових відносин. У розд. 2-му подано норми з питань управління житловим фондом. Розд. 3-й присвячено регулюванню питань забезпечення громадян житловими приміщеннями в будинках держ. і громад. житлового фонду та будинках *житлобудівних кооперативів* (ЖБК), а також користування цими приміщеннями та приміщеннями в будинках індивідуального житлового фонду. Передбачено, зокрема, право громадян, які потребують поліпшення житлових умов, на одержання в будинках держ. чи громад. житлового фонду або в будинках ЖБК житлового приміщення в безстрокове користування, як правило, у вигляді окремої квартири на сім'ю. Виключено вилучення зайвої *житлової площі*, зведено до мінімуму підстави виселення громадян з житлових будинків без надання ін. житла, розширено судовий захист житлових прав громадян. Розд. 4-й містить норми з питань забезпечення збереження житлового фонду, його експлуатації і ремонту. Розд. 5-й присвячено відповідальності за порушення житлового законодавства, розд. 6-й — розв'язанню житлових спорів. Розд. 7-й містить заключні положення (забезпечення житловими приміщеннями громадян, яких направляють за кордон; міжнар. договори). О. ж. з. СРСР і с. р. є правовою основою для прийняття відповідного респ. законодавства, для дальшого розвитку *житлового господарства*, справедливого розподілу житла тощо.

М. О. Голодний.
ОСНОВИ ЗАКОНОДАВСТВА СОЮЗУ РСР І СОЮЗНИХ РЕСПУБЛІК — загальносоюзні закони, що визначають осн. загальні положення, принципи і завдання рад. законодавства в певній галузі права. Конституцією СРСР (п. 4, ст. 73) до відання законодавчих органів СРСР віднесено встановлення Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік. Норми, вміщені в Основах, подаються за певною системою з поділом на вступну частину, розділи, статті. Політ. значення Основ полягає в тому, що в них сформульовано і встановлено в загальносоюзному масштабі обов'язкові для всіх союзних республік осн. принципи рад. права в певній галузі, що вони стали юрид. базою для дальшого розвитку рад. законодавства. Починаючи з 1958 прийнято *Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік*, *Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних*

республік, *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб та сім'ю*, *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю*, *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про охорону здоров'я*, *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про надра*, *Основи житлового законодавства Союзу РСР і союзних республік* та ін. Відповідно до Основ прийнято кодекси і закони союзними республіками. В УРСР прийнято Кримінальний, Цивільний, Цивільно-процесуальний, Земельний, Водний, Лісовий кодекси, Кодекс законів про працю, Кодекс про шлюб і сім'ю, Закон про охорону здоров'я та ін.

О. Г. Пашукова.

ОСНОВИ ЗАКОНОДАВСТВА СОЮЗУ РСР І СОЮЗНИХ РЕСПУБЛІК ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ — загальносоюзний закон, який визначає принципи і встановлює загальні положення законодавства про правопорушення адміністративні.

Затверджені Верховною Радою СРСР 23.X 1980 і введені в дію з 1.III 1981. Основи складаються з 4 розділів, які містять 42 статті. В 1-му розділі викладено заг. положення, визначено завдання законодавства про адм. правопорушення, компетенція СРСР і союзних республік у галузі цього законодавства, повноваження Рад народних депутатів по керівництву органами, які покликані вести боротьбу з адм. правопорушеннями, тощо. 2-й розділ визначає поняття адм. правопорушення, коло осіб, що підлягають відповідальності за вчинення їх, види адм. стягнень — попередження, штраф, вилучення з відшкодуванням вартості або конфіскація предмета, який є знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом правопорушення, позбавлення спец. права, наданого даному громадянину (напр., права керування транспортними засобами), виправні роботи, адм. арешт; порядок і строки накладення їх; передбачено обставини, які пом'якшують чи обтяжують відповідальність за адм. правопорушення тощо. В 3-му розділі дано перелік органів, уповноважених розглядати справи про адм. правопорушення — адм. комісії при виконкомах місц. Рад нар. депутатів, виконкоми селищних і сільс. Рад нар. депутатів, районні (міські), районні в містах комісії в справах неповнолітніх, районні (міські) нар. суди, органи М-ва внутр. справ, держ. інспекції та ін., а також порядок розгляду ними цих справ. Норми, які визначають завдання провадження в справах про адм. правопорушення, місце і строки розгляду цих справ, порядок складання і вимоги щодо змісту протоколу про них, права осіб, що притягаються до адм. відповідальності, порядок оскарження й опротестування винесених постанов та ін. містяться в 4-му розділі. Основи є юрид. базою для подальшого розвитку як союзного, так і респ. законодавства про адм. правопорушення.

В. Є. Бражников.

ОСНОВИ ЗАКОНОДАВСТВА СОЮЗУ РСР І СОЮЗНИХ РЕСПУБЛІК ПРО НАДРА — загальносоюзний закон, що визначає основні принципи й загальні положення в галузі використання і охорони надр. Затверджені Верховною Радою СРСР 9.VII 1975; введені в дію з 1.I 1976 (зміни і доповнення внесені Указом Президії Верховної Ради СРСР від 20.IX 1979). Складаються з вступної частини і 11 розділів, що містять 51 статтю. У 1-му розділі — загальні положення — встановлено завдання рад. законодавства про надра: регулювання гірничих відносин з метою забезпечення в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь раціонального використання надр для потреб нар. г-ва; визначено компетенцію Союзу РСР і союзних республік у галузі регулювання гірничих відносин, перелічено органи держ. управління в цій галузі; передбачено по рядок і умови надання надр у користування, а також права і обов'язки користувачів надр тощо. Інші розділи Основ регулюють такі питання: 2-й — геологічне вивчення надр; 3-й — проектування, будівництво і введення в експлуатацію підприємств по видобуванню корисних копалин і переробці мінеральної сировини, а також не зв'язаних з цим підземних споруд; 4-й — користування надрами для розробки родовищ корисних копалин і для цілей, не зв'язаних з видобуванням корисних копалин; 5-й — безпека робіт, зв'язаних з користуванням надрами; 6-й — охорона надр; 7-й — держ. облік запасів і родовищ корисних копалин, а також ділянок надр, наданих у користування, не зв'язане з видобуванням корисних копалин; 8-й — нагляд і контроль за використанням та охороною надр і веденням робіт по геол. вивченню надр; 9-й — вирішення спорів з питань користування надрами; 10-й — відповідальність за порушення законодавства про надра; 11-й — міжнар. договори про надра. Основи є юрид. базою для подальшого розвитку як союзного, так і респ. законодавства про надра, зокрема *Кодексу УРСР про надра*.

В. С. Анджеєвський.

ОСНОВИ ЗАКОНОДАВСТВА СОЮЗУ РСР І СОЮЗНИХ РЕСПУБЛІК ПРО НАРОДНУ ОСВІТУ — загальносоюзний закон, що визначає основні положення правового регулювання організації *народної освіти* в СРСР. Прийнятий Верховною Радою СРСР 19.VII 1973 і введений у дію з 1.I 1974 (зміни і доповнення внесені Указом Президії Верховної Ради СРСР від 14.VIII 1979). Складається з вступної частини і 14 розділів, які містять 65 статей. У вступній частині, зокрема, визначено, що освіта в СРСР є всенар. справою, успішне розв'язання якої забезпечується спільними зусиллями д-ви, сім'ї і громад. орг-цій. У розділі 1-му викладено завдання рад. законодавства про нар. освіту, його роль у здійсненні громадянами СРСР *права на освіту*, визначено осн. принципи і систему нар. освіти в СРСР тощо. Розділ 2-й містить правові норми, що ре-

гулюють питання дошкільного виховання дітей; розділи 3—8-й — питання організації заг. середньої, профес.-тех., середньої спеціальної і вищої освіти. В розділі 9-му закріплено права і обов'язки учнів і студентів, види матеріального забезпечення їх, пільги, право випускників на забезпечення їх роботою. Розділ 10-й передбачає систему і форми підготовки пед., наук.-пед. і наук. кадрів, права, пільги, переваги та види заохочень працівників нар. освіти; 11-й — дає перелік прав і обов'язків батьків та осіб, що їх замінюють, по вихованню і навчанню дітей тощо; 12-й — регулює питання навч.-матер. бази навч.-виховних закладів. У розділах 13—14 му встановлено відповідальність за порушення законодавства про нар. освіту та закріплено права *іноземців* і осіб без громадянства, що живуть в СРСР, на освіту. Основи становлять юрид. базу всієї системи нормативних актів з питань нар. освіти в країні. На їх підставі в УРСР 28.VI 1974 прийнято *Закон УРСР про народну освіту*.

ОСНОВИ ЗАКОНОДАВСТВА СОЮЗУ РСР І СОЮЗНИХ РЕСПУБЛІК ПРО ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я — загальносоюзний закон, що визначає найважливіші положення, зміст і характер правового регулювання в галузі *охорони здоров'я* населення.

Прийнятий Верховною Радою СРСР 19.XII 1969; введений у дію з 1.VII 1970. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 18.VI 1979 в нього внесено зміни і доповнення. Основи складаються з 9 розділів, які містять 55 статей. Розділ 1-й присвячено заг. положенням (завдання рад. законодавства щодо охорони здоров'я, забезпечення громадян мед. допомогою тощо). Розділ 2-й визначає професійні обов'язки, права й пільги, а також відповідальність мед. і фармацевтичних працівників. Розділ 3-й регулює забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя населення. В розд. 4-му подано правила організації лікувально-профілактичної допомоги населенню. Розд. 5-й присвячено питанням *охорони материнства і дитинства*; розд. 6-й — організації санаторно-курортного лікування, відпочинку, туризму й фізичної культури. Розд. 7-й встановлює правила проведення мед. експертизи; розд. 8-й — подання громадянам лікарської і протезної допомоги. У розд. 9-му йдеться про порядок застосування міжнар. договорів і угод, що стосуються справи охорони здоров'я. Відповідно до закріплених в Основах заг. засад правового регулювання охорони здоров'я видаються нормативні акти, пов'язані зі справою охорони здоров'я, зокрема в союзних республіках. В УРСР 15.VII 1971 прийнято *Закон УРСР про охорону здоров'я*.

ОСНОВИ ЗАКОНОДАВСТВА СОЮЗУ РСР І СОЮЗНИХ РЕСПУБЛІК ПРО ПРАЦЮ — загальносоюзний закон, що визначає найважливіші норми, які регулюють працю робітників і службовців. Прийнятий Верховною Радою СРСР 15.VII 1970 і введений у дію з 1.I 1971 (зміни і доповнення

ОСНОВИ ЗАКОНОДАВСТВА СОЮЗУ РСР І СОЮЗНИХ РЕСПУБЛІК ПРО СУДОУСТРІЙ В СРСР

внесено Указами Президії Верховної Ради СРСР від 9.VII 1971 і 7.I 1980). Основи складаються з вступної частини і 15 розділів, які охоплюють 107 статей. Розділ 1-й містить заг. положення; 2-й — про *колективний договір*; 3-й — про *трудоий договір*; 4-й — про робочий час і час відпочинку; 5-й — про *заробітну плату*, гарантії і компенсації (див. *Гарантії та компенсації трудові*); 6-й — про *дисципліну трудову*; 7-й — про *охорону праці*; 8-й — про працю жінок; 9-й — про працю молоді; 10-й — пільги робітникам і службовцям, які поєднують роботу з навчанням; 11-й — про *трудоі спори*; 12-й — про профспілки, участь робітників і службовців в управлінні виробництвом; 13-й — про держ. соціальне страхування; 14-й — про нагляд і контроль за додержанням *законодавства про працю*, розділ 15-й — заключні положення (особливості регулювання праці деяких категорій робітників і службовців; розмежування компетенції СРСР і союзних республік з питань, передбачених Основами). Цей закон став базою дальшої кодифікації трудового законодавства відповідно до потреб комуністичного будівництва, на його основі прийнято кодекси законів про працю в союзних республіках, зокрема *Кодекс законів про працю УРСР*.

ОСНОВИ ЗАКОНОДАВСТВА СОЮЗУ РСР І СОЮЗНИХ РЕСПУБЛІК ПРО СУДОУСТРІЙ В СРСР — загальносоюзний закон, що визначає завдання суду, побудову судової системи в СРСР, основні демократичні принципи організації і діяльності судових органів. Затверджені Верховною Радою СРСР 25.XII 1958 (25.VI 1980 прийнято нову редакцію). Складаються з 3 розділів, що містять 37 статей.

У розділі 1-му Основ викладаються завдання суду, конституційні принципи правосуддя, зокрема, здійснення правосуддя тільки судом, рівність громадян перед законом і судом, здійснення правосуддя у точній відповідності з законом, утворення всіх судів на засадах виборності, незалежності суддів і підкорення їх тільки законам та ін. У цьому ж розділі регламентовано питання подання юрид. допомоги у судочинстві; нагляд прокурора за виконанням законів при розгляді справ у судах; орг. керівництво судами тощо. У розділі 2-му визначено *судову систему* в СРСР, порядок обрання і склад судів, у т. ч. *військових трибуналів* (організація і компетенція військових трибуналів визначені Положенням про військові трибунали, затвердженим Верховною Радою СРСР в новій редакції 25.VI 1980).

Розділ 3-й містить норми про вибори, що ставляться до кандидатів у судді і *народні засідателі*, підзвітність суддів і народних засідателів, їх недоторканність і відповідальність тощо. Відповідно до Основ у всіх союзних республіках прийнято закони про *судоустрій*, які враховують національні особливості та місцеві умови кожної республіки. Зокрема, Верховна Ра-

да УРСР 30.VI 1980 прийняла *Закон про судоустрій УРСР*.

В. С. Андживський.

ОСНОВИ ЗАКОНОДАВСТВА СОЮЗУ РСР І СОЮЗНИХ РЕСПУБЛІК ПРО ШЛОБ ТА СІМ'Ю — загальносоюзний закон, який містить основні положення, що регулюють питання *шлюбу та сім'ї*. Затверджені Верховною Радою СРСР 27.VI 1968; набули чинності з 1.X 1968 (зміни і доповнення внесені Указом Президії Верховної Ради СРСР від 9.X 1979). Складаються з преамбули і 5 розділів, які містять 36 статей. У розділі 1-му викладено заг. положення, що регулюють відносини, які виникають з шлюбу та сім'ї, завдання рад. законодавства в цій галузі; встановлюють умови і порядок укладення шлюбу, норми, що регулюють особисті й майнові відносини, які виникають між членами сім'ї, порядок і умови припинення шлюбу тощо. Основи підкреслюють, що в сімейних відносинах жінка і чоловік мають рівні особисті й майнові права. Розділ 2-й визначає правила, що стосуються шлюбу: порядок укладання шлюбу, припинення шлюбу, правила щодо майна *подружжя*, обов'язки подружжя по взаємному утриманню (див. *Аліменти*) та ін. Питання, що стосуються сім'ї, регулює розділ 3-й, де підкреслюється, що взаємні права та обов'язки батьків і дітей ґрунтуються на походженні дітей, засвідченому у встановленому законом порядку. Цей розділ визначає порядок встановлення *батьківства, батьківські права і обов'язки*, встановлює випадки *позбавлення батьківських прав*. Розділ 4-й регулює питання щодо ведення *актів громадянського стану*, розділ 5-й — застосування рад. законодавства про шлюб та сім'ю до іноземних громадян і осіб без громадянства, а також застосування законів про шлюб та сім'ю іноземних д-в та міжнар. договорів. Відповідно до Основ у всіх союзних республіках прийнято кодекси про шлюб та сім'ю (див. *Кодекс про шлюб та сім'ю УРСР*).

ОСНОВИ ЗЕМЕЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА СОЮЗУ РСР І СОЮЗНИХ РЕСПУБЛІК — загальносоюзний закон, що визначає основні положення, зміст і характер правового регулювання земельних відносин в СРСР. Затверджені Верховною Радою СРСР 13.XII 1968 і введені в дію з 1.VII 1969 (зміни і доповнення внесені Указами Президії Верховної Ради СРСР 14.X 1977, 7.I 1980, 15.I 1981). Складаються з вступу, де підкреслюється, що земля є всенар. добром, і 12 розділів, які містять 50 статей. Розділ 1-й — заг. положення — визначає завдання рад. зем. законодавства, виключне право держ. власності на землю, встановлює класифікацію *єдиного державного земельного фонду* СРСР, визначає органи, на які покладається здійснення держ. контролю за використанням земель тощо. Розділи 2—7-й присвячено питанням правового регулювання користування окремими категоріями земель: с.-г. призначення, населених пунктів, несільськогосп. призначення, державного лісового

фонду, водного фонду, державного запасу. Розділ 8-й визначає принципи ведення державного земельного кадастру; розділ 9-й — завдання держ. землеустрою; розділ 10-й — порядок розв'язання зем. спорів. Розділ 11-й встановлює відповідальність за порушення зем. законодавства. Розділ 12-й присвячено питанням міжнар. договорів. Основи є юрид. базою для дальшого розвитку як союзного, так і республіканського зем. законодавства, для зем. кодексів союзних республік, зокрема *Земельного кодексу УРСР*.

ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА СОЮЗУ РСР І СОЮЗНИХ РЕСПУБЛІК — загальносоюзний закон, що визначає принципи, обов'язкові для всіх союзних республік положення Заг. частини кримінального законодавства. Затверджені Верховною Радою СРСР 25.XII 1958 (8.II 1977, 13.VIII 1981 Указами Президії Верховної Ради СРСР внесено зміни і доповнення). 4 розділи Основ містять 47 статей. 1-й розділ визначає завдання рад. кримінального законодавства, підстави *відповідальності кримінальної*, дію кримінальних законів у просторі й часі; 2-й розкриває поняття *злочину*, визначає форми *вини* тощо; в 3-му визначено мету *покарання*, дано вичерпний перелік його видів; у 4-му йдеться про порядок та умови призначення покарання і звільнення від нього. Основи стали базою для дальшого розвитку кримінального законодавства в країні. Вони ввійшли як складова (загальна) частина до респ. кримінальних кодексів, зокрема до *Кримінального кодексу УРСР*.

ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА СОЮЗУ РСР І СОЮЗНИХ РЕСПУБЛІК — загальносоюзний закон, що визначає завдання і демократичні принципи рад. *процесу кримінального*, встановлює єдиний порядок судочинства в кримінальних справах для всіх союзних республік. Затверджені Верховною Радою СРСР 25.XII 1958. До деяких статей Основ внесено зміни, доповнення, зокрема Указами Президії Верховної Ради СРСР від 7.X 1960, 21.IV 1961, 31.VIII 1970, 3.II 1972, 8.II 1977, 13.VIII 1981. Складаються з 7 розділів, що містять 57 статей. В розділі 1-му викладено заг. положення кримінального судочинства, його завдання, принципи та гарантії здійснення їх, поняття *доказів*. У розділі 2-му визначено учасників процесу, їхні права та обов'язки. *Дізнанню* і попередньому слідству присвячено розділ 3-й. У цьому ж розділі йдеться про прокурорський нагляд за ними. Розділ 4-й регламентує осн. питання, пов'язані з провадженням справ у суді 1-ї інстанції, зокрема *віддання до суду, судовий розгляд справи*, постановлення *вироку*. Осн. питання щодо провадження справ у касаційній і наглядовій інстанціях викладено в 5-му розділі. Розділ 6-й присвячено питанням, що стосуються набуття вироком законної сили і *виконання вироку*; 7-й — заходам запобігання злочинам. Основи є юрид.

базою для союзного і республіканського кримінально-процесуального законодавства, для кримінально-процесуальних кодексів союзних республік (див. *Кримінально-процесуальний кодекс УРСР*).

ОСНОВИ ЛІСОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА СОЮЗУ РСР І СОЮЗНИХ РЕСПУБЛІК

— загальносоюзний закон, що визначає основні принципи і встановлює найважливіші положення радянського лісового законодавства. Затверджені Верховною Радою СРСР 17.VI 1977. Введені в дію з 1.I 1978. 16.XI 1979 внесено до них зміни. Складаються з вступної частини і 7 розділів, що містять 51 статтю.

У вступній частині підкреслюється соціалістичний характер держ. власності на ліси, яка становить основу сусп. відносин у галузі використання, відтворення та охорони лісів. Розділ 1-й визначає завдання рад. лісового законодавства — регулювання лісових відносин з метою забезпечення раціонального використання лісів, їх охорони і захисту, відтворення і підвищення продуктивності лісу для задоволення потреб нар. г-ва і населення в деревині та ін. лісовій продукції, зміцнення якості лісів у галузі лісових відносин тощо. У ньому також визначено компетенцію Союзу РСР і союзних республік у галузі регулювання лісових відносин, завдання держ. контролю за використанням і охороною лісів. У розділі 2-му врегульовано, зокрема, питання *лісокористування*, визначено його суб'єкти, види та строки, права і обов'язки лісокористувачів. Положення щодо відтворення і підвищення продуктивності лісів і догляду за ними передбачено у розділі 3-му; норми, що врегульовують питання охорони і захисту лісів, — в розділі 4-му. Розділ 5-й містить положення щодо держ. обліку лісів і держ. лісового кадастру, лісовпорядкування; 6-й — передбачає відповідальність за порушення лісового законодавства; 7-й — присвячений питанням міжнар. договорів. Основи є юрид. базою для подальшого розвитку як союзного, так і респ. лісового законодавства, зокрема для лісових кодексів республік (див. *Лісовий кодекс УРСР*).

ОСНОВИ МАТЕМАТИКИ

— комплекс наукових досліджень, спрямованих на з'ясування сутності, а також меж застосовності основних математичних понять, концепцій і методів, які лежать в основі різноманітних математичних дисциплін. Піддаючи аналізу найфундаментальніші принципи, у відповідності з якими в *математиці* приймаються різні положення, будуються доведення (див. *Доведень теорія*) чи виконуються побудови, дослідження з О. м. не можуть проводитись у рамках лише математики і неминує виходити в область філософії. Дослідження з О. м. провадяться з давніх давен. Як правило, виникнення нових матем. напрямів пов'язано з інтенсивним дослідженням понять і методів, які лежать в їхній основі, тобто з вивченням питань, що належать до О. м. Так було при відкритті *іраціональних чисел*,

побудові *евклідової геометрії* та *неевклідових геометрій*, створенні числення нескінченно малих і т. п. Однак тільки з поч. 20 ст., коли була розроблена *множин теорія* і систематично почала проводитись концепція аксіоматичної побудови матем. дисциплін (див. *Аксіоматичний метод*) на базі методів *математичної логіки*, дослідження з О. м. виділились у самостійний філос.-матем. напрям. В О. м. існують різні напрями (*інтуїціонізм, логіцизм, номіналізм* та ін.), які ґрунтуються на різних філос. концепціях. М. І. Кратко.

ОСНОВИ НЕОРГАНІЧНОЇ — хім. сполуки, *гідроксиди* металів, молекули яких складаються з іона металу та гідроксид-іона, заг. формули $M(OH)_x$, де M — метал, x — ступінь окислення металу або металоподібної групи атомів. Напр., $O. н. є Ca(OH)_2, NaOH, [Cu(NH_3)_4](OH)_2$. Число гідроксидних груп в $O. н.$, що здатні заміщуватись на кислотні залишки з утворенням *солей*, визначає їх кислотність. Розчинні у воді $O. н.$ (*луги*) — це *електроліти*, які дисоціюють, відщеплюючи один тип аніонів — гідроксидні іони. Більшість $O. н.$ нерозчинні у воді. Одержують $O. н.$ взаємодією активних металів (або їхніх оксидів) з водою, за реакцією подвійного обміну між солями та лугами, *електролізом* водних розчинів солей лужних, лужноземельних металів тощо. В. В. Григор'єва.

ОСНОВИ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА СОЮЗУ РСР І СОЮЗНИХ РЕСПУБЛІК

— загальносоюзний закон, що визначає основні положення і принципи рад. цивільного законодавства, регулює майнові і пов'язані з ними особисті немайнові відносини. Затверджені Верховною Радою СРСР 8.XII 1961; введені в дію з 1.V 1962. Указами Президії Верховної Ради СРСР 1973, 1977, 1981 внесено зміни і доповнення. Складаються з вступу і 8 розділів, що містять 129 статей.

У розділі 1-му викладено заг. положення, зокрема завдання цивільного законодавства, підстави виникнення цивільних прав і обов'язків, норми щодо суд. порядку *захисту честі і гідності*. Розділ 2-й регламентує *право власності*; 3-й — *зобов'язальне право*, зокрема окремі види договорів (купівлі — продажу, поставки, майнового найму, підряду, перевезки тощо), а також норми держ. страхування, розрахункових і кредитних відносин, зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди і ряткування соціального майна. Розділ 4-й присвячений *авторському праву*; розділ 5-й — *праву на відкриття*; 6-й — *винахідницькому праву*; розділ 7-й — *спадковому праву*. Про правоздатність іноземців і осіб без громадянства йдеться в розділі 8-му, тут же викладено й норми застосування цивільних законів іноз. д-в, міжнар. договорів. Основи є юрид. базою для загальносоюзного і республіканського цивільного законодавства. Відповідно до Основ протягом 1963—64 прийнято цивільні кодекси союзних республік. Див. *Цивільний кодекс УРСР*.

ОСНОВИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА СОЮЗУ РСР І СОЮЗНИХ РЕСПУБЛІК

— загальносоюзний закон, що визначає основні принципи й завдання рад. цивільного судочинства, встановлює єдиний порядок провадження цивільних справ у суді. Затверджені Верховною Радою СРСР 8.XII 1961; введені в дію з 1.V 1962. Указами Президії Верховної Ради СРСР 1977 і 1979 внесено зміни. Поділяються на 6 розділів, що містять 64 статті. Розділ 1-й — загальні положення — встановлює завдання *цивільного судочинства*, порядок провадження цивільних справ, *відвідомість цивільних справ*, демократичні принципи цивільного судочинства та гарантії здійснення їх, *докази*, питання про відвід, суд. доручення і суд. витрати. В розділі 2-му йдеться про осіб, які беруть участь у справі, їхні права та обов'язки. Розділ 3-й присвячено провадженню справ у суді 1-ї інстанції; 4-й — провадженню справ у касаційній і наглядовій інстанціях. У розділі 5-му регламентовано осн. питання виконання *судових рішень*. Розділ 6-й визначає цивільні процесуальні права іноз. громадян і осіб без громадянства; позови до іноз. д-в, суд. доручення і рішення іноз. судів, міжнар. договори. Основи є юрид. базою для наступного цивільно-процесуального законодавства. Відповідно до Основ прийнято цивільні процесуальні кодекси союзних республік (див. *Цивільний процесуальний кодекс УРСР*).

ОСНОВНА ТЕОРЕМА АЛГЕБРИ

— теорема, за якою будь-яке алгебраїчне рівняння з комплексними коефіцієнтами має хоча б один комплексний корінь. З неї та з теореми Безу про подільність *многочлена* на лінійний двочлен випливає, що многочлен

$$f(z) = a_0 z^n + a_1 z^{n-1} + \dots + a_{n-1} z + a_n \quad (a_0 \neq 0)$$

у полі *комплексних чисел* має рівно n коренів, якщо враховувати їхню кратність [число a наз. k -кратним коренем многочлена $f(z)$, коли $f(z)$ націло ділиться на $(z - a)^k$, але не ділиться на $(z - a)^{k+1}$].

З цього випливає, що його можна розкласти на множники

$$f(z) = a_0 (z - z_1)(z - z_2) \dots (z - z_n),$$

де $z_1, z_2, \dots, z_n$ — корені многочлена. Напр., многочлен $z^5 - 7z^4 + 19z^3 - 25z^2 + 16z - 4 \equiv (z - 1)^3 (z - 2)^2$ має 5 коренів (3 корені, що дорівнюють 1, і 2 корені, що дорівнюють 2). О. т. а. вперше сформулював А. Жіра 1629, а строго довів її 1799 К. Ф. Гаусс.

Лит.: Курош А. Г. Курс высшей алгебры. М., 1975; Завало С. Т., Костарчук В. М., Хапет Б. И. Алгебра і теорія чисел. ч. 2. К., 1976.

ОСНОВНЕ ВИРОБНИЦТВО — частина виробничого процесу, здійснюваного на підприємстві, де предмети праці (сировину й матеріали) безпосередньо перетворюються на *готову продукцію*. О. в. здійснюють *основні робітники* підприємства. О. в. залежить від *організації виробництва*, *спеціалізації виробництва* і рівня кон-

центрації виробництва. Однак одне й те саме виробн. за різної спеціалізації підприємств може належати в різних випадках до О. в., в інших — становити *допоміжне виробництво*. Найпрогресивнішою формою організації О. в. є *потокове виробництво*. Істотні зміни в структурі, напрямки розвитку й динаміка О. в. в сучас. умовах визначаються *науково-технічною революцією*. Ф. М. Протас.

ОСНОВНЕ ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ — питання про відношення мислення до буття, свідомості до матерії, природи. О. п. ф. включає в себе дві сторони: 1) що є первинним — мислення чи буття, природа чи дух, що кого породжує і визначає; 2) «як відносяться наші думки про світ, що нас оточує, до самого цього світу? Чи спроможне наше мислення пізнавати дійсний світ, чи можемо ми в наших уявленнях і поняттях про дійсний світ істативати вірне відображення дійсності?» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 271). Обидва аспекти тісно пов'язані між собою. Залежно від розв'язання О. п. ф. в історії філософії виділяються дві осн. лінії, два осн. габори — *матеріалізм* який первинним вважає природу, буття, матерію, та *ідеалізм*, що першочасно вбачає в дусі, свідомості. Матеріалісти визнають свідомість властивістю високоорганізованої матерії, сутність якої полягає у відображенні дійсності в ідеальній формі, стверджують пізнанність світу. З ідеалізмом пов'язане заперечення пізнанності світу — *агностицизм*. Якщо ж окремі ідеалісти і визнають пізнанність світу, то розуміють під цим не відображення об'єктивної реальності, а пізнання людиною *абсолютної ідеї*, світової волі тощо (*об'єктивний ідеалізм*) або ж пізнання самої людської свідомості через аналіз відчуттів, понять, мови тощо (*суб'єктивний ідеалізм*). Та чи ін. відповідь на О. п. ф. становить вихідний принцип розв'язання всіх без винятку філос. проблем і тим самим утворює філософсько-теор. основу *світогляду*, вихідний пункт філос. осмислення різних аспектів відношення людини до світу. Боротьба матеріалізму й ідеалізму є боротьбою протилежних світоглядів і в кінцевому підсумку виявом *класової боротьби* в суспільстві. Виділивши О. п. ф., марксистсько-ленінська філософія виробила науково обґрунтований критерій виявлення *партійності* у філософії, сформулювала принципи, який дає змогу правильно орієнтуватися в історико-філос. процесі і визначати сутність будь-якої філос. системи. У розв'язанні О. п. ф. діалектичний та істор. матеріалізм спростував усі різновиди ідеалізму, виявивши разом з тим його ґносеологічні й класові корені, його тісний зв'язок з *релігією* і *фідейзмом*, довів безпідставність і демагогічність претензій на «третю лінію» в філософії, на «скасування» О. п. ф., а також подолав метафіз. і споглядальну обмеженість домарксистського матеріалізму, послідовно провівши матеріалізм у поглядах на сусп. розвиток і розкривши соціально-практичне походження,

відображальний та активно-творчий характер свідомості. Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 3. Маркс К. Тези про Фейербаха; Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія; т. 21. Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії; Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. Повне зібрання творів, т. 18: Ойзерман Т. І. Главные философские направления. М., 1971; Яценко А. И. Целеполагание и идеалы. К., 1977. О. І. Яценко.

ОСНОВНЕ УДОБРЕННЯ — внесення в ґрунт під зяблеву *оранку* або *оранку* під озими повної науково обґрунтованої норми добрив в розкид або локально для одержання запланованого врожаю; удобрення ґрунту в період його основного (зяблевого) обробітку, яке повністю забезпечує рослини поживними речовинами протягом усього *вегетативного періоду*. Особливо важливе значення має О. у. на Україні в зонах недостатнього та нестійкого зволоження, оскільки при цьому поживні речовини добрив потрапляють у глибші шари ґрунту, де для нормального розвитку кореневої системи рослин є достатня кількість вологи. Дози і співвідношення добрив при О. у. ґрунту визначають органи *агрохімічної служби*. На доповнення до О. у. застосовують локальні способи внесення добрив при *рядковій сівбі* та *підживленні рослин*.

П. О. Дмитренко.

ОСНОВНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ЗАКОН — закон функціонування і руху економіки суспільно-економ. формації. Виражає головну рису *виробничих відносин*, суспільну форму *виробництва* і привласнення продукту. О. е. з. визначає осн. мету, рушійні сили і осн. процеси сусп. виробн., притаманні певному сусп.-екон. ладові; підпорядковує всі *економічні закони* даної формації, формує найбільш суттєве в її соціальній структурі та основу її політ. системи. Форми прояву О. е. з. змінюються на кожному ступені розвитку формації. В умовах *первіснообщинного ладу* він визначався колективною формою виробн. і *споживання*, за робото-власницького і феодального ладу проявляється в антагоністичних виробничих відносинах, відносинах *експлуатації* та ґноблення. Русійною силою капіталістичного суспільства є виробництво і привласнення *додаткової вартості* (див. *Основний економічний закон капіталізму*). Функціонування й розвиток комуністичної формації визначаються принципово новим типом О. е. з., який полягає в найповнішому забезпеченні добробуту і всебічного розвитку всіх членів суспільства (див. *Основний економічний закон соціалізму*).

ОСНОВНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ЗАКОН КАПІТАЛІЗМУ — закон виробництва і привласнення капіталістами *додаткової вартості* шляхом посилення експлуатації найманих робітників. Відкритий К. Марксом О. е. з. к. виражає суть капіталістичного *способу виробництва*, його експлуаторський характер, визначає всі гол. процеси його екон. розвитку. Закон додаткової вартості є законом руху і розвитку капіталізму. Розширення сусп.

виробн., масштаби й темпи його розвитку, зміни його структура, створення нових галузей г-ва, пропорції між різними його сферами, впровадження наук. відкриттів, удосконалення техніки—все це підпорядковане гол. меті — одержанню додаткової вартості. О. е. з. к. діє протягом усього періоду існування капіталізму, але форми прояву його на різних етапах різні. На монополістичній стадії він виступав як закон середньої *норми прибутку*. З переходом до імперіалізму закон додаткової вартості модифікується в закон *монопольного надприбутку*. Монополії одержують високий прибуток, посилюючи експлуатацію трудящих своїх країн, а також народів залежних, економічно слабозрозумітих країн (див. *Вивіз капіталу*, *Нееквівалентний обмін*, *Неоколоніалізм*). Діяння О. е. з. к. поглиблює осн. суперечність капіталізму — суперечність між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення результатів праці, призводить до загострення всіх антагонізмів бурж. суспільства, породжує *відносне й абсолютне погіршення становища пролетаріату*, зростання *безробіття*, загострення суперечностей між *працею і капіталом*, призводить до *економічних криз*. В сучас. умовах діяння О. е. з. к. проявляється також у суперечностях між досягненнями *науково-технічної революції* і неможливістю впровадження їх в інтересах усього народу, між сусп. характером виробн. і держ.-монополістичним регулюванням його (див. *Державно-монополістичний капіталізм*). В соціально-економ. житті бурж. суспільства діяння О. е. з. к. спричинює зростання класових антагонізмів, які проявляються в загостренні *класової боротьби*. Все це поглиблює *загальну кризу капіталізму*, неминує веде до необхідності заміни його соціалізмом. В. І. Ленін у праці «Карл Маркс» підкреслював, що «неминучість перетворення капіталістичного суспільства в соціалістичне Маркс виводить цілком і виключно з економічного закону руху сучасного суспільства» (Повне збір. тв., т. 26, с. 65), тобто з закону додаткової вартості.

Н. П. Баранова.

ОСНОВНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ЗАКОН СОЦІАЛІЗМУ — закон руху соціалістичної економіки, що виражає суть *соціалізму* і полягає в дедалі повнішому задоволенні зростаючих матеріальних і культурних потреб народу, всебічному розвитку всіх членів суспільства на основі неухильного піднесення і вдосконалення суспільного *виробництва* та підвищення його ефективності на базі *науково-технічного прогресу*. О. е. з. с. визначає осн. напрями розвитку соціалістичного виробн., осн. взаємозв'язки екон. законів виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ. Виникає й починає діяти з переходом засобів виробн. з приватної *власності* в суспільну *соціалістичну власність* і створенням соціалістичного укладу в економіці країни. Сфера діяння О. е. з. с. в те-

рехідний період від капіталізму до соціалізму обмежена рамками соціалістичного укладу г-ва, оскільки в приватнокапіталістичному укладі, що певний час існує поряд з ним, діє закон *додаткової вартості*. З далішим розвитком соціалістичних виробничих відносин сфера діяння О. е. з. с. розширюється, а з перемогою соціалізму він дістає повний простір. Матеріальну базу діяння О. е. з. с. становлять сусп. продуктивні сили, неухильний розвиток яких зумовлений органічним поєднанням досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи г-ва.

О. е. з. с. відображає спільність інтересів сукупних власників сусп. засобів виробн. в процесі узгодженої в масштабі суспільства праці, характеризує суть екон. ладу соціалізму — підпорядкованість сусп. виробн. зростанню *добробуту* всіх членів суспільства. За соціалізму задоволення потреб людини вперше в історії людства стає безпосередньою метою сусп. виробн. Засіб досягнення цієї мети — динамічний розвиток сусп. виробн., підвищення його ефективності, прискорення наук.-тех. прогресу, підвищення *продуктивності праці*, всемірне поліпшення *якості продукції і якості роботи* в усіх ланках *народного господарства*. Темпи зростання *національного доходу* і пропорції його розподілу на споживання і нагромадження здійснюються за соціалізму планомірно і в інтересах трудящих. Зростає задоволення сусп. та індивідуальних потреб в умовах повної зайнятості і неухильного зростання продуктивності праці на етапі розвинутого соціалізму супроводиться збільшенням *вільного часу* членів суспільства, необхідного для їхнього всебічного фіз. і духовного розвитку, вдосконалення *соціалістичного способу життя*, що, в свою чергу, сприяє підвищенню продуктивної сили праці і продуктивності сусп. праці. Пізнання і планомірне використання механізму О. е. з. с., комплексне вдосконалення *господарського механізму* створюють умови для неухильного розвитку сусп. виробн. і підвищення добробуту народу. Послідовна реалізація цієї мети — найважливіше завдання *економічної стратегії КПРС*. В розвинутому соціалістичному суспільстві вимоги О. е. з. с. дедалі повніше реалізуються через діяння *планомірного, пропорційного розвитку народного господарства закону*. З перемогою соціалістич. революції в ряді країн, утвердженням у них сусп. власності на засоби виробн. і утворенням *світової системи соціалізму* врахування вимог О. е. з. с. сприяє зростанню екон. могутності й неухильному піднесенню добробуту народу кожної з країн і всієї світової системи соціалізму (див. *Комплексна програма* дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ). Бурж. економісти заперечують О. е. з. с. Вони твердять, що розвиток соціалістичної економіки підпорядковано діянню товарного виробн.

та ринку (див. *Неолібералізм, «Ринковий соціалізм»*) або взагалі заперечують діяння об'єктивних екон. законів соціалізму, закону руху соціалістичної економіки. Ці трактування є антинауковими. Реалізація О. е. з. с. веде до створення передумов поступового переходу від соціалізму до комунізму.

М. П. Панченко.

ОСНОВНИЙ КАПІТАЛ — частина *продуктивного капіталу* у формі засобів праці, яка переносить свою *вартість* на готовий продукт поступово, в міру зношування (див. *Фізичне зношування, Моральне зношування*). До О. к. належить та частина *капіталу*, яка йде на будівництво споруд, на купівлю машин, устаткування, інструменту. Для заміни спрацьованих машин і споруд відрахування нагромаджують в *амортизаційному фонді*.

ОСНОВНИЙ ОБМІН — сукупність процесів обміну речовин і енергії, що відбуваються в організмі людини або тварини в стані відносного спокою, натше (у тварин через певний проміжок часу після годівлі), при оптимальній температурі. О. о. найчастіше виражається у кілоджоулях (кДж) за 1 год (або добу) і розраховують на 1 кг маси тіла чи на 1 м² його поверхні. Визначають О. о. методом прямої та непрямой *калориметрії*. У здорової дорослої людини О. о. становить за добу 6700—7000 кДж. О. о. залежить від віку, статі, зросту, маси тіла, пори року та ін. Так, у людини в молодому віці О. о. вищий, ніж у зрілому або старечому; у жінок нижчий, ніж у чоловіків (див. табл.). Регулюється О. о. нервовою системою і залозами внутр. секреції. Визначення О. о. має велике значення в медицині (для діагностики) і у тваринництві (для встановлення норм годівлі).

ОСНОВНІ БАРВНИКИ — синтетичні органічні *барвники*, що містять у своєму складі основні групи (NH₂, NHCH₃, N(CH₃)₂ та ін.); за рахунок цих груп утворюють з к-тами *солі*, що мають забарвлений *катіон*. За хім. будовою О. б. належать до різних класів барвників (азобарвників, трифенілметанових, азинових, оксазинових, гетероциклических тощо). Виявляють спорідненість до волокон амфотерного (шерсть) або кислого (ацетатний шовк, поліефірні та поліакрилонітрильні волокна) характеру, які фарбують з водного розчину без протравки. При *фарбуванні* О. б. бавовняних волокон застосовують танінову протраву. О. б. малостійкі до діяння світла і лужних розчинів. З гетерополікислотами утворюють світлостійкі нерозчинні солі (лаки). Застосовують О. б. в поліграф., текст., шкіряній пром-сті тощо.

О. І. Толмачов.

ОСНОВНІ ГІРСЬКІ ПОРОДИ — магматичні гірські породи, відносно бідні на кремнезем (до 55%) і багаті на кальцій та магній. Гол. породоутворюючі мінерали О. г. п.: основні *плагіоклази* (бл. 50%), моноклінічні та ромбічні *піроксени*, *олівіни*, *розова обманка*, *магнетит*, *ільменіт* тощо. О. г. п. поділяються на *інтрузивні гірські по-*

роди (габро, норити, габронорити, лабрадорити) й *ефузивні гірські породи* (базальти, діабазы, долерити). Утворюються О. г. п. внаслідок кристалізації *магми*. На Україні поширені гол. чин. у межах *Українського щита, Волинсько-Подільської плити, Закарпатського прогину*, Донецької складчастої споруди. Використовують О. г. п. як буд. і облицьовувальний матеріал та сировину для кам. литва. З О. г. п. пов'язані поклади мідних та нікелевих руд, титаномангнетиту тощо.

І. Б. Щербаков.

ОСНОВНІ ЗАСОБИ — основні *фонди* у грошовому виразі.

ОСНОВНІ ПРАВА, СВОБОДИ І ОБОВ'ЯЗКИ ГРОМАДЯН СРСР — економічні, політичні і соціальні можливості рад. громадян (права і свободи) та вимоги суспільства і держави до них (обов'язки), закріплені в *Конституції СРСР*, в конституціях союзних і авт. республік. Відповідно до Конституції СРСР (ст. 39), конституцій союзних (ст. 57 *Конституції УРСР*) і авт. республік рад. громадяни мають усю повноту соціально-екон., політ. та особистих прав і свобод, проголошених і гарантованих конституціями та ін. законами. О.п.с. і о.г. СРСР є визначальними для всіх ін. прав, свобод і обов'язків громадян, закріплених в рад. законодавстві. Провідними в системі осн. прав і свобод громадян є соціально-економічні права: *право на працю; право на відпочинок; право на охорону здоров'я; право на матеріальне забезпечення в старості*, в разі хвороби, втрати працездатності, а також втрати годувальника; *право на житло*. До осн. прав і свобод рад. громадян належать права і свободи в галузі культури: *право на освіту; право на користування досягненнями культури* й свобода наук., тех. і худож. творчості.

Осн. політичними правами і свободами рад. громадян є: *право участі громадян в управлінні державними і громадськими справами* в СРСР; *право вносити пропозиції до державних органів і громадських організацій СРСР*, критикувати недоліки в роботі; свободи слова, друку, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій; *право об'єднання в громадські організації*. До осн. особистих свобод рад. громадян належать: *свобода совісті*, держ. захист сім'ї, *недоторканність особи*. Особисте життя рад. громадян охороняється *недоторканністю життя*, забезпеченням *таємниці листування*, телефонних розмов і телеграфних повідомлень, обов'язком усіх держ. органів, громад. орг-цій і *службових осіб* поважати особу, охороняти права і свободи громадян та *правом на судовий захист* від посягань на честь і гідність, життя і здоров'я, на особисту свободу та майно громадян, правом оскаржити дії службових осіб, державних і громадських органів. Осн. права і свободи громадян СРСР забезпечуються економічними (матеріальними), політичними і правовими гарантіями.

Основний обмін
у чоловіків і жінок

Вік, роки	кДж на 1 м ² поверхні тіла за 1 годину	
	У чоловіків	У жінок
14—16	192,7	180,2
16—18	180,2	167,6
18—20	171,8	159,2
20—30	165,5	155,0
30—40	165,5	152,9
40—50	161,3	150,8
50—60	157,1	146,7
60—70	150,8	142,5
70—80	148,7	138,7

Економічні (матеріальні) гарантії прав і свобод рад. громадян базуються на *соціалістичній власності* на засоби виробництва, яка є основою економічної системи СРСР, на розвитку соціалістич. системи г-ва, яка має плановий характер, на неухильному зростанні продуктивних сил суспільства, на виконанні планів екон. і соціального розвитку. Політичними гарантіями реалізації громадянами своїх прав і свобод є *політична система радянського суспільства*, внутр. і зовн. політика СРСР, справжній демократизм соціалістичного суспільства, в якому вся влада належить народу. Суть *гарантій прав* полягає в тому, що громадяни або службові особи при порушенні ними прав чи свобод ін. осіб або в разі зловживання своїми правами та свободами, а також при невиконанні або неналежному виконанні покладених на них обов'язків несуть відповідальність за законом. Конституція СРСР, конституції союзних і авт. республік встановлюють, що здійснення громадянами прав і свобод є невіддільним від виконання ними своїх обов'язків. Кожний громадянин СРСР зобов'язаний додержувати Конституції СРСР конституцій союзних і авт. республік та рад. законів, поважати правила соціалістичного співжиття, з гідністю нести високе звання громадянина СРСР. До обов'язків соціально-економічного характеру відносяться сумлінна праця громадянина СРСР в обраній ним галузі суспільно корисної діяльності і додержання *дисципліни трудової*, що є справою честі кожного здатного до праці громадянина СРСР. Ухилення від суспільно корисної праці несумісне з принципами соціалістич. суспільства. Цей обов'язок відповідає конституційному праву на працю громадян СРСР. Громадянин СРСР зобов'язаний берегти і зміцнювати соціалістичну власність. Особи, які посягають на соціалістичну власність, караються за законом. Обов'язком громадян СРСР є дбайливе ставлення до наданого їм житла, що відповідає праву на житло громадян СРСР. Громадянин СРСР зобов'язаний берегти природу, охороняти її багатства (див. *Охорона природи*). Обов'язками в галузі культури є заг. обов'язкова середня освіта молоді, яка відповідає праву на освіту, турбота про збереження істор. пам'яток та ін. культур. цінностей (див. *Охорона пам'яток*). До обов'язків соціально-політичного характеру відносяться насамперед обов'язок громадянина СРСР оберігати інтереси Рад. д-ви, сприяти зміцненню її могутності й авторитету. Священним обов'язком громадянина СРСР є *захист соціалістичної Вітчизни*. Зрада Батьківщини є найтяжчим злочином перед народом. Інтернац. обов'язком громадянина СРСР є сприяння розвитку дружби і співробітництва з народами ін. країн, підтриманню і зміцненню заг. миру. Обов'язок кожного громадянина СРСР — поважати нац. гідність ін. громадян,

зміцнювати дружбу націй і народностей Рад. багатонац. д-ви. Загальногромадянськими обов'язками рад. громадян є поважання прав і законних інтересів ін. осіб, непримиримість до антигромад. вчинків, всемірне сприяння охороні громадського порядку, підготовка про виховання дітей, підготовка їх до суспільно корисної праці.

Лит.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1979; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1979; Брежнев Л. І. Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення. К., 1977; Конституція об'єднаного державства. М., 1979.

І. П. Бутко.

ОСНОВНІ РОБІТНИКИ — робітники, що безпосередньо зайняті виготовленням основної продукції, для виробництва якої призначене дане підприємство. Чисельність і питома вага О. р. на підприємстві зумовлюються питомою вагою осн. виробн., характером його технології, розвитком концентрації і спеціалізації, рівнем механізації і автоматизації виробничих процесів, досконалістю форм організації виробництва і організації праці. Застосування досягнень *науково-технічного прогресу* в умовах соціалізму приводить до якісних змін у кваліфікаційній структурі О. р. Зростання питомої ваги О. р. внаслідок скорочення чисельності *допоміжних робітників* становить важливий резерв зростання *продуктивності праці*.

Ф. М. Протас.

ОСНОВНІ ФОНДИ — сукупність засобів праці, що діють протягом тривалого періоду. О. ф. (основний капітал за капіталізмом) характеризують рівень розвитку *продуктивних сил*, є матеріальною основою організаційно-технологічних процесів. «Економічні епохи, — писав К. Маркс, — різняться не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 177). За капіталізмом, функціонуючи як приватна власність, осн. капітал є засобом експлуатації найманої робочої сили (див. *Капітал*).

О. ф. є гол. частиною нац. багатства соціалістичних країн. За існуючою типовою класифікацією О. ф. групують за *галузями народного господарства*. О. ф. поділяють на виробничі й невикористані. О. ф. виробничого призначення функціонують у сфері матеріального виробн. і переносять свою вартість на виготовлюваний продукт частинами в міру їхнього зношування протягом ряду кругооборотів. До них належать виробничі споруди, силові й робочі машини, вимірвальні й регулюючі прилади, лабораторне устаткування, трансп. засоби, виробничий та госп. інвентар, інструмент, робоча та продуктивна худоба, багаторічні насадження тощо. Невиробничі О. ф. функціонують у галузях *невиробничої сфери*, не беруть участі в процесі виробн. і призначені для невикористаного споживання. До невикористаних О. ф. відносять бу-

дівлі, споруди та ін. об'єкти тривалого користування, які задовольняють культур.-побутові потреби колективів підприємств та орг-цій, а також О. ф. житл.-комунального г-ва, охорони здоров'я, освіти, науки й мистецтва, культури тощо (житл. будинки, школи, клуби, лікарні, дит. заклади, б-ки та ін.). У госп. практиці планування й облік О. ф. проводять у вартісному виразі та в натуральних показниках. О. ф. у грош. оцінці відображають у *балансі основних фондів*. О. ф. є загальнонар. або колективною власністю і використовуються в інтересах трудящих. О. ф. України на кін. 1979 досягли 276 млрд. крб., у т. ч. виробничі О. ф. — 183 млрд. крб. Порівняно з 1970 вартість усіх О. ф. зросла в 1,76 раза, вартість виробничих О. ф. — у 1,89 раза. Зростання О. ф., якісне вдосконалення конкретних видів засобів праці, поліпшення виробничої й галузевої структур та ефективне використання їх в усіх галузях сусп. виробн. є важливою передумовою створення *матеріально-технічної бази комунізму*, підвищення *продуктивності праці* і зростання *матеріального добробуту* рад. народу.

Г. М. Підлісевичкий.

ОСНОВНОГО ОРГАНІЧНОГО СИНТЕЗУ ПРОМИСЛІВІСТЬ — одна з провідних підгалузей *хімічної промисловості* й *нафтохімічної промисловості*. Об'єднує підприємства і технологічні комплекси по виробн. хім. продуктів на базі природного газу, нафти, газів нафтопереробки або газів, що утворюються під час коксування вугілля.

На основі органічного синтезу виробляють напівпродукти для одержання пластичних мас, хім. волокон, гумотех. виробів, різних барвників, хім. засобів захисту рослин та ін. хім. продукції. Із створенням нових технологічних процесів і впровадженням високопродуктивних виробничих комплексів асортимент і кількість хімікатів, що їх виробляють за технологією органічного синтезу, безперервно зростають. При цьому одержувані речовини або продукти не тільки замінюють природні, а й часто мають властивості, яких немає навіть у природних. Розвиткові О. о. с. п. сприяли наук.-тех. досягнення в галузі *каталізу*, широке впровадження в практику високого тиску, низьких т-р, теор. основ *дистillaції* і *сорбції*. Для О. о. с. п. характерне комбінування різних виробничих, створення багатогалузевих об'єднань, пов'язаних з комплексним використанням сировини або послідовною переробкою напівпродуктів. В СРСР збудовано гіганти сучасної О. о. с. п. — виробн. об'єднання «Омськанфтооргсинтез» і «Горькнафтооргсинтез» та ін. Створюються нові значні центри нафтопереробки і нафтохімії в Башкирії, Татарії, Казахстані та Азербайджані; розширюється потужності органічного синтезу в Білорусії, Туркменії та Узбекистані. На Україні великотоннажні потужності О. о. с. п. мають *калузьке виробниче об'єднання «Хлорвініл»*, *севєродонецьке виробниче об'єднан-*

ня «Азот», черкаське виробниче об'єднання «Азот», Сокальський з-д хім. волокна, Івано-Франківський з-д тонкого органічного синтезу, рубіжанське виробниче об'єднання «Краситель» та інші.

В. В. Костенко.

ОСОБА — індивід як суб'єкт соціальної діяльності. Див. *Особистість*.

ОСОБА в граматиці — граматична категорія дієслова, яка виражає співвіднесеність дії з її виконавцем. Об'єднувані нею граматичні значення вказують, хто виконує дію. Виділяють три О. і, відповідно, три особові форми дієслова. Перша О. вказує, що суб'єктом дії є сам мовець (пиш-у), друга — що ним є співрозмовник (пиш-еш), а третя — що суб'єктом дії є особа (чи предмет), яка не бере участі в розмові (пиш-е). У множині значення особових форм ускладнюються. Категорія О. виражається закінченнями дієслова.

І. К. Кучеренко.

ОСОБА в цивільному праві — самостійний суб'єкт права в цивільних правовідносинах. Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік та цивільні кодекси союзних республік (в УРСР — гл. 2 ЦивК УРСР) підрозділяють О. на громадян та юридичних осіб, визначають їхні права та обов'язки. Визнання О. означає надання їй можливості здійснення законних прав та інтересів, виконання юрид. обов'язків. Права О. охороняються законом, якщо здійснені ними угоди з приводу речей, дій та суб'єктивних прав не суперечать законам. О., які беруть участь у правовідносинах, повинні бути правоздатними (див. *Правоздатність*) і дієздатними (див. *Дієздатність*). Коло суб'єктів сусп. відносин, що визнаються О., змінюється в різних соціально-еко. формаціях. О. в рад. цивільному праві користуються дійсною рівністю, свободою і захистом з боку держави. У бурж. державах права О. проголошено лише формально.

О. І. Шербак.

ОСОБИНА, індивід — кожний окремий організм. О. властиві всі ознаки виду, до якого вона належить, а також свої власні морфологічні і фізіол. особливості, що відрізняють її від інших О. того самого виду. Для колоніальних організмів, що розмножуються вегетативно, та симбіонтів (див. *Симбіоз*) поняття «особина» є відносним.

ОСОБИСТА ВЛАСНІСТЬ — еко. відносини з приводу привласнення членами суспільства предметів споживання, що йдуть на задоволення індивідуальних потреб. Природа О. в. та її місце в системі виробничих відносин зумовлюються сусп.-еко. ладом. За капіталізму О. в. експлуататорських класів є безоплатне привласнення *додаткової вартості*; О. в. нерідко використовуються для експлуатації *найманої праці*. Джерелом О. в. трудящих капіталістич. країн є їхня праця. Збільшенню їхніх доходів протидіє зростання вартості життя, прогресуюча *інфляція, безробіття*.

За соціалізму основу О. в.

громадян становить праця в суспільному виробництві, а також доходи, які вони одержують із *суспільних фондів споживання, особистого підсобного господарства* та ін. Як похідна від сусп. *соціалістичної власності* О. в., поширюючись переважно на предмети споживання, не може бути засобом експлуатації чужої праці. Неухильне підвищення ефективності сусп. виробн. створює основу для збільшення розмірів О. в.

Соціалістична д-ва охороняє О. в. громадян і право її спадкоємства (ст. 13 Конституції СРСР). О. в. виражає відносини як між суспільством в цілому та його членами з приводу виробн., *розподілу, обміну і споживання* матеріальних і духовних благ, так і між членами суспільства, соціальними групами. Марксизму-ленізму чужі аскетизм, низький рівень споживання, що пропагують «ліві» ревізійні, а також поклоніння речам, дух користюлості. Матеріальні потреби мають певні межі (див. *Потреби економічні*), духовні розвиваються, по суті, необмежено. Похідний характер О. в. від сусп. соціалістичної власності зумовлює її існування в двох осн. формах: О. в. робітників і службовців та О. в. колгоспників. До об'єктів О. в. робітників, службовців і колгоспників належать предмети одягу, харчування, домашнього вжитку, житл. будинки та ін. Колгоспники і деякі робітники держ. сектора, крім того, мають особисте підсобне господарство на присадибній ділянці (продуктивна худоба, птиця, дрібний с.-г. інвентар тощо). В перспективі в соціалістичному суспільстві на основі ліквідації відмінностей між двома формами О. в. відбуватиметься утворення однотипної за своїм матеріальним змістом особистої власності.

В. К. Логвиненко.

ОСОБИСТА УНІЯ — одна з основних форм злиття капіталістичних монополій між собою і з державою. Суть її розкрив В. І. Ленін, аналізуючи *імперіалізм*. Він підкреслював, що на імперіалістичній стадії «розвивається... особиста унія банків з найбільшими підприємствами промисловості і торгівлі, злиття тих і других через володіння акціями, через вступ директорів банків у члени наглядалих рад (або правлінь) торговельно-промислових підприємств і навпаки» (Повне збір. тв., т. 27, с. 317). Злиття банків з пром-стю доповнюється О. у. монополістів — магнатів фінанс. капіталу — з урядом. Представники д-ви втягуються в правління монополістичних об'єднань, монополісти проникають в апарат держ. влади, стають членами уряду. О. у. — одна з форм розвитку міжнар. фінанс. капіталу і міжнар. *олігархії фінансової*. Інтернаціональне переплетення капіталів призводить до того, що в багатьох капіталістичних країнах керівні пости в банківських і пром. монополіях часто посідають монополісти ін. держав.

ОСОБИСТЕ ПІДСОБНЕ ГОСПОДАРСТВО — різновид *особистої власності* за соціалізму. За

своєю соціально-еко. природою О. п. г. похідне від суспільного, органічно пов'язане з ним і входить у систему соціалістичних *виробничих відносин*, основане на особистій праці. Включає госп. будівлі, продуктивну худобу, птицю, бджіл, багаторічні насадження, посіви с.-г. культур та дрібний інвентар. Воно ведеться трудівниками і членами їхніх сімей на присадибних ділянках землі, які надаються у встановленому законом порядку для ведення підсобного г-ва, садівництва й городництва, що є загальнонар. надбанням. Доход від О. п. г. виступає лише додатковим джерелом продуктів, необхідних колгоспникам, робітникам і службовцям. Осн. джерелом підвищення добробуту трудящих є сусп. *виробництво*.

Разом з продуктом, створеним у сусп. секторі виробн., продукт, створений в О. п. г., дає можливість повніше задовольняти особисті й сусп. потреби. В ст. 13 Конституції СРСР записано: «Держава і колгоспи сприяють громадянам у веденні підсобного господарства». На певному етапі в міру зростання сусп. виробн., коли воно буде повністю задовольняти потреби трудящих, О. п. г. економічно вичерпає себе і відміре.

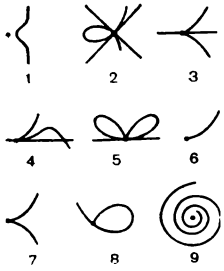
В. К. Логвиненко.

ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ПРАВА — права особи, що не мають майнового змісту. Нова Конституція СРСР розширила О. н. п. громадян. До них, зокрема, належать права: на ім'я, на недоторканність честі і гідності (див. *Захист честі і гідності*), на свободу творчості, авторство, вибір місця проживання, на недоторканність особистої сфери громадянина та ін. О. н. п., що забезпечують кожному громадянину всебічний розвиток своєї особи, є складовою частиною *особистих прав громадян СРСР*. О. н. п. громадян не передаються і не відчужуються, вони супроводять громадянина протягом усього їхнього життя. Захист О. н. п. здійснюється різними способами, осн. з яких є судовий (див. *Право на судовий захист*). На вимоги про захист О. н. п. *позовна давність* не поширюється (ст. 83 ЦивК УРСР). О. н. п. *юридичних осіб* є право на найменування й фірму, право на *товарний знак*, знак обслуговування тощо.

А. М. Савицька.

ОСОБИСТІ ПРАВА ГРОМАДЯН СРСР — встановлені й гарантовані Конституцією СРСР, рад. законами права громадян, що характеризують правове становище особи в рад. суспільстві і безпосередньо пов'язані з особою людини, задоволенням її особистих інтересів. До О. п. г. СРСР, які охороняються рад. законом, належать: захист *сім'ї* д-вою, *свобода совісті, недоторканність особи, недоторканність житла*, охорона законом особистого життя громадян, *таємниця листування, телефонних переговорів і телеграфних повідомлень, право на судовий захист* від посягань на честь і гідність, життя і здоров'я, на особисту свободу і майно громадян (ст. 52—58 Конституції СРСР, ст. 50—56 Конституції УРСР).

ОСОБИСТІ РАХУНКИ ЕКОНОМІЇ

Особливі точки плоскої кривої.

Осоїд звичайний.

Осока просовидна. Верхня і нижня частини рослини та мішечок.

Найважливішою принциповою особливістю О. п. г. СРСР, як і ін. прав і свобод, є їхня реальність, яка забезпечується рад. соціалістичним ладом та встановленим Конституцією СРСР юрид. і матеріальними гарантіями (див., зокрема, *Гарантії правові*). Використання громадянами особистих прав, що є однією з важливих умов вільного розвитку особи, не повинне завдавати шкоди інтересам суспільства і д-ви, правам інших громадян. В. Б. Бражников.

ОСОБИСТІ РАХУНКИ ЕКОНОМІЇ — в СРСР форма обліку виконання соціалістичних зобов'язань, які приймають робітники і службовці у змаганні за економію й ощадливість на виробництві, одна з форм бригадного та індивідуального господарського розрахунку. О. р. е. оформляються у вигляді книжок, розрахованих на рік. Вони відображають лише ті витрати, на розмір яких впливає безпосередньо праця окремого робітника або колективу бригади (зниження втрат від браку, витрат на ремонт устаткування, економія палива, сировини, інструменту тощо). Широке впровадження О. р. е. сприяє зниженню матеріалістичності і собівартості продукції.

ОСОБИСТІСТЬ, особа — у широкому розумінні — конкретна, цілісна людська індивідуальність у єдності її природних і соціальних якостей; у вузькому, філософському розумінні — індивід як суб'єкт соціальної діяльності, властивості якого детерміновані конкретні історичними умовами життя суспільства.

Поняття «особистість» не слід цілком отождествлювати з поняттями «індивід» (одиничний представник людського роду) та «індивідуальність» (сукупність рис, що відрізняють даного індивіда від усіх ін.). Марксизм-ленінізм розкрив суспільно-істор. природу людини й показав, що О. визначається даною системою суспільних відносин та культурою й зумовлена і біол. особливостями. Подолавши метафіз. уявлення про О. як продукт соціального чи біол. середовища, а також волюнтаристське заперечення значення середовища в формуванні О., марксизм вважає її водночас і продуктом, і суб'єктом історії. Як суб'єкт історії вона діє не ізольовано, а лише як частина соціального колективу (класу, нації, народу). Найбільшою спільністю, в якій О. діє як суб'єкт історії, є народ (див. *Роль народних мас і особи в історії*). Становлення О. як суб'єкта сусп. діяльності — істор. процес, тісно пов'язаний з розвитком сусп. поділу праці, тому що основою формування О. є суспільно-виробнича діяльність людей, у процесі якої відбувається їхня взаємодія. При цьому різні суспільно-економічні формації й різні класи породжують різні типи О. В ході істор. розвитку змінюються не тільки соціальні типи О., а й їхні ціннісні орієнтації, взаємодносини О. та суспільства. В капіталістичному суспільстві, з одного боку, відбувається зведення О. до будь-якої часткової соціальної функції (див. *Відчуження*), з другого — бурж. інди-

відуалізм абсолютизує принцип індивідуальності, протиставляє її колективній її суспільству. Т. ч., капіталізм, проголошуючи О. вищою соціальною цінністю, разом з тим підкоряє її приватній власності. Відкидаючи бурж. індивідуалізм, який протиставляє О. суспільству, а також дрібнобурж. «казарменний комунізм», що нівелює О., марксизм-ленінізм проголосив всебічний розвиток О. вищою метою комуністичного суспільства. На основі створення матеріально-технічної бази комунізму, розвитку комуністичних сусп. відносин та здійснення культурної революції формується нова людська О., яка гармонійно поєднує в собі духовне багатство, моральну чистоту й фіз. досконалість (див. *Комуністичне виховання*, *Моральний кодекс будівника комунізму*, *Соціалізація*).

З точки зору психології О. — це певне поєднання психічних (включаючи психофізіологічні і соціально-психологічні) властивостей: спрямованості (потреби, мотиви, інтереси, світогляд, переконання та ін.), рис *темпераменту* й *характеру*, *здібностей*, особливостей *психічних процесів* (відчуття, сприймання, пам'яті, мислення, уяви, уваги, емоційно-вольової сфери). Природною основою цих властивостей є фізіологічні особливості людини — її конституція, вища нервова діяльність тощо. Однак визначальну роль у формуванні О. відіграють умови суспільного, конкретно-істор. існування людини, її навчання й виховання. В бурж. психології поширено індивідуалістич. концепції О. Так, *Фрейдизм* виходить з визнання людини індивідуалістом, у містифікованій формі відбиває постійний конфлікт між сусп. нормами і індивідуалістичними цілями в бурж. суспільстві (див. також *Неофрейдизм*). О. є об'єктом вивчення філософії, соціології, психології особистості, психології соціальної та ін. наук.

Лит.: Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Л., 1968; Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. М., 1968; Ковалев А. Г. Психология личности. М., 1970; Петровский А. В. О психологии личности. М., 1971; Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М., 1975. А. М. Феоктистов (філософія), С. Д. Максименко (психологія).

ОСОБЛИВЕ — філософська категорія. Див. *Одиничне, особливе, загальне*.

ОСОБЛИВІ ТОЧКИ — такі елементи деякої множини, які мають властивості, відмінні від відповідних властивостей інших елементів цієї множини. 1) В геометрії — точка лінії (поверхні), в якій не існує точно однієї цілком певної одиної дотичної прямої (дотичної площини). Кількість дотичних у ній та характер розташування лінії (поверхні) відносно цих дотичних визначають назву О. т. Точка $M_0(x_0, y_0)$ плоскої лінії, заданої рівнянням $F(x, y) = 0$, є її О. т., якщо $F_x(x_0, y_0) = 0$ і $F_y(x_0, y_0) = 0$; вона наз. подвійною, якщо в ній не всі другі частинні похідні функції $F(x, y)$ дорівнюють нулю; якщо во-

ни нулі, але не всі треті частинні похідні тієї ж функції $F(x, y)$ дорівнюють нулю в $M_0(x_0, y_0)$ — потрібною і т. д. Якщо $\Delta = F''_{xx}(x_0, y_0) \cdot F''_{yy}(x_0, y_0) - [F''_{xy}(x_0, y_0)]^2 > 0$, то подвійна О. т. $M_0(x_0, y_0)$ наз. ізольованою; в ній дотичних до лінії нема (мал., 1). Коли $\Delta < 0$ — точкою самоперетину (вузловою); в ній лінія сама себе перетинає й існують дві різні дотичні (мал., 2). Коли $\Delta = 0$, то О. т. M_0 може бути ізольованою, або точкою звороту 1-го (мал., 3) чи 2-го роду (мал., 4), або ж точкою самодотички (мал., 5). В кожному з трьох останніх випадків дві дотичні до лінії в О. т. M_0 зливаються в одну і в околі О. т. звороту 1-го роду (2-го роду) лінія розташована з обох (з одного) боків дотичної, а в околі О. т. самодотички лінія сама до себе дотикається. Трансцендентні криві можуть мати О. т. нескінченної кратності, точку зупинки (мал., 6), в якій крива немов би обривається, точку злам (мал., 7), точку роздвоєння (мал., 8), асимптотичну точку, як, напр., вершина спіралі з нескінченною кількістю витків (мал., 9), та ін.

2) В теорії аналітичних функцій — точка, в якій порушується аналітичність функції (див. *Аналітичні функції*). Якщо існує околі О. т. a , вільний від інших О. т., то a наз. ізольованою О. т. Ізольована О. т. функції $f(z)$ наз. усуюною, якщо $\lim_{z \rightarrow a} f(z) < \infty$, полюсом, якщо $\lim_{z \rightarrow a} f(z) = \infty$, істотно особливою, якщо цієї *границі* не існує. 3) В теорії диференціальних рівнянь — точка області задання *диференціального рівняння*, в якій не виконується теорема існування і єдиності розв'язку рівняння. Напр., О. т. рівняння $M(x, y) \times dx + N(x, y) dy = 0$ є точка, в якій $M(x, y) = N(x, y) = 0$. Вивчення властивостей О. т. диференціальних рівнянь, поведінки інтегральних кривих в околі О. т. відіграють важливу роль в теорії стійкості і становлять один з розділів якісної теорії диференціальних рівнянь. М. П. Хоменко.

ОСОЇД (Pernis) — рід хижих птахів род. *яструбових*. Довж. тіла до 60 см, розмах крил до 140 см. Оперення буре, різних відтінків, низ — іноді з білими і бурими поперечними пістрявинами. Уздечка і лоб вкриті жорстким лускоподібним пір'ям, що захищає О. від жала ос, джмелів та ін. жалких перетинчастокрилих, якими переважно живиться цей птах. 2 види, поширені в Європі, Азії та Африці. Обидва види є в СРСР, з них в УРСР — О. звичайний (P. apivorus) — нечисленний перелітний птах, гніздиться в лісах. Кладку з 1—2 яєць червоно-бурого кольору з мармуровим малюнком насиджують самець і самка 30—32 дні.

ОСОКА (Carex) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини осокових. Кореневищні, *однодомні рослини* (зрідка дводомні) з тригранними, заповненими серцевиною, облісненими стеблами. Ли-

стки лінійні, жорсткі, переважно з півхвами. Квітки одностатеві, в колосках, зібраних у суцвіття. Зав'язь вкрита плічистою або шкірястою оболонкою — мішечком. Плід — горішок. Бл. 2000 видів, пошир. переважно в холодних і помірних зонах обох півкуль. В СРСР — понад 400 видів; з них в УРСР — 90. Ростуть на болотах, луках (вологих, сухих, гірських), в лісах, частково в степах. О. містить багато кремнезему, який надає їй жорсткості й зменшує перетравність. Найпоширеніші на Україні великостеблові (40—160 см заввишки) види: О. струнка (*O. acuta*, або *O. gracilis*), О. дерниста (*O. caespitosa*), О. гостроїднута (*O. acutiformis*) та ін. Засилосована О. — добрий корм. Сіно, зібране до цвітіння (пересічний урожай 15—20 ц/га), містить до 12% протеїну. Великостеблові О. використовують як сировину в паперовій пром-сті та на виготовлення рогож. О. дрібностеблові (10—50 см заввишки) — О. звичайна (*O. vulgaris*), О. жовта (*O. flava*), О. просовидна (*O. panicacea*) та ін. використовують як кормові рослини. Деякі види (О. парвська) застосовують в медицині.

А. П. Михаленко.

ОСОКІР, тополя чорна (*Populus nigra*) — дводомне дерево родини вербових. Вис. до 30 (40) м і до 2 м у діаметрі. Крона розлога. Листки на довгих сплюснутих черешках, яйцевидно-трикутні або майже ромбічні. Квітки в сережках. Плід — коробочка. О. живе до 150, іноді до 300 років. Пошир. в Пн. Африці і Азії, Європі (крім пн. частини), зокрема в СРСР, у т. ч. в УРСР. На Україні росте переважно на зволожений ґрунтах — у долинах річок тощо. Часто культивують. Деревину використовують у будівництві, меблевій пром-сті, для виробн. целюлози тощо. Особливо цінна «очкаста» форма О., пошир. в Закарпатті.

С. М. Стойко.

ОСОКОВІ (Cyperaceae) — родина однодольних рослин. Трав'янисті, багаторічні, рідше однорічні рослини, іноді дерев'янисті форми (у тропіках). Стебла тригранні, рідше округлі. Листки лінійні, гол. чин. із замкнутими піхвами, без язичка. Квітки дрібні, в колосках, одно- або двостатеві. Колоски зібрані в складні колосовидні, волотисті, зонтикоподібні або головчасті суцвіття. Вітрозапилює рослини. Плід — тригранний горішок або мішечок, тобто горішок, що міститься в зрослому плічисто приквітку. Об'єднують бл. 90 родів (понад 3500 видів), пошир. майже по всій земній кулі. В СРСР є 550 видів (бл. 20 родів), з них в УРСР — бл. 140 видів (17 родів). Госп. значення О. незначне, бо сіно рослин з роду *осока* та ін. жорстке, малопоживне, бідне на білки. До найпошир. представників цієї родини у флорі УРСР належать також *пухляк*, *комахи*, *кука*, *чуфа*.

ОСОКОВ Павло Іванович [15 (27).XII 1897, Воронеж — 4.VIII 1968, Сімферополь] — рос. рад. актор, нар. арт. Тат. АРСР (з 1945). В 1927 закінчив Саратов. технікум. Працював у теат-

рах Воронежа, Казані, в 1950—59 — в Крим. рос. драм. театрі ім. М. Горького (Сімферополь). Ролі: Белогубов («Тепленьке місце» О. Островського), Осип («Ревізор» М. Гоголя), Перчихін («Мішанин» М. Горького), Часник, Тур, Погода («В степах України», «Богдан Хмельницький», «Чому посміхаються зорі» Корнійчука), Оргон («Гартоф» Мольєра) та ін.

ОСОТ (*Cirsium*) — рід багаторічних, рідше дворічних трав'янистих рослин родини складноцвітних. Стебла прямостоячі, розгалужені, 20—30 см заввишки. Листки видовжені, цілісні або перистороздільні. Квітки трубчасті, в кошиках, зібраних у волотисто-щіткові суцвіття. Плоди — сім'янки з перистими летючками. Бл. 150 видів, поширених в Європі, Азії, Америці; в СРСР — 111 видів, у т. ч. в УРСР — понад 20. Деякі види — зісні *бур'яни*, з них найшкідливішим є О. польовий й, або рожевий (*C. arvense*), пошир. переважно в Правобережному Лісостепу, на Поліссі, в Карпатах. О. польовий має кілька форм: О. щетинистий, О. ліловий, О. червоний та ін. Всі вони легко перетворюються і дають численні поміси; мають дуже розвинену кореневу систему (головний корінь заглиблюється на 5—6 м, а іноді й на 9 м). Засмічує всі с.-г. культури. Заходи боротьби. Правильні сінозніжки з застосуванням чистих парів в Степу. Систематично знищують О., застосовуючи комплекс агро-тех. і хім. заходів.

І. В. Веселовський.

ОССІАН (Ossian) — легендарний ірл. бард. За переказами, жив у 3 ст. Оспівував подвиги свого батька Фінна (Фінгала), його дружинників. У 1765 Дж. Макферсон видав «Твори Оссіана, сина Фінгала, перекладені з гельської мови Джеймсом Макферсоном» (т. 1—2), куди ввійшли раніше підготовлені й опубліковані ним анонімно «Уривки стародавніх віршів, зібраних у гірській Шотландії» (1760) та ліро-епічні поеми «Фінгал» (1762) і «Темора» (1763), тим самим приписавши О. свої твори. «Твори Оссіана...» свідчать про зв'язок сентименталізму з зародженням романтизму в англ. поезії кін. 18 ст. Б. Б. Бунин-Ремізов.

А. ван Остаде. В селянському шинку. 1660. Дрезденська картинна галерея.

ОССОЛІНЕУМ, Львівський інститут Оссолінських — культурно-освітня установа. Засн. 1817 у Львові Ю. М. Оссолінським. У складі О. було два осн. відділи — 6-ка і музей. В О. концентрувалися книги переважно слов'ян., зокрема польсь. авторів, з питань філософії, л-ри, історії, географії і праця. У 1823 з ін-том об'єднано музей ім. Любомирських, а 1921 — 6-ку Павліковських. У 1939 в 6-ці ін-ту було бл. 500 тис. книг. У музейному відділі зберігалася велика колекція археологічних пам'яток, нумізматичних експонатів, старод. зброї, картин, гравюр, скульптури тощо. В 1946 осн. фонди О. було передано ПНР. Деяка частина перейшла до Львівської 6-ки АН УРСР (тепер Львів. наук. 6-ка ім. В. Стефаніка), картинний фонд — до картинної галереї, експонати — до істор. музею у Львові.

Літ.: Тимша Е. 150-річчя «Оссолінеуму». «Український історичний журнал», 1968, № 7.

ОССОЛІНСЬКИЙ (Ossoliński) Юзеф Максиміліан (1748, Воля-Мелецька, тепер Жешувського воєводства ПНР — 17.III 1826, Відень) — польсь. просвітитель, письменник, історик, літературознавець і бібліограф. З 1772 жив у Галичині, з 1793 — у Відні. Виступав за розвиток освіти в Галичині. В 1817 заснував у Львові культур.-освітню установу — *Оссолінеум*. Автор ряду літ. та істор. праць.

ОСТАДЕ (Ostade) — родина голл. живописців. Адріан ван О. (хрещений 10.XII 1610, Гарлем — похований 2.V 1685, там же). Навчався, ймовірно, у Ф. Гальса. Автор картин, офортирів і малюнків, в яких зображував сел. побут, сцени з життя дрібної буржуазії Голландії 17 ст. Серед картин — «У школі», «Флейтист», «Пекар». На творчості художника позначився вплив Рембрандта («Сільські музики», 1655, ДЕ). Ісак ван О. (хрещений 2.VII 1621, Гарлем — похований 16.X 1649, там же). Брат і учень Адріана ван О. Майстер пейзажу («Озеро замерзло», 1642, ДЕ).

ОСТАНЕЦЬ — ізольоване відносно невелике підвищення, що є залишком зруйнованої денудацією поверхні Землі. О. складаються гол. чин. з стійких до руйнування гірських порід. Розрізняють О. винятковання (часом мають екзотичні форми), останцеві столові гори (ділянки колишнього плато) та О. обтікання (підвищення в долинах річок між старим і новим руслом). На Україні на Поліссі та в Лісостепу найпоширеніші лесові О. (див. Лес).

ОСТАНКІНО — архітектурно-художній ансамбль кін. 18 ст. (кол. підмосковна садиба-резиденція графів Шереметєвих; з кін. 19 ст. — у складі Москви). Основою архіт. ансамблю О. є комплекс будівель у стилі пізнього класицизму (1791—98, арх. Ф. Кампозезі, П. Аргунов та ін.; ліпні рельєфи Ф. Гордєєва і Т. Замарася). В центрі комплексу — палац-театр, що з'єднується невисокими галереями з концертним залом в «Єгипетському» та з бенкетним — у «Італійському» навілянох. В

Осокір: 1 — гілка рослини; 2 — тичинкове суцвіття; 3 — маточкове суцвіття.

Осот польовий: 1 — верхня частина стебла з суцвіттями; 2 — коренева система; 3 — квітка; 4 — плід.

бронхісна пухлина, що утворюється з кісткової тканини у людини і тварин. О. повторює анатомічну і гістологічну будову кісток, з яких вона виростає. Найчастіше розвивається на стегновій і плечовій кістках, а також на кістках черепа і обличчя. Лікування хірургічне.

ОСТЕОМАЛІЦІЯ (від грец. *osteon* — кістка і *malakia* — м'якість) — системне захворювання з переважним ураженням кісткової тканини, що характеризується порушенням мінерального обміну і полягає в розм'якшенні й деформації кісток внаслідок збіднення організму на солі кальцію і фосфорної кислоти, вітаміні D. На О. хворіють здебільшого жінки, особливо під час вагітності. При цьому найчастіше уражаються кістки таза, нижній відділ хребта, верхні відділи стегнової кістки. Як правило, в післяродовому періоді настає видужання. Лікування: відповідна дієта (багата на вітаміни, білки, солі кальцію), препарати фосфору.

У тваринництві на О. найчастіше хворіють високопродуктивні й вагітні тварини. У хворих тварин виникає т. з. лізуха — вони поїдають неїстівні речовини, розвивається розлад травлення, буває передродове залежування, викривлення та прогинання хребта, ламкість кісток. Лікування. Призначають дієту, глюконат кальцію (внутрішньовенно), вітаміни D і А, мінеральну підгодівлю, дріжджі кормові, щоденне ультрафіолетове опромінювання хворих тварин, особливо в стійловий період.

ОСТЕОМІЕЛІТ (від грец. *osteon* — кістка і *myelos* — кістковий мозок) — інфекційно-запальний процес, що уражає ділянку кісткового мозку, а далі — елементи кісткової тканини однієї або кількох кісток. Збудниками О. здебільшого є гноєтворні мікроби (найчастіше стафіло- і стрептококи). Залежно від механізму виникнення розрізняють О. гематогенний, при яких збудник заноситься до кісток з первинного вогнища плинном крові, і негематогенний, або вторинний, коли запальний процес виникає при переході на кістку з оточуючих тканин і органів (напр., туберкульозний) або розвивається внаслідок інфікування відкритих переломів (вогнестріальні, травматичні О.). Гематогенний О. — найпоширеніша форма, переважно уражає кістки кінцівок. За перебігом О. поділяють на гострі і хронічні. Останні розвиваються як наслідок гострих О. або виникають як первинно-хронічні. Ознаки О.: місцева болісність і припухлість ураженої ділянки; на рентгеновських знімках виявляється потовщення або відшарування окістя й руйнування кісткової тканини: внаслідок порушення живлення кістка мертвіє і розпадається на більш або менші фрагменти — т. з. секвестри; іноді вогнища нагноєння прориваються назовні (утворення нориць). Лікування: антибіотики, обов'язково імобілізація (гіпсові пов'язки), висококалорійна, багата на вітаміни

дієта, при хронічному О. — також хірургічне.

ОСТЕОН (від грец. *osteon* — кістка), гаверсова система — основна структурна одиниця кістки, що забезпечує її міцність. Складається з *гаверсового каналу* і системи кісткових пластинок, що концентрично оточують його. Кісткові пластинки побудовані з осн. кісткової речовини — *колагенових волокон*, *остеоцидів* та мінеральних солей. Простір між пластинками заповнений аморфною речовиною, в якій містяться *остеоцити*.

ОСТЕОЦИТИ (від грец. *osteon* — кістка і *kytos* — вміст, тут — клітина) — високодиференційовані клітини кісткової тканини (див. *Кістка*). Тіло О. порівняно невелике з численними довгими відростками. Утворюються з *остеобластів* під час розвитку кісткової тканини.

ОСТЕР — річка у Черніг. обл. УРСР, ліва притока Десни (бас. Дніпра). Довж. 199 км, площа бас. 2950 км². Тече широкою долиною по Придніпровській низовині. Басейн О. заболочений, є торфовища. Живлення переважно снігове. Замерзає в кінці листопада, скресає у березні. Використовують для госп.-побутових потреб, риборозведення. В заплаві річки споруджено *Остерську осушувальну систему*. На О. — міста Ніжин, Козелець, Остер.

ОСТЕР — місто районного підпорядкування Козелецького р-ну Черніг. обл. УРСР. Розташований на лівому березі Десни (прит. Дніпра), при впадінні в неї р. Остра, за 63 км від залізнич. ст. Бобровиці. Пристань на Десні. Вперше згадується в літописі під 1098 як місто «на Вистри». О. був фортецею *Переяславського князівства* для захисту *Київської Русі* від половців. У 1240 зруйноване монголо-татарами. Згодом тут виникло поселення, яке звалось Старим Остром, Старогородком. На поч. 14 ст. ближче до Десни виросло нове поселення під назвою Остер. З 1356 О. — під владою *Великого князівства Литовського*, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польщі. Після *возз'єднання України з Росією 1654* О. — у складі Рос. д-ви. В 1662 О. надано *магдебурзьке право*. Рад. владу проголошено в листопаді 1917. В роки *Великої Вітчизн. війни* в період нім.-фашист. окупації О. (9.IX 1941—

22.IX 1943) тут діяв підпільний райком партії. З 1961 О. — місто. В О. — текст. ф-ка, дільниця козельського маслозаводу, 3-ду прод. товарів та комбінату побутового обслуговування; пром. комбінат, виробничі відділення райсільгосптехніки, лісгоспзаг, Козелецьке міжколг. об'єднання по виробн. продуктів птахівництва. 4 заг.-освітні та музична школи, буд. технікум; 5 лік. закладів, у т. ч. лікарня, поліклініка. Будинки культури, кінотеатр, 2 б-ки. Краєзнавчий музей, турбаза. В районі О. — бази відпочинку.

В О. збереглися городище літописного міста Городець і пам'ятка архітектури *Київської Русі* — Юр'єва (Михайлівська) божниця 1098, реставрована на поч. 20 ст.; іл. див. до ст. *Київська Русь*, т. 5, с. 128—129).

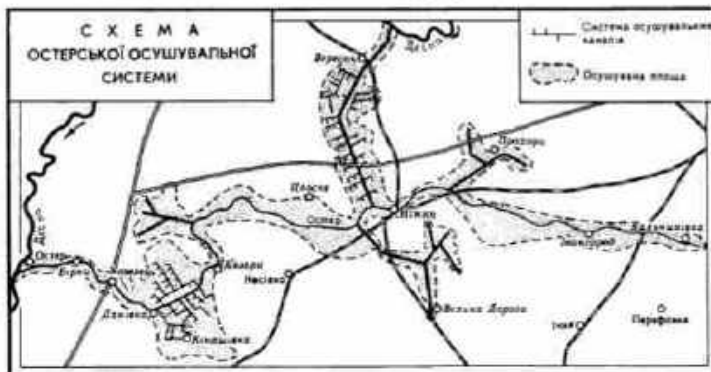
В місті встановлено пам'ятники В. І. Леніну, загиблим учасникам громадян. війни 1918—20, рад. воїнам, що полягли в роки *Великої Вітчизн. війни* 1941—45. В О. народилися укр. рад. ботанік А. І. *Барбарич*, анатом-гістолог В. О. *Бец*, рад. парт. діяч В. В. *Птуха*, укр. рад. економіст М. В. *Птуха*. Тут працювали укр. рад. письменник Ю. О. *Збанацький*, чувас. рад. поет М. *Сеспель* (помер і похований в Острі).

ОСТЕРВА (Osterwa) Юліуш (справж. прізвиш. — Малушек; 23.VI 1885, Краків — 10.V 1947, Варшава) — польс. актор, режисер, театральний діяч. Творчу діяльність розпочав 1904 в «Театрі Людовому». В 1906—15 працював у театрах Познані, Вільні, Варшави, Самари та Москви. В 1916—18 — у Києві, грав у драм. студії С. *Висоцької*, в польс. трупі під керівництвом Ф. Рихловського (поставив спектаклі «Помста» й «Дівочі обітниці» Фредро, «Стигий принц» Кальдерона, «Горштинський» Словацького та ін.). В цей час познайомився з *Станіславською системою*. В 1918 повернувся до Варшави, де очолював театр «Редута» і польський «Театр Народовий». Запроваджував у них принципи, близькі МХТ.

ОСТЕРСЬКА ОСУШУВАЛЬНА СИСТЕМА — гідромеліоративна система, збудована для осушення земель у заплаві р. Остер (Черніг. обл.). Будувалась у три черги протягом 1928—55. Площа осушених земель — 34,2 тис. га (1980). У 1964—68 реконструйовано першу і другу черги О. о. с. на площі

Г. Р. Остапенський.

К. В. Островітянов.

22,1 тис. га. Оси. водоприймає О. о. с. — відрегульоване річище Остра, яке водночас є магістральним каналом. У 1960—61 збудовано 4 гідровузли (насосні станції і підпірні шлюзи) для водоподачі по антируслу з р. Десни на обводнення *Трубізької осушувально-зволожувальної системи*. Осушення і регулювання водного режиму проводять за допомогою відкритої мережі каналів протяжністю 673 км, у т. ч. магістрального каналу довжиною 207 км, та 246 шлюзів-регуляторів. На площі понад 3 тис. га у вегетаційний період здійснюють підтримку зволоження осушених земель за допомогою шлюзування і кротового (необліцзованого) дренажу, на площі понад 9 тис. га — запобіжне регулювання водного режиму за допомогою затримання стоку. Осушені землі О. о. с. використовують під посіви кормових і технічних культур та як сіножаті й пасовища, продуктивність яких підвищено залуженням сумішками багаторічних трав.

О. Ф. Рубан. **ОСТИТ** (від грец. *οστίον* — кістка) — запалення кістки. О. можуть бути гострими і хронічними. Гострі О. являють собою гнійне запалення, хронічні є наслідком хронічних інфекцій (*туберкульоз, сифіліс, проказа* тощо). При О. кісткова тканина або розсмоктується, або, навпаки, утворюються нові кісткові нащадки. Див. також *Остеомієліт*.

ОСТИЙНІСТЬ судна — здатність судна протистояти зовнішнім силам, що порушують його рівновагу, і повертатися у вихідне положення рівноваги, коли дія цих сил припиняється; одна з основних *морехідних якостей* судна. Розрізняють О.: поперечну (при нахилі судна у поперечній площині) і поздовжню; динамічну (коли судно нахилиється із значною кутовою швидкістю) та статичну (при повільному нахилі судна). Достатній рівень поперечної О., яка значно менша поздовжньої (через відноженість форми суднового корпусу), є важливою умовою безпеки плавання судна.

ОСТ-ІНДІЯ (англ. East Indies, букв. — Східна Індія) — у 17—18 ст. назва тер. Індії та деяких ін. країн Пд. і Пд.-Сх. Азії. Виникла на противагу назві *Вест-Індія* після того, як європейці (які вважали Індію о-ви Карибського м., відкриті Х. Колумбом), мандруючи на Сх. від Європи, досягли берегів п-ова Індостан. **ОСТ-ІНДСЬКІ КОМПАНІЇ** — монополійні торг. компанії англійських (1600—1858), голландських (1602—1798) і французьких (1664—1793) купців-колонізаторів в *Ост-Індії*. Англ. компанія виникла як приватна компанія купців Лондона для торгівлі з Ост-Індією (одержала королівську хартію на безмитну торгівлю на 15 років). Поступово перетворилася на політ. орг-цію, апарат якої англ. уряд використовував для експлуатації і управління загарбаною територією. З 1623 зосередила свою діяльність на тер. Індії. Опорними пунктами її були спочатку Сурат, потім Мадрас, Бомбей, Калькутта. Перемігши в боротьбі проти ін.

компаній-суперників (португальської, франц. і голл.), англ. компанія в 17 ст. набула ряд держ. прерогатив (право вести війну і укладати мир, карбувати власну монету, чинити суд тощо). З 2-ї пол. 18 ст. осн. формою експлуатації інд. території стало збирання податків з інд. селян. До 1849 компанія підкорила майже всю Індію, до 1852 — Нижню Бірму. В кін. 18 — серед. 19 ст. діяльність компанії було поставлено під контроль англ. д-ви. В 1813 ліквідовано монополію компанії на торгівлю з Індією, а 1833 заборонено її торг. діяльність. У 1858 під час *Індійського народного повстання 1857—59* компанію було ліквідовано (з виплатою компенсації пайовикам 3 млн. фунтів стерлінгів). Голл. компанія виникла внаслідок злиття кількох компаній. Мала монополію право безмитної торгівлі і мореплавства, створення факторій, право мати свій флот, укладати міжнар. договори на Сх. від мису Доброї Надії до Магелланової протоки. Стверджувала своє панування з допомогою зброї, нещадно експлуатувала місц. населення, займалася работоргівлею. Найбільшого розквіту досягла в 17 ст. Після її ліквідації майно і активи перейшли у власність д-ви. Франц. компанія була організована з ініціативи Ж. Б. Кольбера з метою монополізації торгівлі з Індією. Заснувала ряд факторій з центром у Пондішєрі Керівництво нею здійснював франц. уряд. У 1770 король ліквідував компанію, гарантувавши акціонерам щорічну ренту в 200 тис. франків. У 1785 було створено нову компанію, яку ліквідував *Конвент* 1793.

Ю. М. Барабанов. **ОСТРАВА** — місто на Пн. Чехословаччині, в Чеській Соціалістич. Республіці, адм. ц. Пн.-Моравської обл. Розташована на р. *Одрі*. Вузол з-ці і автошляхів. 317 тис. ж. (1976). Центр найбільшого в країні Остравсько-Карвінського кам.-вуг. басейну. На базі місцевого вугілля і довізної руди розвинувся чорна металургія (металург. комбінати). Підприємства коксохімічної, маш.-буд. пром-сті. Маш.-буд. і гірничопром. ін-ти.

ОСТРАКІЗМ (від грец. *οστρακισμός* — черепок) — у Стародавніх Афінах та деяких інших давньогрец. містах вигнання політично небезпечних осіб за постановою нар. зборів. О. було запроваджено *Клісфеном* у кін. 6 ст. до н. е. як захід проти відновлення тиранії. Пізніше О. почали застосовувати як засіб політ. боротьби. Вигнанням підлягав той, проти кого на нар. зборах було подано принаймні 6 тис. голосів. Голосування відбувалося черепками (звідси назва), на яких писалося ім'я небажаної особи. Вигнання (звичайно на 10 років) не позбавляло прав громадянства і власності. О. існував до 417 до н. е.

ОСТРАКОДЕРМИ, щиткові (*Ostracodermi*) — вимерлі примітивні водяні хребетні. Разом з сучас. *круглоротими* належать до *безщелепних*. Тіло О. (завдовжки від 3 см до 2 м) було вкрите костяними щитками. Жили в силурі й девоні.

Викопні рештки О. знайдено в силурійських і девонських відкладах Пд.-Зх. України.

ОСТРЕНКО Віктор Якович [н. 28.III (10.IV) 1917, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — укр. рад. вчений у галузі металургії, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1963. Закінчив (1941) Дніпроп. металург. ін-т. З 1947 працює у Всесоюзному н.-д. і конструкторсько-технологічному ін-ті трубної пром-сті (Дніпропетровськ). Оси. напрям наук. діяльності — розробка теорії і технології виробн. безшовних труб. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1968, 1979.

ОСТРІВ — невелика (порівняно з материком) ділянка суходолу, з усіх боків оточена водами океану, моря, озера або річки. Трапляються одинокі О. та групи їх — *архіпелаги*. О. в океанах і морях поділяють на материкові й самостійні (вулканічні, коралові, намівні). Серед О. річок і озер розрізняють намівні та ерозійні.

ОСТРІВНА ФАУНА І ФЛОРА — природна сукупність видів тварин і рослин, що населяють острови. За шляхами формування і складом О. ф. і ф. суттєво відрізняються від материкових. Рис. О. ф. і ф. чіткіше виявлені на океанічних та стародавніх материкових о-вах, віддалених від материків. На островах багато *ендемів*, немає деяких груп тварин і рослин, що поширені на материках.

ОСТРОВЕРХІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — неукріплене поселення раннього періоду залізного віку, залишки якого виявлено на високому березі р. Чернявки (басейн Сіверського Дінця), біля с. Островерхівки Готвальдівського р-ну Харків. обл. Під час досліджень, що їх проводили 1951—53, відкрито 60 *зольників* і залишки кількох наземних жител. Знайдено уламки глиняного посуду, глиняні прясельця, грузила, фігурки тварин, залізу сокиру, уламок серпа, бронз. наконечник стріли, уламки кам'яних зернотерок тощо. Поблизу О. п. є курганний могильник того самого часу, там 1950—53 розкопано 6 курганів.

ОСТРОВИ ЗЕЛЕНОГО МИСУ, Республіка Острови Зеленого Мису — держава на островах тієї ж назви в Атлантичному ок., біля эк. узбережжя Африки. Складаються

з 10 великих і 5 малих островів, що поділяються на 2 групи: північну — Навітряні о-ви (Барлавету), і південну — Підвітряні о-ви (Сотавенту).

Населення О. З. М. — мулати (по-над 60%), африканці (35%) та ін. Офіц. мова — португальська.

Державний лад. О. З. М. — республіка. Діючу конституцію прийнято 1980. Глава д-ви — президент. Найвищий законодавчий орган — Нац. народні збори. Виконавчу владу здійснює уряд, очолюваний прем'єр-міністром.

Природа. Острови мають здебільшого вулканічне походження. Рельєф переважно гористий. Найвища точка — вулкан Фогу заввишки до 2829 м (на о. Фогу). Поклади фосфоритів, буд. матеріалів (зокрема, гіпсу). Клімат тропічний. Пересічні місячні т-ри від +22 до +27°. Опадів 100—250 мм на рік. Часто бувають великі посухи. Переважає пустельна та напівпустельна рослинність.

Історія. О. З. М. відкрили португальці між 1456 й 1460. З 1495 — португ. колонія. Були ненаселені; заселялися вивезеними з афр. континенту рабами й селянами з Португалії. В кін. 15—16 ст. стали одним з центрів работоргівлі в районі Гвінейського узбережжя. З занепадом работоргівлі (повністю заборонена 1876) значна частина колоністів О. З. М. емігрувала до США та ін. країн. Після 2-ї світової війни на О. З. М. посилювся нац.-визвольний рух, який очолюла Афр. партія незалежності Гвінеї і Островів Зеленого Мису (ПАІГК). В 1951 Португалія оголосила О. З. М. «заморською провінцією», 1972 надала їй право «місцевої автономії». Після повалення фашист. режиму в Португалії (1974) португ. уряд підписав з ПАІГК угоду про проголошення 5.VII 1975 незалежності О. З. М. Уряд О. З. М. спрямовує свою діяльність на розвиток нац. економіки; в галузі зовн. політики дотримується політики неприєднання. Уряд О. З. М. підписав 1976 консульську конвенцію й договори про екон. і тех. співробітництво з СРСР.

В. К. Гіра. Політичні партії, профспілки. Африканська партія незалежності Островів Зеленого Мису. Засн. 1981 (до 1981 наз. Афр. партія незалежності Гвінеї і Островів Зеленого Мису). Єдина в країні. Національний союз зеленимих трудящих. Засн. 1979.

В. К. Гіра. Господарство. О. З. М. — економічно слаборозвинута афр. країна, г-во якої базується на малопродуктивному с.-г. виробництві. С. г. не забезпечує потреб населення в продуктах харчування. Після проголошення незалежності вживаються заходи щодо ліквідації наслідків колоніалізму — створення фонд нац. розвитку (1976), розроблено надзвичайну програму розвитку с. г., націоналізовано частину земель, розвиваються різні форми кооперації, створюються держ. підприємства, змінюється держ. сектор тощо. В с. г. зайнято понад 80% самодіяльного населення. Для власного споживання ви-

рошують кукурудзу, маниок, квасолю, помідори. Гол. експортні культури — тютюн, банани, кава, рицина, цукр, тростина. Тваринництво екстенсивного напрямку. Розводять велику рогату худобу, кіз, овець і свиней. У прибережних водах — вилов риби, креветок, омарів. Пром.-т. розвинута слабо. Окремі підприємства по переробці морепродуктів, буд. матеріалів, виробн. спирту, олії, мила, опрісненню мор. води; елеватор, суднорем. майстерні, швейна, меблева та борошномельна ф-ки. Видобування солі, перли й туфу. Розвинуті кустарні промисли (гончарство, плетіння корзин тощо). В 1979 було вироблено 9 млн. кВт · год електроенергії. З-п'ять у країні немає. Довжина автошляхів — 1,5 тис. км (1979). Осн. мор. порти — Мінделу та Прая. На о. Сал — аеропорт. Вивозять рибу, риби консерви, спирт, сіль, с.-г. продукцію; довозять прод. товари, машини і устаткування, нафтопродукти, товари широкого вжитку. Гол. торг. партнери — Португалія, Франція, ФРН, США. Розширюються екон. зв'язки з СРСР та ін. соціалістичними країнами. Пром. одиниця — ескудо. 77 ескудо = 100 португ. ескудо.

Освіта. В 1975 бл. 70% дорослого населення було неписьменним. Після здобуття незалежності проголошено обов'язкове безплатне навчання дітей від 7 до 14 років, практично всі діти цього віку охоплені навчанням. У поч. школі навчаються діти віком від 7 до 12 років, у підготовчій (наступний ступінь шкільної освіти) — від 12 до 14 років, після закінчення якої можна вступити до серед. школи (ліцею) з 3-річним строком навчання. Викладання — португ. мовою. В 1977/78 навч. р. у поч. школах навчувалося 56 тис. учнів, у підготовчих школах — бл. 6 тис. учнів. Вузів немає. Є індустр.-комерційна школа, 3 пед. уч-ща, що готують вчителів для поч. шкіл.

В. З. Клепикова. Літ.: Страны и народы. Африка. Западная и Центральная Африка. М., 1979.

ОСТРОВІТЯНОВ Костянтин Васильович [18 (30).V 1892, с. Бички Тамбовської губ. — 9.II 1969, Москва] — рад. економіст і громад. діяч, акад. АН СРСР (з 1953), дійсний член Чехословацької АН (1957). Член КПРС з 1914. Закінчив Моск. комерційний ін-т (1917). В 1917—21 на парт. роботі, з 1922 — на викладацькій та н.-д. роботі у вузах. В 1947—53 — директор Ін-ту економіки АН СРСР. У 1948—54 — гол. редактор журн. «Вопросы экономики». В 1953—62 — віцепрезидент АН СРСР. На XIX і XX з'їздах КПРС обирався кандидатом у члени ЦК КПРС. Праці з питань політ. економії капіталізму і соціалізму, критики бурж. і ревизионістських екон. теорій. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ОСТРОВСЬКА Лідія Миколаївна [н. 5 (18).III 1909, Київ] — укр. рад. режисер науково-популярних фільмів, кіноактриса, засл. діяч мист. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1963. В 1928 закінчила Київ. муз.-драм. інститут ім. М. В.

Лисенка. Виконувала гол. ролі у фільмах «Джальма» (1929), «Мірабо» (1930), «Вітер з порогів» (1931). З 1945 — режисер Київ. кіностудії науково-популярних фільмів. Серед фільмів: «Айвазовський» (1954), «Іван Франко» (1956), «Дніпро» (1957), «Карпати — краса моя» (1959), «Вогні України» (1960), «Ульянов у Києві» (1962), «Розповіді про Шевченка» (1963), «Шосте чуття» (1976), «Під знаком гена» (1977). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

ОСТРОВСЬКА Людмила Костянтинівна [н. 17 (30).VIII 1913, Київ] — укр. рад. біохімік та фізіолог рослин, доктор біол. наук (з 1939), професор (з 1966). Член КПРС з 1950. Закінчила (1940) Київ. ун-т. Наук. праці з питань біохімії азотного живлення, біохімічної ролі мікроелементів, біохімії фотосинтезу (структура хлоропластів у зв'язку з фотохім. реакціями). Держ. премія СРСР, 1978.

ОСТРОВСЬКА Надія Іллівна (1881—4.XI 1937) — учасниця революційного руху і громад. діяч. в Росії. Член Комуністичної партії з 1901. Н. в Києві. Учасниця революції 1905 (член Ялтинського к-ту РСДРП). В 1907 проводила революц. роботу серед військ. моряків у Севастополі. Переслідувана царським урядом, емігрувала за кордон. Повернулася до Росії 1914, проводила революц. роботу у Москві й Петрограді. В 1917 — голова Севастопольського к-ту РСДРП(б), член губкому партії, член Військ.-революц. к-ту. З 1918 — заст. голови ЦВК Кубані-Чорноморської республіки, голова Владимирського губкому партії, нач. політвідділу 10-ї армії; пізніше — член колегії відділу робітнич. Комінтерну. Брала участь у міжнар. конференціях комуністок. Обиралася членом ВІВК.

ОСТРОВСЬКИЙ Дмитро Михайлович (23.VII 1911, Єлизаветград, тепер Кіровоград — 20.VII 1979, Одеса) — укр. рад. актор, театр. діяч, засл. діяч мист. УРСР (з 1964). Член КПРС з 1950. Навчався в Держ. ін-ті театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського (Москва). Працював у Донец. пересувному комсомольському театрі (1928—32), Харків. робітничо-колгоспному театрі (1932—39), Сум. театрі ім. М. С. Щепкіна (1939—43); під час Великої Вітчизн. війни театр перебував у м. Бугуруслані, тепер Оренб. обл.), Чернів. театрі ім. О. Кобилянської (1943—46), Одес. театрі муз. комедії (1946—79). Серед ролей — Микола («Наталка Полтавка» Котляревського), Тимощка («Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка), Омелько («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Котя («Кадри» Микитенка). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

ОСТРОВСЬКИЙ Ісаак Єреміївич [12 (25).III 1909, м. Костянтинівград, тепер м. Красноград Харківської обл.] — укр. рад. радіофізик, доктор технічних наук (з 1966), професор (з 1970). Після закінчення 1932 Харків. фізико-хіміко-матем. ін-ту (тепер ун-т) до 1952 працював у Харків. хіміко-

Герб Островів Зеленого Мису.

ОСТРОВИ ЗЕЛЕНОГО МИСУ

Площа — 4033,3 км²

Населення — 320 тис. чол. (1980, оцінка)

Столиця — м. Прая

Найбільші острови світу

Назва	Місцезнаходження	Площа, тис. км²
Гренландія	Пн. Льодовитий океан	2176
Нова Гвінея	Тихий океан	829
Калімантан	«	734
Мадагаскар	Індійський океан	590

технологічному ін-ті (з 1950 у складі політех. ін-ту) і водночас (1944—55) у Фізико-тех. ін-ті АН УРСР. З 1955 — зав. відділом ін-ту радіофізики і електроніки АН УРСР. Осн. наук. праці з питань поширення і розсіяння ультракоротких радіохвиль. Держ. премія СРСР, 1952.

ОСТРОВСКИЙ Йосип Володимирович (п. 6.IV 1934, Дніпропетровськ) — український рад. математик, чл. кор. АН УРСР (з 1978). Закінчив (1956) Харків. ун-т, з 1958 працює в ньому (з 1963 — завідувач кафедри), одночасно (з 1969) — у Фізико-тех. ін-ті низьких т-р АН УРСР. Осн. наук. праці — з теорії функцій та її застосування до теорії ймовірностей.

ОСТРОВСКИЙ Микола Олександрович (16 (29).IX 1904, с. Вілія, тепер Острозького р-ну Ровен. обл. — 22.XII 1936, Москва) — рос. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1924. З 1915 працював у Шепетівці, де зблизився з більшовиками. Під час нім. окупації та громадян. війни виконував доручення підпільного ревкому. В 1919 вступив до комсомолу, пішов добровольцем на фронт. Воював у бригаді Котовського і Першій Кінній армії. У 1920 під Львовом був поранений. У 1921—22 працював у київ. залізнич. майстернях. У 1923—24 був секретарем райкому комсомолу у Берездівському та Ізяславському р-нах. У 1924 тяжко захворів; з 1927 був прикутий до ліжка; у 1928 втратив зір. Незважаючи на це, О. проводив велику пропаганд. роботу, навчався в комуністичному ун-ті ім. Я. М. Свердлова (1927—30). В статтях, виступах по радіо, листах закликав до подвигу в ім'я соціалістич. Батьківщини. У 1930 почав роботу над романом «Як гартувалася сталь» (1932—34), в якому відтворив події громадян. війни та роки підбудови нар. г-на на Україні, становлення революц. самосвідомості трудящих. Образ гол. героя — Павла Корчагіна автобіографічний. За романом «Як гартувалася сталь» 1942 поставлено однойм. кінофільм; на Київ. кіностудії ім. О. П. Довженка кінофільм «Павло Корчагін» (1956) і багатосерійний телефільм «Як гартувалася сталь» (1973); М. Чулак створив балет «Юність» (1950), Н. Юхновська — оперу «Павло Корчагін» (1961). Роман О. «Народжені бурєю» (1934—36; однойм. кінофільм, 1958) присвячено боротьбі укр. народу за владу Рад під час громадян. війни, відтворено інтернац. солідарність

укр., рос., польс. та ін. народів проти спільних класових ворогів. У 1974 І. Цюпа написав про О. роман «Мужий веришкі». О. нагороджений орденом Леніна. Премія Ленінського комсомолу, 1966. В 1958 встановлено Респ. комсомольську премію ім. М. Острозького. Меморіальні музеї О. є в Сочі (з 1937), Москві (з 1940), Шепетівці (з 1946), с. Вілія Ровен. обл. (1954); встановлено бронзовий бюст письменника. У Боярці Київ. обл. 1979 створено комплекс на честь героїчних звершень комсомольців корчагінського покоління. У Києві О. встановлено два пам'ятники.

Тв.: *Сочинения*, т. 1—3. М., 1969; *Собрание сочинений*, т. 1—3. М., 1974—75; *Укр. перекл.* — *Твори*. К., 1958; *Твори*, т. 1—3. К., 1979. *Лит.*: Острозька Р. П. Микола Острозький. К., 1976. *І. Т. Крук.*

ОСТРОВСКИЙ Олександр Миколайович [31.III (12.IV) 1823, Москва — 2 (14).VI 1886, Шеліково, тепер Острозького р-ну Костром. обл.] — рос. драматург. Як письменник виступив 1847 («Записки замоскворецького жителя»). У п'єсах «Сімейна картина» (1847), «Свої люди — поквитасьмося» (1850), «Бідна наречена» (1851) викривав тогочасну соціальну дійсність, жадою до грошей і самодурство рос. купецтва. У п'єсах «Не в свої сани не сідай» (1852), «Бідність не порок» (1853) та ін. відчутні мотиви примирення з соціальною дійсністю, водночас в них з'явилися позитивні герої — «маленькі люди». У п'єсі «Гроза» (1859) О. табував купецтво з його диким свавіллям; образ Катерини, яку Добролюбов назвав «променем світла у темному царстві», став символом протесту протигноблення і приниження людської особистості. У п'єсах «Старий друг краше нових двох» (1860), «Тяжкі дні» (1863), «Пізня любов» (1873) та ін. показав тяжке життя чесних, роботязких «маленьких людей», які прагнули жити по правді. Автор патрістичних п'єс на істор. теми — «Козьма Захарович Мінін-Сухоорук» (1861), «Воевода» (1864), «Дмитрій Самозванець і Василій Шуйський» (1866), «Тушино» (1866) та ін., сатиричних комедій «Тепленьке місце» (1856), «На всякого мудреця доволі простоти», «Гаряче серце» (обидві — 1868), «Ліс» (1870), «Вовки та вівці» (1875). О. один із перших в рос. лірі створив образ бурж. ділка, показав моральну потворність світу, де панують купівля і продаж людських почуттів («Шалені гроші», 1870; «Красень-мужчина», 1882). В останні роки жит-

тя (1875—86) О. створив соціально-психологічні драми і комедії про трагічну долю жінок в умовах бурж.-поміщицької Росії («Остання жертва», 1877; «Безприданниця», 1878; «Таланти і поклоники», 1882; «Без вишні винувати», 1883, та ін.). Ряд п'єс О. написав у співаторстві («Одруження Белугіна», 1877; «Старе по-новому», 1882, та ін.). Перекладав твори У. Шекспіра, М. Сервантеса, К. Гольдони та ін. Виступав як публіцист. У статтях та «Записках» обстоював принципи реалістичного театру, демократичну спрямованість сценічного мистецтва. За мотивами п'єс О. створено опери «Воевода» П. Чайковського, «Снігуронька» М. Римського-Корсакова, «Ворожа сила» О. Серова, чес. композитора Л. Яначека «Катя Кабанова», поставлено фільми («Гроза» та ін.). О. знав укр. мову, читав твори укр. письменників. Переклав п'єсу Г. Квітки-Основ'яненка «Щира любов» (1852). Творчість О. високо цінували Т. Шевченко, І. Франко. Під впливом «Грози» Панас Мирний написав «Лимерівну». Перші п'єси О. укр. мовою були поставлені в театрі товариства «Руська бесіда» у Львові, а також в театрі Садовського у Києві. У п'єсах О. грали М. Кропивницький, І. Карпенко-Карий, М. Заньковська, М. Садовський, І. Мар'яненко та ін. В рад. час багато п'єс О. йде на сцені укр. театрів. Твори О. видано укр. мовою в перекладі А. Головка, О. Ляльченка, С. Складаренка, І. Сенченка та ін. В кол. садби О. М. Острозького Шеліково створено 1948 меморіальний музей. У 1929 в Москві біля будинку Малого театру, з яким пов'язана багаторічна творчість О., споруджено пам'ятник.

Тв.: *Полное собрание сочинений*, т. 1—12. М., 1973—80; *Укр. перекл.* — *Вибрані п'єси*. К., 1949; *П'єси*. К., 1973.

Лит.: Лебедев А. А. Драматург перед лицом критики. М., 1974; А. Н. Острозький на советской сцене. М., 1974; Лобанов М. П. Острозький. М., 1979; Дурилін С. М. Вистапи Острозького на Україні. В кн.: Дурилін С. М. Творча єдність. К., 1957; Муратова К. Д. Библиография литературы об А. Н. Острозьком. Л., 1974; Самарина О. Ф., Ткаченко В. П. Великий російський драматург Олександр Миколайович Острозький (Бібліографічний покажчик). Х., 1948.

Ю. І. Корзов.

ОСТРІГ — постійні чи тимчасові укріплені пункти, обнесені дерев'яною, зверху загороженою огорожею. Відомі на Русі з 12 ст. В 14—17 ст. постійні О. споруджували на пд. кордонах Рос. д-ви, в кін. 16—18 ст. — в Сибіру. Тимчасові О. будували для захисту військ. таборів або для облоги чи штурму (зокрема в рухомі) міст. Спочатку О., на відміну від міст, були населеними пунктами другорядного значення. Згодом значна кількість їх переросла в міста. У 18—19 ст. О. в Росії називали також в'язницю, обнесу стіною.

ОСТРІГ — місто Ровен. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Вілії (прит. Горині), за 14 км від залізнич. ст. Острого. Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1100. В 2-й половині 14 ст.

М. О. Острозький.

М. О. Острозький. Обкладинка книги «Як гартувалася сталь». Спогади про письменника. Київ, 1974.

М. О. Острозький. Ілюстрації А. І. Резніченка, 1949 (ліворуч) та А. Савадова, 1974 до роману «Як гартувалася сталь».

місто загарбала феод. Литва. З 1386 до 1-ї пол. 17 ст. О. належав князям *Острозьким*. У 1528 місто дістало *магдебурзьке право*. Після *Люблінської унії 1569* О.—у складі шляхет. Польщі. В 70-х рр. 16 ст. в місті відкрилася *Острозька школа*. В 1578 І. Федоров заснував *Острозьку друкарню*.

В О. склався антиуніятський літ.-наук. гурток, до якого входили Г. *Смарицький*, Д. *Наливайко* та ін. Під час *Наливайки повстання 1594—96* О. не раз захоплювали повстанці. Трудящі О. брали активну участь у нар.-визв. війні 1648—54. Після 2-го поділу Польщі (1793) О. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1900 в Острозькій чоловічій гімназії виник с.-д. гурток, у роботі якого брав участь учень гімназії Д. З. *Мануїльський*. Рад. владу встановлено в січні 1918. В 1920 О. окупували війська бурж.-поміщицької Польщі. На поч. 1932 в О. створено підпільний райком КПЗУ. В 1939 О. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 О.—місто.

У місті — маслосироробний, цукр., хлібний, плодоконсервний, шовварний, мінеральної води, 2 асфальтوني, цегельний, шинорем., дренажних труб і комбикормовий з-ди, меблева ф-ка, пром. комбінат та комбінат побут. обслуговування. 4 заг.-осв., муз. та спорт. школи, 2 профес.-тех. уч-ща; 3 лік. заклади, у т. ч. лікарняне містечко. Будинки культури, клуб, кіно-театр, 3 б-ки, краєзнавчий музей. Архит. пам'ятки: на Замковій горі — залишки замку князів Острозьких (14—16 ст.), Богоявленська церква (15 ст., перебудована в 16 ст.), реконструйована в 19 ст.), вежі — Мурована (14 ст., перебудовувалась в 16 ст. і 1897—1905, інж. В. Леонтович) та Кругла, або Нова (16 ст.), фрагменти міськ. укріплень (Татарська й Луцька вежі, обидві — 16 ст.), синагога (17 ст.), костюль (18—19 ст.), будинок гімназії (19 ст.). На околиці О., в с. Межиріччя — Троїцький монастир-фортеця (15—16 ст.) з Троїцькою церквою (15 ст., іконостас, 1750—60-і рр.).

У 1846 О. відвідав Т. Г. Шевченко. Тут був укр. рад. вчений, сходознавець А. Ю. *Кримський*. В О. навчався рад. військ. діяч О. І. *Антонов*.

ОСТРОГОЗЬКИЙ ПОЛК, Рибинський полк — адм.-тер. і військ. одиниця на Слобідській Україні. Засн. 1652 селянами й козаками з Чернігівщини, які, рятуючись від польс.-шляхет. гноблення, з дозволу рос. уряду оселилися на правому березі Дону при впадінні р. Острогощі в р. Тиху Сосну, заклали тут м. Острогозк (або Рибне), що стало полковим містом. У кін. 70-х рр. 17 ст. в О. п. налічувалося 9 сотень. У 18 ст. тер. О. значно розширилася. Частина його мешканців розселилася 1717 вдовж р. Богучару на землях, які після придушення *Булавинського повстання 1707—09* обезлюднили, 1732 — на узбережжі р. Айдару. Створений у районі *Кальміуського шляху*, О. п. відіграв значну роль в обороні Пд. Росії та Слобідської України від напа-

дів крим. і ногайських татар. Сел.-козац. маси О. п. були учасниками *Дзиковського повстання 1670*, *Азовських походів 1695—96*, *Північної війни 1700—21*, рос.-тур. війни 1735—39, *Семілітньої війни 1756—63*. З ліквідацією полкового устрою на Слобідській Україні 1765 О. п. реорганізовано в регулярний Острогозький гусарський полк. Рядових козаків перетворено на *військових обивателів*, а старшина дістала дворянські привілеї. Тер. кол. О. п. ввійшла до складу створеної *Слобідсько-Української губернії*.

Літ.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Слюсарський А. Г. Слобідська Україна. Х., 1954.

О. І. Пятро.

ОСТРОГОРСЬКИЙ Віктор Петрович (16.II 1840, Петербург — 31.I 1902, Валдай, тепер Новгород. обл.) — рос. педагог, методист, літератор, громад. діяч. У 1862 закінчив Петерб. ун-т, викладав у гімназіях і на жіночих пед. курсах. Розробив систему літ. освіти від початкового до випускного класу серед. школи, виступав проти схоластики, догматизму і формалізму у викладанні. Осн. заслуга О. як методиста в тому, що в процесі викладання він приділяв велику увагу етико-естетичному вихованню й розвиткові творчої самостійності учнів. Автор оповідань для дітей, літ.-критичних праць, присвячених творчості М. Лермонтова, М. Гоголя, О. Кольцова та ін.; редактор ряду пед. журналів. Виступав за жіночу освіту, відкрив у Валдаї на свої кошти безплатну школу й б-ку для сільс. дітей, був організатором перших недільних шкіл у Петербурзі.

ОСТРОГРАДСЬКИЙ Михайло Васильович (12 (24).IX 1801, с. Пашенна, тепер с. Пашенівка Козельщинського р-ну Полт. обл. — 20.XII 1861 (1.I 1862), Полтава) — рос. і укр. математик, акад. Петерб. АН (з 1830). У 1817—20 навчався в Харків. ун-ті у Т. Ф. *Осиповського* і А. Ф. *Павловського*; у 1822—27 слухав у Парижі лекції А. М. *Ампера*, О. Л. *Ковші*, П. С. *Лапласа*, С. Д. *Пуассона*, Ж. Б. Ж. *Фур'є*. В Парижі О. здружився з В. Я. *Буняковським*. З 1828 О. — професор вищих навчальних закладів Петербурга. В цей час він познайомився і потоваришував з Т. Г. *Шевченком*. Осн. праці О. стосуються матем. фізики, матем. аналізу, теор. механіки; відомі також його праці з теорії чисел, алгебри та теорії імовірностей. В галузі матем. фізики О. розв'язав задачу про поширення хвиль на поверхні рідини в басейні, що має форму круглого циліндра; одержав диференціальне рівняння поширення тепла в твердих тілах і в рідинях. В галузі матем. аналізу О. знайшов формулу зв'язку інтеграла по об'єму з інтегралом по поверхні (див. *Остроградського формула*); запровадив поняття спряженого диференціального оператора, довів ортогональність власних функцій даного оператора та спряженого з ним; встановив принцип розкладності функцій в ряд за власними функціями і принцип локалізації для тригонометричних рядів; подав правило

перетворення змінних в подвійних і потрійних інтегралах; одержав результати, пов'язані з інтегруванням раціональних функцій (див. *Остроградського метод*). В теор. механіці О. належать фундаментальні результати, пов'язані з можливих переміщень принципом та варіаційними принципами механіки.

О. був передовим учнем, стояв на позиціях природничо-наук. матеріалізму. Критерієм цінності матем. дослідження для О. була практика. О. — один із засновників петерб. матем. школи. Його учнями були рос. вчені І. О. *Вишнеградський*, Д. І. *Журавський*, І. П. *Колонін* (1839—1901), М. П. *Петров* (1836—1920) та ін. О. багато зробив і в педагогічній справі. Поряд з В. Я. *Буняковським* П. Л. *Чебишовим* О. відіграв важливу роль у підвищенні наук. рівня викладання математики у вищій школі, був автором кількох підручників. Портрет с. 92.

Тв.: Полное собрание трудов, т. 1—3. К., 1959—61.

Літ.: Гнеденко Б. В., Погребинский И. Б. Михаил Васильевич Остроградский. М., 1963. А. С. Бунай.

ОСТРОГРАДСЬКИЙ — укр. старшинсько-поміщицький рід, відомий з серед. 17 ст. Власники значних маєтностей на Полтавщині й Катеринославщині. Матвій Іванович О. (рр. н. і см. невід.) — миргородський полковий суддя. Брав участь у *Північній війні 1700—21*, рос.-тур. війні 1735—39. Федір Матвійович О. (рр. н. і см. невід.) — миргородський полковник, учасник *Прутського походу 1711*, рос.-тур. війни 1735—39. Михайло Васильович О. (1801—62) — див. М. В. *Остроградський*. Василь Олександрович О. (1857 — р. см. невід.) — поміщик, товариш (заступник) міністра торгівлі і пром-сті в царському уряді, правий депутат 3-ї Держ. думи.

ОСТРОГРАДСЬКОГО МЕТОДУ — метод виділення раціональної частини невизначеного інтеграла

$$\int \frac{P(x)}{Q(x)} dx,$$

де $Q(x)$ — многочлен степеня n , що має кратні корені (див. *Основна теорема алгебри*), а $P(x)$ — многочлен степеня $m \leq n-1$. За О. м.,

$$\int \frac{P(x)}{Q(x)} dx = \frac{P_1(x)}{Q_1(x)} + \int \frac{P_2(x)}{Q_2(x)} dx, \quad (1)$$

де $Q_1(x)$, $Q_2(x)$, $P_1(x)$, $P_2(x)$ — многочлени степенів n_1 , n_2 , m_1 , m_2

О. М. Островський.

Пам'ятник О. М. Островському в Москві біля Малого театру. Скульптор М. А. Андриев, арх. І. П. Мамков. 1924—29.

Острог. Замок Острозьких. 14—16 ст.

ОСТРОГРАД-СЬКОГО ФОРМУЛА

М. В. Остроградський.

К. К. Острозький.

відповідно, причому $Q(x) = Q_1(x)Q_2(x)$, $m_1 \leq n_1 - 1$, $m_2 \leq n_2 - 1$ і многочлен $Q_2(x)$ не має кратних коренів. Многочлен $Q_1(x)$ є найбільшим спільним дільником многочленів $Q(x)$ і $dQ(x)/dx$ і, отже, його можна визначити за допомогою Евкліда алгоритму. Диференціюючи ліву і праву частини (1), одержують тотожність, яка дає змогу знайти явний вираз многочленів $P_1(x)$ і $P_2(x)$ методом невизначених коефіцієнтів. Метод запропонував 1844 М. В. Остроградський. Літ.: Фихтенгольц Г. М. Курс диференціального і інтегрального числення. т. 2. М., 1969.

ОСТРОГРАДСЬКОГО ФОРМУЛА — формула, що пов'язує інтеграл по об'єму з інтегралом по поверхні. О. ф. має вигляд

$$\iiint_V \left(\frac{\partial P}{\partial x} + \frac{\partial Q}{\partial y} + \frac{\partial R}{\partial z} \right) dx dy dz = \iint_S P dy dz + Q dz dx + R dx dy,$$

де P , Q і R — функції точки $S(x, y, z)$ тривимірної області V , обмеженої поверхнею S . У векторній формі О. ф. має вигляд

$$\iiint_V \operatorname{div} \vec{p} d\tau = \iint_S (\vec{p}, \vec{n}) d\sigma.$$

де $\vec{p}$ — вектор поля, заданого в області V ; $d\tau$ — елемент об'єму; $\vec{n}$ — вектор зовн. нормалі до поверхні S ; $d\sigma$ — елемент цієї поверхні. Формулу встановив М. В. Остроградський 1828 (опублікував 1831); він же поширив її на n -вимірну область (1834, опублікував 1838).

ОСТРОЗЬКА БІБЛІЯ — визначна пам'ятка книгодрукування на Україні. О. б. — перше повне видання Біблії в перекладі сх.-слов'ян. пізнім варіантом церковнослов'ян. мови (є в ній і чимало українізмів, особливо в морфології й фонетиці). Надрукована О. б. 1581 І. Федоровим у м. Острозі (звідси й її назва). В основу О. б. покладено один із списків т. з. Геннадіївської біблії, складеної в Новгороді в кін. 15 ст. Під час підготовки О. б. до друку текст її було звірено й узгоджено з канонізованими грец. і лат. тек-

стами, зроблено значні виправлення й доповнення. У книзі вміщено також передмову К. Острозького, передмову й два вірші Г. Смотрицького, післямову, під якою — друкарський знак І. Федорова. Усього О. б. має 1256 сторінок. О. б. стала одним з важливих факторів нормалізації церковнослов'ян. мови як засобу міжслов'ян. єднання, відіграла важливу роль у боротьбі проти наступу католицької церкви на православ'я. Примірники О. б. зберігаються в Центр. наук. б-ці АН УРСР (Київ) та ін. бібліотеках.

Літ.: Франко І. Причинок до студій над Острозькою біблією. Львів, 1907; Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1975.

Ф. П. Медведєв.

ОСТРОЗЬКА ДРУКАРНЯ — одна з найстаріших друкарень на Україні. Засн. 1578 І. Федоровим при Острозькій школі на кошти К. К. Острозького. Тут було надруковано Буквар (1578), Новий завіт і алфавітний покажчик до нього (1580), віршовану «Хронологію» А. Римиши в Острозьку біблію (1581). Пізніше О. д. видала твори Г. Смотрицького, В. Суразького, Х. Філаєта, Острозького Клірика, що закликали до боротьби проти католицизму. У складі острозької «Книжничі в десятих розділах» 1598 надруковано послання І. Вишеського до К. К. Острозького. Це єдине прижиттєве видання твору І. Вишеського. Для відсічі католицьким публіцистам велике значення мало й опублікування творів візант. філософів та богословів у перекладах старослов'ян. та укр. мовами. Відомо бл. 30 острозьких видань. Деякі з них пізніше було передруковано в Москві. Друкарство в Острозі тривало з перервами до 1612. В 1602—05 друкарня діяла в с. Дермані (див. Дерманська друкарня).

Літ.: Книга й друкарство на Україні. К., 1965; Ісаєвич Я. Невідомий острозький буквар Івана Федорова (1578 р.). «Радянське літературознавство», 1969, № 1; Ісаєвич Я. Д. Преемники першодрукаря. М., 1981.

Я. Д. Ісаєвич.

ОСТРОЗЬКА ШКОЛА — греко-слов'янсько-латинська колегія, перша укр. школа вищого рівня. Серед сучасників відома під назвою «академія». Засн. бл. 1576 в м. Острозі К. К. Острозьким. Стала значним освітнім центром антикатолицького спрямування. Велику роль у її діяльності відіграли зв'язки з Росією, Грецією, пд. і сх. слов'янами. В школі викладали слов'ян., грец. і лат. мови й т. з. «вільні науки» (граматику, арифметику, риторику, логіку та ін.). На високому рівні стояло вивчення музики та хороваго співу, тут розвивався широко відомий на Україні і в Білорусії «острозький наспів». Першим ректором школи був письменник Г. Смотрицький. Серед викладачів — Острозький Клірик, грек К. Лукаріс та ін. При школі діяли друкарня і наук.-літ. гурток. Члени гуртка (І. Федоров, В. Суразький, Кипріяні, Д. Наливайко, М. Броневський) видавали навч. посібники, пам'ятки греко-візант. писемності, полемічні твори. Вихо-

ваннями школи були гетьман П. Сагайдачний, М. Смотрицький, І. Княгиницький та ін. О. ш. мала велике значення для поширення освіти серед населення і організації школи на Україні, а також впливала на пізніше відкриті братські школи у Львові, Києві, Луцьку, Вільнюсі, Бресті. Перестала існувати 1636.

І. З. Мицько.
ОСТРОЗЬКИЙ Костянтин (Василь) Костянтинович (1526—1608) — укр. магнат, кн. воевода, діяч культури, князь. Володів великими маєтностями на Правобережній Україні і в Галичині. Вороже ставився до антифеод. рухів, брав участь у придушенні сел.-козац. повстань під керівництвом К. Косинського і С. Наливайка. Був прихильником православної церкви. З ініціативи О. в м. Острозі було створено гурток антиуніатських літературів і публіцистів, засновано школи в Турові (1572), Володимирі-Волинському (1577), школу і друкарню в Острозі (див. Острозька школа, Острозька друкарня). Під час Брестського церковного підтримував православ'я (див. Брестська унія 1596).

ОСТРОЗЬКИЙ КЛІРИК — псевдонім одного з укр. письменників-полемістів кінця 16 — поч. 17 ст., ім'я якого не розкрито. Входить до острозького гуртка діячів, які гостро виступали проти Брестської унії 1596. Йому належать публіцистичні твори, спрямовані проти запеклого поборника унії І. Потія та православних церковників-ренегатів: «Отпис на лист... Іпатія», виданий однією князівською з ін. твором О. К. — «Історія о листрикійському, то єсть о разбойническом, Ферарском або Флоренском Синодѣ» (Острого, 1598), «На другий лист велебного отца Іпатія» (1599), що свого часу надрукований не був (опубл. 1906). Твори О. к. написані образною мовою, близькою до народної української.

Літ.: Історія української літератури, т. 1. К., 1967. В. П. Колосова.

ОСТРОЗЬКИЙ ЛІТОПИСЕЦЬ — твір, складений, імовірно, в кінці 30-х рр. 17 ст. мешканцем м. Острога. Охоплює події з 1500 до 1636. Перша частина (до 1597) є компіляцією з істор. хронік Бельських. Друга частина написана на основі власних спостережень автора. Він виступав як антиуніат, прихильно ставився до нар. мас. Автор описав козацько-сел. війни, татар. напади, події культур. життя, боротьбу православних проти унії та ін. сусп. явища. Осн. увагу автор приділяв історії роду князів Острозьких. Уперше О. л. опублікував 1951 акад. М. М. Тихоміров.

Видання: В кн.: Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. К., 1970.

ОСТРОЗЬКИЙ РАЙОН — у пд.-сх. частині Ровен. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 0,7 тис. км². Нас. 48,8 тис. чол. (1981). У районі — 63 населені пункти, підпорядковані міській і 18 сільським Радам народних депутатів. Центр — м. Острог. О. р. розташований в межах Волинської височини. На Пд. Зх. району — Мізоцький краєв. Корисні копалини: гли-

Сторінка Острозької біблії. Фрагмент.

на, пісок, вапняки, торф. Є джерела мінеральних вод. Гол. річки — Горич, Вілія (на пд. межі району), Свитенька (бас. Дніпра). Грунти переважно дерново-підзолисті. Лежить в основному у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, дуб, вільха, береза, граб, клен) займають 16,4 тис. га. Найбільші пром. підприємства — острозькі цукр., плодоконсервний, дренажних труб з-ди, меблева ф-ка. Комбінат побутового обслуговування (Острого).

будинку побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буряківничого і тваринництва мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 43,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 33,4 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, цукр. буряки, картопля. В О. р. — 17 колгоспів, міжгосп. підприємства по виробн. яловичини і птиці, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнич. станції: Острого, Могиліана. Авто-моб. шляхів — 258 км, у т. ч. з твердим покриттям — 180 км. У районі — 40 заг.-осв., 2 муз. і спортивні школи, 2 профес.-тех. уч-ща; 42 лік. заклади, у т. ч. 4 лікарні. 9 будинків культури, 39 клубів, кінотеатр, 35 кіноустановок, 44 б-ки, 2 музеї (краснелинський у м. Острої та літ.-меморіальний М. О. Островського на його батьківщині у с. Вілії). Пам'ятка архітектури в с. Межиріччі — Троїцький монастир-фортеця (15—16 ст.). В О. р. видається газ. «Зоря комунізму» (з 1939).

ОСТРОЗЬКИЙ ЦУКРОВИЙ ЗАВОД — підприємство цукрової промисловості. Розташований у м. Острої Ровен. обл. Буд-во почато 1965, закінчено 1968. Потужність — 30 тис. ц. переробки цукр. буряків за добу. Продукція з-ду — цукор-пісок. Всі виробничі процеси автоматизовано.

ОСТРОЗЬКІ — князі, укр. магнати 14 — поч. 17 ст. Походили з пінських і туровських удільних князів. Були власниками великих маєтностей на Волині, Київщині, Поділлі, в Галичині. Обіймали високі урядові посади у феод. Литві і шляхет. Польщі. Данило О. (пр. н. і см. невід.) брав участь у повстанні лит. феодалів 1341 проти польс. короля Казимира III. Федір Данилович О. (пр. н. і см. невід.) — лудський староста, підтримував *Свидригайла* в боротьбі проти *Витовта*. Ко-

стантин Іванович О. (бл. 1460—1530) — брацлавський староста, великий лит. гетьман. Очолював ряд походів проти крим. татар. Костянтин (Василь) Костянтинович О. (1526—1608) — дияк. К. К. Острозький. Після смерті Януша Костянтиновича О. (1554—1620) — волинського воєводи, рід О. по чоловічій лінії припинився, а їхні маєтності успадкували князі *Заславські*.

ОСТРОМІРОВЕ ЄВАНГЕЛІЄ — найдавніша датована пам'ятка старослов'ян. писемності в давньорус. редакції. Містить тяжке євангельське читання. Переписане 1056—57 з староболг. оригіналу дияконом Григорієм, як гадають, у Києві для новгородського воєводи посадника Остромира. Написане кириличним уставом на пергаменті (294 аркуші). Оздоблене високохудож. мініатюрами, майстерно виконаним орнаментом. У його мові відбилися важливі риси давньорус. мови. О. є — цінне джерело для вивчення старослов'ян. і давньорус. мови, *палеографії* тощо. Зберігається в Держ. публічній б-ці ім. М. Є. Салтикова-Шchedрина в Ленінграді. Іл. див. до ст. *Книга*, т. 5, с. 236 і до ст. *Мініатюра*, т. 7, с. 32—33. Літ.: Жуковська Л. П. Значення і перспективи изучения Остромирова евангелия. В кн.: Исследования по лексикологии и грамматике русского языка. М., 1961. Ф. П. Медведев.

ОСТРОУМОВА-ЛЕБЕДЕВА Анна Петрівна [5 (17). V 1871, Петербург — 5.V 1955, Ленінград] — рос. рад. гравер і живописець, нар. художник РРФСР (з 1946), дійсний член АМ СРСР (з 1949). В 1892—1900 навчалася в петерб. АМ у В. Мате та І. Рєпіна, 1898—99 працювала в Парижі у Дж. Устлера. З 1899 — член об'єднання «Мир искусства». Автор пейзажів (серії ксилографій — «Петербург», 1908—10; «Павловськ», 1922—23; акварелі — «Марсове поле», 1922; «Інженерний замок в Інеї», 1929) та ін.

Іл. див. також до ст. *Гравюра*, т. 3, с. 448—449.

Та.: Автобиографические записки, т. 1—3. М., 1974.

Літ.: Суєзов В. Анна Петровна Остроумова-Лебедева. Л., 1967.

ОСТРЯНИН Данило Хомич (н. 30.XII 1906, с. Більськ, тепер Котелевського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. філософ, чл.-кор. АН УРСР (з 1957), засл. діяч науки УРСР (з 1973). Член КПРС з 1927. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Закінчив Ін-т комуністичної освіти в Харкові (1929). З 1930 — на науково-пед. роботі. Завідував кафедрами філософії в ряді вузів Харкова. В 1952—62 — директор Ін-ту філософії АН УРСР, зав. кафедрою філософії (1963—69) та історії філософії (1969—75) Київ. держ. ун-ту. З 1975 — професор-консультант. Автор праць з історії вітчизн. філос. думки, з питань природознавства, атеїзму. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

ОСТРЯНИН Яків [Остряниця; р. н. невід. — п. 26.IV (6.V) 1641] — один з керівників селянсько-козацького повстання 1638 (дав.

Острянина повстання 1638). Вперше згадується в документах 1633 як полковник реєстрових козаків. Після придушення *Павлюка повстання 1637* О. прибув на Запорізьку Січ, де на поч. 1638 був обраний гетьманом нереєстрового козацтва. Навесні 1638 очолив сел.-козак. повстання. Зазнавши поразки, О. і частина повстанців відступили на Слобідську Україну, де з дозволу рос. уряду оселилися на Чугуївському городищі (тепер м. Чугуїв Харків. обл.). Під час заворушення в зв'язку з загостренням відносин між рядовим козацтвом і козак. старшиною О. був убитий.

ОСТРЯНИНА ПОВСТАННЯ 1638 — селянсько-козацьке повстання на Україні під керівництвом Я. Острянина, Д. Т. Гуні й К. П. Скидана проти польс.-шляхетських загарбників і укр. шляхти. На поч. 1638 на Запорізькій Січі зібралося 5 тис. нереєстрових козаків, які обрали своїм гетьманом Я. Острянина, найближчим помічником якого став К. П. Скидан. Вони очолили підготовку повстання. В березні повстан. загони вирушили з Січі в похід. За допомогою місц. населення, яке вливалось до повстанського війська, вони визволяли Кременчук, Хорол, Омельник та ін. міста й містечка Придніпров'я.

25.IV (5.V) під містечком Гонтвою між повстанцями й польс.-шляхет. військом, з яким були реєстровці, почалися бої. Зазнавши поразки, карателі 1 (11). V відступили під м. Лубни. За ними з Гонтвою рушили повстанське військо. 6 (16). V під Лубнами відбулася битва, яка не принесла перемоги жодній з сторін. Повстанці відступили до Лохвиці, а звідти до Миргорода. Після боїв біля р. Сліпорода (притоки Сули) повстанське військо відступило до Лукомля, а звідти вдовж Сули рушило на Жовнин, де відбулася *Жовнинська битва 1638*. Вважаючи Жовнинську битву програною, Я. Острянин з частиною війська переправився через Сулу і відступив на Слобідську Україну під захист Рос. д-ви. Частина повстанців на чолі з обраним гетьманом Д. Гуною до 30.VII (8.VIII) героїчно оборонялася. Придушивши повстання, польс. і укр. шляхта вчинила жорстоку розправу з повсталими нар. масами. Сел.-козак. повстання 30-х рр. 17 ст. були провідниками *визвольної війни українського народу 1648—54*.

М. М. Кравець.

ОСТУДНИК, грициця (Heghigia) — рід рослин родини гвоздикових. Одно- або багаторічні трави з розпростертими стеблами і дрібними листками. Квітки дрібні, без віночка, зібрані в клубочки. Під горішковидний. Понад 35 видів, пошир. в Серед. і Пд. Європі, Зх. Азії, Пн. і Пд. Африці та на Канарських о-вах. В СРСР — бл. 10 видів, з них в УРСР — 7. Найпоширеніші види: О. з а п а ш и й (H. odorata, синонім H. polugrata) і О. г о л и й (H. glabra) — отруйні рослини, ростуть на сухих луках, берегах річок та ін.; застосовуються в нар. медицині як сечогінний і в'язучий засоби. О. містять сапоніноподібний глікозид герніарин.

А. П. Остроумова-Лебедева. Петербург. Колони Казанського собору. Гравюра на дереві. 1903.

Остудник голий: 1 — загальний вигляд рослини; 2 — квітка; 3 — плід.

Електроннопроменевий осциллограф.

ОСТУЖЕВ Олександр Олексійович [справж. прізвище — Пожаров; 16 (28).IV 1874, Воронеж — 1.III 1953, Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1937). Закінчив драм. курси Моск. театр. уч-ща (учень О. П. Ленського). З 1898 — актор *Малого театру*, один з видатних представників героїко-романтичного напрямку. В 1910 актор втратив слух, проте виробив систему прийомів, які дали йому змогу виступати на сцені. Серед ролей — Незнамов («Без вини винуваті» О. Островського), Чацький («Лихо з розуму» Грибоєдова), Ромео, Отелло («Ромео і Джульєтта», «Отелло» Шекспіра), Карл Моор («Розбійники» Шіллера), Уріель Акоста («Уріель Акоста» Гюґо). Нагороджений 2 орденами Леніна. Держ. премія СРСР, 1943.

ОСТЯКІ — колишня (до 30-х рр. 20 ст.) назва народу *хантів*. **ОСТЯКО-ВОГУЛЬСЬКІ** — колишня (до 1940) назва м. *Ханти-Мансійська*.

ОСТЯКО-ВОГУЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ОКРУГ — колишня (до 1940) назва *Ханти-Мансійського автономного округу* Тюмен. обл. РРФСР.

ОСУДНІСТЬ — стан людини, коли вона усвідомлює свої вчинки і може керувати своїми діями. О. включає інтелектуальний, пізнавальний момент, пов'язаний з процесом мислення (здатність людини свідомо ставитись до навколишнього середовища, розуміти свої дії і передбачати їхні наслідки, визначати своє ставлення до вимог, які пред'являються до неї законом). О. передбачає й вольовий момент, який полягає в спроможності особи керувати своїми діями. Вчинки людей, їхня діяльність значною мірою визначаються (детермінуються) умовами їхнього життя, законами природи. Однак така залежність не заважає людині, використовуючи свій розум і волю, вільно діяти. Активна роль свідомості і здатність розуміти свої дії є суб'єктивною передумовою відповідальності людини за свої вчинки. Тільки після встановлення О. особи, яка скоїла протиправну дію, може йти мова про її винність (див. *Вина*) і тим самим про її відповідальність.

Див. також *Неосудність*.

П. С. Матилевський.

ОСУШЕННЯ ЗЕМЕЛЬ — відведення зайвої води з ґрунту, створення в ньому сприятливого для рослин водно-повітряного режиму; один із видів *меліорації*, яка дає можливість освоювати нові землі (болота, заболочені луки й пасовиська, надмірно зволожені землі) і підвищувати їх екон. продуктивність. Залежно від природних умов перезволоження і намічаного госп. використання освоюваних угідь вибирають відповідні методи О. з., певний комплекс гідротехніч., агротехніч. і госп. заходів. На Україні найчастіше застосовують такі методи О. з.: прискорення поверхневого стоку дозових і снігових вод (прокладають видолінки з пологими схилами та окремі відкриті канали);

орному горизонту (відведення води через орний шар по поверхній водонепроникній підпорного шару за допомогою *дренажу*); зниження рівня ґрунтових вод (застосуванням дренажу або осушувальних каналів) та ін. З метою О. з. будують *осушувальні системи, осушувальна мережа* яких забезпечує відведення зайвої води з ґрунту до необхідної *осушувальної норми*. В СРСР за роки, що минули після Травневого пленуму ЦК КПРС 1966, який прийняв розраховану на тривалий період програму широкої меліорації земель, проведена велика робота по О. з. Зокрема на Україні, де площі, що потребують О. з., займають 4,9 млн. га, споруджено ряд сучасних осушувальних і осушувально-зволожувальних систем з осушувальною мережею на площі понад 2,5 млн. га. Ці землі дають тепер високі врожаї кормових, зернових та тех. культур.

В. П. Кравченко.

ОСУШУВАЛЬНА МЕРЕЖА — гідротехнічні споруди, що забезпечують *осушення земель* на відведених для цього територіях; найважливіший елемент *осушувальної системи*. До складу О. м. входять три комплекси споруд, різних за своїм призначенням: регулювальний, захисний і провідний. Регулювальний комплекс будують для своєчасного відведення зайвої води із верхнього шару ґрунту на глибину розміщення кореневої системи рослини до необхідної *осушувальної норми*, це — постійні відкриті осушувачі (канали, які прокладають на природних сінокосах, а також при осушенні торфових, заплавлених лук тощо) або постійні закриті збирачі (траншеї з пластмасовими, гончарними чи ін. трубами, прокладеними на дні й щільно засипаними піском чи ін. добре фільтруючими матеріалами). При осушенні надмірно зволених мінеральних ґрунтів регулювальний комплекс прокладають у вигляді горизонтального, рідше вертикального *дренажу*. Захисний комплекс — це нагріні канали (вони перехоплюють води, що стікають з прилеглих схилів на осушувальну ділянку, захищаючи її від затоплення), а також ловчі канали, що їх прокладають для найповнішого перехоплення потоку ґрунтових вод. Провідний комплекс — це відкриті магістральні та збиральні канали, прокладені по найкращих місцях осушувальної площі, а також закриті колектори при осушувальній дренажній споруді. Провідні споруди прокладають для приймання зайвої води від споруд регулювального і захисного комплексів та транспортування її до магістральних каналів і далі — до основного водоприймача (моря, ріки, озера, водосховища, яру, балки тощо).

В. П. Кравченко.

ОСУШУВАЛЬНА НОРМА — глибина зеркала ґрунтових вод від поверхні ґрунту (у см), що забезпечує найсприятливіші водно-повітряний, тепловий, поживний та соляний режими ґрунту для одержання найвищих урожаїв пев-

ної с.-г. культури. О. н. залежить від біол. особливостей вирощуваної культури, метеорологічних умов та фази вегетації, фізико-хім. властивостей ґрунту. Напр., рівень ґрунтових вод середній за літній період для цукр. буряків має бути 115—130 см, а для багаторічних трав — 70—85; залежно від капілярності ґрунту й метеорології умов для більшості с.-г. культур на середньо розкладених торфових ґрунтах рівень ґрунтових вод у весняний період коливається від 55 см у середньопосушливі місяці до 70 см у середньовологі. Регулюють О. н. за допомогою гідротехніч. споруд *осушувально-зволожувальної системи*.

В. П. Кравченко.

ОСУШУВАЛЬНА СИСТЕМА — комплекс гідротехнічних та інших інженерних споруд, призначених для відведення з осушувальної території зайвої поверхневої та ґрунтової води. До складу О. с. входять: *осушувальна мережа* каналів з гідротех. спорудами (для перекриття і підтримання потрібних горизонтів води, шлюзи-регулятори, мости, переходи, *дренажі*, спостережні колодази, водомірні пости тощо); *мережа експлуатаційних шляхів*; лінії зв'язку й електропередачі; комунально-побутові, адм. й житл. будівлі та ін. об'єкти виробничого і госп. призначення. За способом відведення води з меліорованої території О. с. поділяють на самопливні (найпоширеніші на Україні), машинні й мішані. У самопливних О. с. вода з осушувальної мережі надходить у водоприймач (напр., річки) самопливом. У машинних О. с. воду з осушувальної мережі відводять у водоприймач за допомогою *насосних станцій* (будують їх у комплексі споруд О. с. в тих випадках, коли рівень води у водоприймачі вищий за рівень її у магістральному каналі системи). Мішані О. с. споруджують там, де в один період року рівень води у водоприймачі буває дуже низький (тоді можливе самопливне скінняння вод у водоприймач), а в ін. періоди року — дуже високий (перекачувати воду у водоприймач доводиться за допомогою насосних станцій). В СРСР за Рад. влади побудовані та реконструйовані О. с. на площі понад 12 млн. га, у т. ч. на Україні — понад 2500 тис. га. В республіці споруджені *Остерська осушувальна система*, *Турська осушувальна система*, Оржицька, Тисмениська та ін. Щоб забезпечити не тільки *осушення земель*, а й їх зволоження у посушливі періоди вегетації, будують *осушувально-зволожувальні системи*.

В. П. Кравченко.

ОСУШУВАЛЬНО-ЗВОЛОЖУВАЛЬНА СИСТЕМА — комплекс гідромеліоративних споруд двосторонньої дії для регулювання водно-повітряного режиму ґрунту на осушуваних землях; меліоративна система, що поєднує функції *осушувальної системи* і *зволожувальної системи*. О.-з. с. конструктивно відрізняється від осушувальної системи односторонньою дією тим, що в ній є регулюючі гідротех. споруди, *насосні*

Осушувальна мережа. Схема осушення лук: 1, 3 — магістральні канали; 2 — нагріний канал; 4 — відкритий збирач; 5 — річка-водоприймач.

станції, машини і пристосування для зрошення осушених земель. О.-з. с. забезпечує не тільки скидання поверхневих вод і зниження рівня ґрунтових вод до *осушувальної норми*, а й подавання води для зволоження ґрунту в періоди року з недостатньою кількістю опадів. На Україні споруджено О.-з. с. на площі понад 1 млн. га. Лише за десяти п'ятирічку (1976—80) на 568 тис. га (або 85%) споруджено нові О.-з. с. та застосовано закритий дренаж. Найбільшими є *Трубізька осушувально-зволожувальна система*, *Ірпінська осушувально-зволожувальна система* та ін.

ОСЦИЛОГРАФ (від лат. *oscillo* — коливаюсь і грец. *urfio* — пишу) — 1) О. електроннопроменевий — прилад, на екрані якого відтворюються графічні зображення електричних сигналів, даючи змогу визначити їхні параметри та функціональну залежність між електричними та перетвореними на електричні фізичними величинами. Осн. частиною електроннопроменевого О. (мал.) є осцилографічна *електроннопроменева трубка* зі спец. пластинами або котушками. Змінні електр. чи магн. поля цих пластин (котушок) керують електронним променем, який і створює на екрані приладу зображення (осцилограми) у вигляді ліній або фігур (див., напр., *Лісажу фігури*). Розрізняють О. низької (до 1 МГц) та високої (5—100 МГц і більше) частоти; одно- та багатопробіжні. О. поділяють також на імпульсні, якими досліджують електр. імпульси; стробоскопічні (див. *Стробоскопічний ефект*), використовувани при спостереженні швидких сигналів; запам'ятовуючі, на екранах яких зображення сигналів можна відтворювати через тривалий час після реєстрації, що дає змогу вивчати одинокі сигнали та сигнали, що рідко повторюються; спеціальні, застосовувані при вивченні телевізійних або високовольтних сигналів, та універсальні. Крім того, є О., що автоматично змінюють (для зручності спостережень) частоту електронної розгортки у часі або вимірюють амплітуду електр. коливань. О. часто використовують разом з вимірювальними приладами різних типів (напр., *акселерометрами*). Електроннопроменеві О. застосовують при радіовимірюваннях, в імпульсній техніці тощо. 2) О. світлопроменевий — прилад, що на його носії запису (світлочутливому папері або плівці) відтворюються у графічній формі зміни у часі електричних та перетворених на електричні фізичних величин. Осн. частина світлопроменевого О.: дзеркальний *гальванометр*; світлооптична система (звичайно сукупність призми і лінзи), що нею спрямовують світловий промінь від гальванометра на носії запису; пристрій, який переміщує цей носій. Крім того, О. обладнують, як правило, відмітками часу та пристроями для візуальних спостережень записуваних сигналів. Частота сигналів, що їх реєструють світлопроменеві О., не перевищує зви-

чайню 10—15 кГц. О. такого типу найчастіше використовують при одночасному реєструванні даних від багатьох датчиків, зокрема в *електрофізіології* та медицині, при дослідженні вібрації і деформації складних машин — літаків, турбін тощо.

Лит.: Лінт Г. Э. Автоматическое осциллографы при измерениях. М., 1972; Арвила С. В., Борисевич Е. С., Жилевич И. И. Электроннографические светодульные осциллографы. М., 1978.

ОСЦИЛЯТОР (від лат. *oscillo* — коливаюсь) — фізична система, яка здійснює *коливання*. Залежно від кількості ступенів вільності розрізняють лінійні, а також дво-, три- і т. д. вимірні О. Класичний О. — *матеріальна точка маси m*, що коливається біля стійкого положення рівноваги, в якому її *потенціальна енергія U* має мінімум. Якщо відхилення x від цього положення малі, $U = kx^2/2$, де k — стала. При цьому змінна сила F , яка діє на точку, дорівнює $-dU/dx = -kx$. Такий О. наз. *гармонічним*, і його рух описується лінійним рівнянням $m\ddot{x} = -kx$, розв'язок якого має вигляд: $x = A \sin(\omega t + \varphi)$, де $\omega = V/km$ — частота, A — амплітуда, φ — початкова фаза коливань, t — час. Повна енергія (сума кінетичної і потенціальної енергії) гармонічного осцилятора дорівнює: $E = mv^2/2$. Якщо відхилення x не є малими, рух О. описується нелінійним рівнянням і він наз. *ангармонічним*. **Квантовий О.** У квантовій механіці задачу про лінійний гармонічний О. розв'язують за допомогою *Шредингера рівняння*, в якому потенціальну енергію беруть рівною $kx^2/2$. Розв'язки цього рівняння існують лише для дискретних (перервних) значень енергії $E_n = \hbar V k/m \times (n + 1/2)$, де $n = 1, 2, 3, \dots$, $\hbar$ — *Планка стала*. На відміну від класичного О., найменше значення енергії квантового О. дорівнює не нулю, а $\hbar\omega/2$ (*нульова енергія О.*). Поняття про О. широко застосовують у теор. фізиці, зокрема для опису процесів електромагн. випромінювання.

Лит.: Давыдов А. С. Квантовая механика. М., 1973; Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Теоретическая физика, т. 3. Квантовая механика. М., 1974.

ОСЦИЛЯТОРІЯ (Oscillatoria) — рід сине-зелених водоростей. Особини О. ниткуваті, циліндричні, нерозгалужені; складаються

В. О. Осьмак. Набережна Дніпра в Києві. 1935—38.

з одного ряду морфологічно однотипних (часом за винятком кінцевих) клітин, поодинокі або утворюють (переважно півчасті, нерідко макроскопічні) з'єднання. Здатні до активного (ковзачого) руху. Розмноження — вегетативне. Понад 100 видів, пошир. по всій земній кулі. В УРСР — бл. 70 видів. Ростуть в найрізноманітніших умовах (морях, континентальних водоймах, ґрунтах тощо). Деякі О. спричиняють «цвітіння» води.

Н. В. Кондратьева.

ОСЬМАК Василь Олександрович (1870, с. Гоголів, тепер Броварського р-ну Київ. обл. — 1942, Київ) — укр. рад. архітектор. У 1888—90 навчався на математичному ф-ті Київ. ун-ту. В 1895 закінчив Петерб. ін-т цивільних інженерів. Осн. споруди в Києві: кол. Троїцький народний будинок (тепер театр оперети, 1902); будинки бібліотеки (тепер Центр. наукова бібліотека АН УРСР, 1929—30; іл. т. 1, с. 441) та ун-ту (1932); стадіон «Динамо» (1934—35), набережна Дніпра (1935—38), всі у співавторстві. У своїх творах широко застосовував форми вітчизн. класицизму. З 1899 викладав у Київ. політех. ін-ті (з 1921 — професор).

ОСЬОВИЙ СКЕЛЕТ — частина скелета хордових тварин і людини, розташована в напрямі поздовжньої осі тіла; виконує функцію опори і захищає спинний мозок. У безчерепних О. с. є *хорда*; у нижчих хребетних, крім хорди, з'являються ще елементи *хребців*. У більшості хребетних тварин і людини О. с. представлений *хребтом*; хорда виконує роль О. с. лише на ранніх стадіях їхнього *зародкового розвитку*.

ОСЬОВИЙ ЦИЛІНДР — 1) Відросток нервової клітини; те саме, що й *аксон*. 2) Центральна частина стебла і кореня рослини; складається переважно з *деревини* і *дубу*; те саме, що й *центральный цилиндр*.

ОТА Каору (н. і. І 1912, префектура Окаяма) — япон. профспілковий діяч. Закінчив Осацький ун-т (1938). З 1946 — на керівній профспілковій роботі. В 1949—53 — заст. голови, 1953—57 — голова Федерації профспілок робітників пром-сті синтетичної хімії. В 1953—54 та 1955—58 — заст. голови, 1958—66 — голова, з 1966 — радник Генеральної ради профспілок Японії. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1965.

ОТАВА — надземна маса трав'янистих рослин, що відросли після скошування або випасання. Біол. властивість трав відростати наз. *отавністю*. На природних сінокошах урожай О. звичайно становить 30—50% урожаю першого укосу. О. — добрий корм для молодяка с.-г. тварин; в ній більше протеїну і менше клітковини, ніж у квітучих рослинах *кормових трав*. О. сушать на сіно, силосують; з неї виготовляють *трав'яне борошно*.

ОТАМАН (тюрк.) — 1) Керівник нерегулярного, незалежного від держ. влади військ. загону (іноді розбійницької зграї, банди). 2) У козаків командир війська і окре-

І. О. Остуженко

К. Ота.

М. Отеро Сільва.

мого підрозділу, який користувався військ. і військ.-адм. владою. В Запорізькому козац. війську обиралися *кошові отамани, куріні отамани*. О., яких призначав гетьман, називалися наказними. На Правобережній Україні і в Галичині в 14—19 ст. О. називали сілсь. старостою. 3) В Донському та інших козацьких військах обирали військового О. З 1723 О. призначалися урядом і отримували звання наказного військ. О. Адм.-тер. одиниці в козацьких областях також очолювали О. (окружні, станичні тощо). Звання О. скасовано після Великої Жовт. соціалістич. революції в зв'язку з ліквідацією козацького стану.

ОТАРА — стадо овець, що його виділяють для стійлового або пасовищного утримання. О. формують з тварин одної статі, віку і породи. На великих фермах овець поділяють на О. віщоматок, ярок, баранів, валушків і валухів. Розмір О. 100—1000 голів і більше. Найчастіше О. віщоматок складається з 600—800 голів, ярок — з 800—1000, баранчиків-різників — з 500—600, валухів — з 1000—1300 голів. О. формують переважно восени, після відлучення ягнят від віщоматок. Обслуговує О. бригада чабанів (3—4 чол.).

ОТАРОВ Керім Сарамурзайович [20.IV (3.V) 1912, аул Гурхожан Терської губ., тепер м. Тирнауз Каб.-Балк. АРСР — 13.X 1974, Нальчик] — балк. рад. поет, нар. поет Кабардино-Балк. АРСР (з 1969). Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1930. Автор збірок «Вірші і пісні» (1938), «Дороги» (1956), «Рідна земля» (1960), «Роки» (1964), «Моя вірніша зоря» (1969) та ін. Поезія О. оптимістична, її притаманна актуальність. У віршах 60 — поч. 70-х рр. частіше звучать філософ. нот. Перекладав твори Т. Шевченка, опублікував статтю про його творчий шлях — «Великий Кобзар» (1939). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями.

Тр.: Рос. перекл. — Годы и горы. М., 1966; Памятники. Нальчик, 1972; Дороги утра. М., 1972.

ОТЕНІТ (від назви м. Отен у Франції) — мінерал класу фосфатів та їх аналогів. $\text{Ca}(\text{UO}_2)_2[\text{PO}_4]_2 \times n\text{H}_2\text{O}$. Симонія тетрагональна. Густ. 3,14. Твердість 2—3. Колір зелений, зеленувато-жовтий, жовтий, блиск перламутровий. Прозорий, крихкий, радіоактивний. Родовища О. є у Франції, США, Великобританії. Використовують як сировину для одержання урану.

ОТЕРО СІЛЬВА (Otero Silva) Мігель (н. 26.X 1908, Барселона, шт. Ансатері) — венесуел. письменник і громад. діяч. З 1928 — учасник політ. боротьби проти диктаторських режимів країни. В 1930—36, 1937—41 — в еміграції. З 1958 по 1964 обирався сенатором венесуел. парламенту. Літ. діяльність почав як поет (збірки «Вода та русло», 1937; «25 віршів», 1942; «Елегія-хорал пам'яті Андреаса Елой-Бланко», 1958). Засновник і редактор прогрес. газети «Ель насьональ» (1943). Роман «Лихоманка» (1939) має значною

мірою автобіогр. характер. У романі «Мертві будинки» (1955) відтворив трагічну долю мешканців провінційного містечка, «Контра № 1» (1961) — про експлуатацію нафтових багатств Венесуели. Найпопулярніший роман — «Смерть Онопіо» (1964, в рос. перекл. — «П'ятеро, що мовчали»), в якому О. С. показав велич духу політ. в'язнів Венесуели. В романі «Коли хочеться плакати, не плачу» (1970) відобразив життя молоді 60-х рр. Автор істор. роману «Лопе де Агірре, князь свободи» (1978). Виступає також як журналіст і літ. критик. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1980.

Тр.: Рос. перекл. — Лихорадка. М., 1964; Пятеро, которые молчали. М., 1966; Когда хочется плакать, не плачу. М., 1976.

Лит.: Федоренко Н. Т. Диалог в Каракасе. М., 1979.

М. І. Жердимівська.

ОТЕЧЕСТВЕННЫЕ ЗАПИСКИ — 1) Рос. щомісячний журнал, який видавав П. П. Свинін 1820—30 в Петербурзі. В журн. друкувалися матеріали з питань історії, етнографії, пром-сті тощо. 2) Рос. літ. і громад.-політичний щомісячний журнал, який видавав 1839—67 в Петербурзі А. Красевський. Відділ критики до квітня 1846 очолював В. Бєлінський, пізніше — В. Майков, С. Дудішкін та ін. Тут друкувалися М. Лермонтов, О. Герцен, М. Некрасов, І. Тургенєв, Ф. Достоевський, Д. Григорович, О. Кольцов та ін. 3) Рос. літ. і громад.-політичний щомісячний журнал, який виходив 1868—84 у Петербурзі; редагували його М. Некрасов, М. Салтиков-Штедлін, Г. Елісєєв, пізніше — М. Михайловський. «О. з.» стали легальним органом рос. революц. демократії. На сторінках журналу виступали О. Островський, Ф. Решетников, Г. Успенський, В. Гаршин, Д. Мамін-Сибіряк, С. Надсон та ін. Відділ критики вів Д. Писарєв (недовго), згодом — М. Салтиков-Штедлін, О. Скабичевський, М. Михайловський. У 1884 «О. з.» було заборонено.

«О. з.» відіграли певну роль в розвитку укр. демократичної д-ри. На їх сторінках в різний час публікувалися твори Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Е. Гребінки, Марка Вовчка, рецензії на твори укр. письменників, зокрема на перше видання «Кобзаря» Т. Шевченка (1840).

Лит.: Басс І. І. Журнал «Отечественные записки» 40-х років XIX ст. і українська література. В кн.: Російсько-українське літературне єднання. К., 1953; Волинський П. К. Теоретична боротьба в українській літературі (перша половина XIX ст.). К., 1959.; Гайдаша Э. Г. Из истории борьбы «Отечественных записок» с литературной реакцией 70-х годов (К проблеме положительного героя). В кн.: Проблемы развития литературы и литературной критики. К., 1977.

Е. Г. Гайдаша.

ОТИНЯ — селище міського типу Коломійського р-ну Івано-Франк. обл. УРСР. Розташована на р. Опришнина. Залізнична станція. 4,8 тис. ж. (1981). В О. — комбінат хлібопродуктів, меблева фабрика, лісництво, комбінат комунальних підпри-

ємств, будинок побуту. Профес. тех. уч-ще, заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, 2 бібліотеки. О. відома з 13 ст.

ОТИТ [від грец. *oŭs* (ὠτός) — вухо] — запалення вуха. Розрізняють зовнішній, середній і внутрішній О. (*лабіринтит*). При зовнішньому О. виникає запалення вушної раковини, зовн. слухового проходу внаслідок їх розчухування різними предметами або пальцем під час свербіння, ушкодження при укусах, опіках, відморожуваннях. Супроводжується сильним болем у вусі, особливо при розкриванні рота під час розмови, їди. Середній О. може бути гострим або хронічним. Випливає в основному як ускладнення при грипі, гострому катарі верхніх дихальних шляхів, кору, скарлатині та ін. інфекційних захворюваннях. Зустрічається дуже часто, особливо в дитячому віці; перебіг тяжкий, супроводжується сильним болем, високою т-рою, значним зниженням слуху. При гнійних О. можливі ускладнення (*менингіт, сепсис, абсцес мозку* та ін.). Лікування: зовнішнього О. — гігієнічний догляд, при середньому О. — антибіотики, хірургічне втручання.

ОТИТРИЯ [від грец. *oŭs* (ὠτός) — вухо та *iatreia* — лікування] — розділ отоларингології, що вивчає хвороби вуха та їх лікування.

ОТОЛАРИНГОЛОГІЯ КИЇВСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ імені професора О. С. Коломійченка — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1960 на базі отоларингологіч. корпусу лікарні № 23 ім. М. І. Калініна, з 1978 носить ім'я його засновника — О. С. Коломійченка. В складі ін-ту — 4 відділи, 4 відділення, 7 лабораторій, слуховідновлюв. центр (на 100 ліжок) з консультативною поліклінікою. Осн. проблеми, які розробляє ін-т, присвячені хворобам лімфоїдної тканини глотки, хворобам органа слуху, злоякісним пухлинам. В інституті працювали О. С. Коломійченко, Л. А. Зарицький та інші. В інституті розроблено оригінальні методи операцій по відновленню слуху, кріохірургічного (див. *Кріомедицина*) лікування пухлин в отоларингології та методи дослідження і реабілітації функцій слухового і вестибулярного аналізаторів. Впроваджено в практику науково обґрунтовані методи лікування за допомогою ультрафіол. лазера, магнітних полів тощо.

О. І. Циганов.

ОТОЛІТИ [від грец. *oŭs* (ὠτός) — вухо і *lithos* — камінь], статоліти — тверді утвори, частина *різновиди органів*. Складаються гол. чин. з кристалів вуглекислого кальцію, склеєних органічною речовиною. У деяких безхребетних тварин О. знаходяться в слухових ямках або пухирцях, у хребетних тварин і людини — у *вестибулярному апараті*. При зміні положення тіла і впливі прискорення О. переміщуються і подразнюють чутливі рецепторні (див. *Рецептори*) клітини, з яких відповідний сигнал надходить у головний мозок.

До ст. Отруйні рослини.

1. Барно звичайне (*Ledum palustre*). 2. Болиголов плямистий (*Conium maculatum*): а — квітуча верхівка рослини, б — листок, в — нижня частина стебла з коренем. 3. Чемериця Лобеля (*Veratrum lobelianum*): а — частина пагона, б — суцвіття. 4. Пізньовіт осінній (*Colchicum autumnale*): а — квітуча рослина, б — квітка в розрізі, в — верхня частина рослини з плодом, г — плід у розрізі. 5. Переступень білий (*Bryo-*

nia alba): а — квітучий пагін, б — плоди, в — корінь. 6. Вовче лико (*Daphne mezereum*): а — квітуча гілка, б — гілка з плодами. 7. Чистотіл звичайний (*Chelidonium majus*). 8. Чемерник зелений (*Helleborus viridis*). 9. Блекота чорна (*Hyoscyamus niger*): а — пагін з квітками і плодами, б — плід-коробочка. 10. Паслін солодко-гіркий (*Solanum dulcamara*).

До ст. Отруйні тварини.

1. Шпанська мушка (*Lytta vesicatoria*). 2. Шершень звичайний (*Vespa crabro*). 3. Бджола медоносна (*Apis mellifera*). 4. Гусениця золотушки (*Euproctis chrysorrhoea*). 5. Скорпіон кримський (*Euscorpium taeticus*). 6. Тарантул південноросійський (*Licosa singoriensis*). 7. Гадюка степова (*Vipera ursini*). 8. Сколопендра хвиляста (*Scolopendra*

cingulata). 9. Ефа піщана (*Echis carinatus*). 10. Пама (*Bungarus fasciatus*). 11. Ропуха зелена (*Bufo viridis*). 12. Тритон звичайний (*Triturus vulgaris*). 13. Маринка звичайна (*Schizothorax intermedius*). 14. Марепа (*Barbus barbus*). 15. Медуза ціанея (*Cyanea capillata*). 16. Актинія хінська (*Actinia equina*).

ОТОРІА [від грец. *οὖς* (ὠτός) — вухо і *ῥέω* — течу] — витікання з вуха рідини, здебільшого гною, що виділяється з барабанної порожнини або зовн. слухового проходу при запальних процесах у них (*отити*, фурункулі зовн. слухового проходу).

ОТОРИНОЛАРИНГОЛОГІЯ [від грец. *οὖς* (ὠτός) — вухо, *ῥίς* (ῥίνας) — ніс, *λαρυγξ* (λαρυγγος) — горло і *λόγος* — вчення] — розділ клінічної медицини, що вивчає причини виникнення хвороб вуха, носа і горла (глотки, гортані, трахеї) і суміжних ділянок, розробляє питання лікування хворих та запобігання захворюванням. Отоларингологія (що займається вивченням і лікуванням патологій вуха та ін.) і риноларингологія (вивчає захворювання носа, горла і гортані) існують як різні спеціальності. Об'єднання їх в одну дисципліну зумовлене анатомічною близькістю і функціональним зв'язком органів, що вивчаються, частою взаємозалежністю захворювань їх і деякою спільністю методів дослідження. В О. прийнято такі скорочення: ОРЛ (оториноларингологія) або ЛОР (ларингооторинологія). Деякі дані про захворювання вуха, носа і гортані були відомі ще до н. е. (Єгипет, Індія, Китай, Греція та ін.), але оформлення О. як окремої галузі почалося лише в середині 19 ст. Значним поштовхом для розвитку О. стала розробка ендоскопічних методів, що дали змогу проводити огляд очам недоступних у звичайних умовах глибоких порожнин вуха, носа, гортані, носоглотки, трахеї. В 3х. Європі в галузі О. успішно працювали такі вчені: Й. Чермак (чесь.), А. Труссю (франц.), Ф. Бецольд (нім.), А. Поліцер (австр.) та ін. В дореволюційній Росії О. була мало розвинутою. Усього до Великої Жовтні, соціалістичної революції налічувалося 5 ларингологічних клінік. Першу клініку і кафедру О. відкрив у Петербурзі (1893) М. П. Симановський. На всю Росію було всього 400 лікарів-оториноларингологів. Розвиток О. в 19 ст. сприяла діяльність С. П. Боткіна, О. Ф. Пруссак, Д. І. Кошлякова і його учня М. П. Симановського та ін.; на Україні — В. О. Караваєва, В. П. Покровського, Л. А. Маровського, М. М. Жука, М. М. Лохомовського та ін. В 1895 в Одесі було відкрито перше на Україні отоларингологічне відділення (О. І. Гешелін); згодом такі відділення виникли в Києві (А. С. Деленс, М. П. Трофімов) і Харкові (О. О. Скрипті), 1907 було організовано клініку хвороб вуха, носа і горла при Київ. ун-ті. Проте широко розвивається вітчизн. О. почала лише після Великої Жовтня. В 1922 О. почали викладати в усіх мед. ін-тах як обов'язковий предмет. Велику роль у розвитку вітчизн. О. відіграли рад. вчені В. Г. Воячек, О. Ф. Іванов, Л. Т. Левін, Б. С. Преображенський та ін., в т. ч. укр. вчені М. М. Валкович, М. П. Трофімов, С. М. Компанієць, Е. М. Харшак, О. О. Скрипті, О. С. Коломійченко, Л. А. Зарицький, С. І. Мостовий

та ін. В УРСР (1980) висококваліфікована допомога здійснюється в 14 ЛОР-клініках при мед. ін-тах і в 4 — при ін-тах удосконалення лікарів. Отоларингологічні стаціонари створено в кожному обл. центрі і при багатьох районних і мікрорайонних лікарнях. Кількість отоларингологічних ліжок в республіці досягла 15 000. Амбулаторну ЛОР-поміччю надають майже в 1400 міських і сільських лікувально-профілактичних закладах, у яких працюють 3200 лікарів-оториноларингологів. У 1960 було відкрито *Отоларингологічний науково-дослідний інститут*, який розробляє і координує наукові проблеми з цієї спеціальності в республіці. В кожній області УРСР функціонують наукові т-ва, діяльність яких координує республіканське наукове т-во отоларингологів. З 1959 у Києві видається «Журнал ушних, носових і горлових захворювань».

До складу сучасної О. входить ряд самостійних медичних спеціальностей: фоніатрія (вивчає фізіологію, патологію і розробляє методи лікування голосотворення), сурдологія, зокрема *аудиологія* (вивчає причини і клінічні прояви *тугоухості* і *глухоти*, розробляє методи їх лікування), вестибулологія (вивчає фізіологію і патологію *вестибулярного апарату*), дитяча О., ЛОР-онкологія і військова О. Остання являє собою й галузь *військової медицини*.

Лит.: Отоларингологія на Україні. К., 1967; Лихачева А. Г. Болєзни уха, горла и носа. М., 1975.

ОТОСКЛЕРОЗ [від грец. *οὖς* (ὠτός) — вухо і *склероз*] — хронічне захворювання органа слуху, що виникає внаслідок розростання губчастої кістки в ділянці кісткової капсули лабіринта (див. *Вухо*). Цей процес захоплює і сполучнотканинні зв'язки, тому порушується рухомість слухової кісточки стремени, що різко утруднює передачу звуків до внутрішнього вуха. Поступово розвивається дегенерація периферичних нервових рецепторів. У хворих настає *тугоухість*, а іноді повна глухота. Хвороба починається у молодому віці і неухильно прогресує. Жінки хворіють частіше, ніж чоловіки, хвороба значно прогресує у зв'язку з вагітністю. Причини виникнення О. невідомі. Лікування — хірургічне; консервативне — не дає ефекту. З 60-х рр. 20 ст. застосовують хірургічне втручання (мобілізують нерухоме стремечко або замінюють його трупною кісточкою чи штучним протезом).

О. І. Циганов.

С. В. Отрошенко. Рання весна в Карпатах. 1979.

ОТОСКОПІЯ [від грец. *οὖς* (ὠτός) — вухо і *σκοπία* — дивлюсь, розглядаю] — метод обстеження вуха; застосовується для огляду зовнішнього слухового проходу та барабанної перетинки, а при наявності перфорції в ній — і частини барабанної порожнини з метою діагностики, а також при хірургічних втручаннях під контролем зору. При О. використовують вушні воронки, на які лікар спрямовує промінь світла від лобового дзеркала (рефлектора), а також лінзи та спеціальні мікроскопи.

ОТОЧЕННЯ — ізоляція певного угруповання противника від решти його військ з метою знищення або полонення. Для успішного О. необхідним є створення внутр. фронту й активно діючого зовн. фронту при одночасному блокуванні оточеного противника з повітря, а на примор. напрямі — з моря. Ведення бойових дій на О. залежить від умілого вибору напрямку гол. удару, який повинен найкоротшим шляхом виявити наступаючі війська в тил оточеного угруповання й забезпечувати відсічення його від решти військ противника та від надходження резервів. О. широко застосовували в 2-й світовій війні. Зокрема, під час Великої Вітчизн. війни рад. війська успішно провели ряд значних операцій по О. противника. Багато з них стали класичними зразками (напр., О. і розгром ворожих військ у *Сталінградській битві* 1942—43, *Корсунь-Шевченківській операції* 1944, *Яссько-Кишинівській операції* 1944 та ін.).

ОТРОКИ. В Давній Русі: 1) підлітки, юнаки; 2) князівські послы, збирачі данини; 3) молодші дружинники, воїни. О. були князівські, боярські та посадницькі.

ОТРОКОВСЬКИЙ Володимир Михайлович [13 (25).X 1892, с. Кудринці, тепер Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл. — 26.IV 1918, Київ] — рос. та укр. історик літератури, поет. Навчався в колегії П. Галагана (закінчив 1910), в Київ. ун-ті. Працював у семінарі В. М. Перетца. Досліджував твори давньої рос. та укр. л-р («Тарасій Земка, південноросійський літературний діяч XVII ст.», вид. 1921, та ін.). Автор символістських віршів.

С. І. Білокінь.

ОТРОЩЕНКО Сергій Борисович (н. 2.IV 1910, Омськ) — укр. рад. живописець. У 1930—35 навчався в Одес., 1935—40 — в Київ. худож. ін-тах. Учасник Великої Вітчизн. війни. З 1968 — в Москві. Працює в галузі станкового й монументального живопису. Твори: картини — «Партизанський край» (1945), «Партизани» (1947), «Месники» (1958), «Вівчар» (1961), «Гудулка» (1972), серія «Київ» (1976—77), «Рання весна в Карпатах» (1979); монументальні — панно «Пісня часів громадян. війни» в магазині «Ноті» на Хрещатику в Києві (1959), діорама «Київ 12 ст.» в Музеї істор. коптовностей УРСР в Києві (1969, в співавторстві), вітраж і керамічна стела в готелі «Росія» в Москві (1971, в співавторстві); декорації до театральних вистав.

Отрутозуб.

ОТРУЄННЯ — хворобливий стан, спричинений проникненням в організм різних *отрут* через шлунково-кишковий тракт, дихальні шляхи, шкіру, внаслідок введення їх у м'язи, вену, під шкіру тощо. Супроводжується порушенням функцій організму. Виникнення і перебіг О. залежать від шляхів проникнення *отруйних речовин*, їх дози і фіз.-хім. стану (розчин, пил, газ), а також від стану організму і зовн. середовища. У людини О. розрізняють гострі й хронічні. Гострі О. бувають випадковими і навмисними. Вони виникають від одноразового сильного діяння отруйної речовини і супроводжуються порушенням життєво важливих функцій організму. Хронічні О. виникають внаслідок тривалого надходження в організм отруту у малих концентраціях. За умовами виникнення О. поділяють на побутові, харчові (див. *Харчові отруєння*), медикаментозні і професійні. Побутові О. — це О. хім. речовинами, що застосовуються для очищення приміщень, одягу й посуду, для боротьби з щурами, клопами та ін. паразитами. Медикаментозні О. виникають при неправильному вживанні ліків (снотворних, наркотиків та ін.) та через особливу чутливість окремих осіб (ідіосинкразію) до певних лікарських речовин (антибіотиків, сульфамідних препаратів тощо). Професійні О. виникають на виробництві (див. *Отрути промислові*). Ознаки О. різноманітні й залежать від ступеня ураження печінки, нирок, крові, центральної і периферичної нервової системи та ін. Лікування полягає в тому, щоб видалити отруту з організму або нейтралізувати її *протиотрутами* і відновити порушені функції. О. у тварин виникають внаслідок поїдання отруйних рослин, зіпсованих кормів, отрутохімікатів, вдихання отруйних газів, введення тваринам великих доз медикаментів, укусів отруйних змій та комах. Заходи боротьби. Хворим тваринам подають невідкладну допомогу. Насамперед встановлюють джерело О. і припиняють надходження отрути. Видалення з організму отрути, протиотруйні й проносні засоби, адсорбенти, *дієта*; правильна загоїтвля й зберігання кормів, організації культурних *пасовищ*, гігієна годівлі.

Лит.: Баженов С. В. Ветеринарна токсикологія. Л., 1970; Сидоренко Е. Н. Отравление пестицидами. К., 1978; Калоянова-Симеонова Ф. Пестициды. Токсическое действие и профилактика. Пер с болг. М., 1980.

ОТРУЙНІ РЕЧОВИНИ — високотоксичні хім. сполуки, які здатні вражати організм людини. Вперше О. р. (*хлор*, *фосген*, *хлорпікрин*) були використані для бойових цілей під час першої світової війни 1914—18 (див. *Хімічна зброя*). Для цієї мети О. р. можуть застосовуватися у газоподібному (гази, пара), рідкому та твердому (аерозолі) стані. За характером токсичної дії на організм людини О. р. поділяються на: 1) *нервово-паралітичні*: *зарин*, *зоман*, *табун*, *фосфорилізохоліни*; 2) *за-*

галноотруйні: *ціаністо-воднева кислота* (синильна к-та), *арсин* AsH_3 , *фосфін* PH_3 ; 3) *шкірноаривні*: *іприт*, *люїзит*, *трихлортриетиламін* $N(CH_2CH_2Cl)_3$ тощо; 4) *задушливі*: *хлор*, *фосген*, *дифосген*, *алкілхлоркарбонати* $ROCOCl$ (де R — *алкіл*); 5) *сльозоточиві* (*лакриматори*) та *подрознюючі*: *адамсит*, *хлорацетофенон*, *дифенілхлорарсин* $(C_6H_5)_2AsCl$, *дифенілціанарсин* $(C_6H_5)_2AsCN$, *капсаїцин* (ваніліламіди 8-метилнонен-6-ової к-ти) та його похідні; 6) *психотропні* або *психохімічні*: похідні лізергінової к-ти $(C_{16}H_{16}O_2N_2)$ та до них подібні. За поведінкою на місцевості О. р. поділяють на *нестійкі* (НОР), *стійкі* (СОР) та *отруйливі* *димують* (*ОДР*). В основі токсичності більшості О. р. лежать реакції пригнічення ферментних систем організму (див. *Інгібітори в біології*). Для уникнення вражаючої дії О. р. застосовують різні засоби *дегазації* та захисту (див. *Захист від зброї масового ураження*, *Захисні споруди цивільної оборони*, *Індивідуальні засоби захисту*, *Противіт*). Застосування О. р. у воєнних цілях заборонено міжнародним правом (Женевський протокол. 1925).

Лит.: Степанов А. А., Попов В. Н. Химическое оружие и основы противохимической защиты. М., 1962; Руководство по токсикологии отравляющих веществ. М., 1972; Франке З. Химия отравляющих веществ, т. 1—2. Пер с нем. М., 1973.

О. В. Стеценко.

ОТРУЙНІ РОСЛИНИ — рослини, що містять отруйні речовини, при різних формах контакту з якими у людини і тварин виникають *отруєння*. Діючими речовинами О. р. є *алкалоїди*, *глікозиди*, *ефірні олії*, *органічні кислоти*, *смоли* та ін. Відомо бл. 10 тис. видів О. р. поширених по всій земній кулі. В тропіках і субтропіках О. р. більше, ніж у помірних широтах, отрута їх сильніша. Проте і в р-нах з помірним і холодним кліматом зустрічаються О. р. з сильною дією. Найбільше О. р. серед квіткових рослин, зокрема дводольних (з род. пасльонових, жовтецевих, молочайних та ін.) і грибів. Кількісний вміст отруйних речовин в О. р. залежить від умов зовн. середовища: клімату, ґрунту, освітлення та ін. (напр., при вирощуванні пд. О. р. на Пн. зменшується їх отруйність), а також від фази розвитку рослини (напр., у чемериці найотруйніші перші паростки, у маку — нестигли коробочки). Отруйною однаковою мірою може бути кожна частина О. р. (напр., у воронячого ока), але частіше найотруйнішими бувають певні частини О. р. (напр., у вовчого лика звичайного — кора і плоди, у багна звичайного — листки, у болиголові — плоди, у чистотілу великого — корінь, у блекоти чорної — листки та насіння, у пасльону солодко-гіркого — зелені частини рослини). Здебільшого діючі речовини отруйних рослин потрапляють в організм через рот та органи дихання. Деякі О. р. небезпечні і на відстані, напр. *сухак ідкий*, отруйні виділення яко-

го переносяться повітрям і спричинюють запалення шкіри. Якщо при пораненні отруйні речовини О. р. потрапляють безпосередньо в кров, вони діють швидше. Різні види організмів неоднаково реагують на дію тих самих О. р. Так, *беладонна* отруйна для людини і нешкідлива для кролів, людина вживає плоди кмину, кропу, анісу, а птахи гинуть від них. Найотруйніші свіжі рослини. При висушуванні, відварюванні, силосуванні токсичність О. р. здебільшого зменшується або зовсім втрачається. Тварини, як правило, О. р. не поїдають (за винятком тих випадків, коли в раціоні тварин довго не було зелених кормів, при перевезенні їх у нові місця з «незнайомими» травами тощо). За характером дії на організм розрізняють О. р., що уражують *центральну нервову систему* (чемериця, блекота, болиголов тощо), *серцево-судинну систему* (чемерник, конвалія та ін.), *органи дихання і травлення* (пізнюцвіт осінній, переступень білий тощо) та ін. До сильно діючих О. р. України (крім поданих на мал.) відносять жовтець ідкий, кукіль звичайний, беладонну, вороняче око, конвалію травневу, чоловічі папороти та ін. Багато які О. р. є водночас лікарськими рослинами, інші — сировиною для *інсектицидів*. Іл. див. на окремому аркуші, с. 96—97.

Лит.: Липа О. Л. [та ін.]. Отруйні та шкідливі рослини флори УРСР. К., 1958; Полішвайко М. Н. Отруйні, лікарські та шкідливі рослини. К., 1975. Л. А. Карнаухова.

ОТРУЙНІ ТВАРИНИ — тварини, в організмі яких містяться речовини, при різних формах контакту з якими в інших тварин чи людини виникають порушення життєвих функцій або настає смерть. Розрізняють первинно О. т. і вторинно О. т. Первинно О. т. — це тварини, отруйність яких є їхньою біол. властивістю, тобто притаманна всім особинам даного виду. Відомо бл. 5000 видів первинно О. т. Найбільше їх серед *членистоногих* (бл. 4000 видів). В СРСР — 1500 видів первинно О. т. Серед первинно О. т. розрізняють активно О. т., які мають особливі залози, що виділяють отруту, і пасивно О. т., які таких залоз не мають, а їхня отруйність залежить від властивостей тих або ін. тканин тіла, статевих клітин, крові. Так, у риби маринки отруйні ікра й очерешина, у жуків род. *наришникових* — кров; у риби марени, що живе і в Дніпрі, в період *нересту* ікра також отруйна. Активно О. т., у свою чергу, поділяють на озброєних і незброєних. Озброєні О. т., крім отруйної залози, мають апарат, що ранив: *книдобласти*, *хітинові волоски* (у отруйної гусениці), *жало* (у скорпіонів, жалячих *перетинчастокрилих*), *ротові органи* (у багатоніжок, павуків та ін.), *плавці* й *кісткові шипи* (у риби), *отруйні зуби* (у змій) тощо. Незброєні О. т. мають лише отруйні залози — *шкірні* (у земноводних) та *анальні* (у попелиць та ін.), але не мають апарату для введення отрути. Отрута незброєних О. т. діє при потрапленні на шкіру, звичайно ушкоджену, або на

слизові оболонки. Вторинно О. т. — це види тварин, у яких отруйним бувають лише окремі особини; їхня отруйність виникає внаслідок певного режиму живлення, бактеріальної інфекції, впливу зовн. середовища тощо. Так, отруйними стають ті особини істівних молюсків (мідій, устриць), а також риб, які певний час жили у забруднених водоймах; м'ясо осетра, білуги та ін. істівних риб може стати отруйним внаслідок оселення в їхньому організмі бактерій, що виділяють речовини, отруйні для людини. Отруйність таких тварин виявляється лише при поїданні їх. Універсально отруйних тварин немає. Отрута даної тварини неоднаково діє на тварин різних видів і на людину. Так, добова смертельна доза отрути кобри для собаки вдвічі менша, ніж для каві (у перерахунок на 1 кг маси тіла). Крім видової належності жертви і дози введеної отрути, отруйність О. т. залежить від її віку, пори року, фізіолог. стану, а також від віку жертви, місця введення її отрути та ін. Напр., кобра пізньої тривалого голодування стає значно отруйнішою, а після линня — у кілька разів отруйнішою, ніж до нього; деякі зміни отрути не шкідливі при надходженні в травний апарат і сильно діють при потрапленні в кров; отрута діє тим сильніше, чим багатша на кровоносні судини тканина, в яку вона введена. Організм тварини і людини при введенні протягом тривалого часу невеликих доз отрути може поступово втратити чутливість до неї (напр., деякі пасажири — до бджоляної отрути). Серед О. т., що зустрічаються в УРСР, дуже мало небезпечних для життя людини. Тільки укуси каракурта й гадюк іноді призводять до смерті. Тяжкий стан, а зрідка й смерть спричинює у людини укол отруйних спінних павуків або шпів морського дракончика, укол хвостового шипа морського kota; дуже болючий укол павуків морського йоржа. Укол скорпіона кримського, укуси тарангула російського спричинюють біль і місцевий опух. Болючий, але не небезпечний для життя людини й укуси сколопендри кількості. Багато отруйних тварин серед комах фауни Української РСР. Але реакція організму людини на отрути цих тварин дуже слабка. Найбільш шкідливими є укули жала бджіл, ос, шершнів та ін. жалючих перетинчастокрилих, а також подразнення, спричинювані кров'ю (вона містить *кантаридин*) жуків род. *наришникових* при її потрапленні на шкіру. Отруту деяких О. т. (напр., бджіл, змій) у малих дозах використовують у медицині. Іл. див. в окремому аркуші, с. 96—97.

Лит.: Пигулевский С. В. Ядовитые животные. Токсикология позвоночных. Л., 1966; Таланин Ф. Ф. Ядовитые животные суши и моря. М., 1970; Пигулевский С. В. Ядовитые животные. Токсикология беспозвоночных. Л., 1973. О. С. Сенченко, **ОТРУТИ** — речовини, здатні спричинити порушення функцій організму і навіть смерть. Вони можуть спричинити отруєння при введенні в організм у дуже малих кількостях. Сила і характер дія-

ння О. залежить від їхньої хімічної структури, фіз.-хім. властивостей і функціональних особливостей організму. О. бувають речовини рослинного (морфін, нікотин, стрихнін та ін.; див. *Отруйні рослини*), тваринного (О. гадюк, скорпіонів та ін.; див. *Отруйні тварини*), мінерального (ртуть, арсен та ін.) походження або синтетичні (*отрути промислові, пестициди*). Попадають О. в організм людини гол. чин. через слизові оболонки травного тракту або дихальні шляхи, спричинюючи патологічні зміни в різних органах, а виділяються з організму нирками, легенями, кишечником та ін. органами. Розрізняють О. переважно місцевого, рефлекторного і загальнопорозорбного (загальнопорошкового) діяння. Вивченням дії отрут на організм займається *токсикологія*. Див. також *Протиотрути*.

ОТРУТИ ПРОМИСЛОВІ, отрути професійні, отрути виробничі — хімічні речовини, які використовуються на виробництві, і, потрапляючи в організм людини при порушенні правил техніки безпеки та гігієни праці, шкідливо впливають на його функції. О. п. можуть діяти на організм як моментально, так і поступово. Дія О. п., таких як ціаністи сполуки, бензол, свинець, арсен, ртуть, марганець, ароматичні сполуки, нітро- і аміносполуки тощо, на організм батьків і на плід може шкідливо позначатися на потомстві. Профілактика отруєння передбачає виключення з технології виробництва високотоксичних і небезпечних для життя О. п. і заміну їх менш шкідливими; скорочення робочого дня і додаткові відпустки особам, які працюють з отрутами; дотримання чистоти повітря у виробничих приміщеннях; індивідуальні заходи захисту — спеціальний одяг, протигази, респиратори, захисні пасти, мазі, організація душових і, при необхідності, щоденна зміна нагільної білизни, періодичні медичні огляди, розробка протипоказань щодо роботи з О. п.; лікувально-профілактичне харчування тощо. Дуже важливі є наукове обґрунтування гігієнічного нормування факторів навколишнього середовища, а також установлення гранично допустимих концентрацій шкідливих речовин у повітрі робочої зони. Гранично допустимі концентрації є обов'язковим санітарним нормативом при проектуванні виробничих будинків, технологічних процесів, устаткування і вентиляції, а також при проведенні запобіжного і поточного санітарного нагляду та ін. видів контролю санітарного режиму у виробничих умовах і для оцінки ефективності оздоровчих заходів. Підприємствам і проектувальним установам слід постійно добиватись мінімального вмісту шкідливих речовин у повітрі робочої зони. Див. також *Професійні хвороби*, *Професійні шкідливості*.

ОТРУТОЗУБ (*Heloderma*) — єдиний рід отруйних ящірок. Тіло (довж. до 50—90 см) валькувате, вкрите горбастою лускою. Забарвлення буре з жовтим або оранжевим. Зуби конічні з боро-

зенками; отруйні залози — на нижній щелепі; при закритому роті отрута по борозенках потрапляє з нижніх зубів на верхні, які теж стають отруйними. Укус смертельний для дрібних тварин, якими живляться О., та може бути небезпечним для людини. Отрута уражає центральну нервову систему. 2 види: *H. suspectum*, *H. horridum*, поширені на півдні Пн. Америки. Живуть у сухих кам'янистих передгір'ях та напівпустелях. Активні у присмерках та вночі. Самка відкладає за сезон 3—12 яєць. Вископні О. відомі починаючи з олігоцену. В. І. Таращук.

ОТРУТОХІМІКАТИ — хімічні засоби боротьби з шкідниками й хворобами сільськогосподарських культур. Див. *Пестициди*.

ОТС Георг Карлович (21.III 1920, Петроград — 5.IX 1975, Таллін) — ест. рад. співак (баритон), нар. арт. СРСР (з 1960). Член КПРС з 1946. Син оперного співака нар. арт. Ест. РСР К. Отса. В 1951 закінчив Таллінську консерваторію (клас Т. Куузіка). З 1944 — артист хору, з 1945 — соліст театру опери та балету «Естонія». Партії: в операх — Меєліс («Лембіту» Каппа), Онегін («Євгеній Онегін» Чайковського), Демон («Демон» Рубінштейна), Ріголетто, Яго, Ренато («Ріголетто», «Отелло», «Бал-маскарад» Верді), Фігаро («Весілля Фігаро» Моцарта), Олег Кошовий, Михайло Гурман («Молода гвардія», «Украдене щастя» Мейтуса); в оперетах — Румму Юрі («Румму Юрі» Арро і Нормета), Данило («Весела вдова» Легара). Виступав як камерний і естрадний співак. Знімався в кіно («Світло в Коорді», «Містер Ікс» та ін.). Не раз гастролював на Україні. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1950, 1952, 1968.

Лит.: Стрельников Б. Георг Отс. Л.—М., 1962; Тынсон К. Георг Отс. Пер. с эст. Таллин, 1961.

ОТТ Валентина Дмитрівна (н. 15.XI 1925, Омськ) — укр. рад. лікар-педіатр, доктор мед. наук (з 1976). В 1951 закінчила Ташкентський мед. інститут. Зав. відділом Київ. л.-д. ін-ту педіатрії, акушерства і гінекології (з 1966). Праці присвячені питанням фізіології і патології дітей раннього віку, харчування, обміну речовин, реактивності здорової і хворої дитини. Держ. премія УРСР, 1979.

ОТТАВА — ріка на Пд. Сх. Канади, найбільша ліва притока *Святого Лаврентія ріки*, в яку впадає біля м. Монреаля. Довж. 1120 км, площа бас. 115 тис. км². Бере початок на Лаврентійській височині, протікає через кілька озер. Порожиста, є водоспади. Судноплавна завдяки обхідним каналам до м. Оттави. ГЕС.

ОТТАВА — столиця Канади. Гол. політ. і культурний, значний пром. центр країни. Розташована на р. Оттаві й каналі Рідо. Вузол з'їзду і автошляхів, річковий порт, аеропорт міжнар. значення (Апплендс). 700 тис. ж. (1980). Засн. в 20-х рр. 19 ст. під назвою Байтаун. Статус міста надано 1854. З того часу має сучас. назву. В 1858—67 — столиця англ. колонії (провінції) Канада. В 1867 стала

Г. К. Отс.

столицею домінону Канада. Провідні галузі пром-сті — целюлозно-паперова та поліграфічна. Вироби: електронного (у т. ч. електронно-обчислювальних машин) і конторського устаткування, приладів та інструментів. Оттавський (засн. 1842) і Карлтонський ун-ти. Королівське наук. т-во Канади. Нац. н.-д. рада, Н.-д. ін-т атомної енергії Канади та ін. н.-д. заклади. Б-ка: Нац., Нац. наукова, Публічна та парламенту. Нац. музеї: Канади, науки і техніки, природничих наук, авіації; воєнний музей, Нац. галерея Канади. Нац. центр мистецтв.

ОТТО (Otto) Ніколаус Август [10. VI 1832, Гольдгаузен (Нассау), тепер ФРН — 26. I 1891, Кельн] — нім. конструктор і підприємець. Закінчив (1848) реальне уч-ще. Створив (1867, разом з нім. інж. Е. Лангеном) атм. двигун пнотр. згоряння, 1876 побудував чотири-тактний газовий двигун. Запропонував (1884) систему електр. запалювання, що дало змогу застосовувати в двигунах рідке паливо. Двигун О. мав усі осн. елементи сучас. двигунів такого типу і набув значного поширення.

ОТТОМАНСЬКА ІМПЕРІЯ — одна з назв Османської імперії. **ОТТОН I** (Otto I; 23. XI 912 — 7. V 973, Мемлебен) — нім. король з 936, імператор «Священної Римсь-

кої імперії» (з 962) з Саксонської династії. Син Генріха I. Спираючись на великих церк. феодалів, проводив політику зміцнення королівської влади. Продовжував завоювання земель *полабських слов'ян*, почав його батьком. Захопивши 951—961 Пн. і Серед. Італію, О. I поклав початок існуванню «Священної Рим. імперії» (962—1806). В 955 на р. Лех завдав поразки угорцям, які напали на той час на Німеччину.

ОТЦІ ЦЕРКВИ (святителі) — традиційна назва церк. діячів раннього *християнства* (2—8 ст.), що створили догматику й організацію християн. церкви. Вчення О. ц. (див. *Патристика*) складалось у боротьбі, з одного боку, з поганством та *юдаїзмом*, з другого, — з християн. *ересями* — *гностичизмом*, *аріанством* та ін. Філософію О. ц. зводили до реліг. інтерпретації містичного вчення *неоплатонізму* і розглядали її як служницю богослов'я.

ОТЧЕНАШЕК (Otčenášek) Ян (19. XI 1924, Прага — 24. II 1979, там же) — чех. письменник. Член Компартії Чехословаччини з 1945. Під час 2-ї світової війни — учасник Руху Опору. В романах «Широкий кроком» (1952) і «Громадянин Брх» (1955) показав складний процес формування нової людини. Повість «Ромео, Джульєтта й п'ятьма» (1958) — про трагедію двох закоханих в період фашист. окупації. Герой роману «Кульгавий Орфей» (1964) — учасник підпільної групи Руху Опору. В основі гумористичного роману «Коли в раю накрапало» (1972) — проблема становлення молодого сім'ї.

Тв.: Укр. перекл. — Громадянин Брх. К., 1958; Рос. перекл. — Громадянин Брх. М., 1957; Ромео, Джульєтта й п'ятьма. М., 1964; Хромой Орфей. М., 1967. Лит.: Шевчук В. І. Революція і проблема соціалістичної батьківщини в романах Яна Отченашека і Зденека Плутаржа. В кн.: Жовтень і зарубіжні слов'янські літератури. К., 1967. В. І. Шевчук.

ОТЧИЧІ — одна з категорій феодально залежного селянства в Росії, на Україні та у Великому князівстві Литовському в 15—16 ст. О. називали групу «непокожих» селян, предків яких феодалі з давніх часів закріпачили і позбавили права переходу до ін. власників. **ОУЕН** (Owen) Роберт (17. V 1771, Ньютаун, Уельс — 17. XI 1858, там же) — англ. соціаліст-утопіст. Син ремісника. В 1800—29 керував прядильним підприємством у Нью-Лепарку (Шотландія). Займався філантропічною діяльністю. Згодом О. під впливом ідей франц. матеріалістів 18 ст. прийшов до *утопічного соціалізму*, піддав гострій критиці капіталістичний лад, насамперед приватну власність на засоби виробництва. У створених ним т. з. комуністичних колоніях в США (Нова Гармонія) та Великобританії (Орбістон, Гармоні-Холл) та ін. О. намагався втілити на практиці свої ідеї про екон. лад без експлуатації, справедливий сусп. відносини, гармонійний розвиток кожної людини, спільність власності і праці, рівність у правах. Але ці спроби зазнали невдачі, оскільки О., як і ін. соціалісти-

утопісти й представники *Просвітительства*, не розумів істор. ролі робітн. класу, розглядав клас. боротьбу як перешкоду на шляху до соціалізму. За філос. поглядами О. — представник *метафізичного матеріалізму*. Ідеї свого утопічного соціалізму О. виклав у працях «Новий погляд на суспільство, або Нариси про формування характеру» (1812—13), «Книга про новий моральний світ» (1836—44) та ін. Певного впливу ідей О. зазнали *петрашевці*, О. І. Герцен, М. О. Добролюбов та ін. рос. революціонери-демократи. О. належить визначне місце в історії сусп. думки як одному з попередників наукового комунізму.

Тв.: Рос. перекл. *Избранные сочинения*, т. 1—2. М.—Л., 1950. Лит.: Добролюбов М. О. Роберт Оуен і його спроби суспільних реформ. В кн.: Добролюбов М. О. Вибрані філософські твори, т. 1. К., 1952; Кан С. Б. История социалистических идей. М., 1967. В. О. Курлакський. **ОУЛУ** — місто на Зх. Фінляндії, адм. ц. лянї Оулу. Мор. порт у гирлі р. Оулу-Йокі на узбережжі Ботнічної зат. Балтійського м., вузол з-ць і повітр. сполучень. 93 тис. ж. (1976). Найрозвинутіша хім. пром-сть, у т. ч. виробн. азотних добрив, хлору. Лісохім., деревообр., шкіряна, харч. пром-сть. ГЕС. Університет.

ОУТС (Oates) Джеймс Керол (н. 16. VI 1938, Локпорт, штат Нью-Йорк) — амер. письменник. Перша зб. оповідань — «Біла північної брами» (1963). Кращі романи: «Сад радощів земних» (1967), «Іхні життя» (1969), «Роби зі мною, що хочеш» (1973). Автор п'яти збірок віршів, збірок оповідань «Колесо кохання» (1970), «Голодні думи» (1974) та ін., п'єси «Солодкий ворог» (1965), збірок критичного й теор. плану «На грані неможливого...» (1972), «Нове небо й нова земля» (1974) та ін. У своїх творах відображає атмосферу морального неблагополуччя, трагічність самотнього, позбавленого високого змісту людського існування, що їх породжують капіталістичні суспільні відносини. В психологічній прозі О. відчувається вплив модерністської філософії.

Тв.: Укр. перекл. — Після аварії. К., 1979; Рос. перекл. — Сад радощів земних. М., 1974.

Т. Н. Денисова. **О'ФАЛЕЙН** (O'Faolain) Шон (н. 22. II 1900, Дублін) — ірл. письменник, член Ірл. літ. академії. В 1922—23 брав участь у громадян. війні на боці республіканців. У зб. оповідань «Божевільна літньої ночі» (1932), романах «Гніздо простих людей» (1933), «Самітний птах» (1936), «Вертайся в Ерін» (1940) центральною є тема патріотизму. Під час 2-ї світової війни редагував прогресивний журн. «Белл» («Далін»). У зб. оповідань «Тереза» (1947), «Я пам'ятаю! Я пам'ятаю!» (1962), «Дерева, що говорять» (1971) виявив себе майстром психологічного аналізу. Последовний прихильник реалістичного мистецтва. Автор літ.-критичних праць «Оповідання. Аналіз жанру» (1948), «Зникаючий герой» (1956) тощо.

Тв.: Рос. перекл. — Гніздо простих людей. М., 1941.

О. І. Земляний.

Оттава.
Панорама частини міста.

ОФЕРТА (від лат. *offertus* — запропонований) — у цивільному праві пропозиція однієї особи іншій про укладення угоди з обов'язковим переліком усіх її умов. Прийняття О., зробленої в письмовій формі, тягне за собою ті самі юрид. наслідки, що й укладення двостороннього договору. О., зроблена в усній формі, якщо після неї не відбулось негайної дії щодо виконання (прийняття) запропонованих умов, ніяких юрид. наслідків за собою не тягне.

ОФІКАЛЬЦИТ (від грец. *officis* — змія і *calcitis*) — метаморфічна гірська порода, що складається гол. чин. з кальшиту й кристолу. Містить гіпсиди і прожилки *серпентину*. Колір жовтий, голубий або зеленуватий. Утворюється О. внаслідок *контактного метаморфізму* доломітів. В СРСР родовища О. відомі на Кавказі й Далекому Сході, за рубежом — в Італії, Китаї, США, Мексиці. Використовують для внутр. оздоблення будинків.

ОФІОЛІТИ (від грец. *officis* — змія і *lithos* — камінь) — генетично пов'язаний комплекс *ефузивних гірських порід* та *інтрузивних гірських порід*, характерний для земної кори океанічного типу. До складу О. входять ультрабазицити (дуніти, перидотити й піроксеніти), габроїди, діабазы і основні вулканіти. Утворення О. пов'язане з розвитком *серединноокеанічних хребтів*, острівних дуг і окраїнних морів. Вивчення О. важливе для пізнання геол. історії формування земної кори і виявлення родовищ хромових, мідно-нікелевих і платинових руд, золота та ін. корисних копалин. Термін «офіоліти» запровадив швейцарський геолог Г. Штейнман 1905.

О. Б. Фомін.

ОФІУРИ, змієхвостки (*Orbiculoidea*) — клас безхребетних тварин типу *голкошкірих*. Тіло складається з центр. диска, від якого без поступового переходу відходять 5 чітко окреслених променів, т. з. рук, здатних змієвидно рухатися (звідки й друга назва). Розмах променів від кількох см до 1 м. Живляться дрібними безхребетними тваринами, *детритом*, рілле — водоростями. Розмножуються статевим способом, деякі види — поділом. Донні тварини. Бл. 2000 видів, поширених переважно в тропіч. морях; в СРСР — бл. 120 видів, у т. ч. у пн. морях — бл. 80, у Чорному м. — 4 види, з них найпоширеніша амфіура Степанова (*Amphiuira stepanovi*). У викопному стані О. відомі починаючи з нижнього силуру.

В. М. Мазурнович.

ОФІЦЕР (нім. *Offizier*, франц. *officier*, від лат. *officiarius* — посада) — особа командного (начальницького) складу в збройних силах, міліції, поліції. О. мають присвоєне їм *звання військове*. Спочатку О. називали осіб, які обіймали деякі держ. посади. З виникненням постійних найманих армій та військ.-мор. флоту (16 ст.) у Франції, а потім і в ін. європ. країнах О. почали називати військ. командирів. У рос. армії офіцерські чини вперше запроваджено на поч. 30-х рр. 17 ст. У феод. д-вах О. м.

комплектувалися з дворян і становили замкнуту касту. З розвитком капіталізму склад О. почав поповнюватися вихідцями з буржуазії і серед. верств. У Росії за *Табелем про ранги* 1722 О. в армії поділялися на обер-О. (від прапорщика до капітана) і штаб-О. (від майора до полковника). Офіцерський чин надавав право особистого або потомственного дворянства. Після Великої Жовт. соціалістич. революції всі чини, в т. ч. офіцерські, було скасовано. В Червоній Армії і ВМФ 1943 із запровадженням погонів командири та начальники почали іменуватися О. (поділяються на молодший і старший офіцерський склад).

О'ФЛАЕРТІ (O'Flaherty) Лайам (н. 19.III 1897, о-ви Аран, затока Голуей, Ірландія) — ірл. письменник. Учасник громад. війни 1922—23 на боці республіканців. У перших романах «Інформатор» (1925), «Вбивця» (1928), «Мученик» (1933) О'Ф. не вдалося створити історично переконливої картини нац.-визвольного руху, хоча в них, як і в усій творчості письменника, патріотична тема займає центр. місце. В істор. романі «Голод» (1937) реалістично зобразив життя і визвольну боротьбу ірл. народу в серед. 19 ст. Автор збірок оповідань «Весняна сівба» (1924), «Намет» (1926).

Тел.: Укр. переклад — Лист. «Всесвіт», 1979, № 10; Маті і син. В кн.: Господар у домі. Оповідання ірландських письменників. К., 1981; Рос. переклад — Мистер Гильдулі. Л., 1927; Палатка. М., 1928; Весенний сев. М., 1929. О. І. Земляний.

ОФЛЮСОВАНІЙ АГЛОМЕРАТ — спечена в грудки суміш дрібнозернистої або пілоподібної залізної руди (разом з продуктом її збагачування — *концентратом* та ін. залізновмісними матеріалами), до якої додано подрібнені *флюси*, переважно вапняк з вапном. Порівняно із звичайним *агломератом* краще відновлюється. Застосування О. а. дає змогу одержувати чавун підвищеної якості, знижувати витрати коксу, підвищувати продуктивність доменних печей.

ОФОРМЛЮВАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО — галузь декоративного мистецтва; святкове (тимчасове) оформлення інтер'єру, споруди, району міста, а також пром. товарів, предметів побуту, стендів, витрин, виставок, демонстрацій, нар. свят. В О. м. використовуються різні зображувальні засоби й техніки — *архітектури*, образотворчого та *декоративно-ужиткового мистецтва*, плаката, *коллажу*, *фотографії*, кіно, телебачення, а також транспаранти, декоративне освітлення, освітлення. О. м. має виховне, агітаційно-політ. й естетичне значення. До О. м. вдавалися в Старод. Греції й Старод. Римі при оформленні триумфів і свят. Особливо широко О. м. застосовувалося в середні віки в ритуальних, народних святах, *карнавалах*. У капіталістичних країнах О. м. використовується гол. чин. для реклами нових товарів, в боротьбі передвиборних кампаній, конкуруючих партій і фірм, а також в ін. політ. цілях (оформлення мітингів, демонстрацій). В СРСР О. м.

набуло поширення в перші роки рад. влади (оформлення міст до святкування роковин Великої Жовт. соціалістич. революції, Першого травня, оформлення агітпоїздів тощо). Сучас. О. м. передбачає оформлення окремих об'єктів і комплексне естетичне формування середовища. В СРСР О. м. має велике суспільне значення, відображає зростання матеріального добробуту й культур. рівня народу. Л. Є. Жоголь.

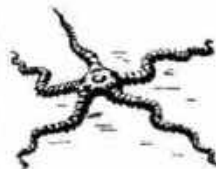
ОФОРТ (франц. *eau-forte*, буквально — міцна вода; азотна кислота) — вид *гравюри* на металі, в якому заглиблені елементи зображення роблять шляхом травлення металу кислотами. Для виготовлення друкарської форми в О. використовують мідні або цинкові платівки, поліровану поверхню яких, підігрівши, покривають кислотостійким ґрунтом з асфальту, воску й каніфолі та закріплюють восковими свічками, щоб одержати чорне тло. Малюнок протряпують на ґрунті гравірувальною голкою до металу, після цього зображення травлять кислотою. Різних станів світлотіньових переходів в О. досягають повторним покриттям і травленням платівки. Потім сплав змивають скипидаром або гасом, у витравлені місця набливають фарбу і, користуючись спец. станком, віддруковують на зволоженому папері. Мист. О. виникло в 3х. Європі на поч. 16 ст. (художники У. Граф, А. Дюрер). Дальшого розвитку воно набуло в 17 ст. (Ж. Калло, А. ван Остаде й, особливо, Рембрандт), у 18 ст. (Дж. Б. Піранезі), в 19 ст. (Ф. Гойя), в 20 ст. (Ф. Бренгвін, К. Кольвін). В Росії цією технікою користувалися: О. Зубов, І. Шишкін, В. Маті; на Україні — Л. Тарасевич, І. Щирський, Г. Левицький, Т. Шевченко, Л. Жемчужников. Їхні традиції продовжили М. Самойш, В. Заузе, О. Кульчицька, Б. Касія, Л. Левицький, В. Мироненко, М. Деревус, Н. Лопухова, Г. Якутович, О. Данченко, О. Постель, П. Кущенко, В. Кутків та ін.

Лит.: Богомольний Н., Чебишкін А. Техніка офорта. К., 1978.

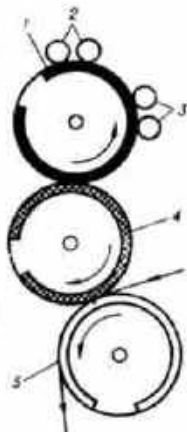
ОФСЕТНИЙ ДРУК, офсет (англ. *offset*, букв. — відгалуження) — спосіб переважно *плоского друку*, за яким фарба з *друкарської форми* передається на проміжну гумотканинну пластину, а з неї — на папір (або інший матеріал). ґрунтується на вибіркового змочуванні друкуючих елементів фарбою, а пробільних (проміжних) елементів — водою (відмінність у змочуванні зумовлюється спец. фіз.-хім. обробкою поверхні цих елементів). Офсетні друкарські форми бувають неметалеві (полімерні, паперові) і металеві. Найпоширенішими є металеві форми — моно- (алюмінієві) та біметалеві. В біметалевих формах друкуючі елементи — з міді, пробільні — з хрому, нікелю або нержавіючої сталі. Такі форми виготовляють на бі- і поліметалевих платформах з алюмінієвою або сталевією основою. Для О. д. застосовують ротативні (див. *Ротативний офсетний друкарський машини*). В процесі О. д. (мал.) спочатку зволожують

Р. Оуев.

Офіури. Амфіура Степанова.

Офсетний друк:
1 — формний циліндр (з друкарською формою);
2 — валик фарбового апарата;
3 — валик зволожувального апарата;
4 — офсетний циліндр (з гумотканинною пластинкою);
5 — друкарський циліндр (з папером).

Ж. Оффенбах.

друкарська форма, після чого на її друкує елементи накатується фарба. Далі фарба з друкарської форми переноситься під тиском на гумотканинну пластину, а з неї — на папір (або інший матеріал). Крім плоского, є офсет височий (друкує елементи височать над пробільними) і офсетний глибокий друк (з заглибленими друкує елементами). О. д. відзначається значною швидкістю, високою продуктивністю, порівняно нескладним виготовленням і незначним зношуванням друкарських форм. Способом О. д. виготовляють плакати, географічні карти, репродукції картин, дитячі книжки, книжкові ілюстрації, етикетки, ілюстровані журнали тощо.

Літ.: Ніканчикова Е. А., Попова А. Л. Технологія офсетного виробництва, ч. 1—2. М., 1978—80.

«ОФТАЛЬМОЛОГІЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ» — науковий періодичний орган М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1946 акад. В. П. Філатовим (редакція при Очній хворобі і тканинній терапії одеському науково-дослідному інституту ім. акад. В. П. Філатова). Публікує статті з проблем діагностики, лікування і профілактики очних хвороб, у т. ч. висвітлює теор. питання з офтальмології, питання щодо розробки нової апаратури й інструментарію, нових способів хірургічного і консервативного лікування очних хвороб та ін. Виходить 8 номерів на рік.

ОФТАЛЬМОЛОГІЯ (від грец. *ophthalmos* — око і *logos* — вчення) — розділ медицини, предметом вивчення якого є око, а також захворювання очей (очні хвороби) і розробка питань їх лікування та запобігання їм. Сукупність знань про орган зору називається заг. О., а вчення про захворювання органу зору, методи їх розпізнавання і лікування — клінічною О. Деякі дані про хворобу та функції ока, а також про окремі його захворювання були відомі ще з стародавніх часів (клиновидний напис на камені — Сірія, 2250 до н. е.; пам'ятки письменства Єгипту, твори Гіппократа, Галена, праці індійських та кит. медиків). В 7—11 ст. на Сході О. пережила період розквіту. Збереглося кілька посібників з очних хвороб і серед них найвідоміший твір «Канон медицини» Ібн-Сіні. 3-й том якого присвячений захворюванням очей. Лікарі того часу вже розпізнавали глаукому, катаракту, лікували трахому, робили операції катаракти.

В 17 ст. значний вклад у розвиток О. вніс нім. астроном Й. Кеплер, який з'ясував здатність прозорих середовищ ока заломлювати світло. У ці ж часи завдяки успіхам техніки почали виготовляти скелі для окулярів тощо. Але як окрема галузь наукових мед. знань О. почала оформлятися лише на початку 19 ст. Перші у світі лікарні очних хвороб були засновані 1805 в Москві (очоловчан Ф. А. Гільденбранта); 1806 — в Петербурзі і Лондоні. Перші кафедри очних хвороб було засновано 1818 у Відні (проф. Дж. Беер),

в Петербурзі при Медико-хірургічній академії (проф. Грубі); в ін. мед. навч. закладах у 1-й пол. 19 ст. О. викладали разом з хірургією. В Харків. ун-ті викладання О. почалося 1811, у Київ. ун-ті — 1841 (В. О. Караваєв); самостійні кафедри О. згодом було створено у Москві (1861, О. М. Маклаков), Києві (1869, О. В. Іванов), Харкові (1868, Л. Л. Гіришман), Казані (1867, С. В. Адамюк), Одесі (1903, С. С. Головін). Основними напрямками науково обґрунтованої сучас. О. вважають Г. Гельмгольца (винайшов у 1851 офтальмоскоп), А. Грефе (перший за допомогою офтальмоскопа описав дно ока у нормі і патології, розробив метод офтальмоскопічної діагностики — клінічна О., див. Офтальмоскопія), А. Гольштрада (розробив питання фізіологічної оптики). В 1745 франц. офтальмолог Ж. Давіель вперше запропонував екстракцію (видалення) катаракти. Вдосконалив цей оперативний метод київський хірург В. О. Караваєв (він здійснив бл. 3000 таких операцій). Великий внесок у розвиток О. на Україні зробили проф. А. В. Ходін (Київ, організував перший рос. журнал «Вестник офтальмологів», 1884, який видається і тепер у Москві), проф. О. Ф. Шимановський (Київ, перший здійснив пересадку переднього відрізка ока, реорганізував навчальний процес при вивченні О. — увів обов'язкові практичні заняття).

Розвиткові радянської О. значно сприяла діяльність ряду вчених — Л. Г. Бедлярінова, М. Й. Авербаха, В. П. Однцова, О. М. Маклакова та ін. Всесвітнє визнання здобула діяльність укр. вчених — В. П. Філатова, Н. О. Пучківської. При всіх медичних інститутах, а також інститутах удосконалення лікарів створено кафедри О., ряд н.-д. офтальмологічних ін-тів, зокрема на Україні Очних хвороб і тканинної терапії одеський науково-дослідний інститут ім. акад. В. П. Філатова (1936). При цьому ін-ті видається «Офтальмологічний журнал» (1946).

Сучас. офтальмологія збагатилася новими методами інструментальної діагностики: біомікроскопія, рентенографія ока і орбіти з рентгенолокалізацією чужорідних тіл, електродіагностика, ізотопна діагностика пухлин ока тощо. В практику запроваджені лазерна терапія, очні операції за допомогою мікроскопа (мікрохірургія ока); значно вдосконалені методи виправлення аномалій рефракції; розроблені операції пересадження рогівки, операційна методика ліквідації відшарування сітчастої оболонки ока, фотокоагуляція при внутрішньочинних пухлинах та ін. Розробляються методи лікування і профілактики сліпоти, глаукоми, значна увага приділяється боротьбі з короткозорістю, впровадженню заходів запобігання очним хворобам тощо.

Літ.: Глазные болезни. М., 1977; Зайкова М. В. Пластическая офтальмохирургия. М., 1980; Панфилова Г. В., Шитова И. Я. Рентгенологические исследования в офтальмологии. К., 1980.

Т. В. Шлопак.

ОФТАЛЬМОСКОПІЯ (від грец. *ophthalmos* — око і *skopeo* — дивлюсь, спостерігаю) — метод дослідження дна (внутр. оболонок) ока. О. проводять за допомогою офтальмоскопа (спец. дзеркало з отвором посередині) або спеціальних складних апаратів. При т. з. прямій О. промінь світла від якогось джерела (звичайно електричної лампочки) падає на дзеркальце офтальмоскопа і спрямовується всередину ока через зіницю; відбиваючись від внутр. оболонок ока, воно виходить назад через зіницю, потрапляючи через отвір офтальмоскопа в око лікаря. При оберненій О. перед оком хворого встановлюють ще збиральну лінзу. О. допомагає у діагностиці не тільки очних, а й ін. захворювань, при яких відбуваються зміни на очному дні (пухлини мозку, гіпертонічна хвороба тощо).

ОФФЕНБАХ (Offenbach) Жак (справж. прізвище — Ебершт Якоб; 20.VI 1819, Кельн — 4.X 1880, Париж) — франц. композитор, один з основоположників класичної оперети. Навчався в Паризькій консерваторії (1833—34), брав уроки композиції у Ж. Ф. Галеї (1835). З 1849 був композитором і диригентом театру «Комеді Франсез». У 1855 відкрив власний театр «Буф-Паризьен», яким керував до 1862. В 1876—77 диригував концертами в США. О. написав понад 100 оперет, з яких найвідоміші: «Орфей у пеклі» (1858, 2-а ред. 1874), «Прекрасна Елена» (1864), «Синя борода», «Паризьке життя» (обидві — 1866), «Перікола» (1868), «Розбійники» (1869). Ці твори відзначаються сатиричною спрямованістю проти буржуазно-аристократичного світу 2-ї імперії, дотепністю з гумором, мелодійністю, витонченістю інструментовки. Ліричне обдарування О. особливо виявилось в останньому творі — опері «Казки Гофмана» (1880; пост. 1881 в ред. Е. Гіро). Твори О. ставились в театрах України: в Театрі товариства «Руська бесіда» у Львові — «Синя борода» (під назвою «Синьобородий», 1886), «Казки Гофмана» (під назвою «Оповіді Гофмана», 1911); а трупі О. Бачинського — «Прекрасна Елена» (1873—74, переклад І. Франка); за рад. часу — в театрах муз. комедії Харкова, Одеси і Києва.

Літ.: Соллертинский И. И. Оффенбах. М., 1962.

О'ХАРА (O'Hara) Джон Генрі (31.I 1905, Потсвіл, Пенсільванія — 11.IV 1970, Принстон, Нью-Джерсі) — амер. письменник. Працював розсилним, клерком, репортером. Перші твори — роман «Зустріч у Самаррі» (1934) та зб. оповідань «Син лікарів» (1935). Новелістика О'Х. (збірки «Маяк на мисі Кейп-Код», 1962; «В чеканні зими», 1966) відзначається динамізмом, психологізмом, майстерністю діалогу. Тема романів «З терапі» (1958), «Справа Локвудів» (1965) — життя, побут, мораль і деградація родин амер. фінансистів, бізнесменів та ін. Писав також п'єси. Тв.: Укр. переклад — Гроші, «Всесвіт», 1977, № 3; Рос. переклад — Жажда життя. М., 1970; Свідання в Самаррі. — Дело Локвудов. М., 1979.

Т. Н. Денисова.

О'ХІГГІНС (O'Higgins) Бернардо (20.VIII 1776, Чілі — 24.X 1842, Ліма) — один з керівників війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26, держ. і військ. діяч Чілі. Освіту здобув у Перу, Іспанії, Великобританії. В 1802 повернувся до Чілі. В 1813—14 — головнокоманд. військами патріотів, які 1817 разом з армією Х. Сан-Мартіна завдали поразки іспанським колонізаторам. У 1817—23 — верховний правитель Чілі. В січні 1818 підписав Декларацію незалежності Чілі. Провів в країні держ. реформи (скасування колоніальних податків, запровадження початкового навчання). В 1823 під тиском реакційних класів змушений був вийти у відставку. Помер в еміграції.

ОХЛОПКОВ Микола Павлович [2 (15).V 1900, Іркутськ — 8.I 1967, Москва] — рос. рад. режисер і кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1948). Член КПРС з 1952. В 1921 на місць. площі Іркутська поставив «масове дійство», присвячене Першому травню. З 1923 навчався в Держ. експериментальних майстернях (Москва), одночасно працював у театрі ім. В. Мейерхольда. В 1930—37 очолював Моск. реалістичний театр, в 1938—43 працював у театрі ім. С. Вахтангова, 1943—66 — гол. режисер Моск. театру драми (з 1954 — імені В. Маяковського). Серед вистав — «Гроза» О. Островського, «Мати» за М. Горьким, «Аристократи» М. Погодіна, «Молода гвардія» за О. Фадеева (у власній інсценізації), «Іркутська історія» О. Арбузова, «Гамлет» У. Шекспіра, «Медя» Евріпіда. О. відомий як оперний режисер («Молода гвардія» Ю. Мейтуса в Ленінгр. Малому оперному театрі та ін.). З 1924 працював у кіно як актор і режисер (зіграв ролі в поставлених ним на Україні німих фільмах «Міт» (1927) та «Проданий асепт» («Філантроп», 1928)). Серед ролей у кіно: Василь («Ленін у Жовтні», «Ленін у 1918 році»), Буслаєв («Олександр Невський»), Воробйов («Повість про справжню людину»). Викладав у Держ. ін-ті театр. мист. ім. А. В. Луначарського (Москва), професор. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1947, 1949 (двічі), 1951 (двічі).

ОХМАТІВСЬКА БІТВА 1655 — битва укр.-рос. війська проти польс.-шляхетських і тат. загартників 19 (29).I—22.I (1.II) під Охматовим (тепер село Жашківського р-ну Черкас. обл.). На поч. 1655 на Правобережну Україну вдерлися польс. війська і тат. загони. 10 (20).I вони оточили Умань, обороною якої керував вініницький полковник І. Богун. На допомогу обложеному в Умані козакам виступили з Білої Церкви об'єднані сили сел.-козак. війська під командуванням Б. Хмельницького (60 тис.) і рос. війська на чолі з В. Б. Шереметевим (понад 6 тис.). Діставши звістку про це, польс. воєначальник С. Чарнецький зняв облогу Умані і рушив назустріч укр.-рос. військам. В битві під Охматовим відзначився очолений І. Богунем *Виницький полк*, який

19 (29).I несподіваним ударом з тилу змусив ворогів відмовитися від раптового нападу на укр.-рос. війська. Скориставшись з тимчасового припинення битви, укр.-рос. війська до ранку 20 (30).I збудувало укріплений табір, у заперках триденних боїв завдало польс.-тат. військові значні втрати і змусило його відступити з Правобережної України.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1, ч. 2, К., 1979; Літопис Самовидця, К., 1971.

ОХОЛОДЖЕННЯ — зниження температури тіла теплокровних тварин і людини в результаті тепловіддачі, яка перевищує утворення тепла в організмі, або внаслідок порушення механізмів *терморегуляції*. Те саме, що й *гіпотермія*. Див. також *Кріобіологія*, *Кріомедицина*.

ОХОЛОДЖУВАННЯ ХАРЧОВИХ ПРОДУКТІВ — штучне зниження температури рослинних і тваринних харчових продуктів з метою зупинити або частково припинити в них життєдіяльність *мікрофлори* й активність *ферментів*. Використовується як самостійний процес або як попередня стадія обробки перед *заморожуванням харчових продуктів*. Т-ра охолодження плодів і овочів становить звичайно від —1 до —1,2° С (деяких, напр. цитрусових, не нижче 4—5° С, картоплі — не нижче 4° С), м'яса — від —1 до 0, риби — від —0,3 до 0° С. Для О. х. п. застосовують холодильні камери або спец. установки, де одночасно зі зниженням т-ри підтримується необхідна вологість повітря. Є також вакуумне О. х. п., зокрема для листяних овочів. Охолодження літніх ягід, зелені овочі зберігають 7—12 діб, літні яблука, груші, цитрусові, кауусту — 1—6 місяців, картоплю, зимові яблука — до 1 року, м'ясо — 8—12, рибу — 2—10 діб.

ОХОРОВІЧ (Ochorowicz) Юліан (23.II 1850, Радзімін, тепер ПНР — 1.V 1917, Варшава) — укр. і польс. психолог, філософ-позитивіст, вишхідник у галузі телефонного зв'язку. В 1872 закінчив фіз.-матем. ф-т Варшавського ун-ту, 1873 одержав ступінь доктора філософії в Лейпцигському ун-ті. В 1875—82 — доцент кафедри психології Львів. ун-ту (тут його лекції слухав І. Франко). В 1882—92 жив у Парижі, де разом з Ж. М. Шарко, Ш. Ріше та Т. Рібо розробляв наук. проблеми *гіпнозу* й методики *психотерапії*. Винайшов двомембранний електромігн. телефон, термомікрофон та ін. У 1886 на 3-й Петерб. електротех. виставці вперше в світі організував трансляцію по проводах оперних вистав.

О. Т. Губко.

ОХОРОНА ВІЙСЬК — вид забезпечення бойових дій військ (сил флоту). Організується в підрозділах, частинах і з'єднаннях з метою не допустити раптового нападу противника і проникнення його розвідки до гол. сил, а також забезпечити своїм військам необхідний час та вигідні умови для розгортання і вступу в бій. О. в. здійснюється спец. підрозділами. О. в. на морші наз. *похідною*, при розташуванні на місці — *сторожо-*

вою, в бою — *бойовою*. Крім того, в підрозділах організуються безпосередня охорона і спостереження за противником. У наступі О. в. здійснюється *авангардом* (при відході — *ар'єргардом*), бойовими дозорами, патрулями, сторожовими постами. В обороні діють бойова і безпосередня О. в., а в смузі забезпечення — загальна. Похідна О. в. при зближенні з противником здійснюється головними, боковими, тильними заставами. У ВМФ охорона організується при перебуванні сил флоту на базі, при переході і в мор. бою.

ОХОРОНА ВОД — комплекс правових, господарських, гідротех. та інших заходів Рад. держави, спрямованих на забезпечення збереження і раціонального використання водних об'єктів, запобігання забрудненню їх і вичерпання; складова частина системи *охорони природи*. Осн. правила О. в. містяться в *Основах водного законодавства Союзу РСР і союзних республік* та водних кодексах союзних республік, зокрема *Водному кодексу УРСР*. Найважливішими з них є правила використання водних об'єктів лише у встановленому законом порядку та з метою, для якої вони надані, а також спец. порядок розміщення, проектування і введення в експлуатацію підприємств, споруд та ін. об'єктів, що впливають на стан вод; встановлення навколо водних об'єктів охоронних смуг, окрузів і зон зі спец. режимом користування і порядком проведення в них будь-яких робіт; обов'язки водокористувачів здійснювати заходи, спрямовані на О. в. від забруднення, засмічення і вичерпання. Додержання перелічених правил гарантується правовими нормами, якими передбачено здійснення держ. контролю за використанням та О. в. і правову відповідальність водокористувачів та ін. осіб за порушення водного законодавства (глава 31 ВК УРСР, ст. 228, 228¹ КК УРСР, Указ Президії Верховної Ради СРСР від 1.X 1980 «Про адміністративну відповідальність за порушення водного законодавства» та ін.).

А. Г. Пшеничний.

ОХОРОНА ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ — в СРСР система держ. і громадських заходів, спрямованих на неухильне виконання моральних норм, рад. законів та інших нормативних актів, що регулюють *громадський порядок* і нормальну діяльність держ. органів, установ, підприємств і організацій, правила соціалістичного співжиття. Сприяння О. г. п. є конституційним обов'язком громадян СРСР (ст. 65 Конституції СРСР, ст. 63 Конституції УРСР). Завдання О. г. п. покладено на всі органи Рад. д-ви. Особливо значна роль належить *правоохоронним органам*, зокрема *міліції*. О. г. п. йде в багатьох напрямках, основними з яких є боротьба проти *хуліганства*, пияцтва, дармодітства та ін. правопорушень; забезпечення охорони *соціалістичної власності*, прав і законних інтересів громадян, підприємств, орг-цій і установ від злочинних посягань; запобігання дияцій безглядності й правопо-

М. П. Охлопков.

ОХОРОНА
ЗДОРОВ'Я

рушенням неповнолітніх тощо. В СРСР склалися конкретні форми участі громадськості в О. з. п.: *добровільні народні дружини*; опорні пункти по О. з. п.; *товариські суди*, вуличні, квартальні, будинкові, сільські та селищні к-ти, комісії при виконавчих к-тах місц. Рад та ін. Важливим фактором забезпечення О. з. п. є громад. думка. В зв'язку з цим особливого значення набувають *правове виховання* громадян, пропаганда і роз'яснення рад. законодавства. В рішеннях з'їздів партії і пленумів ЦК КПРС, у постановках Уряду СРСР накреслено конкретні заходи по охороні *правопорядку* і його складової частини — громадського порядку. О. Ф. Фрицький.

ОХОРОНА ЗДОРОВ'Я — система соціально-еко- і медичних заходів, спрямованих на збереження і підвищення рівня здоров'я кожної окремої людини і населення в цілому. Стан О. з. та її місце у житті народів на різних етапах розвитку суспільства зумовлюються суспільним ладом, рівнем розвитку науки та культури, зокрема *медицини*. О. з. в СРСР та ін. країнах соціалізму, на відміну від капіталістичних країн, є однією з найважливіших завдань держави. Основи соціалістичної системи О. з. закладено ленінськими декретами про О. з. Держ. характер рад. О. з. підкреслюється прийнятою на XXII з'їзді КПРС Програмою партії, Законом СРСР про затвердження Основ законодавства Союзу РСР та союзних республік про охорону здоров'я, що був прийнятий 19.XII 1969 (зокрема, на Україні — постановою Верховної Ради Української РСР від 15.VII 1971 «Про введення в дію закону Української РСР про охорону здоров'я»). *Право на охорону здоров'я* гарантовано Конституцією СРСР. Система соціалістичної охорони здоров'я базується на принципах загальнодоступності й без-

платності кваліфікованої мед. допомоги, на профілактичному напрямі, тісному зв'язку науки й практики, активної участі самого населення в О. з. Лікувально-профілактичні заклади перебувають на держ. бюджеті. Крім того, значні кошти на О. з. виділяються держ. установами, кооперативами, профспілками, колгоспами. Центр. орган О. з. — М-во охорони здоров'я СРСР. Воно керує м-вами союзних і автономних республік, відділами О. з. обласних, міських, районних Рад народних депутатів. Ряд міністерств (шляхів, оборони та ін.) мають свої медико-сан. служби, діяльність яких також контролюється М-вом охорони здоров'я СРСР. Крім того, питаннями О. з. займаються ін. відомства та установи (фізкультурно-спортивні, профспілки та ін.). Провідним напрямом рад. О. з. є *профілактика*. Лікувально-профілактична допомога забезпечується за дільнично-територіальним принципом (див. *Лікарська дільниця*) в поліклініках та лікарнях (обласних, районних, сільських і т. д.). Профілактичний напрям передбачає наступність в мед. нагляді населення. Всі вагітні жінки перебувають на обліку в жіночій консультації. За здоров'ям і фіз. розвитком дітей з моменту їх виписки з *пологового будинку* наглядають лікарі та серед. мед. персонал дитячих поліклінік і *амбулаторій*, значне місце в роботі яких займає *патронаж*. В кожній республіці широко проводяться заходи по *охороні материнства і дитинства*, *охороні здоров'я дітей та підлітків*. Найдосконалішою формою О. з. став диспансерний метод (див. *Диспансеризація*), що є осн. формою роботи як спец. *диспансерів* (онкологічних, ендокринологічних, протитуберкульозних тощо), так і всіх лікувально-профілактичних закладів. Для подання *невідкладної медичної допомоги* населенню створені пункти і стан-

ції *швидкої медичної допомоги*. До лікувально-профілактичних заходів належить сан.-курортне лікування (див. *Курорти*). На багатьох підприємствах відкриті *профікторії*. Функціонують спеціалізовані санаторії, путівки в які видаються в основному безплатно або за 30% вартості, а в санаторії системи О. з. — тільки безплатно. Одним з факторів зміцнення здоров'я є *фізична культура і спорт*, *лікарський контроль* за якими покладено на органи О. з. Профілактичний напрям рад. О. з. забезпечується в держ. масштабах проведенням таких важливих заходів, як *охорона навколишнього середовища*, у т. ч. *санітарна охорона атмосферного повітря*, *санітарна охорона ґрунту*, *санітарна охорона водойм*, *санітарна охорона кордонів*, оздоровлення умов праці, побуту (див. *Благоустрій населених місць*, *Містобудування*, *Планування сільських населених місць*, *Житло*, *Очищення населених місць*) і відпочинку населення, що передбачені сан. законодавством. Дотримання сан. норм і правил контролюється *санітарно-епідеміологічною службою*. Серед населення проводиться широка сан.-освітня робота, провідна роль в якій належить *будинкам санітарної освіти*. Заходи по запобіганню і боротьбі з інфекційними, паразитарними і професійними хворобами здійснюються лікувально-профілактичними закладами (*санітарно-епідеміологічними станціями*, поліклініками, амбулаторіями тощо). Розвинена *медична промисловість* задовольняє потреби О. з. в медичній техніці і лікарських препаратах. Значну допомогу О. з. подають постійно діючі комісії при Радах народних депутатів, *Союз товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця СРСР* (на Україні — *Товариство Червоного Хреста УРСР*), товариство «Знання» та ін. За забезпеченням мед. кадрами СРСР займає перше місце в світі. Зокрема, на Україні лікарів і фармацевтів готують у 15 *медичних інститутах* і на мед. ф-ті Ужгородського ун-ту (див. *Медична освіта*). Підвищення кваліфікації лікарів здійснюється в н.-д. ін-тах, ін-тах удосконалення лікарів і на кафедрах мед. ін-тів. Підготовка серед. мед. працівників ведеться у 99 *медичних училищах*. Важлива роль в розвитку О. з. належить мед. науці. В УРСР 44 н.-д. ін-ти мед. профілю АН УРСР, АМН СРСР, М-ва охорони здоров'я СРСР і М-ва охорони здоров'я УРСР розробляють найважливіші питання теоретичної і клінічної медицини. Ряд наукових колективів УРСР співробітничав із Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ). Див. також *Демографія*, *Гігієна соціальна*.

Літ.: Солов'єв З. П. Вопросы социальной гигиены и здравоохранения. М., 1970; Попов Г. А. Экономика и планирование здравоохранения. М., 1976; Социальная гигиена и организация здравоохранения. М., 1977; 60 лет советского здравоохранения. М., 1977; Романенко А. Ю. Заради здоров'я людини. К., 1978.

А. Ю. Романенко.

Охорона здоров'я.

1. В родильному відділенні Київської районної лікарні Віницької області.
2. Апарат Рокс-М для променевої терапії в Харківському науково-дослідному інституті медичної радіології.
3. Рентгено-хірургічне дослідження серця в клініці серцево-судинної хірургії Київського науково-дослідного інституту туберкульозу і грудної хірургії імені академіка Ф. Г. Яновського.
4. В лазерній операційній Інституту проблем онкології АН УРСР. Київ.
5. Літак санітарної авіації. Львівська область.
6. Сеанс лазерної терапії в Одеському науково-дослідному інституті очних хвороб і тканинної терапії імені академіка В. П. Філатова.

ОХОРОНА ЗДОРОВ'Я ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ — в СРСР система державних і громадських заходів, які забезпечують гармонійний духовний і фізичний розвиток дітей і підлітків, профілактику захворювань і зниження смертності. В революції Росії зачатки державних заходів з О. з. д. та п. вперше з'явилися у 1905; при міністерстві освіти було створено т. з. Лікувально-санітарну частину учбових закладів. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції при Наркоматі освіти було створено (1917) шкільно-гігієнічний відділ. За ініціативою В. І. Леніна було видано ряд декретів, спрямованих на О. з. д. та п., серед них — «Про восьмигодинний робочий день». Тривалість робочого дня для підлітків до 18 років встановлювалася не більше 6 год., заборонялось використовувати працю дітей, які не досягли 14 років. Велику роль у створенні О. з. д. та п. відіграли Н. К. Крупська, О. М. Коллонтай, В. П. Лебедева та ін. Перший з'їзд по О. з. д. та п. (1919) осн. увагу приділив питанням охорони здоров'я школярів, а профілактичний напрям визначив як основний. Основи *гігієни дітей і підлітків* були закладені під керівництвом гігієністів і дитячих лікарів — Д. Д. Бекарюкова, О. В. Молькова, С. С. Познанського та ін. У Москві (1927) було створено Центральний науково-дослідний ін-т О. з. д. та п. (тепер Ін-т педіатрії і дит. хірургії), згодом — аналогічні ін-ти в Ленінграді, Києві, Харкові та ін. В 1939 відділ О. з. д. та п. Наркомату охорони здоров'я увійшов в єдине управління лікувально-профілактичної допомоги дітям (такі управління є при МОЗ СРСР і республіканських МОЗ). В 1935 було створено дитячі поліклініки, які у 1949 були об'єднані з дитячими лікарнями і дитячими консультаціями. В СРСР усі діти до 14 років обслуговуються дитячими поліклініками, підлітки в поліклініках для дорослих — підлітковими кабінетами.

О. з. д. та п. здійснюється поетапно: дитячими поліклініками, лікарнями шкіл і підліткових кабінетів, *диспансерами*, санаторіями (заг. типу і спеціалізованими), піонерськими таборами (цілорічними та сезонними). В 1959 у Москві було створено Н.-д. ін-т гігієни дітей і підлітків — наук. центр з питань гігієни навчання і виховання в дошкільних закладах, школах, професійно-технічних училищах, профорієнтації. На Україні Харківський н.-д. ін-т охорони материнства та дитинства був реорганізований (1965) в *Охорони здоров'я дітей і підлітків харківський науково-дослідний інститут* ім. Н. К. Крупської. В 1972 створено науково-методич. раду «Здоров'я і школа» АМН СРСР і АПН СРСР, яка координує наукові дослідження фізіологів, гігієністів, педіатрів, психологів, педагогів з основних проблем фізичного і психічного розвитку, навчання і виховання школярів. Див. також *Діти, Дитяча праця, Охорона материнства та дитинства, Педіатрія*.

Літ.: Охрана здоровья детей, в. 7. М., 1979; Охрана здоровья детей и подростков, в. 10. К., 1979.

О. І. Корнілова.

ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ — комплекс правових, агротех., агроеліоративних та інших заходів Рад. держави, здійснюваних для забезпечення раціонального використання, збереження і підвищення родючості земель, складовою частиною системи *охорони природи*. Чинним законодавством, зокрема *Основами земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік* і зем. кодексами союзних республік (див. *Земельний кодекс УРСР*), О. з. покладається на держ. органи і землекористувачів. До кола осн. правових норм, що регулюють О. з., належать норми, які містять вимоги щодо госп. використання земель та покладають на землекористувачів обов'язки постійно дбати про підвищення родючості ґрунтів і збереження с.-г. угідь, охорону їх від засмічення і забруднення, захист ґрунтів від вітрової і водної ерозії, здійснювати заходи по меліоруванию земель тощо. Виконання зазначених вимог землекористувачами гарантується законодавчим закріпленням права держ. контролю за використанням земель та встановленням кримінальної, адм. і цивільної відповідальності за порушення правил О. з. Особливий охороні підлягають землі с.-г. призначення та ін. цінні землі. У землекористувачів, які допускають систематичне порушення правил О. з., зокрема правил користування землею, зем. ділянки за рішенням виконкомів місц. Рад нар. депутатів можуть бути вилучені. А. І. Пшеничний.

ОХОРОНА МАТЕРИНСТВА І ДИТИНСТВА — в СРСР система державних, громадських і профілактично-лікувальних заходів, спрямованих на охорону і зміцнення здоров'я матері і дитини, що дають змогу жінкам поєднувати працю з материнством і вихованням здорових, фізично і розумово розвинених дітей. Справжній розвиток О. м. і д. почався у нашій країні після Великої Жовтневої соціалістич. революції. Ініціатором створення нового законодавства в галузі О. м. і д. був В. І. Ленін. В складі Наркомату соціального забезпечення вже 28.XII 1917 було організовано відділ охорони материнства та дитинства; на Україні такий відділ організовано 1919

(1920 його було передано Наркоматові охорони здоров'я). У 1918—20 було видано закони про охорону праці вагітних і матерів, що годують дитину. Найважливішим принципом системи О. м. і д. є державний характер і профілактична спрямованість акушерсько-гінекологічної допомоги та лікувально-профілактична допомога дітям. О. м. і д. гарантується законом і забезпечується Рад. державою. В Основах законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю (1970) визначені законодавчі положення про працю жінок, зокрема вагітних жінок і матерів, а також про відпустки за вагітністю і пологами. Не допускається залучати до роботи в нічні години, до понаднормової роботи у неділю і направляти у відправлення вагітних жінок і матерів, які годують дитину, а також тих, що мають дітей віком до 1 року. Жінок, які мають дітей віком від 1 до 8 років, не можна залучати до понаднормової роботи або направляти у відправлення без їхньої згоди. Крім відпустки по вагітності і пологах, жінкам за їх заявою надається додаткова відпустка до досягнення дитиною 1 року. Жінкам, що продовжують працювати і які годують дитину, що мають дітей віком до 1 року, надають, крім заг. перерви для відпочинку і приймання їжі, додаткову перерву для годування дитини. Перерви для годування дитини включаються у робочий час і оплачуються за середнім заробітком. Звільнення вагітних жінок, матерів, які годують, і жінок, що мають дітей віком до 1 року, за ініціативою адміністрації не допускається, крім випадків повної ліквідації установи, організації, підприємства, коли допускається звільнення з обов'язковим працевлаштуванням. Заклади охорони здоров'я забезпечують кожній жінці кваліфікований мед. нагляд за перебігом вагітності, стаціонарну медичну допомогу при пологах і лікувально-профілактичну допомогу матері і новонародженій дитині. В СРСР створена і постійно розширюється мережа лікувально-профілактичних закладів, що забезпечують безплатну медичну допомогу жінкам і дітям (див. *Лікарня, Диспансер, Пологовий будинок, Жіноча консультація* та ін.), а також мережа санаторно-курортно-го лікування. Реалізуючи рішення

Показники розвитку охорони здоров'я в УРСР

Показники	1913	1940	1965	1970	1975	1980
Кількість лікарн. ліжок (тис.)	47,7	157,6	428,2	511,0	578,3	627,1
Забезпеченість населення ліжками (на 10 тис. ж.)	13,6	37,7	94,0	107,6	117,7	125,1
Кількість жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій (тис.)	0,003	1,8	4,2	4,6	4,5	5,0
Кількість лікарів усіх спеціальностей (тис.)	7,9	35,3	110,6	131,0	157,1	182,5
Забезпеченість населення лікарями (на 10 тис. ж.)	2,2	8,4	24,3	27,6	32,0	36,4
Кількість середнього медичного персоналу (тис.)	12,4	100,8	331,7	411,5	484,5	511,0
Забезпеченість населення середнім медичним персоналом (на 10 тис. ж.)	3,5	24,1	72,8	86,6	98,6	102,0

ОХОРОНА НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

XXV і XXVI з'їздів КПРС, Центрального Комітету КПРС і Рада Міністрів СРСР 22.I 1981 прийняли постанову «Про заходи щодо посилення державної допомоги сім'ям, які мають дітей», а в вересні 1981 ЦК КПРС, Президія Верховної Ради СРСР, Рада Міністрів СРСР і ВЦРПС прийняли рішення про порядок і строки здійснення цих заходів. В 1980 в СРСР було лікарн. і акушер. ліжок для вагітних і родиль 230,4 тис., жіночих консультацій, дитячих поліклінік і амбулаторій — 24 293; дитячих садків — 32,6 тис., дитячих ясел — 12,8 тис. (1979). По УРСР лікарн. і акушер. ліжок для вагітних і родиль 1980 налічувалося 39,7 тис., жіночих консультацій, дитячих поліклінік і амбулаторій — 4,9 тис., дитячих садків та ясел — 20 612 (1979). З проблем О. м. і д. в УРСР функціонують 3 н.-д. ін-ти (у Києві, Харкові, Львові). Див. також *Дитячі ясла, Будинки дитини, Охорона здоров'я дітей та підлітків*.

Лит.: Охрана материнства и детства. Х., 1975; Охрана материнства и детства в СССР и развивающихся странах. М., 1979. I. В. Пінчук.

ОХОРОНА НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА — в СРСР система держ. і громадських заходів, спрямованих на поліпшення умов навколишнього середовища, боротьбу проти його забруднення та ін. негативних для людини явищ. Головним для О. н. є управління його якістю, що визначається сан.-гіг., будівельними та ін. нормативами, які врегульовано правом у процесі госп. діяльності підприємств, установ та орг-цій. Див. *Навколишнє середовище. Охорона природи*.

ОХОРОНА НАДР — в СРСР система держ. і громадських заходів, спрямованих на раціональне використання багатств надр. Оскільки більшість *корисних копалин*, що знаходяться в надрах Землі, належить до *непоновлюваних природних ресурсів*, О. н. має дуже важливе значення. О. н. передбачена Конституцією СРСР (ст. 18), конституціями союзних (ст. 18 Конституції УРСР) та авт. республік. Відповідно до закону, зокрема до *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про надра* (в УРСР — *Кодекс УРСР про надра*), О. н. передбачає необхідність бережливого і цілеспрямованого використання *мінеральних ресурсів*, найповніше видобування корисних копалин, збереження їхніх родовищ при проектуванні й будівництві пром. підприємств, водоймищ, зрошувальних систем тощо; охорону від пожеж та ін. факторів, що знижують пром. цінність родовищ або ускладнюють розроблення їх, раціональне використання *мінеральних сировини*. О. н. має забезпечити запобігання шкідливому впливу робіт, пов'язаних з видобуванням корисних копалин, збереження запасів тих копалин, що на даний час не видобуваються, охорону гірничих виробок, що експлуатуються та перебувають на консервації, запобігання забрудненню надр при зберіганні нафти, газу та ін. корисних копалин. На-

дійне і вічне захоронення радіоактивних та ін. шкідливих мінеральних речовин, відходів виробництва, скидання стічних вод, дотримання встановленого порядку надання і користування надрами тощо є неодмінними умовами надійної охорони надр. О. н. в УРСР покладено на Раді Міністрів УРСР, виконкоми місц. Рад нар. депутатів, а також спец. уповноважені на те держ. органи (напр., Держ. гірничий нагляд УРСР, М-во геології) в порядку, встановленому законодавством СРСР і УРСР. О. О. Чупилов.

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК — в СРСР система перж. і громадських заходів, спрямованих на забезпечення збереження істор. та культур. цінностей для нинішнього і майбутніх поколінь, ефективне використання для наук. вивчення і пропаганди їх в інтересах комуністичного виховання трудящих. За ініціативою В. І. Леніна протягом 1918—24 було видано більше 15 декретів, які заклали основу рад. держ. системи О. п. Після Великої Вітчизняної війни здійснено значні роботи по відбудові зруйнованих фашистами пам'яток у Ленінграді, Пскові, Києві, Чернігові та ін. Конституцією СРСР і конституціями союзних (ст. 66 Конституції УРСР) та авт. республік встановлено, що турбота про збереження істор. пам'яток та ін. культурних цінностей — обов'язок рад. громадян. Осн. законодавчими актами, норми яких регулюють О. п., є Закон СРСР від 29.X 1976 про охорону і використання пам'яток історії та культури та прийняті в усіх союзних республіках аналогічні закони. Закон УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» прийнято 13.VII 1978. Відповідно до цих законів усі пам'ятки, що перебувають у власності д-ви, а також колгоспів, ін. кооп. орг-цій, їхніх об'єднань, громад. орг-цій і в особистій власності громадян, охороняються д-вою. Держ. управління О. п. здійснюють Рада Міністрів СРСР, Ради Міністрів союзних і авт. республік, виконавчі к-ти місц. Рад нар. депутатів, а також спеціально уповноважені на те держ. органи (в УРСР — Міністерство культури, Держ. к-т у справах будівництва, Гол. архівне управління при Раді Міністрів республіки та їхні органи на місцях). Держ. контроль за О. п. здійснюють Ради нар. депутатів, їхні виконавчі і розпорядчі органи та спеціально уповноважені на те держ. органи. В О. п. беруть участь громад. орг-ції та громадяни, які згідно з законами про О. п. повинні сприяти держ. органам у здійсненні заходів по О. п. У всіх союзних республіках створено республіканські т-ва охорони пам'яток історії та культури (в УРСР — *Українське товариство охорони пам'яток історії та культури*, створене 1966), на які покладено завдання по сприянню залучення широких верств населення до активної і безпосередньої участі в О. п. і здійснення громад. контролю за О. п. Рад. законодавством встановлено адм., кримінальну і цивільноправову

відповідальність за порушення правил охорони пам'яток. О. п. здійснюється і в міжнар. масштабі. Було прийнято, зокрема, *Гаазьку конвенцію 1954* про захист культур. цінностей у випадку збройного конфлікту, учасниками якої є також СРСР, УРСР і БРСР; найважливіші з культур. цінностей включаються в Міжнар. реєстр, який ведеться *ЮНЕСКО*, тощо.

В. С. Анджиевський.
ОХОРОНА ПРАЦІ — в СРСР система соціально-екоп., правових, тех., гігієнічних та організаційних держ. і громадських заходів, що забезпечують безпеку, охорону здоров'я і працездатність людини в процесі праці. Осн. положення в галузі О. п. визначено Конституцією СРСР (ст. 21, 42), конституціями союзних (ст. 21, 40 Конституції УРСР) і авт. республік, *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю та труд. законодавством союзних республік* (в УРСР — ст. 153—173 КЗпП). Норми О. п. містяться й в ін. нормативних актах (правилах внутр. трудового розпорядку, правилах техніки безпеки та ін.). Забезпечення здорових і безпечних умов праці покладається на адміністрацію підприємств і орг-цій, яка повинна впроваджувати сучасні засоби *техніки безпеки*, забезпечувати сан.-гіг. умови, що запобігають виникненню *професійних хвороб* працівників, проводити інструктаж щодо безпечних прийомів роботи, вчасно і правильно проводити розслідування і облік нещасних випадків на виробництві, організовувати попередні мед. огляди, виконувати спец. правила О. п. жінок і молоді, видавати спец. одяг та ін. засоби індивідуального захисту тощо. Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року, затверджені XXVI з'їздом КПРС, передбачають здійснення глибоких перетворень у найважливішій сфері життєдіяльності людей — у праці, поліпшення і полегшення її умов. Орг.-тех. і сан.-оздоровчі заходи поліпшення умов праці, запобігання нещасним випадкам і захворюванням, сан.-побутове забезпечення працюючих на підприємстві визначено номенклатурою заходів по О. п., затвердженою Постановою ВЦРПС від 31.III 1980 і погодженою з ЦСУ і М-вом фінансів СРСР. Вона є основою для підготовки комплексного плану поліпшення умов праці, О. п. та сан.-оздоровчих заходів, відповідного розділу *колективного договору*. Нагляд і контроль за додержанням правил по О. п. здійснюють профспілки, підпорядковані їм тех. і правова інспекції праці, а також спец. уповноважені на те держ. органи та інспекції, напр., Держгірничтехнагляд, Держенергонагляд, Держсаннагляд (ст. 104 Основ і 259 КЗпП УРСР). Заг. нагляд за додержанням норм О. п. покладено на *Прокуратуру СРСР*. Службові особи, винні в порушенні правил О. п., в невиконанні зобов'язань за колективними договорами і угодами по О. п., підлягають дисциплінарній, матеріаль-

ній, адм. або кримінальній відповідальності (ст. 133—135 КК УРСР).

Лит.: Лановенко І. П. Боротьба із злочинами проти трудових прав і безпеки виробництва. К., 1972; Лесенко Г. В. Организация безопасности труда на производстве. К., 1977; Советский закон и гражданство, ч. 2. К., 1980.

ОХОРОНА ПРИРОДИ — система держ. і громадських заходів, спрямованих на збереження, раціональне використання і відтворення природних багатств в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь. Включає комплекс наук., тех.-виробничих, екон. і адм.-правових заходів, пов'язаних із збереженням чистоти повітря, води, ґрунту, природної рослинності і тваринного світу, охороною неповторних пам'яток живої та неживої природи, з вихованням дбайливого ставлення до багатств природи. Як складова частина *природокористування* О. п. тісно пов'язана з раціональним використанням *природних ресурсів*. У процесі госп. діяльності людини значною мірою впливає на *природні умови* й природні ресурси, вносять певні зміни, які можуть мати як позитивні, так і негативні наслідки. Обсяг цього впливу, а також заходів щодо О. п. в різних країнах значно змінюється в ході істор. розвитку. Особливо зростає вплив людини на природу в результаті *науково-технічної революції*. Інтенсифікація виробн., надходження до природного середовища багатьох нових речовин і сполук, виробничих і побутових відходів, вичерпання запасів деяких природних ресурсів, порушення природної рівноваги *біосфери, урбанізація* — все це призводить до значних екологічних зрушень. Негативні наслідки впливу цих факторів на *навколишнє середовище* особливо проявляються за капіталізму. У соціалістичних країнах в умовах держ. власності на природні ресурси й планової економіки О. п. і раціональне використання природних ресурсів є справою держ. значення. В СРСР вони стали складовими частинами комплексних програм розвитку нар. г-ва, природоохоронні заходи забезпечуються фінансами і матеріальними ресурсами.

О. п. включає попереджувальні й активні заходи. Попереджувальні заходи — це створення умов для збереження природної рівноваги в тому чи ін. регіоні. Багато таких ділянок охороняються законом, маючи статус *заповідників, заказників, природних парків, пам'яток природи* та ін. Рідкісні або зникаючі види тварин і рослин заносяться до *Червоної книги*. Активні заходи полягають у запобіганні чи усуненні забруднення атмосфери, води й ґрунту, комплексній розробці корисних копалин, впровадженні безвідходних та маловідходних технологій виробн. тощо.

Природоохоронні заходи особливо актуальні для Української РСР з її високим пром.-екон. потенціалом, залученням до експлуатації багатьох видів природних ресурсів. У республіці розроблено довго-

строкові програми боротьби з *ерозією*, по рекультивації ландшафтів, охороні надр, повітр. басейну. Особливо велика увага приділяється охороні та раціональному використанню *водних ресурсів*. В УРСР створено 10 заповідників, 4 заповідно-мисливські г-ва, 112 об'єктів оголошено пам'ятками природи респ. значення (1981). Розв'язання практичних завдань О. п. потребує спец. наук. досліджень. У республіці створено Міжвідомчу наук.-тех. раду з проблем навколишнього середовища, в складі АН УРСР — Наук. раду з проблем біосфери, працює нац. к-т УРСР по програмі ЮНЕСКО «Людина і біосфера».

Правові аспекти охорони природи. О. п. є конституційним обов'язком громадян СРСР (ст. 67 Конституції СРСР, ст. 65 Конституції УРСР). Основу раціонального використання і О. п. було закладено *Декретом про землю* (1917), що його прийняв 2-й Всерос. з'їзд Рад, декретами ВЦВК «Про ліси» (1918), Раднаркомом РРФСР «Про лікувальні місцевості загальнодержавного значення» (1919), «Про надра землі» (1919) та ін. Питання О. п. відбито в Програмі КПРС, Конституції СРСР, конституціях союзних і авт. республік, Основах земельного (1968) і водного (1970) законодавств СРСР і союзних республік, Основах законодавства СРСР і союзних республік про охорону здоров'я (1969), відповідних кодексах законів союзних республік, респ. законах про О. п., зокрема в законі Про охорону природи УРСР, 1960. КПРС і Рад. уряд приділяють велику увагу О. п. Видано постанови ЦК КПРС і РМ СРСР «Про посилення охорони природи і поліпшення використання природних ресурсів» (1972) та «Про додаткові заходи по посиленню охорони природи і поліпшенню використання природних ресурсів» (1978), Закони СРСР про охорону атмосферного повітря та про охорону і використання тваринного світу (1980) та ін. нормативні акти. В УРСР заборонено будь-яку госп. діяльність, яка може шкідливо вплинути на стан природи, призвести до ерозії ґрунтів (див., зокрема, *Охорона земель*), забруднення і обміління водойм (див. *Охорона вод*), погіршення повітря, знищення корисних тварин і рослин. Розроблено довгострокову програму по створенню природних заповідників і заповідних територій. Це дає змогу передбачити заходи по О. п. в поточних і перспективних планах розвитку нар. г-ва СРСР і окремих республік. Ці заходи забезпечують комплексний підхід до О. п., раціональне використання природних ресурсів, створення здорових умов для існування людини. В Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—85 рр. і на період до 1990 р., затверджених XXVI з'їздом КПРС, питання О. п. розглядається як одне з гол. завдань екон. стратегії КПРС.

Забезпечення О. п. як держ. завдання покладається насамперед

на місц. Ради нар. депутатів, м-ва, відомства, орг-ції, підприємства і установи, у віданні яких є певні природні об'єкти. Контроль за здійсненням заходів по О. п. в УРСР покладено на Державний комітет УРСР по охороні природи, Ради народних депутатів та їхні виконавчі і розпорядчі органи.

Проблеми О. п. набувають глобального значення, вони є актуальними для всіх країн. Напр., в зарубіжних соціалістичних країнах прийнято закони про О. п., функції контролю за здійсненням їх покладено на спец. к-ти і м-ва по О. п., на ін. держ. орг-ції, діяльність яких пов'язана з використанням природних ресурсів. СРСР бере активну участь у міжнар. співробітництві в галузі О. п. по лінії ООН, з країнами РЕВ (проблема «Розробка заходів по охороні природи», 1971, та ін.). У 1948 створено *Міжнародний Союз охорони природи*.

Лит.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 7. К., 1979; Збірник законодавчих актів по охороні природи. К., 1969; Сборник нормативных актов по охране природы. М., 1978; Чичварин В. А. Охрана природы и международные соглашения. М., 1970; Гладков Н. А., Михеев А. В., Галушин В. М. Охрана природы. М., 1975; Природа України та її охорона. К., 1975; Червона книга Української РСР. К., 1980.

Д. Й. Проценко, В. П. Цемко
(правові аспекти).

ОХОРОНИ ВОД ВСЕСОЮЗНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — установа М-ва меліорації і водного господарства СРСР. Організований 1971 у Харкові на базі харків. н.-д. лабораторії Всесоюзного н.-д. ін-ту гідротехніки і меліорації ім. О. М. Костякова (Москва). У складі ін-ту (1980) 17 лабораторій, 6 відділів, проектно-технолог. бюро; підрозділи у Северодонецьку, Дніпродзержинську й Алма-Аті. Є аспірантура. Ін-т розробляє наук. основи прогнозування, планування і регулювання якості *поверхневих* і *підземних вод*, контролю і заходів, спрямованих на охорону *поверхневих* і *морських вод* від забруднення. Досліджує проблеми, пов'язані з захистом вод від *поверхневого стоку* з територій міст, виробничих об'єктів і с.-г. угідь. Розробляє прилади, устаткування й автоматизовані системи, призначені для контролю якості вод і керування водогосп. комплексами, а також нормативно-правові основи водоохоронної діяльності. Видає (з 1972) тематичні збірники з проблеми охорони вод.

В. Р. Лозанський.
ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ ХАРКІВСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ імені Н. К. Крупської — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1922 як Всеукраїнський ін-т охорони материнства і дитинства на базі 5 наук. лікувально-профілактичних закладів. З 1929 — імені Н. К. Крупської. Сучас. назва з 1965. До складу ін-ту (1981) входять 5 наук. відділів, у т. ч. клінічний з 4 відділеннями і консультативною поліклінікою, 9 лабораторій. Ін-т є головним в УРСР

[illegible]

новка, 42 6-ки. В с. Чернечині О. р. народився укр. рад. поет П. М. Воронько, в с. Груні — укр. рад. письменник Остап Вишня. На місці жорстоких боїв на заключному етапі *Курської битви 1943*, за 12 км на Пд. Сх. від Охтирки споруджено меморіал — Курган Бойової Слави. В О. р. видається газ. «Прапор перемоги» (з 1917).

Д. К. Зайцев. **ОХТИРСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИЧО-КОЛГОСПНИЙ ПЕРЕСУВНИЙ ТЕАТР** імені Т. Г. Шевченка. Створений у грудні 1930 в м. Охтирці на Харківщині (з 1939 — Сум. обл.) як Другий пересувний робітничо-селянський театр ім. В. Еллана-Блакитного (з 1933 — робітничо-колгоспний пересувний театр імені Т. Г. Шевченка). В різний час у театрі працювали: профес. актори — А. Коваль, Н. Полтавка, К. Галайда, А. Коляда, Ф. Матковський, Г. Слущька, П. Фоменко, В. Хмельницька, вихідці з самодіяльних драм. колективів. У репертуарі театру були: «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Маруся Богуславка» М. Старицького, «Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького, «Лісова пісня» Лесі Українки (постановник вистави М. Терещенко), «Платон Кречет» О. Корнійчука (у виставі як шефи театру брали участь актори Харків. укр. драм. театру ім. Т. Г. Шевченка А. Бучма й В. Чистякова), «Дума про Британку» Ю. Яновського, «Останні» М. Горького, «Чужа дитина» В. Шкваркіна, «Чудесний слав» В. Кірова, «Шестеро любимих» О. Арбузова, «Любов Ярова» К. Треньова та ін. В 1941—43 театр виступав у містах і селах Каз. РСР. Ставив спектаклі минулих років, а також «Пошились у дурні» М. Кропивницького, «Безталанна» І. Карпенка-Карого, літ.-муз. композиції «У бій», «Ні кроку назад!», «Червона Армія наступає» А. Тельнова. В січні 1944, повернувшись до м. Охтирки, колектив відкрив сезон виставами «Навала» Л. Леонова і «Російські люди» К. Симонова. В 1945 театр переведено на Тернопільщину, реорганізовано і перейменовано на *Тернопільський український музично-драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка.

Літ.: Корнієнко О. З. Тернопільський театр імені Т. Г. Шевченка. К., 1980. М. Г. Лабінський.

ОЦВІТИНА, періантій — сукупність видозмінених листочків, що оточують тичинки і маточки в квітках. О. буває проста (віночкова, напр. у тюльпана, або чашечковидна, напр. у винограду) і подвійна (складається з чашечки квітки і віночка квітки).

ОЦЕЛОТ (*Felis pardalis*) — ссавець род. *котячих*. Сильна струнка тварина з масивною головою. Довж. тіла до 1 м, хвоста — до 40 см. Волосистий покрив низький, м'який; забарвлення від пісочно-жовтого до вохристо-коричневого з темними поздовжніми смугами і плямами. О. поширений на півдні Пн. Америки та по всій пн. частині Пд. Америки. Живе переважно в лісах. Активний вночі. Живиться дрібними ссавцями, птахами та ін. Самка після 70-денної

вагітності народжує 2—4 кошенят. Є об'єктом полювання як хутровий звір.

ОЦЕТ (від лат. acetum) — водний розчин (3—15%) *оцтової кислоти*. Виготовляють розведенням 80%-ї харч. оцтової к-ти (оцтової есенції). Застосовується для готування приправ, маринадів, консервів (див. *Консервування*). **ОЦІНКА МОРАЛЬНА** — схвалення чи осуд різних явищ соціальної дійсності, встановлення їхньої значущості, відповідності чи невідповідності вимогам сусп. моралі. За функціями розрізняють пізнавальну і наказову О. м., за змістом — позитивну і негативну. О. м. виявляється в різних формах — схвалення або осуд, прояв симпатії чи антипатії, любові чи ненависті тощо. О. м. має класовий характер.

Ставлячи вимоги до поведінки особи чи до оцінки її вчинків, комуністична мораль виходить з відповідності вчинку об'єктивним законам розвитку сусп. розвитку. Якщо діяльність людини спрямована на боротьбу за історично прогресивну справу, то цю діяльність оцінюють як високоморальну. Навпаки, вчинки, які гальмують суспільний розвиток, суперечать суспільним потребам, оцінюються як негативні. Обґрунтування О. м. або спростування її здійснюється в найзагальніших оціночних етичних категоріях — *добра і зла*. В бурж. етиці не існує єдиної думки щодо обґрунтування О. м. Марксистська етика вказує на необхідність врахування всіх елементів вчинку, а також ін. факторів, з ним пов'язаних. Отже, щоб правильно оцінити вчинок, треба з'ясувати і мотиви діючої особи, і сукупність міркувань, що спонукали її до дії, і саму дію (чи є вона благом для ін. людей), проаналізувати всі обставини вчинку, виявити його місце в системі поведінки даної особи. Треба враховувати також, якими засобами здійснюється вчинок — чесними, дозволеними чи нечесними, своєрідність самої особи, її психічні особливості. Тільки все це разом узятє робить О. м. не лише правильною, об'єктивною, а й здатною вплинути на поведінку ін. людей.

ОЦТОВА КИСЛОТА, CH_3COOH — одноосновна *карбонова кислота*. Безбарвна рідина з різким запахом, кисла на смак. Безводну О. к. наз. «льодяною», її густ. 1055 кг/м³ (при т-рі 15° С), $t_{\text{пл}}$ 16,75° С, $t_{\text{кип}}$ 118,1° С. Змішується у всіх співвідношеннях з водою, спиртом, ефіром, бензолом; не розчиняється у сірководнеці. Має властивості, характерні для карбонових к-т. О. к. — перша з к-т, про яку стало відомо людині (оцет, що утворюється при скисанні вина). Концентровану О. к. вперше одержав 1700 нім. учений Г. Е. Шталь (1660 — 1734), склад О. к. встановив 1814 й. Я. Берцеліус. Є в рослинах, утворюється в процесі *бродиння* і *гниття* молочних продуктів. У пром-сті її одержують в осн. окисленням *ацетальдегіду*. Застосовують у харч. пром-сті, у виробн. лікар. препаратів, *ацетону*, *ацетилцелюлози*, синтетичних *бар'яників*; солі О.

к. — *ацетати* — при виготовленні *пігментів*, як протраву при фарбуванні тощо. Пара О. к. подразнює слизову оболонку. Гранично допустима концентрація О. к. у повітрі 5 мг/м³. С. М. Васіна.

ОЦТОВЕ ДЕРЕВО, сумах коротковолосий (*Rhus typhina*) — дво-домне дерево або кущ, один з видів роду *сумах*. Вис. до 12 м. Листки великі, непарноперисті; квітки одностатеві, маленькі, зібрані у густі волоті. Плід — костянка. Походить з Пн. Америки; в Європі (в СРСР — у Європ. частині, зокрема в УРСР) вирощують як декоративну рослину. Культивують у садах і парках. Деревина щільна, з гарним малюнком, іде на столярні і токарні вироби. Плоди О. д. раніше використовувались для підкислення винограду (звідки і назва дерева); використовують для виготовлення напоїв. У листках і корі містяться *таніни*.

ОЦТОВИЙ АЛЬДЕГІД — те саме, що й *ацетальдегід*.

ОЦТОВИЙ АНГІДРИД — *ангідрид* оцтової кислоти ($\text{CH}_3\text{CO}_2\text{O}$); безбарвна рухлива рідина з різким запахом; густ. 1082 кг/м³ (при т-рі 20° С), $t_{\text{кип}}$ 139,5° С. Розчиняється в бензолі, ефірі, хлороформі та ін. розчинниках. З водою при нагріванні утворює *оцтову кислоту*. О. а. широко застосовують в органічному синтезі для введення ацетильної групи CH_3CO (див. *Ацилювання*). У пром-сті О. а. одержують окисленням *ацетальдегіду* киснем при наявності ацетатів кобальту і міді та ін. методами. О. а. використовують гол. чин. для виробн. *ацетилцелюлози*, фарм. препаратів, *запашних речовин* тощо. С. М. Васіна.

ОЦТОВОКИСЛЕ БРОДІННЯ — окислення етилового спирту до оцтової кислоти. О. б. спричинюється *оцтовокислими бактеріями*. Термін «оцтовокисле бродіння» є умовним, оскільки *бродиння* за цим типом, на відміну від ін. типів бродіння, відбувається з участю кисню повітря, тобто в аеробних умовах.

ОЦТОВОКИСЛІ БАКТЕРІЇ — бактерії, здатні окислювати первинні і вторинні спирти; викликають *оцтовокисле бродіння*, використовуючи енергію, що вивільнюється при цьому процесі. За сучас. класифікацією (Bergey, 1974) О. б. віднесені до родів *Glucobacter* (недоокислювачі) і *Acetobacter* (переокислювачі). О. б. — неспоронні бактерії паличковидної форми, грамнегативні (див. *Грама метод*), рухливі, оптимальна температура їх розвитку — 25—30° С. Поширені в природі (на квітках, плодах тощо); на рідких середовищах О. б. утворюють плівки; на твердих — слизові, безбарвні колонії. Деякі О. б. використовують у пром-сті для одержання оцту, глюконової к-ти і сорбози, з якої потім синтезують *аскорбінову кислоту*.

ОЧАКІВ — місто Микол. обл. УРСР, райцентр. Розташований на березі Дніпровського лиману, біля виходу його в Чорне м., за 58 км від Миколаєва. Морський порт. В кін. 14 — на поч. 15 ст. лит. князь Вітовт заснував фортецю Дашів.

Оцелот.

Оцтoве дерево. Гілка з плодами.

«ОЧАКІВ»

Очанка стиснута:
1 — загальний вигляд
рослини; 2 — квітка;
3 — плід.

Очерет звичайний:
1 — загальний вигляд
рослини; 2 — суцвіття;
3 — колосок.

на місці якої 1492 крим. хан Менді-Гірей, що захопив ці землі, спорудив фортецю Кара-Кермен (Чорна фортеця), яка невдовзі перейшла до Туреччини і була названа Ачі-Кале (в рос. вимові — О.). В 1523, 1669, 1688, 1692, 1694 її штурмували запорізькі козаки. Під час рос.-тур. воєн 1735—39 і 1787—91 рос. війська здобували О. 2 (13). VII 1737 і 6 (17). XII 1788. За Ясським мирним договором 1791 О. відійшов до Росії. В 1792 на місці зруйнованої фортеці закладено місто. В 1906 в О. відбувся суд. процес над учасниками повстання на крейсері «Очаків» на чолі з П. П. Шмідтом. Рад. владу встановлено в серед. січня 1918.

У місті — дослідний мідійно-устричний рибоконсервний комбінат, хлібний і мол. з-д, харчосмакова ф-ка, виноробний цех радгоспзаводу «Лиманський», пром. комбінат, риболовецький колгосп, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, районне побутове об'єднання, 4 заг.-осв., музична, художня і спорт. школи, лікарня, поліклініка, численні заклади (будинки відпочинку «Ольвія», турбази «Очаків», «Сонячний промінь», «Динамо»). Будинки культури, 3 клуби, 2 кінотеатри, 4 б-ки; музеї: військово-істор. ім. О. В. Суворова, мариністичного живопису ім. Р. Г. Судковського, м.-з-й П. П. Шмідта. На тер. та околицях О. знайдено залишки давньогрец. поселення (7 ст. до н. е.), могильника (4—1 ст. до н. е.), скіф. поселення та курганів. Пам'ятники О. В. Суворову (1903—07, скульптор Б. Едуардс), В. І. Леїну, П. П. Шмідту, одному з керівників Одес. січневого збройного повстання 1913 М. І. Чижикову. В О. народилися рад. парт. і держ. діячка Є. Б. Бош, укр. графік А. А. Ждаха, укр. рад. поет А. Й. Копишкін, рос. живописець Р. Г. Судковський. Тут відбувався заслання осет. поет К. Хетагуров.

«ОЧАКІВ» — крейсер рос. Чорноморського флоту, команда якого брала активну участь у Севастопольському збройному повстанні 1905. Приводом до виступу було брутальне поводження командира корабля з матросами. Повстання почалося 12 (25). XI. Команда «О.» висунула ряд вимог, у т. ч. політичних: скликання Установчих зборів, встановлення демократичної республіки та ін. Матроси «О.» зв'язалися з повсталими робітниками, солдатами й матросами Севастополя. Незабаром «О.» став центром збройного повстання. 14 (27). XI на «О.» прибув лейтенант П. П. Шмідт. Повстанці обрали його командуючим флотом. До «О.» приєдналося 11 кораблів. 15 (28). XI урядові війська відкрили вогонь по повсталих кораблях. Після нерівного бою матроси змушені були залишити кораблі. Повстання було придушено. Бл. 3 тис. повстанців заарештовано. Керівників повстання П. П. Шмідта, М. Г. Антоєнка, О. І. Гладкова, С. П. Частинка було засуджено до страти. 6 (19). III 1906 на о. Березань їх розстріляли.

ОЧАКІВСЬКИЙ РАЙОН — на Пд. Микол. обл. УРСР. Утворе-

ний 1923. Площа 1,5 тис. км². Нас. 32,1 тис. чол. (1981). У районі — 33 населені пункти, підпорядковані міській і 8 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Очаків. На Зх. район омивається Березанським лиманом, на Сх. — Бужим лиманом, на Пд. — Дніпровським лиманом та Чорним м. Розташований на Причорноморській низовині. Корисні копалини: глина, пісок, черепашник. Ґрунти каштанові. Лежить у степовій зоні. В межах району —

філіал Чорноморського заповідника — Воложин ліс та держ. заказник «Ягорницька затока». Найбільші підприємства — очаківські дослідний мідійно-устричний рибоконсервний та пром. комбінати, харчосмакова фабрика. Районне побутове об'єднання (Очаків) спеціалізація сільс. господарства — землеробство виноградарського зернового і гваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 60,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 43,9 тис. га, виноградники і сади — 8,5 тис. га. Зрошується 1,5 тис. га (Очаківська зрошувальна система). Гол. культури: виноград, озима пшениця. У О. р.—8 радгоспів, з них 2 виноградарські заводи та племінний вісцерадгосп, 4 колгоспи, у т. ч. 2 риболовецьк., райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 251 км (з твердим покриттям — 125 км).

У районі — 21 заг.-осв., музична, спортивна і художня школи; 25 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. У межах району — об'єднання пансіонатів, будинки відпочинку «Оль-

вія», турбази «Очаків», «Сонячний промінь» і «Динамо», дит. санаторій «Сонячний» тощо. 34 клубні установи, 2 кінотеатри, 32 кіноустановки, 18 б-к; музеї — військ.-історичний ім. О. В. Суворова, мариністичного живопису ім. Р. Г. Судковського, музей П. П. Шмідта (Очаків), музей колгоспу «Україна» (с. Кам'янка); біля с. Парутино — археол. заповідник АН УРСР «Ольвія» (див. Ольвія), біля с. Козирки — Козирське городище. У районі видастся газ. «Чорноморська зірка» (з 1919).

Г. Ф. Крикут.

ОЧАНКА (Euphrasia) — рід однолітніх, рідко багаторічних невеликих трав'янистих напівпаразитичних опущених рослин родини ранникових. Стебла прямі. Листки сидячі, супротивні, зубчасті або вадризані, поступово переходять у приквітки. Квітки пазушні, в колосовидних або китицевидних суцвіттах, білі, блідо-рожеві. Плід — коробочка. Бл. 200 видів, пошир. в Пд. Америці, Африці, Австралії, Бразилії. В СРСР — 62 види, з них в УРСР — 17. Найпошир. О. стиснута (E. condensata). Деякі види (О. Росткова — E. rostkoviana, О. татарська — E. tatarica) містять жирну олію, глікозиди, гіркі, леткі й дубильні речовини. Більшість О. — лучні рослини, що паразитують на злакових, знижують урожайність лук. Багато видів — медоноси. Заходи боротьби — агротехнічні (валювання, внесення азотних добрив, підсів злакових і бобових лучних трав).

А. П. Лебеда.

ОЧЕВИДНІСТЬ — безпосередня даність істинності деяких видів знань на протилежність іншим, істинність яких встановлюється шляхом застосування спец. процедур доведення; очевидно істинним вважають знання, що відображає доступні безпосередньому чуттєвому спогляданню предмети чи явища дійсності і набуває вигляду простих фактів, або знання, що закріплює в свідомості багатовіковий досвід людства і набуває значення аксіом. Прикладом останнього є аксіом Евклідової геометрії, деякі правила логіки. Очевидно істинне знання є базовим при встановленні істинності знання вищих рівнів. Ідеалізм спотворює пізнавальну роль О., обстоює наявність «раціональної О.» (здатності розуму безпосередньо «схоплювати» істину), намагається надати О. значення єдиного і абсолютного критерію істини. Насправді ж, як довів діалектичний матеріалізм, об'єктивним і остаточним критерієм істинності будь-якого знання є суспільно-історична практика.

П. Ф. Полон.

ОЧЕРЕВІНА — серозна оболонка, що вистилає череву порожнину тварин і людини та вкриває розташовані в ній органи. О. утворює також складки, зв'язки, брижі і сальники. Поверхневий шар О. являє собою мезотелій, під ним розташована сполучна тканина, яка густо пронизана кровоносними та лімфатичними судинами. Гладенька блискуча поверхня О. зовнішнього будови рідкісна, завдяки чому органи легко переміщу-

Крейсер «Очаків».

ються. Очеревина виконує також захисну функцію.

ОЧЕРЕТ (*Phragmites*) — рід рослин родини злакових. Багаторічні трави з повзучим кореневищем. Стебла високі, від 2—4 до 9 м заввишки, до верхівки відкриті довгими лінійно-ланцетними листками. Суцвіття — велика розлога волоть. 3 види, пошир. переважно в тропіках і субтропіках. В СРСР — 3 види, з них в УРСР — один: *О. звичайний* (*Ph. communis*); росте на вологих луках, болотах, по берегах річок, озер тощо; утворює великі зарості у пониззях Дніпра, Дунаю, Дністра. *О.* витримує велике засолення, росте по берегах солоних озер і заток Чорного та Азовського морів. Заг. площа заростей в СРСР — бл. 5 млн. га. Молодий *О.* (до викидання волотей) придатний як корм для коней і велик. рог. худоби (містить цукри, білкові речовини), для виготовлення сілосу, трав'яного борошна, брикетів; цінний корм для оленів і лисиць. *О.* широко використовують як місцевий буд. матеріал. З *О.* добувають смоли, оцтову к-ту, метиловий спирт. Він є сировиною для паперово-целюлозного пром-сті.

В. І. Мойсєнко.

ОЧЕРЕТІНЕ — селище міського типу Ясинуватського району Донец. обл. УРСР. Залізнич. станція Очеретине. 3,5 тис. ж. (1981). Заг.-освітня школа, лікарня, медпункт, клуб, 2 бібліотеки. *О.* засн. 1880 в зв'язку з будівництвом залізниці, с-ще міського типу — в 1957.

ОЧЕРЕТНИЦЯ, очеретянка (*Typhoides*, син. *Digraphis*) — рід рослин родини злакових. Включає 20 видів, поширених в пн. і пд. помірних областях. В СРСР, в т. ч. в УРСР, зустрічається 1 вид — *О. звичайна*, або *очеретовидна* (*Th. angustifolia*) — багаторічник з довгим кореневищем, обличченим стеблом і великою лопатевою або майже колосовидною волоттю. Росте по берегах водоймищ, на болотистих луках. Молоді рослини — добрий корм для худоби. Різновидність *О.* з смугастими листками вирощують як декоративну рослину («шокова трава»).

ОЧЕРЕТЯНКИ — спільна назва кількох родів (*Acrocephalus*, *Locustella*, *Phragmaticola*, *Cettia*, *Horreites* та ін.) птахів род. *славкових*. Довж. тіла до 20 см, маса до 30 г. Оперення спина найчастіше рудувато-буре, черевця — біле з рудуватим відтінком. Поширені в Європі, Африці, Австралії. В СРСР — бл. 25 видів, в УРСР — 11. Перелітні. Більшість видів гніздяться в очереті, чагарниках, на болотах, деякі в лісах або садах. Гніздо здебільшого має вигляд чаші, укладці 4—6 білуватих або зеленуватих яєць. К. — *нагнізді птахи*. Живляться переважно комахами.

ОЧИСНИК-ОХОЛОДНИК МОЛОКА — апарат для очищення та охолодження молока на фермських молочарнях і невеликих заводах. Промисловість УРСР випускає очисник-охолодник молока ОМ-1 (мал.) для відцентрового очищення та охолодження

молока при використанні доїльних установок з переносними відрами. Основні вузли О.-о. м. ОМ-1: молочний насос (служить для подавання молока до центрифуги й для циркуляційного промивання охолодника); відцентровий молокоочисник (центрифуга) з приводом; пластинчастий протичейний охолодник (для охолодження молока в закритому потоці); ванна (для промивання вузлів і деталей О.-о. м.). Продуктивність О.-о. м. ОМ-1 — 1000 л молока за годину. Привід від електродвигуна потужністю 2,6 кВт.

С. О. Карпенко.

ОЧИСНІ СПОРУДИ — інженерні споруди системи каналізації населеного місця або промислового підприємства, призначені для очищення, знешкодження та знезараження стічних вод. *О. с.* поділяють на загальні (загально-міські), на яких стічні води різного виду очищують сумісно, та локальні, де в разі потреби попередньо очищують (з одночасним вилученням цінних речовин — відходів виробництва) виробничі стічні води з підвищеною концентрацією забруднюючих домішок. З локальних *О. с.* стічні води спрямовують у системи виробничого водопостачання або на заг. *О. с.* для подальшого очищення. Розрізняють *О. с.* механічного, біологічного, фіз.-хімічного та додаткового очищення. Спорудами мех. очищення є: гратки (гратки-дробарки) й сита, де при проціджуванні води затримуються грубі пошкодики; пісковловлювачі, в яких осаджуються важкі мінеральні домішки, переважно пісок (з них *гідроелементами* подають пісок на спец. майданчики або у бункери для зневоднювання); відстійники різних типів (перед спорудами біол. очищення — первинні), де з стічних вод виділяють осн. масу дрібних нерозчинених домішок. В разі потреби інтенсивнішого мех. очищення перед первинними відстійниками стічні води піддають попередній обробці (*аерації*) у преаераторах, біокоагуляторах чи прояснювачах, де відбувається коагуляція дуже дрібних частинок (воли осідають при наступному відстоюванні). Для мех. очищення вироб. стічних вод від нафтопродуктів, жирів, масел, смол, волокон застосовують нафто-, жирні і масловловлювачі, флотатори (для електр., напірної та піної флотції), барабанні сітки, мікрофільтри, фільтри. До споруд біологічного очищення стічних вод у штучних умовах належать *аеротенки*, *аерофільтри*, *біофільтри*,

вторинні відстійники. Біол. очищення в умовах, близьких до природних, відбувається у біо-ставках, на полях фільтрації і полях зрошення. Для фіз.-хім. очищення застосовують флотатори, сорбери, десорбери, пристрої для іонного обміну, випаровування, гіперфільтрації, а також пристрої для приготування і дозування хім. реагентів, змішувачі, камери реакцій, відстійники тощо. Споруди додаткового очищення — фільтри, мікрофільтри, біо-ставки, а також змішувачі та ін. пристрої. Знезаражують (звичайно хлором) стічні води у контактних резервуарах; осад, що утворився в процесі очищення стічних вод, обробляють і знешкоднують у *метантенках*, відстійниках-септиках, двоюрисних відстійниках, зневоднюють його на мулових майданчиках, у фільтр-пресах, вакуум-фільтрах, центрифугах тощо. Для термічної обробки осаду застосовують камери дегельмінтації (в них знешкоднують яйця *гельмінтів*) та спец. сушарки. Вибір типу *О. с.* зумовлюється видом забруднень і кількістю стічних вод, місцевими умовами, вимогами до якості очищеної води. В УРСР найбільші загальноміські *О. с.* побудовано у Києві (заг. потужність 1200 тис. м³ стічних вод на добу) — Бортницька і Новобортницька станції аерації (мал.), Одесі (600) і Харкові (950 тис. м³ стічних вод на добу).

Лит.: Каналізація. М., 1975; Кигель Е. М. Експлуатація каналізаційних очисних споруджень. К., 1978; Кузьмський Л. А. [та ін.]. Справочник по свойствам, методам аналізу і очистке вод. ч. 1—2. К., 1980.

В. І. Новиков.

ОЧИТОК, заяча капуста (*Sedum*) — рід рослин родини товстолихих. Багато-, рідше одно- і дворічні рослини до 60 см заввишки. Листки чергові або супротивні, товсті, м'ясисті. Квітки зібрані в розгалужене щитковидне суцвіття. Плід збірний з листянок. Бл. 250 видів (за ін. даними, 600 видів), пошир. переважно в помірній зоні Пн. півкулі, 1 вид в Перу. В СРСР — 54 дикорослі види, з них в УРСР — 18. Ростуть на луках, у лісах, на пісках, скелях. Медоноси. Деякі *О.* — декоративні бордюрі рослини. Найпошир. *О. іди* (*S. acre*) — містить алкалоїди — седридин, седамін, нікотин та ін.; лікарська, декоративна рослина.

ОЧИЩЕННЯ ВОДИ — надання воді необхідної, відповідно до встановлених показників, якості. Очищенню піддають воду, що надходить з природних джерел у водопровідну мережу для господарсько-питних (див. *Водоочищення*, *Знезараження води*) і пром. потреб (див. *Водопідготовка*), а також стічні води (див. *Очищення стічних вод*). Необхідної якості вона набуває на водоочисних станціях, очисних спорудах. Перші відомості про очищення питної води містяться в мед. книзі «Усрута Сангіта», написаній на санскриті бл. 2 тис. р. до н. е. Першу водоочисну станцію з т. з. повільними фільтрами споруджено (1829) у Лондоні. В Росії перша станція, де очищували водопровідну воду, стала до ладу (1888) у Петербурзі,

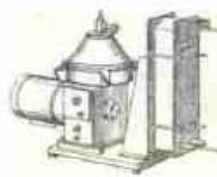
Очеретниця звичайна: 1 — загальний вигляд рослини; 2 — волоть; 3 — колосок.

Очиток іди.

Очисні споруди Новобортницької станції аерації в Києві.

Очисник-охолодник молока ОМ-1.

ОЧИЩЕННЯ НАСЕЛЕНИХ МІСЦЬ

станція знезаражування води — у Нижньому Новгороді (1910). О. в. — важливий засіб *охорони здоров'я* людини і охорони вод (див. також *Санітарна охорона водойм*), воно сприяє збереженню технологічного устаткування (запобігав *корозії металів*, утворенню накипу) тощо.

ОЧИЩЕННЯ НАСЕЛЕНИХ МІСЦЬ — збирання, видалення і знешкоджування твердих і рідких покидьків, що нагромаджуються у населених місцях. Включає також утримання в чистоті (за допомогою *комунальних машин*) вулиць, площ, дворів територій та ін. місць заг. користування, що їх влітку підмітають, поливають або мийють, а взимку очищують від снігу й льоду. До твердих покидьків належать головним чином побутове і будівельне сміття, опале листя, гілля дерев. До рідких — фекалії і помпи з неканалізованих будинків, *стічні води*, деякі відходи виробництва, які не можна скидати у *каналізаційну мережу*. Одним з найважливіших заходів є своєчасне О. н. м. від побутового сміття — харч. відходів, утилю тощо. В будинках вис. до 5 поверхів його спочатку збирають у квартирні місткості — загальні для сміття всіх видів (унітарний спосіб) або різні — за видами сміття (роздільний спосіб). Потім сміття скидають у переносні сміттезбирачі або контейнери (місткістю відповідно до 100 та 750 л), розміщені на спец. майданчиках на віддалі 15–100 м від входів у будинки, чи безпосередньо у сміттевози. З багатоповерхових будинків його видаляють по *сміттепроводах*. Зібране сміття регулярно вивозять на місця знешкоджування. Щоб знизити транспортні витрати, вдаються до *брикетування* сміття (на спец. сміттєперевантажувальних станціях), зменшуючи його об'єм у 10–15 разів. Іноді сміття з сміттепроводів транспортують пневматичним способом (у повітряному потоці системою труб) або способом гідравлічним (подрібнене у дробарках сміття змивають у каналізаційну мережу). Найчастіше тверді покидьки знешкоджують, закопуючи їх на спец. звалищах: в ярах, вироблених кар'єрах або спец. траншеях (шари ущільнених покидьків чергують з шарами землі). Прогресивніші способи знешкоджування покидьків — спалювання їх у спец. печах (з утилізацією тепла для опалення, для гарячого водопостачання тощо) і нагрівання без доступу повітря (з використанням одержуваних газів і масел як палива або хім. сировини, а шлаку — як буд. матеріалу). Перспективним є спорудження сміттєпереробних заводів з сортуванням покидьків і макс. вилученням вторинної сировини. Рідкі покидьки з неканалізованих будинків вивозять асенізаційними машинами, а далі через зливні станції або зливні пункти відводять у каналізаційну мережу. Якщо в населеному місці каналізації немає або пропускна спроможність її недостатня, нечистоти і помпи знешкоджують на полях асенізації, на полях заорювання або безпосередньо на присадибних ділянках (перетворен-

ням на *компости*). В СРСР очищенням населених місць від покидьків відносять органи *комунального господарства*. Дослідження з питань переробки і використання побутових відходів очолює Академія комунального г-ва ім. К. Д. Памфілова (Москва). О. н. м. — важлива частина проблем *охорони навколишнього середовища, охорони здоров'я людини, благоустрою населених місць*.

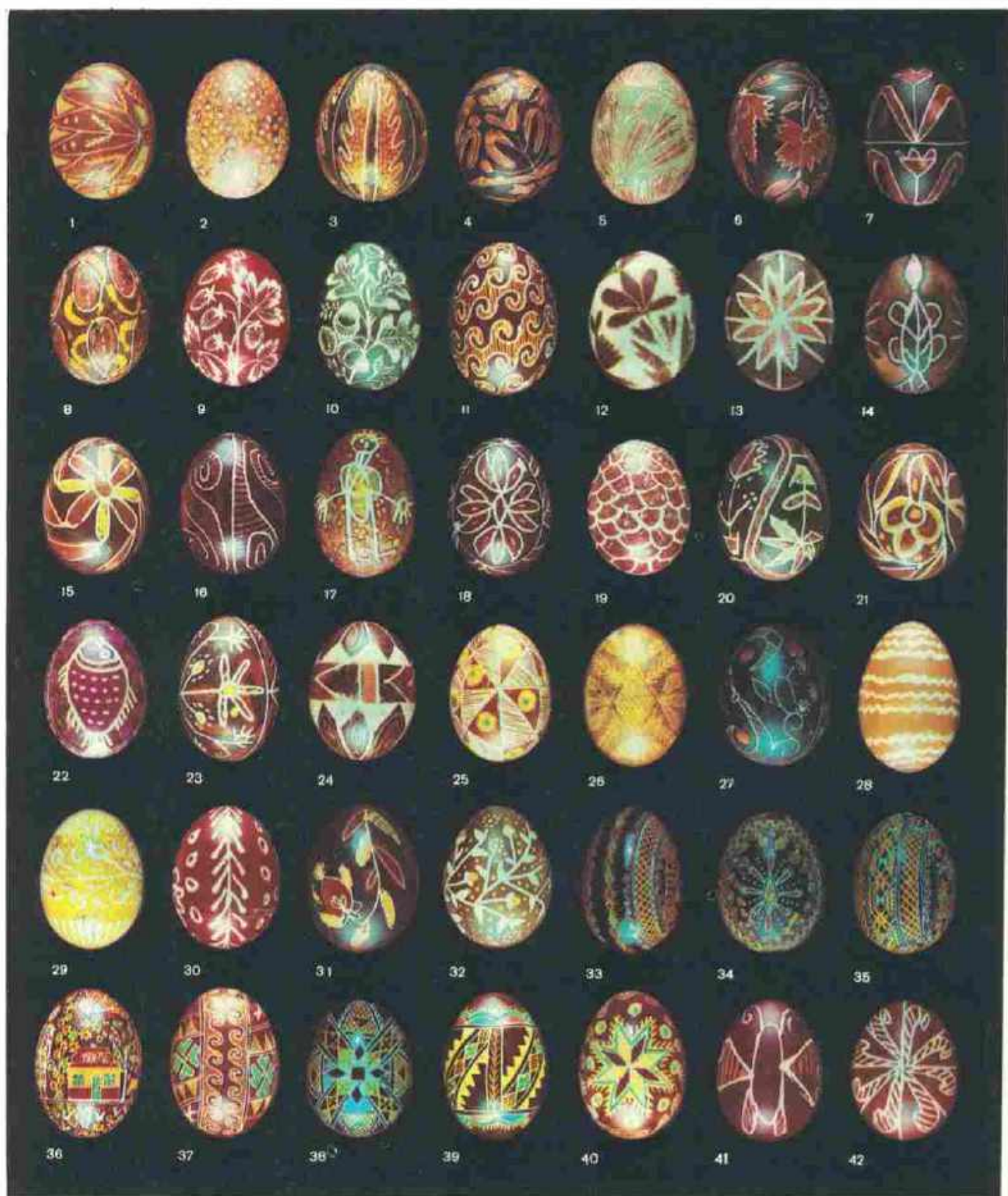
Лит.: Крижанівська М. В. Гігієна житлових і громадських будівель. К., 1969; Гуляев Н. Ф. Удаление, обезвреживание и переработка бытового мусора. М., 1973; Перельгин В. М., Разнощик В. В. Гигиена почвы и санитарная очистка населенных мест. М., 1977. М. І. Максимчук.

ОЧИЩЕННЯ ПОВІТРЯ — видалення з *повітря* пилу, рідких та газоподібних шкідливих домішок. Очищенню звичайно піддають: забруднене повітря, що його видаляють, напр., з виробн. приміщень, від пром. устаткування (див. *Пилоловловлення, Газоочищення, Зололовловлення*); повітря, яке подається в приміщення або ін. об'єкти системами припливної *вентиляції* і *кондиціювання повітря*, а також повітря, використовуване в технологічних процесах (напр., у виробн. кисню, азоту, інертних газів, у доменному і мартенівському виробн.). О. п. — найважливіший захід, спрямований на *охорону навколишнього середовища*, насамперед атмосфери, в містах і пром. центрах. Крім того, О. п. забезпечує необхідні санітарно-гігієнічні умови в приміщеннях та ін. об'єктах, запобігає забрудненню і зношуванню пром. устаткування, порушенню технологічних процесів, зниженню якості продукції, втраті цінної сировини. Вибір тех. засобів для О. п. залежить від виду шкідливих домішок та ступеня забрудненості повітря. Концентрація пилу різного походження перебічно за добу може досягати 0,5 мг/м³ (у житлових р-нах промислових міст), 1 мг/м³ (в індустріальних р-нах), 3 мг/м³ (на території промислових підприємств). В СРСР прийнято закони про *охорону природи*, зокрема атм. повітря. Ці закони передбачають контроль за сан. станом повітря, очищення (перед викиданням в атмосферу) пром. газів; регламентують гранично допустимі концентрації домішок у повітрі. Нагляд за О. п. здійснюють Держ. комітет СРСР по гідрометрології і контролю природного середовища, сан.-епідеміологічна служба.

ОЧИЩЕННЯ СТИЧНИХ ВОД — видалення з *стічних вод* (перед повторним використанням або скиданням у водойму) забруднюючих домішок із знешкодженням їх. За діючими в СРСР «Правилами охорони поверхневих вод від забруднення стічними водами» скидання неочищених стічних вод у водойму заборонено. О. с. в. провадять на *очисних спорудах* мех., біол. та фіз.-хім. способами. Мех. спосіб О. с. в. полягає в проціджуванні, відстоюванні й фільтруванні стічних вод, внаслідок чого з них видаляються (до 60%) нерозчинені домішки — плаваючі й завислі речовини, пісок, нафтопродукти, жири, масла. Повнішого мех. очищен-

ня (до 75%) досягають попередньою *аерацією* (преаерацією), біокоагуляцією (див. *Коагуляція*), прояснюванням у завислому шарі (див. також *Прояснювання води*). Цей спосіб застосовують, коли очищену воду можна безпосередньо скидати у водойму або використовувати для різних потреб. Він передуватиме також ін. способам очищення. Біол. способом О. с. в. — мінералізацією мікроорганізмами органічних речовин (див. *Біологічне очищення стічних вод*) — з стічних вод видаляють (до 95%) розчинені й завислі органічні домішки. В разі потреби стічні води очищують додатково, вилучаючи залишок завислих речовин, фосфор, азот тощо. Фіз.-хім. способи О. с. в. — *екстрагування*, коагуляція, *сорбція*, *флотаж*, *знесолення*, іонний обмін та ін. — грунтуються гол. чин. на хім. взаємодії між введеними в очищувану воду реагентами і домішками в ній, що й зумовлює інтенсивне видалення забруднюючих домішок, перетворення шкідливих домішок на нешкідливі, зміну реакції стічних вод тощо. Побутові стічні води очищують звичайно мех. і біол. способами; вибір способу, яким очищують виробничі стічні води, залежить від виду виробництва та складу цих вод. Коли концентрація забруднюючих домішок у виробничих стічних водах не перевищує допустимі, їх очищують сумісно з побутовими водами на заг. очисних спорудах. В разі невідповідності певним вимогам (за якістю, кількістю домішок, т-рою тощо) виробничі стічні води піддаються попередньому очищенню (з одночасним вилученням цінних речовин — відходів виробн.) на локальних очисних спорудах. У деяких випадках ці води випарюють або застосовують інші способи знешкодження. Атмосферні й поливально-мийні стічні води очищують разом з виробничими й побутовими водами на заг. очисних спорудах або окремо — у відстійниках, ставках-відстійниках, біо-ставках. Очищені води використовують для зрошення с.-г. земель (в УРСР 1980 такими водами зрошено 89,3 тис. га), в системах виробничого *водопостачання* пром. підприємств або в замкнених безстічних системах водопостачання і *каналізації*. Перед скиданням у водойму очищені стічні води попередньо знезаражують (дезинфікують). Осад з первинних відстійників і надлишковий активний мул (бактерії-мінералізатори), що утворився при біол. очищенні, використовують (після зброджування, сушіння, знезаражування) як добриво, для ін. цілей. В СРСР проблеми О. с. в. досліджують у Всесоюзному н.-д. ін-ті водопостачання, каналізації, гідротех. споруд та інженерної гідрогеології, Академії комунального г-ва ім. К. Д. Памфілова, Центр. н.-д. і проектно-експериментальному ін-ті інженерного устаткування міст, житлових і громад. будинків (всі у Москві), в *Охорони вод всесоюзного науково-дослідного інституту*, *Міського господарства науково-дослідному і конструкторсько-технологічному інституту*.

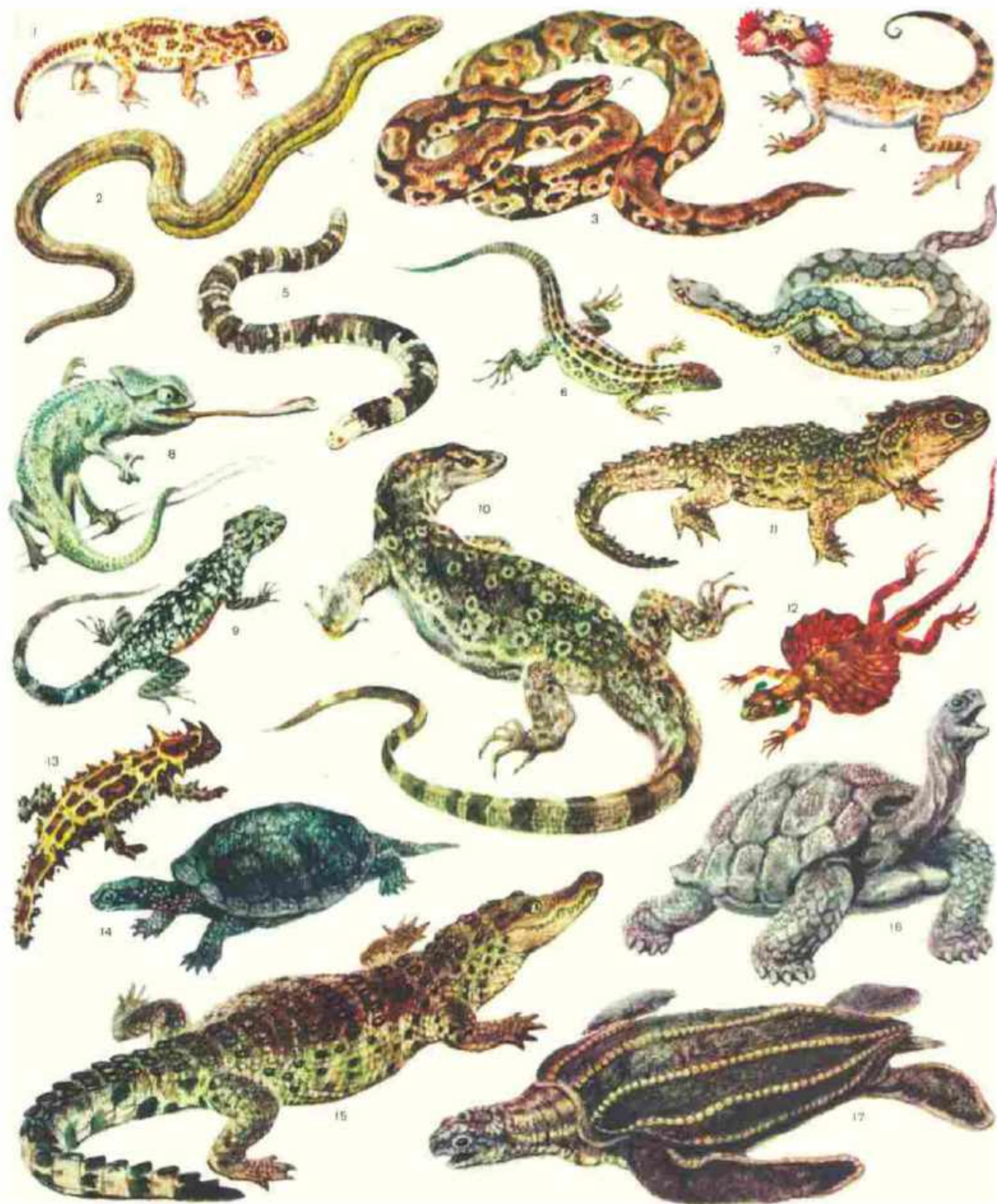

До ст. Писанки.

Українські писанки. 1. Полтавська область. 2-8. Київська область. Кінець 19 ст. 9, 10. Ю. С. Безпалько. Київська область. 1945. 11. М. Г. Степах. М. Київ. 1978. 12, 13. Чернігівська область. Кінець 19 ст. 14. Я. Ф. Ратушняк. Черкаська область. 1978. 15-18. Вінницька область. Кінець 19-початок 20 ст. 19-23. Вінницька область. 20 ст. 24. Одеська область. 25, 26. Львівська область. Кінець 19 ст. 27. Тер-

нопільська область. 28. М. П. Федірко. 29, 30. Г. Ф. Бедрян (28-30 - усі 1972; Тернопільська область). 31-33. 20-30-і рр. 20 ст. 34. П. Д. Григорчук. 1948-49. 35. П. І. Бойчук. 1980. 36. О. М. Кравчук. 1980. 37. 60-і рр. 20 ст. (31-37 - Івано-Франківська область). 38, 39. О. Т. Клим. 1970 і 1980. 40. О. В. Клим. 1980. 41. К. С. Кланчук. 1980. 42. 1975-80 (38-42 - Чернівецька область).

До ст. Плазуня.

1. Сцинковий гекон (*Teratoscincus scincus*). 2. Жовтопуз (*Orphisaurus aroidus*). 3. Пітон королівський (*Python regius*). 4. Крулоголовка вухата (*Phrynoscephalus mystaceus*). 5. Амфісбена плямиста (*Amphisbaena fuliginosa*). 6. Ящірка прудка (*Lacerta agilis*). 7. Гадюка носата (*Vipera ammodytes*). 8. Хамелеон бородавчастий (*Chamaeleo verrucosa*).

9. Агама кавказька (*Agama caucasica*). 10. Варан пелетенський індонезійський (*Varanus komodoensis*). 11. Гатерія (*Sphenodon punctatus*). 12. Дракон летючий (*Draco volans*). 13. Молох (*Moloch horridus*). 14. Болотяна черепаха (*Emys orbicularis*). 15. Крокодил кубинський (*Crocodylus rhombifer*). 16. Сухопутна черепаха слонова (*Testudo elephantopus*). 17. Шкіряста морська черепаха (*Dermochelus coriacea*).

ти, Колоїдної хімії та хімії води інституті АН УРСР, Укрводоканалпроекти, Укркомундипроєкти, Укрнівдентпрокомундиді та ін. установах. Ці дослідження спрямовані насамперед на інтенсифікацію технологічних процесів і підвищення ступеня очищення стічних вод, зменшення об'ємів цих вод, вдосконалювання очисних споруд, ширше використання стічних вод у пром-сті і с. г., подальше впровадження безстічних систем водопостачання і каналізації. Очищування, знешкодження й утилізація стічних вод — важливі заходи по охороні природи, оздоровленню навколишнього середовища, забезпеченню благоустрою населених місць.

Літ.: Очистка промислових сточних вод. К., 1974; Очистка производственных сточных вод. М., 1979; Хаммер М. Технология обработки природных и сточных вод. Пер. с англ. М., 1979. В. І. Новиков.

ОЧІПОК — старовинний головний убір заміжньої жінки у вигляді шапочки з бавовняної, вовняної, лляної, конопляної, шовкової тканини або оксамиту. Існував майже у всіх слов'ян. народів. У дореволюц. Україні мав різні форми (круглу, циліндричну, сілпоподібну тощо). О. звичайно носили вдома. На людях поверх О. здебільшого пов'язували хустку або намітку. В наш час майже вийшов з ужитку. В росіян головний убір, подібний до О., називався «повойник», «чепец», у білорусів — «чапеч».

ОЧНА СТАВКА — в рад. судочинства одиниця допит віч-на-віч двох осіб, попередньо допитаних у справі, якщо в їхніх показаннях з приводу тих самих обставин є істотні суперечності, які не можна усунути ін. способом. Передбачена кримінально-процесуальним (в УРСР — ст. 172, 173, 304 КПК УРСР) та цивільно-процесуальним (в УРСР — ст. 182 ЦПК УРСР) законодавством союзних республік. Протокол О. с. підписують кожен з допитаних та особа, яка проводить О. с. Показання на допиті віч-на-віч в суді заносяться до протоколу суд. засідання.

ОЧНИХ ХВОРОБ І ТКАНИННОЇ ТЕРАПІЇ ОДЕСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ імені академіка В. П. Філатова — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1936 в Одесі. У складі ін-ту (1979) — відділи, у т. ч. експериментальний з 10 н.-д. лабораторіями, клінічний на 8 відділень і консультативна поліклініка.

Основні проблеми, що їх розробляє ін-т: пересаджування рогівки, кератопротезування, травми і опіки ока, охорона зору у дітей, глаукома, пухлини ока і орбіти, увеїти, відшарування сітчастої оболонки, застосування лазерів і ультразвуку в офтальмології, тканинна терапія. Досягнення ін-ту, зокрема в кератопластиці, лікуванні опіків і тканинній терапії, широко відомі за межами Рад. Союзу. Щорічно в ін-ті лікується понад 8 тис. хворих, проводиться більш як 6 тис. операцій, понад 150 тис. хворих відвідують консультативну полі-

клініку, тисячі громадян СРСР та ін. країн світу одержують консультації з листів. З часу заснування до 1956 ін-т очолював В. П. Філатов, з 1956 — Н. О. Пучківська. З 1946 ін-т видає «Офтальмологический журнал».

Л. Т. Кашишинева.
ОЧНІ ХВОРОБИ — захворювання очного яблука, повік, слізних органів і орбіти. О. х. часто є виявом заг. захворювання організму (гострих і хронічних інфекцій, ревматизму, токсоплазмозу, бруцельозу, діабету, гіпертонічної хвороби, туберкульозу, захворювань центр. нервової системи, порушень обміну речовин і ендокринних функцій). Так, тісний взаємозв'язок спостерігається між патологією зорового нерва і захворюванням центр. нервової системи. До О. х. відносять також аномалії рефракції ока — короткозорість, далекозорість, астигматизм, оскільки при цьому порушуються нормальна гострота зору. О. х. бувають природженими і набутими, ендемічними і екзогенними, хронічними та прогресуючими. До О. х., які можуть призвести до зниження гостроти зору, відносять: глаукому, захворювання рогівки, катаракту, хвороби судинної і сітчастої оболонок, зорового нерва, опіки, травми ока та ін. Досягнення мед. науки в СРСР значно змінили характер і ступінь поширення О. х. Ліквідовано блефарою, трахомою та ряд ін. О. х. Велике значення для боротьби з О. х. має організація офтальмологічної (див. Офтальмологія) допомоги. В УРСР (1979) налічується 10 тис. ліжок для хворих на О. х. Застосовуються сучас. методи медикаментозного і оперативного лікування (пересаджування рогівкової оболонки при більмах, ії протезування, усунення катаракти і пересаджування інтраокулярних лінз, операції на райдужці і скловидному тілі, операції при відшаруванні сітківки, операції із застосуванням лазера, ультразвукова терапія тощо). Велика увага приділяється охороні зору у дітей. Виявляються аномалії рефракції, косоглаз'я і амбліопії (слабкість зору) у дітей, проводяться диспансеризація і лікування. Проводиться значна робота по ранньому виявленню хворих на гла кому та їх лікуванню, поданню допомоги і лікуванню при травмах і опіках очей. О. х. у т в а р и н можуть спричинити ушиби, опіки, отруйні речовини, погані годівля і утримання, паразитарні й інфекційні хвороби (телязіоз, злоскісна катаральна гарячка, чума тварин та ін.), природжені вади. Ліку в а н н я — залежно від причини захворювання. Профілактика — повноцінна годівля і утримання, добре освітлення і вентиляція тварин. приміщень.

Літ.: Пильман Н. И. Функциональное лечение косоглазия у детей. К., 1964; Пучковская Н. А., Шульгина Н. С., Непомнящих В. М. Патогенез и лечение ожогов глаз и их последствий. М., 1973; Черныш Л. Е. Физиотерапия в офтальмологии. К., 1979. Н. О. Пучківська (очні хвороби у людини).

ОЧОА (Ochoa) Северо (н. 24.IX 1905, Луарка, Іспанія) — амер.

біохімік, член Нац. АН США (з 1957), доктор медицини, іноз. чл. АН СРСР (з 1966). Закінчив Мадридський ун-т (1929). З 1940 працює в США; 1941—42 — в ун-ті Вашингтона (Сент-Луїс, шт. Міссурі), з 1942 — в Мед. школі Нью-Йоркського ун-ту. Осн. праці з біохімії нуклеїнових кислот (НК), ферментативних перетворень вуглеводів та жирів, механізму фотосинтезу. О. зробив великий внесок у розшифровку генетичного коду та механізму біосинтезу НК. Виділив і дослідив фермент полінуклеотидфосфорилазу. Нобелівська премія, 1959 (разом з А. Корнбергом).

«ОЧУДНЕННЯ» — художньо-образний прийом, за допомогою якого письменник відкриває читачеві нові якості зображуваного предмета, показуючи його в незвичному аспекті чи освітленні. Як правило, явища або ситуації подаються в цьому випадку у сприйнятті героя, який стикається з ними вперше і вважає їх дивними, «чужими». Так, напр., сприймає оперний спектакль Наташа Ростова в романі Л. Толстого «Війна і мир». Термін «очуднення» пов'язують з формальною школою рос. літературознавства (В. Б. Шкловський). Коли «О.» для автора не самоціль, воно збагачує худож. виразність твору.

Літ.: Шкловський В. Воскрешение слова. СПб., 1914; Тынников О. Н. Проблема стихотворного языка. Л., 1924; Выготский Л. С. Психология искусства. М., 1968. Г. М. Свиогкин.

ОШ — місто, центр Ошської обл. Кирг. РСР. Розташований на обох берегах р. Ак-Буури, біля виходу її з передгір'їв Алайського хр. у Ферганську долину. Залізнична станція. Вузол автомоб. шляхів. 178 тис. ж. (1981).

О.— давнє місто. В 9 ст. відоме як центр шовківництва. В 10 ст. — третє за величиною місто Фергани. Через нього проходили торг. шляхи з Серед. Азії до Китаю та Індії. З 1876 — у складі Росії. За роки Рад. влади О. перетворився на значний пром. центр республіки (2-й після м. Фрунзе). Провідна галузь пром-сті — легка (виробниче бавовняне об'єднання, шовковий комбінат, бавовноочисний з-д, швейна взут. ф-ки). Розвивається харч. пром-сть. Машинобудування і металообробка (з-ди насосний та авторем.), виробн. буд. матеріалів (виробниче об'єднання «Ошбудматеріали», з-ди залізобетонних виробів, асфальтобетонний). Меблева ф-ка; народні художні промисли. В О.— пед. ін-т, вечірній ф-т Фрунзеньського політех. ін-ту, 5 серед. спец. навч. закладів. Киргиз. та Узб. муз.-драм. театри, краєзнавчий музей. Турбаза.

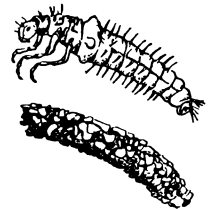
ОШАНІН Лев Іванович [н. 17 (30). V 1912, Рибінськ, тепер Ярославської обл.] — рос. рад. поет. Член КПРС з 1944. Друкується з 1930. У роки Великої Вітчизн. війни писав патріотичні твори. Значне місце у творчості О. посідає тема боротьби за мир, любовна лірика. Автор збірок «Завжди в дорозі» (1948); «Діти різних народів» (1950); «Вірші про кохання» (1957); «Це буде ось так» (1969);

Очіпок.

Ошабень звичайний.

Ошаток стенофілакс (вгорі) та його чохлик.

ОШАНИНА

Д. І. Ошанин.

М. А. Ошеровський.

І. Ойма.

«Островитяни» (1972); «Здалеку — довго» (1977); віршованої повісті «Мій друг Борис» (1972); віршованого роману «Вода безсмертя» (1978) і п'єс. Вірші «Дівчина в альтанці», «Вечір дружин», «Два товарища» присвячені Україні. Багато поезій О. покладено на музику («Гімн демократичної молоді», «Пісня про тривожну молодість», «Тече Волга» та ін.). За цикл віршів і пісень до кінофільму «Юність спіту» удостоєний 1950 Держ. премії СРСР. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1971; Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1980—81; Укр. перекл. — Діти різних народів. К., 1954.

ОШАНИНА Марія Миколаївна [лівоче прізвище — Одовенникова; 1853 — 20.IX (2.X) 1898] — революціонерка, народниця. В 1874—75 входила до революц. гуртка в Орлі, 1875 в Петербурзі зблизилася з послідовниками П. М. Ткачова. В 1878 — член орг-ції «Земля і воля». Член виконавчого к-ту «Народної волі», керівник моск. групи народовольців. У 1882 емігрувала в Париж, де жила під прізвищем Полонської, представляла виконавчий к-т за кордоном. У 90-х рр. — один з організаторів «Групи старих народовольців», що видавала збірники «Матеріали для історії російського соціал-демократичного руху» (1893—96). Покинула життя самотньою.

ОШЕН, Банаба — острів у сх. частині Тихого ок. Площа 6,5 км². Нас. понад 2 тис. чол. Входить до складу двох *Kiribati*. Острів коралового походження, заввишки до 81 м, оточений *кораловими рифами*. Клімат екваторіальний. Внаслідок хижацької експлуатації родюща фосфоритів іноз. компанією більша частина поверхні острова зруйнована. Відкритий 1804 англ. моряками.

ОШЕРОВСЬКИЙ Матвій Абрамович (н. 24.X 1920, Ростов-на-Дону) — укр. і рос. рад. актор і режисер, вар. арт. УРСР (з 1973). Після закінчення 1946 Держ. ін-ту театр. мист. (Москва) працював актором і режисером Харків. укр. драм. театру ім. Т. Г. Шевченка (1946—51). У 1952—61 — режисер театрів муз. комедії в Горькому, Воронежі, Краснодарі, 1962—77 — гол. режисер *Одеського театру музичної комедії*, де здійснив спектаклі «На світанку» О. Сандлера, «Прекрасна Елена» Ж. Оффенбаха, «Весела вдова» Ф. Легара та ін. В ін. театрах Одеси поставив «Безприданницю» О. Островського, «Голубі олені» О. Колосійця (Рос. драм. театр ім. Іванова), «Тараса Бульбу» М. Лисенка (театр опери та балету). Серед ролей, зіграних 1946—51 в Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка, — Олег Кошовий («Молода гвардія» за Фадеевим), Шура Зайцев («Старі друзі» Малого), З 1977 викладає в муз.-пед. ін-ті ім. Гнесіних (Москва).

ОШИБЕНЬ (*Ophidion*) — під морських риб ряду тріскоподібних. Тіло довж. до 25 см, видовжене, вкрите дрібною лускою. Плавці м'які; непарні — зліті в один су-

цільний плавець; черевні — вушкоподібні, розміщені на підборідді. Забарвлення сріблясто-сіре або бурувате; на непарному плавці вузька чорна смужка. О. — донна риба, живиться безхребетними, дрібною рибою. Відкладає до 9 тис. дрібних ікринок, склеєних слизом в округлі грудочки до 2 см завдовжки. Має кілька видів. Поширений у прибережних водах Середземного моря і прилеглих р-нах Атлантики. В СРСР 1 вид — О. звичайний (О. *roschei*) в Чорному морі. Пром. значення не має. Іл. с. 113.

ОШІТКИ — народна назва личинок *волохатих*. Довжина тіла 20—25 мм. О. розвиваються у прісній воді між камінням, затопленими гілками дерев, кущів, стеблами трав і в ґрунті для водойми. Живляться тваринною або рослинною їжею. З виділень прядильних залоз і рослинних та мінеральних частинок більшість О. утворюють чохлики («обшивають» себе, звідки й назва — ошитки). О. є поживою пром. риб. Іл. с. 113.

ОШОГБО — місто на Зх. Нігерії. Розташоване на р. Ошун. Вузол з-пн і автомоб. шляхів. 252,6 тис. ж. (1971). Тютон. та бавовноочисні підприємства. Значний центр збирання бобів какао, плодів олійної пальми, бавовнику, тютону.

ОШСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Кирг. РСР. Утворена 21.XI 1939; 27.I 1959 до неї увійшла Джалал-Абадська обл. Розташована у пд.-сх. частині республіки. На Пд. Сх. області проходить частина держ. кордону СРСР з Китаєм. Пл. 59,2 тис. км². Нас. 1520 тис. чол. (на 1.I 1981). Осн. населення — киргизи, живуть також узбеки, росіяни, гатари, українці та ін. Міськ. нас. — 30%. Поділяється на 14 районів, має 9 міст та 11 с-щ міськ. типу. Центр — м. Ош. О. о. нагороджена орденом Леніна (1966).

Рельєф області переважно гірський — лежить у межах *Тянь-Шаню* та *Паміро-Алаю*. Найбільші хребти: Ферганський, Туркестанський, Алайський. Найвища вершина — *Леніна пік* (7134 м) у Заалайському хр. Міжгірні долини лежать на висоті 750—3000 м (Алайська

та ін.). Корисні копалини: кам. та буре вугілля, нафта, природний газ, сурма, ртуть, свинцеві руди, кам. сіль, будівельна сировина тощо. Клімат різко континентальний, посушливий. До вис. 1100 м пересічна т-ра січня — 3°, липня +24, +27°. Опадів до 500 мм на рік. У цій смугі розташовані гол. оазиси області. На вис. 2000—3000 м пересічна т-ра липня +11, +18°, зима холодна, довга. Опадів 400—600 мм на рік. Найбільші ріки — *Нарин* і *Карадар'я* (виток Сирдар'я). Вони мають великі запаси гідроенергії, використовуються також для зрошування. До вис. 1500 м переважає напівпустельна рослинність (полин, ефемери, солянки) на сіроземях, до 3000 м — сухі гірські степи та цінні горіхово-плодові ліси на коричнево-і бурих ґрунтах. Вище 3000 м — субальп. та альп. луки. В межах О. о. — *Сари-Челекський заповідник*. У пром. комплексі республіки О. о. виділяється розвинутою гірничодобувною пром-стю, кольоровою металургією та галузями, що переробляють с.-г. сировину. Осн. нафтогазові родовища — Майлі-Сайське, Ізбаскентське, Чангир-Ташське; вугільні — Кизил-Кійське, Сулоктинське, Кок-Янгакське, Наринське. Підприємства кольорової металургії розташовані у Хайдаркені, Кадамжаї; машинобудування і металообробка — в Оші, Джалал-Абаді; у Майлі-Сай — найбільший у Середній Азії електроламповий з-д. З галузей легкої пром-сті виділяються бавовноочисна, бавовняна та шовкова (Ош, Джалал-Абад, Кара-Су). Харч. пром-сть представлена олісекстракційною, плодоовочовою, м'ясопереробною та ін. галузями. Електроенергія надходить від Учкурганської та Токтогульської гідроелектростанцій. О. о. — важливий район вирощування тех. культур і гірськопашного тваринництва. Землеробство на зрошуваних землях (Базаркурганське, Токтогульське водосховища та ін.). Гол. тех. культура — бавовник. Вирощують також тютон, зернові (шпеліця, ячмінь, рис) і кормові культури. В долинах — садівництво та вино-

ПАВІАН

Рожений павільйон на острові Верхнього ставу в парку «Софіївка» в місті Умані Черкаської області. Початок 19 ст.

О. Т. Павленко. Фреска «Фізкультура і спорт в СРСР» в Червонозаводському театрі в Харкові. 1933—35.

П. М. Павленко. Декоративний розпис. 1965.

маса 4—4,25 кг. Забарвлення самця яскраве: голова, шия і верхня частина грудей сині з металічним блиском, спина зелена, нижня частина грудей і черева чорна, крила білі з чорними смугами. Пир'я надхвістя самців дуже довге (120—130 см), зеленого кольору з своєрідним малюнком — «вічками», може розправлятися у вигляді віяла. Самки менші за самців, бурого забарвлення. 2 види: П. звичайний (*P. cristatus*) та П. синьокрилий (*P. indicus*), поширені в лісах Індії, Індокитаю, на о-вах Шрі-Ланка, Ява, Суматра. Полігми (див. *Полігма* в біології). Гнізда — на землі. Кладку з 5—15 яєць насиджує самка бл. 30 днів. Живиться П. зерном, травою, комахами, ящірками, зміями. Як декоративних птахів П. розводять в зоопарках. [Л. див. до ст. *Птахи*].

ПАВІАН (Раріо) — рід нижчих *вулканосис маел* род. *мартішк* подібних. Тіло (довж. 50—110 см, маса до 50 кг) міцне, кремезне, кінцівки відносно короткі, кісті і стопи короткопалі. Морда видовжена, нагадує собачу. Сідничні м'язи яскравого кольору. Волосяний покрив досить грубий, від попелясто-сірого до жовтого і зеленого забарвлення. П. живуть стадами (по 25—300 особин) в лісових і відкритих скелястих місцевостях. Живляться рослинами та дрібними тваринами. Самка після 6—7 міс. вагітності народжує 1 маля. Статевозрілі стають у 3—5 років. Тривалість життя до 45 років (у неволі). 5 (7) видів, поширених в Африці, Аравії, Індії; найбільш відомі види: гвінейський П., або сфінкс (*P. rario*), чакма (*P. ursinus*), *бабуін*, *гамадріл*.

ПАВІЛЬЙОН (франц. *pavillon*, від лат. *pavilio* — шатро, намет) — 1) Легка будівля, що звичайно має невеликий компактний об'єм. В Європі (17—19 ст.) П. був невід'ємною частиною палацово-паркового ансамблю. 2) Постійна або тимчасова полегшена будівля музейного типу, призначена для виставочної експозиції, кінознімання, торгівлі тощо. 3) Театральна декорація (на рамах), що зображає внутрішній вигляд закритого приміщення (кімнати, залу); декорація в приміщенні кіностудії, споруджена для знімання певної сцени фільму.

ПАВІЛЬЙОН КІНОЗНІМАЛЬНИЙ — споруда ангарного типу для кінознімання з використанням декорацій і штучного освітлення; основне виробниче приміщення *кіностудії*. Розрізняють павільйони малі (площею до 400 м²), середні (до 820) і великі (до 1400 м², іноді більше). Їх обладнують освітлювальною, кінознімальною і звукозаписувальною апаратурою, системами вентиляції і кондиціювання повітря, протипожежними установками, водопровідними та ін. пристроями. На робочій (на вис. 5—18 м) стелі П. к. розміщують механізми для монтажу і демонтажу декорацій, пристрої дистанційного керування освітлювальною апаратурою, підвішують містки, на яких встановлюють цю апаратуру, закріплюють декорації. Щоб створити оптимальні умови для

звукозапису (при чистовому записі звуку забезпечують час *реверберації* 0,7—1 с), стіни П. к. вкривають *звуковбирними матеріалами*. В підлозі деяких П. к. роблять поглиблення (до 3 м), яке використовують як басейн або для монтажу декорацій підвальних приміщень. Крім капітальних, є переносні (з інженерних буд. конструкцій) кінознімальні павільйони, встановлювані на *материкових майданчиках* подалі від джерел шуму. П. к. використовують також для знімання телефільмів (кінотелепавільйони). [Л. с. 115].

ПАВІНСЬКИЙ (Pawłowski) Адольф (7.V 1840, Згез, тепер Лодзьського воєводства ПНР — 24.VIII 1896, Гродзіськ, тепер Варшавського воєводства ПНР) — польський історик, археолог і археограф. Навчався в Петерб. і Дерптському (тепер Тартуський) ун-тах. З 1871 — професор ун-ту і одночасно з 1875 — нач. архіву давніх актів у Варшаві. Автор праць з археології, історії першого суспільства, історії феод. Польщі. Один з видавців (1875) серії джерел з історії Польщі 16 ст. «Історичні джерела», які містять значний матеріал з історії України.

ПАВЛЕНКО Віра Іванівна [н. 4(17).VII 1912, Катеринослав, тепер Дніпропетровський] — укр. рад. майстер нар. декоративного розпису, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1960). Творчий шлях почала в с. *Петриківці* — відомому осередку укр. нар. декоративного розпису. В 1936 П. запрошено до Київ. експериментальних худож. майстерень. У 1937—39 навчалася в Київ. школі майстрів нар. творчості, з 1944 працює в Київ. експериментальному кераміко-художньому з-ді. Створює декоративні розписи, якими оздоблюють чайні й столові сервізи, настінні тарілки і блюда, вази з фарфору та фаянсу; автор творів декор. графіки, худож. листівок, книжкового оформлення, підлакових розписів. Твори зберігаються в багатьох музеях СРСР. [Л. див. на окрем. арк. с. 176—177].

ПАВЛЕНКО Георгій Євстафійович [13 (25).III 1898, с. Леб'язке, тепер Чугуївського р-ну Харків. обл. — 4.III 1970, Київ] — укр. рад. вчений у галузі гідромеханіки і теорії корабля, акад. АН УРСР (з 1961). Член КІПСР з 1942. Закінчив (1924) Ленінгр. політех. ін-т, викладав у Ленінгр. кораблебуд. ін-ті (1928—44) і в Одеському ін-ті інженерів мор. флоту (1944—58). В роки Великої Вітчизн. війни був головою Ради наук. допомоги обороні Ленінграда. В 1958—62 — зав. відділом ін-ту гідрології і гідротехніки (тепер ін-т гідромеханіки) АН УРСР. Одночасно працював на суднобудівних з-дах і в конструкторських бюро. Осн. дослідження — з питань геометрії, статичної і опору вод руху корабля, суднових рухів, безпеки плавання, автоматизації суднобудівництва.

ПАВЛЕНКО Ніна Євтухівна (н. 29. IV 1932, с. Черевки, тепер Яготинського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. бандуристка, нар. арт. УРСР (з 1977). В 1958 закінчила

Київ. консерваторію, відтоді працює в Київ. філармонії, з 1961 — в складі тріо бандуристок (разом з Н. Москвіною та В. Третьяковою). В репертуарі — укр. нар. пісні, твори рад. і зарубіжних композиторів, музика народів різних країн світу. Нагороджена орденом «Знак Пошани».

ПАВЛЕНКО Оксана Трохимівна [н. 30.I (12.II) 1895, с. Валава, тепер Городищенського р-ну Черкас. обл.] — укр. рад. живописець. У 1922 закінчила Держ. укр. АМ у Києві. З 1929 — в Москві. Твори: картини — «Комсомолка» (1927), «Збори делегатів» (1933); малюнки — «В консультації», «Відпочинок на маневрах» (обидва — 1928), «Селянка з дитиною»; монументальні розписи («Фізкультура спорт в СРСР» у кол. Червонозаводському театрі в Харкові, 1933—35; в будинку Уряду в м. Фрунзе, 1936—38; на ВДНГ СРСР, 1938—40, 1951—54) та ін. **ПАВЛЕНКО** Параска Миколаївна [н. 7 (19).I 1881, с. Петриківка, тепер Паричанського р-ну Дніпроп. обл.] — укр. рад. майстер декоративного розпису. Мати В. Павленко та Г. Павленко-Черниченко. Серед виробів з цигаркового паперу — розмальовані рушники, килимки, мережива «решітки» для сволока. Малює аніліновими фарбами, на стіні — кольоровими глинами. Серед творів — «Декоративний мотив», «Фриз» (обидва — 1964), «Букет квітів у вазі», «Килимок» (обидва — 1980). Твори зберігаються в ДМУНДМ.

Н. О. Глухенька.

ПАВЛЕНКО Петро Андрійович [29.VI (11.VII) 1899, Петербург — 16.VI 1951, Москва] — рос. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1920. У роки Великої Вітчизн. війни — фронтовий кореспондент «Правди» і «Красної зvezди». Друкуватися почав 1928. Перші збірки — «Азіатські оповідання» (1929); «Стамбул — Туреччина» (1930) та ін. Повість «Пустеля» (1931), кн. нарисів «Подорож до Туркменістану» (1932) — про соціалістичні перетворення в середньоазіатських республіках. Роман «Барикади» (1932) присвячений подіям Паризької комуни, роман «На Сході» (кн. 1—2, 1936—37; фільм «На Далекому Сході», в співавт., 1937) — соціалістичному будівництву і обороні країни на Далекому Сході. У романі «Шаста» (1947; Держ. премія СРСР, 1948) і циклі кримських оповідань змальовує відбудову зруйнованого фашистами Криму. Автор повісті «Степове сонце» (1949), незакінч. роману «Трудливий мир» (частково опубл. 1952); співавтор сценаріїв «Олександр Невський» (1938; Держ. премія СРСР, 1941), «Яків Свердлов» (1940); «Калита» (1946; Держ. премія СРСР, 1947); «Падіння Берліна» (1949; Держ. премія, 1950). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1953—55; Укр. перекл. — Барикади. К.—Х., 1935; На Сході. К., 1940; Шаста. К., 1951; Молода Німеччина. К., 1949; Світанок. К., 1953; Вірність. К., 1956.

Літ.: Павленко в споминах сучасників. М., 1963; Хмелюк Н. Д.

Художественная проза П. А. Павленко. К., 1976. М. Д. Хмельюк. **ПАВЛЕНКОВ** Флорентій Федорович (8 (20).X.1839, Тамбовська губ. — 8 (20).I.1900, Ніцца, похований в Петербурзі) — рос. книговидавець. У 1861 закінчив Михайлівську арт. академію, служив у Київ. і Брисянському арсеналах. У 1866 вийшов у відставку, відкрив у Петербурзі книжковий магазин, почав перекладацьку й видавничу діяльність. За поширення ідей революц. демократів не раз переслідувався, 10 років перебував на заслання й у тюрмах. У 1881 повернувся в Петербург. Видавничою діяльністю його мала демократичний характер. Видавав твори рос. революц. демократів, працю Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави». Складена ним на заслання «Наочна азбука» для самонавчання грамоти (виграла 22 вид.) відзначена 1873 на Всесвітній виставці у Відні. Видав серію «Життя видатних людей» (200 біографій), «Енциклопедичний словник» (1899, див. *Павленкова енциклопедичний словник*), перше в Росії зібрання творів О. І. Герцена та ін. Вид-во П. існувало до 1917.

Лит.: Рассудовская Н. М. Издатель Ф. Ф. Павленков. М., 1960; Кауфман И. М. Русские энциклопедии. в. 1. М., 1960.

ПАВЛЕНКОВА ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ СЛОВНИК — рос. одотомний енциклопедичний словник, який видавали книговидавець Ф. Ф. Павленков і його наступники. Над першим виданням — 1899 Павленков працював бл. 20 років. У 1905 і 1907 опубліковано 2-е видання, до нього включено додаток з рядом статей на актуальні політ. теми («Безробіття», «Каральні експедиції» та ін.), матеріали про діячів рос. революц. руху тощо. На вимогу цензури додаток було вилучено з словника. В 1909 вийшло 3-є видання, 1910 — 4-е, в 1913 — 5-е. Словник, проігнорований демократичними тенденціями, користувався великим попитом і популярністю, його тираж досягав 100 тис. прим. Словник містив і матеріали про Україну.

Лит.: Кауфман И. М. Русские энциклопедии. в. 1. М., 1960.

ПАВЛЕНКО-ЧЕРНИЧЕНКО Ганна Іванівна (п. 8.XII.1919, с. Петриківка, тепер смт Царичанського р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. майстер нар. декоративного розпису, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1977). Сестра В. Павленко. Творчий шлях П.-Ч. почався в с. Петриківці. В 1936 її запрошено до Київ. експериментальних худож. майстерень. У 1941 закінчила Київ. школу майстрів нар. творчості. З 1944 працює на Київ. експериментальному кераміко-художньому з-ді. Створює декоративні розписи, якими оздоблюють сервізи («Ювілейний», 1969), вази («Наталка», 1974), настінні тарілки тощо; панно («Синій птах», 1970); автор творів декоративної графіки, худож. листівок, книжкового оформлення, підкакових розписів. Твори зберігаються в багатьох музеях СРСР, експонувалися в зарубіжних країнах (Бельгія, США, Франція та

ін.). Л. див. на окрем. арк. с. 176—177, а також с. 118. **ПАВЛИК** Ганна Іванівна (26.I.1853, с. Монастирське, тепер у складі м. Косова Івано-Фр. обл. — 13.X.1928) — громадсько-політ. діячка революційно-демократичного напрямку в Галичині, сестра Мих. І. Павлика. Перша жінка в Галичині, яка проводила соціалістичну агітацію серед селян. П. виступала в галицькій пресі із статтями на суспільно-політ. теми. Була членом *Русько-української радикальної партії*. П. не раз заарештовувала австр. влада.

ПАВЛИК Микола Іванович (13.IV.1896, с. Бушківці, тепер у Жешувському воєводстві ПНР — 12.VII.1977, Львів) — діяч Комуністичної партії Західної України. Член КПЗУ з 1923. Н. в сім'ї робітника-залізничника. Працював у залізничних майстернях Перемишля. З 1924 — редактор і видавець робітн. газ. «Профспілкове життя», що виходила в Перемишлі. В 1926—28 — секретар Перемишльського, а пізніше Стрийського окружкомів КПЗУ. На III з'їзді КПЗУ (1928) обраний членом ЦК та Секретаріату ЦК КПЗУ. Після з'їзду деякий час працював секретарем Львів. міського к-ту КПЗУ, влітку — восени 1930 — секретарем ЦК КПЗУ. За революц. діяльність П. не раз зазнавав репресій, проходив по «*Лущькому процесу 57-и*» (1934). Після возз'єднання зх.-укр. земель з УРСР брав активну участь у зміцненні Рад. влади, працював на відповідальних посадах у м. Львові. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. М. П. Тесленко.

ПАВЛИК Михайло Іванович (17.IX.1853, с. Монастирське, тепер у складі м. Косова Івано-Фр. обл. — 26.I.1915, Львів) — укр. письменник, публіцист, громад. діяч революц.-демократичного напрямку. Навчався у Львів. ун-ті (1874—77), не закінчив через нестатки і переслідування. Сусп.-політ. погляди П. склалися під впливом визвольного руху в Галичині, ідей рос. революц. демократії, творчості Т. Шевченка, М. Драгоманова, І. Франка. Був знайомий з марксистським вченням, пропагував соціалістичні ідеї в робітн. гуртках Львова, в польсь. газ. «*Праца*» («*Праця*»). Проте істор. ролі пролетаріату П. не зрозумів, до кінця життя залишався членом дрібнобуржуазної радикальної партії. Разом з І. Франком підтримував зв'язки з рос. політеміграцією в Женеві (марксистською групою «*Визволення праці*», редакцією газ. «*Искра*») і в Лондоні, допомагав М. Драгоманову і С. Подлинському видавати журн. «*Громада*». За революц. діяльність не раз був ув'язнений. П. та І. Франко поклали початок укр. революц.-демократичній журналістиці: видавали журнали «*Товариш*», «*Громадський друг*», «*Народ*», газ. «*Хлібороб*», збірники «*Дзвін*» і «*Молот*». В публіцистичних статтях П. критикував сусп. і держ. лад Австро-Угорщини, викривав націоналізм, клерикалізм, угодовство бурж. інтелігенції, відстоював ідеї інтернаціоналізму, зокрема ідею дружби укр. і рос. народів.

Гол. праці: «Потреба етнографічно-статистичної роботи в Галичині» (1876), «Про русько-українські народні читальні» (1887), «Робітницьке свято Першого Мая» (1891), «Про „строїтелів“ та „руйнівників“» (1893) та ін. У поясненні явищ природи П. стояв на позиціях матеріалізму, вважаючи його єдино правильним світоглядом, який позитивно впливає на науку і мистецтво. З матеріалістичних позицій критикував людноненависницьку філософію Ф. Ніцше. Близько підійшов до марксистського розуміння соціальної ролі релігії, однак справжніх причин існування реліг. світогляду не розумів, оскільки в поясненні явищ сусп. життя залишався в основному ідеалістом.

Худож. спадщина П. складалась з віршів, двох оповідань і двох повістей. Письменник засуджував загарбницькі війни (оповідання «Юрко Куликів», 1878), відстоював рівноправність жінок (оповідання «Ребенчукова Тетяна», 1876; надрук. 1878), викривав паразитизм реакц. галицької інтелігенції і духовництва (повість «Пропавший чоловік», 1878), показував соціальні причини сімейних трагедій (повість «Вихора», 1889). Популяризував рос. прогрес. лір. перекладав окремі твори Г. Успенського, М. Лескова, М. Салтиков-Шчедріна, О. Островського, Л. Толстого та ін. Як літ. критик боровся за реалізм і народність лір. П. видав листування і фольклористичні праці М. Драгоманова, склав «Спис творів Івана Франка за перше 25-річчя його літературної діяльності».

Тв.: Твори. К., 1959; Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. 1—8. Львів — Чернівці, 1901—12.

Лит.: Денисюк І. Михайло Павлик К., 1959; Яшук П. Михайло Павлик Львів, 1959; Манзеник П. Т. Суспільно-політичні і філософські погляди М. Павлика. К., 1962. Ф. Д. Пистова. **ПАВЛИКІВ** Марія Теофілівна [1.VI.1865, Львів — бл. 1930 (?), там же] — укр. співачка (драматичне сопрано). В 1888 закінчила школу співу А. Паскалі і А. Соувері у Львові. Виступала на сцені Львів. оперного театру 1889—97 (з 1897 до 1906 — епізодично). В 1909—10 викладала вокал у Муз.-драм. ін-ті ім. М. Лисенка (Львів). Партії: Одарка («Купало» Вахнянина), Рахіль («Дочка кардинала» Галеві), Галька («Галька» Моношкі), Норма («Норма» Белліні), Аїда («Аїда» Верді), Сантуца («Сільська честь» Масканьї), Маргарита («Фауст» Гуно), Манон Леско («Манон» Массне) та ін. В 1882—1901 виступала як камерна співачка на укр. і польсь. концертах у Львові, Кракові, Рогатині, Трускавці. Виконувала, зокрема, твори М. Лисенка, М. Вербицького, П. Ніщинського, С. Гулака-Артемовського. П. К. Медведик.

ПАВЛИЧЕНКО Людмила Михайлівна (12.VII.1916, м. Б. ла Церква, тепер Київ. обл. — 26.X.1974, Москва) — учасниця Великої Вітчизняної війни 1941—45, майор, Герой Рад. Союз (1943). Член КПРС з 1945. З 1931 працювала токарем на з-ді в Києві. З 1937 навчалася на істор. ф-ті Київ.

Г. С. Павленко.

Н. С. Павленко.

П. А. Павленко.

М. І. Павлик.

ПАВЛИЧКО

Л. М. Павличенко.

Л. В. Павличенко.

І. П. Павлов.

Г. І. Павленко-Черниченко. Чайник. Фарфор, розпис. 1975.

ун-ту (закінчила 1945). В Рад. Армії з 1941. Під час війни як снайпер відзначилася під час оборони Одеси (1941) і Севастополя (1941—42). Особисто знищила 309 гітлерівців, у т. ч. 78 снайперів. У 1942 в складі делегації рад. студентів-фронтовиків відвідала США, Канаду, Великобританію, де брала участь у багатьох антифашист. мітингах і мітингах солідарності з рад. народом. У 1945—53 працювала у Гол. штабі ВМФ. Член Рад. к-ту ветеранів війни. Учасниця багатьох конгресів прихильників миру і всесвітніх конгресів жінок. Нагороджена 2 орденами Леніна, медалями.

ПАВЛИЧКО Дмитро Васильович (н. 28.IX 1929, с. Стопчатів, тепер Косівського р-ну Івано-Фр. обл.) — укр. рад. поет. Член КПРС з 1954. Закінчив Львів. ун-т (1953). Був на журналістській роботі, 1971—78 — гол. редактор журн. «Всесвіт». Друкуватися почав 1951. Перша зб. віршів — «Любов і нещастя» (1953). У збірках «Моя земля» (1955), «Чорна нитка» (1958), «Бистрина» (1959), «Дніпро» (1960), Респ. комсомольська премія ім. М. Островського (1961), «На чатах» (1961), «Пальмова віть» (1962), «Гранослов» (1968), «Сонети» (1978), «Вогнище», «Там, де твого обличчя» (обидві—1979) створив образ рад. сучасника, будівника нового суспільства. Поезії П. притаманні глибокий ліризм, публіцистичність, філософ. роздуми. Багато віршів П., покладених на музику, стали популярними піснями («Два кольори», «Делеченьки», «Черешня» та ін.). Виступав як літературознавець і критик («Магістральні слова», 1978). Автор віршів для дітей («Дядько Дош», 1971, та ін.). За його сценаріями поставлено кінофільми «Сон» (1965) і «Захар Беркут» (1970). Працює в галузі поетичного перекладу з рос. й ін. слов'ян., англ., ісп., італ., румунської та ін. мов. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, ін. орденами. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1977.

Тв.: Любов і нещастя. К., 1975; Вибрані твори, т. 1—2. К., 1979; Рос. перекл. — Стихи. М., 1955; Бистрина. М., 1960; Стихотворения. Л., 1968; Сонеты. М., 1978.

Лит.: Бурляк Ю. Боже життя нового. К., 1963; Ільницький М. Свідомість слова як зброя. «Дніпро», 1979, № 9; Лубківський Р. Вереснем осяяна дорога. «Жовтень», 1979, № 9.

Л. М. Коваленко.

ПАВЛІШ — селище міського типу Онуфріївського р-ну Кіровоград. обл. УРСР. Розташований в долині р. Омеляничка (бас. Дніпра). Залізнична станція. 5,7 тис. ж. (1981). У П. — з-ди: хлібний, асфальтовий, комбикормовий; коконосушарка, птахівникаторна станція, райлісгосптехніка, райлісгоспхімія. З заг.-осв. школи (директором однієї з яких був чл.-кор. АПН СРСР В. О. Сухолинський). Мед. амбулаторія. Будинки культури, 3 клуби, 6-ка, меморіально-пед. музей В. О. Сухолинського. Засн. на поч. 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

ПАВЛІКІАНИ (грец. παυλικῖαι), ймовірно від імені апостола

Павла) — учасники антифеод. (а у Вірменії — і нар.-визвольного проти Халіфату) руху, що виник у сер. 7 ст. у Візантії і набув форми реліг. вресі. Особливого розмаху досяг у 8—9 ст. У філософії П. дотримувались дуалістичного вчення про боротьбу двох протилежних начал: добра — бога і зла — сатани, заперечували догми й обряди християнської церкви, вимагали скасування церк. ієрархії. В 70-х рр. 9 ст. візантійський уряд розгромив рух П.; частину П. було переселено у Фракію; у 10 ст. рух П. перетворився на вузьку секту.

ПАВЛІКОВСЬКИЙ (Pawlikowski) Тадеуш (9.XI 1861, с. Медика, тепер Пшемисльського воєводства ПНР — 28.IX 1915, Краків) — польс. режисер і театр. діяч. Муз. освіту здобув у Відні, Лейпцигу і Веймарі, театральну — у Веймарі й Мейнінгені (у Л. Кронке). В 1882—93, 1908—12 виступав як театр. і муз. критик у пресі Кракова і Львова. В 1898—99 і 1913—15 — директор і режисер Краків., 1900—06 — Львів. міськ. театрів. У червні 1905 трупя Львів. міськ. театру під керівництвом П. виступала в Києві. Відомий як реформатор польської сцени. Постаив п'єси польських драматургів, російських (зокрема О. Островського, О. Сухова-Кобиліна, М. Горького, А. Чехова) і західноєвропейських класиків.

Р. Я. Пилипчук.
ПАВЛО I (20.IX (1.X) 1754, Петербург — 12 (24).III 1801, там же) — рос. імператор з 6 (17).XI 1796, син Петра III і Катерини II. П. I продовжував реакційну політику, спрямовану на зніснення самодержавства й феодал.-кріпосницької системи. Роздав дворянам бл. 600 тис. держ. селян (з них до 150 тис. на Україні), сприяв поміщицькій колонізації Пд. України. Указом П. I від 12 (23).XII 1796 закріпачено селян Пд. України, Приазов'я й Дону. Посилив переслідування передової сусп. думки. В армії запровадив палочну муштру. Зовн. політика П. I була спрямована на боротьбу проти Великої франц. революції, за його царювання Росія брала участь у коаліційних війнах проти Франції. Однак загострення суперечностей між Росією та її союзниками — Англією і Австрією привело до виходу Росії з коаліції, укладення договору з Францією і розриву з Англією (1800). Зміна курсу зовн. політики викликала невдоволення дворянства, зацікавленого у збереженні торг. зв'язків з Англією. Це, а також психічна нерівноваженість, самодурство П. I стали причинами дворцової змови, внаслідок якої П. I було вбито. На престол вступив його син Олександр I.

ПАВЛО VI (Paulus; світські імена і прізвище — Джованні Баттіста Монтіні, бл. IX 1897, Концезіо, попл. м. Брешія — 6.VIII 1978, Кастель-Гондольфо, попл. Рима) — римський папа з 1963. Закінчив Папський і державний університети в Римі. В 1923—54 — на дипломатичній службі Ватикану. П. VI — перший з рим. пап, який, порушивши традицію затворництва пап у Ватикані,

відвідав ряд країн (Палестина, Індія, США, Колумбія, Уганда, Філіппіни, Австралія та ін.). Виступав за зближення церков, за збереження миру і мирне співіснування д-в з різним сусп. ладом.

ПАВЛО ДІАКОН (Paulus Diaconus; бл. 720, Фріулі, Італія — 13.IV 799, Монтекассіно) — історик *лангобардів*. Навчався у м. Павії. Служив при дворі останнього короля *лангобардів* Деаздерія, 782—786 — при дворі *Карла Великого* (член його «Академії»), згодом — чернець монастиря Монтекассіно (Італія). Автор «Історії *лангобардів*», написаної на основі нар. переказів, писемних джерел, свідчень очевидців. Твір П. Д. — осн. джерело з історії *лангобардів* з найдавніших часів до 744.

ПАВЛО ХАЛЕБСЬКИЙ (Павло Алеппський; бл. 1627, Алеппо, тепер м. Халеб, Сирія — 1669) — араб. церковний діяч (архидіакон), мандрівник і письменник. Протягом майже всього життя супроводив свого батька, антіохійського патріарха Макарія в його подорожах. Під час подорожі до Росії (1654 і 1656) відвідав Україну (міста Рашків, Київ, Умань, Прилуки, Переяслав). Залишив записки про що подорож, що містять цікаві відомості про історію, економіку, географію, культуру, освіту, побут, мистецтво, реліг. життя на Україні. П. Х. позитивно характеризував Б. Хмельницького, з яким зустрічався в червні 1654 в Богуславі.

Тв.: Рос. перекл. — Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским, в. 1—5. М., 1896—1900.

ПАВЛОВ Іван Миколайович [5 (17).III 1872, с. Поповка, тепер Тул. обл. — 30.VIII 1951, Москва] — рос. рад. гравер, нар. художник РРФСР (з 1943), дійсний член АМ СРСР (з 1947). В 1891—92 навчався в Центр. уч-щі тех. ри-

Проломні ворота. Гравюра на дереві. 1919

сування Штігліца в Петербурзі у В. Мате. З 1925 — член АХРР. Твори: «Запорожець» (за етюдом І. Рєпіна, 1895), «Останнє» (1909), серія «Стара Москва» (1944—47). В 1907—14 викладав у Строгановському художньо-пром. уч-щі в Москві, 1917—22 — в Моск. ВХУТЕМАСі. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

Тв.: Життя руського гравця. М., 1963.
ПАВЛОВ Іван Петрович [14 (26).IX 1849, м. Рязань — 27.II 1936, Ленінград] — рад. фізіолог, академік (з 1907). Закінчив природниче відділення Петерб. ун-ту

(1875). Під час навчання займався наук. працею на кафедрі фізіології під керівництвом П. В. Овсєнникова та І. Ф. Цюна. Після закінчення ун-ту вступив на третій курс Медико-хірургічної академії (з 1881 Військово-мед. академія). Після її закінчення залишився при академії для вдосконалення; одночасно працював у фізіол. лабораторії при терапевтичній клініці С. П. Боткіна (з 1886 — керівник цієї лабораторії). В 1890—96 — професор і зав. кафедрою фармакології, а в 1896—1924 — зав. кафедрою фізіології Військово-мед. академії. П. — один із організаторів Ін-ту експериментальної медицини, в якому з 1890 по 1936 був зав. відділом фізіології. З 1925 і до кінця життя П. — директор заснованого ним Ін-ту фізіології АН СРСР. В 1926 за планом П. було організовано біол. станцію в с. Колтушах (тепер село Павлово) під Ленінградом для вивчення умовних рефлексів. Про виняткове значення для науки досліджень П. свідчить, зокрема, спец. постановка про створення умов, необхідних для його наук. діяльності, прийнята в 1921 Радою Народних Комісарів за підписом В. І. Леніна. Наук. діяльність П. розвивалась по трьох осн. напрямках: фізіології кровообігу, фізіології травлення і вищої нервової діяльності. Праці з фізіології кровообігу присвячені вивченню механізмів регуляції діяльності серця і кровоносних судин. В докторській дисертації «Відцентрові нерви серця» (1883) представлені дані про іннервацію серця і її роль у керуванні роботою серця; показало, що послаблення і посилення діяльності серця спричиняються особливими нервами, що впливають на обмін речовин та енергії у серцевому м'язі й названі П. трофічними. У ряді праць показана наявність регуляторних механізмів, що підтримують сталість артеріального кров'яного тиску. П. — один із засновників вчення про нерви. П. належить пріоритет розробки принципу нового методу фізіол. дослідження — методу хронічного експерименту. Завдяки застосуванню цього методу при вивченні травлення П. вперше одержав у чистому вигляді всі травні соки, визначив їх склад і роль кожного у процесі травлення, з'ясував механізми регуляції діяльності всіх травних залоз і встановив залежність кількості й якості виділюваних травних соків від консистентності й складу їжі. Все це становить основу сучас. фізіології травлення. П. розробив вчення про вищу нервову діяльність, згідно з яким вся діяльність тварин і людини, що забезпечує складні взаємодії зовнішнього середовища, включаючи і їхню психічну діяльність, здійснюється за допомогою умовних рефлексів. В результаті багаторічного вивчення умов утворення й пригнічення різних умовних рефлексів П. визначив осн. закономірності у діяльності головного мозку. У своїй наук. діяльності П. виступав з матеріалістичних позицій,

доводив діалектичний характер зв'язків науки і практики, експерименту і теорії, розвивав ідеї цілісності організму, єдності його з зовн. середовищем. Усі явища в живому організмі П. розглядав у їхньому розвитку, постійному русі та взаємодії, був переконаний, що все існує в русі. Вчення П. в цілому є однією з природничонаук. підвалин діалектичного матеріалізму. П. — засновник найбільшої фізіол. школи в СРСР. Почесний член багатьох іноземних академій, ун-тів і наук. т-в. Нобелівська премія, 1904. За кращу наук. працю в галузі фізіології АН СРСР затвердила 1934 премію ім. Павлова, а 1949 — золоту медаль його імені — за сукупність праць з розвитку вчення Павлова. Та.: Полное собрание сочинений, т. 1—6. М., 1931—52; Выбранные творы. К., 1949. Літ.: Анохин П. К., Иван Петрович Павлов. М.—Л., 1949; Асратян Э. А., Иван Петрович Павлов. М., 1974. П. М. Серков. **ПАВЛОВ Іван Ульянович** [26.XI (8.XII) 1893 — 11.IV 1936] — рад. військ. діяч, один з перших рад. льотчиків, командир. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в с. Андріїві на Херсонщині в сел. сім'ї. Кол. унтер-офіцер старої армії. В Червоній Армії з 1918. В 1918—20 на чолі авіагрупи брав участь у боях проти колчаківців, денікінців і врангелівців. Після громадян. війни — на керівній військ. роботі: команд. авіацією Київ., Пн.-Кавказького, Моск. військ. округів, гол. інспектор Військ.-Повітр. Сил РСЧА. Нагороджений 3 орденами Червоного Прапора. **ПАВЛОВ Іван Хомич** (25.VI 1922, с. Борис-Романовка, тепер Боровського р-ну Кустанайської обл. — 12.X 1950) — рад. військ. льотчик-штурмовик, майор, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член Комуністичної партії з 1943. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни з грудня 1942 — льотчик, командир ланки, ескадрильї, штурман гвард. штурмового авіаполку. Учасник боїв на Калінін., Центр., 1-му Прибалт. фронтах. Здійснив понад 200 бойових вильотів. У 1949 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Загинув під час виконання службових обов'язків. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. **ПАВЛОВ Калітон Степанович** (1792, н. Ревель, тепер Таллін — 1.II 1852, Київ) — укр. живописець. У 1800—15 навчався в петерб. АМ, після чого переїхав на Україну. П. — автор портретів (Б. Лизогуб, 1835; «Автопортрет», 30-і рр. 19 ст.; мічман Г. Чайковський, 1840), жанрових картин («Діти будують картковий дім», 1837; «Бондар», 1838; «Чабан», 30—40-і рр. 19 ст.), пейзажів («Церква Спаса Нерукотворного у Полтаві», 30-і рр. 19 ст.). Твори П. зберігаються в ДМУОМ та ДРМ. У 1820—39 П. викладав у Ніжишському лицей, де з нього навчався М. Гоголь, брати Є. та М. Гребінки, А. Мокрицький; 1839—46 — у Київ. ун-ті. Був особисто

знайомий з Т. Шевченком. У повісті «Близнець» Т. Шевченко пише про П. як про хорошого художника і добру людину. Літ.: Раснський С. Тарас Шевченко і художник Калітон Павлов. «Мистецтво», 1955, № 5. **ПАВЛОВ Михайло Олександрович** [9 (21).I 1863, містечко Божий Промисел, тепер у межах м. Ленкорань Аз. СРСР — 10.I 1958, Москва] — рад. вчений у галузі металургії, акад. АН СРСР (з 1932), Герой Соціалістичної Праці (1945). Закінчив (1885) Петерб. гірничий ін-т, працював на металург. з-дах. У 1900—04 викладав у Катеринославському Вищому гірничому уч-щі (тепер Дніпроп. гірничий інститут), 1904—41 — професор Петерб. (Ленінгр.) політех. ін-ту, одночасно — Моск. гірничої академії (1921—30) і Моск. ін-ту сталі (1930—41). Осн. дослідження — з питань інтенсифікації доменного процесу, проблем розширення залізрудних і паливних ресурсів металург. виробництва, використання офлюсованого агломерату. Брав участь у проектуванні великих металург. з-дів, потужних доменних печей і сталелитавальних агрегатів. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1947. Та.: Металлургия чугуна, ч. 1—3. М., 1948—51; Расчет доменных шихт. М., 1951. Літ.: Федоров А. С. Михаил Александрович Павлов. В кн.: Люди русской науки. М., 1965. **ПАВЛОВ Олександр Васильович** [10 (22).XII 1880 — 14.VIII 1937] — рад. військ. діяч, командир (1935). Н. в Одесі. Учасник 1-ї світової війни, поручик. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції перейшов на бік Рад. влади. В Рад. Армії з 1918, був членом ревкому 7-ї армії, в складі якої бився проти військ Центр. ради. Під час громадян. війни командував полком, бригадою, стрілецькою д-зією на Сх. фронті. З грудня 1919 по червень 1920 — команд. 10-ю армією (з 4.V 1920 — 10-а Терська Червона армія) на Пд.-Сх. (з 16.V 1920 — Кавказькою) фронті. Після війни — інспектор піхоти збройних сил України і Криму, командир корпусу, помічник команд. військами ряду військ. округів. З 1930 — помічник інспектора, з 1931 — інспектор піхоти РСЧА, потім — нач. ф-ту і помічник нач. Військ. академії ім. М. В. Фрунзе. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора. **ПАВЛОВ Олексій Петрович** [19.XI (1.XII) 1854, Москва — 9.IX 1929, Бад-Тельд, тепер ФРН] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1916; чл.-кор. — з 1905). Закінчив Московський університет (1879), з 1886 — професор цього університету. Досліджував геологічну будову Поволжя. Осн. праці з питань стратиграфії, палеонтології, геології антропогену, тектоніки, геоморфології, інженерної геології. Перший висунув уявлення про триразове зледеніння Східно-Європейської рівнини й запропонував першу схему її антропогенної геол. історії. Виділив два нових типи континентальних відкладів — делювій і пролювій. Виявив на

І. Х. Павлов.

К. С. Павлов. Автопортрет. 30-і рр. 19 ст. ДМУОМ у Києві.

К. С. Павлов. Бондар. 1838. ДРМ у Ленінграді.

М. О. Павлов.

ПАВЛОВ

Східно-Європейській платформі широкі прогини, які називає *синеклідами*. Вперше висловив припущення (яке пізніше підтвердилося) про можливу нафтоносність району Самарської Луки. П. багато уваги приділяв дослідженню *ерозії, суфозії, зсувів*; розробив класифікацію зсувів і вказав на методи боротьби з ними.

ПАВЛОВ Павло Андрійович [19. II (2.III) 1892, Тбілісі — 18.VII 1924, біля Гуанчжоу, Китай] — рад. військ. діяч, учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1919. Учасник 1-ї світової війни, штабс-капітан. В 1917 — член солдатського к-ту Пд.-Зх. фронту. В 1918 П. командував повстанським загonom, який брав участь у боях проти нім. окупантів і гетьманців на Україні. З 1919 — в Червоній Армії, командував правобережною групою 12-ї армії, бригадою в складі ударної групи Пд. фронту. В 1920—21 як командир бригади, д-ції брав участь у розгромі врангелівців, махновців, *антоновців*. Після громадян. війни П. — учасник розгрому *басмачтва*, нач. Вищих стрілецьких курсів, командир корпусу. З квітня 1924 — військ. радник *Сун Ятсена*. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора.

ПАВЛОВ Платон Васильович [7 (19).X 1823, с. Таможнице, тепер Таможниково Дальньоконстантиновського р-ну Горьков. обл. — 29.IV (11.V) 1895, Петербург] — вітчизняний історик, прогресивний освітній і громадський діяч. Закінчив Гол. пед. ін-т у Петербурзі (1844). У 1847—59 — професор рос. історії Київ. ун-ту. Один з організаторів перших *недільних шкіл* у Києві (1859) і член Ради недільних шкіл у Петербурзі (1860). У 1860 приєднався у справі *Харківсько-Київського таємного товариства*. В 1862 за публічний виступ, у якому закликав студентів єднатися з народом, висланий у Ветлугу, а потім у Кострому. Після повернення до Петербурга (1866) викладав у військ. уч-щах. У 1875—85 — професор історії і теорії мистецтва Київ. ун-ту. Автор праць з історії, політ. економії, статистики.

ПАВЛОВ (псевд. П. Досев) Тодор Димитров [14.II 1890, Штип, Македонія — 9.V 1977, Софія] — болг. філософ-марксист, громадський діяч, академік (з 1945), президент (1947—62, з 1962 — почесний президент) Болгарської АН, член Академії мистецтв СРСР (з 1959), іноз. член АН СРСР (з 1947) та ряду ін. іноз. академій. Двічі Герой Соціалістич. Праці НРБ (1960, 1965). Член БКП з 1919. Н. в сім'ї вчителя. Закінчив Софійський ун-т (1914). З 1924 — член ЦК БКП. В 1925—29 зазнав репресій за революц. діяльність. У 1932—36 П. — в Москві: декан філос. ф-ту Ін-ту філософії і л-ри, професор Ін-ту червоної професури. В 1936 повернувся до Болгарії. Брав активну участь в антифашист. боротьбі, 1941—44 ув'язнений у концтаборі. У 1946—48 — професор Софійського ун-ту; директор Ін-ту філософії Болг. АН (1948—52 і з 1960). В 1966—

76 — член Політбюро ЦК БКП. Автор праць з діалектичного і історичного матеріалізму, естетики, мовознавства, літературознавства, методології науки, історії болг. філос. думки. Гол. редактор і один з авторів рад.-болг. праці «Ленінська теорія відображення і сучасна наука». Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами. *Тв.:* Рос. перекл. — *Избранные философские произведения*, т. 1—4. М., 1961—63.

ПАВЛОВ Яків Федотович [н. 4 (17).X 1917, с. Крестова, тепер Валдайського р-ну Новгород. обл.] — учасник боїв у Сталінграді (тепер м. Волгоград), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1944. В Рад. Армії з 1938. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 був командиром кулеметного відділення, навідинком гармати, командиром відділення розвідки; брав участь у боях на Пд.-Зх., Сталінградськ., 3-му Укр. і 2-му Білорусь. фронтах. У період оборонних боїв у Сталінграді (див. *Сталінградська битва 1942—43*) розвідники на чолі з П. тривалий час утримували в центрі міста чотириповерховий будинок, який потім став важливим опорним пунктом (відомий як «Будинок Павлова»). В 1946 П. демобілізувався, закінчив Вищу парт. школу при ЦК КПРС. Працює в нар. г-ві. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, 2 орденами Червоної Зірки, медалями.

ПАВЛОВА Анна Павлівна (Матвіївна) [31.I (12.II) 1881, Петербург — 23.I 1931, Гаара] — рос. артистка балету. В 1899 закінчила Петерб. театр. уч-ще і була прийнята в Маріїнський театр. У 1906 здобула звання балерини. З 1909 брала участь у «Російських сезонах» у Парижі, з 1910 гастролювала, створила власну труп, з якою виступала в Європі, Америці й Азії. Останні виступи в Петербурзі — 1913, в Москві — 1914. П. утверджувала реалістич. принципи рос. балетної школи, її мистецтву були властиві музикальність, емоційність, глибокий психологічний зміст. Кращі партії: Нікія («Балдерка» Мінкуса), Жізель («Жізель» Адана), Раймонда («Раймонда» Глазунова), гол. партії в балетах балетмейстера М. Фокіна — «Виноградна лоза» Рубінштейна, «Евріка» Шербачова, «Павильон Арміди» Черепніна, «Єгипетські ночі» Аренського, концертний номер «Лебідь» Сен-Санса («Вмираючий лебідь», 1907).

ПАВЛОВА Марія Василівна [15 (27).VI 1854, м. Козелець, тепер с-т Козелець Чернігів. обл. УРСР — 23.XII 1938, Москва] — рад. палеонтолог, почесний член АН СРСР (з 1930), акад. АН УРСР (з 1921). У 1870 закінчила Київ. ін-т шляхетних дівчат, 1884 — Паризький ун-т (Сорбонну). У 1919—30 — професор Моск. ун-ту. Разом з своїм чоловіком О. П. Павловим організувала при Моск. ун-ті геол. музей з палеонтологічним відділом, в якому працювала з 1885 і майже до кінця життя (тепер музей Моск. геологорозвідального ін-ту ім. О. П. та М. В. Павлових). Осн. праці П. стосуються викопних ссавців Пд. України,

Молдавії і Поволжя, причини вимирання тварин тощо.

Тв.: Причини вимирання животних в прошедшие геологические эпохи... М. — Пг., 1924; Палеозоология, ч. 1—2. М. — Л., 1927—29.

ПАВЛОВИЧ Михайло Павлович [Волонтер; справж. прізви. ім'я та по батькові — Вельтман і Михайло Лазарович; 13 (25).III 1871, Олеса — 19.VI 1927, Москва] — учасник революц. руху в Росії, вчений-сходознавець. Н. в сім'ї службовця. За участь у с.-д. гуртках Одеси П. 1892 заарештовано, 1894 заслано до Верхоянська. З 1898 — член РСДРП, проводив парт. роботу в Одесі, Кишиневі. З 1901 — в Парижі; співробітничав в «Іскре». Після П з'їзду РСДРП (1903) приєднався до меншовиків. В 1905 повернувся до Росії. У 1907—17 знову в еміграції. В 1918 вступив до РКП(б). В 1919—20 — уповноважений Реввійськради на Пд. фронті. В 1921—27 — голова Всерос. наук. асоціації сходознавства і ректор Моск. ін-ту сходознавства. Автор праць з проблем імперіалізму, історії нац.-визвольного руху в країнах Сходу.

ПАВЛОВИЧ Никола [9 (21).XII 1835, Свистово — 13 (25).II 1894, Софія] — болг. живописець і графік доби Болг. відродження. В 1852—54 навчався у віденській, 1856—58 — мюнхенській АМ. У 1860—61 жив у Одесі. П. — автор картин на істор.-патріотичні теми («Аспарух» бл. 1867—69; цикл «Райна, княгиня болгарська», розпочато 1860), портретів («Автопортрет», 1854 і 1865; К. Радославов, 1872; П. Берона, 1885, та ін.). Твори зберігаються в Нац. галереї в Софії. Ім'я П. присвоєно Держ. худож. академії в Софії.

ПАВЛОВИЧ Олександр Іванович (псевд. — Маковицький Черняк; 19.IX 1819, с. Шариське Чорне, тепер у ЧССР — 25. XII 1900, с. Вишній Свидник, тепер у ЧССР) — укр. поет, громад. діяч, педагог. Закінчив Трнавську духовну семінарію (1847). Друг і соратник О. Духновича. Як поет виступив у 40-х рр. Належав до «будителів». За життя опублікував лише зб. віршів «Пісник для маковицької русської дитви» (1860). Осн. теми творчості — тяжке життя селян під гнітом Австро-Угорщини, заклик до єднання слов'ян. народів. Писав на істор. теми (поема «Дума об атамане Подкове», 1875, та ін.). Оспівав революцію 1848 та революційні події у Франції 1871. Кращі твори П. написані місцевим діалектом з елементами «язичка».

Тв.: Избранные произведения. Пршева, 1955.

Літ.: Микитас В. Олександр Павлович. «Радянське літературознавство», 1965, № 5.

ПАВЛОВІЯ, адалове дерево (Paulownia) — рід деревних листопадних рослин родини ранникових. Листки супротивні, черешкові, цілокраї або лопатеві. Квітки двостатеві, великі, у волотистих суцвіттах на кінцях пагонів. Плід — коробочка. Насіння дрібне, крилате. Бл. 10 видів, пошир. у Сх. Азії. В СРСР, у т. ч. в УРСР — 1 вид у культурі: П. п у х н а с т а (P. tomentosa) — чудове паркове

О. П. Павлов.

Т. Д. Павлов.

А. П. Павлова.

Павловія пухнаста. Гілка з плодами.

і алейне дерево з великими двоколірними фіолетово-синіми або рожевими запашними квітками. Деревина П. легка, використовують її в основному для виготовлення музичних інструментів, меблів, тарі тощо. А. П. Лебеда.

ПАВЛОВО — місто обласного підпорядкування Горьк. обл. РРФСР, район. Залізнична ст. (Металіст). Пристань на правому березі р. Оки. 69 тис. ж. (1981). Важливий центр машинобудування і металообробки — з-ди: автобусний, меліор.-інструм., дослідно-експериментальний механізованого інструменту, ім. С. М. Кірова (вироби: столових ножів і виделок, замків), сувенірів. Підприємства харч. пром.-сті. Автомех. технікум. Пром. музей. П. засн. 1566, з 1919 — місто.

ПАВЛОВ-СІЛЬВАНСЬКИЙ Микола Павлович [1 (13).II 1869, Крошадт — 17 (30).IX 1908, Петербург] — рос. бурж. історик, кадет. У 1892 закінчив істор.-філологічний ф-т Петерб. ун-ту. З 1907 професор історії рос. права Вищих жіночих курсів. На формування наук. поглядів П.-С. великий вплив мав С. М. Соловйов. Істор. теорію марксизму сприйняв переважно в дусі економічного матеріалізму. Найзначніші праці: «Феодалізм у Давній Русі» (вид. 2-е, 1924), «Феодалізм в удільній Русі» (1910). П.-С. довів наявність в історії рос. суспільства феодал. періоду, одностайно з феодалом країн Зх. Європи. Проте феодалізм П.-С. розглядав не як соціально-економічну формацию, а як систему правових відносин.

ПАВЛОВСЬК — місто в Ленінгр. обл. РРФСР, підпорядковане Пущінській райадмі. Розташоване на р. Слав'янка. Залізнична станція за 26 км на Пд. від Ленінграда. Засн. 1777 як село Павловське, з 1796 — місто з сучасною назвою. В П. зберігся палацово-парковий ансамбль у стилі класицизму (1782—86, арх. Ч. Камерон, перебудовано 1797—99, арх. В. Бренна; 1803—04, арх. А. Вороніхін). В оздобленні парадних приміщень палацу брали участь арх. А. Вороніхін, Дж. Кваренгі, К. Россі, скульптори І. Мартос, І. Прокоф'єв, М. Козловський, В. Демут-Малиновський, художники П. Гонзаго, Дж. Б. Скотти та ін. Пейзажний парк (понад 600 га) з численними павільйонами і будівлями (1777—1828). У 1941—44 палац і парк були майже знищені нім.-фашист. загарбниками. В 1946—73 відбудовано (арх. М. Баранов, О. Наумов, Ф. Олейнік та ін.). З 1918 Павловський палацово-парковий ансамбль-музей, тепер Павловський парк і палац-музей худож. оздоблення рос. палаців 18—19 ст.

ПАВЛОВСЬКИЙ Андрій Федорович [8 (19).XI 1789, м. Валки, тепер Харків. обл. — 12 (24).I 1857, Харків] — укр. математик. У 1806—09 навчався в Харків. ун-ті у Т. Ф. Остrowsького, з 1810 — викладач цього ун-ту (професор з 1819), 1837—38 — ректор. Серед учнів П. був М. В. Остроградський. Оса. праці — з теорії інтегрування диференціальних рів-

нянь з частинними похідними й алгебр. кривих. Праця П. «Про імовірності» (1821) була першим твором з теорії імовірностей в Росії. П. брав активну участь у поширенні освіти на Харківщині і в самому Харкові.

ПАВЛОВСЬКИЙ Євген Никанорович [22.II (5.III) 1884, м. Бирюч, тепер Красногвардійськ Воронезької обл. — 27.V 1963, Ленінград] — рад. зоолог, паразитолог, акад. АН СРСР (з 1939), АМН СРСР (з 1944), Герой Соціалістичної Праці (1964), генерал-лейтенант мед. служби. Член КПРС з 1940. Закінчив Військово-мед. академію (1908), при якій залишився працювати (з 1921 — професор). У 1933—44 працював у Всесоюзному ін-ті експериментальної медицини (в Ленінграді), одночасно (1937—51) — Тадж. філіалі АН СРСР; 1942—62 — директор Зоол. ін-ту АН СРСР, керівник (з 1946) відділу паразитології і мед. зоології Ін-ту епідеміології та мікробіології АМН СРСР. У 1952—64 — президент Георг. т-ва СРСР. Праці П. присвячені питанням зоології та паразитології. Під його керівництвом проведено численні експедиції в Середню Азію, Закавказзя, Крим, на Далекий Схід та ін. для вивчення фауни, паразитарних і трансмісивних хвороб. П. створив вчення про природну вогнищевість хвороб людини та концепцію про паразитозооци. Золота медаль ім. І. І. Мечникова АН СРСР, 19'9. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1950. Ленінська премія, 1965.

ПАВЛОВСЬКИЙ Іван Францович [9 (21).I 1851, с. Боброво Калуз. губ. — 27.V 1922, Полтава] — укр. історик-архівіст бурж.-ліберального напрямку. Закінчивши 1874 істор.-філологічний ф-т Київ. ун-ту, бл. 40 років викладав історію в Полтав. кадетському корпусі. В 1903—07 — секретар Полтав. ученої архівної комісії. Був організатором і завідував музеєм Полтавської битви (1909—18). Оса. праці: «Битва під Полтавою 27 червня 1709 р. та її пам'ятники» (1908), «Малоросійське козацьке ополчення в Кримську війну» (1910), «До історії Кирило-Мефодієвського товариства в Києві» («Русская старина», 1911, № 12), «З минулого Полтавщини. До історії декабристів» (1918) та ін. Праці П., написані на основі архівних матеріалів, зберігають певне довідкове значення.

ПАВЛОВСЬКИЙ Мечислав Антонович (н. 18.I 1921, с. Любарська Гута, тепер Баранівського р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. нар. майстер художнього скла, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1964). Працював на Львів. ф-ці ім. 40-річчя ВЛКСМ, 1960—71

— на Львів. кераміко-скульптурній ф-ці. З гутного скла виготовляє статуєтки й фігурний посуд у традиційних формах гутних і гончарних виробів. Серед творів: десертний набір «Червона стрічка» (1963), набір для води «Хвилястий» (1963), вази «Рожева» (1964) і «Дзвінкувата» (1964) та декоративна скульптура «Птахи» (1975). Твори зберігаються в ДМУНДМ та ін. музеях України; експонувалися на всесоюзних та міжнар. виставках. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Іл. с. 122.

ПАВЛОВСЬКИЙ Микола Миколайович [6 (18).XII 1884, Орел — 12.V 1937, Ленінград] — рад. вчений у галузі гідравліки й гідротехніки, акад. АН СРСР (з 1932). Закінчив (1912) Петерб. ін-т інженерів шляхів. З 1919 — професор цього і Лісового ін-тів, з 1921 — Петроград. політех. ін-ту. П. запропонував нові принципи проектування гідротех. споруд, розробив теорію напірного і безнапірного руху ґрунтових вод, метод розрахунку руху води у відкритих потоках, метод електрогідродинамічних аналогій (для розрахунку фільтрації), спосіб побудови кривих вільної поверхні потоків тощо. Консультант і експерт Волховбуду, Дніпробуду, Свірбуду, проекту «Великої Волги», споруд по захисту Ленінграда від повеней, брав участь у буд-ві Московського метрополітену. Портрет с. 122.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—2. М.—Л., 1955—56.

ПАВЛОВСЬКИЙ Олександр Дмитрович [1 (13).X 1857, с. Чухарово Ярослав. губернії, тепер Яросл. обл. — 18.X 1944, Бессарабія, тепер Молд. РСР] — вітчизняний бактеріолог і хірург, доктор мед. наук (з 1884). Закінчив Військово-мед. академію (1881). У 1889—1912 — професор Київ. ун-ту. Був одним з організаторів Київ. бактеріологічного ін-ту, зав. відділом сироваток (до 1909) цього ж ін-ту. В 1893 запропонував протихолерну, 1895 у Києві організував виготовлення та застосував противірусну сироватку. У 1894 заснував Київ. т-во по боротьбі з заразними хворобами та Київ. пастерівську станцію. Праці присвячені вивченню мікробіології повітря, інфекційних хвороб, хірургічної інфекції, цитології тканин тощо. С. О. Матисенко.

ПАВЛОВСЬКИЙ Олексій Павлович (1773, с. Соснівка, тепер Глухівського р-ну Сум. обл. — р. см. невід.) — укр. мовознавець. Закінчив Київську академію (1789) і Петерб. учительську семінарію (1793). Автор першої друкованої граматики живої укр. мови «Грамматика малоросійського нареччя» (СПБ, 1818; подано до друку 1805), в якій дано опис найважливіших

М. В. Павлова.

Н. Павлович. Портрет молодого жінки. 2-а половина 19 ст.

Г. Н. Павловський.

Павловськ. Великий палац. Архітектор Ч. Камерон, 1782—86; архітектор В. Ф. Бренна, 1797—99; архітектор А. Н. Вороніхін, 1803—04.

ПАВЛОВСЬКИЙ

М. М. Павловський.

Г. Г. Павлуцький.
Портрет роботи
Ф. Г. Кричевського.
Фрагмент. 1922—23М. А. Павловський.
Фігура посудина «Ря-
ба». Гутне скло. 1969.Ф. Павловський. Ко-
зак-бандурист. 18 ст.

фонетичних і морфологічних рис укр. мови, короткий словник, наведено прислів'я, приказки та зразки укр. поетичних творів. Ця граматика поклала початок фонетичному правописові укр. мови. У відповідь на рецензію М. Церетелєва опублікував «Прибавлення к граматице малоросійського наречія» (СПБ, 1822). Він займався також лексикографією («Спроба словника малоросійського наречія», опубл. 1972), цікавився етнографією («Вільма...», 1808), писав вірші, оди («Чудо з чудес», 1813), робив переклади.

Літ.: Іоанніди А. Український фольклор у «Граматице малоросійського наречія» О. П. Павловського. «Народна творчість та етнографія», 1968, № 4; 3 історії української мови. До 150-річчя «Граматики» О. Павловського. К., 1972; Дзендзелевський Я. О. 3 життя та діяльності О. П. Павловського. «Slavia», 1975, XLIV.

Я. О. Дзендзелевський.
ПАВЛОВСЬКИЙ (Язловський) Феоктист (1706, с. Лютецька, тепер Гадяцького р-ну, Полтав. обл. — 28.XI 1744) — укр. живописець. Навчався в Київ. академії. З 1730 працював разом з І. Максимовичем у Лаврській іконописній майстерні. Писав ікони, пейзажі й портрети (Варлаама Ванатовича та ін.). Малюнки й ескізи до ікон П. збереглися в «Кужбриках». П. намалював «Тезис Сильвестра Кулябкі» (1744, гравірував у Берліні Д. Шлейхер).

ПАВЛОВСЬКИЙ Феодан Венедиктович [29.XII 1880 (10.I 1881), с. Кам'янка, тепер Новоков. р-ну Ворошиловгр. обл. — 13.IV 1936, Каунас] — вітчизн. оперний співак (баритон) і режисер. У 1905 закінчив Петерб. консерваторію. Був солістом оперних театрів Києва (1906—07, 1909—10), Тбілісі (1907—08), Москви (опера С. Зимина, 1908—09; Великий театр, 1910—21). В 1921—28 — режисер Белградського, 1928—36 — Каунаського оперних театрів. Парції: Султан («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Мазепа («Мазепа» Чайковського), Голова, Каленик («Ніч проти різдва», «Майська ніч» Римського-Корсакова), Ріголетто («Ріголетто» Верді), Скарпія («Тоска» Пуччіні), Вольфрам, Тельрамунд («Тангейзер», «Лоенгрін» Вагнера). В концертах виконував укр. вокальні твори.

І. М. Лисенко.
ПАВЛОВСЬКИЙ ПОСАД — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на правому березі р. Клязьми (прит. Оки). Залізнична станція. 71 тис. ж. (1981). Розвинута легка пром-сть, зокрема вовняна (камвольний комбінат, Моск. виробниче хусткове об'єднання), шовкова та бавовняна галузі. 3-ди: керамічний, ливарно-мех. та ін. Ветерин. текст. технікум. Засн. 1844.

ПАВЛОГРАД — місто обласного підпорядкування Дніпроп. обл. УРСР, райцентр, на р. Вовчий (бас. Дніпра). Залізнич. вузол. 117 тис. ж. (1981). Засн. 1780 як військ. укріплення. В 1784 П. здобув статус міста. На поч. 1903 в П. виникла с.-д. група іскрівського напрямку. Рад. владу встановлено 28.X (10.XI)

1917. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (11.X 1941 — 18.IX 1943) в П. діяли підпільні Дніпроп. обком партії, міськомком партії. Під їхнім керівництвом відбулося Павлоградське повстання 1943.

П. — один з пром. центрів Зх. Донбасу (10 шахт, центр. збагачувальна ф-ка). Серед ін. підприємств — 3-ди: хім. машинобудування, ливарних машин, електроосвітальної арматури та шкіряний; до-мобудівний комбінат, меблева та швейна ф-ки. Виробн. буд. матеріалів. Підприємства харч. пром-сті. Райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Маш.-буд. технікум, мед. та 4 профес.-тех. уч.-ща, 25 заг.-осв. і 4 муз. школи; 19 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 10 палаців культури і клубів, 4 кінотеатри, 17 б-к, істор.-краєзнавчий музей. В П. народилися революц. народники Й. В. Антєрман, рад. конструктор танків Ж. Я. Котін.

ПАВЛОГРАДСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1943 — збройне повстання трудящих проти фашистських загарбників у тилу ворога в м. Павлограді (Дніпроп. обл.) під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Готувалося під керівництвом ЦК КП(б)У. Підпільний Дніпроп. обком і Павлоградський міськомком партії завчасно провели велику роботу по підготовці всіх підпільних груп до бойових дій. 10.II 1943 штаб бойових підпільних груп видав наказ зосередити всі групи в районі Павлограда. Вночі проти 16.II у місті почалося повстання, в якому взяло участь бл. 500 чол. Повстанці звільнили з в'язниці 300 чол. і з таборів для військовополонених бл. 800 бійців Червоної Армії, які в ході боїв поновили ряди повстанців. 17.II повстанці з допомогою наступаючих частин 4-го гвард. стрілецького корпусу звільнили місто від нім.-фашист. загарбників. Зосередивши великі сили, фашисти 22.II почали контрнаступ. Рад. війська тимчасово відступили. Частина повстанців залишилася в місті для підпільної роботи.

ПАВЛОГРАДСЬКИЙ РАЙОН — у сх. частині Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 2,4 тис. км². Нас. 56,3 тис. чол. (1981).

У районі — 96 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 16 сілськ. Радам нар. депутатів. Центр — м. Павлоград. Поверхня району — в основному хвиляста рівнина, яка поступово підвищується на Пн. і переходить у Припільське кам. плато. Осн. корисна копалина — кам. вугілля. Річки: Самара з прит. Вовчою і Терніською та Оріль (усі бас. Дніпра). На Пн. району проходить траса Дніпро — Донбас каналу. Ґрунти переважно чорноземні. Розташований у степовій зоні. В межах району — держ. заказники Волопанська Дача та Булахівський лиман. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Павлоград. У районі — видобування кам'яного вугілля, підприємства харч. пром-сті. 2 будинки побуту. Землеробство зернового, тваринництва мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 189,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 154,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соя, соняшник, цукр. буряки, коноплі, кормові. У П. — 18 колгоспів, 6 радгоспів, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Варварівка, Ароматна, Павлоград I, Павлоград II, Богуславська, Межирічі, Мінеральна. Автомоб. шляхів — 432 км, у т. ч. з твердим покриттям — 354 км. У районі — 45 заг.-осв. шкіл; 82 лік. заклади, у т. ч. 10 лікарень. 45 будинків культури і клубів, 65 кіноустановок, 39 б-к, істор.-краєзнавчий музей у с. Межирічі. У с. В'язівку П. р. народилися укр. рад. письменники І. У. Кириленко, у с. Благодатному — укр. рад. філософ В. І. Куценко. У районі видається газ. «Світло Жовтня» (з 1920).

В. М. Молодан.
ПАВЛОДАР — місто, обласний та районний центр Каз. РСР. Розташований на правому березі р. Іртиша (прит. Обі). Річковий порт, залізнична станція. Поблизу П. починається канал Іртиш — Караганда. 288 тис. ж. (1981). Поділяється на 2 міські райони. Засн. 1720 як Коряковський форпост. З 1861 П. — місто. Рад. владу встановлено 19.I 1918. П. — значний пром. центр Казахстану, навколо нього формується Павлодарсько-Екібастузький тер.-виробничий комплекс. Найбільші підприємства — тракторний, нафтопереробний, алюмінієвий, суднобуд.-суднорем., шинорем., авторем., картонно-рубероїдний, столових приборів, металоконструкцій з-ди. Розвивається хімічна, легка та харчова (м'ясний та мол. комбінати; 3-ди: мол. консервів, рибний та ін.) пром-сть. Створено значну пром-сть буд. матеріалів (бл. 30 підприємств). Три ТЕЦ. У П. — індустр. та пед. ін-ти, 10 серед. спец. навч. закладів, драм. театр, істор.-краєзнавчий та худож. музеї.
ПАВЛОДАРСЬКА ОБЛАСТЬ — область у складі Каз. РСР. Утворена 15.I 1938. Площа 127,5 тис. км². Нас. 836 тис. чол. (на 1.I 1981). У П. о. живуть казахи, росіяни, а також українці, татари, білоруси, німці, молдаване, мордва, чуваші, узбеки, удмурти та ін. Миськ. нас. — 39%. Поді-

ляється на 12 районів, має 4 міста та 11 с-щ міськ. типу. Центр — м. Павлодар. Поверхня в основному рівнинна. На Пн. і Пн. Сх. — Кулундинська рівнина (пд. частина Зх.-Сибірської рівнини), на Пд. Зх. — Казахський дрібноосоктовик з горами Кизилтау (вис. до 1035 м, г. Ауліе) та Баянаульськими. Корисні копалини: кам. та бур. вугілля, мідні й поліметалеві руди, бурій залізняк, кам. та глауберова солі тощо. Клімат різко континентальний, посушливий. Пересічна температура січня — 19° на Пн. та -17° на Пд., липня відповідно $+20^{\circ}$, $+22^{\circ}$. Опадів 300 мм на Пн. та 200 мм на Пд., у горах до 350 мм на рік. Гол. ріка — Іртиш. Збудовано канал Іртиш — Караганда. Багато озер, гол. чин. солоних (наблизько — Сілетітєніз, Жалаули, Кизилтау). В оз. Муялди — лік. грязі. Більша частина області вкрита темно-каштановими ґрунтами і раніше була зайнята типчаково-ковиловою рослинністю, тепер ці степові простори розорано. На Пн. — масиви чорноземних солонцюватих ґрунтів з різновидно-ковиловою рослинністю та осиково-березовими колками. В долині Іртиша — луки та соснові бори. В Баянаульських горах — невеликі масиви сосново-березових лісів. Усього лісами зайнято 204 тис. га. В П. о. — баянаульські заповідно-мисливське господарство та заповідний парк.

У нар.-госп. комплексі республіки П. о. виділяється значною паливно-енерг. пром.-стю. Розвинуті також гірничодобувна, металург., маш.-буд., хім., легка та харч. пром.-сть. Енергетика базується на місц. екібастузькому вугіллі, маючи (теплові електростанції в Екібастузі, Павлодарі, Ермаку). Гол. галузі гірничодобувної пром.-сті — видобування вугілля (Екібастузьке родовище), руд кольорових металів (у районі Казахського дрібноосоктика), солі (в озерах). Машинобудування і металообробка представлені з-дами: тракторним, суднобуд.-суднорем., авторемонтним та ін.; металургія — алюмінієвим та феросплавів заводами. Розвивається хімічна, харч. (мол., м'ясна, консервна та рибна галузі), легка (швейні ф-ки, шкіряний з-д) та буд. матеріалів пром.-сть. У Павлодарі — нафтопереробний та шпалер. з-д. Створюється Павлодар-Екібастузький тер.-виробничий комплекс.

Провідні галузі с. г. — зернове землеробство (яра пшениця, ячмінь, просо) та мол.-м'ясне скотарство і вівчарство (тонкорунне, м'ясо-сальне). За роки освоєння підлунних земель посіана площа збільшилася майже в 64 рази. Вирощують також картоплю, соняшник, овочеві-бажанні культури. Значні площі зайнято пасовищами. Розводять свиней, коней. Птахівництво, рибальство, мисливство. Навколо пром. центрів — с. г. приміськ. типу. П. о. перетинає частина з-ці Цилиноград — Павлодар — Кулунда. Гол. автомоб. магістраль: Омськ — Павлодар — Семипалатинськ. Судноплавство по Іртишу. В П. о. — індустр. та худ. ін-ти (Павлодар), 17 серед.

спец. навч. закладів, драм. театр; музеї: історико-краєзнавчий (філіал — меморіальний музей К. І. Сатпаєва у смт. Баянаулі) та худож. (Павлодар). На базі лік. грязей оз. Муялди — бальнеогрязовий курорт; санаторії, будинки відпочинку, піонерські табори.

М. Ш. Ярмихмедов.

ПАВЛОДАР-ЕКІБАСТУЗЬКИЙ ТЕРИТОРІАЛЬНО-ВИРОБНИЧИЙ КОМПЛЕКС. Розташований у пн.-сх. частині Казахстану. Виник і розвивався на базі видобування вугілля (Екібастузький бас.) і використання його великими тепловими електростанціями. Наявність електроенергії дає можливість розвивати потужності щодо виробництва глинозему, хімічну і машинобудівну промисловість. Див. Територіально-виробничі комплекси.

ПАВЛУЦЬКИЙ Григорій Григорович (1861, Київ — 15.III 1924, там же) — укр. мистецтвознавець. У 1886 закінчив Київ. ун-т. Пізніше багато років викладав у ньому історію мистецтва, професор (з 1897). Основні праці: «Корінський архітектурний ордер» (1891), «Про жанрові сюжети в грецькому мистецтві епохи еллінізму» (1897), «Дерев'яні і кам'яні храми на Україні» (1905), «Про походження давньоруського іконопису» (1905), «Історія українського орнаменту» (видає 1927). Багато статей П. присвячено аналізу кн. та черн. архітектурних пам'яток старовини.

ПАВЛЮК Георгій Миколайович (н. 20.XI 1925, Одеса) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1973). Син М. Павлюка. В 1953 закінчив Київ. худож. ін-т, де вчився в С. Григор'єва. Твори: «Золоте весілля» (1957), «В доменному цеху» (1960), «Заочник» (1963), «В наряді» (1964—65), «Прапор Перемоги» (1971), «Прощання» (1971—72), «Щорс і Боженко» (1974); «Хлопчик-Кибальчиш» «Ранок» (обидва — 1977), «Зустріч» (1980).

ПАВЛЮК Микола Артемович (н. 6 (19).XII 1901, м. Гайсин, тепер Вінн. обл.) — укр. рад. живописець. Був членом АРМУ. В 1930 закінчив Одес. худож. ін-т, де вчився в Д. Крайнева і П. Волокитина. Твори: картина «Шефи» (1927); брав участь у розписках санаторію ім. ВУЦВК в Одесі (1929); картина «Царська воля. 1905 рік» (1929), фреска «Під ярмом царату» в Будинку преси ім. М. Коцюбинського в Одесі (1929—30), картини — «Окопна правда» (1934), «Котовський на чолі партизанського загону» (1937), «Приїзд В. І. Леніна до Росії» (1947), «Колгоспний агроном» (1952), «Родина» (1970), «Жовтень на фронті» (1976). В 1930—80 викладав у худож. навч. закладах Києва і Одеси.

ПАВЛЮК (Павло Михайлович Буг; р. н. невід. — п. 1638) — гетьман нерестрового запорізького козацтва, керівник селянсько-козацького повстання на Україні (див. Павлюка повстання 1637). В 1635 разом з І. Сулицю брав участь у зруйнуванні запорізькими нерестровими козаками фортеці Кодак. На поч. 1637 П. на чолі ча-

стини запорожців вирушив у похід на допомогу крим. ханові Ісмет-Гіреєві, який намагався позбутися залежності від султанської Туреччини й вів боротьбу проти її ставленника хана Кан-Теміра. Повернувшись з походу, П. очолив сел.-козак. повстання на Україні. Після Кумейківського бою 1637 П. з частиною козаків відійшов на Пд., щоб зібрати підкріплення. Під Боровицею (поблизу Черкас) загін з'єднався з гол. силами повстанців, яких очолював Д. Гуля. Після капітуляції повстанської армії під Боровицею П. потрапив у полон і був страчений у Варшаві.

ПАВЛЮКА ПОВСТАННЯ 1637 — селянсько-козацьке повстання на Україні під керівництвом Павлюка проти польс.-шляхет. загарбників і укр. шляхти.

Попередком до повстання був виступ запорізьких нерестрових козаків. У травні 1637 їхній загін захопив артилерію реєстровців у Корсуні і вивіз її на Січ. Павлюк, як гетьман низового Війська Запорізького, закликав нар. маси України до повстання. В своїх універсалах він закликав громити не тільки шляхту, а й реєстрову козак. старшину, яка зраджувала інтереси народу. На поч. серпня він привів запорожців до Крилова (поблизу Чигирин). За його наказом загін запорожців на чолі з полковниками К. Скиданом і С. Биховцем був відправлений на Переяславщину підняти селян. З допомогою місц. жителів вони вступили в Переяслав, полонили старшину реєстровців С. Кононовича і деяких ін. старшин-зрадників і повернулися в Чигирин. За ухвалою повстанської ради цих старшин було страчено. Повстання охопило велику територію Лівобережжя і Правобережжя України. Поширилося покаяння населення. Повстанці мали намір

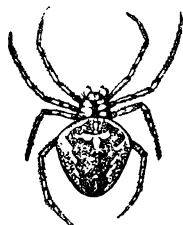
Г. М. Павлюк. Солдат революції. 1972.

М. А. Павлюк. Кінець імперіалістичної війни. 1935.

Павук-хрестовик.

Павутинний кліщ глодовий та стовбур дерева, вкритий павутиною кліщів.

Пагода.

з'єднався з *донськими козаками* й визнати владу Рос. д-ви. Павлюк повернувся на Січ за артилерією. Старшим на час його відсутності став К. Скидан. 5 (15).XII Павлюк з'єднався із запорожцями Скидана у містечку Мошин (поблизу Черкас). Тут зібралося 10 тис. повстанців. У війську польного гетьмана М. *Потоцького*, що вирушило проти повстанців, налічувалося бл. 15 тис. чоловік. Після *Кумейківського бою 1637* повстанська армія відступила до містечка Боровиці (біля Черкас), де оточена переважаючими силами ворога, змушена була капітулювати. Повстання було жорстоко придушено. Захопленого в полон Павлюка стратили у Варшаві.

ПАВЛЮЧЕНКО *Сергій Олексійович* [н. 5 (18).X 1902, Курськ] — укр. рад. музикознавець і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1954). В 1932 закінчив Ленінгр. консерваторію (1932—47 — її викладач). В 1947—53 — директор Львів., 1954—74 — професор Київ. консерваторій. Автор фп. п'єс. теоретичних праць.

Тв.: Елементарная теория музыки. Л., 1938; Руководство к практическому изучению основ инвентивной полифонии. М., 1953; Практическое руководство по контрапункту строгого письма. Л., 1963; Музыканту-любителю. Короткий словник-довідник. К., 1965.

Л. З. Мазепа

ПАВОДОК — нерегулярне короткочасне підвищення рівня води у річках. П. виникають внаслідок інтенсивного ганення снігу або льоду, гривалих дощів, прориву водозатримуючих споруд, сейсмічних явищ тощо. На відміну від *повені* П. бувають у будь-яку пору року, на Україні, зокрема, спостерігаються на річках у Карпатах.

ПАВОЛОЦЬКИЙ ПОЛК — адм. тер. і військ. одиниця на Правобережній Україні в 2-й пол. 17 ст. Створений 1648. Об'єднаний з *Білоцерківським полком* після *Зборівського договору 1649*. В 1651 П. п. було відновлено. Центром П. п. була *Паволоч*. За реєстром 1654 в П. п. було 14 міст і містечок. Селяни і козаки П. п. брали участь у битвах під Пилявцями (1648), Зборовом (1649), Батогом (1652) та ін. боях проти польс.-шляхет. військ. Полковниками П. п. були *І. Богун* (1657—60), *І. Попович* (1661—63). П. п. ліквідовано на поч. 70-х рр. 17 ст., коли значна частина населення Пд. Київщини змушена була переселитися на Лівобережну Україну в зв'язку з навалюю на Правобережжя тур.-тат. загарбників.

Лит.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Максимович М. А. Собрание сочинений, т. 1. К., 1876.

ПАВОЛОЧ — село Попільнянського р-ну Житомир. обл. УРСР. Вперше згадується в документах 1593 в зв'язку з участю її жителів у *Косинському повстанні 1591—93*. Історія П. тісно пов'язана з *визвольною війною українського народу 1648—54*. В липні 1648 сформовано *Паволоцький полк*. В 1663 у П. вибухнуло очолене полковником *І. Поповичем* повстання проти польсько-шляхет. загарбників. За *Андрусівським пе-*

ремир'ям 1667 П. відійшла до Польщі. На поч. 70-х рр. 17 ст. значна частина населення П. в зв'язку з навалюю тур.-тат. загарбників переселилася на Лівобережну Україну. У 18 ст. в районі П. діяли гайдамацькі загони Гриви, Жили, Іваничі Медведя, Харка, *І. Бондаренка*. В 1793 П. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В період революції 1905—07 в П. відбувалися сел. заворушення. Рад. владу встановлено в січні 1918. Влітку 1918 селяни П. брали участь у збройному повстанні проти нім. окупантів і гетьманців.

ПАВУКИ (Araneida) — ряд членистоногих тварин класу *павукоподібних*. Тіло (довж. 0,7 мм — 11 см) складається з *головогрудей* і *черевця*, з'єднаних вузьким стебелцем. Двочленисті *хеліцери* є органами нападу і захисту, в осн. членику містяться отруйна залоза, протока якої відкривається назовні на верхині другого, кігтикоподібного членика. *Педипальпи* шупальцеподібні, виконують гол. чин. функцію дотику (у самців деяких видів кінцевий членик педипальп перетворився на парувальний орган). Ходильні ноги, крім основної, виконують також функції дотику, вигодовлення з павутини ловильних сіток, схованок, обплутування здобичі, захисту тощо. На черевці є павутинні бородавки, на верхівці яких (іноді спереду від них) відкриваються протоки *павутинних залоз*. Понад 25 тис. видів, поширених у всьому світі. В СРСР відомо бл. 2000 видів, у г. ч. на Україні — бл. 300. П. (за винятком *водяного павука*) живуть на суходолі. Хижаки, живляться переважно комахами, гол. чин. шкідливими. Серед П. (особливо тропічних) є отруйні, небезпечні для с.-г. тварин і людини, види; з них у фауні України зустрічаються лише *тарантул* і *каракурт*.

О. П. Маркевич

ПАВУКОПОДІБНІ (Arachnoidea) — клас безхребетних тварин типу *членистоногих*. Тіло (довж. від 0,2 мм до 20 см) звичайно складається з *головогрудей* і *черевця* (у багатьох кліщів — суцільне). Головогруди нерозчленовані (виняток — сольпуги, джудоноги), черевце сегментоване (крім більшості павуків і багатьох кліщів). На головогрудях 6 пар кінцівок: *хеліцери*, *педипальпи* та 4 пари ходильних ніг. Нервова система характеризується різним ступенем концентрації і злиття нервових вузлів, зокрема повного злиття вона досягла у *косарів* кліщів (представлена суцільною гангліозною масою — кільцем навколо стравоходу). Видільна система — *мальпігієві судини* і кокальні залози (1—2 пари) — мишкоподібні органи з вивідними каналами. Органи дихання — легеневі мішки чи *трахеї* (у більшості павуків ті й інші). Кровоносна система незамкнена, у багатьох кліщів її немає; серце майже завжди трубчасте. П. роздільностатеві, більшість відкладає яйця; деякі кліщі й скорпіони — живородні. Переважає більшість П. — хижаки, серед кліщів є багато паразитів і рослиноїдних видів. Понад 50 тис. видів, по-

ширених на всіх материках. Клас П. поділяють на 9—13 рядів: *скорпіони*, *джудоноги*, *сольпуги*, *псевдоскорпіони*, *павуки*, *кліщі* (за ін. системою їх поділяють на 3 ряди) та ін. Живуть у різних *біотопах* суходолу, окремі П. (водяні кліщі, *водяний павук*) пристосувались до життя у воді. Відомо багато шкідливих видів П.: отруйні (скорпіони, *тарантул*, *каракурт*); паразити людини, тварин, рослин (напр., кліщі), що завдають безпосередньої шкоди, а також часто є переносниками збудників небезпечних вірусних, бактеріальних і протозойних хвороб; шкідники зерна і зернопродуктів (див. *Комірні кліщі*) та с.-г. культур (*павутинні кліщі*). П. походять від велетенських щитнів (*Gigantotracia*). Виконні види відомі починаючи з силуру.

Лит.: Основы палеонтологии. Членистоногие — трахейные и хемичесерые. М., 1962; Жизнь животных, т. 3. М., 1969.

О. П. Маркевич

ПАВУК-ХРЕСТОВИК, хрестовик звичайний (*Araneus diadematus*) — безхребетна тварина род. павуків-кругопрядів ряду *павуків*. Довж. тіла самок 20—25 мм, самців — 10—11 мм. На темному фоні черевця зверху є чітко виражений світлий малюнок, що нагадує хрест (звідси й назва). Поширений П.-х. у Європі, є в СРСР, у т. ч. й на Україні. Зустрічається скрізь — у лісі, в садах, під дахами будівель тощо. Живиться комахами, яких ловить у колесовидні тенета. Самка відкладає яйця вросли в павутинні коконні, молоді виходять навесні наступного року. Укус П.-х. для людини не становить небезпеки.

ПАВУТИНА — застиглий на повітрі у вигляді міцної, пружної, клейкої нитки секрет *павутинних залоз* деяких членистоногих (павуків, павутинних кліщів, ембій, псевдоскорпіонів тощо). Складається гол. чин. з міцної, нерозчинної у воді речовини — *фіброїну*. П. використовуються тваринами на будівлення ловильних тенет, гнізд, яйцевих коконів тощо.

ПАВУТИННІ ЗАЛОЗИ — органи деяких членистоногих тварин, що виділяють секрет (див. *Павутина*). Найрозвиненіші у павуків, у яких вони розташовані в задній частині черевця. Протоки П. з. відкриваються численними дрібними отворами на кінцях павутинних бородавок, яких у більшості павуків 3 пари.

ПАВУТИННІ КЛІЩІ (Tetranychidae) — родина акариформних кліщів. Тіло (довж. 0,3—1,0 мм) зеленуватого або червонувато-бурого кольору з м'якими покривами. Більшість П. к. виділяють павутину, що виконує захисну роль і сприяє рознесенню їх вітром. Цикл розвитку включає яйце, личинку, дві німфи й дорослу фазу. Протягом року дають кілька поколінь (у деяких видів до 30 і більше). П. к. живляться клітинним соком вегетативних частин рослин, наносячи їм численні проколи. Пошкоджені рослини всихають і гинуть. П. к. можуть завдавати великих економічних збитків, іноді знищуючи до 70% урожаю. Пошкоджують бавовник, садові, го-

родні, баштанні культури та декоративні рослини як у відкритому ґрунті, так і в оранжереях, парниках та ін. Відомо понад 800 видів *П. к.*, поширених всесвітньо. В СРСР — бл. 50 видів, зокрема в УРСР — бл. 50, у т. ч. *П. к. з вичайний* (*Tetragynis urticae*), зустрічається повсюдно, переважно в південних районах; поліфак, живе колоніями, розвивається на нижній поверхні листків, викриваючи її павутиною; розвиток одного покоління триває 10—28 днів; характерні спалахи масового виплоду; *П. к. глодовий* (*T. viennensis*) завдає шкоди плодовим породам з род. розових. Заходи боротьби. Застосовують *акарициди*; в умовах закритого ґрунту добрі наслідки дає метод біологічної боротьби за допомогою хижих кліщів фітосейд (див. *Фітосейди кліщі*).

Г. Я. Гуца.

ПАГАНІНІ (Paganini) Нікколо (27.X 1782, Генуя — 27.V 1840, Ніцца) — італ. скрипаль і композитор. Один з основоположників муз. романтизму. Муз. освіту здобув приватно. Вже перший виступ *П.* з самостійним концертом у Генуї 1793 (виконував, зокрема, власні варіації на тему франц. революц. пісні «Карманола») мав великий успіх. Концертував в Італії 1797—98, а 1808 цілком зайнявся концертною діяльністю, виступав у багатьох європ. країнах. Виконавським мист. *П.* властиві гостра емоційність, феноменальна віртуозність, яскраве тембральне забарвлення, патетична пасиана й імпровізаційність. Він увів у практику багато нових для свого часу технік, і колористичних засобів, заклад півдальних сучас. скрипкової техніки. Серед численних творів *П.* — 6 концертів для скрипки з оркестром (першим в СРСР всі 6 концертів записав у фірмі «Мелодія» укр. скрипаль О. Горохов), «24 каприччо» для скрипки соло, 3 струнні квартети, скрипкові п'єси. Велику увагу приділяв гітарі (написав понад 200 п'єс), вводив її до складу класичного струнного ансамблю (2 аб. сонат для скрипки й гітари, 2 аб. квартетів для скрипки, альту, віолончелі й гітари). Митець прогресивного світогляду. *П.* зазнавав переслідувань з боку католицької церкви. Після смерті *П.* папська курія заборонила ховати його в Італії. Через багато років прах *П.* було перевезено до Парми. З 1954 в Генуї щорічно проводиться конкурс скрипалів ім. Н. Паганіні (зокрема, лауреатами його стали укр. скрипаль О. Криса та Б. Коттороні).

Лит.: Ямпольський І. М. Нікколо Паганіні. М., 1968.

Л. Б. Архивович.

ПАГАННО (Pagano) Франческо Маріо (8.XII 1748, Брієнца — 29.X 1799, Неаполь) — італ. просвітитель, юрист і політ. діяч, республіканець. Професор Неаполітанського ун-ту. В своїй осн. праці «Політичні нарисні про походження, прогрес і занепад суспільства» (1783—85) розвивав ідею про об'єктивну закономірність істор. процесу. Брав участь у яacobinському русі (див. *Яcobинці*), що розгорилює

в Неаполі під впливом *Великої французької революції*. Член тимчасового уряду і президент законодавчого к-ту бурж. республіки, проголошеної в Королівстві обох Сицилій (січень 1799), один з авторів проекту респ. конституції. Страчений після падіння республіки. **ПАГІН** у рослин — один з основних органів вищих рослин, що має листостеблову структуру (*стебло, листки, бруньки*). Спільне походження, єдність провідної системи, формування в *апогамезі* складових частин *П.* з *конуса наростання* свідчить про цілісність *П.* як єдиного органа. Основа стеблових частин *П.* виконує функції двостороннього проведення речовин та опору, листки — органи *фотосинтезу* і *транспірації*, бруньки — зачаткові *П.* (вегетативні і репродуктивні), здатні тривалий час зберігати життєдіяльність *меристеми*. Для структури *П.* характерне чергування *меживузлів* і *вузлів* вздовж його осі. *П.* можуть бути видовженими з добре виявленими вузлами і *меживузлами* або вкороченими — без виявлених *меживузлів*, з листками, зібраними у вигляді розетки тощо. Зовн. різноманітність *П.* залежить також від розташування листків, способів їх прикріплення, розвитку (чи його відсутності) пазушних бруньок у бокові *П.*, рівня, на якому відбувається *галуження*. Ріст *П.* у довжину здійснюється у більшості дводольних переважно верх кою, у багатьох однодольних і деяких дводольних — основами *меживузлів* (*інтеркалярний ріст*). Завдяки діяльності *камбій* стеблових частин *П.* потовщується. У багатьох рослин утворюються як надземні (колючки, вусяки, клады), так і підземні (бульби, цибулини, кореневища) видозміни пагона. О. В. Брайон.

ПАГОДА (португ. pagoda, від кит. бао-та — башта скарбів; першоджерело санскрит. бхагават — священний) — баштоподібна культова буддиська меморіальна споруда в країнах Далекого Сходу. Призначається для зберігання буддиських реліквій, означає «святі» місця. *П.* як тип споруди було створено у Китаї в період поширення буддизму. В плані *П.* звичайно мають квадратну, багатокутну або круглу форму, підзначаються чітким ритмом ярусного членування, строгістю пропорцій і спрямованістю архітектурних ліній вгору. Будуються з дерева, цегли, каменю, металу. Серед найдавніших *П.*, що збереглися до наших днів, — *П. Сун-Юе-си* в провінції Хенань у Китаї (523), *П. храму Хоріудзі* поблизу м. Нари в Японії (8 ст.). Іл. див. також на окремих аркушах до ст. *Індія, Індонезія*, т. 4, с. 448—449; до ст. *Китай*, т. 5, с. 173 та на окремому аркуші, т. 5, с. 448—449.

ПАГОН (від грец. *πάγος* — діл і *βύ* — суще) — сукупність організмів, що перебувають, звичайно у стані *анабіозу*, в товщі льоду. Т-ра льоду поблизу меж з водою не буває нижчою за -1° С, що зумовлює збереження життєздатності організмів. У складі *П.* серед широт *Пн.* півкулі зустрічаються бл. 150 видів організмів (водорості,

найпростіші, коловертки, молюски, ракоподібні, личинки комах тощо). *П.* вперше описав С. О. Зернов (1928). Див. також *Психрофільні мікроорганізми*.

ПАГО-ПАГО — місто, адм. ц. Східного Самоа (володіння США). Розташоване на о. Тутуїла в пд-зх. частині Тихого ок. Мор. порт. Близько 2,5 тис. ж. Рибоконсервна пром-сть. Вивіз копир і рибних консервів. Військ. мор. база США. **ПАГУОШСЬКІ КОНФЕРЕНЦІЇ** — міжнародні зустрічі вчених, які виступають на захист миру, проти загрози виникнення світової термоядерної війни, за роззброєння, міжнародну безпеку і наукове співробітництво. Ініціаторами скликання *П. к.* виступили відомі вчені А. Ейнштейн, Ф. Жоліо-Кюрі, Б. Рассел та ін., які в липні 1955 звернулися до вчених світу із закликом заборонити використання атомної енергії в воєнних цілях («Маніфест Ейнштейна—Рассела»). При активній підтримці громадян і промисловців США С. *Томас* 7—10.VII 1957 в м. Пагуоші (Канада) відбулася 1-а *П. к.* Скликаються *П. к.* періодично (1—2 рази на рік) Радою (до 1975 — Постійним к-том) в складі 25 членів (у т. ч. 3 — від СРСР) Пагуошського руху вчених, яка перебуває в Лондоні. Рада підтримує контакти з ЮНЕСКО та ін. установами ООН. У роботі *П. к.* беруть участь представники нац. пагуошських груп, а також окремі вчені. У 1981 відбулася чергова, 1-а *П. к.* в м. Банфі (Канада). На *П. к.* обговорюються найважливіші питання, які виникають в результаті прогресу науки і пов'язані із збереженням миру та піднесенням нової світової війни. Рекомендації *П. к.* направляються главам урядів та генеральному секретареві ООН. Активними учасниками *П. к.* є рад. вчені, які рішуче виступають на захист миру, за розрядку й припинення гонки озброєнь. Учасники пагуошського руху видають бюлетень «Пагуошські новини».

Л. Б. Кокорен.

ПАДАЛКА Іван Іванович [15 (27).X 1894, с. Жорноклів, тепер Драбівського р-ну Черкас. обл. — 10.VIII 1938] — укр. рад. живописець і графік. В 1910—12 навчався в Худож.-промисловій школі ім. М. Гоголя в Миргороді, 1913—17 — в Київ. худож. уч-щі в І. Селеньова, 1917—20 — в Держ. укр. АМ у М. Бойчука. Член АРМУ. В 1920—21 викладав у Миргородському керамічному технікумі ім. М. Гоголя, 1921—25 — Межигірському худож.-керамічному технікумі, 1925—34 — Харків. худож. ін-ті, 1934—36 — в Київ. худож. інституті. Твори: розписи в т. з. Луцьких калармах у Києві (в співавторстві, 1919), фреска «Відпочинок» у Червонозаводському театрі в Харкові (1933—35), картини тематичних київців «В. І. Ленін», «Яблуна» (обидва — 1936); картини — «Атака Червоної кінноти», «Фотограф на селі», «Молочниця» (всі — 1927), «Збирання яблук»; графічні — «Яблучко» (1926), «Полілля» (1928), серія «Дніпрельстан», цикл малюнків до «Слова о полку Ігоревім» (1928), іл. до книги К. Тетмаєра

Н. Паганіні.

І. І. Падалка.

І. І. Падалка. Ілюстрація до «Слова о полку Ігоревім». Акварель. 1928. ДМУОМ у Києві.

ПАДАЛКА

«Легенда Татр» (1928); обкладинки до творів І. Франка, Т. Шевченка, І. Котляревського та ін., декоративні тарілки, плакати, дубки: «Жінки, йдіть у радні, комісари, кооперації!», «Хто не член кооперації — той ворог нового життя!» (обидва — 1930) та ін. Картини П. зберігаються в ДМУОМ.

Л. В. Владич.

ПАДАЛКА Лев Васильович (1859, с. Чорнухи, тепер смт Чорнухинського р-ну Полтав. обл. — 1922) — укр. історик бурж.-ліберального напрямку, статистик. Н. в сім'ї священника. Після закінчення 1884 істор.-філологічного ф-ту Київ. ун-ту працював у Полтав. і Херсон. земствах, Харків. міській і Полтав. губернських управах, співробітничав у Полтав. вченій архівній комісії. Автор праць: «Минуле Полтавської території і її заселення» (1914), «Карта козацьких полків на Полтавській території» (1914), «До питання про існування Запорізької Січі в перші часи Запорізького козацтва» («Києвська старина», 1894, № 5—6) та ін.

ПАДАЛКА Федот Романович (1850—1914) — майстер керамічної скульптури. Жив і працював у с. Межиріччя (тепер Лебедин. р-ну Сум. обл.). Керував навч. майстернею, заснованою Варварою Капніст Твори П. — фігурний посуд, куманці, вкриті зеленою та синьою поливами, глечі й підвазонники, прикрашені рядками смужок, — експонувалися на виставках кін. 19 — поч. 20 ст. На Кустарній виставці в Харкові 1887 П. було нагороджено срібною медаллю. Твори П. зберігаються в музеях Харкова.

ПАДАНЬСКА РІВНИНА — рівнина на Пн. Італії, одна з найбільших у Пд. Європі. Розташована між Альпами, Апеннінами і Адріатичним м. Довж. бл. 500 км, шир. до 200 км. Поверхня плоска, поступово підвищується зі Сх. на Зх. до 100 м, у передгір'ях — до 500 м. Густа сітка річок (По, Адіге, Brenta та ін. з їхніми притоками), зрошувальних та судноплавних каналів. П. р. — осн. пром. і с.-г. район Італії. На родючих алювіальних ґрунтах вирощують пшеницю, кукурудзу, рис; плантації винограду, сади. Гол. міста — Турін, Мілан, Болонья, Венеція.

ПАДІВІЙ МЕД — мед, який виробляють бджоли з *паді* і *медяної роси*. Здебільшого П. м. буває в суміші з квітковим медом, але відрізняється деякими органолептич. ознаками і хіміч. складом. Він може бути темним (з листяних дерев) і світлим (з хвойних), більш в'язким, ніж квітковий мед, мати специфіч. присмак, деякі сорти довго не кристалізуються. П. м. містить менше глюкози і фруктози, але більше мінеральних солей, *декстринів*, білкових речовин, органіч. кислот. Він не шкідливий для людини, але токсичний (див. *Токсикоз*) для бджіл, особливо під час зимівлі, спричиняючи у них пронос, великий підмор і навіть загинути сім'ї, тому його не слід залишати у вуликах для перезимівлі бджіл. Догляду П. м. до квіткового визначають вапняною, спиртовою та ін. реакціями. Викорис-

тують П. м. у кондитерській та виробничій пром-сті. Див. також *Мед бджоляний*.

ПА-ДЕ-ДЕ (франц. pas de deux, букв. — танок удвох) — одна з основних музично-танцювальних форм у балеті. Складається з *адажіо* (варіація лірична частина), *алегро* — двох варіацій (соло танцівниці і танцівника) й *коди* (спільна заключна частина).

ПА-ДЕ-КАЛЕ, Дуврська протока — протока між материковою частиною Європи та о. Великобританія. Разом з прот. *Ла-Манш* сполучає Північне м. з Атлантичним ок. Найменша шир. 29 км, глиб. до 64 м. Має важливе трансп. значення. Гол. порти: Дувр (Великобританія), Кале, Булонь, Дюнкерк (Франція).

ПАДЕРЄВСЬКИЙ (Paderewski) Ігнацій Ян (18.XI 1860, с. Курілівка, тепер Хмільницького р-ну Вінн. обл. — 29.VI 1941, Нью-Йорк) — польсь. піаніст, композитор, бурж. політ. діяч. У 1878 закінчив Варшавський муз. ін-т по класу фортепіано (з 1879 — викладач, 1882—83 — професор, з 1909 — його директор). З 1885 гастролював у Європі та Америці, виступав, зокрема, в Петербурзі й Києві (1899). Автор фп. і симф. творів, романсів, опери «Манру» (пост. 1901; йшла у Києві і Львові). В 1919 — прем'єр-міністр і міністр закордонних справ Польщі.

ПАДИШАХ (від давньоперс. паті — володар і перс. шах — цар) — титул монарха в деяких країнах Близького і Середнього Сходу. Вперше з'явився в Персії. В *Османській імперії* — титул султана. У 18 ст. та 1926—73 — титул правителя (короля) Афганістану.

ПАДІЛЬЯ РУШ (Padilla Rush) Ріoberто (н. 5.IX 1929, селище Мінас-де-Оро, деп. Комагуга) — діяч комуністичного руху Гондурасу. Брав участь у створенні перших марксистських гуртків, у масовому русі проти диктаторських режимів у країні. В 1954 — член комісії по організації і нац. конференції марксистів, на якій відновлено КП Гондурасу (КПГ).

Член КПГ та її ЦК з 1954. В 1954 — 57 організовував страйки робітників бананових плантацій. В 1955—56 працював у нелегальній комуністичній пресі, був активним діячем Патріотичного к-ту захисту прав народу та Нац. фронту визволення. З 1958 — член Політ. комісії ЦК КПГ. В 1964—78 — член Секретаріату ЦК КПГ. З грудня 1978 — ген. секретар ЦК КПГ.

ПАДІННЯ РІЧКИ — різниця між висотою рівня поверхні води у точках, одна з яких розташована біля витoku, друга — у гирлі, або на кінцях будь-якого відрізка річки. Для характеристики П. р. на окремих ділянках обчислюють падіння на 1 км русла. Для рівнинних річок воно дорівнює кільком сантиметрам, для гірських — кільком метрам на 1 км. Дані про П. р. мають велике значення для визначення її госп. використання.

ПАДЛЄВСЬКИЙ (Padlewski) Зигмунт (1.I 1835, с. Мала Чернявка, тепер Ружинського р-ну Житомир. обл. — 15.V 1884, Плоцьк, тепер ПНР) — польсь. революціонер-демократ, один з керівників польсь-

кого повстання 1863—64. Офіцер рос. армії. У 1861 закінчив Арт. академію в Петербурзі. Зазнав впливу рос. революціонерів-демократів. З 1861 керував революц. орг-цією «Польська молодь» у Парижі. В 1862 ввійшов до Центр. нац. комітету (ЦНК) у Варшаві, який очолював підготовку до повстання і розробив його план. Як представник ЦНК вів переговори з О. І. Герценом у Лондоні (вересень 1862) і з керівниками «Землі і воли» в Петербурзі (листопад 1862) про спільну боротьбу проти рос. царизму. В ході повстання керував загonom у тодішній Плоцькій губ. 22.IV взятий у полон і пізніше страчений за вироком царського суду.

ПАДУБ (Пех) — рід рослини родини падубових. Невеликі дерева або кущі, переважно вічнозелені. Листки шкірясті, прості, чергові, вимчостозубчасті, часто з колючими зубцями, іноді цілокраї. Квітки здебільшого одностатеві, з колосовидним піпочком, зібрані в зонтикоподібні цитки, рідко одиночні. Плід — м'ясиста червона, чорна, рідше — жовта кістянка.

Понад 400 видів, пошир. переважно в тропіч. Пд. Америці та тропіч. і субтропіч. Азії. В СРСР — 6 дикорослих видів, що ростуть на Кавказі і на Далекому Сході; інтродуковано 9 видів, зокрема в УРСР у садах і парках культивують 1 вид — П. гостролистий (I. aquifolium), який дико росте в Пд. і Зх. Європі, Малій Азії та Закавказзі. Деревина П. тверда і важка, використовується для токарних виробів.

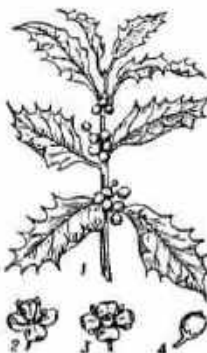
ПАДУГА — частина сценічної декорації. Складається зі смуги полотна або ін. тканини, підвішеної на штанзі до верх. частини сцени для покриття верх. прогону над декораціями, висячених декорацій та ін. Першу П., яка є частиною порталу сцени і постійних кудіс, іноді наз. «арлекіном», або «підзором».

ПАДУРА Тимко (Падурра Томаш; 21.XII 1801, містечко Ілліні, тепер смт Вінн. обл. — 20.IX 1871, с. Козятин, тепер Козятинського району Вінн. обл., похований у с. Махнівці, тепер с. Комсомольське Козятинського р-ну) — укр. і польсь. поет. Закінчив Кременецький ліцей (1825). Літ. діяльність почав 1823. Укр. твори писав лат. літерами. Підтримував зв'язки з декабристами, на пропозицію С. Муравйова і М. Бестужева-Рюміна написав 1825 «Бойову пісню» укр. мовою «Рухавка (Пісня козацька)», в якій закликав до боротьби з царизмом. Революц. і соціальні мотиви звучать у віршах П. польсь. мовою «Шапка» (1826) і «Місто» (1834). Укр. поезії П. споріднені з нар. творчістю. Проте в деяких творах П. довільно використовував істор. матеріал, ідеалізуючи взаємини між укр. народом і польсь. шляхтою в минулому. Окремі вірші П. поширювались з його власними мелодіями, деякі — з музикою торбаніста Г. Відорта, К. Літвінського.

Тв.: Pienia. Lwów, 1842; Ukrainky z putoja. Warszawa, 1844; Spіванки українця. Львів, 1878; [Вірші]. В кн.:

Т. Падурра.

Падуб гостролистий:
1 — гілка з плодами;
2 — тичинкова квітка;
3 — маточкова квітка;
4 — плід.

Пажитиця п'янка:
1 — нижня частина рослини; 2 — суцвіття; 3 — плід.

Українською музеою натхненні. К., 1971. Р. Я. Пилипчук.
ПАДУА — місто на Пн. Сх. Італії, в обл. Венеція, адм. ц. провінції Падуа. Вузол з-дів автошляхів. Судноплавним каналом сполучена з Адріатичним м. 240 тис. ж. (1975). Розвинуті машинобудування (електротех., верстаток, приладок і моторобудування). Вироби. велосипедів, шпунтих волокон. Підприємства швейної, взут., деревообр., паперової, поліграфіч. і харч. пром-сті. Ун-т (з 1222). Щорічні міжнар. ярмарки. Музей: міський, Сант-Антоніо, Боттаччіні. Численні архіт. пам'ятки 13—14 ст. Перші згадки про П. належать до 4 ст. до н. е.

ПАДЬ — солодка клейка густа рідина, виділювана *листолюбівками*, *пеліцями*, *червцями* та ін. комахами. Найчастіше трапляється на листках дерев, кущів і трав'янистих рослин, іноді падає на землю (звідси й назва). Бджоли збирають П. і переробляють її на *падівий мед*. Див. також *Медяна роса*.

ПАВЕСЬКИЙ Іван (рр. н. і см. невід.) — укр. художник кінця 17 ст. Найвідоміший твір — «Портрет дружини новгород-сіверського сотника Євдокії Жоравко з трьома дітьми» (1697). Вважають, що пензлю П. належить портрет новгород-сіверського архимандрита Михайла Лежайського (1696). Твори П. зберігалися в Черніг. історичному музеї, під час Великої Вітчизн. війни загинули.

ПАЖ (франц. page) — 1) В середньовіччя Зх. Європі юнак дворянського походження, який проходив підготовку до лицарського звання як слуга при дворі великого феодала або короля. 2) В царській Росії — придворне звання (з 1711). З 2-ї пол. 18 ст. — також вихованець пажеского корпусу.

ПАЖИТНИЦЯ (*Lolium*) — рід трав'янистих одно-, рідше багаторічних рослин родини *злакових*. Суцвіття — двоярний колос, колоски багатоквіткові, стиснуті з боків, сидять поодинокі на виступах осі колоса. 20 видів, пошир. гол. чин. у помірного поясі Євразії і в Пн. Африці. В СРСР — 9 видів, з них в УРСР — 7, з яких 2 види — цінні кормові рослини (див. *Райграси*). Інші — бур'яни. П. п'янка, дурійка, плевея (*L. temulentum*) — однорічний бур'ян, засмічує ярі зернові культури. Під — зернівка, отруйна. Зернівки П. не обсипаються, потрапляють в урожай під час обмолочування. Зернівки П. уражуються грибом *Stromatinia temulenta*, який виробляє алкалоїд темулін. Домішки таких зернівок П. (до борошна або зернових відходів) спричинюють отруєння людей і тварин. Зустрічається у зволжених районах Лісостепу, Полісся, Донбасу. П. розсунута, або льонова (*L. temulentum*), засмічує тільки посіви льону, зустрічається у пн. районах Полісся і Лісостепу. Заходи боротьби. Очищають насіння, лущать стерню, запроваджують ранню оранку на зяб, застосовують гербіциди.

І. В. Веселовський.

ПАЗАРДЖИК — місто в центр. частині Болгарії, адм. ц. Пазар-

джикського округу. Розташований на р. Мариці. Вузол автошляхів. 70 тис. ж. (1975). Підприємства металообр., електротех. (вироби. акумуляторів), деревообр., текст., плодоконсервної пром-сті. Вироби. гумового взуття. Нар. музей. Будинков-музей художника С. Доспевського. Засн. в кінці 15 ст.

ПАЗИРІКСЬКІ КУРГАНІ — група давніх курганів в урочищі Пазирик на Пд. Сх. Чулишманського хребта (Сх. Алтай) на тер.

Знахідки з Пазирікських курганів: 1 — навішня у вигляді голови оленя, вирізьбленої з дерева, з шкіряними приставними рогами; 2 — деталь навішни — голова оленя в дзьобі грифа, вирізьблена з дерева; 3 — мотика з оленячого рогу; 4 — роговий молоток; 5 — апликація на повстяному килимі.

Улаганського р-ну Горно-Алг. а. о. Археол. дослідження П. к. провадилися 1929 і 1947—49. Розкопано 5 великих курганів і 3 малі. Під курганами виявлено могильні ями, в яких були дерев'яні поховальні зрубні. Завдяки утворенню під курганами багаторічної мерзлоти збереглися балзамовані трупи похованих людей, а також коней. Знайдено численні побутові предмети, деякі з орнаментациєю в «звіриному стилі», рештки дерев'яної колісниці, пишні прикраси сидла. Крім речей, що свідчать про багату і своєрідну місцеву культуру, в П. к. вперше було знайдено давні передньоазіатські і китайські тканини та килими великої істор. і худож. цінності. В П. к. разом з чоловіками поховано й жінок, очевидно їхніх наложниць. П. к. датуються 5—4 ст. до н. е. або 3 ст. до н. е. Археол. матеріали, що висвітлюють культуру скотарських племен гірського Алтаю, мають світове значення. Зберігаються в Ермітажі.

Лит.: Руденко С. И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. М.—Л., 1960.

ПАЗОВСЬКИЙ Арій Мойсейович [21.I (2.II) 1887, Перм — 6.I 1953, Москва] — рос. рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1940). Член КПРС з 1941. В 1904 закінчив Петерб. консерваторію. Був диригентом ряду оперних театрів, зокрема в Харкові, Одесі, Києві. В 1918 — диригент, 1936—43 — ху-

дож. керівник Ленінтр. театру опери та балету; 1923—24, 1925—28 — диригент, 1943—48 — худож. керівник і гол. диригент Великого театру СРСР. У 1934—35 очолював Київ. театр опери та балету, де поставив «Снігуроньку» Римського-Корсакова і «Кармен» Бізе. Серед вистав П. — «Іван Сусанин» Глинки (1939), «Чародійка» Чайковського (1941), «Омелья Путачов» М. Ковалев (1942). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1942, 1943.

Тв.: Записки дирижера. М., 1968.
ПАЗОЛІНІ (Pasolini) П'єр Паоло (5.III 1922, Болонья — 2.XI 1975, Рим) — італ. кінорежисер і письменник. Закінчив Болонський ун-т. Дебютував у 40-х рр. як поет і публіцист, співробітник у комуністичній пресі. Автор зб. віршів «Праха Грамші» (1957, присвячена життю й боротьбі італ. трудящих), романи «Меткі хлопці» (1955), «Скажене життя» (1959; обидва — про нещасливі умови існування декларованої молоді рим. околиць) та ін. Створив фільми за власними сценаріями та за мотивами творів світової л-ри: «Злидар» (1961), «Мама Рома» (1962), «Євангеліє від Матвія» (1964), «Птахи і пташники» (1966), «Цар Едіп» (1967), «Медя» (1969), «Декамрон» (1970), «Кентерберійські оповідання» (1972), «Квітка 1001-ї ночі» (1974) та ін. Творчість П., особливо останнього періоду, позначена рисами песимізму і натуралізму, спрямована проти бурж. світу з його псевдоцінностями. П. виступав і як учений-філолог і теоретик кінематографії. Трагічно загинув за нез'ясованих обставин. Тв.: Укр. перекл. — В кн.: З італійської сучасної поезії. К., 1958. В. Л. Скурлатовський.

ПАІЗІЄЛЛО (Paisiello; Paisiello, Paesello) Джованні (9.V 1740, Таранто — 5.VI 1816, Неаполь) — італ. композитор, представник неаполітанської оперної школи. В 1755—59 вчився в консерваторії в Неаполі. В 1776—83 був придворним капельмейстером та інспектором італ. опери в Петербурзі. Тут написав і поставив ряд опер (у т. ч. «Служниця-господина», 1781; «Севільський цирюльник», 1782). У 1784 повернувся до Італії, жив у Неаполі. П. — майстер опери-буфа (понад 100), зокрема «Прекрасна мельничиха» (1788), «Ніна, або Божевільна від коханця» (1789). Написав також 12 симфоній, камерно-інструм. культури твори.

ПАЙЗА, плоскуха хлібна, японське просо (*Echinochloa frumentacea*) — однорічна трав'яниста рослина родини *злакових*. Коренева система мичкувата, добре розгалужена. Стебло пряме, заввишки до 2 м, облистяність добра. Листки широколинійні. Суцвіття — багатолоскова волость; колоски остисті й безості. Зернівки півчасті, легко обсипаються. Як зернову й кормову рослину культивують у Китаї, Кореї, Індії, Японії, США та ін. країнах. В СРСР пошир. у культурі в Примор. й Хабаровському краях, на Україні вирощують на невеликих площах. Сіно, теле-

А. М. Павловський.

П. П. Пазоліні.

І. Павловський. Портрет дружини новгород-сіверського сотника Євдокії Жоравко з трьома дітьми. 1697

ПАЙКЕНД

В. С. Пак

Пак Ден Ай

Пайза: 1 — загальний вигляд рослини; 2 — суцвіття; 3 — плід.

на маса й зерно П. мають добрі кормові якості. 100 кг сіна містять 56 корм. од. і 8,1 кг перетравного протеїну. Врожайність зеленої маси 250—300 ц/га (на торфових ґрунтах — до 800 ц/га), зерна — 16—18 ц/га. В. І. Мойсєєнко

ПАЙКЕНД — середньовічне місто на тер. Узб. РСР; тепер руїни за 35 км на Пд. Зх. від Бухари. Поселення на місці П. виникло в перші століття н. е. В 5—7 ст. П. — значний торг.-ремісничий центр. Найбільший його розквіт припадає на 9—10 ст. Місто з цитаделлю було укріплено сирцевими стінами з баштами. В 11 ст. П. занепадає. На поч. 12 і в 14—15 ст. в місті частково поновлювалося життя. Археол. розкопки, що проводилися 1914, 1939—40, 1954 і 1959, відкрито залишки жител, майстерень (переважно гончарних), культових та ін. споруд.

ПАЙРАВ (справж. прізвище, та ім'я — Сулаймон Атаджан; 15.IV 1899, Бухара — 9.VI 1933) — талж. рад. поет. Почав писати в 20-і рр. Перша збірка віршів — «Квіти літератури» (1931). У віршах осмислював соціальні й культурні зміни в республіках Рад. Сходу («Перо моє», «Ударники», «Вахшбуда»), писав про страждання колоніальних народів Азії («Два походи», «Свободу жінкам Сходу», «Гіндустан»). У поемах «Кривавий престол» (1931) і «Мінарет смерті» (1933) закликав до революц. боротьби за визволення народів Сходу.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірш]. В кн.: Таджикистан. Антологія. К., 1962; Рос. перекл. — Избранное [Сталинабад] 1957; Перо моє М., 1968

ПАЙСА — 1) Інд. мідна монета у 18—19 ст. 2) Розмінна монета Індії (дорівнює 1/100 Інд. рупії) і Пакистану (дорівнює 1/100 пакист. рупії).

ПАЙСАНДУ — місто на Зх. Уругваю, адм. ц. департаменту Пайсанду. Автошляхом і з-цією сполучення з Монтевідео. Порт на р. Уругвай, доступний для мор. суден. 80 тис. ж. (1975). Розвинута м'ясна пром-сть (вироби консервів, в'яленого м'яса). Судноверф. Борошномельні, взутт., шкіряні й лісопильні підприємства. П. засн. 1772.

ПАК Вітольд Степанович (10 (22). VIII 1888, поблизу с. Козлова Руд., тепер м. Казлу-Руда Капсуцького р-ну Лит. РСР — 30.V 1965, Донецьк) — укр. рад. вчений у галузі гірничої механіки, акад. АН УРСР (з 1951). Член КПРС з 1937. Закінчив (1911) Томський технологічний ін-т, працював на підприємствах гірничої пром-сті Сх. Сибіру і Далекого Сходу, викладав у вузах Владивостока. З 1934 — зав. кафедрою Донецького гірничого (тепер політех.) ін-ту, одночасно (з 1951) працював в Ін-ті гірничої справи АН УРСР (тепер Ін-т гірничої механіки ім. М. М. Федорова). Осн. праці — з питань рудничного підйому, вентиляції і водовідливу. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

ПАК, паковий лід (англ. pack — пака, купа, маса) — багатокристалий горосистий морський лід, який утворюється в полярних басейнах. На

П. припадає від 60 до 90% площі льодового покриття Арктичного бас.; він має значну потужність (до 3—5 м). Внаслідок танення площа П. швидко зменшується майже на третину. Під впливом вітрів і течій П. в Арктичному бас. дрейфує і виноситься гол. чин. у Гренландське м. П. перешкоджає судноплавству. Див. також Тороси. **ПАК ДЕН АЙ** (н. 1907) — корейська політична і громадська діячка. З 30-х рр. вела революційну роботу. В 1935 і 1944 була ув'язнена япон. колоніальною владою. В 1945—46 — член ЦК Компартії Пн. Кореї, 1946—70 — член ЦК Трудової партії Кореї (ТПК). У 1946—65 — голова ЦК Союзу демократичних жінок Кореї. В 1948—72 — депутат Верховних нар. зборів (ВНЗ) КНДР. У 1948—71 — член Президії ВНЗ КНДР. У 1950—53 — секретар ЦК ТПК, 1953—61 — заст. голови ЦК ТПК, 1951—70 — член Політ. комітету ЦК ТПК. Була членом Всесвітньої Ради Миру (з 1950). Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1951.

ПАКЕТ БДЖІЛ (франц. paquet — згорток) — відводок бджіл, сформований у спец. фанерному ящику й перевезений на автомашині, поштою чи авіатранспортом у віддалені пасіки країни на медозбір і бджолозавищення с.-г. рослин. У пд. р-нах країни відводки одержують раннього весною (в квітні — травні), забезпечують їх бджоломатками (див. Бджола медоносна) і пересилають у ящиках на пасіки пн. р-нів, що спеціалізуються на виробі меду бджоляного. П. б. бувають двох типів — стільникові (рамкові) і безстільникові. В рамковий пакет вміщують 4—6 стільників бджоляного, що містять 3—4 кг запечатаного меду, 1,2—1,3 кг бджіл і плідну матку. У безстільниковий пакет вміщують 1,1—1,2 кг бджіл з маткою і годівницею з цукровим сиропом. П. б., що прибули на нове місце, пересаджують у вулики, дають корм і створюють умови для вирощування розплоду. Через 50 днів відводок стає повноцінною сім'єю, здатною використовувати втяжок.

В. П. Поліщук.
ПАКИСТАН, Ісламська Республіка Пакистан — держава в Пд. Азії. Омивається водами Аравійського м. В адм. відношенні поділяється на 4 провінції, федеральну територію Ісламабад і райони племен. Карту див. на окрем. арк. с. 128—129.

Державний лад. П. — республіка. За формою держ. устрою — феде-

рація. Діючу конституцію прийнято 1973. Після політ. кризи 1977 законодавча і виконавча влада фактично належить Військ. раді, дію ряду статей конституції припинено. Глава д-ви — президент, він же є главою уряду, гол. військ. адміністратором, обіймає ряд ін. урядових посад. Берегова лінія розчленована мало, береги низькі. На більшій частині території — гори

Краєвид у Гімалаях.

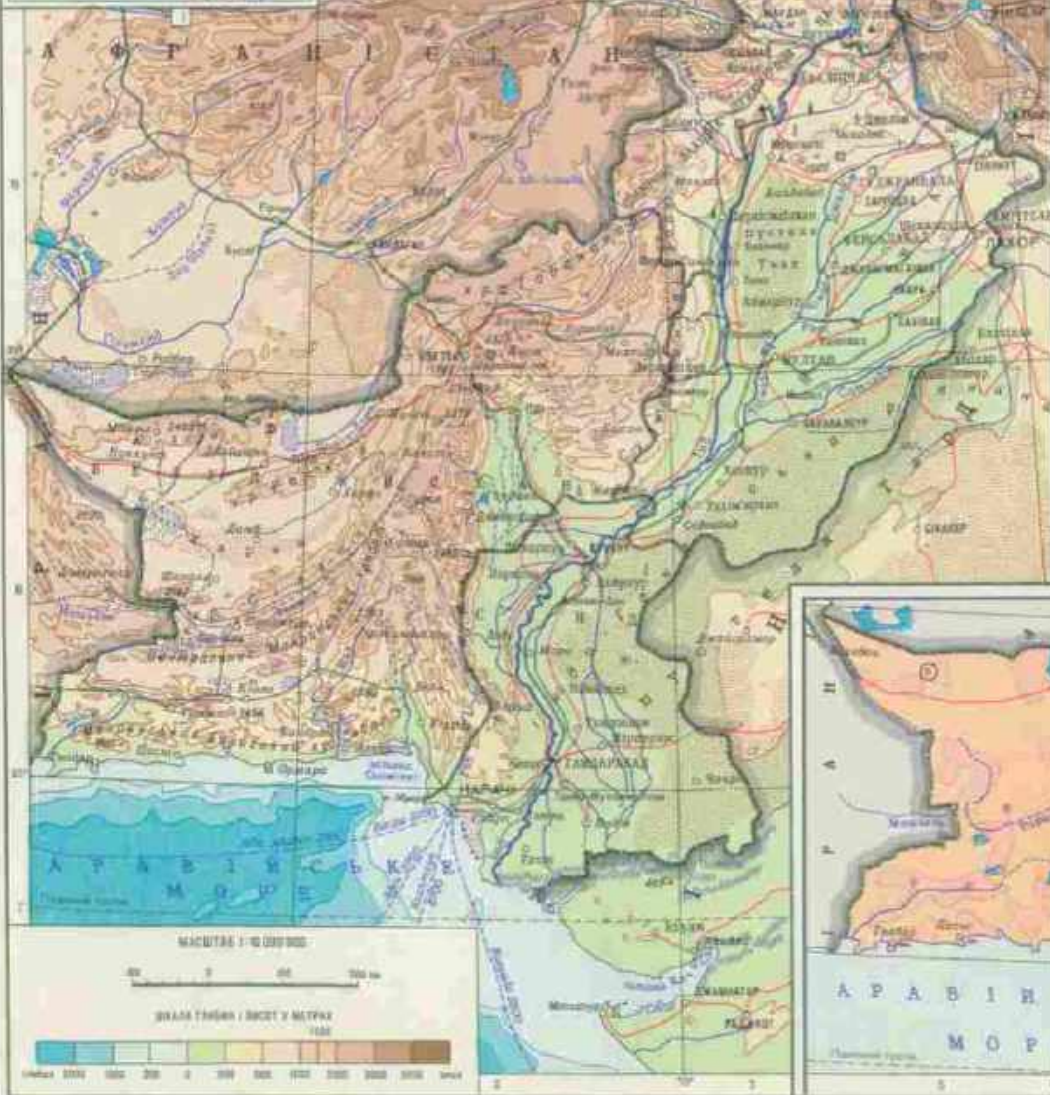
систем Гіндукушу, Гімалаїв та Іранського нагір'я. Найвища точка країни — г. Тірічмір, вис. 7690 м. На Сх. — рівнина Інду (частина Інду-Гангської рівнини), зайнята частково пустелями Тхал і Тар. Поклади нафти, газу, вугілля, заліз., марганцевої, свинцевої, цинкової руди, бокситів, сурми, сірки, кам. солі, гіпсу, магнезиту, вапняку та ін. Клімат тропічний, в окремих районах субтропічний, мусонний. Пересічна т-ра найхолоднішого місяця (січня) на рівнині від +12 до +16° (в горах до -20°), найтеплішого (липня) на Пд. Сх. до +35°, на узбережжі від +29° до 3х. — від +20 до +25°. Пересічна річна сума опадів на рівнині 400—500 мм (в пустелях місцями до 50 мм), в горах понад 1000 мм. Найбільші ріки — Інду та його притоки Джелам, Чінаб, Раві, Сатледж. Влітку під час мусонних дощів, а також внаслідок танення льодовиків і снігів у горах бувають катастрофічні повені. На рівнині поширені сіроземні та сіро-коричневі, в долинах річок — алювіальні, в пустелях — піщані ґрунти та солончаки, у передгір'ях — коричневі та буроземні ґрунти. Переважає напівпустельна і пустельна рослинність, на узбережжі — місцями мангрові зарості.

В. С. Гаврилюк.
Населення. П. населяють панджабі, синдхи, пуштунки, белуджі, брагуї, хохістанці та ін. Держ. мова — урду (офіц. мова — також англійська). Пересічна густина нас. — 96,8 чол. на 1 км² (1979, оцінка). Міське нас. становить 25%. Найбільші міста: Карачі, Лахор, Лялпур, Гайдарабад, Мултан, Равалпінді, Пешавар.

Історія. Тер. П. була заселена в епоху палеоліту. В 3-му тис. до н. е. тут з'явилися перші держ. утворення, що належали до Харалпської цивілізації (див. Харалпа). В серед. 2-го тис. до н. е. на тер. П. з'явилися племена т. з. арьїв, контакти яких з місц. населенням привели до формування індоарійських народів. У 7—6 ст. до н. е. ці народи утворили д-ви

Краєвид у центральній частині країни.

ЕКОНОМНА КАРТА ДОДАТОКНИ УМОВНИ ПОЗНАЧЕНИИ

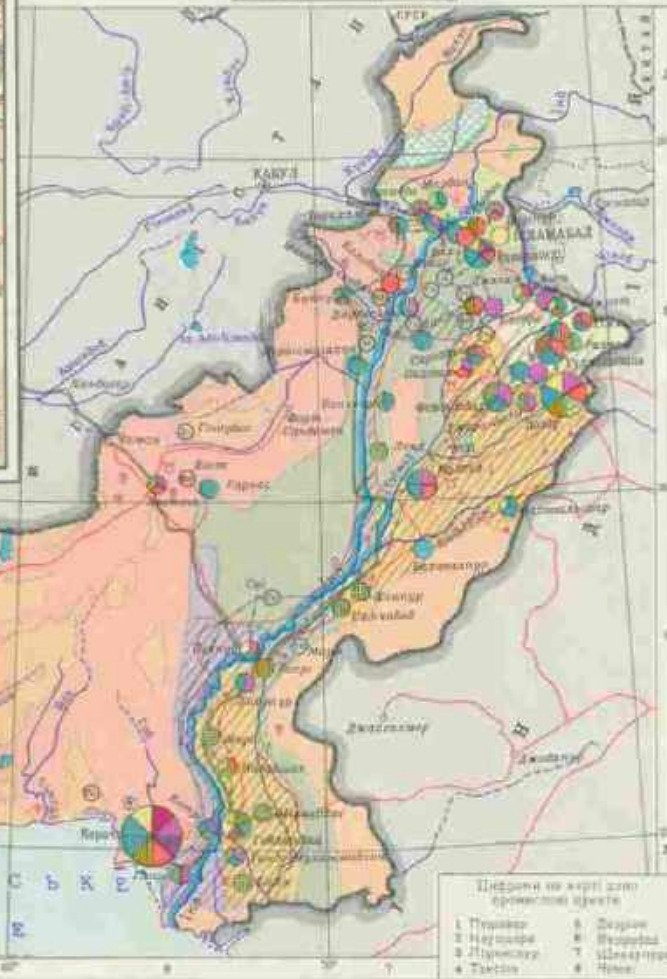
ПРОМИСЛОВИСТ

Дарембрати и збирале

СИРСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

Пшеница, жито, цукровий буряк, цукор, картопля	Рис, пшеница, цукровий буряк
Пшеница, цукровий буряк	Дарембрати, цукровий буряк, картопля, цукор, картопля, цукор, картопля
Пшеница, цукровий буряк, картопля, цукор, картопля	Масло, цукровий буряк, картопля, цукор, картопля
Пшеница, цукровий буряк, картопля, цукор, картопля	Масло, цукровий буряк, картопля, цукор, картопля

МАСШТАБ 1:10 000 000

- Підприємства на карті за типом економічної діяльності
1. Цукровий	6. Цукровий
2. Цукровий	7. Цукровий
3. Цукровий	8. Цукровий
4. Цукровий	9. Цукровий

Мадра, Гандхара, Саувира та ін. З кін. 6 ст. до 5—4 ст. до н. е. землі в долині Інду входили до д-ви Ахеменідів, 327—325 до н. е. були завойовані Александром Македонським, 323 до н. е. ввійшли до імперії Маур'я. На поч. 2 ст. до н. е. на тер. П. виникло еліністичне, т. з. Греко-Індійське царство. В 1—4 ст. н. е. басейн Інду входив до Кушанського царства, після розпаду якого зх. райони сучас. П. увійшли до імперії Сасанідів, а східні — до імперії Гуптів. У 6—7 ст. на тер. П. утворилося кілька ранньофеод. д-в. Почав поширюватися індуїзм, складалася система каст. З поч. 8 ст. до 750 тер. П. перебувала під владою араб. Халіфату. На поч. 11 ст. в басейні Інду створилася дин. Газневідів, у кін. 12 ст. — дин. Гурідів, на поч. 13 ст. утворився Делійський султанат. У 13 — на поч. 14 ст. ця тер. зазнала навали монголів, у кін. 14 ст. — військ Тимура. З 16 до поч. 18 ст. тер. П. перебувала у складі д-ви Великих Моголів. У серед. 18 ст. тер. П. підкорив афг. правитель Ахмад-шах Дуррані. З 2-й пол. 18 ст. на тер. П. утворилося кілька феод. князівств сикхів. Протягом 19 ст. тер. П. захопили англ. колонізатори. Вона увійшла до складу англ. колонії Брит. Індія. Населення П. вело постійну нац.-визвольну боротьбу, яка часто набувала форми збройної боротьби (повстання в Сінді 1896—1908, пуштунських племен 1919—21, у Пешаварі 1930, в Белуджистані 1897—1900, 1915—16, 1925, 1927—28). Після 2-ї світової війни англ. колонізатори змушені були надати Брит. Індії незалежність. 15.VIII 1947 було створено домініони — Індію з населенням, яке сповідало переважно індуїзм, і П., більшість населення якого становлять мусульмани. Після утворення П. владу в країні захопили представники пануючих класів — поміщиків та компрадорської буржуазії. Створений ними уряд придушував робітн. і сел. рухи, обмежував демократичні права народу, захищав інтереси бурж.-поміщицьких класів та інш. (англ. і амер.) імперіалістів. У 1948 П. встановив дипломатичні відносини з СРСР. Того самого року в П. виникла Комуністична партія П., діяльність якої 1954 було заборонено. З початку свого існування П. став ареною гострої боротьби між амер. та англ. імперіалістами за сфери екон. і політ. впливу в країні. З 1953 в П. значно посилюється вплив США. В 1954 П. уклав з США угоду про «військову допомогу», яка давала США можливість впливати на внутр. і зовн. політику країни. В 1954 П. вступив до СЕАТО, 1955 — до Багдадського пакту (з 1959 — СЕНТО). Згідно з прийнятою 1956 конституцією П. проголошено Ісламською Республікою Пакистан. У 1958—68 уряд Аюб Хана, який прийшов до влади в результаті військ. перевороту, здійснив ряд заходів з метою екон. розвитку країни, нормалізації відносин з СРСР та ін. соціалістичними країнами, обмежив участь П. в діяльності військ. блоків. У 1965 між П. та Індією виник воєн. конфлікт.

Велику роль у нормалізації відносин між ними відіграла проведення за ініціативою СРСР Ташкентська зустріч 1966.

В кін. 1968 — на поч. 1969 в П. розгорнувся широкий рух за демократизацію держ. ладу і проведення соціально-екон. реформ, зокрема за надання автономії Сх. П. (тепер д-ва Бангладеш). В 1969 до влади в П. прийшов військ. уряд на чолі з ген. Ях'я Ханом. У грудні 1970 відбулися перші

ГЕС на річці Інда.

заг. вибори, на яких перемогу здобули партії, що виступали з програмою демократичних перетворень: у Сх. П. — Нар. ліга, в Зх. П. — Пакистанська нар. партія. Нар. ліга вимагала передати владу обраному парламентові й закріпити в конституції широку автономію Сх. П. Відмова правлячих верств П. прийняти ці вимоги призвела до гострої політ. кризи в країні. На тер. Сх. П. 1971 утворилася д-ва Бангладеш. До влади в П. прийшов уряд Пакист. нар. партії на чолі з З. А. Бхутто. В країні було здійснено ряд соціально-екон. перетворень. У 1973 прийнято нову конституцію, яка проголосувала П. федеративною республікою з президентською формою правління. В 1972 П. вийшов із Співдружності, очолюваної Великобританією, і з СЕАТО, 1974 визнав Бангладеш, 1976 встановив дипломатичні відносини з Індією. В 1977 в П. до влади прийшов військ. уряд. Новий режим припинив дію окремих статей конституції 1973, розпустив парламент, заборонив діяльність політ. партій і прогресивних орг-цій, посилив милітаризацію П. Цей курс нового режиму викликав у країні стан політ. і фінанс.-екон. кризи. Широке кола пакист. громадськості рішуче засуджують зневаження військ. режимом громад. прав і свобод, його внутр. і зовн. політику. Намагаючись збити хвилю протесту проти своєї антинар. політики, військ. режим проголо-

Нафтопереробний завод у місті Карачі.

сив осн. завданням д-ви створення «ісламського суспільства». В 1979 П. вийшов з СЕНТО, 1979 вступив до неприєднання руху. Разом з тим військ. адміністрація під тиском США і КНР надала свою територію як плацдарм для агресивних дій афг. контрреволюціонерів проти Демократичної Республіки Афганістан. З 1947 П. — член ООН. 1. Г. Майдан. Політичні партії, профспілки. Пакистанська народна партія, засн. 1967. Виражає інтереси дрібної і серед. буржуазії. Пакистанська соціалістична партія, засн. 1972. Всепакистанська мусульманська ліга, засн. 1969. Джамаат-і-Іслам, засн. 1941. Права партія. Техрік-і-Істікляль, засн. 1969. Правоцентристська бурж. партія. Пакистанська мусульманська ліга, засн. 1906. Виражає інтереси великої буржуазії і поміщиків. Національно-демократична партія, засн. 1975. Комуністична партія Пакистану, засн. 1948. Діє з 1954 нелегально. Всепакистанська конфедерація праці, заснована 1948. Пакистанська національна федерація профспілок, засн. 1963. Всепакистанська рада профспілок, засн. 1967. Пакистанська федерація профспілок, засн. 1970. Входить до ВФП. Пакистанська національна робітничка федерація профспілок, засн. 1968. З 1979 діяльність політ. партій заборонено.

Господарство. П. — економічно слабкорозвинута аграрна країна з багатокладним г-вом. За роки незалежності проведено ряд заходів щодо пристосування залишеного у спадщину колоніального г-ва до потреб капіталістичного розвитку. Провідна роль в економіці належить приватному сектору, частка якого в пром. виробі становить бл. 80%. 22 монополістичні групи контролюють 70% банківського і пром. капіталу (1980). З кінця 70-х рр. відбувається процес послаблення держ. сектора. Денационалізовано борошномельні, рисо- і бавовноочисні підприємства; в базові галузі держ. сектора пром-сті (металургію, важке машинобудування, нафтохімію та ін.) допущено приватні капіталовкладення. Заохочується приток іноз. капіталу. Значне зростання воєн. витрат країни (1980 — понад 50% бюджету) призвело до ще більшого погіршення становища трудящих. У країні налічується понад 4 млн. безробітних (1980).

Сільське господарство, в якому зайнято бл. 60% економічно активного населення і виробляється майже 30% валового внутр. продукту (1980), не задовольняє потреб країни в продовольстві. В обробітку — бл. 20 млн. га землі, більша частина якої зосереджена в руках поміщиків. В окремих районах зберігає натурально-патріархальний лад. Переважає землеробство. На зрошува-

Герб Пакистану.

ПАКИСТАН

Площа — 803,1 тис. км²

Населення — 80,2 млн. чол. (1980, оцінка)

Столиця — м. Ісламабад

ПАКИСТАН

Мечеть Вазір-хана
місті Лахорі. 1634

них землях вирощують (млн. т, 1979/80): пшеницю — 10,1, рис — 3,2, кукурудзу, ячмінь, просні; з технічних — цукр, тростину — 27,2, бавовник — 0,7, олійні культури, люти. Поголів'я (млн., 1978): великої рогатої худоби — 14,9, овець — 22,3. Рибальство. Промисловість. У 1979/80 у пром-сті створено 15,0% валового внутр. продукту. Видобувають (тис. т, 1979/80): нафту — 487, вугілля — 1504, хроміти — 4, камінь — 495, природний газ — 7531 млн. м³. Серед галузей обробної пром-сті найрозвинутіші текстиль (гол. чин. бавовняна, а також вовняна, шовкова, трикотажна) та харчосмакова (цукр., борошно-мелна, олійницька, плодоконсервна, тютюнова та ін.). Машинобудування представлене окремими підприємствами по виробн. автомобілів, тракторів, суден, локомотивів, вагонів, верстатів, моторів, велосипедів, інструментів, с.-г. машин та реманенту, електротех. виробів, комплексного устаткування для цукр., цем. та ін. галузей пром-сті. Певного розвитку набула хім. (гол. чин. виробн. мінеральних добрив), хім.-фарм., цем. і склоробна пром-сть. Значне місце займає виробн. тканин, виготовлення металовиробів, худож. виробів, вишивок, килимів, кераміки, шкіри. Більша частина електроенергії виробляється на ГЕС, поблизу Карачі працює перша АЕС

Кустарне виробництво сукна на півночі країни.

Гол. пром. центри: Карачі, Фейсалабад, Лахор, Равалпінді, Гайларабад. Транспорт. Переважає залізничний транспорт. Довж. (тис. км, 1980): з-ць — 8,8, автошляхів — 57,5 (у т. ч. шосейних — 33,4). Гол. мор. і міжнародний аеропорт — Карачі.

Зовнішня торгівля. З П. вивозять тканини, килими, бавовну, вироблені шкіри, рибу та ін.; довозять машини і устаткування, продовольство, хім. товари, паливо, чорні метали та вироби з них тощо. Гол. торг. партнери — Великобританія, Японія, Саудівська Аравія, США. Характерний постійний дефіцит платіжного балансу. Грош. одиниця — пакист. рупія. За курсом Держбанку СРСР 100 рупій = 7,25 крб. (листопад 1981).

В. О. Пудякін. Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1977 в країні було 39,2 тис. лікарняних ліжок (5,2 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 19,9 тис. лікарів (2,65 лікаря на 10 тис. ж.), 809 зубних лікарів, 1,3 тис. фармацевтів. Лікарів готують у 6 мед. коледжах.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1975/76 понад 80% нас. було неписьменним. Обов'язкового навчання немає. В серед. 70-х рр. поч. школу відвідувало менше 50% дітей відповідного віку. Строк навчання у поч. школі 5 років (приймаються діти з 5-річного віку), у середній — 5 (3 + 2). Поряд з держ. є приватні школи. З 1974 проголошено безплатне навчання в держ. школах. Для вступу до вузу необхідно, крім серед. школи, закінчити 2-річний проміжний коледж. У 1976/77 навч. р. в поч. школі було 5,6 млн. учнів, у серед. навч. закладах — понад 2,1 млн.; у вузах 1974/75 навч. р. — 114,9 тис. студентів. У країні 15 ун-тів: Пенджабський у Лахорі (засн. 1882), у Карачі (засн. 1951), Сіндський (засн. 1947 у Карачі, з 1951 — в Гайларабаді), в Пешаварі (засн. 1950), в Ісламабаді (засн. 1965), Белуджистанський у Кветті (засн. 1970) та ін. Наук. установи: Академія наук П. (засн. 1953), Пакист. комісія по атомній енергії (засн. 1956), Нац. рада природничих наук (засн. 1961), Центр. ін-т ісламу (засн. 1960), усі — в Ісламабаді; Академія, Пакистан. рада наук-тех. досліджень (засн. 1953) — в Карачі; Пакист. філософ. конгрес. Н.-д. ін-т економіки (засн. 1955) — в Лахорі; Ін-т лісу (засн. 1947) і Рада з досліджень у галузі с. г. — в Пешаварі тощо. Б-ки: Національна, Центр. медична і Нац. асамблеї — в Ісламабаді, Пенджабська публічна (засн. 1884; 200 тис. тт., 18 тис. манускриптів) і університетська — в Лахорі, університетські в Карачі, Гайларабаді тощо. Нац. музей П. у Карачі (засн. 1950), Археол. музей (засн. 1928) і Галерея сучас. мистецтва (засн. 1961) — у Равалпінді, музей у Лахорі (засн. 1864), музей у Пешаварі (засн. 1906).

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1980 у П. видавалося 1222 періодичні видання, в т. ч. 882 урду, понад 300 англ. мовами, заг. тиражем понад 4 млн. прим. 84 газети виходять щоденно, з них найбільші: урду мовою — «Джанг» («Вісн», з 1937), «Машрик» («Схід», з 1963), «Імроз» («Сьогодні», з 1948), «Наваї вахт» («Новий час», з 1940); англ. мовою — «Пакистан таймс» («Пакистанський час», з 1947), «Доон» («Світано», з 1942). Інформ. агентства: урядове — Ассошіейтед прес оф Пакистан (засн. 1948); приватні — Пакистан прес інтернешнл (засн. 1952); Юнайтед прес оф Пакистан (засн. 1948) та ін. Радіомовлення перебуває під контролем урядової служби Пакистан. радіомовна корпорація. Внутр. передачі ведуться 17 мовами, на закордон — 18 мовами. Телебачення — з 1964.

Література розвивається белуджською, гуджаратською, пенджабською, пушту, синдхі, урду та ін. мовами цього регіону, а також араб., перс. і англ. мовами на основі спільної фольклорно-літ. і культ. спадщини народів Індостанського про-та прилеглих регіонів (див. Індія, розд. Література). В 50—60-х рр. зародилася писемна л-ра на мовах і діалектах малих етнічних груп (брагуї та ін.).

Л-ри народів П. довгий час розвивалися в тісній взаємодії, що привело до зближення худож. образності і типологічної подібності, а поширена в цьому регіоні поряд з індіанським релігією іслам (яку сповідують мусульмани) сприяла впливу на літ. процес перс. і, меншою мірою, араб. традицій. Намагання багатьох письменників у 40-х рр. протиставити мусульм. літ. традицію «індуській» зустріло опір прогресив. письменників на чолі з Ахмадом Надімом Касмі. Осн. напрями в л-рі П. є романтичний і реалістичний, хоча в 50—60-х рр. поширилися також модерністські тенденції, а з серед. 60-х рр. помітний вплив маорістських і реліг.-шовіністичних ідей. Значне місце в л-рі країни займають переклади західноєвроп., рос. і рад. класики. Л-ри П. розвинуті нерівномірно. Найбільших успіхів досягла л-ра урду мовою. Найвідоміші поети урду: Джош Маліхабаді, Файз Ахмад Файз, Ахмад Надім Касмі (виступає і як прозаїк), прозаїки-реалісти — Саадат Хасан Манто, Гулам Аббас, Мірза Аліб, Азіз Ахмад, Шаукат Сіддікі, Халіджа Машруф, Халіфа Масрур та ін. Поширена «масова» л-ра урду мовою, зокрема детективні романи. З'явилася драма. Пенджабською мовою, розвивається переважно поезія — в традиційних і формалістичних напрямках. У 70-х рр. письменники, які писали тільки урду мовою, звернулися й до пенджабської (Файз Ахмад Файз). Помітні успіхи поезії пушту мовою (Саїд Рахан Захейлі, Самандархан Самандар, Амір Хамза Шинварі та ін.). Розвивається проза. Найвідоміші письменники-реалісти: Мастер Абдулкарім, Каландар Моманд, Валі Мухаммад-хан Туфан, романтик Сеїд Мір Махдішах Махді. Серед відомих прозаїків синдхі мовою — Гулам Хайдар Балуч, Джамадуддін Абу, поетів — Шейх Аяз, Харі Діллір та ін. Публікується багатий синдхський фольклор. Белуджською мовою л-ра почала формуватися в 60—70-х рр. З патрістичними піршами виступають Гуль-хан Насір, Азад Джамаддіні, Мухаммад Хусейн Аїха. Розвивається жанр оповідання (Бадбан Рікі, Абдулла Джаан Джамаддіні, Гулам Мухаммад Шахвані). Гуджаратську літературу представляють прозаїки Аліб Куреші, Салік Патаві, Мухаммад Аліб, поети Шана Порбандарі, Тауфік Хатір, Джафар Мансур.

Архітектура. На тер. П. збереглися: з 4—3 тис. до н. е. — залишки енеолітичних сел. поселень (Амрі, Рана-Гундаї та ін.); з будинками з каменю й сирцевої цегли, в с-щі Кот-Діджі на Пд. від Хайрпура; з серед. 3 — серед. 2 тис. до н. е. — центри Харалпської культури — міста Мохенджо-Даро й Хараппа; від періоду розквіту Кушанського царства — залишки кам. культ. споруд: ступ, чайтйа, буддійських комплексів (Дхармараджіка і Джауліан у Таксілі та ін.). Після 11 ст., коли в басейні Інду утвердилася мусульм. феодальна, вихідці з Бл. та Серед. Сходу, з'явилися

Пакистан. А. Бакш.
Хір Ранджа. Мініа-тура.

нові типи споруд — мечеті, мінаретів, мавзолей, а також споруди оборонного значення в містах Мултані, Пешаварі, Лахорі. В культовій архітектурі П. 13—15 ст. помітний вплив фортечного буд-ва (мавзолей Руки-Алам у Мултані 1320—24). Велике буд-во розгорнулося в 16—17 ст. за Великих Моголів. Міста оточували масивними стінами з баштами й брамами, зводили форти з паладами, урядовими й культовими будівлями (мечеті Бадшах в Лахорі, 1674, Махабат Хана в Пешаварі, 1630). В період англ. колоніального панування (серед. 19 ст.—1947) англ. архітектори споруджували будівлі у формах неокласицизму та неоготики. Після утворення П. (1947) розвиваються нові міста (Джадхейл, Новий Ххуар), будують столицю Ісламабад, адм., культові й громад. будівлі у формах сучас. архітектури (готель «Шехерезада» в Ісламабаді, 60-і рр. 20 ст., арх. Дж. Понті; Ін-т ядерних досліджень, буд-во розпочато 1961, арх. А. Кайум).

Образотворче мистецтво. На тер. П. під час археол. розкопок знайдено металеві прикраси, статуетки з глини часів неоліту. З I ст. храми оздоблювали скульптурою й розписом. З II ст. поширилося різьблення на дереві, мозаїки з полив'яних плиток. У 16—17 ст. великого розвитку досягла могольська мініатюра. Серед сучас. живописців — А. Р. Чугтай, А. Бахш, Р. Рахматіні. Окремі митці працюють у традиціях модерністських течій (живописці Ш. Алі, Садекуайи, скульптор З. Агха). Декор.-ужиткове мистецтво представлено обробкою металу, гончарством, килимарством, вишивкою, різьбленням на кістці й дереві.

Музика, кіно. Нар. музика (пісенний фольклор, пісенно-танц. й інструм. форми) має локальні стилістичні й жанрові особливості. Муз. інструменти: струни — ситар (шипкоий), сарангі (смічковий); струнно-ударний, — рабав; духові — бансори (тип флейти), алгоза (подвійна флейта), шенхай (тип гоубою); ударні (барабани) — табла, пакхавадж та ін.; джалатаранг — інструмент, що складається з чашечок, наповнених водою, інд. гармоніка. Профес. музика одноголоса, складається за змістом, виразними засобами, багатим орнаментом. Серед музикантів 13—16 ст. — Амір Хусрон Дехлеві, Султан Хусейн Шаркі, Міані Тансаян, Вахід алі Шах; 20 ст. — Діджедрал, Раджанканта, Наузла Іслам, Агудрошад. Основоположний сучас. музики — співак і віртуоз на сарангі Умрао Бунду Хан. З 60-х рр. 20 ст. розвиваються нові форми й жанри (пісні, музика для кіно), які включають прийоми европ. музики (композитори Хуршід Аївар, Махді Захір, Сохайл Раана). Профес. музиканти готують муз. центр у Карачі. Працюють: Нац. рада в справах мистецтв (з 1971), Нац. ін-т фольклору, Нац. танц. ансамбль з групою нац. муз. інструментів (гастролював у СРСР 1974), культ. центр «Шалімар», який об'єднує радіо, телебачення, корпорацію нац. фільмів, фірму грамплатівок.

Перший худож. фільм «Тері Яад» (реж. Д. Сардарі Лал) поставлено в 1948. Більшість кінофільмів П. — комерційні мелодрами. Серед фільмів, що відобразили важливі проблеми життя народу, — «Настане день» (1958, реж. А. Кардар), «Ніда», «Сіма» (обидва 1967, реж. Ш. Малик). Діють кіношкола в Лахорі й Карачі, які випускають фільми місц. мовами. **Лит.:** Современный Пакистан: экономика, история, культура. М., 1976; Пакистан: проблемы политики и экономики. М., 1978; Компаней И. М. Пакистан и Советский Союз. М., 1970; Каменев С. Н. Экономический рост Пакистана. М., 1977; Аристова Л. Б. Производственная инфраструктура Пакистана. М., 1978; Пакистан. Справочник. М., 1977; Фаиз Ахмад Фаиз. Многообразие и жизненная сила (О современной литературе и театре Пакистана). «Иностранная литература», 1964, № 4; Судакон К. П. Писатели Восточного Пакистана и Бангладеш. 1947—1975. Библиографический справочник. М., 1979; Энаетуллах А. Два десятилетия музыки в Пакистане. В кн.: Музыка народов Азии и Африки, в. 2. М., 1973.

ПАК ІН НО (літ. псевд. — Ногє; 1561, повіт Йончон — 1642, там же) — кор. поет. Майстер поетичних жанрів каса (поем) та сіджо (тривіршів). Учасник визвольної імджинської війни 1592—98 проти япон. загарбників. Автор патріотичних поем «Слово про мир» (1598), «Думи на кораблі» (1605), «Пісня про Йоннам» (1635). Залишивши з 1605 військ. службу, він відлюдницьке життя, що знайшло вираження в крашних пейзажних поемах «Станси про глухий провулок» (бл. 1610—11) та «Пісня про містечко Ногє». 7 каса, 68 сіджо і вірші на ханумі (корейзованої форми кит. писемної мови) склали «Зібрання творів учителя з Ногє» (кн. 1—3, вид. 1800). У 1961 за ухвалою Всесвітньої Ради Миру відзначено 400-річчя з дня народження поета.

Тя. Рос. перекл. — Пятицветные облака. Алма-Ата, 1962; [Вірші]. В кн.: Классическая поэзия Индии, Китая, Кореи, Вьетнама, Японии. М., 1977; [Вірші]. В кн.: Бамбук в снегу. М., 1978. **Л. Р. Концевич.**

ПАКСЕ — місто на Пд. Лаосу, адм. ц. провінції Чампассак. Розташоване на р. Меконг при впадінні в неї р. Седон. Річковий порт, аеропорт. 45 тис. ж. (1973). Ф-ки по обробці цінних порід деревини та по переробці батату на борошно. Електростанція. Розвинуті ремесла. Пед. уч-ще. П. — важливий торг. центр країни.

ПАКТ (від лат. pactum — договір, угода) — 1) У міжнародному праві — одна з назв *договору міжнародного* (як правило, такого, який має велике політ. значення). 2) П е р е н о с л о — угода політ. партій, профспілок або ін. орг-цій про спільні дії (напр., на виборах).

ПАКТ МИРУ — договір, пропозицію про укладення якого 5 великими державами — СРСР, США, КНР, Великобританією і Францією — висунула 1949 рад. делегація на сесії Генеральної Асамблеї ООН. СРСР пропонував ін. великим д-вам заявити про відмову від використання сили або загрозі силою і заклав усі д-ви до розв'язання спорів мирними засобами. Проте рад. пропозиція зу-

стріла протидію держав — членів НАТО і країн, що йшли у фарватері їх політ. курсу. На підтримку П. м. виступили *Всесвітня Рада Миру* (1951), Конгрес народів на захист миру (1952, Відень). Осн. положення П. м. стали складовою частиною *Програми миру*.

«ПАКТА СУНТ СЕРВАНДА»
ПРИНЦИП (лат. pacta sunt servanda — договори слід дотримуватися) — один з основних принципів міжнародного права, згідно з яким д-ви повинні виконувати добровільно взяті на себе за міжнар. договорами зобов'язання. Дотримання цього принципу має основоположне значення для зміцнення довірливих зв'язків д-в, розвитку міжнар. співробітництва в різних галузях. «П. с. с.» п. закріплено в *Статуті ООН*, Віденській конвенції 1969 про право міжнар. договорів, Декларації про принципи міжнар. права 1970 (див. *Декларації ООН*), *Заключному акті* Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі 1975. Він є загальновизнаною нормою міжнар. права. Зобов'язок дотримання міжнар. договорів не означає, що дію договору не можна припинити. Але міжнар. право не допускає в цьому сфері й регулює порядок припинення дії міжнар. договорів і підстави їхньої недійсності. Недотримання «П. с. с.» п. розглядається як міжнар. *делікт*.

В. І. Євтич.
ПАКУЛЬ — село Чернігівського р-ну Черніг. обл. Розташований за 9 км від залізнич. станції Жидиничі. Виник у 2-й пол. 14 ст. На околиці П. — городище часів Київ. Русі. В П. була Троїцька дерев'яна церква (1710, не збереглася), збудована з тесаних соснових колод, хрещата в плані (на осях 21,5 × 17,5 м). П'ять верхів мали по два заломі. Висота церкви з хрестом — 31 м. Для ілюзійного збільшення внутр. висоти храму стіни в інтер'єрі на кожний метр висоти мали ухил всередину 5—6 см. Всі п'ять приміщень об'єднувалися за допомогою фігурних арок-вірізів (висотою 10 м). Овідьки, карнизи і парапети хорів були оздоблені різьбленням. Завдяки інженерно-конструктивному й арх.-мистецькому прийому висотне розкриття внутрішнього простору храму знайшло високохудожнє розв'язання, що не має аналогів у світовій архітектурі. Невідомий майстер втілює мистецькі ідеали, притаманні як черніг. школі, так і всій укр. архітектурі 17—18 ст.

Лит.: Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лінобережної України. К., 1976.

Г. Н. Логвин.
ПАК ЧІ ВОН (псевд. — Йонам; 5.ІІІ 1737, Сеул — 10.ХІІ 1805, там же) — кор. письменник, учений-енциклопедист. Представник прогресивної течії сірхак (реальні науки). Автор праць з природничих наук, економіки, філософії, історії, військ. мистецтва. Як стихійний матеріаліст підтримував геліоцентричну теорію. Висував проекти перебудови феод. системи землекористування («Трактат про землеробство», 1799); виступав за надання освіти народам

Пакистан. Бюст жерця (?) з Мохенджо-Даро. Статиг. 3-є тисячоліття до н. е. Національний музей Пакистану. Карачі.

Пакуль. Троїцька церква. 1710. Інтер'єр церкви.

І. М. Паламарчук. Лава-шафран. Дерево, різьблення. 1977.

але як конфуціанець (див. *Конфуціанство*) здійснення цих ідей покладала на освіченого монарха. Літ. спадщина П. Ч. В. відіграла визначну роль у розвитку реалістичного напрямку в кор. лір. Ранні сатиричні новели (зб. «Неофіційна історія павильйону Пангюнгак») відображали соціальні проблеми епохи. В багатотомному «Жехейському щоденнику» (кн. 1—26, бл. 1783), написаному в результаті поїздки 1780 до Китаю, вміщено сатиричну аллегорію «Відсіч тигра» та утопічну «Розповідь про Хогена». Пейзажна й філософська лірика П. Ч. В. пройнята любов'ю до батьківщини і вірою в її щасливе майбутнє. В літ.-критичних статтях підкреслював сусп.-виховне значення літератури.

Тв.: Рос. перек. — Избранное. Пхеньян, 1955; [Вірші]. В кн.: Восточный альманах, в. 5. М., 1962; Отповедь тигра. В кн.: Классическая проза Дальнего Востока. М., 1975. Літ.: Тагай Г. Д. Пак Чон Вон. В кн.: Тягай Г. Д. Общественная мысль Кореи в эпоху позднего феодализма. М., 1971. Л. Р. Концевич.

ПАЛАВАН — острів в архіпелазі Філіппінських островів між Пд.-Китайським м. та морем Сулу. Пл. 11,8 тис. км². Рельєф переважно гористий, заввишки до 2084 м. Возводж. пн. та сх. узбережжя — коралові рифи. Рослинність тропічна; плантації рису, кокосової пальми, цукр. тростини. Гол. місто — Пуерто-Прінсеса.

ПАЛАДЕ (Palade) Джордж Еміль (н. 19. XI 1912, м. Ясси, Румунія) — амер. біохімік (за походженням румун). Закінчив ун-т у Бухаресті (1940). В 1946 емігрував до Нью-Йорка. Осн. праці — з електронно-мікроскопічного дослідження ультраструктур клітини. Першим описав *рибосоми* і *мітохондрії* (1953). Нобелівська премія, 1974 (разом з К. де Дювом і А. Клодом).

ПАЛАДИЙ (Palladium; від назви планети *Palladi*), Pd — хім. елемент VIII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 46, ат. м. 106,4; належить до *платинових металів*. Природний П. складається з 6 стабільних ізотопів. Одержано радіоактивні ізотопи з масовими числами від 98 до 115, з них найбільш довгоживучий — ізотоп ¹⁰⁷Pd з періодом піврозпаду 7 · 10⁶ р. П. відкрив 1803 англ. хімік У. Г. Волластон (1766—1828). Вміст П. у земній корі 1·10⁻⁶ % за масою. Рідко буває у самородному вигляді. Відомо бл. 30 мінералів, до складу яких входить палладій. П. — сріблясто-білий м'який метал; густ. 12020 кг/м³ (при t-рі 20° С), t_{пл} 1554° С, t_{кип} 2937 ± 30° С. Хімічно активніший, ніж ін. платинові метали. У звичайних умовах на повітрі не окислюється і не тьмяніє, при нагріванні на його поверхні утворюється щільна оксидна плівка. П. інтенсивно поглинає водень (до 900 об'ємів на 1 об'єм металу). При нагріванні взаємодіє з фтором, хлором, сіркою, селеном, фосфором, миш'яком і крениєм.

З більшістю металів П. утворює сплави. Розчиняється в гарячих азотній і сірчаній к-тах, суміші концентрованої азотної і соляної к-т. Одержують разом з плати-

ною гол. чин. із сульфідних мідно-нікелевих руд. Чистий П. застосовують у виробн. електр. контактів, для нанесення декоративних і захисних покриттів (див. *Паладіювання*) тощо. Сплави П. використовують як каталізатори, в електротех. пром-сті, точному приладобудуванні, у виробн. жаропрочних твердих *сплавів*, у зубопротезній техніці, ювелірній справі тощо.

ПАЛАДІЮВАННЯ — нанесення на поверхню металевих виробів шару *паладію*. Таке покриття (завтовшки переважно 1—5 мкм) створюють електrolітичним осадженням (див. *Електrolіз*) паладію з фосфатних, солянокислих, хлоридних або нітратних *електrolітів*. Паладіюванням захищають від окислення електр. контакти і *друковані схеми*, ним користуються при виробн. металевих дзеркал з високою відбивною здатністю тощо.

ПАЛАК (пр. п. і см. невід.) — скіфський цар у 2-й пол. 2 ст. до н. е. Син царя *Скілура*. Продовжував початий батьком наступ на грек. міста крим. узбережжя для здобуття торг. гаваней. Наприкінці 2 ст. до н. е. двічі у битвах під *Херсонесом* зазнавав поразки від військ *Діофанта* — полководця понтийського царя *Mitridata VI Eupator*. Скіфське царство в Криму змушене було визнати свою залежність від *Mitridata VI*. Іл. т. 5, с. 509.

ПАЛАМАР (від грец. *παλαμάρης* — надійний, вірний) — донедавна один із нижчих службівців православної церкви, який під час відправи супроводив священика і прислуговував йому.

ПАЛАМАРЕНКО Анатолій Нестерович (н. 12. VII 1939, смт Макарів Київ. обл.) — укр. рад. артист, читець, нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1975. В 1961 закінчив Київ. ін-т театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого. У 1961—62 — актор Хмельницького обл. муз.-драм. театру. З 1962 — артист Київ. філармонії. В репертуарі — твори Т. Шевченка, М. Гоголя, І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, Остапа Вишні, О. Довженка, Григорія Тютюнника, Б. Олійника, П. Глазового, Ч. Айтматова та ін. письменників. Автор і виконавець композиції «Кобзарева дума» (1980). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Республіканська комсомольська премія ім. М. Островського, 1970.

ПАЛАМАРЧУК Леонід Сидорович (н. 9. VIII 1922, с. Мусіївка, тепер Ружинського р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. мовознавець. Член КПРС з 1958. Закінчив Київ. пед. ін-т (1949). Доктор філологічних наук, професор. Заступник директора Ін-ту мовознавства АН УРСР (з 1978). Осн. праці присвячені питанням укр. лексикології та лексикографії («Лексична синоніміка художніх творів М. М. Коцюбинського», 1957, «Глумачний словник української мови в колі слов'янських словників цього типу», 1973, тощо). Наук. керівник колективів та один із авторів видань: «Російсько-український словник» (т. 1—3, 1968), «Словник

української мови» (т. 1—11, 1970—80) та ін. Держ. премія УРСР, 1971.

Тв.: Українська радянська лексикографія. К., 1978.

ПАЛАМАРЧУК Лука Хомич [н. 6 (19). IX 1906, с. Троша, тепер Липовецького р-ну Вінн. обл.] — держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1928. Н. в сел. сім'ї. Закінчив Київ. ун-т (1949). Вищу парт. школу при ЦК КП(б)У (1950). З 1929 працював журналістом, зокрема 1943—52 — відповідальний ред. газ. «Радянська Україна». В 1941—42 — голова Радіокомітету при Раднаркомі УРСР. В 1952—54 — заст. міністра закордонних справ УРСР; 1954—65 — міністр закордонних справ УРСР, очолював делегації УРСР на сесіях Ген. Асамблеї ООН. В 1965—72 — повноважний посол СРСР у Марокко. З 1972 — на пенсії. На XIX, XXI, XXII з'їздах Компартії України обирався кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР 2—6-го скликань. Нагороджений 4 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, медалями.

ПАЛАМАРЧУК Максим Мартинівич (н. 22. X 1916, с. Воробівка Полівського р-ну Хмельн. обл.) — укр. рад. економіст та економіко-географ, акад. АН УРСР (1973), засл. діяч науки УРСР (1976). Член КПРС з 1945. Закінчив Київ. ун-т (1939). Учасник Великої Вітчизн. війни. Протягом 1946—62 працював у Львів. торг.-екон. ін-ті (1953—62 — зав. кафедрою). У 1963—67 — заст. директора Ін-ту геол. наук АН УРСР. У 1962—64 — зав. відділом, 1967—69 — голова Ради по вивченню продуктивних сил УРСР. З 1970 — зав. відділом теор. проблем екон. географії Відділення географії АН УРСР, одночасно з 1975 — професор Київ. ун-ту). Наук. праці з економіки пром-сті, економіки районів, розміщення і тер. організації продуктивних сил, екон. географії УРСР, теорії нар. госп., зокрема агропром. комплексотворення, раціонального використання природних ресурсів. Автор підручника з екон. географії УРСР. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. Премія ім. О. Г. Шліхтера АН УРСР, 1978.

ПАЛАМАС (Παλαμάς) Костіс (13. I 1859, Патри — 27. II 1943, Афіни) — грец. письменник. Член Афіняської АН (з 1926), з 1930 — її президент. Автор поетичних збірок «Пісні моєї батьківщини» (1886), «Очі моєї душі» (1892), «Ямби та анапести» (1897), «Непорухне життя» (1904), «Сатиричні етюди» (1912), «Сонети» (1919), поем «Дванадцять пісень цигана» (1907), «Царева сонілка» (1910), зб. «Оповідання» (1920), мемуарів «Мої роки та папери» (т. 1—2, 1933—40), літ.-критичних статей про творчість грец. письменників. Відстоював права народної розмовної мови (димотики) в літературі; очолював революційно-демократичний суспільно-літературний рух — димотизм.

Тв.: Укр. перек. — [Вірші]. В кн.: Передцуття. К., 1979; Рос. перек. — Избранная поэзия. М., 1970. Т. М. Чернишова

ПАЛАМЕДІЙ, анхіми — підряд птахів ряду *гусеподібних*.

ПАЛАНА — селище міського типу, центр Коряк. авт. окр. Камчатської обл. РРФСР. Розташована на зх. узбережжі п-ова Камчатка, на правому березі р. Палани. Підприємства паливної та харч., у т. ч. рибиної, пром-сті. Ф-ка художніх промислів. Філіал Петропавловськ-Камчатського краєзнавчого музею, окружна школа мистецтв.

ПАЛАНГА — місто республіканського підпорядкування в Литовській РСР, розташоване на березі Балтійського моря, за 25 км від Клайпеди. Клімато-бальнеотризовий приморський курорт; оточений сосновим лісом, має дрібнопіщаний пляж. Лікувальні засоби — *кліматотерапія*; мінеральна хлоридно-сульфатна натрієво-кальцієва вода, що застосовується для ванн; торф'яна грязь; аерогеліотерапія; морські купання (з серед червня до кінця серпня). Показання: захворювання серцево-судинної і нервової систем, органів дихання (нетуберкульозного характеру), розлади травного тракту.

ПАЛАНКА — адм.-тер. одиниця (округ) у Новій Січі (1734—75). Виникнення П. було зумовлене збільшенням населення на Запоріжжі і ускладненням у зв'язку з цим функцій управління і суду. Напередодні ліквідації Нової Січі налічувалося 8 П. Найгустіше були zalюднені північні П., де успішніше розвивалося землеробство, найменше — південні, де в г-ві переважали промисли. Населення П. за своїм соціальним станом поділялося на козаків і посполитих (селян). Кожна така соціальна група в межах *слободи* (селища) утворювала громаду з виборним отаманом. У середовищі як козаків, так і посполитих поглиблювалася майнова нерівність. На чолі П. стояв призначуваний *Кошем Запорізької Січі* полковник, що виконував військ.-адм. та суд. функції.

ПАЛАНТАЙ Іван Степанович (справж. прізвище — Ключников; 11 (23).IV 1886, с. Кокшамаря, тепер Звенигородського р-ну Мар. АРСР — 11.VII 1926, Москва) — марійський рад. композитор, хормейстер, фольклорист і педагог. Член Комуністичної партії з 1918. Вчився в муз. уч-щі в Казані, на регентських курсах Придворної співацької капели в Петрограді (1914—15). З 1919 жив у Краснококшайську (тепер Йошкар-Ола), де 1923 організував Зразковий нар. хор при пед. уч-щі, започаткував формування мар. хорового мистецтва. Працював переважно в хоровому жанрі: кантата «Марійському з'їздові Рад», хори «Гуслі», «Води течуть», «Радій» та ін. Уклав збірки: марійських нар. пісень (1923), «Піонерські пісні» (1926), «Вибрані пісні для хору а капела» (вид. 1938) та ін.

Лит.: Яшмолюк І. В. І. С. Ключников-Палантай. Йошкар-Ола, 1973.

ПАЛАС (перс. пелас) — безворсовий двобічний килим ручної роботи. Виконується в техніці подвійного переплетення ниток із застосуванням 2 видів скріплення ниток *ниткання* — з вертикальними

нитками на межах кольорових ділянок і без них. У П. застосовуються геометричний і рослинний малюнок.

ПАЛАТА ГРОМАД — нижня палата двопалатного парламенту Великобританії (635 членів, обраних нас. на 5 років) і Канади (282 деп., обраних нас. на 5 років).

ПАЛАТА ДЕПУТАТІВ — 1) Однопалатний парламент Лівану (99 деп., обраних нас. на 4 роки) і Люксембургу (59 деп., обраних нас. на 5 років). 2) Нижня палата двопалатного парламенту Бразилії, Італії, Мексики та ряду ін. д-в. 3) Найвищий орган влади *Західного Берліна* (135 деп., обраних нас. на 4 роки).

ПАЛАТА ЛОРДІВ — верхня палата двопалатного парламенту Великобританії. Складається з світських (спадкових) і призначених короною та духовних *перів* (понад 1100 чол.). Голова П. лорд-канцлер.

ПАЛАТА НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ — одна з палат двопалатного найвищого органу держ. влади ЧССР — *Федеральних зборів*. Складається з 150 деп., що обираються нас. Чеської СР та Словацької СР роздільно — по 75 депутатів.

ПАЛАТА ПРЕДСТАВНИКІВ — 1) Однопалатний парламент Кіпру, Марокко, Нової Зеландії та деяких ін. країн. 2) Нижня палата двопалатного парламенту Австралії, Бельгії, Нігерії, США, Японії та ряду ін. країн.

ПАЛАТА РАДНИКІВ — верхня палата двопалатного парламенту Японії. Складається з 252 деп., обраних нас. на 6 років (152 деп. обираються від 46 префектурних виборчих округів і 100 — від усієї країни). Склад П. р. обновлюється наполовину кожні 3 роки.

ПАЛАТАЛІЗАЦІЯ (від лат. palatium — піднебіння), пом'якшення — м'який відтінок приголосних, що виникає внаслідок додаткового підняття середньої частини язика до твердого піднебіння (порівняй «сад» і «сяд»). Залежно від міри наближення язика до піднебіння приголосні можуть бути м'якими, пом'якшеними, напівпом'якшеними. В укр. мові найбільше здатні палагалізуватися передньоязикові л, н, д, т, з, с, найменше — задньоязикові г, к, х та губні б, п, в, м, ф. П. наз. і зміни г, к, х у ж, ч, ш та в, з, ц, с (нога — піжка, нозі), що виникли у спільнослов'ян. період.

П. Д. Тимошенко.
ПАЛАТАШ Іван Михайлович (н. 20.VIII 1934, с. Тарна-Марє, тепер на тер. Румунії) — укр. рад. ху-

дожник декоративно-ужиткового мистецтва, засл. майстер нар. творчості (з 1977). В 1959 закінчив Ужгородське уч-ще декоративно-ужиткового мист., відділ худож. обробки дерева, навчався у В. Свиди і Ф. Манайла. З 1970 працює в Закарп. худож.-пробних майстернях. Серед творів — візарські атрибути (1977), люльки (1975, 1976), декоративні палиці (1976, 1977) і скульптури («Козел», 1973; «Бик», 1974). Твори експонуються на республіканських виставках.

ПАЛАЦ (лат. palatium) — парадна споруда; спочатку — резиденція володарів або представників вищих верств суспільства, пізніше — будівлі органів держ. влади та споруди різного громад. призначення. За рабовласницької доби П. — складні комплекси з численними житл. й культовими приміщеннями, парадними залами; за середньовіччя — укріплені резиденції феодалів — замки. За доби *Відродження* в містах Італії поширився тип палацу-особняка — *палаццо*.

В 16—18 ст. в країнах Європи і Сходу споруджували монументальні П. і палацово-паркові ансамблі з просторими внутр. подвір'ями, залами для зібрань живопису, унікальних предметів (*Ескортал* поблизу Мадрида, 16 ст.; *Лювер* у Парижі, 16—18 ст.; Імператорський палац у Пекіні та ін.). Своєрідний тип П. створили давньорус. будівничі [князівські П. в Києві (Володимира та Ярослава, Новий Красний двір Всеволода на Берестові), Білгороді, Вишгороді, Чернігові, Переяславі, всі — 10—11 ст.; палацовий ансамбль у смт Боголюбів поблизу м. Владимира, 12 ст.]. У 18—19 ст. склалися унікальні палацові ансамблі з великими парками й декоративними спорудами в Петербурзі, Москві та на їхніх околицях (*Зимовий палац*, *Гатчина*, *Петродворець*, *Останкіно* та ін.), у Києві (*Маріїнський палац*, *Кловський палац*), *Ватутині*, в Алушці (Алушкінський палац-музей), в Одесі (Воронцовський палац) та ін. (див. також *Садово-паркове мистецтво*, зокрема *«Софіївка»*, *Качанівка*, *«Олександрія»*, *Сокиринський парк*, *Хомутець* та ін.). В кін. 19 — 20 ст. термін «палац» не пов'язується з певним типом споруди. В рад. архітектурі з'явилися нові типи П. — *Кремлівський Палац з'їздів*, *Палац культури «Україна»* в Києві, *палаці і будинки піонерів та школярів*, *Палаці одруження*, *Палац спорту* та ін.

ПАЛАЦ ДОЖІВ у Венеції — пам'ятка італ. архітектури. У поданні з собором і 6-кою Сан-Марко та ін. будинками створює гол. архіт. ансамбль Венеції. Колишня резиденція *дожів*, з кін. 18 ст. — музей. Споруджено в 14—15 ст. у стилі венеціанської готики. Наприкінці 15—16 ст. частково перебудовано у стилі Ренесансу. В залах — панно і картини П. Веронезе, Я. Тіморетто, Дж. Б. Тьєполо та ін. венеціанських художників.

ПАЛАЦ КУЛЬТУРИ «УКРАЇНА» в Києві. Збудовано 1965—70 (арх. Є. Маринченко, П. Жилицький та І. Вайнер). Багатофункціональна

А. Н. Паламаренко

М. М. Паламарчук

Палац дожів у Венеції. 14—15 ст.

ПАЛАЦ СПОРТУ

Палатке. «Храм написів». 7—8 ст.

споруда з залом для глядачів на 3780 місць, де відбуваються з'їзди, урочисті збори, конференції, концертні й театр. вистави, демонструються кінофільми. В плані палац має форму трапеції (розміри — $50 \times 80 \times 90$ м, вис. 28 м, об'єм 150 тис. м³). Сцена вміщує бл. 1500 чол. Зал для глядачів збудовано у формі амфітеатру з одним ярусом і балконом. Об'ємно-просторове рішення П. к. «У.» та його інтер'єри підпорядковано загальній ідеї вільного трактування простору. Цьому сприяє також світла оптимістична гама фарб, широке використання природних та нових будівельних матеріалів, світлові ефекти штучного освітлення. В оздобленні споруди застосовано білий і рожевий мармур, граніт, вапняк, склопрофіліт, алюміній, різні породи дерева, штучну шкіру. Палац обладнано новітнім устаткуванням штучного клімату, електроосвітлення і світлотехніки, акустики й радіофікації. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225.

В. Б. Ясінович.

ПАЛАЦ СПОРТУ — крита архітектурна споруда, призначена для проведення спортивних змагань, а також видовищних і громадських масових заходів. Більшість П. с. обладнано льодовим полем і трансформними трибунами для глядачів. Форма багатопрогонних залів прямокутна, овалова або кругла, трибуни розраховано на 3—14 тис. глядачів. Найбільші сучасні П. с. — у Римі (Малій, 1957; Великий, 1960, обидва — за проектом арх. та інж. П. Нерві), у Токіо (1964, арх. К. Танге), у Москві (1959, арх. О. Власов та ін.), у Ленінграді («Ювілейний», 1967, арх. Г. Морозов, І. Сусликов та ін.), *Київський палац спорту* (1960, арх. М. Гречина, О. Заваров та ін.), у Львові («Трудові резерви», 1970, арх. С. Соколов), в Запоріжжі («Юність», 1972).

ПАЛАЦИ І БУДИНКИ ПІОНЕРІВ ТА ШКОЛЯРІВ — в СРСР позашкільні заклади системи м-в освіти союзних республік. Організаційні й інструктивно-методичні центри проведення навч.-виховної роботи з учнями. Вперше відкриті 1923—24 в Москві. На Україні в 20-і рр. осн. типом позашкільної установи був дитячий клуб; перший Палац піонерів створено 1934 у Харкові. Діють респ., обл., міські та районні П. і б. п. та ш. Вони працюють під керівництвом відповідних органів нар. освіти, комітетів комсомолу й рад піонерської орг-ції. Гол. завдання П. і б. п. та ш. — подання всебічної допомоги заг.-осв. школі, піонерським і комсомольським орг-ціям у комуністичному вихованні школярів. Робота з дітьми проводиться в гуртках, секціях, клубах та ін. дитячих творчих колективах. П. і б. п. та ш. займаються підготовкою та вихованням піонерського і комсомольського активу. Серед найбільших в СРСР — Палац піонерів і школярів на Ленінських горах у Москві, *Київський палац піонерів і школярів* ім. М. Островського. У 1981 в УРСР працювало 896 П. і б. п. та ш. Постановою ЦК КПРС і Ради

Міністрів СРСР (1977) «Про подальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» передбачено зростання мережі П. і б. п. та ш., поліпшення виховної роботи в них. В. А. Якубовський.

ПАЛАЦЦО (італ. palazzo, від лат. palatium — палац) — міський палац-особняк в Італії; тип житла міської буржуазії та феодальної верхівки, створений за доби Відродження. Здебільшого П. були триповерхові. На першому поверсі розміщалися службові приміщення, на другому — парадні, на третьому — житлові кімнати. П. мали внутрішні двори, обнесені легкими аркадами. Фасади відзначалися строгістю й величистістю форм. У ранніх П. зберігалися окремі риси середньовічного замку; в П. 16 ст. (арх. Браманте, Б. Перуцці, Мікеланджело) посилювалася роль декору, споруда набула тісніших зв'язків з міськ. оточенням. Серед кращих П. — палаццо Медічі, Пітті, Строчці у Флоренції; дельла Канцеллерія, Фарнезе в Римі. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225.

ПАЛАЦЬКИЙ (Palacký) Франтишек (14.VI 1798, Годсладівце, Моравія — 26.V 1876, Прага) — чех. політ. діяч, історик, філософ. Н. в сім'ї вчителя. Один з авторів (разом з П. Й. Шафариком) програми (1818) відродження чех. нац. культури і науки. Засновник чех. культурно-осв. г-ва (1831; див. *Матиці*), засновник (1827) редактор (до 1838) першого чех. наук. журналу «Часопис товариства патріотичного музею в Чехії», в якому друкувалися також праці з історії та культури укр. народу. Листувався з укр. діячами культури. Досліджував істор. джерела слов'ян. народів, у т. ч. українського, опублікував, зокрема, матеріали з історії чесько-укр. зв'язків у період середньовіччя. З 40-х рр. — один з авторів програми *австроланізму*, яка стала лозунгом чех. бурж.-ліберальних кіл під час революції 1848—49 в Австрії. В 1848 був головою Слов'ян. з'їзду у Празі. З кін. 40-х до поч. 60-х рр. — депутат австр. рейхсрату і чех. сейму. З кін. 60-х рр. — лідер старочехів — правого крила чех. буржуазії. В 1867 очолював чех. делегацію на Слов'ян. з'їзді в Москві. Автор праць з історії Чехії, основна з них — «Історія чеського народу в Чехії і Моравії з давніх часів до 1526». (т. 1—5, 1848—76). Цю працю використав у творі про полабських слов'ян М. І. Гулак. Г. І. Марашов.

ПАЛАШ (від угор. pallos) — холодна рубачуча і колюча зброя з прямим і довгим (бл. 85 см) одностороннім (на кінці двостороннім) клинком, з 18 ст. — в металевих піхвах. З'явився у 16 ст., заступивши меч. В рос. армії з 18 ст. — на озброєнні кірасирських полків гвард. кавалерії (див. *Кірасири*); ввійшов з ужитку в кін. 19 ст. В 1940 — 58 П. був частиною форменого спорядження курсантів рад. військово-морських училищ.

ПАЛЕОАРКТИКА, Палеоарктика (від *палео...* і грец. *арктикός* — північний) — відділ *Голарктичної*

біогеографічної області. Розташована у Сх. півкулі. Деякі автори вважають П. самостійною біогеографічною областю.

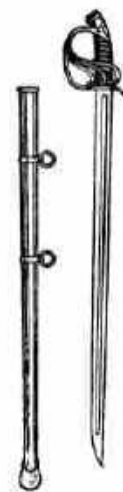
ПАЛЕБІЙНЕ УСТАТКУВАННЯ — устаткування ударної або вібраційної дії, яким занурюють у ґрунт *палі*. За допомогою П. у деяких видів можна витягувати палі з ґрунту. До П. у. належать пароповітряні (легкі або важкі, маса ударної частини відповідно 1,25—2 або 3,6 і 8 т), дизельні (легкі або важкі, 0,1—1,2 або понад 1,8 т) та ін. типу *молоти*, *вібратори*, а також *віброзанурювачі*, якими палі занурюють у слабкі водонасичені та легкі ґрунти. П. у. звичайно закріплюють на *копрах*, на шасі вантажних автомобілів, на тракторах, стрілових підйомних кранах тощо. Застосовують його у гідротех., пром., цивільному, дорожньому та ін. будівництві.

ПАЛЕМБАНГ — місто в Індонезії, адм. ц. провінції Пд. Суматра. Порт (гол. чин. нафтовий) на р. Мусі, доступний під час припливів для мор. суден. Залізнична станція, аеропорт. 583 тис. ж. (1971). Центр гол. нафтопром. району країни. Розвинуті нафтопереробка (у передмістях П.) та обробка каучуку (у т. ч. виробн. шин). Судноверф, з-д азотних добрив, підприємства буд. матеріалів, шкіряної, текст. і хар. пром-сті. Університет (з 1960).

ПАЛЕНКЕ — умова назва руїн великого міста в шт. Ч'япас (Мексика) — політичного і культурного центру індіанців *майя* в 3—8 ст. н. е. Руїни відомі з 18 ст. і не раз досліджувалися (зокрема, мекс. археологами 1949—68). Збереглися залишки палацу, квадратної в плані башти, «Храму Сонця», «Храму Хреста», «Храму написів» (в товщі його піраміди 1952 виявлено приміщення з барельєфами на стінах і саркофагом у центрі — ймовірно, гробниця правителя). Всі будівлі багато прикрашені рельєфами з стукі (суміш товченого мармуру з гіпсом). П. перестав існувати, можливо, в результаті нашествия племен з узбережжя Мексиканської затоки в 9 ст.

ПАЛЕО... (від грец. *palaios* — старовинний, давній) — частина складних слів, яка вказує на зв'язок поняття, що їх виражають ці слова, з давниною (*палеогеографія*, *палеотипи*).

ПАЛЕОАЗІАТСЬКІ МОВИ, палеосибірські мови — умовний термін, під яким об'єднують невеликі мовні сім'ї (за ін. класифікаціями — групи) та генетично ізольовані мови *палеоазіатських народів*. Сучас. П. м. включають дві мовні сім'ї (чи групи) — чукотсько-камчатську (чукотська, коряцька, алторська, керекська й ітельменська мови) та ескімоско-алеутську (ескімоска й алеутська), а також три мови, що стоять ізольовано, — кетську, юкагірську й ніхаську. Неоднорідні генетично, П. м. мають відмінності й у *типології*. Для всіх П. м. характерна *аглоутація*, але в одних мовах вона суфіксальна, в інших — суфіксально-префіксальна, а в третій — ще й інфіксальна. Деякі П. м. — *інкорпоруючі мови*. Частина П. м.

Палац офіцерський (з піхвими). 19 ст.

має *ергати́вну конструпцію* речення. Отже, термін «палеоазіатські мови» не має лінгвістичного значення. Є гіпотези про генетичні зв'язки П. м. з уральськими й алтайськими.

Лит.: Палеоазіатские языки. В кн.: Языки Азии и Африки, т. 3. М., 1979. П. Я. Скорик.

ПАЛЕОАЗІАТСЬКІ НАРОДИ, палеоазіати, давньоазіатські народи — умовний термін, запроваджений у серед. 19 ст. рос. ученим Л. І. Шренком для позначення ряду нечисленних народів Пн. і Пн.-Сх. Сибіру, які є нащадками найдавнішого населення Пн. Азії і зберегли мови, що не входять до мовних сімей Пн. Азії (див. *Палеоазіатські мови*). В групу П. н. включалися *чукчі, коряки, ітельмени, юкагіри, чуванці, нізхи, кети, ескімоси, алеути й айни*. Лінгвістичні, етнографічні й археол. дослідження свідчать, що хоч П. н. і є абортгенами Пн. Азії, їх не можна розглядати як єдину етнічну групу.

ПАЛЕОАНТРОПИ (від *палео...* і грец. *άνθρωπος* — людина) — узагальнююча назва викопних людей, які жили в Азії, Африці та Європі 250—35 тис. років тому. До П. належать, зокрема, *неандертальці*.

ПАЛЕОАНТРОПОЛОГІЯ (від *палео...* та *антропологія*) — розділ антропології, що вивчає фізичний тип, походження та розселення викопних людей — *архантропів, палеоантропів* і давніх *неоантропів*. П. тісно пов'язана з археологією та геологією четвертинного періоду, на початку якого людина виділилася з світу тварин. Палеоантропологічні матеріали (рештки скелета: черепа, довгі кістки кінцівок тощо) використовують не тільки для дослідження антропологічного типу людини, починаючи з давніх стадій її еволюції (*питекантроп, синантроп*) і кінчаючи викопною людиною сучас. виду (*Homo sapiens*), а й для розв'язання проблеми формування расових типів.

ПАЛЕОБІОЦЕНОЗ (від *палео...* та *біоценоз*), палеоценоз — біоценоз, що існував в один певний минулий період часу й частково зберігся у викопному стані; П. слід відрізняти від *ориктоценозу*, до складу якого можуть входити представники різних П. Див. також *Тафономія*. Л. П. Татаринцев.

ПАЛЕОБОТАНІКА (від *палео...* та *ботаніка*), палеофітологія — галузь ботаніки, що вивчає викопні рослини, їх систематичне положення, спорідненість між собою, поширення на Землі в різні геол. періоди та закономірності зміни рослинного покриву. Об'єктом досліджень П. є викопні рештки рослин та сліди їхнього існування (відбитки тощо). Залежно від об'єктів дослідження П. поділяють на ряд дисциплін, напр. *іхнофітологію*, яка вивчає переважно відбитки різних частин рослин, *палеопалінологію* (див. *Спорово-пильковий аналіз*) — викопний пилко і спори рослин, *палеоксолологію* — викопну деревину рослин, *палеодіаспорологію* (або *палеокарпологию*) — ви-

копні плоди і насіння рослин. В розвиток П. великий внесок зробили вітчизн. вчені, зокрема К. Е. Мерклін, М. Д. Залесський, І. В. Палібін, у тому числі укр. вчені Д. К. Зеров, А. М. Криштофович, та зарубіжні О. Геєр, Г. Сапорта, О. Беррі, В. Готан, Б. Сані та ін. П. — один з головних підрозділів *палеонтології*.

ПАЛЕОВУЛКАНОЛОГІЯ (від *палео...* і *вулканологія*) — галузь геології, що досліджує давні вулкани і вулканічну діяльність минулих геол. епох. Осн. завдання П. — з'ясування палеогеогр. обстановки (див. *Палеогеографія*), характеру вулканічних вивержень (наземні, підводні), визначення типів і морфологій давніх вулканів. В результаті *денудації* давні вулкани різною мірою зруйновані, що дає змогу досліджувати геолого-геоморфологічними методами їхню геол. будову. П. встановлює також закономірності поширення корисних копалин, пов'язаних з давнім вулканізмом (поліметалеві, ртутні, срібні, золоті, мідні, олов'яні руди та ін.). Для з'ясування багатьох проблем П. користуються методом *актуалізму*. П. тісно пов'язана з вулканологією, *тектонікою* та ін. галузями геології. Перші палеовулканологічні зведення є в працях нім. природодослідника А. Гумбольдта; в СРСР питаннями П. займалися Ф. Ю. Левінсон-Лессінг, О. М. Заварицький та ін. Як окрема галузь науки П. сформувалася в 70-х рр. 20 ст. (праці І. В. Лучицького).

М. В. Щербакова.

ПАЛЕОГЕНОВИЙ ПЕРІОД і **ПАЛЕОГЕНОВА СИСТЕМА**, палеоген (від *палео...* і грец. *γενος* — народження, походження) — перший період кайнозойської ери та відклади, що утворилися в той час. Настав бл. 67 млн. років тому, після крейдового періоду, тривав бл. 42 млн. років, до неогенового періоду. Назву запропонував нім. геолог К. Науман 1866. Палеогенову систему поділяють на три відділи: нижній — палеоцен, середній — еоцен і верхній — олігоцен. Відділи поділяють на підвідділи (палеоцен і олігоцен — на два, еоцен — на три). Загальноприйнятого ярусного поділу немає. На Україні в палеоцені виділяють інкерманський і качинський яруси; в еоцені — бахчисарайський, сімферопольський, бодракський і альмінський яруси. Стратотипові розрізи цих ярусів — у Криму. В палеогені відбувалися значні тектонічні рухи, з якими пов'язане формування гірських систем *Альпійської складчастості*, прояви вулканізму, *трансресії та регресії моря*. У палеоцені (див. *Палеоценова епоха і палеоценовий відділ*) море вкривало пд.-сх. частину Пн. Америки, пн.-сх. частину Пд. Америки, Центр. Європу, Пн. Африку, пд. частину Сх. Європи, зх. частину Сибіру. В кінці палеоцену й на початку еоцену (див. *Еоценова епоха і еоценовий відділ*) відбулася регресія моря. Макс. трансресія сталася в середині еоцену. В олігоцені (див. *Олігоценова епоха і олігоценний відділ*) значні території звільнилися від моря. В кінці пізньо-

крейдової епохи вимерли *амоніти, белемніти, іноцерамові, іхтіозаври, динозаври*. На початку палеоцену в морях з'явилися і в еоцені досягли великого розвитку *чумуліти*. Серед мор. безхребетних значне місце належало *двостулковим молюскам, черевоним молюскам, морським їжакам*. Значного розвитку набули *ссавці*; в еоцені з'явилися *плацентні*, предки коней, хижаків й гризунів, в олігоцені — *хоботні й мавпи*. Рослинність палеогенового періоду близька до сучасної. У Пн. півкулі виділялося дві фітогеогр. провінції: північна (тургайська) з помірним кліматом, мала листопадну флору, охоплювала о. Шпіцберген, Пн. Сибір, Пн. Америку і Гренландію; південна (полтавська) з тропічним кліматом і вічнозеленою, тропічною флорою, охоплювала значні площі Європи (зокрема, території сучас. України і Поволжя), Центр. Азії, пд. частину Пн. Америки.

Палеогенові відклади поширені на всіх континентах. У межах України вони є в Дніпровсько-Донецькій та Причорноморській западинах, у Криму і Карпатах, представлені гол. чин. пісками, глинами, мергелями, вапняками заг. потужністю до кількох тисяч метрів. З цими відкладами пов'язані родовища марганцевих руд (*Нікопольський марганцевий басейн*), нафти і газу (*Причорноморсько-Кримська нафтогазоносна провінція, Передкарпатська нафтогазоносна область*), менілітових сланців, бурого вугілля, каолінів, буд. матеріалів тощо.

Лит.: Стратиграфія УРСР, т. 9. Палеоген. К., 1963; Стратиграфія СССР. Палеогеновая система. М., 1975.

Д. Е. Макаренко.

ПАЛЕОГЕОГРАФІЯ (від *палео...* і *географія*) — наука про давню географічну оболонку Землі. Давня геогр. (або палеогеогр.) оболонка почала формуватися з часу виникнення Землі як планети (бл. 4,6 млрд. років тому) й існувала до кінця плейстоцену (див. *Плейстоценова епоха і плейстоценовий відділ*), бл. 10 тис. років тому, коли природні умови Землі стали близькими до сучасних. Включає *палеогеоморфологію, палеопедологію, палеокліматологію*, палеогідрологію, палеобіогеографію, палеоландшафтознавство та ін. Розрізняють П. загальну, галузеву, регіональну і прикладну та палеоландшафтознавство. П. тісно пов'язана з фіз. географією, геологією, біологією та ін. науками. Давню природу земної поверхні відтворюють шляхом дослідження палеогеогр. документів — решток, що збереглися (палеогеогр. пам'яток), та слідів (палеогеографічних індикаторів) із застосуванням палеогеоморфологічного, палеопедологічного, палеокліматичного, палеоландшафтного та ін. методів. Гол. практичне завдання П. полягає у розробці палеогеогр. основ *раціонального природокористування*, зокрема при пошуках і розвідці корисних копалин, *меліорації*, прогнозуванні змін сучас. *наволинного середовища* тощо.

Історію природи Землі почали вивчати ще в античні часи. Про зміни

природних умов у минулому писав М. В. Ломоносов. П. у близькому до сучас. її розумінні розвивається з 2-ї пол. 19 ст., зокрема дослідження О. П. Карпінського, Е. Зюсса. Значний внесок у розвиток теоретичних основ П. зробили вітчизн. вчені — О. О. Борисяк, Д. В. Наливкін, П. А. Тутковський, А. М. Криштофович, В. І. Крокос, М. М. Страхов, К. К. Марков, Л. Б. Рухін, нім. вчений Т. Арльдт, франц.—Р. Фюрон та ін. Створено палеогеогр. атласи і карти, зокрема «Атлас литолого-палеогеографічних карт СРСР» (т. 1—4, 1967—69), «Атлас палеогеографічних карт Української РСР і Молдавської РСР» (1960). На Україні палеогеографічні дослідження проводять *Відділення географії Морського гідрофізичного інституту АН УРСР* (див. т. 12, Додаток), *Геологічних наук інститут АН УРСР*, *Ботаніки інститут імені М. Г. Холодного АН УРСР*, *Зоологічного інституту АН УРСР*, кафедри університетів.

Літ.: Рухин Л. Б. Основы общей палеогеографии. Л., 1959; Марков К. К. Палеогеография. М., 1960; Палеогеография. Палеоландшафты. К., 1977.

ПАЛЕОГЕОМОРФОЛОГІЯ (від *палео...* і *геоморфологія*) — галузь палеогеографії, що вивчає рельєф минулих геологічних епох. П. досліджує давній рельєф, нині перекритий пізнішими геол. відкладами, а також реконструює за допомогою палеогеоморфологічного аналізу знищені форми рельєфу. П. тісно пов'язана з геологією, тектонікою, вченням про фації. Розрізняють П. загальну, регіональну та прикладну. Загальна П. розглядає теор. основи, рельєфоутворюючі фактори минулого, характер їхньої взаємодії, закономірності та історію розвитку рельєфу. Регіональна П. досліджує палеогеоморфологічні особливості певних областей суходолу та дна *Світового океану*. Прикладна П. вивчає питання практичного використання давнього рельєфу. П. користується такими осн. методами — палеофаціальним, палеонтологічним, палеогеоморфологічним, математичним та ін. Результати палеогеоморфологічних досліджень використовують при проектуванні підземних і наземних споруд, пошуках та прогнозуванні родовищ корисних копалин тощо. Перші відомості про давній рельєф в Росії припадають на серед. 19 ст. Вагомий внесок у розвиток теоретичних основ П. зробили вітчизняні дослідники О. П. Карпінський, Д. М. Соболев, І. П. Герасимов, К. К. Марков, Л. Б. Рухін, Ю. О. Мещеряков та ін. На Україні палеогеоморфологічні дослідження проводять *Відділення географії Морського гідрофізичного інституту АН УРСР* (див. т. 12, Додаток), кафедри ун-тів та ін. установи й організації.

Літ.: Веклич М. Ф. Палеогеоморфологія області Українського щита. К., 1966; Галицький В. І. Основы палеогеоморфологии. К., 1980.

ПАЛЕОГЕЯ (від *палео...* і грец. γη—земля)— біогеографічний підрозділ, що його деякі автори при-

біогеографічному районуванні суходолу виділяють в окреме царство. П. об'єднує 2 області: *Ефіопську біогеографічну область* та *Індо-Малайську біогеографічну область*.

ПАЛЕОГІДРОГЕОЛОГІЯ — розділ гідрогеології, що вивчає гідрогеол. умови минулих геол. епох та їхні зміни протягом геол. історії Землі. Базується на детальному вивченні хім. складу та фіз. властивостей *підземних вод* і порових вод глинистих порід *літосфери*. Гол. завдання П.— вивчення діяльності води у геол. процесах і формуванні родовищ *корисних копалин*, у т. ч. і підземних вод та розсолів. Виникнення П. пов'язане з роботами рад. учених В. І. Вернадського та П. М. Чирвінського (1880—1955). На Україні перші палеогідрогеол. реконструкції (*Причорноморської западини*) склав К. І. Маков. Палеогідрогеол. дослідження на Україні проводить Ін-т геол. наук АН УРСР.

А. Є. Бабинець
ПАЛЕОГРАФІЯ (від *палео...* і грец. γράφω — пишу)— допоміжна історико-філологічна дисципліна; досліджує історію *письма*, його еволюцію та характерні особливості на основі стародавніх писемних пам'яток з метою правильного читання текстів, датування їх, встановлення місця створення й авторства, підтвердження правдивості (справжності) текстів, виявлення підробок. П. вивчає також системи *криптографії*, оздоблення рукописів і написів (зокрема, *орнаменти* й *мініатюри*), досліджує матеріали, на які нанесено текст (*пергамент*, тканину, *берест*, папір і *філіграні* на ньому), знаряддя писання тощо. З П. тісно пов'язані *дипломатика*, *текстологія*, *спрагістика*, хронологія та ін. Залежно від систем письма й мов, які ними користуються, П. поділяють на грец., лат., араб., слов'яно-кириличну, рос., укр. та ін. Спостереження над особливостями письма дуже давні (напр., на Україні — для викриття підробок документів починаючи з 15 ст., зауваження про кириличну орфографію в «Граматиці словенській» 1596 Л. Зизанія, міркування про особливості давньої графіки й правопису в «Граматиці словенській» 1619 М. Смотрицького).

Вперше термін «палеографія» ужив у 18 ст. франц. учений Б. Монфокон, який виділив П. з дипломатики. Укр. П. почала формуватись у 19 ст. (праці І. М. Каманіна та ін.). Особливого розвитку набула за радянського часу в зв'язку з виданням пам'яток української мови, літератури, історії.

Літ.: Каманін І. Главные моменты в истории развития южнорусского письма в XV—XVIII вв. В кн.: Палеографический изборник. в 1. К., 1899; Каманін І., Вітвіцька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII вв. (1566—1651). К., 1923; Черепнин Л. В. Русская палеография. М., 1956; Запаско Я. П. Орнаментальное оформление украинской рукописной книги. К., 1960; Мацюк О. Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI — початок XX ст.). К., 1974; Панащенко В. В. Палеография українського скоропису другої половини XVII ст. К., 1974; Карський

Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. М., 1979. В. В. Німчук.
ПАЛЕОЕКОЛОГІЯ (від *палео...* та *екологія*) — розділ палеонтології, що вивчає закономірності взаємовідносин організмів минулого та їх зв'язків з навколишнім середовищем. У палеонтології все більшу роль відіграють біоценологічні (див. *Біоценоз*) дослідження, особливо при вивченні мор. організмів *бентосу*. Біоценологічні дослідження наземних організмів утруднює те, що комплекс організмів, виявлених у конкретному місцезнаходженні, може різко відрізнятися від біоценозу, що дійсно існував, з-за вибірковості заходження і перенесення залишків викопних організмів водними течіями. Дослідження з П. набувають дедалі більшого значення у розкритті причин глобальних біоценологічних криз в історії Землі. Для розв'язання багатьох питань П., особливо відновлення життєвого середовища та його змін у ході історії Землі, важлива роль належить палеобіохімічним дослідженням.

Л. П. Татаринів.
ПАЛЕОЗОЙСЬКА ЕРА І ГРУПА, палеозой (від *палео...* і грец. ζωή — життя)— перша після *докембрійського* ера в геол. історії Землі та відклада, що утворилися в той час. Настала бл. 570 млн. років тому, тривала бл. 340 млн. років, до мезозойської ери. Виділив палеозойську групу англійський геолог А. Седжвік 1837. П. е. поділяють на 6 періодів: кембрійський, ордовіцький, силурійський, девонський, кам'яновугільний і пермський (див. окремі статті). *Тектонічні рухи* земної кори в геосинкліналях і на *платформах* зумовлювали протягом П. е. численні, нерідко великі *трансгресії* та *регресії моря*. Найбільші трансгресії сталися в кембрійському, ордовіцькому і силурійському періодах та в ранньокам.-вуг. епоху; великі регресії — на межі ордовіцького і силурійського, на поч. девонського і в пермському періодах. В результаті *каледонської складчастості* й *герцинської складчастості* в багатьох геосинкліналях утворилися гірські хребти (Аппалачі, Донецький кряж, Урал, Алтай, Саяни, Тянь-Шань та ін.). На початку П. е. у Пд. півкулі виник материк *Гондвана*. Вважають, що у 2-й пол. П. е. на місці Пн. Азії існував материк *Ангарида*.

Органічний світ П. е. був дуже різноманітний. У морських басейнах у палеозой значно поширені були *безхребетні* — *археодіатри*, *граптоліти*, *трилобіти*, *плечіноги*, *голкошкіри*, корали (див. *Коралові поліпи*), *двостулкові моллюски*, *головонігі моллюски* (голігати і наутілоїдеї), *черевонігі моллюски*, *форамініфери*, *остракоди* (див. *Черепашкові ракоподібні*) тощо. В ордовіцькому періоді з'явилися перші мор. *хребетні* — безщелепні рибоподібні й риби, в девоні — перші наземні безхребетні і хребетні, в кінці карбону — рептилії. Значного розвитку в карбоні набули наземні безхребетні (багатоніжки, ракоскорпіони, крилаті комахи, черевонігі моллюски). В палеозой вперше з'явилася фауна солонуватих лагунних та прісних

континентальних водойм (риби, ракокоріпони, філокаріди, остракоди, двостулкові молоски, філоподи тощо). В палеозої (в силурійському періоді) з'явилися перші наземні рослини — псилофіти й плауновидні. В кам.-вуг. періоді значне місце належало *лепідодендронам*, *сигіляріям*, *каламтам*, деревовидним папоротям; у пермському періоді — *хвощам*. Клімат П. є переважно теплий, вологий — тропічний і помірний, частково сухий. На Гондвані у ранньоведонську епоху, в кам.-вуг. та пермському періодах в окремі відрізки часу був холодний клімат, який зумовлював обширні зледеніння. Відклади П. г. відомі на всіх континентах. На Україні вони дуже поширені й представлені переважно аргілітами, алевролітами, пісковиками, вапняками; трапляються також доломіти, мергелі тощо. З цими відкладами пов'язані поклади нафти й газу (*Дніпровсько-Донецька нафтогазоносна область*), кам. вугілля (*Донецький кам'яновугільний басейн*, *Львівсько-Волинський вугільний басейн*), кам. солі (*Артемівське родовище кам'яної солі*) та ін. корисних копалин.

Лит.: Историческая геология, М., 1974; Гаврилов В. П. Историческая геология и региональная геология СССР, М., 1979. С. В. Горак. **ПАЛЕОЗООЛОГІЯ** (від *палео...* і *зоологія*) — наука про тваринний світ минулого, підрозділ *палеонтології*. Об'єктом досліджень П. є викопні рештки тварин та сліди їхньої діяльності. Залежно від об'єктів дослідження П. поділяють на розділи, напр. *палеомалакологія* (про викопних молосків), *палеотеріологія* (про викопних ссавців), *палеоорнітологія* (про викопних птахів), *палеоантропологія* (про викопних людей) та ін. В розвитку П. великий вклад внесли вітчизн. вчені К. Ф. Рульєв, В. О. Ковалевський, О. О. Борисенко (у т. ч. укр. вчені О. С. Рогович, І. П. Хаменко та ін.) і зарубіжні — Ж. Ламарк, Ж. Кюв'є, О. Марш, К. Шттерль та інші.

ПАЛЕОКЛІМАТОЛОГІЯ (від *палео...* і *кліматологія*) — галузь *палеогеографії*, що вивчає давню атмосферу і давній клімат Землі. Гол. завдання П. — відтворення та вивчення клімату і атмосфери та їхнього розвитку протягом історії Землі. Первісний склад і багаторічний режим атмосфери визначають переважно за палеокліматичними індикаторами (мінерали, гірські породи, викопні ґрунти, рештки рослин і тварин, ізотопи деяких елементів, дані *палеомагнетизму*, археол. пам'ятки тощо), давній клімат — ще й шляхом реконструкції факторів і процесів кліматоутворення з урахуванням реліктових рис сучас. атмосфери. Зародилася П. у 17 ст., значний розвиток її припадає на 19—20 ст., що пов'язане, зокрема, з вивченням давніх зледенінь (див. *Зледеніння епохи*). Теор. узагальнення з П. належать вітчизн. ученим П. А. Тутковському, М. М. Страхову, В. М. Снігину, нім. — А. Пенку, А. Л. Вегенеру. Палеокліматичні реконструкції мають велике значення для пояснення властивос-

тей гірських порід, прогнозування наявності родовищ корисних копалин, передбачення тривалих змін сучас. клімату тощо. В УРСР проблеми П. вивчають, зокрема, у *Відділенні географії Морського гідрофізичного інституту АН УРСР* (див. т. 12, Додаток).

Лит.: Снігін В. М. Введение в палеоклиматологию. Л., 1967; Борисов А. А. Палеоклиматология СССР. Калининград, 1973. М. Ф. Веклич.

ПАЛЕОЛІТ (від *палео...* і грец. *λίθος* — камінь) — давній кам'яний вік. Виділений у 19 ст. Дж. Леббоком як перший і найраніший період *кам'яної доби*. Датується прибл. часом від 3 млн. до 10 тис. років тому. За П. почався і завершився процес виділення людини з тваринного світу, склалася найдавніша соціально-еко. формація — *первіснообщинний лад*. У той час були виготовлені перші знаряддя праці з каменю, дерева і кістки, виникли трудові навички. Люди навчилися добувати вогонь, виготовляли одяг, споруджували перші житла. Займалися мисливством і збиральництвом. Формування й розвиток найдавнішого людського суспільства відбувалися у мінливих природно-кліматичних умовах останнього, т. з. четвертинного (антропогенного), періоду в історії Землі. Похолодання, що наставло з початком цього періоду, супроводилося зледенінням, періодичним утворенням в пн. районах льодовиків. Відповідно до змін у характері знарядь праці та у фіз. типі людини П. поділяється на ранній (давній, нижній) і пізній (верхній). Ранній П., у свою чергу, ділиться на епохи: *олдовайську* (див. *Олдовай*), *ашельську* (див. *Ашельська культура*) й *мустьєрську* (див. *Мустьєрська культура*). Відрізок часу, який раніше визначався як *шельська епоха* (див. *Шельська культура*), тепер здебільшого включають до *ашельської епохи* як її найдавніший етап. Часто мустьєрську епоху вважають за окремий період — середній П. між раннім і пізнім П. Пізній П. поділяється на орін'яко-солотрейську і мадленську епохи (див. *Орін'якська культура*, *Солотрейська культура*, *Мадленська культура*). Пам'ятки олдовайської епохи відомі тільки в Африці й на Пд. Європі та Азії (Кообі-Фора в Кенії, Олдовайська ущелина в Танзанії, грот Вальонне у Франції). Для того часу характерними знаряддями праці були чомери (грубі рубаччі знаряддя) і *відішпи*. Фізичний тип людини — *Номо habilis* (людина зміла). Стоянки часів ашельської епохи виявлено на значній території Старого Світу, в т. ч. й на тер. України (*Королене*, *Амурська стоянка* та ін.). Характерні знаряддя — *ручні рубила*, *колуни*, *скребла*, *ножі*, *пілки*, *скребелі*. За ашельської пори люди навчилися користуватися вогнем. Фіз. тип людей — *архантропи*, які жили на початковій стадії первіснообщинного ладу. Пам'ятки мустьєрської епохи поширені на тер. Європи, Азії, Африки. Досліджені вони й на тер. України (*Кітх-Коба*, *Шайтан-Коба*, *Вовчий Грот*, *Старосілівська стоянка*, *Заскальницькі стоян-*

ки, *Молодове*, *Королене* та ін.). Носії мустьєрської культури користувалися *гостроконечниками*, *скреблами*, *ножами*, *пілками*, *проколками*. До того часу належить поява штучних поховань. Фізичний тип людини — *палеоантропи*. За пізнього П. люди заселяли майже всю півню від льодовика тер. Європи, значну частину Азії й проникли на Американський континент. На тер. України відомі численні пізньопалеолітичні пам'ятки (*Скоренські стоянки*, *Радомишльська стоянка*, *Пушкарівська стоянка*, *Добраничівська стоянка*, *Межиріцька стоянка*, *Кормань*, *Гінцівська стоянка*, *Амурська стоянка* та багато ін.). Пізній П. в Європі характеризувався суворим континентальним кліматом, який зумовив існування холодолюбних тварин: мамонтів, пн. оленів, шерстистих носорогів та ін. З розвитком мисливства люди жили на одних і тих самих місцях протягом тривалого часу. Замість сколювання масивних відщепів з дисковидних *нуклеусів*, характерних для мустьєрської епохи, застосовувався досконаліший спосіб виготовлення знарядь — сколювання і відтискування довгих ножиовидних пластин з призматичних або конусоподібних *нуклеусів*. Поширилися виробы з кістки й рогу. За пізнього П. панував матриархально-родовий лад (див. *Матріархат*). Зароджувалося мистецтво, що мало як реалістичний, так і стилізовано-схематичний характер (див., зокрема, *Алтамірська*, *Капова печера*, *Мізинська стоянка*). Виникли первісні реліг. вірування — *магія* й *тотемізм*, *фетишизм* та *анімізм*. За часів пізнього П. жили *неоантропи*. Територіальне розселення їх у різних, віддалених один від одного фіз.-геогр. районах привело до утворення трьох осн. *рос. людий*. Кінець П. датується прибл. 12—10 тис. років тому. Це час переходу до *мезоліту* — періоду між П. і *неолітом*.

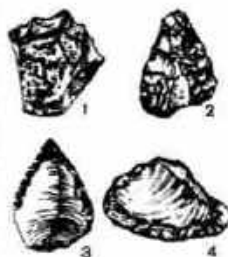
Лит.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971; Ефименко П. П. Первобытное общество. К., 1953; Борисковский П. И. Палеолит Украины. М.—Л., 1953; Беретован Н. А. Палеолитические местонахождения СССР. М.—Л., 1960; Окладников А. П. Утро искусства. Л., 1967; Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества. Л., 1979. В. М. Гладыш.

ПАЛЕОЛОГИ (*Palaeologoi*) — остання імператорська династія у *Візантії* (1261—1453). Заснована імператором Нікей Михайлом VIII Палеологом. Час правління П. — період феод. роздробленості країни, засидя в галузі економіки венеціанців і генуезців, наступ на країну турків-сельджуків, які 1453 загарбали *Константинополь*. Представники П.: Михайло VIII (1261—82), Андронік II (1282—1328), Андронік III (1328—41), Іоанн V (1341—91), Мануїл II (1391—1425), Іоанн VIII (1425—48), Константин XI (1449—53). Племінниця Константин XI Зоя (Софія) була одружена (з 1472) з *Іваном III*.

ПАЛЕОМАГНЕТИЗМ (від *палео...* і *магнетизм*) — галузь *геофізики*, що вивчає земний магнетизм минулих геол. епох. Базу-

Палеоліт. Стилізовані жіночі статуєтки з білого мамонта, знайдені при розкопках Мізинської стоянки.

Палеоліт. Кам'яні знаряддя, знайдені на території УРСР: 1 — чомер; 2 — ручне рубило; 3 — гостроконечник; 4 — скребло.

ється на дослідженні природної залишкової намагніченості *гірських порід*. При палеомагн. дослідженнях користуються польовими і лабораторними методами, які дають змогу визначити початкову залишкову намагніченість способом статистичної обробки великої кількості вимірів, зроблених на окремих зразках гірських порід. Систематичні палеомагн. дослідження у різних країнах проводять з серед. 20 ст. Даними палеомагн. досліджень користуються при вивченні *магнітного поля Землі*, проблем дрейфу континентів (див. *Глобальна тектоніка*), а також *стратиграфії* та умов утворення гірських порід, *тектоніки*, *геохронології*, історії вулканізму тощо. На Україні палеомагн. дослідження проводить *Геофізичний інститут АН УРСР*.

ПАЛЕОНТОЛОГІЯ [від *палео...*, грец. *βῆ* (*бета*) — суше і *βιός* (*біос*) — вчення] — наука, що вивчає всі прояви життя в геологічному минулому Землі на організмовому, популяційному, екосистемному, а також на тканинному, клітинному та субклітинному рівнях. За методологією, об'єктами та методами дослідження П. є суто біол. наукою, джерелом інформації якої слугують *викопні організми* і сліди їхньої життєдіяльності (*скам'янілості*) та *ориктоценози*. Гол. напрями П. можуть бути зведені до таких проблем: вивчення осн. ступенів розвитку життя в минулі геол. періоди та шляхів і закономірностей еволюції рослин і тварин різних систематичних категорій від типів до видів, включаючи проблеми *видоутворення*; вивчення філогенезу рослин і тварин з метою побудови природних систем; вивчення *флор* і *фаун* минулого, *палеобіоценозів* та *тафоценозів* в еволюційному, історико-геол., біостратиграфічному (див. *Біостратиграфія*) та палеогеографічному (див. *Палеогеографія*) аспектах. П. тісно пов'язана з комплексом біол. наук (морфологією, фізіологією, біомеханікою, біохімією, екологією, гідробіологією, біогеографією, генетикою, цитологією тощо), науками геол. та геогр. циклів. Являє собою теор. фундамент істор. геології, біостратиграфії, відносної *геохронології* тощо. П., як одне з джерел інформації про середовище існування людського суспільства, принаймні на давніх етапах його розвитку (первісне суспільство), тісно пов'язана з історією, а в розділі еволюції приматів — з *антропологією*. Через палеопалеологію П. контактує з науками медико-ветеринарного циклу. П. бере початок ще від античних часів і пов'язана з іменами давньогрец. учених (*Ксенофан Колонський*, *Ксанф Сардський*, *Геродот*, *Теофраст*, *Арістотель* та ін.). Після періоду середньовіччя палеонтологічні дослідження знов відновлюються в епоху Відродження (китайські натуралісти, *Леонардо да Вінчі*, *Дж. Фракасторо*, *Б. Паліссі*, *Г. Арікола* та ін.), проте наук. інтерпретація уявлень про скам'янілості як рештки організмів минулих геол. епох з'явилася лише наприкінці 17 та у 18 ст.

(*Н. Стено* в Данії, *Р. Гук* та *Дж. Геттон* в Англії, *Ж. Бюффон* у Франції, *М. В. Ломоносов* в Росії та ін.). Єдністю системи викопних та сучас. організмів визнавав *К. Лінней*. На початку 19 ст. створюються важливі практичні передумови для дальшого інтенсивного розвитку П. завдяки застосуванню *У. Смітом* в Англії відносної *геохронології* за рештками викопних безхребетних, що надалі склало основи геол. картування осадових товщ. Засновником П. як наук. дисципліни взагалі та *палеозоології* хребетних зокрема вважають *Ж. Кюв'є*, палеозоології безхребетних — *Ж. Б. Ламарка*, палеоботаніки — *А. Броньяра*. Сам термін «палеонтологія» був запроваджений в науку *А. Бленвілем* (Франція) та *Г. І. Фішером фон Вальдгеймом* (працював у Росії) на поч. 19 ст. В Росії успіхи П. додарівніського періоду пов'язані з іменами *Е. І. Ейхвальда*, *Х. І. Пандера*, *С. С. Куторги*, *К. Ф. Рулье* та ін. Міцний наук. фундамент П. заклала теорія еволюції *Ч. Дарвіна*, на основі якої завдяки працям рос. вченого *В. О. Ковалевського* та його послідовників: бельг. вченого *Л. Долло*, амер.—*Г. Осборна* та *Е. Коп*, нім.—*О. Абеля* та ін. виник новий наук. напрям — *еволюційна П.* Вагомий внесок в розвиток еволюційної П. зробили вітчизн. вчені *Ф. Ф. Брандт*, *О. П. Карпінський*, *М. І. Андрусов*, *О. П. Павлов*, *М. В. Павлова*, *О. О. Борисак*, *Ю. О. Орлов*, *Л. С. Берг*, *Л. Ш. Давіташвілі*, зокрема укр. вчені — *О. С. Розович*, *І. Й. Каленченко*, *О. Д. Нордман*, *І. П. Хоменко*, *В. І. Крокос*, *Д. М. Соболев*, *Н. В. Піменова*, *І. Г. Підолічко* та ін. Гол. підрозділами П. є палеозоологія (вивчає викопні тварини) та палеоботаніка (вивчає викопні рослини). Значення окремих підрозділів П. набули також *мікропалеонтологія* (вивчає давні мікроорганізми, дисперсні рештки великих організмів та мікропроблематики — рештки з невідомими систематичними положеннями); *палеоекологія*, палеобіогеографія (вивчає геогр. закономірності розселення організмів минулого залежно від еволюції клімату та тектонічних процесів). Закономірності заховання і поширення викопних решток в осадових товщах вивчають *тафономія* та *біостратомія*, сліди життєдіяльності — *палеоіхнологія*.

В СРСР є два спеціалізовані палеонтологічні центри — Палеонтологічний ін-т АН СРСР у Москві та Ін-т палеобіології АН Грузинської РСР в Тбілісі. Численні окремі лабораторії та осередки палеонтологічних досліджень існують у зоол., бот. та геол. установах АН СРСР, АН союзних республік, відомчих наук. установах, ун-тах тощо. В УРСР центрами досліджень з П. є Ін-т геол. наук АН УРСР, Ін-т зоології ім. І. І. Шмальгаузена АН УРСР, кафедри унів-тів в Києві, Харкові тощо. В Києві та Одесі створені спеціалізовані палеонтологічні музеї. Існують Всесоюзне палеонтологічне т-во та

Українське палеонтологічне товариство.

Літ.: Давиташвілі Л. Ш. История эволюционной палеонтологии от Дарвина до наших дней. М.—Л., 1948; Підолічко І. Г. Развитие палеонтологии на Украине. В кн.: Труды Одесского государственного университета. К.—Одесса, 1954; Криштофович А. Н. Палеоботаника. Л., 1957; Основы палеонтологии. Справочник [т. 1—15]. М., 1958—64; Друшиц В. В., Обручева О. П. Палеонтология. М., 1971. В. О. Топачевський.

ПАЛЕОПЕДОЛОГІЯ (від *палео...*, грец. *lédov* — ґрунт і *lóyos* — вчення) — галузь *палеогеографії*, що вивчає давні ґрунти. Об'єктом палеопедологічних досліджень є ґрунти минулих геол. епох та продукти їх перевідкладення, що зберігають ознаки давнього ґрунтоутворення. Осн. завдання П. полягає в реконструкції давніх ґрунтів, факторів і процесів ґрунтоутворення, встановленні закономірностей їх розвитку в давній геогр. оболонці Землі (до поч. *голоцену*). П. користується методами сучас. *ґрунтознавства*, а також комплексним палеопедологічним методом. Вона тісно пов'язана з фіз. географією, геологією, зокрема стратиграфією, а також з палеонтологією, геохімією та ін. науками. Перші відомості про давні ґрунти відносяться до кінця 19 — поч. 20 ст. (*Ф. Ріхтгофен*, *І. Ф. Леваковський*, *К. Д. Глинка*, *В. В. Докучаєв*, *Г. М. Висоцький*). Як наук. напрям П. виникла у 1-й чверті 20 ст., завдяки дослідженням вітчизн. вчених *О. Г. Набоких* і *В. І. Крокоса*. Відомі праці з теор. основ палеопедології *І. П. Герасимова*, *Д. К. Біленка*, *П. К. Заморія*, *М. Ф. Веклича* та ін. Результати палеопедологічних досліджень використовують при *гідромеліоративному будівництві*, пошуках і розвідці родовищ корисних копалин, стратиграфічному розчленуванні гірських порід. На Україні дослідження з П. проводить *Відділення географії Морського гідрофізичного інституту АН УРСР* (див. т. 12, Додаток).

Літ.: Крокос В. І. Палеопедологія та її значення. В кн.: Збірник пам'яті академіка П. А. Тутковського, т. 1. К., 1932; Палеопедологія. К., 1974; Веклич М. Ф. [та ін.]. Методика палеопедологічних досліджень. К., 1979. Н. О. Сіренко.

ПАЛЕОТИП (від *палео...* і грец. *τύπος* — відбиток) — стародрук; видання, що виходили в 1-й пол. 16 ст.

ПАЛЕОЦЕНОВА ЕПОХА І ПАЛЕОЦЕНОВИЙ ВІДДІЛ, палеоцен (від *палео...* і грец. *παλός* — новий) — рання епоха палеогенового періоду та відклад, що утворилися в той час. Настала після верхньокрейдової епохи (див. *Крейдовий період і крейдова система*). Палеоценовий відділ виділив нім. палеоботанік *В. Шімпер* 1874. Його поділяють на два підвідділи — нижній (інкерманський ярус) і верхній (качинський ярус). Клімат у серед. смугі Європи, у т. ч. й на тер. сучас. України, у палеоцені був теплий. Сухолиди були вкриті теплолюбною рослинністю (магнолія, бамбук та ін.). З'явилися беззубі птахи — чапля, лелека та ін., серед ссавців

широкого розвитку набули сумчасті, гризуни, парнокопиті, непарнокопиті, тварини Мор. басейнів населяли двостулкові молоски, червоногі молоски, морські іжаки, корали та ін. У межах України відклади палеоцену (гол. чин піски, глини, вапняки, мергелі, алевроліти) поширені в Дніпровсько-Донецькій та Причорноморській западинах, у Криму й Карпатах. З ними пов'язані родовища нафти.

Д. Б. Макаренко.
ПАЛЕРМО — місто на Пд. Італії, адм. ц. обл. Сіцилія і провінції Палермо. Розташоване на пр. уз-

Палермо. Собор. Близько 1170, фасад — 14—15 ст., купол — 1781.

бережжі о. Сіцилія. Значний мор. порт, залізнична станція, вузол автомоб. шляхів, аеропорт. 666 тис. ж. (1975). Найрозвинутіше машинобудування (точне, с.-г., судно- і авіабудування, електротех. і електроніка). Сталеливарне виробн.; хім., текст., цем., деревообробні, потюнові, взут., меблеві, поліграф., харч. (макаронні, плодоовочеві консерванти, рибопереробні) та ін. підприємства. У-т (засн. 1777). Академія красних мистецтв, консерваторія. Археол. нац. музей. Нац. галерея Сіцилії, Галерея сучас. мистецтва, Етногр. музей Джузеппе Піт্রে, скалярний собор. Оперний і драматичний театри. У П. щорічно проводять Середземноморські ярмарки. Центр туризму, зимовий курорт.

Серед архіт. пам'яток — церква Марторана (1143; мозаїки серед. 12 ст.), Палаццо Реале (11 ст.; мозаїки 12 ст.), собор (12—18 ст.), палаццо Ла Дзіа і Ла Куба (обидва — 12 ст.), численні барокові палаци й церкви (16—17 ст.).

ПАЛЕРМСЬКИЙ КАМІНЬ — уламок плити з діориту з вирізьбленим на ньому текстом давньосп. *аналіа*. Зберігається в музеї м. Палермо (Італія; звідси і назва). Кілька незначних уламків плити — в музеях Каїра і Лондона. Текст *аналіа* був вирізьблений за часів Давнього царства (2700—2160 до н. е.) і складений, можливо, за документами. П. к. — важливе джерело з хронології Стародавнього Єгипту, містить цінні відомості про екон., військову і реліг. політику фараонів.

ПАЛЕСТИНА (грец. Παλαιστίνη) — історична область у Передній Азії на східному узбережжі Середземного м. (включає басейни р. Йордану і Мертвого м., Ваді-ель-Араба). Пл. — бл. 26 тис. км². В 3—4-му тис. до н. е. на тер. П. проживали семітські племена, які в 3—2-му тис. до н. е. створили рани-окласові міста-держави. В 18 ст. до н. е. тер. П. завоювали *філістимляни*. В 16—13 ст. до н. е. П. перебувала під владою Старод.

Єгипту. В 13 ст. до н. е. почалося завоювання тер. П. давньоєвр. племенами. В 12 ст. до н. е. узбережжя П. завоювали *філістимляни*. На решті тер. П. давньоєвр. племена в 11 ст. до н. е. заснували Ізраїльсько-Іудейське царство, яке бл. 928 до н. е. розпалося на *Ізраїльське царство* (існувало до 722 до н. е.) та *Іудейське царство* (587 до н. е. було завоюване *Вавілонією*). Пізніше тер. П. входила до складу д-в *Ахеменідів* (після 539 до н. е.), *Александра Македонського* (4 ст. до н. е.), *Птолемеїв* і *Селевкідів* (у 3—2 ст. до н. е.), Риму (з 63 до н. е.). Проти рим. панування вибухали великі нар. повстання — *Іудейська війна 66—73*, повстання *Бар-Кохби 132—135* та ін. З 395 П. — у складі *Візантії*. В 7 ст. тер. П. завоювали араби, в 11 ст. — *христоси*, в 12 ст. — єгип. султани. З 1516 — в складі *Османської імперії*. В 1917 тер. П. окупували англ. війська, 1920—47 П. — підмандатна тер. Великобританії. В 1919 засновано Соціалістичну робітн. партію П. (з 1921 — Компартия П.). 29.XI 1947 Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію про ліквідацію англ. мандата і створення на тер. П. двох незалежних д-в — єврейської і арабської. Єрусалим було виділено в самостійну адм. одиницю під управлінням ООН. 14.V 1948 на частині тер. П. було створено д-ву Ізраїль. Правлячі кола Ізраїлю, відображаючи ідеологію *сіонізму*, стали на шлях експансії щодо сусідніх араб. країн. У ході *арабо-ізраїльської війни 1948—49* Ізраїль загарбав більшу частину тер. П., яка призначалася для араб. д-ви, і зх. частину Єрусалима. Частину території приєднала Трансйорданія (тепер Йорданія), район Гази відійшов під контроль Єгипту. Збройні сили Ізраїлю вигнали з загарбаної території понад 900 тис. арабів, створивши т. ч. проблему *палестинських біженців* (див. *Близькосхідна криза*). В 1967 Ізраїль окупував всю тер. колишньої підмандатної П., Синайський п-ів, що належав Єгипту, та Голанські висоти, які належали Сирії. Число палестинських біженців досягло понад 1,5 млн. чол. (1975). Ізраїльський уряд проводить курс на закріплення окупації араб. територій П., створюючи ізраїльські поселення на зх. березі р. Йордану. В 1950 Ізраїль, ігноруючи рішення ООН про виділення Єрусалима в самостійну адм. одиницю, проголосив його зх. частину, а 1980 — весь Єрусалим «неподільною столицею» Ізраїлю. Араб. народ П., очолений *Організацією визволення Палестини*, бореться за ліквідацію наслідків ізраїльської агресії, за відновлення своїх законних прав.

Г. Г. Зибіна.
ПАЛЕСТИНСЬКА АРАБСЬКА ЛІТЕРАТУРА. До серед. 19 ст. л-ра Палестини розвивалася в заг. руслі араб. л-ри (див. *Арабська культура*, розділ *Література*). В кін. 19 — на поч. 20 ст. важливу роль у літ. відродженні відіграли популяризатор рос. л-ри прозаїк Халіль Бейдас (1875—1949), поета Мейх Зіяда (1895—1941), поети Шейх Селім аль-Якубі

(1880—1946), Іскандер аль-Хурі аль-Бейтджалі (1890—1973). У творах міжвоєнного періоду письменники відображали боротьбу народу проти англ. колонізаторів і сіоністів. З патріотичними антиімперіалістичними творами виступали поети Ібрахім Тукан (1905—41), Абд-ар-Рахім Махмуд (1913—48), Абу Сельма (1914—80). Після створення 1948 Ізраїлю значна частина письменників змушена була емігрувати, інші опинилися в умовах окупаційного режиму. Осн. мотиви еміграційної л-ри до 60-х рр.: туга за рідною землею, мрії про повернення на батьківщину (поети Ахмед Фахмі, Махмуд аль-Хут, Харун Хашім Рашид та ін.), з 60-х рр. в ній домінують мотиви боротьби проти сіоністської агресії, за права народу Палестини. На землях, окупованих Ізраїлем, під впливом Компартії народилася бойова патріотична л-ра. Найвідоміші поети: Махмуд Дервіш, Тауфік Зайяд, Саміх аль-Касем, Муїн Бсісу, прозаїк Еміль Халбі. Творчо активізувалися й письменники в еміграції — прозаїк Саміра Аззам (1934—67), поет Камаль Насер (1925—72) і прозаїк Гасан Канафани (1936—72, обидва загинули від рук сіоністських терористів). Тему боротьби народу в своїх творах порушують поетеси Фадва Тукан та Сельма аль-Джаузі, з віршами виступили біллі-федай Ахмад Дахбур, Халід Абу-Халід.

Лит.: Путь становлення и борьбы. М., 1973. Ю. М. Кошбей.

ПАЛЕСТИНСЬКИЙ РУХ (ПРО) — складова частина араб. нац.-визвольного руху. Веде боротьбу за ліквідацію наслідків ізраїл. агресії проти араб. народів (див. *Близькосхідна криза*). Метою ПРО є забезпечення законних прав араб. народу Палестини на самовизначення і створення палестинської д-ви на зх. березі р. Йордану та в районі Гази відповідно до рішень Генеральної Асамблеї ООН від 29.XI 1947. Перші палестинські орг-ції опору виникли в 40-х рр. 20 ст. в боротьбі проти сіоністського терору. До ПРО входять орг-ції різних політ. напрямів. Керівною силою руху є *Організація визволення Палестини*. СРСР та ін. соціалістичні країни подають палестинському народові активну допомогу в його боротьбі за свої права.

П. О. Мищенко.
ПАЛЕСТРА (грец. παλαίστρα, від *πάλλω* — борюся) — гімнастична школа в Старод. Греції, навч. заклад закритого типу (держ. або приватний). У П. хлопчики віком 12—16 років вчилися бігати, стрибати, боротися, кидати диск і спис під керівництвом учителя гімнастики (педотриба). В П. проводились і виховні бесіди. Але осн. метою навчання у П. був розвиток красивого тіла, сили, здоров'я. Навчання тривало 2—3 роки.

ПАЛЕСТРИНА (Palestrina), Джованні Перлуджі да Палестрина (бл. 1525, Палестрина, поблизу Рима—2.II 1594, Рим)— італ. композитор, класик хорової музики і капела. Глава рим. поліфонічної школи. В 1544—51 — органіст і капелмейстер гол. церкви Пале-

ПАЛЕТКА

стріни. З 1551 жив і працював у Римі. В творчості П. відбилися гуманістичні ідеали епохи Відродження; він надав хорівій поліфонії ритмічної плавності й прозорості. В його мессах (понад 100), мотетах (бл. 180), духовних гімнах, псалмах, світських мадригалах тощо органічно поєднано текст і музику.

ПАЛЕТКА (від франц. palette — палітка) — поділені на квадрати певних розмірів прозорі палітки або папір, що їх використовують для вимірювання площ на плані або карті, визначення координат. За допомогою П. здійснюють найпростіший графічний спосіб чисельного інтегрування (див. *Інтегральне числення*).

ПАЛЕХСЬКА МІНІАТЮРА — вид рос. нар. мініатюрного підлакового живопису (головним чином на виробках з пап'є-маше). Виникла в с-щі Палех (тепер смт Іван. обл.) — кол. осередку іконопису. Іконописний живопис у Палеху відомий з кінця 17 ст. Відзначався декоративністю, був тісно пов'язаний з нар. творчістю. Серед його майстрів — Ф. Болотов, О. Філатов, Л. Сафонов, різні покоління родини Коріних, брати Білоусови. Палехські художники робили й настінні церковні розписи. В жанрі мініатюри палехські майстри почали працювати з 1923 (з 1924 — артілі, з 1932 — Палехське товариство художників, з 1953 — Худож.-виробничі майстерні Художнього фонду СРСР). П. м. виконується (на теми сучасності, літ. творів, казок, билин, пісень) яскравими фарбами переважно на чорному лаковому тлі. Їй притаманні тонкий віртуозний малюнок, велика кількість золотої штриховки, чіткість силуету фігур. Декоративні форми пейзажів та архітектури, а також видовжені пропорції постатей П. м. засвоєно з іконописних традицій. П. м. оздоблюють дрібні побутові речі (схрипки, брошки тощо), меблі, книги, її використовують у настінних розписах. Серед майстрів П. м. — І. Маркичев, І. Вакуров, А. Котухін, І. Голиков, І. Баканов, Д. Буторін, М. Зінов'єв, П. Баженев, С. Бахирев.

Лит.: Зінов'єв Н. М. Искусство Палеха. Л., 1968; Некрасова М. А. Палехская миниатюра. Л., 1978.

ПАЛИВНА ПРОМИСЛОВОСТЬ — сукупність галузей важкої промисловості, підприємства яких видобувають і переробляють різні види палива. До П. п. належать: *нафтодобувна промисловість, нафтопереробна промисловість, газова промисловість, вугільна*

промисловість, сланцева і торфова промисловість. Осн. продукція: нафта і нафтопродукти, природний і штучний газ, кам'яне і буре вугілля, сланці, торф; використовуються як енергетичне й технологічне паливо, сировина для хім., нафтохім. та ін. галузей пром-сті. В дореволюц. Росії, в т. ч. на Україні, переважне місце в заг. балансі палива займали дрова. Мінеральне паливо почали широко використовувати лише в кінці 19 — на поч. 20 ст.

СРСР за видобутком палива посідає 2-е місце в світі (після США) і 1-е в Європі, за видобутком нафти, вугілля, запасами газу — 1-е місце в світі. Докорінно змінилася структура П. п. (див. *Паливно-енергетичний баланс*). На Україні в дореволюц. час видобували в основному вугілля. За роки Рад. влади П. п. республіки перетворилася на потужну високорозвинуту галузь. По суті заново створено такі важливі галузі, як нафтова й газова. Внаслідок буд-ва нових висококомплексних підприємств і реконструкції діючих підвищувався тех. рівень галузі, зростає видобуток палива. В основних напрямках економічного й соціального розвитку СРСР на 1981—85 роки і на період до 1990 року передбачено забезпечити 1985 видобуток нафти (з газовим конденсатом) в СРСР в обсязі 620—645 млн. т, природного газу — до 600—640 млрд. м³, вугілля — до 770—800 млн. т (див. розділ Промисловість до статей про окремі країни).

І. Я. Павленко.
ПАЛИВНИЙ БАЛАНС — баланс видобутку, переробки й використання різних видів палива. Див. *Паливно-енергетичний баланс*.

ПАЛИВНИЙ ЕЛЕМЕНТ — пристрій, в якому хімічна енергія реакції окислення палива, що безперервно надходить до нього, безпосередньо перетворюється на електричну; одне з *джерел струму*. Виникнення електр. струму в П. е. (мал.) зумовлене окислювально-відновними реакціями, що відбуваються на поверхні розділу електродів — електрод при наявності каталізатора. П. е. розрізняють за видом використовуваного палива (напр., водню), окислювача (кисню, хлору та ін.), який теж надходить безперервно, каталізатора (нікелю, платини, срібла та ін.), електродів (напр., лугів, к-т) і т-ри, при яких відбуваються електр. реакції (від кінетичної до 1200 К). До найпоширеніших належать П. е., де паливом, окислювачем і електродом

служать відповідно водень, кисень і луг. Перспективними, особливо при тривалих польотах у космос, є біохім. П. е., що їх дія ґрунтується на використанні мікроорганізмів для окислювально-відновних реакцій, наслідок яких і виникає електричний струм. Ккд П. е. майже вдвічі перевищує ккд силових установок, насамперед теплових двигунів. Крім того, у П. е. немає рухомих частин, вони довговічні, діють без шуму, не утворюють шкідливих викидів газів і кіптяви. П. е. використовують в автомоб. транспорті (див. *Електромобіль*), для живлення радіопередавачів та радіолокаційних пристроїв тощо. Вони перспективні в залізнич. транспорті, ядерній енергетиці та гідроенергетиці.

ПАЛИВНІ КОРИСНІ КОПАЛИНИ, горючі корисні копалини — природні органічні сполуки, що мають здатність горіти і використовуються в нар. г-ві як джерело теплової енергії. П. к. к. поширені в природі у твердому (кам'яне вугілля, буре вугілля, торф, горючі сланці), рідкому (нафта) й газоподібному (гази природні горючі) стані. П. к. к. складаються з горючої маси (вуглець, водень, кисень, сірка) і баласту. В твердих і рідких П. к. к. до баласту належать негорючі мінеральні сполуки і вода, у газоподібних — азот і двоокис вуглецю. Калорійність і жаропроductивність П. к. к. залежать від складу й обсягу горючої маси. В СРСР є всі види П. к. к. Країна займає провідне місце в світі по видобутку вихідного вугілля, нафти й газу. На Україні родовища кам. вугілля зосереджені в Донецькому кам'яновугільному басейні і Львівсько-Волинському вугільному басейні, бурого вугілля — у Дніпровському буровугільному басейні. На тер. республіки є бл. 1,5 тис. родовищ торфу, гол. чин. на Поліссі. Найбільші на Україні родовища горючих сланців — у Кіровоград. Черкас. (Бовтиське родовище) та Івано-Франк. областях. Родовища нафти й горючого газу — в Дніпровсько-Донецькій нафтогазоносній області, Передкарпатській нафтогазоносній області, Причорноморсько-Кримській нафтогазоносній провінції. П. к. к. використовують у непереробленому вигляді або після попередньої обробки.

У зв'язку з тим, що П. к. к. належать до *непоновлюваних природних ресурсів*, дедалі більшого значення набуває питання охорони й раціонального використання їх. Див. також *Каустобіоліти, Паливо, Паливна промисловість*.

Г. Г. Покленко.
ПАЛИВНО-ЕНЕРГЕТИЧНИЙ БАЛАНС — система показників, що характеризують співвідношення між потребою в паливі й енергії та їхніми ресурсами, виробництвом і використанням в межах відповідної території чи виробничої одиниці (країни, району, галузі, підприємства тощо) за певний період. Складається з двох частин: *на дходжувальної*, в якій зазначають усі джерела надходження різних видів палива й енергії (власне виробн., ввезення з ін. районів країни і з-за кордону),

Палестрина.

Палехська мініатюра. Т. Зубова, «Лель і Сингуронька». 1972.

Видобуток палива за видами в СРСР (млн. т, в перерахунку на умовне паливо — 7000 ккал)

Роки	Всього	Нафта (включаючи газовий конденсат)	Газ	Вугілля	Торф	Сланці	Дрова
1913	48,4	14,7	—	23,1	0,7	—	9,7
1940	237,9	44,5	4,4	140,5	13,6	0,7	34,2
1950	311,2	54,2	7,3	205,7	14,8	1,3	27,9
1960	692,8	211,4	54,4	373,1	20,4	4,8	28,7
1970	1221,8	502,5	233,5	432,7	17,7	8,8	26,6
1980	1905,7	862,6	315,7	484,4	7,3	11,9	23,8

та витрачальної, в якій подають розподіл паливно-енерг. ресурсів по районах, галузях і підприємствах, витрати на різні нар.-госп. потреби (безпосереднє споживання, переробка на ін. види палива й енергії тощо), втрати і вивіз за межі територіальної чи виробничої одиниці. Розрізняють звітні й планові П.-е. б. Звітні баланси періодично складають у зведеному вигляді статистичні органи на основі П.-е. б. підприємств, орг-цій і відомств. Планові П.-е. б. складають планові органи, всебічно вивчаючи потреби в паливі й енергії, обсяг та можливість видобування та виробн. паливно-енерг. ресурсів, а також аналізуючи звітні П.-е. б. Планові П.-е. б. відображають гол. напрями розвитку паливно-енерг. бази, пропороції в розвитку паливнодобувних і енерговиробничих галузей нар. г-ва, співвідношення та взаємозв'язки між розвитком *електрифікації, теплофікації й газифікації* (див. *Газова промисловість*) та гол. напрями й ефективність використання паливно-енерг. ресурсів. Під впливом науково-технічного прогресу й вимог сусп. виробн. в структурі П.-е. б. відбуваються зміни внаслідок збільшення частки прогресивних для даного рівня розвитку техніки та економіки видів палива й енергії. Важливим засобом піднесення екон. ефективності показників П.-е. б. у Рад. Союзі є вдосконалення транспортування палива, особливо рідкого й газового (див. *Газопровід, Нафтопровід*) та енергії, зокрема електроенергії, зі сх. районів країни до Європ. частини СРСР. Велике значення має й збільшення частки електроенергії в заг. *енергетичному балансі* СРСР, у т. ч. й України, що пов'язане з необхідністю вдосконалення техніки і технології її виробн., а також підвищення ефективності показників П.-е. б. внаслідок раціоналізації його витрачальної частини. Розв'язання завдань щодо зростання ефективності показників П.-е. б. здійснюється у двох напрямках: по-перше — підвищення рівня використання палива й енергії у топках котлів, печах, різних агрегатах і зменшення внаслідок цього паливних і теплових відходів та енерговтрат; по-друге — розширення й підвищення ефективності використання паливних і теплових відходів, тобто вторинних енерг. ресурсів. Значну роль у поліпшенні використання паливно-енерг. ресурсів відіграють нові прогресивні види палива й енергії, зокрема атомна і геотермальна, та нові методи виробн. електроенергії (напр., магнітогідродинамічний спосіб її одержання). На одинадцять п'ятирічку (1981—85) передбачено далі зростання виробн. палива й енергії та вдосконалення П.-е. б., що істотно підвищить рівень електрифікації всіх галузей нар. г-ва й побуту.

М. С. Калита.
ПАЛИВНО-ЕНЕРГЕТИЧНИЙ КОМПЛЕКС — сукупність галузей промисловості, що забезпечують країну паливом і електроенергією. В СРСР основними складовими частинами П.-е. к. є елек-

троенергетика, нафтова, нафтопереробна, газова і *вугільна промисловість*. Див. *Електрифікація, Нафтодобувна промисловість, Газифікація*.

ПАЛИВО — горючі речовини, що служать джерелом теплової енергії (при спалюванні). Використовується також як технологічна сировина. Осн. вимоги до П.: достатня поширеність у природі, порівняно невеликі затрати на видобування (виробництво), відсутність (понад допустимою нормою) шкідливих домішок, тех. можливість і екон. доцільність спалювання, висока ефективність використання. Найпоширенішим є органічне П., що являє собою суміш складних органічних сполук. Воно буває тверде, рідке і газоподібне; природне, штучне і синтетичне. До природного П. належать, напр., *вугілля викопне, газ природний горючий, горючі сланці, деревина, нафта, торф* (див. також *Паливні корисні копалини*), до штучного — бензин, генераторний газ, дизельне паливо, доменний газ, кокс, коксовий газ, мазут та ін., до синтетичного — синтетичний бензин, що його виробляють з оксиду вуглецю і водню, хім. *ракетне паливо* тощо. Органічне П. характеризується теплотою згоряння (кількістю тепла, що виділяється при повному його згорянні), т-рою займання (спалаху), т-рою самозаймання (самоспалаху), випаровуваністю. Твердому П. властиві, крім того, спікливість і мех. міцність, рідкому П. — в'язкість, т-ра застигання. Щоб порівняти різні види й облічити сумарні запаси органічного П., користуються поняттям «умовне паливо» (в СРСР за його теплої теплоту згоряння прийнято 29,3 МДж/кг), яке дає змогу скласти *паливно-енергетичний баланс*. Оскільки значна частина органічного П., що його видобувають (виробляють) у світі, згоряє в *камерах або топках* (лише бл. 10% нафти і газу використовується як сировина), щорічно в атмосферу Землі викидаються десятки мільйонів тонн *сажі, оксидів сірки й азоту, мільярди кубічних метрів оксиду вуглецю*. Для захисту *навколишнього середовища* вдаються до уловлювання шкідливих речовин з продуктів згоряння (див. *Газоочищення*), а також до таких способів спалювання, при яких ці речовини не утворюються. В СРСР впроваджуються ефективні методи комплексного використання та переробки твердого і важкого рідкого П., одержання синтетичного П., вживаються заходи до найекономічнішого використання паливно-енерг. ресурсів, зокрема до економії викопного П. Значна увага приділяється скорочуванню масштабів споживання нафти і нафтопродуктів як котельно-пального П. (замість них — вугілля і атомна енергія). Поряд з органічним є неорганічне П., напр. металовмісне, що містить *чисті метали* або їхні хім. сполуки. Див. також *Атомна енергетика, Ядерне паливо, Паливна промисловість* і статті про її окремі галузі.

Лит.: Касаточкин В. И., Ларина Н. К. Строение и свойства природных углей. М., 1975; Кушнirenко К. Ф. Краткий

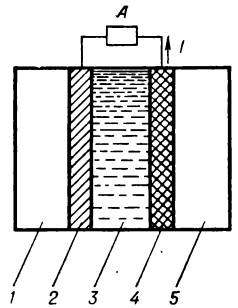
справочник по горючему. М., 1979; Энергетическое топливо СССР: справочник. М., 1979.

ПАЛИВОРОЗДАВАЛЬНА КОЛОНКА — колонка, з якої рідке паливо відпускають в баки транспортних засобів, самохідних машин або в тару споживача. Встановлюють її на *автозаправних станціях* або пунктах заправки. П. к. (мал.) обладнують насосом з вибухобезпечним електродвигуном, лічильниками сумарної і разової видачі палива, мех. або електромех. дозаторами, роздавальним шлангом з наконечником (пістолетом). Розрізняють П. к. з ручним, дистанційним або комбінованим керуванням. Є П. к. і з керуванням автоматичним, які діють при вставлянні у відповідне гніздо панелі спец. ключа, опусканні перфокарти, жетона чи монети. За хвилину П. к. може відпускати 40—60 л палива.

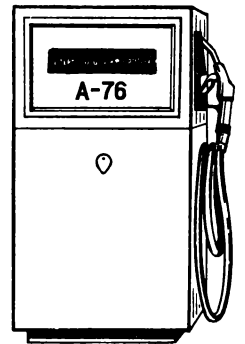
ПАЛИГОРСЬКІТ — мінерал класу *силікатів*. $Mg_3(OH)_4(ON)_2 \times [Si_4O_{10}]_2 \cdot 2H_2O$. Сингонія ромбічна або монокліна. Густ. 2,1—2,3. Твердість 2—3. Колір блілий з жовтуватим, буруватим або сірим відтінками. Трапляється в *осадових гірських породах*, особливо в глинах. Значні скопчення П. відомі на Кавказі, в Зх. Сибіру. На Україні є в Кримській (поблизу Сімферополя), Житомир., Ровен. і Черкас. областях. Використовують у буд-ві як тепло- і звукоізоляційний матеріал.

ПАЛИЦІН Олександр Олександрович (1741—1816, хутір Попівка, тепер у складі с. Залізняка Сум. району Сум. обл.) — вітчизняний поет, архітектор, культурно-осв. діяч. Був на військ. службі в Петербурзі. Вийшовши у відставку, оселився у своєму маєтку Попівці на Сумщині, де заснував просв. гурток, який називав «Попівською академією». Членами гуртка були, зокрема, літератори В. Кавіст, І. Богданович, С. Глинка, художник М. Алфьоров, архітектор В. Ярославський. Тут обговорювали питання скасування кріпацтва в Росії, поширення освіти серед народу. «Академію» відвідували Г. Сковорода, В. Каразін. П. зібрав картинну галерею, яку передав Харків. ун-ту. На її базі пізніше було створено Харків. музей образотворчого мистецтва. У 1810 П. обраний почесним членом президії Харків. ун-ту. Переклав віршами «Слово о полку Ігоревім» (вид. 1807), твори франц. письменників, зокрема Вольтера, Ж. Ж. Руссо, Ж. Деліля. У 1807 видав оригінальний твір «Послання до Привіти, або Спогади про деяких російських письменників мого часу». За проектами П. споруджено декілька будинків і церков на Сумщині.

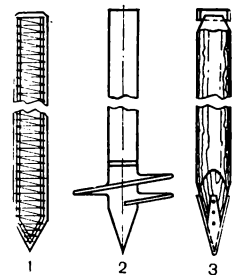
М. П. Тесля.
ПАЛИЧКИ, паличкові клітини — світлочутливі клітини зовнішнього шару сітківки ока людини і хребетних тварин. Містять зоровий пігмент — *родопсин*; забезпечують присмерковий зір. П. чутливіші, ніж *колбочки*. В сітківці людини близько 130 млн. П.; розташовані переважно на її периферії. Сітківка ока нічних і присмеркових тварин містить тільки палички.

Паливний елемент: 1 — порожнина з паливом; 2 — електрод (катод); 3 — електродит; 4 — електрод (анод); 5 — порожнина з окислювачем; А — споживач електричного струму; І — електричний струм

Паливороздавальна колонка з дистанційним керуванням.

Забивні пали: 1 — залізобетонна, 2 — сталевая, 3 — дерев'яна.

ПАЛИЧНИКИ

ПАЛИЧНИКИ — ряд комах. Те саме, що й *причмарові*.

ПАЛІ — стрижні (стовпи, бруси), що їх занурюють у ґрунт або виготовляють у ньому, щоб передати навантаження від споруди на її основу (ґрунт). Розрізняють палі забивні (залізобетонні, сталеві, дерев'яні, комбіновані), частково або повністю занурювані у ґрунт ударним або ін. способом, та набивні (бетонні, ґрунтові), які виготовляють у заздалегідь пробурених свердловинах (див. *Пальові роботи*). П. бувають суцільні й порожнисті: циліндричної, призматичної, конічної та ін. форми. Їх застосовують для зведення палових фундаментів (у слабких ґрунтах), в конструкціях набережних, причальних споруд, гребель тощо. Спец. П. з поздовжніми гребенями і пазами (*шпунтами*) використовують у вигляді суцільних (шпунтових) стінок, що захищають котловани і грані від ґрунтових вод, як *перемички* при буд-ві підтох. споруд тощо. Іл. с. 141.

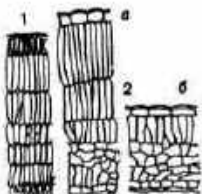

З. П. Палашівілі

ПАЛІ МОВА — одна з найвідоміших середньоіндійських мов — *пракріт*. Належить до індійських мов індоєвроп. сім'ї. Базується на архатичному середньоінд. діалекті, який пізніше вніс в себе елементи мови району Магадхі (на Сх. Індії) — т. з. магадхізм. П. м. була мовою реліг., філос., і наук. л-ри, яка відіграла велику роль у культурі Індії та сусідніх з нею країн. На межі н. е. П. м. поширилася на Цейлоні (сучас. Шрі-Ланка), а в кін. 1-го — на поч. 2-го тис. — в ряді країн Пд.-Сх. Азії. В цьому ареалі П. м. зберігалася й тепер як мова *буддизму*. П. м. найбільш з усіх прахритів до давньоінд. мови, хоч у ній, порівняно з давньоінд. мовою, відбулися значні фонетичні спрощення, скоротилася флексивна *парадигма*, особливо розвинулася лексика реліг.-філос. характеру. У багатьох країнах П. м. зазнала впливу місцевих мов.

Лит.: Елизаренкова Г. Я., Топоров В. Н. Язык пали. М., 1965.

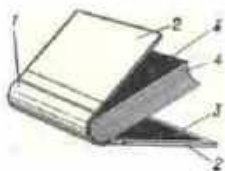
ПАЛАШІВІЛІ Захарій Петрович [4 (16).VIII 1871, Кутаїсі — 6.X 1933, Тбілісі] — груз. рад. композитор, педагог, музично-громадський діяч, нар. арт. Груз. РСР (з 1925). Один з основоположників груз. над. профес. музики, зокрема опери. В 1895—99 навчався в Тбіліському муз. уч-щі, 1900—03 — Моск. консерваторії (клас С. Таїєва). З 1903 працював у Тбілісі як педагог, диригент, органіст, брав участь в організації Груз. філармонічного т-ва, очолював хор, оркестр, муз. школу, створив при т-ві за його ініціативою. З 1919 — професор, 1919, 1923, 1929 — 32 — директор Тбіліської консерваторії. Творчість П. глибоко народна за змістом і стилем. Твори: опери «Абесалом і Етері» (1919), «Даїсі» (1923; обидві поставлено на Україні), «Латара» (1927); «Грузинська літургія», «Урочиста кантата» (1927), сюїта для оркестру, хори, романси. Записав бл. 300 груз. нар. пісень. Ім'я П. дано Груз. театру опери та балету. Існують будинки-музеї П., Держ. премія Груз. РСР ім. З. Палашівілі.

Палісальна тканина (поперечний розріз): 1 — листка фісташки; 2 — листка бука (а — на світлі; б — в тіні)

Палітра

Палітурка книжков: 1 — корінець з одстоном (на внутрішньому боці корінця); 2 — боковина кришки; 3 — форзац; 4 — книжковий блок.

лі (серед її лауреатів — укр. співаки Д. Гнатюк, А. Мокренко, диригент С. Турчак).

Лит.: Палашівілі З. Біографічний справочник. Тбілісі, 1964; Долидзе В. Захарій Палашівілі. М., 1971. В. Н. Золотевський.

ПАЛІЄНКО Микола Іванович (25.XI 1869, Київ — 11.XI 1937) — укр. рад. юрист, акад. АН УРСР (з 1930), фахівець у галузі держ. права. Закінчив Київ. ун-т у 1892. З 1906 — професор Харків. ун-ту; з 1918 — професор різних учбових закладів Харкова. У 1930 — 37 — зав. кафедрою держ. права АН УРСР. Автор багатьох праць, зокрема «Правова держава і конституціоналізм» (1906), «Обласна автономія і федерація» (1917), «Право громадянства в сучасних федераціях і в Союзі РСР» (1926), «Проблема суверенітету сучасної держави» (1929).

ПАЛІЙ Семен Пилипович (справж. прізвище — Гурко; н. в 40-х рр. 17 ст., м. Борзна, тепер Черніг. обл. — січень 1710, похований у Межигірському монастирі) — білоцерківський (фастівський) полковник, керівник «визвольної боротьби на Правобережній Україні проти польсь.-шляхет. загарбників у кін. 17 — на поч. 18 ст. Н. в козац. сім'ї. Навчався в Києво-Братській колегії. В 70-х рр. 17 ст. перебував на Запорізькій Січі. На поч. 80-х рр. кілька сотень запорожців на чолі з П. перейшли із Запоріжжя на Пд. Київщину. Сюди на залик П. почали переселятися селяни-втікачі і козаки з різних місцевостей України. Опорним пунктом їх став Фастів (тепер місто Київ. обл.). Під проводом П. козаки успішно відбивали напади гурків і татар. У кін. 80-х рр. 17 ст. польсь.-шляхет. уряд зробив спробу підкорити козаків. П. і його соратники С. Самусь, З. Іскра, А. Абази очолили повстанський рух проти польсь.-шляхет. загарбників, за роз'єднання Правобережної України з Росією. В 1688 та наступні роки П. не раз звертався до царського уряду з проханням возз'єднати Правобережну Україну з Росією. Але згідно з умовами «Вічного миру» 1686, царський уряд не міг відкрито подавати військ. допомогу козакам. У жовтні 1689 П. був підступно заарештований польсь.-шляхет. урядовцями, але в квітні 1690 він втік з в'язниці. На поч. 18 ст. на Правобережній Україні вибухнуло *Палієве повстання 1702—04* проти польсь.-шляхет. загарбників. Щоб допомогти польсь.-шляхет. урядові придушити повстання, І. Мазепа накликав на допомогу Швецію. У зносинах з прихильником швед. короля Карла XII польс. коронним гетьманом Г. Любомирським. 31.VII (11.VIII) 1704 П. було підступно заарештовано, позбавлено посади білоцерківського полковника і 1705 за цар. указом заслано до Сибіру. Після зради І. Мазепи 1708 П. було звільнено з ув'язнення і призначено полковником Білоцерківського полку. Козак. загони на чолі з П. брали участь у *Полтавській битві 1709*, переслідуючи швед. загарбників до Дніпра. Образ П. оспівано в нар. думах, відтворено Т. Г. Шевченком у пое-

мі «Чернець» і вірші «Швачка». Укр. рад. письменник Ю. М. Мушкетик написав повість «Семен Палій».

Лит.: Історія Української РСР, т. 1, кн. 2, К., 1979; Дядиченко В. Семен Палій. Саратов, 1942.

ПАЛІЙЧУК Борис Дмитрович [н. 22.V (4.VI) 1913, м. Вільно, тепер Вільнюс] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. Живе і працює на Україні. Перші вірші надрукував 1938. Осн. тематика — героїка Великої Вітчизн. війни. Окремими виданнями вийшли книги віршів і поем «Іван Гвоздьов на фронті» (у співавторстві з О. Твардовським, 1941), «Фронтні вірші» (1942), «Слово про солдата» (1948), «Моє покоління» (1963), «Крила землі» (1968), «Початок травня» (1975), романи у віршах «Нова Каховка» (1953), «Твердиня» (1962), романи «Розгін» (1964), «Сходження на хмари» (1967), повість «Ескадрилья „Лисий орел“» (1969) та ін. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня і Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Рубежи. К., 1976. Восхождение на облака — Эскадрилья «Лисий орел». К., 1980.

ПАЛІМПСЕСТ (грец. παλιμψιστος, від *palaiō* — знову і *psō* — розсіпаюся на порох) — пам'ятка писемності, рукопис (переважно на пергаменті чи папері), з якого стерто більш ранній текст і написано новий. Один з найдавніших П. — від 7 ст. до н. е. (Пд. Палестина). Особливо були поширені у 3х. Європі й на Русі в середні віки, коли папір для писання ще не використовували, а пергаменту не вистачало. Стирили переважно тексти античних авторів і на місці їх писали церковно-реліг. тексти. Застосування різних способів читання (діяння хім. реактивів, інфрачервоне проміння тощо) дало змогу відновити стерте і прочитати багато творів античності — Т. Лівія, Вергілія, Евкліда, Ціцерона та ін.

ПАЛІНОДІЯ (від грец. *palinodia* — зречення), «Книга оборони» — памфлет проти *Брестської унії 1596*. Написана З. Конистенським 1621—22 в Києві у відповідь на трактат уніятського церк. письменника Л. Кривиз «Оборона унії». Автор «П.» викривав загарбницьку політику шляхет. Польщі та Ватикану щодо України та Білорусії, підкреслював істор. зв'язки укр., рос. і білорус. народів. У «П.» використано твори античних, візант., эк.-європ. істориків, церк.-істор. л-ру, польс. хроніки, давньорус. літописи і сучасну авторів анти-уніятську публіцистику.

ПАЛІНОЛОГІЯ (від грец. *palin* — тонкий пил і *logos* — вчення) — ботанічна наука, що вивчає *пилкові зерна* і *спори* рослин, їх розсіяння і застосування. Дослідження з П. мають значення для з'ясування систематичного положення рослин (паліотаксономія), вивчення закономірностей розсіяння і захоронення пилкових зерен та спор, вирішення палеоботанічних, геоморфологічних та геологічних завдань за допомогою *спорово-пилкового аналізу*, з'ясування виникнення деяких видів *алергії* (лікарська

ПАЛЛАДА

Т. Палладі.
Натюрморт з соняшником. Музей мистецтв СРР. Бухарест

В. Н. Пальонов.
Мати з дитиною. 1927
ДМУОМ у Києві.

Ілтус білокорий

Пальмовий злодій

польс.-шляхет. військ захопити Київщину. Придушити сел.-козац. повстання допоміг польс.-шляхет. урядові лівобережний гетьман І. Мазепа. 31.VII (11.VIII) 1704 він підступно заарештував С. Палія і його помічників. За гетьманським наказом *сердюки* захопили Білу Церкву та ряд ін. фортець. Повстання було придушено.

ПАЛЛАДА (за ім'ям давньогрец. богині Афіні Паллади) — мала планета № 2. У протистоянні має блиск 8,0 візуальної зоряної величини. Діаметр П. 608 км. Серед. віддаль від Сонця 2,77 астрономічної одиниці. Орбіта П. нахилена до площини екватору під кутом 34° 48'. Відкрив П. 1802 Г. Ольберс.

ПАЛЛАДІ (Pallady) Теодор (11.IV 1871, Ясси — 26.VIII 1956, Бухарест) — рум. живописець, засл. діяч мист. СРР. У 1889—92 навчався в Парижі в майстерні Е. Аман-Жана і школі красних мистецтв у Г. Моро. Твори: «Автопортрет» (1942), «Оголена в шезлонгу», «Натюрморт з совою» та ін. Твори П. зберігаються в Музеї мистецтв СРР в Бухаресті.

ПАЛЛАДІЙ — рос. вчений-китаєзнавець; див. Кафаров Петро Іванович.

ПАЛЛАДІН Володимир Іванович [11 (23).VII 1859, Москва — 3.II 1922, Петроград] — вітчизн. ботанік і біохімік, акад. Петерб. АН (з 1914). Закінчив Моск. ун-т (1883). Професор Новоолександрійського (тепер — Пулави Люблінського воєводства ПНР) с.-г. ін-ту, потім — Харківського (з 1889), Варшавського (з 1897) і Петерб. (1901—14) ун-тів. Основні праці присвячені дослідженню дихання рослин, яке він розглядав як ферментативний процес. Вивчав також питання утворення і координації дії ферментів. Основн. положення школи фізіологів та біохіміків рослин.

ПАЛЛАДІН Олександр Володимирович [29.VIII (10.IX) 1885, Москва — 6.XII 1972, Київ] — укр. рад. біохімік, акад. АН СРСР (з 1942), акад. АН УРСР (з 1929); з 1939 — віце-президент, 1946—62 — президент АН УРСР, дійсний член АМН СРСР (з 1944), почесний член Білоруської (з 1950), Угорської (з 1953), Польської (з 1954), Румунської (з 1957), Болгарської (з 1958) академії наук, засл. діяч науки УРСР (з 1935), Герой Соціалістичної Праці (1955). Член КПРС з 1932. Син В. І. Палладіна. Засновник укр. школи біохіміків. Закінчив Петерб. ун-т (1908). З 1916 П. — професор Харків. ін-ту с. г. і лісівництва, 1921—31 — зав. кафедрою фізіол., пізніше — біол. хімії Харків. мед. ін-ту; 1933—54 — зав. кафедрою біохімії Київ. ун-ту. З 1925 П. — директор заснованого за його ініціативою Укр. біохім. ін-ту в Харкові (тепер Ін-т біохімії АН УРСР ім. О. В. Палладіна у Києві). Осн. наук. праці П. з питань біохімії вітамінів, м'язової діяльності та біохімії нервової системи. Перший в СРСР розпочав біохім. дослідження вітамінів та особливостей тканинного обміну за різних авітамінозних станів. Синтезував

аналог вітаміну К — вікасол. Дослідження П. біохімії м'язової діяльності лягли в основу уявлень функціональної біохімії про процеси атоми, відпочинку та тренування м'язів. П. належить встановлення т. з. біохім. топографії нервової тканини, дослідження за допомогою мічених атомів особливостей обміну білків, нуклеїнових к-т та вуглеводно-фосфорних сполук у нервовій тканині при збудженні і гальмуванні центр. нервової системи, а також дослідження процесів іонного транспорту в структурах нервової системи. П. — засновник і редактор «Українського біохімічного журналу». Член ВУЦВК (1928), депутат Верх. Ради СРСР та УРСР 2—5-го скликань. Делегат XIX—XXII з'їздів КПРС і XVI—XXII з'їздів КП України (на XVI—XXII з'їздах був обраний членом ЦК КП України), активний учасник боротьби за мир. Засновник і голова Укр. фізіол. т-ва (з 1928); голова Укр. біохім. т-ва (з 1958); президент Всесоюзного біохім. т-ва (1964—69). Премія ім. В. І. Леніна (1929). Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами і медалями.

Тел.: Исследования над образованием и выделением креатина у животных. Х., 1916; Хімічна природа вітамінів. К., 1938; Вопросы биохимии нервной системы. К., 1965; Белки головного мозга и их обмен. К., 1972 (у співаут.). Літ.: Утєвський А. М. Олександр Володимирович Палладі. К., 1979.

ПАЛЛАДІО (Palladio; власне — ді П'єтро) Андреа [30.XI 1508, Падуа (?) — 19.VIII 1580, Віченца] — італ. архітектор і теоретик архітектури, представник Пізнього Відродження. Архт. й гуманістичне виховання здобув під керівництвом гуманіста Дж. Дж. Тріссіно. Характерною рисою творчості П. є глибоке освоєння античної спадщини. Серед численних споруд П. — Базилика (1549), Театро Олімпіко (1580—85), Палаццо Вальмарана (1566) — у Віченці; церква Сан-Джорджо Малджоре (буд-во почато 1567) — у Венеції; вілла «Ротонда» поблизу Віченци (1551—67; буд-во закінчено 1580—91; арх. В. Скамонці) та ін. П. — автор відомого трактату «Чотири книги про архітектуру» (1570), в якому виклав свою архіт. теорію, використавши теор. праці давньоримського арх. Вітрувія; трактату «Римські старожитності» (1554) і «Коментарів до Юлія Цезаря» (1575). Творчість П. мала великий вплив на розвиток європ. архітектури, особливо на формування стилю класицизму 17—18 ст. (т. зв. палладіанство).

А. Палладіо. Базилика у Віченці. 1549.

Тел.: Рос. перекл. — Четыре книги об архитектуре. М., 1938.

ПАЛЛАС Петро Симон (22.IX 1741, Берлін — 8.IX 1811, там же) — рос. природознавець, географ і мандрівник, член Петерб. АН (1767). Навчався в Німеччині, Голландії, Великобританії. В 1767 переїхав до Росії. В 1768—74 проводив експедиційні дослідження на Сх. і Пд. Сх. Європ. частини Росії та в Сибіру. 1793—94 — на Пд. Росії, включаючи Пд. Україну та Крим. Зібрав і узагальнив матеріал з географії, геології, ботаніки, зоології та ін. Відкрив і описав нові види рослин і тварин. Зробив першу спробу систематизувати рослинність країни у праці «Флора Росії», надрукувавши лат. мовою два томи (1784—88). На честь П. названо деякі рослини і тварини, особливий тип метеоритів — палласити. Ім'ям П. названо вулкан на Курильських о-вах, риф у Новій Гвінеї.

ПАЛМАРІС — держава збіглих негрів-рабів у пальмових лісах (палмарах) Пн.-Сх. Бразилії 1630—97. У 30-х рр. 17 ст. кілобус — укріплені негрівські селища, об'єднавшись, утворили феод. д-ву, на чолі якої стояли вожді і рада старійшин. Населення П. вело боротьбу проти португ. і голл. колонізаторів, але було повністю винищено.

ПАЛМЕР (Palmer) Едуард Венс (28.VIII 1885, м. Бандабег, шт. Квінсленд — 15.VII 1959, Мельбурн) — австрал. письменник. Літ. діяльність почав збіркою поезій «Передвісники» та оповідань «Світ чоловіків» (обидва — 1915). Один із засновників соціального роману в Австралії. Романи «Прості смертні», «Протока» (обидва — 1930), «Світанок» (1932), «Родина Суйєнів» (1934), «Легенда про Сандерсона» (1937) — свідчення еволюції П. від сімейно-побутових тем до висвітлення важливої соціальної проблематики. Популярність П. принесла трилогія «Голконда» (1948), «Час сінби» (1957) і «Видатний діяч» (1959) — перший в Австралії роман політ. жанру, присвячений діяльності австрал. лейбористів. Писав також новели, вірші, літ.-критичні статті. Брав активну участь у боротьбі за мир. Тел.: Укр. перекл. — Родина Суйєнів. К., 1978; Рос. перекл. — Серебристый дуб. М., 1958; Семья Суйейн. М., 1971.

Літ.: Родевич О. В. Австралійський соціальний роман 30-х років XX в. (Творчество В. Пальмера и Э. Херберта). В кн.: Австралийская литература. М., 1978; Родевич О. В. Венс Пальмер та його роман «Родина Суйєнів». В кн.: Пальмер В. Родина Суйєнів. К., 1978.

ПАЛОМНИЦТВО (від лат. palma — пальмова гілка), проща — мандрування богомольців до «святих місць» (у християн — до Єрусалима, у мусульман — до Мекки й Медини тощо). Термін походить від звичаю прощан привозити з Єрусалима пальмову гілку. Особливо поширене було П. в середні віки.

ПАЛОМНИЦЬКА ЛІТЕРАТУРА — жанр давньоруської л-ри. В паломницьких «ходіннях» описувались подорожі до «святих місць» — у Палестину, на Афон, до Кон-

стантинополь та ін. Назва походить від пальмової гілки, яку паломники приносили додому. Видатною пам'яткою П. л. є «Ходіння Даниїла Паломника» (1106—08). Наприкінці 16 ст. мандрівку до Палестини описав Данило Корсунський у «Книзі бесіди о пути ієрусалимському». Описи таких подорожей з'явилися у 1-й пол. 18 ст. (Іполит Вишенський, Варлаам Лінницький, Серапін та ін.). Серед них виділяються «Странствования» киянина В. Григоровича-Барського, який мандрував з 1723 по 1747 не тільки по «святій місцях», але і по багатьох країнах Європи і Бл. Сходу.

ПАЛТУС — промислова назва 4 видів риб родини камбалових. На відміну від ін. камбал, тіло П. більш видовжене, асиметрія менш виражена. Населяють ш. води Атлантич. і Тихого океанів. В СРСР — 4 види: П. азійський і стрілозубий (*Atheresthes evermanni*) — довж. до 73 см, маса 2—3 кг, в Охотському, Берінговому морях; П. білокорий (*Hippoglossus hippoglossus*) — довж. до 4,7 м, маса до 335 кг, в Берінговому, Охотському і Баренцовому морях; П. чорний (*Reinhardtius hippoglossoides*) — довж. до 1,2 м, маса до 45 кг, в Баренцовому, Берінговому і Охотському морях; зрідка біля берегів Сх. Камчатки зустрічається П. американський стрілозубий (*Atheresthes stomias*). П. — хижаки, ведуть донний спосіб життя; відкладають 0,3—3,5 млн. ікринок. Цінні пром. риби.

ПАЛФІЙ Федір Юрійович (н. 3.II 1925, с. Королеве, тепер смт Виноградського р-ну Закарп. обл.) — укр. рад. біохімік, доктор біол. наук (з 1965), проф. (з 1966), чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1970). Член КПРС з 1961. У 1950 закінчив Львівський зоовет. ін-т. У 1950—51 — зав. Яворіського райветлікарню (Львів, обл.). З 1954 до 1956 — молодший наук. співробітник Ін-ту агробіології АН УРСР, перетвореного (1956) на Н.-д. ін-т землеробства і тваринництва зх. р-нів УРСР, де П. з 1957 до 1960 — старший наук. співробітник, а з 1969 — директор. Роботи з біохімії годілії с.-г. тварин та з питань складування кормів. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

ПАЛЬМА — місто в Іспанії, розташована на пд.-зх. узбережжі о. Мальорка, що входить до складу *Балеарських островів*. Адм. ц. пров. Балеарес. Мор. порт, аеропорт міжнар. значення (поблизу П.). вузол місц. з-в і автошляхів. 222,8 тис. ж. (1971). Невеликі підприємства суднобуд., скляної, шкіряно-взут., текст., харч. (плодоконсервної, виноробної, олійної) пром.-сті. Кілімарство. Значний центр туризму. Курорт. Архит. пам'ятки 13—15 ст. П. засн. в 3 ст.

ПАЛЬМЕРСТОН (Palmerston) Генрі Джон Темпл (20.X 1784, Лондон — 18.X 1865, Брокет-Холл, Гертфордшир) — англ. держ. діяч і дипломат, віконт. З початку своєї політ. кар'єри приймав до тог., з 1830 — до *вігів*. Лідер Ліберальної партії (1855—65). З 1807 — член палати громад. З 1809 по 1855 обіймав ряд міністерських посад (як міністр закорд. справ сприяв розв'язуванню Кримської війни 1853—56). У 1855—58 і з 1859 — прем'єр-міністр. Уряд П. проводив експансіоністський зовнішньополіт. курс (брав участь у придушенні інд. нар. повстання 1857—59 і Тайпінського повстання в Китаї, сприяв розширенню англ. колоніальної імперії). У внутр. політиці виступав противником будь-яких реформ, застосовуючи репресії проти брит. робітн. руху і нац.-визвольного руху в Ірландії.

ПАЛЬМЕТА (франц. palmette, зменшувальне від *palme* — пальмова віть) — орнамент у вигляді стилізованого віялоподібного листа. У мистецтві різних епох П. застосовували як деталь архит. декору (напр., у вигляді *акротерію*), а також у декоративно-ужитковому мистецтві.

ПАЛЬМЕТА — штучно створена плоска форма крони плодового дерева. Див. *Шпалерна культура*.

ПАЛЬМІРА — стародавнє місто на території пн.-сх. Сирії (руїни поблизу сучас. Тадмора). Існувала з 1-ї пол. 2-го тис. до н. е. Наприкінці 2-го тис. до н. е. зруйнована

Пальміра. «Велика колонада» з трипротинною аркою. 2—3 ст.

ассірійцями, в 10 ст. до н. е. відбудована царем Ізраїльсько-їудейського царства Соломоном. В епоху *еллінізму* і на поч. н. е. П. визначалася надзвичайною розкішшю, багатством архітектури. З 64 до н. е. П. — в складі рим. провінції Сирія. Найбільшого розквіту досягла в 1—3 ст. н. е. завдяки торгівлі з містами Пд. Аравії, Пд. Месопотамії, Скіфії, Серед. Азії. За правління Одената (60-і рр. 3 ст.), який дістав від Риму титул дукса (вождя) і імператора (сам Оденат титулував себе «царем царів»), П. стала фактично незалежною. За правління його дружини цариці Зіновії (Бат-Заббай; 266 або 267—272) П. об'єднала всю Передню Азію і Єгипет. У 272 війська П. зазнали поразки від рим. імператора Авреліана. В 273 після антирим. повстання П. була зруйнована римлянами. З 1900 на місці П. ведуться археол. розкопки. Розкриті руїни античного міста. Знайдено численні статуї, рельєфи, мозаїки і розписи, написи арамейською, грец. і лат. мовами. Назва «Пальміра» стала прозивною для міст, архітектура яких вражає розкішшю і монументальністю (зокрема, Пн. Пальмірою іноді називали Петербург).

І. А. Лісовий.

ПАЛЬМОВ Віктор Никандрович (10.X 1888, Самара, тепер Куйби-

шев — 7.VII 1929, Київ) — рос. та укр. живописець. У 1910 закінчив Пензенську художню школу, 1910—14 навчався в Моск. ут-щі живопису, скульптури та архітектури. З 1925 жив і працював на Україні. В 20-х рр. був членом АРМУ, пізніше — один із засновників ОСМУ. Твори: «Робітники», «Дачник» (1920), «Кузні» (1923), «Коваль» (1926), «За владу Рад!», «Каменярі», «Червоний прапор», «Мати з дитиною», «На селі» (всі — 1927, ДМУОМ), «1-е Травня» (1929, ДМУОМ). У 1925—29 викладав у Київ. худож. ін-ті (професор — з 1925).

Літ.: Садиленко Ю. Художник Віктор Пальмов. «Життя й революція». 1929. № 11. Д. О. Горбачов.

ПАЛЬМОВИЙ ЗЛОДІЙ (*Birgus latro*) — безхребетна тварина ряду *десятипаліх ракоподібних*. Довж. тіла до 32 см. П. з. поширені на тропічних о-вах Індійського та зх. частини Тихого океанів. Живуть на суходолі, здатні залазити на дерева, живляться гол. чин. плодами пальм (звідси й назва). Яйця і личинки розвиваються у морській воді, молоді рачки оселяються в раковинах спочатку морських, а після виходу на суходіл — наземних молюсків, згодом вони покидають раковини. М'ясо П. з. їстівне.

ПАЛЬМОВИ, пальми (*Arecaceae*, синонім *Palmae*, або *Palmaceae*) — родина багаторічних однодольних дерев'янистих одно- або дводомних рослин. Переважна більшість П. — вічнозелені дерева до 60 м заввишки з кронами з великих листків на верхівці, рідше куші або могутні ліани понад 300 м завдовжки. Стовбур колоноподібний (до 1 м у діаметрі) або бочкуватий, гол. чин. нерозгалужений, здебільшого гладенький, рідше вкритий залишками листкових черешків, іноді мас колючки; у деяких видів П. стовбур майже зовсім відсутній. Листки чергові, великі, перисті або віялові, зрідка цілісні, з довгими черешками (до 5 м). Квітки одно- або двостатеві, дрібні, до розпускання вкриті покривалом, білі, жовті, зеленуваті або червоні у багатоквіткових (до 200 000 квіток) пазушних чи верхівкових суцвіт'ях (початках, китицях) завдовжки до 6 м і більше. П. з верхівковим суцвіт'ям цвітуть лише раз у житті: після досягання насіння вони гинуть. Плід — кістянка або ягода, розміром від ягід смородино до 0,5 м у діаметрі. Бл. 3400 видів (240 родів), поширених у тропічній і субтропічній зонах; у вологих тропічних лісах, на морських узбережжях, у саванах тощо. В

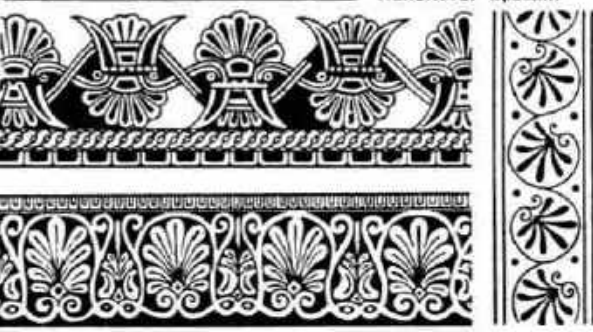

О. В. Палладієв.

Андреа Палладіо.

Пальмета. Зразок.

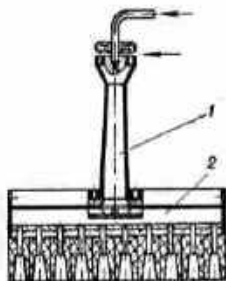

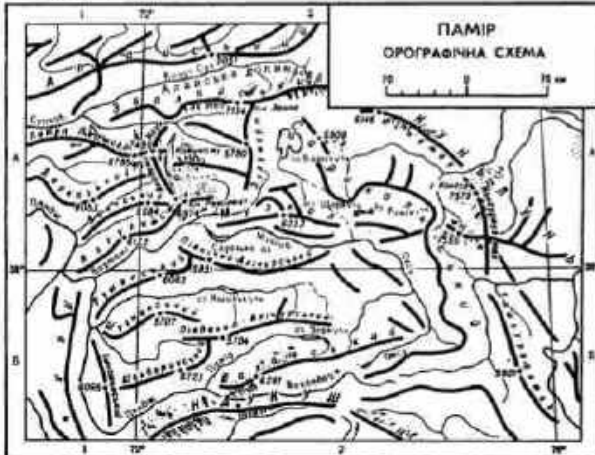
ПАЛЬНИК

Пан і юнак. Мрамур. Національний музей. Неаполь.

Газовий пальник:
1 — змішувач; 2 — розподільна камера; 3 — іскрильний тунель (верхньою стрілкою показано вхід газу, нижньою — вхід повітря)

Європі (Пд. Піренейського п-ова) у дикому стані і вид — хамропс низький (*Chamaerops humilis*), в СРСР, у т. ч. в УРСР, у дикому стані відсутні, в культурі (у відкритому ґрунті на Пд. березі Криму і Чорноморському узбережжі Кавказу, в оранжереях і кімнатах) — понад 150 видів. За значенням у житті людини П. поступаються лише злакам: вони дають будівельну і виробну деревину, волокно, технічну олію, рослинний віск, харчові продукти тощо. Див. також *Воскові пальми*, *Кокосова пальма*, *Олійна пальма*, *Сагові пальми*, *Таліпова пальма*, *Фінікова пальма*, *Цукрова пальма*.

ПАЛЬНИК — пристрій, за допомогою якого створюють і спалюють суміш палива з повітрям або киснем. Розрізняють П. (мал.) газові, пилоподібного палива, рідинні (див. *Форсунка*) і комбіновані. Використовують їх при зварюванні, різанні і паянні, в топках котельних агрегатів і печей, у газових нагрівальних приладах тощо.

ПАЛЬОВІ БУДІВЛІ — окремі житла або цілі селища, споруджені на палях з дерев'яним помостом над водою або поблизу неї — на берегах річок, озер, морських заток, у низьких заболочених місцевостях. В Європі П. б. існували з часів неоліту. Вперше залишки неолітичних П. б. було відкрито 1854 на Шоріхському оз. (Швейцарія). Пізніше П. б. було виявлено на тер. Пн. Італії (терамари), Данії, Німеччині, у Придніав'ї та ін. районах. На тер. СРСР найзначніші залишки первісних П. б. виявлено на р. Модлоні у Вологодській обл. (Модлонське пальове поселення), на оз. Лача (Арханг. обл.), в Шигиринському торфовищі і Горбуновському торфовищі в Серед. Заураллі. П. б. відомі й у деяких народів Пд. і Сх. Азії, Океанії, Пд. Америки, Африки, осн. заняття яких є рибальство.

ПАЛЬОВІ РОБОТИ — роботи, пов'язані з виготовленням забивних і набивних паль, занурюванням забивних паль у ґрунт, а також об'єднанням паль у єдину конструкцію — пальовий фундамент або шпунтову стінку; різновид будівельних робіт. Забивні палі виготовляють на заводах, підприємствах або буд.

майданчиках. Осн. операції при занурюванні таких паль полягають у встановлюванні їх у вихідне положення, у заглиблюванні паль до проектної відмітки або до такого положення, коли опір занурюванню перебільшує прикладене зусилля, у перемішуванні застосовуваного устаткування на нову позицію. Занурюють палі гол. чин. ударом і вібруванням (див. *Пальбійне устаткування*), загвинчуванням (спеціальн. установкою з обертовим робочим органом), вдавленням (вдавлиючими й вібро-вдавлиючими агрегатами) або підмиванням ґрунту водою (її під великим тиском подають до вістря палі). Набивні палі (трамбовані, пневмо- і буронабивні) виготовляють у проектному положенні, заповнюючи бетоном сумішшю (іноді ґрунтом) попередньо пробурені у визначених місцях свердловини (з обсадними трубами або без них). При зведенні пальових фундаментів верх. частини паль об'єднують плитами або балками (*рост-верками*), шпунтові стінки закріплюють анкерами. П. р. виконують, як правило, спеціалізовані буд. організації.

ПАЛЬПАЦІЯ (лат. *palpatio* — обмацування) — основний клінічний метод дослідження, що дає уявлення про властивості досліджуваних органів і тканин, їх чутливість і топографічні співвідношення між ними, болісність. Метод П. задається ще в працях *Гіппократа*. Значний внесок у розробку методики П. зробили укр. вчені В. П. Образцов і М. Д. Стражеско. Розрізняють поверхневу й глибоку П. Поверхню в П. проводиться однією або двома долонями, що покладені пліском на частину тіла, яку палькують. Особливе значення має П. живота. Глибоку П. застосовується при детальному дослідженні і для більш точного виявлення патологічного процесу. Її проводять двома, трьома, чотирма пальцями з більш або менш значним натискуванням. Застосовується при дослідженні печінки, шлунка, селезінки тощо.

ПАМІР — високогірна країна на Пд. Сх. Середньої Азії. Розташований в основному в СРСР (Горно-Бадахш. а. о. Тадж. РСР), сх. окраїна — у Китаї, пд. — в Афганістані. Протяжність П. у межах СРСР з Пн. на Пд. — 275 км. з Зх. на Сх. — 250 км. За природними особливостями П. поділяють на Західний та Східний. Західний П. — область глибоко розчленованого високогірного рельєфу. Гребені хребтів підносяться над дніщинами вузьких ущелин на 2000—3000 м і більше (Дарвазкий, Вагшський, Язгулемський, Рушанський та ін.). На Зх. П., в хр. Академії Наук — найвища вершина СРСР — *Комунізму* пік (7495 м). Серед ін. вершин Зх. П. — піки Івана Франка та Лесі Українки (названі укр. альпіністами 1975), пік «1500-річчя Києва» (назв. 1981). Східний П. — нагір'я вис. 4000—4500 м з окремими хребтами вис. 5000—6000 м. П. сформувався в результаті складних горотворчих процесів, які відбулися у пізньому палеозої,

мезозої й кайнозої. Особливо потужних піднятих зазнав П. в епоху кайнозойського (альпійського) *орогенезу*, внаслідок чого утворилися високі хребти і плоскогір'я. Для П. характерні висока сейсмічність, інтенсивні неотектонічні рухи. У геол. будові П. беруть участь відклади докембрію (гнейси, мармури), палеозою (пісковики, сланці), мезозою (алевроліти, глини), кайнозою (мергелі, вапняки). З корисних копалин на П. є гірський кристал, ртуть, бор, олово, срібло, слюда, золото, буд. матеріали.

Хребет Академії Наук на Західному Памірі.

Клімат П. високогірний, суворий, різко континентальний. Пересічна т-ра січня на Сх. на вис. бл. 3600 м — 17,8°, липня +13,9°, зима триває більше 10 місяців (абс. мінімум т-ри до —50°). Поширена *багаторічна мерзлота*. Клімат Зх. П. м'якший. У м. Хорго (вис. 2080 м) пересічна т-ра січня — 7,6°, липня +22°, тривалість безморозного періоду 212 днів. Опадів від 100—250 до 800—1000 мм на рік. П. — район значного зледеніння (заг. пл. зледеніння понад 8000 км²). Найбільші льодовики — Федченка (907 км²), Грум-Гржимайла (160 км²) та ін. Ріки П. належать переважно до бас. Амудар'ї і Тариму. Найбільша ріка — Пяндж з притоками Гормашама, Гунт, Бартаг, Мургаб, Язгулем, Валя. Всі вони гірського типу, мають великі запаси гідроенергії. Озера П. — тектонічні (Каракуль, Рангуль), моренні (Зоркуль, Куркунтай), залівні (Сарезьке, Яшилкуль).

У горах Зх. П. до вис. 3000—3700 м поширені соляноково-полініні пустелі, вище — полино-типчаківі степи з ковилем і нагірними ксерофітами (до 4000 м) в альп. поясі розвиваються низькотравні луки. Вдоль долин річок — зарості верби, тополі, берези, шипшини. У Сх. П. переважають ландшафти холодних високогірних пустель, з вис. 3500—4100 м — субальп. пояс, з 4100—4700 м — альпійський. Для П. характерні памірський архар, довгохвостий бабак, червона пищука, памірський заєць, гвинторогий козел, бурій ведмідь, лисиця; з птахів — сніговий гриф, тибетський улар, саджа, кеклик; з плазунів — порза, полоз, ящірки. П. — один з осн. районів альпінізму в СРСР. Про населення і г-во П. див. *Горно-Бадахшанська автономна область*.

ПАМІРСЬКІ МОВИ — споріднені мови, якими розмовляють народи Припамір'я — в СРСР (переважно в Горно-Бадахш. а. о. Тадж. РСР), а також в Афганістані, Па-

кості в Китаї. Входить до підгрупи *гранських мов*. До П. м. належать ваханська, язгулямська, ішканинська мови й шуганно-рушанська діалектна група. За типологією П. м. — аналітичні, з елементами *фузії*. Всі вони безписемні. Літ. мовою для памірців в СРСР є *таджикська мова*.

В. І. Великов.

ПАМОРОЧНИЙ СТАН — те саме, що й *непритомність*.

ПАМПА, пампаси (ісп. *пампа*, мн. *пампас*, з мови кечуа) — 1) Природна область у Пд. Америці, переважно в межах Аргентини. Займає пд. частину *Лантаскої низовини*. Поверхня П. рівнинна (вис. 100—150 м) з плоскими западинами. На Пд. Зх. підносяться гірські масиви (вис. до 1243 м). Клімат субтропічний. Пересічна температура до +24° липня від +10 до +6°. Опади до 1000 мм на рік, на Зх. до 300—500 мм (максимум влітку). Характерні сильні вітри. Річки П. належать до бас. Парани. На Сх. — болога. Грунти гол. чин. чорноземні, на Зх. — сіро-коричневі. Природна рослинність степова, але більша частина П. розорана (гол. культури — кукурудза, пшениця) або використовується як пасовища. Значні площі зрошуються. П. — осн. пром. та с.-г. район Аргентини. Гол. міста — Буенос-Айрес, Росаріо, Кордова. 2) Назва рівнинних степів Пд. Америки.

ПАМПЛОНА — місто на Пн. Іспанії, адм. ц. провінції та істор. обл. Наварра. Розташована в долині р. Арга в Піренеях. Вузол з'їзду й автошляхів. Аеропорт. 148 тис. ж. (1971). Маш.-буд., хім., целюлозно-паперова, лісопилна, харч. (у т. ч. цукр.) пром.-сть. Ун.-т. Архіт. пам'ятки 14—17 ст. Центр туризму. П. виникла як укріплене баське прикордонне місто. 3 16 ст. — фортеця.

ПАМФЛЕТ (англ. *pamphlet*) — художньо-публіцистичний злословний твір гостросатиричного характеру, в якому викриваються негативні суспільні явища, порожні політ. погляди, реакційна діяльність політ. лідерів чи ідеологів тощо. Зразками П. в марксистсько-ленінській публіцистиці є «Вісімнадцять брюмера Луї Бонапарта» К. Маркса, «Пам'яті графа Гейдена» В. І. Леніна. П. писали прогресивні письменники, виступаючи проти сил реакції й мракобісся. — М. Горький («В Америці»), Леся Українка («Голос однієї російської у в'язниці»), Я. Галан («На службі у сатани»). «Те, чого не забувають» та ін.

ПАМ'ЯТІ РОЗЛАДИ — зниження або втрата здатності запам'ятовувати, порушення збереження і відтворення запасів *пам'яті*, а також спотворення *пам'яті* і несправжні спогади. Серед різноманітних патологічних процесів, що являють собою П. р., розрізняють порушення запам'ятовування і порушення пригадування. Порушення запам'ятовування лежить в основі антероградного розладу *пам'яті*, тобто такого, коли втрачено спогади про дії, що безпосередньо слідували після закінчення непритомного стану чи психічного захворювання. Порушення

спогаду лежить в основі ретроградного розладу *пам'яті*, тобто такого, коли випали з *пам'яті* дії, що були безпосередньо перед непритомним станом або втратою свідомості при психічному захворюванні.

Ураження ретенції (утримання в *пам'яті*) спричиняються тяжкими деструктивними процесами. Розлади відтворення запам'ятованого є найчастішими порушеннями *пам'яті*. Розрізняють такі П. р.: гіпермнезію — короткочасне (як правило) посилення *пам'яті* на фоні хворобливих станів, спостерігається при деяких психічних і інфекційних захворюваннях, в гарячковому стані, в гіпотичному сні; гіпомнезію — ослаблення *пам'яті*, яке проявляється в погіршенні вибіркової репродукції, утрудненні відтворення, спостерігається при *атеросклерозі*, астенічних станах, в похилому віці; амнезію — повна відсутність спогадів або випадіння з *пам'яті* подій певного відрізка часу (може бути повною і частковою); парамнезію — несправжні спогади (обмани *пам'яті*), що поділяються на псевдоремінісценції (це несправжні спогади реального змісту про події, яких не було, але які могли бути) і конфабляції (це спогади про події, яких не було і не могло бути, бо вони фантастичні). До парамнезій відносять також розлади почуття знайомості (сприймання ніколи не баченого явища як вже випробованого). П. р. трапляються при старечому одряхлінні, різкому послабленні функцій кори головного мозку під впливом різних чинників (травм, інтоксикацій, інфекцій тощо).

Лит.: Кербинов О. В. [та ін.]. Психіатрія. М., 1968; Психіатрія. К., 1971. Н. І. Протасевич.

ПАМ'ЯТІ ФОРМИ ЕФЕКТ — властивість сплавів, пластично де-

формованих у мартенситному стані або в інтервалі температур *мартенситного перетворення*, «запам'ятовувати» свою форму і відновлювати («загадувати») її при нагріванні. Зумовлюється специфічними процесами, що відбуваються з кристалічною *гранкою* сплавів, зокрема явищем термомпружної рівноваги фаз у твердому тілі. Якщо, напр., нагрітому дроту з такого сплаву надати певної конфігурації, після чого охолодити, зім'яти (або зігнути) і знову нагріти його, він набуде вихідної форми (конфігурації), відновлюючи з високою точністю всі первинні згини й закручення. Є також сплави, виробі з яких при повторному охолодженні деформуються самі (без прикладання зовн. зусиль), а при нагріванні набувають своєї вихідної форми. Розрізняють П. ф. е. неповний (частковий) і повний. Неповне відновлення форми (напр., у сплавах на основі заліза) пов'язане з утворенням необоротних дефектів структури. Повне її відновлення (при обмежених деформаціях) притаманне сплавам з термомпружним *мартенситом*: нікель — титан, мідь — алюміній — нікель тощо. Для сплавів з П. ф. е. характерні значна циклічна міцність, надпружність. Найчастіше з них виготовляють герметизуючі деталі, термочутливі пристрої. Вони перспективні при створенні двигунів, що безпосередньо перетворюють теплову енергію на механічну: в них пластини, зігнуті в холодній воді, випрямляються у воді гарячій, при цьому виконується певна робота. Великі антени з таких сплавів, розміщені у компактному вигляді на космічних кораблях, розгортаються в космосі під впливом сонячного тепла. Сплави з П. ф. е. мають важливе значення для медицини, зокрема хірургії.

ПАМ'ЯТКИ ПРИРОДИ — природні об'єкти, які мають видатне

Пам'ятки природи України РР.

1. Червоногородський водоспад на річці Джурин. Тернопільська область.
2. «Баранячі лоби» на річці Уж. Житомирська область.
3. Запорізький дуб віком 700 років на острові Хортиця. Запорізька область.
4. Гора Кіпка. Кримська область.
5. Карстова печера «Оптимістична». Тернопільська область.

ПАМ'ЯТНИК

І. І. Панаєв.

наукове, культурне, історичне або естетичне значення і повний заповідний режим. П. п. поділяють на такі типи: комплексні, ботанічні (окремі дерева чи асоціації рослинні), зоологічні (окремі місця поширення дикої фауни), гідрологічні (унікальні водойми, водоспади, джерела тощо) та геологічні (скелі, печери, каньйони, валуни, геологічні відслонення). Розрізняють П. п. респ. та місц. значення. В УРСР є бл. 3 тис. П. п., у тому числі 112 респ. значення (1980).

О. К. Ющенко.

ПАМ'ЯТНИК — скульптурний або архітектурний твір, що встановлюється для увічнення пам'яті видатної людини чи важливої історичної події. Розновидами П. є монумент і надгробок. П. виготовляються переважно з граніту, мармуру, бронзи. Звичай встановлювати П. на честь героїв або громад. діячів існував у країнах стародавнього Сходу, в Стародавній Греції (скульптори Критій та Несіот — «Тиранобійці Гармодій і Арістогітон», 477 до н. е.) та Римі (статуя Марка Аврелія в Римі, 2-а пол. 2 ст. н. е.). За доби Відродження в Італії скульптори розвивали давньоримські традиції (Донателло — кінна статуя Гаттамелати в Падуї, 1447—53). В Росії П. почали встановлювати з 18 ст., на Україні — з поч. 19 ст. в стилі класицизму: Е. Фальконе — Петру I (1768—82) в Петербурзі, І. Мартоса — Мінину та Пожарському (1818) у Москві, Рішельє (1823—28) в Одесі, В. Демут-Малиновського і П. Клодта — кн. Володимиру (1850—53) в Києві. З 2-ї пол. 19 ст. П. виконуються в реалістичному дусі: М. Микешина — Богданов Хмельницькому (1879—88) в Києві, Л. Позена — І. Котляревському (1896—1902, відкрито 1903) в Полтаві, Ф. Балавенського — надгробок М. Кропивницькому (1910—14) у Харкові. В перші роки Рад. влади за планом *монументальної пропаганди*, розробленим В. І. Леніним у 1918, було встановлено ряд П. видатним діячам революції і культури. В СРСР споруджено численні, зокрема багатопігурні за композицією, узагальнені за формою П. на честь В. І. Леніна, перемог рад. народу в громадянській та Великій Вітчизн. війнах, здобутків рад. науки і техніки, зокрема, в освоєнні космосу, боротьбі за Рад. владу, парт., держ. і військ. діячам, видатним представникам культури тощо. Серед відомих пам'ятників, створених рад. скульпторами: В. І. Леніну І. Шадра на Земо-Авчалській ГЕС (1927), Я. Райнісу К. Земдегі в Ризі (1934), Т. Шевченкові М. Манізера в Харкові (1935), С. М. Кірову М. Томського в Ленінграді (1938), Шота Руставелі К. Мерабішвілі в Тбілісі (1942), Нізамі Ф. Абдурахманова в Баку (1949), В. Маяковському О. Кибальнікова і Ф. Е. Держинському Б. Вучетича (обидва — в Москві, 1958), Давиду Сасунському Є. Кочара в Єревані (1959), О. Пушкіну О. Ковальова в Києві (1962), В. І. Леніну М. Лисенка [в співавт.] в Запоріжжі (1964). На батьківщині двічі Героїв Радянського Союзу та двічі Героїв Соціалістичної

Праці встановлюються їх бронзові погруддя. Див. також *Меморіальні споруди*, *Монументальна пропаганда*, *Монументальне мистецтво*, *Надгробок*, *Скульптура*, розділ *Архітектура* до окремих статей про міста, радянські республіки, країни світу. А. В. Німченко. **ПАМ'ЯТНИКИ, ВИДАНІЕ ВРЕМЕННОЙ КОМИССИЕЙ ДЛЯ РАЗБОРА ДРЕВНИХ АКТОВ** — збірник документів з історії України 15—18 ст. (т. 1—4. К., 1845—59). Кожний том складається з трьох розділів: у 1-му вміщено документи церк. установ, у 2-му — документи про феодал. землеволодіння і г-во, у 3-му — документи з історії визвольного руху укр. і білорус. народів серед. 17 ст. та рос.-польс. війни 1654—67. Том 1 включає акти *Львівського братства* (1617—1713), приватні акти (1490—1596), документи з історії визвольної війни укр. народу 1648—54 (1648—49); т. 2 — акти *Київського братства* (1615—1787), «Уставу на волю» 1557, документи про хід нар.-визвольної війни після *Зборівського договору 1649* (1650—51); т. 3 — акти *Львівського братства* (1586—1637), описи маєтків та інвентарі різних володінь за 1566—98, документи з історії України за 1652—60; т. 4 — документи *Старосільського* (1600—1700) та *Дерманського* (1586—1637) братств, *Почаївського* (1597—1700) та ін. монастирів, описи *Володимирського*, *Луцького*, *Кременецького* та ін. замків, документи з історії України за 1600—64. У 2-му виданні (т. 1—3. К., 1897—98) за ред. О. І. Левицького додано нові документи, церк.-слов'ян. шрифт замінено *громадянським шрифтом*. І. Л. Бутчик. **ПАМ'ЯТЬ** — один з основних пізнавальних процесів, що включає закріплення, збереження і відтворення людиною її попереднього досвіду.

П. у фізіології — здатність нервової системи людини й тварин зберігати в закодованому вигляді інформацію, яка за певних

умов може бути виведена з цієї системи без порушення властивостей і характеру «запису». За тривалістю зберігання інформації П. поділяють на короткочасну і довгочасну. Короткочасна П. — це обмежене у часі зберігання інформації здебільшого незначного обсягу, основане на циркуляції імпульсів нервових по замкнених колах нейронів. Довгочасна П. — це тривале зберігання інформації, практично необмеженого обсягу, основане на певних структурно-хім. змінах у діяльності нейронів. Єдиної теорії П. немає. Специфічною рисою людської П. є здатність до збереження не тільки пам'ятних слідів від конкретних подразників та їх словесних позначень, а й можливість керування П. У тварин П. вивчають шляхом вироблення умовних рефлексів та перевірки їх відтворення через різні проміжні часи в нормі та при дії деяких факторів, що негативно впливають на П. (електрошок, фармакологічні речовини тощо). Єдиного центра П. в мозку немає, але ряд структур лімбічної системи мозку (гіпокамп, мигдалевидні ядра) мають дуже важливе значення для утворення і збереження пам'ятного сліду. Порушення П. викликають вислідок ушкодження різних ланок її формування і відтворення (див. *Пам'яті розлади*). П. у психології є інформаційною основою всіх психічних процесів. За характером психічної активності, яка домінує в діяльності людини, П. поділяють на моторну, емоційну, образну і словесно-логічну; за тривалістю — також на короткочасну і довгочасну П. (див. вище). Вимоги практики привели до виділення оперативної П., що обслуговує поточну діяльність людини. Осн. процесами П. є запам'ятовування, відтворення і забування. Запам'ятовування буває мимовільним (відбувається без певної мети запам'ятати, не вимагає від людини вольових зусиль) і довільним (свідомо спрямованість зусиль на закріплення в П. певного матеріалу, використання спец. прийомів і методів). Те саме стосується і відтворення. Забування буває тривалим і тимчасовим. Індивідуальні особливості П. виявляються у різному обсязі її, швидкості запам'ятовування, точності відтворення, тривалості збереження засвоєного, готовності П. певною мірою вони пов'язані з особливостями вищої нервової діяльності суб'єкта. Однак самі ці особливості змінюються під впливом умов життя і діяльності людини. Велику роль у вивченні П. відіграли становлення електроніки і створення на її базі ЕОМ, а також розкриття механізмів П. завдяки успіхам у галузі *нейрофізіології*, *генетики*, *психології* та ін. наук. П. слід тренувати з раннього дитинства. Є чимало способів тренування П.: розподіл повторень, чергування запам'ятовування з пригадуванням, урізноманітнювання тренувальних навантажень, використання мнемонічних (див. *Мнемоніка*) засобів розв'язання інтелектуальних задач тощо.

Лит.: Вейн А. М., Камеєцька Б. И. Память человека. М., 1973; Берита-

Пам'ятник поету Давиду Гуранієві в Тбілісі. Скульптор М. Гердженшвілі. Чавун. 1965.

швили И. С. Память позвоночных животных, ее характеристика и происхождение. М., 1974; Смирнов А. А. Проблемы психологии памяти. М., 1966; Лурин А. Р. Нейропсихология памяти. М., 1974; Ильиченко Р. Ю. Память и адаптация. Новосибирск, 1979; Громова Е. А. Эмоциональная память и ее механизмы. М., 1980; Аткинсон Р. Человеческая память и процесс обучения. Пер. с англ. М., 1980.

Г. П. Зінченко (П. у психології); Г. М. Чайченко (П. у фізіології).

ПАМ'ЯТЬ ОБЧИСЛЮВАЛЬНОЇ МАШИНИ — складова частина обчислювальної машини, призначена для зберігання програм та обробленої інформації. П. о. м. створюється на базі кількох типів *затимувальних пристроїв* (ЗП), істотно різних за швидкістю, ємністю та вартістю. П. о. м. можна класифікувати за різними ознаками, що відбивають її функціональні та конструктивні особливості, зокрема характер зв'язку з процесором (оперативна і зовнішня), спосіб звертання (адресна, асоціативна, магазинна), спосіб зберігання інформації (постійна і напівпостійна) тощо. Оперативна пам'ять охоплює ЗП, в яких зберігається виконувана програма та частина тих даних, що стосуються її. Характеризується високою швидкістю (10^8 — 10^9 байтів за с) і відносно невеликим обсягом (10^3 — 10^4 байтів); має постійний зв'язок з процесором; вся інформація адресується в байтах, словах (2—8 байтів) чи невеликих групах слів; може мати швидший ступінь меншого обсягу — надоперативну пам'ять. Зовнішня пам'ять охоплює повільніші, але ємніші ЗП (10^5 — 10^{10} байтів); з процесором зв'язана переважно через оперативну пам'ять; одиницею звертання є *масиви* (зона, сторінка) слів (10^3 — 10^4 байтів). Адресна пам'ять є звичайною пам'яттю з довільним доступом (за адресою) до будь-якої області незалежно від її змісту. Асоціативна пам'ять не має адрес областей пам'яті. Звертаються до неї за вмістом певного поля області пам'яті (ключі). Магазинна пам'ять складається з упорядкованих в один бік областей пам'яті (байтів чи слів). Звертаються до неї тільки з одного боку — записують у першу вільну, читають з останньої зайнятої області пам'яті. Постійна пам'ять допускає тільки читання інформації і використовується для зберігання мікропрограм, стандартних підпрограм, констант, що часто використовуються, тощо. Порівняно з оперативною пам'яттю має більшу швидкість і меншу вартість; найбільше використовується в керуючих машинах. Напівпостійна пам'ять, на відміну від постійної, дає змогу й записувати в ній інформацію, хоча і за істотно (у 10^3 і більше разів) довший час.

Г. В. Вельбизький.
ПАН (Pánv) — у грец. міфології спочатку бог лісів і отар, покровитель пастухів і мисливців, пізніше — покровитель усієї природи. Син *Гермеса* (або *Зевса*) і німфи. Зображували його напівлюдиною, напівцапом. П. мав лагідну, веселу вдачу, часто грав на дудці, а німфи й сатири танцювали дов-

кола. Але коли порушували його відпочинок, страшенно гнівався і наганяв на людей жах. Від цього походять вирази — «паніка», «панічний страх». Образ П. відтворено в містечці античного й пізніших часів (М. Врубель та ін.) і в д-рі (К. Гамсун). У рим. міфології П. ототожнювали з *Фауном*. Іл. с. 146.

ПАНАЄВ Іван Іванович [15 (27). III 1812, Петербург — 18.II (2.III) 1862, там же] — рос. письменник і журналіст. Друкуватися почав 1834. Ранні повісті («Спальня світської жінки», 1835; «Вона буде щаслива», 1836, та ін.) мали романтичний характер. В 40-х рр. опублікував в «Отечественных записках», а потім в «Современнике» твори, в яких наявні тенденції критичного реалізму. В повістях і нарисах викривав сваволлю кріпосників, чиновників, безвілля інтелігенції, але не підвів до широким соціальним узагальнень («Прекрасна людина», 1840; «Літературна тля», 1843; «Мамин син», 1845). З 1847 П. разом з М. Некрасовим видавав журн. «Современник». Автор роману «Леви в провінції» (1852), повісті «Родичі» (1847), «Спогадів про Белінського» (1860), «Літературних спогадів» (1861).

ПАНАМА, Республіка Панама — держава в Центр. Америці. На Пн. омивається водами Карибського м., на Пд. — Тихого ок. В адм. відношенні поділяється на 9 провінцій.

Державний лад. П. — республіка. Діючу конституцію прийнято 1972. Законодавча влада належить однопалатним Нац. зборам нар. представників (НЗНП; 305 депутатів, обраних населенням на 6 років) і Нац. законодавчій раді, до складу якої входять президент, віцепрезидент, голова НЗНП, міністри і члени законодавчої комісії. Глава д-ви — президент (обирається НЗНП на 6 років), який одночасно є і главою уряду, що здійснює виконавчу владу.

О. В. Зайчук.
Природа. П. займає найвужчу частину Центр. Америки. Берегова лінія Тихого ок. та Карибського м. порізана численними затоками й бухтами. Багато дрібних островів. Через всю тер. країни з Зх. на Сх. простягаються гірські хребти — Кордільєра-де-Верагуа з найвищою точкою П. і єдиним діючим вулканом Чірікі (Бару, вис. 3478 м). Сьерра-Льйорона-де-Портобело, Кордільєра-де-Сан-Блас та ін. Низовини займають міжгірні улоговини та ділянки вздовж узбереж. Невеликі поклади золота, ртуті, заліз. та мідної руд, бокситів, буд. матеріалів. Клімат субекваторіальний, жаркий, вологий. Пересічна річна т-ра від +25 до +28°. Опадів від 1500 мм на пд. схилах гір до 3000 мм на пн. схилах. Річки короткі (до 200 км), несудноплавні, в сухий сезон часто пересихають. У найвужчій частині країни через **Панамський перешийок** прорито **Панамський канал**. Поширені переважно вологі екваторіальні ліси (сельва) з цінними породами дерев на червоно-жовтих латеритних ґрунтах, на Пд. Зх. — *савана* на коричнево-червоних ґрунтах.

Населення. Осн. населення П. — *панамці*. В містах живуть ямаїкці, китаїці, американці та ін., в країні кілька десятків тисяч індіанців. Держ. мова — іспанська. Пересічна густота нас. — 24 чол. на 1 км² (1979). Міське населення становить 47%. Найбільші міста: *Панама, Колон, Давід*.

Історія. Тер. сучас. П. до ісп. колонізації населяли індіанські племена (найбільші — куна, гуаймі, чоко). В 1501 П. завоювали ісп. *конкістадори*, які жорстоко експлуатували корінне індіан. населення, знищили більшу його частину й завезли для роботи на плантаціях і рудниках негрів-рабів з Африки. В ході війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26 П. проголосила незалежність (1821) і ввійшла до створеної С. Боліваром республіки Велика Колумбія. В 1830, після розпаду Великої Колумбії, П. на правах департаменту ввійшла до складу республіки Нова Гранада (з 1886 — Колумбія). З серед. 19 ст. в країну почав проникати іноз. капітал, гол. чин. у зв'язку з планами будівництва на території П. міжокеанського каналу (див. «Панама»). В 1903 П. відділилася від Колумбії і проголосила незалежність, але фактично опинилася в повній залежності від США, уклавши того самого року договір (див. *Американо-панамський договір*), згідно з яким частина тер. П. переходила у безстрокове користування США з правом будівництва на цій території міжокеанського каналу.

В *Зоні Панамського каналу* амер. імперіалісти розмістили свої військові контингенти, збудували військ. бази. Протягом багатьох ро-

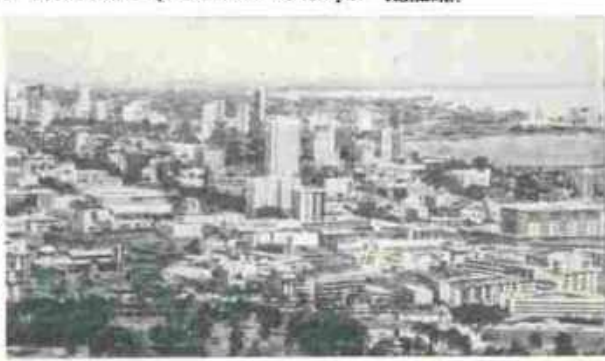
Герб Панами.

ПАНАМАПлоща — 77,08 тис. км²

Населення — 1,88 млн. чол. (1979, оцінка)

Столиця — м. Панама

Панорама міста Панама.

ПАНАМА

ків народ П. від самовіддану боротьбу за визволення окупованої США тер. країни (виступи 1958, 1959, 1964). В жовтні 1968 нац. гвардія П. на чолі з ген. О. Торріхосом Еррерою здійснила держ. переворот, усунивши від влади представника панам. олігархії. Уряд О. Торріхоса Еррери здійснив ряд прогресивних заходів по обмеженню впливу амер. монополій в економіці і розширенню держ. сектора в пром-сті, по

Гідроелектростанція «Естрелья» на річці Кальдері.

демократизації політ. життя в країні. 7.IX 1977 уряд П. підписав з США договір, за яким скасовано договір 1903 і відновлено з 1.X 1979 панамський суверенітет над зоною каналу (сам канал повністю перейде до П. лише 1.I 2000). В 1978 президентом П. обрано А. Ройо, уряд якого продовжує проводити антиімперіалістичні заходи у країні. З 1945 П. — член ООН. Є членом Організації американських держав.

Політичні партії, профспілки. Революційно-демократична партія, засн. 1978. Правляча. Виступає за зміцнення нац. суверенітету й екон. незалежності країни. **Народна партія Панами**, засн. 1930. Партія комуністів. Конфедерація трудящих Панами, засн. 1950. Входить у ОРГТ і МКВП. Національний профспілковий центр панамських трудящих, засн. 1970. Входить до ВФП.

Господарство. П. — економічно слабозрозуміла країна. Значні позиції в г-ві займають монополії США. В 70-х рр. 20 ст. уряд П. провів деякі соціально-екон. перетворення — аграрну, трудову законодавства й податкову реформи, два проголосила своє право на всі корисні копалини й переважне використання їх тощо. В заг. об'ємі нац. виробн. частка держ. сектора перевищує частку приватного капіталу. У с. г. зайнято 37% економічно активного населення і створюється 15% валового внутр. продукту (1979). Створено 300 с.г. кооперативів (1979), але переважною формою землекористування лишаються латифундії. Більшість селян мало- або безземельні.

Панама. Школа адміністрації і комерції Панамського університету в місті Панама. Архітектори Г. де Ру, Р. Бренес, Р. Бермудес. 1949—53.

Гол. експортні культури (збір, тис. т, 1979): банани — 1000, цукр, тростина — 2624, кава — 6, боби какао. Для власного споживання вирощують рис, кукурудзу, боби, картоплю. Розвинуте тваринництво м'ясного напрямку і птичництво. Поголів'я (тис., 1979): великої рогатої худоби — 1423, свиней — 205. Розводять також коней, кіз, мулів. У лісах — заготовці цінних порід деревини. З мор. промислів найбільше значення має лов креветок; анілов риби — 110 тис. т (1978). Пром-сть, частка якої у валовому внутр. продукті становить 13% (1979), розвинута слабо. В невеликій кількості видобувають золото, мідну руду, нафту. Обробна пром-сть представлена невеликими підприємствами гол. чин. харчосмакової (вироби. цукру, консервів, сухого та згущеного молока, алкогольних та безалкогольних напоїв, рибного борошна, пшеничних виробів та ін.), деревообр., а також шкіряно-взут., швейної, паперової, керамічної і цем. пром-сті. В Лас-Мінасі на довільній та місц. нафті працює нафтопереробний з-д. Розвинуті кустарні промисли. Вироби. електроенергії на електростанціях заг. користування — 1488 млн. кВт × год (1979). Осн. пром. центри: Панама, Колон, Ната. Довж. (1979) з-ць — 474 км, автошляхів — бл. 8,2 тис. км (у т. ч. 3,7 тис. км — з твердим покриттям). Власний мор. флот П. невеликий, але завдяки мор. фінанс. законодавству і сприятливому геогр. положенню країни багато іноз. суден (4090, заг. тоннажем 24,2 млн. брутто реєстр. т, 1980) плаває під прапором П. Осн. мор. порт і міжнар. аеропорт — Панама, важливі мор. порти — Бальбоа та Колон. З П. вивозять банани, нафтопродукти, цукор, деревину, креветок тощо; довозять машини й устаткування, металовироби, сирну нафту, хім. товари, продовольство тощо. Гол. торг. партнери: США, Венесуела, Канада, Японія. Грош. одиниця — бальбоа. 1 бальбоа = 1 дол. США.

Е. Л. Бєлий.
Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1977 в країні було 6,8 тис. лікарняних ліжок (38,6 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу 1977 подавали 1,4 тис. лікарів (7,92 лікарів на 10 тис. ж.), 237 зубних лікарів (1976). Лікарів тогочас. мед. ф-т Ун-ту Панами.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. З 1946 в країні діє закон про обов'язкове 8-річне навчання, але практично обов'язкове навчання обмежено 6 роками. Неписьмених серед населення — 20,6%. Поч. школа в містах 6-річна (з 7 до 13 років), у сільській місцевості — 3- і 4-річна. Серед. школа — 6-річна і складається з 2 циклів по 3 роки (2-й цикл — ліцей з гуманітарним і природничо-матем. відділеннями). В 1975/76 навч. р. у П. було 2178 поч. шкіл (351,3 тис. учнів), 196 серед. шкіл (129,3 тис. учнів). Профес.-тех. підготовка здійснюється в тех., с.-г., комерційних та ін. уч-щах, що працюють на базі поч. шкіл або 1-го циклу серед. шкіл. Вищу освіту здобувають у Ун-ті Панами (засн. 1935) і приватному католицькому

ун-ті «Санта-Марія ла Антігуа» (засн. 1965), обидва — в м. Панама; в 1975/76 навч. р. — 30,6 тис. студентів. Наук. дослідження в країні координує Нац. рада по науці (створена 1963). Працюють Нац. академія наук П. (засн. 1942), Панама. академія мови, Панама. академія історії (засн. 1921), Нац. комісія по археології і істор. пам'ятках (засн. 1946), Ін-т по вивченню культури індіан. народів (засн. 1952), Ін-т екон. розвитку

Сортування апельсинів.

(засн. 1953), Панамер. ін-т історії та географії, н.-д. установи при Ун-ті Панами. Б-ка Ун-ту Панами (засн. 1935), Нац. б-ка (засн. 1892), Нац. музей П. (засн. 1925), усі — в м. Панама.

В. П. Липчинська.
Преса, радіомовлення, телебачення. В 1980 в П. видавалося 6 щоденних газет заг. тиражем бл. 100 тис. прим. Осн. газети: ісп. мовою — «Критика» (з 1959), «Матуїно» («Ранкова», з 1969), «Естрелья де Панама» («Зірка Панами», з 1853); англ. мовою — «Стар енд геральд» («Зірка та вісник», з 1849). Щомісячна газ. «Унідад» («Єдність», з 1973) — орган Нар. партії П. Радіомовлення і телебачення діють на комерційній основі. Урядова радіостанція «Лібертад» засн. 1971. Телебачення — з 1959.

Література П. розвивається ісп. мовою. До проголошення незалежності країни 1903 складалася в руслі колумбійської л-ри. Почала виділятися з неї й формуватися як нац. л-ра в 2-й пол. 19 ст. Основи її заклали М. Аросемена історико-публіцистич. «Історичними нотатками» та його син Х. Аросемена нарисами на соціально-екон., політ. й побутові теми. Визначну роль у її становленні відіграли пое-

ти-романтики Г. Колунхе, Т. М. Феє, Х. М. Алеман, А. Д. де Ісака, твори яких були проняті патріотизмом. В кін. 19 — на поч. 20 ст. в л-рі запанував т. з. модернізм, представники якого — прозаїк Д. Еррера, поети Г. Андреє, Л. А. Сото — розвивали патріотичні мотиви, відстоювали нац. своєрідність панам. л-ри, користуючись водночас певними елементами поезії європ. символістів. Після 1903 Р. Міро та ін. поети т. з. першого покоління республіки також виступали за самобутній розвиток нац. л-ри. У творах поета-негра Х. О. Ериандеса (збірки «Мелодії минулого», 1915, і «Аметистовий бокал», 1923) звучав гнівний протест проти безправ'я негрів і загарбання США зони Панам. каналу.

Мекс. бурж.-демократична революція 1910—17, 1-а світова війна, Велика Жовтн, соціалістич. революція сприяли появі в л-рі П. творів, присвячених зображенню життя трудящих. Соціальні теми порушували поети Д. Корсі (зб. «Вітер в горах», 1926), Д. Еррера Севільяно (зб. «Пісня раба», 1947), прозаїки І. де Х. Вальдес (зб. «Панамські оповідання про місто й село», 1928), Х. М. Санчес (зб. оповідань «Зливні дощі», 1948), Х. Б. Соса (роман «Спляча індіанка», 1948). Після 2-ї світової війни значно посилилися соціально-викривальні мотиви, склалися л-ра, яка оспівує боротьбу за мир і демократію, засуджує експансію північноамер. імперіалізму. Найвідоміші сучасні письменники П.: поети Д. Моран, А. Менендес Франко, прозаїки Е. Чус, Х. М. Байярд Лерма, Х. Беленіо (роман «В'язні Гамбоа», 1960), революц. поет і прозаїк К. Ф. Чанг-мартін (зб. «Вірші народу», 1973), драматург Х. Х. де Мартінес (драма «Нуль і троє, що йдуть», 1970).

В. С. Харитонов. **Архітектура та образотворче мистецтво.** Міста (Панама, Портобело) у колоніальний період забудувували цивільними (укріплення, ринки, митниці, складські приміщення) й культовими (фортечного типу церкви, оздоблені бароковим позолоченим різьбленням) спорудами. В 20 ст. в містах Панама, Колон зводяться архіт. комплекси в дусі сучас. амер. архітектури з деяким застосуванням місц. традицій (будівлі архітекторів Г. де Ру, І. Галіндо Вальєріно, О. Мендеса Гуардії).

До 16 ст. на тер. П. була розвинута культура індіанців (статуї з каменю, стовпи з постатями людей і тварин, поліхромні посудини з кераміки тощо). Серед сучас. митців — живописець і скульптор Р. Люїс, скульптор Х. М. Ульйоа, живописець Х. Ф. Аросемена, графік Ф. Р. Карчері. В сучас. образотворчому мист. П. поширені бізм (С. Одувер), сюрреалізм (П. Руньян) та ін.

Лит.: Гоніонський С. А. История панамской «революции». М., 1938; Гоніонський С. А. Панама и Панамский канал. М., 1976; Панама, 1903—1970 гг. Пер. з исп. М., 1974; Торрес-Риосе-но А. Большая латиноамериканская литература. Пер. з исп. М., 1972. **ПАНАМА** — столиця держави Панама, адм. ц. провінції Панама.

Порт на узбережжі Панамської зат. Тихого ок., біля входу в Панамський канал. Залізнична станція, аеропорт міжнар. значення ім. Омара Торріхоса, трансп. пункт на Панамер. шосе. Близько 500 тис. ж. (1979). Є підприємства цем., меблевої, шкіряно-взут., швейної, текст. і харч. пром-сті. Ун-т Панами та католицький ун-т; Нац. академія наук Панами, Панамська академія мови та Панама академія історії. Нац. музей Панами. Консерваторія, театри. П. засн. 1519.

«ПАНАМА», «панамський скандал» — політична фінансова афера, пов'язана із зловживаннями і корупцією правління акціонерної компанії, створеної 1879 у Франції для спорудження Панамського каналу. Для приховування скрутного фінанс. становища правління компанії стало на шлях систематичного підкупу франц. міністрів, сенаторів, депутатів, редакторів газет та ін. офіційних осіб. Банкрутство компанії (1888) призвело до розорення бл. 500 тисяч дрібних акціонерів. Термін «П.» став прозивним для визначення великих політ. і фінанс. шахрайств.

ПАНАМЕРИКАНІЗМ (від грец. *παν* — усе) — реакційна політична доктрина, в основу якої покладено фальшиву тезу про істор., географічну, екон., духовну, культурну «спільність» та єдність усіх країн амер. континенту. Використовується імперіалістами США для закабалення країн Лат. Америки та створення в Зх. півкулі агресивних воєнних блоків під егідою США. На поч. 19 ст. США, скориставшись з прагнення латиноамер. країн до об'єднання у боротьбі за своє визволення (див. *Війна за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26*), висунули *Монро доктрину*, яка мала на меті забезпечити політ. і екон. контроль над цими країнами. Мікамериканські конференції, що почали діяти з 1889, і *Панамериканський союз* зміцнили позиції США в Лат. Америці. Закабалення латиноамер. країн особливо посилилося з утворенням *Організації американських держав* (1948). Намагаючись оновити доктрину П., правлячі кола США 1961 проголосили програму «допомоги» країнам Лат. Америки, але широкі соц.-екон. реформи, проведені на поч. 70-х рр. в цих країнах, змусили США відмовитися від прийнятої програми. Імперіалістична політика США, що проводиться під лозунгом П. і спирається на ре-

Панама. Ф. Р. Карчері. Вуличка. Графіка на дереві. 20 ст.

акц. кола в латиноамериканських країнах, викликає все більший опір на континенті і прагнення покінчити з залежністю від США.

Лит.: Антисов М. В. Панамеріканізм: идеология и политика. М., 1981.

Н. М. Маркіна.

ПАНАМЕРИКАНСЬКИЙ СОЮЗ. Створений 1889 на 1-й Панамериканській конференції (див. *Мікамериканські конференції*) як Міжнар. союз амер. республік з метою взаємного обміну екон. інформацією. У 1902 союз перейменовано на Міжнар. бюро амер. республік, а 1910 — на П. с. За конвенцією 1928 П. с. став постійним органом панамер. конференцій. З утворенням 1948 *Організації американських держав* (ОАД) П. с. дістав статус її постійного центр. органу. П. с. активно пропагує панамеріканізм, бере участь у підготовці конференцій, нарад міністрів закорд. справ амер. республік. У 1970 П. с. перейменовано на Ген. секретаріат. Його очолює ген. секретар, що призначається Радою ОАД строком на 5 років (місцеперебування Секретаріату — Вашингтон).

Н. М. Маркіна.

ПАНАМСЬКИЙ КАНАЛ — штучний водний шлях міжнар. значення, що сполучає Тихий та Атлантичний океани. Прокладений через найнижчу частину *Панамського перешийку*. Довж. 81,6 км (з них 65,2 км сухоходом, 16,4 км — по дну Лімонської та Панамської бухт). Найменша шир. 150 м, глиб. — 12,5 м. Володіальна лінія проходить на вис. 25,9 м над р. м. На цю висоту судна піднімаються за допомогою шлюзів (по три пари на кожному схилі). Траєкція П. к. з боку Атлантичного ок. проходить через Гатунські шлюзи, штучне оз. Гатун, Гайлардські ворота, далі — через шлюз Педро-Мігель та шлюзи на оз. Мірафлорес. Час проходження судна через канал — 7—8 год., пересічна пропускна здатність — 36 суден на добу, максимальна — 48 суден. Через П. к. можуть проходити судна тонуажністю до 40 тис. т. У зв'язку з цим не раз висуваються проекти реконструкції П. к. або буд-ва нового міжконтинентального каналу. Гол. порти — Бальбоа-Гайтс, Колон, Крістобаль.

Буд-во П. к. розпочато 1879 франц. компанією, але внаслідок її банкрутства права на спорудження П. к. домоглися США. Буд-во тривало 1903—14; офіційне відкриття відбулося 12.VI 1920. Народ Панами вів постійну боротьбу за повернення П. к. під суверенітет країни. 7.IX 1977 було підписано договір, ратифікований 1.X 1979, у якому передбачено скасування попередніх *американо-панамських договорів*, позбавлення США юрисдикції над *Зоною Панамського каналу* та поступове повернення Панами самого каналу до 1.I 2000. На строк чинності договору для управління каналом та його експлуатації створено спільну амер.-панамську Комісію Панамського каналу. В районі П. к. все ще знаходяться військові бази США. Карту див. т. 4, с. 299. Іл. с. 152.

М. В. Лозюк.

Панама. Церква в місті Оку. 18 ст.

Панама. Собор у місті Панама. Архітектори Х. де Веласко, П. Торрес, Н. Родрігес. 1690—1796.

Панама. Фігурка шамана. Дерево. Індіанці куна (провінція Дар'єн). Музей американських індіанців. Нью-Йорк.

ПАНАМСЬКИЙ
ПЕРЕШІЙОК

Пандан. Загальний вигляд рослини з повітряними коренями та суцвіттям.

ПАНАМСЬКИЙ ПЕРЕШІЙОК — найбільш звужена частина Центр. Америки. Лежить у межах Республіки Панама, між Карибським м. і Панамською зат. Тихого ок. Найменша шир. 48 км. Рельєф низинний, подекуди погорбований. Рослинність — тропічні ліси та савани. Через найнижчу частину П. п. (вис. до 87 м) прорито *Панамський канал*.

ПАНАМЦІ — народ, основне населення Панами. Заг. чисельність — 1,7 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять ісп. мовою з деякими лексичними запозиченнями з індіанських мов. П. — переважно метиси і мулати, нащадки ісп. колоністів 16—18 ст. і європ. переселенців (італійців та ін.) пізніших часів, які змішались з аборигенами індіанцями і з неграми, завезеними з Африки. Більшість віруючих П. — католики, є протестанти. Осн. заняття — землеробство. Про історію, г-во і культуру П. див. *Панама*.

ПАНАРИЙЦІ (лат. *panaristicum* — нігтьоїда, від грец. *παρυγία* — задира), дактиліт. П. у людині — гнійне запалення тканин пальців (найчастіше на кисті, на нозі майже ніколи не трапляється). П. виникає внаслідок дрібних побутових або виробн. травм пальців (проколи голками, задири, садна тощо). Через ранку в глибокі тканини проникають бактерії (стафілококи, стрептококи), що призводить до виникнення гнійного запального процесу. Розрізняють П. поверхневий (шкірний, підшкірний, піднігтьовий) і глибокий (сухожильовий, суглобовий, кістковий). Крім того, особливими формами П. є пароніхія — запалення колонігтьового ложа і пандактиліт — запалення всіх тканин пальця. Характерні симптоми П. — сильний біль, який позбавляє людину сну, припухлість на місці ушкодження, почервоніння. Лікування: на початку захворювання — консервативне (компреси, ванночки, фізметоди), при безуспішності консервативного — хірургічне. П. у тварин протікає у формі гнійно-некротич. запалення шкіри і підшкірної клітковини на фалангах пальця, міжкопитної шлідини тощо. Іноді процес охоплює зв'язки, сухожилки, суглоби і кістки; можливий сепсис. При лікуванні застосовують антибіотики, антисептичні речовини, новокінову блокаду; гнояки розрізують. Слід додержуватись зоогігієніч. правил догляду за копитами тварин.

ПАНАС МІРНИЙ (справж. прізвище, ім'я та по батькові — Рудченко Панас Якович; 1849—1920) — укр. письменник. Див. *Мирний Панас*.

ПАНАСЮК Володимир Васильович (н. 27.ІІ 1926, с. Красне на Холмщині, тепер ПНР) — укр. рад. вчений у галузі механіки й міцності матеріалів, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1957. Після закінчення (1951) Львів. ун-ту почав працювати в Ін-ті машинознавства та автоматики (тепер Фіз.-мех. ін-т) АН УРСР (з 1962 — зав. відділом, з 1971 — директ.). Осн. напрями досліджень:

прикладні проблеми теорії пружності, теорія крихкого руйнування та міцності матеріалів. П. розв'язав комплекс задач про напружено-деформований стан і граничну рівновагу твердих тіл з тріщинами; створив розрахункову модель твердого тіла, застосовану при визначенні тріщиностійкості конструкційних матеріалів і встановленні граничної рівноваги деформованих пружнопластичних тіл з тріщинами; розробив методи неруйнівного контролю характеристик міцності елементів конструкції. Депутат Верховної Ради СРСР 10-го скликання. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора й «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1977. Премія ім. О. М. Динника АН УРСР, 1974.

ПАНАСЬЕВ Микола Лаврентійович (9.V 1918, Київ — 18.VII 1980, там же) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1971). Член КПРС з 1951. В 1941 закінчив драм. студію при Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка і працював у цьому театрі. Під час Великої Вітчизн. війни був у складі акторської бригади, яка обслуговувала війська 3-го Укр. фронту. Ролі: Омелько, Мартин Боруля («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Каленик («Майська ніч» за М. Гоголем), Канлиба («Калиновий гай» Корнійчука), Онисько («Фараони» Коломійця), Расплюев («Весілля Кречинського» Сухово-Кобиліна), Яша («Вишневі сад» Чехова), Ендрю («Дванадцять ніч» Шекспіра) та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ПАНАФРИКАНІЗМ — ідейно-політ. рух, який спочатку (кінець 19 — початок 20 ст.) ставив метою об'єднання негрів для боротьби проти расового гніту, з 50-х рр. 20 ст. перетворився на рух за визволення всіх народів Африки, об'єднання визволених сил у боротьбі проти колоніалізму, неоконіалізму, расизму та сіонізму. Початок руху поклала негритянська інтелігенція США і *Вест-Індії*, яка вимагала припинення расової дискримінації африканців. Даль-

ший його розвиток пов'язаний з антиколоніальним рухом в Африці. Програми руху вироблялися на панафр. конгресах (1-й — 1919, Париж; 2-й — 1921, Лондон, Брюссель і Париж; 3-й — 1923, Лондон, Лісабон; 4-й — 1927, Нью-Йорк; 5-й — 1945, Манчестер). Активну участь у роботі конгресів брали У. Дубуа, К. Нкрума, Дж. Кенета. Після завоювання політ. незалежності більшістю країн Африки ідеї П. почали втілюватися в налагоженні всебічних міжафр. зв'язків і підтримці антиколоніальних рухів. Широка соціальна база сучас. П. і загострення класової боротьби в Африці зумовлюють протистояння в межах цього руху різних ідейно-політ. напрямів від революц.-демократичного до крайньо націоналістичного. Програму сучас. П. викладено в документах 6-го панафриканського конгресу (1974, Дар-ес-Салам), що вимагають припинення експлуатації імперіалістом природних і людських ресурсів Африки, здійснення прогресивних перетворень і посилення боротьби за права людини в усьому світі.

В. В. Будяков.

ПАНАХІДА [від грец. *παννυχίς* (*паннυχіс*) — всеночна] — у *православ'* і церковна служба померлому. За часів переслідування ранніх християн відбувалася вночі (звідси назва). На відміну від похоронної відправи (відспівування) П. може влаштовуватися через значний час після смерті людини. Поряд з церк. П. значного поширення набув обряд т. з. громадян. П., до якого входять траурні процесія і мітинг, а також почесний караул біля труни.

ПАНАЦЕЯ (Пана́кея — всецілюща) — 1) У грец. міфології богиня-цілителька, дочка Асклепія. 2) Міфічні ліки від усіх хвороб, вигадані середньовічними алхіміками.

3) Переносно (часто іронічно) «панацея» — ліки від усіх нещастів, засіб розв'язати будь-яку проблему.

ПАНАШАЖ (франц. *panachage*, букв. — змішування) — у буржуазному виборчому праві встановлений законом дозвіл виборцям голосувати за кандидатів різних партійних списків.

ПАНАВІЛОНІЗМ — у кін. 19 — на поч. 20 ст. напрям бурж. історіографії, що виводив усі культури світу (у т. ч. народів Середземномор'я, Індії, Китаю, Пн. Америки) з *Вавилонії*. Неспроможність П. довів нім. учений Ф. К. Куглер та ін.

ПАНАМОВА КИСЛОТА, вітамін В₁₂ — ефір D-глюконової та диметиламінооцтової кислот. Кристалічна, водорозчинна речовина. Мол. маса 281,27. Міститься в насінні злакових, дріжджах, крові, печінці. Активує процес перенесення кисню в живих клітинах, бере участь в реакціях метилювання. Натрієву або кальцієву сіль П. к. застосовують у медицині при лікуванні хронічних захворювань печінки, ревмокардиту, порушень коронарного кровообігу тощо, а також при хронічних і гострих отруєннях алкоголем та ін. отрутами.

Панамський канал.

ПАНГЕНЕЗИС (від грец. *παν* — усе і *γενεσις* — походження) — гіпотеза, висунута Ч. Дарвіном (1868) для пояснення явища *спадковості*. За теорією П., кожна частина організму і його окремі органи продукують специфічні часточки — гемули, які вільно перемішуються в організмі, концентруються у статевих клітинах. Відповідно до цього здійснюється передавання від батьків нащадкам ознак, у т. ч. і набутих в *онтогенезі*. Гіпотеза П. має лише історичне значення, оскільки не дістала експериментального підтвердження. В 1889 Г. Де Фріз висунув гіпотезу внутрішньоклітинного П., за якою, на відміну від дарвіністської, спадкові задатки пов'язані з часточками — пангенами, що не надходять до статевих клітин, а всі містяться в ядрі клітини. Деякі елементи цієї гіпотези мають значення і в сучас. біології, напр. доведено, що в ядрах клітин дійсно містяться всі *генетична інформація*.

ПАНГЕРМАНІЗМ — крайньо шовіністична реакційна доктрина, що виражала прагнення нім. монополістичного капіталу і воєначини до встановлення світового панування Німеччини шляхом експансії і перерозподілу колоній. Висунутий на поч. 80-х рр. 19 ст. представниками нім. буржуазії і юнкерства, П. заперечував міжнар. право і виправдовував «політику сили». Шовіністична расова теорія П. про нібито культурну «перевагу» німців обгрунтовувала зневажливе ставлення до ін. народів. П. пропагував і використовував реакційну ідеалістичну філософію Ніцше. Ідеї П. були однією з основ агресивної зовн. політики нім. імперіалізму (див. *Перша світова війна 1914—18*, *Друга світова війна 1939—45*), були взяті на озброєння фашизмом. Носієм П. був *Пангерманський союз*. Сучас. прихильники П. беруть участь у діяльності рваністських і мілітаристських орг-цій ФРН.

М. В. Кірсенко.

ПАНГЕРМАНСЬКИЙ СОЮЗ — реакційна організація націоналістичних і шовіністичних елементів нім. буржуазії і юнкерства 1891—1939 (до 1894 назв. Загальний нім. союз). П. с. виступав за встановлення світового панування Німеччини, ставив за мету створення колоніальної імперії в Африці і Лат. Америці, розробку планів боротьби проти Великобританії, підкорення слов'ян. народів (див. *Пангерманізм*). П. с. мав широку мережу орг-цій в Німеччині і за кордоном. Діяльність його фінансували і спрямовували магнати важкої індустрії. Пангерманісти вимагали мілітаризації Німеччини, збільшення армії і створення сильного військ.-морського флоту. Члени П. с. були в таборі контрреволюції в період *Листопадової революції 1918*, брали участь у контрреволюц. путчі 1920, спрямованому проти *Веймарської республіки*. Більшість членів П. с. ввійшли до складу *націонал-соціалістської партії* Німеччини.

М. В. Кірсенко.

ПАНГОЛІНИ — ряд саван. Те саме, що й *яшері*.

ПАНДАН (*Pandanus*) — рід однодольних вічнозелених дерев'янистих рослин родини панданових. Вис. до 6—9 (25) м. Стовбури тонкі, вилучають розгалужені, у більшості видів з додатковими коренями в нижній частині. Листки довгі, лінійні, мечовидні, зібрані в пучки на кінцях гілок. Квітки одностатеві, без овіцвіття, в початках. Плоди — ягодоподібні або кістянки, у деяких П. істівні, утворюють суцільдя. Бл. 600 видів, поширених у тропіках Сх. півкулі, по морських узбережжях, берегах річок у вологих тропічних лісах. Деякі види культивують заради плодів і волокнистих листків, з яких плетуть різні вироби, виробляють тех. тканину, шитки. Окремі П. вирощують як декоративні кімнатні та оранжерейні рослини.

ПАНДЕКТИ (лат. *pandecatae*, від грец. *πανδέκτες* — всеосяжний) — те саме, що й *дігести*.

ПАНДЕМІЯ (від грец. *πανδημία* — весь народ, усе населення) — найвищий ступінь розвитку *епідемії*, коли якась інфекційна хвороба поширюється на території усієї країни, території суміжних держав, а іноді й багатьох країн світу (напр., холера, грип).

ПАНДЕР Християн Іванович [12.VII 1794, Рига — 29.VIII 1910] 1865, Петербург] — вітчизн. природознавець, акад. Петерб. АН (з 1823). Освіту здобув у Дерптському (тепер Тартуський) університеті та університетах Німеччини. Осн. наук. праці з питань палеонтології, заг. та порівняльної морфології тварин, ембріології. Вивчаючи розвиток курчати, П. досліджував розвиток і роль зародкових листків у формуванні органів. У вченні про істор. розвиток організ. світу (див. *Еволюційне вчення*) був одним з вітчизн. попередників Ч. Дарвіна.

ПАНДЖАБІ — мова панджабців. Див. *Панджабська мова*.

ПАНДЖАБСЬКА МОВА — мова панджабців. Див. *Панджабська мова*.

ПАНДЖАБЦІ, панджабці — народ, основне населення історичної області *Панджабу*. Заг. чисельність — 70 млн. чол. (1978, оцінка). Більшість П. говорять *панджабською мовою*, решта — *гінді мовою*, *урду мовою*. За релігією переважна частина П. в Індії — *сикхи*, або індуїсти, в Пакистані майже всі П. — мусульмани. З 3-го тис. до н. е. предки П. відомі як творці високої культури (див., зокрема, *Харатта*) й засновники могутніх д-в (Таксила та ін.). П. сформувалися в народність внаслідок змішання місц. населення з іранськими та ін. прийшлими етнічними елементами. Осн. заняття П. — землеробство, розвинуті ткацтво, гончарство, килимарство, різьблення на дереві тощо. П. мають розвинуту архітектуру (Золотий храм сикхів у *Амрітсарі*, мавзолей Раджіт-Сінга в Джахангіра в Лахорі та ін.), фольклор, л-ру, яка бере початок з 15 ст.

Лит.: Народы Южной Азии. М., 1963.

ПАНДОРА (Пандора — усім обдарована) — 1) У грец. міфології жінка-красуня, що була причиною всього лиха на землі. *Зевс*, який хотів покарати людей за те, що *Прометей* викрав для них вогонь, наказав *Гермесові* створити П. Боги всіляко обдарували її (звідси її ім'я). Епіметей, забувши пересторогу свого брата *Прометея* не брати нічого від богів, одружився з П. Всупереч чоловіковому наказові П. з цікавості відкрила посудину, що стояла в домі Епіметей. Звідти розлетілися по світу всі людські пороки, нещастя й хвороби. На дні залишилася тільки облудна надія. 2) Переносно «скринька Пандори» — джерело біди й нещастя.

ПАНДУС (від франц. *pende douce* — пологий схил) — пологий (звичайно до 13—14°) майданчик для в'їзду і виїзду автомашин, автокарів тощо в склад, гараж, на міст та ін. Інколи П. замінює сходи в будинках, парках, підземних переходах, а також є частиною архіт.-скульптурного мемор. комплексу.

ПАНЕВЕЖИС — місто респ. підпорядкування Лит. РСР, райцентр. Розташований на обох берегах р. *Невежису* (прит. *Нямунасу*). Вузлов залізнич. та автомоб. шляхів. 10/тис. ж. (1981). Розвинуті машинобудування (з-ди «Електротехніка», кабельний, автокомпресорний, точної механіки, авторемонтний, металевих виробів), харчова (з-ди цукр., хлібопродуктів; комбінати: спиртовий, м'ясний, мол.) і легка (два об'єднання по переробці льону та швейна ф-ка) пром-сть. Залізобетонних та буд. конструкцій, склоробний, сушецьних виробів з-ди. Вечірній ф-т Каунаського політех. ін-ту, 4 серед. спец. навч. заклади. Драм. театр, краєзнавчий музей. П. засн. у 16 ст.

ПАНЕГІРИК [грец. *πανηγυρικός* (λόγος) — урочиста похвальна промова] — ораторський жанр, що виник у Стародавній Греції. Спочатку це були похвальне слово, прилюдний виступ, зокрема на Олімпійських іграх, надгробне слово тощо. Панегірична поезія виникла пізніше, в період абсолютизму. П. адресувалися видатним особам, монархам. На Сході хвалебна поезія має тривалу історію в жанрах *гімну*, *касида*. В 16 ст. укр. і білорус. поет А. Ринка складав П. на честь героїв знаті. П. писали С. Полоцький, Ф. Прокопович. У 18 ст. П. був витіснений *одою*. Пізніше слово «панегірик» набуло іронічного значення як надмірне, перебільшене вихваляння.

М. М. Плісцький.
ПАНЕЛЬ (нім. *Paneel*) — 1) Плоский (у вигляді великорозмірної плити) елемент конструкції заводського виготовлення, застосовуваний при зведенні будинків і споруд (див. *Великопанельні конструкції*). 2) Нижня частина стіни, виділена оздоблюванням або фарбуванням. 3) Прогін між суміжними вузлами *ферми*, що сприймають осн. навантаження. 4) Пішохідна доріжка по краях вулиці; тротуар. 5) Ділянка шахтного поля, обмежена на розроблювальному горизонті *штравами*. 6) Частина зовн. і внутр. обшивки літального апарату. 7) Елемент електр. розподільного щита, *приладу*, *пульта керування*, радіотех. або ін. пристрою, де розміщено органи ке-

В. В. Павасюк.

М. Л. Павасюк.

ПАНЕЛЬНЕ
ОПАЛЕННЯ

рування, контролю, сигналізації (напр., *мнемонічні схеми*).

ПАНЕЛЬНЕ ОПАЛЕННЯ — опалення, при якому тепло в приміщенні передається від нагрітих поверхонь опалювальних панелей, розміщених у стінах (зокрема, під вікнами), перегородках, іноді у підлозі; вид центрального опалення. В середині опалювальних (звичайно бетонних) панелей є нагрівальний елемент у вигляді сталевих або скляних труб (змійовиків) чи чавунних вкладишів, по яких циркулює гаряча вода або пара, рідше — нагріте повітря. Використовують також панелі з електро-нагрівальним елементом. П. о. (мал.) економічне за витратою металу і трудовими затратами при монтажі, відзначається високими сан.-гіг. якість. Застосовують його у громад., пром. та житл. будинках. Різновид П. о. — *промислова опалення*.

«ПАН-ЄВРОПА» — проект утворення блоку капіталістичних д-в континентальної Європи з метою зовнішньо-політ. ізоляції СРСР і встановлення гегемонії Франції в Європі. Висунутий міністром закордонних справ Франції А. Бріаном 1929. Через суперечності між імперіалістичними д-вами проект «П.-Є.» зазнав провалу (1931). Після другої світової війни 1939—45 ідеї «П.-Є.» було відроджено у формі воєнно-політ. і екон. союзу (див., зокрема, *Європейське економічне товариство*).

ПАНЗООТІЯ (від грец. *παν* — усе і *ζωον* — тварина) — найвища форма прояву епізоотичного процесу (*епізоотії*), при якій інфекційна хвороба уражає тварин на великих просторах — території кількох держав, материків, а водних тварин — у кількох морях або майже в усіх внутр. водоймах окремих частин світу. Властива хворобам (ящура, чума тварин та ін.), що мають високу контагіозність (заразюваність) і швидке поширення. У боротьбі з П. велике значення має координація заходів боротьби з нею між окремими державами.

ПАНИЧ Ігор Васильович (н. 20.IV 1919, с. Іванівка, тепер Семенівського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1972). Член КПРС з 1947. В 1950 закінчив Харків. худож. ін-т, де вчився в С. Прохорова, О. Кокеля та Й. Дайча. Твори: «В заборі» (1951), «Молодий шахтар» (1958), «Кобзарі» (1961), «За декретом В. І. Леніна» (1962), «Хлібороби» (1966—67), «Шахтарі» (1968), «Сім'я» (1971), «Марковський хлібороби» (1972), «В ім'я життя» (1975), «Солдати. 1941 рік» (1978), «На будівництві Ждановського конвертора» (1979). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ПАНІВ Андрій Степанович [18 (30).IX 1899, с. Проруб, тепер у складі м. Білопідля Сум. обл. — 3.XI 1942] — укр. рад. поет. Закінчив Харків. ін-т нар. освіти (1925). Вчителював, згодом працював як журналіст. Належав до літ. орг-ції «Плуг». Літ. діяльність почав 1921. Автор збірок оповідань «Село» (1925), «Христия» (1928), двох книжок поезій: «Вечірні тіні» (1927) і «Без меж»

(1933). Поет оспівував Радянську Україну (цикл «Ми стоїмо на варті Дніпрестанів»), соціалістичну перебудову села, дружбу народів.

Тв.: 3 плутом. К., 1960.

ПАНІВЕЦЬКА ДРУКАРНЯ — діяла 1608—11 у с. Панівцях поблизу Кам'янець-Подільського. Тут друкувалися лат. і польс. мовами публіцистичні твори викладачів Панівецької школи, в яких з позицій кальвінізму критикувалися віровчення і діяльність католицької церкви. Автором більшості видань П. д. був ректор школи Й. Зигровіус. Тех. керівником друкарні працював В. Малахович.

Літ.: Ісаєвич Я. Д. Премії першопечатника. М., 1981.

ПАНИН Микита Іванович [18 (29).IX 1718, Давидів, тепер Гданськ, ПНР — 31.III (11.IV) 1783, Петербург] — рос. державний і військ. діяч, граф. 1747—59 — посланник Росії в Данії, потім — у Швеції. Брав активну участь у дворіччю до деякого обмеження абсолютизму, був у таємній опозиції до Катерини II. На поч. 70-х рр. очолював змову на користь її сина Павла (в майбутньому — Павло I). З 1781 — у відставці.

ПАНИН Михайло Микитович (4.VI 1877, с. Прогасово, тепер Сухиницького р-ну Калузької обл. — 20.XII 1963, Дніпропетровськ) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1951). У 1902—11 навчався в петерб. АМ у В. Савицького. П. — автор картин на історичну й історико-революц. тематику: «Таємний візід Івана Грозного перед опричніною» (1911), «Штурм пошти» (1927), «Розстріл робітників Брянського заводу» (1928), «Захоплення броньовика в гайдамаків» (1929); портретів: І. Репіна (1947), П. Чистякова (1947, Дніпроп. худож. музей), «Портрет жінки» (1954). З 1925 П. викладав у Дніпроп. худож. училищі.

ПАНИНІ (5—4 ст. до н. е.) — давньогрек. мовознавця. Один із засновників мовознавства, який випередив багато ідей сучас. структурної лінгвістики, семіотики, логіки. Навчався в м. Таксіла. Належав до піп. школи давньогрек. класичних граматистів. Створив

Ю. І. Панкєвич. Водоспад у лісі. Львівський музей українського мистецтва.

першу в Індії нормативну граматику «Аштадх'яї» («Восьмькнижжя»). В ній сформульовано сутні (правила) фонетики, морфології, словотвору й синтаксису давньогрек. мов — санскриту й (частково) вед.

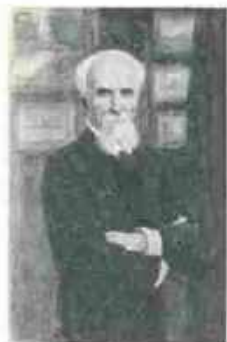
ПАНИСЛАМІЗМ — релігійно-політ. ідеологія і рух за об'єднання народів, що сповідують іслам. Виник у 2-й пол. 19 ст. як знаряддя реакційної політики панівних класів мусульманських країн. Подекуди намагався пристосуватися до завдань антиколоніальної боротьби. Але оскільки П. суперечив дійсним інтересам трудящих, на поч. 20 ст. він втратив самостійне значення. В Росії був покладений в основу націоналістич. ідеології *джидидизму*, після перемоги Великої Жовт. соціалістич. революції став одним з осн. лозунгів націоналістич. контрреволюції Серед. Азії і Закавказзя. Сучас. лідери П. намагаються використати П. у боротьбі проти революц. руху і прогресивних елементів, протиставити створення мусульм. блоків соціалістичним тенденціям у ряді араб. країн.

ПАНКЄВИЧ Юліан Іванович (псевд. — Простен Добромисл; 1863, с. Устя-Зелене, тепер Монастирського р-ну Терноп. обл. — 1933, Харків) — укр. живописець і графік. Навчався у віденській АМ. Писав картини реліг. змісту, жанрові композиції («Т. Шевченко на глі Дніпра», 1904), портрети («Т. Шевченко», 1904; «І. Франко», 1910), пейзажі («Водоспад у лісі», Львів. музей укр. мистецтва). Графічні твори: малюнки — «Групи людей біля тину», «Жінка за шитвом»; оформлення антології укр. лірики «Акорди» (1903), впорядкованої І. Франком. П. брав активну участь у мистецькому житті Галичини.

ПАНКО Федір Савич (н. 21.II 1924, с. Петриківка, тепер смт Паричанського р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. майстер декоративного розпису, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1977). В 1938—41 навчався у петриківській школі декоративного малювання у Т. Пати і В. Кучеренко. Серед творів — декоративні розписи на папері, фарфору та фаянсі; стінопис. Серед творів: панно — «Квіти» (1948, 1959), «Зозуля» (1955), «Майор з барвінком» (1959), «Птахи з пташенятами» (1967), ювілейне панно з портретом Т. Шевченка (у співаств. з О. Латуні, 1961), «Дума про Пату» (1980); скриня «Козацькому роду нема переводу» (1967); бандура «Зозулі на калині» (1976); серія декоративних ваз з дерева «Бережіть природу» (1979). З 1958 викладає композицію орнаменту в петриківській філії Дніпропетровської дитячої худож. школи. Твори П. зберігаються у кін. ДМУНДМ. Експонувалися на міжнар. виставках у Канаді, Японії, Франції, Угорщині. Республіканська комсомольська премія ім. М. Островського, 1978.

Літ.: Федір Панко. Альбом. К., 1978.

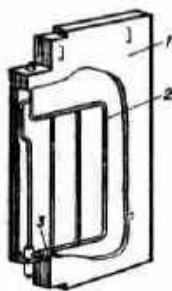
ПАНКРАТОВА Ганна Михайлівна [4 (16).II 1897, Одеса — 25.V 1957, Москва] — рад. історик, ака-

М. М. Панин. Портрет П. П. Чистякова. Дніпропетровський художній музей.

І. В. Панич. Шахтарі. 1968.

Панельне опалення. 1 — бетонна перегородка опалювальна панель; 2 — змійовик; 3 — регулювальний вентиль.

денік АН СРСР (з 1953), засл. діяч науки РРФСР і Каз. РСР (з 1943). Член КПРС з 1919. В 1917 закінчив істор.-філологічний ф-т Новоросійського ун-ту в Одесі. В 1918—20 брала участь у партизан. русі в Одес. губ. В 1920—21 — на парт. роботі на Україні та Уралі. В 1925 закінчила істор. відділ Ін-ту червоної професури, викладала у вузах Москви, Ленінграда, Саратова. Зав. сектором і заст. директора Ін-ту історії АН СРСР (1939—47), гол. редактор журн. «Вопросы истории» (1953—57). П. — автор праць з історії рос. робітн. руху, революції 1905—07, рад. суспільства, історії дипломатії, історії эк.-европ. пролетаріату. Брала участь у створенні підручника з історії СРСР для серед. школи. Очолювала Національний комітет істориків Радянського Союзу (1953—57). На XIX і XX з'їздах КПРС обиралася членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 3—4-го скликань, член Президії Верховної Ради СРСР (з 1954). Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами й медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

Літ.: Гуржій І. О., Петренко В. С. Видатні радянські історики. К., 1969.

ПАНКРАТ'ЄВ Олексій Олексійович (н. 26.XI 1903, Київ) — укр. рад. кінорежисер. Член КПРС з 1942. У 1927 закінчив Одес. технікум кінематографії. З 1925 — на Одес. кінофабриці ВУФКУ. З 1928 — на Київ. кіностудії худож. фільмів, де зняв картини: «Мірабо» (1931), «Фата моргана» (1931, разом з Д. Демичем); «Мати» (1941), «Олександр Пархоменко» (1942), «Капела „Думка“» (1957, премія на Брюссельській виставці, 1958), «Шедьмдесятник» (1957), «Золоті руки» (1960) та ін. В 1934—40 керував н.-д. лабораторією та відділом комбінованого кінознімання на Київ. кіностудії, автор винаходів у цій галузі. Провів комбіноване кінознімання у фільмах «Богдан Хмельницький» (1941), «В далекому плаванні» (1946), «Подвиг розвідника» (1947) та ін. Викладав у Київ. ін-ті кінематографії (1931—32, 1935—37). З 1958 очолює комісію по роботі з кінорежисерами у Спілці кінематографістів УРСР.

ПАНКРЕАТИН [від грец. *πάγκρεας* (п'анкреатос) — підшлункова залоза] — ферментний препарат, який одержують з підшлункової залози свиней або великої рогатої худоби. Містить гол. чин. *трипсин* та *амілазу* — осн. ферменти підшлункової залози. Застосовують у порошках і таблетках при розладах травлення, що виникають внаслідок порушення функцій печінки і підшлункової залози.

ПАНКРЕАТИТ [від грец. *πάγκρεας* (п'анкреатос) — підшлункова залоза] — запалення підшлункової залози. П. являє собою дуже поширене захворювання різної етіології. Розрізняють П. гострий і хронічний. Залежно від клінічних проявів і морфологічних змін у тканинах підшлункової залози гострий П. може бути інтерстиціальним (у вигляді набряку), геморагічним, некротичним (найбільш тяжка форма) і гнійним (дуже рід-

ко). В основі гострого П. лежить *автоліз* тканин підшлункової залози, зумовлений впливом її ферментів (*трипсину*, *хімотрипсину*, *ліпази*). При цій формі П. відбувається активування в тканинах підшлункової залози біологічно активних речовин, т. з. *кінінів*, що викликають у хворих тяжкі заг. реакції (*шока*) і зміни в ін. органах (серці, печінці, нирках). У розвитку П. велике значення має порушення харчового режиму, переїдання, зловживання алкоголем, перенесені гострі інфекційні захворювання (ангіна, грип, *паротит епідемічний*), а також захворювання ін. органів (жовчного міхура, шлунка, печінки, дванадцятипалої кишки, жовчних статевих органів та ін.). Найчастіше спостерігається поєднання П. з захворюваннями жовчних шляхів (холецисто-панкреатит). Ознаки гострого П.: біль під грудиною (іноді дуже гострий), який має характерне поширення в спину, набуте оперізуюче характеру, нудота, блювання, слабкість, іноді можливе підвищення т-ри тіла. Гострий П. може закінчуватись повним видужанням, а нерідко набуває хронічного перебігу. Хронічний П., як правило, виявляється порушеннями травлення, втратою маси тіла. Лікування: консервативне (дієта, протиспазматичні засоби, замішувальні препарати, жовчогінні, антибіотики, антиферментні препарати та ін.), курортне лікування; іноді — хірургічне втручання. Г. Я. Бирчинський.

ПАНКРЕАТИЧНИЙ СІК — рідина, що виробляється підшлунковою залозою; те саме, що й *підшлунковий сік*.

ПАНОЛОГІЗМ (від грец. *πάν* — усе і *λόγος* — розум) — об'єктивно-ідеалістичне вчення, яке вважає *мислення* сутністю, першоосновою світу й ототожнює об'єктивну закономірність з системою логічних категорій. Найпоширеніше виражений у філософії Г. В. Ф. Гегеля, згідно з якою розвиток природи і суспільства є здійсненням логічної діяльності світового розуму, *абсолютної ідеї* (див. *Гегельянство*). Діалектичний матеріалізм спростував П., довів, що закони й категорії логіки є відображенням об'єктивного світу в свідомості людини і саме тому мають важливе значення для пізнання дійсності.

ПАНИМІСІЯ (від грец. *πάν* — усе і *μῖξις* — змішання, поєднання) — вільне *схрещування* двостатевих особин у межах популяції, засноване на випадковому однаковому вірогідному поєднанні *гамет* всіх типів. При повній П. будь-яка самка популяції має однакову ймовірність паруватись з будь-яким самцем. В природних популяціях П. дуже поширена, але з деякими відхиленнями. До останніх відносять *інбридинг*, *аутбридинг*, селективне схрещування — найбільш ймовірну участь у будь-яких схрещуваннях особин певних *генотипів*, позитивне (негативне) асортативне схрещування — найбільш ймовірне між особинами однакових (різних) генотипів. М. В. Глотов.

ПАНОНО (франц. *panneau*, від лат. *pannus* — шматок тканини) — жи-

вописний твір декоративного призначення або частина стінної поверхні, а іноді й стелі, обрамлена ліпниною чи орнаментом і заповнена живописом, мозаїкою або скульптурним рельєфом. П. виконується переважно на полотні звичайною живописною технікою. П. бувають зйомні. Використовують для оздоблення громад. споруд, оформлення масових свят тощо.

ПАНО — група племен індіанців Пд. Америки (зласне пано, майоруна, ремо, шетебо, майто та ін.), які живуть у Перу, Болівії, Еквадорі, Бразилії. Заг. чисельність — бл. 210 тис. чол. (серед. 1978). Говорять мовами групи П. У П. поширені місц. традиційні вірування, що зазнали впливу християнства. П. перебувають на різних стадіях розвитку і розкладу родоплеменних відносин. Осн. заняття — землеробство, мисливство, рибальство.

ПАНОВА Віра Федорівна [7 (20). III 1905, Ростов-на-Дону — 3.II 1973, Ленінград] — рос. рад. письменниця. В 20—30-х рр. працювала в редакціях газет. У повістях «Супутники» (1946; Держ. премія СРСР, 1947, кінофільм «Поїзд милосердя», 1964, телефільм «На все життя, що залишилось», 1975); «Ясний берег» (1949; Держ. премія СРСР, 1950), «Сергійко» (1953; однойм. фільм, 1960; гол. премія «Кришталевий глобус» на 12-му Міжнар. кінофестивалі в Карлових Варах, 1960), романах «Кружилька» (1947; Держ. премія СРСР, 1948), «Пори року» (1953, кінофільм «Високосний рік», 1962), «Сентиментальний роман» (1958) відобразила життя рад. народу, його духовне зростання. Автор творів на істор. теми — «Хто вмирає» (1965), «Сказання про Ольгу» (1966) та ін. П'єси «Дівчатка» (1945), «Проводи білих ночей» (1961) та ін. поставлені на сцені укр. театрів Кіносценарії «Євдокія» (1961), «Рано вранці», «Саша» (обидва — 1966) тощо. Нагороджена 2 орденами Трудового Червоного Прапора. Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5, Л., 1969—70; Избранное. М., 1972; Укр. перекл. — Ілля Косого. К., 1941; Супутники. К., 1948; Кружилька. К., 1948; Ясний берег. К., 1950; Сергійко. К., 1956.

Літ.: Тевекелян Д. В. Вера Панова. М., 1980. — Ю. І. Корзюв.

ПАНОПТИКУМ (від грец. *πάν* — усе і *ὁπτικός* — зоровий) — музей, зібрання рідкісних речей і воско-

Г. М. Панкратов.

Ф. С. Панко. Скринька «Козачку» роду неба перовоу. Дерево, розк. 1967.

Панно роботи О. Л. Сопелкіна «700-річчя Львова» в Будинку архітекторів у Львові. Сграфіто. 1959.

вих фігур людей, динамічних живих істот. Переносно (іронічно) — безладний набір всякої всячини.

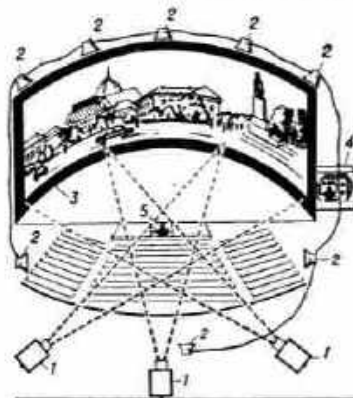
ПАНОРАМА (від грец. *pan* — усе і *horama* — вид, видовище) — один з видів образотворчого мистецтва, в якому живописне зображення для більшої ілюзорності доповнюється переднім «предметним» планом (макетами, фігур, будовами тощо). П. спеціально освітлюють, щоб досягти ілюзії реального простору. П. розрахована на круговий огляд, має вигляд великого циліндра, в середині якого встановлюється місце для глядачів. У П. зображують визначні істор. події, переважно батальні сцени. Перші П. з'явилися в 3х. Європі в 2-й пол. 18 ст. В Росії визначним майстром П. був Ф. Рубо («Оборона Севастополя 1854—55 рр.» в Севастополі, «Бородінська битва» в Москві).

В рад. час над П. працювали М. Греков, Г. Савицький, П. Соколов-Скаля та ін. Нині над П. працюють гол. чин. майстри Студії військових художників ім. М. Грекова. Різновидом П. є *діорама*.

ПАНОРАМНЕ КІНО — виробництво і демонстрування кінофільмів (з одержанням панорамного зображення) на великому угнутому кінопроекційному екрані; вид кінематографії. Створює ефект присутності, наближуючи сприйняття кінозображення до умов реального бачення. Перший панорамний фільм («Наполеон») зняв і продемонстрував (1927) франц. реж. Абелль Ганс. П. к. набуло певного поширення із створенням 1952 у США (Ф. Уолдером і Л. Томасом) системи «Синерама» (перший фільм «Це — синерама»). В СРСР аналогічну систему П. к. — «Кінопанораму» — розроблено 1957 (під керівництвом Є. М. Голдовського). Вона відзначалася вищою якістю стереофонічного (див. *Стереофонія*) звучання (9 каналів запису і відтворення звуку, в амер. — 7 каналів). Перший в СРСР кінопанорамний кінотеатр, де демонструвався перший рад. повнометражний панорамний фільм «Широка країна моя...» (1958, реж. Р. Л. Кармен), почав функціонувати (1958) у Києві. За системою П. к. (мал.), розробленою в СРСР, кінознімання здійснюють *кінознімальним апаратом* з трьома об'єктивами, встановленими під кутом 48° один до одного, на три 35-мм негативні кіноплівки, одержуючи на кожній з них третину (за шириною) всього зображення. На екрані зображення відтворюють одночасно трьома *кінопроекційними апаратами*. Кут охоплення екрана

в горизонтальній площині до 150—170°, у вертикальній — до 55°. Звук відтворюють з 35-мм магн. плівки, гучномовці розміщують поза екраном, на стелі й стінах залу. В залі встановлюють *пульт керування* кінопроекційною і звуковідтворювальною апаратурою. Через тех. складність і наявність на екрані двох помітних вертикальних стиків часткових зображень системи П. к. з 1963 практично не застосовуються. Подальшого розвитку системи П. к. набули у *широкоформатному кіно*.

Б. О. Калашников,

Панорамне кіно. Демонстрування кінофільму за системою «Кінопанорама» і «Синерама»: 1 — кінопроекційний апарат; 2 — гучномовець; 3 — кінопроекційний екран; 4 — пульт керування звуковідтворювальною апаратурою; 5 — пульт керування кінопроекційною апаратурою.

ПАНОЧІНІ Алоїз Йосипович (справж. прізвище — Паночний; бл. 1820, Чехія — 11 (23).VI.1863, Київ) — вітчизняний музикант і муз. педагог. За походженням чех. Закінчив Гол. уч-ще в Пльзені. З 1852 викладав музику в *Інституті шляхетних дітей*, з 1854 — нин. мову в Першій гімназії (обидва заклади — в Києві). В 1852—55 у П. навчався гри на фортепіано в пансіоні Гедуна М. Лисенко. П. — автор фп. п'єс.

Лит.: М. В. Лисенко у спогадах сучасників. К., 1968; Кузьмін М. Забуті сторінки музичного життя Києва. К., 1972. С. 1. Білокінь.

ПАНПСИХІЗМ (від грец. *pan* — усе і *psyche* — душа) — ідеалістичне вчення про загальну одушевленість природи, про душу і психіку як загальну властивість матерії. Бере початок від *анімізму* первісних вірувань, а також *гілозоїзму* античних мислителів, однак відкидає матеріалістичні елементи їхнього світогляду. Найповніше вираже-

ний у теорії *монад* Г. Лейбніца, яку піддав гострій критиці В. І. Ленін (див. Повне збір. тв., т. 29, с. 64—66). Як філософ. концепція П. зникається з *пантеїзмом*. У сучас. бурж. філософії до П. близька теорія *персоналізму*. Марксистсько-ленінська філософія вчить, що психіка є вищим етапом розвитку природи і властива лише високоорганізованій матерії — мозкові. Психічна діяльність є найвищим етапом розвитку здатності відображення.

О. Т. Губко,

А. І. Селіцький,

ПАНСІОН (франц. *pension*, від лат. *pensio* — платіж, внесок, орендна або квартирна плата) — 1) В дореволюц. Росії та деяких зарубіж. країнах назва приватного, рідше державного закритого навч. закладу з курортним і повним утриманням учнів. 2) Стара назва невеликого готелю з повним утриманням мешканців. 3) Утримання жильця з повним обслуговуванням.

ПАНСІОНАТ (від франц. *pensionnat* — *пансіон*) — установа для відпочинку. В СРСР путівки в П. надають трудящим безкоштовно або за 30% їх вартості, решта оплачується за рахунок коштів *соціального страхування*. В П. можна відпочивати також з сім'єю (П. для батьків з дітьми). П. має їдальню, клуб, кінозал, споруди для занять спортом, медпункт. П. споруджують на кліматичних, у т. ч. приморських, курортах, а також у місцевостях, що мають сприятливі клімато-ландшафтні умови. На бальнеологічних і грязьових курортах П. призначені для хворих, які лікуються в курортній поліклініці. Великі комплекси впорядкованих П. є на курортах Криму, Кавказу (Ялта, Піцунда, Алушта та ін.), Підмосков'я (на Клязьминському, Пироговському водосховищах), під Ленінградом (на березі Фінської затоки), під Києвом (у Кончі-Заспі, Ворзлі) і поблизу ін. великих міст та промислових центрів.

ПАНСЛАВІЗМ — суспільно-політ. течія, ідеологічним обґрунтуванням якої була теорія про особливу роль слов'янських народів в історії і необхідності їхнього держ. об'єднання. Виникла в кін. 18 ст. за умов боротьби проти австр. і тур. панування і була поширена серед частини слов'ян. інтелігенції до поч. 20 ст. Бурж.-поміщицькі кола Росії використовували ідеї П. в реакційних цілях, прагнучи до об'єднання слов'ян під владою рос. царизму. На цих позиціях стояли в Росії в 30—70-х рр. 19 ст., зокрема, М. П. Погодін, І. С. Аксаков, на зх.-укр. землях — «москвофіли». З позицій демократичного П., що пов'язував об'єднання слов'ян з нап. визволенням їх, виступали М. О. Бахунін, П. Й. Шафарик, деякі учасники Кирило-Мефодіївського товариства (М. Костомаров, В. Білозерський та ін.). Проти П. виступали ліберальні кола слов'янофілів, західники. Реакційність П. викривали О. І. Герцен, М. Г. Чернішевський, серб. революціонер-демократ С. Маркович. Непримиренну боротьбу проти П. вели К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І.

Ленін (див., зокрема, Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 6, с. 281—290; Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 19, с. 211; т. 23, с. 175—176; т. 26, с. 6, 111—112, 311).

ПАНСПЕРМІЯ (від грец. *πανσπερμία* — суміш всякого насіння) — гіпотеза про занесення зародків живих істот на Землю із космосу, висунута нім. вченим Г. Ріхтером (1865). Згідно з П. зародки життя розсіяні у всесвітньому просторі і нібито переносяться з однієї планети на іншу (зокрема, Землю) з метеоритами або під дією космічного проміння та з'ясування дії радіації на біол. об'єкти гіпотеза втратила своє значення.

ПАНСЬКЕ ОЗЕРО — солоне озеро в Крим. обл. УРСР, на Тарханкуському п-ові. Солоність 12—28‰. Від моря відокремлене піщаним пересипом. Живлення за рахунок підземних вод та інфільтрації мор. води. Дно П. о. вкрите мулом, який має лік. властивості.

ПАНТ Сумітранандан (н. 20.V. 1900, с. Каусані, округ Алмора) — инд. поет. Поезія П. (*гінді мовою*) позначена романтичним пафосом, любов'ю до батьківщини. Перші збірки: «Віна» (1927), «Пун'яні» (1928), «Спів бджіл» (1932). У збірках «Кінець епохи» (1936), «Голос епохи» (1939) та ін. порушував сусп. проблеми инд. життя. У творах 40—50-х рр. висловлювався за соціальну перебудову суспільства, але захоплювався й ідеями М. К. Ганді та Ауробіндо Гхоші. Глибоко гуманістична поезія П. сповнена філософ. роздумів, багата осмислити людське буття. Автор збірок: «Золоте проміння», «Золотий пил» (обидві — 1947) та ін., віршованих п'єс «Срібні вершини» (1951), «Художник» (1952), епічної поеми «Народна оселя» (1964), багатьох літ.-критичних статей та есе.

Тв.: Рос. перекл. — Избранные стихи. М., 1959; Гималайская тетрадь. М., 1965.

Лит.: Челышев Е. П. Современная поэзия Индии. (Традиции и новаторство в творчестве Сумитранандана Панта и Сурьяканта Трипатти Ниралы). М., 1965; Показчук Ю. Поезия класи і страждання. «Всесвіт», 1970, № 9. Ю. В. Показчук.

ПАНТАТІВКА — селище міського типу, Кировогр. обл. УРСР, підпорядковане Олександрійській міськраді. Залізнична станція. 4,2 тис. ж. (1981). В селищі — вуг. розрізи Морозівський (найбільший на Україні) та Бандурівський. 2 заг.-осв. школи, лікарня, кінотеатр, бібліотека. С-ще міськ. типу — з 1960.

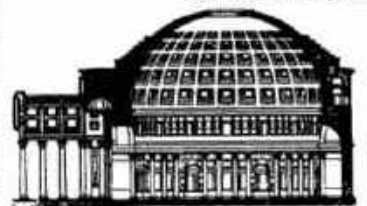
ПАНТЕІЗМ (від грец. *παν* — усе і *θεός* — бог) — релігійно-філософське вчення, яке отожднює бога з природою. Термін виник на поч. 18 ст. В ідеалістичній філософії найяскравіший вияв дістав у неоплатонізмі, в сучас. бурж. філософії — в персоналізмі. П. з його тезою «природа — це бог, розлитий у речах» був у 16—17 ст. зручною формою боротьби проти релігії. П. прикривали свої матеріалістичні погляди Дж. Бруно, Б. Спіноза, на Україні — Г. С. Сковорода. На сучас. етапі П. перетворився на релігійно-ідеалістичну теорію про існування світу

в особі бога і є спробою примирити релігію з наукою.

ПАНТЕЛЕЙМОНІВКА — селище міського типу, підпорядковане Центрально-Міській райраді м. Горлівки Донец. обл. УРСР. Залізнична станція. 7,8 тис. ж. (1981). В П. — з-ди погнетривів та залізобетонних виробів, комбінат побутового обслуговування. Середня школа, лікарня, поліклініка; профілакторій. Палац культури, клуб, 2 б-ки. Засн. 1876 в зв'язку з буд-вом залізниці, с-ще міськ. типу — з 1938.

ПАНТЕЛЕСЬ Л. [справж. прізвище — Еремєєв Олексій Іванович, н. 9 (22).VIII.1908, Петербург] — рос. рад. письменник. Виховувався в дит. будинках і колоніях. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1925. Перша кн. «Республіка Шкіл» (1927; в співавторстві з іншими), (1967) написана на автобіографічному матеріалі. Темі громадян. і Великої Вітчизн. воєн присвячені оповідання для дітей і юнацтва «Пакет» (1932), «Нічка» (1939), «Гвардії рядовий» (1943), «Січень 1944» (1965), «Із воєнних щоденників» (1978), автобіографічна повість «Льонька Пантелеєв» (1939). Написав спогади про М. Горького, С. Маршала, Л. Квітку та ін. Деякі твори П. екранізовані. Подіям, що відбувалися на Україні, присвячені повісті «Година», «Льонька Пантелеєв», ряд оповідань. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. Л., 1970—72; Избранное. Л., 1978; Укр. перекл. — Пакет. Х., 1938; Чесне слово. К., 1957; Республіка Шкіл. К., 1975 [у співавторстві].

М. М. Радецька.

Пантеон у Римі. Близько 125 н. е. Поздовжній розріз.

ПАНТЕОН (лат. Pantheon, від грец. *πανθεών* (ієρόν) — храм усім богам) — 1) У стародавньому Римі — «Храм усіх богів», визначна пам'ятка староримської архітектури. Споруджено за правління Адріана бл. 125 н. е. на місці однойменного храму, збудованого Агріппою. П. являє собою ротонду, перекриту великим півсферичним кесоном куполом (з бетону й цегли; діам. 43,2 м), в центрі якого є отвір для освітлення (діам. бл. 9 м). Стіни, що підтримують купол, поділені на 2 яруси, нижній ярус розчленовано 7 нішами. Вхід до П. підкреслено струнким портиком із 16 коринфських колон. За середньовіччя П. кілька разів перебудовувався; був перероблений на церкву. Тепер П. — нац. мавзолей, де поховано визначних діячів італ. мистецтва (зокрема Рафаеля, Б. Перуцці). 2) Місце поховання визначних людей країни — держ. діячів, письменників, вчених, філософів тощо: Вестмін-

стерське абатство в Лондоні (1245—1745), П. у Парижі (церква Сент-Женев'єв, 1755—89, арх. Ж. Ж. Суфлю; П. на горі Мтацмінда в Тбілісі. Іл. див. на окремому аркуші до статей *Архітектура*, т. 1, с. 224—225, *Класицизм*, т. 5, с. 96—97).

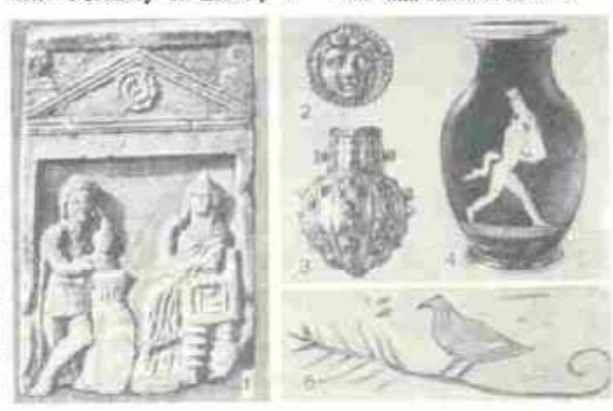
ПАНТЕРА (Panthera) — рід хижих ссавців родини *котячих*. Довж. тіла до 317 см, хвоста — до 114 см, маса до 390 кг. Волоссяний покрив короткий, густий, жовтуватий чи червонувато-рудого кольору або з чорними поперечними смугами, плямами на осн. фоні. П. населяє різноманітні ландшафти — савани, напівпустелі, пустелі, рівнинні й гірські ділянки. Живиться майже виключно м'ясом великих копитних тварин. Самка раз на рік після 90—119-денної вагітності народжує 2—4 (іноді до 6) сліпих малят. Статева зрілість настає у 2—3 роки. Тривалість життя понад 20 років (у неволі). 4 види: *лев*, *тигр*, *леопард*, *ягуар*, поширені в Африці, Америці, Пд.-Сх. Азії та Пд.-Сх. Європі. В СРСР зрідка зустрічаються в Закавказзі, Примор'ї, Уссурійському краї, Туркменії та Таджикистані. Як відкисні тварини включені до Червоної книги. О. П. Корнеев.

ПАНТИ — нескостені роги плямистого і звичайного (марала й ізюбра) оленів, вкриті ніжною шкірою з бархатистим волоссяним покривом. Використовуються для виготовлення *пантокрину*. У оленя плямистого найкращими вважаються П. на 48—55-й день з початку їх росту; у марала й ізюбра — на 60—90-й. Найвище ціняться П. оленя плямистого, оскільки добутий з них пантокрин найактивніший. Для збереження П. їх консервують варінням або сушінням.

ПАНТИКАПЕЙ — давнє місто, засноване в 1-й пол. 6 ст. до н. е. на зх. березі Керченської протоки, на місці сучасної Керчі, переселенцями з Мідета, Теоса та інших міст Стародавньої Греції. Назва міста, можливо, походить від іран. «пантікапа» (рибний шлях). Про П. є згадки в творах давніх авторів *Демосфена*, *Діодора Сіцилійського*, *Страбона*, *Птолемея*, *Плінія Старшого*, *Стефана Візантійського*. Місто було укріплене оборонним муром. З 2-ї пол. 6 ст. до н. е. П. карбував власну монету. З утворенням бл. 480 до н. е. *Боспорської держави* він став її столицею. Розквіту П. досяг у 4 — на

Пантикапей:

- 1 — рельєф надгробної стели. Вантаж. Перші століття н. е.;
- 2 — електрова бляшка з Пантикапея. 4 ст. до н. е.;
- 3 — золотий флакон, прикрашений гранатами, з поховання боспорського царя Ріску-поріда III (210—228 н. е.);
- 4 — аттична червонофігурна ваза, на якій зображено Сілена. 5 ст. до н. е.;
- 5 — настінний розпис одного з пантикапейських склепів. Деталь.

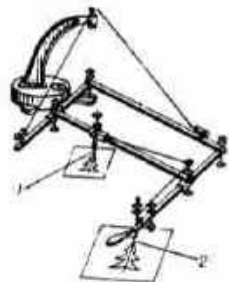

ПАНТОГРАФ

В. В. Панфілов. Богатирі. З серії «В гарячих цехах». Кольорова ліногравюра, 1960.

Пантограф:
1 — олівець;
2 — стрижень (штифт).

Пантисі. пластинчастий (ліворуч) та лускопо-вісний.

поч. 3 ст. до н. е., коли він був найбільшим ремісничим і торг. центром Пн. Причорномор'я. Площа міста в той час дорівнювала бл. 100 га. П. був розташований на схилах і біля підніжжя сучас. г. *Mitridat*. На вершині гори був *акрополь* з храмами Аполлона, Кібели та палацями правителів Боспору. В приморській частині місталася агора (центр. площа) та великий порт, до якого прибували товари з Середземномор'я і скіфських земель. На схилах гори стояли будинки заможних жителів міста; трудовий народ жив на околицях П. За межами міста на Пн., Зх. і Пд. простягся некрополь з похованнями царів (див. *Мелек-Чесменський курган*, *Царський курган*), значної верхівки населення міста (*Золотий курган*, кургани Юз-Оби) та рядового населення. В кін. 2 ст. до н. е. П. став осередком *Савмака повстання*. Соціально-економіч. криза, що охопила весь античний світ у 4 ст. н. е., негативно позначилася на екон. становищі П. В 70-х рр. 4 ст. П. зазнав руйнівної навали *гунів*. У 5 ст. античний П. перестав існувати. Археол. розкопки П. проводять з поч. 19 ст. Особливо важливе значення мають дослідження міста та його некрополя, проведені за рад. часу (В. Д. Блаватський, В. Ф. Гайдучевич, І. Д. Марченко). Відкрито залишки ряду житлових і громад. будинків та ремісничих майстерень, а також зібрано багато різноманітних предметів — зняряд праці, будівельних деталей, глиняного посуду, написів на каменях, монет, пам'яток мистецтва (прикраси, скульптура та ін.).

Лит.: Пантікапей. М., 1957; Пантікапей. М., 1962; Блаватський В. Д. Пантікапей. Очерки історії столиці Боспора. М., 1964; Марченко І. Гора Пантікапей. Симферополь, 1974.

ПАНТОГРАФ [від грец. *παντο* (παντός) — усе і *γραφω* — пишу] — 1) Пристрій, яким перерисовують геогр. карти, плани та ін. графічні зображення (оригінали) у зменшеному, переважно зменшеному масштабі. П. (мал.) являє собою розумний шарнірний паралелограм, що його стрижень (штифт) обводить контури оригіналу, а олівець або *рейсфедер* копіює їх. 2) Шарнірно-важільний пристрій гравірувальних верстатів, на одному кінці якого є різальний інструмент (*фреза*, *штигель*), а на другому — копір (шаблон). Пантограф дає змогу відтворювати букви, знаки тощо в зміненому або незміненому масштабі. 3) Важільний пристрій (шарнірний паралелограм), що є частиною креслярського приладу — *кульмана*; запис креслярсько-конструкторської техніки. 4) Пристрій (сукупність шарнірно з'єднаних важелів з пружинами), за допомогою якого електр. струм від повітряного контактного проводу надходить до тяглових дитунів електровозів, трамваїв тощо; різновид *струмо-знімача*.

ПАНТОКРИН (від *панті* і грец. *κρίν* — відділення, вибіраю) — рідкий спиртовий екстракт з молодих нескостенілих рогів (пантів) *ліогра*, *марала* та оленя плямистого. У мед. практиці П. застосо-

вують (в краплях, підшкірно або внутрішньом'язово) як тонізуючий засіб при астеничному стані, гіпотонії, при заг. перевтомі організму тощо.

ПАНТОМІМА (від грец. *παντομιμία* — мімічний актор) — 1) Вид сценічного мистецтва, в якому головними художніми засобами створення образу є пластична виразність людського тіла в динаміці й статичній, жест, *міміка*. П. виражає ті внутр. імпульси, які не можна висловити, їй властиві широкі узагальнення, символіка, *імпробізація*, імітація руху, гра з уявними силами, партнерами, предметами тощо. В супроводі музики, ритмічного акомпанементу, декламації П. з давніх часів поширена як гол. вид театр. видовищ у країнах Азії (Індія, Індонезія, Китай, Японія та ін.). У Старод. Греції і Старод. Римі виконувалася в масках на сюжети трагедій. У серед. віки побутувала народна П. пістрівів, жонглерів, *мімів*, *скоморохів*. У 16—18 ст. використовувалася в італ. *комедії дель арте*. В 19—20 ст. як самостійну форму П. розвивали Дж. Грімальді й Ф. Карно (Великобританія), Ж. Б. Г. Делбюро, Ж. Б. Гаспар (Франція), Ч. Чаплін (США), режисер М. Рейсгардт (Німеччина). На поч. 20 ст. Е. Декру (Франція) розробив основи сучас. П. в Київ. Русі П. — складова частина нар. ігор, обрядів. У 19 ст. була поширена в Росії і на Україні в цирках і балаганах, на поч. 20 ст. — в драм. театрі (К. Марджанішвілі, Л. Курбас, В. Мейсхольд, О. Таїров). На П. позначилися діяльність і психологізм *Станіславського системи*.

Сучас. П. — це мистецтво міма (один актор) і мімодрама з усіма ознаками театр. вистави, різноманітні за жанрами і видами. Відомі актори П.: М. Марсо, Ж. Л. Барро (Франція), Л. Фіалка (Чехословаччина), Х. Томашевський (Польща), Л. Єнгібаров і О. Жеромський (СРСР). Відомі театри П.: у Москві — Експериментальний; Міміки і жесту; молодіжний при гастрольному Рос. держ. концерті; в Рязі — «Рігас пантоміма»; в Ленінграді — театр мініатюр; «Експеримент»; студії П. — у Москві («Наш дім»), Ленінграді («Мім»), Києві (при Паладі культури авіазаводу та ін.). 2) Один з основних засобів хореографічного мистецтва. 3) Циркова вистава-фреска.

Лит.: Барро Ж.-Л. Размышления о театре. Пер. с франц. М., 1963; Рунев А. О пантомиме. Театр, кино М., 1964; Славський Р. Мистецтво пантоміми. К., 1970; Рутберг И. Пантомима Опыт в мимодраме. М., 1977.

ПАНТОМІМІКА — виразна руху тіла людини. Розрізняють довільну й мимовільну П. Як і *міміка*, жестикуляція, *інтонація* мовлення тощо. П. є зовн. виявленням внутр. душевних станів. Значну роль відіграє в мистецтві (особливо в *пантомімі* й балеті), а також у повсякденному спілкуванні людей. Індивідуальні відмінності в П. залежать від *типу нервової системи*. Найбільш виразна вона у *холериків*, *сангвініків*, а також у людей художнього

(образно-емоційного) типу, менш виразна — у *флегматиків*, *меланхоліків* та розумового типу, в якого переважає *друга сигнальна система*.

О. Т. Губко.
ПАНТЮРКІЗМ — націоналістична доктрина тур. бурж.-поміщицької верхівки, що пропагує об'єднання в єдину державу під зверхністю Туреччини всіх тюркомовних народів. П. виник у 2-й пол. 19 ст. як одна з ідеологічних підвалин політ. орг-ції тур. нац. буржуазії «Нові османі». Перед 1-ю світовою війною 1914—18 поряд з *панісламизмом* П. був офіц. ідеологією *молодотурків*. П. взяв на озброєння також деякі бурж. партії і рухи Серед. Азії і Закавказзя, що прагнули відторнути ці території від Росії, відвернути увагу трудящих від революц. боротьби, а після Великої Жовтні соціалістич. революції виступали проти Рад. влади. Під час 2-ї світової війни П. став прикриттям тер. претензій тур. реакції щодо Рад. республік Закавказзя і Серед. Азії, перетворився на тур. різновид фашизму. В післявоєнні роки П. є зняряддям імперіалізму і тур. реакції в боротьбі проти демократичного руху, розпалюванні антикомуністичної істерії, розправі з прогресивними елементами.

І. Ф. Черников.

ПАНТЮХОВ Іван Іванович [19 (31).VII 1836, Новгород-Сіверський, тепер Черніг. обл. — 15 (28).VI 1911, Київ] — укр. лікар. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1862). Перебував на військовій службі на Кавказі, учився в Балтському нар. училищі, з 1872 — ординатор Київ. військ. госпітально. Праці П. присвячені питанням антропології, історії медицини та сан. статистики, зокрема П. видав брошуру «Досвід топографії і статистики Києва» (1877). Популяризатор медичних знань серед населення Києва. М. К. Воробій.

ПАНФІЛОВ Валерій Васильович (н. 31.III 1927, Владикавказ, тепер Орджонікідзе) — укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1974). Член КНПРС з 1962. В 1958 закінчив Київ. худож. ін-т, де вчився в О. Пащенко та І. Селіанова. Твори: серія «В гарячих цехах» (1958—69), «На будівлях семірич-ки» (1960—63), за мотивами поеми Т. Г. Шевченка «Гайдамаки» (1962—64), «У прикордонній смузі» (1965), «Комсомол буде» (1966—67), «Відбулася Донбасу» й «Жовтневі етюди» (обидва — 1969), «В степах України» (1971—72); окремі естампи — «В. І. Ленін в Шумшенському» (1980).

Лит.: Валерій Панфілов Альбом репродукцій. К., 1974.

ПАНФІЛОВ Іван Васильович [1 (13).I 1893, м. Петровськ, тепер Саратов. обл. — 18.XI 1941, с. Гусенев Волоколамського району Моск. обл.] — рад. військ. діяч, генерал-майор (1940), Герой Рад. Союзу (1942). Член Комуністичної партії з 1920. Учасник 1-ї світової і громадян. воєн. В Рад. Армії з 1918. Закінчив Київську вищу військ. школу (1923), з 1938 — військ. комісар Кирг. РСР. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував 316-ю стрілецькою д-зією, яка в оборонних боях під

Москвою в район Волоколамська виявила масовий героїзм (23.XI 1941 цю дивізію названо ім'ям П., див. *Панфіловці*). П. загинув у бою. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, медаллю. Похований у Москві ім'ям П. названо м. Джаркент Талди-Курган. обл. В. м. Фрунзе 1942 П. встановлено пам'ятник.

ПАНФІЛОВ Федір Дмитрович (17.VII 1856—1940) — активний учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1898. Н. в селі Черкаському (тепер с. Зимогір'я Слоблянського р-ну Ворошиловгр. обл.) в сел. сім'ї. В 60—90-х рр. був наймитом, робітником-металістом, шахтарем. У революц. русі з 80-х рр. 19 ст. Учасник революції 1905—07 в Катеринославі (член військ. орг-ції РСДРП, голова профспілки металістів). У 1908—09 — член Катериносл. к-ту РСДРП. У 1914—16 вів нелегальну парт. роботу в Маріуполі, Керчі, Старобільську. Не раз був заарештований і засланий. Активний учасник боротьби за Рад. владу в Богородиці і Старобільську. В 1918—20 — на політ. роботі в Червоній Армії. В 1921—22 — на рад. роботі в Старобільську. З 1923 — пенсіонер. Був членом ВУЦВК. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ПАНФІЛОВЦІ — воїни 316-ї стрілецької дивізії, які відзначилися під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 (командир — генерал-майор І. В. Панфілов). Д-зіо було сформовано в липні — серпні 1941 в Алма-Аті. 7—10.X II було перекинуто на Волоколамський напрям. У складі 16-ї армії вона брала участь у *Московській битві* 1941—42. 14.X 1941 д-зіо вступила в тяжкі оборонні бої на Зх. від Волоколамська. Особовий склад д-зіо виявив у цих боях масовий героїзм. 16.X видатний подвиг зробили 28 бійців 4-ї роти 2-го батальйону 1075-го стрілецького полку на чолі з політруком В. Г. Клочковим, які, займаючи оборону в районі роз'їзду Дубосового поблизу Волоколамська, підбили 18 ворожих танків, не припустивши прориву ворога, але майже всі загинули в цьому бою. Всім учасникам цього бою 21.VII 1942 було присвоєно звання Героя Рад. Союзу. 17.XI 1941 316-у д-зіо було нагороджено орденом Червоного Прапора, 18.XI їй присвоєно звання 8-ї гвардійської, 23.XI названо ім'ям І. В. Панфілова.

ПАНФІЛОВ Федір Іванович [20.IX (2.X) 1896, с. Павлово, тепер Ульянов. обл. — 10.IX 1960, Москва] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1926. Друкуватися почав 1918. П'єси «Діти землі» (1920), «Мужики» (1924), «Бунт землі» (1926) — з життя селян. Роман «Бруски» (кн. 1—4, 1928—37) — про колективізацію на Поволжі. Мотиви роману лягли в основу п'єси «Життя» (1939; йшла на сцені театрів України) і кіносценарію «В пошуках радості» (1940). Повісті «Своїми очима» (1941), «Рука отяжילה» (1942), романи «Боротьба за мир» (1945—47; Держ. премія СРСР, 1948), «В країні переможених» (1948; Держ. премія СРСР, 1949), «Ве-

лике містечко» (1949, 2-а ред. 1954) присвячені героїзмові рад. людей під час Великої Вітчизняної війни. В трилогії «Волга-матінка ріка» (романи «Удар», 1953; «Роздуми», 1958; «В ім'я молодого», 1960) відображено соціальні процеси в рад. селі 30-х рр. Автор повістей, нарисів, публіцистичних і літ.-критичних статей. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

Тел.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1958—59; Волга-матінка ріка, кн. 1—2. М., 1960; Укр. переклад: На власні очі. М.—Х., 1944; Роздуми. К., 1960; Бруски. К., 1972.
Літ.: Сурганов В. А. Федор Панфілов. М., 1967; Панфілов А. И. Мой старший брат. М., 1980.

ПАНЦЕРЖАНСЬКИЙ Едуард Самійлович [30.IX (12.X) 1887 — 26.IX 1937] — рад. військ. діяч, фланган флоту 1-го рангу (1935). Н. в м. Ліспяя, тепер Латв. РСР. Учасник 1-ї світової війни. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції перейшов на бік Рад. влади. З 1918 — команд. Онезькою військ. флотилією, 1920 — нач. оборони Кольської затоки, нач. Мор. сил Каспійського м. і Чорного м. З квітня 1921 — пом. команд. військами України та Криму по мор. частині. З листопада 1921 по квітень 1924 — команд. Мор. силами Республіки, в квітні — грудні 1924 — нач. Мор. сил СРСР. В 1925—26 — нач. Мор. сил Чорного м., з 1926 — на керівних посадах у ВМФ. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ПАНЦИР (нім. Panzer; від лат. *panthex*, *panthex* — живіт, черво) — у давні часи та за середньовіччя частина бойового спорядження воїна для захисту тулуба від ударів зброї. П. виготовляли спочатку з шкіри тварин та дерева, пізніше — з прядива, рогів, конит та металу. В Київській Русі за П. правили *кальчуга*, виготовлена з дрібних заліз. кілець. У 15 ст. в Європі були поширені суцільні металеві П. На Україні такі П. виготовляли в 16 — 1-й пол. 17 ст. З розвитком вогнепальної зброї П. втратив своє значення. В сучас. умовах застосовують для захисту від куль і осколків снарядів (мін) сталеві нагрудники, спец. П. нейлонові та склопластикові жилети.

ПАНЦИР у біології — захисні тверді зовнішні скелетні утвори тварин. Розрізняють П.: *хітиновий* — властивий деяким комахам (твердокрилим) і шиям ракоподібним (щитям); у вищих ракоподібних хітиновий П. просякнутий вапнистими солями; *вапнистий* — притаманний голкошкірим; *кістковий* — виконаний панциром беззубим і панцирним рибам, сучас. панцирним сомом, морським голкам, черепахам; *роговий* — *ящерам, броненосцям*.

ПАНЦИРНІ БОЯРИ — категорія *служилих людей у Великому князівстві Литовському* (згодом — Речі Посполитій) в 16—18 ст., у т. ч. на загарбаних землях Білорусії і України. Походять з «панцирних слуг», які повинні були нести службу на коні і в тяжкому («панцирному», звідси і назва) озбро-

єнні. Займали проміжне становище між *тяглими селянами* й *дрібною шляхтою*. В 17—18 ст. становили привілейовану групу селян-слуг. Г-ва П. б. звільнялися від податків і феод. повинностей. Після возз'єднання укр. і білорус. земель з Росією внаслідок поділів Речі Посполитої П. б. стали близькими за своїм станом до укр. козаків і рос. *однодворців*.

ПАНЦИРНІ КЛІШІ, орибатиди (Oribatei) — група членистоногих ряду акариформних клішів. Тіло (довж. 0,2—2,5 мм) вкрите склеротизованим панциром. Поширені по всій земній кулі. Живуть у верхніх шарах ґрунту. Живляться органіч. рештками, грибами, мікрофлорою. Відіграють значну роль у *ґрунтоутворювальних процесах*. Деякі П. к. є проміжними хазяями стожкових черв'яків — паразитів диких та свійських ссавців. Група включає 134 родини. Велика кількість видів зустрічається в СРСР, у т. ч. в УРСР — понад 500, з них найбільш поширені представники родів *Schelioribates*, *Oria*, *Ceratozetes*, *Galumna*.

ПАНЦИРНІ МОЛЮСКИ, хітоні (Loricata, синонім Polyplacophora) — клас *моллюсків*. Тіло (довж. 4,5 мм — 35 см) двобічно-симетричне, еліптичної форми, сплюснене в спинно-черевному напрямі. Раківина, що вкриває тіло з спинної сторони, складається з 8 вапнистих поперечних пластинок. П. м. — виключно морські донні малорухливі організми. Роздільностатеві. Розвиток з *метаморфозом*. Живляться переважно водоростями і детритом. Бл. 1000 видів, поширених в усіх морях і океанах. В СРСР — бл. 40 видів, з них у Чорному м. — 3: *Lepidochitona cinerea*, *Middendorffia capream*, *Acanthochitona fascicularis*. У вищому стані П. м. відомі з нижнього силуру. Окремі види істівні.

ПАНЦИРНІ ЩУКИ, панцирники, кайманові риби (Lepisosteiformes) — ряд риб підкласу *променеперих*. Тіло (довж. до 3—4 м, маса — понад 150 кг) видовжене, вкрите, як панциром, дуже міцною ромбічно-ганоїдною *лускою*. Рило витягнуте. Щелепи озброєні гострими конічними зубами. Хребці, на відміну від хребців ін. риб, — опістоцельні (опуклі спереду і вгнуті ззаду). П. щ. поширені переважно в озерах і річках сх. частини Пн. і Центр. Америки та о. Куба. Хижаки: живляться рибою. Ряд об'єднує 1 родину — панцирникові (Lepisosteidae) з 1 родом — панцирник (Lepisosteus) і 5—7 видами. П. щ. мають місцеве пром. значення (м'ясо їстівне). Викопні рештки П. щ. відомі з крейдових відкладів Європи та еоцену Пн. Америки і Азії.

ПАНЧ Петро Йосипович (справж. прізвище — Панченко; 22.VI (4.VII) 1891, м. Валки, тепер Харків. обл. — 1.XII 1978, Київ) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1940. Закінчив Полтав. землемірне уч-ще (1915). У 1915 був мобілізований у царську армію. Брав участь у Любечній революції. З 1919 по 1921 перебував у Червоній Армії. В 1923—38 — співробітник редакції журналу «Червоний

І. В. Панфілов.

Ф. І. Панфоров.

П. Я. Панч.

Двоциліндрова кругла пачішча машина.

Пань Тяньшоу. Весняне пробудження. Кольорова туш.

шлях» і «Радянська література». Належав до літ. орг-цій «Плуг», «Вперед», ВУСПП. Брав участь у Всесвітньому Конгресі на захист культури (Париж, 1935). У 1939—40 очолював Львівську письменницьку орг-цію. Під час Великої Вітчизн. війни працював на радіостанції «Радянська Україна». В 1949—53 — голова Харків. орг-ції СПУ, в 1966—69 — секретар правління СПУ. Друкуватися почав 1921. У першій повісті «Там, де верби над ставом» (1923) і в наступних збірках оповідань і повістей «Солом'яний дим» (1925), «Мислачі нори» (1926) відтворив класову боротьбу на селі. Кроком уперед у творчому зростанні П. стала зб. повістей «Голубі ешелони» (1928) — цикл творів про революц. події першої чверті 20 ст. («З моря», «Без козиря», «Голубі ешелони», «Повість наших днів»). Боротьбу трудящих за перемогу Радянської влади на Україні П. відобразив у повістях «Мир» (1937, пізніша назва — «Рано-вранці»), «Олександр Пархоменко» (1939), «Синів не відає» (1959), в романі «Облога ночі» (1935); становлення особи в умовах соціалізму показав у збірках оповідань «Слюсар із депо» (1931), «Народження» (1932), «Іду» (1946), «В дорозі» (1959) та ін. В роки Великої Вітчизн. війни П. друкував оповідання (збірки «Рідна земля», «Відблиски пожеж», «Гнів матері», всі — 1942), фейлетони («Кортить курці просо», 1943), гуморески («Зозуля», 1943). У післявоєнні роки П. завершив велике епічне полотно про перший етап визвольної війни українського народу 1648—54 — роман «Гомоніла Україна» (1954). Автор багатьох книжок для дітей: «Будемо дітати» (1935), «Син Тарашанського полку» (1937), «Ерік шукає щастя» (1950), «Дорогий подарунок» (1955), «Гарні хлопці» (1959). За автобіографічну повість «На калинові мості» (1965) удостоєний Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1965. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Твори, т. 1—5. К., 1961—62; Твори, т. 1—4. К., 1972—73; Рос. перекл. — Избранные произведения, т. 1—2. М., 1959.

Лит.: Білецький О. Петро Панч. В кн.: Білецький О. Зібрання праць, т. 3. К., 1966; Дончик В. Г. Петро Панч. К., 1971; Про Петра Панча. К., 1961.

ПАНЧА ШИЛА (мовою гінді — п'ять принципів) — див. **П'ять принципів мирного співіснування**. **ПАНЧАТАНТРА** (санскр. — «П'ятикнижжя») — пам'ятка санскр. л-ри (бл. 3—4 ст.). Кожна з 5 книг становить своєрідну повість, в яку вкрадено засновані на фольклорних мотивах новели, байки і казки про тварин. Створена в період розквіту світської культури в Індії, тому в ній немає реліг. мотивів. У «П.» в алегоричній формі змальовано життя простого люду й усього інд. суспільства, відчутті сатиричні мотиви, затавровано сусп. несправедливість і людські пороки. Авторство «П.» приписують легендарному мудрецеві Вішнушарману. Справила значний вплив на світову л-ру. Особливо поширився араб. переспів під наз-

вою «Каліла й Дімна» (бл. 750). З нього зроблено грец. переклад (під назвою — «Стефаніт та Іхнілат», 1081), з якого пізніше було здійснено переклади слов'ян. мовами, переспівані в л-рі на Русі (з 15 ст.). Араб. версія («Каліла й Дімна») через зх.-європ. переклади прийшла на Україну (кін. 16 ст.). Відомо бл. 200 перекладів більше як 60 мовами. Лягла в основу відомої зб. «Гітопадеша», мотиви її використали в казкових поемах давньоїд. поети Сомадеша та Кішмендра. «П.» вплинула й на новітні л-ри Індії.

Видання: Рос. перекл. — Пача-тантра. М., 1972. Ю. В. Поколюч. **ПАНЧЕНКО** Дмитро Іванович [н. 11 (24).II 1906, с. Новгородка, тепер смт Кіровоград. обл.] — укр. рад. невропатолог, доктор мед. наук (з 1941), засл. діяч науки УРСР (з 1951). Член КПРС з 1926. Закінчив Військово-мед. академію (1932). Професор Львів. мед. ін-ту (1946—51, 1949—51 — директор) та Київ. ін-ту удосконалення лікарів (1951—78). З 1960 одночасно — гол. редактор журн. «Врачебное дело». Праці П. присвячені вивченню ішемічних захворювань нерва, стовбурів, регенерації нервів, судинних захворювань нервової системи, облітеруючого ендартеріту й спонтанної гангрені. П. належить ідея створення **біотропу**, який вперше було обладнано за його ініціативою у Києві. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

ПАНЧЕНКО Пимен Омелянович [н. 10 (23).VIII 1917, Таллін] — білорус. рад. поет, нар. поет БРСР (з 1973). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкується з 1934. Перші збірки — «Впевненість» (1938), «Вересневі стяги» (1940). Твори воєнних років увійшли до книг «Дорога війни» (1943), «Далекі станції» (1945). У циклі поезій «Іранський щоденник» (1944—47), збірках «Книга мандрів і любові» (1959), «Тисяча небосхилів» (1962), «При світлі блискавок» (1966), «Грудень» (1972), «Крик сойки» (1976), «Чумацький шлях» (1980) та ін. опікує рад. людину, дружбу народів, боротьбу за мир. Україні присвятив поезії «Киеву», «Дорога в Закарпатті», «Спогад» та ін. Творам П. притаманні висока громадянська, публіцистичність, поєднання ліризму з пафосом і іронією. Перекладач творів укр., рос., латис. та зарубіж. поетів. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1981. Тв.: Збір творів, т. 1—3. Мінск, 1967—71; Укр. перекл. — Поезії. К., 1961; Рос. перекл. — Стихотворения. М., 1968; При свете молний. М., 1974; Крик сойки. М., 1977. Где ночует жаворонок. Минск, 1979.

П. Я. Бурян. **ПАНЧЕНКО** Платон Миколайович [літ. псевд. — П. Таїсич; 16 (28).II 1856, с. Каменка, тепер Малоархангельського р-ну Орлов. обл. — 1911, м. Ростов] — укр. поет. Навчався в Рязькому ун-ті. Працював у Астрахані, Катеринодарі. За демократичні переконання переслідувався поліцією. Починаючи з 80-х рр. друкував вірші в журналах «Зоря», «Літературно-наук-

овий вістник», альманахах «Нива», «З-над хмар і долин», антологіях «Акорди», «Українська муза». Лірика П. пройнята патріотичними та інтерн. мотивами, співчуттям до поневоленого народу. Тв.: 3 віршних зб. К., 1910.

Ф. П. Погребенник.

ПАНЧЕН-ЛАМА (від санскр. панчен — великий розум, широке знання і лама) — в Тибеті з сер. 17 ст. титул однієї з найвищих (після **далай-лам**) духовних осіб у ламаїстській церкві (див. **Ламаїзм**).

ПАНЧІШНА МАШИНА — машина для в'язання панчішно-шкарпеткових виробів; різновид **трикотажної машини**. За способом виготовлення виробів розрізняють П. м. (мал.) круглі (найпоширеніші) і плескаті, або котонні. На круглях (одно- та двоциліндрових) П. м. вироби виготовляють у вигляді трубки з ув'язаною п'яткою (або без неї) та з відкритим (або закритим) миском. Відкритий мисок зашивають потім на спец. швейних машинах. Такі П. м. обладнують язичковими голками. На плескатих П. м. (одно- і багатополотенних) спочатку в'язують трикотажне полотно (його форма і розміри відповідають готовому виробу), що його далі зашивають. Для плескатих П. м. застосовують крючкові голки. Тривалість в'язання на П. м. панчохи — 2—6, шкарпетки — 2—8 хв. Л. С. Смирнов.

ПАНЩИНА, відробіткова рента — одна з форм докапіталістичної **земельної ренти**, найбільш поширена в період феодалізму; дармова, примусова праця феодально залежного селянина, який працював власним інвентарем у господарстві поміщика. В більшості країн Зх. Європи П. існувала до 18 ст. В Росії формально ліквідована 1861, після скасування кріпацтва, але фактично у вигляді **відробітків** зберігалася до перемоги Великої Жовт. соціалістич. революції. В сучас. умовах П. у різних формах трапляється в економічно відсталих і залежних агр. країнах.

ПАНЮТИНЕ (до 1872 — Лозова-Азовська) — селище міського типу Лозівського р-ну Харків. обл. УРСР. Залізнична станція, 8,7 тис. ж. (1981). У П. — вагонорем. з-д, газокомпресорна служба, комбінат комунальних підприємств. Профес.-тех. уч-ще механізації та електрифікації, серед. і муз. школи, лікарня, клуб, кінотеатр, 3 б-ки. Засн. 1869, с-ще міськ. типу — з 1938.

ПАНЬГУ — в давньокит. міфології божественний творець Неба й Землі. Його породили два начала, що лежать в основі всього існуючого: Ян — активна чоловіча сила та Інь — пасивна жіноча сила.

ПАНЬКЕВИЧ Іван Артемович (б.х. 1887, с. Цеперів, тепер Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл. — 25.II 1958, Прага) — укр. і чехослов. мовознавець. Навчався у Львів. та Віденському (закінчив 1912) ун-тах. З 1919 працював в Ужгороді редактором журналів «Учитель», «Підкарпатська Русь» та ін. У 1939 виїхав до Братислави, потім до Праги. Професор укр. мови та л-ри Празького ун-ту (1947—58). Осн. праці: «Українсь-

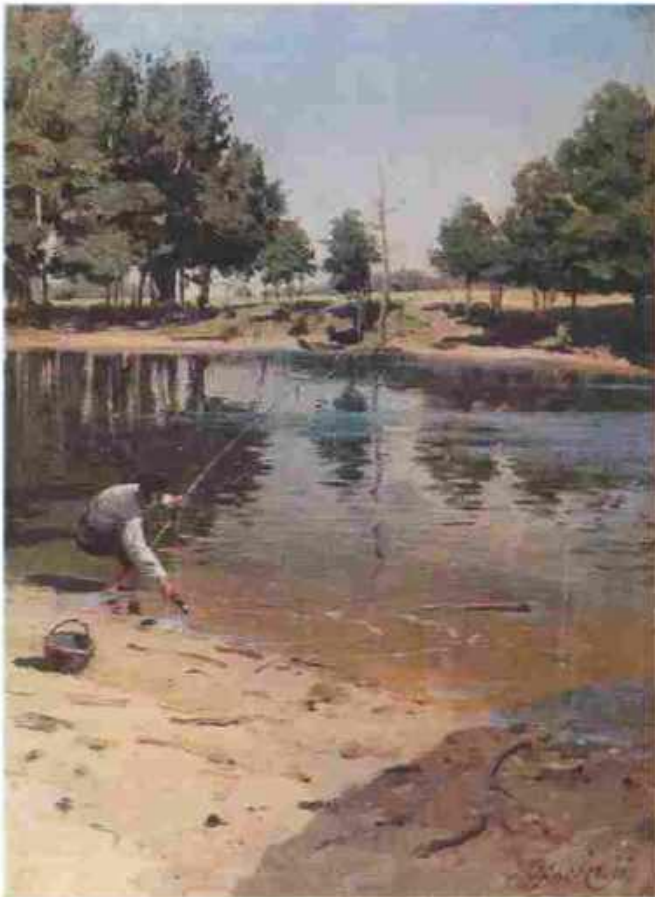

До ст. Орловський В. Д.

1. Хати в літній день.

2. Рибалка.

3. Жнива. 1882. Всі — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

До ст. Перов В. Г.
Сільський хресний хід
на великдень. 1861.
Державна Третьяков-
ська галерея в Москві.

Трійка. 1866. Держав-
на Третьяковська га-
лерей в Москві.

кі говори Підкарпатської Русі і суміжних областей» (1938), «Нарис історії українських закарпатських говорів», «До питання генези українських лемківських говорів» (обидві — 1958).

Лит.: Єдліська У., Я. Іван Артемович Павликвич. «Українська мова в школі», 1957, № 6.

П. О. Дзидзельський.

ПАНЫКЕВИЧ (Pankiewicz) Юзеф (29.XI 1886, Люблін — 4.VII 1940, Ла-Сьйота, Франція) — польсь. живописець і графік. У 1884—85 навчався у Варшаві у В. Герсона, 1885—86 — петерб. АМ, 1889 — в Парижі. В 1914—19 жив у Іспанії. Твори: «Ринок за Залізною брамою у Варшаві» (1888), «Пейзаж з хатами» (1890), «Портрет пані Одерфельд з дочкою» (1897), «Натюрморт з фруктами й пожемо» (1909), «Жінка перед дзеркалом» (1911), автопортрет (1930). У 1906—14 і з 1923 — професор АМ у Кракові; з 1925 — директор філіалу Краківської АМ у Парижі.

ПАНЫКІВСЬКИЙ Кость Федорович (15.IV 1855, с. Ришкова Воля, Ярославського пов., тепер на тер. ПНР — 16.XI 1915, Київ) — укр. громад. діяч ліберально-бурж. напрямку, журналіст. Закінчив 1883 Академію землеробства у Відні. В 1878 був ув'язнений австр. властями за поширення соціалістичних ідей і зв'язки з І. Франком. Пізніше прилучився до «народовців». Був членом правління *Наукового товариства імені Шевченка*, «*Прогресів*» у Львові та ін. Редагував журнали «*Зеркало*», «*Зоря*» (1896), «*Економіст*» (1904—07), видавав у Львові «*Бібліотеку батьківщини*» (1892—96), «*Дрібну бібліотеку*» (1894—96) тощо, в яких окремими випусками вийшли твори Е. Гребінки, П. Грабовського, О. Маковея, Б. Грінченка, В. Шурата.

ПАНЫКІВСЬКИЙ Северин Федорович (24.IV 1872, с. Ришкова Воля Ярославського пов., тепер на тер. ПНР — 10.I 1943, Львів) — укр. рад. актор і перекладач. Брат К. Паныківського. Учень М. Кропивницького. Працював у *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові (1891—93, 1905—06), в трупі М. Кропивницького (1897—98, 1900—03), М. Старицького (1899), братів Тобілевичів (1903—05), в *Театрі Миколи Садовського* (1906—17), в *Першому театрі Української Радянської Республіки імені Шевченка* (1919—21), в укр. драм. театрі у Ромнах (1921—22). В 1924—29 — на наук.-дослідницькій роботі в АН УРСР. Ролі: Вовник («Наталка Полтавка» Котляревського), Микола («Украдене щастя» Франка), дячок Лев («Лісова пісня» Лесі Українки), Феоген («Хазяїн» Карпенка-Карого), Осип («Ревізор» Гоголя), Дрейсгер («Ткачі» Гауптмана) та ін. Знімався у кінофільмах «Наймичка» (1911), «Злива» (1929), «Колішчина» (1933), «Прометей» (1935), «Сорочинська трагедія» (1939). Автор спогадів про корифеїв укр. театру, перекладач п'єс С. Вислянського, Г. Гейдермаса, Г. Запольської, Е. Ростана, Ю. Словацького, О. Толстого, У. Шекспіра, О. Фреда та ін.

П. К. Медведик.

ПАНЫКО Георгій Сергійович [н. 28.VII (9.VIII) 1913, Київ] — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1976). Член КІРС з 1953. У 1940 закінчив Київ. інженерно-буд. ін-т, навчався у О. Вербицького та В. Заболотного. Осн. роботи: серія типових проектів житл. будинків (1957), проекти планування сіл Кицканів, Копанки (обидва — Слободзейського р-ну) Молд. РСР (1960—63), планування й забудова громад. центрів сіл Моринців і Шевченкового (обидва — Звенигородського р-ну) Черкас. обл. (1963—69), забудова громад. центру с. Циблі Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл. (1967), всі — у співавт. Автор статей з питань буд-ва та архітектури.

ПАНЬ ТЯНЬШОУ (1897, пров. Чжецзян — 1965) — кит. живописець, каліграф, поет і мистецтвознавець, почесний член АМ СРСР (з 1958). Навчався в У Чанші. Працював у традиційній школі *сохуа*. Твори: «Осінь ніч», «Червоний лотос», «Стерв'ятник на сосні», «Весняне пробудження», «Скелі біля струмка Ліняньцзянь» та ін. П. Т. — автор наук. праці «Історія китайського живопису».

ПАОЛО (італ. *pàolo*) — срібна монета Папської області за папи римського Павла III (1534—49; названа на його честь). В обігу — до кін. 19 ст. У Болонії П. дорівнював $\frac{1}{16}$ дуката.

ПАП Олександр Германович [19.VI (2.VII) 1910, с. Дашинка, тепер Володарсько-Волинського р-ну Житомир. обл. — 14.IX 1979, Київ] — укр. рад. акушер-гінеколог, доктор мед. наук (з 1966), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КІРС з 1943. Закінчив Київ. мед. ін-т (1937). У 1945—79 — директор Київ. н.-д. ін-ту педіатрії, акушерства і гінекології. Праці присвячені особливостям перебігу вагітності, пологів і післяпологового періоду у жінок з захворюваннями внутр. органів; раціональному харчуванню вагітних, удосконаленню організаційних форм мед. допомоги вагітним. Був головою Респ. т-ва акушерів-гінекологів (1979). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. М. Ф. Денисова.

ПАПА РИМСЬКИЙ (лат. *papa*, від грец. *πάππας* — батько) — глава римсько-католицької церкви й правитель держави *Ватикану*. Обирається з кардиналів довічно конклавом. Резиденція П. р. (з 1978 — *Іоанн Павло II*) — Ватикан. Див. також *Папство*.

ПАПАВЕРІН (від лат. *papaver* — мак) — лікарський препарат з групи *статомітичних засобів*; один з алкалоїдів *опію*. П. знижує тонус і спричинює розслаблення гладенької мускулатури. Застосовують у розчинах і таблетках при лікуванні *гіпертонічної хвороби*, стенокардії, холециститу та ін. П. одержують також синтетичним способом.

ПАПАДІАМАНДІС (Παπαδιαμάντης) Александрос (4.III 1851, о. Скіатос — 3.I 1911, там же) — грец. письменник. Один із зачинателів реалістичної прози в сучас. грец. лірі. Зображував життя трудящих, зокрема знедолених жінок. Автор повістей «Переселенець»

(1876), «Циганчата» (1884), «Христос Мільйоніс» (1885), «Зубивия» (1903), «Рожеві узбережжя» (вид. 1913) та ін. Перекладав твори Ф. Достоевського, Л. Толстого, У. Шекспіра.

Т. М. Чернишова.
ПАПАЗЯН Ваграм Камеронович [6 (18).I 1888, Стамбул — 5.VI 1968, Ленінград] — вірм. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1956). Навчався у міланській АМ (1908—11). У 1907—22 (з перервами) грав у різних вірм. театрах Стамбула, гастролював у країнах Зх. Європи, в Африці, на Бл. Сході. В 1922 переїхав до Рад. Союзу, до 1953 виступав у вірм. і рос. трупях у Тбілісі, Баку, Єревані, в містах Росії та України (Київ, Харків). З 1954 грав у театрі ім. Г. Сундукяна (Єреван). Ролі: Мек-Грегор («Мое сердце в горах» Сарояна), Сейран («Намус» Ширванзаде), Арбенін («Маскарад» Лермонтова), Протасов («Живий труп» Л. Толстого), Отелло, Гамлет, Макбет, Король Лір (однотипні трагедії Шекспіра), Уріель Акоста («Уріель Акоста» Гудкова), Дон Жуан («Дон Жуан» Мольєра) та ін. П. — автор книг «По театрах світу» (1937), «Погляд на минуле» (1956—57) та «Життя актора» (1965). Нагороджений орденом Леніна, медалями. К. О. Силіна.

ПАПАЮАННУ (Παπαϊωάννου) Езекиас (н. 8.X 1908, селище Келлакі, округ Лімасол, Кіпр) — діяч кіпрського і міжнар. комуністичного руху. Н. в сел. сім'ї. Трудову діяльність почав робітником на мідних рудниках. У 1930 переїхав до Великобританії. В 1931 вступив до КП Великобританії. В 1936 в складі Інтернац. бригад брав участь у нац.-революц. війні ісп. народу 1936—39. У 1943 — секретар Кіпрського к-ту у Великобританії, з 1944 — секретар лондон. орг-ції Прогрес. партії трудового народу Кіпру (АКЕЛ). В 1946 повернувся на Кіпр, призначений гол. редактором ЦО АКЕЛ газ. «*Дімократіс*» («Демократ»). З 1947 — член ЦК АКЕЛ, секретар ЦК з орг. питань. З серпня 1949 — член Політбюро ЦК, ген. секретар АКЕЛ. В 1955 заарештований брит. колоніальною владою, 1956 здійснив втечу і до 1959 працював у підпіллі. З 1960 — депутат парламенту, з 1974 — член Нац. ради (дорадчий орган при президенті Кіпру). Нагороджений орденом Жовтневої Революції.

ПАПАЛЕКСІ Микола Дмитрович [20.XI (2.XII) 1880, Симферополь — 3.II 1947, Москва] — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1939). Після закінчення Страсбурзького ун-ту (1904) працював там же до 1914. У 1914—18 — консультант Рос. т-ва бездротового телеграфування і телефонування, 1918—23 викладав у Одеському політех. ін-ті (з 1922 — професор), 1923—35 працював у Центр. радіолабораторії в Ленінграді, з 1935 — у Москві в Фіз. і Енерг. ін-тах АН СРСР. З 1944 — голова Все-союз. наук. ради у справах радіофізики і радіотехніки при АН СРСР. Осн. праці — з радіофізики і теорії нелінійних коливань. У 1914—16 провадив дослідження з питань напрямленої радіотелеграфії, радіозв'язку з підводними

С. Ф. Паныківський.

В. К. Папазян.

М. Д. Папалексі.

ПАΠΑНДРЕУ

А. Папантасіу (дівочу) в ролі Антіони в однойменній трагедії Софокла на сцені Київського українського драматичного театру імені І. Франка. 1967.

Паперове дерево. Гілка з плодом.

човнами і телекерування, керував розробкою перших зразків вітчизн. радіоламп. Спільно з Д. І. Мандельштамом розробив метод параметричного збудження електр. коливань та інтерференційний метод дослідження поширення радіохвиль. Нагороджений орденом Леніна. Премія ім. Д. І. Менделєєва, 1936. Держ. премія СРСР, 1942.

ПАΠΑНДРЕУ (Παπανδρέου) Андреас (н. 5.II 1919, о. Хіос) — політ. і держ. діяч Греції. В період реакційної диктатури в кін. 30-х рр. емігрував до США, де закінчив екон. ф-т Гарвардського ун-ту. На поч. 60-х рр. повернувся на батьківщину. В 1964 обраний депутатом парламенту. В квітні 1967 заарештований, згодом звільнений, після чого перебував в еміграції. Повернувшись 1974 до Греції, засн. партію Всегрец. соціалістичний рух, яка на виборах до парламенту в жовтні 1981 здобула більшість. З жовтня 1981 П. — прем'єр-міністр і міністр оборони.

ПАΠΑНІН Іван Дмитрович [н. 14 (26).XI 1894, Севастополь] — рад. полярний дослідник, доктор геогр. наук (з 1938), контр-адмірал (1943), двічі Герой Рад. Союзу (1937, 1940). Член КПРС з 1919. У 1918—20 — учасник громадянської війни на Україні. В 1923—32 працював у системі Наркомату зв'язку. В 1932—35 — нач. полярних станцій у бухті Тихій на Землі Франца-Йосифа та на мисі Челюскін. У 1937—38 очолював першу н.д. станцію «Північний полюс» («ПП-1») на дрейфуючій крижині. У 1939—46 — нач. Головнітхморшляку. У 1948—51 — заст. директора Ін-ту океанології АН СРСР по експедиціях, з 1951 — нач. Відділу мор. експедиційних робіт АН СРСР, 1952—72 — одночасно директор Ін-ту біології внутр. вод АН СРСР. З 1945 — голова Моск. філіалу Геогр. т-ва СРСР. Нагороджений 8 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Червоного Прапора, орденом Нахімова I-го ступеня, ін. орденами та медалями. Ім'ям П. названо мис на п-ові Таймир, гори в Антарктиді і підводну гору в Тихому океані.

ПАПАНІНЦІ — учасники першої рад. наук.-дослідної експедиції на дрейфуючій крижині в Пн. Льодовитому ок. — станції «Північний полюс 1»: І. Д. Папанін — нач. станції, П. П. Шишов — гідролог, Е. К. Федоров — астроном та Е. Т. Кренкель — радист. Станцію було створено 21.V 1937 поблизу Пн. полюсу, обладнання на неї доставлено літаками. Знесена течією та вітром у Гренландське море, крижина наприкінці січня 1938 під час шторму розколотася. 19.II 1938 П. зняли з крижини льодоколи «Таймир» і «Мурман». За 274 дні дрейфу станція пододала шлях протяжністю бл. 2,5 тис. км. Під час дрейфу було зібрано цінні матеріали про природу Арктики, зокрема встановлено, що в районі Пн. полюсу має місце активна циклонічна діяльність, що під холодні поверхневі води проникають тепліші води Атлантичного ок., виміряно глибини в районі полюсу, швидкість дрейфу криги тощо. Всім учасникам експедиції присвоєно звання Героя Рад. Союзу, за цінний внесок у науку — вчений ступінь доктора геогр. наук.

ПАΠΑНОВ Анатолій Дмитрович (н. 31.X 1922, Вязьма) — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1973). В 1946 закінчив Держ. ін-т театр. мист. ім. А. В. Луначарського (Москва), з 1949 — актор Моск. театру сатири. Ролі: Городничий («Ревізор» Гоголя), Пустославцев («Лев Гурич Синичкін» Ленського), Вельзевул («Містерія-буф» Маяковського), Почесухін («Пам'ятник собі» Михалкова) та ін.

Серед ролей в кінофільмах — Серпілін («Живі і мертві», 1964; «Відплата», 1969), Кружкін («Бережись автомобіля», 1966), Дубинський («Білоруський вокзал», 1971) та ін. З'явся у фільмі Одес. кіностудії «Приходьте завтра» (1963). Літ.: Линецька М. Я. Анатолій Папанов. М., 1972.

ПАПАНАСІУ (Παπανασίου) Аспасія (по чоловіку — Мавромагі; н. 20.X 1918, Афіси) — грец. актриса. В 1940 закінчила театр. школу афінського Нац. театру (учениця Д. Рондіріса). Дебютувала на сцені театру М. Котопулі (Афіни). П. — учасниця Руху Опору. В післявоєнні роки увійшла до складу групи «Об'єднані артисти», де 1945—46 грала Льюїшу («Далека дорога» Арбузова), Ониску («Навала» Леонова) та ін. В умовах реакційного режиму виступала на сцені з великими перервами; 1953—54 грала в трупі М. Катранка, з 1957 — в Пірейському театрі (керівник Д. Рондіріс). Високою патетикою, пафосом і громадян. протестом звучать у виконанні П. трагічні образи Електри (однойменна п'єса Софокла), Медеї (однойменна п'єса Евріпіда), Атосні і Клітемнестри («Перси», «Хоефори» та «Евменіди» Есхіла). П. гастролювала майже у всіх країнах Європи, в США, а також в СРСР 1963—64 і 1967, 1974, зокрема в Києві (роль Антіони в однойменній трагедії Софокла, Київ. укр. драм. театр ім. І. Франка, 1967, 1974).

ПАПЕРОВЕ ДЕРЕВО, паперова шовковиця (Broussonetia papyrifera) — дерево або кущ родини шовковицевих. Листки переважно лопатеві, чоловічі квіткі зібрані в сережки, жіночі — в кулясті головки; плоди оранжево-червоні, їстівні. Батьківщина — Японія, Китай. В СРСР П. д. вирощують як декоративне в Серед. Азії, на Кавказі і в Криму. З волокон кори молодих пагонів П. д. в Японії виготовляють папір для грошових знаків, держ. актів та ін.

ПАПЕРОВА МАШИНА — машина, на якій безводноуванням паперової маси (водної суміші переважно рослинних волокон) виготовляють папір і деякі види картону. Найпоширенішою є плоскостікова (столова) П. м. (мал.), що складається з сіткової, пресової, сушильної і оздоблювальної частин. Сіткова частина являє собою плоску рухоому сітку, на яку під дією напірного пристрою безперервним потоком надходить розбавлена водою паперова маса (концентрацією 0,2—1,2%). В процесі безводноування паперової маси

(внаслідок стікання води, дії відсмоктувальних пристроїв) на сітці формується осад — паперове полотно, що містить до 18—22% сухого волокна. В пресовій частині, що складається з кількох пресових валів, паперове полотно ущільнюється і додатково обезводнюється (до 38—45% сухого волокна). Остання частина води випаровується в сушильній частині, в якій вологе полотно паперу прилягає до металевих циліндрів, що обігріваються зсередини паром. Висушений папір містить до 92—95% сухих волокон. В оздоблювальної частині папір охолоджується на холодильному циліндрі, розгладжується та ущільнюється на каландрі і намотується в рулони. Потім папір розрізають, сортують і пакують. До інших типів машин належать круглосіткові (циліндрові), комбіновані, сухого формування та ін. На П. м. виготовляють папір і картон завширшки 1—10 м. Робоча швидкість П. м. 40—1000 м/хв, продуктивність (для газетного паперу) 330—550 т/добу, іноді більше. В УРСР П. м. виготовляє виробн. об'єднання «Дніпроважпапірмаш» імені Артема. Див. також Целюлозно-паперова промисловість. Г. М. Богомол.

ПАПІЛА (від лат. papilla — сосок і грец. бухіа — пухлина) — доброякісний пухлик у людини і тварин, які розвиваються з покривного епітелію і мають вигляд сосочкового розростання, що виступає над поверхню навколишнього незміненого епітелію. Наявність множинних П. наз. папіломатозом. Найчастіше П. бувають на шкірі, слизовій оболонці сечових шляхів, піхви матки, шлунка тощо. Лікування — хірургічне.

ПАПІЛЯРНІ ЛІНІЇ ТА ВІЗЕРУНКИ (від лат. papilla — сосок), сосочкові лінії — лінії та візерунки на поверхні долонь і підшов. людини, мавп і деяких ін. ссавців. Особливо розвинуті на подушечках пальців. Мають вигляд тонких гребінців, розділених борозенками, разом з якими утворюють певний «візерунок» на шкірі. П. л. та в. є периферійною частиною шкірного аналізатора і виконують тактильну функцію; мають строго індивідуальні варіації, не змінюються протягом життя і не залежать від умов зовнішнього середовища; багато їх особливостей успадковуються. Дослідження П. л. та в. має важливе значення в криміналістиці (див. Дактилоскопія), клінічній медицині, антропології. В. Д. Дяченко.

ПАПІНО (Papineau) Луї Жозеф (7.X 1786, Монреаль — 23.IX 1871, Монтебелло, Квебек) — канад. політ. діяч. Адвокат. У 1808—37 — член Законодавчих зборів, 1820—23 — член Виконавчої ради (уряду) англ. колонії (провінції) Нижня Канада. Після 1815 — в опозиції до англ. уряду, лідер руху франкоканад. патріотів. Один з керівників повстання 1837—38 в Нижній Канаді проти англійського панування. Після поразки повстання 1839—45 — в еміграції. В 1848—51, 1852—54 — член Законодавчої асамблеї пров. Канада.

ПАПІР (нім. Papier; першоджерело: грец. *πάπυρος* — папірус) — листовий, переважно рослинного походження матеріал, маса квадратного метра якого становить від 4 до 200 г (див. *Картон*). Являє собою сукупність попереміж розмілених переважно рослинних волокон, безладно переплетених і зв'язаних між собою силами поверхневого зчеплення. П. винайшли в Китаї (2 ст., Цай Лунь), де його одержали осадженням на сітку рослинних волокон, що містилися у водній суспензії. Згодом (приблизно в 10 ст.) виробництво П. почалося в Європі, широкого розвитку воно набуло після винайдення книгодрукування (15—16 ст.). На Україні перші паперові млини створено в 16 ст. в містах Янові (тепер смт Івано-Франкове Львівської обл.), Буську (тепер Львівської обл.), Острозі (тепер Рівненської обл.). У 1625 для *Києво-Печерської друкарні* в Радомішлі (тепер Житомирської обл.) було побудовано паперову ф-ку. П. виготовляють на *паперових машинах* з паперової маси — водної суспензії, що містить переважно волокнисті напівфабрикати (целюлозу деревинних порід і одворісних рослин, напівцелюлозу, деревну масу) і *макулатуру*, іноді ганчірну напівмасу, мінеральні (азбестові, базальтові), штучні та полімерні волокна. Перед надходженням на паперові машини паперову масу розмілюють на машинах періодичної або безперервної дії (ролахи, млинах). Розмелені матеріали змішують у певному співвідношенні (готують композицію) залежно від призначення П. Потім у паперову масу вводять речовини, що надають П. тих або інших властивостей. Такими речовинами є, наприклад: каніфольна і каніфольно-парафінова емульсії, що зменшують вмірну здатність і змочуваність П.; каоліни, тальк та ін., що підвищують друкарські властивості, непрозорість, гладкість і густину П., надають йому білоти. Для пофарбування і підфарбування паперової маси використовують органічні або (рідше) мінеральні барвники. До спец. видів обробки П. належать: поверхневе фарбування і крейдування, поверхневе проклеювання, просочування, тиснення, нанесення емульсій і плівок тощо. Створено понад 600 видів П., що його розрізняють: залежно від матеріалу, з якого він виготовлений; за способом виробництва; за ступенем гладкості (лощений, матовий); за формою (листовий, ролевий); за товщиною (від 4 до 400 мкм), оптичними, друкарськими, електроізоляційними та ін. властивостями. Є П.: для друку (друкарський, офсетний та ін.); для писання (зоштовий, поштовий); креслярсько-рисувальний (напр., *калька*); електроізоляційний (конденсаторний, кабельний); цигарковий (мундштатовий, сигаретний та ін.); вбирний (промокальний); санітарно-побутовий (туалетний, гігієнічний); для апаратів (телеграфна стрічка); світлочутливий (основа для фотопаперу, див. *Папір фотографічний*); перебивний (копіювальний); пакувальний (мішковий, *пергамін*)

і пром.-технічний (патронний, наждаковий). З П. виготовляють також тех. і побутові вироби, спец. одяг тощо. В УРСР П. виробляють *Жидачівський целюлозно-картонний завод*, *Малинська паперова фабрика*, *Політківська картонно-паперова фабрика* та ін.

Лит.: Фляте Д. М. Свойства бумаги. М., 1976; Тищенко А. Ф., Марков И. Г. Производство бумаги. В кн.: Развитие химической технологии на Украине, т. 2. К., 1976. Г. М. Богомол.

ПАПІР ФОТОГРАФІЧНИЙ — матеріал, що складається з паперової основи і нанесеного на неї тонкого шару світлочутливої *емульсії*. Залежно від типу П. ф. емульсію наносять або безпосередньо на основу, або на основу з баритовим покриттям (з мікрочастинок сульфату барію в суміші з спец. речовинами). Світлочутливий шар являє собою мікрокристали *галогенідів* срібла, розподілені у водному розчині желатини або деяких синтетичних полімерів (напр., полівінілового спирту і його похідних) з добавками спец. речовин (сенсibilізаторів, стабілізаторів). Світлочутлива емульсія кольорового П. ф. містить, крім того, компоненти для кольорового проявлення *фотографічного* і барвники. Розрізняють П. ф. (чорно-білий, кольоровий) загального і тех. призначення. П. ф. заг. призначення, використовуваний для аматорської, профес. і худож. фотографії, буває для проекційного і контактного друку; гладенький і структурний (тиснений); глянсовий, напівматовий і матовий. Залежно від густини (маси) основи його поділяють на тонкий (80—135 г/м²), напівкартон (180 г/м²) і картон (240 г/м²); залежно від корисного інтервалу *експозицій* — на м'який, напівм'який, нормальний, контрастний і особливо контрастний; за кольором основи — на білий і кремовий. П. ф. тех. призначення, використовуваний для фотограф. робіт у різних галузях техніки, служить для знімання, реєстрації та копіювання. Реєструють (високочутливі) П. ф. — осцилографічні, електрокардіографічні та фото-телеграфічні. П. ф. для швидкісного копіювання документів — фото-статні, рефлексні, фотокальки (на прозорій основі), папери «Технокопір» і «Контакт». За складом галогенідів срібла чорно-білий П. ф. поділяють на бромсрібний (напр., «Унібром»), хлоробромсрібний (напр., «Бромпортрет»), хлоробромсрібний, хлоросрібний і хлоробромодосрібний. Кольоровий П. ф. використовують для контактного і проекційного друку кольорових фотографій з кольорових негативів (див. *Кольорова фотографія*).

Лит.: Карпужанський А. Л., Борня А. В., Іванов В. О. Процеси старіння і збереження фотографічних матеріалів. Л., 1976. Е. М. Масушин.

ПАПІРОЛОГІЯ (від *папірус* і *...логія*) — спеціальна історико-філологічна дисципліна, тісно пов'язана з *палеографією*. Завдання П. є прочитання, інтерпретація і видання текстів папірусів, а також написів на глиняних черепках (остраконах) і дерев'яних табличках, прикріплених до *мумій*.

Перші грец. тексти папірусів знайдено 1752 в Італії і 1778 в Єгипті. Однак як самостійна дисципліна П. виникла після масових знахідок папірусів у Файюмі (Єгипет) 1877—78. Осн. центри зберігання і вивчення папірусів — *Єгипетський музей*, *Британський музей*, *Луар*, Ін-т папірології (Марбург, ФРН), Колумбійський і Мічиганський ун-ти (США), Варшавський ун-т (ПНР) та ін., в СРСР — *Ермітаж* і *Бібліотека публічна імені М. Є. Салтикова-Щедріна* в Ленінграді, *Музей образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна* в Москві, Ін-т рукописів АН Груз. РСР та ін. В 1947 створено Міжнар. асоціацію папірологів з центром у Брюсселі. **ПАПІРУС** (*Cyperus papyrus*) — багаторічна трав'яниста рослина родини осокових. Стебло пряmostояче, тригранне, 4—5 м заввишки; на верхівці — велике зонтикоподібне суцвіття. Квітки двостатеві, без оцвіттини. Походить з тропічної Африки; в давні часи занесений в Єгипет, Палестину та ін. країни, де злищав. Утворює великі зарості по берегах річок та озер. У давньому Єгипті, в ін. країнах Середземномор'я з П. виготовляли своєрідний папір (див. *Папірус*). Тепер П. розводять як декоративну рослину в садах, парках. П. іноді неправильно наз. кімнатну рослину *смикавець* різнолистий.

ПАПІРУСИ (лат. *papyrus*, одн., від грец. *πάπυρος*, з давньогриц.) — стародавні рукописи (давньоєгипетські, грецькі, латинські, коптські, арабські, араміїські, єврейські, перські, сірійські, грузинські та ін.), написані на *папірусі*. Найбільшу кількість П. (кілька десятків тисяч) знайдено в Єгипті. Серед П. є твори історичні (напр., списки правителів Єгипту 3—2-го тис. до н. е., Туринський музей в Італії), літературні («Подорож Унуамона», Держ. музей образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві), математичні (П. Рінда, Брит. музей у Лондоні; Московський П., Держ. музей образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві), релігійні, медичні та ін. Тексти П. вивчають папірологія, єгиптологія, семітологія та ін. науки. П. є цінним джерелом для вивчення госп., культур. і політ. життя Старод. Єгипту і античного світу.

ПАПОРОТЕВИДНІ, папоротеподібні, папороти (*Polypodiophyta*, синонім *Pteridophyta*) — відділ (за ін. авторами, група) вищих судинних (спорових) рослин. Деревовидні форми (серед тропічних П.) — до 25 м заввишки і 50 см у діаметрі, найдрібніші трав'янисті форми П. — заввишки кілька мм. В циклі розвитку П. (чергування поколінь) *спорофіт* — безстатеве, або спорове, покоління переважає над *гаметофітом* — статевим поколінням. Спорофіт (те, що наз. папороттю) П. розчленований на *корінь* (придатковий), *стебло*, *листки*. В сучасних трав'янистих П. листки за розмірами переважають стебло, яке часто буває повзучим і тоді його наз. *кореневищем*. Від кореневища вертикально відходять листки

І. Д. Пашанін.

А. Д. Пашанов.

Папірус.

ПАПОРОТИ

Герб Папуа-Нової Гвінеї.

ПАПУА — НОВА ГВІНЕЯ

Площа — 462,8 тис. км²

Населення — 3,1 млн. чол. (1979, оцінка)

Столиця — м. Порт-Морсбі

(вайї), а донизу — придаткові корені. Розмножуються П. спорами, зібраними у *спорангії*, які утворюються на листках. Після дозрівання спори потрапляють на ґрунт, проростають, утворюючи гаметофіт, або *заросток*, у вигляді невеликої серцевидної пластинки (у видів помірної зони) з статевими органами розмноження — *антеридіями* й *архегоніями*. Із заплідненої яйцеклітини утворюється зародок безстатевої фази — спорофіт, з якого розвивається нова рослина. Відділ П. поділяють на 7 класів: аневрофитопсиди (*Aneurophytopsida*); археофитопсиди (*Archaeopteridopsida*); кладоксилосиди (*Cladoxylopsida*); зиготеридопсиди (*Zygopteridopsida*); офіоглосопсиди (*Ophioglossopsida*), або вужачкові; маратіопсиди (*Marattiopsida*); поліподіопсиди (*Polypodiopsida*). Є й ін. класифікації. Представники перших 4 класів вимерли в давньому епоху й відомі у викопному стані; останні 3 класи — сучасні П. Найчисленнішими є клас поліподіопсиди. Бл. 300 родів і понад 10 000 видів сучасних П., поширених майже по всій земній кулі в різноманітних екологічних умовах — від пустель до боліт, озер і солонуватих вод; найбільш пишного розвитку і видового багатства П. досягли в вологих тропічних лісах. П. поселяються в воді, на ґрунті, на стовбурах дерев, гілках (*епіфіти*). На території СРСР зустрічаються тільки трав'янисті, в тропіках та субтропіках — деревовидні П. Найбільш характерними П. на Україні є *орляк* звичайний, *чоловіча папороть*, *страусове перо* звичайне, *аспленій волосовидний*; значно рідше трапляються *вужачка* звичайна, *грознянка*, *клоч-трава*; дуже рідко — *вудсія альпійська*, *марсілея чотирилиста*, *сальвінія плаваюча* занесені до *Червоної книги* Української РСР. П. — одна з найдавніших груп рослин, ровесник хвощовидних, виникла в кінці силурійського періоду.

Літ.: Тахтаджян А. Л. Высшие растения, т. 1. М., Л., 1956; Визначник рослин України. К., 1965; Жизнь растений, т. 4. М., 1978.

В. І. Чопис.

ПАПОРОТИ — за старою класифікацією порядком вищих рослин. Тепер виділені у відділ (за ін. авторами, групу) *папоротеvidних*.

ПАПРОЦЬКИЙ (Paprocki) Бартош (бл. 1543, Папроцька Воля, тепер ПНР — 27.XII 1614, Львів) — польсь. історик-геральдист, поет. Закінчив Краківський ун-т. У праці П. «Герби лицарства польського» (Краків, 1584) є відомості про укр. шляхет. герби, історію окремих укр. шляхет. родин (зокрема, князів Острозьких), татар. напади на тер. України, про життя, побут, звичаї, мор. походи укр. козаків. Водночас тут є вигадані відомості про обрання запорізьким «отаманом» С. Зборовського і похід запорожців на чолі з ним у Молдавію. П. вихваляв гнобительську політику польсь. шляхти, зневажливо ставився до запорожців. Праці П. використували укр. літописці й історики.

ПАПСТВО — релігійно-політичний центр католицької церкви, очолюваний *папою римським*. Виникло в 3—5 ст. В серед. 8 ст. була створена теократична папська д-ва *Ватикан*. Для звеличення П. та обґрунтування його прав на територію т. з. *Папської області* було сфабриковано кілька фальшивих документів (див. «Константинів дар», *Лжеисидорові декретали*), а також створено легенду про те, що папа є «намісником Христа на землі». Для поширення свого впливу П., особливо за середньовіччя, вдавалося до найжорстокіших засобів, включаючи *хрестові походи*, *інквізицію*. В кінці 15 — на поч. 16 ст. антифеодальні рухи, *Резолюція* поставили П. перед загрозою катастрофи. В серед. 16 ст. П. очолило *контрреформацію*. Наприкінці 16 — на поч. 17 ст. П. намагалося поширити свій вплив на Україну і Білорусію (див. *Брестська унія 1596*). В період бурж. революцій П. підтримувало феод. реакцію, з розвитком революц. робітн. руху — реакційну буржуазію, зокрема італ. та нім. фашизм, а після 2-ї світової війни — агресивну політику правлячих кіл США. Залишаючись противником соціалізму, П. з кін. 50-х рр. стало на шлях більш реалістичної політики, зокрема визнання необхідності боротьби за мир і мирне співіснування. З 1978 П. очолює папа Іоанн Павло II. Див. також *Католицизм*.

ПАПСЬКА ОБЛАСТЬ, Церковна область — теократична держава в Середній Італії (756—1870) на чолі з *папою римським*. Столиця — Рим. Утворена на землях, відданих королем франків *Піпіном Коротким* у *лангобардів* і дарованих рим. папі. Утворення П. о. поклало початок світській владі пап. У 756—962 П. о. входила до імперії *каролінгів*, з 962 — до «*Священної Римської імперії*». В кін. 11 ст. *папство*, яке домагалося розширення своїх володінь, виступило ініціатором і організатором *хрестових походів*. В 1274 П. о. офіц. визнано суверенною д-вою. Проти світської влади пап в П. о. було спрямовано повстання *Кола ді Рієнцо* в Римі, антипапські повстання в Перуджі, Болоньї. Протягом 16—18 ст. в П. о. зміцнів папський *абсолютизм*. В 19 ст. П. о. — вогнище *клерикально-монархічної реакції*. Під час революції 1848—49 в Італії на тер. П. о.

було встановлено *Римську республіку 1849*. У 1870 П. о. припинила існування, ввійшовши до складу Італ. королівства (утворене 1861). За *Латеранськими угодами* (1929) Папську д-ву відновлено на частині тер. Рима — у *Ватикані*.

ПАПУА — НОВА ГВІНЕЯ — держава на Пд. Зх. Тихого ок. Займає сх. частину о. Нова Гвінея, архіпелаг Бісмарка, пн. частину Соломонових о-вів та бл. 200 великих і малих островів. Населяють П. — Н. Г. папуаси, меланезійці й бл. 30 тис. австралійців та європейців. Офіц. мова — англійська. В адм. відношенні П. — Н. Г. поділяється на 20 округів.

Державний лад. П. — Н. Г. — конституційна монархія. Входить до складу *Співдружності*, омолопоної Великобританії. Глава д-ви — англ. король (королева), представлений генерал-губернатором (призначається за вибором парламенту на 6 років). Законодавчий орган — однопалатний Нап. парламент (109 членів). Уряд — Рада міністрів — очолюється прем'єр-міністром.

Природа. Більшу частину території займають гори заввишки до 4506 м. На Пд. — заболочена низовина. Надра країни вичерпано мало; виявлено поклади мідної, заліз., нікелевої, свинцевої і марганцевої руд, платину, золото, срібло, бурі вугілля. Клімат екваторіальний і субекваторіальний, жаркий і вологий. В горах — вологі тропічні ліси з цінними породами дерев. Історія. Острів Нова Гвінея відкрив у 1-й пол. 16 ст. португальці. До європ. колонізації населення теперішньої тер. П. — Н. Г. становили папуаси і меланезійці. Для дослідження їхнього побуту і культури багато зробив М. М. *Миклухо-Маклай*. В 1884 пд.-сх. частину о. Нова Гвінея захопила Великобританія (ця тер. здобула назву Папуа), яка встановила тут свій протекторат, 1888 проголосила Папуа своєю колонією, а 1905 передала її під управління Австралійському Союзові (АС); пн.-сх. частину загартала Німеччина (ця тер. здобула назву Земля імператора Вільгельма). В 1920 АС одержав від Ліги націй мандат на управління всією тер. Нової Гвінеї (з 1946 ця тер. перебувала під опікою АС). Населення П. — Н. Г. протягом багатьох років вело боротьбу за незалежність. 1.XII 1973 П. — Н. Г. здобула внутр. самоврядування, а 16.IX 1975 була проголошена незалежною д-вою в складі Співдружності.

Селище Бонгу, в якому жив М. М. Миклухо-Маклай.

очолованої Великобританією. В 1977 між П.—Н. Г. і СРСР встановлено дипломатичні відносини. У внутр. політиці уряд П.—Н. Г. проводить курс на залучення іноз. капіталу. В той же час проголошено лінію «економічного націоналізму», спрямовану на обмеження діяльності іноз. капіталу. На міжнар. арені уряд П.—Н. Г. проводить політику розвитку відносин з Австралією та Індонезією. З 1975 П.—Н. Г.—член ООН.

В. В. Будяков.
Політичні партії, профспілки. Пангу парті (Партія єдиної П.—Н. Г.), засн. 1966. Народна прогресивна партія, засн. 1970. Національна партія, засн. 1979. Конгрес профспілок Папуа — Нової Гвінеї. Входить до МКВП.

Господарство. П.—Н. Г.—економічно слабоборозвинута країна. В г-ві панівні позиції посідає іноз. (гол. чин. австрал. та япон.) капітал, частка якого становить 80% усіх приватних капіталовкладень. Іноз. компанії видобувають мідну руду (ут. ч. розробляють одне з найбільших у світі родовищ на о. Бугенвіль) та золото. Основа економіки — с. г. експортного напрямку. На великих капіталістичних плантаціях вирощують каву, боби какао, кокосову та олійну пальми, каучуконоси, чай, піретрум; у натуральних г-вах місц. населення — батат, ямс, таро, сорго. Тваринництво гол. чин. м'ясного напрямку. Розвинуте рибальство. В лісах — заготівлі цінних порід деревини. Окремі підприємства деревообр. пром-сті та по переробці с.-г. продукції. З-ць у країні немає. Автошляхів — понад 16 тис. км. Осн. мор. порти: Порт-Морсбі, Рабаул, Маданг, Лае. У Порт-Морсбі та Лае — аеропорти. З П.—Н. Г. вивозять мідний концентрат (бл. 40% валютних надходжень), золото, каву, боби какао, копру, каучук, деревину цінних порід; довозять гол. чин. прод. товари. Осн. торг. партнери — Австралія та Японія. Грош. одиниця — кіна. 0,7 кіна = 1 дол. США (1978).

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1971 67,9% нас. країни було неписьменним. Обов'язкового навчання немає. В серед. 70-х рр. поч. школою охоплено бл. 50% дітей. Строк навчання в поч. школі (приймаються діти з 7 років) — 6 років, у середній — 6 (4 + 2). Викладання — англ. мовою. В 1978/79 навч. р. у поч. школах налічувалося 268,1 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 49 тис. Ун-т П.—Н. Г. у Порт-Морсбі (засн. 1965; 1979/80 навч. р.—1,7 тис. студентів), Ун-т технології в Лае (засн. 1965; 1979/80 навч. р.—1,2 тис. студентів). Наук. установи: Ін-т мед. досліджень (засн. 1968), Ін-т по вивченню П.—Н. Г. (засн. 1973), Ін-т прикладних досліджень у галузі екон. і соціальних наук (засн. 1976). Бібліотеки — університету в Порт-Морсбі, Університету технології в Лае, при наукових установах. Національний музей і художня галерея — в Порт-Морсбі.

В. З. Клепиков.

ПАПУАСИ (від малайського *рапуа* — кучерявий) — група племен (дорей, монумбо, роро, коїта, кевері та багато ін.), корінне населення о-ва *Нова Гвінея*, а також деяких ін. о-вів *Меланезії*. Чисельність П.—бл. 3 млн. чол. (1978, оцінка). П. говорять *папуаськими мовами*. Реліг. вірування — *культ предків, магія і тотемізм*. З кін. 19 ст. під впливом місіонерів поширилося *християнство*, яке сповідає більшість П. До недавнього часу П. жили первіснообщинним ладом (в деяких районах досі зберігся). Осн. заняття П.—примітивне землеробство, в узбережних районах — рибальство, частково мисливство, ремесла. Значний вклад в етнографічне вивчення П. вніс М. М. *Миклухо-Маклай*.

Лит.: Бутинов Н. А. Папуасы Новой Гвинеи. М., 1968.

ПАПУАСЬКІ МОВИ — мови *папуасів*. П. м. умовно наз. ті мовні групи та ізолювані мови району Нової Гвінеї, які не входять до малайсько-полінезійської сім'ї. Усього налічують понад 700 мов, поширених на невеликих тер. Хоч П. м. дуже відрізняються одна від одної, вчені припускають, що більшість із них генетично споріднені. Характерними особливостями П. м. є своєрідні морфологічні чергування на межі афріксі, дуже складна граматична будова. У багатьох мовах є *іменні класи*, оригінальні системи лічби. Майже всі П. м. безписемні.

Лит.: Леонтьев А. А. Папуасские языки. М., 1974.

Ю. Х. Сірк.

ПАПУГОПОДІБНІ, папуги (*Psittaciformes*) — ряд птахів. Довж. тіла 9,5 см — 1 м, маса 10 — 1200 г. Голова відносно велика; дзьоб міцний, загнутий гачком. Верхня щелепа рухомо з'єднується з черепом. Цівка коротка, два пальці ніг спрямовані вперед, два — назад, четвертий палець дуже рухливий і може сильно відводитись вбік. Оперення переважно яскраве — червоне, зелене, синє, біле, рожеве та ін. В ряді 1 рід — папугові (*Psittacidae*), 75 родів (з них 19 вимерлі) з 324 видами. Поширені П. в тропіках, субтропіках, частково — в помірних широтах. Більшість живуть у кронах дерев, чагарниках. Яйця відкладають гол. чин. у дуплах. Моногами (див. *Моногамія* у тварин). Кладку (1 або 2 на рік) з 2—3 білих яєць насиджують переважно самки; інкубація 14—30 днів. Живляться П. плодами, горіхами, насінням тощо, деякі види — тваринною їжею (напр., нестор, який нападає на овцев, вибиває з спини в них шматки шкіри з м'ясом). *Арара, какаду* та ін. добре приручаються, *жако, лорі* легко навчаються вимовляти слова і короткі фрази. П. часто утримують у клітках у квартирах та в зоопарках. У викопному стані відомі починаючи з верхнього олігоцену Європи.

ПАР, парове поле — поле *сівозміни*, вільне від посівів с.-г. культур протягом усього або частини вегетаційного періоду, яке систематично обробляють, щоб очистити ґрунт від бур'янів, зберегти в ньому вологу, забезпечити нагромад-

ження поживних речовин. Ефективний агротехнічний засіб, застосування якого в *землеробстві* підвищує *родючість ґрунту*, а відповідно і врожай першої, розміщеної по П., і наступних культур сівозміни, поліпшує якість с.-г. продукції. П. поділяють на дві основні групи: чисті (незайняті) та зайняті. Чистий пар, піднятий влітку чи восени за рік до сіви озимих, наз. *чорним П.*, а піднятий навесні в рік посіву озимих — *раннім П.* Різновидністю чистих П. є *кулісний П.* (див. *Куліси* польові). В *зайнятих П.* вирощують кормові культури, посіяні суцільним способом (вилов'яну суміш тощо) або просяні (кукурудзу на зелений корм, ранню картоплю). Вирощування просяних культур у зайнятому П. за ефективністю у боротьбі з бур'янами наближає останній до чистого П. Різновидністю зайнятих П. є *сидеральний П.* (див. *Зелене добриво, Сидерація*). В СРСР чистий П. поширений на Пд. Україні, у Заволжі, на Пн. Кавказі, у Молдавії, де він є найкращим попередником для озимої пшениці та жита. У Пн. Казахстані, Зх. та Сх. Сибіру по чистому П. сіють яру пшеницю. Зайнятий П. поширений у усіх зонах України, в ін. республіках СРСР в умовах достатнього зволоження (нечервоземна зона, Пн. лісостеп Європ. частини СРСР, у районах *зрошуваного землеробства*). У менше зволоженому Пд. лісостепу зайнятий П. поєднують з чистим. Див. також *Зяблевий обробіток ґрунту, Обробіток ґрунту*.

Є. Й. Дорошенко.

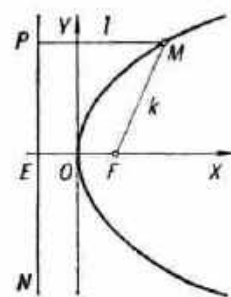
ПАРА — речовина в газоподібному стані при температурі і тиску, нижчих за критичні (див. *Критичний стан*). Поділ станів речовини на газ і П. умовний і не є загальноприйнятим. Зокрема, під водяною П. розуміють воду в газоподібному стані при будь-якій т-рі, а діоксид вуглецю (CO₂) наз. газом навіть при т-рі, нижчій за критичну. П., що перебуває в рівновазі з рідкою або твердою фазою тієї самої речовини, наз. *наситеною*. Її властивості (*густина*, *питома теплоємність* і т. д.) визначаються лише т-рою. Якщо т-ра П. вища за т-ру насиченої П. при даному тиску, вона наз. *ненасиченою*, або *перегрітою*. П., що має тиск, більший за тиск насиченої пари при тій самій т-рі, наз. *пересиченою*. При відносно невеликих тисках і високих т-рах усі види П. своїми властивостями близькі до *ідеального газу*.

ПАРА (тур. *пара* — гроші, монета) — 1) Срібна монета Туреччини, перебувала в обігу з 1623. З 1930 П. використовують тільки як рахункову одиницю, яка дорівнює $\frac{1}{40}$ *куруша*. 2) Срібна монета Крим. ханства (17 ст.). 3) Мідна монета, що її карбували в Росії для Молдавії і Валахії 1771—74. 4) Розмінна монета Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії, дорівнює $\frac{1}{100}$ *динара*.

ПАРА... (грец. *пара* ...) — префікс, який означає знаходження поруч, суміжність, а також відхилення, зміну (*парабіоз, паралінгвістика, парамагнетизм, парapsихологія*).

ПАРААМІНО-БЕНЗОЙНА КИСЛОТА

Парабола.

ПАРААМІНОБЕНЗОЙНА КИСЛОТА, ПАБК — вітамін B₂, необхідний для нормального обміну речовин; фактор росту для багатьох мікроорганізмів. Міститься в тканинах рослин, тварин, у т. ч. в мікроорганізмах; найбільше П. к. у печінках, дріжджах, яйцях, молоці. П. к. — похідне бензойної кислоти, попередник фолієвої кислоти. Мол. м. 137,1. Безбарвний кристали П. к. розчинні у воді, спирті, ефірі. Має значення в активності процесів синтезу нуклеїнових основ та піримідинових основ, бере участь у біосинтезі нуклеїнових кислот, а також у перетворенні амінокислоти тирозину на меланін. Похідні П. к. — анестезин, новокаїн. Нестача П. к. негативно впливає на заг. стан людини.

ПАРАБІОЗ (від *пара...* і грец. *біос* — життя) — 1) Став живої тканини, що характеризується оборотною зратою здатності до проведення збудження; спричинений діянням різних подразників (фіз., зокрема електр. струмом, хім. тощо). Явище П. відкрив і вивчив М. Е. Введенський. У розвитку П. розрізняють стадії: провізорну, або зрівняльну (на цій стадії слабкі й сильні подразники певної ділянки нерва спричинюють однакову скорочення м'язів), парадоксальну (коли слабкі подразники викликають більш сильну реакцію, ніж сильні) та гальмівну (на слабкі й сильні подразнення тканина не реагує). Якщо на тканину в стані П. продовжують діяти подразники, то вона відмирає. Вивчення П. показало, що процеси гальмування і збудження взаємозв'язані. 2) Метод штучного зв'язання через кровоносну і лімфатичну системи двох (різних кількох) тварин з метою вивчення взаємного впливу їхніх органів і тканин.

ПАРАБОЛА (грец. *παράβολή* — зіставлення, порівняння, подібність; конічний переріз) — 1) Геометричне місце точок M площини, віддалі k кожної з яких від даної точки F (фокуса) і від даної прямої PN (директриси) і рівні між собою: $k = l$ (мал.); один з конічних перерізів. Прямка, що проходить через фокус перпендикулярно до директриси, наз. віссю П.; точка перетину П. з її віссю наз. вершиною П. Якщо вісь П. паралельна до осі OY (до осі OX), то її рівняння має вигляд: $y = ax^2 + bx + c$ ($x = Ay^2 + By + C$); коли ще й вершина П. збігається з початком координат, то рівняння П. має вигляд: $y = 2px^2$ ($x = 2qy^2$), де p (q) — відстань від фокуса до директриси. П. — лінія другого порядку. 2) В літературі — притча, коротка казка, алегорична розповідь початково-моралізаторського змісту.

ПАРАБОЛІЧНИЙ ЦИЛІНДР — циліндрична поверхня, напрямною якої є парабола.

ПАРАБОЛОЇДИ (від *парабола* і грец. *ειδος* — вигляд) — нецентральні поверхні другого порядку. Утворені рухом параболи паралельно самій собі так, що її вершина рухається по нерухомій параболі, площина якої перпендикулярна до площини рухомої пара-

боли. Якщо осі парабол спрямовані однаково, одержують еліптичний П. (мал., 1); якщо протилежно — гіперболічний П. (мал., 2). Коли вершина П. розміщена в початку координат O, OZ є віссю симетрії, а XOZ і YOZ — площинами симетрії, то рівняння еліптичного П. має вигляд $z = x^2/a^2 + y^2/b^2$, а гіперболічного — вигляд $z = x^2/a^2 - y^2/b^2$. Перерізи еліптичного П. — параболи і еліпси, гіперболічного — параболи, гіперболи і прямі. Гіперболічний П. — лінійчаста поверхня. Його можна утворити, переміщуючи пряму так, щоб вона в усіх своїх положеннях мала спільні точки з трьома прямими, паралельними одній площині, але попарно не паралельними між собою.

ПАРАГАНГЛІЙ (від *пара...* і *ганглія*) — залози хребетних тварин і людини, що утворені хроматинними клітинами і виділяють у кров гормони адреналін, норадреналін, а можливо, й інші катехоламіни. До П. належать мозкова речовина надниркових залоз та скучення хроматинних тканин біля серця і аорти, у сплетеннях симпатичної нервової системи (див. *Вегетативна нервова система*).

ПАРАГВАЙ — ріка в Пд. Америці, найбільша права притока Парани. Довжина 2500 км, площа бас. 1150 тис. км². Тече в межах Бразилії і Парагваю та по його кордону з Бразилією і Аргентиною. Бере початок на плато Мату-Гросу, нижче виходить на Лаплатську низовину. Шир. русла від 350–600 м у серед. течії до 1–1,5 км у пониззі. Гол. притоки — Пілкомайо, Ріо-Бермехо (праві). Живлення переважно дощове. Пересічна річна витрата води в гирлі до 4000 м³/с. Судноплавний до м. Корумбі; до Асунсьйона доступний для океанських суден.

ПАРАГВАЙ, Республіка Парагвай — держава в центр. частині Пд. Америки. В адм. відношенні поділяється на 16 департаментів і столичний округ.

Державний лад П. — республіка. За конституцією 1967 глава д-ви й уряду — президент, обраний населенням на 5 років. При президенті як дорадчий орган функціонує призначувана ним Держ. рада. Найвищий законодавчий орган — Конгрес, що складається з сенату (30 членів) і палати депутатів (60 членів). Обидві палати обираються населенням на 5 років. Виконавчу владу здійснює уряд, який формуються президентом. З 1954 влада фактично належить президенту, який має диктаторські повноваження.

О. В. Зайчук. Природа. Рельєф країни переважно рівнинний. Центр. частину території займає заболочена низовина р. Парагваю, на Пн. Зх. — частина рівнини Гран-Чако; на Пд. Сх. — частина Бразильського нагір'я. Незначні поклади заліз., марганцевої, мідної руд. Клімат тропічний, жаркий. На Сх. — вологий, на Зх. — посушливий, більш континентальний. Пересічна річна випад. від +17 до +19°, січня — від +27 до +29°. Річна сума опад. від 700 мм на Зх. до 2000 мм на Сх. Річкова сітка густа. Гол.

ріки — Парана та її притока Парагвай. Бл. 60% тер. країни відкрито лісами з цінними породами дерев, зокрема квебрахо, а також дерево мате, з листя та стебел якого виробляють парагвайський чай. На Сх. — листопадно-вічнозелені ліси на червоних фералітичних ґрунтах, у центр. частині — ліси та високотравні угруповання на лучних ґрунтах, на Зх. — тропічне рідколісся на коричнево-червоних ґрунтах. Населення. Осн. населення — парагвайці. Живуть також індіанці, німці, аргентинці. Офіц. мова — іспанська, поширена мова індіанців-гуарані. Пересічна густота нас. — 7,9 чол. на 1 км² (1980). Міське населення становить 36%. Найбільші міста: Асунсьйон, Вільярріка, Консепсьйон.

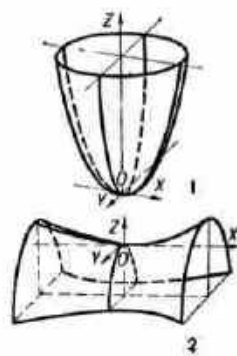
Історія. В давнину тер. П. населяли індіан. племена. В 20–30-х рр. 16 ст. П. завоювали ісп. колонізатори, які нещадно експлуатували корінне населення, знищували тисячі індіанців. Внаслідок загальнонаро. боротьби проти іноз. поневолювачів (див. *Війна за незалежність іспанських колоній в Америці 1810–26*) 1811 П. здобув держ. незалежність і був проголошений конституційною республікою. В 1864–70 правлячі кола Аргентини, Бразилії та Уругваю при підтримці США, Великобританії і Франції розв'язали проти П. загартницьку війну. Незважаючи на героїчний опір парагвайської армії, П. зазнав поразки, в результаті країна втратила значну частину своєї території. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. в П. посилюється проникнення іноз. капіталу, гол. чин. Великобританії і США. Під впливом Великої Жовт. соціалістич. революції в країні посилюється визвольна боротьба.

В 1928 створено Парагвайську компартію. Англо-амер. суперництво за володіння нафтовими родовищами П. втягнуло його у війну з Болівією (1932–35), в результаті якої країна опинилася в повній залежності від іноз. капіталу. Нар. повстання (лютий 1936) було придушене силами реакції.

Під час 2-ї світової війни П. подавав допомогу фашист. Німеччині, а після війни надав притулок багатьом нацистським злочинцям. У післявоєн. час у П. відбувся ряд антиурядових виступів (зокрема, збройне повстання 1947, яке переросло в громадян. війну). В травні 1954 внаслідок держ. перевороту, здійсненого реакційною воєначиною, в П. встановлено військ.-поліцейський режим. Реакційна диктатура А. Стрессера стала слухняним знаряддям імперіалізму США, підпорядковувала економіку П. амер. монополіям, розгорнула жорстокі переслідування

Асунсьйон. Вид частини міста.

Еліптичний (1) і гіперболічний (2) параболоїди.

демократичних сил країни. Народ П. веде боротьбу за повалення реакційної диктатури.

А. А. Стрілко.
Політичні партії, профспілки. Національно-республіканська асоціація («Колорадо»), засн. 1887. Правляча. Виражає інтереси бурж. поміщицької олігархії, вищою офіцерства і реакційної частини духовництва. Ліберальна партія, засн. 1887. Опозиційна, легальна. Має широку соціальну базу серед селянства, студентства, інтелігенції. Виражає також інтереси частини поміщиків. Революційна фебреристська партія, засн. 1936. Опозиційна, легальна. Входить до Соціалістичного інтернаціоналу Християнсько-демократична партія, засн. 1965. Народний рух «Колорадо» (МОПОКО), засн. 1959. **Парагвайська комуністична партія**, засн. 1928, діє в глибокому підпіллі. Парагвайська конфедерація трудящих, засн. 1951. Контролюється урядом.

А. А. Стрілко.
Господарство. П.—економічно слабо розвинута агр. країна. В г-ві її панують іноз. монополії, які контролюють провідні галузі, банки, частину транспорту, 80% зовн. торгівлі, володіють більш як 30% землі. Нац. доход на душу населення—один з найнижчих у Лат. Америці, понад 9% економічно активного населення безробітні, приблизно стільки ж—частково безробітні. За 1975—79 вартість життя зросла на 100—120%. Основа економіки—с.г., в якому створюється 30,9% валового нац. продукту. Панує велике поміщицьке землеволодіння. Рівень с.г. виробн. низький. В обробітку бл. 4% земельної площі країни, близько 40% земель під пасовищами. Переважає екстенсивне пасовищне тваринництво. Поголів'я (млн., 1979): великої рогатої худоби—6,2, овець—0,6, свиней—1,0, коней, ослів та мулів—0,3. На експорт вирощують тютюн, бавов-

ник, парагв. чай, цукр, тростину, каву, тунг, для власного споживання—кукурудзу, маніок, рис, пшеницю, багат тощо. Виноградарство та виноробство. В лісах значні заготівлі деревини цінних порід. Пром-сть розвинута слабо, переважають невеликі кустарні підприємства. Осн. галузі—м'ясохолодильна (1979 було вироблено 185 тис. т м'яса), деревообр. та хім. (виробн. дубильного екстракту з деревини квебрахо). Працюють текст. ф-ки, нафтоперероб., цем., алкогольних та безалкогольних напоїв з-ди, борошномельні, цукр., олійницькі підприємства. Виробн. невеликих суден, меблів. У 1979 вироблено 772 млн. кВт. год електроенергії (переважно на ГЕС). Гол. пром. центр—Асунсьйон. Осн. вид транспорту—річковий. Довжина (тис. км, 1979): з-щ—1,3, автошляхів—8, у т. ч. 1—асфальтованих, водних шляхів—2,2. Найбільший річковий порт і аеропорт—Асунсьйон. З П. вивозять м'ясо і м'ясопродукти, лісоматеріали, бавовну, тютюн, екстракт квебрахо, олію, шкірсировину, каву тощо; довозять машини і устаткування, трансп. засоби, продовольство, чорні метали, паливо і мастила, хім. товари. Гол. торг. партнери—Аргентина, США, ФРН, Великобританія, Бразилія. Грош. одиниця—гуарані. 126 гуарані = 1 дол. США (червень 1980).

Н. Ф. Шербина.
Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1975 в країні було 3,8 тис. лікарняних ліжок (14,4 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 1976 1,3 тис. лікарів (4,65 лікаря на 10 тис. ж.), 679 зубних лікарів і 231 фармацевт (1975).

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В середині 70-х рр. 23% нас. було неписьменним. Поч. навчання дітей віком від 7 до 14 років проголошено безплатним і обов'язковим. Та через нестатки 20% дітей шкільного віку не відвідують школу. В країні не вистає вчителів, шкільних приміщень. Поч. школи 3-х типів: 3-річні, 5-річні й 6-річні. Серед. школа (строк навчання 6 років) складається з двох 3-річних ступенів. Профес.-тех. навч. заклади працюють на базі поч. школи та 1-го ступеня середньої. В 1976/77 навч. році у П. було 2799 поч. шкіл (478,6 тис. учнів), 824 серед. навч. заклади (92,4 тис. учнів); 21 вищий навч. заклад (17,1 тис. студ.). Найбільші вузи: Нац. ун-т (засн. 1890) і католицький ун-т «Нуєстра Сеньйора де ла Асунсьйон» (засн. 1960), обидва—в Асунсьйоні. Наук. установи: державні—Нац. комісія по атомній енергії (засн. 1965), Бот. сад (засн. 1914), Військово-геогр. ін-т (топографічні карти), Академія мови і культури гуарані (засн. 1975); приватні—Наук. т-во П. (засн. 1921), Ін-т педіатрії і гігієни дітей П. (засн. 1928), Парагв. ін-т істор. досліджень (засн. 1937) та ін. В Асунсьйоні є Нац. 6-ка, Нац. музей красивих мистецтв і пам'яток старовини, Музей природничої історії та етнографії.

М. І. Павлов.
Преса, радіомовлення, телебачення. В 1980 в П. видавалося 5 щоден-

них газет заг. тиражем бл. 150 тис. прим.: «А Бе Це-колар» («АБЦ-забарвлення», з 1967), «Патрія» («Батьківщина», з 1946), «Трибуна» (з 1925), «Ультіма ора» («Остання година», з 1977). Газ. «Аделанте!» («Вперед!», з 1941)—орган Парагв. компартії, видається нелегально. Щотижневик: «Лібертад» («Свобода», з 1962), «Публо» («Народ», з 1964). Радіомовлення і телебачення під контролем Нац. управління зв'язку. Телебачення—з 1965.

Література розвивається ісп. та гуарані мовами. В колоніальний період (16—поч. 19 ст.) писемної л-ри майже не було, розвивався багатий фольклор індіанців гуарані. Починається парагв. л-ра після визволення країни від ісп. колоніального гноблення на поч. 19 ст. з поезії. Першим поетом-романтиком, творцем нац. патріотичної лірики, а також національного гімну був Н. М. Талавера. Значну роль у розвитку л-ри відіграли письменники-просвітителі кін. 19—поч. 20 ст. М. Домінгес, С. Баес та ін. Вони вплинули на творчість письменника і громад. діяча демократичного спрямування Р. Баррета. Його ідеї народовладдя розвивав вигнаний з країни Е. Фарінья Нуньєс—автор поеми «Пісня віків». Цей твір та віршовані цикли Х. Е. О'Лірі, пов'язані з істор. традиціями та нар. творчістю, проняті духом просвітництва, привернули увагу до фольклору гуарані, перша антологія якого вийшла 1917. Під її впливом поет А. Гуанес почав писати і на гуарані (спочатку писав ісп. мовою). Розквіту поезія гуарані досягла у творчості Х. Корреа (1908—54)—засновника нац. драматургії (п'єса «Голод нездолених»), організатора нар. театру. Війна з Болівією (1932—35) сприяла розвитку антивоєн. і демократичної л-ри, посиленню в ній соціального протесту. З нац.-

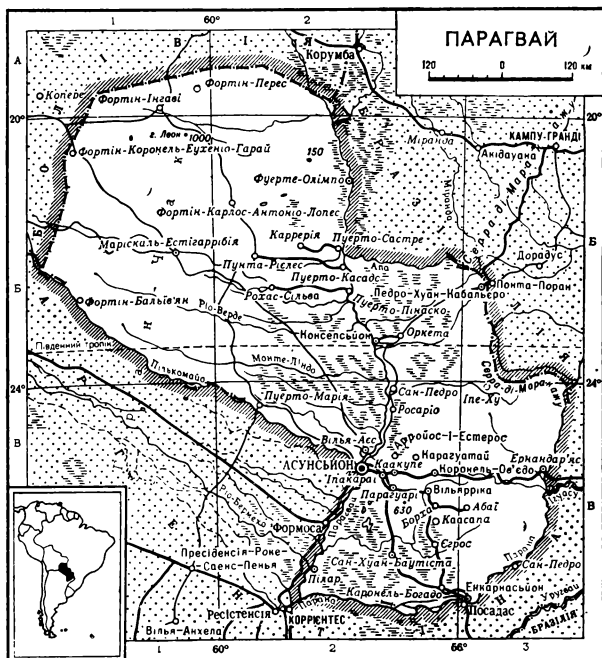
Герб Парагваю.

ПАРАГВАЙ

Площа — 406,8 тис. км²

Населення — 3,2 млн. чол. (1980, оцінка)

Столиця — м. Асунсьйон

ПАРАГВАЙСЬКА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ

Парагвай. В. Польяро. Індіанець чачако. Бронза.

патріотичною поемою «Лісоруб» (1933) виступив Е. Кампос Сервера, який сам свідчив про вплив на нього революц. поезії П. Неруді, Р. Альберті. Поет і прозаїк А. Роа Бастос, спираючись на нар. традиції, змальовує гострі соціальні конфлікти (зб. «Соловей на світанку» та інші вірші, 1940; зб. оповідань «Грім серед листя», 1953; роман «Син людський», 1960). Поет соціальних тем, член Паратв. компартії Е. Ромеро оспівує політ. й громад. боротьбу (збірка «Пробуджуються багаття», 1953; «Сонце під корінням», 1956; «Ця суворя гітара», 1961; до зб. «Поетична антологія», 1965, увійшли кращі його вірші й поема «Книга мандрувань», створена на основі легенд гуарані). Військово-поліцейська диктатура, яка запанувала в країні, загальмувала культур. життя. Більшість парагв. письменників перебувала в еміграції.

В. С. Харитонов. **Архітектура та образотворче мистецтво.** Нар. житло — хатина з адоби, глини, очерету. В період ісп. колонізації в укріплених поселеннях (редукціях) будували архіт. комплекси з тринефними каркасними церквами з дерева або цегли-сирцю, ринками, майстернями, хатинами для індіанців. У 1840—65 було переплановано й забудовано в класичному стилі столицю П. — Асунсьйон (серед споруд — церква Сантісіма Тринідад, 1854; Паласіо дель Гоб'єрно, 1840—65, арх. А. Равіцця). Після 1945 зводять будівлі сучас. архітектур. Здавна в П. було поширене мистецтво індіанців (орнаментована кераміка, художньо оздоблений одяг). В редукціях індіанців навчали живопису й різьблення. Власне мист. П. зародилося в серед. 19 ст. (живописці С. Ріос, А. Гарсія). Серед сучас. митців — живописець П. Альборно, скульптор В. Польяро, графік Х. де ла Еррерія. На творчості живописця К. Коломбіно, скульптора Б. Куджарі позначився вплив авангардистських течій. Розвинуте декоративно-ужиткове мистецтво (мереживо, фігурки з глини, намисто з міді, прикраси з пір'я тощо). Е. М. Сільверсман (образотворче мистецтво).

Музика, театр. Різноманітні жанри індіан. музики: обрядові, трудові, істор., ліричні пісні; інструм. музика. Муз. інструменти: флейти (мімбі), свистульки, бамбукові сурми, барабани, брязкальця та ін. Музика парагвайців (незважаючи на спільність з креольською музикою всієї Лат. Америки) відзначається нац. своєрідністю (пісенні жанри — кансьйон і гуарані; муз. інструменти — гітара й арфа). Профес. музика почала розвиватися з 19 ст. У 20 ст. поновилося концертне життя. В 1913 відкрито «Парагвайську гімназію» (з симф. оркестром), яку 1934 об'єднано з «Парагвайським інститутом» (засн. 1895) у «Парагвайський Ате-неум». Серед композиторів — Р. Хіменес, Е. Хіменес, Х. А. Флорес. У Асунсьйоні — муз. класи при «Парагвайському Ате-неумі», муз. уч-ще (засн. 1944); існують приватні муз. заклади.

Перші театр. вистави відбулися в серед. 16 ст. В колоніальний період в основному здійснювалися постановки реліг. характеру, організовані гол. чин. суїтами. Становлення нац. театрального мист. належить до серед. 19 ст. В 1858 в Асунсьйоні споруджено будинок театру. В 20—30-х рр. 20 ст. в столиці працювали театри «Гранадос», «Насьйональ», «Індепенденте», група Парагв. драми і комедії під керівництвом А. Суньє та ін. Особливістю сценічної культури серед. 20 ст. — розвиток т. з. театру гуарані, діяльності якого сприяли актор і драматург Х. Корреа, драматург Ф. М. Барріос, асоціація «Парагвайський Ате-неум» в Асунсьйоні. Серед відомих парагв. драматургів — Р. Сентуріон Міранда і Х. Пла (які написали ряд п'єс у співавт.), акторів — Е. Баес, Е. Рейсофер. Розвитку нац. театр. перешкоджає панування в країні військово-поліцейської диктатури.

Лит.: Альбероніч М. С. Революція й диктатура в Парагваї (1810—1840). М., 1975; Харитонов В. А. Парагвай: воєнно-поліцейська диктатура й політична боротьба. М., 1970; Харитонов В. А. Парагвай. М., 1976; Торрес-Ріосекко А. Большая латиноамериканская литература. Пер. с исп. М., 1972.

ПАРАГВАЙСЬКА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ (ПКП). Засн. 19.ІІ 1928 в м. Асунсьйоні групою марксистів. З часу заснування діє в підпіллі (з незначними перервами). В 1928 вступила до Комінтерну. За участю ПКП 1935 створено Лігу порткових робітників і моряків, 1936 — Нац. конфедерацію трудящих, 1939 проведено 1-й конгрес робітників Парагваю. В лютому 1936 партія взяла участь у збройному нар. повстанні проти місц. олігархії, під час якого 15 днів діяла легально. І з'їзд ПКП (1941) прийняв програму партії. З серпня 1946 працювала легально, після військ. перевороту в січні 1947 змушена знову піти в підпілля. В 1947 ПКП очолила збройне повстання, що переросло в громадян. війну. Проте революц. рух було придушено. ІІ з'їзд ПКП (1949) прийняв програму нац.-демократичних перетворень, яка передбачала проведення агр. реформи, відновлення екон. незалежності країни, підвищення життєвого рівня трудящих. У 1959 за ініціативою ПКП осн. опозиційні партії створили Єдиний фронт нац. визволення, який мобілізував трудя-

щих на боротьбу проти диктатури. В 1953—66 ПКП зазнавала внутр. труднощів, викликаних опортуністичною діяльністю її керівництва. В 1965 опортуністи були виключені з партії. В 1967 Нац. конференція ПКП визначила заходи по реорганізації партії на марксистсько-ленінських принципах. ІІІ з'їзд ПКП (квітень 1971) прийняв нові статут і програму, в якій підкреслено, що кінцевою метою партії є побудова соціалізму і комунізму, зазначив, що в умовах існуючої в країні військ.-поліцейської диктатури революція можлива лише шляхом заг. нар. збройного повстання. Як першочергове завдання у боротьбі за здійснення демократичної, антиімперіалістичної революції ПКП висуває створення широкого нац. антидиктатор. фронту. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969. Перший секретар ПКП — А. Майдана (з 1978; 1971—78 — голова ПКП), голова — Обдуліо Барте (з 1978). Друк. органи: ЦО — газ. «Аделанте» («Вперед», з 1941), політико-теор. — журн. «Басес» («Основи», з 1973). Видаються нелегально. Е. Г. Лапшев.

ПАРАГЕНЕЗИС МІНЕРАЛІВ (від *пара...* і грец. *γενεσις* — походження) — закономірне сумісне розміщення мінералів у природних умовах, зумовлене однаковими або близькими геохім. процесами, за яких вони утворюлися. Генетичний і просторовий зв'язки між мінералами зумовлені одночасним чи послідовним виділенням або заміщенням одного мінералу іншим. Провідними факторами, що визначають П. м., є хім. склад і термодинамічні умови середовища мінералоутворення. Досліджують П. м. (парагенетичний аналіз) з метою з'ясування (реконструкції) фіз.-хім. умов мінералоутворення і розроблення методів розшуку родовищ корисних копалин.

В. І. Павлович. **ПАРАГІЛЬМЕН** — гора на Південному березі Криму, на Пд.-Зх. від м. Алушти. Вис. 853 м. Складений переважно з вапняків. Розвинуті карстові форми рельєфу, є глибокі ущелини. На схилах — дубово-грабові й букові ліси, вічнозелені релікти: ялівець високий, тис ягідний, жасмин чагарниковий. Пам'ятка природи.

О. В. Єна. **ПАРАГРИП** (від *пара...* і *грип*) — гостре інфекційне захворювання, спричинюване парогриппозними вірусами. Уражуються переважно верхні дихальні шляхи. Джерелом інфекції є хвора людина. Інфекція поширюється повітряно-крапельним шляхом (при кашлі, чхан-

Парагвай. Церква Сантісіма Тринідад в Асунсьйоні. 1854.

Парагвай. Паласіо дель Гоб'єрно. Архітектор А. Равіцця. 1840—65.

ні, розмові). Хворіють дорослі і діти, особливо раннього віку. *Інкубаційний період* — 1—6 днів, частіше 3 дні. Захворювання починається поступово, характеризується симптомами гострого катару верхніх дихальних шляхів (запаленням гортані, що виявляється болем у горлі, сухим кашлем). Іноді П. може ускладнюватися запаленням легень, бронхітом. Лікування: симптоматичні засоби, постільний режим.

ПАРАД ПЕРЕМОГ (франц. *parade* — огляд, парад, від лат. *parare* — готувати, влаштувати) — парад рад. військ, який відбувся 24.VI 1945 в Москві на Красній площі на ознаменування перемоги Рад. Союзу над фашистською Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941—45. В параді взяли участь зведені полки Карельського, Ленінгр., 1-го Прибалт., 3-го, 2-го, 1-го Білорус., 1-го, 4-го, 2-го, 3-го Укр. фронтів, Наркомату оборони та ВМФ, військ. академії, військ. уч-ща і війська Моск. гарнізону. Парад приймав заст. Верх. Головнокоманд. Маршал Рад. Союзу Г. К. Жуков, командував парадом Маршал Рад. Союзу К. К. Рокоссовський. При проходженні урочистим маршем попереду зведених полків фронтів ішли команд. фронтами та арміями, Герої Рад. Союзу з прапорами ушлякнених частин та з'єднань. Марш зведених полків фронтів завершувала колона солдатів, які несли 200 опущених прапорів розгромлених нім.-фашист. військ. Ці прапори були кинуті до підніжжя Мавзолею В. І. Леніна. П. П. був яскравою демонстрацією непохитної могутності і військ. доблесті Рад. Збройних Сил.

ПАРАДИГМА (грец. *παράδειγμα* — приклад, взіреть) — система форм одного слова, що відображає змінювання слова за властивими йому *граматичними категоріями* (напр., для іменника — за числом, відмінком, дієслова — за особою, часом, видом та ін.). П. наз. і схему видозмінювання слова за граматичними категоріями, а також зразок типу відмінювання іменника (напр., П. першої відміни) або дієвідмінювання дієслова (напр., П. другої дієвідміни). П. — закритий ряд форм, який характеризується лексичною тотожністю основи, що дає змогу зображувати її у вигляді таблиці *закінчен.* Термін «парадигма» поширюють на будь-які обмежені системи вторинних утворень з єдиною основою. Розрізняють П. морфологічні, словотвірні, лексичні, синтаксичні тощо.

Л. Г. Скрипник.
ПАРАДОКС (від грец. *παράδοξος* — несподіваний, дивний) — 1) Різнovid суперечності в системі логічного доказу, що набуває вигляду своєрідного кола: ствердження певного висловлювання зумовлює його заперечення, а заперечення цього висловлювання неминує привести до його ствердження. П. виникають як у сфері буденного мислення, так і в процесі розвитку наук. теорій. Здебільшого вони є наслідком неузгодженості вихідних положень теорії, введення в основи теорії внутрішнього суперечливих понять тощо. Про наявність

П. в теорії свідчать можливість введення засобами цієї теорії двох тверджень, що суперечать одне одному, або одного складного твердження, що рівнозначне цим суперечливим твердженням. Розрізняють П. логічні (суперечність виникає внаслідок самозастосовності понять) та семантичні (вона з'являється при встановленні предметного чи істиннісного значення мовних виразів, яким властиве самопозначення). Теорії, що містять П., науково непродуктивні. П. усувають шляхом заміни вихідних принципів, встановлення обмежень щодо живання окремих понять, зміни способу доведення положень теорії і навіть шляхом відмови від усталених способів мислення та переходу до ін. систем логіки, що стимулює розвиток наук. теорій. 2) Думка, що розуміє розходиться з усталеними поглядами, суперечить здоровому глуздові, хоч насправді може й не бути хибною.

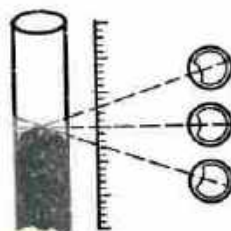
П. Ф. Йолон.
ПАРАДОКСИ в математиці — математичні твердження, для яких можна довести як їхню істинність, так і їхню помилковість. При цьому маються на увазі правильні, відповідні строгим логічним нормам, умовиводи. Поняття П. в математиці відповідає філос. поняттю *антиномії* чи *апорії*. Виявлення в кін. 19 — на поч. 20 ст. П. у теорії множин спричинило кризу в основах математики, внаслідок чого виникла необхідність розробки систем *математичної логіки*. Відомо багато П. різної природи, напр. П. Рассела (про множини всіх множин, які не є власними елементами; вона є власним елементом тоді і тільки тоді, коли вона не є власним елементом), П. Кантора (про потужність множини всіх множин; якого б значення не набирала, вона повинна бути більшою за це значення) та ін. Щоб уникнути П., будують т. з. аксіоматичні системи теорії множин, які так обмежують поняття множини, що при цьому не виникає жоден з відомих парадоксів.

М. І. Кратко.
ПАРАЗИТАРНІ ХВОРОБИ — захворювання, що спричинюються паразитами — паразитичними червами (*гельмінтами*), найпростішими (патогенні одноклітинні організми — амеби, лейшманії, плазмодії та ін.) і членистоногими (комахи і кліщі). Див. також *інвазійні хвороби*.

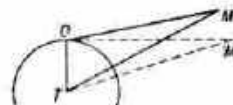
ПАРАЗИТИ (від грец. *παράσιτος* — нахлібник, дармоїд) в біології — організми, які живуть на поверхні тіла (ектопаразити) або в тілі (ендопаразити) інших живих істот (хазяїв), живляться за їхній рахунок і здебільшого завдають їм певної шкоди. Виникли в процесі еволюції організмів з вільно живучих форм. П. поділяють на *зоопаразитів* (найпростіші, гельмінти, комахи та ін.) та *фітопаразитів* (бактерії, гриби, деякі вищі рослини та ін.); до П. відносять і *віруси*. Для проходження циклу розвитку П. іноді необхідна зміна 2—3 хазяїв. Багато які П. — збудники ряду захворювань людини, тварин і рослин. Див. також *Паразитизм*, *Паразитологія*.

ПАРАЗИТИЗМ — специфічна форма співжиття (*симбіозу*) організмів різних видів, з яких один (*паразит*) перебуває в більш або менш тривалому безпосередньому (тілесному) зв'язку з іншим (живителем, або хазяїном), використовуючи його як джерело живлення й життєве середовище. Протягом циклу розвитку один паразит може мати кількох хазяїв (див. *Проміжні хазяї*). Сукупність паразитів та ін. симбіонтів одного хазяїна становить *параценоз*. Продукти життєдіяльності багатьох паразитів діють на хазяїв як *антигени*, спричиняючи в їхньому організмі імунологічні (див. *Імунітет*) реакції. Паразитичні форми організмів виникли в процесі еволюції від вільноживучих форм. Розрізняють зовнішній П. (ектопаразитизм) та внутрішній П. (ендопаразитизм). В основі виникнення ектопаразитизму найчастіше лежать закономірні просторові й харчові зв'язки організмів: сидячий спосіб життя, квартиранство, хижацтво тощо. Зовнішні паразити за певних умов у процесі істор. розвитку переходили до ендопаразитизму. Існує П. факультативний (необов'язковий) і облігатний (обов'язковий). Дуже поширеним є пристосування факультативних паразитів до постійного життя в кишковому тракту хазяїна та перетворення їх у зв'язку з цим на облігатних паразитів. Кишковий П. є одним з осн. джерел виникнення ін. форм ендопаразитизму, зокрема кровопаразитизму. В рослинному, як і в тваринному світі П. виникає різними шляхами. У бактерій і грибів виникнення П. звичайно пов'язане з сапрофітизмом (див. *Сапрофіти*). У водоростей та деяких вищих рослин перехід до П. пов'язаний з втратою здатності до автотрофного (див. *Автотрофи*) живлення. Залежно від тривалості безпосереднього контакту паразитів з хазяями розрізняють П. тимчасовий і П. стаціонарний. Тимчасові паразити своїм рівнем організації і біол. ознаками мало відрізняються від близьких вільно живучих видів, особливо ті тимчасові паразити, що перебувають у контакті з хазяїном тільки в момент живлення (комарі, москити та ін.). Проте помітних змін у них зазнали органи травлення, насамперед ротові кінцівки. У тимчасових паразитів, які знаходяться в контакті з хазяїном значно довше (напр., деякі кліщі, зябровості, ракоподібні), змінюються не тільки ротові, але й ін. кінцівки і навіть форма тіла. У нематод, пасовищних кліщів, веслоногих ракоподібних, бліх, покритонасінних рослин та ін. груп організмів спостерігаються непомітні переходи від тимчасового до стаціонарного паразитизму. Стаціонарний П., у свою чергу, поділяють на П. періодичний (фазовий) і П. постійний. Постійні паразити (воші, пуході, кривопаразитні найпростіші та ін.) паразитують протягом усього свого життя; періодичні П. на одних стадіях розвитку ведуть паразитичне життя, на інших — вільне. Одні з періодичних паразитів (деякі кровілі

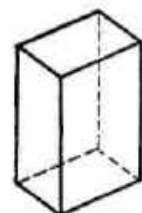

Мал. 1. Вплив парале-
лельного тиску на відлік тиску за
барометром.

Мал. 2. Добовий пара-
лельне світло ($\angle OMT$;
T — центр Землі; O —
пункт спостереження на
поверхні Землі; M —
центр світила; $\angle OMT'$
— горизонтальний до-
бовий паралель (максим-
альний проміжок
доби).

Паралелізм.

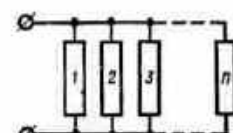

Схема паралельного
з'єднання в електротех-
ніці: 1 — джерело
або приймачі електрич-
ної енергії.

черви, веслоногі ракоподібні, блохи та інші організми) паразитують у дорослому стані (імагунальний П.), інші (молоски з родини перліницевих, багато паразитичних комах — оводи, теїни, наїзники та ін., морські павуки тощо) — на личинкових стадіях розвитку (личинковий П.). Деякі періодичні паразити (трематоди, сльозкові черви, багато круглих червів, паразитичних ракоподібних та ін.), що міняють своїх хазяїв, паразитують як у дорослому стані, так і на певних личинкових стадіях розвитку; в окремих видів правильно чергуються паразитичне і не-паразитичне покоління. Вивчення особливостей П. має значення для правильного розуміння суті патологічних процесів, спричинених паразитами, та для розробки ефективних методів ліквідації паразитарних хвороб. Питаннями П. та розробку методів боротьби з паразитами займаються паразитологія, паразитоценологія, мікробіологія, вірусологія та фітопатологія. Див. також Бактеріози, Мікози, Грибні хвороби рослин, Вірусні хвороби.

Лит. див. по ст. Паразитологія.

ПАРАЗИТОЛОГІЯ (від паразити і грец. λόγος — вчення) — комплексна медико-ветеринарно-біологічна наука, що різноманітно вивчає життя паразитів з метою запобігання та ліквідації спричиняваної ними шкоди або ж використання їх для боротьби з шкідливими організмами (біологічний метод). Осн. завданням П. є всебічне дослідження паразитарних екосистем та закономірностей їх формування, внутрішньовидових і міжвидових зв'язків їх компонентів, взаємодію з живими хазяями, залежності від умов зовн. середовища, закономірностей еволюції паразитизму. Ці дослідження ґрунтуються на всебічному вивченні паразитів, їх будови, життєвих циклів, біології, їхніх фізіолого-біохім. та біофізичних особливостей, закономірностей геогр. поширення, механізмів передачі та способів зараження хазяїв. В завдання П. входить також вивчення взаємодії паразитів та хазяїв, всебічне дослідження перебігу інфекційних та інвазійних хвороб, патологоанатомічних та патологофізіологічних змін при тій чи ін. заразній хворобі, її клінічних проявів. У тісній співдружності з епідеміологією, епізоотологією та епіфітотологією П. вивчає закономірності виникнення і масового поширення паразитарних хвороб, опрацює раціональні методи терапії і профілактики паразитозів.

Ефективна боротьба з паразитарними хворобами можлива лише при ґрунтовному знанні конкретної паразитологічної ситуації на оздоровлюваній території (акваторії), а саме: видового складу паразитів, переносників, проміжних і резервуарних хазяїв, їх чисельності, біології, сезонної динаміки, біоценологічних (див. Біоценоз) зв'язків, шляхів циркуляції збудників хвороб у природі, їх залежності від госп. діяльності

та побуту населення. П. поділяють на загальну П., осн. завданням якої є вивчення заг. закономірностей паразитизму, і спец. П. — медичну, ветеринарну та агрономічну, або *фітопатологію*.

В зв'язку з інтенсивним розвитком досліджень паразитів водних організмів останніми роками оформляється як самостійна наук. дисципліна гідропаразитологія. Своєї специфічної проблемі і методи дослідження має і фітонемотодологія, об'єктом вивчення якої є нематоди, що оселяються в тілі рослин і завдають великих збитків рослинництву. Особливо великі успіхи в галузі П. досягнуті за останні десятиріччя завдяки застосуванню новітніх методів дослідження, появі численних праць з екології і фізіології паразитичних організмів, з'ясуванню на молекулярному рівні питань патогенезу та імунітету при паразитозах, а також завдяки вивченню питань діагностики, клініки, епідеміології, епізоотології та епіфітотології паразитарних хвороб. Зокрема, створено (роботами школи К. І. Скрібіна) вчення про девастацію, що знаменує корінний поворот у боротьбі з паразитичними червами с-г. тварин. Велике значення ветеринарна П. має у боротьбі з втратами в тваринництві та підвищенні продуктивності тварин. Розроблено системи боротьби з кровопаразитарними хворобами худоби (*гіропалазмоз*), з гельмінтозами свійських і промислових тварин, з шкірними оводами (*гіподерматози*) і паразитарними хворобами ставкових риб та ін. З кожним роком все більша увага приділяється фізіолого-біохім. та біофізичним аспектам П., використанню математичних і генетичних методів досліджень. Все переконливіше стає потреба опрацювання комплексних методів пізнання об'єктивних законів життя і розвитку паразитарних екосистем (див. *Паразитоценологія*) з метою керування процесами їх формування та опрацювання раціональних методів боротьби з асоціативними (мішаними) заразними хворобами.

В СРСР питаннями П. займаються численні наук. і в-д. заклади, провідними з яких є Ін-т мед. паразитології і тропіч. медицини, Ін-т епідеміології і мікробіології АМН СРСР, Всесоюзний ін-т вірусології, Всесоюзний ін-т гельмінтології, Всесоюзний н-д. ін-т ветеринарної санітарії та ін. Великі заслуги в розвитку рад. П. мають В. М. Беклемішев, І. Г. Галузо, В. О. Догель, Є. І. Марциновський, Є. Н. Павловський, П. Г. Сергієв, К. І. Скрібін, В. Л. Якимов та ін. Значний внесок в розвиток П. на Україні зробили колективи паразитологічних відділів Зоологічного інституту, Гідробіологічного інституту, Біологічного інституту, Епідеміологічного, мікробіологічного і паразитологічного Київського науково-дослідного інституту, відповідних кафедр ун-тів, мед. ін-тів. Питаннями П. займається також Укр.

республіканське наукове т-во паразитологів (існує з 1945).

Лит.: Павловський Е. Н. Руководство по паразитологии человека с учением о переносчиках трансмиссивных болезней, т. 1—2. М.—Л., 1946—48; Маркевич О. П. Основы паразитологии. К., 1950; Догель В. А. Общая паразитология. М., 1962; Маркевич А. П. Новые проблемы и направления в паразитологии, их состояние и перспективы развития на Украине. В кн.: Проблемы паразитологии. Ч. 1. К., 1969; Шенцов О. О. Ветеринарная паразитология. К., 1977; Генис Д. Е. Медицинская паразитология. М., 1979; Кеннеди К. Р. Экологическая паразитология. Пер. с англ. М., 1978.

О. П. Маркевич.
ПАРАЗИТОЦЕНОЗ (від паразити і грец. κοινός — загальний, спільний), симбіоценоз — сукупність паразитів та ін. симбіонтів (див. Симбіоз) організму людини, тварини або рослини, яка склалася в процесі історичного розвитку. До П. можуть входити представники різних систематичних груп (віруси, бактерії, найпростіші, гельмінти, кліщі, комахи тощо), які перебувають в імунологічній взаємодії (див. Імунологія) між собою і з організмом хазяїна. П. являє собою динамічну асоціацію мікропопуляцій (див. Популяція) симбіонтів (усіх живих істот, які населяють організм хазяїна). Видовий склад П. і кількісні співвідношення його мікропопуляцій дуже варіюють навіть у представників одного виду хазяїна, особливо у людини (внаслідок різних сан.-побутових, геогр. та ін. факторів). Індиферентні та корисні для організму хазяїна співжитті так чи інакше впливають на життєдіяльність паразитів і навіть на їх вірулентність, а в певних умовах і при певних якісних та кількісних комбінаціях компонентів П. самі можуть набувати патогенних властивостей. Поняття «паразитоценоз» ввів у науку радянський вчений Є. Н. Павловський (1937). Див. також Паразитизм, Паразитологія.

О. П. Маркевич.
ПАРАЗИТОЦЕНОЛОГІЯ (від паразитоценоз і грец. λόγος — вчення) — комплексна біологічна наука про об'єктивні закони існування паразитоценозів, а також популяцій вільних стадій паразитів та інших симбіонтів (див. Симбіоз), які входять до складу конкретного біоценозу чи біосфери в цілому. Осн. завданням П. є вивчення популяцій симбіонтів (насамперед паразитів) не ізольовано, а у взаємодії між собою і з організмом хазяїна з метою розкриття механізмів, які регулюють їх взаємодіювання, а також для з'ясування залежності цих взаємодіювань від умов навколишнього середовища. П. має відігравати найважливішу роль в інтеграції паразитологічних дисциплін (див. Паразитологія), у синтезі емпіричних теорій, створених паразитологами, в опрацюванні заходів боротьби зі змішаними (асоціативними) хворобами тварин і людини.

О. П. Маркевич.
ПАРАКОНЬОВ Костянтин Йосипович (н. 8.IX 1920, Єлизаветград, тепер Кіровоград) — укр. рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР

(з 1979). Закінчив Київ. ін-т театр. мист. В 1945—67 працював у Кіровоград. укр. муз.-драм. театрі ім. М. Л. Кропивницького, з 1967 — в Запоріж. укр. муз.-драм. театрі ім. М. Шорса. Ролі: Халіва («Вій» Кропивницького за М. Гоголем), Ярослав Мудрий (одномісний п'єса Кочерги), Террачіні («Пам'ять серця» Корнійчука), Актор, Сатін («На дні» М. Горького), Федір Протасов («Живий труп» Л. Толстого), Олексій («Оптимістична трагедія» Вишневського), Сімон Ренау («Марія Тюдор» Гюго) та ін. Серед вистав — «Мартиш Буруля» І. Карпенка-Карого, «Чайка» А. Чехова, «Останній» М. Горького, «А зорі тут тихі...» Б. Васильєва, «Каса маре» Й. Друпе та ін. Знімався в кінофільмах «Сон», «17-й трансатлантичний» (обидва — Київ. кіностудія худож. фільмів ім. О. Довженка). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1970.

ПАРАКСАЛЬНИЙ ПУЧОК ПРОМЕНІВ (від *пара...* і лат. *axis* — вісь) — пучок світлових променів, які напрямлені до осі оптичної системи під дуже малими кутами. Лише в зображеннях, створених такими променями, немає жодної *обертання оптичних систем* (крім хроматичної в лінійних системах). На практиці, проте, в багатьох випадках параксальним можна вважати пучок, в якому промені проходять під скінченними (до кількох градусів) кутами до оптичної осі.

ПАРАЛАКС (грец. *παράλλαξις* — відхилення, зміщення) — позірне зміщення об'єкта внаслідок переміщення ока спостерігача. Прикладом П. є подібне зміщення краю стовпчика ртуті в барометрі відносно поділок шкали при різних положеннях ока (мал. 1). П. залежить від напрямку і величини переміщення спостерігача, віддалі між спостерігачем і об'єктом. Так, паралактичні зміщення світла на небесній сфері зумовлені рухом спостерігача разом з Землею. Обертання Землі навколо осі спричиняє добовий П. (кут між напрямками на світло з якої-небудь точки земної поверхні і з центра Землі, мал. 2), рух Землі навколо Сонця — річний П. світла (кут, під яким із світла видно велику півкулю земної орбіти). Добовий П. світла помітні лише у тіл Сонячної системи. Серед П. Місяця дорівнює $57'26''$, Сонця — $8,79''$. На положення зір внаслідок їхньої великої віддаленості добовий П. практично не впливає. Річні П. служать для знаходження віддалі до зір; внаслідок їхньої малості їх можна вважати обернено пропорційним віддалі (П. в 1" відповідає віддалі в 1 парсек). Річні П. безпосередньо можна виміряти лише для найближчих до Землі зір: для Проксими Центавра він дорівнює $0,76''$, для *Сіріуса* — $0,38''$. Для ін. зір його знаходять непрямыми методами. Використовують також в і к о в и й П. (кутове зміщення зір за рік, зумовлене рухом Сонячної системи і віднесені до напрямку, перпендикулярного цьому рухові). Внаслідок власних рухів зір вікові П. визначаються

тільки статистично по відношенню до великої групи зір (при цьому припускають, що зорі в цій групі не змінюють свого положення по відношенню одна до одної). Вікові П. використовуються в *зоряній астрономії*, оскільки з їх допомогою можна оцінювати віддалі, значно більші за ті, які одержують при вимірюванні річних паралаксів.

ПАРАЛЕЛЕПІПЕД (грец. *παράλληλος* — той, що проходить уздовж, паралельний та *επίπεδος* — плоский) — *призма*, основою якої є *паралелограм* (мал.). Всі грані П. — паралелограми. П. має 6 граней, 8 вершин і 12 ребер. В П. протилежні грані рівні між собою, всі 4 *діагоналі* перетинаються в одній точці і діляться нею навпіл. П. наз. *прямокутним*, якщо бічні ребра його перпендикулярні до площини основи (тобто бічні грані — *прямокутники*). Прямий П. наз. *прямокутним*, якщо його основи — *прямокутники*; всі діагоналі його рівні між собою. Якщо всі грані П. є *квадратами*, він наз. *кубом*. Об'єм будь-якого П. дорівнює добутку площі його основи на *висоту*.

ПАРАЛЕЛІЗМ — *фігура стилістична* у поезії; художній засіб, який полягає в паралельному зіставленні двох явищ з різних сфер життя. Широко використовується в нар. творчості й лірі. Засобом П. настрої й переживання людини змальовуються як паралель до явищ природи (т. зв. психологічний паралелізм): «Стоїть явір над водою, в воду похилився, // На козака незгодонька, козак закурився» (Нар. пісня). Паралельне зображення явищ часто переходить у *порівняння*, *метафору*, стає засобом побудови поетичного твору: «Дзвенить у зорях небо чисте, // Палає синім льодом шлях. // Неначе дерево безлисте, // Стоїть моя душа в полях» (Д. Павличко).

Р. Т. Гром'як.

ПАРАЛЕЛОГРАМ (грец. *παράλληλος* — той, що проходить уздовж, паралельний і *γραμμή* — лінія) — чотирикутник з попарно паралельними сторонами (мал., 1—4). П. є такий опуклий чотирикутник, у якого або протилежні сторони рівні між собою, або дві протилежні сторони рівні й паралельні, або точка перетину *діагоналей* ділить кожну з них на дві рівні частини. У будь-якому П. протилежні кути рівні між собою і сума кутів, прилеглих до однієї сторони, дорівнює 180° . Якщо в П. всі кути прямі, то він наз. *прямокутником* (мал., 2); якщо всі сторони рівні, то *ромбом* (мал., 3); якщо всі сторони рівні і кути прямі, то *квадратом* (мал., 4).

ПАРАЛЁЛЬ ГЕОГРАФІЧНА (від грец. *παράλληλος* — той, що проходить уздовж, паралельний) — лінія перетину поверхні земної кулі площиною, паралельною до площини *екватора географічного*. Всі точки, що лежать на одній П. г., мають однакову геогр. широту. Див. також *Координати географічні*.

ПАРАЛЁЛЬНЕ З'ЄДНАННЯ в електротехніці — ввім-

кнення двох або більше джерел чи приймачів електричної енергії між двома тими самими точками *кола електричного* (мал.). Окремі вітки (ділянки) П. з. можуть являти собою складні електр. кола з різноманітними елементами. При П. з. на всі вітки подається однакова напруга. Тому, якщо немає додаткових джерел, струми в окремих вітках визначаються лише опором цих віток. Заг. величина струму при П. з. дорівнює сумі струмів у всіх його вітках (алгебраїчний — при постійній напрузі, векторний — при змінній). П. з. широко застосовують для живлення великої кількості приймачів; вмикання чи вимикання окремих джерел або приймачів при П. з. не порушує роботи системи в цілому. Див. також *Послідовне з'єднання* в електротехніці.

ПАРАЛЁЛЬНІ ПРЯМІ — прямі, що лежать в одній площині і не перетинаються. В *євклідовій геометрії* на площині через кожну точку, що не лежить на заданій прямій, проходить лише одна пряма, яка не перетинає задану. В *Лобачевської геометрії* на площині через кожну точку, що не лежить на заданій прямій, проходить безліч прямих, що не перетинають задану. Проте серед них лише дві прямі наз. паралельними до заданої. В *рімановій геометрії* (еліптичній) П. п. немає.

ПАРАЛЁЛЬНОСТІ КУТ — у *Лобачевської геометрії* кут між прямою, що проходить через дану точку паралельно до заданої прямої, та перпендикуляром, опущеним з даної точки на задану пряму.

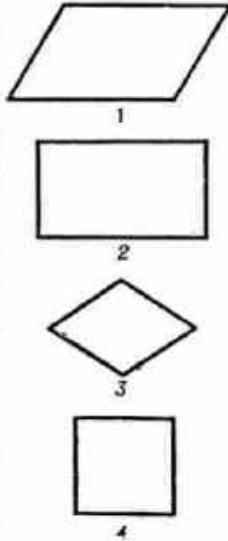
ПАРАЛІНГВІСТИКА (від *пара...* і *лінгвістика*) — розділ *мовознавства*, що вивчає різні допоміжні звукові й кінетичні (див. *Жестів мова*) засоби спілкування як носії інформації, що за певних умов компенсують недостатність словесної інформації. Ці засоби супроводять *мовлення*, але не належать до мови, утворюючи знакові системи допоміжного значення. Вони є стереотипами *інтонації*, *мелодики*, розподілу *пауз* не граматичного характеру, міміки, жестикуляції, що їх використовують у мовному спілкуванні. Сюди відносять і паралінгвістичну графіку (варіанти шрифтового оформлення тексту, комбінації пунктуаційних знаків, фарб друку тощо). Рад. мовознавство вивчає паралінгвістичні засоби в нерозривній єдності з функціонуванням мовної комунікативної системи.

Лит.: Колманський Г. В. Паралінгвістика. М., 1974; Горелов І. Н. Невербальні компоненти комунікації. М., 1980. С. В. Семчинський.

ПАРАЛІЧ (грец. *παράλυσις*, букв. — розслаблення) — відсутність довільних рухів внаслідок ураження мозкових рухових центрів або рухових шляхів центральної чи периферичної *нервової системи*. Причини виникнення П. — різні ураження нервової системи (крововилив, пухлина, травма, інфекція тощо); це т. з. органічні П. Розрізняють також П. функціональні, що виникають внаслідок утворення тривкої ділянки гальмування в рухових відділах мозку (здебільшо-

К. І. Параконьєв.

Різні види паралелограмів.

ПАРАЛІЧ
ТРЕМТЮЧИЙ

Жінка в параджі.

го при істерії). Усі органічні П. залежно від місця ураження нервової системи поділяють на периферичні й центральні. За принципом поширеності ураження розрізняють П.: монопаралізію (П. однієї кінцівки), геміпаралізію (П. однієї половини тіла), паралізію (П. обох верхніх або нижніх кінцівок), тетрапаралізію (П. усіх чотирьох кінцівок). Перебіг П. різний, залежно від його причини. Лікування: функціональні П. повністю лікуються, органічні — потребують тривалого й наполегливого лікування. Див. також *Парез*.

ПАРАЛІЧ ТРЕМТЮЧИЙ, Паркінсона хвороба — розлад рухових функцій внаслідок ураження підкіркових структур головного мозку. Див. також *Паркінсонізм*.

ПАРАЛОГІЗМ (грец. *παράλογος*) — хибний умовивід — ненавмисна логічна помилка в міркуванні (в доведенні, в спорі тощо), яка є наслідком порушення законів і правил логіки. П. слід відрізняти від свідомого порушення правил логіки — *софізму*.

ПАРАМАГНЕТИЗМ (від *пара...* і *магнетизм*) — властивість речовин, вміщеної в зовн. магнітне поле, намагнічуватися (набувати *магнітного моменту*) в напрямі цього поля. *Магнітна сприйнятливість* парамагн. речовин (парамагнетиків) $\chi > 0$ і за порядком величини, як правило, дорівнює $10^{-3} \div 10^{-6}$. Для багатьох парамагнетиків χ не залежить від величини напруженості поля, але дуже залежить від т-ри (див. *Кюрі закон*). У лужних металів залежність χ від т-ри слабка — т. з. парамагнетизм Паулі. П. зумовлений магн. моментами атомів (іонів, молекул) речовини, зв'язаними з рухом електронів у електронних оболонках атомів (орбітальний П.), з спіновим моментом самих електронів (спіновий П.) та з магн. моментами атомних ядер (ядерний П.). Намагнічування парамагн. речовин відбувається внаслідок орієнтації магн. моментів атомів (ядер) у напрямі зовн. магн. поля. Коли поля немає, ці моменти дезорієнтовані тепловим рухом, і в парамагнетиків спонтанна намагніченість відсутня. При т-рах вищих за *Кюрі точку* (або *Нееля точку*) феромагнетики й антиферомагнетики (див. *Антиферомагнетизм*) стають парамагнітними. Електронний П. властивий лужним і лужноземельним металам, перехідним і рідкоземельним металам та їхнім солям, деяким газам, зокрема кисню O_2 .

Літ.: Дорфман Я. Г. Магнитные свойства и строение вещества. М., 1955; Вонсовский С. В. Магнетизм. М., 1971; Вонсовский С. В. Магнетизм микрочастиц. М., 1973; Абрагам А. Ядерный магнетизм. Пер. с англ. М., 1963; Я. В. Бремченко.

ПАРАМАГНІТНИЙ РЕЗОНАНС — резонансне поглинання енергії змінного електромагнітного поля парамагнітною речовиною (див. *Парамагнетизм*), вміщеною в постійне магнітне поле. Відкрив 1944 Е. К. *Завойський*. Розрізняють електронний парамагн. резонанс (ЕПР), зумовлений зміною орієнтації магн. моментів електронів, та ядерний парамагн. резонанс

(ЯПР), зумовлений зміною орієнтації магнітних моментів атомних ядер. Див. також *Магнітний резонанс*.

ПАРАМАРІ(БО) — столиця Суринаму, розташована на березі р. Суринам, за 20 км від її впадіння в Атлантичний ок. Гол. порт країни. З-цією сполучене з районами видобування бокситів і золота. 150 тис. ж. (1976). Вироби. кокосової олії, деревособр. пром-сть. Поблизу П. — алюм. з-д. Вивіз бокситів, деревини, с.-г. продуктів.

ПАРАМЕТР (від грец. *παράμετρος* — розмірюю, відмірюю) — величина, що є істотною характеристикою явища, процесу, матеріалу, тех. пристрою або споруди тощо. До П. належать, напр., *габарити*, *газоронність*, *маса*, *момент інерції*, *електричний опір*, *напруга електрична*, *теплоємність*, *температура*, *тиск*. Розрізняють П.: зосереджені (напр., навантаження на балку, зосереджене на малій порівняно з її довжиною ділянці) та розподілені (напр., *індуктивність* довгих ліній електропередачі, розподілена по всій довжині їх); постійні і змінні (залежно від часу або системи координат). Див. також *Параметр у математиці*, *Параметри стану*.

ПАРАМЕТР у математиці — величина, числові значення якої дають можливість виділити певний елемент з множини елементів того ж роду. Напр., у рівнянні *параболи* $y = ax^2 + bx + c$ з величинами $a, b, c \in \mathbb{P}$, певні значення яких $a = a_i, b = b_i, c = c_i$ виділяють одну параболу з множини всіх парабол, заданих цим рівнянням. П. наз. також допоміжну змінну величину, яку запроваджують для параметричного представлення *функцій*. Так, у випадку залежності $x^2/4 + y^2/9 = 1$ маємо параметричне представлення $x = 2 \cos t, y = 3 \sin t$ ($0 \leq t \leq 2\pi$) — параметричне рівняння *еліпса*.

ПАРАМЕТРИ СТАНУ, термодинамічні параметри — фізичні величини, які характеризують стан *термодинамічної системи*. Розрізняють екстенсивні П. с., які пропорційні масі, та інтенсивні П. с., що не залежать від неї. До екстенсивних П. с. належать: об'єм, *внутрішня енергія*, *енталпія*, *енталпія* та ін.; до інтенсивних П. с. — тиск, т-ра, концентрація, магн. індукція і т. д. П. с. взаємопов'язані, тому рівноважний стан системи можна однозначно встановити, знаючи значення обмеженої кількості П. с. (див. *Кінетика фізична*, *Фаз правило*).

ПАРАМЕТРИТ (від *пара...* і грец. *μετρα* — матка) — запалення навколоматкової клітковини (параметрія). Збудниками П. є збудливого є гнієтворні мікроби (найчастіше стафілококи і стрептококи, кишкова паличка).

До П. можуть спричинитися неважко проведені *аборти*, патологічні роди, травматичні ушкодження жіночого статевого апарату, іноді — хронічні захворювання кишечника та сечового міхура тощо. Перебіг П. гострий або хронічний (гостра форма може переходити в хронічну). П. починається заг.

нездужанням, кволістю, ознобом, підвищенням т-ри (38—39° С), болем внизу живота. Інфільтрат, що виникає в клітковині, досягає стінок малого таза. Через 1—2 тижні цей інфільтрат, як правило, розсмоктується. Лікування: гострої форми — постільний режим, холод на низ живота, антибіотики, прогрізальні препарати; при хронічній формі — фізіотерапевтичні заходи, курортне лікування. При наявності гноя — хірургічне.

ПАРАМЕТРИЧНІ КОЛИВАННЯ — коливання, що виникають внаслідок періодичної зміни параметрів коливної системи (маси, пружності, коеф. тертя, індуктивності, ємності, електр. опору тощо). Спостерігаються тоді, коли відношення частоти одного з власних коливань системи ω_0 до частоти змін параметра ω стає близьким до $k/2$, де $k = 1, 2, 3, \dots$. Частота П. к. ω пов'язана з частотою ω_0 співвідношенням: $\omega = k(\omega_0/2)$. Найінтенсивніші коливання збуджуються на частоті $\omega = \omega_0/2$, тобто коли $\omega_0/\omega \approx 1/2$.

ПАРАМЕЦІЯ — рід найпростіших організмів класу інфузорій. Те саме, що й *туфелька*.

ПАРАНА — ріка в Пд. Америці. Тече тер. Бразилії, по кордону Парагваю з Бразилією й Аргентиною і в межах Аргентини. Завдовжки (разом з Ла-Платою) 4700 км, площа бас. 3100 тис. км². Утворюється на Бразильському плоскогір'ї злиттям річок Паранаїбі й Ріу-Гранді. Впадає в зат. Ла-Плата Атлантичного ок., утворюючи разом з р. Уругуаєм спільну дельту-естуарій. Гол. притоки: Парагвай, Ріо-Саладо (праві), Паранапанема, Ігуасу (ліві). У верхів'ї П. місцями порожиста, є водопади (Урубунгта, Сеті-Кедас). У серед. та нижній течії перетинає *Латинську низовину*, русло розширюється до 2 км і ділиться на численні рукави. Живлення дощове. Бувають два паводки на рік. Річна витрата води у гирлі від 15 000 м³/с до 30 000 м³/с. П. та її притоки мають великі запаси гідроенергії. У 1977 на П. завершено буд-во енерг. комплексу Урубунгта (найбільший ГЕС Пд. Америки). Ріка судноплавна до м. Посадаса, для мор. суден доступна на 640 км від гирла. На П. — міста Санта-Фе, Парана, Росаріо (Аргентина).

ПАРАНА — місто на Сх. Аргентині, адм. ц. провінції Ентре-Ріос. Порт на р. *Парані* (доступний для мор. суден); залізнична станція. 127,8 тис. ж. (1970, з передмістями). Підприємства цем., керамічної, шкіряно-взут., тютюнової та харч. пром-сті. Торг. центр с.-г. району. Ун-т. П. засн. 1730. У 1853—62 була столицею країни.

ПАРАНДЖА (від араб. *фаранджія* — верхній одяг) — старовинний одяг узбецьких і таджицьких жінок у вигляді халата з довгими несправжніми рукавами, скріпленими на спині. П. вкривала жіночу голову до ніг. Доповненням до П. є чачан — густа сітка з кінського волосся, що закривала обличчя. За нормами ісламу жінка мала обов'язково носити П. За Рад. влади П. вийшла з ужитку.

ПАРАНЕФРИТ (від *пара...* і грец. *νεφρός* — нирка) — запалення прищипкової жирової клітковини. Спричиняється поширенням мікробів (найчастіше стафілококів, стрептококів, кишкової палички та ін.) по клітковині при заживленні нирок, товстої кишки або з течією крові з віддаленого вогнища запалення.

Ознаки: підвищення т-ри до 38° С і більше, озноб, болі в поперековій ділянці тощо. Спостерігається *ригідність* поперекових м'язів, а потім утворюється *абсцес*. Лікування хірургічне (розтин гнояка), антибіотики.

ПАРАНОЯ (грец. *παράνοια* — божевільня, безумство) — стійкий психічний розлад, який характеризується наявністю тривалого систематизованого *марення* (ідеї величності, переслідування, ревностів тощо) без *галюцинацій*. Причини виникнення П. остаточно не з'ясовані, перевагу має погляд, що це симптомом комплекс, який виникає в перебігу *шизофренії* і деяких ін. психічних хвороб. Працездатність, як і здатність до правильного мислення, зберігається у хворого в усіх питаннях, крім того, що стосується його *марення*. Хворобливі думки існують у свідомості хворого як правильні; в хибності таких думок його переконати неможливо. Лікування неєфективне, дає лише деяке покращення стану.

ПАРАНУК Мурат Саліхович (5.V.1912, аул Пегатлукай, тепер Теучежського р-ну Адж. АО — 4.VII.1970, Майкоп) — адж. рад. поет. Член КППС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1931. Перша адж. поема «Ураза» (1931) має антиреліг. характер. Поема «Будь щирим» (1934) — про будівництво колг. життя. Автор збірок «Вірші» (1940), «Вірші і поеми» (1950), «Пісні щасливих» (1953), «Мирний ранок» (1966), «Думи» (1968) та ін., в яких створив образи сучасників. Багато віршів П. стали нар. піснями. Перекладач творів О. Пушкіна, Т. Шевченка, М. Некрасова, К. Хетагурова та ін. Тв.: Рос. перекл. — Земля моих отцов. Майкоп, 1956; Песни счастливых. Краснодар, 1967.

ПАРАПЕТ (франц. *parapet*, з італ. *parapetto*, від *parare* — захищати і *petto* — грудя) — невисока стінка, що огорожує ганок, міст, набережну, покривлю будинку тощо. Часто П. правлять за постамент для декоративних ваз і для статуї. П. називають також *балюстраду*, *перила*.

ПАРАПРОКТИТ (від *пара...* і грец. *πρωκτός* — відхідниковий отвір) — гнійне запалення клітковини навколо прямої кишки. Виникає внаслідок проникнення інфекції (кишкова паличка, стафілокок, стрептокок) через ушкоджену слизову оболонку (тріщина відхідникового отвору при запорі, *геморой* тощо). Запалення іноді обмежується *абсцесом*, в ін. випадках поширюється і ускладнюється *сепсисом*. Ознаки: гострий біль в ділянці відхідникового отвору (поглиблюється при випорожненні), підвищення т-ри, порушення заг. стану, поява абсцесу, який

може прорватися назовні з утворенням *фістули*; тоді перебіг П. набуває хронічного характеру. Лікувати його треба: антибіотики, протизапальні препарати; оперативне втручання, якщо утворюється абсцес.

ПАРАПСИХОЛОГІЯ (від *пара...* і *психологія*) — галузь психології, що досліджує маловивчені психічні процеси і властивості. Ін. назви — метапсихологія, психотроніка, біоінформація, біологічний радіозв'язок, біоінтроскопія, екстра-сенсорика тощо.

До П. здебільшого відносять т. з. надзвичайні психічні явища, які важко пояснити з позицій уже відомих психологічних закономірностей. Це — телепатія — безпосереднє сприймання думок і почувань ін. людей на відстані; ретроскопія — нібито властива деяким людям здатність сприймати минулі події, свідком яких вони не були; проскопія — передбачення майбутніх подій; телекінез — здатність рухати предмети на відстані за допомогою одного лише вольового зусилля (психічної енергії). Здавна живають поняття «ясновидіння» (здатність одержувати знання поза відомими джерелами пізнання). Особливо стоїть здатність лозошукування, або рудошукування (біофізичний ефект), — відчування підземних вод, покладів, пустот за допомогою індикатора — металевої дрозини, лозини тощо. Відомі також парадігностика й парамедицина — встановлення діагнозу й лікування без контакту з хворим (часом на значній відстані). Осіб, які мають яскраво виявлені парасихологічні здібності, називають екстрасенсами. Відкидаючи ідеалістичне глумачення П., сучасна наука знаходить матеріалістичне пояснення деяким реальним явищам, що потрапляють у сферу парасихології.

Лит.: Васильев Л. Л. Таинственные явления человеческой психики. М., 1964; Казимирский Б. Б. Биологическая радиосвязь. К., 1962; Зинченко В. П. (та ін.). Парасихология: фикция или реальность? «Вопросы философии», 1973, № 9; Ханзел Ч. Парасихология. Пер. с англ. М., 1970.

О. Т. Губко.

ПАРАСИМПАТИЧНА НЕРВОВА СИСТЕМА (від *пара...* і грец. *συναπτός* — співчутливий) — відділ вегетативної нервової системи хребетних тварин і людини.

ПАРАСЮК Остап Степанович (н. 20.XII.1921, с. Білка, тепер Перемишлянського р-ну Львів. обл.) — український рад. фізик-теоретик і математик, акад. АН УРСР (з 1964). Учасник Великої Вітчизняної війни. Закінчив (1947) Львів. ун-т. В 1949—66 працював в Ін-ті математики АН УРСР, з 1966 — в Ін-ті теор. фізики АН УРСР. У 1966—70 — член Президії АН УРСР — акад.-секретар відділення. Осн. праці присвячені матем. фізиці, зокрема застосуванню методів функціонального аналізу до *квантової теорії поля*. П. розвинув і обґрунтував теорію усунення нескінченностей в квантовій теорії поля. Запропонував нову методику вивчення *Фейнмана діаграм*, побудував нові локалізовані розв'язки для класичної

моделі, яка враховує взаємодію спінового і бозонного полів тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ПАРАТИРЕОІДНИЙ ГОРМОН, паратиреоїдин (від *пара...* і грец. *θυρεοειδής* — щитовидний), паратиреоидин — гормон, що виробляється *паращитовидними залозами*. Підтримує на постійному рівні співвідношення Са і Р в крові, кістковій тканині, міжклітинній рідині. За хім. природою П. г. — поліпептид (див. *Пептиди*) з мол. м. 9500. П. г. сприяє переходу Са з кісткової тканини в міжклітинну рідину, обмежує виведення його нирками і посилює виведення фосфатів з сечею. При недостатці (гіпаратиреозі) П. г. знижується рівень Са в крові, що зумовлює підвищену збудливість нервової системи і м'язів. Гіпаратиреоз спричинює також підвищення вмісту фосфатів у крові. Найхарактернішим симптомом надлишку П. г. (гіперпаратиреозу), пов'язаним з підвищенням рівня Са в крові, є збільшення кісткової тканини на Са, що призводить до патологічних змін кісткової системи (див. *Скелет*). Препускають, що механізм дії П. г. пов'язаний з його впливом на клітинну мембрану, що призводить до підвищеного транспорту Са. У кістковій тканині П. г. впливає на внутрішньоклітинний метаболізм. Секрція П. г. регулюється концентрацією Са в крові. П. г. застосовують у медицині при лікуванні різних форм *тетанії*, *спазмофілії*, при деяких *алергічних хворобах*.

Т. П. Угарова.

ПАРАТИФИ (від *пара...* і *тиф*) — група кишкових захворювань, що спричиняються мікроорганізмами роду *сальмонелла*. Залежно від збудника (*Salmonella paratyphi A* і *B*) розрізняють паратифи А і В, за своєю клінікою дуже схожі на *черевний тиф*. Крім того, є паратиф С (*Salmonella paratyphi C*), перебіг якого подібний до перебігу харчової токсикоінфекції. Джерелом інфекції цього паратифу є велика рогата худоба, свині та ін. Зараження настає при споживанні в їжу неперевареного м'яса хворих тварин. Тривалість захворювання — 1—2 тижні, іноді більше. Джерелом інфекції при паратифах А і В є хвора людина та бацилоносці, які виділяють бактерії разом з калом і сечею. Зараження настає, коли збудники П. проникають в організм людини з водою або продуктами. Інкубаційний період від 3 дб до 3 тижнів (найчастіше 10—14 днів). Ознаки: озноб, підвищення т-ри до 39° С, головний біль, нудота, блювання, нерідко пронос. Профілактика і лікування такі ж, як і при *черевному тифі*. П. у тварин проявляється гартячою і розладом травлення. Хворіють усі види тварин. Джерело інфекції — хворі тварини, продукти забою; переносники — мухи, миші. Перебіг хвороби найчастіше гострий. У хворих тварин підвищується т-ра тіла до 41°, настають профузний пронос, виснаження, аборт. Тварина гине на 7—8-й день. Заходи боротьби. Хворих тварин ізолюють і лікують

О. С. Парасюк.

ПАРАТРОФНІ
МІКРООРГАНІЗМИ

сироватками імунними з антибіотиками; решту вакцинують. Проводять дезинфекцію та ін. вет.-сан. заходи за інструкцією.

Літ.: Громашевський Л. В. Общия вишнєдологія. М., 1965; Эпизоотология. М., 1974; Горбачь М. І. Епизоотология з мікробіологією. К., 1978.

ПАРАТРОФНІ МІКРООРГАНІЗМИ (від *пара...* і грец. *троф* — їжа, живлення) — види мікроорганізмів паразитичного типу живлення. Існують облигатні (безумовні) і перехідні факультативні (умовні) форми П. м. Облігатні П. м. — виключно внутрішньоклітинні паразити, здебільшого специфічні до певного виду і штаму хазяїна. Мають найпростішу структурну організацію, ферментні системи та обмін речовин. Існування і розмноження облигатних П. м. повністю залежить від постачання їм енергії іншими організмами. До облигатних П. м. відносять віруси людини, тварин, рослин, мікроміцетів та бактерій, рикетсії, деякі види патогенних для вищих організмів мікоплазм, стріптох, а також бактерій, що паразитують на інших видах бактерій. Більшість бактерій, хвороботворних для людини, тварин і рослин, можна розглядати як різні перехідні факультативні форми паратрофних мікроорганізмів.

В. О. Кудрявцев. **ПАРАТУБЕРКУЛЬОЗ** (від *пара...* і *туберкульоз*), паратуберкульозний ентерит — хронічна інфекційна хвороба жуйних тварин, що характеризується ураженням кишечника. Збудник — мікроорганізм *Mycobacterium paratuberculosis*. Джерело інфекції — хворі тварини, які своїми виділеннями забруднюють корми, воду, предмети догляду та ін. Зараження відбувається як у стійловій, так і в пасовищній періоди. Період хвороби хроніч. або прихований. У хворих тварин настають профузні проноси, набрякає підгруддя і низ живота, вони дуже виснажуються, знижують продуктивність і гинуть. Заходи боротьби. Специфіч. засобів лікування ще не розроблено. На г-но накладають обмеження. Явно хворих тварин і одержаних від них приплід ізолюють і здають на забій; умовно здорових досліджують на приховану форму П., молоко від них пастеризують, гній незаражують; проводять ін. вет.-сан. заходи.

ПАРАФІЗИ (від грец. *парафіс* — розростання) — безплідні одноклітинні або багатоклітинні нитковидні утвори, що містяться між спорангіями у деяких бурих водоростей, між сумками у сумчастих грибах та лишайників і між статевими органами у листостеблових мохів. П. захищають споротворні та статеві органи рослин від мех. пошкоджень, висихання тощо.

ПАРАФІВКА — селище міського типу Ічнянського р-ну Чернігівської обл. УРСР, за 1 км від залізнич. ст. Качанівка, 3,5 тис. ж. (1981). У П. — цукр. (засн. 1846) і цегельний з-ди, 2 радгоспи. 2 серед. школи, лікарня. Будинки культури, клуб, 6-ка. Засн. у 17 ст. Тут відбулося *Парафіївське повстання 1918*. С-ще міськ. типу — з 1960.

ПАРАФІВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1918 — збройний виступ селян с. Парафіївки Борзнянського пов. Черніг. губ. (тепер смт Ічнянського р-ну Черніг. обл.) проти австро-нім. окупантів та гетьманців. Спалахнуло на поч. серпня 1918. Повстанці розгромили ряд ворожих загонів, ліквідували в кількох селах гетьманську адміністрацію, на деякий час оволоділи повітовим центром. Переважаючи сили ворога придушили повстання. В кін. листопада боротьба відновилася з новою силою. Повстанці встановили зв'язок з наступаючими рад. військами. Частина повстанців увійшла до складу *Першої Української радянської дивізії*.

ПАРАФІН (від лат. *parum* — мало, трохи і *affinis* — споріднений) — суміш твердих високомолекулярних насичених вуглеводнів. Біла або жовтувата воскоподібна речовина; густ. (при $t = 15^\circ \text{C}$) від 881—905 кг/м^3 (неочищений) до 907—915 кг/м^3 (очищений); $t_{\text{пл}}$ 42—54° С (залежно від ступеня очищення). Чистий П. — безбарвний продукт, без запаху і смаку, жирний на дотик, нерозчинний у воді і спирті, добре розчиняється в багатьох органічних розчинниках і мінер. маслах. Одержують гол. чин. з нафти, а також синтетично — відновленням оксиду вуглецю воднем. Пром.-сть випускає П.: технічний високоочищений, очищений, медичний та ін. Застосовують П. в паперовій, текстильній, лакофарбовій та ін. пром.-сті, в електротехніці, медицині, як електроізоляційний матеріал, для виготовлення свічок, для одержання вищих жирних кислот, спиртів, миючих засобів, поверхнево-активних речовин тощо.

ПАРАФІНИ — те саме, що й *насичені вуглеводні*.

ПАРАФІНОТЕРАПІЯ (від *парафі* і грец. *терапия* — лікування) — застосування парафіну з лікувальною метою. Використовують очищений і повністю безводний медичний парафін. Розтопленний парафін (нагрітий до $t = 60$ —65°) за допомогою пензля накладають на суху чисту шкіру методом нашарування; застосовують також місцеві парафінові ванни, парафіно-масляні пов'язки. Нагрітий парафін довго тримає тепло; сприяє глибокому прогріванню тканин, поліпшенню їх кровообігу і живлення, посиленню обміну речовин, розсмоктуванню хронічних вогнищ запалення тощо. Показання: підгострі й хронічні захворювання суглобів, м'язів, *периферичної нервової системи* тощо.

ПАРАФІЯ (лат. *parochia*, *parocia* — церковна громада або спархія, з грец. *paroikia*) — нижча церковно-адм. організація на чолі з церк. радою, що об'єднує віруючих, яких обслуговують церковнослужителі одного храму. Межі П. визначаються за територіальною ознакою.

ПАРАФІЯЛЬНІ ШКОЛИ — початкові школи при церковних парафіях у дореволюц. Росії. Відомі з 11 ст. Назву дістали за Статутом 1804. З 1884 наз. церковно-парафіяльними. Належали духовному відомству. Існували такі типи П. ш.: *школи грамоти*, од-

нокласні (2—3 роки навчання) і двокласні (4—5 років). У П. ш. навчали елементарної грамоти дітей селян та ін. «нижчих» верств населення. На поч. 20 ст. церк.-параф. школи становили бл. 46,5% усіх поч. шкіл. Так, 1900 у губерніях, де ще не було земств (Київській, Волинській, Подільській, Бессарабській), вони становили бл. 80% усіх поч. шкіл. У 1917 церк. школи реорганізовано в загальноосвітні світські.

Б. Н. Мітморев. **ПАРАФРАЗ**, парафраза (грец. *παράφρασις* — переказ) — 1) у літературі — переказ своїми словами літ. твору або скорочений виклад великих худож. творів (напр., для дітей); переклад прозаїчного твору на віршований. 2) У музиці — поширена в 19 ст. назва інструм. віртуозної фантазії, переважно для фортепіано, на теми популярних пісень, оперних арий тощо (парафраза Ф. Ліста на теми опери «Ріголетто» Дж. Верді, В. Барабашова на теми укр. пісн. «Думи мої»).

ПАРАФУВАННЯ ДОГОВОРУ (від франц. *parapher* — розчерк, скорочений підпис) — попереднє підписання *договору міжнародного* (або окремих його статей) ініціалами уповноважених осіб, що брали участь у виробленні його. П. д. може мати місце в тих випадках, коли договір повністю погоджено між його учасниками, але він потребує ще схвалення з боку відповідних урядів, чи коли підписання остаточно оформленого тексту відкладається з якихось ін. причин. П. д. не замінює підписання його і не є обов'язковим етапом укладення міжнар. угоди.

ПАРАЦЕЛЬС [Paracelsus; псевд., справж. ім'я і прізвище — Філіпп Аурелі Теофраст Бомбаст фон Гогенгейм; 10 (за ін. даними, 14). XI 1493, Айнзідельн, Швейцарія — 24.IX 1541, Зальцбург, Австрія] — нім. природознавець і лікар. В 1515 закінчив ун-т у Феррарі. З 1526 був професором ун-ту в Базелі. Багато мандрував по Європі. Діяльність П. спрямовувалася проти схоластики у медицині і догматизації вчення К. Галена, яким П. протиставляв спостереження і досвід. Процеси, що відбуваються в організмі, П. вважав хімічними. Був одним з засновників *ятрохімії*. П. запровадив у мед. практику препарати заліза, свинцю, міді, мшияку, ртуті, мінеральні води, рослинні ліки у вигляді тинктур, екстрактів і еліксирів. Розробив вчення про дозування ліків, підкреслював тісний зв'язок між хірургією і терапією. Проте погляди П. певною мірою залишалися під впливом релігійних і містичних уявлень середньовіччя.

ПАРАШКА — гірська вершина в Сх. Бескидах, у межах *Карпат Українських*, на тер. Львів. обл. УРСР. Вис. 1268 м. Складена з пісковиків та сланців, що перериваються (див. *Фліш*). На схилах — буково-ялинові ліси. Об'єкт туризму.

ПАРАШУТ (франц. *parachute*, від італ. *parage* — відвертати, запобігати і франц. *chute* — падіння) — пристрій, яким, використовуючи

Мал. 1. Спортивний парашут: 1 — купол; 2 — стропи.

Мал. 2. Схема дії рятувального парашута: 1 — викидання спеціальним пристроєм висхідного парашута; 2 — витягування підтяжним парашутом купола зі стропами; 3—4 — поступове наповнення купола повітрям; 5 — купол, повністю наповнений повітрям.

опір лавколишньої атмосфери, зменшують швидкість падіння тіла: спускного космічного апарата, людини, вантажу тощо. Ідею безпечного спуску на П. теоретично обґрунтував (1495) *Леонардо да Вінчі*. Вперше на П. (у вигляді величезної парасолі) спустився (1797) з повітря кулі франц. повітроплавець Ж. Гарнерен. В Росії П. такого типу використовували з початку 19 ст. Перший у світі апарат, ранцевий П. створив і випробував (1911) Г. Е. *Котельников*. В СРСР перший вимішений стрибок з П. зробив 27.IV 1927 М. М. *Громова*, перші навчально-тренувальні та рятувальні П. були виготовлені 1930. Осн. частини П. є купол із стропами та підвіска (для апарата, людини, вантажу тощо) система, що являє собою сукупність ременів, лямок та замків (карабінів). Розкривається він автоматично (спец. пристроєм чи витяжною вірвовкою, прикріпленою до літального апарата) або вручну. Швидкість спуску на парашути при приземленні становить звичайно 4—5 м/с. Розрізняють П.: спортивні (мал. 1), що використовуються на спорт. змаганнях (див. *Парашутний спорт*); рятувальні (мал. 2), які застосовують при аваріях літальних апаратів; посадочні (для безпечного приземлення апаратів, людей, вантажів) і гальмівні, що ними забезпечують спуск із заданою швидкістю, напр. наукової апаратури. Їх поділяють також за формою купола (напр., круглою або прямокутною), його площею (0,1—1000 м² і більше) та особливостями конструкції (напр., з шліфами та клапанами, що полегшують керування парашутом). Крім того, є П., купол яких під час спуску набуває форми крила літального апарата. На П. такого типу можна рухатися проти вітру та досягати горизонтальної швидкості 10—11 м/с (при швидкості спуску 2—3 м/с). Користуючись П., зменшують також пробіг літаків, швидкість перегонах автомобілів, мор. суден тощо. Див. також *Парашут шхатний*.

ПАРАШУТ ШХАТНИЙ — запобіжний пристрій, що автоматично затримує (вловлює) і плавно зупиняє шхатну кліть при обриві або зменшенні натягу підйомного каната. Вперше запобіжні пристрої такого призначення почали застосовувати в 30-х рр. 19 ст. на шхатах Німеччини, Англії та ін. країн. В П. ш. сучасного типу (мал.) приводна пружина в разі аварії розтискується, приводить у дію клин клинкової муфти вловлювача, які й затискають гальмівний канат, зупиняючи кліть. Є П. ш. й інших конструкцій. П. ш. застосовують у підйомних установках, які розміщують у вертикальних або похилих шхатних стовбурах.

ПАРАШУТНИЙ СПОРТ — вид авіаційного спорту; включає стрибки з парашутом з літальних апаратів. До програми змагань з П. с. входять різні вправи: одиначні й групові стрибки, стрибки на точність приземлення, затяжні стрибки (з затриманням розкриття парашута), групові акробатичні стрибки, парашутне багатоборство

тощо. Виник П. с. у кін. 20 — на поч. 30-х рр. 20 ст., в СРСР — 1930. З 1932 почали реєструвати всесоюзні й світові рекорди з П. с. В 1933 керівництво П. с. доручено *Теофаніху* (тепер — ДТСААФ СРСР), який в 1934 встановив звання «Майстер парашутного спорту СРСР». В 1948 створено всесоюзну секцію з П. с., яка 1962 перетворена на парашутний комітет, а 1966 — Федерацію П. с. СРСР. З 1949 проводяться чемпіонати СРСР з П. с. В 1935 Центр. аероклуб СРСР увійшов у Міжнарод. авіаційну Федерацію (ФАІ), створену 1905. В 1950 при ФАІ створено парашутну комісію. У 1951 відбувся перший чемпіонат світу з П. с. (рад. спортсмени беруть участь з 1954). Серед абсолютних чемпіонів світу укр. спортсмени-парашутисти І. Федчишин (1954), П. Островський (1958), Є. Ткаченко (1968), Г. Сурабко (1976), В. Загорєцька (1978).

В. О. Ющенко.

ПАРАСИТОВИДНІ ЗАЛОЗИ, паразитовидні залози — органи внутрішньої секреції у хребтних тварин і людини. Розміщені на задній поверхні щитовидної залози або всередині її речовини. П. з. утворені залозистими епітеліальними оксифільними клітинами, зовні вкриті сполучнотканниною капсулою. У більшості ссавців є 2 пари П. з., які починають функціонувати в зародковому періоді. У людини — 3—4 П. з., кожна масою 10—12 мг, розмірами 4—8 × 3—4 мм. П. з. виділяють *паратиреоїдний гормон*, відсутність якого призводить до підвищення збудливості нервової і м'язової систем, виникнення тяжких тетанічних судорог, які можуть спричинити зупинку дихання. При посиленні функції П. з. настає руйнування скелету.

ПАРАШУК Михайло Іванович (16.XI 1878, с. Варваринці, тепер Тернопільського р-ну Терноп. обл. — 24.XII 1963, Софія) — укр. скульптор. Початкову художню освіту здобув у Краків. школі красних мистецтв. Пізніше працював під керівництвом А. Попеля у Львові. В 1910 закінчив академію Жюльєна в Парижі, деякий час удосконалював свою майстерність у О. Родена. В 1911—13 жив у Києві. З 1924 оселився в Софії (Болгарія). П. — автор численних портретів діячів укр. культури, зокрема В. Степаніка, С. Людкевича (обидва — 1906, Львів. музей укр. мистецтва), Т. Шевченка (1912), І. Франка й М. Лисенка (обидва — 1913), болг. революціонерів Х. Ботева (1922), Д. Благослава (1922), Г. Димитрова (1927); жанрових композицій — «Танок» та «Скрипачка» з циклу «Попелюшені» (обидві — 1905—07), пам'ятників — А. Міцкевичу у Львові (1905—06, в співавторстві з А. Попелем), М. Драгоманову в Софії (1932), монументальних декор. скульптур, якими прикрашено ун-т і Військ. академію в Софії тощо. *Літ.:* Німенко А. Доля мистця, «Україна», 1961, № 15; Атанасов П. Скульптор Михайло Парашук. «Жовтень», 1969, № 11.

ПАРВЕ Ральф Людвігович (н. 25. VI 1919, м. Раквер) — ест. рад.

письменник, засл. письменник Ест. РСР (з 1959). Член КПРС з 1947. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1936. Перші збірки — «З душі бійця» (1945), «Про час суворий, прекрасний і дорогий» (1946) — пройняті почуттям рад. патріотизму. Збірки «Відчинені ворота» (1958), «Лірична стенограма» (1964), «Стріли вітру» (1969), «Біль щастя» (1979) — про творчу працю радянських людей, боротьбу за мир. Автор сатиричних п'єс («В день семи сплячих», 1964, та ін.), документальної драми «Морок означає ніч» (1971), творів для дітей, дорожніх нарисів, публіцистичних і літературознавчих праць («Мандри дум», 1963; «Прихильність», 1972). Перекладач творів Т. Шевченка. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, ін. орденами, медалями.

Тел.: Укр. перекл. — Пісня про дружбу. «Дніпро», 1954, № 5; Рос. перекл. — Дальние дороги. Таллин, 1956; Стихи. М., 1968; Ближость. Таллин, 1980. С. Г. Ісаков.

ПАРДУБИЦЕ — місто в Чехословаччині, в Чх.-Чеській обл. Розташоване на р. Лабі (Ельбі). Залізнична станція. 79,9 тис. ж. (1975). Розвинуте машинобудування (електротех., виробн. с.-г. машин, устаткування для харч. пром-сті). Хім., нафтопереробна й харч. пром-сть. Вища хім.-технологічна школа. П. — місто-заповідник. З кін. 19 ст. в П. проводять міжнарод. змагання з кінного спорту. Місто засн. в 13 ст.

ПАРЕ (Paré) Амбруаз [1517 (за ін. джерелами — 1509, 1510), Бур-Ерсан, поблизу м. Лаваль — 20.XII 1590, Париж] — франц. хірург. Практичну підготовку пройшов у Парижі. З 1563 П. — перший хірург короля, зав. хірургіч. відділенням лікарні Отель-дieu. Впровадив лікування ран мазевими пов'язками (1537) замість заливання їх киплячим розчином смолістих речовин (т. з. бальзамом), для запобігання кровотечам застосував лігатуру (1557) замість припікання та перекручування кровоносних судин. Запропонував методику ампутацій і оперативного лікування гриж, описав (1552) перелом шийки стегна та його лікування. Праці з питань ортопедії (*протезування*), хірургії, акушерства тощо.

ПАРЕЗ (грец. *πάρεσις* — ослаблення) — неповний параліч, характеризується ослабленням рухової функції. Зумовлюється ушкодженням рухових апаратів центрального і периферичного відділів нервової системи. П. спричиняється різними ураженнями: запальними захворюваннями, крововидами, пухлинами, травмами головної і спинної мозку тощо. Розрізняють в'язий П. (зниження тонуусу м'язів і рефлексів) та спастичний П. (протилежний стан). Лікування: спрямовується на усунення осн. захворювання, фізіотерапевтичні заходи.

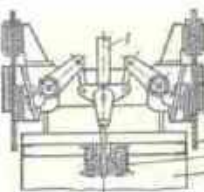
ПАРЕЙАЗВРИ (Pareiasauria) — відряд вимерлих рослинних плазунів підкласу *котилозаврів*. Відомі переважно з пермських

Парасельс.

М. І. Парашук. Портрет В. С. Степаніка. Гіпс. 1906. Львівський музей українського мистецтва.

Парашут шхатний (в транспортному положенні): 1 — центральна підвіска, з'єднана з підйомним канатом; 2 — вловлювач; 3 — клинкова муфта вловлювача; 4 — гальмівний канат; 5 — приводна пружина; 6 — кліть.

ПАРЕНТЕРАЛЬНЕ ХАРЧУВАННЯ

(почасти з тріасових) відкладів Європи та Африки. Мали приземкувате тіло завдовжки 1—4 м, масивні кінцівки; на черепі містилися численні кісткові вирости. Для деяких П. був характерний спинний панцир з кісткових пластин. Декілька скелетів парейазаврів, розкопаних в перських відкладах Пв. Дніни, зберігаються в Палеонтологічному музеї АН СРСР у Москві.

ПАРЕНТЕРАЛЬНЕ ХАРЧУВАННЯ (від *пара...* і грец. *έντερον* — кишка) — спосіб введення в організм лікарських і поживних речовин, обминаючи шлунково-кишковий тракт, з метою штучного харчування (напр., упорскування під шкіру або внутрішньовенне введення препаратів поживних речовин: розчини глюкози, гідролізатів білків, вітамінів, мікроелементів тощо).

ПАРЕНХІМА (грец. *παρέγχυμα*, букв. — наповнене; тут — тканина) — 1) Основна тканина рослин, що складається з клітин різної форми. Оболонки клітин П. лишаються здебільшого тонкими целюлозними, іноді потовщуються й просочуються лігніном, суберином тощо. П. може бути щільною з маленькими міжклітинниками або зовсім без них і пухкою з великими міжклітинниками. П. становить основну масу органів рослин і виконує різні функції: асиміляційну, видільну, запасальну, опорну; бере участь у газообміні тощо. 2) Сполучна тканина тварин, що переважно заповнює проміжки між органами у безхребетних. Іноді П. називають головною функціональною тканину печінки, селезінки, легень, залоз і поперечносмугастих м'язів.

ПАРЕНХІМЕЛИ ТЕОРІЯ — запропонована І. І. Мечниковим теорія виникнення багатоклітинних тварин від паренхімели (пізніше І. І. Мечников назвав її фагоцителею); докладніше див. *Фагоцителева теорія*.

ПАРЕНХІМУЛА — одна з вільноплаваючих личинкових стадій розвитку нижчих багатоклітинних тварин — деяких губок і багатьох кишковопорожнинних. П. овальної форми, складається з зони шару клітин з війками та суцільної внутр. маси клітин — *паренхіми*. Під час дальшого розвитку П. або перетворюється на дорослу особину (губки), або переходить у стадію *планули* (кишковопорожнинні).

ПАРЕТО (Pareto) Вільфредо (15.VII 1848, Париж — 20.VIII 1923, Селіньї, біля Женев) — італ. бурж. соціолог і економіст. Представник *математичної школи* в бурж. політ. економії. В 1893—1906 — проф. політекономії Лозанського ун-ту. Виступав проти наукового моністичного розуміння *причинності* в суспільних явищах, головним завданням соціології вважав виявлення функціональної залежності між суспільно рівнозначними явищами. П. вороже ставився до марксизму, наук. соціалізму, революц. боротьби трудящих. За П., зміст історії полягає в постійній боротьбі за владу політ., екон. та ідеологічної еліт. Ідею П. про те, що вищим принципом політ. життя є утримання влади незалежно від методів її досягнення, використав *фашизм*.

А. К. Бичко.
ПАРИЖ — столиця Франції, гол. екон., політ. і культурний центр країни, одне з найбільших міст світу. В адм. відношенні П. виділено в окремий департамент (поділяється на 20 районів, або округів). Розташований на р. Сені, при впадінні в неї Марни і Уази. Найбільший у країні вузол внутр. та міжнар. з'єдн., автошляхів, водних (гол. річковий порт — Жевільє) і повітр. (аеропорти міжнар. значення — Орлі, Ле-Бурже і «Шарль де Голль») сполучень. Разом з передмістями (Булонь-Біанкур, Сен-Дені, Монтрей, Версаль, Аржантей, Нантер, Коломб та ін.) утворює Великий П. (Паризьку агломерацію з нас. понад 9 млн. чол., 1980). Великий П. з навколишньою субурбанізованою територією (8 департаментів) утворює плановий екон. район Ль-де-Франс. Найдавніші поселення людини на тер. П. належать до шельської культури палеоліту. В письмових джерелах П. вперше згадується 53 до н. е. як поселення галльського племені паризіїв — *Лутетія* (в записках Ю. Цезаря про галльську війну). В 3—4 ст. н. е. за *Лутетією* закріпилася назва «місто паризіїв» (звідки згодом пішла назва Париж). З 497 П. — під владою франків, з 508 — резиденція франкських королів; за *Каролінгіями* — центр графства. За *Капетингами* став (з 987) столицею франц. королівства.

В 12—13 ст. починає зростати значення П. як політ., ремісничого та торг. центру. На цей же час припадає заснування ун-ту, становлення П. як найважливішого осередку культури (див. *Сорбонна*). Під час *Столітньої війни* 1337—1453 місто захопили англійці (1420—36). В період *релігійних воєн* в П. 1572 була влаштована масова різня *гугенотів* (див. *Варфоломійська ніч*). У 1648—53 — відбувався рух *Фронди*. В 17—18 ст. П. стає центром світової науки, л-ри та мистецтва, суспільної думки (див. *Енциклопедисти*). Трудові маси П. відігравали вирішальну роль у *Великій французькій революції* кінця 18 ст. В 1804—14 П. — столиця Франц. імперії *Наполеона І*. З 1815 в П. увійшли війська антифранц. коаліції (зокрема, російські). П. був головним центром *Липневої революції*

1830 і *Революції 1848 у Франції*. В 1851—71 П. — столиця *Другої імперії*. У 1843—45 в місті жив і вів революц. діяльність К. Маркс, в серпні 1844 в П. відбулася його перша зустріч з Ф. Енгельсом. У 1865 засн. паризьку секцію *Інтернаціоналу 1-го*. З П. пов'язана видатна подія в історії пролет. руху — *Паризька комуна 1871*. У 1889 в П. було скликано 1-й конгрес *Інтернаціоналу 2-го*. В 1890 в П. відбулася перша в країні

Париж. Палад Правосуддя. 14—18 ст. Архітектори П. Демезон та Ж. Д. Антуан.

першотравнева демонстрація. В 1895, 1902, 1904, 1908—12 тут жив і працював В. І. Ленін. У грудні 1908 (січні 1909) проходила робота 5-ї конференції РСДРП, під П. 1911 діяла *партійна школа в Лонжюмо*. До 1917 П. — один з центрів революц. і демократич. еміграції, зокрема російської. В місті жили, працювали і перебували видатні представники науки, культури народів світу, в тому числі і українського.

В кінці 1917 в П. почався рух франц. трудящих на захист Рад. Росії, що поширився по всій Франції. В П. проходила *Паризька мирна конференція 1919—20*. У 1933—35 відбувся ряд *антифашистських конгресів*. У лютому 1934 робітники П. дали відсіч спробам реакції вчинити фашист. переворот, відіграли вирішальну роль у створенні *Народного фронту 1935*. Під час другої світової війни 14.VI 1940 франц. уряд здав столицю без бою нім.-фашист. військам. Під час гітлерівської окупації в П. діяли підпільні орг-ції *Руху Опору*, в яких брали участь і рад. громадяни (див. *Центральний комітет радянських полонених*), представники прогресивної еміграції, в т. ч. й української (див. *Український народний фронт*; в П. видавався його газ. «Батьківщина»). В результаті *Паризького повстання 1944* місто було визволено від нім.-фашист. загарбників. В П. проходила *Паризька мирна конференція 1946*, були підписані *Паризькі мирні договори 1947*. У 1949 в П. (одночасно й у Празі) проходив 1-й Всесвітній конгрес прихильників миру. В 50—60-х рр. в П. відбувся ряд масових виступів і демонстрацій трудящих: на захист республіки (травень 1957), проти спроб ОАС здійснити фашист. переворот (лютий 1962), страйки 1965—67, *Загальний страйк 1968*, що переріс в найбільшу соціально-політ. кризу в післявоєнній Франції. В 60—70-х рр. в П. відбувалися неодноразові переговори між СРСР і Францією на найвищому рівні, були укладені важливі *радянсько-французькі до-*

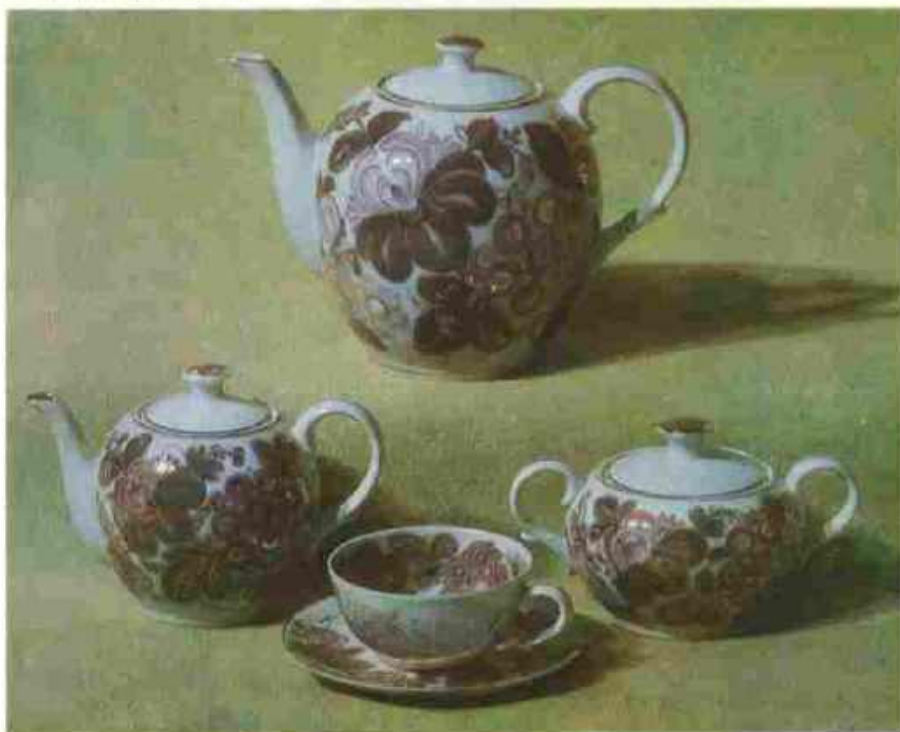
Париж. Вид частини міста.

До ст. Павленко В. І.
Дівчата і півні. Темпера, 1965.
Ваза, Фарфор, розпис, 1966.

До ст. Павленко-Черниченко Г. І.
Чайний сервіз. Фарфор, розпис, 1972.
Ваза, Фарфор, розпис, 1975.

1
2

До ст. Пата Т. Я.
1. Куш калити. Дикт, олія, 1926.
2. Жиряни. Патр, акварель, 1937.
3. Пашчі серед квітів. Патр, англівні фарби, 1940.

3

кументи. П. — одна з гол. арен дипломатич. і громад. життя, місцєперебування багатьох міжнар. орг-цій: ЮНЕСКО, Міжнар. торг. палати (МТП), Міжнар. асоціації екон. наук та ін., місце проведення численних міжнар. нарад, конгресів, конференцій.

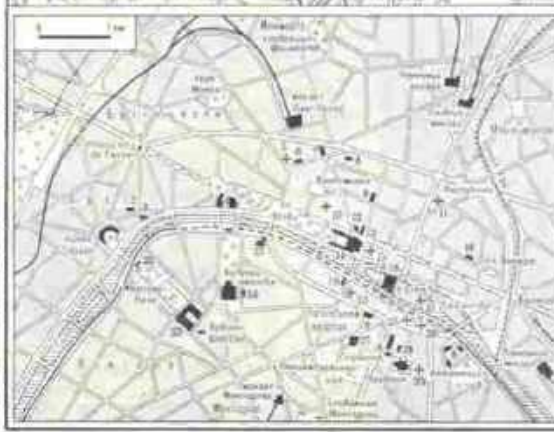
Великий П. — найбільший у країні пром. центр (понад 1 млн. зайнятих). Провідні галузі — металообробка і машинобудування — представлені автомобіле- (заводи «Рено», «Ситроен»), авіа- та верстатобудуванням, електротех. та електронною пром-стю, точною механікою й оптикою. Розвинуті також хім. (гумова, фарм., виготовлення фотоматеріалів і пластмасових виробів) та швейна галузі. Значне місце у продукції пром-сті належить різноманітним виробам тонкої ручної роботи, коштовним ювелірним речам, сувенірам для туристів, предметам туалету, прикрасам і галантерейним товарам. Підприємства воєн., паперової, буд. матеріалів, поліграф., меблевої та харч. пром-сті. Поряд з численними великими підприємствами існує дрібне ремісничє виробн., зосереджене гол. чин. у центр. частині міста. У П. — найбільші банки країни та правління багатьох великих монополій, страхові компанії, торг. фірми, біржа. Щорічно проводяться великі торг. ярмарки. В місті численні навч., наукові та культурні заклади, зокрема Паризький університет, Колеж де Франс (засн. 1530), Нац. політех. ін-т, Вища практична школа, Вища нормальна школа, Вища нац. школа тех. освіти, Католицький ін-т П., понад 40 т. незалежних ін-тів, 2 консерваторії (драм. мистецтва і музики), Нац. вища школа красивих мистецтв та ін. вузи. Інститут Франції, академії архітектури, хірургії, лат. світу, с. г., вет. та ін. Нац. центр наук. досліджень та ін. н.-д. заклади. Найбільші б-ки: Нац., Ін-ту Франції, ун-ту, Сент-Женев'єв, Арсеналу. У місті — 60 музеїв, серед них — Лувр, Версаль, Карнавал (історія П.), сучасного мистецтва, Музей імпресіонізму, Гіме (мистецтво країн Сходу), Людини, природничої історії, армії; меморіальні — Родена, Бальзака, Гюґо та ін.

У П. — квартира-музей В. І. Леніна. Численні театри, провідні — «Гранд-Опера», «Комеді Франсез», «Театр де л'єст парізьєн», «Жімназ»; у передмістях популярні «Театр де Ла Коммюнь» (Обервіль), «Театр Жерара Філіпа» (Сен-Дені) та ін. Відомі концертні зали «Олімпія», «Плейель», «Пале-дю-спор», «Бобіно». П. — відомий центр міжнар. туризму.

П. — одне з найкрасивіших міст світу. Архіт. обличчя П. складалося протягом кількох століть. Місто має радіально-кільцеве планування: радіальні магістралі перетинаються широкими кільцями бульварів, прокладених на місці кол. фортечних стін. Від галлом. періоду збереглися руїни амфітеатру (1 ст.) й терм (2—3 ст.). Місто розвивалося навколо історично сформованих трьох центрів — на о. Сіте (з 3 ст.), де зосереджувалась держ. та реліг. влада, на

лівому березі Сени (в 12—13 ст. склався університетський центр) і на правому її березі (торг. і ремісничі р-ни). Серед архіт. пам'яток у романському й готичному стилях: Паризької богородиці собор (1163—1257; іл. див. на окремому аркуші до ст. Архітектура, т. 1, с. 224—225), церкви Сен-Жермен-де-Пре (11—17 ст.), Сен-Мартен-де-Шан (12—13 ст.), Сен-П'єр-де-Монмартр (збереглися частини 12 ст.), Венсенський замок-фортеця (11—70-і рр. 14 ст., перебудова 19 ст.), башти Іоанна Безстрашного (кін. 14 ст.), Сен-Жак (поч. 16 ст.). Серед цивільних споруд 14—15 ст. отелі Клоні (розпочато 1485), де Санс (розпочато 1474), Палац Правосуддя (14—18 ст.; палац Конс'єржері — 14 ст., Годинникова башта — 1370). В 16—17 ст. формуються гол. класицистичні ансамблі (площі: Воґезів, 1606—12, арх. Н. де Шатійон; Вандомська, 1683—1701; Перемог, 1685—86, дві останні — арх. Ж. Ардуен-Мансар), палаци Лувр, Тюільрі (розпочато 1563, арх. Ф. Делорм),

Люксембург (1615—20, арх. С. де Брос), Пале-Руайаль (1629—36, арх. Ж. Лемерсьє), громад. будівлі (Сорбонна, розпочато 1629, арх. Ж. Лемерсьє; Колеж чотирьох націй; тепер Ін-т Франції; розпочато 1661, арх. Л. Лево), особняк-отель Карнавал (розпочато 1544, арх. П. Леско, скульптор Ж. Гужон; 1660—61, арх. Ф. Мансар), монастирі й церкви (Валь-де-Грас, 1645—1710, арх. Ф. Мансар, Ж. Лемерсьє, Г. Ледюк; Сен-Рош, з 1653, арх. Ж. Лемерсьє; з 1705, арх. Ж. Ардуен-Мансар), собор Будинку інвалідів (1680—1706, арх. Ж. Ардуен-Мансар). В цей час прокладають бульвари (Великі, 70-і рр. 17 ст.), споруджують мости (Пон-Неф, 1578—1604, арх. Ж. Б. Дюсерсо; «Фонтан невинних», 1547—49, скульптор Ж. Гужон) і брами (Сен-Дені, 1672, арх. Ф. Блондель). У 18—19 ст. продовжуються великі містобудівні роботи: створюються площі Людовика XV (тепер Згоди, 1755—63, арх. Ж. А. Габрієль), Каррузель з Триумфальною аркою (1806,

1. Триумфальна арка	17. Національний музей
2. Музей Сіте	18. Лувр. Кіт. та ілюстрації
3. Музей гуманітарних наук	19. Діагональний музей
4. Вандомська площа	20. Діагональний музей
5. Площа Ла Марсьє	21. Діагональний музей
6. Національний музей	22. Діагональний музей
7. Театр «Гранд-Опера»	23. Діагональний музей
8. Паризький університет	24. Діагональний музей
9. Національний музей	25. Діагональний музей
10. Діагональний музей	26. Діагональний музей
11. Діагональний музей	27. Діагональний музей
12. Діагональний музей	28. Діагональний музей
13. Діагональний музей	29. Діагональний музей
14. Діагональний музей	30. Діагональний музей
15. Діагональний музей	31. Діагональний музей
16. Діагональний музей	32. Діагональний музей

ПАРИЗЬКА ЗУСТРІЧ КОМУНІСТИЧНИХ І РОБІТНИЧИХ ПАРТІЙ ЄВРОПИ 1980

Париж. Каплиця Сент-Шапел. 1243—48. Архітектор П'єр Монтейєр.

Париж. Вулиця Елісейське Поле.

арх. Ш. Персьє та П. Фонтен), розбиваються сквери й лісопарки (Булонський, 1852—58, і Венсенський, 1859—60). У 18—19 пол. 19 ст. споруджують культові й громадські будівлі в стилі класицизму (Пантеон, 1758—90, арх. Ж. Ж. Суфлю; іл. див. на окремому аркуші до статей *Архітектура*, т. 1, с. 224—225, і *Класицизм*, т. 5, с. 96—97; 6-ка Сент-Женев'єв, 1843—50, арх. А. Лабруст; церква Ла Мадлен, початок 1806, арх. П. Вільон). 1883—96 проведено значні містобудівні роботи під керівництвом префекта Ж. Е. Османа. В 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. зведено будівлі в дусі еkleктики (театр «Гранд-Опера», 1861—75, арх. Ж. Л. Ш. Гарньє) і в стилі модерну (театр Елісейських Полів, 1911—13, арх. О. і Г. Перре), сформовано площу *Марсове поле* з *Ейфелевою баштою*. 1900 збудовано один з найперших *метрополітенів*. Після 2-ї світової війни, особливо в 50-і рр., створено житл. масиви в приміських смугах, поновлюються центр. райони. Серед сучас. споруд — будинок «ЮНЕСКО» (1953—57, арх. М. Л. Брейєр, Б. Зерфюсс, інж. П. Л. Нері, іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225), будинки Радіо (1959—63, арх. А. Бернар) і ЦК Франц. компартії (1966—71, арх. О. Німейєр), Нац. центр мистецтва і культури ім. Ж. Помпіду (1977, арх. Р. Піано і Р. Роджерс). Пам'ятники П. — Вандомська колона (1806—10, арх. Ж. Б. Лепер, Ж. Гондуен), рельєф «Марсельєза» на Триумфальній арці (1833—36, скульптор Ф. Рюд), Стіна комунарів на кладовищі Пер-Лашез (1909, скульптор П. Моро-Вотье), могила Невідомого солдата під триумфальною аркою на пл. Зірки (Тепер де Голля, 1921), Меморіал Загиблим у фашист. концтаборах (на о. Сіте; 1961, арх. А. Пенгоссон) та ін. Численні пам'ятники держ., громадським, військ. діячам Франції, представникам франц. літератури і мистецтва. 1978 в П. встановлено пам'ятник Т. Г. Шевченку (скульптор М. Лисенко, арх. А. Ігнащенко).
Лит.: Бирюков В. П. Париж. М., 1968; Мороз А. Париж. Пер. с франц. М., 1970; Париж. Пер. с франц. М., 1976; Аркин Д. Париж. Архитектурные ансамбли города. М., 1937.
А. В. Кудрицький (історія).
О. Е. Слика (загальні відомості, господарство).

ПАРИЗЬКА ЗУСТРІЧ КОМУНІСТИЧНИХ І РОБІТНИЧИХ ПАРТІЙ ЄВРОПИ 1980 за мир і роззброєння. Відбулася 28—29.IV за участю делегацій 22 партій Австрії, Бельгії, Болгарії, Греції, Данії, Західного Берліна, Ірландії, Кіпру, Люксембургу, Мальти, НДР, Норвегії, Польщі, Португалії, СРСР, Туреччини, Угорщини, ФРН, Фінляндії, Франції, Чехословаччини і Швейцарії (делегації КП Бельгії та Швейцарської партії праці брали участь як спостерігачі). Сликана за ініціативи Французької КП та ПОРП у зв'язку з загостренням міжнар. обстановки, спробами імперіалістичних кіл прискорити *гонку озброєнь*, перешкодити *розрядці міжнародної напруженості*. В ході Зустрічі відбувся обмін думками з приводу міжнар. ситуації, який виявив прагнення всіх партій-учасниць добиватися перелому в розвитку міжнар. обстановки з метою захисту миру, продовження і поглиблення розрядки, доповнення політ. розрядки воєнною. Було підкреслено необхідність боротьби проти агресивної політики імперіалізму, насамперед американського, який несе відповідальність за продовження й розширення гонки озброєнь, що поглиблює воєнну небезпеку. На Зустрічі прийнято «Заклик комуністів до народів європейських країн за мир і роззброєння», в якому зазначено, що кампанія воєнного психозу, розгорнута імперіалістичними колами капіталістичних д-в і спрямована на відновлення «холодної війни», перешкоджає справі миру, розрядці, взаємному довірю і міжнар. співробітництву, наголошено на необхідності об'єднання всіх миролюбних сил у боротьбі проти гонки озброєнь, за скликання загальноєвроп. конференції з питань воєнної розрядки і роззброєння. В Документі підкреслено, що комуністи всіх країн Європи в інтересах миру і безпеки народів готові до будь-яких переговорів, до будь-яких спільних дій з усіма миролюбними, демократичними силами.

Лит.: Встреча коммунистических и рабочих партий Европы за мир и разоружение. М., 1980. П. Ф. Гринюк.
ПАРИЗЬКА КОМУНА 1871 — перша в світі пролетарська революція, перша форма диктатури пролетаріату. Революц. робітн. уряд П. к., що проіснував у Парижі 72 дні (18.III—28.V), вперше в історії виступив як самостійна політ. сила, яка відіграла провідну роль у поваленні старого, експлуататорського ладу, у встановленні нової влади та проведенні її осн. заходів. П. к. була законним результатом екон. і політ. розвитку Франції з часу *Великої французької революції*, наслідком революц. боротьби франц. і міжнар. пролетаріату, безпосередньою відповіддю на антинац. політику пануючих класів Франції (див. *Франко-прусська війна 1870—71*). В лютому — березні 1871 в Парижі та ряді ін. міст Франції склалася революц. ситуація. Франц. уряд, очолюваний А. Тьером, вирішивши роззброїти трудящих Парижа і ліквідува-

ти їхні революц. орг-ції, 18.III направив урядові війська в робітн. райони Парижа. У відповідь на це *Національна гвардія*, робітники, дрібні ремісники і торговці, передова частина інтелігенції підняли повстання. Побойючись нар. розправи, франц. уряд, велика буржуазія і регулярні війська втекли в передмістя столиці — Версаль, де зосередили осн. контр-революц. сили (див. *Версальці*). Навечір 18.III всі осн. стратегіч-

Комунари в бою.

ні пункти Парижа були в руках Нац. гвардії. На міській ратуші і будинках столиці замаювали червоні прапори. Владу буржуазії було повалено. Перша в світі пролет. революція перемогла. Революц. комуні було проголошено в ряді провінційних міст (Ліоні, Марселі, Тулузі та ін.). Тимчасовим революц. урядом Парижа став Центр. К-т Нац. гвардії (утворений ще 15.III). 26.III було проведено вибори до П. к. (міська Рада Парижа). 28.III Центр. К-т Нац. гвардії передав свої повноваження П. к. Всього до складу Комуні було обрано 86 чол., серед них були відомі діячі франц. та міжнар. робітн. руху — Л. О. Бланкі, Л. Е. Варлен, Е. В. Дюваль, О. Серраїє та ін., видатні діячі науки, л-ри та мистецтва — Г. Флуранс, Г. Курбе, Л. Делеклюз, Е. Потье (автор «Інтернаціоналу») та ін. Бл. 40 членів П. к. входило до секцій *Інтернаціоналу 1-го*. За своїм політ. складом П. к. являла собою блок пролет. і дрібнобурж. революціонерів і поділялась на 2 угруповання — «більшість» (бланкісти і неоякобін-

Проголошення Комуні 28 березня 1871.

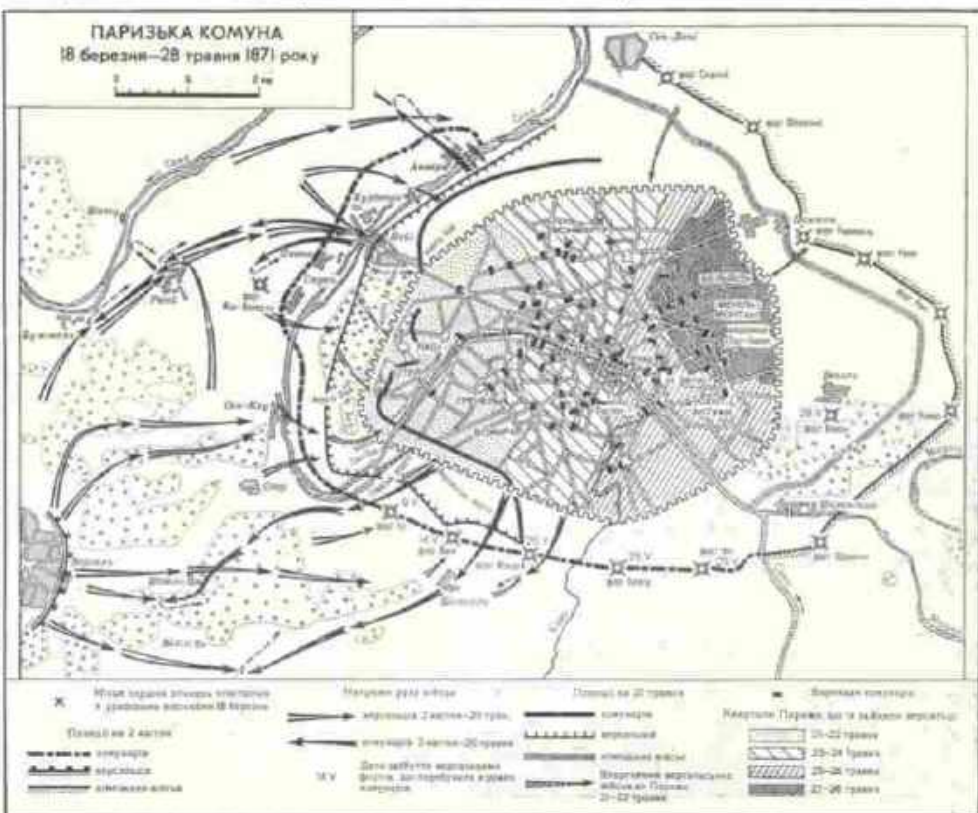
ції і «меншість» (в основному ліви прудоністи і бакуністи). По суті справи, як відзначав К. Маркс, П. к. була урядом робітн. класу (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 17, с. 336). П. к. вперше в історії людства зламала стару держ. машину і замінила її державою нового типу. П. к. була одночасно законодавчим і виконавчим органом. Усі закони приймалися на засіданнях Комуні, а виконувалися 9 її галузевими комісіями (військова; продовольча; фінансів; юстиції; громад. безпеки; праці, пром-сті і обміну; громад. служб; зовн. зносин; освіти), на чолі яких стояли делегати Комуні з правами міністрів. Делегати утворювали 10-у Виконавчу комісію Комуні для заг. керівництва (з 1.V — К-т громад. порятунку), яка спрямовувала й координувала діяльність усіх комісій. Держ. відомства було реорганізовано, керівних чиновників замінено робітниками. Було проголошено принцип виборності і звітності перед своїми виборцями всіх службових осіб згорні й донизу. П. к. знищила востійну армію і поліцію — гол. сили класового гноблення і покляла охорону громад. порядку на Нац. гвардію. Старий суд було замінено нар. судом. Церкву, що являла собою ідеїну опору реакційних сил, відокремлено від д-ви, а школу — від церкви. З'явилися політ. клуби і громад. орг-ції, виникла нова нар. преса, що завоювала широке визнання: «Робітник майбутнього», «Народний трибун», «Вільний Париж», «Пролетар», «Революція», «Крик народу» (видавалася Ж. Валле-сом), популярна газ. П. к. — «Пер Дюшен» — всього бл. 40 революц. газет підтримували Комуну та її політику. Незважаючи на короткочасність свого існування і ту запеклу боротьбу, яку П. к. доводилося вести проти внутр. і зовн. контрреволюції, в інтересах робітн. класу було проведено ряд найважливіших соціально-екоп. заходів: передано робітникам усі пром. підприємства капіталістів, які втекли з Парижа, встановлено робітн. контроль над усіма ін. пром. підприємствами, а також залізницями, підвищено заробітну плату низькооплачуваним робітникам, скасовано штрафи і відрахування з заробітної плати робітників, конфісковано і передано робітникам палаци і будинки буржуазії, що втекла, створено дитячі ясла, садки й школи для дітей трудящих. Значна частина проведених П. к. соціальних заходів була «містком», що веде від капіталізму до соціалізму. П. к., як д-ва нового типу, з перших днів свого існування стала на шлях миролюбної зовн. політики, одним з проявів чого був декрет про ліквідацію в Парижі Вандомської колони — символу війни і насильства над ін. народами (площу, на якій стояла колона, було перейменовано на Інтернаціональну). Нац.-патріотичний характер Комуні, проведений нею соціально-екоп. заходи залучили на її бік різномірні верстви населення. У своїй діяльності П. к. спиралась на широку підтримку паризької бідноти,

на професійні, жіночі, молодіжні та ін. орг-ції робітн. класу, на підтримку паризьких секцій 1-го Інтернаціоналу. Велику допомогу П. к. в її діяльності подавали К. Маркс, Ф. Енгельс, Генеральна Рада 1-го Інтернаціоналу. Солідарність з П. к. виявив міжнар. пролетаріат, що розцінював її як своє власне завоювання, як революцію не тільки національну, а й світову, інтернаціональну. В діяльності П. к. і в боротьбі на її захист брали участь демократично настроєні представники багатьох народів світу, в т. ч. 20-річна рос. революціонерка Є. Л. Дмитрієва, через яку здійснювалося листування К. Маркса з керівними діячами П. к., письменники Г. В. Корнін-Круковська, Я. Домбровський (головнокомандуючий усіма збройними силами П. к.), Г. Т. Пустовойтова та багато інших.

П. к. діяла в умовах постійної боротьби проти буржуазної держави, допомогу якій надали прусські інтервенти. Нерішучість у здійсненні націоналізації Французького банку, в ліквідації контрреволюц. сил усередині Парижа, а також у боротьбі за революц. завоювання в ін. містах Франції, де комуні проіснували бл. 10 днів і були розгромлені реакц. силами, тактика пасивної оборони і невдало організований наступ на Версаль прискорили падіння П. к. На поч. квітня між комунарками і версальцями розгорнулися воєнні дії. Незважаючи на всі труднощі, комунари чинили стійкий опір версальцям. Але з кінця квітня версальці мали явну перевагу над силами П. к. 21.V війська версаль-

ців (бл. 100 тис.) вдерлися в Париж. Придушення Комуні супроводилося розгулом контрреволюц. терору. Останні дні існування П. к. увійшли в історію як «кривавий травневий тиждень». Комунари втратили в ті дні кілька десятків тис. чоловік. Одним з останніх опорних пунктів комунарів стало кладовище *Пер-Лашез*. 28.V в Парижі впала остання барикада. Силами франц. і міжнар. реакції П. к. було жорстоко придушено. Основними причинами поразки П. к. як диктатури пролетаріату були недостатній розвиток франц. економіки, а в зв'язку з цим порівняно нечисленність і політ. незрілість франц. пролетаріату, а головне — відсутність марксистської пролет. партії і союзу робітн. класу з селянством. Незважаючи на поразку, 72 дні П. к. просунули історію далеко вперед, спричинили великий революційноізуючий вплив на всі країни Європи. К. Маркс відзначав, що «Париж робітників з його Комуну завжди шануватимуть як славного провісника нового суспільства» (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 17, с. 356). В. І. Ленін розглядав Комуну як прообраз Рад. влади, як новий і найвищий тип д-ви (див. Повне зібр. творів, т. 36, с. 91). П. к. вітали робітники, передова частина інтелігенції Росії.

Істор. заслуга П. к. полягає в тому, що вона на власному досвіді доведла пролетаріатові всього світу не тільки необхідність зруйнування старої держ. машини і заміни її д-вою нового типу, а й показала, чим і як її треба замінити, утворивши нові революц. органи політ. влади. П. к. вперше в істо-

ПАРИЗЬКА МИРНА КОНФЕРЕНЦІЯ 1919—20

рії довела, що робітн. клас визрів для ролі гегемона усп. прогресу. В період П. к. пролетаріат уперше в історії виступив як гол. рушійна сила революції. П. к. стала підсумком усіх попередніх класових битв франц. і міжнар. пролетаріату. Комуна поклала початок новому, вищому етапові в історії міжнар. робітн. руху. Всесвітньо-істор. значення Комуни полягає і в тому, що вона стала невичерпним джерелом для теор. узагальнень з найважливіших питань пролет. революції і диктатури пролетаріату. Досвід П. к., глибоко проаналізований у працях К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, відіграв важливу роль у дальшому розвитку марксистської теорії, в розвитку революц. руху в усіх країнах світу. «Справа Комуни — це справа соціальної революції, справа повного політичного і економічного визволення трудящих, це справа всесвітнього пролетаріату. І в цьому розумінні вона безсмертна» (див. Ленін В. І., Повне зібр. творів, т. 20, с. 209).

Літ.: Маркс К., Енгельс Ф., Ленін В. І. О Паризької Комуни. М., 1971; Керженцев П. М. История Паризькой Коммуны 1871. М., 1959; Дюкло Ж. На штурм неба. Пер. с франц. М., 1962; Джеджула К. О. Паризька Комуна та її історичне значення. К., 1962; Бова Ю. О. Паризька Комуна і сучасність. К., 1971; Фролік М. М. Паризька Комуна і Україна. К., 1971; Бачинський А. Д. Паризька Комуна і революційний рух на півдні України. «Український історичний журнал», 1961, № 2; Гуржій І. О. Паризька Комуна та її відгомін у Росії і на Україні. «Вісник АН УРСР», 1971, № 3; Арсеньев Э. Подвиг парижских коммунаров и современность. «Коммунист», 1981, № 4; Парижская коммуна 1871 года. М., 1981.

ПАРИЗЬКА МИРНА КОНФЕРЕНЦІЯ 1919—20 — міжнародна конференція, скликана державами-переможцями в 1-й світовій війні для вироблення і підписання мирних договорів з переможеними державами. Відбувалася з перервами з 18.I 1919 до 21.I 1920 в Парижі. В її роботі взяли участь Великобританія, Франція, США, Італія, Японія, Бельгія, Бразилія, брит. домініони (Австралія, Канада, Південно-Афр. Союз, Нова Зеландія), Індія, Греція, Гватемала, Гаїті, Хіджаз, Гондурас, Китай, Куба, Лівія, Нікарагуа, Панама, Польща, Португалія, Румунія, Сербо-Хорват-Словенська

д-ва, Сіам, Чехословаччина, а також д-ви, що розірвали дипломатичні відносини з нім. блоком — Еквадор, Перу, Болівія та Уругвай. Рад. Росію на П. м. к. не було запрошено. Німеччину та її кол. союзників було допущено на П. м. к. лише тоді, коли були вироблені проекти мирних договорів з ними. Регламент П. м. к. забезпечував панівну роль Великобританії, Франції та США, гол. представники яких — Д. Ллойд Джордж, Ж. Клемансо і В. Вільсон в ході секретних переговорів вирішували осн. питання конференції. В результаті роботи П. м. к. були підготовлені: Версальський мирний договір 1919 з Німеччиною (підписаний 28.VI), Сен-Жерменський мирний договір 1919 з Австрією (10.IX), Нейський мирний договір 1919 з Болгарією (27.XI), Трианонський мирний договір 1920 з Угорщиною (4.VI) і Севрський мирний договір 1920 з Туреччиною (10.VIII). На П. м. к. було прийнято рішення про створення Ліги націй і схвалення її статуту, який увійшов складовою частиною до мирних договорів. Підготовлені П. м. к. мирні договори 1919—20 разом з угодами, прийнятими на Вашингтонській конференції 1921—22, заклали основи імперіалістичної версальсько-вашингтонської системи, спрямованої не лише проти переможених д-в, а й проти Рад. Росії, світової революції і визвольного руху. Гол. учасники П. м. к. обговорили плани придушення Рад. влади в Росії і здійснили ряд заходів, спрямованих на підтримку білогвардійців і створення навколо Рад. д-ви «санітарного кордону» з ворожих д-в. Вступеречна. інтересам укр. народу П. м. к. перешкодила возз'єднанню всіх укр. земель в єдиній Укр. Рад. д-ві, санкціонувавши загарбання Сх. Галичини і Зх. Волині бурж.-поміщицькою Польщею, анексію Закарпатської України бурж. Чехословаччиною, Пн. Буковини — боярською Румунією. Перекроївши карту світу, П. м. к. призвела до гострих міжнародних суперечностей, що згодом стало однією з причин 2-ї світової війни.

ПАРИЗЬКА МИРНА КОНФЕРЕНЦІЯ 1946 — міжнародна конференція, скликана для розгляду проектів мирних договорів між державами антигітлерівської коаліції — переможцями у 2-й світовій війні 1939—45 і колишніми союзниками фашист. Німеччини в Європі — Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною і Фінляндією. Відбулася 29.VII—15.X 1946 в Парижі. В роботі П. м. к. взяли участь СРСР, США, Великобританія, Франція, Китай, Австралія, Бельгія, Білорус. РСР, Бразилія, Греція, Ефіопія, Індія, Канада, Нідерланди, Нова Зеландія, Норвегія, Південно-Афр. Союз, Польща, Укр. РСР, Чехословаччина, Югославія. На П. м. к. були запрошені з правом брати участь у дискусії представники Австрії, Албанії, Єгипту, Іраку, Ірану, Куби і Мексики. Конференція заслухала також думку делегацій Болгарії, Італії, Румунії, Угорщини і Фінляндії. Рад. делегація на П. м. к.

відстоювала нац. незалежність усіх народів і рішуче відкинула спроби зх. д-в (передусім США і Великобританії) закріпити за собою право втручання у внутр. справи кол. союзників Німеччини, зокрема Болгарії, Румунії та Угорщини, де переміг нар.-демократичний лад. Завдяки твердій позиції рад. делегації П. м. к. схвалила переважну більшість положень, раніше узгоджених Радою міністрів закорд. справ. Але зх. д-ви, зірвавши раніш узгоджений порядок прийняття рекомендацій $\frac{1}{2}$ голосів, простою більшістю голосів провели на П. м. к. деякі вигідні їм рекомендації (про т. з. інтервенціоналізацію Дунаю та ін.). Неузгоджені статті проектів мирних договорів (про репарації з Італії, італо-югосл. і греко-болг. кордони та ін.) було врегульовано на Нью-Йоркській сесії Ради міністрів закорд. справ 4.XI—12.XII 1946. Див. Паризькі мирні договори 1947.

ПАРИЗЬКА УГОДА 1973 про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі — підписана 27.I міністрами закорд. справ ДРВ, США, Тимчасового революц. уряду Республіки Пд. В'єтнаму та сайгонської адміністрації. США зобов'язалися поважати незалежність, суверенітет, єдність і територіальність В'єтнаму згідно з Женевськими угодами 1954. Передбачалося припинення воєн. дій у Пд. В'єтнамі, виведення з Пд. В'єтнаму протягом 60 днів військ США та ін. д-в, проведення у Пд. В'єтнамі під міжнар. контролем демократичних виборів, поступове мирне возз'єднання В'єтнаму на основі угоди між Пд. і Пн. В'єтнамом. Контроль і нагляд за виконанням П. у. покладалася на Міжнар. комісію по контролю і нагляду в складі представників Канади (31.VII 1973 її місце зайняв Іран), Угорщини, Індонезії і Польщі. Сайгонська адміністрація аж до свого падіння (квітень 1975) саботувала виконання цієї угоди. 13.IV 1973 в Парижі підписано Спільне американо-в'єтнамське комюніке про проведення в життя Паризької угоди.

ПАРИЗЬКА ШКОЛА (франц. Ecole de Paris) — умовне визначення кола художників походженням з Франції та багатьох інших країн, що працювали в Парижі в 10—20-х рр. 20 ст. Осмислюючи здобутки імпресіонізму і постімпресіонізму, вони шукали нові художні засоби виразності. Ці майстри, не маючи, однак, спільної ідейно-творчої програми, не створили мистецької школи в звичайному розумінні. Митці П. ш. (А. Модільяні, М. Шагал, К. Ван Донген, Х. Сутін, Ж. Паскін, П. Фудзіта, М. Кіслінг та ін.) працювали в галузі тематичного, портретного й пейзажного живопису та станкової скульптури і зробили помітний внесок у розвиток худож. культури 20 ст. З іменами деяких з них пов'язані початок або продовження окремих авангардистських (див. Авангардизм) течій в образотворчому мистецтві (кубізм, фовізм, дадаїзм, сюрреалізм, ташизм тощо). Часто в понятті «паризька школа» включають окремі

Парижська комуна 1871.
Засідання Комуни.
Гравюра за мал. Деруа.

періоди творчості О. Архипенка, П. Пікассо, Ж. Брака, А. Матісса, М. Утрілло. Творчість художників П. ш. була тісно пов'язана з тогочасною франц. поезією (Г. Аполлінер, Ж. Кокто та ін.).

Лит.: Модернізм. Аналіз і критика основних напрямів. М., 1980; Москва — Париж. 1900—1930. Каталог виставки, т. 1—2. М., 1981. 1. І. Верба.

ПАРИЗЬКЕ ПОВСТАННЯ 1357—58 — повстання городян Парижа, спричинене різким погіршенням їхнього становища під час Столітньої війни 1337—1453 (гол. чин. збільшенням податків). На скликання у лютому 1357 Генеральних штатів городяни вимагали участі Ген. штатів в управлінні д-вою, регулярного скликання їх для контролю над діями уряду. Відмова дофіна Карла прийняти ці вимоги призвела до повстання. 22.II 1358 повстанці захопили королів. палац. Влада перейшла до рук міськ. верхівки на чолі з купцем Е. Марселем. Ін. міста не підтримали П. п. Для прориву голодної блокади Парижа, яку організував уряд, городяни встановили зв'язки з повсталими на той час селянами (див. Жакерія). Проте, міська верхівка, побоюючись зростання повстання, перейшла на бік дофіна. Повстання було жорстоко придушено. Е. Марселя вбито.

ПАРИЗЬКЕ ПОВСТАННЯ 1944 — визвольне антифашистське повстання нар. мас Парижа в період 2-ї світової війни 1939—45. Спрямоване як проти нім.-фашист. окупантів, так і проти зрадничьких кіл франц. буржуазії, що співробітничали з ними (див. Колораціоністи, «Віші»). Відбулося 19—25.VIII. Було кульмінаційним моментом Руху Опору у Франції. Гол. силою П. п. виступив робітн. клас, керіваний комуністичною партією. Очолив П. п. Паризький к-т визволення. В результаті запеклих вуличних боїв франц. патріоти 24.VIII визволили більшу частину міста. 25.VIII за допомогою повстанців, серед яких були й рад. партизани, групи, які брали участь у Русі Опору у Франції, прибули підрозділи франц. танк. армії. Париж було повністю очищено від гітлерівців, нім.-фашист. війська капітулювали. П. п. прискорило визволення всієї Франції від нім.-фашист. окупантів, врятувало столицю від зруйнування, а її населення — від загрози масового винищення.

ПАРИЗЬКИЙ ДОГОВІР 1952, Договір про створення «Європейського оборонного співтовариства». Передбачав створення військ. угруповання Франції, ФРН, Італії, Бельгії, Нідерландів та Люксембургу; підписаний міністрами цих держав 27.V 1952 в Парижі. Згідно з П. д. передбачалося створення наднац. «європ. армії», що мала перебувати в розпорядженні головнокомандуючого збройними силами НАТО. Підписання П. д. викликало хвилю протесту в Зх. Європі. 30.VIII 1954 Нац. збори Франції відхилили П. д. Проте з ініціативи США, Великобританії і Франції за участю ФРН замість П. д. було укладено Паризькі угоди 1954 про створення пов'язаного

з НАТО Західноєвропейського союзу.

ПАРИЗЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1856 — договір, що завершив Кримську війну 1853—56. Підписаний 18 (30).III в Парижі представниками Росії, Великобританії, Франції, Туреччини (Османської імперії), Австрії, Пруссії, Сардинії. Росія, що зазнала поразки у війні, повернула Туреччині Карс (в обмін на міста Криму, зайняті союзниками). Чорне море оголошувалося нейтральним, Росії і Туреччині заборонялося мати там військ. флот і арсенали. Проголошено свободу плавання по Дунаю. Росія передавала Молдавському князівству гирло Дунаю і частину Пд. Бессарабії. Балканським князівствам гарантувалася автономія у межах Османської імперії. До договору додавалися 3 конвенції (про закриття Чорноморських проток для військ. кораблів, про встановлення числа легких військ. кораблів для Росії і Туреччини на Чорному морі, про заборону Росії споруджувати військ. укріплення на Аладанських о-вах і Балтійському морі). Після перемоги Росії в рос.-тур. війні 1877—78 П. м. д. заміною трактатом, прийнятим на Берлінському конгресі 1878, за яким Росія повернула собі пд. частину Бессарабії, Сербія, Румунія та Чорногорія визнавалися незалежними тощо.

ПАРИЗЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1898 — договір, що завершив іспано-американську війну 1898. Підписаний 10.XII в Парижі. Іспанія відмовилася від своїх прав і домагань на Кубу, яка оголошувалася незалежною д-вою, а фактично перетворювалася на протекторат США. Філіппіни, Пуерто-Ріко та ін. о-ви Антильського архіпелагу, а також Гуам відійшли до США (за Філіппіни США сплачували Іспанії 20 млн. доларів).

ПАРИЗЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ, Сорбонна — найбільший і найстаріший університет Франції. Засн. 1215 як перший у Європі світський ун-т, мав 4 ф-ти: мистецтв, права, теології і медицини. В 1257 створено колег Сорбонну (за ім'ям засновника Р. де Сорбонна). В 17 ст. П. у. і Сорбонна злилися в один навч. заклад. У серед. віки П. у. був найбільшим

у Європі навч. закладом й наук. центром у галузі теології і юриспруденції. З ним пов'язана діяльність таких видатних учених, як Ж. Гей-Люссак, А. Лавуазьє, Л. Пастер, П. Кюрі, Ж. Б. Перрен, П. Ланжевєн. У П. у. навчалися П. Могила, І. Уженич, В. Горленко та ін. діячі укр. культури. П. у. об'єднує 13 самостійних ун-тів (іменуються за номерами), 10 з яких мають навч. і наук.-виробничі підрозділи з економіки, права, л-ри й лінгвістики, сусп. наук, 2 — з фізико-матем. наук, біології, хімії і наук про Землю, 1 — з медицини і біології. В 1979/80 навч. р. налічувалося 218 308 студентів. У П. у. понад 100 н.-д. ін-тів, центрів, вищих шкіл. Він тісно пов'язаний з Нац. центром наук. досліджень і комісаріатом з атомної енергії, для яких готує наук. кадри. В ун-ті 35 6-к з різних галузей знань.

В. П. Лапчинська.

ПАРИЗЬКІ МИРНІ ДОГОВОРІ 1947 — підписані 10.II в Парижі державами-переможницями в другій світовій війні 1939—45 з колишніми союзниками Німеччини в Європі — Італією, Болгарією, Румунією, Угорщиною і Фінляндією. Проекти договорів згідно з рішеннями Потсдамської конференції 1945 було підготовлено Радою міністрів закорд. справ СРСР, США, Великобританії і Франції (пересень — жовтень 1945 і квітень — липень 1946), нарадою міністрів закорд. справ СРСР, США і Великобританії (грудень 1945), нарадою заст. міністрів закорд. справ (лютий — квітень 1946) і розглянуто на Паризькій мирній конференції 1946. Набули чинності 15.IX 1947. Договір з кожною з п'яти д-в підписано тими д-вами-переможницями, які перебували з нею в стані війни. В преамбулах договорів зафіксовано припинення стану війни і зобов'язання д-в-переможниць сприяти прийняттю п'яти переможених країн до ООН. П. м. д. з усіма д-вами, крім Фінляндії, що не була окупована, містять постанови про термін виведення союзних військ.

Мирний договір з Італією — підписаний СРСР, Великобританією, США, Китаєм, Францією, Австрією, Бельгією, Білорус. РСР, Бразилією, Грецією, Ефіопією, Індією, Канадою, Нідерландами, Новою Зеландією, Польщею, Південно-Афр. Союзом, Укр. РСР, Чехословаччиною і Югославією. Договір визначив зміну італо-югосл. кордону на користь Югославії, до складу якої відійшли пів Істрії і частина Юлійської Крайни, м. Фіуме (Ріска), о. Пелагоза з прилеглими островами і комуна Зара з прилеглими островами. Триєст було перетворено на т. з. Вільну територію. Згодом, за італо-югосл. угодою від 5.X 1954, Триєст і зону з населенням бл. 290 тис. чол. було передано під управління Італії, а зону з населенням бл. 70 тис. чол. — під управління Югославії. Додеканеські о-ви відійшли до Греції. Італо-франц. кордон зазнав деяких змін на користь Франції, якій було передано перевал Мадий Сен-Бернар, плато Мон-Сені, Мон-Табор-Шабертон і невеликі

Один з корпусів Сорбонни.

ПАРИЗЬКІ УГОДИ
1934Паріс викрадає Елену.
Барельєф. Музей Ла-терано. Рим.

ділянки у верхів'ях річок Тіне, Везубія і Роя. Італія відмовлялася від своїх колоній в Африці — Лівії, Італ. Сомалі, Еритреї, визнавала незалежність і суверенітет Албанії та Ефіопії. Договір зобов'язав Італію надати всім громадянам осн. свободи (слова, друку, релігії тощо), не дозволяти відродження фашист. орг-цій, забезпечити затримання і віддання до суду воєнних злочинців і громадян союзних д-в, які співробітничали з ворогом під час війни, скоротити армію до 250 тис. чол., військ.-мор. сили — до 25 тис. чол., військ.-повітр. сили — до 25 тис. чол., не виробляти і не випробовувати ніяких видів атомної зброї і керуваних снарядів, виплатити репарації: СРСР — 100, Греції — 105, Югославії — 125, Албанії — 5, Ефіопії — 25 млн. дол. Але після підписання договору Італія 1949 вступила до НАТО, чисельність її армії значно перевищила дозволені договором норми, на тер. Італії розміщено амер. ракетні бази. Багатоох військових злочинців не було покарано. Італ. уряд не виплатив репарації Рад. Союзові. Мирний договір з Фінляндією — підписаний СРСР, Великобританією, Австрією, Білорус. РСР, Індією, Канадою, Новою Зеландією, Південно-Афр. Союзом, Укр. РСР і Чехословаччиною. Договір визначив кордони Фінляндії за станом на 1.1.1941, підтвердив повернення Фінляндії Рад. Союзові області Петсамо (Петенга), добровільно переданої Фінляндії Рад. д-вою за мирними угодами від 14.X.1920 і 12.III.1940, зобов'язав Фінляндію надати Рад. Союзові на 50 років територію в районі Порккала-Удла для створення рад. військ.-мор. бази (1955 СРСР достроково відмовився від цих прав), передбачав збереження демілітаризації Аландських о-вів, обмежив фін. армію 34 400 чол., військ.-мор. флот — 4500 чол.; військ.-повітр. сили — 60 літаками (особовий склад 3000 чол.). Фінляндія зобов'язалася відшкодувати збитки, завдані Рад. Союзом (300 млн. дол.), і повернути цінності, вивезені з рад. території.

Мирні договори з Болгарією, Румунією, Угорщиною — підписані СРСР, Великобританією, США, Австрією, Білорус. РСР, Укр. РСР, Чехословаччиною, Індією, Новою Зеландією, Південно-Афр. Союзом, а також Грецією (з Болгарією), Канадою (з Румунією і Угорщиною), Югославією (з Болгарією і Угорщиною).

Договори встановили кордони Болгарії за станом на 1.1.1941, кордони Угорщини з Австрією, Румунією і Югославією — за станом на 1.1.1938 (рішення Віденських арбітражів 1938 і 1940 було анульовано); кордон між Угорщиною і Чехословаччиною дещо змінено на користь Чехословаччини в районі Братислави, кордони Румунії встановлено за станом на 1.1.1941, за винятком румуно-угор. кордону, який відновлено за станом на 1.1.1938 (Трансильванію повернуто Румунії), і рад.-рум. кордону, визначеного рад.-рум.

угодою від 28.VI.1940. Політ. постанови договорів гарантували громадянам цих країн демократичні свободи, заборону фашист. орг-цій тощо; військ. постанови регулювали питання про склад збройних сил цих д-в. Договори визначили суму репарацій з Болгарії, Румунії та Угорщини. Болгарія зобов'язалася виплатити репарації Греції та Югославії, Угорщина — Рад. Союзові, Чехословаччині та Югославії, Румунія — Рад. Союзові. Було визнано право країн, що зазнали агресії, на реституцію майна, вивезеного з їхньої території, а також право Рад. Союзу на всі нм. активи в Болгарії, Румунії та Угорщині (згодом Рад. Союз відмовився від значної частини компенсацій, сприяючи екон. розвитку цих країн). Договори містять положення щодо Дунаю, режим якого було остаточно визначено Белградською конференцією 1948.

П. м. д., підготовлені за активною участю Рад. Союзу, зберігали незалежність переможених країн і створювали умови для їхнього мирного демократичного розвитку. Видання: Мирний договір з Болгарією. М., 1947; Мирний договір з Венгрією. М., 1947; Мирний договір з Румунією. М., 1947; Мирний договір з Італією. М., 1947; Мирний договір з Фінляндією. М., 1947.

О. В. Долінський.

ПАРИЗЬКІ УГОДИ 1934 — комплекс документів з військових, політ. та ін. питань, підписаних 23.X в Парижі представниками США, Великобританії, Франції, Італії, Канади, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу з ФРН. Набули чинності 3.V.1955. Основні з них: 1) протокол і угода, підписані США, Великобританією, Францією і ФРН, про скасування окупаційного режиму у ФРН; 2) протоколи, підписані Великобританією, Францією, Італією, Бельгією, Нідерландами, Люксембургом і ФРН, про створення в межах НАТО Західноєвропейського союзу; 3) резолюція д-в — членів НАТО про приєднання ФРН до цього блоку. П. у. легалізували озброєння ФРН. Уряд ФРН було незаконно проголошено «єдиним представником» усього нм. народу. Підписані на порушення Потсдамської конференції 1945, П. у. посладили міжнар. напруженість. Проти П. у. рішуче виступили СРСР, НДР та ін. соціалістичні країни, миролюбна громадськість європ. держав.

ПАРИЗЬКОЇ БОГОМАТЕРІ СОБОР, Notre-Dam de Paris (Notre-Dame de Paris) — пам'ятка архітектури франц. готики. Споруджено 1163—1257. П'ятинафна базиліка (довж. 130 м, шир. 108 м, вис. інтер'єру 35 м) з коротким трансептом і двома баштами (вис. 69 м). Тип конструкції (нервюрні перекриття, аркбутани) і форма собору відповідають готичному стилю, але в деяких деталях помітні риси романського стилю (круглі стовпи в інтер'єрі тощо). Збереглися фрагменти вітражів (13 ст.) і скульптура (на фасадах, бл. 1165—1225; на хорах, 13—14 ст.). Під час реставрації (19 ст.) арх. Ж. Б. Лассо та Е. Віолле де

Дюк) відновлено первісні форми собору. Іл. див. на окремих аркушах до статей *Архітектура*, т. 1, с. 224—225; та *Готика*, т. 3, с. 448—449.

ПАРИЛО (*Agritonia*) — під родина розових. Багаторічні трави з опушеним стеблом заввишки до 90 см. Листки непарноперисті. Квітки двостатеві, жовті, зібрані в колосовидну китицю на верхівці стебла. Плід — горішок, акритий гачковидними колючками. Бл. 15 видів, поширених переважно у помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР — 7 видів, у т. ч. на Україні — 4; найпоширеніший з них П. звичайне (*A. eupatoria*). Листки, стебла, квітки містять дубильні речовини і використовуються для дублення шкур.

ПАРИТЕТ [від лат. *paritas* (*paritatis*) — рівність] — 1) Рівність сторін у їхніх взаємовідносинах; принцип рівноправного представництва сторін під час розгляду будь-якого конфлікту, розв'язання будь-якого питання, що стосується інтересів обох сторін, тощо. 2) П. валютний — співвідношення валют різних країн, вимірюване співвідношенням їхнього золотого вмісту.

«ПАРІ-БА» (франц. *Paris-Bas*, скорочене від *Paris* — Париж і *Paus-Bas* — Нідерланди) — одна з найбільших фінансово-монополістичних груп Франції. Почала створюватись наприкінці 17 ст. До кін. 60-х рр. 20 ст. центром групи був Паризько-Нідерландський банк (засн. 1872). Після реорганізації головною стала «Компані фінансьєр де Парі е де Пей-Ба» — велика фінанс. компанія, яка контролює 4 осн. банківські філіали, тісно пов'язані між собою системою участі. Вони мобілізують кошти для ін. компаній групи, беруть участь у пром., торг. компаніях, фірмах по продажу нерухомого майна, контролюють ряд галузевих банків, які відіграють важливу роль у суднобудуванні, нафтогазовій пром-сті, координують зовнішньоекон. операції групи. В сфе-

Центральний портал західного фасаду Паризької богоматері собору в Парижі.

Парило звичайне:
1 — гілка рослини; 2 — квітка; 3 — плід.

ру впливу «П.-Б.» входять також пром. монополії «Компані французів ді петроль», «Томсон — Брандт», банки «Компані бенкер», «Креді дю Нор е Юнйон» та багато ін. «П.-Б.» разом з групою «Суец» займає домінуюче становище в економіці Франції.

С. В. П'ятико.

ПАРІЕТАЛЬНИЙ [від лат. *parietis* (*parietis*) — стіна], пристінковий — 1) Термін, яким в анатомії позначають різні утвори в організмі тварин і людини, тісно зв'язані зі стінками порожнини тіла (напр., П. листок очеревини, П. мускулатура — попереочно-спинальна м'язи тощо). Див. також *Висцеральний*. 2) У рослин — визначення *настинних зачатків*, розташованих не в центрі зав'язі, а відносно її стінок.

ПАРІІ (від тамільського *парайян*) — одна з нижчих каст в Індії. За догмами *індуїзму*, П. були «недоторкуваними». Вважалося, що спілкування та споживання їжі з П. «оскверняє» представників вищих каст. П. жили в окремих поселеннях, виконували в основному брудну роботу (виробляли шкіру, прибирали сміття та ін.). Після скасування в Індії (за конституцією 1950) кастових відмінностей П. борються за соціальне рівноправ'я. В європ. мовах слово «парія» набуло значення «знедолений», «бесправний».

ПАРІН Василь Васильович [5 (18). III 1903, Казань — 15.VI 1971, Москва] — рос. рад. фізіолог, акад. АН СРСР (з 1966) і АМН СРСР (з 1944). Член КПРС з 1939. Закінчив Перм. ун-т (1925). В 1932—41 — зав. кафедрою Свердлов. мед. ін-ту; 1942—45 — заст. наркома охорони здоров'я СРСР. Один з засновників АМН СРСР та її перший академік-секретар (1963—66 — віце-президент). В 1960—65 — директор Ін-ту нормальної і патологічної фізіології АМН СРСР; 1965—69 — директор Ін-ту медико-біол. проблем М-ва охорони здоров'я СРСР; 1969—71 — зав. Лабораторією проблем керування функціями організму людини і тварин АН СРСР. Осн. праці П. присвячені дослідженням нормальної і патологічної фізіології *кровообігу*, використанню принципів кібернетики і нової техніки у фізіології і медицині, проблемам *космічної біології* та медицині тощо. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ПАРІНЬЯС — мис, крайня зах. точка Пд. Америки (4° 45' пд. ш., 81° 20' зах. д.). Лежить у межах Перу, поблизу м. Талара.

ПАРІС (Паріс), Александр — у грец. міфології і Гомеровій «Іліаді» син троянського царя Пріама і Гекуби. До П., за рішенням Зевса, звернувся Гера, Афіна й Афродіта, щоб він розсудив, кому з них має належати золоте яблуко (див. *Яблуко розбрату*). П. присудив яблуко Афродіті, яка за це допомогла йому викрасти в царя Спарти Менелая його дружину Елену, що призвело до Троянської війни. Під час війни П. убив Ахілла. А сам П. помер від рани, якої завдав йому Філокет отруєною стрілою з Гераклового лука. Образ

П. відтворено в мист. античного й пізнього часу (Л. Кранах. П. П. Рубенс, А. Ватто та ін.).

ПАРК (англ. *park*, франц. *parc*, від лат. *parius* — відгороджене місце) — 1) Територія з природними або штучними зеленими насадженнями, алеями, водоймами, архіт. будівлями, скульптурними прикрасами тощо, призначена для відпочинку. Деякі П., що займають порівняно невелику територію, іноді наз. садами або скверами. Залежно від розміщення алеї і зелені насадження, характеру оформлення рослинністю і парковими спорудами П. набувають різного стилю. В *Близькій Стародавній* П. мали геом. правильне планування, у Вавілоні було створено т. з. висячі сади Семираміди (7—6 ст. до н. е.), в Греції Стародавній у громад. садах були місця для змагань і прогулянок. За середньовіччя в Китаї та Японії створювали своєрідні сади, що відтворювали природні краєвиди, часто в мініатюрних розмірах. З 16 ст. в Європі поширилися регулярні П., де переважали осові композиції з яскраво вираженим центром, чітким симетричним членуванням плану; в таких П. зеленим насадженням надають геом. форм, водні поверхні окантовують чіткими лініями з каменю, пагорбам надають вигляду прямих терас тощо (парки *Версаль*, *Петродворця* та ін.). З 18 ст. почали розвиватися *краєвидні П.*, в основу композиції яких було покладено прийоми вільного групування деревно-чагарникової рослинності, де відтворюються наймалювничіші з худож. боку природні краєвиди (Парське Село, тепер м. *Пушкін*). На Україні в містах і мастьках були поширені П. регулярні (кол. Парський сад, тепер Першотравневий парк у Києві, закл. 1735; у мастьку Румянцеве-Задунайського в *Качанівці* Чернігів. обл., кін. 170-х рр. 18 ст.) і краєвидні («Софіївка» в Умані, закл. 1796—1800; «Олександрія» в Білій Церкві, закл. 1793 або 1797—98; Тростянецький П. у Чернігів. обл., закл. 1834, див. «Тростянець»; Стрийський парк у Львові, 1876—94; Весело-Бокорівський у Кіровоград. обл., закл. 1893, та ін.), а також П. романтичного напрямку в Криму (Алупка, Місхор, Гаспра) та зах. областях України (П. у м. Скалаті Терноп. обл., 1-а пол. 19 ст.; у мастьку Грохольських у П'ятичанах; у с. Новоселиці, обидва — Хмельниц. обл.). В 20 ст. у створенні П. часто поєднують різні прийоми *садово-паркового мистецтва*. В СРСР створено новий тип П. (*парки культури і відпочинку, меморіальні парки*). Див. також ст. *Озеленення населених місць*. 2) Сукупність рухомого складу (вагонів, автомашин, літаків тощо) різних видів транспорту. 3) Місце стоянки, ремонту й обслуговування транспорт. засобів (П. таксомоторний, трамвайний), матеріальної частини артилерії, реактив. зброї тощо.

ПАРК СЛАВИ у Києві. Розташований на верхній наддніпровській терасі. Пл. 9,5 га. В 1895 на цьому місці було закладено т. з. Аносовський сквер (названо за

ім'ям ген. О. В. Аносова, команданта *Києво-Печерської фортеці*). Після реконструкції в парку 1957 встановлено меморіальний комплекс з пам'ятником Вічної слави (арх. А. Милецький, В. Бакалов, Л. Новиков). Пам'ятник — 26-метровий обеліск. Біля його підніжжя — могила Невідомого солдата, на якій палає Вічний вогонь. До монумента веде широка алея, обабіч якої — 34 могили воїнів, які загинули в боях за Вітчизну, зокрема за Київ. Серед них — командуючий Пд.-Зах. фронтом, Герой Рад. Союзу, генерал-полковник М. П. Кирпонос, Герой Рад. Союзу, Нар. Герой Югославії генерал-майор авіації А. Н. Вітрук, Герой Рад. Союзу гвардійці генерал-лейтенант артилерії Д. І. Турбін, майори І. Д. Леонов, М. С. Мончак, капітан М. Д. Авдєєв, старшина М. І. Гогичайшвілі, старшина Н. М. Шолуденко, який першим на своєму танку прорвався у Київ. Іл. див. до ст. *Київ*, т. 5, с. 122. О. Я. Замостян.

ПАРКЕТ (франц. *parquet*) — невеликі стругані деревні планки, які настеляють на *підлогу*, а також саме покриття такої підлоги. Виготовляють П. переважно з деревини твердих порід (дуба, бука, ясеня, клена, берези тощо), худож. П. — з деревини цінних порід (горіха, червоного дерева). П. відзначається гарним зовн. виглядом, довговічністю, низькою тепло- і звукопровідністю. Розрізняють П.: поштучний — окремі планки (довж. 150—450, шир. 30—60 і товщ. 16—19 мм); набірний, або мозаїчний, — з планок (товщ. 8—12 мм), підібраних за малюнком і наклеєних льодовою поверхнею на міцний папір (мал. с. 184), щитовий — з планок, наклеєних на щити (800 × 800, 400 × 400 мм) з дошок або деревноволокнистих плит. Є також паркетні дошки, що складаються з основи (рейок довж. 1,2—3 м) та впоперек наклеєних на неї паркетних планок. П. укладають на жорстку рівну суцільну основу підлоги, закріплюючи цвяхами, *мастиками*, клеями. Опорядковують П. (циклюють, шліфують) вручну або за допомогою паркетопорядку-

В. В. Парін.

Парк. 1. Острія коханця в парку «Софіївка» в місті Умані Черкаської області. 2. Великий став Тростянецького парку в Чернігівській області. 3. Алея Стрийського парку у Львові.

П. Парлер. Бюст Карла IV в соборі св. Віта у Празі. 14 ст.

вальних машин; щоб запобігти забрудненню й підвищити стійкість проти зношування, його натирають спец. мастиками або вкривають паркетним лаком.

ПАРКИ (лат. *Parcae*) — у рим. міфології богині долі. Відповідали *моирам* у грец. міфології.

ПАРКИ КУЛЬТУРИ І ВІДПОЧИНКУ — культурно-освітні заклади, що проводять різноманітну масово-політичну роботу, організують культурний відпочинок і дозвілля різних груп населення. Створюються на великих масивах природних або штучних зелених насаджень. На тер. П. к. і в. містяться виставочні майданчики і павільйони, б-ки, масово-видовищні заклади (театри, естради, аттракціони), спортивно-оздоровчі майданчики й споруди, водні станції тощо. В П. к. і в. проводяться театралізовані та спорт. свята, гуляння, вечори відпочинку та ін.; поширення набули самодіяльних клубів революц., бойової і трудової слави, любительські об'єднання і секції, групи здоров'я, а також платні курси і гуртки. Перший в СРСР П. к. і в. — ім. О. М. Горького створено 1928 в Москві. У 1980 в УРСР налічувалося 105 П. к. і в., найбільші — Київ, центральний, розташований на мальовничих схилах правого берега Дніпра, Харків, центральний ім. О. М. Горького, Львів, центральний ім. Б. Хмельницького та ін. (див. також Будинки і палаци культури, Художня самодіяльність, Культурно-освітня робота в СРСР).

Л. М. Галачага.
ПАРКІНСОНІЗМ — хронічне, прогресуюче захворювання центральної нервової системи, що характеризується розладами рухових функцій. Виникає при ураженні підкріпкових вузлів головного мозку внаслідок повільної загибелі їх клітин з невідомої причини (хвороба Паркінсона), при запаленні мозку (енцефаліті), при атеросклерозі його судин, отруєнні окисом вуглецю або марганцем тощо. П. супроводжується вираженим дефіцитом дофаміну (одного з катехоламінів) у підкріпкових структурах мозку, що призводить до порушення рівноваги між осн. системами медіаторів мозку і розладу регуляції рухів. Основні ознаки: постійне тремтіння рук і ніг, згодом мимовільні рухи поширюються, захоплюючи голову, нижню щелепу, язик (під час сну тремтіння припиняється); тонус м'язів підвищується, обличчя стає маловиразним, маскоподібним, мова — повільною, монотонною, тихою, рухи уповільнюються (повільна хода дрібними кроками).

Лікування: симптоматичне, залежить від причини захворювання, лікувальна фізкультура. У деяких випадках вдаються до хірургічного лікування.

ПАРЛАМЕНТ (англ. *parliament*, з франц. *parlement*, від *parler* — говорити) — 1) Найвищий представницький законодавчий орган у бурж. д-вах. Уперше створений в Англії в 13 ст. як орган станового представництва. Сучас. функції у більшості країн набув після

бурж. революцій 17—18 ст. До функцій П. входить прийняття законів, держ. бюджету, ратифікація міжнар. договорів, здійснення конституційного нагляду та ін. В деяких країнах П. формує уряд та контролює його діяльність, у ряді інших (напр., в Італії, ФРН) обирає президента. Для попереднього розгляду питань у П. створюються комісії парламентські. П. будуються за двопалатною системою (у Греції, Данії, Новій Зеландії, Швеції та ін.) або за двопалатною системою (напр., у Великобританії, Індії, США, Японії). Однопалатні П. та нижні палати двопалатних П. утворюються шляхом прямих виборів населенням. Верхні палати двопалатних П. формуються шляхом прямих (в Італії, США та ін.) або непрямих (багатоступеневих; напр., в Індії, Франції) виборів (див. *Виборча система*), частина їхніх членів займає місця в порядку спадкування або призначення (у Великобританії, Канаді та ін.). Назва «парламент» як власна назва найвищого представницького органу вживається у Великобританії, Італії, Японії та деяких ін., у решті має різні назви (напр., у Норвегії — *стортинг*, США та країнах Лат. Америки — *конгрес*, Швеції — *ріксдаг*). Дав. також *Парламентаризм*. 2) У Франції в 13—18 ст. — вищі судово-адм. органи. 3) У широкому розумінні — найвищий представницький орган будь-якої держави.

ПАРЛАМЕНТАРИЗМ — у бурж. державах система правління, що характеризується поділом функцій між законодавчою владою і виконавчою владою при провідній ролі законодавчого виборного представницького органу (*парламенту*). Осн. риси П., такі як верховенство парламенту, політ. відповідальність уряду перед парламентом, виключне право парламенту приймати закони та ін., склалися в період монополістичного капіталізму. Одночасно П., як форми класового панування буржуазії, завжди були притаманні відірваності від народу, привілейованості становище депутатів, фактична безвідповідальність урядовців. В епоху імперіалізму П. переживає глибоку кризу. В механізмі диктатури буржуазії дедалі більшу роль відіграють виконавчі органи влади, військово-бюрократичний апарат. Монополії спираються саме на ці органи, які, на відміну від представницьких, не зазнають прямого впливу з боку мас. Класики марксизму-ленізму, піддаючи гострій критиці П. як знаряддя гноблення трудящих, разом з тим

учили пролетаріат використовувати представницькі органи як легальну трибуну для виховання й організації мас в інтересах революц. боротьби. В сучас. умовах комуністичні партії багатьох капіталістичних країн у своїх програмах обґрунтовували можливість за певних умов переходу мирним шляхом до соціалізму через завоювання більшості в парламенті.

Ю. І. Нипорко.
ПАРЛЕР (Парлерж; нім. *Parler*, чесь. *Parléř*) — родина архітекторів і скульпторів 14—поч. 15 ст. Розрізняють дві її парості: нім. і чеську. До першої належать: Генріх I П. (н. між 1300 і 1310, можливо, в Кельні). Збудував зальну Гейлігкрейцкірхе в Швеші-Гмюнді (з 1351).

Йоганн П. з м. Швеші-Гмюнд. З 1354 керував побудовою нових хорів собору у Фрейбургу-ім-Брейсгау; Генріх II П. з Ульма. Близько 1377—83 керував (разом з Міхаелем II П. і Генріхом III П.) побудовою хорів собору в Ульмі, Міхаель III П. з 1383 керував буд-вом собору в Страсбургу. До другої, чесь. парості належить Петер (Петр) П. (1330, Швеші-Гмюнд — 13.VII 1399, Прага) — архітектор і скульптор, представник готики. З 1356 працював у Чехії. Керував буд-вом собору св. Віта (продовжили його сини Вацлав I Ян) і Карлового мосту в Празі (1357—78), збудував хори церкви св. Варфоломія в Коліні (1360—78). Скульпт. твори Петра П.: надгробки Пржемысла Отакара I (1377, собор св. Віта, Прага) й Пржемысла Отакара II (1377 (?), там же), портретні бюсти в галереї трифорія собору св. Віта (1374—85, в співавт.).

ПАРМА — місто на Пн. Італії, в області Емілія-Романья, адм. ц. провінції Парма. Розташована на р. Пармі, поблизу її впадіння в р. По. Вузол з-нь. 177 тис. ж. (1975). Провідна галузь пром-сті — машинобудування (у т. ч. с.-т., виробн. устаткування для консервної пром-сті). Значна харч. пром-сть, гол. чин. овочеконсервна та сироварна (зокрема, виробн. сиру «пармезан»). Підприємства нафтопереробної, хім. (виробн. мінеральних добрив), склової, керамічної, цем., фарм., парфюмерної, текст., швейної і взут. галузей. Щорічні міжнар. виставки консервів. Ун-т (засн. 1065). Академія красних мистецтв, консерваторія. Музеї: пінакотекка Стюард, кит. мистецтва, Нац. галерея і Нац. музей старожитностей. Театр.

П. відома з античних часів. Архит. пам'ятки: романський собор (11—12 ст.), романо-готичний баптистерій (1196—1307, арх. Б. Антеламі та ін.), церкви доби Відродження (15—16 ст.), Палаццо делла Пілотта (16—17 ст., арх. Дж. Босколлі та ін.; тепер — Нац. галерея і Нац. музей старожитностей), театр Фарнезе у стилі барокко (1618, архітектор Дж. Б. Алеотті).

ПАРМЕНІД (παρμενίδης) — з Елеї (бл. 540—бл. 470 до н. е.) — давньогрец. філософ-ідеаліст, один з гол. представників *елейської школи*. Реально існуючим П. вважав

Набірний паркет в Останкінському палаці в Москві. Кінець 18 ст.

вічне, незмінне, нерухоме і єдине буття. Все плинне, змінне, чуттєве дане людині в явищах природи проголосив об'єктом органів чуттів. Тому заперечував роль чуттєвого пізнання, розглядаючи істину як результат тільки раціонального, умоглядного пізнання. Вчення П. було спрямоване проти стихійної діалектики *Геракліта*. Гол. філос. твір П. — поема «Про природу».

ПАРНАС Яків Оскарович (16 (28). I 1884, с. Мокряни, тепер Дрогобицького р-ну Львів. обл. — 29. I 1949, Москва) — укр. рад. біохімік, акад. АН СРСР (з 1942), дійсний член АМН СРСР (з 1944). Закінчив Вищу тех. школу в Берлін-Шарлоттенбурзі (1904). У 1920—41 — проф., і директор Ін-ту мед. хімії Львів. ун-ту, в 1944—48 — директор Ін-ту біохімії АМН СРСР, у 1943—49 — зав. організованої ним лабораторії фізіології АН СРСР. Осн. наук. праці присвячені вивченню обміну вуглеводів та ферментативних процесів, що лежать в основі м'язового скорочення. П. встановив закономірності утворення *глікогену* з гліцеринового альдегіду в печінці; вивчав питання утворення аміаку в крові та м'язах тощо. В 1935, разом з польським вченим Т. Барановським, відкрив процес розщеплення *глікогену* з участю фосфорної к-ти. Один з перших почав застосовувати метод радіоактивних ізотопів у біохімії. Нагороджений орденом Леніна та орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1942.

ПАРНАС — 1) Гірський масив у серед. частині Греції. Вис. 2457 м. 2) У грец. міфології — гора П. — одне з місць перебування *Аполлона* й *муз*. Біля підніжжя П. знаходився Дельфійський оракул і храм Аполлона. В одній з гірських ущелин П. було Кастальське джерело, присвячене Аполлонові й музам.

3) **Переносно** «Парнас» — святилище поезії, співдружність поетів; «ійти на Парнас» — стати поетом, «парнаські сестри» — музи, «парнаські квіти» — вірші. **«ПАРНАС»**, «парнасці» — назва групи франц. поетів 30—70-х рр. 19 ст. Серед них — Ш. М. *Леконт де Ліль*, Т. Ф. Бавіль, Ф. Коппе, К. Мендес, А. Сюлі-Прюдом, Ж. М. *Ередіа*. Деякий час близьким до «П.» був Ш. *Бодлер* та ін. поети. Група видала три збірники «Сучасний Парнас». Поети «П.» виступали проти активного втручання в сусп. життя, форму поезії ставили вище за зміст. Характерні для поезії «парнасців» безпристрасність, пластичність образів були реакцією на суб'єктивізм епігонів романтизму, неприйняттям низькопробної бурж.-міщанської поезії. Незважаючи на ідейну обмеженість, найталановитіші представники «П.» внесли значний вклад у франц. поезію кін. 19 ст.

Т. Т. **Духовний**. **ПАРНЕЛЛ** (Parnell) Чарльз Стюарт (27. VI 1846, Ейвондейл — 6. X 1891, Брайтон) — ірл. політ. діяч, лідер руху за *гомурь*. Син землевласника-протестанта. Навчався в Кембріджі. З 1875 — член англ. парламенту від ірл. парла-

ментської партії (ІПП), 1877—90 — лідер ІПП. З 1879 — голова *Земельної ліги*. Під керівництвом П. ІПП домоглася створення «третьої сили» в політ. боротьбі між лібералами і консерваторами, змусила уряд У. *Гладстона* 1886 внести в парламент білль про *гомурь* (був відхилений). Виступав проти руху *феніїв* і стихійних агр. заворушень селян. Англ. правлячі кола після ряду провокаційних спроб дискредитувати П. 1890 домоглися розколу ІПП. Вбачаючи в автономії Ірландії загрозу занепаду *Британської імперії*, англ. правлячі кола не допустили здійснення програми ІПП.

Лит.: Тарле Е. В. Чарльз Парнелль. В кн.: Тарле Е. В. Сочинения, т. 1. М., 1957. С. В. Толстов.

ПАРНИЙ ШЛЮБ — форма шлюбу, що була типовою для розвинутого *матріархату*. В історії форм шлюбу та сім'ї П. ш. замінив *груповий шлюб*. За П. ш. чоловік і дружина, які належали до різних родів (звичай *екзогамії*), створювали неміцно з'єднану шлюбну пару. Діти були зв'язані з родовою общиною матері і лишалися в ній в разі розірвання шлюбу. Сім'я за П. ш. не була ще госп. осередком суспільства і не мала спільної власності. З переходом до *матріархату* в період розкладу родового суспільства П. ш. поступово заступила моногамна сім'я (див. *Моногамія*).

ПАРНИКИ — засклена або накрита полімерною плівкою споруда для вирощування рослин та ранніх овочів і насіння. За будовою П. бувають одно- й двосхилі, заглиблені в землю та наземні. На Україні найпоширеніші П., що являють собою заглиблену в землю одноступову споруду (т. з. російськ. П.) із знімними рамами. В районах з високим стоянням ґрунтових вод пошир. переносні й наземні П. Під парники копають (у напрямі зі Сх. на Зх.) котлован 21,2 м завдовжки і 45—70 см завглибшки, ширина: по дну 120—130 см, по верху 145—150 см, об'язка (парубні) дощата або з залізобетону. Зверху на парубні кладуть 20 заскляних рам 160 × 106 см або накривають їх полімерною плівкою. Для обігрівання П. використовують біопаливо (здебільшого кіпський гній), гарячу воду, водяну пару, електроенергію. Закладаючи П., їх спочатку накривають резігритим ґноєм, накривають рамами, а зверху, щоб краще зберігалось тепло, солом'яними матами. Через 3—4 дні, коли біопаливо осяде, знову додають гарячий гній, а поверх нього настилають шар (12—16 см і більше) парникової землі, на якій вирощують *парникові культури*; їх насіння висівають *парниковою сівалкою*.

ПАРНИКОВА СІВАЛКА — машина для висівання однозерного насіння, а також для рядкової сіви насіння капусти, помідорів, огірків, редиски, цибулі й салату в захищеному ґрунті (*парниках*). В СРСР, зокрема на Україні, застосовують П. с. марки ЦПСМ-7. Продуктивність 250 рам за годину. Див. також *Сівалка*.

ПАРНИКОВИЙ ЕФЕКТ АТМОСФЕРИ — властивість атмосфери

регулювати променевий теплообмін Землі з космічним простором. Атмосфера Землі має здатність пропускати короткохвильову *сонячну радіацію*, яку поглинає земля поверхня. Земна поверхня нагрівається і стає джерелом довгохвильового випромінювання, яке значною мірою поглинається атмосферою (гол. чин. водяною парою та *вуглекислим газом*). Лише 10—20% земного випромінювання при ясному небі надходить у космічний простір. Завдяки П. е. а. пересічна т-ра земної поверхні залишається постійною (бл. +15°), при відсутності атмосфери вона б становила бл. —23°.

М. Б. **ПАРНИКОВІ КУЛЬТУРИ** — овочеві рослини, які вирощують в парниках для одержання ранніх овочів. До П. к. відносять огірки, помідори, цвітну капусту, пекинську капусту, редиску, салат, кріп, шпинат, цибулю, кабачки та ін. Застосовують різні методи вирощування П. к.: висівання насіння в ґрунт парника (кріп, редиска), висаджування розсади (огірки, помідори), вигонка рослин (цибуля), дорощування (цвітна капуста, салат). Вирощування П. к. має велике значення для цілісного постачання населення овочів. Врожай збирають в міру настання тех. і насінної стиглості рослин.

ПАРНІ І НЕПАРНІ ФУНКЦІЇ. Функція $y = f(x)$, $x \in R$, наз. парною, якщо вона не змінюється при зміні знака аргументу, тобто $f(-x) = f(x)$ для всіх x ; якщо ж для всіх x $f(-x) = -f(x)$, то функція наз. непарною. Напр., $y = x^2$, $y = \cos x$ — парні функції, а $y = x^3$, $y = \sin x$ — непарні. У прямокутній декартовій системі координат графік парної функції симетричний відносно осі ОУ, непарної — відносно початку координат. Для П. і н. ф. виконується рівність $f(-x) = \pm f(x)$; якщо ж $f(-x) \neq \pm f(x)$, то функція не належить ні до парних, ні до непарних.

ПАРНІСТЬ СТАНУ — *квантове число*, яке характеризує симетрію хвильової функції ψ квантової системи чи елементарної частинки при дзеркальному відображенні

Р координат: $\vec{r} = -\vec{r}$. Через те що повторне відображення еквівалентне тотожному перетворенню ($P^2 = 1$), при відображеннях ψ може лише змінити знак (парність — 1) або залишитися незмінною (парність + 1): $P\psi(\vec{r}) = \psi(-\vec{r}) = \pm \psi(\vec{r})$. Крім Р-парності (т. з. просторової парності), у фізиці частинки вводять також загальніші П. с., пов'язані з симетрією хвильової функції при зарядовому спряженні С (зарядова парність), при СР-відображенні (комбінована парність) тощо. Р- і С-парності зберігаються при електромагнітних і сильних взаємодіях частинки. При слабких взаємодіях Р і С окремо не зберігаються, але зберігається їхній добуток СР. Закони збереження П. с. приводять до певних доборів правил.

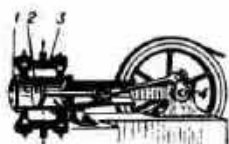
П. і *Фомі*. **ПАРНОКОПИТІ** (Artiodactyla) — ряд ссавців. Тіло у більшості видів струнке, на високих тонких

Я. О. Парнас.

ПАРНЯКОВ

Парова машина: 1 — циліндр; 2 — поршень; 3 — система паророзподілу; 4 — вал (стрілками показано напрям руху пари).

кінцівках, іноді товсте, незграбне. Довж. тіла від 52 см (карликова антилопа) до 5 м (жирафа), маса від 2—3 кг до 3,2 т (бегемот). Кінцівки пристосовані до швидкого бігу, з добре розвинутими 3-м і 4-м пальцями, що служать осн. опорою; кінцеві фаланги пальців вкриті копитами. Шлунок складається з кількох відділів. Живляться П. рослинами. Стадні полігамні тварини (див. Полігамія в біології). Малют у виплоді 1—2 (іноді до 14). Бл. 170 видів, що населяють різноманітні ландшафти всіх континентів, крім Антарктиди. В Австралію, на Нову Зеландію та на ін. о-ви у дикуму та одомашненому стані завезені людиною. П. поділяють на 2 підряди: нежуйні (свиня, пекарі, бегемот) і жуйні (олениці, олені, жирафа, видорогі, бичачі, або порожистостогі). Іноді до П. відносять моголоногих. Серед П. багато мисливських (свиня дика, косуля, лось, олені та ін.) і сільськогосподарських тварин (свині, вівці, велика рогата худоба тощо). Викопні П. (понад 330 родів) відомі з раннього еоцену Європи та Америки.

В. І. Крижанівський.

ПАРНЯКОВ Серафим Платонович [н. 1 (14).I.1913, с. Афурино, тепер Великоустюгського р-ну Волог. обл.] — укр. рад. вчений у галузі приладобудування, доктор тех. наук (з 1970), Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1960. Після закінчення (1937) Ленінгр. ін-ту точної механіки і оптики працює на підприємствах приладобудівної пром-сті. Наук. дослідження — в галузі оптоелектроніки, високоточних систем кутових вимірювань, автономного визначення азимутальних напрямів. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1970.

ПАРОВА МАШИНА — тепловий двигун, в якому енергія водяної пари, що надходить з парогенератора, перетворюється на евергію поршня, що переміщується в циліндрі. Впуск і випуск пари в П. м. (мал.) регулюються системою паророзподілу. Проект першого в світі універсального парового двигуна (потужністю 1,3 кВт) розробив 1763 рос. теплотехнік І. І. Ползунов. Патент на досконалішу й економічнішу універсальну П. м. дістав 1784 англ. винахідник Дж. Уатт. У 19 ст. парові машини служили осн. двигунами майже у всіх галузях пром-сті, на транспорті (див. Паровоз, Пароплаз); вони були надійні й нескладні в експлуатації. Вади П. м.: низький ккд (до 0,2), невелика потужність (прибл. до 5 МВт), значні габарити і маса. В першій половині 20 ст. виробн. П. м. припинено у зв'язку з застосуванням економічніших двигунів — парових турбін і двигунів внутрішнього згоряння.

ПАРОВА ТУРБІНА — тепловий двигун безперервної дії, в якому потенціальна енергія водяної пари, що надходить з парогенератора, перетворюється на кінетичну енергію, а потім на механічну енергію обертового вала; різновид лопаткової машини. На відміну від парової машини в П. т. перетво-

рення енергії відбувається не періодично, а безперервно; в ній немає елементів зі зворотнопоступальним рухом. Це дає змогу забезпечувати високу швидкість обертання турбін при порівняно невеликих габаритах і вазі, значні потужності в одному агрегаті і безпосереднє з'єднання їх з швидкохідними машинами-споживачами. Ідея створення П. т. виникла прибл. за 100 років до н. е. Відомий опис нескладної П. т., зробле-

Двокорпусна парова турбіна (зі знятими кришками): 1 — корпус високого тиску; 2 — ротор високого тиску; 3 — з'єднувальна муфта; 4 — ротор низького тиску; 5 — корпус низького тиску.

ний Героном Александрійським. В Росії перші малопотужні П. т. розробив 1806—13 на Сузунському з-ді (Алтай) механік П. Залесов. Наприкінці 19 ст. Ч. А. Парсонс (1884) і К. Г. П. Лаваль (1889) створили П. т. пром. значення. В СРСР першу П. т. (потужністю 2000 кВт) збудовано 1924 на Ленінград. металічному з-ді. Виробн. турбін (потужністю 30 тис. кВт) почалося з 1935 на Харків. турбінному заводі. Складовими частинами П. т. є нерухомий статор з напрямними апаратами (соплами) і обертовий ротор з дисками, на яких закріплені рухомі робочі лопатки. Під час дії турбіни пара, що надходить до неї по паропроводу, потрапляє через регулюючі клапани в сопла, де розширюється, її швидкість збільшується (потенціальна енергія пари перетворюється на кінетичну). Далі пара перетікає по каналах між робочими лопатками, змінює напрям і створює зусилля, що обертають ротор (кінетична енергія пари перетворюється на механічну). Розрізняють: активні турбіни, реактивні турбіни і турбіни комбіновані (активно-реактивні); турбіни стаціонарні, що приводять у рух генератори на теплових електростанціях, повітряні, насосні або компресорні, і транспортні, що встановлюються на пароплавах (у т. ч. криголамах), локомотивах та ін. Стаціонарні П. т. поділяють на: конденсаційні, в яких пара після розширення з тиском, нижчим за атмосферний, надходить у конденсатор (див. Конденсаційна турбіна); конденсаційні з проміжним відбіранням пари, в яких частина її відбирається з проміжного ступеня і при постійному тиску відводиться для теплофікаційних (див. Теплофікаційна турбіна) або виробничих потреб; турбіни з протитиском, пару з яких після розширення до тиску, вищого за атмосферний, застосовують для технологічних цілей, і турбіни з проміжним перегріванням пари, що з них пара відводиться у теплооб-

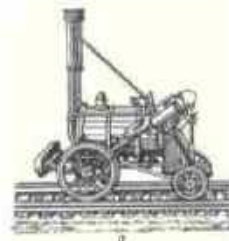
мінний апарат, де підігрівається до 3-го, близької до початкової, і знову підводиться до турбін. П. т. (мал.) бувають осеві, або аксіальні (потік пари рухається вздовж осі турбіни), і радіальні (потік пари рухається перпендикулярно до осі турбіни); одно- і багатоступеневі; одно-, дво- і трикорпусні (рідне — чотирикорпусні). Їх розрізняють також за видом палива (органічного, ядерного), використовуваного для одержання пари; за початковим тиском пари — низьким (0,12—0,25 МПа), середнім (до 4), високим (6—12), надвисоким (14—20) і надкритичним (23 МПа і вище). Регулювання турбіни буває дросельним, коли пару впускають через один або кілька клапанів, що відкриваються одночасно, і сопловим, якщо пара надходить через два або кілька клапанів, які відкриваються послідовно. П. т. нескладні в експлуатації. Їхні високі техніко-еко. показники зумовлені використанням пари надкритичних параметрів, теплових схем з проміжним перегріванням пари тощо. В СРСР П. т. виготовляють ленинградське виробниче об'єднання турбобудування «Ленинградський металічний завод», Харківський турбінний завод імені С. М. Кірова, Уральський турбомоторний з-д імені К. Е. Ворошилова (див. також Енергетичне машинобудування). Найпотужніша в світі однавальна П. т. (1200 МВт) введена в дію 1980 на Костромській ДРЕС.

Лит.: Кирилов І. І. Теорія турбомашин. Л., 1972; Прочість парових турбін. М., 1973; Шеглаєв А. В. Парові турбіни. М., 1976; Трояновський Б. М. Турбіни для атомних електростанцій. М., 1978.

ПАРОВЕ ОПАЛЕННЯ — опалення приміщень сухою насиченою парою, що подається по паропроводах з парового котла в опалювальні прилади; вид центрального опалення. Розрізняють системи П. о.: тиску високого, низького та вакуум-парові (тиск пари відповідно 0,17—0,47; 0,105—0,17 та менше 0,1 МПа); одно- або двотурбінні (з послідовним або паралельним приєднанням опалювальних приладів до труб); з верхнім, нижнім або середнім розведенням паропроводів. Системи П. о. (мал.) поділяються на замкнені, в яких конденсат (вода, що утворилася в опалювальних приладах при конденсації пари) рухається самотією, та розімкнені, в яких конденсат перекачується насосом. П. о. економічне за первинними витратами, забезпечує швидке нагрівання приміщень, проте поступається водяному опаленню у гігієнічному відношенні. Основними вадами П. о. є: висока (понад 100° С) температура поверхні опалювальних приладів і труб, складність регулювання теплодачі, великі зайві витрати тепла. Застосовують П. о. обмежено — у деяких промислових будинках та невеликих приміщеннях з короткочасним перебуванням людей.

Г. Б. Бем.

ПАРОВЕ СУДНО — те саме, що й пароплаз.

Паровози: а — «Ракета» Дж. Стефенсона; б — паровоз 30-х років 20 ст. (СРСР); 1 — паровий котел; 2 — тепловий агрегат; 3 — допоміжні пристрої; 4 — топка; 5 — колісна пара; 6 — циліндр парової машини.

ПАРОВИЙ КОТЕЛ — див. *Парогенератор*.

ПАРОВИЙ ОБРОБІТОК ГРУНТУ — обробіток ґрунту на паровому полі сівозміни. Див. *Пар. паровоз*.

ПАРОВОЗ — локомотив, що приводиться в рух *паровою машиною*. Перші в світі П. створено в Великобританії на початку 19 ст. (Р. Тревітіком 1803 та ін.). Найдосконалішим на той час виявився П. англ. винахідника Джорджа Стефенсона «Ракета» (мал., а), успішно випробуваній 1829 на лінії Манчестер — Ліверпуль. В Росії перший локомотив такого типу побудували 1833—34 батько і син Ю. О. та М. Ю. Черепанови. На Україні виробництво П. почалося 1900 на Луганському паровозобудівному з-ді. Найбільшого розвитку паровозобудування набуло наприкінці 19 і до 50-х рр. 20 ст. Потужність П. не перевищувала звичайно 4000 к. с. (2942 кВт), швидкість — до 130 км/год. В СРСР виробництво П. (мал., б) припинено 1956, хоч їх ще експлуатують на деяких промисл. підприємствах і малонавантажених залізницях. Осн. причиною заміни П. ін. локомотивами (напр., *електровозами*, *тепловозами*) є низька економічність (ккд — не більше 0,09).

ПАРОГАЗОТУРБІННА УСТАНОВКА — енергетична установка з комбінованим використанням у циклі *термодинамічному* двох робочих тіл — водяної пари (в *паровій турбіні*) і газоподібних продуктів згоряння палива (в *газовій турбіні*). Розрізняють П. у. (мал.) з розділеними потоками пари і газоподібних продуктів згоряння палива (найпоширеніші) і зі змішаним потоком пари і цих продуктів. Переваги П. у., що зумовлюють її економічність: можливість передачі робочому тілу установи з паровою турбіною частини тепла газотурбінної установи (в ізолюваній газотурбінній установці тепло викидається в атмосферу); включення парогенератора паротурбінної установи в тракт робочого тіла газотурбінної установи. До того ж спорудження П. у. дає змогу досягти деякого зменшення капітальних затрат порівняно з установками ін. типів. Використовують П. у. гол. чин. на електростанціях. В УРСР П. у. (потужністю 200 і 250 МВт) виготовляє Харківський турбінний завод імені С. М. Кірова.

Л. О. Шубенко-Шубін.
ПАРОГЕНЕРАТОР — пристрій (апарат), що виробляє (генерує) водяну пару з тиском, вищим за атмосферний; частина *паросилової установки*. До найпоширеніших належать П. (або парові котли, котлоагрегати), в яких використовують тепло, що виділяється при згорянні в *топці* органічного палива. П. такого типу складається з випаровувальної (котельної) частини, водяного *економізера*, одного або кількох *пароперегрівників*, *повітрянагрівників* та ін. пристроїв. Розрізняють П. низького, середнього, високого, надвисокого і надкритичного тиску. Їх мають виготовляти, монтувати, приймати в експлуатацію й експлуатувати згідно з правилами *Котлонадзора*. Встановлюють та-

кі П. на *конденсаційних електростанціях*, *теплоелектроцентралях* тощо. Є П., в яких використовується тепло, що його сприймає в ядерному реакторі первинний *теплогенератор* (напр., вода). Такі П. застосовують на *атомних електростанціях* з двоконтурною тепловою схемою.

ПАРОДІЯ (грец. *παρῳδία* — жартидлива переробка) — один із жанрів сатирично-гумористичної літератури; твір, який у перебільшено-карикатурному вигляді наслідує особливості форми іншого твору, загострює слабкі сторони його змісту з метою висміювання. П. є сатиричною або гумористичною стилізацією, яка знижує і більшою чи меншою мірою дискредитує літ. твір, автора, жанр, літ. напрям тощо. У Давній Греції до П. зверталися Гіппонакт, Аристофан, пародійними є античні поеми «Батрахоміомакія» і «Гігантомахія». Пізніше з пародійними творами виступали М. Сервантес («Дон-Кіхот»), Д. Дефо, Дж. Свіфт, Волтер, Г. Гейне, К. Чапек та ін. У рос. лір. майстрами П. були І. Крилов, О. Пушкін, М. Некрасов, М. Салтиков-Шчедрін, Д. Минаєв, В. Курочкін та ін. П. на церковні відправи, молитви, колядки поширені в укр. фольклорі. Вони були одним із джерел *бурлеску* і *трагедії* у віршах *мандриків* *дядьків* (кін. 18 — поч. 19 ст.), у творчості І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського. З П. виступали І. Франко, І. Нечуй-Левицький, В. Самійленко. В рад. лір. відомі П. письменників В. Маяковського, Дем'яна Бедного, О. Архангельського, О. Іванова, на Україні — В. Еллана (Блакитного), Остапа Вишні, Ю. Івакіна, О. Жолдака та ін.

Лит.: Нудьга Г. А. Пародія в українській літературі. К., 1961; Вулди А. В лабораторії смеха. М., 1966.

В. Д. Тимченко.

ПАРОДОНТОЗ [від *пара...* і грец. *ὀδώντος* (ὀδώντος) — зуб], піорея альвеолярна, амфодонтоз — судинно-неврогенна *дистрофія* тканини, яка оточує корінь зуба (пародонта). Ознаки: початкові форми П. перебігають непомітно (кровоточивість ясен, в'язка слина, зранку наліт на зубах). Клінічно виявлені форми супроводяться *атрофією* альвеолярного відростка, утворенням патологічних ясенних кишень і гноетечею з них, *гингівітом*, функціональним переважанням пародонта, з далішим розхитуванням і випадінням зубів. На П. хворіють люди різного віку, це дуже поширене захворювання з хронічним перебігом. Виникнення і розвиток П. пов'язують з несприятливою дією заг. факторів (порушення обміну речовин, недостача білків, мінеральних речовин, ендокринні порушення, захворювання нервової системи, патологічні зміни внутр. органів, судинні порушення тощо) і місцевих факторів (травматична *оклюзія*, недостатній гігієнічний догляд за порожниною рота, мікрофлора тощо). Про ф і л а к т и к а: споживання твердої їжі, своєчасне видалення зубних каменів, пломбування зубів. Лі-

к у в а н н я комплексне: медикаментозне, хірургічне, ортопедичне, фізіотерапевтичне тощо.

С. І. Дорошенко.

ПАРОІЗОЛЯЦІЯ — захист *огорджувальних конструкцій* будинків і споруд від проникнення водяної пари або конденсованої вологи. Для П. використовують *пергамін*, *руберойд*, *толь*, бітумні *мастики* й емульсії, полімерні та *олійні фарби*, полімерні плівкові матеріали, щільні *штукатурки* та ін. матеріали, що їх наносять на внутр. поверхню зовн. стін, горіщних і міжповерхових (над вологими приміщеннями) перекриттів, безгоріщних покриттів. Пароізоляцією запобігають перезволоженню і загниванню матеріалів конструкцій, втраті ними міцності або теплоізоляційних властивостей. П. сприяє нормальній експлуатації будинків і споруд, підвищує надійність і *довговічність споруд*.

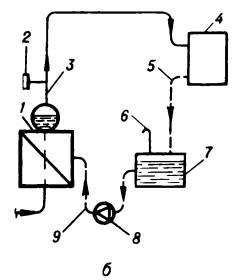
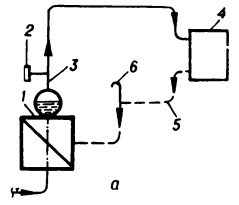
ПАРОКСИЗМ (від грец. *παροξισμός* — збудження, подразнення) — раптове погіршення хворобливого стану, що виникає через різні проміжки часу і є періодичним проявом захворювання (напр., приступ болю при *стенокардії*, кашлю при *коклюші*, гарячки при *маларії* тощо). Термін «пароксизм» вживають також для позначення бурхливих емоцій (П. гніву, сміху тощо).

ПАРОКСИЗМАЛЬНА ТАХІКАРДІЯ — приступи різкого прискорення серцевих скорочень при збереженні правильності їх послідовності; вид *аритмії серця*.

ПАРОЛЬ (франц. *parole* — слово) — встановлені на певний строк секретне слово або речення, знання яких дає право пройти до військ. об'єкта чи території, що охороняються, або до приміщення конспіративної організації. У збройних силах багатьох д-в П. застосовують під час несення караульної служби, в розвідці й обороні. **ПАРОНІМИ** (від *пара...* і грец. *ὄνυμα* — ім'я, назва) — слова, досить близькі за звуковим складом і звучанням, але різні за значенням (талант — талант, розпещений — розбещений). Деякі вчені вважають паронімічними тільки слова, які подібні за структурою й звучанням, належать до тієї самої частини мови або мають спільні граматичні ознаки (радити — раяти, мимохідь — мимохіть). П. використовують для створення *каламбурів*. На П. ґрунтується стилістична фігура — *паронамазія*.

Р. Г. Іванченко.

ПАРОНЯН Апол Ованесович (19.XI 1843, Адріанополь, тепер Едірне, Туреччина — 27.V 1891, Стамбул) — вірм. письменник, публіцист, комедіограф. Був редактором демократичної газети «Бджола», сатиричних видань «Театр», «Сміх». Літ. діяльність почав 1865 (комедія «Слуга двом панам»). У комедіях «Східний дантист» (1868), «Дядечко Багдадар» (1866), «Придане» (1867) та ін. висміював вади бурж. суспільства. Автор сатиричної повісті «Високопановні жабраки» (1880), зб. сатиричних портретів «Національні стовпи» (т. 1—3, 1874—80), фейлетонів, сатиричних новел, на-

Системи парового опалення (принципові схеми): а — замкнена; б — розімкнена; 1 — паропровід; 2 — паровий котел; 3 — запобіжник перебільшення тиску; 4 — опалувальний прилад; 5 — безнапірний трубопровід конденсату; 6 — труба для випускання з системи повітря; 7 — бак для конденсату; 8 — насос; 9 — напірний трубопровід конденсату (стрілками показано напрями руху води, пари й конденсату).

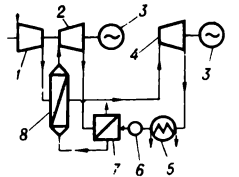

Схема парогазотурбінної установки: 1 — компресор; 2 — газова турбіна; 3 — електричний генератор; 4 — парова турбіна; 5 — конденсатор; 6 — живильний насос; 7 — підігрівач живильної води; 8 — високонапірний парогенератор.

ПАРОПАМІЗ

Мал. 1. Перший російський пароплав.

Мал. 2. Сучасний морський суховантажний пароплав (СРСР).

Пароперегрівник:
1 — вхідний колектор, яким підводять насичену пару; 2 — змішувач; 3 — вихідний колектор, яким відводять перегріту пару.

рисів, оповідань. Комедія «Східний дантист» під назвою «Карнавал у Стамбулі» в перекладі П. Тичини 1955 поставлена в Київ. театрі муз. комедії.

ПАРОПАМІЗ — гірська система на Пн. Зх. Афганістану, пн.-зх. відроги — Бадхиз і Карабиль — в СРСР, у межах Туркм. РСР. Довж. бл. 600 км, шир. до 200 км, вис. до 4563 м. П. складається з хребтів широтного простягання, розчленованих долинами річок Геріруду, Мургабу, Сурхабу та ін. У вузькому розумінні П. — один з хребтів цієї гірської системи у межах річки Мургабу і Геріруду. Гори складаються переважно з вапняків, на Пд. і Сх. — з гранітів та гнейсів. На пн. схилах — чагарникова рослинність і рідколісся з арчі та фісташок, на пд. — гірські напівпустелі. В горах — відгінне скотарство; в долинах річок вирощують пшеницю, бавовну, субтропічні культури. У передгір'ї хребта П. — *Бадхизький заповідник*.

ПАРОПЕРЕГРІВНИК — пристрій, в якому насичена водяна пара перетворюється на перегріту; частина парогенератора. П. (мал.) являє собою сукупність сталевих змішувачів з труб, всередині яких рухається пара; зовні вони омиваються гарячими (т-ра 700—900° С) димовими газами. Одним кінцем змішувачів приєднано до вхідного колектора, другим — до вихідного. За напрямом руху пари відносно руху димових газів П. поділяють на прямоточні, протиточні й мішані; за видом теплообміну — на конвекційні (див. *Конвекція*), радіаційні (променистий теплообмін) та напіврадіаційні (шпримові). Конвекційні П. звичайно розміщують у газокотлі парогенератора за пучком кип'ятильних труб, радіаційні — на стелі або на стінках топки, напіврадіаційні — на виході з неї. Є також комбіновані П. (з конвекційною, напіврадіаційною, а іноді й радіаційною частинами). Застосування П. дає змогу підвищити термічний кд паросилової установок. При тиску пари 14 МПа і більше, крім основних (первинних), встановлюють звичайні проміжні (вторинні) П., де перегрівається пара, що надходить з проміжного ступеня турбіни.

ПАРОПЛАВ, парове судно — морське або річкове самохідне судно, що приводиться в рух паровою машиною чи паровою турбіною. Перший у світі П. (річкового типу) збудував 1807 амер. винахідник Р. Фултон. В Росії перший П. (морського типу) збудовано 1815 для рейсів між Петербургом і Кронштадтом (мал. 1). На Україні П. збудовані 1825 (в с. Монах, тепер Черкас. обл.), використовували на Дніпрі як буксирний. Згодом на Дніпрі з'явилися вантажні та пасажирські П., а 1850 відкрилась пасажирська пароплавна лінія — між Кременчуком та Пінськом. Перші П. були з гребіними колесами, з 1825 на П. (переважно морських) почали встановлювати також гребні машини. В СРСР буд-во П. з паровими машинами припинено 1958 у зв'язку з експлуатацією економічніших су-

ден (з двигуном внутр. згорання) — *теплоходів*. Перший П., що рухався за допомогою парової турбіни, збудовано 1894 в Англії. Сучасні П. (мал. 2) з паровою турбіною, яку встановлюють на мор. вантажних і пасажирських судах, військ. кораблях, наз. турбоходами, турбоелектроходами (див. *Електрохід*).

ПАРОПЛАВСТВО — підприємство водного транспорту, яке організовує і здійснює перевезення пасажирів і вантажів морськими (морські П.) або внутрішніми (річкові та озерні П.) водними шляхами закріпленими за ним спеціальними транспортними суднами. В СРСР П. — госпрозрахункові підприємства, організовані за тер.-геогр. ознакою водних басейнів. На тер. України розміщені *Азовське морське пароплавство*, *Радянське Дунайське пароплавство*, *Чорноморське морське пароплавство* М-ва мор. флоту СРСР. Річкові П. респ. підпорядкування 1965 перетворені на єдину респ. орг-цію — Головне Управління річкового флоту при Раді Міністрів УРСР.

ПАРОПРІВІД — система труб (звичайно сталевих), по яких пара переміщується від парогенератора або ін. її джерела до споживачів пари — парових турбін, насосів чи теплообмінних апаратів. П. обладнують пристроями для видалення повітря і відведення конденсату (продукту конденсації пари), компенсаторами, вентилями і засувками, захищають теплоізоляційними матеріалами. Розрізняють П. з низьким, середнім, високим, надвисоким і надкритичним тиском переміщуваної пари. В СРСР П. мають проектувати, виготовляти й експлуатувати згідно з правилами *Котлоаглоду*.

ПАРОСИЛОВА УСТАНОВКА — енергетична установка, в якій енергія водяної пари перетворюється на механічну. Осн. частинами П. у. є парогенератор і парова турбіна (рідше — парова машина). Мех. енергію П. у. перетворюють далі, як правило, на електричну, використовуючи з цієї метою електр. генератори. Крім стаціонарних, є П. у. транспортні (див. *Пароплав*, *Паровоз*). Нерідко частину пари, виробленої в парогенераторі П. у., використовують для побутових і технологічних потреб (нагр., опалення, сушіння).

ПАРОТИТ ЕПІДЕМІЧНИЙ [від *пара...* і грец. *οἶός* (οἶός) — *вуха*], свинка, заушниця — гостра інфекційна хвороба, яка характеризується здебільшого ураженням привушних слинних залоз. Збудник П. е. — вірус. Зараження здорової людини відбувається повітряно-крапельним шляхом від хворого (при кашлі, чханні). *Інкубаційний період* у середньому 18—20 днів. Найчастіше хворіють діти віком від 5 до 15 років. Після перенесеного захворювання залишається стійкий імунітет. Ознаки: підвищення т-ри до 39° С, головний біль; привушна слинна залоза припухає і стає болючою, відчувається біль під час жування і ковтання. Можуть уражатись також підщелепні і під'язикові слинні залози. Іноді запаль-

ний процес уражає підшлункову залозу (*панкреатит*), у підлітків і молодих чоловіків — яечка (*орхит*), у жінок — яєчники (оофорит) тощо. Профілактика — рання ізоляція хворих, карантин до 9 днів. Лікування: постільний режим, тепло на уражені залози, симптоматичні засоби.

ПАРПҮРА Максим Йосипович [бл. 1763, Конотоп. повіт, тепер р-н Сум. обл. — 11 (23). VI 1828, Харківщина] — укр. культурно-осв. діяч. Навчався спочатку в Київ. академії, з 1783 — у Петерб. медико-хірургічному ін-ті. Працював у Петербурзі в ряді мед. закладів, завідував друкарнею мед. колегії (1803). В кінці 80-х рр. почав літ.-перекладацьку, а згодом і видавничу діяльність. Переклав праці І. Еллізава «Фармакологія или Описание лекарств» (СПб., 1797), Йозефа Жакена «Начальные основания всеобщей и врачебной химии» (ч. 1—2, вид. 2-ге, СПб., 1800) та ін. У 1798 підготував і видав своїм коштом у Петербурзі «Енеїду» І. Котляревського. Це була перша книга, надрукована сучас. укр. мовою П. заповів значні кошти на лікарні, школи і Харків. ун-т. С. І. Білокінь.

ПАРРАСІЙ з Ефеса (Παρθένος δ' Εφέσιος) — давньогрец. живописець 2-ї пол. 5 ст. до н. е. Працював в Афінах. Твори П. відомі з літ. джерел. Художник, як пишуть про нього, добре передавав об'єм зображуваного контуриями ліній, а й світлотінню, відтворював фізичні страждання (картина з грец. воїном Філокетом), душевний стан (картина з *Одіссеем*).

ПАРРІ (Parrу) Уільям Едуард (19.XII 1790, Бат, Великобританія — 8.VII 1855, Бад-Емс, Пруссія) — англ. полярний дослідник, адмірал. Керував експедиціями з метою пошуку Північно-Західного проходу (1819—24). Відкрив ряд проток та островів у Канадському Арктичному архіпелазі, довів, що Баффінова Земля — острів. У 1827 зробив спробу дійти з Шпіцбергена пішки до Пн. полюсу (досяг 82°45' пн. ш.). Ім'ям П. названо архіпелаг, затоку, шві-острів, три миси в Арктиці.

ПАРРІ АРХІПЕЛАГ — група островів у складі Канадського Арктичного архіпелагу. Належить Канаді. Заг. площа 100 тис. км². Найбільший острів — Мелвілл. Береги П. а. круті, розчленовані фіордами. Переважають ландшафти арктичних пустель. Названий на честь англ. полярного дослідника У. Е. Паррі.

ПАРСЕК [від *пар(алакс)* і *сек(унда)*], пк, рс — одиниця віддалі в астрономії. П. дорівнює віддалі, з якої радіус земної орбіти видно під кутом 1", або віддалі до зорі, річний паралакс якої дорівнює одній секунді (звідси назва). 1 пк = 3,26 світлового року = 206 265 астрономічних одиниць = 30,857 × 10¹² км. Віддалі від Землі до найближчих зір: Проксима Центавра — 1,32 пк, *Сіріуса* — 2,66 пк.

ПАРСЕЛЛ (Перселл; Purcell) Едуард Мілс (н.30.VIII 1912, Тейлорвілл, Іллінойс) — амер. фізик, член Нац. АН США (з 1951). Закінчив ун-т Пердю (1933). З 1938 викладав у Гарвардському

ун-ті (з 1949 — професор). У 1940—46 працював у радіолокаційній лабораторії Массачусетського технологічного ін-ту. Осв. наук. праці — з радіоспектроскопії. Незалежно від Ф. Блоха відкрив явище ядерного *магнітного резонансу* (1946). Спільно з Г. Юеном виявив космічне радіовипромінювання нейтрального міжзоряного водню (1951). Нобелівська премія, 1952.

ПАРСІЗМ — релігія стародавніх народів ряду країн Азії. Див. Зороастризм.

ПАРСОНС (Parsons) Толкотт (13.XII 1902, Колорадо-Спрінгс — 1979) — амер. бурж. соціолог-теоретик, один із засновників викривлення в соціології методів структурно-функціонального аналізу. З 1927 працював у Гарвардському ун-ті. Завдання соціології вбачав у розробці принципів утримання стабільності суспільства як системи; висунув концепцію про постійне прагнення суспільства до «абсолютної рівноваги» і подолання соціальних конфліктів, які розглядав як тимчасову патологію. В своїх намаганнях обґрунтувати ідею «соціального порядку» та «абсолютної рівноваги» П. виступав послідовним захисником бурж. суспільства. В. О. Курганський.

ПАРСОНС (Parsons; лорд Росс, Rosse) Уільям (17.VI 1800, Йорк — 31.X 1867, Монкстаун, Ірландія) — ірландський астроном, член Лондонського королівського т-ва (з 1831), його президент (1849—54), іноз. член Петерб. АН (з 1852). Освіту здобув у Дублінському й Оксфордському ун-тах. Проектував і споруджував телескопи; 1845 побудував 182-см рефлектор (що довго залишався найбільшим у світі), за допомогою якого встановив спіральну структуру багатьох позагалактичних туманностей.

ПАРСОНС (Parsons) Чарлз Алджернон (13.VI 1854, Лондон — 11.II 1931, Кінгстон, Ямайка) — англ. інженер і підприємець, член Лондонського королівського т-ва (з 1898). Закінчив (1876) коледж Сент-Джона Кембріджського ун-ту, працював на заводі. Сконструював (1884) багатоступінчасту реактивну парову турбину. В 1889 заснував у Хітоні підприємство по виробі. таких турбін, динамо-машин та ін. електр. устаткування. Турбіни П. відіграли значну роль у розвитку турбобудування.

ПАРСУНА (перекручене слово «персона», від лат. persona — особа) — твори портретного жанру в Росії й на Україні 17—18 ст. Спочатку під терміном «парсуна» розуміли портрет, форма і техніка якого ще генетично пов'язані з *іконописом* («Портрет царя Федора Іоанновича», «Портрет князя М. В. Скопіна-Шуйського», 1-а пол. 17 ст., ДТГ, та ін.). Згодом, коли цей термін набув поширення в мистецтвознавстві, ним почали називати й істор. портрети певного типу. В них підкреслювалися риси урочистості, становой винятковості; більшість таких зображень аналогічна за композиційною схемою, до якої майже завжди входив обов'язковий атрибут — герб. Термін «парсуна» за-

стосовується як до рос., так і до укр. та білорус. портретів. П. малювали з натури (напр., В. Ф. Люткіна, кін. 18 ст.; Ф. І. Красношкова, роботи художника О. Антропова, 1791) або посмертно (натюрмортний портрет царя Федора Олексійовича роботи художників Б. Єліна та Л. Смолинінова, 1686). Українська П., яка в 17—18 ст. мала ще й назву «контрфет» (нім. konterfei — портрет), відзначається реалістичною тенденцією й разом з тим декоративністю, вишуканістю колориту й орнаментальністю, лаконічністю худож. засобів. Художники в рамках традиційних композиційних схем створювали національно забарвлені, позначені уже й новими віяннями, часом дуже виразні образи. Ціне зібрання П. зберігається в ДМУОМ у Києві (портрети М. Миклашевського, 18 ст.; І. Забіли, бл. 1702; С. Судими, Д. Єфремовича, 1752; В. Гамалі, 60-і рр. 18 ст.; І. Гудими, 1755, та ін.), у Львів. історичному музеї (портрет міщанина з Сокаля, 2-а пол. 17 ст.). Див. Портрет. Іл. див. на окремому аркуші, с. 224—225.

Лит.: Новицький А. Парсунное письмо в Московской Руси. «Старые годы», 1909, июль — сентябрь; Щербакінський Д., Ернст Ф. Український портрет. Виставка українського портрету XVII—XX ст. К., 1925; Білецький П. Український портретний живопис XVII—XVIII ст. К., 1969; Білецький П. А. Українська портретна живопись XVII—XVIII вв. Л., 1981.

«ПАРТАКТИВІСТ» — журнал, орган ЦК КП(б)У та Харків. окружного к-ту партії. Виходив з березня 1930 в Харкові замість журн. «Вісті Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України». В журналі висвітлювались чергові завдання партії і Рад. уряду, досвід роботи первинних парт. орг-цій, узагальнювалась практика парт. будівництва. З листопада 1933 замість «П.» видавався журн. «Партробітничий Українці».

ПАРТЕНІТ, Партеніти — середньовічне місто на пд. узбережжі Криму (тепер на його місці смт Фрунзенське, підпорядковане Алуштинській міськраді Крим. обл.). Найдавніші згадки про П. є в готських, хозарських, арабських писемних джерелах 8—12 ст. Наприкінці 8 ст., очевидно, греки збудували в П. велику кам'яну тринефну християнську базиліку. Наприкінці 10 ст. вона загинула від пожежі, 1427 була відбудована, 1479 її зруйнували турки. При розкопках 1871 і 1907 відкрито її залишки.

ПАРТЕНОГЕНЕЗ (від грец. parthenos — незаміняна; γένεσις — народження, походження), діоче розмноження — одна з форм *статевого розмноження* організмів, при якій *яйцеклітини* розвиваються без запліднення. Розрізняють П. *примордний* (спостерігається у різних груп рослин і тварин, гол. чин. у безхребетних) і *штучний*, що його викликають експериментально спец. діями на незапліднену яйцеклітину, яка в нормі потребує запліднення (викликано у шовковичного шовкопряда, деяких ін. тварин, грибів,

водоростей). У багатьох тварин яйцеклітини здатні до П. з а р о д к о в о г о, або рудиментарного, який, як правило, обмежується початковими стадіями *зародкового розвитку*. При повному П. з незаплідненої яйцеклітини формуються цілком розвинений організм (трапляється в усіх типів безхребетних). Розрізняють також П. *облігатний*, коли яйця здатні тільки до партеногенетичного розвитку, та П. *факультативний*, при якому яйця можуть розвиватися й шляхом П., і в результаті запліднення (напр., у бліді до запліднення яєць розвиваються самки, з незапліднених — самці). При П. *циклічному* у розмноженні шляхом П. чергується з двостатевим (напр., у попелінь). При П. *географічному* у поряд з партеногенетичною жіночою расою існує двостатева раса; їхні ареали або лише частково збігаються, або цілком відокремлені (напр., у деяких довгоносиків роду *Otiorynchus* та ін.). Залежно від набору *хромосом* у статевій клітині рослинного або тваринного організму, яка ділиться, розрізняють також П. *генеративний*, чи гаплідний (див. *Гаплід*), та соматичний, який може бути диплоїдним (див. *Диплоїд*) та поліплоїдним (див. *Поліплоїдія*). Однією з форм П. є *педогенез*. До П. слід віднести також своєрідні способи розвитку тварин і рослин: *андрогенез* та *гіногенез*.

ПАРТЕНОКАРПІЯ (від грец. parthenos — незаміняна; καρπία — плід) — розвиток *плодів* у рослин без запліднення і утворення насіння. П. зустрічається у багатьох рослин, зокрема серед видів з великою кількістю *насінних зачатків* (напр., банан, інжир, лия, ананас, помідор). У одних рослин (цитрусових, перцю, гарбуза) утворення безнасінних плодів можливе без запліднення (вегетативна П.), у інших для цього необхідне подразнення приймочки чужорідним пилком (напр., приймочки груш пилком деяких сортів яблуні), або мех., хім., тепловими подразниками (стимулятивна П.). Штучно викликану П. використовують у с. г. для створення безнасінних сортів рослин (у яблуні, огірка, помідора тощо). Іноді безнасінні плоди можуть розвиватися й внаслідок порушення розвитку зародків (у вишні, винограду, персика).

ПАРТЕР (франц. parterre, від par — по і terre — земля) — 1) В театрі, кінотеатрі, концертному залі — основна частина залу для глядачів, розташована нижче рівня сцени. В театрі Старод. Риму — напівкруглий майданчик з рядами місць. П., оточений ярусом лож, з'явився в Італії на поч. 17 ст. 2) В садово-парковому мистецтві — відкрита частина *парку* або саду, розташована на плоскій місцевості. У 20 ст. роблять переважно квіткові П. з вишощеними доріжками.

ПАРТЕСНИЙ СПІВ [від лат. pars (partis) — частина, участь] — вид хорового співу, поширений в укр. та рос. церковній музиці

Парсуна. Портрет міщанина з Сокаля. 2-а половина 17 ст. Львівський історичний музей.

Парсуна. Портрет дружини кнзяського полковника В. Дарганя. 60-і роки 18 ст.

«ПАРТИЗАН ЖЕЛЕЗНЯК»

17—18 ст. П. с. властиве багатоголосся переважно акордового складу з поділом хору на окремі партії. Виникнення П. с. на Україні (наприкінці 16 ст.) пов'язане з боротьбою проти католицизму. На противагу католицькому богослужінню (з хором, солістами та органом), у православній церкві під впливом нар.-піснених традицій виробилися форми хорового співу *а капела*. Теор. основи П. с. узагальнено в «Мусянській граматиці» М. Дилецького (1675). П. с. відіграв важливу роль у розвитку української і російської музики.

Лит.: Дилецький М. Граматика музикальна. К., 1970; Герасимова-Персидська Н. Хоровий концерт на Україні в XVII—XVIII ст. К., 1978; Цалдай-Якименко О. Музично-теоретична думка на Україні в XVII ст. та праці М. Дилецького. «Українське музикознавство», 1971, № 6; Іванов В. Ф. Дмитро Бортнянський. К., 1980.

«ПАРТИЗАН ЖЕЛЕЗНЯК» — партизанський загін, що діяв на Україні під час Великої Вітчизн. війни. Виріс з підпільної групи, організованої в січні 1942 у Сніжнянському р-ні (тепер Донец. обл.). У 1943 група перетворилася на партизанський загін (30 чол.), що діяв у складних умовах степу на комунікаціях ворога переважно у Сніжнянському та Чистяківському р-нах. Після загибелі командира Ю. І. Кочетова з квітня 1943 загін очолював комісар Г. І. Лебедев. Загін розформовано в серпні 1943 у зв'язку з визволенням рад. військами частини тер. Донбасу.

ПАРТИЗАНИ (франц. *partisan*, оди., від італ. *partigiano*, букв. — прибічник, прихильник) — окремі особи або організовані, гол. чиним, збройні загони, які не входять до складу регулярних армій і добровільно беруть участь у справедливій війні проти іноз. загарбників або реакційних режимів (див. *Партизанська війна*). Регламентація міжнародно-правового становища П. була предметом спец. розгляду Гаазьких конвенцій 1899 і 1907. IV Гаазька конвенція 1907 у преамбулі, а також у ст. 1 і 2 Положення про закони і звичаї сухопутної війни підтвердила правомірність партизан. війни, визнала П. законними *комбатантами* і визначила умови, обов'язкові для виконання партизанами. В 1949 на Женевській конференції на захист жертв війни було прийнято конвенцію, яка віднесла до законних комбатантів особовий склад не лише збройних сил, а й

ополчень та добровільних загонів *Руху Опору*, а також партизанів. Див. також *Володарство*.

ПАРТИЗАНИ — селище міського типу Генієвського району Херсонської області УРСР. Залізнична станція. 4,2 тис. ж. (1981). У П. — асфальтовий, дослідний (ремонт автомоб. двигунів) та комбікормовий з-ди, елеватор, комбінат побутового обслуговування. Заг.-осв. школа, мед. амбулаторія, б-ка. Засн. 1874 після завершення буд-ва залізнич. колії Лозова — Сімферополь, селище міськ. типу — з 1960.

ПАРТИЗАНСЬКА ВІЙНА — збройна боротьба народних мас за свободу і незалежність своєї країни або за соціальні перетворення на території, захопленій противником. Може бути спрямована як проти іноз., так і проти внутр. гнобителів. У П. в. збройне ядро спирається на підтримку місц. населення. П. в. може проводитися самостійно або разом з частинами регулярних військ. П. в. виявляється в різних формах: збройних нападках, диверсіях, саботажах та ін. Партизан. дії відомі здавна: боротьба народів проти військ *Александра Македонського*, експансії Старод. Риму, боротьба *гайдуків* проти тур. загарбників, *герилья* в Іспанії 1808—13, *рух опришків* у 16—17 вв. 19 ст., *партизанський рух* у Вітчизняній війні 1812, партизанський рух під час англо-бурської війни 1899—1902 та ін. *Партизанський рух* 1918—20 в Росії був спрямований проти інтервентів, білогвардійців і бурж.-націоналістичних урядів. В *партизанському русі* у період Великої Вітчизняної війни 1941—45 брали участь сотні тисяч чоловік. На Україні відзначилися з'єднання під командуванням С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, О. М. Сабурова та ін. В роки 2-ї світової війни в ряді країн, окупованих фашист. військами, П. в. переросла в нац.-визвольну війну (див. *Рух Опору*). Після 2-ї світової війни П. в. стала однією з форм антиколоніальної, антиімперіалістич. боротьби народів країн Азії, Африки, Лат. Америки за своє нац. і соціальне визволення.

«ПАРТИЗАНСЬКА ІСКРА» — підпільна комсомольська організація с. Кримки (тепер Первомайського р-ну Микол. обл.), що діяла на окупованій ворогом території під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Виникла в кін. 1941 і організаційно оформилася у січні 1942. Керівана В. С. Моргуненко, П. К. Гречанин та Д. Г. Дяченко, орг-ція на поч. 1943 налічувала в своїх лавах понад 30 членів. До підпільної роботи було залучено близько 40 чол. з числа жителів навколишніх сіл Кам'яного Мосту, Катеринки, Кам'яної Балки, Петрівки, Кумарів, Степківки, Новоандріївки. Диверсійні групи, які очолювали М. А. Кравець, І. І. Беличків та В. К. Вайсман, вводили з ладу лінії зв'язку, здійснювали диверсійні акти на з'єд. між станціями Голта і Кам'яний Міст, громдили поліцейські кущі, допомогли втекти 200 військовополоненим з концтабору в Ново-

андріївці. Підпільники збирали зброю, агентурні дані, продукти, теплий одяг для партизанів, проводили роз'яснювальну роботу серед місц. населення. Організація підтримувала зв'язок з парт. підпіллям м. Первомайська, с. Доманівки і партизан. загонами, що діяли в Савранських лісах. У лютому 1943 окупанти, натрапивши на слід орг-ції, схопили більшість її членів і жорстоко розправилися з патріотами. Рад. уряд високо оцінив подвиг героїв: В. С. Моргуненку, П. К. Гречанину та Д. К. Дяченко посмертно присвоєно звання Героя Рад. Союзу, 34 учасників підпілля нагороджено орденами і медалями. Первомайську районну комсомольську орг-цію нагороджено орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (1968). В с. Кримка 1966 відкрито меморіальний музей «П. і.» і пам'ятник комсомольцям-героям. Колгоспу в с. Кримка присвоєно назву «Партизанська іскра». За сценарієм О. Т. Гончара створено кінофільм «Партизанська іскра» (1957).

М. Е. Рукманов.
ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ 1918—20 — збройна боротьба трудящих мас у тилу інтервентів і білогвардійців під час *грамадської війни* і *війни інтервенції* 1918—20 в Росії. Керівництво П. р. здійснювали очолюваний В. І. Леніним ЦК РКП(б), місцеві підпільні орг-ції. При оперативному відділі Наркомвійськсправ РРФСР з 1918 діяв Центр. штаб партизан. загонів. У багатьох випадках П. р. переростав у збройні повстання (зокрема, на Україні — *Канізьке селянське повстання* 1918, *Звенигородське збройне повстання* 1918, *Таращанське збройне повстання* 1918, *Ніжинське збройне повстання* 1918, *Дубровицьке збройне повстання* 1918—19 та ін.). Для П. р. в нац. рад. республіках (напр., на Україні і в Білорусії) було характерне поєднання класової і національно-визвольної боротьби.

Особливо розгорнувся П. р. під час *австро-німецької окупації України* 1918. Влітку в П. р. і збройних повстаннях тільки на Київщині і Чернігівщині брали участь понад 50 тис. чол. Після замахів боїв проти нім. військ і двох гетьманських д-зій партизани відійшли в «нейтральну зону», де з них було сформовано дві Укр. рад. д-зії. В кін. 1918 — на поч. 1919 партизани, взаємодіючи з рад. військами, допомогли їм визволити Україну від бурж.-націоналістичної *Директорії*. 10

Партизанський рух 1918—20. Партизанський загін Таращанського повіту Київської губернії 1918.

Амурські партизани перед відправкою на фронт з танками, які вони відбили в інтервентів. Благовещенськ, 1920.

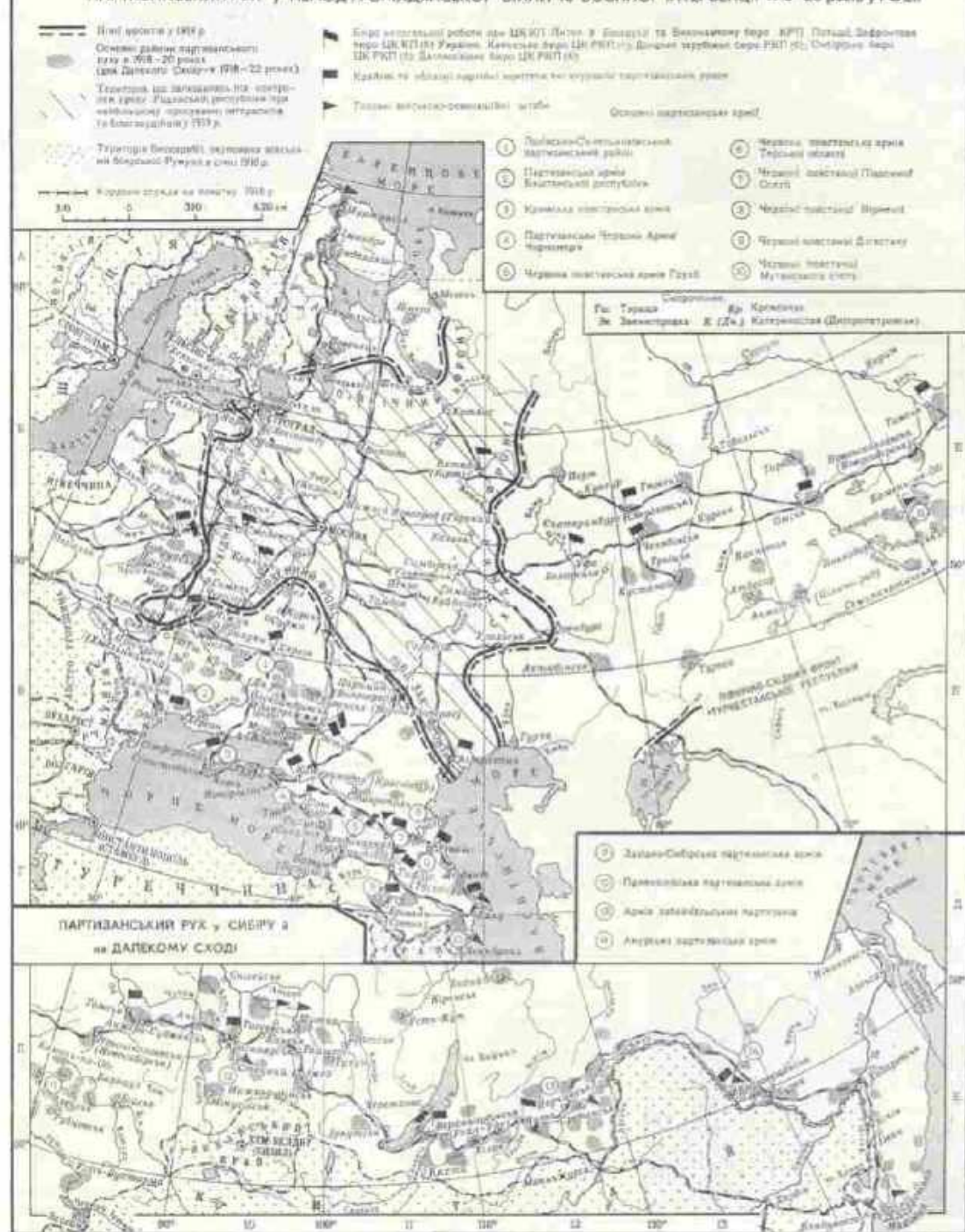

тис. партизанів діяли, зокрема, під керівництвом очолюваної уповноваженим ЦК РКП(б) О. М. Лыніним «Ради повстанських комуністичних військ Зх. України і Білорусії» на Волині і в Поліссі. Значних втрат англо-франц. інтервентам у кін. 1918 — на поч. 1919 завдав керіваний *Одеським підпільним обласним комітетом КП(б)У* П. р. на Пд. України. Влітку — взимку 1919 на Україні розгорнувся П. р. проти денікінців. Під заг. керівництвом За-

фронтового бюро ЦК КП(б) України на чолі з С. В. Косіором діяли 5 польових (губернських) партизан. штабів і гол. штаб повстанського руху Лівобережної України (начальник — Г. О. Колос). У жовтні 1919 в повстанських партизан. загонах України билися понад 100 тис. чол. У ворожому тилу виникли партизан. зони, де було відновлено Рад. владу (*Багманська республіка 1919, Висунська республіка 1919*). Водночас розгорнувся П. р. на окупованих військами

бурж.-поміщицької Польщі зах.-укр. землях — у Калуському, Косівському, Львівському та ін. повітах, улітку 1920 — на Поділлі, Волині, Київщині. П. р. охопив усі райони Країни Рад, що зазнали нападу інтервентів і білогвардійців. У контакті з рад. командуванням діяли партизан. загони в Білорусії під час нім. окупації 1918 і радянсько-польської війни 1920. Активні бойові дії проти білогвардійців і англ. інтервентів вели партизани на Пн. країни, під керів-

ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ у ПЕРІОД ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ та ВОСННОЇ ІНТЕРВЕНЦІЇ 1918—20 років у Росії

ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ 1812

ництвом Пн.-Кавказ. к-ту РКП(б) розгорнувся 1919 масовий П. р. на Дону і Пн. Кавказі. З травня 1919 тут діяла Кубано-Чорноморська партизан. армія. Для боротьби з П. р. у цьому районі Денікін був змушений сформувати спец. корпус. Відчутних ударів *врангелісти* 1920 завдав П. р. у Криму. Об'єднані влітку 1920 в Крим. повстанську армію (3 піхотні і 1 кав. полк) під командуванням О. В. Мокроусова, вони подали

Мітинг партизанів у Керченських каменоломнях, 1920.

велику допомогу Червоній Армії у визволенні Криму. Заг. керівництво П. р. проти врангелівців здійснював очолюваний Ф. Я. Коном Закардонний відділ ЦК КП(б)У (він керував також партизан.-повстанською боротьбою проти військ бурж.-поміщицької Польщі). Величезного розмаху набрав П. р. під керівництвом Сибірського бюро ЦК РКП(б) під час боротьби проти *колкачівців* на Уралі і в Сибіру. Тут діяли, зокрема, Уральська партизан. армія під командуванням В. К. Блюхера, 1-а сел. і Зх.-Сибірська партизан. армії, кілька партизан. д-зій (лише в Сибіру — бл. 150 тис. чол.). Проти япон. і амер. окупантів на Далекому Сході билася понад 50 тис. партизанів (Амурська партизан. армія, Сх.-Забайкальський партизан. фронт), які провели кілька значних бойових операцій; зокрема, партизани Примор'я на чолі з С. Г. Лазо 1920 визволили Хабаровськ і Владивосток.

П. р. відіграв величезну роль у розгромі інтервентів і білогвардійців. Партизани відвертали на себе з фронту збройні сили ворога, руйнували його комунікації, знищували живу силу і бойову техніку, подавали дійову допомогу Червоній Армії.

Лит.: История гражданской войны в СССР, т. 3—5, М., 1937—60; Укра-

їнська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 1—3, К., 1967—70; Балковский П. М. Війна без флангів, К., 1966. В. С. Левин.

ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ 1812 — збройна боротьба народних мас, головним чином селян, і загонів рос. армії на окупованих франц. загарбниками землях Росії, у т. ч. на Україні. Виникнення і розгортання його зумовлювалося справедливим характером *Вітчизняної війни 1812*. Партизани висаджували в повітря арт. і продовольчі склади ворога, руйнували шляхи, збирали розвідувальні дані для регулярних військ, а під час відступу противника переслідували та знищували його. Керівниками партизан. загонів були селяни, солдати, які опинилися у ворожому тилу. На Смоленщині успішно діяли загони Є. В. Четвертака, В. Кожині і С. Єременка, в Моск. губ. — Ф. Потапова (Самусь). Активно розгорнулася партизан. боротьба наприкінці липня — на поч. серпня. Партизан. рух підтримувало рос. військ. командування. Воно створило бл. 20 армійських партизан. загонів чисельністю від 200 до 2500 чоловік кожний. Перший такий загін створив Д. В. Давидов. На чолі армійських партизанських загонів стояли офіцери І. С. Дорохов, О. С. Фішер, О. М. Сеслаєв, А. П. Ожаровський та ін. У загоні Д. В. Давидова особливо відзначився 1-й Бузький козацький полк, у А. П. Ожаровського — 3-й і 9-й Полтав. полки. Дошкульних ударів завдавали наполеонівським військам козацькі полки з Київщини (*лісові козаки*), ескадрон козаків під командуванням В. Скаржинського та ін. Бойові дії партизанів відіграли важливу роль у розгромі франц. загарбників.

Лит.: Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года. Сборник документов, М., 1962; Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. Збірник документів, К., 1948; История Украинской РСР, т. 3, К., 1978; Абаліхін Б. С. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. К., 1962; Жилин П. А. Гибель наполеоновской армии в России, М., 1974.

ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ У ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941—45 — нар. боротьба проти нім.-фашист. загарбників на тимчасово окупованій території СРСР; складова частина *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45*. За своїм класовим змістом це була боротьба за захист завоювань соціалізму, за своїм характером і розмахом — всенар. рух, в якому активну участь брали представники робітн. класу і селянства, всіх соціальних верств, усіх націй і народностей багатонаціонального Рад. Союзу. Почав розгортатися з перших днів фашист. навали. За велінням керівництва окупованих гітлерівцями районів Росії, України, Білорусії, Латвії, Литви, Естонії, Молдавії, Карелії разом з усім рад. народом піднялося на священну визвольну війну за свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини. Найбільш активною формою партизан. руху були бойові дії збройних формувань, найбільш

масовою — опір всього населення екон., воєнним, політ. та ідеологічним заходам окупантів. Натхненником і організатором руху стала Комуністична партія. Бойову програму партизан. війни накреслила Директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29.VI 1941 та постанови ЦК ВКП(б) від 18.VII 1941 «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ». Для керівництва всім рухом і координації його дій з операціями Червоної Армії

Партизани з'єднання О. М. Сабурова в поході під час рейду, 1943.

30.V 1942 рішенням Держ. Комітету Оборони при Ставці Верховного Головнокомандування було створено Центр. штаб партизан. руху (ЦШПР). Цим самим рішенням було створено *Український штаб партизанського руху*. Згодом було створено ін. республіканські та обласні штаби.

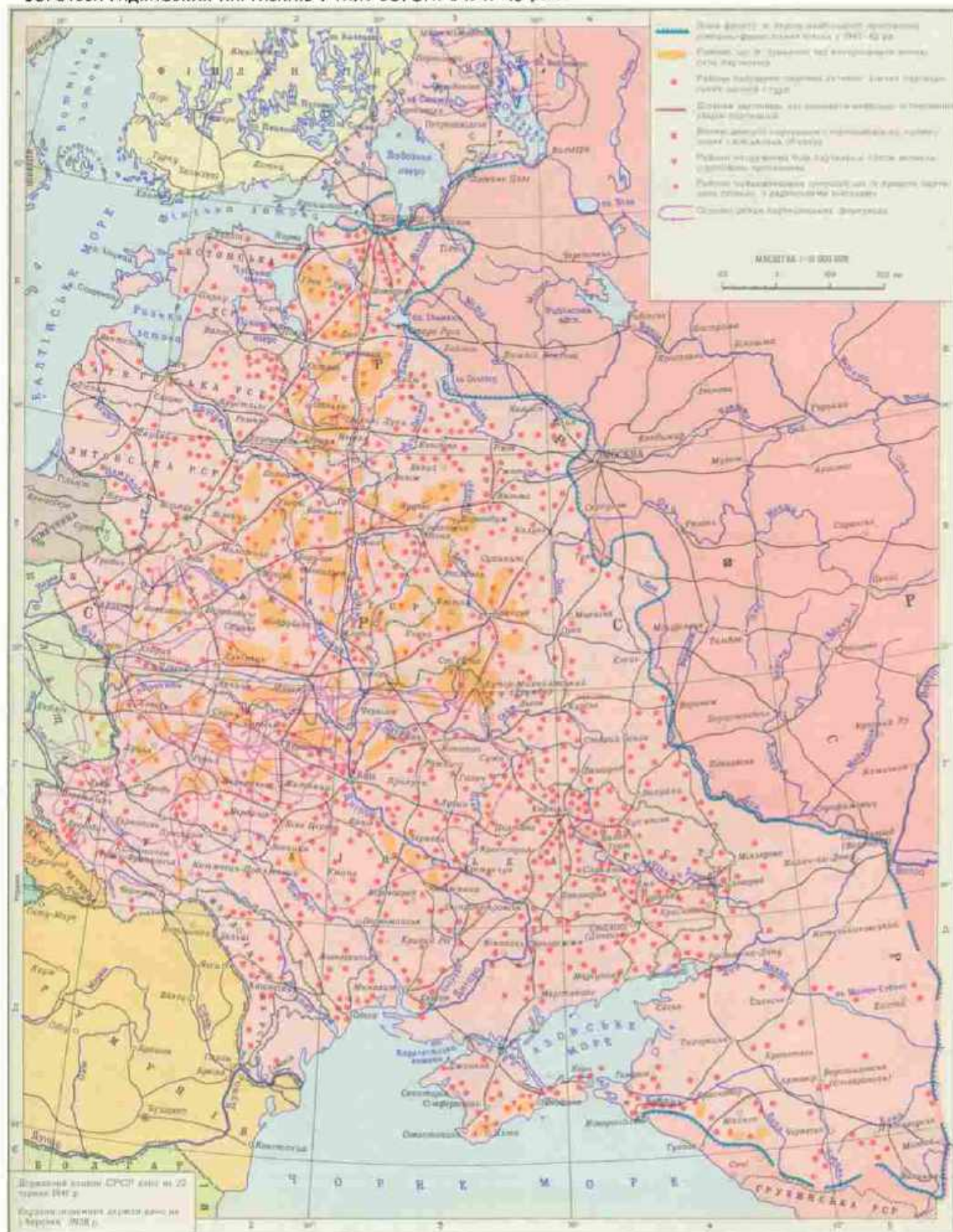
Для безпосереднього керівництва нар. боротьбою організовано *партійне підпілля*. Зокрема, 1943 діяли нелегальний ЦК КП(б) України, підпільні ЦК КП(б) Білорусії (створені в жовтні 1942), Оперативна група ЦК КП(б) Латвії, Оперативна група ЦК КП(б) Литви, 24 підпільні обкоми та обкоми прифронтових областей, понад 370 окружкомів, міськомів, міжрайкомів, райкомів партії, 12 обласних, бл. 300 окружних, міських, районних та ін. комсомольських к-тів, розгалужена мережа парт., комсомольських та ін. патріотичних орг-дій. Комуністичне підпілля вело безстрашну ідейно-політ. роботу серед населення, використовуючи для цього весь арсенал набутих партією засобів. На окупованій тер. СРСР підпільники випускали понад 400 газет, діяв засобом агітації стало видання листівок. Підпільники були організаторами масового опору населення заходам окупаційної влади. Широких масштабів набула диверсійна боротьба і розвідувальна діяльність підпілля, пропаганда, робота серед окупаційних військ. З наближенням Червоної Армії комуністичне підпілля переходило до відкритої збройної боротьби проти фашистів і їхніх прислужників, організувало захист від розграбування і зруйнування ними міст, сіл, підприємств, культур.-осв. закладів, від вивезення до Німеччини рад. людей. У ряді районів воно організувало широкий повстанський рух (див., зокрема, *Павлоградське повстання 1943*). Підпільники і населення повсюдно подавали найактивнішу і найрізноманітнішу допомогу рад. воїнам-визволите-

Партизанський рух у період Великої Вітчизняної війни 1941—45. На командному пункті партизанських з'єднань С. А. Ковпака і О. Ф. Федорова під час розгрому ворожої флотилії на річці Прип'яті поблизу села Арханчі. БРСР, 1943.

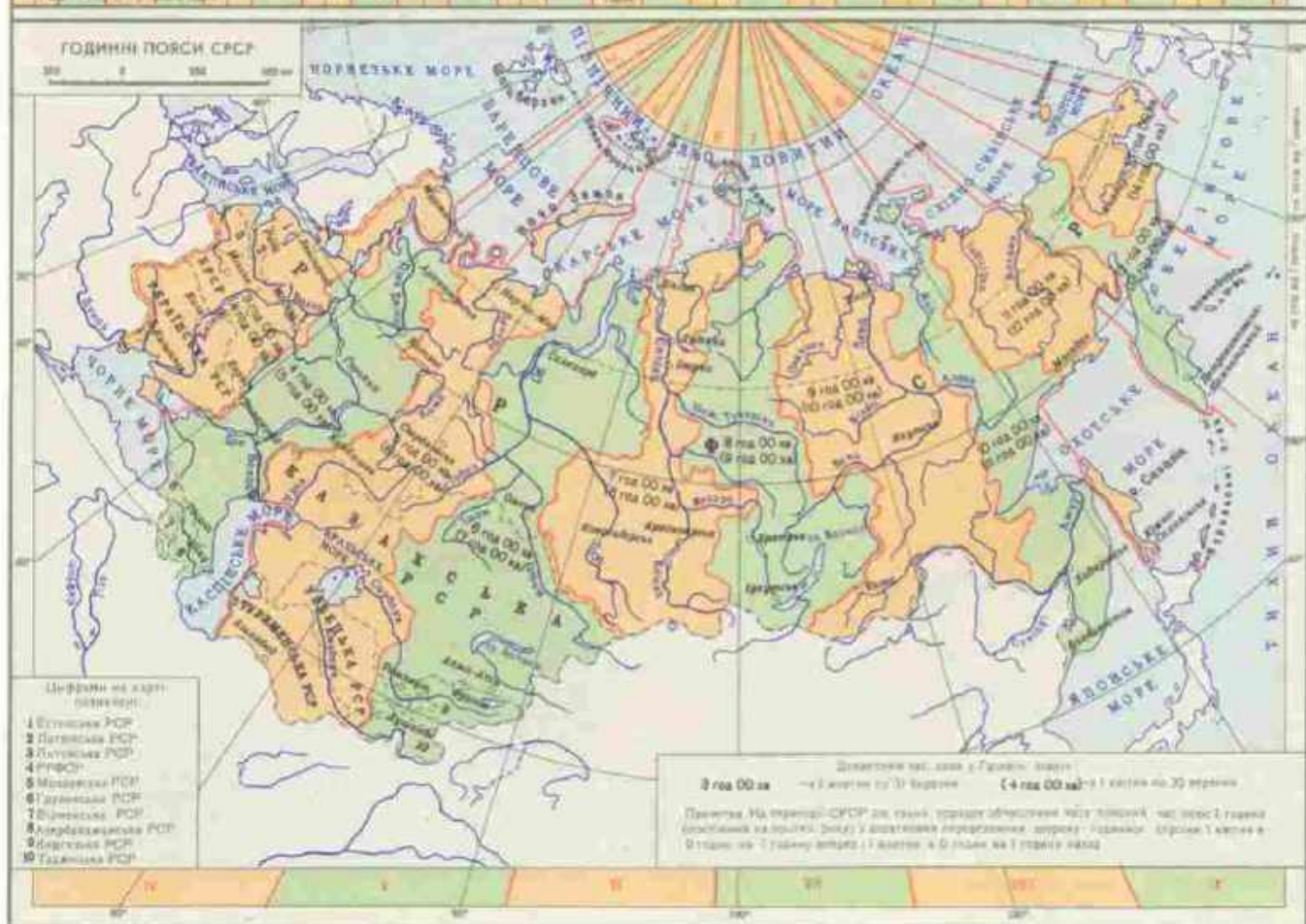
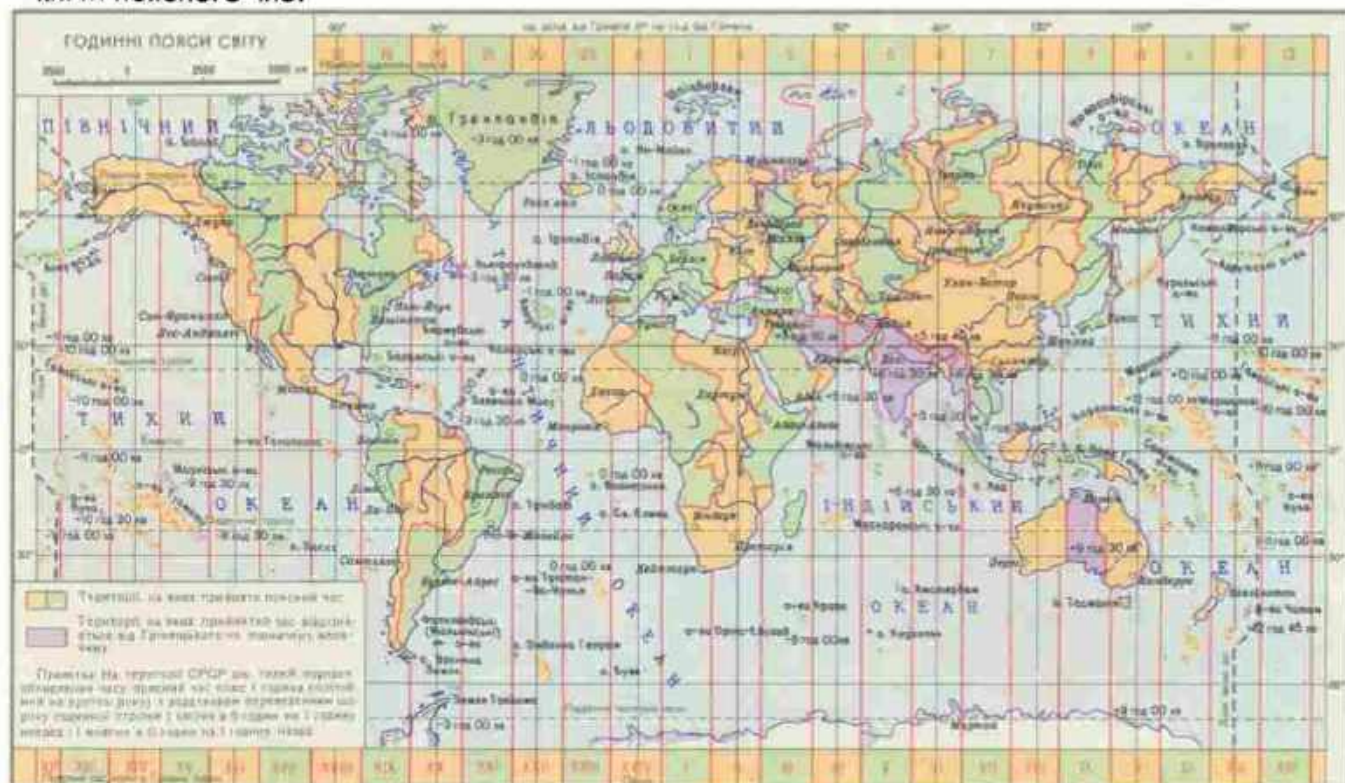

БОРІТЬБА РАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАНІВ У ТИЛУ ВОРОГА в 1941–45 роках

КАРТИ ПОЯСНОГО ЧАСУ

лям, які очищали рад. землю від фашист. загарбників. Самовіддана боротьба проти окупантів була героїчним подвигом робітників, селян та інтелігенції, керіваних комуністичним підпіллям. Велику увагу ЦК ВКП(б), місц. парт. органи і комуністичне підпілля приділяли створенню, будівництву і нарощуванню сил збройних партизан. формувань, поліпшенню керівництва їхніми бойовими діями. Вже на кінець

Вручення медалей «Партизанові Вітчизняної війни» білоруським партизанам. 1943.

1941 на окупованій ворогом тер. СРСР діяло понад 2 тис. озброєних партизан. формувань чисельністю 90 тис. чол. і велика кількість бойових диверсійних груп. У тилу ворожої групи армій «Північ» збройну боротьбу вели понад 18 тис. партизанів Карелії, Ленінгр. і Калінін. областей. 30 тис. партизанів Моск., Смолен. Орлов. областей та Білорус. РСР діяли в тилу груп фашист. армій «Центр». У тилу групи армій «Південь», що наступала на Україні, діяло понад 35 тис. партизанів. Зростання збройних партизан. сил супроводилося об'єднанням дрібних партизан. загонів у великі з'єднання, здатні розв'язувати оперативні завдання. Такими з'єднаннями були: партизан. бригади Н. Г. Васильєва і С. А. Орлова в Ленінгр. обл., з'єднання Д. В. Ємлютіна і А. Д. Бондаренка — в Орлов. обл., Т. П. Бумажкова, А. П. Бринського, К. П. Орловського і Ф. І. Павловського — в Білорусії, Ф. Т. Рижикова і А. Г. Різниченка, С. А. Ковпака і С. В. Руднева, О. М. Сабурова і З. А. Бодатиря, О. Ф. Федорова і В. М. Дружнікіна — на Україні та багато інших. Ще більше зросла збройна партизан. боротьба після розгрому нім.-фашист. військ під Москвою. На кінець 1942 ЦШПР та місц. партизан. штаби мали зв'язок з більш як 800 партизан. формуваннями чисельністю понад 120 тис. чол. Партизан. формування перетворилися на грізну для ворога силу. Їхні активні дії були вагомою допомогою Червоної Армії, що героїчно билася проти нім.-фашист. військ на фронті (див., зокрема, «Сарненський хрест»). Рад. партизан. рух став справжнім «регулярним другим фронтом». Для боротьби з ним гітлерівське командування з серед. 1942 використовувало, крім великої кількості спец. каральних військ, 10% усіх сухопутних сил Німеччини, у той час як проти англо-амер. військ і на окупованих територіях ін. країн — 1,2%.

Найвищою розмаху набула збройна боротьба партизанів у період масового вигнання ворога з тер. СРСР, початок якого поклали розгром фашистів під Сталінградом і наступні блискучі переможні операції Червоної Армії. Протягом 1943 збройні партизан. сили зросли більш як у два рази і становили наприкінці року понад 250 тис. чол. Зросло мистецтво їхніх бойових дій, поліпшилося планування операцій у масштабі областей, республік і в цілому на всій окупованій тер. СРСР. Партизан. дії тісно пов'язувалися з стратегічними та оперативними задумками Верховного Головнокомандування. В період Курської битви 1943, згідно з планом ЦШПР, були проведені великі операції на залізничних комунікаціях ворога, що ввійшли в історію під назвою «Ковельський вузол», «Рейхова війна» та «Концерт». Велику допомогу Червоній Армії подавало населення партизанських країв і зон (див. також Партизанські рейди). Ефективною була взаємодія партизанів з частинами Червоної Армії. За планом ЦШПР у форсуванні Дніпра брало участь 10 великих партизан. з'єднань України, заг. чисельністю 17 332 чол. Вони з боєм захопили і утримували до підходу Червоної Армії 25 переправ через Десну, Дніпро і Прип'ять. За єдиним планом, чітко і злагоджено діяли партизан. формування з військами Ленінгр. і Волховського фронтів у січні — лютому 1944. Згідно з планом операції в ній брало участь 13 партизан. бригад. У Білоруській операції 1944 Червоної Армії за планом ЦШПР брало участь 159 партизан. бригад і 49 загонів. Після вигнання з тер. СРСР нім.-фашист. загарбників багато рад. партизанів на прохання братніх партій вели боротьбу в тилу ворога на тер. Польщі, Чехословаччини, Румунії і Угорщини, допомагали народам цих країн в організації партизан. руху. Десятки тисяч рад. людей брали активну участь у європ. Русі Опору у Франції, Італії, Бельгії, Голландії, Норвегії, Югославії та ін. країнах, у підпільній боротьбі в фашист. таборах смерті та «робочих таборах». Протягом всієї війни рад. партизан. рух подавав істотну допомогу героїчній Червоній Армії, зробив гідний внесок у всесвітньо-істор. перемогу Рад. Союзу. Батьківщина високо оцінила масовий героїзм учасників партизан. руху. Їм було вручено 184 тис. орденів і медалей. 234 чол. удостоєні звання Героя

Ешелон, пущений під укіс партизанам на залізничній колії між Овручем і Коростеєм. 1943.

Рад. Союзу, два керівники нар. боротьби — С. А. Ковпак і О. Ф. Федоров удостоєні цього звання двічі. Істор. досвід рад. партизан. руху в роки Великої Вітчизн. війни є багатющим надбанням світового революц.-визвольного руху. Карту див. на окр. арк., с. 192—193. Літ.: Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. Документы и материалы, т. 1—3. К., 1980; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського

Група партизанів загону «За Радянську Литву». 1944.

Союзу 1941—1945 рр., т. 1—3. К., 1967—69; Клоков В. Н. Всенародна боротьба в тилу німецько-фашистських окупантів на Україні. 1941—1944. К., 1978; Коваль М. В. Боротьба населення України проти фашистського рабства. К., 1979; Слинко І. І. Підпілля і партизанський рух на Україні. На завершальному етапі визволення. 1944 р. К., 1970; Бречак І. М., Клоков В. І., Русак А. В. Під прапором інтернаціоналізму. Зарубіжні антифашисти в партизанській боротьбі на Україні 1941—1944 рр. К., 1970.

Г. М. Музтих.

ПАРТИЗАНСЬКІ КРАЇ І ЗОНИ

— територія, яку відвоювали в тилу нім.-фашист. загарбників рад. партизани під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 і на якій було відновлено Рад. владу. П. к. і з. існували на тер. УРСР, БРСР і окупованій частині тер. РРФСР. Один з перших партизанських країв утворився на Пн. Черніг. обл., на тер. Корюківського р-ну. З дальшим розвитком партизанського руху під керівництвом Черніг. підпільного обкому партії партизанські краї виникли і в ін. районах. Вони утворили черніг. партизанську зону, яка займала понад третину території області. Партизанський край з перших днів окупації був у пн. районах Сум. обл., де загони під командуванням С. А. Ковпака і О. М. Сабурова розгортали активні дії проти окупантів. Згодом П. к. і з. утворилися у Волин., Ровен., Кам'янець-Подільській (тепер Хмельницька), Кіровоград., Вінн., Житомир. та ін. областях. Вони охоплювали значну частину тер. України. П. к. і з. перебували під постійним контролем партизанів, які й охороняли їх. У П. к. і з. було відновлено Рад. владу, діяли сільс. Ради, школи, розгорнулася госп.-організаторська, політ. і військ. робота. П. к. і з. мали тісний зв'язок з рад. тилом. Тут обладнували аеродроми, через які партизанам постачали зброю, медикаменти, д-ру тощо. З цих аеродромів евакуювали поранених партизанів, хворе населення, дітей, старих і жінок. П. к. і з. відіграли велику роль у дальшому розгортанні партизанського руху. Див. також Парти-

занський рух у період Великої Вітчизняної війни 1941–45.

ПАРТИЗАНСЬКІ РЕЙДИ — один з найважливіших способів партизанської боротьби; походи партизан. загонів і з'єднань у ворожому тилу з метою розгортання бойових і диверсійних дій, дальшого розширення партизанського руху. Широко застосовувались, зокрема, на тер. України в період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–45. П. р. тісно пов'язувались з операціями Рад. Армії. В 1941–42 значними були рейди загонів під командуванням І. Ф. Боровика, К. І. Погорелова, М. І. Воронцова, С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова. Стратегічного значення П. р. набули в кінці 1942 — на поч. 1943, коли з Лівобережжя на Правобережжя України вийшли великі партизан. з'єднання під командуванням С. А. Ковпака, О. М. Сабурова, О. Ф. Федорова, М. І. Наумова, Я. І. Мельника. Наслідком цього було створення значного партизанського краю в пн.-зх. районах України (див. також *Карпатський рейд 1943*), що було істотною допомогою рад. військам. П. р. стали однією з осн. форм допомоги Рад. Союзу партизанам Польщі та Чехословаччини. В 1944 по тер. Польщі пройшли партизанська д-зія ім. С. А. Ковпака під командуванням П. П. Вершигори і з'єднання під командуванням І. М. Банова, по тер. Чехословаччини — з'єднання під командуванням М. І. Шукаєва і В. М. Караєва. На допомогу *словацькому національному повстанню 1944* прийшли з України загони В. А. Квітчинського, Л. Ю. Беренштейна, М. А. Прокопюка, О. С. Єгорова та ін.

ПАРТИКУЛЯРІЗМ (лат. particularis — частковий, від particular — незначна частина) — 1) у бурж. політичній науці — будь-який рух, метою якого є набуття або утримання політ., адм. чи культур. автономії для тих або ін. частин д-ви. Крайні прояви П. — *сепаратизм* та децентралізм (заперечення централізму в усіх його формах). 2) у християн. теології — вчення, за яким не всі віруючі, а лише обрані знайдуть спасіння (decretum particulare).

ПАРТИТУРА (італ. partitura, букв. — поділ, розподіл) — сукупний нотний запис ансамблевої музики (інструментальної, вокально-інструм., хорової, камерної), в якому партії всіх інструментів (голосів) записані на окремих нотописцях і розташовані одна під одною так, щоб усі однакові долі тактів були на одній вертикалі. Найдавніші П. (вокальні) відомі з 16 ст. Вигляд П., порядок розташування партій у них змінювався залежно від істор. розвитку ансамблевої музики, інструментарію та композиторського письма. В сучас. П. для хору вгорі розміщені партії жіночих голосів, унизу — чоловічих. У П. для симф. оркестру партії інструментів розташовані згори вниз по групах у такому порядку: дерев'яні духові, мідні духові, ударні з невизначеною висотою звука, ударні з визначеною

висотою звука, інструменти, що вводяться додатково, можливі хор, сольний голос, далі струнні смичкові. Всередині груп партії інструментів розміщуються за висотою звучання. В сучас. рад. виданнях П. для духових оркестрів партії інструментів пишуться згори вниз у такій послідовності: дерев'яні, характерні мідні, ударні, осн. група мідних. У П. для оркестру нар. інструментів порядок розташування партій залежить від складу оркестру. У рад. консерваторіях і муз. уч-щах існує навч. курс читання партитур.

ПАРТИЦЬКИЙ Омелян Осипович (1840, с. Тейсарів, тепер Жидачівського р-ну Львів. обл. — 20.1.1895, Львів) — укр. мовознавець, етнограф, історик та педагог бурж.-націоналістичного напрямку. Один з ідеологів партії «народовців». У 1864 закінчив філос. ф-т Львів. ун-ту. В 1871–95 — професор укр. мови в учительській семінарії у Львові. Автор «Німецько-руського словаря» (1867), в якому подав бл. 50 тис. укр. слів. Склавав ряд підручників з укр. мови і л-ри для нар. шкіл. Брав активну участь у діяльності т-ва «Просвіта». Досліджував «Слово о полку Ігоревім». Вивчав найдавніший період історії Русі. Редагував засновані ним бурж.-ліберальну «Газету школьну» (1875–79) та журн. «Зоря» (1880–85). Опублікував кілька статей і заміток про Т. Шевченка. У брошурі «Провідні ідеї в письмах Тараса Шевченка» (ч. 1 Львів, 1872) стояв на відверто ідеалістичних позиціях у розумінні творчого процесу й філос. поглядів Шевченка. Суспільно-політичні переконання поета перекручував у націоналістичному дусі.

ПАРТІЙНА КОМІСІЯ ПРИ ЦК КПРС — орган парт. контролю, що існував з листопада 1962 по грудень 1965 (див. *Комітет партійного контролю* при ЦК КПРС). **ПАРТІЙНА ОСВІТА** — система форм і методів марксистсько-ленінського навчання комуністів, важливий засіб парт. пропаганди — складової і невід'ємної частини *ідеологічної роботи КПРС*. Оволодіння революц. теорією — статутний обов'язок комуністів. Гол. призначення П. о. полягає в тому, щоб формувати і поглиблювати наук. світогляд, *політичну культуру*, ідейну переконаність комуністів, озброювати їх глибоким розумінням політики партії, шляхів і методів її реалізації, парт. підходом до оцінки подій і явищ сусп. життя, вмінням відстоювати принципи комуністичної ідеології, пролет. інтернаціоналізму, вести неперимирну боротьбу проти буржуазної ідеології. П. о. озброює комуністів революційною теорією — *марксистсько-ленінізмом*, ідейною спадщиною К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, знанням рішень з'їздів та ін. документів КПРС, її істор. досвіду. «Мета... політичної освіти, — вчив В. І. Ленін, — виховати справжніх комуністів» (Повне зб. тв., т. 41, с. 384). П. о. проводиться на основі неухильного здійснення ленінських принципів *партійнос-*

ти, науковості, тісного зв'язку з життям. В основу організації П. о. покладено добровільність у виборі слухачами тематики і форм навчання, систематичність, послідовність, наступність в освоєнні матеріалу, диференційований підхід до врахування рівня ідейно-теор. і загальноосв. підготовки різних категорій слухачів. Система П. о. має таку структуру: школи молодих комуністів, школи осн. марксистсько-ленінізму, школи наукового комунізму, школи парт.-господарського активу, теор. і методол. семінари, ун-ти марксистсько-ленінізму. Осн. метод навчання — самоосвіта. В усіх формах П. о. особлива увага звертається на вивчення теорії і політики партії в їхній органічній єдності, в тісному зв'язку з практикою комуністичного будівництва, зовн.-політ. діяльністю КПРС та ідеологічною боротьбою на світовій арені, на активізацію трудової і суспільно-політ. активності комуністів. П. о. — школа підготовки комуністів для проведення ними ідейно-виховної роботи серед трудящих, орг. форма їхнього ідейного єднання, зміцнення партійних рядів. У 1981 П. о. в країні охоплено майже 23 млн. чол., в УРСР — понад 3,8 млн. чол. П. о. має значну навчально-метод. базу, їй подають багатопланову допомогу *засоби масової інформації і пропаганди*. Науково-метод. центри П. о. є *будинки політичної освіти і кабінети політичної освіти*. Розгорнута програма вдосконалення П. о. в умовах розвинутого соціалізму міститься в рішеннях XXIII—XXVI з'їздів КПРС, у постановах ЦК КПРС «Про завдання партійної освіти у світлі рішень XXV з'їзду КПРС» (1976), «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979), «Про дальше вдосконалення партійної освіти в світлі рішень XXVI з'їзду КПРС» (1981). XXVI з'їзд КПРС висунув вимогу «добитися на ділі єдності ідейно-теоретичної, політико-виховної, організаторської і господарської роботи партії» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 91). Виконуючи рішення з'їздів партії, постанови ЦК КПРС, парт. орг-ції ведуть значну роботу по підвищенню наук. рівня та ефективності П. о., по посиленню її зв'язку з життям, поліпшенню організації ідейного загартування членів партії, особливо молодих комуністів.

Лит.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, К., 1981; Об идеологической работе КПСС. Сборник документов. М., 1977; Брежнев Л. І. Актуальні питання ідеологічної роботи КПРС, т. 1–2. К., 1978; Бабко Ю. В. [та ін.]. Партійне просвіщення. Очерки історії. К., 1978.

В. К. Василенко.

ПАРТІЙНА ШКОЛА В ЛОНЖЮМО. Створена більшовиками під керівництвом В. І. Леніна навесні 1911 в містечку Лонжюмо (під Парижем) для підготовки парт. кадрів з робітників. Слухачі школи відбиралися місц. парт. орг-ціями в Росії й затверджувалися мандатною комісією і заг. зборами Шкільного к-ту. В школі навчалися більшовики (10 чол.), *меншовики-партійці*, 1 вперді-

вещь — усього 13 слухачів і 5 вільнослухачів. Серед них були І. С. Белостоцький, Б. А. Бреслав, О. І. Догадов, Я. Д. Зевін, А. І. Іванова, Г. К. Орджонікідзе, І. І. Шварц та ін. Ідейним керівником та осн. лектором школи був В. І. Ленін. Учнім було прочитано 147 лекцій. 56 із них прочитав В. І. Ленін, присвятивши їх політ. економії, агр. питанню, теорії і практиці соціалізму в Росії, матеріалістичному розумінню історії. В. І. Ленін провів з слухачами школи й заняття про «Маніфест Комуністичної партії» та про поточний момент і стан справ у партії. Крім лекцій, у школі проводилися семінарські заняття. Школа діяла у травні — серпні 1911. Після закінчення заняття більшість слухачів виїхала на нелегальну парт. роботу в Росію.

П. С. Кувшинов.

«ПАРТІЙНА ЖИЗНЬ» — двотижневий журнал ЦК КПРС. Почав видаватися 1919 під назвою «Известия Центрального Комитета Российской Коммунистической партии (большевиков)». У 1929—46 виходив під назвою «Партийное строительство». З 1946 має назву «П. ж.». У 1948—54 журнал не видавався. «П. ж.» допомагає ЦК КПРС у проведенні в життя політики партії, мобілізації парт. орг-цій, усіх комуністів на здійснення її рішень і директив. Журнал пропагує ленінське вчення про партію, активно сприяє зміцненню єдності і згуртованості парт. рядів, затвердженню і розвитку ленінських принципів і норм парт. будівництва, вихованню комуністів, усіх трудящих у дусі рад. патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. В 1976 журнал нагороджено орденем Леніна.

ПАРТІЙНЕ БУДІВНИЦТВО — одна з суспільних наук, складова частина марксистсько-ленінського вчення про революційну партію пролетаріату, наука про закономірності виникнення, розвитку і зростання керівної ролі марксистсько-ленінської партії, про принципи, норми і правила її внутр. життя, побудови, форми і методи організаторської та ідейно-політичної роботи партії в масах, парт. керівництва госп. і культур. будівництвом, держ. і громад. орг-ціями трудящих. П. б. перебуває в тісному органічному зв'язку з історією КПРС, марксистсько-ленінською філософією, політичною економією, науковим комунізмом, історією міжнар. комуністичного руху та ін. сусп. науками. Наук. методом П. б. є діалектичний та істор. матеріалізм, які дають можливість розкрити істор. необхідність виникнення партії, її керівну роль у боротьбі за повалення влади експлуататорів, побудову соціалізму і комунізму, бачити об'єктивний характер закономірностей її розвитку, необхідність змін форм і методів діяльності партії залежно від конкретних історичних умов, чергових завдань, нагромадженого досвіду. П. б. як науку створили основоположники наук. комунізму К. Маркс, Ф. Енгельс і продовжувач їхньої справи В. І. Ле-

нін, який розробив струнке вчення про пролетарську партію нового типу. В їхніх працях сформульовано і науково обгрунтовано корінні, принципові положення про комуністичну партію, які є основою розвитку і творчої діяльності партії, її орг-ції, усіх комуністів. Відкриті і сформульовані К. Марксом, Ф. Енгельсом і В. І. Леніним на основі глибокого узагальнення і вивчення досвіду всього міжнар. робітн. руху принципи П. б. мають інтернац. характер, відображають притаманні марксистсько-ленінським партіям усіх країн закономірності побудови та діяльності. Марксистсько-ленінські принципи П. б. втілюються і розвиваються в Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу, Статуті Комуністичної партії Радянського Союзу, в документах з'їздів, ЦК КПРС, міжнар. комуністичного руху. В трьох Програмах КПРС, у Статуті КПРС забезпечувалося і забезпечується поєднання осн. принципів П. б. з визначенням конкретних для кожного історичного етапу форм і методів діяльності, наступності з творчим підходом.

У нині діючому Статуті КПРС (прийнятий XXII з'їздом партії (1961), зміни і доповнення внесені XXIII (1966) і XXIV (1971) з'їздами), в документах XXIII—XXVI з'їздів партії визначено норми, форми і методи діяльності партії в умовах *розвиненого соціалістичного суспільства*. Як керівна і спрямовуюча сила рад. суспільства, ядро його політ. системи, держ. і громад. орг-ції КПРС на основі марксистсько-ленінського вчення визначає генеральну перспективу розвитку, внутр. і зовн. політику СРСР, керує великою творчою діяльністю рад. народу, надає планомірного, науково обгрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму. Всі парт. орг-ції діють у рамках *Конституції СРСР*. Зростання керівної ролі КПРС значною мірою залежить від удосконалення внутріпарт. відносин, стилю політ., орг. та ідеологічної роботи. Партія неухильно здійснює курс на додержання ленінських принципів і норм партійного життя та парт. керівництва, зокрема, принципу *демократичного централізму*, на підвищення активності й відповідальності комуністів, на дальше зміцнення згуртованості парт. рядів, непорушної єдності з робітн. класом, усім рад. народом. Досвід П. б. КПРС має велике міжнар. значення, широко використовується всіма братніми комуністичними і робітн. партіями. КПРС постійно дбає про глибоке творче вивчення й застосування на практиці марксистсько-ленінської науки про П. б. керівними кадрами, всіма комуністами. П. б. як самостійна дисципліна вивчається у вищих парт. школах і в системі *партійної освіти*. В *Академії суспільних наук при ЦК КПРС*, у респ. і міжобл. вищих парт. школах (в УРСР — *Вища партійна школа при ЦК Компартії України*) працюють кафедри П. б.; в *Інституті марксизму-ленізму при ЦК КПРС* — відділ, а у

філіалах Інституту — сектори партійного будівництва.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Сочинения. [О партийном строительстве см. Предметный указатель ко второму изданию сочинений]; Ленин В. И. Полное собрание твор. [Про партийное строительство див. Предметный показчик Довідкового тому до Повного зібрання творів В. І. Леніна]; Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1—13. М., 1970—81; Брежнев Л. И. Об актуальных проблемах партийного строительства. М., 1976; Щербинский В. В. Оволодівати ленінським стилем роботи. К., 1978; Партийное строительство. Пособие для слушателей ВПП. М., 1978; Лекция по партийному строительству, в. 1—3. М., 1978—80; Партийное строительство. М., 1981. В. Ф. Шевченко.

ПАРТІЙНЕ БЮРО — див. *Бюро партійне*.

«ПАРТІЙНЕ ЖИТТЯ» — щомісячний журнал, орган ЦК КП(б)У. Виходив з листопада 1946 по грудень 1949 в Києві. Утворений на базі журналів «Партробітник України» та «Пропагандист і агітатор». Журнал висвітлював найважливіші питання життя Комуністичної партії і Рад. д-ви, узагальнював і популяризував досвід парт.-орг. та ідеологічної роботи, висвітлював питання добору і виховання кадрів, вміщував статті, кореспонденції, давав відповіді на запитання комуністів.

ПАРТІЙНЕ ПІДПІЛЛЯ в роки Великої Вітчизняної війни 1941—45. Створювалося влітку — восени 1941 відповідно до директиви РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Партійним і радянським організаціям прифронтових областей» від 29.VI 1941 і постанови ЦК ВКП(б) від 18.VII 1941 «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ» для керівництва всіма діями проти фашист. загарбників на окупованій території. Поряд з підпільними обкомами, міськкоматами та райкоматами, більшість з яких вдалося утворити завчасно, в тилу ворога діяли парт. органи, покликані до життя умовами і специфікою боротьби, — окружками, міжрайкоматами, центри, ради та ін. Всього 1941 на окупованій ворогом території розгорнули роботу 18 підпільних обкомів, більш як 260 міськкомів, райкомів, окружкомів, повіткомів та ін. підпільних парт. органів, велика кількість підпільних парт. орг-цій і груп, що об'єднували 65,5 тис. комуністів. На Україні створення підпільних парт. органів проходило під керівництвом ЦК КП(б)У. В 1941 тут почали діяти 13 обкомів, понад 110 окружкомів, міськкомів, райкомів та ін. підпільних парт. органів; у Білорусії — 3 обкоми, 27 міськкомів і райкомів. Підпільні парт. органи не обирались, а призначались вищестоящими органами. Підпільні обкоми партії складалися з 3—5 чол.: першого секретаря, двох-трьох територіальних секретарів, які закріплювалися за кількома р-нами або групою населених пунктів, членів обкому. В деяких р-нах замість територіальних секретарів призначався другий секретар або заст. секретаря обкому. Аналогічною була структура підпільних міськкомів і райкомів партії. В

ряді міст і районів створювалися запасні парт. к-ти, які в разі провалу осн. к-тів мали виконувати їхні функції. Базування підпільних парт. органів було організовано з урахуванням конкретних місц. умов: у пром. і степових областях — у населених пунктах, у лісовій зоні — в партизан. формуваннях. Перший секретар обкому, як правило, призначався командиром або комісаром партизан. з'єднання, територіальні секретарі, секретарі міськкомів і райкомів партії — командирами, комісарами і нач. штабів партизан. загонів. Підпільні райкоми партії керували також орг-ціями та групами парт. і комсомольського підпілля. Підпільники з перших днів окупації вели агіт. роботу серед населення, утворювали диверсійні групи, партизан. загони тощо. В окупованих районах вони видавали сотні нелегальних газет, у т. ч. на Україні — понад 60 газет рос., укр. і польс. мовами. Парт. підпілля діяло в умовах жорстоких репресій. В 1941—42 у боротьбі з окупантами загинули секретарі підпільних обкомів партії: Ворошиловградського — І. М. Яковенко, Полтавського — С. Ф. Кондратенко і Г. Ф. Яценко, Сумського — О. І. Антонов, Харківського — І. І. Бакулін, Дніпропетровського — М. І. Сташков, Київського — І. В. Сергієнко, Кіровоградського — П. К. Василича, Чернівецького — О. П. Боярко, Станіславського — Ю. С. Безкрявий. Окупанти провели масові арешти підпільників у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську та ін. містах.

Для керівництва нар. боротьбою в окупованих районах за рішенням ЦК ВКП(б) у жовтні 1942 на Україні і в Білорусії було створено підпільні Центральні к-ти партії. В нелегальний ЦК КП(б)У ввійшло 17 чол. (В. А. Беєма, А. І. Гайовий, М. С. Гречуха, А. Н. Зленко, С. А. Ковпак, Л. Р. Корнієць, Д. С. Коротченко, П. Х. Куманьок, С. В. Руднев, О. М. Сабуров, В. Т. Сергієнко, І. К. Сиромолотний, М. С. Співак, В. Ф. Старченко, Т. А. Строкач, О. Ф. Федоров, Я. О. Хоменко). В кін. 1942 — на поч. 1943 в тил ворога було надіслано секретарями обкомів, міськкомів, райкомів партії і парт. організаторами бл. 350 чол., що дало змогу створити на Україні нові склади підпільних обкомів партії: Сумського (секретар П. Х. Куманьок), Вінницького (секретар Д. Т. Бурченко), Дніпропетровського (секретар Д. Г. Садівниченко), Кіровоградського (секретар М. М. Скурда), Ворошиловградського (секретар С. О. Стеценко), розширити мережу ін. підпільних парт. органів. У квітні 1943 у ворожий тил було направлено групу парт. і комсомольських працівників на чолі з секретарем ЦК КП(б)У Д. С. Коротченком. На засіданні нелегального ЦК КП(б)У (23—29.V) спільно з командирами і комісарами 7 партизан. з'єднань було підбито підсумки бойової і політ. діяльності підпільних орг-цій і партизан. формувань і визначено найближчі завдання (див. *Лельчице-*

ка нарада партізанів України 1943). Внаслідок великої орг. роботи, яку здійснила партія, мережа нелегальних парт. органів на окупованій тер. СРСР розширилась. Якщо влітку 1942 в тилу ворога діяли 13 обкомів і понад 250 окружкомів, міськкомів, райкомів та ін. парт. органів, то восени 1943 на рад. землях, що залишилися під ярмом окупантів, було вже 24 обкоми, понад 370 окружкомів, міськкомів, райкомів та ін. підпільних парт. органів.

На кін. 1943 налічувалося бл. 1 млн. партизанів і підпільників. Тільки на окупованій території України в роки війни діяли 22 підпільні обкоми, понад 200 підпільних міськкомів і райкомів КП(б)У, 3,5 тис. орг-цій і груп комуністичного підпілля, що налічували 100 тис. комуністів, комсомольців і безпартійних патріотів. 38 підпільників України удостоєно звання Героя Радянського Союзу, сотні нагороджено орденами і медалями Союзу РСР. Своєю самовідданою боротьбою підпільні парт. орг-ції зробили величезний внесок у перемогу рад. народу над гітлерівськими загарбниками, насамперед в організації масового партизанського руху, всенар. боротьбу населення окупованих районів проти загарбників. Див. також *Ленінська Комуністична Спілка Молоді України* та окремі статті про обл. парт. організації.

Лит.: Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 5, кн. 1. К., 1974; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, т. 1—3. К., 1975; Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України у роки Великої Вітчизняної війни. К., 1969; Горобець Г. Т. Партизний подполье на Украине (1941—1944 гг.). М., 1969; Герои подполья, в. 1—2. М., 1970—72; Слинко І. І. Підпілля і партизанський рух на Україні. К., 1970; Война в тылу врага, в. 1. М., 1974; Григорович Д., Денисенко П., Неметий В. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. К., 1976. Д. П. Григорович.

ПАРТІЙНІ ЗБОРИ — найвищий керівний орган *первинних партійних організацій*. Згідно з Статутом КПРС, прийнятим XXII з'їздом КПРС (1961), проводиться не рідше як один раз на місяць. У первинних парт. орг-ціях, які мають цехові орг-ції, заг. П. з. проводяться не рідше одного разу на два місяці. У великих парт. орг-ціях, які налічують понад 300 комуністів, заг. П. з. скликаються в міру потреби у строки, встановлені парткомом, або на вимогу кількох цехових парт. орг-цій. П. з. обговорюють найважливіші питання парт. життя і діяльності даного трудового чи учебного колективу, а також постанови партії та уряду, директиви вишестоящих парт. органів. У строки, визначені Статутом КПРС, проводиться звітно-виборні П. з., які заслуховують звіти, оцінюють роботу *бюро партійних*, парткомів або секретарів первинних парт. організацій і обирають новий склад партбюро, парткому, а в невеликих парт. орг-ціях (до 15 членів партії) — секретаря парт. організації та його заступника. Постанова зборів

є основою діяльності парт. орг-ції. Прийнята більшістю голосів, вона обов'язкова для всіх комуністів, а також для парт. бюро, парткому, які є виконавчими органами парт. орг-ції. П. з. керує президія, яка обирається відкритим голосуванням. П. з. бувають закритими, на яких присутні лише комуністи, і відкритими, де присутні й безпартійні. Кандидати в члени партії беруть участь у відкритих і закритих П. з., але мають право лише дорадчого голосу. П. з. є школою виховання і політ. загартування комуністів, органом колективного керівництва.

ПАРТІЙНІ КОМІТЕТИ КПРС — колективні виборні виконавчі органи, які керують всією роботою парт. орг-цій в проміжках між з'їздами, конференціями, заг. зборами парт. орг-цій. Згідно з Статутом КПРС П. к. доводять до мас загальнопарт. рішення, організують їх реалізацію, здійснюють відповідно до генеральної лінії КПРС та її директив парт. керівництво політ., госп. і культур. будівництвом, забезпечують спрямованість діяльності держ. і громад. орг-цій, добиваються розв'язання всіх питань відповідно до загальнопарт., загальнонапр. інтересів. Осн. обов'язки П. к. визначено Статутом КПРС. П. к. обираються з'їздами, конференціями, заг. зборами комуністів таємним голосуванням. При виборах усіх П. к. дотримуються принципів систематичного оновлення їхнього складу і наступності керівництва. З'їзд КПРС обирає *Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу*, який керує всією діяльністю *Комуністичної партії Радянського Союзу* в періоди між з'їздами КПРС. Місц. П. к. здійснюють керівництво республіканськими, крайовими, областними, окружними, міськими і районними парт. орг-ціями, які будуються відповідно до адм.-тер. поділу країни. Свою діяльність П. к. проводять на основі принципу *демократичного централізму*. Парт. орг-ціями республік керують ЦК компартії союзних республік, країв — крайкоми, областей і авт. республік та авт. областей — обкоми, округів — округкоми, міст — міськкоми, районів — райкоми. ЦК компартії союзних республік обираються з'їздами відповідної респ. орг-ції строком на 5 років. Крайові, обласні, окружні, міські, районні П. к. обираються на відповідних парт. конференціях строком на 2—3 роки. Пленуми ЦК компартії союзних республік, райкомів і обкомів партії скликаються не рідше одного разу на чотири місяці, окружкомів, міськкомів і райкомів партії — раз на три місяці. Місц. П. к. обирають *бюро партійне* (ЦК Компартії України — *Політичне бюро ЦК Компартії України*). На пленумі П. к. затверджуються й завідувачі відділами к-тів, голови парткомісій, редактори парт. газет і журналів. Для розгляду поточних питань і перевірки виконання в ЦК Компартії союзних республік, крайкомах, обкомах партії можуть створюватися секретаріати. Робочим органом П. к.

є службовий парт. апарат, який складається з штатних працівників і утримується на кошти партії. Осн. ланкою в структурі апарату П. к. є відділи, які за дорученням виборного парт. органу займаються певною ділянкою парт. роботи і групою відповідних парт. орг-цій. П. к. створюють постійні й тимчасові комісії, мають поза-штатних інструкторів, широко використовують ін. форми залучення комуністів до своєї діяльності на громад. засадах. П. к. керують діяльністю нижчестоящих парт. орг-цій. Обласними і крайовими парт. орг-ціями, що діють на території РРФСР, безпосереднє керівництво здійснює ЦК КПРС. У *первинних партійних організаціях* великих підприємств і установ, які налічують понад 300 комуністів, а в необхідних випадках, з урахуванням виробничих особливостей і тер. розкиданості, — і в орг-ціях, які налічують понад 100 комуністів, з дозволу обкому, крайкому, ЦК Компартії союзних республік створюються П. к. При цьому цеховим парт. орг-ціям надаються права первинних. У колгоспах і радгоспах П. к. можуть створюватися при наявності 50 комуністів. У парт. орг-ціях, які налічують понад 500 комуністів, можуть бути створені П. к. у великих цехах з наданням парт. орг-ціям виробничих дільниць прав первинних. П. к. первинних парт. орг-цій, які налічують понад 1000 комуністів, з дозволу ЦК компартії союзних республік (для РРФСР — з дозволу ЦК КПРС) можуть бути надані права райкому партії з питань прийому в КПРС, ведення обліку та розгляду персональних справ комуністів. П. к. первинних парт. орг-цій обираються строком на два-три роки заг. парт. зборами або конференціями. П. к. звітують про свою діяльність на парт. з'їздах, конференціях і зборах, у період між ними регулярно інформують про свою роботу відповідні парт. орг-ції. На XXVI з'їзді КПРС даліше підвищення ролі й відповідальності П. к. розглядалось як одне з постійних завдань партії (див. Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 84—85).

В. Ф. Шевченко.

ПАРТІЙНІ МОБІЛІЗАЦІЇ — в СРСР масові і персональні призови комуністів в Рад. Армію, провідні галузі нар. г-ва; надзвичайна форма орг. роботи КПРС у складній політичній, воен., екон. обстановці. Загальнопарт. мобілізації проводилися за рішенням ЦК партії, місцеві — відповідних парт. органів. П. м. набули поширення під час *громадянської війни і воєнної інтервенції 1918—20*. Першу масову П. м. в Червону Армію було проведено у зв'язку з тяжким становищем на Сх. фронті за постановою ЦК РКП(б) (липень 1918). В результаті на фронт було направлено десятки тисяч членів партії, не рахуючи тих, що були призвані в армію за заг. військ. мобілізацією. Всього з липня 1918 по серпень 1920 ЦК РКП(б) провів 4 загальнопарт. мобілізації. Крім того, не раз проводилися П. м. місц. органа-

ми партії. Так, парт. орг-цією України 1920 на польський фронт було мобілізовано 3 тис. комуністів республіки. В цілому по країні 1918—20 в армію влилося за П. м. понад 200 тис. комуністів. Однією з перших П. м. на трудовий фронт був призов на транспорт, проведений за рішенням ЦК РКП(б) від 2.III 1920. Було мобілізовано 900 керівних парт. працівників і 6 тис. рядових комуністів. У 1920—29 проводилися часткові парт. мобілізації на роботу в ін. галузі нар. г-ва, особливо у с. г. Їх було припинено постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 25.III 1931. В роки Великої Вітчизн. війни партія проводила П. м. з метою посилення парт. впливу в діючій армії. 27 та 29.VI 1941 ЦК ВКП(б) прийняв рішення про П. м. комуністів і комсомольців на фронт як політбійців. Лише за перший рік війни партія мобілізувала в Рад. Збройні Сили понад 1 млн. комуністів, а всього за 1941—45 — 1 млн. 640 тис. чол. КП(б)У протягом першого року війни надіслала в Червону Армію понад 236 тис. чол., тобто 42,9% всього складу. З поч. 1943 партія направляла велику кількість комуністів для формування парт. і госп. органів у визволених від фашист. загарбників районах, у т. ч. на тер. України. Після закінчення війни тисячі комуністів було направлено на найважливіші ділянки нар. г-ва країни, зокрема на освоєння цілинних і перелогових земель. П. м. забезпечували швидкий перерозподіл сил партії, зосередження комуністів на найважливіших ділянках воен., парт., рад. та госп. будівництва. *Лит.:* Ленін В. І. Приклад петроградських робітників. Повне зібрання творів, т. 39; Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2, 6. К., 1979—80; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. 2, т. 5, кн. 1. М., 1970—74; КПСС и строительство Советских Вооруженных Сил. 1917—1964 гг. М., 1965. В. П. Шевчук

ПАРТІЙНІ ШКОЛИ КПРС — навчальні заклади для підготовки й підвищення кваліфікації парт. і рад. працівників. Підготовчі парт. кадрів партія завжди приділяла велику увагу. Першим закладом для підготовки їх була *Партійна школа в Лонжюмо*, яку створив В. І. Ленін 1911. В 1917, особливо після перемоги Великої Жовтн. соціалістичної революції, місцеві парт. к-ти в Росії почали створювати школи парт. роботи. В липні 1918 в Москві було відкрито курси агітаторів і інструкторів при ВЦВК. У 1919 їх перетворено на Центр. школу рад. і парт. роботи, перейменовану згодом на *Комуністичний університет імені Я. М. Свердлова*. На його базі після ряду реорганізацій 1939 створено Вищу парт. школу (ВПШ) при ЦК ВКП(б) (див. *Вища партійна школа при ЦК КПРС*). На місцях виникли респ. та обл. парт. школи. З метою теор. підготовки працівників керівних парт. органів та викладачів вузів, співробітників н.-д. ін-тів і установ 1946 засновано *Академію суспільних наук при ЦК КПРС* (АСН).

В 1978 здійснено заходи по вдосконаленню підготовки кадрів у вищих парт. закладах. На базі ВПШ, АСН, Заочної ВПШ при ЦК КПРС створено якісно новий учбовий заклад — Академію суспільних наук при ЦК КПРС. Вона є провідним навч., наук. та науково-методичним центром усієї системи підготовки парт., рад. та ідеологічних кадрів. До цієї системи входять 15 респ. та міжобл. ВПШ, у т. ч. *Вища партійна школа при ЦК Компартії України* та Одеська ВПШ. Місцеві ВПШ з 2-річним строком навчання на базі вищої освіти на стаціонарі та з 3-річним — на заочному відділенні надають слухачам вищу партійно-політ. освіту, а школи з 4-річним (і 5-річним — для заочників) строком навчання на базі серед. освіти — одночасно вищу заг. і парт.-політ. освіту.

Ю. В. Шиловець.

ПАРТІЙНІСТЬ — 1) Належність особи до *партії політичної*. 2) Об'єктивно закономірна та історично-визначена соціальна, в класовому суспільстві — класова спрямованість *світогляду*, а також *філософії* та ін. *суспільних наук, літератури, мистецтва*, що виражає інтереси певних класів, соціальних груп і виявляється як у відповідних соціальних тенденціях наукової та художньої творчості, так і в особистій позиції вченого, письменника, митця. В широкому розумінні П. — принцип поведінки людей, діяльності тих чи ін. організацій та установ. П. — характерна риса сусп. думки протягом усієї історії класових суспільств. З виникненням *пролетаріату і буржуазії* та їхніх партій зросла роль П. в класовій боротьбі. В ідейно-політ. житті П. нерозривно пов'язана з діяльністю політ. партії, яка виражає інтереси класу або соціальної групи і керує їхньою політ. та екон. боротьбою. П. характеризується високим рівнем усвідомлення класових інтересів і проведенням у життя політ. ліній і директив партії. Принцип П. є заг. принципом аналізу і оцінки сусп. явищ, наук. концепцій, політ. програм і лозунгів, найвищим виявом класового характеру сусп. наук, л-ри і мистецтва. Марксизм-ленізм як наук. ідеологія робітн. класу органічно поєднує П. з *об'єктивністю*. Це поєднання зумовлене збігом інтересів і цілей робітн. класу з потребами загальнолюдського прогресу. П. — загальний принцип аналізу й оцінки суспільних явищ, наукових концепцій, політичних програм і лозунгів. П. робітничого класу не має нічого спільного з *суб'єктивізмом*, вона виключає й *об'єктивізм*, який є різновидом метафіз. мислення й затушовує класові суперечності. Їй притаманна справжня науковість, оскільки робітн. клас, як найпереводіший клас суспільства, заінтересований у знанні реальних шляхів комуністичного перетворення світу, що можливо лише на основі об'єктивного вивчення закономірностей розвитку природи і суспільства. Робітн. клас і його авангард — Комуністична партія відкрито проголошують свою мету — побудову ко-

мувізму і неухильно втілюють у життя принцип П., який дає змогу чітко усвідомлювати протилежність соціалізму і капіталізму, безкомпромісно критикують з цих позицій експлуататорський лад, його політику й ідеологію. На противагу цьому буржуазія, інтереси й політика якої суперечать інтересам більшості населення, змушена маскувати свої корисливі устремління, прикривати свої егоїстичні цілі проповіддю безпартійності, аполітичності, деідеологізації сусп. життя (див. «Деідеологізації теорія»). Тому в умовах загострення ідеологічної боротьби двох суспільних систем необхідність марксистсько-ленінського класового підходу до аналізу сусп. явищ набуває дедалі більшого значення.

Яскравим проявом принципу П. є П. суспільних наук, зокрема філософії. П. у л-рі й мистецтві помагає в свідомому обстоюванні митцем інтересів певного сусп. класу, його ідеалів. За соціалізму комуністичні ідеали відповідають загальнонарод. ідеалам суспільства і людини. П. є найвищим проявом народності мистецтва. На принципі П. ґрунтується найперевірніший худож. метод — соціалістичний реалізм.

В. Ф. Шевченко.

ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКА ПРЕСА — періодичне видання (газети, журнали, бюлетені) *Комуністичної партії Радянського Союзу* та органів Радянської влади. П.-р. п. — один з осн. засобів масової інформації і пропаганди, важливий інструмент парт. і держ. керівництва комуністичним будівництвом, ідеологічної роботи КПРС. Вона відіграє величезну роль у комуністичному вихованні трудящих, партійній освіті, у пропаганді і роз'ясненні марксизму-ленізму, політики партії, виступає застрільником, організатором і популяризатором соціалістичного змагання, передових ініціатив, патріотичних починань. П.-р. п. викриває антинар. політику міжнар. імперіалізму, мобілізує трудящих на виконання завдань комуністичного будівництва, на боротьбу за мир у всьому світі. П.-р. п. базується на ленінських принципах *партійності, ідейності, нерозривного зв'язку з народом, критики і самокритики, соціалістичного інтернаціоналізму*. Початок процесу створення П.-р. п. поклав «Декрет про пресу», опублікований 28.X (10.XI) 1917. Під керівництвом КПРС і Рад. уряду за роки Рад. влади в СРСР склалася струнка система преси. До неї входять друк. органи ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР, Верховних Рад союзних республік; спільні органи ЦК Компартії, Верховних Рад і Рад Міністрів союзних республік; Верховних Рад і Рад Міністрів авт. республік; органи крайових, обл., міських, районних парт. к-тів і місц. Рад нар. депутатів; органи преси підприємств і установ (багатотиражна преса, стінні газети). Виданнями ЦК КПРС є: орган ЦК газ. «Правда», газети «Соціалістическая индустрия», «Сельская жизнь», «Советская культура», «Экономическая газета»,

«Советская Россия» (орган ЦК КПРС, Верховної Ради і Ради Міністрів РРФСР); журнали «Коммунист» (теор. і політичний), «Партийная жизнь», «Политическое самообразование», «Агитатор». Виданнями Верховної Ради СРСР є: її орган газ. «Известия Советов народных депутатов СССР», журн. «Советы народных депутатов», бюлетень «Ведомости Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик». У союзних республіках видаються нац. і рос. мовами республіканські газети і бюлетені республіканських Верховних Рад, парт. журнали. У краях, областях, округах, районах і містах виходять спільні газети відповідних парт. і рад. органів. В УРСР видаються: органи ЦК Компартії України, Верховної Ради і Ради Міністрів Укр. РСР газети «Радянська Україна», «Правда України», газети ЦК «Робітничая газета», «Сільські вісті»; журнали «Комуніст України» (теор. і політичний), «Під прапором ленізму». Див. також Преса, Комсомольська преса, Дитячі газети і журнали, Газета, Журнал, Журналістика, Видавнича справа. Літ.: Маркс К. і Энгельс Ф. О печати. М., 1972; Ленин В. И. Про пресу. К., 1975; В. И. Ленин, КПСС о печати. Сборник документов и материалов. М., 1974; Про партійну і радянську пресу, радіомовлення і телебачення. Збірник документів і матеріалів. К., 1974; Преса Української РСР. 1918—1975. Науково-статистичний довідник. Х., 1976; Газеты СССР. 1917—1960. Библиографический справочник. т. 1—4. М., 1970—80; Періодичні видання УРСР. 1917—1960. Газети. Библиографический довідник. Х., 1965; Періодичні видання УРСР. 1918—1950. Журнали. Библиографический довідник. Х., 1956.

ПАРТІЯ [від лат. pars (partis) — частина, розділ; група однодумців] — 1) Політична орг-ція. Див. *Партія політична*. 2) Група осіб, зібраних або виділених для виконання якого-небудь завдання, роботи (напр., розвідувальна П.). 3) Певна кількість виготовленої, відправленої або одержаної продукції, товарів (П. верстатів, книг, зерна тощо). 4) Одна повна гра в шахи, карти, теніс та ін. ігри. 5) Шлюб з погляду його прийнятності, вигідності (застаріле). 6) Див. *Партія в музиці*.

ПАРТІЯ в музиці — 1) Складова частина багатоголосого симфонічного, вокального, вокально-інструментального, твору, що виконується одним голосом, інструментом (або групою голосів, інструментів); роль співака (в опері, опереті), танцівника (в балеті). 2) Розділ експозиції (і репризи) сонатної форми.

ПАРТІЯ АРАБЬСЬКОГО СОЦІАЛІСТИЧНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (ПАСВ) Іраку. Засн. 1954 як регіональна ірак. секція загальноараб. партії Баас (створена 1947). Об'єднує представників інтелігенції, військовослужбовців, селян, ремісників, дрібних торговців, робітників. Програма партії проголошує побудову єдиного араб. соціалістичного суспільства, вільного від імперіалістичної експлуатації і соціальної нерівності. ПАСВ була одним з учасників

Фронту нац. єдності, що разом з армією здійснив 14.VII 1958 антиімперіалістичну й антифеод. революцію. 8. II 1963 ПАСВ внаслідок військ. перевороту прийшла до влади. Проте її правокстремістські лідери стали на шлях терору проти прогресивних сил. 18.XI 1963 перший уряд ПАСВ було скинуто. В 1963—68 ПАСВ діяла нелегально, 17.VII 1968 знову прийшла до влади. Партія здійснила ряд прогресивних соціально-екоп. перетворень (1970 прийнято закони про працю, пенсію, агр. реформу, 1972—73 проведено націоналізацію нафт. пром. сті, що перебувала в руках іноз. компаній, 1974 прийнято закон про автономію ірак. Курдистану). ПАСВ проводить лінію на розвиток нац. економіки. У 1973 ПАСВ та Ірак. компартія (ІКП) створили прогресивний нац.-патріотич. фронт. Проте сили імперіалізму і реакції порушили це співробітництво, що змусило ІКП 1979 перейти на нелегальне становище. В зовн. політиці уряд ПАСВ проголосив антиімперіалістичний курс, бере активну участь у *неприєднанні* р.-с. Генеральний секретар ПАСВ — С. Хусейн. Друкований орган — газ. «Ас-Саура» («Революція», з 1967).

Г. Г. Зибина.

ПАРТІЯ АРАБЬСЬКОГО СОЦІАЛІСТИЧНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (ПАСВ) Сирії. Засн. 1947, з 1963 — правляча. Об'єднує представників інтелігенції, військовослужбовців, селян, ремісників, дрібних торговців, робітників. Програмні гасла ПАСВ, проголошені 1947, — єдність (створення єдиної араб. д-ви), свобода (визволення всіх араб. д-в від панування імперіалізму, а свідомості людей — від пережитків епохи колоніального гноблення), соціалізм (побудова «єдиного араб. соціалістичного суспільства»). 23.II 1966 керівництво ПАСВ і країною перейшло до лівого крила партії, яке взяло позитивний курс у внутр. і зовн. політиці. З кінця 70-х рр. в країні було здійснено ряд соціально-екоп. і політ. перетворень: націоналізовано великі пром. підприємства, банки, страхові компанії, проведено агр. реформу. В 1972 створено Прогресивний нац. фронт (ПНФ), до якого ввійшли ПАСВ, Сирійська комуністична партія, Араб. соціалістичний союз, Партія соціалістів-юніоністів та ін. патріотичні партії та орг-ції. Керівну роль у ПНФ відіграє ПАСВ.

Програмний документ ПНФ — Хартія — орієнтує на здійснення соціально-екоп. перетворень у країні, закликає народ до боротьби проти імперіалізму і сіонізму, зміцнення єдності Сирії з ін. араб. країнами (насамперед з такими, де існують прогресивні режими), зміцнення співробітництва з соціалістичними країнами. Генеральний секретар — Х. Асад. Друкований орган — газ. «Аль-Баас» («Відродження», з 1962).

Г. Г. Зибина.

ПАРТІЯ — ДЕРЖАВА ГВІНЕЇ (ПДГ). Заснована в травні 1947 під назвою Демократична партія Гвінеї (ДПГ) як місц. секція Афр. демократичного об'єднання (створено

1946). В серед. 50-х рр. перетворилася на масову політ. орг-цію, що об'єднувала широкі кола населення на базі антиімперіалістичної боротьби. Під її керівництвом гвінейський народ добився незалежності від франц. колоніального панування. Після проголошення Гвінейської Республіки (жовтень 1958) стала правлячою і єдиною партією країни, здійснила прогресивні соціально-екон. перетворення. VI з'їзд партії (1962) проголосив розвиток Гвінеї по некапіталістичному шляху. XI з'їзд ДПГ (листопад 1978) прийняв новий статут, в якому осн. метою партії визначив створення в країні соціалістичного суспільства, перейменував партію на ПДГ, а Гвінейську Республіку — на Гвінейську Нар. Республіку. З'їзд охарактеризував сучас. етап розвитку країни як етап створення нової сусп.-політ. структури «партія-держава», взяв курс на злиття держ. і парт. органів. Генеральний секретар — А. С. Туре (з 1952). Друкований орган — щотижнева газ. «Хоройя» (мовою сусу — «Гідність», з 1961, видається франц. мовою).

ПАРТІЯ КОНГРЕСУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ МАДАГАСКАРУ, Партія конгресу незалежності Мадагаскару — демократичний комітет підтримки хартії малагасійської соціалістичної революції (АКФМ — КДРСМ). Засн. 1958. Об'єднує представників селян, робітників, інтелігенції, дрібних службовців і торговців, протестантського духівництва. Її осн. завдання — боротьба за досягнення незалежності Мадагаскару мирним шляхом, за утворення єдиної демократичної і світської республіки. На III з'їзді (1962) партія проголосила ідеологічною основою своєї діяльності наук. соціалізм. Після повалення в травні 1972 реакційного режиму в країні АКФМ — КДРСМ підтримує прогресивні перетворення, виступає за некапіталістичний шлях розвитку Мадагаскару, розвиток відносин з соціалістичними країнами. З 1976 АКФМ — КДРСМ входить разом з ін. прогресивними партіями країни в Нап. фронт захисту революції, який, за конституцією, є провідною політ. силою малагасійського суспільства. Налічує понад 30 тис. членів (1981). Голова партії — Р. Андриамандзату, генеральний секретар — Ж. Рабасхала. Офіц. орган — газ. «Імунгу ваувау» («Новий Імунгу»).

ПАРТІЯ НАРОДНИЙ АВАґАРД КОСТА-РІКИ (ПНА). Засн. 16.VI 1931 на установчій конференції внаслідок об'єднання марксистських гуртків. Конференція прийняла програму і статут партії. До 1943 називалася Компартія Коста-Ріки. В 1943 під її керівництвом створено єдиний профспілковий центр країни — Костаріканську конфедерацію трудящих-демократів. У 2-й пол. 40-х рр. під впливом ПНА, що мала близько чверті місць у парламенті, було прийнято ряд прогрес. законів. Після перемоги реакції в громадян. війні 1948 багато парт. орг-цій ПНА було розгромлено,

її діяльність заборонено. В 1950 ПНА відновила свої ряди, на нелегальному надзвичайному з'їзді було прийнято її новий статут. У 1959—60 брала участь у страйку робітників бананових плантацій, що завершився перемогою страйкарів. З 1960 партія діяла напівлегально. З 1970 має представників у парламенті. Легальний XI з'їзд ПНА (1971) прийняв нову програму партії, що висунула завдання здійснення демократичної, нар., антиімперіалістичної й аграрної, а потім соціалістичної революції, створення народно-демократичного уряду. В 1975 ПНА було офіційно легалізовано. XIII з'їзд ПНА (червень 1980) підкреслив, що гол. завданням партії є створення широкого демократичного антиімперіалістичного фронту. Під керівництвом ПНА працюють Єдиний профцентр трудящих Коста-Ріки (створений 1980), Авангард молоді Коста-Ріки та ін. демократичні орг-ції. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969. Ген. секретар ЦК — М. Мора Вальверде (1948—49, 1957—62 та з 1966; 1949—57 — голова ПНА, 1962—66 — 1-й секретар ЦК). Друк. орган — щотиж. газ. «Лібертад» («Свобода», з 1962).

ПАРТІЯ НАРОДНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ БЕНІНУ (ПНРБ). Ств. 30.XI 1975. Є правлячою і єдиною політ. партією країни. Надзвичайний з'їзд ПНРБ (1976) прийняв статут і заяву про ген. лінію партії, в якій найближчою метою проголошено розв'язання завдань нац.-демократичної революції, кінцевою — будівництво соціалістичного суспільства. І нац. з'їзд ПНРБ (листопад 1979) підтвердив курс соціалістичної орієнтації, намітив шляхи дальшого екон. та соціального розвитку країни. Голова ЦК — Матьє Кереку (з 1975). Друк. органи: ЦО — газ. «Езузу» («Револьюція», з 1975), щомісячний журнал «Хандорія» («Дороговказ», з 1978).

ПАРТІЯ ПОЛІТИЧНА — добровільна організація, яка об'єднує на умовах членства найактивнішу частину класу (соціальної верстви), виражає і захищає його ідеологію, політ. цілі (закріплені звичайно в програмі), володіє матеріальними засобами, органами інформації. Орг. принципи П. п. регламентовано її статутом. П. п. є найвищою формою класової організації. Функції П. п. — формування громадської думки, політ. настанов, ціннісних орієнтацій класу і його союзників, організація на цій основі політ. боротьби, виборів, здійснення керівництва суспільством. Перші відомі політ. угруповання — ліги та товариства виникли у Старод. Греції. Історія сучас. П. п. починається з *Великої французької революції*, коли з'явилися перші бурж. П. п. Бурж. партії в Росії (*кадети, октябристи*) оформилися на поч. 20 ст. На Україні в цей же час виникли бурж. партії *Українська демократична партія, Українська радикально-демократична партія* та ін. На поч. 19 ст. виникла перша робітнича партія — чартисти, в серед. 19 ст. — *Союз комуністів*. Прагнен-

ня розширити соціальну базу приводити до залучення в П. п. елементів ін. класів. Боротьба партій завжди є «найбільш цільним, повним і оформленим виявом політичної боротьби класів» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 12, с. 127). Сучасні П. п. розрізняють за класовою суттю (буржуазні, дрібнобурж., пролетарські, напівпролетарські); політико-ідеологічною основою (фашистські, консервативні, ліберальні, соціал-демократичні, революційно-демократичні, комуністичні та ін.); структурою і режимом (воєнізовані, авторитарні, демократичні та ін.); місцем у *політичній системі суспільства* (панівні, керівні, опозиційні тощо). У сучас. бурж. суспільстві основною тенденцією розвитку бурж. парт. системи є притосування її до потреб диктатури монополістичного капіталу. Послідовними виразниками інтересів трудящих є комуністичні і робітн. марксистсько-ленінські партії. З розвитком суспільства розвиваються й самі партії робітн. класу. Так, внаслідок перемоги соціалізму, побудови розвинутого соціалістичного суспільства *Комуністична партія Радянського Союзу*, залишаючись партією робітн. класу, водночас стала партією всього рад. народу. Під її керівництвом рад. народ здійснює побудову комунізму.

Лит.: Политические партии. Справочник. М., 1981. Див. також статті про окремі партії, розділи про політ. партії в статтях про країни. М. П. Орзіх.

ПАРТІЯ ПРАЦІ (ПП) Нідерландів. Реформістська. Заснована в лютому 1946 шляхом злиття частини Соціал-демократичної робітн. партії з бурж.-клерикальними угрупованнями. Об'єднує частину робітн. класу, дрібної буржуазії, представників інтелігенції та ділових кіл. Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*. В 1945—46, 1948—58 лідери ПП очолювали уряди, які прийняли ряд реакц. законів (зокрема, 1948 проведено закон про недопущення комуністів на держ. службу, 1949 Нідерланди приєдналися до НАТО). Прийнята 1959 програма ПП проголосила метою партії *демократичний соціалізм* при збереженні приватної власності на засоби виробництва. В 1970 частина правих, що вийшла з ПП, заснувала партію «Демократичні соціалісти-70». У 1973—77 очолювала коаліц. уряд. З листопада 1981 представники ПП входять до складу уряду. Налічує 116 тис. членів (1981). Голова партії — М. ван дер Берг. Друк. орган — газ. «Хет фрайе фолк» («Вільний народ»).

ПАРТІЯ ПРОГРЕСУ І СОЦІАЛІЗМУ (ППС) Марокко. Створена в листопаді 1943 під назвою Марокканська КП на базі комуністичних груп, що існували в країні з 1920. Зазнавала переслідувань французької колоніальної влади, 1952 була заборонена. В 1953—56 брала участь у збройній боротьбі народу проти французьких колонізаторів. Після здобуття Марокко незалежності (1956) в напівлегальних умовах боролася за демократизацію політ.

ПАРТІЯ РАДИКАЛІВ І РАДИКАЛ-СОЦІАЛІСТІВ

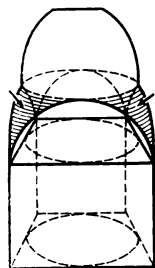

Схема купола, зведеного на парусах.

життя, підвищення життєвого рівня трудящих, здійснення агр. реформи, ліквідацію франц. та амер. військ. баз на тер. країни. В 1959 знову заборонена. В липні 1968 поновила легальну діяльність під назвою Партія визволення і соціалізму, проте в серпні 1969 уряд оголосив про її розпуск. Партія продовжувала працювати в підпіллі, а 1972—74 — в напівлегальних умовах. З 27.VIII 1974 діє легально під сучас. назвою. І нац. з'їзд ППС (1975) прийняв її програму і статут, закликав до створення нац. антиімперіалістичного фронту, до боротьби за вільне, демократичне Марокко. ІІ нац. з'їзд ППС (лютий 1979) відзначив необхідність зміцнення єдиного фронту боротьби всіх прогрес. сил проти імперіалізму, сіонізму і реакції, за мир і міжнар. співробітництво. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969. Чисельність — понад 30 тис. чол. (1979). Ген. секретар — А. Ята (з 1968; 1946—66 — 1-й секретар ЦК, 1966—68 — ген. секретар ЦК). Друк. органи: щоден. на газ. «Аль-Баян» («Маніфест», з 1972, араб. та франц. мовами), щомісячний журн. «Аль-Мабаді» («Принципи», араб. мовою).

ПАРТІЯ РАДИКАЛІВ І РАДИКАЛ-СОЦІАЛІСТІВ Франції. Буржуазна. Заснована 1869. Об'єднує представників дрібної і середньої буржуазії, заможного селянства та частини ліберальної інтелігенції. Була провідною урядовою партією Третьої (1870—1940) і частково Четвертої (1946—58) республік. У 1936—38 входила до *Народного фронту*. В післявоєнний період у партії загострилися суперечності. В 1972 ліве крило радикалів вийшло з партії і заснувало рух лівих радикалів. З 2-ї пол. 70-х рр. ліберально-реформістська програма партії змикається з консервативними течіями франц. буржуазії. З 1978 П. р. і р.-с. входить до Союзу за французьку демократію. Налічує понад 20 тис. членів (1981). Голова — Д. Баріані.

ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ЄДНОСТІ НОВОЇ ЗЕЛАНДІЇ (ПСЕНЗ). Засн. 2.X 1966 на I (установчій) нац. конференції в м. Окленді членами КП Нової Зеландії (ств. 1921), які виступили проти промалоїстського курсу її керівництва. Конференція прийняла програмні настанови і статут партії. ІІ нац. конференція ПСЕНЗ (1970) прийняла програму партії «За соціалізм у Новій Зеландії», в якій визначено шляхи і засоби боротьби за соціалізм у країні, підкреслено важливість організованої політ. боротьби мас за задоволення своїх інтересів і досягнення кінцевої мети — соціалізму. V нац. конференція (жовтень 1979) прийняла документ «Програма на сьогодні і завтра», в якому як гол. завдання висувается поступова підготовка суспільства до здійснення докорінних соціально-екоп. перетворень. З цієї метою ПСЕНЗ бореться за створення в країні об'єднаного фронту всіх прогрес., демократичних орг-цій, ядром якого повинна стати марксистсько-ленінська партія трудя-

щих. Нац. голова ПСЕНЗ — Уільям Андерсон (з 1971), нац. секретар — Дж. Джексон (з 1966). Друк. органи: ЦО — щомісячна газ. «Нью Зеланд трибюн» («Трибуна Нової Зеландії»), теор. — шокварт. журн. «Соушеліст політік» («Соціалістична політика»). В. В. Седеве.

ПАРТІЯ ЦЕНТРУ (ПЦ) Фінляндії. Засн. 1906 під назвою Союз сільс. населення Фінляндії (1908—65 — Агр. союз). Соціальну основу ПЦ становлять середні й великі землевласники, а також деякі верстви міської буржуазії. В основі ідеології ПЦ лежить теза про т. з. серед. шлях, який нібито може проходити між капіталістичним і соціалістичним шляхами розвитку суспільства. З осн. питань внутр. (особливо економічної) політики ПЦ займає спільні з ін. бурж. партіями позиції. Зовн.-політ. курс ПЦ спрямований на *мирне співіснування*, на зміцнення добросусідських відносин між Фінляндією і СРСР. Представники ПЦ входять до складу уряду. ПЦ налічує понад 300 тис. членів (1981). Голова — П. Вяюрюнен. Друкований орган — газ. «Суомен-маа» («Земля Фінляндії»).

П. С. Бабичев, Л. О. Пашковський.

ПАРТОРГ ЦК КПРС, партійний організатор ЦК КПРС — керівний партійний працівник на великих підприємствах у період 1933—61. Призначався ЦК партії для посилення керівництва і політичної роботи на окремих ділянках соціалістичного будівництва, що мали особливо важливе значення для нар. г-ва і країни в цілому (на великих пром. підприємствах, будовах тощо). П. ЦК КПРС були одночасно виборними секретарями парткомів первинних парт. орг-цій цих підприємств.

«ПАРТРОБІТНИК УКРАЇНИ» — журнал, орган ЦК КП(б)У. Виходив замість журн. «Партактивіст» з листопада 1933 до червня 1941 та з квітня 1945 до жовтня 1946. Друкувався спочатку в Харкові, з 1937 — в Києві. «П. У.» висвітлювало питання політ. і госп. життя країни, діяльність місцевих парт. орг-цій, нові форми й методи парт. роботи, питання підготовки й добору кадрів. Вміщував консультації, критико-бібліографічні матеріали. В листопаді 1946 на базі журналів «П. У.» та «Пропандист і агітатор» створено журн. «Партійне життя».

«ПАРТРОБОТА НА СЕЛІ» — журнал, орган ЦК та Харків. обкому КП(б)У. Виходив з жовтня 1933 до травня 1934 у Харкові двічі на місяць. Утворився в результаті реорганізації журн. «Агітатор для села». В журналі висвітлювалося життя колгоспних парт. орг-цій, робота політ. відділів радгоспів та МТС, велика увага приділялася питанням виховання колгоспного активу, організації соцзмагання та ударництва в бригадах і ланках, роз'ясненню постанов Комуністичної партії і Рад. уряду.

ПАРУБОК Омелян Никонович (н. 21.I 1940, с. Баштечки Жашківського р-ну Черкас. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1977). Член КПРС з 1966. З 1963 очолює меха-

нізовану комсомольсько-молодіжну ланку колгоспу ім. О. В. Суворова Жашківського р-ну Черкас. обл. Ланка щорічно вирощує високі врожаї цукр. буряків — по 500 ц/га і більше. П. — делегат XXV і XXVI з'їздів КПРС та XXV і XXVI з'їздів Компартії України. Член ЦК Компартії України, з 1976. Депутат Верховної Ради УРСР 9 і 10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1976. Премія Ленінського комсомолу, 1971. О. Г. Слюсаренко.

ПАРУВАЛЬНА ХВОРОБА, підсидал — хронічна заразна хвороба однокопитних, спричинювана паразитом *трипаносомою* *Trypanosoma equiperdum*, що характеризується ураженням статевих органів і нервової системи. Коні, осли, мули заражаються при паруванні та через забруднені речі догляду. Ознаками П. х. є: набряк статевих органів, депігментація і висипи на шкірі, парези і параліч кінцівок (тварина при ходінні ніби присідає). Хвороба може тривати 1—2 роки, і без лікування тварина гине. З а х о д и боротьби. Г-во оголошується неблагополучним. Хворих тварин ізолюють і лікують. Профілактика — дослідження тварин на П. х. перед парувальним сезоном.

ПАРУВАЛЬНИЙ ВІК — період використання *свійських тварин* для одержання потомства. Вперше тварин допускають до парування (осіменіння) при досягненні повної зрілості організму, яка настає значно пізніше статевої. Тварин скороспілих порід парують дещо раніше, ніж пізньоспілих. Телінь починають парувати в 16—18 міс. і утримують до 12—13 років, *бугаїв* — у 14—16 міс. і використовують до 10—12 років. Свиней починають використовувати для відтворення з 9—12 міс. і утримують до 5—6 років, овець відповідно — з 12—20 міс. і до 6—8 років. Кобил і *жеребців* уперше парують у 3—4-річному віці. Багато коней зберігають плодючість до 18 років і більше. Тривалість використання самців і самок для *відтворення стада* залежить від плем. цінності тварини, її віку та госп. потреб. Див. також *Штучне осіменіння*.

ПАРУС у біології — те саме, що й *велум*.

ПАРУСИ в архітектурі — трикутне сферичне склепіння. За допомогою парусів зводять *купол* або *барабан* над чотирикутним у плані приміщенням. Найчастіше застосовується у хрестовокупольних спорудах.

ПАРУСИНА — густа важка напівплана або лляна тканина полотняного *переплетення* *ниток*. Виготовляється з товстої пражі. Буває просоченою водовідштовхуючими і протигнильними речовинами або непросоченою. З П. виготовляють паруси (звідси назва), верх взуття, шийють спец. одяг тощо.

ПАРУСНЕ СУДНО, вітрильне судно — морське або річкове судно, що рухається за допомогою парусів (вітрил). Перші парусно-гребні судна, на яких паруси були найчастіше допоміжним знаряддям, почали будувати близько

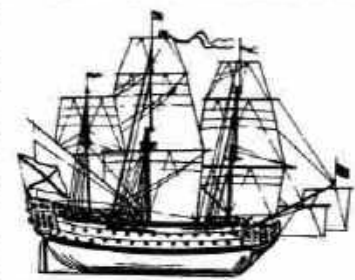
3000 р. до н. е. в Єгипті, Китаї, Фінікії та ін. країнах. Пізніше (9—13 ст.) на суднах деяких типів (напр., *каравеллах*, давньоруських «лодьях») парус став єдиним рушієм. Одним з центрів парусного суднобудування того часу був Київ. *Парусний флот* інтенсивно розвивався до серед. 19 ст., пізніше на великих транс. лініях замість П. с. почали застосовувати *пароплави*. Розрізняють П. с. з прямими парусами (напр., *бриги*, *клітери*), косими (напр., *шхуни*) та комбінованими (напр., *барки*, *баркентини*, *бригантини*). Їх поділяють також за кількістю щогл — від 1 до 7, за призначенням — спортивні (див. *Швертбот*, *Яхта*, *Парусний спорт*), учбові тощо. На деяких сучасних П. с. встановлюють теплові двигуни з гребним гвинтом, щоб рухати судно, коли немає вітру, та маневрувати в порту.

ПАРУСНИЙ СПОРТ — змагання на спортивних парусних суднах (див. *Яхта*). Гонки проводяться по т. з. коловій дистанції (20—30 км) з спец. знаками, що вказують напрям руху яхт. Переможець визначається за сумою кількох гонок (звичайно семи). Виник П. с. в Англії у 18 ст.; в Росії культивується з поч. 19 ст. До програми *Олімпійських ігор* входить з 1900 (крім 1904). З 1922 проводяться чемпіонати світу, а з 1932 — Європи з різних класів суден. Рос. яхтсмени вперше брали участь в Олімпійських іграх у 1912. В СРСР П. с. культивується з 20-х рр. В 1928 П. с. було включено до програми Всесоюзної спартакіади. В 1936 створено Всесоюзну парусну секцію (з 1959 — Федерація П. с.), яка з 1956 є членом Міжнародного союзу П. с. (ІЯРУ, засн. у 1907), і проведено перший чемпіонат СРСР. Рад. спортсмени беруть участь в Олімпійських іграх з 1952. Програма Олімп. ігор з П. с. не раз змінювалась. До програми московської Олімпіади (1980) було включено гонки на швертботах «Фінн», «Летючий голландець» і «470»; кількових яхтах «Зірковий», «Солінг»; катамарані «Торнадо». Серед олімпійських чемпіонів — рад. спортсмени Т. Пінгін і Ф. Шутков (1960, клас «Зірковий»), у т. ч. укр. — В. Манкін (1968, 1972, 1980), В. Дирдира (1972, клас «Темпест»).

ПАРУСНИЙ ФЛОТ, вітрильний флот — *військово-морський флот*, що складався з парусних (вітрильних) кораблів і *парусних суден*. Протягом багатьох століть парус застосовували як допоміжні засоби руху на гребних суднах. У 11 ст. з'явилися парусні транс. судна (без весел) — нефи, які будували у Венеції, Генуї (водотоннажність до 600 т, 1—2-парусні щогли). В 12—14 ст. парусні судна («лодья», *кочі* та ін.) будували на Русі та в скандинавських країнах. У 16—17 ст. Іспанія, Португалія, Англія, Франція створили постійний військ. П. ф. *Заторізькі козаки* будували легкі весло-вітрильні швидкохідні судна — чайки (див. *Байдик*).

На поч. 18 ст. П. ф. був майже в усіх державах. Кораблі П. ф. поділялися на 6 рангів залежно від

водотоннажності і кількості гармат (1—3-й ранги — *лінійні кораблі*, 4—5-й ранги — *фрегати*, 6-й ранг — *корвети*, бриги, тендери). Кораблі П. ф. об'єднувалися в дивізії, ескадри. Бойовий порядок ескадри складався з *авангарду*, кордебаталії та *ар'єргарду*. Гол. роль у бойових діях відводилась арт. удару, в основу мор. бою було покладено лінійну тактику. В Росії регулярний П. ф. створено на поч. 18 ст. З 2-ї пол. 19 ст.

100-гарматний лінійний корабель «Петро I і П». 1727

з появою на кораблях парових машин, дизелів, турбін П. ф. втратив своє значення.

ПАРУСНИКОВІ, кавалери (Papilionidae) — родина денних метеликів (див. *Булавоуст*). Крила (розмах 5—30 см) різноманітно забарвлені, з яскравим малюнком, часто з металевим відблиском. Задні крила мають по одній анальній жилці (лише у примітивного мексиканського виду *Baenopsis brevicornis* — по дві), закінчуються видовженим виступом, з внутр. краю з виїмкою, не прилягають до черевця. Гусениця строката. Родина включає бл. 20 родів, напр. парусник (Papilio), птахокрил (Ornithoptera) та ін., що об'єднують бл. 600 видів, поширених у всьому світі. В СРСР — 45 видів, у т. ч. на Україні — 5, з них *аполлон* та *поліксена* включені до *Червоної книги* Української РСР.

Ю. П. Некрутенко.
ПАРФЕНОН (грец. Παρθέων, від παρθένος — незайманець) — храм богині *Афіни* на *Акрополі* в Афінах, визначна пам'ятка давньогрец. мистецтва. Споруджено 447—438 до н. е. арх. Іктіном і Каллікратом. Храм складався з великої целли (приміщення для культової статуї) і меншого приміщення, що мало назву «Парфенон» (призначеного для зберігання скарбів). Ці приміщення по периметру (30,89 × 69,54 м) оточувала струнка дорична *колонада*. Величну

Парфенон на Акрополі в Афінах. Архітектори Іктін і Каллікрат. 447—438 до н. е. Реконструкція.

біломармурову споруду прикрашали скульптурні роботи *Фідія* та ін. давньогрец. скульпторів. Фриз фасаду було прикрашено *метонами* з зображеннями сцен боротьби з кентаврами, гігантами, амазонками, фронтони — скульпт. композиціями. В архітектурі П. та в його скульпт. образах відбилися монументальність, життєвість і благородна велич, властиві давньогрец. мистецтву часів його найвищого розквіту. В 1687 П. зруйнували венеціанці під час війни з турками. У 1801—03 більшу частину скульптур П. було вивезено до Великобританії і 1816 розміщено в Брит. музеї у Лондоні. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225.

ПАРФЮМЕРІЯ (франц. parfumerie, від *parfum* — пахощі) — виробн. застосовувані для ароматизації шкіри, волосся, одягу, а також як гігієнічні освіжні засоби. В давні часи ароматизуючими речовинами служили природні ефірні олії, бальзами, смоли. Промислове виготовлення парфюмерних виробів почалося наприкінці 17 ст. у Франції, в Росії — в 40-х рр. 19 ст. Ці виробн. розрізняють за призначенням (духи, одеколон, запашні води тощо), за упаковкою (звичайною — у флаконах, спеціальною — аерозольною).

Парфюм. виробн. бувають рідкі, тверді й порошкоподібні. Сировиною для них є *запашні речовини*, *етиловий спирт*, вода (звичайно дистильована), *барвенки*, а також незапашні речовини (напр., бензилбензоат), що знижують випаровуваність запашних речовин. Рідкі духи та одеколони поділяють на групи: екстра, А, Б і В, а квітковим і фантазійним (створеним штучно) запахом. Тверді духи являють собою застиглий спиртовий розчин стеарату натрію або ін. жироподібної речовини, до яких додано запашні речовини, а сухі духи, або т. з. саше, є порошкоподібними виробами, що їх насичують парфюмерною композицією і вміщують у тканинні або паперові пакетики. Парфюмерні композиції використовують і для ароматизації косметичних (див. *Косметика*) і *миючих засобів*, ін. продукції побутової хімії. Підприємства *парфюмерно-косметичної промисловості* СРСР випускають парфюмерні виробн. більш як 800 найменувань. В УРСР їх виготовляють на *миколайському парфюмерно-косметичному комбінаті* «Червоні вітрила», на ф-ках Харкова, Львова, Золотоноші, Сімферополя.

Лит.: Каспаров Г. Н. Основи промисловства парфюмерії й косметики. М., 1978; Гильман Б. А., Омельченко В. В. Качество парфюмерно-косметических товаров. К., 1980. О. М. Пащенко.

ПАРФЮМЕРНО-КОСМЕТИЧНА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь пром-сті, підприємства якої виготовляють парфюмерно-косметичні виробн. (духи, одеколони, туалетні води, креми, пудри, зубні порошки й пасту, декоративну косметику тощо), ефірну олію та синтетичні запашні речовини. Сировиною для виготовлення пар-

О. Н. Парубок.

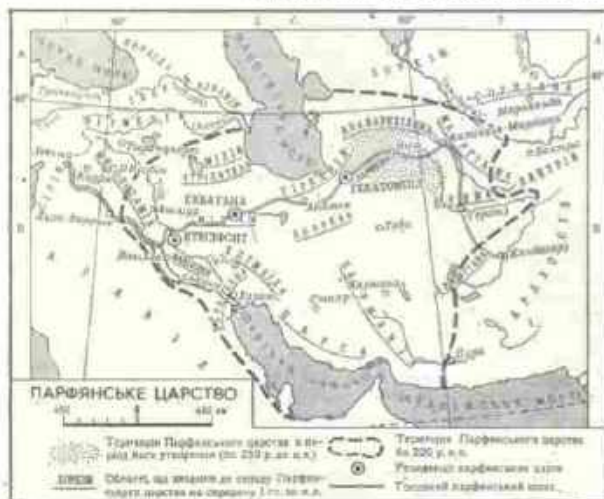
ПАРФЯНСЬКЕ ЦАРСТВО

П. П. Пархет. Дохер Ілдіцького порту. Олівець. 1975.

Парфянське царство. Рельєф з Хатри з зображенням трьох богинь. Вапняк. Перші століття н. е. Іракський музей, Багдад.

фюмерно-косметич. виробів є натуральна ефірна олія, синтетичні ароматичні запахи речовини, етиловий спирт, а також запахи речовин тваринного походження (амбра, мускус тощо). Пром. виробн. парфюмерно-косметичних виробів виникло в кін. 17 ст. у Франції. В Росії П.-к. п. почала розвиватися у серед. 19 ст. на імпортованій сировині. В СРСР створено сучасну П.-к. п. на вітчизн. сировинній базі. На Україні, в Молдавії, на Пн. Кавказі, в Закавказзі виробляють різні ефіроолійні культури (тройанду, мускатну шавлію, лаванду, м'ятку та ін.). Збудовано високотехнізовані парфюмерно-косметичні підприємства у Москві, Ленінграді, Свердловську, Казані, Рязні та ін. містах. На Україні перші спеціалізовані ф-ки для виробн. парфюмерно-косметичних виробів введено в дію в довоєнні роки в Харкові й Миколаєві. В 1980 в республіці діяли миколаївський парфюмерно-косметичний комбінат «Червоні вітрила», Харківська і Львівська парфюмерно-косметичні ф-ки, ефіроолійні заводи у Сімферополі й Золотоніші (Черкаська обл.). За виробн. парфюмерно-косметичної продукції УРСР посідає 2-е місце в СРСР (після РРФСР). На республіку припадає 50% загальносоюзного виробн. тройандової олії, до 90% м'ятної та 70% лавандової. Ефіроолійну сировину випускають 17 з-дів республіки. Найбільші з них розташовані в Кримській (Бахчисарайський, Зуйський, Сімферопольський), Черкаській (Золотоніський) і Чернігівській (Прилуцький ефіроолійний комбінат) областях. Проблеми розвитку П.-к. п. на Україні розв'язують Ефіроолійний культурно-виробничий науково-дослідний інститут у Сімферополі, Укр. н.-д. ін-т олійно-жирової пром-сті в Харкові. Серед ін. соціалістичних країн П.-к. п. найбільш розвинута в Болгарії, НДР і Польщі. З капіталістичних країн розвинута в П.-к. п. мають Франція і США.

О. М. Пешкова
ПАРФЯНСЬКЕ ЦАРСТВО — рабовласницька держава, що існувала бл. 250 до н. е.— 20-ї рр. 3 ст. н. е. на Пд. і Пд. Сх. від Кас-

пійського м. Виникло внаслідок відокремлення від д-ви Селевкідів сатрапії Парфесії, або Парфії (тер. сучас. Туркменії). Бл. 250 до н. е. сатрапію завоювало плем'я парнів (дахів). Їхній вождь Аршак став на чолі країни і заснував дин. Аршакідів (246 до н. е.— 12 н. е.). За правління Аршака до Парфії було приєднано область Гірканію. Резиденцією парфянських царів тривалий час була фортеця Ніса (за 18 км від м. Ашхабада), столицею — м. Гекатомпіль (за 32 км від іран. м. Дамгана). На поч. 2 ст. до н. е. П. ц. вело боротьбу проти Селевкідів за Межиріччя. Мітрідат I (170—138 або 137 до н. е.) приєднав Мідію і Вавілонію, частину земель Греко-Бактрійського царства. Навала на сх. області П. ц. кочових племен на деякий час стримала активну завоюницьку політику парфян. Приєднання за Мітрідата II (бл. 123—88 або 87 до н. е.) областей Маргіани і Арпей зміцнило сх. кордони П. ц. На 3х. П. ц. закріплювалося в Месопотамії і поставило в залежність Вірменію. З поч. 1 ст. до н. е. П. ц., що досягло розквіту і могутності, почало боротьбу проти Старод. Риму за панування в Сх. Середземномор'ї і на Бл. Сході. Після поразки рим. армії Красса під Каррами (53 до н. е.) парфяни захопили майже всю Малу Азію, Сирію і Палестину, а столицю перенесли в м. Ктесіфон (лінійний берег р. Тігру). Наприкінці 1 ст. до н. е. римляни відтіснили парфян до Євфрату, а Вірменія стала залежною від Риму. Становище П. ц. ускладнилося внутрішньополіт. боротьбою, що спричинила його розпад на дрібні д-ви. Спроба Артабана III (12—38 або 42) придушити сепаратистські тенденції і централізувати держ. управління не мала успіху. За Вологеса I (бл. 51 або 52—79 або 80) відбувалася внутр. стабілізація країни, що дало можливість вести активну зовн. політику, результатом якої було ствердження у Вірменії дин. Аршакідів вірменських. Наприкінці 1 — на поч. 2 ст. самостійними від П. ц. стали Гірканія, Маргіана та ін. області. Під владою парфянського царя залишилася Парфія, Мідія і невелика частина Вавілонії. У 2 ст. Рим завдав ще кілька ударів П. ц. Знесилене внутрішньополіт. боротьбою, боротьбою з кочовими племенами та війнами з Римом П. ц. у 20-х рр. 3 ст. припинило існування; його територія ввійшла до складу д-ви Сасанідів.

Лит.: Бокманин А. Г. Парфія и Рим, ч. 1—2. М., 1960—66; Кошеленко Г. А. Культура Парфії. М., 1966; Пилипко В. Н. Раскопки памятников парфянского времени. В кн.: Археологические открытия 1976 года. М., 1977; Пуляченко Г. А. Искусство Туркменистана. М., 1967. В. С. Шилова, ПАРХЕТ Петро Пантелеймонович [н. 17 (30).X 1907, Одеса] — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1977). Член КПРС з 1948. Учасник Великої Вітчизн. війни. Був членом АРМУ. В 1928—31 навчався в Одес. худож. ін-ті. Твори: «Розстріл бідних комсомольців» (1935), «Похорон Т. Шевченка в Каневі» (1939), «Визволення Булашестя» (1947), «Подвиг

моряків» (1949), «Прийом у партію перед боєм» (1952), «Визволення» (1957), «На фронті війни» (1960), «Дніпро. 1943 рік» (1964), «Рибалки» (1977); серія малюнків «Дохери Ілдіцького порту» (1980). Автор плакатів і малюнків у фронтістич. газетах 1941—45. У 1931—41 викладав у навч. закладі Одеси. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

ПАРХОМЕНКО Валентина Федорівна (н. 5.III 1937, с. Монастирище, тепер Ічнянського р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. бандуристка, нар. арт. УРСР (з 1979). В 1970 закінчила Київ. консерваторію. З 1958 — у складі тріо бандуристок «Дніпрянка» Київ. філармонії (разом з Ю. Гамовою та Е. Миронюк). У репертуарі — укр. нар. пісні, твори укр. рад. композиторів і композиторів братніх республік СРСР.

ПАРХОМЕНКО Володимир Олександрович (1880—1942, Ленінград) — укр. рад. історик, спеціаліст з історії Київської Русі. Професор Дніпроп. ін-ту нар. освіти та Ленінгр. ун-ту. В працях «Біла джерел руської державності» (1924), «До питання про норманське завоювання і походження Русі» (1938), «Русь у IX ст.» (1917), «Перша відома точна дата існування держави Русі» (1938) та ін. розвинув оригінальну концепцію походження Русі, рішуче заперечував норманську теорію. Розробляв питання історії відносин Давньої Русі з кочовиками, Хозарією, Візантією.

ПАРХОМЕНКО Іван Кирилович [21.VII (2.VIII) 1870, с. Семенівка, тепер Черніг. обл.— 21.I 1940, Харків] — укр. рад. живописець і письменник. Деякий час навчався

І. К. Пархоменко. В. І. Ленін за роботою. Олівець. 1921. Центральний музей В. І. Леніна в Москві

в Київ. рисувальній школі М. Мурашка, з 1894 — в петерб. АМ, 1906—08 — у Парижі в Академії Жюльєна. Твори: портрети парт. і держ. діячів (М. І. Калініна, Ф. Е. Дзержинського, Г. І. Петровського, М. О. Скрипника), рос. та укр. письменників (Л. Толстого, О. Купріна, І. Буніна, О. Блока, Ф. Гладкова, Л. Леонова, В. Королєнка, П. Тичина, П. Панча, А. Головка та ін.). Один з перших виконав з натури етюди й зарисовки В. І. Леніна — «В. І. Ленін», «В. І. Ленін за роботою», «На прийомі у В. І. Леніна» та ін. (всі — 1920, Центр. музей В. І. Леніна в Москві). Автор романів, драм.

оповідань, збірок поезій, мемуарів (зокрема, спогадів про В. І. Леніна).

ПАРХОМЕНКО Іван Олександрович (н. 28.II 1929, с. Годушівка Яготинського р-ну Київ. обл.) — новатор с.-х. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1966. З 1953 працював головним зоотехніком колгоспу «Жовтєва революція» Солонянського р-ну Дніпроп. обл. Після закінчення Білоцерківського с.-г. ін-ту з 1966 працював головою колгоспу ім. Горького, Новомихольського р-ну Дніпроп. обл. Г-во домогалося високої культури землеробства, що забезпечує одержання високих середньорічних врожаїв (по 41,6 ц/га зернових, у т. ч. по 45,3 ц/га озимої пшениці; по 454 ц/га цукр. буряків). З 1978 — голова колгоспу «Рассвет» у тому ж районі. Депутат Верховної Ради СРСР 9-го скликання. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Портрет с. 204.

ПАРХОМЕНКО Олександр Якович (12 (24).XII 1886, с. Макарів Яр, тепер с. Пархоменко Краснодонського р-ну Ворошиловгр. обл. — 3.I 1921, с. Бузівка, тепер Жашківського р-ну Черкас. обл.) — герой громадянської війни. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в сім'ї селянина-бідняка. З 1900 — робітник паровозобудівного з-ду в Луганську (тепер м. Ворошиловград). У 1905 — один з організаторів страйки на з-ді. Влітку 1906 очолив сел. повстання в с. Макаровому Яру. В 1916 — організатор антизов. страйки в Луганську. Не раз зазнавав арештів за революц. діяльність. Учасник Лютнев. революції 1917 в Москві, потім — організатор Червоної гвардії в Луганську, член Луганського повітового к-ту РСДРП(б). У 1918 був командиром загону, бронепоезда, брав участь у розгромі військ Каледіна, боротьбі проти Центр. радн. в боях проти нім. окупантів на Україні, в обороні Царицина (тепер м. Волгоград); 1919 — у ліквідації *грігор'євщини*, обороні Харкова від військ Денікіна. З грудня 1919 П. — особуоповноважений при Реввійськраді 1-ї Кінної армії. З квітня 1920 — нач. 14-ї кав. д-зії 1-ї Кінної армії, брав участь у розгромі військ бурж.-поміщицької Польщі, Врангеля та банд Махна. Загинув у бою з махновцями. Похований у Ворошиловграді. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора. Про П. написано ряд худож. творів (повість «Олександр Пархоменко» П. Й. Панча, роман «Пархоменко» В. В. Іванова), знято худож. фільм (реж. Л. Д. Луков). У Ворошиловграді П. встановлено пам'ятник. Портрет с. 204.

ПАРХОМЕНКО Ольга Михайлівна (н. 7.IV 1928, Київ) — укр. рад. скрипачка, засл. арт. УРСР (з 1960). В 1953 закінчила Моск. консерваторію (клас Д. Ойстраха), стала солісткою Київ. філармонії. Лауреат міжнар. конкурсів: ім. Г. Венявського (Познань, 1952, 1955, 1956), ім. М. Лонг і Ж. Тібо (Париж, 1955), ім. В. А. Моцарта (Зальцбург, 1956). З 1963 —

викладає в Київ. консерваторії (з 1977 — професор).

ПАРХОМЕНКО Терентій Макарович (28.X 1872, с. Волосківці, тепер Менського р-ну Черніг. обл. — 23.III 1910, там же) — укр. кобзар. Осліп у десятирічному віці. Мав гарний голос (тенор). Виступав 1902 перед учасниками XII Археологічного з'їзду в Харкові. В репертуарі П. було сім дум, псалми, історичні (серед них — «Пісня про Морозенка»), сатиричні й побутові пісні. Більшість дум П. вивчив із книжок (читав поводити), мелодії добрав сам та за допомогою М. Лисенка і О. Сластиона. За словами Ф. Колесси, належав до нового типу кобзарів — концертових. Учніми П. були А. Гребінь та П. Ткаченко. За рад. часу на могилі П. встановлено пам'ятник. Портрет с. 204.

Лит.: Сперанський М. Южнорусская песня и современность ее носители. (По поводу бандурства Т. М. Пархоменка). К.. 1904; Лавров Ф. Кобзарі. К., 1980.

ПАРХОН (Parhon) Констатин (28.X 1874, с-ще Кимпулунг — Мусчел — 9.VIII 1969, Бухарест) — румунський лікар-ендокринолог та невропатолог, громадський діяч, дійсний член (з 1938) і почесний президент Румунської академії, Герой Соціалістичної Праці СРР (1954), іноземний член АН СРСР (з 1947). Член компартії Румунії з 1944. У 1898 закінчив Бухарестський ун-т. Засновник і директор (1946) Ендокринологічного ін-ту, наук. керівник Ін-ту геріатрії. Осн. праці присвячені питанням неврології, психіатрії, ендокринології, зокрема вивченню ендемічного зоба, еволюції ендокринної системи, фізіології гормонів, проблемі боротьби з передчасним старінням. П. — Голова Президії Великих Національних зборів СРР (1947—52). Голова (з 1944, з 1967 — почесний голова) Румунського т-ва дружніх зв'язків з СРСР. Нагороджений орденом Леніна.

ПАРЦЕЛЯРНЕ ГОСПОДАРСТВО (від франц. *parcelle* — незначна частина, наділ) — у капіталістич. країнах дрібне селянське господарство, що ведеється на невеличких ділянках (парцелях) власної або орендованої землі примітивними знаряддями й відсталими методами. П. г. витісняються й поглинаються великими капіталістичними с.-г. підприємствами, а селяни поволіють ряди пролетаріату та армію безробітних.

ПАРЦІАЛЬНИЙ ТИСК (від лат. *partialis* — частковий) — тиск, під яким перебував би газ, що входить до складу газової суміші, коли б він один займав об'єм, рівний об'ємові суміші при тій самій температурі. П. т. окремих її складових — т. з. закон Дальтона.

ПАРЧА (від перс. *парче* — матерія) — складноузорчата тканина з шовковою основою, що містить

у нитках (рідше в основі) металеві нитки з золота, срібла або матеріалів, що імітують їх. Мистецтво вироблення П. було відоме ще на початку н. е. в Китаї, звідки перейшло в Сірію, Персію, а потім у Сиділію, Візантію, Італію, Іспанію, Францію. В Росії спроби виготовлення П. належать до кінця 16 ст. На Україні цю тканину застосовували гол. чин. для пошиття дорогого одягу князів, духовництва, магнатів, козацької старшини. Сучас. виробництво П. (з матеріалами, що імітують золото і срібло) в осн. спрямоване на виготовлення театральних завіс й одягу, нею оздоблюють інтер'єри тощо.

ПАРША, парші, фаус — заразне захворювання шкіри людини, ссавців і птахів, спричинюване мікроскопічними паразитичними грибами з роду *Achorion*. Зараження П. можливе при прямому контакті з хворою людиною або через предмети, якими користувався хворий (гребінець, головний убір тощо), а також зрідка — від тварин (кішок, пашуків, мишей та ін.). Найчастіше на П. хворіють діти. При П. уражається здебільшого волосяна частина голови, рідше гладенька шкіра, нігті. Шкіра голови при П. вкривається жовтуватими лусочками (скутулами); волосься стоншується, стає тьмяним, пошедаєті-сірого кольору, пахне пліснявою. На уражених ділянках волосься випадає і більше не росте. Уражені нігті звичайно потовщені, горбисті, кришаться. Ліку в а н н я обов'язково в умовах стаціонару.

Серед т в а р и н на П. найбільше хворіють собаки, коти, кролі, птиця, *мишачі*, рідше — коні, рогата худоба (П. вух, голови, лап). Утворюються голі, безшерсті місця, пера випадають. Хворих тварин ізолюють. Уражені ділянки змащують формаліновою пастою, сірко-дигтярною мазю тощо.

ПАРША РОСЛИН — група інфекційних хвороб с.-г. рослин, що характеризуються ураженнями поверхневих тканин бульб, плодів, качанів, коренів і листків. Найчастіше збудниками П. р. є мікроскопіч. гриби, рідше — актиноміцети, бактерії, нематоди, комахи, іноді механічні uszkodження і несприятливі умови розвитку рослин. Симптоми хвороби залежать від збудника. Здебільшого ураження має вигляд коростинок, бородавок і плям, часто з бархатистим оливковим нальотом. Уражені органи рослин тверді, що утруднює їх споживання і подрібнення. Зовнішній вигляд плодів, бульб і коренів неприглядний. На Україні зустрічаються різні види парші картоплі, буряків, моркви, яблуні й груші.

Лит.: Пересипкін В. Ф. Хвороби сільськогосподарських культур. К., 1973.

ПАРШИН Георгій Михайлович [10 (23).V 1916, с. Сетуша, тепер Залегощенського р-ну Орловської обл. — 13.III 1956] — рад. військ. льотчик, майор, давіч Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1942. Після закінчення школи інструкторів Цивільного повітр. флоту (1936) працював у його системі. З 1941 в Червоній Армії. Під

В. Ф. Пархоменко.

І. К. Пархоменко. Портрет роботи художника М. С. Федорова. Олівець. 1934.

І. К. Пархоменко. Портрет письменника А. В. Головця. 1932. Київський музей Т. Г. Шевченка.

Пасаж у Києві. Архітектор П. С. Андрюс. 1914—16.

ПАС ЕСТЕНСОРО

І. О. Пархоменко.

О. Я. Пархоменко.

Т. М. Пархоменко.

Г. М. Паршин.

час Великої Вітчизняної війни 1941—45 — льотчик, командир ланки, заст. командира і командир ескадрильї, пом. командира, штурман полку і командир штурмового полку на Зх., Пн.-Кавказ., Ленінгр. і 3-му Білорус. фронтах. Здійснив 253 бойові вильоти, збив 10 літаків противника. Загинув при виконанні службових обов'язків. Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПАС ЕСТЕНСОРО (Paz Estensoro) Віктор (н. 2.X 1907, Гаріха) — держ. і політ. діяч Болівії. За фахом юрист. Засновник бурж.-націоналістичної партії Націоналістичний революц. рух (1941). В 1940—41 — віце-голова палати депутатів, 1941—42 — міністр економіки, 1943—44 — міністр фінансів. У 1952—56, 1960—64 — президент Болівії. Уряд П. Е., який проводив проімперіалістичну політику, був повалений у листопаді 1964. У серпні 1971 П. Е. брав участь у реакційному військ. перевороті, що призвів до повалення прогресивного режиму ген. Х. Торреса.

ПАСАЖ (франц. passage — перехід, прохід) — 1) В архітектурі — торговельна споруда, в якій крамниці розміщуються по обидва боки проходу (напр., П. у Києві, 1914—16, арх. П. Андреев; в Одесі, 1901, арх. Л. Влодек). Іл. с. 203.

2) В музиці — послідовність тонів у швидкому русі, переважно складна для виконання. 3) В побуті — несподівана пригода, дивний збіг обставин.

ПАСАЖИРОБОРОТ — узагальнений показник роботи залізничного, автомобільного, морського, річкового і повітряного транспорту щодо перевезення пасажирів з урахуванням віддалі перевезення їх. Одиниця виміру П. — пасажиро-кілометр (на мор. транспорті — пасажиро-миля). В СРСР показники П. використовують у плануванні, при розподілі доходів, одержаних від перевезення пасажирів, визначенні роботи транспорту, обчисленні якісних показників пасажирських перевезень тощо.

ПАСАЖНИЙ ІНСТРУМЕНТ (від франц. passage — перехід) — астрометричний прилад для спостережень проходження світла через певний вертикал, найчастіше через небесний меридіан або перший вертикал. П. і. винайшов 1689 О. К. Ремер. Зорова труба П. і. обертається лише у вертикальній площині. Вона може бути прямою або ламаною (в якій з допомогою оптичної системи змінюється напрям променів). П. і. з прямою трубою і об'єктивом, що має діаметр 15—20 см і фокусну віддаль 1,5—2,5 м, встановлюється на масивних стовпах — фундаментах і застосовується для визначення прямих сходжень світла. П. і. меншого розміру (діаметр об'єктива бл. 10 см і фокусна віддаль бл. 1 м), здебільшого з ламаною трубою, застосовуються в основному в службах часу, а також в астр.-геодезичних роботах для визначення поправок годинника і широти місця. У фокальній пло-

щині об'єктива П. і. розміщено окулярний мікрометр з сіткою вертикальних і горизонтальних ниток. Моменти проходження зображення світла через вертикальні нитки реєструються за допомогою хронографа. В СРСР було розроблено фотоелектр. спосіб реєстрації проходжень світла, який підвищує, зокрема, точність визначення поправок годинника. Точність одного визначення прямого сходження світла на великому П. і. становить $\pm 0,015$ с, а точність однієї поправки годинника, визначеної фотоелектричним методом на малому П. і., $\pm 0,005$ с. Іл. с. 206.

Лит.: Подобед В. В. Фундаментальная астрометрия. М., 1968; Блажко С. Н. Курс практической астрономии. М., 1979. М. Я. Чернега.

ПАСАТИ (голл. passaat, одн.) — сталий перенос повітряних мас (вітри) з тропічних широт обох півкуль до екватора. Внаслідок Коріоліса сили й тертя П. у Пн. півкулі відхиляються праворуч (пн.-сх. вітри), у Пд. півкулі — ліворуч (пд.-сх. вітри). Особливо добре виявлені над океанами. Пересічна швидкість 5—6 м/с. У районах поширення П. погода характеризується малою хмарністю й незначною кількістю опадів, внаслідок чого на суходолі утворюються тропічні пустелі (напр., Сахара й Калахарі в Африці, Велика Піщана пустеля в Австралії). Вертикальна потужність П. змінюється залежно від широти і пори року від 2 до 15 км. У тропічних широтах над П. утворюються вітри протилежного напрямку — антипасати. П. і антипасати належать до планетарної системи циркуляції атмосфери. Під впливом П. утворюються пасатні течії Світового океану. О. О. Кисельова.

ПАСАТНІ ТЕЧІЇ — поверхневі течії Світового ок. в тропічних та екваторіальних широтах, які утворюються внаслідок дії пасатів. Спрямовані зі Сх. на Зх. Швидкість до 2 км/год. Т-ра води +25, +28°. Солоність до 36,3‰. Біля екватора П. т. Північної та Південної півкуль (див. Південна Пасатна течія та Північна Пасатна течія) розділені міжпасатними протитечіями.

ПАСЕКА Ольга Михайлівна (п. 14.VIII 1919, с. Великі Підліски, тепер Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалізму. Праці (1968). Член КПРС з 1959. Ветеран колгоспу «Прогрес» Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл., ланкова-буряковод; ланка, очолювана П., усялася високими сталими врожайми цукр. буряків (понад 500 ц/га щороку) та ін. с.-г. культур. П. — делегат XXIV з'їзду КПРС, депутат Верховної Ради СРСР 7 і 8-го скликань. Нагороджена орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

В. М. Василець.
ПАСІВ (італ. passivo, від лат. passivus — недіяльний) — одна з двох сторін бухгалтерського балансу, що характеризує джерела формування коштів соціалістичних підприємств і організацій за їхнім складом, цільовим призначенням і розміщенням. Підсумок

П. балансу має дорівнювати підсумкові його активу.

ПАСИВНЕ ВИБОРЧЕ ПРАВО — право громадянина бути обраним до представницького органу держави. У більшості бурж. д-в П. в. п. зумовлене різними цenzами, зокрема майновим, віковим, освітнім (див. Цензи виборчі), що набагато вищі за цензи, які стосуються активного виборчого права. У соціалістичних д-вах не існує будь-яких цenzових обмежень і немає поділу виборчого права на активне і пасивне.

ПАСИВУВАННЯ, пасивація — самочинне виникнення або штучне створення на поверхнях металевих виробів тонкої оксидної плівки, внаслідок чого вони стають хімічно тазанними до руйнівного впливу навколишнього (корозійного) середовища. Самочинне П., зумовлене окисленням металів на повітрі, притаманне гол. чин. виробам з алюмінію і титану. Штучному пасивуванню піддають найчастіше вироби з заліза, хрому, нікелю, цинку, олова, алюмінію та їхніх сплавів. З цією метою їх анодують в розчинах мінеральних к-т і лугів (див. Анодування), обробляють розчинами окислювачів (пасиваторів), напр. хроматів, нітритів. Штучне П., що сприяє підвищенню корозійної стійкості виробів, застосовують у літако- і машинобудуванні, радіоелектроніці. Див. також Оксидування.

ПАСИНКУВАННЯ — прийом догляду за рослинами, видалення бокових пагонів (пасинків), що виростають на головному стеблі з пауз листків або з підземних вузлів кущення (кукурудза, сорго). П. застосовують, вирощуючи тютюн, махорку, помідори, бавовник, пасічники капусту, моркви та ін. культур. Завдання П. — прискорити досягнення плодів, пасінок, підвищити врожай. Якщо пасинки залишити, вони ослаблюватимуть плодоношення осн. стебел, знижуватимуть урожай, уповільнюватимуть його досягнення. Пасинки облямують (чи зрізують) у молодому віці біля самої основи, не допускаючи надмірного відростання їх, напр. у махорки — не більше як на 5—6 см, у тютюну — не більше як 8—10 см завдовжки.

ПАСИФЛОРА (Passiflora) — рід рослин родини пасифлорових. Трав'янисті або дерев'янисті ліани. Листки чергові пальцатозерічені, іноді суцільні. Квітні яскраво забарвлені, до 10 см у діаметрі, заповнюються комахами, у деяких П. — птахами колібрі. Плід — ягода. Понад 400 видів, поширених у тропіках і субтропіках Америки, Азії, Австралії та на Мадагаскарі. Чимало видів П. культивують заради їстівних плодів, деякі декоративні кімнатні або оранжерейні рослини з красивими квітками. В СРСР у культурі найчастіше поширена П. голуба (R. coerulea), яку вирощують на Пд. березі Криму і Чорноморському узбережжі Кавказу. Іл. с. 206.

ПАСІЧНИК Іван Микитович (н. 26.X 1927, с. Нарцизівка Липовецького р-ну Вінн. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1971), засл.

механізатор УРСР (з 1978). Член КПРС з 1968. У 1953—61 працював трактористом, а з 1962 очолює механізовану ланку колгоспу ім. ХХІІ з'їзду КПРС с. Лукашівки Липовецького р-ну. Ланка з року в рік, починаючи з 1965, вирощує високі врожаї цукр. буряків (по 430—490 ц/га на площі 175 га). Депутат ХХVІ з'їзду КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—8-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями.

Ю. С. Жигін.

ПАСІЧНИК Митрофан Васильович (н. 4 (17). VI 1912, с. Жирівка, тепер Машівського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1961), засл. діяч науки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. У 1931 закінчив Полтав. ін-т соціального виховання. В 1932—40 і 1946—70 працював в Ін-ті фізики АН УРСР (1949—65 — директор), одночасно в 1947—61 був зав. кафедрою Київ. ун-ту. З 1970 — в Ін-ті ядерних досліджень АН УРСР (1970—73 — директор). Осн. праці присвячені вивченню взаємодії нейтронів з атомними ядрами. Відкрив оболонкові та ізотоп-спінові явища при взаємодії нейтронів з ядрами. Встановив природу та механізм антикорозійної стійкості нержавіючих термостійких і сплавів. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, 4 бойовими орденами, медалями.

ПАСІЧНИК Раїса Василівна (н. 16.VIII 1939, с. Нетребівка Томашпільського р-ну Вінн. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1963. З 1957 працює в колгоспі ім. ХХ з'їзду КПРС с. Марківки Томашпільського р-ну — у 1960 очолила комсомольсько-молодіжну ланку, яка прославилась сталими високими (100 ц/га) врожаєми кукурудзи на великих площах. Без відриву від виробництва П. закінчила Уманський с.-г. ін-т і з 1969 працює заступником голови колгоспу, агрономом; у г-ні за цей час підвищилась культура землеробства (середньорічна врожайність зернових становить 40,6 ц/га, цукр. буряків — 418 ц/га, а в 1976 — 606 ц/га). Депутат ХХІІІ з'їзду КПРС, депутат Верховної Ради УРСР 6—8-го скликань. Нагороджена орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями.

Ю. С. Жигін.

ПАСК, парааміносаліцилова кислота, 4-аміно-2-оксисаліцилова кислота — лікарський препарат з групи протитуберкульозних засобів. В мед. практиці при лікуванні туберкульозу застосовують також похідні П. — натрію парааміносаліцилат (натрію паскат) і бепаск.

ПАСКАЛЯ ЗАВІТОК — плоска алгебраїчна крива, утворена внаслідок зміни радіус-вектора кожної точки кола радіуса r на сталу величину l (мал.). Отже, П. з. — конхороїда цього кола. Рівняння П. з. в прямокутній декартовій системі координат: $(x^2 + y^2 - 2rx)^2 = -r^2(x^2 + y^2)$, в полярній: $\rho = 2r \cos \varphi \pm l$. Початок координат для П. з. є особливою точкою: вузловою, якщо $l < 2r$; ізольова-

ною, якщо $l = 2r$; точкою звороту, якщо $l = 2r$ (при цьому П. з. перетворюється в кардіоїду). Площа, обмежена П. з., при $l > 2r$ дорівнює $S = \pi(2r^2 + r^2)$. П. з. використовують для накреслення профілю ексцентрика, для розв'язування задачі трисекції кута. П. з. вперше вивчав франц. вчений Е. Паскаль (1588—1651) — батько Б. Паскаля (звідси назва). Іл. с. 206.

ПАСКАЛЯ ЗАКОН — закон гідростатики, за яким зовнішній тиск на поверхню рідини передається рідною однаково у всіх напрямках. Відкрив 1653 Б. Паскаль (опубл. 1663). Важливим тех. застосуванням П. з. є розрахунок на його основі гідравлічних пресів та ін. гідравлічних пристроїв.

ПАСКАЛЯ ТЕОРЕМА — одна з найважливіших теорем проективної геометрії. П. т. стверджує, що точки перетину протилежних сторін будь-якого шестикутника, вписаного в конічний переріз, лежать на одній прямій (п р я м і й П а с к а л я). При цьому шестикутник може бути як опуклим, так і зірчастим; протилежними сторонами вважають такі, які відділені одна від одної двома ін. сторонами, напр. 1—2 і 4—5, 2—3 і 5—6, 3—4 і 1—6 (мал.). Разом з Бріаншона теоремою П. т. встановлює осн. проективні властивості конічних перерізів. П. т. встановив 1639 Б. Паскаль. Іл. с. 206.

ПАСКАЛЬ (Pascal) Блез (19.VI 1623, Клермон-Ферран — 19.VIII 1662, Париж) — франц. математик, фізик і філософ. Одержав домашню освіту. Рано проявив видатні матем. здібності. Перший матем. трактат «Досвід теорії конічних перерізів» (опубл. 1640) написав, коли йому було 16 років. У цій праці, яка була розвитком ідей Ж. Декарта, сформулював одну з осн. теорем проективної геометрії (див. Паскаля теорема). В 1641 (за ін. даними, 1642) сконструював лічильну машину. Наступні матем. праці П. присвячені теорії чисел, комбінаторики, алгебрі та теорії імовірностей. П. перший точно визначив і запровадив для доведення метод матем. індукції. Подав заг. ознаку подільності будь-якого цілого числа на ін. будь-яке ціле число, спосіб визначення числа комбінацій з n елементів по k , метод визначення біноміальних коефіцієнтів. Його методи розв'язування задач на обчислення площ фігур і об'ємів тіл значно вплинули на розвиток вчення про нескінченно малі. Теорему П. про характеристичний трикутник використав Г. В. Лейбніц при створенні диференціального та інтегрального числення. Праці П. з фізики стосуються в основному гідростатики. П. встановив осн. закон гідростатики (див. Паскаля закон), принцип дії гідравлічного преса, експериментально підтвердив теорію Е. Торрічеллі про атм. тиск.

В суперечності з наук. діяльністю П. були його філос. погляди. Хоч у науці П. виступав з позицій раціоналізму, тобто визнавав лише те, що можна логічно довести, у філософії він перебував під впливом релігійно-містичних на-

строїв. Займався в основному релігійно-етичними проблемами, схилявся до визнання зверхності віри над розумом. У літ. діяльності П. відомий «Листами до провинціала» (1656—57), в яких гостро критикував езультів — опору католицької реакції. Разом з тим виступав проти вільнодумства й атеїзму. Суперечливий характер світогляду П. піддали критиці представники просвітництва 18 ст., зокрема Д. Дідро, Ж. Л. Д'Аламбер, Ж. А. Н. Кондорсе. Портрет с. 207.

ПАСКАЛЬ, Па, Ра — одиниця тиску і механічного напруження в Міжнародній системі одиниць (СІ); дорівнює тискові, спричиненому силою 1 ньютон, рівномірно розподіленою по нормальній до неї поверхні площею 1 м². 1 Па = 1 Н/м² = 0,102 кгс/см² = 10⁻³ бар = 7,5 · 10⁻³ мм. рт. ст. = 0,102 мм вод. ст. Названа ім'ям Б. Паскаля.

ПАСКВІЛЬ (італ. pasquillo) — твір наклепницького характеру, часто анонімний, що містить брехливі та образливі вигадки про якусь особу або групу людей, суспільний рух, літ. напрям. Термін «пасквіль» походить від імення учителя чи шеня Пасквіно, який відзначався дотепністю. Його іменням називали статую, на якій виступували епіграми або гумористичні жарту на злобу дня. П. часто використовувався як засіб дискредитації політ. противників.

ПАСКЕВИЧ Іван Федорович (8 (19). V 1782, Полтава — 20. I (1.II) 1856, Варшава) — рос. військ. діяч, генерал-фельдмаршал (з 1829). Був однією з найбільш видатних особ. Член Верх. суду в справі декабристів. З 1826 — командуючий військами в Закавказзі, з березня 1827 — намісник на Кавказі. Керував придушенням польського повстання 1830—31, після чого був призначений намісником Царства Польського. У 1849 командував військами, які придушували революцію 1848—49 в Угорщині. Під час Кримської війни 1853—56 — головнокоманд. військами на зах. кордонах і 1853—54 на Дунаї.

ПАСЛІН (Solanium) — рід рослин родини пасльонових. Одно- і багаторічні трав'янисті рослини, півкущі та кущі з прямими, лезчастими або витканими стеблами. Листки чергові або парні, цілісні або перистоскладні. Квітки — двостатеві у суцвіттях або одиночні. Плід — ягода. Бл. 2200 (за ін. даними, бл. 1700) видів, пошир. переважно в тропічних і субтропічних зонах. В СРСР — 20 дикорослих видів, у т. ч. в УРСР — 7, з них найпоширеніші П. чорний (S. nigrum) і П. солодко-гіркий, або глісник (S. dulcamara), стебла і зелені плоди яких містять глікоалкалоїд соланін. П. частинковий (S. lasiniatum), родом з Австралії, багатий на соланін і соламаргін, які використовують для одержання стероїдних гормонів — прогестерону й кортизону, застосовуваних у медицині; вирощують у Криму, Молдавії, Краснодар. краї, Казахстані як однорічну рослину. З культ. видів П. на Україні широко вирощують

О. М. Паска.

І. М. Пасічник.

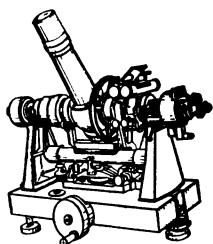
М. В. Пасічник.

Р. В. Пасічник.

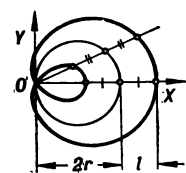
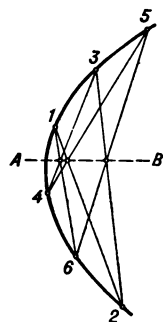
ПАСЛЬОНОВІ

Пасажний інструмент.

Пасифлора голуба: 1 — квітуча гілка; 2 — квітка в розрізі; 3 — плід у розрізі.

Паскаля завиток при $l < 2r$.

Паскаля теорема: AB — пряма Паскаля.

шують картоплю та баклажан. Деякі види П. з гарними червоними ягодами розводять як декоративні. [Л. с. 208.]

ПАСЛЬОНОВІ (Solnaceae) — родина дводольних зрослоплісних рослин. Більшість П. — одно- або багаторічні трави, деякі — кущі та невеликі дерева (в тропіках). Листки здебільшого чергові, суцільні або перистоскладні, без прилистків. Квітки двостатеві, переважно правильні, п'ятичленні, одиночні або зібрані у завійки, які в свою чергу утворюють волотевидні суцвіття. Плід — ягода або коробочка, рідко — кістяковидний. Бл. 2700 видів (80 родів), більшість яких поширені в Центр. і Пд. Америці. В СРСР — 45 дикорослих видів, з них в УРСР — 18. Найбільший рід П. — *паслін*. Багато П. містять отруйні алкалоїди (у флорі УРСР — два види пасльону, *дурман* звичайний, *блекота* чорна, *беладонна*). Серед П. є харчові рослини: *картопля*, *помідор*, *баклажан*, *перець стручковий* та ін.; лікарські: *беладонна*, *дурман*, *скопола* та ін.; декоративні: *петунія*, *тютюн* пахучий, деякі види *фізалісу*, пасльону та ін. Велике народногосп. значення мають також П. — *тютюн* і *махорка*.

ПАСОВА ПЕРЕДАЧА — механізм, що передає обертальний рух за допомогою безконечного приводного паса, який з натягом охоплює шківів, насаджених на валах. Розрізняють П. п. (мал. с. 210) плоско-, клино-, полікліно-, кругло- та зубчастопасові. П. п. нескладні за конструкцією, безшумні, у них плавний хід, вони дають змогу передавати рух на значну віддалі (до 15 м і більше). Їхні вади: великі габарити, значні навантаження на вали та підшипники, нестійке передаточне відношення (через проковзування паса), мала довговічність пасів. П. п. застосовують у приводах деяких с.-г. машин, електр. генераторів, верстатів, ледінок, швейних машин тощо. Їх замінюють досконалішими *зубчастими передачами* і *гідрравлічними передачами*. Крім того, використовують електродвигуни, безпосередньо з'єднані з валами машин.

ПАСОВИЩЕ, випас, вигін — один з видів с.-г. угідь, ділянка землі, родючості якої використовують для пасіння худоби. П. — одне з осн. джерел дешевого і найбільш цінного *зеленого корму*. Майже три чверті потреби тваринництва СРСР у зелених кормах задовольняється за рахунок П. При пасовищному утриманні *продуктивність сільськогосподарських тварин* вища на 25—40%, якість продукції значно краща, а собівартість її на 20—30% нижча, ніж за стійлового утримання *сільськогосподарських тварин*. На П. тварин виганяють, коли рослини знаходяться на ранній стадії вегетації й містять найбільшу кількість поживних речовин. П. бувають природні та сіяні (штучні). Рослинний покрив природних П. складається переважно з багаторічних дикорослих рослин, іноді також з *лишайників* (тундра), півкущів і кущів (тундра, напівпустеля, пу-

стеля). Сіяні П. створюють висіванням на малопродуктивних землях багаторічних бобово-злакових або однорічних *кормових трав*. Сіяні П. називають культурними; до них відносять також природні поліпшені П. (див. *Культуртехнічні роботи*). Поділяють П. на сезонні і цілорічного використання. В лісовій зоні пасовищний період триває 130—150 днів, в лісостеповій — 160—200, у степовій — 180—220, у напівпустелях — 220—270 днів. У тундрі й пустелях тварин утримують на П. цілий рік. [Лит.: Тваринництво. К., 1979: Справочник зоотехніка. М., 1980.]

ПАСОВИЩІ КЛІЩІ, іксодові кліщі (Ixodidae) — родина ряду паразитоформних кліщів. Тимчасові кровосисні паразити багатьох хребетних тварин (диких та свійських) і людини. Довж. тіла 1—10 мм; розміри значно збільшуються при ссанні крові. Цикл розвитку складається з яйця та 3-х активних стадій (*личинки*, *німфи*, статевозрілого кліща). Перехід від однієї стадії до другої відбувається лише після насичення кліща кров'ю. Понад 1000 видів, відомих на всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР — бл. 100 видів, у т. ч. на Україні — 29, серед них *Ixodes laguri*, *Hyalomma plumbeum*. П. к. — переносники збудників багатьох *трансмисивних хвороб* (енцефаліту, ку-гарячки, туляремії та ін.), а також *трипанозомозів* с.-г. тварин. [Л. с. 208. Л. Е. Шур.]

ПАСОКА — сік, що витікає з перерізанних стебел і коренів живих рослин. Виділення П. з перерізованих судин (*«плач» рослин*) відбувається внаслідок *кореневого тиску*. В П. містяться мінеральні солі, а також деякі органічні речовини (амінокислоти, цукри, білки). Найбільше П. у деревних рослин виділяється напровесні, коли запасні поживні речовини пересуваються до бруньок. У деяких видів дерев кількість виділеної за *вегетативний період* П. становить 50—150 л. П. берези та деяких ін. дерев в окремих місцевостях використовують як напій.

ПАСПОРТ (франц. passeport, від passe — прохід і port — гавань; спочатку — дозвіл на відплиття з гавані) — 1) В СРСР основний документ, що посвідчує особу *громадянина СРСР*. Порядок видачі і оформлення П. регулює Положення про паспортну систему в СРСР, затверджене постановою Ради Міністрів СРСР від 28.VIII.1974. Встановлено єдиний зразок П. на всій тер. СРСР. П. видаються органами міліції особам віком від 16 років за місцем їхнього проживання і не обмежуються строком. Без П. проживають *військовослужбовці*, рад. громадяни, що постійно перебувають за кордоном, а також особи, які мають *вид на проживання*. У П., крім відомостей про особу, роблять відмітки про прописку і виписку, про реєстрацію та розірвання *шлюбу*, про дітей, що народилися, про відношення до військ. служби та ін. Проживання громадян без П. або по недієвому П., без прописки або реєстрації, навмисне псування П. або недбале зберігання його, що призводить до втрати П., тягне за

собою *адміністративну відповідальність*, викрадення П. — кримінальну відповідальність (в УРСР — ст. 193 КК УРСР). Див. також *Паспортна система*. 2) П. за кордоном, що видається громадянам СРСР, які виїждять за кордон. Закордонні П. поділяються на дипломатичні (для членів уряду, дипломатичних працівників тощо), службові (для працівників торгпредств, допоміжного персоналу дипломатичних та консульських представництв тощо) та загальні, що видаються ін. громадянам. 3) П. м о р к а видається громадянам СРСР, які працюють на рад. суднах зарубіжного плавання або на іноземних суднах. Положення про цей П. затверджене постановою Ради Міністрів СРСР від 31.XII.1974.

Про документи, що посвідчують особу в сучас. бурж. д-вах, див. в ст. *Легітимізація*. Г. П. Бондаренко.

ПАСПОРТ ПРОМИСЛОВОГО ПІДПРИЄМСТВА — документ виробничого об'єднання (підприємства), який містить дані про наявність і використання виробничих потужностей, у тому числі про коефіцієнт змінності, організаційно-технічний рівень і спеціалізацію виробництва та інші техніко-економічні показники, необхідні для складання п'ятирічних і річних планів. Запроваджені постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979).

П. п. складають на основі Положення про паспорт виробничого об'єднання (підприємства). П. п. має 6 розділів, які містять такі дані: адресна картка підприємства; виробничі потужності; виробництво продукції, трудомісткість виготовлення її, якість і тех. рівень; показники ефективності використання осн. фондів і капітальних вкладень; використання матеріал. ресурсів у виробництві та нормування їх; труд. ресурси підприємства. В. О. Сизоненко.

ПАСПОРТНА СИСТЕМА — в СРСР сукупність правових норм, що регулюють порядок видачі та обміну *паспортів*, правила користування ними, прописку і виписку громадян з метою статистичного і персонального обліку населення, впорядкування його пересування по території СРСР, *охорони громадського порядку* і *державної безпеки*. Вперше П. с. запроваджено постановою ЦВК і Раднаркому СРСР від 27.XII.1932 як захід поліпшення обліку населення міст, робітн. селищ і новобудов. Діюче Положення про П. с. в СРСР затверджене постановою Ради Міністрів СРСР від 28.VIII.1974. Воно визначає заг. положення стосовно зразка паспорта, порядку його видачі, обміну тощо. П. с. врегульовує питання прописки, реєстрації та виписки з *місця проживання*. Відповідальними за дотримання П. с. є *службові особи* (нач. ЖЕКів, комендант будинків та гуртожитків, директори готелів, санаторіїв тощо), які в разі порушення П. с. притягаються до *адміністративної*

відповідальності. Злісне порушення П. с. тягне за собою кримінальну відповідальність (в УРСР — ст. 196 КК УРСР) і карається позбавленням волі на строк до двох років або штрафом у розмірі до 50 крб. Контроль за виконанням правил П. с. здійснюється виконавцями місцевих Рад народних депутатів і органами внутрішніх справ.

ПАСЕК Вадим Васильович (20. VI (2.VII) 1808, Тобольськ — 25. X (6.XI) 1842, Москва) — вітчизняний історик, етнограф, археолог. З дворян. Закінчив Моск. ун-т. У 1831—34 — учасник гуртка О. І. Герцена і М. П. Огарьова. Живучи на Україні (в Харків. губ.), П. вивчав укр. старовину. Видав «Нариси Росії» (кн. 1—5, 1838—42) — науково-популярний збірник з історії, археології, етнографії. Автор праць «Історико-статистичний опис Харківської губернії 1836 року», «Міста Харківської губернії», розробив широкий план дослідження археологічних пам'яток на тер. Росії, здійснив опис городищ і курганів кількох повітів Харків. губернії.

ПАСЕК Тетяна Сергіївна (2 (15). VII 1903, Петербург — 4.VIII 1968, Москва) — рос. рад. археолог, доктор істор. наук (з 1947). В 1924 закінчила ф-т сусп. наук Ленінгр. ун-ту. З 1932 — ст. наук. співробітник Ін-ту археології АН СРСР. Проводила археол. дослідження пам'яток трипільської культури та епохи міді-бронзи на тер. України (зокрема Коломиїщини, Володимирівки) і Молдавії (з 1947). Розробила періодизацію трипільської культури. Нагороджена орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

Тр.: Трипільська культура. К., 1941; Периодизация трипольских поселений. М., 1949; Равнинноземельские (трипольские) племена Поднепровья. М., 1961; Памятники культуры линеанто-ленточной керамики на территории СССР. М., 1963 [у співавт.].

ПАСТА (італ. pasta, букв. — тісто) — лікарська форма, що має консистенцію тіста. До складу П. входить мацева основа і порошок лікарської речовини (не менше 25% заг. маси П.). П. добре прилипає до шкіри. Застосовують при лікуванні шкірних захворювань, в зуболікарській практиці і в косметичці.

ПАСТЕЛЬ (франц. pastel, з італ. pastello, від pasta — тісто) — 1) Малювання кольоровими олівцями (без оправи), виготовленими з сухих порошокоподібних тонкокрихлих барвників з дрібною скріплюючих або розбілюючих речовин (клей, крейда, гіпс, тальк тощо). П. малюють на шорсткому (білому чи кольоровому) папері, картоні, замші, ґрунтованому й тонованому полотні, іноді розтушовуючи штрихи пальцями чи спец. розтушовкою. П. дає змогу застосовувати різноманітні живописні й графічні прийоми, добиватися чистих, звучних тонів. Малюнки П. мають ніжну оксамитово-матову поверхню, але фарбовий шар дуже тендітний, легко осипається. П. відома з 16 ст., розквіту досягла у 18 ст. (М. Латур у Франції,

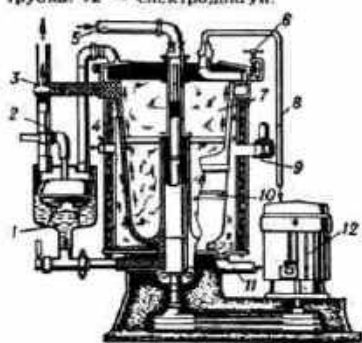
Ж. Ліотар у Швейцарії), широко застосовується у 19—20 ст. (у Франції — Е. Дега; в Росії — В. Боровиковський, О. Венеціанов, І. Левітан, С. Малютін. На Україні в техніці П. працювали К. Павлов, О. Мурашко, О. Шовкуненко, Й. Бокшай та ін.). 2) Окремий твір, виконаний технікою пастелі.

ПАСТЕР (Pasteur) Луї (27.XII 1822, Доль, Юра, Франція — 28.IX 1895, Вільнев-л'Етан, поблизу Парижа) — французький мікробіолог і хімік, засновник сучас. медичної мікробіології та імунології, член Паризької АН (з 1862), Франц. мед. академії (з 1873), Франц. академії («безсмертних», з 1881). Чл.-кор. (з 1884) і почесний чл. Петерб. АН, почесний член АН багатьох країн світу. Закінчив вищу Нормальну школу (1847) в Парижі. Учасник Револуції 1848. З 1849 професор хімії Страсбурзького ун-ту; з 1854 — ун-ту в Ліллі; з 1857 — Нормальної школи; з 1867 — Сорбонського ун-ту в Парижі. З 1888 і до кінця життя — директор н.-д. мікробіол. ін-ту (Пастерівського ін-ту). Перші праці П. з питань оптичної асиметрії молекул заклали основи стереохімії. Вперше (1857) встановив, що бродіння спричинюється діяльністю різних видів мікроорганізмів, відкрив явище анаеробіозу та існування облигатно (обов'язково) анаеробних (див. Анаероби) бактерій, запропонував методи стерилізації (див. Пастеризація), спростував уявлення про довільне самозародження організмів. П. розробив методи запобіжних щеплень проти ряду інфекційних захворювань, зокрема вакцинацію проти сибірки (1881), бешки свиней (1882), сказу (1885). Профілактична вакцинація П. набула великого поширення. Діяльність П. мала велике значення для розвитку мікробіології в Росії. В Пастерівському ін-ті працювали, зокрема, І. І. Мечников, М. Ф. Гамалія, С. М. Виноградський, О. М. Безредка та ін. вітчизн. вчені. В 1886 в Одесі створено першу в Росії бактеріологічну станцію (пастерівську).

Тр.: Избранные труды, т. 1—2. М., 1960.

Лит.: Имшенецкий А. А. Луи Пастер. Жизнь и творчество. М., 1961.

Пастеризатор ОПД-1М: 1 — молокоприймач з поплавком; 2, 3 — перепускна труба з краном; 4, 5 — паропроводи; 6 — конденсаторна труба; 7 — витісний барабан; 8, 9 — повітряний і паровий клапани; 10 — слизникові кільця; 11 — конденсаторна труба; 12 — електродвигун.

ПАСТЕРЕЛІ (Pasteurella) — рід неспоруютьючих патогенних бактерій. Названі на честь Л. Пастера, який вивчав їх. За сучас. класифікацією (Bergey, 1974) до П. відносять 4 види: P. multocida, P. pneumotrica, P. haemolytica, P. ureae. П. — нерухомі грамнегативні (див. Грама метод), з округленими кінцями палички розміром від $0,4 \pm 0,1$ до $1,4 \pm 0,4$ мкм, здатні біполярно фарбуватися (обидва кінці клітини забарвлюються значно темніше); аероби, факультативні анаероби, оптимальна т-ра росту 37°C . На штучних поживних середовищах краще ростуть, якщо додати кров. При культивуванні утворюють колонії, в яких розміщуються поодинокі або коротенькими ланцюжками. П. — збудники пастерелозу тварин і людини.

ПАСТЕРЕЛЬОЗ, геморагічна септицемія — інфекційна заразна хвороба ссавців і птахів, спричинювана бактеріями пастерелами. Характеризується різким підвищенням т-ри тіла, заг. зараженням крові (септицемією) з крововиляваннями (геморагією) у внутр. органах. Джерело інфекції — хворі і перенесені тварини. Зараження відбувається під час контакту з хворими тваринами, при поїданні забруднених пастерелами кормів і через ушкоджену шкіру. При гострій формі тварини гинуть через 1—2 дні. Хроніч. форма супроводжується кашлем, задихом, у хворих опухають суглоби, розлазиться травлення, вони дуже виснажуються і гинуть. У птиці спостерігається сонливість, опухання сережок і суглобів, кулявість. Заходи боротьби. Хворих тварин ізолюють і лікують специфіч. сироваткою і антибіотиками, решту — вакцинують. Приміщення дезинфікують. Поліпшують годівлю і утримання тварин.

ПАСТЕРИЗАТОР — апарат для знищення мікроорганізмів у рідинах і харч. продуктах. Так, П. молока, вершків, відвілок та ін. продуктів використовують для знищення в них мікроорганізмів (у т. ч. хвороботворних) і руйнування ферментів, що прискорюють псування молока, високою т-рою, струмами високої частоти, ультразвуком. Найбільш поширені теплові П. Залежно від т-ри, наданої продукту, і тривалості діяння робочий режим П. може бути миттєвим, або високотемпературним, — нагрівання до $85-90^\circ\text{C}$ без витримання; короточасним — нагрівання до $72-76^\circ\text{C}$ з витриманням протягом 20—25 сек.; тривалим, або низькотемпературним, — нагрівання до $63-65^\circ\text{C}$ і з витриманням 30 хв. Пастеризацію у двох перших режимах проводять потоковими П., у третьому — у ваннах для тривалої пастеризації. Див. також Малочарня.

ПАСТЕРИЗАЦІЯ — спосіб консервування харчових продуктів нагріванням до т-ри, нижчої за 100°C (звичайно до $60-70^\circ\text{C}$), протягом 15—30 хв. Застосовується гол. чин. для обробки продуктів, які від нагрівання до вищої т-ри змінюють свої якості. Запропонована Л. Пастером. При П., що її проводять в спец. апаратах —

В. Паскаль.

Л. Пастер.

Паспорт громадянина СРСР.

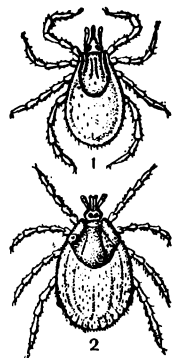

ПАСТЕРНАК

Паслін чорний. Гілка з квітами та плодами (вгорі).

Паслін солодко-гіркий. Гілка з плодами.

Пасовищні кліщі:
1 — Ixodes laguri; 2 — Hyalomma plumbeum.

пастеризаторах, гине більшість неспороносних бактерій, дріжджів і плісневих грибів, а також руйнуються ферменти. Щоб знищити спори, їм дають прорости, після чого продукти пастеризують вдруге. Іноді П. повторюють 3—4 рази. П. має особливо велике значення у вироб. молока і молочних продуктів. Нею знезаражують вино, пиво, фруктови та овочеві соки. П. сприяє збільшенню строків зберігання маринованих продуктів.

ПАСТЕРНАК Борис Леонідович [29.I (10.II) 1890, Москва — 30.V 1960, Переліджик Моск. обл.] — рос. рад. письменник. Син художника Л. Пастернака. Друкуватися почав 1913. Перша зб. віршів «Близнюк у хмарах» (1914). Збірки «Поверх бар'єрів» (1917), «Сестра моя — життя» (1922) позначені впливом символізму. В поемі «Висока хвороба» (1924, 2-а ред. 1928) створив образ В. І. Леніна. Опублікував історико-революц. поеми «Дев'ятсот п'ятий рік» (1925—26) і «Лейтенант Шмідт» (1926—27). У роки Великої Вітчизн. війни прагнув відобразити героїчний подвиг рад. народу (збірки «На ранніх поїздах», 1943; «Земний простір», 1945). Перекладач творів У. Шекспіра, Й. В. Гете, Т. Шевченка, Ю. Словацького, Ш. Петефі, груз. поетів. У романі «Лікар Живаго» (1957) відобразив кризовий настрій автора твору в 50-х рр., зневіра його в ідеалів соціалістичної революції. Публікація цього роману за кордоном (1957) і присудження за нього П. Нобелівської премії (1958) викликали різку критику в рад. пресі. Від Нобелівської премії П. відмовився.

Тв.: Стихотворения и поэмы. Л., 1977.

ПАСТЕРНАК (Pasternak) Леон (12.VIII 1910, Львів — 14.X 1962, Варшава) — польський письменник. Член Комуністичної партії Польщі (з 1948 — Польск. об'єднаної робітн. партії). За участь у революц. русі провів у тюрмах, у т. ч. в Березі-Картузській, бл. 5 років. Один із засновників пролет. журн. «Левар» («Домкрат»), що виходив 1933—36. Мужність революціонерів оспівав у збірках віршів «Проти» (1935), «Похмурий день» (1936). З 1939 жив і працював у Рад. Союзі. З 1943 у складі польск. дивізії ім. Косцюшка брав участь у боротьбі проти нім. фашизму. Після 2-ї світової війни жив у ПНР. У повісті «Комуна міста Ломжі» (1952) показав діяльність польск. комуністів. Автор поетичних збірок «Вибрані вірші» (1941), «Слова здалеку» (1944) та ін., збірок оповідань «День розплати» (1956), «Гіркий хліб» (1961), «Гніт; полонені» (1964) тощо. Перекладав твори рос. і укр. поетів, зокрема переклав «Заповіт» Т. Шевченка. Великому Кобзареві присвятив статтю «Ніч під Каневом» (1951). Тв.: Укр. перекл. — Вибрані вірші. К. — Львів, 1941; В'єтнам волає. «Всесвіт», 1967. № 3; Рос. перекл. — Коммуна города Ломжи. М., 1960.

ПАСТЕРНАК (Pastinaca) — рід дво- або багаторічних трав'янистих рослин родини зонтичних. Листки перисті, квітки жовті або оранжеві, в складних зонтиках. Плід — двосім'янка. Відомо 18 (за ін.

джерелами — 15) видів, пошир. в Європі і Азії. В СРСР 8 видів, з них в УРСР — 3. В культурі — П. посівний (P. sativa) — дворічна овочева рослина. Коренеплід містить (у %): білкових речовин 1,8; цукрів 2—3; безазотистих екстрактивних речовин 8—9, клітковини і золи по 1, жирів 0,4, сухих речовин 17,5—18,7 та вітаміни С, В₁ і В₂. Застосовують як приправу до страв. Урожай коренеплодів 200—300 ц/га. Районовані (1982) сорти П. на Україні: Герисейський, Круглий. Іл. с. 210.

ПАСТИРСЬКЕ ГОРОДИЩЕ — городище 1-го тис. до н. е. — 1-го тис. н. е. на обох берегах р. Сухого Ташлика (басейн Дніпра) біля с. Пастирського Смілянського р-ну Черкас. обл. Досліджували його 1898, 1900, 1901, 1949 і 1955. П. г. було заселене двічі — в 6—4 ст. до н. е. і в 7—8 ст. н. е. До більш раннього, скіфського часу належать оборонні споруди, землянкові та наземні житла. Населення П. г. було осілим, займалося землеробством, скотарством, ремеслами і мало торг. зв'язки з античними містами Пн. Причорномор'я. Поблизу городища є кургани, де поховано представників скіфської родової знаті. В 7—8 ст. н. е. на городищі існувало поселення, що його деякі вчені пов'язують з слов'янами часів переходу до класового, феод. суспільства, а інші — з алаано-булгарськими племенами. Розкопками відкрито залишки жител наземного та напівземлянкового типу, що загинули від пожежі. Знайдено посуд, виготовлений на гончарному круті, численні с.-г. знаряддя праці та ювелірні вироби з бронзи і срібла.

ПАСТОЗНІСТЬ (від італ. pastoso — тістоподібний) — 1) Особливості техніки живопису. Виникає внаслідок нерівного нанесення на ґрунт густої пасти-фарби. Рельєфність шару фарби дозволяє відтворити у найбільш випуклих місцях відблиски, посилити емоційну виразність твору, передати матеріальну насиченість предметного світу, повніть розкрити пластичні можливості самої фарбової маси. 2) П. в медицині — нечітко виявлений набряк шкіри.

ПАСТОР (Pastor) Людвіг (31.I 1854, Ахен — 30.IX 1928, Інсбрук) — австр. історик. З 1887 — професор Інсбрукського ун-ту, з 1901 — директор Австр. істор. ін-ту в Римі, 1920—28 — посланник Австрії у Ватикані. Автор «Історії папства з кінця середньовіччя» (т. 1—16, 1886—1932). В останньому тому подано історію запровадження унії православної і католицької церков на Україні.

ПАСТОР (лат. pastor, букв. — пастих) — парафіяльний священик протестантської церкви.

ПАСТОРАЛЬ (франц., італ. pastorale, від лат. pastoralis — пастиший) — 1) В літературі і театрі — твір, у якому ідеалізовано зображується безтурботне життя пастихів і пастишок на лоні сільської природи. Один з найдавніших зразків П. — античний роман Лонга «Дафніс і Хлоя» (2—3 ст. н. е.). П. як невеликі п'єси часто вводилися в програми

придворних свят. Найбільшого поширення П. набула на Заході в епоху Відродження («Амінта» Т. Тассо, «Ф'єзоланські німфи» Дж. Боккаччо); в Росії — у 18 ст. («Еклоги» О. Сумарокова). Відголос пасторальних мотивів відчувається в деяких віршах Г. Сковороди. Див. також *Буколіка*. 2) П. у м у з и ц і — опера, пантоміма, балет, сюжет яких пов'язаний з ідеалізованим зображенням сільського життя. Була популярною в 17—18 ст. в Італії і Франції. Пасторальні опери створили К. В. Глюк, В. А. Моцарт, Ж. Б. Люллі, Ж. Ф. Рамо. П. називають також муз. твір ін. жанру, в якому змальовано картини природи або сцени з сільського життя.

ПАСТОРИЙ (Pastorius) Йоахим (справж. прізвище — Гіртенберг; 20. IX 1611, Глогув, тепер ПНР — 26. XII 1681, Фромборк) — польск. історик. За походженням німець. Служив лікарем і вчителем у родині укр. шляхтичів на Волині. Брав участь у діяльності *социніан*. З 1651 — викладач гімназії в Єльблонгу і Гданську, пізніше — секретар і придворний історіограф польск. короля. В праці «Скіфсько-козацька війна» (Гданськ, 1652; наступні видання під назвою «Історія Польщі», 1680 і 1685) подав відомості про визвольну війну укр. народу 1648—54, всіляко вихваляючи польск. шляхту.

ПАСТОРИНО (Пасторіно Віскарді; Pastorino Viscardi) Енріке (н. 6.III 1918, Монтевідео) — діяч уругвайського і міжнар. робітн. руху. Н. в сім'ї робітника. Член Компартії Уругваю (КПУ) з 1942. З 1947 — член ЦК КПУ, з 1950 — член Виконкому ЦК КПУ, з 1951 — секретар ЦК КПУ. В 1961—66 — секретар Профцентру трудящих Уругваю. В 1951—59 — депутат парламенту. З 1953 — член Виконкому Генеральної ради Всесвітньої федерації профспілок (ВФП). З 1957 — віце-голова, з 1969 — голова, з 1978 — генеральний секретар ВФП. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1973.

ПАСТУШКОПОДІБНІ, пастишкі (Ralliformes) — ряд птахів. За ін. авторами — надродина з ряду журавлеподібних. Тіло (довж. 16—45 см, маса 60 г — 1 кг) стиснуте з боків. Ноги довгі. Забарвлення різноманітне: від яскравого (у тропіч. видів) до бурого і сірого (у видів з помірних широт). П. живуть на болотах, луках, по берегах водойм. Швидко бігають, деякі добре плавають і пірнають; літають погано. Моногами (див. *Моногамія* у тварин). Кладку з 3—18 (частіше 8—12) яєць насиджують самець і самка; інкубація 2—3 тижні. П. — *виводкові птахи*. Живляться безхребетними, частково рослинною їжею. Пошир. по всьому світу, крім полярних зон. В ряді 1 родина — пастишкові (Rallidae), що об'єднує 52 роди з 132 видами. В СРСР — 11 видів (7 родів), у т. ч. в УРСР — 8 видів (6 родів): *деркач*, *лиска*, *водяна курочка*, *султаника* та ін.; перелітні птахи. Об'єкти спорт. полювання. У викопному стані П. відомі починаючи з верх. еоцену.

М. А. Воїнствєнський.

ПАСХА (грец. *πάσχα*, від давньоєвр. *песах*, букв. — проходження), великдень — одне з головних свят у *йудаїзмі* та *християнстві*. Зародилося у стародавніх кочових іудейських племен, що пов'язували П. з «умилостивленням» богів, яким під час П. приносили очисну жертву. Згодом з розвитком культури *Йосе* П. стала святом на честь міфічного «виходу» євреїв з Єгипту. У християнстві П. відзначається як день «воскресіння» з мертвих Ісуса Христа.

Перший вселенський собор християнської церкви 325 встановив, що П. повинна відзначатися в першу неділю після весняного рівнодення і повного місяця, обов'язково окремо від святкування іудейської П. Святкування П. використовується церквою для закріплення в свідомості віруючих реліг. уявлень.

ПАСХИ ОСТРОВ, Рапануї — острів у пд.-сх. частині Тихого ок. Тер. Чілі (пров. Вальпараїсо). Площа 163,5 км². Нас. бл. 2 тис. чол. (1972, оцінка). Адм. ц. — с-ще Ханга-Роа. Острів вулканічного походження, є згадлі вулкани. Клімат тропічний. Переважає трав'яна та чагарникова рослинність. Осн. заняття населення — землеробство (вирушують гол. чин. батат, цукр. тростину, банани) і рибальство. Розводять свиней та овець. Кустарні промисли — виготовлення сувенірів для туристів. Авіасполучення з Чілі та о. Таїті.

П. о. було відкрито 5.IV 1722 голл. мореплавцем Я. Ротгевеном у день великоддя (пасхи; звідси назва). В той час населення острова, яке жило первіснообщинним ладом, становило 3—4 тис. чол. У 15 ст. на острові оселилися полінезійці з Маркізьких о-вів, які в 17 ст. знищили майже всіх нащадків давніх жителів. У 1862 перуанські работорговці винищили більшість жителів острова, зруйнували їхню самотню культуру. В 1888 П. о. приєднано до Чілі. Археол. дослідження на острові провадилися 1914—15 англійцями, 1934—35 — франко-бельгійською і 1955—56 — норвезько-американською (Т. Хейєрдал) експедиціями. Геологічне дослідження П. о. 1972 провадила рад. експедиція. На думку Т. Хейєрдала, острів був заселений вихідцями з Пд. Америки (зокрема, з тер. Перу). Думка Т. Хейєрдала не набула заг. визнання. Результати археол. досліджень свідчать про близькість культур населення острова з культурою *Полінезії* та вплив на них культури Пд. Америки. Цікавими пам'ят-

ками культури давнього населення острова є величезні кам'яні скульптурні зображення людей (відомо бл. 600), скульптура малих форм і тексти (бл. 20) з ієрогліфічним письмом ронго-ронго (досі повністю не дешифровані). Ці тексти налічують понад 700 знаків — зображень людини або частин її тіла, звірів, начиння. Внесок у дешифровку текстів зробили рад. вчені Б. Г. Кудрявцев, Д. О. Ольдерогге, Ю. В. Кнорозов.

ПАСЮГА Степан Артемович [28. XI (11.XII) 1862, с. Велика Писарівка, тепер смт Сум. обл. — 1933, там же] — укр. рад. кобзар. У його репертуарі були думи, істор., побутові й жартівливі пісні. П. — один з авторів першої рад. думи про Леніна — «Про військом Червоне, про Леніна-батька і синів його вірних». Думи від П. записував Ф. Колесса. Учнями П. були І. Кучугура-Кучеренко і Є. Мовчан.

ПАТА Тетяна Яківна [20.II (4.III) 1884, с. Петриківка, тепер Царичанського р-ну Дніпроп. обл. — 7.XII 1976, там же] — укр. рад. майстер нар. декоративного розпису та нар. декоративної графіки, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1962). Творчу роботу почала з хатніх розписів та з розписів скринь («Зелена скриня», 1928), які були традиційною основою мистецтва П. Створювала орнаментальні рослинні композиції у вигляді фризів і декоративних панно. Автор ескізів рушників, килимків, розписів коминів. Серед декоративних панно — «Калина» (1913), «Червона калина» (1919), «Килимок» (1926), «Рушник» (1930), «Букет» (1936), «Перець» (1937), «Калина і квіти», «Павичі серед квітів» (обидва — 1949), «Птах на калитці» (1951), «Птах і виноград» (1958), «Зозуля на калитці» (1960), «Панно з птахами» (1967), «Майор» (1972). П. займалась монументальним живописом — виконувала настінні розписи інтер'єрів (магазин кустарних виробів у Москві). Оформлювала книжки та створювала чистівки. В 1936—41 П. викладала композицію орнаменту в Петриківській школі декоративного малювання (див. *Петриківка*), виховала багато орнаменталістів (М. Тимченко, Ф. Панко, В. Соколенко, В. Клименко-Жукова, З. Кудіш, Н. Шуляк). Твори експонувалися на респ. (з 1919) та міжнар. (з 1938) виставках; зберігаються в ДМУНДМ та ін. музеях. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. Іл. див. на окр. арк., с. 176—177. Літ.: Тетяна Пата. Альбом, К., 1973; Глухенька Н. О. Майстер розпису Тетяна Пата. «Народна творчість та етнографія», 1977, № 4.

ПАТАГОНІЯ — природна область у Пд. Америці, в межах Аргентини. Лежить між 39° пд. ш. на Пн., Магеллановою прот. на Пд., Андами на Зх., Атлантичним ок. на Сх. Пл. понад 800 тис. км². Поверхня — переважно плато, які уступаються підносяться на Зх. (до 2200 м). Клімат помірний, посушливий.

Пересічна т-ра найтеплішого м-ця +24°, найхолоднішого — 10° (на високих плато до —35°). Опаді 150—300 мм на рік (біля підніжжя Анд — до 700 мм). Часто бувають сильні вітри. Ріки перетинають П. у глибоких каньйоноподібних долинах. Є озера. Ґрунти бурі та каштанові. Рослинність напівпустельна і степова. Серед тварин багато ендеміків (магеллановий собака, пампасська кішка, гризун туко-туко, панцирник). Гол. галузь г-ва — вівчарство. Видобування нафти та природного газу. Назву «Патагонія» цьому району дала експедиція Ф. Магеллана 1520.

ПАТАКА — грошова одиниця Ломонію, поділяється на 100 аво. 3,01 П. дорівнює 1 доларові США (1979).

ПАТАНІ — застаріла назва народу *пуштунів*.

ПАТАРІДЗЕ Зураб Олександрович (н. 9.IX 1928, Тбілісі) — рад. державний і парт. діяч. Член КПРС з 1955. Н. в сім'ї службовця. Закінчив Груз. політех. ін-т (1952). Заочну ВПШ при ЦК КПРС (1971). В 1952—62 — нач. зміни, дільниці, зав. рудником, гол. інженер, директор рудоуправління, гол. інженер тресту «Чіатур-марганець». У 1962—67 — перший секретар Чіатурського міськкому Компартії Грузії. В 1967—72 — в апараті ЦК КПРС. У 1972—75 — секретар ЦК Компартії Грузії. З 1975 — Голова Ради Міністрів Груз. РСР. З 1976 — кандидат у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 9—10-го скликань. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, орденом Трудового Червоного Прапора. Портрет с. 210.

ПАТЕНТ [від лат. *patens* (patentis) — відкритий, очевидний] — 1) Документ, що посвідчує держ. визнання технічного рішення винаходом, пріоритетом та авторством на нього, а також виключне право патентоуласника на винахід. Видається автором патентним відомством на ім'я автора винаходу або його правонаступника по заявці, яка подається автором чи орг-цією і розглядається відповідно до передбаченої процедури (див. *Винахідницьке право*). За законодавством багатьох країн П. видається переважно строком від 15 до 20 років (в СРСР — до 15 років). Дія П. поширюється на територію тієї д-ви, де його видано. СРСР, як учасник (з 1965) Паризької конвенції по охороні пром. власності, користується *пріоритетом* при патентуванні своїх винаходів за кордоном, реєстрації пром. зразків і *товарних знаків*. Патентоуласникові, який самостійно вирішує питання про продаж або видачу ліцензії на використання П., надається монополієне право на використання винаходу. Якщо винахід використовується без дозволу власника П., він може звернутися до суду з позовом про відшкодування збитків і заборону дій, пов'язаних з порушенням його прав на П. Правовідносини, що виникають у зв'язку з П., в СРСР регулюються відповідними розділами *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, а також Положенням

Е. Пастіріно.

Т. Я. Пата.

Т. Я. Пата. Декоративний малюнок «Калина». 1957. ДМУНДМ у Києві.

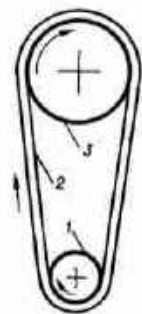

Кам'яні статуї на острові Пасхи.

ПАТЕНТНА
ЕКСПЕРТИЗА

3. О. О. Патари́ев.

Пасова передача:
1 — ведучий шків; 2 —
приводний пас; 3 —
ведений шків.Пастернак
ранній.

про відкриття, винаходи й раціоналізаторські пропозиції 1973. При цьому автор винаходу може за власним бажанням одержати П. або авторське свідоцтво. Обсяг прав патентовласника визначається з урахуванням принципу монополії зовн. торгівлі й законодавства про виключну власність Рад. д-ви на засоби виробництва. Коли винахід має особливе значення для Рад. д-ви, але з патентовласником не досягнуто угоди про передачу П. чи про видачу ліцензії, П. за рішенням Ради Міністрів СРСР може бути примусово викуплений д-вою з встановленим винагородою патентовласникові. Див. також *Патентна експертиза*, *Патентна інформація*, *Патентна чистота*.

2) Свідоцтво на право займатися торгівлею, промислом тощо. 3) За середньовіччя в країнах Зх. Європи документ про присвоєння чину, звання, вченого ступеня та ін.

С. І. Соколенко.

ПАТЕНТНА ЕКСПЕРТИЗА

1) Дослідження заявки на винахід з метою встановлення ознак винаходу в технічних рішеннях задач, викладених у заявці. В СРСР П. е. провадиться у два етапи: попередня оцінка можливостей правової охорони тех. рішень, яка виконується на підприємствах і в організаціях, що розробили ці рішення, та державна науково-тех. експертиза, яку здійснює Всесоюзний н.-д. ін-т держ. патентної експертизи Держ. к-ту СРСР у справах винаходів і відкриттів. 2) Дослідження з метою з'ясування, що конструкції, виробничі процеси, *ноу-хау*, матеріали, призначені на експорт, для міжнар. виставок або на які передбачено продаж ліцензій чи передачу тех. документації в ін. країни, не підпадають під дію *патентів*, чинних у відповідній країні. Відповідно до Угоди про патентну кооперацію, яку (на 1981) ратифікували 28 країн, у т. ч. 23. XII 1977 СРСР, провадиться міжнар. попередня П. е. винаходів, яка встановлює, чи задовольняє винахід критеріям новизни, винахідницького рівня і пром. застосовності.

ПАТЕНТНА ІНФОРМАЦІЯ — сукупність документів, що містять відомості про наслідки науково-тех. досліджень і проектно-конструкторських розробок, які заявлено або визнано відкриттями, винаходами, промисловими зразками, корисними моделями, *товарними знаками*, а також відомості про охорону прав авторів наук. відкриттів, винахідників, патентовласників, власників дипломів, ліючих *патентів* і свідоцтв на зазначені об'єкти. П. і. дає змогу ознайомитися з найновішими досягненнями науки і техніки, зафіксованими в патентних документах, одержати знання про тех. рівень, тенденції розвитку в конкретній галузі, провести дослідження зразків нової техніки на *патентну чистоту* і патентоздатність. За змістом відомостей розрізняють патентно-правову, патентно-тех. і патентно-екон. інформацію. Джерелами П. і. є описи винаходів і корисних моделей до заявок і охоронних документів, зображень пром. зразків і товарних знаків;

бібліографічна і реферативна інформація про ці об'єкти; оглядово-аналітичні і статистичні матеріали, що готуються по патентних документах; нормативно-методична л-ра з питань винахідництва. Видачі охоронного документа автором передусім перевіряє заявочних матеріалів на новизну і винахідницький рівень. В основу держ. системи П. і. в СРСР покладено взаємодію інформаційних органів Держ. к-ту СРСР у справах винаходів і відкриттів і служб П. і. підприємств і орг-цій, через які здійснюється погоджена діяльність по збиранню, обробці, зберіганню, пошуку і розподілу патентної інформації.

С. І. Соколенко.

ПАТЕНТНА ЧИСТОТА — юридична властивість об'єкта техніки (машини, приладу, устаткування, матеріалу, технологічного процесу та ін.), яка означає, що його можна вільно використати у даній країні без порушення діючих на її території *патентів*.

П. ч. визначається за кожним поданням зацікавлених осіб на конкретний проміжок часу. Вона є необхідною умовою видачі *авторського свідоцтва*, *патенту* на винахід чи на пром. зразок. П. ч. перевіряється *патентною експертизою*. Забезпечення П. ч. об'єктів техніки здійснюється на всіх стадіях розробки та освоєння їх. В СРСР робота по забезпеченню і перевірці П. ч. покладається на підприємства і орг-ції, які розробляють відповідні об'єкти техніки. Держ. к-т СРСР у справах винаходів і відкриттів здійснює систематичний контроль за забезпеченням ними П. ч. об'єктів експорту нових виробів і технологічних процесів, освоєння яких передбачається у держ. планах екон. і соціального розвитку СРСР.

С. І. Соколенко.

ПАТЕНТНЕ ПРАВО — сукупність норм, що визначають систему охорони прав на винаходи шляхом видачі *патенту*. Здебільшого стосується бурж. права, де осн. *суб'єктом права* на винахід вважається не автор, а патентовласник, що розпоряджається здобутками праці винахідника. В більшості капіталістичних країн діють патентні закони, прийняті після 2-ї світової війни (напр., у Великобританії — 1977, США — 1952, ФРН — 1976, Франції — 1968, Японії — 1970). Сучасне П. п. капіталістичних країн збільшує права д-ви на запатентовані винаходи, особливо на ті, що можуть мати воєнне застосування, посилює захист інтересів підприємств за рахунок винахідників, зокрема, розширює поняття «службові винаходи», права на які набуває підприємств. На зміст нац. П. п. все більший вплив чинить міжнар. угоди по охороні пром. власності. Законодавство деяких соціалістичних країн розрізняє патент, на підставі якого винахід використовує д-ва, і патент, який надає патентовласникові виключне право на винахід. В СРСР питання охорони винаходів регулюються *винахідницьким правом*.

ПАТЕНТУВАННЯ (від англ. patenting) — термічна обробка (*гартування*) сталі, що супроводиться ізотермічним (при постійній температурі) розпадом переохолодже-

ного *аустеніту* з утворенням тонкопластичного *сорбіту*. Найчастіше П. полягає у нагріванні сталі до т-ри (870—950° С) утворення аустеніту, після чого, щоб утворився сорбіт, її швидко охолоджують у розплавлених солях або свинці (т-ра 450—550° С), витримують при цій т-рі і знову охолоджують — водою чи на повітрі. Є й інші варіанти такої термічної обробки. П. забезпечує високу міцність і пластичність виробів (звичайно дроту), що їх виготовляють холодним деформуванням з патентованих заготовок.

ПАТЕР (лат. pater — батько) — у католицьких монастирях — чернець, що має сан *диякона* або *ієрея*. В широкому розумінні — католицький священник.

ПАТЕРИК (грец. *patērion*, від *patēr* — батько) — назва збірков оповідань про «подвиги» пустельників і ченців якогось краю або певної громади. Поширювались у Київ. Русі серед перших перекладних літ. творів. Найвідоміші серед П. — Єгипетський («Сказання про єгипетських чорнориців») та Синайський («Лимовар», або «Луг духовний»). На слов'ян. ґрунті постав т. з. «Зведений патерик», куди ввійшли оповідання з різних перекладених П. Ці оповідання послужили зразком для створення оригінальної збірки 13 ст. — «Ктево-Печерського патерика».

В. П. Колосова.

ПАТЕРНАЛІЗМ (від лат. *pater-nus* — батьківський) — апологетична бурж. концепція, яка обґрунтовує соціальну політику буржуазії в галузі трудових відносин, що виявляється в показній підприємницькій добродійності, удаваному піклуванні про потреби трудящих. Додаткові матеріальні виплати, створення преміальних і пенсійних фондів, здійснення житл. буд-ва, різних культур-осв. заходів тощо, завоювані трудящими в результаті гострої класової боротьби, ідеологи буржуазії демагогічно видають за «батьківське» піклування капіталіста про зайнятих на його підприємстві робітників. У відповідь на це «піклування» від робітників вимагається безумовна «відданість і слухняність» своєму «благодійникові», інакше їм загрожує звільнення. Бурж. економісти в кін. 19 — на поч. 20 ст. у зв'язку із зростанням опору трудящих капіталістичній експлуатації посилено пропагували концепцію П.

В сучасних умовах П. найбільш активно застосовується в країнах, де великий вплив на виробництво мають патріархальні традиції (Японія, Іспанія, Португалія). П. поширюється в поєднанні з ін. формами соціальної демагогії (типу «людських відносин», «соціального партнерства» та ін.). Прихильники П. прагнуть створити у трудящих враження про можливість докорінного поліпшення умов праці шляхом «класового співробітництва». Концепція П. спрямована на ослаблення й розкол робітничих організацій, відвернення класової боротьби, затуповування антагоністичних соціально-економічних суперечностей капіталістичного суспільства. П. М. Леоненко.

ПАТЭТИКА (від грец. παθητικός — пристрастий) — настроєність твору (літератури, музики, кіно, театру, красномовства тощо), що характеризується пафосом, піднесеністю, схвильованістю.

ПАТИНА (італ. patina) — 1) Дуже тонка плівка різноманітних відтінків (від зеленого до темно-коричневого) на поверхні виробів з міді, бронзи й латуні. Утворюється від діяння повітря чи вологого ґрунту або внаслідок обробки спец. окислювачами. П. запобігає руйнуванню виробів, а також має декоративне значення (П. як «наліт старовини» вперше усвідомили художники Старод. Риму). 2) Бліста плівка на поверхні крем'яних знарядь, які в первинному вигляді темні. Утворюється внаслідок вивітрювання.

ПАТНА — місто на Пн. Сх. Індії, адм. ц. штату Біхар. Порт на р. Гангу. Вузол з-дв і автошляхів. 490,3 тис. ж. (1971). Провідні галузі пром-сті — бавовняна і харчова. Кустарне виготовлення килимів, парчі, меблів, металевих виробів. Ун-т (засн. 1917). Б-ка з колекцією стародавніх рукописів. П. — одне з найдавніших міст Індії; в стародавні часи наз. Паталіпутра. Під сучас. назвою відома з 12 ст.

ПАТОГЕНЕЗ (від грец. πάθος — страждання, хвороба і γένεσις — походження) — розділ *патології*, що вивчає всі біологічні (фізіологічні, біохімічні, імунологічні та ін.) механізми виникнення і розвитку патологічних процесів, хвороб у цілому та окремих їхніх проявів на різних рівнях організму — від молекулярних порушень до змін в органах і системах. Знання П. та *етиології* — основа розпізнавання суті захворювання, прогнозу і розробки відповідних лікувальних заходів: патогенетичної терапії (спрямованої на усунення осн. патологічного процесу і патогенетичних факторів), етіологічної терапії (що ліквідує причину захворювання) і симптоматичної (яка ліквідує або ослаблює окремі прояви захворювання). Наявність ушкодження тканин (порушення обміну речовин, а також функцій) зумовлює наступні реакції організму, спрямовані на компенсування порушень, що виникли. Завдяки цьому характер захворювання залежить не тільки від властивостей агента, що його викликав, але і від здатності організму відповісти тим чи ін. реакціями, тобто від його реактивності (від стану нервової системи, обміну речовин, ендокринних залоз, системи сполучної тканини). У механізмі розвитку хвороб спостерігається складний комплекс різних реакцій на ушкодження, що можуть бути корисними для існування виду, а для індивідууму — і корисними, і шкідливими залежно від їх виявлення, тривалості тощо. Так, підвищення т-ри тіла сприяє боротьбі з інфекцією, але дуже висока т-ра (більше 40° С) сама по собі може призвести до шкідливих для життя наслідків (падіння артеріального тиску, ускладнення з боку центральної нервової системи тощо). Правильне уявлення про заг. механізми захворювання й видужання разом з уявленням про

конкретні механізми розвитку даної хвороби, тобто про його П., має велике практичне значення.

ПАТОГЕННІСТЬ (від грец. πάθος — страждання, хвороба і γεννάω — породжую), хвороботворність — здатність мікроорганізмів спричиняти захворювання. Кожний вид патогенного мікроба може спричинити лише певну інфекційну хворобу. П. залежить від *вірулентності* інфекційного агента і сприйнятливості інфікованого організму. П. виникла у процесі еволюції сапрофітних (див. *Сапрофіти*) мікробів внаслідок пристосування їх до паразитичного існування в організмі людини, тварин або рослин. Окремі штами того чи ін. виду мікробів мають різний ступінь патогенності.

ПАТОКА — цукриста, в'язка і безбарвна рідина, яку одержують оцукрюванням (*гідролізом*) *крохмалю* (картопляного, кукурудзяного та ін.). До складу П. входять глюкоза, декстрини і мальтоза. Використовують у кондитерській пром-сті як антикристалізатор. За допомогою П. підвищують також в'язкість сиропу варення в консервній пром-сті. В текстильній пром-сті П. входить до складу різних апретів — розчинів, якими просочують тканини. Кормову П. (відхід цукробурякового виробництва) називають *меласою*.

ПАТОЛИЧЕВ Никола Семенович [н. 10 (23).IX 1908, с. Золіно, тепер Держинського р-ну Горьк. обл.] — рад. державний і парт. діяч, двічі Герой Соціалістичної Праці (1976, 1978). Член КПРС з 1928. Син С. М. *Патолічева*. В 1925—29 — робітник на з-ді ім. Я. М. Свердлова в Держинську. В 1929—31 — на керівній комсомольській роботі. В 1937 закінчив Військ. академію хім. захисту, потім служив у Рад. Армії. З 1938 — на керівній парт. роботі, зокрема, 1939—41 — перший секретар Ярославського, 1941—46 — Челябінського обкомів і міськомів партії. В 1946—47 — секретар ЦК ВКП(б) і одночасно заст. голови Ради в справах колгоспів при Раді Міністрів СРСР. У 1947 — секретар ЦК КП(б) України. В 1947—50 — перший секретар Ростовського обкому і міському ВКП(б). В 1950—56 — перший секретар ЦК КП Білорусії. В 1956—58 — заст. міністра, перший заст. міністра закордонних справ СРСР. З серпня 1958 — міністр зовн. торгівлі СРСР. З 1939 — кандидат у члени ЦК, з 1941 — член ЦК ВКП(б), 1946—47 — член Оргбюро ЦК ВКП(б). У 1952—53 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС. У 1947 — член ЦК, член Політбюро ЦК КП(б)У. Депутат Верховної Ради СРСР 1—10-го скликань. Нагороджений 10 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ПАТОЛИЧЕВ Семен Михайлович [19.VII (1.VIII) 1879, с. Рамень, тепер с. Золіно Держинського р-ну Горьк. обл.— 19.VII 1920, поблизу м. Дубно, тепер Ровен. обл.] — герой громадянської війни. Н. в сім'ї селянина-бідняка. В старій армії з 1900, учасник 1-ї світової війни, кавалерист-підпоручик, повний георгіївський ка-

валер. В Червоній Армії з 1918. Командуючи ескадроном, кав. полком і бригадою в складі 1-ї Кінної армії, брав участь у придушенні *лівоесервіського заклоту 1918*, в боях проти колчаківців, денікінців, у визволенні тер. України від військ бурж.-поміщицької Польщі. Загинув у бою. Нагороджений орденом Червоного Прапора. В с. Мирогощі-Другій Дубнівського р-ну Ровен. обл. П. споруджено пам'ятник.

ПАТОЛОГІЧНА АНАТОМІЯ, патологічна морфологія — наукова дисципліна, що вивчає морфологічні основи (див. *Морфологія людини*) патологічних процесів в організмі людини і тварин. П. а. — анатомія хворого організму. П. а. вивчає *етиологію* і *патогенез* хвороби, а також її клініко-морфологічну картину і вплив на неї різних лікувальних засобів, факторів зовн. середовища і способу життя (патоморфоз). Осн. методом патологоанатомічного дослідження є розтин трупів хворих, що померли від різних хвороб. Розтин здійснюється *прозектором* з урахуванням даних клініки і дає змогу виявити та вивчити морфологічну суть осн. захворювання, його ускладнень і супутніх змін. В П. а. широко застосовуються гістологічні (мікроскопічні) дослідження; сучасна патогістологічна техніка володіє багатьма способами фіксації тканин та фарбування їх. Останніми роками (1950—80) значного розвитку досягли гістохімічні, ферментативні (ензиматичні), імунохімічні методи, а також електронна, фазово-контрастна, люмінесцентна мікроскопія, метод *біопсії*. Особливе значення має метод пункційної біопсії, який дає змогу шляхом проколу одержати для аналізу тканини печінки, нирок, легень, лімфатичних вузлів, селезінки та ін. Сучасну П. а. поділяють на загальну, спеціальну і клінічну *патологію*. Загальна патологія розробляє заг. методичні та методологічні обґрунтування для пізнання суті хвороби. Спеціальна патологія вивчає морфологію, етіологію, патогенез найважливіших захворювань людини. Клінічна П. а. аналізує клініко-морфологічні дані захворювання. П. а. як наука почала розвиватися після виходу у світ (1761) праці Дж. Моргані «Про місцезнаходження і причини виникнення хвороб, виявлених анатомом». Велике значення для розвитку П. а. мали дослідження франц. вчених — М. Ф. К. *Біша*, Б. Корвізара, І. Крювелья; австрійських учених — Р. Брайта, К. Рокитанського; нім. вченого Р. *Вірхова*, який створив теорію *целюлярної патології*, що мала велике поширення. Однак з часом з'ясувалося помилковість вірховських уявлень про клітини як самостійні й автономні структури організму. Дослідження рос. вчених О. І. Полуніна, І. М. Сеченова, І. П. Павлова, С. П. Боткіна та ін. показали, що функція клітин визначається рядом нейро-гуморальних і гормональних факторів. У Росії розтин трупів почали провадити з 1704 за указом Петра I

В. Г. Патон.

Г. О. Патон.

(Ф. Ф. Керестурі, Є. О. Мухін, О. І. Овер). У 1849 на мед. ф-ті в Москві було відкрито кафедру П. а., яку тривалий час очолював О. І. Полунін. Видатними представниками П. а. були вітчизн. вчені І. Ф. Клейн, М. Н. Никіфоров та ін. Значний внесок зробили радянські вчені О. І. Абрикосов, М. О. Скворцов, В. Т. Талалаєв, І. В. Давидовський, М. М. Анничков, А. І. Струков та ін. В галузі П. а. плідно працювали українські вчені В. П. Крилов, Г. М. Мінх, В. К. Високович; у радянські часи — В. П. Воробйов, П. О. Кучеренко та ін. Згідно з порядком, запровадженим МОЗ СРСР, розтин трупів осіб, що помирають у лікарнях, провадиться обов'язково. Здобутий при розтині матеріал піддається мікроскопічному дослідженню. П. а. викладається в мед. вузах і середніх учбових закладах, питання з П. а. опрацьовуються в н.д. ін-тах і лік.-профілактичних установах. В СРСР видається журн. «Архів патології» (з 1934) і створено Всесоюзне (з 1947) і республіканські наук. т-ва патологоанатомів. Див. також *Патологія*. П. а. т в а р и н вивчають для визначення суті й розвитку хвороб тварин, їх діагностики, судової вет. експертизи і ветеринарно-санітарної експертизи м'яса і м'ясних продуктів. Найкраще вивчена П. а. с.-г. ссавців і птиці, хутрових звірів, риб, комах (бджіл) та ін. Значний внесок у П. а. тварин зробили вітчизн. вчені А. О. Раєвський, М. М. Марі, К. Г. Боль, М. Д. Балд, Б. Г. Іванов, В. З. Черняк, Н. Г. Толстова-Парієвська, І. І. Касьяненко та ін. Відділи та кафедри П. а. тварин є в усіх вет. н.д. ін-тах, вузах, діагностичних лабораторіях, на багатьох м'ясокомбінатах. Рад. спеціалісти з П. а. тварин об'єднані (з 1960) у вет. секцію Всесоюзного т-ва патологоанатомів, яка регулярно проводить з'їзди і видає наук. праці.

Лит.: Скворцов М. А. Патологическая анатомия важнейших заболеваний детского возраста. М., 1946; Струков А. И., Серов В. В. Патологическая анатомия. М., 1979.

К. І. Кульчицкий (П. а. людини).
ПАТОЛОГІЧНА ФІЗІОЛОГІЯ — медична наука про закономірності виникнення, розвитку та кінця хвороби. П. ф. — фізіологія хворого організму. Поділяється П. ф. на загальну і спеціальну. Загальна П. ф. включає вчення про хвороби, причини їх виникнення (етіологія) і механізми розвитку (патогенез), а також вчення про заг. типові патологічні процеси організму (запалення, пухлини, гарячка тощо). Предметом дослідження спеціальної П. ф. є найзагальніші характерні порушення функції того чи ін. органа (серце, нирки тощо) або системи (системи крові, нервової системи та ін.). П. ф. розробляє також окремі теоретичні аспекти медицини. Осн. методом патофізіологічного дослідження є експеримент на тваринах. Відтворення на них таких патологічних процесів, як алергія, гіпоксія, шок, і застосування для їх дослідження біохімічних, імунологічних, генетичних та

ін. методик допомагає глибше зрозуміти їх суть. Особливе значення має порівняльно-патологічний метод: вивчення патологічних процесів на різних етапах розвитку тварин, тобто в еволюції. Зіставлення експериментальних даних з результатами спостережень над хворими дає змогу робити рекомендації, що мають важливе значення для практичної діяльності лікарів.

Як самостійна наука П. ф. оформилася лише у середині 19 ст. (до 1925 мала назву заг. патології), коли при ун-тах було створено спеціальні кафедри, почали з'являтися підручники, учбові програми і формувалися наукові школи. Цьому сприяла діяльність ряду зх.-європ. учених Ф. Мажанді, К. Бернара та ін. Перші такі школи в нашій країні сформувалися у 2-й пол. 19 ст. одночасно в Петербурзі (під керівництвом В. В. Пашутіна), Москві (О. Б. Фохта), у Києві (Н. А. Хржонцевського). Розвиток П. ф. на Україні пов'язаний з діяльністю О. В. Репрєва (Харків), В. В. Підвисоцького (Київ, Одеса). До школи останнього належать Д. К. Заболотний, Л. О. Тарасевич, І. Г. Савченко, О. О. Богомолець та ін. В 1930 О. О. Богомолець створив у Києві Ін-т експериментальної біології та патології (тепер Фізіологічний інститут імені О. О. Богомольця АН УРСР), в якому разом зі своїми учнями розробляв проблеми росту пухлин (Р. Е. Капелюцький), ендокринології (В. П. Комісаренко), кровообігу (М. М. Горев), імунології та алергії (М. М. Сиротинкін). До школи О. О. Богомольця належать також укр. вчені: Є. О. Татаринів, Н. Б. Медведєв, О. О. Богомолець (син), М. Н. Зайко. Вивчення реактивності при алергії присвячені праці М. М. Сиротиніна і О. А. Адо та багатьох ін. Детально вивчено механізми запалення (О. М. Чернух, Д. Ю. Альперн) сформульовано теоретичні уявлення про патогенез нервових дистрофій (М. Н. Зайко). Організаційним і науковим центром з питань П. ф. є Ін-т заг. патології і патологічної фізіології АМН СРСР. Для розвитку П. ф. в СРСР характерні єдність методології, яка стоїть на позиціях діалектичного матеріалізму, і тісний зв'язок експериментальних досліджень з запитамі клінічної медицини. В СРСР, зокрема в УРСР, створено наукові т-ва патофізіологів. Видається журн. «Патологическая физиология и экспериментальная терапия» (Москва). Засновником вітчизн. ветеринарної П. ф. вважають І. І. Равича, який написав підручник «Загальна зоопатологія» (1861) та ін. Рад. школа вет. патофізіологів створили Ю. С. Лондон, М. І. Шорох та ін. Вет. патофізіологи вивчають проблеми реактивності організму, етіології та патогенезу, патофізіології органів і систем, обміну речовин, запалення і пухлин, променевих ушкоджень, патологію нервової та ендокринної регуляції у с.-г. тварин, хутрових і пром. звірів тощо.

Лит.: Патологическая физиология. К., 1977; Патологическая физиология. М., 1980. М. Н. Зайко (П. ф. людини).

ПАТОЛОГІЯ (від грец. *πάθος* — страждання, хвороба і *λόγος* — вчення) — комплексна наука, що вивчає закономірності виникнення, перебігу, розвитку і кінця хвороби і порушення біол. процесів при цьому у людини та тварин. Найбільш заг. причини і закономірності цих процесів є предметом вивчення заг. патології, окремі хвороби — спеціальної патології. Спеціальна П. вивчає хвороби органів і систем і виходить у зміст усіх клінічних дисциплін (клінічна П.). Патологія поділяється на *патологічну анатомію* і *патологічну фізіологію* та ін. П. опрацьовує дані, одержувані в дослідках на тваринах з відтвореними хворобливими процесами (експериментальна П.); вивчає зміни будови органів і тканин, спричинювані хворобами (патологічна анатомія), та порушення обміну речовин у динаміці розвитку хвороб (біохімія патологічних процесів); розробляє матеріали, одержувані при всебічному дослідженні хворих людей (клінічна П.) й при вивченні діяння на хворий організм різноманітних засобів, що мають здатність змінювати перебіг хвороби та сприяти видужанню (експериментальна терапія); досліджує патологічні процеси у тварин і людини в порівняльно-еволюційному розрізі (порівняльна П.). Процес розвитку П. почався ще в стародавні часи, він мав уможгливий характер. В процесі свого розвитку П. виходила з уявлень атомістики, атрофіки, атрохії, клітинної теорії, еволюційного вчення, цілювальної патології, бактеріології, вчення про роль нервово-рефлекторних процесів у пристосуванні організму до умов навколишнього середовища тощо. Сучасна П. виходить з уявлень про те, що виникнення, поширення й виявленість змін в організмі, а також кінцею більшістю хвороб зумовлюються не тільки хвороботворними факторами, а й соціально-економічними умовами існування людського суспільства, особливостями реактивності організму, нерідко — також географічними та кліматичними факторами. Найважливіші проблеми сучас. П.: заг. вчення про хворобу; реактивність організму; П. проникності біологічних мембран, порушення мікроциркуляції; механізми порушення і відновлення життєво важливих функцій; механізми адаптації та ін. Успіхи у вивченні цих проблем пов'язані з високим методичним і технічним рівнем досліджень: зіставлення даних експерименту з патоморфологічними і клінічними даними, застосування методів гісто- і цитохімії, електронної мікроскопії, рентгеноструктурного аналізу, автордіаграфії, спец. видів мікрофотографії та ін., що дає змогу вивчати початкові стадії, ультраструктуру і генетичні основи патологічних процесів в організмі людини і тварин.

Лит.: Многоотное руководство по патологической физиологии. т. 1. М., 1966; Давыдовский И. В. Общая патология человека. М., 1969.

М. Н. Зайко.
ПАТОН Борис Євгенович (н. 27.XI 1918, Київ) — український радянський вчений у галузі металургії

і технології металів, державний діяч, академік АН СРСР (з 1962), академік АН УРСР (з 1958), член ряду іноземних академій, президент АН УРСР (з 1962), двічі Герой Соціалістичної Праці (1969, 1978), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1952. Син **Е. О. Патона**. Закінчив (1941) Київ. індустріальний (тепер політех.) ін-т. З 1942 працює в Ін-ті електрозварювання ім. **Е. О. Патона** АН УРСР (з 1953 — директор). П. розробив основи теорії автоматів для дугового зварювання, під його керівництвом розроблено способи дугового напівавтоматичного, електрошлакового, мікроплазмового зварювання, закладено основи зварювальних процесів у космосі. Значним є вклад П. у розвиток контактного, електроннопроменевого та ін. сучасних способів зварювання, спец. електрометалургії (електрошлакового переплаву і лиття, електроннопроменевого і плазмоводугового переплаву), технології виробн. труб великого діаметра і буд-ва трубопроводів. П. висловив ідею про новий тип труб з багатошаровою стінкою, очолив роботи по створенню їх. Велику увагу в діяльності П. приділено впровадженню прогресивних способів зварювання в різні галузі нар. г-ва, розробці комплексних програм розвитку зварювального виробн. в СРСР. П. — канд. у члени ЦК КПРС з 1961, член ЦК КПРС з 1966 і ЦК КП України з 1961. Делегат XXI—XXVI з'їздів КП України і XXII—XXVI з'їздів КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань і Верховної Ради УРСР 5—10-го скликань. Член Президії Верховної Ради УРСР (1963—80). Заст. голови Ради Союзу Верховної Ради СРСР (з 1966). Голова Координаційної (з 1958) та Наук. (з 1966) рад із зварювання в СРСР і Координаційного центру країн — членів РЕВ з проблем зварювання, наплавлення і термічного різання (з 1972), Голова Нац. комітету СРСР в Міжнар. ін-ті зварювання (з 1976). Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1950. Ленінська премія, 1957. Золота медаль ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1980.

Тв.: Экспериментальное исследование процесса автоматической сварки под флюсом. К., 1944 [у співавт.]; Автоматическая сварка под флюсом строительных металлоконструкций. М., 1944; Элементы расчетов цепей и аппаратов переменного тока для дуговой сварки. К., 1953 [у співавт.]; Электрошлаковая сварка. К., 1959; Электрооборудование для дуговой и шлаковой сварки. М., 1966 [у співавт.]; Электрооборудование для контактной сварки. Элементы теории. М., 1969 [у співавт.]; Плазменные процессы в металлургии и технологии неорганических материалов. М., 1973 [у співавт.]; Промышленные работы для сварки. К., 1977 [у співавт.]; Проблемы электрошлаковой технологии. К., 1978; Электрошлаковое литье. К., 1980 [у співавт.].

Лит.: Борис Евгеньевич Патон. Библиография. М., 1979.
В. К. Лебедев.
ПАТОН Євген Оскарович [20.II (4.III) 1870, Ніцца — 12.VIII 1933, Київ] — укр. рад. вчений у галузі

мостобудування і зварювання, акад. АН УРСР (з 1929), Герой Соціалістичної Праці (1943), засл. діяч науки УРСР (з 1940). Член КПРС з 1944. Закінчив Політех. ін-т у Дрездені (1894) і Петерб. ін-т інженерів шляхів (1896), працював у тех. відділах Микол. (Петербург-Московської) і Московсько-Ярославсько-Архангельської з-ц. Викладав у Моск. інженерному уч-щі (з 1898, професор з 1901) і Київ. політех. ін-ті (1904—39, з перервами). В 1921—31 очолював Київ. мостовипробувальну станцію. П. висів значний вклад у створення наук. основ проектування і розрахунку прогонових будов мостів, технологію спорудження і методику випробування їх. Автор капітальних підручників з мостобудування, оригінальних проектів мостів і шляхопроводів. П. — основоположник вітчизняної школи зварювання металів. У 1929 з ініціативи П. при АН УРСР організовано Електрозварювальну лабораторію, згодом (з 1930) Електрозварювальний комітет, перетворений 1934 на Ін-т електрозварювання, директором та наук. керівником якого був П. до останніх днів свого життя. Осн. праці П. в галузі зварювання присвячені наук. і технологічним основам дугового зварювального процесу (зокрема, під шаром флюсу), проблемам автоматизації зварювання, розрахунку і міцності зварних конструкцій, створенню електрозварювальної апаратури. П. приділяв велику увагу впровадженню індустріальних методів зварювання в нар. г-во, брав активну участь у створенні перших у зварювальному виробн. поточкових ліній. Був організатором і відповідальним редактором журн. «Автоматическая сварка» (видається в Києві з 1948). Віце-президент АН УРСР (1945—52). Делегат XVI і XVII з'їздів КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 2—3-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, іншими орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941. Ім'я П. присвоєно (1945) Ін-ту електрозварювання АН УРСР. Ім'ям П. названо (1953) побудований під його керівництвом суцільнозварний міст через Дніпро у Києві (дня *Міст імені Е. О. Патона*). В 1964 Академією наук УРСР встановлено премію ім. **Е. О. Патона** за важливі роботи в галузі матеріалознавства і зварювання.

Тв.: Железные мосты, т. 1—4. М.—К., 1902—07; Деревянные мосты. К., 1915; Восстановление разрушенных мостов. К., 1918; Стальные мосты. К.—Х., 1935—36 [у співавт.]; Автоматическая сварка гольем электродом под слоем флюса. Х., 1940; Избранные труды, т. 1—3. К., 1959—61.

Лит.: Матійко М. М., Коренной О. І., Євген Оскарович Патон. К., 1961; Хідкевіч А. В. Євген Оскарович Патон. К., 1970.

ПАТОПСИХОЛОГІЯ (від грец. *πάθος* — страждання, хвороба і *ψυχολογία* — психологія) — галузь психологічної науки. Вивчає закономірності розладу психічної діяльності і властивостей особистості при психічних хворобах у зв'язанні з закономірностями формування та перебігу психічних процесів у норм., особливості порушень відобра-

жувальної діяльності мозку. Осн. принципом експериментальних методів дослідження П. є якісний аналіз порушень психіки як опосередкованої й мотивованої діяльності. Тісно пов'язана з психіатрією. Розвиватися почала з кінця 19 ст. Перші експериментально-психологіч. лабораторії створено нім. психологом В. Вундтом, у Росії — В. М. Бехтеревим і С. С. Корсаковим. Розвиткові П. в СРСР сприяли ідеї Л. С. Виготського. Теор. значення П. полягає у тому, що вона на патологічному матеріалі вивчає різні форми психічної діяльності, визначає психологічні фактори, «відповідальні» за певну структуру пізнавальної діяльності хворого. Дані П. використовують з диференціально-діагностичною метою, у цілях психіатричної експертизи — трудової, судової, військової. Особливого значення П. набуває у дитячій психіатрії, де її застосовують для диференціальної діагностики, встановлення ступеня зниження інтелекту, для прогнозування здатності дитини до навчання.

Лит.: Габриєль Мавсур Талат. Вопросы экспериментальной патопсихологии. М., 1965; Вопросы патопсихологии. М., 1970; Зейгарник Б. В. Патопсихология. М., 1976. Н. М. Стайченко. **ПАТОРЖИНСЬКИЙ** Іван Сергійович [20.II (3.III) 1896, с. Петро-Свистунове, тепер Вільнянського р-ну Запоріж. обл. — 22.II 1960, Київ] — укр. рад. співак (бас) і викладач вокалу, нар. арт. СРСР (з 1944). Член КПРС з 1946. Навчався в Бахмутському духовному уч-щі та Катеринославській духовній семінарії. В 1922 закінчив консерваторію в Катеринославі (тепер Дніпропетровськ). У 1925—35 — соліст Харків. театру опери та балету. З 1935 — в Київ. театрі опери та балету. П. — видатний представник укр. вокальної школи. Мав сильний, соковитий голос, високу вокальну техніку, досконало володів мистецтвом перевтілення. Майстерно виконував і комедійні, і драматичні ролі. Партії в операх укр. композиторів — Карася («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Виборний, Тарас Бульба («Наталка Полтавка», «Тарас Бульба» Лисенка), дяк Гаврило («Богдан Хмельницький» Данилевича), Трохим («Наймичка» Вериківського), Валько («Молода гвардія» Мейтуса); у світовій оперній класиці — Іван Сусанін (однойменно опера Глінки), Кончак, Галицький («Князь Ігор» Бородіна), Мельник («Ручейка»

І. С. Паторжинський.

І. С. Паторжинський у ролях Карася («Запорожець за Дунаєм» С. С. Гулака-Артемовського) та Кончака («Князь Ігор» О. П. Бородіна).

Даргомижського), Мефістофель («Фауст» Гуно), Базіліо («Севільський цирюльник» Россіні). Виступав як камерний співак (зокрема, виконував нар. пісні, романси М. Лисенка, Я. Степового, М. Вериківського, С. Рахманінова, М. Мусоргського на вірші Шевченка). З 1946 — професор Київ. консерваторії (учні П. — нар. артисти СРСР Є. Червонюк, Д. Гнатюк, нар. арт. УРСР А. Кікоть та ін.). У 1945—54 — голова правління Українського театрального т-ва. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942.

Лит.: Чаговець В. І. С. Патрархінський. К., 1946; Стефанович М. Іван Сергеевич Патрархінський — народний артист СССР. К., 1960; Іван Сергеевич Патрархінський. М., 1976.

ПАТРАЕЙ — поселення *Воспурської держави*. Існувало з 6 ст. до н. е. до раннього середньовіччя на пн. березі Таманської затоки. В різні часи тут провадилися археол. дослідження, в результаті яких відкрито залишки фортеці з сирцевими стінами та оборонним ровом, будинки заможного населення, кілька великих виноробень, два карби монет I та 3 ст. н. е. Період розквіту П. припадає на перші століття нашої ери.

ПАТРИ — місто в Греції, на Пн. п-ва Пелопоннес, адм. ц. ному Ахея. Порт на узбережжі зат. Патрайкос Іонічного м., залізнична станція, аеропорт. 112 тис. ж. (1971). Підприємства металообр., хім., паперової, текст., взут., харчової пром-сті. Ун-т. Архіт. пам'ятки.

ПАТРИЛОКАЛЬНИЙ ШЛЮБ [від лат. *pater* (*patris*) — батько і *locus* — місце] — форма шлюбу, при якій дружина переходила жити в родину чоловіка. Виник у період переходу від *матріархату* до *патріархату* (прийшов на зміну *матрилокальному шлюбові*).

ПАТРИСТИКА [від лат. *pater* (*patris*), грец. *πατήρ* (*патрѳс*) — батько] — вчення перших християнських теологів, т. з. *отців церкви* (звідси назва), які в 2—3 ст. заклали основи *догматів релігійних, теології* і філософії християнства. Формувалась у боротьбі проти дохристиянських вірувань і ранніх християнських *єресей*, в основному *гностицизму*. Починаючи з 3 ст. П. намагалася пристосувати ідеї *неоплатонізму* до обґрунтування християнства. Гол. представники П.: *Тертулліан, Климент Александрийський, Ориген, Августин Блаженний*. П. проповідувала зверхність віри над знанням, вищою метою пізнання проголошувала бога, а єдиним методом пізнання — божественне одкровення, тлумачила людину як істоту, опоганену «первородним гріхом», тіло якої є вічним джерелом гріха, визнавала безсмертя душі. З 2-ї пол. 3 ст. до 7—8 ст. виступала як філософія ранньофеод. суспільства. Осн. ідеї П. згодом наслідувала *схоластика*.

ПАТРИЦІАТ (лат. *patriciatus*) — 1) Родова аристократія в Стародавньому Римі (див. *Патриції*). 2) Найзаможніша, привілейована частина населення середньовічних

міст більшості країн Європи. Екон. могутність П. базувалася на торгівлі, лихварстві, власності на міську землю тощо. В містах, що мали самоуправління, П. присвоював собі право обрання міської ради та заняття вищих міських посад (магістратур). На Україні П. існував у 1-й пол. 15—18 ст. у великих містах (Київ, Львів). Він складався з польс., нім. і укр. купців, ремісників, власників міської землі і зосереджував у своїх руках міське самоуправління. Патриціанські родини безконтрольно хаїзювали в місті, експлуатуючи серед. і дрібних міщан, ремісників та підлеглі місту села. Проти гніту П. були спрямовані численні повстання ремісників, міщан і селян (напр., у Києві 1623, Львові 1604, 1634, 1635—36). Купуючи землі поза містом, міські патриції переймали спосіб життя феодалів. З розвитком капіталізму частина П., пов'язана з товарним виробництвом, увійшла до класу капіталістів.

ПАТРИЦІЇ (лат. *patricii*, від *pater* — батько) — 1) У Стародавньому Римі верхівка рабовласницького суспільства. П. протиставлялись безправній частині вільного населення — *плебеям*. В 5—3 ст. до н. е. між П. і плебеями точилася боротьба. На поч. 3 ст. до н. е. плебей було включено до складу рим. народу і зрівняно в правах з П. В 3 ст. до н. е. верхівка П. і плебей утворила *нобілітет*. З 1 ст. н. е. за часів Рим. імперії виникли нові П. з представників верхівки італійської та провінційної знаті, що склали привілейовану частину сенаторського стану. За *Константином I* П. — почесний титул, що присвоювався вищим чиновникам держ. апарату незалежно від їхнього походження. 2) В середньовічній Європі — привілейована заможна верхівка міст більшості країн (див. *Патриціат*).

Я. Ю. Заборовський.

ПАТРИАРХ (від грец. *πατριάρχης* — родоначальник) — вищий духовний титул у православних, гол. чин. *автокефальних церквах*, глава церкви. Назву запозичено з *біблії*, де П. наз. міфічних предків різних народів. Уперше титул П. встановлено 451 на Халкедонському церк. соборі. В Росії патріаршество існувало з 1589 і було скасоване за Петра I, коли вищим церк. органом став *Синод* (1721). В 1917—18 титул П. в *Руській православної церкві* поновлено. Його очолює П. Московський і всієї Русі *Пимен* (з 1971). У *католицькій* титул П. мають глави окремих єпархій.

ПАТРИАРХАЛЬНА СІМ'Я, батьківська сім'я, сімейна громада — родинний колектив нащадків одного батька, що ґрунтується на спільному виробництві та споживанні. Була типовою формою сім'ї за *патріархату*. В П. с. з'явилися зародки приватної власності. П. с. заступила індивідуальна, або мала, сім'я. Як пережиток П. с. відома в класовому суспільстві (давньорим. *familia*, пд.-слов'ян. *задруга*, рос. *печище*, укр. *двориче*).

ПАТРИАРХАТ [від грец. *πατήρ* (*патрѳс*) — батько і *ἀρχή* — початок,

влада] — останній період в історії *первіснообщинного ладу*, заступив *матріархат* і передував класовому суспільству. Існування П. збігалось в часі з *мідним віком, бронзовим віком* та раннім періодом *залізного віку*. Перехід до П. відбувся в результаті значного розвитку продуктивних сил. Розвиток скотарства, плужного землеробства, рибальства і ремесел (особливо обробки металів) створив умови для екон. життя кількісно менших, ніж родова община, колективів, підніс значення праці чоловіка. Родовід по материнській лінії змінився батьківським, *матрилокальний шлюб* — *патрилокальним шлюбом*, материнський рід — батьківським, або патріархальним, осн. екон. осередком якого стала *патріархальна сім'я*. Сукупність патріархальних сімей або груп їх (*патронімій*) становила патріархальний рід, члени якого були зв'язані спільністю походження. За П. відбувся перехід від парного шлюбу до *моногамії*. Розвиток П. привів до виділення в складі патріархальної сім'ї малої сім'ї, виникла сусідська громада. На заключному етапі П. грабіжницькі напади одних племен на інші і загарбання влади воєначальниками (період т. з. *військової демократії*) прискорили процес утворення класів, що зумовило швидкий розклад первіснообщинного ладу й виникнення держави.

ПАТРИАРШЕСТВО — в християнстві церковний округ, очолюваний *патріархом*. «ПАТРИОТ БАТЬКІВЩИНИ» — підпільна антифашистська орг-ція, що діяла під час тимчасової нім.-фашист. окупації з листопада 1942 по березень 1944 в м. Миколаєві та с. Горохівці (тепер с-ще Жовтневого р-ну Микол. обл.). Організатором і керівником її був майстер Чорноморського суднобудівного з-ду І. В. Козодеров. У червні 1942 він створив ініціативну групу. 16.XI 1942 відбулося орг. засідання, яке обрало керівне бюро й виробило план дій та правила конспірації. На поч. 1943 орг-дія налічувала 97 чол. Підпільники проводили агітацію серед населення, розповсюджували антифашист. листівки (за весь час — бл. 4 тис. прим.), здійснювали диверсії, вели розвідку, допомогли визволенню 50 рад. військовополонених, врятували від мобілізації до фашист. Німеччини 500 радянських громадян. Організація встановила зв'язок з підпільним «Миколаївським центром» і виконала деякі його доручення. Підпільники діяли до визволення міста Червоною Армією.

«ПАТРИОТ БАТЬКІВЩИНИ» — підпільна комсомольсько-молодіжна орг-ція, що діяла в м. Херсоні й навколишніх селах під час нім.-фашист. окупації (грудень 1941 — листопад 1942). Організатором і керівником її був комсомолец І. О. Кулик. До керівного к-ту «П. Б.» входили М. Букін і Є. Пасічник. Орг-ція підтримувала зв'язок з підпільною орг-цією «Миколаївський центр». До «П. Б.» входило бл. 50 чол. Члени орг-ції розгорнули агітаційно-масову роботу серед населення: слу-

хали й розповсюджували в місті, навколишніх селах і на ст. Снігурівка зведення Радінформбюро, збирали зброєю і боеприпаси, знищували ворогів, визволяли бл. 100 військовополонених, здійснювали диверсійні акти, розповсюджували листівки. На поч. листопада 1942 фашисти натрапили на слід «П. Б.». Більшість підпільників було заарештовано і страчено, решта потрапила в концентраційні табори Німеччини. Уряд високо оцінив бойові заслуги молодих підпільників. У 1965 І. О. Кулику посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу, багато підпільників нагороджено орденами Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступенів та медалями.

Є. С. Камінська. «ПАТРІОТ БАТЬКІВЩИНИ» — газета, орган Центр. комітету ДТСААФ УРСР. Виходить щотижня з 1.V 1959 в Києві. В газеті висвітлюється діяльність союзної і респ. орг-цій ДТСААФ, пропагуються військ. і військ.-тех. знання, значна увага приділяється військ.-патріотичному вихованню громадян.

«ПАТРІОТИ СЛОВ'ЯН» — партизанський загін, що діяв на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. України під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Створений у березні 1943 з військовополонених, які за допомогою підпільної орг-ції «Народна гвардія» втекли з фашист. таборів. Загін з 32 бійців (командир В. І. Попов) діяв у Бузькому і Кам'янсько-Бузькому р-нах Львів. обл. Партизани загону вели активну бойову діяльність: знищили й поранили бл. 200 фашист. окупантів і їхніх прислужників, здійснили ряд диверсій на шосейних шляхах і з-ці. У березні 1944 загін влився в партизанське з'єднання під командуванням М. І. Наумова, що перебувало на той час на Львівщині.

ПАТРІОТИЗМ (від грец. πατριώτης — співвітчизник, πατρίς — вітчизна) — одне з найглибших громадянських почуттів, змістом якого є любов до батьківщини, відданість своєму народові, гордість за надбання нац. культури; «одно з найбільш глибоких почуттів, закріплених віками і тисячоліттями відособлених вітчизн» (Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 37, с. 182). П. виявляється в практичній діяльності, спрямованій на всебічний розвиток своєї країни, захист її інтересів. П. — соціально-істор. явище. Елементи його виникли за первіснообщинного ладу як форми усвідомлення родових зв'язків, обрядів, звичаїв. В антагоністичних суспільствах П. має класовий характер. У період формування націй, утвердження капіталістичних відносин П. буржуазія відбивав загальнонац. інтереси. З загощенням суперечностей капіталізму П. буржуазія як пануючого класу перероджується в націоналізм і шовінізм. Послідовним носієм П. є робітн. клас. Його боротьба за повалення експлуататорського ладу вітлює корінні нац. інтереси нар. мас і є водночас боротьбою за повернення трудящим їхньої вітчизни. Перемога пролет.

революції в Росії знаменувала початок нового, вищого етапу розвитку П. В роки громадян. війни і соціалістичного будівництва виник і зміцнів рад., соціалістичний П. — могутній духовний прискорювач соціально-еко. і культур. прогресу народів СРСР. Його визначальні риси — любов до соціалістичної Батьківщини, відданість справі Комуністичної партії, ідеалам комунізму, соціально-політична й ідейна єдність радянського суспільства, братерська дружба народів СРСР. Яскравим виявом рад. П. був масовий героїзм у роки Великої Вітчизн. війни. З утворенням нової істор. спільності людей — радянського народу П. збагатився на таку благородну рису, як загальнонаціональна гордість радянських людей. З утворенням світової системи соціалізму зміст соціалістичного П. розширюється, зміцнюється його нерозривний зв'язок з пролет. інтернаціоналізмом; в ньому органічно поєднується національне й інтернаціональне, відданість Рад. Батьківщині й усій соціалістичній співдружності. В розвинутому соціалістичному суспільстві П. як один з гол. принципів комуністичної моралі знаходить яскравий вияв у масовому соціалістичному змаганні. Виховання соціалістичного П. — важлива складова частина комуністичного виховання.

Літ.: Рогачев П. М., Свердлин М. А. Патриотизм и общественный прогресс. М., 1974; Голотвин Ж. Г., Мирский Р. Я. Традиции советского патриотизма. М., 1975; Патриотизм и интернационализм — неотъемлемые черты социалистического образа жизни. К., 1981.

В. О. Курганський. «ПАТРІОТИЧНЕ ТОВАРИСТВО» — 1) Польсь. політ. таємна орг-ція (1821—26), засн. групою дворянських революціонерів, гол. чин. польсь. офіцерів, що служили в рос. армії, на чолі з В. Лукашівським. Програма «П. т.» передбачала організацію збройного повстання проти царизму, відновлення незалежності Польщі (в кордонах 1772). Ліві члени т-ва виступали за встановлення в Польщі республіки і здійснення соціальних реформ. Арешт 1822 царським урядом керівників «П. т.» зумовив прихід до керівництва організацією поміркованої шляхти, яка виступала за створення Польсь. королівства і включення до нього частини земель України, Білорусії, Литви. Члени «П. т.» підтримували зв'язки (з 1823) з Південним товариством декабристів, вели переговори про спільні дії. Після поразки повстання декабристів «П. т.» 1826 було розгромлено. 2) Легальна організація («Патріотичний клуб») радикального крила польсь. інтелігенції під час польського повстання 1830—31. Голова — Й. Лелевель, представник лівого крила — Т. Кретьовецький.

ПАТРІОТИЧНИЙ АНТИГІТЛЕРІВСЬКИЙ ФРОНТ Румунії (ПАФ). Утворений 1943 з ініціативи Компартії Румунії (КПР) з метою організації патріотичних сил на активну боротьбу за повалення військ.-фашист. диктатури в країні, за вихід Румунії з війни і приєднання її до антиімпері-

ської коаліції. Об'єднував КПР, Фронт землеробів, Союз патріотів та ін. демократичні орг-ції. Утворення ПАФ було одним з етапів підготовки до народного збройного повстання 1944 в Румунії. У жовтні 1944 демократичні орг-ції, що входили до складу ПАФ, разом з профспілками утворили Нац.-демократичний фронт, який ввійшов 1948 до Фронту нар. демократії (з 1968 — Фронт соціалістичної єдності, з 1980 — Фронт демократії і соціалістичної єдності).

ПАТРОЛОГІЯ [від грец. πατήρ (πατρός) — батько і λόγος — вчення] — розділ християнського богослов'я, що вивчає твори «отців церкви»; заг. назва видань, які містять тексти творів та біографії «отців церкви». Див. також Патристика.

ПАТРОН (лат. patronus, від pater — батько) — 1) В Стародавньому Римі багата та впливова особа (спочатку знатний патрицій, пізніше багатий), яка брала під своє покровительство (патронат) вільних незалежних або неповноправних громадян. 2) Переносно — начальник, хазяїн, покровитель.

ПАТРОН (франц. patron, нім. Patrone), набій — боеприпас стрілецької зброї і малокаліберних (до 75 мм) гармат, в яких куля (снаряд), пороховий заряд та засоби запалення (капсуль або капсульна втулка) з'єднані в одне ціле за допомогою гільзи. П. з'явилися у 17 ст.; спочатку мали паперову гільзу, в якій містилися пороховий заряд і куля. В 60-х рр. 19 ст. почали вживати паперові унітарні П., в гільзі яких були пороховий заряд, куля та капсуль. Незабаром паперові П. замінено металевими унітарними. Застосування П. прискорило заряджання (перезаряджання) зброї і значно підвищило її скорострільність. Сучас. П. залежно від видів зброї бувають: пістолетні, гвинтівкові, гарматні, П. мисливських рушниць тощо. П. поділяються на бойові, допоміжні (холості) та навчальні.

ПАТРОН у техніці — 1) Верстатний пристрій, в якому затискують інструмент або заготовку; різновид оснастки технологічної. За способом затискування заготовки (інструменту) розрізняють П. механічні (мал.), електромагнітні (див. Електромагніт), гідравлічні, гідропластові (з використанням пасти полівінілхлориду, призначеної для передачі мех. зусиль) і пневматичні. За конструкцією їх поділяють на дво-, три- і чотирикулачкові, повідцеві, роликіві і цангові (з пружинячою розрізною втулкою — цангою). П. бувають самоцентруючі (іхні кулачки зсуваються і розсуваються одночасно) і несамоцентруючі (з незалежним радіальним переміщенням кулачків при закріпленні заготовок складної форми). 2) Інструмент, яким нарізують зовн. конічну різьбу на трубах і внутр. конічну різьбу на муфтах для цих труб. 3) Пристрій, яким електр. лампу приєднують до електр. мережі. ПАТРОНА ХАЛІЛА ПОВСТАННЯ — збройне повстання міських низів у Стамбулі (Османська імпе-

Механічний трикулачковий самоцентруючий патрон.

ПАТРОНАЖ

рія) 28.IX—25.XI 1730. Було викликано надірними податками, сваволею султанської адміністрації, зростанням цін. Осн. рушійною силою повстання були ремісники, дрібні торговці. В повстанні брали участь також *яничари*, невдоволені тур-іран. війною. Повстання очолював албанець Халіл на прізвище Патрон (служив деякий час матросом на кораблі контр-адмірала Патрона-бея; звідси назва повстання). Повстанці змусили султана Ахмеда III зректися влади і протягом майже двох місяців фактично були при владі. Проте розкол серед повстанців дав змогу новому султанові Махмуду I і дворцевим колам здійснити контрпереворот. Після вбивства Патрона Халіла і його прихильників повстання було придушене.

ПАТРОНАЖ (франц. patronage — заступництво, піклування) — в СРСР форма медичного обслуговування дітей раннього віку (до 3-х років), вагітних і певних категорій хворих вдома. Проводиться за ініціативою лікувально-профілактичних закладів (особливо широко в системі охорони *материнства і дитинства*) з метою здійснення оздоровчих і профілактичних заходів, поліпшення санітар. умов у побуті і навчання правил особистої гігієни. П. жінок під час вагітності здійснює медична сестра жіночої консультації або дитячої поліклініки. П. *новонародженої дитини* проводиться медичною сестрою разом з лікарем-педіатром у перші три дні після того, як її виписали з пологового будинку. П. психічно хворих є однією з форм організації психічної допомоги, при якій хронічні хворі з спокійною поведінкою живуть вдома (в родині) під постійним контролем лікувального закладу.

ПАТРОНАТ (лат. patronatus) — 1) У Стародавньому Римі форма покровительства, що фактично встановлювала залежність незможних або неповноправних громадян (клієнтів) від *патронів*. 2) В СРСР — передача на виховання в сім'ї трудящих на добровільних засадах дітей-сиріт і дітей, які втратили зв'язок з батьками, шляхом укладання договорів осіб, які беруть дітей на П., з держ. органами (відділом охорони здоров'я, нар. освіти, виконкому тощо). 3) *П е р е н о с и о* — покровительство, опіка.

ПАТРОНІМІЯ (від грец. *πατριωνυμ* — названий по батьку або родоначальнику) — одна з форм суспільної організації, характерна для патріархально-родового ладу. П. являла собою групу споріднених між собою великих і малих сімей, що мали певну госп., сусп. та ідеологічну єдність і заг. патронімічне (тобто створене від власного імені спільного предка по чоловічій лінії і характерної приставки або суфікса) найменування. П. як сусп. форму вперше виділив і дослідив рад. етнограф М. О. Косвен.

ПАТРУЛЮВАННЯ (від франц. *patrouiller* — ходити дозором) — спосіб прикриття (спостереження, оборони, охорони) певного району місцевості, маршруту, частини по-

вітряного або водного простору патрульями (пішими, на мотоциклах, бойових або транспортних машинах, літаках, вертольотах, кораблях), обходом їх (об'їздом, обльотом, плаванням). Склад і озброєння патруля залежать від завдання та характеру П. В кожному гарнізоні для підтримання порядку серед військовослужбовців організовують П. (2—4 військовослужбовці).

ПАТРУС-КАРПАТСЬКИЙ Андрій Михайлович (справж. прізвище — Патрус; 29.III 1917, с. Теремля, тепер Тячівського р-ну Закарп. обл. — 29.IV 1980, Київ) — укр. рад. поет. Перша зб. віршів — «Нагайкою по совісті» (рос. мовою, 1937). Влітку 1939 емігрував до СРСР. Брав участь у Великій Вітчизн. війні. Патріотичними почуттями пройнята зб. «Батьківщина кличе до бою» (1943). У зб. «Одної матері ми діти» (1946) оспівав возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною. У збірках «Що в серці найсвятіше» (1958), «Іду життям» (1960), «Терези часу» (1967) та ін. славив Комуністичну партію, творчу працю рад. людей. Писав гумористичні оповідання («Чорт на мотоциклі», 1966). Перекладав з рос., словац., угор. мов.

Тел.: Коліска орлина. К., 1963; Верхошніна, К., 1978. С. П. Пінчук. **ПАТТІ** (Patti) Адельна (19.II 1843, Мадрид — 27.IX 1919, Брейт-ай-Ноз, Уельс, похована в Парижі) — італ. співачка (колоратурне сопрано), майстер *бельканто*. Муз. освіту здобула приватно. Дебютувала на оперній сцені 1859. З 1861 гастролювала в багатьох країнах, зокрема не раз у Росії (1869—77). В 1898 залишила сцену, концертувала. Партії: Розіна («Севільський цирюльник» Россіні), Віолетта, Джильда («Травіата», «Ріголетто» Верді), Маргарита («Фауст» Гуно). Сестра П. — Карлотта П. (1835—89) — також відома співачка.

ПАУЕЛЛ (Поуелл; Powell) Сесіл Франк (5.XII 1903, Тонбридж, Кент — 9.VIII 1969, Мілан) — англ. фізик, член Лондон. королівського т-ва (з 1949), іноз. член АН СРСР (з 1958). Закінчив Кембриджський ун-т (1925). З 1928 працював у Брістольському ун-ті (з 1948 — професор). Директор європ. експедиції по запуску куль-зондів для дослідження космічного проміння (Італія, 1952—61). Один з ініціаторів створення Європейського центру ядерних досліджень. Осн. праці — з ядерної фізики, фізики космічного проміння і елементарних частинок. Розробив метод спостереження ядерних процесів — т. з. метод фото-ядерних емульсій. Разом з співробітниками відкрив л-мезони в космічному промінні (1947). П. — активний громадський діяч, 1967—69 був головою постійного Пауеллського комітету. Нобелівська премія, 1950.

ПАУЗА (лат. *pausa*, від грец. *παύσις* — зупинка, припинення) — 1) В мовознавстві — перерва в мовленні. П. є одним із засобів *інтонації*. За значенням і функцією розрізняють П. смисло-ву, або логічну, якою мовний потік членується на синтаксико-смисло-ві одиниці — *речення*, *члени* *ре-*

чення й *словосполучення*, а також виділяються окремі слова; психологічну, яка виражає різноманітні почуття мовця, та ін. У поетичній мові важливим засобом *віршування* є ритмічна пауза. 2) В м у з а и ц і — перерва у звучанні одного, кількох або всіх голосів музичного твору; знак у *нотному письмі*, яким позначається ця перерва. П. бувають такі самі за тривалістю, як і *ноти*.

Н. М. Кучеренко. **ПАУЛІ** (Pauli) Вольфганг (25.IV 1900, Відень — 15.XII 1958, Цюріх) — швейцарський фізик. Закінчив Мюнхенський ун-т (1921). З 1928 — професор Вищої політех. школи в Цюріху. В 1940—46 працював у США в Принстонському ін-ті фундаментальних досліджень. Осн. наукові праці — з *квантової механіки* та *квантової теорії поля*. В 1925 сформулював один з фундаментальних принципів сучас. фізики (див. *Паулі принцип*). Пояснив парамагнетизм лужноземельних металів (1927), висловив гіпотезу про існування *нейтрино* (1931). П. належать також праці з мезонної теорії ядерних сил, огляди з найважливіших питань сучас. фізики. Нобелівська премія, 1945.

ПАУЛІ (Pauli) Жерота Ігнатій (1.VII 1814, м. Новий Сонч — 21. X 1895, Краків) — польс. фольклорист, етнограф та історіограф. Навчався у Львів. ун-ті. З 1872 до кінця життя працював у Ягеллонській б-ці в Кракові. Досліджував і видавав польс. та укр. фольклор. Видав зб. «Пісні польського народу в Галичині» (1838), «Галицькі старожитності» (1840). Зб. «Пісні українського народу в Галичині» (т. 1—2, 1839—40; лат. шрифтом) — одна з перших спроб систематизованого видання укр. нар. поезії. Тут уміщено укр. думи, обрядові, істор., ліричні, чумацькі пісні та коломийки. Тексти пісень і дум подано з широкими коментарями. У своїх збірках П. використовував фольклорні зразки й ін. слов'ян. народів.

Ф. П. Погребенник. **ПАУЛІ ПРИНЦИП**, *принцип заборони* — один з фундаментальних законів квантової фізики, за яким у системі однакових мікрочастинок з напівицілим спіном в одному й тому ж стані може перебувати не більше як одна частинка. Вперше сформулював 1925 В. Паулі для електронів при поясненні структури спектрів складних атомів. Пізніше П. п. був поширений на всі частинки (*молекули, атоми, атомні ядра й елементарні частинки*) з напівицілим спіном — *ферміони*. В 1940 Паулі на основі релятивістської *квантової механіки* встановив глибокий зв'язок між спіном частинки і статистикою або типом симетрії *хвильової функції* системи *ідентичних частинок* відносно перестановки будь-яких двох частинок: *бозони* (частинки з цілим спіном) описуються симетричною функцією, а *ферміони* — антисиметричною (див. також *Бозе — Ейнштейна статистика*, *Фермі — Дірака статистика*). В релятивістській квантовій механіці П. п. враховується автоматично внаслідок того, що хвильові функції фер-

А. Патті.

С. Ф. Пауела.

міонів вибираються антисиметричними. П. п. має велике значення для розуміння властивостей різних ферміонних систем. Він визначає порядок заповнення електронних оболонок атомів і лежить в основі пояснення *періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва* та структури атомних і мол. спектрів. Надзвичайно важлива роль П. п. у квантовій теорії електр., магн. та теплових явищ у твердому тілі (*електропровідність, магнетизм* тощо), в теорії атомного ядра, ядерних реакцій і процесів за участю елементарних частинок. Літ.: Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Теоретическая физика, т. 3. М., 1974; Теоретическая физика 20 века. Пер. с англ. М., 1962.

ПАУЛІК (Paulick) Ріхард (н. 7.XI 1903, Рослау, Ангальт-Цербст) — нім. архітектор (НДР). Навчався у Дрездені й Берліні (Шарлоттенбург) у вищих тех. школах. До 1930 — асистент В. Гропіуса в «Баугаузі» (вища школа буд-ва й худож. конструювання). З 1951 — член Нім. будівельної академії, з 1955 — її віце-президент. Брав участь у забудові Карл-Маркс-алле в Берліні (1952—56), автор проєктів житл. комплексів у Гойсверді — «Шварце пумпе» (1957, у співавт.) та в Галле-Нойштадті (1966—67). Нап. премія НДР, 1952, 1956.

ПАУЛЬ (Paul) Герман (7.VIII 1846, Зальцке, поблизу Магдебурга — 29.XII 1921, Мюнхен) — нім. мовознавець. Професор Фрайбурзького (1874—93) і Мюнхенського (1893—1916) унів-тів. Один з основоположників *молдологізму*, положення якого він сформулював у праці «Принципи історії мови» (1880, рос. перекл. 1960). Автор праць: «Словник німецької мови» (1897), «Граматика німецької мови» (т. 1—5, 1916—20) тощо.

ПАУПЕРИЗМ (від лат. pauper (pauperis) — бідний, незаможний) — злиднений стан широких мас трудящих в експлуататорському суспільстві. За капіталізму П. — наслідок діяння загального закону *капіталістичного нагромадження*. Великих розмірів П. досяг за імперіалізму, особливо в період загальної кризи капіталізму, коли масове безробіття стало хронічним. Див. *Відносини й абсолютне погіршення становища пролетаріату*, *Основний економічний закон капіталізму*.

ПАУРОПОДИ (Paupropoda) — підклас *багатоніжок*. Тіло (довж. 1—1,5 мм) складається з невеликої кількості сегментів, вкриті *кутикулою*; ходильних ніг 9 пар; вусики двогіллясті; органів зору немає; по боках тіла розміщені 5 пар щетинок (органи дотику). Ведуть прихований спосіб життя, оселяються у вологих місцях — під мохом, камінням, перетинаючим листям тощо. Живляться гниючими рештками, гіфами плісневих грибків, окремі види — хлюпки. Яйця круглі, блискучі, відкладаються купками; личинки виплуджуються через 12—14 днів. Розвиток їх триває бл. 3,5 міс. і супроводжується багаторазовим линнянням. Бл. 380 видів, поширених всесвітньо. Зустрічаються в усіх

зонах, крім тундри в пустелі. Найвідоміші види: *Paupropus silvaticus*, *P. huxleyi*, *Eupropoporus ornatus*. Практичне значення не з'ясоване.

ПАУСТОВСЬКИЙ Костянтин Георгійович [19 (31).V 1892, Москва — 14.VII 1968, там же; похований в м. Тарусі Калуз. обл.] — рос. рад. письменник. Дитинство П. пройшло на Україні. Закінчив Київ. гімназію (1912), навчався у Київ. ун-ті (1912—14). У 1918—19 працював у газ. «Киевская мысль». Друкуватися почав 1912 в київ. журналах «Огни» (оповідання «На воді») і «Рыцарь». Ранні твори позначені романтикою незвичайного, поетичним сприйняттям життя («Романтики», 1916—23). Романи та повісті «Кара-Бугаз» (1932), «Колхид» (1934), «Чорне море» (1936), «Повість про ліси» (1948), «Народження моря» (1952) — про творчу працю рад. народу, красу рідної природи. Автор історико-біографічних повістей «Орест Кіпренський» (1937), «Ісаак Левітан» (1937), «Тарас Шевченко» (1939), книги про письменницьку працю «Золота троянда» (1955), історико-революц. повістей «Доля Шарля Лансєвіля» (1933), «Північна повість» (1938). Автобіографічна епопея «Повість про життя» (1945—63) складається з 6 пов'язаних між собою книг: «Далекі літа», 1945; «Неспокійна юність», 1955; «Початок невідомого століття», 1957; «Час великих сподівань», 1959; «Кидок на Південь», 1960; «Книга блукань», 1963. У творах П., зокрема в автобіографічних повістях і циклі кримських оповідань, багато сторінок присвячено Україні, в т. ч. подіям Великої Жовт. соціалістич. революції та громадян. війни. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Літ.: Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1967—70; Избранное. Минск, 1980; Укр. перекл. — Кара-Бугаз. Х. — Одеса, 1934; Колхид. Х. — Одеса, 1935; Шастя. К., 1947; Стальний перстень. К., 1953; Скарб. К., 1955; Золота троянда. К., 1957; Літні дні. К., 1960; Повість про життя. К., 1961; Прикоротке збілля. К., 1970; Струна. К., 1980.

Літ.: Левицький Л. А. Константин Паустовский. М., 1977; Романенко В. Т. Тревожная радость. Х., 1972; Смоляч Ю. К. Мои современники. К., 1978.

ПАФОС (від грец. *πάθος* — страждання, пристрасть, піднесення) — емоційно-інтелектуальний стан людини, який характеризується піднесенням духовних сил, викликані спілкуванням з величними й значущими предметами й явищами, захопленням при здійсненні сміливих і героїчних вчинків у складних і відповідальних обставинах. В естетичній поведінці П. вживають для характеристики специфіки естетичного ставлення митця до дійсності, а також як вираження ідейно-емоційного впливу піднесеного на людину. В історії естетики поняття «пафос» вживалося в різних значеннях. Естетичний П. соціалістичного мистецтва пов'язаний з його високими гуманістичними ідеалами, активною участю в боротьбі за комуністичне майбутнє. **ПАХАРЄВСЬКИЙ** Леонід Андрійович [літ. псевд. — Л. Чудий,

Л. Свіровський; 4 (16).IX 1883, с. Шербашиці, тепер Богуславського р-ну Київ. обл. — 1938 ?] — укр. письменник, актор, режисер, перекладач. Закінчив Київ. ун-т, муз.-драм. школу М. Лисенка. Друкуватися почав 1905. У крапких оповіданнях П., опублікованих у 10-і рр. («Чужий», «Дівчина», «Над Дунаєм», «Батько»), звучить протест проти міщанського існування й покірності, заклик до боротьби за краще життя. Автор п'єс «Нехай живе життя!» (1907), «Тоді, як липи ціліли» (1914). Переклав укр. мовою твори Г. Гауптмана, А. Шніцлера та ін. Та.: Буденні оповідання. К., 1910; Оповідання, кн. 3. К., 1913.

ПАХВІННИЙ КАНАЛ — шліфований простір між м'язами нижньої частини черевної стінки у більшості ссавців. У людини П. к. спрямований косо ззовні до середини та ззаду наперед. Має два отвори: зовн. (підкірний) біля лобка і внутр. у вигляді заглиблення на внутр. фасції живота. Довжина П. к. у дорослої людини 4—5 см, ширина 1—2,5 см. У чоловіків через П. к. проходить сім'яний каналік, у жінок — кругла маткова зв'язка. Послаблення черевної стінки і розширення отворів П. к. може призвести до утворення *грижі*.

ПАХМУТОВА Олександра Миколаївна [н. 9.XI 1929, с. Бекетовка, тепер підпорядковане Волгогр. міськраді) — рос. рад. композитор, нар. арт. РРФСР (з 1977). В 1953 закінчила Моск. консерваторію по класу композиції В. Шебалина, 1956 — у нього ж аспірантуру. З 1968 — секретар правління Спільн. композиторів СРСР. В багатожанровій творчості П. особливе місце належить пісні — цикли «Зорі тайги» (1962—63), «Обіймаючи небо» (1965—66), «Пісні про Леніна» (1969—70) на вірші С. Гребенникова та М. Добронравова, «Сюз'я Гагаріна» (1970—71) на слова Добронравова. Популярність здобули пісні П. «Пісня про тривожну молодість» (1958), «Геологи» (1959), «Ніжність» (1966), «Обіймаючи небо» (1966), «Герої спорту» (1972), «Мелодія» (1973), «Надія» (1974), пісні до Моск. олімпіади-80. Серед ін. творів — концерт для оркестру (1972), на його основі балет «Осяйність» (1974), музика для дітей (кантати, пісні, хори, інструм. п'єси), музика для кіно («Сім'я Ульянових», 1957; «По той бік», 1958; «Дівчата», 1962; «Жили-були старий зі старою», 1964; «Три тополи на Плющіві», 1967; «Балада про спорт», 1979; «О спорт, ти — мир», 1980). Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами. Премія Ленінського комсомолу, 1966. Держ. премія СРСР, 1975.

Літ.: Добрынина Е. А. Александра Пахмутова. М., 1973; Квасникова Л. А. Дорогами песен Александры Пахмутовой. М., 1979. В. С. Мурза. **ПАХОЛОК** (польс. *paschoł, paschojek*) — у 16—18 ст. у шляхетській Польщі та на загарбаних нею укр. землях панський слуга, часто молодий хлопець. П. називали також слуги-зброєносці панів у польс.-шляхет. війську, значна частина яких походила з укр.

В. Паулі.

К. Г. Паустовський.

О. М. Пахмутова.

селян-кріпаків. Іноді в укр. городових полках П. називали слуг козац. старшин.

ПАХОМОВ Олексій Федорович [19.IX (2.X) 1900, с. Варламово, кол. Волог. губ. — 14.IV 1973, Ленінград] — рос. рад. графік і живописець, нар. художник СРСР (з 1971), дійсний член АМ СРСР (з 1964). В 1915—17 і 1921 навчався в Уч-щі технічного малювання Штігліца, в 1922—25 — у ВХУТЕІ-Ні (у Ленінграді). Автор іл. до дитячих книжок, зокрема оповідань із збірки Л. Толстого «Азбуки» (1968—73). Працював у дит. журналах «Чиж», «Еж», «Костер». У 1942—44 виконав серію літографій «Ленінград у дні блокади», у 1960 — серію естампів «У колгоспі», «Червоний партизан». З 1948 викладав в Ін-ті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді (з 1949 — професор). Держ. премія СРСР, 1946, 1973.

Лит.: Матафонов В. С. Алексей Федорович Пахомов. М., 1981.

ПАХОМОВ Юрій Миколайович (н. 15.VII 1928, Кунгур, тепер місто Перм. обл.) — укр. рад. економіст, чл.-кор. АН УРСР (з 1979), засл. працівник вищої школи УРСР (з 1978). Член КПРС з 1953. Закінчив КДУ (1953). З 1955 — на викладацькій роботі. В 1970—75, 1979 працював в Ін-ті економіки АН УРСР, з 1976 — зав. кафедрою політ. економії Київ. ін-ту нар. г-ва, з 1980 — ректор цього ін-ту. Праці з проблем політ. економії соціалізму, взаємодії екон. інтересів та екон. законів у госп. механізмі. О. М. Розинко.

ПАХУЧА ТРАВА (*Anthoxanthum*) — рід рослин родини злакових. Одно- і багаторічні трави. Суцвіття — густа колосовидна волоть. 20 видів, пошир. в Пн. півкулі. В СРСР — 3 види, з них в УРСР — один: П. т. з в и ч а й н а (*A. odoratum*) — багаторічний злак. Росте на луках, лісових галявинах, в чагарниках, на півдні — в горах. Містить пахучу речовину кумарин. С.-г. тварини на пасовищах охоче поїдають молоді пахучі трави.

ПАЦАЄВ Віктор Іванович (19.VI 1933, м. Актюбінськ Казах. РСР — 30.VI 1971) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (посмертно). Член КПРС з 1968. Закінчив (1955) Пензен. індустр. (тепер політех.) ін-т. Працював у Центр. аерологічній обсерваторії та різних конструкторських бюро. З 1969 — в загоні космонавтів. Разом з Г. Т. Добровольським та В. М. Волковим здійснив політ на космічному кораблі «Союз-11» (6 — 30.VI 1971). В ході виконання програми польоту «Союз-11» стикнувся з наук. орбітальною станцією «Салют». При поверненні на Землю, в результаті порушення герметичності кабіни, П. та ін. члени екіпажу загинули. Похований у Москві на Красній площі біля Кремлівської стіни.

ПАЦИФІЗМ (від лат. pacificus — миротворний) — антивоєнний рух у капіталістичних країнах, представники якого виступають проти всіх без винятку воєн, незалежно від їхнього характеру і мети. Прихильники П. стоять на позиціях

морального засудження всякої збройної боротьби, пов'язаної з людськими жертвами, в т. ч. і справедливих, визвольних воєн. Пацифісти, не викриваючи класового характеру воєн, причин, що їх породжують, вірять у можливість відвернення війни шляхом переконання. Перші пацифістські орг-ції виникли у Великобританії і США як реакція на наполеонівські війни. Протягом 19 ст. міжнар. конгреси пацифістів виступали з ініціативою заг. роззброєння і розв'язання спірних питань між д-вами в *арбітражі міжнародному*. Разом з тим в періоди революційного піднесення пацифісти намагалися відвернути нар. маси від активної боротьби проти імперіалізму. В. І. Ленін вважав П. і абстрактну проповідь миру «однією з форм обдурення робітничого класу» (див. Повне збір. тв., т. 26, с. 155). Під час 1-ї світової війни 1914—18 В. І. Ленін, більшовики різко засуджували позицію тих соціалістів, які лозунг миру спрямовували в русло П., не пов'язуючи його з боротьбою проти бурж. урядів. Після 2-ї світової війни, в умовах докорінної зміни співвідношення сил на світовій арені на користь соціалізму і залучення до боротьби за мир широких верств населення, комуністичні і робітн. партії, визнаючи недостатність і обмеженість П., прагнуть об'єднати у боротьбі проти воєнної загрози всі миротворчі сили, в т. ч. й пацифістів. Див. також *Рух прихильників миру*. Г. А. Джеджула.

«ПАЦИФІКАЦІЯ» (лат. pacificatio — умиротворення) — придумання революц. і нац.-визвольного руху в 30-х рр. 20 ст. за допомогою каральних загонів, що їх направляв уряд буржуазно-поміщицької Польщі. Особливо широко застосовувалася на зх.-укр. і зх.-білорус. землях, де карателі чинили жорстоку розправу над трудящими. Так, під час «П.» 1930, в якій брали участь поліція, війська й *осадники*, було зруйновано й частково спалено бл. 800 сіл, закатовано тисячі людей, 1700 заарештовано. Криваву «П.» було вчинено в 17 повітах Зх. України, де в 284 селах було запроваджено воєнний стан. «П.» не припинялась і в наступні роки. Зокрема, 1935 «П.» було проведено на Зх. Волині. В здійсненні «П.» польсь. урядові активно сприяли укр. бурж. націоналісти й уніатська церква.

ПАЦЮК (*Rattus*) — рід гризунів род. *мишачих*. Довж. тіла 10—30 см; хвіст довший від тіла або становить $\frac{2}{3}$ довж. тіла, вкритий лускою і рідкими волосинами. Забарвлення волоссяного покриву однотонне — сіре, рудувате або чорнувате, на череві — сіре. П. поширені повсюдно, деякі види живуть в житлах людини (див. *Синантропні організми*). Живляться рослинною і тваринною їжею або всеїдні, роблять запаси кормів. Статевозрілими стають в 3—4-річному віці. Самка за рік має 2—4 приплоди по 1—17 (пересічно по 6—8) малят у кожному. Бл. 100 видів, поширених на всіх материках. В СРСР — 3 види, з них в УРСР — 2: П. сірий (*R. norvegicus*) і П. чорний

(*R. rattus*). Завдають шкоди с. г., пошкоджують харчові продукти, корми. Природні носії збудників *туляремії*, *тифу*, *скасу* та багатьох ін. хвороб людини і тварин. Про заходи боротьби див. *Дератизація*. Альбіністична (див. *Альбінізм*) форма П. використовується як лабораторна тварина. Викопні рештки П. відомі з середнього плейстоцену.

ПАЧЕВ Бекмурза Машевич [6 (18). I 1854, с. Нартан, тепер Каб.-Балк. АРСР — 15.II 1936, там же] — каб. рад. поет. Створив на араб. графічній основі алфавіт рідної мови, на якому записував свої твори. Осн. мотив ранньої творчості — протест проти існуючого ладу, заклик до боротьби за щастя життя («Як Бекмурза збирався одружитися», 1882; «Кинджал», 1909—10; «Пісня про Аліхана Каширгова», 1912; «Заряджайте рушницю», 1913). У поемах «Мое слово про Москву» (1925), «Кабарда» (1935) та віршах «Пісня про Леніна», «Народження життя» оспівав життя нової, соціалістичної Кабарди.

Тв.: Рос. перекл. — Верные слова. Нальчик, 1957.

ПАЧОВСЬКИЙ Василь Миколайович (12.I 1878, с. Жуличі, тепер Золочівського р-ну Львів. обл. — 5.IV 1942, Львів) — укр. поет. Навчався у Львів. і Віденському ун-тах. Учителював у гімназіях. Перші вірші надрукував 1900. Належав до літ. угруповання «Молода муза». Зб. «Розсипані перли» (1901) прихильно оцінив І. Франко, відзначивши в ній елементи реалістичного світосприйняття. Наступні збірки П. мають декадентсько-символістське спрямування, пройняті містикою, нішчанством, націоналістичними тенденціями. У 20-х рр. надрукував поему «Пекло України», вірш «Мій кривавий сміх», у яких були випадки проти Рад. України. Після 1939 під впливом рад. дійсності надрукував вірші «Пробій титанів», «Весілля» (журн. «Література і мистецтво», 1941), в яких прагнув порвати з минулим і стати на нові позиції. На вірші П. писали музику С. Людкевич, Я. Ярославенко. С. В. Далавурак.

ПАЧОВСЬКИЙ Михайло Іванович (літ. псевд. — Михань Лопач; 20.IX 1861, с. Добростани, тепер Яворівського р-ну Львів. обл. — 13.III 1933) — укр. письменник, педагог, композитор-аматор. Закінчив Віденський ун-т (1887). Учителював у Львові, Коломиї, Долині. Був деякий час редактором дитячого журналу «Дзвінок». Перший друкований твір — повість «Вечорниця». Автор кількох розвідок з фольклору («Ще про руські биліни і думи», 1893; «Народний похоронний обряд на Русі», 1903), статей про Т. Шевченка, І. Котляревського, М. Шашкевича, підручник для шкіл. Створив пісні для мішаного хору «Ой і не гаразд, запорожці», «Чумаки».

Г. А. Нудьга.
ПАЧУЛІ (*Pagostemon patchouli*) — напівкущава тропічна рослина родини *губоцвітних*. Заввишки до 1 м і більше. Листки супротивні, широкояйцевидні, зубчасті, соковиті, запашні. Квітки білі або

Пахуча трава звичайна. Верхня і нижня частини рослини та колосок.

Пачулі. Частина стебла з листками, суцвіттями та квітками.

Пацюк сірий.

біло-бузкові, дрібні, в китице-видних суцвітках. Плоди — горішки. Дико росте в Індії, Бірмі, Малайї. В тропічних областях вирощується як багаторічник. В СРСР (Закавказзя, Краснодарський край) освоєно одиричну культуру.

П. з листя П. добувають ефірну олію, яку використовують у парфюмерії і як фіксоватор при виготовленні духів. Сухе листя кладуть для пахощів у білизну, а також пересипають ним одяг для захисту від моли та ін. комах.

ПАЧУРЯ (Pachyura) Дімітрі (1.XI 1873, Бухарест — 14.V 1932, там же) — рум. скульптор. В 1889—94 навчався в Школі мистецтв і ремесел в Бухаресті, в 1895—99 — в Парижі. На творчості П. позначився вплив О. Родена. Пізніші твори П. виконані в дусі модерну («Велет», 1902—05, парк Свободи в Бухаресті; портрети Г. Петраш-ку, 1907, і Ш. Лук'яна, 1916; «Сфінкс», 1912; «Повітряна хи-мера», 1927, та ін.). Викладав у Школі красних мистецтв у Бухаресті (1909—32).

ПАША (тур. paşa) — титул вищих цивільних і військ. сановників в Османській імперії. Після розпаду імперії (1918) зберігався за генералами в Туреччині до 1934, а також у ряді країн, що раніше входили до імперії (в Єгипті до 1952, в Іраку до 1958).

ПАШАЛИК (тур. paşalık) — провінція або область (ейялет, санджак) в Османській імперії, що перебувала під управлінням паши.

ПАШЕННА Віра Миколаївна [7 (19).IX 1887, Москва — 28.X 1962, там же] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1937). Дочка актора М. П. Роцина-Ісарова. З 1907, після закінчення Моск. театр. уч-ща педагог О. П. Ленський, — актриса *Малого театру*. Серед ролей — Євгенія, Мурзавецька («На людному місці», «Вовки та вівці» О. Островського, Васса («Васса Желізна» М. Горького; у фільмі-спектаклі, 1953), Любов Ярова («Любов Ярова» Треніова), Наталка Коншик («Калиновий гай» Корнійчука), господиня Ніскавурі («Камінне гніздо» Буолікові). З 1914 П. вела педагогічну діяльність у драм. студії *Малого театру* (з 1945 — Театр. уч-ще ім. М. С. Щепкіна; з 1941 — професор). Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1943. Ленінська премія, 1961. Портрет с. 220.

Тв.: Ступінь творчості. М., 1964.

ПАШКЕВИЧ Василь Олександрович [бл. 1742 — 9 (20).III 1797, Петербург] — скрипаль, диригент; один з перших рос. оперних композиторів. З 1763 — скрипаль (з 1789 — концертмейстер) оркестру балетної музики в Петербурзі, пізніше — першого придворного оркестру. Автор опер («Нешастя від карети», 1779; «Скупий», бл. 1782; «Февей», 1786), хороших концертів (не збереглися), романсів. Музика П. ґрунтується на нар.-пісенній основі.

ПАШКІВЕЦЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1919 — повстання селян Пашківської волості Проскурівського пов. Подільської губ. під керівництвом білшовиків проти

петлюрівських банд, за відновлення Рад. влади. Першими повстали селяни сіл Пашківців і Скаржинців (тепер Хмельницького р-ну Хмельн. обл.).

14.VIII вони напали на петлюрівський загін, надісланий у волость для проведення примусової мобілізації в армію, і роззброїли його. Повстанців підтримали всі села Пашківської волості і ряд населених пунктів Бахматівської і Красилівської волостей. Незабаром у селах, охоплених повстанням, було відновлено Рад. владу. Повстанці встановили зв'язок з Подільським підпільним глибоком КП(б)У та Проскурівським підпільним ревкомом. На початку вересня петлюрівці зробили спробу захопити Пашківці. Однак повсталі селяни за допомогою повстанців з сусідніх сіл дали їм рішучу відсіч. У жовтні петлюрівці завдали удару повстанцям з боку Красилова. Повстанці перейшли в контрнаступ і розгромили ворога. В 2-й пол. грудня, коли рад. війська почали бойові дії проти польс. інтервентів на Поділлі, повстанці допомагали рад. військам. Під тиском переважаючих сил ворога повстанці відступили в район Меджибожа. В січні 1920 в районі Летичева вони з'єдналися з частинами Червоної Армії. 1. В. Гарнага.

ПАШКОВСЬКИЙ Іван (пр. н. і см. невід.) — укр. поет 18 ст. Був священником на Тернопільщині. Писав духовні та світські вірші. Найраніша відома дата його творч. — 1742. Духовні пісні П. поширювалися у рукописних збірках 18 ст., зокрема були вміщені у «Богодласнику». Популярними були світські пісні П. «Тяжка річ любови», «Ох мні жаль непомалу» та ін. В пісні «Поки ж думати» (1764) П. скаржиться на злидні і зневагу, що її терпить біднота від багатих.

Тв.: [Вірші]. В кн.: Пісні та романси українських поетів, т. 1. К., 1936.

ПАШУТІН Віктор Васильович [16 (28).I 1845, м. Новочеркаськ, тепер Ростов. обл. РРФСР — 20.I (2.II) 1901, Петербург] — рос. патолог, один з основоположників вітчизняної патологічної фізіології. Закінчив петерб. Медико-хірургічну академію (1868). В 1874—79 — професор Казанського ун-ту, з 1879 — професор петерб. Медико-хірургічної (з 1881 — Військово-мед.) академії. Осн. праці з проблем годування, порушення обміну речовин і терморегуляції, кисневого годування, вітамінної недостатності тощо.

ПАШЕНКО Василь [1822—24.I (5.II) 1891, с. Буда Горобіївська, тепер Канівського р-ну Черкас. обл.] — укр. композитор. Жив в Одесі. Автор творів для фортепіано (полонези «На смерть Т. Шевченка», 1861, та «Дума про Україну», транскрипція укр. нар. пісні «За Німан іду», болг. марш, вальс, мазурка, полька), романсів на слова рос. та укр. поетів.

Тв.: Українська фортепіанна музика, вип. 3. К., 1974. Р. Я. Пилипчук.

ПАШЕНКО Дмитро Романович (1759—1809) — укр. дворянський історик. Н. в сім'ї військ. товариша Гадяцького полку. Скла

(1779—81) — цінне джерело для вивчення соціально-екоп. становища селян і козаків Лівобережної України в 2-й пол. 18 ст. (вийшов і частково опублікував його 1868 О. М. Лазаревський). На зібраних П. матеріалах О. Ф. Шафонський написав «Чернігівського намісництва топографічний опис з коротким географічним і історичним описом Малої Росії...» (1851).

ПАШЕНКО Олександр Олександрович (н. 12.IV 1929, м. Лохвиця Полтав. обл.) — укр. рад. хімік-технолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1963. Після закінчення Київ. технологічного ін-ту силікатів (1954) працює у Київ. політех. ін-ті (з 1970 — зав. кафедрою; у 1971—74 — проректор). Осн. наук. напрям — розробка теор. і технологічних проблем синтезу і твердження в'язучих речовин, дослідження питань утворення і стійкості покриттів на основі елементарноорганічних сполук. Розробив багато нових високоексплуативних цементів на основі кремній-органічних смол, базальтів та ін. Держ. премія УРСР, 1981.

ПАШЕНКО Олександр Сафонович [Софронів; 1 (14).IX 1906, с. Лука, тепер Немирівського р-ну Вінн. обл. — 13.VI 1963, Київ] — укр. рад. графік, нар. художник УРСР (з 1960), чл.-кор. АМ СРСР (з 1954). Член КПРС з 1939. В 1928—32 навчався в Київ. худож. ін-ті. Твори: серії кольорових ліногравюр, офортів та малюнків — «Київська сюїта» (1936—60), «Кисво-Печерська лава» (1944—45), «Відбудова Дніпрогесу» (1945—46), «Київ — Дніпро», «Судно-ремонтний завод на Дніпрі» (обидва — 1951), «У металургів Придніпров'я» (1952), «Народження Кременчуцької ГЕС» (1958—60), «Київська комсомольська ГЕС» (1961), альбом, присвячений 100-річчю з дня смерті Т. Г. Шевченка (1961).

П. — автор ескіза ордена Богдана Хмельницького. В 1946—63 викладав у Київ. худож. ін-ті (професор — з 1947; ректор — в 1955—63). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Портрет та іл. с. 220. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Гратора*, т. 3, с. 448—449.

Лит.: Владислав Л. В. Александр Софронів Пашенко, М., 1957; Гонда П. І. Олександр Софронів Пашенко. К., 1964.

ПАШЕНКО Олексій Григорович [3 (15).X 1869, хутір Пашенки, поблизу с. Сагайдака, тепер Шиньшанського р-ну Полтав. обл. — 27.X (9.XI) 1909, м. Калуга] — рос. військ. діяч, генерал-майор артилерії. В 1898 закінчив Михайлівську арт. академію. Під час рос.-япон. війни 1904—05 перший застосував арт. обстріл противника із закритих вогневих позицій, що згодом став осн. способом стрільби в артилерії, багато зробив у справі розробки спільних дій польової та облогової артилерії. Після війни займався випробуванням гірських гармат, питаннями арт. техніки. В. Н. Жук.

ПАЯННЯ — створення монолітного з'єднання твердих матеріалів розплавленням *припоєм*. У процесі П. розплавлений припій заповнює

О. Ф. Пахомов.

О. Ф. Пахомов. Пошук. З серії «Ленінград у дні блокади». Літографія. 1942—44.

В. І. Пащенко

Д. Пачура. Портрет Ш. Лук'яна. Бронза. Музей мистецтв СРР, Бухарест.

проміжок між частинами виробу, а при охолодженні твердне, утворюючи суцільний паяний шов. На відміну від зварювання край з'єднуваних паяних виробів не оплаваються. Паянню піддають найчастіше метали, рідше — скло, керамічні та ін. неметалеві матеріали. Щоб очистити поверхню металів від оксидів та ін. плівок, аживають *флюси*. Іноді вдаються до попереднього *лудіння*, що полегшує процес з'єднання. Неметалеві матеріали з'єднують припоєм, що містить хімічно активні метали (напр., титан, цирконій, хром), або звичайними припоєм — після *металізації* поверхні спец. речовинами. Матеріали разом з припоєм нагрівають в *електричних печах*, паяльниками, газовими паяльниками, інфрачервоним і лазерним промінням тощо. Перспективним є П. в умовах невагомості (див. *Космічна технологія*). П. застосовують в автомобілі і приладобудуванні, електроніці, радіотехніці та ін.

В. М. Пашенна.

О. С. Пашенко.

ПЕАНО (Реоно) Джузеппе (27.VIII 1858, Куно — 20.IV 1932, Турин) — італ. математик. Професор ун-ту в Турині з 1890. Праці П. стосуються осн. понять і фактів матем. аналізу (питання про умови існування розв'язків диференціальних рівнянь, визначення поняття кривої тощо) та формально-логічних обґрунтувань математики. Поширилася його аксіоматика натурального ряду чисел. П. подав приклад неперервної кривої (крива П.), що цілком заповнює деякий квадрат (див. *Жордана крива*).

ПЕВРИНА, нозематоз шовкопрядів — заразна паразитарна хвороба шовкопрядів. Збудник — мікроспоридія *Nosema bombycis* ряду *мікроспоридії*, уражає комах на стадіях яйця (*греви*), гусениці, лялечки і метелика, які швидко гинуть. Джерело інвазії — хвори на П. шовкопрядів, забруднені спорами паразита корми та ін. Яйця від заражених метеликів також містять спори паразита. Уражені гусениці не їдять, худнуть, погано завивають кокон, на тілі з'являються чорні плями. Заходин боротьби з зараженою гревою і гусениці знищують разом з підстилкою, червоною та предметами погляду дезинфікують тощо.

В. М. Хрищевський.

ПЕГАС (Πήγασος) — 1) У грец. міфології чарівний (часто крилатий) кінь. Народився з крові горгови *Медузи*. З допомогою П. герой *Берсерфонт* переміг *Химеру*. На вершині гори *Гелікон* від удару копита П. з'явився чарівне джерело *Гіппокрена*, з якого пили *музи* і яке давало натхнення поетам. П. зображували в мист. антич. й пізнього часу (А. Мантенья, К. Мілдес та ін.). 2) *Переносно* — «сидіати П.» — стати поетом. **ПЕГАС** — екваторіальне сузір'я Пн. піквіли зоряного неба. Три яскраві зорі П. і зоря *α Андромеди* розташовані у вершині фігури, схожої на квадрат. Видно на всій території СРСР влітку, восени й на початку зими (найкраще — в серпні й вересні). Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ПЕГМАТІТ [від грец. λίγυα (лігуатос)] — міцний зв'язок — круп-

нокристалічна магматична гірська порода, що залягає у вигляді *жил, ліз, штоків*. Складається гол. чин. з *полювих шпатів, кварцу, біотиту, мусковіту*. До складу П. входять у різних кількостях турмалин, берил, смарагд, флогопіт, сподумен, топаз, кризоберил, апатит та ін. мінерали. Для П. характерне проростання кристалів одного мінералу іншими. Структура грубо- й гігантозерниста. *Текстура* масивна, зональна. Вважають, що утворення П. пов'язане з кристалізацією заліскового магматичного (див. *Магма*) розплаву або з процесами заміщення і перекристалізації жильних аплітових (див. *Апліт*) та гранітних порід від дії газів газоподібних постмагматичних розплавів. В Рад. Союзі П. поширені в РРФСР (Карелія, Урал) і на Україні (*Український щит*); за рубежом — у Швеції, Норвегії, США. П. — осн. сировина для склоробної пром-сті та виготовлення керамічних виробів. З П. пов'язані родовища *слюди, н'єзковару, дорогоцінного каміння* (смарагду, топазу, кризоберилу тощо), рідкісноземельних мінералів.

ПЕДАГОГ (від грец. παιδαγωγός — вихователі) — 1) Особа, фахом якої є навчання й виховання, — шкільний учитель; вихователі дошкільного закладу, дит. будинку, школи-інтернату, виховної колонії; працівник дит. позашкільного закладу; викладач і вихователі серед. спец. навч. закладу, вузу тощо. 2) Наук. співробітник, який розробляє проблеми педагогіки як науки. Див. також *Учитель*.

ПЕДАГОГІКА [грец. παιδαγωγική (τέχνη), від παις — дитя і άγω — веду] — наука, що охоплює питання *виховання, освіти і навчання*. Насамперед П. стосується дітей і молоді, оскільки людина формується в основному в період дитинства, отрочества і юності; тоді ж відбувається становлення і розвиток *особистості*. В кін. 19 — на поч. 20 ст. обсяг П. став помітно розширюватися у зв'язку з тим, що спеціально організоване навчання і виховання набрало масового характеру серед людей різних вікових груп. В СРСР та ін. соціалістичних країнах фактично все населення охоплюється тими чи ін. формами навчання (див. *Вечірня освіта, Заочна освіта, Підвищення кваліфікації, Самоосвіта, Школа дорослих* та ін.). Предметом марксистсько-ленінської П. є *комуністичне виховання, освіта і навчання людей різних вікових груп та категорій*, а її методологічною основою — діалектичний матеріалізм. Марксистсько-ленінська П. розглядає розвиток своїх осн. категорій в нерозривному зв'язку з прогресом сусп. відносин, що зумовлюють суть, мету, зміст, форми і методи виховання, освіти і навчання.

Ленінський принцип партійності П. полягає в нерозривному зв'язку виховання, освіти і навчання з політикою Комуністичної партії, в підпорядкуванні всієї пед. справи інтересам народу, шляху будівництва комунізму. Осн. завданням П. є розкриття закономірностей виховання, освіти і навчання, наук.

розкриття суті, змісту, організаційних форм і методів навч.-виховного процесу в різного типу спеціально організованих освітньо-виховних закладах та в ін. формах навчання і виховання, що здійснюються сім'єю, різними держ. та громад. органами, установами, підприємствами та організаціями. П. — суспільна наука, розвивається у взаємодії з ін. сусп. науками: філософією, наук. комунізмом, соціологією, психологією. Вона пов'язана з анатомією, фізіологією людини (заг. і віковою), наукою про вищу нервову діяльність, гігієною тощо. Саме тому сучас. пед. дослідження, як правило, мають комплексний характер.

В системі пед. наук виділяються такі осн. спеціальності: теорія та історія педагогіки; методика викладання (за галузями наук); спеціальна педагогіка (*тифологія, сурдопедагогіка, олигофренопедагогіка і логопедія*); теорія та методика *фізичного виховання* і спортивного тренування (включаючи методику лікувальної фізкультури); *культурно-освітня робота*. Кожна із зазначених спеціальностей залежно від різноманітних істотних факторів поділяється на ряд окремих галузей пед. знань. Так, теорія та історія П. включає в себе заг. П., П. школи, *дошкільну педагогіку*, профес. П., П. вищої школи. Заг. П., в свою чергу, поділяється на теорію та методику виховання, навчання (*дидактику*), *школознавство*. У профес. П. розрізняють власне професійну П., пов'язану з підготовкою сучас. кваліфікованих робітників для різних галузей нар. г-ва; музичну П.; військову П. та ін. Розвиток сучас. пед. наук, відповідно до заг. тенденцій, характеризується процесом диференціації та інтеграції. Завдяки цьому окремі розділи П. стають самостійними науками (П. дошкільна, П. сімейного виховання, П. лікувальна тощо), на стіку кількох пед. і суміжних з ними наук з'являються нові науки. Так, на поч. 20 ст. виділилася *порівняльна педагогіка*, що досліджує порівняльно-генетичним методом типи й системи навчання, освіти і виховання в різних країнах світу. П. як наука формувалася з найдавніших часів. Деякі примітивні норми і правила виховання існували вже в первісному суспільстві. За рабовласницького ладу й почасти в серед. віки перші системи пед. ідей формувались у рамках філософії (пед. погляди *Конфуція, Платона, Аристотеля* та ін.). В серед. віки гуманісти (*Вітторіно да Фельтре, Франсуа Рабле, Мішель Монтень, Еразм Роттердамський* та ін.) висловили ряд прогрес. для свого часу ідей (див. *Відродження*). Основою положень П. як самостійної галузі знань став Я. А. Коменський. Представники *утопічного соціалізму* Т. Мор і Т. Кампанелла уявляли собі ідеальну систему виховання в майбутньому соціалістичному суспільстві. В період становлення і розвитку капіталізму поширилися пед. теорії Ж. Ж. Руссо, Дж. Локка, Й. Г. Песталоцці, А. Дістервега

О. С. Пашенко. Весняні води. Кольорова ліногравюра. 1955.

та ін. Важливий вклад у розвиток П. на поч. 19 ст. зробили соціалісти-утопісти Ш. Фур'є, А. Сен-Сімон, Р. Оуєн, які виступили з критикою бурж. системи виховання. В серед. 19 ст. Й. Герbart і Г. Спенсер намагалися використати всю систему освіти для утвердження пануючого експлуататорських класів. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. виникають і поширюються реакц. пед. концепції — теорії «громадянського виховання» Г. Кершенштейнера, «педагогіка дії» В. А. Лая, *прагматична педагогіка* Дж. Дьюї, *експериментальна педагогіка і педологія* (Е. Мейман, Г. Холл, А. Бінє), педагогіка *біхевіоризму* (Е. Торндайк). У 20—30-х рр. 20 ст. в Італії, Німеччині та ін. країнах, де панував фашизм, офіційна П. обстоювала виховання в дусі середньовічного мракобісся, расизму, людиноненавистництва. Сучасні бурж. пед. концепції засновані на реакц. філософії *неотомізму*, *екзистенціалізму*, *неопозитивізму*, пропонує ідеї антикомунізму, культивують індивідуалізм, містику, клерикалізм, шовінізм. Складний шлях розвитку пройшли пед. науки в нашій країні. Уже в 10 ст. в Київській Русі склалась певна пед. система. Визначною пам'яткою давньорус. П. є «Повчання Володимира Мономаха» (1117). Погляди феод. верхівки 15—16 ст. на сімейне виховання систематизовано в істор.-літ. пам'яті «Домострой». Значну роль у розвитку вітчизн. пед. думки відіграли в 16—17 ст. укр. та білорус. *братства*. Діячі братських шкіл (І. Борещицький, І. Галатюцький, М. Смотрицький, Л. Зизані та ін.) відстоювали передові для свого часу принципи, форми і методи навчання, виступали проти засилья польс. шляхти і католицької церкви. У 18 ст. найбільш відомими виразниками передових пед. ідей в Росії й на Україні були І. І. Бєлицький, М. В. Ломоносов, М. І. Новиков, О. М. Радіщев, Г. С. Сковорода. В 19 ст. революц.-демократична П. (В. Г. Бєлінський, О. І. Герцен, М. Г. Чернішевський, М. О. Добролюбов, Д. І. Писарев, М. В. Шелгунов, на Україні — Т. Г. Шевченко, пізніше — І. Я. Франко, П. А. Грабовський та ін.) висунула ідею підпорядкування всієї пед. діяльності інтересам трудящих, підготовки молодого покоління до революц. боротьби проти самодержавства і експлуататорів, за свободу і демократію. Найвидатнішим представником вітчизн. П. 19 ст. був К. Д. Ушинський. Багато зробили для розвитку пед. науки рос. педагоги М. І. Пирогов, В. І. Водовозов, М. Ф. Бунаков, В. Я. Стоюнін, І. М. Ульянов, М. О. Корф, В. П. Вахтеров; українські — Т. Г. Лубецький, Х. Д. Алчевська, Ф. В. Бємер, І. П. Деркачов, М. Ф. Левицький, груз. педагог Я. С. Гогебашвілі, вірм. — Г. Агалян, казах. — І. Алтинсарін, чувас. — І. Я. Яковлев та багато ін. прогрес. педагогів. Важливе місце посідають пед. ідеї Л. М. Толстого. В дослідженні питань фіз. виховання, а також жіноч. освіти, сімейного виховання багато зробив П. Ф. Лєсафт.

Якісно новий етап у розвитку П. почався з виникненням марксизму. К. Маркс і Ф. Енгельс заклали основи наук. П., розкрили об'єктивні закономірності виховання як суспільного явища, визначили осн. принципи комуністичного виховання. В. І. Ленін піддав критиці бурж. систему виховання в епоху імперіалізму, визначив роль школи і пед. науки в боротьбі за комунізм, сформулював засади й завдання виховання комуністичної моралі, освіти й навчання в рад. школі. Велике значення для розвитку рад. П. мала діяльність А. В. Луначарського, М. І. Калініна, Н. К. Крупської, Г. І. Петровського, М. О. Скрипника, В. П. Загонського.

У перші роки розвитку рад. П. значну роль відіграли праці С. Т. Шацького, А. П. Пінкевича, П. П. Блонського та ін. рад. педагогів. В 20—30-х рр. дослідну роботу з П. проводили укр. педагоги С. А. Аманій, А. Г. Готалов-Готліб, О. Ф. Музиченко, Я. П. Ряппо, І. О. Соколякський та ін. Великий творчий вклад у П. належить А. С. Макаренку, який присвятив своє життя і праці проблемам виховання в колективі і через колектив. Розвиткові пед. науки сприяли рос. вчені І. А. Каїров, Б. М. Медичинський, Б. П. Єсипов, М. О. Константинов, М. К. Гончаров, М. Ф. Шабасєв та ін. На Україні — С. Х. Чавдаров, М. М. Грищенко, С. А. Литвинюк, М. Ф. Даденков, учні-методисти — О. М. Астрях, О. К. Бабенко, Т. Ф. Бугайко, П. К. Волинський та ін. Питання теорії й методики комуністичного виховання в шкільному колективі розробляв В. О. Сухомлинський. Основоположне значення для рад. П. мають програмні документи й рішення КПРС і Рад. уряду про освіту й школу. Великі і відповідальні завдання стоять перед П. в період розвинутого соціалістич. суспільства. Заг. серед. всеобуч, що здійснюється в СРСР в умовах сучас. наук.-тех. революції, обумовлює гостру потребу дальшого удосконалення всієї справи навчання, освіти і комуністичного виховання рад. людей, зокрема підрастаючого покоління. Помітно посилюється роль і місце школи у формуванні нової людини, у її всебічному і гармонійному розвитку. XXV і XXVI з'їзди КПРС поставили перед педагогами завдання по реалізації комплексного підходу до постановки всієї справи виховання, по істотному вдосконаленню системи нар. освіти і профес. підготовки молоді. Особлива увага звертається на поліпшення морального виховання і трудової виховання, на посилення боротьби з пережитками минулого в свідомості і поведінці окремих людей, на необхідність зжити формалізм в оцінці діяльності вчителів і учнів, на виховання у кожного громадянина відповідального підходу до своїх обов'язків, до інтересів народу. П. як навч. предмет вивчається в педагогічних інститутах, університетах, пед. училищах, ін. навчальних закладах, а також на різних курсах підвищення кваліфікації працівників народної освіти та викладачів ви-

щих і середніх спеціальних навчальних закладів.

Проблеми П. розробляють у численних н.-д. установах: в ін-тах АПН СРСР, в респ. н.-д. ін-тах педагогіки, у т. ч. *Педагогіки науково-дослідному інституті УРСР*, на кафедрах педагогіки й окремих методик пед. ін-тів та ін. вузів, у проблемних лабораторіях. Активно сприяють розвитку П. та впровадженню її здобутків у практику респ., обл. (міські) інституту вдосконалення вчителів та районні методкабінети. В УРСР питання П. висвітлюються в газ. «Радянська освіта», журналах «Радянська школа», «Початкова школа», «Дошкільне виховання», методичних журналах «Русский язык и литература в школах УССР», «Українська мова і література в школі».

Лит.: Маркс К., Енгельс Ф. О воспитании и образовании. т. 1—2. М., 1978; Ленин В. И. О народном образовании. М., 1980; Ленин В. И. Про виховання та освіту. К., 1975; Брежнев Л. І. Лєнінським курсом. т. 1—7. К., 1971—79; Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917—1973 гг. М., 1974; Здобутки народної освіти Української РСР. К., 1976; Крупська Н. К. Педагогічні твори. т. 1—10. К., 1963—67; Ушинський К. Д. Твори. т. 1—6. К., 1952—53; Макаренко А. С. Твори. т. 1—7. К., 1953—55; Сухомлинський В. О. Вибрані твори. т. 1—5. К., 1976—77; Хрестоматія з історії марксистсько-ленінської педагогіки. К., 1958; Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки. К., 1961; Педагогіка. К., 1940; Педагогіка. М., 1956; Педагогіка. М., 1978; Збандуто С. Ф. Педагогіка. К., 1963; Проблемы социалистической педагогики. М., 1973; Питання педагогіки вищої школи. Львів, 1976; Педагогіка школи. М., 1978. М. Д. Ярмаченко.

ПЕДАГОГІКА НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ УРСР — установа М-ва освіти УРСР з пед. наук. Засн. 1926 в Харкові. В 1930 в Києві відкрито філіал цього ін-ту, 1934 Укр. н.-д. ін-т педагогіки (УНДІП) переведено до Києва. З 1955 ін-т має назву Науково-дослідний ін-т педагогіки УРСР. До складу ін-ту входять 17 відділів, які об'єднують 25 окремих підрозділів (сектори, лабораторії). У 1948 при ін-ті було відкрито постійно діючу Респ. пед. виставку, яку 1977 реорганізовано в Педагогічний музей УРСР. Ін-т координує наук. дослідження з пед. наук в УРСР, є осн. центром підготовки наук.-пед. кадрів. Працює в контакті з АПН СРСР, ін-тами суміжних наук та ін. установами. Має аспірантуру, спеціалізовану раду по захисту кандидатських дисертацій з пед. наук. З 1963 видає 9 міжвідомчих респ. наук.-методичних збірників: «Педагогіка», «Дошкільна педагогіка і психологія», «Питання дефектології», «Методика української мови і літератури» та ін. М. Д. Ярмаченко.

ПЕДАГОГІУМ (лат. paedagogium, від грец. παιδαγωγέιον — училище, школа) — 1) У Старод. Римі частина будинку заможного рабовласника, де навчали рабів. 2) У серед. віки в країнах Зх. і Центр. Європи школа для підготовки до вступу в ун-т, а пізніше — серед. школа з інтернатом. 3) В 16 ст. в ряді країн слово «педагогіум» вживало-

Пегас і Боллерофонт. Рельєф. Мармур. Римська копія з грецького оригіналу. Палаццо Спада. Рим.

ся у тому самому значенні, що й «гімназія». 4) Тепер у деяких країнах (напр., у ФРН) — навч. заклад для підготовки вчителів поч. школи.

ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ — вищі пед. курси в Росії. Засн. 1908 в Петербурзі зусиллями ліберальної інтелігенції, об'єднаної в т. з. Лігу освіти (1906—17). П. а. утримувалася на приватні пожертви. Навчання тривало 2 роки. До навч. плану П. а. входили переважно пед. дисципліни, а також психологія, анатомія й фізіологія людини, історія, філософія, історія мистецтв, історія л-ри тощо. Президентом академії був історик М. М. Ковалевський, пізніше — математик А. В. Васильєв. У П. а. викладали видатні вчені, педагоги і психологи: І. О. Бодуєн де Куртене, Є. В. Тарле, С. П. Венгеров, Д. М. Овсяннико-Куликовський, О. Ф. Лазурський, О. П. Нечаєв та ін. У 1915 П. а. припинила діяльність за браком коштів.

ПЕДАГОГІЧНА ОСВІТА — система підготовки пед. кадрів (учителів, вихователів тощо) для загальноосвітньої школи та ін. навч.-виховних закладів у педагогічних інститутах, педагогічних училищах і університетах; у широкому розумінні — підготовка пед. і науково-пед. кадрів для навч. закладів усіх типів, включаючи профес.-тех., середні спец. і вищі; сукупність знань, здобутих у результаті цієї підготовки. В дореволюц. Росії осн. типом пед. навч. закладів були *учительські семінарії*, вчителів поч. шкіль готували і пед. класи жіночих гімназій, жіночі *епархіальні училища*, церковно-учительські школи, *дружкласні учительські школи* та ін. Учителів для міських і повітових училищ готували трирічні *учительські інститути*. Було відкрито пед. ін-ти при деяких ун-тах (існували до 1858), 1908 — *Педагогічну академію «Ліги освіти»*. Зокрема на Україні діяли істор.-філологічний ін-т у Ніжині (див. *Ніжинський ліцей*), вищі жіночі курси, *Фребелівський жіночий педагогічний інститут* у Києві, вищі жін. пед. курси в Одесі й Харкові. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції П. о. в СРСР набула значного розвитку. На Україні в 20-х — на поч. 30-х рр. пед. працівників готували *інститути народної освіти, інститути професійної освіти, інститути соціального виховання*. В 30-х рр. на базі пед. та ін. факультетів ун-тів склалася мережа пед. ін-тів, створено учительські ін-ти (в 50-х рр. їх реорганізовано в пед. ін-ти), педагогічні уч-ща. В 1945—50 діяли і *педагогічні класи*. В СРСР осн. типами сучас. системи пед. навч. закладів є пед. уч-ща (у т. ч. музично-пед.), індустріально-пед. технікуми, пед. ін-ти (в т. ч. іноз. мов) та ун-ти. Викладачів для серед. школи готують і деякі інститути фізичної культури, інститути мистецтв. Є вечірня й заочна форми підготов-

ки вчителів, *інститути вдосконалення вчителів* тощо. В УРСР у 1981/82 навч. р. учителів готувало 46 пед. уч-щ (у т. ч. одне музично-педагогічне), 6 індустріально-пед. технікумів профтехосвіти, 2 технікуми фізичної культури, 5 худож. уч-щ, 30 пед. ін-тів (16 спеціальностей, 38 спеціалізацій), 9 ун-тів та ін. У вищих і серед. пед. навч. закладах УРСР 1981 навчалось 52 тис. заочників, які одночасно працювали вчителями. Див. також статті про окремі пед. ін-ти й університети.

ПЕДАГОГІЧНА ПРАКТИКА — в СРСР обов'язкова складова частина навчального процесу педагогічних інститутів, університетів, педагогічних училищ, *інститутів вдосконалення вчителів*, яка передбачає професійну підготовку пед. кадрів та підвищення їхньої кваліфікації. На П. п. відводиться час у навчальному плані з урахуванням специфіки навч. закладу. П. п. має на меті навчити студентів творчо використовувати в пед. діяльності науково-теор. знання і практичні навички, набуті у процесі вивчення педагогіки, психології, окремих методик і спец. дисциплін, застосовувати їх на практиці, а також виховувати у студентів інтерес до пед. роботи, виробити практичні пед. навички. Пед. практика в ін-тах підвищення кваліфікації вчителів розрахована на поліпшення практичної діяльності вчителів та керівників шкіл, вивчення та набуття передового пед. досвіду. Перше знайомство практикантів зі школою або з ін. навч. закладом здійснюється в формі споглядання за їх діяльністю, вивчення навч.-методичної документації і бесід з учителями, вихователями, керівниками навч. закладу. П. п. з відривом від навч. занять проводиться на старших курсах вузів. Студенти під керівництвом викладачів, при допомозі досвідчених учителів і вихователів самостійно виконують увесь комплекс навч.-виховної роботи в школі або ін. навч. закладі. Аспіранти проходять пед. практику у вищих навч. закладах. Слухачі курсів ін-тів підвищення кваліфікації вчителів проходять тільки пасивну практику в школах, будинках піонерів та ін. навч. і виховних закладах залежно від їхнього фаху. Зміст, обсяг і час П. п. в різних країнах і різних типах пед. навч. закладів не однакові.

ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ — галузь психології, яка вивчає закономірності психічної діяльності людей у процесі навчання, виховання й оволодіння соціальним досвідом. П. п. тісно пов'язана з фізіологією вищої нервової діяльності, *віковою психологією* і *педагогікою*. Центр. проблема П. п. — виявлення і використання психологічних резервів педагога й учня (студента) з метою оптимізації навч.-виховного процесу. Як галузь науки почала складатися в 2-й пол. 19 ст. (засновник П. п. в Росії — К. Д. Ушинський). П. п. поділяється на психологію навчання, психологію виховання і психологію вчителя. Використовує ме-

тоди спостереження і самоспостереження, експертизу продуктів діяльності тих, хто навчається (письмові роботи, малюнки, конструкції навч. приладів та ін.), експеримент (природний, констатуючий і формуючий), інтерв'ю, анкетування тощо. Значне місце посідає вивчення вікових та індивідуальних відмінностей учнів (студентів). Основоволожні принципи П. п. в СРСР — єдність навчання, виховання і розвитку індивіда, комуністична спрямованість навч.-виховного процесу, спільна діяльність педагога й учня (студента) та ін. В умовах наук.-тех. революції П. п. охоплює аналізом всі психологічні проблеми *народної освіти*.

Лит.: Возрастная и педагогическая психология. М., 1973; Крутецкий В. А. Психология обучения и воспитания школьников. М., 1976; Психологическая наука, учитель, учень. К., 1979.

ПЕДАГОГІЧНА РАДА — орган колективного керівництва школою. До складу П. р. входять: директор школи (голова), його заступники, організатор позакласної й позашкільної виховної роботи, зав. шкільним інтернатом, усі вчителі й вихователі, старший піонервожатий, звільнений секретар комітету ВЛКСМ, бібліотекар, лікар, голова батьківського комітету. На засідання П. р. можуть бути запрошені представники громад. орг-цій, батьки та ін. Осн. завдання П. р. — об'єднання зусиль пед. колективу школи на піднесення рівня навч.-виховної роботи, впровадження в практику досягнень пед. науки і передового пед. досвіду. П. р. обговорює плани роботи школи, методичних об'єднань учителів; ухвалює рішення про створення гуртків, студій, клубів та ін. об'єднань учнів; допуск учнів до екзаменів, переведення учнів до наступного класу або закінчення їх на повторний курс, видачу свідоцтв про 8-річну освіту й атестатів про серед. освіту та ін. П. р. ухвалює також рішення про виключення учнів зі школи, коли всі ін. засоби пед. впливу вичерпано (узгоджується з рай- або міськ. владою). Засідання П. р. скликаються, як правило, один раз протягом чверті навч. року, в разі необхідності — позачергово.

Лит.: Про Положення про педагогічну раду загальноосвітньої школи. «Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР», 1971, № 6. О. І. Пенішкєвич.

ПЕДАГОГІЧНА СОЦІОЛОГІЯ, соціологія виховання — галузь соціології. Вивчає проблеми взаємодії осн. факторів виховання (соціального середовища, діяльності особистості, цілеспрямованої діяльності спец. держ. ін-тів) у процесі становлення особистості. Використовує соціологічні методи дослідження. Виникнення і розвиток П. с. зумовлені потребами практики виховної роботи. Вперше в СРСР термін «пед. соціологія» використав А. В. Луначарський, підкресливши глибоко практичний характер цієї науки і визначивши її завдання. Зростання темпів соціального і наук.-тех. прогресу, постійні зміни в соціальних факторах, що формують молоде покоління

ня, та ускладнення системи їхньої взаємодії, підвищення суспільної ролі виховання, необхідність більш об'єктивного й точного обліку результатів виховної діяльності школи, сім'ї, трудових колективів і різних громад. Орг-ції зумовлюють розвиток П. с. В Н.-д. ін-ті педагогіки УРСР 1969 створено сектор пед. соціології.

Лит.: Луначарський А. В. Социологические предпосылки советской педагогики. В кн.: Луначарский А. В. О народном образовании. М., 1958; Шедровицкий Г. П., Юдин Э. Г. Педагогика и социология. В кн.: Новые исследования в педагогических науках, в. 7. М., 1966; Проблемы методологии педагогики и методики исследований. М., 1971; Социологические проблемы образования и воспитания. М., 1973; Буева Л. П. Человек: деятельность и общение. М., 1978.

І. С. Дьоміна.
«ПЕДАГОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ Г. СКОРОДИ» — т-во вчителів середніх загальноосвіт. і спеціальних шкіл та викладачів вищої школи на Буковині. Заснував 1908 В. Кмічєвич. Ставило за мету згуртувати й організувати всіх учителів Буковини, вивчити стан викладання у школах і намітити шляхи його поліпшення, сприяти розвитку укр. шкіл, налагодити підготовку і випуск шкільних підручників. На засіданнях, що відбувалися раз на місяць, вирішувались організаційні справи, заслуховувались доповіді освітнього і пед. характеру, читались лекції з л-ри, історії, фізики, гігієни та ін. Члени т-ва виступали з лекціями і доповідями в Нар. ун-ті, організовували гуртки мовознавців, шевченкознавців, етнографів. З початком І-ї світової війни т-во припинило роботу.

С. В. Далаурак.
ПЕДАГОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО УРСР — добровільна науково-громадська організація, що сприяє всебічній та глибокій розробці теоретичних проблем рад. педагогіки. Створене 1960. Його завданням є наук. опрацювання актуальних проблем комуністичного виховання, зміцнення зв'язку науки з практикою, школи з життям, вивчення й узагальнення передового досвіду навчання і виховання дітей у школі, сім'ї, дошкільних і позашкільних установах, вивчення досягнень світової пед. науки і практики та використання цих досягнень в інтересах рад. школи тощо. Вищим органом Т-ва є з'їзд (не рідше як один раз на 4 роки). У період між з'їздами діяльність Т-ва керує Респ. рада т-ва, пленуми якої скликаються не рідше ніж два рази на рік. Респ. рада з свого складу обирає президію, яка, в свою чергу, обирає голову Респ. ради і його заступників. Т-во має відділення в усіх областях, районах, 22 тис. первинних орг-цій. Залучає до свого складу передових учителів, вихователів, науковців. У 1980 налічувало 430 тис. індивідуальних та 25 тис. юридичних (колективних) членів. Члени Т-ва поряд з наук. діяльністю ведуть пропаганду пед. знань серед населення. Т-во видає збірники, брошури тощо. Орг-ції П. т. працюють у тісному зв'язку з органами освіти, т-вом «Знання».

М. Д. Ярмаченко.

ПЕДАГОГІЧНИЙ МУЗЕЙ УРСР. Засн. 1977 у Києві внаслідок реорганізації Респ. пед. виставки, що функціонувала з 1948. Входить до складу н.-д. Ін-ту педагогіки УРСР. У фондах музею — матеріали, що висвітлюють історію освіти й пед. науки на Україні, досягнення рад. освіти за рад. час.

ПЕДАГОГІЧНІ З'ЇЗДИ — з'їзди вчителів, які скликаються для обговорення питань про стан і дальший розвиток нар. освіти й пед. науки. В дореволюц. Росії систематично проводились з 60-х рр. 19 ст. Найвідоміші: Загальноземський з'їзд у справі нар. освіти (1911), Всеросійський з'їзд у справі нар. освіти (кін. 1913 — поч. 1914). На Україні відбулися з'їзди учителів поч. нар. шкіл Херсон. губ. під керівництвом М. О. Корфа (1881); Київ. пед. з'їзд (1916), на якому виступили відомі укр. вчені-педагоги — М. Ф. Даденков, О. М. Астряб, О. Ф. Музиченко, Е. Д. Журавіський та ін.; П. з. Харків. уч. округу з питань серед. освіти (1916). В 20—30-х рр. пед. та осв. т-ва скликали з'їзди вчителів на Зх. Україні, на яких ставилися вимоги демократизації школи, освіти народу рідною мовою тощо. У перші роки Рад. влади відбулось кілька всеросійських, багато губернських і повітових П. з. Найважливішими були Всерос. з'їзд учителів-інтернаціоналістів (1918), Всерос. з'їзд у справі нар. освіти (1918) та ін. У роботі з'їздів брали активну участь учителі з Рад. України. В січні 1920 відбувся 3-й делегатський з'їзд учителів, на якому було обрано орг. комітет нової «Спільної працівників освіти та соціалістичної культури». В березні 1920 в Харкові проходила 1-а Всеукр. нарада з освіти, на якій було затверджено систему освіти в республіці; в січні 1925 — 2-а Всеукр. нарада з питань комуністичного дит. руху. В 1925 в Харкові відбувся 1-й Всеукр. з'їзд учителів, а в січні 1925 — Всесоюзний учительський з'їзд. У вересні 1930 в Харкові скликано Перший політехнічний з'їзд; у березні 1934 — 1-й Всеукр. з'їзд учителів фізики, а в червні — Респ. з'їзд учителів біол. предметів. У 1935 відбулися з'їзди вчителів математики, мови й л-ри. 2-й з'їзд учителів УРСР відбувся в жовтні 1959, 3-й — у червні 1968, 4-й — у березні 1977. На П. з. аналізуються набутий досвід, обговорюються актуальні завдання дальшого формування нової людини, виховання у молоді стійких ідейних переконань, свідомого ставлення до праці, високих моральних якостей патріотів-інтернаціоналістів.

Лит.: Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. К., 1967; З'їзд учителів Української РСР. К., 1960; Третій з'їзд учителів Української РСР. К., 1969; Четвертий з'їзд учителів Української РСР. К., 1977; Всесоюзний съезд учителей. М., 1978.

Н. П. Калениченко.

ПЕДАГОГІЧНІ ІНСТИТУТИ — вищі навч. заклади, які готують учителів для всіх типів шкіл, вихователів і педагогів для позашкільних і дошкільних установ, викладачів загальноосвітніх дисци-

плін для професійно-тех. і середніх спец. навч. закладів (див. *Педагогічна освіта*). Система держ. пед. навч. закладів уперше в СРСР створена після Великої Жовтн. соціалістич. революції. П. і. підпорядковано м-вам освіти союзних республік. Поряд з денною формою навчання функціонує заочна і вечірня. Строк навчання в П. і. — 4—5 років (на заочному і вечірньому відділеннях — 5 років). Навч. плани і програми П. і. складають відповідно до вимог теор. і практичної підготовки вчителів. Значну увагу приділяють пед. і спец. дисциплінам, пед. практиці. При деяких П. і. є аспірантура для підготовки викладачів вищих навч. закладів з пед. та спец. дисциплін. У П. і. ведеться н.-д. робота, П. і. систематично надають наук.-методичну допомогу органам нар. освіти, школам, вчителям, вихователям. З цією метою при П. і. організовано поглиблену перепідготовку вчительських кадрів, організовуються конференції, семінари, консультації. В П. і. створюють підручники і навч. посібники для шкіл. В УРСР П. і. готують учителів 16 спеціальностей (38 спеціалізацій). У 1981 в республіці було 30 П. і., в т. ч. два П. і. іноз. мов. У всіх П. і. навчалось 114 тис. студентів, з них за денною формою навчання — 72 тис. В 1981 було випущено понад 21,5 тис. учителів. При П. і. функціонує 21 підготовче відділення, де навчається 2600 слухачів.

Г. М. Коберник.

ПЕДАГОГІЧНІ КЛАСИ — додаткові класи в серед. жіночих навч. закладах у дореволюц. Росії для підготовки вчительськ. поч. шкіл. За Положенням 1870 при жіночих гімназіях створювали восьмі додаткові однорічні класи, навч. план яких передбачав вивчення курсу педагогіки (з окремим розділом *дидактики*), методики викладання предметів поч. навчання, а також проходження пед. практики у підготовчому і 1—3 класах гімназії. Особи, які закінчували П. к., одержували звання домашня вчителька або домашня наставниця з правом викладання в поч. школі і молодших класах жіночої гімназії. В 1892 в окремих гімназіях П. к. перетворено на дворічні. В 1940—50 в СРСР, у т. ч. в УРСР, у ряді серед. шкіл існували одинадцять П. к. для підготовки вчителів поч. школи. Випускники, які закінчували ці класи, прирівнювались у правах до випускників *педагогічних училищ*.

І. В. Капелюшний.

ПЕДАГОГІЧНІ КУРСИ — одна з форм підготовки, *підвищення кваліфікації* та перепідготовки вчителів *загальноосвітньої школи* і викладачів спец. навч. закладів. В дореволюц. Росії у 2-й пол. 19 ст. в системі пед. освіти було створено літні 4—6-тижневі П. к., які організовувались для підвищення кваліфікації вчителів земства та міськ. управами. Серед керівників цих курсів були відомі педагоги І. М. Ульянов, М. Ф. Бунаков, Д. Т. Тихомиров, В. І. Водозов, В. П. Вахтеров та ін. Після закриття пед. ін-тів при ун-тах (1859—63) діяли дворічні П. к.

Педагогічні інститути в містах УРСР (1981)

Бердянськ
Вінниця
Ворошиловград
Глухів
Горлівка (пед. ін-т інозем. мов)
Дрогобич
Житомир
Запоріжжя
Івано-Франківськ
Ізмаїл
Кам'янець-Подільський
Київ
Київ (пед. ін-т інозем. мов)
Кіровоград
Криворіжжя
Львів
Мелітополь
Миколаїв
Ніжнін
Одеса
Полтава
Ровно
Слов'янськ
Суми
Тернопіль
Умань
Харків
Херсон
Черкаси
Чернігів

при уч. округах. Була незначна кількість приватних курсів. В 60—70-х рр. 19 ст. відкрито *Вищі жіночі курси*. Вони готували вчителюк для жіночих гімназій і молодших класів чоловічих гімназій. Функціонували Фребелівські курси, які готували вихователюк для сімей і дит. садків за системою Ф. Фребеля (в Києві, Одесі, Харкові та ін. містах). При деяких *вищих початкових училищах* і *прогімназіях* діяли дворічні П. к. В перші роки Рад. влади було створено широко мережу П. к., які здійснювали підготовку та перепідготовку вчителів відповідно до завдань нової, соціалістичної системи нар. освіти. Зі створення *інститутів вдосконалення вчителів* ці функції покладено на них. У 1920—60 діяли стаціонарні вищі пед. курси різних профілів по підготовці викладачів пед. і ін. спец. дисциплін для серед. спец. і профес.-тех. навч. закладів з числа тих, що закінчили вузи. З 1962 до поч. 70-х рр. при деяких вузах працювали вищі П. к., які готували висококваліфікованих викладачів іноз. мов для вузів з осіб, що мають вищу освіту.

ПЕДАГОГІЧНІ ТОВАРИСТВА — добровільні громадські організації вчителів, діячів пед. науки й нар. освіти, які сприяють розробці актуальних проблем і питань теорії і практики *навчання та виховання*. Перше П. т. в Росії виникло в Петербурзі (1860). П. т. створювалися і при ун-тах (1898 — при Моск. ун-ті). У 1909 О. П. Нечаєв і О. Ф. Лазурський заснували Т-во експериментальної педагогіки в Петербурзі; 1915 організовано Всерос. пед. т-во тощо. На Україні діяли т-ва «*Рідна школа*» (1881) у Львові, яке до 1926 наз. «Українське педагогічне товариство»; «*Руська школа*» (1887) і «*Педагогічне товариство імені Г. Сковороди*» в Чернівцях; Київське фребелівське пед. т-во (1908; див. *Фребелівські товариства*), Київське пед. т-во ім. К. Д. Ушинського (1899), Київське обл. пед. т-во (1916) та ін. Організовували їх, як правило, представники прогрес. інтелігенції.

В СРСР 1929—35 існувало *Товариство педагогів-марксистів* (Москва, Харків та ін.). У 1959—60 створено респ. П. т. в союзних республіках. *Педагогічне товариство УРСР* засн. 1960 у Києві. Робота П. т. в СРСР спрямована на здійснення заходів КПРС і Рад. Уряду в галузі теорії і практики навчання й комуністичного виховання дітей і молоді.

ПЕДАГОГІЧНІ УЧИЛИЩА — середні спец. навч. заклади для підготовки вчителів поч. класів *загальноосвітніх шкіл* та вихователів *дошкільних закладів*. Перші середні пед. навч. заклади в СРСР створено в 20-і рр.; до 1937 вони наз. пед. технікумами, до 1944 — пед. школами. П. у. готують учителів поч. класів заг.-осв. шкіл і старших піонервожатих, вихователів та муз. керівників дошкільних закладів, учителів співів і муз. виховання, учителів праці та креслення у 4—8 класах. Строк нав-

чання для осіб, які закінчили 8 класів, — 3—4 роки, для тих, хто має середню освіту — 2 роки. В навч. планах і програмах для П. у. поряд з заг.-осв. і профес.-пед. підготовкою значне місце відводиться пед. та виробн. практиці. Навч. плани П. у. включають три цикли дисциплін: суспільно-політ., пед. і спеціальний. В 1980/81 навч. р. в УРСР було 46 П. у., в них навчалось 45 538 учнів, у т. ч. на стаціонарі — 36 417, заочно — 9 120 учнів. *І. В. Капелюшний.*

ПЕДЕРАСТІЯ (грец. *παιδεραστία*, букв. — любов до хлопчиків), мужолозтво — *статеве збочення*, у вузькому розумінні П. — мужолозтво з хлопчиками, в більш широкому — розумінні — чоловічий *гомосексуалізм*.

ПЕДИМЕНТ [англ. *pediment*, від лат. *pes (pedis)* — нога] — передгірні скелясті рівнини, вироблені в корінних породах і вкриті малопотужним шаром осадочних відкладів. Утворюються внаслідок змивання верх. пухких відкладів і відступання крутих схилів. Характерні для посушливих районів.

ПЕДИПАЛЬПИ [від лат. *pes (pedis)* — нога і *palpus* — щупальце] — друга пара членистих кінцівок головогрудей у *хеліцероносних*. Основний членки П. бере участь у подрібнюванні й перетиранні їжі. Ін. частини П. — щупальця (у павуків) або клешні (у скорпіонів і псевдоскорпіонів) — служать органами дотику або беруть участь у пересуванні та захоплюванні здобичі тощо.

ПЕДІАТРІЯ, АКУШЕРСТВА І ГІНЕКОЛОГІЇ КИЇВСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ імені Героя Радянського Союзу професора П. М. Буйка — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1929 як Український н.-д. ін-т охорони материнства і дитинства на базі дитячої клінічної лікарні, будинків грудної дитини, дитячого та пологового, консультативної дитячої та для вагітних, молочної кухні і дитячих ясел тютюнової фабрики. Сучас. назва з 1965, з 1950 — імені проф. П. М. Буйка. До складу ін-ту (1981) входять 7 відділів, дитяча консультативна поліклініка, медико-генетична і жіноча консультації. Ін-т є головним у республіці по координації наук. досліджень з педіатрії, акушерства і гінекології і впровадженню результатів цих досліджень у практику. Фундаментальні наук. розробки, зокрема з питань охорони здоров'я робітниць промислових підприємств, профілактики і лікування рахіту в різних геогр. зонах, харчування здорової і хворої дитини, ін-т проводить разом з ін. н.-д. ін-тами АМН СРСР і АН СРСР. В ін-ті вивчаються також питання фізіології і патології новонароджених, захворювання органів дихання, травлення і нервової системи у дітей, перебігу вагітності і пологів у жінок, хворих на серцево-судинні захворювання. В ін-ті працювали відомі вчені: О. З. Лазарев, А. П. Ніколаєв, О. Г. Пан, Г. Ф. Писемський, О. М. Хохол та ін. У 1979 ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

О. М. Лук'янова.

ПЕДІАТРІЯ, АКУШЕРСТВА І ГІНЕКОЛОГІЇ ЛЬВІВСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1940 як Львів. н.-д. ін-т охорони материнства і дитинства. Сучас. назва з 1965. У складі ін-ту — клінічний і науково-організаційний відділи та експериментальна лабораторія. Основними проблемами, які розробляє ін-т, є: охорона здоров'я жінки, матері й новонародженого; вікові особливості дитячого організму в нормі й патології. В інституті працювали відомі вчені професори М. П. Верхацький, П. І. Коваленко, І. М. Руднів, І. М. Рембез та інші.

Л. Я. Давидов.

ПЕДІАТРІЯ [від. грец. *παις* (*пайдос*) — дитина та *ιατρεία* — лікування] — наука про дитячі хвороби; галузь *медицини*. Сучас. П. вивчає *анатомію, фізіологію, патологію, гігієну дитячого організму* (див. *Гігієна дітей і підлітків*), займається питанням виховання дітей до 4-х років.

П. як самостійна дисципліна сформувалася у 2-й пол. 19 ст. В 1802 було створено дитячу лікарню в Парижі (представниками париж. школи педіатрів були А. Жадло, Л. Герсан, М. Бійяр та ін.). В 1830 в Німеччині була організована перша у світі кафедра дитячих хвороб. Видатним нім. педіатром цього часу був В. Камерер. Першорядне значення для розвитку П. мали питання акушерства і гігієни раннього віку. Розробці цих питань сприяла діяльність вітчизн. вчених Н. М. Амбодика-Максимовича (у 1781 вийшла його праця «Мистецтво сповивання, або Наука про баб'яче діло»), С. Г. Зибеліна (у 1755 — «Слово про правильне виховання немовляти»). В Петербурзі (1834) було створено першу в Росії дитячу лікарню, а викладацьку педіатрію почалося при петербурзькій Медико-хірургічній академії у 1836 (проф. С. Ф. Хотовицький, який 1847 випустив у світ рос. мовою перший посібник з дитячих хвороб «Педіатріка»). Самостійні кафедри дитячих хвороб у Москві й Петербурзі було організовано 1835. Першу кафедру П. було створено при Моск. ун-ті проф. М. О. Тольським, він же 1836 організував дитяче відділення на 11 ліжок при клініці проф. Н. О. Захаріна. Велике значення для розвитку наук. П. (80—90-і рр. 19 ст.) мала діяльність Н. Ф. Філатова і М. П. Гундобіна. Філатов заклад основні клінічної П., викладені ним у праці «Семіотика і діагностика дитячих хвороб». Гундобін розробляв проблеми анатомо-фізіологічних особливостей дитячого віку («Особливості дитячого віку»). Великий внесок у розвиток П. зробив укр. вчений О. А. Кисіль. Незважаючи на деякі успіхи в галузі П., царська Росія займала одне з перших місць за рівнем дитячої смертності у світі. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції почалося будівництво великої кількості дитячих лікувально-профілактичних закладів. У 1918 було організовано Народний комісаріат охорони здоров'я, а у 1920 при

До ст. Парсуна.

1. Невідомий художник. Стародубський полковник М. А. Миклашевський. Початок 18 ст.

2. Невідомий художник. Портрет Фелі Стефаникової. 1668. Львівський музей українського мистецтва.

3. Невідомий художник. Знатний військовий товариш І. П. Забіла.

4. Невідомий художник. П. В. Суліма — дружина переславського полковника С. І. Суліми. Середина 18 ст. 1, 3 і 4 — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

1
2

3
4

1
2

3

4

5
6

До ст. Петрицький А. Г.

1. Інваліди. Олія, 1924.
2. Ескіз костюма Дон Жуана до вистави за драмою Лесі Українки «Камінний господар» у Київському російському драматичному театрі імені Лесі Українки. Акварель, 1939. Приватна збірка. Київ.
3. Ескіз костюма до вистави за п'єсою К. Кшишовського «Чорт і шинкаря» в 1-му державному театрі імені Т. Г. Шевченка в Києві. Акварель, 1921.
4. Ескіз декорацій до вистави за п'єсою І. С. Тургенєва «Місяць на селі» у Київському російському драматичному театрі імені Лесі Українки. Акварель, 1934.
5. Ескіз настинного розпису «Невільничий плач» у театрі в м. Козельці. Гуаш, 1920.
6. Портрет поета П. М. Усенка. Акварель, 1931. 1 і 6 — ДМУОМ в Києві. 3—5 — Державний музей театрального, музичного і кіномистецтва УРСР у Києві.

ньому було створено відділ охорони материнства і дитинства, почала організовуватися держ. система охорони материнства і дитинства.

На Україні (1924) і в Москві (1930) при мед. ін-тах було створено спеціальні відділення: лікувально-профілактичне, санітарно-профілактичне і охорони материнства і дитинства. В 1932 останнє було перейменовано на педіатричний ф-т. Тепер у Рад. країні спеціалістів готують 53 педіатричних ф-тів мед. ін-тів і 2 педіатричні ін-ти. Поступово в П. почали виділятися окремі спеціальності: дитяча хірургія, неврологія, вікова анатомія, фізіологія, кардіологія, алергологія, неонатологія та ін. Біля джерел розвитку рад. П. стояли не тільки вчені, а й видатні політичні діячі, організатори охорони здоров'я, такі як О. М. Коллонтай, В. М. Бонч-Бруевич, Н. К. Крупська, М. О. Семашко, В. П. Лебедева та ін. Моск. школу П. очолював Г. Н. Сперанський, у Москві працювали також видатні педіатри В. М. Молчанов, А. І. Доброхотов, Ю. Ф. Домбровська, О. О. Колтуніна, В. О. Власов та ін. Ленінгр. школу педіатрів очолювали М. С. Маслов і О. Ф. Тур, діяльність яких відіграла велику роль у розвитку клінічної П. і підготовці кадрів в мед. ін-тах. Видатним рад. педіатром-патологоанатомом був М. О. Скорцов, який заклали основи патоморфології дитячого віку; основоположниками дитячої хірургії були Т. П. Краснобаєв, С. Д. Терновський, їхню справу продовжили Ю. Ф. Ісаков, С. Я. Долецький. Видатними рад. педіатрами були М. Я. Студенікін, В. О. Таболін. Першу кафедру дитячих хвороб при Київ. ун-ті очолював В. Є. Чернов. На Україні відомі такі педіатри як В. О. Белоусов, М. Ф. Руднев, В. І. Троїцький, О. М. Хохол, О. М. Лук'янова. Створено і науково обґрунтовано держ. систему охорони материнства і дитинства. Профілактична спрямованість рад. медицини особливо яскраво виявлена в галузі П. Проблеми П. в СРСР опрацьовують численні кафедри медичних інститутів, ін-тів удосконалення лікарів, н.-д. та лікувальні установи. В мед. вузах УРСР функціонує 13 педіатричних ф-тів, видається журн. «Педіатрія, акушерство і гінекологія», створено два н.-д. ін-ти — Педіатрії, акушерства і гінекології Київський науково-дослідний інститут ім. Героя Радянського Союзу проф. П. М. Буйка і Педіатрії, акушерства і гінекології Львівський науково-дослідний інститут, а також Охорони здоров'я дітей і підлітків харківський науково-дослідний інститут.

Лит.: Актуальні проблеми педіатрії. М., 1978; Святкина К. А., Белогорская Е. В., Кудряшова Н. П. Детские болезни. М., 1980.

В. М. Сидельников.

ПЕДІАТРИЯ, АКУШЕРСТВО І ГІНЕКОЛОГІЯ — науковий підрозділ орган М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1936 у Києві. Журнал публікує статті з питань клініки, удосконалення ме-

тодів діагностики і лікування патології дитячого віку та статеві системи у жінок, з питань організації лікувально-профілактичного обслуговування дітей і жінок та обміну досвідом роботи лікувально-профілактичних дитячих та акушерсько-гінекологічних закладів. Виходить один раз на два місяці українською мовою.

ПЕДОГЕНЕЗ [від грец. *paidós* (лайс) — дитина і *gēnesis* — народження] — спосіб розмноження; форма партеногенезу, при якому у тілі личинок деяких безхребетних розвиваються незапліднені яйцеклітини, що дають початок новому поколінню. Іноді через кілька поколінь партеногенетичних личинок з'являються личинки, у яких виникає повний метаморфоз і розвиваються дорослі самці і самки, які розмножуються статевим способом.

ПЕДОЛОГІЯ [від грец. *paidós* (лайс) — дитина і *lógos* — вчення] — псевдонаука, що являє собою механічний комплекс анатомо-фізіологічних, психологічних, біологічних та соціальних знань про дітей. Шкідливої системи про розвиток особистості П. не створила. ґрунтувалася на визнанні фаталістичної зумовленості долі дітей біол. і соціальними факторами, впливу спадковості й середовища, які вважала незмінними; заперечувала провідну роль навчання і виховання в розвитку дитини. Система тестів, що стала пед. основою відбору за інтелектуальн. та соціальними ознаками обдарованих дітей, фактично дискримінувала дітей трудящих. Позитивним у П. було перенесення психологічного експерименту за лабораторії до школи, який сприяв розробці конкретних навч. і виховних завдань. Основоположник П. — амер. психолог С. Холл. У 1899 у Чикаго засн. першу педологічну лабораторію. На поч. 20 ст. П. поширилася і в країнах Зх. Європи. Питання П. розробляли Е. Мейман — у Німеччині; А. Біне — у Франції; Піцоллі — в Італії; В. М. Бехтерев, Г. І. Россолімо, О. П. Нецаев — у Росії та ін. В 20—30-х рр. ідеї П. були механічно перенесені в теорію і практику роботи рад. школи і завдали великої шкоди навчанню і вихованню дітей. Керуючись постановою ЦК ВКП(б) від 4 липня 1936 «Про педологічні переукручення в системі наркомосів», рад. педагоги відмовились від педологічної практики. У сучас. зарубіж. науці термін «педологія» не вживається.

Т. Д. Пономаренко.
ПЕДОМОРФОЗ [від грец. *paidós* (лайс) — дитина і *morphé* — вигляд, форма] — втрата в ході еволюції деякими організмами останніх стадій розвитку, властивих їхнім предкам, та збереження дорослими формами специфічних особливостей личинкової стадії. Звичайно спостерігається при схожих умовах існування організмів у личинковому та дорослому станах (напр., у ряду постійних паразитів серед кліщів та комах, які усе життя проводять на тілі тварин-хазяїнів). П. часто пов'язується з неотенією.

Б. Г. Новиков

ПЕДОЦЕНТРИЗМ [від грец. *paidós* (лайс) — дитина і лат. *centrum* — осереддя, центр] — концепція в бурж. педагогіці. Виходить з положення, що при організації навч.-виховного процесу (особливо в поч. школі) необхідно керуватися безпосередніми інтересами і потребами дітей, а не соціально-економ. умовами й потребами суспільства. Замість систематичного навчання з дітьми проводяться бесіди, ігри та ін. заняття за «центрами інтересів» дітей. Здійснення принципів П. призводить до зниження рівня знань, до відриву навчання від запитів життя; П. заперечує провідну роль учителя. Педоцентричні ідеї становлять значну частину пед. системи Ж. Ж. Руссо, бельг. педагога О. Декролі, амер. філософа і педагога Дж. Дьюї та ін., застосовувались у «школах дії», якими керував А. Ферр'єр. На основі положень П. побудовано метод проектів.

Т. Д. Пономаренко.

ПЕДОШЕНКО Микола Єфремович [н. 7 (20).І. 1911, с. Терновка, тепер у складі м. Старополя Ставр. кр.] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1967). Закінчивши драм. студію при Сталінградському театрі драми, працював у пересувних театрах РРФСР. З 1945 — в Ізмайльському укр. драм. театрі, а з 1948 — у Вінн. укр. муз.-драматичному театрі ім. М. Садовського. Ролі: в драм. виставах — Гонта («Гайдамаки» за Шевченком), Террачіні («Пам'ять серця» Корнійчука), Клод Фроло («Собор Паризької богородиці» за Гюго); в муз. спектаклях — Петро і Микола («Наталка Полтавка» Лисенка), Султан («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Яшка («Весілля в Малинівці» Рябова), Мишка Япончик («На світанку» Сандлера). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

С. О. Телішкіна.
ПЕДРЕЛЬ (Pedrell) Феліне (19.ІІ 1841, Тортоса — 19.VIII 1922, Барселона) — ісп. композитор, музикознавець, фольклорист, муз.-громадський діяч. Провідний діяч ісп. муз. відродження, т. з. Ренасіменто, глава нової композиторської школи.

В 1895—1903 викладав у Мадридській консерваторії (його учні І. Альбеніс, Е. Гранадос, М. де Фалья). Автор опер «Квазімодо», «Піреней», «Мазепа», симф. творів, хорів, романсів та пісень. Свою музикознавчу діяльність (дослідження ісп. муз. фольклору, історії ісп. музики, збірки нар. пісень тощо) П. спрямовував на відродження нац. муз. стилю, що ґрунтується на фольклорній основі.

ПЕЙВЕ Олександр Вольдемарович [н. 27.І (9.ІІ) 1909, с. Семенцево, тепер Торопецького р-ну Калинин. обл. РРФСР] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1964), Герой Соціалістичної Праці (1979). Член КПРС з 1953. Закінчив Моск. геологорозвідувальний ін-т (1930), 1932—35 — викладач цього ін-ту. З 1935 — наук. співробітник Геол. ін-ту АН СРСР (з 1960 — директор ін-ту). Досліджував геол. будову і тектоніку Серед. Азії, Уралу, Казахстану, Кавказу. Ос-

М. Є. Педошенко.

О. В. Пейве.

ПЕЙВЕ

Пекан млининовий:
1 — верхня частина рослини;
2 — маточкова квітка;
3 — тичинкова квітка;
4 — плід.

Пекари ошинниковий.

Качки пекінської породи.

новні праці присвячені теорії геосинкліналей, з'ясуванню ролі горизонтальних тектонічних рухів земної кори в утворенні геол. структур, вивченню океанічної земної кори і закономірностей утворення корисних копалин. П. — основоположник учения про глибинні розломи та їхній зв'язок з магматизмом. Відкрив і детально дослідив ряд родовищ бокситів, фосфоритів, калійних солей, оптичних мінералів. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1969. М. О. Штрейб.

ПЕЙВЕ Ян Вольдемарович [21.VII (3.VIII) 1906, с. Семенцево, тепер Торопецького р-ну Калінінської обл. — 13.IX 1976, Рига] — рад. агрохімік і державний діяч, акад. АН СРСР (з 1966), акад. (з 1946) і президент (1951—59) АН Латв. РСР, Герой Соціалістич. Праці (1969). Член КПРС з 1940. Голова Ради Міністрів Латв. РСР (1959—62). Член ЦК КПРС в 1966—71 (канд. у члени ЦК КПРС з 1961). Депутат Верховної Ради СРСР 4—7-го скликань, голова Ради Національностей Верховної Ради СРСР (1958—66). Осн. наук. праці з хімії і біохімії мікроелементів. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1964.

ПЕЙЗАЖ (франц. paysage, від раунс — країна, місцевість) — жанр в образотворчому мистецтві, в якому об'єктом зображення є природа. П. називають також окремий твір цього жанру. Елементи П. трапляються вже в творах давнього мист. (помпейські фрески. 1 ст. н. е.), в розписках і картинах часів італ. Відродження. Як самостійний різновид образотворчого мистецтва П. виник у кит. (7 ст., художник Ван Вей) і япон. (15 ст., К. Хокусаї) мистецтві. В 3-х. Європі П. сформувався в 16—17 ст. (в Німеччині — А. Альдорфер, в Іспанії — Ель Греко, у Голландії — Я. Рейсдал, у Франції — Н. Пуссен). Найбільшого поширення набув у 19 ст. (в Англії — Дж. Констбл; в У. Тернер, в Росії — С. Шедрін, Ф. Васильєв, І. Айвазовський). Поступово складаються національні школи П. Важливим засобом патріотичного виховання і формування демократичних настроїв став П. у *передвижників* (І. Шишкін, О. Саврасов, А. Куїнджі, І. Левітан та ін.). П. був осн. жанром у імпресіоністів (К. Моне, А. Сіслей, К. Пісаро, Е. Мане; див. *Імпресіонізм*). В модерністських тейях П. втрачає свої жанрові ознаки і образу сутн. В рад. мистецтві П. став різноманітнішим за формою і змістом, зокрема розвинувся індустріальний П. Він часто вступає у взаємодію з ін. жанрами як важливий компонент худож. образу. Серед відомих рад. пейзажистів — В. Бакшєв, М. Сар'ян, С. Герасимов, Г. Ніський, У. Тансібаєв, М. Родадін, С. Чуйков, О. Грицай та ін.

На Україні елементи П. з'явилися у мініатюрах, настінних розписах та іконах з 14—18 ст., в нар. картинах. У 19 ст. П. посів значне місце у творчості І. Соленка, М. Сажина, В. Штернберга, К. Тру-

товського. Майстром реалістичного, переважно графічного П., був Т. Шевченко. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. П. набуває емоційності, нац. своєрідності у творчості С. Васильківського, П. Левченка, С. Світославського, В. Орловського, І. Похитонов, І. Труша. В укр. рад. мистецтві розвиток П. пов'язаний з іменами Г. Світлицького, М. Бурачка, О. Шовкуненка, О. Пашенка, Й. Бокшя, І. Беклемішевої, М. Глушенка, С. Шишка, А. Кашная, Ф. Захарова та інших. Іл. див. також до статей про окремих художників.

П. в літературі — опис, зображення природи засобами художнього слова. П. є одним з елементів образної системи твору; у прозі співвідноситься з настроєм дійових осіб, у ліриці може мати самостійне значення; сприйняття природи ліричним героєм. Інколи П. набуває символічного узагальнення («Парус» М. Лермонтова, «Досвітні огні» Лесі Українки). Майстерні картини природи, вдало включені у твір, допомагають розкрити його ідею, передають думки, почуття, настрої персонажів, створюють місцевий колорит. Характер і функція П. залежать від творчого методу, жанру і стилю автора. Іл. див. на окремому аркуші, с. 240—241.

Лит.: Федоров-Давыдов А. А. Сметський пейзаж. М., 1938.

В. А. Афанасьєв

(П. в образотворчому мистецтві). **ПЕЙН** (Paine) Томас (29.I 1737, Тетфорд, Великобританія — 8.VI 1809, Нью-Йорк) — просвітителі радикального напрямку. Жив у Великобританії, США і Франції. Учасник війни за незалежність у Північній Америці 1775—83; *Великої французької революції*. В своїх працях П. відстоював ідею суверенітету народу, його право на революцію, виступав за скасування рабства у США. Доводив необхідність відокремлення пн.-амер. колоній від Великобританії і утворення ними незалежної республіки (ідеї П. відображено в *Декларції незалежності 1776*). Погляди П. відіграли значну роль у формуванні ідеології *чартізму* у Великобританії.

ПЕЙПЕР (Peiper) Віллем (8.IX 1894, Зейст, поблизу Утрехта — 19.III 1947, Лейдсдам, поблизу Гааги) — нідерл. композитор. У 1925—30 — професор Амстердамської консерваторії, 1930—47 — директор консерваторії в Роттердамі. Автор опер «Халевейн» (1933) та «Мерлін» (незакінчена), симф. творів, концертів для інструментів з оркестром, камерно-інструментальних ансамблів, пісень, музики до п'єс Софокла, Евріпіда, У. Шекспіра, Й. ван ден Вондела.

ПЕКАЛИЦЬКИЙ Семен (бл. 1630 — р. см. невід.) — укр. співак, хормейстер і композитор 17 ст. У 60-х рр. — регент капели черніг. архієпископа Л. Барановича, з 1667 — регент капели Й. Шумлянського у Львові, з 1673 — придворної капели в Москві. У 80-х рр. був священником у Новгороді-Сіверському і очолював місцевий хор. Автор «Служби божої ля мінор» — одного з визначних творів укр. музики 17 ст. І. М. Лисенко.

ПЕКАН — група видів субтропічних рослин роду *карія* родини горіхових. Древа 15—30, іноді до 65 м заввишки. Листки складні, непарноперисті. Квітки роздільностатеві. Плід — кістянокопійний. Походить з Пн. Америки. В СРСР як плодова культура має значення П. маслиновий, або маслиновий горіх (*Carya illinoensis*). Насіння П. їстівне, споживають його свіжим і підсушеним, з нього одержують харч. олію, вміст якої досягає 70%. Деревина йде на столярні виробн, для оздоблення меблів тощо. П. широко культивують в США, Італії, Туреччині, Іспанії, Франції та ін. В СРСР П. вирощують на Кавказі, в Серед. Азії, Криму. **ПЕКАР** Володимир Павлович (н. 24.II 1928, смт Козова, тепер Козівського р-ну Терноп. обл.) — український рад. хорівий диригент, педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). В 1953 закінчив Львів. консерваторію. Керував хором Львів. пед. уч-ща (1953—67), хор. капелю Львів. політех. ін-ту (1957—67). В 1967—78 — худож. керівник і гол. диригент хорової капели «Трембіта». З 1978 викладає в Рівненському ін-ті культури. Р. І. Кулик.

ПЕКАР Соломон Ісакович [н. 3 (16). III 1917, Київ] — рад. фізик-теоретик, академік АН УРСР (з 1961). Закінчив Київ. ун-т (1938). В 1938—60 працював в Ін-ті фізики АН УРСР (з 1944 — зав. відділом), з 1960 — зав. відділом Ін-ту напівпровідників АН УРСР, з 1944 — також професор Київ. ун-ту. Осн. наук. праці — з теорії твердого тіла. Розробив кількісну теорію напівпровідникових випрямлячів (1939), теорію поляронів і теорію домішкового поглинання світла в напівпровідниках (1945—53). Запровадив поняття деформаційного потенціалу (1952). Виконав цикл робіт з теорії екситонів, передбачив додаткові світлові хвилі в кристалах в області екситонного поглинання (1957) та розробив їх теорію. Встановив особливий механізм електрон-фононного зв'язку, на основі якого розробив теорію підсилення ультразвуку дрейфом носіїв струму (1964). Передбачив самостійну хемілюмінесцентну реакцію в газах і вказав на можливість її застосування в хім. лазерах (1969). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР. 1981.

ПЕКАРІ (Tayassu) — під парнокопитих ссавців род. пекарієвих підряду нежуйних. Зовні схожі на свиней, але на відміну від них мають відносно менші розміри (довж. тіла 75—100 см, вис. в холці 44—57 см, маса 18—50 кг), стрункішу будову, у них трикамерний шлунок, 2 пари сосків, на задніх ногах 3 пальці, в крижовій ділянці тіла — специфічна мускусна залоза. 2 види: П. ошиний (T. tajacu) і П. білогубий (T. albirostris), поширені у Пн. і Пд. Америці. П. живуть у різноманітних умовах — від вологих лісів до посушливих місць. Живляться переважно рослинною їжею, іноді дрібними тва-

ринами. Тримуються стадами (до 100 голів). Полігами (див. *Полігамія* в біології). Самка після 140—150 днів вагітності раз на рік народжує 1—4 (найчастіше — 2) малят. Статевої зрілості досягають у 9—18 міс. П. — об'єкт мисливства (використовують м'ясо і шкуру). **ПЕКИ** (під голл. рек — смола) — залишки від перегонки кам'яновугільного, торф'яного, деревного дьогтю та нафтової смоли (після піролізу). Тверда або в'язка маса чорного кольору. Застосовуються у виробн. гідроізоляційних матеріалів, пекового коксу, паливних брикетів тощо.

ПЕКИН, Бейцзин — столиця Китаю, гол. політ., екон. і культурний центр країни. Розташований на

Пекін. Вид частини міста.

Пн. Великої Китайської рівнини, в бас. р. Юндіхе. Вузол з-ць, автомоб. шляхів і повітр. (міжнар. аеропорт Шоуду) сполучень. Авіапорт П. — Тяньцзінь (на березі зат. Бохайвань Жовтого м.). Бл. 8,5 млн. ж. (з передмістями, 1980). П. — місто центр. підпорядкування, виділено в окрему адм. одиницю.

Перші відомості про населений пункт у районі сучас. П. належать до 2-го тис. до н. е. В 1-му тис. до н. е. — 10 ст. н. е. згадується в літописах як м. Цзі. В 936 мав назву Сідзінь, з 937 — Наньцзінь (столиця д-ви кіданів), з серед. 12 ст. — Чжунду, або Дасін (столиця д-ви чжурчженів), у 13—14 ст. — Далу, або монг. мовою — Ханбалік (столиця монг. імперії Юань). З 1368, після визволення Китаю від влади монголів, наз. Бейпін, з 1421 — столиця імперії Мін під назвою Бейцзин (звідси укр. назва Пекін). У 1644 зайнятий маньчжурами, які утвердили в Китаї свою династію Цін. У 1860, в період англо-франко-китайської війни 1856—60, і 1900, під час Хітунанського повстання, П. захоплювали іноз. війська. Під час Сінхайської революції П. 1912 було оголошено столицею Кит. республіки. В 1920 в П. створено один з перших марксистських гуртків у Китаї, який очолював Лі Дачжао. В 1927, після встановлення в країні диктатури гоміндану, столицю було перенесено до Нанкіна, а П. знову перейменовано на Бейпін. З 1937 П. був окупований япон. загарбниками, з

1945 перебував під владою гоміндану. З 1.1.1949 визволений Нар. визвольною армією Китаю. З вересня 1949 має сучас. назву. З 1.X 1949 — столиця КНР.

П. — важливий пром. центр країни, частка його у пром. виробн. Китаю перевищує 6,5%. Бл. 80% обсягу пром. виробн. припадає на важку пром-сть, у т. ч. бл. 50% — на машинобудування. Електроенергію місто одержує від трьох великих ТЕЦ і ГЕС Гуаньтін, а також з енергосистеми Пн. Китаю. Провідна галузь г-ва — машинобудування (автомобіле-, верстат- і приладобудування, с.-г., текст., важке тощо). Радіоелектронна та радіотех. пром-сть. Значна нафтопереробна (в околицях П.) та хім. (виробн. кислот, соди, мінеральних добрив, синтетичних волокон і каучуку, пластмас) пром-сть. Підприємства будівельних матеріалів, поліграф., фарм., паперової, текст. (переважно бавовняної), харч. галузей. В районі П. — металург. комбінат, видобування вугілля. Численні кустарні промисли (килимарство, різьблення на дереві, виробн. ємалі тощо). У місті — 50 вищих навч. закладів, у т. ч. *Пекінський університет*, Нар. ун-т, політех., пед., мед. та с.-г. ін-ти. Китайська й галузеві академії наук та ряд інших н.-д. закладів. Національна б-ка, Центр. б-ка АН КНР, б-ка Пекінського ун-ту, Пекінська міська б-ка та ін. Музеї: історії Китаю, кол. імператорський палац (Гугун), китайської революції, Центр. природно-істор., образотворчих мистецтв та ін. Театри. Обсерваторія. Бот. сад. Метрополітен. П. має строго геом. планування. В місті збереглися залишки глинобитних стін і фундаментів будинків 12 ст., міські мурі 15—16 ст. з баштами. Старод. частина П. — оточене високим муром і каналом «Внутрішнє місто».

Воно включає т. з. «Заборолене місто», в центрі якого розташований гармонійний ансамбль кол. імператорського палацу (закладено в 15 ст.). Гол. будівлі ансамблю відзначаються симетричною композицією, виразними силуетами, багатством і витонченістю оздоблення. В пд. частині «Зовнішнього міста» — архіт. комплекс «Храм неба» (Тяньтань; 1420—1530, перебудовано в 18—19 ст.). Серед численних храмів — Фаюаньсі (засн. 645), Ляоїнь (1271), Байтаси (1457) з Білою пагодою (1096), Таймiao («Храм поминання предків», 1420; перебудовано 1544), Шенцзітань («Вітвар божественної землі та злаків», 15 ст.). Багато парків з храмами, пагодами, павільйонами — Бейхай (пл. 104 га), Цзін-шань, Іхеюань (пл. 270 га) та ін. Серед споруд 20 ст. — будинок Всекитайських зборів народних представників, Музей кит. революції (обидва — 1959), Центр. телеграф (1958) та ін.

Б. П. Яценко (загальні відомості, економіка).

ПЕКИНСЬКА ПОРОДА КАЧОК

— порода м'ясних качок. Виведена в Китаї. В СРСР завезена 1925. Птиця велика, тулуб довгий, широкий, трохи піднятий спереду. Шия середньої довжини, товста, крила невеликі. Оперення біле з кремовим відтінком, дзьоб оранжево-жовтий, ноги червоно-оранжеві, невисокі. Жива маса селезня 3,5—4 кг, качки 3—3,5 кг. Середня несучість 130—150 яєць на рік. Маса яйця 70—100 г. Качки скороспілі, витривалі, добре відгодовуються. Каченята у 50-денному віці досягають 2—2,5 кг. М'ясо ніжне, соковите. П. п. к. розводять у багатьох країнах світу, у т. ч. в СРСР, зокрема на Україні.

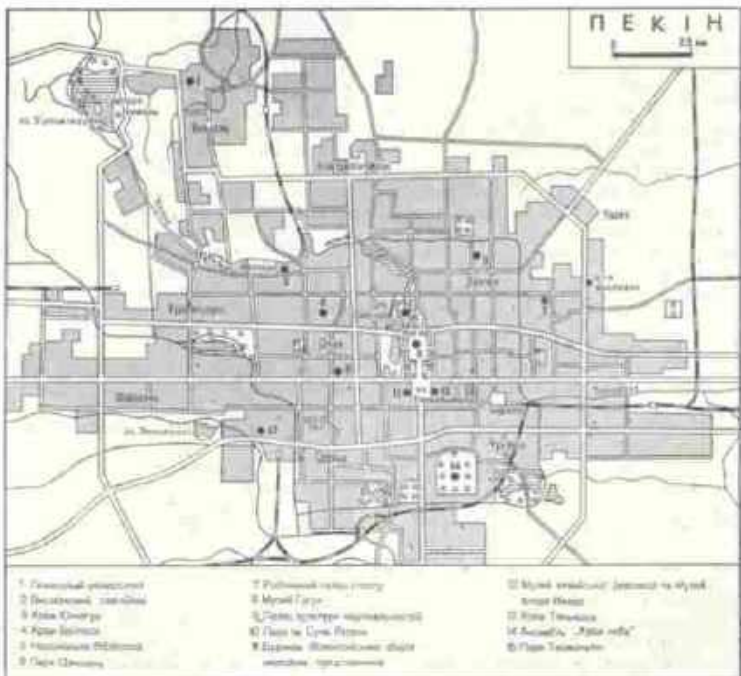
ПЕКИНСЬКИЙ ДОГОВІР 1860 — трактат, підписаний 2 (14).XI між Росією і Китаєм. Визначав сх.

Я. В. Пейс.

С. І. Пекар.

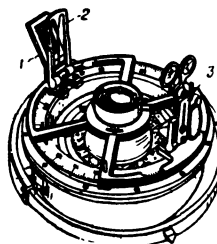
ПЕКИНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

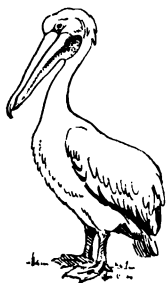
Пелагида атлантична.

Пеларгонія зональна.
Верхня частина рослини з суцвіттям та квіткою.

Візуальний целеагатор, встановлений на магнітному компасі: 1 — дзеркальце, за допомогою якого визначають напрям на небесні об'єкти; 2 — предметна рамка з натягнутою дріткою; 3 — очна пластина з вертикальним прорізом і світлофільтрами, що захищають око спостерігача від сонячного проміння.

Пелікан рожевий.

і в основному намічав зх. рос.-кит. кордони. Кит. уряд підтвердив умови *Айгунського договору 1858*, згідно з яким до Росії відходило лівобережжя р. Амуру від р. Аргуні до гирла, і визнав володіння Росії територію на Сх. від р. Уссурі (Уссурийський край). Було також намічено рос.-кит. кордон у Серед. і Центр. Азії. Обидві сторони погодилися обмінятися консулами. Рос. урядові дозволялося мати консульства в Ургі і Кашгарі. Договір регламентував рос.-кит. торг. відносини, встановлював систему консульської юрисдикції та право екстериторіальності для рос. купців у Китаї. 16 (28).VI 1861 до П. д. як складову його частину було додано протокол про обмін картами і розмежування в Уссурийському краї.

Ю. В. Чудовенко.
ПЕКИНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ. Засн. 1898 як Вища столична школа; з 1911 має статус ун-ту. В 20-х рр. тут працювали один із засновників Кит. комуністич. партії *Ли Дажжао* і письменник *Лу Синь*. У 1952 ун-т реорганізовано. На поч. 60-х рр. було 14 ф-тів. Під час т. з. «культурної революції» заняття перервано до 1970. Згодом за рахунок скорочення навч. програм запроваджено 3-річний строк навчання. В 1978/79 навч. р. на трьох відділеннях П. у. — сусп. наук і гуманітарних студій, природничих наук та іноз. мов — налічувалось 7 тис. студентів. У 6-ці ун-ту — 3,1 млн. томів.

А. В. Санієвич.
ПЕКІН - ХАНЬКОУСЬКИЙ СТРАЙК 1923 — політ. страйк робітників Пекін-Ханькоуської залізниці, що відбувся 4—9.II під керівництвом комуністів. Почався на знак протесту проти розгону установчого з'їзду профспілок Пекін-Ханькоуської з-ці генералом У Пейфу — одним з лідерів мілітаристської кліки, що контролювала пекінський уряд. Залізничники припинили роботу, організували мітинги і демонстрації. У відповідь війська У Пейфу вчинили жорстоку розправу. Бл. 40 чол. було вбито, багатьох поранено. П.-Х. с. був першим самостійним виступом кит. робітників проти мілітаристського режиму.

ПЕKKАЛА (Pekkala) Мауно (17.I 1890, Сюся — 1.VII 1952, Хельсінкі) — фінл. політ. і державний діяч. За фахом юрист. У 1936—45 — член Виконкому С.-д. партії Фінляндії. У 1926—27 — міністр с. г., 1939—42 — міністр фінансів. У 1944—45 і 1945—46 — у складі уряду Ю. К. Паасікві. В 1946—48 — прем'єр-міністр коаліційного уряду, який провів у країні ряд демократичних реформ і заклад основ дружніх відносин з СРСР. У 1948 П. підписав Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між Фінляндією і СРСР (див. *Радянсько-фінляндські документи*).

ПЕKKЛО — відповідно до релігійних догм (*християнство, іслам, буддизм* та ін.) місцеперебування душ «грішників», що нібито зазнають там мук за земні діяння. Уявлення про П. виникло з первісних вірувань і набуло дальшого розвитку в міфології. Поняття

«пекло» протилежне поняттю «рай». Догмат про посмертну відплату використовувався релігією для залякування віруючих і утримання трудящих мас у покорі. Тему П. широко відображено (здебільшого в сатиричній формі) в світовій лірі (Гомер, Данте, Котляревський та ін.), живопису (Мікеланджело, Г. Доре та ін.).

ПЕКТИНОВІ РЕЧОВИНИ (від грец. πηκτή — зсідлий, скипілий) — високомолекулярні *полісахариди*; утворені залишками гол. чин. галактуронової кислоти; містять також нейтральні *моносахариди*. Входять до складу всіх наземних рослин та деяких водоростей (особливо багато П. р. у плодах, коренеплодах та стеблах). П. р. аморфні, мол. маса їх від 30 до 300 тис.; легко піддаються ферментативному гідролізу, який здійснюється за участю пектолїтичних ферментів. До П. р. належать пектинові к-ти та їхні солі — пектани; пектини (продукти метилювання пектинової к-ти) та їхні солі — пектинати; протопектини — нерозчинні в воді речовини, що при гідролізі дають пектини. Серед П. р. розрізняють також розчинні (містяться в клітинному соку) та нерозчинні (становлять більшу частину клітинних оболонок та міжклітинної речовини). П. р. сприяють підтриманню тургору в тканинах, підвищують посухостійкість рослин, стійкість овочів та плодів при зберіганні. Використовуються в харчовій і фармацевтичній промисловості.

ПЕКТОРАЛЬ (від. лат. pectoralis — нагрудний) — 1) Дорогоцінна металева нагрудна прикраса, що її носили як ознаку влади фараони, євр. первосвященники, римські сановники. П. відомі у *скіфів*, у носіїв давніх культур Америки. 2) Хрест з благородного металу з реліквіями, що його носять на грудях кардинали, єпископи та абати. Іл. див. на окремому аркуші, т. 1, с. 272—273.

ПЕЛАГІЧ (Пелагій) Vaso (1838, с. Горній Жабар — 25.I 1899, Пожареваць) — серб. революц. демократ, діяч нац.-визвольного і соціалістичного руху в Сербії, Боснії та Герцеговині, педагог. Закінчив Белградську духовну семінарію. У 1863—65 навчався в Моск. ун-ті. В Сербії (в Баян-Лука) заснував духовну семінарію, де проповідував передові ідеї. В 1869 тур. влада вислала П. у Малу Азію, звідки він 1871 втік до Сербії. Учасник антитур. Боснійсько-Герцеговинського повстання 1875—78. П. — один із засновників ремісничих і робітн. т-в, що, за його задумом, мали стати основою Соціалістичної партії Сербії, белградської газ. «Соціал-демократ» (1895). У своїх працях відстоював ідеї соціалізму, матеріалістичні погляди на розвиток природи, атеїзм. Автор книг про школу і навчання: «Рекформа школи і навчання» (1899), «Нова наука про шкільне навчання» (1891) та ін. Відстоював принципи народності виховання, вносячи до нього революц. зміст, виступав за політ. освіту учнів, за виховання у молоді поваги до праці й ненависті до експлуататорів. Великого значен-

ня надавав керівній ролі вчителя у процесі виховання.

ПЕЛАГІВКА — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Торезькій міськраді. Залізнична станція. 16,4 тис. ж. (1981). У П. — три шахти. Профес.-тех. уч-ще, 3 заг.-осв. школи, мед. пункт, Палац культури, 3 6-ки. П. засн. 1915, с-ще міськ. типу — з 1938.

ПЕЛАГІЧНІ ВІДКЛАДИ (від грец. πέλαγος — море) — глибоководні донні геол. відклади відкритого моря або океану. Утворюються внаслідок осідання на дно скелетних решток відмерлих планктонних (див. *Планктон*) мікроорганізмів, космічного та солового пилу, вулканічного попелу, *аутигенних мінералів*. П. в. представлені глобигериніями, коколїтовим, діатомовим і радіолярієвим мулами, червоною глибоководною глиною, вулканічним піском тощо.

ПЕЛАГІЧНІ ОРГАНІЗМИ — рослини і тварини, що живуть у товщі води та на її поверхні. Серед П. о. розрізняють *планктон, нектон, нейстон* і *плейстон*. П. о. противиставляють донним організмам (див. *Бентос*).

ПЕЛАГРА (від італ. pelle agra — шершава шкіра) — захворювання з групи авітамінозів (див. *Вітамінна недостатність*), що зумовлене нестачею в організмі вітаміну РР (*нікотинової кислоти*). Виникає внаслідок неповноцінного харчування, а також як наслідок ряду захворювань (напр., органів травлення). Ознаки: порушення функцій шлунково-кишкового тракту (секреторної і моторної функцій шлунка, кривання виразками слизової оболонки язика і кишечника), ураження шкіри (дерматит, найчастіше на шиї і обличчі), нервової системи. Лікування: препарати нікотинової кислоти в комплексі з вітамінами групи В, відповідне харчування (дріжджі, печінка, овочі, молоко, риба тощо).

ПЕЛАМІДА (Sarda) — рід риб род. скумбрієвих. Тіло (довж. 50—75 см, маса 2,5—3,5 кг, іноді до 7 кг) веретеновидне, дещо стиснуте з боків, вкрите дрібною лускою. Рот великий, зуби гострі, конічні. На спині кісткі темні смуги. 4 види, поширені вздовж берегів Америки, Африки, Європи на Пн. до Англії та Пд. Норвегії. В СРСР — у Чорному, зрідка в Азовському морях 1 вид — П. атлантична (S. sarda). Нерест у першій половині червня, плодючість бл. 420 тис. ікринок, ікра пелагична. Живиться П. рибою. Об'єкт промислу.

ПЕЛАРГОНІЯ, пеларгоніум (Pelargonium) — рід одно- і багаторічних трав і напівкущів родини геранієвих. Листки супротивні або чергові, округлі або яйцевидні, цілісні чи двічіперистороздільні, з прилистками. Квітки неправильні, в пазушних зонтикоподібних суцвіт'ях. Плід з придатком на верхівці, розкривається 5 щілинами. Бл. 250 видів, пошир. в Африці, Пд. і Перед. Азії, Європі (на Кавказі — 1 вид). В СРСР, у т. ч. в УРСР, вирощують виключно в культурі як кімнатну і оранжерейну рослину П. зональну (P. zonale). На Кав-

казі і в Серед. Азії культивують П. рожеву (*P. roseum*) як олійну рослину — дає геранієву олію, що використовується в парфюмерній і миловарній пром-сті. Іноді П. називають *геранію*.

ПЕЛАСГІ (грец. Πελασγοί) — догрецьке населення Стародавньої Греції (пд. частини Балканського п-ова, островів Егейського м., Фесалії, Епіру, Криту, зх. узбережжя Малої Азії). Питання про походження П. мало досліджене. Рад. історики (В. В. Струве, Д. Г. Федер та ін.) вважають П. догрецькими племенами, спорідненими з найдавнішим населенням Малої Азії. В 2200—2000 до н. е. П. зазнали навали грец. племен і змушені були частково переселитися в ін. райони, частково підкоритися завойовникам. В 1-му тис. до н. е. поселення П. зберігалися на пн. березі Геллеспонту (Дарданелл), островах Імброс, Самос, Лемнос, на п-ові Халкідіка, у Фесалії. **ПЕЛЕНГ** (голл. peeling) — 1) Напрям від спостерігача на земні або небесні об'єкти, який визначається кутом між площиною меридіана точки спостереження і вертикальною площиною, що проходить через точку і спостережуваний об'єкт. Відлічують П., користуючись звичайно *пеленгатором*, у градусах (від 0 до 360°) за годинниковою стрілкою від пн. напрямку компасного (компасний П.), магнітного (магнітний П.) або географічного (справжній П.) меридіана.

ПЕЛЕНГАТОР — навігаційний прилад, яким визначають напрям (*пеленг*) на земні або небесні об'єкти. До найпоширеніших належать візуальні П. (мал.), що встановлені і можуть обертатися на оправі магн. *компаса*. При користуванні таким П. дронтику предметної рамки, дивлячись на неї через проріз очної пластини, наводять на спостережуваний об'єкт (на небесний — застосовуючи дзеркальце), а кут відлічують за шкалою компаса. Крім візуальних, є П. оптичні (візуальні з оптичним пристроєм), акустичні (*шумопеленгатори*), теплові (*тепlopеленгатори*) та *радіопеленгатори*. Їх встановлюють на суднах, літальних апаратах тощо.

ПЕЛЕНИЧКА Андрій (пр. н. і см. невід.) — укр. художник кін. 16 — поч. 17 ст. Автор мініатюр до «Євангелія» з с. Грімного на Львівщині (1602, Держ. публічна б-ка ім. М. Є. Салтикова-Шедрина в Ленінграді). П. прагнув подолати середньовічну умовність у зображенні постатей, які змальовував на тлі краєвидів або традиційних архіт. павільйонів.

ПЕЛЕТІ — те саме, що й *окації*. **ПЕЛЕТІНСЬКИЙ** Сергій Володимирович (н. 14.II.1931, с. Тюткіно Глушківського р-ну Курської обл.) — укр. рад. фізик-теоретик, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1970. Закінчив Харків. ун-т (1953). З 1957 працює в Фіз.-тех. ін-ті АН УРСР (з 1971 — керівник лабораторії). Осн. наук. праці — з теорії магнетизму, статистичної механіки і квантової теорії поля. Спільно з О. І. Ахієзером і В. Г. Бар'яхтаром відкрив (1956) явище магнітоакустичного резонансу. Побудував теорію високо-частотних релаксаційних процесів у магнетиках. Премія ім. К. Д. Синельникова АН УРСР, 1978.

ПЕЛЕХ Петро Михайлович (12.III.1887, с. Добричин, тепер Сокальського р-ну Львів. обл. — 15.X.1961, Київ) — укр. рад. психолог. У 1913 закінчив філос. ф-т Львів. ун-ту. З 1912 працював викладачем логіки й психології, а також грец. й лат. мов у Терноп. гімназії. З 1917 працював у Києві в ун-ті та ін. вузах викладачем лат. й укр. мов, філософії й психології, а також у ряді психологічних лабораторій. З 1945 по 1959 — співробітник Н.-д. ін-ту психології УРСР. Досліджував психологію праці, психологію особистості, а також історію вітчизн. психології. Опрацював латинські рукописи психологічних курсів, що читалися в *Київській академії*.

Тв.: З історії вітчизняної психології XVII ст. — Психологія в Київській академії в XVIII ст. В кн.: Нариси з історії вітчизняної психології (XVII—XVIII ст.). К., 1952.

О. Т. Губко.
ПЕЛЕХАТІЙ Дем'ян Кузьмич (н. 1.VII.1926, Львів) — укр. рад. диригент, педагог, нар. арт. УРСР (з 1972). Член КПРС з 1951. Сын К. М. Пелехатого. Закінчив Львівську консерваторію (1950 — диригентський, 1951 — композиційний ф-ти; 1952—57, 1966—71 її викладач). З 1951 — диригент, з 1964 — гол. диригент симф. оркестру Львів. обл. філармонії. За диригуванням П. вперше прозвучало багато творів укр. рад. композиторів, зокрема С. Людкевича та Р. Сімовича. В його репертуарі симфонії Д. Шостаковича, твори С. Прокоф'єва, Р. Шедрина, Т. Хренникова, Д. Кабадєвського. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

К. М. Гелитович.
ПЕЛЕХАТІЙ Кузьма Миколайович (11.XI.1886, с. Опори, тепер Дрогобицького р-ну Львів. обл. — 28.III.1952, Львів) — учасник революц. руху на Зх. Україні, журналіст. Член Комуністичної партії з 1948. Навчався у Віденському вищому ін-ті журналістики. В 1913 працював у журналі групи «Галицько-руських соціалістів» «Новая жизнь», що видавався рос. мовою у Львові.

Під час 1-ї світової війни за революц. діяльність ув'язнений австр. урядом у концтабір. У 1921 — 27 — редактор львів. прогресивної газ. «Воля народу», 1927 — 28 — газ. «Сель-Роб», потім співробітничав у революц. виданнях на Зх. Україні. Один з активних учасників *Антифашистського конгресу діячів культури 1936* у Львові. Не раз зазнавав арештів за революц. діяльність. З 1939 працював у львів. газ. «Вільна Україна». Під час нім.-фашист. окупації — учасник антифашист. підпілля. З 1949 — голова Львів. обласного конвенту. Публіцистичні твори П. зібрані в книзі «І всімхнеється земля-матин...» (1959). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ПЕЛЕХІН Петро Павлович [1790, с. Макіївка, тепер Смілянського р-ну Черкас. обл. — 21.IX (3.X) 1871, Київ] — укр. лікар. Навчався в *Київській академії* (1801—

13). У 1824 закінчив петерб. Медико-хірургічну академію. Докторська дисертація присвячена *неврозам* (1829, Едінбург). Професор петерб. Медико-хірургічної (з 1830) та Київ. (1849—70) академії. Викладав історію медицини, офтальмологію та судову медицину. Заложив грошову суму на підготовку лікарів Зх. України.

М. К. Бородай.
ПЕЛЕШУК Анатолій Петрович [н. 3 (16).VII.1913, Київ] — укр. рад. лікар-терапевт, доктор мед. наук (з 1963), засл. діяч науки УРСР (з 1973). Закінчив Київ. мед. ін-т (1936). Зав. кафедрою госпітальної терапії № 2 (з 1962), професор (з 1964) Київ. мед. ін-ту. Осн. праці з гастроентерології, зокрема клінічної фізіології органів травлення, нефрології. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1980.

ПЕЛІКАН, баба (*Pelecanus*) — рід водоплавних птахів ряду *пеліканоподібних*. Довж. тіла до 180 см, маса до 14 кг. Дзьоб у 4—5 раз більший за голову, з гачком на кінці та шкірним мішком на нижній щелепі. Оперення біле, рожеве, сіре або буре. П. добре плавають, але пірнати не можуть. Кладку з 2—3 (іноді до 6) білих яєць насиджують 39—40 днів. Відомо 8 видів, поширених по узбережжях морів, великих озер і річок у країнах з помірним і жарким кліматом. В СРСР — 2 види: П. рожевий (*P. onocrotalus*) і П. курчавий (*P. crispus*). В УРСР обидва види — залітні птахи; в минулому гніздилися на Пд. Україні. Як рідкісні види включені до *Червоної книги* СРСР і Української РСР. Утримуються в зоопарках. У викопному стані відомі з олігоцену. *Л. О. Смогоржевський.*

ПЕЛІКАНОПОДІБНІ, веслоногі (*Pelecaniformes*, синонім *Steganopodiformes*) — ряд *птахів*. Тіло (довж. 35—180 см, маса 0,4—14 кг) кремезне з короткими ногами, всі чотири пальці з'єднані плавальною перетиною. Дзьоб (довж. 88—500 мм) з гачком на кінці, у багатьох видів на піддзьобку є шкірний мішок. Оперення чорне з металічним блиском або біле з рожевим, буре чи сіре. П. — водоплавні птахи, мешканці узбереж океанів, морів, озера великих озер та річок. В помірних зонах — перелітні, в теплий і жаркий — осілі птахи. Селяться колоніями. Живляться рибою. Гнізда будують на скелях, деревах, серед очерету. Кладку з 1—6 яєць насиджують самець і самка 28—45 днів. П. — *нагізні птахи*. Поширені по всьому світу, крім Антарктиди. В ряді б сучас. родів з 52 видами (зокрема фрегати, *фаєтони*, *змієшкі*, *олуші* та ін.) та 6 вимерлих родів з 60 видами (серед них вимерлий у 20 ст. баклан *Phalacrocorax perspicillatus*). В СРСР — 11 сучас. видів, у т. ч. в УРСР — 5 (з родів *баклан*, *пелікан*). У місцевостях з жарким кліматом П. є осн. продуцентами органіч. добрива — *гуано*. Полехуди можуть завдавати шкоди рибному г-ву. В СРСР, у т. ч. УРСР, 2 види пеліканів включені до *Червоної книги*. Викопні

Д. К. Пелехатий.

А. Пеленичка. Мініатюра з Євангелія з села Грімного на Львівщині, 1602. Державна публічна бібліотека імені М. Є. Салтикова-Шедрина в Ленінграді.

ПЕЛІКОЗАВРИ

П. відомі з верхньокрейдових відкладів Румунії та нижньоеоценових Англії.

Л. О. Смогоржевський. **ПЕЛІКОЗАВРИ** (Pelycosauria) — ряд примітивних викопних звіроподібних плазунів. Відомі з кінця середнього карбону до кінця перми; найпоширеніші були в нижній пермі Пн. Америки. Рештки П. виявлені також у Зх. Європі та Африці, в СРСР — у нижній пермі Казахстану, Приуралля та верхній пермі Архангельської обл. П. мали помірно видовжений тулуб завдовжки до 3 м, короткі широко розставлені кінцівки, звичайно високий і вузький череп з тім'яним отвором, іноді з піднебінними зубами. Для деяких П. було характерне різке видовження остистих відростків спинних хребців. П. об'єднують 3 підряди: рибодні офіакодонти, жижі сфенакодонти та рослиноїдні едафозаври. Вважають, що сфенакодонти — предки звірозубих.

Л. П. Татариков.

ПЕЛІКУЛА (лат. pellicula — шкірка, шкурка) — плівка, що вкриває тіло найпростіших; являє собою ущільнений поверхневий шар протоплазми. П. звичайно гладенька, іноді (у деяких інфузорій) з виростами різноманітної форми.

ПЕЛІТИ (від грец. πηλός — глина, грязь) — осадові гірські породи, що складаються більш ніж на 50% з часточок розміром до 0,01 мм будь-якого походження і мінералогічного складу. Залежно від

ступеня цементації розрізняють землясті, щільні й тверді П. До П. належать гол. чин. *аргіліти* й *глини*. Утворюються вони в різних фіз.-геогр. умовах і досить поширені в земній корі.

ПЕЛОДОТЕРАПІЯ, пелотерапія [від грец. πηλός — глина, грязь і θεραπεία — лікування] — те саме, що й грязелікування.

ПЕЛОМЕДУЗОВІ (Pelomedusidae) — родина прісноводних бокошійних черепах. Довж. тіла 25—80 см. Ховаючи голову під панцир, П. втягують шию назад, а потім загинають збік. Живляться дрібними тваринами і рослинною їжею. Родина включає 3 роди (14 видів), поширені у Пд. Америці, Африці та на Мадагаскарі. Великі американські П. — тартаруга (*Podocnemis expansa*), терекай (*P. unifilis*) та їхні яйця є об'єктами промислу (живаються в їжу); африканська пеломедуза (*Pelomedusa surpura*) знищує личинок комарів — переносників жовтої гарячки. Викопні П. відомі з крейдових — палеогенових відкладів усіх континентів, крім Австралії і Антарктиди.

Л. О. Смогоржевський.

ПЕЛОПОННЕСЬКА ВІЙНА (431—404 до н. е.) — війна між Делоським союзом і Пелопоннеським союзом, що охопила всю Грецію і грец. міста Пд. Італії і Сіцилії. Причини війни були експансіоністською політикою Старод. Афін, намагання *Спарти* встановити свою гегемонію в Серед. Греції, а також боротьба Афін і Спарти за

розширення сфер впливу на берегах Адриатичного та Іонійського морів. Восени дії почали *Фієи* (союзник Спарти), напавши у квітні 431 до н. е. на союзні з Афінами беотійське м. Платеї. В червні пелопоннесьці на чолі з спартанським царем Архідамом вторглись в Аттику. Тактика оборонної війни, яку проводив афінський стратег *Перікл*, дала можливість спартанським спустошити Аттику. Захоплення афінським флотом 425 до н. е. Пілоса (зх. частина Пелопоннесу) дещо ослабило агресивні дії Спарти. Остання вибрала плацдармом дії п-ів Халкідіку. В битві під Амфіполем (422 до н. е.) загинули обидва вожді — спартанський *Брасід* і афінський *Клеон*. Результатом битви було укладення т. з. Нікієвого миру (421 до н. е.) на 50 років на умовах збереження статус-кво. Загострення внутріполіт. боротьби в Афінах привело до перемоги угруповання на чолі з *Алківіадом*. За його ініціативою влітку 415 до н. е. було організовано військ. експедицію на Сіцилію, яка 413 до н. е. закінчилася крахом. В 413 до н. е. спартанці знищили афінський флот і армію, захопили м. Декелію в Аттиці. В 411 до н. е. олігархи, скориставшись із загострення становища, встановили в Афінах «владу 400». Згодом наслідки перевороту було ліквідовано, до влади знову прийшли демократи. Афінський флот, очолений *Алківіадом*, досяг певних успіхів. Посилення Афін викликало протидію Персії. Вона надала необмежену фінанс. підтримку спартанському навархові (командуючому флотом) *Лісандру*. В 404 до н. е., в результаті облоги з суші і моря, Афіни капітулювали. Було укладено мир, за яким Афіни розпустили Делоський морський союз, передали Спарті свій військ. флот (крім 12 сторожових кораблів), ліквідували Довгі стіни і укріплення Пірея, вступили в союз з Спартою, визнавши її гегемонію. В Афінах було встановлено олігархічний режим.

І. А. Лисовий.

ПЕЛОПОННЕСЬКИЙ СОЮЗ — військово-політ. об'єднання грец. поліцій Пелопоннесу (крім Аргоса і частково Ахайї) на чолі зі *Спартою*, що існувало з 2-ї пол. 6 до серед. 4 ст. до н. е. Метою його були охорона інтересів Спарти та її союзників в Елладі, придушення повстань підневільного населення *Лакедемону* — ілотів. На раді П. с. вирішувалися більшістю голосів питання миру і війни. Союз проводив антидемократичну політику, підтримуючи олігархію в усіх полісах. Після перемоги Спарти в *Пелопоннеській війні* (431—404 до н. е.) союз перетворився на загальногрец. коаліцію. Перестав існувати після поразки Спарти у війні з *Фівами* і вторгнення фіванського полководця *Епамінонда* до Пелопоннесу (362 до н. е.).

І. А. Лисовий.

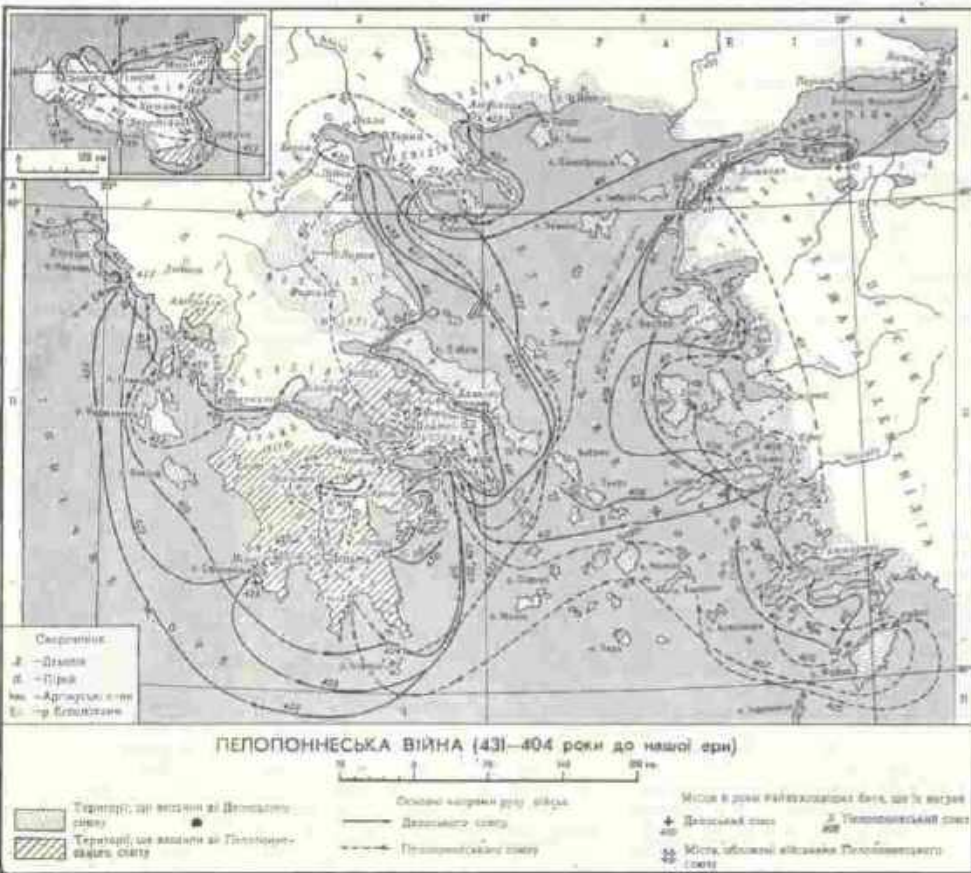
ПЕЛІУШКА, польовий горох (*Pisum arvense*) — однорічна трав'яниста рослина родини *бобових* (за ін. даними, підвид посівного гороху). Стебла до 1,5 м заввишки. Прилистки лінійні, біля основи червонуваті. Листочки яйцевидні,

Пелікозаври. Едафозавр.

Пеломедузові. Африканська пеломедуза.

спереду зубчасті. Квітки червоно-фіолетові. Плід — біб. П. поширена в Європі. В посівах продовольчого гороху П. трапляється як бур'ян. В культурі представлена чотирма типами — П. європейською, П. сибірською, П. волюкою та зимуючим горошком. Вирощують на зелений корм, силос і сіно, часто в суміші з вівсом. Зерно — цінний концентрований корм для тварин. В 1 кг зерна міститься 1,17 корм. од. і 173 г перетравного протеїну; в 100 кг зеленої маси — 13,4 корм. од. і 3,3 кг протеїну. Середня прожарність зерна 8—10 ц/га зеленої маси — 150—200 ц/га.

В. І. Мойсеєнко.
ПЕЛЯДЬ, сирок (*Coregonus pulex*) — прісноводна риба роду *сирок*. Тіло (довж. до 50 см, маса до 3 кг, іноді до 4—5 кг) порівняно високе, рот кінцевий. На голові та спинному плавці невеликі чорні плями. Живиться дрібними ракоподібними. Нерест у листопаді. Плодючість 5—85 тис. ікринок. Статева зрілість настає на 3—5-му році життя. Поширена у водоймах Сибіру (озерна та річкова форми). Акліматизована в озерах Європейської частини СРСР. Промислова риба.

ПЕЛЬТІВ Тетяна Іванівна [н. 24.VI (6.VI) 1904, Москва] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1972). Член КПРС з 1956. Творчу діяльність почала 1920. В 1925—40 — актриса театру ім. Моск. міської ради профес. спілок (з 1938—Театр ім. Москраді), 1940—47 — у Моск. театрі мініатюр, з 1947—77 — у Моск. театрі сатири, з 1977 — театрі Ленінського комсомолу. Серед ролей — Манефа («На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського), Мадма Кердіас («Інтервенція» Славина), тітка Тоні («Прокинься і співай» Дьярфаша), Матінка Кураж («Матінка Кураж» Брехта), Марселіна («Одруження Фігаро» Бомарше) та ін.

Знімається в кінофільмах («Солдат Іван Бровкін», «Іван Бровкін на ціліні», «Весілля з приладом», «Цього ми не проходили», «Вам і не снилося» та ін.), а також на телебаченні. Нагороджена орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями.

ПЕЛЬТЬЕ ЯВИЩЕ — виділення або поглинання (залежно від напрямку струму) тепла в контакт (спат) двох різнорідних провідників при проходженні через контакт постійного електричного струму. Відкрив 1834 франц. фізик і метеоролог Ж. Ш. А. Пельтьє (1785—1845). П. я. обернене до *Зеебека явища*. Кількість тепла Q при П. я. прямо пропорційна перенесеному електр. заряду q через контакт: $Q = Pq = \Pi I$, де I — сила струму, Π — час. Коef. пропорційності П. я. який наз. коef. Пельтьє, залежить від речовини провідників: $\Pi = -T\Delta\alpha$, де T — абс. т-ра контакту, $\Delta\alpha$ — різниця питомих термоелектрорушійних сил контактуючих провідників. П. я. особливо проявляється в напівпровідниках, що використовують, зокрема, для створення економічних напівпровідникових холодильників.

ПЕЛЬШЕ Арвід Янович [н. 26.I (7.II) 1899, садиба Мазайс Грюнвалдської волості, тепер Бауського р-ну Латв. РСР] — рад. партійний і держ. діяч, історик, чл.-кор. АН Латв. РСР (з 1946), двічі Герой Соціалістичної Праці (1969, 1979). Член КПРС з 1915. Н. в сел. сім'ї. З 1914 — робітник у Ризі, де вступив в орг-цію Соціал-демократії Латиського краю. В 1914—18 — робітник у Вітебську, Харкові, Петрограді, Архангельську, де за завдання місцевих к-тів РСДРП вів революц. агітацію і пропаганду. Учасник Люти. революції 1917, член Петрогр. Ради робітн. депутатів. Учасник підготовки й проведення Великої Жовтн. соціалістичної революції 1917. В 1918 — співробітник ВЧК в Москві. В 1919 — відповідальний працівник Наркомату держ. споруджень Рад. Латвії; брав участь у боях проти військ латис. бурж. уряду під Ригю. В 1919—29 — на парт.-політ. і викладацькій роботі в Червоній Армії. В 1931 закінчив Моск. Ін-т червоної професури, 1931—33 — аспірант Ін-ту червоної професури історії; одночасно з навчанням в Ін-ті був викладачем історії партії в Центр. школі НКВС (1929—32). У 1933—37 — нач. політвідділу Магаданського та Чорногірського радгоспів Каз. РСР, заст. нач. сектора Політуправління Наркомату радгоспів СРСР. У 1937—40 — на викладацькій роботі в Москві. З березня 1941 по 1959 — секретар ЦК Компартії Латвії по пропаганді і агітації. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 вів роботу по підготовці парт. і рад. кадрів Рад. Латвії. В 1959—66 — перший секретар ЦК Компартії Латвії. З квітня 1966 — голова К-ту парт. контролю при ЦК КПРС. З 1961 — член ЦК, з 1966 — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2—10-го скликань. Автор праць з питань історії КПРС і парт. будівництва, з історії революц. руху в Латвії, про соціалістичне і комуністичне будівництво в республіці. Нагороджений 7 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями.

Тв.: *Избранные речи и статьи*. М., 1978.

ПЕМБА — кораловий острів в Індійському ок., біля сх. берегів Африки. Територія Танзанії. Пл. 984 км². Поверхня рівнинна. Клімат екваторіальний. Опадів до 1000 мм на рік. Плантації гвоздичного дерева, кокосової пальми, цитрусових. Рибальство. Гол. місто — Чаке-Чаке.

ПЕМЗА (від лат. *pumex* — піна) — порувата, піноподібна силікатна вулканогенна гірська порода. Легка (об'ємна маса 400—900 кг/м³), пористість — до 80%. Колір білий, сірий, жовтий, світло-коричневий. Утворюється під час виверження вулканів внаслідок швидкого застигання кисл. лави, насиченої парами й газами. Родовища П. відомі в СРСР (Пн. Кавказ і Закавказзя); за кордоном — в Італії (Ліпарські о-ви). П. одержують і штучно. Використовують як абразивний матеріал, заповнювач легкого бетону, для фільтрів і сушильних апаратів переважно у

хімічній промисловості; штучну П. — для виготовлення легких бетонів.

ПЕМЗОБЕТОН — бетон, в якому крупним заповнювачем є щебінь з природної *пемзи*; вид *легкого бетону*. В'язучими речовинами у П. служать цемент, вапно (у бетонах автоклавного твердіння) і гіпс; дрібним заповнювачем — пісок (пемзовий, кварцовий, шлаковий тощо). Об'ємна маса П. 500—1800 кг/м³, міцність на стиск 0,5—40,0 МПа, коef. теплопровідності 0,15—0,7 Вт/(м·К). З П., що є переважно місцевим матеріалом, виготовляють несучі й огорожувальні конструкції будинків (напр., панелі стін і перекриттів), елементи гідротех. споруд, а також акустичну штукатурку і штукатурні плити.

ПЕМОФІГУС [від грец. *πέμφις* (πέμφις) — крапля, пухир] — група різних за своєю *етіологією* захворювань, що характеризуються утворенням на шкірі пухирів. Те саме, що й *пухирниця*.

ПЕНАТИ (лат. *penates*) — 1) У рим. міфології боги, покровителі дому, родини. На відміну від *лар*, П. скрізь слідували за своїми господарями. Римляни шанувували також П. — покровителів усієї Рим. держави. Центром шанування П. — покровителів держави була частина храму *Вести* — Пен, від назви якого, можливо, й походить назва цих богів. Зображення домашніх П., як і лар, ставили недалеко від домашнього вогнища. 2) *Переносно* «П.» — домашнє вогнище, рідний дім; «повернутись до своїх пенатів» — повернутись додому. «Пенатами» назвав І. Ю. Рєпін свою садибу (див. «*Пенати*»).

«ПЕНАТИ» — музей-садиба І. Ю. Рєпіна в смт Рєпіно поблизу Ленінграда (кол. Куоккала). Філіал Ленінгр. н.-д. музею АМ СРСР. У «П.» художник жив 1899—1930; тут бували В. Стасов, М. Горький, В. Королєнко, О. Купрін, О. Глазунов, І. Павлов, В. Бехтерева, Ф. Шаляпін, В. Маяковський, С. Рахманінов, К. Чуковський та ін. Музей відкрито 1940 (1944, під час Великої Вітчизняної війни, згорів, у наступні роки відбудовано і заново відкрито 1962). В експозиції музею — матеріали про життя і творчість І. Рєпіна, понад 100 його творів, особисті речі, а також роботи, зокрема, Б. Кустодієва, Ф. Малавіна, І. Бродського. До музейного комплексу «Пенати» входить будинок художника, паркові споруди (з 1900) і парк, де міститься могила І. Рєпіна.

Лит.: «Пенати». Музей-усадьба І. Е. Рєпіна. Путеводитель. Л., 1973.

ПЕН БАЙ (22.X 1896, пов. Хайфін, пров. Гуандун — 30.VIII 1930, Шанхай) — діяч комуністичного руху Китаю. Н. в сім'ї великого поміщика. В 1917—20 навчався в ун-ті Васеда (Токіо). В 1920 організував у м. Хайфін Т-во по вивченню соціалізму. В 1921 вступив до КП Китаю (КПК). В 1921—22 навчався в Комуністичному ун-ті трудящих Сходу в Москві. В 1923 організував і очолив сек. союз у пов. Хайфін. У 1924 — сек.

А. Я. Пельше.

Т. І. Пельтсер.

Пелюшка. Паріє з квітками та плод.

Пелядь.

Пенджикент. «Войн». Согдійський розпис. 7 ст.

ретар сел. відділу ЦВК гоміндану. В 1925 — секретар к-ту КПК повітів Хайфін і Луфін. З 1927 — член ЦК КПК. Учасник *Наньчанського повстання 1927*. Восени 1927 під керівництвом П. Б. було створено перший у Китаї Хайлуфінський рад. р-н. У грудні 1927 — нар. комісар землеробства Гуанчжоуської комуни (див. *Гуанчжоуське повстання 1927*). З 1928 — на парт. роботі в Шанхаї, член Політбюро ЦК КПК. 24.VIII 1929 заарештований гомінданівцями. Страчений у в'язниці.

Тв.: Рос. пер. — Залеск. М., 1938.

ПЕНДЖАБ — історична область у Пд. Азії, на території Індії і Пакистану. Найзначніші міста — *Лакхор* і *Амрітсар*. Тер. П. була районом однієї з найдавніших цивілізацій (див. *Харатта*). З 2-ї пол. 2-го тис. до н. е. тер. П. заселили племена т. з. *аріїв*, у результаті контактів яких з місц. населенням почали формуватися індоарійські народності та племена. В кін. 6 ст. до н. е. значна частина П. ввійшла до д-ви *Ахеменидів*. У 327—325 до н. е. тер. П. захопив *Александр Македонський*. Після його смерті П. увійшов до імперії Маур'я. З кін. 2-го ст. до н. е. до серед. 6 ст. н. е. П. послідовно входив до Греко-Інд. царства, *Кушанського царства*, д-ви Гупта, д-ви *епталітів*. У 567 на тер. П. виникло кілька невеликих д-в. З 7 ст. П. став об'єктом завоювань д-ви *Омейядів*, а з 2-ї пол. 10 ст. — д-ви Газні. З кін. 12 ст. П. входив до складу д-ви Гурідів, *Делійського султанату*, д-ви *Великих Моголів*. У 1736—47 П. підкорили *Надір-шах*, а потім афг. шахи з дин. Дуррані. На поч. 19 ст. внаслідок визвольного руху *сикхів* утворилася єдина Пенджабська д-ва. Під час англ. колонізації Індії Пенджаб. д-ву 1845—46 і 1848—49 захопила англ. Ост-Індська компанія (див. *Ост-Індські компанії*). Під час здобуття незалежності Індії 1947 англ. адміністрація, відповідно до реліг. складу населення П., поділила його між двома домініонами — Індійським Союзом та Пакистаном. Територія, де живе більшість мусульман, відійшла до Пакистану, решта — до Індії.

С. П. Полук.
ПЕНДЖАБ — штат на Пн. Індії. Площа 50 тис. км². Нас. 14,7 млн. ж. (1975). Адм. ц. — м. Чандігарх. Більшу частину території займає алювіальна рівнина заввишки до 500 м, на Пн. — *Гімалаї*. Гол. ріка — Сатледж. Основа економіки — с. г. Переважає рослинництво. Значну частину оброблюваних земель зорюють. Вирощують пшеницю, бобові, ячмінь, кукурудзу, картоплю, рис (на поливних землях); з технічних культур — бавовник, цукр. тростину, чай. Розводять велику рогату худобу, овець і кіз. Пром-сть представлена підприємствами харч., зокрема часообробної, цем., паперової, хім. (виробн. штучних добрив, важкої води) галузей, виробн. с.-г. знарядь, фелосієдів тощо. Ремесла (штучне виготовлення ковдр, килимів, взуття, виробів з дерева). Велике значення для г-ва штату

має гідротех. комплекс Бхакра-Наггал на р. Сатледжі.
ПЕНДЖАБСЬКА МОВА, панджабська мова, панджабі — мова *панджабіців*. Належить до *індійських мов* індоєвроп. сім'ї. У П. м. виділяють кілька діалектів. Характерні риси: наявність 4 тонів, які виконують змістозрозумовальну й граматичну функції. За типологією — флективно-аналітична мова з розвинутою системою відмінків. Для П. м. використовують буквено-складове письмо гурмукхі.

Ранні писемні пам'ятки П. м. належать до 8—10 ст. Це — гімни Горакхнатха (9 чи 11 ст.), Чарната (890—990) та ін. У 12—15 ст. в Індії розвивався антифеод. реліг.-реформаторський рух бхакті, який проповідував людську рівність, незалежну від походження й релігії. Його ідеї позначилися на творчості Шейха Фаріда Шакарганджа (1173 чи 1175—1265), якого вважають засновником пенджаб. л-ри. Він відіграв велику роль у формуванні П. м., написав бл. 200 салок (двовіршів). Засновником сикхізму (своєрідної пенджаб. релігії, що виникла на основі руху бхакті) був гуру (учитель) Нанак (1469—1539), який проповідував рівність, *моногамію*, високе кохання. Нанак писав різними віршовими розмірами. Твори Нанака та ін. проповідників бхакті зібрав у священну книгу сикхів «Адігрантх» Бгаї Гурдас. Важливе значення в розвитку л-ри відіграла «Книга десятого гуру» (1724) Говінда Сінха (1666—1708). В 16 ст. виник новий жанр — кісса (романтична поема про кохання), в якому виступили Дамодар, Пілу, Гафіз Баркхурдас. Широку популярність здобули поети-суфісти (див. *Суфізм*) Шах Хусейн (1538—93), Буллах Шах (1680 — між 1752—58), Варіс Шах (1735—84) та ін. В серед. 19 ст. під час боротьби пенджабіців проти англ. завоювання розвивалася героїчна поезія. Шах Мухаммад (1782—1862) оспівував мужність сикхів, єднання їх з мусульманами та індуїстами в боротьбі проти спільного ворога. В кін. 19 ст. зародилася новітня пенджаб. л-ра. Одні з її основоположників — Бгаї Бір Сінгх (1872—1957) — автор поетичних збірок та перших у новітній пенджаб. прозі романів. Тяжку долю селянства зображував у поезії Д. Чатрік (1876—1954). В 20-х рр. 20 ст. виступили поет Пуран Сінгх (1881—1931), драматург Нанга, сатирик Чаран Сінгх Шахіл (1891—1935) та ін. Видатний романіст Нанак Сінгх (1897—1971) у своїх творах порушував злободенні проблеми життя. В сучасній поезії помітне місце займають Мохан Сінгх, Амріта Прітам, Прабхджот Каур, Прітам Сінгх Сафір, у прозі — Гурбакш Сінгх, Картар Сінгх Дуггал, Сантох Сінгх Дхір, Навтедж Сінгх та ін. Осн. теми сучасної л-ри — боротьба за ліквідацію спадщини колоніалізму, за демократичні перетворення, за мир.
Лит.: Толстая Н. И. Язык панджаби. М., 1960; Серебряков И. Пенджабская литература. М., 1963; Серебряков И. Пенджабская литература. «Всесвіт» 1976, № 11. Ю. В. Покальчук (Література).

ПЕНДЖИКЕНТ — місто обласного підпорядкування, центр Пенджикентського р-ну Ленінбад. обл. Тадж. РСР. Розташований у долині річки Зеравшану. За 1,5 км від сучас. П. на пд.-сх. околиці знаходяться руїни согдійського міста — давнього П. (Панджикента) — унікальної пам'ятки домусульманської культури Серед. Азії. Місто існувало з 5 до серед. 8 ст. і стояло на перехресті караванних шляхів, що з'єднували гірські області із столицею *Согдіани* — Самаркандом. У 1-й чв. 8 ст. П. зруйнували араб. завоювальники, і згодом він занепадав. Поділяється давнє місто на три частини — шахрїстан (власне місто) з житловими кварталами, 2-ма храмами (зразки місцевої культурної архітектури 5—7 ст.), базаром з майстернями ремісників і лавками; кухандиз (цигаль), де був палац правителя (різблення на дереві, розписи); рабад (приміську зону). Під час розкопок у П. знайдено гончарні, металеві, скляні вироби, а також кілька тисяч бронзових і срібних согдійських та араб. монет. Велику худож. цінність становлять сюжетні багатобарвні розписи на темі міфології й героїч. епосу народів Серед. Азії, глиняні горельєфи на темі інд. міфології, дерев'яні *каріатиди* у вигляді інд. танцівниць.
Лит.: Белевський А. М. Монументальное искусство Пенджикента. М., 1973. О. А. Шкало.

ПЕНДІНСЬКА ВИРАЗКА — поширене позначення виразкової форми шкірного *лейшманіозу*.
ПЕНЕЛОПА (Πηνελόπεια, Πηνελόπη) — у грец. міфології дружина *Одіссея*. За поемою Гомера «Одіссея», П. двадцять років чекала чоловіка з *Троянської війни*, хоч до неї сваталося багато женихів. Ім'я П. стало символом подружньої вірності жінки. Іл. див. також т. 2, с. 75.

ПЕНЕПЛЕН (англ. peneplain, від лат. рапе — майже і planum — рівнина) — вирівняна ділянка суходолу, утворена внаслідок тривалої *денудації* гірської області в умовах відносного тектонічного спокою та *умірного клімату*. В межах П. формуються потужні *хори вивітрювання*.

ПЕНЕТРАНТНІСТЬ (від лат. penetrare — проникати, досягати), генетична здатність *гена* виявлятися у *фенотипі* організму. Кількісно П. вимірюється в процентах особин гетерозиготних (див. *Гетерозиготність*) або гомозиготних (див. *Гомозиготність*) за певним домінантним (див. *Домінантність*) геном або особин гомозиготних за певним рецесивним (див. *Рецесивність*).

Пенелопа. Розпис червонофігурного скіфоса. Близько 450 до н. е. Музей у К'юсі. Італія.

ність) геном. Повна (100%) П. характеризується виявом мутантного гена (див. *Мутації*) в усіх особин; при неповній П. ген виявляється лише у частини особин. П. залежить від умов середовища, в яких розвивається організм, і від взаємодії генів у *генотипі*. Проте є гени з повною П. при будь-яких умовах існування організму і будь-якому наборі ін. генів у *генотипі* (напр., у людини — це *алелі* генів, що визначають *групи крові*). Неповна П. характеризує гетерогенність *популяцій* або *ліній* за т. г. генами-модифікаторами, що супроводять осн. гени і змінюють їхній вияв. Явище П. може мати пристосовне значення і тому підтримується *добором природним*. Див. також *Експресивність*.

ПЕНЖИНА — ріка в Камчат. обл. РРФСР. Довж. 713 км, площа бас. 73,5 тис. км². Бере початок на Колімському нагір'ї, впадає в Пенжинську губу Охотського м. Живлення переважно снігове і дощове. Замерзає у жовтні, скресає в травні — на поч. червня. Сплавна, судноплавна.

ПЕНЗА — місто, центр Пенз. обл. РРФСР, райцентр. Розташована на р. Сури (прит. Волги). Залізнич. та автомоб. вузол. 500 тис. ж. (на 1.1.1981). Поділяється на 4 міських райони.

Засн. 1663 як сторожовий пункт на пд.-сх. окраїні Рос. д-ви. У вересні 1670 місто зайняли загони С. Т. Разіна. В серпні 1774 через П. пройшла армія О. І. Пугачова. З грудня 1780 — центр намісництва, 1796—97 і з 1801 — центр губернії. Перші марксистські гуртки виникли 1894. На поч. 1905 оформилася група РСДРП. Рад. владу встановлено 21.XII 1917 (3.1.1918). З 1939 П. — обласний центр.

П. — один із значних пром. та культур. центрів країни. Розвинуте машинобудування (виробничі об'єднання по дизелях та турбокомпресорах, «Електромеханіка», «Пензавжпромартур», «Пензкомпресормаш»; з-ди: «Пензтекстильмаш», «Пензмашзавод», «Пензхіммаш», комунальн. машинобудування, «Автозапчастина» та ін.), у т. ч. приладобудування (з-ди по виробн. лічильних машин, електронних обчислювальних машин, точної електромеханіки, годинників, велосипедів тощо). Розвивається паперова (ф-ка «Маяк революції») та деревообр. (меблевий комбінат) пром-сть. Підприємства легкої та харч. пром-сті. З-д мед. препаратів. У П. — 5 ін-тів, ф-т Всесоюзного заочного фінансово-екон. ін-ту, 14 серед. спец. навч. закладів, Всесоюзний н.-д. і проєктно-технологічний ін-т хім. машинобудування, н.-д. експериментально-конструкторський ін-т прядильних машин. Театри: драм. та ляльок; філармонія, цирк. Музеї: імені І. М. Ульянова, краєзнавчий та народної творчості, картинна галерея. Бот. сад. Уродженцями П. є В. О. Карпінський, В. Е. Мейерхольд, В. І. Пудовкін, В. П. Стасюк. У П. жив, навчався і почав літ. діяльність В. Г. Белінський. У 1855—63 в Пенз. гімназії викладав батько В. І. Леніна І. М. Ульянов.

ПЕНЗЕЛЬ (нім. Pinsel) — ручний інструмент у живописі й графіці, яким наносять фарбувальні речовини на полотно, папір та інші основи. П. виготовляють із знежирених волосу або шерсті тварин, що їх збирають у вигляді пучків і вставляють у металеві обойми (затиски) на дерев'яних держаках. В олійному живописі застосовують переважно П. з щетини; в акварелі, темпері й графіці — круглі, гострі, м'які П. з шерсті білки, борсука; в клейовому й фресковому живописі — П. з довгого волосу.

ПЕНЗЕНСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 4.II 1939. Площа 43,2 тис. км². Нас. 1501 тис. чол. (на 1.1.1981). Осн. населення — росіяни, живуть також мордва, татари, українці, чуваші та ін. Міськ. нас. — 56%. Поділяється на 28 районів, має 10 міст і 16 с-щ міськ. типу. Центр — м. Пенза. П. о. нагороджено орденом Леніна (1967). Рельєф області переважно рівнинний. Більша, сх. частина П. о. зайнята відрогами Приволзької височини (вис. до 331 м), на якій виділяються Сурське плато, Сурсько-Мокшанська та Керенсько-Чембарська височини. Крайня зах. частина зайнята Оксько-Донською рівниною. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —11,3, —13,3°, липня +18,8, +20,5°. Опадів 550—680 мм на рік. У П. о. густа сітка річок, які належать до бас. Волги і Дону; найбільші — Сура, Мокша, Хопер, Ворона. Ґрунти переважно чорноземні, на Пн. Сх. — світлісірі й сірі лісові, по долинах річок — лугово-чорноземні та алювіальні. Більша частина П. о. лежить у лісостеповій зоні. Під лісами 20% її території (дуб, липа, береза, клен, в'яз, осика, сосна). У нар.-госп. комплексі країни П. о. виділяється машинобудуванням, зокрема хім. і текстильним. На підприємствах області виготовляють також компресори, дизелі, с.-г. машини, пересувні автозаправочні станції, машини для комунального г-ва, холодильники тощо. Одна з нових галузей — приладобудування (виробн. лічильних та обчислювальних клавирних машин, електронних обчислювальних машин, годинників). Розвивається легка (текст. і шкіряно-взут. галузі; виробн. конопляного волокна, шпигатів, пухових хусток) та харч. (цукрова, борошномельно-круп'яна, спиртова, крохмальна й маслоробна) пром-сть. На місцевій сировині працює деревообр. (лісопилна, виробн. фанери, сірників, меблів, піаніно, паперу) та буд. матеріалів пром-сть. Електроенергія до П. о. надходить з Єдиної енергосистеми Європ. частини СРСР та від місц. ТЕС, об'єднаних у систему «Пензенерго». Гол. пром. центри: Пенза, Кузнецьк, Сердобський, Каменка, Грабово. С. г. зерновотваринницького напрямку. Провідна зернова культура — пшениця, вирощують також жито, ячмінь, овес, просо, гречку. Гол. тех. культура — цукр. буряки; вирощують картоплю, соняшник, коноплі, овочі, цибулю. Скотарство м'ясо-мол. напрямку, розводять також свиней, овець, кіз і птицю. Значний трансп. вузол — Пенза.

П. о. перетинають залізничні, автомоб. і повітряні шляхи та трубопроводи. В П. о. — 5 вузів (Пенза), 28 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм. та ляльок; філармонія, цирк (Пенза). 8 музеїв — ім. І. М. Ульянова, краєзнавчий, народної творчості, картинна галерея у Пензі, музей-садиба М. Ю. Лермонтова «Тархани» у с. Лермонтовому, меморіальний музей О. М. Радищева у с. Радищевому, музей В. Г. Белінського в м. Белінському, краєзнавчі музеї в Кузнецьку, Сердобську, с. Наровчаті. На тер. області — 7 санаторіїв, 5 будинків відпочинку.

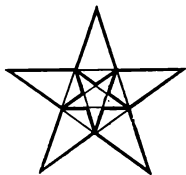
ПЕНЗИАС (Penzias) Арно Аллан (н. 26.VI 1933, Мюнхен) — амер. радіоастроном. Закінчив Колумбійський ун-т (1958). З 1961 працює в фірмі «Белл Телефон Лабораторі». В 1964 спільно з амер. астрономом Р. Вільсоном (н. 1936) відкрив *реліктове випромінювання*. Нобелівська премія, 1978.

ПЕНІТЕНЦІАРНІ СИСТЕМИ (від лат. poenitentia — каяття) — застосовувані в капіталістичних країнах системи відбуття покарання у вигляді позбавлення волі. Діють починаючи з 18 ст. Першою виникла пенітентна в'язниця П. с. (від штату в США Пенсільванія), що характеризується суворим одиничним ув'язненням, поєднаним з посиленням реліг. одурманюванням тощо. З поч. 19 ст. застосовується в об'єктах П. с. (складася в м. Оберн у США), суть якої полягає в наданні ув'язненим можливості у тюрмі брати участь у спільній роботі при збереженні після неї повної ізоляції в умовах суворого режиму. З серед. 19 ст. в більшості капіталістичних країн застосовується т. з. прогресивна (східча) П. с., яка передбачає поетапну зміну умов утримання ув'язнених від суворих до більш пільгових залежно від їхньої поведінки на розсуд тюремної адміністрації. Різновидом цієї П. с. є реформаторії (виникли в США), призначені для осіб віком від 16 до 30 років, строк ув'язнення яких може бути скорочено або продовжено.

ПЕНІЦИЛ (Penicillium) — рід *незавершених грибів*. Більшість видів цього роду втратила сумчасту стадію (див. *Сумчасті гриби*) в циклі розвитку й існує як незавершена стадія. Талом (*слань*) у вигляді розгалужених ниток (*гіф*), що пронизують субстрат, а

Пентаграма.

також розвиваються на його поверхні. П. здебільшого розмножується нестатевими спорами — кондіями. Близько 250 видів, поширених скрізь. П. завдають величезної шкоди, спричинюючи пліснявіні фруктів, овочів, м'ясних, молочних та ін. продуктів, псування різних кормів тощо. Серед П. є види, що продукують *антибіотики* (напр., *пеницилін*). Деякі види П. використовують при виготовленні спец. сортів сиру.

ПЕНИЦИЛІН — препарат з групи *антибіотиків*, продукт життєдіяльності деяких видів роду *пеницил*. П. відкрито А. Флемінгом 1929 та одержано в хімічно чистому вигляді Г. У. Флорі разом з Е. Б. Чейном 1939. В СРСР П. одержаний 1942 З. В. Ермольєвою.

ПЕНК (Penck) Вальтер (30.VIII 1888, Відень — 29.IX 1923, Штутгарт, тепер ФРН) — нім. геолог і геоморфолог. Освіту здобув у Берлінському університеті та Гейдельберзькому ун-тах. З 1914 — приват-доцент Лейпцигського ун-ту, 1915—18 — професор Стамбульського ун-ту. П. — один з основоположників сучас. уявлень про виникнення великих складок гірських порід та їхнє значення у формуванні рельєфу земної поверхні. Розвинув учення про вплив вертикальних рухів *земної кори* і *денудації* на формування рельєфу.

ПЕННИ (англ. penny, фін. реппі, від лат. *pendo* — плачу) — 1) Старовинна англосаксонська срібна монета, яку випускали з 8 ст. З кін. 18 ст. П. карбували з міді, з 1860 — з бронзи. 2) Розмінна монета Великобританії, дорівнює $\frac{1}{100}$ фунта стерлінгів. 3) П., пенс — розмінна монета Фінляндії, дорівнює $\frac{1}{100}$ фінл. марки.

ПЕННІНСЬКІ ГОРИ — гори в центр. частині о. Великобританія. Простягаються з Пн. на Пд. на 250 км. Вис. до 893 м, г. Кросс-Фелл. Складені переважно з вапняків та пісковиків, поширений *карст*. На схилах — рідкі ліси, вище 600 м — зарості вересу. Район туризму.

ПЕНС (англ. *pence*, множ. від *penny*) — те саме, що й *пенні*.

ПЕНСІЇ (лат. *pensio* — платіж) — регулярні грошові виплати, що є основною формою матеріального забезпечення непрацездатних осіб. За капіталізму характерні високий пенсійний вік, утворення *пенсійного фонду* з примусових відрахувань із заробітної плати трудящих тощо. В ряді капіталістич. країн П. оподатковуються.

В СРСР однією з гарантій *права на матеріальне забезпечення* в старості, в разі хвороби, втрати працездатності, а також втрати годувальника є виплата за рахунок д-ви і колгоспів П. за віком, інвалідністю і в зв'язку з втратою годувальника (ст. 43 Конституції СРСР, відповідні ст. конституцій союзних — в УРСР ст. 41 Конституції УРСР — і авт. республік). П. не підлягають оподаткуванню. Див. також *Пенсії державні в СРСР*, *Пенсії колгоспників*, *Соціальне забезпечення*.

ПЕНСІЇ ДЕРЖАВНІ В СРСР — щомісячні грошові виплати трудящим для їхнього матеріального забезпечення за віком, у разі ін-

валідності, втрати годувальника, а також за вислугу років. Одна з конституційних гарантій *права на матеріальне забезпечення*. Пенсійне забезпечення в Рад. д-ві здійснюється повністю за рахунок держ. і громад. коштів. За останні 10 років видатки д-ви і колгоспів на виплату *пенсій* збільшилися більше як в два рази. П. д. в СРСР виплачуються на підставі Закону про держ. пенсії 1956, ряду нормативних актів, зокрема, Положення 1972 про порядок призначення і виплати державних пенсій. П. д. в СРСР призначаються відповідними комісіями, які утворюються виконкомом районних (міських) Рад нар. депутатів. Робітників і службовців на пенсію за віком та по інвалідності, а членів їхніх сімей — по втраті годувальника представляють адміністрація підприємства, установи, орг-ції спільно з ФЗМК за місцем останньої роботи. Виплата П. д. забезпечується д-вою за рахунок коштів, які щороку асигнуються по бюджету держ. *соціального страхування* без будь-яких відрахувань із заробітної плати трудящих. П. д. в СРСР не підлягають оподаткуванню. Пенсії з а в і к о м призначаються довічно (незалежно від стану працездатності) робітникам і службовцям, які досягли: чоловіки — 60 років і мають стаж роботи не менше 25 років; жінки — 55 років і мають стаж роботи не менше 20 років. Для окремих категорій трудящих встановлено менший вік і стаж, які дають право на пенсію. Такий пільговий порядок існує зокрема для працівників на *підземних роботах*, у гарячих цехах, на роботах зі шкідливими та важкими умовами праці. Правом на пільгове пенсійне забезпечення користуються й інваліди Вел. Вітчизн. війни, багатодітні жінки, особи, які працювали в районах Крайньої Півночі та місцевостях, до них прирівняних, робітниця певних професій на підприємствах текстильної пром-сті; жінки, що працюють трактористами-машиністами в с. г., ін. галузях нар. г-ва, а також жінки, що працюють машиністами будівельних, шляхових і вантажно-розвантажувальних машин, та деякі ін. категорії громадян.

Пенсії по інвалідності призначаються робітникам, службовцям, військовослужбовцям у разі постійної чи тривалої втрати *працездатності*, інвалідам з дитинства. Робітники й службовці, які стали інвалідами внаслідок трудового каліцтва або *професійної хвороби*, мають право на пенсію незалежно від стажу роботи, а ті, що стали інвалідами внаслідок заг. захворювання, — при наявності певного стажу роботи, залежно від їхнього віку. Інвалідам 1-ї та 2-ї груп, у яких є необхідний для призначення пенсій за віком стаж роботи, призначаються пенсії за нормами, встановленими для пенсій за віком. Пенсії у випадках в т р а т и г о д у в а л ь н и к а призначаються непрацездатним членам сім'ї, що були на утриманні померлого робітника, службовця, військовослужбовця або пенсіонера. Батькам та дружинам загинилих на фронті військо-

вослужбовців пенсії призначаються незалежно від факту перебування на утриманні військово-службовця і незалежно від часу настання непрацездатності. Пенсії з а в и с л у г у р о к і в призначаються незалежно від стану працездатності особам, які відпрацювали встановлену кількість років за певною спеціальністю. Зокрема, такі пенсії призначаються вчителям та ін. працівникам нар. освіти; мед. і фармацевтичним працівникам; деяким категоріям артистів театрів та ін. видовищних установ і творчим працівникам ряду театрів та художніх колективів; льотно-підйомному складу цивільного повітряного флоту; генералам, адміралам, офіцерам та військово-службовцям надстрокової служби. Ці пенсії призначаються на підставі спец. постанов уряду. Існують також п е р с о н а л ь н і пенсії, які встановлюються особам (або їхнім сім'ям), що мають особливі заслуги перед Рад. д-вою в галузі революц., держ., громад. та госп. діяльності, а також за видатні заслуги в галузі культури, науки і техніки. Ці пенсії також призначаються на підставі спец. постанов уряду і поділяються на загальносоюзні, республіканські та місцеві. На підставі спец. постанов забезпечуються П. д. в СРСР працівники науки, а також голови, спеціалісти, механізатори колгоспів та члени їхніх сімей. На виконання рішень XXVI з'їзду КПРС ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли у березні 1981 ряд постанов, якими вже з 1-го листопада 1981 встановлено додаткові пільги при призначенні пенсій за віком при неповному стажі роботи жінкам, які виховали 5 чи більше дітей або дитину-інваліда змалку; підвищити мінім. розмір пенсій за віком робітникам і службовцям до 50 крб. на місяць, а також збільшити мінім. розміри пенсій по інвалідності та в разі втрати годувальника. Основними напрямками економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року передбачається дальший розвиток і вдосконалення справи пенсійного забезпечення трудящих. Див. також статті *Пенсії*, *Пенсії колгоспників*.

ПЕНСІЇ КОЛГОСПНИКІВ — щомісячні грошові виплати членам колгоспів для їхнього матеріального забезпечення в старості, в разі *інвалідності*, втрати годувальника. Одна з гарантій визначеного Конституцією СРСР *права на матеріальне забезпечення*. Виплачуються за рахунок коштів централізованого союзного фонду соціального забезпечення колгоспників, який утворюється з відрахувань *колгоспів*, міжколгоспних орг-цій, а також щорічних асигнувань з держ. бюджету. П. к. виплачують без будь-яких відрахувань з самих колгоспників. На колгоспників поширений порядок обчислювання пенсій, встановлений для робітників і службовців. Далі передбачається зближення умов і рівня пенсійного забезпечення колгоспників з робітниками і службовцями. Члени колгоспів і їхні сім'ї можуть звертатися за призначенням

пенсії в будь-який час після виникнення права на П. к. без обмеження якимсь строком. Колишнім членам колгоспів та їхнім сім'ям пенсії призначаються на тих самих підставах, що й особам, які є членами колгоспів, і їх сім'ям. П. к. призначають райкомісії по призначенню П. к. і допомоги колгоспникам на підставі сумісного подання правлінь колгоспів і колгоспних рад соціального забезпечення або на підставі особистої заяви члена колгоспу з висновком цих правлінь і рад. П. к. за віком призначаються пожиттєво (незалежно від стану працездатності) членам колгоспів і колишнім членам колгоспів, які досягли встановленого віку і мають відповідний стаж роботи: чоловіки — 60 років при стажі не менше 25 років, жінки — 55 років при стажі не менше 20 років. Для окремих категорій, зокрема для інвалідів Великої Вітчизн. війни, багатодітних жінок, членів колгоспів, що працювали в районах Крайньої Півночі та місцевостях, до них привієняних, встановлено пільгові умови переходу на П. к., зокрема вони призначаються в ранішому віці. П. к. по інвалідності і призначаються в разі настання інвалідності 1-ї чи 2-ї групи внаслідок заг. захворювання при наявності певного стажу, залежно від віку; в разі настання 1, 2 або 3-ї групи інвалідності внаслідок трудового каліцтва або професійн. хвороби незалежно від стажу роботи. П. к. у випадках втрати годувальника а призначаються непрацездатним членам сім'ї, що були на утриманні колгоспника або пенсіонера. З 1.1.1980 збільшено мінімальний розмір пенсій колгоспників. На виконання рішень XXVI з'їзду КПРС ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР у березні 1981 прийняли постанову «Про заходи по дальшому поліпшенню соціального забезпечення населення», де, зокрема, визначено, що в одинадцятій п'ятирічці буде збільшено мінімальний розмір пенсій за віком членам колгоспів при одночасному підвищенні мінім. розмірів пенсій по інвалідності і в разі втрати годувальника. Див. також *Пенсії державні в СРСР*.

О. М. Лук'яненко.
ПЕНСІЙНИЙ ФОНД — кошти, призначені для виплати пенсій. У капіталістичних країнах П. ф. утворюється з примусових відрахувань із заробітної плати трудящих. В СРСР осн. джерела П. ф. — відрахування в держ. бюджет країни від прибутків підприємств, орг-цій, установ без будь-яких відрахувань із заробітної плати трудящих. Виплату пенсій фінансують з бюджетів союзних і авт. республік та бюджетів місц. Рад нар. депутатів. Розмір П. ф. регулює держава. Зростання П. ф. зумовлюється збільшенням індивідуальних пенсійних виплат залежно від трудового внеску в сусп. виробн., що дає можливість значно поліпшити *матеріальне стимулювання праці і моральне стимулювання праці*. Див. також *Пенсії державні в СРСР, Пенсії колгоспників, Соціальне забезпечення*.
В. М. Савенко.

ПЕНСІЛЬВАНІЯ — штат на Пн. Сх. США. Пл. 117,4 тис. км². Нас. 11,8 млн. ж. (1977). Адм. ц. — м. Гаррісберг. Рельєф переважно гористий (*Аппалачі*), на Зх. — Аппалачське плато, на Пд. Сх. — частина Приатлантичної низовини. Гол. річки — Огайо, Саскуеханна і Делавер (судноплавні). Один з найрозвинутіших штатів країни. Видобувають кам. вугілля й залізн. руду, в невеликій кількості — нафту, природний газ. З галузей обробної пром-сті розвинуті чорна металургія, металообробка та машинобудування (зокрема, судно- та реакторобудування, виробн. різного устаткування, електротех. і радіоелектронних виробів). Підприємства нафтопереробної, хім., буд. матеріалів, текст. і швейної галузей. Гол. пром. центри — Піттсбург і Філадельфія. С. г. фермерського типу. Переважають мол. тваринництво і птиківництво. Садівництво, городництво, вирощування грибів. Філадельфія — другий за вантажооборотом мор. порт країни.

ПЕНСЬКЕ СЕЛЯНСЬКО-КОЗАЦЬКЕ ЗАВРУШЕННЯ 1764—85 — боротьба посполитих і козаків слобід Пени, Злодіївки (тепер с. Покровка) та Угроїдів *Сумського полку* проти фео-кріпосницького гніту. В 1715—16 поміщик, який одержав у володіння ці слободи, почав закріпачувати місц. населення. Посполиті і козаки не раз подавали скарги в офіційні установи, вимагаючи припинити панську сваволлю. В 1736 скарги козаків розглядав Сенат, 1745 — Військова колегія, але їхні вимоги не були задоволені. У 1764 селяни і козаки Злодіївки відмовилися виконувати фео-кріпосницькі повинності. Урядові війська вчинили над ними жорстоку розправу. З 1766 почали відмовлятися виконувати панщину і селяни Пени, 1776 вони повстали. На придушення виступу було кинуто військ. частини. У збройній сутичці було вбито 17 і поранено 15 чол. (за ін. даними, вбитих і поранених було 59 чол.). В кін. 1783 Сенат прийняв рішення, яке 2(13).ІІІ 1784 було затверджено Катериною ІІ, про переведення 230 козаків цих слобід у стан держ. селян. Дізнавшись про це, селяни обрали самоврядування і в жовтні 1784 розгромили панські маєтки в Злодіївці та Угроїдах. Військ. загін, присланий в Угроїди, не зловив опір селян. Лише в листопаді військовою загоном вдалося придушити виступ. У березні 1785 В. Басевський (один з керівників заворушень), що виїхав до Петербурга із скаргою на місц. владу, та селяни Пени, які його супроводили, були затримані і віддані до суду. За вироком суду від 9(20). IV 1785 найактивніших учасників виступів було покарано батогами, а В. Басевського засуджено до побиття батогами й заслання на каторжні роботи.

Лит.: Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). К., 1958.

І. Л. Бутчик.

ПЕНТАГОН (англ. Pentagon, від грец. πεντάγωνον — п'ятикутник) — будинок військ. міністерства

США на околиці Вашингтона. В широкому розумінні — військ. відомство США, складова частина військ.-пром. комплексу, який значною мірою визначає курс зовн. і внутр. політики США. Найвищий військ. орган П. — к-т начальників штабів армії (сухопутних військ), ВМС і ВПС. В розпорядженні П. (на 1981) — бл. 2 тис. військ. баз і опорних пунктів на чужих територіях — у країнах — учасниках *НАТО*, в Японії, Австралії, Кенії та ін. П. розширює зону свого впливу і в ін. стратегічних районах світу. П. належить провідна роль у *НАТО*.

Л. О. Лещенко

ПЕНТАГРАМА (від грец. πεντάγωνον — п'ятикутна зірка) — фігура, що являє собою правильний п'ятикутник, доповнений рівнобедреними *трикутниками*, основи яких збігаються зі сторонами цього п'ятикутника. П., утворена продовженням сторін п'ятикутника, наз. *зірчастим п'ятикутником*; його можна також утворити, провівши діагоналі п'ятикутника (мал.). В середні віки П. — магічний знак на *амулетах*.

ПЕНТАГРИД (від грец. πέντε — п'ять і англ. grid — сітка) — рідко вживана назва семіелектронної (з п'ятьма сітками) електронної лампи — *геттода*.

ПЕНТАМЕТР (від грец. πένταμετρος — п'ятистопний) — віршовий розмір в античному віршуванні. Складається з двох однакових частин, поділених *цезурою*; в кожній частині — два *дактилі* та один довгий склад. Метрична схема П.: — — — — — / — — — — —. Вірші, написані одним П., в античній поезії не зустрічаються. Рядок П. об'єднувався з рядком *гекзаметра*, утворюючи *елегічний дистих*. В укр. поезії трапляється розмір силабо-тонічного вірша, близький до П., напр.: «Матиземлице, потішся! Нехай там зрадливого друга // Звабила інша на час, — діти з тобою zostалися...» (Леся Українка).

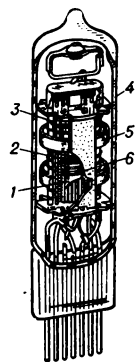
С. П. Пінчук.

ПЕНТАТОНІКА (від грец. πέντε — п'ять і τόνικόν — тон) — лад з 5 різних звуків, у *звукоряді* якого сусідні звуки віддалені один від одного на велику секунду чи малу терцію. Типовою П. є *звукоряд*, відтворюваний на чорних клавішах фортепіано. Трапляється в музиці багатьох народів, але становить основу ладової системи в музиці сх. країн (Китаю, Японії, Кореї, В'єтнаму, Монголії), деяких народів СРСР (татар, башкирів, чувашів), характерна і для музики шотландців та ірландців.

Образно-емоційна виразність П. виявляється по-різному: вона може викликати почуття бадорості, мужності й створювати настрій споглядання, відчуття спокою. В українській музиці виділяють 4 види П., проте в чистому вигляді вона трапляється рідко, найчастіше — в поєднанні з ін. ладовими утвореннями, особливо з близькими до неї міксолідійським та еолійським ладами. На основі різних

Пентод:
1 — катод; 2 — екрануюча сітка; 3 — захисна сітка; 4 — балон; 5 — анод; 6 — керуюча сітка.

влив П. утворюється відповідна *гармонія*. Пентатонічність — одна з характерних рис творчого доробку укр. композитора М. Коляди. Крім безпівтонової (ангемітонової), тобто власне П., розрізняють її видозміни: півтонову (гемітонову), мішану П., а також п'ятизвуччя, побудоване в нерівномірному темперованій звуковій системі.

Лит.: Квітка К. Ангемітонічні примітиви і теорія Сокальського. «Етнографічний вісник Української Академії Наук», кн. 6. К., 1928; Сокальський П. Руська народна музика, російська і українська в її будові мелодичній і ритмічній і відмінності її від основ сучасної гармонічної музики. К., 1959; Правдюк О. Ладові основи української народної музики. К., 1961; Золочевський В. Лад-гармонічні засади української радянської музики. К., 1976. В. Н. Золочевський.

ПЕНТЕСІЛЕЯ (Пентесілія; Πεντεςιλεύα) — у грец. міфології молода, надзвичайно вродлива царяця *амазонок*, дочка *Ареса*. П. прибула на чолі амазонок на допомогу троянцям під час *Троянської війни*. Загинула в жорстокому бою від руки *Ахілла*. Образ П. відтворено в античному мистецтві і літературі (Овідій, Вергілій та ін.).

ПЕНТЛАНДІТ — мінерал класу сульфідів та їхніх аналогів. (Fe, Ni)₂S₃. Сингонія кубічна. Густина 4,6—5. Твердість 3,5—4. Колір світлий, бронзово-жовтий. Блиск металевий. Великі родовища відомі в Канаді й Пд. Африці, в СРСР родовища П. є на Кольському п-ові і в районі м. Норильська. П. — один з осн. мінералів *нікелевих руд*.

ПЕНТОД [від грец. λέντε — п'ять і (електр)од] — п'ятиелектродна *лампа електронна*. П. (мал.) являє собою герметичний балон з *анодом*, *катодом* і трьома сітками (керуючою, екрануючою, захисною). Належить до найпоширеніших електронних ламп, що генерують і підсилюють (за напругою і потужністю) електр. коливання з частотою до кількох сотень мегагерц. П. застосовують у радіопередавачах різного призначення, у вимірювальних приладах тощо.

ПЕНТОЗОФОСФАТНИЙ ЦИКЛ, пентозний цикл, гексозомонофосфатний шунт — шлях обміну глюкози, що починається з перетворень глюкозо-6-фосфату. П. ц. не є осн. шляхом окислення глюкози в клітинах, а перебігає паралельно і в тісному взаємозв'язку з *гліколізмом* і *трикарбонових кислот циклом*. Ферменти П. ц. зосереджені в рідкій частині *цитоплазми* і їх осн. призначення в більшості клітин полягає в генерації відновленого *нікотинамідаденіндинуклеотидфосфату* (NADPH) і, тим самим, у забезпеченні відновних етапів різноманітних біосинтетичних процесів, у першу чергу *біосинтезу* жирних кислот. У зв'язку з цим П. ц. є особливо активним в печінці, надниркових залозах, жировій тканині, молочній залозі, ембріональній тканині. Важливою функцією П. ц. є утворення пентоз (гол. чин. D-рибози), необхідних для синтезу *нуклеїнових кислот*. Ферменти П. ц. разом з ферментами *гліколізу* створюють можливість зворотних вза-

ємоперетворень три-, чотири-, п'яти-, шести- і семиуглецевих цукрів шляхом зворотного переносу дво- і триуглецевих фрагментів (глікоальдегідних і діоксіацетонових груп). Очевидно, що взаємодія різних груп ферментів може створювати значну кількість варіантів неокислювальних реакцій. Таким чином, заключний етап П. ц. не супроводиться утворенням якогось одного, певного продукту, а навпаки, є місцем пересікання метаболічних шляхів і зумовлює можливість утворення різноманітних продуктів метаболізму. При функціонуванні П. ц. як окислювального шляху може відбуватися повне окислення глюкозо-6-фосфату до CO₂. При цьому 6 молекул глюкозо-6-фосфату дають 6 молекул рибулозо-5-фосфату і 6 молекул CO₂. Далі з 6 молекул рибулозо-5-фосфату регенерується 5 молекул глюкозо-6-фосфату. Важливою функцією П. ц. є також його участь у темнових реакціях *фотосинтезу*.

М. М. Великий.
ПЕНУТІ — група споріднених індіанських племен зх. районів Пн. Америки (вінтун, цимшіан, йокутси, майду, мівоки, костаньо, калапойя, такелма та ін.), які становлять окрему мовну сім'ю. До колонізації заходу Пн. Америки (19 ст.) П. перебували на різних етапах родоплеменного ладу. Осн. заняттями були збиральництво, мисливство, рибальство. З появою колонізаторів у серед. 19 ст. значну частину П. було винищено, а решту загнано в *резервації*. В 60-х рр. 20 ст. чисельність П. становила бл. 5 тис. чоловік.

ПЕНФІЛД (Penfield) Уайлдер Грейвс (26.I 1891, м. Спокан, шт. Вашингтон — 5.IV 1976, Монреаль, Канада) — канадський невролог і нейрохірург, член Американської академії наук і мистецтв, Лондонського королівського т-ва, іноземний член АН СРСР (з 1958). В 1913 закінчив Принстонський ун-т (США), доктор медицини (з 1918). Професор хірургії в Колумбійському ун-ті (1920—28), професор неврології і нейрохірургії в Монреалі (1928—54), потім — директор Монреальського неврологічного ін-ту, президент Ін-ту сім'ї (1965—68). Осн. праці присвячені проблемі локалізації функцій, діагностиці і лікуванню (у т. ч. хірургічному) епілепсії, пухлин мозку тощо.

ПЕНЯ (від лат. роена — покарання) — в СРСР грошова сума, стягувана з боржника на користь *кредитора* в разі невиконання або неналежного виконання *зобов'язання*, зокрема в разі прострочення його виконання: вид *неустойки*. П. нараховують за кожний день прострочення платежу. Вона є засобом, що забезпечує насамперед своєчасне виконання сторонами своїх зобов'язань.

ПЕНЬКІВСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ — група поселень, виявлених на підвищеннях заплави р. Тясмину поблизу кол. с. Пеньківки (тепер затоплене водами Кременчуцького водосховища). Досліджували їх 1955—60. Відкрито залишки заглиблених прямокутних жител — напівземлянок. Знайдено зняряд-

дя праці, побутові речі, срібні прикраси тощо. При розкопках поселень, що їх датують 6—7 ст. (урочище Луг I, Молочарня), виявлено ліпний посуд, серед якого знайдено посудини біконічних форм. При дослідженні поселень, що їх датують 7—8 ст. (Луг II, Макарів Острів), разом з ліпною і кружалною знайдено й кераміку, подібну до кераміки з одночасного поселення на *Пастирському городищі*. Висловлену в археол. л-рі думку щодо слов'ян. належності П. п. деякі археологи тепер заперечують.

ПЕНЬКОВ Олександр Михайлович [29.III (11.IV) 1906, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 24.IX 1968, Київ] — укр. рад. вчений у галузі механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1951), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1966). Після закінчення (1930) Дніпроп. гірничого ін-ту працював у Дніпроп. металург. ін-ті (1930—37) і Дніпроп. ун-ті (1933—41). В 1941—58 (з перервою) — в Ін-ті гірничої механіки АН УРСР (тепер Всесоюзний н.-д. ін-т гірничої механіки ім. М. М. Федорова), 1948—50 — в Ін-ті буд. механіки (тепер Ін-т механіки) АН УРСР. Одночасно викладав у вузах Києва: технологічному ін-ті харч. пром-сті (1944—54), та ін-ті інженерів цивільної авіації (1954—68). Осн. праці — з теорії стійкості, теорії коливань, міцності і довговічності авіац. конструкцій, конструкцій машин і споруд. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ПЕОН, пеан (грец. παῖον, παῖάν) — 1) У Стародавній Греції хорові пісня на честь перемоги або на честь бога Аполлона. П. називали і віршовий розмір таких пісень. Це — віршова стопа з чотирьох складів: одного довгого і трьох коротких. Залежно від того, який склад у стопі був довгий, розрізняли: пеон перший (—υυυ), другий (υυ—υυ), третій (υυ—υ) і четвертий (υυυ—). 2) В російському укр. віршуванні П. називають поєднання *ямба* або *хорея* з піриєм. За аналогією до античного П. розрізняють чотири види П. Чистий П. трапляється рідко. Приклад: «Неначе їхав у відпустку, — // Затримавсь на передовій» (А. Малишко).

ПЕОНАЖ (франц. réonage, з ісп. реонаже, від реон — наймит) — система кабальної (напіврабської) залежності, за якої наймити, селяни перетворюються на боргових рабів поміщика. Незважаючи на формальне скасування П., він досі зберігся в ряді країн Лат. Америки та Африки.

ПЕПСИН (від грец. πέψις — травлення) — *протеолітичний фермент* класу *гідролаз*: міститься в травному соку ссавців, птахів, плазунів і більшості риб. Відіграє важливу роль у травленні, має здатність каталізувати розщеплення *пептидних зв'язків у білках та пептидах* з утворенням простіших пептидів та вільних *амінокислот*. Належить до числа ендopeптидаз, тобто розщеплює пептидні зв'язки всередині поліпептидних ланцюгів. За хім. природою П. — глобулярний білок з мол

м. бл. 34 500, максимально активний при рН 1—2 (рН шлункового соку). Попередник П. — пепсиноген, виробляється залозистими клітинами шлунка. П. використовується в харч. пром-сті, медицині, а також у лабораторіях для вивчення первинної структури білків.

ПЕПТИДАЗИ — ферменти класу гідролаз, каталізують відщеплення амінокислот від білків та пептидів. Серед П. розрізняють амінопептидази (відщеплюють амінокислоти з амінового кінця молекул), карбоксипептидази (відщеплюють амінокислоти з карбоксильного кінця молекул), дипептидази (прискорюють гідроліз дипептидів). П. досить поширені в організмі людини, тварин та в рослинах.

ПЕПТИДИ (від грец. *peptós* — перетравлений) — органічні речовини, до складу яких входять залишки однакових або різних амінокислот, з'єднаних між собою пептидними зв'язками. Містяться в організмах людини, тварин, рослин (у т. ч. і мікроорганізмів). В живих клітинах синтезуються з амінокислот або утворюються в результаті неповного розщеплення білків *протейолітичними ферментами*. Залежно від кількості залишків амінокислот, що входять до складу П., розрізняють дипептиди (напр., карнозин), трипептиди (напр., *глютамін*) і т. д., а також поліпептиди. Серед П. є багато природних біологічно активних речовин: деякі гормони (*вазопресин*, *глюкагон*, *окситоцин*, *адренотропний гормон* та ін.), *антибіотики* (гравіцидин, актиномицин) та їхні похідні тощо. В лабораторних умовах П. одержують неповним гідролізом білків, а біологічно активні — синтезують з амінокислот.

ПЕПТИДНИЙ ЗВ'ЯЗОК — хімічний (амідний) зв'язок між α -карбоксильними ($-\text{COOH}$) та α -аміногрупами ($-\text{NH}_2$) сусідніх амінокислот, що виникає при утворенні білків і пептидів. П. з. має частково характер подвійного зв'язку, що виявляється в зменшенні його довжини (0,014 нм) порівняно з довжиною одинарного $-\text{C}-\text{N}-$ зв'язку (0,015 нм). Такий характер $-\text{C}-\text{N}-$ зв'язку зумовлює плоску конфігурацію пептидної групи (всі 4 атоми компланарні, тобто містяться в одній площині). Існують транс-пептидна та менш стійка цис-пептидна форми пептидної групи. П. з. гідролізується (див. *Гідроліз*) у присутності концентрованих кислот та лугів, а також під впливом специфічних *протейолітичних ферментів*. Утворення П. з. в живих організмах відбувається в процесі *біосинтезу* білка. Розроблені методи хім. і ферментативного синтезу і розщеплення пептидного зв'язку. *Е. В. Луговський.*

ПЕПТИЗАЦІЯ — розщеплення агрегатів частинок у колоїдних осадах, гелях або суспензіях (утворених в результаті *коагуляції*) на первинні частинки. П. відбувається при нагріванні, під дією води або ін. речовин — *пептизаторів*. Пептизаторами можуть бути *електроліти* і по-

верхнево-активні речовини, що сприяють ліофілізації (див. *Ліофільність та ліофобність*) поверхні частинок дисперсної фази. Напр., П. гелю гідроксиду заліза $\text{Fe}(\text{OH})_3$ відбувається внаслідок дії різних розчинів хлориду заліза FeCl_3 . Перемішування прискорює П., а процеси *рекристалізації* і *коалесценції* заважають їй, приводячи до зрощування частинок. П. — один з методів одержання колоїдних розчинів (див. *Колоїдні системи*), має велике практичне значення у техніці, хім. та харч. технології. Іноді П. шкідлива, напр. при водоочищенні.

ПЕПТОНИ — проміжні продукти неповного розщеплення (*гідролізу*) білків. Складаються гол. чин. з суміші поліпептидів; містять також ди- і трипептиди, вільні амінокислоти. Утворюються при діянні на білки *пепсину*, *трипсину*, при обережному гідролізі білків за допомогою кислот та лугів. Залежно від виду білка, з якого одержано П., їх поділяють на м'ясні, рибні, яєчні тощо. П. застосовують у мікробіології для приготування *поживних середовищ*.

ПЕР (франц. *pair*, англ. *peer*, від лат. *par* — рівний) — звання представників вищої аристократії у Великобританії і Франції (в останній ліквідовано 1789, відновлено 1814—48). Виникло в середні віки. У Великобританії існує і тепер як спадковий або присвоєний королівський титул. Дає право бути членом палати лордів.

«ПЕР ДЮШЕН» («Le Père Duchesne» — «Батько Дюшен») — ряд видань революц. публіцистики (газет, памфлетів) у Франції під час *Великої французької революції*, революції 1848 у Франції і *Парижської комуни 1871*. Нависані народною мовою від імені вигаданого популярного персонажа батька Дюшена, який символізував нар. маси Франції. Найвідомішими були газети «П. Д.» Ж. Р. Ебера (1794) і Вермерса, Ембера і Вільйома (1871). Під час гітлерівської окупації Франції з квітня 1942 виходила підпільна газ. *Руху Опору* — «Пер Дюшен».

ПЕРАХІМ (Pegahim) Жюль (н. 24.V. 1914, Бухарест) — рум. живописець і графік. Художню освіту здобув самотужки. Автор ілюстрацій до «Румунських народних прислів'їв», літ. творів («Строкати вірші» Т. Артезі, «Моромети» М. Преди, «Євгеній Онегін» О. Пушкіна, «10 днів, що потрясли світ» Дж. Ріда), монументальних розписів, театр. декорацій, карикатур.

ПЕРВЕНЦЕВ Аркадій Олександрович (13 (26).I. 1905, с. Нагут, тепер Нагутське Ставр. кр. — 30.X. 1981, Москва) — рос. радянський письменник. Член КПРС з 1950. У роки Великої Вітчизн. війни — фронтний кореспондент «Известий». Друкуватися почав 1937. Романи «Кочубей» (1937; одиом. фільм, 1958), «Над Кубанню» (1940) — про події громадян. війни. Романи «Випробування» (1942), «Вогняна земля» (1945), «Честь змолу» (1948; Держ. премія СРСР, 1949), «Секретний фронт» (1972), зб. оповідань «Лю-

ди одного екіпажу» (1954) присвячені героїзмові рад. людей у боротьбі проти фашизму. Мирна праця рад. народу показана в романах «Матроси» (1961), «Гамаюн — птах віщій» (1963), «Оливкова гілка» (1965), «Чорна буря» (1973), «Директор Томілін» (1979). Автор кіносценаріїв («Третій удар», 1948; Держ. премія СРСР, 1948; «Герой Шипки», 1955), п'єс, нарисів (книги «В Кореї», 1949; «В Ісландії», 1952). Україні присвятив статті «Мояму братові українцю», «У робітників-князів з Україною пов'язані події, відображені в романі «Секретний фронт». Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1977—80; Укр. перекл. — Честь змолу. К., 1950; Кочубей. К., 1959. М. М. Радечко.

ПЕРВИННА КОРА — тканина рослин, що розміщується між *епідермісом* (в стеблах) або *епіблемою* (в корені) та *центральною циліндрою*. Складається з живих паренхімних (див. *Паренхіма*) клітин. П. к. диференціюється з клітин *конуса наростання*. У багатьох рослин клітини П. к. стебла утворюють шари *хлорофілосонних* паренхімних та *коленхімних*. В клітинах внутр. шару П. к. стебла (*ендодермі*) міститься велика кількість крохмальних зерен. Осн. функція клітин П. к. кореня — висасання і проведення ґрунтових розчинів у судини центр. циліндра. Див. також *Кора рослин*.

ПЕРВИННА НІРКА — те саме, що й *мезонефрос*.

ПЕРВИННА ПОРОЖНІНА ТІЛА, *бластоцель* — порожнина тіла, що виникає у *зародків* багатьох багатоклітинних тварин на стадії *бластули*. У післязародковий період зберігається лише у *первичнопорожнинних черв'яках*, а у більшості тварин замінюється *вторинною порожниною тіла*. Залишки П. п. т. є у молосків (лакуни, синуси). У членистоногих П. п. т. зливається з редукованою (див. *Редуція* в біології) вторинною порожниною тіла, утворюючи остаточно порожнину двокалої походження — *міксосель*.

ПЕРВИННІ І ВТОРИННІ ЯКОСТІ — поняття, за допомогою яких метафіз. *матеріалізм* протиставляв властивості, що притаманні самим речам (первинні якості), властивостям, що їх нібито породжують речі в людських органах чуттів (вторинні якості). Терміни запровадив у 18 ст. Дж. Локк, який до первинних якостей відносив *протяжність, величину, фігуру* та ін., переважно механічні властивості, до вторинних — *колір, звук, смак, запах*. Акцентувавши увагу на факті зв'язку людських відчуттів із специфічною будовою органів чуттів, теорія П. і в. я. вилучала цей факт з суб'єктивно-ідеалістичних позицій, проголосивши вторинні якості суб'єктивними, позбавленими об'єктивного змісту. Використавши цю непослідовність, суб'єктивний *ідеалізм* проголосив усі чуттєві якості суб'єктивними, а предметний світ — сукупністю людських відчуттів. Ідею П. і в. я. разом з її суб'єктивістськими висновками ос-

Ахілл убиває Пентесілею. Розпис кіліка (часті). Близько 455 до н. е. Музей античного мистецтва. Мюнхен.

ПЕРВИННІ ПАРТІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

таточно пододала марксистсько-ленінська філософія, яка, виходячи з вчення про суспільно-практичну основу людського *пізнання*, розкрила діалектичний взаємозв'язок суб'єктивного і об'єктивного в чуттєвому сприйнятті дійсності. В. П. Іванов.

ПЕРВИННІ ПАРТІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ — основа КПРС, одна з ланок її організаційної будови. Відповідно до Статуту партії, затвердженого XXII з'їздом КПРС, П. п. о. створюються за місцем роботи комуністів — на підприємствах, у колгоспах, частинах Рад. Армії, установах, учбових закладах і т. п. Первинні парт. орг-ції можуть створюватися за місцем проживання комуністів у селах і при будинкоуправліннях. Створюються П. п. о. при наявності не менш як трьох членів партії. В П. п. о., де є понад 50 комуністів, можуть бути створені партійні організації по цехах, дільницях, фермах, бригадах, відділах тощо.

В цехових, дільничних і т. п. орг-ціях, а також у П. п. о., які налічують менше 50 комуністів, можуть створюватися парт. групи в бригадах та ін. виробн. ланках. Найвищим органом П. п. о. є *партійні збори*. Для ведення поточної роботи первинна, цехова парт. орг-ція обирає строком на один рік *бюро партійне* в кількості, встановлюваній парт. зборами. В первинних і цехових парт. орг-ціях, які налічують менше 15 комуністів, обирається не бюро, а секретар парт. орг-ції та його заступник. Секретарі первинних і цехових парт. орг-цій повинні мати парт. стаж не менше одного року. На великих підприємствах і в установах, які налічують понад 300 комуністів, а в необхідних випадках, з урахуванням виробничих особливостей і тер. розкиданості, в орг-ціях, які налічують понад 100 комуністів, можуть створюватися парт. к-ти з наданням цеховим парт. орг-ціям прав П. п. о. В колгоспних і радгоспних П. п. о. партійні комітети можуть створюватися при наявності 50 і більше комуністів.

У парт. орг-ціях, які налічують понад 500 комуністів, в окремих випадках можуть бути створені парткоми у великих цехах, а парт. орг-ціям виробничих дільниць надані права П. п. о.

Первинним партійним організаціям підприємств пром-сті, транспорту, зв'язку, будівництва, матеріально-тех. постачання, торгівлі, громад. харчування, комунально-побутового обслуговування, колгоспів, радгоспів та ін. с.-г. підприємств, проектних орг-цій, конструкторських бюро, наук.-дослідних ін-тів, учбових закладів, культурно-освітніх і лікувальних закладів надано право контролю за діяльністю адміністрації. Парт. орг-ції міністерств, держ. к-тів та ін. центр. і місцевих рад., госп. установ і відомств здійснюють контроль за роботою апарату по виконанню директив партії і уряду, додержанню рад. законів. П. п. о. приймають в КПРС нових членів; виховують комуністів у дусі відданості справі партії, ідейної пе-

реконаності, комуністичної моралі; дбають про підвищення авангардної ролі комуністів у всіх сферах життя, виступають як політичне ядро трудового колективу. П. п. о. в своїй діяльності керуються Програмою і Статутом КПРС, ведуть роботу безпосередньо серед трудящих, згуртовують їх навколо КПРС, організують маси на втілення в життя політики партії, на боротьбу за побудову комунізму. На лютий 1981 в СРСР налічувалося 414 тис. первинних парт. орг-цій, у т. ч. в УРСР — бл. 67 тисяч.

ПЕРВИННІ СТАТЕВІ ОЗНАКИ — сукупність основних морфологічних відмінностей між самцем і самкою у тварин, а також між чоловіком і жінкою. Під П. с. о. розуміють *статеві залози* (сім'яники і яєчники) разом з провідними шляхами (сім'япроводи і яйцеводи), маткою та *копулятивними органами*. Всі інші ознаки, якими одна *стать* відрізняється від іншої, є вторинними статевими ознаками. Про розвиток ознак чоловічої і жіночої статі у тварин найкраще описано в *Гермафродитизм, Інтерсексуальність*.

ПЕРВИННОПОРОВИНИ (Archichlamydeae) — за старою класифікацією підклас *дводольних* рослин. Об'єднує рослини, що мають квітки без оцвіттини або з простою оцвітиною (група *однопокривних*), і рослини з подвійною оцвітиною, у якій віночок вільнопелюстковий (група *вільнопелюсткових*). Насінні зачатки П. дзельбішого мають два покрити (інтегументи). До першої групи П. належать рослини родин казуаринових, березових, букових, горіхових, в'язових та ін.; до другої — рослини родин жовтецевих, бобових, хрестоцвітних, макових та ін. Первиннопорівні тепер включають до підкласу гамамелідових.

ПЕРВИННОПОРОВИНИ (Nemathelminthes) — тип *первинноротих* тварин. Для них характерна *первинна порожнина тіла* (схізоцель), оточена шкірно-мускульним мішком. Тіло непочленоване, видовжене (від 0,04 мм до 8,4 м), циліндричне, веретено- і ниткоподібне; на поперечному розрізі кругле. Кишечник, як правило, має вигляд прямої трубки; є задня кишка і анальний отвір. Кровоносна й дихальна системи немає. Видільні органи — *протонефриди* чи видозмінені шкірні залози; у багатьох П. ч. вони відсутні. Нервова система у вигляді надглоткового ганглія (вузла) або кільця та 1—6 поздовжніх нервових стовбурів. Органи чуття розвинені слабо. Переважна більшість П. ч. роздільностатеві; є й гермафродитні види. В типі П. ч. відомо бл. 13 000 видів, які розподіляють на класи: *черевовійчасті черви*, *нематоди*, *кіноринхи*, *волосові*, *коловертки*, а також *тріпануліди* та *скреблянки*. П. ч. поширені по всій земній кулі. Живуть в найрізноманітніших умовах — у морях, прісноводних водоймах, ґрунті; багато з них є паразитами людини, тварин і рослин (див. *Гельмінтози*, *Фитогельмінти*).

О. П. Маркевич.

ПЕРВИННОРІТІ (Protostomia) — група безхребетних тварин; філогенетична гілка тришарових тварин. У П., на відміну від *вторинноротих*, ротовий отвір, як правило, розвивається на місці первинного рота (бластопора) або ж у зв'язку з ним; задньопрохідний отвір формується як новий отвір на задньому кінці тіла. П. властиві також спіральне *дроблення яйцеклітини*, телобластичне утворення *мезодерми*, личинка типу *трохофори*. Крім того, П. мають зовн. скелет ектодермального походження, нервову систему гангліозного типу. До П. належать *плоскі черви*, *первиннопорожнинні черви*, *немуртини*, *кільчасті черви*, *членистоногі*, *молоски*. О. П. Маркевич.

ПЕРВИННОТРАХЕЙНІ (Protacheata) — єдиний клас безхребетних тварин типу оніхофор. Донедавна П. відносили до типу *членистоногих*. Зовні схожі на *багатошестинкових червів*. Тіло (довжина до 15 см) циліндричне, 13—43-членикове. Голова складається з 3 члеників, розміщених за головною лопаттю (акроном). На верхній стороні голови є пара *антен*, а при їх основі — пара очок. В ротовій порожнині — пара щелеп. На всіх члениках тулуба, крім останнього, є по парі примітивних кінцівок, які закінчуються кігтками. Шкірно-мускульний мішок складається з гланих м'язів. Органи дихання — *трахеї*, виділення — парні сегментарні органи, споріднені з *метанефридіями* кільчастих червів. Кровоносна система незамкнена. Роздільностатеві. *Запліднення* внутрішнє. П. яйцекладучі або живородячі (див. *Яйцекладучість, Живородіння*); види роду *Ooperipatus* відкладають яйця. Живуть П. в підстилці вологих тропічних лісів, також в інших вологих місцях: під опалим листям, гниючими стовбурами дерев, камінням тощо. Активні вночі. Живляться дрібними безхребетними. Відомо бл. 70 видів П., поширених переважно у тропічних і субтропічних країнах Пд. півкулі. Характерні представники: *Peripatus torquatus* (найбільший вид) — в Америці, *Peripatopsis capensis* — в Пд. Африці.

О. П. Маркевич.

ПЕРВИННОХОРДОВІ, геміхордові, передхордові (Hemichordata, син. Praechordata) — тип (підтип) морських безхребетних тварин групи *вторинноротих*. Тіло (довж. 4 мм—1,8 м, іноді до 2,5 м) складається з 3 відділів: хоботка, або головного щитка, коміря і тулуба, що містять відповідні ділянки тричленного целома. Від спинної сторони глотки наперед відходить сліпий випин кишечника — нотохорд (зачаткова *хорда*). У кишководихаючих глотка переходить у стравохід, що являє собою дишний відділ кишечника: по боках він пронизаний парними зябровими щілинами, що сполучають порожнину стравоходу з зовн. середовищем. У крилозубових непарний целом щитка і парний целом коміря сполучаються з зовн. оточенням парними целомадуками. Крім спинного нервового

стовбура, П. мають також слабше під нього розвинений черевний стовбур. Кровоносна система незамкнена, в основному представляє сплиную і черевною судинами. Роздільностатеві. Бл. 100 видів сучас. П. об'єднують у 2 класи: *книшководихачи* та *крилоздоброві*.

О. П. Маркевич.

«ПЕРВІСНЕ ЛЮДСЬКЕ СТАДО»

— умовна назва первісного людського колективу, що безпосередньо заступає зоологічне об'єднання найближчих тваринних предків людини. Період існування «П. л. с.», як вважають дослідники, — це час становлення людини сучас. антропологічного типу, який збігається з епохою формування людського суспільства. Епоха «П. л. с.» відповідала ранньому *палеоліту*, коли жили *архантропи* та *палеоантропи*. Осн. заняття їх було мисливство і *збиральництво*. Характерні знаряддя праці: ручні *рубильні*, *гостроконечники*, *скребла* тощо. «П. л. с.» заступає родовий лад (див. *Рід*).

ПЕРВІСНЕ МИСТЕЦТВО — найраніший етап у розвитку художньої культури людства. Складалося в умовах первіснообщинного суспільства в процесі трудової діяльності людини. Виникло бл. 30-го тис. до н. е., за доби пізнього *палеоліту*, у т. з. *оріньякський час* (див. *Оріньякська культура*). Високого розвитку досягло в період *маден* (див. *Маденська культура*). Це, насамперед, розписи, а іноді й рельєфні зображення на стінах печер і відкритих скелях (печери *Альтаміра* в Іспанії, *Фон де Гом* і *Монтеспан* у Франції, *Капова печера* в СРСР та ін.). Зображували на них переважно великих тварин, на яких полювали в часи *палеоліту*. Розписи виконано з великим знанням зовн. вигляду та рухів тварин. Трапляються й відбитки рук, постаті людей, фантастичні істоти, схематичні знаки, які, мабуть, відтворювали мисливські капкани й житла. Часто малюнки гравірувалися на кістці, розі або камені. Пізніше виникла кругла скульптура — фігурки тварин, жіночі статуєтки (т. з. *венери*), пов'язані з культом природительок. Наприкінці *палеоліту* й у *мезоліті* з'явилися наскельні зображення сцен полювання, воєнних епізодів тощо, в яких окремі зображення вже пов'язані в цілісні композиції. За доби *неоліту*, *мідного віку* і *раннього бронзового віку*, з переходом до землеробства та скотарства, зародженням різних ремесел у мист. намічається прагнення до відтлення більш складних понять часто в умовно-символічних формах; помітним стає вплив міфологічних уявлень. Розквітає орнаментально-декоративне мист., широко підемо з розписів керамічного посуду. Пам'ятки П. м. знайдено у багатьох країнах світу. Скотарські племена у степовій смузі Сх. Європи й Азії наприкінці бронзового та на поч. залізного віку створили «*звіриний стиль*». Форми П. м. великою мірою були в основі худож. творчості народів, які до 19—20 ст. зберігали первіснообщинні відносини (народи Африки, аборигени Австралії, Пд.

Америку). На Україні П. м. представлене визначними пам'ятками різних етапів його розвитку: пізній *палеоліт* — знахідками з *Мізинської стоянки*; *неоліт* та *єнеоліт* — розписами з *Кам'яної Могили*, мистецтво землеробсько-скотарських племен 3—2 тис. до н. е. — керамікою та дрібною пластикою *Трипільської культури*, мистецтво доби міді та бронзи — пам'ятками з *Усатівських поселень та курганів*.

Лит.: Археологія Української РСР, т. 1. Первісна археологія. К., 1971; Мириманов В. Б. Первобытное и традиционное искусство. М., 1973.

Л. М. Сак.

ПЕРВІСНЕ НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ — історичний процес масового примусового відокремлення безпосередніх виробників, переважно селян, від засобів виробництва (землі, знарядь виробництва тощо) і зосередження цих засобів у руках капіталістів; передувало створенню капіталістичного способу виробництва. Наслідком П. н. к. було перетворення засобів виробн. на капітал, а розорених виробників — на найманих робітників (див. *Наймана праця*), створення внутр. ринку. В эк.-свар. країнах цей процес відбувався а 16—18 ст. В найбільш класичній формі П. н. к. здійснювалося в Англії, де селян примусово зганяли з їхніх наділів (див. *Огороджування*). Внаслідок цього виникло велике землевідділення, пов'язане з організацією капіталістичних фермерських г-в. Значну роль у П. н. к. відіграла бурж. д-ва. Прискоренню П. н. к. сприяли податкова політика, колоніальні війни, експлуатація народів загарбаних колоній, а також система *протекціонізму*. В Росії розвиток процесів П. н. к. стримувався пануванням феод.-кріпосницької системи г-ва. Скасування кріпосного права та експропріація селян стали джерелом мобілізації капіталів для буржуазії, яка народжувалася. Отже, П. н. к. відбувалося не в результаті опадливості капіталістів, як про це твердять бурж. апологети, а в результаті грабів і жорстокого насильства. Як зазначає К. Маркс, осн. методами створення великих капіталів були: колоніальна система, система державних позик, податкова система, система протекціонізму тощо.

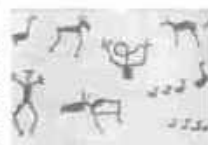
С. В. Мочерний.

ПЕРВІСНІ ТВАРИНИ І РОСЛИНИ

— 1) Тварини і рослини, які вперше з'явилися на Землі (див. *Походження життя на Землі*, *Протерозойська ера і група*). 2) Тварини, які є предковими формами для тих, що живуть тепер (напр., *тур*, або первісний бик — предок свійських биків; первісний зубр — *зубра* і *бізона*), і рослини або їх угруповання, які є також предковими щодо сучасних або просто давніх (напр., первісні папороті були, очевидно, вихідними для еволюції папоротевидних).

ПЕРВІСНООБЩИННИЙ ЛАД — перша в історії суспільно-еко. формація, основана на колективній власності окремих обшин на засоби виробництва і зрівняльному розподілі. За сучас. даними

виник у зародковій формі бл. 2 млн. років тому, існував в окремих районах до 3—4-го тис. до н. е. Вся епоха виникнення і розвитку первіснообщинного ладу поділяється на два періоди. Перший, який умовно називають *дикістю*, характеризувався поступовим відділенням людини з тваринного світу, привласненням готових продуктів природи, створенням перших найпростіших кам'яних знарядь праці, добуванням вогню і виникненням зачатків *виробничих відносин*. Першою формою сусп.-еко. відносин було «*первісне людське стадо*», яке займало певну територію і являло собою невелику групу людей, в якій не було професійних чи соціальних відмінностей. Другий період — період родового ладу (див., зокрема, *Варварство*) був часом повного утвердження системи виробничих відносин первісного суспільства. За родового ладу осн. осередком суспільства був *рід*, що об'єднував групу людей, зв'язаних кривими спорідненням. Кілька родів становили *плем'я*. Період родового ладу поділяється на *матріархат* (материнська родова обшина) і *патріархат* (батьківська родова обшина). Основоположними відносинами П. л. була *сусп. власність* на засоби виробн., яка існувала в нерозвинутому вигляді. Фактично вона була обшинною, груповою власністю. Для того періоду характерна колективна праця і найпростіша її *кооперація*, що базувалася не на *поділі праці*, а на об'єднанні зусиль колективу людей у добуванні засобів до життя. В цих умовах праця окремої особи існувала як функція члена сусп. організму, як безпосередньо сусп. праця. Вся праця виступала як необхідна, а продукт — як *необхідний продукт*. Відсутність *додаткового продукту* не створювала матеріальних умов для експлуатації людини людиною. У зв'язку з примітивними засобами виробн. і неможливістю добувати матеріальні блага поодинці, без колективної праці год. мета первіснообщинного виробн. полягала не в задоволенні потреб окремих членів обшин, а в забезпеченні умов існування обшини в цілому. Велике значення для розвитку *продуктивних сил* мало зародження землеробства і тваринництва, що спричинилося до виникнення сусп. поділу праці. Першим великим сусп. поділом праці було виділення пастуших племен. Це значно підвищило продуктивність праці і створило можливість для виробн. додаткового продукту й розвитку *обміну*. Другий великий сусп. поділ праці — виділення ремесла — сприяв дальшому вдосконаленню засобів праці та підвищенню її продуктивності. Нові засоби праці (мотика, плуг) були розраховані не на колективне, а на індивідуальне використання. Стала розвиватися індивідуальна праця, на основі якої поступово виникла приватна власність і приватне г-во, що породило майнову нерівність і експлуатацію. Першою формою експлуатації чужої праці була експлуатація рабів, яких брали в полон під час міжплемінних су-

Первісне мистецтво. Зображення биків з грота Кам'яної Могили поблизу Мелітополя. Неоліт. Наскельні зображення в Карелії. 2—1-е тисячоліття до н. е.

ПЕРВОМАЙСЬК

тичок і війни. Пізніше, в зв'язку з зростанням майнової нерівності, на рабів почали перетворювати не лише полонених, а й своїх сородичів, які потрапляли в боргову залежність. Так відбувався класовий поділ суспільства на рабовласників і рабів, складалася нова система суспільно-еко. відносин. П. л. змінився на радлі територій *рабовласницьким ладом*.

Л. С. Первомайський.

Ю. В. Ніколенко. **ПЕРВОМАЙСЬК** — місто обласного підпорядкування Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташований на р. Лугани (прит. Сіверського Дінця). Залізнична станція. Відомий з 1765 як с. Петропіль. З 2-ї пол. 19 ст. тут закладено вуг. шахти (1872 відкрито Петропільський рудник). Рад. владу встановлено в листопаді 1917. В 1920 с-ще Петропіль перейменовано на Первомайськ. З 1938 П. — місто. У П. — 8 кам.-вуг. шахт: 3-ди: електромех., буд. матеріалів, рем.-мех., залізобетонних виробів; вуг. ф-ка (філіал Ворошиловгр. виробничого взут. об'єднання). Мед. уч-ще, 6 профес.-тех. уч-щ, 27 заг.-осв. і музична школи; 8 лікарень, 4 палати культури, 2 кінотеатри, 14 клубів, 26 б-к, краєзнавчий музей. В П. народився рос. рад. письменник Б. Л. Горбатов.

ПЕРВОМАЙСЬК — місто обласного підпорядкування Микол. обл. УРСР, райцентр, при впадінні р. Синюхи в Пд. Буг. Залізнична ст. 74 тис. ж. (1981). На місці тепер. П. були м. Ольвіополь (засн. 1744) Єлизаветградського пов. і містечко Голта (засн. у 18 ст.) Ананівського пов. Херсон. губ. та м. Богородице Балтського пов. Подільської губ. (засн. 1750). В січні 1918 в Богородиці, Голті та Ольвіополі встановлено Рад. владу. В 1919 ці населені пункти об'єднано в місто П. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації П. (3.VIII 1941—22.III 1944) тут діяли підпільний райком партії, на тер. району — підпільна організація «Партизанська іскра».

У місті: заводи: маш.-буд. «Фрегат» (дошувальні установки), ім. 25 Жовтня, авторемонтний, цукровий,

хлібний, пивоварний, соко-винний, мол.-консервний; м'ясний та овоче-консервний комбінати; швейна і меблева ф.-ки. Вироби: буд. матеріалів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, 2 комбінати побутового обслуговування. Заг.-тех. ф-т Одес. технологічного ін-ту холодної пром.-сті, мед. уч-ще, 13 заг.-осв., 2 муз. і 2 спорт. школи; 10 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 3 будинки культури, 9 клубів, 3 кінотеатри, 26 б-к. У П. народилися укр. рад. композитор і педагог М. М. Віліньський, укр. рад. поет і кінорежисер М. С. Вігреновський. Тут бував Г. І. Петровський, деякий час жила укр. рад. актриса Є. П. Зарницька.

Літ.: Вибірний П. М. Кучерявий Р. В. Первомайськ. Одеса, 1977.

ПЕРВОМАЙСЬКЕ — селище міського типу Крим. обл. УРСР, райцентр, за 25 км від залізнич. ст. Воїнка, 7,5 тис. ж. (1981).

Вперше згадується 1798 під назвою Джурчі. Рад. владу встановлено в кін. січня 1918. У грудні 1944 село перейменовано на П. З 1959 П. — с-ще міськ. типу. У П. — мол., виноробний та хлібний з-ди, харчосмакова ф.-ка, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, будинок побуту, 2 середні і музична школи, лікарня, поліклініка. Будинки культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ПЕРВОМАЙСЬКЕ — селище міського типу Жовтневого р-ну Микол. обл. УРСР, за 2 км від залізнич. ст. Засілля, 3,9 тис. ж. (1981). У П. — Засілляський цукр.-з-д, радгосп, середня школа, лікарня, 2 будинки культури, 2 б-ки. Засн. 1932, с-ще міськ. типу — з 1965.

ПЕРВОМАЙСЬКИЙ Леонід Соломонович (справж. прізвище, ім'я, по батькові — Гуревич Ілля Шльмович; 4 (17). V 1908, м. Костянтинівград, тепер м. Краснополь Харків. обл. — 9.XII 1973, Київ) — укр. рад. письменник. Член КІРС з 1943. Друкуватися почав 1924.

Належав до літ. орг-цій «Плуг», «Молодія», ВУСПП. У перших збірках оповідань і повістей «Комса» (1926), «День новий», «Земля обітована» (обидві — 1927), «Плями на сонці» (1928), «В повітовому масштабі» (1930) відображав участь комсомолу і молоді в соціалістичному будівництві. Героїчний пафос, тяжіння до напружених трагічних ситуацій і характерів притаманні п'єсам П., які йшли в театрах України і РРФСР: «Коммольці» (1929, нова ред. — «Початок життя», 1934), «Невідомі солдати» (1930), «Вагрова ніч», «Містечко Ладено» (обидві — 1933). Перша зб. віршів — «Терпкі яблука» (1929). Мотивами молодості нового світу, трудової романтики, наступності революції поколінь проймає лірика 30-х рр.: збірки «З фронту» (1930), «Героїчні балади» (1932), «Пролог до горі» (1933), «Нова лірика» (1937), «Барвінковий світ» (1940). В роки Великої Вітчизн. війни П. — військ. кореспондент. Военна поезія П. відзначається поєднанням патріотичних узагальнень і особистих почуттів: збірки «Присяга війни» (1941), «Шляхи війни», «Мати воїнів» (обидві — 1942), «День народження», «Земля» (обидві —

1943; Держ. премія СРСР, 1946). Людям, які кували перемогу над ворогом, присвячено книги прози «Учитель історії» (1943), «Життя» (1944) та ін. Героїку війни відтворено і в романі «Дикий мед» (1963), позначеному глибоким психологізмом. Оси. тематика повноцінної творчості — філосо. осмислення історії і сучасності, боротьба народів за мир, інтернац. мотиви збірки «Спомини про блискавку» (1964), «Уроки поезії» (1967), «Древо пізнання» (1971), «Сузір'я Ліри» (1976) та ін.). Написав ряд творів ліро-епічного жанру: роман у віршах «Молодість брата» (1947), поеми «Трипільська трагедія» (1929), «Лісничиха» (1940), «Мій батько» (1954), «На крутих берегах» (ін. назва — «Узмінь», 1954), драм. поему «Олексій Довбуш» (1946). Образ сучасника — в центрі прозових книг «Невидаване життя» (1958), «Материн солодкий хліб» (1960), «Замість віршів про кохання» (1962) та ін. Виступав як літ. критик і теоретик поезії: «З щоденника поета», 1956; «Творчий будень», 1967, та ін. Перекладав укр. мовою твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, В. Маяковського, Г. Гейне, Ф. Війона, Ш. Пететі, Ю. Фучіка («Репортаж, писаний під шибеницею»), Нізамі («Лейла і Меджнун»), балади слов'ян та ін. народів світу («З глибини», К., 1956). Нагороджений орденами Червоного Прапора, Вітчизняної війни I-го ступеня, ін. орденами, медалями.

Та: Твори, т. 1—7. К., 1968—70; Вибрані твори, т. 1—2. К., 1978; Рос. перекл. — Избранные произведения, т. 1—2. М., 1978; Дикий мед. М., 1968.

Літ.: Кудін О. Леонід Первомайський. В кн.: Літературні портрети, т. 1. К., 1960; Іванисенко В. П. Специфіка поетичного образного мислення (Леонід Первомайський). В кн.: Іванисенко В. П. Народження стилю, К., 1964; Присвоєний Є. Поезія Леоніда Первомайського, К., 1968; Про Леоніда Первомайського, К., 1978.

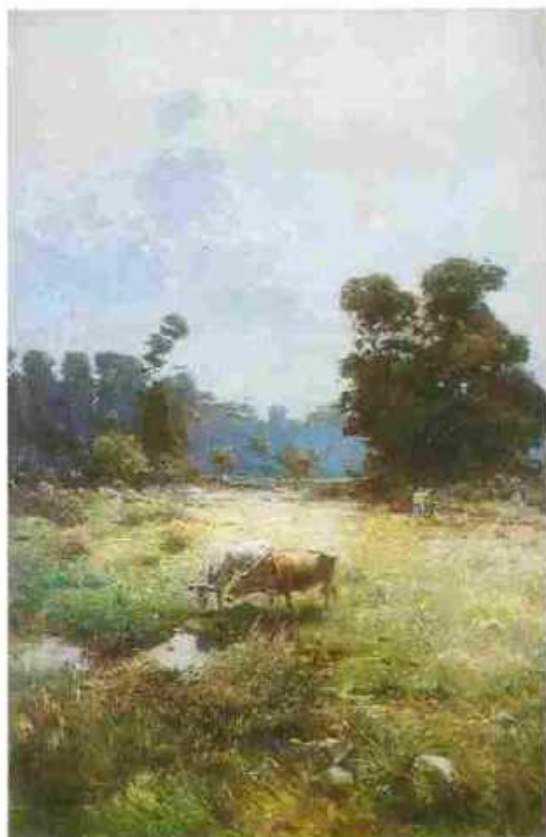
В. П. Іванисенко.

ПЕРВОМАЙСЬКИЙ — селище міського типу, підпорядковане Сніжнянській міськраді Донец. обл. УРСР, за 2 км від залізнич. ст. Бесчинська, 3,9 тис. ж. (1981). У П. — цегельний з-д, Сніжнянське виробниче відділення райсільгосптехніки, будинок побуту. Заг.-освітня школа, 2 мед. пункти, кінотеатр, б-ка. П. засн. 1910, с-ще міськ. типу — з 1938.

ПЕРВОМАЙСЬКИЙ — селище міського типу Харків. обл. УРСР, райцентр. Залізнична ст. Лихачеве, 33,1 тис. ж. (1981). С-ще виникло в кін. 1924 під назвою Лихачеве. В 1952 його перейменовано на П. З 1957 П. — с-ще міськ. типу. У селищі — хім., залізобетонних конструкцій, рем.-мех., хлібний та маслоробний з-ди, харчосмакова ф.-ка, цех Харків. трикотажної ф.-ки, овочева ф.-ка, птахівниківаторна станція, райсільгосптехніка з спец. виробничим відділенням, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 6 заг.-осв., музична, художня та спорт. школи; 10 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинки культури, клуб, кінотеатр, 8 б-к, музей історії району.

До ст. Пейзаж.

1. С. І. Васильківський. Косача левада. 1893.

2. М. А. Беркос. Диканька. 1910.

3. А. М. Кашний. Перший сніг. 1952.

4. С. Л. Кошовий. Пшениця. 1977.

5. К. Я. Крижницький. Дуби. 1911. Приватна збірка, Київ.
1-4 – Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

1
2

3

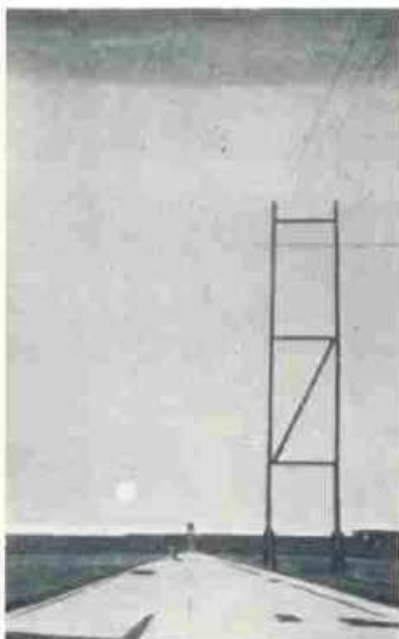
4
5

1
23
4

До ст. Пейзаж.

1. Я. ван Рейсдаал. Болото, 60-і рр. 17 ст. 2. К. Лоррен. Байська затока. 50-і рр. 17 ст. 3. С. В. Герасимов. Зима. 1939. 4. В. М. Бакішев. Блакитна весна. 1930. 5. Г. Г. Нісський. Підмосковна рокада. 1957. Львівська картинна галерея. 6. У. Т. Тансікбака. Моя пісня. 1972. 7. То Сі. Село на пісочній горі. Туш на шовку. Кінець 11 ст. 1 і 2 — Державний Ермітаж у Ленінграді; 3 і 4 — Державна Третяковська галерея в Москві.

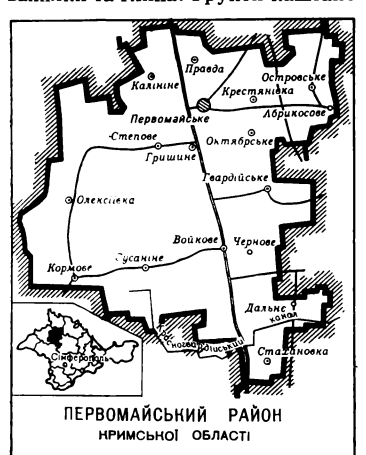
5
6
7

ПЕРВОМАЙСЬКИЙ МАШИНО-БУДІВНИЙ ЗАВОД імені 25 Жовтня — підприємство дизельобудовання. Розташований у м. Первомайську Микол. обл. Засн. 1875 як з-д с.-г. машин, пізніше перейменованій на чавуноливарний і мех. з-д. Підприємство має славно революц. традиції. За роки Рад. влади з-д перетворено на велике маш.-буд. підприємство. В 1920 йому присвоєно ім'я 25 Жовтня. В 1927 на підприємстві освоєно виробн. нафтових, з 1934 — стаціонарних газових двигунів. У 1946 на з-ді випущено першу післявоєнну продукцію. З 1956 почали створювати й виробляти нові марки дизелів для суднобудування та їх модифікації. З-д випускає (1981) дизель-генераторні установки для суден та стаціонарні дизель-генераторні установи, гол. суднові двигуни, гол. судові реверсивні двигуни, запасні частини для дизелів, товари нар. споживання. П. м. з. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1975).

ПЕРВОМАЙСЬКИЙ МОЛОЧНО-КОНСЕРВНИЙ КОМБІНАТ — підприємство консервної промисловості. Розташований у м. Первомайську Микол. обл. Буд-во почато 1952, став до ладу 1956. Проектна потужність — 20 млн. ум. банок консервів на рік. До складу комбінату входять молочноконсервний з-д і Костянтинівський, Кривоозерський та Врдіївський маслозаводи. Підприємство випускає понад 15 видів молочноконсервної продукції, зокрема згущене незбиране молоко з цукром, каву натуральну із згущеним молоком та цукром, кефір, морозиво тощо. Потужність комбінату 1980 становила 67,4 млн. ум. банок консервів на рік. Підприємства комбінату обладнано високопродуктивною технікою. П. м. к. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971).

ПЕРВОМАЙСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-зх. частині Крим. обл. УРСР. Утворений 1935. Площа 1,5 тис. км². Нас. 36,1 тис. чол. (1981). У районі — 43 населені пункти, підпорядковані селищній і 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт Первомайське. Рельєф П. р. рівнинний. Корисні копалини — вапняки та глина. Ґрунти каштанові й темно-каштанові. Розташований у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства — первомайські харчосмакова ф-ка та мол. з-д. Будини побуту (Первомайське). Спеціалізація с. г. — землеробство зернового, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 145,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 97,9 тис. га. Зрошується 24,3 тис. га (*Північно-Кримський канал* імені Комсомолу України). Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, жито, соняшник, соя. Виноградарство, садівництво. Розвинуті скотарство, вівчарство, птахівництво, кролівництво. У П. р. — 8 колгоспів, 8 радгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 337 км, у т. ч. з твердим покриттям — 183 км. У районі — 23 заг.-осв. та музична школи; 37 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 13 будинків культури, 24 клуби, кінотеатр, 40 кіноустановок, 29 б-к. У П. р. видається газ. «Вперед» (з 1935).

ПЕРВОМАЙСЬКИЙ РАЙОН — на Пн. Зх. Микол. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 43,9 тис. чол. (1981). У районі — 53 населені пункти, підпорядковані селищній і 17 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Первомайськ. Поверхня — хвиляста рівнина, розчленована долинами річок, балками та ярами. В межах району — відроги *Підніпровської височини*. Корисні копалини: граніт, піски, глини. Річки — *Піденний Буг* та його притоки *Синюха* з притокою Чорний Ташлик і *Кодима*. Ґрунти — звичайні чорноземи. Розташований у степовій зоні. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Первомайськ. Найбільше підприємство району — Кам'яномостівський з-д с.-г. машин. Районне побутове об'єднання (Первомайськ) та 5 будинків побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зернового з розвинутим буряківництвом і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 105,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 96,1 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, соняшник, соя. Садівництво. Осн. галузі тваринництва — скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство. У П. р. — 16 колгоспів, 5 радгоспів, 2 міжгосп. підприємства («Птахопром» та «Консервпром»), міжрайонне міжгосп. підприємство по відгодівлі великої рогатої худоби, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Кам'яний Міст, Бандурка, Підгородна та Болеславчик. Автомоб. шляхів — 354 км, у т. ч. з твердим покриттям — 273 км. У районі — радгосптехнікум (с. Мигія), 32 заг.-осв. школи та школа мистецтв (с. Софіївка); 46 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень; санаторій «Бузькі пороги» (поблизу Мигії). 53 клубні установи, 51 кіноустанова, 45 б-к, музеї «Партизанська іскра» в с. Кримці — на батьківщині одного із засновників підпільної комсомольської орг-ції «Партизанська іскра» П. К. Гречаного. В с. Ми-

гії народився укр. рад. вчений в галузі машинознавства і с.-г. машин П. М. Василенко, в с. Лисій Горі — укр. рад. фізіолог О. В. Квасницький. У П. р. видається газ. «Прибузький комунар» (з 1923).

ПЕРВОМАЙСЬКИЙ РАЙОН (з 1930 до 1965 — Олексіївський р-н) — у пд. частині Харків. обл. УРСР. Утворений 1930. Площа 1,2 тис. км². Нас. 59,5 тис. чол. (1981). У районі — 62 населені пункти, підпорядковані селищній і 14 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт Первомайський. Поверхня району — слабо хвиляста рівнина. Осн. корисні копалини — кам. сіль та природний газ (*Єфремівське родовище газу*). Річки: Берека, на якій збудовано Комправдинське водосховище, та Орілька (бас. Дніпра). Ґрунти в основному чорноземні. Розташований переважно у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства: первомайські хім., залізобетонних конструкцій, рем.-мех., хлібний і маслоробний з-д, харчосмакова фабрика. Комбінат побутового обслуговування (Первомайський). Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 104,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 86,4 тис. га, сіножаті й пасовища — 16,7 тис. га. Зрошується 3,3 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, жито, ячмінь, цукр. буряки, соняшник. Розвиваються садівництво, овочівництво. Гол. галузі тваринництва — скотарство, птахівництво, вівчарство. У П. р. — 13 колгоспів, 5 радгоспів, овочева ф-ка, райсільгосптехніка з спец. виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Лихачеве, Тройчатє, Білявка. Автомоб. шляхів — 776 км, у т. ч. з твердим покриттям — 491 км. У районі — 34 заг.-осв., музична, художня та спорт. школи, профес.-тех. уч.-ще; 36 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 40 клубних установ, кінотеатр, 34 кіноустановки, 33 б-ки, 2 музеї. У с. Олексіївці П. р. народився один з керівників Харків. більшовицької орг-ції Ю. Д. Тиняков, у с. Михайлівці — учасник підпільної боротьби на Житомирщині в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 І. Ф. Бугайченко. У районі видається газ. «Знамя труда» (з 1930). І. Ф. Калантай.

Первоцвіт весняний:
1 — загальний вигляд
рослини; 2 — квітка;
3 — плід.

ПЕРВОМАРТОВЦІ — 1) Члени «Народної волі», організатори й учасники замаху 1 (13).III 1881 на Олександра II. Гол. організатор — А. І. Желябов, після його арешту 27.III (11.IV) підготовку замаху очолює С. Л. Перовська. Цар був смертельно поранений бомбою, кинутою І. Й. Гриневичким. За процесом 26—29.III (7—10.IV) 1881 А. І. Желябова, С. Л. Перовську, М. І. Кибальчича, Т. М. Михайлова, М. І. Рісакова (намагався врятувати своє життя зрадою) було повішено, Г. М. Гельфман засуджено на довічну каторгу (померла 1882), решту учасників змови засуджено за ін. процесами народо-вольців. 2) Члени «Терористичної фракції» партії «Народна воля», які спробували організувати замах на царя Олександра III. 1 (13).III 1887 вони вийшли з бомбами на Невський проспект у Петербурзі, де мав проїздити Олександр III, однак їх було заарештовано. Організаторів та учасників замаху О. І. Ульянова, П. Я. Шевирьова, П. І. Андрюшкіна, В. Д. Генералова, В. С. Осипанова за процесом 15—19.IV (27.IV—1.V) 1887 повішено, решту (10 чол.) засуджено до каторги й заслання. Обидва процеси привернули увагу демократичної громадськості Росії та за кордоном. Діяльність П., з одного боку, показала винятковий героїзм народо-вольців, з іншого — марність їхніх спроб повалити царизм без опори на маси.

ПЕРВОУРАЛЬСЬК — місто обласного підпорядкування Свердлов. обл. РРФСР. Розташований на р. Чусовій (прит. Камі). Залізнична станція. 131 тис. ж. (на 1.1.1981). В місті — Первоуральський новотрубний, хроміковий, динасовий, гірничого устаткування, сан.-тех. виробів, комплектних металокоп-струкцій, дослідно-експеримент. радіотелевізійного устаткування, трубчастих буд. конструкцій, залізобетонних виробів з-дн. Виник 1732 у зв'язку з будівництвом залізничного з-ду. Місто — з 1933.

ПЕРВОЦВІТ (*Primula*) — рід багаторічних, рідше однорічних трав'янистих рослин родини первоцвітних. Листки довгасті або яйцевидні, у прикореневій розетці. Квітки двостатеві, правильні, гол. чин. п'ятичленні, різноманітного кольору — від блідо-бузкового до яскраво-червоного, світло-жовтого, палевого; у зонтикоподібних суцвіттях, іноді одиночні. Плід — коробочка. Бл. 600 видів, пошир. у помірних широтах та в альпійській зоні гір. В СРСР — 67 дикорослих видів, з них в УРСР — 9 (3 — у Карпатах). Серед П. є багато декоративних видів і сортів. За способом культури їх поділяють на ґрунтові й горшкові. До ґрунтових належать П. весняний (*P. veris*), ранньовесняна рослина з жовтими квітками. Як декоративні рослини найчастіше вирощують П. Геллера (*P. halleri*) і П. весняний. П. використовують у клумбах, бордюрах, для озеленення і як кімнатні рослини.

К. Д. Харченко.
ПЕРВУШИН Олексій Михайлович [7 (20).IX 1903, м. Термез, тепер Сурхандар'їнської обл. Узб. РСР — 16.IV 1975, Москва] — рад.

військ. діяч, генерал-майор. Член КПРС з 1921. В Рад. Армії з 1919. Учасник боїв проти басмачів у Серед. Азії, проти япон. мілітаристів на р. Халхін-Голі, рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни командував стрілецькими д-зіями, 44-ю армією, яка брала участь у Керченсько-Феодосійській десантній операції 1941—42. З серпня 1942 П. — заст. командуючого військами Середньоазійського військ. округу, з березня 1944 — Одес. військ. округу. В 1950 закінчив Вищі академічні курси Академії Генштабу. З 1950 — пом. команд. військами Прикарп. військ. округу. З 1953 — у відставці. Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами й медалями.

ПЕРГА — річка в Житомир. обл. УРСР, права притока Уборти (бас. Дніпра). Довж. 67 км, площа бас. 633 км². Тече Подільсько-низовиною в широкій заболоченій долині. Живлення мішане. Замерзає у грудні, скресає в березні. Більша частина бас. П. вкрита лісами. Використовують для зрошування, зокрема культур. пасовищ.

ПЕРГА — квітковий пилок рослин, що його збирають бджоли медоносні, змочують нектаром, складають у комірки стільників, утворюють і заливують медом. П. — важливий корм для бджол, містить білки, жири, вуглеводи, мінеральні солі, вітаміни, ферменти, гормони.

ПЕРГАМ — давнє місто в Малій Азії (сучасна Бергама). Засн. в 12 ст. до н. е. вихідцями з материкової Греції і названий ім'ям міфічного героя Пергама. В 283—133 до н. е. П. — столиця Пергамського царства (див. *Пергама*). В той час місто досягло свого найвищого розквіту, ставши одним з найбільших екон. і культур. центрів елліністичного світу (див. *Елліністична культура*). В бібліотечі П. зберігалося бл. 200 тис. сувоїв. У П. вперше почали застосовувати замість папірису *пергамент*. П. був відомий своєю мед. школою. Розкопки міста проводилися 1878—86, 1900—06 і в наступні роки. П. був оточений муром. Ансамбль *акрополя* міста включав два царські палади, святилище богині Афін, театр, віттар Зевса (2 ст. до н. е.) з горельєфними фризами — великим, на якому зображено сповнені драматизму і героїчного пафосу сцени битви богів з гігантами, і малим, на якому відтворено міф про Телефа — легендарного героя, засновника Пергама. Іл. див. на окремому аркуші, т. 4, с. 192—193.

Боротьба Зевса з гігантами. Деталь великого фриза віттаря Зевса. Мармур. 2 ст. до н. е. Пергамський музей. Берлін.

ПЕРГАМ, Пергамське царство — елліністична рабовласницька держава на Пн. Зх. Малої Азії 283—133 до н. е. Столицею царства було м. *Пергама*. На чолі П. стояла дин. Атталідів (засн. греком Філетером). З 231 до н. е. правителі П. іменувалися царями. П. ввозив з кельтськими племенами галатів, *Селевкідів*, Старод. *Македонією*. На поч. 2 ст. до н. е. П. завдяки союзу з Римом в результаті воєн (200—197 та 192—188 до н. е.) приєднав Херсонес Фракійський, області Лідію, Фрігію, частину Карії і Памфілії. П. став однією з найбільших і найрозвинутіших д-в Малої Азії. Значного розвитку досягли землеробство, скотарство, ремесла, торгівля з країнами Сх. Середземномор'я, *Боспорською державою*, *Скіфією*. В цей час П. був одним з найзначніших культур. центрів елліністичного світу (див. *Елліністична культура*). При дворі пергамських царів жило багато вчених, письменників, поетів, художників, скульпторів. Найвідоміший з них — математик *Аполлоній Пергський*. З 2-ї пол. 2 ст. до н. е. П. поступово потрапив під політ. вплив Риму. В 133 до н. е. цар Аттал III заповів своє царство Римові. В 133 (або 132) до н. е. в П. відбулося антирим. повстання на чолі з *Арістоном*. Після придушення його (129 до н. е.) на тер. П. було утворено рим. провінцію, яка дістала назву Азії.

Я. Ю. Заборовський.

ПЕРГАМЕНТ — 1) Недублена шкіра, одержувана золінням і видаленням волосся з шкур великої рогатої худоби, буйволів та свиней з подальшим сушінням цих шкур. В минулому (до поширення *паперу*) був основним матеріалом для письма. У П. значна міцність на розрив (не менше 60 МПа), а натягнутому стані при ударі він дає чистий звук. Нині П. застосовують при виготовленні гол. чин. деяких муз. інструментів (напр., барабанів). Назва — від м. *Пергама*, де в 2 ст. до н. е. така шкіра набула значного поширення. 2) Папір, оброблений сірчанною кислотою. Жиро- і водонепроникний, напівпрозорий. Застосовується гол. чин. як обгортковий матеріал. Є також підпергамент, в який упаковують харчові продукти.

ПЕРГАМЕН — 1) Рулонний матеріал з рівною матовою поверхнею, одержуваний просочуванням покрительного картону нафтовими бітумами. Випускають П. завширшки 65—105 см, площею у рулоні 20 ± 0,5 м². Застосовують як *покрительний матеріал* і *гідроізоляційний матеріал*. 2) Тонкий міцний, схожий на пергамент папір, з якого виготовляють паперову *кальку* або пакувальний матеріал для масложирових продуктів.

ПЕРГІДРОЛЬ (від лат. per — через і грец. ὕδωρ — вода) — технічна назва 30%-ного водного розчину водню пероксиду H₂O₂. Прозора безбарвна рідина, без запаху; сильний окислювач. Розведенням П. одержують «медичний» 1—3%-ний розчин пероксиду водню. Застосовують для вибілювання тка-

нин, вовни, для консервації, дезінфекції тощо. При попаданні на шкіру спричинює опіки, які швидко зникають.

ПЕРГОЛА (італ. pergola) — легка паркова споруда з ґраток, обсаджена виткотою зеленню. П. застосовують для затінення алеї і для декорування. Див. також *Садово-паркове мистецтво*.

ПЕРГОЛЕЗІ Джованні Баттіста (Перголезе; Pergolesi, Pergolese; справж. прізвище — Dragi, Draghi; 4.I 1710, Езі, Анкона — 17.III 1736, Пошчуолі, поблизу Неаполя) — італ. композитор неаполітанської школи. Навчався в одній з консерваторій Неаполя. Працював у галузі оперної, камерно-інструментальної та церковної музики. Серед опер — «Салюстія» (1731), «Олімпіада», «Фламініо» (обидві — 1735). Відомою стала комічна опера «Служниця-пані» (започаткувала цей жанр), створена П. як інтермедія до його опери «Гордий бранець» (1733). Серед культових творів П. — «Стабат матер» (1735).

ПЕРЕАМИНУВАННЯ, трансамінування — оборотний ферментативний процес, в ході якого здійснюється перенесення аміногрупи ($-NH_2$) від амінокислоти або амінів до α -вуглецевого атома однієї з трьох α -кетокислот — пірроноградної, α -кетоглутарової або щавлевоцтрової. При цьому утворюється α -кетоналігид вихідної амінокислоти, а α -кетокислота перетворюється на відповідну α -амінокислоту. Реакції П. каталізуються ферментами з класу *трансфераз* — амінотрансферазами, найважливішими з яких є аланінтрансфераза та глутаматтрансфераза. Усі амінотрансферази мають однаковий *кофермент* — піридоксальфосфат та спільний механізм дії. П. є одним з найважливіших процесів перетворення амінокислот і займає центр. місце в обміні азоту в живих організмах. Взаємоперетворення в процесі П. різних аміно- та α -кетокислот відіграє важливу роль у сполученні обміну амінокислот та вуглеводів. П. відкрили (1937) рад. біохіміки О. О. Браніштейн і М. Г. Кріжан.

О. В. Кравцов.

ПЕРЕБІЙНИС Петро Мойсеевич (н. 6.VI 1937, с. Слобода-Шаргородська, тепер Шаргородського р-ну Він. обл.) — укр. рад. поет. Член КПРС з 1958. Закінчив Львівський університет (1965). Був на партійній, комсомольській і редакційній роботі. Друкуватися почав 1955. Перша зб. віршів «Червоний акорд» (1971). Окремими виданнями вийшли збірки «Високі райдуги» (1973), «Передчуття дороги» (1975), «Ранкові сурми» (1976), «Гроно юності» (1977). Республіканська комсомольська премія ім. М. Островського (1979) та ін., головна тема яких — образ молодого сучасника, безсмертя революційних традицій.

Тя.: Червоний колір. К., 1977; Небо тисне і земля. К., 1979; Майдан революції. К., 1980.

Г. Г. Ежелов.

ПЕРЕВАЛЬСЬК — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, райцентр, за 7 км від залізнич. ст. Комунарськ.

В сучас. межі міста входять колишні с-ща Селезнівського, Новоолександрівського, Конжуковського і Юмашевського рудників, які виникли в кін. 19 — на поч. 20 ст. Радянську владу в цих селищах встановлено в кінці листопада 1917.

З 1964 П. — місто. У місті — видобування вугілля (шахти «Перевальська» та «Україна»). З-ді: рем.-мех., залізобетонних виробів, пивоварний; м'ясокомбінат, комбінат побутового обслуговування, буд. підприємства. Паркомуністський вечірній гірничий технікум, 4 профес.-тех. уч-ща, 5 заг.-осв., музична і спортивна школи; 6 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. Палац культури, 3 клуби, кінотеатр, 6 б-к. На шахтах Селезнівського рудника 1907 починав свій трудовий шлях поет П. Г. Безпощадний.

ПЕРЕВАЛЬСЬКИЙ РАЙОН (до 1966 — Комунарський р-н) — у пд.-зх. частині Ворошиловгр. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 0,8 тис. км². Нас. 107,4 тис. чол. (1981). У районі — 39 населених пунктів, підпорядкованих міській, 8 селищним та 4 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Перевальськ. П. р. розташований на *Донецькому кряжі*. Осн. корисна копалина — кам. вугілля. Річки — Біла та Лозова (бас. Сіверського Дінця); Ісаківське водосховище. Ґрунти переважно чорноземні. Лежить у степовій зоні. У районі — в основному підприємства вуг. та маш.-буд. пром.-сті: найбільші — шахти «Україна», «Перевальська», ім. Артема, «Фашівська» та ім. С. В. Косіора, шахтоуправління «Зоринське», Комісарівський з-д торг. машинобудування, Перевальський м'ясокомбінат. Комбінат побутового обслуговування (Перевальськ). Осн. напрям розвитку с. г. району — птахівництво. Землеробство зернового напрямку. Площа с.-г. угідь 1980 становила 43,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 32,4 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, багаторічні трави. У П. р. — 9 радгоспів, у т. ч. 2 птахофабрики, 2 птахорадгоспи, 3 птахоплемрадгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Овраги, Кипуча, Мануйлівка, Баронська, Депрерадівка, Боржиківка, Фашівка, Чорнухине. Автомоб. шлях — 256 км, у т. ч. з твердим покриттям — 237 км. У районі — вечірній гірничий технікум, 5 профес.-тех. уч-щ, 38 заг.-осв., 2 муз.

і 2 спорт. школи; 50 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень, 4 палаци та 7 будинків культури, 22 клуби, кінотеатр, 16 кіноустановок, 31 б-ка. У с. Адріанополі П. р. народилися укр. живописці І. Ф. та С. Ф. Колесникови; в смт Михайлівці П. р. 1887—94 у школі, відкритій 1878 на кошти укр. педагога Х. Д. Алчевської, працював учителем укр. письменник, філолог і етнограф Б. Д. Грінченко. В П. р. видається газ. «Народна трибуна» (з 1941).

М. Ф. Лукашик.

ПЕРЕВАНТАЖУВАЛЬНИЙ МІСТ — те саме, що й *мостовий перевантажувач*.

ПЕРЕВЕРЗЕВ Іван Федорович [21.VIII (3.IX) 1914, с. Козьмінка, тепер Орлов. обл. — 23.V 1978, Москва] — рос. рад. кіноактор, нар. арт. СРСР (з 1975). Член КПРС з 1953. В 1938 закінчив Моск. міське театр. уч-ще й увійшов у групу Моск. театру Революції. Знімався в кіно з 1940. Ролі: Нікулін («Іван Нікулін, російський матрос», 1945), полковник Рябінін («Це було в Донбасі», 1945), Ушаков («Адмірал Ушаков», 1945), «Кораблі штурмують бастиони», обидва — 1953), інженер Сергій Ромашков («Урок життя», 1955), Курганов («Саша вступає в життя», 1957), Балуєв («Знайомтеся, Балуєв», 1963), Брітс («Сутю англійське вбивство», 1975, телевізійний). Знімався на Київ. студії худож. фільмів ім. О. П. Довженка (фільми: «Тарас Шевченко», 1951; «Циган», 1967; «Лють», 1968; «Серце Бонівура», 1970). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

ПЕРЕВЕРЗЕВА Анастасія Андріївна [1836 (?) — 15 (27).II 1894, Москва] — укр. і рос. актриса. В 1860—70 (псевдонім — Васильєва) працювала в рос. провінційних трупах, зокрема в групі Шенкара, мала власну антрепризу. Грала в трупах М. Кропивницького (1885—88), М. Садовського (1888—93). Ролі: Риндичка, Стеха («По ревізії»), «Глигатай, або ж Павук» (Кропивницького), Шкандибиха («Лімерівана» П. Мирного), Анна Петрівна («Не судилося» Старицького), Катерина, Гурницька («Гроза», «Ліс» О. Островського), Сибірська («Паша Сибірська» М. Полевого), Катя («Винувата» Потехіна) та ін.

Е. С. Хлібівич.

ПЕРЕВІЩЕННЯ ВЛАДИ АБО СЛУЖБОВИХ ПОВНОВАЖЕНЬ — службовий злочин, який полягає у вчиненні службовою особою дій, що явно виходять за межі наданих їй законом прав і повноважень, якщо ці дії завдали істотної шкоди держ. чи громадським інтересам або охоронюваним законом правам та інтересам окремих громадян. В УРСР передбачене ст. 166 КК УРСР. Карасться позбавленням волі на строк до 3 років; при обтяжливих обставинах (супроводжування фіз. або психологічним насильством, застосуванням або погрозою зброєю тощо) — від 2 до 8 років. П. в. або с. п. особливо неприпустиме в роботі правоохоронних органів.

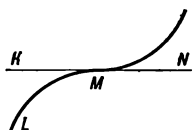
ПЕРЕВІД — річка в УРСР, тече по межі Київ. і Черніг. областей

І. Ф. Переверзев.

ПЕРЕВІДНИЙ КАРБОВАНЕЦЬ

Перегину точка:
М — точка перегину
кривої L; KN — дотич-
на до кривої в точці М.

та в Полтав. обл., права прит. Удаю (бас. Дніпра). Довж. 65 км, площа бас. 1260 км². Замерзає в грудні, скресає у березні. Живлення мішане, переважно снігове і ґрунтове. Використовують для госп.-побутових потреб і зрошування.

ПЕРЕВІДНИЙ КАРБОВАНЕЦЬ — розрахункова одиниця і засіб платежу у взаємних міждерж. розрахунках країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ). П. к. — колективна міжнар. соціалістична валюта. Запроваджений відповідно до Угоди країн — членів РЕВ про багатосторонні розрахунки в перевідних карбованцях і організацію *Міжнародного банку економічного співробітництва* (МБЕС) від 22.X 1963. Почав функціонувати з 1.I 1964. Золотий вміст П. к. — 0,987412 г чистого золота. П. к. застосовують у міжнар. сфері тільки для *безготівкових розрахунків*. Осн. джерелом коштів у П. к. для кожної країни є експорт її товарів і послуг до країн — учасниць багатосторонніх розрахунків та кредити, надані МБЕС і *Міжнародним інвестиційним банком* (МІБ) у цій валюті. В *Комплексній програмі* соціалістичної екон. інтеграції передбачено осн. напрями дальшого зменшення і посилення ролі П. к. як у валютній сфері, так і в сфері *зовнішньої торгівлі*.

ПЕРЕВІЗКИ ДОГОВІР — один з видів цивільноправових договорів. В СРСР регулюється *Основними цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, цивільними кодексами союзних республік (в УРСР — гл. 30 ЦивК УРСР), статутами окремих видів транспорту (див., зокрема, *Статут автомобільного транспорту УРСР*, *Статут залізниць СРСР*), Морським кодексом СРСР, Повітряним кодексом СРСР. Залежно від виду транспорту розрізняють договори: автомобільної, залізничної, морської, повітряної та річкової перевезки; від об'єкта договору — вантажної, пасажирської, багажної та поштової перевезки; за кількістю орг-цій транспорту, що беруть участь у перевезенні, — місц. сполучення, прямого сполучення і прямого мішаного сполучення; за строками — разові та довготривалі договори (напр., навігаційний П. д. на річковому і мор. транспорті). Заг. правилами для П. д. вантажу є те, що транспортна орг-ція (перевізник) зобов'язується доставити ввірений їй відправником вантаж до пункту призначення і видати його особі, правомочній його одержати (одержувачеві), а відправник зобов'язується сплатити встановлену за перевезення вантажу плату. П. д. держ., кооп. і громад. орг-ції укладається на підставі плану перевозок, обов'язкового для обох сторін. На основі П. д. вантажу виникають взаємні права та обов'язки у вантажовідправника і перевізника, а також вантажодержувача. За П. д. пасажирів перевізник зобов'язується перевезти пасажирів до пункту призначення, а в разі здачі ним багажу — доставити і видати його правомочній на одержання особі; пасажир зобов'язаний сплатити встановле-

ну тарифами плату за проїзд і перевезення багажу. Будь-які вимоги клієнта до перевізника оформляються у вигляді претензій (див. *Претензійний порядок*).

ПЕРЕВОЛОЧНА — село на лівому березі Дніпра, поблизу гирла р. Ворскли. Час заснування невідомий. З 60-х рр. 17 ст. до 1764 П. — сотенне містечко-фортеця *Полтавського полку*, яке захищало пд. кордони Лівобережної України від нападів крим. татар. 30.VI (11.VII) 1709 під П. капітулювала решта швед. війська, розгромленого рос. військами в *Полтавській битві* 1709. Під час Великої Вітчизн. війни в районі П. в кінці вересня 1943 рад. війська форсували Дніпро. В 1962 П. була залита водами водосховища Дніпродержинської ГЕС, а жителів переселено в новостворене с. Світлогірське Кобеляцького р-ну Полтав. області.

ПЕРЕВОЩИКОВ Дмитро Матвійович [17 (28).IV 1788, м. Саранськ, тепер Мордов. АРСР (за ін. даними, с. Шишківці Пенз. губ.) — 3 (15).IX 1880, Петербург] — рос. астроном і математик, акад. Петерб. АН (з 1855). Закінчив (1808) Казан. ун-т. У 1818—51 викладав у Моск. ун-ті (з 1826 — професор, з 1848 — ректор). За ініціативою і під керівництвом П. збудовано Моск. астр. обсерваторію. Осн. праці П. стосуються небесної механіки. П. — автор перших посібників з астрономії рос. мовою — «Посібника з астрономії» (1826), «Основ астрономії» (1842); йому належать також праці «Головні основи аналітичної геометрії трьох вимірів» (1822), «Посібник з дослідної фізики» (1883, посмертно) та ін. Праці П. сприяли популяризації наук. знань з астрономії, математики й фізики; особливо важливі його дослідження і популяризація наук. спадщини М. В. Ломоносова.

ПЕРЕВТІЛЕННЯ в театрі і кіно — здатність актора діяти на сцені (в кінематографі) в образі персонажа, якого він зображує в спектаклі, кінофільмі, під час художнього читання, жити власними йому думками й почуттями. Мистецтво П. тісно пов'язане з розвитком реалізму в театрі. Існують т. з. зовнішнє П. і внутрішнє. Вивченню шляхів і методів П. присвячені основні розділи *Станіславського системи*. Створюючи в уяві конкретний образ героя, актор одночасно фіксує його, за допомогою гриму, костюма і різних пристосувань змінює свою зовнішність.

ПЕРЕВ'ЯЗКА, перегузня (Vorgemela) — рід хижих ссавців род. *куницевих*. Єдиний вид — П. звичайна (V. peregrina, синонім V. sarmatica) поширений у цілих степах, пустелях, напівпустелях Євроазії. Довж. тіла 30—35 см, хвоста 12—20 см. Волосся його, за допомогою гриму, костюма і різних пристосувань змінює свою зовнішність.

ПЕРЕГІНУ ТОЧКА — точка кривої, при переході через яку область опуклості кривої стає областю угнутості і навпаки (див. *Опуклість і угнутість кривої*). Поблизу П. т. крива міститься по обидва боки від *дотичної прямої*, що проходить через цю точку (мал.). В П. т. *кривина* кривої дорівнює нулеві. Щоб знайти П. т. кривої $y = f(x)$, потрібно дослідити всі ті значення x , в яких друга похідна $f''(x)$ дорівнює нулеві, нескінченна або не існує. Якщо при переході через одне з цих значень $f''(x)$ змінює свій знак, то крива має в цій точці перегин.

ПЕРЕГІНСЬКЕ — селище міського типу Рожнятівського р-ну Івано-Франк. обл. УРСР. Розташоване на р. Ломниці (прит. Дністра), за 21 км від залізнич. ст. Рожнятів. 11,1 тис. ж. (1981). У П. — сокоекстрактовий з-д, лісопункт лісокомбінату «Осмолода», меблевий цех Рожнятівського філіалу Тисменицького меблевого об'єднання, лісництво, будинок побуту. З заг. освітніх шкіл, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, 3 б-ки. Засн. у першій пол. 13 ст., с-ще міськ. типу — з 1940.

ПЕРЕГЛЯД У ПОРЯДКУ СУДОВОГО НАГЛЯДУ — за рад. правом надзвичайний порядок перевірки законності і обґрунтованості судових рішень, *вироків*, ухвал та постанов, що набрали законної сили. На відміну від *касаційного розгляду справ* П. у п. с. н. проводиться лише за протестами правомочних службових осіб — *Генерального прокурора СРСР*, Голови Верховного Суду СРСР та їхніх заступників, прокурорів, голів Верховних Судів союзних республік та їхніх заступників; прокурорів та голів судів авт. республік, країв, областей, авт. областей, округів, а також Гол. військ. прокурора і Голови військ. колегії Верховного Суду СРСР, військ. прокурорів і голів військ. трибуналів округів і флотів. П. у п. с. н. регламентовано *Основними цивільного судочинства*, *Основними кримінального судочинства СРСР* і союзних республік, відповідними кодексами союзних республік (в УРСР — гл. 31 КПК УРСР, розділ IV ЦПК УРСР). П. у п. с. н. не обмежується строками, крім вироків з мотивів 'м'якості покарання, виправдувальних вироків або ухвал чи постанов суду про закриття справи, для перегляду яких встановлюється строк протягом року після набрання ними законної сили (ст. 385 КПК УРСР). Закон (в УРСР — ст. 394 КПК, ст. 336 ЦПК) вказує, що суд, переглядаючи справу, перевіряє її в повному обсязі щодо всіх засуджених, у т. ч. тих, відносно яких судові рішення (вирок) не опротестовано. В результаті П. у п. с. н. суд може залишити протест (див., зокрема, *Протест прокурора*) без задоволення, скасувати вирок (рішення), а також усі далші суд. ухвали і постанови з передачею справи на розгляд суду першої чи касаційної інстанції чи на нове розслідування, внести зміни до вироку (рішення, ухвали, постанови), закрити справу. По кримінальних справах, знак засуджено чи ви-

правдано кілька осіб, протест відносно яких не подано, суд не вправі скасувати вирок, якщо цим погіршити їхнє становище. Вказівки суду, який здійснює П. у п. с. н., є обов'язковими при повторному розгляді справи судом, а також при додатковому розслідуванні; скасовуючи касаційну ухвалу, цей суд не вправі визначити наперед висновки, що їх може зробити касаційна інстанція при повторному розгляді справи.

Я. П. Нагнойний.

ПЕРЕГНІЙ, гумус — комплекс специфічних, досить стійких органічних сполук ґрунту, що утворилися в результаті життєдіяльності ґрунтових мікроорганізмів, що розкладають мертві рештки рослин і тварин. Ця частина ґрунту становить 85—90% всіх *органічних речовин ґрунту*. Від вмісту П. залежить *родючість ґрунту*. Найпоширеніші на Україні дерново-середньопідзолисті ґрунти (Полісся) містять 0,7—1,3% гумусу, чорноземи потужні (Лісостеп), а також чорноземи звичайні і південні (Степ) — 3—6%. Збагачують ґрунт на П., застосовуючи органічні добрива в поєднанні з мінеральними, а також висіванням багаторічних трав, люпину та ін. бобових культур.

ПЕРЕГОРІДКА в будинках і спорудах — вертикальна звукозахисна внутрішня *огорожувальна конструкція*, що розділяє суміжні приміщення. Розрізняють П.: глухі та з прорізами (дверними, віконними тощо); повні й неповні (такі, що не доходять до стелі); несучі (вони є опорами міжповерхових *перекриттів*) й ненесучі; стаціонарні, збірно-розбірні й розсувні. В житл. будинках П. поділяють на міжквартирні, міжкімнатні та П. санітарних вузлів і кухонь. П. роблять з великорозмірних панелей (напр., гіпсобетонних), дрібно-розмірних плит (гіпсових та гіпсобетонних, деревностружкових, з легкого бетону), керамічних і легкобетонних каменів, склоблоків, а також (переважно в громад. будинках) з алюмінію і *склопрофіліту*.

ПЕРЕГРІВ МЕТАЛУ — дефект *структури металу*, зумовлений перевищенням допустимої температури або тривалості його нагріву. Найчастіше виникає при нагріві металу перед прокаткою або куванням, рідше — при *відпалі*, *нормалізації* або *гартуванні*. Перегрів середньовуглецевих сталей усувають повторним нагрівом (звичайно на 20—30° С вище т-ри *перекристалізації*), короткочасним витриманням і повільним охолодженням, внаслідок чого зерна металу подрібнюються. Перегрів чистих металів і сплавів, що не зазнають фазових перетворень, усувають пластичним деформуванням і подальшим рекристалізаційним відпалом.

ПЕРЕДАВАЛЬНА ТЕЛЕВІЗІЙНА ТРУБКА — пристрій, що перетворює світловий сигнал на сигнал електричний — *відеосигнал*; *електроннопроменева трубка*, яка передає телевізійне зображення. Одна з осн. частин передавальних *телевізійних камер*. Розрізняють

П. т. т. з нагромадженням і без нагромадження електр. зарядів (миттєвої дії). В П. т. т. з нагромадженням електр. зарядів є розміщені в скляній колбі (звідки відкачано повітря) світлочутлива плівка (мішень), електронний прожектор, що утворює електронний промінь, а також відхиляюча і фокусуєча системи, які керують електронним променем, здійснюючи *телевізійну розгортку*. При сприйманні трубок (за допомогою оптичних пристроїв) переданого зображення (світлового сигналу) на плівці нагромаджуються електр. заряди, поява яких зумовлюється зміною енергії електронів плівки під дією світла (явище внутр. і зовн. *фотоелектру*). Оббігаючи поверхню плівки, електронний промінь розриває її, внаслідок чого й виникає відеосигнал. До П. т. т. такого типу належать, напр., *відикони*, *іконоскопи*, *ортикони*, *плюмбікони*, *суперіконоскопи*, *суперортікони*. В П. т. т. без нагромадження зарядів електронного прожектора немає, відеосигнал в них безпосередньо формується електронами, випромінюваними під впливом світла *фотокатодом* (явище зовн. фотоелектру). П. т. т. такого типу — *дискетор*. В кольоровому телебаченні використовують найчастіше плюмбікони, в чорно-білому — відикони, суперортікони. Відтворюється передане П. т. т. зображення приймальними телевізійними трубками — *кінескопами*. Крім П. т. т., що передають видиме зображення (напр., для потреб телевізійного мовлення), є схожі на них за конструкцією трубки, для яких ґрунтується на сприйманні інфрачервоного, ультрафіолетового або рентгенівського проміння. Такі трубки застосовують в астрономії, медицині тощо.

Г. Ф. Семенов.

ПЕРЕДАВАЛЬНИЙ РАДІОЦЕНТР — радіоцентр (сукупність передавальних *радіостанцій*), призначений для передавання інформації (тексту, музики тощо), що надходить до нього по лініях зв'язку з *радіостудією*, пунктів зв'язку та ін. Перші П. р., обладнані передавачами гол. чин. для службового радіозв'язку, стали до ладу в Німеччині й Великобританії (1908), потім у Франції (1910) і Росії (поблизу Петербурга і Москви, 1914). Надалі кількість країн, де споруджувано П. р., збільшується, розширюються галузі використання радіоцентрів. В СРСР, в т. ч. в УРСР, створено розгалужену мережу П. р. для радіомовлення, радіозв'язку, телебачення, радіонавігації, радіопеленгації тощо. Осн. тех. засобами П. р., розміщуваними в спец. будинку (будинках) на антенному полі, є *радіопередавачі*, здебільшого коротко- і середньохвильові. У великих П. р. їх налічується до кількох десятків. Спеціальними лініями (*фідерами*) ці радіопередавачі з'єднано з передавальними *антенами*, що й випромінюють радіохвилі. До ін. тех. засобів П. р. належать контрольно-вимірювальна апаратура, сигнальне устаткування, пристрої, які автоматично викликають радіопередавачі, що виийшли з ладу, і тимчасово вмика-

ють радіопередавачі резервні, устаткування, яким охолоджують потужні електронні лампи, устаткування служби часу тощо. Електр. енергія надходить до П. р. по високовольтній лінії електропередачі (через *трансформаторну підстанцію*) або від його власної електростанції. В П. р. без обслуговуючого персоналу радіопередавачами керують на віддалі (напр., з радіостудії). Через створювані ними *перешкоди радіоприйманню* П. р. розміщують, як правило, на значній (50—80 км) віддалі від *приймальних радіоцентрів*, великих населених місць (з багатьма радіоприймачами). Телевізійні П. р. (*телецентри*) споруджують переважно в межах міста.

ПЕРЕДАТОЧНЕ ВІДНОШЕННЯ

— відношення кутових швидкостей або частот обертання ведучої і веденої ланок механізму. Є однією з осн. характеристик простих механізмів (напр., *пасових передач*) і механізмів складних — багатоланкових (*варіаторів*, багатоступінчастих *редукторів*, *коробок швидкостей*, *коробок передач* тощо). Розрізняють П. в. додатне (при однаковому напрямі руху ведучої і веденої ланок) і від'ємне (при різних напрямках); постійне, непостійне і регульоване. П. в. кількох послідовно з'єднаних передач дорівнює добутку П. в. цих передач. Поряд з П. в. користуються (особливо для передач зачепленням) поняттям про *передачне число*. Ним наз. відношення, напр., числа зубців одного колеса до числа зубців другого колеса в *зубчастій передачі*. На відміну від П. в. воно завжди більше або дорівнює одиниці.

ПЕРЕДАЧА в машинах — механізм, що передає енергію (рух) від ведучої ланки (елемента) до веденої, як правило, з перетворенням швидкості і відповідною зміною обертаючого моменту. За допомогою П. іноді перетворюють обертальний рух на поступальний, гвинтовий або інший, змінюють напрям руху тощо. Осн. характеристики П.: передаваний обертаючий момент, частота обертання ведучої або веденої ланки, *передаточне відношення*, ккд. Розрізняють П. *гідравлічні* (див. *Гідравлічна передача*), механічні, електричні і комбіновані (напр., *гідромеханічні*). До механічних належать *зубчасті передачі* (у т. ч. *головні передачі*, *планетарні передачі*), *ланцюгові передачі*, *пасові передачі*, *фрикційні передачі*, *черв'ячні передачі* (у т. ч. *глобідні передачі*), передачі типу гвинт — гайка та ін. Такі П. бувають із ступінчастим і безступінчастим (див. *Безступінчаста передача*) регулюванням передаточного відношення. Механічні П. є складовими частинами *варіаторів*, *коробок передач*, *коробок подач*, *коробок швидкостей*, *електроприводів*, *мультиплікаторів*, *редукторів* тощо. Електричні П. дають змогу передавати великі потужності, відзначаються зручною системою автомат. керування, їх використовують у *приводах* потужних машин: металорізальних верстатів, прокатних станів, тепловозів та ін. Комбіновані П. є, зокрема, в

Апаратура передачі даних «Сбор»: 1 — приймально-передавальний пристрій; 2 — фотозчитувач; 3 — перфолента.

металорізальних верстатах, автом. ліній.

ПЕРЕДАЧА ДАНИХ, телекодний зв'язок — передача по телефонних, телеграфних або спеціалізованих каналах зв'язку інформації (даних), поданої у вигляді певного коду; різновид електро-зв'язку. На відміну від ін. видів зв'язку відправником і одержувачем інформації за телекодовим способом є спец. тех. засоби, зокрема електронні обчислювальні машини, що обмінюються даними за допомогою апаратури П. д. Осн. частиною такої апаратури (мал.), встановлюваною звичайно на вузлах зв'язку, є приймально-передавальний пристрій. Прийнята ним по каналу зв'язку інформація надходить до електронної обчислювальної машини у вигляді електр. сигналів або записаною на перфоленту стрічку. При передачі інформації, зафіксованої на перфоленті, її перетворюють на електр. сигнали спец. пристроєм — фотозчитувачем. Початок і кінець сеансу П. д. відбуваються автоматично або за домовленістю операторів по телефону чи телетайпу. Разом із засобами обчислювальної техніки апаратура П. д. становить тех. основу інформаційно-обчислювальної системи, зокрема автоматизованих систем управління. Порівняно з тех. засобами ін. видів зв'язку у неї вища надійність, точність та швидкість (50—4800 біт/с і більше) передачі інформації. Телекодний зв'язок вперше почав впроваджуватися з 50-х рр. 20 ст. в США. В СРСР його застосовують з початку 60-х рр. для тех. обслуговування космічних польотів, а з 1972 створюється загальнодержавна система П. д., спрямована на задоволення потреб планування і управління нар. г-вом, космонавтикою, метеорологією тощо.

ПЕРЕДБАЧЕННЯ НАУКОВЕ — функція теор. знання, яка полягає у виведенні положень, що можуть у майбутньому дістати практичне підтвердження. На відміну від передбачення, що виходить із зовн. ознак (нар. прикмети тощо), П. н. враховує відкриті наукою суттєві зв'язки між явищами. Здатність передбачати невідомі досвіді явища, стимулювати виявлення й дослідження їх, прогнозувати події, що можуть або повинні статися в майбутньому, визначає евристичні (творчі) можливості наук. теорії. Вірогідність, точність і повнота результатів П. н. істотно залежать від істинності і глибини пояснення наук. фактів. Тому підтвердження результатів П. н. на практиці є одним з непрямих доказів істинності системи, з якої було виведено це передбачення. Залежно від результату розрізняють передбачення якісні, що, виходячи з осн. суперечностей явища, вказують на гол. тенденцію його розвитку, і кількісні, в яких підраховано, як зміняться одні параметри явища при зміні ін. параметрів. У практиці П. н. кількісні і якісні методи використовуються як взаємодоповнюючі. Особливе значення має П. н. сусп. явищ, яке стало можливим завдяки відкриттю основоположниками марксист-

му діалектичного та історичного матеріалізму. Це дало змогу К. Марксу і Ф. Енгельсу ще в 19 ст. передбачити неминучу загибель капіталізму, В. І. Леніну — можливість перемоги соціалістичної революції спочатку в одній або кількох країнах. П. н. осн. тенденцій, подій і явищ сусп. життя становить основу наук. керівництва рад. суспільством з боку Комуністичної партії Радянського Союзу. Див. також Прогнозування.

А. М. Гіриш, Б. Г. Кубланов.

ПЕРЕДВИЖНИКИ — художники реалістичного, демократичного напрямку, які входили до найпершого на той час у Росії мистецького об'єднання — Товариства пересувних художніх виставок, організованого 1870 в Петербурзі на базі артілі художників. Грунтувалися на естетич. революційних демократів В. Бєлінського, М. Добролюбова, М. Чернишевського, П. стверджували ідейність, народність, нац. своєрідність у мистецтві, ставили за мету створювати й популяризувати реалістичне мистецтво, спрямоване на громадсько-естетичне виховання нар. мас. Свої художні виставки (з 1871 по 1923 відбулося 48) вони відкривали спочатку в Петербурзі та Москві, згодом перевозили в багато міст країни (Київ, Харків, Одесу, Кишинів, Казань, Ригу та ін.). Засновниками Т-ва були Г. Мясоедов, В. Перов, І. Крамської, М. Ге; Ідеї П. активно пропагував В. Стасов. До складу Т-ва входили також рос. художники А. Архипов, А. та В. Васнецови, М. Касаткін, А. Куїнджі, І. Левітан, В. Маковський, В. Полєнов, І. Рєпін, О. Саврасов, В. Серов, В. Суриков, І. Шишкін, М. Ярошенко. Своєю творчістю П. тісно пов'язували з сусп. процесами, з інтересами народу. Вони рішуче виступали проти умовного, відірваного від життя академізму, пізніше (перші десятиріччя 20 ст.) — проти різних декадентських та модерністських, ворожих реалізмові течій. Правдиво відображаючи навколишню дійсність, П. об'єктивно викривали тогочасний суспільний лад, стверджували духовну красу народу. Своєю творчістю вони сприяли розвитку всіх жанрів живопису, передусім — побутового жанру, який посів у них провідне місце, набув глибокого соціального значення (В. Перов, І. Рєпін, Г. Мясоедов, М. Ярошенко, В. Максимов). Широких узагальнень набув історичний живопис, що з демократичних позицій розкривав події минулого, показуючи участь в історії нар. мас (В. Суриков, В. Васнецов). Соціальною значимістю і психологічною виразністю збагатився в П. портретний жанр (В. Перов, І. Крамської, І. Рєпін, В. Серов), глибоким і змістовним став пейзажний живопис (О. Саврасов, В. Полєнов, І. Левітан, І. Шишкін, А. Куїнджі). В діяльності Т-ва активну участь брали його члени — відомі укр. художники М. Кузнецов, К. Костанді, С. Світославський, М. Пимоненко, О. Розмарин, П. Нілус, Т. Дворников, скульптор Л. Позен, які

зробили великий внесок у розвиток демократичного реалістичного мистецтва. Ідеї П. розвивали в своїй творчості укр. митці — П. Левченко, С. Кишинівський, Є. Буковецький, Г. Головкин, В. Менк та ін., які також виставляли свої твори на виставках Т-ва. Вплив П. благотворно позначився на піднесенні мистецького життя України, зокрема на створенні нових худож. об'єднань (Товариство південноросійських художників в Одесі). Вони вплинули також на худож. процес в навчальних закладах України (Київська рисувальна школа М. І. Мурашка, Харківська рисувальна школа М. Д. Раєвської-Іванової, Одеська рисувальна школа). Першими в історії вітчизн. живопису П. звернулися до робітничої тематики, відображення пролетарського революційного руху (М. Касаткін, С. Іванов, М. Ярошенко та ін.). П. продовжували роботу й після Великої Жовт. соціалістич. революції, з 1923 злилися з АХРР. Певний вплив вони мали на розвиток нац. художніх шкіл у Польщі, Болгарії, Чехословаччині, Румунії. Дл. див. на окремому аркуші, с. 368—369.

Лит.: Членова Л. Г. Українські художники-передвижники. К., 1959; Гомберг-Вергінська Э. П. Передвижники. Л., 1970; Говда П. І., Коваленко О. М. Передвижники на Україні. К., 1979. Л. Г. Членова.

ПЕРЕДВІДРОДЖЕННЯ, Преренсанс — період, що передував Відродженню, процес відривання його культури в пізньому середньовіччі. Визначальні риси П. — пробудження інтересу до античної спадщини, до певних аспектів реальної світу, до людської особистості, але ще в рамках загального середньовічного світогляду. Свій початок П. бере з Візантії, де проявилася вже в 11—12 ст., поступово поширюючись на пд.-слов'янські країни — Сербію, Македонію, Болгарію, а також на Грузію й Вірменію. Нові віяння і стилі проникали й в сх.-слов'ян. країни. Тут у л-рі 14—15 ст. пол. 15 ст. набув популярності стиль «італійське слово», шедри риторичні оздобы якого, що походили від пізньої античності, служили і засобом вираження нового, індивідуально-емоційного змісту. Найвідомішим представником цього стилю є рос. письменник Єпіфаній Премудрий. Аналогічні процеси відбувалися і в образотворчому мистецтві того часу. Так, в укр. живописі спостерігається розширення іконографічних типів і сюжетів, «приземлення» божественного та його наближення до людського рівня, збагачення образної мови й худож. засобів. Найяскравіший прояв П. в сх.-слов'ян. мистецтві — живопис Андрія Рубльова, який у своєрідному стилі долав релігійно-переховну трансцендентність, передавав багатство і красу людських почуттів. Проте П. у Сх. і Пд.-Східній Європі не переросло у Відродження внаслідок несприятливих істор. умов (монголо-татарське і османське завоювання та поневолення). У 13—15 ст. П. охоплює також Зх. Європу, найраніше — Італію, де проявляється у своїй класичній формі як підготов-

ча стадія Відродження. Найвидатнішими митцями італ. П. були: в д-рі—Данте, в живописі—Джотто, в скульптурі—Ніколо Пізано (див. також Проторенесанс). У їхній творчості виявляється інтерес до реального світу, самосвідомості особистості, пластичне відтворення характерів і сцен, а водночас—неспроможність подолати середньовічні уявлення, традицію символіко-алегоричного мислення. В ін. країнах 3х. Європи пренесансні віяння й тенденції інтенсивно проявляються в 14—1-й пол. 15 ст., також безпосередньо передуючи Відродженню. Видатною постаттю англ. П. є Д. Чосер, франц.—Ф. Війон, нідерландського—Я. Ван Ейк. Лит.: Фрейберг Л. А., Попова Т. В. Візантійська література епохи расцвєта IX—XV вв. М., 1978; Голенишев-Кутузов И. Н. Предренессансные процессы в культуре южных славян до турецкого завоевания и византийская традиция. В кн.: Голенишев-Кутузов И. Н. Славянские литературы. М., 1973; Лихачев Д. С. Предвозрождение на Руси в конце XIV—первой половины XV века. В кн.: Литература эпохи Возрождения и проблемы всемирной литературы. М., 1967; Наливайко Д. С. Искусство: направления, течения, стили. К., 1981.

Д. С. Наливайко.
ПЕРЕДДОГОВІРНІ СПОРИ—в рад. праві спори, що виникають між виробн. об'єднаннями, підприємствами, орг-ціями і установами при укладанні господарських договорів. П. с. можуть стосуватися розбіжностей з приводу предмета договору, обсягу і способу виконання зобов'язань кожної з сторін, порядку розрахунків, відповідальності за порушення зобов'язань тощо. До П. с. належить і спір по справі, що порушується орг-цією щодо зобов'язання ін. орг-ції укласти госп. договір, якщо остання ухиляється від цього, та деякі ін. спори. П. с. при недосягненні угоди самими сторонами вирішуються держ. та відомчими арбітражами (див. Арбітраж в СРСР), а також районними (міськими) народними судами, якщо хоч однією стороною в договорі є колгосп, міжколгоспна або державно-колгоспна орг-ція. Коли розбіжності виникають при підписанні договорів на поставку товарів нар. споживання, що укладаються на ярмарках оптового продажу, П. с. розв'язують ярмаркові комітети. Порядок розв'язання П. с. у ряді випадків регламентує Указ Президії Верховної Ради СРСР від 7.VIII 1972 «Про порядок розв'язання розбіжностей, що виникають при укладанні колгоспних і міжколгоспних організаційних договорів з державними, кооперативними та іншими громадськими підприємствами, організаціями та установами, а також між собою». Законодавством може встановлюватися і ін. порядок вирішення переддоговірних спорів.

С. А. Буткевич.
ПЕРЕДДОШКІЛЬНИЙ ВІК, ранній вік—перші три роки життя дитини. Немовля (період від народження до року) досить рано виявляє потребу у мовних враженнях від навколишньої дійсності. Спочатку розрізняє смаки й запахи. З появою зорового і слухового

зосередження збільшується час неспання, який заповнюється елементарною пізнавальною активністю. Після двох місяців з'являються посмішка і комплекс пожевання, що свідчать про потребу малюти у спілкуванні з людьми. На 3—4-му місяці ставлення до оточуючих людей стає вибірковою. На кінець року дитина не тільки розуміє мову, а й вимовляє перші слова, за словом дорослого здатна вибрати предмет, виконати чи припинити дію. Після року вдосконалюється рухова активність і здатність ходити, що розширює межі доступного середовища. Виникають уявлення, образи відсутніх предметів починають визначати дії. Інтенсивно розвивається спільна з дорослим діяльність, в якій дитина оволодіває соціально виробленими способами дій з речами. Поступово набувається вміння досягати мети, яку ставить дорослий, і діяти за задумом, що поступово починає випереджати процес гри. Це—період особливої чутливості до мовних впливів. На третьому році розвивається активне мовлення, у віці бл. трьох років дитина вимовляє понад 1200 слів. Ін. стає доступним слухання мови. Ближче до 3-х років мовлення стає осн. засобом спілкування і починає формуватися як засіб саморегуляції поведінки, виконуючи деякі функції планування. Процеси пам'яті, уваги мають загальномимовільний характер. Практично дбючи в наочній ситуації, дитина вчиться мислити. Перші узагальнення робить на основі найпомітніших ознак, часом неістинних. У сприятливих умовах спілкування з дорослими розвиваються її позитивні соціальні емоції, пізнавальний інтерес до навколишнього, формуються перші моральні уявлення про «хороше» і «погане». Недостатнє спілкування дитини, сенсорна бідність призводять до відставання у психічному розвитку (див. також Сенсорне виховання).

В. К. Котирло.
ПЕРЕДЕРІЙ Григорій Петрович [29.IX (11.X) 1871, м. Єйск—14.XII 1953, Москва]—рад. вчений у галузі мостобудування і буд. механіки, акад. АН СРСР (з 1943). Член КПРС з 1939. Закінчив (1897) Петерб. ін-т інженерів шляхів. Працював на буд-ві залізниць (1897—1907). Викладав у Моск. інженерному уч-щі (з 1902), Петерб. ін-ті інженерів шляхів (з 1907), ін. ін-тах. У 1901 організував видання журн. «Инженерное дело». Осн. праці—з теорії і розрахунку мостових конструкцій, з питань зведення збірних мостів, індустріальних методів буд-ва і застосування електрозварювання в мостобудуванні. Під керівництвом П. запроєктовано і зведено мости через Москву-ріку (Великий Кам'яний, Бородинський), Неву (ім. Володарського, імені лейтенанта Шмідта—реконструювано), Дніпро біля Дніпропетровська. П.—автор кількох курсів мостів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

ПЕРЕДКАРПАТСЬКА ВИСОЧИНА—передгірна височина на Пд. Зх. УРСР. Розташована на право-

бережжі Дністра, між Карпатами Українськими і Подільською височиною. У тектонічному відношенні пов'язана з Передкарпатським прогином. Складається з численних височин (Сансько-Дністрівська, Прилуцька, Рунгурська та ін.), а також улоговин (Верхньодністрівська, Стрийська, Калуська, Прутська тощо) з річковими долинами. Пересічна вис. бл. 350 м, макс.—780 м. Багато мінеральних джерел (курорти Трускавець, Моршин та ін.). Дубово-буківі ліси, лука. Значні площі розорано під посіви сільськогосподарських культур.

К. І. Геренчук.
ПЕРЕДКАРПАТСЬКА НАФТОГАЗОНОСНА ОБЛАСТЬ—територія з промисловими запасами нафти і газу в пд.-зх. частині УРСР, у межах Львів., Івано-Франк. і Чернів. областей. Входить до Карпатської нафтогазоносної провінції. Пл. 14,8 тис. км². У тектонічному відношенні пов'язана з Передкарпатським прогином. У геол. будові П. н. о. беруть участь осадові відклади юрського, крейдового, палеогенового і неогенового віку заг. потужністю до 5 тис. м. Поклади нафти—гол. чин. у палеогенових пісковиках, газу—у верхньокрейдських вапняках, верхньокрейдських і міоценових пісковиках. Осн. родовища нафти залягають на глиб. від 1000 до 4500 м, газу—від 800 до 1800 м. Нафта родовищ П. н. о. малосірчиста, містить метанових вуглеводнів 40—50%, нафтоєнових—20—30%, ароматичних—15—20%; густина її 825—836 кг/м³. Газ—метановий (95—99% метану), густина його 0,5545—0,6110 кг/м³. Уперше пром. нафту в межах П. н. о. одержано 1881, пром. газ—1920. За рад. часу проведено детальні геол.-розвідувальні роботи, в результаті яких було відкрито переважно кількість родовищ. Всього в межах П. н. о. виявлено 26 нафтових, 7 нафтогазових і 27 газових родовищ (Долинське родовище нафти, Північно-Долинське нафтогазове родовище, Битків-Бабченське нафтогазове родовище, Рудківське родовище газу, Орів-Уличанське родовище нафти та ін.). П. н. о. є важливою паливно-енерг. базою, зокрема Пд.-Зх. екон. району УРСР. На основі переробки нафти П. н. о. розвивається нафтохім. промисловість.

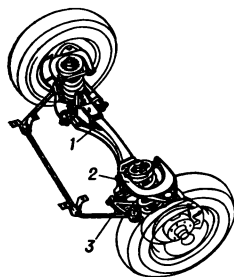
Лит.: Геологія і нафтогазоносність Советських Карпат. Л., 1963; Закономірності нафтогазоносності Передкарпатського і Закарпатського прогинів. К., 1969; Глубинное строение, развитие и нефтегазоносность Украинских Карпат. К., 1980.
Г. Н. Доленко.
ПЕРЕДКАРПАТСЬКИЙ ПРОГІН—тектонічний передовий прогин у пд.-зх. частині УРСР. Розташований між Карпатською гірською спорудою і Волинсько-Подільською плитою. У тектонічному відношенні поділяється на дві зони—внутрішню, для якої характерна лінійна складчастість гірських порід геосинклінального типу, і зовнішню, що відрізняється наявністю брахіантиклінальних складок (див. Брахіантикліналь) і куполоподібних складок платформеного типу. Внутр. зона П. п.

Г. П. Передерій.

ПЕРЕДКАРПАТ-СЬКИЙ СІРКО-НОСНИЙ БАСЕЙН

Передній міст легкового автомобіля з незалежною підвіскою.

1 — несуча поперечка; 2 — верхній хитний важіль; 3 — нижній хитний важіль.

вивопнена товщею *моласів* неогенового віку, потужністю до 5 тис. м, яка залягає на *фліші* крейдового і палеогенового віку, зовнішня — неогеновими *моласами*, потужністю до 4 тис. м, нижче яких залягають платформенні відклади юрського і крейдового віку. З геол. відкладами П. п. пов'язані поклади нафти й газу, калійних солей, самородної сірки. **Г. Н. Доленко.** **ПЕРЕДКАРПАТСЬКИЙ СІРКО-НОСНИЙ БАСЕЙН** — на Пд. Зх. України, у межах Львів., Івано-Фр. і Чернів. областей. Простягається з Пн. Зх. на Пд. Сх. смугою завдовжки до 300 км і завширшки до 10—20 км. У геоструктурному відношенні пов'язаний із зоною зчленування *Східно-Європейської платформи з Передкарпатським прогином*. Сірка у вапняках міоценового віку (див. *Міоценова епоха і міоценовий відділ*). Поклади пластів. Потужність сірконосних відкладів до 30 м, глиб. залягання — від 3 до 500 м. Вміст сірки в руді до 25%. Сірка прихованокристалічна і кристалічна. Пром. скупчення сірки у межах П. с. б. виявлено 1950. Добувають сірчані руди з 1958. Переробляють їх *роздольське виробниче об'єднання «Сірка»*. Впроваджують метод підземного випалювання сірки.

І. І. Алексенко. **ПЕРЕДКАРПАТСЬКИЙ СОЛЕНОСНИЙ БАСЕЙН** — група родовищ кам'яної і калійної солей на Пд. Зх. УРСР, у Чернів., Івано-Фр. і Львів. областях. У геоструктурному відношенні басейн пов'язаний з *Передкарпатським прогином*. Поклади солей у відкладах міоценового віку (див. *Міоценова епоха і міоценовий відділ*). Потужність соленосної товщі понад 5 тис. м. Коефіцієнт соленосності до 30%. Солі залягають переважно у вигляді лінз (див. *Лінза в геології*). Калійні солі за своїм складом унікальні: гол. *породоутворюючими мінералами* є *каїніт*, *лангбейніт* $K_2Mg_2(SO_4)_2$ і *сильвіт*. Соляні поклади в межах П. с. б. відомі з доісторичних часів. Кам. сіль добувають способом випарювання з 14 ст. Калійні солі почали добувати 1826; розробляють (1981) *Калусько-Голинське родовище калійних солей і Стебницьке родовище калійних солей*.

В. І. Кітик. **ПЕРЕДМІХУРОВА ЗАЛОЗА**, простата — непарний залозистом'язовий орган статевий системи чоловіків. Міститься під сечовим міхуром між лобковим зчленуванням і прямою кишкою, охоплює початковий відділ *сечівника*. П. з. складається з 30—50 окремих трубчасто-альвеолярних залозок, виділи протоки яких відкриваються на задній стінці сечівника. У статевозрілих чоловіків довжина П. з. 2,5—4,2 см, поперечник 2,2—5 см, товщина 1,7—2,3 см, маса 17—28 г. П. з. виділяє секрет, що підвищує рухливість сперматозоїдів і збільшує заг. об'єм сім'яної рідини. Завдяки великому вмісту *простагландинів* П. з. впливає на функції ін. органів і систем. Найпоширеніші захворювання П. з. — *простатит*, *аденома передміхурової залози*, *рак*, *туберкульоз*.

В. М. Погребінський.

ПЕРЕДМОВА — замітка пояснювально-критичного характеру, якою починається книга. П. пишуть як до худож. творів, так і до наук. праць. У П. подаються відомості про автора книги, визначається її жанр, а якщо це збірник — то його ідейно-тематичне спрямування, принципи побудови тощо. П. може бути написана самим автором, редактором, авторським колективом, перекладачем або відомим письменником, який рекомендує менш відомого автора. Іноді П., особливо авторська, набуває значення літ. маніфесту, в якому формулюються ідейно-теор. принципи автора. Такою є передмова Т. Шевченка до нездійсненого видання «Кобзаря» 1847, що в ній поет виклав своє розуміння народності л-ри. Функцію П. інколи може перебрати на себе *післямова*. **С. П. Пінчук.**

ПЕРЕДНІЙ МІСТ — агрегат (частина *шасі*), розташований у передній частині самохідних машин. Сприймає через *підвіску* вертикальне навантаження від кузова (раму), передаючи його на колеса, а коліві і бокові зусилля від них передає на кузов (раму). При залізній підвісці П. м. являє собою жорстку (без *ресор*) балку, на якій встановлено маточини коліс. Якщо підвіска незалежна, основою П. м. (мал.) є несуча поперечка, до якої шарнірно кріпляться хитні важелі. В легкових автомобілях П. м. іноді наз. *передньою підвіскою*. В автомобілів підвищеної прохідності ведучим поряд з *заднім мостом* є і передній.

ПЕРЕДНІЙ ПОЯС — частина *скелета* хребетних тварин і людини; те саме, що й *плечовий пояс*. **ПЕРЕДНЯ АЗІЯ** — пд.-зх. частина Азії. Див. *Західна Азія*. **ПЕРЕДНЯ НИРКА** — те саме, що й *пронефрос*.

ПЕРЕДОВЕ (кол. Уркуста) — село, підпорядковане міськраді Севастополя, поблизу якого виявили і частково досліджили (1956 і 1957) два таврські (див. *Таври*) могилиники 4—3 ст. до н. е. Могилиники включають кілька груп кам'яних скринь, перекритих невисокими довгими настипами. Кожна скриня являла собою колективну домовину і була огорожена кам'яними плитами. Під час розкопок знайдено бронзові прикраси (браслети, підвіски), бронзові й залізні наконечники стріл і багато античної кераміки, що свідчить про зростання зв'язків між грец. колоніями і таврами в епоху *еллінізму*.

ПЕРЕДОВІЙ ВИРОБНИЧИЙ ДОСВІД — досвід новаторів, передовиків виробництва і колективів підприємств, будов і організацій, які на основі найповнішого використання техніки, впровадження прогресивної технології і *наукової організації праці*, застосування ефективних пристроїв та інструменту, найраціональнішої побудови трудового процесу досягли високих виробничих показників. Див. також *Новаторство*.

ПЕРЕДОВІЙ ПРОГІН — тектонічний прогин земної кори, що утворився на межі між *платформою* і зовнішнім краєм складчастої гірської споруди. П. п. вивопнені товщею *моласів*, потужністю до 8—10

тис. м, з якими пов'язані поклади нафти й газу, вугілля, кам. і калійної солей тощо. У рельєфі П. п. виражені як улоговини, розмежовані підвищеннями. На Україні П. п. відомий у зовн. частині Карпатської складчастої системи (див. *Передкарпатський прогин*).

ПЕРЕДПАРЛАМЕНТ, Тимчасова рада Російської республіки — дорадчий орган при бурж. *Тимчасовому уряді*. Створений 20.IX (3.X) 1917 на засіданні президії *Демократичної наради*, яку, як і П., було скликано з метою відвернення нар. мас від революції. Більшість місць у П. належала представникам бурж. і угодівських партій. В. І. Ленін вказував на необхідність бойкоту П. (див. Повне збір. тв., т. 34, с. 248). 5 (18).X 1917 ЦК РСДРП(б) ухвалив рішення про вихід більшовиків з П. Більшовицька фракція на відкритті П. 7 (20).X проголосила декларацію, в якій засудила політику Тимчасового уряду й залишила засідання. П. розпущено 25.X (7.XI) 1917 під час Жовтневого збройного повстання в Петрограді.

ПЕРЕДПЛІЧЧЯ — ділянка передньої (у наземних хребетних) або верхньої (у людини) кінцівки між *плечем* і *кісткою*. Скелет П. становлять ліктьова і променева кістки, епіфізи (див. *Епіфіз кістки*) яких з'єднані між собою проксимальним і дистальним променево-ліктьовими суглобами, а *діафізи* — міжкістковою перетинкою. М'язи П. у людини приводять в рух плече, кисть і пальці, іннервуються (див. *Іннервація*) серединним, ліктьовим і променевим нервами. Кровопостачання П. іде від променевої і ліктьової артерій. При травмах П. можливі переломи кісток передпліччя.

ПЕРЕДРАК — захворювання, патологічні стани і зміни тканин, що передують *раку*; при тривалому існуванні можуть перейти в рак. П. не виникає зразу, а є лише останньою ланкою в довгому ланцюзі послідовних змін, які зумовлені багатьма як внутр., так і зовн. факторами. Причини виникнення П. різноманітні — вади розвитку, хронічні захворювання різних органів, дія хімічних канцерогенних речовин, ультрафіолетового й іонізуючого опромінювання тощо. Боротьба з передпліччяними процесами необхідна для профілактики раку. Головні форми П. людини: поліпоз шлунка або товстої кишки (у т. ч. і спадковий), старі затяжні бронхіти, хронічні пневмонії, старі виразки шлунка тощо. Лік у в н н я: медикаментозне, хірургічне, опромінювання тощо.

ПЕРЕДРОМАНТИЗМ, преромантизм — течія в європ. літературі й мист 18 — поч. 19 ст. Належачи до культури *Просвітництва*, П. був одним з його худож. виявів. Водночас передромантики у взаємодії з ін. течіями епохи поступово розвивали тенденції та елементи, які підготували появу *романтизму*. Передромантичні віяння — гол. чином пробудження інтересу до середньовічної поезії та мистецтва і до нар. творчості — проявилися ще в 1-й

пол. 18 ст. В Англії з серед. 18 ст. розгортаються збирання і публікація фольклору, робляться спроби творчості на його основі («Пісні Оссіана» Дж. Макферсона). Провідними теоретиками П. виступили в 2-й пол. 18 ст. Ж. Ж. Руссо і Й. Г. Гердер, які сформулювали його осн. світоглядні та естетичні принципи: перевага «природи» над «культурою», культ серця й почуття, розуміння митця як «стихійного генія», першорядна роль нар.-нац. ґрунту в худож. творчості тощо. До П. слід віднести франц. руссоїзм, представлений творчістю самого Ж.-Ж. Руссо та його послідовників (Ж. А. Бернарден де Сен-П'єр, С. Мерсьє). Яскравим виразом П. було н-м. штурмерство («*Буря й натиск*»), до якого належали Й. В. Гете і Ф. Шіллер у ранній період творчості, Я. Ленц, Ф. Клінгер. Своєрідне породження П.—готичний роман, який виник у Англії в 2-й пол. 18 ст. і поширився по всій Європі (А. Радкліф, М. Г. Льюїс, Ч. Мейчорін та ін.). Найповніше П. проявився в Англії та Німеччині, вужче — у Франції, Італії, слов'ян. країнах. П. певною мірою позначився і на укр. л-рі 1-ї третини 19 ст. (драматургія І. Котляревського, балади П. Гулака-Артемовського тощо).

Лит.: Батюшков Ф. Д. Западная литература накануне 19 в. М., 1924. Наливайко Д. С. Искусство: направления, течения, стили. К., 1981.

Д. С. Наливайко.
ПЕРЕДРОСТОК — багатоклітинний нитчастий або пластинчастий утвір у мохів. Те саме, що й *протонема*.

ПЕРЕДСУДИ — хибні погляди, оснований на незадовільному або викривленому знанні, які стали звичаями і нерідко сприймаються як норма. Мають певну соціальну зумовленість (напр., реліг., расові, націоналістичні П.). Див. *Забобони, Марновірство*.

ПЕРЕЖИТКИ МИНУЛОГО В СВІДОМОСТІ Й ПОВЕДІНЦІ ЛЮДЕЙ — прояви у свідомості і поведінці людей залишків ідей, уявлень, поглядів, звичаїв, традицій і норм, успадкованих від минулих епох, які суперечать комуністичній ідеології та моралі, не сумісні з *соціалістичним способом життя*. За змістом і формою прояву пережитки минулого можна умовно поділити на ідейно-політичні (безідейність, прояви великодерж. шовінізму та місц. націоналізму, нехтування інтересів соціалістичного суспільства тощо) та морально-комунікативні (егоїзм, грубість, розумуїдність, бюрократизм, протекціонізм, мстивість, дармоїдство, хабарництво, хуліганство та ін.). Пережитками минулого є й реліг. передсуди. Крайнім, особливо небезпечним проявом пережитків минулого є *злочинність*, протиправна поведінка. За сферою прояву можна виділити пережитки у ставленні до праці та соціалістичної власності, виконанні сусп. та громадських обов'язків.

В умовах соціалізму існування пережитків минулого позбавлене соціально-класової основи. Їхня наявність пояснюється дією ряду

об'єктивних та суб'єктивних чинників. За соціалізму, в т. ч. на стадії зрілості його, ще не досягнуто повної соціальної однорідності суспільства, спостерігаються істотні відмінності у рівні свідомості, розвитку ідейно-політ. та моральної культури людей. Ці обставини певною мірою сприяють збереженню пережитків минулого. Істотним фактором їхнього існування є відносна самостійність суспільної свідомості, тенденція відставання її від сусп. буття (див. *Суспільне буття і суспільна свідомість*). Пережитки минулого можуть активізуватися внаслідок дій суб'єктивістського та волонтаристського характеру, недоліків або помилок в ідейно-виховній роботі. Збереженню пережитків минулого активно сприяє і вплив бурж. ідеології та пропаганди на свідомість нестійкої частини людей у соціалістичному суспільстві. Осн. шляхами подолання пережитків минулого є усунення причин, що сприяють їхньому існуванню, посилення боротьби з антиподами комуністичної моралі та їхніми носіями, здійснення належного парт., держ., адміністративного і нар. контролю за додержанням усіма членами соціалістичного суспільства законів та правил соціалістичного співжиття. Боротьбу проти пережитків минулого Комуністична партія розглядає як складову частину *комуністичного виховання*. Подолання пережитків минулого вимагає й посилення цілеспрямованої та диференційованої ідейно-виховної роботи серед трудящих, формування в усіх членів суспільства комуністичної ідейності, активної життєвої позиції, високої моралі, раціональної структури матеріальних та духовних потреб всебічно й гармонійно розвиненої особи.

В. С. Пазенок.
ПЕРЕЗВА — в дореволуц. Україні архаїчний післявесільний звичай, за яким після першої шлюбної ночі родичі молодого йшли з відповідними обрядовими піснями на чатування до хати молодого.

ПЕРЕЙРА — місто на Зх. Колумбії, адм. ц. департаменту Рісаральда. Вузол з-п'ї автомоб. шлях. 175 тис. ж. (1973). Текст., шкіряна і харч. пром-сть. Торг. центр району виробн. кави і продуктів тваринництва.

ПЕРЕКАЗИ — жанр словесної *народної творчості*. Розповідь у них ведеться нібито від імені свідка або учасника події. Характеризуються певною достовірністю зображуваного факту чи події. Споріднені з нар. *оповіданнями, легендами*. Широко використовуються в худож. літературі.

ПЕРЕКЛАД ХУДОЖНІЙ — відтворення засобами однієї мови художнього твору, написаного іншою мовою. П. х. повинен передавати визначальні риси худож. світобачення автора оригіналу, ідейне спрямування твору, особливості його стилю. Оскільки ідейно-тематичний зміст твору розкривається не лише в прямому значенні слів, а й у переносних значеннях, у фразеології, синтаксисі, ритміці, мелодії і т. д., точний П. х. неможливий. Щоб зберегти

зміст і природне звучання мови, перекладач змушений жертвувати певними мовно-образними елементами оригіналу. Буквалізм у перекладі призводить до втрати естетичних якостей худож. твору. Так само небажаним для П. х. є відступ від змісту і форми оригіналу на догоду власним смакам: у цьому випадку йдеться вже не про П. х. у власному значенні слова, а про «вільний переклад», «переспів», «варіації на тему», «наслідування» першотвору і т. д. Традиції укр. П. х. беруть початок ще в л-рі Київської Русі, де в 11—12 ст. з'явилися перші переклади з грец., лат., а також із нім., слов'ян. та ін. мов. У 19 ст. велике значення мала перекладацька діяльність І. Франка, П. Куліша, М. Старицького, П. Грабовського, Лесі Українки, В. Самійленка та ін. У багатонац. Рад. Союзі переклади здійснюються більше ніж ста мовами. Мистецтво П. х. досягло високого рівня завдяки праці таких визначних майстрів, як М. Рильський, С. Маршак, К. Чуковський, М. Бажан, Б. Пастернак, М. Лозинський, Л. Первомайський, М. Терещенко, В. Мисик, Д. Павличко, Борис Тен, М. Лукаш, С. Ковганюк та ін. П. х. є важливим засобом міжлітературних зв'язків, дійовим знаряддям виховання інтернаціоналізму, зміцнення дружби між народами.

Лит.: Рильський М. Мистецтво перекладу. К., 1975; Федоров А. Основы общей теории перевода. М., 1968; Чуковский К. Высокое искусство. М., 1968; Ковганюк С. Практика перекладу. К., 1968; Коптілов В. Першотвір і переклад. К., 1972.

В. В. Коптілов.
ПЕРЕКОНАННЯ — 1) Основна моральна настанова, яка визначає мету і напрям вчинків людини, тверда впевненість у чомусь, заснована на певній ідеї, на *світогляді*. Формування марксистсько-ленінських П.—гол. завдання *комуністичного виховання*. 2) Передача моральних уявлень як окремим особам, так і колективам, шляхом роз'яснення, пропаганди, агітації тощо. П.—осн. метод *комуністичного виховання*, спрямований на свідоме засвоєння людиною моральних принципів. 3) Форма підтримання громадської дисципліни. Див. *Переконання і примус*.

ПЕРЕКОНАННЯ І ПРИМУС — форми підтримання суспільної дисципліни, методи соціального, зокрема державного, керівництва суспільством, забезпечення законності і правопорядку. Через П. і п. поведінка окремих членів суспільства (колективу) спрямовується відповідно до встановлених у цьому суспільстві (колективі) норм. У класовому суспільстві «переконання» і «примус» — поняття класові. В *буржуазній державі*, як і в усіх попередніх істор. типах експлуататорських д-в, де інтереси експлуататорів, як і *права*, що їх виражає, непримиренно суперечать інтересам пригноблених класів, осн. методом держ. керівництва і забезпечення виконання *норм права* був і є примус. Він використовується незначною меншістю правлячої верхівки проти переважної більшості населення і нерідко набуває форм фіз.

розправи і психологічного залякування трудящих. За соціалізму характер і співвідношення П. і п. докорінно змінюються. Громадяни соціалістичного суспільства в своїй переважній більшості виконують встановлені в ньому норми права добровільно, усвідомлюючи їхню сусп. необхідність, справедливості, корисності і доцільності. Осн. методом держ. керівництва і забезпечення виконання норм права в соціалістичному суспільстві є метод переконання. Метод примусу, хоч і зберігається на весь істор. період існування соціалістичної держави, має допоміжний характер. Його застосовують лише до незначної меншості населення з метою забезпечення соціалістичної законності і правопорядку, дисципліни і організованості, в інтересах переважної більшості суспільства і в обов'язковому пов'язанні з методом переконання. Важливою закономірністю соціалізму, яка особливо яскраво виявляється в умовах розвинутого соціалістичного суспільства, є дедалі ширша взаємодія в правоохоронній діяльності громад. і держ. впливу на правопорушників. В окремих, передбачених законом випадках до них застосовують заходи громад. впливу. Соціалістична д-ва і громадськість застосовують П. і п. на основі суворого дотримання режиму соціалістичної законності, забезпечення охорони правопорядку, інтересів суспільства, прав та свобод громадян. З метою кращої координації зусиль по вихованню у кожного громадянина свідомої дисципліни, почуття відповідальності, глибокої поваги до рад. законів, правил соціалістичного співжиття розробляються комплексні плани роботи парт., рад., госп. і громад. орг-цій, трудових колективів та правоохоронних органів по виконанню рішень КПРС і законів Рад. держави, спрямованих на дальше зміцнення соціалістичної законності.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Кожуба М. І. Переконання і примус в радянському праві. К., 1970. М. І. Кожуба.

ПЕРЕКОПСЬКА ОРДА — одна з ногайських орд, що кочувала в пд.-укр. степах з 2-ї пол. 16 ст. до 1770 (див. *Джамбулська орда*).

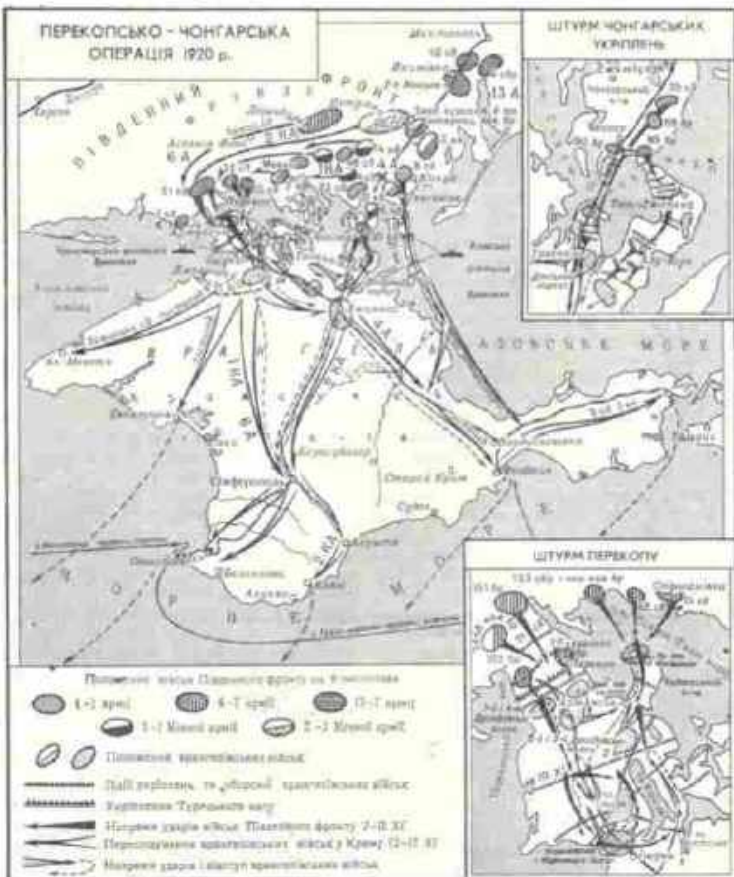
ПЕРЕКОПСЬКИЙ БРОМНИЙ ЗАВОД — підприємство хім. промисловості. Розташований у м. Краснопереконську Крим. обл. Буд-во почато 1932, першу продукцію одержано 1934. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 частину устаткування підприємства було евакуйовано на схід країни, решту устаткування, виробничі та побутові приміщення майже повністю зруйнували нім.-фашист. загарбники. Відбудова з-ду почалася після визволення Криму (1944). Введено в дію 1946. В 1959 почалася реконструкція підприємства та розширення сировинної бази, зокрема збудовано (1965) новий бромний цех на базі солей Сиваша. П. б. з. випускає бромисте залізо, бром елементарний, натрій бромистий, бромистий літій, бромисті адкліди, хлорне залізо, окис магнію, магнізій «ньювель», вугле-

кислоту (зварювальну й харчову), карбінол. Г. Ф. Сущук.
ПЕРЕКОПСЬКИЙ ПЕРЕШ-ІОК — вузька смуга суходолу на Пд. УРСР, що сполучає Кримський п-ів з материком. Омивається Каркінітською зат. Чорного м. і зат. Сиваш Азовського м. Довж. 30 км, шир. 8—23 км. Поверхня — хвиляста рівнина заввишки до 20 м з степовою і напівпустельною рослинністю. Багато озер (див. *Перекопські озера*). Через П. п. проходять траса Північно-Кримського каналу імені Комсомолу України та з-ця Херсон — Джанкой. П. п. — район запеклих боїв під час громадян. (див. *Перекопсько-Чонгарська операція 1920*) та Великої Вітчизняної (1941—45) воєн. Г. Е. Гришанков.

ПЕРЕКОПСЬКІ ОЗЕРА — група солових озер на Пд. Перекопського перешийка, у межах Крим. обл. УРСР. До них належать 5 великих — Айгульське озеро, Красне озеро, Кирлеуцьке озеро, Кицьке озеро й Старе озеро та 4 невеликих озера — Янгул, Кругле, Чайка й Пасурман (пл. від 0,7 км² до 2,8 км²). Зх. та пн.-зх. береги озер переважно високі (до 8—13 м), круті, пд. та сх. — пологі. Лежать П. о. на 0,1—4,5 м нижче р. м. Глибини змінюються по сезонах: навесні — від 0,7 до 1,0 м, восени — до 0,1—0,3; влітку деякі озера пересихають. Живлення — за рахунок підземного та поверхневого стоку, а також водособному між окремими озерами. Вода П. о. насичена солями; переважають

хлористі сполуки Na, Mg, Br та ін. Влітку пересихає солоність води 21—28‰. У посушливі роки відбувається садка солі. Дно озер вкрите шаром сірого мулу. П. о. використовують для одержання солей (зокрема, на базі П. о. у Краснопереконську працюють содовий і бромний з-ди) та лік. грязей. Г. Е. Гришанков.

ПЕРЕКОПСЬКО-ЧОНГАРСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1920 — наступальна операція рад. військ Пд. фронту (командуючий — М. В. Фрунзе) проти врангелівців, здійснена 7—17.XI 1920 під час громадянської війни 1918—20. Операція почалася вночі проти 8.XI наступом ударної групи 6-ї армії (команд. — А. І. Корк), яка в надзвичайно тяжких умовах форсувала Сиваш і оволоділа Литовським п-вом; 9—11.XI війська 6-ї армії здобули Турецький вал і відкинули врангелівців на Ішунські позиції. 4-а армія (командарм В. С. Лазаревич) 11.XI прорвала Чонгарські укріплення, форсувала Генічеську затоку і повела наступ на Джанкой. Загроза виходу 4-ї армії в тил Ішунських позицій прискорила здобуття їх 12.XI військами 6-ї армії. Другий ешелон рад. військ на Перекопському напрямі становили 1-а і 2-а Кінні армії (команд. — С. М. Будьонний, П. К. Мironov). Рад. війська швидко просуваючись вглиб Криму. 15.XI було визволено Севастополь і Феодосію, 16.XI — Керч, 17.XI — Ялту. Внаслідок П.-Ч. о. було визволено Крим і завершено розгром всі-

єї пд.-рос. контрреволюції. Перемога, здобута над Врангелем, відзначав В. І. Ленін, — «одна з найбільшкучих сторінок в історії Червоної Армії» (Повне збір. тв., т. 42, с. 124).

ПЕРЕКОТИПОЛЕ — степові, пустельні та напівпустельні рослини, що після досягання плодів обламуються чи перегнивають біля основи стебла або вириваються з коренем і перекочуються вітром на далекі віддалі. Стебло у П. звичайно дуже розгалужене; П. має більш-менш кулясту форму. Насіння у П. висипається поступово і розсіюється на великій площі. Діаметр П. — від кількох см до 1 м. Серед П. є одно-, дво- й багаторічні рослини. У флорі УРСР зустрічаються такі П.: устелипопе піскове, миколайчик польові, лишця волотиста, види з роду курай та інші.

ПЕРЕКРИСТАЛІЗАЦІЯ — 1) П. у твердому стані — зміна кристалічної структури твердого тіла при нагріванні або охолодженні його. В основі П. лежить *поліморфізм*. 2) П. з розчину — розчинення кристалічної речовини з наступним виділенням кристалів цієї ж речовини з розчину. Застосовують для очищення кристалічних речовин від домішок.

ПЕРЕКРИТТЯ — 1) У будівництві — внутрішня горизонтальна *огороджувальна конструкція* будинку або споруди, що сприймає і передає на несучі стіни та інші вертикальні опори постійно та тимчасово діючі навантаження. Такі конструкції служать *діафрагмами* жорсткості будинку (споруди), забезпечують *теплоізоляцію* і *звукоізоляцію* приміщень (в разі потреби — їхню *вологоізоляцію*, *пароізоляцію* тощо). Розрізняють П. міжповерхові (мал.), горищні (відокремлюють верхній поверх від горища), надпідвальні та інші. Перекриття складається з несучої (основної) частини (безбалкової, балкової), ізоляційних шарів і підлоги, іноді — *стелі*. За видом осн. матеріалу несучої частини П. бувають залізобетонні (збірні, монолітні, збірно-монолітні), металеві (П. з сталевими балками), дерев'яні (лише в дерев'яних і деяких кам'яних будинках), іноді армокерамічні, кам'яні тощо. Залізобетонні П. (найпоширеніші) виготовляють у вигляді великорозмірних плит-настилів та панелей (суцільних, багатопустотних, коробчастих, ребристих, шатрових), а також плит, укладених на залізобетонні балки. Габарити плит-настилів і панелей, а також вузли примикання і стиків П. уніфіковані для звичайних і складних умов буд-ва (напр., у сейсмічних р-нах, зонах гіричних виробок). Конструкції П. мають відповідати вимогам діючих норм проектування за міцністю, жорсткістю, вогнестійкістю та ін. властивостями згідно з призначенням будинків (споруд) і приміщень, умовами експлуатації. 2) У гірничій справі — *огороджувальна* (розділова) конструкція, застосовувана при підземній розробці потужних пластів корисних копалин. Огороджує (розділяє) шари корисної копалини, що її виймають,

і обвалюваної породи. Розрізняють П.: шитові (з залізобетонних балок або труб), гнучкі (металеві, полімерні) та міжшарові (настил з бетонних плит або деревини, металева сітка, шар породи чи корисної копалини товщиною 0,3—0,6 м). Міжшарові П. застосовують при пошаровій розробці покладів корисної копалини. Зведення П. сприяє безпеці очисних робіт.

М. І. Медведєв (П. у будівництві). **ПЕРЕЛЕСНИК** — персонаж укр. міфології, злий дух, спокусник жінок. Уявляли його в образі вогняного змія або молодого чоловіка, який уночі проникав у хату через комин, двері, вікна, а потім невидимо зникав. Жіноча паралель П. — Перелесниця, Перелестонька, Літавиця. Образ П. виведено в драмі-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня».

ПЕРЕЛИВАННЯ КРОВІ, гемотрансфузія — метод лікування, який полягає у введенні в кровоносне русло хворого (*реципієнта*) крові, взятої у здорової людини — донора (див. *Донор*), або різних складових частин крові — *еритроцитів*, *плазми крові* та ін. Перше П. к. в Росії було проведено акушером Г. Вольфом (1832). Та лише після встановлення у людини *груп крові* (початок 20 ст.) П. к. дістало міцну наукову основу і почало широко застосовуватись у клініці. В СРСР В. М. Шамов перший 1919 здійснив П. к., враховуючи групову належність крові донора і реципієнта. В сучас. умовах майже жодна значна хірургічна операція не провадиться без П. к. або *кровозамінників*. П. к. застосовують також при травматичному *шоку*, внутр. кровотечах (шлункових, легневих та ін.), хронічній постгеморагічній *анемії*, тяжких інфекційних хворобах, *лейкозах*, *опіках*, пораненнях тощо. Перелита кров замінює ту, що втрачена, вона сприяє живленню організму, звільнює його від отруйних речовин, полегшує його боротьбу з інфекціями, нормалізує кров'яний тиск, обмін речовин, функцію дихання. Для поповнення кількості еритроцитів переливають т. з. еритроцитарну масу (вона циркулює у крові хворого до 3 міс.), для відновлення кількості лейкоцитів — концентрат *свіжесвіж* лейкоцитів. Хворим на *гемofilію* переливають антигемofilіну плазму або антигемofilіний *гамма-глобулін*. Іноді при П. к. застосовують кровозамінники. Перед кожним П. к. обов'язково визначають групу крові донора і реципієнта, роблять біологічну пробу (після введення 20—25 мл крові спостерігають за станом хворого протягом 10—15 хв). Існують прямий і непрямий методи П. к. При прямому методі кров безпосередньо з вени донора переливають у вену хворого. Метод непрямого П. к. — кров вливається хворому з тієї ж ампули або флакона, в яких вона консервується і зберігається після того, як її взяли у донора. За технікою П. к. подібно до вливання у вену будь-якого

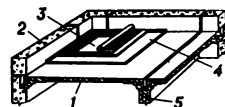
лікарського розчину. Залежно від показань П. к. провадиться у вену, артерію або у губчасту речовину кістки (у дітей). П. к. провадить лікар з додержанням правил асептики.

С. С. Даврич. **ПЕРЕЛІГ**, обліг — необроблюване тривалий період поле, що заростає трав'янистою рослинністю.

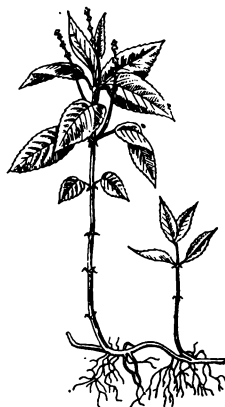
ПЕРЕЛІСКА (*Mercurialis*) — рід рослин родини молочаєвих. Багаторічні і однорічні дводомні, рідко однодомні трави з прямостоячим (у нижній частині безлистим) стеблом 25—80 см заввишки. Листки цілісні, супротивні. Квітки одностатеві, зібрані в китицевидне чи колосовидне суцвіття. Плід коробочкоподібний. 8 видів, пошир. переважно в Середземномор'ї. В СРСР — 4 види, у т. ч. в УРСР — 3; ростуть по лісах, чагарниках та на полях. Найпоширеніша П. багаторічна (*M. perennis*). Всі види П. — отруйні рослини.

ПЕРЕЛОМ — порушення цілості кістки, що супроводиться ушкодженням оточуючих тканин (м'язів, судин і нервів). П. бувають травматичні та патологічні; за характером розташування осі перелому їх поділяють на поперечні, косі, гвинтоподібні, поздовжні, осколочні, компресійні, комбіновані зі зміщенням відламків. Коли в ділянці ушкодження кістки є рана шкіри, такий П. наз. відкритим. Ознаки П.: різкий біль у відповідній ділянці, припухлість, вимушене положення і порушення функції кінцівки. Перша допомога: транспортна своєчасна і правильна *імобілізація*, накладання стерильної пов'язки (при відкритих П.) і джгута (при кровотечах). Лікування: консервативне (скелетне витягання, гіпсова пов'язка) і оперативне за допомогою металевих і кісткових фіксаторів, а також компресійно-дистракційних апаратів (Єлізарова, Волкова — Оганєсєна, Тернового та ін.).

К. С. Терновий. **ПЕРЕЛЬОТИ ПТАХІВ** — щорічні масові переселення т. з. перелітних птахів з місць гніздування на місця зимівлі й навпаки; один з видів *міграції тварин*. П. п. — спадково закріплене явище, що виникло внаслідок розселення виду або змін навколишнього середовища на його батьківщині. Одні *популяції* виду можуть бути осілими, інші — перелітними. Дальність П. п. залежить від екологічних потреб птахів (напр., водоплаваючі зимують не північніше межі замерзання водойм), конкуренції на місцях зимівлі тощо. Найдальший переліт здійснює полярний крижачок (з Арктики в Антарктиду і назад). П. п. відбуваються в певних (постійних для кожного виду) напрямках. В УРСР понад 150 видів перелітних птахів. Більшість їх восени летить на Пд. Зх., деякі — на Зх., інші — на Пд., а *чечевиця*, *дівочник*, *вісвичик* — на Сх. Строки П. п. відносно сталі для кожного виду. Сигналом підготовки до П. п. є зміни світового режиму. Птахи, що мігрують на далекі віддалі, запасують жир, який використовують у польоті. Під час перельоту птахи орієнтуються (див. *Орієнтація тварин*)

Міжповерхове **перекрыття** з шатрових панелей: 1 — панель; 2 — несуча стіна; 3 — підлога з лінолеумом; 4 — звукоізоляційний шар; 5 — несуча перегородка.

Переліска багаторічна.

П. І. Переможко.

по Сонцю, зорях, земному магнетизму, т-рі і напрямку вітру тощо. П. п. вивчають за допомогою кильцювання птахів та ін. методів мічення тварин.

ПЕРЕМІЖКО Петро Іванович (12 (24). VII 1833, с. Риботин Кролевецького повіту Черніг. губ., тепер Коропського р-ну Черніг. обл. — 27. XII 1893 (8. I 1894), Київ) — укр. гістолог. Закінчив Київ. ун-т (1859). В 1859—65 працював лікарем у Казані, де одночасно проводив наук. роботу в галузі гістології при ун-ті (під керівництвом П. В. Овсянникова). В 1868—91 — професор Київ. ун-ту, в якому організував першу кафедру гістології. Праці з питань розвитку і регенерації поперечносмугастих м'язів, будови і вікових змін щитовидної залози й гіпофіза, розвитку і будови селезінки, питань про зародкові листки. Вивчив і описав мітози.

ПЕРЕМИКАЧ електричний — апарат (пристрій), яким перемикають коло електричне постійного або змінного струму. Один з найпоширеніших електр. апаратів, конструкція якого зумовлюється гол. чин. призначенням. До апаратів такого типу належать *контактні перемикачі, крокові шукачі* та ін. П. застосовують в апаратах зв'язку, радіоапаратурі, електр. машинах, енергетичних установках, освітлювальній апаратурі тощо.

ПЕРЕМИР'Я — у міжнародному праві угода між воюючими сторонами про постійне чи тимчасове припинення воєнних дій. П. не припиняє юрид. стану війни. Розрізняють П. на короткий період часу — з метою виконання завдань місц. значення, напр., евакуації мирного населення з обложеного району; місцеве (або часткове) П. — припинення воєнних дій на широкому театрі воєнних дій (таке П. переслідує важливі політ. цілі); загальне П. — здійснюється за взаємною згодою сторін по всьому театру воєнних дій. Особливе політ. значення має заг. П., яке здебільшого укладають з метою підготовки мирного договору. Протягом 1943—45 Об'єднаними націями було укладено угоди про заг. П. з л-вами — союзниками фашист. Німеччини — Італією (1943), Румунією, Болгарією, Фінляндією (1944), Угорщиною (1945).

П. може бути встановлене на вимогу *Ради Безпеки ООН* як тимчасовий захід з метою забезпечити застосування виключно мирних за-

собів врегулювання конфліктів. Такі рішення Рада Безпеки прийняла, зокрема, щодо агресії Ізраїлю проти араб. держав 1948 — 49, 1967 і 1973. В. С. Семенов.

ПЕРЕМИЧКА — 1) Огородження, що захищає гідротехнічну споруду або її котлован від затоплення водою під час будівництва або ремонту. По закінченні робіт П. звичайно розбирають, іноді вона становить частину гідротех. споруди. За положенням відносно водотоку П. поділяють на поздовжні й поперечні. Їх зводять з ґрунту (намітні, насипні П.), каменю (накидні П.), деревини (зрубові, шпунтові П.), металу (шпунтові, ніздрюваті П.), рідше — з бетону, *габріонів або фашин*. 2) Конструктивний елемент, що перекриває віконні або дверні прорізи в кам'яних стінах та сприймає навантаження від розміщених вище конструкцій. Застосовують П. цегляні, залізобетонні, збірні залізобетонні, іноді — металеві. 3) Споруда, що її зводять у гірничих виробках з метою регулювання вентиляційних потоків, ізоляції виробок від газів, води, пожежі, повітряної вибухової хвилі тощо. Розрізняють П.: постійні та тимчасові; поперечні й поздовжні; глухі, з дверима, врубів, безврубів, підсилені й комбіновані; бетонні, залізобетонні, цегляні, бутові, металеві, дерев'яні, брезентові, гумові тощо.

ПЕРЕМИШЛЯНИ — місто Львів. обл. УРСР, райцентр. Розташовані на р. Гнилий Липі (прит. Дністра), за 32 км від залізнич. ст. Бібрка. Вперше згадуються 1473. В 1-й чверті 17 ст. П. надано *магдебурзьке право*. Після 1-го поділу Польщі (1772) П. підпали під владу Австрії. Після розпаду Австро-Угорщини (1918) П. опинилися під владою бурж.-націоналістичного «уряду» ЗУНР, 1919 — бурж.-поміщицької Польщі. В 1939 П. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З цього самого року П. — місто.

У П. — меблевий комбінат, паркетний цех Золочиського меблевого об'єднання; з-д: «Модуль» львів. виробничого об'єднання «Мікроприлад», мол., цегельний, комбикормовий, харчосмакова фабрика, міжколгоспна будівельна орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхлім, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, 6-ка.

Архит. пам'ятки: костіол (1645), залишки споруд монастиря домініканців у стилі *барокко* (16—17 ст.).

ПЕРЕМИШЛЯНСЬКИЙ РАЙОН — на Сх. Львів. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 0,9 тис. км². Нас. 59,6 тис. чол. (1981). У районі — 89 населених пунктів, підпорядкованих 2 міським і 23 сільським Радам нар. депутатів. Центр — м. *Перемішляни*. П. р. розташований в межах *Подільської височини*. Корисні копалини: пісок, пісковики. Є мінеральні джерела. Річки — Свір, *Гнила Липа*, *Золота Липа* (бас. Дністра). ґрунти дерново-підзолисті, сірі, світло-сірі й темно-сірі опідзолені та опідзолені

чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, бук) займають 26,8 тис. га.

Найбільші промислові підприємства району: перемишлянські з-д «Модуль» львів. виробничого об'єднання «Мікроприлад», харчосмакова фабрика та меблевий комбінат, Бібрське заводоуправління цегельних заводів. Комбінат побутового обслуговування (Перемішляни) та 19 будинків побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових (пшениця, жито, ячмінь, овес) і тех. (цукр. буряки, льон) культур, тваринництві мол.-м'ясного напрямку. Площа с.-г. угідь 1980 становила 53,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 39,8 тис. га, луки і пасовища — 13,5 тис. га.

У П. р. — 18 колгоспів, штахоінкубаторна станція, райсільгосптехніка, райсільгоспхлім. Залізнична ст. Бібрка. Автомоб. шляхів — 320 км, у т. ч. з твердим покриттям — 253 км. У районі — профес.-тех. уч-ще, 60 заг.-осв. та 2 муз. школи; 53 мед. заклади, у т. ч. 3 лікарні, 68 клубних установ, 2 кінотеатри, 60 кіноустановок, 65 6-к. У с. Свіржі П. р. народився укр. живописець В. Береза, у с. Білці — укр. радянський математик О. С. Парасюк. У П. р. видається газ. «Перемога» (з 1939).

Я. І. Гірий.
ПЕРЕМИЩЕНІ ОСОБИ — особи, вислані або насильно вивезені німецько-фашист. загарбниками під час 2-ї світової війни з країн, де вони постійно проживали. В 1945 для розв'язання проблеми П. о. між СРСР і країнами антигітлерівської коаліції було укладено ряд угод, але капіталістичні д-ви всіляко чинили опір здійсненню їх. У грудні 1946 *Генеральна Асамблея ООН* створила Міжнародну організацію в справах біженців, яка мала займатися й питанням про П. о. з метою найшвидшої *репатріації* їх; 1951 її замінено Управлінням верховного комісара у справах біженців при ООН. Під тиском імперіалістичних д-в ці орг-ції перешкождали поверненню громадян СРСР і країн нар. демократії на батьківщину і по суті перетворилися на центр вербування капіталістичними монополіями дешевої робочої сили й залучення П. о. до диверсій, шпигунства та ін. злочинних акцій проти соціалістичних країн. П. о., що перебувають на тер. капіталістичних країн, позбавлені елементарних політ. і громадян. прав, живуть у тяжких матеріальних умовах. Див. також *Біженці*.

Ю. В. Костенко.
ПЕРЕМИЩЕННЯ в будівельній механіці — зміни положень елементів конструкції через деформацію споруди, спричинену зовнішніми чинниками: діями силівих навантажень, температур, осіданням опор. Розрізняють П. лінійні (напр., відхилення точок елементів конструкції від поч. положення), кутові (зміни кута повороту перерізів елементів конструкції) та комбіновані. Заг. методи визначення П. лінійно деформованих буд. систем ґрунтуються на аналізі дій зовн. навантажень і внутр. сил, що виникають від їхнього діяння. Ці методи дають

зможу знаходити П. в усіх точках споруди (визначати лінії прогинів стрижнів, поверхні прогинів пластин), а також в одній будь-якій точці — від дії навантаження, що переміщується по споруді (будувати лінії та поверхні впливу переміщення). У стрижневих системах П. розраховують в осн. за формулою *Мора*, яка у заг. вигляді враховує залежність переміщення від усіх внутр. зусиль: згинальних моментів, позовжних і поперечних сил. Розрахунки спрощують, враховуючи у балках і рамах лише згинальні моменти, у фермах — тільки позовжні сили (в їхніх стрижнях). П. тонкостінних конструкцій (пластин, оболонок) встановлюють переважно енерг. способом — з урахуванням змін внутр. енергії, нагромадженої конструкцією, що зазнала деформації. П. досліджують для визначення жорсткості конструкцій при статичних і особливо динамічних навантаженнях та стійкості споруд. Див. також Будівельна механіка, Динаміка споруд, Коливання конструкцій.

Г. В. Ісаханов.
«ПЕРЕМОГА» — партізанська група Представництва Укр. штабу партізанського руху при Військ. раді Південного фронту, яка діяла на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками території Донеччини в період Великої Вітчизн. війни. З лютого по травень 1943 групу (командир — П. І. Колотін) кілька разів засідали через лінію фронту на тер. Донец. обл. для розвідувальної та диверсійної роботи, зокрема на з'їздах. Група встановила зв'язки з партізан. загонами й підпільниками, які діяли в тилу ворога, доставила розвідувальні відомості про ворожі війська, об'єкти та фашист. окупаційний режим на Донеччині. В кін. травня 1943 «П.» знову направлено на тимчасово окуповану тер. Донеччини. Проте гітлерівці майже всіх учасників групи заарештували й закатували.

«ПЕРЕМОГА» орден — найвищий рад. військовий орден. Встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8.XI 1943. За статутом ордена ним нагороджують осіб лишего командного складу Рад. Армії за успішне проведення бойових операцій у масштабі кількох фронтів або одного фронту, в результаті яких докорінно змінилося становище на користь Рад. Армії. Цим орденом нагороджено 12 рад. воєначальників. Двічі «П.» о. нагороджені О. М. Василевський, Г. К. Жуков і Й. В. Сталін. Ним також нагороджено О. І. Антонова, Л. І. Брежнєва, Л. О. Говорова, І. С. Конєва, Р. Я. Малиновського, К. О. Мерєцкова, К. К. Рокоссовського, С. К. Тимошенка, Ф. І. Толбухіна. Серед зарубіжних воєначальників «П.» о. були удостоєні Д. Ейзенхауер (США), Б. Монтомері (Великобританія), Й. Броз Тіто (Югославія) та ін. Імена нагороджених «П.» о. занесено на меморіальну дошку, встановлену у Великому Кремлівському палаці в Москві.

ПЕРЕМОГИ ПІК — найвища вершина Тянь-Шаню, друга за висотою в СРСР. Розташований в хр.

Кокшаал-Тоо, за 20 км на Пд. від Хан-Тенгері. Вис. 7439 м. Район вершини (гребінь хр. Кокшаал-Тоо) досліджувала експедиція під керівництвом А. А. Летавета 1938. Висоту П. п. визначила 1943 топографічна експедиція на чолі з П. М. Рапасовим; за відкриття П. п. Георг. т-во СРСР нагородило Золотою медаллю ім. П. П. Семенова-Тян-Шанського керівника експедиції та її учасників — О. М. Арутюнянца, М. Я. Гамалєва, О. Ф. Кокшарова і В. Й. Раєца. Назву вершини дано 1946 на честь перемоги Рад. Союзу у Великій Вітчизн. війні 1941—45. Вперше вищої точки піка досягла група рад. альпіністів (11 чол.) на чолі з В. М. Абалаковим 1956. До 1980 на П. п. здійснено сходження 153 рад. альпіністи.

Г. В. Калінін.
ПЕРЕНАПРґА в електротехніці — короткочасне або тривале, небезпечне для електроізоляції підвищення напруги електричної в електр. установках (пристроях) або електр. мережі. Розрізняють П. внутрішню (комутаційну) та зовнішню (грозову). Внутрішня П. зумовлюється дією внутр. електромагн. полів в разі різкої зміни режиму дії установок (пристроїв) при перемиканні (комутації) електр. кід, проходженні електр. імпульсів (напр., в засобах імпульсної техніки) та ін. Для захисту від такої П. застосовують іскрові розрядники, спец. вимикачі з додатковим електричним опором тощо. Зовнішня П. пов'язана з дією зовн. електромагн. полів при розряді блискавки через струмопровідні частини установок або розряді її в землю поблизу установок. Зовнішньої П. уникають, вдаючись до заземлення або грозозахисту. П. враховують при захисті електричної мережі.

ПЕРЕНАСЕЛЕННЯ ВІДНОСНЕ — відносний надлишок робочого населення за капіталізму порівняно з попитом на робочу силу. Виникає внаслідок діяння загального закону капіталістичного нагромадження. П. в. існує постійно й неминуче, тому що науково-технічний прогрес за капіталізму постійно породжує відносне зменшення попиту на робочу силу. Постійний капітал в своєму зростанні значно випереджає змінний капітал. Це й створює відносний надлишок робочого населення порівняно з потребою в ньому капіталістичного виробництва, призводить до зростання безробіття. Збільшення армії безробітних прискорюється також інтенсифікацією праці.

П. в., або пром. резервна армія праці, існує в трьох формах: плинне перенаселення, аграрне перенаселення і постійне перенаселення. П. в. свідчить про погіршення становища трудящих і загострення суперечностей капіталізму. Концепції апологетів капіталізму про досягнення «новітньої зайнятості» робітників є спробами згладити класові суперечності.

ПЕРЕНЕСЕННЯ, анжамбеман — прийом у віршуванні, коли речення не вкладається у віршовий рядок і займає частину наступного рядка (рядковий П.), або ж речення

не вкладається у межах строфи і переходить у наступну строфу (строфічне П.). Ритмічна пауза, що утворюється при П., посилює значення окремих слів, напр., у поезії Т. Шевченка «Сон»: «Із нор золотого виносять, // Щоб пельку залити (пауза) // Несомому.. То каторжні». П. робить поетичну мову схвильованою, напруженою, емоційною.

ПЕРЕНІ (Perenyi) Йозеф (н. 5.IV 1915, Будапешт) — угор. історик. З 1960 — професор Будапештського ун-ту. В ряді праць, зокрема в монографії «3 історії закарпатських українців. 1849 — 1914» (1957), статтях «Взаємини між угорцями і східнослов'янськими племенами» (1956), «Початки церковної унії закарпатських українців у середині 17 ст.» (1958), «Українська грамота Софії Баторій 1674 року» (у співавторстві з Е. Балецьким, 1959), висвітлює питання історії України.

ПЕРЕНОСНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА — похідне, вторинне значення, що розвинулося з прямого лексичного значення слова на основі просторової, часової, логічної чи іншої співвіднесеності понять, напр., матеріал — виріб з нього (срібло — срібний посуд), процес — його результат (зображення — малюнок) тощо. Виникає на основі асоціацій за подібністю у формі, кольорі, характері руху тощо: гострий — «розвинений» (про слух, зір, пам'ять), гасити — «гамувати, стримувати» (почуття) та ін. Багато П. з. с. пов'язано з прямими значеннями спільністю функцій (крило птаха — крило літака). П. з. с. більше, ніж пряме, залежить від контексту і часто супроводжується виразним стилістичним експресивно-емоційним забарвленням (розмовне «зелений» у значенні «недо-свідчений»). Різного типу П. з. с. лежать в основі метафори, метонімії, синекдохи.

Лит.: Шамота А. М. Переносне значення слова в мові художньої літератури. К., 1967; Шмелев Л. Н. Проблеми семантичного аналізу лексики. М., 1973.

Л. Г. Скрипник.
ПЕРЕНОСУ ЯВИЩА, кінетичні процеси — необоротні процеси, внаслідок яких відбувається перенесення маси, енергії, кількості руху, електричних зарядів і т. д. у газах, рідинах, твердих тілах, а також плазмі. Причиною П. я. може бути об'ємна неоднорідність густини, т-ри, серед. швидкості руху частинок системи, дія зовн. електр. поля тощо. П. я. відбувається в напрямі, оберненому градієнтові відповідних величин. Прикладами П. я. є дифузія (перенесення речовини внаслідок градієнта її концентрації), внутр. тертя (в'язкість; перенесення імпульсу, пов'язане з градієнтом серед. масової швидкості), теплопровідність (перенесення теплоти внаслідок градієнта т-ри), електропровідність (перенесення електр. заряду під дією зовн. електр. поля). До П. я. належать також термодифузія, гальваномагнітні явища, термомагнітні явища та ін. т. з. перекресні процеси. Теор. основою при вивченні П. я. є кінетика фізична. П. я. в газах вивчають у рамках кінетичної теорії газів за

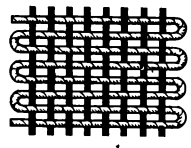
Орден «Патріотичної війни».

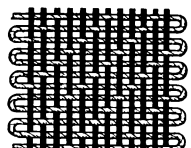
ПЕРЕПАД

Схидчастий перепад з водобійними колодязями (між стінками).

1

2

Головні переплетення ниток у текстильній тканині: 1 — полотняне; 2 — саржеве (темні нитки — основа, світлі — підканья).

Перепелятник.

допомогою т. з. кінетичного рівняння Больцмана — рівняння для функції розподілу молекул газу за швидкостями і координатами. При вивченні кінетичних процесів у напівпровідниках і металах застосовують аналогічне кінетичне рівняння для носіїв струму (електронів і дірок). Розроблення методів розв'язання такого рівняння для анізотропного (див. *Анізотропія*) розсіяння носіїв струму є предметом т. з. теорії анізотропного розсіяння. На основі цієї теорії вивчають температурні, концентраційні та польові залежності кінетичних коеф. у невідроджених (див. *Виродження*) у квантовій механіці напівпровідників і напівметалів. Перенесення енергії в невідроджених кристалах досліджують за допомогою кінетичного рівняння для фононів. Найзагальніший підхід до розгляду П. я. у довільному середовищі при різних умовах дає *термодинаміка нерівноважних процесів*. Лит.: Баранський П. И., Ключков В. П., Потыквич И. В. Полупроводниковая электроника. К., 1975; Давыдов А. С. Теория твердого тела. М., 1976; Пожелла Ю. К. Плазма и токовые неустойчивости в полупроводниках. М., 1977; Ансельм А. И. Введение в теорию полупроводников. М., 1978; Гуревич В. Л. Кинетика фононных систем. М., 1980. П. І. Баранський.

ПЕРЕП'ЯД — 1) Різниця температур, тисків та ін. параметрів у місцях, де вони змінюються. 2) Гідротехнічна споруда, по якій скидають воду. До найпоширеніших належать східчасті П. (мал.). Крім того, розрізняють П. консолі (у вигляді похилого лотка на підпорі-консоли), трубасти, шахтні та комбіновані. П. бувають з напірним (див. *Напір* у гідравліці), напівнонапірним і безнапірним рухом води. Матеріалами для них служать бетон, залізобетон, камінь, метал або деревина. Споруджують П. переважно на каналах різного призначення, якщо позовдовжній профіль їхньої траси різко змінюється.

ПЕРЕПЕЛ'ЮК Володимир Максимович [8 (21).XI 1910, с. Боришківці, тепер Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.] — укр. рад. кобзарь. Брав участь у Респ. нараді кобзарів та лірників 1939. Працював в Укр. держ. нар. хорі. Під час Великої Вітчизн. війни й у повоєнні роки створив кілька дум («Про визволення України», «Про Олега Кошового», «Про Семена Руднева» та ін.), пісень («Про Ковпака», «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією» тощо). Брав участь у створенні колект. поеми «Слава Кобзареві» (1940), поклав на музику деякі вірші Шевченка. Автор повістей: «Ой, у лісі, лісі темному» (1969), «Повість про народний хор» (1970). Лит.: Маюк Д. Ф. Шляхи співця. «Народна творчість та етнографія», 1980, № 6. М. П. Полотай.

ПЕРЕПЕЛЯТНИК, малий яструб (*Accipiter nisus*) — хижий птах род. *яструбових*. Довж. тіла до 43 см, маса до 280 г, самки більші від самців. Оперення на спині у самця сізувато-сіре, у самки — буре, низ тіла з рудими або сірватокоричневими поперечними смугами. Поширений П. в Європі,

Пн. Африці. Гнізда мстить на деревах. Кладка з 4—6 яєць буває в травні, насиджує самка протягом 31—33 діб. Живиться П. здебільшого птахами, рідше — мишовидними гризунами. Подекуди (Закарпаття, Серед. Азія) використовується як ловчий птах.

ПЕРЕСПИСИ В ПРОМИСЛОВОСТІ — спеціально організовані статистичні спостереження в промисловості, основані на реєстрації підприємств, що становлять досліджувану сукупність, для одержання комплексу показників, які характеризують матеріально-технічну базу та роботу промислових підприємств. Відомості про окремі пром. підприємства збирають через більш-менш тривалі періоди і приурочують до певного моменту. П. в п. проводять статистичні органи за наперед складеною програмою. Основним у програмі П. в п. є відомості щодо кількості виробленої продукції, чисельності робітників або всіх працівників, потужності виробничого та силового устаткування тощо. До Великої Жовтн. соціалістич. революції в Росії було проведено три П. в п. — 1900, 1908 і 1913. В СРСР П. в п. проведено 1918, 1920 і 1923. Осн. мета першого перепису (1918) — визначити стан пром-сті країни. Цей перепис охопив ценові пром. підприємства, підприємства, які до революції обклалися акцизом, а також ті, що підлягали гірничому наглядові. Другий П. в п. (1920) був організаційно пов'язаний з демографічним і профес. переписом у містах та з с.-г. переписом у сільс. районах. На основі матеріалів перепису одержано характеристику концентрації пром-сті за чисельністю працюючих. Дані цього перепису про кількість і потужність двигунів на пром. підприємствах було використано під час складання плану ГОЕЛРО. Третій П. в п. (1923) організаційно пов'язаний з переписом міськ. населення. Він охопив лише підприємства, розташовані в містах та с-щах міськ. типу. Цей перепис був останнім переписом великої пром-сті СРСР. На той час вже було вдосконалено звітність пром. підприємств, за допомогою якої статистичні та планові органи одержували потрібну інформацію про стан і роботу великих пром. підприємств. Починаючи з 1925 в СРСР переписи проводили лише для вивчення дрібної пром-сті через кожні 2 роки, 1938—53 — щороку, останній такий перепис проведено 1955.

ПЕРЕСПИСИ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ — спеціальні статистичні спостереження, метою яких є одержання відомостей про явища і процеси, що відбуваються в с.-г. виробництві за станом на певний момент часу. П. в с. г. почали проводити з 13—14 ст. для визначення платоспроможності населення. В 17—18 ст. такі переписи («ревізії», «подвірні господарські описи», «кадастрові роботи») давали уявлення про стан і характер госп. відносин та відносин земельної власності. У дореволюц. Росії проводили здебільшого земські переписи. В СРСР вибірковий перепис 10% селянських г-в проведено 1919, заг. перепис с. г. — 1920. З 1921

по 1929 застосовували вибіркові с.-г. переписи, т. з. весняні та осінні опитування. Проводили також і «гніздові», або динамічні, обстеження г-в для вивчення соціально-екоп. процесів на селі, виробничих відносин та класового складу селянства. В 1928 і 1929 проведено переписи радгоспів і колгоспів, 1930 — колгоспів. З 1930 у зв'язку з утворенням великих соціалістич. г-в і встановленням їхньої звітності перед д-вою необхідності у П. в с. г. за широкою програмою відпала. В СРСР проводять лише часткові П. в с. г.: переписи (облік) худоби, плодово-ягідних насаджень, виноградників, тракторів і с.-г. машин тощо. Органи держ. статистику організовують також окремі обліки, звіти (напр., облік с.-г. використання зрошуваних земель, осушених с.-г. угідь тощо), які за своїм характером наближаються до перепису.

ПЕРЕСПИСИ НАСЕЛЕННЯ — спеціально організовані статистичні спостереження з метою одержати відомості про чисельність, розміщення та склад населення за статтю, віком, сімейним станом, національністю, рівнем освіти, родом занять, соціальними групами та ін. демографічними, економічними та етнічними ознаками за станом на певний момент часу. Облік населення почато за давніх часів (у рабовласницьких д-вах). Регулярні П. н. почато з кінця 18 — поч. 19 ст. (у США — з 1790, Швеції — з 1800, Великобританії — з 1801, Норвегії — з 1815, Франції — з 1831). В дореволюц. Росії населення частково облічували у 2-й пол. 17—1-й чв. 18 ст. у *переписних книгах*, у 18—19 ст. під час т. з. *ревізій*. Всього було проведено 10 ревізій (перша—1718, остання — 1856). Єдиний у дореволюц. період заг. П. н. Росії був 1897.

В СРСР заг. П. н. проведено 1920, 1923 (тільки міськ. населення), 1926, 1939, 1959, 1970 і 1979. В соціалістичному суспільстві П. н. необхідні для науково обґрунтованого поточного й перспективного планування в будь-якій галузі нар. г-ва й культури, практичної діяльності парт. і рад. органів у питаннях, пов'язаних з населенням, проведення демографічної політики, вивчення різних проблем *народонаселення* тощо. Осн. риси сучасного заг. П. н.: охоплення всього населення, одномоментність, єдність програми, методологія обліку і системи документації, одержання відомостей безпосередньо від населення за місцем його проживання, поєднаність записів у переписні листи, стислі строки спостереження. П. н. потребує проведення ряду робіт, які можна об'єднати у розділи: 1) розв'язання осн. методологічних та організаційних питань (визначення програми перепису, дати проведення, тривалості, порядку заповнення відповідей на питання переписного листа тощо); 2) організація підготовчих робіт (складання списків нас. пунктів, підготовка картографічного матеріалу, впорядкування назв вулиць, номерів будинків, проведення переписного районування тощо); 3) проведення перепису (заповнення переписних ли-

ств); 4) розробка підсумків. Матеріали П. н. розробляють централизованно або децентрализованно. Попередні підсумки та підготовку матеріалів для механізованої розробки здійснюють статистичні органи республік і областей, осн. підсумки — *Центральне статистичне управління СРСР*.

Велика роль у проведенні П. н. належить міжнар. статистичним конгресам, Міжнар. статистичному ін-ту і особливо статистичним органам ООН, які розробляють рекомендації щодо методології, програми й організації П. н. Переписами охоплено більшість земної кулі. В багатьох економічно розвинутих країнах П. н. проводять регулярно кожні 10 років, у деяких країнах (Японія, Данія, Туреччина) — кожні 5 років. Див. також *Демографія, Демографічна статистика*.

ПЕРЕПИСИ СТАТИСТИЧНІ — спеціально організовані періодичні або одноразові статистичні обстеження масових суспільно-економічних, що фіксують їхні істотні ознаки за станом на певний момент, одночасно по всій території, за єдиною програмою й методологією. П. с. проводять, щоб одержати статистичні дані, яких немає в статистичних звітах підприємств, орг-цій та установ, або для перевірки їх. П. с. мають велике нар.-госп. значення, особливо в соціалістичних країнах, де одержані відомості використовують для поточного й перспективного планування розвитку нар. г-ва в цілому та його окремих галузей. Переписи мають багатовікову історію. Найдавнішими є переписи населення. В Рад. Союзі П. с. проводять органи держ. статистики за єдиним заг. держ. планом і програмою, які затверджуються Урядом СРСР. В орг. плані переписів передбачено визначення мети, об'єкта та одиниці спостереження; встановлення критичного моменту (дата й година, за станом на які реєструють дані про певні явища), строків проведення перепису та способу збирання відомостей; розробка програм та інструментарію переписів. Найважливішим елементом плану переписів є програма, яка містить питання, відповіді на які характеризують істотні ознаки обстежуваного об'єкта. Під час П. с. використовують документи обліку, опитування та безпосереднє спостереження (заважування, вимірювання, підрахунок тощо). Інформацію збирають експедиційним методом (відомості одержують обліковці або реєстратори, які відвідують кожний об'єкт перепису), кореспондентським (заповнені переписні листи, формуляри або відомості підприємства, установи чи орг-ції надсилають поштою статистичним управлінням та своїм вищестоящим орг-ціям) та методом самообчислення (переписний лист заповнюють особи, які підлягають перепису). Для успішного проведення П. с. необхідно додержувати певних вимог: перед переписом має бути здійснена велика підготовча робота; час проведення перепису та критичний момент мають бути вибрані так, щоб забезпечити одержання повних і точних

відомостей; перепис необхідно проводити у найкоротші строки й одночасно по всій території. Залежно від ступеня охоплення одиниць досліджуваної сукупності розрізняють два види П. с. — суцільне спостереження й несуцільне, переважно вибіркове спостереження (див. *Спостереження статистичні*). В рад. статистиці найчастіше застосовують суцільні переписи. Бувають періодичні та одноразові переписи. Об'єктами П. с. є населення, галузі нар. г-ва (див. *Переписи в промисловості, Переписи в сільському господарстві*), устаткування, матеріальні ресурси, житл. фонд тощо. П. с. мають давати об'єктивні точні відомості про масові суспільні явища, що можливо лише за умов соціалізму. Досвід організації і проведення П. с. в СРСР широко використовують в ін. соціалістичних країнах. У капіталістичних країнах у зв'язку з конкуренцією та комерційною таємницею переписи дають неповні й необ'єктивні дані, а нерідко й фальсифіковані.

ПЕРЕПИСНІ КНИГИ — рукописні книги, що містять зведені відомості про кількість населення Рос. д-ви, в т. ч. й України, 2-й пол. 17 — 1-й чв. 18 ст. З'явилися в серед. 17 ст., коли царський уряд почав замінювати посолони оподаткування подвірним оподаткуванням. У Рос. д-ві проводилися заг. подвірні переписи (1646—48, 1676—78, 1710, 1716), які охоплювали й Слобідську Україну, а також подвірні переписи окремих територій та категорій тяглового населення. Так, П. к. 1666 включали матеріали подвірного перепису Лівобережної України. П. к. 20-х і 40-х рр. 18 ст. містять підсумки подшного перепису (див. *Подушна подать*). П. к. — важливі джерела для вивчення соціально-економічної історії Росії й України того часу.

ПЕРЕПІЛКА Сидір (рр. н. і см. невід.) — укр. майстер кахлярства 2-й пол. 18 ст. Жив і працював у м. Городні на Чернігівщині. Розписував кахлі, різні за сюжетами, зокрема, історичними (боротьба укр. народу з кочівниками та іноземними загарбниками) та з народних легенд. Гумористичними мотивами пройняті кахлі із зображенням окремих персонажів («Козацький старшина на коні з будавою і шаблею»), а також із побутовими сценами (жінки, що прядуть, доглядають свійську птицю тощо). Твори зберігаються в Київ. істор. музеї.

ПЕРЕПІЛКА, перепілка звичайна, перепел, перепелиця (*Coturnix coturnix*) — птах род. *Фазанових*. Довж. тіла бл. 20 см, маса 76—145 г. Оперення спини жовтуватобуре з темними поперечними пір'янами, грудей і черевця — білуваторуде. Населення відкриті ландшафти — луки, поля. Живиться комахами, пагонами і насінням рослин. Розмножується у травні — липні. Гніздо — ямка на землі. Кладку (іноді 2 за сезон) з 9—18 яєць насиджує самка 15—18 днів. П. — *виловлюваний птах*. Поширена в Європі й Африці; в СРСР — на Сх. до оз. Байкал, у т. ч. в УРСР —

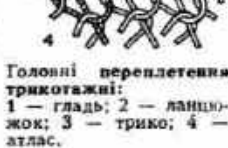
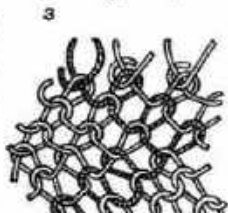
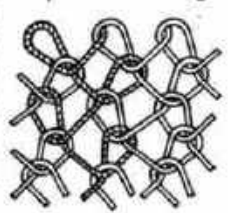
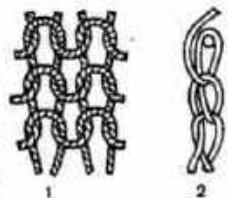
по всій території. Під час осіннього перельоту П. у великій кількості збираються на Пд. України, зокрема в Криму, а також на Кавказі і в Серед. Азії. Об'єкт спортивного та промисл. полювання. Часто П. утримують в клітках як кімнатного птаха. На Сх. від оз. Байкал поширена П. німа, або японська (*C. japonicus*). Її розводять у спеціалізованих г-вах (одержують яйця і м'ясо). Іл. с. 256.

ПЕРЕПЛЕТЕННЯ НИТОК — взаємне у певному порядку перехрещування ниток в тканинах текстильних, трикотажі або ін. текстильних виробів. Визначає їхню структуру, властивості і зовн. вигляд. У тканинах характеризується наявністю перпендикулярних одна до одної систем ниток — основи і підткання. В процесі ткацтва нитки основи розміщуються вздовж тканини, а нитки підткання уперек неї. Якщо нитка основи прокладена над ниткою підткання, місце перехрещування їх наз. основним перехрестом, а якщо під ниткою підткання — підтканним. Ці перехрести, чергуючись різними способами, утворюють малюнок переплетення. Розрізняють П. н. головне, дрібновізерунчасте, складне і великовізерунчасте. Головними є переплетення (мал.) полотняне, саржеве й атласне, або сатинове. Полотняним П. н. виробляють *белтинг, баз, вольту, зефір, коленкор, мадполам, маркізет, марлю, міткаль, муслін, парусину, перкаль, поплін, сукно, тик* та ін. тканин. Саржеве П. н. характерне, напр., для *бостону, бумазеї, габардину, коверкату, кашеміру, саржі, трико, шевіту*; атласне — для *атласу, байки, бобріку, замші, молескіну, сатину*. Дрібновізерунчасте переплетення буває похідне (від головного), напр. *репсове* (див. *Репс*), підсилений атлас, підсилене сарже, і комбіноване — з головного і похідного, напр. *крепове* (див. *Креп*), *вафельне, рубчикове*, або особливе (див. *Корд*), *діагональне*, або спеціальне (*діагональ, габардин, коверкот*). Комбіноване П. н. має також *ніке*. Складне П. н. — *двошарове* (див. *Дран*) або *багатшарове, дволіщове, подвійне, ворсове* (див. *Вельвет, Вельветон*) і *перевивне*. Великовізерунчасте П. н. створюють з головного, дрібно-візерунчастого і складного переплетень. Для П. н. в тканинах використовують *ткацькі верстати*. Див. також *Переплетення трикотажне*.

ПЕРЕПЛЕТЕННЯ ТРИКОТАЖНЕ — взаємне розміщення ниток у структурі трикотажу. Характеризується чергуванням петель у петельному рядку і петельному стовпці. Визначає властивості і зовн. вигляд трикотажу. За кількістю ниток, з яких утворюється рядок петель, розрізняють П. т. кулірне й основов'язане. В кулірному переплетенні горизонтальні рядки петель створюються однією ниткою, в основов'язаному — великою (до кількох тисяч) кількістю ниток *основи*. П. т. буває також *одинарне* (лицьовий бік — з петель, виворотний — з протяжок петель) та *подвійне* (обидва боки —

С. Перепілка. Кахля, 18 ст. Чернігівська область.

Головні переплетення трикотажні: 1 — гладь; 2 — ланцюжок; 3 — трико; 4 — атлас.

ПЕРЕПРАВНІ
ЗАСОБИ

Сторінка Пересопницького євангелія.

Перестріч гребінчастий:
1 — верхня і нижня частини рослини; 2 — квітка; 3 — плід.

Перепілка.

з петель). Крім того, переплетення поділяють на головне (з однаковими петлями), візеруначне, похідне і комбіноване. Головним кулірним П. т. є гладь, виворітне і ластик, головним основ'язним — ланцюжок, трико, атлас, ластиковий ланцюжок, ластикове трико і ластиковий атлас. До візеруначного належить переплетення, що утворюється на основі будь-якого головного (напр., ажурне, плішове). Похідне П. т. являє собою поєднання петельних стовпчиків двох і більше головних переплетень (похідна гладь, похідний ластик, похідне трико тощо). Комбіноване П. т. складається з головного, візеруначного і похідного переплетень. П. т. створюють на трико-тажних машинах. Іл. с. 255.

Ф. А. Мойсєнко.

ПЕРЕПРАВНІ ЗАСОБИ — плаваючі засоби і мостові конструкції, які застосовуються для переправи військ через водні перешкоди. П. з. поділяються на: місцеві плавзасоби (човни, баржі, поромні, колоди, бочки та ін.); понтонні парки — призначені для наведення наплавних мостів і спорудження поромних переправ (складаються з поромно-мостових конструкцій, катерів і спец. трансп. засобів); переправно-десантні машини — плаваючі автомобілі, транспортери; мостові кладачі і механізовані мости — використовуються для астановлення мостів через вузькі перешкоди (річки, рови, яри та ін.), механізовані мости створюються на автомобільній базі; розбірні металеві мости — заводського виготовлення застосовуються для складання мостів на жорстких опорах у короткий строк; танкові плавзасоби — призначені для самостійного подолання танками водних перешкод, складаються з поплавків, які підв'язуються на танки; десантні човни — використовуються мотострілецькими підрозділами першого ешелону, виготовляються з прогумованої тканини, пластмаси, спец. фанери; індивідуальні переправні засоби — плаваючі костюми, жилети, призначені для переправи солдатів.

ПЕРЕПАТИХА, Перепетівка — курган 6 ст. до н. е. поблизу с. Мар'янівки Васильківського р-ну Київ. обл., визначна пам'ятка лісостепового населення, яке жило на території сучасної України за скіфського часу. Курган був досліджений 1845. Насип заввишки понад 10 м перекривав велику поховальну споруду, збудовану з дубових колод. Насип був оточений кидцевим валом діаметром понад 115 м. Виявлено 14 поховань-трупокладень. Знайдено численні уламки великих ліпних горщиків тильпановидної форми, в яких, як гадають дослідники, містилися рештки від трупопалень, глиняні черпаки з високою ручкою, кам'яні блюда, пастові, кістяні й глиняні накістники, залізні сокири, молот, ножі, бронзові дзеркала, шпильки та наконечник стріли, 24 золоті бляшки із зображенням грифонів.

ПЕРЕРВНІСТЬ І БЕЗПЕРЕРВНІСТЬ — філософські категорії, що відображають діалектику руху буття. Перервність (дискретність) фіксує початок диференціації, розчленування, виділення окремих ланцюгів у безперервній реальності. Безперервність відображає єдність перервної, поділеної реальності, взаємоперехід окремих її ланцюгів. Як перервне, буття є множинність окремого, а як безперервне воно єдине (одне). П. і б. виступають моментами, сторонами кількісної визначеності буття, які ще не набули розвинутого, завершеного вигляду в своєму становленні. П. і б. як дві сторони буття перебувають в органічній єдності, взаємно заперечують і покладають одна одну. Безперервне утримує в собі перервне в неясному вигляді і, навпаки, перервне має в собі безперервне. Вони взаємно визначають і доповнюють одне одного, взаємно виступають мірою одне одного. Безперервне виявляється через перервне. Дискретне існує через безперервне. Нескінченний процес зміни буття являє собою єдність протилежностей — постійного перериву безперервного і постійного злиття перервного в безперервне. «Рух є єдність неперервності (часу і простору) і перервності (часу і простору)» (Лейбн В. І. Повне збір. тв., т. 29, с. 215). Тому пізнання їх можливе лише у взаємовідношенні, хоч на певних етапах розвитку науки перервне і безперервне можуть вивчатися певними науками окремо. Метафізична абсолютизація безперервності або перервності буття знайшла відображення в таких природничо-наук. концепціях, як «теорія катастроф» Ж. Кюве, мутаційна теорія Г. Де-Фріза, гіпотеза безсмертної плазми А. Вейсмана та ін. В бурж. філософії абсолютизація перервності характерна для концепції «творчої еволюції» А. Бергсона, теорії емерджентної еволюції С. Александера, «філософії процесу» А. Уайтхеда; абсолютизація безперервності — для філософії прагматизму («принцип континууму»). Гіперболізується перервність всевітньо-істор. процесу в концепціях історії О. Шпенглера, А. Тойнбі і безперервність — у філософії історії Б. Кроче.

Категорії перервне і безперервне мають важливе методологічне значення для реалізації завдань сусп. практики і розв'язання конкретних теор. проблем спеціальних наук.

М. О. Ларіок.

ПЕРЕРІВ ПОСТУПОВІСТІ — характеристика якісних перетворень у процесі розвитку. Див. Поступовість і стрибок.

ПЕРЕРІВНИЙ ЧАВУН — чавун, що його переробляють на сталь у сталеплавильних агрегатах; різновид доменного чавуну. Розрізняють П. ч. маренівський (див. Маренівський чавун), томасівський (див. Томасівський чавун) і бесмерівський, застосовуваний у бесмерівському процесі. Високоякісний П. ч. містить не більш як 0,020—0,060% Р і 0,015—0,025% S. Виробн. П. ч. у світі становить 80—90% від заг. виробн. чавуну.

ПЕРЕС ГАЛЬДОС (Pérez Galdós) Беніто (10.V 1843, Лас-Пальмас — 4.I 1920, Мадрид) — ісп. письменник, член Королівської академії (з 1897). Обирався депутатом кортесів (1886—90, 1907). Представник критичного реалізму в ісп. лір. Автор бл. 80 романів, 25 драм, багатьох оповідань, статей. Вершина творчості П. Г. — епопея «Національні епізоди» (т. 1—46, 1873—1912) відтворить історію Іспанії починаючи з Трафальгарської битви 1805 (роман «Трафальгар») до поразки революції 1868—74 (роман «Кановас»). Герой романів П. Г. — ісп. народ, що бореться проти тиранії та іноз. навал (романи «Сарагоса», «Хуан Мартін ель Емпеснадо», обидва — 1874, та ін.). У соціальних романах «Донья Перфекта» (1876), «Глорія» (1876—77) викривав поміщицько-клерикальну реакцію, мракобієс і фанатизм. Антибурж. мотиви звучать у циклі «Сучасні іспанські романи» (т. 1—25, 1881—1915), у серії повістей про лихваря Торквемаду (ч. 1—4, 1889—95) тощо. В романі «Маріанела» (1878) одним з перших в ісп. лір. змалював життя робітників. Творець ісп. реалістичного роману, П. Г. поклав початок ісп. соціально-реалістичній драмі («Електра», 1901, «Дід», 1904, та ін.).

Тв.: Укр. перекл. — Донья Перфекта. — Сарагоса. К., 1978; Рос. перекл. — Повість. Торквемада на кострі. — Торквемада на кресті. — Торквемада в чистилищі. — Торквемада і Святий Пётр. М., 1958; Трафальгар. М., 1961; Милый Мансо. М., 1971; 19 марта и 2 мая. — Байлен. — Наполеон в Чамартине. М., 1972; Херона. — Кадис. М., 1973; Хуан Мартін ель Емпеснадо. — Сражение при Араука. М., 1975. Літ.: Чистякова В. В. Исторические драмы Гальдоса. В кн.: Записки о театре. Л.—М., 1960; Маевская Л. Беніто Перес Гальдос і його соціально-історичні романи. В кн.: Перес Гальдос В. Донья Перфекта. — Сарагоса. К., 1978. Р. Ф. Естрела-Льоніс.

ПЕРЕСАДКА ОРГАНІВ І ТКНИН — експериментальний і лікувальний метод; те саме, що й трансплантація.

ПЕРЕСВЕТОВ Іван Семенович (рр. н. і см. невід.) — письменник-публицист, представник рос. перелової суспільно-політ. думки серед. 16 ст. Виходець із ах.-рус. земель, що були тоді в складі Литви. У 20—30-х рр. 16 ст. служив у польс.-лит. війську. В кін. 1538 чи на поч. 1539 переїхав до Москви. В кін. 1549 передав свої твори Івану IV. В них (збереглися в списках 17 ст., видано 1956) П. викривав боярство, виклав програму посилення централізованої самодержавної влади, виступав за задоволення осн. вимог дворян. Висловлювався проти існування холопства і кабальної залежності. У зовн. політиці був прихильником завоювання Казанського ханства, відмічав симпатії до Росії народів, поневолених Османською імперією. Літ.: Зимин А. А. И. С. Пересветов и его современники. М., 1938.

ПЕРЕСЕЛЕННЯ — в СРСР здійснюваний Радянською державою планомірний захід по переміщенню населення з густонаселених у малонаселені райони. Спрямоване на найповніше освоєння природних багатств для дальшого розвитку

Період	a I b		ПЕРІОДИЧНА СИСТЕМА ЕЛЕМЕНТІВ Д. І. МЕНДЕЛЄЄВА						b VII a		b a VIII	
			a II b	b III a	b IV a	b V a	b VI a	1H ВОДЕНЬ 1,0079 1s ¹	2He ГЕЛІЙ 4,00260 1s ²			
1	(H)											
2	3Li ЛІТІЙ 6,941 2s ¹	4Be БЕРИЛІЙ 9,01218 2s ²	5B БОР 10,81 2s ² 2p ¹	6C ВУГЛЕЦЬ 12,011 2s ² 2p ²	7N АЗОТ 14,0067 2s ² 2p ³	8O НИСЕНЬ 15,9994 2s ² 2p ⁴	9F ФТОР 18,999403 2s ² 2p ⁵	10Ne НЕОН 20,179 2s ² 2p ⁶				
3	11Na НАТРІЙ 22,98977 3s ¹	12Mg МАГНІЙ 24,305 3s ²	13Al АЛЮМІНІЙ 26,98154 3s ² 3p ¹	14Si КРЕМНІЙ 28,0855 3s ² 3p ²	15P ФОСФОР 30,97376 3s ² 3p ³	16S СІРКА 32,06 3s ² 3p ⁴	17Cl ХЛОР 35,453 3s ² 3p ⁵	18Ar АРГОН 39,948 3s ² 3p ⁶				
4	19K КАЛІЙ 39,0983 4s ¹	20Ca КАЛЬЦІЙ 40,08 4s ²	21Sc СКАНДІЙ 44,9559 3d ¹ 4s ²	22Ti ТИТАН 47,88 3d ² 4s ²	23V ВАНАДІЙ 50,9415 3d ³ 4s ²	24Cr ХРОМ 51,996 3d ⁵ 4s ¹	25Mn МАРГАНЕЦЬ 54,9380 3d ⁵ 4s ²	26Fe ЖАЛІЗО 55,845 3d ⁶ 4s ²	27Co КОБАЛЬТ 58,9332 3d ⁷ 4s ²	28Ni НИКЕЛЬ 58,70 3d ⁸ 4s ²		
	29Cu МІДЬ 63,546 3d ¹⁰ 4s ¹	30Zn ЦИНК 65,38 3d ¹⁰ 4s ²	31Ga ГАЛІЙ 69,72 4s ² 4p ¹	32Ge ГЕРМАНІЙ 72,59 4s ² 4p ²	33As МИШ'ЯК 74,9216 4s ² 4p ³	34Se СЕЛЕН 78,94 4s ² 4p ⁴	35Br БРОМ 79,904 4s ² 4p ⁵	36Kr КРИПТОН 83,80 4s ² 4p ⁶				
5	37Rb РУБІДІЙ 85,4678 5s ¹	38Sr СТРОНЦІЙ 87,62 5s ²	39Y ІТРИЙ 88,9058 4d ¹ 5s ²	40Zr ЦИРКОНІЙ 91,22 4d ² 5s ²	41Nb НИОБІЙ 92,9064 4d ⁴ 5s ¹	42Mo МОЛИБДЕН 95,94 4d ⁵ 5s ¹	43Tc ТЕХНЕЦІЙ [98] 4d ⁵ 5s ²	44Ru РУТЕНІЙ 101,07 4d ⁷ 5s ¹	45Rh РОДІЙ 102,9055 4d ⁸ 5s ¹	46Pd ПАЛАДІЙ 106,4 4d ¹⁰ 5s ⁰		
	47Ag СРІБЛО 107,868 4d ¹⁰ 5s ¹	48Cd КАДМІЙ 112,41 4d ¹⁰ 5s ²	49In ІНДІЙ 114,82 5s ² 5p ¹	50Sn ОЛОВО 118,69 5s ² 5p ²	51Sb СУРМА 121,75 5s ² 5p ³	52Te ТЕЛУР 127,60 5s ² 5p ⁴	53I ЙОД 126,9045 5s ² 5p ⁵	54Xe КСЕНОН 131,30 5s ² 5p ⁶				
6	55Cs ЦЕЗІЙ 132,9054 6s ¹	56Ba БАРІЙ 137,33 6s ²	57La* ЛАНТАН 138,9055 5d ¹ 6s ²	72Hf ГАФНІЙ 178,49 5d ² 6s ²	73Ta ТАНТАЛ 180,9479 5d ³ 6s ²	74W ВОЛЬФРАМ 183,84 5d ⁴ 6s ²	75Re РЕНІЙ 186,207 5d ⁵ 6s ²	76Os ОСМІЙ 190,2 5d ⁶ 6s ²	77Ir ІРИДІЙ 192,22 5d ⁷ 6s ²	78Pt ПЛАТІНА 195,08 5d ⁹ 6s ¹		
	79Au ЗОЛОТО 196,9665 5d ¹⁰ 6s ¹	80Hg РТУТЬ 200,59 5d ¹⁰ 6s ²	81Tl ТАЛІЙ 204,37 6s ² 6p ¹	82Pb ОВИНЕЦЬ 207,2 6s ² 6p ²	83Bi ВІСМУТ 208,9804 6s ² 6p ³	84Po ПОЛОНІЙ [209] 6s ² 6p ⁴	85At АСТАТ [210] 6s ² 6p ⁵	86Rn РАДОН [222] 6s ² 6p ⁶				
7	87Fr ФРАНЦІЙ [223] 7s ¹	88Ra РАДІЙ 226,0254 7s ²	89Ac** АКТИНІЙ 227,0278 6d ¹ 7s ²	104Ku КУРЧАТОВІЙ [261] 6d ¹ 7s ²	105(Ns) НИЙОБОРІЙ [262] 6d ¹ 7s ²	106(EW) ЕНАВОЛЬФРАМ [263] 6d ¹ 7s ²	107(ERe) ЕНКАРЕНІЙ [264] 6d ¹ 7s ²					

Атомний номер

Розклад електронів на заповнені підшарівки

81Tl
ТАЛІЙ
204,37 6s²6p¹

S-елементи

p-елементи

d-елементи

f-елементи

Атомна маса

* ЛАНТАНОЇДИ

58Ce ЦЕРІЙ 6s ² 140,12 4f ¹ 5d ¹	59Pr ПРАЗЕОДИМ 6s ² 140,9077 4f ³ 6s ²	60Nd НЕОДИМ 6s ² 144,24 4f ⁴ 6s ²	61Pm ПРОМЕТІЙ [145] 4f ⁵ 6s ²	62Sm САМАРІЙ 6s ² 150,4 4f ⁶ 6s ²	63Eu ЄВРОПІЙ 6s ² 151,96 4f ⁷ 6s ²	64Gd ГАДОЛІНІЙ 6s ² 157,25 4f ⁷ 5d ¹	65Tb ТЕРБІЙ 6s ² 158,9254 4f ⁹	66Dy ДИСПРОЗІЙ 6s ² 162,50 4f ¹⁰ 6s ²	67Ho ГОЛЬМІЙ 6s ² 164,9304 4f ¹¹	68Er ЕРБІЙ 6s ² 167,26 4f ¹² 6s ²	69Tm ТУЛІЙ 6s ² 168,9342 4f ¹³	70Yb ІТЕРБІЙ 6s ² 173,04 4f ¹⁴ 6s ²	71Lu ЛОУРЕНСІЙ 6s ² 174,9674 4f ¹⁴ 5d ¹
---	---	--	--	--	---	---	--	--	--	--	--	--	--

** АКТИНОЇДИ

90Th ТОРІЙ 7s ² 232,0381 6d ²	91Pa ПРОТАКТИНІЙ 7s ² 231,0359 5f ¹	92U УРАН 7s ² 238,0295 6d ¹	93Np НЕПТУНІЙ 7s ² 237,0482 5f ⁴	94Pu ПУТОНІЙ 7s ² [244] 5f ⁶ 7s ²	95Am АМЕРИЦІЙ 7s ² [243] 5f ⁷ 7s ²	96Cm КУРІЙ 7s ² [247] 5f ⁷ 6d ¹ 7s ²	97Bk БЕРКІЙ 7s ² [247] 5f ⁷ 6d ² 7s ²	98Cf КАЛІФОРНІЙ 7s ² [251] 5f ¹⁰ 7s ²	99Es ЕЙНШТЕЙНІЙ 7s ² [252] 5f ¹¹ 7s ²	100Fm ФЕРМІЙ 7s ² [257] 5f ¹² 7s ²	101Md МЕНДЕЛІВІЙ 7s ² [258] 5f ¹³ 7s ²	102(No) [НОБЕЛІЙ] 7s ² [259] 5f ¹⁴ 7s ²	103(Lr) [ЛОУРЕНСІЙ] 7s ² [260] 5f ¹⁴ 6d ¹ 7s ²
---	---	---	--	--	---	--	---	--	--	---	---	--	--

До ст. Полярні сійва: 1 — однорідна дуга; 2 — активна смуга; 3 — пучки променів; 4 — кратні смуги; 5 — драпі; 6 — промінь штучного полярного сійва на зоряному небі (зйомок з екрана спеціальної телевізійної установки)

продуктивних сил країни, П. в ін. місцевості відбувається за за-адад добровільності. Направлення переселенців та їхніх сімей до нового місця проживання прова-дяться згідно з планами міжреспубліканського П., затвердженими Радіо Міністрів СРСР, з планами внутріреспубліканського переселе-лення, затвердженими Радами Мі-ністрів союзних республік. Пере-селенням — робітникам, службов-цям і колгоспникам держава надає матеріальну допомогу та ряд пільг при виїзді і влаштуванні в місця поселення. Порядком П. і надання переселенцям пільг регулюють по-станови Ради Міністрів СРСР від 31.V 1973 і від 23.VI 1977. Доку-ментом, що підтверджує право осо-би на П. і пов'язані з цим пільги, є виданий їй переселенський кві-ток. Див. також *Організований набір робітників*.

ПЕРЕСИП — смуга наносного суходолу, яка відокремлює лиман чи невелику затоку від відкритого моря. П. складаються з піску, галь-ки та черепашки. На тер. Украї-ни поширені на пн. узбережжі Азовського м. та пн.-зх. узбереж-жі Чорного моря.

ПЕРЕСІПКІН Володимир Федо-рович [в. 9 (22).VIII 1914, с. Ли-хачеве, тепер смт Первомайський Первомайського р-ну Харків. обл.] — укр. радянський вчений у галу-зі фітопатології та імунітету рос-лин. Засл. діяч науки УРСР (з 1964), чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1966). Член КПРС з 1942. Закінчив (1936) Харків. с.-г. ін-т, де працював до 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1946—52 — ди-ректор і зав. кафедрою Умансь-кого с.-г. ін-ту, у 1952—54 — ди-ректор і зав. кафедрою Київ. с.-г. ін-ту, ректор Укр. с.-г. академії. У 1955—60 — зав. кафедрою і про-ректор Укр. с.-г. академії, у 1961—62 — заст. міністра с. г. УРСР, у 1962—68 — зав. кафедрою і рек-тор Укр. с.-г. академії, 1968—72 — гол. вчений секретар ВАСГНІЛ, го-лова Пд. відділення ВАСГНІЛ, з 1972 — зав. кафедрою Укр. с.-г. академії. Нагороджений орденами Великої Вітчизняної війни II сту-пеня, Трудового Червоного Прапо-ра, ін. орденами, медалями.

ПЕРЕСІПКІН Іван Терентійович [5 (18).VI 1904, с. Протасово, те-пер Колпнянського р-ну Орлов. обл. — 12.X 1978, Москва] — рад. військ. діяч, маршал військ зв'яз-ку (1944). Член КПРС з 1925. В Рад. Армії 1919—20 і з 1923. Учасник громадян. війни. В 1937 закінчив Військ. електротех. ака-демію РСЧА. В 1939—44 — нарком зв'язку СРСР, з липня 1941 одно-часно — заст. наркома оборони СРСР, з 1944 — нач. Гол. управ-ління зв'язку Рад. Армії. В 1946—56 — нач. військ зв'язку сухопут-них військ. З 1957 — консультант, інспектор М-ва оборони СРСР. Ав-тор спогадів «Зв'язок сердець бо-йових» (1979). Нагороджений 4 ор-денами Леніна, орденом Жовт-невої Революції, 2 орденами Чер-воного Прапора, ін. орденами, ме-далями.

ПЕРЕСІЧЕНИЙ РОЗЧИН — розчин, в якому розчиненої речо-вини міститься більше, ніж у насиче-ному розчині за тих же умов

(температура, тиск). Надлишок легко випадає в осад.

ПЕРЕСІЧЕНЬ, Пересічень — дав-ньоруське місто, центр землі *уличів*. Бл. 940 після трирічної облоги військо кн. воеводи Свенельда здобуло П., який увійшов до скла-ду *Київської Русі*. Деякі дослід-ники вважають, що П. існував на місці сучас. с. Пересічного Оргі-вського р-ну Молд. РСР.

ПЕРЕСІЧНА — селище міського типу Дергачівського р-ну Харків обл. УРСР. Розташована на бере-зі р. Уди (бас. Сіверського Дінця). Залізнична станція, 8,4 тис. ж. (1981). У П. — пахофабрика, ком-бікормовий та «Березівські міне-ральні води» з-ди, будинок побуту, виробничі відділення райсільгосп-техніки. З заг.-осв. школи, лікарня, Будинок культури, б-ка, санаторій. П. засн. 1650, с-ще міськ. типу — з 1938.

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ — наступ на відступаючого противника з ме-тою завершення його розгрому. Суть П. полягає в завданні авіац., ракетних і вогневих ударів, на-вальному просуванні військ з ме-тою виходу на фланги і в тил від-ступаючого противника і наступно-го його оточення, розчленування й знищення (полонення).

ПЕРЕСОПНИЦЯ — давньорусь-ке місто на правому березі р. Стуб-ли (притока р. Горині), тепер село Ровенського р-ну Ровен. обл. Ви-никло в 10—11 ст. Назв. походить, ймовірно, від давньорус. слова «переспа» — земляні укріплення. Починаючи з 1149 не раз згадується в давньорус. літописах. Належала до найважливіших укріплених пунктів т. з. Погорини — сх. при-кордонної області Володимиро-Волинського князівства. У 12—13 ст. була резиденцією удільних князів. Відігравала важливу роль у міжусобній боротьбі давньорус. князів за Київ. У 2-й пол. 14 ст. П. разом з ін. волинськими міста-ми загарбали лит. феодали. На-прикінці 15 ст. місто стало власні-стю князів Чарторийських, які за-снували тут Пречистинський мона-стир. В ньому було закінчено пере-писування т. з. *Пересопницького євангелія*. В 2-й пол. 16 ст. П. пе-ретворилася на невелике село. Від давньорус. П. збереглися городище (кол. *дичиниць*) площею 4 га, за-лишки міського посаду з культур-ним шаром 11—13 ст. На городищі з 1975 ведуться розкопки. В куль-турному шарі 10—13 ст. відкрито залишки жител, госп. ям, костре-різної майстерні, полив'яні плит-ки для оздоблення інтер'єру бу-динків, 4 залізні писала для пи-сання на навоощених дощечках, ін. побутові предмети та прикраси. На Пн. від городища містяться дав-ньорус. могилини — понад 170 курганів; з них у 19 ст. було розко-пано 43 кургани 10—11 ст. В по-хованнях знайдено прикраси з бронзи, срібла, сердолику, залізни-ножі, уламки глиняного посуду і дерев'яних відерців. В одному з курганів було поховано реміс-ника-ювеліра разом з терезами і зброями праці: залізним моло-точком, наковальню й залізними та бронзовими штампамі для ви-готовлення прикрас.

Лит.: Ратич О. Давньоруські архе-

логічні пам'ятки на території західних областей УРСР. К., 1957; Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорус-ских земель X—XIV вв. Л., 1967; Раскопки летописной Пересопницы. В кн.: Археологические открытия 1978 года. М., 1979. М. П. Кичера.

ПЕРЕСОПНИЦЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ — визначна пам'ятка старої укр. літературної мови й мистецтва, переклад євангелія т. з. простою мовою, досить близькою до народ-ної, з книжними нашаруваннями (переважно в лексичі та графіці). Перекладали його 1556—61 М. Ва-сильевич та архимандрит Пересоп-ницького монастиря Григорій у с. Двірці й м. *Пересопниці*. Написа-не пізнім *уставом* на *пергаменті*. Рукопис багато орнаментований, прикрашений високохудож. кіль-какокольоровими *заставками*, *мініа-тюрами*, ініціалами, кінецьками в стилі Відродження. У П. є ви-разно відбитися риси живої нар. укр. мови 16 ст. — її фонетики, морфології, синтаксису, лексики (випадки переходу о, е в і у ново-закритих складах, злиття колиш-ніх *м* й *и* в одному звуці, змішу-вання префіксів *изь-і* *сь-тоно*). На графіці позначився т. з. другий пд.-слов'ян. (болг.) вплив, що певною мірою затушковує фонетич-ні риси живої народної мови. П. є відшукан 1837 О. *Бодяньсь-кий*. Зберігається в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР у Києві.

Лит.: Житецький П. И. О Пересопни-цкой рукописи. В кн.: Труды Третьего археологического съезда, т. 2. К., 1878. П. Д. Тимошенко.

ПЕРЕСТАВНИЙ ЗАКОН — те саме, що й закон комутативності.

ПЕРЕСТАНОВКИ в матема-тиці — один з видів комбінатор-них конфігурацій. Див. *Комбінаторний аналіз*.

«ПЕРЕСТОРІГА» — антиуніат-ський публіцистичний анонімний твір. Є припущення, що її автором був або кн. митрополит іов *Борецький*, або діяч Львівського брат-ства Юрій *Рогатиниць*. Написана 1605 чи на поч. 1606 під впливом І. Вишневського та ін. письмен-ників-полемістів (див. *Полемічна література*). «П.» подає історію боротьби укр. народу проти за-силля католицизму та унії і викри-ває гнібительську політику шляхетської Польщі на Україні. За-суджуючи ренегатство укр. панст-ва, автор закликає всі стани суспільства до спільної боротьби проти католицизму. Мова твору набли-жається до розмовної укр. мови, широко використано нар. словесну традицію. І. Франко підкреслював патріотизм «П.», звертав увагу на її високі літ. якості.

ПЕРЕСТРІЧ (*Melampyrum*) — рід однорічних трав'янистих напівпа-разитних рослин родини ранико-вих. Листки ланцетні супротивні. Квітки в пазухах великих приквіт-ків, зібрані в колосовидні або ки-тицевидні суцвіття. Плід — коро-бочка. 35 видів, поширених пере-важно в Європі і Передній Азії. В СРСР — 16 видів, в т. ч. в УРСР — 9; з них найпоширеніші П. по-льовий (*M. arvense*), П. гайовий (*M. nemorosum*), П. лучний (*M. pratense*). Насіння більшості ви-дів П. отруйне (містить глікозид ринантин).

Б. Перес Гальос.

ПЕРЕСТУПЕНЬ

Пересувна електростанція (плавуча) «Північне сяйво» (СРСР).

Пересувна телевізійна станція.

ПЕРЕСТУПЕНЬ (Bryonia) — під рослин родини гарбузових. Багаторічні одно- або дводомні трави з потоненим коренем, лазаючим (прикріплюються до опори за допомогою усиків) стеблом і черговими листками. Квітки правильні, зеленувато-жовті. Плід — ягода. Бл. 15 видів, пошир. в Європі, Пн. Африці і Перед. Азії. В СРСР 5 видів, з них в УРСР — два: *П. білий* (*B. alba*) — по всій Україні і *П. дводомний* (*B. dioica*), який росте подекуди в зах. частині і в Криму; отруйні рослини (містять глікозиди бріоніні, бріоніні та ін.); екстракти і настойки з коренів *П.* використовувалися в нар. медицині. *П.* вирощують як декоративні рослини. Л. див. на окремому аркуші, с. 96—97.

ПЕРЕСУВНА ЕЛЕКТРОСТАНЦІЯ — теплова або атомна електростанція, що її агрегати й устаткування розміщено на транспортних засобах: автомобілях, всюдиходах тощо. До *П. е.* належать і плавучі електростанції (мал.). Первинними (приводними) двигунами на теплових *П. е.* є звичайно швидкохідні дизелі (див. *Дизельна електростанція*) або газові турбіни (див. *Газотурбінна електростанція*), на атомних *П. е.* типу ТЕС-3 і АРБУС — парові турбіни. Крім первинного двигуна, до складу *П. е.* входять: генератор електр. енергії, нульові керування, комплект кабелів, пристрої автоматики і сигналізації тощо. Потужність *П. е.* становить, як правило, від десятків кіловат до кількох десятків мегават. *П. е.* використовують найчастіше в районах, віддалених від ліній електропередачі, зокрема в містах, де об'єкти, що споживають електроенергію (напр., пошуківі бурові установки), розміщені тимчасово. В СРСР плавучі електростанції застосовують гол. чин. для енергопостачання прибережних районів Крайньої Півночі та Далекого Сходу.

ПЕРЕСУВНА ТЕЛЕВІЗІЙНА СТАНЦІЯ — телевізійна станція, агрегати й устаткування якої розміщено в одному-двох автобусах (мікроавтобусах). В СРСР *П. т. с.* (мал.) для передачі чорно-білих зображень почали застосовувати з 1952, кольорових — з 1968. Розрізняють *П. т. с.* з чотирма, трьома, двома й однією телевізійною камерою (див. *Репортажна телевізійна установка*). До складу *П. т. с.* входять звичайно телевізійна апаратура (в автобусі або мікроавтобусі) з виносними (на віддалі до 1 км) передавальними телевізійними камерами, устаткування для передачі звукового супроводу з виносними мікрофонами, передавач для зв'язку з телецентром (на віддалі до 50 км) та ін. Телевізійні сигнали з *П. т. с.* на телецентр передають по лініях радіорелейного зв'язку або по прокладених під землею коаксіальних кабелях.

П. т. с. застосовують для репортажів з місць значних політичних подій, спортивних змагань, з підприємств та для інших позастанційних передач.

ПЕРЕСУВНИЙ ТЕАТР — театр, що не має постійного приміщення і дає вистави в різних населених

пунктах. Мандрівний характер мала діяльність більшості нар. театрів різних країн світу (*міми, скомохохи, вертеп*), але як особлива форма профес. видовища *П. т.* поширився у багатьох країнах Європи і Америки в 19 ст. На Україні царський уряд забороняв укр. стаціонарний театр. Тому діяльність майже всіх укр. театрів (крім *Театру Миколи Садовського* 1906—19) відбувалася в умовах частих переїздів. Перші в СРСР держ. пересувні, т. з. робітничо-селянські, театри виникли на Україні 1923—24 в Києві та Одесі. На поч. 30-х рр. вони дістали назву *робітничо-колгоспних театрів*, провадили громадську й культурно-шкільську роботу серед населення та у військ. частинах. Реорганізовано 1960 в обласні театри, які базуються в обласних або районних центрах і показують вистави в містах, робітн. селищах, радгоспах і колгоспах.

О. А. Казимиров.
ПЕРЕТВОРЕННЯ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА — зміни природних умов і природних ресурсів у процесі господарської діяльності людини. Вплив людини на навколишнє середовище та його компоненти виявляється в різних формах: зміна земної поверхні (розорювання земель, вирубування лісів, осушення боліт, спорудження міст, великих пром. комплексів тощо), складу біосфери, добування корисних копалин, викиди різних речовин в атмосферу та гідросферу, створення відвалів вироблених порід та ін. Внаслідок *П. п. с.* змінюється енерг. і, зокрема, тепловий баланс окремих районів і планети в цілому. Розрізняють *П. п. с.* на правлене (напр., створення культурних ландшафтів, меліорація території) і ненаправлене (непередбачене). Направлене *П. п. с.* може бути спрямоване на госп. освоєння нових просторів або на відновлення корисних властивостей природно-територіальних комплексів. *П. п. с.* значно зросло в умовах науково-технічної революції. За капіталізму з його хижацьким використанням природних умов і ресурсів природи завдається непоправної шкоди. Прикладом цього є мертва вода деяких озер, р. Рейну та ін., мільйони гектарів еродованих земель у США, Австралії тощо. В умовах планового соціалістич. г-ва *П. п. с.* передбачає не тільки регулярне використання природи, а й її збереження та збагачення. В усіх соціалістич. країнах заходи щодо *П. п. с.* розробляють з урахуванням закономірностей формування природно-тер. комплексів. Вони базуються на досягненнях наук. досліджень і передбачають забезпечення раціонального природокористування при обов'язковому збагаченні та охороні природи. Кожний захід *П. п. с.* має містити комплексну оцінку стану природного середовища та прогнозування можливих змін природи даного району на перспективу (див. *Прогноз географічний*). Цілеспрямоване, направлене *П. п. с.* у нашій країні пов'язане з необхідністю розв'язання складних наукових і практичних проблем — регулю-

вання стоку річок, меліорація, збереження Байкалу, забезпечення госп. освоєння і високої продуктивності посушливих тер. Казахстану, Середньої Азії, України тощо. Розв'язання цих проблем займається комплекс наук, у т. ч. і географічних (див. *Конструктивна географія*).

Лит.: Україна і Молдавія. М., 1972; Природні ресурси Русской равнины в прошлом, настоящем и будущем. М., 1976. М. І. Шербаць.

ПЕРЕТВОРЮВАЛЬНА ПІДСТАНЦІЯ — електрична підстанція, де електр. струм, вироблений електростанцією, перетворюється (переважно за частотою і числом фаз) на струм, необхідний для експлуатації його споживачами; одна з осн. частин електричної мережі. *П. п.* перетворює, напр., трифазний струм пром. частоти на постійний струм (для регульованого електропривода верстатів, трансп. засобів тощо), на змінний струм зниженої або підвищеної (порівняно з промисловою) частоти (напр., для індукційних печей), а також на однофазний змінний струм (напр., для потужних дугових печей). На електрифікованих залізницях одна і та сама *П. п.* перетворює змінний струм на постійний або навпаки. На лініях електропередачі постійного струму є дві підстанції: випрямна — на початку лінії, інверторна — наприкінці її. *П. п.* обладнують електромагнітними і вентилями перетворювачами (див. *Вентиль, Випрямляч струму, Інвертор, Перетворювальна техніка, Перетворювач струму електромагнітний, Перетворювач частоти*). До складових частин потужних *П. п.* належать машинний зал, системи охолодження і вентиляції, допоміжне устаткування.

ПЕРЕТВОРЮВАЛЬНА ТЕХНІКА — електротехнічні машини та апарати, призначені для зміни параметрів електричного струму: частота електротехніки. Набула особливого розвитку з 60-х рр. 20 ст. в США, Японії, ФРН, СРСР та ін. країнах. Осн. засобами *П. т. с.* є: вентилі, випрямлячі струму, інвертори, перетворювачі частоти, перетворювачі постійного або змінного струму (вони перетворюють постійний або змінний струм одного рівня напруги на інший), перетворювачі числа фаз, деякі інші пристрої такого типу (див. *Перетворювач струму електромагнітний*), а також безконтактні електричні апарати. Їхня потужність — від одиниць вольт-ампер до кількох сотень мегавольт-ампер.

В СРСР капітальні праці з *П. т.* належать В. Ф. Міткевичу, Л. Р. Нейману, М. Д. Палакесі та ін. вченим, зокрема в УРСР — І. М. Чиженку. Проблеми *П. т.* досліджують у Московському енергетичному ін-ті, Київському і Харківському політех. ін-тах, Ін-ті електродинаміки АН УРСР та ін. установах. Засоби *П. т.* використовують в електроенергетиці, на електрифікованому залізничному транспорті, в електроприводах верстатів тощо. Дальший розвиток *П. т.* пов'язаний з підвищенням одиничної потужності і створенням нових

типів перетворювальних пристроїв, з впровадженням засобів обчислювальної техніки для керування цими пристроями.

Лит.: Руденко В. С., Сенько В. И., Чижикова И. М. Преобразовательная техника. К., 1978; Справочник по преобразовательной технике. К., 1978; Руденко В. С., Сенько В. И., Чижикова И. М. Основы преобразовательной техники. М., 1980. В. І. Сенько.

ПЕРЕТВОРЮВАЧ СТРУМУ ЕЛЕКТРОМАШИННИЙ — електрична машина або агрегат з двох і більше спільно діючих електр. машин, що ними перетворюють (змінюють) напругу, частоту, число фаз або вид електричного струму; один із засобів *перетворювальної техніки*. Найпоширенішими є П. с. е., що складаються з механічного з'єднання між собою *електродвигуна* й електр. генератора (двигун-генератора), а також *умформери* та *фазоперетворювачі*. П. с. е. застосовують у пром-сті, на транспорті тощо.

ПЕРЕТВОРЮВАЧ ЧАСТОТИ — 1) В електротехніці — пристрій, що ним перетворюють (змінюють) частоту електр. напруги (струму). Розрізняють П. ч. електромашинні (див. *Перетворювач струму електромашинний*), статичні (вентильні, електромагнітні) та комбіновані. Найпоширенішими є вентильні П. ч. транзисторним або тиристорним *вентилем*. До П. ч. належать також електротехнічні *інвертори* й *выпрямлячі струму*. П. ч. застосовують у системах живлення регульованого електропривода, ними узгоджують (зрівнюють їхні частоти) системи змінного струму тощо. 2) В радіотехніці — електронний пристрій, що змінює електр. коливання високочастотного сигналу на коливання з іншою частотою. Використовується гол. чин. в *супергетеродинних радіоприймачах*, *радіопередатчиках* та *фазових модуляторах*.

ПЕРЕТИНЧАТОКРІЛІ (Hymenoptera) — ряд комах. Переважають середні за розміром (довж. тіла 0,2–60 мм) комахи з 2 парами перетинчастими прозорими крил, що мають негусте жилкування (у дрібних паразитичних видів воно дуже спрощене); іноді крила вкорочені або відсутні (напр., у мурашок). На голові є *фасеткові очі* та 3 пари очей. Вусики (3–70-членикові) різноманітної форми. Ротовий апарат різьбучо-лижучий (пиллячки), гризучо-сисний (бджоли, джмелі). Ноги ходильного типу, іноді — копального, у бджолиних — збирального (з «кошиком» для збирання пилу). Голова рухомо з'єднана з грудьми. На кінці черевця у самок є *ліцеклад* або *яло*. Розмножуються П., переважно відкладаючи запліднені яйця, часто спостерігається *партеногенез*. Розвиток з повним перетворенням (див. *Метаморфоз*). Дорослі комахи живляться нектаром квіток, соком рослин, *паддю*, рідше — хижакі. Личинки П. (несправжньо-гусениці) — червоподібні, живляться різними частинами рослин, чим завдають шкоди ряду с.-г. культур і дерев, або є паразитами різних комах, кліщів та павуків і мають велике значення в обмеженій чисельності шкідників у природ-

них екосистемах та штучних агроценозах. За способом життя розрізняють поодинокі і гуртосімейні види П. (мурашки, оси, бджолини), яким властивий *поліморфізм* і найскладніші серед комах форми поведінки (будування гнізд, догляд за потомством тощо). П. поширені на всіх материках, крім Антарктиди. Відомо бл. 300 тис. видів, з них в СРСР — понад 30 тис., зокрема в Україні — бл. 10 тис. видів. Ряд поділяють на 2 підряди: *сидячочеревцеві*, або *рогохвости*, і *пиллячки* (*Symphyta*) та *висячочеревцеві* (*Apoecrita*). П. об'єднують 125 родин, серед яких *рогохвости*, *справжні пиллячки*, *горіхотворкові*, *наїзники*, *хальциди*, *браконіди*, *бджолини*, *рикоші осі*, *оси справжні* та ін. Переважає більшість П. має практичне значення. Хижакі і паразитичні види використовуються у біологіч. та інтегрований боротьбі з шкідниками рослин. Велику роль у підвищенні врожайності багатьох культур відіграють П. — запилювачі рослин, зокрема бджолини. *Бджола медоносна* використовується також для одержання меду, воску, *прополису*, *маточного молочка* та *бджоляної отрути*. Рослиноді П. (пиллячки, рогохвости) — небезпечні шкідники.

Лит.: Житніх живих, т. 3, М., 1969; Фауна України, т. 10, в. 2–3, т. 11, в. 9, т. 12, в. 4–5, К., 1970–78; Определитель насекомых Европейской части СССР, т. 3, Л., 1978; Расницын А. П. Происхождение и эволюция перетинчатокрылых насекомых. М., 1980.

ПЕРЕТЦ Володимир Миколайович [19 (31).І 1870, Петербург — 24.IX 1935, Саратов] — рос. та укр. рад. літературознавець, акад. Петерб. АН (з 1914) і АН УРСР (з 1919). Закінчив Петерб. ун-т (1893). У 1903–14 — проф. Київ. ун-ту. Був головою філол. секції Укр. наук. т-ва в Києві (з 1908). Керував семінарами рос. філології в Києві та Ленінграді. П. — дослідник давньоруської, давньої укр. білорус., рос. і польс. л-р і театру та нар. пісні, рос. нар. словесності, ін. фольклорних жанрів, рос. драматургії 18 ст. Досліджував рос.-укр. літ. зв'язки («Гоголь і малоросійська літературна традиція», 1902, та ін.), зібрав матеріал про поширення давньорос. повістей на Україні. Писав про Ф. Прокопівича, видав вірші Климента Зиновієва («Пам'ятки українсько-руської мови і літератури», т. 7 Львів, 1912). П. належить «Нарис бібліотеки Києво-Софійського собору» (1901). Автор праць з джерелознавства, історіографії, археографії, методології і методики дослідження історії л-ри, бібліографії, текстології, палеографії.

Тв.: Историко-литературные исследования и материалы, т. 1–3. СПб., 1900–02; Очерки старинной малорус-

Підземний перехід на площі Жовтневої революції в Києві.

ской поэзии. СПб., 1903; Новые данные для истории старинной украинской лирики. СПб., 1907; «Слово о полку Игореве». К., 1926; Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. М.—Л., 1967.

ПЕРЕХІД пішохідний — ділянка поверхні проїзної частини шляху або споруда, призначені для безпечного перетинання пішоходами транспортних магістралей. П. являють переважно на перехрестях в місцях інтенсивних пішохідних потоків. Розрізняють П. на рівні проїзної частини та на різних рівнях (зі сходами, ескалаторами, пандусами). П. на різних рівнях бувають підземні (тунельні) та надземні (*пішохідні мости*, *естакади*, *еспланади*). В разі потреби споруджують систему підземних П., що з'єднують кілька перехрестів і зупинок міського транспорту з великими громад. спорудами, станціями метрополітену, вокзалами тощо (напр., сукупність підземних П. на площі Жовтневої революції в Києві, мал.). У таких П. часто розміщують кафе, кіоски тощо. П. позначають спец. покажчиками, знаками дорожніми, світлофорами, смугами дорожньої розмітки.

ПЕРЕХІД КІЛЬКІСНИХ ЗМІН У ЯКІСНІ — загальний закон розвитку об'єктивної дійсності та процесу її пізнання, який виражає механізм якісних перетворень, діалектичний взаємозв'язок і взаємозумовленість кількісних і якісних змін у розвитку природи і суспільства.

Зміна якості речі є результатом нагромадження кількісних змін, що перевищують їхню міру яданої якості. Діалектика П. к. з. у я. розкривається через категорії *поступовості* і *стрибка*, які фіксують відповідно процес і результат взаємовідношення кількісних і якісних змін — поступового нагромадження кількісних змін і стрибкоподібного переходу до нової якості (див. *Якість і кількість*). Діалектика поступовості і стрибка стосовно соціальних явищ конкретизується в категоріях *еволюції* і *революції*. Діалектика кількісних і якісних змін пов'язана зі зворотним переходом якісних змін у кількісні. Нова якість, що виникає, створює простір для нових кількісних змін (інтенсивності, темпів розвитку тощо). Розкриваючи об'єктивну єдність кількісних і якісних змін, *переривності* і *безперервності*, еволюції і революції в розвитку суспільства, цей закон має важливе методологічне й революційно-практичне значення. Абсолютизація одного з моментів об'єктивного механізму змін призводить до спотворення реальної картини розвитку, є гносеологічним джерелом *реформізму* (що абсолютизує еволюційний тип розвитку) і заперечує об'єктивну необхідність революції та *анархізму* (який абсолютизує стрибки й ігнорує необхідність еволюційної підготовки їх). Як закон пізнання, П. к. з. у я. відображає шлях пізнання міри якісних змін. Важливим етапом на цьому шляху є пізнання реальної міри якісної зміни конкретної речі, що передбачає знання не тільки загального закону, а

В. М. Перетц.

ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД ВІД КАПІТАЛІЗМУ ДО СОЦІАЛІЗМУ

Перець стручковий. Гілка з плодами і квіт- ка.

Перець чорний: 1 — гілка з плодами; 2 — квіткі. 3 — плід у розрізі.

Сорти перцю солодкого, поширені на Україні (1982)

Вікторія
Гогошари місцевий
Донецький ранній

Ласточка
М'ясистий 7
Новогогошари
Новочеркаський 35
Подарок Молдови
Помідоровидний
Рубіновий
Ювілейний 307

Сорти перцю огороженого, поширені на Україні (1982)

Астраханський 147
Тульський (F₁)
Український гіркий

й всієї сукупності умов, в яких він діє. Тільки на рівні пізнання реальної міри загальний закон якісної зміни є ефективним методологічним принципом практичної діяльності. Знання об'єктивного механізму П. к. з. у. я. має важливе значення для наук, управління соціальними процесами, для практики комуністичного перетворення суспільства.

ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД ВІД КАПІТАЛІЗМУ ДО СОЦІАЛІЗМУ

— особливий історичний період революції, заміни капіталістичного суспільного ладу соціалістичним, створення матеріально-тех. бази соціалізму та утвердження соціалістичних виробничих відносин; обов'язковий для всіх країн етап у розвитку комуністичної суспільно-еко-н. формації. Починається з завоювання політ. влади трудящими і встановлення диктатури пролетаріату, завершується повною перемогою соціалізму. Для СРСР це період від Великої Жовтневої соціалістич. революції до серед. 30-х рр. Необхідність П. п. від к. до с. зумовлюється специфікою виникнення й розвитку соціалістичних виробничих відносин. Через докорінну протилежність між капіталістичною і соціалістичною економікою соціалістичні форми г-ва не можуть виникати в надрах капіталізму.

Для перебудови суспільства на соціалістичних засадах, для заміни приватної власності сусп. соціалістичною власністю та утвердження соціалістичного виробн. в місті й на селі необхідний особливий перехідний період. Зняттям розв'язання цих завдань є л-ва диктатури пролетаріату, яка покликана не лише подолати опір повалених класів, а й виконати велику місію творення по налагодженню нових орг. відносин, створенню нової системи г-ва. «Між капіталістичним і комуністичним суспільством, — зазначав К. Маркс, — лежить період революційного перетворення першого в друге. Цьому періодові відповідає і політичний перехідний період, і держава цього періоду не може бути нічим іншим, крім як революційною диктатурою пролетаріату» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв. т. 19, с. 28).

Економіка перехідного періоду характеризується багатокладністю, тобто наявністю різних типів сусп. укладів — патріархального, дрібнотоварного, приватно-капіталістичного, держ.-капіталістичного, соціалістичного. Загальними для всіх країн є такі уклади: соціалістичний, дрібнотоварний і капіталістичний. Провідна роль належить соціалістичному укладові, оскільки він охоплює осн. команди висоти економіки — націоналізовані (див. Націоналізація) великі пром. підприємства, транспорт, оптову торгівлю, держ. і кооп. підприємства в с. г. (радгоспи, артілі). Дрібнотоварний уклад включає одноосібні г-ва трудового селянства, кустарів, ремісників. До капіталістичного укладу належать основані на експлуатації найманої праці приватнокапіталістичні підприємства в пром-

сті, торгівлі, куркульські г-ва на селі. Крім цих укладів, у деяких країнах можуть існувати й ін. уклади, зокрема патріархальне (натуральне) г-во та держ. капіталізм у різних його формах (концесій, оренд, кооперації, мішаних держ.-приватних підприємств тощо). Питомою вагою соціалістичного укладу у валовій продукції нар. г-ва СРСР 1923/24 становила 38,5%, дрібнотоварного — 51%, приватно-капіталістичного — 8,9%, патріархального — 0,6%, держ.-капіталістичного — 1%. Трьом осн. укладам економіки П. п. від к. до с. відповідають три осн. сусп. сили — робітничий клас, селянство і буржуазія. Цьому періодові властиві антагоністичні суперечності й гостра класова боротьба за принципом «хто — кого?». Вирішення гол. завдання перехідного періоду — побудови соціалістичного суспільства в СРСР — здійснювалося на основі ленінського плану соціально-еко-н. перетворень, який включав соціалістичну індустріалізацію країни і підведення нової тех. бази під усі галузі нар. г-ва, соціалістичну перебудову дрібнотел. г-ва шляхом його кооперування на основі кооперативного плану В. І. Леніна, здійснення культурної революції, розв'язання національного питання. Втілення в життя плану П. п. від к. до с., послідовне проведення нової економічної політики забезпечили ліквідацію капіталістичних елементів та утвердження панування соціалістичних форм господарювання в місті й на селі, створення соціалістичного еко-н. базису й відповідної йому надбудови. До 2-ї пол. 30-х рр. соціалізм в СРСР повністю переміг. Соціалістична система г-ва стала панівною в усьому нар. г-ві. Завершення перехідного періоду і побудови соціалізму в СРСР закріпила Конституція 1936.

Істор. досвід соціалістичного будівництва в СРСР та ін. братніх країнах підтвердив правильність положень марксизму-ленінізму про те, що революц. перехід від капіталізму до соціалізму здійснюється на основі заг. закономірностей, обов'язкових для всіх країн, які стають на шлях соціалізму, з урахуванням їхніх конкретних істор. умов і особливостей.

Лит.: Маркс К. Критика Готської програми. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 33. Держава і революція, т. 36. Чергові завдання Радянської влади. — Про «ліве» хлосцтво і про дрібнобуржуазність: т. 39. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату: т. 43. Про продовольчі податки: т. 45. Про кооперацію; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Ленінське учение об экономических основах социализма. М. — Берлин, 1974; Станис В. Ф. Возникновение и становление экономики социализма. М., 1980.

В. О. Хилько.

ПЕРЕХІДНІ ЕЛЕМЕНТИ

перехідні метали — хімічні елементи, вільні атоми яких мають незаповнені внутрішні електронні під- рівні. Часто до П. е. відносять і елементи, у яких підрівні частко-

во заповнені електронами не в нейтральних атомах, а в атомах з різними окислення ступенями. П. е. поділяють на d- та f-дефектні елементи. У перших, d-елементах, можуть заповнюватися 3d-, 4d-, 5d- або 6d-підрівні, у других — 4f-підрівень (лантаніди) або 5f-підрівень (актиніди). Вони займають перехідне положення між металами та неметалами у великих періодах періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва. Близькість енергій s-підрівнів зовн. рівня та d- і f-підрівнів внутр. рівнів зумовлює можливість віддавання електронів з різних рівнів і виявлення П. е. змінних ступенів окислення. П. е. мають металічні властивості, високі т-ри плавлення і кипіння; вони активні комплекс-соутворювачі та каталізатори. Багато сполук П. е. забарвлені і відзначаються парамагн. властивостями (див. Парамагнетизм).

В. С. Телегус.

ПЕРЕХОВУВАННЯ

— одна з форм злочинної діяльності, що полягає в переховуванні злочинців і приховуванні злочинів, знарядь і засобів вчинення їх, слідів злочину тощо. П. здійснюється з наміром усунути або утруднити можливість виявлення злочину чи злочинця. Рад. кримінальне право (ст. 18 Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республ., в УРСР — ст. 20 КК УРСР) передбачає 2 види П.: заздалегідь обіцяне і заздалегідь не обіцяне. Заздалегідь обіцяне тягне відповідальність винної особи за співучасть у злочині, який вчинено виконавець, бо створює необхідні умови для вчинення злочину. Заздалегідь не обіцяне П. є не співучасть, а одним з видів причетності до злочину. Воно тягне кримінальну відповідальність як самостійний злочин лише у випадках, спеціально передбачених кримінальним законом, зокрема, за приховування держ. злочинів, розкрадання держ. або громад. майна в особливо великих розмірах, умисне вбивство при обтяжливих обставинах, одержання хабара при обтяжливих обставинах тощо (ст. 80², 186 КК УРСР).

ПЕРЕХРЕСНА СІВБА

— спосіб сіяби зернових колосових культур рядковими сівалками, при якому одну половину норми висіву насіння висівають в одному напрямі, а другу — перпендикулярно. Сівбу в обох напрямках проводять одночасно, використовуючи два агрегати. П. с. забезпечує найбільш рівномірну площу живлення рослинам, сприятливі умови їх росту і розвитку, що дає значну прибавку врожаю. Недоліки — збільшуються затрати праці і уцілювання ґрунту від проходу агрегатів при П. с. у 2 рази більше, ніж при звичайній сівбі.

Г. С. Севаст'янов.

ПЕРЕХРЕСНЕ ЗАПІЛЕННЯ

алогація — запліднення, при якому пилко з однієї квіткі переноситься на приймочку маточки іншої квіткі. У рослин у процесі еволюції розвинулись різні пристосування, що забезпечують П. з утруднюють самозапліднення: одностатевість квіток у рослин (дводомні рослини), різна довжина тичинок і ма-

точок у одній квітці (*гетеростилія*), неодноточне досягання пильків і маточок (*дихогамія*), самостерильність рослин. П. з. здійснюється за допомогою вітру (*анемофілія*), води (*гідрофілія*), тварин (*зоофілія*), у т. ч. комах (*ентомофілія*), птахів (*орнітофілія*) та ін. Деякі рослини запилюються лише певними комахами, цикл розвитку яких пов'язаний з ритмом розвитку цих рослин (напр., П. л. шкідливі здійснюють тільки осні бластофаги). Інші рослини здатні запилюватися різними способами, напр. подорожники ланцетний і середній запилюються як за допомогою вітру, так і комахами. «**ПЕРЕХРЕЩЕННЯ**» — послідовний однієї з найрадикальніших течій у Реформації. Те саме, що й *анабaptисти*.

ПЕРЕЦ Ішхак Лейбуш Юдович [18 (30).V.1851, Замость, тепер Замосць, Люблінське воєводство (Польща) — 21.III (3.IV) 1915, Варшава] — євр. письменник. Друкувався з 1875 на івриті, а з 1888 — на ідиші (поема «Моніш»). У новелі «У півдні» (1893), оповіданнях «Кабалісти», «В поштовому фургоні», віршах («Три швачки», 1895, та ін.) переважають антикапіталістичні та антиклерикальні мотиви, звучить протест проти пережитків середньовіччя. В оповіданнях «Бонца-мольчальник» (1894) виразив протест проти вікового гніту людини, в новелі «Любов ткача» (1897) виявив симпатії до соціалістичного руху. Автор романтично-символістичних драм «Ніч на старому базарі» (1907), «На синагогальному лавшозі» (1908). Маленькі п'єси — «Шампанське», «Ранок», «Сестри», «За дверима», «Він і вона» та ін. — про життя знедоленого євр. бідноти. Творчість П. мала значний вплив на розвиток євр. ліри.

Тел.: Укр. перекл. — Народні оповідання. К., 1920; Пісня ткача. Х., 1931; Рос. перекл. — Избранное. М., 1976.

«**ПЕРЕЦЬ**» — укр. ілюстрований журнал сатири й гумору. Виходить двічі на місяць. Засн. у Харкові 1927 під назвою «Червоний перець». З 1941 видається у Києві під назвою «Перець». Під час Великої Вітчизняної війни виходив у Харкові, Москві. Журнал відіграв велику роль у розвитку укр. сатири й гумору, в боротьбі з негативними явищами в сусп. житті, викриває капіталістичну ідеологію. В 20—30-х рр. у «П.» співробітничали Остап Вишня, І. Ковтун (Ю. Вухналь), В. Чевякський, К. Котко та ін. у післявоєнні роки — Остап Вишня, Я. Галан, П. Козланюк, Є. Кравченко, Ю. Мельничук, Л. Гроха, художники — А. Петрицький, Л. Каплай, О. Козоренко, Бе Ша (Б. Шаповал), К. Агніт-Следзевський, С. Самум, В. Литвиненко. У журналі також співробітничали письменники С. Олійник, С. Воскресенко, Д. Білоус, О. Ковінька, художники — К. Заруба, В. Глибенко, А. Арутюнянц, В. Зеліський, А. Василенко, С. Герасимчук та ін. «П.» нагороджений орденом «Знак Пошани» (1977) і Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Укр. РСР (1967). Ф. Ю. Максимчук.

ПЕРЕЦЬ СТРУЧКОВИЙ, перець (*Сарсісум*) — рід напівкущових або трав'янистих рослин родини *пасльонових*. Бл. 50 видів, пошир. у Центр. і Пд. Америці. 4 види — у культурі. В СРСР, у т. ч. на Україні, культивують П. стручковий однорічний, або перчицю (*С. аспіш*), у тропічних країнах вирощують як багаторічну рослину. Листки видовжені, з загостренням кінцем. Квітки дволопатеві, дрібні. Плід — несправжня м'ясиста ягода. Розрізняють П. с. овочевий (солодкий) і П. с. гіркий (пряний). Гострість залежить від алкалоїду капсаїцину. Плоди П. с. містять цукри (солодкі сорти — 2—4%, гіркі — 4,5—8%), білкові речовини (бл. 1,5%), вітаміни С і провітаміни А. Плоди солодкого П. с. споживають свіжими (в салатах), маринованими, консервованими тощо. Гіркий П. с. використовують як приправу для страв, як спеції тощо. Урожайність до 300 ц/га і більше. Поширені на Україні (1982) сорти солодкого і гіркого П. с. див. на таблиці.

ПЕРЕЦЬ ЧОРНИЙ (*Piper nigrum*) — один з видів роду перець (*Piper*) родини перцевих. Багаторічна лазяча рослина з напівдерев'янілим тонким стеблом (довж. 10—12 м) і повітряними адвентивними коренями. Листки прості, яйцевидні, шкірясті, чергові. Квітки дрібні, зібрані в суцвіття. Плід — округла однонасінна кістянка (до 5 мм в діаметрі) зеленого кольору, при досягненні червоного, висихає — чорна. Походить з Пн. Індії. Культивують гол. чинюм у тропіч. р-нах Пд.-Сх. Азії, Сх. Африки і Америки. В СРСР вирощують у теплицях. Плоди П. ч. — широко відомі прянощі, містять ефірну олію (1—1,5%), алкалоїди (піперин, хавіцин). Урожай з однієї рослини 0,6—1,5 кг. П. ч. використовують у кулінарії і харч. пром-сті.

ПЕРЕЧИН — селище міського типу Закарп. обл. УРСР, райцентр, на р. Уж (бас. Тиси). Залізнична станція, 6,6 тис. ж. (1981). Вперше згадується в документах 1427, коли П. був під владою феодалів. Угорщини. В 1919 П. захопила бурж. Чехословаччина. З 1939 П. — під владою хортистської Угорщини. В 1945 П. у складі Закарп. України возз'єднано з УРСР. З 1947 П. — с-ще міськ. типу. У селищі — *Перечинський лісохімічний комбінат*, соко-винний з-д, лісо- та пром. комбінати, міжколг. буд. орг-ція, райлісгосптехніка, райлісгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Профес.

тех. уч.-ще, 4 заг.-осв., музична і спорт. школи, лікарня, санаторій-профілакторій, Будинок культури, 2 бібліотеки.

ПЕРЕЧИНСЬКИЙ ЛІСОХІМІЧНИЙ КОМБІНАТ — підприємство лісохім. пром-сті. Розташований у смт Перечині Закарп. обл. Засн. 1894. Після возз'єднання Закарп. України з УРСР (1945) підприємство значно зросло. Проведено реконструкцію ряду виробничих дільниць, введено нові потужності та освоєно виробн. нових видів продукції, вдосконалено ряд технологічних схем. До складу комбінату входять осн. цехи — сухої перегонки деревини, хім., карбамідних смол і розфасовування оцтової харч. к-ти та ряд допоміжних цехів. Осн. продукція комбінату: харчова й тех. оцтова к-та, карбамідні смоли, деревне вугілля, формалін, етилацетат, деревна смола, коптильний препарат.

М. І. Крайло.
ПЕРЕЧИНСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-зх. частині Закарп. обл. УРСР. Утворений 1946. Площа 0,6 тис. км². Нас. 32,4 тис. чол. (1981). У районі — 25 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищам і 12 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Перечин*. Поверхня гориста, в межах району — Рівна волонина *Карпат Українських*. Вдовж річок *Ужу* та *Тур'ї* (бас. Дунаю) — рівнини. Ґрунти в основному гірські бурі лісові. Ліси (бук, граб, осика, береза, дуб) займають 38,2 тис. га. В межах району — держ. мисливське г-во «Шипот». Найбільші пром. підприємства — *перечинські лісохім. та лісовий комбінати*. Комбінат побутового обслуговування (*Перечин*). У с. г. переважає тваринництво м'ясо-мол. напрямку, в землеробстві — вирощування картоплі, озимих зернових та овочевих культур. Садівництво, ягідництво. У 1980 площа с.-г. угідь становила 15,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 3,9 тис. га. У П. р. — 7 колгоспів, райлісгосптехніка, райлісгоспхімія. Залізнична ст. *Перечин*. Автомоб. шляхів — 131 км (усі з твердим покриттям). У районі — 28 заг.-осв., музична і спорт. школи, профес.-тех. уч.-ще; 29 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні; санаторій-профілакторій, 27 будинків культури і клубів, кінотеатр, 25 кіноустановок, 26 б-к. Архіт. пам'ятка — дерев'яна *Василівська церква* (1743) в с. Лікаріях. У с. Дубриничі П. р. народився укр. рад. живописець А. М. *Кашай*, у с. Порошомоно — укр. рад. хорівий диригент М. М. *Крежко*. У П. р. видається газ. «*Радянське село*» (з 1946). І. П. Кетич.

ПЕРЕШКОДИ у провідному зв'язку та внутрішні електричні процеси в цих лініях, що перешкоджають правильному передаванню сигналів, перекручують їх. Зовн. П. зумовлюються електромагн. полями, створюваними лініями електропередачі, радіомовними станціями, грозовими розрядами тощо. Внутр. П. пов'язані гол. чин. з тепловими шумами (тепловими електр. *флуктуаціями*) ламп електронних і напівпровідни-

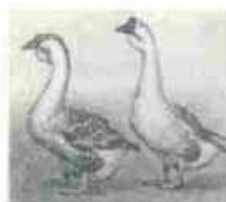

І. Л. Ю. Перечин.

ПЕРЕШКОДИ РАДІО- ПРИЙМАННЮ

Гуси перещепинської
породи групи.

кових приладів, з впливом сусідніх каналів (у багатоканальній апаратурі). П. призводять до появи в телефонних лініях шумів, сторонніх звуків, до помилок при передачі даних та телеграфуванні, до перекуренень сигналів у системах телемеханіки і телесигналізації тощо. Ослаблюють дію П. раціональним конструюванням апаратури ліній зв'язку, зокрема підвищуючи її *перешкодостійкість*, застосуванням коаксіальних кабелів та ін.

ПЕРЕШКОДИ РАДІОПРИЙМАННЮ — зовнішні електромагнітні дії на електр. кола радіоприймача та внутрішні електр. процеси в цих колах, що перешкоджають правильному прийманню сигналів, перекущують їх. До зовнішніх належать перешкоди: космічні, джерелом яких є радіовипромінювання космічних об'єктів (напр., Сонця, Місяця); атмосферні, спричинені великою кількістю (до кількох тисяч) одночасних грозивих розрядів у різних районах земної кулі; індустриальні, пов'язані з іскроутворенням, високочастотним випромінюванням та ін. явищами під час дії зварювальних та ін. електр. установок. Ними є також перешкоди від інших радіостанцій, перешкоди, зумовлені особливостями поширення радіохвиль та навмисні (організовані) перешкоди, створені спец. радіопередавачами, щоб порушити нормальну дію радіоприймачів. Внутр. П. р. являють собою власні шуми радіоприймача, що виникають через випадкові зміни електр. струму і напруги в лампах електронних і напівпровідникових приладах, а також через електр. коливання в резисторах та ін. елементах радіоприймачів. Проявом П. р. є сторонні звуки в радіоприймачі, перекущення зображень на екрані телевізора, помилки в тексті прийнятих телеграм. Зовн. П. р. послаблюють застосуванням *фільтрів електричних*, екрануванням електр. установок тощо, внутр. П. р. — раціональним конструюванням радіоприймачів, іншими засобами підвищення їхньої *перешкодостійкості*.

Лит.: Харкевич А. А. Борьба с помехами. М., 1965; Защита от радиопомех. М., 1976. **Б. І. Куриний.**
ПЕРЕШКОДОСТІЙКІСТЬ технічного пристрою (системи) — здатність пристрою (системи) виконувати свої функції, незважаючи на наявність перешкод (див.

також *Перешкоди радіоприймання*). Оцінюють її найбільшим рівнем перешкод, при якому порушення виконуваних тех. пристроєм функцій не перевищує заданих меж. Показники (основні, часткові) для кількісної оцінки П. залежать гол. чин. від призначення тех. пристрою. Осн. показником П. є найчастіше ймовірність виконання пристроєм своїх функцій. До часткових показників належать, напр., частість помилок та міра перекуренень кодових (див. *Код*) комбінацій — для цифрових пристроїв; *роздільна здатність* — для пристроїв телевізійних; помилки у визначенні координат — для навігаційних пристроїв. П. радіотех. пристроїв визначають звичайно співвідношенням потужностей корисного сигналу, що несе інформацію, і перешкод, сприйнятих радіоприймачем. Щоб, наприклад, телевізійний приймач відтворював зображення без значних перекуренень, корисний сигнал має бути потужнішим за перешкоду не менш як у 30 раз. П. підвищують раціональним конструюванням тех. пристроїв; обиранням форми сигналів, типу *модуляції*, виду кодування і селекції, які дають змогу легше відрізнити корисний сигнал від перешкод; врахуванням особливостей створення і дії навмисних (організованих) перешкод тощо.

Лит.: Стратонович Р. Л. Принципы адаптивного приема. М., 1973; Защита от радиопомех. М., 1976; Комиссаров Ю. Я., Родионов С. С. Помехоустойчивость и электромагнитная совместимость радиоэлектронных средств. К., 1978. **Б. А. Якорнов.**

ПЕРЕЩЕПИНЕ — селище міського типу Новомиргородського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Розташоване на р. Орелі. Через П. проходить траса *Дніпро — Донбас каналу*. Залізнична станція. 10,8 тис. ж. (1981). У П. — коопляний з-д, міжколг. буд. орг-ція, птахохімічна станція. В районі П. — видобування газу та нафти (газопровід Перещепине — Дніпропетровськ). 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, 2 клуби, 3 б-ки. Відоме з 1764, з 1956 — с-ще міськ. типу.

ПЕРЕЩЕПИНСЬКИЙ СКАРБ — найбагатший з відомих в СРСР скарбів давніх речей; знайдений 1912 біля с. Малої Перещепини (тепер Новосанжарського р-ну Полтав. обл.). До складу П. с. входять парадний золотий і срібний посуд (блюда, вази, дзбани, келехи, амфора, таріль, чаша,

ритон), меч у золотих піхвах, візантійські монети 602—668, браслети, персні, бляшки, гривна та численні ін. прикраси. Заг. вага золотих речей становить бл. 25 кг, срібних — бл. 50 кг. З речей найвідоміші: блюдо з написом єпископа м. Томи (сучас. м. Констанца, СРР) Патерна (в написі сказано, що останній на поч. 6 ст. реставрував цю річ) та сасанідське блюдо із зображенням царя Шапура II (310—363). П. с. був закопаний не раніше кін. 7 ст. Зберігається П. с. в *Ермітажі*.

ПЕРЕЯСЛАВ — колишня (до 1943) назва м. *Переяслава-Хмельницького*.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ЗЕМЛЯ — територія, яка включала в 11—12 ст. власне *Переяславське князівство*, а також Ростово-Суздальську і Смоленську землі, район Білоозера й Поволжя, Посейм'я, Сіверські окраїни верхів'їв Сули, Псла, Ворскли та Сіверського Дінця. Внаслідок розвитку продуктивних сил у 30-х рр. 12 ст. П. з. розпалась на окремі князівства.

Лит. Коринний М. М. Переяславська земля в X — першій третині XIII ст. «Український історичний журнал». 1981, № 7. **М. М. Коринний.**

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ПОРОДНА ГРУПА ГУСЕЙ. Виведена в с. Переяславці Ніжин. р-ну Черніг. обл. схрещуванням *романської породи гусей* з китайськими. Одержани помісі розводили «в собі», провадили добір північ бажаного типу й продуктивності. Оперення сіре з бурим відтінком, від основи дзьоба до тулуба по шні проходить темно-бура смуга, ноги міцні, темно-оранжевого кольору. У гусей трохи піднятий тулуб, довга, тонка шия, голова з чорним дзьобом і шишкою в його основі, груди округлі. У верхній частині шні низу є «кошик». За екстер'єром і забарвленням переяславські гуси подібні до *герцель*. Жива маса гусаків 5,5—6 кг, гусок — 4,5—5 кг. Несучість 20—40 яєць на рік. М'ясні якості задовільні. Розводять П. п. г. у Черніг., Сум. та Київ. областях.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 — загальна військ. рада, скликана гетьманом Б. Хмельницьким 8 (18). І 1654 у Переяславі (тепер м. Переяслав-Хмельницький) для прийняття історичного рішення про возз'єднання України з Росією, що завершило *визволення війну українського народу 1648—54*. Переговори про возз'єднання почалися ще з червня 1649. На основі їх *Земський собор 1653* в Москві схвалив прийняти Україну до складу Рос. д-ви, а 23.X (2.XI) 1653 рос. уряд оголосив війну шляхет. Польщі. На Україні питання про возз'єднання мало вирішуватися на заг. військ. раді. Для участі в ній з Москви 9 (19).X 1653 на Україну виїхало велике повноважне посольство на чолі з боярином В. В. *Бутурліним*. 8 (18).I в Переяславі спочатку відбулася старшинська рада, на якій *генеральна старшина* на чолі з гетьманом, а також полковники і сотники одностайно висловилися за возз'єднання України з Росією. Того самого дня на міській площі

Речі з *Перещепинського скарбу*:

- 1 — срібне блюдо єпископа Патерна;
- 2 — золота пряжка;
- 3 — частина золотого оздобленого меча;
- 4 — золотий лев;
- 5 — срібна позолочена амфора;
- 6 — срібна ваза

було скликано заг. раду. В П. р. взяли участь представники всіх укр. земель, визволених на той час від польсь.-шляхет. гніту. За давнім запорізьким звичаєм присутні стали в коло. В середині його ввійшов гетьман в оточенні генеральної старшини і полковників. Гетьман виголосив промову, в якій показав, що єдиний порятунком для України, яка терпіла від гніту польсь.-шляхет. та турецько-татарських агресорів, — у возз'єднанні її з Росією. Після одностайного схвалення рішення про возз'єднання України з Росією В. В. Бутурлін вручив Б. Хмельницькому царську грамоту про згоду прийняти Україну до складу Рос. д-ви і захищати її від ворогів. Всі учасники П. р. на чолі з гетьманом присягали на вірність Росії, після чого В. В. Бутурлін від імені рос. уряду передав Б. Хмельницькому знаки гетьманської влади: військ. прапор, гетьманську булаву і фезею (каптан) та шапку. Після П. р. представники рос. посольства об'їжджали міста і містечка України для прийняття присяги від населення.

Україна входила до складу Рос. д-ви на засадах досить широкого політ. автономії (див. *Березневі статті 1654*). Возз'єднання України з Росією мало велике прогресивне значення для дальшого політ., екон. і культ. розвитку укр. і рос. народів. Об'єднання двох братніх народів, незважаючи на реакційну політику царизму, рос. і укр. феодалів, зблизило народи Росії і України, згуртувало їхні сили в спільній боротьбі проти зовн. ворогів, проти класових гнобителів — кріпосників і буржуазії, проти царизму і капіталістичного гніту. Див. також *Возз'єднання України з Росією 1654*.

Лит.: Історія Української РСР, т. 2, К., 1979; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России..., т. 10, СПб., 1878; Воссоединение Украины с Россией. Документ и материалы, т. 2—3, М., 1954; Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією, К., 1954. К. І. Стецюк.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УГОДА 1630 — угода між польним гетьманом С. Конечпольським і укр. козацькою старшиною, укладена 29.V (8.VI) під Переяславом (тепер м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл.). Розгром повстанським сел.-козац. військом коронного війська під Переяславом (див. *Переяславський бій 1630*) під час Федоровича повстання 1630 змусив С. Конечпольського почати переговори з представниками заможного козацтва. Під час переговорів Конечпольський зажадав видати Т. Федоровича і його найближчих помічників, обвинувачуючи їх у зраді; цю вимогу козаки відхилили. Т. Федорович з 10 тисячами козаків — противників угоди — пішов на Запоріжжя. П. у. зберігала осн. умови *Кириківської угоди 1625*, козац. реєстр збільшувався з 6 до 8 тис. чол. Не включені до реєстру повинні були розійтися по домівках і повернутися під владу шляхти, але їм гарантували амністію. Реєстровці зобов'язувалися утримувати на Запоріжжі гарнізон з 2 тис. чол., повернути

гармати, захоплені в польсь.-шляхет. війська, відпустити полонених і на першу вимогу польсь. короля виступити на захист *Речі Посполитої*. При укладенні угоди Конечпольський затвердив гетьманом Т. М. Орендаренка (під час переговорів гетьманом був А. Кошачевич-Бут). Селяни, міщани, нерестровці козаки були незадоволені П. у., класові суперечності між ними й шляхтою дедалі більше загострювалися.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1, кн. 2, К., 1979; Гуслистий К. Г. Боротьба українського народу проти іноземних поневолювачів, за возз'єднання з Росією в XVI — першій половині XVII ст. В кн.: Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією, К., 1954. І. Л. Битич.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — давньоруське удільне князівство з центром у м. Переяславі (тепер м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл.); тер. і політ. ядро *Переяславської землі*. Виникло 1054, виділившись в окреме князівство. За заповітом *Ярослава Мудрого* П. к. становило спадщину його сина *Всеволода Ярославича*. Займало територію по лівих притоках Дніпра — Трубежу, Сулі, Супою, Пслау, Ворсклі, на Зх. межувало з *Київським князівством*, на Пн. і Сх. — з *Чернігівською землею*, на Пд. — з *Половецькою землею*. П. к. було форпостом Русі в обороні від грабіжницьких нападів *половців*. Найвищою розквіту й могутності П. к. досягло в період князювання *Володимира Мономаха*. В 2-й пол. 12 ст. було в залежності від володимиро-суздальських і чернігівських князів. Після спустошення 1239 Пд. Русі монголо-татарами П. к. припинило існування. М. М. Кориний.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ БІЙ 1630 — бій, що завершився перемогою укр. селянсько-козацького повстанського війська над польсь.-шляхетським військом поблизу Переяслава (тепер м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл.) під час *Федоровича повстання 1630*. У травні 1630 під Переяслав, що був гол. опорним пунктом повстанців, підійшло польсь.-шляхет. війська на чолі з польним гетьманом С. Конечпольським. Повстанці, очолені Т. Федоровичем, відбили кілька штурмів ворога. 15 (25). V повстанське військо захопило ворожий обоз і після 6-годинного бою розгромило коронне військо. В П. б. загинуло 300 знатних панів і кілька тисяч жовнірів. Цю перемогу оспівав Т. Шевченко в поемі «Тарасова ніч».

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ КОЛЛЕГІУМ — середній навч. заклад, відкритий 1738 в м. Переяславі (тепер м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл.). Його осн. метою була підготовка духовництва для боротьби проти унії й католицизму на Правобережжі. Навчання в П. к. проходило за зразком Києво-Могилянської колегії (див. *Київська академія*). При колегіумі була *бурса*, де жили іногородні учні. Строк навчання тривав шість років. Тут викладали рос., лат., грец. та польсь. мови, поетику, риторіку, діалектику, арифметику, геометрію, історію, спів. В колегіумі навчалися діти духовництва, козацької старшини, міщан, селян.

У різні часи в П. к. працювали відомі діячі: Я. Мемлевич, І. Козлович, І. Леванда, А. Козачковський та ін. В 1753 викладачем поетики був Г. Сковорода. З кінця 80-х рр. 18 ст. П. к. наз. семінарією. Після відкриття 1799 класу філософії, а 1800 — класу богослов'я став суто духовним навч. закладом. В 1862 семінарію переведено до Полтави. В кол. приміщенні П. к. 1972 відкрито *меморіал*. музей Г. С. Сковороди (див. *Сковорода Г. С. музей*). М. І. Сікорський.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17—18 ст. Створений 1648. Після *Андрусівського перем'я 1667* П. п. складався з 17 сотень. Полковним центром був Переяслав (тепер м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл.). Козаки П. п. брали участь у нар.-визвольній війні 1648—54, повстанні проти зрадницької частини козац. старшини на чолі з І. Виговським, у боротьбі проти тур. агресії (див. *Чигиринські походи 1677 і 1678*). П. п. був осередком великих антифеод. виступів сел.-козац. мас 1666 (див. *Переяславського полку повстання 1666*), 1689, 1692, 1693—96. Козаки П. п. в складі рос. армії вели бойові дії в *Північній війні 1700—21*, рос.-тур. війнах (1735—39, 1768—74), у *Семілітній війні 1756—63*. За ревізією 1764 в П. п. в 516 поселеннях (1 місто, 15 містечок, 500 сіл і хуторів) жило 84 075 чол. чоловічої статі. Після ліквідації 1781 полкового устрою на Лівобережній Україні тер. П. п. увійшла до складу створеного *Київського намісництва*.

Лит.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959. О. І. Пупро.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ СТАТТІ 1654 — договірні умови, на основі яких було здійснено рішення *Переяславської ради 1654* (див. *Березневі статті 1654*).

ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ СТАТТІ 1659 — договірні умови між царським урядом і гетьманом України Ю. Хмельницьким про політ. і правове становище України в складі Рос. держави, укладені на козацькій раді в Переяславі. Підтверджуючи *Березневі статті 1654* і зберігаючи станові привілеї козац. старшини та попередній порядок адм.-військ. управління, П. с. були доповнені новими пунктами, які свідчили про наміри царського уряду обмежити автономію України та

Фрагмент будинку Переяславського колегіуму.

Переяславська рада 1654. Картина художника М. Г. Дергуса (у співавторстві). 1954.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ПОЛКУ ПОВСТАННЯ 1666

Переяслав-Хмельницький. Вознесенський собор і дзвіниця. 17—18 ст.

політ. права укр. феодалів. Вони зобов'язували гетьмана посилати козац. полки в розпорядження царського уряду, забороняли козац. військові брати участь у військ. походах без попереднього дозволу царського уряду. Збільшувалися контингенти царських військ на Україні. Крім Києва, де з 1654 було рос. військо, царські гарнізони з воєводами розташовувалися в Переяславі, Чернігові, Ніжині, Брацлаві, Умані. 7-а стаття забороняла без дозволу царського уряду обирати гетьмана, а гетьмана позбавляла права призначати на посади генеральну старшину. 10-а стаття встановлювала смертну кару для учасників зрадницьких змов, спрямованих на відрив України від Росії. 16-а стаття зобов'язувала гетьманські установи видавати рос. поміщикам селян-утікачів, а царський уряд зобов'язувався видавати укр. феодалам укр. селян-утікачів. Це свідчило про єдність класових інтересів укр. і рос. феодалів.

Видання: В кн.: *Історія малоросійської історії*, кн. 1. 1649—1687. М., 1858.

Лит.: *Історія Української РСР*, т. 2. К., 1979. К. І. Стецюк.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ПОЛКУ ПОВСТАННЯ 1666 — антифеод. повстання в Переяславському полку проти гніту старшини і утісків царських воєвод. Повстання вибухнуло внаслідок жорстокої експлуатації селянства і рядового козацтва старшинським угрупованням гетьмана І. Брюховецького та посилення царським урядом гноблення після укладення *Московських статей 1665*. Першими повстали 18 (28). VII козац. частини в слободі Богущівці. Вони вбили переяславського полковника Д. Ермоленка і на козац. раді обрали нову полкову старшину. До повсталих козаків приєдналося населення містечок Бубнова, Піщаного, Доманового, Золотоноші, Кропивної, Ірклієва. Заворушення почалися в Миргородському і Ніжинському полках. Проти повстанців гетьман кинув значні сили козаків, які за допомогою 2-тисячного цар. війська та загонів калмиків у серпні під Гельмязовом, Піщаним і Золотоношею завдали повстанцям поразки. Після придушення повстання активних його учасників було страчено. Незважаючи на невдачу, П. п. п. певною мірою затримало юридичне оформлення кріпацтва на Лівобережній Україні.

Лит.: Стецюк К. І., *Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст.*, 1960.

К. І. Стецюк.

ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ (до 1943 — Переяслав) — місто обласного підпорядкування Київ. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Трубіж (прит. Дніпра), за 28 км від залізнич. ст. Переяслав. Уперше згадується в літописних джерелах під 906 як місто Переяслав. За князювання *Володимира Святославича* став осн. опорним пунктом *Київської Русі* в її боротьбі проти кочовиків. З 2-ї пол. 11 ст. місто — центр *Переяславського князівства*. Бл. 1362 Переяслав загарбали лит. феодалі. За *Люблінською угодою 1569* місто

захопила шляхет. Польща. В 1585 П. надано *магдебурзьке право*. Населення Переяслава брало участь у *Наливайка повстанні 1594—96*, у сел.-козац. повстаннях 1630 під проводом Т. Федоронича (див., зокрема, *Переяславський бій 1630*), 1637 — під керівництвом Павлюка, 1638 — Я. Остринина. В місті укладено *Переяславську угоду 1630*. Визволений військом Б. Хмельницького, Переяслав 1648—1781 був центром *Переяславського полку*. В місті відбулася *Переяславська рада 1654*. Тут були укладені *Березневі статті 1654*, *Переяславські статті 1659*. В місті вибухнуло *Переяславське повстання 1666*. В 1738 тут відкрито *Переяславський колегіум*. Рад. владу встановлено в грудні 1917. В 1943 місто перейменовано на П.-Х. Нагороджено орденом Дружби народів (1979).

У П.-Х. — з-ди: сировинний, плодоконсервний, прод. товарів, хлібний, цегельний, асфальтовий, ефіролінійний радгосп-завод; худож. виробів ф-ка, гол. підприємство переяслав-хмельницького виробничого швейного об'єднання «Спецодяг», філіал кн. виробничого заст. об'єднання «Спорт», райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Пед. та сільс. профес.-тех. уч-ща, 8 заг.-осв., музична та спорт. школи, 7 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинки культури, 2 клуби, кінотеатр, 3 б-ки, *Переяслав-Хмельницький історико-культурний заповідник*.

Архіт. пам'ятки: залишки укріплень (10 ст.) та фундаментів церкви-усипальниці (11 ст.), церкви в стилі українського бароко — Михайлівська з дзвіницею (1640—66; реставрація 1711—49; розписи 1715), Успенська (кін. 19 ст., на місці дерев'яної поч. 16 ст.), Вознесенський собор (1695—1700; дзвіниця, 1776), колегіум (1753—57) та ін. Монумент на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією (1961), скульптори В. Віняркін, В. Гречаник, П. Кальницький, арх. В. Гнездилов; пам'ятний знак на честь 325-річчя возз'єднання України з Росією (1981), скульптори Є. Горбань та Б. Климушко, арх. М. Фещенко). На пд.-зх. околиці П.-Х. 1951 виявлено *Переяслав-Хмельницький могильник*. У місті народилися укр. лікар А. О. Козачковський, укр. архітектор В. П. Пецинський, укр. рад. патологоанатом О. І. Смирнова-Замкова, укр. педагог, письменник І. Ф. Тимківський, євр. письменник *Шолом-Алейхем*, рос. письменник М. М. Херасков. У с. Карені (тепер у складі П.-Х.) народилися укр. рад. архітектор В. Г. Заболотний. У 1753 у Переяславському колегіумі викладав укр. філософ і письменник Г. С. Сковорода. У 30-х рр. 19 ст. в Переяславі деякий час жив М. В. Гоголь. У 1838 місто відвідав композитор М. І. Глинка, 1845 і 1849 — Т. Г. Шевченко, 1891 — О. М. Горький. С. К. Кілеся (архітектор пам'ятки) **ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК**. Створений 1979. До його складу входять (на 1981) 219

пам'яток археології, архітектури, історії і культури, а також пам'ятних місць, *Переяслав-Хмельницький історичний музей*, *Переяслав-Хмельницький музей народної архітектури та побуту* з їхніми відділами і музеї світопізнання і мирного освоєння космосу в СРСР. У заповіднику зібрано понад 104 тис. предметів, що висвітлюють історію Переяславщини.

М. І. Сікорський. **ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ**. Створений на базі історико-краєзнавчого музею 1954. Музей розміщено в будинку друга Т. Г. Шевченка — лікаря А. О. Козачковського, де 1845 і 1859 гостював поет. У музеї зберігається бл. 85 тис. предметів (1981), серед яких археологічні, нумізматичні та етнографічні матеріали, колекція козац. зброї 17 ст., вироби худож. промислів, твори живопису і скульптури, архівні матеріали і фотодокументи, які висвітлюють історію Переяславщини від найдавніших часів до наших днів. Серед унікальних експонатів — комплекс гральних шашок 2—4 ст. н. е., панікаділо і свічник 11 ст. (єдині екземпляри у світі), особиста шабля Б. Хмельницького, предмети пов'язані з життям Т. Г. Шевченка. Музей має філіали: археологічний музей, меморіальний музей Г. С. Сковороди (див. *Сковорода Г. С. музей*) та укр. рад. архітектора В. Г. Заболотного, музей-діярому «Бой за Дніпро в районі Переяслава-Хмельницького восени 1943 р.» в кол. Вознесенському монастирі (17—18 ст.). З 1979 музей увійшов до складу *Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника*.

М. І. Сікорський. **ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ МОГИЛЬНИК** — могильник *черняхівської культури* на пн.-зх. околиці м. Переяслава-Хмельницького Київ. обл. Виявлений 1951. Досліджували його 1952 і 1954. Розкопано 42 поховання, в т. ч. 23 трупоспалення і 19 трупопокладень. Крім гончарного посуду, в похованнях були скляні кубки, бронзові фібули (застібки) й намісто. В одному з поховань знайдено наконечник стріли, шпору та набір гральних шашок із скляної пасти (по 11 чорних і білих).

ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ МУЗЕЙ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ — перший на Україні музей просто неба, будівництво якого почалося 1964. Розташований на околиці м. Переяслава-Хмельницького, на Татарській горі, площею 30 га. Музей має 4 розділи: укр. село Середнього Придніпров'я 19 ст., ремесла та промисли укр. пореформеного села, колекція укр. вітражів та археол. відділ. На 1981 в музеї експонувалося 197 пам'яток нар. архітектури 17—19 ст. Вперше в світовій музейній практиці створено хронологічний діапазон музейної експозиції — від житла часів пізнього *палеоліту* до 5-камерного будинку кін. 19 ст. В музеї центр. місце відведено сільс. дворам як осн. виробничо-екоп. одиницям дереволуц. села. Серед експонатів інтерес становлять ко-

заска і Андрушівська дерев'яні церкви 17—18 ст. Зібрано 15 тис. етнографічних матеріалів, унікальні колекції укр. рушників (1610 штук), вітряків, найбільша в Рад. Союзі колекція с.-г. знарядь праці та сільськогосподарського транспорту. Музей має відділи: музей укр. нац. одягу Середнього Придніпров'я та народно-ужиткового мистецтва Київщини, меморіальний *Шолом-Алейхем* музей, меморіальний музей М. М. Бенардоса, який був у Переяславі-Хмельницькому. З 1979 увійшов до складу *Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника*.

М. І. Сікорський.

ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ РАЙОН (до 1943 — Переяславський) — у сх. частині Київ. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,5 тис. км². Нас. 42,0 тис. чол. (1981). У районі — 52 населені пункти, підпорядковані 20 сільським Радам нар. депутатів. Центр — м. *Переяслав-Хмельницький*. П.-Х. р. розташований в межах Придніпровської низовини. Корисні копалини: торф, пісок, глина. Річки — *Дніпро* (Канівське водосховище) та його прит. *Трубіж*. Ґрунти дерново-підзолисті, опідзолені й торф'яно-болотні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, вільха, дуб, липа, граб) і лісосури займають 17,8 тис. га. Осн. пром. і культурний центр району — місто обл. підпорядкування *Переяслав-Хмельницький*. Найбільші пром. підприємства у районі — комбінат хлібопродуктів (с. *Переяславське*), плодоконсервний та сироварний з-д (Переяслав-Хмельницький). Спеціалізація с.-г. — землеробство зерново-овочового і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь 1980 становила 92,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 79,0 тис. га, луки і пасовища — 12,6 тис. га. Зростається 6,7 тис. га. Год. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, цукр. буряки.

У П.-Х. р. — 15 колгоспів, у т. ч. риболовецький, 8 радгоспів, підприємство по відгодівлі великої рогатої худоби, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. *Переяславська*. Автоб. шляхів — 722 км, у т. ч. з твердим покриттям — 385 км.

У районі — 35 заг.-осв. шкіл, 51 лік. заклад, у т. ч. 7 лікарень, 41 будинок культури і клуб, 37 кіноустановок, 43 б-ки. У с. *Пологах-Яненках* П.-Х. р. народилася

новатор с.-г. виробн. *Є. П. Демиденко*, у с. *Вовчків* — укр. рад. поет *В. Р. Коломієць*, у с. *Гайшині* — новатор с.-г. виробн. *О. С. Хобта*. У П.-Х. р. видається газ. «*Комуністична праця*» (з 1925).

Г. Т. Пасічник.

ПЕРЕЯСЛАВЦЕВА Софія Михайлівна [5 (17).IX 1849 (за ін. даними — 1850, 1851), Воронеж — 18.XI (1.XII) 1903, Одеса] — перша рос. жінка-зоолог. Закінчила Цюрихський (Швейцарія) ун-т (1876); там же здобула вчений ступінь доктора зоології. Після повернення до Росії не могла знайти роботи, жила на випадкові заробітки. З 1878 працювала на Севастопольській біол. станції (1879 — 91 — зав. станцією); 1892 — на Неаполітанській зоол. станції; 1893 — в Парижі. З весни 1903 почала працювати в ун-ті в Одесі. Осн. праці П. з питань морфології, систематики та ембріології безхребетних. Вперше детально дослідила ембріональний розвиток безкишкових віячастих червів.

ПЕРИГЕЙ (від грец. *пері* — біля і *уї* — Земля) — найближча до Землі точка орбіти її супутника. Збурюючі сили (див. *Збурення руху небесних тіл*) зумовлюють зміну положення П. в просторі. Так, внаслідок притягання Місяця Сонцем П. Місяця рухається по його орбіті, здійснюючи повний оберт за 8,85 року. Зміна положення П. *штучних супутників Землі* зумовлена гравітаційними силами. Відстані між П. і центром Землі наз. *перигейною* відстанню.

ПЕРИГЕЛІЙ (від грец. *пері* — біля і *геліос* — Сонце) — найближча до Сонця точка орбіти небесного тіла, яке рухається навколо Сонця по одному з *конічних перерізів*. Збурюючі сили планет (див. *Збурення руху небесних тіл*) зумовлюють зміну положення П. в просторі. Так, виявлено зміну положення П. *Меркурія*, яка відбувається відповідно до уточненого закону тяжіння, що випливає із заг. теорії відносності. Відстань між П. і центром Сонця наз. *перигелійною* відстанню.

ПЕРИДЕРМА (від грец. *пері* — навколо, *біа* і *дерма* — шкіра) — комплекс вторинних покривних тканин у рослин. Утворюється здебільшого в стеблах, коренях, коренищах, бульбах багаторічних (рідше однорічних) рослин. Складається з *корки* (фелема), *фелогену* (коркового камбію) і *фелодерми* (коркової паренхіми). Формування П. починається з закладання фелогену. В результаті поділу клітин фелогену названі відкладаються клітини, що відмирають і утворюють шари корки, а всередину — клітини, що лишаються живими і становлять фелодерму. Клітини П., особливо корки, щільно прилягають одна до одної, утворюючи непроникний суцільний шар, який переривають лише спец. утвори для газообміну — *сочевички*. Звичайно в рослині буває кілька П., що закладаються послідовно, кожна наступна глибше попередньої. В багатьох рослин з часом зовн. П. та тканини, що знаходяться між ними, відмира-

ють, утворюючи кірку (див. *Кірка у рослин*). П. захищає органи рослин від механіч. ушкоджень зайвого випаровування та ін. шкідливих зовн. впливів.

ПЕРИДОТІТ — глибинна магматична гірська порода. Утворюється внаслідок кристалізації ультраосновної магми. Складається з *олівіну* (від 30 до 70%) і *піроксенів*. Як домішки містить *біотит*, *гранат*, *титаномagnetит*, іноді *платину*. Колір зелений, зеленувато-сірий. В процесі вивітрювання П. перетворюється на *серпентиніт*. З П. пов'язані родовища корисних копалин, зокрема *хроміту*, *платини*, *нікелевих руд*, *хризотил-азбесту*. В СРСР П. є на Уралі, Закавказзі, в Саянах та ін. районах.

ПЕРИКАРД (від грец. *пері* — навколо і *кардіа* — серце), навколосерцева сумка — замкнений мішкочовидний утвір, що оточує *серце* у хребетних тварин і людини; *серозна оболонка* серця. Складається з 2 листків: внутр., *вісцерального*, — *епікарда* і зовн., *парієтального*, — власне П.; останній утворений колагеновими і еластичними волокнами, з внутр. сторони — *мезотелієм*. У ділянці входу до серця і виходу з нього великих кровоносних судин *епікард* завертається і переходить у власне П. Листки П. відмежовані один від одного порожниною П., яка містить 10—15 мл серозної рідини, що зменшує тертя під час роботи серця. Про запалення П. див. *Перикардит*.

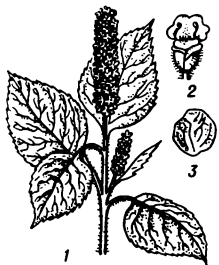
ПЕРИКАРДИТ — запалення *перикарда*. П. у людини поділяють на *інфекційні* (збудники — коки, віруси, мікобактерії туберкульозу та ін.) — ускладнення ревматизму, скарлатини, туберкульозу, грипу тощо; *неінфекційні* — ускладнення *уремії*, *інфаркту міокарда*, травматичні, післяопераційні тощо. Розрізняють П. *сухий* (на внутр. поверхні обох листків перикарда відкладається *фібрин*) і *ексудативний*, *випітний* (в порожнині перикарда скупчується *серозна*, *фібринозна*, *кров'яниста* або *гнійна* рідина). Ознаки: біль у ділянці серця, *серцебиття*, *задишка*, заг. *кволість*, *хворий блідий*, *спостерігаються набряки*, підвищення *т-ри* тощо. Лік у в а н я: постільний режим, *антибіотики*, *болезаспокійливі*, *протизапальні*, *симптоматичні засоби* тощо. В ряді випадків вдаються до *видалення випоту*.

Переяслав-Хмельницький музей народної архітектури та побуту. Селянські садиби. Середина 19 ст.

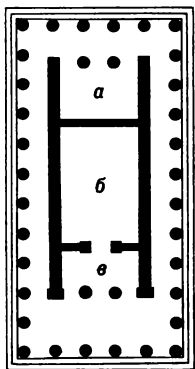

ПЕРИКАРПІЙ

Перила васьликовидна:
1 — гілка з квітками;
2 — квітка; 3 — насіння.

План периметру:
а — опистодом;
б — наос; в — пронаос.

Схема перископа:
1 — вхідна призма;
2 — об'єктив;
3, 4 — лінзи;
5 — окуляр;
6 — вихідна призма.

П. у тварин найчастіше буває травматич. походження (особливо у жуйних). Металеві та ін. гострі предмети, заковтувані з кормом, проколюють стінку передшлунків (сітки), діафрагму і травмують серцеву сумку, спричинюючи гнійне запалення її. Відмічають болючість і шуми в ділянці серця, сітки, тварини не їдять, стогнуть, у них набрякає підгрудок тощо. Прогноз несприятливий, лікування малоефективне. Профілактика — прибирання пасовищ, видалення з сипких кормів металевих предметів магнітами тощо.

ПЕРИКАРПІЙ (від грец. *пері* — навколо і *карпос* — плід) — стінка плоду у рослин, що оточує насіння. Те саме, що й *оплодень*.

ПЕРИЛА, судза (Perilla) — рід трав'янистих рослин родини *губоцвітих*. Відомо 4 (за ін. джерелами, 2—3) види: у Сх. і Пд.-Сх. Азії. У культурі, у т. ч. в СРСР (зокрема, на Україні), — 2 види. Госп. значення має П. в а с і л ь к о в и д н а, с у д з а (P. osuoides) — олійна рослина; утворює дуже розгалужене стебло 30—140 см заввишки. Листки широкояйцевидні. Квітки дрібні, білі, зібрані в китицевидні суцвіття. Плід — горішок. Насіння містить 32—52% швидковисихаючої олії, використовуваної у лакофарбовій промисловості, медонос. Урожай насіння 10—15 ц/га. П. н а н к і н с ь к у (P. nankinensis) вирощують як декоративну рослину.

ПЕРИМЕТР (грец. *періметров*, від *періметрею* — вимірюю навкруг) — довжина замкненого контура. Поняття «периметр» застосовують здебільшого до *трикутників* та ін. *многокутників*, і в цих випадках П. означає суму довжин усіх сторін.

ПЕРИМЕТРИТ (від грец. *пері* — навколо і *мїтра* — матка) — у людини запалення очеревини, яка вкриває *матку*. Здебільшого поєднується з запальним ураженням очеревини малого таза в цілому. Збудниками П. звичайно є стрептокок, стафілокок або гонокок. До П. можуть спричинитися запальні захворювання жіночих статевих органів (зокрема, гонорея), ускладнені *пологи* й аборт. Початок гострий; ознаки — біль внизу живота, симптоми *перитоніту*, гарячка; при невідповідному, несвоєчасному лікуванні гостра форма може перейти у хронічну (утворення спайок). Ліку в а н н я: антибіотики, сульфаніламідні препарати, переливання малих доз крові, курортне тощо.

ПЕРИПАТЕТИЧНА ШКОЛА, перипатетики (від грец. *періпатетіхос* — здійснюваний під час прогулянок) — філософська школа, засн. *Арістотелем* в Афінах 335 до н. е. Назва, очевидно, походить від його звички викладати своє вчення учням під час прогулянок. П. ш. зробила значний внесок у розвиток філософії, математики, астрономії та ботаніки. Гол. представники: Теофраст, Андронік Родоський. З 3 ст. н. е. П. ш. почала відходити від матеріалістичних тенденцій учення Арістотеля і зійшла на ідеалістичні позиції *неоплатонізму*. Припинила існування бл. 529.

ПЕРИПЕТІЯ (грец. *періпетея* — раптова зміна) — в античній поезії один з елементів трагічної фабули, що означав зміну подій до протилежного з необхідності або ймовірності (щастя обертається в нещастя, успіх стає поразкою тощо). Тепер найчастіше вживається у значенні несподіваної події, різкого повороту сюжету, які ускладнюють дію твору.

Р. Т. Гром'як.

ПЕРИПТЕР (грец. *періптерос* — оточений колонами) — тип давньогрец. храму. Прямокутна в плані будівля, з усіх боків оточена *колонадою*. Найбільш поширений в епоху *архаїки* (т. з. храм Деметри в Пестумі) та *класики* (*Парфенон*). Зовн. форми П. часто використовували архітектори *класицизму*.

ПЕРИСЕЛЕНІЙ (від грец. *пері* — біля і *селені* — Місяць) — найбільшча до центра *Місяця* точка *орбіти* його штучного супутника.

ПЕРИСКОП (від грец. *періскопос* — дивлюсь навкруги, оглядаю) — оптичний прилад для оглядання місцевості з укриттів (окопів, бліндажів), танків, надводних кораблів, підводних човнів, а також для спостереження за процесами у високотемпературних, іонізаційних камерах, камерах тиску тощо. Складається з системи дзеркал чи призм, вмонтованих у металеві труби, або з двох чи більше сполучених *телескопів*.

ПЕРИСПЕРМ (від грец. *пері*, тут — всередині і *сперма* — насіння) — поживна тканина в насінні деяких рослин. Поживні речовини П. (крохмаль, рішче жири) *зародок* використовує під час проростання. Функціонально П. подібний до *ендосперму*, але утворюється з *нукелуса* і має диплоїдний набір хромосом. П. характерний для род. гвоздикових, лататтевих, імбирних, перцевих та ін., а серед голонасінних — для гнетових і тисових. У насінні деяких рослин розвивається і *перисперм*, і *ендосперм*.

ПЕРИСТАЛЬТИКА (від грец. *пері* — навколо, біля і *стальтіхос* — стяжний, стискальний) — хвилеподібні ритмічні скорочення стінок порожнистих органів (усіх відділів шлунково-кишкового тракту, деяких відділів сечостатевої системи), внаслідок чого переміщається їхній вміст. Залежить від здатності гладеньких м'язів до автоматичних скорочень (див. *Автоматизм*), від функцій розташованих у них нервових сплетень. На П. впливають *вегетативна нервова система*, гуморальні фактори, фіз. і хім. властивості їжі тощо. Див. також *Антиперистальтика*.

ПЕРИТЕЦІЙ (від грец. *пері* — навколо, біля і *тїхїя* — сховище, скринька) — *плодове тіло* деяких *сумчастих грибів*. За формою П. переважно кулясті або глечиковидні з маленьким отвором на верхівці. На дні П., в центрі, пучком або шаром піднімаються сумки зі спорами. Між сумками розвиваються *парафізи*. Розвиток центра П. — сумок, парафіз і внутр. тканин П. — важлива систематична ознака, що використовується при визначенні *порядків*.

ПЕРИТОНІТ (від грец. *перітоніон* — очеревина) — запалення *очеревини*. П. виникає здебільшого як ускладнення при запальних захворюваннях органів черевної порожнини (гострий *апендицит*, *холецистит*, аднексит) і ускладнень (напр., поранення кишечника) внутр. органів та потрапляння гноєтворних мікробів в очеревину, при *виразковій хворобі* шлунка і дванадцятипалої кишки (при її прориванні) тощо. Збудниками П. є *кишкова паличка*, стрептокок, стафілокок, пневмокок (див. *Кокки*), анаеробні мікроби та ін. Розрізняють П. гострий і хронічний, місцевий, обмежений, поширений (розлитий) та осумкований. П. може супроводитись збиранням у черевній порожнині запальної рідини — *випоту*. Залежно від характеру ексудату розрізняють П. серозні, серозно-гнійні, гнійні, гнійні, фібринозні. Ознаки гострого П.: різкий біль у животі, підвищення т-ри; м'язи живота рефлекторно напружуються (гострий живот); припиняється відходження газів і калу, посилюються ознаки отруєння організму, багаторазове блювання; ніс і виліци загострюються, язик стає сухим, прискорюється пульс. Ліку в а н н я П. оперативне.

ПЕРИФЕРИЧНА НЕРВОВА СИСТЕМА (від грец. *періфєріка* — коло, дуга, поверхня) — частина *нервової системи* хребетних тварин і людини. Складається з *спинномозкових нервів*, *черепномозкових нервів*, вегетативних гангліїв, нервових ланцюжків і сплетень, що містяться в органах і тканинах організму і сполучені з *головним мозком* і *спинним мозком*. В П. н. с. є кілька типів *нейронів*, які розташовані в гангліях, та кілька типів *аксонів*, які належать центр. і периферичним нейронам і відрізняються за будовою (вкриті *мієліною оболонкою* або безмієлінові) і діаметром (від 0,5 до 22 мкм). Осн. функцією П. н. с. є передача *імпульсів нервових*. Аксони об'єднуються в *нерви*, які можуть бути аферентними (див. *Доцентрові нервові волокна*), якщо вони передають нервові імпульси від чутливих закінчень (*рецепторів*) у мозок, еферентними (див. *Відцентрові нервові волокна*), якщо передають імпульси від мозку до робочих органів (м'язів, залоз тощо), але найчастіше нерви бувають мішаними (містять обидва типи волокон). П. н. с. поділяється на соматичний (*іннервація шкіри, скелетних м'язів, суглобів*) і вегетативний (*іннервація внутр. органів, кровоносних судин, гладеньких м'язів, залоз*) відділи.

Лит.: Беритов І. С. Общая физиология мышечной и нервной системы. М., 1959; Привес М. Г., Лысенков Н. К., Бушкович В. И. Анатомия человека. Л., 1974; Костюк П. Г. Физиология центральной нервной системы. К., 1977. Ю. П. Лиманский.

ПЕРИФРАЗ, перифраза (від грец. *періфразис* — описовий вираз) — стилістичний прийом, коли назва предмета, явища або власне ім'я замінюється описом їхніх найхарактерніших ознак з метою уникнути повторень, надати розповіді більшої виразності (напр., «весна життя» замість «молодість».

«королева спорту» замість «легка атлетика»). В худож. л-рі П. часто наближається до розгорнутої метонімії.

В. М. Лесня. **ПЕРИХОНДР** (від грец. *περί* — навколо і *χόνδρος* — хрящ) — те саме, що й *охряст*.

ПЕРИЦЕНТР (від грец. *περί* — біля і лат. *centrum* — осереддя, центр) — точка орбіти небесного тіла, найближча до тіла, навколо якого відбувається рух. Залежно від назви центр. тіла (Землі, Сонця, Місяця тощо) П. наз. *перигієм*, *перигелієм*, *периселенієм*, *периастром* тощо.

ПЕРИЦИКЛ (від грец. *περί* — беру в кільце, оточую, *κύκλος* — зовнішній шар клітин *центрального циліндра* стебла і кореня рослини; е твірною ткачкою (див. *Меристема*). Складається з одного або кількох шарів паренхіми (див. *Паренхіма*) клітин. В П. закладаються бічні та додаткові корені, іноді з клітин П. диференціюється фелоген, який утворює на поверхні кореня *перидерму*. З П. також формуються *молочники*, *смоляні ходи* та ін. вмістища продуктів секреторної діяльності рослини. В стеблах деяких придивних рослин шари П. перетворюються на довгі, тонкі й міцні волокна.

ПЕРІ (Péri) Габріель (9.II 1902, Тулон — 15.XII 1941, Париж) — діяч франц. робітничого руху, герой франц. *Руху Опору*, один з організаторів руху комуністичної молоді у Франції. З 1920 — член Франц. компартії (ФКП), з 1929 — член ЦК ФКП. З 1924 очолював міжнар. видав. газ. «Юманіте». В 1932—39 — депутат парламенту. Заарештований (18.V 1941) колабораціоністським урядом А. Ф. Петена і переданий гестапо; страчений гітлерівцями. В своїх статтях, промовах, а також у листах з в'язниці викривав загрозу гітлерівської агресії і закликав до об'єднання нар. мас для захисту миру і демократії.

Лит.: Королев Л. Один із «партиї расстрелянных». М., 1965.

ПЕРІАСТР (від грец. *περί* — біля і *άστρον* — зоря) — найближча до зорі точка орбіти іншої зорі, що рухається навколо першої як центрального тіла. Збурюючі сили (див. *Збурення руху небесних тіл*), зумовлені притяганням третьої зорі або відмінністю форми зір від кулі, спричиняють зміну положення П. в просторі.

ПЕРІЕКИ (грец. *περίεκοι*, букв. — ті, що живуть навколо) — неповноправна частина населення деяких давньогрец. полісів. У *Спарти* П. — нащадки корінного населення, підкореного *дорійцями* і відісланого до околиць *Лаконіки* (звідси їхня назва). П. були особисто вільними, проте політ. прав не мали. Могли володіти зем. власністю. Служили у важкоозброєній піхоті. Займалися також ремеслом і торгівлею.

ПЕРІКЛ (Перикл; бл. 490 до н. е., Афіни — 429 до н. е., там же) — давньогрец. політ. і військ. діяч, вождь афінської рабовласницької демократії. Походив з впливового аристократичного роду. В 461 до н. е. очолив афінських демократів. У 444—429 до н. е.

П. — перший *стратег* і керівник афінської д-ви. За цей час було завершено її демократизацію (перехід верховної влади до нар. зборів, фактичне скасування майнового цензу, запровадження жеребкування при обранні на держ. посаду, встановлення плати за службу). Було збільшено військ. флот. У 454 або 453 до н. е. скарбиною *Делоського союзу* перенесено до Афін. Проводилося велике громад. будівництво (*Парфенон*, *Пропілеї* та ін.), яке давало біднякам заробіток. Для поліпшення їхнього становища було засновано *клерухії*. Зовн. політика П. була спрямована на встановлення гегемонії Афін в Елладі та Середземномор'ї, зміцнення її позицій на чорноморському узбережжі. Про це свідчать мор. експедиції в Понт (444, 437 до н. е.) і заснування колоній в пд. Італії (Фурії, 443 до н. е.), в Македонії (Амфіполь, 437 до н. е.). Антагонізм між *Спартою* і Афінами під час правління П. призвів до *Пелопоннеської війни* 431—404 до н. е. П. користувався популярністю, оскільки політика, яку він проводив, відповідала інтересам більшості афінських громадян. За П. Афіни стали великим екон., політ. і культур. центром елліністичного світу.

Лит.: Бузескула В. П. Перикл. Пг., 1923; Арский Ф. Перикл. М., 1971.

О. М. Мальований. **ПЕРІОД** (від грец. *περίοδος* — кружний шлях, обертання, чергування) у геології — підрозділ геохронологічної шкали, що відповідає часові утворення геол. відкладів однієї *системи геологічної*. Абсолютна тривалість П. — мільйони років. Геол. періоди поділяються на епохи. Див. також *Геохронологія*.

ПЕРІОД КОЛИВАНЬ — найменший проміжок часу, через який повторюються значення фізичних величин, що змінюються в процесі *коливань*. Поняття «період коливань» застосовують не лише для процесів, у яких значення величин точно повторюються через рівні проміжки часу (напр., для *гармонічних коливань*), а й у випадку приблизно повторюваних процесів.

ПЕРІОД ОБЕРТАННЯ — проміжок часу, протягом якого тіло, рухаючись навколо осі, здійснює один повний оберт. В астрonomії під П. о. розуміють проміжок часу, протягом якого небесне тіло здійснює повний оберт по орбіті. Залежно від вибору точки, відносно якої ведеться відлік обертів, розрізняють *драконічний* П. о. (початкова точка — висхідний вузол орбіти), *аномалістичний* П. о. (початкова точка — *періцентр* орбіти) і т. д. Внаслідок того, що під впливом збурень (див. *Збурення руху небесних тіл*) орбіти неперервно змінюються, П. о., відлічувані від різних точок, можуть дещо відрізнятися один від одного. Для незбурених орбіт різні П. о. збігаються. Див. також *Рік*.

ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА — сукупність творів друку, які виходили або виходять через визначені проміжки часу; один із засобів масової інформації і пропаганди. П. п. — газети, журнали, періодичні збірники і бюлетені; в бібліографіч-

них покажчиках, каталогах і фондах б-к — також видання, що продовжуються, й щорічники. Відомості з сучас. світової статистики П. п. публікуються в «Статистичному щорічнику ЮНЕСКО» і «Статистичному щорічнику ООН», по окремих країнах — в нац. статистичних щорічниках. В СРСР такі відомості публікуються у щорічниках «Печать СССР в 19... году» (з 1923), в УРСР — в наук.-статистичних довідниках, зокрема «Преса Української РСР, 1918—75», які видає *Книжкова палата УРСР* імені Івана Федорова. В 1980 в СРСР вийшло 5236 журналів та ін. періодичних видань річним тиражем 3225,8 млн. прим., 8088 газет річним тиражем 40012 млн. прим., зокрема в УРСР — 198 журналів та ін. періодич. видань річним тиражем 211442 тис. прим. і 1737 газет разом тиражем 23654 тис. прим. Див. також *Журналістика*, *Преса*.

ПЕРІОДИЧНА СИСТЕМА ЕЛЕМЕНТІВ Д. І. МЕНДЕЛЄВА — природна систематика хімічних елементів, що є конкретизованим виразом *періодичного закону Д. І. Менделєєва*. Об'єднує в єдине ціле всі елементи хімічні, розкриває взаємозв'язок між ними, є основою вивчення будови і властивостей елементів та їхніх сполук, синтезу нових сполук, нових елементів тощо. Окремі спроби систематизації елементів, що робились до відкриття Д. І. Менделєєвим періодичного закону [роботи нім. хіміка І. Деберейнера (1780—1849), франц. хіміка Ж. Дюма, нім. хіміка Л. Мейєра (1830—95), франц. ученого А. де Шанкуртуа (1820—86), англ. хіміків У. Олінга (1829—1921) й Дж. Ньюлендса (1838—98) та ін.] були недосконалими і неповними, вони не розкривали найсуттєвішого — внутрішнього, генетичного взаємозв'язку між усіма хім. елементами. Науково розв'язав проблему систематизації елементів Д. І. Менделєєв, коли (порівнюючи групи хімічно схожих елементів) розпізнав їх у порядку зростання *атомних мас* з урахуванням хім. подібності. Тоді він помітив, що властивості елементів та їхніх сполук періодично повторюються. Разом з тим було встановлено закономірний зв'язок і міри хімічної несхожості елементів. Перший варіант періодичної системи хім. елементів опубліковано 1869, а вдосконалений — 1871. П. с. е. дала змогу не лише виявити закономірні зв'язки між відомими на той час елементами, а й передбачити властивості ще не відкритих елементів та їхніх сполук. Спираючись на відкритий ним закон, Д. І. Менделєєв виправив атомні маси 10 елементів, передбачив існування 11 ще невідомих елементів, для трьох з них докладно описав очікувані властивості, а також форми і властивості їхніх сполук і навіть методи, якими ці елементи могли б бути виявлені. Наступне відкриття *галію*, *скандію* й *германію* і повна тотожність їхніх властивостей з передбаченими Д. І. Менделєєвим екаалюмінієм, екабором, екасиліциєм стали справжнім триумфом періодичного закону. Над уточненням і розвит-

Перікл. Скульптура Кредо Кедонського, 2-а половина 5 ст. до н. е. Римська копія. Мармур.

Перкарпа азовська.

ком П. с. е. Д. І. Менделєєв працював усе життя, але не маючи точних відомостей про будову атомів 1889 відверто визнав: «Ми не розуміємо причини періодичного закону». Тепер це твердження спростовано завдяки розвиткові теорії будови атомів (праці Е. Резерфорда, Г. Мозлі, Н. Бора, В. Паулі, В. Гейзенберга, Е. Шредингера та ін.), яка дала змогу з'ясувати фіз. зміст побудови П. с. е. Найпростішою квантово-хімічною моделлю атомів є воднеподібна модель, яка узгоджує залежність властивостей атомів від їхнього положення в П. с. е. Існують строгіші моделі атомів, але вони розглядаються лише у спец. літературі. Періодична зміна властивостей елементів зумовлена структурою атома і пояснюється повторенням схожих типів конфігурацій електронних оболонок атомів в міру збільшення позитивного заряду атомного ядра, чисельно рівного атомному номеру (порядковому) елемента, тобто місцю його в П. с. е. Всі ізотони даного елемента мають одне й те саме місце в П. с. е. Здатність елементів до хім. взаємодії визначається в осн. будовою зовн. електронного рівня, номер якого дорівнює номеру періоду, в якому розміщений даний елемент. Число ж зовн. (валентних) електронів збігається з номером групи елемента. Була підтверджена правильність послідовності розміщення елементів у їхньому природному ряді, і стало зрозуміло, які саме елементи ще не відкриті. Розроблена теорія послідовності формування конфігурацій електронних оболонок атомів значною мірою узгоджується з конкретними хім. властивостями елементів. Точне фіз. визначення структури П. с. е. дає лише квантова механіка. Розподіл елементів за періодами й підгрупами відповідає розподілу електронів цих елементів за рівнями й підрівнями електронної оболонки. Формування електронної оболонки атома підлягає принципу мінімуму енергії і Паулі принципу, згідно з яким в атомі не може бути двох електронів з однаковими значеннями чотирьох квантових чисел. Фактична послідовність формування електронних оболонок атомів відповідає послідовному зростанню енергії електронів. Найголовніші структурні одиниці П. с. е. — період і група. Період — горизонтальний ряд елементів, у якому вони розташовані за зростанням порядкових номерів і який розпочинається з лужного металу (або водню) і закінчується інертним елементом. Існує сім періодів, пронумерованих арабськими цифрами 1—7, з них перший — найменший (за кількістю елементів), у ньому всього 2 елементи, за ним — два маді по 8 елементів, потім два великі — по 18 елементів, шостий — найбільший, має 32 елементи, а сьомий — незавершений, причому номер періоду вказує на число енерг. рівнів у атомах його елементів. У малих періодах металічні властивості елементів різномірно послаблюються, а неметалічні зростають. У великих же періодах металічні властивості

елементів спочатку послаблюються, потім дещо зростають і знову послаблюються за переходом до металів та інертних елементів. Кожний великий період поділяється на два підперіоди, один з яких починається лужним металом і завершується елементами тріад заліза або платиноїдів, другий — з елемента підгрупи міді і закінчується інертним елементом. Група у П. с. е. — вертикальний ряд подібних елементів, що належать до різних періодів. Усього груп у цій системі вісім, пронумерованих римськими цифрами I—VIII. Від малих періодів до кожної групи входить по одному елементу, а від великих — по два. Тому кожна група елементів складається з двох підгруп — головної (а), до якої входять елементи малих періодів (типові елементи) і подібні до них елементи великих періодів, і побічної (б), до якої належить решта елементів даної групи. У елементів I періоду, а також головних підгруп I та II груп інших періодів забуваються електронами зовнішні s-підрівні. У елементів 2 і 3 періодів, а також других підперіодів великих періодів, починаючи з III групи, заповнюються зовнішні p-підрівні. У елементів великих періодів, що розташовані після лужноземельних металів до підгрупи цинку, забуваються d-підрівні на передостанніх рівнях. У елементів — лантаноїдів та актиноїдів заповнюються f-підрівні третіх з кінця енерг. рівнів, а в деяких з цих елементів і d-підрівні передостанніх рівнів. Як правило, елементи головних підгруп мають завершений передостанній рівень та s- або s- і p-валентні електрони. Елементи побічних підгруп на зовн. енерг. рівні мають лише s-, а на передостанньому — s²p²d²—¹⁰ електрони. Крім періодів, підперіодів, груп і підгруп у П. с. е. є такі ряди подібних між собою елементів, що містяться в одній і тій же підгрупі й одному періоді [за винятком платинових металів (платиноїдів), розташованих у 5 і 6 періодах]. Такі ряди елементів наз. родинами. Відомі родини заліза (Fe, Co, Ni), платиноїдів (Ru — Pt), лантаноїдів (Ce — Lu) і актиноїдів (Th — Lr). Властивості елементів у П. с. е. із зростанням порядкового номера змінюються періодично так, що через певне (але не завжди одне й те саме) число порядкових номерів повторюються окислення ступені елементів, форми хім. сполук, їхні термічні, електр., магн., оптичні та деякі ін. властивості. Більшість елементів кожної підгрупи є повними аналогами, бо вони мають однотипні електронні конфігурації, а елементи-аналоги побічних підгруп — нерідко й близькі розміри атомів (іонів). Періодична зміна властивостей елементів простежується і в межах кожного окремого періоду, підгрупи (вторинна періодичність) та родини (внутр. періодичність), напр. у родині лантаноїдів. Є й діагональна подібність елементів, що належать до різних підгруп чи груп (Li → Mg, Be → Al та ін.). Існує багато варіантів зображення П. с. е. на площині і в просторі (понад 400). Особ-

ливо поширені табличні варіанти — 8-, 18- і 32-клітинкові, що відповідають ємності електронних шарів з 8, 18 і 32 електронів. Найзручніша для виявлення подібності й відмінності елементів коротка (класична) 8-клітинкова таблиця П. с. е., в якій у групі зібрані всі елементи різних підгруп з однаковою кількістю валентних електронів. У цій таблиці подано основну інформацію про елементи: назва, знак, атомний номер, атомна маса (Міжнар. табл. 1977), будова валентних рівнів. Неусталені назви деяких елементів подано в квадратних дужках, а їхні знаки — у круглих. Числа в квадратних дужках — масові числа найстійкіших ізоотопів; цифри, набрані дрібним шрифтом, — ті, точність яких ± 1 або ± 3 . Довга форма таблиці менш компактна, але в ній наочніше відображено поділ елементів на чотири категорії. Він показує, на який підрівень (s, p, d, f) вступає черговий електрон кожного наступного елемента. Всі великі періоди тут розташовано кожний в один ряд, а лантаноїди й актиноїди включено в таблицю, а не винесено за межі системи, як це має місце в таблиці короткої форми. Всі запропоновані варіанти таблиць П. с. е. не позбавлені недоліків. Це — наслідок того, що зображувальні засоби П. с. е. не здатні відобразити всю різноманітність фактичного матеріалу, що характеризує хім. еволюцію елементів. Створенням П. с. е. Д. І. Менделєєв відкрив нову еру в хімії, фізиці, матеріалознавстві, геохімії, біохімії, космохімії та ін. науках. П. с. е. — гранично коротка і чітка наук. основа для вивчення фіз. і хім. властивостей елементів і їхніх сполук. Вона не лише внесла порядок у хімію кінця 19 ст., а й привела до нових відкриттів і інтерпретацій самого періодичного закону та до встановлення важливих закономірностей у природі, напр., синтезу трансуранових елементів, вторинна періодичність, «розминання періодичності». П. с. е. безперервно розвивається й уточнюється. Останнім часом з'явилися праці з матем. моделювання явища періодичності й побудови матем. моделей системи. Ід. див. на окремому аркуші. с. 256—257.

Лит.: Менделєєв Д. І. Основи хімії, т. 1—2. М.—Л., 1947; Менделєєв Д. І. Періодичний закон. М., 1958; Голуб А. М. Загальна та неорганічна хімія, ч. 1—2. К., 1968—71; Грифонов Д. Н. Структура й границі періодичної системи. М., 1969; Делімарський Ю. К., Шнітман Г. В. Сто років періодичного закону. К., 1969; Агафопин Н. П. Періодичний закон і періодична система елементів Д. І. Менделєєва. М., 1973.

В. С. Телегуєв,
Є. І. Гладішевський.

ПЕРІОДИЧНИЙ ДРІВ — нескінченний десятковий дріб, у якого одна або кілька цифр повторюються в однаковій послідовності. Напр., 0,555..., 2,03191919... Сукупність повторюваних цифр наз. періодом дробу. Періодом першого з наведених дробів є 5, другого — 19, тому ці П. д. коротше записують так: 0,(5); 2,(03) (19). Якщо період починається одразу після коми, П. д.

наа, ч и с т и м; якщо ж між комою і першим періодом є й ін. цифри — мі ш а н и м. П. д. виникають при перетворенні в десятковий дріб нескоротного звичайного дробу, у якого розклад знаменника на прості множники містить, крім 2 і 5, ін. числа. Будь-який П. д. можна перетворити на звичайний. Чистий П. д. дорівнює звичайному дробу, у якого чисельником є період, а знаменником — число, зображене цифрою 9, повтореною стільки разів, скільки цифр у періоді, напр., $0, (5) = \frac{5}{9}$. Мішаний П. д. дорівнює звичайному дробу, у якого чисельником є різниця між числом, записаним між комою і другим періодом, і числом, записаним між комою і першим періодом, а знаменником — число, зображене цифрою 9, повтореною стільки разів, скільки цифр у періоді, і стільки ж приписаними нулями на кінці, скільки цифр між комою і першим періодом. Напр., $2, 03 (19) = \frac{2 \cdot 319 - 3}{9900} = \frac{316}{9900} = \frac{2}{2475}$.

Будь-яке раціональне число можна подати у вигляді або скінченного, або періодичного десяткового дробу. **ПЕРІОДИЧНИЙ ЗАКОН Д. І. МЕНДЕЛЄЄВА** — фундаментальний закон природи, відкритий 1869 Д. І. Менделєєвим при спробах класифікації хімічних елементів. Дістав повне підтвердження і набув дальшого розвитку при з'ясуванні будови атомів, став основою сучас. природознавства. За П. з. М. властивості елементів, а також форми та властивості їхніх сполук перебувають у періодичній залежності від заряду ядер і структур електронної оболонки їхніх атомів. Періодичність властивостей елементів та їхніх сполук зумовлена періодичним повторенням конфігурації зовн. електронних рівнів атомів при збільшенні заряду їхніх ядер, що чисельно виражається атомним номером відповідного елемента. П. з. М. — одне з найширших узагальнень природознавства, відігравало методологічну основну роль у вивченні про речовину, природничим обґрунтуванням матеріалістичної діалектики. Графічним (табличним) вираженням П. з. М. є *періодична система елементів Д. І. Менделєєва*.

Б. І. Гладішевський, В. С. Телегус. **ПЕРІОДИЧНІ ФУНКЦІЇ** — функції, які не змінюють свого значення при додаванні до аргументу певного сталого числа $T \neq 0$ (п е р і о д у). П. ф., напр., *тригонометричні функції* ($T = 2\pi$ для $\sin x, \cos x$, $\sec x, \csc x$, $T = \pi$ для $\operatorname{tg} x$ і $\operatorname{ctg} x$), (x) — дробова частина x ($T = 1$). Сума, добутку і частка П. ф. з однаковими періодами є П. ф. з тим же періодом; сума П. ф. з кратними періодами є також П. ф. Якщо T — період, то nT (n — ціле число) — також період. Для неперервних П. ф. комплексної змінної можливі випадки, коли існують два періоди T_1 і T_2 , відношення яких є уявним числом; якщо ця функція відмінна від сталої, то будь-який її період матиме вигляд $k_1 T_1 + k_2 T_2$, де k_1 і k_2 — цілі числа. Такі функції наз. *подвійноперіодичними*. В матем. фізиці велике значення, крім П. ф., мають майже періодичні функції, тобто такі функції, значення яких майже не змінюються при додаванні до аргументу певного сталого числа (т. з. *майже періоду*).

ПЕРІОДИЧНОСТІ ПЛОДОНОШЕННЯ — явище нерегулярного (несторічного) плодоношення плодів і лісних порід. П. п. найбільш властиве ядуні, менше — груші. П. п. залежить від клімату, сорту, умов зростання та віку дерева. В молодому віці дерева всіх порід плодоносять помірно і щороку. У більш дорослому віці дерев, коли ріст гілок стає незначним і більшість бруньок перетворюється на квіткові, виникає надмірне цвітіння та плодоношення, за якого не можуть утворюватись квіткові бруньки для врожаю наступного року; настає перерва в плодоношенні, а далі дерева плодоносять через рік. Кісточкові та ягідні культури здебільшого плодоносять щорічно. Одна з важливих умов щорічного плодоношення — помірне цвітіння, якого досягають нормуванням листків, квіток, зав'язей на ранніх стадіях розвитку, крім того, застосовують комплекс агротех. заходів догляду за садом: правильний обробіток ґрунту, внесення достатньої кількості добрив, особливо азотних; належна боротьба з шкідливими та хворобами дерев, зрошення (в південних районах) і як допоміжний агрозахід — відповідне обрізування дерев (див. *Обрізування рослин*).

ПЕРІОДОНТИТ (від грец. *пері* — навколо і *донтос* (δόντος) — зуб) — запалення кореневої оболонки зуба (періодонта) і навколишніх тканин. Сприяється П. травмами періодонта (при розкушуванні твердої їжі, переломі або вивиху зуба при ударі), проникненням інфекції крізь канал зуба (карієс зубів) при невилікуваному *пульпіті*, професійними переваженнями (напр., у артистів цирку, музикантів та ін.) тощо. За перебігом розрізняють П. гострий та хронічний (який не супроводиться суб'єктивними відчуттями). Ознаки гострого П.: чутивість зуба при дотику, зубний біль, припухання і набряк ясен (флюс). Процес може ускладнюватись *остеомиєлітом* щелепи, гнійним запаленням м'яких тканин обличчя і шиї, утворенням кіст. Деякі форми П. є джерелами заг. інтоксикації організму. Лікування полягає в лікар-стоматологіч. (консервативне, іноді — видалення зуба). **ПЕРІОСТ** (від грец. *пері* — навколо і *остейон* — кістка) — те саме, що й *окістя*.

ПЕРІОСТИТ — гостре або хронічне запалення *окістя* (періоста) інфекційного або травматичного походження. Інфекція може проникати в окістя з поряд розташованих органів (напр., при *карієсі* зубів), гнійним вогнищем (фурункул, ангіна), в деяких випадках П. виникає при *туберкульозі*, *бруцельозі*, *решатизмі*. Ознаки: біль, підвищення т-ри тіла, припухлість і почервоніння шкіри в місці ушкодження, заг. слабкість, порушен-

ня функцій. Лікування: медикаментозне (антибіотики, сульфамідаміди, препарати, анальгетики) і фізіотерапевтичне; при ускладненнях (нагноєнні, осифікації, порушенні функцій), а також при безуспішності консервативних методів — оперативне. Лікування П., особливо ускладнене, тривале і потребує додержання режиму (уникнення охолодження, фізич. навантаження, своєчасне лікування тощо). К. С. Терновий.

ПЕРІСАД (грец. Παισιάδης) — ім'я кількох царів *Боспорської держави* з династії *Спартокідів*. П. І царював 349 (або 348) — 310 (або 309) до н. е. П. V, останній цар Боспору з династії Спартокідів, був убитий 107 до н. е. під час *Савмака повстання*.

ПЕРКАЛЬ (франц. percale, з перс. пергала) — тонка густа бавовняна тканина полотняного *переплетення ниток*. Виготовляється з сировому (непофарбованому) вигляді. Застосовується гол. чин. як *технічна* у виробн. авіац. парашутів, *текстильна* тощо. Іноді П. деяких видів вибілюють, з нього шиють черх. літній одяг.

ПЕРКАРИНА (Percarina) — рід риб ряду окунеподібних з єдиним видом — П. азовська (P. demidoffi). Тіло (довж. до 10,5 см, маса до 5 г) високе, вкрите дрібною лускою, майже прозоре, з молочно-жовтуватим відтінком, вздовж спини з темними плямами. Живиться дрібною рибою та донними безхребетними.

Сама П. є кормом для судака. Нерест у червні — серпні. Плодючість до 3 тис. ікринок. Статевої зрілості досягає на 2-му році життя. Поширена в Азовському м. і також в солонуватій воді Дністровського і Дніпровсько-Бузького лиманів. П. — смітна риба. Використовується на кормове борошно і туки.

ПЕРКУН Анатолій Сафронів (н. 24.VIII 1936, с. Кунка, тепер Гайсинського р-ну Він. обл.) — новатор с.-г. виробництва, і герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1967. Закінчивши (1955) Ольгопільське училище механізації с.-г., працює трактористом, з 1962 очолює механізовану ланку колгоспу ім. Шевченка Гайсинського р-ну, а з 1970 — там же бригадир тракторної бригади, яка протягом останніх 10 років щороку вирощує високі врожаї зернових (по 30—36 ц/га) і цукр. буряків (по 390 ц/га). Делегат XXV з'їзду Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 9—10-го скликання. Нагороджений орденом Леніна, медалями. Ю. С. Жуків.

ПЕРКУСІЯ (лат. percussio, букв. — нанесення ударів, тут — постукування), вистукування — один з основних методів дослідження внутр. органів хворого; полягає в постукуванні по поверхні тіла. Розрізняють П. безпосередню (постукування пальцем по тілу хворого) і посередню (постукування по прикладеному до тіла пальцю). За допомогою П. встановлюють наявність в організмі певних патологічних змін (напр., при запаленні легень у відповідному місці при П. виникає характерний приглушений звук). За характером звуку, що виникає при П., лікар

я функцій. Лікування: медикаментозне (антибіотики, сульфамідаміди, препарати, анальгетики) і фізіотерапевтичне; при ускладненнях (нагноєнні, осифікації, порушенні функцій), а також при безуспішності консервативних методів — оперативне. Лікування П., особливо ускладнене, тривале і потребує додержання режиму (уникнення охолодження, фізич. навантаження, своєчасне лікування тощо). К. С. Терновий.

ПЕРКАРИНА (Percarina) — рід риб ряду окунеподібних з єдиним видом — П. азовська (P. demidoffi). Тіло (довж. до 10,5 см, маса до 5 г) високе, вкрите дрібною лускою, майже прозоре, з молочно-жовтуватим відтінком, вздовж спини з темними плямами. Живиться дрібною рибою та донними безхребетними.

Сама П. є кормом для судака. Нерест у червні — серпні. Плодючість до 3 тис. ікринок. Статевої зрілості досягає на 2-му році життя. Поширена в Азовському м. і також в солонуватій воді Дністровського і Дніпровсько-Бузького лиманів. П. — смітна риба. Використовується на кормове борошно і туки.

ПЕРКУН Анатолій Сафронів (н. 24.VIII 1936, с. Кунка, тепер Гайсинського р-ну Він. обл.) — новатор с.-г. виробництва, і герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1967. Закінчивши (1955) Ольгопільське училище механізації с.-г., працює трактористом, з 1962 очолює механізовану ланку колгоспу ім. Шевченка Гайсинського р-ну, а з 1970 — там же бригадир тракторної бригади, яка протягом останніх 10 років щороку вирощує високі врожаї зернових (по 30—36 ц/га) і цукр. буряків (по 390 ц/га). Делегат XXV з'їзду Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 9—10-го скликання. Нагороджений орденом Леніна, медалями. Ю. С. Жуків.

ПЕРКУСІЯ (лат. percussio, букв. — нанесення ударів, тут — постукування), вистукування — один з основних методів дослідження внутр. органів хворого; полягає в постукуванні по поверхні тіла. Розрізняють П. безпосередню (постукування пальцем по тілу хворого) і посередню (постукування по прикладеному до тіла пальцю). За допомогою П. встановлюють наявність в організмі певних патологічних змін (напр., при запаленні легень у відповідному місці при П. виникає характерний приглушений звук). За характером звуку, що виникає при П., лікар

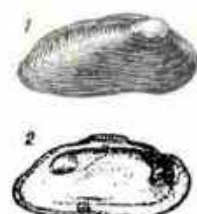
А. С. Перкун.

ПЕРЛАМУТ

Перлівка поникла. Загальний вигляд рослини і колосок.

Перлівниця звичайна: 1—вигляд зверху; 2—вигляд зсередини (видно перлину).

Пластинчастий перліт. Світає смуги — цементит, темні — ферит. Мікроструктура. Збільшено у 800 раз.

певною мірою дізнається про фіз. властивості того чи ін. органа, визначає розміри і конфігурацію різних органів (напр., легень, серця, печінки, селезінки). Детальний опис методу П. вперше дав віденський лікар Л. Ауенбрутер (1761). Значний внесок у розробку методики П. зробили укр. терапевти В. П. Образцов і Ф. Г. Яновський. У ветеринарії П. застосовують при дослідженні серця, органів дихання і шлунково-кишкового тракту. По результатах П. роблять висновки про фізичний стан досліджуваних частин тіла і відповідних органів та патологічні зміни в них. Для П. застосовують перкусійні молоточки і плесметри різної конструкції.

ПЕРЛАМУТ (нім. Perlmutter, від Perle — перлина і Mutter — мати) — внутрішній шар раковини двостулкових і червононогих молюсків. Складається з тонких пластинок особливого різновиду вуглекислого кальцію — арагоніту, скріплених прошарками органічної речовини — конхіну. П. має райдужний блиск, який залежить від інтерференції світла, що відбивається його поверхнею. Використовується для виготовлення прикрас, гудзиків тощо. Різновидом П. є *перли*.

ПЕР-ЛАНШЕЗ — кладовище в Парижі [засн. 1804; в минулому на цій території був маєток духівника Людовика XIV патера (франц. père) Лашеза; звідси назва]. Тут поховано найвидатніших діячів культури і науки (Ж. де Лафонтен, Д. Б. Мольєр, Ш. Нодьє, А. Доде, А. де Мюссе, О. де Бальзак, П. Ж. Беранже, Ф. Шопен, С. Бернар, Дж. Россіні, Е. Делакруа, Д. Енгс, А. Барбюс та ін.). У травні 1871 П.-Л. стало місцем останніх боїв комунарів з *версалляцями* (див. *Паризька комуна* 1871). Полонених комунарів було розстріляно 27.V 1871 біля пн.-сх. стіни кладовища; на П.-Л. споруджено «Пам'ятник мертвим» (1899, скульптор А. Бартоломе). У сквері П.-Л. встановлено пам'ятник «Стіна жертв революції» («Стіна комунарів»; 1909, скульптор П. Моро-Вотье). На П.-Л. поховано видатних діячів франц. робітн. руху: П. Лафарга, Л. Маркс (Лафарг), М. Тореза, М. Кашена, П. Вайян-Кутюр'є, багатьох учасників *Руху Опору*. В 1964 на кладовищі П.-Л. відкрито пам'ятник жертвам *Бухенвальда* (скульптор Л. Бансель).

ПЕРЛЕ Худогін (справж. ім'я — Дамдіні Перле; н. 1911, Хейтський аймак, тепер у МНР) — монг. поет, прозаїк, перекладач, історик. Літ. діяльність почав 1929. Автор збірок оповідань «Серце народу» (1955), «Намжил та Ванжил» (1965), зб. поезій «Монголи люблять мир» (1961) та ін. Переклав «Слово о полку Ігоревім». Першим переклав «Заповіт» (1939) та ряд ін. віршів Т. Шевченка.

ПЕРЛИ — органо-мінеральні утвори кулястої або неправильної форми, що розвиваються в тілі деяких молюсків — перлівниць. Виникають в результаті на шарування *перламутру* навколо сторонніх тіл (напр., піщинок, паразитів тощо), що потрапили в стінку *мантиї* або між *мантиєю* та *раковиною*. Розміри П. — від мікроскопічних до величезних голубиною яйця; колір — білий, рожевий, жовтуватий, іноді чорний. Промисел морських П. здавна зосереджений у Червоному морі та Перській затоці, біля берегів Шрі-Ланки, Австралії, Японії, Венесуели, прісноводних П. (у невеликих кількостях) — в ріках Росії, Шотландії, Німеччини, Китаю, країн Пн. Америки. В деяких країнах (переважно в Японії) П. вирощують штучно, вводячи з цією метою в мантию мор. перлівниць *перламутрові кульки*, які правлять за основу для майбутніх перлин. П. використовують для виготовлення ювелірних прикрас.

ПЕРЛІВКА (Melica) — рід рослин родини *злакових*. Багаторічні трави з однобічним волотевидним суцвіттям. Листки вузьколінійні, шорсткі. Колоски 1—3-квіткові, стиснуті з боків. Бл. 80 видів, поширених у країнах з помірним кліматом і в горах тропіч. поясу. В СРСР — 19 видів, у т. ч. в УРСР — 9. Ростуть у листяних і мішаних лісах, по узліссях серед чагарників. Найпоширеніші — П. поникла (M. nutans), П. ряба (M. picta); в Криму на скелях росте П. кримська (M. taurica).

ПЕРЛІВНИЦЯ (Margaritana) — рід *двостулкових молюсків*. Раковина (довж. 10—18 см) овальна, видовжена, спереду і ззаду закруглена, досить міцна. 4 види: П. звичайна (M. margaritifera), П. даурська (M. dahurica), П. камчатська (M. middendorffii) і П. сахалінська (M. sachalinensis). Поширена у прісних водах Пн. і Зх. Європи, Сх. Азії та Пн. Америки. На Україні невідома. П. називають також морських двостулкових молюсків з родів Pinctada, Pteria, поширених у тропічних морях. П. добувають заради *перлів* та *перламутру*. В Японії П. розводять штучно.

ПЕРЛІТ (від нім. Perle, франц. perle — перлина) — склоподібна силікатна вулканічна гірська порода. Містить 68—76% SiO₂, 12—15% Al₂O₃, 1—4% Na₂O, 1—2% Fe₂O₃, 2—5% K₂O, 1—2% CaO. Має добре виражену концентрично-шкаралупувату (т. з. перлітову) будову. П. містить до 3—6% конституційної (зв'язаної) води. При швидкому нагріванні подрібненого П. вода, що міститься в ньому, перетворюється на пару, внаслідок чого порода спучується, збільшуючись в об'ємі у 5—20 раз. Спучений П. має об'ємну масу 50—600 кг/м³. В СРСР родовища П. є

Пам'ятник «Стіна жертв революції» на кладовищі *Пер-Ланшез* у Парижі. Камінь. 1909. Скульптор П. Моро-Вотье.

у Вірмі, РСР, Бурят. АРСР, на Україні (Закарпаття). Використовується П. як заповнювач *легкого бетону* та добрий, у виробн. теплоізоляційних виробів, скла, як фільтраційний матеріал у хім., нафтопереробній, харч., фарм. промисловості. В. С. Міщенко. **ПЕРЛІТ** у металознавстві — структурна складова *залізистовуглецевих сплавів*, що являє собою евтектичну (механічну) суміш *фериту* і *цементиту*. Утворюється в процесі розпаду *аустеніту* (при охолодженні) або *мартенситу* (при нагріванні). Розрізняють П. (мал.) пластинчастий (ферит і цементит мають форму пластинок) та зернистий (округлі зерна цементиту розміщені на фоні зерен фериту). У сплавах (зокрема, вуглецевих конструкційних сталей) з структурою П. досить високі міцність, пластичність і ударна в'язкість, їх легко обробляти мех. способом. Дисперсні (тонші) різновиди П. іноді наз. *сорбітом* і *трооститом*.

ПЕРЛІТОБЕТОН — бетон, у якому заповнювачем є спучений випалом перлітові або близькі до них обидіани, нехитієти та ін. *вулканічні гірські породи*; різновид *легкого бетону*. Об'ємна маса застосовуваних для П. перлітового (див. *Перліт*) піску 200—500, щебеню — 250—500 кг/м³. В'язучими речовинами служать цемент, вапно, гіпс, бітум, рідке скло, синтетичні смоли та ін. Розрізняють П. теплоізоляційний і конструктивно-теплоізоляційний. Показники теплоізоляційного П.: об'ємна маса (в сухому стані) до 500 кг/м³, міцність на стиск — до 2,5 МПа, коеф. теплопровідності 0,08—0,14 Вт/(м·К); конструктивно-теплоізоляційного — відповідно 600—900; 3,5—7,5 і 0,17—0,33. До різновидів П. належать аглопоритперлітобетон (з *аглопоритом*), керамзитперлітобетон (з *керамзитом*), пензо- і шлакопензоперлітобетон (з природною і шлаковою *пензою*), туфоперлітобетон (з *туфом*). П. застосовують при виготовленні одношарових самонесучих стінових панелей, двошарових панелей з перлітобетонним утеплювачем, для теплоізоляції пром. устаткування і трубопроводів.

ПЕРЛО (Perlo) Віктор (н. 15.V 1912, Нью-Йорк) — амер. економіст-марксист, публіцист. Закінчив Колумбійський ун-т (1931). Голова екон. комісії Нац. к-ту Комуністичної партії США. Дослідження П. стосуються проблем післявоєнного розвитку амер. економіки, аналізу формування осн. фінанс.-пром. груп США, ролі монополій у створенні воєнно-пром. комплексів, проблем трудових відносин, критики бурж. теорій екон. зростання, «революції в доходах» тощо. Праці П. ґрунтуються на лівінській теорії імперіалізму, містять багатий фактичний і статистичний матеріал.

ПЕРЛО МНОГОЦІННОЕ — збірка творів релігійно-моралізаторського змісту, пам'ятка укр. культури 17 ст. Видана 1646 в Чернігові, вдруге — 1699 в Могилеві. Автор «П. м.» — укр. церк. діяч, педагог і письменник

Кирило *Стівровецький*. Збірка складається з кількох прозових творів та 21 вірша, написаних тогочасно книжною укр. мовою. Книга мала педагогічне призначення. Автор говорить про тлінність багатства і скороминучість життя. Художністю і реалістичними деталями відзначається монолог-плач «Піснь вдячна при банкеті панських». Вірші написано за стильовими традиціями духовної л-ри, але в них є й елементи нар. поезії, зокрема укр. нар. дум.

Видання: [Вірші]. В кн.: Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст. К., 1978. В. П. Колосова.

ПЕРЛОН (нім. Perlon) — торго-
вельна назва синтетич. волокна з
поліаміду, яке виробляють у ФРН.

ПЕРЛ-ХАРБОР — війська морська база США на Гаванських островах (о. Оаху). Створена на поч. 20 ст. Під час 2-ї світової війни 1939—45 Японія без попереднього оголошення війни США раптовим нападом на П.-Х. 7.XII 1941 розв'язала війну на Тихому океані. Напад було вчинено силами 353 літаків, 6 авіаносців і загону охорони й розвідки в складі 14 кораблів. На той час у П.-Х. було 93 кораблі і 394 літаки. Амер. командування, незважаючи на загострення взаємовідносин з Японією і відомості про можливість нападу на П.-Х., не вжило необхідних заходів щодо оборони бази. В результаті нападу на П.-Х. американці втратили 15 великих кораблів (у т. ч. 4 лінійки), багато дрібних суден, 188 літаків та понад 3 тис. чоловік. Втрати японців — 29 літаків і 5 підводних човнів. Тихоокеанський флот США на тривалий час був значно ослаблений. Проте успіх нападу на П.-Х. не забезпечив Японії переваги у війні на Тихому океані. *Н. М. Маркіна.*

ПЕРМ (з 1940 до 1957 — м. Мо-
лотов) — місто, центр Пермської
обл. РРФСР. Порт на р. Камі.
Значний вузол залізнич. та автомоб.
шляхів. Поділяється на 7 міських
районів. 1081 тис. ж. (на 1. I
1981). В 1723 на місці с. Ягошихи
(виникло на поч. 17 ст.) було спо-
ружено мідеплавильний з-д з
селищем. У 1780 селище перейме-
новано на місто П., яке стало цент-
ром намісництва. З 1796 — гу-
бернський центр. У 1874 через мі-
сто прокладено Уральську з-цію.
П. була місцем політ. заслання
(тут відбувалися заслання 1835 О. І.
Герцен, 1880—81 В. Г. Короленко
та ін.). С.-д. гуртки виникли в
90-х рр. 19 ст. В 1902 оформився
к-т РСДРП. У жовтні 1905 на Мо-
товилихинському з-ді (тоді роз-
міщувався в передмісті П.) виникла
Рада робітн. депутатів, у грудні
на підприємстві відбулося зброй-
не повстання. Рад. владу встанов-
лено 23.XI (6.XII) 1917. З 1938 —
обл. центр. Місто нагороджено
орденом Леніна (1971).

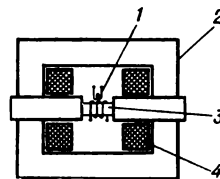
та деревообр. (паперовий комбінат, лісокомбінат, лісопилівні 3-ди) пром-сть. Розвивається легка, харч., електротех. пром-сть. Ряд ТЕЦ та Камська ГЕС з судноплавним шлюзом. У місті — 7 вузів, у т. ч. *Пермський університет*, 19 серед. спец. навч. закладів. Театри: опери і балету, драм., юного глядача, лялько; філармонія, цирк. Обл. краєзнавчий музей (філіал — будинок-музей «Підпільна друкарня Пермського к-ту РСДРП 1906 року»), діорама «Грудневе збройне повстання 1905 року в Мотовилісі», худож. галерея (дерев'яна перм. скульптура). В П. навчалися 1868 — 72 письменник Д. Н. Мамін-Сибіряк, 1873 — 77 письменник-реаліст С. Д. Дедов.

— винахідник радіо О. С. Попов.
ПЕРМАНГАНАТИ (від лат. per —
понад, над і manganum — марга-
нець) — солі перманганатної (мар-
ганцевої) кислоти HMnO_4 . Криста-
лічні речовини темно-фіолетового
кольору; добре розчинні у воді
(відносно мало — P. калію
 KMnO_4). Розчин P. забарвлені,
як правило, у червono-фіолетовий
колір іона MnO_4^- . P. досить нестій-
кі до нагрівання і розкладаються з
виділенням кисню (напр., KMnO_4
при t -рі вищій за 200°C). P. —
сильні окислювачі. Найищире за-
стосовується KMnO_4 — як окислю-
вач у хім. промислості, дезінфікую-
чий засіб у медицині тощо. В аналі-
тичній хімії його використовують
в одному з методів *титриметрич-
ного аналізу* для визначення речо-
вин, що мають відновні властивості
(Fe^{2+} , H_2O_2 та ін.). Цей метод наз.
перманганатометрією.
ПЕРМАНЕНТНА РЕВОЛЮЦІЯ
[від лат. permanens (permanentis) —
постійний, безперервний] — див.
Безперервна революція.

ПЕРМЕАМЕТР (від лат. *permeo* — проникаючі і грец. *μετρο* — вимірюючі) — прилад, яким вимірюють магнітні характеристики (звичайно криві намагнічування) *феромагнетиків*. На досліджуваному феромагнітному зразку, що ним замикають *магнітопровід* П. (мал.), є обмотка, за допомогою якої визначають *магнітну індукцію*; спец. додатковою котушкою вимірюють напруженість намагнічувального поля. За величинами магн. індукції та напруженості будують криві намагнічування (або петлі *гістерезису*), по них визначають інші магн. характеристики. П. застосовують гол. чин. в лабораторній практиці.

ПЕРМСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 3.Х 1938. Площа 160,6 тис. км². Нас. 3001 тис. чол. (на 1.І 1981). Оsn. населення — росіяни, живуть також татари, комі-перм'яки, башкири, удмурти та ін. Міськ. нас. — 74%. Включає *Комі-Перм'яцький автономний округ*. Поділяється на 37 районів, має 25 міст та 57 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Перм*. П. о. розташована в бас. р. Ками; займає пн.-сх. частину *Східно-Європейської рівнини* і зх. схили *Уралу* (вис. до 1469 м). На Зх. — *Верхньокамська височина*, на Пн. Зх. — *Пн. Ували*. В місцях близького залягання до поверхні вапняку і гіпсу поширений карст (*Кунгурська льодова печера* та ін.). Корисні копалини: калійно-магнієві солі,

вугілля, нафта, хромітова і залізна руди, ангідрит, буд. матеріали, алмази. Є джерела мінеральних вод. Клімат континентальний. Пересічна т-ра січня від -15 до -18°, липня від +16 до +18,5°. Опадів 450—800 мм на рік. Гол-річка — *Кама*, її найбільші при-токи — Вішеря, Силва, Яйва, *Чусова*. Створені Камське та Воткінське водосховища. Ґрунти під-золисті, дерново-карбонатні, сірі лісові, деградовані чорноземні. Під лісом — понад 60% тер. області. На Пд. Сх. — Кунгурський лісо-степ. У нар.-госп. комплексі краї-ни П. о. виділяється розвинутою важкою пром-стю (маш.-буд., хім. та лісова галузі). Енергетика ба-зується на енергії потужних ТЕС і ГЕС — Камської та Воткінської. Машинобудування представле-не виробн. устаткування для гірничо-металург., нафт., вуг. та лісо-папе-рової пром-сті, транспорту. Під-приємства електротех., енерг., судно-, верстато- і приладобуд. галузей пром-сті (Перм, Кунгур, Лисьва, Александровськ та ін.). Виробн. феросплавів. Титано-магнієва пром-сть, коксохімія. Видо-бування хромітів. Хім. пром-сть представлена калійними завода-ми в Березниках та Солікамську, азотно-туковим та содовим 3-дами в Березниках. Створена нафте-переробна та нафтохім. пром-сть (Перм, Краснокамськ). Значного розвитку набули лісогартівлі, лісопереробна, у т. ч. лісохім. та целюлозно-паперова пром-сть.

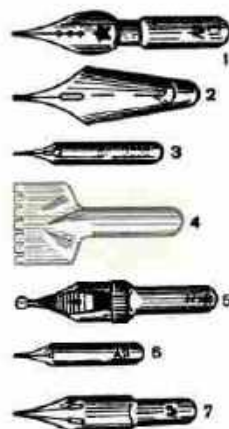
Пермеаметр:

1 — додаткова котушка; 2 — магнітопровід; 3 — досліджуваний зразок з обмоткою; 4 — намагнічувальна котушка.

ПЕРМСЬКИЙ ПЕРІОД І ПЕРМСЬКА СИСТЕМА

Перо:
1 — значайне; 2 — для
авторучок; 3 — крес-
лярське; 4 — плакатне;
5 — конструкторське;
6 — картографічне; 7 —
вотне.

Видобування і обробка мінеральної буд. сировини. Розвивається легка (шовковий комбінат у м. Чайковському, виробн. бауття) та харч. (у т. ч. виробн. солі у Солікамську) пром-сть. Старовинні художні промисли. Спеціалізація с. г. — землеробство зернового та тваринництва мол. і мол.-м'ясного напрямів. Вирощують зернові (пшениця, жито, овес), тех. (льон) і кормові культури, картоплю та овочі. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець і кіз, птицю. Навколо пром. центрів — приміське г-во. Гол. з-пи: Свердловськ — Перм — Киров та Солікамськ — Кізел — Чусовська — Лисья — Кузіно — Бердяш. Використовують водний, автомоб., повітр. і трубопровідний транспорт. Газ та нафта надходять з Зх. Сибіру. У П. о. — 7 вузів, у т. ч. *Пермський університет*, наук. установи Уральського наук. центру АН СРСР (Перм), філіал Всесоюзного науково-дослідного і проектного ін-ту титану в Березниках, 59 серед. спец. навч. закладів, 8 театрів — 4 в Пермі (опери і балету, драм., юного глядача, лялько), драм. — в Березниках, Кізелі, Лисьві, Кудимкарі; філармонія і цирк у Пермі. Музеї: обл. краєзнавчий (з філіалом — будинком-музеєм «Підпільна друкарня Пермського комітету РСДРП 1906 року»), худож. галерея (з філіалом — картинною галереєю у м. Чайковському), діорама «Грудневе збройне повстання 1905 року в Мотовилисі» у Пермі, краєзнавчий музей в Березниках, Солікамську, Чердині, Кунгурі, Кудимкарі та смт. Львівському. Бальнеологічні курорти Ключі, Усть-Качка; турбази, пансіонати.

ПЕРМСЬКИЙ ПЕРІОД І ПЕРМСЬКА СИСТЕМА — шостий (останній) період палеозойської ери та відклади, що утворилися в той час. Настав бл. 285 млн. років тому, після кам.-вуг. періоду, тривав бл. 55 млн. років, до триасового періоду (див. *Геохронологія*). Виділяють пермську систему англ. геолог Р. Мурчисон 1841. Її поділяють на два відділи, відділи — на яруси. В СРСР у нижньому відділі виділяють аселяський, сакмарський, артинський і кунгурський яруси, у верхньому — уфимський, казанський і татарський яруси. У пермському періоді продовжувалися тектонічні рухи, пов'язані з останніми фазами герцинського орогенезу (див. *Герцинська складчастість*). Особливого розвитку тектонічні рухи набули в геосинклінальних областях, де виникли гірські хребти Урал, Тянь-Шань, Алтай, Аппалачі та ін. На *платформах* у той час відбувалися підняття, які зумовили мор. регресії (див. *Регресія моря*) й утворення напівлажних водойм з підвищеною концентрацією солей. У мор. басейнах нагромаджувалися уламкові, органогенні й хемогенні відклади; в засоленних лагунах — кам. сіль, калійні солі, гіпси, ангідриди. На суходолі утворювалися товщі строкатокорінні піски і глини. Серед наземної флори пермського періоду широкого розвитку набули *каламити, сисляріси, лепідоден-*

рони, папороті. З'явилися *гінкго, хвойні, саговники*. У складі наземної фауни були поширені *стегоцефали* і *рептілії*. Мор. басейни населяли *форамініфери, червононогі моллюски, плечоногі, мшукатики, двостулкові моллюски, остракоди* (див. *Черепашкові ракоподібні*), корали (див. *Коралові поліпи*), амоніти. У пермському періоді чітко відособлювався пояс тропічного клімату, в межах якого лежав *Тетис*. На Пн. від нього простягався пояс жаркого сухого клімату, від Зх. Європи, через Пн. Україну до Приуралля. Тер. сучас. Азії, частини СРСР і Китаю була в межах поясу помірного клімату. Чітко відмежовувалися приполярні області. Геол. відклади пермської системи відомі в Азії, Європі, частинях СРСР (у т. ч. на Україні), в Зх. Європі, Пн. і Пд. Америці, в Сх. і Пд. Азії, Австралії. На тер. України пермські відклади поширені в *Дніпровсько-Донецькій западині*, Донбасі, Криму, на Закарпатті. Вони представлені лагуно-мор. і континентальними утвореннями — строкатокорінні глини, алевроліти, піски й пісковики, вапняки, доломіти, гіпси, ангідриди, кам. сіль. З цими відкладами пов'язані поклади нафти і газу, кам. солі, гіпсу, доломітів тощо. *Лит.*: Страхов Н. М. Основы истории геологии, ч. 1—2. М.—Л., 1948; Стратиграфия УРСР, т. 6, ч. 1. Перм. К., 1970. *Ф. Ю. Лопчик*.

ПЕРМСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені О. М. Горького — найстаріший вуз Уралу. Засн. 1916 як відділення Петроград. ун-ту (фізико-матем., історико-філол. і юрид. ф-ти). З 1917 — самостійний вуз. У 1936 присвоєно ім'я О. М. Горького. В складі П. у. (1980) 10 ф-тів: механіко-матем., фіз., хім., біол., геол., геогр., екон., істор., філол., юрид., підвищення кваліфікації; вечірні й заочні відділення, аспірантура. Працюють природничо-наук. ін-т, обчислювальний центр, проблемна й галузева лабораторії, 2 навч.-дослідні г-ва, бот. сад, 10 музеїв; у б-ці — понад 1 млн. одиниць зберігання. В 1979/80 навч. р. навчалася понад 10 тис. студентів. Ун-т видає тематич. зб-ки наук. праць і навч. посібники. З часу заснування у вузі підготовлено 37 тис. спеціалістів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1966). *В. П. Живописцев*.

ПЕРМ'ЯКІ — застаріла назва народу *крмі-перм'яків*.

ПЕРНАК, шестопер — вид булав. На Україні в 17—18 ст. був головним атрибутом полковницької влади. Являв собою срібну або позолочену палицю у формі жезла (завдовжки до 0,5 м) з литою позолоченою головкою і шістьма ажурними пернями (звідси й назва). Іл. див. до ст. *Булава*, т. 2, с. 67.

ПЕРНИК — місто на Зх. Болгарії, адм. ц. Перницького округу. Розташований на р. Струмі. Вузол з-щ. 90 тис. ж. (1975). Один з центрів важкої пром-сті — металург. комбінат ім. В. І. Леніна, підприємства машинобудування (у т. ч. причинової). Склоробний, цем. і пектиновий (див. *Пектинові ре-*

човики) з-ди. ТЕС. В районі П. — видобування бурого вугілля.

ПЕРО — 1) Інструмент для письма й рисунка чорнилом, тушшю або ін. рідкими барвними речовинами. Першими такими інструментами, використовуваними з давніх давен для письма, були загострені пташині пера (звідси назва). Ставля П. почали виготовляти наприкінці 18 ст. в м. Мюнхені (Баварія). Сучасні П. (мал.), гол. чин. металеві, розрізняють за конфігурацією, розмірами і призначенням. 2) Позначення техніки рисунка, виконаного пером. Характерна особливість такого рисунка — контурна або штрихова манера виконання. 3) Роговий утвір шкіри у птахів. Див. *Пір'я*.

ПЕРОВ Василь Григорович [21.XII 1833 (2.1.1834) або 23.XI] 1833 (4.1.1834), Тобольськ — 29.V (10.VI) 1882, с. Кузьмінки, тепер у складі Москви] — російський живописець, академік пєтерб. АМ (з 1866). В 1846—49 (з перервами) навчався в Араамаській школі живопису, 1853—61 — Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури в А. Мокрицького і С. Зарянка, де 1871—82 викладав (з 1870 — професор). Пенсіонер АМ у Франції (1862—64). Член-засновник Т-ва *передвижників*. Уже в перших творах П. засульжував вали сучас. йому суспільства: хабарництво, саваоло, кар'єризм та чиноланування («Приїзд станового на слідство», 1857; «Перший чин...», 1860). Значне місце в спадщині П. посідають твори, в яких він викривав лицемірство і паразитизм рос. духовництва («Провідь на селі», «Сільський хресний хід на великдень», обидва — 1861; «Чазовання в Митищах», 1862, та ін.). П. також звертався до зображення тяжкого життя рос. селянства й міськ. бідноти («Провідь покійника», 1865; «Трійка», 1866; «Утоплення», 1867, та ін.). П. — автор глибоко психологічних портретів (портрети О. Островського, 1871; Ф. Достоевського, 1872, та ін.). П. писав картини на побутові («Птахово», 1870; «Мисливці на припалі», «Риболов», обидва — 1871) й істор. теми («Суд Пугачова», 1875). Твори П. зберігаються в ДТГ, Київ. музеїр мистецтва. Іл. див. на окремому аркуші, с. 160—161.

Лит.: Лясковська О. А. В. Г. Перов. М., 1979. *Д. М. Колесникова*.

ПЕРОВСЬК — колишня (до 1925) назва м. *Кзіл-Орди*.

ПЕРОВСЬКА Софія Львівна [1 (13).IX 1853, Петербург — 3 (15).IV 1881, там же] — рос. революціонерка, народниця. Н. в аристократичній дворянській сім'ї (її батько — внук останнього гетьмана України К. Г. Розумовського — обіймав анські адм. посади, зокрема 1865—66 був пєтерб. губернатором). У 1869—70, навчаючись на Аларчинських жіночих курсах у Петербурзі, зблизилася з передовою молоддю. В кін. 1870 порвала стосунки з сім'єю. В 1871—72 — один із засновників орг-ції *чайковців*. У 1872—73 брала участь у «холодній в нероді». В 1873—74 веда революц. пропаганду серед пєтерб. робітників. У січні 1874 була заарештована, але за «процесом

До ст. Польща.

1. Краєвид у Проозер'ї.
2. Гори Татри.
3. В центральній частині Варшави. На передньому плані — будинок Сейму.
4. Площа Головного ринку у Кракові.
5. Люблін. Вид частини міста.

6. Азотно-туковий комбінат у Пулавях.
7. На судноверфі в Щеціні.
8. Кам'яновугільна шахта «Сташиця».
9. Збирання зернових.
10. Нафтохімічний комбінат у Плоцьку.
11. Збирання цукрових буряків.
12. Сільський краєвид в Олштинському воєводстві.

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12

1
2
3

4
5

6
7
8

До ст. Польща.

1. Костьол у Темі. Близько 1141—61.
2. Ратуша в Іоанні. 13—14 ст.; перебуд. 1550—60. Арх. Дж. Б. Квадро. Башту надбудовано 1781—83.
3. Костьол у Гривальді. Близько 1500.
4. Замок у Барануві. 1529—1602.
5. Театральна площа в Варшаві.
6. Катовіце. Новий центр міста.

7. Я. Матейко. Вирик Матейкові. 1867.

8. А. Котсіс. Остання худоба. 1870.
9. Пам'ятник Ф. Шопену в Варшаві. 1907—26. Скульптор В. Шимановський.
10. С. Виспянський. Портрет Елізи Наревської. 1905.
11. Сцени з вистави «Весілля» С. Виспянського у Варшавському Попівному театрі. 7, 8 і 10 — Національний музей, Варшава.
12. Кадр із фільму «Попіл і діамант». 1958.

9
10
11
12

193-х» (1877—78) виправдана. В 1878 вступила до орг-ції «Земля і воля». Улітку 1878 знову заарештована і відправлена в адм. заслання до Олонецької губ., але по дорозі втекла і перейшла на нелегальне становище. В 1879 брала участь у Воронезькому з'їзді народників. З листопада 1879 — член Виконавчого к-ту, а згодом Розпорядчої комісії партії «Народна воля», один з організаторів організації партії — «Робочей газети». Брала активну участь у підготовці замахів на Олександра II у листопаді 1879 і навесні 1880. Після арешту її чоловіка А. І. Желязова очолила всю організаційську роботу по підготовці та здійсненню І (13). III 1881 смертного вироку Олександр II, винесеного Виконавчим к-том «Народної волі». Заарештована 10 (22). III 1881. За процесом *первомавтовців* засуджена до смертної кари. П. — перша жінка в Росії, страчена за політ. справою.

Лит.: Павличенко Э. А. Софья Перовская. М., 1959; Сегал Е. А. Софья Перовская. М., 1962.

С. О. Соснових.

ПЕРОВСЬКІТ — мінерал класу оксидів. CaTiO_3 . Сингонія монокліна. Густ. 3,95—4,04. Твердість 5,5—6. Колір здебільшого червонувато-бурий, жовтий, чорний. Блиск алмазний. Виділяють кілька відмін П., осн. з них — *кнопіт* (містить домішки церію), *дизаналіт* (до 26% ніобію), *лопарит*. П. — характерний мінерал ультраосновних і лужних гірських порід, недонасичених кремнеземом, збагачених кальцієм і титаном. Великі кристали П. відомі у вапняках і хлоритових сланцях Пд. Уралу. П. одержують і штучно. Використовують у виробн. керамічних, вогнетрив. та в явучих матеріалів.

ПЕРОКСИДАЗИ — група ферментів класу *оксидоредуктаз*, що каталізують окислення різних органічних субстратів — *фенолів*, *амінів*, жирних кислот, деяких гетероциклічних сполук (у т. ч. *аскорбінової кислоти* та *індолу*), а також *глютаміону* та *цисохрому* за допомогою перекису водню (H_2O_2) або перекисів органічного походження. Являють собою складні білки, до складу яких входять *порфірини*. П. поширені в рослинних і тваринних тканинах; у мікроорганізмів трапляються рідше. Особливо активна П. міститься в корені хрону. У кристалічному стані П. одержано з лейкоцитів, молока, хрону. П., виділені з різних джерел, відрізняються за молекулярною масою та субстратною специфічністю. В організмі виконують захисну функцію (перешкоджають накопиченню в клітинах H_2O_2 та органічних перекисів). Відомі П., що здійснюють реакцію введення йону галогену в молекули органічних сполук за використанням H_2O_2 (напр., *хлорпероксидаза*).

Т. П. Угарова.

ПЕРОКСИДИ, перекиси — хім. сполуки, молекули яких містять групу з двох або більшого числа атомів кисню ($-\text{O}-\text{O}-$). Здебільшого П. нестійкі сполуки, легко піддаються активній кисень і через це відзначаються сильними окислювальними властивостями.

Розрізняють неорганічні та органічні перекиси. Залежно від складу аніону, що містить пероксидну групу, неорганічні П. поділяють на: власне П. (сполуки з аніоном O_2^{2-} , напр. Na_2O_2 , BaO_2),

надперекиси (аніон O_2^- , напр. KO_2 , RbO_2), озоніди (аніон O_3^- , напр., KO_3), гідро-

перекиси (аніон HO_2^- , напр., NH_4OON), пероксокислоти, або надкислоти, та їхні солі з 1—4 групами $-\text{O}-$ у складі комплексного аніону (напр., HOSO_2-OON , $\text{HOSO}_2-\text{O}-\text{O}-\text{SO}_2\text{OH}$). Відомі П. майже 50 хім. елементів. З неорганіч. П. найширше застосовують *водню перекис*. П. лужних та лужноземельних металів входять до складу багатьох окислювальних і вибілювальних сумішей, а також композицій для одержання мол. кисню (напр., у *протигазах*, *підводних човнах*). П. деяких перехідних металів (напр., титану, ванадію, хрому) використовують у хім. аналізі.

Органічні П. поділяють на власне П., що містять угру-

повання $-\text{C}-\text{O}-\text{O}-\text{C}-$, напр., *бензольну перекис*, та гідроперекиси з угру-

пованням $-\text{C}-\text{O}-\text{O}-\text{H}$, напр., *гідроперекис* кумілу $\text{C}_6\text{H}_5(\text{CH}_2)_3\text{COOH}$. Органічні П. використовують як ініціатори процесів полімеризації, автоокислення, галогенування, як добавки до моторних палив тощо. Значний вклад у вивчення властивостей П. зробили Д. І. Менделєєв, Л. В. Писаржевський, О. І. Бродський та ін. вчені.

Лит.: Неорганіческие перекисные соединения. М., 1975; Вольнов И. И. Перекисные соединения щелочных металлов. М., 1980; Карнозичский В. Органические перекиси. Пер. с франц. М., 1961. Ю. Я. Фіалков.

ПЕРОН (Perón) Хуан Домінго (8.X 1895, Лобос — 1.VII 1974, Буенос-Айрес) — держ. і політ. діяч Аргентини, генерал. У 1941—43 — один з керівників офіцерської орг-ції в Аргентині, що вчинила 1943 держ. переворот. В 1943—45 обіймав посади військ. міністра, міністра праці, віце-президента. В 1946—55 — президент (1949—55 — фактично диктатор). У 1947 — засновник Пероністської (з 1955 наз. Хустисіалістської) партії. Уряд П. задовольняв деякі вимоги нац. буржуазії і пішов на ряд поступок нар. масам, але був скинутий реакційною олігархією (вересень 1955). В 1955—73 П. перебував в еміграції в Іспанії. З вересня 1973 — президент Аргентини.

ПЕРОНОСПОРОВІ ГРИБИ, несправжні борошнисторосяні гриби (Pezizomycotina) — родина грибів класу сапроделітнівих підкласу *оміцетів*. Міцелій розгалужений, неклітинний, багатоядерний, з *гаусторіями*. Нестатеве розмноження відбувається *конідіями*. Статевий процес — *оогамія*. Бл.

400 видів, поширених по всій земній кулі, крім Антарктиди; в УРСР — понад 80 видів. П. г. — паразити багатьох рослин, у т. ч. деяких с.-г. культур: тютюну, цибулі, маку, винограду, конопелі, хмелю, соняшника та ін., у яких вони спричинюють хворобу — *несправжню борошнесту росу*.

ПЕРОНОСПОР — хвороба рослин, що її спричинюють пероноспорові гриби. Те саме, що й *несправжня борошнеста роса*.

ПЕРПЕНДИКУЛЯРНІСТЬ (від лат. perpendicularis — прямовисний) — геометричне поняття. Дві прямі наз. перпендикулярними, якщо кут між ними — прямий (в просторі вони можуть і не перетинатись). Дві криві наз. перпендикулярними в точці їх перетину, якщо *дотичні* прямі до них в цій точці перпендикулярні. Прям перпендикулярна до площини, якщо вона перпендикулярна до будь-якої прямої в цій площині. Дві площини наз. перпендикулярними, якщо вони, перетинаючись, утворюють прямий *двогранний кут* (його лінійний кут прямий). Див. також *Ортогональність*.

ПЕРПЕТУУМ МОБІЛЕ (лат. perpetuum mobile — безперервний, вічно рухливий) — те саме, що й *вічний двигун*.

ПЕРПІНЬЯН — місто на Пд. Франції, адм. ц. департаменту Сх. Піреней та центр істор. обл. Руссільйон. Розташований на р. Тет, поблизу її впадіння у Середземне м. Вузол з-ць 106 тис. ж. (1975). Гол. галузь пром-сті — харч. (у т. ч. виноробн.). Великі холодильники. П. відомий з 10 ст.

ПЕРРЕ (Perret) Огюст (12.II 1874, Брюссель — 4.III 1954, Париж) — франц. архітектор. Навчався в Школі красних мистецтв у Парижі. Почесний президент Міжнарод. спілки архітекторів (з 1948). Одним із перших застосував залізобетон у житл. і громад. спорудах. Використовуючи конструктивні й пластичні можливості залізобетону, прагнув до нових архіт. рішень. Серед споруд — гараж на вул. Понтве (1905—06), театр на Елісейських полях (1911—13), церква Нотр-Дам в Ле-Ренсі (1922—23), всі — в Парижі; доки в Касабланці (1915), з-ди в Монтатері (деп. Уаза, 1920), Іссуарі (деп. Пюї-де-Дом, 1939), комплекс Центру атомних досліджень у Саклі (деп. Ессонн; 1947—53), забудова м. Гавра (почато 1947). На поч. 30-х рр. брав участь у конкурсі на проект Паладу Рад у Москві.

ПЕРРЕН (Perrin) Жан Батист (30.IX 1870, Лілля — 17.IV 1942, Нью-Йорк) — франц. фізик і фізико-хімік, член франц. АН (з 1923, 1938 — президент), почесний член АН СРСР (з 1929). У 1940, після капітуляції Франції, виїхав до США. Експериментально довів, що катодне проміння є потоком заряджених частинок. Дослідження П. *броунівського руху*, що стали експериментальним підтвердженням теорії Ейнштейна — Сmolуховського, дали йому змогу визначити значення *Авогадро числа*, яке добре узгоджувалося зі значеннями, одержаними ін. методами, і довести реальність існування молекул. Вивчаючи будову

В. Г. Перов.

С. Л. Перовська.

О. Перре. Житловий будинок на вулиці Франкліна в Парижі. Фрагмент фасаду. 1903.

К. Перро. Східний фасад Лупру. Фрагмент. 1667—74.

мільних плівок, показав, що будьяка плівка складається з цілого числа біомолекулярних шарів. Праці з питань природи рентгенівського проміння, провідності газів, флуоресценції, радіоактивності. Нобелівська премія, 1926.

ПЕРРІ (Perry) Ральф Бартон (3.VII 1876, Поултон — 22.I 1957, Кембрідж, Массачусетс) — амер. філософ-ідеаліст, глава школи неореалізму. Професор Гарвардського ун-ту (1913—46). Сформулював осн. положення неореалістичної теорії пізнання. Заперечуючи суб'єктивно-ідеалістичну концепцію тотожності предмета і його чуттєвого відображення, П. висуває теорію «епістемологічного монізму», за якою об'єкт у процесі пізнання безпосередньо включається в суб'єкт «як порожнина в око», що по суті взагалі заперечує існування пізнавальних образів. За сусп.-політ. поглядами П. — прихильник буржуазного лібералізму. В останні роки життя відстоював ідеї боротьби за мир і мирне співіснування держав з різними соціальними системами.

І. В. Бичко

ПЕРРО (Perrot) Жюль Жозеф (18.VIII 1810, Ліон — 24.VIII 1892, Параме, деп. Іль і Вілен) — франц. артист балету, балетмейстер. Майстер романтичного балету 19 ст. У 1830 дебютував у Лондоні. В 1830—35 виступав у Паризькій опері (партнер М. Таліоні), 1843—48 — балетмейстер лондонського Королів. театру. В 1848—59 працював у Петербурзі. Виконував партії у власних постановках: П'єр Гренуар («Есмеральда»), Мефістофелі («Фауст»), Дьяволю («Катарина, дочка розбійника») — всі балети Ч. Пуьні.

ПЕРРО (Perrault) Клод (25.VI 1613, Париж — 8.X 1688, там же) — франц. архітектор, представник класицизму. Брат Ш. Перро. За освітою лікар. Займався питаннями математики, фізики, техніки, археології. Осн. архіт. твір П. — гол. (східний) фасад *Лювр* (1667—74). Переклав *Витрувія* (1673). Творчість П. мала вплив на розвиток європ. архітектури. Іл. с. 273.

ПЕРРО (Perrault) Шарль (12.I 1628, Париж — 16.V 1703, там же) — франц. поет і критик, член Франц. академії (з 1671). Виступав проти доктрини класицистів («Вік Людовика Великого», 1687; діалоги «Паралелі між стародавніми й новими в питаннях мистецтва й наук», 1688—97), критикував теоретика класицизму Н. Буало (віршована сатира «Апологія жінок», 1694). Писав пародії (поема «Стіни Трої, або Виникнення бурлеску», 1653), алегоричні поеми, оди, послання. Одним з перших у Франції поклав фольклор в основу худож. творів. Світову славу здобув як автор казок «Спляча красуня», «Червона шапочка», «Кіт у чоботях», «Попелюшка», «Хлопчик-мізинчик» та ін. (зб. «Казки матінки моєї Гуски», 1697), в яких проповідував народну мораль. Творчість П. мала великий вплив на становлення європ. казкової традиції (брати Грім, Г. К. Андерсен). На музику твори П. покладали Дж. Россіні, Б. Барток, П. Чайковський, С. Прокоф'єв.

Укр. мовою казки П. перекладали С. Русова, М. Терещенко та ін. *Тв. Укр. перекл. — Казки. К., 1953; Рос. перекл. — Сказки. М.—Л., 1936. В. І. Пашенко.*

ПЕРРУ (Perroux) Франсуа (н. 19.XII 1903, Ліон) — франц. економіст, представник соціологічної школи в бурж. політ. економії. Професор політ. економії в Ліоні та Парижі (з 1928). Засновник і директор ряду н.-д. екон. ін-тів. Теорії П. ґрунтуються на ідеях моралізуючого християнства, сенсимоізму, сучас. соціолого-інституціоналізму (див. *Інституціоналізм*) та технократичного прагматизму. Висував ідею «гармонізованого зростання», тобто перетворення сучас. бурж. суспільства на суспільство соціальної гармонії, де все буде підкорено вимогам максимальної економічності. Критика сучас. суспільства у П. не виходить за рамки рекомендацій поліпшення капіталізму. Теорія П. ґрунтується політику франц. бурж. реформізму й соціального маневрування, спрямована на відволікання народних мас від боротьби за ліквідацію капіталістичного ладу.

ПЕРС СЕН-ЖОН (1887—1975) — франц. поет. Див. *Сен-Жон Перс*. **ПЕРСАНОВ** Леонтій Іванович (1840, слобода Новосерпухів, тепер м. Балаклія Харків. обл. — серпень 1867, там же) — укр. живописець. Навчався у І. Бунакова (див. *Бунаков*) в Чугуєві, пізніше — в петерб. АМ (1863 дістав звання некласного художника). Своєю творчістю і досвідом зробив значний вплив на формування І. Рєпіна як художника. Малював портрети, натюрморти, пейзажі. З творів П. відомі: «Нечитайлово» (1857), «Груші», «Пейзаж», «Нечитайлово», «Яків Логвинов», «Портрет хлопчика на березі річки» (три останні — бл. 1860).

ПЕРСЕВЕРАЦІЯ (від лат. persevere — наполягати, продовжувати) — психічний стан, для якого характерне нав'язливе багаторазове мимовільне повторення якоїсь думки, образу, думки, мелодії тощо. Фізіологічною основою П. є застійність осередку збудження в корі півкуль головного мозку. П. виникають після сильних вражень, переживань (гарні мелодія або краєвид, трагічна подія) чи тривалої одноманітної і атомлівої діяльності (катання на лижах, човні, збирання грибів). Персеверативні образи інколи заважають переключенню на ін. вид діяльності, а в окремих випадках можуть бути і симптомом психічного захворювання. Особливий і стійкий характер мають П. при *неврозах*, *психопатіях* та ін. хворобах.

Я. Ф. Шморин

ПЕРСЕІДИ — метеорний потік з радіантом у сузір'ї Персея. Спостерігаються з 25.VII до 20.VIII (максимум 12.VIII). Пов'язані з кометою 1862 III. П. — перший метеорний потік, для якого було встановлено зв'язок з кометою (Дж. Скятпареллі. 1866). П. відомі з 830.

ПЕРСЕЙ (Περσεύς) — у грец. міфології герой, син *Зевса* й *Данай*. Вчинив кілька подвигів: став головою страхітливий *Медузі*, погляд

якої обертав на камінь усе живе, убив морське страхоніще, яке пожирало людей і в жертву якому було принесено *Андромеду*. Врятувавши *Андрому*, П. одружився з нею. П. вважали засновником Мікен. Образ П. відтворено в л-рі (Софокл, Евріпід, П. Кальдон, П. Корнель), образотворчому мист. (античне мист., Я. Тінторетто, Тиціан, П. П. Рубенс, Рембрандт, Дж. Б. Тьєполо), музиці (Ж. Б. Людлі, Й. Гайдн).

ПЕРСЕЙ — сузір'я Пн. швікулі зоряного неба. Найяскравіші зорі — α (Мірфак) і β (Алголь) 1,8 і 2,2—3,5 візуальної зоряної величини. В П. розташовані два видимі неозброєним оком розсіяні зоряні скупчення. Видно на всій території СРСР протягом року (найкраще — в жовтні — грудні). Див. карту до ст. *Зоряне небо*. **ПЕРСЕЛЛ** (Percell) Генрі (бл. 1659, Лондон — 21.XI 1695, там же) — англ. композитор і органіст. Був придворним музикантом у Лондоні. Автор першої нац. англ. опери «Дідона та Еней» (1689). Писав також муз.-сценічні твори, багатоголосі й одноголосі пісні (бл. 100), хорів та інструм. твори (струнні фантазії, тріо-сонати, п'єси для клавесина), музику до театр. вистав (бл. 50).

ПЕРСЕЛЛ Едуард Мілс — амер. фізик. Див. *Перселл* Е. М.

ПЕРСЕПТРОН [від лат. perspetio — сприймання, пізнання і (елект)трон] — навчувана розпізнавальна система, що складається з великої кількості однорідних елементів, які імітують функціонування *нейронів*. Множина однорідних елементів, з яких складається П., розбита на три групи: S-, A- і R-елементів (мал.). S-елементи сприймають сигнали зовн. світу і під їхнім впливом переходять в один з двох станів (збуджений чи незбуджений). Кожний з A-елементів має кілька входів, що характеризуються т. з. вагою і з'єднані або з входами S-елементів, або з ін. A-елементами. A-елемент перебуває в збудженому стані, якщо сума ваг його збуджених входів перевищує певне числове значення — поріг даного елемента. Ті з A-елементів, які не з'єднані з входами ніяких ін. елементів, наз. R-елементами. Стан сукупності R-елементів наз. реакцією П. на стимул — стани S-елементів. Робота П. полягає в тому, що він під впливом стимулу видає ту чи ін. реакцію. Навчання П. здійснюється за допомогою т. з. системи заохочення, яка, спостерігаючи реакцію П. і знаючи потрібну реакцію, провадить деяку цілеспрямовану зміну ваг входів A-елементів. Ідея П. стала потужним імпульсом для розвитку теорії розпізнавання образів і зіграла важливу роль в період становлення цієї галузі *кібернетики технічної*. Першу тех. модель П. збудував 1957 амер. вчений Ф. Розенблатт.

М. І. Шляхінгер

ПЕРСЕФОНА (Περσεφόνη). Кора — у грец. міфології богиня родючості, дочка *Деметри* й *Зевса*. Бог підземного царства *Аїд* викрав її і зробив своєю дружиною. Невтішна *Деметра* покинула Олімп. Земля перестала родити, люди по-

III. Перро.

Д. І. Персанов. Портрет хлопчика на березі річки. Близько 1860. Музей-садиба І. Ю. Рєпіна «Пенати» в селищі Рєпіно поблизу Ленінграда.

Персей убиває Горгону. Метоп із Селінунту. Музей у Палермо.

чали мерти з голоду. Щоб урятувати життя на землі, Зевс наказав Аїдові на пірвоку відпустити П. до матері. В міфі відбито процес щорічного замирення й оживлення рослинного світу. Римляни вшановували П. під ім'ям *Прозерпіни*.

ПЕРСИ, фарси (самоназва — ірані) — нація, що становить близько половини населення Ірану. Чисельність — 16,5 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять *перською мовою*. За релігією — мусульмани-шиїти. Іран: племена на тер. сучас. Ірану з'явилися, можливо, в 2-му тис. до н. е. (деякі вчені гадають, що вони прийшли з Серед. Азії, інші — із Закавказзя). В 6 ст. до н. е. П. створили рабовласницьку д-ву *Ахеменідів*. У 4 ст. до н. е. — 3 ст. н. е. відбувався процес формування перської народності. В 3 ст. виникла перс. д-ва *Сасанідів*, держ. релігією в якій став *зороастризм*. У 7 ст. П. завоювали араби (вони поширили серед П. мусульманство), в 11 ст. — тюрки, в 13 ст. — монголи. Всі ці етнічні елементи брали участь в етногенезі П. Формування П. в бурж. націю почалося лише в середині 19 ст. Осн. заняття П. — землеробство, скотарство, ремесла; частина П. працює в пром-сті. П. мають розвинуті фольклор, л-ру, мистецтво. Про історію, економіку, культуру П. див. *Іран*.

ПЕРСИК (*Persica*) — рід плодних дерев або кущів родини *розових*. Відомо 4 (за ін. джерелами, 6) видів, що дико ростуть у Китаї. В культурі П. звичайні й *P. vulgaris* — кущ або дерево до 8 м заввишки. Листки ланцетовидні, чергові. Квітки двостатеві, поодинокі, розпускаються до появи листків. Плід — соковита кістянка, маса 30—200 г і більше, найчастіше з опушеною шкіркою. Плоди містять цукри, пектини, речовини, яблучну, винну і лимонну к-ти, вітаміни С, провітаміни А; в насінні містяться олія. Споживають їх свіжими або переробляють. Ареал культурних видів П. від 50° пн. ш. до 35—40° пд. ш. Найбільші площі під насадженнями П. — в США, Франції, Іспанії, Італії, Туреччині, Болгарії, Угорщині, Румунії та ін. В СРСР осн. пром. насадження П. зосереджені в республіках Серед. Азії і Закавказзя, в Молдавській РСР, на Чорноморському узбережжі Пн. Кавказу і в Криму. Пересічна врожайність дорослого дерева 40—50 кг. Поширені на Україні (1982) сорти: Ветеран, Вітчизняний, Дніпровський, Дружба, Золота Москва, Київський ранній, Кармен, Червонококий та ін.

ПЕРСІЯ — назва *Ірану*, яку вживали в ряді країн до 1935.

ПЕРСОНА ГРАТА (лат. *persona grata* — бажана особа) — 1) Особа, що її кандидатуру як дипломатичного представника прийняв уряд країни, в якій її мають намір акредитувати (див. *Агреман*, *Акредитування*). П. г. вважається й будь-який *дипломат*, який дістан дозвіл на в'їзд у країну перебування. 2) *Переносно* — особа, до якої ставляться прихильно. **ПЕРСОНА НОН ГРАТА** (лат. *persona non grata* — небажана особа) — 1) Особа, що її кандидатуру

як дипломатичного представника не прийняв уряд країни, в якій її мали намір акредитувати (див. *Агреман*, *Акредитування*). П. н. г. вважається й будь-який *дипломат*, оголошений урядом країни перебування небажаним, що веде до його відкликання. 2) *Переносно* — особа, яка не користується прихильністю.

ПЕРСОНАЖ (франц. *personnage*, від лат. *persona* — особа) — дійова особа в художньому творі — п'єси, фільмі, романі, байці, казці тощо.

ПЕРСОНАЛІЗМ (лат. *personalis* — особистий, від *persona* — особа) — релігійно-ідеалістичний напрям сучас. бурж. філософії, що визнає особистість первинною творчою реальністю та вищою духовною цінністю, а світ — проявом творчої активності бога. П. тісно пов'язаний з *теїзмом*. Виник наприкінці 19 ст. в Росії (М. О. Бердяєв, Л. Шестов) і в США (Б. П. Боун, У. Е. Хокінг та ін.). Прагнучи подолати протилежність між матеріалізмом та ідеалізмом, П. намагається падаати цінності і значення людини з притаманним їй багатством конкретних виявів. Проте реальну людську особистість П. розуміє як певну духовну сутність, наділену активністю, волею, самосвідомістю. Природна і соціальна дійсність, за П., являє сукупність духовних осіб (*див. Плуралізм*), яку уявляє верховна особа — бог. Розглядаючи все матеріальне як результат творчої діяльності особистості, П. абачає джерело її активності й духовності саме в «причтності» до божественного буття. В теорії пізнання персоналісти обстоюють суб'єктивно-ідеалістичні погляди, твердячи, що індивідуальна свідомість нібито творить об'єкти пізнання сама з себе. П. розвиває характерні для екзистенціалізму ідеї про ворожість особи і суспільства. Деякі представники франц. П. (зокрема, Е. Муньє) виступають з критикою капіталізму, закликають до соціального оновлення, до т. з. персоналістської революції. Проте цей процес вони зводять до морального оновлення особи. Гол. соціальне завдання П. абачає в тому, щоб «перетворити особу», а не капіталістичне суспільство.

ПЕРСОНІФІКАЦІЯ (від лат. *persona* — особа і *facio* — роблю) — *фігура стилістична*. Надання предметам, явищам природи та поняттям властивостей людини.

ПЕРСПЕКТИВА (франц. *perspective*, від лат. *perspectio* — дивлюсь наскрізь, ясно бачу) — 1) Геометрична модель (креслення, зображення на деякій поверхні) предмета-оригінала, яка утворена центральним проєціюванням (див. *Проекція*) і відповідає деяким особливостям зорового сприйняття, зокрема кутові зору (див. *Поле зору оптичної системи*), людини (мал. 1). На П. довжини зображень рівних відрізків прямої зменшуються при віддаленні їх від центра проєціювання (точки зору). Зображення двох різних паралельних прямих на П. перетинаються в

одній точці. 2) Розділ *нарисної геометрії*, що вивчає закономірності побудови таких моделей. Види П.: *лінійна* — на площині; *панорамна* — на внутр. поверхні циліндра; *купольна* — на внутр. поверхні сфери; *повітряна* — з урахуванням зміни кольору і контрастності залежно від віддалі; *рельєфна* — у шарі (плоскому, циліндричному, конічному тощо) деякої товщини. В *нарисній геометрії* найчастіше користуються лінійною П. На мал. 2 точка S — точка зору, A₁ — ортогональна проєкція точки-оригіналу A простору на горизонтальну площину P₁ (предметну площину), точка A' (перетин т. з. картинної площини P' з променем SA) є П. точки A і точка A₂ (перетин площини P' з променем SA₂) — вторинною проєкцією точки A. Точка A' однозначно визначається точкою A, а для однозначного визначення A потрібно, крім A', ще A₂.

Теорія П. виникла в Старод. Греції з потреб архітектури та живопису (4—3 ст. до н. е.). В її розвитку великий внесок зробили А. Дюрер, Леонардо да Вінчі, Ж. Давид та ін. Тепер П. застосовують в архіт. проєктуванні, фототриграметрії, образотворчому мистецтві та ін. 3) *Переносно* — далина, плани, види на майбутнє. Іл. с. 276.

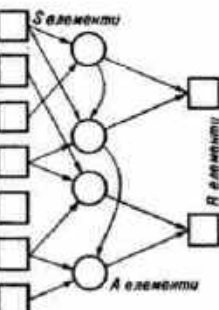
ПЕРСПЕКТИВНЕ ПЛАНУВАННЯ — розробка планів розвитку соціалістичного нар. г-ва на ряд років і перевірка виконання їх. Див. *Планування народного господарства*.

ПЕРСПЕКТИВНИЙ ЖИВОПИС — вид живопису, в якому важливим виразним засобом є ефекти головним чином лінійної *перспективи*; декоративний живопис, що створює ілюзію розширення реального архітектурного простору (характерний для художників Ренесансу й особливо *барокко*). До П. ж. умовно відносять і архітектурний видовий пейзаж («ведута») у творчості італ. майстрів 17—18 ст., а також живопис інтер'єрів (Голландія, 17 ст.). В Росії до такого живопису звертались художники *венеціанської школи живопису*.

ПЕРСПЕКТИВНОГО СУМІЩЕННЯ МЕТОД — один з методів *комбінованого кінознімання*, що ґрунтується на суміщенні в одному кадрі зображень природних або декоративних об'єктів, різних за величиною і просторовим положенням, з метою створення ілюзії реальної *перспективи*. Дав змогу замінювати частину об'єктів декоративних макетами (див. також *Макетне кінознімання*), малюнками або фотографіями, створюючи ефект руху перспективно сумішених об'єктів відносно фону (динамічне перспективне суміщення). П. с. м. відрізняється складністю (порівняно з ін. методами *комбінованого кінознімання*) технікою знімання: у контрольному пристрої кінознімального апарату комбінований кадр спостерігається таким, яким він буде на кіноекрані; всі частини зображення, що утворюють комбінований кадр,

Персефона (Кора). 480 до н. е.

Структурна схема перспектрово.

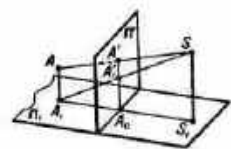
Персик звичайний: 1 — гілка з плодами та листками; 2 — квітки розовидного типу; 3 — квітки дзвоникоподібного типу; 4 — кісточка.

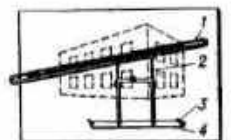
ПЕРСПЕКТОГРАФ

Перспектива.
Мал. 1. Перспективне зображення предмета.

Мал. 2. Основні елементи лінійної перспективи.

Перспектограф:
1 — лінійка з поділками; 2 — висушний столик; 3 — голкотримач; 4 — лінійка-основа.

Перу.
Видобування найважливіших корисних копалин (за вмістом металу в руді)

	1979
Залізна руда, тис. т	3622
Мідь, тис. т	397
Цинк, тис. т	484
Свинць, тис. т	183
Срібло, тис. т	1,34
Кадмій, тис. т	0,4
Олово, тис. т	0,9
Сурма, тис. т	0,8
Золото, т	4,1
Нафта, млн. м³	11,1

знімають одночасно (в одну експозицію). П. с. м. забезпечує високу фотографічну якість зкомбінованого зображення, зменшує вартість виробн. кінофільму.

ПЕРСПЕКТОГРАФ (від *перспектива* і грец. *υφαίσις* — пишу) — прилад, за допомогою якого креслять перспективні проєкції споруд, інтер'єрів, машин або деталей; засіб креслярсько-конструкторської техніки. Голкотримачами лінійки-основи П. (мал.) кріплять до креслярської дошки, а за поділками лінійки, закріпленої на висушних стояках, встановлюють, переміщуючи один з цих стояків, потрібний кут перспективи. П. дає змогу визначити напрям ліній будованої проєкції до т. з. точок збігу (лівої та правої).

ПЕРСТАЧ, лапчатка (*Potentilla*) — рід рослин родини *розових*. Багато-, рідше одно- і дворічні трави, пікучі з прямокутними, іноді повзучими стеблами і пальчатороздільними, неристими або трійчастими листками. Квітки у більшості видів жовті, зібрані в пізвонти. Плід — багатогорішок. Понад 300 (за ін. даними — до 500) видів, пошир. по всіх материках (крім Антарктиди). В СРСР понад 170 видів, в т. ч. в УРСР — понад 40; з них найпоширеніші *гусяча лапка* (*P. anserina*) і *П. повзучий* (*P. geraniifolia*). В Європ. частині (в т. ч. на Україні), на Кавказі і в Зх. Сибіру трапляється *П. прямокутний*, або *калан*. Деякі види вирощують як декоративні рослини.

ПЕРСЬЕ (Percier) Шарль (22.VIII 1764, Париж — 5.IX 1838, там же) — франц. архітектор, один з провідних представників стилю *ампир*. У 1794—1814 працював разом з П. Фонтеном. Твори: Триумфальна арка на площі Каргузель у Парижі (1806), часткова перебудова й оздоблення палаців *Лувр*, *Тюїльрі*, *Мальмезон*, *Фонтенбло*, *Комп'єн* та ін.; численні проекти меблів, декорації тощо.

ПЕРСЬКА ЗАТОКА — затока на Пн. Зх. Індійського ок., між Аравійським п-овом і материком. Ормузькою прот. сполучена з Оманською зат. Аравійського м. Довж. 926 км, шир. до 320 км, глиб. до 102 м. Солоність 40‰. За гідрологічним режимом П. з. — середземне море. В затоці є острови (найбільші — Бахрейн і Кешм), коралові рифи. В районі П. з. — видобування нафти. Має велике транспортне значення (вивіз нафти). Рибальство. Добування перлів. Головні порти: Бендер-Аббас (Іран), Басра (Ірак), Ель-Куейт (Кувейт).

ПЕРСЬКА МОВА, фарсі. Належить до іранської групи індоєвропейської сім'ї мов. За типологією — *аналітична мова*, категорій відмінки й роду немає; іменникові властиві категорії числа й означеності — неозначеності, а дієслову — категорії особи, числа, часу, способу й стану. Атрибутивні сполучення оформлюються ізафетною конструкцією, при якій означення стоїть після означуваного, що має позитивний ненаголошений показник -e. Синтаксичний зв'язок здійснюється й за допомогою прийменників, *посліямен-*

ниха -га, порядку слів. Найдавніші писемні пам'ятки П. м. датовано 9 ст. У 9 — 15 ст. класична П. м., або *дарі*, була літ. мовою персів, таджиків та багатьох ін. народів. Аліфавіт П. м. — на основі арабського. Див. також *Перси*.

ПЕРТ — місто на Зх. Австралії, адм. ц. штату Зх. Австралія. Розташований на р. Суон, за 20 км від її впадіння в Індійський ок. Вузол з'єдн. і автошляхів, річковий та мор. порт (аванпорт Фрімонт — фактично передмістя П.). 787 тис. ж. (1975, з передмістями). Гол. галузь пром-сті — машинобудування (суднобудування, автоскладання, виробництво підйомно-транспортного устаткування). Підприємства хім., деревообр., паперової, текст. і харч. (борошномельної, плодово-овочеконсервної, виноробної) пром-сті. 2 ун-ти. Обсерваторія. П. засн. 1829.

ПЕРТІНІ (Pertini) Алессандро (я. 25.IX 1896, Стелла, пров. Савона) — держ. і політ. діяч Італії. Юрист. З 1918 — член *Італійської соціалістичної партії*. Після приходу до влади Б. Муссоліні П. зазнавав переслідувань як учасник антифашист. боротьби. В 1926 емігрував до Франції. Після нелегального повернення на батьківщину (1927) його було заарештовано. Відбув 7 років тюремного ув'язнення і 8 років заслання. В роки 2-ї світової війни — учасник *Руху Опору*. В 1943 заарештований гестапо. Брав участь у антифашист. повстанні у Флоренції (1944) і Пн. Італії (1945). З 1946 — депутат парламенту. В 1968—76 — голова палати депутатів. З липня 1978 — президент Італії.

ПЕРТТУНЕН Архип Іванович (1769, с. Ладозеро, Пн. Карелія — бл. 1841, там же) — карел. оповідач. Епічні пісні, *руни*, записані від нього Е. Ленротом, лягли в основу епосу *«Калевала»*. Вони відзначаються великими художніми достоїнствами. Оповідачами рун були також син П. — Михайло Архипович (1815—99) і троюрідна племінниця — Тетяна Олексіївна П. (1881—1963).

Тел.: Рос. перекл. — Избранные русские Архипа Перттунена. Петрозаводск, 1948; Карельские эпические песни. М. — Л., 1950.

Ш. Персье, П. Фонтен. Салон «Пори року». Отель Богарне в Парижі. Близько 1806.

ПЕРТУСІН — лікарський препарат, відхаркувальний і заспокійливий засіб. Сиропоподібна рідина, до складу якої входять екстракт чебрецю, калію бромід, цукровий сироп. Призначається, зокрема, дітям при захворюваннях верхніх дихальних шляхів.

ПЕРУ, Республіка Перу — держава в зх. частині Пд. Америки. На Зх. омивається водами Тихого ок. В адм. відношенні поділяється на 24 департаменти.

Тихоокеанське узбережжя Перу.

Державний лад. П. — республіка. Діє конституція 1980. Глава держави і уряду — президент, обраний населенням на 5 років. Найвищий орган законодавчої влади — двопалатний парламент — Конгрес у складі сенату (60 членів) і палати депутатів (180 членів). Виконавчу владу здійснює уряд — Рада міністрів.

Природа. Вздовж узбережжя вузькою смугою простягається берегова рівнина (Коста) з пустельними ландшафтами. Зх. частину країни займають Перуанські Анди, розчленовані поздовжніми долинами на Заході, Центральну та Східну Кордильєри. Найвища вершина — г. Уаскаран, вис. 6768 м. На Пд. — напівпустельне плоскогір'я Пуна. Рельєф сх. частини країни (Сельви) переважно рівнинний (частина Амазонської низовини та рівнина Ла-Монтанья). Поклади нафти, мідних, поліметале-вих, уранових руд, вугілля, природного газу.

Клімат більшої частини країни екваторіальний і тропічний, в горах — високогірний. Пересічні місячні температури протягом року на узбережжі від +15 до +25°, в горах — від +12 до +16° на Пн. і від +5 до +9° на Пд., на рівнині — від +14 до +27°. Опадів до 1000 мм в горах, у Сельві — до 3000 мм на рік. Річкова сітка густа, більшість річок належить до бас. Амазонки, верхів'я якої та гол. витік — р. Мараньйон — на території Перу.

В горах поширені чагарники і кактуси на кам'янистих гірських ґрунтах, на внутр. плоскогір'ях — високогірні тропічні степи (халка) на гірсько-степових ґрунтах, на Пд. Сх. — напівпустелі (Пуна), у Сельві — вологі вічнозелені ліси. На тер. П. — нац. парк Пампа-де-Галерас.

Населення. Бл. 50% нас. П. — іспаномовні *перуанці* (іспаніо-індіан. метиси); 46% — індіан. народи *кечуа*, *аймара*. Державні мови — іспанська і кечуа. Пересічна густота населення — 13 чол. на 1 км² (1978). Міське населення становить 46%.

Найбільші міста: *Ліма*, *Кальяо*, *Арекіла*, *Трухільйо*, *Чіклайо*, *Куско*.

Історія. В давні часи тер. сучас. П. входила до складу д-ви інків Тауантінусу, яку 1532—36 завоювали ісп. конкістадори. В 1543 П. проголошено віде-королівством Іспанії. Колоніальний період в історії П. відзначений численними повстаннями індіан. племен (див., зокрема, *Тупак Амару*). В ході війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26 в липні 1821 проголошено незалежність П. В 1822 створено республіку П. і прийнято першу конституцію. В 1825 пд.-сх. частина П. — Верхнє П. утворило незалежну республіку *Болівію*. В кін. 30 — на поч. 40-х рр. 19 ст. в країні точилася боротьба за владу між консерваторами (латифундисти) і лібералами (виражали інтереси буржуазії, що народжувалася). Внаслідок Тихоокеанської війни 1879—83 проти Чілі П. втратило частину своєї території. Ослаблене війною і внутрішніми суперечностями П. стало ареною боротьби між іноз. монополіями. В результаті гострої конкуренції осн. позиції в економіці П. посів капітал США. На межі 19 і 20 ст. прискорився розвиток капіталізму, загострилася класова боротьба (страйки 1901, 1905—06, 1911). Під час 1-ї світової війни П. дотримувалося політики нейтралітету. Під впливом Великої Жовт. соціаліст. революції посилюється антиімперіалістична боротьба. В 1928 було засновано Перуанську компартію (ПКП). У 1929—30 відбулися страйки робітників і службовців, революц. виступи в армії і флоті. В 1933 прийнято конституцію, яка запровадила президентсько-парламентське правління. Під час 2-ї світової війни уряд П. 1945 оголосив війну Німеччині і Японії. В післявоєнний період уряд П. проводив проімперіалістичну політику. Диктаторський режим 1948—56 скасував у країні громадян. свободи. Було укладено двосторонній воєнний пакт з США. Неудовolenня трудящих політикою уряду вилилось у широкий антиурядовий рух (збройне повстання в м. Арекіна 1950, страйки 1954—55 та ін.). Уряд, що був при владі 1956—62, відновив демократичні свободи: ПКП вийшла з підпілля, почали легально діяти профспілки, в країні розгорнувся рух солідарності з революц. Кубою. Уряд, що прийшов до влади 1963, проголосив програму реформ, але в дійсності пішов на змову з іноз. монополіями і взяв реакційний курс, який продовжували й наступні уряди. Антинар. політика правлячих кіл П. призвела до військ. перевороту 1968, в результаті якого до влади прийшла група військових. Утворений ними Революц. уряд збройних сил проголосив політ. програму, осн. пунктом якої стала боротьба за екон. і політ. незалежність П. В зовнішньополіт. відносинах уряд П. почав проводити незалежний курс: 1969 встановлено дипломатичні і торг. відносини з СРСР, 1972 відновлено дипломатичні відносини з Кубою. Однак процес соціально-екон. перетворень проходив у обстановці активізації в країні сил

реакції. Військ. хунта, що прийшла до влади 1975, оголосила про початок «другого етапу» перетворень у країні. Проте її політика звелася до часткового згортання держ. сектора і розпуску прогресивних - демократичних організацій.

Проведені заходи загострили становище в країні, і уряд змушений був піти на поступки: провести в травні 1980 заг. вибори і передати владу цивільному уряду. Президентом країни став кандидат від партії Народна дія Ф. Белаунде Террі. В країні було відновлено конституційну форму правління. В галузі зовн. політики уряд П. проводить курс невтручання у внутр. справи ін. д-в, виступає проти колоніалізму і неоконіалізму, проти політики апартеїду, за рівноправні і взаємовигідні зв'язки з усіма країнами. З 1945 П. — член ООН. П. — член Організації американських держав, Латиноамериканської асоціації вільної торгівлі, Латиноамериканської економічної системи, Андського пaktu.

Е. Г. Лопішев. **Політичні партії, профспілки.** Народна дія, засн. 1956. Об'єднує частину буржуазії, інтелігенції. Народна партія, засн. 1924. Нац.-реформістська. Народно-християнська партія, засн. 1966. Крайньо права. Християнсько-демократична партія, засн. 1956. Об'єднує нац. буржуазію, дрібних поміщиків. Революційна соціалістична партія, засн. 1976. *Перуанська комуністична партія*, засн. 1928. Загальна конфедерація трудящих Перу, засн. 1928 (відновлено 1968). Входить до ВФП. Конфедерація трудящих Перу, засн. 1944. Входить до МКВП і ОРП. Національна конфедерація трудящих, засн. 1971.

Господарство. П. — агр. країна з відносно розвинутою гірничодобувною та рибною пром-стю. В її економіці значні позиції утримує іноз. капітал, зокрема США. У 70-х рр. урядом країни було здійснено деякі прогресивні соціально-екон. перетворення, в результаті яких під контроль д-ви перейшли освоєння і експлуатація мінеральних ресурсів (зокрема, націоналізовано амер. нафтові компанії) та експорт продукції гірничодобувної пром-сті, рибної і цементної пром-сті, залізничний та частина авіац. транспорту, постачання й розподіл електроенергії, посилюється роль д-ви в банківській справі та зовн. торгівлі тощо. З 1969 в країні проводиться агр. реформа — ліквідовують латифундії (з виплатою грош. компенсації), створюють кооперативи та держ. мастки. Значну допомогу П. у розвитку гідроенергетики, нафтодобувної, рибної, металург. пром-сті, іригації, підготовці нац. кадрів подає СРСР. Заг. криза капіталістичного г-ва призвела в 70-х рр. до погіршення екон. становища країни. Зростають вартість життя, інфляція, зовн. борг; рівень безробіття 1979 становив 6,5%.

Сільське господарство. У с. г. зайнято 2,2 млн. чол. і створюється (включаючи рибальство й лісове г-во) 13,9% валового внутр. продукту (1979). Переважає землеробство. В обробітку — бл. 3% території. Гол. експортні культури (збір, тис. т, 1979): цукр. тростина — 7034, бавовник — 243 (бавовна-сирець), кава — 104, а також цитрусові, боби какао, чай, тютюн, листя коки. Для власного споживання вирощують рис, кукурудзу, пшеницю, ячмінь, маніок, сорго, квасоллю тощо. Розвинуте тваринництво м'ясо-вовнового напрямку. Розводять (поголів'я, млн., 1979): велику рогату худобу — 4,2, свиней — 2,2, овець — 14,5, коней, а також лам, альпак і уарісо. В П. зосереджено бл. 80% світового виробн. вовни лам. Розвинуте рибальство (осн. район лову — *Перуанська течія*). 1979 виловлено 3575 тис. т риби. Більша частина улову переробляється на борошно (780 тис. т) і риб'ячий жир. У лісах — заготівлі деревини: 7,1 млн. м³ (виробн., 1978).

Промисловість. У пром-сті велике значення має видобування багатьох видів корисних копалин, зокрема металевих (табл.). На світовому ринку П. посідає значне місце як поставщик вісмуту, сурми, молібдену, вольфраму, ртуті, селену й телуру. Основна частина цих металів виплавляється на найбільшому в Лат. Америці поліметалевому комбінаті в м. Ороя, а також на металург. комбінаті в м. Чімботе. Заг. потужність нафтопереробних з-дів (у Таларі, Ла-Пампіль та в районі Ліми) — бл. 8,5 млн. т нафти на рік (1979). З ін. галузей обробної пром-сті розвинуті харчосмакова й текстильна. Підприємства машинобудування (у т. ч. суднобудування та автоскладання),

Герб Перу.

ПЕРУ

Площа — 1285 тис. км²

Населення — 16,8 млн. чол. (1978)

Столиця — м. Ліма

хім., гумової, целюлозно-паперової, шкіряної, азуттєвої, швейної пром-сті. В 1980 вироблено бл. 10 млрд. кВт·год електроенергії. Гол. пром. центри — в районі Ліми і Кальяо.

Транспорт. Довж. (тис. км, 1979): з-нь — 2,6, автошляхів — 56,6 (у т. ч. 6,0 асфальтованих). Тоннаж мор. торг. флоту — 589,6 тис. т дедвейт (1979). Гол. мор. порти — Сан-Ніколас, Кальяо, Талара, Чімботе.

Зовнішня торгівля. З П. вивозять мідь, срібло, свинець, цинк, залізну руду, нафту і нафтопродукти, каву, цукор, бавовну-волокно, вовну та ін.; довозять машини і устаткування, напівфабрикати, буд. матеріали, товари широкого вжитку. Гол. торг. партнери — США, Японія, ФРН, країни Лат. Америки. Розвиваються торг. відносини з СРСР та ін. соціалістичними країнами. Грош. одиниця — соль. 298,5 соль=1 дол. США (серпень 1980).

В. О. Малеев

Медицина, обслуговування. За даними ВООЗ, 1977 в країні було 29,9 тис. лікарняних ліжок (18,1 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу 1977 подавали 10,5 тис. лікарів (6,36 лікаря на 10 тис. ж.), 2,5 тис. зубних лікарів та 2,4 тис. фармацевтів (1972). Функціонують 7 мед. і 3 зуболікарські школи.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1976 26% самодільного населення країни становили неписьменні, в сільс. місцевості — 76%. З 1973 проводиться кампанія по ліквідації неписьменності. З 1972 здійснюється реформа освіти, запроваджується нова структура системи освіти: дошкільні заклади для дітей до 6 років, обов'язкова єдина і безплатна 9-річна загальноосв. школа. Поряд з державними є приватні, в т. ч. церковні школи. 9-річна школа, крім заг. освіти, дає трудову підготовку. Уряд П. вжив заходи, спрямовані на організацію навчання індіанців-кечуа рідною мовою. В 1975/76 навч. р. налічувалося понад 20 тис. поч. шкіл (понад 3 млн. учнів), 2160 серед. навч. закладів — комерційних, профес.-тех., пед. та ін. (понад 1 млн. учнів), 33 ун-ти (понад 180 тис. студентів). Найбільші ун-ти: Нац. ун-т «Сан-Маркос» (засн. 1551), Нац. інженерний ун-т (засн. 1953) — у Лімі; Нац. ун-т «Сан-Агустін» (засн. 1828) в Арекіпі та ін. Наук. установи: Нац. мед. академія (засн. 1884), Перуанська академія мови (засн. 1887), Геогр. т-во Ліми (засн. 1888), Перуанський ін-т атомної енергії (засн. 1945), експериментальний ін-т поч. освіти (засн. 1940), Ін-т моря П. (засн. 1964), Геофіз. ін-т (засн. 1919 США, 1947 передано П.), та ін. У Лімі містяться 6-ки: Національна (засн. 1821), ун-ту «Сан-Маркос», Нац. інженерного ун-ту та ін.; там же — Нац. музей історії (засн. 1921), Нац. музей перуанської культури (засн. 1946), Музей антропології і археології (засн. 1938), музей «Хав'єр Прадо» та ін.

М. І. Павлов

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 в П. виходило 40 щоденних газет і понад 500 ін. періодич. видань. Найпоширеніші

газети: «Коммерсіо» («Торговля», з 1939), «Коррео» («Пошта», з 1963), «Кроніка» («Хроніка», з 1912), «Перуано» («Перуанець», з 1826), «Пренса» («Преса», з 1903), «Ультіма ора» («Остання година», з 1950), «Експрес» («Експрес», з 1961), «Екстра» (з 1964). Орган ЦК Перуанської компартії — «Унідад» («Єдність», з 1956). Урядова інформ. служба «Емпреса де сервісіос информатівос» — ЕСІ засн. 1975. Радіомовлення і телебачення контролюються урядовою службою Гол. управління зв'язку. Урядова радіостанція «Радіо національ де Перу» засн. 1937. Телебачення — з 1958.

Література розвивається ісп. і кечуа мовами. З давнього (доколониального) періоду найвідомішою є нар. драма «Ольїнта» в обробці 18 ст. (опубліковано 1853). Лі-ру ісп. мовою в колоніальний період започаткували істор. хроніки. Найвідомішою з них є «Корольські коментарі інків» (1609, 2-е вид. 1617) Інки Гарсіласо де ла Вега. В той період під значним впливом ісп. ренесансної ліри розвивалася поезія (Д. Давалос-і-Фігероа, Х. дель Вальє-і-Кав'єдес та ін.). У 18 ст. виникла просвітельська ліра, що відображала ідеї нац.-визвольного руху. Її засновник — учений, драматург і поет П. де Перальта-і-Барнуево. Видатним поетом перуанської ліри періоду війни за незалежність проти Іспанії був М. Мельгар. Після проголошення незалежності поживався розвиток ліри, зокрема драматургії (М. Асенсіо Сегура). Після 40-х рр. почав складатися романтичний напрям, виник *костумбрізм* (поет Х. де Арона, прозаїк Р. Пальма-і-Ромал та ін.).

Поразка П. в Тихоокеанській війні з Чілі (1879—83) загострила ін-

терес до соціальних проблем (романи письменників М. Кабельйо де Карбонера, К. Матто де Турнер та ін.). Одним із засновників реалізму в лірі П. на поч. 20 ст. став революц. демократ М. Гонсалес Прада. Його творчість поклала початок літ.-ідеологічному рухові індікенізму, що в центрі уваги ставив проблеми життя індіанців. Тоді ж формувалася й модернізм, який поєднував соціальні мотиви й прагнення до самобутньої нац. культури з декадентськими тенденціями європ. походження. Посилення роботи та сел. руху в П. після 1-ї світової війни та Великої Жовтня відновило на розвиток соціальної прози В. Гарсія Кальдерона, Е. Лопеса Альбухара та ін. Значну роль у консолідації прогресивної ліри П. відіграла літ.-критична й організаторська діяльність засновника Перуанської компартії Х. К. Маріатегі. Світової слави набула творчість видатного поета-комуніста С. Вальєхо. Під час 2-ї світової війни та після неї з гострими соціально-критичними романами виступили С. Алегрія, Х. М. Аргедас, з оповіданнями здебільшого з життя бідних околиць міста — Х. Р. Рібейро, Е. Конграїнс Мартін та ін. З радикальних груп «Поети народу» (1943—48) вишів письменник-комуніст Г. Вальєкарсель. У 50—60-х рр. все більше митців наближаються до ліри і мистецтва, пов'язаних з сучас. проблемами життя країни (поет Х. Сологун, драматург С. Саласар Бонді, поетеса Бланка Варела та ін.). Революц. й демократичні традиції ліри П. в 60—70-х рр. розвивали поети В. Дельгадо, А. Ромуальдо, Х. Г. Росе, драматурги Х. Піос, Е. Соларі, широко відомий прозаїк М. Варгас Льюса. Після 1968 в ліру прийшло нове покоління письменників, які виступають проти імперіалістичного засиддя, — М. Гутьєррес, А. Брісе, Е. Гонсалес Віанья та ін. Осн. тема сучас. прогресивної ліри П. — реалістичне зображення життя людини праці. Укр. мовою перекладено романи С. Алегрія, С. Вальєхо.

В. С. Харитонов

Архітектура. Від архітектури давнього П. збереглися міста з прямкутними кварталами й вузькими вулицями, фортецями (Мачу-Пікчу, Саксауаман), некрополями, численними палацами, храмами, амфітеатрами для культових церемоній, ступінчастими пірамідами. В 2-й пол. 16 — 1-й пол. 17 ст. споруджували нові міста з прямокутною сіткою вулиць, церкви з склепіннями з цегли або дерев'яними стелями (артесонадо), з порталами в стилі *платереско*, собори за типом іспанських готичних у Куско та Лімі. В 2-й пол. 17—18 ст. розвивалося перуанське *барокко* (церкви Ла Мерсед у Лімі, 1697—1704, арх. Х. де Лара; Ла Компанья в Куско, 1651—68, арх. Х. Б. Ехидіано та ін.). У 19 ст. в архітектурі П. панував франц. *класицизм*, а з 70-х рр. 19 ст. — італ. *еклектизм*. На поч. 20 ст. були спроби відродити нац. традиції, з'являється «неоколониальний стиль» (арх. Р. Маркіна і К. Саут) з мотивами перуанського барокко в оздобленні будівель; у 20-х рр. —

Церква Ла Компанья в Куско. Архітектори Х. Б. Ехидіано та ін. 1651—68.

Х. Т. Гуйру Тушак. Машина Альмадена. 1686.

«неоперуанський стиль» (арх. М. Пікерас Котолі, Е. Сеоане Рос, Л. Міро Кесада Гарланд). У кін. 70 — на поч. 80-х рр. частково реконструюються міста (Ліма, курорт Анкон та ін.).

Образотворче мистецтво. Культура П. — одна з найдавніших у Пд. Америці. З 12 ст. до н. е. тут відома кераміка, з 1-го тис. до н. е. розвиваються культури племен Тихоокеанського узбережжя (Паракас, Салінар та ін.) і гірських областей (з центром Чавін-де-Уантар та ін.). З поч. н. е. склалася культура ранньокласового суспільства (Наска, Мочіка з центром Моче, Чіму з центром Чан-Чан), на зміну яким з серед. 15 ст. приходить культура держави інків із столицею Куско. Зразки монументального мист. давнього П. майже не збереглися. Добре представлені кераміка, посудини з рельєфами або гравіровкою (культури Чавін та ін.), фігурні й розписні вази (культури Паракас та ін.), посудини культури Наска, невеликі фігурки, маски та прикраси з золота й срібла (культури Мочіка, Чіму, інків та ін.). В 16 ст., незважаючи на колоніальне поневолення, розвивалися різні художні школи. В живописі й скульптурі поряд з наслідуванням зх.-європ. традицій (художники Б. Битті, А. де Медоро, П. де Ногера) розвивалося й місц. мистецтво (живописні школи Куско; скульптор індіанець Х. Т. Туйру-Тупак). В 19 ст. Х. Хіль де Кастро створив парадні портрети, І. Меріно — історичні полотна, Ф. Ласо зображував життя індіанців, Д. Ериандес і Панчо Ф'єрро змальовували побут країни. В 20 ст. проти модерністського мист. виступали Х. Сабогаль, К. Блас та ін. Розвиваються різні види декоративно-ужиткового мистецтва.

Музика давніх інків ґрунтувалася на *пеніпато́нці*, поділялася на культову, військову, придворну, народну і була чітко визначеною за жанрами: священні гімни (хайльї), істор. пісні-сказання (такі), елегічні (уанка) й ліричні (араві) пісні, танці (уайно, кашуа, каруйо). Муз. інструменти: ударні — барабани уанкар, тинья; духові — флейта Пана (сикю, або ангара), поздовжні флейти (кена, тарка), труби (ерке, айкорі) та ін. Ця муз. культура майже без змін успадкована індіанцями кечуа та аймара. На креольській нар. муз. виді позначився вплив ісп. муз. культури. Осн. пісенно-танц. форми — яраві, тристе, маринера, тондеро та ін. Муз. інструменти — гітара та її різновид — чаранго, арфа. Серед композиторів 19—20 ст. — Х. Б. Альседо, Х. М. Вальє Рієстра, О. Полар, М. Агірре, П. Чавеса Агілара, Т. Валькарсель, К. Санчес Малага; серед сучасних — А. Гелара Очоа. В Лімі — Нац. консерваторія, Муниципальний театр, Нац. симф. оркестр.

Театр. Театр. мист. П. широкого розвитку набуло з утворенням держави інків. Було кілька видів театр. видовищ, що супроводжувалися музикою й хоромним співом. Відома драма мовою кечуа «Ольянтай», постановку якої було заборонено у 18 ст. В 1548 відбулася

перша світська вистава. В 17 ст. відомими були групи Дж. Леліо, Г. дель Ріо. В 1680 збудовано театр «Прінсіпаль» у Лімі. В театрах «Колісео де комедія», «Комедія насійональ» та ін. виступали відомі перуанські актори Т. Міранда, Е. Перес та ін. З 60-х рр. 20 ст. в різних містах П. проводяться театр. фестивалі. Більшість театральних труп — у Лімі, зокрема Театр М. А. Сегури, «Ла кабанья», труп Асоціації акторів-аматорів, у яких широко ідуть вистави за п'єсами перуанських драматургів. Серед акторів — Л. Аррієта, Е. Саморано, Д. Паредес. Кадри для театрів готують у Нац. ін-ті драм. мистецтва в Лімі.

Кіно. Нац. кіно зародилося в 30-х рр. 20 ст. (виникла перша кінофірма в Лімі), стало відомим завдяки творчості А. Роблеса Годоя, який поставив фільми: «В селі немає зірок» (1967), «Зелена стіна» (1969), «Міраж» (1973), «Це сталося в Уайянаї» (1981). Серед ін. фільмів — «Сила землі» (1975), реж. Б. Аріас, «Смерть на світанні» (1977), реж. Ф. Хосе Ломбарді; поставлено спільно з митцями Венесуели. Документальне кіно П. порушує гострі соціальні проблеми життя індіанців. Л. див. на окремому аркуші, с. 480—481.

Літ. Перу: 150 лет незалежності. М., 1971; Валеріанов Г. Б. Перу: вибор. п'єси. М., 1972; Тарасов К. С. Перу. М., 1974; Кузнецов В. С. Перу. М., 1976; Мамонтов С. П. Іспаномовна література стран Латинской Америки в XX в. М., 1972; Полевой В. М. Искусство стран Латинской Америки. М., 1967; Кириченко Е. И. Три века искусства Латинской Америки. М., 1972.

ПЕРУАНСЬКА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ (ПКП). Ств. 7.X.1928 в Лімі на базі комуністичних груп під назвою Соціалістична партія Перу, ліва більшість якої 1930 оформилася у ПКП. Засновником партії був Х. К. Маріатеї. Фактично з часу створення працювала в підпіллі. В 1935 вступила до Комінтерну. І з'їзд ПКП (1942) прийняв її статут. У 1944 за ініціативою комуністів створено Конфедерацію трудящих Перу. З 1945 ПКП діяла легально. ІІ з'їзд (1948) прийняв програму партії. Після встановлення в країні 1948 військ. диктатури ПКП зазнала жорстоких переслідувань, була оголошена поза законом. У 1950 керувала нар. повстанням у м. Арекіпа, 1954—55 — масовими страйками. В 1956—60 працювала легально. ІV з'їзд ПКП (1962) прийняв її новий статут. У 1963—65 ПКП переживала внутрішню кри-

Перуджа. Палаццо Комунале (або деї Пріорі). 1293—1443

зу, спричинену розколюючою діяльністю промаїстської групи, яку 1965 було виключено з партії. В 1967 за ініціативою ПКП створено блок Єдність лівих, що об'єднав демократичні, антиімперіалістичні сили країни, 1968 відновлено Заг. конфедерацію трудящих Перу (створив 1928 Х. К. Маріатеї). З 1968 ПКП працює легально. VII з'їзд ПКП (жовтень — листопад 1979) прийняв її нову програму, що націлює трудящих на боротьбу за здійснення завдань антиімперіалістичної, демократичної і соціалістичної революції, висі зміни до статуту. ПКП виступає за здійснення антифеод., антиімперіалістичної революції як першого етапу на шляху до соціалістичної революції. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969. Ген. секретар ЦК — Х. дель Прадо Чавес (1946—48 та з 1966). Друк. органи: ЦО — щотижнева газ. «Унідад» («Єдність», з 1956), щотижнева газ. «Венсеремос» («Ми переможемо», з 1979).

ПЕРУАНСЬКА ТЕЧІЯ, течія Гумбольдта — у Тихому ок., біля берегів Пд. Америки, відгалуження Західних Вітрів течії. Спрямована з Пд. на Пн. (від 45° пд. ш. до 4° пд. ш.). Т-ра води від +11° у серпні до +23° у лютому. Солоність 34 — 35‰. Швидкість 1 км/год. Поблизу екватора переходить у *Південну Пасатичну течію*.

ПЕРУАНЦІ — нація в Перу, яка склалася переважно з метисів іспаномовного походження. П. становлять бл. половину населення країни (8,45 млн. чол., 1978, оцінка). Живуть переважно в прибережних районах і нагір'ях Анд. Говорять іспанською мовою, що зазнала впливів індіанських мов (особливо кечуа мови). Значного індіанського впливу зазнають також різні галузі матеріальної і духовної культури П. Перуанцями наз. також все населення Перу, бл. половини якого — індіанці. Про історію, економіку, культуру П. див. Перу.

ПЕРУДЖА — місто в центр. частині Італії, в області Умбрія, адм. ц. провінції Перуджа. Залізнична станція. 135 тис. ж. (1975). Підприємства металообр., деревообр., вовняної, керамічної та харч. (у т. ч. виробн. шоколаду) пром-сті. Виготовлення мережив та гончарних виробів. Ун-т (з 1276). Нац. галерея Умбрії (живопис умбрійської школи 13—16 ст.). П. зберегла середньовічне обличчя. Серед архіт. пам'яток — залишки етрусського міськ. муру (4—2 ст. до н. е.), ранньохристиянська церква-ротонда Сант-Анджело (5—6 ст.), численні романські церкви, готичний собор (1345—1490; ренесансний фасад — 1568, арх. Г. Алессі), Фонтана Маджоре (закінчено 1278, арх. Фра Бавіньяте) з скульптурою Н. і Дж. Пізано; готичний Палаццо Комунале (1293—1443; тепер Нац. галерея Умбрії). П. засн. в 5 ст. до н. е.

ПЕРУДЖІНО (Perugino) П'єтро (власне — Ваннуччі; між 1445 і 1452, Чіта-делла-П'єве, Умбрія — лютий — березень 1523, Фонтіньяно, там же) — італ. живописець, представник умбрійської школи

Перу. Фігурна розписна посудина. Культура Мочіка.

П. Перуджіно. Малюнок з немовлям. 15 ст. Кнівський музей західного та східного мистецтва.

ПЕРУКА

Чоловічі та жіночі перуки. Франція. 17—18 ст.

пізнього *кватроченто*. На його творчості позначився вплив П'єро делла Франческа, нідерл. майстрів, а також *Верроккйо*, в майстерні якого П. працював з 1470. Серед творів — фреска «Передача ключів св. Петру» в Сікстинській капелі у Ватикані (1481—82), «Оплакування Христа» (бл. 1494—95), фреска «Розп'яття» в церкві Санта-Марія Маддалена деї Пацци у Флоренції (1496). Учень П. був *Рафаель*. Іл. див. також до ст. *Мадонна*, т. 6, с. 301.

ПЕРУКА, парик (франц. *peruque*, італ. *ragugusa*) — зачіска, штучно зроблена перукарем з чужого волосся, вовни або синтетичних матеріалів, прикріплених до текстильної основи (монтюр). П. широко користувалися в Старод. Єгипті, Ассирії, Вавілоні (як прикрасами й головними уборами). Вони були дуже поширеними в Старод. Греції та Старод. Римі, гол. чин. серед жінок. П. носили у Франції, Росії та ін. країнах протягом 16—18 ст., в основному у придворних колах. У кін. 18 ст. П. вийшли з моди. Тепер ними користуються в театр. мистецтві, в кіно та цирку. Вони допомагають надати потрібної зовнішньої виразності персонажам, вказують на його вік, а також на істор. епоху та середовище, в яких відбувається дія п'єси.

ПЕРУН — головний бог у сх.-слов'ян. міфології; бог дощу, грому й блискавки. Існування культу П. засвідчене в пд. і зх. слов'ян, у балт. народів. Найдавнішими писемними згадками про П. вважається запис 980 літописця *Нестора* про т. з. київський пантеон, а також згадки в клятвах давньорус. послів. Культ П. — один з найдавніших. П. приносили жертви (биків, а іноді людей). У Києві й Новгороді було встановлено дерев'яні зображення П. У Києві ідол П. стояв на Перуновому горбі. Після прийняття *християнства* його було скинуто в Дніпро. Але поклоніння П. ще довгий час зберігалось у народі. Риси П. християнською релігією були перенесені на Іллію-пророка й Георгія Побідоносця.

Лит.: Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. М., 1981.

ПЕРУЦІ (Peruzzi) Макс Фердинанд (н. 19.V 1914, Відень) — англ. біохімік (австрієць за походженням), член Лондон. королівського т-ва, Американської академії мистецтв та наук (з 1963), Австрійської АН (з 1963), доктор філософії Кембріджського ун-ту (1940). У 1947—62 — керівник групи молекулярної біології Мед. н.-д. ради, з 1962 — зав. лабораторією молекулярної біології Кембріджського ун-ту. Осн. наук. праці по вивченню структури білків за допомогою

модифікованого ним методу *рентгеноструктурного аналізу*. П. встановив просторову будову молекули *гемоглобіну*. Нобелівська премія, 1962 (разом з Дж. Кендрю).

ПЕРУЦІ (Peruzzi) Бальдассаре (хрещений 7.III 1481, Сієна — 6.I 1536, Рим) — італ. архітектор і живописець. Працював з *Браманти* і *Рафаелем*; після смерті останнього керував буд-вом собору *святого Петра* в Римі. Серед будівель — Вілла Фарнезіна (1509—11) і Палаццо Массімо алле Колонне (1536), обидві — в Римі. В творчості П. принципи Високого Відродження поєднуються з ранньоманьєристичними рисами. Розписував Віллу Фарнезіна (з 1511), оформляв спектаклі й феєрії.

ПЕРФОРАТОР (лат. *perforator*) — той, що пробиває, просвердлює) — 1) Пристрій, що пробиває отвори (перфорації) в матеріалі, створюючи перфокарту або перфострічку і записуючи тим самим первинну інформацію. Складається з перфоруєчого (отворопробивного) механізму та *привода*. За типом привода П. бувають механічні, електричні, пневматичні або гідравлічні; за способом керування — гол. чин. ручні і напівавтоматичні (за допомогою спец. клавіатури). Застосовують їх в системах обробки інформації, зокрема в апаратурі *передачі даних*, технічних засобах зв'язку. 2) Машина, що пробиває отвори, напр. крайові, в кінострічці, на діагностичному папері тощо. 3) Те саме, що й *бурильний молоток*.

ПЕРФОРАТОРІЙ — органоїд сперматозоїда; те саме, що й *акросома*.

ПЕРФОРАЦІЙНА КАРТА, перфорована карта, перфокорта — носій інформації, який застосовується в системах її машинної обробки. Цю інформацію закодовано у вигляді послідовності двійкових кодів, що їх наносять на аркуш тонкого картону стандартної форми і розміру за допомогою *перфоратора*. Для введення і виведення інформації в електронних обчислювальних машинах найчастіше застосовують П. к., що містять 960 перфораційних позицій, розташованих у 12 рядках і 80 стовпцях (мал.). Використовують і ін. різновиди П. к., що різняться формою, розмірами, розташуванням і кількістю перфораційних позицій: 90-, 40- і 21-колонні П. к., П. к. з крайовою перфорацією та ін.

ПЕРФОРАЦІЙНА СТРІЧКА, перфорована стрічка, перфострічка — носій інформації, який застосовується в системах машинної обробки її. Цю інформацію закодовано у вигляді послідовності двійкових кодів, що їх наносять на паперову чи виконану на ін. основі стрічку стандартної ширини і товщини за допомогою *перфоратора*. Перфораційні позиції розташовуються вздовж кількох ліній (інформаційних доріжок), паралельних до країв стрічки. П. с. мають від 5 до 8 інформаційних доріжок і одну транспортну з рівномірною перфорацією (мал.). Кількість інформаційних доріжок збігається з кількістю розрядів у двійковому коді.

В. В. Біш.

ПЕРФОРАЦІЯ (лат. *perforatio* — просвердлювання, проривання) — 1) В медицині — порушення цілості (проривання) стінки якогонебудь порожнистого або трубчастого органа (кишечника, шлунка тощо). 2) В ботаніці — наскрізні отвори в оболонках клітин провідних елементів судинних рослин. 3) У техніці — пробивання отворів у якому-небудь матеріалі (напр., тонкому картоні, стрічці) або система спеціально пробитих отворів (по обох краях кінострічки, щоб пропускати її через знімальний або проекційний апарат).

ПЕРФУЗІЯ (лат. *perfusio* — обливання, вливання) — метод пропускання фізіологічного розчину, крові, кровозамінників та інших рідин через порожнину органа або через кровоносні судини органа, частини тіла або всього організму; дозволяє зберігати певний час їхню життєдіяльність. Метод дає можливість вивчити функції органів, дослідити діяння різних речовин на них і на цілий організм тощо. Застосовується при фізіол. експериментах на *ізолюваних органах*, у хірургії, зокрема при пересадці органів і тканин (див. *Трансплантација*) та при операціях на серці використовують П. всього організму (див. *Штучного кровообігу апарат*).

ПЕРХЛОРАТИ — солі перхлоратної кислоти HClO_4 . Більшість П. — безбарвні, добре розчиняються у воді (малорозчинний — П. калію KClO_4); сильні окислювачі. При нагріванні розкладаються з виділенням кисню. Безводні П. важких металів вибухонебезпечні. У пром-сті одержують *електролізом* розчинів хлоратів. П. калію й амонію застосовують у виробн. *вибухових речовин*. П. магнію $\text{Mg}(\text{ClO}_4)_2$ (а н і д р о н) — як водовідбирний засіб (осушувач).

ПЕРХЛОРАТНА КИСЛОТА, хлорна кислота, HClO_4 — основна кислота. Одна з найсильніших неорганічних к-т, утворює солі — *перхлорати*. Безводна П. к. — безбарвна рухлива рідина, димить на повітрі, густ. (при 20° С) 1761 кг/м³, $t_{\text{пл}}$ — 102° С, $t_{\text{кип}}$ 110° С; сильний окислювач, дуже реакційнодатна, нестійка, вибухонебезпечна. Водні розчини П. к. стійкі, із слабкими окислювальними властивостями. П. к. застосовують в аналітичній хімії.

ПЕРЦЕДИ — родина птахів ряду дятлоподібних. Те саме, що й *туканові*.

ПЕРЦЕПЦІЯ (лат. *perceptio* — сприйняття, пізнання) — чуттєве сприйняття зовнішніх предметів. Інколи цей термін вживають на противагу *apperцепції*. Див. *Сприймання*.

ПЕРША ВСЕУКРАЇНСЬКА НАРАДА КП(б) УКРАЇНИ — відбулась 2—4.V 1921 в Харкові. Розглянула питання: 1) Доповідь про діяльність ЦК КП(б)У; 2) Орг. питання; 3) Про *продподаток і комітети незаможних селян* (КНС); 4) Про екон. політику найближчого періоду [в зв'язку з рішеннями X з'їзду РКП(б)]; 5) Про кооперацію; 6) Про Червону Армію і загопи особливого призначення; 7) Про боротьбу з банди́ти́змом.

Стандартна 80-колонна перфораційна карта з прямокутними перфораціями.

мом; 8) Нац. питання. Нарада одностайно схвалила рішення *Десятого з'їзду РКП(б)* про перехід до *нової економічної політики* (непу), розробила практичні заходи по їх здійсненню. Особливу увагу було звернуто на відбудову держ. пром-сті, збільшення виробництва товарів для села, посилення товарообігу, проведення фінанс. політики. Нарада докладно розглянула питання про продподаток і КНС, рішуче засудила помилки окремих працівників, які, не розуміючи ролі комнезамів у боротьбі проти куркуляцтва, пропонували ліквідувати ці організації при переході до непу або вимагали зберегти за ними функції та методи роботи періоду «воєнного комунізму». Обговоривши нац. питання, нарада ще раз підкреслила значення резолюції *Восьмої Всеросійської конференції РКП(б)* «Про Радянську владу на Україні», відзначила необхідність дальшого зміцнення держ. зв'язків Рад. України з Рос. Федерацією та ін. рад. республіками. Нарада повністю підтримала рішення X з'їзду РКП(б) про необхідність немирного боротьби проти націонал-ухильництва. Рішення наради націлювали парт. орг-ції на посилення всієї орг. і масово-політ. роботи, на зміцнення зв'язків партії з трудящими, закликали посилити боротьбу проти бандицизму. Нарада відіграла важливу роль у мобілізації комуністів і всіх трудящих на успішне виконання завдань відбудовного періоду.

Лит.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Соболева М., Залевський А. Перша Всеукраїнська нарада КП(б)У. К., 1961.

В. П. Шевчук.

ПЕРША ДОПОМОГА медична — комплекс найпростіших негайних і цілеспрямованих заходів для рятування життя людини і для запобігання ускладненням при нещасних випадках, ушкодженнях або раптових захворюваннях; подається до того, як прибуде лікар або хворого доставлять у лікарню. П. д., яку здійснює в міру можливості сам потерпілий, наз. с а м о д о п о м о г о ю, напр. самостійне накладання пов'язки при пораненні, промивання шлунка (пиття великої кількості рідини і викликання блювання). В з а е м о д о п о м о г а — П. д., яку подає ін. людина, як правило, в більшому обсязі. Термінове подання П. д. особливо необхідне при станах, що гостро розвиваються, станах, загрозованих для життя, таких як кома, кровотеча, отруєння, шок, електрична тощо. Від своєчасності й якості П. д. залежить збереження працездатності потерпілого, а іноді і його життя (напр., швидке і правильне накладання пов'язки і шини при відкритому переломі). П. д. зобов'язаний подавати будь-який лік. заклад (у т. ч. і аптека), кожний мед. працівник. У системі охорони здоров'я СРСР є спеціальні заклади, що подають П. д.: станції швидкої медичної допомоги, районні пункти невідкладної медичної допомоги;

на підприємствах та в установах — санпости, санінструктори. Широку пропаганду і організацію занять по здійсненню П. д. серед населення проводять товариство *Червоного Хреста* і Червоного Півмісяця, ДТСААФ і служба цивільної оборони.

ПЕРША ІМПЕРІЯ — період царювання у Франції *Наполеона I* (1804—14 і 20.III—22.VI 1815). Після падіння П. і. було відновлено монархію *Бурбонів*.

ПЕРША КІННА АРМІЯ — оперативне об'єднання рад. кавалерії під час *громадянської війни і воєнної інтервенції 1918—20* в Росії. Сформована відповідно до рішення РВР Республіки від 17.XI 1919 за наказом командуючого Пд. фронтом від 19.XI 1919 (див. *Кінні армії*).

ПЕРША КОНФЕРЕНЦІЯ ВІЙСЬКОВИХ І БОЙОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ РСДРП. Відбулася 16—22.XI (29.XI—5.XII) 1906 в Таммерфорсі (тепер Тампере, Фінляндія). Скликана з ініціативи Петерб. і Моск. військ. орг-цій і більшовицької частини ЦК всупереч протестові членів ЦК — меншовиків. Ідею скликання конференції підтримав В. І. Ленін. У її роботі взяли участь 28 делегатів, які представляли 11 військ. і 8 бойових орг-цій РСДРП. Крім того, на конференції були присутні представники Тех. бюро при ЦК, київ. Пд.-тех. бюро РСДРП і революц. частини фінл. соціал-демократії. Конференція розглянула питання: звіт делегатів, завдання військ. і бойових орг-цій та ін. Діяльність Катеринос. військ. орг-ції було висвітлено в доповіді О. М. Ярославського. Узагальнивши досвід роботи військ. і бойових орг-цій, конференція визначила їхні завдання в підготовці загальнонар. повстання проти царизму. В. І. Ленін дав високу оцінку рішенням конференції в статті «З приводу протоколів листопадової військово-бойової конференції Російської соціал-демократичної робітничої партії» (Повне збір. тв., т. 15, с. 269—278). Див. також *Військові та бойові організації більшовиків*.

ПЕРША КОНФЕРЕНЦІЯ КП(б) УКРАЇНИ. Відбулася 17—21.X 1926 в Харкові. В її роботі брали участь 145 делегатів з ухвальним і 237 — з дорядним голосом, що представляли 173 205 комуністів. Порядок денний: 1) Чергові завдання партійної роботи; 2) Про господарське становище; 3) Підсумки і перспективи роботи профспілок. Конференція зібралася напередодні *П'ятинадцятій конференції ВКП(б)*, яка проаналізувала перші підсумки соціалістичної *індустриалізації*, обгрунтувала завдання партії на новому етапі соціалістичного будівництва. Конференція одностайно схвалила заходи ЦК ВКП(б), спрямовані на зміцнення *єдності партії* та ідейний розгром *троцькізму*. В резолюції «Про внутріпартійне становище і про фракційну роботу опозиції» конференція гостро заставувала антиленінські погляди і дії *троцькістсько-зінов'євського антипартійного блоку* як меншовицький ухил у партії, закликала

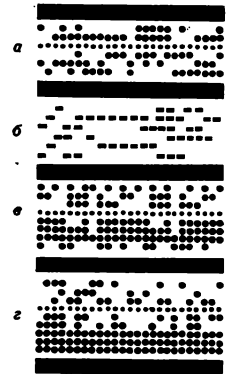
до зміцнення єдності парт. рядів. Конференція намітила практичні заходи по здійсненню *індустриалізації* республіки, прийняла рішення «Про Дніпробуд», у якому поставила питання про початок спорудження в 1926/27 гідроелектростанції на Дніпрі. Конференція вказала на необхідність підвищення продуктивності с. г., зміцнення його зв'язків з пром-стю. В резолюції про роботу профспілок конференція висунула завдання підвищення рівня парт. керівництва профспілками. Рішення конференції відіграли важливу роль у дальшому згуртуванні парт. рядів, мобілізації трудящих республіки на виконання завдань, поставлених *Чотирнадцятим з'їздом ВКП(б)*.

Лит.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

ПЕРША КОНФЕРЕНЦІЯ РСДРП, Таммерфорська конференція. Відбулася 12—17 (25—30).XII 1905 в Таммерфорсі (тепер Тампере, Фінляндія) в період найвищого піднесення революції 1905—07 в Росії. За пропозицією В. І. Леніна ЦК готував скликання більшовицького з'їзду на 10 (23).XII 1905, але заг. політ. страйк і збройне повстання, що почалося в Москві та ряді ін. міст, затримали приїзд багатьох делегатів, тому замість з'їзду було вирішено провести конференцію. На ній був 41 делегат від 26 орг-цій. Від більшовицьких орг-цій України прибули два делегати з Миколаєва. Робота конференції проходила під керівництвом В. І. Леніна, який був обраний її головою, виступав з доповідями про поточний момент і аграрне питання, брав участь в роботі комісії по підготовці резолюції про ставлення до *Державної думи*. В умовах наростання революції, враховуючи невдоволення мас парт. розколом, конференція висловила за негальне об'єднання обох частин РСДРП, злиття на місцях паралельних орг-цій більшовиків і меншовиків, практичних центрів і центр. друкованих органів на началах рівності і доручила Об'єднаному ЦК скликати об'єднаний з'їзд РСДРП [див. *Четвертий (Об'єднаний) з'їзд РСДРП*]. Конференція прийняла також резолюцію про реорганізацію партії на принципах *демократичного централізму*. Конференція визнала необхідним замінити пункт аграрної програми партії (див. *Аграрна програма КПРС*) про «відрізки» вимогою конфіскації держ., церк., монастирських, удільних, кабінетських і поміщицьких земель. Було прийнято рішення про активний бойкот *Думи*. На пропозицію В. І. Леніна делегати роз'їхалися на місця для організації повстання (див. *Грудневі збройні повстання 1905*).

Лит.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 12. Про реорганізацію партії. — Резолюція в аграрному питанні конференції «більшості» у Таммерфорсі. — Державна дума і соціал-демократична тактика; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1978.

П. М. Шморгун.

Перфоратійні стрічки:
а, в і з — відповідно 5-,
7- і 8- доріжкові з круг-
лими отворами, б — 6-
доріжкова з прямокут-
ними отворами.

ПЕРША МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ

ПЕРША МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ—центр орган держ. управління Рос. держави на Лівобережній Україні. Діяла 1722—27 (див. *Малоросійська колегія*).

ПЕРША ОБЛАСНА КОНФЕРЕНЦІЯ ПРОФСПІЛОК МЕТАЛІСТІВ ПІВДНЯ РОСІЇ. Відбулася 4—7 (17—20).X. 1917 в Харкові. В її роботі взяли участь 53 делегати з ухвальним голосом і 19 з дорадчим; вони представляли бл. 141 тис. членів спілок металістів Харкова, Катеринослава (тепер Дніпропетровськ), Миколаєва, ряду міст і селищ Донбасу, Полтавщини, а також Таганрога й Сулини (тепер м. Красний Сулин Ростов. обл.). Серед делегатів переважали більшовики. Вступереч намагаючись меншовиків більшість делегатів підтримала резолюцію більшовиків. На конференції було схвалено виробничий принцип побудови профспілок за умови централізації керівництва й об'єднання їх навколо Всерос. ЦК спілки «Металіст». Верховним органом визнавався Всерос. делегатський з'їзд. Було обрано постійне обл. бюро металістів з 5 осіб, у ньому переважали більшовики. Об'єднання сил металістів сприяло успішному розгортанню боротьби робітників за поліпшення свого становища, за запровадження робітн. контролю над виробництвом.

ПЕРША РАДЯНСЬКА УДАРНА БРИГАДА в Югославії — підрозділ, що діяв під час 2-ї світової війни з березня 1945 у складі 9-го корпусу Народно-визвольної армії Югославії. Складалася гол. чин. з рад. громадян. Командиром бригади був А. Г. Дяченко (уроженець Микол. обл.). Бригада провела понад 150 операцій, брала участь у боях у Вінацькій долині та у визволенні Трієста. Називалася ударна, що рівнозначно — гвардійська. За мужність, виявлену в боях проти фашистів, 256 бійців бригади нагороджено югосл. орденами й медалями.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА 1914—18 — імперіалістична війна між нім.-австр. блоком і Антантою. У війну було втягнуто 38 країн з населенням понад 1,5 млрд. чол. (87% тодішнього населення Землі).

Атака французької піхоти, 1914.

Російські окопи на Західному фронті, 1915.

Воєнні дії відбувалися в Європі, Азії, Африці, у водах 4 океанів і багатьох морів. У ході війни до збройних сил було призвано понад 73 млн. чол. Вичерпну характеристику П. с. в. дав В. І. Ленін: «Загарбання земель і підкорення чужих націй, розорення конкуруючої нації, грабування її багатств, відвертання уваги трудящих мас від внутрішніх політичних криз Росії, Німеччини, Англії та інших країн, роз'єднання і націоналістичне обдурювання робітників та винищування їх авангарду з метою ослаблення революційного руху пролетаріату — такий єдиний справжній зміст, значення і зміст сучасної війни» (Повне зібр. тв., т. 26, с. 13). Причому П. с. в. були надзвичайно загострення міжімперіалістичних суперечностей, нерівномірність екон. і політ. розвитку капіталістичних країн, що зумовило зміну в співвідношенні сил між імперіалістичними двома, боротьба за колонії, ринки збуту, сфери прикладання капіталу тощо. Найбільш гострими та непримиренними були суперечності між Німеччиною і Великобританією, Німеччиною і Францією; між Росією, з одного боку, і Німеччиною і Австро-Угорщиною, з другого. Існували суперечності між США та ін. країнами. Військ., екон. і дипломатичну підготовку до війни імперіалістичні країни почали ще в кін. 19 — на поч. 20 ст. Ними були створені воєнно-політ. блоки (Троїстий союз, Антанта). Передвісниками світової війни стали спровоковані імперіалістичними колами гострі міжпар. конфлікти (Марокканська криза 1905—06 і 1911, Боснійська криза 1908—09, Балканська війна 1912—13), а також розгортаний реакцією наступ на революц. і робітн. рух для змищення свого тла. Імперіалістичні кола обох блоків виношували і розробляли плани переділу світу. Нім. імперіалісти планували захопити значну частину колоніальних володінь Великобританії в Африці, на Бл. і Серед. Сході, ослабити її як конкурента на світових ринках, покінчити з пануванням англ. військ.-мор. флоту на морях, захопити колонії Франції і Бельгії в Африці, анексувати Україну, Прибалтику та ряд ін. територій Росії. Експансіоністські плани Австро-Угорщини були спрямовані як проти Росії (загарбання Волині, Поділля), так і проти балканських народів (Сербії, Боснії, Герцеговини та ін.). У свою чергу, імперіалістичні кола Великобританії, Франції та Росії прагнули зруйнувати воєнно-екон. потенціал Німеччини, збільшити свої тер. володіння за рахунок Німеччини, Австро-Угорщини, Османської імперії. Великобританія прагнула захопити значну частину тер. володінь Османської імперії, нім. колонії в Африці. Франція прагнула повернути собі Ельзас і Лотарингію, захопити Саарську область, територію по лівому берегу р. Рейну, нім. колонії в Африці (Того, Камерун), анексувати ряд араб. країн. Росія виношувала плани приєднання Галичини, загарбання Константинополя і Чорноморських проток. Підтрим-

ка Росією балканських народів у їхній боротьбі за незалежність також була однією з причин загострення рос.-австр. суперечностей. Мали свої загарбницькі плани Італія, Японія, Османська імперія та ін. капіталістичні країни, що згодом взяли участь у війні. Поряд з міжімперіалістичними суперечностями між країнами двох блоків існували суперечності і між країнами всередині блоків: Великобританією і Росією, Великобританією і Францією, Францією й Італією

Вступ російської армії в Чернівці. Листопад 1916.

тощо. Проте остаточно розстановку сил напередодні війни визначили осн. суперечності між Німеччиною, з одного боку, та Великобританією, Францією, Росією, з другого. Німеччина в мобілізаційному відношенні, щодо якості і кількості запасів зброї була краще за країни Антанти підготовлена до війни. Країни Антанти мали значну перевагу над країнами Троїстого союзу в людських і матеріальних ресурсах. Англ. і франц. військ.-морські флоти панували на морях. Ці факти мали вплив на воєнно-стратегічні, політ. і дипломатичні плани блоків. У воєнно-оперативних і стратегічних планах Франції і Великобританії значна роль відводилася збройним силам Росії. В основу воєнних дій Німеччини було покладено план ген. А. Шліфена (нач. генштабу 1891—1905), скорегований Г. Й. Л. Мольтке Молодшим (нач. генштабу 1906—14), який передбачав проведення по черзі «блискавичної війни» на Зх. і Сх. фронтах. За планом Шліфена — Мольтке Молодшого, 80% нім. збройних сил зосереджувалося на Зх. фронті і менше 20% — на Сх. фронті. Після передбачуваного швидкого розгрому франц. армії (4—6 тижнів) осн. нім. сили мали бути перекинута на Схід з метою блискавичного розгрому Росії. Нім. командування недооцінило сили і потенціальні можливості своїх противників, внаслідок чого воєнно-оперативний план Шліфена виявився авантюристичним. Ні-

Російський крейсер і підводний човен у Балтійському морі, 1916.

метчани довелось вести тривалу війну одночасно на Зх. і Сх. фронтах.

Формальним приводом до П. с. в. став австро-серб. конфлікт, який виник внаслідок убивства 28.VI 1914 в Сараєво (тепер у СФРЮ) серб. націоналістами спадкоємця австро-угор. престолу Франца-Фердинанда. В. І. Ленін зазначав, що нім. буржуазія «виробила найзручніший, з її точки зору, момент для війни» (Повне збір. тв., т. 26, с. 14). Нім. генштаб вважав, що нім. армія цілком підготовлена до війни, в той час як Росія ще не астигла закінчити модернізацію армії, військ.-мор. флоту, будівництво стратегічних залізниць і воєнних заводів, створення необхідних резервів озброєння та боеприпасів. Під натиском Німеччини Австро-Угорщина пред'явила 23.VII 1914 Сербії ультиматум, характер якого виключав можливість його прийняття урядом Сербії. Спроби уряду Росії владнати конфлікт між Сербією і Австро-Угорщиною успіху не мали. 28.VII 1914 Австро-Угорщина оголосила війну Сербії. Після цього уряд Росії 16 (29).VII 1914 оголосив часткову, а наступного дня — заг. мобілізацію. 1.VIII 1914 Німеччина оголосила війну Росії, 3.VIII — Франції. 4.VIII 1914 нім. війська вдерлися до Бельгії, віроломно порушивши її нейтралітет. Великобританія, скориставшись з цього, того самого дня оголосила війну Німеччині. 23.VIII 1914 Японія оголосила війну Німеччині і незабаром захопила Маршаллові, Каролінські та Маріанські о-ви, що належали Німеччині, а також пров. Шаньдун з портом Ціндао в Китаї. Таким чином, уже в початковий період у війну була втягнута більшість великих держав.

З перших днів війни праві лідери с.-д. партій *Інтернаціоналу* 2-го закликали трудящих своїх країн підтримати уряди, відкласти класову боротьбу і піти на співробітництво з капіталістами у спільних воєнних зусиллях. У парламентах соціал-демократи голосували за воєнні кредити. Антивоєнні заклики й рішення конгресів 2-го *Інтернаціоналу* передля війни (див., зокрема, *Базельський маніфест* 1912) були забуті. Соціал-шовіністична політика лідерів 2-го *Інтернаціоналу* призвела до його краху. Тільки партія більшовиків на чолі з В. І. Леніном виступила проти імпералістичної війни. В. І. Ленін викривав перед трудящими масами воюючих країн грабіжницький, імпералістичний характер війни, закликав до перетворення імпералістичної війни на війну громадянську. Із засудженням війни виступили й представники лівого крила 2-го *Інтернаціоналу* — К. Лібкнехт, Р. Люксембург, К. Цеткін, Ф. Мерінг, Д. Благов, Г. М. Димитров та ін. (див. *Кінтальська конференція*). Під час війни посилюли свою зрадницьку діяльність укр. бурж. націоналісти. Вони задовго до початку війни перетворилися на пособників австро-угор. і нім. імпералістів, створили у Львові. «Союз визволення України», який фактично був відділом австр. і нім. геншта-

бів. Вони постачали агентів для нім. і австр. розвідок, організували т. з. легіон «сичових стрільців».

В роки війни буржуазія воюючих д-в посиділа наступ на революційні сили у своїх країнах, намагаючись придушити антивоєнний рух. У цьому її підтримували соціал-шовіністи з 2-го *Інтернаціоналу*. З перших днів війни обидві коаліції зосередили на фронтах численні армії (близько 10 млн. чол.). Армії Троїстого союзу налічували понад 3,5 млн. чол. (193 д-зії), Антанти — понад 6 млн. чол. (290 д-зій). У серпні 1914 нім. війська на території між річками Шельдою і Мозелем на бельг.-франц. кордоні завдали ударів франц. і англ. військам і примусили їх відступити. Нім. командування, переоцінивши успіхи своєї армії на Зх. фронті, санкціонува-

Братання на російсько-німецькому фронті. 1917.

ло перекидання двох корпусів і однієї д-зії на Сх. фронт, щоб врятувати 8-у нім. армію. Скориставшись з цього, англо-франц. війська здійснили перегрупування своїх сил і завдали поразки нім. військам у битві на р. Марні (5—12.IX 1914). Нім. війська змушені були відступити за річку Ену й Уазу, де й закріпилися. В наступних воєнних діях (вересень — жовтень 1914), відомих як «біг до моря», війська Німеччини і Франції, прагнучи обійти один одного з флангу, досягли узбережжя Північного моря. На кін. 1914 від Північного моря до Швейцарії встановився позиційний фронт протяжністю 720 км. Неоціненну допомогу англо-франц. військам подала рос. армія. На настійне прохання Франції в Сх. Пруссію в серпні 1914 вступили 1-а та 2-а рос. армії, які ще не встигли завершити зосередження на вихідних позиціях. На першому етапі *Східно-Пруської операції* 1914 рос. війська розгромили 4 корпуси 8-ї нім. армії, яка почала відступ. Але злочинна бездіяльність командуючого 1-ю рос. армією П. К. Ренненкампа дала змогу нім. командуванню спинити відступ своїх військ, провести перегрупування, посилити їх за рахунок дивізій із Зх. фронту і перейти до контрнаступу, що закінчився розгромом 2-ї рос. армії. Рос. війська змушені були залишити Сх. Пруссію і закріпилися на р. Німані. Незважаючи на поразку в Сх.-Пруській операції, рос. війська своїми діями забезпечили перемогу франц. військ на р. Марні,

що зумовило повний провал плану Шліффена.

На всьому зх.-європ. театрі маневрена війна змінилася позиційною. В серпні — вересні 1914 рос. війська завдали великої поразки австро-угор. військам, зайняли майже всю Галичину і Буковину (див. *Галицька битва* 1914). Щоб врятувати австро-угор. армію від повного розгрому, Німеччина змусила була перекинути значну кількість військ на Сх. фронт. Це ослабило становище нім. армії на Зх. фронті і відповідно змінило становище франц. та англ. військ. Під час Варшавсько-Івангородської операції (вересень — листопад 1914) рос. армія завдала нової поразки нім.-австр. військам. Створилася загроза вторгнення рос. військ у Німеччину. 29.X 1914 у війну на боці Німеччини вступила Османська імперія. Це призвело до утворення нових фронтів П. с. в.: Кавказького, Месопотамського та Палестино-Сирійського. Внаслідок цього Росія і Великобританія змушені були перекинути на ці fronti до 800 тис. військ. На Кавказькому фронті в ході Сарикамишської операції 1914—15 рос. війська завдали поразки тур. армії. В 1915 гол. фронтом П. с. в. був Сх. фронт. Оси. тягар війни ліг на рос. армію. В травні — вересні 1915 нім. війська вели наступальні дії в Сх. Пруссії проти рос. військ. Рос. армія змусила була залишити Галичину, Польщу, Литву, фортецю Брест-Литовськ, Каунас, Гродно і закріпитися на лінії від верхів'я Дністра до Ризької затоки (довжина — 1300 км). В ході 5-місячних боїв рос. армія зазнала втрат вбитими, пораненими і полоненими понад 2 млн. чол. Проте вирішальних успіхів на Сх. фронті Німеччина не досягла: Росія не була виведена з війни, її армія залишалася боєздатною. 23.V 1915 у війну на боці Антанти вступила Італія. 14.X 1915 до австро-нім. блоку приєдналася Болгарія, що прискорило поразку Сербії та Чорногорії. Албанія була окупована австрійцями. На Зх. фронті 1915 англо-франц. війська обмежилися операціями локального характеру в Шампані, Артуа і Фландрії. В лютому 1916 нім. командування зробило спробу прорвати франц. фронт в районі Вердена, але цей наступ не мав успіху. У березні — вересні 1916 рос. війська в складі 4 армій здійснили прорив на Галицькому фронті і знову вийшли до передгір'їв Карпат. Буковина і значна частина Галичини були зайняті рос. військами (див. *Південно-Західного фронту наступ* 1916). Успіхи рос. військ вирішили долю *Верденської операції* 1916, а також зірвали плани австро-нім. командування на італ. фронті.

27.VIII 1916 на боці Антанти у війну вступила Румунія. Але це не полегшило становища рос. військ, бо рум. армію було розгромлено, а значну частину тер. Румунії окупували австро-нім. війська. Залишки рум. армії приєдналися до рос. військ, які закріпилися на лінії на Зх. від р. Серету і по нижній течії Дунаю. В 1916 рос. армія завдала сильних

Попитаний бій між німецькими і англійськими літаками. 1917.

ПЕРША СИГНАЛЬНА СИСТЕМА

ударів тур. армії, оволодівши Ерзурумом, Трапезундом, Ерзінджаном. Наступальний потенціал нім. армії був різко ослаблений, і вона змушена була перейти до оборони. 31.V—1.VI 1916 біля берегів Ютландії між нім. і англ. флотами відбувся найзначніший у П. с. в. морський бій, після якого нім. флот відійшов під захист своїх берегових укріплень. У подальшому Німеччина вдалася до підводної війни проти військ.-мор. флоту Великобританії і Франції, а також проти їхнього торг. флоту, як і проти флоту нейтральних країн.

На поч. 1917 в Росії перемогла Лютнева бурж.-демократична революція. З'явилася перспектива покінчити з імперіалістичною війною. Але бурж. Тимчасовий уряд стояв на позиціях продовження війни до «переможного кінця». Організований Тимчасовим урядом влітку 1917 наступ рос. військ на Зх. і Пд.-Зх. фронтах призвів до розгрому рос. армії в Галичині і на Буковині. Почалося просування нім. військ у глибоку зах. частину Росії. Антинародна політика Тимчасового уряду обійшлася Росії великими тер. і людськими втратами, поглибленням госп. розрухи. 6.IV 1917 у війну на боці Антанти вступили США. Военні операції 1917, хоч і не привели до поразки нім.-австр. блоку, але різко погіршили воєнне, екон. і політ. становище Німеччини та її союзників. Величезний вплив на події в усьому світі, в т. ч. і на хід П. с. в., мала Велика Жовтнева соціалістична революція в Росії. Під її впливом в країнах, які воювали, почалася революційна виступи. Широкого розмаху набуло братання на рос.-нім. фронті.

Уряд Рад. Росії запропонував усім урядам воюючих країн укласти мир без анексій і контрибуцій, але імперіалісти відкинули цю пропозицію. 3.III 1918 Рад. уряд змушений був піти на підписання важкого, грабниницького миру з Німеччиною (див. *Брестський мир 1918*). Проти молодого Рад. д-ви імперіалісти почали воєнну інтервенцію (див. *Громадянська війна і воєнна інтервенція 1918—20 в Росії*). 19.II 1918 війська Німеччини і Австро-Угорщини розпочали вторгнення на тер. України (див. *Австро-німецька окупація України 1918*). У березні — липні 1918 нім. війська здійснили п'ять наступів на різних ділянках Зх. фронту, які не змінили становища Німеччини. 26.IX 1918 почався контрнаступ військ Антанти, який прискорив поразку країн нім. блоку. 29.IX 1918 капітулювала Болгарія, 30.X 1918 — Османська ім-

перія, 3.XI 1918 — Австро-Угорщина. В Німеччині почалася *Листопадова революція 1918*. 11.XI 1918 Німеччина капітулювала і підписала *Комп'єнське перемир'я 1918*. Одним з наслідків війни було різке загострення імперіалістичних суперечностей, зростання революц. руху. «Перша світова війна і Жовтнева революція, — говориться в Програмі КПРС, — поклали початок загальній кризі капіталізму» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977, с. 22). П. с. в. завдала воюючим країнам великих матеріальних і людських втрат, принесла голод і страждання трудящим. Промисловість, транспорт, зовн. торгівля, фінанси, с. г. багатьох країн занепадали. З великих країн тільки США і Японія нажилися на війні. Під час війни було вбито 9,5 млн. чол., поранено понад 20 млн. чол., померло від епідемій і голоду 10 млн. чол. Дуже тяжкі екон. наслідки війни були для України, особливо для тих її районів, що були театром воєнних дій. Від продуктивної праці на Україні було відірвано бл. 4 млн. трудящих. Юридичні наслідки війни було зафіксовано в мирних договорах на *Парижській мирній конференції 1919—22*. Ці договори разом з рішеннями *Вашингтонської конференції 1921—22* створили післявоєнну організацію капіталістичного світу — *Версальсько-Вашингтонську систему*, що закріпила нову розстановку сил між імперіалістичними д-вами і була спрямована проти Радянської держави, світового революц. і над-визвольного руху. «Легенда» с. 289.

Лит.: Ленин В. І. Повне зібрання творів: т. 26. Завдання революційної соціал-демократії в європейській війні. — Війна і російська соціал-демократія. — Крах ІІ Інтернаціоналу. — Питання про мир. — Соціалізм і війна: т. 27. Імперіалізм як найвища стадія капіталізму; т. 30. Поворот у світовій політиці; т. 32. Війна і революція: *Всемирная история*, т. 7—8. М., 1960—61; *История дипломатии*, т. 2—3. М., 1963—65; *Зайончковский А. М.* Мировая война. 1914—1918. т. 1—3. М., 1938—39; *Верххоузенский Д.* Ляхов В. Первая мировая война 1914—1918 гг. М., 1964. В. Я. Тарасенко.

ПЕРША СИГНАЛЬНА СИСТЕМА — сукупність нервових процесів, що виникають у корі великих півкуль головного мозку тварин і людини при безпосередньому діяльні подразників зовнішнього та внутрішнього середовища на рецептори. Є основою безпосереднього відтворення об'єктивної дійсності у формі відчуттів і сприйняття. Поняття «перша сигнальна система» запровадив І. П. Павлов (1932). За Павловим, для тварин дійсність сигналізується гол. чин. подразненнями (і слідами їх у великих півкулях), що сприймаються безпосередньо зоровими, слуховими та ін. рецепторами організму. У людини П. с. функціонує в постійній взаємодії з другою сигнальною системою, утворюючи єдиний механізм, який здійснює вищу нервову діяльність.

ПЕРША УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА АРМІЯ — об'єднання рад. військ, створене на Україні під час громадянської війни. Сформована в березні 1918 в період

боротьби проти австро-нім. окупантів, діяла на лівому фланзі фронту в районі Бірзули (тепер м. Котовськ) — Слобідки. До її складу влилося багато загонів з пд. районів України. Команд. армією були Асєєв, П. В. Егоров, потім — С. Л. Козюра та ін. Спочатку П. У. р. а. входила до групи рад. військ, що діяла на Одес. напрямі. Ведучи оборонні бої в районі Знаменки — Помічної, Кременчука, Кривого Рога, П. У. р. а. забезпечила проведення евакуації Катеринославського р-ну і почала формування нових повнов. Вона подала значну допомогу *Другій Українській радянській армії* в період боїв на лінії Нікополь — Олександрівськ (тепер м. Запоріжжя). Згодом П. У. р. а. вела запеклі бої в районі Мелітополя, Ясинуватої, Юзівки (тепер м. Донецьк) та Маріуполя (тепер м. Жданов).

На той час в її рядах налічувалося бл. 30 тис. чол. 25.IV 1918 П. У. р. а. почала відхід у напрямі Дебальцево — Зверєво, але під тиском переважуючих сил ворога її довелося відступити в бік Таганрога, Ростова і Новочеркаська. Вона тривалий час стримувала наступ австро-нім. військ на лінії Діха — Царини (тепер м. Волгоград). Частина армії прикривала Таганрог і Ростов. Армію розформовано після припинення воєнних дій проти австро-нім. військ. Вдруге П. У. р. а. сформовано за наказом команд. *Українським фронтом* В. О. Антонова-Овсєнка від 7.IV 1919 для бойових дій проти іоз. інтервентів, білогвардійців і петлюрівців на Україні. До її складу ввійшли *Перша Українська радянська дивізія*, *Друга Українська радянська дивізія*, 3-я окрема прикордонна д-зія, 1-а і 2-а окремі стрілецькі бригади, особлива кав. бригада та ін. Команд. армією був С. К. Машинський. Ці військ. частини було зведено у дві штатні д-зії (1-у і 2-у), 1-у кав. бригаду, окрему Бессарабську бригаду і прикордонну д-зію. В квітні — травні 1919 армія вела бої проти петлюрівців. На кінь. травня 1919 вона визволила Ровно і Дубно і тим самим розірвала зв'язок петлюрівських військ з їхньою базою в Галичині. Частини П. У. р. а. брали участь у ліквідації *тригирівців*. Відповідно до декрету ВЦВК від 1.VI 1919 про військ. єдність рад. республік на базі 1-ї і 3-ї Укр. рад. армій утворено 12-у армію. О. Я. Шувь.

ПЕРША УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ДИВІЗІЯ — одне з перших військ. з'єднань Рад. України. Створена за наказом *Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету* від 22. IX 1918 в «нейтральній зоні» з повстанських і партизан. загонів для боротьби проти нім.-австро-угорських окупантів та гетьманців. До грудня 1918 наз. 1-ю Укр. повстанською д-зією. Командували д-зією спочатку М. Г. Кропив'янский, потім І. С. Локотот (з грудня 1918) і М. О. Шорс (з березня 1919). До її складу наприкінці листопада 1918 входили 4 полки: 1-й Богунський (див. *Богунці*) під командуванням М. О. Шорса, 2-й

Солдати на російсько-німецькому фронті влітають угоду про перемир'я між Радянською Росією і Німеччиною.

Таращанський (див. *Таращани*) під командуванням спочатку В. С. Баласа, а потім В. Н. Боженка, 3-й Новгород-Сіверський під командуванням Т. В. Черняка і Ніжинський батальйон (потім полк, командир — Несміян). Після анулювання 13.XI 1918 Рад. урядом *Брестського миру* 1918 д-зія в складі групи військ Курського напрямку 21.XI перейшла в наступ. У зв'язку з необхідністю переформування повстанських д-зія у штатні військ. одиниці наступ було припинено. В складі д-зії було створено дві бригади (згодом командування ними прийняли М. О. Шорс і В. Н. Боженко). У 2-й пол. грудня 1918 П. У. р. д. взяла участь у наступальних операціях по визволенню України. Перед д-зією було поставлено завдання — розгорнути наступ на Київ, напрямі проти сил бурж.-націоналістичної Директорії. З утворенням 4.I 1919 *Українського фронту* д-зія ввійшла до його складу. В січні — лютому д-зія оволоділа Черніговом, Кролевець, Ніжином, Бахмачем, а 5.II 1919 визволила Київ. З реорганізацією 15.IV 1919 груп військ Харків. і Київ. напрямів у три армії д-зія ввійшла до *Першої Української радянської армії*. В лютому — березні 1919 д-зія визволила Фастів, Білу Церкву, Козятин, Бердичів, Вінницю, Жмеринку, в квітні — Овруч, Проскурів (тепер м. Хмельницький), Старокостянтинів, розгромивши осн. сили Директорії. До липня 1919 П. У. р. д. вийшла на лінію Кам'янець-Подільський — Волочиск — Радзівилів — Сарни. Частини д-зії взяли участь і в розгромі *грігорівщини* (травень 1919). У зв'язку з реорганізацією Укр. фронту в червні 1919 на базі П. У. р. д. було сформовано 44-у стрілецьку дивізію. *О. Й. Шусь*.

ПЕРША ЧЕХОСЛОВАЦЬКА ОКРЕМА БРИГАДА В СРСР — чехословацьке військ. формування на тер. СРСР під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Між Рад. урядом і Чехословач. емігрантським урядом у Лондоні 18.VII 1941 було укладено угоду про спільні дії проти фашист. Німеччини; 27.IX 1941 підписано воєнну угоду про формування на тер. СРСР чехословац. військ. частин. На поч. 1942 було сформовано 1-й Чехословац. окремий батальйон (командир — полковник Л. Свобода). 8.III 1943 в районі с. Соколова (тепер Готвальдівського р-ну Харків. обл.) відбулися його перші бойові дії. 12.IX 1943 на основі цього батальйону було сформовано чехословац. піхотну бригаду, яку 20.IX 1943 було включено до складу 38-ї армії Ворон. фронту. Бригада під командуванням Л. Свободи брала участь у визволенні тер. України. За участь у боротьбі проти нім. фашистів бригаду нагороджено орденом Суворова 2-го ступеня, орденом Богдана Хмельницького 1-го ступеня. Трьом чехословац. воїнам (О. Ярошу, А. Сохору, Р. Тесаржику) присвоєно звання Героя Рад. Союзу. Багатою солдатів і офіцерів нагороджено орденами й медалями ЧССР. 10.IV 1944 бригада реорганізовано на 1-й Чехословац. окремий корпус.

На честь чехословацьких воїнів, які відзначились при визволенні Києва, 1968 у місті відкрито пам'ятний знак.

ПЕРШЕ ОБ'ЄДНАННЯ ЧЕРВОНИХ ПАРТИЗАНІВ у Франції — партизанський інтернац. підрозділ, який під час 2-ї світової війни діяв (в березні — грудні 1944) у сх. районах Франції. Складався гол. чин. з громадян СРСР — росіян і українців. Поділявся на чотири ударно-диверсійні загони. Очолював його лейтенант І. Фіщенко (з Ставропілля), згодом — В. Хнікін (з Москви), а після його загибелі — В. Шило (з Запоріжжя). Штаб підрозділу випускав рукописну газ. «Советский гражданин». Підрозділ провів десятки диверсій на залізницях, пром. підприємствах, електростанціях, знищив у боях сотні фашистів.

ПЕРШЕ ТРАВНЯ — міжнародне революц. свято, день міжнар. солідарності трудящих усього світу, єдності і братерства робітників усіх країн. У липні 1889 I конгрес *Інтернаціоналу 2-го* прийняв рішення про щорічне відзначення дня міжнар. пролет. солідарності. Днем святкування було встановлено 1-е травня на відзнаку героїчного виступу робітників Чикаго (600 тис. чол.) 1.V 1886, коли поліція розстріляла демонстрацію, що вимагала встановлення 8-годинного робочого дня і поліпшення умов життя.

В 1890 робітники Франції, Німеччини, Австрії, Польщі, Бельгії та ряду ін. країн уперше провели першотравневі масові мітинги, страйки, демонстрації. Згодом опортуністичні лідери 2-го Інтернаціоналу, налякані розмахом робітн. руху, намагалися витравити революц. характер свята П. т. Вони гальмували і зривали організацію страйків, намагалися звести політ. боротьбу пролетаріату до реформістських вимог. У період 1-ї світової війни 1914—18 реформістські лідери с.-д. партій і профспілок зовсім відмовились від святкування П. т. В Росії перша майдан відбулася 1891 в Петербурзі. На Україні П. т. вперше святкували 1890 у Львові. Робітники вимагали поліпшення умов життя і скорочення робочого дня. В 1896 в Петербурзі було випущено написану В. І. Леніним першотравневу прокламацию, що містила політ. вимоги. В 1897 *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»* випустив першотравневі листівки. 1.V відбулася перша в Росії *Харківська політична демонстрація 1900*, в якій взяло участь понад 10 тис. чол. У 1901 першотравневий страйк на Обуховському з-ді в Петербурзі переріс у збройну сутичку між робітниками і царськими військами (див. «*Обуховська оборона*» 1901). П. т. 1905 проходило під знаком підготовки до збройної боротьби з царизмом. Після революції 1905—07, в умовах посилення реакції, пролетаріат Росії відзначав свято страйками, конспіративними зборами, широким розповсюдженням листівок. У травневі дні 1912 в Росії страйкувало 400 тис., 1913 — 420 тис., 1914 — 500 тис. робітників. Біль-

шовики надавали святкуванню П. т. великого значення, використовуючи цей день для організації пролет. сил, готуючи робітн. маси до класових боїв. Після перемоги Лютн. бурж.-демократич. революції 1917 в Росії П. т. вперше святкувалося вільно. В 1918, після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції, робітн. клас Росії вперше в історії людства відзначив П. т. як клас-переможець. У роки революц. піднесення 1918—20 під керівництвом утворених у багатьох країнах компартій святкування П. т. стало важливою ланкою революц. класових боїв зх.-европ. пролетаріату. В період світової екон. кризи 1929—33 і напередодні 2-ї світової війни в першотравневі дні відбувалися масові виступи трудящих за свої екон. і політ. права, проти фашизму і війни. Під час 2-ї світової війни в ряді капіталістичних країн П. т. проходило під знаком об'єднання всіх прогресивних сил на розгром фашистських агресорів. У післявоєнний час у капіталістичному світі травневі дні відзначаються боротьбою трудящих за мир, демократію і соціалізм. У ряді капіталістичних країн святкування П. т. відбувається в умовах репресій з боку правлячих кіл. В СРСР та ін. країнах соціалізму П. т. — свято вільного народу, що скинув капіталістичне ярмо. Це свято проходить під лозунгами дальшого зміцнення єдності соціалістичної співдружності, боротьби за мир у всьому світі, за побудову комунізму.

А. В. Кудрицький.

«ПЕРШИЙ ВІНОК» — укр. літературно-художній альманах. Виданий 1887 у Львові Н. Кобринською та Оленою Пчілкою за участю І. Франка. В альманасі було вміщено худож. твори укр. письменників Галичини й Наддніпрянщини: Н. Кобринської, Уляни Кравченко, К. Попович, Ганни Барвінок, Олени Пчілки, Лесі Українки (поема «Русалка») та ін., статті та етногр. матеріали О. Франка, Г. Павлика, статті про становиде жінок в бурж. суспільстві, про жіночу освіту в Галичині. Альманах відстоював реалізм і народність у л-рі, передові погляди на сусп. життя, пропагував ідеї єдності укр. народу, роз'єданого кордонами царської Росії та цісарської Австро-Угорщини.

Ф. П. Погребенник.

ПЕРШИЙ ВСЕРОСІЙСЬКИЙ З'ІЗД РАД — з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, що відбувся 3—24.VI (16.VI—7.VII) 1917 в Петрограді. Був скликаний в умовах *двоваддця*. Вибори делегатів відбувалися в гострій боротьбі між більшовиками та угодовцями. На з'їзд було обрано 1090 делегатів, з них 822 — з ухвальним голосом. З 777 делегатів, що заявили про свою парт. належність, було 105 більшовиків, 285 есерів, 248 меншовиків. Поряд денний з'їзду: революц. демократія та урядова влада, ставлення до війни, підготовка до Установчих зборів, нац. питання, зем. питання та питання сел., робітн. і солдат. життя, організація виробництва, роботи транспорту і контроль над ним, прод. пи-

з'єднань і кораблів флоту. З'їзд проходив під впливом більшовиків, з осн. питань ухвалив більшовицької резолюції. Було заслухано звіт *Центрофлоту*, затверджено його статут і положення про судові к-ти, вирішено надіслати групу кораблів на Дон для боротьби проти *каледонізму*. Делегати висловилися за підтримку постанов *Другого Всеросійського з'їзду Рад*. Гол. комісаром Чорноморського флоту обрано В. В. Роменця. В окремих питаннях було допущено хитання й помилки, зокрема з'їзд не дав відсічі претензіям бурж.-націоналістичної *Центральної ради* оволодіти флотом.

ПЕРШИЙ З'ІЗД КП(б) УКРАЇНИ — відбувся в Москві 5—12.VII 1918. В роботі з'їзду взяли участь 63 делегати з ухвальним і 147 делегатів — з дорадним голосом, що представляли 45 парт. орг-цій, у яких налічувалося понад 4 тис. комуністів. Присутні були також бл. 60 гостей. Порядок денний: 1. Доповідь *Організаційного бюро* по скликанню *Першого з'їзду КП(б)У*; 2. Доповідь *Всеукраїнського партійного тимчасового комітету*; 3. Звіт більшовицької фракції в *Народному Секретаріаті*; 4. Про поточний момент; 5. Про збройне повстання; 6. Про держ. відносини Рад. України з Рад. Росією; 7. Про ставлення до т. з. «рад»; 8. Про ставлення до ін. партій; 9. Про об'єднання з лівими укр. соціал-демократами; 10. Про партію; 11. Орг. питання; 12. Вибори ЦК. Почесним головою з'їзду було обрано В. І. Леніна. Напередодні відкриття з'їзду він прийняв групу делегатів, обговорив з ними найважливіші питання порядку денного, тези осн. доповіді і проекти резолюцій, дав поради щодо парт. керівництва революц. боротьбою укр. народу, утворення Компартії України. На початку роботи з'їзд гаряче вітали представники соціал-демократії Польщі, Литви, нім., угорської, чехословацької, рум., пд.-слов'янської і бессарабської комуністичних груп при ЦК РКП(б), а також голова *Федерації іноземних груп при ЦК РКП(б)* Бела Кун. 6.VII делегати з'їзду із зброєю в руках взяли участь у ліквідації *ліво-есерівського заклоту 1918* в Москві. З'їзд заслухав доповіді М. О. Скрипника про роботу Орг. бюро по скликанню з'їзду і М. М. Майорова про діяльність Всеукр. парт. тимчасового к-ту і

схвалив роботу цих органів. При розгляді питання про поточний момент (політ. становище і завдання партії), як і при обговоренні питання про збройне повстання та ряду інших, на з'їзді розгорнулася внутріпарт. боротьба, зумовлена існуючими серед частини парт. працівників України незгодами в питаннях оцінки перспектив і рушійних сил революції на Україні, методів боротьби в умовах окупації, побудови Компартії України. Деякі парт. працівники (В. К. Аверін, Е. Й. Квірінг, Я. А. Яковлев та ін.) дотримувалися правих поглядів, недооцінювали внутр. можливості революц. процесу на Україні, інші (А. С. Бубнов, Я. Б. Гамарник, С. В. Косіор, Ю. М. Косцюбинський, І. М. Крейсберг та ін.) переоцінювали їх, применшували значення зміцнення Радянської влади в Росії для перемоги революції на Україні, намагалися нав'язати лінію на передчасне заг. збройне повстання. Особлива небезпека таких «лівих» поглядів полягала в тому, що саме в середовищі їх носіїв шукали й періодично знаходили підтримку «ліві комуністи» — запеклі вороги ленінської політики миру, соціалістичного будівництва, гласхатаєм яких на Україні був Г. Пятаков. З'їзд засудив позиції прихильників як правих, так і «лівих» поглядів і визначив тактичну лінію КП(б)У, підкресливши, що вирішальним фактором перемоги революц. сил України є зміцнення Рад. Росії. В резолюції «Про збройне повстання» з'їзд розгорнув конкретну програму заходів по підготовці його, що передбачала, зокрема, створення мережі підпільних військово-революц. к-тів і *Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету* для керівництва підготовкою і проведенням повстання. Ревком мали діяти під керівництвом парт. орг-цій. Принципове значення мало глибоко інтернаціоналістське рішення про взаємовідносини України і Росії. Виразивши інтереси укр. народу, з'їзд у резолюції «Україна і Росія» висловився за революц. об'єднання Рад. України і Рад. Росії, далше зміцнення дружби укр. і рос. народів як гол. умови перемоги над силами контрреволюції. Резолюція викричала націоналістичне гасло «самостійності України» як ширму, яку використовували нім. імперіалісти та їхні пособники й укр. бурж. націоналісти для поневолення трудящих. Гол. завданням з'їзду було утворення *Комуністичної партії України*. З'їзд ухвалив: «Об'єднати партійні комуністичні організації України в автономну, в місцевих питаннях, Комуністичну партію України з своїм Центральним Комітетом і своїми з'їздами, але яка входить в єдину Російську Комуністичну партію з підпорядкуванням у питаннях програмних загальним з'їздам Російської Комуністичної партії, а в питаннях загальнополітичних — ЦК РКП(б)». (Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976, с. 23). З'їзд ухвалив створити на окупованій території

України нелегальні обл. парт. орг-ції. В резолюції «Про ставлення до інших партій» з'їзд підкреслював, що ніякі угоди з есерами, меншовиками, бундістами, укр. есерами, укр. соціал-демократами й анархістами неприпустимі і парт. орг-ції повинні вести проти них нещадну боротьбу. Водночас з'їзд вказав на необхідність налагодження контактів з партіями, які виражають інтереси дрібного селянства, з метою «відштовхування їх на шлях активної боротьби за владу Рад і підпорядкування їхньої боротьби фактичному керівництву пролетарської Комуністичної партії» (там же, с. 22). З'їзд обрав ЦК КП(б)У у складі 15 членів і 6 кандидатів. Істор. значення з'їзду полягає в тому, що він успішно завершив процес об'єднання більшовицьких орг-цій України, створив Комуністичну партію України, яка оформилася на непорушних ленінських ідеологічних, організаційних, теоретичних і тактичних принципах як складова і невід'ємна частина, бойовий загін єдиної РКП(б).

Лит.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Радієва У. Перший з'їзд КП(б)У. К., 1958; Мельниченко В. Ю. Бойовий загін єдиної ленінської партії. К., 1978.

ПЕРШИЙ З'ІЗД НАРОДНИХ КОМІТЕТІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ — відбувся 26.XI 1944 в Мукачевому. Протягом 10—25. XI з ініціативи трудящих Ужгорода в усіх містах і селах Закарпаття було проведено збори і мітинги, на яких обирали делегатів на з'їзд і ухваливали накази насамперед з вимогою домогтися возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною. На з'їзд прибуло 663 делегати, в т. ч. 178 робітників, 258 селян, 172 представники інтелігенції, 55 торговців, ремісників та ін. Делегати з'їзду одностайно схвалили істор. документ — Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Рад. Україною, де, зокрема, визначалося: «1. Возз'єднати Закарпатську Україну зі своєю Великою матір'ю Радянською Україною і вийти зі складу Чехословаччини. 2. Просити Верховну Раду Української Радянської Соціалістичної Республіки і Верховну Раду Союзу Радянських Соціалістичних Республік включити Закарпатську Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки». З'їзд ухвалив також постанову про конфіскацію поміщицьких земель та наділення нею трудящих селян, обрав *Народну Раду Закарпатської України* тощо. До 1.I 1945 Маніфест підписало 250 тис. чол.—практично все доросле населення Закарпаття.

Лит.: Перший з'їзд Народних комітетів Закарпатської України. Збірник документів. Ужгород, 1944; Шляхом Жовтня. Збірник документів, т. 3. Ужгород, 1967.

ПЕРШИЙ З'ІЗД РАД СРСР — об'єднавчий з'їзд Рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів Радянських республік, що відбувся 30.XII 1922 в Москві. Прого-

Будинки в Москві на вулиці Жданова, 11 (колишня Рощинська), де відбувся Перший з'їзд КП(б) України.

досив утворення Союзу РСР. На з'їзді були повноважні делегації від усіх союзних республік. У роботі з'їзду взяло участь 2214 делегатів, з них 1673 — з ухвальним голосом (у т. ч. від України — 364 делегати, з них 354 — з ухвальним голосом). Почесним головою з'їзду було обрано В. І. Леніна, головою з'їзду — М. І. Калініна. Порядок денний: розгляд *Декларації про утворення РСР* та *Договору про утворення РСР*, вибори ЦВК РСР. З'їзд в основному затвердив Декларацію і Договір про утворення РСР і, зважаючи на надзвичайну важливість цих документів і бажаність вислухати остаточні думки про тексти конституційних актів усіх республік, що входять до Союзу, передав їх на додатковий розгляд ЦВК союзних республік. ЦВК РСР доручалося підготувати остаточний текст Декларації і Союзного договору і подати до затвердження 2-го з'їзду Рад РСР. Столицею Рад Союзу було проголошено Москву. Було прийнято рішення про святкування дня утворення РСР. З'їзд обрав ЦВК РСР у складі 371 члена і 138 кандидатів. Пропорційно до кількості населення республік до складу ЦВК РСР увійшло: від РРФСР — 270, від УРСР — 88, від ЗСФРР — 26, від БРСР — 7 членів.

Літ.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 3. М., 1960; Бабій Б. М. Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.). К., 1961.

ПЕРШИЙ З'ІЗД РСДРП — відбувся нелегально 1—3 (13—15).ІІІ 1898 у Мінську. Підготовка з'їзду почалася з ініціативи В. І. Леніна в обстановці піднесення масового робітн. руху. Завдання об'єднати с.-д. гуртки і групи в єдину партію В. І. Ленін уперше висунув у своїй праці «*Що таке „друзі народу“ і як вони воюють проти соціал-демократів?*» (1894). Першим зародком такої партії був створений В. І. Леніним *петербургський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»* (1895). Наприкінці 1895 В. І. Ленін, перебуваючи в ув'язненні, написав проект програми партії і доручив членом петерб. «Союзу боротьби», які залишилися на волі, підготувати скликання І з'їзду РСДРП. Влітку 1896 Н. К. Крупська від імені петерб. «Союзу боротьби» приїздила на Україну, щоб домовитися про підготовку з'їзду і видання загальнопарт. нелегальної газети. Однак нові арешти членів «Союзу боротьби» і заслання В. І. Леніна в Сибір перешкодили скликанню з'їзду. Підготовку з'їзду продовжувала учілка від арештів київська с.-д. орг-ція. В березні 1897 вона провела нараду за участю представника петерб. «Союзу боротьби», на якій було обговорено план роботи по скликанню з'їзду, прийнято рішення підготувати проект порядку денного з'їзду, назвати всі с.-д. орг-ції, за прикладом Петербурга, «Союзами боротьби за визволення робітничого класу», створити в Києві загальнорос. нелегальну газету (див. *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*). В Києві в

серпні 1897 почала виходити «*Робочая газета*». На з'їзд прибули 9 делегатів, які представляли петерб., моск., київ. і катеринос. «Союзи боротьби», групу «Робочей газети» і *Бунд*. З'їзд проголосив утворення Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), обрав її ЦК, визнав «Робочую газету» офіц. органом партії. З'їзд доручив ЦК РСДРП видати «*Маніфести Російської соціал-демократичної робітничої партії*» з коротким викладом цілей партії, прийняв важливу постанову про програмний характеру про визнання партією за кожною національністю права на самовизначення. З'їзд ухвалив ряд рішень орг. порядку: визначив роль з'їздів як найвищих органів партії, обов'язки і права ЦК, місцевих к-тів, визнав «*Союз російських соціал-демократів за кордоном*» складовою частиною РСДРП і її закордонним представником та ін. Після з'їзду «Союз боротьби» і с.-д. орг-ції було реорганізовано в к-ти РСДРП. П. з. РСДРП був видатною істор. подією.

Проте з'їзд, що проходив без В. І. Леніна і його найближчих соратників, які перебували на засланні, не зміг виробити програму і статут партії, подолати роз'єднаність с.-д. руху. Незабаром після з'їзду поліція розгромила ЦК РСДРП і «Робочую газету», в місц. к-тах і групах РСДРП посилюється ідейні хитання і орг. розпорошеність. Революц. соціал-демократи на чолі з В. І. Леніним продовжували боротьбу за пролет. марксистську партію в Росії, яка була успішно завершена на *Другому з'їзді РСДРП*.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 4. Протест російських соціал-демократів. — Назадній напрям у роботі соціал-демократії. — Заява редакції «Искры»; т. 6. Що робити? Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1978; Первый съезд РСДРП. Документы и материалы. М., 1958; История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1980; У истоков партии. Материалы научной конференции, посвященной 70-летию I съезда РСДРП (13 марта 1968 г.). Минск, 1969. П. М. Шморун.

ПЕРШИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛ — див. *Інтернаціонал 1-й*.

ПЕРШИЙ МІЖРАЙОННИЙ ТЕАТР СОЦІАЛІСТИЧНОГО СЕКТОРА. Засн. 1930 в м. Кременчуку на Полтавщині. В жовтні 1931 театр переведено до Кривого Рога й перейменовано на «Кривбас». У театрі працювали: Д. Козачківський, В. Максименко, А. Носачов, В. Харченко, А. Андрієнко, М. Єсипенко, І. Юхименко, згодом засл. артисти УРСР М. Висправа, Р. Раїсова, В. Цимбал, О. Срібний, О. Свиницький, актори — Д. Степовий, Л. Задніпровський, Ю. Павлова, режисери — Г. Лаврик, К. Овчинников, композитор Л. Кауфман та ін. В репертуарі театру: «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Комуна в степах» М. Куліша, «Підземна Галичина» М. Ірчана, «Невідомі солдати» Л. Первомайського, «Голос надір» В. Білль-Білоцерковського, «Кадри» і

«Диктатура» І. Микитенка, «Ревізор» М. Гоголя, «Інтервенція» Л. Славина, «Чужа дитина» В. Шкваркіна, «Слуга двом панам» К. Гольдони та ін. Гастролював по містах і селах України. Припинив діяльність у кінці 1934.

М. Г. Лабінський

ПЕРШИЙ П'ЯТИРІЧНИЙ ПЛАН — єдиний держ. перспективний план розвитку всіх галузей економіки і культури РСР на 1928/29 — 1932/33. Розроблений на основі директив XV з'їзду ВКП(б) (1927), прийнятий XVI конференцією ВКП(б) (1929), затверджений 5-м з'їздом Рад РСР (1929). План першої п'ятирічки був далішим розвитком денінського плану *ГОЕЛРО*. Його осн. завдання: створення власної передової тех. бази для реконструкції всього нар. г-ва внаслідок швидких темпів соціалістичної індустріалізації країни; проведення колективізації сільського господарства; забезпечення систематичного підвищення питомої ваги соціалістичного сектора в нар. г-ві РСР. Див. *П'ятирічні плани розвитку народного господарства РСР*.

ПЕРШИЙ ТЕАТР УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ імені Шевченка. Засн. 15.ІІІ 1919 у Києві на базі Державного драматичного театру.

Колектив очолює І. Мар'яненко (комісар) та О. Загаров (гол. режисер). Офіційно театр було відкрито 15.ІV 1919 виставою «Ткачі» Г. Гауптмана. В кінці квітня 1919 до нього приєднано «Молодий театр». Гол. режисером було призначено Л. Курбаса, черговим — О. Загарова. У складі трупи: І. Замичковський, М. Тінський, Ф. Левницький, Г. Маринич, С. Панківський, Д. Ровинський, І. Садовський, О. Зініна, Л. Гаккебуш, Г. Борисоглібська, Е. Сидоренко, Г. Юра, М. Терещенко, С. К. Бондарчук, В. Василько, С. Семдор, П. Самійленко, К. Кошевський, О. Ватуля, О. Юра-Юрський, П. Доліна, В. Чистякова. Під час відкриття театр припинив діяльність, а після визволення 16.XII 1919 Червоною Армією Києва від білогвардійців відновив (з 20.XII) вистави.

До 106-ї річниці з дня народження Т. Г. Шевченка Л. Курбас у власній інсценізації здійснив виставу «Гайдамаки», яка набула агітаційно-пропагандистського звучання. Протягом квітня 1919 — травня 1920 склад трупи змінювався. З театру виділилися дві групи акторів колишнього «Молодого театру»: група на чолі з Г. Юрою (заснувала Укр. драм. театр ім. І. Франка, з 1926 — у Києві) і група, очолювана Л. Курбасом (створила «Кийдрамте»). Склад театру поповнився режисерами К. Бережним, О. Смирновим і О. Смирново-Іскандер, акторами Г. Мещерським, П. Милорадовичем та ін. Завідуючим літ. частиною був спочатку М. Вороний, згодом П. Тичина; завідуючим муз. частиною — Н. Пруслін. У театрі працювали художники А. Петрицький, В. Кричевський, К. Єлева, комісаром був О. Довженко. В репертуарі театру: «Камінний господар», «Адвокат Мартіан», «Оргія», дра-

[illegible]

□	Нормални кораб, дефиниран во Битовскиот закон
+	Генерални квалитетни корабни класификации
•	Стандартни корабни класификации
•	Детални квалитетни корабни класификации
—	Детални корабни класификации од 1914 г.
—	Корабни класификации, установени од Битовскиот закон

1	Актинин	10	Септин
2	Бактериостатин	11	Хаптомин
3	Докс	12	Актинин
4	Каллидин	13	Грицин
5	Митоген	14	Глицин
6	Бензин	15	Синтетический
7	Бактериостат		
8	Фенил		АСПНКА
9	Шеридан	16	Романов (С.С.)
10	Актинин	17	Триг (В.В.)
11	Курин	18	Триг (В.В.)
12	Синтетический	19	Синтетический

32	Савва-Давид (Еврей)	33	АМЕРИКА
34	Австралия	35	Тайвань
36	Давид-Еврей (Еврей)	37	Турция
38	Турция (Еврей)	39	Швейцария
40	Ю.М.М.М.М.М.	41	Украина
42	Еврей (Еврей)	43	Украина
44	Еврей (Еврей)	45	Украина
46	Еврей (Еврей)	47	Украина
48	Еврей (Еврей)	49	Украина
50	Еврей (Еврей)	51	Украина
52	Еврей (Еврей)	53	Украина
54	Еврей (Еврей)	55	Украина
56	Еврей (Еврей)	57	Украина
58	Еврей (Еврей)	59	Украина
60	Еврей (Еврей)	61	Украина
62	Еврей (Еврей)	63	Украина
64	Еврей (Еврей)	65	Украина
66	Еврей (Еврей)	67	Украина
68	Еврей (Еврей)	69	Украина
70	Еврей (Еврей)	71	Украина
72	Еврей (Еврей)	73	Украина
74	Еврей (Еврей)	75	Украина
76	Еврей (Еврей)	77	Украина
78	Еврей (Еврей)	79	Украина
80	Еврей (Еврей)	81	Украина
82	Еврей (Еврей)	83	Украина
84	Еврей (Еврей)	85	Украина
86	Еврей (Еврей)	87	Украина
88	Еврей (Еврей)	89	Украина
90	Еврей (Еврей)	91	Украина
92	Еврей (Еврей)	93	Украина
94	Еврей (Еврей)	95	Украина
96	Еврей (Еврей)	97	Украина
98	Еврей (Еврей)	99	Украина
100	Еврей (Еврей)	101	Украина

- 46 Умывальный вран
- 47 Далеко
- 48 Желтый (Мор): притом 2
- 49 Длинный (Сам): (Есть): притом 2
- 50 Купил (Есть): притом 2
- 51 Завис (встретил)
- 52 Встретил (Есть)
- 53 Пыль (Август)

 Халбаа Ариунд, 8 дугаар
хүснэгт нь 37 дугуй
 Хүрээ Тэнгэр-Орды 8
дугаар, хүснэгт нь
3800 дугуй
 Нэгдүгээр дугаар
 Төгрөг өсөхөд
 Хүснэгт

[illegible]

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА 1914-18 років

матичні етюди («На руїнах», «Валонський полон»). Лесі Українки, «Одруження» і «Ревізор» М. Гоголя, «По дорозі в казку» О. Олеся, «Приборкання непокірної У. Шекспіра, «Ткачі» Г. Гауптмана, «Міщанин-шляхтич» і «Гартіфокс» Ж. Б. Мольєра, «Загібель», «Наді» Г. Гейнріха, «Північні весті» Г. Ібсена, «Свобода» М. Поттера, «Мораль пані Дульської» Г. Запольської, «Чорт та шинкаря» С. Кривошеєвського та ін. З зими 1923 і до поч. сезону 1927—28 театр був пересувним і мав різні назви. Гастролював у Харкові (1923), на Полтавщині, Катеринославщині, Херсонщині, в Таврії (1924), в Полтаві, Сумах, Лубнах, Лохвиці, Хоролі, Миргороді, Черкасах (1925), Луганську (тепер Ворошилоград), Сталіно (тепер Донецьк), Артемівську, Макіївку, Маріуполі (тепер Жданов)—всі 1926, та ін. містах України. З 1927 — стаціонарний **Дніпропетровський український музично-драматичний театр** імені Т. Г. Шевченка.

П. І. Тернюк.

ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР ОПЕРИ ТА БАЛЕТУ, Державний робітничий оперний театр (ДРОТ). Протягом 1928—31 діяв як пересувний театр з базою в Полтаві. На основі ДРОТУ 1931 було створено стаціонарний Дніпропр. театр опери та балету. В різний час в трупі працювали: режисери — С. Караласький, М. Стефанович, М. Боголюбов, М. Варламов, Е. Юнгвальд-Хилькевич, Г. Шаповалів; диригенти — В. Йоршиш, В. Старовський, Я. Моринець; балетмейстер — В. Новичий; художники — В. Борисовець, П. Злочевський, Г. Павлович; солісти — В. Войченко, М. Литвинченко-Володимир, І. Вільзас, С. Колтон, І. Росляков, Ю. Сабінін, В. Толстякова, В. Товстолузка та ін. Серед вистав: опери — «Тарас Бульба» М. Лисенка, «Самійло Кішка» і «Вибух» Б. Яновського, «Кармалюк» і «Пома про сталь» В. Йоршиша, «Тихий Дон» І. Держинського, «Бровинові», «Потьомкін» О. Чичка, «В бурю» Т. Хренникова; балети — «Пан Кашовський» М. Вериківського, «Лебедине озеро» П. Чайковського, «Доп Кіхот» Ч. Пуні; твори М. Мусоргського, М. Римського-Корсакова, О. Бородіна, Ж. Бізе, Д. Верді, Ж. Оффенбаха, Дж. Пуччіні, Д. А. Россіні та ін. З початком Великої Вітчизн. війни театр припинив творчу діяльність.

П. К. Медведик.

ПЕРШИЙ ХАРКІВСЬКИЙ РОБІТНИЧО-КОЛГОСПНИЙ ТЕАТР. Засн. 1933 в м. Лубнах (тепер Полтавської обл.). У творчому складі театру працювали: художні керівники Ю. Коваленко, згодом Л. Каневський, О. Льодов, актори О. Тарасенко, А. Носачов, Н. Домбровська, Г. Мініна-Равич, А. Юницький, О. Жук, М. Островська, О. Свічкаренко, П. Чугай, Ю. Миронова та ін. В репертуарі: «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Запорожець за Дунаєм» С. Гудака-Артемівського, «Хазяїн», «Беталіанна» І. Карпенка-Карого, «Дівчата нашої країни» І. Микитенка, «Аристократи» М.

Погодіна, «Слава» В. Гусева, «Чужа дитина» В. Шкваркіна та ін. В 1939 на базі цього театру створено **Сумський український театр драми і комедії** імені М. С. Щепкіна.

ПЕРШИН Павло Миколайович (4.1.1891, с. Бубинське тепер Синівського р-ну Перм. обл. — 11.XI.1970, Київ) — рос. і укр. рад. економіст-аграрник, акад. АН УРСР (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1966). Закінчив Петрогр. ун-т (1916). З 1919 протягом трьох десятиліть завідував кафедрами політ. економії і статистики, економіки землепорядкування, нар. госп. планування у вузах Москви, Воронежа та Харкова. В 1948—50 — директор Ін-ту економіки АН УРСР, керував агр. відділом цього ін-ту. В 1950—54 очолював комплексні під-укр. експедиції АН УРСР, пов'язані з піднесенням економіки колгоспів посушливого Степу. В 1957—64 — голова Ради по вивченню продуктивних сил УРСР. Автор праць з проблем економіки с. г., землепорядкування, районного планування, зем. ренти, власності, розвитку продуктивних сил, соціалістичних агр. перетворень в СРСР. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора та ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1969.

П. Ф. Веденієв.

ПЕРШОДРУКИ — перші друковані книги. У 3х. Європі з'явилися в 40-х рр. 15 ст., у Росії — на поч. 50-х рр. 16 ст., на Україні — на поч. 70-х рр. 16 ст. Перші книги, друковані наборними літерами в період від 1440 до 1500 включно, наз. **інкунабулами**.

ПЕРШОТРАВЕНСЬК — місто Дніпроп. обл. УРСР, підпорядковане Павлоградській міськраді. Розташоване за 6 км від залізнич. ст. Миколаївка. Виник 1954 в зв'язку з розвитком вугільної промисловості в районі 3х. Донбасу. До 1960 — с-т Шахтарське. З 1966 — місто. В П. — шахти «Першотравнева», «Степова» та «Ювілейна», рем.-мех. і консервний з-ди, будинок побуту тощо. Профес.-тех. уч-ще, 6 заг.-осв. та музична школи; лікарня, поліклініка; Палац культури, клуб, кінотеатр, 12 бібліотек.

ПЕРШОТРАВЕНСЬК (до 1934 — с. Токарівка) — селище міського типу Баранівського р-ну Житомир. обл. УРСР. Розташований на правому березі р. Хомори (бас. Прип'яті), за 18 км від залізнич. ст. Полонне. 4,2 тис. ж. (1981). У П. — завод «Електрофарфор» (засн. 1899), комбінат побутового обслуговування. Середня школа, лікарня, Будинок культури, 6-ка. П. виник наприкінці 14 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

ПЕРШОТРАВНЕВЕ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, райцентр, за 25 км від залізнич. ст. Жданов. 7,0 тис. ж. (1981). Засн. 1779 як поселення Мангуш. Рад. владу встановлено в січні 1918. В 1946 село перейменовано на П. З 1969 П. — с-ще міськ. типу. У селі — комбикормовий, хлібний і плодоконсервний з-ди, харч. комбінат, птахівник, лабораторія станція, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Три

заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ПЕРШОТРАВНЕВЕ — селище міського типу Овруцького р-ну Житомир. обл. УРСР. Залізнична ст. Товкачівський. 2,9 тис. ж. (1981). У П. — Овруцьке рудоуправління, Товкачівський щебеневий з-д (розробка кварцитів). Середня школа, лікарня, Будинок культури. Засн. 1936, с-ще міськ. типу — з 1952.

ПЕРШОТРАВНЕВЕ (до 1962 — Моквин) — селище міського типу Березнівського р-ну Ровен. обл. УРСР. Розташоване на лівому березі Случі (бас. Прип'яті), за 25 км від залізнич. ст. Моквин. 2,1 тис. ж. (1981). У П. — паперова ф-ка, цегельний цех Березнівського фарфорового з-ду, 2 заг.-осв. школи, відділення районної лікарні, Будинок культури, 4 6-ки. Засн. 1564, с-ще міськ. типу з 1962.

ПЕРШОТРАВНЕВИЙ РАЙОН (до 1946 — Мангушський р-н) — у під-зх. частині Донец. обл. УРСР. Утворений 1926. Площа 0,8 тис. км². Нас. 28,0 тис. чол. (1981). У районі — 26 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищам і 6 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — с-т **Першотравневе**. На Пд. і Пд. Сх. район омивається Азовським м. Розташований в межах Приазовської низовини. Корисні копалини: вапняки, глини, мармур. Річки: *Берда* (на пн.-зх. межі району) та її притока Картиш, Мокра Білосарайська (усі — бас. Азовського м.). Ґрунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. В межах району — держ. заказник «Білосарайська коса». Найбільші підприємства — першотравневі комбикормовий, плодоконсервний і хлібний з-ди. Комбінат побут. обслуговування (Першотравневе). Спеціалізація с. г. — землеробство зернового, тваринництво мол.-м'ясного (скотарство, вівчарство, птахівництво) напрямів. Пл. с.-г. угідь 1980 становила 65,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 56,9 тис. га. Ґол. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник. У П. р. — 11 колгоспів, у т. ч. рибодобувський, 3 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 199 км, у т. ч. з твердим покриттям — 187 км. У районі — 16 заг.-осв., музична та спорт. школи; 22 лік. заклади, у т. ч. 2 лікарні; на березі Азовського м. — численні бази відпочинку, пансіонати.

П. М. Першін.

І. Г. Першудчев. Портрет дівчи Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака. Бронза. 1978.

6 будинків культури, 13 клубів, 33 кіноустановки, кінотеатр, 23 6-ки. В смт Ялті П. р. народився укр. рад. композитор І. Ф. Карабиць. У П. р. видається газ. «Сельська новина» (з 1938). Л. І. Харчук. **ПЕРШУДЧЕВ** Іван Гаврилович [п. 30.X (12.XI) 1915, с. Кам'янське, тепер Дніпропетровський] — російський та український радянський скульптор, засл. художник РРФСР (з 1975). У 1937 закінчив Дніпроп. художнє уч-ще, в 1937—41 навчався у Всеросійській АМ у М. Манізера. Учасник Великої Вітчизн. війни. З 1947 живе в Москві. Твори: портрети — двічі Героїв Рад. Союзу С. А. Ковпака і О. Ф. Федорова, Героїв Рад. Союзу М. О. Єгорова та М. В. Кантарія (асі — 1943—45), двічі Героя Рад. Союзу В. М. Комарова (1973); пам'ятник-музей на честь визволення Києва від нім.-фашист. загарбників у с. Нових Петрівках Київ. обл. (1958), пам'ятник Ф. Е. Дзержинському в Дніпропетровську (1967); надробки. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. Іл. див. також до ст. *Київська область*, т. 5, с. 127.

ПЕСЕВА — розмінна монета Гани, дорівнює $\frac{1}{100}$ нового седи.
ПЕСЕТА (ісп. *peseta*) — 1) Старовинна срібна монета, яку карбували в Іспанії у 18 ст., у Мексиці прибл. з 16 ст. 2) Грошова одиниця Іспанії, поділяється на 100 сентимо. 66 П. дорівнюють 1 долару США (1979).

ПЕСЕЦЬ (Алорек) — рід хижих ссавців род. *собачих*. Єдиний вид — *песець звичайний* (A. lagopus). Довж. тіла 46—75 см, хвоста до 40 см, маса 6—10 кг. Волосся покрив високий, дуже густий, шовковистий, білого (т. з. білий П.) і сірого (т. з. голубий П.) кольору. Поширений П. у тундрі, частково в лісостундрі, на арктичних о-вах Євразії та Пн. Америки. В СРСР — в материковій тундрі, на багатьох о-вах Пн. Льодовитого ок. і Берінгового м. Селяться переважно у відкритих місцевостях серед пагорбів, часто у кам'янистих розсладах. Живають виюдами в норах. Живляться в основному гризунами (лемінгами, полівками), П. властива моногамія. Пн у лютому — березні; вагітність 49—57 діб; малят у виплоді 4—12 (зрідка більше). Статева зрілість настає у 9—11 міс. Тривалість життя до 15 років. Цінний хутровий звір; об'єкт промислу і кліткового розведення (див. *Звіриниство*). В СРСР, у т. ч. в УРСР (Волин., Житомир. та Ровен. обл.), розводять голубих псеців.

Л. В. Колесов.
ПЕСИМІЗМ (від лат. *pessimus* — найгірший) — світогляд, проп'яте відчаєм, зневірою в майбутнє. Див. *Оптимізм і песимізм*.

ПЕСО (ісп. *peso*, букв. — вага) — 1) Старовинна ісп. срібна монета вартістю 8, пізімо — 20 *реалів*. 2) Грошова одиниця Аргентини, Болівії, Домініканської Республіки, Колумбії, Куби, Мексики, Філіппін (поділяється на 100 сентаво), Уругваю (поділяється на 100 сентесимо).

ПЕССІ (Pessi) Вілле (п. 24.III 1902, селище Куоккала, тепер Репін Левоградської обл.) — діяч фінд. і міжнародного комуністич-

ного руху. Н. в сім'ї робітника. Трудову діяльність почав у 14 років на лісорозробках. У 1923 вступив до Соціалістичної спілки молоді Фінляндії. З 1924 — член КП Фінляндії (КПФ). В 1924—27 працював у залізничних майстернях Пасіла в Хельсінкі, з 1925 — секретар орг-ції КПФ цих майстерень. У 1930—31 — організатор окружних к-тів КПФ в містах Васа і Турку. З 1931 — член ЦК, 1932—33 — секретар ЦК КПФ з орг. роботи. В 1934 очолював КПФ. У 1935—44 — у в'язницях та концтаборах. У 1944—72 — член Політбюро ЦК, 1944—69 — ген. секретар КПФ. З квітня 1972 — почесний голова КПФ. У 1945—66 — депутат парламенту. Автор праць з питань робітн. руху Фінляндії, рад.-фінл. відносин. Нагороджений орденом Жовт. Революції.

ПЕСТАЛОЦЦІ (Pestalozzi) Йоганн Генріх (12.I 1746, Цюріх — 17.II 1827, Бругг) — швейц. педагог-демократ, один з основоположників *дидактики* початкового навчання. Закінчив два курси колегіуму Кароліну. Сусп.-політ. і пед. погляди формувалися під впливом швейц. сусп. руху 2-ї пол. 18 ст. і творів франц. просвітелів, гол. чин. Ж. Ж. Руссо. Керував відомими виховними закладами в Швейцарії: «Установою для бідних» у Нейгофі (1774—80), притулком для сиріт у Станці (1798—99), ін-тами в Бургдорфі (1800—04) та Івердоні (1805—25). Осн. твори: «Лінгвард і Гертруда» (1781—87), «Лист до друга про перебування в Станці» (1799), «Як Гертруда вчить своїх дітей» (1801), «Книга для матерів» (1803), «Лебедина пісня» (1826). П. намагався покращити становище бідних селян шляхом освіти і «вдосконалення людської природи». Осн. роль відводив *вихованню*, яке повинне забезпечити дітям добру трудову підготовку й одночасно розвинути їхні фіз. і духовні сили. Виховання і навчання, за П., мають бути природовідповідними з урахуванням природи дитини, закладених в ній задатків. Осн. завданням морального виховання вважав розвиток у дітей високих моральних якостей, навичок і переконань. Навчання прагнув будувати на психологічній основі, зокрема на чуттєвому пізнанні. Великого значення надавав *наочності* в навч. процесі, яка допомагає розвивати спостережливість. П. висунув ідею *розвиваючого навчання*, сформулював дидактичні принципи послідовності й поступовості у навчанні, відстоював принцип систематичності, дотримання яких забезпечувало б місцевість засвоєння знань. П. — основоположник методики поч. навчання рідної мови, арифметики, елементарної геометрії, географії. Велику увагу приділяв трудовому вихованню дітей, вбачаючи в цьому важливий засіб покращення життя народу.

Тол. Укр. перекл. — Вибрані педагогічні твори. К. — Х., 1938; Рос. перекл. — Избранные педагогические произведения, т. 1—3. М., 1961—65.

Лит.: Крупская Н. К. Песталоцци. В кн.: Крупская Н. К. Педагогичес-

кие сочинения, т. 1. М., 1957; Крупская Н. К. Песталоцци. В кн.: Крупская Н. К. Педагогические сочинения, т. 4. М., 1959; Крупская Н. К. Народна освіта і демократія. В кн.: Крупська Н. К. Вибрані педагогічні твори. К., 1961; Пинкевич А. П., Медвєдська Л. О. Йоганн Генріх Песталоцци. Его життя, учение и влияние на русскую педагогику. М., 1927; Пинкевич А. П. И. Г. Песталоцци. М., 1933. С. В. Далаурак.

ПЕСТЕЛЬ Павло Іванович [24.VI (5.VII) 1793, Москва — 13 (25).VII 1826, Петербург] — декабрист, підполковник. Н. в дворянській сім'ї. Після закінчення (1811) Пажеського корпусу служив у гвардії, брав участь у *Вітчизняній війні 1812* та закорд. походах рос. армії 1813—14. З 1818 служив на Україні (ад'ютант головнокомандуючого 2-ю армією в Тульчині, з листопада 1821 — командир Ватського піхотного полку, що стояв у с. Лінці, тепер районний центр Іллічів. Віни. обл.). В 1816 вступив до «Союзу порятунку», був осн. автором його статуту. З 1818 — член «Союзу благоденства», організатор і керівник *Тульчинської управи*. В березні 1821 П. створив і очолював *Південне товариство декабристів*, був автором його політ. програми (див. «Руська правда» П. І. Пестеля). Брав участь у з'їздах т-ва, що відбувалися 1822—25 у Києві, нараді керівників т-ва восени 1823 в Кам'янці. П. виступав як прибічник повалення самодержавства і встановлення в країні респ. ладу, ліквідації кріпацтва, станів, наділення селян землею за рахунок конфіскації полонини поміщицьких, казенних і церк. земель, встановлення свободи слова, друку, віросповідання, рівноправності всіх громадян Росії. В 1824 намагався об'єднати *Північне товариство декабристів* з Південним. В 1825 під переговори з представниками польсь. «Патріотичного товариства» про спільні революц. дії. Заарештовано П. 13 (25).XII 1825 в Тульчині, засуджено до страти. Повішено разом з чотирма ін. керівниками декабристів.

Лит.: Восстание декабристов. Материалы и документы, т. 4, 7. М. — Л., 1927—38; Медвєдська Л. О. Павло Іванович Пестель. К., 1964; Лебедєв Н. М. Пестель — идеолог и руководитель декабристов. М., 1972.

М. М. Лисенко.

ПЕСТИЦИДИ (від лат. *pestis* — зараза і *caedo* — вбиваю) — загальна назва отруйних хім. речовин, які використовують для боротьби з шкідливими і хворобами рослин, бур'янами, шкідливими зернопродуктів, деревини, виробів з бавовни, вовни, шкіри, з експарзитами, а також комахами та кліщами — переносниками інфекційних хвороб людини і тварин. Токсична дія П. полягає у зміні фізико-хім. властивостей клітин, що настає внаслідок хім. реакції з білковими та ін. їх компонентами, інактивації ферментів, порушення процесів обміну речовин у них. Залежно від призначення для боротьби з різними групами шкідливих організмів П. поділяють на: *інсектициди* — препарати для знищення шкідливих комах, *акарициди* — кліщі, *фунгіциди* — для боротьби з грибними хвороба-

Песець звичайний.

ПЕТЕРБУРЗЬКИЙ «СОЮЗ БОРЬБИ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ»

ми, бактеріциди — бактеріальними хворобами, *нематодциди* — для знищення нематод, родентициди — гризунів, *гербіциди* — проти бур'янів. До останніх за характером дії близько стоять *дефоліанти* (речовини, що спричиняють опадання листя у рослин) і *десиканти* (для підсушування рослин на корені). Речовини, що відлякують шкідливих комах, наз. *репеленти*, а такі, що діють згубно на відкладені яйця комах і кліщів, — *овіциди*. До П. іноді відносять хемостериланти, що не вбивають комах, але спричиняють їх неплідність, а також регулятори росту рослин — *ретарданти* і *стимулятори росту*. Тепер у світовій практиці для виробництва П. використовують понад 700 речовин, що належать до різних класів хім. сполук. Більшість П. належить до хлорогеноїчних, фосфорорганічних, гетероциклічних сполук, похідних карбамінових кислот, фенолів та ін. До неорганічних П., що використовуються в дуже обмеженій кількості, відносять препарати міді та сірки. Класифікують П. в основному за хім. складом, а поділ їх на кишкові, контактні та ін. застарілий. П. виготовляють у вигляді дрібних, порошоків, розчинів, емульсій, аерозолів тощо, а застосовують способами *обтискування*, *розсіювання* отруйних речовин, *фумігації*, *аерозольної обробки*, *протруєння* насіння та ін. П. в тій чи ін. мірі отруйні для людини, свійських і диких тварин, а також для риби та бджіл. При небезпечному поводженні з П. та порушенні правил їх застосування можливі небезпечні наслідки. Тому необхідно суворо дотримуватися правил зберігання, транспортування і використання П. Всі види робіт з П. слід проводити з обов'язковим використанням засобів індивід. захисту (спецодегу, взуття, респіраторів, протигаза, захисних окулярів тощо); дотримуватися безпечних строків виходу людей на поля після обробки П. та збирання врожаю тощо. *Лит.*: Химическая защита растений. М., 1980; Мельников Н. Н., Новожолов К. В., Пылова Т. Н. Химические средства защиты растений (пестициды). М., 1980. В. П. Васильев.

ПЕСТОВ Олександр Семенович [1802, Херсон. губ. — 25.XII 1833 (6.I 1834), Петровський Завод, тепер м. Петровськ-Забайкальський Читин. обл.] — декабрист, підпоручик. Служив у 9-й арт. бригаді. В 1824 вступив до *Товариства об'єднаних слов'ян*. Поділяв погляди А. І. і П. І. Борисових про необхідність насильственного поновлення самодержавства, скасування кріпацтва і створення слов'ян. федеративної республіки. Вів серед солдатів антиурядову агітацію. Заарештований на поч. 1826 в Житомирі, П. був засуджений до страти, яку замінили 20-річною каторгою.

ПЕСТРАК Пилип Семенович [14 (27).XI 1903, с. Саківці, тепер Ізвещицького р-ну Брест. обл. — 22.VIII 1978, Мінськ] — білорус. рад. письменник, засл. діяч культури БРСР (з 1968). Член КПРС з 1926. Учасник Великої Вітчизн.

війни. Друкуватися почав 1927. Перша зб. віршів «На варті» (1940). Зб. «За свою Вітчизну» (1946) — про боротьбу білорус. партизан проти фашист. загарбників. Поезії повоєнного часу — у кн. «Подорожжя» (1962). В романі-епосі «Зустрінемося на барикадах» (1951—54) відтворив боротьбу нар. мас Зх. Білорусії за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з БРСР. Романи «Середб'ір» (1963), «Лісовичанка» (кн. 1, 1980, поем.) — про перемогу нового в житті населення зх. областей. Писав оповідання. Вірші «На Дніпрі», «Україно» присвячені укр. народові. Перекладав твори І. Франка, Лесі Українки, М. Рильського, П. Тичини, В. Сосюри та ін. укр. письменників. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. *Тв.*: Збор творів, т. 1—4. Мінськ, 1969—71; Укр. перекл. — Зустрінемося на барикадах, кн. 1—2. К., 1953; Рос. перекл. — Встретимся на барикадах, кн. 1—2. Мінськ, 1967; Средб'ір. Мінськ, 1966.

В. Я. Буран.

ПЕСЬ — захворювання шкіри людини, те саме, що й *вітиліго*. **ПЕТАРДА** (франц. *pétard*, від *péter* — розриватися з тріском) — 1) Заряд спресованого димного пороку, який використовується для посилення і передачі вогню: в дистанційних трубках (висадниках) від сповільнювальної (дистанційної) суміші капсульні детонатори, в капсульних втулках — від капсуля-запалювача порохом до зарядові, розміщеному в арт. гільзі. 2) Заряд вибухової речовини в жерстяній діаметром бл. 5 см, що укладається на залізничну рейку і вибухає при наїзді поїзда; є засобом звукової сигналізації для зупинення поїзда. 3) Розривний снаряд у вигляді металеві посудини, наповненої димним порохом; застосовувався у 16—17 ст. для зруйнування фортечних мурів, мостів та ін. 4) Заряд димного пороку в оболонці, який застосовується для створення звукових ефектів при влаштуванні фейерверків.

ПЕТАН (Pétain) Анрі Філіпп (24.IV 1856, Коші-а-ла-Тур, деп. Па-де-Кале — 23.VII 1951, Пор-Жуанвіль, Ль-д-Іс, Вандея) — франц. військ. і політ. діяч, маршал (з 1918). Під час 1-ї світової війни командував 2-ю франц. армією в битві під Верденом (див. *Верденська операція 1916*), з 1917 — головнокоманд. франц. армією. Керував придушенням солдатських бунтів 1917 і повстань 1925—26 в Марокко. В лютому — листопаді 1934 — військ. міністр. У 1939—40 — посол у франкістській Іспанії. З червня 1940 — прем'єр-міністр. Відмовився від опору гітлерівським загарбникам, уклав з ними *Ком'єнське перемир'я 1940*. В період окупації Франції 1940—44 нім.-фашист. військами — глава колабораційного режиму (див. «*Віші*»). В серпні 1945 заарештований і засуджений до смертної кари, яку було замінено довічним ув'язненням.

ПЕТЕРБУРГ, Санкт-Петербург — колишня (1703—1914) назва м. *Ленинграда*.

ПЕТЕРБУРЗЬКИЙ «С ЮЗ БОРОТЬБИ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ» — нелегальна соціал-демократична організація, перший зародок марксистської партії в Росії. Утворився внаслідок об'єднання за ініціативою В. І. Леніна пetersb. робітн. марксистських гуртків. Як єдина організація оформився в листопаді 1895, назву прийняв у грудні. «Союз» був побудований на принципах централізму. Він складався з 20 робітн. гуртків з 200 чол., які об'єднувалися в три районні групи. Очолювала «Союз» Центр. орг. група з 17 осіб, до якої входили В. І. Ленін, А. О. Ванеев, П. К. Запорожець, Г. М. Крижановський, Н. К. Крупська, С. І. Радченко, М. О. Сільвін, В. В. Старков та ін. Для оперативного розв'язання питань у складі Центр. групи було створено керівне бюро з 5 осіб на чолі з В. І. Леніном. Орг-ція була зв'язана з робітниками 70 підприємств міста. В «Союзі» активно працювали І. В. Бабушкін, М. І. Калінін, П. А. Морозов, М. Г. Полетаєв, В. А. Шелгунов, І. І. Яковлев та ін. робітники-революціонери. «Союз боротьби» здійснив перехід від пропаганди марксизму у вузьких робітн. гуртках до економічної і політ. агітації в широких масах робітн. класу. Агітація велася в усній формі і шляхом видання і поширення листівок. Почавши поєднання марксизму з стихійним робітн. рухом, вносячи в нього соціалістичну свідомість та організованість, «Союз» керував робітн. страйками, пов'язував боротьбу робітників за екон. вимоги з політ. боротьбою проти царизму і капіталістів. З ініціативи В. І. Леніна «Союз» наприкінці 1895 підготував видання нелегальної газ. «*Рабочее дело*». Але вночі проти 9 (21). XII 1895, коли було заарештовано керівну групу «Союзу», матеріали № 1 газети захопила поліція. Незважаючи на арешти членів «Союзу», 1896 він продовжував діяти. Всього 1895—96 «Союз» вивустив понад 70 назв листівок. У травні 1896 «Союз» керував заг. страйком бл. 30 тис. текстильників Петербурга, який змусив царський уряд прийняти 1897 закон про скорочення робочого дня до 11,5 год. Петерб. «Союз боротьби» дав поштовх до об'єднання с.-д. гуртків в ін. містах Росії, встановив зв'язки з рядом с.-д. орг-цій України. За його прикладом і за участю його членів 1897 виникли, зокрема, київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу», катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу», «Союз миколаївських робітників». Перебуваючи в ув'язненні, В. І. Ленін склав проект Програми с.-д. партії, спрямовував «Союз боротьби» на підготовку *Першого з'їзду РСДРП*. Діяльність пetersb. «Союзу боротьби» поклала початок пролет. етапові розвитку визвольного руху в Росії, відіграла важливу роль у боротьбі за створення марксистської партії нового типу.

Лит.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демо-

В. І. Ленін.

П. І. Пестель.

кратів?; т. 2. Завдання російських соціал-демократів; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1. К., 1963; Листовки петербургського «Союзу боротьби за звільнення робочого класу». М., 1934; В. І. Ленин и «Союзы борьбы». М., 1978; Куценков Д. Г. Деятели петербургского «Союза борьбы за освобождение рабочего класса». М., 1962. П. Л. Варгатюк. **ПЕТЕРГОФ** — колишня (до 1944) назва м. Петродворця.

ПЕТЕФІ (Petöfi) Шандор (1.І 1823, Кішкереш — 31.VII 1849, Фегерельгаза) — угор. поет, прозаїк, публіцист, революц. демократ. Перша зб. «Поезії» (1844) об'єднує лірико-романтичні вірші, твори, близькі до нар. пісень. Гумористична поема «Сільський мотол» та поема-казка «Витязь Янош» (обидві — 1844) заклали основи угор. нар. епіки, відзначаються яскравим демократизмом. Драма «Тигр та гієна», роман «Мотузка ката» і цикл коротких афористичних віршів «Хмари» (всі — 1845) відображають трагічне сприйняття поетом тогочасної угор. дійсності. Виступав проти монархії, дворянства, на захист закріпаченого селянства. Громадянська поезія П. ідейно сприяла підготовці революції 1848—49 в Угорщині. Один з керівників революц. подій у Пешті 15.III 1848. У віршах висував гасло створення республіки, справжнього народовладдя. Поема П. «Апостол» (1848) є худож. втіленням ідей революц. демократії. Під час революції й нац.-визвольної війни послідовно відстоював революц. принципи. Загинув у бою під Шегешваром в одній з останніх битв угор. війни за незалежність.

Твори П. перекладено більшістю мов світу. На Україні їх перекладали П. Грабовський, О. Маковей, в рад. час — Л. Первомайський, Ю. Шкоробиць та ін.

Тек.: Укр. перекл. — Поезії. К., 1938; Вибрані поезії. К., 1949; Вибрані поезії. К., 1959; Апостол. Ужгород, 1968; Тигр та гієна. К., 1971; Поезії. К., 1972; Рос. перекл. — Избранные. М., 1958; Собрание сочинений, т. 1—3. Будапешт, 1963; Любовь и свобода. М., 1969; Стихотворения. Поэмы. М., 1971; Лирика. М., 1973. Лит.: Гидаш А. Ф. Шандор Петефи. М., 1960; Шахова К. О. Шандор Петефи — співівець угорської революції. 1848—1849. К., 1969; Шахова К. О. Шандор Петефи. К., 1972; Ййеш Дюла. Шандор Петефи. Пер. с венг. М., 1972; Петефи в мировой культуре. М., 1975. К. О. Шахова.

ПЕТЕХІАЛЬНА ГАРЯЧКА (від італ. petecchie — плями, висип) — хвороба коней, вел. рогатої худоби, свиней, собак, що характеризується набряками підшкірної клітковини, крововиливами на слизових оболонках, шкірі, в м'язах і внутр. органах. Розвивається як повторний процес у тварин, які перехворіли на мт, контагіозну плевропневмонію, запалення легень, мастит та ін. Патогенез хвороби достатньо не з'ясовано. У хворих тварин поряд з набряками шкіри опухають голова й кінцівки. Смертність 30—70%. Заходи боротьби. Щоб припинити крововиливи, внутрішньовенно вводять конгоцит, аскорбінову кислоту, хлорид кальцію та ін. Застосовують також *аутогемотерапію*, протистрептококові сироватки, ан-

тивіруси. *Абсцеси* лікують хірургічним способом.

ПЕТИТ (від франц. petit — маленький) — друкарський шрифт, *кегель* якого становить 8 пунктів (близько 3 мм). Застосовують для складання основного тексту довідкових видань, журналів, газет, в ін. виданнях — переважно приміток, виносок тощо.

ПЕТИЦІЯ (лат. petitio — вимога, прохання) — письмове колективне прохання, клопотання, що подається в органи влади, як правило, у найвищій.

ПЕТИН Микола Миколайович [2 (14).V 1876 — 7.X 1937] — рад. військ. діяч, комкор (1935). Н. у Вологді в сім'ї офіцера. Закінчив Академію Генштабу (1907). Учасник рос.-япон. 1904—05 і 1-ї світової воєн, полковник. У Червоній Армії з 1918. В 1918—20 як нач. штабу 6-ї армії, Зх., Пд., Пд.-Зх. фронтів брав участь у розгромі денікінців, військ бурж.-поміщицької Польщі, врангелівців на тер. України. Після громадян. війни командував військами Київ., Сибірського, Зх.-Сибірського військових округів, з 1924 — на командних посадах у Рад. Армії. В 1934 — нач. Інженерного управління РСЧА. З листопада 1934 — член Військ. ради НКО СРСР. Нагороджений орденами Леніна і Червоного Прапора.

ПЕТИПА Віктор Маріусович (1879, Петербург — 1939) — рос. та укр. рад. актор, засл. арт. РРФСР (1930). Син М. І. Петіпа. Сценічну діяльність почав наприкінці 90-х рр. 19 ст. Працював у театрах Москви, Тбілісі, а також на Україні — в Києві, Харкові, Одесі та ін. містах, переважно в трупі М. Синельникова. В 1925—26 грав у театрі ім. І. Франка (Харків), де був партнером М. Садовського в «Ревізорі» М. Гоголя (П. — Хлестаков, Садовський — Городничий) та І. Мар'яненка в «Камінному господарі» Лесі Українки (П. — Дон Жуан, Мар'яненко — Командор). Серед кращих ролей на рос. сцені — князь Мишкін («Ідіот» за Достоевським), Гранатов («Людина з портфелем» Файка), Фердинанд («Підступність і кохання» Шіллера), герцог Рейхштальський («Орля» Ростана).

П. І. Тернюк. **ПЕТИПА** Маріус Іванович [11.III 1818, Марсель — 1 (14).VII 1910, Гурзуф, похований у Петербурзі] — рос. артист балету, балетмейстер і педагог. За походженням француз. Виступав на сцені з 1838. Серед партій — Феб («Есмеральда» Пуньї), Конрад («Корсар» Адама). З 1847 жив у Росії. В 1855—87 викладав у Петерб. театр. уч-щі; з 1862 — балетмейстер, 1869 — 1903 — гол. балетмейстер петерб. балетної трупі. Постановки П. (понад 100, з них 46 — оригінальні) відзначалися стрункістю композиції й ансамблем, майстерною розробкою сольних партій. Архитектоніку танцю він пов'язував із структурними формами музики. Серед вистав — «Дочка фараона» Пуньї (1862), «Дон Кіхот» (1869) та «Баядерка» (1877) Мінкуса, «Спляча красуня» (1890), «Лебедине озеро» (1895, спільно з Л. Івановим) Чайковського, «Рай-

монда» Глазунова (1898). Кращі балети, створені П., йдуть у театрах СРСР і за рубежом. Автор «Мемуарів Маріуса Петіпа» (1906).

Тек.: Маріус Петіпа. Матеріали. Воспоминания. Статьи. Л., 1971.

Лит.: Лешков Д. Маріус Петіпа. Пг., 1922; Красовская В. Русский балетный театр второй половины XIX века. М. — Л., 1963.

ПЕТИПА Тамара Сергіївна (н. 18. IX 1927, Саратов) — укр. рад. гідробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1972). Закінчила Ростов. ун-т (1952). З 1952 працює на Севастопольській біостанції (тепер Ін-т біології південних морів АН УРСР); 1965—72 — зав. лабораторією, з 1972 — зав. відділом цього ж ін-ту. Осн. наук. праці присвячені вивченню біології мор. зоопланктону, його живлення, міграцій та розподілу в товщі вод. Встановила взаємозв'язок між трофічною структурою ряду мор. угруповань та законамирностями використання й передачі енергії по трофічних рівнях.

ПЕТКЕР Борис Якович [н. 15 (28). X 1902, Харків] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1963). Член КПРС з 1945. Навчався в Харків. драм. школі (1918—19, педагог М. Тарханов), працював у Харків. театрі М. Синельникова. В 1922, закінчивши драм. студію при кол. театрі Корша, грав у цьому театрі (Москва). З 1933 — в трупі МХАТУ. Серед ролей — Плюшкін («Мертві душі» за М. Гоголем), Василь Шуйський («Цар Федір Іоаннович» О. К. Толстого), Гроссман («Плоди освіти» Л. Толстого), Годинникар («Кремльські куранти» Погодіна), Рахума («Золота карета» Леонова). Знімався в кіно. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ПЕТЛИЦІ — нашивки з кольорової тканини на форменому одязі військовослужбовців, які вказують на належність до певного роду військ (служби); один із знаків розрізнення військовослужбовців.

У рос. армії для генералів запроваджено 1764, для офіцерів та рядових — 1798. В Рад. Збройних Силах введені з 1919. Із запровадженням погонів 1943 П. уніфіковано за розміром, формою і кольором. П. є також на форменому одязі військовослужбовців більшості іноз. армій.

ПЕТЛІШЕНКО Марко Олександрович (30.XII 1880, хутір Сочеванив, поблизу с. Мар'янівки, тепер Бобринецького р-ну Кіровоград. обл. — 20.IV 1938) — укр. рад. актор і режисер. Брат І. О. Мар'яненка, племінник М. Л. Кропивницького. В 1895 вступив до трупі М. Л. Кропивницького. В 1900—07 грав у Трупі П. К. Саксаганського та І. К. Карпенка-Карого, 1910—14 — в Театрі Миколи Садовського, потім — у Товаристві українських артистів за участю М. К. Заньковецької та П. К. Саксаганського, під орудою І. О. Мар'яненка в полтавському театрі «Рух», Театрі ім. І. Франка, в Червонозаводському укр. драм. театрі, Театрі Ленінського комсомолу (всі — в Харкові) та ін. Ролі: Возний («Наталка Полтавка» Котляревського), Бичок («Глитай, або ж Павук» Кропивницького), Гнат

Голий («Сава Чадий» Карпенка-Карого), Городничий, Добчинський («Ревізор» М. Гоголя), Белогубов («Гепленне місце» О. Островського), Костя Капітан («Аристократи» Погодіна), Устим Кармалюк (одноименна п'єса Суходольського), Чирва Козир («Диктатура» Микитенка) та ін.

ПЕТЛЮРА Симон Васильович (1879—1926) — один із верховодів укр. буржуазно-націоналістичної контрреволюції і лідерів Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). В 1917 був одним з керівників контрреволюції. Центральної ради, генеральним секретарем (міністром) у військ. справах. У листопаді 1918 — у числі організаторів, а з лютого 1919 — голова контрреволюц. бурж.-націоналістичного «уряду» України — Директорії. Підписав ганебну Варшавську угоду 1920. Влітку 1920 втік за кордон, де продовжував антирад. діяльність. Див. також Петлюрівщина.

ПЕТЛЮРІВЩИНА — бурж.-націоналістичний контрреволюц. рух на Україні під час громадянської війни і воєнної інтервенції 1918—20 в Росії, названий за ім'ям одного з його верховодів С. Петлюри. Соціальною базою П. були укр. куркульство, міська буржуазія і націоналістично настроєна бурж. інтелігенція. Політ. виразниками та ідейними натхненниками П. були укр. бурж. й дрібнобурж. націоналістичні партії — Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), соціаліст-самостійники, Українська партія соціалістів-федералістів (есефи) та ін. Видаючи себе за захисників нац. прав укр. народу, висуваючи в боротьбі проти Рад. влади гасло «самостійної України», ці партії намагалися забезпечити укр. буржуазії можливість монопольної експлуатації трудящих України. Осн. частина робітників і селян України не підтримала націоналістів. Тому ці партії й створювані ними після Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 і в період громадян. війни контрреволюц. органи — Центральної рада, Директорія та ін., щоб не допустити перемоги на Україні соціалістичної революції й Рад. влади, вдавалися по допомогу до іноз. імперіалістів, запрошували ім укр. землі, намагалися відірвати Україну від Рад. Росії.

Створена в березні 1917 Центр. рада, скориставшись з перемоги Київського жовтневого збройного повстання 1917, підступно захопила владу і стала одним з найнебезпечніших центрів всерос. контрреволюції. Відображаючи волю нар. мас, Перший Всеукраїнський з'їзд Рад 12 (25).XII 1917 проголосив Україну Республікою Рад. Трудящі республіки під керівництвом більшовиків піднялися на збройну боротьбу проти Центр. ради за встановлення Рад. влади (див. Єлизаветградське збройне повстання 1918, Катеринославське збройне повстання 1917, Київське січневе збройне повстання 1918, Одеське січневе

збройне повстання 1918). Протягом грудня 1917 — січня 1918 внаслідок бойових дій укр. і рос. червоногвардійців, загонів Червоного козацтва України і повстанців майже на всій тер. України перемогла Рад. влада. Центр. рада було розгромлено й вигнано з Києва. 27.1 (9.II) вона уклала з імперіалістичною Німеччиною та її союзниками зрадницьку Брест-Литовську угоду 1918, прикриваючись якою нім.-австр. війська в лютому 1918 почали наступ на Україну (див. Австро-німецька окупація України 1918). В обози окупантів повернулися пелівські загони петлюрівських військ і Центр. рада, що стала слухняним знаряддям у руках окупаційного командування. Однак рада виявилася безсилою придушити визвольну боротьбу укр. народу проти загарбників і забезпечити вивезення продовольства (гол. чин. хліба) до Німеччини. Окупанти розігнали її і 29. IV 1918 встановили *гетьманщину* — маріонетковий режим на чолі з генералом *Скоропадським*. Скориставшись крахом австро-німецької окупації, укр. бурж. націоналісти 13.XI 1918 створили т. з. Директорію на чолі з В. Винниченкою і С. Петлюрою. Наприкінці 1918 Директорія захопила владу на більшій частині тер. України. Одночасно Пд. України й Крим окупували війська *Антанти*. Директорія вступила в переговори з командуванням англо-франц. військ на Пд. України, а потім надіслала в Одесу ганебну ноту, в якій погоджувалася на протекторат Франції над Україною. 16.1 1919 Директорія оголосила війну Рад. Росії.

Трудящі України під керівництвом більшовиків розгорнули боротьбу проти петлюрівської Директорії (див. *Дубенське збройне повстання 1919*, *Дубровицьке збройне повстання 1918—19*, *Пашківське збройне повстання 1919*). Багато солдатів петлюрівської армії, серед яких були мобілізовані й обдурені трудящі селяни, відмовлялися служити націоналістам, тікали з фронту, піднімали повстання (див. *Кам'янське-Подільське повстання 1919*, *Прокірівське збройне повстання 1919*). В січні — квітні 1919 збройні сили Директорії було розгромлено. Майже на всій тер. України було відновлено владу Рад. Проте петлюрівці і далі вели боротьбу проти Рад. влади, організовували контрреволюц. змови, заклости, роздмухували націоналістично-куркульський бандитизм. Влітку 1919, скориставшись з наступу денікінців (див. *Денікінщина*), петлюрівці разом з загонами контрреволюц. Української галицької армії (УГА) почали наступ. На поч. лютого 1920 Червона Армія визволила Україну. Залишки петлюрівських військ перейшли на тер. бурж.-поміщицької Польщі. У квітні Петлюра уклав з Польщею *Варшавську угоду 1920*. Разом з польсь. військами він почав війну проти Рад. Росії та України (див. *Радянсько-польська війна 1920*). Влітку 1920 Червона Армія, виганяючи з Правобережжя України польсь. війська, розгромила й петлюрівців. Їхні

недобитки, затримавшись на Поділлі, вступили у переговори з врангелівцями. Але в листопаді 1920, після розгрому *врангелівців*, Червона Армія розбила й П. 21.XI рад. війська визволили Володимир — останній оплот петлюрівців. У 1922 було ліквідовано останні петлюрівські банди, що лютували на Україні. Залишки їх втекли за кордон, де частина петлюрівців стала найманцями розвідок імперіалістичних держав.

Лит.: Ленин В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1977; Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1977; Українська РСР у період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 1—3. К., 1967—70; Історія Української РСР, т. 5. К., 1977; Рибалка І. К. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні. Х., 1962; Гай Ю. І. З ким і проти кого. Ганебний шлях петлюрівщини та її «спадкоємців». К., 1980.

ПЕТЛЯКОВ Володимир Михайлович [15 (27).VI 1891, с. Самбек, тепер смт, підпорядковане Новошахтинськ. міськраді Ростов. обл. — 12.1 1942, Казань] — рад. авіаконструктор. У 1922 закінчив Моск. вище тех. уч.-ще ім. Баумана. З 1921 працював у Центр. аерогідродинамічному ін-ті; з 1936 — заступник гол. конструктора, пізніше — гол. конструктор авіац. з-ду. Брав участь у конструюванні важких літаків ТБ-1 (АНТ-4), ТБ-3 (АНТ-6), АНТ-14 («Правда»), АНТ-20 («Максим Горький»). Конструкторський колектив під керівництвом П. створив бомбардувальники Пе-8 (1936), Пе-2 (1940), винищувач-перехоплювач і висотний розвідник Пе-3, що їх успішно використовували під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Червоної Зірки. Держ. премія СРСР, 1941.

ПЕТЛЯШ Олена Діонісівна [Петляш-Барілотті; 29.VI (11.VII) 1890, Харків — 4.X 1971, Київ] — укр. рад. співачка (драм. сопрано). Дочка М. Садовської. Музичну освіту здобула приватно в О. Муравйової в Києві (1910—13) та Л. Котоні в Римі (1913—16). Сценічну діяльність почала 1907 в Театрі Миколи Садовського як драматична, згодом — оперна артистка. З 1913 виступала на оперних сценах у Києві (1926—27), Житомирі, Одесі (1916—18, 1923—24), Петрограді, Саратові, Єревані, Тбілісі, Казані, ін. містах. Створила яскраві образи в шевченківському репертуарі: Катерина («Катерина» Аркаса), Настя («Пан сотник» Козаченка), Галя («Назар Стодоля» Шевченка), всі — в театрі Садовського (1910—13). Серед ін. партій — Одарка («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Дідона («Енеїда» Лисенка), Роксолана («Бранка Роксолана» Січинського), Ліза, Марія («Пікова дама», «Мазепа» Чайковського), Тоска, Аїда (одноименні опери Пуччіні та Верді). В концертах виконувала укр. нар. пісні й ромansi укр. композиторів.

[Г. І. Філіпенко.]

ПЕТЛЮВАНІЙ Віталій Іванович [н. 3 (16).XII 1914, Вінниця] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1935.

Ш. Петефі.

М. І. Петрина.

Б. Я. Петкер.

ПЕТНИКОВ

Окремими виданнями вийшли збірки нарисів та оповідань «Бориславка» (1950), «Каховський репортаж» (1953) та ін.; повісті «Хотинці» (1949), «Кремлівський патруль» (1969), «Людина і хліб» (1971); романи «Сурми грають зорю» (1952), «Дівчина з передмістя» (1955), «Аміго» (1959), «Та це ж весна!» (кн. 1—2, 1962—65), «Сирена з мечем» (1972—75). Гол. герой творів П. — рад. сучасник, людина високого обов'язку. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, ін. орденами та медалями.

Тв.: Безмежне поле. К., 1974; Вогонь для Прометея. К., 1979.

ПЕТНИКОВ Григорій Миколайович [25.I (6.II) 1894, Петербург — 10.V 1971, Старий Крим] — рос. рад. поет і перекладач. Навчався в Моск. та Харків. ун-тах. У 1918—19 був головою Всеукр. літ. к-ту при Наркомосі. Друкуватися почав 1915. Автор збірок віршів «Парость сонця» (1918), «Ніч блискавки» (1928), «Молодість світу» (1934), «Заповітна книга» (1961), «Вранішнє світло» (1967) — про події громадян. війни і соціалістичне будівництво. Відомий і як перекладач, зокрема творів Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Франка, укр. народних казок. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Избранные стихи. М., 1936; Заветная книга. Симферополь, 1961; Открытые страницы. Симферополь, 1963; Утренняя звезда. Симферополь, 1967; Укр. перекл. — Поезії. Х., 1920; Выбранные поэзии. Х., 1934.

ПЕТРА ДЕЛЯНА ПОВСТАННЯ — антивизантийське нац.-визвольне і антифеод. повстання у 1040—41, що охопило історичну область Македонія, частину сучасних Сербії, Албанії, Середньої Греції та ряд інших районів Балканського півострова. Приводом до П. Д. п. було посилення податкового гніту. Повстанці, яких очолював Петро Делян (проголошений царем), здобули Белград та ряд ін. міст. Розкол серед повстанців, зрада знаті, що брала участь у П. Д. п., боротьба за владу між Петром Деляном і сином болгаря Алуціаном дали змогу визант. імператорові Михайлу IV придушити повстання.

ПЕТРА ПЕРШОГО ОСТРІВ — острів у морі Беллінсгаузена, біля узбережжя Антарктиди. Пл. майже 250 км². Вис. 1200 м (пік Ларса Крістенсена). Має вулканічне походження. Вкритий льодовиками. П. П. о. відкрила 1821 рос. експедиція Ф. Ф. Беллінсгаузена та М. П. Лазарева.

ПЕТРАЖИЙСЬКИЙ Лев Йосипович (13.IV 1867, Коллонтаєво Вітеб. губ. — 15.V 1931, Варшава) — бурж. теоретик права. Закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту, згодом навчався в Берліні. В 1898—1918 очолював кафедру енциклопедії і філософії права Петерб. ун-ту, член Польс. академії наук з 1912. Після еміграції з 1918, викладав у Варшавському ун-ті. Досліджував римське право та проблеми розвитку цивільного законодавства, розробляв питання теорії права і моралі з позицій психології. П. виходив з ідеалістичного положення про те, що основою права і

джерелом його розвитку є психологія людини. Праці П.: «Начерки філософії права», вип. I (1900), «Вступ до вивчення права та моральності. Емоційна психологія», 3-є вид. (1908) та ін. Вчення П. вплинуло на розвиток психологічної школи права.

ПЕТРАЖИЙСЬКИЙ-КУЛАГА Іван (р. н. невід. — п. 1632, Канів) — гетьман реєстрового козацтва (1631—32). Належав до угодівської верхівки козак. старшини, яка домагалася від польсь.-шляхет. уряду феод. привілеїв та зрівняння її в правах з польсь. шляхтою. Угодівська політика П.-К., його вороже ставлення до Запорізької Січі викликали гостре невдоволення рядового козацтва. У вересні 1632 на козак. раді в Масловому Стані (тепер с. Маслівка Миронівського р-ну Київ. обл.) козаки позбавили П.-К. гетьманства, а через деякий час стратили його.

ПЕТРАКІВСЬКА Юлія Федорівна [16 (29).X 1900, Київ — 25.VI 1969, там же] — укр. рад. педагог, методист дошкільного виховання, засл. учитель школи УРСР (з 1957). Член КПРС з 1940. Закінчила Київ. ін-т нар. освіти (1929). З 1916 працювала в дит. садках Києва; 1924—67 очолювала дит. садок з-ду «Арсенал» ім. В. І. Леніна — один з найкращих дошкільних закладів республіки. Автор ряду методичних праць з дошкільної педагогіки. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медаллю А. С. Макаренка, ін. медалями.

ПЕТРАНОВИЧ Василь (бл. 1680, Жовква, тепер м. Нестерів Львів. обл. — 12.VIII 1759, там же) — укр. живописець. Виконував замовлення багатьох василіанських монастирів (Краснопуца, Віциня, Крехів, Жовква, Підгірці), розписував іконостаси (фрагменти «Богородиця» та «Іоанн Христитель» з церкви с. Віциня, тепер у Львів. картинній галереї), царські врата зі сценною «Благовіщенням» з церкви св. П'ятиці у с. Крехоні. З ранніх творів П. відомі «Трійця» та «Зішестя святого духа» (1702). Вважають, що пензлем П. належать картини «Богоматір» і «Дитинство Христа», портрети В. і С. Жевуських, М. Вижицького (Львів. картинна галерея), а також твори монументального живопису — картини-портрети «Ференц Ракоці та Ілона Зріні перед Богоматір'ю» (Львів. картинна галерея) і «Королевич Якуб зі своїм патроном святим Яковом» (Львів. музей укр. мистецтва).

М. Петрахович. Богоматір. Фрагмент ікони з іконостаса церкви в селі Великих Грибівцях (тепер Нестерівського району Львівської області). 1638.

ПЕТРАРКА (Petrarca) Франческо (20.VII 1304, Арещо — 19.VII 1374, Аркуа, поблизу Падуї) — італ. поет і вчений. Навчався в ун-тах Монпельє (1316) і Болоньї (1320). Хоч і не позбувся повністю впливів середньовіччя, проте центр уваги переносив на людину і її духовний світ. Виступив захисником гуманізму й культури Відродження. У формуванні світогляду П. величезну роль відіграла антична спадщина. Своєю діяльністю по П. збиранню і вивченню заклали основи класичної філології. Філософ. й наук. праці (трактати «Про презирство до світу», 1342—43, та ін.) і більшість худож. творів (епічна поема «Африка», 1339—42, еклоги, послання тощо) писав лат. мовою.

Осн. італомовний твір — зб. «Капосьєре» («Книга пісень», 1327—58). Значну частину її становлять вірші про кохання до Лаури (Лаури де Саді; вперше її П. побачив 1327 в Авіньйоні, де поет жив у різний час), яке він проніс через усе своє життя. З цієї збірки бере початок європ. лірична поезія нового часу; вона породила літ. течію петраркізм, що набула значного поширення в поезії доби Відродження. До збірки ввійшли й вірші на політ. та антиклерикальні теми. На Україні окремі твори П. стали відомі в кін. 16 — на поч. 17 ст. Фрагменти з них наводили письменники-полемісти Клірик Острозький і Мелетій Смотрицький. У нопій укр. лір. інтерес до П. виявляли Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка та ін. Укр. мовою твори П. перекладали М. Писаревська, І. Стешенко, М. Зеров, Д. Паламарчук.

Тв.: Укр. перекл. — [Сонети]. «Всесвіт», 1974, № 8; Рос. перекл. — Книга песен. М., 1963; Избранные лирика. М., 1970; Избранные Автобиографическая проза. Сонеты. М., 1974. Лит.: Хлодовський Р. И. Франческо Петрарка. Поэзия гуманизма. М., 1974; Наливайко Д. С. Петрарка й Боккаччо в даний українській літературі. «Радянське літературознавство», 1976, № 12; Бажан М. Петрарка у східнослов'янському світі. «Всесвіт», 1981, № 8. Д. С. Наливайко.

ПЕТРАУСКАС Кіпрас Йонович (23.XI 1885, с. Цейкшай, тепер Ігналінського р-ну Лит. РСР — 17.I 1968, Вільнюс) — лит. рад. співак (лірико-драм. тенор) та муз. діяч, нар. арт. СРСР (з 1950). Брат М. Петраускаса, під керівництвом якого здобув початкову муз. освіту. В 1911 закінчив Петерб. консерваторію. За участь в революц. русі 1905 був ув'язнений. В 1906 дебютував у Вільнюсі. В 1911—20 — соліст петерб. (петрогр.) Маріїнського театру. Один із засновників лит. театру опери та балету, в якому працював до 1958. Партії: Лютаруас («Гражина»), Карнавічюса, Самозванець («Борис Годунов»), Мусоргського), Отелло, Радамес («Отелло»), «Аїда» Верді, Григорій («Тихий Дон» Дзержинського). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, Держ. премія СРСР 1951. **ПЕТРАУСКАС** Мікас Йонович (13.X 1873, с. Палуше, тепер Ігналінського р-ну Лит. РСР — 23.III 1937, Каунас) — лит. композитор, диригент, муз. діяч. Один з осно-

Ф. Петрарка.

В. Петракович. Королевич Якуб зі своїм патроном св. Яковом. Львівський музей укр. рідного мистецтва.

П. В. Петрашчик. Ікона «Покрова». Фрагмент. Темпера, 1772. Дніпропетровський художній музей.

васположників лит. над. опери. У 1906 закінчив Петерб. консерваторію. За участь у революц. подіях 1905 переслідувався поліцією, змушений був виїхати за кордон (Швейцарія, США). В 1920 повернувся у Вільнюс, з 1928 жив у Каунасі. Твори: опери «Біруте» (1906); «Егле — королева вузів» (1918); оперети «Сажотрус і мливар», «Адам і Єва» (1903), хорів та сольні пісні, вокальні ансамблі, обробки нар. пісень.

ПЕТРАФІД — заповідник на Пд. Аргентині, в долині р. Ріо-Десадо. Пл. 10 тис. га. Створений 1954 для збереження і охорони природних ландшафтів степів Патагонії та унікального природного утворення — «лісу» із скам'янілих гігантських *араукарій* (окремі дерева досягають вис. 100 м, діаметр — до 3,5 м). Розташований на Патагонському плоскогір'ї на вис. бл. 600 м над р. м. У рослинному покриві переважають *скерофіти*. З тварин характерні лама гуанако та страус нанду; багато гризунів. У заповіднику заборонено будь-яку госп. діяльність, а також туризм. В. І. Олещенко.

ПЕТРАХОВИЧ (Мороховський) Микола (н. бл. 1600 — п. після 1666, Львів) — укр. живописець. Жив у Львові. Навчався і працював у майстерні Ф. Сеньковича, згодом став його спадкоємцем. У 1666 П. був старшиною Львів. малярського цеху. Виконав ікону «Богородиці над вхідними дверима» (1635) Успенської церкви у Львові та іконостас церкви в с. Великі Грибівці (тепер Нестеровського р-ну Львів. обл., 1638). П. вважають автором портретів Варвари Лангши (1635), К. Корнякта та його синів Костянтина і Олександра (всі — Львів. істор. музей).

ПЕТРАШЕВИЧ Галина Львівна (н. 10 (23).ІІІ 1903, с. Дубова, тепер Уманського р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. скульптор, нар. художник УРСР (з 1964). Член КПРС з 1944. В 1920—23 навчалася в Уманській худож.-декоративній студії, 1925—30 — в Київ. худож.-ін-ті у М. Гельмана, Б. Кратка та І. Севері. Твори: композиції «Оксана» (1932), «Іспанська жінка» (1937), «Буря» (1942), «Сон» (1946), «Танкіст Н. Шолуденко» (1947), «Колгоспна ланка» (1951), «Сестри» (1954), «Дитино моя», «Н. М. Ужвій в ролі Анни Задорожної з п'єси І. Франка „Украдене щастя“» (обидва — 1957), «Кріпачка» (1959), «Чайка» (1964), «О. Ульянова» (1969), «Партизанка» (1971); портрет С. А. Ковпака (1945) та ін. Зберігаються в ДМУОМ, Київ. музеї Т. Г. Шевченка. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. Літ.: Верба І. Галина Львівна Петрашевич. К., 1965.

ПЕТРАШЕВСЬКИЙ (Буташевич-Петрашевський) Михайло Васильович [1 (13).XІ 1821, Петербург — 7 (19).XII 1866, с. Бельське, тепер Краснояр. краю] — рос. революціонер, один з керівників таємного гуртка *петрашевців*. Син лікаря, дворянина. Закінчив юрид. ф-т Петерб. ун-ту (1841). З 1844 на квартирі П. проходили зібрання передової дворян. і різночин-

ської молоді. П. виступав за демократизацію політ. ладу Росії, звільнення селян від кріпацтва з землею, за підготовку нар. мас до революц. боротьби. Визнавав себе прихильником Ш. Фур'є. В 1849 П. разом із багатьма ін. гуртківцями заарештований і засуджений до розстрілу, який замінено довічною каторгою. Відбував її у Сх. Сибіру. З 1856 — на поселенні в Іркутську, де брав участь у створенні сибір. преси. За виступ проти сваволі місц. влади 1860 висланий до Мінусінського округу. Літ.: Прокофьев В. Петрашевский. М., 1962.

ПЕТРАШЕВЦІ — учасники таємного гуртка дворянської і різночинської молоді, що об'єднувалася 1845—49 в Петербурзі навколо М. В. Петрашевського. Найдіяльнішими учасниками гуртка були М. О. Спешнев, Д. Д. Ахшарумов, М. О. Момбеллі, М. С. Кашкін (син декабриста). Зібрання П. почалися ще 1844, з осені 1845 відбувалися щотижня у п'ятницю. В них брали участь М. Є. Салтиков-Штедін, О. М. Пляцков, Ф. М. Достоевський, А. Г. Рубінштейн, П. П. Семенов-Тянь-Шанський та ін. П. мали своїх послідовників і в ін. містах Росії, зокрема в Москві, Казані, Тамбові тощо, а також на Україні. Глибоку і ширшу увагу виявляли гуртківці до революц. діяльності Т. Г. Шевченка. Через нього з П. мало певний зв'язок Кирило-Медодіївське товариство. Діяльність П. припала на той період у визвольному русі в країні, коли формувалася революц.-демократична ідеологія і почався перехід від дворянської революційності до революційності різночинської. Це позначилося на класовому складі гуртка, його планах демократичних перетворень, пошуках правильної революц. теорії. В. І. Ленін починав з П. історію соціалістичної інтелігенції в Росії (див. Повне збір. тв., т. 7, с. 418, прим.). П. не мали оформленої орг-ції і розробленої програми. Їхні соціалістичні погляди формувалися під впливом вітчизн. визвольної л-ри, творів В. Г. Бєлінського і О. І. Герцена, ідей франц. соціалістів-утопістів, особливо Ш. Фур'є, та нім. філософа-матеріаліста Л. Фейєрбаха. В гуртківській бібліотеці забороненої літератури був і твір К. Маркса «Злиденність філософії». З метою пропаганди демократичних і соціалістичних ідей П. видали «Кішениковий словник ішмовних слів, що ввійшли до складу російської мови» (в. 1—2, 1845—46).

Особливо пошавилася діяльність гуртка після революц. подій 1848 у Європі. Він став одним з центрів боротьби проти реакційної зовн. і внутр. політики царизму. Серед П. поступово формувалися два напрями: революц.-демократичний і ліберальний. На зібраннях П. обговорювалися питання про звільнення селян від кріпацтва, встановлення республіки, свободу друку, створення таємного товариства і заходи щодо підготовки повстання проти царизму. На відміну від *декабристів*, революц. ядро гуртка великі надії покладало на ак-

тивність нар. мас. Було написано відозви до селян, солдатів, в яких містилися заклики розгортати боротьбу проти поміщиків і самодержавства. 23.IV (5.V) 1849 значну групу П. було заарештовано і ув'язнено до Петропавлівської фортеці. З 123 осіб, притягнутих до слідства, 21 чол. засуджено до розстрілу. Проте царський уряд не наважився виконати цей жорстокий вирок. Після обряду підготовки до страти смертну кару П. було замінено каторгою в Сибіру і арештантськими ротами. В 1856 П. амністовано, згодом всіх (крім М. В. Петрашевського) поновлено в громадян. правах. Літ.: Дело петрашевцев, т. 1—3. М.—Л., 1937—1951; Философские и общественно-политические произведения петрашевцев. М., 1953; Буцки А. К. Петрашени. К., 1962; Лейкина-Свирицкая В. Р. Петрашевский. М., 1965; Возный А. Ф. Полннейший смысл и кружок петрашевцев. К., 1976; Кокки Л. Зову живих. М., 1981.

ПЕТРАШ (в. Петро) Васильович (1738, с. Рибці, тепер Полтав. обл. — 19.III 1772) — укр. живописець. Працював на Запорізькій Січі. Твори: розпис іконостаса Успенської церкви в Кременчуку (1767), картини для будинку генерала Ісакова в Кременчуку (1768); портрети та ікони на замовлення Кочубея в с. Диканьці (тепер смт Полтав. обл.; 1768), іконостас собору в м. Лохвиці (1770), виконаний на замовлення П. Калнишевського; ікона «Покрова», на якій П. зобразив козаків і духівництво (1772, Дніпроп. художній музей).

ПЕТРЕНКО Михайло Миколайович (1817, м. Слов'янськ, тепер Донец. обл. — р. см. невід.) — укр. поет-романтик прогресивного напрямку. Закінчив Харків. ун-т (1841). У ліриці П. значне місце посідає мотив нарікання на долю, на тяжкі умови життя простої людини (цикл віршів «Небо»). Деякі його поезії стали нар. піснями («Дивлюсь я на небо», «Туди мої очі» та ін.). Твори П. друкувалися в альманахах «Сніг», «Молодик» та ін. Драма «Панська любов» не збереглася.

Тв.: [Поезії]. В кн.: Забіла В., Петренко М. Поезії. К., 1960.

ПЕТРЕНКО Пантелеймон Антонович (1908—36) — укр. рад. поет і перекладач. Народився на Україні, з 1932 жив у Грузії (Тбілісі). Перекладав укр. мовою твори франц. поетів (П. Верлен, Ш. Бодлер, М. Жакоб, А. Рембо, Ж. Кокто), рос. мовою — груз., вірм. та азерб. поетів (Бесікі, Саят-Нова та ін.). Спільно з К. Чичинадзе переклав поему Ш. Руставелі «Витязь в тигровій шкурі» (М.—Л., 1938).

ПЕТРЕНКО-КРИТЧЕНКО Павло Іванович [27.VI (9.VII) 1866, Херсон — 21.I 1944] — укр. рад. хімік-органік, чл.-кор. АН СРСР (з 1932). Закінчив Новоросійський ун-т (Одеса, 1888), в якому працював до кінця життя (з 1903 — професор). Наук. праці присвячені гетероциклічним сполукам. Вивчав вплив замісників на реакційну здатність органічних сполук, зокрема кетонів. Досліджував та-

К. І. Петрашук.

Г. Л. Петрашевич.

Г. Т. Петрашевич. Листівка моя. Мармур. 1957. Донецький художній музей.

М. В. Петрашевський.

Петрів хрест лускатий.

Петриківка.

1. Г. К. Ісаєва-Шаповал. Букет. 1968.
2. Н. І. Шулик-Пилипчук. Декоративне панно. 1968.
3. В. Ф. Панко. Панно «Лисичка і журавель». 1979.
4. В. В. Виноградський, В. А. Глушенко. Лоток, сільничка, бочівка для сипких продуктів. 1976.

кож періодичність зміни деяких властивостей органічних сполук при нагромадженні в молекулах вуглеводневих радикалів, простих зв'язків, функціональних або нефункціональних замісників.

ПЕТРЕСКУ (Petrescu) Каміл (22. IV 1894, Бухарест — 14. V 1957, там же) — рум. письменник і публіцист, академік Академії СРР (з 1948). Дебютував як поет. Участь у 1-й світовій війні залишила відбиток на першій зб. «Вірші» (1923) та ін. творах. Автор п'єс «Граф» (1918), «Сильні душі» (1925), «Дантон» (1931), «Жінка, яку кохаю» (1943), «Белческу» (1949). Широке визнання здобув романами «Остання ніч кохання, перша ніч війни» (1930), «Прокрустове ложе» (1933), епосом про революцію 1848 в Румунії і її наслідки Н. Белческу «З-поміж людей людина» (т. 1—3, 1953—57). Осн. тема творів П. — трагічне становище інтелігенції в бурж. суспільстві. П. належать книги публіцистичного, соціологічного і філософського характеру та «Шоденник» (посмертно, 1975).

Тал.: Укр. перекл. — Остання ніч кохання, перша ніч війни. К., 1977; Рос. перекл. — Избранное. М., 1979.

ПЕТРЕСКУ (Petrescu) Чезар (1.XII 1892, с. Холура, тепер Ясського повіту — 9. III 1961, Бухарест) — рум. письменник, академік Академії СРР (з 1955). Літ. діяльність почав як журналіст. Перша зб. оповідань — «Листи резеша» (1922). У циклі реалістичних романів, задуманих як румунський літопис 20 ст., показав життя різних прошарків рум. суспільства («Затемнення», 1928; «Патріархальне місто», «Каля Вікторій», обидва — 1930; «Грета Гарбо», «Чорне золото», обидва — 1932; «Неділний день сліпого», 1934; трилогія «1907», 1937—42). Своєрідним худож. узагальненням подій поч. 20 ст. в Румунії є роман «Люди вчорашні, люди сьогоднішні, люди завтрашні» (1955). Автор трилогії про М. Емінеску «Луча-ферул» (1935—37), істор. роману

«Напередодні революції 1848 року» (1949, окреме вид. 1954). Відомий також як дитячий письменник, перекладач творів М. Горького, М. Шолохова, Ф. Гладкова, О. Толстого, А. Макаренка та ін. Тал.: Рос. перекл. — Прижеж. посмотрилі М., 1956; Избранное. М., 1977.

ПЕТРИК (Іваненко Петро Іванович; рр. н. і с. м. невід.) — політ. авантюрист, ставленник султанської Туреччини. Походив із старшинської родини Полтавського полку. Був старшим писарем Генеральної військ. канцелярії. В 1691 втік у Крим, де уклав 1692 фактивну угоду про перехід Лівобережної України під владу султанської Туреччини і незабаром оголосив себе «гетьманом». Габріжинські напади крим. татар і розбійницькі загонові П. 1692—94 і 1696 були відбиті рос.-укр. військами. Востаннє П. згадується в документах 1708.

ПЕТРИКІВКА — селище міського типу Царичанського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Розташована на р. Чаплинці (басейн Дніпра), за 19 км від залізнич. ст. Баловка. 5,3 тис. ж. (1981). П. виникла 1756, селище міського типу — з 1957. У П. — ф-ка худож. виробів «Дружба», мол. з-д комбінат побутового обслуговування, рибне господарство, міжколг. буд. організація. Профес.-тех. уч.-ще, 5 заг.-осв. та музична школи, філіал Дніпроп. худож. дитячої школи; лікарня, поліклініка. Будинки культури, клуб, П. — відомий осередок нар. мистецтва. Майже з часу свого заснування була важливим торговельним центром, де тричі на рік збирався ярмарок (місцеві майстри продавали розмальовані вироби з дерева — скрині, народні муз. інструменти, сани та віялки). Образотворчі мотиви розпису виявлялись і в народних картинках. П. улашувалася також своїми вишивками, килимами і вибіленими тканинами. Петриківський розпис розвивався у вигляді настінного розпису та декору на речах хатнього вжитку, на господарських речах (сіялки, сани тощо). На поч. 20 ст. у зв'язку з попитом на хатні настінні розписи тут почали виготовляти і паперові «малюнки»: рушники, килими й деталі арх. декору (стрічки і квітки для комини, «лиштва» для сволоків і полиць мисників) для оздоблення інтер'єру хати. Характерним для мистецтва П. є рослинний квітковий орнамент, що продовжує традиції укр. барокко. За радянського часу в П. особливо розвивується декоративний розпис на дереві, пресованій тирсі (підлаковий розпис); сформувалася станкова декоративна графіка як новий вид нар. мистецтва. Тут 1936—41 існувала школа декоративного малювання, в якій композиційно петриківського орнаменту викладали Т. Пата і її дочка В. Кучеренко. Петриківський розпис (йому притаманна ажурність та чітка графічність декору, яскравість барв) вийшов за межі окремого осередку. Сформувалася худож. школа, яка згодом набула великого поширення. Серед майстрів нар. твор-

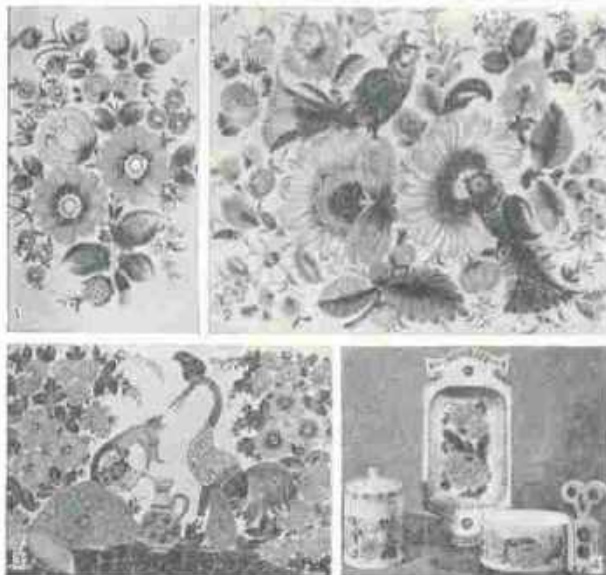
чості (уродженців П.) — митці старшого покоління: М. Тимченко, П. Глушенко, В. Пааленко, Г. Пааленко-Черниченко, З. і Т. Кудіш, В. Клименко-Жукова, твори яких стали всесвітньовідомими.

З 1958 в П. діє філіал Дніпропетровської дит. худож. школи; цього ж року при артлі вишивальниць «Вільна селянка» (нині фабрика худож. виробів «Дружба») відкрито цех підлакового розпису, де виготовляють скриньки й декоративні тарілки з пресованої тирси, розписані олійними фарбами. З 1970 діє експериментальний цех петриківського декоративного розпису при Дніпроп. худож.-виробничому комбінаті, до виробів якого належать декоративні панно, написані на папері лясного темперою, точені з дерева розмальовані декоративні вази, тарілки, кухлі, цукернички, яйця-малюванки тощо. Серед майстрів підлакового розпису — В. Соколенко, Г. Ісаєва-Шаповал, В. Глушенко, А. Піхуш. Крім цього, петриківські майстри Ф. Панко, Н. Шулик, Н. Турчани, В. Статива, С. Глушенко, В. Панко, О. та І. Скишук, З. Кудіш, У. Складар, Т. Самець працюють за спец. замовленнями над настінними розписами громад. споруд (святковий зал у Будинку художників, 1978; хол і естрада в готелі «Либідь», 1980; магазин «Казка», 1980; деякі павільйони ВДНГ УРСР, 1981; всі — у Києві), оформлюють зарубіжні виставки за замовленням Торговельної палати (Лос-Анджелес, 1977; Лейпциг, 1978; Буцапешт, 1979; Загреб, 1980; Алжир, 1981). Виставки творів петриківських майстрів влаштовувалися на Кіпрі, в Канаді, Японії, Франції, Угорщині та ін. Іл. див. також до ст. про окремих художників.

Лит.: Глухенька Н. О. Петриківський декоративний розпис. К., 1965; Глухенька Н. О. Петриківський розпис. Альбом. К., 1973. Н. О. Глухенька.

ПЕТРИКОВСЬКИЙ Сергій Іванович (парт. псевд. — Петренко; вересень 1894, м. Люблін, тепер ПНР — 25. I 1964, Москва) — учасник боротьби за владу Рад на Україні, генерал-майор інженерно-технічної служби (1943). Член КПРС з 1911. В 1917 був головою Військ.-революц. к-ту в Харкові, нач. революц. гарнізону. В 1918 — один з організаторів партизан. руху на Україні проти австро-нім. окупантів і гетьманщини. В 1918—20 як нач. штабу Першої Української радянської дивізії та 1-ї Закарпатської д-зії, команд. Кримською групою військ., комісар і командир ряду стрілецьких з'єднань брав участь у боротьбі проти петлюрівщини і денікінщини, військ. бурж.-поміщицької Польщі. В 1921—50 — на відповідальних посадах у Рад. Армії, у воєнній пром-сті. Закінчив Військ.-повітр. академію ім. М. Є. Жуковського (1937). Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. нагородами.

ПЕТРИНЕНКО Діана Гнатівна (н. 8. II 1930, с. Білоусівка, тепер Драбівського р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. співачка (лірико-колоратурне сопрано), нар. арт. КСРР

(з 1975). В 1955 закінчила Київ. консерваторію, 1961 — аспірантуру, з 1961 — викладач, з 1981 — доцент цієї консерваторії.

В 1955—58 — солістка капели «Думка», з 1962 — Київ. філармонії. В репертуарі П. — твори укр. рад. композиторів Л. Ревуцького, А. Кос-Анатольського, Ю. Мейтуса, Г. Майбороди, П. Майбороди, О. Білаша та ін., укр. і рос. нар. пісні, арії з опер вітчизняних і зх.-європ. композиторів. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1972.

ПЕТРИЧЕНКО Анатолій Галактионович [31.I (12.II) 1895, Київ — 6.III 1964, там же] — укр. рад. живописець і театральний художник, нар. художник СРСР (з 1944). Член КПРС з 1943. В 1910—18 навчався в Київ. худож. уч-щі, в 1922—24 — у ВХУТЕМАСі в Москві. Творчу діяльність у театрах почав 1914. У перші роки своєї діяльності П. оформляв вистави: у «Молодому театрі», театрі «Музична драма», Першому театрі Укр. Рад. Республіки імені Шевченка, театрі опери та балету (всі — у Києві), в моск. театрах — у драм. театрі Корша та в опері Зіміна. Створив П. оформлення до вистав відзначається мальовничістю і багатотою творчою фантазією («Вій» Остапа Вишні, 1925, Київ; укр. драм. театр ім. І. Франка; опера «Сорочинський ярмарок» М. Мусоргського, 1925; балет «Корсар» А. Адана, 1926, Харків. театр опери та балету; «Дівчата нашої країни» І. Микитенка, 1932, Харків. театр Революції; «Богдан Хмельницький» О. Корнійчука, 1939, Малий театр; опера «Черевички» П. Чайковського, 1941, Великий театр СРСР; балет «Лілея» К. Данькевича, 1945; опера «Богдан Хмельницький» К. Данькевича, 1953; «Тарас Бульба» М. Лисенка, 1955; опера «Війна і мир» С. Прокоф'єва, 1956; всі — у Київ. театрі опери та балету ім. Т. Шевченка; «Макар Діброва» О. Корнійчука, 1948, Київ. укр. драм. театр ім. І. Франка; опера «Декабристи» Ю. Шапоріна, 1953, Великий театр СРСР). П. — автор картин («Натурщица», 1923; «Інваліди», 1924; «Барикади», 1925—26; «Парк у Харкові», 1935; «Село Мерефа», 1943; «Не сад — вулиця Києва», 1961), портретів (письменників М. Семенка, Я. Савченка, обидва — 1929; П. Усенка, 1931; Остапа Вишні, П. Тичини, Л. Первомайського, всі — 1933), монументальних розписів у Києві, Кам'янці-Подільському, Козельці (не збереглися), політ. плакатів, іл. до книжок та журналів. У 1946—50 викладав у Київ. худож. ін-ті (з 1947 — професор). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1951. Іл. див. на окремому аркуші, с. 224—225.

Літ.: Горбачев Д. Е. Анатолій Галактионович Петриченко. М., 1971; Анатолій Петриченко. Спогади про художника. К., 1981.

ПЕТРИЧЕНКО Олександр Максимович [н. 30.VII (12.VIII) 1911, с. Бикове, тепер Криничанського р-ну Дніпроп. обл.] — укр. рад. вчений у галузі ливарного вироб-

ництва і матеріалознавства, доктор тех. наук (з 1962), професор (з 1961), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1943. Закінчив (1940) Київ. індустріальний (тепер політех.) ін-т, працював на машинобудівних з-дах міст Коломи, Кірова, Харкова. З 1949 — у Харків. автомоб.-дорожньому ін-ті. Осн. праці — в галузі теорії і технології лиття (зокрема, в ковіль), термостійкості ливарних форм, структури і властивостей високоміцних чавунів. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ПЕТРІ (Petri) Еліо (н. 29.I 1929, Рим) — італ. кінорежисер і сценарист. Один із представників «політичного кіно». Перший фільм (документальний) — «Сім селян» (1959).

Більшість фільмів присвячена соціальній і політ. темі: «Вбивця» (1961), «Учитель з Віджевано» (1965), «Десята жертва» (1966), «Кожному своє» (1967), «Слідство у справі громадянина поза всякою підозрою» (1969), «Робітничий клас іде в рай» (1971), «Всіма засобами» (1976), «Тоді модо» (1978). Для творчості П. характерні гротеск і сатира у викритті бурж. дійсності.

ПЕТРИШВІЛІ (Петрієв) Василь Мойсейович [1845, Ціласкурі, поблизу Тбілісі — 26.VII (8.VIII) 1908, Карлсбад, тепер Карлові Вари, ЧССР] — рос. хімік. Після закінчення Новоросійського ун-ту (в Одесі, 1870) викладав у ньому (професор з 1879, ректор з 1907). Працював у галузі органічної, фізичної та прикладної хімії. Вивчав будову азосполук. Довів можливість існування сполук з двома гідроксильними групами при одному вуглецевому атомі. Експериментально підтвердив закон діючих мас. В галузі прикладної хімії відома праця «Виробництво оцту» (1905).

ПЕТРІВ ХРЕСТ (Lathraea) — рід паразитичних рослин родини ранникових. Багаторічні трави з підземними пагонами і квітковосами, що виступають над ґрунтом. Плід — коробочка. 6 видів, пошир. у помірного поясі Європи й Азії. В

СРСР, в т. ч. в УРСР, один вид: П. х. лускатий (L. squarrosa) з довгим, м'ясистим, густо квітучим лусковидними листками кореневищем. Рано навесні на поверхню землі виходить його невисокий рожево-білий квітконос з китицею малиново-червоних квіток. Паразитують на коренях широколистяних дерев і кущів.

ПЕТРІВКА (до 1771 — с. Караяшник, до 1923 — с. Петропавлівка) — селище міського типу Станічно-Луганського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташована біля злиття річок Євсугу та Ковсугу (притоки Сіверського Дінця), за 3 км від залізнич. ст. Городній. 6,3 тис. ж. (1981). У П. — Кіндратівський піщаний кар'єр, мол. та асфальтобетонний з-д. 2 заг.-осв. школи, філіал Станічно-Луганської муз. школи, лікарня. 2 будинки культури, 6 б-к. П. засн. у 2-й пол. 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1957.

ПЕТРІВКА — селище міського типу Іванівського р-ну Одес. обл. УРСР. Залізнична ст. Буялик. 4,8 тис. ж. (1981). У П. — ф-ка «Ватин», комбінат хлібопродуктів, Іванівська райсільгосптехніка та міжколг. буд. організація. 2 заг.-осв. школи, лікарня, 2 клуби, 2 б-ки. П. засн. 1927, с-ще міськ. типу — з 1957.

ПЕТРІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ — слов'янське городище на березі Ворскли в с. Петрівському Великописарівського р-ну Сумського обл. Досліджували його 1938. Виявлено залишки кількох напівземлякових жител і госп. будівель. Знайдено уламки глинного ліпного посуду, знаряддя праці, а також кістки свійських тварин. Датуються ці залишки 9—10 ст. На городищі досліджено також культурний шар 11—12 ст. (містив уламки кружалного посуду, залізні вироби тощо), який свідчить, що за часів Київської Русі тут знаходили захист мешканці навколишніх неукріплених поселень під час нападів степових кочовиків. Біля П. г. є курганими могильник 9—10 ст. П. г. належить до т. з. *Роменських городищ*.

ПЕТРІВСЬКИЙ ГРАФІТОНОСНИЙ РАЙОН — група родовищ графітових руд у пд.-сх. частині Кіровогр. і зх. частині Дніпроп. обл. УРСР. Розвідані запаси графітових руд становлять 7,5 млн. т (1980). Найбільші родовища — Петрівське, Велиководянське і Бабенківське. Графітові руди представлені біогіт-графітовими *гнейсами* докембрійського віку (див. *Докембрі*), які утворюють пластовидні геол. тіла, що залягають з крутим падінням. Потужність пластів — до 45—50 м. Протяжність окремих смуг графітових руд — до 2,5 км. Вміст графіту в рудах — до 2—15%. Графітоносні породи у межах П. г. р. відомі з 1872.

Ю. М. Теодорович.
ПЕТРІВСЬКИЙ РАЙОН — на Сх. Кіровогр. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Населення 29,7 тис. чол. (1981). У районі — 43 населені пункти, підпорядковані 2 селищам і 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Петрове*. Поверхня району — підвищена хвиляста рівнина, розчленована долинами

Д. Г. Петриченко.

А. Г. Петриченко.

А. Г. Петриченко. Натурщица. 1923. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

ПЕТРО I

річок і балками. Осн. корисні копалини — залізна руда і буревугілля. Річки — *Ігулець* з прит. Бешка, Зелена, Жовта; Іскрівське водосховище. Ґрунти чорноземні. Розташований у степовій зоні.

Найбільші підприємства району — Петрівський залізничний кар'єр та Балахівський буровуг. розріз. Комбінат побутового обслуговування (Петрове), 2 будинки побуту. Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових і тех. культур; тваринництво м'ясомол. напрямку (скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво). Площа с.-г. угідь 1980 становила 100,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 87,4 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки, соняшник. Вирощують також жито, ячмінь, овес, просо, гречку, овочеві культури. У П. р. — 10 колгоспів, 4 радгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Автоб. шляхів — 213 км, у т. ч. з твердим покриттям — 148 км.

У районі — 24 заг.-осв. та музична школи; 29 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 43 клубні установи, кінотеатр, 39 кіноустановок, 29 б.-к. У с. Новому Стародубі П. р. народилися рос. революц. діяч: письменник С. М. Кравчинський та укр. рад. хірург-онколог І. Т. Шевченко, у с. Водяному — укр. революц. діяч Л. А. Диченко. У П. р. видається газ. «Трудова слава» (з 1935).

Б. П. Захарченко.

ПЕТРІ І Великий [30.V (9.VI) 1672, Москва — 28.I (8.II) 1725, Петербург] — рос. цар з 27.IV (7.V) 1682, імператор з 22.X (2.XI) 1721. Після смерті Федора Олексійовича (1682) боярська група, очолювана Милославськими, використавши *Московське повстання* 1682, добилася проголошення «старшим» царем хворобливого і нездатного до держ. справ Івана V Олексійовича (1666—1696), а «молодшим» — П. I і призначення співправителем цариці Софії Олексіївни. В серпні 1689 після спроби вчинити держ. переворот її було позбавлено влади й заслано в монастир. Після цього П. I фактично зосередив владу в своїх руках, а після смерті Івана V він став єдиновладним правителем. Добився успіхів у боротьбі проти тур.-тат. агресорів в *азовських походах* 1695—96. У 1697 вів війну за кордоном, де вивчав суднобудування, морську справу, знайомився з досягненнями тогочасної техніки. В зв'язку з *стрілецьким повстанням* 1698 повернувся до Москви, жорстоко придушив виступ. Врахувавши міжнар. обставини, почав боротьбу за повернення життєво необхідного для Росії виходу до Балтійського моря: в союзі з Данією і Польщею почав війну проти Швеції (див. *Північна війна 1700—21*). В цей період П. I кілька разів бував на Україні, зокрема 1706 заклад *Києво-Печерську фортецю*. Створені П. I регулярна армія і військ.-мор. флот здобули блискучі перемоги в Пн. війні (див. *Полтавська битва* 1709, *Гангутський бій* 1714). В 1703 у відвоєваному гирлі Неви засновано Санкт-Петербург (з 1712 — столиця Росії). *Ніштадтський мир* 1721

закріпив за Росією балт. узбережжя. Після рос.-іран. війни 1722—23 до Рос. д-ви було приєднано зх. узбережжя Каспійського м. з містами Дербентом і Баку. Невдала рос.-тур. війна 1710—13 змусила Росію віддати Туреччині Азов, тимчасово затримала возз'єднання Правобережної України з Росією (див. *Прутський похід 1711*, *Прутський трактат 1711*). За П. I розвивалися металургія (на Уралі і в центрі країни), сукопна галузь пром.-сті, суднобудування, почалося вивчення природних багатств України, зокрема Донбасу. Піднесення екон. і військ. могутності Росії відбувалося за рахунок посилення кріпосницької експлуатації нар. мас — збільшення податків, запровадження *подушної податі*, *рекрутської повинності*, приписання селян до заводів, надання права купця — власникам заводів купувати кріпаків (див. *Посесійні селяни*) тощо. Посилення експлуатації нар. мас зумовило загострення класової боротьби (див., зокрема, *Булавинське повстання 1707—09*). В 1709 було знищено *Зaporізьку Січ*. Дбаючи про зміцнення станових дворянства — гол. соціальної опори д-ви, П. I указом 1714 зрівняв дворянські помісти (див. *Маслок*) з *вотчинами*. Проведені за П. I реформи держ. управління — заміна Боярської думи *Сенатом* (1711), організація *колегій* (1718—22), *Синоду* (1721), встановлення 1722 порядку проходження держ. служби (див. *Табель про ранги*), проголошення імперії (1721) та ін. сприяли утвердженню абсолютизму і створенню чинівницько-дворянської монархії в Росії. Проводив політику обмеження політ. автономії Лівобережної і Слобідської України (див. *Малоросійська колегія*). Приділяв увагу розвитку науки і культури. Зокрема, за П. I Київ. колегію 1701 перетворено на *Київську академію*, 1703 засновано першу газету — «Ведомості», організовано ряд спец. шкіл, 1708 запроваджено *гражданський шрифт*, 1725 відкрито Академію наук. В 1700 було введено новий календар з початком року 1 січня (замість 1 вересня).

Лит.: Россия в период реформ Петра I. М., 1973; Павленко Н. Петр Первый. М., 1976. А. А. Воак.

ПЕТРІ І НЕГОШ (Петар Петрович Негош; 1747, Негуші — 18.X 1830, Цетинье) — правитель Чорногорії з 1781. В 1762—66 навчався в Росії. В 1781 висвячений у митрополита. Очолював боротьбу народу Чорногорії проти тур. панування; 1796 домогся фактичної самостійності Чорногорії. В 1798 видав «Законник» (доповнений 1803). Під час першого сербського повстання 1804—13 підтримував зв'язки з Карагеоргієм. Прихильник дружби з Росією.

ПЕТРІ II [12 (23).X 1715, Петербург — 18 (29).I 1730, Москва] — рос. імператор з 7 (18).V 1727. Син царевича Олексія Петровича, онук Петра I. У перші місяці правління П. II влада фактично була в руках О. Д. Меншикова. Згодом під впливом старої боярської аристократії оголосив себе

противником перетворень Петра I. Під час підготовки до коронації помер від віспи. На ньому закінчилася чоловіча лінія роду Романових. На престол вступила Анна Іванівна.

ПЕТРІ III [10 (21).II 1728, Кіль, Німеччина — 7 (18).VII 1762, Ропша, під Петербургом] — рос. імператор з 25.XII 1761 (5.I 1762) до 28.VI (9.VII) 1762. Син гольштейн-готторпського герцога Карла Фрідріха і Анни Петрівни, дочка Петра I. Держ. справи за П. III фактично перебували в руках придворної знаті. Остання провела заходи щодо розширення привілеїв дворянства (було, зокрема, видано указ «Про вільності дворянства» 1762). Був прихильником прусського короля Фрідріха II (див. *Семилітня війна 1756—63*), оточив себе німцями-гольштинцями, що викликало невдоволення рос. дворянства. Внаслідок дворцевого перевороту П. III було скинуто з престолу. Рос. імператрицею стала його дружина Катерина II. З її відома П. III незабаром було вбито.

ПЕТРІ ІТАЛІЄЦЬ (пр. н. і см. невід.) — укр. архітектор 16 ст. Походив з м. Луґано (Швейцарія). Жив і працював у Львові. Будовав первісню Успенську церкву (закінчено 1559, зруйновано 1571) і житл. будинок (тепер по вул. Вірменській) у Львові, а також костел у Бистриці Львів. обл. Для творчості П. I. характерні використання мотивів італ. архітектури доби Відродження.

ПЕТРІ РАРЕШ (пр. н. невід. — п. 1546) — господар Молдавського князівства 1527—38 та з 1541. Син Стефана Великого. Прагнув до централізації влади, обмеження впливу великих феодалів. У 30-х рр. 16 ст. П. Р., спираючись на місц. укр. населення, вів боротьбу проти феодал. Польщі за *Полуктя*. Користуючись підтримкою Рос. д-ви та ін. европ. д-в, боровся за визволення Молдавії від тур. гніту. В 1538 біля містечка Стефанешти війська П. Р. через зраду молд. бояр зазнали поразки від тур. армії. П. Р. втік до Трансильванії, Молдавія підпала під владу Туреччини. В 1541 П. Р. знову дістав від тур. султана молд. престол. Проте до кінця свого життя проводив антитур. політику. Був зв'язаний з Росією, одержуючи звітні матеріальну підтримку.

ПЕТРІВ Андрій Павлович (п. 2.IX 1930, Ленінград) — рос. рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1980). Член КПРС з 1957. В 1954 закінчив Ленінгр. консерваторію. З 1964 — голова правління Ленінгр. організації Спілки композиторів СРСР. Твори: опера «Петро Перший» (1975), балети «Станційний наглядач» (1956), «Берег надії» (1959), «Створення світу» (1971), «Пушкін» (1979), оперети «Жили три студенти» (1961, у співавторстві з О. Черновим), «Ми хочемо танцювати» (1967); симф. поема «Рада і Лойко» (1954), «Святокова уверхтор» (1955), симф. цикл «Пісні наших днів» (1964), «Поема пам'яті загиблих у роки блокади Ленінграда» (1966; для органа, струнних, 4 труб, 2 фп. та

Петро I.

А. П. Петров.

Б. М. Петров.

ударник); твори для голосу з оркестром — поема «Остання ніч» (1957), «Поема про піонерку» (1958), вокально-симф. фрески «Петро Перший» (1972); концерт для скрипки з оркестром (1980); вокальні цикли «Прості пісні» (1956), «П'ять веселих пісень» (1961), «Патетична поема» (1972); естрадні пісні; музика для театру і кіно — «Людина-амфібія» (1962), «Шлях до причалу» (1962), «Я крокую по Москві» (1963), «Бережись автомобіля» (1966), «Приборкання вогню» (1973), «Синій птах» (1976), «Білий Бім Чорне вухо» (1976), «Службовий роман» (обидва — 1977). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1967, 1976.

ПЕТРОВ Артем Іванович (20 (31). X 1879, с. Хомутець, тепер Миргород. р-ну Полтав. обл. — 3 (15). X 1949, Москва) — вітчизн. вчений у галузі ветеринарії. Один з основоположників вет. освіти в Росії. В 1807 закінчив Петерб. мед.-хірург. академію. З 1809 — професор, у 1818 — доктор медицини, в 1837 — засл. професор і академік вет. відділу Моск. мед.-хірург. академії. Праці з питань ветеринарії та медицини (про утримання і розведення коней, парувальну хворобу, цингу, операції на стегні із застосуванням антисептичних засобів тощо).

ПЕТРОВ Борис Миколайович (26. II (11. III) 1913, Смоленськ — 23. VIII 1980, Москва) — рос. рад. вчений у галузі автоматичного керування, акад. АН СРСР (з 1960), дійсний член Міжпар. академії астрономії (з 1971), віцепрезидент АН СРСР (з 1979), Герой Соціалістичної Праці (1969). Закінчив (1939) Моск. енерг. ін-т. З 1939 працював в Ін-ті проблем управління АН СРСР, одночасно (з 1944) викладав у Моск. авіац. ін-ті (професор з 1948). З 1963 — акад.-секретар Відділення механіки і процесів управління АН СРСР, з 1966 — голова Ради «Інтеркосмос» при АН СРСР. Осн. праці П. стосуються теорії автом. регулювання, теорії інваріантності систем автом. керування, самонастроюваних систем, інформ. проблем теорії керування, систем автом. керування рухомими об'єктами. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1966. Держ. премія СРСР, 1972.

ПЕТРОВ Василь Володимирович (8 (19). VII 1761, м. Обоянь, тепер Курської обл. — 22. VII (3. VIII) 1834, Петербург) — рос. фізик і електротехнік, акад. Петерб. АН (з 1809). Після закінчення Харків. колегіуму (1785) деякий час навчався в Петерб. учительській семінарії. В 1788—91 викладав фізику і математику в Коліваново-Воскресенськ. гірничому уч-щі (м. Барнаул), 1795—1833 — професор Петерб. Медико-хірургічної академії. Створив (1802) найбільшу на той час гальванічну батарею, за допомогою якої відкрив *дугу електричну*. Вказав на практичне застосування електр. дуги, зокрема для освітлення, електроплавлення, відновлення металів з їхніх оксидів. Виявив залежність

сили струму від площі поперечного перерізу провідника. Запропонував покривати провідники ізоляційним шаром. Досліджував електролітичну дію електр. струму, електр. розряди в газах, електризацію тіл тертям, люмінесценцію.

ПЕТРОВ Василь Родіонович [28. II (12. III) 1875, с. Олексіївка, тепер Харків. обл. — 4. V 1937, Москва] — рос. рад. співак (бас) і педагог, нар. арт. РРФСР (з 1933). У юнацтві працював в укр. оперній трупі О. Суходольського. В 1902 закінчив Моск. консерваторію. В 1902—37 — соліст Великого театру (Москва). Партії: Кончак («Князь Ігор» Бородіна), Руслан («Руслан і Людмила» Глінки), Досифей («Хованщина» Мусоргського), король Треф («Любов до трьох апельсинів» Прокоф'єва), Мефістофель («Фауст» Гуно). Концертна діяльність. Був вокальним керівником Оперного театру ім. Станіславського (1925—29), Оперної студії Великого театру (1935—37).

ПЕТРОВ Василь Степанович (н. 22. VI 1922, с. Дмитрівка, тепер Приазовського р-ну Запоріж. обл.) — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант артилерії (1977), двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Член КПРС з 1945. В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир взводу, заст. командира батареї, пом. нач. штабу полку, командир батареї, заст. командира винищувально-протитанкового арт. полку на Пд.-Зх., Брян., Воронеж., Донському фронтах. Під час форсування Дніпра 1943 був тяжко поранений, внаслідок чого втратив обидві руки, але до кінця війни залишався в строю. Після війни — на відповідальних посадах у Рад. Армії. Нагороджений орденом Леніна, орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПЕТРОВ Віктор Платонович [10 (22). X 1894, Катеринослав — 8. VI 1969, Київ] — укр. рад. археолог, літературознавець, етнограф, доктор філологічних наук (з 1966). У 1918 закінчив Київ. ун-т. З 1919 працював в установах АН УРСР. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1950 — старший наук. співробітник Ін-ту археології АН УРСР. Досліджував археол. пам'ятки ранніх слов'ян. Автор праць з історії, етнографії, мовознавства, про Г. С. Сковороду, М. В. Гоголя, Т. Г. Шевченка, П. О. Куліша та ін. Нагороджений орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня.

Тв.: Скіфи. К., 1968; Подсечное земледелие. К., 1968; Етногенез слов'ян. К., 1972.

ПЕТРОВ Георгій Іванович [н. 18 (31). V 1912, м. Пінга, тепер Арх. обл.] — рад. вчений у галузі механіки, акад. АН СРСР (з 1958), Герой Соціалістичної Праці (1961). Закінчив (1935) Моск. ун-т, працював у н.-д. ін-тах. З 1965 — в Ін-ті космічних досліджень АН СРСР (1965—73 — директор). Осн. праці — з прикладної газової динаміки і космічної аеродинаміки. Дослідив поширення

коливань у в'язкій рідині, стійкість вихрових шарів, умови розпаду ламінариної течії. Застосував оптичні методи візуального вивчення повітр. потоків. Запропонував одне з пояснень проблеми Тунгуського метеорита. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1978.

ПЕТРОВ Євген [справж. прізвище — Катаєв Євген Петрович; 30. XI (13. XII) 1902, Одеса — 2. VII 1942] — рос. рад. письменник. Брат В. П. Катаєва. Член Комуністичної партії з 1940. У роки Великої Вітчизн. війни — кор. «Правди» і Радінформбюро. Друкуватися почав 1922. У співавторстві з І. Ільфом написав романи «Дванадцять стільців» (1928), «Золоте теля» (1931), книгу нарисів «Одноповерхово Америка» (1936). Автор кіносценаріїв («Антон Іванович сердиться», «Музична історія», «Повітряний візник» та ін.), п'єси «Острів миру» (1939; надрук. 1947), книги нарисів «Фронтний подвиг» (1942), зб. «Фейлетони й оповідання» (1957, посм.). Нагороджений орденом Леніна.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1961 [у співавторстві]; Укр. переклад — Директивний бантик. Х., 1934 [у співавторстві]; Дванадцять стільців. — Золоте теля. К., 1972 [у співавторстві].

ПЕТРОВ Іван Іванович (справж. прізвище — Краузе; н. 29. II 1920, Иркутськ) — рос. рад. співак (бас), нар. арт. СРСР (з 1959). В 1943 закінчив Моск. муз. уч-ще ім. Глазунова. Був солістом Моск. філармонії й Ансамблю опери під керівництвом І. Козловського. В 1943—70 — соліст Великого театру СРСР. Почесний член «Гранд-Опера» (з 1953). Партії: Борис Годунов, Досифей («Борис Годунов», «Хованщина» Мусоргського), Кочубей («Мазепа» Чайковського), Мефістофель («Фауст» Гуно), Бестужев («Декабристи» Шапоріна). Концертна діяльність. Знімався у фільмах «Євгеній Онегін», «Вершник без голови». Не раз гастролював на Україні. Нагороджений орденами Леніна та Дружби народів. Держ. премія СРСР, 1950, 1951.

Лит.: Назаренко І. Іван Петров. М., 1957.

ПЕТРОВ Іван Юхимович [18 (30). IX 1896, м. Трубчевськ, тепер Брян. обл. — 7. IV 1958, Москва] — рад. військ. діяч, генерал армії, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1918. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1926 і 1931 закінчив курси вдосконалення вищого командного складу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував стрілк. дивізією на Пд. фронті, з жовтня 1941 — військами Окремої Примор. армії, що відзначилася під час оборони Одеси й Севастополя, з серпня 1942 — 44-ю армією, з жовтня 1942 — Чорномор. групою військ Закавказ. фронту, з травня 1943 — команд. Пн.-Кавказ. фронту. З березня 1944 командував 33-ю армією Зх. фронту, з квітня — команд. 2-м Білорус., з серпня — 4-м Укр. фронтами, з квітня 1945 — нач. штабу 1-го Укр. фронту. В 1945—52 — команд. військами Туркестанського військ.

В. С. Петров.

Г. І. Петров.

І. І. Петров.

І. Ю. Петров.

ПЕТРОВ

П. О. Петров.

М. І. Петров.

О. З. Петров.

С. С. Петров.

округу, 1952—58 — на відповідальних посадах у М-ві оборони СРСР. Нагороджений 5 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПЕТРОВ Ілія (н. 9.VII 1903, Разград) — болг. живописець і графік, нар. художник (з 1963), Герой Соціалістичної Праці (1967), дійсний член Болг. АН. У 1921—26 навчався в АМ у Софії, з 1926 — в Мюнхені. Автор станкових і монументальних творів: розпис «Де-в'ять вересня» в кінотеатрі «Димитр Благоєв» у Софії (1947), картини «Розстріл» (1954), «Партизанська пісня» (1959). Серед графічних робіт — серія рисунків «Іспанія» (1939). П. відомий і як скульптор. Викладає в АМ у Софії (професор — з 1941).

ПЕТРОВ Йосип Опанасович [3 (15).XI 1807, Єлизаветград, тепер Кіровоград — 27.II (11.III) 1878, Петербург] — рос. співак (бас). Українець за походженням. Один з основоположників рос. вокально-сценічної школи. Нотний грамоти навчався приватно в Єлизаветграді, де 1826 дебютував в опері-водевілі «Козак-віршувальник» К. Кавоса (група Д. Журавовського). Виступав (в оперетах, драмах, трагедіях) у трупі І. Штейна, яка гастролювала на півдні Росії. В Полтаві зблизився з М. Щепкіним, творче спілкування з яким мало великий вплив на розвиток сценічного таланту П. В 1830 переїхав до Петербурга, де брав уроки співу у К. Кавоса. З 1830 співав на сценах петерб. Великого театру, Театру-цирку (50-і рр.), Марінського театру (1860—78). Мав могутній, широкого діапазону, багатий барвами голос, рівний в усіх регістрах, володів майстерністю перетворення. Був першим виконавцем написаних для нього партій Сусаніна і Руслана («Іван Сусанін»), «Руслан і Людмила» (Глинки), а також партій Мельника, Лепорелло («Русалка», «Кам'яний гість» Даргомижського), Івана Грозного («Псковитянка» Римського-Корсакова), Варлаама («Борис Годунов» Мусоргського). Створив яскраві образи і в операх зх.-європ. композиторів. Виступав як камерний співак (романси Глинки, Даргомижського, Мусоргського). П. — один з кращих виконавців ролі Вибороного («Наталка Полтавка» Котляревського), укр. нар. пісень. Був у дружніх стосунках з Т. Шевченком. Поет брав у нього вдома, бачив спектаклі за участю Петрова.

Лит.: Ласточкина Е. П. Осип Петров. М. — Л., 1950.

ПЕТРОВ Микола Іванович [31.III (12.IV) 1840, с. Вознесенське, тепер Макар'євського р-ну Костром. обл. — 20.VI 1921, Київ] — укр. літературознавець, чл.-кор. Петрогр. АН, академік АН УРСР (з 1919). Закінчив Київ. духовну академію (1865). Викладав словесність у Волинській духовній семінарії, з 1870 — теорію словесності, рос. і зарубіж. л-ру в Київ. духовній академії (з 1876 — професор). У своїх дослідженнях П. дотримувався *порівняльно-історичного методу* в літературознавстві. Автор «Нарисів з історії української літератури XVIII ст.»

(1880) та «Нарисів історії української літератури XIX ст.» (1884). Вивчав творчість Г. Сковороди, І. Котляревського та ін. письменників. Досліджував історію Київської академії. П. належать праці з археології, етнографії, музейної справи, образотворчого мист. на Україні.

Та.: Описаніе рукописных собраний, находящихся в городе Киеве, в. 1—3. М., 1891—1904; Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков. К., 1911.

Лит.: Білецький О. І. Шляхи розвитку дожовтневого українського літературознавства. В кн.: Білецький О. І. Від давнини до сучасності, т. 1. К., 1960; Комишанченко М. Українське літературознавство в другій половині XIX ст. «Вісник Київського державного університету», 1960, № 3. Серія філології та журналістики, в. 2.

ПЕТРОВ Микола Олександрович (1875, м. Єлєць, тепер Липец. обл. — 9.IV 1940, Київ) — укр. рад. вчений у галузі фотографії. Закінчив (1900) Ризький політех. ін-т. Викладав у Київ. політех. ін-ті (1905—20); професор київ. художнього (1924—30) ін-ту, ін-ту кінематографії (з 1930); зав. відділом Київ. н.-д. інституту судових експертиз (1916—39). Голова (1906—12) т-ва «Дажер». Автор праць з теор. і худож. фотографії. Розробив і вдосконалив деякі процеси худож. друку фотографій.

ПЕТРОВ Михайло Петрович [8 (21).XI 1905, с. Монашево, тепер Єлабузького р-ну Тат. АРСР — 29.XI 1955, Іжевськ] — удм. рад. письменник. Член КПРС з 1926. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав в кін. 20-х рр. Автор ліричних віршів (перша зб. — «Джерело», 1934), багато з яких стали нар. піснями, поем, у т. ч. відомої поеми «Італмас» (1945; одиою. балет, музика Г. Корепанова-Камського); п'єс («Батрак», 1931; «Крізь вогонь», 1932, та ін.), повісті «Перед світанком» (1952). Роман «Старий Мултан» (1954) побудовано на матеріалі судового процесу над жителями удм. села Старий Мултан, на захист яких виступив В. Кораленко. Перекладав твори Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Та.: Собрание сочинений, т. 1—4. Іжевськ, 1958—62.

Лит.: Ермаков Ф. К. Поэзия и проза М. П. Петрова. Іжевськ, 1960.

Ф. К. Ермаков.

ПЕТРОВ Олександр Михайлович [1882, Казань — 24.VIII (6.IX) 1905, Севастополь] — матрос-більшовик, керівник повстання на наваляльному судні «Прут» під час революції 1905—07 в Росії. Н. в сім'ї дрібного урядовця, виховувався в сім'ї О. М. Стопані. Виключений з гімназії за революц. настрої, працював слюсарем. У 1903, під час служби на броненосці «Катерина II», організував с.-д. гурток. Був членом ЦК с.-д. орг-ції Чорноморського флоту при Севастопольському к-ті РСДРП. 7 (20).VI 1905 за революц. агітацію списаний на «Прут». 19.VI (2.VII) очолив повстання на цьому судні. Після придушення повстання [31.VII (13.VIII)] за вироком військ. суду П. разом з трьома ін. матросами було розстріляно.

ПЕТРОВ Олексій Зіновійович [15 (28).X 1910, с. Кошки, тепер райцентр Кузб. обл. — 9.V 1972, Київ] — рад. фізик-теоретик, акад. АН УРСР (з 1969). Член КПРС з 1946. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив 1937 Казанський ун-т, де працював 1943—69. З 1970 — зав. відділом ін-ту теор. фізики АН УРСР. Наук. праці з матем. фізики, заг. теорії відносності та теорії тяжіння. Виконав цикл досліджень з інваріантно-групових методів у теорії гравітації. Розробив нові методи вивчення гравітаційної радіації, енергії гравітаційного поля, моделювання полів тяжіння. Встановив існування трьох типів полів гравітації (типи Петрова). Розвинув заг. теорію моделювання гравітаційних полів і висунув ідею опису теорії тяжіння А. Ейнштейна в термінах плоского простору. Нагороджений орденом «Знак Пошани» та медалями. Ленінська премія, 1972.

ПЕТРОВ Олексій Леонідович [4 (16).III 1859, Петербург — 3.I 1932, Прага] — рос. історик-славист. Закінчив істор.-філолог. ф-т Петерб. ун-ту (1880). З 1887 — професор на Бєлгородських курсах, а згодом — Петерб. ун-ту. З 1922 жив у Празі та Будапешті. Автор праць про тер. Закарп. України та етногр. кордон укр. населення в Австро-Угорщині. Видав «Матеріали для історії Угорської (у в. 8: Закарпатської) Русі» (в. 1—8, 1905—22). «Найдавніші грамоти з історії карпатської церкви та ієрархії 1391—1498» (1931).

С. І. Білокінь.

ПЕТРОВ Сергій Сергійович [9 (21).IX 1895, м. Перм — 2.XI 1965, Київ] — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1948). Творчу діяльність почав 1911 в Томському міській театрі, пізніше працював у театрах Петрограда, Омська, Владивостока, Чити; 1927—41 — в Одес. рос. драм. театрі ім. А. Іванова, 1941—44 — в Саратов. рос. драм. театрі ім. К. Маркса, 1944—60 — в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Ролі: Шмага («Без вини винуваті» О. Островського), Хлестаков («Ревізор» Гоголя), Протасов («Діти сонця» Горького), Голохвостий («За двома зайцями» Старіцького), Цупович («Під золотим орлом» Галана), Швейк («Бравий солдат Швейк» за Гапсхоком) та ін. Знімався в кінофільмах. Серед ролей — Суворов («Кораблі штурмують бастиони»), Лікар («Долина Синіх скель»), Дяк («Степан Разін») та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

К. О. Силина.

ПЕТРОВ Федір Миколайович [10 (22).VII 1876, Москва — 28.V 1973, там же] — учасник революц. руху в Росії, держ. і науковий діяч, професор, двічі Герой Соціалістичної Праці (1961, 1971). Член КПРС з 1896. Н. у сім'ї робітника. Закінчив медичний ф-т Київ. ун-ту (1902). Вів роботу в марксистських гуртках, брав участь у діяльності київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Учасник саперів повстання 1905 у Києві. В 1906 засуджений на 7 років каторги й ув'язнений у Шлісельбурзькій фортеці, 1915 висланий на постійне поселення в Ірк.

губ. Учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції в Сибіру і на Далекому Сході, боротьби проти *коллабітизму*. В 1920—22 — заст. голови Ради Міністрів *Далекохвостинської республіки*, член Далекосхідного бюро ЦК РКП(б). В 1923—27 — нач. Головнауки. В 1927—41 — заст. гол. редактора «БСЭ», 1941—49 — директор і член Гол. редакції Держ. ін-ту «Советская Энциклопедия». В 1949—59 — член Гол. редакції «БСЭ». З 1959 — член Наук. ради вид-ва «Советская Энциклопедия». Автор праць з історії КПРС. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ПЕТРОВ Федір Федорович [3 (16). III 1902, с. Докторово, тепер Вепшовського р-ну Тул. обл. — 19.VIII 1978, Москва] — рад. конструктор артилерійської зброї, генерал-лейтенант-інженер (1966), Герой Соціалістичної Праці (1944). Член КПРС з 1942. В 1931 закінчив військ.-мех. відділення Ленінгр. політех. ін-ту. В Рад. Армії з 1944. З 1938 — нач. дослідного бюро, з 1942 — гол. конструктор заводу. Під керівництвом П. створено різні за призначенням гармати, які були прийняті на озброєння в Рад. Армії. З 1957 — у відставці. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1943; 1946 — двічі. Ленінська премія, 1967.

ПЕТРОВА Ганна Яківна [Петрова-Боробова; 2 (14).II 1817, Петербург — 13 (26).IV 1901, там же] — рос. співачка (контральто). Дружина Й. О. Петрова. В 1835—47 — солістка петерб. Великого театру. Сприяла утвердженню реалістичного мистецтва на рос. оперній сцені. Ученьця М. Глінки, перша виконавиця написаної для неї партії Вани («Іван Сусанін») і партії Ратмира («Руслан і Людмила»). Мистецтво П. високо цінував Т. Шевченко, який був особисто знайомий з нею.

ПЕТРОВА Євгенія Олексіївна [н. 24.XII 1902 (6.I 1903), Київ] — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1947). Дружина М. М. Крушельницького. З 1919 почала грати в аматорському драм. колективі Клубу транспортників (Київ). В 1922 — актриса київського укр. драм. театру «Каменярів», очолюваного В. Васильком. В 1923—25 навчалася в драм. студії театру «Березиль» (з 1935 — Харків, укр. драм. театр ім. Т. Шевченка), в якому працювала до 1952. В 1952—59 — у Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Марися («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Маруся («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Зінаїда Іванівна («Чому посміхалися зорі» Корнійчука), Варвара («Гроза» О. Островського), Люба Шевцова («Молода гвардія» за Фадеевим), Джен («Марія Тюдор» Гюго) та ін. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями.

ПЕТРОВ-ВОДКІН Кузьма Сергійович [24.X (5.XI) 1878, м. Хваліськ, тепер Саратов. обл. — 15.II 1939, Ленінград] — рос. рад. живописець, засл. діяч мист. РРФСР

(з 1930). В 1897—1905 навчався в Моск. уч.-щі живопису, скульптури та архітектури у В. Серова, 1901 — в студії А. Акбє в Мюнхені, 1905—08 — у приватних академіях Парижа. Був членом худож. об'єднань «Мир искусства» й «Четыре искусства». Окремі твори П.-В. позначені впливом *символізму* й *модерну* («Берег», 1908; «Сон», 1910; «Купання червоного коня», 1912; «Полудень», 1917). В рад. час П.-В. створював картини, сповнені суворим пафосом революц. боротьби («1918 рік у Петрограді», 1920; «Після бою», 1923; «Смерть комісара», 1928); портрети (А. Ахматової, 1922, та ін.). Відомий як графік і театр. художник. П.-В. — автор ряду творів. У 1918—33 викладав у Держ. вільних худож. майстернях — Ін-ті живопису, скульптури і архітектури в Петрограді (Ленінграді). Твори П.-В. зберігаються в ДТГ, ДРМ.

Літ.: Костин В. И. К. С. Петров-Водкин. М. 1966; К. С. Петров-Водкин. Альбом. Л., 1971.

ПЕТРОВЕ — селище міського типу Кіровоград. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Інгульці (прит. Дніпра), за 28 км від залізнич. ст. Рядова, 6,5 тис. ж. (1981). Засн. в кін. 17 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1963 П. — с-ще міськ. типу. У селищі — залізничний кар'єр, маслоробний та хлібний з-д, райсільгосптехніка, райсільгоспхлізня, 2 міжколг. буд. орг-ції, комбінат побутового обслуговування, 5 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 5 бібліотек.

ПЕТРОВИЧ Василь (справжнє прізвище — Сенік; 1.I 1880, с. Іванівці, тепер Жидачівського району Львів. обл. — 31.X 1914, Львів) — укр. драм. актор і співак (тенор). Чоловік Л. М. Петровичевої. В 1897—1914 працював в укр. Театрі товариства «Руська бесіда» у Львові. Ролі: Микола («Наталка Полтавка» Котляревського), Гнат («Назар Стодоля» Шевченка), Гриць («Ой не ходи, Грицю, та й на вечоринці» Старицького), Золотницький («Хазяїн» Карпенка-Карого), Артем («Живий труп» Л. Толстого), Де Сільва («Урільє Акоста» Гуцкова). Співав в операх й оперетах М. Лисенка, Ф. Легара, К. Целлера, Й. Штрауса. Портрет с. 302.

ПЕТРОВИЧЕВА Людмила Миколаївна (справж. прізвище та ім'я — Кранчківна-Смалева Ванда; 5.XI 1882, Чернівці — 27.XII 1971, м. Борщів Терноп. обл.) — укр. співачка (меццо-сопрано). Сестра Ф. Лопатинської, дружина В. Петровица. Співу навчалася у Львові у В. Висоцького та М. Коссака. Була солісткою Чернівецького міського хору (1897—99), оперної групи укр. Театру товариства «Руська бесіда» у Львові (1899—1914), групи В. Коссака (1920—21). В рад. час працювала режисером нар. театру в Борщеві. Партії: Наталка, Куліна («Наталка Полтавка», «Чорноморці» Лисенка), Оксана і Одарка («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Ганна («Катерина» Арка-

са), Федора («Роксолана» Січинського), Тизифена («Еней на мандрівці» Лопатинського), Ольга («Євгеній Онегін» Чайковського), Зося («Галка» Моношкі), Зібель («Фауст» Гуно), Кармен («Кармен» Бізе). Концертна діяльність. Портрет с. 302.

ПЕТРОВСЬКЕ — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Краснолуцькій міськраді. Розташоване за 5 км від залізнич. ст. Петровеньки. Засн. 1896 як с-ще Штерівський. Рад. владу встановлено в кін. листопада 1917. В 1920 с-ще перейменовано на П. (на честь парт. і держ. діяча Г. І. Петровського). З 1963 П. — місто. У П. — з-д: залізобетонних виробів, щебеневий та хлібний; комбінат хлібопродуктів тощо. Професійно-технічне уч.-ще, 4 заг.-осв. та музична школи; 10 лік. закладів, у т. ч. лікарня, поліклініка. Палад культури, Будинок піонерів, 6 бібліотек.

ПЕТРОВСЬКИЙ Борис Васильович [н. 14 (27).VI 1908, м. Єсентуки, тепер Ставрок. краю РРФСР] — рос. рад. хірург, громадський діяч, акад. АН СРСР (з 1966) і АМН СРСР (з 1957), Герой Соціалістичної Праці (1968). Член КПРС з 1942. У 1930 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту. Професор 2-го (1948—49) і 1-го (з 1956) Моск. мед. ін-тів. З 1956 — зав. кафедрою госпітальної хірургії 1-го Моск. мед. ін-ту і одночасно (з 1963) директор Всесоюзного н.-д. ін-ту клінічної і експериментальної хірургії. У 1963—80 — міністр охорони здоров'я СРСР. Праці присвячені хірургічним методам лікування раку стравоходу, *пороках серця*. Вперше в СРСР успішно застосував протези клапанів серця, розробив і впровадив у практику методи пересадки нирок, пластику бронхів і трахеї. Створив школу хірургії. Голова Всесоюзного т-ва хірургів (з 1963), віце-президент Європ. т-ва серцево-судинної хірургії (з 1959), почесний член багатьох зарубіжних академій. Депутат Верх. Ради СРСР 6—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1960. Держ. премія СРСР, 1971. Портрет с. 302.

ПЕТРОВСЬКИЙ Георгій Олексійович [24.XI (7.XII), 1901, с. Великі Сорочинці, тепер Миргородського р-ну Полтав. обл. — 15.VIII 1957, Львів] — укр. рад. фармаколог і терапевт, засл. діяч науки УРСР (з 1954). У 1926 закінчив Харків. мед. ін-т. В 1932—41 — професор Дніпроп., з 1945 — Львів. мед. ін-тів. Праці присвячені питанням фізіології і патології печінки, клінічної фармакотерапії тощо. Запропонував класифікацію жовчогінних ліків.

ПЕТРОВСЬКИЙ Григорій Іванович [23.I (4.II) 1878, Харків — 9.I 1958, Москва] — рад. держ. і парт. діяч. Член КПРС з 1897. Н. в сім'ї робітника-кравця. З 11 років працював учнем слюсаря, згодом токарем у Харкові, Катеринославі. У революц. русі з 1895, в кінці 1897 став членом *катеринославського Союзу бо-*

Ф. М. Петров.

Г. О. Петрова.

К. С. Петров-Водкін. Автопортрет, 1918. Державний Російський музей у Ленінграді.

К. С. Петров-Водкін. 1919 рік. Тригола. 1934—35. Державний Російський музей у Ленінграді.

ПЕТРОВСЬКИЙ

В. Петрович.

Л. М. Петрович.

Б. В. Петровський.

Г. І. Петровський.

потомки за визволення робітничого класу», згодом — Катеринославська РСДРП. У зв'язку з постійною загрозою арешту змінював місце проживання, працюючи робітником у Харкові, Миколаєві, Маріуполі, Донбасі. Брав участь у розповсюдженні газ. «Искра». В 1900 і 1903 за революційну діяльність його заарештовували. З 1904 працював у Катеринославській РСДРП. У 1905 — голова завкому Брянського з'їзду в Катеринославі, один з організаторів Катеринославської Ради робітн. депутатів і бойового страйкового комітету. Влітку 1906 емігрував до Німеччини, де кілька місяців працював на металург. з-ді в Саарбрюккені. Восени 1906 повернувся на Україну, продовжував революц. роботу в Катеринославі та Маріуполі. В 1912 обраний депутатом 4-ї Держ. думи від робітників Катеринослав. губ., працював у більшовицькій фракції 4-ї Державної думи. В Думі П. виступив 32 промови, викриваючи антинар. політику царського уряду. 20.V (2.VI) 1913 він виступив з промовою, складеною за тезами В. І. Леніна, в якій ґрунтовно виклав програму більшовицької партії з нац. питання. Був кооптований до складу ЦК РСДРП, активно співробітничав у газ. «Правда», а 1913 був її офіційним видавцем. У листопаді 1914 разом з усіма членами більшовицької фракції за відмову голосувати за воєнні кредити був заарештований і в 1915 засуджений за довічне поселення в Туруханському краї. Під час Люти. бурж.-демократичної революції 1917 — комісар Якутської обл. Влітку 1917 повернувся до Петрограда. Незабаром ЦК РСДРП направив його на Україну, де він брав активну участь у встановленні Рад. влади на Катеринославщині і в Донбасі. В листопаді 1917 — березні 1919 — нарком внутр. справ Рос. Федерації. В 1919 — член Тимчасового бюро (Парт. центру) по керівництву парт. роботою у визволенні від денікінців районах України, голова Всеукраїнського революційного комітету. З березня 1919 до літа 1938 — голова ВУЦВК, один з голів ЦВК СРСР, а 1937—38 — заст. голови Президії Верховної Ради СРСР. У 1920—33 — голова Всеукр. Центр. к-ту неземожних селян. Очолював Комітет сприяння будівництву Дніпрогесу. З 1940 — заст. директора Музею Революції СРСР. На VII і IX з'їздах партії обирався кандидатом у члени ЦК, на X—XVII з'їздах — членом ЦК ВКП(б), 1926—39 — кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП(б). На IV—VIII конференціях і на IX—XIII з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК КПУ. В 1920—38 — член Політбюро ЦК КПУ(б)У. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений орденом Леніна, орденом Червоного Прапора та ін. нагородами. На честь П. м. Катеринослава 1926 перейменовано на Дніпропетровськ. Похований у Москві біля Кремлівської стіни. В Києві та Дніпропетровську П. споруджені пам'ятники. Тв.: Вибрані статті і промови. К., 1978.

Літ.: Левін В. І. Повне зібрання творів (Про Г. І. Петровського див. показчик Імен Дондикового тому до Повного зібрання творів В. І. Леніна); Бега Ф. Ф., Александров В. Г., Петровський М., 1963; Меленевський А. Ф., Курій Г. М. Всеукраїнський староста. К., 1977; Вспоминания о Г. И. Петровском. М., 1978.

ПЕТРОВСЬКИЙ Іван Георгійович [5 (18).I 1901, м. Севськ, тепер Брян. обл. — 15.I 1973, Москва] — рос. рад. математик, акад. (з 1946) і член Президії (з 1953) АН СРСР, Герой Соціалістичної Праці (1969). Після закінчення (1927) Моск. ун-ту працював у ньому (з 1933 — професор, з 1951 — ректор). Праці П. стосуються теорії диференціальних рівнянь з частинними похідними, теорії імовірностей, алгебри геометрії, топології та ін. П. заклад основи заг. теорії систем диференціальних рівнянь з частинними похідними; його праці з теорії імовірностей сприяли розвитку теорії випадкових процесів. П. вивчав питання про розташування овалів алгебр. кривої на проективній площині. Створений ним метод дав змогу одержати глибокі результати з топології алгебр. многовидів довільної розмірності. Член Президії Верховної Ради СРСР (з 1966). Нагороджений 5 орденами Леніна, іншими орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1946, 1952.

ПЕТРОВСЬКИЙ Микола Неонович [14 (26).XI 1894, с. Кудрівка, тепер Сосницького р-ну Черніг. обл. — 20.VII 1951, Київ] — укр. рад. історик, чл.-кор. АН УРСР (з 1945). В 1919 закінчив Ніжинський істор.-філологічний ін-т. У 1924—33 викладав у Ніжинському і Київ. ін-тах нар. освіти. В 1934—36 — на наук. роботі в Бібліотеці АН УРСР у Києві і з 1937 — в Ін-ті історії АН УРСР (1942—47 — директор цього ін-ту). Одночасно був зав. кафедрою історії України Київ. ун-ту. Автор праць з історії визвольної боротьби укр. народу серед. 17 ст., укр. історіографії 17—18 ст. Член делегації УРСР на асамблеях ООН у Сан-Франціско (1945), Лондоні (1946), на Паризькій мирній конференції 1946. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ПЕТРОВСЬКИЙ Олександр Юрійович [н. 30.VIII (12.IX) 1908, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — укр. рад. диригент і педагог, нар. арт. УРСР (з 1973). Член КПРС з 1953. В 1941 закінчив Моск. консерваторію (клас Н. Чеснокова), 1951 — аспірантуру Київ. консерваторії. В 1938—44 худож. керівник і гол. диригент хору Всесоюзного радіокомітету, 1944—46 — худож. керівник капели «Думка». В 1947—57 — гол. хормейстер і диригент оперної студії кін. консерваторії, 1952—54 — Київ. театру опери та балету. З 1947 — худож. керівник і гол. диригент Засл. хорової капели УРСР кін. з-ду «Більшовик». З 1956 — викладає в Київ. пед. інституті (з 1972 — професор). Автор кн. «Заслужена хорова капела УРСР заводу „Більшовик“» (1956), упорядник збірників, у т. ч. «Хрестоматії з хорового диригування» (1973).

ПЕТРОВСЬКОГО МЕТАЛУРГІЙНОГО ЗАВОДУ СТРАЙК 1914 — страйк робітників Петровського металургійного заводу в с-ші Єнакієвому (тепер місто Донец. обл.). Був підготовлений Юзівською орг-цією РСДРП і с.-д. групою з-ду. В підготовці страйку брав участь Г. І. Петровський. 12 (25).IV робітники мартепівського цеху звернулися до адміністрації з вимогою підвищити їм заробітну плату. Після відмови робітники застрайкували. 16 (29).IV до страйку приєдналося понад 9 тис. робітників з-ду. Вони вимагали підвищити заробітну плату, поліпшити побутові умови, скасувати штрафи. Страйк металургів підтримали робітники окремих з-дів і шахт Макіївки, Горлівки, Кадіївки та ін. В Єнакієве було викликано поліцейські загони. 33 активних учасників страйку було заарештовано. 1 Травня страйк переріс у політичний. З допомогою жорстоких репресій страйк 3 (16).V було придушено.

ПЕТРОВСЬК-ПОРТ — колишня (1857—1922) назва м. Махачкала. **ПЕТРОГЕНЕЗ** (від грец. πέτρος — камінь і γένεσις — походження, виникнення) — сукупність геол. процесів, що зумовлюють утворення гірських порід. Гол. фактори П.—т-ра, тиск і концентрація породотворюючої мінеральної речовини. За походженням гірські породи поділяють на три осн. генетичні типи: *магматичні гірські породи, осадові гірські породи й метаморфічні гірські породи*. Магматичні і метаморфічні породи утворюються в умовах діяння ендегенних факторів (див. *Ендегенні процеси*), магматичні породи — шляхом кристалізації силікатних магм, метаморфічні — в результаті флюїдно-термічного перетворення без розплавлення *Материнських порід*. Формування осадових порід відбувається в екзогенній обстановці (див. *Екзогенні процеси*) й зумовлюється фіз.-геогр. умовами, фіз.-хім. характеристиками водних розчинів і біогенними процесами. Гірські породи відрізняються між собою гол. чин. за структурою (див. *Структура гірських порід*) і текстурою, які є показниками генезису їх. Генетична різноманітність гірських порід пов'язана з заг. розвитком земної кори, що зумовлює магматизм, седиментацію (осідання, нагромадження) і метаморфізм у різних термодинамічних умовах залежно від тектонічного режиму. П. вивчає *Петрографія*.

ПЕТРОГЛІФИ (від грец. πέτρος — камінь і γλυφή — різьблення) — те саме, що й *наскельні зображення*.

ПЕТРОГРАД — колишня (1914—24) назва м. Ленінграда.

ПЕТРОГРАДСЬКА ОБОРОНА 1919 — бойові дії рад. військ 7-ї та 15-ї армій Зх. фронту (командуючий — Д. Н. Надвожний, з 7.VII — В. М. Гітлицький, Балт. флоту (командуючий — О. П. Зеленой), Онезької військ. флотилії (командуючий — Е. С. Паліцер-жанський) і робітників Петрограда по захисту міста від інтервентів і білогвардійської армії ген. М. М.

Юденича. П. о. тривала з 13.V по 31.XII. Підтримані з Пн. білофіннами та англо-амер. інтервентами, білогвардійці 17.V захопили м. Ямбург (тепер м. Кінгісеп), а потім міста Псков і Ям. 13.VI білогвардійці здійснили заколот у фортах «Красная Горка» і «Серая Лошадь». Петроградові загрожувала безпосередня небезпека. Комуністична партія, В. І. Ленін вжив термінових заходів для зміцнення оборони міста. Після придушення контрреволюц. заколотів у фортах «Красная Горка» і «Серая Лошадь» рад. війська 21.VI перейшли в контрнаступ. 7-а армія визволила Ямбург, 15-а армія зайняла Псков, на олонеському напрямі білофінні відкинули до держ. кордону. Новий удар білогвардійських і білоєстонських військ *Антанта* підготувала восени 1919 з метою сприяння наступаючим військам ген. А. І. Денікіна. 28.IX війська Юденича перейшли в наступ і до 20.X вийшли на підступи до Петрограда. 21.X при підтримці Балт. флоту рад. війська почали контрнаступ. Протягом грудня війська Юденича були відкинуті в Естонію. Внаслідок П. о. була гарантована безпека пн.-зх. кордонів Рад. республіки. За героїчну оборону Петроград було нагороджено орденом Червоного Прапора РРФСР (1919).

ПЕТРОГРАДСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР імені Т. Г. Шевченка. Засн. 26 листопада 1917 з ініціативи укр. земляцтва, яку було підтримано органами Рад. влади. В 1919—24 мав назву Укр. комуністичний театр ім. Т. Г. Шевченка. У 1923 в Петрограді розпочав роботу ще один колектив — Укр. драм. театр. З вересня 1924 обидва колективи об'єднано і створено Єдиний укр. театр, мета якого — популяризація творів укр. класиків та сучас. рад. драматургів. В різні роки тут працювали: режисер — І. Юхименко, Н. Черновська, В. Коханний, В. Розсудов-Кулябо, К. Рекало, А. Мокін; актори — Є. Зарницька, М. Дикова, П. Рекало, А. Рекало, А. Кушненко та ін., зав. муз. частиною композитор і диригент І. Аркін, зав. хореографічною частиною В. Бочаров. В репертуарі: «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Москаль-чарівник», «Наталка Полтавка» І. Котляревського (гол. партії в останній виконували солісти Петрогр. Марїнського театру М. Коваленко, М. Болшаков, П. Журавленко; одну з вистав оформив художник Б. Кустодієв), «Назар Стодоля» і «Гайдамаки» за Т. Шевченком (в інсценізації Л. Курбаса), «Запорожців за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Дві сім'ї» М. Кропивницького, «Безталанна» І. Карпенка-Карого, «Лимерівна» Панаса Мирного, «Вій» М. Старицького (в переробці Остапа Вишні), «97» М. Куліша, «Республіка на колесах» Я. Мамонтова, «Яблучний полон» І. Дніпровського та ін. Традиції Єдиного укр. театру продовжували укр. театр (1928) і пересув. Молодий укр. театр (1929), обидва — в Ленінграді. У

1930 вони припинили діяльність, натомість було створено у Ленінграді укр. драм. театр «Жовтень».

ПЕТРОГРАФІЯ (від грец. *πέτρος* — камінь і *γράφω* — пишу) — наука про гірські породи, що досліджує аспекти мінерального рівня організації речовини: мінеральний і хім. склад, будову, поширення, умови залягання, закономірності утворення й зміни гірських порід; П. визначає класифікацію і номенклатуру їх. Об'єктом дослідження П. є гірські породи різного походження (див., зокрема, *Петрогенез*). Відповідно до осн. генетичних груп порід, що їх досліджує П., розрізняють П. магматичних, П. осадочних і П. метаморфічних гірських порід. Виділяють такі розділи П.: петрохімія (вивчає хім. склад гірських порід), *петротектоніка*, фіз.-хім. П. (вивчає зв'язок між хім. і мінеральним складом гірських порід та умови формування їх), експериментальна П. (займається моделюванням природних процесів утворення гірських порід); тех. П. (за допомогою петрографічних методів вивчає мінеральний склад тех. продуктів — *шлаків, фарфору, цементу, скла, кераміки, кам'яного литва*); космічна П. (досліджує метеорити, гірські породи ін. планет, Місяця). Осн. методи петрографічних досліджень: кристалооптичні, хім., фіз.-хім., фіз. і математичні. П. тісно пов'язана з мінералогією, кристалографією, *геохімією, тектонікою, геофізикою, фізикою, хімією* та ін. науками.

Як самостійна наука П. оформилась у 2-й пол. 19 ст.; цьому сприяло винайдення поляризаційного мікроскопа, що дало змогу глибше досліджувати мінеральний склад і структуру порід. На підставі розробленого Є. С. Федоровим теоретичного методу вивчення оптичних констант (див. *Змінні і сталі величини*) мінералів сформувалась мікροструктурний аналіз. Подальший розвиток П. в СРСР пов'язаний з працями Ф. Ю. Левінсона-Лессінга, О. М. Заварицького та ін. Особливе значення для розвитку П. мало відкриття законів фізичної хімії та розвиток вчення про гетерогенні рівноваги (див. *Гетерогенна система*), а також застосування парagenетичного аналізу гірських порід (Д. С. Коржинський, В. С. Соболев та ін.). Радянський учений А. А. Маракушев та ін. дослідники розвивають концепцію флюїдно-магматичних взаємодій гірських порід. На Україні великий внесок у розвиток П. зробили В. І. Луцький, М. І. Безбородько та ін. В УРСР петрографічні дослідження проводять в *Геохімії і фізиці мінералів інституті* АН УРСР,

Київ, Харків, Львів, ун-тах та ін. установах.

Лит.: Лучинський В. І. Петрография, т. 1—2. М., 1947—49; Заварицький А. Н. Изверженные горные породы. М., 1955; Добренко Н. Л. Введение в глобальную петрологию. Новосибирск, 1980; Зарицке Г. М. Петрография магматических и метаморфических пород. М., 1980.

І. С. Усенко.

ПЕТРОДВОРЕЦЬ (до 1944 — Петергоф) — місто Ленінгр. обл. РРФСР, підпорядковане Ленінгр. міськраді. Пристань на узбережжі Фінської зат. Балтійського м. 74 тис. ж. (1980). У місті — ленінгр. виробниче об'єднання «Петродворцевий годинниковий завод». П. нагороджений орденом «Знак Пошани» (1973). У П. — палато-парковий ансамбль (бл. 1000 га) — визначна пам'ятка рос. архітектури 18—19 ст. Створення П. почалося 1709—10 під керівництвом Петра І. Композиційним центром ансамблю є Великий палац (1714—28; перебувало 1747—52, арх. В. Растреллі); навколо палацу — регулярні парки: з пд. боку Верхній сад (15 га) з 5 фонтанами 18 ст., з пн. — Нижній парк (102,5 га) з осн. частиною комплексу фонтанів. Декоративним підіймачем палацу є Великий грот з т. з. Великим каскадом, прикрашений у 18-на поч. 19 ст. численними фонтанами з золоченими бронзовими статуями роботи Ф. Шедіна, Ф. Шубіна, І. Мартоса, М. Козловського («Самсон, який роздирає папу лева»), І. Прокоф'єва, Ж. Д. Рашета та ін. З 70-х рр. 18 ст. почав створюватися комплекс пейзажних парків: Англійський (1779—94, арх. Дж. Кваренгі), «Олександрія» (1826—29, арх. А. Менелас), Олександрівський (тепер Пролетарський; 30-і рр. 19 ст.) та ін. з палацами і павільйонами у стилях класицизму та псевдогототики. Зруйнований нім.-фашистськими загарбниками під час Великої Вітчизняної війни П. відбудовано (проект 1945, арх. М. Баранов та ін.). Тепер палацо-парковий ансамбль П. — музей «Палади-музеї й парки м. Петродворця».

Лит.: Ардикуца В. Е. Петродворец. Путеводитель. Л., 1974.

ПЕТРОЗАВОДСЬК — місто, столиця Кар. АРСР. Розташований на березі Онезького оз. Вузол з-щ, порт, аеропорт. 241 тис. ж. (1981). Поділяється на два міські райони. Засн. 1703 під назвою «Петровська слобода». В 1784—96 — центр Олонеського намісництва, з 1801 — Олонеської губ. В 1906 виникла с.-д. група, 1907 — к-т РСДРП на Олександрівському снідарному заводі у П. До Великого Жовтня П. — місце політ. заслання. Рад. владу встановлено 4 (17).І 1918. З 1920 П. — центр Карельської тру-

І. Г. Петровський.

М. Н. Петровський.

О. Ю. Петровський.

Петродворець. Великий палац. Архітектори І. Ф. Браунштейн, М. Г. Земцов, Ж. Б. Леблон, Н. Мікетті. 1714—25. Перебудовано 1747—52. архітектор В. В. Растреллі.

ПЕТРОЗАВОДСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Петропавловська фортеця в Ленінграді.

дової комуни, перетвореної 1923 на Кар. АРСР. Місто нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1978). П. — важливий пром. і культур. центр Карелії. Гол. галузі пром-сті — машинобудування та металообробка (з-ди: Онезький тракторний, перстатота суднобуд. «Авангард», виробниче об'єднання «Петрозаводськ-маш»). Слюдяна ф-ка, домобуд. і лісопильно-меблевий комбінати. Розвинуті легка та харч. пром-сть. У П. — Карельський філіал АН СРСР, Петрозаводський університет, пед. ін-т, філіал Ленінгр. консерваторії, 13 серед. спец. навч. закладів. Театри: музичний, рос. драм., фін. драм., ляльков. музеї: карел. краєзнавчий та образотворчий мистецтв. Поблизу П., на о-ві Кижі в Онезькому озері — історико-архит. музей-заповідник «Кижі». Іл. див. до ст. Карельська АРСР, т. 5, с. 31.

ПЕТРОЗАВОДСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені О. В. Куусінена — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти РРФСР. Засн. 1940 як Карело-Фін. ун-т на базі Карел. пед. ін-ту. В 1941—44 евакуйований до Сиктивкара (Комі АРСР). З 1956 наз. Петрозаводський ун-т. У 1964 присвоєно ім'я О. В. Куусінена. В складі П. у. (1980): ф-ти — історико-філол., фізико-матем., біол., екон., мед., с.-г., буд., лісоінженерний, заг. тех.; вечірнє, заочне й підготовче відділення; аспірантура, ординатура. В 1979/80 навч. р. налічувалося 6,5 тис. студентів, зокрема 4,5 тис. на денному відділенні. При ун-ті — обчислювальний центр, проблемна й дві галузеві лабораторії, н.-д. сектор, 3 музеї, гербарій, бот. сад, віварій, біол. станція, клініки, у б-ці — понад 700 тис. одиниць зберігання. Ун-т видає зб-ки наук. праць (з 1948), монографії, навч. посібники. За роки існування в П. у. підготовлено 15,5 тис. спеціалістів. Літ.: 25 лет Петрозаводского государственного университета им. О. В. Куусінена, Петрозаводск, 1965.

ПЕТРОЛІЙНИЙ ЕФІР (англ. petroleum — нафта, від грец. πέτρος — камінь і лат. oleum — олія) — суміш легких насичених вуглеводнів (пентанів та гексанів), які добувають з попутних нафтових газів, легких фракцій нафти, а також каталітичним методом з СО і Н₂. П. е. — безбарвна рідина, густ. 640—650 кг/м³, t_{кип} 40—70° С. Застосовують як розчинник і моторне паливо.

ПЕТРОНІЙ (Гай Петроній Арбітр; Gaius Petronius Arbitr; 1 ст. н. е. — 66, Куми) — рим. сатирик, очевидно, з оточення Нерона. Був названий «арбітром витонченості». Загинув як учасник змови проти імператора. З його великого твору «Сатирикон» залишилися 15-а і 16-а книги. Навіть ці частини роману про пригоди трьох шахраїв із низів рим. суспільства дають реалістичну картину звичаїв і життя тодішнього Риму. Головний епізод улюбленої частини — бенкет у багатого Трімалхіяна. Опис бенкету є одним із шедеврів рим. прози. Укр. мовою його вперше переклав І. Франко.

Тав. Укр. перекл. — [Твори]. В кн.: Антична література. Хрестоматія. М., 1968; Рос. перекл. — Пир у Трималхіяна. В кн.: Римская сатира. К., 1957; Сатирикон. В кн.: Ахилл Татий, Лонг, Петроний, Апулей. [Сочинения] М., 1969. А. О. Білецький.

ПЕТРОПАВЛІВКА — селище міського типу Дніпроп. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Биску (бас. Дніпра), за 3 км від залізнич. ст. Брагинівка. 9,7 тис. ж. (1981). Засн. в кін. 1775 — на поч. 1776 як військ. слободу. Рад. владу в П. встановлено в січні 1918. З 1957 П. — с-ще міськ. типу. У селищі — маслобробний і конопляний з-ди, птахокінкубаторна станція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжгосп. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. З заг.-осв. і музична школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, клуб, 6-6-к. істор.-краєзнавчий музей.

ПЕТРОПАВЛІВСЬКИЙ РАЙОН — на Сх. Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 39,3 тис. ж. (1981). У районі — 51 населений пункт, підпорядкований селищній і 11 сілсь. Радам народних депутатів. Центр — смт Петропавлівка. П. р. розташований на сх. схилах Донецького краю. Поклади кам. вугілля. Річки — Самара з притоками Биком та Мокрою Чаплинкою (бас. Дніпра). Ґрунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільші підприємства: петропавлівські конопляний і маслобробний та Миколаївський силікатної цегли з-ди, Брагинівський елеватор. Комбінат побутового обслуговування, будинок побуту (Петропавлівка). Землеробство району зернового, тваринництва — м'ясо-мол. (скотарство, вівчарство, свинарство) напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 106,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 90,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, просо, соняшник, конопля, цукр. і кормові буряки, овочеві, баштанні. Садівництво. У П. р. — 13 колгоспів, 3 радгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Брагинівка, Миколаївка, Дмитрівка. Автомоб. шляхів — 311 км, у т. ч. з твердим покриттям — 292 км. У районі — 28 заг.-осв. і музична школи; 32 лік. заклади, у т. ч. 4 лікарні. 16 будинків культури, 25 клубів, кінотеатр, 43 кіноустановки, 28 б-к, істор.-краєзнавчий музей. У с. Хорошому П. р. народилася укр. рад. поетеса Ф. А. Карпенко, в с. Трої-

цькому — укр. радянський фізик Ф. І. Коломойцев, у с. Катеринівці — укр. радянський історик С. М. Корольовський. У П. р. видається газ. «Степова зоря» (з 1930).

ПЕТРОПАВЛОВСЬК — місто, центр Пн.-Каз. обл. Каз. РСР. Розташований на правому березі р. Ішиму. Значна залізнична станція, аеропорт. 212 тис. ж. (1981). Поділяється на два міські райони. Засн. 1752 як фортеця на Ішимській укріпленій лінії. З 1807 — місто. Рад. владу встановлено 22.XI (5.XII) 1917.

П. — один із значних пром. центрів Казахстану. Розвинуте машинобудування і металообробка (з-ди: маш.-буд., малолітражних двигунів, виконавчих механізмів та ін.). Підприємства харч. (м'ясний та млинарський комбінати, мол. з-д та ін.), легкої (швейні і взут. ф-ки, шкряпний з-д) та буд. матеріалів пром-сті. Пед. ін-т, 8 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, філармонія. Краєзнавчий музей.

ПЕТРОПАВЛОВСЬКА ФОРТЕЦЯ — фортеця в Ленінграді, на о. Заячому в дельті р. Неви. Дев'ять закладів П. ф. — 16 (27). У 1703 — вважається днем заснування Петербурга. З поч. 18 ст. паризькі зористовував П. ф. як в'язницю. В Олексіївському ровеліні, а також у Трубецькому бастіоні П. ф. (споруджено 1870—72, мав 69 одиноких камер) в різний час були ув'язнені О. М. Радищев, декабристи, петрашеві, М. Г. Чернишевський, народовольці, члени петербургського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», більшовики. Під час Жовтневого збройного повстання 1917 у П. ф. розміщувався Польовий штаб повстання, з арсеналу її озброювалися червоногвардійці. З червня 1924 П. ф. відкрита як історико-революц. музей, тепер — філіал музею історії Ленінграда. В числі істор. і архит. пам'яток П. ф. — Петровські (1717—18, арх. Д. Трезіні) і Невські (1784—87, арх. М. О. Львов) ворота, конзерв (1752, перебудова 1850, арх. П. І. Таманський); всередині фортеці — Петропавловський собор (1712—33, арх. Д. Трезіні) та ін.

ПЕТРОПАВЛОВСЬК-КАМЧАТСЬКИЙ (1822—1924 — Петропавловський порт) — місто, центр Камчат. обл. РРФСР. Розташований на сх. узбережжі п-ова Камчатка. Порт в Авачинській губі Тихого ок., аеропорт. 223 тис. ж. (1981). Поділяється на два міські райони. Засновано на місці камчадальського поселення Аушин, де 6 (17).X 1740 зупинилася на зимівлю і спорудила Петропавловський острог 2-а Камчатська експедиція В. Берінга та О. І. Чирікова. На поч. 19 ст. — гол. порт на Далекому Сході, адм.-госп. центр Камчатки. З 1822 — місто. В 1849—58 і з 1909 — центр Камчатської обл. Під час Кримської війни 1853—56 гарнізон міста героїчно відбив напад англо-франц. ескадри (1854). Раду робіт. і солдатських депутатів створено 10 (23).XII 1917. Остаточно Рад. влада утвердилася 10.XI 1922. З 1932 — центр Камчатської обл. РРФСР. Місто на-

городжено орденем Трудового Червоного Прапора (1972).
П.-К.— один з важливих індуст. і трансп. центрів Далекого Сходу. База риболовецького тралового та рефрижераторного флоту. Найбільші підприємства: далекосхідне виробництво судном. об'єднання «Петропавловська судноверф ім. В. І. Леніна»; з-ди: судном.-мех., «Фрема», жерстянобаночна ф-ка, рибоконсервний з-д, домобуд. комбінат, ТЕЦ. У П.-К.— Ін-т вулканології АН СРСР, Камчатське відділення Тихоокеанського ін-ту рибного г-ва і океанографії, сейсмічна станція тощо. Пед. ін-т, філіал Далекосхідного тихоокеанського ін-ту рибної пром-сті і г-ва, Всесоюзний юридичний заочний ін-т, б. серед. спец. навч. закладів. Драматичний та юного глядача театри, філармонія, краєзнавчий музей.

ПЕТРОС—одна з вершин *Карпат Українських*. Розташованій у пн.-зх. частині масиву *Чорногора*. Вис. 2020 м. Схили ускладнені льодовиковими формами (кари, кам'яні річки тощо), акриті лісом, чагарниками та гірськими луками. Об'єкт туризму.

ПЕТРОСЯН Тігран Вартаванович (в. 17.VI 1929, Тбілісі)— рад. шахіст, гросмейстер СРСР і міжнар. гросмейстер (з 1952), засл. майстер спорту (з 1960), журналіст, кандидат філософських наук (з 1968). Чемпіон світу (1963—69). В складі збірної команди СРСР був переможцем на шахових олімпіадах (1958—78) і чемпіонатах Європи (1957—79). Чемпіон СРСР (1959, 1961, 1969, 1975). З 1958 — член Президії Шахової федерації СРСР. Нагороджений орденем «Знак Пошани».

ПЕТРОТЕКТОНІКА (від грец. *πέτρος* — камінь, *σκελε* і *τεκτονίκο* — будує), мікροструктурний аналіз — розділ *петрографії*, що вивчає внутрішню будову гірських порід та розміщення в них мінералів. В основу петротектонічних досліджень покладено теор. уявлення про зміну форми *кристалів* мінералів від дії внутрішніх напружень, внаслідок чого вони розпадаються своїми видовженими частинками перпендикулярно до напрямку стиснення. Переорієнтування зерен гірських порід відбувається в результаті пластичних деформацій та перекристалізації осн. маси порід. Такі породи наз. тектонітами. Напрямок орієнтування зерен мінералів та розміщення в них оптичних осей, тріщин спайності тощо вивчають у *шліфах* під мікроскопом. Петротектонічні дослідження дають можливість визначати напрям тектонічних тисків, розподіл напружень, розвиток деформацій порід у минулі геол. часи і виявляти закономірності розміщення *металевих корисних копалин*.

І. І. Чебаненко.
ПЕТРОФІЗИКА (від грец. *πέτρος* — камінь, *σκελε* і *φύσις*)—наука, що вивчає фіз. властивості гірських порід та їхній зв'язок з мінеральним складом, структурою та умовами утворення. Досліджує природу й закономірності зміни фіз. властивостей мінеральної речовини (пружних, густинних, магнітних, електричних, теплових, ра-

діоактивних та ін.) у різних умовах. П. користується методами польових і лабораторних експериментальних досліджень. Все більшого розвитку набуває П. високих температурних режимів, яка вивчає в модельних лабораторних умовах (див. *Модельвання*) зміни фіз. властивостей мінеральної речовини з метою прогнозування її складу і стану на великих глибинах. Одержані експериментальні петрофіз. дані й результати комплексних геолого-геофіз. досліджень є матеріалом для створення петрофіз. моделей *літосфери* та побудови петрофіз. карт верхніх шарів *земної кори*. Термін «петрофізика» запровадив 1953 геофізик Ф. Фреліх (НДР). На Україні петрофізичні дослідження проводять в *Геофізичному інституті* АН УРСР, *Геології і геохімії горючих копалин інституті* АН УРСР і Київ. університеті.

Т. С. Лебедев.
ПЕТРОФІТИ (від грец. *πέτρος* — камінь, *σκελε* і *φυτόν* — рослина) — рослина скель і кам'янистих осипів. Те саме, що й *літофіти*.
ПЕТРОШЕНІ, Петрошані — місто в центр. частині Румунії. Залізнична станція. 41 тис. ж. (1974). Центр осн. буровуг. басейну країни. Вироби. напівкоксу, з-д по виробн. гірничого устаткування; підприємства буд. матеріалів, деревообр. та харч. пром-сті. Поблизу П. — велика ТЕС. Гірничий ін-т. Театр.

ПЕТРУНЬКЕВИЧ Дем'ян (рр. н. і см. невід.) — співак і теоретик нотного співу 18 ст. Українець за походженням. Співав у Придніпровій співацькій капелі в Петербурзі. Автор книги «Наставление строкам, учащимся нотному пению, с яснейшим показанием тонов, всему нотному праву принадлежущих» (з нотними додатками), виданої 1793 Петерб. академією наук.

І. М. Лисенко.
ПЕТРУРГІЧНА СИРОВИНА — гірські породи та пром. відходи,

що використовуються для виробництва склокристалічних матеріалів способом лиття. До П. с. відносять *базальти*, *діабазы*, *порфірити*, *амфіболіти*, *габроніти*, *горнблендити* та деякі ін. гірські породи. За хім. складом вони подібні між собою і містять бл. 45—50% SiO₂, 12—18% Al₂O₃, 8—12% CaO, 6—12% MgO, 6—10% Fe₂O₃. Крім того, як П. с. широко використовують доменні, мартенівські, мідноплавильні й паливні шлаки, золи тощо.

Для зміни складу розплав і надання тих чи інших властивостей виробам з нього як домішки застосовують *хроміт*, *доломіт*, *сланці* та ін. В СРСР відомо багато родовищ П. с., зокрема в Сибіру, Серед. Азії, у Кар. АРСР; на Україні — на Волині (базальти), в Донбасі (базальти, діабазы), в Придністров'ї (амфіболіти, горнблендити). З П. с. виготовляють *кам'яне литво* та термоізольційні матеріали — *мінеральну вату*, *базальтові волокна*. Використання П. с. забезпечує ефективну заміну *металу* завдяки високій мех. термічній або хім. стійкості плавлених виробів. Див. також *Петрургія*.

В. С. Міщенко.
ПЕТРУРГІЯ (від грец. *πέτρος* — камінь і *εργον* — робота) — виробництво склокристалічних матеріалів і виробів з розплавлених гірських порід, шлаків та ін. пром. відходів способом лиття. Осн. технологічні процеси петрургічного виробн.: приготування розплаву в полум'яних або електр. печах, остудження розплаву (перекристалізаційний період), виливання з розплаву виробів, кристалізація і випалювання виробів у термічних печах. Змінюючи хім. склад розплаву, температурний режим, час підготовки, заливання, кристалізації й *випалу*, одержують вироби з певними властивостями. Див. також *Петрургічна сировина*, *Кам'яне литво*.

ПЕТРУСЕНКО Оксана Андріївна (справж. прізвище — Бородавкіна; 5 (18).II 1900, с. Балаклія, тепер місто Харків, обл. — 15.VII 1940, Київ) — укр. рад. співачка (лірико-драм. сопрано), нар. арт. УРСР (з 1939). Член Комуністичної партії з 1939. Артистичну діяльність почала 1918 в Херсон. укр. муз. драм. театрі. Вчителями сценічного мистецтва були К. *Луцицька* та І. *Сагатовський*, співу — диригент П. *Бойченко*. В 1921—27 — співачка в укр. муз.-драм. трупах Д. *Гайдамаки*, *Сагатовського*, П. *Коваленка*, В. *Красенка*. Виконувала ролі в драм. виставах — *Наталка* («*Наталка Полтавка*» *Котляревського*), *Аза* («*Шингаря Аза*» *Старицького*), *Уляна* («*Сватання на Гончарівці*» *Квітки-Основ'яненка*); в операх і оперетах — *Катерина* («*Катерина*» *Аркаса*), *Галька* («*Галька*» *Моношкі*), *Панночка*, *Куліна* («*Утоплена*», «*Чорноморці*» *Лисенка*). В 1923—24 навчалась у Муз.-драм. інституті ім. М. В. *Лисенка* в Києві, сценічну майстерність опановувала під керівництвом П. *Саксаганського*. В 1927—34 — солістка оперних театрів *Казані*, *Свердловська*, *Самари* (тепер м. *Куйбишев*). З 1934 — провідна солістка Київ. театру опери

О. А. Петрусенко.

О. А. Петрусенко в ролях: *Наталки* («*Наталка Полтавка*» М. В. *Лисенка*), *Луши* («*Піднята ціпця*» І. І. *Дзержинського*), *Одарки* («*Запорожець за Дунаєм*» С. С. *Гулака-Артемовського*) і *Купалі* («*Снігуронька*» М. А. *Римського-Корсакова*).

Надгробок на могилі О. А. Петрусенко на Байковому кладовищі в Києві. Скульптори М. К. *Вронський* і О. П. *Олійник*, архітектор В. І. *Куригіна*. Граніт, мармур. 1948.

ПЕТРУСЬ

Петрушка коренева:
1 — рослина з коренем та листками; 2 — суцвіття; 3 — квітка.

та балету. П. мала широкого діапазону, рідкісної краси й сили голос, високу виконавську культуру. Серед кращих партій в укр. класичному репертуарі — Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Одарка («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), в російському — Ліза, Марія, Оксана («Пікова дама», «Мазепа», «Черевички» Чайковського), Наташа («Русалка» Даргомижського), Купава («Снігуронька» Римського-Корсакова), Ярославна («Князь Ігор» Бородіна), Земфіра («Алеко» Рахманінова), в зх.-європ. — Аїда, Тоска (однотименні опери Верді і Пуччіні), Недда («Паяци» Леонкавалло), в радянському — Луська («Піднята цілина» Дзержинського), Лія («Щорс» Лятошинського). Одна з найкращих виконавиць укр. нар. пісень і романсів, творів укр., рос. та рад. композиторів. Нагороджена орденом «Знак Пошани».

Лит.: Чаговець В. Оксана Петрусенко. В кн.: Чаговець В. Життя і сцена. К., 1950; Мартич Ю. Повість про пісню. В кн.: Мартич Ю. Друзі завжди з тобою. К., 1962; Оксана Петрусенко. Спогади про видатну українську співачку. К., 1964; Кагарлицький М. Ф. Оксана Петрусенко. Народна артистка УРСР. К., 1973; Оксана Петрусенко. Спогади. Листи. Матеріали. К., 1980.

М. Ф. Казарлицький.

ПЕТРУСЬ Василь Васильович (н. 2.V 1921, Одеса) — укр. рад. диригент, нар. арт. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1945. У 1951 закінчив Київ. консерваторію. Працював кларнетистом і саксофоністом у Харків. театр-оркестрі; 1940—46 — керівник військ. оркестрів. Очолював клубні та ін. муз. ансамблі. З 1956 — гол. диригент Київ. цирку.

ПЕТРУШЕВИЧ Антоній Степанович (1821—1913) — укр. історик, філолог та етнограф бурж.-ліберального напрямку. Жив у Львові. Збирав і вивчав архівні матеріали з історії Зх. України. Основна праця — «Зведення Галицький руський літопис 1500—1772 рр.». Склад етимологічний словник усіх слов'ян. мов у порівнянні з ін. індоевропейськими мовами.

ПЕТРУШЕВСЬКИЙ Дмитро Мойсейович [1 (13).IX 1863, с. Кобринове, тепер Тальнівського р-ну Черкас. обл. — 12.XII 1942, Казань] — рад. історик-медієвіст, акад. АН СРСР (з 1929). В 1886 закінчив Київ. ун-т. У 1897—1906 — професор Варшавського, 1914—17 — Петроградського, 1906—11 та 1917—42 — Моск. ун-тів. Досліджував питання соціально-екоп. і політ. історії середньовічної Зх. Європи. На деяких працях П. позначився вплив неокантіанства, а також реакційного австр. історика А. Дотши. Гол. праця — «Повстання Уота Тайлера» (ч. 1—2, 1897—1901; 4-е вид. 1937).

ПЕТРУШКА (*Petroselinum*) — рід дво-, рідше однорічних трав'янистих рослин родини зонтичних. Відомо 3 види, пошир. у Пд. і Зх. Європі. В СРСР, у т. ч. в УРСР, вирощують 1 вид — П. к у ч е р я в у, або о р о д н ю (P. crispum, синонім — P. sativum) — дворічну пряноовочеву рослину. Розрізняють різновидності П. куче-

рявої: П. кореневу з конічним або округлим коренеплодом і невеличкою розеткою листків і П. л и с т к о в у з великою кількістю (до 60—70) листків. Коренеплоди й листки П. багаті на вітаміни С, провітаміни А, мінеральні солі, ефірну олію. Листки і коренеплоди використовують свіжими і сушеними як приправу до різних страв, а також у консервній пром-сті; в медицині — як сечогінний засіб. Урожай коренеплодів до 160 ц/га, зелені до 120 ц/га. Поширені на Україні (1982) сорти П.: Бордовийка, Звичайна листкова, Урожайна, Цукрова.

ПЕТРУШКА — головний персонаж рос. нар. театру ляльок. Вистави комедійного й сатиричного змісту з участю П. влаштували скоморохи. Опис такої вистави 1636 вперше зустрічається у творі ім. вченого А. Олєарія, який під час подорожей відвідав Росію («Описання путешествия в Московію и через Московію в Персію и обратно», СПб, 1906). Нерідко П. зображували і на лубках 18 ст. Ляльки, що мають назву «Петрушка», є і в рад. театрах ляльок.

ПЕТЯНОВ-СОКОЛОВ Ігор Васильович [н. 5 (18).VI 1907, с. Велика Якшівка, тепер Горьк. обл.] — рад. фізико-хімік, акад. АН СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1971). Після закінчення Моск. держ. ун-ту (1930) працює у Фіз.-хім. ін-ті ім. Л. Я. Карпова, з 1938 — зав. відділом; з 1947 одночасно професор Моск. хіміко-технологічного ін-ту ім. Д. І. Менделєєва. Осн. праці стосуються вивчення аеродисперсних систем, розробив нові методи дослідження їх, вивчив умови виникнення в них електр. зарядів і вплив цих зарядів на стійкість аерозолей. Вивчав закони фільтрації аерозолей, створив нові види фільтруючих матеріалів, запропонував матеріали для захисту від виробн. і побутових шумів. П.-С. — гол. редактор журн. «Хімія и жизнь» (з 1964). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941. Ленінська премія, 1966.

ПЕТТЕНКОФЕР (Pettenkofer) Макс (3.XII 1818, Ліхтенгейм, Нижня Баварія, тепер ФРН — 10.II 1901, Мюнхен) — німецький гігієніст, основоположник експериментальної гігієни, акад. (з 1847) і президент (з 1890) Баварської АН. У 1843 закінчив Мюнхенський ун-т. З 1847 — професор мед. хімії в Мюнхені. У 1879 заснував у Мюнхені гігієніч. ін-т (перший в Європі), яким керував до кінця життя. Праці присвячені гігієніч. дослідженням води, повітря, ґрунту, житла, питанням гігієни харчування та ін. П. експериментально обґрунтував практичні сан. заходи по очищенню міст, що привело до зниження смертності. Створив школу гігієністів.

ПЕТТІ (Petty) Уільям (26.V 1623, Рамсі, Гемпшир — 16.XII 1687, Лондон) — англ. економіст, родоначальник класичної буржуазної політичної економії. Поклав початок наук. дослідженню внутр. закономірностей бурж. виробн., заклав основи трудової теорії вартості, на основі якої аналізував

усі екоп. категорії. П. перший відрізняв ринкову ціну від вартості («природної ціни»), яку визначав затратами праці на виробн. товарів; зробив першу спробу з'ясувати питання про походження додаткової вартості. Йому належить перша спроба з'ясувати проблему диференціальної рент. Вважаючи бурж. лад. природним і вічним, П. виступав з вимогами підпорядкувати екоп. політику д-ви інтересам пром. капіталу. Наук. положення вчення П. набули дальшого розвитку в творах А. Сміта і Д. Рікардо. Гол. праці: «Трактат про податки і збори» (1662), «Політична анатомія Ірландії» (1672), «Політична арифметика» (1676), «Дещо з приводу грошей» (1682).

ПЕТУНІЯ (*Petunia*) — рід одно- або багаторічних трав'янистих, рідше кущових рослин родини пасльонових. Стебло розгалужене, опушене, клейке, 30—60 см заввишки. Листки червові, суцільні, видовжено-овальні, цілокраї. Квітки білі, рожеві, червоні, фіолетові, пістясті, поодинокі, правильні, лілоподібні. Плід — коробочка. 15 видів, поширених у Пд. Америці і Пн. Америці. В СРСР, у т. ч. на Україні, — 1 вид: П. г і б р и д н а, або с а д о в а (P. hybrida), вирощується як декоративний однорічник. Використовують для клумб, великих масивів, груп та бордюрів; для прикрашування балконів, вікон та садових ваз. Найпоширеніші сорти: Яскраво-рожева, Королева ринку, Синє чудо, Біла та ін.

Л. М. Яремченко.
ПЕТЦОЛЬДТ (Petzoldt) Іозеф (4.II 1862, Альтенбург — 1.VIII 1929, Берлін) — нім. філософ-ідеаліст, представник емпіріокритицизму. Будучи послідовником Р. Авенаріуса, П. заперечував субстанцію як матеріальну основу речей, розвивав концепцію принципової координації суб'єкта і об'єкта. За П., пізнання теорія являє собою лише психологію пізнання, суб'єктом якого виступає ізолюований, вирваний із соціальних зв'язків індивід. Філософ. погляди П. піддав критиці В. І. Ленін у праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм».

ПЕХАЛЬ (Pechal) Мар'ян (н. 24.VIII 1905, Лодзь) — польс. поет, критик і перекладач. Перша зб. поезій — «Крик з міста» (1929). Автор збірок «Срібна вага» (1936), «Нова весна» (1954), «Вогні» (1957), «Місто надії» (1964), «Крайня міра» (1965), «Бути» (1969), «Поезії» (1973), критичних нарисів «Про Норвіда» (1937), «Живі джерела» (1972), «Міф Пігмаліона» (1974). Виступав з віршами для дітей («Рай на землі» та інші віршики для дітей», 1947), сатиричними творами («Чорт за шкільною», 1959, «Мави у ванні», 1961). Перекладач творів рос. письменників (Л. Толстого, В. Катаєва та ін.), ряду поезій Т. Шевченка (війшли до «Вибраних творів» Т. Шевченка, виданих 1955 у Варшаві).

В. П. Ведіна.

ПЕХЛЕВІ — шахська династія в Ірані з 1925 до лютого 1979. Представники: Реза-шах Пехлеві (1925—41), Мохаммед Реза П. (1941—79). За правління П. в Ірані було встановлено деспотичний режим,

Петунія гібридна.

який перетворив країну на об'єкт експлуатації та опорну базу іноз. імперіалізму. Величезних розмірів досягла милитаризація Ірану. В лютому 1979 в результаті народної, антиімперіалістичної, нац.-визвольної революції дин. П. було скинуто (див. *Іран*, розділ Історія).

ПЕХЛЕВІ — колишня (1925—79) назва міста Ензелі в Ірані (див. т. 12, Додаток).

ПЕЧА Ганна Дмитрівна (п. 26.X.1926, с. Руське, тепер Мукачівського р-ну Закарп. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1972). Член КПРС з 1967. У 1948—65 — ланкова колгоспу імені XXII з'їзду КПРС Мукачівського р-ну, з 1965 — там же бригадир комплексної бригади. Колектив бригади, очолюваної П., щорічно збирає понад 40 ц/га озимих зернових, понад 100 ц/га зерна кукурудзи, більше 1000 ц/га кормових буряків. П. на XXIV з'їзді Компартії України обрана членом Ревізійної комісії, на XXV і XXVI з'їздах Компартії України — членом ЦК. Нагороджена 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями.

ПЕЧ — місто на Пд. Угорщині, адм. ц. мед. (області) Барана. Вузол з-ць. 163 тис. ж. (1976). Центр осп. кам.-вуг. басейну країни. Коксохім., маш.-буд. (вироби. с.-г. машин), нафтоперегінний з-д. Виготовлення керамічних та фарфоро-фаянсових виробів, муз. інструментів. Підприємства харч. (пивоварної, виноробної, потюнової) пром-сті. Ун-т, пед. ін-т, музей, театр.

ПЕЧАТКА — спеціальний металевий, гумовий чи дерев'яний предмет з нарізними знаками для відтиску їх на сургучі, воску, папері тощо з метою надання документів вірогідності та юрид. сили. Існують з найдавніших часів у різних народів світу. В Давній Русі перші згадки про П. містяться в доповіді київ. кн. Ігоря з греками (944). Старовинні укр. міста (Львів, Володимир-Волинський та ін.) вже в 14 ст. мали П.; перші згадки про запорізькі П. відомі з 16 ст. Свої П. у 17—18 ст. мали укр. *малки, сотні*, представники *козацької старшини*. В СРСР порядком виготовлення П. і користування ними регулюють постанови Раднаркому СРСР від 21.VII.1935 та відповідні норми *адміністративного права* (в УРСР — *Адміністративний кодекс УРСР*). Існують П. гербові (з зображенням *герба державного*) СРСР або союзної республіки, право користування якими надається законом певному колу осіб, і П. прості (без зображення герба). Простими П. користуються окремі відділи установ, громад. та кооп. орг-ції тощо та окремі особи (напр., лікарі). Порушення порядку виготовлення, зберігання і користування П. в УРСР карається в адм. порядку відповідно до постанов Раді Міністрів УРСР від 4.X.1961 та 3.I.1962. Про вивчення П. як істор. джерел див. ст. *Сфрагістика*.

ПЕЧЕНІЖ Степан Хомич (п. 10.VII.1930, с. Джулинка, тепер Бершадського р-ну Вінн. обл.) — укр.

рад. скульптор, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1960). Спец. худож. освіти не має. Твори: «Ланкова» (1952), «Богдан Хмельницький» (1954), «Ленін на трибуні» (1957), «Колгоспниця» (1958), «Орач», «Хліб і сіль» (1960, гіпс тонований), «Тарас Шевченко» (1965), «Павка Корчагин» (1970), «Ленін», «Рідне поле» (обидва — 1980). Твори з кераміки: «На межі», «Суд козака», «Закохані», «Соловейко». Роботи зберігаються у Вінн. краєзнавчому музеї.

ПЕЧЕНІГИ — тюркські кочові племена. У 8—9 ст. очолювали союз племен між Волгою і Уралом, до складу якого входили підкорені ними *сармати*, фіно-угор. племена та ін. Зх. відгалуження їх на поч. 90-х рр. 9 ст. зайняли степи від гирла Дунаю на Зх. до пониззя Дону на Сх. Прагнучи використати П. у своїх інтересах, Візантія підбурювала їх проти угрів, дунайських болгар і Русі. Рус. князі використовували П. в міжусобній боротьбі, що, однак, не виключало нападів П. на Русь (915, 920, 968, 972 тощо). У 972 П. розбили біля Дніпрових порогів військ. дружину кн. Святослава Ігоровича, у бою загинув і сам Святослав. Кн. Володимир Святославич програв 988—997 вів боротьбу проти П. В 10 ст. у П. [вони поділялися тоді на 13 племен (колін), кожне з яких об'єднувало 5 родів] на чолі племен стояли «великі князі», на чолі родів — «малі князі». В той час у П. відбувався розклад первіснообщинного ладу і склалися феод. відносини. Осн. заняття — напівкочове скотарство. Встання П. напали на Київську Русь 1036, їх тоді розбило військо Ярослава Мудрого під Києвом. Після цього П. майже не згадуються в давньорус. літописах. Частина П., яка й далі кочувала в причорноморських степах, у 2-й пол. 11 ст. з польвою там *половців* увійшла до їхнього племенного союзу, ін. частина П. осіла на рус. землях, визнавши владу київ. князів. У 12 ст. П. згадуються в давньорус. літописах в складі *чорних клобуків*, які жили на Порослі. Частина П. перекочувала до пониззя Дунаю, а згодом на Балканський п-ів, де вони асимілювалися місц. населенням.

Літ.: Голубовський П. Печеніги, торки і половці до нашествия татар. К., 1884; Платіна С. А. Печеніги, торки і половці в южноруських степях. В кн.: Матеріали та дослідження по археології. СССР, № 62. М.—Л., 1958; Рутківська Л. М. Степові кочівники та Київська Русь IX—X ст. «Український історичний журнал», 1965, № 11. Л. М. Рутківська.

ПЕЧЕНІГИ — селище міського типу Чугуївського р-ну Харків. обл. УРСР. Розташований на правому березі Сіверського Дінця, за 23 км від залізнич. ст. Чугуїв. 6,8 тис. ж. (1981). У П. — харчосмакова ф-ка, рибокомбінат, виробниче відділення Чугуївської райсільгосптехніки. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, 2 б-ки, історико-краєзнавчий музей. Вперше згадується 1646, с-ще міськ. типу — з 1957. **ПЕЧЕНІЖИ** — селище міського типу Коломийського р-ну Івано-Франк. обл. УРСР. Розташований на

річках Печенізі і Лющі, за 12 км від залізнич. ст. Коломия. 5,4 тис. ж. (1981). У П. — меблевий комбінат, з-д буд. матеріалів. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, 2 б-ки, краєзнавчий музей О. Довбуша, який народився в П. Вперше П. згадується у писемних джерелах 1443, с-ще міськ. типу — з 1940.

ПЕЧЕНІЗЬКЕ ВОДОСХОВИЩЕ — на р. Сіверському Дінці, у межах Харків. обл. УРСР. Створене 1962. Довж. 65 км, шир. до 3 км, пересічна гліб. 4,4 м, найбільша — 20 м. Площа 86,2 км². Повний об'єм 384 млн. м³. П. в. має багаторічний режим регулювання. Використовується для потреб водопостачання м. Харкова, зрошування, рибного г-ва. База відпочинку. О. О. Русикова.

ПЕЧЕРА — порожнина у поверхневих верствах земної кори. П. утворюються гол. чин. під дією вилугування та розмивання водою легко розчинних порід — вапняків, доломітів, гіпсів (див. *Карст*), а також внаслідок *суфозії*, *абразії*, розвіювання та ін. процесів. Найбільші П. — карстові, в яких є різноманітні натічні утвори — *сталактити*, *сталагміти*, колонні тощо. На дні деяких П. є підземні джерела, річки та озера. У П. своєрідний кліматичний режим. Населені печерною фауною. Найбільша в світі — *Мамонтова печера* в США. В СРСР найвідоміша *Кунгурська льодова печера*. Багато П. є на Україні (див. *Печери кримські*, *Печери подільські*, *Печери карпатські*). Первісна людина використовувала П. як житло. Вивчає П. *спелеологія*.

ПЕЧЕРИ КАРПАТСЬКІ — група карстових печер на Полонинському хр. Українських Карпат, гол. чин. між річками Терелею і Тересою, в межах Тячівського р-ну Закарп. обл. УРСР. Всього відомо 15 печер. Утворились П. к. у верхньоярських вапняках. Серед них виділяють *понири* (найдовша — Загадка, 35 м), канали давніх джерел (Білокам'яна, 101 м) і розкриті печери (*Дружба*, 220 м). До останнього типу печер відносять єдиний у П. к. Кам'яний Міст (задовжки 15 м і зашириши 20 м) з численними нішами та куполами, в яких місцями збереглися давні каскадні натічні утворення. П. к. сформувалися в ранньому пліоцені — середньому плейстоцені. У печері Жемчужній знайдено залишки хребетних *тюркської епохи*. Деякі з П. к. є *пам'ятками природи* (Жемчужна, Молочний Камінь, Чур та інші).

ПЕЧЕРИ КИЇВСЬКІ — група печер штучного походження на тер. Києва та його околиць. Вперше згадуються в давньорус. літописах. Опис П. к. є в спогадах і щоденниках іноз. мандрівників 16—17 ст., які проїздили через Київ (А. Гваньїні, Б. Ласоти, Г. Л. Боплана та ін.). Перші спроби наук. вивчення П. к. належать до кін. 17 ст., коли їх дослідив Й. Гербіній, який доводив штучне походження печер. П. к., як правило, викопано в товщі лесової породи (глибина — від 5 до 20 м).

В. В. Петрушевський.

Д. М. Петрушевський.

І. В. Петряков-Соколов.

Г. Д. Печа.

В 1617 відкрито печеру в Андрієвській горі. В 19 ст. в Києві було виявлено понад 45 печер. Найвідоміші — Ближні (довжина близько 522 м) і Дальні (разом з Варязькою близько 450 м) печери Києво-Печерської лаври, а також Звіринецькі, Китайські, печери між селами Пироговим і Лісниками. Під час спорудження 1853 Ланцюгового мосту виявлено т. з. Микільську печеру (на її стінах знайдено давні написи, зображення христів, невідомого «святого» тощо). Великий наук. інтерес становлять печери біля Кирилівської церкви (їх досліджували 1893). Знайдено печери під Софійським собором, Києво-Михайлівським Золотоверхим монастирем, яким не менше як тисяча років, та ін. Літ.: Толочко П. П. Тайни киевских подземий. К., 1971; Петренко М. З Печерні лабіринти. К., 1976.

ПЕЧЕРИ КРИМСЬКІ — велика група карстових печер, розташованих у Кримських горах. Поряд з горизонтальними та горизонтально похилими печерами в Криму поширені також вертикальні карстові порожнини типу колодязів і шахт, невеличкі навіси та гроти. У верхньокрейдових вапняках Головного пасма Кримських гір відомо 808 карстових порожнин. Найбільші з них: Червона печера (довж. 13,1 км), Солдатська печера (1,8 км), Узунджа (1,5 км), Еміне-Баір (1,4 км), Провал (1,2 км), Чорна (1,0 км); найглибші — Солдатська (500 м), Каскадна (400 м), Молодіжна (260 м). У верхньокрейдових вапняках Внутрішнього пасма Кримських гір виявлено 20 печер. Найбільші: Зміїна (310 м), Мангупська (230 м), Міжгір'я (210 м). У багатьох П. к. є підземні ріки та озера, виявлено

Печера Ювілейна в Кримських горах.

рештки тваринного світу минулих часів. Вивчення відкладів печер дає можливість реконструювати палеогеографічні умови Криму в пліоцені — антропогені. Деякі П. к. відомі з глибокої давнини. Вони давали притулок людині з часів палеоліту. Найвідоміші палеолітичні стоянки в П. к.: Кік-Коба, Чокурча, Шайтан-Коба, Старосілівська стоянка та ін. Великий інтерес П. к. становлять також для туристів. Понад 80 П. к. є пам'ятками природи.

ПЕЧЕРИ ПОДІЛЬСЬКІ — група карстових печер на Поділлі, у басейні Дністра, в межах Терноп. обл. УРСР. У придністровському Поділлі досліджено понад 60 печер. Найбільші з них: Оптимістична (143,6 км), Озерна (104 км), Кристална (22 км), Млинківська печера (15,1 км), Вертеба

(7,8 км), Угринь (2,1 км) та інші. Карстові печери утворились у неогенових гіпсах потужністю 10—30 м, перекритих товщею (2—30 м) відкладів, що не карстуються. П. п. являють собою систему розгалужених лабіринтів з великими залами (довж. до 200—300 м, шир. до 20 м, вис. до 6—8 м) та вузькими ходами. У деяких печерах є підземні озера та періодичні водотоки, залишки викопної фауни пізньопліоценового — плейстоценового віку. П. п. утворились

Печера Атлантида на Придністров'ї.

в середньому пліоцені — ранньому антропогені. Багато П. п. є об'єктами туризму. Деякі з П. п. є пам'ятками природи (Вертеба, Млинківська, Ювілейна, Угринь та інші).

ПЕЧЕРИЦЯ, шампіньйон (*Agaricus*, синонім *Psalliota*) — рід грибів родини агарикових, або печерицевих. Бл. 200 видів, поширених по всій земній кулі, з них в УРСР — понад 50. Найпоширеніші П. двоспорові (*A. bisporus*) з сірувато-коричнюватою шапкою і білою ніжкою з кільцем та П. польова (*A. campester*) з білуватою або брудно-білою шапкою. Ростуть групами на полях, луках, у степах, на городах, галявинах лісів, у садах тощо; плоді тіла утворюють з травня по листопад. П. двоспорову вирощують у багатьох країнах світу, у т. ч. в СРСР, на спеціальних субстратах (компостах). Це — цінний їстівний гриб. У сухій речовині бл. 45% білків. Відомо також 2 види отруйних П. Іл. див. на окремому аркуші до ст. Гриби, т. 3, с. 400—401.

ПЕЧЕРНА ФАУНА, спелеофауна — 1) Сучасна П. ф. — сукупність тварин, що населяють печери. Для П. ф. характерні безхребетні (ракоподібні, комахи, павукоподібні, молоски, вільчасті черви), з хребетних — деякі земноводні (напр., протей) і риби. Тварини П. ф. живляться в основному частками органічного детриту, розчиненою органічною речовиною, що адсорбована на глині, бактеріями (у т. ч. хемосинтезуючими) тощо. Кажани та деякі ін. тварини використовують печери лише для сну, зимівлі тощо, а їжу знаходять поза печерами. Тварини П. ф. різко відрізняються від споріднених з ними наземних тварин. Вони мають спец. адаптації (втрату очей, депігментація, дуже низький рівень метаболізму). Напр., печерні риби ростуть дуже повільно,

живуть довго і відкладають незначну кількість великих, багатих на жовток ікринок, що є адаптацією до нестачі їжі. 2) Викопна П. ф. — рештки організмів, заховані в печерах, значино у відкладах, що вкривають їх дно (суглинку, піску, іноді вапняку та ін.). До складу П. ф. входять не лише тварини, що в минулі часи населяли печери (напр., кажани, печерний ведмідь, печерний лев), а й рештки ївної їжі та організми, які потрапляли до печер випадково. Якщо місце знаходження П. ф. пов'язане зі стоянкою первісної людини, то до її складу включають і рештки їжі первісної людини та предмети її побуту, зроблені з кісток. Викопна П. ф. є важливим джерелом інформації щодо еволюції тварин на найпізніших етапах історії Землі в антропогені. Численні місцезнаходження П. ф. відомі на Україні, зокрема в Криму, Прикарпатті, на Чернігівщині, біля Одеси та ін.

Л. П. Татариню
(П. ф. викопна).

ПЕЧЕРНІ ЖИТЛА — житла в природних печерах, гротах і навісах у гірських районах або в урвищах берегів річок та інших водойм. Були повсюдно поширені за кам'яної доби, особливо за часів палеоліту. На тер. України відомі печерні стоянки Кік-Коба, Вовчий грот, Чокурча, Шайтан-Коба, Старосілівська стоянка в Криму та ін. Житла в штучних печерах подекуди існували й пізніше, переважно за часів середньовіччя (див. Печерні міста).

ПЕЧЕРНІ МІСТА — залишки населених пунктів (переважно середньовічних), на території яких виявлено штучні печерні споруди та природні печери, що їх використовувала людина. П. м. відомі в СРСР (найзначніші — Вардіа в Грузії, Ескі-Кермен, Мангун, Чифут-Кале, Каламіта в Криму), Малій Азії, Пд. Італії, Китаї (Дунхуан), Індії та ін. країнах. У Пд.-Зх. Криму П. м. виникли в 5—7 ст. Бл. 9 ст. у зв'язку з розвитком феод. відносин вони перетворилися на феод. міста й замки. В кримських П. м. були й наземні споруди; печери мали в основному культове, госп. або оборонне призначення. Більшість П. м. Криму 1938 оголошено археол. заповідниками, де провадиться н.-д. та експедиційна робота.

Лит.: Яковсон А. Л. Средневековый Крым. М.—Л., 1964; Якушева Е. М., Нижуря А. М. «Печерные города» Крыма Путеводитель. Симферополь, 1972.

ПЕЧИЩЕ — поширена в минулому на Пн. Росії назва спочатку форми сімейної громади (великої патриархальної сім'ї), а пізніше (в 16—18 ст., в деяких районах і в 19 ст.) форми землеволодіння і сільського поселення, що складалося з кількох споріднених сімей-дворів, які колективно володіли земельними угіддями. П. досліджено О. Я. Єфименко. На Україні і в Білорусії така громада мала назву дворщина, у пд. слов'ян — задруги. Історично П. є однією з форм патронімії.

ПЕЧІНКА — травна залоза у людини, хребетних і деяких безхребетних тварин. П., у безхребетних

тварин являє собою вирости переднього відділу серед. кишки або шлунка і безпосередньо бере участь у перетравлюванні їжі. Клітини П. моллюсків здатні до фагоцитозу. У хордових тварин і людини П. виділяє жовч і відіграє важливу роль в обміні речовин організму. У менш організованих хребетних П. має трубчасту будову. Кінцеві трубочки утворюють жовчні капіляри, які зливаються в печінкові протоки, а потім — у жовчну протоку, що відкривається в кишечник. У плазунів, птахів і ссавців поперечні анастомози перетворюють трубчасту залозу на сітчасту. П. більшості хребетних — часточковий орган. У м'ясоїдних тварин П. відносно більша, ніж у травоядних. Форма П. залежить від форми порожнини тіла тварини. П. у л ю д и н и — найбільша травна залоза, маса її у дорослої людини — 1500—2000 г. П. здійснює специфічні захисні, знешкод-жувальні, ферментативні і видільні функції, спрямовані на підтримання гомеостазу в організмі; бере участь у процесах травлення, кровотворення, білкового, вуглеводного, жирового, мінерального обмінах, обміні вітамінів тощо. Зчаток П. з'являється наприкінці третього тижня зародкового розвитку людини з ділянки вентральної стінки дванадцятипалої кишки. Дальша диференціація П. полягає у вrostанні сполучної тканини всередину П. по ходу ворітної вени. Остання поділяє паренхіму П. на частки. П. міститься в основному в правому підребер'ї, стикається з грудочеревною перепонкою, правими ниркою і наднирковою залозою, нижньою порожнистою веною, дванадцятипалою кишкою, шлунком, жовчним міхуром, ободовою кишкою. Розрізняють верхню (діафрагмальну) і нижню (вісцеральну) поверхні П. Верхня поверхня опукла, серповидною зв'язкою поділяється на правий і лівий відділи. Нижня поверхня двома поздовжніми і поперечною (ворота П.) борознами поділяється на 4 частки: праву, ліву, квадратну, хвостату. За схемою Куїно (Сойнауд) в П. розрізняють праву і ліву частки та 8 сегментів. У ворота П. входять: ворітна вена і печінкова артерія, гілки блукаючого і симпатичного нервів, виходять вивідна протока і лімфатичні судини. Внутр. структуру П. утворюють часточки призматичної форми, які складаються з печінкових клітин, що групуються у вигляді двошарових балок, розташованих радіально до осі часточок. Між часточками містяться прошарки сполучної тканини. Печінкові клітини виробляють жовч, яка послідовно потрапляє у жовчні капіляри (завиришки 0,5—1 мм), внутрішньо- та міжчасточкові протоки. Протоки, що виходять з кожної частки П., зливаючись, утворюють заг. печінкову протоку. Кров надходить у П. по ворітній вені і печінковій артерії, які розгалужуються на міжчасточкові вени і артерії. Останні у паренхімі П. розгалужуються на капіляри (синусоїди), що безпосередньо стикаються з клітинами П. Ендотелій

синусоїдів утворений клітинами зірчастої форми, які здатні до фагоцитозу. З капілярного русла паренхіми П. формуються вени, що впадають в нижню порожнисту вену. Іннервація П. здійснюється печінковим нервовим сплетінням. Серед захворювань П. найчастіше зустрічаються гепатити, холецистит, цироз печінки, а також лямбліоз, лейшманіоз.

К. І. Кульчицький.
ПЕЧІНКОВА ДВОУСТКА — паразитичний черв'як класу дигенетичних присиснів. Те саме, що й *фасціола печінкова*.

ПЕЧІНОЧНИЦЯ (Hepatica) — рід рослин родини жовтецевих. Багаторічні кореневищні трави з прикореневими 3—5-лопатеми листками. Квітки одиночні на верхівках пазушних квітконосів. Плід збірний, з численних сім'янок. Відомо 8 видів, поширених у Пн. півкулі. В СРСР — два види, з них в УРСР — один: П. з в и ч а й н а (H. nobilis), що росте по листяних і мішаних лісах, між чагарниками, по тинистих схилах берегів річок (у пн.-зх. частині УРСР). Декоративна рослина.

ПЕЧІНОЧНІ МОХИ, печіночники (Hepaticopsida, Marchantiopsida) — клас рослин відділу мохоподібних. Мають здебільшого дорзовентральну будову вегетативного тіла — дихотомічно розгалуженої слани (талому) простої чи більш-менш складної будови (у маршанцієвих), на нижньому боці з одноклітинними нитчастими ризоїдами, іноді й з багатоклітинними одношаровими лусочками (амфігастрії), здебільшого ж у вигляді прилеглого дворядно облистяного пагона-стебла (у юнгерманціальних), або ж іноді третій ряд з нижнього боку створюють амфігастрії. Листки (філоїди) різної форми, одношарові, без жилки. Спорогон — коробочка без ковпачка, на короткій ніжці чи без неї, приєднаний до гаметофіта особливим присоском. Поміж спорами містяться видовжені клітини з спіральним потовщенням — елатери, які за своєю гігроскопічністю сприяють розпушуванню спор і розсіюванню їх. Протонема нитчаста, слабо розвинена і здебільшого не тривала; з її верхівкової клітини розвивається гаметофор у вигляді талому або облистного пагона. П. м. пошир. від екватора до полярних районів, особливо у вологих тропіч. і субтропіч. лісах; ростуть на корі дерев, ґрунті, рідше на камінні, скелях, деякі — у воді. Понад 8,5 тис. видів, в СРСР — бл. 315 видів, зокрема в УРСР — бл. 180 видів (65 родів). Одним з характерних представників, зокрема таломних П. м., є *маршанція*.

Г. Ф. Бачурин.
ПЕЧІЯ, згага — відчуття печіння і жару у стравоході. П. може спричинюватися закиданням кислої вмісту шлунка у нижній відділ стравоходу при підвищенні чутливості слизової оболонки стравоходу, дисфункції кардіального відділу шлунка, спастичному стані ворота шлунка (див. *пілороспазм*) тощо. П. найчастіше буває у хворих з підвищеною кислотністю. Спостерігається П. при виразко-

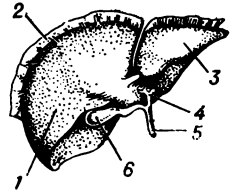
вій хворобі шлунка, холециститах, гастриті, ряді нервових розладів та ін., у здорових людей — при несприйнятливості деяких харчових речовин. Ліку в а н н я спрямоване на ліквідацію осн. захворювання. Для усунення П. застосовують різні дуги (тільки за призначенням лікаря).

ПЕЧОРА — ріка на Пн. Сх. Європ. частини СРСР, у Комі АРСР та Ненец. авт. окрузі Арх. обл. РРФСР. Довж. 1809 км, площа бас. 322 тис. км². Бере початок на Пн. Уралі, впадає в Печорську губу Баренцового м., утворюючи велику дельту завширшки до 45 км. Шир. русла досягає 1—2,3 км, гліб. на плесах 2—10 м, на перекатах — від 0,4 до 1,5 м. У пониззі ділиться на два рукави: сх. — Велика П. і зх. — Мала П. Гол. притоки: Кожва, Іжма, Цільма (ліві), Лич, Уса, Шапкіна (праві). Живлення П. снігове і дощове. Середньорічні витрати води в пониззі 3520 м³/с. Пересічний річний стік становить 120 км³, з нього на весняне водопілля припадає 60%. Замерзає П. в кінці жовтня, скресає в травні — на поч. червня. Регулярне судноплавство від гирла П. до Троїцько-Печорська; до м. Нар'ян-Мара доступна для мор. суден. Осн. вантажі — ліс, нафтопродукти, кам. вугілля, буд. матеріали. Гол. порти й пристані: Троїцько-Печорськ, Вуктил, Печора, Шельягор, Усть-Цільма, Нар'ян-Мар. Розробляються проекти спрямування частини стоку П. в бас. Волги. У верхів'ї П. — Печоро-Іліцький заповідник.

І. М. Семенов.
ПЕЧОРА — місто респ. підпорядкування Комі АРСР, райцентр. Розташована на р. Печорі. Залізнична ст., річковий порт. 58 тис. ж. (1981). Підприємства лісової та деревообр. (деревообр. і лісопильний з-ди), харч. пром-сті та по обслуговуванню транспорту. ДРЕС. Річкове уч-ще, краєзнавчий музей. П. утворена 1949.

ПЕЧОРО-ІЛІЦЬКИЙ ЗАПОВІДНИК — у межах Комі АРСР. Пл. 721 тис. га. Створений 1930 для комплексного вивчення природи зх. схилів Пн. Уралу та верх. течії р. Печори. Об'єднує три ландшафтні райони: Припечорську низовину, вкриту сосновими борами, передгір'я з ялиновими, ялицевими і ялиново-ялицевими лісами з домашньою кедрою та гори Пн. Уралу. Флора заповідника налічує понад 700 видів. З тварин живуть лось, лісовий північний олень, вовк, білий песець, соболь, кунія. Реакліматизовано бобра. З птахів трапляються глухар, тетерев, рябчик. При заповіднику є дослідний розплідник для вивчення лосів у неволі та приручення їх.

ПЕЧОРСЬКИЙ ВУГІЛЬНИЙ БАСЕЙН — другий за запасами (після Донецького) басейн з покладами коксівного вугілля в Європ. частині СРСР. Міститься на зх. схилі Полярного Уралу і хребта Пай-Хой, у межах Комі АРСР і Ненец. авт. округу Арх. обл. РРФСР; значна частина його лежить на Пн. від Пн. полярного кола. Пл. басейну бл. 90 тис. км². Пром. запаси вугілля становлять

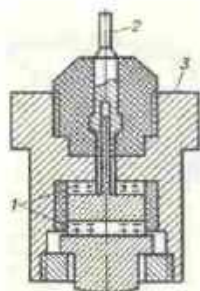

Печінка людини (вигляд спереду): 1 — права частка; 2 — зв'язка, що сполучає печінку з діафрагмою; 3 — ліва частка; 4 — загальна печінкова протока; 5 — жовчна протока; 6 — жовчний міхур.

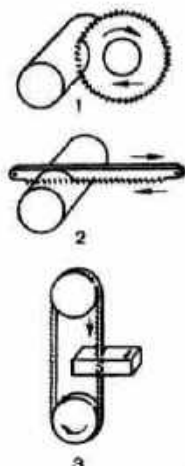

Печіночниця звичайна: 1 — загальний вигляд рослини; 2 — квітка без оцвітіння; 3 — плід.

П'єзоелектричний датчик тиску: 1 — пластина з п'єзоелектричного матеріалу; 2 — електрод; 3 — корпус (стрілкою показано напрям дії вимірюваного тиску).

Пилжик: 1 — кругла; 2 — циліндрова; 3 — стрічкова

10,1 млрд. т (1980). Вугленосність пов'язана з верхньопермськими відкладами (див. *Пермський період і пермська система*), які вміщують до 200 пластів вугілля потужністю від 0,5 м і більше. Загальна потужність вугленосної товщі до 5500 м. У межах П. в. б. бл. 30 родовищ вугілля. Вугілля кам'яне, гумусове, на Зх. басейну — буре. Бл. третини балансових запасів вугілля належить до коксівного, жирного. Зольність вугілля басейну від 9 до 40%, вміст фосфору 0,1—0,2%. Теплоотагоряння горючої маси 30—36 Мдж/кг. Перші відомості про наявність вугілля у П. в. б. відносяться до 1828. Видобувати вугілля почали 1934. Інтенсивні геологорозвідувальні роботи розпочалися з 1941. Вугілля добувають шахтним способом. Гірничотех. умови розробки родовищ ускладнені наявністю на більшій частині площі басейну *багаторічної мерзлоти*. Використовують вугілля як енерг. паливо переважно на Пн. Європ. частині РРФСР.

В. Х. Череповський
ПЕЧУК Ісак Мойсейович (3 (15). XI 1891, м. Летичів, тепер район центр Хмельн. обл. — 17.IX 1970, м. Макіївка Донец. обл.) — укр. рад. вчений у галузі гірничої справи, доктор тех. наук (з 1944), професор (з 1945), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1958). Закінчив (1914) Катеринославський (тепер Дніпроп.) гірничий ін-т, працював на шахтах Донбасу. В 1929—60 — в н.-д. установах, з 1960 — в Ін-ті гірничої справи АН УРСР (тепер Всесоюзний н.-д. ін-т гірничої механіки ім. М. М. Федорова), з 1963 — в Макіївському н.-д. ін-ті з безпеки праці в гірничій пром-сті. Осн. праці — з питань провітрювання шахт підземними вентиляторами, прогнозу газоносності, проникності газу у виробки та підсоби приміщення, дегазації пластів. Нагороджений орденом Леніна.

ПЕШАВАР — місто на Пн. Зх. Пакистану, адм. п. Пн.-Зх. Прикордонної провінції. Розташоване на р. Бара (притока Кабулу), за 16 км від Хайберського перевалу, на шосе, яке веде до Афганістану; залізнична ст., аеропорт. 273 тис. ж. (1972). Центр важливого с.-г. району в гірському поясі країни. Невелика текст., металообр. та харч. пром-сть. Фарм. ф-ка, з-д штучного льоду. Розвинуті кустарні промисли (виробн. бавовняних, шовкових і вовняних тканин, шкіряних та мідних виробів). Ун-т (з 1950). Музей.

ПЕЩАНСЬКИЙ Володимир Павлович (10.XI 1873, м. Переяслав, тепер м. Переяслав-Хмельницький — 26.VIII 1926, Львів) — укр. архітектор, реставратор і мистецтвознавець. Закінчив Петерб. інженерно-архит. ін-т. Під керівництвом П. було реставровано Микільський (Вийсовий) собор (не зберігся) і *Снаса на Берестовій церкві* — у Києві. З 1922 П. жив у Львові і працював в укр. Нац. музеї, де керував реставрацією старовинного іконостасу й упорядкуванням пам'яток нар. мистецтва. В цей період опублікував праці: «Давні килими України» (1925), «Дешо про українські та

великоруські ікони» (1926), «Скит Манявський і Богородчанський іконостас» (1926, у співавторстві з М. Драганом та І. Свенціцьким).
ПЕВЦОВ Михайло Васильович [21.V (2.VI) 1843, Новгородська губ. — 25.II (10.III) 1902, Петербург] — рос. географ, дослідник Центр. Азії, генерал-майор. У 1872 закінчив Академію Ген. штабу в Петербурзі. В 1875—86 викладав географію в Сибірському кадетському корпусі в Омську. В 1876 здійснив мандрівку в Джунгарію, 1878—79 — у Монголію (пройшов через пустелю Гобі). В 1889—90 разом з В. І. Роборовським, П. К. Козловим та К. І. Богдановичем досліджував Кашгарію та Куньлунь. Експедиція відкрила (1890) Токсунську улоговину — зх. частину *Турфанської улоговини*. П. розробив метод визначення геогр. широти за спостереженнями двох зірок на однакових висотах. Ім'ям П. названо льодовик на Алтаї.

П'ЕДЕСТАЛ (франц. *piédestal* — основа, підніжжя) — див. *Постамент*.

П'ЕЗОГЕОФОН (від грец. *πῆζω* — тисну) — див. *Геофон*.

П'ЕЗОЕЛЕКТРИКА (від грец. *πῆζω* — тисну і *ηλεκτρικα* — сукупність явищ, властивих деяким діелектричним кристалам (т. з. п'єзоелектрикам) і обумовлених взаємозв'язком між їхньою поляризацією (див. *Поляризація діелектриків*) і механічними деформаціями. Поява електр. зарядів різного знака на протилежних гранях діелектр. кристала внаслідок мех. деформацій (стиску, розтягу і т. д.) наз. прямим п'єзоелектричним ефектом, а виникнення мех. деформацій під дією електр. поля — оберненим п'єзоелектричним ефектом. П'єзоелектр. ефекти спостерігаються (за деякими винятками) в кристалах без центра симетрії. П. відкрив 1817 франц. кристалограф і мінералог Р. Ж. Гаюї (1743—1822) у кристалах *кальциту*. Вперше детальне дослідження П. провели 1880 брати Ж. і П. Кюрі на кристалах *кварцу*. Відомо понад 1500 речовин з п'єзоелектр. властивостями; серед них, крім кварцу (п'єзокварцу), широко використовують сегнетову сіллю, титанат барію, дигідрофосфат амонію, ніобат літію та ін. Часто застосовують також одержані за спец. технологією *тверді розчини деяких сегнетоелектриків* — т. з. п'єзокераміку. Завдяки можливості перетворення електр. сигналів у механічні і навпаки п'єзоелектрики набули широкого застосування в акустиці, радіофізиці, радіотехніці та в ін. галузях науки і техніки (див., зокрема, *П'єзоелектричний датчик*).

В. Л. Стрижельський.
П'ЕЗОЕЛЕКТРИКИ — кристалічні матеріали, що ім притаманний п'єзоелектричний ефект (див. *П'єзоелектрика*); різновид *діелектриків*. Розрізняють П. монокристалічні і п'єзокерамічні. Монокристалічними П. є природні і штучно вирощувані (з розчинів, розплавів) *кристали*. До найпоширеніших П. такого типу належать *кварц* (див. також *П'єзокварц*)

і *сегнетова сіль*. П'єзокерамічні П. являють собою полікристалічні (див. *Поляризація діелектриків*) *сегнетоелектрики*; матеріали на основі титанату барію, *тверді розчини* титанату — цирконату свинцю, ніобату свинцю — барію та ін. П. використовують у виробн. п'єзоелектричних датчиків, п'єзогеофонів тощо.

П'ЕЗОЕЛЕКТРИЧНИЙ ДАТЧИК — пристрій, яким мех. зусилля перетворюють на електр. сигнали, використовуючи п'єзоелектр. ефект (див. *П'єзоелектрика*); різновид функціонального *вимірювального перетворювача*. В одному з найпоширеніших П. д. тиску (мал.) на пластинках з п'єзоелектриків виникають електр. заряди, значення яких пропорційні вимірюваному тиску. П. д. застосовують у вагових і сортувальних (за вагою) пристроях, при вимірюванні вібрації, деформації тощо.

П'ЕЗОКВАРЦ — мінерал класу *силікатів*, відміна *кварцу*, кристали якого мають п'єзоелектричні властивості (див. *П'єзоелектрика*). До П. належать кристали *гірського кристалу*, димчастого кварцу, або *морюну*, без тріщин, включень (див. *Включення в мінералах*) та ін. дефектів. Кристали П. повинні бути такими, щоб з них можна було вирізати пластинки розміром не менше 12 × 12 × 1,5 мм. При стискуванні, розтягуванні або зміні т-ри на поверхні бруска чи пластинки П. виникають електр. заряди. В Рад. Союзі родовища П. є на Україні (*Український цит.*), в РРФСР (Урал, Сибір); за рубежом — у Бразилії, на Малагаскарі. П. одержують і штучно. Застосовують П. у радіотехніці, радіоелектроніці, електроакустиці тощо.

В. А. Сурничов.

П'ЕЗОМАГНЕТИЗМ (від грец. *πῆζω* — тисну і *μαγνητισμ* — намагніченість) — виникнення *намагніченості* речовини під дією зовнішнього тиску. Відкрив 1959 В.-А. С. Боровик-Романов. П. можливий лише в речовинах, що мають антиферромагн. структуру, і принципово неможливий у пара- і діаманетиках. Виникає внаслідок скосу антиферромагн. підгруп або відносної зміни величини їхньої намагніченості. До п'єзомагнетиків (антиферромагн. кристали, яким властиві П.) належать CoF_2 , MnF_2 і $\alpha\text{-Fe}_2\text{O}_3$. Намагніченість п'єзомагнетика J_p пропорційна пружному механічному напруженню σ_{kl} :

$$J_p = \Lambda_{kl} \sigma_{kl}$$

Величина намагніченості при п'єзомагн. ефекті невелика — максимальне значення коеф. Λ_{kl} (в CoF_2) становить $\sim 2 \cdot 10^{-12}$ Тл × $\times \text{м}^2/\text{Н}$. $2 \cdot 10^{-12}$ Гс · см²/кгс). Оберненим відносно П. явищем є *лінійна магнітострикція*, тобто зміна розмірів кристалів пропорційна напруженості магн. поля.

П'ЕМОНТ — історична область на Пн. Зх. Італії. Адм. ц. — Турин. Назва «П'ємонт» вперше згадується в 13 ст. До 15 ст. тер. П. була роздроблена на окремі феод. володіння. У 15 ст. П. увійшов до Савойського герцогства. 1720 — *Сардинського королівства*. В 1802 — 14 входив до складу Франції.

Навколо Сардинського королівства (фактично навколо П.) 1859—60 відбулося об'єднання Італії. Під час 2-ї світової війни П. 1943—45 був окупований нім.-фашист. військами, визволений силами *Руху Опору*. В сучас. Італії П. — один з центрів робітничого і демократичного руху. Поділяється на 6 провінцій: Турин, Верчеллі, Кунео, Алессандрія, Новара, Асті. П'єро (франц. Piérot) — персонаж франц. нар. театру (прислужник). Виник на початку 17 ст. Прототип П. — образ слуги Педроліно з італ. комедії *дель арте*. Виконавець ролі П. виступав без маски. У 18 ст. П. був улюбленим героєм ярмаркового театру. Водночас на сцені паризького театру Італ. комедії в характері П. з'явилися риси журливого коханця — невдахи-суперника *Арлекіна*. Образ П. зустрічається у худож. лірі (О. Блок, Е. Ростан, М. Семенко та ін.). В 19 ст. актор-мім Ж. Б. Г. Дебюро перетворив П. на головний персонаж пантоміми. Традиції, набуті у втіленні образу П., розвинуті Ж. Л. Барро, М. Марсо.

П'єрон (Piéron) Анрі (18.VII 1881, Париж — 6.XI 1964, там же) — франц. психолог і психофізіолог. Вчився в Сорбонні у Т. Рібо і П. Жане. З 1923 — професор *Колеж де Франс*. Засновник ін-ту психології (1921) і Нац. ін-ту праці та профорієнтації (1928). Осн. праці присвячено психофізіології відчуттів. Вивчав питання фізіологічної психіки, локалізації психічних функцій у мозку та ін. П. боровся проти псевдонаук, наприклад у психології і вульгаризаторського підходу до психічних процесів. О. Т. Губко.

П'єр-сен-мартен — карстова печера в Піренейх на кордоні Франції та Іспанії. Лежить на вис. 1717—2043 м. Утворилась у вапняках і слюдяних шистових вапняках тектонічного порушення. Зкладається з переможених обвальних залів та галерей з потужними підземними водотоками. Глиб. 1332 м, довж. 33,6 км. Відкрита 1950. До 1980 вважалась найбільшою карстовою порожниною світу (1980 в шахті Жан-Бернар у Франції досягнуто глиб. 1410 м).

В. М. Дублявський. П'єтрін — порода свиней м'ясного типу. Виведена в Бельгії (біля м. П'єтрін) на поч. 20 ст. складним схрещуванням місцевих маршових свиней з *беркширською породою свиней*, великою білою породою свиней, темворсами та ін. породами. Проводилася тривала селекція за м'ясною продуктивністю та формою окістя. Масть П. переважно чорно-ряба, але є й біла. Свині породи П. середні за розміром, тулуб широкий, циліндричний з добре розвиненими м'я-

зами, окістя великі, м'ясисті. Жива маса кнурів 200—250 кг, свиноматок 180—220 кг. Плодючість невисока — 8—10 поросят в опоросі, молочність бл. 60 кг. Молодняк на відгодівлі в 220—235-денному віці досягає 90—100 кг. Вихід м'яса в туші до 66%, сала — 25%. Використовують П. у багатьох країнах світу, в т. ч. в СРСР, зокрема на Україні, для пром. схрещування та підвищення м'ясних якостей свиней місцевих порід.

Пешков Олексій Максимович (1868—1936) — рос. рад. письменник. Див. Горький Максим.

Пешковський Олександр Матвійович [11 (23).VIII 1878, Томськ — 27.III 1933, Москва] — рос. рад. мовознавець. Закінчив Моск. ун-т (1906). Професор Катеринославського (тепер Дніпропетровський) ун-ту (1918—21), 1-го Моск. ун-ту (1921—24), 2-го Моск. ун-ту (1926—32) та ін. вузів. Представник рос. формально-граматичної школи. Розробляв учення про граматичні засоби мови, типи значень, про речення («Російський синтаксис у науковому висвітленні», 1914, 7-е вид. 1956; «Інтоніція й граматика», 1928). Велику увагу приділяв методиці викладання мови («Методика рідної мови, лінгвістика, стилістика, поетика», 1925; «Питання методики рідної мови, лінгвістики й стилістики», 1930, та ін.).

Пивиха — ізольоване підвищення на Пд. Придніпровської низовини, в Полтав. обл. УРСР. Вис. до 189 м. Складена з мергелів і пісків. На П. знайдено скам'янілі залишки тварин і рослин мінущих геол. епох. Пам'ятка природи. М. Д. Литвинова.

Пивна дробина — відхід пивоварного виробництва, що являє собою осад солоду (пивної гущі), який складається із залишків зерна ячменю і води. П. д. містить (у %): 76,8 води, 5,8 протеїну, 1,7 жиру, 10,7 безазотистих екстрагив. речовин, 3,9 клітковини і 1,1 золи. За поживністю 1 кг сиров П. д. дорівнює 0,25 корм. од. і містить 52 г перетравного протеїну. П. д. при зберіганні швидко плісняє, тому її згодують свіжою або висушеною. Добра норма свіжої П. д. коровам 12—16 кг, свиням 6 кг на тварину. Добре згодувати П. д. разом з грубими кормами. Суху П. д. включають до складу *комбікормів* для великої рог. худоби, свиней, корей, ставкової риби тощо.

Пиво — слабоалкогольний освіжаючий і тонізуючий напій з характерним гіркуватим смаком і ароматом хмелю. Містить 1,5—7% (за масою) абс. алкоголю, 0,3—0,4% (за масою) вуглекислоти, 4—10% легкозасвоюваних поживних речовин (гол. чин. вуглеводів), гіркі і дубильні речовини, органічні к-ти, вітаміни В₁, В₂, Н, В₆ і РР та ін. П. виготовляють з зернової сировини (в осн. ячмінного солоду), хмелю і води *спиртовим бродінням* (див. Пивоварство). Розрізняють П. світле і темне. В СРСР до світлого належать П. «Жигулівське», «Київське», «Ленінградське», «Львівське», «Ризьке» та ін., до темного — «Дніпровське», «Останкінське», «Порт»,

«Українське» тощо. В УРСР П. виробляють на з-дах Довещка, Києва, Кривого Рога, Полтави, Ялти та ін.

Д. С. Мілоста. ПИВО-БЕЗАЛКОГОЛЬНА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь харчової промисловості, підприємства якої виробляють пиво, солод, хлібний квас, фруктові напої, газований воду, сухі безалкогольні напої (концентрати) та ін. продукцію. Пивоваріння належить до найдавніших виробництв. На Русі поширилося в 9 ст. Було розвинуте і на тер. сучас. України. В умовах натурального г-ва хмільний напій (пиво, брага, мед) варили для власних потреб кустарним способом. Пром. виробн. пива в Росії почалося з серед. 19 ст. В СРСР виробляють безалкогольні напої понад 50 найменувань і пиво 50 сортів. У 1980 в країні вироблено 613 млн. дал пива, понад 350 млн. дал безалкогольних напоїв. На Україні за роки Рад. влади збудовано близько 50 нових пивоварних з-дів (найбільш з них: Київський № 3, Бєлаторійський, Запорізький, Чернігівський, Дніпропетровський) та понад 1000 підприємств для виготовлення безалкогольних напоїв (нап'южніні з них — у Києві, Запоріжжі, Одесі, Дніпропетровську, Вінниці та ін. містах). Усього на Україні діє (1980) 104 пивоварні з-ди та бл. 900 підприємств по виробн. безалкогольних напоїв. Н.-д. роботу в галузі пивоваріння проводить Всесоюзний н.-д. ін-т пива-безалкогольного пром-сті в Москві, Харчової промисловості Харківський проектно-конструкторський і технологічний інститут, Всесоюзний проектно-конструкторський н.-д. ін-т автоматизації харч. пром-сті в Одесі.

Д. С. Мілоста. ПИВОВАРОВ Григорій Леонітович [9 (22).III 1908, м. Лохвиця, тепер Полтав. обл. — 15.V 1942, Керч] — укр. рад. скульптор. У 1926—31 навчався в Київ. худож. ін-ті. Працював у галузі станкової та монументальної скульптури. Твори: портрети — Т. Шевченка (1936), О. Пушкіна (1937), І. Франка (1939), О. Довженка (1940). У співавт. з Ю. Білостоцьким і Е. Фрідманом створив багатофігурні композиції «Соціалістична індустрія» та «Соціалістичне сільське господарство» для павільйону УРСР на ВДНГ у Москві (1937); пам'ятники — обеліск героям-комсомольцям в с. Трипіль Обухівського р-ну Київ. обл., героям-стратонавтам (1938; встановлений у Донецьку, 1953), М. Щорсу в м. Щорсі (1939). Загинув на фронті під час Великої Вітчизн. війни.

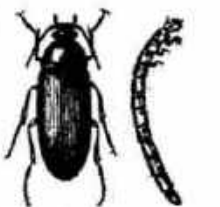
ПИВОВАРСТВО, пивоваріння — виготовлення пива з зернової сировини, хмелю і води *спиртовим бродінням*. Відоме з давніх часів у Вавилоні, Єгипті, Греції, Персії, пізніше — в Київській Русі, Німеччині, Чехії, Іспанії, Франції та ін. країнах. П. полягає у виготовленні солоду (продукту штучного пророщування зерен ячменю при певній т-рі і вологості), пивного суслу (водного екстракту складових частин солоду, його заміників та хмелю), зброджування суслу пивними *дріжджками*, доброджування і визирання «моло-

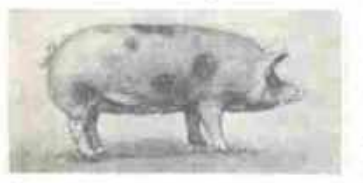
Г. Л. Пивоваров. Портрет О. П. Довженка. Бронза. 1940. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

Пажмо зичайне. Загальний вигляд рослини.

Палкодіні. дажестанська: жук і личинка

Свинюматка породи п'єстрен.

О. П. Пилів. Портрет Я. Галана. Бронза. 1971.

А. Т. Пилипенко.

Пилипенко з Високого. Параскепа П'ятниці. 1731. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

дого» пива, фільтруванні і розливанні готового пива. Для виготовлення солоду очищений і відсортований ячмінь спочатку замочують у воді, пророщують, після чого зелений солод висушують, з нього видаляють ростки, а далі його витримують протягом місяця. Щоб одержати сусло, очищений від шиду і ростків солод подрібнюють і екстрагують теплою водою. Нерозчинені речовини солоду розчинюють, використовуючи ферментативний гідроліз. Потім сусло фільтрують, кип'ятять з хмелем, надаючи йому належного аромату і смаку. Зброджують сусло в бродильних апаратах при t -рі 5—10° С протягом 7—10 діб. Доброджує і визріває «молоде» пиво у закритих циліндричних посудинах (танках) 21—100 діб. Після фільтрування готове пиво розливають у бочки, пляшки або банки. Проблеми П. досліджують у Всесоюзному н.-д. ін-ті пиво-безалкогольної пром-сті (Москва). Харчової промисловості харківському проектно-конструкторському і технологічному інституту та ін. установах. Див. також Пиво-безалкогольна промисловість.

ПИЖ Симеон (14.II 1894, с. Вапене, тепер ПНР — 10.VI 1957, м. Йонкерс, шт. Нью-Йорк) — діяч укр. прогресивної еміграції й роботи. руху в США. В 1922 закінчив Празький ун-т. У 1923 виїхав у США. Один з організаторів «Лемко-союзу», був його секретарем, 1934—57 редагував газ. «Карпатська Русь» (орган «Лемко-союзу»). **ПИЖМО** (Talasium) — рід багаторічних трав'янистих та напівкущових рослин родини складноцвітих. Листки перисто- або двичерештовидні. Квітки дрібні, в кошиках, зібраних в щитковидне суцвіття. Плід — сім'янка. Понад 50 видів, поширених у помірній зоні Сх. півкулі. В СРСР — бл. 30 видів, з них в УРСР — 4 види. Найпошир.: П. звичайне, або дика горобинка (T. vulgare), з яскраво-жовтими квітками; ефірне масло, що міститься туйон, яке одержують з цієї рослини, використовують у пивоварній пром-сті. Гірка речовина — тахоетин має інсектицидну дію. В садах вирощують П. бальзамічне, або канупер (T. balsamita), що має приємний запах. Іл. с. 311.

ПИКУЛІНСЬКИЙ Василь (пр. н. і см. невід.) — укр. співак, хормейстер і композитор 17 ст. Муз. освіту здобув у Києво-Могилянській колегії, був регентом капели. З 1656 — регент і «начальник партійного співу» капели кн. митрополита Сильвестра Косова. Автор церк. хорових концертів. І. М. Лисенко.

ПИЛАЄВ Георгій Миколайович (24.IV 1894 — 26.X 1937) — рад. партійний діяч. Член Комуністичної партії з 1912. Нар. в с. Прокудіно, нині Грязовецького р-ну Волог. обл. в селян. сім'ї. Брав участь у Лютн. революції 1917 і Жовтн. збройному повстанні в Петрограді. З липня 1918 — в Червоній Армії, 1919 — військом 28-ї стрілецької д-зії, 1920 — військ. радник у Персії, 1921 — командуючий Донецькою трудар-

мією, один з керівників відбудови Донбасу та розгрома махновщини на Україні. З 1924 — голова Свердловського окривкомкому. В 1927—34 — на парт. роботі в Ленінграді. З 1934 — уповноважений Комісії рад. контролю по Донецькій обл. На XII, XIII і XVI з'їздах партії обирався членом ЦК ВКП(б). Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ПИЛІВ Олександр Павлович (н. 10.III 1928, с. Пилівка, тепер Охтирського р-ну Сум. обл.) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1967. В 1947—53 навчався у Львів. ін-ті прикладного та декоративного мистецтва у І. Севери. Твори: композиції — «Іскриця» (1957), «Гайдамаки» (1964), «Соняшник» (1967); портрети — А. Кос-Анатольського (1961), Ф. Шопена (1967); пам'ятники — Я. Гала-ну у Львові (1972, у співавт.), В. І. Леніну в смт Моршині Львів. обл. (1978) та ін.

ПИЛІПЕНКО Анатолій Терентійович [п. 21.IV (3.V) 1914, с. Шевченкове Звенигородського р-ну Черкас. обл.] — укр. рад. хімік-аналітик, акад. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1962. У 1936 закінчив Київ. індустріальний (тепер політех.) ін-т. У 1939—41 працював у Київ. технологічному ін-ті силікатів, 1944—46 — зав. лабораторією Центр. н.-д. ін-ту будматеріалів Міністерства пром-сті будматеріалів УРСР, з 1944 — у Київ. ун-ті, з 1968 — одночасно в Ін-ті заг. і неорганічної хімії АН УРСР; з 1975 — директор і зав. відділом Інституту колоїдної хімії і хімії води ім. А. В. Думанського АН УРСР. Осн. наук. напрям — застосування комплексних сполук і органічних реактивів у хім. аналізі неорганічних матеріалів, дослідження комплексів металів з органічними і неорганічними лігандами і застосування їх у аналізі. Дав класифікацію використовуваних у хім. аналізі органічних реактивів. Розробив фотометричні і люмінесцентні методи визначення рідкісних елементів. Держ. премія УРСР, 1973. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ПИЛІПЕНКО Віктор Васильович (н. 15.XI 1935, Запоріжжя) — укр. рад. вчений у галузі машинобудування, чл.-кор. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1970. Закінчив (1959) Дніпроп. ун-т, працював у конструкторському бюро. З 1966 — у Дніпроп. відділенні Ін-ту механіки (тепер Ін-т технічної механіки) АН УРСР (з 1978 — керівник відділення, з 1980 — директор ін-ту). Осн. праці — з теорії кавітаційних автоколівань у насосних системах, методів динамічних розрахунків складних гідромех. систем, в т. ч. з врахуванням кавітації. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. **ПИЛІПЕНКО** Іван Васильович (н. 18.I 1918, с. Хотіївка, тепер Корюківського р-ну Черніг. обл.) — новатор-шахтопрохідник, Герой Соціалістичної Праці (1957). Член КПРС з 1952. З 1943 працює на шахтах Донец. обл. прохідником, бригадиром прохідників (з 1968) 3-го шахтопрохідницького буд-

управління тресту «Донецькшахтопроходка». Ініціатор швидкісних методів проходження вертикальних стволів на буд-ві вуг. шахт Донбасу. Делегат XXI з'їзду КПРС. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями. Ленінська премія, 1957.

О. Г. Кандала. **ПИЛІПЕНКО** Михайло Харлампійович [26.IX (8.X) 1888, с. Носачів, тепер Смілянського р-ну Черкас. обл. — 27.VII 1953, Київ] — укр. рад. актор, засл. арт. УРСР (з 1936). У 1917—20 навчався в Муз.-драм. ін-ті ім. М. В. Лисенка (Київ). Творчу діяльність почав 1919 в *Першому театрі Української Радянської Республіки* ім. Шевченка, 1921—52 — актор укр. драм. театру ім. І. Франка (з 1926 театр — у Києві). Ролі: Акіл Акілович, кум Савка («Суета»), «Сто тисяч» Карпенка-Карого), Таратута («Майстри часу»), Кочерги, дяк Гаврило («Богдан Хмельницький Корнійчука»), Караваєв («Заколот» за Фурмановим), Ключка («Багато галасу даремно» Шекспіра) та ін. Виступав на естраді з читанням гумористичних і сатиричних творів.

Р. М. Єсипенко. **ПИЛІПЕНКО** Сергій Володимирович [псевд. Сергій Сліпний, Плу-гатар та ін.: 10 (22).VII 1891, Київ — 3.III 1943] — укр. рад. письменник. З 1919 — член Комуністичної партії. Навчався в Київ. ун-ті (з 1906), але був виключений і висланий з Києва за антиурядову діяльність. Провадив революц. роботу на фронтах імпералістичної війни. Учасник громадян. війни. Літ. діяльність почав 1917. Був редактором газет «Більшовик», «Вісті», «Комуніст», «Селянська правда». Один із засновників літ. орг-ції «Плуг», з 1922 по 1932 — був її головою, працював в Інституті Тараса Шевченка (Харків). Активний учасник літ. дискусій 20-х рр. Видав збірки оповідань «Скалки життя» (1925), «Кара» (1927), «Під Черніговом» (1927); збірки байок «Байки-випишки» (1922), «Байки» (1927), «Свині на дубі» (1932), «Анекдоти старого редактора» (1933) та ін., спрямовані проти пережитків минулого. Друкував літ.-критичні статті в журн. «Плуганин» та ін. виданнях.

Тя.: Байки та оповідання. К., 1963. В. І. Пятотарпін.

ПИЛІПЕНКО з ВИСОКОГО (пр. н. і см. невід.) — укр. живописець 18 ст. Ймовірно, автор ікони «Параскепа П'ятниці» (1731, ДМУОМ) — пам'ятки укр. живопису, яка знаменна його реалістичні досягнення.

ПИЛІПЕНКОВА ГОРА — гора на правому березі Дніпра, за 4 км на Пд. від м. Канева Черкас. обл., на якому виявлено укріплене поселення (понад 1,5 га) кін. 3 ст. до н. е. — 1 ст. н. е., один з племенних центрів зарубинецької культури. Досліджували П. г. 1948, 1966—70. При розкопках відкрито залишки 44 невеликих прямокутних заглублених жител з вогнищами і печами. Житла було збудовано з обмазаного глиною плоти і розташовано правильними рядами. Виявлено також круглі госп. ями (бл. 1 м

завглибшки), знайдено численні уламки місцевого й давньогрецького посуду, залізні шлаки, бронзоліварні тиглі, предмети з заліза, бронзи та скла (ножі, серпи, шила; кілля, браслети, фібули; намистини, підвіски тощо), кістки свійських і диких тварин та риб.

ПИЛИХОВСЬКИЙ Антін [25.V (6.VI) 1860, с. Нова Гребля Ярославського повіту, поблизу м. Перемишля — р. см. невід.] — укр. живописець і графік. Навчався у Краків. школі красних мист. (1877—80) у Я. Матеука, пізніше — у Флоренції. З 1882 подорожував по Україні, Білорусії, Росії. Жив у Галичині. П. — автор портретів (зокрема, Б. Хмельницького, 1895, Львів. картинна галерея), картин на істор. теми («Хрещення Русі», «Палські послы у князя Давида Галицького», «Бій з татарами біля Десятинної церкви» та ін.). Твори П. репродуковані в численних літографіях. Разом з І. Трушем був організатором «Товариства для розвою руської штуки» у Львові, брав участь у місц. виставках.

П. Андрійчук.
ПИЛКА — механізований або ручний інструмент, яким розпилюють (розрізають) матеріали; верстат з таким інструментом. Різальна частина пилки буває у вигляді зубців, абразивних алмазних частинок (див. *Алмазний інструмент*) або сталевих канатів (канатні П.). За особливостями робочого руху розрізняють пилки: обертові — круглі (або дискові), у т. ч. П. у вигляді диску без зубців, що розм'якшує матеріал тертям (П. тертя); ножівкові, полотном яких рухається зворотньо-поступально, та стрічкові, що являють собою безконечну гнучку стрічку, натягнуту між двома обертовими шківками. Круглі П. виготовляють суцільними та з вставними зубцями (напр., з твердих сплавів), ножівкові і стрічкові — звичайно з зубцями, насадженими на самому полотні (стрічці). Іл. с. 310.

ПИЛКОВЕ ЗЕРНО — чоловічий гаметофіт насінних рослин. П. з. розвивається з мікроспори в мікроспорангіях або в пилковому гнізді (див. *Пилляк*). Розмір П. з. від 8 до 200 мкм. П. з. вкрите 2 оболонками: зовн. — екзінією, міцною і стійкою до дії хім. речовин, високої т-ри тощо, та внутр. — інтинією, яка складається гол. чин. з пектину і целюлози. На поверхні екзінії звичайно є скульптурні потовщення, а також апертурі — невеликі тонкостінні ділянки, що дають змогу змінювати об'єм П. з. при зміні вологості і через які під час проростання П. з. виходить пилкова трубка. Остання забезпечує проведення чоловічих гамет до жіночого гаметофіту. Перед запиленням у П. з. внаслідок мітозу з'являються вегетативна клітина, з якої утворюється пилкова трубка, і генеративна клітина, яка у голонасінних поділяється на сестринську клітину (т. з. ніжку) і сперматогенну, або сперміогенну, клітину, що при поділі дає гамети — багатоджгуткові сперматозоїди (напр., у саговників) або спермії (напр., у хвощів). У покритонасінних генеративна клітина поді-

ляється на два спермії після першого мітозичного поділу або після проростання П. з. Розвиток П. з. завершується після попадання сперміїв до зародкового мішка. Форми і розмір П. з., скульптура екзінії, будова апертур є сталими ознаками у рослин одного виду, що використовуються в систематичній ботаніці (зокрема при спорово-пилковому аналізі). Іл. с. 314.

ПИЛКОВИЙ АНАЛІЗ — один з ботаничних методів дослідження, що ґрунтується на аналізі пилкових зерен; див. *Спорово-пилковий аналіз*.

ПИЛКОЇДОВІ (Alleculidae) — родина жуки. Дорослі жуки видовжені (5—15 мм), тіло темне, іноді з металевим відтінком, бурого або жовтого, рідше чорного кольору. Зустрічаються на квітках різних рослин, живляться їхнім пилком. Личинки (довж. 10—22 мм) циліндричні, дуже хітнізовані, світлого кольору; розвиваються у ґрунті, живляться переважно гниючими рослинними рештками; личинки окремих видів шкодять висіяному насінню хлібних злаків, олійних культур та ін. рослин. Бл. 2500 видів, поширених майже всесвітньо, переважно в теплих країнах. В СРСР бл. 80 видів, у т. ч. в УРСР — бл. 10, з них завдають шкоди: подонта дагестанська (*Podonta daghestanica*), оомофлюс — протей (*Oomophlus proteus*), жовтокрилий (*O. flavipennis*) та сізоприлий (*O. lividipennis*). Іл. с. 311.

О. А. Петрусенко.
ПИЛКОРІЛ, пилка-риба (*Pristis*) — рід риб род. пилкорилієв (*Pristigasteridae*). Тіло (довж. до 5 м) акулоподібне, сплюснуте в спинно-черевному напрямі. Рило видовжене у вигляді плоскої лопаті, по боках з великими зубовидними виростами, нагадує двобічну пилку (звідки й назва). Живиться гол. чин. безхребетними, яких добуває за допомогою риля з ґрунту, а також дрібною рибою. Яйцезиборяди. Плодючість 15—20 мільйонів 7 видів, поширених у тропіч. і субтропіч. водах Тихого і Атлантичного океанів, у Середземному м., окремі види зустрічаються в річках. М'ясо деяких П., зокрема П. дрібнозубого, їстівне. У викопному стані П. відомий з верхньокрейдяних відкладів. Іл. с. 314.

ПИЛОВА БУРЯ, чорна буря — природне явище, під час якого руйнується вітром і переноситься на значні віддалі сухий шар ґрунту, а також пісок і пил. П. б. виникають при посушливій погоді й швидкості вітру понад 10 м/с. Від швидкості вітру залежить інтенсивність руйнування та видування ґрунту (див. *Ерозія ґрунту*). Велике значення при цьому має структура ґрунту, ступінь його зволоження, характер рослинного покриву, методи обробітку ґрунту. П. б. часто бувають у США, Китаї, у пустелях Африки та Австралії. На тер. СРСР спостерігаються переважно в степовій, пустельній та напівпустельній зонах, а також в окремих районах лісостепової зони. На Україні П. б. бувають переважно в степовій зоні, найчастіше при сх. вітрах. Для боротьби

з П. б. застосовують комплекс заходів — орг.-госп., агротех., меліоративних та ін.

В. І. Ромашкевич.

ПИЛОВИБУХОЗАХИСТ у шахтах — сукупність заходів, спрямованих на запобігання або локалізацію вибуху вугільного пилу у підземних гірничих виробках. Розрізняють сланцепиловихозахист — з використанням інертного пилу (вапнякового, доломітового, черепашникового) і гідропиловихозахист — з застосуванням води. При сланцепиловихозахисті вдаються до ослаблення вугільного пилу, до влаштування у виробках сланцевих заслонів. Ослаблення, яким запобігають вибухові, полягає у нейтралізації інертним пилом, обробленим гідрофобними (водовідштовхувальними) речовинами, вибухової спроможності осілого вугільного пилу. Інертний пил наноситься на вугільний мех. або ручним способом. Сланцеві заслони, що ними локалізують вибух, являють собою розміщені впоперек виробок (біля покрівлі) полиці з інертним пилом. Від дії вибухової хвилі полиці перекидаються, й інертний пил, розсіюючись, гасить полум'я. Гідропиловихозахист здійснюють побілкою виробок вапняно-цементним розчином, обмиванням їхніх стін водою або спец. рідиною, зв'язуванням осілого вугільного пилу зв'язуючо-змочувальним розчином або пастою. Використовують також туманоутворюючі завіси, водяні заслони. Ступінь пилотворення зменшують попереднім зволоженням водою вугільного пласта, зрошуванням водою або вологовітряною сумішшю пилу, що виникає під час дії машин і механізмів, відповідною вентиляцією. Крім того, вибухові запобігають, використовуючи електроустаткування у вибухо- та іскробезпечному варіанті, спец. запобіжні (при підірвних роботах) вибухові речовини, електр. детонатори зарядів тощо. Велика увага приділяється додержанню правил *техніки безпеки*. Вміст вугільного пилу у повітрі виробок регулярно контролюють: допустима його концентрація у робочій зоні — 1—10 мг/м³, токсичного пилу — 0,01—6 мг/м³. Для швидкого контролю запиленості повітря використовують *пиліміри*. Поряд з П. на шахтах, небезпечних щодо скупчення газу (тобто тих, де хоча б один

І. В. Пилипенко.

С. В. Пилипенко.

А. Пилиховський.
Оборона Києва від татарської навали. Літографія. 1886.

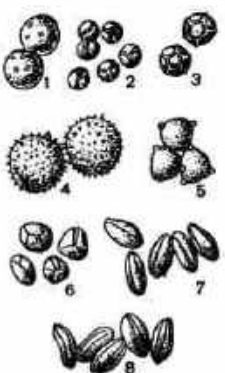

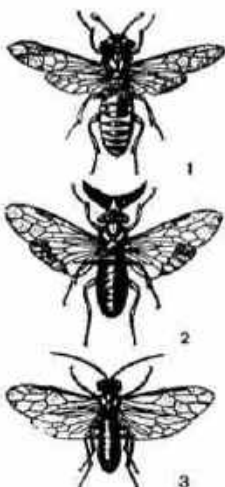
ПИЛОВЛЮВАННЯ

Пилколюб дрібнозубий (*Pristis microdon*), вигляд зверху.

Пилкові зерна: 1 — берізка польової; 2 — конопель; 3 — гвоздики; 4 — гарбуза; 5 — цирцеї; 6 — ряску; 7 — тирличу; 8 — таволги.

Пильщики: 1 — псевдоклавелярія вербова (*Pseudoclaularia verborum*); 2 — рудий сосновий пильщик (*Neodiprion sertifer*); 3 — долерус шмечковий (*Dolerus nigritus*).

раз і на одному пласті виявлено метан), велике значення має газо-вибухозахист (див. також *Вибухо-безпеку у гірничій справі, Деагація, Рудникова вентиляція*). В УРСР проблеми П. досліджують у *Безпеки праці в гірничорудній промисловості* *всесоюзному науково-дослідному інституті, Макіївському науково-дослідному ін-ті з безпеки праці у гірничій пром-сті*.

Лит.: Скоринський А. А., Комаров В. Б. Руднична вентиляція. М., 1959; Ушаков К. З., Бурчаков А. С., Медведев И. И. Руднична аерологія. М., 1978; Козалюк А. И. Водоснабжені угольних шахт для боротьби з пожарами і пилюю. М., 1979; Смачаніне пылі і контроль запыленности воздуха в шахтах. М., 1979.

Ф. О. Абрамов, М. Ф. Кременчукський.

ПИЛОВЛЮВАННЯ — видаляння (вловлювання) пилу з повітряних (газових) потоків. До П. вдаються в системах *вентиляції і пром. газоочищення*. Для П. використовують пилословлювачі: гравітаційні (пилосаджувальні камери), інерційні — «мокрого» очищення (напр., *скрубери*) та «сухого» очищення (напр., *циклони*). Крім того, застосовують пилословлювачі з фільтрацією повітряних (газових) потоків (волокнисті, тканинні, зернисті тощо), електричні (в них частинки пилу осідають на *електродах*), акустичні (з використанням *ультразвуку*) та комбіновані. П. — важливий захід, спрямований насамперед на *охорону навколишнього середовища* від забруднення, на створення гіг. і безпечних умов праці. Пилословлюванням запобігають зниженню якості продукції, псування технологічного устаткування, втраті цінних речовин (їх виділяють з вловленого пилу) тощо.

ПИЛОК — сукупність *пилкових зерен* насінних рослин. П. багатий на поживні речовини (цукри, жири, мінер. солі, білки), які витрачаються під час проростання пилкових зерен; містить ферменти, каротиноїди, вітаміни та ін. біологічно активні речовини, що відіграють важливу роль при *заплідненні*. **ПИЛОМІР** — прилад, за допомогою якого визначають ступінь запыленості повітря безпосередньо в місці заміру. Розрізняють П. з фільтруючим матеріалом, на якому осідають частинки пилу, і П. без фільтруючого матеріалу. П. першого типу дають змогу вимірювати ступінь запыленості повітря за вагою осілих пилкових частинок, за гідравлічним опором пилового шару, за ослабленням світла або радіоактивного випромінювання, що проходить через цей шар, тощо. Для П. другого типу ґрунтується на зміні фіз. властивостей повітря залежно від концентрації пилюнок у ньому. Такі П. бувають: оптичні (найпоширеніші), що в них світло поглинається або розсіюється пилословлювальним потоком; електричні, в яких пилюнки електризуються під час руху, та ін. П. застосовують на шахтах і в кар'єрах для контролю стану рудникового повітря, в системах *вентиляції* пром. підприємств, в системах контролю стану навколишнього середовища.

В. В. Могилевський.

ПИЛЮГІН Микола Олексійович [н. 5 (18).V.1908, Красне Село, тепер у складі Ленінграда] — рад. вчений у галузі автоматики і телемеханіки, акад. АН СРСР (з 1966), двічі Герой Соціалістичної Праці (1956, 1961). Член КПРС з 1940. Закінчив (1935) Моск. вище тех. уч-ще ім. М. Е. Баумана, працював у Центр. аерогідродинамічному ін-ті (1934—41), н. д. орг-ціях. З 1969 — зав. кафедрою Моск. ін-ту радіотехніки, електроніки й автоматики. П. — гол. конструктор систем керування, під керівництвом якого розроблено системи керування перших і наступних ракет-носіїв, що виводили на орбіту рад. штучні супутники Землі і багато космічних кораблів. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями. Ленінська премія, 1957. Держ. премія СРСР, 1967.

ПИЛЯВЕЦЬКА БИТВА 1648 — битва укр. повстанського війська на чолі з Б. Хмельницьким проти польс.-шляхетської армії під містечком Пилявцями на р. Ікви (тепер с. Пилява Старосинявського р-ну Хмельн. обл.) під час *визвольної війни українського народу 1648—54*. Розгром польс.-шляхет. війська в *Жовтотовській битві 1648* і *Корсунській битві 1648* став поштовхом до асенар. повстання на Україні. Щоб виграти час, польс. уряд запропонував Б. Хмельницькому укласти перемир'я. Б. Хмельницький прийняв польс. пропозицію. Зібравши 40-тисячну армію, польс. шляхта рушила в напрямі Старокостантинова, де стояло хоч і значне за кількістю, але погано озброєне повстанське військо (100 тис. козаків і 4 тис. татар). На поч. вересня 1648 противники зішлись під Пилявцями. Першими дійшли повстанці. Отаборившись на правому березі р. Ікви, Б. Хмельницький відрядив невеликий загін для охорони греблі, що сполучала обидва береги річки. Полковник

М. Кривоніс непомітно переправився зі своїми загонами на лівий берег, де розташовалося польс. військо, і зайшов йому в тил. Б. Хмельницький вирішив заманити частину ворожого війська на правий берег Ікви, щоб відділити її від основних сил. 11 (21). IX козаки покинули греблю, через неї відразу ж рушили на правий берег польс. частини і утворили там плацдарм для наступу. Вдосвіта 13 (23). IX козац. військо, разом з прибулою йому на допомогу тат. ордою, рушило на ворога. Не витримавши натиску, польс. *корогви* почали безладно відступати через греблю на лівий берег. Козац. артилерія відкрила по них вогонь. Польс. воєначальники послали на греблю щораз нові частини, але ті під вогнем відкотувалися назад. Несподівано на польс. табір на лівому березі напали загони М. Кривоніса. З правого берега на ворога ринули гол. козац. сили на чолі з Б. Хмельницьким.

Польс.-шляхетська армія зазнала повного розгрому. Залишки її відступили на захід. Битва під Пилявцями мала велике значення. Були визволені Поділля і Волинь. Підтримане могутнім нар. рухом козац. військо в кін. вересня досягло Львова, а потім і Замостя. Поява його в Галичині сприяла розвитку повстання в усьому Прикарпатті.

В. О. Голубицький.
ПИЛЯК — частина *тилички*, в якій утворюється *пилок*. Складається з поздовжніх симетричних половинок, в кожній з них є по 1 або частіше по 2 пилкові гнізда. При досягненні П. розкривається щільною. Пилкові гнізда покриті насінних рослин гомологічними мікроспорангіями папоротеподібних і голонасінних. В пилкових гніздах утворюються *мікроспори*, з яких формуються *пилкові зерна*.

ПИЛЯКІЙ — гірський масив у зах. частині *Південного берега Криму*, на території *Ялтинського гірсько-лісового заповідника*. Заввишки 985 м. Складений з вулканічних порід. На схилах — широкостійний ліс.

О. В. Єна.
ПИЛЯКЕВИЧ Олександр Миколайович (н. 16.III.1933, м. Коростень Житомир. обл.) — укр. рад. вчений у галузі матеріалознавства, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1965. Після закінчення (1955) Київ. політех. ін-ту почав працювати в Ін-ті проблем матеріалознавства АН УРСР (з 1968 — заст. директора). Осн. праці — з теорії і практики електронної мікроскопії. Дослідив реальну структуру модифікацій нітриду бору. Брав участь у створенні надтвердого матеріалу на основі нітриду бору — гексаніту. Виконав важливі дослідження з проблем структуроутворення й еволюції тонких плівок металів і реальної структури тугоплавких сполук. Премія Ради Міністрів СРСР у галузі науки і техніки, 1981.

ПІЛЧІКОВ Дмитро Павлович [26.X (7.XI) 1821, Херсон. губ. — 5 (17).X.1893, Харків] — укр. громад. і культурний діяч, педагог. У 1843 закінчив істор.-філологічний ф-т Київ. ун-ту. У 1846—64 викладав у Полтав. кадетському корпусі. В 1846 познайомився з

Т. Г. Шевченком і вступив до *Кирило-Мефодієвського товариства*, належав до революц.-демократич. крила. В 60—70-х рр. брав участь у ліберально-бурж. русі, був членом Полтав. громади. В 1859—62 — один з організаторів *неділних шкіл* у Полтаві. В 70-х рр. П. зблизився з ліберально-бурж. колами галицької інтелігенції. В 1873 матеріально допомагав організації літературного г-ва ім. Т. Г. Шевченка у Львові. Підтримував зв'язки з М. П. Драгомановим. З 1876 жив у Харкові.

ПІЛЬЧИКОВ Микола Дмитрович [9 (21).V 1857, Полтава — 6 (19).V 1908, Харків] — вітчизняний фізик. Син Д. П. Пильчикова. Після закінчення (1880) Харків. ун-ту працював там же (з 1889 — професор). Професор Новоросійського ун-ту (Одеса, 1894—1902) та Харків. технологічного інституту (1902—08). Наук. праці з оптики, електротехніки, рентенографії, геофізики, метрології. В 1883 провів геофіз. дослідження Курської магн. аномалії і відкрив ряд нових її районів. Одним з перших застосував комбінацію оптичного і гальванометричного методів при вивченні електризації.

ПІЛЬЩИКІЙ, трачі — загальна назва *перетинчастокрилих* комах трьох надпорядків — стеблових (Cephoidea), П.-ткачів (Megalodontidae) та справжніх П. (Tenthredinoidea). Довж. тіла 0,2—30 мм. Ротовий апарат різьчучо-лижувий. Крил 2 пари. Ноги ходильні. Яйцеклад пилькоподібний. Личинки (псевдогусениці) нагадують гусениць *метеликів* і мають 3 пари грудних і 6—8 пар у гусениць до 5) черевних нг. Дорослі П. живляться нектаром та пилком квіток, іноді — дрібними комахами, деякі нічого не їдять. Личинки рослиноїдні (вигризують тканини наземних органів рослин, утворюють ходи-«міни» всередині листків, іноді *зали*). Відомо бл. 6,7 тис. видів П., поширених на всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР — бл. 1500 видів, у т. ч. на Україні — понад 450. Серед П. багато шкідливих с.-г. рослин та деревних порід, зокрема звичайний хлібний П. (Cephus pygmaeus), чорний хлібний П. (Trachelus tabidus), яблунево-плодовий П. (Norsocampa testudinea), рудий сосновий П. (Neodiprion sertifer) та ін. Заходять боротьба з ними (застосовують *інсектициди*), агротехнічні та біологічні. В. М. Брмленко.

ПІМЕН (Ізвекос Сергій Михайлович; н. 10 (23).VII 1910, м. Богородськ, тепер Ногінськ Моск. обл.) — рос. церк. діяч, патріарх Московський і всієї Русі. В чернецтві з 1927. Служив у Москві, Муромі, Одесі, Ростові-на-Дону. З 1957 — єпископ, з 1960 — архієпископ, з 1961 — митрополит Ленінградський і Ладозький, з 1963 — Крутицький і Коломенський, з 1971 — патріарх. З 1961 — постійний член Священного синоду *Руської православної церкви*. Доктор богослов'я, почесний член Ленінгр. (1962) і Моск. (1963) духовних академій. Член Всесвітньої Ради Миру, Рад. комітету захисту миру, учасник міжнар. руху християн

прихильників миру. За діяльність на захист миру нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, орденом Дружби народів, Золотою медаллю Рад. к-ту захисту миру. М. П. Колісник.

ПІМЕНОВ Микола Степанович [24.XI (6.XII) 1812, Петербург — 5 (17).XII 1864, там же] — рос. скульптор, представник пізнього *класицизму*. Син С. С. Пименова. В 1824—33 навчався в петерб. АМ у батька й С. Гальберга. В 1837—50 працював у Італії. Твори: монументальні алегоричні статуї для Ісаакієвського собору в Петербурзі (1830—34), композиції «Хлопець, який грає в бабки» (1836), «Хлопчик-жебрак» (1842), пам'ятник адміралу Лазареву в Севастополі (закладено 1863). Твори П. зберігаються в ДРМ. В 1856—64 викладав у петерб. АМ.

Лит.: Шмидт И. Николай Степанович Пименов. М., 1933.

ПІМЕНОВ Степан Степанович [1784, Петербург — 22.III (3.IV) 1833, там же] — рос. скульптор, представник *класицизму*. В 1795—1803 навчався в петерб. АМ у М. Козловського та І. Прокоф'єва. Твори: статуя для надгробка скульптору М. Козловському (1802), декоративні скульптури, виконані у співавторстві з В. Демут-Малиновським для Казанського собору (1804—11), гірничого ін-ту (група «Геркулес та Аїтей», 1809), Головного штабу (1827—29), Олександринського театру (1831—32), всі — в Петербурзі. В 1809—30 завідував скульпт. частиною Імператорського фарфорового з-ду в Петербурзі. В 1809—30 викладав у петерб. АМ (з 1814 — професор). Лит.: Петрова Е. Н. Степан Степанович Пименов. Л.—М., 1938.

ПІМЕНОВ Юрій (Георгій) Іванович [13 (26).XI 1903, Москва — 6.IX 1977, там же] — рос. рад. живописець і графік, нар. художник СРСР (з 1970), дійсний член АМ СРСР (з 1962). У 1920—25 навчався в Моск. ВХУТЕМАСі у С. Малютіна, В. Фаворського і В. Фадієва. Твори: картини — «Даша важку індустрію» (1927), портрет Л. Єрьоміної (1935), «Нова Москва» (1937), «Фронтонна дорога» (1945), «Звичайний ранок» (1957); серія «Нові квартали» (1963—67), оформлення до вистав «За тих, хто в морі» Лавренюва, 1946, Малий театр у Москві; «Степ широкий» Винникова, 1949, Центр. театр Рад. Армії. У 1945—72 викладав у ВДІКу в Москві (з 1947 — професор). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1947, 1950. Ленінська премія, 1967.

Лит.: Юрій Пименов. Альбом. Л., 1972; Кириллова Г. С. Юрій Пименов. Л., 1980.

ПІМЕНОВА Ніна Василівна [15.XII (27.XII) 1888, Пултуськ, тепер ПНР — 14.IV 1941, Київ] — укр. рад. геолог і палеоботанік, доктор геол.-мінералогічних наук (з 1941). Закінчила Вищі жіночі природничі курси в Петербурзі (1910). Викладала природознавство і географію у серед. навч. закладах Варшави (1911—14), Москви (1914—19), Києва (1920—23). З 1924 — наук. співробітник кафедри геології АН УРСР, з 1926 —

Інституту геологічних наук АН УРСР. Одночасно викладала палеонтологію в Київському університеті. Осн. праці з питань виконної флори і стратиграфії верхньокрейдових, палеогенових і неогенових відкладів України.

В. В. Пермяков.
ПІМОНЕНКО Микола Корнилович [25.II (9.III) 1862, Київ — 13 (26).III 1912, там же] — укр. живописець. У 1878—82 навчався в Київ. рисувальній школі, 1882—84 — петерб. АМ у В. Орловського, академіком якої став 1904. В численних жанрових картинах показав життя і побут українців, рідну природу. Глибоким знанням нар. звичаїв позначені твори П. «Весілля в Київській губернії» (1891) і «Саати» (1892). З 1893 — експонент, з 1899 — член Т-ва *передвижників*. У цей період поряд з картинами на побутові теми («Ворожіння», 1893; «Ярмарок», 1898; «Дівчина з гусьми»), з'явилися твори, сповнені соціального звучання («Проводи рекрутів», 1893; «Жертва фанатизму», 1899). З великим поетичним почуттям, ліричністю й емоційною піднесеністю відтворив П. укр. селянське життя («Брід», 1901; «Продавниця полотна», 1902; «Біля річки», 1903; «Перед грозою», 1906; «Збирання сіна», 1907). Історію та повсякденним життям навіяні й теми картин «Ревнощі» (1901), «У похід» (1902), «Зустріч з земляком» (1908), «Суперниці. Біля колодязя» (1909) та ін. П. відомий і як автор портретів («Портрет батька художника», 1880; «Автопортрет», «Молодиця», «Художник В. Орловський на студії»). У 1884—1900 викладав у Київ. рисувальній школі. Твори П. зберігаються в ДМУОМ. Портрет та ід. на с. 316, а також іл. на окремому аркуші, с. 480—481.

Лит.: Затевацький Я. П. Миколай Корнилович Пимоненко. К., 1935; Говдя П. М. К. Пимоненко. К., 1937.

П. Г. Говдя.
ПІНТЯ (рр. н. і см. невід.) — ватажок загону *опришків*. У 1701 П. організував на Закарпатті опришківський загін, яким керував до 1704. П. брав участь у повстанні куруців (див. *Ракоці Ференц II рух 1703—11*), яке вибухнуло 1703 в Угорщині і Трансильванії. В 1704 до загону П. приєднались покутські опришки на чолі з І. Пискливим. Об'єднаний загін опришків під керівництвом П. діяв у Коломийському пов.; здобув м. Косів (тепер райцентр Івано-Фр. обл.). Образ П. оспіваний у нар. піснях.

ПІНЯНСЬКЕ РОДОВИЩЕ ГАЗУ — родовище природного горючого газу в Самбірському р-ні Львів. обл. УРСР. Пл. 42 км². У геоструктурному відношенні пов'язане з *Передкарпатським прогином*. Включає 3 покладів. Газ — у пісковиках сарматського ярусу (див. *Сарматський вік і ярус*). Глиб. залягання газозносної товщі 1900—2300 м. Газ метановий (94,9—98,8% метану). Густ. його 0,688—0,690 кг/м³. Теплота згоряння 7872 ккал/м³. Родовище відкрито 1967, експлуатується з 1968. Газ надходить до газопроводу Самбір — Хідковичі — ПНР. В. І. Ярош.

М. О. Пильчик.

М. С. Пименов. Хлопець, який грає в бабки. 1836. Державний Російський музей в Ленінграді.

Ю. І. Пименов.

Ю. І. Пименов. Весілля на закарпатській вулиці. 1962. Державна Третьяковська галерея в Москві.

ПІПІН

М. К. Пимоненко. Автопортрет. Кін. 80-х рр. 19 ст. ДМУОМ у Києві.

М. К. Пимоненко. Гопак. 1910.

Q. M. Pipin.

I. O. Pipin

ПІПІН Олександр Миколайович [25.III (6.IV) 1833, Саратов — 26.XI (9.XII) 1904, Петербург] — рос. літературознавець, фольклорист, акад. Петерб. АН (з 1898). Закінчив Петерб. ун-т (1853). З 1863 співробітничав у журн. «Современник», з 1867 — у журн. «Вестник Европы». П. — представник культурно-історичної школи в літературознавстві. Друкуватися почав 1853. Праці з питань давньої і нової рос. л-ри, рос. нар. словесності, історії слов'ян. л-ри, «Історія російської літератури» (вид. 4, т. 1—4, 1911—13). П. досліджував проблеми розвитку укр. мови, л-ри та нар. творчості. Автор нарисів з історії укр. л-ри в кн. «Історія слов'янських літератур» (т. 1—2, 1879—81, у співавт.), статей про укр. літ. процес, про рос. твори Т. Шевченка (1888) та рецензій на праці з укр. л-ри. Третій том його «Історії російської етнографії» (т. 1—4, 1890—1902) присвячений Україні. Праці П. з укр. л-ри та етнографії (фольклору) високо цінував І. Франко. Почесний член Наукового товариства імені Шевченка (з 1903). Тв.: Очерк літературної історії старинних повестей і сказок русских. СПб., 1858.

ПІПІН І. Олександр Миколайович. В кн.: Франко І. Збірник творів, т. 26. К., 1980. Недавній і давній А. Піпін і Шевченко. «Вітчизна», 1962, № 3; Николаев П. А., Курілов А. С., Гримуні А. Л. Історія руского літературознавства. М., 1980.

ПІПІН Любомир (6.IX 1904, Ловеч — 9.V 1974, Софія) — болг. композитор, муз.-громад. діяч, педагог, нар. арт. НРБ (з 1952). Герой Соціалістичної Праці НРБ (1967). Член БКП з 1944. Навчався в Софії (1919—26) й у П. Дюка в Парижі (1926—32). Працював у Софії хоромним і оркестровим диригентом. У 1944—48 — директор Софійської нар. опери. З 1948 — професор Держ. муз. академії (з 1954 — Болг. держ. консерваторія). Твори: опери (у т. ч. «Момчил», 1948, про героїчне минуле болг. народу), «Ораторія про наш час» (1959), муз. драма «Антигона-43» (1963), кантати, симфонії, концерти, камерно-інструм. ансамблі, хори, фп. твори, музика до кінофільмів.

ПІР'ЄВ Іван Олександрович [4 (17).XI 1901, м. Камень-на-Обі, тепер Каменського р-ну Алт. краю — 7.II 1968, Москва] — рос. рад. кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1948). Член КПРС з 1956. В 1923 закінчив акторське відділення Держ. експериментальних театр. майстерень, був актором Першого робітн. театру Пролеткульту (Москва). В кіно — з 1925. Перша робота — комедія «Стороння жінка» (1929). Постановив фільми «Державний чиновник» (1931), «Конвейер смерті» (1933), «Партійний квиток» (1936). П. — один із фундаторів рад. муз. кінокомедії. У цьому жанрі створив картини: «Багата наречена» (1938), «Трактористи» (1939), обидва — на Київ. кіностудії худож. фільмів; «Свинарка і пастух» (1941), «О шостій годині вечора після війни» (1944).

«Кубанські козаки» (1950). Інші фільми: «Секретар райкому» (1942), «Випробування вірності» (1954), «Ідіот» (1958), «Білі воці» (1960), «Брати Карамазови» (1969), три останні — за Ф. Достоєвським. В 1957—65 був головою орг. к-ту Співки працівників кінематографії СРСР, очолював кіностудію «Мосфільм». Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1942, 1943, 1946, 1948, 1951.

ПІРІЖОК Олександра Яківна [н. 7 (20).X 1898, с. Адамівка, тепер Виньковецького р-ну Хмельн. обл.] — укр. рад. майстер худож. кераміки, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1967). Дочка гончара Я. Базиуши. Серед творів — неоподвійні, червоного кольору й півкулястої форми миски, дзбанки, горщики, макітри, тикви, іграшковий посуд, розписаний геометризованим і рослинним орнаментом. Твори зберігаються в Львів. музеї етнографії та худож. промислу, ДМУНДМ.

ПІРІЙ (Elytrigia) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини злакових. Бл. 150 видів, поширених у помірних зонах обох півкуль. В СРСР — 58 видів (за ін. джерелами, дещо більше), у т. ч. на Україні — 15 видів. Деякі автори до роду П. включають житняк. На природних кормових угіддях П. — цінна кормова рослина. Найбільше кормове значення має П. повзуличий (E. repens, синонім Agropyrum repens) — кореневищна рослина, що утворює стебло 50—110 см заввишки. Листки лінійні. Суцвіття — простий двоярний колос. У 100 кг сіна міститься 40—50 кормових одиниць і 4—5 кг перетравного протеїну. Урожай сіна до 40—60 ц/га. На польових землях, а також у садах П. повзуличий — злісний бур'ян. З а х о д и боротьби. Лушення стерні з наступною глибокою оранкою, застосування гербіцидів. Деякі види П. використані для виведення пшенично-пирійних гібридів. У нар. медицині кореневища П. використовують як кровоочисний і сечогінний засіб, а також як проносне. Іл. с. 318. І. В. Веселовський.

ПІРОГОВ Микола Іванович [13 (25).XI 1810, Москва — 23.XI (5.XII) 1881, с. Вишня, тепер у межах м. Вінниці] — рос. хірург, анатом і патолог, засновник воєнно-польової хірургії, педагог і громадський діяч, чл.-кор. Рос. АН (з 1847). У 1828 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту, у 1828—32 проходив підготовку до професури при Дерптському (тепер Тартуський) ун-ті, у 1836—40 — професор те-

ор. і практич. хірургії цього ун-ту. В 1841—56 — професор госпітальної хірургії, клініки, патології і хірургії анатомії петерб. Медико-хірургічної академії. Брав участь у Севастопольській обороні 1854—55. Попечитель Одес. (1856—58) і Київ. (1858—61) університетів. У 1862—66 перебував за кордоном (у Гейдельберзі) як керівник молодих рос. вчених, підготовлених для підготовки до професури. З 1866 П. жив переважно у своєму маєтку у с. Вишня Вінницької губ., був консультантом з воєнної медицини і хірургії під час франко-прусської (1870—71) і рос.-турецької (1877—78) воєн.

Праці П. присвячені топографічній і патологічній анатомії, оперативній та воєнно-польовій хірургії. П. опрацював проблеми наркозу (1847 запропонував ректальний наркоз), розробив основи кістково-пластичних операцій, запропонував гіпсову пов'язку, значно збагатив методіку хірургічних втручань тощо. П. відомий і як педагог та діяч нар. освіти 2-ї пол. 19 ст. Працюючи на Україні, сприяв орг-ції *неділних шкіл*, був ініціатором створення ун-ту в Одесі, відіграв велику роль у розвитку Київ. ун-ту, в 1858—61 був попечителем Київ. уч. округу. Різностороння осв. діяльність П. викликала незадоволення властей. В 1861 його усунуто з посади. Оси. пед. праця П. — «Питання життя» (1856). Виступав проти обмеження права на освіту за становими положеннями і нац. ознакою, ранньої спеціалізації, захищав заг. осв. школу як осн. ланку системи освіти, в 60-х рр. запропонував свій проект системи освіти. Водночас пед. погляди П. відзначалися суперечливістю, характерною для його світогляду. Двоїстість поглядів П. у питанні про тілесні покарання критикував В. І. Ленін (див. Повне зібр. творів, т. 22, с. 366; т. 34, с. 92). У 1947 садibu П. перетворено на музей. У Вінниці встановлено пам'ятник П. (Іл. див. т. 2, с. 303). Ім'я П. носять Вінницький медичний інститут, Одеський медичний інститут.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1957—62; Избранные педагогические сочинения, М., 1953; Лит.: Могилевський Б. Життя Пирогова, К., 1953; Кравченко О. Г. Педагогічна діяльність М. І. Пирогова на Україні, «Радянська школа», 1956, № 11; Кириллов М. Педагогические взгляды Н. И. Пирогова. «Народное образование», 1960, № 11; Геселенко А. М. Н. И. Пирогов, М., 1969; Собчук Г., Кланица П. Музей-усадиба Н. И. Пирогова. Путеводитель, Одесса, 1980; Аронова Ф. С. [та ін.]. Н. И. Пирогов на Украине. Библиографический указатель литературы, К., 1961.

ПІРОГОВА М. І. МУЗЕЙ-САДИБА — музей у Вінниці. Відкрито 1947 у с. Пирогово в кол. садби «Вишня» М. І. Пирогова (з 1972 в межах м. Вінниці), де пройшли, з перервами, майже двадцять останніх років його життя. У залах музею розміщені численні експонати, зокрема особисті речі вченого, його хірургічні інструменти, картини; збережено його унікальну бібліотеку. Окремий зал присвячено Пирогову — засновнику воєнно-польової хірургії. В музеї-садби —

О. Я. Піріжок. Посуд, розписаний ангонами. Кераміка. 1963.

склеп, де поховано М. І. Пирогова. Іл. с. 320.

ПИРОГОВИ — родина рос. рад. співаків. Олександр Степанович П. [22.VI (4.VII) 1899, Рязань — 26.VI 1964, о. Медвежа Голова на р. Оці, похований у Москві] — нар. арт. СРСР (з 1937), бас. В 1917—18 навчався у Муз.-драм. уч-щі Моск. філармонічного г-ва. В 1919—22 — артист хору Пересувного театру Рязанської Республіки, 1922—24 — соліст моск. Вільної опери (кол. Зіміна), 1924—34 — Великого театру. Партії: Сусанин, Руслан («Іван Сусанин»), «Русляк і Людмила» Глинка, Досифей, Борис Годунов («Хованщина»), «Борис Годунов» Мусоргського, Мефістофель («Фауст» Гуно), Вакуленчук («Брошені» «Потомки» Чішка), Пестель («Декабристи» Шапоріна). Виступав як концертний співак. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1949. Григорій Степанович П. [12 (24).I 1885, с. Новосолки, тепер селище Рязанського р-ну Рязанської обл. — 20.II 1931, Ленінград] — бас. Брат Олександра Степановича П. В 1908 закінчив Муз.-драм. уч-ще Моск. філармонічного г-ва. В 1910—20 — соліст Великого театру. Виступав у багатьох містах СРСР (у т. ч. в Одесі, Києві), за рубежом. Партії: Борис Годунов, Досифей («Борис Годунов»), «Хованщина» Мусоргського, Мельник («Русалка» Даргомижського). Їхні брати — Олександр Степанович П. [псевд. — Пирогов-Олександр; н. 9 (21).II 1895] і Михайло Степанович П. [17 (29).XII 1887—1933] також відомі співаки.

ПИРОГОВСЬКИЙ Олександр Сидорович [12 (24).VIII 1897, м. Гайсин, тепер Вінн. обл. — 5.XI 1943] — один з керівників підпільної антифашистської боротьби в Києві під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністичної партії з 1927. Учасник громадян. війни. В 1919—24 служив у Дніпровській військ. флотилії, згодом директор лісозаводу в Києві. З 1941 — секретар Залізничного підпільного райкому партії в Києві. Під керівництвом П. парт. і бойові групи вели агітаційну роботу серед населення, розповсюджували листівки, організовували диверсії на Київ. залізницю, вузли та пром. підприємствах, добували зброю для партизанів, зривали відправку молоді до Німеччини. П. деякий час (після арешту підпільного міського) очолював боротьбу підпільників міста. 30.X 1943 заарештований і після тортур страчений.

ПИРОГОВІ БОГОРОДИЦІ ЦЕРКВА — одна з найдавніших споруд Києва (не збереглася). Збудовано на Подолі, 1132—36, за часів сина Володимир Мономаха — Мстислава. Згадується в «Слові о полку Ігоревім» у зв'язку з поверненням до Києва з половецького походу героя цього твору кн. Ігоря Святославича. Церква являла собою невеликий тринефний храм, увінчаний одним верхом. Стіни й склепіння її було оздобле-

но фресками, підлогу — полив'яними та мозаїчними плитами. Кілька разів реконструйовано (1613—14 — італ. арх. С. Брачі; в 70-х рр. 18 ст. у формах укр. барокко — арх. І. Григорович-Барський. Ймовірно, тут його було і поховано; у 19 ст. — з елементами класицизму, арх. А. Меленський). Перед фасадом церкви (згодом названо Успенською) у 19 ст. було споруджено дзвіницю.

П. б. ц. за середньовіччя правила за громад. осередок киян. При ній діяла школа, існували сирітський притулок, лікарня для немасних, міський архів. Поблизу церкви відбувалися урочисті церемоніали Київ. братства. В 1613—33, коли Софійський собор перебував у руках уніатів, П. б. ц. була центром киян. митрополії. У 2-й пол. 70-х рр. 20 ст. здійснено розкопки фундаменту храму (до 4 м глибини, складено з буд. матеріалу, азартного з ще давнішої споруди). Іл. с. 319.

ПИРАТИН — місто Полтав. обл. УРСР, райцентр, на р. Удаю (бас. Дніпра). Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів. Уперше згадується в *Лаврентієвському літописі* під 1155. Бл. 1362 П. загарбали лит. феодали, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польща. В 1592 в П. запроваджено *магдебурзьке право*. В 1634 П. у складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. Під час *Північної війни 1700—21* населення П. активно боролось проти швед. загарбників. Рад. владу встановлено в січні 1918. У місті — сиробробний, овочесушільний, цегельний і дослідний спеціалізований (виробляє автомобільні та тракторні двигуни, мех. деталі й харчосмакову ф-ку, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування, б заг.-осв., музична і спорт. школи, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, б-ка, істор.-краєзнавчий музей).

Архит. пам'ятки: собор Різдва (1781), лікарня (поч. 19 ст., арх. М. Амосов). У П. народилися рос. історик мистецтва В. І. Григорович, вітчизн. геолог П. І. Лебедев, укр. живописець І. Максимович, акушер-гінеколог Г. Ф. Писемський. Поблизу П. на хуторі Убіжище (тепер с. Мар'янівка) народився укр. письменник Є. П. Гребінка. В 1843, 1845 і 1859 П. відвідав Т. Г. Шевченко.

ПИРАТИНСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-зах. частині Полтав. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 41,6 тис. чол. (1981). У районі — 44 населені

пункти, підпорядковані міській і 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Пирятин*. П. р. розташований у межах *Придніпровської низовини*. Корисні копалини: кам'яна сіль, пісик, крейда, глина, торф. Річки — *Удай*, *Перевід* (бас. Дніпра). Ґрунти чорноземні, опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, осика, береза, сосна) займають 7,7 тис. га. В межах району — Куквинський держ. заказник. Переважають підприємства харч. пром-сті (пирятинські овочесушільний, сиробробний з-ди, м'ясний та хлібопродуктів комбінати, харчосмакова ф-ка). Пирятинський дослідний спеціалізований з-д (виробляє автомобільні та тракторні двигуни, мех. деталі й харчосмакову ф-ку). Комбінат побутового обслуговування (Пирятин). Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буяківничого і тваринництва м'ясо-мол. (скотарство, свинарство, вівчарство) напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 64,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 56,0 тис. га, сіножаті й пасовища — 7,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, овочеві, кукурудза, горох, ячмінні. У П. р. — 12 колгоспів, 3 радгоспів, птахогосптехніка, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції — Пирятин та Грабарівка. Автомоб. шляхів — 259 км (усі з твердим покриттям). У районі — радгосптехнікум (с. Березова Рудка), 29 заг.-осв., 2 муз. і спортивні школи; 28 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні, 30 клубних установ, кінотеатр, 38 кіноустановок, 29 б-к; музеї: істор. у с. Каплинцях та істор.-краєзнавчий у Пирятині. У с. Вечірках П. р. народився укр. громад. діяч Г. Д. Андрійчук, в с. Кротах — укр. рад. вчений у галузі механізації с. г. В. Б. Бабух, у с. Прихидьках — укр. рад. поет і драматург К. М. Герасименко, у с. Березовій Рудці — укр. поет Д. О. Луценко, у с. Теплівці — укр. рад. селекціонер В. М. Ремесло. У П. р. видається газ. «Шляхом Ілліча» (з 1917).

Г. Ф. Возний.
ПИСАНКИ — одна з форм укр. нар. розпису, орнаментовані пташині яйця. П. — своєрідна мініатюра, походження якої сягає глибокої давнини. Культ яйця як уособлення таємниці зародження і продовження життя виник ще на ранніх стадіях цивілізації. Поширений здавна на Україні звичай розписувати пташині яйця пов'язаний з дохристиянським нар. обрядом зустрічі весни.

Мотиви розпису П. мали гуманістичний зміст: у них поетизувалася краса буття, піднімалися сподівання на краще майбутнє. Пошуки релігійного змісту, мист. П. набуло характеру нар.-декоративного живопису. Найпоширеніші способи виготовлення П.: фарбування яйця в один колір («крашанки»), нанесення малюнка на пофарбоване в один колір тло яйця гострим предметом («дранки») або «скробанки», накупавання на пофарбоване яйце носку з наступним занурюванням його в фарби, як правило, від світлої до темної («капанки»), розпис яйця пензлем олійними фарбами («мальов-

М. І. Пирогов.

Г. С. Пирогов.

О. С. Пирогов.

О. С. Пироговський.

Г. С. Писаренко.

Писарів. Зразки писарівської кераміки. Київ, 19 ст.

Писарів повзунич:
1 — нижня частина рослини; 2 — квітка; 3 — колос; 4 — колосок.

ки», а також «носковий» розпис (за допомогою т. з. писачка розтопленим воском наноситься орнамент, далі поступово наповнюється кольорами). Існує декілька стилів розпису П. — геометричний, рослинний, анімалістичний, а також різновиди, утворені сполученнями їх елементів. Сюжети здебільшого мають реальну основу («сонечко», «рожі», «п'явки», «коропова луска», «сороки» тощо). Найпоширеніший елемент орнаменту — т. з. безкінечник. На Полтавщині, Дніпропетровщині, Одещині, Черкащині, Чернігівщині, Поділлі П. переважно розписує рослинним орнаментом (часто трапляється композиція «квітка у вазоні»), вертикальними та горизонтальними лініями яйце ділять на геометричні фігури, які заповнюють елементами орнаменту (писанки Ю. Безпалько з с. Червоної Мотовилівки і М. Пособчук з с. Обуховичів на Київщині, Я. Ратушняк з с. Кобринівки на Черкащині; М. Федірко, І. Бельман, А. Шафран на Тернопільщині; Т. Блячук та Г. Іванчина на Хмельниччині та ін.). Складним геом. орнаментом, насиченістю кольорової гами вирізняються П. Прикарпаття, де в 70-і рр. виготовлення їх набуло характеру худож. промислів (Косів, Космач та ін.). Вишуканим орнаментом наділяють П. прикарпатських (О. Кушнірчук, М. Верб'юк, М. Юрак, П. Петричук, М. Строй, І. Семичук, Л. Сополиук, Г. Коб'юк, П. Григорчука) і буковинських (П. Клим, Є. Клим, М. Джур'як, А. Коваль, В. Чель та ін.) майстрів. Мистецтво писанкарства зберігає в наш час кращі набути минулого і продовжує розвиватись. П. — оригінальні сувеніри, худож. твори, в яких втілені мист. традиції певної місцевості й багатство нар. фантазії. Розширюється тематичний діапазон П., народжуються нові сюжети, символи. Багатство писанкового орнаменту творчо використовують сучас. художники. Іл. див. на окремому аркуші. с. 112—113.

Літ.: Сумцов Н. Ф. Писанки. «Київська старина», 1891, № 5—6; Кульшніський С. К. Описання колекції народних писанок. в. 1. М., 1899; Ляшенко О. Г. Використання писанкового орнаменту в прикладному мистецтві України. В кн.: Народні художні промисли України. К., 1979. М. О. Чудна.

ПІСАР — у Запорізькій Січі (16—18 ст.) службова особа, що віддавала всім діловодством *Коша Запорізької Січі*. Обирався на *козацькій раді*. Кожен П. обіймав посаду протягом багатьох років. Зовні знаком службової посади П. був каламар (чорнильниця) в срібній оправі, який він тримав за поясом, а перо до каламаря — за правим вухом.

ПИСАРЄВСЬКИЙ Петро Степанович (бл. 1820, с. Дворічна, тепер смт Харків, обл. — р. см. невід.) — укр. поет. Син С. Писаревського. Закінчив Харків. духовну семінарію. Автор бурлескних віршів («Стецько», «Пан», «Панське слово» та ін.), байок («Щуця», «Собака та злодій»), у яких прагнув відтворити життєві явища в реалістичному дусі. Текст байки

«Собака та злодій» власноручно відредагував Т. Шевченко для альманаху «Ластівка».

Г. А. Нудьга.

ПИСАРЄВСЬКИЙ Степан [літ. псевд. — Стецько Шерепер; 80-і рр. 18 ст. — 22.1 (3.11) 1839, слобода Вовча, тепер м. Вовчанськ Харків. обл.] — укр. письменник. Навчався в Харків. колегіумі. Займав різні духовні посади в Харкові, Богодухові, Вовчій. Початок літ. творчості припадає на 1813. Деякі з своїх віршів поклав на музику, і вони стали нар. піснями («Де ти бродив, моя доле?», «За Немаєм іду»). Друкувався в альманахах «Син», «Ластівка». Під впливом П. писали Марта (дружина) та Петро (син) Писаревські. Навколо родини П. гуртувались молоді письменники. Оперету П. «Купала на Івана» (1840) переробив І. Озаркевич («Весілля, або Над читана Шмагала нема розумнішого», 1849), музику до неї написав М. М. Вербицький. На сюжет вірша «За Немаєм іду» В. Александров написав однойменну оперету (1872).

Тв.: [Вірні]. В кн.: Пісні та романи українських поетів, т. 2. К., 1956; Бурлеск і трагедія в українській поезії першої половини XIX ст. К., 1959. С. І. Білокінь.

ПИСАРЕНКО Георгій Степанович [н. 30.X (12.XI) 1910, Полтава] — укр. рад. вчений у галузі механіки і міцності в машинобудуванні, акад. АН УРСР (з 1964), засл. діяч науки УРСР (з 1973). Член КПРС з 1943. Закінчив (1936) Горьков. індустріальний ін-т, працював на з-ді «Красное Сорново». У 1939—51 — в Ін-ті буд. механіки (тепер Ін-т механіки) АН УРСР, 1951—66 — в Ін-ті металоцераміки і спец. сплавів (тепер Ін-т проблем матеріалознавства) АН УРСР. З 1966 — директор Ін-ту проблем міцності АН УРСР. Одночасно (з 1944) працює у Київ. політех. ін-ті (1952—56 — проректор). Головний учений секретар Президії АН УРСР (1962—66), віце-президент АН УРСР (1970—78). Осн. напрями наук. діяльності — теорія мех. коливальн. і міцність матеріалів та елементів конструкцій в екстремальних умовах. П. — дійсний член Міжнародної академії астронавтики (з 1977). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Державна премія УРСР, 1969, 1980.

ПИСАРЕНКО Леонід Опанасович [25.II (10.III) 1907, Знамянка, тепер Кіровоград. обл. — 23.I 1979, Київ] — укр. рад. театральний художник, засл. художник УРСР (з 1977). Член КПРС з 1941. В 1931—36 навчався в Харків. худож. ін-ті у Б. Косарева. Учасник Великої Вітчизн. війни. Оформив вистави «Педагогічна поема» за А. Макаренком у Харків. театрі юного глядача (1939), «Лісова пісня» Лесі Українки в Київ. театрі ім. Лесі Українки (1949), балет «Берег щастя» К. Спадавеккіа (1956) та оперу «Енеїда» М. Лисенка (1957) в Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка; «Зупинись!» І. Рачали (1963) та «Де тирса шуміла» А. Шияна в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка (1963—64); зяював панно «Нау-

ка» в Будинку культури с. Сутички Тиврівського р-ну Вінн. обл. (1965) та ін. Нагороджений орденами Вітчизн. війни 1-го і 2-го ступенів, Червоної Зірки, медалями.

ПИСАРЕНКО Ніна Дмитрівна (н. 18.IX 1937, м. Фастів Київ. обл.) — укр. рад. співачка (сопрано), засл. артистка УРСР (з 1973). З 1961 виступає на естраді в складі тріо бандуристок разом з М. Голенко і Т. Гриценко. У репертуарі тріо — укр. нар. пісні, твори вітчизн. і зарубіжних класиків, рад. композиторів. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1975.

ПИСАРЕНКО Стефан (бл. 1740, Україна — р. см. невід.) — укр. і рос. співак (бас) 18 ст. Українець за походженням. Вокалушу освіту здобув у Петербурзі. Був співаком у О. Розумовського, з 1759 — соліст Придворного театру в Петербурзі. І. М. Лисенко.

ПИСАРЕВ Дмитро Іванович [2 (14).X 1840, с. Знаменське, тепер Липец. обл. — 4 (16).VII 1868, Дуббель, тепер Дубулти у складі м. Юрмалі Латв. РСР, похований у Петербурзі] — рос. публіцист і літературний критик, філософ-матеріаліст, революц. демократ. Провідний критик й ідейний керівник журн. «Русское слово» (1861—66). За революц. статтю, написану на захист О. Герцена, яка закликала до повалення самодержавства, 1862 був заарештований і ув'язнений у Петропавловську фортецю, де пробув понад чотири роки. Після звільнення співробітничав у журн. «Дело», «Отчужденные записки».

У філософії П. стояв на позиціях природничонаукового матеріалізму, що визначило його принципіву ліній у боротьбі проти проявів містицизму в науці, ідеалізму і релігії. Одним з перших в Росії П. активно пропонував дарвінізм. Хоч у розумінні закономірностей і рушійних сил істор. розвитку П. залишався на ідеалістичних позиціях, у соціологічних поглядах його був ряд глибоких матеріалістичних і діалектичних ідей (про вирішальну роль праці і трудящих мас в історії, про значення екон. фактора в розвитку суспільства тощо). П. виступав за знищення кріпосництва, за перетворення суспільства відповідно до соціалістичного ідеалу, який він розумів у дусі утопічного соціалізму. В умовах поразки революційного руху на поч. 60-х рр. 19 ст. П. висунув ідею «хімічного» шляху революції, тобто поступових соціальних змін («теорія реалізму»), які зводилися до освічення народу, підвищення (завдяки поширенню знань) продуктивності праці та поліпшення умов життя трудящих мас. Естетичні погляди П., сформульовані в ст. «Руйнування естетики» (1865) й найпоширеніше виражені в статті «Пушкін і Бєдінський» (1865), були зумовлені принципом «економії розумових сил» і мали характер «суворого утилітаризму». В полемічному запалі П. заперечував значення живопису, скульптури, музики в умовах експлуата-

горського суспільства. В кращих працях — «Стояча вода», «Писемський, Тургенів і Гончаров» (обидві — 1861), «Базаров» (1862), «Мотиви російської драми», «Реалісти» (обидві — 1864), «Роман київської панночки», «Мислячий пролетаріат» (обидві — 1865) — П. відстоював розвиток реалістичного мистецтва і д-ри, гостро критикував реакційні, ідеалістичні погляди представників теорії «мистецтва для мистецтва». Осн. критерії оцінки творів для П. були реалізм, народність та ідейність мистецтва.

П. виявляв значний інтерес до укр. д-ри. Був у дружніх стосунках з Марком Вовчком. У статтях «Народні українські оповідання» Марка Вовчка» (1859), «Думки з приводу творів Марка Вовчка» (1860) високо оцінював реалізм, народність і ідейність її творів; у статті «Схоластика 19 століття» характеризував її як письменницю, що «зливає свою особистість з народом». З глибокою пошаною ставився до Т. Шевченка, в статті «Сердце бесидля» (1865) дав відсіч реакц. критикам, що заперечували революц.-демократичні ідеали Т. Шевченка. І. Франко популяризував творчість П. серед укр. читачів, написав про нього статтю (1879). У повісті О. Кобилянської «Людина» погляди героїні формуються під впливом творів Писарєва.

Тв.: Сочинения, т. 1—4. М., 1955—56; Избранные произведения. Л., 1968. Лит.: Цыбенко В. А. Мироззрение Д. И. Писарева. М., 1969; Плещин Л. Д. И. Писарев. М.—Л., 1962; Демидова Н. В. Писарев. М., 1969.

Е. Г. Гайцева (П. — публіцист). **ПИСАРЖЕВСЬКИЙ** Лев Володимирович [1 (13).ІІ 1871, Кишинів—23.ІІІ 1938, Дніпропетровськ] — укр. рад. хімік, акад. АН СРСР (з 1930), акад. АН УРСР (з 1925). Член КПРС з 1930. Закінчив (1896) Новоросійський ун-т (Одеса). Професор Юр'євського (Тартуського) ун-ту (1904—08), Київ. політех. ін-ту (з 1908), роботу в якому залишив 1911 на знак протесту проти реакційної політики міністра освіти Л. Кассо. З 1913 — професор катеринославських (дніпропетровських) вузів. З 1927 — директор створеного за його ініціативою Укр. ін-ту фіз. хімії (тепер Ін-ту фіз. хімії ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР). Осн. наук. праці присвячені вивченню властивостей і будови пероксидів та надкислот, дослідженню впливу розчинника на хім. рйновану та вільну енергію хім. реакцій, проблемам хімії з точки зору електронних уявлень. Праці П. сприяли утвердженню висунутих ним загальноприйнятих тепер поглядів на роль електронів у хім. реакціях (див. *Оксиселени*) і поклали початок сучас. електронній теорії гетерогенного каталізу. Нагороджений орденом Леніна. Премія ім. В. І. Леніна, 1930.

Тв.: Избранные труды. К., 1936; Электроны в химии. К., 1956. Лит.: Нариси з історії природознавства і техніки, в. 14. К., 1971; Яцимирський К. Б., Кострова Р. А. Лев Володимирович Писаржевський. К., 1979.

ПИСЕМНИСТЬ — 1) Сукупність графічних знаків та *орфограм*,

уживаних в якій-небудь мові (напр., укр., рос., франц., англ. та ін. П.) або в ряді мов, що додержуються спільної системи письма (П. слов'яно-кирилична, лат., арабська тощо). Залежно від часу появи П. розрізняють старе й *молодотписемні мови*. 2) Сукупність писемних літ. пам'яток якоїсь мови, якогось народу. В цьому значенні частіше вживається термін «письменство» (див. *Література*).

ПИСЕМСЬКИЙ Григорій Федорович [26.І (7.ІІ) 1862, м. Пирятин, тепер Полтав. обл.—25.VII 1937, Київ] — укр. рад. акушер-гінеколог, засл. діяч науки УРСР (з 1935). У 1888 закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту. Професор Моск. ун-ту (1913—15), Київ. мед. ін-ту (1921—30), Київ. ін-ту вдосконалення лікарів (з 1930) і водночас (з 1930) — наук. керівник Київ. ін-ту охорони материнства та дитинства. Праці П. присвячені вивченню *інновацій* матки, питанням оперативної *гінекології*, онкології, післяродових ускладнень тощо. П. організував у Києві першу консультацію для вагітних, приділяв багато уваги організації допомоги в сім'ях місцевості УРСР; очолював Укр. та Київ. наук. т-ва акушерів-гінекологів.

ПИСЕМСЬКИЙ Олексій Теофілакович [11 (23).ІІІ 1821, с. Раменне, тепер Чухломського р-ну Костром. обл.—21.І (2.ІІ) 1881, Москва] — рос. письменник. Закінчив Моск. ун-т (1844). Друкуватися почав 1848. Ранні твори (повість «Тюхтія», 1850; комедія «Інохондрик», 1852; ки. «Нариси з селянського побуту», 1856, та ін.) написані в дусі *натуральної школи*. Найзначніші твори — антикріпосницький роман «Тисяча душ» (1858) і народна драма «Гірка доля» (1859). Після 1862 виступив проти революц.-демократичного руху (фейлетони під псевдонімом Нікіта Безрилов, роман «Збаламучене море», 1863). Романи «Люди сорокових років» (1869), «У віри» (1871), «Мішани» (1877); п'єси «Ваал» (1873), «Освітлений час» (1875) спрямовані проти бурж. хвилювання. Автор істор. роману «Масонин» (1880). П. був особисто знайомий з Т. Шевченком, листувався з ним, клопотався про поліпшення долі укр. поета на заслання. В переробці М. Садовського драма «Гірка доля» (під назвою «Нікандр Безчасний») йшла на сцені укр. дореволюц. театру. Тв.: Собрание сочинений, т. 1—9. М., 1959; Укр. перекл. — Гірка доля. К., 1955. Е. Г. Гайцева.

ПИСТИНЬ — село Косівського р-ну Івано-Фр. обл., один із осередків укр. нар. кераміки 19 — поч. 20 ст., а також ткацтва. Керамічні вироби (миски, глечики, кухлі, вузькогорлі тівки «баньки», кашлі) тут оздоблювали підполивним розписом у техніці риткування жовтою, зеленою та коричневою фарбами. Найвідоміші майстри вийшли з родин Зінтоків, Тимчуків, Волошуків, Кожаків, Лазарювичів, Табахарників (останній — Йосип Табахарник). Пистинські керамічні вироби широко представлені в музеях України, а також Кишинева, Бухареста, Сута-

ви, Кракова. В П. діє (з 1976) килимарський цех — філія косівської ф-ки худож. виробів «Гуцульщина», серед провідних майстрів якого — М. Костюк, М. Пігуляк, М. Кравчук.

Ю. П. Лащук.
ПИСЧЕКОВ Данило Якович (1755, слобода Королева, тепер Белг. обл. — січень 1825, Белгород) — укр. і рос. лікар. Навчався в Харків. колегіумі та в Моск. і Петерб. госпітальних школах. У 1784 в Англії (Абердін) захистив докторську дисертацію про лікування корости. Акушер Новоросійської лікарської управи та карантинний лікар Таганрога. Вивдав інструкцію по боротьбі з цингою в Тираспольському та Ольвіопольському повітах. Перекладав з англ. мови лікарський «Порадник» з додатком своїх поправок. М. К. Бородай.

ПИСЬМЕННЕ (до 1946 — Кільмансталь) — селище міського типу Васильківського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Задієзна ст. Письменна. 1,6 тис. ж. (1981). У П. — мол. з-д, млин, олійня, мех. майстерня. Середня школа, лікарня, Будинок культури, 6-ка. П. засн. 1884, с-ще міськ. типу — з 1957.

ПИСЬМО — засіб передачі інформації на площині фігурами двох вимірів; у лінгвістичному розумінні — система умовних лінійних (графічних) знаків, за допомогою яких передаються окремі складники мови. П. є вторинним щодо усної мови, на основі якої воно виникло як засіб її фіксації. Від часу винайдення й застосування П. фактично почався період документальної історії людства, бо стало можливим не тільки передавати мовну інформацію на відстань, а й закріплювати її в часі. Перші засвідчені пам'ятками спроби застосування П. як системи лінійних знаків припадають приблизно на 35—30 ст. до н. е. Окремо від розвитку графічних систем розглядаються засоби передачі інформації за допомогою речей (напр., масляниста гілка — знак миру). Найближчим до графічних систем знаків є т. з. вузлове письмо, де відіграє роль система вузлів і кольорів. Розрізняють типи П., не пов'язані з окремими елементами певної мови — *пиктографічне письмо*, мнемонічне «письмо» (т. з. письмо для пам'яті) та *ідеографічне письмо*, а також типи П., пов'язані з окремими елементами певної мови: *фоноідеографію* (або *ідеофонографію*), *складове письмо* й *звукове письмо*. Звукове письмо пройшло два етапи розвитку: алфавітне й фонетичне письмо, або послідовна фонографія.

У різних типах П. вживаються різні графічні знаки. Пиктограма — це схематичне зображення предмета чи явища (напр., *знаки дорожні*). Мнемограма — фігура або графічний знак «для пам'яті» (напр., вертикальна риска на полях тексту означає, що на це місце слід звернути увагу). Ідеограма — фігура або графічний знак, пов'язаний з певною ідеєю чи поняттям, незалежно від того, яким мовним елементом вони виражені (напр., цифри 1, 2, 3, знаки +, — тощо). Фоноідеограма (або

Д. І. Писарєв.

Л. В. Писаржевський.

О. Ф. Писемський.

Пирогошчинецька церква в Києві. 1132—36. Реконструкція Ю. С. Асєва.

ПІТОМА ВАГА

Парогова М. І. музей-садиба.

Піаніно.

Пичуха звичайна.

ідеофонограма) — це фігура або графічний знак, пов'язаний як з певною ідеєю чи поняттям мови, так і зі звуковою (фонетичною) стороною мовного елемента, за допомогою яких вони виражені. Силабограма (або силабік) — графічний знак, пов'язаний з комплексом звуків (точніше фонем) даної мови, зокрема з фонемами й сполученнями фонем, що можуть утворювати склади даної мови, наприклад окремі голосні й сполучення приголосних з голосними (в П. *devanagari* та ін.). Фонограма — графічний знак, пов'язаний з певним звуком (точніше фонемою) даної мови (наприклад, знак «м» рос., укр. та ін. алфавітів). Графічний знак, яким позначають ціле слово, наз. догограмою; знак, яким позначають певне сполучення звуків, — дезмограмою; кенограма — це літера, що не позначає ніякої фонем, а відіграє допоміжну роль (наприклад, «ъ» в рос., укр. та ін. алфавітах). Ідеограми й фоно-ідеограми наз. ще й ієрогліфами, а силабограми та фонограми — літерами, буквами, або алфавітними, буквеними, літерними, абетковими знаками. Тип П. визначають за найхарактернішими для нього графічними знаками (наприклад, П. наз. фонографічним, хоч у ньому є й силабограми та кенограми). Розвиток П. відбувався приблизно в такій послідовності: на базі піктографії і мнемографії, які ще не становили системи графічних знаків і тому їх можна віднести до П. лише умовно, виникли ідеографія та фоноідеографія. З них фактично й починається історія П. У межах фоноідеографії розвинулися силабографія і фонографія алфавітного типу. Від такої схеми еволюції є й відхилення. До виникнення алфавітного П. в історії П. велику роль відігравали чотири осн. центри ідеографічних систем П., які утворилися майже одночасно, і, очевидно, незалежно один від одного: месопотамський, єгипетський, китайський та американський (у Центр. Америці). Ще остаточно не розв'язане питання про п'ятий (протоіндійський) центр. Ієрогліфічне крітське П. і ієрогліфічне хеттське походять, імовірно, від давньоєгипетського. Найбільшу роль у розвитку П. відіграв єгип. центр. З нього (можливо, через синайське та біблоське) П. потрапило на Близький Схід, де розвинулося перше алфавітне П. — давньоєврейське або ханаанське, а з нього — пів.-східне, на базі якого сформувалося фінікійське, а також арабське, грец. алфавітне П. На основі грецького письма виникли єврейське, латинське алфавіт, кирилиця, глаголиця, вірменське, грузинське письмо та ін. Оскільки всі фонографічні системи вийшли з одного центру, можна говорити про моногенезис фонографії на відміну від полігенезису ідеографії та силабографії. Від першого алфавітного П. на Бл. Сході походять всі силабографічні системи Індії, а також корейське, тибетське, тайське та ін. Китайський центр дав початок японським силабографічним системам П. (ка-

такана й хірагана), месопотамський — різним клинописам і утарітському П., американський центр — можливо, П. племен майя та адтеків.

Ізолювано в історії П. стоять графічні системи баму, ваї, нсібіді (в Зх. Африці) та лівійська (в Пн. Африці), П. на табличках кохау роно-роно з о. Пасхи та ін. На основі алфавітного П. створено такі графічні системи, як *стенографія*, *код телеграфний*, алфавіт для сліпих, винайдений Ж. Барб'є і вдосконалений Л. Брайлем (див. *Брайля шрифт*). Деякі графічні системи є наслідком індивідуальної творчості (наприклад, вірменське письмо створив Месроп Маштоц, винайдення готського письма приписують Вульфіді та ін.). Форма графічних знаків еволюціонує від схематичних зображень до суто лінійних знаків. В історії П. зафіксовано різні напрями рядків. При горизонтальному напрямі П. рядок пишеться справа наліво, т. з. лівобіжний напрям (наприклад, в араб. П., єврейському П.); зліва направо, т. з. правобіжний напрям (у лат. П., в кирилиці тощо); спіральне П., або бустрофедон (перший рядок лівобіжний, другий — правобіжний і т. д.; трапляється в давньогрец. написах). Є й вертикальний напрям рядків — згори вниз (наприклад, у кит. ієрогліфічному П. до 20 ст. рядки писали згори вниз і справа наліво). Відомий і радіальний напрям, коли рядки йдуть від центра променями (тифінг для туарегської мови, в Африці). Заг. кількість знаків у різних графічних системах — від двох десятків до кількох десятків тисяч. Найбільша кількість знаків в ідеографічних системах (так, заг. кількість їх у кит. П. — 40—50 тис.), у силабографічних системах знаків буває 30—100 (у япон. П. катакана — 47 знаків), у фонографічних — переважно 20—30 знаків (у лат. алфавіті 23 знаки, в українському — 32). Для деяких мов характерним є поліграфізм, тобто використання кількох графічних систем (наприклад, для япон. мови). Багато графічних систем відзначається поліморфізмом, тобто наявністю кількох форм того самого графічного знака (вживання великих і малих, друкованих і писаних літер). Протягом істор. розвитку системи П. зазнавали менших чи більших змін, відомо багато спроб удосконалення П. (т. з. реформи П.). В СРСР після Великої Жовт. соціалістич. революції для мов з недосконалими графічними си-

стемами, а також для безписемних мов було розроблено ряд раціональних систем П. (див. *Молоді писемні мови*). Створено фонетичну транскрипцію, наприклад системи транслітерації. Див. також *Етиографія*, *Палеографія*, *Правосл.*, *Фонетика*, *Фонологія* та статті про окремі системи письма. Іл. див. на окремому арк., с. 432—433. Літ.: Гиллареский Р. С., Грнанин В. С. *Определитель языков мира по письменностям*. М., 1964; Истрин В. *Возникновение и развитие письма*. М., 1965; Амброза Т. А. К истории и теории графематики. М., 1977; Ризник М. Г. *Письмо и шрифт*. К., 1978; Фридрих И. *Дешифровка забытых письменностей и языков*. Пер. с нем. М., 1961; Дирингер Д. *Алфавит*. Пер. с англ. М., 1963; Фридрих И. *История письма*. Пер. с нем. М., 1979.

А. О. Білецький

ПІТОМА ВАГА — фізична величина γ , що дорівнює відношенню ваги тіла до його об'єму: $\gamma = \frac{dP}{dV}$, де dP — вага малого елемента тіла об'ємом dV . У Міжнародній системі одиниць (СІ) П. вимірюють в Н/м³ (див. *Ньюتون*).

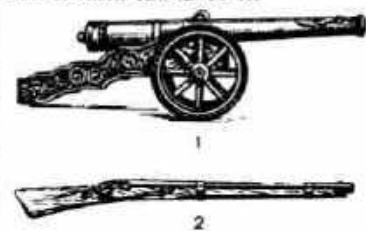
ПІТОМІЙ ОБ'ЄМ — фізична величина v , що дорівнює відношенню об'єму, який займає речовина, до її маси: $v = \frac{dV}{dm}$, де dm — маса речовини, яка міститься в малому об'ємі dV . П. о. — величина, обернена до густини ρ : $v = 1/\rho$. У Міжнародній системі одиниць (СІ) П. о. вимірюють в м³/кг.

ПІХТУН, азовка (*Phoscoea phoscoea relicta*) — ссавець род. дельфінових; підвид морської свині звичайної. Довж. тіла до 180 см. Поширений в Чорному і Азовському морях, заходить у Середземне і Мраморне моря.

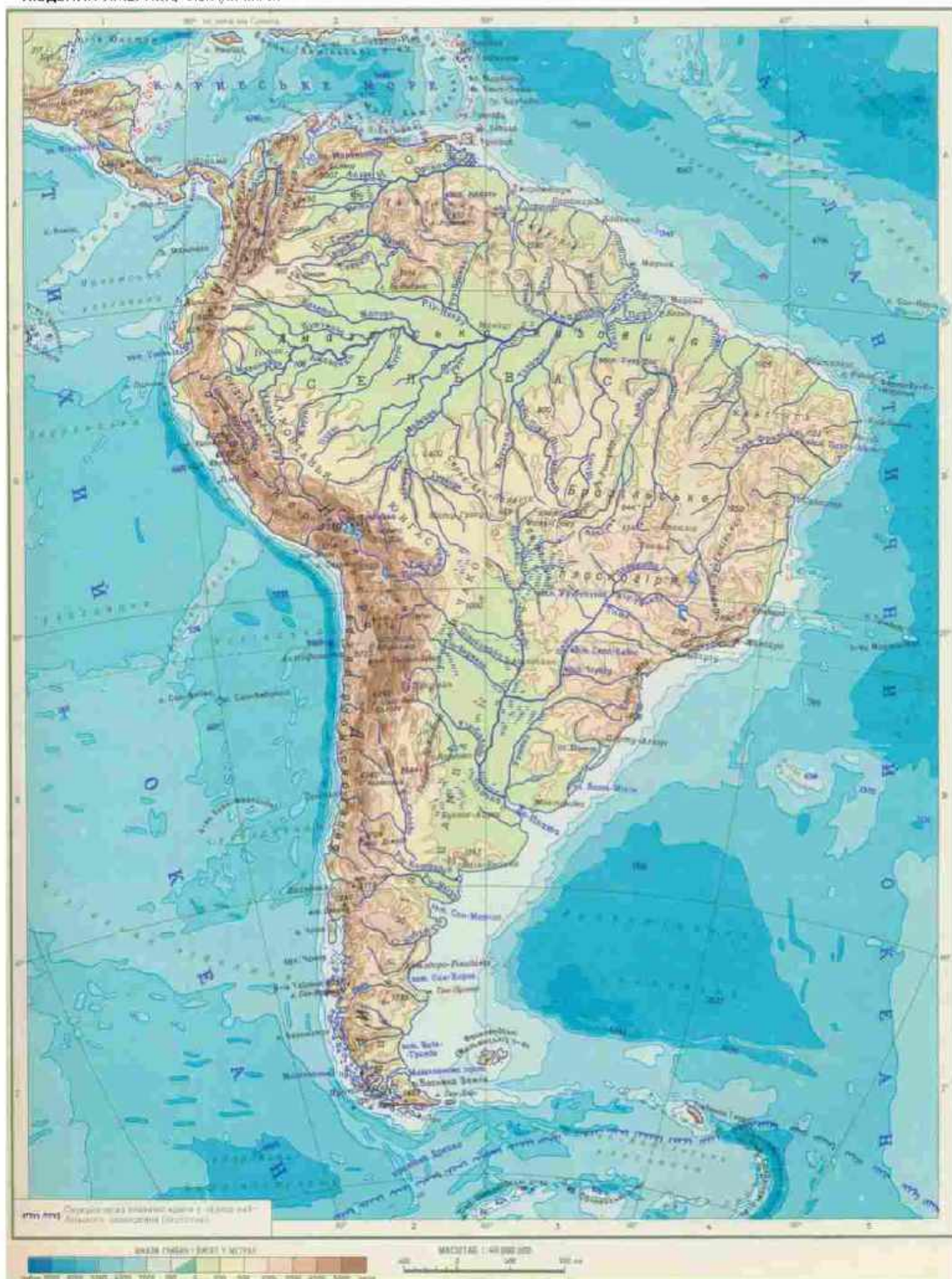
ПІШКІН Борис Андрійович [22. VIII (3.IX) 1893, Казань — 29. I 1970, Київ] — укр. рад. вчений у галузі гідротехніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Закінчив (1924) Моск. с.-г. академію ім. К. А. Тимирязєва. Працював у Серед. Азії (1925—29), в н.-д. установах і вузах Закавказзя й Омська (1929—37). В 1937—41 — професор Київ. гідромеліоративного ін-ту. 1945—48 — в АН УРСР. З 1948 — в Ін-ті гідрології і гідротехніки (тепер Ін-т гідромеханіки) АН УРСР, водночас (з 1962) викладав у Київ. ун-ті. Осн. праці — з питань динаміки берегів водойм, зокрема теорії вітрових хвиль у прибережній зоні, діючих хвиль на гідротех. споруди і береги, розробки методів захисту берегів від розмивання і затоплення.

ПІЩАЛЬ — 1) Важка рушниця та артилерійські гармати, які були на озброєнні рос. армії в 15—17 ст., а також в укр. козаків. Застосовувалися для оборони фортець та укріплень, а згодом і в польовому бою. Ручні П. (ручніци) були одноствольні й багатоствольні і наз. недомірками (короткі), завісними (їх носили за плечем на ремені) тощо. П.-гармати за призначенням поділялися на фортечні, облогові (стінобійні), полкові й польові; за матеріалом виготовлення стволів — на залізні, мідні (бронзові) й чавунні. Снаряди були кам'яні картечі, шматки заліза, ядра. Вага снаряда сягала 30 кг. Калібр П. — від 30 до 250 мм, довжина ствола від 840

Піщаль: 1 — облогова на декоративному лафеті. 16 ст.; 2 — «завісна» (її носили за плечем на ремені) з гнотиним замком. Кінець 16 ст.

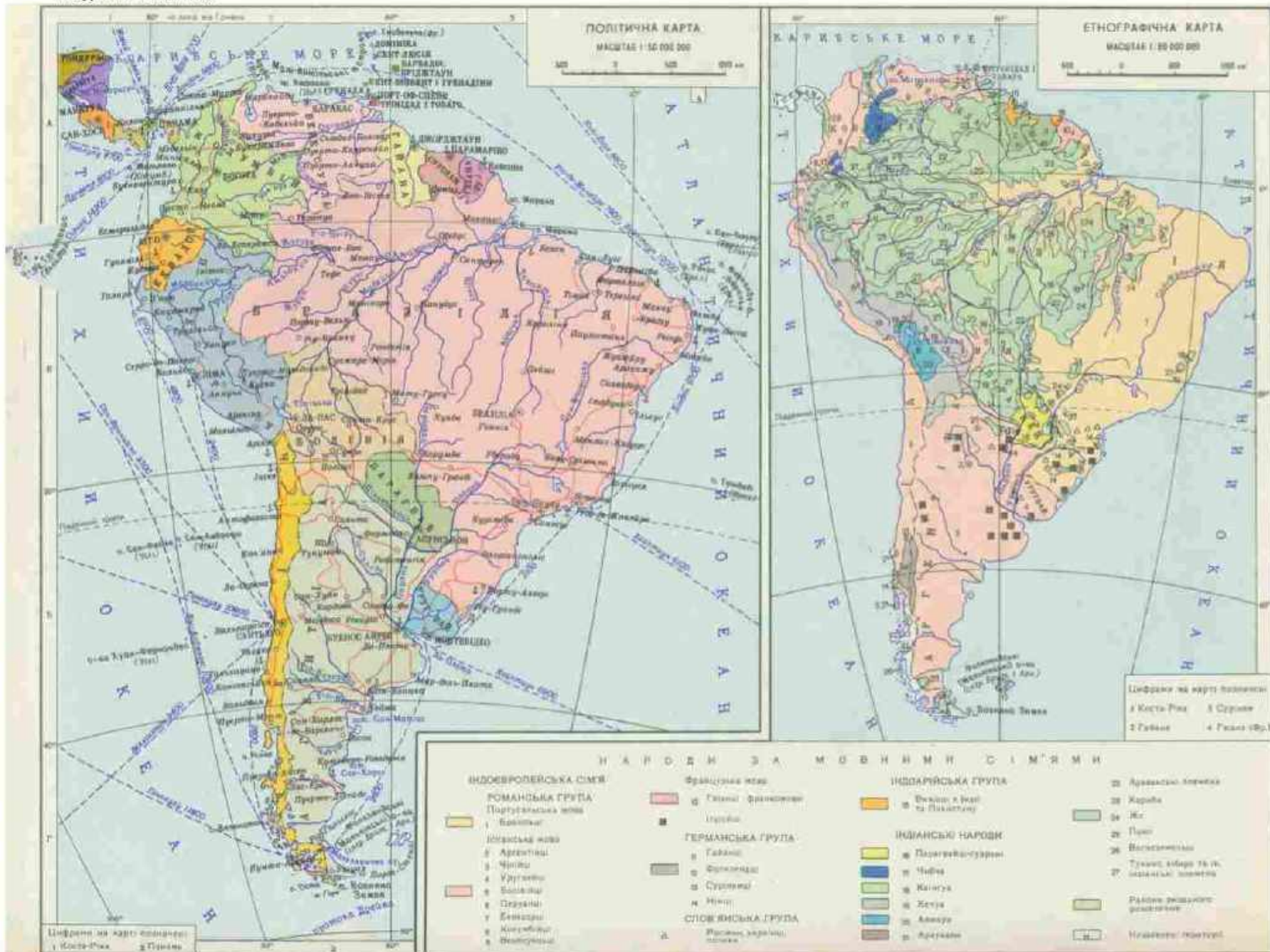

ПІВДЕННА АМЕРИКА

до 6080 мм, вага — від 20 до 7500 кг. 2) Духовий дерев'яний музичний інструмент у Давній Русі. Іл. с. 319.

ПИЩУХА — рід ссавців ряду гризунів. Те саме, що й *сіноставець*. **ПИЩУХА**, підкоршник (*Certhia*) — рід птахів ряду горобцеподібних. Довж. тіла бл. 15 см, маса до 11 г. Дзьоб довгий (14—15 мм), трохи загнутий донизу. Руволь пера жорсткі, на них П. опираються під час лазіння по стовбурах дерев. Оперення на спині сірувато-буре з світлими плямочками, на грудях та череві — біле. 6 видів, поширених у лісах Євразії, Пн. Африки та Пн. Америки. В СРСР — 3 види, у т. ч. в УРСР — 2: П. звичайна (*C. familiaris*) та П. короткопала (*C. brachydactyla*). Гніздяться в щілинах під корою, зрідка в дуплах. Кладку (іноді 2) з 4—12 яєць у квітні — травні насиджує самка 15 днів. Живається П. переважно комахами, що ховаються та зимують у тріщинах кори дерев. Приносять велику користь.

ПІАЖЕ (Piaget) Жан (н. 9.VIII 1896, Невшатель — 1980) — швейцар. психолог. Навчався в ун-тах Невшателя, Цюриха й Парижа. Професор ун-тів Невшателя (1926—29), Женеви (з 1929) й Лозани (1937—54). Засновник Міжвар. центру генетичної епістемології в Парижі (1955). Директор (з 1929) ін-ту Ж. Ж. Руссо в Женеві. Вивчав перетворення внутр. структури розумової діяльності в ході *онтогенезу*. Заснував операціональну концепцію *інтелекту* та генетичну епістемологію (див. *Пізнання теорія*). Зробив значний внесок у психологію *мислення й дитячу психологію*, в розробку проблем взаємовідношення психології й логіки. Діяльність П. (переоцінка ролі логічного в психологічному аналізі мислення та ін.) було піддано критичній рад. психології.

ПІА (рос. перекл. — Речь и мышление ребенка. М.—Л., 1932; Проблемы генетической психологии. «Вопросы психологии», 1956, № 3; Генезис элементарных логических структур. М., 1963 [у співавторстві]; Избранные психологические труды. М., 1969).

ПІАН — мис. країна пд. точка Азії (1°16' пн. ш., 103°30' сх. д.), на Пд. п-ова Малакка.

ПІАНІНО (від італ. *pianino* — тихенько) — струнний ударно-клавішний музичний інструмент, різновид *фортепіано*. Його струни, дека і механіка розташовані у вертикальних площинах. Перші П. створили американець Дж. Хокінс (1800) і австрієць М. Мюллер (1801). Сучас. форми і конструкції інструменту набув в серед. 19 ст. (чаушна рама, перехресні струни, діапазон — 7 октав). Концертні П. мають більшу силу звучання, ніж звичайні, діапазон — 7 1/4 октави. **ПІАНО** (італ. *piano*, букв. — тихо) — тихе звучання; відтінок динаміки в музиці. Протилежне динамічному відтінку *форте*.

ПІАСТР (італ. *pietra*, букв. — пластинка) — 1) італ. назва старовинної ісп. монети *песо*. 2) Розмінна монета Арабської Республіки Єгипет (дорівнює 1/100 єгип. *фунта*), Туреччини (куруш; 1/100 тур. *ліри*), Йорданії (1/100 йордансь-

кого *динара*), Лівану (1/100 ліванського фунта), Судану (1/100 суданського фунта) та ін. країн. **ПІВВАГОН** — вантажний відкритий зверху залізничний *вагон* з двома по торцях і розвантажувальними люками у підлозі чи бортах або без них. До П. належать *гондоли*, *думпкери*, *трансферкери* та *вагони бункерного типу*. В них перевозять руду, вугілля, лісоматеріали та ін. сипкі або навалочні вантажі. Вантажопідйомність П. до 126 т.

ПІВДЕНДІПРОБУДМ, Державний інститут по проектуванню підприємств промисловості будівельних матеріалів південних районів країни — установа Головного управління н.-д. і проектних організацій М-ва пром-сті буд. матеріалів СРСР. Засн. 1944 у Києві. В ін-ті (1980) 17 відділів, є відділення у Харкові. Ін-т розробляє: проектно-кошторисну документацію на буд-во нових, розширення, реконструкцію і тех. переоснащення діючих підприємств по виробл. легких заповнювачів, стінових, в'язучих, нерудних та ін. буд. матеріалів з мінеральної сировини і відходів пром-сті, фабрик по збагачуванню мінеральної сировини, а також кар'єрів і шахт по видобуванню сировини для пром-сті буд. матеріалів. Крім того, ін-т розробляє: типові проекти підприємств галузі; нормативні матеріали; схеми розвитку і розміщення підприємств відповідних галузей. Виконує топогеодезичні роботи та ін. інж. розвідування; здійснює авторський нагляд за буд-вом і надає тех. допомогу в освоєнні проектних потужностей підприємств, споруджених за проектами ін-ту. Б. С. Самод.

ПІВДЕНДІПРОНАФТОПРОВІД, Державний інститут по проектуванню нафтопроводів, нафтопродуктопроводів і нафтобаз — установа М-ва нафтової пром-сті СРСР. Засн. 1972 у Києві на базі ін-ту «Південдіпрогубопровід» М-ва газової пром-сті СРСР. У складі ін-ту (1980) 21 відділ і 7 структурних підрозділів. Осн. напрям діяльності ін-ту: проектування магістральних нафтопроводів, магістральних нафтопродуктопроводів та об'єктів нафтобазового г-ва, а також об'єктів транспортування і зберігання нафти і

нафтопродуктів, що споруджуються за кордоном при тех. сприянні СРСР. С. Р. Кофман.

ПІВДЕНДІПРОСКЛО, Державний інститут по проектуванню підприємств скляної промисловості — установа Головного управління н.-д. і проектних організацій М-ва пром-сті буд. матеріалів СРСР. Засн. 1960 у Києві як Київ. філіал ін-ту «Діпроскло» (Ленінград), з 1975 — «Південдіпроскло». В ін-ті (1980) 17 відділів. Ін-т розробляє: проектно-кошторисну документацію на буд-во нових, реконструкцію, розширення і тех. переоснащення діючих підприємств по виробл. склотари і сортового посуду; схеми розвитку підприємств скляної пром-сті на п'ятирічку та тринадцятиріччя; типові проекти підприємств галузі. М. А. Шестак.

ПІВДЕННА АВСТРАЛІЯ — штат на Пд. Австралії. Омивається водами Великої Австралійської зат. Індійського ок. Пл. 984,4 тис. км². Нас. 1,2 млн. чол. (1976). Азм. ц. — м. Аделаїда. Поверхня переважно рівнинна з окремими гірськими масивами (Стоарт, Мастрейт та ін.). Численні озера (Ейр, Герднер, Торренс та ін.). Найбільша ріка — *Муррей*. Розвинуті гірничодобувна пром-сть (мідні і залізна руди, кам. вугілля, природний газ), чорна і кольорова металургія, машинобудування (заг., електротех., с.-г., судно- і автомобілебудування), нафтохімія. Значна винопрод. пром-сть. Гол. пром. центри — Аделаїда та Порт-Пірі. У с. г. переважає пасовищне тваринництво, гол. чин. вівчарство вовняно-м'ясного напрямку. Вирощують пшеницю, ячмін, овес. Виноградарство (провідне місце в країні за збором винограду) і садівництво.

ПІВДЕННА АМЕРИКА — материк у пд. частині Зх. півкулі. Разом з *Північною Америкою* становить частину світу *Америку*. Пл. з прилеглими островами 18,28 млн. км². На Зх. омивається водами Тихого ок., на Сх. — Атлантичного ок., на Пн. — водами Карибського м. Протокою Дрейка П. А. відокремлена від Антарктиди. З Пн. Америкою сполучена *Панамським перешийком*, через який прокладено Панамський канал. Берегова лінія розчленована порівняно мало. Найбільші зато-

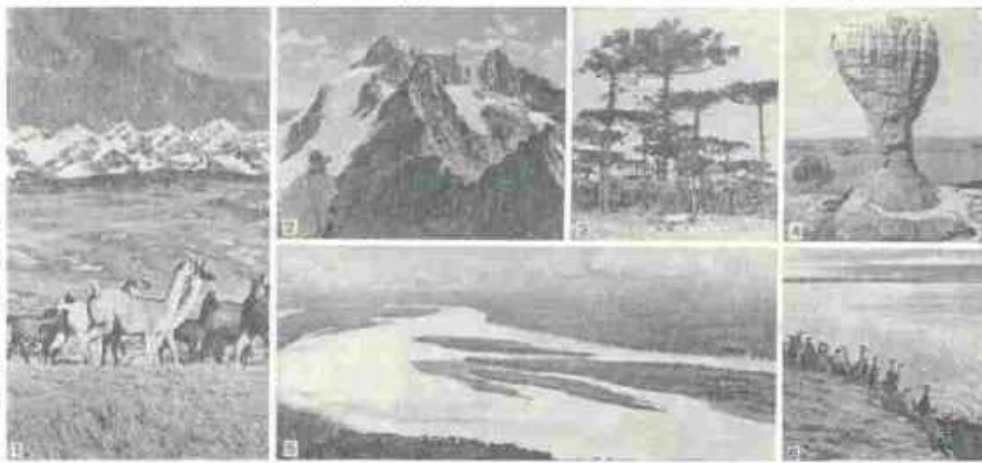
ПІВДЕННА АМЕРИКА

Країні точки:

шн. — мис Гальфінас (12° 25' пн. ш.),
пл. — мис Фроуера (53° 54' пд. ш.),
зх. — мис Паріньяс (81° 20' зх. д.),
сх. — мис Кабу-Бранку (34° 46' зх. д.).

Південна Америка.

1. Краєвид у Західній Кордильєрі Анд.
2. Пік Болівар на Кордильєрі де Меріда.
3. Ліс з араукарій на Бразильському плоскогір'ї.
4. У національному парку Ітаїал (Бразилія).
5. Ріка Амазонка.
6. Узбережжя Магеланової протоки.

ПІВДЕННА АМЕРИКА

Найбільші вершини Південної Америки

Назва	Висо- та, м
Аконкагуа	6960
Ільїмані	6882
Охос-дель-Саладо	6880
Уаскаран	6768
Ільямпу	6485
Коропуна	6425
Чімборасо	6267

Найбільші вулкани Південної Америки

Назва	Висо- та, м
Льюльяйльяко	6723
Сан-Педро	6154
Чачані	6075
Котопах	5896
Руїс	5400

Найбільші ріки Південної Америки

Назва	Довжи- на, км	Площа басейну, тис. км²
Амазонка (з Марань- йоном)	6437	7180
Амазонка (з Укаялі)	6280	6915
Парана (з Ла-Пла- тою)	4700	3100
Сан- Франсіску	2896	600
Токантіс	2850	770
Оріноко	2740	1000
Уругвай	1609	306
Магдалена	1550	260

Найбільші озера Південної Америки

Назва	Площа, тис. км²	Найбіль- ша гли- бина, м
Маракайбо	13 300	250
Тітікака	8300	304
Поопо	2530	3

ки: на Пн.— Венесуельська з озе-
ром-лагуною Маракайбо, на Зх.—
Гуаякіл, на Пд. Сх.— затока
Ла-Плата. Острови переважно на
Пд. Зх. і Пд. (Чілійський архіпе-
лаг, архіпелаг Вогняна Земля,
Фолклендські о-ви та ін.).
Рельєф. Вдвозж зх. узбережжя
П. А. майже на 9 тис. км простяга-
ється гірська система Анд, що скла-
дається з кількох паралельних
хребтів (Кордільєри: Східна, За-
хідна, Центральна, Берегова, Кор-
дільєра-Реаль та ін.). Переважає
висоти їх 3000—6000 м, макс.—
6960 м (г. Аконкагуа). Найбільшої
шир. Анди досягають у центр.
частині, де хребти розділені вели-
кими внутр. плоскогір'ями (Пуна
та ін.). Анди мають переважно
складчасто-брилову будову, це ра-
йон активної вулканічної діяль-
ності (вулкани Котопахі, Осорно та
ін.) і високої сейсмічності. Значне
зледеніння (бл. 25 тис. км²).
Рельєф центр. і сх. частин мате-
рика рівнинно-платформний, плат-
формний. Виступам платформи
відповідають *Гвіанське плоскогір'я*
та *Бразильське плоскогір'я*, між
якими лежить найбільша на зем-
ній кулі *Амазонська низовина*.
Від Анд плоскогір'я відокремле-
ні акумулятивними рівнинами
Льянос Оріноко, Льянос Маморе,
Пантанал і Гран-Чако. Пд. части-
на материка зайнята Патагонським
плоскогір'ям, яке уступами спу-
скається до Атлантичного ок., від
Бразильського плоскогір'я воно
відокремлене рівнинами Пампи.
**Геологічна будова і корисні ко-
палини.** Основу геол. будови П. А.
становлять два гол. геоструктурні
елементи: давня докембрійська
Пд.-Американська платформа у
центр. і сх. частинах материка та
Андійська геосинклінальна область
на Зх., де сформувалася гірська
система *альпійської складчастос-
ті* — Анди. На Сх. до Анд при-
лягає Патагонська плита, що на-
лежить до *герцинської складчас-
тості*. Амазонська улоговина
сформувалася у кінці докембрію —
на поч. палеозою вздовж зони роз-
ломів. Молоді кайнозойські струк-
тури складають прибережну рів-
нину.
П. А. багата на різноманітні ко-
рисні копалини. В Андах, на Бра-
зильському та Гвіанському плоско-
гір'ях зосереджені родовища ме-
талевих руд: заліза, марганцю,
алюмінію, міді, олова, свинцю й
цинку, а також золота, срібла й
платини. Осн. родовища нафти та
газу — у міжгірних прогинах Анд
(Венесуела), у сх. частині Патагон-
ського плоскогір'я та на Амазон-
ській низовині. Є поклади кам.
вугілля, миш'яку, сурми, молібде-
ну, сірки тощо. Родовища селітри
(Чілі), значні запаси йоду і бору.
Клімат. Більша частина П. А.
розташована в екваторіальному,
тропічному та субтропічному пояс-
ах. Лише пд. частина материка —
у помірному поясі. На формуван-
ня клімату П. А. значний вплив
справляють повітр. маси з Атлан-
тичного ок., вплив Тихого ок. об-
межений вузькою смугою узбе-
режжя. Положення материка пре-
важно у низьких широтах зу-
мовлює значну величину радіа-
ційного балансу. В екваторіальних

широтах пересічні місячні т-ри
коливаються у межах +25, +28°.
На Пн. та Пд. до 30° пд. ш. пере-
важає сезонно-вологий субеквато-
ріальний і тропічний клімат (т-ра
від +20 до +29, +30°). Для Анд
характерний гірський та високо-
гірний клімат. Снігова межа ле-
жить на вис. 4700—4900 м у Пн.
Андах, 6000—6500 м у Централь-
них та 700—1000 м у Пд. Андах,
де й зосереджена осн. кількість
льодовиків. Розподіл опадів нерів-
номірний. Найбільша кількість
їх — на навітряних схилах Анд,
особливо в Колумбії та на Пд.
Чілі (5000—10 000 мм). На сх.
схилах Бразильського й Гвіансь-
кого плоскогір'їв та на Амазонсь-
кій низовині — до 2000—3000 мм.
Дуже посушливі райони на Зх. від
Пампи (до 300 мм), у Патагонії
(до 200 мм). На тихоокеанському
узбережжі між 5 та 30° пд. ш. клі-
мат берегових пустель і напів-
пустель (опадів до 100 мм).
Внутрішні води. П. А. має добре
розвинуту річкову сітку. Анди —
гол. міжконтинентальний вододіл, тому
більшість рік належить до бас.
Атлантичного ок. Басейн Тихого
ок. включає невеликі ріки зх. схи-
лів Анд. Найбільша ріка П. А. —
Амазонка.
До великих рік П. А. належать
також *Оріноко*, *Сан-Франсіску*,
Парана з *Парагваєм* та *Уругвай*.
На плоскогір'ях і в Андах ріки
короткі, порожисті; є водоспади
(найвищий у світі — *Ангель*, вис.
1054 м). Живлення більшості рік
дощове. Для рік Патагонії харак-
терне снігове живлення, для
пд.-зх. Анд — льодовикове. На рів-
нинах Гран-Чако та Пампи значні
території не мають стоку. Ріки
П. А. мають великі запаси гідро-
енергії, які майже не використовую-
ються. Озер у П. А. порівняно ма-
ло. В Центр. Андах лежить одне
з найбільших серед високогірних
озер світу — *Тітікака*. У Патагон-
ських Андах поширені гол. чин.
озера льодовикового походження.
Для атлантичного та карибського
узбережжя характерні озера-лагуни
(Лагоа-Мірін, Патус, Маракайбо).
Ґрунти. Вологий і жаркий клімат
П. А. зумовив розвиток переваж-
но латеритних опідзодених, місця-
ми заболочених ґрунтів, що зміню-
ються у субтропіках червоними і
червоно-бурими ґрунтами *саван*.
У помірному поясі на вологому
Зх. поширені буроземи, на сухому
Сх. та у сухих тропіках — напів-
пустельні й пустельні ґрунти, а та-
кож солончаки.
Рослинність. П. А. надзвичайно
різноманітна. Вологі (дощові) віч-
нозелені ліси (*гілья*, або *сельва*)
П. А., які є найбільшим лісовим
масивом на Землі, займають май-
же всю Амазонську низовину, схи-
ли нагір'їв і Анд, що прилягають
до неї, зх. частину Колумбії та
сх. схили Бразильського нагір'я.
Тут поширені представники род.
бобових, миртових, мелієвих, ла-
рових, пальм тощо, багато ліан
(род. бігонієвих, пасифлорових та
ін.) і *епіфітів* (род. бромелієвих
і зозулинцевих). В гірській росл.
також червоне дерево, гевея, ка-
као, кокосова пальма, маніок,
батат тощо. На Пн. Гвіанського
та Пн. і Сх. Бразильського нагі-

р'їв ростуть листопадні вічнозе-
лені ліси. В бас. р. Оріноко поши-
рена ксерофітна трав'яниста рос-
линність (*льянос*), по берегах рі-
чок — листопадні й галерейні лі-
си. На Пн. Сх. Бразильського
нагір'я — тропічне рідколісся
(*каатінга*) з колючими чагарни-
ками, кактусами, молочайними,
бромелієвими, бобовими; по доли-
нам річок — пальмові ліси. В
центр. частині Бразильського на-
гір'я — чагарникові савани (*кам-
пос* серадос); пд. його частину
займають субтропічні вічнозелені
вологі ліси (з бразильських араука-
рій і парагвайського падуба). Рів-
нина Гран-Чако вкрита сухими
тропічними лісами і рідколіссям.
На крайньому Пд. Сх. Бразилії і
на рівнинах Уругваю переважають
трав'янисті савани (кампус лімпус).
На Сх. від Анд у Пн.-Зх. Аргентині
поширені чагарникові напівпу-
стелі, які далі на Сх. змінюються
сухими чагарниковими, потім —
злаково-різнотравними степами
(*пампа*). В Андах — висотна зо-
нальність. Зх. схили Анд у тропі-
ках зайняті пустелями і напівпу-
стелями, які в субтропіках зміню-
ються літньосухими жорстколи-
стими лісами і чагарниками (еспі-
наль, матораль), а в Патагонії —
лісами з переважанням нотофагу-
са і болотами.
Тваринний світ. П. А. дуже своє-
рідний і багатий. Для вологих ек-
ваторіальних і тропічних лісів ха-
рактерні тварини, яким властивий
деревний спосіб життя. З ссавців
поширені широконосі мавпи (ре-
вун, калучин, павукоподібні мав-
пи, ігрункові тощо), лінцеві,
мурашкоїди, чіпковостий дико-
браз, опосум, кінкажу, оцелот,
ягуар. Серед птахів — численні ко-
лібри, трогани, котинги, танакри,
тукани, гоацини, папуги, зустріча-
ються грифи, гарпії; з водно-бо-
лотних — качки, чаплі, шпоркові
гуси та ін. З плазунів водяться
ігуани, сцинки, удави, отруйні
змії (аспід, бушмейстер тощо);
багато деревних земноводних; чис-
ленні комахи; трапляються па-
вуки-птахоїди. Серед наземних
тварин поширені великий броне-
носець, великий мурашкоїд, пе-
карі, тапіри, водосвинка, або ка-
пібара тощо. Водойми населяють
ламантини, дельфіни, каймани,
анаконда, двоякодишаюча риба
лепідосирен, арапаїма, піраньєві,
електричний вугор та ін. В саван-
ах і рідколіссях переважають на-
земні тварини: броненосці, олень
мазам, пума, гризуні, страус
нанду. Для пд. степів і напів-
пустель характерні ендемічні гри-
зуни (нутрія, пака, агуті, віска-
ча тощо), численні пампаський
олень, пума, броненосці, серед
птахів — паламеді, тинаму, нан-
ду, кондор. У високогір'ї Центр.
Анд трапляються реліктовий ан-
дійський ведмідь, гризун чинчіля,
лами (гуанакко і вікунья). Див.
також *Неотропічна біогеографі-
чна область*, *Антарктична біогео-
графічна область*.
Історія дослідження. Офіційно
відкриття Америки датують 12.X
1492, коли Х. Колумб відкрив Ба-
гамські о-ви. У наступні роки бу-
ло відкрито багато островів у Ка-
рибському м., досліджено і нане-

сено на карту частину пн. та сх. узбереж (ісп. експедиції А. Охеда за участю А. Веспуччі та А. Мендоси, португ. експедиції П. Кабрала). В 1507 лотарінгський географ М. Вальдземюллер запропонував назвати відкритий пд. материк «Америку» на честь Америк Веспуччі. В 20-х рр. 16 ст. в основному були відомі обриси П. А. Під час кругосвітньої подорожі (1520) Ф. Магеллан пройшов уздовж атлантичного узбережжя материка; ісп. мандрівник Ф. Осес 1526 обігнув Вогняну Землю, продовживши відкриття берегів П. А. Значні частини тихоокеанського узбережжя П. А. досліджували в 16 ст. ісп. мореплавці. В 1535—37 Д. Альмагро здійснив похід у внутр. райони П. А., відкрив оз. Тітікака, високігірні плато Центр. Анд та Аргентинно-Чилійських Анд. У пошуках «золотої країни» Ельдорадо ісп. та нім. експедиції пройшли Пн. Анди та Оріноську низовину; було відкрито ліві притоки Орінко. В 16 ст. П. А. вперше пересік з Зх. на Сх. від Анд по Амазонці до Атлантичного ок. загін іспанця Ф. Орельяна. В 15—18 ст. було в осн. рисах виявлено контури берегової лінії, одержано заг. уявлення про рельєф та ріки П. А. Точні обриси материка встановили гол. чин. англ. гідрографічні експедиції у 2-й чверті 19 ст. (у експедиції Р. Фіцроя 1831—36, зокрема, брав участь Ч. Дарвін). На поч. 19 ст. у П. А. працювали нім. дослідник А. Гумбольдт та франц. вчений Е. Бонплан, 1822—29 — рос. експедиції Г. І. Лансдорфа та ботаніка Л. Ріделя. В кінці 19 — на поч. 20 ст. у П. А. працювали рос. мандрівники О. С. Іонін, М. М. Альбов, Г. Г. Манізер, М. І. Вавілов.

Населення. До складу сучасного населення П. А. входять представники трьох рас — монголоїдної (американська гілка), до якої належить корінне населення регіону — *індіанці*, європеїдної (нащадки переселенців з Європи), негроїдної (нащадки вивезених з Африки рабів), а також численні мішані групи — *мулати*, *метиси* та ін. Расове мішання в країнах П. А. інтенсивно триває, і в наш час мішані расові типи становлять майже $\frac{2}{3}$ всього населення. До появи європейців (кін. 15 ст.) осн. частина корінного населення (індіанські племена і народності, які говорили *кечуа* мовою, мовою аймара, *аравакськими* мовами, *тупі-гуарані* мовами та ін.) жила у високогірних долинах Централь-ноандійського нагір'я, де склалися землеробські цивілізації з порівняно високим рівнем соціально-еко-н. розвитку. Більша ж частина території була заселена нечисленними племенами, які перебували на стадії первіснообщинного ладу, займалися збиральництвом, мисливством, рибальством і примітивним землеробством. В результаті європ. колонізації багато індіанських племен було винищено колонізаторами, інші вимерли. Свою культурну самобутність і етнічну територію змогли частково зберегти лише відносно великі й розвинуті народи (*кечуа*, *аймара*, парагвайці-гуарані), а також нечисленні

індіанські племена в тропічних лісах басейнів Амазонки і Орінко. Емігранти з Європи (іспанці з Зх. і португальці зі Сх.), проникаючи вглиб континенту і змішуючись з корінним населенням, взяли участь у формуванні нових народів, які говорили європ. мовами. Разом з європ. колонізацією почався ввіз негрів-рабів з Африки. Внаслідок работоргівлі, що тривала три століття, в П. А. налічувалося багато мільйонів африканців з різних племен і народностей (*банту*, *йоруба*, *ефе*, *хауса* та ін.). Співвідношення різних антропологічних і етнічних компонентів при формуванні народів П. А. було неоднаковим. *Аргентинці* й *уругвайці* — майже чисто європ. походження, індіанська домішка у них дуже незначна. Екваторці, перуанці, болівійці, чилійці, *парагвайці* — в основному метиси. У формуванні *бразильців*, *венесуельців* і *колумбійців* брали участь (у різних пропорціях) європейці, афр. негри й індіанці, але процес складання цих народів ще не закінчений, у них зберігаються расові групи.

Протягом тривалого часу європейці в багатьох районах П. А. були найчисленнішою групою: переважали або індіанці, або негри. Перші хвилі європ. еміграції були незначними і етнічно диференційованими за геогр. районами. Лише в 19 ст. імміграція з Європи стала масовішою, а в кінці століття і строкатишою в етнічному відношенні. Іспанці, португальці, італійці, які прибували до П. А., швидко асимілювалися у спорідненому романомовному середовищі населення П. А. Поляки, українці, німці, японці та ін. зберігали свою відокремленість довше. Але і вони в другому, третьому і четвертому поколіннях все ж зазнають асиміляції. В Гайані і Суринамі живуть індійці й індонезійці — нащадки робітників плантацій, які прибули в ці країни в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. Таким чином, у наш час більшість країн П. А. — багатонаціональні. В населенні кожної з них у різних пропорціях є такі етнічні групи: осн. народ країни (в Перу, Болівії і Еквадорі основними вважаються 2 народи: іспаномовні нації — перуанців, болівійців і екваторців і близькі до них за чисельністю індіанські народи — кечуа і аймара); нечисленні корінні народи, які збереглися (індіанці); т. з. перехідні групи — недавні іммігранти або їхні нащадки, які ще остаточно не асимілювані осн. народами країн вселення, але вже порвали зв'язки з країнами, з яких вони вийшли; нац. меншості — вихідці з Європи і Азії останніх десятиліть, які ще не зазнали асиміляції.

Найбільші народи П. А. (1980, млн. чол.): бразильці — 118 (96,8% населення Бразилії), колумбійці — 27 (97,9% населення Колумбії), аргентинці — 22 (81,8% населення Аргентини), кечуа — 14 (49,9% населення Еквадору, 42,8% — Перу і 33% — Болівії), венесуельці — 12,5 (90,6% населення Венесуели), чилійці — 10,5 (92,2% населення Чілі), перуанці — 9 (49,9% населення Перу),

екваторці — 4,1 (48,2% населення Еквадору), парагвайці-гуарані — 3 (92,6% населення Парагваю), уругвайці — 2,7 (87,2% населення Уругваю), болівійці — 2,5 (42,2% населення Болівії). Офіц. мова більшості країн П. А. — іспанська, Бразилії — португальська. В Болівії, крім іспанської, державними є мови аймара і кечуа, в Перу — кечуа. Держ. мова Гайани — англійська, Суринаму — голландська, Гвіани — французька. Більшість віруючого населення — католики. В індіанців значну роль відіграють пережитки дохристиянських вірувань, серед частини негрів поширені пережитки афр. культів. У П. А., переважно в Аргентині і Бразилії, живуть українці, які деякою мірою зберігають рідну мову (див. *Аргентина*, *Бразилія*, розділи про українців у цих країнах).

Політичний поділ. Завоювання П. А. ісп. і португ. мореплавцями почалося в кінці 15 ст., завершилося в 17 ст. До поч. 18 ст. більша частина П. А. опинилася під владою Іспанії. Португальці захопили більшу частину сучас. Бразилії, пн.-сх. частину П. А. було поділено між Великобританією, Францією і Голландією. Колонізація П. А. супроводилася нещадною експлуатацією місц. населення, масовим винищенням його. В результаті війни за *незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26* всі ісп. колонії П. А. завоювали незалежність: Чілі (1810), Венесуела, Парагвай (1811), Аргентина (1816), Колумбія (1819), Перу (1821), Болівія, Уругвай (1825), Еквадор (1830). У 1822 порт. колонію Бразилію було проголошено незалежною

Політичний поділ Південної Америки

Держави	Площа, тис. км ²	Населення, млн. чол.	Столиці
Аргентина (Аргентинська Республіка)	2776,7	27,8 (1980)	Буенос-Айрес
Болівія (Республіка Болівія)	1098,6	6,1 (1978, оцінка)	Сукре — офіційна столиця, Ла-Пас — фактична столиця
Бразилія (Федеративна Республіка Бразилія)	8512,0	122,0 (1980, оцінка)	Бразилія
Венесуела (Республіка Венесуела)	916,4	13,5 (1979)	Каракас
Гайана (Кооперативна Республіка Гайана)	215,0	0,86 (1979, оцінка)	Джорджтаун
Еквадор (Республіка Еквадор)	283,6	8,08 (1979, оцінка)	Кіто
Колумбія (Республіка Колумбія)	1138,4	27,0 (1981, оцінка)	Богота
Парагвай (Республіка Парагвай)	406,8	3,2 (1980, оцінка)	Асунсьйон
Перу (Республіка Перу)	1285,0	16,8 (1978, оцінка)	Ліма
Суринам (Республіка Суринам)	163,3	0,44 (1979, оцінка)	Парамарібо
Уругвай (Східна Республіка Уругвай)	186,9	2,91 (1979)	Монтевідео
Чілі (Республіка Чілі)	756,9	11,1 (1980)	Сантьяго
Гвіана (Франц.)	91,0	0,07 (1979, оцінка)	Кайєнна
Фолклендські (Мальвінські) Острови (спірна територія Великобританії та Аргентини)	12,0	0,002 (1979)	Порт-Стенлі

імперією. Однак країни, що визволилися, потрапили в фінансову залежність від імперіалістичних д-в, насамперед Великобританії і США. Після 1-ї світової війни 1914—18 осн. позиції в економіці країн П. А. посів капітал США. Народи П. А. ведуть постійну боротьбу за зміцнення політ. самостійності, за екон. незалежність. У 1966 здобула незалежність Гайана, 1975 — Сурінам. Намагаючись затримати розвиток революц. процесу, велика буржуазія ряду країн П. А. робить ставку на праві кола воєнщини: реакційні, військ. перевороти в Уругваї (1973), Аргентині (1976), Болівії (1980). Місц. олігархія і імперіалізм США 11.XX 1973 здійснює фашист. військ. переворот у Чилі. В країнах П. А. все ширше розгортається боротьба нар. мас за соціальний прогрес, народів залежних територій (табл.) — за нац. визволення. Докладніше про П. А. див. *Латинська Америка*. Картини на окремому аркуші, с. 320—321.

Лит.: Лукашова Е. Н. Южная Америка. М., 1958; Магидович И. П. История открытия и исследования Центральной и Южной Америки. М., 1965; Климаты Южной Америки. Л., 1977; Латинская Америка. Энциклопедический справочник. т. 1. М., 1979. Е. М. Лукашова (Природа. Історія дослідження), Н. Ю. Віленська (Рослинність, Тваринний світ), С. І. Брук (Населення).

ПІВДЕННА ГЕОРГІЯ — острів на Пд. Атлантичному ок. Пл. 4144 км². Поверхня гориста, заввишки до 2934 м. Частина острова вкрита снігом і льодом. На П. Г. — англ. метеорологічна станція і порт Грейт-Бей. П. Г. відкрили 1775 англ. експедиція Дж. Кука.

ПІВДЕННА ДАКОТА — штат у центр. частині США. Пл. 199,5 тис. км². Нас. 689 тис. ж. (1977). Адм. ц. — м. Пірр. Тер. штату розташована в межах Центральних і Великих рівнин. На Зх. — гірський масив Блек-Хіллс. Найбільша ріка — Миссури. Основа економіки — с. г., переважно тваринництво. Розводять велику рогату худобу та свиней. Вирощують пшеницю, кукурудзу, а також овес, ячмінь, кормові трави. Видобувають уранову руду і золото. Розвинуті м'ясна, сиробовна, маслоробна й борошномельна пром-сть. Виробн. с.-г. знарядь.

ПІВДЕННА ЗАЛІЗНИЦЯ. В сучас. межах організована 1901. Розташована в пн.-сх. частині УРСР. Зв'язує адм. й пром. райони Центру та Європ. Півночі з Донбасом та Придніпров'ям, райони Кавказу й Півдня країни — з районами Заходу й Пн. Заходу. Обслуговує Харківську, Полтавську, Сумську (УРСР), Белгородську (РРФСР), частково Чернігівську, Ворошиловградську, Кіровоградську (УРСР) і Курську (РРФСР) області. У складі П. з. — 5 відділів: Харківський, Полтавський, Сумський, Куп'янський, Белгородський. Управління міститься в Харкові. Через станцію Кременчук взаємодіє з річковим транспортом. Першу лінію Курськ — Харків — Ростов збудовано 1869. У наступ-

ні роки введено в експлуатацію дільниці Кременчук — Полтава (1870), Полтава — Харків (1871), Крюків — Кременчук (1872) Мерефа — Ворожба (1878), Кременчук — Ромни (1888), Белгород — Вовчанськ, Вовчанськ — Куп'янськ (1896), Полтава — Костянтинівград (тепер Красноград, 1897), Костянтинівград — Лозова (1901). Протягом 1902—13 збудовано кілька ліній місц. значення. Залізничники П. з. брали активну участь у революц. русі на Україні наприкінці 19 ст., у революц. події 1905—07, зокрема в Люботинському збройному повстанні на Харківщині. Активно боролися за встановлення і зміцнення Рад. влади на Україні. 11.I 1920 на ст. Харків-Товарний відбувся перший на Україні комуністичний суботник. За роки Рад. влади проведено генеральну реконструкцію з-ці. Збудовано нові лінії. У післявоєнні роки електрифіковано осн. лінії з-ці. П. з. нагороджено орденом Леніна (1969).

ПІВДЕННА КАРОЛІНА — штат на Пд. Сх. США, з Пд. Сх. омивається Атлантичним ок. Пл. 80,4 тис. км². Нас. 2,9 млн. ж. (1977). Адм. ц. — м. Колумбія. Значну частину тер. штату займає заболочена Приатлантична низовина. На Пн. Зх. — кристалічне плато Підмонт та відрогі Аппалачів. Густа річкова сітка. В горах поширені мішані ліси. Найрозвинутіша текст. (гол. чин. бавовняна) пром-сть. Підприємства металообр., суднобуд., хім., атомної, трикотажної, швейної, деревообр., целюлозно-паперової та харч. галузей. Гол. пром. центри — Колумбія та Грінвіл. У с. г. переважає землеробство. Значні площі під кукурудзою. Осн. товарні культури — бавовник (особливо довговолокнистий), потіон, ранні овочі. Скотарство, свинарство. Гол. мор. порт — Чарлстон.

ПІВДЕННА ПАСАТНА ТЕЧІЯ — тепла поверхнева течія Світового ок. у тропічних широтах Пд. півкулі. Утворюється внаслідок дії пд.-сх. пасатів. Спрямована зі Сх. на Зх. Від *Північної Пасатної течії* відокремлена екваторіальними міжпасатними протите-

чіями. Під тонким шаром П. П. т. в Атлантичному ок. рад. океанологи відкрили підповерхневу *Ломоносова течію*.

«ПІВДЕННА ПРАВДА» — газета, орган Миколаївського обл. к-ту Компартії України і обл. Ради народних депутатів. Виходить у Миколаєві 6 раз на тиждень. Бере початок від газ. *«Пролетарское знамя»*, що виходила в Миколаєві з 11 (24).X 1917. Далі друкувалася під назвами *«Власть труда»* (1918), *«Известия»* (1919—20), *«Красный Николаев»* (1921—30), *«Червоний Миколаїв»* (1930), *«Шлях індустріалізації»* (1930—37), *«Більшовицький шлях»* (1937—41, 1943—44). З 2.IV 1944 виходить під сучас. назвою. З грудня 1959 видається укр. і рос. мовами. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора (1967), Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1977).

«ПІВДЕННА РЕВОЛЮЦІЙНА ГРУПА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ» — група соціал-демократів, що, будучи невдоволена «економістським» напрямом Одес. к-ту РСДРП, в жовтні 1901 виділилася з нього. У створенні групи брали участь Ю. П. Матлахов, А. В. Трофимов. Група підтримувала тісні зв'язки з редакцією газ. *«Искра»* і в своїй діяльності керувалася її вказівками. Поєднуючи екон. і політ. боротьбу, група розгорнула агітаційно-масову роботу серед робітників, керувала страйками, провела дві демонстрації [23.II (8.III) і 1 (14).V 1902], ряд масовок, розповсюджувала газ. *«Искра»*, листівки, видані у її підпільній друкарні. Діяльність групи була спрямована на викриття *«економізму»*, дрібнобурж. тактики есерів, антинар. суті *зубатовщини*, націоналістичних нагагань Бунду і РУП роз'єднати робітничий рух за нац. ознаками, спрямала зміцнення іскрівського напрямку серед одес. соціал-демократів. У січні 1902 група як самостійна орг-ція РСДРП брала участь у з'їзді Пд. к-тів і орг-цій РСДРП в Єлизаветграді. Влітку 1902 вона об'єдналася з Одес. к-том РСДРП, який заявив про свою відмову від *«економізму»*.

Але, як виявилось пізніше, к-т продовжував відстоювати старі позиції. У вересні 1902 іскриці знову вийшли з к-ту й утворили «Південний революційний союз соціал-демократів».

ПІВДЕННА РОДЗІЯ — колишня назва держави *Зімбабве*, незалежність якої проголошено 18.IV 1980 (див. т. 12, Додаток).

ПІВДЕННА УЛОГОВИНА — велике зниження на Пд. Зх. Тихого ок. Найбільша глиб. 6098 м. На Пд. і Сх. обмежена *Південно-Тихоокеанським підняттям* та *Східно-Тихоокеанським підняттям*, на Пн.— підводними хребтами, найвищі вершини яких утворюють острови Кука і Тубуаї. Дно П. у. вкрите червоними глибоководними глинами та вапняковим мулом.

ПІВДЕННЕ — місто Харківського району Харківської обл. УРСР. Залізнична ст. Комарівка. Місто виникло 1963 внаслідок об'єднання с-щ міськ. типу Комарів (засн. в 17 ст.) і Південного (засн. 1906). Рад. владу в цих населених пунктах встановлено в грудні 1917.

У П. — Южанська прядильно-ткацька ф-ка, Комарівський мол. з-д, цехи мерехт'янських з-дів буд. матеріалів та хлібного. 2 заг. осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, клуб, 7 б-к. 3 санаторії, 2 будинки відпочинку, піонерські табори.

ПІВДЕННЕ БЮРО ЦК РСДРП 1904 — парт. орган, створений з ініціативи В. І. Леніна в Одесі в лютому 1904. Об'єднувало Одес., Микол. і Катериносл. к-ти РСДРП та ряд с.-д. орг-цій Півдня. До його складу входили В. В. *Воронський*, І. Х. *Лалаєв* і К. І. *Левицький*, секретарем була П. І. Кулябко. Бюро розгорнуло роботу по зміцненню більшовицьких сил на Україні, організувало видання і розповсюдження листівок і брошур, було одним з найважливіших опорних пунктів більшовиків у боротьбі за скликання *Третього з'їзду РСДРП*. У липні 1904 меншовики і примиренці з ЦК протягли незаконне рішення про розпуск бюро. В Києві було створено меншовицько-примиренське Пд. бюро ЦК РСДРП, яке діяло одночасно з більшовицьким бюро, що, не підкорившись рішенням примиренського ЦК, продовжувало в Одесі свою діяльність від імені пд. к-тів більшості. У вересні 1904 більшовицьке бюро підготувало і провело *конференцію південних більшовицьких комітетів*. З утворенням всерос. більшовицького центру — *Бюро комітетів більшості* — Пд. бюро діяло на правах його філії. Припинило діяльність напередодні III з'їзду РСДРП. Після з'їзду було утворено *Південне бюро ЦК РСДРП 1905* в Києві.

ПІВДЕННЕ БЮРО ЦК РСДРП 1905 — парт. орган, створений у Києві в липні 1905 за рішенням ЦК, обраного на *Третьому з'їзді РСДРП*. Бюро розподіляло парт. сили на Пд. України, зв'язувало місц. к-ти між собою і з ЦК РСДРП. Мало підпільну друкарню. В січні 1906 Пд. бюро об'єдналося з бюро при Пд. обл. к-ті

(меншовиків), утворивши Пд. бюро при Об'єднаному ЦК РСДРП. У березні 1906 останнє було реорганізовано в Пд. обл. к-т, який після *Четвертого (Об'єднаного) з'їзду РСДРП* було розпущено. Замість нього було створено в Харкові Пд. інформаційне бюро, що в кінці 1906 розпалося.

ПІВДЕННЕ ВІДДІЛЕННЯ ВСЕОБ'ЄДНОЇ АКАДЕМІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ НАУК імені В. І. Леніна — регіональне відділення ВАСГНІЛ; науково-організаційний і методичний центр розвитку с.-г. науки в Українській РСР і Молдавській РСР. Підпорядковане Президії ВАСГНІЛ та Раді Міністрів УРСР. Створене 1969 у Києві. У складі Пд. відділення є секції: агрономічна; тваринництва і ветеринарії; механізації і електрифікації с. г.; лісівництва, гідротехніки і меліорації; економіки та організації с. г.; зведеного планування і координації н.-д. робіт. Діє редакційно-видавничий відділ. Пд. відділенню підпорядковані 19 н.-д. ін-тів з їхніми дослідними станціями та насінницькими г-вами, а також Центр. респ. наукова с.-г. бібліотека. Осн. завдання Пд. відділення: розвиток теоретичних досліджень у провідних напрямках с.-г. науки, забезпечення тех. прогресу в с. г., вдосконалення методів наук. досліджень, вивчення й узагальнення досягнень науки і передового досвіду. Пд. відділення здійснює планування й координацію н.-д. роботи, що їх проводять наук. установи й вищі с.-г. навчальні заклади на території України і Молдавії, та наук. методичне керівництво в галузі сільського, лісового і водного господарства. Роботою Пд. відділення керує Президія, яку обирають його загальні збори. Г. О. *Богданов*.

ПІВДЕННЕ ТОВАРИСТВО ДЕКАБРИСТІВ — таємна революц. організація *декабристів* на Україні. Створено в березні 1821 членами *Тулчинської управи* кол. «Союзу благоденства» (П. І. *Пестель*, О. П. *Юшневський*, П. В. *Аврамов*, О. П. *Барятинський*, М. В. *Басаргін*, Ф. Б. *Вольф*, В. П. *Івашев*, О. О. *Крюков* і М. О. *Крюков*), які ввійшли до т. з. Корінної думи т.-ва. До них приєдналися В. Л. *Давидов* і С. Г. *Волконський*. П. І. *Пестель* і О. П. *Юшневський* від П. т. д., М. М. *Муравйов* від Пн. т.-ва декабристів становили т. з. Директорію. Незабаром членами П. т. д. стали брати С. І. *Муравйов-Апостол* і М. І. *Муравйов-Апостол*, М. П. *Бестужев-Рюмін* і ряд офіцерів розквартированих на Україні 1-ї та 2-ї армій. Протягом 1822—25 щорічно в січні, під час *контрактного ярмарку*, в Києві відбувалися з'їзди керівних діячів П. т. д., які вирішували організаційні і програмні питання. З'їзд 1822 остаточно затвердив створення т.-ва. На з'їзді 1823 було схвалено поділ П. т. д. на 3 управи (філії): Тульчинську управу на чолі з П. І. *Пестелем* (пізніше О. П. *Барятинським*), *Кам'янську управу* на чолі з В. Л. *Давидовим* і С. Г. *Волконським*, *Васильківську управу* на чолі з С. І. *Муравйовим-Апостолом* і М. П. *Бестужевим-Рюмін*.

Учасники з'їзду 1824 обговорили й схвалили розділи проекту програми т.-ва «*Руської правди*» П. І. *Пестеля*. В 1825 на з'їзді обговорювали питання про можливість організації повстання в армії проти царизму. Керівники П. т. д. прагнули об'єднатися з Пн. т.-вом декабристів. Навесні 1824 П. І. *Пестель* вів переговори в Петербурзі з керівниками Пн. т.-ва, але йому не вдалося схилити їх до об'єднання на основі програми «*Руської правди*». Проте було досягнуто домовленості про спільність дій у разі початку повстання та про скликання 1826 об'єднаного з'їзду. В 1823—25 П. т. д. вело переговори з представниками польс. «*Патріотичного товариства*» про спільний виступ. У вересні 1825 до П. т. д. прийнято *Товариство об'єднаних слов'ян*, яке ввійшло до складу Васильківської управи. Влітку 1825 було прийнято рішення (погоджене з Пн. т.-вом) призначити повстання на весну 1826. Смерть Олександра І, обстановка «міжцарів'я» та загроза викриття змусили керівників П. т. д. перенести повстання на 1(13). І 1826. Після арешту 13 (25). XII 1825 П. І. *Пестеля*, а пізніше і О. П. *Юшневського*, поразки повстання 14 (26). XII 1825 в Петербурзі і придушення *Чернігівського полку повстання* [3 (15). І 1826] П. т. д. було розгромлене.

Лит.: Восстание декабристов. Материалы и документы, т. 4—12. М.—Л., 1925—69; Лисенко М. М. Декабристський рух на Україні. К., 1954; Нечкина М. В. Движение декабристов, т. 1—2. М., 1955; Сыроечковский Б. Е. Из истории движения декабристов. М., 1969. М. М. *Лисенко*.

ПІВДЕННИЙ БЕРЕГ КРИМУ — узбережна смуга пд. схилу Головного пасма Кримських гір, у Крим. обл. УРСР. Простягається неширокою (2—12 км) смугою на 150 км вздовж пд. узбережжя Кримського п-ова (від мису Аїя на Зх. до мису Іллі на Сх.). У примор. частині П. б. К. складений переважно із сланців і пісковиків, вище по схилу *Кримських гір* — з вапняків, місцями є виходи магматичних гірських порід, що виступають у вигляді гір (*Піляки*, *Аюдаг*, *Кастель*). Численні відторженці, що відчленувалися від яїлїнських масивів Головного пасма, утворюють мальовничі вапнякові гори — *Кішка*, *Мозабі*, *Парагілмен*, *Ай-Нікола* та ін. Рельєф урізноманітнюють продукти ерозії та обвалів (окремі брили, т. з. хаоси, тощо). П. б. К. захищений Кримськими горами від пн. вітрів і відзначається теплим середземноморсько-субтропічним кліматом. Зима м'яка, пересічна т-ра січня +1, +4°. Стійкого снігового покриву не буває. Літо сухе й тепле. Пересічна т-ра липня +24°. Тривалість безморозного періоду досягає 240—260 днів. Опадів 300—600 мм на рік, переважно в холодну пору року. Річки маловодні, порожисті, з водоспадами (Учансу, Головкінського, *Джур-Джур*). П. б. К. відзначається своєрідністю поєднання природних ландшафтів. Поряд з бурими гірсько-лісовими ґрунтами під дубовими, буковими і сосновими лісами тут формуються коричневі ґрунти під розріджени-

ПІВДЕННИЙ БУГ

Південний кит.

Населення областей Південного економічного району СРСР та питома вага міського населення (на 1.1.1980)

Області	Всього, тис. чол.	% міського населення
Кримська	2227	68
Миколаївська	1255	62
Одеська	2569	63
Херсонська	1180	39

ми заростями лісів і чагарників середземноморського типу з представниками вічнозеленої флори (суничне дерево, ялівцеві високий, чист кримський, рускус понтійський та ін.). На значних площах природну рослинність замінено на паркову, садову; виноградники і плантації ефіроолійних культур. Проводять боротьбу з ерозією на гірських схилах, за допомогою спец. штучних споруд укріплюють береги і розширюють пляжі. Значну увагу приділяють охороні природи П. б. К., зокрема його унікальних природних об'єктів. Створено Ялтинський гірсько-лісовий заповідник, заповідник Мис Мартьян, Карадазький заповідник, 5 заказників, 42 пам'ятки природи респ. значення і 17 парків — пам'яток садово-паркового мистецтва.

П. б. К. — один з найважливіших курортних районів СРСР. Велике значення для його розвитку мав декрет «Про використання Криму для лікування трудящих» (21.XII 1920), підписаний В. І. Леніним. Центром курортного району є м. Ялта. По П. б. К. прокладено багато туристських маршрутів. Див. також Кримська область.

В. Г. Бна.

ПІВДЕННИЙ БУГ — ріка на Пд. Зх. УРСР, у межах Хмельн., Вінн., Кіровогр. (а також по її межі з Одес.) та Микол. областей. Довж. 806 км, площа бас. 63 700 км². Бере початок на Подільській височині, впадає у Бузький лиман Чорного м. У верхів'ї — рівнинна ріка, тече заболоченою долиною. Нижче, де П. Б. перетинає кристалічні породи, долина звужується, береги круті, скелясті, у руслі є пороги. В пониззі виходить на Причорноморську низовину; русло розширюється до 2 км. Найбільші притоки: праві — Вовк, Згар, Рів, Дохна, Кодима; ліві — Бужок, Синида, Соб, Синюха, Мертво-

вод, Інгул. Живлення переважно снігове та дощове, що зумовлює різкі зміни водності ріки протягом року. Пересічні річні витрати води у гирлі змінюються від 40 м³/с до 108 м³/с; річний стік — від 1,2 км³ до 3,39 км³. Замерзає у грудні, скресає у березні. Льодостав несталый, у пониззі в окремі роки відсутній зовсім. На водний режим П. Б. у пригирловій частині впливають згинно-нагісні явища. П. Б. має велике нар.-госп. значення. Води ріки використовують

Ріка Південний Буг.

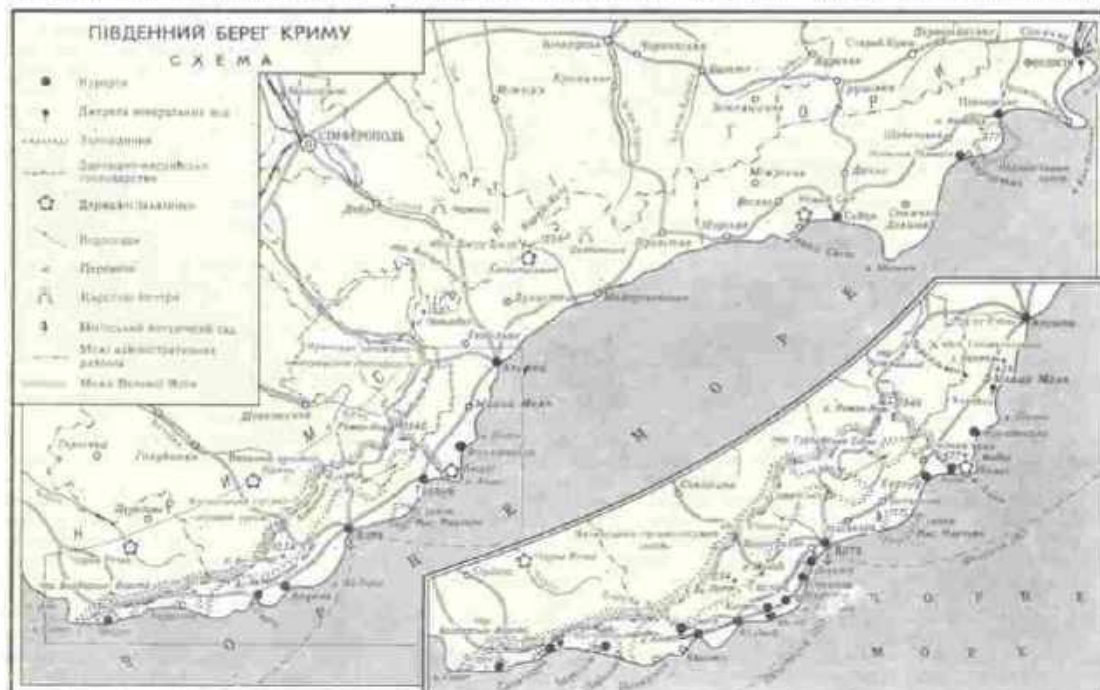
для пром. та комунального водопостачання (бл. 130 тис. га). На П. Б. споруджено ряд водосховищ, 13 невеликих ГЕС.

Судноплавство від м. Миколаєва до м. Вознесенська. Розвинуте рибництво; у пониззі рибальство має пром. характер. На П. Б. — міста Хмельницький, Хмільник, Вінниця, Первомайськ, Вознесенськ, Миколаїв; на берегах ріки — бази відпочинку.

О. О. Русинев.
ПІВДЕННИЙ ГІРНИЧО-ЗБАГАЧУВАЛЬНИЙ КОМБІНАТ імені XXV з'їзду КПРС — підприємство гірничої промисловості. Розташований у м. Кривому Розі Дніпроп. обл. Першу чергу буд-ва введено в дію 1955, другу — 1961. Вироблювана продукція — залізорудний концентрат і агломерат. До складу

комбінату входять (1981) кар'єр, дробильні, збагачувальні, агломератні ф-ки, залізничний та ряд допоміжних цехів. Колектив П. г. к. першим у Криворізькому басейні освоїв технологію відкритого добування і переробки мідних руд. На комбінаті вперше в країні впроваджено багаторядне короткоуповільнене підривання гірських порід, на збагачувальних ф-ках — багатостадійні схеми збагачування, освоєно передові методи праці. Потужність підприємства по видобутку руди й виробн. концентрату 1980 зростає проти проекції в 3,8 раза. П. г. к. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966).

І. І. Савицький.
ПІВДЕННИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ РАЙОН СРСР. Розміщений на Пд. Укр. РСР; омивається Чорним і Азовським морями. Включає 4 області. Площа 113,4 тис. км². Найбільші міста: Одеса, Миколаїв, Херсон, Сімферополь, Севастополь, Керч. Більшу частину території займає Причорноморська низовина з рівнинними степовими просторами, на Пд. — Кримські гори. В районі є поклади заліз. руди (Керченський залізорудний басейн), флюсових вапняків, буд. матеріалів (вапняків, діориту, туфів, гранітів, трепелу, діабазів, піску тощо), різних солей (солі Сиваша та соляних озер). Групи здебільшого родючі. Геогр. положення П. е. р. дуже вигідне. Через Чорне й Азовське моря, нижній Дунай та його Кілійське гирло здійснюються госп. зв'язки з ін. екон. районами Рад. Союзу та з зарубіжними країнами. П. е. р. виділяється високим рівнем екон. розвитку індустріально-агр. напрямку. Розвинутий курортно-туристський комплекс асесозного значення. В пром-сті провідне місце посідає машинобудування (судно-, верстатно- і приладобудування, виробн. с.-г. машин тощо).

Осн. центри: Одеса, Миколаїв, Херсон, Первомайськ, Сімферополь. Хім. пром-сть зосереджена в Одесі (вироби. мінеральних добрив, лакофарбова пром-сть тощо), Саках, Краснопереконську (з-ди: содовий, двоокис титану, хімічний). Найбільшою за вартістю продукції є харч. пром-сть — рибна, плодоовочева, виноробна, олійно-жирова та ін. (понад 40% пром. продукції, 1979). На великих комбінатах виробляють 1/3 плодоовочевих консервів УРСР (Херсон, Ізмаїл, Одеса, Джанкой), 95% виноматеріалів (найбільше — Кримське виробничо-аграрне об'єднання виноробної промисловості «Масандра»). В обл. центрах, Севастополі, Феодосії, Керчі, Євпаторії розміщено м'ясо- та молокопереробні комбінати. Значно розвинута легка пром-сть, зокрема виробн. вовняних (Одеса) і бавовняних (Херсонський бавовняний комбінат) тканин. Зростання пром-сті, особливо в 60—70-х рр., супроводилось створенням потужної електроенергетики (Каховська ГЕС), будуються Пд.-Українська (Микол. обл.) і Кримська АЕС та Одеська атомна ТЕЦ (1981—85). Сільське г-во П. е. р. характеризується високим рівнем продуктивності та інтенсивності. В 1980 у П. е. р. налічувалося 790 колгоспів і 548 радгоспів. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових (пшениця, кукурудза), олійних (соняшник) та ефіроолійних культур, виноградарстві, овочівництві і садівництві, а також на мол.-м'ясному тваринництві (птаківництво на пром. основі — вирощування бройлерів). Посівна площа становить бл. 6,3 млн. га, в т. ч. під зерновими — 3,4 млн. га, тек. (соняшник) — 0,5 млн. га. Площа плодово-ягідних насаджень (1980) становила 170 тис. га, виноградників — 252 тис. га. Для збільшення посівних площ велике значення має зрошування. Споруджено Каховський гідровузол з Каховським водосховищем, магістральні канали і зрошувальні системи — Інгулецьку, Краснознам'янську зрошувальну систему. Відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС триває буд-во Дунай-Дністровської і Каховської зрошувальних систем, Північно-Кримського каналу (3-я черга). В районі розвинуті всі види транспорту. Осн. з-ці: Москва — Київ — Одеса, Дніпропетровськ — Херсон — Сімферополь. Через осн. порти району — Одеса, Іллічівськ, Херсон, Севастополь, Ялта, Керч, Ізмаїл, Рені, Кілія здійснюються зовнішньоторг. зв'язки СРСР. Важливе місце належить річковому транспорту. Для судно-авіац. використання Дунай, Дніпро, Дністер, Пд. Буг, Інгулець. Найбільший аеропорт — Сімферополь.

Лит.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Українська ССР. Економічне районування. М., 1972; Народне господарство Української РСР в 1980 р. Статистичний щорічник. К., 1981.

Л. М. Корецький.

ПІВДЕННИЙ КИТ (Eubalaena) — рід водняних ссавців род. гладеньких китів. Єдиний вид — південний кит (Eu. glacialis) з трьома підвидами: біскайський кит, японський кит, австралійський кит.

Довж. тіла до 21 м, маса до 100 т, забарвлення темне, іноді на нижній стороні окремі ділянки світлі, майже білі. Голова становить 1/4 довж. тіла, лinya розрізу рота збоку має вигляд хвилястої дуги, на передньому кінці верхньої частини морди великий роговий виріст. В щільному апараті з кожного боку до 260 темних, майже чорних пластин заввишки до 2,6 м. П. к. поширений у водах помірних смуг обох півкуль. Живиться ракоподібними, рідше моллюсками. Розмножується раз на 2 роки. Самка після бл. 12 міс. вагітності народжує 1 малу завдовжки до 4,5 м. П. к. включений до міжнародної Червоної книги. Промисел заборонений.

ПІВДЕННИЙ НАУКОВИЙ ЦЕНТР АН УРСР. Організовано 1971 в Одесі. Своєю діяльністю охоплює Одеську, Крим., Миколаїв. та Херсон. області УРСР. До складу центру входять Морський гідролізі. ін-т у Севастополі з відділеннями в смт Каївель Крим. обл. й Одесі, Ін-т біології південних морів ім. О. О. Ковалевського в Севастополі з відділеннями в Одесі й с. Карадагу та Карадазьким заповідником, фізико-хім. ін-т і проектно-конструкторське бюро електрогідралізі. (з дослідним з-дом та експериментальним виробництвом) у Миколаєві, Херсонська гідробіол. станція Ін-т гідробіології АН УРСР, Чорномор. заповідник Ін-т зоології АН УРСР (Гола Пристань Херсон. обл.). Осн. завданнями центру є розробка фундаментальних досліджень у галузі природничих наук, зокрема проблем, важливих для розвитку економіки Півдня республіки. Наук. центр очолює голова, якого призначає Президія АН УРСР.

В. М. Пелих.
ПІВДЕННИЙ ОКЕАН — умовна назва пд. частини Світового океану. Включає прилеглі до Антарктиди частини Атлантичного, Тихого та Індійського океанів. Уперше П. о. виділив голл. географ Б. Вареніус (1650). До 1-ї чверті 20 ст. поняття «Південний океан» включало також тер. Антарктиди; умовну межу океану проводили по широті Пд. полярного кола. На 2-му Міжнар. океанографічному конгресі (1966) визнано доцільним виділення П. о. За його межу прийнято зону конвергенції (сходження) вод субтропічних і помірних широт (бл. 35° пд. ш.).

ПІВДЕННИЙ ПОЛЮС — точка перетину уявної осі обертання Землі з її поверхнею у Пд. півкулі. В точці П. п. перетинаються всі меридіани; усі напрямки з П. п. ведуть на Пн. Міститься на материк Антарктида, ближче до її Тихоокеанського узбережжя, на вис. 2800 м над р. м. Товщина льоду в районі П. п. — 2810 м. Пересічна т-ра повітря на П. п. — 48,6° (макс. — 14,7° і мінімум — 78,9°). Полярний день триває 179 діб. Уперше П. п. досяг норв. дослідник Р. Амундсен (14.XII 1911). Див. також Полюси географічні.

ПІВДЕННИЙ ПОХІД ЧАСТИН 12-ї АРМІЇ — рейд Пд. групи рад. військ з району Одеси в район Житомира по ворожих тилах під час громадян. війни. Напрякинці

серпня 1919, після загарбання Одеси денікінцями, Пд. група рад. військ у складі 45-ї і 58-ї стрілк. д-зій під заг. командуванням Й. Е. Якіра і членів Реввійськради Я. Б. Гамарника, В. П. Затонського, Л. Й. Карпелівича вирушила на Пн. України на з'єднання з 44-ю стрілк. д-зією, яка в той час вела тяжкі оборонні бої в районі Житомира. Пройшовши з боями по денікінських і петлюрівських тилах бл. 400 км, 45-а д-зія разом з 44-ю д-зією, що підійшла з Пн., 17.IX 1919 вибила петлюрівців з Житомира і оволоділа містом. Одноразом 58-а д-зія визволила м. Радомисль.

ПІВДЕННИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ СОЮЗ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ — соціал-демократична група,

створена у вересні 1902 прихильниками газ. «Іскра», які вийшли з Одеського к-ту РСДРП, що стояв на позиції «економізму». Ядро «Союзу» становили кол. члени «Південної революційної групи соціал-демократів». «Союз» видавав прокламатії й брошури, вів політ. агітацію серед робітників, випустив маніфест, у якому заявив про свою солідарність з «Іскрою». Однак вихід «Союзу» з Одеського к-ту РСДРП і намір об'єднати с.-д. к-ти і групи Півдня «Іскра» піддала критиці як прояв кулацтва і сепаратизму. Виконавши рекомендації «Іскри», «Союз» об'єднався з Одес. к-том, добившись посилення в ньому іскрівського впливу. У січні 1903 в газ. «Іскра» було опубліковано заяву «Союзу» про злиття з Одес. к-том РСДРП і визнання «Іскри» своїм керівним органом.

ПІВДЕННИЙ ХРЕСТ, Хрест — сузір'я Пд. півкулі неба. Найяскравіші зорі 0,8; 1,2; 1,6; 2,8 візуальної зоряної величини утворюють характерну фігуру ромба (чи хреста). П. х. на території СРСР не видно. Див. карту до ст. Зоряне небо.

ПІВДЕННІ БУНТАРІ — група революц. народників, що діяла в Україні в 2-й пол. 70-х рр. 19 ст. Перебували під впливом анархічних ідей М. О. Бакуніна. Взимку 1874—75 в Одесі виник гурток, який влітку 1875 вже об'єднував бл. 25 кол. учасників «ходіння в народ» (В. К. Дебогорій-Мокрієвич, Я. В. Стефанович, Л. Г. Дейч, В. І. Засулич та ін.). Програма «П. б.» була близькою до програми орг-ції «Земля і воля». Члени гуртка організовували в селах на Пд. Київської і на Пн. Херсон. губерній «поселення» народників з метою підготовки там сел. повстань. Ця спроба зазнала невдачі, і в кін. 1876 гурток розпався. В 1877 окремі «П. б.» створили на Чигиринщині нелегальну сел. орг-цію «Тамна дружина», яка невдовзі була розкрити і розгромлена поліцією. Пізніше брали участь у терористичній боротьбі проти представників царської влади. В 1878—79 деякі кол. члени групи «П. б.» вступили до «Землі і воля» (М. Ф. Фроленко, Л. Г. Дейч, Я. В. Стефанович, В. І. Засулич та ін.).

ПІВДЕННІ КАРПАТИ, Трансільванські Альпи — пд. частина гірської системи Карпат у межах

ВИКОРИСТАННЯ
ЗЕМЕЛЬНОГО ФОНДУ
ПІВДЕННОГО
ЕКОНОМНОГО РАЙОНУ СРСР

Орієнтовні
Символи
Інші землі в користуванні
сільськогосподарства
Лісові
Землі в користуванні
інших галузей
народного господарства
Інші галузі
Ліси державного значення

Динаміка населення
великих міст
Південного економіч-
ного району СРСР
(тис. чол.)

Міста	1939	1980
Одеса	664	1072
Миколаїв	251	438
Херсон	158	329
Сімферополь	186	314
Севастополь	142	315
Керч	98	159

ПІВДЕННІ ОРКНЕЙСЬКІ ОСТРОВИ

Герб
Південно-
Африканської
Республіки.

ПІВДЕННО- АФРИКАНСЬКА РЕСПУБЛІКА

Площа —
1221 тис. км²
Населення —
28,5 млн. чол. (1979)
Столиця —
м. Преторія

Румунії. Простягається на 300 км від перевалу Предя до ущелини *Залізні Ворота* на Дунаї. Складаються з високогірних масивів Фергаша, Ретезат та ін., заввишки до 2543 м (г. Молдовяну), розчленованих річковими долинами, вздовж яких прокладено з-ці та шосе. До вис. 900—1000 м — буконі й дубові ліси, вище (до 1700 м) — переважно хвойні, які змінюються чагарниками, субальп. і альп. луками. Родовища нафти, кам. вугілля, кам. солі. Гірськокліматичні та бальнеологічні курорти.

ПІВДЕННІ ОРКНЕЙСЬКІ ОСТРОВИ — архіпелаг на Пд. Атлантичного ок., в Антарктиці. Складаються з 4 великих та бл. 40 малих островів. Пл. 621 км². Рельєф гористий, заввишки до 1266 м. Поверхня вкрита снігом і льодом, на відкритих ділянках — мохи і лишайники. Лежбища тюленів. Багато птахів. На островах — наук. станції Оркадас (Арг.) та Сігні-Айленд (Брит.). П. О. о. відкрили 1821 англ. та амер. мореплавці Дж. Поуелл та Н. Палмер.

ПІВДЕННІ САНДВІЧЕВІ ОСТРОВИ — архіпелаг на Пд. Атлантичного ок., в Антарктиці. Пл. майже 300 км². Поверхня гориста, заввишки до 1372 м. Острови вкриті снігом і льодовиками, подекуди — невеликі ділянки тундрової рослинності. Є діючі вулкани. Лежбища тюленів; багато птахів. П. С. о. відкрив 1775 Дж. Кук, дослідив 1820 рос. експедиція Ф. Ф. Беллінсгаузена і М. П. Лазарева.

ПІВДЕННІ ШЕТЛАНДСЬКІ ОСТРОВИ — архіпелаг на Пд. Атлантичного ок., в Антарктиці, біля берегів Антарктичного п-ова. Складаються з 11 великих і багатьох малих островів та скель. Площа бл. 4,3 тис. км². Вис. до 2300 м. Більша частина островів вкрита снігом і льодовиками. Лежбища тюленів і мор. котиків. На островах працюють наук. станції СРСР, Аргентини, Великобританії, Чилі. П. Ш. о. відкрив англ. мореплавець В. Сміт 1819, дослідив 1821 рос. експедиція Ф. Ф. Беллінсгаузена та М. П. Лазарева.

ПІВДЕННО-АТЛАНТИЧНИЙ ХРЕБЕТ — підводний хребет в Атлантичному ок., пд. частина *Середньо-Атлантичного хребта*. Простягається від екватора до 55° пд. ш. (о. Буве). Довж. 10,5 тис. км, шир. до 1500 км. У пд. частині глибок. над хребтом від 1800 до 3400 м. Схили П.-А. х. дуже розчленовані. Вершини окремих вулканічних конусів утворюють острови (о. Вознесіння, Трістан-да-Кунья).

ПІВДЕННО-АФРИКАНСЬКА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ (ПАКП). Засн. 30.VII 1921 в Кейптауні під назвою КП Південної Африки (КППА) на базі марксистських груп, найбільшою з яких була Інтернац. соціалістична ліга (ств. 1915). З 1921 входила до Комінтерну. Вплив КППА значно зріс у період 2-ї світ. війни і в перші післявоєнні роки. Комунисти входили в парламент і муніципальні ради найбільших міст країни. В 1950 діяльність партії було заборонено. ЦК КППА, виявившись недостатньо підготовленим до переходу на нелегальне становище, прийняв рішення про її розпуск. У 1953

на нелегальному з'їзді партію було відновлено під сучас. назвою, прийнято її нові програму і статут. Незважаючи на нелегальні умови, в 50-х рр. ПАКП налагодила зв'язки з Афр. нац. конгресом (АНК; засн. 1912) та ін. демократичними орг-ціями країни. У з'їзді ПАКП (листопад 1962) прийняв нині діючу програму «Шлях до свободи Південної Африки», в якій зазначено, що кінцева мета партії — побудова комуністичного суспільства — може бути досягнута лише після перемоги нац.-демократичної революції. Розширений пленум ЦК ПАКП (листопад 1979) підкреслив, що гол. завдання партії — утворення широкого фронту патріотичних і антирасист. сил на чолі з АНК. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1960 і 1969. Нац. голова — Ю. М. Даду (1959—62 та з 1972), ген. секретар — Мозес Мобіла. Друж. органи: теор.—шокварт. журн. «Африкан ком'юніст» («Африканський комуніст», з 1959, видається за кордоном), газ. «Інкулуко-Фрідом» («Свобода», з 1971, видається нелегально в країні).

ПІВДЕННО-АФРИКАНСЬКА РЕСПУБЛІКА, ПАР — держава на Пд. Африки. Омивається водами Атлантичного та Індійського океанів. У адм. відношенні поділяється на 4 провінції. Карти див. на окремому арк., с. 128—129. **Державний лад.** ПАР — д-ва з реакційним терористичним режимом расистської меншості. З 1948 офіц. держ. політикою є *апартеїд*, основу якого становить програма бантустанізації країни, яка передбачає розділ країни на «білу» Пд. Африку (87% усіх земель) та 10 маріонеткових афр. д-в (бантустанів), створюваних за етнічною ознакою. Глава д-ви — президент. Законодавча влада належить парламенту (177 членів), обраному строком на 5 років (право обирати і бути обраними належить лише громадянам европ. походження). В 1981 утворено президентську раду з 60 чол. Уряд — орган виконавчої влади — очолюється прем'єр-міністром. Створені у 60-х рр. Пд.-Афр. індійська рада і Рада представників «кольорового» населення підпорядковані расистському уряду і мають консультативні функції.

Природа. Берегова лінія розчленована мало. Більшу частину тер. країни займають великі плоскогір'я заввишки до 800—1500 м. На

Пд. Сх.— *Драконові гори*. Пн. частину країни займають рівнини *Калахари*. Вздовж узбережжя — вузькі смуги низовин. Значні поклади уранових, марганцевих, хромових, свинцевих і цинкових руд, золота, платини, алмазів, а також кам. вугілля, руд заліза, нікелю, титану, ванадію, міді, срібла, олова, вольфрам, кобальту, берилу, літію, сурми та ін. корисних копалин. Клімат переважно тропічний, на Пд. субтропічний. Пересічні т-ри літніх місяців від +18 до +21°, зимових — від +7 до +13°. Кількість опадів зростає від 100—150 мм на рік у внутр. районах та степусях на узбережжі Атлантичного ок. до 700—1200 мм на узбережжі Індійського ок. Найбільші ріки — *Оранжева* (з притоками Вааль та Каледон) і *Лімпопо*. Річки внутр. районів мають нестійкий режим, часто пересихають; поширені *ваді*. Переважає степова рослинність на сіро-коричневих ґрунтах та *савана* на червоно-бурих та чорних ґрунтах, вздовж річок — галерейні ліси, в горах зберігалися субтропічні ліси.

Населення. На 1977 африканців налічувалося 19,3 млн. чол. (переважно народи *банту* — зулу, коса, тсвана, сото, шангана, ндебеле, венда, *свазі*), осіб европ. походження — 4,4 млн. чол. (переважно *африканери* і англіїці), метисів — 2,5 млн. чол., вихідців з Азії — 0,7 млн. чол. (переважно індійці). Корінне населення зазнає жорстокої расової дискримінації з боку колонізаторів. Коса, зулу та ін. народи відтіснені з земель, які вони займали, і насильно поселені в бантустанах. Пересічна густота нас. — 23,3 чол. на 1 км² (1979). Офіц. мови — *африкаанс* і англійська. Понад 50% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Поланкесбург, Кейптаун, Дурбан, Преторія*.

Історія. Старод. історія тер. ПАР досліджена недостатньо. Автохтонним населенням її були *бушмени, готтентоти* й *банту*. В 1652 голл. Ост-Індська компанія заснувала Капську колонію на місці Доброї Надії, панівне становище в якій зайняли бури (пізніше вони почали називатися африканерами). Її центром став Капстад (тепер Кейптаун). У 1806 Капську колонію захопила Великобританія. Суперечності між бурями і брит. адміністрацією привели до масового переходу колоністів-бурів з тер. Капської колонії на Сх. і Пн., де вони на захоплених у африканців землях заснували кілька самостійних республік. У 1843 Великобританія анексувала бурську республіку Натал (1856 її проголошено англ. колонією). В 50-х рр. 19 ст. бурські республіки об'єдналися в *Оранжеву Вільну д-ву* і *Південно-Африканську Республіку* (Трансвааль), незалежність яких 1852 і 1854 була визнана англ. урядом. У 1887 англ. колонізатори включили до складу колонії Натал загарбані землі зулусів. Відкриття значних родовищ алмазів при впадінні р. Вааль в Оранжеву і золота у Вітватерсранді (Трансвааль) зумовило в 70-х рр. 19 ст. широку імміграцію европ. населення. Значного розвитку досягли гірничодоб.

Красивий на сході країни в провінції Натал.

бувна пром-сть, буд-во залізниць. Прискорився процес формування африканського пром. пролетаріату. Зростає пролетаріат, переважно з іммігрантів. У 1882 відбувся перший страйк робітників-африканців, 1907 — перший великий страйк білих робітників. Прагнучи створити весь Пд. Африку на свою колонію, Великобританія, поряд із загарабницькими діями щодо корінних афр. народів, у 70—80-х рр. 19 ст. робила спроби анексувати незалежні бурські республіки. Внаслідок англо-бурської війни 1899—1902 Трансвааль і Оранжеву Вільну д-ву було приєднано до брит. колоніальних володінь. У 1910 на захоплених бурських територіях було створено Південно-Африканський Союз (ПАС) — домініон Великобританії. В країні було встановлено режим расової дискримінації і сегрегації афр. населення. В 1913 прийнято зем. закон, що забороняв африканцям купівлю та оренду землі за межами «зарезервованих туземних районів», тобто резервацій. У кін. 19 — на поч. 20 ст. в ПАС швидко темпами розвивалися капіталістичні відносини, які руйнували традиційний уклад життя корінного населення. На поч. 20 ст. виникли перші політ. орг-ції африканців. Значного розмаху досяг робітн. рух (1913 — заг. страйк шахтарів Трансвааля, 1914 — страйк залізничників). ПАС брав участь у 1-й світовій війні на боці метрополії. В 1915 війська ПАС окупували нім. колонію Південно-Західна Африка (див. *Намібія*). Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції в ПАС значно зріс робітн. і нац.-визвольний рух. У 1921 засновано Компартію Пд. Африки. В 1918—20 відбулися масові страйки афр. робітників гірничодобувної пром-сті, 1922 — страйк білих робітників-шахтарів пров. Трансвааль, що переріс у збройне повстання. З 1924 уряд ПАС взяв курс на розкол робітн. руху за расовою ознакою, на створення робітн. аристократії з числа білих робітників, на подальше посилення расової дискримінації афр. населення (напр., закони про «коловий бар'єр» у пром-сті закривали африканцям доступ до кваліфікованої роботи). Серед африканського населення розпалювалися націоналістичні й расистські настрої. Під час 2-ї світової війни військ. частини ПАС взяли участь у бойових діях у Пн. Африці та Європі на боці антигітлерівської коаліції. Прихід до влади 1948 Націоналістичної партії призвів до різкого посилення реакції. Політика апартеїду стала офіц. держ. політикою. В 1950 прийнято закони «про розселення по групах», «про придушення комунізму». Було заборонено діяльність компартії та ін. прогресивних орг-цій. Політика апартеїду викликала протести прогресивних сил. 26.VI 1950 пройшли масові демонстрації проти репресій і расистської політики (вигляд цей день щорічно відзначається як День боротьби за свободу Пд. Африки). Прогресивні сили організували кампанію непокоріння. Влада відповіла посиленням ре-

пресій. 21.III 1960 було розстріляно демонстрації в с-шах Шарпвіль і Ланга (за рішенням ООН цей день щорічно відзначається як День боротьби проти расизму). В 1961 під тиском афро-азіатських країн — членів *Співдружності*, очолюваної Великобританією, які виступили проти пд.-афр. расистського режиму, уряд ПАС оголосив про вихід країни з Співдружності. 31.V 1961 було проголошено Південно-Африканську Республіку (ПАР). Репресивний характер режиму ще більше посилювався. Афр. населення позбавлено елементарних політ. прав. Прагнучи увічнити тер. поділ країни, розколоти афр. населення за етнічною ознакою, уряд ПАР створив 10 бантустанів. Відбулися фарси з проголошенням «незалежності» бантустанів Транскай (1976), Бопутатсвана (1977), Венда (1979), Сіскей (1981). Боротьба проти демократичних сил країни ведеться фашист. методами. 16.VI 1976 влада розстріляла мирну 10-тисячну демонстрацію в *Сотуто*. Проте нац.-визвольний рух у країні зростає, зокрема в Намібії, яку ПАР окупує. Збройні сили ПАР здійснюють агресивні акції проти країн з прогресивними режимами (проти Анголи та ін.). Реакційна політика апартеїду привела до ізоляції ПАР на міжнар. арені. Рада Безпеки ООН ухвалила кілька резолюцій з засудженням внутр. і зовн. політики ПАР. За рішенням Генеральної Асамблеї ООН 1978 рік було оголошено роком боротьби проти апартеїду. Ефективність санкцій щодо расистського режиму ПАР торпедують реакційні імперіалістичні кола Заходу, транснаціональні монополії, які одержують величезні прибутки від експлуатації афр. населення і природних багатств ПАР. Зх. д-ви подають ПАР екон. і військ. допомогу. *М. Д. Несук.* **Політичні партії, профспілки.** Націоналістична партія, засн. 1913. Правляча. Виражає інтереси найреакційніших кіл промислової, фінансової і сільс. буржуазії, переважно африканської. Південно-Африканська партія, засн. 1977. Блокується в осн. питаннях з правлячою партією. Нова республіканська партія, засн. 1977. Висловлюється за окремі реформи, в цілому проводить курс на збереження панування расистської меншості. Прогресивно-федеральна партія, засн. 1977. Виступає за усунення крайніх форм расової дискримінації при забезпеченні привілейованого становища меншості. Африканський національний конгрес, засн. 1912. Революц.-демократична партія афр. населення. Бороться проти апартеїду й расової дискримінації, з 1960 — на нелегальному становищі. *Південно-Африканська комуністична партія* (ПАКП), засн. 1921. З 1950 діє нелегально. Південноафриканський конгрес профспілок, засн. 1955. Фактично заборонений. Входить до ВФП. Конфедерація праці ПАР, засн. 1957. Рада

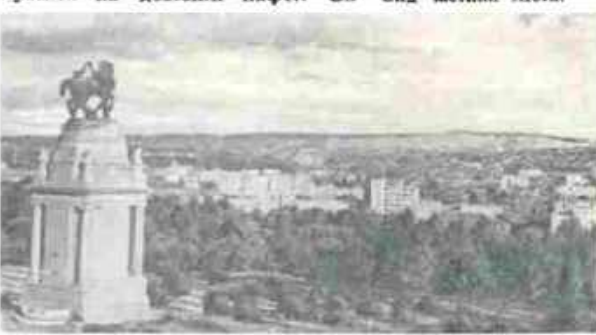
профспілок Південної Африки, засн. 1954.

М. Д. Несук.

Господарство. ПАР — индустр.-агр. країна, для якої характерне поєднання рис, притаманних розвинутому капіталістичним країнам (зокрема, високий рівень концентрації виробн. та монополістичного капіталу тощо) з напівфеодалістичними формами с.-г. виробництва, переважанням в експорті сировини, залежністю від імпорту машин і устаткування. Значні позиції в економіці посідає іноз. капітал (гол. чин. Великобританії, Франції, ФРН і США) та місц. буржуазія європ. походження. Створено значний держ.-монополістичний сектор. На госп. розвиток країни негативно впливає расова дискримінація, що позначається, зокрема, на нестачі кваліфікованої робочої сили. Для економіки характерні кризові явища: рівень інфляції 1980 становив 15%, безробіття серед афр. населення — бл. 2 млн. чол. Внаслідок нестабільного внутр. становища спостерігається значний відтік капіталу з країни (1980 — 3,1 млрд. рендів). Зовн. борг ПАР 1979 становив 1,15 млрд. дол. Виконується програма мілітаризації країни; 1980/81 військові витрати збільшилися на 15% і досягли 2,3 млрд. рендів.

Промисловість. Значного розвитку набула гірничодобувна галузь. За видобутком марганцевої та хромової руд, платини, золота й сурми ПАР посідає 1-е місце в капіталістичному світі, за видобутком алмазів — 2-е, за виробн. окису урану — 3-є. Видобувають також залізу, мідну, нікелєву, титанову, олов'яну руди, срібло, азбест, ванадій, плавиковий шпат, графіт тощо. Основною паливно-енерг. базою є кам. вугілля. На ТЕС виробляють понад 98% електроенергії. Будуються (1981) АЕС. На продукцію обробної пром-сті 1979 припадало 22,6% вартості валового внутр. продукту. Провідні галузі — чорна та кольорова металургія, машинобудування (виробн. гірничого та електротех. устаткування, підйомних кранів, котлів, залізничних вагонів та локомотивів, велосипедів, двигунів, електромоторів, складання автомобілів та локомотивів, суднобудування) та металообробка. Розвивається хім. промисловість (виробн. сірчанної кислоти, мінеральних добрив, вибухівки, фарм. препаратів, соди, синтетичних матеріалів, автопокривок та ін.). Нафтопереробна пром-сть базується на довізній нафті. Ви-

Преторія.
Вид частини міста.

ПІВДЕННО-АФРИКАНСЬКА РЕСПУБЛІКА

Видобування і виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1979
Електроенергія, млрд. кВт·год	75,7
Кам'яне вугілля, млн. т	103,0
Залізна руда, млн. т	31,0
Марганцева руда, млн. т	6,0
Чугун, млн. т	6,1
Сталь, млн. т	8,7
Хромова руда, млн. т	3,3
Золото, т	703,3
Сурма, тис. т	12,6
Алмази, млн. каратів	8,4
Окис урану, тис. т	6,5

* 1977.

робн. штучного пального. Працюють численні підприємства буд. матеріалів, текст. та харч. пром-сті. Велика увага приділяється розвитку військ. галузей. Гол. пром. центри: Преторія, Кейптаун, Дурбан, Феріксбург, Порт-Елізабет. Сільське господарство. Частина с. г. (включаючи лісове г-во та рибальство) у валовому внутр. продукті становить 6,9% (1979). Поширені два типи г-в: високотоварні г-ва фермерів і примітивні г-ва африканців з відсталими методами обробки землі, відсутністю машин та добрив, дуже низькою врожайністю. Переважає землеробство. Вирощують гол. чин. (збір, млн. т, 1979): кукурудзу — 8,3, пшеницю — 2,1, цитрусові, картоплю, овочі, з технічних — цукр, тростину, арахіс, бавовник, тютюн. Садівництво, виноградарство. Розводять (поголів'я, млн., 1979): велику рогату худобу — 13,2, овець — 31,5, свиней. У 1979 було вироблено понад 2 млн. т цукру та 98,8 т вовни. На узбережжі — рибальство (1,5 млн. т, 1976). Лісове г-во базується на штучних лісонасадженнях.

Транспорт. Довж. (тис. км, 1975): з-щ — 23,1, у т. ч. електрифікованих — 4,5; автошляхів — 185,5 (1977), у т. ч. асфальтованих — 38,3. Розвинуті мор. та авіац. транспорт. Гол. мор. порти — Дурбан, Річардс-Бей, Кейптаун, Порт-Елізабет. Заг. тоннаж мор. торг. флоту — 476,3 тис. брутто регістрових т (1977).

Зовнішня торгівля. З ПАР вивозять гол. чин. золото, мінеральну сировину, прод. товари, хім. товари, алмази, метали; довозять продовольство, мінеральну сировину, текстиль, машини і устаткування, метали та металоконструкції. Осн. торг. партнери — Великобританія, ФРН, Японія, Франція, США.

Грош. одиниця — південноафриканський ренд. 0,74 ренда = 1 дол. США (листопад 1980).

А. Г. Коківа.
Медицина. Медичне обслуговування. За даними ВООЗ у країні 1975 було 156,3 тис. лікарняних ліжок (65,8 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу 1973 подавали 13,7 тис. лікарів (3,1 лікар на 10 тис. ж.), 1,8 тис. зубних лікарів, 4,8 тис. фармацевтів. Лікарів готують на 5 мед. ф-тах ун-тів.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Організація освіти в країні будується за расовою ознакою: діти білих, кольорових, банту та індіанців навчаються в різних навч. закладах, за різними програмами й підручниками. Для білих обов'язкове 9-річне навчання (з 7 до 16 років), для африкан-

ців — 4-річне (з 7 до 11 років), для кольорових й індіанців у провінції Натал — з 7 до 16 років, у Капській — з 7 до 14 років. Поч. навчання здійснюється в 2- та 3-річних школах для малолітніх і 5-річних початкових. Діти банту і індіанців навчаються рідною мовою, освіта переважною більшістю дітей банту обмежується поч. школою. Серед. школа — 5-річна і складається з 3-річної молодшої і 2-річної старшої. В 1975/76 навч. р. у країні було держ. шкіл 2385 для білих (871,4 тис. учнів), 2270 — для кольорових та індіанців (820,4 тис.), 11 823 — для банту (3,7 млн.). Діють приватні школи. Профес. і серед. спец. освіта здійснюється в 26 тех. коледжах для білих, 5 тех. коледжах для кольорових, одному — для індіанців, двох тех. коледжах і 42 ремісничих уч-щах — для банту. Вищу освіту здобувають у 16 ун-тах і 7 вищих тех. коледжах. Згідно з законом про апартеїд у вищій освіті (1959) 10 ун-тів призначено для білих (1975/76 навч. р. — 73,4 тис. студентів), 5 — для кольорових (1975/76 навч. р. — 8,5 тис.). Заочний ун-т Пд. Африки (засн. 1873 у Преторії) є між-національним. Найбільші ун-ти: в Преторії (засн. 1908), у Стелленбосі (засн. 1918), в Йоганнесбургу (засн. 1922), у Кейптауні (засн. 1829) та ін. Держ. центром орг-ції і координації наук. досліджень є Рада з природничонаук. і пром. досліджень. У країні налічується 81 наук. т-во і 49 н.-д. ін-тів, зокрема Королів. т-во Пд. Африки (засн. 1877) і Пд.-Афр. академія наук і мистецтв (засн. 1909) — у Кейптауні. Комісія по атомній енергії (засн. 1948) у Пеліндабі, Асоціація наук. і тех. т-в ПАР (засн. 1920) в Йоганнесбургу та ін. Найбільші 6-ки: Парламентська, Міська і ун-ту в Кейптауні, Публічна в Блумфонтейні та ін. Нац. музей у Блумфонтейні, Пд.-Афр. музей природничої історії, Пд.-Афр. музей історії культури, Нац. галерея — в Кейптауні та ін.

В. П. Липчанська.
Преса, радіомовлення, телебачення. В 1980 в ПАР видавалося понад 600 газет і журналів, з них 22 щоденні газети заг. тиражем 1155 тис. примірників. Найзначніші видання мовою африкаанс: щоденні газети «Трансвалер» («Трансваалер», з 1937), «Фадерланд» («Батьківщина», з 1914), «Бюргер» («Городянин», з 1915); щотижневик «Раппорт» (з 1970). Найзначніші видання англ. мовою: щоденні газети «Рейд дейлі мейл» («Щоденна пошта Ранду», з 1902), «Стар» («Зоря», з 1887), «Аргус» («Аргус», з 1857), «Натал мерк'юрі» («Вісник Наталу», з 1852),

«Дейлі ньюс» («Щоденні новини», з 1878); щотижневик «Саяд таймс» («Недільний час», з 1906), «Санді експрес» («Недільний експрес», з 1934). Друковані органи Південно-Африканської компартії, Африканського нац. конгресу та ін. прогресивних і демократичних орг-цій видаються у підпіллі або за кордоном. Видання ПАКП: газ. «Інкулулеко-Фрідом» («Свобода», з 1971), теор. журнал «Африкан ком'юніст» («Африканський комуніст», з 1959), видається в Лондоні. Діє акц. інформ. агентство Саут Африкан Пресс асошіейшен, засн. 1938. Радіомовлення здійснює Пд.-Афр. радіомовна корпорація, засн. 1936. Передачі ведуться 17 мовами. Телебачення — з 1976.

Література ПАР розвивається мовами африкаанс, англійською та місцевими — зулу, коса, тсвана, сото та ін.

Л-ра мовою африкаанс виникла в 17 ст. («Щоденник», 1652, Яна Ван Рібекса). З 30—60-х рр. 19 ст. почали з'являтися вірші, твори для дітей та політ. памфлети. На поч. 20 ст. з істор. романами, в яких зображено події англо-бурської війни, виступили Г. Преддер («Піт Ретіф», 1906; зб. оповідань «Всеваддя війни», 1923), Я. де Ваал («Друга Гріта», 1914). У поезії і-ї пол. 20 ст. виділялися Я. Селлірсе, Тотіус, Л. Лейпольт. У період між світовими війнами значною подією літератури стала поява трилогії І. ван Брюгтена «Амні» (1924—42), який притаманні інтерес до життя трудящих, соціально-психологічна глибина, реалістична багатогранність. Мовою бурів пишуть також поети і прозаїки афр. походження С. Петерсон, П. Філандер, Б. Брейтенбах та ін.

Л-ра англійською мовою виникла в 19 ст. Її родоначальницею була О. Шрейнер, яка здобула популярність реалістичними романами «Історія африканської ферми» (1883), «Від одного до другого» (вид. 1926), «Ундіна» (вид. 1928). Її традиції продовжували У. Плумер, С. Г. Міллін, Л. ван дер Пост. Сучас. прогресивну л-ру визначають такі відомі письменники — представники критичного реалізму, як А. Ла Гума, Е. Кріге, П. Абрагас, Дж. Коуп, Н. Гордімер, Е. Мпхлеле, Р. Рін, А. Ваппенбург, А. Пейтон, Г. Блум, Ф. Альтман та ін. Розвивається «поезія протесту», найзначнішими представниками якої є Д. Бруутс, Д. Еванс, Б. Фейнберг, М. Куене, А. Кумало, О. Мтшлі, К. Пітерс, А. Нортьє. Серед сучасних драматургів — А. Фугард, Е. Кріге, А. Пейтон, А. Меймане, Л. Нкозі.

Підприємство по видобуванню золота поблизу Йоганнесбурга. Виноградні плантації в Капській провінції.

До ескеністського (псевдоромантичного, «екзотичного») напрямку, позначеного відходом від актуальних проблем сусп. життя, належить багато творів Р. Кемпбелла, Д. Джекобсона, А. Скофілла. Рісистицькі ідеї притаманні творчості С. Клути, Дж. Пекера, Д. Чепмена. У 1-й пол. 20 ст. місц. мовами писали Т. Мофоло, С. Плаатс, Б. Вілаказі. Серед сучас. письменників — Р. Зломо, А. Джордан, М. Фузе, Дж. Дубе, К. Бенгу, Дж. Нгумбі, Е. Зонді, Дж. Дламїні, Дж. Угубане, С. Сібусісо.

Більшість сучас. письменників ПАР афр. походження змушені жити і працювати в еміграції. Їхнім творам притаманні гострота соціальної проблематики, оспівування боротьби африканців за свої права.

В. К. Кухалішвілі.
Архітектура. Розвиток архітектури ПАР почався з 17 ст., коли на тер. майбутнього Кейптауна 1652 було споруджено форт. У 1666—72 збудовано кам. замок (арх. П. Домбаер) і численні селища з будівлями в дусі голл. архітектури 17—18 ст. З кін. 18 ст. в архітектурі з'являються елементи франц. буд-ва епохи Відродження (арх. М. Тібо). В 19 ст. почала інтенсивно розвиватися міста (Порт-Елізабет, Дурбан, Блумфонтейн, Йоганнесбург, Преторія), в забудові яких на поч. століття панувала екліктика, неоготика, неокласицизм, з кін. 20-х рр. 20 ст. — функціоналізм (арх. Р. Мартінсен та У. Г. Макінтош), з 30-х рр. — риси архітектури Європи, США і Лат. Америки.

Образотворче мистецтво. На тер. ПАР знайдено численні *наскельні зображення* — петрогліфи, що зображують тварин, і розписи, які відтворюють сцени полювання (даються від тисячоліть до кількох сот років до н. е.). З кін. 18 ст. в країні працювали переважно зх.-європ. скульптори (А. Анрейт) і живописці (Т. У. Боулер, Д. В. Ангас, Ч. Пірс та ін.). Серед сучас. митців найвідоміші живописці Ж. Секото, різьбяр Кекана, графік Д. Дламїні. Розповсюджені худож. ремесла: обробка металу, гончарство, різьблення, плетіння. **Музика** ПАР ґрунтується на муз. культурі корінних жителів Пд. Африки, білого населення й індіанців. Існують архаїчні форми музики (у бушменів, готтентотів) і розвинута муз. творчість (пісні зулу, коса, ансамблі ксифоністів чопі). У 1-й чверті 20 ст. почала утворюватися композиторська школа (П. Рейнір, Г. Фаган, Б. Герстман та ін.). Створено жанр нац. опери («King-Kong» Т. Матчкізі, 1959). Серед авторів опер — Г. Скосан та Б. Лешоай. У ПАР працюють симф. оркестри (в Дурбані, Йоганнесбургу, Кейптауні), т-ва по пропаганді музики, навч. заклади, муз. ф-т при Кейптаун. ун-ті з оперною школою при ньому, які обслуговують лише біле населення. **Театр.** Ще до колонізації країни у народів банту, готтентотів та ін. побутував традиційний вид мистецтва, т. з. ітсмі — театралізований оповід з муз. супроводом. Перші аматорські вистави європ. переселенців з'явилися в 2-й пол. 18 ст. В 1800 в Кейптауні збудова-

но приміщення афр. театру. В 20-х рр. 20 ст. перші афр. драматурги відображали в своїх творах суспільні суперечності. Письменник К. Мкаї перекладав на мову коса твори європ. класич. репертуару. Єдина в країні профес. трупа місц. акторів — Еоанський театр (засн. в Кейптауні 1934; синтетичний за творчим профілем), широко популяризує музику, балет і драму серед кольорового населення країни. В 1948 засн. Нац. театр. організація. В Кейптауні діють також університетський театр «Літ тієр» і театр. групи «Лабіа» й «Хофмейр». В 70-х рр. створено кілька аматорських колективів: Театр. рада Натал (засн. 1969), «Студія 71», Нар. експериментальний театр (засн. 1973), театр. групи «Кейп флетс тієр» і «Серпент плейерс» в Йоганнесбурзі та ін. З серед. 70-х рр. більшість афр. труп розпадається в зв'язку з політикою правлячих кіл.

Кіно. В 1915 було створено кіностудію «Кіларні». Перші фільми «Колоністи» (1916) та «Жертовний символ» (1918) виправдовували англ. колонізаторів. Теорії расизму проповідувалися в істор. фільмах «Діндака» (1967), «Маджуба» (1968), в комедіях, мюзиклах, пригодницьких стрічках, які мали невисокий худож. рівень. Нелегально створювалися прогресивні фільми: «Верніш, Африко» (1959), амер. реж. Л. Рогозін), «Кінець діалогу» (1970, група борців проти расизму). Серед значних антирасистських творів — «Боусман і Лена» (1974) та «Гість» (1977).

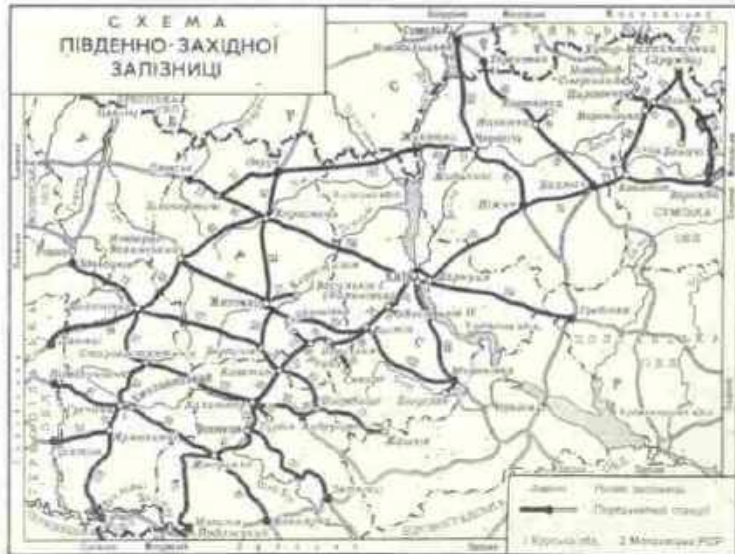
Літ.: Гальчинський А. С. Южно-Африканская Республика: развитие государственного монополистического капитализма. М., 1973; Черкасова И. В. Внешнеэкономические связи ЮАР. М., 1977; Дмитриевский Ю. Д. Африка. Очерки экономической географии. М., 1975; Актуальные проблемы изучения литературы Африки. М., 1969; Современная литература Африки. Восточная и Южная Африка. М., 1974; Каргузов С. П. Писатели Южно-Африканской Республики о судьбах Африки. В кн.: Современный революционный процесс и прогрессивная литература (1960—1970-е гг.). М., 1976; Взаимосвязи африканских литератур

и литературы мира. М., 1975; Фольклор и литература народов Африки. М., 1970; Всеобщая история архитектуры. т. 8, 10—11. М., 1969—73; Искусство народов Африки. М., 1975.

ПІВДЕННО-ЗАХІДНА ЗАЛІЗНИЦЯ. Розташована у центр. частині УРСР. Довжина 4637,5 км. Зв'язує Донбас, Криворіжжя та Придніпров'я з центр. і зх. областями республіки, столицею України Київ — з Москвою. Забезпечує певну частину експортно-імпортованих перевезень. Обслуговує повністю Київську, Чернігівську, Хмельницьку, Вінницьку, Житомирську області, частково Сумську, Черкаську, Чернівецьку, Ровенську, Курську (РРФСР), Гомельську (БРСР) області та кілька станцій Молд. РСР. До складу П.-З. з. (1981) входять 5 відділків: Київський, Козятинський, Жмеринський, Коростенський та Конотопський. Вперше рух поїздів у межах сучас. П.-З. з. відкрито 1870 на лінії Київ — Жмеринка. Залізничники П.-З. з. брали участь у революц. виступах 1905, а 1918 разом з робітниками з-ду «Арсенал» — у Січєвому збройному повстанні. За роки довоєнних п'ятирічок П.-З. з. стала однією з передових з-щ країни щодо тех. оснащення та організації перевезень. Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 з-ці було заповдіно великих збитків. У 1944 почалися відбудова й тех. реконструкція з-ці. За післявоєнні роки осн. лінії з-ці електрифіковано. Понад 4,4 тис. км обладнано автоблокуванням та напівавтоблокуванням. Весь обсяг вантажних та пасажирських перевезень здійснюється електро- та тепловозами. П.-З. з. нагороджено орденом Леніна (1970).

Б. С. Олійник.
ПІВДЕННО-ЗАХІДНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ РАЙОН СРСР. Розміщений гол. чин. на Правобережній Україні. Включає 13 областей, у т. ч. 7 возз'єднаних з УРСР 1939—45. Площа 269,4 тис. км². Найбільші міста: Київ, Львів, Вінниця, Черкаси, Чернігів, Луцьк, Житомир, Ровно, Хмельницький. Район міститься в трьох природно-геогр. зонах УРСР: лісовій

ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО
ФОНДУ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО
ЕКОНОМІЧНОГО РАЙОНУ СРСР

ПІВДЕННО-ЗАХІДНИЙ КРАЙ

Населення областей Південно-Західного економічного району УРСР та питома вага міського населення (на 1.1.1981)

Області	Всього, тис. чол.	% міськ. з населення
Вінницька	2024	37
Волинська	1026	42
Житомирська	1589	45
Закарпатська	1172	39
Івано-Франківська	1345	38
Київська	4174	76
Львівська	2601	55
Ровенська	1133	39
Тернопільська	1165	33
Хмельницька	1551	38
Черкаська	1540	46
Чернівецька	898	39
Чернігівська	1482	46

Динаміка населення великих міст Південно-Західного економічного району УРСР (тис. чол.)

Міста	1959	1980
Київ	1110	2248
Біла Церква	71	162
Вінниця	122	332
Житомир	114	254
Івано-Франківськ	66	169
Луцьк	56	151
Львів	411	688
Рівно	56	192
Хмельницький	62	186
Черкаси	85	242
Чернівці	152	224
Чернігів	90	252

(Поділля), лісостеповий і гірський. Пн. частина району лежить у межах заболоченої Подільської низовини, центр її пд. частини — на Придніпровській височині, Волинський височині та Подільській височині. На крайньому Пд. Зх. — Українські Карпати. В районі основи родовища кам'яного вугілля (Львівсько-Волинський вугільний басейн), природного газу й нафти (у Львів., Івано-Фр. та Черніг. областях), кухонної і калійної солей, сірки, титанової руди, каоліну, а також буд. каменю й сировини для виробн. буд. матеріалів. У П.-З. є р. багато джерел мінеральних вод («Нафтуся» на Прикарпатті, родові джерела на Вінниччині та Київщині тощо). Велике багатство р-ну — родові чорноземні. Тут зосереджено осн. лісові масиви УРСР. П.-З. є р. виділяється розвинутим машинобудуванням (електро- і радіотехнічне, автомоб., приладо- і верстатобудування тощо), є одним з потужних агропром. комплексів в СРСР. Велике значення мають харч., зокрема цукр., пром-сть (135 з-дів виробляють 4 млн. т цукру-піску, 37% продукції СРСР, 65% продукції УРСР, середні дані 1975—79), спиртово, плодоовочева, м'ясо-мол. та ін., а також галузі легкої пром-сті. В районі зосереджено все респ. виробн. автобусів (Львів), хім. волокон (Київ, Черкаси, Черніг., Житомир тощо), лляних тканин (Житомир, Рівно), шовкових тканин. У 60—70-х рр. значно розвинулися гірничо-хім. (Калуш, Роздол, Яворів), хім.-мінеральних добрив і органічного синтезу (Вінниця, Рівно, Черкаси, Калуш, Івано-Франківськ), меблева пром-сть тощо. Пром-сть характеризується більш швидкими темпами зростання, ніж у середньому по УРСР (особливо в зх. областях — Львівській, Рівенській, Волинській, Тернопільській, Івано-Франківській та високим темп. різнєм. Розвивається власна паливно-енерг. база. Збудовано потужні Добротвірську й Бурштинську ДРЕС, Трипільську й Ладижинську ДРЕС, Київську й Капілюську ГЕС, Чорнобильську й Рівенську АЕС (1- і 2-а черги), будеться (1981) Хмельницька АЕС. Найбільші пром. вузли: Київ, Львів. У 60—70-х рр. значно зросли Він., Черкас., Житомир., Черніг., Луцький, Рівен., Калушський та ін. пром. вузли району. У П.-З. є р. розвинуте інтенсивне багатогалузеве й механізоване с. г. У 1980 налічувалося 3,9 тис. колосів, 724 радгоспи. Район дає 43% валової продукції землеробства і тваринництва УРСР. Посіває площу становить 13,2 млн. га, в т. ч. під зерновими — 6 млн. га, цукр. буряками — 1,1 млн. га, картоплею — 1,1 млн. га (69% посівних площ республіки, 1980). В усіх областях розвинуте садівництво, на Закарпатті — виноградарство. Тваринництво м'ясо-мол. напрямку. Працюють усі види транспорту (крім морського). По тер. району прокладено газо- і нафтопроводи, в т. ч. магістральні — «Дружба», газопровід «Союз». П.-З. є р. має тісні екон. зв'язки з усіма района-

ми СРСР. Розвитку його г-ва сприяє інтеграція економічної країни — членів Ради Економічної Взаємодопомоги, буд-во за їхньою участю на тер. р-ну енергетичних, машинобудівних та ін. пром. центрів і комунікацій.

Лит.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1981; Українська ССР. Економічні райони. М., 1972; Паламарчук М. М., Ташук К. О. Територіальна структура промислового комплексу економічного району. К., 1974; Пятюренько Е. И. Територіальні системи городських поселень Української ССР. К., 1977; Народне господарство України в 1980 р. Статистичний щорічник. К., 1981; Слюсарь В. Д. Сахарна промисловість Української ССР. К., 1981. Л. М. Корсунський, О. І. Нестерук.

ПІВДЕННО-ЗАХІДНИЙ КРАЙ — адм.-тер. одиниця на Україні 1832—1914, що об'єднувала Київську, Подільську і Волинську губернії. Офіц. назва — Київське генерал-губернаторство.

ПІВДЕННО-ЗАХІДНІ ГОВОРІ, південно-західні діалекти, південно-західні наріччя — група говорів укр. мови. Пошир. переважно на Пд. Зх. території УРСР, частково в суміжних районах зарубіжних країн (див. карту до ст. Діалект, т. 3, між с. 192—193). До П.-з. г. входять подільський говір, волинський говір, наддністрянський говір, надсянський говір, покуссько-буковинський (див. Буковинський говір), гуцульський говір, бойківський говір, закарпатський говір і лемківський (див. Лемківський говір). Найважливіші фонетичні особливості більшості П.-з. г.: обнижена вимова наголошених *я*, *е* (те^хо), звуження ненаголошених *е*, *о* (сил^б, тоу^б'), перехід *а* в *е* після м'яких приголосних (з'ет'), перехід *т* в *к* (к'істо), відсутність подовження приголосних (жит'я), оглушення давніх приголосних (сат — «сад», к'аска — «казка»), ствердіння м'якого *р* (рад або р'ад). У морфології: збереження давніх закінчень іменників (на землі, на коні, на братові), вплив твердої відміни на м'яку (кон'ом, вол'ойу), зміна закінчення -ою (-ею) в -оу (-еу) — (нобу^б, душе^б), відсутність м'якої відміни прикметників (сінний), збереження еклітичних займенників (дай ми, відій го), препозитивне й постпозитивне вживання частки *ся* (я *ся* маю), залишки форм двоїни (д'ві руц'і), наявність давніх форм перфекта (бу^вім, дал'ім) та майбутнього часу (типу — буду ма^в), накореневий наголос у дієслівних формах теперішнього часу (п'ишу, ходжу, роб'у) та ін. Є своєрідна лексика: вів'ірка — «білка», кугут — «півень», зимний, студений — «холодний», фаний — «гарний», видіти — «бачити» тощо.

А. М. Залеський.
ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФРОНТУ НАСТУП 1916, Брусилівський прорив — наступальна операція 8, 11, 7 та 9-ї рос. армій Пд.-Зх. фронту під командуванням генерала О. О. Брусиліва проти австрій. військ під час першої світової війни 1914—18. Відповідно до рішення конференції країн Антанти

(березень 1916, м. Шантії, Франція) 22.V (4.VI) війська Пд.-Зх. фронту перейшли в наступ. Для маскування напрямку гол. удару, який завдала 8-а рос. армія, прорив австрій. оборони здійснювався на фронті 480 км завдовжки відразу в кількох місцях. У результаті наступу було розгромлено 4 австро-угор. армії, які втратили бл. 1,5 млн. чол., у т. ч. понад 400 тис. полоненими (втрати рос. військ становили бл. 500 тис. чол.), зайнято майже всю Пн. Буковину з м. Чернівцями. Наступ військ Пд.-Зх. фронту своєчасно не підтримали ін. фронти, а Ставка верховного головнокомандуючого не забезпечила взаємодію фронтів. Вичерпавши всі резерви й нашокунувшись на запеклий опір противника, війська Пд.-Зх. фронту 31.VII (13.VIII) припинили наступ і перейшли до оборони. Наступ Пд.-Зх. фронту був значним досягненням рос. воєнного мистецтва, мав велике значення в заг. ході війни, хоч і не привів до вирішальних оперативних результатів. Він серйозно підірвав сили австро-угор. військ, які до кінця війни втратили можливість проводити самостійні наступальні операції, сприяв посиленню процесу політ. розпаду австро-угор. монархії, виступові Румунії на боці країн Антанти. П.-З. ф. н. поклав початок переломові в ході 1-ї світової війни, примусивши нім. війська 1917 перейти до стратегічної оборони.

Ю. П. Лавров.
ПІВДЕННО-КИТАЙСЬКЕ МОРЕ — напівазамкнуте море Тихого ок., між берегами Пд.-Сх. Азії та о. Тайвань, Філіппінськими о-вами й о. Калімантан. Пл. 3537 тис. км². Глибини у пд.-зх. частині — до 100 м (Зондський шельф), у центр. та пн. частинах — до 5560 м. Багато островів (найбільший о. Хайнань); є коралові рифи. Район підвищеної сейсмічності та активної підводної вулканічної діяльності. Температура води у лютому від +15° до +25°, у серпні +28°. Солоність від 31 до 34,5‰. Влітку й восени часто бувають тайфуни. Циркуляція вод П.-К. м. зумовлена дією мусонів. Рибальство (тунець, оселедці, сардини), мор. промисел (устриці, трепанги, мор. черепахи). Найбільші порти: Бангкок (Тайланд), Хошімін і Хайфон (В'єтнам), Сянган (Сянган), Маніла (Філіппіни).

ПІВДЕННО-ОСЕТІНЬКА АВТОНОМНА ОБЛАСТЬ, Південна Осетія — у складі Груз. РСР. Утворена 20.IV 1922. Площа 3,9 тис. км². Нас. 97 тис. чол. (на 1.1

1981). Поділяється на 4 райони, має 1 місто та 4 с-ща міськ. типу. Центр — м. Цхинвали.

Природа. Рельєф П.-О. а. о. гористий. Більша, пн. частина області розташована на пд. схилах *Великого Кавказу* (вис. до 3938 м, г. Халаца), пд. частина зайнята передгір'ями (вис. 700—900 м). Корисні копалини: поліметалеві руди, тальк, мінеральні буд. матеріали (мармур, туф), серпантин, барит. Джерела мінеральних вод. Клімат у передгір'ях теплий (пересічна т-ра січня в Цхинвалі — 2,6°, липня +21°, опадів 800 мм на рік), у горах — помірно холодний. Найбільші ріки: Велика Ліахві, Мала Ліахві, Лехура і Ксані (бас. Кури), Джеджора і Квіріла (бас. Ріон). Ріки мають великі запаси гідроенергії, а також використовуються для зрошування. Найбільші озера — Коз, Ерцо, Кведрула. Переважають чорноземні, алювіальні, перетинно-карбонатні, темно-бурі, гірсько-лісові й гірсько-лучні ґрунти. 46% площі області зайнято лісами (дуб, бук, граб, клен, ялина, сосна) й чагарниками. На високогір'ї — субальп. та альп. луки. На тер. П.-О. а. о. — Ліахвський заповідник.

Населення В Південній Осетії (П. О.) живуть осетини (понад $\frac{2}{3}$), грузини, росіяни та ін. Пересічна густота нас. — 25 чол. на 1 км² (1980). Понад 90% нас. зосереджено в пд. і середньогірській частинах області. Міське нас. становить 43%.

Історія. Пд. осетини є нащадками осетинів, які в давнину переселились на Закавказзя (див. *Північно-Осетинська АРСР*, розділ Історія). В 1801 Пд. Осетія у складі Сх. Грузії добровільно приєдналася до Росії. Кріпосницьке гноблення і колоніальна політика царизму були причинами ряду сел. виступів (найбільші з них відбулися 1804, 1810, 1830, 1840, 1850). Кріпосне право в П. О. скасовано 1864. Пд. осетини взяли активну участь у революції 1905—07. Після перемоги Великого Жовтня трудящі П. О. вели тривалу боротьбу проти контрреволюц. влади груз. меншовиків. 30.VII 1918 створено Пд.-Осет. орг. бюро РКП(б), на поч. 1919 майже на всій тер. П. О. створено місц. к-ти партії. В жовтні 1919 — 1-й пол. 1920 в багатьох районах П. О. відбулися збройні повстання проти меншовиків. Рад. владу в П. О. встановлено після повалення меншовицького уряду в Грузії (лютий 1921). 20. IV 1922 створено П.-О. а. о. у складі Груз. РСР. За роки довоєнних п'ятирічок ліквідовано екон. і культур. відсталість краю, створено місц. пром-сть, колективізовано с. г. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 бл. 5,5 тис. воїнів з П. О. за подвиги на фронтах удостоєно урядових нагород, 8 — присвоєно звання Героя Рад. Союзу. П. О. нагороджено орденами Леніна (1967), Дружби народів (1972). **Народне господарство.** За роки Рад. влади в області створено багатогалузеву пром-сть та високопродуктивне с. г. Провідні галузі пром-сті — машинобудування і металообробка (заводи: «Електровірвошар», «Емальпрвід»,

мех., автобусорем.) та гірничодобувна (Квайсинське рудоуправління по добуванню і збагаченню поліметалевих руд тощо). Розвинуті також лісова і деревообр. галузі. Широко представлена харч. пром-сть (виробн. консервів, пива і фруктових вод, цукру, мол. виробів, плодово-ягідних вин, а також розлив мінеральної води). Швейна і білизняного трикотажу фабрики та інші підприємства легкої промисловості.

У передгір'ях вирощують пшеницю, кукурудзу, картоплю, цукр. буряки й овочі, в гірській зоні — переважно ячмінь, жито. Садівництво (яблука, груші, персики, черешні, абрикоси) і виноградарство. Розводять велику рогату худобу мол.-м'ясного та овець м'ясо-вовнового напрямів. Розвинуті також птахівництво, кролівництво, бджільництво. Територією області проходять залізничні Горі — Цхинвали, автомобільні шляхи Цхинвали — Джава, Цхинвали — Квайсі та інші. На базі мінерального джерела Дзау-суар — бальнеологічний і гірсько-кліматичний курорт Джава. Бази відпочинку в Цхинвалі, Кроді, Мзіучомі.

Культура. До Великої Жовтн. соціалістич. революції на території тепер. П.-О. а. о. функціонувало 38 шкіл (1,8 тис. учнів); серед. і вищих навч. закладів не було. В 1979/80 навч. р. у 182 загальноосв. школах навчалось 25 тис. учнів, в 1 профес.-тех. уч-щі — 238 учнів, у 4 серед. спец. навч. закладах (с.-г. і медичному технікумах, муз. і художньому уч-щах) — 800 учнів, у Пд.-Осет. пед. ін-ті (м. Цхинвали) — 2 тис. студентів. У Цхинвалі — Пд.-Осет. н.-д. ін-т АН Груз. РСР, краєзнав. музей. В області — 166 масових б-к, 88 клубних закладів, 66 стаціонарних кіноустановок. Виходять обл. газ. «Советон Іристон» («Радянська Осетія», осет. мовою) і «Сабчота Осети» («Радянська Осетія», груз. мовою). Обл. радіомовлення; обл.станція приймає 1-у програму Центр. телебачення.

Про літературу П.-О. а. о. див. *Осетинська література*. На тер. П.-О. а. о. збереглося ряд пам'яток середньовічної архітектури (храми Армазі, 864; Тігва, 1152; Ікорта, 1172), руїни резиденції феодалів в с. Дзагіна (16—17 ст.), могилиники-склепи, в селах — кам'яні башти-фортеці й будинки — дарбазі. За роки Рад. влади споруджено: будинок Драм. театру ім. К. Хетагурова в Цхинвалі (1925—29, арх. А. Тер-Степанов), адм. будинку в смт Квайсі Джавського р-ну (1937, арх. М. Шавішвілі) та ін.

Серед давніх художніх пам'яток — металеві вироби й кераміка кобанської культури. Здавна широко розвинені різні види декор.-ужиткового мистецтва: вишивка золотими і срібними нитками, металеві вироби, прикрашені гравіруванням і насічкою, різьблені меблі, роги для питва, оздоблені сріблом. В кін. 19 ст. К. Хетагуров став основоположником станкового осет. живопису і графіки. Серед сучас. живописців — М. Туганов, А. Гасієв, В. Коза-

ев; скульптори В. Кокоев, А. Плієв, графіки О. Ванєєв, В. Цховребов та ін. Перші вистави осет. мовою було здійснено 1904 аматорськими гуртками в Тбілісі та Владикавказі (тепер Орджонікідзе). Професійний театр — Пд.-Осетинський держ. драм. театр, засн. в Цхинвалі 1931. В 1939 йому присвоєно ім'я К. Л. Хетагурова, де йшли його п'єси «Дуна», інсценівка поеми «Фатіма», твори місцевих авторів М. Шавлохова, В. Гаглоєва, Н. Джусойти, О. Бри-таєва та ін., п'єси рос. і зарубіжної класики, рад. драматургів. У 1935 в театр ввійшла груз. труппа, в репертуарі якої твори Сумбаташвілі, В. Канделакі, Г. Натрошвілі та ін. Серед відомих майстрів театру: нар. арт. Груз. РСР С. Джатієва, З. Гаглоєва, Н. Чочієва, Г. Таугазов, Б. Цховребов, Н. Чабієва, В. Шеразідшвілі та ін. Діє держ. ансамбль пісні й танцю.

Р. І. Кееренхладзе (Природа, Народне господарство).

«ПІВДЕННОРОСІЙСЬКИЙ РОБІТНИЧИЙ СОЮЗ» — революц. робітнич. орг-ція народницького напрямку в Києві. Створена навесні 1880 Є. М. Ковальською і М. П. Щедріним. Програма, розроблена ними, в основному повторювала програму «Чорного переділу». Вона передбачала передачу землі, фабрик, заводів у власність народу, перебудову сусп. виробництва на основі виробничих асоціацій (об'єднань). Внаслідок революц. перевороту усім членам суспільства мали бути надані рівні права, встановлені демократичні свободи, регулярна армія замінена місцевими нар. ополченнями. Гол. силами революції програма вважала робітників, селян і революц. орг-ції. Будучи противниками політ. боротьби, засновники «П. р. с.» на перший план висували «фабричний терор» (псування машин, підпали підприємств), завдяки якому сподівалися добитися від підприємців поступок — скорочення робочого дня, збільшення заробітної плати, права страйків тощо. Як засіб активізації мас програма визнавала індивідуальний терор щодо підприємців, адміністрації підприємств або окремих царських урядовців. Після арешту Є. М. Ковальської і М. П. Щедрина (жовтень 1880) члени «Союзу» С. М. Богомолец, П. Й. Іванов, І. М. Кашинцев і О. І. Преображенський розробили нову програму, в якій було приділено більше уваги пропаганді і агітації, висловлено негативне ставлення до індивідуального терору. Практична робота «Союзу» зводилася до організації робітн. сходок і зборів, де проводилися бесіди і читання в дусі програми. Агітацією і пропагандою було охоплено бл. 1 тис. робітників, переважно арсенальців і залізничників. «Союз» мав друкарню, випустив 13 листівок, в яких викривав зловживання заводчиків, формулював вимоги робітників тощо. Налагоджувалися зв'язки з ін. містами (Ростовом-на-Дону, Одесою, Бердянськом, Кременчуком). Однак у квітні 1881 «П. р. с.» було розгромлено. Його керівників засуджено до різних строків каторги, а решту заарешто-

«ПІВДЕННО-РОСІЙСЬКИЙ СОЮЗ РОБІТНИКІВ»

Півники угорські.

ваних — до заслання в Сибір. Незважаючи на помилковість і утопічність поглядів керівників «П. р. с.», їхня революц. діяльність мала позитивні наслідки: чимало робітників здобули в «Союзі» певний досвід революц. боротьби. *Лит.*: Історія Української РСР, т. 3, К., 1978; Рудько М. П. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.). К., 1973; Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. К., 1974.

В. Є. Спичак.

«ПІВДЕННОРОСІЙСЬКИЙ СОЮЗ РОБІТНИКІВ» — перша революц.-політ. організація робітників у Росії і на Україні. Засн. 1875 в Одесі Є. Й. Заславським. «Союз» складався з гуртків і груп робітників фабрик, заводів, друкарень і залізниць. Низові осередки обирали депутатів (представників) строком на один місяць на заг. збори, що становили керівний орган «Союзу». «П. р. с.» мав статут, який був його програмою. В основу статуту лягли положення статуту *Інтернаціоналу 1-го*, розроблені К. Марксом. «Союз» пропагував ідеї визволення робітників з-під гніту капіталу, об'єднання робітників краю, боротьбу проти існуючого екон. і політ. ладу. Проте статут «Союзу» не давав чіткого уявлення про класову боротьбу пролетаріату і в цілому не виходив за межі народницької ідеології. Ядро «Союзу» складалося з 60 робітників. Бл. 200 чол. перебували в сфері впливу «Союзу». Найактивнішими його членами були робітники Ф. І. Кравченко, В. Косторін, С. Луценко, П. Силенко, М. Сквері, М. Наддачин (див. *Наддачини*), Д. Ізотов та ін. На заг. зборах-сходках розповсюджувалася нелегальна л-ра. В лютому і серпні «Союз» організував 2 страйки з метою боротьби за скорочення робочого дня та підвищення заробітної плати. «Союз» встановив зв'язки з робітниками Миколаєва, Харкова, Таганрога, Керчі, Севастополя, Орла та ін. міст. У ці міста «П. р. с.» направляв своїх членів для революц. пропаганди. В Ростові-на-Дону виникло відділення «Союзу». В грудні 1875 царська влада розкрила і ліквідувала «П. р. с.». 15 активних його членів було віддано до суду, який відбувся в травні 1877 в Петербурзі. Є. Й. Заславського за суджено до 10 років каторги, ін. членів — до різних строків каторги, тюрем. ув'язнення та поселення в Сибір. «Союз» зробив вагомий внесок у розвиток загальнорос. революц.-демократичного руху.

Лит.: Рабочее движение в России в XIX веке. Сборник документов и материалов, т. 2, М., 1950; Никитин И. Первые рабочие союзы и социал-демократические организации в России (70—80-е годы XIX в.). М., 1952; Итенберг Б. Южнороссийский союз рабочих — первая пролетарская организация в России. М., 1954; Першина З. В. Очерки истории революционного движения на юге Украины. (К 100-летию «Южнороссийского союза рабочих»). К. — Одесса, 1975.

Г. І. Марахов.

ПІВДЕННО-СХІДНИЙ МИС — мис на п-ові Вільсон-Промонторі, крайня пд. точка материка Австралія (39° 11' пд. ш., 146° 25' сх. д.).

ПІВДЕННО-СХІДНІ ГОВОРИ, південно-східні діалекти, південно-східне наріччя — говори укр. мови. Пошир. переважно на сході й півдні УРСР (див. карту до ст. *Діалект*, т. 3, між с. 192—193). Говірки цього типу є на тер. суміжних областей РРФСР, на Кубані й Ставропольщині, в Надволжі, в Пд. Сибіру, на Далекому Сході, а також на сході Казахстану й на півночі Киргизії. П.-с. г. — найбільший і структурно найоднорідніший діалектний масив укр. мови, до складу якого належать давні за походженням *середньонадніпрянські говори*, а також *слобожанський говір* і *степовий говір*, які виникли переважно внаслідок переселень у 16—18 ст. На базі П.-с. г. сформувалася сучас. укр. *літературна мова*. Тому осн. їхні фонетичні, граматичні й лексичні риси збігаються з літ. нормою. Характерні риси П.-с. г. у фонетиці: немає фонем **ф** (хварт, хворма); широко виявлена м'якість **р** (комор'а, базар'); м'якість **ч** (н'іч, ч'ути, кач'а), а також **ш**, **ж** в іменниках (типу лощ'а, ве'дмиж'а) та в дієсловах (сп'іш'ат', б'іж'ат'); наявність «середнього» **л** (молоко, буля, се'л'о); помірне укання (зу'зу'ла, ку'о'х'у); вставний **н'** після **м** (типу — мн'асо, с'імн'а). У морфології: подекуди вирівнювання ненаголошених закінчень іменників м'якої групи за твердою (в'ол'ойу, каш'ойу, уч'итил'ом), є форма типу *те'л'ов'і*, *йагн'ов'і*, *тел'ом*, *йагн'ом*, *кон'ім*, *л'уд'ім*, у груд'іх; при досить чіткому розрізненні прикметників твердої й м'якої груп (гárníй, сін'ій), у частині говірок прикметники твердої групи зазнали впливу м'якої (гárníй, наро́дн'ій); уживання форм особового займенника чоловічого й середнього роду з прийменниками без приставного **и** (до його, за його), інфінітива — на **-ти й -т'** (ходити — ходи́т', носіти — носи́т'); поширеність у 1-й особі однини дієслів 2-ї дієвіднини форм типу *ход'у*, *прос'у*, в 3-й особі однини дієслів 1-ї дієвіднини — форм типу *дума*, *зна*, *пита*, а в дієсловах 2-ї дієвіднини — форм типу *ходе*, *носе*, *про́се*; паралельне вживання форм майбутнього часу типу *брати́м* — *бу́ду брати*. Є своєрідна лексика: борошно, димар, делека, бадилля (картоплі) тощо. В. С. Ващенко.

ПІВДЕННО-ТАДЖИЦЬКИЙ ТЕРИТОРІАЛЬНО-ВИРОБНИЧИЙ КОМПЛЕКС. Формування комплексу почалося в роки восьмої п'ятирічки (1966—70) на базі використання гідроенергоресурсів (Нурекська, Рогунська ГЕС та ін.), розвитку кольорової металургії і хім. пром-сті. Див. *Територіально-виробничі комплекси*.

ПІВДЕННО-ТЕХНІЧНЕ БЮРО ЦК РСДРП (1905—07) — парт. орган, створений у Києві за рішенням ЦК, обраного на *Третньому з'їзді РСДРП*, з метою зміцнення зв'язків між к-тами РСДРП, керівництва політ. і орг.-тех. діяльністю пд. комітетів. Бюро займалося транспортуванням з-за кордону парт. л-ри, розповсюдженням її серед більшовицьких орг-цій Укра-

їни, доставкою і виготовленням зброї для більшовицьких орг-цій. У серпні 1905 бюро створило в Києві спец. інструкторську школу-майстерню, в якій представники місц. с.-д. орг-цій міст навчалися військ. справи. Бюро підтримувало тісні зв'язки з ЦК РСДРП. Припинило діяльність на поч. 1907.

ПІВДЕННО-ТИХООКЕАНСЬКЕ ПІДНЯТТЯ — серединно-океанічний хребет у пд.-зх. частині Тихого ок., між *Австрало-Антарктичним підняттям* на Зх. та *Східно-Тихоокеанським підняттям* на Сх. Довж. бл. 5000 км, шир. до 1500 км. Над гребенем переважають глибини 2500—3000 м, найменша — 878 м. Східну частину П.-Т. п. перетинають зони розломів.

ПІВДЕННО-УКРАЇНСЬКА АЕС — атомна електростанція, яка споруджується на р. Пд. Бузі в Арбузинському р-ні Микол. обл. Проектна потужність — 4 млн. кВт. Буд-во почато 1975. Перший блок станції потужністю 2 млн. кВт передбачено ввести в дію 1981, другий — 1982. П.-У. АЕС устатковувється блоками по 1 млн. кВт, які складаються з водо-водяного енерг. реактора тепловою потужністю 3000 тис. кВт і турбогенератора потужністю 1000 тис. кВт. Система тех. водопостачання першої черги оборотна з охолодженням циркулярною водою з Ташлицького водосховища.

О. С. Бурлака.

ПІВДЕННО-ЯКУТСЬКИЙ ВУГІЛЬНИЙ БАСЕЙН — на Пд. Якутської АРСР, у пд. частині *Алданського нагір'я*. Протягається на 700 км у широтному напрямі вздовж *Станового хребта*. Пл. басейну 25 тис. км². Вугленосність пов'язана з середньо- і верхньоякутськими та нижньокрейдовими відкладами, що виповнюють ерозійно-тектонічні западини. В межах П.-Я. в. б. виявлено понад 100 вуг. пластів і проєктивів, з яких бл. 25 пластів мають робочу потужність понад 0,7 м. Найпотужніші пласти — в нижньокрейдових відкладах (у *Нерюнгринському родовищі кам'яного вугілля* — до 55 м). П.-Я. в. б. належить до басейнів відкритого типу — вуг. пласти виходять на поверхню. Вугілля високоякісне, переважно коксівне. Зольність його 10—18,5%, вміст сірки 0,3—0,4%, вихід легких речовин 18—35%. Теплота згоряння горючої маси 36,1—37,4 Мдж/кг. Перші відомості про наявність вугілля в П.-Я. в. б. належать до 1850. Планомірне дослідження басейну почато після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Першу штольню закладено 1936. Експлуатується Нерюнгринський розріз. Для освоєння басейну велике значення має *Байкало-Амурська магістраль*, з якою він сполучений залізничною віткою Тинда — Беркакіт.

В. Х. Череповський.

ПІВДЕННО-ЯКУТСЬКИЙ ТЕРИТОРІАЛЬНО-ВИРОБНИЧИЙ КОМПЛЕКС. Формування комплексу почалося у десятиї п'ятиріччі (1976—1980) на основі прискореного розвитку Південно-Якутського вугільного району. Див. *Територіально-виробничі комплекси*.

ПІВДЕНЬ, точка півдня — точка перетину *меридіана небесного* з математичним *горизонтом*, найближча до південного полюса *світу*. Позначають Пд. або S. Див. *Небесна сфера*.

ПІВКОЛОВІ КАНАЛИ — частина *вестибулярного апарату* людини і хребетних тварин; виконує функцію збереження рівноваги й орієнтування організму в просторі. У людини і більшості хребетних є три перетинчасті П. к., розміщені в трьох взаємно перпендикулярних площинах. Перетинчасті П. к. містяться в кісткових П. к. і заповнені ендолімфом; простір між перетинчастим і кістковим П. к. заповнений перилімфом. Кожний П. к. закінчується двома ніжками, одна з яких розширюється в ампулу. В кожній ампулі знаходяться волоскові чутливі клітини, згруповані в кристу, або гребінець, над якими знаходиться жеподібна купула. Рух тіла призводить до переміщення купули, ендолімф й *отоліти*, що і спричиняється до подразнення волосків і самих чутливих клітин, в яких закінчуються розгалуження слухового (а у ссавців, в т. ч. людини — вестибулярного) нерва. В результаті рефлекторного скорочення відповідних м'язів організм зберігає рівновагу.

ПІВКУЛІ ЗЕМНІ — дві половини сферичної поверхні Землі, які розділяють за певною ознакою. Виділяють такі П. з.: *Північну* і *Південну* (розділені екватором); *Східну* і *Західну* (по меридіану 160° сх. д. і 20° зах. д.), а також *материкову півкулю* та *океанічну півкулю* (за переважанням суходолу чи океану).

ПІВКУЩ — *життєва форма* рослини. Те саме, що й *натівчагарник*. **ПІВМ'ЯВІ**, нижчі примати (*Prosimii*) — підряд ссавців ряду *приматів*. Довж. тіла 8,5 (довгоп'яти) — 106 см (індрі). Хвіст короткий, середньої довжини або довгий. Пальці рухливі, у більшості видів одорощі кітнями, у окремих — нігтями. Волосистий покрив густий і м'який, часто яскраво за-

барвлений. Самки мають від однієї до трьох пар сосків. Народжують 1—3 малят. П. поширені в лісах тропіч. Африки, Мадагаскару, Пд.-Сх. Азії та о-вів Малайського архіпелагу. Підряд включає 6 родин (53 види): *ту паї* (*Tupaiaidae*), *лемурові*, *індрі* (*Indridae*), *руконіжки* (*Daubentonidae*), *лорі*, *долоп'яти* (*Tarsiidae*). **ПІВНИКИ**, ірис (*Iris*) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *півникових*. Листки мечовидні або лінійні, двоядні. Квітки різних кольорів, одиночні або зібрані в суцвіття. Плід — коробочка. Понад 200 видів, пошир. в помірному поясі Пн. півкулі. В СРСР — 87 видів, в т. ч. на Україні — 13. Серед них також поширені дикоростучі види, зокрема П. болотні (*I. pseudocorus*), П. сибірські (*I. sibirica*), П. угорські (*I. hungarica*) та ін. П. білі (*I. pallida*), П. німецькі (*I. germanica*), П. флорентійські (*I. florentina*) вирощують як ефіроолійні і декоративні рослини; походять з Середземномор'я. Ефірна олія міститься в кореневищах (0,1—0,4%) і квітках (0,15%); застосовується в медицині й парфюмерії. Урожай кореневищ до 100 ц/га. В декоративному садівництві багато сортів П. використовують для бордюрів і квітників.

ПІВНІЧ, точка півночі — точка перетину *меридіана небесного* з математичним *горизонтом*, найближча до північного полюса *світу*. Позначається Пн. або N. Див. *Небесна сфера*.

ПІВНІЧНА АМЕРИКА — материк у пн. частині Зх. півкулі. Разом з Пд. Америкою становить частину світу *Америку*. Площа з прилеглими островами — 24,25 млн. км² (у т. ч. островів — бл. 4 млн. км²). До П. А. відносять також *Центральну Америку*. На Пн. материк омивається водами Пн. Льодовитого ок., його морями та Гудзоновою зат., що глибоко вдається в суходіл, на Зх. — Тихим ок. з Каліфорнійською зат., на Сх. — Атлантичним ок. з Мексиканською зат. На Пн. Зх. Берингова прот. відокремлює П. А. від

Азії, з Пд. Америкою сполучена вузьким *Панамським перешийком*, через який прокладено *Панамський канал*. За обрисами П. А. нагадує трапецію, широкою основою спрямовану на Пн. Шир. її зменшується від 6 тис. км на Пн. до 100 км на Пд. Берегова лінія найбільш розчленована на Пн., тут розташовані й найбільші в світі о. *Гренландія* та *Канадський Арктичний архіпелаг*. Ін. великі островні групи — *Вест-Індія*, *Алеутські острови*. Найбільші піострови: *Лабрадор*, *Флоріда*, *Юкатан*, *Каліфорнія*, *Аляска*.

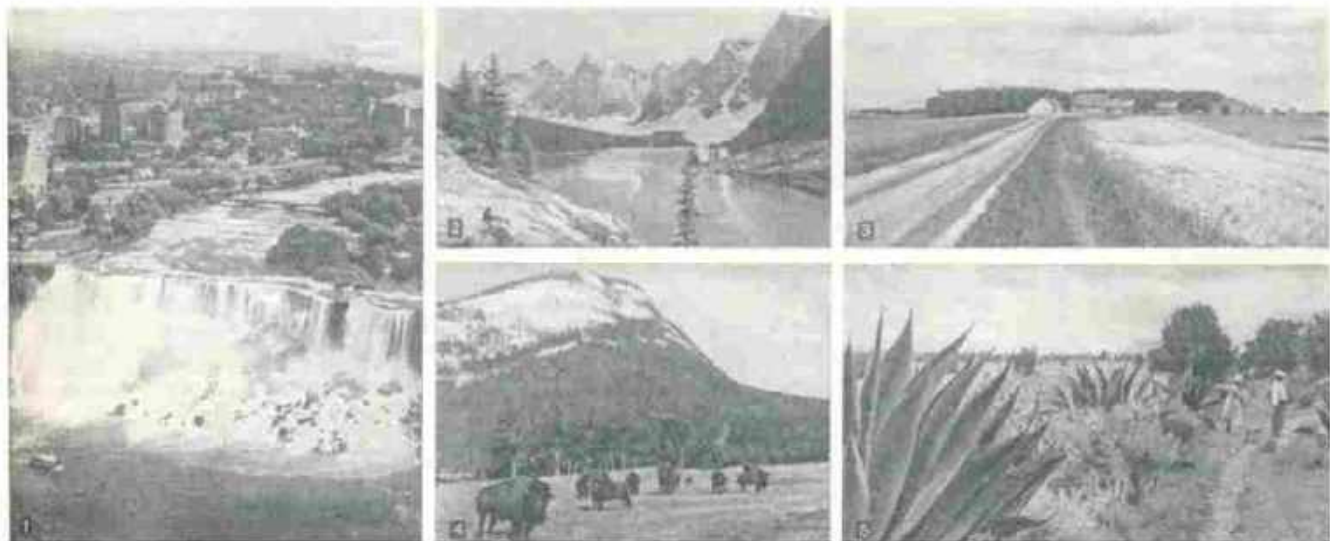
Рельєф. Зх. частина П. А. зайнята поясом високогірних хребтів, плоскогір'їв і міжгірних улоговин *Кордільєр Північної Америки*, центр. і сх. частини — рівнинами та невисокими горами *Аппалачами*. Гірські хребти Кордільєр простягаються переважно з Пн. Зх. на Пд. Сх. і утворюють кілька пасом. Вздовж тихоокеанського узбережжя підносяться берегові хребти: *Алеутський хребет*, *Аляскінський* з пайвищою вершиною П. А. — г. *Мак-Кінлі* (6193 м), *Береговий хребет*, *Сьєрра-Невада*, Зх. *Сьєрра-Мадре* та ін. Сх. пасмо складають *Скелясті гори*, хребти *Маккензі*, *Брукс*, Сх. *Сьєрра-Мадре* та ін. Ці пасма розділені поясом внутр. плато і плоскогір'їв (*Великий Басейн*, *Юкон*, *Колорадо* та ін.). Пн.-сх. частину материка займає *Лаврентійська височина*, що за характером поверхні являє собою плоскогір'я з значним розвитком водно-льодовикових форм рельєфу. На Пд. вона переходить у *Центральні рівнини* з пересіченими висотами 200—500 м. На Зх. від них лежать *Великі рівнини* — система вирівняних плато, розділених уступами, що поступово підносяться до Кордільєр. Подекуди у районах розвитку лесових порід, що легко піддаються розмиву, плато розчленовані глибокими ярами й долинами, внаслідок чого землі стали непридатними для с.-г. використання (див. *Бедленд*). Вздовж узбережжя Мексиканської зат. простягається *Примексіканська низовина*, важливим елемен-

ПІВНІЧНА АМЕРИКА

Країні точки:

пн. — мис Мерсісон (71° 50' ш. ш.),
пл. — мис Мар'ято (7° 12' ш. ш.),
сх. — мис Сент-Чарльз (35° 40' зх. д.),
зх. — мис Принца Уельського (168° 00' зх. д.).

1. Ніагарський водоспад.
2. Кордільєри Північної Америки.
3. Краєвид Центральної рівнини.
4. Бізони у Йеллоустонському національному парку.
5. На Мексиканському нагір'ї.

ПІВНІЧНА
АМЕРИКАНайбільші вершини
Північної Америки

Назва	Висо- та, м
Мак-Кінлі	6193
Логан	6050
Святого Іллі	5488
Уїтні	4418
Елберт	4399
Пенья-Невада	4054

Найбільші вулкани
Північної Америки

Назва	Висо- та, м
Орісаба	5700
Попокатепетль	5452
Санфорда	4939
Рейнір	4392
Шаста	4317
Тахумулько	4217

Найбільші ріки
Північної Америки

Назва	Довжи- на, км	Площа басейну, тис. км²
Міссісіпі (з Міссурі)	5971	3268
Маккензі (з Атабас- кою)	5472	1800
Святого Лаврентія	3057	1269
Ріо-Гранде	3033	570
Юкон	2897	855
Нельсон	2574	1070
Колорадо	2333	635

Найбільші озера
Північної Америки

Назва	Площа, км²	Найбіль- ша гли- бина, м
Верхнє	84 130	393
Гурон	59 700	208
Мічіган	58 100	281
Велике Ведмеже	31 329	137
Велике Не- вільничє	28 570	614
Ері	25 667	64
Вінніпег	24 390	18
Онтаріо	19 554	236
Нікарагуа	8430	70

тами рельєфу якої є берегові тера-
си, піщані бари та коси. На Сх.
материка підносяться Аппалачі,
які у пн. частині являють собою
плоскогір'я з окремими невисоки-
ми хребтами, пд. їх частина скла-
дається з плоскогір'я Підмонт,
яке т. з. лінією водоспадів відо-
кремлене від Приатлантичної ни-
зовини.

**Геологічна будова і корисні копа-
лини.** Найбільш давньою геол.
структурою П. А. є докембрійська
Пн.-Американська платформа, що
займає центр. частину материка.
Фундамент її виходить на поверх-
ню на Пн. материкової частини
П. А. та на Пд. Канадського Арк-
тичного архіпелагу, утворюючи
Канадський щит. Пн.-Американ-
ська платформа оточена гірськими
системами різного віку — кале-
донського (Пн. Аппалачі, гори
Гренландії та ін.), герцинського
(Пд. Аппалачі, гори Канадського
Арктичного архіпелагу) та мезо-
зойського (Кордільєри). Останні
відповідають Сх.-Тихоокеанському
(Кордильєрському) геосинкліналь-
ному поясу. Надра П. А. багаті
на різні мінерально-сировинні
ресурси, зокрема рудні й паливні.
Рудні корисні копалини зосере-
джені в основному у межах Канад-
ського щита і в Кордильєрах (руди
заліза, міді, нікелю, кобальту,
радіоактивних і благородних ме-
талів). Родовища заліз. руд є та-
кож у Аппалачах. Кордильєри
багаті на енерг. сировину (нафта,
газ, кам. і буре вугілля) та на си-
ровину для хім. пром-сті, зокрема
фосфорити. В Аппалачах — по-
клади кам. вугілля, на Примексі-
канській низовині та вздовж ти-
хоокеанського узбережжя, в Ка-
ліфорнії й на Алясці — родовища
нафти і газу.

Клімат. Тер. П. А. простягається
з Пн. на Пд. від арктичного до
тропічного поясів. На особливості
клімату значний вплив справляє
будова її поверхні, зокрема ме-
ридіональне простягання найбіль-
ших гірських хребтів, які не ста-
новлять перешкоди для переносу
повітря з Пн. на Пд. і у зворотному
напрямі. Пересічна т-ра січня зро-
стає від -36° на Пн. Канадського
Арктичного архіпелагу (абс. міні-
мум на континентальній частині
П. А. -64° , на о. Гренландія -70°)
до -15° , -5° у помірному поясі та
 $+20^{\circ}$ на Мексиканському нагір'ї
і п-ові Флоріда. У липні т-ри ста-
новлять на крайній Пн. 0, $+4^{\circ}$,
у помірних широтах $+18^{\circ}$, $+26^{\circ}$,
на Пд. $+30^{\circ}$. Найвищі т-ри спосте-
рігаються на внутр. плоскогір'ях
пд. частини Кордильєр (у Долині
Смерті понад $+50^{\circ}$). У межах арк-
тичного та субарктичного поясів
кількість опадів не перевищує
200—500 мм. У помірному поясі
велику кількість опадів одержує
тихоокеанське узбережжя (2000—
3000 мм), у внутр. районах Кор-
дильєр — до 100 мм опадів на рік,
далі на Сх. кількість їх зростає до
400—1000 мм. На Великих рівни-
нах улітку часто бувають потужні
смерчі (торнадо) і пиліві бурі. На
тихоокеанському узбережжі в ме-
жах субтропічного поясу клімат
посушливий (на п-ові Каліфорнія
100—150 мм опадів), близький до
середземноморського. На Пд. Сх.

значна кількість опадів, переваж-
но літніх, пов'язана з *мусонами*.
У внутр. областях крайнього Пд.
материка клімат дуже посушли-
вий. У Кордильєрах гірський та
високогірний клімат. Снігова ме-
жа проходить на вис. від 300—
450 м на Алясці до 1500—1800 м
на Береговому хр. та 4000—4500 м
у Сьєрра-Неваді.

Внутрішні води. Поверхневий стік
річок П. А. становить 8200 км³
(бл. 18% усього світового стоку).
Тут зосереджені великі ріки і
численні озера. Більшість рік на-
лежить до бас. Атлантичного ок.,
серед них — найбільша ріка зем-
ної кулі *Міссісіпі* з *Міссурі*. До
ін. великих рік цього басейну на-
лежать *Святого Лаврентія ріка*
і *Ріо-Гранде*. Це рівнинні ріки з
численними притоками, повновод-
ні. Понад 25% площі П. А. відно-
ситься до бас. Тихого ок., ріки яко-
го (*Юкон*, *Кускогвім*, *Фрейзер*,
Колумбія, *Колорадо* та ін.) мають
здебільшого гірський характер,
значні запаси гідроенергії. Пн.
частина П. А. має стік у Пн. Льодо-
вийий ок.; гідрологічна сітка добре
розвинута, найбільшою є р. *Мак-
кензі*. Серед озер П. А. особливе
місце посідають *Великі озера*, що є
значним акумулятором прісної во-
ди (24 000 км³). Проте води їх
дуже забруднені. Серед ін. озер —
Велике Ведмеже озеро, *Велике
Невільничє озеро*, *Вінніпег*. Всі
ці озера льодовиково-тектонічно-
го походження. У Центр. Америці
є озера тектонічного походження —
Нікарагуа, *Манагуа* та ін., у го-
рах — вулканічні.

Ґрунти. Ґрунтовий покрив П. А.
дуже різноманітний. Він представ-
лений (з Пн. на Пд.) різними типами
ґрунтів: тундрово-глейовими,
дерново-підзолистими, сірими лі-
совими, бурими лісовими, чорно-
земними, каштановими, бурими
напівпустельними і солончакими,
червоноземними й жовтоземними,
пустельними тропічними та ін. У
зв'язку з тим, що на значних пло-
щах ґрунтовий покрив внаслідок
госп. діяльності людини зазнав
помітних негативних змін, вели-
кого значення набуває проблема
боротьби з *ерозією ґрунтів*.

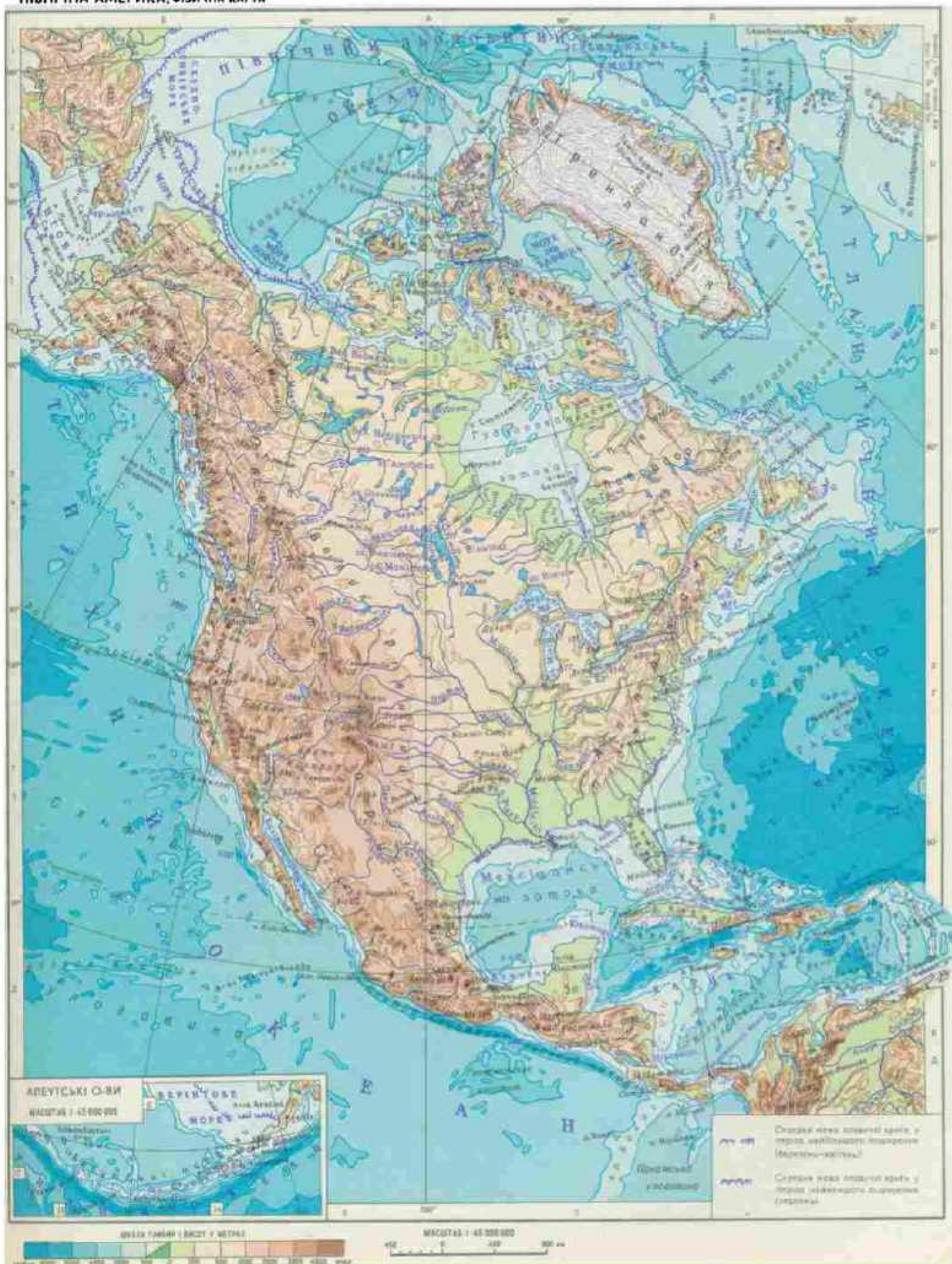
Рослинність П. А. досить різномані-
тна і водночас має схожість
з рослинністю Євразії. На Пн.
материка знаходяться арктичні
пустелі переважно з накипними
лишайниками, мохами тощо, які
підвищеніше переходять у мохово-
лишайникові і мохові *тундри* з
осоками і карликовими деревни-
ми рослинами. В лісотундри з де-
рев представлені ялини (чорна і
біла), модрина американська, то-
поля бальзамічна, осика тощо.
Лісові зони займають бл. 1/3 тер.
П. А. На Алясці і в Канаді поши-
рені хвойні ліси з ялин, сосен (вей-
мutowой, Банкса), ялици бальзамі-
чної, з домішками берези, осики та
ін. В районі Великих озер і пн.
частини Аппалачів — мішані ліси
з клена цукрового, в'яза, липи,
берези, тсуги канадської, ялин,
сосен, ялици. Серед і пд. частини
Аппалачів, сх. частину Центр.
рівнин займають широколистяні
ліси з дубів, каштана зубчастого,
бука, гікорій, тольпанного дерева
тощо. Для соснових і сосново-дубо-

вих вічнозелених субтропічних лі-
сів Приатлантичної і Примексі-
канської низовин характерні та-
кож магнолії, ліани, тис, кипарис
болотяний. На тихоокеанському
узбережжі ростуть секвойні ліси,
соснові бори та ліси з ялици, ялини,
тсуги, туї та ін. У внутр. частині
материка поширені високотравні
прерії (у більш вологих місцях) та
сухі низкотравні степи з бізono-
вою травою, злаковими, бобовими,
складноцвітими, які на Пд. Вели-
ких рівнин замінюються субтро-
пічною *саваною*. Внутр. долини
Великого Басейну займають поли-
нові степи. Далі на Пд. розташо-
вані мексиканські пустелі з чагар-
никами (креозотовий кущ, окати-
ла), напівчагарниками (полин,
солянки) та суккулентами (агави,
якони, кактуси). В пд. частині
Мексиканського нагір'я і Флориди,
в Центр. Америці і Вест-Індії по-
ширені вологі тропічні ліси, тропі-
чні савани, по узбережжю —
мангрові ліси. В горах рослинність
змінюється відповідно до *висот-
ної поясності*. Рослинність П. А.
дуже змінена внаслідок діяльнос-
ті людини, особливо на тер. США.

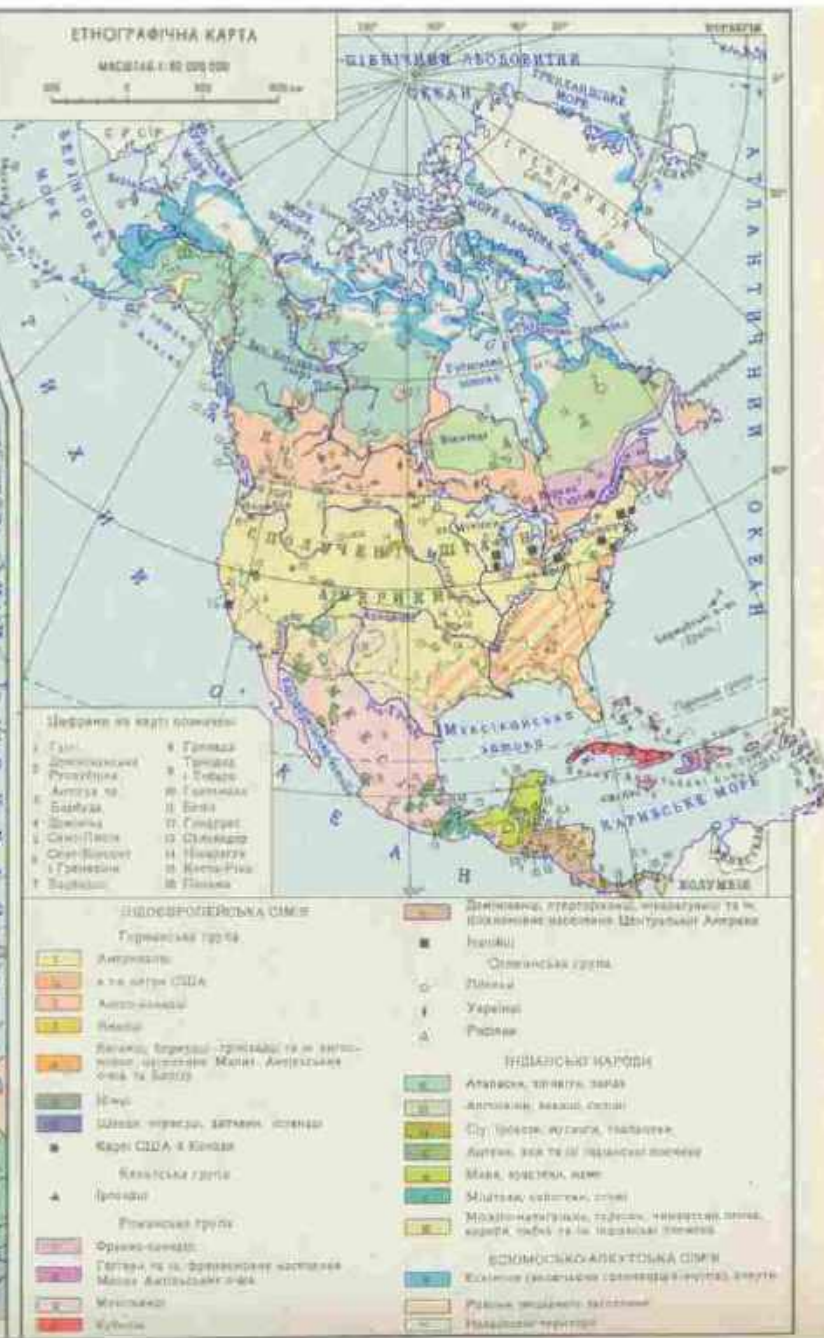
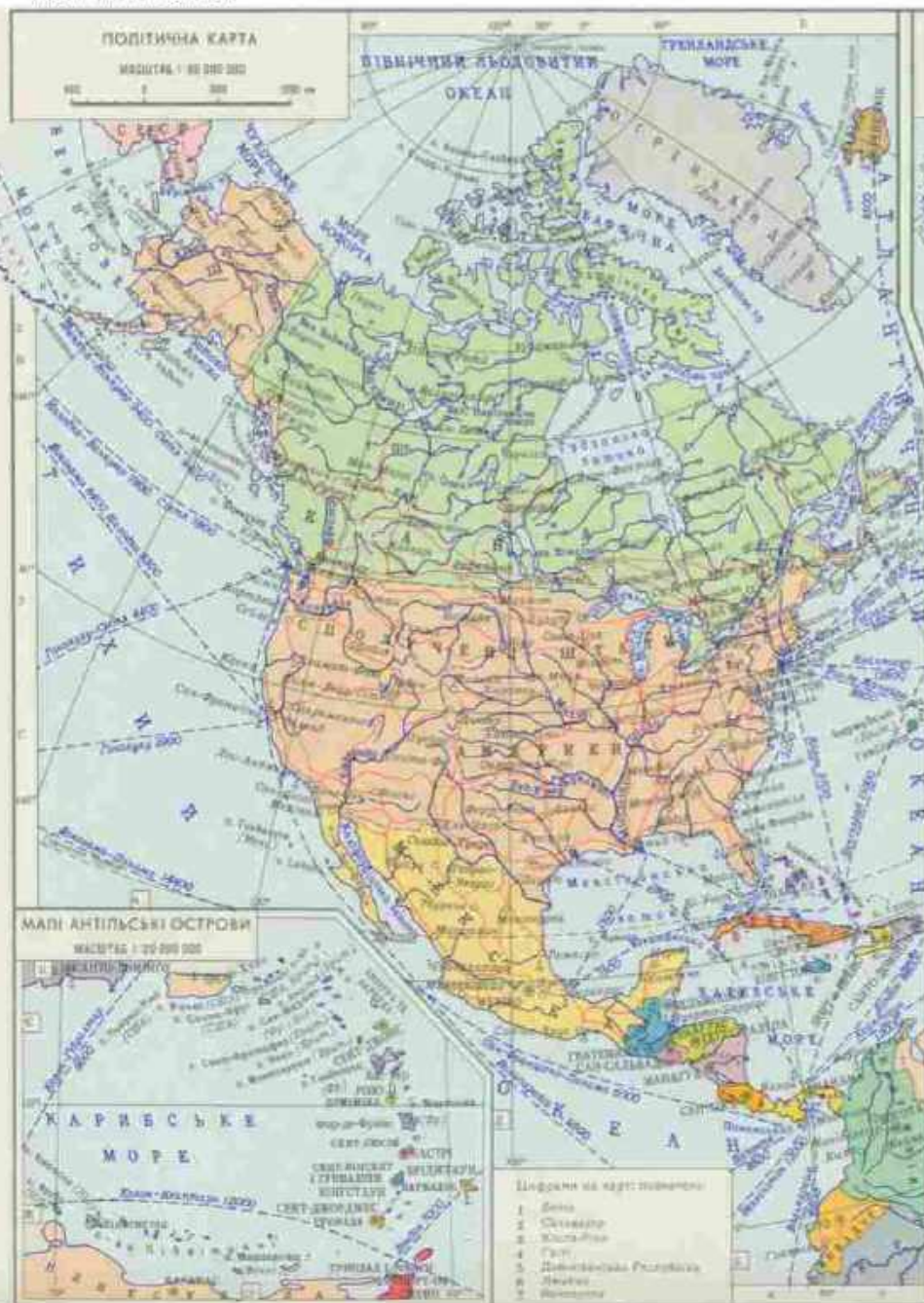
Тваринний світ. У фауну позатро-
пічних частин П. А. і Євразії є
спільні роди і види тварин. В тун-
дрі — це білий ведмідь, песець,
лемінги, заць-біляк, куріпка бі-
ла, сова біла, в лісах — лось, оле-
ні, рись, вовк, ведмідь, бобр,
россомаха, куниця, білки, лисиці,
землерийки, кроли, лісові сурки
та ін. Але тваринний світ П. А.
має й специфічні особливості. В
тундрі водяться карібу, вівцебик
(на Пн. Арктичного архіпелагу і в
Гренландії), в лісах — північно-
американський дикобраз, ондат-
ра, норка американська, скунс,
лунь виловистий, індик та ін. Чи-
сельність лісових тварин, особ-
ливо хутрових звірів, значно змен-
шилась. В лісах Кордильєр тра-
пляються чубук, грізлі, пума та
ін. В субтропіках, на Пд. Сх.
П. А. поряд з тваринами широко-
листяних лісів зустрічаються пред-
ставники тропічної фауни — аліга-
тор, кайманові черепахи, ібіси,
фламініго, пелікани, колібрі, ка-
ролінська папуга. Зазнали знищен-
ня тварини степів: бізон (є лише в
заповідниках), антилопа вилоріг,
олень мазам (зберігся в горах);
численні гризуни (ховрахи, кро-
лі, лукові собачки) та хижаки, що
живуть у норах (лисиця, койот,
земляні білки). На пустельно-
степових нагір'ях численні плазу-
ни, у т. ч. отруйні — гримуча змія,
отрутозуб тощо. В пд. частині
П. А. переважають тропічні тва-
рини, зокрема південноамер.
походження — броненосці, мавпи,
кажани, колібрі, папуги, черепахи,
крокодили та ін. Див. також *Гол-
арктична біогеографічна область*,
*Неотропічна біогеографічна об-
ласть*.

Історія дослідження. Офіційно
відкриття П. А. датується 1492, коли
Х. Колумб досяг її пд.-сх. узбе-
режжя та прилегліх островів Вест-
Індії, проте норманни здійсню-
вали плавання до берегів Гренлан-
дії і Пн.-Сх. Америки ще у 10—
13 ст. Сх. узбережжя материка
1497—98 досліджували експеди-
ції Дж. Кабота та С. Кабота.

Тихоокеанського узбережжя П. А. першим з європейців досяг *Бальбоа* В. Н. де, який 1513 перетнув Панамський перешийок. У 1-й пол. 16 ст. ісп. експедиції вивчали узбережжя Мексиканської зат., дельту Міссісіпі, внутр. райони материка (Ф. Кордова, Е. Кортес та ін.). Пн. райони П. А. стали відомі завдяки плаванням франц. (Ж. Картьє, 1534—35) та англ. (Дж. Дейвіс, Г. Гудзон, У. Баффін та ін., 1576—1631) мореплавців. У 1615—28 франц. дослідники С. Шамплен та Е. Брюле відкрили Великі озера. У вивченні пн.-зх. частини П. А. велика роль належить росіянам. У 1732 І. Федоров і М. Гвоздев відкрили крайню зх. гочку материка, 1741 В. Берінг і О. Чиріков — частину узбережжя Аляски, ряд Алеутських та ін. островів. Завершила відкриття Аляски 1784—95 експедиція Г. Шеліхова. В 1778 Дж. Кук досліджував зх. узбережжя П. А. В 1792—93 англієць А. Маккензі відкрив Велике Ведмеже оз., переїхав материк зі Сх. на Зх. У 19 ст. досліджували арктичні райони П. А. (англ. експедиції Дж. Росса, Дж. Франкліна, норв. О. Свердrupa і Ф. Нансена, амер. Р. Пірі та ін.). На поч. 20 ст. в основному вивчали внутр. райони П. А. зокрема гірські області.

Населення. До складу сучасного населення П. А. входять представники грех рас. Корінне населення (*індіанці, ескімоси, алеути*), а також недавні переселенці з Азії належать до різних гілок монголоїдної раси; нащадки вихідців з Європи — до європеїдної раси, вихідців з Африки — до негроїдної. Значну частину населення становлять мішані расові групи — *метиси* і *мулати*. Більшість населення П. А. — нащадки іммігрантів з Європи і в значно меншій кількості — з Азії, які переселилися сюди протягом 16—20 ст., а також нащадки невольників, завезених у 17—19 ст. з Африки. Аборигенні народи, які залишилися, становлять лише 5% населення П. А. Більша частина населення Мексики і д-в материкової Центр. Америки утворилася внаслідок мішання прийшлих іспанців з місц. індіанськими племенами. В антропологічному відношенні — це метиси, які говорять *іспанською мовою*. О-ви Карибського моря заселені переважно націями, що формуються, — неграми і мулатами — нащадками афр. рабів і європ. колонізаторів (іспанців, англійців, французів, голландців та ін.). В США переважає *англійська мова*, в Канаді — *англійська* і *французька*. Безперервний приплив іммігрантів у ці дві країни приводить до виникнення все нових перехідних груп, які ще остаточно не асимілювані осн. народами країн вселення, але вже порвали зв'язок з країнами, звідки вони переселилися. В США, крім того, серед американців виділяється особлива група — афроамериканців (негри), які внаслідок тривалої *дискримінації* і *сегрегації* значною мірою зберегли свої антропологічні і деякі культур. риси; вони повністю англомовні. Найбільші англомовні народи

П. А. (1980, млн. чол.): американці США — 180, в т. ч. афроамериканці — 25, англоканадці — 11; ін. англомовні групи: ямаїці — 2,6, трінідадці — 0,8, барбадосці — 0,25, багамці — 0,17, белізці — 0,09. Значною мірою англомовними є іммігрантські групи США і Канади, які асимілюються: німці — 6,8, італійці — 5,2, поляки — 2,7, австрійці — 1,3, шведи — 1,0 та ін. Іспаномовними народами є мексиканці — 67 (у т. ч. в США — 8), кубинці — 10,5, пуерториканці — 5,2, домініканці — 5,1, сальвадорці — 4,3, гватемальці — 3,3, гондурасці — 2,8, нікарагуанці — 2,2, костариканці — 2,0, панамці — 1,8. Франкоканадці — другий великий народ Канади (чисельність — 8,1 млн. чол.); ін. франкомовні групи П. А.: гаїтіяни — 5,3, мартінікці і гваделупці — по 0,33. Індіанські народи значною мірою збереглися в Пд.-Сх. Мексиці й Зх. Гватемалі. Окремими групами вони розселені в малодоступних районах Гондурасу, Панами та ін. центральноамер. країнах, у внутр. областях Аляски, на Пн. Канаді, в резерваціях США і Канади. Вони все більше переходять на мови навколишніх народів — іспанську, англійську, французьку. Загальна чисельність індіанців П. А. — 16,7 млн. чол., у т. ч. в Мексиці — 11,2, Гватемалі — 3,6, США — 0,9 і Канаді — 0,32 млн. чол. На Крайній Півночі, вздовж узбережжя материка і арктичних островів розселені ескімоси (100 тис. чол., у т. ч. в Гренландії — 52 тис., США — 30 тис. і Канаді — 18 тис.). На Алеутських островах (США) живе бл. 5 тис. алеутів. Офіц. мови: Гватемали, Гондурасу, Домініканської Республіки, Коста-Ріки, Куби, Мексики, Нікарагуа, Панами, Сальвадору — іспанська, Гаїті, Гваделупи, Мартініки, Сен-П'єр і Мікелону — французька, Англійських о-вів — голландська, Канади — англійська і французька, Пуерто-Ріко — іспанська і англійська, Гренландії — датська й ескімоська, решти країн — англійська. За релігією населення США і Канади належить до численних протестантських церков або до католицької церкви (в Канаді католиків 46%, в США — бл. 40%). Переважна більшість віруючих Мексики і країн материкової Центральної Америки — католики. В Вест-Індії на одних островах домінує католицизм, на інших — протестантизм. У П. А., переважно в США і Канаді, живуть українці, які деякою мірою зберігають рідну мову (див. *Сполучені Штати Америки, Канада*), розділи про українців у цих країнах).

Політичний поділ. До європ. колонізації на тер. П. А. жили індіанські племена — гурон, *ірокези*, саскегани, *команчі*, апачі та ін. Індіанське нас. П. А. перебувало на різних стадіях первіснообщинного ладу. Колонізація європейцями П. А., що почалася в кін. 15 — на поч. 16 ст., призвела до масового винищення місц. населення. Освоєння територій сучас. Канади почалося з виникненням франц. поселень Порт-Раяль і Квебек

1604—07. На поч. 17 ст. із заснуванням Лондонської і Плімутської компаній інтенсивно розвивалася і англ. колонізація. Англієці почали госп. освоєння нових земель. На Пд. континенту утвердилася система рабовласницького плантаційного г-ва. В результаті *Семилітньої війни 1756—63* Франція втратила свої колоніальні володіння в

Політичний поділ Північної Америки

Держави	Площа, тис. км ²	Населення, млн. чол. ¹	Столиці
Антигуа і Барбуда	0,4	0,08	Сент-Джонс
Багамські Острови (Співдружність Багамських Островів)	13,9	0,21 (1980, оцінка)	Нассау
Барбадос	0,4	0,26 (1978)	Бріджтаун
Беліз	23,0	0,16 (1981, оцінка)	Бельмопан
Гаїті (Республіка Гаїті)	27,8	5,2 (1980)	Порт-о-Пренс
Гватемала (Республіка Гватемала)	108,9	7,0 (1980, оцінка)	Гватемала
Гондурас (Республіка Гондурас)	112,1	3,56 (1979, оцінка)	Тегусігальпа
Гренада	0,3	0,11 (1977)	Сент-Джорджес
Домініка (Співдружність Домініки)	0,8	0,08 (1977)	Розо
Домініканська Республіка	48,7	5,6 (1979, оцінка)	Санто-Домінго
Канада	9976,19	24,1 (1,1 1981, оцінка)	Оттава
Коста-Ріка (Республіка Коста-Ріка)	50,9	2,2 (1979, оцінка)	Сан-Хосе
Куба	110,992	9,9 (1980, оцінка)	Гавана
Мексика (Мексиканські Сполучені Штати)	1958,2	70,0 (1980)	Мехіко
Нікарагуа (Республіка Нікарагуа)	130,0	2,5 (1980)	Манагуа
Панама (Республіка Панама), включаючи колишню зону Панамського каналу	77,08	1,88 (1979, оцінка)	Панама
Сальвадор (Республіка Ель Сальвадор)	21,4	4,66 (1979)	Сан-Сальвадор
Сент-Вінсент і Гренадіни	0,4	0,11 (1980)	Кінгстаун
Сент-Люсія	0,6	0,12 (1978)	Кастрі
США (Сполучені Штати Америки)	9363,2	бл. 228,95 (лютий 1981)	Вашінгтон
Трінідад і Тобаго (Республіка Трінідад і Тобаго)	5,1	1,2 (1979, оцінка)	Порт-оф-Спейн
Ямайка	11,5	2,2 (1979)	Кінгстон
Англійські острови (Нідерл.)	1,0	0,25 (1978)	Віллемстад
Бермудські острови (Брит.)	0,53	0,06 (1978)	Гамільтон
Віргінські острови (Брит.)	0,1	0,1 (1980)	Род-Таун
Віргінські острови (США)	0,3	0,1 (1979)	Шарлотта-Амалія
Гваделупа (Франц.)	1,8	0,33 (1980)	Бас-Тер
Гренландія (частина тер. Данії)	2175,6	0,05 (1978)	Готхоб
Кайман острови (Брит.)	0,2	0,02 (1979)	Джорджтаун
Мартініка (Франц.)	1,1	0,3 (1980)	Фор-де-Франс
Монтсеррат (Брит.)	0,101	0,01 (1978)	Плімут
Пуерто-Ріко (США)	8,9	3,3 (1978)	Сан-Хуан
Сен-П'єр і Мікелон (Франц.)	0,2	0,006 (1974)	Сен-П'єр
Сент-Крістофер (Сент-Кіттс)—Невіс—Ангільла (Брит.)	0,4	0,07 (1976)	Бастер
Теркс і Кайкос острови (Брит.)	0,4	0,008 (1978)	Кокберн-Таун

¹ В дужках зазначено рік перепису.

Північна Америка.
Плато Колорадо.

Канаді, які майже повністю перейшли до Великобританії. В ході війни за незалежність у Північній Америці 1775—83 13 англ. колоній відокремилися і утворили самостійну д-ву — Сполучені Штати Америки. Великобританії вдалося зберегти своє панування у Канаді. У 1804 Гаїті проголосила незалежність від Іспанії. В ході війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26 домоглися незалежності Мексика (1810), Гватемала, Гондурас, Коста-Ріка, Нікарагуа, Сальвадор (всі — 1821). У 1844 внаслідок антигаїтянського повстання на Сх. Гаїті утворилася Домініканська Республіка. Невдоволення широким мас колоніальною політикою англ. уряду в Канаді привело до ряду великих виступів, серед яких найзначнішим було повстання 1837—38, очолене, зокрема, Л. Паліно. В 1867 Канада здобула права домініону (з 1931 — незалежна д-ва в рамках Співдружності країн, очолюваної Великобританією). В 1949 до Канади приєднано на правах провінції кол. англ. колонію Ньюфаундленд. В результаті іспано-американської війни 1898 проголосила незалежність Куба (фактично з стала напівколонією США). За Паризьким мирним договором 1898 до США відійшло і Пуерто-Ріко. В 1903 проголосила політ. незалежність від Колумбії Панама. Кабальні договори США, нав'язані урядові Панами (див. *Американо-панамські договори*), віддавали під контроль США частину території країни (див. *Зона Панамського каналу*). Народ Панами вів постійну боротьбу за повернення загарбаних територій. Кубинська революція 1959 проголосила першу соціалістичну д-ву в Америці. Перемога її сприяла піднесенню антиімперіалістичного руху на всьому амер. континенті. Домоглися незалежності англ. колонії Вест-Індії: Ямайка, Тринідад і Тобаго (1962), Барбадос (1966), Багамські Острови (1973), Гренада (1974), Домініка (1978), Сент-Люсія (1979), Беліз (1981), Ангвіла і Барбуда (1981). За договором 1979 між США і Панамою під юрисдикцію Панами перейшла кол. зона Панамського каналу. Договором також передбачено, що до 1.1.2000 остаточно буде відновлено суверенітет країни і над Панамським каналом. На поч. 80-х рр. у П. А. залишається ряд залежних територій (табл.). Див. також статті про окремі країни Пн. Америки. Карт. див. на окрем. арк. с. 336—337.

Лит.: Магидович І. П. История открытия и исследования Северной Америки. М., 1962; Игнатьев Г. М. Северная Америка. Физическая география. М., 1965; Страны и народы. Америка. Общий обзор. Северная Америка. М., 1980; Ефимов А. В. США. Пути развития капитализма. М., 1969; Самойло А. С. Английские колонии в Северной Америке в XVII веке. М., 1963; Тихонов В. А. Освободительное движение в колониальной Канаде. М., 1978.

Б. І. Стеценко (Природа),
Н. Ю. Віленська (Рослинність,
Тваринний світ), С. І. Брук
(Населення), А. М. Шлепачов
(Політичний поділ).

ПІВНІЧНА ВІЙНА 1700—21 — війна Росії проти Швеції за вихід

до Балтійського моря, за повернення його узбережжя, загарбаного шведами (див. також *Лівонська війна 1558—83, Російсько-шведські війни 17—19 століть*). У П. в. в різні роки воювали проти Швеції також Данія, Річ Посполита, Саксонія, Пруссія та ін. В 1700 швед. король Карл XII розбив дат. армію, Данія уклала мир з Швецією. 19 (30).VIII.1700 Росія оголосила війну Швеції, але під Нарвою рос. війська зазнали поразки. Карл XII кинув свою армію проти Речі Посполитої. Тим часом енергійними заходами Петро I відновив армію, реорганізував її артилерію, створив військ.-мор. флот і перейшов у наступ. У 1701 рос. армія завдала удару шведам під с. Ерестфером (на зх. узбережжі Чудського оз.). 1702 здобула фортецю Нотебург, перейменовану на Шліссельбург (тепер м. Петрокрестовськ), 1703 — фортецю Ніеншанц (у гирлі Невы), Ям. Корп'є, 1704 — Івангород, Нарву, Дерпт (тепер Тарту). На місці зруйнованого Ніеншанца було закладено Петербург (1703), а для прикриття його з моря споруджено фортецю Кронштадт. У всіх військових діях у Прибалтиці брали участь козац. полки — Миргородський, Ніжинський, Гадяцький, Лубенський, Полтавський і загони запорожців. Річ Посполита, не підтримана до війни, ослаблена сел.-козац. рухом на Правобережній Україні під керівництвом С. П. Палія, зазнавала у війні невдач; Карл XII здобув Варшаву, Краків, Торунь, примусив польс. короля Августа II Фридриха підписати мирний договір і передати престол швед. ставленнику С. Лещинському (1706). Швед. король прагнув установити протекторат над Литвою, Польщею і Україною, захопити Архангельськ, Ісков, Новгород і поділити Росію на окремі князівства. У вересні 1708 швед. війська вторглись у пн. райони Лівобережної України. Скориставшись з цього, наприкінці жовтня гетьман І. Мазепа, який таємно вів переговори з Карлом XII, перейшов на бік загарбників з невеликою кількістю старшини та найманого війська. Укр. козаки, селяни, міщани, виявляючи вірність союзі з Росією, розгорнули партизанську війну: боролися проти шведів і зрадників Мазепи. Гостра потреба в продовольстві примусила Карла XII навесні 1709 вирушити на Полтавщину. На своєму шляху шведи палили населені пункти і винищували мирне населення. В квітні 1709 швед. війська зосередилися під Полтавою. 87 днів тривала героїчна оборона міста. В *Полтавській битві 1709* загарбники зазнали повного розгрому. Карл XII і Мазепа втекли до тур. володінь. Полтавська битва стала поворотним етапом П. в. В 1710 війська Петра I розгорнули наступ у Прибалтиці: було здобуто м. Ригу, Ревель (тепер Таллін), Кексгольм, Виборг і о. Езель. Успіхи викликали занепокоєння зх.-європ. д-в, і вони примусили Туреччину оголосити війну Росії. На поч. 1711 з наказу Туреччини крим. татари вторглись на Україну. Росія у відповідь здійснила *Прут-*

ський похід 1711. Після укладення *Прутського трактату 1711* рос. війська активізували воєнні дії в Прибалтиці. В *Гангутському бою 1714* рос. флот здобув блискучу перемогу над шведським; 1720 поблизу островів Езель і Гренгам швед. флот знову зазнав поразки. Швеція змушена була підписати *Ніштадтський мирний договір 1721*. Перемога у П. в. завершила боротьбу Росії за вихід до Балтійського м., висунула її в ряд великих європ. д-в. Лівобережну Україну було врятовано від загрози поневолення польс.-шляхет. загарбниками.

Лит.: История Украинской РСР, т. 2, К., 1979; Шутей В. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708—1709 рр. К., 1954; Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию. М., 1958.

В. Б. Стицкий.
ПІВНІЧНА ДАКОТА — штат на Пн. США, на кордоні з Канадою. Площа 183 тис. км². Нас. 633 тис. чол. (1977). Адм. ц. — м. Бісмарк. Один з осередків розселення українців у США. Рельєф рівнинний, поступово піднімається зі Сх. на Зх. Гол. ріка — Міссурі (верхня течія). Лежить у степовій зоні. Більша частина території розорана. Основа економіки — с. г. Переважають великі капіталістичні ферми, кількість дрібних фермерських г-в безперервно зменшується. Гол. культура — яра пшениця. Вирощують також овес, ячмін, жито, кукурудзу, льон, сіяні трави. Тваринництво м'ясного напрямку. Підприємства гірничодобувної (буре вугілля, нафта, природний газ), харч. та ін. галузей промисловості.
ПІВНІЧНА ДВІНА — ріка на Пн. Європ. частини СРСР, переважно в Арх. обл. РРФСР. Довж. 747 км, площа бас. 357 тис. км². Утворюється злиттям річок Югу та Сухони; впадає в Двінську губу Білого м., утворюючи дельту площею майже 900 км². Має рівнинний характер. Гол. притоки: Вічегда, Пінега (праві), Вага (ліва). Живлення мішане, переважно снігове. Пересічна річна витрата води у гирлі 3490 м³/с. Замерзає у середині листопада, скресає в кінці квітня. Через р. Сухону, оз. Кубенське, р. Шексну П. Д. сполучається з Волгою. Судноплавна. Лісоцесля. На П. Д. — міста *Котлас, Архангельськ*.

ПІВНІЧНА ЗЕМЛЯ — архіпелаг у Пн. Льодовитому океані, між морями Карським і Лаптевих. Протокою Вількінського відокремлена від п-ова Таймир. Входить до Таймирського (Долгано-Невського) авт. окр. Краснояр. краю РРФСР. Складається з 4 великих островів (Октябрьської Революції, Більшанк, Комсомольськ, Пювер) і ряду дрібних (Шмідта, Старокадомського та ін.). Заг. площа бл. 37 тис. км². Рельєф низькогірний, плато-подібний. Бл. 50% площі П. З. вкрито льодовиковими куполами і штами. Вис. до 965 м. Клімат арктичний. Пересічна т-ра січня —28, —30°, липня —0,5, —1,6°. Опадів від 150—200 мм до 400—450 мм на рік. Тривалість снігового покриву бл. 10 міс. На вілних від льодовиків ділянках — мош., лишайники з домішкою киткових. Характерні псецди, лемінг.

білий ведмідь, північний олень; на узбережжі — пташині базари. Острови відкрили рос. експедиція Б. Вількицького (1913); вперше дослідила 1930—32 експедиція Арктичного ін-ту (Г. О. Ушаков, М. М. Урванцев).

ПІВНІЧНА ІРЛАНДІЯ, Ольстер — адм.-політ. частина Сполученого Королівства Великобританії та Пн. Ірландії. Займає пн.-сх. частину о. Ірландія. Площа 14,1 тис. км². Нас. 1,5 млн. чол. (1971). Адм. ц. — м. Белфаст. У адм. відношенні поділяється на 26 округів.

Бл. 65% населення належить до етнічної групи ольстерців-протестантів, решта — ірландці-католики. За англо-ірландським договором 1921 П. І. (6 найрозвинутіших у пром. відношенні графств Ольстеру) залишилася в складі Великобританії на правах автономії. В 1921—72 при владі перебувала протестантська Юніоністська партія (ЮП), яка при підтримці реакційних кіл Великобританії проводила політику репресій щодо католицької меншості. З 1966 в П. І. розгорнувся рух за громадян. права, що об'єднав демократичні сили. В 1969 П. І. окупували англ. війська. Ультрарправі протестантські орг-ції розв'язали кампанію терору проти прогресивних сил і населення католицьких *гетто*, що викликало відповідні акції партизанів «тимчасової» Ірл. респ. армії. Загострення політ. кризи в П. І. привело до розколу ЮП і розпуску англ. урядом парламенту провінції та запровадження прямого правління з Лондона (1972). 9.XII 1973 уряди Великобританії та Ірл. Республіки підписали угоду, яка передбачала поділ влади (пропорційне представництво) між католиками й протестантами П. І. в держ. органах. Однак проведення в життя її було зірвано протестантськими ультра. В 1978 Міжнар. суд Бернської ради визнав Великобританію винною в порушенні прав людини в П. І. В 1979—80 активізувалася діяльність расистської демократич. юніоністської партії (засн. 1971), яку підтримує консервативний уряд Великобританії. Уряд Ірл. Республіки і вся прогресивна світова громадськість виступають за возз'єднання П. І. з Ірл. Республікою.

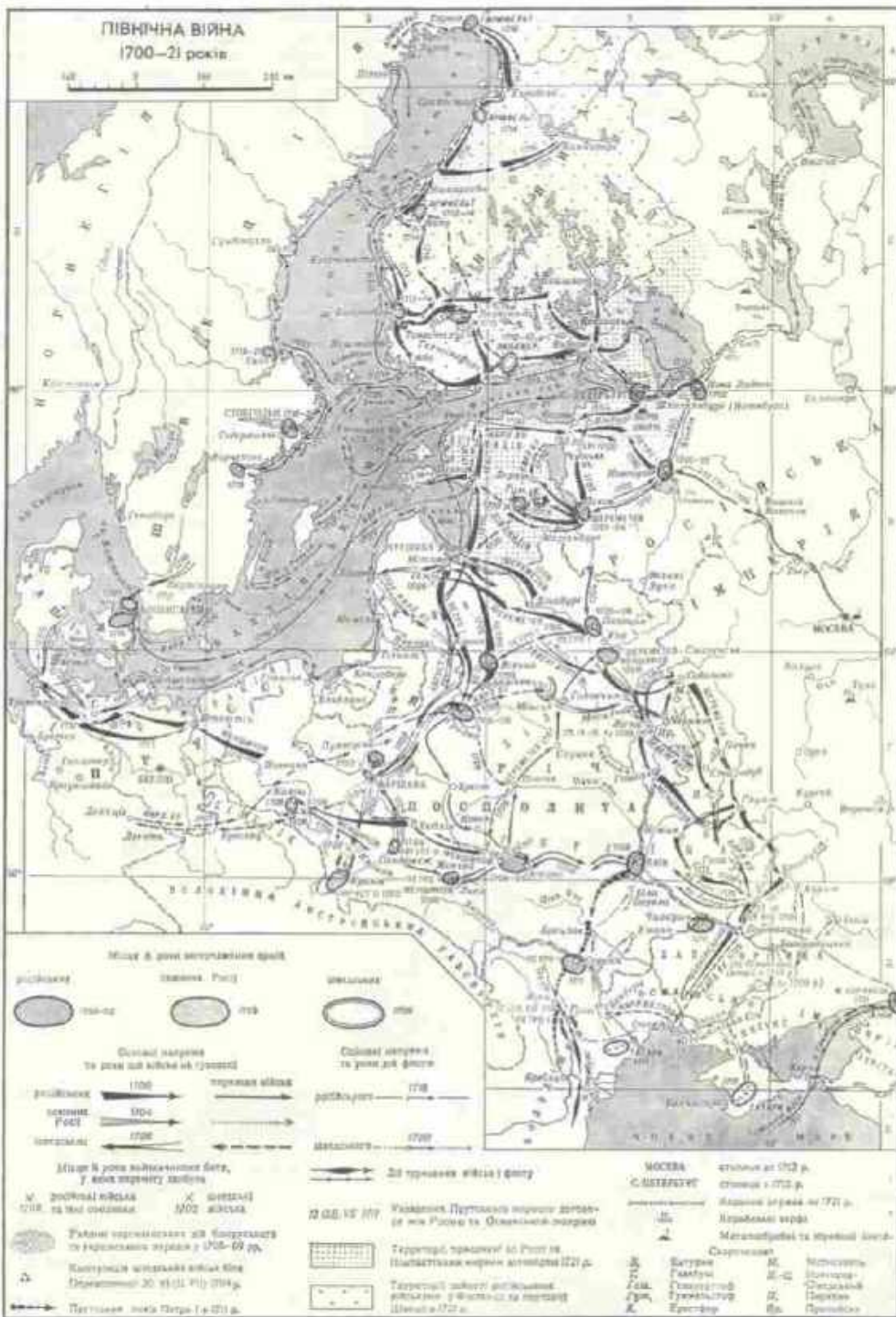
Оси. галузі пром-сті: текст. (виробн. льняних, бавовняних і вовняних тканин), машинобудівна (виробн. текст. машин, устаткування для нафтопромислів, деталей до автомобілів і літаків, електротех. виробн., суднобудування). Підприємства паперової, поліграф., швейної та харч. галузей. Гол. пром. центри — Белфаст і Лондондеррі. В с. г. переважає дрібне землеробство. Оси. його галузь — тваринництво м'ясо-мол. напрямку (велика рогата худоба, свині та вівці); птахівництво. Значна частина с.-г. угідь — під луками та пасовищами. Вирощують овес, картоплю, льон, сіяні трави. Найбільший порт — Белфаст.

С. В. Толстов (Історія).
ПІВНІЧНА КАРОЛІНА — штат на Сх. США. Площа 136,5 тис. км². Нас. 5,5 млн. чол. (1977). Адм. ц. — м. Роулі. Сх. частину штату зай-

має заболочена Приатлантична низовина, західну — кристалічне плато Підмонт та гори Аппалачі. Ріки короткі й повноводні. Подекуди збереглися ліси. Найрозвинутіша текст. пром-сть (за виробн. бавовняних тканин штат займає провідне місце в країні). Виплавка алюмінію, електротех. машинобудування, виробництво хімічних волокон. Підприємства деревообробної, швейної, харч., зокрема тютюнової пром-сті. Гол. пром.

центри — Уїнстон-Сейлем, Шарлотт, Грінсборо. Розвинуте с. г., гол. чин. вирощування тютюну (за збором — 1-е місце в США). Вирощують також кукурудзу, арахіс, овочі, бавовник тощо. Розводять переважно велику рогату худобу та свиней. Рибальство. Оси. мор. порт — Уїлмінгтон.

ПІВНІЧНА КОРОНА — сузір'я Пн. півкулі неба. Найяскравіша зоря П. к. (Гема) 2,2 візуальної зоряної величини. Видно на всій

ПІВНІЧНА ПАСАТНА ТЕЧІЯ

території СРСР протягом року (найкраще в травні). Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ПІВНІЧНА ПАСАТНА ТЕЧІЯ — тепла поверхнева течія Світового ок. у тропічних широтах Пн. півкулі. В Атлантичному та Тихому океанах утворюється внаслідок дії пн.-сх. *пасатів*. В Індійському ок. під впливом *мусонів* має сезонний характер. Спрямована зі Сх. на Зх. Осн. відгалуження П. П. т. — *Гольфстрім* у Атлантичному ок., *Куросіо* у Тихому океані.

ПІВНІЧНА РАДА — регіональна організація країн Пн. Європи. Засн. 1952 як консултантський орган для розвитку співробітництва між країнами регіону в галузі економіки, соціальних проблем, науки, культури і транспорту. Об'єднує парламентарів Данії, Ісландії, Норвегії, Швеції і Фінляндії (з 1955). Між країнами — членами П. р. укладено конвенцію про спільний «ринку робочої сили», соціальну конвенцію, погоджено поштові і залізничні тарифи, вироблено спільне патентне законодавство, прийнято рекомендації про встановлення спільного фонду пром. і тех. розвитку, поглиблення співробітництва в галузі енергетики, охорони навколишнього середовища та з ін. питань. З 1965 *Рада Економічної Взаємодопомоги* бере участь у конференціях, що організуються П. р. для представників европ. екон. орг-цій. У 1971 утворено координаційний орган — Раді міністрів пн. країн, 1972 — постійний Секретаріат. З 1976 в рамках П. р. діє Пн. інвестиційний банк. Гол. орган П. р. — щорічна Пленарна сесія. Між сесіями роботою П. р. керує Президія, що обирається сесією П. р. Всі члени П. р. входять до *Європейської асоціації вільної торгівлі*. Постійної штаб-квартири немає.

ПІВНІЧНА ТЕРИТОРІЯ — частина на Австралії, виділена в окрему адм. одиницю. Розташована на Пн. країни. Пл. 1347,6 тис. км². Нас. 97 тис. чол. (1976), у т. ч. аборигени-австралійці, більша частина яких живе у резервації. Адм. ц. — м. Дарвін. Рельєф рівнинний, переважає напівпустельне плато заввишки 200—300 м. Малоосвоєна і рідко населена частина країни. Висловують марганцеву, мідну, уранову та залізну руди, боксити, олово, золото, срібло. На Пн. у великих капіталістичних г-вах розвинуте м'ясне тваринництво. Вирощують арахіс, сорго, банани, цитрусові, овочі. Осн. заняття корінного населення — примітивне рибальство та мисливство. Гол. мор. порт і міжнар. аеропорт — Дарвін.

ПІВНІЧНЕ МОРЕ — окраїнне море Атлантичного ок., між пн.-зх. берегом материка Європи та островами Великобританія, Оркнейськими та Шетландськими. На Сх. системою проток сполучене з Балтійським м., на Пд. Зх. — з Атлантичним ок. через протоки *Па-де-Кале* і *Ла-Манш*. Пл. 565 тис. км². Пд. частина П. м. мілководна (до 50 м), багато обмілин (напр., Доггер-банка), пн. — глибоководна (до 809 м, Норвезький жолоб). Береги переважно пологі,

мають зручні бухти, лише узбережжя Скандинавського п-ова розчленоване *фіордами*. Пересічна т-ра води у лютому від +3° до +8°, у серпні від +13° до +17,7°. Солоність 32—35‰. Взимку біля сх. та пд. берегів П. м. замерзає, зх. частина, завдяки впливові *Північно-Атлантичної течії*, не замерзає. Характерні припливи та вітрові нагони (до 7 м), які викликають катастрофічні поводи. З риб пром. значення мають оселедці (район Доггер-банки — місце лову міжнар. значення), макрель, камбала, тріска. На шельфі П. м. видобувають нафту та газ. Гол. порти: Лондон (Великобританія), Антверпен (Бельгія), Роттердам (Нідерланди), Бремен, Гамбург (ФРН), Берген (Норвегія).

ПІВНІЧНЕ ТОВАРИСТВО ДЕКАБРИСТІВ — гасмна революц. організація *декабристів*, що її заснували 1821 в Петербурзі колишні члени «Союзу благоденств» — М. М. Муравйов, М. С. Лунін, С. П. Трубецькой, М. І. Тургенев, Є. П. Оболенський та І. І. Пущин. Керівним органом г-ва була Дума в складі трьох членів, яких обирали строком на один рік. Голова Думи — М. М. Муравйов. Складений ним проект конституції майбутньої Росії передбачав встановлення в країні конституційно-монархічного федеративного держ. устрою, скасування кріпацтва, проголошення свободи слова, друку, заняття, пересування, віросповідання та ін. бурж.-демократичні права. Цей проект через дворянську обмеженість і несподіваність не був схвалений як програма г-ва. Радикально настроєні члени П. т. д. — М. О. Бестужев, П. Г. Каховський, О. І. Одоєвський, В. К. Кюхельбекер, Є. П. Оболенський, І. І. Пущин та ін. — гуртувалися навколо К. Ф. Рилєєва (прийнятий до г-ва 1823); вони значною мірою схвалювали «Руську правду» П. І. Пестеля — республіканську програму *Південного товариства декабристів*. Протягом 1823—25 керівники обох г-в вели переговори про вироблення єдиної програми, орг. об'єднання та спільний виступ 1826 проти царизму. Однак смерть *Олександра І*, міжвладдя, що склалося в країні після зречення спадкоємця престолу Костянтина, загроза відкриття змусили керівників П. т. д. прискорити революц. виступ. Повстання 14 (26).XII 1825 в Петербурзі було придушене військами, вірними *Миколі І*. В 1826 К. Ф. Рилєєва і П. Г. Каховського було страчено, ін. членів П. т. д. засуджено до каторги й заслання. Лит.: Аксенов К. Северное общество декабристов. Л., 1951.

М. М. Лисенко.

ПІВНІЧНИЙ ГІРНИЧО-ЗБАГАЧУВАЛЬНИЙ КОМБІНАТ імені Комсомолу України — підприємство гірничої промисловості. Розташований у м. Кривому Розі Дніпроп. обл. Буд-во почато на базі Першотравневого (1960) і Ганнівського (1963) родовищ Криворізького залізрудного басейну залізистих кварцитів. У 1963 введено в експлуатацію першу збагачувальну ф-ку, 1978 — другу. Розширення підприємства тривало протягом

1976—80. До складу комбінату входять (1981): два кар'єри по видобуванню руди, збагачувальні та дробильна ф-ки, огрудувальні цехи, залізнич., автоцехи та ряд допоміжних цехів. Вироблювана продукція — залізрудний концентрат, офлюсовані окислені окатиші. П. г. к. — сучасне високоємкізоване підприємство, на якому руду добувають відкритим способом; оснащене потужними екскаваторами, автосамоскидами, кульковими млинами великого об'єму та ін. найновішим устаткуванням. П. г. к. нагороджено орденом Леніна (1971).

М. М. Панчишин.

ПІВНІЧНИЙ ЛЬОДОВИТИЙ ОКЕАН, Арктичний океан, Північне Полярне море — найменший за розмірами океан земної кулі. Розташований між Євразією та Пн. Америкою, в Арктиці. Межу П. Л. о. з *Атлантичним океаном* і *Тихим океаном* проводять приблизно по Пн. полярному колу. Пл. 14,7 млн. км². Об'єм водної маси 18 млн. км³. Пересічна глб. 1225 м, макс. 5527 м. Берегова лінія розчленована затоками та протоками. Характер берегів різноманітний — від скелястих, фіордових до низьких наливних, складених з алювіальних і мор. відкладів. Моря П. Л. о. мілководні, окраїнні, розташовані переважно біля берегів Євразії, крім внутр. вод *Канадського Арктичного архіпелагу*. За кількістю островів (площа бл. 3,8 млн. км²) П. Л. о. посідає 2-е місце після Тихого ок. Острови розташовані гол. чин. на *материковій обмілині* (шельфі). Найбільші з них — *Гренландія*, *Баффінова Земля*, *Вікторія*, *Елсмір*, *Нова Земля*, *Шпіцберген*, *Північна Земля*, *Франца-Йосифа Земля* та ін. Рельєф дна П. Л. о. відзначається розвинутою шельфовою зоною заширшки до 1300 км. За фіз.-геогр. та морфометричними особливостями в океані виділяють Пн.-Європейський бас. (*Гренландське море*, *Норвезьке море*, *Баренцеве море*, *Біле море*), Арктичний бас., розташований між шельфом Євразії та узбережжям Пн. Америки, Канадський басейн, що включає пн.-зх. протоки, та моря сибір. шельфу (*Карське море*, *Латевих море*, *Східно-Сибірське море* та *Чукотське море*). Пн.-Європейський та Арктичний басейни розчленовані системою підводних хребтів (зокрема, *Гаккеля хребтом*), що є пн. продовженням *Серединно-Атлантичного хребта*. В межах Арктичного бас., крім того, виділяють глибоководні западини — *Навесна улоговина*, *Амундсена улоговина*, *Канадська улоговина* та ін., розділені між собою складчастими підводними хребтами (*Ломоносова хребет*, *Менделєєва хребет*). Пересічні глибини над підводними хребтами понад 1000 м, найменша — 954 м. У районі Північного полюсу глибини понад 4200 м. Шельф П. Л. о. вкритий теригеними донними відкладами — пісками й піщаним мулом. Для підводних хребтів і глибоководних западин характерні темно-коричневі й коричневі мули органічного та неорганічного походження. В межах материкового схилу є невеликі площі, зайняті

Моря Північного
Льодовитого океану

Море	Площа, тис. км²	Максимальна на глибині, м
Баренцове	1438	600
Баффіна	540	2414
Біле	90	338
Бофорта	476	4683
Гренландське	1174	5527
Карське	880	620
Латевих	672	3385
Норвезьке	1383	3970
Східно-Сибірське	936	358
Чукотське	587	1256

піщаними мулами. На великих глибинах Пн.-Європейського бас. поширений глобигеринітовий мул. Товщина осадочного шару на материковому схилі досягає 1500 м, у глибоководних улоговинах — 1500—2500 м.

Клімат П. Л. о. визначається його положенням у полярних широтах. Бл. 75% сонячної радіації відбивається льодовою поверхнею, що вкриває більшу частину П. Л. о. Влітку для центр. районів Арктичного бас. характерна циклонічна димильність; відбуваються істотні зміни тиску, напрямку вітру, т-ри повітря. Взимку над Арктичним бас. розвивається Арктичний антициклон. Протягом року над П. Л. о. переважають арктичні повітр. маси (див. *Арктичне повітря*). На формування клімату океану мають також вплив Тихоокеанська течія та *Північно-Атлантична течія*. Пересічна т-ра повітря у різних районах П. Л. о. змінюється від +3 до -40° взимку та від 0 до +10° влітку. Опадів бувають найчастіше у вигляді снігу. Пересічна річна кількість їх від 150 до 300 мм на рік. Улітку значна хмарність, часті тумани. Гідрологічний режим П. Л. о. зумовлений значним надходженням прісних вод (бл. 5000 км³ щорічно) та водообміном з прилеглими океанами. Пересічна т-ра поверхневих вод становить бл. -1,5°, солоність їх — до 32‰. *Східно-Гренландська течія* та *Лабрадорська течія* виносять поверхневі води та мор. кригу в Атлантичний ок. З Атлантичного і Тихого океанів у П. Л. о. надходять тепліші й солоніші води. Маючи більшу густину, вони в Арктичному бас. створюють підповерхневий шар більш теплих вод (т-ра +0,5, +3°). Осн. складовими заг. циркуляції поверхневих вод П. Л. о. є Трансарктична течія, що перетинає Арктичний бас. від Чукотського м. на Зх.; Сх. антициклонічний круговорот на Пн. від Аляски; холодна Сх.-Гренландська течія, а також тепла Норвезька течія з розгалуженнями. Швидкості течій в Арктичному бас. до 5 см/с, у Пн.-Європейському — до 20 см/с. Припливи мають переважно півдобовий цикл, вис. від 0,5 до 1 м. Найбільші (до 6 м) у Баренцовому м. Однією з особливостей П. Л. о. є потужний льодовий покрив, утворенню якого сприяють низькі т-ри та відносно низька солоність поверхневих вод. Узимку мор. кригою вкрито 12,3 млн. км², улітку — до 7,9 млн. км². Заг. об'єм криги П. Л. о. — 30 тис. км³. Товщина однорічної криги коливається в межах від 0,5 до 2,5 м. Арктичний бас. вкритий переважно багаторічною дрейфуючою кригою (*наком*) завтовшки до 4,5 м. Трапляються *айсберги* (найчастіше у *Баффінській морі*) та «льодові острови», розміри яких досягають кількох десятків кілометрів, товщина понад 30 м. «Льодові острови» використовують для організації дрейфуючих *полярних станцій*. Під впливом вітрів і течій криги в Арктичному бас. дрейфує й виносяться гол. чином у Гренландське м. Влітку пд. частини окrajинних морів П. Л. о. звільняються від криги.

Рослинний і тваринний світ П. Л. о. (у т. ч. центр. Арктика) характеризується інтенсивним розвитком фітопланктону (див. *Планктон*), у складі якого переважають діатомові водорості. В теплих водах біля берегів Ісландії, Норвегії, Кольського п-ова і в Білому м. багато ламинарних, фукусових та ін. донних водоростей, які мають промислове значення. В Пн.-Європейському бас. зустрічаються понад 2 тис. видів тварин, у т. ч. кито-подібні, риби (морський окунь, тріска, пікша, оселедець) та ін. В Арктичному бас. живуть білий ведмідь, морж, тюлень, нарвал; серед риб — полярна тріска, навага тощо. Про історію дослідження П. Л. о. див. ст. *Арктика*.

Господарське освоєння П. Л. о. Моря Пн.-Європейського бас. є традиційним районом рибальства та мор. промислу. Щорічний вилов риб у цьому районі становить бл. 10 млн. т. На шельфі П. Л. о. відкрито значні родовища нафти, газу та ін. корисних копалин. Морями П. Л. о. проходить *Північний морський шлях* — найкоротша водна магістраль між Європою та Азією, здійснюються спроби освоєння *Північно-Західного проходу*. Завдяки великій відбивній здатності льодового покриву П. Л. о. має велике кліматотворююче значення. Зокрема, встановлено зв'язок між площею льодового покриву й умовами зводження не тільки прилеглих, а й віддалених від океану районів Півночі, Серед. Азії, Казахстану, України. Напр., на Україні кількість опадів значно зменшується при скороченні льодового покриву Карського моря. Карту див. на окремому аркуші до ст. *Арктика*, т. 1, с. 200—201.

Лит.: Гордієнко П. А. Северный Ледовитый... Л., 1973; Межзональное перераспределение водных ресурсов. Л., 1980; Климат полярных районов. Пер. с англ. Л., 1973; Океанографическая энциклопедия. Пер. с англ. Л., 1974.

Б. Г. Никифоров

ПІВНІЧНИЙ МОРСЬКИЙ ШЛЯХ — транспортна магістраль вздовж арктичних берегів Рад. Союзу; найкоротший морський шлях між європейськими і далекосхідними портами та ін. районами Тихого ок. Проходить морями *Північного Льодовитого океану* (Баренцовим, Карським, Лаптевих, Сх.-Сибірським, Чукотським) і через Берингове м. виходить у Тихий ок. Віддалі від Ленінграда до Владивостока через П. м. ш. понад 14 тис. км (через Суєцький канал — 23,2 тис. км). До П. м. ш. примикають судноплавні річкові системи Сибіру завдовжки понад 25 тис. км.

Ідею практичного освоєння Пн.-Сх. мор. проходу (таку назву мав П. м. ш. до поч. 20 ст.) висловив рос. дипломат Д. Герасимов 1525. Її відстоювали видатні рос. вчені (М. В. Ломоносов, Д. І. Менделєєв, С. О. Макаров) і полярні дослідники. Проте ця ідея не знайшла підтримки у правлячих кіл царської Росії. Вперше весь П. м. ш. подолали 1878—79 (за дві навігації з зимівлею) швед. експедиція Н. Норденшельда на судні «Вєга». Планомірне вивчення та освоєння

П. м. ш. почалося лише після перемоги Великої Жовт. соціалістич. революції. У 1918 за декретом, підписаним В. І. Леніним, було створено Гідрографічну експедицію Пн. Льодовитого ок. В 1932 експедиція на криголанному пароплаві «Сибіряков» під керівництвом О. Ю. Шмідта вперше пройшла П. м. ш. за одну навігацію — від Архангельська до Берингової протоки. Наступні плавання «Челюскіна» (1933) і «Літке» (1934) та-

Караван суден на Північному морському шляху.

кож довели можливість здійснення вантажних рейсів по П. м. ш., які почалися з 1935. У 1932 організовано Гол. управління П. м. ш. (Головпівнічморшлях). Було створено полярні станції (в т. ч. «Північний полюс») і радіоцентри, мор. порти (Діксон, Нордвік, Тіксі), гідрографічні бази, авіабазы, льодову розвідку; збудовано криголами, розроблено принципи наук.-оперативного забезпечення арктичних навігацій, які з 1939 стали плановими. Проте суворий клімат, складні льодові умови, порівняно невелика потужність криголамів обмежували судноплавство по П. м. ш., тривалість навігації не перевищувала 2—3 міс. Тех. обладнання П. м. ш. і транспортні перевезення значно зросли в післявоєнний період. Велике значення для судноплавства по П. м. ш. мають збудовані 1959 перший в світі атомний криголам «Ленін», атомні криголами типу «Арктика» (1976), серія дизель-електр. криголамів типу «Москва» та «Єрмак». Пересічна тривалість арктичної навігації на різних ділянках П. м. ш. зросла до 5—6 міс., у зх. його частині — протягом цілого року (1980). П. м. ш. має не лише трансп. значення, а й відіграє велику роль у розвитку економіки Півночі, Сибіру та Далекого Сходу СРСР. У рішеннях XXVI з'їзду КПРС приділено значну увагу завданням дальшого розширення періоду арктичних навігацій, підвищенню швидкості й надійності проведення суден по П. м. ш., росту обсягів перевезень вантажів на полярних трасах.

П. О. Гордієнко.

ПІВНІЧНИЙ
ОЛЕНЬ

Північний олень.
1 — самець;
2 — самка.

ПІВНІЧНИЙ ОЛЕНЬ (*Rangifer tarandus*) — парнокопитний ссавець род. оленевих. Довж. тіла до 2,2 м, вис. в холці до 1,4 м, маса до 220 кг. Волосся густе, довге, сірувато-бурий, з розвинутим підшерстям, алітку значно рідший і темніший. Рогів є в обох статей, розгалужені, плескати, довж. до 140 см. Копита широкі, пальці рухливі, між ними пучки щетиноподібного волосся, що створює велику площу опори і є пристосуванням для пересування по снігу та болотах. Живиться П. о. рослинами, взимку переважно мохом і лишайниками (*ягель*). Гім у вересні — грудні. Після бл. 225 діб вагітності самка народжує 1 оленя. П. о. поширений на пн. островах, у тундрі, лісотундрі, частково в тайзі Європи та Пн. Америки. Об'єкт промислу та розведення (оленьярство) заради м'яса, шкури та ін. Викопні рештки П. о. відомі починаючи з раннього антропогену, зокрема в УРСР — з плейстоцену.

ПІВНІЧНИЙ ПОЛЮС — точка перетину уявної осі обертання Землі з її поверхнею у Пн. шівкулі. В точці П. п. перетинаються усі меридіани, на П. п. немає сторін світу, всі напрями ведуть на Пд. На П. п. півроку (фактично з 21.III до 23.IX) триває полярний день, півроку — полярна ніч. Міститься в центр. частині Пн. Льодовитого океану, в межах глибоководного Арктичного бас. За даними рад. експедицій, глибина океану в районі П. п. перевищує 4200 м, перебіг т-ра повітря взимку становить бл. -40° , влітку бл. 0° . 6.IV 1909 району П. п. досяг амер. дослідник Р. Е. Пірі. Провідна роль у вивченні району П. п. належить СРСР, зокрема у зв'язку з роботами дрейфуючих станцій «Північний полюс». Уперше в історії мореплавства 17.VIII 1977 П. п. досяг рад. атомний криголам «Арктика». Див. також *Полюси географічні*.

«ПІВНІЧНИЙ ПОЛЮС», «ПП» — рад. наук.-дослідні станції в Арктиці на дрейфуючих кригах *Північного Льодовитого океану*. «ПП-1» було доставлено літаками на кригу в район *Північного полюсу* у травні 1937 (див. *Пананіці*).

З 1954 щорічно працює 1—3 станції (табл.). «ПП» створюють на великих крижаних полях, що під впливом вітрів та мор. течій перебувають у постійному русі (дрейфі) й протягом року проходять великий звивистий шлях. Кожна станція дрейфує 2—4 роки. За цей час вона переміщується від місця висадки по двох траєкторіях: транс-океанській (з виносом у Гренландське м.) і внутріокеанічній, або антициклонічній (навколо т.

Тривалість дрейфу науково-дослідних станцій «Північний полюс» («ПП»)

Назва станції	Початок дрейфу	Закінчення дрейфу
«ПП-1»	21.V 1937	19.II 1938
«ПП-2»	2.IV 1950	11.IV 1951
«ПП-3»	9.IV 1954	20.IV 1955
«ПП-4»	8.IV 1954	19.IV 1957
«ПП-5»	21.IV 1955	8.X 1956
«ПП-6»	19.IV 1956	14.IX 1959
«ПП-7»	23.IV 1957	11.IV 1959
«ПП-8»	27.IV 1959	19.III 1962
«ПП-9»	26.IV 1960	28.III 1961
«ПП-10»	17.X 1961	29.IV 1964
«ПП-11»	16.IV 1962	20.IV 1963
«ПП-12»	30.IV 1963	25.IV 1965
«ПП-13»	22.IV 1964	20.IV 1967
«ПП-14»	1.V 1965	12.II 1966
«ПП-15»	15.IV 1966	25.III 1968
«ПП-16»	10.IV 1968	22.III 1972
«ПП-17»	18.IV 1968	16.X 1969
«ПП-18»	9.X 1969	24.X 1971
«ПП-19»	7.XI 1969	16.IV 1973
«ПП-20»	22.IV 1970	17.V 1972
«ПП-21»	30.IV 1972	17.V 1974
«ПП-22»	13.IX 1973	дрейф продовжується
«ПП-23»	5.XII 1975	1.XI 1978
«ПП-24»	23.VI 1978	19.XI 1980
«ПП-25»	1.V 1981	дрейф продовжується

з. полюса відносної недоступності). Заг. довжина траєкторії дрейфу «ПП» за 1937—79 становить бл. 120 тис. км по звивистому шляху, за ген. напрямом — бл. 46 тис. км. За цей час на станціях «ПП» працювало понад 60 річних змін (10—30 чол. у кожній). У 1980 закінчи-

ла дрейф «ПП-24», продовжує дрейф «ПП-22». У травні 1981 почала працювати «ПП-25». На «ПП» вчені ведуть систематичні океанографічні, метеорологічні, біол., аерологічні, геомагн. та ін. спостереження. Зведення про них регулярно передаються до наук. центрів країни. Завдяки дослідженням «ПП» було зроблено важливі геогр. відкриття, зокрема відносно будови дна океану, одержано нові дані про *магнітне поле Землі та іоносферу* Землі, закономірності течій в океані та дрейфу криги, циркуляції атмосфери тощо. Наук. спостереження станцій «ПП» мають велике практичне значення для прогнозування погоди й ін. природних явищ у Пн. півкулі та оцінки умов судноплавства по *Північному морському шляху*.

П. О. Гордієнко.

«ПІВНІЧНИЙ СОЮЗ РОСІЙСЬКИХ РОБІТНИКІВ» — одна з перших революц. робітничих орг-цій у Росії. Засн. 1878 в Петербурзі В. П. Обнорським і С. М. Халтурінін. Налічував бл. 200 членів і стільки ж співчуваючих. Роботою «Союзу» керував центр. гурток, до складу якого входили представники к-тів, які очолювали його відділення в робітн. районах столиці. В кін. 1878 було прийнято програму «Союзу» під назвою «До російських робітників!». У ній вперше було поставлено питання про створення загальнорос. орг-ції робітників. На окремі положення програми мали вплив ідеї *Інтернаціоналу I-го* та програми *Ейзенхатца*. У програмі «Союзу» ставилася вимога політ. прав і свобод, проголошувалася принцип братерської солідарності пролетарів усіх країн. У ній стверджувалося, що лише від робітників залежить успіх соціальної революції. Кінцевою метою «Союзу» проголошувалося повалення існуючого політ. і екон. ладу. В програмі було чимало утопічних, народницьких ідей, зокрема висувалася вимога заміни держави федерацією громад з внутр. самоврядуванням, обстоювалося громадське землевладіння. В програмі були відсутні поняття «капіталізм» і чітке визначення класової природи пролетаріату, не було вимоги заг. виборчого права. Члени «Союзу» проводили революц. пропаганду на заводах Петербурга, брали участь у страйковій боротьбі. «Союз» мав зв'язки з робітниками Москви, Коломни, Сермова та ін. міст, випускав листівки; у лютому 1880 видав один номер першої у Росії нелегальної робітн. газ. «Рабочая зоря», але невдовзі друкарню розгромива поліція. В березні після численних арештів «Союз» припинив свою діяльність. Він відіграв значну роль у визвольному русі, вплинув на дальше зростання робітн. руху в Росії.

Лит.: Корольчук Э. А. «Северный Союз русских рабочих» и рабочее движение 70-х годов XIX в. в Петербурге. М., 1971. А. Ф. Вовчик.

«ПІВНІЧНИЙ СОЮЗ РСДРП», «Північний робітничий союз» — об'єднання с.-д. організацій Владимирської, Костромської, Ярославської (з лютого по серпень 1903) і Тверської губерній. «П. с.

РСДРП» виник 1900—01 у Воронежі за ініціативою О. О. Варенцова, Л. Я. Карпова та ін. В 1901 «Союз» встановив зв'язок з ленинською «Іскрою». У січні 1902 на з'їзді «Союзу» у Воронежі було завершено його оформлення: обрано ЦК (М. А. Багаєв, О. О. Варенцов, М. М. Панін та ін.) і прийнято програму. В. І. Ленін в «Лісті „Північному союзові“» віддав цю програму критиці за наявність у ній елементів «економізму». В 1902 «Союз» розгромила охранка. Незважаючи на арешт більшості членів «Союзу», він продовжував революц. боротьбу. У відкритому листі, надрукованому в «Іскрі» 15.ІІ 1903, «Союз» заявив про солідарність з програмою «Іскри» і «Зарю», з книгою В. І. Леніна «Що робити?», визнавав «Іскру» і «Зарю» керівними органами РСДРП. Після Другого з'їзду РСДРП (1903) «Союз» було перетворено на «Північний комітет РСДРП». В липні 1905 на конференції пн. орг-цій РСДРП в Костромі «Північний комітет РСДРП» ліквідовано і створено самостійні к-ти Івано-Вознесенський, Ярославський і Костромський. **ПІВНІЧНИЙ ФЛОТ** — оперативна-стратегічне об'єднання ВМФ РСРР. Створений на базі Пн. військ. флотилії, сформованої в червні 1933. Спочатку флотилія базувалася в Мурманську (з 1934 — в Полярному). 11.V 1937 Пн. військ. флотилія була перетворена на П. ф. Під час рад.-фінл. війни 1939—40 П. ф. успішно виконав ряд завдань по забезпеченню бойових дій сухопутних військ. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 П. ф. (у серпні 1941 до його складу ввійшла Біломорська військ. флотилія) обороняв примор. фланг Карельського фронту і свої бази від висадки десантів та від ударів нім.-фашист. кораблів, завдавав ударів по мор. комунікаціях противника, по флангах і тилах ворожих військ, обороняв у своїй операційній зоні каравани союзних транспортів, здійснював висадку десантів, сприяв діям сухопутних військ. У жовтні 1944 П. ф. разом з військами Карельського фронту брав участь у вигнанні нім.-фашист. окупантів з Рад. Заполяр'я. Для охорони союзних конвоїв кораблі П. ф. здійснили 833 виходи у море, забезпечили в складі конвоїв проведення бл. 4 тис. суден. Силами П. ф. знищено понад 600 кораблів і суден, бл. 1300 літаків противника. За доблесть і мужність, виявлені в роки війни особовим складом П. ф., 48 тис. його моряків, льотчиків, артилеристів нагороджено орденами і медалями, 85 присвоєно звання Героя Рад. Союзу, двічі — Б. Ф. Сафонову, О. Й. Шабаліну. Основу бойової могутності сучасного П. ф. становлять атомні підводні човни, ракетносна й противозносна авіація. За заслуги перед Батьківщиною 7.V 1965 П. ф. нагороджено орденом Червоного Прапора. В. М. Чернавін.

ПІВНІЧНІ ГОВОРІ, північні діалекти, північне наріччя, поліські говори — говори укр. мови. Поширені на півночі УРСР і в суміжних районах БРСР (карту див. до

ст. *Діалект*, т. 3, с. 192—193). До П. г. належать східнополіський, середньополіський і західнополіський. Характерні риси більшості П. г. у фонетичній різниці (залежно від наголосу) рефлексія давніх *ѣ*, *е*; під наголосом на місці давнього *ѣ* — *іе*, *ѣ*, *і*, а не під наголосом — *е* (д'їед, д'їед, д'їід — д'їеді), на місці *ѣ* — відповідно *а* — *е* (г'аїне — г'їїт'), різниці (залежно від наголосу й закритості складу) рефлексія давніх *о*, *е*: *уо*, *уе*, *уи*, *о*, *у*, *ѣ*, *ѣ*, *і* — *о* (мюст — мюст — мюст; п'їсч, п'їсч, п'їсч — п'їсч*), злиття давніх *м* та *і* в *і**, *и**, *і* (сі'н — сі'н, с'їн); тї'хо — тї'хо, тїхо); відсутність звуження ненаголошеного *в* в *и* (селю, хлїпец), твердисть *р*, *ц* (бүра, трох, жнец, здайц:а); наявність форм: паробок, гурок, пойдём, трейт'і та ін.; наголос на першому складі в словоформах: см'їет':е, расні(ї), б'їеден'ки, хўстки (називний відмінок множини). У морфології: закінчення -е в іменниках середнього роду (гол':е, іщат':е) та в називному відмінку іменників типу д'їуде, сус'їде; закінчення -у в давальному й місцевому відмінках однини іменників чоловічого роду (дубу, кон'ї, на бат'ку), у східно-й середньополіському говорах закінчення -ові немає; форми називного відмінка множини іменників типу гурд'ї, гус'ї; нестягнені форми прикметників у називному й знахідному відмінках множини (добр'її, добр'їїе); стягнена форма прикметника називного відмінка однини чоловічого роду (розумні д'їед); форми вищого

ступеня прикметника з -й (бел'їейши, добр'їйши); відсутність приставного *и* у формах непрямих відмінків особового займенника (до його, з його, над його); інфінітив на -т', -т (писат', ходит'); дієслівний суфікс -ова- (цоловат'). У синтаксисі: конструкції з називним відмінком у функції об'єкта замість знахідного (з садочка пісня чути, його рука знає). Є своєрідна лексика: гладьшка — «глек на молоко», здвїж — «травосіна», зріччя — «злиття річок» тощо.

М. В. Никончук.

ПІВНІЧНО-АМЕРИКАНСЬКА УЛОГОВИНА — глибоководна улоговина на Пн. Зх. Атлантичного ок., між материковим схилом Пн. Америки та *Північно-Атлантичним хребтом*. Глиб. понад 5000 м. У пн. частині П.-А. у. — плато, окремі вулканічні вершини якого утворюють Бермудські о-ви; на Пд. Зх. — глибоководна западина *Пуерто-Ріко* (8742 м).

ПІВНІЧНО-АТЛАНТИЧНА ТЕЧІЯ — потужна тепла течія у пн. частині Атлантичного ок., пн.-сх. продовження *Гольфстріму*. Починається біля Ньюфаундлендської банки. Проходить до берегів Великобританії та Норвегії, далі (від 60° пн. ш.) розгалужується на кілька потоків (зокрема, *Нордкапську течію*). Швидкість зменшується з Пд. на Пн. Сх. від 1—2 м/с до 0,1—0,2 м/с. Середньорічна т-ра води +7, +15°. Солоність 34—36‰. П.-А. т. значною мірою

впливає на клімат Зх. та Пн. Європи.

ПІВНІЧНОАТЛАНТИЧНИЙ ПАКТ 1949 — див. НАТО.

ПІВНІЧНО-АТЛАНТИЧНИЙ ХРЕБЕТ — підводний хребет в Атлантичному ок., пн. частина *Середньо-Атлантичного хребта*. Простягається на 7,5 тис. км від хр. Рейк'янес (поблизу о. Ісландія) до екватора. Макс. шир. до 1500 км, глиб. над хребтом 2000—3500 м (на окремих ділянках — до 1000 м). Розчленований численними розломами. Є вулкани, переважно підводні. Вершини підводних хребтів подекуди виступають на поверхню, утворюючи острови (*Азорські острови*, Сан-Паулу).

ПІВНІЧНО-ДОЛІНСЬКЕ НАФТОГАЗОВЕ РОДОВИЩЕ — в Івано-Фр. обл. УРСР, у межах *Передкарпатського прогину*. Пл. 26 км². Родовище пов'язане з вузькою антиклінальною складкою (див. *Антикліналь*). Має два масивно-пластові поклади в пісковиках палеогенового віку (див. *Палеогеновий період і палеогенова система*). Глиб. залягання покладів 2100—3150 м. Нафта містить 4—12,5% парафіну, 10—19% смол, у ній практично немає сірки; густ. її 826—856,5 кг/м³. Газ метановий, містить 83,3—88,3% метану, 10—13% його гомологів; у газі — 290—354 см³/м³ конденсату (див. *Конденсат газів*). Родовище відкрито 1960. Нафта родовища надходить на *Дрогобицький нафтопереробний завод*, попутний газ — на *Доліньський газопереробний завод*.

Б. І. Яворш.

ПІВНІЧНО-ЗАХІДНИЙ НАУКОВИЙ ЦЕНТР АН УРСР. Засн. 1981. Своєю діяльністю охоплює Вінн., Житомир., Київ., Хмельн., Черкас. та Черніг. області. Осн. завданням центру є забезпечення розвитку досліджень з найважливіших наук, проблем, зміцнення зв'язків науки з виробництвом і поліпшення координації наук. діяльності установ, підпорядкованих АН УРСР, м-вам і відомствам, та вищих навч. закладів регіону. Наук. центр очолює голова, якого призначає Президія АН УРСР.

В. М. Пеліх.

ПІВНІЧНО-ЗАХІДНИЙ ПОХІД — перебазування осн. сил кит. Червоної Армії з Центр. і Пд. Китаю на Пн. Зх. країни, що відбулося під натиском військ гоміндану. Тривав з 16.X 1934 по жовтень — листопад 1936. Маршрут походу (понад 12 тис. км) проходив через провінції Фуцзянь, Цзянсі, Гуандун, Хунань, Гуансі, Гуйчжоу,

Дрейфуюча станція «Північний полюс-22»

ПІВНІЧНО- ЗАХІДНИЙ ПРОХІД

Індіки північнокавказької породи.

Юньнань, Сікан, Сичуань, Ганьсу, Шенсі. Під час походу КПК і Червона армія зазнали значних втрат (на кінець походу налічувалося 30 тис. бійців). Труднощі походу посилювалися фракційною боротьбою в КПК (Мао Цзедун та ін.). Завершення походу привело до зміцнення революц. бази в провінціях Шенсі і Ганьсу; там же було місце перебування ЦК КПК (до літа 1947).

ПІВНІЧНО-ЗАХІДНИЙ ПРОХІД — морський шлях між Атлантичним і Тихим океанами, що проходить через пд. протоки Канадського Арктичного архіпелагу. Вперше П.-З. п. пройшла зі Сх. (від Гренландії) на Зх. (до Аляски) норв. експедиція Р. Амундсена на судні «Йоа» 1903—06; 1940—42 — з Зх. на Сх. — канад. експедиція Г. Ларсена на судні «Сент-Рок». Більшу частину року вкритий кригою. На відміну від Пн.-Сх. проходу (Північного морського шляху) малосвоєний.

ПІВНІЧНО-ЗАХІДНІ ТЕРИТОРІЇ — адм.-тер. одиниці Канади. Пл. 3379,6 тис. км². Нас. 42 тис. ж. (1976). Адм. ц. — м. Іслюнауф. Займають малоосвоєні і рідко населені області на Пн. країні, включаючи Канадський Арктичний архіпелаг. Більша частина П.-З. т. — Лаврентійська височина, на Зх. — гори Маккензі. Поширена переважно тундрова і лісотундрова рослинність, на Пл. Зх. — хвойні ліси. Найбільші ріки Маккензі та Юкон. Розвинута гірничодобувна пром-сть (видобувають свинцево-цинкову, вольфрамову, нікелеву і уранову руди, нафту, золото). Населення займається також рибальством і мисливством, зокрема на хутрового звіра. Гол. трансп. артерія — р. Маккензі.

ПІВНІЧНОКАВКАЗЬКА ПОРОДА ІНДИКІВ — вітчизн. порода індиків, виведена в г-вах Ставрок. краю (1946—56) схрещуванням місцевих кавказьких індиків з бронзовою широкогрудю породою індиків. Оперення чорне із зеленувато-бронзовим полиском. Тулуб видовжений, груди широкі, глибокі, ноги високі. Жива маса індиків 12—14 кг, індичок 6—7 кг. Несучість 80—100 (рекорд 170) яєць на рік. Індики цієї породи добре пристосовані до польового утримання на пасовищах; роз-

водять їх у районах Пн. Кавказу і на Україні. Схрещуванням індиків з білою широкогрудю породою індиків і добром потомства з білим оперенням виведено ліній білих північнокавказьких індиків, які відзначаються скороспілістю і високими м'ясними якостями.

ПІВНІЧНОКАВКАЗЬКА ПОРОДА ОВЕЦЬ — порода напівтонкорунних м'ясо-вовнових овець. Виведена в радгоспі «Восток» Ставрок. краю схрещуванням тон-

Баран північнокавказької породи.

корунних віщмазок ставропольської породи овець з баранами дінкельської породи і рамені-марш. У тварин добре поєднані вовнова продуктивність, м'ясність, скороспілість та висока оплата корму продукцією. Вівці добре відгодовуються, пристосовані до умов посушливого клімату. Жива маса баранів 90—100 кг (до 150 кг), віщмазок 55—60 кг. Вихід чистої вовни 55—58%; належить до найкращих видів кросбредної вовни; довж. 12—13 см (до 18 см), товщина 56—50 якості. Плодючість 130—140 ягнят на 100 віщмазок. Руно штапельно-косичної будови. Вовну в основному використовують на трикотажні виробн. Розводять П. п. о. на Пн. Кавказі, в Закавказзі, в центр. областях РРФСР, Каз. РСР та ін.

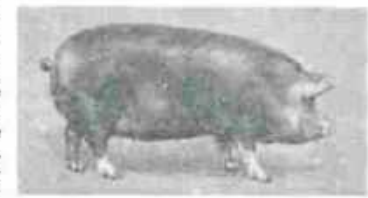
ПІВНІЧНОКАВКАЗЬКА ПОРОДА СВИНЕЙ — порода свиней м'ясо-сального типу. Виведена в г-вах Ростов. обл. і Краснодар. краю схрещуванням місцевих кубанських свиней з великою білою породою свиней, беркширською породою свиней та коротковухою білою породою свиней. Як порода затверджена 1955. Мاستь чорно-ряба. Свині відзначаються міцною конституцією. Голова дещо увігнута, вуха короткі, груди глибокі, спина і попереки широкі й прямі, окісті округлі, добре виповнені, ноги міцні. Жива маса кнурів 300—350 кг, свиноматок 220—250 кг. Плодючість 10—11 поросят в опорі, молочність 75—85 кг. Тварини скороспілі, витривалі, мають добрі відгодівельні якості. При м'ясній відгодівлі підсвинки у 6—7 міс. досягають 95—100 кг. Розводять П. п. с. на Пн. Кавказі, в Узб. РСР і на Пд. Україні.

ПІВНІЧНО-КАВКАЗЬКА РАДЯНЬСЬКА РЕСПУБЛІКА Проголошена на 1-му з'їзді Рад Пн. Кавказу 7.VII 1918 в Єкатеринодарі (тепер Краснодар). Об'єднала Кубано-Чорноморську радянську республіку, Ставропольську рад. республіку і Терську радянську республіку з метою зміцнення Рад. влади й мобілізації сил для боротьби проти наступаючих білогвардій-

ських військ Денкіна та інш. інтервентів; входила до складу РРФСР. З'їзд (проходив під керівництвом Г. К. Орджонікідзе) обрав ЦВК П.-К. р. р., який створив Реввійськраду Пн. Кавказу. Після захоплення денкінінцями Єкатеринодара 17.VIII 1918 ЦВК П.-К. р. р. перейшов до П'ятигорська. 21.X за наказом авантюриста Сорокіна, командуючого рад. військами Пн. Кавказу, було розстріляно керівників П.-К. р. р. 2-й надзвичайний з'їзд Рад Пн. Кавказу (28.X 1918, станція Невинномиська) вжив заходів для ліквідації контрреволюц. авантюри, створив новий ЦВК республіки. В кін. 1918 білогвардійці захопили значну частину тер. П.-К. р. р. У грудні 1918 Президія ВЦВК прийняла постанову про ліквідацію республіки.

ПІВНІЧНО-КАЗАХСТАНСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Каз. РСР. Утворена 29. VII 1936. Пл. 44,3 тис. км². Нас. 580 тис. чол. (на 1.I 1981). Осн. населення — росіяни і казахи, живуть також українці, німці, татари, поляки, мордва. Міськ. нас. — 43,6%. Поділяється на 12 районів, має 4 міста і с-ще міського типу. Центр — м. Петропавловськ. Більша частина тер. області — плеската рівнина (пд. частина Західно-Сибірської рівнини), на крайньому Пд. Сх. — частина Казахського дрібноопоківка. Корисні копалини: глини, пісок, буд. каміння, вапняк. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня — 18, липня +19°. Опадів 300—350 мм на рік. Гол. ріка — Ішим. Багато озер (прісних і солоних), найбільше — Шалтинені. П.-К. о. розташована в межах лісостепової та степової зон. Ґрунти — звичайні чорноземи, сірі лісові і солонці. На Пн. — осико-березові ліси — колки (під лісом 280 тис. га). Переважає обробна пром-сть, у т. ч. машинобудування (з-ди малолітражних двигунів та маш.-буд.), а також харч. (м'ясокомбінат — один з найбільших в СРСР; борошномельні, маслоспиробні, лікеро-горілчані, мол. та ін. підприємства) та легка (ф-ки: швейна та спорт. товарів, шкіряний з-д) пром-сть. Розвинуті виробн. буд. матеріалів (з-ди залізобетонних виробів та стінових матеріалів, комбінат буд. матеріалів). Енергетика базується на довізному вугіллі. Великі підприємства у Петропавловську, а також у містах Мамлютка, Булаєво та Сергєєвка. Гол. галузі с. г. — зернове землеробство, мол.-м'ясне скотарство, свинарство, тонкорунне та напівтонкорунне вівчарство. За роки освоєння цілих земель посівні площі області збільшилися в 2,6 раза. Вирощують ярушени-

Свиноматка північнокавказької породи.

цю (48% усіх посівів) і ячміню, овес, гречку, просо, кормові, тех. (льон-кудряш), картоплю, овочеваштанні культури. Навколо Петропавловська — г-ва приміських (овочев-мол. та плодово-ягідні). Осн. вид транспорту — залізничний. П.-К. о. перетинає Транс-сінбирська залізнична магістраль, від неї на Пд. відгалужується Трансказахстанська з-ця (Петропавловськ — Ціліноград — Караганда — Чу) та з-ця Булаєво-Молодогвардійське. Осн. автомоб. шляхи: Курган — Петропавловськ — Омськ, Петропавловськ — Сергеевськ — Західне. В Петропавловську — аеропорт. У П.-К. о. — нед.-ін-т (Петропавловськ), 10 серед.-спец. навч. закладів, драм. театр, філармонія, краєзнавчий музей (Петропавловськ).

ПІВНІЧНО-КРИМСЬКИЙ КАНАЛ імені Комсомолу України — велика іригаційна споруда на Пд. України, одна з найбільших у країні. Простягається від *Каховського водосховища* на Дніпрі до м. Керчі на Кримському п-ові. Гол. водозабірну споруду П.-К. к. — шлюз біля м. Нової Каховки — збудовано 1956 разом з водосховищем. Буд-во траси каналу розпочато 1957 і здійснювалося у дві черги. На Кримський п-ів води каналу надійшли 1963. Другу чергу П.-К. к. закінчено 1975 з подачею дніпровської води до м. Керчі.

Загальна довжина П.-К. к. 400,5 км, витрати води в гол. частині — бл. 300 м³/сек. Магістральний канал поділяється на самопливну ділянку завдовжки 200 км (до м. Джанкою) та 4 ділянки з машинним підніманням води на заг. вис. 103 м. Канал прокладено у земляному руслі, на окремих ділянках (понад 100 км) — у бетонованих лотоках з поліетиленовою плівкою, кінцева частина (29 км) — у металевих трубах. На каналі збудовано 24 водорегулюючі споруди (у т. ч. 5 водосховищ) та аварійні скиди, 118 водовпусків і насосних станцій, які подають воду в зрошувальну систему. П.-К. к. призначений для зрошування і обводнення земель степової частини Кримської обл. та причорномор. районів Херсонської обл., а також для водопостачання міст Керчі й Феодосії та населених пунктів на Крчеському п-ові. Зрошувані землі використовують для вирощування зернових (зокрема, рису), кормових та овочевих культур, розвитку садівництва й виноградарства.

ПІВНІЧНО-КРИМСЬКОГО КАНАЛУ ЗРОШУВАЛЬНА СИСТЕМА — одна з найбільших іригаційних споруд СРСР для зрошення земель у посушливих степах Кримської та Херсонської обл. Пд. України. Будівництво розпочато 1937. Проектна площа зрошення першої черги будівництва — 187 тис. га, у перспективі вона буде розширена до 540 тис. га. Джерело водопостачання — *Каховське водосховище*. З 1979 будується друга черга системи на площі 80 тис. га. Ведуться роботи по спорудженню Сакського каналу, що є одним із відгалужень *Північно-Кримського каналу*, призначених для зрошення земель третьої черги П.-К. к. з. с., а також водопостачання міст Симферополя, Севастополя і курортів Великої Ялти. В системі — 4 транзитні насосні станції. Площа з самопливним зрошенням цієї системи — 35 тис. га. Від магістрального каналу відходять чотири великі зрошувальні відгалуження (Азовське, Красногвардійське, Роздольнеське і Чорноморське), що подають воду в міжгосподарські зрошувальні канали. На ділянках магістрального каналу, його відгалужень і розподільників, де у зв'язку з геологічними умовами втрати води на фільтрацію дуже великі, є захисні антифільтраційні екрани (бетонне облицювання, поліетиленова плівка, прикрита монолітним або збірним залізобетонним, ущільненим суглинковим екраном тощо). В усіх інших випадках ці канали проходять в природному земляному руслі. Внутрігосподарські зрошувальні канали завдовжки понад 4,7 тис. км здійснені в залізобетонних лотоках і закритих трубопроводах. На П.-К. к. з. с. є кілька наливних водосховищ (Фронтове, Феодосійське, Керчеське та ін.) — джерела для зрошення земель і комунального водопостачання населених пунктів і пром. підприємств. П.-К. к. з. с. устаткована телемех. обладнанням для керування перегороджувачими спорудами і насосними станціями. Внаслідок особливих гідрогеологічних умов під впливом зрошення рівні ґрунтових вод в цій системі почали різко підніматися. Для локалізації шкідливих наслідків від цього на системі прокладають закритий горизонтальний дренаж. У 1981 зрошувана площа з дренажем займала бл. 100 тис. га. Рісові сівозміни П.-К. к. з. с. (майже 25 тис. га) розміщені в основному на зрошуваних солончакових землях, які раніше не використовувались у с. г. Урожайність зернових становить пересічно 40 ц/га, в т. ч. рису — 40—50 ц/га.

ПІВНІЧНО-НІМЕЦЬКА НИЗОВИНА — низовина на Пн. Західній Європі, в межах НДР та ФРН. Простягається з Зх. на Сх. на 600 км, шир. до 300 км, вис. до 50 м, на Сх. — до 200 м. Має густу річкову сітку (Везер, Ельба, Одер та їхні численні притоки); в долинах річок — луки. Багато озер та боліт. На Пн. — *марші*. ґрунти гол. чин. бурі лісові та підзолисті. Важливий район вирощування ячменю, пшениці, цукр. буряків, хмелю; городництва, овочівництва. **ПІВНІЧНО-ОСЕТІНЬСЬКА АВТОНОМНА РАДЯНЬСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА**, Північна Осетія — у складі РРФСР. Утворена як авт. область 7.VII 1924, з 5. XII 1936 — авт. республіка. Розташована гол. чин. у передгір'ях і на пн. схилах Великого Кавказу. Поділяється на 8 районів, має 6 міст і 7 с-щ міської типу. **Природа.** Рельєф республіки переважно гірський. Пд. частина П. О. зайнята Головним, або Вододільним, та Боковим хребтами Великого Кавказу (вис. до 4780 м,

г. Джимара, або Гімарай Хох) і передовими хребтами (Скелястий та ін.). В центр. частині — Осетинська рівнина, на Пн. від неї — Моздокська низовина (частина Терської-Кумської низовини), між ними — Сунженський та Терський хребти. Корисні копалини: поліметалеві руди, буд. матеріали (граніт, мармур, глини, піски, пемза тощо), доломіти; є джерела мінеральних вод (у долині р. Ардону). Клімат помірно континентальний; на Моздокській низовині — посушливий, часто бувають суховії. Пересічна температура січня —4,3°, липня +24°, опадів 400—450 мм на рік. На Осетинській рівнині відповідно —4 і +20°, опадів 600—800 мм на рік. У горах, вище 2000 м, зима холодна, літо прохолодне. На тер. республіки — понад 100 льодовиків заг. пл. 291 км², найбільші — Караугом (35 км²) та Цейський (18 км²). Гол. ріка — Терек з притоками Ардоном, Фіагоном і Гізелдоном, Урухом (лівими) та Камбілєєвкою, Сунжею (правими). Переважають чорноземі різного типу, в долині Терек — алювіальні ґрунти, в передгір'ях і горах — гірсько-лучні й гірсько-лісові. Рівнинні простори майже повністю розорані. Під лісом — 25% пл. республіки (бук, граб, клен, ясен, дуб, багато диких плодових дерев і чагарників). У міжгірних улоговинах — соснові й березові ліси, на схилах гір, до вис. 3000 м, — субальп. та альп. луки. У верхів'ях річок Цейдону, Ардону й Фіагону — Пн.-Осетинський заповідник.

Населення. В республіці живуть осетини, а також росіяни, інгуші, вірмени, грузини, українці, ку-

ПІВНІЧНО-ОСЕТІНЬСЬКА АРСР

Площа — 8 тис. км²

Населення — 601 тис. чол. (на 1.1 1981)

Столиця — м. Орджонікідзе

Північно-Кримський канал.

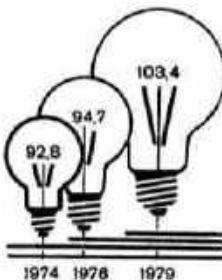

ПІВНІЧНО-ОСЕТІНСЬКА АРСР

Ч. У. Дзанагов. Партизан. Мармур, 1966.

ВИРОБНИЦТВО
ЕЛЕКТРОЛАМП
(млн. шт.)Місто Орджонікідзе.
Площа Революції.

мики та ін. Пересічна густина нас. — 75 чол. на 1 км² (1981, оцінка). Міськ. населення — 68% (1979, перепис). Осн. місто — Орджонікідзе.

Історія. Поселення на тер. П. О. відомі з часів *палеоліту*. З 7 ст. до н. е. на Пн. Кавказ проникли *скифи*, з 4 ст. до н. е. — *сармати*, з останніх на межі нашої ери виділилися *алани*. Формування ала-но-оської (осетинської) народності почалося у 8—12 ст. Частина аланів, що залишилися на Пн. Кавказі після нападів *гунів*, у 9—10 ст. створила ранньофеод. д-ву Аланію, що мала політ. і торг. зв'язки з Грузією, Київською Руссю, Візантією. Офіц. релігія — християнство. У 12 ст. Аланія складалася із значної кількості окремих напівпатріархальних — напівфеод. володінь. Великих руйнувань краю завдала монголо-тат. навала (1222—39). Осетин було витіснено в гори (див. також *Південно-Осетинська автономна область*). У 13—14 ст. частина населення перемістилася до Криму, Молдавії, Угорщини. На Пн. Кавказі в кін. 15 ст. осетини населяли чотири гірські ущелини. В 16 ст. зх. частину їхньої території захопили кабард. князі. З давнього часу осетини орієнтувалися на Росію, прагнули до об'єднання з нею. Цей добровільний процес завершився 1774 (за *Кючук-Кай-нарджійським миром 1774*). Приєднання до Росії пригнічувало П. О. від іноз. поневолення, створило умови для ліквідації феод. роздробленості, сприяло розвитку економіки й культури краю. В 1799 П. О. було з'єднано з Грузією *Військово-Грузинською дорогою*. На поч. 19 ст. частина осетинів переселилася у район Моздока і на Владикавказьку рівнину. В кін. 18 — на поч. 19 ст. завершився процес складання осетинської народності.

В 50—60-х рр. 19 ст. в П. О. було проведено сел. реформу, в 70-х рр. — суд. і адм. реформу. В 1861 тер. П. О. увійшла до Терської області як *Військово-Осет. округ*. У 80-х рр. почалася громадсько-політ. діяльність К. *Хетагурова*. Визвольний рух у П. О. з кін. 19 ст. проходив під впливом загально-рос. боротьби робітн. класу. В 1903 у Владикавказі (тепер м. Орджонікідзе) створено с.-д. орг-цію, до якої входила група осетинів. Трудящі П. О. брали активну участь у революції 1905—07 в Росії. Їхньою революц. боротьбою керували С. М. Кіров, Г. К. Орджонікідзе, С. Г. Буачидзе, С. Д. Мамсуров, Г. А. Цаголов та ін. більшовики-ленінці. В березні 1917 у П. О. було створено Раду робітн.

і солдат. депутатів. У березні в П'ятигорську 2-й з'їзд народів Тереку проголосив створення *Терської радянської республіки* у складі РРФСР, куди увійшла й П. О. В період громадян. війни 1918—20 тер. П. О. була ареною жорстоких боїв. Боротьбою проти контрреволюції на Пн. Кавказі керував Г. К. Орджонікідзе. У січні — лютому 1919 П. О. захопили денікінці (див. *Денікінщина*). Рад. владу відновлено в березні 1920.

В листопаді проголошено Горську АРСР, до якої П. О. увійшла як Осетинський (Владикавказький) округ. 7.VIII 1924 П. О. було виділено в Пн.-Осет. а. о., 5.XII 1936 її перетворено на Пн.-Осет. АРСР. За роки Рад. влади в республіці відбулися докорінні зміни. Створено соціалістичну економіку з розвинутою пром.-стю, колективізованим с. г. Проведено велику роботу щодо ліквідації патріархально-феод. пережитків. Здійснено культур. революцію, створено нац. кадри для г.-ва і культури. Осет. народ склався в соціалістичну націю. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 протягом серпня — грудня 1942 на тер. П. О. відбувалися бої, на поч. 1943 нім.-фашист. війська було вигнано з тер. республіки. За героїзм, мужність і трудові подвиги в роки війни понад 60 тис. воїнів і трудівників П. О. нагороджено орденами й медалями. 60 представників республіки удостоєно звання Героя Рад. Союзу, ген. О. І. *Пліска* це звання присвоєно двічі. В післявоєнні роки нар. г.-во республіки повністю відбудоване й дістало

давший розвиток. Республіку нагороджено орденами Леніна (1964), Дружби народів (1972), Жовтневої Революції (1974).

Народне господарство. За роки Рад. влади в П. О. створено багатогалузеву пром.-сть та високоінтенсивне с. г. На важку індустрію припадає 75% виробництва всієї пром. продукції. Провідні галузі — гірничодобувна пром.-сть, кольорова металургія, маш.-буд. (у т. ч. електротех., приладобуд.) та харчова. Енергетика П. О. базується гол. чин. на електроенергії, що надходить від ГЕС (Гізелдонська, Орджонікідзевська та Езмінська на р. Терек). В 1980 вироблено 36,4 млн. кВт год електроенергії. На природному газі працюють Бесланська та Дигорська ТЕЦ. Гірничодобувна пром.-сть і кольорова металургія представлені Садонським свинцево-цинковим комбінатом, який об'єднує рудники та Мізурську і Фіаглонську збагачувальні ф.-ки, а також орджонікідзевськими металург. з-дами «Електроцинк» і «Побіди». Підприємства машинобудування та металообробки розміщені в Орджонікідзе, Беслані (з-д «Автоспецобладнання»), Ардоні (з-д «Автозапчастина») та ін. Харч. пром.-сть представлена крохмале-паточною (Бесланський маїсовий комбінат — найбільший в Європі; крохмальний з-д в Орджонікідзе), консервною, цукр., борошномельною, м'ясо-мол. та ін. галузями. Розвиваються також скляна та фарфоро-фаянсова пром.-сть (вироби: склятори, електровакуумного скла, електротех. і худож. фарфору), буд. матеріалів і деревообр. галузі. Легка пром.-сть спеціалізується на виробі. трикотажу, взуття, шкір, килимів, тюлю, гардин, меблів (Орджонікідзе, Моздок). Посівні площі всіх с.-г. культур 1980 становили 203,3 тис. га, зрошувалося понад 46 тис. га. Діють 8 зрошувальних систем (найбільші — Терсько-Кумський та Алханчуртський канали). Провідні культури — пшениця та кукурудза (у т. ч. гібридне насіння). Вирощують також соняшник, пшеничні коноплі, овочі, картоплю (90% у передгірній зоні). Значні площі — під садами та ягідниками. Тваринництво мол.-м'ясного напрямку: розвинуті вівчарство, свинарство, кролівництво, ставковне рибиство, шовківництво. Поголів'я (тис., 1981): великої рогатої худоби — 111,9, овець і кіз — 130,0, свиней — 118,7. Створено пром.-тваринницькі комплекси. П. О. перетинає Пн.-Кавказька з-ця Ростов-на-Дону — Беслан — Баку, від неї — вітки на Орджонікідзе (електрифікована), на Алагір та Дигору і з-ця Прохладна — Моздок — Гудермес; автогаса Москва — Орджонікідзе — Тбілісі — Єреван з відгалуженням Беслан — Баку. У П. О. беруть початок Військово-Грузинська та Військово-Осетинська автомоб. дороги. Розвивається трубопровідний транспорт (газопроводи Ставрополь — Грозний, Орджонікідзе — Тбілісі).

Культура. До Великої Жовтн. соціалістич. революції письменність корінного населення не перевищу-

вала 10—12%. На тер. П. О. в 165 школах навчалось 17,1 тис., у двох серед. спец. навч. закладах — бл. 100 учнів, вузів не було. В 1979/80 навч. р. нараховувалося 235 загальноосв. шкіл (106,7 тис. учнів), 13 серед. спец. навч. закладів (понад 15,1 тис. учнів), 20 профес.-тех. уч-щ (4,7 тис. учнів), 4 вузи: *Північно-Осетинський університет*, Пн.-Кавказький гірничо-металург., Гірський с.-г. і Пн.-Осет. мед. ін-ти (всі — в Орджонікідзе; 19,9 тис. студентів). Працюють Пн.-Осет. н.-д. ін-т історії, економіки, мови й л-ри, Пн.-Кавказький філіал Всесоюзного н.-д. і проектно-конструкторського ін-ту «Кольорметавтоматика» — в Орджонікідзе, Кавказький н.-д. ін-т гірського і передгірського с. г. (с. Михайлівка).

В П. О. 502 б-ки, 538 клубних закладів, 172 кіноустановки з платним показом, 4 театри, 5 музеїв: у Орджонікідзе — Пн.-Осет. респ. музей краєзнавства (філіали в Алагірі й Моздоку), музей С. М. Кірова та Г. К. Орджонікідзе (філіал — Будинок-музей Г. А. Цаголова в Дігорі), Пн.-Осет. респ. художній ім. М. С. Туганова, Музей пн.-осет. л-ри ім. К. Л. Хетагурова (філіал — Будинок-музей К. Л. Хетагурова в с. Нар); 41 позашкільний заклад, у т. ч. респ. Палац піонерів, 10 будинків піонерів, планетарій. В Орджонікідзе — Пн.-Кавказ. студія кінохроніки й студія телефільмів. Виходять три респ. газети — «Растидинад» («Правда», осет. мовою), «Социалистическая Осетия» і «Молодой коммунист», журн. «Мах дуг» («Наша эпоха», осет. мовою), альманах «Советская Осетия» та ін. Працює респ. вид-во «Ір» (скорочення від Іристон — давньої назви Осетії). Респ. телебачення й радіомовлення ведуть передачі по грюх програмах осет. і рос. мовами. Телецентр в Орджонікідзе.

Про літературу П. О. див. *Осетинська література*. На території П. О. зберігся ряд пам'яток середньовічної християнської (каплиця в с. Нузал, 10—12 ст.) та мусульманської (руїни мечетей і мінарет у м. Татартуп, 14 ст.) архітектури, а також оборонні споруди. Нар. житло (18—19 ст.) в горах — 2-поверхові багатокімнатні кам. саєлі з плескатию земляним дахом; на рівнині — прямокутні в плані саманні, пізніше цегляні будинки з горіщним дахом, покритим черепицею. В містах Моздоку, Орджонікідзе в кін. 19 — на поч. 20 ст. панували еклек-

тика і *модерн*. За Рад. влади реконструйовано м. Орджонікідзе, споруджено багато адм., громад., спорт. та курортних будівель у Моздоку, Алагірі, Беслані, Ардоні, Дігорі. Найдавніші пам'ятки мистецтва — посудини з червоної глини (3 тис. до н. е.). Добу бронзи представляють знайдені в курганах посудом з геом. візерунком і прикрасами з бронзи. Від скіфського часу (7 ст. до н. е.) дійшли вироби з

В. В. Таутієв. Червоний Кавказ. 1970.

бронзи, оздоблені мотивами «*зв'язного стилю*». Наприкінці 19 ст. працював перший осет. живописець К. Хетагуров, з перших років Рад. влади — М. Туганов, з кін. 20 — поч. 30-х рр. — графік і живописець А. Хохов, живописець В. Лакісов, графік Р. Хасієва, скульптори брати Дзантиєви, С. Тавасієв; у 50—70-х рр. відомі художники А. Джанаєв, Ч. Дзанаєв, В. Тогієв, В. Таутієв, З. Абоев, Ю. Бігаєв та ін. З худож. ремесел розвинуті золотощейна справа, виготовлення виробів з позолоченої бронзи й срібла, орнаментованої зброї, різьблення на дереві, килимарство тощо.

Музика розвивалася в усній традиції (пісні, епічні сказання, інструм. награвші). Вона діатонічна, трапляється ладова змінність з заг. тонікою, а також мелодії, засн. на двох ладах. Пісні різноманітні метрично: поряд з дводольним і тридольним існують п'яти-, семидольні і т. д., а також перемінні розміри, поширені синкопи й тріолі. Чоловічі пісні багатоголосі (заспівувач веде осн. мелодію, решта підспівує йому), жіночі — переважно одиоголосі (осн. мелодичну лінію веде перший голос). Інструм. музика представлена гол. чин. танц. награвшами, що мають назву танцо, який супроводять (симд — масовий, конга-кафт — плавний, тимбілкафт — коловий). Муз. інструменти: струнно-щипкові — диудастанон (12-струнна арфа), дала-фандир; струнно-смычковий — кісин-фандир; духові — уадінда (сопілка), стилі (тростинний), філдуаг (бичачий ріг); ударні — каршганан (тріскачки), гумсаг (барабан). Поширені також ірон-кандзал-фандир (діатонічна й хроматична гармоніка), балалайка, скрипка. Перші профес. муз. твори з'явилися у 20-х рр. 20 ст. Це були переважно інструм. мініатюри, твори невеликих вокальних

форм. У 50—60-х рр. розвивалися опера, оперета, балет, симфонія, ораторія та ін. великі форми, вокальна музика (композитори Х. Плієв, Д. Хаханов, І. Габараєв, Т. Кокойті, А. Кокойті, Р. Царіоні та ін.). Серед хорових диригентів — З. Даушцаті, А. Ачєєв; симф. диригентів — А. Аркін, засл. діяч мист. РРФСР П. Ядих; співаків — засл. артисти РРФСР Т. Тогоєва, Е. Кулаєв, М. Католієва, нар. артисти Пн.-Осет. АРСР Ф. Суанов, Д. Белаєнова, А. Хасієва та ін. В республіці працюють: Муз. театр (з 1972), філармонія (з 1945), симф. оркестр (з 1932), ансамбль танцю «Алан» (з 1966), Хорове т-во (з 1959), уч-ще мистецтв, муз.-пед. уч-ще, мережа муз. шкіл.

Джерела профес. осет. театру — в нар. іграх і виставах, що супроводилися танцями, співом і виступами лядьководів. З 1904 у Владикавказі та багатьох селищах ставилися аматорські спектаклі осет. мовою; осет. драм. гуртки періодично діяли в Пд. Осетії, Баку і Тбілісі. В м. Орджонікідзе з 1871 працює Рос. драм. театр, який мав значний вплив на формування театр. культури осет. народу. На сцені театру в різний час виступали М. Рубаков, М. Сильников, П. Орленев та ін. Після встановлення Рад. влади в П. О. виникли *агитбригади*, курси, що готували акторів, у Орджонікідзе 1930 відкрився Театр малих форм. У 1935 випускники Осет. драм. студії ввійшли до складу труп створеного в Орджонікідзе Пн.-Осет. драм. театру (1958—71 працював як муз.-драм. театр). У 1958 труп поповнилася випускниками осет. студії Моск. уч-ща ім. Б. Шукіна, а 1970 — випускниками Держ. ін-ту театр. мист. ім. А. Луначарського (Москва). В репертуарі театру — твори нар. драматургів Т. Епхієва, І. Джанаєва, Д. Мамсурова, Г. Джимієва, Г. Плієва, Д. Туаєва, С. Кайтова, Р. Хубецової та ін., п'єси класиків — М. Гоголя, М. Горького, У. Шекспіра, Евріпіда тощо. Відомі діячі театру — В. Трапєєв, нар. артисти РРФСР З. Брітаєва, Н. Саламов, К. Сланов, В. Хугаєва, Г. Хугаєв, засл. діяч мист. РРФСР М. Цаликов та ін. З 1943 відкрито театр ляльок «Сабі».

Д. С. Плієв (освіта). Лін.: Серебряная М. И. География Северной Осетии. Орджонікідзе, 1969; Советский Союз, Европейский Юго-Восток. М., 1968; Агбалова В. В., Вилєнкія В. Л. Среди вечных снегов и ледников (Северной Осетии). Орджонікідзе, 1973; История Северной Осетинской АССР, кн. 1—2. М.—

Г. У. М. Палачев. Предметы винного сервиса. Срібло, графірування. 1970.

А. М. Пономар. Чабан. Лінографія. 1971.

Транспортування руди на Садонському свинцево-цинковому комбінаті.

Сірчано-кислотна установка на заводі «Електрошнік» в місті Орджонікідзе.

На альпійських луках.

ПІВНІЧНО-ОСЕТІНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Півонія вузьколиста:
1 — нижня частина рослини з потовщеними коренями; 2 — гілка з квіткою; 3 — гілка з плодами.

Діатонічний і хроматичний півтони.

Орджоникидзе, 1959—66; Октябрьская революция и гражданская война в Северной Осетии. Орджоникидзе, 1973; Северная Осетия от съезда к съезду. Орджоникидзе, 1981; Езерская Н. А. Художники Северной Осетии. Альбом. М., 1963; Цхурбаева К. Музыкальная культура Северо-Осетинской АССР. В кн.: Музыкальная культура автономных республик РСФСР. М., 1957; История музыки народов СССР. т. 4, 5, ч. 1. М., 1973—74; Кариева Т. Литвиненко М. Северо-Осетинский драматический театр. Орджоникидзе, 1960.

ПІВНІЧНО-ОСЕТІНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені К. Л. Хетагурова — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спеці. освіти РРФСР. Засн. 1969 в м. Орджоникидзе на базі пед. ін-ту, створеного 1920. У складі ун-ту (1980): фіз.-матем., фіз., філол., хіміко-біол., істор., юрид., інж.-мех., екон. та фіз. виховання; вечірнє, заочне та підготовче відділення; аспірантура; н.-д. сектор, зоол. та археол. музеї, 6-ка (фонд — понад 500 тис. одиниць зберігання). У 1979/80 навч. р. налічувалося 7 тис. студентів, у т. ч. 3,3 тис. на денному відділенні. Ун-т видає збірники наук. праць. За роки існування у вузі підготовлено бл. 30 тис. спеціалістів.

ПІВНІЧНО-РОГАЧИЦЬКА ЗРОШУВАЛЬНА СИСТЕМА — гідротехнічна будова для зрошення земель у західній частині Запорізької обл. Проектна площа зрошення — 226 тис. га. Джерело водопостачання — *Хатовське водосховище*. Головний гідровуз, споруджений біля с. Балок, складається із підвідного каналу з рибозагороджувачем, насосних станцій, напірних трубопроводів та басейну-заспокоювача; вис. підйому води — 78 м. Почате у 1973 будівництво П.-Р. з. с. розраховане на 5 черг, з них дві на 77,9 тис. га закінчено, будівництво третьої (24,1 тис. га) триває. Зрошення 102 тис. га забезпечується насосною станцією продуктивністю 52,5 м³/с та системою каналів протяжністю понад 2800 км. Майже вся мережа — в

трубах або облицьована, споруди автоматизовані. На мережі передбачено 8 станцій для перекачування води та 86 — для підкачування. *Полив* — в основному дощуванням, переважно дощувальними машинами й установками «Днепр», «Фрегат» та ДДА-100 М. *Дренаж* — на площі понад 26 тис. га, включаючи захист населених пунктів від підтоплення водою. Зрошують землі (1981) 18 радгоспів і 36 колгоспів; виробничу спеціалізацію зерно-м'ясо-молочного напрямку. П.-Р. з. с. створює умови для одержання високих сталих врожаїв зернових (бл. 43% площі), кормових (бл. 43%) та ін. культур у посушливій частині Пд. України.

ПІВНІЧНО-СИБІРЬСЬКА НИЗОВИНА, Таймирська низовина — низинна рівнина на Пн. Сибіру, в межах Краснояр. кр. та Якут. АРСР. Простягається широкою (до 600 км) смугою на 1400 км від низини Єнісею до р. Оленьок. Для рельєфу характерне чергування численних заболочених низин з горбогір'ям, мореними валами, пасмами. Переважають висоти до 100 м, окремі горби та пасма досягають 200—250 м. На Пн. Сх. — денудативні останці Тугай — Кирьяка — Тас (550 м) і Кирьяка — Тас (635 м). Поширена багаторічна мерзлота. Клімат субарктичний континентальний, з тривалою (7—8 міс.) зимою та коротким літом. Пересічна т-ра січня від —29,7° на Сх. до —34,9° на Сх., липня — відповідно від 6° до 10°. Сніговий покрив лежить бл. 265 днів. Опадів 250—300 мм на рік. Найбільші річки — *Пясина*, *Таймира*, *Хатанга*, *Анабар*. Багато озер (*Таймир*, *Пясина*, *Портнягіно*, *Кунгасалах*). П.-С. н. лежить у межах тундрової зони, лише пд. її частина — у лісотундровій зоні. Рідколісся на Сх. представлене модриною сибірською, на Сх. — модриною даурською. Грунти переважно болотні й глієво-болотні. Родовища бурого і кам. вугілля, нафти й газу, кам. солі, буд. матеріалів. **О. О. Земцов.**

ПІВНІЧНО-СХІДНА УЛОГОВИНА — глибоководна улоговина на Пн. Сх. Тихого ок. Пл. 32,5 млн. км². Переважають глибини 5000—5500 м. Розчленована численними широтними розломами (Мендосіно, Піонер, Меррей, Кларіон, Кліппертон). Донні відклади представлені переважно червоними глибоководними глинами.

ПІВНІЧНО-СХІДНИЙ НАУКОВИЙ ЦЕНТР АН УРСР. Засн. 1971 у Харкові. До 1981 мав назву Харків. наук. центр АН УРСР. Своєю діяльністю охоплює Полтав., Сум. та Харків. області. До складу наук. центру входять *Полтавська гравіметрична обсерваторія*, *Фізико-технічний інститут* АН УРСР, *Фізико-технічний інститут низьких температур* АН УРСР, відділення ін-ту економіки, *Машинобудівний проблем інститут* АН УРСР, *Радіофізики і електроніки інститут* АН УРСР, *Кріобіології і кріомедички проблем інститут* — усі в Харкові. Осн. завданнями центру є забезпечення розвитку досліджень з найважливіших на-

ук. проблем, зміцнення зв'язків науки з виробництвом і поліпшення координації наук. діяльності установ, підпорядкованих АН УРСР, м-вам і відомствам, та вищих навч. закладів регіону. Наук. центр очолює голова, якого призначає Президія АН УРСР.

В. М. Пеліх.

ПІВНІЧНО-СХІДНИЙ СВЯЛЬ-БАРД — заповідник на о. Північно-Східна Земля архіпелагу Шпіцберген (Норвегія). Пл. 15,5 тис. км² (у т. ч. суходолу 14,5 тис. км², прилеглої акваторії — 1,0 тис. км²). Засн. 1972 для збереження типових полярних ландшафтів, їхньої рослинної і тваринної світу. Рельєф П.-С. С. — плоскоріг'я заввишки до 637 м; береги глибоко розчленовані *фіордами*. Більша частина поверхні акрита льодовиками (11,1 тис. км²). На відлунні від льоду ділянках — мохи, лишайники, подекуди карликова береза, полярна верба. З тварин, що населяють заповідник, найбільш характерні білий ведмідь, пізніший олень, білий та голубий північний олень, атлантичний морж, тюлень; з птахів — кречет і біла сова. Постійного населення на тер. заповідника немає.

В. І. Олещенко.

ПІВОНІЯ (*Paeonia*) — рід рослин родини *жовтецевих*. Багаторічні трави, кущі або півкуми з шишко-видно потовщеними коренями. Листки чергові, великі, двічі, тричі перисторозсічені. Квітки великі, двостатеві, одиночні, білі, рожеві, червоні. Плід — багато-листянка. Бл. 35 видів, пошир. переважно в помірних областях Європи, Сх. Азії та Америки. В СРСР — 15 дикорисних видів, у т. ч. в УРСР — 1 трав'янистий: *П. вузьколиста*, *воронінець* (*P. tenuifolia*) з криваво-червоними квітками, зустрічається в Лісостепу, Степу, Криму (занесена до *Червоної книги України* РСР). Серед *П.* є багато декоративних видів. З *П.* трав'янистих на Україні вирощують сорти *П. лікарської* (*P. officinalis*) з запашними, різнокольоровими квітками; *П. китайської* (*P. chinensis*), які відрізняються будовою та розміром квіток, забарвленням, строками цвітіння; *П. кримської* (*P. daurica*) — ендемічний вид, рідкісна рослина. З кущових *П.* культивують *П. деревовидну* (*P. moutans*), до 1,5 м заввишки, з запашними різнокольоровими простими і напівпростими квітками. Використовують *П.* в озелененні, для зрізування та зимової вигонки.

К. Д. Харченко.

ПІВІСТРІВ — частина суходолу, що від краю материка чи великого острова відстає у водні простори (океану, моря, озера). Здебільшого *П.* має спільні з материком геол. будову, характер поверхні тощо (напр., *Балканський півострів*, *Лабрадор*, *Сомалі*). *П.* може утворитися також внаслідок приєднання до материка острова або частини ін. суходолу (напр., *Кримський півострів*, *Індостан*). **ПІВПОЛОЩИНА** в математиці — сукупність точок площини, які лежать по один бік від деякої її прямої. *Координати точок* *П.* задовольняють нерівності $Ax +$

+ $Bu + C > 0$, де A, B і C — деякі сталі, причому A і B одночасно не дорівнюють нулеві. Якщо саму пряму $Ax + Bu + C = 0$ (межу P .) приєднують до P ., то кажуть про замкнену півплощину.

ПІВПРОСТІР у математиці — сукупність точок простору, які лежать по один бік від деякої площини. **Координати** точок P . задовольняють нерівності $Ax + Bu + C_1 + D > 0$, де A, B, C і D — деякі сталі, причому A, B і C одночасно не дорівнюють нулеві. Якщо саму площину $Ax + Bu + C_1 + D = 0$ (межу P .) приєднують до P ., то кажуть про замкнену півпростір.

ПІВРОЗПАДУ ПЕРІОД — час, за який кількість атомних ядер даної речовини внаслідок радіоактивного перетворення (див. **Радіоактивність**) зменшується вдвічі. П. п. $T_{1/2}$ пов'язаний з сталою радіоактивного розпаду λ співвідношенням: $T_{1/2} = (\ln 2)/\lambda = 0,693/\lambda$.

Поняття «період піврозпаду» застосовують також у фізиці елементарних частинок.

ПІВТОН — в сучасній 12-звучковій системі найменша відстань між звуками за їх висотою; **інтервал**, що є мірою для визначення ін. інтервалів. Розрізняють діатонічний П. — маля секунда (напр., до — ре бемоль) і хроматичний П. — збільшена прима (напр., до — до діза).

ПІВУСТАВ, напівустанов — один з почерків у слов'янорус. пам'ятках. Виник у 13 ст. У сх.-слов'ян. рукописах трапляється починаючи з 14 ст. Від давнішого — **уставу** — відрізняється меншою чіткістю в написанні літер, більшою кількістю скорочень слів, позначуванням **титлами**, і т. з. сил (знаків наголосу), похилим написанням літер, що сприяло прискоренню процесу писання, та ін. рисами. На основі рукописного П. було створено слов'янорус. друкарський шрифт, що існував до 18 ст.

А. П. Могила.

ПІГАЛЬ (Pigalle) Жан Батіст (26.I 1714, Париж — 21.VIII 1785, там же) — франц. скульптор. З 1722 навчався у Р. Ле Лоррена та Ж. Б. Лемуана. В 1736—39 відвідав Італію. Твори П. виконані у стилі перехідному від рококо до класицизму: композиції — «Меркурій зав'язує сандалію» (1744), «Хлопчик з кліткою» (1749); пам'ятники — надгробок маршала Моріца Саксонського (1753—76, церква Сен-Тома, Страсбург), статуя Вольтера (1776); «Автопортрет» (1780) та ін. Зберігаються в Луврі. Училища П. були Ж. А. Гудон та Ф. І. Шубін.

ПІГМАЛІОН (Πουγιάλιον) — 1) У грец. міфології скульптор, цар о. Кіпр, який закохався у вирізьблену ним із слонової кістки статую вродливої дівчини — **Галатеї**. За одним з варіантів міфу, від кохання П. статуя ожила, за іншим — її оживила **Афродіта**, жерцем якої він був. 2) **Переносно** П. — людина, закохана у свій витвір. Образ П. використано в л-рі (Овідій, Ж. Ж. Руссо, Дж. Б. Шоу) у мистецтві (Ф. Буше, Е. М. Фальконе). 3) Цар Тіру,

брат Дідони. Убив сестриноного чоловіка, щоб заволодіти його багатством.

ПІГМЕЙ — низькорослі племена (ака, тикіткі, обонго, батва), які живуть у лісах Габону, Камеруну, Центральнофр. Республіки, Заїру, Руанди. Найдавніші відомості про них є в давньогрец. написах 3-го тис. до н. е. Згадуються також у давньогрец. та ін. джерелах. Для П. характерні малий зріст (від 144 до 150 см для дорослих чоловіків), світло-коричневий колір шкіри, кучеряве темне волосся, губи порівняно тонкі, великий тулуб, руки і ноги короткі. Фіз. тип П. становить окрему расу. Заг. чисельність П. не встановлено. П. визначають від 40 до 200 тис. чол. Осн. заняття — полювання і збирання. Застосовують лук і стріли, металеву зброю. Залізо вимінують у сусідів. Говорять мовами народів, які їх оточують. У говірках П. є деякі фонетичні відмінності, але до цього часу мови П. не вивчені.

ПІГМЕЙ (грец. πυγμαίος, букв. — розміром з кулак) — 1) У грец. міфології людина заввишки не більше як відстань від кулака до ліктя. Вважають, що в старод. переказах про П. відбилися реальні відомості про низькорослих жителів тропічної Африки — **пігмев**. 2) **Переносно** П. — нікчемна, дрібязкова людина.

ПІГМЕНТИ (від лат. pigmentum — фарба) — 1) В біології — забарвлені речовини, що входять до складу тканин організмів і відіграють важливу роль у їх життєдіяльності. П. — органічні речовини різної природи. Колір П. визначають **хромософні групи**, які входять до складу їхніх молекул і зумовлюють вибірне поглинання світла у видимій частині сонячного спектра. Найпоширеніші в природі П. — **порфірини** і **каротиноїди**. Порфірини є осн. компонентами молекул **хлорофілу** зелених рослин, бактеріохлорофілів фотосинтезуючих бактерій, дихальних пігментів тварин і людини — **гемоглобину** та **міоглобину**, **цитохромів**. Каротиноїди та їхні окисні похідні (ксантофіли) є пігментами жовтого, оранжевого і червоного кольору; містяться в зелених рослинах, водоростях, грибах та бактеріях. В синьо-зелених та червоних водоростях знаходяться сині (**фікоціани**) і червоні (**фікоеритрини**) фотосинтетичні П. групи фікобілінів, небілкова частина яких складається з 4 пірольних кілець. До П. цієї групи за структурою наближаються блакитний П. рослин — **фітохром** та **жовті пігменти** тварин, які утворюються при розпаді гемоглобіну. Досить поширені в рослинах **флавоноїди** (**антоціани**, флавоїди, флавоноли, аурони, халкони), що надають різноманітне забарвлення рослинним тканинам. Забарвлення шкіри та її похідних у людини і тварин зумовлюється наявністю П. **меланінів**. В тканинах зустрічаються й ін. П., напр. дихальні **хромогени** (похідні **хінонів**), зоровий пігмент — **родопсин**. Деякі П. є вітамінами (**рибофлавін**) і провітамінами (**каротин**). П. звичайно локалізовані в тих або

ін. структурних утворах клітини (напр., **хлорофіл** — у хлоропластах, **каротиноїди** — в хромо- і хлоропластах), рідше — в рідинах організму (напр., флавоноїди — в клітинному соку рослин). У багатьох тварин і рослин існують спеціалізовані пігментні клітини, або **хроматофори**, П. яких зумовлюють забарвлення покривів організму та деяких внутр. органів. П. виконують найрізноманітніші функції. У рослин П. (гол. чин. **хлорофіл**) беруть участь у **фотосинтезі**, у тварин — у зоровому процесі (родопсин), перенесенні кисню (гемоглобін), тканинному диханні (цитохроми), захисті організму від шкідливої дії ультрафіолетового випромінювання (каротиноїди, флавоноїди — у рослин, меланіни — у тварин). Крім того, П. зумовлюють забарвлення організмів, що має важливе пристосовувальне значення в їхньому житті (див. **Забарвлення тварин**, **Забарвлення рослин**). Порушення стадій перетворення П. призводить до патологічного стану організмів. Деякі П. застосовують у медицині (напр., П.-вітаміни, П.-провітаміни) і в харч. пром-сті (напр., каротин).

2) У хімії — забарвлені хім. сполуки, що їх використовують у вигляді тонких порошоків для **фарбування** пластмас, гуми, хім. волокон, виготовлення фарб. Не розчиняються у воді та забарвлюваних середовищах. Поділяються на органічні й неорганічні (мінеральні). З органічних найважливіші азопігменти, фталоціанінові й поліциклічні П. (див. **Азобарвники**, **Фталоціанінові барвники**, **Кубові барвники**). До П. належать також органічні **лаки**. Неорганічні П. бувають природні (**вохра**, **крейда**, **сурьма** тощо) і синтетичні (**сажа**, **ультрамарин**, **біліла**). Найважливішими характеристиками П. є яскравість і насиченість кольору, покривна здатність, світлостійкість і стійкість до дії хім. реагентів, **дисперсність** тощо. Використання П. неперервно зростає, зокрема вони входять до складу лакофарбових покриттів, застосовуваних для захисту від корозії, для декоративних цілей.

А. Г. Халмуродов (пігменти в біології).

ПІГМЕНТНІ КЛІТИНИ, **хроматофори** — клітини тіла людини, хребетних та деяких безхребетних тварин, що мають **пігменти**, які зумовлюють забарвлення покривів і деяких внутр. органів. Розрізняють три осн. типи П. к.: **меланофори**, що містять **меланіни** від жовтого до майже чорного кольору; **ксантофори**, до складу яких входять **каротиноїди**, флавіни, що містять жовтого до червоного кольору; **гуанінофори**, або **іридоцити**, що містять гуанідин, які зумовлюють блискуче сріблясте і золотисте забарвлення. П. к. у шкірі деяких тварин можуть скорочуватися, розтягуватися або змінювати своє положення, завдяки чому ці тварини здатні змінювати забарвлення тіла відповідно до зміни навколишнього фону.

ПІГРОВ Костянтин Костянтинович [26.X (7.XI) 1876, с. Мала

Ж. Б. Пігаль. Меркурій зав'язує сандалію. 1744. Лувр. Париж.

Джалга, тепер Апанасенківського р-ну Ставро. краю — 22.XII 1962, Одеса) — укр. рад. хор. диригент і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1956). В 1901 закінчив регентський клас петерб. Придворної співацької капели, де навчався, зокрема, у А. Лядова (гармонія). Був учителем співів і церк. регентом у містах Росії та України. П. — засновник і худож. керівник (1930—40) Молд. хорової капели (з 1936 — «Дойна»). В 1920—31 і з 1936 — викладач Одес. консерваторії (з 1946 — професор), де організував і очолював кафедру хорового диригування та хор студентів (1944). Серед вихованців П. — нар. арт. УРСР А. Авдієвський, засл. діяч мист. УРСР М. Гринишин, Е. Дуценко, Д. Загребський, А. Мархлевський. П. належать навчальні посібники «Керівництво хором» (1956) та «Сольфеджіо» (1970, у співавторстві). Нагороджений орденом Леніна.

Ю. Г. Щурак. Портрет Богдана Хмельницького. Кінець 19 ст.

ПІГУ (Pigon) Артур Сесіа (18.XI 1877, Райд, о. Уайт — 7.III 1959, Кембрідж) — англ. економіст, представник кембріджської школи. Закінчив Кембріджський ун-т, 1908—43 очолював кафедру політ. економії цього ун-ту. Займався проблемами тарифної політики, циклічних коливань пром. виробн., зайнятості, держ. фінансів. Бурж. суть екон. поглядів П. виявилася в його підході до питань безробіття, яке він вважав наслідком нібито надто високого рівня зарплати плати трудящих. Відома праця П. «Економіка добробуту» (1912).

ПІГУЛЄВСЬКА Ніна Вікторівна [1 (13).I 1894, Петербург — 17.II 1970, Ленінград] — рад. історик, спеціаліст з ранньосередньовічної історії країн Близького і Середнього Сходу і Візантії, чл.-кор. АН СРСР (з 1946). В 1918 закінчила Бестужевські курси. З 1938 працювала в Ін-ті сходознавства АН СРСР; 1939—41 і 1944—51 одночасно викладала в Ленінгр. ун-ті. Була віце-президентом Рос. палестинського т-ва і редактором «Палестинського збірника» (з 1952). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами і медалями.

Тв.: Ближній Восток. Візантія. сла. Я., 1976.

ПІГУЛЯК Юстин Григорович (1845, с. Нові Мамайші, тепер с. Новосілка Кіцманського р-ну Чернів. обл. — 2.VI 1919, Чернівці) — укр. живописець. У 1874 закінчив Віденську академію образотворчих мистецтв. Автор портретів («Автопортрет», 1883; Ю. Федьковича, 1886; І. Воробкевича, 1887; Т. Шевченка, 1889; Б. Хмельницького, кінець 19 ст.; О. Кобилянської, 1916), творів побутового жанру («Гуцули», «Любов і вірність», «На передазі»), пейзажів, творів за мотивами поезій Т. Шевченка («Хустина», «Ой одна я, одна», «Калина», «Наймика», «Нашо мені чорні брови»). У 1874—1906 П. викладав у Вищій реальній школі в Чернівцях. Р. Я. Пилипчук.

ПІД ПРАПОРОМ ЛЕНІНИЗМУ — парт.-політ. журнал ЦК Компартії України. Видається в Києві двічі на місяць укр. та рос. мовами. Засн. 1941 під назвою «На допомогу агітатору» (1941 вийшло

23 номери). Під час нім.-фашист. окупації України 1941—43 не видавався. В 1944 журнал відновлено під назвою «Блокнот агітатора». З липня 1969 виходить під теперішньою назвою. Пропагує ленінську теоретичну спадщину, висвітлює практику комуністичного будівництва в СРСР, боротьбу КПРС за зміцнення міжнар. комуністичного руху тощо.

ПІДБЕРЕЗОВИК, підберезник, березник, бабка темна (*Boletus scaber*) — їстівний гриб родини болетових. Шапінка до 15 см у діаметрі, світло-сіра або бурувата. Ніжка луската, до 15 см завдовжки, внизу трохи потовщена. Розміри і забарвлення плодових тіл дуже мінливі. Росте в березових або мішаних (з березою) лісах, плодові тіла утворює у травні — жовтні. Вживається в їжу свіжим, жареним, вареним, сушеним і маринуваним. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. Гриби. т. 3, с. 400—401.

ПІДБИРАЧ-КОПНУВАЧ — машина для підбирання сіна з валків, механічного формування копців круглої форми і складання їх на полі. В СРСР, у т. ч. на Україні, використовують П.-к. марки ПК-1.6А. Основні вузли його: рама з двома опорно-ходовими пневматичними колесами; підбирач барабанного типу; транспортер; камера-копнувач; система приводу робочих органів. Ємність бункера 13 м³. Машина причіпна, агрегується з тракторами Т-40 М, Т-40 АМ, Т-40АНМ, МТЗ-80/82, МТЗ-50/52, ЮМЗ-6. Привід в дію робочих органів — від вала відбору потужностей трактора. Продуктивність — 9 т сіна за годину. Обслуговує 1 тракторист. Див. також *Кормозаготівельні машини*.

С. О. Карпенко.
ПІДБІЛ (*Tussilago*) — рід бараторічних трав'янистих рослин родини складноцвітих. Відомий і вид — П. звичайний, або мати-й-мачуха (*T. farfara*). Кореневище розгалужене. Прикореневі листки, які з'являються після цвітіння, округло-серцевидні, зверху зелені і голі, зісподу — білопестисті (під час дотику до листка він здається зверху холодним, а знизу теплим, звідки й назва цієї рослини — мати-й-мачуха). Квітоносні стебла прості з недорозвиненими лусковидними листочками. Квітки жовті, в поодиноких кошиках. Пошир. в Європі, Азії, Пн. Африці, занесений в Пн. Америку. На Україні росте скрізь по берегах річок, на кручах, в ярах, переважно на глинистому ґрунті. В медичні настій з листя П. застосовують як відхаркувальний і пом'якшувальний засіб при хворобах дихальних шляхів. П. — ранній медонос.

ПІДБІР у тваринництві — виявлення найкращих особин батьківських пар із підібраних на плем'я тварин з метою одержання від них потомства з бажаними якостями. П. — один з осн. зоотех. заходів при розведенні сільськогосподарських тварин і спрямований на удосконалення існуючих та створення нових порід, тісно пов'язаний з *добробором штучним*. При П. враховують тип конституції, про-

дуктивність, екстер'єр, інтер'єр та *родовід* сільськогосподарських тварин, якість потомства. При гомогенному (однорідному) П. підбирають плідника і матку, подібних за ознаками, часто навіть за походженням (*інбридинг*), з метою одержати однорідне і подібне до батьківських пар потомство. При гетерогенному (різнорідному) П., навпаки, підбирають плідників і маток, різних за ознаками, щоб одержати новий тип тварин, який поєднує у більш виразній формі цінні якості батьків, або для усунення в потомстві над одного з плідників (корегуючий П.) та ін. При цьому способі у потомства підвищується життєвість, плодючість, продуктивність та ін. У практиці плем. роботи П. може бути також індивідуальним, груповим, індивідуально-груповим, у птахівництві — і родино-груповим. Бажаної мети при П. досягають цілеспрямованою роботою протягом ряду поколінь тварин.

Лит.: Кравченко Н. А. Разведение сельскохозяйственных животных М., 1973; Красота В. Ф., Лобанов В. Т. Разведение сельскохозяйственных животных М., 1976. М. А. Кравченко.

ПІДБУЖ — селище міського типу Дрогобицького р-ну Львів. обл. УРСР. Розташований в долині рік Бистриці й Сторонянки, за 21 км від залізнич. ст. Самбір. 3,0 тис. ж. (1981). У П. — радгосп «Підбузький», профес.-тех. уч.-ще, загосп. школа, мед. містечко, Будинок культури, 6-ка. Відомий з поч. 16 ст., с-ще міськ. типу — з 1957.

ПІДВІД — систематична категорія, менша від *виду*; сукупність географічно (рідше екологічно або геохронологічно) відособлених популяцій виду. Всі або більшість особин П. відрізняються від особин ін. П. певними морфологічними, фізіологічними та екологічними ознаками, набутими в процесі *еволюції*. За певних умов можливе перетворення П. у самостійні види. Назва П. утворюється додаванням третього слова (епітета) до видової назви. Напр., білка звичайна карпатська (*Sciurus vulgaris carpathicus*) — один з П. білки звичайної (*Sciurus vulgaris*).

ПІДВИСОЦЬКА Ємілія (8.II 1856, м. Хирів, тепер Старосамбірського р-ну Львів. обл. — 20.II 1901, Одеса) — укр. актриса. Дружина К. О. Підвисоцького. В 1876—1905 працювала в *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові, 1889—92 — у трупі М. Кропивницького і М. Старичького, 1905—17 — в трупі П. Прохорова, Л. Сабіна. Ролі: Горпина («Шельменко-денщик»), Квіткі-Осип'яненка, Стеха («Назар Стодоля» Шевченка), Настя, Марина Пасічна («Украдене щастя», «Учитель» Франка), Ганна («Безтаданна» Карпенка-Карого), Вуся («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Старицького), Анна («Підгоряни» Гуцалевича), Мар'яна («Дивна пригода» Гольдони) та ін.

П. К. Медведик.
ПІДВИСОЦЬКИЙ Володимир Вадимович [24.V (5.VI) 1857, с. Максимівка, тепер Ічнянського р-ну Черніг. обл. — 22.I (4.II) 1913, Петербург] — укр. і рос. патолог. У 1884 закінчив мед. ф-т Київ.

Підберезовик.

Підбіл звичайний.

ун-ту. Професор Київ. ун-ту (1887—1900) та ун-ту в Одесі (1900—05); у 1905—13 — директор Ін-ту експеримент. медицини в Петербурзі. Праці П. присвячені вивченню мікроскопічної будови підшлункової залози, процесу регенерації (зокрема, залоз), проблемам заг. патології, інфекції та імунітету, етіології злоякісних пухлин (роль паразитів і мех. подразнень), питанням ендокринології, мікробіології тощо. З наук. школи П. вийшли відомі вчені — Д. К. Заболотний, Л. О. Тарасевич, С. М. Шасний та ін. П. брав участь у боротьбі з епідемією холери в Києві (1892), в організації мед. ф-ту ун-ту в Одесі (1900).

ПІДВИСОЦЬКИЙ Кость Осипович (28.VI 1851, с. Коржова, тепер Монастирського р-ну Терноп. обл. — 12.VI 1904, с. Медуха, тепер Галицького р-ну Івано-Франк. обл.) — укр. актор, режисер і драматург. Чоловік Е. Підвисоцької. У 1875—81, 1882—85 виступав в укр.-польській трупі О. Бацького. У 1881—82, 1886—89 — актор, 1893—97, 1900—02 — актор і режисер укр. Театру товариства «Руська бесіда» у Львові. В 1889—92 грав у трупі М. Кропивницького та М. Старицького, 1898—1902 — у трупі М. Ярошенка, О. Суходольського. Ролі: Бичок («Гитай, або ж Павук» Кропивницького), Іван («Безталанна» Карпенка-Карого), Осип («Ревізор» Гоголя). Вистави: «Укращене щастя» Франка (грав роль Миколи Задорожного), «Невольники» Кропивницького, «Бурлака» Карпенка-Карого, «Катерина» Аркаса. Автор комедії «Підшивач» (1883), драм. переробок п'єс Ю. Коженьовського «Карпатські верховинці» під назвою «Помста гуцула» (1892), В. Водьського «Галька» під назвою «Галька, або Шляхетські любові» (1899), музика С. Монюшка).

Р. Я. Пилипчук.

ПІДВИСОЦЬКІ СЕЛЯНСЬКІ ЗАВРУШЕННЯ 1817—26 — антикріпосницькі виступи селян с. Підвисоцького (тепер Новоархангельського р-ну Кіровоград. обл.). В 1811 селяни, послаючись на те, що попередній власник маєтку звільнив їх від панщини, почали через суд добиватися звільнення їх від кріпосної залежності. Проте суд відхилив їхні вимоги. Протягом 6 років селяни відмовлялися виконувати панщину. В травні 1817 в Підвисоке прибула військ. команда, яка провела арешти. Однак заворушення не припинилися. В липні 1823 в село прибуло 2 батальйони солдатів. Бл. 70 селян було заарештовано. Але заворушення тривали. В село було надіслано 1-й Уральський козачий полк. У червні 1825 Київ. суд засудив двох учасників руку до каторги, понад 60 — до тілесного покарання. В липні 1826 П. с. з. було остаточно придушено. 91 учасника заворушень віддано до суду, з них — 2 засуджено до каторги, 22 — до тюремного ув'язнення, 59 — до покарання канчуками.

ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ — в СРСР держ. система, що забезпечує трудовим одержання

нових, сучасних теор. знань і практичних навичок, необхідних для роботи за спеціальністю. П. к. здійснюється шляхом індивідуально-бригадного навчання безпосередньо на виробництві, а також на різних курсах. Система П. к. керівних працівників та спеціалістів пром-сті, будівництва, транспорту, зв'язку, с. г., нар. освіти, охорони здоров'я та ін. включає: продовження освіти по спеціальності на вечірніх і заочних відділеннях у вузах і серед. спец. навч. закладах, навчання в ін-тах підвищення кваліфікації, на ф-тах П. к. при вузах, на курсах П. к., що їх організують м-ва, відомства, установи й підприємства. Кваліфікацію підвищують, як правило, без відриву від роботи; строк навчання в ін-тах, на ф-тах і курсах П. к. від 2 до 6 міс. (з відривом від роботи — 1—3 міс.). Метод. керівництво П. к. спеціалістів нар. г-ва здійснює М-во вищої і серед. спец. освіти СРСР. Значне місце в системі П. к. займають заходи по організації самоосвіти трудящих. Див. *Вечірня освіта, Заочна освіта*, а також *Інститути вдосконалення лікарів, Інститути вдосконалення вчителів*.

ПІДВИЩЕННЯ ПОТРЕБ ЗАКОН — один із загальних об'єктивних екон. законів, що відображає суттєві причинно-наслідкові зв'язки між розвитком суспільного виробництва і зростанням потреб (виробничих і невиробничих) суспільства. Об'єктивність постійного зростання потреб людей з розвитком продуктивних сил суспільства довели К. Маркс і Ф. Енгельс. В. І. Ленін сформулював осн. риси П. п. з., показав особливості його діяння в різних сусп.-екон. формаціях. Вирішальну роль у розвитку потреб суспільства відіграє виробн. Зростає потреби суспільства мають активний зворотний вплив на виробн. «Без потреби немає виробництва» (Маркс К. і Енгельс Ф., т. 12, с. 675). Підвищення потреб, виникнення нових потреб, розширення їхнього кола, якісна зміна структури — все це залежить не тільки від розвитку продуктивних сил, а й від панівної форми власності на засоби виробництва, влади сусп. виробн. у кожній сусп.-екон. формації. П. п. з. виявляється під впливом специфічних економічних законів, особливо осн. екон. закону даного сусп. ладу. В бурж. суспільстві П. п. з. не має повного простору через приватнокапіталістичну власність на засоби виробн., гонитву капіталістів за прибутком. На сучас. етапі різко загострилася суперечність між непомірно зрослими можливостями для задоволення потреб трудящих, що їх відкриває науково-технічна революція, і перепонами, які капіталізм чинить на шляху до здійснення їх. За соціалізму докорінно змінюється характер і наслідки діяння П. п. з. Сусп. виробн. тут безпосередньо підпорядковане дедалі повнішому задоволенню постійно зростаючих матеріальних і культур. потреб усіх членів суспільства. П. п. з. діє в тісному взаємозв'язку з основним економічним законом соціалізму і всією системою екон.

законів соціалізму. Для П. п. з. за соціалізму характерні безперервність і швидкі темпи, всебічність підвищення потреб, неухильне соціально-екон. вирівнювання структури потреб усіх членів соціалістичного суспільства. П. п. з. дедалі повніше виявляється на етапі зрілого соціалізму. Широке використання досягнень науково-тех. революції прискорює підвищення потреб, якісно змінюється їхня структура, вони стають різноманітнішими. Інтенсивно підвищуються інтелектуальні й соціальні потреби трудящих, все повніше задоволення яких сприяє всебічному розвитку особи. Соціалістична держава забезпечує динамічний збалансованість виробн., здатного до своєчасної перебудови відповідно до зміни потреб.

О. А. Рубан.

ПІДВІДОМЧІСТЬ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ — визначена законом належність розгляду і вирішення справ до компетенції певних держ. органів чи громадських орг-цій. П. ц. залежить від характеру правовідносин, з яких виник цивільноправовий спір, та правового статусу його учасників. За ст. 4 Основ цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік (ст. 24 ЦПК УРСР) судам підвідомчі справи по спорах, що виникають з цивільних, сімейних, трудових і колгоспних правовідносин, якщо хоча б однією з сторін є громадянин, колгосп, міжколгоспна або держ.-колг. орг-ція, за винятком випадків, коли вирішення таких справ віднесено законом до відання адм. або ін. органів. Суди вирішують і справи, в яких беруть участь іноз. підприємства, орг-ції, іноземці та особи без громадянства. Судам підвідомчі і справи т. з. окремого провадження, а також ін. справи, віднесені законом до компетенції суд. органів. До відання *товариських судів* в УРСР передано деякі дрібні цивільноправові спори (про використання підсобних приміщень, домових служб, оплату комунал. послуг і витрати на поточний ремонт місць заг. користування в квартирах). За згодою сторін ці суди розглядають окремі цивільні справи, підвідомчі нар. судові: по майнових спорах між громадянами на суму до 50 крб., про встановлення порядку користування будівлями, що становлять спільну власність громадян, про поділ майна колг. двору і виділ з нього, про поділ майна між подружжям. За ст. 163 Конституції СРСР (ст. 161 Конституції УРСР) вирішення *господарських спорів* між підприємствами, установами та орг-ціями здійснюють органи держ. арбітражу в межах їхньої компетенції (див. *Арбітраж в СРСР*). Якщо сторони входять до одного м-ва чи відомства, однієї кооп. системи чи ін. орг-ції, спір вирішує відомчий арбітраж. Цивільно-правові спори між громадянами (крім тих, що виникають з трудових і сімейних відносин), а також госп. спори між орг-ціями за угодою сторін можуть бути передані на вирішення *третейського суду*.

А. М. Фелдман.

Е. Підвисоцька.

В. В. Підвисоцький.

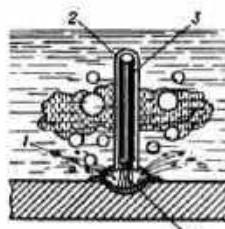
К. О. Підвисоцький.

ПІДВІСКА

Підводна розробка родовищ корисних копалин. Плаваюча платформа з буровою установкою (СРСР).

Підводне зварювання «мокрим» способом:
1 — паргазовий пузир;
2 — водонепроникна обкладка;
3 — електрод;
4 — електрична дуга.

Підводне телебачення. Апаратура «Краб-2М» (СРСР).

ПІДВІСКА транспортних машин — 1) П. механічна — сукупність рухомих (або нерухомих) частин та пружних пристроїв, що служать проміжною (підвішувальною) з'єднувальною ланкою між корпусом (рамою) та опорними елементами машини — колесами, котками тощо. Розрізняють П. жорстку (без рухомих частин), напівжорстку та м'яку (з рухомими частинами і пружними пристроями). Жорстку П. використовують на машинах (напр., гусеничних екскаваторах) з низькою (3—4 км/год) трансп. швидкістю, напівжорстку — звичайно на гусеничних тракторах, м'яку підвіску встановлюють на автомобілях, локомотивах, тракторах деяких типів тощо. Залежно від пружного пристрою П. поділяють на ресорні (див. *Ресора*), пружинні (див. *Пружина*), торсіонні (див. *Торсіон*) та пневматичні (балони зі стиснутим повітрям). Автомобільні П. (див. *Задній міст*, *Передній міст*) поділяють, крім того, на залежні й незалежні. В залежній П. вертикальні переміщення колеса передається (напр., жорсткою балкою) ін. колесу. В незалежній П. такого взаємозв'язку між колесами немає. П. знижує і рівномірно розподіляє динамічні навантаження на опорні елементи, забезпечуючи плавність ходу і стійкість машин, підвищує їхню тягову властивість. 2) П. магнітна — «підвішування» транспортного засобу над шляховим пристроєм електромагнітними силами з використанням лінійного електродвигуна. Статор електродвигуна розміщено в нижній частині транспортного засобу, а ротором служить довга металева штаба (*електромагніт*), закріплена на полотні шляхового пристрою. Під час дії такого двигуна виникає «біжуча» електромагнітна хвиля, що «підвішує» (до 30 см) трансп. засіб у повітрі і забезпечує його рух без будь-якого мех. контакту зі шляховим пристроєм. Магнітна П. дає змогу створювати швидкості (до 500 км/год) магістралі (напр., *монорейкої дороги*) з безшумним і плавним рухом транспортних засобів. Експерси з П. такого типу експлуатують в Японії, Франції. Траси нового виду транспорту споруджують також (1981) в СРСР та ін. країнах.

ПІДВІСНА ДОРОГА — піддонно-транспортна споруда з підвісним рухомих складом для переміщення людей і вантажів. До споруди такого типу належать канатні дороги і *монорейкові дороги*. Осн. перевагами П. д. перед наземними (непідвісними) дорогами є: відсутність суцільного дорожнього полотна, що займає значну земельну площу; мала залежність від рельєфу місцевості; можливість прокладати трасу за найкоротшою віддаллю, не вдаючись до зведення мостів і виконання великого обсягу земляних робіт; незначний вплив клімат. і атм. умов на експлуатаційну якість дороги.

ПІДВІТРАНИ ОСТРОВИ — підгрупа Малих Англійських островів у Карибському м., біля узбережжя Пд. Америки. Пл. майже 1200 км². Нас. понад 250 тис. чел. Найбільші

з П. о.: Аруба, Кюрасао, Бонайре (володіння Нідерландів), Бланкілья, Орчіла та ін. (входять до складу Венесуели). Поверхня островів погорбована (вис. до 372 м). Клімат субекваторіальний. Переважають ксерофітні чагарники та сухі ліси. Плантації цукр. тростини, бавовнику тощо. На о. Кюрасао добувають фосфати. Головні порти: Вільмстад (о. Кюрасао) та Ораньєстад (о. Аруба).

ПІДВОДНА АРХЕОЛОГІЯ — галузь археології, що вивчає різноманітні пам'ятки, які опинилися під водою внаслідок тектонічних явищ, зсувів, корабельних аварій тощо. Виникла на поч. 20 ст. До серед. 20 ст. підводні роботи здійснювали з допомогою водолазів. Застосування з 50-х рр. 20 ст. легководолазного спорядження, особливо аквалангів, відкрило широкі можливості для досліджень під водою. Значний інтерес становлять підводні дослідження затопленої частини *Германасси*, *Фанагорії*, *Херсонеса*, *Ольвії*, *Тіри* та ін., де виявлено залишки споруд, численні уламки кераміки та ін. знахідки античного й ранньосередньовіч. часів. У результаті досліджень, що й проводили Азово-Чорноморська підводна археол. експедиція з 1957, було складено карту підводних знахідок Азовського й пн. частини Чорного морів. Значні підводні дослідження проводяться на Дніпрі.

Лит.: Блаватський В. Д., Кошеленко Г. А. Открытие затонувшего мира. М., 1963; Блаватський В. Д. Подводная археология и ее задачи. «Вопросы истории», 1964, № 12; Шаповалов Г. І., Спичко Б. Р. Про підводні археологічні дослідження біля о. Хортиці. «Український історичний журнал», 1971, № 2.

ПІДВОДНА РОЗРІБКА РОДОВИЩ корисних копалин, підводні процеси роботи — видобування корисних копалин під водами морів та океанів. Першими такі роботи виконували (11 ст. до н. е.) на Середземному морі фінікійці: з відкладів морських черепашок вони видобували сировину для виробл. пурпурної фарби. Пізніше почалась розробка коралових рифів (як буд. сировини) в тропічних морях. Мідну руду стали вилучати з дна протоки Босфор. Значного розвитку П. р. р. набула наприкінці 19 — на поч. 20 ст., зокрема на узбережжі Австралії, Бразилії та Індії. В СРСР 1924 почалося пром. видобування сульфату натрію (у зат. *Кара-Богаз-Гол*), 1949 — нафти (селище Нафтові Каміні). З 1966 у сх. частині Балтійського м. освоюють морські розсипи, щоб одержати титано-цирконієві концентрати. Найбільший обсяг сучасної П. р. р. припадає на видобування нафти і газу. Розрізняють підводну розробку поверхневих (донних) родовищ (напр., розсипів важких мінералів і металів *континентального шельфу*) і родовищ корінних (в надрах водойм). Поверхневі (донні) родовища розробляють за допомогою підводних скреперних установок (див. *Скрепер*), плаваючих платформ з видобувним устаткуванням, багаторчакових, гідравлічних та ін. *драг*, *земснарядів*, *підводних човнів* тощо. П. р. р. корінних родо-

вищ майже не відрізняється від *підземної розробки родовищ*: *шахтні стовбури* проводять з материка або штучних островів. Для нафти і газових *бурових свердловин* використовують плаваючі платформи з буровими установками (мал.). Перспективним є видобування корисних копалин на місці залягання *вишугуванням*, розчиненням водою. У пром. масштабах родовища розробляють на глибинах до 300 м, зразки деяких порід піднімають з глибини 1000—6000 м. Продуктивність тех. засобів, використовуваних при освоєнні поверхневих родовищ, становить від кількох десятків до кількох тисяч кубічних метрів на годину. До П. р. р. належить також вилучення корисних копалин з мор. вод, яке ґрунтується на виділенні розчинених у ній солей (напр., хлористого натрію) або хім. елементів (бром, магній тощо).

Лит.: Добыча полезных ископаемых со дна морей и океанов. М., 1970; Технология добычи полезных ископаемых со дна озер, морей и океанов. М., 1979; Боровиков П. А., Самарский В. Н. Подводная техника морских нефтепромыслов. Л., 1980.

Г. Л. Майдукос.
ПІДВОДНЕ ЗВАРЮВАННЯ — дугове зварювання металів під водою. Вперше в світі досліджене і здійснене в СРСР 1932 групою дослідників на чолі з К. К. Хреновим. Розрізняють «мокрим» і «сухим» способи П. з. До «мокрого» способу П. з. (мал.) відносять звичайно водолазні зварники, використовуючи плавні сталеві електроди, покриті шаром водонепроникної обкладки. При зварюванні виступаюча частина обкладки захищає від води дугу електричну, яка стійко горить у паргазовому пузирі, що утворюється від дії тепла дугового розряду. В 1965 в *Електрозварювальній інституті* імені Є. О. Патона АН УРСР розроблено «мокрим» спосіб напівавтоматичного П. з. порошковим дротом (див. *Зварювальні матеріали*) за допомогою спец. напівавтомат. зварювального пристрою. Спосіб економічний, універсальний, дає змогу одержувати зварні шви, міцність яких така сама, як і основного металу. Його використовують на глибинах до 100 м для будівництва і ремонту підводної частини суден (на плаву), нафто- і газопроводів, шлюзів, гребель, портів та ін. гідротех. споруд. За «сухим» способом П. з. метали з'єднують у спец. камерах, спущених під воду.

М. Савиц.
ПІДВОДНЕ КІНОЗНІМАННЯ — кінознімання об'єктів під водою. Проводиться звичайними кінознімальними апаратами з спеціальними (найчастіше) *об'єктивами* (в СРСР випускають об'єктиви «Гідроруссар») і світлофільтрами. Знімають об'єкти через люмінатори підводних човнів та глибоководних апаратів (напр., *батискафів*, *гідростатів*), через прозорі стінки басейнів і акваріумів, на значній глибині (до 300 м) — використовуючи герметич. бокси з вікнапаратами та акумуляторями. Щоб компенсувати тиск води (на глиб. понад 75 м), у боксах створюють надлишковий тиск повітря.

Освітлюють об'єкти звичайними лампами розжарення з герметизованою струмопровідною частиною, спец. лампами (з особливо міцного скла) або водолазними приладами; фокусування об'єкта — за шкалою віддалі. Оператор керує кіноапаратом безпосередньо або дистанційно (напр., з палуби судна, берега). Для П. ч. використовують, як правило, кіноплівку підвищеної контрастності, найкращу якість зображення забезпечує оборотна кіноплівка, що її світлочутливість збільшують форсування проявленням до 1000 одиниць ГОСТу. В СРСР перший апарат для П. ч. у водонепроникному боксі створив (1933) Ф. Леонтович. П. ч. набуло поширення після винайдення (1943) франц. вченими Ж. І. Кусто та Е. Ганьяном *акваланга*. П. ч. застосовують при зніманні худож., документальних, наук.-популярних та н.-д. кінофільмів. Ефекту П. ч. можна досягти деякими методами комбіновано кінознімання.

Лит.: Гордийчук І. Б., Пелль В. Г. Справочник кинооператора. М., 1979; Кудряшов Н. Н. Специальные кино съемки. М., 1979; Иофис Е. А. Кинофотопроекти и материалы. М., 1980.

О. А. Янушевський.

ПІВДОДНЕ ТЕЛЕБАЧЕННЯ — телебачення, використовуване для спостереження підводних об'єктів. Система П. т. є замкненою телевізійною системою, що складається з підводної і надводної частин. До підводної частини системи П. т. належать: передавальна *телевізійна камера* (з спец. оптичною системою), вміщена у водонепроникний циліндр, здатний витримувати великий тиск води; багатожильний *кабель*; джерело підсилювання (в разі потреби) і блок фотографування; до надводної частини (мал.) — *відеоконтрольний пристрій* (або *телевізор*), з'єднаний кабелем з телевізійною камерою; *пульт керування* телекамерою і сигнальним пристроєм, а також джерело електричного живлення. Телевізійну камеру опускають на глибину до кількох сотень метрів; на великих глибинах нею керують дистанційно (з пульта керування), на малих — вручну. Обмежує застосування П. т. слабка освітленість підводних об'єктів, а також мала їх контрастність щодо фону. П. т. дає змогу керувати *підводно-технічними роботами*, спостерігати дії водолазів (див. *Водолазна справа*), розвідувати підводні корисні копалини, досліджувати підводні флору і фауну тощо.

Лит.: Дюмонд М. Н., Дмитрієв А. Н. Погружение глубин. Л., 1969.

ПІВДОДНИЙ СПОРТ — один з військово-технічних видів спорту, що включає швидкісне плавання, підводне орієнтування й підводну спортивну стрільбу. Для П. ч. використовують спец. знаряддя — дихальну трубку, маску, ласті; при тривалому перебуванні під водою — *акваланг*, гідрокостюм тощо. Швидкісне плавання включає плавання в лапах по поверхні води на 100, 200, 400, 800 і 1500 м; естафетне плавання (4 × 100, 4 × 200 м); пірнання на 30 м і плавання з аквалангом на 100, 400, 800 м. Під-

водне орієнтування включає п'ять вправ — «орієнтири», «зірки», «сладом», «зони», «кути». Підводна спортивна стрільба поділяється на стрільбу під водою по нерухомих мішенях; по рухомих цілях (рибах); кульову стрільбу з малокаліберного пістолета (в тирі). Випок П. ч. у 50-х рр. 20 ст. після винайдення акваланга. П. ч. почав розвиватися в багатьох країнах. У 1959 створено Всесвітню конфедерацію підводної діяльності (КМАС). В СРСР П. ч. з'явився після організації Т-ва рятування на воді. У 1956 при Центр. морському клубі та з 1957 при ін. морських клубах ДТСААФ почали працювати секції П. ч. З 1958 щорічно проводяться чемпіонати СРСР; з 1971 — змагання на кубок СРСР. В 1959 створено Федерацію П. ч. СРСР, яка в 1965 аступила в КМАС. В 1961 П. ч. включено до *Єдиної Всесоюзної спортивної класифікації*. З 1970 чемпіонати світу і Європи проводяться окремо з швидкісного плавання і підводного орієнтування, а з 1971 — з підводної спорт. стрільби (рад. спортсмени не брали участі в цих змаганнях). Рад. спортсмени займають провідне місце в світі з П. ч. Збірна команда СРСР була неодноразово чемпіоном світу з швидкісного плавання (серед чемпіонів 1980 — укр. спортсмени І. Стародуб, Н. Гриненко, О. Костенко, Р. Гурська, О. Стрелков, А. Носов, А. Гречихін); чемпіоном Європи з підводного орієнтування (серед чемпіонів Європи 1980 — укр. підводники О. Терлецька і В. Лихачов). У 1979 збірна команда України була чемпіоном Спартакіади народів СРСР з підводного орієнтування. В. О. Парфонов.

ПІВДОДНИЙ ЧОВЕН, субмарина — бойовий корабель, призначений для знищення надводних кораблів, підводних човнів та суден, ураження наземних об'єктів на території противника, а також для розвідки, висадки диверсійних груп та виконання ін. спец. завдань. Важливою тактичною властивістю П. ч. є скритність, яка забезпечується здатністю занурюватися на розрахункову глибину і тривалий час діяти під водою. Перші спроби будівництва П. ч. з дерева були в Англії (1620), Росії (1724), з мідних листів — у Пн. Америці (1776). У 1801 амер. винахідник Р. Фултон збудував П. ч. з мідним корпусом. У 1834 рос. інж. К. А. Шільдер уперше збудував металевий П. ч., який уже мав *перископ* і був озброєний жердинною міною. За проектами рос. інженера С. К. Дзевецького 1884 було збудовано П. ч. з електричним двигуном; І. Г. Бубнов і М. Н. Беклемішев 1902 збудували П. ч. з бензиновим двигуном і електродвигуном. В 1912 І. Г. Буб-

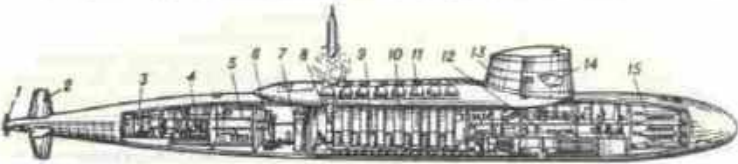
нов створив П. ч. типу «Барс», який на той час був найбільшим і найдосконалішим. У 1915 в Росії М. П. Нальтов збудував перший у світі підводний мініний загороджувач «Краб». На поч. 20 ст. всі осн. мор. д-ви мали П. ч., які широко застосовувалися під час 1-ї світової війни, а в 2-й світовій війні були гол. засобом війни на морі. Сучас. П. ч. може бути однокорпусним (без легкого корпусу), півторакорпусним (легким корпусом частково охоплюється міцний корпус) і двокорпусним (міцний корпус повністю охоплюється легким). Міцний корпус є водонепроникним і здатний витримувати зовнішній тиск води на великих глибинах. Для забезпечення живучості міцний корпус П. ч. всередині поділено водонепроникними перебірками на 4—8 відсіків. У міцному корпусі розміщуються екіпаж, зброя, механізми, різні системи і пристрої, паливо, запаси прісної води та ін. Легкий корпус водонепроникний і служить для надання П. ч. обтічних обводів, розміщення цистерн, трубопроводів, якірних та ін. пристроїв. Для занурення П. ч. заповнюють водою баластні цистерни, для виринання цистерни продувають стиснутим повітрям. Управління П. ч. в підводному положенні вертикальними (за напрямом) і горизонтальними (за глибиною) рулями. За гол. енергетичними установками П. ч. поділяються на атомні і дизельні (дизель-аккумуляторні). Атомний П. ч., який має ядерну енергетичну установку, може тривалий час діяти під водою. Дизельний П. ч. в надводному положенні має хід за допомогою дизелів, а в підводному — електродвигунів, які живляться від акумуляторних батарей. Для спостереження за горизонтом, водою та повітрям П. ч. має перископ. За осн. озброєнням П. ч. поділяються на ракетні і торпедні (ракетні можуть мати і торпеди). П. ч. оснащені гідроакустичною, радіолокаційною, радіоелектронною та ін. апаратурою. У ВМС США, Англії та Франції є атомні ракетні П. ч. стратегічного призначення (водотоннажністю до 9000 т, швидкістю під водою до 55 км/год, глибина занурювання до 300 м), а також П. ч. багатопідводного призначення. Рад. ВМФ має сучас. атомні та дизельні П. ч. різного призначення. М. П. Грегов.

ПІВДОДНІ ДЖЕРЕЛА — природні виходи підземних вод на дні та схилах водотоку або водойми. П. д. на дні моря наз. субмаринними (напр., у Чорному м. поблизу м. Гагри).

ПІВДОДНО-ТЕХНІЧНІ РОБОТИ — роботи, виконувані під водою при будівництві й ремонті гідротехнічних споруд, прокладанні й ремонті підводних трубопроводів, кабелів тощо. П.-т. р. по-

Загальне розташування основних механізмів та обладнання в атомному ракетному підводному човні (США):

1 — гребний гвинт; 2 — кормове оперення; 3 — редуктор; 4 — парова турбіна; 5 — допоміжні механізми; 6 — парогенератор; 7 — ядерний реактор; 8 — ракета; 9 — повітряний балон; 10 — шахта; 11 — кришка шахти; 12 — центральний пост; 13 — огороження рубки; 14 — горизонтальні руди; 15 — запасні торпеди.

лягають у досліджуванні й підготовці дна акваторії, обстежуванні підводних частин гідротех. споруд, підводному бетонуванню монолітних частин будованих споруд, монтажі збірних конструкцій, підводному зварюванню їхніх елементів, різанні і т. п. Щоб при бетонуванні запобігти розмиванню бетонної суміші, її укладають за допомогою вертикально переміщуваної труби. Крім того, вдаються до роздільного бетонування — попереднього заповнення опалубки крупним заповнювачем і подачі по трубах цементного розчину, а також до ін. способів. Устаткування для П.-т. р. розміщують на плавучих засобах (баржах, водозаправних ботах, днопоглиблювальних суднах), на берегах водойм або на льоду. Значний обсяг П.-т. р. виконують водозаправники (див. також *Водозаправна справа, Гідрокомбінезон, Кесон*).

ПІДВОЛОЧИСЬК — селище міського типу Терноп. обл. УРСР, районний центр, на р. Збруч (прит. Дністра). Залізнична станція. 7,7 тис. ж. (1981). Вперше згадується в документах 1463. Під час визвольної війни українського народу 1648—54 в районі П. діяли повстанські загони. Після 1-го поділу Польщі (1772) П. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). Після розпаду Австро-Угорщини (1918) П. 1919 захопила бурж.-поміщицька Польща. Під П. 1920 точилися запеклі бої рад. військ з польськ. інтервентами. В 1939 П. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 П. — с-ще міськ. типу. У П. — ф-ка пластмасових виробів, консервний з-д, харч. комбінат, птахоінкубаторна станція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 4 заг.-осв., музична, художня й спорт. школи, лікарня. 2 будинки культури, кінотеатр. 5 6-к. У 1883, 1897, 1898, 1913 П. відвідав І. Я. Франко.

ПІДВОЛОЧИСЬКИЙ РАЙОН — на Сх. Терноп. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 0,8 тис. км². Нас. 54,6 тис. чол. (1981). У районі — 57 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 26 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Підволочиськ*. П. р. розташований в межах *Подільської височини*. Корисні копалини: глина, пісок, черепашник, торф. Річки — *Збруч* (на сх. межі району) та його прит. *Гнила, Самець* (бас. Дністра). ґрунти чорноземні й темно-сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, сосна) займають 4 тис. га. Найбільші пром. підприємства: скалатський ф-ка побутової хімії та комбикормовий з-д, підволочиські ф-ка пластмасових виробів та консервний з-д, Новосілівський спиртовий та Новосілівський рем.-мех. з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Підволочиськ) та 7 будинків побуту. Спеціалізація с. району — землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 69,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 64,3 тис. га, пасовища і сіножаті — 4,8 тис. га. Гол. культури: озима пшениця,

ячмінь, цукр. буряки, картопля, овочеві. У П. р. — 24 колгоспи, радгосп, птахоінкубаторна станція, 3 міжгосп. підприємства (по виробн. свинини і 2 — по виробн. яловичини), райсільгосптехніка з виробничим відділенням та райсільгоспхімія. Залізничні станції: Підволочиськ, Скалат, Богданівка. Автомоб. шляхів — 332 км, у т. ч. з твердим покриттям — 268 км. У районі — 2 профес.-тех. уч-ща (Підволочиськ і м. Скалат),

51 заг.-осв., 4 муз., художня і спорт. школи; 57 лік. установ, у т. ч. 4 лікарні. 26 будинків культури, 39 клубів, 2 кінотеатри, 61 кіноустановка, 61 6-ка. У с. Терпилівці П. р. народився укр. рад. актор і режисер Я. Т. Гелас, у с. Ободівці (тепер злилося з с. Лозівкою) — укр. художник П. П. Обаль, у с. Коршівці — зх.-укр. революц. діяч І. Г. Цепко. У П. р. видається газ. «Збручанська зоря» (з 1941).

ПІДГАЄЦЬКИЙ Володимир Володимирович [н. 5 (18). II 1914, м. Благовещенськ, тепер Амур. обл.] — укр. рад. вчений у галузі зварювального виробництва, доктор тех. наук (з 1965), професор (з 1973). Закінчив (1941) Київ. індустріальний (тепер політех.) ін-т. З 1946 — в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Осн. праці — у металургії і технології зварювальних процесів. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

ПІДГАЙЦІ — місто Бережанського р-ну Терноп. обл. УРСР. Розташоване у верх. течії р. Коропця (прит. Дністра), за 24 км від залізнич. ст. Потугори. П. вперше згадується в істор. джерелах 1463. Після загарбання Поділля феод. Польщею П. ввійшли до складу *Руського воєводства*. Після 1-го поділу Польщі (1772) П. підпали під владу Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). Після розпаду Австро-Угорщини (1918) П. 1919 загарбала бурж.-поміщицька Польща. В 1925 в П. створено підпільний осередок КПЗУ. В 1939 П. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З цього самого року П. — місто. В П. — консервний та комбикормовий заводи, виробничі відді-

лення Бережанської райсільгосптехніки, філіал Бучацького виробн. об'єднання металовиробів, комбінат комунальних підприємств, лісництво. Профес.-тех. уч-ще, 2 заг.-осв. школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, клуб, 2 6-ки. Архит. пам'ятки: церква, костюл (16 ст.), залишки фортечних мурів (16—17 ст.). Пам'ятники В. І. Леніну, А. Міцкевичу. В П. народився укр. рад. письменник М. І. Рудницький. **ПІДГІН** — додаткові слаборозвинені пагони хлібних злаків, що утворюються з вузла кущини пізніше основних стебел. П. дає неповноцінне зерно, яке, крім того, досягає з запізненням. Додаткові стебла, що зовсім не дають врожаю, наз. не до гоном. При великій кількості П. і недозному утворюється різноярусність посівів, що утруднює збирання врожаю, знижує його якість. У лісівництві П. наз. другорядні породи, які вводять у *деревостан* лісу для прискорення росту дерев гол. породи у висоту й поліпшення форми їхніх стовбурів.

ПІДГІРЦІ — село Обухівського району Київ. обл., біля якого виявлено скарби давніх художніх виробів з бронзи і поселення раннього залізного віку (5—4 ст. до н. е.). В одному з скарбів були речі 9—8 ст. до н. е. кавказ. походження: пояс із суцільного листа бронзи, оздоблений карбованими візерунками й зображеннями фігур звірів, і бляха-застібка. До складу другого скарбу (5—4 ст. до н. е.) входили численні бронзові прикраси: трикутні підвіски, сережки, пронизки тощо. При розкопках (1950) поселення відкрито залишки жител, бронзоліварної майстерні і госп. споруд. Знайдено глиняний ліпний посуд, прясильця, бронзові наконечники стріл, прикраси тощо. Осн. заняття жителів поселення — скотарство і землеробство. Були розвинуті також гончарське, ткацьке, залізобробне та ін. ремесла. Деякі дослідники вважають, що поселення належало попередникам давніх слов'ян.

ПІДГІРЯНКА Марійка (справж. прізвище, ім'я та по батькові — Лене́рт-Домбровська Марія Оме́лянівна; 29.II 1881, с. Білі Ослави, тепер Надвірнянського району Івано-Фр. обл. — 20.V 1963, Львів) — укр. рад. поетеса. Після закінчення вчительської семінарії (1900) вчителювала (до 1941). Авторка зб. «Відгуки душі» (1908), поеми «Мати-страдинка» (1919), віршів для дітей. Мотиви творів П. до 1939 — мрії про краще майбутнє народу, природа Карпат. В рад. час опішувала розквіт рідного краю.

Тв.: [Поезії]. В кн.: Тридцять українських поетес. К., 1968.

Ф. П. Погребенник.

ПІДГОЛБСОК — у народній багатоголосій пісні один з голосів, який разом з ін. голосами хор утворює поліфонічне звучання (див. *Поліфонія*). П. являють собою: варіанти-відхилення осн. голосу; побічні верхні голоси, що протистоять мелодії нижнього голосу; побічні витримані звуки в будь-якому голосі, що протисто-

ють ін. голосам. В укр. поліфонічних піснях П. («голосний вивід», або «горяк») наз. верхній голос, який виконується солістом («ви-водчиком») на фоні звучання всього хору. П. здебільшого відзначається імпровізаційністю, мелодичним орнаментуванням.

ПІДГОРЕЦЬКИЙ Борис Володимирович [25.III (6.IV) 1873, м. Лубни, тепер Полтав. обл.— 19. II 1919, Москва] — укр. композитор, етнограф, муз. критик, педагог. Закінчив Варшавський муз. ін-т. З 1900 жив у Москві. Виїздив на Україну, де записав понад 120 пісень. З 1916 викладав хороше диригування у Моск. нар. консерваторії, працював як муз. критик (1918—19, газ. «Известия ВЦИК»). Автор опер «Купальна іскра» (вперше пост. в Києві, 1901), «Бідна Ліза» (1916), хорів, творів для фортепіано, флейти, понад 100 романсів (на слова Т. Шевченка, І. Франка, О. Пушкіна, М. Некрасова, Г. Гейне). Серед критичних праць — дослідження про творчість укр. рад. композитора П. Сеніци.

Тв.: Вибрані рецензії та статті. К., 1970.

Лит.: Архивович Л. Б. Українська класична опера. К., 1957; Черпухова К. М. Б. В. Підгорецький. К., 1968.

ПІДГОРНИЙ Анатолій Миколайович (н. 5.IV 1932, с. Андрушівка, тепер райцентр Житомирської обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки і машинобудування, чл.-кор. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1959. Син М. В. Підгорного. Закінчив (1956) Харківський політехнічний ін-т, 1958—71 викладав у цьому ж вузі. З 1971 — керівник Харків. філіалу Ін-ту теплофізики АН УРСР, з 1972 — директор Ін-ту проблем машинобудування АН УРСР. Осн. галузь наук. діяльності — динаміка і міцність машин, зокрема розробка ефективних методів розв'язування просторових нелінійних задач пластичності і повзучості, дослідження в галузі теорії руйнування. Виконав важливі роботи, пов'язані з використанням водню в енерг. машинах і на транспорті.

ПІДГОРНИЙ Микола Вікторович [н. 5 (18).II 1903, с. Карлівка, тепер місто Полтав. обл.] — рад. державний і парт. діяч, двічі Герой Соціалістичної Праці (1963, 1973). Член КПРС з 1930. Н. в сім'ї робітника. З 1917 працював слюсарем, секретарем райкому комсомолу. Після закінчення 1931 Київ. технологічного ін-ту харчової пром-сті працював на підприємствах цукрової пром-сті. В 1939—40 і 1944—46 — заст. наркома харчової пром-сті УРСР, 1940—42 — заст. наркома харчової пром-сті СРСР. У 1942—44 — директор Моск. технологічного ін-ту харч. пром-сті. В 1946—50 — постійний представник Ради Міністрів УРСР при Уряді СРСР. У 1950—53 — перший секретар Харків. обкому, з 1953 — другий секретар, 1957—63 — перший секретар ЦК Компартії України. В 1963—65 — секретар ЦК КПРС. У 1965—77 — Голова Президії Верховної Ради СРСР. З 1977 — на пенсії. На XX, XXII—XXV з'їздах партії обирався членом ЦК КПРС. З

1958 — кандидат у члени, з травня 1960 — член Президії ЦК КПРС, 1966—77 — член Політбюро ЦК КПРС. У 1952—56 — член Центр. ревізійної комісії КПРС. На XVII—XIX, XXI і XXII з'їздах Компартії України обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 4—9-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 2—6-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ПІДГОРНИЙ Ной Мойсейович [н. 17 (29).X 1897, Житомир] — укр. рад. архітектор. У 1918 закінчив Київ. худож. уч-ще, 1929 — архіт. ф-т Київ. худож. ін-ту, де навчався у Ф. Кричевського, В. Рикова, П. Альошина. Осн. роботи: житл. будинки на вулицях Гіршмана (1932—35), Гаршина (1932—36), Чернишевського (1935—38), Садовий (1936—38), Держинського (1945—51) — у Харкові; житл. будинки у Курську (1938), Рубіжному (1938—39); відбудова й реконструкція корпусів студентського гуртожитку «Гігант» (1945—51), навчального корпусу Ін-ту залізнич. транспорту (1945—56), реконструкція старих і проектування нових корпусів гірничого ін-ту (1945—63) — у Харкові. З 1945 викладає в Харків. гірничо-буд. інституті та Харків. інж.-буд. ін-ті (з 1962 — професор).

ПІДГОРОДИНСЬКИЙ Прокіп Михайлович (23.III 1796, с. Гирбіне Ольгопольського пов. Подільської губ.— 18.I 1884, Петербург) — укр. і рос. співак (бас). З 1821 співав у церк. хорі у Кишиневі. В 1824 за рекомендацією Д. Бортнянського зарахований до петерб. Прудворної співацької капели. В 1834 удосконалював свою майстерність за кордоном. Був знайомий з Шевченком.

ПІДГОРОДНЕ — місто Дніпропетровського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Розташоване на берегах річки Кільчені (прит. Самари). Залізнична ст. Підгородна. У П. — 2 радгоспи, комбінати побут. обслуговування і комунальних підприємств. 5 заг.-осв. та музична школи, лікарня, 2 будинки культури, кінотеатр, 2 б-ки, музей історії Дніпропетров. р-ну. П. засн. на поч. 17 ст., місто — з 1981.

ПІДГОРОДНЯ — селище міського типу Первомайського р-ну Микол. обл. УРСР. Залізнична станція. 2,8 тис. ж. (1981). У П. — хлібоприймальний пункт з елеватором. Середня школа, 2 фельдшерсько-акушерських пункти, клуб, б-ка. П. засн. наприкінці 19 ст., с-ще міськ. типу — з 1960.

ПІДГОРТАННЯ РОСЛИН — агротехнічний прийом післяпосівного обробітку ґрунту на плантаціях просапних культур; розпушування верхнього шару ґрунту у міжрядях з одночасним нагортанням розпушеної землі до основи стебел рослин і знищенням бур'янів. Проводять П. р. культиваторами-підгортальниками (див. *Культиватор*). П. р. поліпшує аерацію і прогрівання ґрунту, посилюючи живлення рослин. При П. р. на присипаних землею частинах стебел у картоплі виростають пагони (столони), на яких утворюються бульби; у кукурудзи, капусти, по-

мідорів краще розвиваються корені, у рослин збільшується стійкість проти вилягання. Найбільший ефект дає П. р. в р-нах з достатньою кількістю опадів, на низинах і зрошуваних землях.

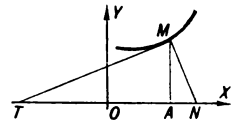
ПІДГОТОВЧЕ ВІДДІЛЕННЯ — навч. підрозділ вузу, запроваджений для підвищення рівня загальноосв. підготовки молоді з метою вступу до вищого навч. закладу. Є дві форми навчання: денна (з 1969) та вечірня (з 1981). Приймають на П. в. передових робітників, колгоспників, а також демобілізованих з рядів Рад. Армії, які мають серед. освіту і безперервний стаж не менше року на підприємствах і в колгоспах, що направляють їх на П. в. До навч. плану П. в. включаються предмети вступних екзаменів вузу. Особи, які успішно закінчили П. в., зараховуються на I-й курс студентів без вступних екзаменів. В УРСР П. в. є при 109 вузах; протягом 1969—79 їх закінчило 130 тис. чоловік. Крім П. в., при більшості вузів функціонують підготовчі курси зі строком навчання до 10 місяців.

ПІДГРУНТОВЕ ЗРОШЕННЯ — один із перспективних способів *поливу*, при якому воду подають у ґрунт на глибину 35—60 см за допомогою системи підземних зволожників (головним чином керамічних та поліетиленових труб або звичайних кротових дрен). Верхній кореневмісний шар ґрунту при П. з. зволожується внаслідок висхідного переміщення води в капілярах ґрунту. П. з. як найбільш досконале *зрошення* широко застосовують при будівництві *осушувально-зволожувальних систем*. П. з. забезпечує регулювання вологості ґрунту і високу якість зволоження, сприяє зростанню продуктивності праці на зрошенні. В результаті підвищується врожайність с.-г. культур. Напр., у Крим. обл. в радгоспах тресту «Масандра» на площах, де застосовують П. з. виноградарів, урожай винограду вдвічі-втричі вищий, ніж на ділянках без зрошення. На Україні П. з. здійснюється на полях *Трубізької осушувально-зволожувальної системи*, *Ірпінської осушувально-зволожувальної системи* та інших.

ПІДДАШОК — частина даху (винос даху), що виступає над стіною і підтримується стовпчиками; винос даху на крошніях називається *опасанням*.

ПІДДОТІЧНА І ПІДНОРМАЛЬ — напрямлені відрізки AT і AN , які є ортогональними проєкціями на вісь OX відрізків *дотичної прямої* MT і *нормалі* MN до плоскої кривої в її точці M (мал.). Якщо рівняння кривої $y = f(x)$, то довжини П. й п. дорівнюють відповідно $AT = -f'(a)/f''(a)$, $AN = f(a) - f'(a)$, де a — абсциса точки M .

ПІДДУБНИЙ Іван Максимович [26.IX (8.X) 1871, с. Богодухівка, тепер Золотоніського р-ну Черкас.

Піддотична й піднормаль.

**ПІДДУКЛЯНСЬКИЙ
УКРАЇНСЬКИЙ
НАРОДНИЙ
АНСАМБЛЬ**

І. М. Піддубний.

обл.— 8.VIII 1949, м. Єйськ] — укр. рад. спортсмен, професійний борець, засл. артист РРФСР (з 1939), засл. майстер спорту (з 1945). З 1897 почав виступати на цирковій арені як атлет-гирьовик та борець. В 1905—08 завоював звання чемпіона з класичної боротьби серед професіоналів. За 40 років виступів П. не програв жодного чемпіонату; здобув світове визнання як «чемпіон чемпіонів», «російський богатир». Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ПІДДУКЛЯНСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДНИЙ АНСАМБЛЬ — професійний ансамбль пісні і танцю Сх. Словаччини. Засн. 1955 на базі реорганізованої опереткової групи *Пряшівського українського народного театру*. Складається з хору, оркестру і танц. групи. Ансамбль збирає, досліджує і популяризує муз., пісенний і танц. укр. фольклор. В репертуарі колективу пісенні й танцювальні твори народів Чехословаччини та Рад. Союзу. Ансамбль гастролював в СРСР (1964, 1967, 1969, 1978—79).

ПІДЖИВЛЕННЯ РОСЛИН — внесення добрив у ґрунт на посівах с.-г. культур у період їхнього розвитку і росту; агротехніч. захід, застосування якого підсилює життя рослин тими речовинами, яких у даний момент їм бракує, що в результаті підвищує урожай. Для П. р. використовують місцеві добрива, а також легкорозчинні мінеральні добрива. На плантаціях просапних культур підживлюють рослини за допомогою культураторів-рослиннопідживлювачів (див. *Культуратор*) у період міжрядного обробітку ґрунту, вносячи добрива на глибину розташування основної маси коріння (12—14 см). Озимину підживлюють наземними машинами або з літаків рано навесні по таломерзлому ґрунту. Для П. р. використовують як сухі добрива, так і розчинні у воді. Найбільший ефект П. р. дає на ґрунтах легкого мех. складу, де має місце вичищення поживних речовин ґрунту, а також у районах з достатньою кількістю опадів і при зрошенні. Крім цього, звичайного ґрунтового (кореневого) П. р., застосовують також *позакореневе підживлення рослин*.

В. І. Хмельова.

ПІДЖИВЛЮВАЧ — див. *Культуратор*.

ПІДЗАКОННИЙ АКТ — правовий акт, виданий у межах компетенції органу, що його прийняв, на основі і на виконання закону. Вид П. а. відповідає характерові діяльності і компетенції органу, який видав даний П. а. Такими актами, зокрема, є *укази*.

ПІДЗЕМНА ГАЗИФІКАЦІЯ ВУГІЛЛЯ — перегорання *вугілля* викопного на горючі гази неповним спалюванням його в надрах землі, на місці залягання; фізико-хімічний геотехнічний процес (див. *Геотехнологія*). Ідея підземної газифікації належить Д. І. Менделєєву (1888), пізніше (1912) цю ідею висловив англ. хімік У. Рамзай. В СРСР над проблемою П. г. в. почали працювати в 30-х рр.

(І. Є. Коробчанський, Д. І. Філіпов, В. П. Скафа та ін.). У 1937 в Горлівці (Донбас) стала до ладу перша в світі пром. станція П. г. в., що постачала газ коксохімічному з-ду. За найекономічнішим (безшахтним) методом газифікації, спочатку з поверхні землі до вугільного пласта пробурюють *бурові свердловини*. Далі в пласті створюють (напр., водяним струменем, буровими інструментами) реакційні канали, запалюють пласт (гол. чин. електр. пристроями), після чого по свердловинах під землю нагнітають повітря (різше його суміш з киснем). Саме в реакційних каналах (своєрідних підземних газогенераторах) і відбувається газифікація, зумовлена взаємодією окислів вуглецю і водяної пари, що утворилися в зоні спалювання вугілля, з вуглецем стінок каналу. З земних надр горючі гази відводять по інших свердловинах. Використовують ці гази в основному як паливо для парогенераторів, газових двигунів, на газотурбінних електростанціях, іноді — як технологічну сировину у виробн. аміаку, бензину, спирту та ін. речовин. Крім безшахтного, є й шахтний спосіб газифікації. П. г. в. дає змогу звільнити гірників від важкої праці під землею, розробляти малопотужні пласти вугілля, а також пласти, розміщені на значній глибині. В СРСР діють станції П. г. в. на буром вугіллі Серед. Азії (Агресська) і Підмосковного басейну (Шатська), на кам'яному вугіллі Кузбасу (Південно-Абінська). Вони виробляють (1979) бл. 1,5 млрд. м³ енерг. газу. Роботи в галузі П. г. в. проводяться також в США, ФРН, Японії та ін. країнах.

Г. Л. Майдук.

ПІДЗЕМНА РОЗРОБКА РОДОВИЩ корисних копалин, підземні гірничі роботи — видобування корисних копалин з надр землі. До найпоширенішого способу видобування твердих копалин належить розробка родовища (в *шахтах*, на *рудниках*), під час якої агрегатний стан (структура, властивості) корисних копалин (гол. чин. руд чорних і кольорових металів, кам'яного вугілля, солей, вогнетривкої сировини) не змінюється. За таким способом родовище спочатку розкривають — проводять капітальні *гірничі виробки*, що відкривають доступ з земної поверхні до шахтного (рудникового) поля або його частин. Далі родовище готують до експлуатації — створюють мережу підготовчих і очисних гірничих виробок. Після цього здійснюють очисне виймання корисної копалини (з участю людей або без них, див. *Агрегатне виймання вугілля*), яке полягає у відокремленні її від масиву і переміщенні до місця навантаження в трансп. засоби. Одночасно вдаються до *кріплення гірничих виробок* і підтримання робочої зони виробленого простору. Руду і гірські породи відокремлюють від масиву вибуховим (див. *Буропідривної роботи*, *Підривної роботи*) і механічним (за допомогою прохідницьких і очисних *гірничих комбайнів*) способами, а також самообвалюванням. Переміщу-

ють їх самопливом (під дією власної маси по спец. гірничих виробках, жолобах, настилах, трубах), механізованим (напр., *скреперами*, *конвеєрами*) або вибуховим способом. Робочу зону виробленого простору підтримують, залишаючи в ньому *цилихи*, зводячи спец. кріпильні споруди, керуючи *гірничим тиском* тощо. Є понад 200 різновидів систем підземної розробки рудних родовищ: з відкритим очисним простором, з поверховим примусовим обвалюванням, з *магазинуванням* корисних копалин, з *стедеуступним* і *грунтоуступним* вийманням, *поверхово-камерні*, *комбіновані* тощо. Вугілля відокремлюють від масиву за допомогою мех. засобів (гірничих комбайнів, *стругів*, *відбійних молотків*, механізованих й автоматизованих комплексів та агрегатів), вибухових речовин, різше — засобів *гідромеханізації* (див. також *Гідрошахта*). Системи розробки вугільних пластів розрізняють за довжиною очисного *вибою*, за напрямом його руху (напр., по *прямганню*), за взаємним розміщенням, порядком проведення й умовами захисту від гірничого тиску підготовчих і очисних виробок. Ці системи бувають: *суцільні* — з одночасним веденням очисних і підготовчих робіт у крилі *поверху* або *ярусів*; *стовпові*, за якими всі підготовчі виробки створюють до початку очисних робіт, *камерні*, якими передбачається обвалювання покрівлі після розробки вибіркової ділянки, і *комбіновані*. Різше вдаються до П. р. зі зміною агрегатного стану корисних копалин, використовуючи *бурові свердловини* (див., напр., *Підземна газифікація вугілля*). Іноді підземним (шахтним) способом видобувають високов'язку нафту. В СРСР, зокрема в УРСР, проблеми П. р. досліджують у Московському, Ленінградському і Свердловському гірничих ін-тах, у *Вугільному науково-дослідному інституті*, *Дніпропетровському гірничому інституті* ім. Артема, *Криворізькому гірничорудному інституті* та ін. установах. П. р. розвинута в США, Канаді, ФРН, Франції, Австралії. Див. також *Вугільна промисловість*, *Залізрудна промисловість*, *Нафтовидобування*.

Лит.: Байконуров О. А. Классификация и выбор методов подземной разработки месторождений. Алма-Ата, 1969; Прогрессивные технологические схемы разработки пластов на угольных шахтах, ч. 1—2. М., 1979.

С. А. Саратикянц.

ПІДЗЕМНИЙ СТІК — переміщення підземних вод у гірських породах, зумовлене гідравлічним напором або силою тяжіння. Швидкість кругообігу підземних вод значно повільніша ніж поверхневих, вона вимірюється сотнями й тисячами років, а для найдавніших глибоких горизонтів підземних вод — геол. епохами. П. с. визначають тими ж показниками, що й поверхневий — витратами, модулем стоку, об'ємом. Визначення величини П. с. проводять за допомогою розрахунків на підставі вивчення руху води в гірських породах, балансовими методами, а також обчисленнями меженого

стоку річок, який формується гол. чин. за рахунок дренавання підземних вод. У складних гідрогеол. умовах його визначають методами натурного моделювання та моделювання на аналогових і цифрових обчислювальних машинах (див. *Моделювання*). А. Є. Бабинець.

ПІДЗЕМНІ ВОДИ — води, що містяться в порох і порожнинах гірських порід у рідкому, твердому або пароподібному стані. Залежно від характеру порожнин водовміщуючих порід П. в. поділяють на *порохові* — у пісках, галечниках та ін. уламкових породах; *тріщинні* — в скельних породах (гранітах, пісковиках) і *карстові* (тріщинно-карстові) — в розчинних породах (вапняках, доломітах, гіпсах тощо). Розрізняють вільні та зв'язані П. в. До вільних, або гравітаційних, належать води, що рухаються під дією сили тяжіння. Гірські породи, що містять вільну воду, наз. водоносними, а верстви водозбагачених порід — водоносними горизонтами. Першим від поверхні землі водоносним горизонтом є *горизонт ґрунтових вод*. Безпосередньо над ним до земної поверхні простягається т. з. зона аерації, де породи не насичені водою, і в них містяться водяна пара і повітряні гази. В зоні аерації утворюється *верховодка*. Водоносні горизонти, що залягають нижче ґрунтових вод і перекриті верствами водонепроникних порід, відносять до міжпластових напірних або *артезіанських вод*. До зв'язаних П. в. належать води, які фізично або хімічно зв'язані з твердою речовиною гірської породи і самі нерухомі. П. в. являють собою природні розчини, до складу яких входять різні мінеральні й органічні речовини та гази. Залежно від ступеня мінералізації П. в. поділяють на *прісні* (до 1 г/л) і *мінералізовані* (до 50 г/л) води та *розсолі* (більше 50 г/л). У П. в. розчинені гази — кисень, азот, сірководень, вуглекислота, метан, радон тощо. За походженням виділяють кілька типів П. в.: *інфільтраційні* (утворюються внаслідок інфільтрації атм. опадів та поверхневих вод у гірські породи); *конденсаційні* (виникають внаслідок конденсації водяної пари у порох та порожнинах гірських порід); *седиментаційні* (утворюються в процесі осадконагромадження); *магматогенні* (з'являються внаслідок магматичних процесів та *метаморфізму*). Закономерності поширення П. в. у земній корі залежать від багатьох геол. і фіз.-геогр. факторів, у першу чергу від особливостей геол. будови. На *платформах* здебільшого поширені великі артезіанські басейни; зокрема на Україні — Волинсько-Подільський, Дніпровсько-Донецький та Причорноморський. У місцях виступів докембрійського фундаменту (напр., *Українського щита*) — тріщинні, а в покривних осадочних породах — пластово-порові води. П. в. мають велике нар.-госп. значення. Вони є джерелом водопостачання, у посушливих районах інюді використовуються для зрошування. П. в., у складі

яких виявлено сполуки, окремі елементи або гази, що мають лік. властивості, використовують як *мінеральні води*. Вивчає П. в. *гідрогеологія*. На Україні П. в. досліджує *Геологічний науковий інститут АН УРСР*.

Літ.: Маков К. И. Подземные воды Украинской ССР. К., 1947; Бабинець А. Е. Подземные воды юго-запада Русской платформы. К., 1961; Гидрогеология СССР, т. 5. М., 1971; Формирование эксплуатационных ресурсов подземных вод платформенных структур Украины. К., 1979; Зелинский И. П. Динамика подземных вод. Одесса, 1979; Руденко Ф. А. Подземные воды, их происхождения та значения в народном хозяйстве. К., 1979.

А. Є. Бабинець.

ПІДЗЕМНІ РОБОТИ (правовий режим). В СРСР умови праці на П. р. (роботи, пов'язані з перебуванням під землею — в шахтах, рудниках тощо) регулюються, крім заг. законодавства про працю, рядом спец. норм. Згідно з ст. 68, 75 Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю на П. р., як правило, забороняється річкова праця і праця *неповнолітніх*. Робітники, зайняті на П. р. у вугільній і гірничорудній пром-сті, мають скорочений робочий день, переваги в оплаті праці порівняно з тими, хто працює на поверхні в тих самих галузях, одержують одноразову винагороду за вислугу років (за стаж не менше як 2 роки на П. р.) тощо. Для осіб, зайнятих на П. р., введено значні пільги при призначенні пенсій (зменшення віку і стажу або тільки віку).

ПІДЗЕМНІ СПОРУДИ — споруди, розміщені в товщі землі. За призначенням П. с. поділяють на: *тунелі*; споруди *метрополітену*; *електричні станції* (в осн. гідроелектричні, а також атомні й теплові); *склади* і *холодильники*; *резервуари для питної води, нафтохосовища, газохосовища*, винохосовища та місткості для схову шкідливих відходів виробн.; *пром. об'єкти* (напр., компресорні й *насосні станції*, заводи) і *лікувальні об'єкти* (гол. чин. у соляних виробках). Крім того, під землею розміщують об'єкти міського г-ва (автомоб. стоянки і *гаражі*, пішоходні *переходи*, магазини, кафе, книгохосовища, кінотеатри, АТС, *газорозподільні станції*, *колектори, трубопроводи* тощо), захисні споруди *цивільної оборони*, військові об'єкти. Окрему групу становлять П. с. шахт: *електричні підстанції, депо*, станції водовідливу, *шахтні стовбури*, капітальні *штреки, штовпні* та ін. Спосіб буд-ва П. с. залежить від призначення, глибини закладання і їхніх розмірів, а також від особливостей масиву порід (ґрунту). П. с. неглибокого закладання будують відкритим способом (у *котлованах, траншеях*), методом опускної споруди (переважно *опускного колодязя*) або методом «стіна в ґрунті» (зведенням у траншеях стін з наступним виїманням ґрунту з внутр. об'єму споруди). П. с. глибокого закладання та деякі споруди закладання неглибокого (напр., *перегонові тунелі метрополітену*) зводять закритим способом, використовуючи *щити проходниць-*

кі та *гірничі комбайни*, вдаючись до буріння свердловин, *буропід-ричних робіт* тощо. Якщо під землею споруду пристосовують *гірничі виробки*, їх спрямляють, розширюють і укріплюють. У процесі експлуатації у П. с. підтримують необхідний мікроклімат (*вентиляцію, кондиціювання повітря*), забезпечують у них штучне *освітлення*, необхідну *гідроізоляцію* конструкцій і водовідлив. Буд-во П. с. у багатьох випадках економічніше за буд-во наземних споруд. Воно сприяє *комплексній забудові* великих міст і *раціональному використанню наземної території*, впорядкуванню транспортного обслуговування населення та підвищенню безпеки руху, зменшенню забруднення навколишнього середовища, поліпшенню художньо-естетичний вигляд населених місць. Літ.: Лубенець Г. К., Посада В. С. Строительство подземных сооружений. К., 1970; Комплексное освоение подземного пространства городов. К., 1973; Мостков В. М. Подземные сооружения большого сечения. М., 1974; Голубев Г. Е. Подземная урбанистика. М., 1979; Кремнев О. А., Журавлев В. Я. Тепло- и массообмен в горном массиве и подземных сооружениях. К., 1980.

ПІДЗОЛИСТІ ҐРУНТИ — тип кислих ґрунтів, що утворюються під хвойними і листяно-хвойними лісами з моховим, чагарниково-моховим або мохово-трав'яним покривом в умовах надмірного та помірного атм. зволоження; ґрунти підзолисті або дерново-підзолисті ґрунтової зони СРСР, до якої входить і *Полісся Українське*. Досить висока дренуваність території в умовах переважання опадів над випаровуванням вологі забезпечує промивний тип водного режиму П. г. Генетичний профіль (див. *Ґрунт*) П. г. формується під впливом низхідних струмів, що містять органічні кислоти ґрунтових розчинів, зумовлюючи розкладання і вимивання із верхньої частини ґрунтової товщі продуктів розкладу первинних і вторинних мінералів, а також часткове вимивання незруйнованої мулистий фракції. П. г. бідні на *гумус* (від 1 до 3%, зрідка більше). Для підвищення родючості П. г. застосовують насамперед *органічні добрива, зелене добриво, ваткування ґрунтів*, а також *лужні й фізіологічно лужні мінеральні добрива*. Розрізняють три осн. підтипи П. г.: *глеєпідзолисті, підзолисті і дерново-підзолисті*. На Україні поширені *дерново-підзолисті ґрунти*.

Н. Б. Вернадер.

ПІДЙОМНА СИЛА — 1) Гідростатична (Архімедова) П. с. — сила, що діє на тіло, занурене в рідину або газ. Див. *Архімедов закон*. 2) Аеродинамічна (гідродинамічна) П. с. — складова аеродинамічної сили, яка діє з боку газового (або рідинного) середовища на тіло, що рухається в ньому, перпендикулярно до швидкості тіла. Виникає внаслідок несиметричного обтікання тіла середовищем. П. с. $Y = C_y \rho v^2 S / 2$, де ρ — густина середовища, v — швидкість тіла, S — характерна площа (напр., площа поперечного профілю крила літака), C_y — без-

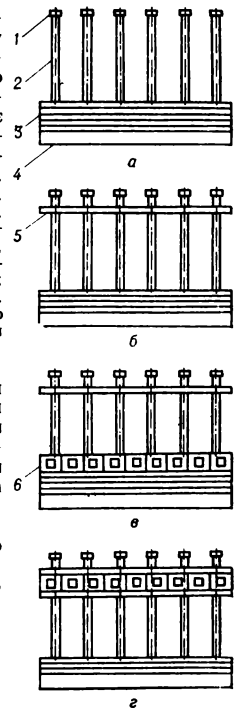

Схема зведення будинку підйому поверхні методом: 1 — підйомник; 2 — колона; 3 — пакет плит перекриттів і покриття; 4 — фундамент; 5 — плита покриття; 6 — стінова панель; а — плити перекриттів заготовлено й підготовлено до підйому; б — плити покриття піднято на задану висоту; в — стінові панелі верхнього поверху змонтовано на плити перекриття; г — поверх піднято на задану висоту.

ПІДЙОМНИЙ КРАН

розмірний коефіцієнт, який залежить від форми тіла, його орієнтації щодо напрямку руху та *Рейнольдса числа* і *Маха числа*. П.с.— важлива характеристика несучих поверхонь літальних апаратів, суден, осьових компресорів і турбін тощо.

ПІДЙОМНИЙ КРАН — машина періодичної дії, що нею піднімають і переміщують на невелику віддаль вантажі. Осн. складовими частинами П. к. є: несучі конструкції (мостова або консольна *ферма*, башта, *щогла*, стріла), гол. вантажопідіймний механізм (*лебідка*, *тельфер*), *силова установка*, електроустаткування, напрямні й підтримуючі елементи (ланцюги, канати) та вантажозахватні пристрої (гак, *електромагніт*, *грейфер* тощо). За конструктивними ознаками і схемою дії розрізняють П. к. (мал.) стаціонарні й пересувні; поворотні й неповоротні. Поворотні П. к. поділяють на залізничні, велосипедні (з рейками на різних рівнях), пневмоколісні, автомобільні, гусеничні, настінні й покрівельні. Є також поворотні

крани плавучі (на самохідних і несамохідних *понтонках*) і суднові (на судах). Поворотна частина П. к. спирається на *портал* (портальний кран), рухому або нерухому колону чи поворотний круг. В деяких машинах вона має вигляд башти (баштовий кран) або щогли (щоголово-стріловий кран). До неповоротних належать: крани мостові — з котловою мостовою фермою, що переміщується по рейках, укладених на підкранові балки (найпростіший кран такого типу — кран-балка); крани перевантажувальні (*мостові перевантажувачі*, козлові, кабельні) та настінно-консольні. Є також неповоротні плавучі крани. У важкодоступних місцях застосовують вертольоти-крани (див. *Вертоліт*).

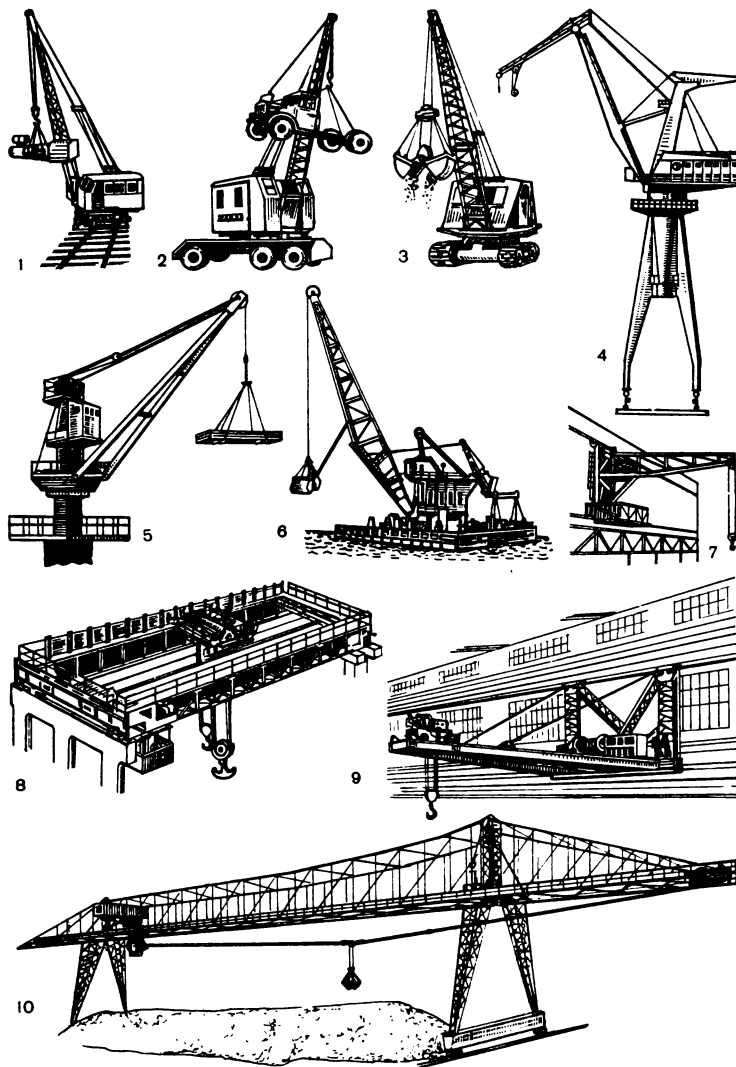
Основна характеристика П. к.— *вантажопідіймність*, що у деяких кранів (наприклад, плавучих неповоротних) становить 1500—2500 т. Найпростіші П. к. з ручним приводом виготовляли (до кінця 18 ст.) з деревини. Перші суцільнометалеві машини з ручним при-

водом почали експлуатувати у 20-і рр., з мех. приводом — у 30-і рр. 19 ст. Паровий кран створено 1830, гідравлічний — 1847 (Великобританія), кран з одним електр. двигуном — 1880—85, з багатьма — 1890, з двигуном внутр. згоряння — 1895 (США, Німеччина). В Росії промислове виробництво П. к. почалося наприкінці 19 ст. В СРСР П. к. виготовляють Ленінгр. з-д підйомно-транспортного устаткування ім. С. М. Кірова, Нікопольський з-д будмашин, Одеське виробниче об'єднання важкого кранобудування ім. Січневого повстання тощо. Розвиток кранобудування пов'язаний зі збільшенням вантажопідіймності й осн. параметрів кранів (довжини *прогонів*, вильоту стріли, висоти підйому вантажів), підвищенням їхньої продуктивності, маневреності й точності дії, застосуванням автомат. систем керування, зниженням динамічних навантажень і маси кранів тощо. В СРСР П. к. виготовляють, встановлюють і експлуатують відповідно до «Правил влаштування і безпечної експлуатації вантажопідіймних кранів», затверджених Держ. гіртехнаглядом СРСР. Застосовують П. к. у цехах пром. підприємств, у буд-ві, на транспорті, в ін. галузях г-ва. Див. також *Котлонагляд*.

Літ.: Справочник по кранам, т. 1—2. Л., 1971—73; Грузоподъемные машины. М., 1973; Трофимов А. П. Землеройные и подъемно-транспортные машины. К., 1978; Елифанов С. П., Поляков В. И. Краны стреловые пневмоколесные и гусеничные. М., 1979.

ПІДЙОМНИК — машина, що підіймає вантажі й людей за допомогою вантажонесучого органу, який рухається по напрямних пристроях. Буває періодичної і безперервної дії; переважно з електр. або гідравлічним приводом. За способом передачі енергії від привода до вантажонесучого органа (кабін, платформи, *ковша*, *скіпа* тощо) розрізняють П. канатні (найпоширеніші), ланцюгові, рейкові, гвинтові та плунжерні. До П. належать *ескалатори*, *ліфти*, *фунікулери*, *суднопідіймники* та ін. Є П. (мал.) будівельні, напр. щоголові (одно- і двостоякові), шахтні, візкові, П. скіпові, П. самохідні (на шасі автомобілів, тракторів) тощо.

ПІДЙОМНО-ТРАНСПОРТНЕ МАШИНОБУДУВАННЯ — галузь важкого, енергетичного і транспортного машинобудування, підприємства якої виробляють устаткування для механізації підйомно-транспортних вантажно-розвантажувальних і складських робіт у різних галузях нар. г-ва. Осн. продукція: крани всіх видів (включаючи баштові та пересувні будівельні), конвейери (транспортні) — стаціонарні і пересувні, елеватори, перевантажувачі, машини для вивантажування сипких та кускових вантажів з вагонів, обладнання для контейнерних та пакетних вантажів, підвісні дороги, автовантажувачі, електротягачі, електровізки, елеватори, ліфти тощо. П.-т. м. як галузь пром-сті по суті створено за роки Рад. влади. В 1980 в СРСР діяло понад

Підйомні крани:
1—7 — поворотні; 8 — залізничний; 2 — пневмоколісний; 3 — гусеничний; 4 — порталний; 5 — судновий; 6 — плавучий; 7 — настінний; 8 — мостовий; 9 — настінно-консольний; 10 — кабельний.

400 спеціалізованих підприємств галузі. В УРСР в довоєнні п'ятирічки на з-дах важкого машинобудування і верстатобудування було організовано виробн. кранів металевих електричних, лебідок, конвейєрів тощо. На *Одеському заводі важкого кранобудування* імені Січневого повстання організовано 1931 виробн. парових залізничних кранів і стрічкових транспортерів, на Старокраматорському маш.-буд. з-ді ім. С. Орджонікідзе — виробн. спец. кранів та ін. В післявоєнні роки збудовано нові з-ди по виробн. підйомно-трансп. устаткування. Всього на поч. 1981 в УРСР діяло понад 130 підприємств, які виробляють продукцію бл. 60 видів, серед них спеціалізовані — Харків, та Олександрійський з-ди підйомно-трансп. устаткування, Стахановський маш.-буд. з-д, Львівський конвейєробудівний з-д, Дрогобицький з-д автомобільних кранів, Львівський з-д автотранспортувачів. В Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року вказано на прискорення розвитку потужностей по виготовленню засобів механізації й автоматизації підйомно-трансп., вантажно-розвантажувальних і складських робіт. Проблеми розвитку П.-т. м. займаються Всесоюзний н.-д. і проектно-конструкторський ін-т підйомно-трансп. машинобудування у Москві та Головне спеціалізоване конструкторське бюро важкого кранобудування в Одесі, проектно-конструкторський ін-т конвейєробудування у Львові. В. В. Тихонравов.

ПІДЙОМУ ПОВЕРХІВ МЕТОД, підйому перекриттів метод — індустріальний метод зведення багатопверхових будинків, за яким на рівні землі виготовляють пакет залізобетонних плит (*перекриттів і покриття*), після чого кожну плиту або кожний змонтований поверх підіймають на проектну висоту. Для підйому плит або поверхів застосовують синхронно діючі гідравлічні або електричні *підйомники*, закріплені на попередньо встановлених колонах будинку. Зводять будинки за методом підйому поверхів, спочатку підіймають і закріплюють на цих колонах плиту покриття з шаром утеплювача і покрівельною ковдрою, потім — плиту перекриття верхнього поверху або повністю змонтований поверх і т. д. Якщо висота будинку значна, на плиті покриття розміщують легкий самохідний кран для наступного нарощування колон. П. п. м. ефективний при спорудженні будинків великої ширини, при виконанні робіт у стиснених умовах буд-ва, у сейсмічних р-нах, а також у р-нах з недостатньо розвинутою індустріальною базою. Метод підйому поверхів набув поширення на поч. 1950-х рр. у США, НРБ, ЧССР та ін. країнах, в СРСР — з 1959, зокрема за цим методом зведено будинки у Ленінграді, Вірменському РСР, Москві і Києві. Іл. с. 357, а також на окрем. аркуші, т. 4, с. 144—145.

Лит.: Минц В. М. Возведение многоэтажных зданий методом подъема этажей и перекрытий. М., 1972; Сви-

денко В. И. Монтаж высотных зданий. К., 1977. О. О. Литвинов.

ПІДКАМІНЬ — селище міського типу Бродівського р-ну Львів. обл. УРСР. Розташований за 23 км від залізнич. ст. Броди, 2,8 тис. ж. (1981). У П. — виробниче відділення Бродівської райсільгосптехніки, лісництво, підприємства побутового обслуговування. 2 заг.-осв. школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, 6-ка. П. уперше згадується 1441, с-ще міськ. типу — з 1940. Архит. пам'ятки: ансамбль монастиря домініканців (костюл, 1464—1760; келії, 17 ст.; мур з брамою, дзвіницею та баштами, 17—18 ст.; Парасквська каплиця, 17 ст.). Пам'ятники В. І. Леніну, воїнам, що загинули в боях за визволення Підкаменя.

ПІДКАРПАТСЬКА РУСЬ — назва, яку вживали в історичній літературі 19 — поч. 20 ст. щодо території Закарпатської України (тепер Закарп. обл. УРСР).

ПІДКЛАС — систематична категорія, що в межах *класу* об'єднує кілька найбільш близьких між собою *рядів*. Напр., П. *променеперих* риб, *сумчастих*, *плацентних*.

ПІДКОВА — див. *Іван Підкова*.

ПІДКОВОНІС (*Rhinolophus*) — рід комахоїдних *кажанів*. Довж. тіла 35—110 мм, волосаний покрив м'який, іржасто-попелястий. На передній частині морди є своєрідні голі шкірні вирости підкововидної форми (звідси й назва). Вушні раковини відносно великі; козелка немає. Крила дуже широкі. Вдень П. ховаються в печерах, дуплах дерев, під дахами будівель тощо. Живляться нічними комахами та павуками. Самки щороку народжують по 1 маляті. Статевозрілими стають у 2—3-річному віці. Поширені переважно у гірських та передгірних районах тропіч. і помір. зон Сх. півкулі. 68 видів, з них в СРСР — 6, у т. ч. в УРСР (Карпати, Крим) — 2: П. великий (*Rh. ferrumequinum*), П. малий (*Rh. hipposideros*).

ПІДКОВУВАННЯ — прикріплення підкови до підшовного краю *копита*. П. проводять, щоб підвищити роботоздатність тварин, запобігти ушкодженню і деяким копитним хворобам, з лікувальною метою (ортопедичне П.), для виправлення деформованого копита та ін. Правильне П. захищає копита від передчасного стирання й обламання, а м'які тканини від травм. Підковують коней, волів, мулів, ослів у *кузні*. Прикріплюють підкову, після розчищення (обрізування) копита, спец. цвягами (вухналями). Копито вважають правильно підкованим, якщо підкова відповідає контурові й розмірам підшовного краю копита та щільно і рівномірно прилягає до краю рогової стінки.

ПІДКОРОВИКОВІ (*Aradidae*) — родина *клопів*. Тіло (довж. 3,5—10 мм) плоске; голова між вусиками витягнута у довгий відросток. Трапляються переважно під корою і в її тріщинах (звідси й назва). Живляться соками дерев, міцелієм грибів. Бл. 1200 видів, поширених на всіх материках, крім Ан-

тарктиди. В СРСР — понад 80, у т. ч. на Україні — 16 видів, серед них підкоровик сосновий (*Aradus cinnamomeus*) — небезпечний шкідник молодих соснових лісів. Заходи боротьби: хімічні (обробка дерев *інсектицидами*) та механічні (накладання клейових кілець).

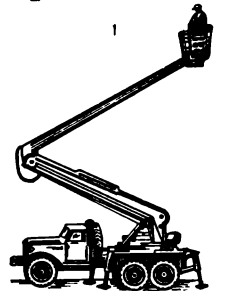
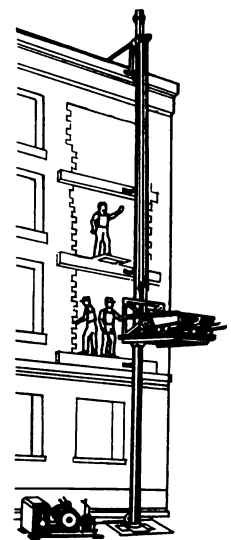
ПІДЛІСНИЙ Зіновій Васильович (н. 19.XII 1936, с. Білявинці, тепер Бучацького р-ну Терноп. обл.) — укр. рад. архітектор. Член КПРС з 1971. У 1952—58 навчався на архіт. ф-ті Львівського політех. ін-ту. Основні роботи: забудова житл. районів у Новокузнецьку (1960—63), Трускавці (1966—75), Львові (Південний, 1965—78; Сріблястий, 1974—78; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Львів*, т. 6, с. 448—449); лікарня у Львові (1965—80), Палад піонерів (1976—81), всі — у співтворстві. Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1979.

ПІДЛІСОК — сукупність кущових, рідше деревних, порід нижнього ярусу у *деревоостанах*. Найчастіше П. формуються з тіньовитривалих кущових рослин (ліщини, черемхи, клена татарського, бузини, бруслини, малини). Інтенсивність появи і росту П. залежить від ґрунтово-кліматичних умов, густоти дерев верхніх ярусів, господарської діяльності людини (випасання худоби, *рубки лісу*), лісових пожеж тощо. П., як і *під-лісся*, має велике значення, бо він не дає розвиватися бур'янам, особливо злісним злаковим, зменшує випаровування вологи з ґрунту та ін. Багато порід П. є азотовловлювачами (вільха сіра, акація жовта, зінюваті) і збагачують ґрунт на азот. П. відіграє велику водоохоронно-захисну роль у зріджених гірських лісах, де він зменшує поверхневий стік води і запобігає *ерозії ґрунту*. П. ділять на багато підлісових порід використовують у харч. пром-сті (ліщини, малини, горобини, калини, смородини). П. приваблює комахоїдних птахів, що поліпшує санітарний стан лісів. Проте деякі підлісові породи можуть передавати деревам захворювання, що їх спричинюють іржаві гриби: смородина — веймутовий сосні, черемха — шийкам ялини. Дуже густий П. ускладнює природне відновлення і пригнічує ріст молодих деревних порід, особливо дуба. М. І. Ониськів.

ПІДЛОГ, підробка — за рад. кримінальним правом *злочин*, що полягає у виготовленні фальшивого документа або внесенні в законно складений документ неправдивих відомостей, а також у зміні змісту, характеру і призначення документа шляхом підчисток, виправлень тощо. Розрізняють два види П.: службовий П. і П., вчинений приватною особою. Перший вид П. вчиняється *службовою особою* з прямим умислом (див. *Вина*), з корисливих мотивів або ін. особисті зацікавленості (в УРСР — ст. 172 КК УРСР). Покарання — позбавлення волі на строк до 2 років, або виправні роботи на строк до 1 року, або позбавлення права займати певні посади на строк до 3 років. Спец. нормами передбачено кримінальну відповідальність

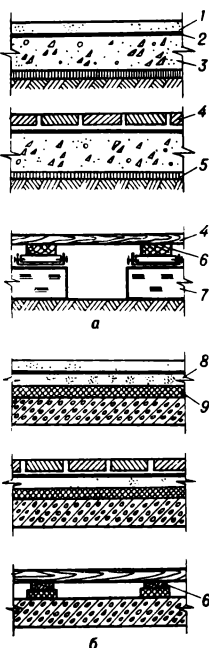
Підковоніс великий.

Підйомники: 1—щогловий (одностаковий); 2—самохідний (на шасі автомобіля).

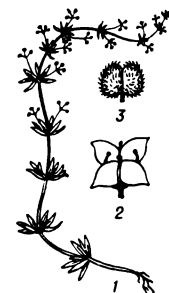

ПІДЛОГА

Підлога:

а — на ґрунтовій основі; б — на перекритті; 1 — суцільне покриття; 2 — гідроізоляційний шар; 3 — підстильний шар; 4 — покриття з поштучних або листових матеріалів; 5 — гідроізоляційний шар, що захищає від ґрунтових вод; 6 — дошка (лага); 7 — бетонний або цегляний стовпчик; 8 — стяжка; 9 — звуко- або теплоізоляційний шар перекриття.

Підмаренник чіпкий: 1 — загальний вигляд рослини; 2 — квітка; 3 — плід.

за П. виборчих документів (ст. 128 КК УРСР). П., вчинений приватною особою, карається позбавленням волі на строк до 2 років або виправними роботами до 1 року (в УРСР — ч. 1 ст. 194 КК УРСР). Використання особою за відомо підробленого документа карається позбавленням волі на строк до 6 місяців, або виправними роботами на той самий строк, або штрафом у розмірі до 50 крб. (ч. 2 ст. 194 КК УРСР).

ПІДЛОГА — горизонтальний елемент конструкцій будинків (споруд), що безпосередньо сприймає навантаження від людей, меблів або устаткування, які є у приміщенні. Підлога (мал.) звичайно є багатопшаровою конструкцією, що її укладають на основу — *перекриття* або ґрунт. Між верхнім льотковим шаром П. — покриттям (чистою підлогою) і основою розміщують прошарок (залежно від призначення приміщення — гідро-, тепло-, звукоізоляційний або ін.). Якщо основою П. є ґрунт, на нього укладають підстильний шар, або підготовку (з щебеню, гравію, бетону); поверхню перекриттів врівнюють стяжкою (шаром асфальтобетону, дрібнозернистого бетону або цементно-піщаного розчину). За видом покриття розрізняють П.: монолітні, або суцільні (цементно-піщані, металоцементні, бетонні, або терашові — з білого або кольорового цементу та мармурового дрібняку, асфальтобетонні, мастичні, з *кислотоліту* тощо); з листових і рулонних матеріалів (*лінолеуму*, *реліну*, ворсуювальнопощивних ковдр) та матеріалів поштучних (*паркету*, дошок, керамічних та полімерних плиток, *деревостружкових плит*, *клинкеру* та ін.). П. має відповідати певним вимогам щодо міцності, стійкості проти зношування, теплозасвоєння, вогне- і водостійкості, ізоляційних і декоративних якостей тощо.

ПІДЛЯША. Підлясса — історична область у пд.-сх. Польщі. В період раннього середньовіччя П. було заселене східнослов'янськими (бужани, дреговичі) та литовськими (ятвяги) племенами і входило до складу *Київської Русі*. В 14 ст. стало частиною *Великого князівства Литовського*. За *Люблінською унією 1569* П. перейшло до Польщі. Внаслідок 3-го поділу Польщі (1795) одна частина П. відійшла до Пруссії, друга — до Австрії. В 1807 частина П. відійшла до Росії, решта (1809) — до *Варшавського герцогства*. В 1815 П. стало частиною Королівства Польського, тепер — у складі ПНР.

ПІДМАЙСТЕР — у середньовічних цехах ремісник, який не мав власної майстерні і працював у наймах у повноправного члена цеху — *майстра*.

ПІДМАЛЬОВОК — підготовча стадія у роботі над картиною. Поверхню полотна вкривають тонким шаром фарби одного або кількох кольорів. Після просихання накладають інші прозорі шари фарби задуманого твору.

ПІДМАРЕННИК (*Galium*) — рід рослин родини маренових. Одно-

або багаторічні трави, іноді півкущі. Листки видовжені, з великими листкоподібними прилистками. Квітки дрібні, білі, жовті чи рожеві, зібрані у волоті або півзонтики. Плід — горішок. Бл. 400 видів, поширених переважно в Пн. півкулі. В СРСР — бл. 100 видів, у т. ч. в УРСР — 38 видів. Найпоширеніші: П. весняний (*G. vernum*), П. справжній (*G. verum*), П. чіпкий (*G. aparine*) та ін. Серед П. чимало медоносів; багато П. містять барвні речовини; є види (напр., П. справжній), що використовувалися в нар. медицині; деякі П. — *бур'яни*.

ПІДМЕТ — головний член двоскладного речення, який означає виконавця дії чи носія ознаки, названої *присудком*. П. і присудок є компонентами предикативного центра речення. Вони пов'язані предикативним зв'язком і беруть участь у формуванні речення. П. граматично не залежить від ін. членів речення, між ним і присудком встановлюється координація — повне або часткове уподібнення форм. У більшості мов він виражений іменником, а також займенником або числівником у називному відмінку («Спити діврова», «Він заспівав», «Обоє замовкли»). У ролі П. може виступати будь-яка частина мови, вжита в ролі іменника, інфінітив, словосполучення тощо («Будувати — це щастя», «Утомився вороненький», «Там три верби схилилися»). У кавказьких, палеоазіатських та деяких індіанських мовах П. при перехідних і неперехідних дієсловах виражається різними відмінками (див. *Еративна конструкція* в мовознавстві).

ПІДМОГИЛЬНИЙ Валер'ян Петрович [20.I (2.II) 1901, с. Чаплі, тепер у складі м. Дніпропетровська — 19.XII 1941] — укр. рад. письменник. Навчався в Київ. ун-ті (з 1919). З 1921 вчителював, працював у вид-ві «Книгоспілка». Друкуватися почав 1919. Брав участь у виданні літ. зб. «*Вир революції*». Належав до літ. групи «*Ланка*» (згодом — «*Марс*»). У повісті «*Остап Шантала*» (1922) відобразив події громадян. війни, побут інтелігенції. В романі «*Місто*» (1928) відійшов від принципів худож. реалізму в зображенні складних відносин міста і села під час непу. П. належать переклади творів Д. Дідро, О. Бальзака, Гі де Мопассана, А. Франса та ін. Виступав і як літ. критик.

ПІДМОСКОВНИЙ БУРОВУ. ГІЛЬНИЙ БАСЕЙН — у центрі Європейської частини РРФСР, у Новгород., Калінін., Смол., Моск., Рязан., Тул. і Калуз. областях. Пл. басейну 120 тис. км². Заг.-геол. запаси вугілля — 15,52 млрд. т, пром. запаси — бл. 4 млрд. т (1980). В геоструктурному відношенні П. б. б. пов'язаний з пд. і зх. бортами Московської синеклізи *Східно-Європейської платформи*. Пром. пласти вугілля — у відкладах нижнього карбону (див. *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*). Потужність вугленосної товщі до 50 м. У ній — 14 пластів і поверстків, з яких розробляють один, рідше — два

пласти потужністю пересічно 1,6—2,3 м. Вуг. пласти залягають на глиб. від 40 до 200 м. Вугілля буре, переважно гумусове, високозольне, з підвищеним вмістом сірки. Пересічно по басейну для вугілля характерні такі показники: вміст вологи — 32,5%, зольність — 31%, вміст сірки — 3%, теплота згоряння на горючу масу — 28,2 Мдж/кг.

Перші відомості про наявність вугілля у П. б. б. належать до 1722. Вуг. родовища на Рязанщині відкрив Г. Г. *Капустін* 1723. Першу шахту закладено 1844. Систематичне комплексне дослідження басейну розпочалося після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Видобування вугілля утруднює значна обводненість гірських порід. П. б. б. — важлива енерг. база Центр. екон. району.

ПІДНЕБІННЯ — покривля *ротової порожнини* у людини і хребтних тварин. У людини П. відокремлює ротову порожнину від порожнини *носа* і поділяється на передню — тверде П. і задню — м'яке П. Основу твердого П. утворюють відростки верхньощелепних кісток і горизонтальні пластинки піднебінних кісток. М'яке П. є продовженням внизи і назад твердого П.; утворене переважно поперечнозмугастими м'язами; має всередині язичок. Тверде і м'яке П. вкриті *слизовою оболонкою*. Про вади розвитку П. див. *Вовча паща*.

ПІДНЕСЕНЕ — категорія *естетики*, що виражає естетичну сутність видатних явищ дійсності та відображення їх у мистецтві (напр., величність природи, масштабність істор. подій, вищий прояв героїзму в діяльності людини тощо). П. відрізняється від прекрасного запереченням усталеної гармонії буденного життя, але збігається з ним у ствердженні естетичного *ідеалу*. П. у мистецтві служить вихованню почуття захоплення й глибокої поваги до творчих звершень людини, до боротьби трудящих за торжество комунізму.

ПІДОЗРОВАНИЙ — за рад. правом особа, яку затримано по підозрінню у вчиненні нею злочину, або щодо якої застосовано *запобіжний захід* ще до пред'явлення обвинувачення. За ст. 32 Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік (в УРСР — ст. 73, 106, 107, 115 КПК УРСР) П. має ряд прав для захисту від підозри: давати пояснення, заявляти клопотання, приносити скарги на дії і рішення особи, що проводить дізнання, слідчого і прокурора. Закон вимагає, щоб П. було допитано негайно або не пізніше як через 24 год. після затримання його. Обвинувачення П. має бути пред'явлене не пізніше як через 10 діб з моменту застосування запобіжного заходу. П., якому пред'явлено обвинувачення, стає *обвинуваченим*.

ПІДОПІЛЧО Іван Григорович [20.VII (2.VIII) 1905, с. Козацьке, тепер Звенигородського р-ну Черкас. обл. — 20.VI 1975, Київ] — укр. рад. зоолог і палеонтолог,

акад. АН УРСР (з 1967); аскад. д-р наук УРСР (з 1965). Член КПРС з 1944. Закінчив Ленінгр. ін-т прикладної зоології і фітопатології (1927). В 1935—41, 1947—73 — зав. відділом, 1955—57 — заст. директора, 1965—73 — директор Ін-ту зоології АН УРСР. В 1955—57 — також професор Київ. ун-ту. В 1958—67 — заст. Головного редактора Укр. Рад. Енциклопедії. В 1966—70 — академік-секретар Відділу заг. біології. В 1973—75 — директор Центр. науково-природничого музею АН УРСР. Праці присвячені вивченню сучас. і викопної фауни ссавців, боротьбі з шкідливими гризунами, охороні природи, палеогеографії, історії фауни і первісної людини на території України. Вивчав палеоантропогенні стоянки в селах Мезині та Межирічі. П. розробив погадковий метод (див. *Погадки*), колагеновий метод вивчення дрібних ссавців за їх кістковими залишками та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями. Держ. премія УРСР, 1975.

Тв.: Матеріали до вивчення минулої фауни УРСР, в. 1—2. К., 1938—56; Коротка історія Землі. К., 1958; Охорона природи на Україні. К., 1958. **ПІДПІЛІЧКО** Микола Макарович [21.III (3.IV) 1904, с. Козацьке, тепер Звенигородського р-ну Черкас. обл. — 27.III 1975, Київ] — укр. рад. ботанік-міколог, чл.-кор. АН УРСР (з 1957). Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1929). З 1931 до кінця життя працював в Ін-ті мікробіології (з 1944 — Ін-т мікробіології і вірусології) АН УРСР, де з 1933 керував організованим ним відділом мікології. Осн. наук. праці присвячені вивченню мікрофлори зерна хлібних злаків, грубих кормів, а також ґрунтів України. Займався питаннями систематики і флори грибів, їх екології і фізіол. активності, описав ряд нових для науки таксонів грибів. Вивчав мікотоксикози, антибіотики. П. — співавтор лікувального антибіотичного препарату мікроциду. Нагороджений орденом Леніна, орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

ПІДОРЛИК — назва двох видів птахів род. *яструбових*: підорлика великого, або орла-крикуна (*Aquila clanga*), і підорлика малого (*A. pomarina*). Довж. тіла П. великого до 72 см, П. малого — до 60 см; маса, відповідно, бл. 2 кг і до 1,5 кг. Оперення П. одноманітне темно-буре, у П. малого — світліше. П. великий поширений у Сх. Європі та Азії; П. малий — у Центр. і Зх. Європі, на Кавказі та в Малій Азії. В УРСР у зх. областях живе переважно П. малий, у сх. — П. великий. Гнізда роблять на високих деревах. Кладка з 1—3 яєць в квітні — травні, насиджують самець і самка 42—44 доби. Живляться П. гризунами, ящірками, зрідка птахами, падлом.

П. М. Зубаровський. **ПІДОСИЧНИК**, красногоровець (*Lessium aurantiacus*) — істинний гриб родини болетових. Шаління спочатку напівкуляста, пізніше опукло-розпростерта з підігнутим, згодом волокнистим краєм до 30

см у діаметрі, червона, оранжева, буровато-жовта, зрідка сірувата або біла. Ніжка до 22 см завдовжки, донизу потовщена, біла з лусочками. М'якоть біла, на зломі синіє, потім чорніє. П. росте у листяних і мішаних лісах, у тундрі (під карликовими березами). Плодові тіла утворює в червні — жовтні. В їжу вживається свіжим, сушеним і маринованим. Ід. див. на окремому аркуші до ст. *Гриби*. т. 3, с. 400—401.

ПІДПІЛЬНІ ДРУКАРНІ РСДРП — нелегальні друкарні с.-д. організацій, що діяли на тер. Росії з кінця 90-х рр. 19 ст. до лютого 1917. Історія с.-д. руху в Росії, в т. ч. на Україні, особливо з часу утворення РСДРП, нерозривно пов'язана з організацією і діяльністю підпільних друкарень. Свої перші видання с.-д. орг-ції розмножували на гектографах, друкарських машинках, мімеографах тиражем 100—300 примірників. У кін. 90-х рр. 19 ст. — на поч. 20 ст., коли с.-д. орг-ціям удалося придбати перші друкарські верстати, тираж видав зріс. Осв. джерелом фінансування П. д. РСДРП були внески робітників; значну матеріальну допомогу подавали передові діячі культури, зокрема М. Горький, В. Ф. Комісаржевська. Однією з перших П. д. РСДРП на Україні була друкарня київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», в якій друкувалися листівки, брошури, два номери «Рабочей газеты». Виникнення «Іскри» і іскрівських орг-цій сприяло розвиткові роботи преси (див., зокрема, *Іскрівські організації на Україні*). Першими великими П. д. РСДРП, які виконували роль центральних, були друкарні «Іскри» в Баку («Ніна», діяла 1901—05) та Кишиневі (1901—02). В організації Кишинівської друкарні брали участь київ. і полтав. іскрівці. Центр. експедиція друкарні містилася в Києві. В 1901—03 за ініціативою «Іскри» в Росії організовано П. д. РСДРП в Авлабарті (передмісті Тифліса), Нижньому Новгороді (тепер м. Горький). В липні 1903 Бюро орг. к-ту по скликанню II з'їзду партії з допомогою Київ. та Одес. к-тів РСДРП влаштувало іскрівську П. д. РСДРП в Умані. Редакція «Іскри» підтримувала з нею постійний зв'язок. У друкарні було передруковано №№ 41 та 43 «Іскри» по 3 тис. примірників кожний. Осн. склад видань друкарні містився в Києві, звідки газету доставляли в Харків, Полтаву, Херсон, Миколаїв, Одесу, Катеринослав, за межі України — в Москву, Новгород, Самару та ін. міста. В 1903—07 П. д. РСДРП працювали в Москві, Виборзі, Рязі, Петербурзі та ін. містах. Свої П. д. на Україні мали с.-д. орг-ції Києва, Миколаєва, Херсона, Катеринослава, Одеси, Полтави, Єлизаветграда та ін. міст. На гектографах, склографах і мімеографах видавали свої видання іскрівці Луганська, Бердичева, Мелітополя, Бахмута та ін. міст. У П. д. РСДРП друкували листівки, передруковували статті В. І. Леніна, матеріали з'їздів тощо. П. д. Київ., Полтав. і Харків.

орг-цій РСДРП перевидали Програму партії. Деякі с.-д. орг-ції, що мали добре технічно обладнані друкарні, приступили до видання своїх друкованих органів. У різні роки в П. д. РСДРП виходили газети в Москві («Рабочий», 1905, «Голос труда», 1904—05), в Петербурзі («Казарма», 1906—07, «Вперед», 1906—08), «Пролетарий», 1906—07), Рязі («Голос солдата», 1905—07), Києві («Киевский социал-демократический листок», 1902—03; «Голос солдата», 1906; «Железнодорожный пролетарий», 1908), Катеринославі («Летучий листок», 1903; «Жизнь солдата», 1906—07; «Текущий момент», 1907; Харкові («Харьковский пролетарий», 1901; «Голос социал-демократа», 1916), Миколаєві («Борьба», 1908), Севастополі («Солдат», 1906—08, «Рабочий», 1907—08), Єлизаветграді («Голос рабочих», 1905), Одесі («Семафор», 1906, «Одесский рабочий», 1908, «Рабочий», 1910) та ін. В 1910—14 найбільше П. д. мали Петерб., Моск. та Бакинська орг-ції РСДРП. У 1914—17 найзначніші П. д. мав Петерб. к-т РСДРП. Працюючи в підпіллі, П. д. РСДРП не раз зазнавали розгromу поліцією. Після Лют. революції 1917 більшовицькі видання почали виходити легально.

Лит.: Техніка більшовицького підпілля. Сборник статей и воспоминаний. М., 1924; Иванов Ю. Г. Подпольные типографии ленинской «Искры» в России. 1901—1903 гг. Кишинев, 1962; Левитас И. Г., Москалев М. А., Фингерит Г. М. Революционные подпольные типографии в России (1860—1917). М., 1962. **Т. Б. Слюдикина.** **ПІДПІРНА СТІНКА** — конструкція (споруда), що підпірає, перешкоджаючи обвалу, масив ґрунту, розташований за нею. П. с. поділяють на масивні й полетісні; жорсткі й гнучкі. Їх зводять з природного каменю, цегли, бетону, залізобетону, рідше — з металу і деревини. Розміри поперечного перерізу і профіль П. с. визначають розрахунками на міцність та стійкість при зсуві, зважаючи на тиск ґрунту, гідростатичний тиск, власну масу стінки тощо. П. с. найширше застосовують у гідротех. буд-ві — як елементи *перепадів, причалів, набережних, гребель, шлюзів* та інших споруд, а також у шляховому, промисловому і цивільному будівництві. Ід. с. 362.

ПІДПОКРИВНІ ПОСІВИ — посіви однієї чи кількох культур, підсіяних під основну, *покривну культуру*. Застосовують з метою інтенсивного використання землі. П. п. створюють сприятливі умови для шонайповнішого використання рослинами променевої енергії Сонця, вологи та поживних речовин ґрунту, дають можливість одержувати два врожаї за рік на одному й тому ж полі.

В СРСР П. п. найширше запроваджують в зоні достатнього зволоження (Білорусія, Прибалтика та ін. р-ни). Найпошир. П. п. багаторічних бобових і злакових трав та їх сумішей у польових і кормових сіводах. На Поліссі і в зх. областях УРСР багаторічні трави підсівають навесні під ранні ярі зернові і під озимі культури.

І. Г. Підпільчко

Підорлик великий.

ПІДПОЛКОВНИК — звання військове старшого офіцерського складу в арміях більшості держав. У Збройних Силах СРСР звання П. запроваджено 1.IX 1939. Присвоюється після звання *майора*. У ВМФ йому відповідає звання капітана 2-го рангу. В Росії в 17 ст. спочатку П. — посада, а пізніше і звання пом. *полковника* (командира полку). В козацьких військах з 1885 до 1917 звання П. відповідав чин військ. старшини.

ПІДПОМІЧНИКІ — незаможна, позбавлена козацьких привілеїв частина укр. козацтва у 18 ст. Майновий поділ лівобережного козацтва юридично закріпив 1735 указ «*Правління гетьманського уряду*». За цим указом усіх лівобережних козаків, залежно від їхньої участі у відбудованні військ. служби, було поділено на привілейованих *виборних козаків* і позбавлених козак. привілеїв П. Останні були зобов'язані виконувати такі самі повинності, як і посполиті селяни (див. *Посполиті*), але вдвічі менші.

Вони мали постачати козак. війську провіант, фураж, обробляти землі виборних козаків під час їхнього перебування на військ. службі. В результаті військ. реформи 1732—37 козак. привілеї втратила переважна більшість рядового козацтва Слобідської України. Переформувавши 1765 слобідські козак. полки, царський уряд перетворив П. Слобідської України на *військових обивателів*. Після юрид. оформлення кріпосного права на Лівобережній Україні 1783 П. були прирівняні до *державних селян*.

ПІДПРИЄМНИЦЬКИЙ ДОХОД — частина *прибутку*, одержувана промисловими капіталістами після сплати ними позичкового *процента*. Поділ прибутку на процент і П. д. маскує капіталістичну експлуатацію. Експлуататорська природа П. д. затушовується тим, що позичковий капіталіст безпосередньо не вступає у відносини з найманими робітниками. Створюється видимість, що нібито процент приносить сам *капітал*, а П. д. — це винагорода капіталістові за працю. Джерелом і процента, і П. д. є *додаткова вартість*, створювана *найманою працею* і безплатно привласнювана капіталістами.

ПІДПРОГРАМА — частина *програми ЦОМ*, яка реалізує певний алгоритм і допускає звертання до себе з різних місць програми. П. широко використовують для скорочення запису програм, коли при розв'язуванні задач треба кілька разів виконати один і той же *алгоритм* при різних значеннях *параметрів*. *Оператори*, що реалізують відповідну П., випливають один раз, а в потрібних місцях пишуть оператори передачі керування на цю П. Набори стандартних П. є складовою частиною *математичного забезпечення ЕОМ*. Див. також *Процедура* в програмуванні.

ПІДРИВНІ РОБОТИ — роботи, виконувані діями *вибуху* на природні або штучні матеріали з метою контролювання їх руйнування, переміщення, а також змі-

ни структури, властивостей і форми. До руйнування (переміщення) матеріалів (гірських порід, бетону, кам'яної кладки тощо) вдаються найчастіше в гірничій справі та буд-ві. З цієї метою використовують дію зарядів *вибухових речовин*, вміщених у свердловини, *шпур*и або камери, утворені *бурінням* (П. р. часто наз. *буропідризними роботами*). Іноді ці заряди розміщують на поверхні матеріалу, що його руйнують (переміщують). До зміни структури, властивостей і форми матеріалів (переважно металів) вибухом вдаються в металургії і машинобудуванні. Енергією спрямованого вибуху змінюють метал, нею здійснюють *вибухове штампування*, *зварювання вибухом*. Крім того, за допомогою спрямованих вибухів гасять пожежі на нафт. і газових промислах, очищують поля від пнів і каменів, ліквідують затори льоду в період льодоставу, звільняють судна, що змерзли в лід.

ПІДРІЗ (Подрез) Аполлінарій Григорович [18 (30).XI 1852, кол. Куп'янський повіт Харків. губернії — 9 (22).XI 1900, Харків] — укр. лікар-хірург. У 1875 закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту, з 1887 — професор цього ж ун-ту. Праці присвячені питанням *воєнно-польової хірургії*, хірургії серця, урології, кістково-суглобового туберкульозу тощо. Вперше в Росії здійснив видалення селезінки (1887) й операцію на пораненому серці (1897).

ПІДРІСТ, памолодь — молоде покоління лісу, яке природно з'явилось в насадженні або на вирубі і в майбутньому може сформувати новий *деревостан*. Інтенсивність розвитку П. залежить від плодоношення дерев, товщини *лісової підстилки*, *родючості ґрунту*, його вологості і механічного складу, ступеня задерниння. П. буває вегетативного і насінневого походження. На появу і розвиток П. вирішальний вплив має світло, поступові рубки (на одній площі в кілька прийомів), заборона випасання худоби в лісі тощо. Ці заходи забезпечують краще відновлення лісів при незначних затратах праці й коштів.

М. І. Ониськів.
ПІДРОДИНА — систематична категорія, що в межах *родини* об'єднує групу найбільш близьких між собою *родів* або груп *родів (триб)*. Іноді до П. входить один рід. В *систематиці* рослин назва П. утворюється додаванням до основної назви одного з родів, що входить в П., суфікса ... *oideae* (напр., у род. злакових Gramineae П. бамбуковидних — Bambusoideae), а в систематиці тварин — закінчення ... *inae* (напр., у род. собак Canidae П. собак — Caninae).

ПІДРУЧНИК — книга, в якій викладаються основи знань з певного навч. предмету на рівні сучас. досягнень науки й культури. Для кожного типу навч. закладів видаються П., які відповідають програмам і завданням цього закладу, віковим та ін. особливостям тих, хто навчається. Вимоги до П.: шкільні П. повинні розкривати основи даної науки, всебічно сприя-

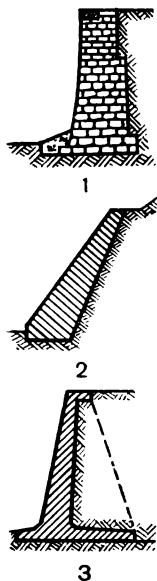
ти вихованню учнів, формувати у них наук. світогляд, забезпечувати зв'язок теорії з практикою, знань з життям, з сусп. виробництвом, готувати до практичної діяльності. Виклад матеріалу в П. має бути обгрунтованим, зрозумілим, точним і водночас живим, виразним та емоційним; ілюстрації мають підсилювати пізнавальні і виховні функції П. Як правило, текст П. супроводиться запитаннями на повторення і завданнями для самостійних вправ, щоб забезпечити більш активне, свідоме й міцне засвоєння знань. П. для вищої школи — спец. книга для самостійної роботи студентів, яка висвітлює наук. основи певної дисципліни, процес розвитку певної науки.

Як і в ін. країнах, у початковий період розвитку письменності в Росії П. служили *псалтир* (напр., *Київський псалтир*, 1397), *часослов* та ін. Першим друк. П. був буквар І. Федорова, виданий у Львові 1574. У 1596 у Вільносі вийшла граматика Л. Зизанія, 1619 — граматика М. Смотрицького, 1703 — арифметика Л. Магницького та ін. До 19 ст. офіц. П. вітчизн. історії був «*Синопис*», уперше виданий 1674 у Києві. Відомий посібник для навчання грамоти — «*Букварь южнорускій*» Т. Шевченка.

В СРСР підготовка к видання П. є державною справою. Над проблемами П. працюють н.-д. пед. центри, навч.-пед. вид-ва тощо. В УРСР П. випускають вид-ва «*Радянська школа*», «*Вища школа*» та ін. Для поліпшення умов здійснення заг. обов'язкової серед. освіти ЦК КІРС і Рада Міністрів СРСР відповідно до Конституції СРСР прийняли постанову «Про перехід на безплатне користування підручниками учнями загальноосвітніх шкіл» (1978). Див. також *Буквар*, *Програмований підручник*. Літ.: Проблеми шкільного учебника, в. 1—7. М., 1974—79. Л. Л. Момот.

ПІДРЯД — систематична категорія, яка в межах *ряду* об'єднує кілька найближчих *родин*. Напр., *Р. жуїних, потелиць* тощо.

ПІДРЯД, підряду договір — цивільно-правова угода, за якою одна сторона (підрядчик) зобов'язується виконати певну роботу за завданням другої сторони (замовника) з його або своїх матеріалів, а замовник зобов'язується прийняти й оплатити виконану відповідно до умов договору роботу. Регулюється гл. 7 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — гл. 28 ЦивК УРСР). Характерною особливістю П. є виконання підрядчиком усіх робіт на свій риск. П. можна укладати в усній або письмовій формі. Сторонами П. можуть виступати громадяни (лише у випадках, не заборонених законом, і при умові виконання цієї роботи особистою працею), *юридичні особи*, а також ін. соціалістичні орг-ції й підприємства. Предметом П. є результат відповідної роботи, яку виконують за замовленням. За невиконання або неналежне виконання сторонами взятих на себе *зобов'язань* настають відповідні правові наслідки,

Підпирні стінки:

- 1 — масивна кам'яна;
- 2 — масивна бетонна;
- 3 — полетшена залізобетонна (контрфорсна).

передбачені чинним законодавством. Різновидами П., які регулюються відповідними нормами, є *Підрядку договір на капітальне будівництво*, *Побутового замовлення договір*.

ПІДРЯДНИЙ ЗВ'ЯЗОК — синтаксичний зв'язок між членами речення, компонентами словосполучення або частинами речення, що вказує на залежність одного з них від другого. Характер П. з. визначається категоріальними властивостями (див. *Граматична категорія*) підпорядковуючого слова. П. з. між словами в реченні й словосполученні — *узгодження, керування й прилягання*. Зв'язки між головним і підрядним реченням у складнопідрядному реченні різноманітні. Г. Т. Солонська.

ПІДРЯДНИЙ СПОСІБ БУДІВНИЦТВА — виконання за договором з замовником будівельних і монтажних робіт на передбачених планом об'єктах будівельними організаціями (підрядчиками). За П. с. б. замовниками виступають м-ва й відомства, дирекція підприємств, що будуються, а також управління (відділи) капітального буд-ва діючих госп. підрозділів — при реконструкції, розширенні або незначних обсягах буд-ва; управління (відділи) капітального буд-ва виконавчих комітетів Рад нар. депутатів — при здійсненні міськ., житл., культур.-побутового і комунального буд-ва, а також буд-ва підвідомчих виконавкам пром. підприємств. Замовник зобов'язаний надати підрядчикові буд. майданчик, забезпечити погодження проектно-кошторисної документації, затвердити її і передати до виконання робіт у встановлені строки, своєчасно фінансувати буд-во в обсягах, передбачених титульними списками будов за роками буд-ва, оплатити буд-во об'єктів і прийняти у підрядчика закінчені об'єкти. Права й обов'язки замовника обумовлює договір *підрядку*. Підрядчик (генеральний підрядчик) — держ. буд.-монтажна оргція (трест, буд. управління, домобудівний комбінат, об'єднання), що перебуває на самостійному балансі і діє за встановленим Статутом (Положенням). Підрядчик зобов'язаний своїми силами й засобами збудувати передбачений планом об'єкт відповідно до затвердженої проектно-кошторисної документації і в договірний строк, забезпечити необхідну якість виконаних робіт і доброякісність конструкцій, випробувати змонтоване устаткування, здати замовникові закінчений об'єкт і забезпечити введення в дію, своєчасно ліквідувати виявлені недоліки. Виконання всіх буд.-монтажних робіт доручається підрядній оргції — генеральному підрядчику. Права й обов'язки підрядчика (генерального підрядчика) визначають затверджений вищоюстю оргцією Статут (Положення) та Правила про *підрядку договори на капітальне будівництво*, договір підрядку тощо. До П. с. б. належить *бригад-*

ний підряд... В. СРСР. питома вага: буд.-монтажних робіт, виконаних, підрядним способом для держ. і кооп. підприємств і оргцій, включаючи колгоспи, становила: 1946—50 — 66%, 1966—70 — 85%, 1971—75 — 89%, 1979 — 88%. П. с. б. сприяє зміцненню господарського розрахунку, технічному прогресові в буд. орг-ціях, поліпшенню використання капіталовкладень і зміцненню буд. оргцій, а також дає можливість підвищити відповідальність сторін, заінтересованих у виконанні взятих зобов'язань, здійснювати систематичний контроль за виконанням їх, прискорити введення об'єктів в експлуатацію.

Літ.: Дементьев С. Т. Бригадный подряд. М., 1974; Справочник строителя. К., 1979. Г. П. Кривобороденко. **ПІДРЯДУ ДОГОВІР НА КАПІТАЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО** — угода, за якою організація-підрядчик зобов'язується своїми силами і коштами збудувати і здати організації-замовникові передбачений планом об'єкт у встановлений строк, а замовник зобов'язується надати підрядчикові будівельний майданчик, передати йому проектно-кошторисну документацію, забезпечити своєчасне фінансування будівництва, прийняти закінчені об'єкти й оплатити роботу. Регулюється гл. 8 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — гл. 29 ЦивК УРСР) та рядом нормативних актів, напр., «Правилами про договори підряду на капітальне будівництво», затвердженими постановою Ради Міністрів СРСР від 24.XII 1969. Підрядчиками П. д. на к. б. виступають різні буд. і буд.-монтажні оргції СРСР (див. *Підрядний спосіб будівництва*). Цей договір укладається в письмовій формі на весь період будівництва і має назву генерального договору. За порушення договірних зобов'язань сторони несуть майнову відповідальність (див. *Неустойка*), види і розмір якої точно визначено правилами про ці договори. Крім того, сторони мають право за спільною угодою передбачити в договорі й ін. види відповідальності.

ПІДСВІДОМЕ — термін для позначення *психічних процесів*, які перебувають під порогом свідомості (див. *Поріг відчуття*). У філос. і психологічній літ. П. нерідко ототожнюють з *несвідомим*. Проте ці поняття розрізняються. Термін «несвідоме» ширший. Він охоплює всі психічні явища, що не усвідомлюються людиною (інстинкти, інтуїція, автоматизм, лунатизм, гіпноз та ін.). Поняттям «підсвідоме» позначають лише ті феномени психіки, які в даний момент перебувають поза фокусом свідомості, але органічно з нею пов'язані, впливають на її перебіг і з відповідною зміною умов порівняно легко переходять в її сферу. Вперше термін «підсвідоме» вжив Е. Платнер (1776). Однак лише в дослідженнях Е. Вебера (1846, 1859) і засновник *психіфізички* Г. Фехнера галузь П. дістала експериментальну розробку. Вчення про П. займає значне місце в психологіч. систе-

мах З. Фрейда, К. Юнга, а також у сучас. *психоаналізі*. Сучас. *гіпнодія* в механізмах П. шукає пояснення фактам-запам'ятовування матеріалу під час природного нічного сну. О. Т. Губко.

ПІДСИЛЮВАЧ у техніці — пристрій, що підсилює, використовуючи енергію допоміжного джерела, передавані напругу, потужність тощо. За видом використовуваної енергії розрізняють П. електричні, магнітні, гідравлічні, пневматичні і механічні. У пристроях такого типу, на відміну від перетворювачів (див., напр., *Перетворювач частоти, Перетворювач струму електромашинний*), зв'язок між вихідними і вхідними величинами безперервний і однозначний. Є П., якими збільшують енергію електромагн. хвиль (див. *Квантові генератори і підсилювачі*), підсилюють електр. імпульси (див. *Імпульсна техніка*), підвищують силу дії основного механізму (див. *Бустер*) тощо. Підсилювачі застосовують у радіотехніці, автоматичній, телемеханіці та ін.

ПІДСІВНІ КУЛЬТУРИ — сільськогосподарські рослини, які в ранній період свого життя ростуть і розвиваються під покривом інших рослин. На Україні підсівають здебільшого конюшину, люцерну, еспарцет, сераделу, люпин тощо. Іноді П. к. наз. підпокривними культурами. Див. також *Підпокривні посіви*.

ПІДСІМ'ЯДОЛЬНЕ КОЛІНО, гіпокотиль — ділянка стебла у проростків рослини між кореневою шишкою та місцем прикріплення сім'ядоль. Нижня частина П. к. у зародка представлена апікальною меристемою кореня або зародковим корінцем, що утворився з неї. У проростках одних рослин (напр., у граба) П. к. виносить сім'ядолі на поверхню ґрунту (т. з. надземний тип проростання), у інших (напр., у дуба, гориху) П. к. недорозвинене, сім'ядолі залишаються в ґрунті (т. з. підземний тип проростання). У деяких рослин у П. к. відкладаються запасні поживні речовини (напр., *бульба* у цикумена).

ПІДСІЖНИК (*Galanthus*) — рід рослин родини амарилісових. Невисокі багаторічні цибулині трави з коротким періодом вегетації, з двома лінійними або видовжено-ланцетними прямостоячими листками і квітконосом з однією білою пониклою квіткою на верхівці. Плід — коробочка. До 18 видів, пошир. у Центр. і Пд. Європі, в Азії (переважно в Сх. Середземномор'ї). В СРСР понад 10 видів (більшість з них — на Кавказі), у т. ч. в УРСР — 2: П. з в и ч а й н и й (*G. nivalis*) — росте у листяних лісах, серед чагарників (переважно на Правобережжі), на луках в Карпатах піднімається до 1600 м над р. м., занесений до *Червоної книги* СРСР, відомо кілька садових форм його; П. с к л а д а ч с т и й (*G. plicatus*) — ендемік лісів Криму. В цибулинах деяких П. містяться отруйні алкалоїди, з них галантаміни, виділені з цибулин П. В о р о н о в а (*G. wogonowii*), застосовується в медицині при лікуванні міастенії, міопатії

Підсіжнік звичайний.

ПІДСОБНЕ ВИРОБНИЦТВО

Підуст звичайний.

тощо. Окремі види П. вирощують як декоративні рослини.

ПІДСОБНЕ ВИРОБНИЦТВО — відокремлена частина промислового або будівельного підприємства з самостійним виробничим процесом, завданням якої є обслуговування *основного виробництва*. Характер П. в. зумовлюється специфікою галузі нар. г-ва, до якої належить дане підприємство. В металург. пром-сті, напр., П. в. забезпечує осн. цехи заліз. рудною, агломератом, коксом, вогнетривими тощо; в машинобудуванні до П. в. належить виробн. цегли, залізобетонних виробів, лісопилів. В усіх галузях пром-сті до П. в. відносять виробн. тари. На буд-ві до П. в. належить перероблення буд. матеріалів, якщо воно відокремлене від самого виробн., виробн. деталей, конструкцій тощо. З розвитком спеціалізації *виробництва* і *кооперування виробництва* кількість П. в. скорочується внаслідок створення спеціалізованих підприємств для виробництва матеріалів і *напівфабрикатів* для промисловості і будівництва.

ПІДСОБКА — вилучення в період вегетації з дерев хвойних порід живиці, з берези бородавчастої і клена гостролистого — цукристих соків, з каучуконосних порід — *латексу*. Для добування живиці методом П. роблять надрізи в заболоні дерева, живиця стікає в закріпленій на ньому посуд. Роблять це на спільних соснових насадженнях, здебільшого за 6—10 років до їх вирубки. В СРСР, у т. ч. на Україні, пром. значення має П. сосни. За сезон одне дерево дає пересічно до 900 г живиці.

Л. Я. Гайдарова.

ПІДСТАВА І НАСЛІДОК — філософські категорії, що відображають зв'язок між протилежними моментами дійсності, при якому певне явище (підстава) необхідно визначає інше (наслідок). Будь-яка річ (явище) являє собою єдність П. і н. як способу існування підстави. Річ існує як система властивих їй відношень з ін. речами. При цьому для неї завжди характерне одне і те саме осн. відношення, яке визначає всі інші. Це відношення і є підставою. Підстава є цілісною, нерозчленованою суцільністю, що за своєю природою покладає й зумовлює наслідок. Виходячи за свої межі, підстава існує як наслідок, передаючи йому свій зміст і надаючи суттєвої визначеності. Все, що існує, й відбувається в дійсності, має свою підставу. Наслідок (як конкретна форма існування) є безпосередньою дійсністю, яка виникає з підстави й умов. Тотожні за своєю внутр. підставою речі в різних умовах існують по-різному, характеризуються різними властивостями. Умови не визначають природи зрілої речі, вони лише впливають на спосіб існування підстави, на наслідок. Завдяки наявності умов властивість з можливості переходить у дійсність (див. *Можливість і дійсність*), потенційне стає актуальним. Отже, достатньою підставою існування є єдність підстави і умов. У пізнанні важливо вміти за існуванням розкрити достатню підставу, від-

шукати основну ланку в переплетенні соціальних подій.

М. О. Парнюк.

ПІДСТАНОВКА в математиці — перетворення, за яким кожному елементові деякої скінченної сукупності елементів $a, b, \dots, t$ відповідає один і тільки один елемент цієї ж сукупності. Поняття П. по суті збігається з поняттям взаємно однозначного *відображення* множини на себе (див. *Взаємно однозначна відповідність*). Записують П. так:

$$\begin{pmatrix} a & b & \dots & t \\ a_1 & b_1 & \dots & t_1 \end{pmatrix}.$$

де під кожним елементом сукупності записано відповідний йому елемент. Число всіх П. даної сукупності дорівнює числу всіх можливих перестановок (див. *Комбінаторний аналіз*) її елементів. Поняття П. поширюється і на нескінченні сукупності елементів. П. широко використовують у теорії алгебр, *рівнянь* та багатьох ін. розділах математики.

ПІДСТАНЦІЯ електрична — електрична установка або сукупність електричних пристроїв, якими перетворюють електр. струм, а також розподіляють електричну енергію між споживачами. Служить проміжною ланкою при передаванні електроенергії від електростанції до споживачів. Устаткування П. (*вимикачі, розрядники, трансформатори, перетворювачі частоти, вимірювальні прилади* тощо) розміщують на відкритому майданчику, в приміщенні або в окремому будинку. Розрізняють *перетворювальні підстанції* і *трансформаторні підстанції* (див. також *Тягова підстанція*).

ПІДСТИЛАННЯ ПОВЕРХНЯ — сукупність природних і перетворених (змінених або створених людиною) ландшафтів на земній поверхні, що знаходяться у взаємодії з *атмосферою* в процесі обміну теплом і вологою. На земній кулі переважає водна поверхня (71% її площі), яка справляє значний вплив на формування *кліматів* Землі. На суходолі П. п. представлена рівнинами та гірськими масивами різної висоти й протяжності. На кліматичні умови впливають наявність значної кількості річок, заболочених масивів, характер рослинного покриву, зокрема лісові масиви, сніговий покрив тощо. Стан П. п. змінюється протягом року внаслідок чергування періодів вегетації рослин, перетворення вологи в атмосфері, викликаних зміною тривалості дня і ночі та пір року, нагрівання та охолодження, а також ступеня зволоження земної поверхні і атмосфери. П. п. відіграє важливу роль у формуванні всіх типів *повітряних мас*, зумовлюючи їхню трансформацію при переміщенні над певною територією. П. п., змінена госп. діяльністю людини (внаслідок вирубування або насадження лісу, зрошування або осушення земель, спорудження житл. та пром. об'єктів тощо), призводить до утворення нових типів *мікрокліматів*, взаємодія яких впливає на клімат Землі в цілому. Вивчення властивостей

П. п., що є одним з кліматоутворюючих факторів, дає можливість визначити зміни їх в межах оцінок впливу на стан атмосфери та окремі погодні процеси в ній.

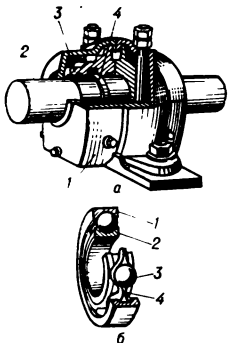
М. І. Шербань.

ПІДСТІЛКА для сільськогосподарських тварин — матеріали (*солома, торф, тирса, сухе листя* тощо), що їх настеляють на підлогу в тварин. приміщеннях. П. захищає тварин від забруднення, травм, пролежнів і застуди; змішуючись з виділеними тварин, вона утворює цінне органічне добриво — *гній*. П. має бути сухою, м'якою, малотеплопровідною, вологоємною, без цівлі та ін. Найкращою є П. з соломи злаків і торфу. Розрізняють П. змінну (заміняють щоденно), матрацну (заміняють періодично, поки не просякне) і постійну глибоку (міняють 1—2 рази на рік). Норма витрачання П. залежить від матеріалу та виду і системи *утримання сільськогосподарських тварин*. На добу для однієї тварини потрібно соломи (в кг): для коней 2—3, великої рог. худоби 3—4, молодяка 1,5, свиней 1,5—2, овець 0,12—0,2. На пром. тваринницьких комплексах П. не застосовують (користуються гідрозимивом); тварин утримують на теплій підлозі.

В. І. Резуненко.

ПІДСТРИГАЧ Ярослав Степанович (н. 25.V 1928, с. Самострілі, тепер Кореського р-ну Ровен. обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Член КПРС з 1960. Закінчив 1951 Львів. ун-т. У 1954—72 працював у Фізико-мех. ін-ті АН УРСР. В 1972—78 — керівник Львів. філіалу Ін-ту математики АН УРСР, з 1978 — директор Ін-ту прикладних проблем механіки і математики АН УРСР. Голова Зх. наук. центру АН УРСР (з 1972). Осн. праці — з механіки твердого деформованого тіла (зокрема, питань побудови теор. моделей деформованих тіл), термомеханіки і гідроакустики, механіки тіл з покриттям, а також питань виникнення, поширення і взаємодії полів різної природи стосовно задач механіки, геофізики і нової техніки. На XXV і XXVI з'їздах Компартії України обирався кандидатом у члени ЦК. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР, 1975. Премія ім. М. М. Крилова АН УРСР, 1978.

ПІДСУДНИЙ — особа, віддана до суду за *обвинуваченням у злочині*. За рад. законодавством *обвинувачений* вважається П. з моменту віддання до суду (за постановою судді чи розпорядчого засідання суду) до вступу вироку в законну силу або виправдання. Згідно з ст. 39 *Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 262 ККП УРСР) участь П. у суд. розгляді є обов'язковою, за винятком випадків, передбачених законом. П. користується рівними правами з ін. учасниками суд. розгляду щодо подання доказів, участі в дослідженні їх, порушенні клопотань; має право на захист, на останнє слово перед постановленням *вироку*; піс-

Підшипники:
а — підшипник ковзання (1 — корпус; 2 — вал; 3 — вкладиш; 4 — кільце машини); б — підшипник кочення (кулькоподшипник) (1 — зовнішнє кільце; 2 — внутрішнє кільце; 3 — кулька; 4 — сепаратор).

ля обвинувального вироку П. стає засудженим.

ПІДСУДНІСТЬ — сукупність ознак і властивостей кримінальної чи цивільної справи, що дають змогу встановити, який саме суд згідно з законом зобов'язаний розглянути конкретну справу по суті. Питання П. кримінальних справ в УРСР регулюються Законом про судостроїсть УРСР та ст. 33—42 КПК УРСР. Розрізняють П. предметну, територіальну і персональну. **Предметна** (родова) П. визначається родом (видом) вчиненого злочину, його юрид. кваліфікацією. Так, наприклад, вбивство без обтяжуючих обставин розглядається районним (міським) народним судом, а при обтяжуючих — обл. судом. **Верховному Суду УРСР** підсудні кримінальні справи особливої складності або виняткового громад. значення. **Територіальна** (місцева) П. визначається тим, що справа розглядається судом, у районі діяльності якого (населений пункт, район тощо) вчинено злочин. Якщо це встановити неможливо, то — в тому суді, в районі діяльності якого закінчено дізнання чи попереднє слідство в даній справі. **Персональну** П. визначають особою підсудного. Напр., справи про злочини, вчинені військовослужбовцями, підсудні військовим трибуналам. Якщо одна особа або група осіб обвинувачується у вчиненні кількох злочинів, справи про які підсудні різним судам, то справа розглядається вищестоящим з цих судів.

Питання про П. цивільних справ в УРСР регулюється Законом про судостроїсть УРСР та ст. 123—135 ЦПК УРСР. За правилами предметної (родової) П. всі цивільні справи розглядаються нар. судом (за винятком справ, у яких стороною є сам нар. або обл. суд). За правилами тер. (місцевої) П. цивільні справи розглядає суд, на території діяльності якого відповідач постійно чи переважно проживає. В окремих випадках П. справ визначають за вибором позивача (позови про стягнення аліментів, відшкодування шкоди тощо), за місцем виконання договору або іншими ознаками. Див. також *Підвідомчість цивільних справ*.

ПІДСУСІДКИ — збірна назва різних категорій зубожілих селян у Росії 16—17 ст., на Україні 16—18 ст., які жили в чужих дворах, у сусідах». За користування житлом П. відробляли в г-вах своїх хазів. П. переважно ставала сім'я біднота, кріпаки-втікачі, розорені та збіднілі селяни. Існували групи П., які мали свої двори, але були позбавлені орної землі або були неспроможні її обробити. Разом з тим серед П. траплялися заможні козаки і міщани, які таким чином намагалися позбутися сплати держ. податків та відбуття військ. служби. Перехід у П. поступово перетворювався на одну з форм сел. протесту проти посилення феодал. гніту. Тому гетьманське правління Лівобережжя України з 90-х рр. 17 ст. почало обмежувати переходи селян у П., а також примушувало тих П., які мали

своє г-во, виконувати сел. повинності. Особливо масового характеру набуло закріпачення П. після юрид. оформлення кріпосного права 1783 на Лівобережній і Слобідській Україні.

ПІДСУХА Олександр Миколайович (н. 16.X 1918, с. Ніжиловичі, тепер Макарієвського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. поет. Член КПРС з 1947. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Харків. пед. ін-т іноз. мов (1939). Друкуватися почав 1939. В 1953—58 — гол. редактор журн. «Дніпро». В 1973—79 — голова Т-ва культур. зв'язків з українцями за кордоном. Окремими виданнями вийшли поетичні збірки «Солдати миру» (1948), «Життя за нас» (1950), «Героїка» (1951), «Материні заповіті» (1964), «Іду на клич» (1965), «Срібна грань» (1971) та ін., книга прози «Віч-на-віч. Невигадані історії» (1962). Автор драм. творів «Жарти жартами...» (1968), «Кому кують зозулі» (1971), «Ясновіські молодичі» (1973), «Живи, Крутояре!» (1975) та ін. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Дружби народів, ін. орденами, медалями.

Тв.: Кому кують зозулі. К., 1973; Літа і думи. К., 1974; Чечання зустрічі. К., 1980. Рос. перекл. — Птицы на ладонях. М., 1975.

Г. Ф. Семенюк.

ПІДТЕКСТ — прихований, внутрішній зміст висловлювання, що впливає і співвідношення прямих словесних значень з контекстом ситуації. П. ґрунтується на властивостях розмовної мови деформувати прямий зміст. У драм. творі П. розкривається актором у грі (рухи, міміка, інтонація, паузи тощо). Великого значення П. надавав К. Станіславський, називаючи його життям ролі. П. дає змогу розкрити глибинний зміст зображуваного, внутрішню мотивацію дій героя, підготувати глядача (читача) до наступного розвитку сюжетних подій. П. особливо характерний для психологічної драми, психологічної новели, роману. Використовується і в ліриці.

В. С. Брюховецький.

ПІДТИП — систематична категорія, що в межах типу об'єднує групу найближчих класів. Напр., П. безчереших, хребетних тощо.

ПІДТИЧЕНКО Марія Максимівна (н.б.VI 1912, с. Черноглазівка, тепер Павлоград. р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. педагог, філософ, дійсний член АПН СРСР (з 1968). Член КПРС з 1939. Учасниця Великої Вітчизн. війни. Після закінчення істор.-філос. ф-ту Харків. ун-ту (1934) викладала у вузах Дніпропетровська; 1939—54 — на керівних комсомольській і парт. роботах. У 1956—70 — ректор, з 1970 — професор-консультант Київ. пед. ін-ту ім. О. М. Горького. Автор праць з питань педагогіки та комуністичного виховання підліткового покоління. Нагороджена 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Н. П. Калениченко.
ПІДТУС (Chondrostoma) — рід риби род. *хоропових*. Тіло (довж. до 50 см, маса до 1,2 кг) видовжене, спина темно-сіра, боки сріблясті, іноді з темними плямочками; спинний

і хвостовий плавці сірі або чорнуваті, інші — червонуваті. Рот нижній. Тримається зграями в руслах річок з твердим ґрунтом та швидкою течією. Неєст у квітні — травні, самка відкладає до 12 тис. ікринок. Живиться переважно водоростями. 18 видів, поширених у прісних водоймах Європи та Зх. Азії. В СРСР — 5, у т. ч. в УРСР — 1 вид: П. звичайний (Сх. паз.). Об'єкт любительського добу.

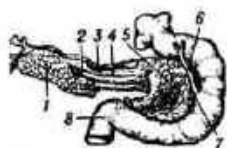
ПІДШИПНИК — опора обертових деталей (*валів, осей*), що сприяє від них навантаження і забезпечує вільне обертання їх. Крім того, за допомогою П. підтримують деталі, які обертаються навколо валів та осей, — *шківів, шестерні* тощо. Залежно від виду *тертя* частин, що дотикаються, розрізняють П. ковзання і кочення (мал.). За напрямом дії навантажень П. ковзання бувають радіальні і упорні; за режимом мащення — гідродинамічні і гідростатичні (між поверхнями тертя — шар рідкого мастила), а також газодинамічні і газостатичні (між поверхнями тертя — повітря або нейтральний газ). П. ковзання виготовляють здебільшого з *антифрикційних матеріалів*. П. кочення поділяють за напрямом дії навантажень (радіальні, радіально-упорні, упорно-радіальні, упорні), за формою тіл кочення (кулькові, кулькові сферичні, роликові циліндричні та ін.) тощо. Кільця і кульки таких П. виготовляють із сталі, *сепаратори* — з сталі, латуні, бронзи або ін. матеріалів. У П. кочення менші втрати на тертя, ніж у П. ковзання. П. найширше застосовують у машинно-і приладобудуванні. Див. також *Підшипникова промисловість*.

ПІДШИПНИКОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь машинобудування, підприємства якої виробляють *підшипники* кочення (кулькові, роликові та голчасті), шарнірні підшипники ковзання та деталі до них. В СРСР П. п. входить до складу *автомобільної промисловості*. В дореволюц. Росії перше підприємство по виготовленню підшипників виникло в Москві 1916 як концесія фірми «СКФ» (Швеція). Пром. виробн. підшипників у країні створено за роки Рад. влади. Перший держ. підшипниковий з-д став до ладу 1932. СРСР за виробн. підшипників посідає 3-є місце в світі. Підприємства П. п. країни виробляють близько 1 млрд. шт. підшипників на рік понад 15 тис. типорозмірів від 1 мм до 3 м. У країні вперше в світовій практиці здійснюється індустріальний ремонт кулькових і роликових підшипників, які були в експлуатації. Для цього створено спец. підприємства. На Україні П. п. представлена 4 підприємствами, розташованими в Харкові, Вінниці, Луцьку, Гнівані (Він. обл.). Первістком П. п. республіки є *Харківський восьмий підшипниковий завод*, який став до ладу 1947. П. п. України випускає (1981) 140 млн. шт. понад 650 типорозмірів масових стандартних і спец. підшипників різної точності і призначення. Питання тех. розвитку П. п. розробляють Всесоюзний н.-д. конструкторсько-технологі-

Я. С. Підстригач.

ПІДСКІРНА
МУСКУЛАТУРА

Підшлункова залоза людини (вид зверху): 1 — хвіст; 2 — борозенка селезінкової вени; 3 — борозенка селезінкової артерії; 4 — тіло; 5 — головка; 6 — жовчна протока; 7 — основна протока підшлункової залози; 8 — дванадцятипала кишка.

Гічний ін-т підшипникової пром-сті в Москві та його філіали в Куйбишеві, Мінську та Загорську (Моск. обл.). В рамках Ради Економічної Взаємодопомоги створено Міжнародну організацію співробітництва підшипникової промисловості.

А. В. Шматченко.

ПІДСКІРНА МУСКУЛАТУРА — частина поперечносмугастих м'язів назовних хребетних, що тісно пов'язана зі шкірою і забезпечує її рухи. Слабо розвинута у земноводних і плазунів. У птахів сприяє їхньому польоту. У більшості ссавців (крім вищих приматів і людини) майже весь тулуб і шия вкриті П. м., що забезпечує згортання тіла (у бродячих і їжаків), рухи голок (у дикобразів і їжаків), рухи шкіри від час відлякування комах тощо. У мавп і людини з П. м. залишилась тільки складно диференційована мімічна мускулатура.

ПІДСЛУНКОВА ЗАЛОЗА — велика травна залоза ряду тварин і людини. П. з. здійснює зовнішньосекреторну (екзокринну) і внутрішньосекреторну (ендокринну) функції: бере участь у травленні і регуляції вуглеводного, жирового і білкового обміну. П. з. мають деякі безхребетні і всі хребетні тварини. У круглоротих (міног) і двоякодишущих риб П. з. міститься в стінці кишечника, у міксин, осетрових і деяких кісткових риб — у тканині печінки. В процесі зародкового розвитку у хребетних тварин і людини П. з. розвивається з дорзального і двох вентральних виростів серед. частини ембріональної кишки. П. з. складається з двох частин — зовнішньосекреторної, яка виділяє підшлунковий сік, та внутрішньосекреторної, що продукує гормон інсулін. П. з. у людини — непарний видовжений паренхіматозний орган, міститься позаду шлунка, від дванадцятипалої кишки до селезінки. Довжина П. з. — 12—18 см, маса — 70—80 г. В П. з. розрізняють головку, тіло і хвіст. П. з. стикається зі шлунком, дванадцятипалою кишкою, аортою, нижньою порожнистою веною, заг. жовчною протокою, черевним нервовим сплетенням, лівими нирками і наднирковою залозою, селезінкою. Зовнішньосекреторна частина П. з., яка утворює осн. масу залози, має складну альвеолярно-трубчасту будову. Більша частина паренхіми часточок П. з. представлена кінцевими секреторними відділами — ацинусами, що мають вигляд невеликих міхурців або трубочок діаметром 100—150 мкм, клітини яких виділяють підшлунковий сік. Цей сік по вставних відділах надходить у внутрішньочасточкові протоки, які зливаються в міжчасточкові протоки, що формують вивідну протоку; остання разом з заг. жовчною протокою відкривається в дванадцятипалу кишку. Внутрішньосекреторна частина П. з. являє собою скупчення своєрідних клітин, які містяться в товщі залозистих часточок у вигляді островців (т. з. *Лангерганса островці*). Кров у П. з. надходить по гілках черевної, селезінкової та верх. брижової артерій. Іннервація здійснюється гілками блукаючого і

симпатичного нервів. Серед захворювань П. з. найчастіше зустрічаються *панкреатити*, ураження пухлинами; порушення секретії інсуліну спричинює *діабет цукровий*.

К. І. Кильчизький.

ПІДСЛУНКОВИЙ СІК, **панкреатичний сік** — рідина, що виробляється підшлунковою залозою тварин і людини і виділяється в дванадцятипалу кишку; бере участь у травленні. Являє собою безбарвну, прозору рідину лужної реакції (рН 7,5—8,5), питома вага 1,007—1,009. П. с. містить *трипсин*, *сикушний фермент*, *хімо-трипсин*, *ліпазу*, *амілази* та ін. ферменти. До складу П. с. входять також білки, вуглеводи, сечовина, сечова кислота, креатинін, неорганічні солі тощо. Кількість у складу П. с. залежить від характеру їжі. Виділення П. с. регулюється нейро-гуморальним шляхом (див. *Нейро-гуморальна регуляція*). У людини подобі виділяється бл. 1,5—2 л П. с. Встановлено, що виділення П. с. відбувається не тільки під час перетравлювання їжі, а й на її вигляд і запах.

ПІЩЕЦЯ — рослина, на яку прищеплюють (див. *Щеплення рослин*) живець або вічко (бруньку) іншої рослини — *прищепи*. У формі щеплених рослин вирощують переважно деревні плодові породи і декоративні рослини. Через кореневу систему П. прищеплена рослина дістає з ґрунту воду, мінеральні і синтезовані органічні речовини. На Україні найпоширенішими П. для плодівих культур є: для яблуні — *Антонівка звичайна*, *Боровинка*, *Папіровка*, *Пеліна литовська*, *М 9*, *ММ 106*, *парадізка червонолиста* та ін.; для груші — *дика лісова груша*, *січівка* *Лимонки*, *Олександрівка*, *айва звичайна*; для вишні — *вишня звичайна* (кисла), *дика черешня*, *антинка*; для черешні — *дика черешня*, *вишня звичайна*, *антинка*; для сливи — *алича*, *тернослива*, *Ренклод колгоспний*, *Стахановка*; для абрикоса — *абрикос звичайний*; для персика — *персик*, *мигдаль*, *абрикос звичайний*.

М. П. Тарасенко.

ПІЕЛОГРАФІЯ (від грец. *πύλος* — миска і *γράφω* — пишу) — метод рентгенологічного дослідження *нирок*, заснований на введенні рентгеноконтрастних препаратів у ниркову миску. Розрізняють П. ретроградну, або висхідну (контрастну речовину вводять за допомогою цистоскопа або катетера), і антеградну (контрастну речовину вводять шляхом черезшкірної пункції миски). П. уточнює діагностику при *нирковокам'яній хворобі*, ураженні нирок пухлинами тощо.

ПІЕЛОНЕФРИТ (від грец. *πύλος* — миска і *νεφρός* — нирка) — неспецифічне запалення чашково-ниркової системи і паренхіми *нирок* з переважним ураженням інтерстиціальної тканини. Спричинюється кишковою паличкою, стрептококом, стафілококом, синьогнійною паличкою тощо. Збудники П. проникають до нирок найчастіше гематогенним (плином крові), лімфогенним (плином лімфи) або уrogenним шляхом (через сечові шляхи). Типове для П. ураження інтерстиціальної тканини

розвивається внаслідок мисково-ниркових рефлюксів (закидання сечі). Перебіг П. гострий або хронічний. Ознаки гострого П. з: заг. кволість, гектична гарячка з ознобом, нудота, блювання. Супроводжується больовим синдромом (ниркова коліка, тулий біль у крижах, болісне, часте сечовипускання тощо). Лікування: термінова госпіталізація в урологічний стаціонар, інтенсивна антибактеріальна терапія, при порушенні уродинаміки — хірургічне. Ознаки хронічного П. залежать від поширеності запального процесу в інтерстиціальній тканині нирок. Для початкової стадії типові: *субфібрилітет*, швидка втомлюваність, періодичні нічні болі в крижах. Більш вираженим больовим синдромом стає при ускладненні хронічного П. сечокам'яною хворобою. Хронічний П. на пізніх стадіях проявляється ознаками хронічної *ниркової недостатності*. Діагностика П. здійснюється на базі клініко-лабораторних і рентгенологічних досліджень, *пієлографії*. Лікування комплексне: санація хронічних вогнищ інфекції в організмі, тривала антибактеріальна терапія, фітотерапія, специфічна імунотерапія, дієта; санаторно-курортне лікування (*Трускавець*, *Железноводськ*, *Байрам-Алі*).

В. М. Погребісний.

ПІЄТІЗМ (від лат. *pietas* — благочестя) — 1) течія в *протестантизмі*, особливо в *лютеранстві*, представники якої ставили реліг. пошукти вище реліг. догм. Виник у Німеччині в 17 ст. Засновник — священик Ф. Я. Шпелер. Був спрямований проти ідей *Просвітництва*. Відкидаючи зовн. церк. обрядність, П. проповідував релігійно-моральне самовдосконалення, благочестя, аскетизм, *містичизм*. 2) Реліг.-містичний настрій (часто удаваний, фальшивий); святенництво.

ПІЗА — місто в центр. частині Італії, в обл. Тоскана, адм. ц. провінції Піза. Розташована на р. Арно, поблизу її впадіння в Лігурійське м. Судноплавним каналом сполучена з портом Ліворно. Залізнична станція, аеропорт міжнародного значення. 103,4 тис. ж. (1975). Маш.-буд. (виробн. залізнич. устаткування, моторів), хім., скляна, керамічна, текст. (у т. ч. вовняна), швейна й харч. пром-сть. Ун-т (засн. 1343). У П. народився, вчився й працював Г. Галілей. Нац. музей Сан-Маттео (тосканське мистецтво 12—15 ст.). П. — стародавнє місто, відоме з 1-го тис. до н. е.

Піза. Ансамбль соборної площі (собор, 1063—1180; баптистерій, будівництво почато 1153; так звана Падаюча башта, 1174—1372).

Архит. пам'ятки: ансамбль соборної площі в романському стилі з ажурним архит. декором (собор, 1063—1160; кампаніла або т. з. Падаюча башта, 1174—1372; баптистерій, з 1153), будівлі арх. Дж. Вазарі (Палаццо деї Кавальєрі, 1576—80; церква Сан-Стефано деї Кавальєрі, 1565—69).

ПІЗАКАНЕ (Pisacane) Карло (22.VIII 1818, Неаполь — 2.VII 1857, Санца, поблизу Салпрі) — італ. революц. демократ, соціаліст-утопіст. Учасник революції 1848—49 в Італії, нач. штабу армії Римської республіки 1849. Аналізуючи уроки революції в працях «Війна в Італії 1848—49» (1851, нове видання 1946) і «Історико-політико-військові нариси про Італію» (т. 1—4, 1858—60), П. розвинув свою теорію італ. революції. Гол. рушійну силу революції вбачав в італ. селянстві. Виступав за ліквідацію приватної власності. Боротьбу за нац. об'єднання Італії пов'язував з боротьбою за радикальні соціальні перетворення. Разом з тим П. не розумів революц. ролі пролетаріату. Загинув під час спроби підняти повстання в Пд. Італії.

ПІЗАНО (Pisano) — прізвисько італ. скульпторів і архітекторів 13—14 ст. Н і к о л о (Ніколо) П. (бл. 1220, Апулія — між 1278 і 1284, Тоскана) — скульптор, один із засновників *проторенесансу*, зазнав впливу античного мист. Твори: кафедри баптистерію в Пізі (бл. 1260) й собору в Сєні (1265—68). Д ж о в а н н і П. (бл. 1245—50, Піза — після 1314) — скульптор і архітектор. Син і учень Ніколо П. На творчості Джованні П. позначився вплив готики. Серед його скульптурних творів — статуї на фасаді сєнського собору (1284—99), кафедра в церкві Сант-Андреа в Пістої (закінчено 1301), архітектурних — нижня частина фасаду сєнського собору. А н д р е а П. (власне — Андреа да Понтедера; бл. 1290, Понтедера, Тоскана — 1348 або 1349, Орв'єто) — скульптор і архітектор. Твори: рельєфи пл. дверей флорентійського баптистерію (1330—36), рельєфи й статуї кампаніли флорентійського собору (1337—43). Андреа П. очолював буд-во кампаніли собору у Флоренції (1337—43) і собору в Орв'єто (1347—48). Н і н о П. [бл. 1315, Піза (?) — 1368, там же (?)] — скульптор, архітектор і ювелір. Син і учень Андреа П. Відомий його твір «Мадонна» (1343—47, Музей собору, Орв'єто); продовжив буд-во собору в Орв'єто.

ПІЗНАННЯ — процес цілеспрямованого активного відображення об'єктивного світу в свідомості людей, зумовлений суспільно-історичною практикою людства. П. є специфічною, вищою формою відображення. На відміну від нижчих форм відображення воно здатне виходити за межі наявного стану речей, тобто відображати не тільки сучасне, а й майбутнє, не лише дійсне, а й численні можливості — конкретні й абстрактні — для вибору тієї з них, що найбільше відповідає інтересам людини. Марксистська філософія, вбачаю-

чи своє завдання не лише в поясненні, а й у революц. перетворенні дійсності, пододала однобічність попередніх тлумачень процесу П., доповнивши, що «свідомість людини не тільки відображає об'єктивний світ, але й творить його» (Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 29, с. 179). Отже, П. не просто має своєю основою практику — воно само є активним діяльним процесом ідеального освоєння дійсності, а його продукти не лише «повторюють» в ідеальній формі наявну реальність, а й відображають її з погляду перетворення і змін, що їх вносить людина в дійсність своїми практичними діями. Тому вихідною позицією у П. є не теоретичне відношення до об'єкта, а практична дія, спрямована на оволодіння ним (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 364). Отже пізнавальний зв'язок між суб'єктом і об'єктом здійснюється безпосередньо в процесі практики (див. *Суб'єкт і об'єкт* у філософії). Будучи вторинним процесом щодо практичної діяльності, її відображенням, П., в свою чергу, активно впливає на практику. Адже практика не може бути цілеспрямованою творчою діяльністю, якщо вона не визначається знанням про різноманітні можливості реалізації цієї діяльності. Тільки на основі цього знання в процесі практики можна вибрати правильний шлях до здійснення мети. Закономірності руху й розвитку П. вивчає *пізнання теорії*.

ПІЗНАННЯ ТЕОРІЯ, гносеологія — вчення про джерела, засоби й закономірності набуття людиною істинних знань про навколишній світ і про саму себе; одна з провідних галузей філософії. Основним питанням П. т., яке є однією з сторін основного питання філософії, є питання про відношення людських думок, уявлень і понять про дійсність до самої дійсності і, конкретніше, чи може людина в своїх уявленнях і поняттях про світ досягти істинного знання цього світу. Навколо питання про пізнаність світу протягом всієї історії філософії точилася запекла боротьба між *матеріалізмом* і *ідеалізмом*. Матеріалізм завжди пов'язував своє пояснення світу з принциповим визнанням його пізнаваності, тобто з визнанням здатності людини за допомогою власного розуму пізнавати всі явища й процеси об'єктивної дійсності. Ідеалізм, навпаки, так чи інакше припинював пізнавальні здатності людини. Він або прямо заперечував можливість пізнання того, що перебуває поза людською свідомістю (*суб'єктивний ідеалізм*), або, проголошуючи «істинним» об'єктом пізнання не матеріальний світ, а нібито прихований за ним духовний світ (*об'єктивний ідеалізм*), зводив пізнання до осягнення лише духовного, ідеального. Хоч у своєму істор. розвитку ідеалізм і поставив ряд важливих проблем П. т. (І. Кант, Г. В. Ф. Гегель та ін.), однак єдино правильною є матеріалістична П. т., яка відповідає науці і інтересам сусп. прогресу. В основі матеріалістичної П. т. лежить підтверджене практикою людства уявлення про

процес пізнання як про цілеспрямоване відображення об'єктивної дійсності в свідомості людини. Однак домарксистська матеріалістична П. т. була метафізичною. Процес пізнання в ній розглядався відірвано від суспільно-історичної практики, виключно як процес споглядальний, суто теоретичний, у якому суб'єктом пізнання виступала окрема, абстрактно взята людина з вічними, незмінними, від природи даними пізнавальними здатностями, а об'єктом — така ж вічна в своїх незмінних законах, одна для всіх історичних епох природа. Метафізичний спосіб мислення призводив до абсолютизації окремих сторін суперечливого процесу пізнання, що виявлялося, зокрема, у виникненні і взаємобороті таких протилежних течій у П. т., як *емпіризм*, що вважав єдиним джерелом і критерієм пізнання чуттєвий досвід, і *раціоналізм*, який переоцінює роль мислення в процесі пізнання. Певний крок у подоланні метафізичного підходу до пояснення процесу пізнання зробили рос. революц. демократи 19 ст. — О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський та ін. Проте наук. розв'язання найскладніших проблем П. т. стало можливим лише на основі розробки К. Марксом і Ф. Енгельсом матеріалістичного розуміння історії (див. *Історичний матеріалізм*) і створення ними науки про заг. закони руху й розвитку природи, суспільства та мислення — марксистської матеріалістичної *діалектики*. П. т. марксизму, вибравши в себе надбання філос. думки минулого й розвинувши їх на новій, діалектико-матеріалістичній основі, перетворила вчення про процес пізнання на науку, що об'єктивно пізнавальну діяльність людей знанням заг. законів і принципів пізнання *істини*. За марксистсько-ленінською теорією, процес пізнання має суспільно-істор. характер. Усі людські пізнавальні здатності й насамперед мислення не дані людині від природи, вони сформувалися на основі і в процесі праці, сусп. виробництва. Окрема людина навчається мислити разом з засвоєнням мови і набутих людством знань. Те, що вона може пізнати і що стає об'єктом її пізнання, визначається рівнем сусп. розвитку, насамперед рівнем розвитку сусп. виробництва й заг. системи людських знань. Основою пізнання і видимим критерієм його істинності є не індивідуальний досвід окремої людини, а суспільно-істор. практика. Гносеологічну основу марксистської П. т. становить *ленінська відображення теорія*. Згідно з цією теорією процес пізнання не є дзеркально-мертвим відображенням видимого, а активним, творчим, діалектичним, в якому здійснюється стрибок від чуттєвих форм відображення видимого, де розкривається лише зовн. сторона предметів та явищ, до логічних форм відображення прихованої за безпосередньою видимістю внутр. сутності речей (див. *Сутність і явище*). Від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього — до практики — такий, за визначенням В. І. Леніна, шлях

Дж. Пізано. Мадонна з лилиями. Мрамор. Кінець 13 ст. Баптистерій. Піза.

В. Пік.

Пікан ІЖ-27151.

Пізньюцвіт осінній:
1 — квітуча рослина;
2 — рослина з плодами;
3 — насіння; 4 — плід.

пізнання істини (див. Повне збір. тв., т. 29, с. 142). Рух пізнання має діалектичний характер, підпорядковується законам діалектики. Матеріалістична діалектика, за В. І. Леніним, і є П. т. марксизму (див. там же, с. 303). Діалектичні принципи наук. пізнання формулює *діалектична логіка*. В марксистському методі пізнання діалектика, логіка і П. т. збігаються. Марксистська П. т. є могутнім зброєю пізнання і революційної перебудови світу (див. *Діалектичний матеріалізм*). В. І. Шинкарук.

ПІЗНЬОЦВІТ (Colchicum) — рід рослин родини *лілієвих*. Багаторічні трав'янисті рослини з укороченим стеблом і бульбозибубиною. Листки видовжені. Квітки двостатеві по 1—8 на одній рослині. Плід — коробочка. Деякі види цвітуть пізно восени, а їх плоди достигают наступної весни (звідки й назва). Бл. 60 видів, пошир. переважно в Європі, Малій Азії та Пів. Африці. В СРСР — 12 видів (більшість на Кавказі), в УРСР — 3 види: П. осінній (*C. autumnale*), росте в Карпатах і Правобережному Лісостепу, рідкісна зникаюча декоративна рослина, занесена до *Червоної книги* СРСР; П. тиньковий (*C. umbrosum*) — на Пд. Криму і П. Біберштейна (*C. Biebersteinii*) — в пд.-зх. Степу і Криму. П. містять *алкалоїди* колхіцини, колхаміни. Колхіцини застосовуються для одержання поліплоїдних форм рослин (див. *Поліплоїдія*) і в медицині як засіб проти подагри; колхаміни (омали) використовуються для лікування деяких захворювань крові і злоякісних новоутворень. Деякі П. використовують як декоративні рослини.

ПІ-І-МАРГАЛІ (Pi - y - Margall) Франсіско (29.IV 1824, Барселона — 29.XI 1901, Мадрид) — ісп. громадсько-політич. діяч, революціонер-демократ, соціаліст-утопіст. За фахом — юрист. Учасник четвертої революції 1854—56 в Іспанії. В 1866—69 — в еміграції у Франції. В червні — липні 1873, під час в'язи ісп. революції 1868—74 — президент республіки. Ліво-республіканський уряд П.-і-М. виступив програму прогресивних реформ. П.-і-М. — автор праць, в яких виступав як прихильник демократичної революції, але при цьому стояв за збереження приватної власності.

ПІЙ (Pius) — ім'я 12 римських пап. 1) Пій I Х (світські імена і прізвище — Джованні Марія Матаї-Ферретті; 13.V 1792, Сенігалія — 7.II 1878, Рим). Папа римський з 1846. Як патріарх європ. реакції виступав проти возз'єднання Італії (див. *Рісорджименто*). *Римська республіка* 1849 позбавила П. ІХ світської влади. Після повалення респ. ладу (1850) встановив у *Папській області* реакційний режим. З возз'єднання Італії (1870) і ліквідацією світської влади пап П. ІХ розгорнув запеклу боротьбу проти прогресивних і демократичних сил. За його ініціативою Ватиканський собор (1870) прийняв догмат про «непогіршимість папи». 2) Пій XI (світські ім'я і прізвище — Акілле Ратті; 31.V 1857, Дезіо, Мілан —

12.II 1939, Ватікан). Папа римський з 1922. Як папський *нунцій* у Польщі (1919—22) заохочував антирад. інтервенцію бурж.-поміщицької Польщі. Уклад конкордати з урядом фашист. Італії (див. *Латеранські угоди*) і Німеччини (1933). В 1930 закликав до «хрестового походу» проти СРСР. Заохочував активізацію діяльності *уніатської церкви* на зах.-укр. і зах.-білорус. землях, загартаних Польщею. В 1937 виступив з *енциклопою* проти комуністів. 3) Пій ХІІ (світські ім'я і прізвище — Еудженіо Пачеллі; 2.III 1876, Рим — 9.X 1958, Ватікан). Папа римський з 1939. В період 2-ї світової війни 1939—45 підтримував фашист. агресорів, укр. бурж. націоналістів, бандерівських бандитів на Зх. Україні. У новосні роки виступав на захист воєнних злочинців, активно провагував політику «холодної війни». В 1949 видав декрет про відлучення від церкви комуністів і всіх тих, хто разом з ними бореться за мир і демократію.

А. В. Санічелі.
ПІЙО (Pillot) Жан Жак (9.VIII 1808, Во-ла-Валет — 13.VI 1877, Мелен) — франц. революціонер. Священник. Порвавши з католицизмом, став на шлях боротьби з релігією. Належав до революц. течії утопічного комунізму. Пропагував ідеї революц. перевороту, встановлення сусп. ладу, побудованого на принципах рівного розподілу всіх благ між членами суспільства. Один з організаторів (1840) першого комуністичного банкету (де проголошувалися політ. тости, одна з форм боротьби за реформу). Автор брошур «Ні палаців, ні хатин» (1840), «Комунізм — більше не утопія» (1842). Учасник *революції 1848 у Франції*. Був обраний членом *Парижкої комуни 1871*. Після придушення Комуни заслужений на довічу каторгу, замінену 10-річним ув'язненням. Помер у тюрмі.

ПІК (Piesek) Вільгельм (3.I 1876, м. Губен, тепер н. Вільгельм-Пік-Штадт-Губен, НДР — 7.IX 1960, Берлін) — діяч нім. і міжнар. комуністичного руху, держ. і парт. діяч НДР. Н. в сім'ї кучера. За фахом столяр. У 1894 вступив до Нім. спілки деревообробників. З 1895 — член С.-д. партії Німеччини (СДПН). В 1906—10 — секретар орг-ції СДПН Бремена. З 1910 — 2-й секретар Центр. освітнього к-ту і секретар Центр. парт. школи СДПН у Берліні. Вхолов до лівого крила СДПН, очолюваного К. Лібкнехтом, Р. Люксембург, Ф. Мерингом, К. Цеткін. У період 1-ї світ. війни виступав проти загарбницької політики нім. імперіалізму, соціал-шовінізму правих лідерів СДПН. Не раз зазнавав арештів. Брав участь у підготовці й проведенні *Листопадової революції 1918*. З листопада 1918 — один з керівників «*Спартакса* союзу». Один із засновників КП Німеччини (КПН; 1918—19), член її ЦК з часу заснування. В 1928—33 — депутат *рейхстагу*. З 1928 — член ВККІ, з 1931 — його Президія та Секретаріату. Після встановлення в Німеччині фашист. диктатури (1933) за рішенням ЦК КПН

емігрував до Парижа, де разом з Ф. Далемом і В. Флоріном 1933 утворив закорд. керівництво КПН. З 1935 — голова КПН. В роки 2-ї світової війни — один з керівників нім. антифашистів. Як один з організаторів і керівників Нац. к-ту «Вільна Німеччина» (ств. 1943 в СРСР) проводив роз'яснювальну роботу серед нім. військовополонених в СРСР. З I.VII 1945 — на батьківщині. Відіграв значну роль у створенні СЕПН (1946). В 1946—54 — один з двох голів СЕПН (поряд з О. Гротеном). З 1949 — член Політбюро ЦК СЕПН. З часу утворення НДР (1949) — її президент. Автор праць з питань роботи, руху. Герой Праці НДР (1951). На честь П. м. Губен 1961 перейменовано на Вільгельм-Пік-Штадт-Губен. Тел.: Рос. перекл. — Избранные произведения. М., 1956.

ПІК (франц. pic) — гостроверха вершина гори або й просто найвища точка вершини будь-якої гори незалежно від її форми. Найвищий П. в СРСР — *Комунізму пік* на Памірі (7495 м).

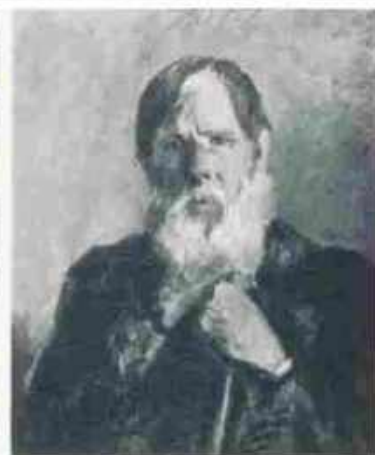
ПІКАДОР (ісп. picador, від picar — колоти) — вершник, який під час *коридо* розколює бика укладом списа (піки) до того, поки вийде на арену *тореро*.

ПІКАП (англ. pick-up, від pick up — піднімати, підбирати) — різновид кузова *легкового автомобіля*, яким перевозять, крім пасажирів, невеликі (0,2—0,5 т) вантажі. П. (мал.) обладнують, як правило, знімним тентом та відкидними сидіннями, розміщеними вздовж бортів.

ПІКАР (Picard) Жан [21.VII 1620, Ла-Флеш, Анжу — 12.VII (за ін. даними, 12.X) 1682, Париж] — франц. астроном, член Паризької АН (з 1666). Учень П. Гассенді. Професор астрономії в Колеж де Франс (з 1655). У 1669—70 виконав перше точне *градусне вимірювання* (дуги меридіана між Парижем і Ам'єном), використавши метод *триангуляції* і застосувавши вперше кутоніри прилади з зоровими трубами; одержав ним значення довжини 1° меридіана лише на 0,03 км перевищує прийняте тепер. Дані П. про розміри Землі використав І. Ньютон для числового підтвердження закону всесвітнього тяжіння. П. належить ідея визначення *прямих сходжень* світла за спостереженнями моментів проходження їх через меридіан з допомогою маятникових годинників (1669). У 1672 разом з Дж. Кассіні він у Парижі спостереження планети Марс з метою визначення сонячного *паралаксу*.

ПІКАР (Picard) Шарль Еміль (24.VII 1856, Париж — 11.XII 1941, там же) — франц. математик, член франц. АН (з 1889), член Французької академії (з 1924), іноз. почесний член АН СРСР (з 1925). Закінчив (1877) Вищу норм. школу в Парижі, з 1881 — професор цієї школи і з 1886 — Паризького ун-ту. Осн. праці П. стосуються теорій диференціальних та інтегральних рівнянь, аналітичних функцій. П. досліджував особливі точки диференціальних рівнянь, їхні асимптотичні розв'яз-

До ст. Передвижники.

1. Г. Г. Мясоедов. Земство обідає. 1872. 2. І. М. Крамської. Сільська кузня. 1874. Одеська картина галерея. 3. В. Є. Маковський. Непуцу. 1892. 4. А. Ю. Архипов. Пралі. 1901. 5. М. М. Ге. Старий селі-

щини. 2-а половина 19 ст. 6. І. Ю. Рєпін. Арешт пропагандиста. 1880-92. 7. М. О. Ярошенко. Кочегар. 1878. 1, 4, 6 і 7 — Державна Третьяковська галерея в Москві; 3 і 5 — Київський музей російського мистецтва.

1
23
45
6

До ст. Передвижники.

1. О. П. Розмарицини. Біля нижнього земського суду. Приватна збірка. Ленінград. 2. С. Я. Кишинівський. У холодній. 1897. 3. Є. Й. Буковецький. У багатого родича. 1891. Ташкентський художній музей.

4. П. О. Левченко. Вуличка. Кінець 19 ст. Приватна збірка. Харків. 5. О. О. Мурашко. Портрет О. М. Нестерової. 1900. 6. М. Д. Кузнецов. Обіда володін. 1879. Державна Третьяковська галерея в Москві. 2 і 5 — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

ки та ін. Розробив метод доведення теорем існування і єдності для інтегр. рівнянь, який базується на дослідженні збіжності ряду їхніх послідовних наближень. Довів теорему про те, що однозначна аналітична функція в околі ізольованої істинно особливості точки набуває всіх комплексних значень, крім, можливо, двох виняткових. П. належать також праці з алгебр. функцій та застосувань їх до заг. теорії алгебр. кривих і поверхонь.

ПІКАРДІЯ — історична область на Пн. Франції, біля берегів Ла-Маншу. Гол. місто — Ам'єн. Назва «Пікардія» з'явилася в 13 ст. для позначення території в бас. р. Сомми. В 12—14 ст. П. (по частинах) приєднано до домену франц. короля. В 13—14 ст. П. була одним з осередків нар. повстань — «пастушків» (1251), *Жакарі* (1358). У період *Столітньої війни 1337—1453* П. 1435 увійшла до складу Бургундського герцогства. В 1477 її зайняли франц. війська, і 1482 вона була закріплена за Францією. З 16 ст. до 1790 — провінція Франції; 1790 поділена на департаменти Ена, Сомма та Уаза. **ПІКАССО** (Picasso) Пабло (власне — Руїс-і-Пікассо; 25.X 1881, Малага, Іспанія — 8.IV 1973, Мужен, Франція) — ісп. та франц. художник. Член Франц. компартії з 1944. Активний діяч Нар. фронту і учасник Руху Опору у Франції; один із засновників Всесвітньої Ради Миру. Навчався у свого батька Х. Руїса Бласко, школає красних мистецтв у Ла-Коруньї (1894—95) і Барселоні (1895) та АМ у Мадриді (1897—98). З 1904 жив у Франції (Париж, 1904—47; Валлоріс, Мужен, 1947—73). Працював у галузі живопису, графіки, скульптури, кераміки, сценічної. Загострення соціально-екон. суперечностей і духовна криза бурж. суспільства, відчуття драматизму подій і явищ оточуючої дійсності зумовили складний, часом суперечливий творчий шлях митця. В пошуках виразності художник постійно вдавався до різноманітних образно-пластичних експериментів, внаслідок яких реалістичні засоби часто поєднувалися з деформацією і руйнуванням композиції. П. був своєрідним інтерпретатором і реформатором класичної спадщини, засновником ряду течій *авангардизму* [кубізм (разом з Ж. Бракком), неокласицизм та ін.]. У доробку П. знайшло відображення життя знедолених, приречених на збоїння й самотність (картини «Любителька абсенту. Аперитив», 1901; «Життя», «Старий жабрак з хлопчиком», обидві — 1903; «Авіньйонські жінки», 1907; «Жінка на березі моря», 1929; «Жінка, яка плаче», 1937, та ін.). У багатьох творах художник стверджував ідеали гуманізму на основі переосмислення життєвих сюжетів і міфологічних мотивів («Побачення», 1902; «Дівчинка на кулі», 1905; «Мати і дитя», 1921; ілюстрація до «Метаморфоз» Овідія, 1931; офорти альбому «Сюїта Воллара», 1933—34, і циклу «Мінотавроракші», 30-і рр. 20 ст.; скульптура «Людина з ягням»,

1944; серія рисунків «Торо і торерос», кін. 50-х — 60-і рр., та ін.). З особливою виразністю твори П. викривають війну як засіб варварського знищення цивілізації й життя взагалі, антилюдяну суть фашизму і мілітаризму (картина «Герініка», серія естампів «Мрії та брехні генерала Франко», обидві — 1937; картина «Вбивство в Кореї», 1951; монументальні панно «Війна» і «Мир», 1952), пристрасно стверджують ідею боротьби за мир і дружбу між народами (рисунк «Голуб миру», 1947, ілюстрації до поеми П. Елюара «Обличчя миру», 1950, та ін.). Широко відомі портрети роботи П. (поета Сабартеса, 1901; Гертруди Стайн, 1906; А. Воллара, 1910; Г. Аполлінара, 1917; М. Тореа, 1945; Бальзака, 1952, та ін.). Твори П. зберігаються в багатьох музеях світу, зокрема в ДЕ, Музеї образотворчих мистецтв ім. Пушкіна в Москві. Музей П. відкрито в Барселоні й Парижі (Отель-Сале). Міжнар. премія миру, 1950. Міжнар. Лейпцигська премія «За зцілення миру між народами», 1962. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Живопис*, т. 4, с. 120—121. Літ.: Пікассо. Сторіччя статей і творчості. М., 1957; Графіка Пікассо. Альбом. М., 1968; Дмитрієва Н. А. Пікассо. М., 1971; Костін В. Світ Пабло Пікассо. «Всесвіт», 1981, № 10. О. М. Говда.

ПІКЕ (франц. piqué, букв. — сколотий) — шовкова або бавовняна тканина комбінованого переплетення ниток з рельєфними рубчиками. З такої тканини шийють плаття, її використовують як оздоблювальний матеріал, як основу деяких *палітурних матеріалів*. Є також П., що являє собою бавовняну тканину складного переплетення ниток з опуклими візерунками у вигляді поперечних рубчиків, ромбів, кліток та ін. З такого П. виготовляють гол. чин. шкєйні ковдри.

ПІКЕЛЮВАННЯ (нім. Pickeln, від голл. pekelen — готувати соляний розчин, солити) — обробка шкури або напівфабрикату шкіри — голшні (шкірного покриву без волосу, *етідермісу* й підшкірної клітковини) розчином, що містить кислотоу і сілі; одна з операцій *шкіряного виробництва* і виробництва натурального *хутра*. При П. застосовують розчин (пикель) хлористого натрію і органічної (напр., мурашиної) чи мінеральної (напр., сірчаної) к-ти або їхніх сумішей. Пікелюванням, що його провадять у спец. барабанах, розпушують *колатенові волокна*, розділяють *дерму*, надають шкурі та напівфабрикату шкіри необхідну кислотність перед *дубленням* сполуками хрому. П. використовують і як один із способів консервування цінних хутрових шкур. Для хутра деяких видів П. є основним способом обробки.

ПІКЕРІНГ (Pickering) Едуард Чарлз (19.VII 1846, Бостон, Массачусетс — 3.II 1919, Кембрідж, Массачусетс) — амер. астроном, чл.-кор. Петерб. АН (з 1908). Професор Массачусетського технологічного ін-ту (1867—77), директор Гарвардської обсерваторії (з 1877). Осн. праці присвячені астрофотометрії та астроспектроско-

пії. Під керівництвом П. розроблено систему спектральної класифікації зір (див. *Спектральні класи зір*). Виявив першу спектрально-подвійну зорю (див. *Подвійні зорі*). Праці П. стосуються також *змінних зір*.

ПІКЕТ (франц. piquet, букв. — кілок, віха) — 1) Точка на місцевості, позначена умовним знаком (кілком, стовпом тощо), положення якої визначається при проведенні геодезичної зйомки (напр., при *нівелюванні*). П. є опірною точкою для реєстрації осн. вимірів і спостережень. 2) Одиниця вимірювання довжини з-ці в СРСР (дорівнює 100 м). 3) Невеликий сторожовий загін, чл. в деяких европ. арміях 18—19 ст. В рос. армії з'явився на поч. 19 ст., з поч. 80-х рр. 19 ст. наз. сторожовими заставами. П. призначали в складі до взводу (піхоти, кінноти) з метою запобігти раптовому нападові противника на розташування військ. Висувався в бік противника на 2—4 км. 4) В капіталістичних країнах — група страйкарів, яка охороняє територію об'єкта, де відбувається страйк, щоб не допустити туди штрейкбрехерів (див. *Штрейкбрехерство*).

ПІКІНЕРІВ ПОВСТАННЯ 1769—70 — повстання Дніпровського і Донецького *пикінерських полків* проти феодално-кріпосницького гніту. Становище пикінерів особливо погіршало з початком рос.-тур. війни 1768—74. Сел.-козак. маси *пикінерських полків* повинні були не тільки брати безпосередню участь у війні, а й давати царській армії підводи, коней, фураж, провіант. Значних руйнувань зазнавали г-ва пикінерів від воєнних дій, що розгорнулися на тер. Новоросійської губ. На поч. 1769 відмовилися виконувати військ. службу пикінери Чаричанської роти Донецького полку. В жовтні вибухнуло повстання Дніпровського і Донецького пикінерських полків. Воно почалося в містечку Сокилі Дніпровського полку (тепер с. Правобережна Сокилка Кобеляцького р-ну Полтав. обл.), а потім охопило Китайгород, Нехворощу, Маячку, Чаричанку та Орлик.

Кількасот пикінерів перейшло за річку Оріль і, об'єднавшись з запорожцями, вступило в сутички з каральними загонами. На поч. 1770 царизм жорстоко придушив повстання. Активних учасників повстання бито батогом і заславо на довичну каторгу. Частина заарештованих померла під час езекуції. Після придушення повстання Донецький пикінерський полк був відправлений на війну проти крим. татар. Він відзначився в боях 1770 під Перекопом, при форсуванні Сивашу, здобутті Кафи (тепер м. Феодосія) й розгромі тур.-тат. військ 1774 у Криму. Протест козаків проти пикінерської служби відображено в народних піснях.

Літ.: Історія Української РСР, т. 2, К., 1979; Гуслистий К. Г. З історії класової боротьби в Степовій Україні в 60—70-х рр. XVIII ст. Х., 1933; Гуслистий К. Г. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (период феодализма). К., 1963.

ПІКІНЕРІВ ПОВСТАННЯ 1769—70

П. Пікассо.

П. Пікассо. Стари жабрак з хлопчиком 1903. Державний музе образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна в Москві.

П. Пікассо. Ілюстрація до книги віршів П. Елюара «Обличчя миру», 1950.

ПІКІНЕРСЬКІ ПОЛКИ

А. А. Пікут. Набір «Святковий». Дерево. Підлаковий розпис, 1977.

Пікша.

ПІКІНЕРСЬКІ ПОЛКИ — військовопоселенські полки на Україні, створені царським урядом для оборони *Новоросійської губернії* від нападів турків і крим. татар. Пікнери були озброєні рушницями і списами-піками (звідси назва). В 1764 з частини козаків Миргородського і Полтавського полків та з сербів — військ. поселенців кол. *Нової Сербії* і кол. *Слов'яно-Сербії* та 1776 з кол. запорожців було сформовано шість П. п. Перетворених на пікнерів козаків було позбавлено козац. привілеїв і зобов'язано відбувати військ. службу, сплачувати податки, виконувати держ. повинності тощо. Тяжкі умови життя та феодалістське гноблення не раз викликали серед пікнерів заворушення та збройні виступи (*Пікнерів повстання 1769—70* та ін.). Після приєднання Криму до Росії 1783 П. п. ліквідовано.

ПІКІРУВАННЯ — пересаджування з загущених посівів у парники, теплицях і розсадниках сіянців овочевих, плодкових, техн. і декоративних культур у ранньому періоді росту. Проводять П. за допомогою кілочка (піки — звідси і назва П.). П. збільшують площу живлення рослин у 3—6 разів. При П. сіянці виймають із зволоженого ґрунту, укорочують стрижневий корінець на 1/3 (що сприяє утворенню мичкуватого коріння) і висаджують до сім'ядольних листочків, притискуючи землю до корінців. Пікують і за допомогою спец. лійки, що прискорює роботу. Після П. рослини поливають, що сприяє їхньому швидкому розвитку і росту.

Ф. Я. Попович.
ПІККАР (Пікар; Piccard) Огюст (Август) (28.I 1884, Лютрі, Во — 25.III 1962, Лозанна) — швейцарський фізик і конструктор *стратостатів*. Закінчив Федеральну політех. школу в Цюриху. З 1922 — професор Брюссельського університету.

На стратостаті власної конструкції 1931 і 1932 досліджував космічне проміння, піднімаючись на висоту 15 781 і 16 940 м. Сконструював і випробував перший *батискаф* (1948). У 1953 разом з сином Жаком спускався на глибину 1080 і 3150 м.

ПІККОЛО (італ. piccolo — маленький) — найменший за розміром і найвищий за звучанням муз. інстру-

мент будь-якого сімейства (скрипка-П., кларнет-П., домра-П.). Найчастіше ця назва стосується флейти-пікколо (малої флейти).

ПІКЛУВАННЯ — в СРСР один із засобів держ. охорони особистих і майнових прав та інтересів неповнолітніх віком від 15 до 18 років, які залишилися без батьківського П. внаслідок смерті чи хвороби батьків, позбавлення їх батьківських прав чи з ін. причин. Встановлюється й над громадянами, визнаними судом обмежено дієздатними (див. *Дієздатність*) внаслідок зловживання спиртними напоями або наркотичними речовинами, і над громадянами, які за станом здоров'я не можуть самостійно захищати свої права й виконувати свої обов'язки. Передаване *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб та сім'ю* (в УРСР — гл. 15—18 КпШС УРСР) та ін. нормативними актами. Зокрема, в УРСР порядок П. регламентується й «Правилами опіки і піклування в УРСР» (1971). П. встановлюється за місцем проживання особи, яка підлягає П., або за місцем проживання піклувальника виконкомом районної (міської), сільс. або селищної Ради нар. депутатів. Для здійснення П. призначається піклувальник, переважно з близьких підопічному осіб, або з осіб, виділених громад. орг-цією, що досягли 18 років, дієздатні, не позбавлені батьківських прав і інтереси яких не суперечать інтересам тих, що підлягають П. Обов'язки по П. виконуються безоплатно. П. припиняється після досягнення підопічним 18 років; при одруженні неповнолітньої особи; в разі смерті підопічного тощо.

С. П. Індищенко.
ПІКНОМЕТР (від грец. *πυκνός* — густий і *μέτρον* — вимірюю) — прилад, яким визначають густину рідин; засіб *денсиметрії*. Являє собою скляну посудину невеликої ємкості (кілька кубічних сантиметрів) з позначкою на горловині або з капілярним (тонким) отвором, в який вставлено термометр. Зважуючи спочатку порожній П., потім П. з досліджуваною рідиною, а далі П. з водою і вдаючись до обчислень, знаходять (з урахуванням поправок на т-ру) шукану величину. Іноді за допомогою П. визначають густину газів і твердих тіл. Застосовують П. у лабораторній практиці.

ПІКО ДЕЛЛА МІРАНДОЛА (Pico della Mirandola) Джованні (24.II 1463, Мірандола, біля Модени — 17.XI 1494, біля Флоренції) — італ. філософ і вчений епохи *Відродження*, гуманіст. Проголошував необхідність самоствердження людської особистості, заперечував *аскетизм*, проповідувавши представниками церковно-схоластичної ідеології. Закликав до пізнання природи, приділяв велику увагу питанням *натурфілософії*. Разом з тим у світогляді П. д. М. були елементи містики й *неоплатонізму*.

ПІКОВА ЕЛЕКТРОСТАНЦІЯ — електрична станція, що її агрегати (або частина їх) діють тільки в ра-

зі найвищого (пікового) попиту на електроенергію протягом короткого часу. Агрегати П. е. відзначаються високою експлуатаційною маневреністю, здатні короткочасно розвивати повну потужність і швидко зупинятись. Електростанціями такого типу можуть бути пристосовані до пікового режиму дії газотурбінні електростанції, гідроакумуляційні електростанції, гідроелектричні станції (з спец. водосховищами), конденсаційні електростанції і припливні електростанції. Введення П. е. в енерг. системи сприяє вирівнюванню режиму дії основних електростанцій, підвищенню енергопостачання.

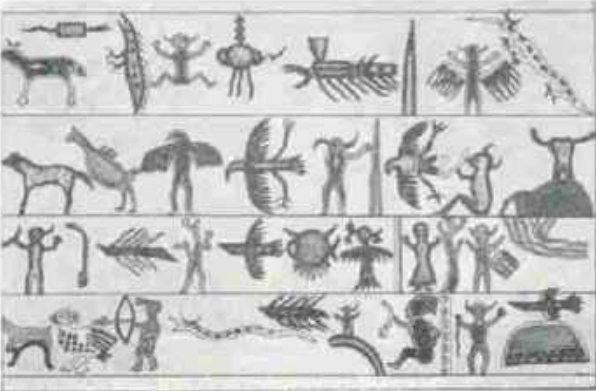
ПІКРИНОВА КИСЛОТА — те саме, що й *триїтрофенол*.

ПІКАНОВ Микола Кіриаківч [31.III (12.IV) 1878, с. Дергачі, тепер Дергачівського р-ну Саратов. обл. — 10.II 1969, Ленінград] — рос. рад. літературознавець, чл.-кор. АН СРСР (з 1931). Друкуватися почав 1902. Дослідник давньої рос. л-ри, творчості О. Гриб'єдова, О. Пушкіна, І. Гончарова, І. Тургенева, М. Горького («Про класиків», 1933; «Горький — поет», 1940; «„Лихо з розуму“ в історії реалізму», 1947, та ін.). Автор праць з історіографії, текстології, бібліографії рос. л-ри. Вивчав процес братнього єднання л-р народів СРСР («Горький і національні літератури», 1946; «Проблеми вивчення літератур народів СРСР», 1948), питання укр. л-ри («Дві книжки про Шевченка», «Шевченко в моєму житті», 1939). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ПІКТОГРАФІЧНЕ ПИСЬМО, піктографія (від лат. *pictus* — намальований і грец. *γράφω* — пишу), малюнкове письмо — тип *письма*, в якому поняття (ідеї) та їхні зв'язки передаються за допомогою зорових образів, фігур, схем, спрощених та узагальнених зображень (піктограм). Багато вчених не визнають П. п. власне письмом. Передача понять у П. п. досить недосконала, бо піктограми зображують лише конкретні предмети і можуть мати чимало різноманітних і суперечливих тлумачень. На основі П. п. виникли перші системи письма — *ідеографічне письмо* й *фоноідеографічне* (перехідне від ідеографічного до звукового). Як один із допоміжних засобів спілкування П. п. застосовується й тепер (напр., *знаки дорожні*).

А. О. Білецький.
ПІКУЙ — одна з вершин *Карпат Українських*, у межах Львів. обл. УРСР. Вис. 1406 м. Має асиметричну будову: пд. схил крутий, пн. — пологий. Вкритий лісами, вище 1250 м — *полицями*. Об'єкт туризму.

О. М. Федірко.
ПІКУШ Андрій Андрійович (н. 29.X 1950, смт Петриківка Царичанського р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. майстер декоративно-ужиткового мист., засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1981). В 1965—69 навчався у Дніпроп. худож. уч-щі. Працює в галузі підлакового розпису. Твори: декоративна тарілка (1972), «Корячки» (1973), панно «Квіти» (1975), «Со-

Зразок піктографічного письма індіанців Америки.

няшники» (1977), «Калиновий гай» (1979), «Птахи на калині» (1980), «Яворні» (1980), «Світло» (1977), «Святковий» (1980). Розписує інтер'єри громадських приміщень. Викладає техніку петриківського розпису в Петриківському місткішньому навч.-виробн. комбінаті.

ПІКФОРД (Pickford) Мері (справж. прізвище та ім'я — Сміт Гледіс Мері; 8.IV 1893, Торонто — 29.V 1979, м. Санта-Моніка, Каліфорнія) — амер. артистка кіно. В театрі почала виступати з 5 років. В кіно дебютувала 1909. Грала у фільмах Д. У. Гріффіта. Серед фільмів, які принесли П. світову славу, — «Нью-Йоркський капелюшок» (1912), «Бідна маленька багачка» (1916), «Маленька принцеса» (1917), «Поліанна» (1920), «Моя найкраща дівчина» (1927). Створила образ наївної дівчинки, амер. «попелюшки». Була організатором і власником багатьох кінопроектів (зокрема, «Пікфорд фільм корпорейшен», 1916; «Юнайтед артисти», 1919, разом з Ч. Чапліном, Д. У. Гріффітом і Д. Фербенком). Після 1933 грала в театрі й виступала як продюсер. В 1927 віддала СРСР.

ПІКША (*Melanogrammus*) — рід риб род. *трископид* з єдиним видом П. північноатлантична (*M. aeglefinus*). Довж. до 1 м (звичайно 50—75 см), маса до 19 кг. На боках тіла над грудними плавцями є по одній яскраво-червоній плямі. Нерест у квітні — червні, плодючість 100 тис. — 2 млн. ікринок. Статевозрілими стають на 3—5-му році життя. Живиться П. бентосом, ікру оселедіє і мойви, дрібною рибою. Поширена в пн. частині Атлантичного ок. (вздовж узбережжя Європи та Пн. Америки), в пд. частині Баренцового м., зрідка — в Білому і Балтійському морях. Шинний об'єкт промислу.

ПІЛАРЖ (Pilař) Ян (п. 9.IX 1917, с. Стржибське поблизу Тржебоні Південно-Чеської обл.) — чесь. поет і перекладач. Засл. поет ЧССР (з 1967). Член Компартії Чехословаччини з 1945. У 1939—40 — в'язень фашистського концтабору Заксенгаузен. Перша зб. — «Яблуневий сад» (1939). Збірки «Сумування Орфея», «Смерть Орфея» (обидві — 1940), «Дім без вікон» (1942), «Хвилі» (1943) прийняті тугою за свободою. Вдячність рад. народові за визволення Чехословаччини від гітлерівських поневолювачів висловив у збірках «Сніг» (1948), «Радість на землі» (1950), «Зоря життя» (1953). У збірках «Дерево поховати не можна» (1957), «Розкрилася перед мною троянда» (1961), «По землі мчить кінь» (1967), «Жовте листя» (1972), «Кола на воді» (1975), «Погляд до очей» (1979) — інтимна й соціальна лірика. Автор творів для дітей. Перекладач польс., болг., рос. поезії. В 1956 і 1980 відвідав Рад. Україну, присвятив їй вірші «Поперечники» (1950), «Україна» (1980).

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. Антологія. К., 1964; Рос. перекл. — [Вірші]. В кн.: Антологія чеської поезії XIX—XX століть. Т. 3. М., 1959.

І. М. Лозинський.

ПІЛАЦЬКА Ольга Володимирівна [18 (30).VII 1884—22.XII 1937] — професійна революціонерка, держ. і громад. діячка УРСР. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в Москві в сім'ї механіка. Закінчила Єрмоло-Маріїнське жіноче уч.-пе. Училища *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві. В 1909—10 — член Рос. бюро ЦК РСДРП. В 1910 заарештована, вислана в Саратов; потім — в еміграції. В Лейпцигу зустрічається з В. І. Леніним. З 1914 веда революц. роботу в Москві. Після Лют. революції 1917 — парт. організатор Миського р-ну Москви, в жовтневій дні — член ВРК району. В 1918—22 — член Моск. губ. ЧК, секретар агітпропвідділу ЦК РКП(б). У 1922—26 — зав. агітпропвідділом Катеринос. губкому (з 1925 — окружному) КП(б)У. В 1926—30 — зав. жінвідділом ЦК КП(б)У. В 1930—37 — заст. голови Держплану УРСР; одночасно 1932—34 — директор Ін-ту червоної професури при ВУЦВК. 1934—36 — Ін-ту історії партії і Жовтн. революції на Україні при ЦК КП(б)У. На IX з'їзді КП(б)У обиралася кандидатом у члени ЦК, на X—XIII з'їздах — членом ЦК КП(б)У. В 1927—30 — член Оргбюро ЦК КП(б)У. В 1927—37 — член Президії ВУЦВК. Була членом ЦВК СРСР.

ПІЛІГРИМ (старонім. *piligrim*, з італ. *pellegrino*, від лат. *peregrinus* — чужоземний) — прочанин, мандрівний богомолець, який іде на поклоніння до «святих місць»; переносно — мандрівник, перехожий. Див. *Паломництво*.

ПІЛІДІЙ (від грец. *πυλίδιον* — повстаний капелюх) — вільно плаваюча личинка більшості немуртин. Тіло П. має вигляд «шапки» або «шолома», вкрите пілками, розміром 3—4 мм. Зверху «шапки» знаходиться пучок довгих чутливих війок — чутливий гім'яний орган; по боках — вирости у вигляді доплат. Між доплатами міститься ротовий отвір, який веде в кишечник. По нижньому краю тіла і доплат утворюється війчастий шнур, за допомогою якого П. плаває. Внаслідок складних переміщень з П. утворюється молода немуртина.

ПІЛОКАРПІН — алкалоїд, який одержують листя південноамериканських тропічних рослин з роду *пілокарпус* (*Pilocarpus* rep-

natifolius і *P. jaborandi* та ін.). Виробляється також синтетично. Діє на організм подібно до *ацетилхоліну*. В мед. практиці застосовують хлористоводневий сіль П., яка являє собою безбарвний гігроскопічний кристалічний порошок без запаху. Використовується переважно у вигляді крапель та мазей при лікуванні глаукоми та деяких ін. очних хвороб.

ПІЛОКАРПУС (*Pilocarpus*) — рід рослин родини рутових. Вічнозелені невеликі дерева і кущі. Листки шкірясті, непарноперисті, чергові. Квітки дрібні, зеленуваті, в китицях. Плід — коробочка. Бл. 20 видів, пошир. у тропіч. лісах Пд. Америки і Вест-Індії. В СРСР в субтропіч. р-нах Кавказу культивують П. *перистолістий* (*P. pennatifolius*), до 4 м заввишки. З листків деяких видів П. одержують алкалоїд *пілокарпін*. **ПІЛОН** (Pilon) Жермен (1536 або 1537, Париж — 3.II 1590, там же) — франц. скульптор, представник доби *Відродження*. Навчався у П. Бонтана. Твори: група «Три грації» (1563), скульптурне оздоблення гробниці Генріха II та Катерини Медічі (1563—70, абатство Сен-Дені), надгробні портрети Валентини Бальбіані (1583) і Рене де Бірага (1583—85), рельєфи, паркові скульптури, медалі. Твори П. зберігаються в Луврі. Відомий і як медальєр.

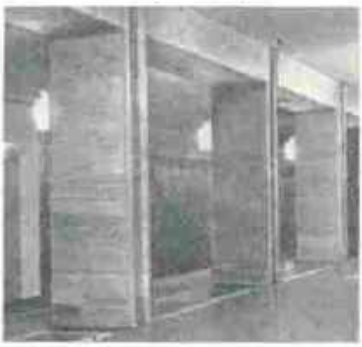
ПІЛОН (грец. *πύλον* — ворота, вхід) — 1) Баштоподібна споруда у формі зрізаної піраміди. П. зводилися по обидва боки вузького входу до давньогрецького храму. 2) Масивний, звичайно квадратний у поперечному перерізі стовп. Застосовується як підпора склепінчастого або плоского перекриття будівлі, як елемент оформлення в'їзду на територію громад. споруди. 3) Масивний стовп моста, підземної станції метрополітену.

ПІЛОРОСПАЗМ (від грец. *πύλωρ* — воротар і *σπασμός* — судорога) — захворювання, яке зустрічається у новонароджених, дітей перших місяців життя, у дорослих при виразці шлунка, *неврозах*. Спричинюється функціональними порушеннями *іннервації* шлунка. Ознаки: біль, що зникає після блювання або промивання шлунка, у новонароджених дітей — зригування. Лікувати його консервативне (часте, але помірне пиття і годування, тепло на ділянку шлунка, спазмолітичні препарати).

ПІЛОС — давньогрец. місто на узбережжі Мессенії (Пелопоннес), тепер — городище на пагорбі Ано-Енгліанос за 17 км на Пн. від сучасного м. Пілоса. Поселення існувало тут на рубежі 3 і 2-го тис. до н. е. В 16—13 ст. до н. е. П. — резиденція місц. ахейських правителів. Розкопками 1939 і з 1952 на *акрополі* досліджено залишки великого палацового комплексу (споруджений у 13 ст. до н. е., загинув від пожежі бл. 1200 до н. е.). Відкрито бл. 40 житлових, госп. і парадних приміщень. Стіни деяких приміщень були оздоблені фресками. Знайдено кераміку, знаряддя праці, прикраси. Інтерес становлять понад 600 глиняних

М. Пікфорд.

Пілоні станції імені Тараса Шевченка Київського метрополітену.

Ж. Пілон. Три грації. Мармур. 1563. Лувр, Париж.

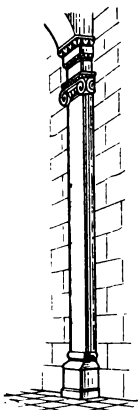
табличок з текстами, написаними т. з. лінійним письмом (найдавніше письмо о. Крит). Досліджено також царські поховання і *некрополь* городян.

ПІЛОТАЖ (франц. pilotage) — мистецтво керувати літаком (планером) у горизонтальній і вертикальній площинах з наданням йому різних положень щодо цих площин. За кількістю літаків (планерів) розрізняють П. одиночний і груповий. Крім того, П. буває простий (його фігурами є ковзання, спіралі тощо) і вищий (*Нестерова тетля*, штопор, бочка, політ у перевернутому положенні тощо).

ПІЛСУДСЬКИЙ (Piłsudski) Юзеф (1867—1935) — польсь. політ. діяч шляхетсько-буржуазного націоналістичного напрямку. З 1892 — член Польської соціалістичної партії (ППС), а після її розколу — засновник і лідер її правого крила — націоналістич. ППС-революц. фракції. В 1908 при підтримці австро-угор. генштабу організував у Галичині диверсійно-терористичну антирос. орг-цію «Стрілець». Під час 1-ї світової війни 1914—18 командував польсь. легионом, що бився проти Росії на боці Австро-Угорщини. В 1918—22 — диктатор польської бурж.-поміщицької д-ви. Один з гол. ініціаторів нападу бурж.-поміщицької Польщі на Рад. Росію (див. *Радянсько-польська війна 1920*). Внаслідок вчиненого ним військ. перевороту (гравень 1926) встановив «санайційний» режим. В 1926—28 і з 1930 — прем'єр-міністр. Уклад польсько-нім. угоду 1934. Уряд П. здійснював антирад. політику, придушував революц. рух, піддавав жорстокому нац. гнобленню і насильницькому ополучуванню населення зх.-укр. і зх.-білорус. земель (див. «Пацифікація»).

ПІЛЯСТРА, пілястр (італ. pilastro, від лат. pila — стовп) — плоский, схожий на колонну, виступ на поверхні стіни чи стовпа. Як і колона того чи ін. *архітектурного ордеру*, П. має базу і капітель. Широко застосовувалася в архітектурі античності, Відродження, бароко, класицизму як декоративний елемент для вертикального членування стін.

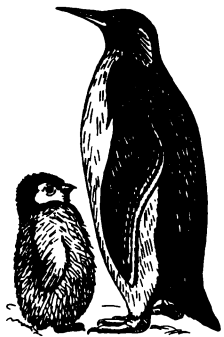
ПІЛЬГА — надання якій-небудь особі (або групі осіб) переваг порівняно з іншими особами, часткове звільнення від виконання встановлених правил, обов'язків або полегшення умов виконання їх. В СРСР законами або ін. нормативними актами П., зокрема, надаються учасникам *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45*, інвалідам (див. *Інвалідність*). Існують П. трудові (для працівників, що поєднують роботу з навчанням, жінок-матерів та ін.); пенсійні (див., напр., *Багатодітна мати*); житлові (для наук. і творчих працівників, персональних пенсіонерів, військово-службовців); у галузі охорони здоров'я (напр., для матерів у випадку хвороби їхніх малолітніх дітей); при зарахуванні у вищі навч. заклади (для осіб, що мають стаж практичної роботи не менше як 2 роки; для офіцерів, звільнених у запас, тощо), для *неповнолітніх* та ін.

Пілястра.

Пінагор.

Пінгвіноподібні. Королівський пінгвін з пташеням.

ПІЛЬГЕР Федір Васильович [5.VI 1761, м. Вецлар, Німеччина — 13 (25).IV 1828, Харків] — один з перших професорів ветеринарії на Україні. В 1779 закінчив Єрлангенський ун-т. За праці по застосуванню у вивченні хвороб людей і тварин порівняльного методу в 1802 П. присвоєно звання професора Гісенського ун-ту. В 1806 П. переїхав на Україну і працював у Харків. ун-ті зав. кафедрою лікування тварин. У 1817 заснував перший вітчизн. вет. журнал «Український доповідь». В 1801—03 П. видав нім. мовою двотомник «Систематичний посібник з теоретичної і практичної ветеринарії».

С. В. Баженов.
ПІЛЬГУК Іван Іванович [н. 8 (20).XII 1899, с. Решетилівка, тепер смт Полтав. обл.] — укр. рад. літературознавець, педагог. Член КПРС з 1963. Учасник громадян. війни на Україні. Друкувати нарисів й оповідання почав 1929. З 1932 викладав літературу у вузах, працював в Ін-ті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Дослідник творчості Т. Шевченка, І. Котляревського, П. Куліша, М. Коцюбинського, С. Руданського, Б. Грінченка, М. Кропивницького та ін. укр. письменників. Окремими виданнями вийшли праці П. «Тарас Шевченко. Повість» (1950), «Сатира Т. Г. Шевченка» (1954), «Степан Руданський» (1956), «Т. Г. Шевченко — основоположник нової української літератури» (1954), «Традиції Т. Г. Шевченка в українській літературі. Дожовтневий період» (1963), «Традиції Т. Г. Шевченка в українській радянській літературі» (1965) та ін. Брав участь у написанні підручників з укр. л-ри для середніх шкіл і вузів. Автор біографічних повістей «Грозний ранок» (1968), «Повій, вітре» (1969), «Дуби шумлять» (1970), «Григорій Сковорода» (1971), «Пісню снує Черемош» (1973), роману «Марія Заньковецька» (1978) та ін.

Тв.: Грозний ранок. К., 1979.

Ф. К. Сарана.

ПІЛЬКОМАЙО — ріка у Пд. Америці, права притока р. Парагваю. Довж. 1200 км, площа бас. 160 тис. км². Тече в межах Болівії та по кордону Аргентини з Парагваем. Бере початок у Центр. Кордильєрі в Андах, у серед. та нижній течії перетинає посушливу рівнину Гран-Чако. Живлення за рахунок літніх (січень — квітень) дощів. Судноплавна влітку на 200 км. При впадінні П. у р. Парагвай — м. Асунсьйон.

ПІЛЬЦЕР Марія Людвігівна (27. XI 1912, с. Нижня Грабівниця, тепер у складі смт Чинадієвого Мукачівського р-ну Закарп. обл. — 21.III 1976, Ужгород) — укр. рад. актриса, засл. арт. УРСР (з 1965). Дружина Г. Г. Ігнатовича. В 1934—36 навчалася в драм. школі в Ужгороді. В 1937—38 — актриса Нац. театру (Прага), в 1946—76 — в Закарп. укр. муз. драм. театрі, одним із засновників якого вона була. Серед ролей — Маруся («Маруся Богуславка» Старицького), Варка («Безталанна» Карпенка-Карого), Оксана («Загибель ескадри» Корнійчука), Катерина («Гроза» О. Островско-

го), Соколова («Останні» М. Горького), Н. К. Крупська («Більшовики» Шатрова), Ламбріні («Острів Афродіти» Парніса).

ПІНАГОР (Cyclopterus lumpus) — риба род. пінагорових ряду *окунеподібних*. Тіло коротке, товсте (довж. до 60 см, маса до 2—3 кг і більше), вкриті великими кістковими горбками, розміщеними у кілька рядів. На череві є плеската кругла присоска (з черевних плавців), якою П. прикріплюється до дна водойм. Статева зрілість настає на 3—4-му році. Нерест у травні — липні, ікру (79—136 тис. шт.) відкладає купками біля берега. Живиться переважно донними безхребетними. Поширений у водах Пн. Атлантики; в СРСР — у Балтійському, Білому, Баренцовому, зрідка Карському морях. Об'єкт промислу (заготовляють ікру, печінку, м'ясо).

ПІНАКОТКА [від грец. πίναξ (πίναχος) — дощечка, картина і πίλην — сховище] — в античності сховище творів живопису (афіньська П. на Акрополі). Назву «пінакотка» мають деякі сучас. зах.-європ. картинні галереї (наприклад, Стара і Нова П. в Мюнхені; П. в Мілані, Болонні, Римі). **ПІНАНГ**, Пенанг — місто на Пн. Зх. Малайзії, адм. ц. штату Пінанг. Розташований на о. Пінанг, який сполучений з п-овом Малакка поромом. Значний морський порт. Міжнародний аеропорт. 270 тис. ж. (1970). Оловоплавильний та олійний (вироби. кокосової олії) з-ди, обробка каучуку. Окремі підприємства електронної та швейної пром-сті. Ун-т. Бот. сад. Зміїна пагода.

ПІНГВІНОПОДІБНІ, пінгвіни (Sphenisciformes) — ряд нелітаючих птахів. Довж. тіла 40—120 см, маса 3—42 кг. Забарвлення спини чорне, сине, сірувато-чорне, у деяких на голові жовті плями або смуги, черево біле. Крила перетворені на ласти, за допомогою яких П. плавають, лапи 4-палі з перетинками, виконують роль руля при плаванні. Пір'я мало диференційоване, дрібне, лусковидне, рівномірно вкриває тіло. В ряді 1 родина (6 родів) з 16 видами. Поширені в антарктичних та субантарктичних районах, деякі на Пн. досягають Австралії, Нової Зеландії, Пд. Африки, Пд. і Пд.-Зх. Америки, один ендемічний вид — на Черпахових о-вах. Живуть П. колоніями. Моногами. Гнізда мостять на землі з гальки або в норах, кладка з 1—2 яєць, насиджують самець і самка; у імператорського пінгвіна (Aptenodytes forsteri) та королівського пінгвіна (A. patagonica) самець насиджує та переносить яйце на лапах під шкірною складкою черева. П. — *виюдовкові птахи*. Живляться ракоподібними, рибою та ін. морськими тваринами. Викопні рештки відомі з міоцену. Використовуються шкурки — «пташине хутро».

Л. Ф. Назаренко.
ПІНЕНІ (від лат. pinus — сосна) — органічні сполуки, належать до т. з. терпенових вуглеводнів заг. формули $C_{10}H_{16}$ (див. *Терпени*). Відомо три ізомери (див. *Ізомерія*), які різняться положенням подвійного зв'язку: α -, β - і δ -П.

(мал.). Усі П.— безбарвні рідини з приємним запахом хвої. У природі поширені α - і β -П. (δ -П. поки що не знайдено), що мають густ. при t -рі 20° С 858 кг/м³ та 871 кг/м³ і $t_{\text{пл}}$ 156° С і 166° С відповідно. П. добре розчиняються в органічних розчинниках, не розчиняються у воді; на повітрі (особливо на світлі) швидко окислюються. При гідруванні П. водень приєднується по місцю подвійного зв'язку, утворюючи одну сполуку

— пінан. α - і β -П. входять до складу різних скипидарів, ефірних олій (з яких їх одержують). П. застосовують як розчинники лаків і фарб, сировину у виробі терпіненолу, терпінгидрату, інсектицидів, камфори, запашних речовин тощо.

В. О. Котуменко.

ПІНЗЕЛЬ (рр. н. о. см. невід.) — укр. скульптор 2-ї пол. 18 ст. В 30—60-х рр. працював у Львові, с. Ходовичах (тепер Стрийського р-ну Львів. обл.), м. Монастирищах, с. Бучачі (тепер місто Терноп. обл.). Окремі твори П. дійшли до нашого часу: три кам'яні статуї на фасаді собору св. Юра у Львові (1759—61), статуї в костелі в Монастирищах (1761). З ім'ям П. пов'язують серію кам'яних фігур на фасаді ратуші в Бучачі, постаті та барельєфи в церкві Покрови, оздоблення костелу в с. Городку (тепер місто Львів. обл.) та ін. Для творів П. характерна барокова динамічність композицій й експресія пластичної мови.

ПІНИ — висококонцентровані за газом дисперсні системи, що складаються з газових бульбашок, розділених дуже тонкими прошарками рідини. Утворюються при інтенсивному перемішуванні рідини, що стикається з газом, або при проходженні крізь неї газових бульбашок. Відносно стійкі П. одержують при наявності поверхнево-активних речовин, які знижують поверхневий натяг. У П. з підвищеним вмістом рідини (вологи П.) форма газових бульбашок нагадує сферичну, у досить сухих вона наближається до многогранних, що утворюють замкнені «стілки» з тонкими рідинними перегородками. П. широко використовують при гасінні пожеж (див. Воєгасник), у техніці (пінна флотация), у виробі буд. і конструкційних матеріалів (пінопласти, поропласти та ін.), у харч. пром-сті (вироби. хліба, конд. виробів, кремів) тощо.

І. О. Легенченко.

ПІНІА, сосна італійська (*Pinus pinea*) — дерево родини соснових, до 20—25 м заввишки. Крона в дорослих дерев плоска, зонтикоподібна. Жінки ширше широко-яйцевидні або майже кулясті, 10—15 см завдовжки і до 16 см завширшки, досягають на третій

рік після цвітіння. Насіння (т. з. пінолі) їстівне, споживають його сирим і підсмаженим. Дико росте в Середземномор'ї, де широко культивується як горіхоплідне і декоративне дерево. На територію СРСР вперше завезено 1814 до Нікітського ботанічного саду (Крим). Як декоративну рослину П. розводять в парках Пд. Криму та на чорноморському узбережжі Кавказу.

ПІНКЕВИЧ Альберт Петрович [24.XII 1883 (5.I 1884), с. Урунда, тепер Ігліського р-ну Башк. АРСР — 1939] — рад. педагог і методист, професор (з 1918), доктор пед. наук (з 1935). Закінчив Казан. ун-т (1909). В 1902—09 брав участь у революц. русі, зокрема в Луганську (тепер Ворошиловград). В 1909—17 викладав природознавство, співробітничав у прогрес. журналах і газетах. Брав активну участь у будівництві рад. системи освіти. В 1920—39 працював на керівній роботі в системі вищої освіти СРСР, 1924—30 — ректор 2-го Московського університету. Один з перших авторів радянських підручників і навчальних посібників з природознавства, педагогіки, праць з методологічних проблем педагогічної науки. Тв.: Педагогіка, т. 1—2. М., 1924—25; Краткий очерк истории педагогики, X., 1927; Хрестоматия к истории педагогики, т. 3, ч. 1—2. Х., 1935—36. Літ.: Королев Ф. Ф., А. П. Пинкевич — видный советский педагог (1884—1939), «Советская педагогика», 1962, № 5.

ПІНОБЕТОН — бетон з ніздрюватою (пористою) структурою, одержуваний в результаті твердіння суміші мінеральної в'язкої речовини, кремнеземистого компонента, стійкої пінни й води; різновид піноматеріалів. Кремнеземистими компонентами служать голці кварцовий пісок, доменний гранулований шлак (мелені) і зола ТЕС; для одержання пінни використовують піноутворювачі — клеєканіфольний, алюмосульфонафтенний, смолосаронієвий та препарат ГК (гідролізована босенська кров). Пінобетону масу виготовляють у пінобетонзмішувачах, що складаються з пінозбивача, розчинозмішувача і змішувача ніздрюватої суміші. Розрізняють П. автоклавний (див. Автоклави матеріали) і неавтоклавний; теплоізоляційний, конструктивно-теплоізоляційний і конструктивний. За фізичними властивостями і застосуванням П. поділяють до газобетону. Різновиди П. — піногіпс, пінозобетон, піномінерал, піноенікат, піношлакобетон тощо.

ПІНОМАТЕРІАЛИ, пінисті матеріали — неорганічні й органічні матеріали з ніздрюватою (пористою) структурою, схожою на отверділу піну; дисперсні системи типу «тверде тіло — газ». Відзначаються низькою об'ємною масою, високим тепло- і звукоізоляційними властивостями. Розрізняють П. природні й штучні. До природних П. належать вулканічна пемза та деякі ін. гірські породи, найпоширенішими штучними П. є ніздрюватий бетон (зокрема, пінобетон), пінопласти, півокерамічні матеріали, пінометали (на

основі алюмінію, магнію тощо) і піноскло. Півокерамічні матеріали виготовляють змішуванням керамічної шихти з водою і стійкою піною (пі попередньо створюють, використовуючи смолосаронієвий, клеєканіфольний, алюмосульфонафтенний або ін. піноутворювач) з закріпленням структури, що утворилася, сушінням і випалом. Щоб одержати пінометали, у розплавлений метал вводять гідриди титану, цирконію або ін. елементів; під впливом т-ри гідриди розпадаються, виділяючи водень, який і спіює метал. Структуру пінометалів закріплюють швидким охолодженням розплаву. Піноскло виготовляють спіканням дрібнодисперсного скляного порошку і пороутворювачів (коксу, крейди, доломіту та ін.) і наступним відпалом скла. П. використовують як ізоляційні і конструкційні матеріали у будівництві, авіа-, судно- і машинобудуванні тощо.

Літ.: Китайцев В. А. Технология теплоизоляционных материалов. М., 1970; Демидович Б. К. Производство и применение пеностекла. Минск, 1972; Химическая технология керамики и огнеупоров. М., 1972; Порошковая металлургия жаропрочных сплавов и тугоплавких металлов. М., 1974; Справочник по производству теплоизоляционных материалов. М., 1975; Пособие по физико-механическим характеристикам строительных пенопластов и стенопластов. М., 1977; Энциклопедия неорганических материалов, т. 1—2. К., 1977.

ПІНОПЛАСТИ — пластичні маси ніздрюватої (пористої) структури переважно з замкненими (не сполученими між собою) порами; різновид піноматеріалів. Найпоширенішими є П. на основі полістиролу (пінополівнілхлорид, поліетилену (пінополіетилен), карбамідних смол (міпора) та інших полімерів. П. одержують введенням у полімерну композицію газотворювачів (азо- і нітросполук, карбонату амонію, легкокиплячих речовин — ізопентану, метилхлориду тощо), піноутворювачів (напр., сульфонафтенних сполук), насиченням під тиском вихідної суміші газом з наступним зниженням тиску, додаванням речовин, що при підвищенні т-ри швидко випаровуються, тощо. Розрізняють П. жорсткі й еластичні; розмір їхніх пор 0,02—2, іноді 3—5 мм. П. відзначаються низькою об'ємною масою (0,02—0,5 г/см³), високими тепло-, звуко- й електроізоляційними властивостями. Застосовують пінопласти в авіа- і суднобудуванні, будівництві, трансп. і хім. машинобудуванні, для виготовлення плавучих засобів (наприклад, понтонів), в радіо- й електротехніці, в медіа- й легкій промисловості тощо.

ПІНОЦИТОЗ (від грец. *πίον* — п'ю, вбираю вологу і *κύτος* — вміст, тут — клітина) — вбирання клітиною рідини і речовин, що в ній містяться, з навколишнього середовища. Один з осн. механізмів надходження високомолекулярних сполук (білків, вуглеводно-білкових комплексів) у клітину та внутрішньоклітинного травлення (у одноклітинних організмів). При П. на плазматичній

Пінзель. Статуя св. Юра на фасаді собору св. Юра у Львові. Модель. Дерево. 1759—61.

Пінія.

ПІНСЬК

мембрані утворюються тоненькі вирости, які оточують краплину рідини. Цей утвір заглиблюється всередину клітини і відшнуровується у вигляді т. з. піноцитарних пухирців, які у рослин і деяких тварин потім зливаються у вакуолю. Активність П. залежить від фізіол. стану клітини і складу навколишнього середовища.

ПІНСЬК — місто обласного підпорядкування Брест. обл. БРСР, райцентр. Розташований на правому березі р. Пінні (прит. Прип'яті). Залізнична станція, річковий порт, аеропорт. 96 тис. ж. (1981). Вперше згадується в літописі під 1097. У період Київської Русі — в складі Турово-Пінського князівства; з кін. 12 ст. — центр Пінського князівства. Бл. 1318 опинився під владою Литви, з 1521 — Польщі. В 1793 авіанішов до складу Росії. З 1901 в місті діяла іскрівська група, 1905 оформилася с.-д. орг-ція. Рад. владу встановлено 25.XII.1918. За Ризьким мирним договором 1921 П. відійшов до бурж.-поміщицької Польщі. В 1939 П. возз'єднано з Рад. Білорусією. П. — значний пром. та культур. центр республіки. Виробничі об'єднання — «Пінськдерев», по виробництву диварного устаткування, прядильно-ткацького та «Поліссябудіндустрія». Серед ін. підприємств — з-д: ковальсько-пресових автоматичних ліній, суднобуд.-суднорем., диварно-мех., екскаваторо-рем., хім. комбінат. Розвинута легка (трикотажна ф.-ка, з-д штучних шкір, льонозавод) та харч. пром-сть. У П. — комплексна лабораторія меліорації заплавлених земель Полісся Білоруського н.-д. ін-ту меліорації та водного г-ва, 7 серед. спец. навч. закладів, Білоруський держ. музей соціалістичного перетворення Полісся.

ПІНСЬКА ВІЙСЬКОВА ФЛОТІЯ — з'єднання річкових військ, кораблів на Прип'яті, Дніпрі, Десні. Сформована в червні 1940 на базі Дніпровської військової флотилії. Командуючий — контр-адмірал Д. Д. Рогачов. Головною П. в. ф. був Пінськ, гіловою базою — Київ. У П. в. ф. входило 27 кораблів, авіаескадрилья, зенітний арт. дивізіон і рота мор. піхоти. На поч. Великої Вітчизняної війни 1941—45 вона поповнилася 18 кораблями та катерами. П. в. ф. діяла на стику Зх. та Пд.-Зх. фронтів. До 11.VII.1941 осн. сили флотилії було зведено в 3 загони: Березинський, Прип'ятський (на Березині і Прип'яті в складі Зх. фронту) та Дніпровський (на Дніпрі в складі Пд.-Зх. фронту). Березинський загін взаємодіяв з 21-ю армією, Прип'ятський — з частинами 4-ї і 5-ї армій, Дніпровський — з частинами 26-ї і 38-ї армій. П. в. ф. сприяла тривалому утриманню рад. військами переправ через Дніпро, Прип'ять, Десну і створенню оборони на лівому березі Дніпра. В серпні — вересні флотилія брала участь у героїчній обороні Києва. Виконавши завдання, моряки підірвали свої кораблі і билися в складі оточеного угруповання Пд.-Зх. фронту. 5.X.1941 П. в. ф. було розформовано.

ПІНСЬКО-ТУРІВСЬКИЙ ПОЛК — військ. частина укр. козацьких збройних сил у Білорусії. Створений бл. 1655 з укр. козаків і білорус. повсталих селян Пінського і Турівського повітів. П.-Т. п. брав участь у боях проти військ Речі Посполитої. Після відступу укр. козак. військ з Білорусії 1659 П.-Т. п. було розформовано.

Корова породи пінцгау.

Пінцгау — порода великої рогатої худоби молочно-м'ясного напрямку. Виведена в Австрійських Альпах наприкінці 18 ст. у гірській місцевості Пінцгау схрещуванням червоної баварської і дукцидальської худоби. Масть переважно червона різних відтінків з характерною білою смугою на спині і вздовж черева. Тварини мають пропорційну будову тіла, міцний кістяк, товсту еластичну шкіру. Жива маса бугаїв 750—1000 кг, корів 450—500 кг. Середньорічний надій молока 2000—3000 кг жирністю 3,7—3,8%. Деякі корови дають 5000—5800 кг молока жирністю 3,9—4,2%. Тварини породи П. мають також добрі м'ясні та відгодівельні якості. Забивний вихід 55—57%. Розводять П. в Австрії, Чехословаччині, Югославії, Румунії та на Україні — переважно в гірських районах Чернів., Івано-Фр. і Закарп. областей.

О. Я. Попов. **ПІНЦІРОВАВАННЯ** (від нім. pinzieren — видалати кінець), прищипування — видалення верхівки ростучого пагона. Широко застосовується в садівництві для формування крони (див. Кордон у садівництві), затримання росту одних пагонів і посилення росту інших, а також регулювання плодоношення. За допомогою П. зайві ростові пагони перетворюються на плодові гілочки. П. поширене також в овоцівництві (для огірків і помідорів — у парниках і теплицях; баклажанів, бріссельської капусти і насінників буряків і моркви — у відкритому ґрунті).

ПІНЧ-ЕФЕКТ (від англ. pinch — звуження, стиснення) — самостискування плазми під дією власного магнітного поля — поля струму, який іде крізь плазму.

ПІНЧУК Вадим Григорович (н. 28.XII.1930, Подтава) — укр. рад. онколог, чл.-кор. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1953. У 1954 закінчив Київ. мед. ін-т. З 1971 — заступник директора по наук. роботі, з 1979 — директор Ін-ту проблем онкології АН УРСР. Осн. наук. праці присвячені вивченню механізмів канцерогенезу. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Премія ім. О. О. Богомольця АН УРСР, 1979.

ПІНЧУК Веніамин Борисович [н. 17 (30). XI.1908, с-ще Кутузове, тепер смт Володарськ-Волинський

Житомир. обл.] — рос. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1969), дійсний член АМ СРСР (з 1970). Член КПРС з 1942. В 1928—30 навчався в Моск. ВХУТЕІНі у В. Мухомі, 1930—32 — в АМ у Ленінграді у О. Матвеева. Твори: композиції «В. І. Ленін в Роздіві» (1935), «В. І. Ленін на трибуні» (1957), бюст М. І. Калініна (1950), пам'ятники В. І. Леніну в Моск. Кремлі (1967), у Красноярську (1970) і Свердловську (1977), портрети. З 1948 викладає в Ін-ті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді (з 1962 — професор). Нагороджений орденом Жовтневої Революції. Держ. премія СРСР, 1950.

Лит.: Мямлин И. Г. Скульптор Веніамин Борисович Пінчук. Л., 1965.

ПІОДЕРМІЯ (від грец. δερμα — гній і βέρμα — шкіра) — група шкірних хвороб людини й тварин, що спричинюються гноєтворними мікробами — стафіло- і стрептококами. Розвитку П. сприяють дрібні виробничі й побутові травми, професійні забруднення шкіри (вугіллям, цементом, вапном), незадовільний догляд за шкірою, порушення функцій шлунково-кишкового тракту, різні інтоксикації, порушення обміну речовини і функцій нервової системи, посилене виділення шкірного жиру і поту, потертості шкіри тощо. Перобі П. гострий або хронічний. Розрізняють стафілодермію (процес локалізується в ділянці саліно-волоссяної фолікули і апокринних залоз), до неї відносять фолікуліт, фурункульоз, карбункул, гідраденіт; стрептодермію (процес локалізується на поверхні шкіри з утворенням на ній тонкошкірного в'язлого пухирця, який засихає з утворенням воско-видного гнію (кірки), до якої відносять імпетиго, бешкет, заїди, хронічну пароніхію (дів. Панарицій). Лікування: загальне — стафіло- і стрептококові вакцини, антифаги, бактеріофаги, антибіотики, автогемотерапія, вітаміни; місцеве — брильянтова зелень, різні мазі тощо.

ПІОНЕР (франц. pionnier — зачинатель, дослідник) — 1) Людина, яка вперше проникає і освоєно новий, досліджений край, прокладає нові шляхи в науці, техніці, мистецтві; зачинатель, новатор у будь-якій діяльності. 2) Член Всесоюзної піонерської організації імені В. І. Леніна й деяких діячів демократичних організацій у зарубіж. країнах.

«ПІОНЕР» (англ. «Pioneer») — назва серії амер. автоматичних міжпланетних станцій (АМС) для дослідження Місяця, планет Сонячної системи, міжпланетного простору, а також назва програм розробки і запуску цих станцій (табл.). АМС «П.» різняться між собою масою (від кількох до сотень кілограмів), наук. обладнанням, конструктивно-компонувальною схемою, службовими і допоміжними системами, часом активного існування. За допомогою цих станцій одержано нові дані про магн. поля, космічну радіацію, космічне проміння в навколосонячній, навколomisячній та міжпланетному просторі, проведено

В. Б. Пінчук.

В. Б. Пінчук. М. В. Гоголь. Мармур. 1951. Інститут російської літератури АН СРСР. Ленінград.

Дати запуску автоматичних міжпланетних станцій «Піонер»

«Піонер-1»	11.X.1958
«Піонер-2»	8.XI.1958
«Піонер-3»	6.XII.1958
«Піонер-4»	3.III.1959
«Піонер-5»	11.III.1960
«Піонер-6»	16.XII.1965
«Піонер-7»	17.VIII.1966
«Піонер-8»	13.XII.1967
«Піонер-9»	8.XI.1968
«Піонер-10»	3.III.1972
«Піонер-11»	6.IV.1973
«Піонер-Венера-1»	20.V.1978
«Піонер-Венера-2»	8.VIII.1978

телевізійне знімання зворотного боку Місяця, поясу астероїдів, Юпітера і Сатурна з супутниками. Запуски «П.-1» — «П.-3» були невдачливими. «П.-4» став другою після рад. АМС «Луна-1» (див. «Луна») штучною планетою. «П.-5», «П.-6» і «П.-9» були виведені на геліоцентричні орбіти між орбітами Землі і Венери, «П.-7» і «П.-8» — між орбітами Землі і Марса. АМС «П.-10» і «П.-11» призначені для дослідження далеких планет Сонячної системи з проміжної траєкторії. Вони пройшли біля Юпітера (1973 і 1974) і Сатурна (1976 і 1979), перетнуть орбіту Плутона (відповідно 1987 і 1993) і покинуть Сонячну систему. Планається, що зв'язок з ними буде підтримуватися відповідно до 1983 і 1987. АМС «П.-Венера-1», яка 4.XII 1978 була виведена на орбіту штучного супутника Венери, дала ціліні відомості про атмосферу і рельєф планети. Дані, одержані за допомогою цієї станції, свідчать, що Венера або зовсім не має магн. поля, або воно дуже слабе. «П.-Венера-2» доставила до Венери 4 зонди, які 9.XII 1978 з величезними інтервалами ввійшли в атмосферу планети і провели безпосередні вимірювання на ділянці спуску. Ю. М. Михайлов.

«ПІОНЕРВОЖАТІЙ» — журнал для вожатих піонерських загонів. Орган ЦК ЛКСМУ. Виходив протягом 1925—41, спочатку (1925—34) у Харкові під назвою «Дітячий рух». Періодичність змінювалась. З 1934 видавався щомісяця в Києві під назвою «Піонервожатий».

«ПІОНЕРІЯ» — щомісячний дитячий журнал ЦК ЛКСМ України та Респ. ради Всесоюз. піонерської орг-ції імені В. І. Леніна. Засн. 1923 у Харкові під назвою «Червоні квіти». У 1931 перейменованій на «Піонерію». З 1941 по 1949 не видавався. З 1950 виходить у Києві укр. і рос. мовами. Журнал уміщує матеріали з життя піонерів і школярів, худож., наук.-популярні твори, поради читачам, друкує нариси про піонервожатих, про їхні форми роботи, приділяє велику увагу лит. творчості. Щороку один з номерів журналу готують діти. «П.» нагороджено орденом «Знак Пошани» (1973), Почесною грамотою Рад. фонду миру. М. Ф. Стельський.

«ПІОНЕРСКАЯ ПРАВДА» — всесоюзна дитяча газета. Орган ЦК ВЛКСМ і Центр. Ради Всесоюз. піонерської орг-ції імені В. І. Леніна. Виходить щодня на тиждень. Засн. 1925 у Москві. Покликана допомагати піонерській орг-ції і школі у комуністичному вихованні підліткового покоління. У «П. п.» висвітлюються досягнення рад. народу в боротьбі за побудову комунізму, успіхи науки й техніки, узагальнюються й поширюються досвід передових піонерських дружин і загонів, розповідається про життя дітей в СРСР і за кордоном. «П. п.» проводить всесоюз. і міжнар. заходи — походи, огляди, конкурси, виставки, спорт, ігри тощо. Нагороджена орденами Леніна (1950) і Трудового Червоного Прапора (1945).

ПІОНЕРСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ імені В. І. Леніна — див. Всесоюзна піонерська організація імені В. І. Леніна.

ПІОНЕРСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНИ — масова дитяча комуністична орг-ція, яка об'єднує в своїх лавах піонерів УРСР; складова частина Всесоюзної піонерської організації імені В. І. Леніна. В 1981 налічувала бл. 4 млн. піонерів. Піонерською орг-цією України керує ЛКСМУ. Для керівництва практичною діяльністю П. о. У. створено Республіканську раду Всесоюзної піонер. орг-ції ім. В. І. Леніна. В 1920—21 на Україні діяли різні дитячі об'єднання: «Дітячий інтернаціонал» (Київ), «Рада дитячих депутатів» (Катеринослав), контруд. армії, посівкомі тощо. Перші дитячі комуністичні групи на Україні виникли на поч. 20-х рр. при комсомольських осередках. У 1922 вони почали називатися групами юних спартаківців. Постановою 2-ї Всерос. конференції РКСМ (19 травня 1922) у країні створено єдину комуністичну орг-цію дітей. У липні 1922 ЦК КСМУ схвалив статут нової орг-ції піонерів України. У грудні 1922 на Україні почала виходити перша в Рад. Союзі друкована дитяча газета «Юний Спартак». У січні 1923 при ЦК КСМУ створено Центр. бюро комуністичного дитячого руху (ЦБ КДР), при губ. комітетах КСМУ — губернські бюро комуністичного дитячого руху. В цей

період відкрились перші піонерські літні табори. У 1924, після смерті В. І. Леніна, дитячі комуністичні групи юних спартаківців перейменовано на дитячі комуністичні групи юних піонерів ім. В. І. Леніна. В 1924 вся піонерська орг-ція, в т. ч. і укр., перейшла до загальної структури. В 1924 П. о. України налічувала 360 тис. піонерів. У 1928 піонери України разом з піонерами всієї країни включились у похід за культуру. Перший Всеукр. зліт юних піонерів, що відбувся у Харкові 1929, підбив підсумки роботи П. о. України за час її існування. П. о. У. 1929 вже налічувала 550 тис. піонерів. У 1930—41 піонери поєднували боротьбу за відміну навчання з участю у трудових зверненнях країни, в колективізації с. г.; у зміцненні обороноздатності країни та ін. З 1938 піонери України є постійними учасниками Виставки досягнень народного г-ва СРСР. В 1939—40 П. о. У. поповнилась за рахунок орг-ції юних піонерів у зх. областях України, на Буковині (див. Червоноий піонер Західної України). В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 юні піонери виявили героїзм на фронті і в тилу. Багато з них були розвідниками в загонах нар. месників, у партизанському підпіллі на окупованій території, при частинах Рад. Армії і Флоту. Чимало піонерів самовіддано боролись проти ворога у рядах підпільних орг-цій «Молода гвардія», «Партизанська іскра» та ін. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно піонерів В. Котиху. Героїчно загинули в боротьбі проти ворога В. Дубинін, В. Коробков, В. Коробко, В. Хоменко, О. Кобер та багато ін.

У 1945 створено піонерську орг-цію в Закарп. обл. Вся робота піонер. орг-ції будується на основі ленінського положення про необхідність зв'язку комуністичного виховання з життям, із загальнонар. боротьбою за побудову комунізму в СРСР. На це спрямовані марші піонерських загонів, огляди, експедиції, що проводяться в П. о. У. на честь знаменних подій, ювілеїв, парт. і комсомольських з'їздів. Піонерська орг-ція бореться за глибокі і міцні знання, високу культуру поведінки, залучає піонерів до посильних корисних справ. Піонери — активні учасники респ. експедицій «В країну знань». У піонер. загонах проводяться ленінські уроки, ленінські читання, в школах створюються ленінські музеї, діють лекторії, гуртки. Велика увага приділяється віськово-патріотичному вихованню школярів, організації загонів червоних слідопитів, юних друзів Рад. Армії та Військ.-Мор. Флоту, прикордонників, міліції. В піонер. колективах діють загони тижнівців, «зелених» і «голубих» патрулів, піонерських супутників учнівських виробничих бригад. У 1976 в день відкриття XXV з'їзду КПРС стартувала респ. п'ятирічка ударних піонер. справ. Підсумки її — 70 млн. посаджених плодівих дерев, десятки тисяч парків, садів, скверів, 5 тис. дослідів юнатів, переданих у с.-г. виробницт-

Один з перших піонерських загонів Війниці.
Літак «Діти Жовтня», збудований під час Великої Вітчизняної війни на кошти, зібрані піонерами України. Зліт дружин, присвячений 40-річчю Всесоюзної піонерської організації імені В. І. Леніна, на кордоні трьох республік — РРФСР, УРСР і БРСР.

ПІОНЕРСЬКИЙ ТАБІР

Дж. Б. Піранезі.
Офорт із серії «Фанта-
зи на тему техніки».
Вд. 1745—50; 1760—81.

Піонерська організація України.
У радіогуртку станції юних техніків міста Тернополя.
Піонери Шаріпської середньої школи Ярмолинської області на закріпленій за ними ділянці кукурудзи. На передньому плані — директор радгоспу Герой Соціалістичної Праці Р. О. Крайчук.

во, 11 млн. кролів, яких виростили юні тваринники, та ін. Піонери республіки вивчають і примножують революц., бойові й трудові традиції рад. народу. Червоні слідопити провели пошук ім'я Леніна на карті України, брали участь у створенні 2 тис. кімнат комсомольської слави. Міцніють зв'язки з піонер. орг-ціями ін. союз. республік, країн соціалістич. співдружності. В школах працює 9 тис. клубів інтернац. дружби. Піонери — активні учасники Всесоюз. військово-спортивної гри «Зірниця», дитячих спортивних ігор «Старти надій», змагань на приз клубів «Шкіряний м'яч», «Біла тура», «Золота шайба». Піонери — друзі жовтень. Вони допомагають їм стати активними учасниками Всесоюз. гри-мандрівки «Жовтень по країні Жовтня». Юні ленінці своїми справами роблять гідний внесок у будівництво комунізму та у виконання накреслень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України. Їх бойовою програмою став Всесоюз. марш піонерських загонів «Піонери всієї країни справі Леніна вірні», рішення 8-го Всесоюз. з'їзду піонерів (травень 1981), за якими в центрі уваги залишається боротьба за оволодіння глибокими знаннями, трудовими вміннями й навичками, моральне, фізичне й естетичне виховання. Велику виховну роботу з піонерами проводять позашкільні заклади республіки: палаци і будинки піонерів та школярів (див. також Київський палац піонерів і школярів імені М. Островського), станції юних техніків, станції юних натуралістів, експурсійно-туристські станції, піонерські табори (див. також «Молода гвардія») та ін. Для піонерів України видаються респ. газети «Зірка», «Юний ленинець», журн. «Піонерія», для дітей молодшого віку — журнали «Барвінок», «Малютка». В ефірі звучить щоденна радіогазета «Піонер України». Відбулося 8 респ. піо-

нерських зльотів юних піонерів (1929, 1947, 1957, 1967, 1970, 1972, 1974, 1977).

Лит.: Всесоюзная пионерская организация им. В. И. Ленина. Документы и материалы (1920—1974). М., 1974; Пионерия Украины. 1917—1941. 36-й. К., 1979; Ваккер Д. Л. Пионерия Украины. К., 1982; Миронов М. М. З історії піонерської організації на Україні. «Радянська школа», 1957, № 12; Миронов М., Біленко З. Сторінки славної історії. «Радянська школа», 1961, № 10; 1962, № 1, 4; Методика роботи піонерської дружини. К., 1970; Діти-герої. К., 1972; Книга вожатого. М., 1972; Творчість і пошуки юних. К., 1974; Піонери Київщини — герої Великої Вітчизняної війни. К., 1975; Ульгурська І. Піонерська організація в школі. Бібліографічний покажчик. Львів, 1972. Див. також літ. до ст. Всесоюзна піонерська організація імені В. І. Леніна.

В. Б. Врублевська.

ПІОНЕРСЬКИЙ ТАБІР — виховний та оздоровчий заклад для піонерів і школярів (від 7 до 15 років). Організовується переважно під час літніх і зимових канікул. Є П. т. заміські (літні), що створюються профес. орг-ціями підприємств та установ; санаторні (обласні, міські); стаціонарні санаторії, що працюють протягом усього року (всесоюзний — Артек у Криму, респ. — «Молода гвардія» в Одесі); літні (при загальноосв. школах і будинку-управліннях); туристичні (різних відомств). Робота П. т. будується на основі комплексного підходу до виховання, широкої ініціативи й самодіяльності піонерів з урахуванням віку, інтересів та рівня їхніх знань. В П. т. створюється дружина піонерська, яка поділяється на загони. Діти віком 7—9 років об'єднуються в групи жовтень. П. т. керує нач. табору. Його заступником є старший піонервожатий. Усі осн. питання виховної та оздоровчої роботи обговорюються на пед. раді. В 1981 в УРСР було 22 500 П. т. В них відпочивало й виховувалося 6,4 млн. піонерів.

В. А. Якубовський.

ПІОНТКОВСЬКИЙ Олексій Августович [17 (29).VII 1884, кол. Подільська губ. — 5 (18).I 1918, м. Умань] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член РСДРП з 1904. Н. в дворянській сім'ї. В 1904—05 брав участь в організації с.-д. гуртків в Умані, у діяльності Уманської орг-ції РСДРП, один з організаторів підпільної друкарні в Умані. В 1905 заарештований, потім емігрував в США, де брав участь у роботі русі. В травні 1917 повернувся до Умані. З 1917 — член Уманської Ради робіт. і солдатських депутатів, голова Уманського к-ту РСДРП. З грудня 1917 — член колегії Нар. секретарства у міжн. справах. Убитий петлюрівцями.

ПІОРЕА АЛЬВЕОЛЯРНА — хронічне захворювання оточуючих зуби тканин (пародонта). Те саме, що й пародонтит.

ПІОТРОВСЬКИЙ Борис Борисович [н. 1 (14).II 1903, Петербург] — рад. археолог і історик-сходознавець, акад. АН СРСР (з 1970), акад. АН Вірм. РСР (з 1968), засл. діяч мистецтв РРФСР (з 1964). Член КПРС з 1945. В 1953—

64 — зав. Ленінгр. відділенням Ін-ту археології АН СРСР, з 1964 — директор Ермітажу, з 1966 — одночасно зав. кафедрою історії Давнього Сходу Ленінгр. ун-ту. З 1930 досліджує археол. пам'ятки Закавказзя, Пн. Кавказу і Серед. Азії. В 1961—63 очолював археол. експедицію АН СРСР в Нубії (Єгипет). Осн. праці присвячені історії, культурі і мистецтву Кавказу і Давнього Сходу, зокрема д-ви Урарту, і питанням походження й давньої історії вірм. народу. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

Тр.: Археология Закавказья с древнейших времен до 1 тысячелетия до н. э. Л., 1949; Кармир-Блур, т. 1—3. Ереван, 1950—55; Ванское царство (Урарту). М., 1959; Источники Урарту, VIII—VI вв. до н. э. Л., 1962.

ПІП-ІВАН — одна з найвищих вершин Карпат Українських. Піднімається у пд.-сх. частині масиву Чорногора. Вис. 2022 м. На схилах — ялинові ліси з домішкою ялиці (до вис. 1200 м), вище (до 1550 м) ростуть ялинові ліси. З вис. 1550 м схили вкриті криволіссям сосни гірської і вільхи зеленої, чагаринками рододендрону та субальп. пустощами. К. І. Геренчук.
ПІПІН КОРОТКИЙ (Pipinus Brevis; 714 або 715 — 24.IX 768, Сен-Дені) — король Франкської держави з 751, перший з династії Каролінгів. Будучи майордомом у Франкській державі (з 741), скинув останнього короля з дин. Меровінгів і домігся свого обрання на престол. Завоював Авітанію, Септіманію і частину земель баварів і лангобардів (частину земель лангобардів передав рим. папі, що поклало початок Папській області). Роздачею бенедикцій стимулював зростання великого землеволодіння.

ПІПОВІ, без'язикові (Pipidae) — родина безхвостих земноводних. Характерним для П. є відсутність хвоста, що пов'язане з суто водним способом життя. 2 підродини (4 роди, 15 видів) — піпи і шпоркові жаби. Піпи поширені в тропіках Пд. Америки. Найбільша з них (довж. тіла до 20 см) — піпа сурінамська (Pipa pipa), відома своєрідним способом розмноження: за допомогою випнутої клоаки самка відкладає на спину 40—114 яєць. Навколо кожного заплідненого яйця утворюється мірміра, вкрита шкірястою кришечкою. В мірмірах відбувається розвиток яєць і метаморфоз. Через 80—85 діб молоді остаточно сформовані жаби розкривають мірмірки і залишають матір. Шпорова жаба (довж. тіла 20—80 мм) живуть у водоймах Африки: характернізується наявністю пазурів («шпори») на трьох внутр. пальцях задніх ніг (звідки й назва); найвідоміший представник — гладенька шпоркова жаба (Xenopus laevis). Гл. с. 378, а також до ст. Земноводні. М. М. Шенбак.
ПІПОЛЬФЕН — лікарський препарат. Те саме, що й дипралін.
ПІРАДОВ Володимир Йосипович [2 (14).II 1892, Варшава — 20.IV 1954, Київ] — укр. рад. диригент, нар. арт. Каз. РСР (з 1943), нар. арт. УРСР (з 1947). Член КПРС з 1951.

Муз. освіту здобув у Тбіліському муз. училищі (1914). Працював диригентом в оперних театрах Тбілісі, Баку, Ташкента, Алма-Ати, Мінська, Москви та ін. міст. У 1936—41 — диригент, 1950—54 — гол. диригент Київ. театру опери та балету, де диригував операми «Дайсі» Падішвілі (1938), «Іван Сусанин» Глінки (1939), «Наймичка» Вериківського (1944), «Богдан Хмельницький» Данькевича (1953). З 1950 був професором Київ. консерваторії.

ПІРАМІДА (від грец. *pyramis* (pyramis), з египт. — *многосторонник*, обмежений гранями многогранного кута та площиною, що перетинає всі його грані. Грань, яка лежить у січній площині (вона може бути будь-яким многокутником), наз. основою *P*, решта граней (всі вони — трикутники зі спільною вершиною) наз. бічними гранями *P*. (мал.). Об'єм *P* $V = SH/3$, де *S* — площа основи, *H* — висота *P*. Якщо основою є правильний многокутник, а висота опускається в його центр, то *P* наз. правильною. Площа бічної поверхні правильної *P* $S_b = Ph/2$, де *P* — периметр основи, *h* — апофема *P*. Якщо *P* перерізати площиною, паралельною до основи, то утворяться *P*, подібна до вихідної, та зрізана піраміда. Іл. с. 378.

ПІРАМІДА ЕКОЛОГІЧНА — показники в характеристиці трофічної структури (див. *Ланцюги живлення*) в екосистемах або біоценозах, що ґрунтуються на співвідношенні питомої ваги різних груп організмів, які входять до складу угруповань. Звичайно в наземних біоценозах найбільшу масу становлять рослини (рівень *продуцентів*). Маса *консументів* першого порядку (фітофагів) менша, ніж *продуцентів*, маса *консументів* другого порядку менша, ніж *консументів* першого порядку і т. д. При графічному зображенні цих співвідношень в біоценозі рівень *продуцентів* утворює основу *P*, а наступні рівні утворюють поверхню і вершину *P*. е. В кожному біоценозі співвідношення трофічних рівнів різне, і тому *P*. е. певного біоценозу відображає характер трофічних зв'язків у цьому біоценозі. Розрізняють три осн. типи *P*. е.: *піраміда біомаси*, що характеризує заг. суку масу, калорійність або ін. міру заг. кількості речовини; *піраміда чисел*, що відображає чисельність організмів; *піраміда енергії*, що показує величину енергії в послідовних трофічних рівнях.

О. П. Кристаль.
ПІРАМІДА ЧИСЕЛ, піраміда Елтона — співвідношення між чисельністю організмів послідовних трофічних рівнів *ланцюгів живлення* в біоценозах; один з типів *пірамід екологічної*. Термін ввів у 1927 англ. вчений Ч. Елтон.

ПІРАМІДИ — 1) Гробниці фараонів у Старод. Єгипті. В період Старод. царства (3-е тис. до н. е.) споруджувалися з гладко обтесаних вапнякових брил, у період Серед. царства (21—18 ст. до н. е.) — з цегли. Спочатку були ступінчасті, згодом — геометрично правильні пірамідальної форми. Най-

більша із стародавньоегипетських *P*. — піраміда Хеопса в Гізі (висота 146,6 м, 28 ст. до н. е.). 2) Гробниці та храми давнього індійського населення Мексики і Центр. Америки. Споруджувалися з невиспаленої цегли та облицювалися кам'яними брилами, оздобленими орнаментом, рельєфами і скульптурами. Іл. с. 378, а також на окремих аркушах до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225 і до ст. *Єгипет Стародавній*, т. 4, с. 96—97.

ПІРАМІДОН — лікарський препарат; те саме, що й *амідопірим*.

ПІРАМОВИЧ (Piramowicz) Ігжегож (25.XI 1735, Львів — 14.XI 1801, Мендзижець-Подляський, тепер Люблінського воєводства ПНР) — полсь. педагог, осв. діяч, письменник. Навчався в єзуїтських колегіумах у Луцьку і Львові. В Італії і Франції знайомився з новими прогресивними течіями в галузі філософії, педагогіки й економіки. В 1770—73 — професор філософії єзуїт. колегіуму у Львові. В 1773—94 — секретар Едукаційної нац. комісії (перший у Польщі центр. урядовий світський орган управління нар. освітою). Брав участь у проведенні шкільної реформи, наук. розробці підс. основ орг-ції освіти і нар. школи; надавав великого значення викладанню природничо-матем. предметів, навчанню рідною мовою, виступав за прийняття ряду нових прогрес. методів навчання. Осн. під. праця — «Обов'язки вчителя» (1787) — була керівництвом у повсякденній під. роботі для кількох поколінь полсь. нар. учителів.

ПІРАНДЕЛЛО (Pirandello) Луїджі (28.VI 1867, Джірдженті, Агрідженто — 10.XII 1936, Рим) — італ. письменник. Ранні твори написані в традиціїх *веризму* (Зб. новел «Кохання без кохання», 1894, та ін.). У критичному ставленні до бурж. світу, в зображенні його суперечностей і пороків твори *P*. близькі до критичного реалізму (романи «Знедолена», 1901; «Небіжчик Маттіа Паскаль», 1904, та ін.; багато новел). Пізня творчість *P*. позначена інтересом до філос.-психологічних проблем та звертанням до худож. умовності. Відіграв важливу роль у перебудові італ. і європ. театру 20 ст. (драми «Шість персонажів шука-

ють автора», 1921; «Генріх IV», 1922; «Якою ти мене хочеш?», 1930, та ін.). Нобелівська премія, 1934.

Тя.: Рос. перекл. — Новелли. М., 1958; Пьесы. М., 1960; Покойный Маттіа Паскаль. Л., 1967; Старые и молодые. Л., 1975.

Лит.: Топуридзе Е. И. Философская концепция Луиджи Пиранделло. Тбилиси, 1971. Д. С. Наливайко.

ПІРАНЕЗІ (Piranesi) Джованні Баттіста (4. X 1720, Мольяно, Венето — 9.XI 1778, Рим) — італ. гравер і архітектор. Більшу частину свого життя провів у Римі, де вивчав античну архітектуру. Збудував церкву мальтійського ордену Санта-Марія дель Пріорато (1765). Виконав багато офортиів на архіт. теми (цикли «Фантазії на тему темниць», бл. 1745—50; 1760—61; «Види Риму», 1748—88, та ін.).

Лит.: Торопов С. А. Джованни Баттіста Пиранези. Избранные офорты. М., 1939.

ПІРАНЬОВІ, піраньї, каріби (Serrasalminae) — родина хижих риб ряду короноподібних. Тіло високе, голова коротка, тупа, зуби міцні, гострі. Живуть у прісних водоймах Пд. Америки. Відомі кілька видів, розміри невеликі, серед них найбільші піранья звичайна (Rooseveltiella nattereri), довж. до 30 см, східно-бразильська велика піранья (Pygocentrus piraya), довж. до 60 см. *P*. великими зграями нападають на тварин, що заходять у річку для водопою, і викидають шматки м'яса з жертви, за одну хвилину залишаючи від неї лише скелет. Деякі види *P*. утримують в акваріумах. Іл. с. 378.

ПІРАТСТВО (від грец. *peiratēs* — морський розбійник), морський розбій — насильницькі дії у відкритому морі екіпажів суден або літальних апаратів, спрямовані на захоплення, пограбування чи потоплення ін. суден, а також напад з моря на прибережні місцевості з метою пограбування їх. Згідно з міжнар. правом (Паризька декларація про морську війну 1856, Вашингтонська декларація 1922, Ніонська угода 1937, Женевська конвенція про відкрите море 1958 тощо) *P*. визнається злочинним, і проти нього можна використовувати будь-які законні засоби боротьби.

Б. Б. Піотровський.

В. Я. Пірадов.

Піонерська організація України. Парад піонерських дружин Києва, присвячений 50-річчю Всесоюзної піонерської організації імені В. І. Леніна.

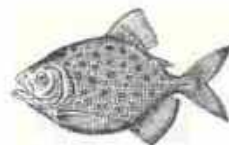

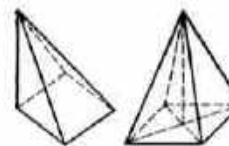
ПІРГЕЛІОМЕТР

Піпові. Гладенька шпоркова жаба.

Піраньяві. Піранья звичайна.

Довільна та правильна чотирикутні піраміди.

Піраміда фараона Хеопса в Гізі. Розріз. Будівничий Хеміун. IV династія, 28 ст. до н. е.

ПІРГЕЛІОМЕТР (від грец. *πῦρ* — вогонь, *μέτρον* — Сонце та *μέτρον* — вимірюю) — прилад для вимірювання інтенсивності прямої сонячної радіації в абсолютних одиницях. Побудований за принципом поглинання сонячної радіації та перетворення її на теплову енергію. Найпоширеніші П. А. Й. Ангстрема (у Європі) та Ч. Аббота (у США). У компенсаційному П. А. Й. Ангстрема (мал.) приймачем є пара вкритих сажею мanganінових пластинок. Одна з них опромінюється сонцем, через другу пропускають електр. струм, доки т-ри обох пластин стануть однаковими. За силою компенсуючого струму визначають інтенсивність радіації. Приймачем калориметричного П. Ч. Аббота є вкритий сажею металевий циліндр, розміщений у камері, що обминається проточною водою. Інтенсивність радіації визначають на підставі підвищення т-ри приймача. Див. також *Актинометр*.

ПІРЕЙ — місто в Греції, входить до складу Великих Афін. Найбільший порт країни, розташований на пн.-сх. узбережжі зат. Саронікського Егейського м. Вузол з-пн. Розвинута машинобудівна (особливо суднобудівна), металобробна, хім., цем., керамічна, скляна, паперова, текст., харчосмакова (у т. ч. тютюнова) промисловість. Кліматроство, виробн. канатів. ТЕЦ. Музей античної скульптури. Стародавнє місто, відоме з античних часів.

«ПІРЕЛЛІ» («Pirelli») — одна з найбільших фінансово-монополістичних груп Італії. Почала створюватись 1872 в Мілані. Сім'я Піреллі зберігає контроль над фінансово-монополістичною групою. Осн. сфера діяльності «П.» — електротех. пром.-сть і виробн. автомоб. покришок. У 1980 під контролем групи було 70 компаній Італії, Бельгії, ФРН, Канади тощо. «П.» контролює 107 пром. підприємств. У 1971 група «П.» об'єдналася з англ. групою «Данлоп». Кожна група, зберігаючи самостійність, володіє в різних країнах від 40 до 49% капіталу ін. груп.

С. В. П'ятикко.

ПІРЕНЕЇ — гірська система, на Пд. Зх. Європи, у межах Франції, Іспанії та Андорри. Довж. 450 км, шир. від 20 до 110 км, вис. до 3404 м (пік Ането). Сформувалися П. за альпійської складчастості. Пн. схили переважно круті, пд. — пологі. Найвищі й найбільш важкодоступні Центр. П. Поширені карстові форми *рельєфу* (див. *Карст*), особливо у Зх. П. Бл. 40 км² вкрито льодовиками. Родовища заліз. та марганцевих руд. Клімат помірний, вологий, на Пд. Сх. та Сх. — субтропічний, середземноморський. Ріки (Гаронна, ліві притоки Ебро та ін.), що беруть початок на П., повноводні, мають значні запаси гідроенергії. Багато невеликих озер, є підземні річки та джерела. На схилах П. до вис. 1800—2100 м — широколистяні й хвойні ліси, які переходять у субальп. та альп. луки. На пд.-сх. та сх. схилах — до вис. 500—700 м — вічнозелені чагарники (*маквіс*) та вічнозелені ліси. В долинах вирощують зернові культури (пше-

ниці, кукурудзу, ячмінні), на пд.-сх. схилах — виноград, фрукти; в горах — скотарство. Туризм. Для охорони гірської фауни і ландшафтів П. створено нац. парки Айтес-Тортес і Ордеа в Іспанії та заповідник Неув'ель у Франції.

Ю. О. Амброз.

ПІРЕНЕЙСЬКИЙ ПІВОСТРІВ, Іберійський півострів — на Пд. Зх. Європи. Омивається Атлантичним ок., Біскайською зат. та Середземним м. Від Африки відокремлений Гібралтарською прот. Пд. 582 тис. км². Більшу частину П. п. займає плоскогір'я *Месета*, розчленоване на окремі плато (Старокастільське, Новокастільське, Галісійське) та хребти (Центр. Кордільєра, вис. 2592 м, Сьерра-Морена та ін.). Месету оточують гори альпійської складчастості — *Кантабрийські гори* (на Сх. переходять у гірську систему *Піреней*), Іберійські, Каталонські та *Андалуські гори* (г. Муласен, вис. 3478 м, найвища точка П. п.). Найбільші низовини — Арагонська та Андалуська. Родовища кам. вугілля, заліз. і поліметалевих руд, вольфраму, ртуті тощо. Клімат більшої частини П. п. субтропічний, сухий, на Пн. Зх. — помірний океанічний. Річки П. п. (Дуеро, Тежу, Гвадіана, Гвадалкавір, Ебро) порожисті, влітку міліють; використовуються для потреб енергетики та зрошування; є водосховища. Рослинність переважно середземноморського типу (*маквіс*, гарига). На Пн. та в горах — широколистяні й хвойні ліси, на Зх. — вічнозелені дубові ліси (корковий та ін.); є насадження евкаліпту, сосни. Фауна різноманітна; багато *ендемиків*: іхнеumon, маяна магот, голуба сорока, червона куріпка. На П. п. розташовані д-ви Іспанія, Португалія, Андорра та володіння Великобританії — Гібралтар. Карту див. на окремому аркуші, т. 4, с. 432—433.

Ю. О. Амброз.

ПІРЕНН (Pirenne) Анрі (23.XII 1862, Верв'є — 24.X 1935, Брюссель) — бельг. історик-медієвіст, іноз. чл.-кор. Петрогр. АН (з 1918). У 1886—1930 — професор Гентського ун-ту (1919—21 — ректор). Автор праць з екон. історії зх.-європ. середньовіччя (зокрема з історії міст). Розвинув теорію виникнення середньовіч. міста з купецького поселення; перебільшував роль купецтва і торгівлі в істор. процесі. Вивчав проблему виникнення бельг. нації. Осн. праці: «Міста середньовіччя» (1927; рос. переклад — «Середньовічні міста і відродження торгівлі», 1941), «Історія Бельгії...» (т. 1—7, 1900—32, доведена до 1914).

ПІРЕНОЇД (від грец. *πύρην* — кісточка, ядро та *είδος* — вигляд) — клітинна *органела*; міститься всередині або на поверхні *хлоропластів* багатьох водоростей, а також деяких *печінкових мохів* з порядку антоцеротових. Складається з центр. тіла білкової природи — матрикса, або стромы, та крохмальної обкладки (іноді вона відсутня). В місцях розташування П. відбувається утворення крохмалю. Наявність або відсутність П. в клітинах — одна з систематичних ознак.

ПІРЕНОМІЦЕТИ (Pyrenomyces) — група порядків *сумчастих грибів*, для яких характерні плоди тіла *перитеції*, рідше *клейстотерії*. Бл. 640 родів, що об'єднують 6 тис. видів. Більшість П. — *сапрофіти* (переважно на рослинних субстратах), деякі П. — *паразити* вищих рослин і комах. П. поділяються на 5 порядків: Erysiphales, Sphaeriales, Diaporthales, Hypocreales, Clavicipitales. Серед П. чимало поширених збудників хвороб культурних рослин: Erysiphe communis graminis та Phyllachora graminis на хлібних злаках, Nectria galligena на яблуні, Gibberella zeae на кукурудзі та ін. Див. також *Ріжки*.

ПІРЕТРУМ — рід багаторічних трав'янистих рослин родини складноцвітих. Те саме, що й *маруна*.

ПІРИДІН, C₄H₄N — органічна *гетероциклічна сполука*. Безбарвна рідина з неприємним запахом, густ. 982 кг/м³ (при 20° С), t_{кип} 115,6° С, t_{пл} — 41,8° С; змішується з водою і більшістю органічних розчинників. П. — слабка основа, з к-тами утворює *солі*. Проявляє властивості ароматичної сполуки: вступає в реакції електрофільного заміщення (*нітрування*, *галогенування* тощо), але важче за бензол. Для П. характерні реакції нуклеофільного заміщення (напр., *амінування*, *гідроксилювання*, див. *Чичибабіна реакція*). П. стійкий до дії кисневих окислювачів. При каталітичному гідратуванні або дії натрію у спирті відновлюється до *пінеридину*. Одержують з продуктів коксування вугілля і синтетично. Токсичний, гранично допустима концентрація пари П. у повітрі ~ 5 мг/м³. Застосовують у виробн. *бароників*, *ліків*, *пестицидів*, в аналітичній хімії тощо.

В. О. Костюченко.

ПІРИДОКСІН, піридоксал, вітамін В₆ — водорозчинний *вітамін*, похідне *піридину*. Міститься в харчових продуктах тваринного і рослинного походження (печінці, м'ясі, рибі, пшениці, картоплі, рисових висівках, дріжджах та ін.). В тканинах організму П. перетворюється на *піридоксаль фосфат* — *кофермент*, що входить до складу ферментів, які регулюють гол. чин. реакції синтезу та розщеплення *амінокислот*. Недостаток П. в їжі спричинює дерматити, анемію тощо. Додаткова потреба людини в П. — 2—4 мг. П. застосовують при лікуванні *анемії*, хвороб печінки тощо.

ПІРІМІДІНОВІ ОСНОВИ, піримідини — природні органічні *гетероциклічні сполуки*, похідні піридину. Біол. роль у життєдіяльності всіх організмів зумовлена участю П. о. в побудові *нуклеїнових кислот*, *коферментів* та ін. біологічно активних сполук. Біосинтез П. о. в клітинах відбувається в результаті перетворень похідних *оротової кислоти*. Найважливіші П. о. — *цитозин*, *урацил*, *тимін*.

ПІРИТ (від грец. *πῦρ* — вогонь) — мінерал класу сульфідів та їхніх аналогів. FeS₂. *Сингонія* кубічна. Густ. 4,9—5,2. Твердість 6,5—6,75. Колір світло-жовтий, тонкодисперсний (див. *Дисперсність*) відмінний —

чорного кольору. Найбільші родовища П.— в СРСР, зокрема в РРФСР (Урал, Алтай), Казахстані; на Україні на Донбасі, в Карпатах, на *Українському щиті*. За рубежом — у Норвегії, Іспанії, Італії, США, Канаді, Японії. П.— сировина для виготовлення сірчаного кислоти, вилучення сірки. Відходи використовують у металургії та як фарбу.

ПІРІ (Perry) Роберт Едвін (б.в. 1856, Крессон, Пенсільванія — 20.II 1920, Вашингтон) — амер. поліарний мандрівник. За освітою інженер, служив на флоті США, адмірал (з 1911). Здійснив експедиції в Гренландію, двічі пересік п. пн. частину, 1900 відкрив її найпівнічнішу точку — мис Морріс-Джессеп. У 1898, 1902 та 1906 зробив невдачі спроби дійти до Пн. полюса. 6.IV 1909 разом з негром М. Хенсоном і 4 ескімосами досяг району полюса (89° 55' 24"). Їм'ям П. названо півострів на Пн. Гренландії (Земля Пірі) й протоку на Пн. Канадського Арктичного архіпелагу.

ПІРКЕ РЕАКЦІЯ — шкірна алергічна діагностична проба, яка дає можливість встановити наявність в організмі туберкульозної інфекції. Запропонована 1907 австр. патологом і педіатром К. Пірке. Методика П. р.: на шкіру передпліччя наносять краплину туберкуліну (препарат із вбитих туберкульозних мікобактерій) і роблять на цьому місці поверхневі наскрізи. Результат правують через 2—3 доби, орієнтуючись на величину припухлості на місці наскрізи. Див. також *Манту реакція*, *Туберкулінові проби*.

ПІРНАННЯ ТВАРИН — плавання під водою деяких тварин з повітряним (легенним або трахейним) типом дихання. Властиве деяким ссавцям (ластоногим, китам та ін.), птахам (пінгінам, гарам тощо), плазунам (крокодидам, черепахам та ін.) і безхребетним (жукам-водолюбам, плавунцям тощо). Тварини пірнають переважно в пошуках їжі; здатні перебувати під водою досить тривалий час (ондатра — 12 хв, кити — 50—60 хв, крокодили — кілька годин), що зумовлене їхніми анатомічними і фізіолог. особливостями (великий об'єм вдихуваного повітря; певний запас кисню, особливо в м'якочислі м'язів; мала чутливість дихального центра до двоокису вуглецю, брадикардія тощо).

ПІРОВИНОГРАДНА КИСЛОТА, α -кетопропіонова кислота, CH_3COCOON — карбонова кислота. Мол. м. 88,06. Безбарвна рідина з запахом оцтової кислоти; $t_{\text{пл}} 13,6^\circ\text{C}$, $t_{\text{кип}} 165^\circ\text{C}$. У буд.-яких співвідношеннях змішується з водою, спиртом, ефіром. Виявляє заг. властивості α -кетокислот. П. к. відіграє важливу роль у клітинному метаболізмі всіх організмів, бере участь у процесах обміну вуглеводів, жирів та білків. П. к. є кінцевим продуктом гліколітичного (див. *Гліколіз*) розпаду глюкози. Порушення обміну П. к. призводить до ацетонурії — посиленого утворення в організмі і виділення з сечею ацетонових тіл. Як синонім

П. к. часто вживається термін «піруват».

ПІРОГА (франц. *pirogue*, від ісп. *piragua*, з карибських мов) — вузький і довгий човен індіанців-карибів. Каркас П. (мал.) — дерев'яний, обтягнутий зовні корою дерев (її зшивають коренями і просмолюють у швах), іноді — шкурами. Назву «П.» європейці перенесли на схожі човни ін. народів, у т. ч. і лісових індіанців Пн. Америки. Пірогою наз. також човен, видовбаний або випалений із суцільного стовбура дерева.

ПІРОГАЛОЛ, 1, 2, 3-триоксисензол, $\text{C}_6\text{H}_2(\text{OH})_3$ — трьохатомний фенол; безбарвні кристали; $t_{\text{пл}} 133$ — 134°C , $t_{\text{кип}} 309^\circ\text{C}$. П. легко сублимується (див. *Сублимація*), розчиняється у воді, спирті, ефірі; малорозчинний у хлороформі та бензолі; токсичний. Найхарактернішою властивістю П. є здатність легко окислюватись; миттю відновлює солі золота і срібла, а його дужні розчини дуже швидко зв'язують кисень. У пром.-сті П. одержують сухою перегонкою (декарбонізацією) галової к-ти та її похідних. Застосовують для визначення кисню у газовому аналізі, як проявник у фотографії, у синтезі деяких азобарвників.

ПІРОЕЛЕКТРИКА (від грец. *пйр* — вогонь і *електрика*) — явище електризації деяких кристалічних діелектриків (т. з. піроелектриків) при їх нагріванні або охолодженні. Зумовлене наявністю в піроелектриках спонтанної (самочинної) поляризації (див. *Поляризація діелектриків*). Електр. поле, створене спонтанною поляризацією, звичайно компенсується полем електр. зарядів, які осідають на поверхню піроелектрика з навколишнього середовища. Зміна ж т-ри призводить до зміни величини спонтанної поляризації, що зумовлює появу електр. поля, яке існує, поки зовнішні заряди його знову не компенсують. Усі піроелектрики є п'єзоелектриками (див. *П'єзоелектрика*). Типовий піроелектрик — турмалін. Великий клас піроелектриків становлять сегнетоелектрики. Піроелектрики застосовують у науці й техніці як приймачі електромагн. випромінювання, особливо інфрачервоного.

ПІРОКАТЕХІН, орто-діоксисензол, $\text{C}_6\text{H}_4(\text{OH})_2$ — двоатомний фенол; безбарвні кристали; $t_{\text{пл}} 104^\circ\text{C}$, $t_{\text{кип}} 246^\circ\text{C}$, розчиняється у воді, спирті, ефірі. Входить до складу природних сполук — *танінів*. У пром.-сті одержують дужним плавленням орто-хлорфенолу або орто-фенолсульфокислоти. Застосовують П. у фотографії як проявник, у виробн. барвників, лікар. препаратів (напр., *адреналіну*), в аналітичній хімії тощо.

ПІРОКСЕНИ (від грец. *пйр* — вогонь і *ξένος* — чужий) — група породоутворюючих мінералів класу *силікатів*. П. поділяють на ромбічні й моноклінні. Ромбічні П. утворюють ізоморфний (див. *Ізоморфізм у хімії, фізиці, мінералогії*) безперервний ряд енантіст $\text{Mg}_2[\text{Si}_2\text{O}_6]$ — феросиліт $\text{Fe}_2^{3+}[\text{Si}_2\text{O}_6]$; до моноклінних П.

відносять *авегіт*, *діопсид*, *геденбергит* $\text{CaFe}[\text{Si}_2\text{O}_6]$, *жадеїт*, *сподумен*, *егірин* $\text{NaFe}^{2+}[\text{Si}_2\text{O}_6]$. Деякі П. використовують як керамічну сировину, жадеїт і прозорі відміни сподумену — в ювелірній справі; сподумен — цінна *літєва руда*.

[В. А. Супричов.]

ПІРОКСЕНІТ — яскравокристалічна темна вивержена магматична гірська порода; продукт кристалізації ультраосновної магми. Складається гол. чин. з *піроксенів* та *рогової обманки*. У невеликій кількості містить *олівін*, *біотит*, а також рудні мінерали — *магнетит*, *ільменіт*, *хроміт*, іноді платину.

В СРСР є на Уралі, Кольському п-ові та в ін. місцях. Використовують П. як буд. матеріал та сировину для виготовлення *вогнетричних матеріалів*.

ПІРОКСИЛІН — один з видів *нітратів целюлози*. Застосовують П. у виробн. бездимного порошу, динамітів та ін. *вибухових речовин*.

ПІРОЛІЗ (від грец. *пйр* — вогонь і *λύνω* — розпад, розкладання) — розкладання органічних речовин при високих т-рах (400—1200° C). Відбувається без доступу повітря, діяння хім. реагентів, фіз. факторів (світла, радіації та ін.). Крім *деструкції*, при П. можливі й вторинні процеси, наприклад *ізомеризація*, *полімеризація*, ущільнення молекул тощо. Іноді під терміном «піроліз» розуміють процеси термічного перетворення нафтової та газової сировини, *суху перегонку деревини*, *коксовання* і т. п. При П. одержують вихідну сировину для виробн. *пластичних мас*, синтетичних *волокон*, *каучуків* та ін. продуктів. Перші заводи П. були побудовані в Росії (у Києві й Казані) в 70-х рр. 19 ст.

ПІРОЛЮЗИТ (від грец. *пйр* — вогонь і *λύνω* — м'яку) — мінерал класу оксидів і гідроксидів. MnO_2 . *Сингонія* тетрагональна. Густь. 4,4—5,0. Твердість 6,5—6,7. Колір сталеве-сірий, чорний. Блиск напівметалевий. Найбільші родовища — в СРСР, зокрема на Україні (див. *Нікопольський марганцевий басейн*) і в Грузії (див. *Чіатурський марганцевий басейн*). П. одержують і штучно. П.— осн. руда марганцю. Використовують і для виробн. сухих електр. батарей, хім. і мед. препаратів, знебарвлення скла тощо.

ПІРОМЕТАЛУРГІЯ (від грец. *пйр* — вогонь і *μεταλλурγία*) — галузь металургії, пов'язана з одержанням та очищенням металів (сплавів) при високих температурах (на відміну від *гідрометалургії*, де використовуються низькотемпературні процеси). П.— основна й найдавніша галузь металургії, її методами одержують практично всі чорні метали (сплави) і більшу частину кольорових. До пірометалург. процесів належать *випал* і *агломерація* металург. сировини, *плавка шихтових (вихідних) матеріалів*, виготовлення *сплавів*, *рафінування металів* і сплавів (у т. ч. *дистіляція*, *зонна плавка*). В процесах П. використовують тепло, що виділяється при *екзотер-*

Р. Е. Пірі.

Піреліометр Ангстрема.

Піридин.

Пірогра.

Н. Піросманашвілі.
Олень з оленятком
п'ють воду. Державний
музей мистецтва Грузин-
ської РСР.

мічних реакціях згоряння палива (див. *Доменне виробництво, Мартенівське виробництво*), при реакціях окислення кремнію, марганцю і вуглецю рідкого чавуну (див. *Конверторне виробництво*) та окислення хімічно активних металів (напр., алюмінію; див. *Металотермія*). Крім того, використовують тепло *дуги електричної* (для плавки і відновлення металів у дугових печах), тепло електр. струму, що збуджується в металах змінним *електромагнітним полем* (для плавки металів в *індукційних печах*), енергію пучків прискорених електронів (див. *Електроннопроменева технологія*), *плазму* (див. *Плазмодуговий переплав*), а також тепло, що виділяється внаслідок протікання по провіднику електр. струму (див. *Електротермія, Електрошлаковий переплав*). Див. також *Вакуумна металургія, Електрометалургія, Плазмова металургія*.

Літ.: Есін О. А., Гельд П. В. Фізическая химия пирометаллургических процессов, ч. 1—2. Свердловск — М., 1962—66; Ванюков А. В., Зайцев В. Я. Теория пирометаллургических процессов, М., 1973.

В. Я. Лакомський.

ПІРОМЕТР (від грец. *πῦρ* — вогонь і *μέτρον* — вимірюю) — прилад, яким вимірюють т-ру непрозорих тіл за їх випромінюванням в оптичному діапазоні спектра. До найпоширеніших належать оптичні П. (мал.), де інтенсивність випромінювання розжареного тіла порівнюється спостерігачем з яскравістю нитки пірометричної лампи — еталона. Т-ру (800—6000° С) відлічують за шкалою електровимірювального приладу, коли нитка стає невидимою на фоні розжареного тіла. Є й П. іншого типу, напр. фотоелектричні, в яких використано властивість *фотоелемента* змінювати електр. струм, що в ньому виникає (пропорційно до падаючого світлового потоку). П. використовують у металургії, хімії тощо.

ПІРОП (від грец. *πυρρός* — подібний до вогню) — мінерал класу *силікатів*, групи *гранатів*. $Mg_3Al_2(SiO_4)_3$. Сингонія кубічна. Густ. 3,5—3,8. Твердість 6,5—7,5. Колір червоний, чорний. Прозорий. Використовують у ювелірній справі.

ПІРОПЛАЗМІДИ (Piroplasmida) — ряд паразитичних найпростіших класу *споровиків*. Близькі до *гемоспоридій*, але відрізняються від них відсутністю статевого процесу. Паразитують в *еритроцитах* та *лімфоцитах* ссавців (великої рогатої худоби, свиней та ін.), приносячи до небезпечних хвороб свійських тварин — *піроплазмідозів*. Переносниками П. є *пасовищні кліщі*, в тілі яких відбувається нестатеве розмноження П. шляхом простого поділу та *шизогонії*. Передається П. хребтним тваринам за допомогою кліща при кровосмоктанні. Ряд П. включає 3 родини: Babesiidae (синонім Piroplasmidae), Theileriidae та Dactylosomatidae.

В. П. Коваль.

ПІРОПЛАЗМІДОЗИ (стара назва — гемоспоридіози) — група кровопаразитарних хвороб ссавців, птахів, риб і земноводних

тварин, іноді на П. хворіє й людина. До П. належать: *бабезіоз*, *піроплазмоз*, *нуталіоз*, *тейлеріоз*. Збудники — одноклітинні найпростіші організми піроплазми з ряду *піроплазмід*, які паразитують в *еритроцитах* крові. Паразити мають грушовидну, амебовидну та ін. форми. У тварин П. характеризуються високою т-рою, анемією та жовтяничністю слизових оболонок. Найчастіше виникають у весняно-літній період, коли на тварин напасовища нападають переносники збудників — *пасовищні кліщі*. У хворих тварин з'являється *гемоглобін* у сечі, порушується діяльність серцево-судинної і травної систем тощо. Заходи боротьби. Застосовують хіміотерапевтичні препарати; запобігають нападу кліщів обробкою шкірного покриву тварин *інсектицидами*.

Літ.: Хвороби сільськогосподарських тварин. К., 1971; Справочник по ветеринарии. Л., 1978. **Л. П. Погребняк.** **ПІРОСМАНАШВІЛІ** Ніко [Микола Асланович; 1862 (?), с-ще Мірзаані, генер. Цітелікарської р-ну Груз. РСР — 5.V (? 1918, Тбілісі) — груз. художник-самоук, представник *примітивізму*. Працював у Тбілісі. Вся творчість П. пройнята нар. тенденціями. Малював вініски для духанів-ідалень, картини на теми сел. побуту («Збирання винограду», «Весілля в Кахетії», «Кахетинський епос» та ін.) і життя старого Тбілісі («Робітник з бочкою», «Робітник з бурдюком», «Духанишкі», «Двірник» та ін.). Багато творів П. мають викривальний характер («Гуляння трьох князів», «Мільйонер — бездітний і біда — з дітьми», «Жебрак» та ін.). П. широко відомий як анімаліст («Поранений олень», «Лев», «Орел» та ін.), автор натюрмортів. Більшість творів П. зберігаються в Музеї мистецтва Груз. РСР в Тбілісі. Виставки творів П. експонувалися у Харкові, Одесі — 1931, Києві — 1931, 1976.

Літ.: Ніко Піросманашвілі. Каталог. Х.—К.—Одеса, 1931; Ніко Піросманашвілі. Альбом. М., 1967; Кузнецов З. Д. Піросмані. Л., 1975.

ПІРОТЕХНІКА (від грец. *πῦρ* — вогонь і *техніка*) — галузь техніки, пов'язана з виготовленням і застосуванням освітлювальних, сигнальних, запалювальних, димових та ін. спец. сумішей, а також споряджених ними тех. засобів (ракет, снарядів, шашок тощо). Піротехнічні суміші були відомі ще в Старод. Римі, Візантії («грецький вогонь»), у Китаї та ін. країнах, а також арабам. У Європі перші порохові ракети застосовано як запалювальні засоби на Україні у битвах (на поч. 16 ст.) з татарами. В Росії їх почали використовувати в широких масштабах наприкінці 17 — на поч. 18 ст. Бурхливого розвитку П., що ґрунтувалась на нових досягненнях фізики і хімії, набула у першій половині 20 ст. Піротехнічні суміші містять палне (напр., магній, алюміній та їхні сплави), окислювач (нітрати, хлорати, перхлорати, оксиди металів тощо) і клей (напр., *желатину*). До них додають також спец. речовини, що забарвлюють полум'я і дим, підсилюють світіння,

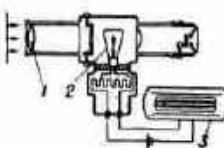
прискорюють або сповільнюють процес горіння. Виготовляють ці суміші подрібненням і змішуванням компонентів, *грануляцією*, сумішним ущільненням їх — *перелажом* пресуванням. Змішування компонентів і ущільнення сумішей — *пожежо- і вибухонебезпечні*. Запалюють піротех. суміші пороховими шпуррами, *капсулами* тощо. Піротех. суміші й засоби застосовують у пром-сті (напр., терміти суміші для зварювання), сільс.-г-ві (для боротьби з шкідливими), військ. справі, при кінозімнанні, влаштуванні святкових феєрверків та ін.

ПІРОТИН (від грец. *πυρότις* — вогняно-червоний або темно-оранжевий колір) — мінерал класу *сульфідів* та їхніх аналогів.

$Fe_{1-n}^{2+}P_{1+n}^{3+}S$. Сингонія гексагональна. Трапляється в монокліній П. Густ. 4,58—4,65. Твердість 3,5—5,0. Колір бронзово-жовтий. Блиск металевий. Магнітний. У Рад. Союзі є в РРФСР (у мідно-нікелевих рудах Кольського п-ова, Уралу, Прибайкалля, свинцевих цинкових рудах Пн. Кавказу), на Україні (в заліз. рудах *Керченського залізничного басейну*). Використовують як сировину для одержання сірчаної кислоти.

ПІРОФІЛІТ (від грец. *πῦρ* — вогонь і *φύλλον* — листок) — мінерал класу *силікатів*. $Al_2(OH)_2(Si_4O_{10})$. Сингонія монокліна. Густ. 2,72. Твердість 1,5. Колір білий, леденуватий, іноді жовтуватий або буруватий. Блиск скляний. В Рад. Союзі родовища П. є в РРФСР (Урал, Магадан. обл.), на Україні (Волинська височина); за рубежом — у США. Використовують для виготовлення вогнетривких виробів та ізоляторів; у старовину широко використовували як декоративний матеріал.

ПІРОФІТОВІ ВОДОРОСТІ (Pyrophyta) — відділ нижчих рослин. Переважно одноклітинні рухливі форми з дорсоventральною будовою тіла, двома або однією борозенками та двома джгутниками. Відомі також пальмеліодні, кокоїдні, нитчасті та амейбодні форми. Клітини П. в. голі або вкриті текою, яка нерідко має вигляд панцира, поділеного поперечною борозенкою на дві частини, складені з цитків-пластинок, рідше — клітинною оболонкою. У більшості одноклітинних форм П. в. наявні т. з. глотка трубочковидної, лінійної або мішкоподібної форми, а також особливі структури — трихоцисти. Характерні особливі *вакуолі* — пухлики. *Хлоропласти* різних відтінків (оливкуваті, буруваті, коричнево-жовті, червонуваті та ін.). Є також безбарвні форми. Ядерний апарат примітивний (т. з. мезокаріотична будова клітини). Розмноження переважно вегетативне (поділом клітини), рідше власне нестатеве (зооспори або автоспори). Статевий процес достовірно не виявлений. Нерідко утворюються цисти. Обсяг відділу розуміють неоднаково; часом до нього, крім динофітових (і насамперед перидинієвих) водоростей, відносять також криптофітові та хлоромонадові. Понад 1000 видів (бл. 125 родів), які розвиваються

Схема оптичного пірометра:
1 — оптична система;
2 — пірометрична лампа;
3 — електровимірювальний прилад.

(і періоді досить інтенсивно) як у континентальних водоймах, так і в морях. Деякі трапляються у позаводних біотіпах. В СРСР — бл. 50 родів (500 видів). П. в. збагачують водними органічними речовинами, беруть участь у створенні геологічних порід, є кормом для ін. гідробіонтів тощо. Відомі токсичні форми. Деякі види використовують як індикатори ступеня забрудненості води.

ПІРОХЛОР (від грец. *пйр* — вогонь і *χλωρος* — жовтуватозелений) — мінерал класу оксидів і гідроксидів. $\text{NaCaNb}_2\text{O}_7(\text{OH}, \text{F})$. Натрій і кальцій можуть замінюватися ін. хім. елементами, утворюючи відміни П. — уранпірохлор (багатий на уран), мікроліт (багатий на тантал) та ін. Сингонія кубічна. Густ. 4,30. Твердість 5,5—6,5. Колір темно-бурий, червоно-важко-бурий, жовтуватозелений. Блиск алмазний. Родовища П. відомі в Норвегії, Швеції, Канаді, США, СРСР. Сировина для одержання піроту. Танталу.

ПІРОЦЬКИЙ Федір Аполлонович (17.II (1.III) 1845, Лохвицький повіт Полтавської губ. — 28.II (12.III) 1898, м. Олешки, тепер Ширинський Херсонської обл.) — російський винахідник у галузі електротехніки. Закінчив (1866) юнкерський клас Михайлівського арт. уч-ща, служив у Києві. Після закінчення (1871) Михайлівської арт. академії працював у Гол. арт. управління (Петербург). Обгрунтував можливість передачі електроенергії на велику віддачу. Уперше в Росії (в Петербурзі) побудував і випробував (1880) трамвайний вагон з підвісним тягловим електродвигуном постійного струму і живленням через рейки.

Лит.: Ржонсницький Б. М. Федір Аполлонович Піроцький. К., 1951.

ПІРР (Πύρρος; 319 — 273 до н. е.) — цар Епіру 307—302 та 296—273 до н. е. В 302 до н. е. був позбавлений влади внаслідок повстання місц. племен молосців. У 301 до н. е. брав участь у битві *диадохів* біля м. Іссе. В 296 до н. е. знову став царем Епіру, приєднав до своїх володінь о-ви Керкіру, Левкаду, області Акаріану, Амбракію та ін. тер. Греції. Підтримав м. Тарент у боротьбі проти Риму. В 280 до н. е. розбив рим. військо біля Гераклеї, 279 до н. е. — біля м. Аукулума (ціною великих втрат, звідси вираз «Піррова перемога»). Після поразки його військо біля Беневента (275 до н. е.) втік до Таренту, потім — до Епіру. Вбитий під час вулканічної сутички в Аргосі.

ПІРРОН з Еліди (Πύρρων; бл. 365—275 до н. е.) — давньогрец. філософ, засновник античного скептицизму (пірронізму). За П., людське пізнання не дає істинного знання про навколишній світ, а будь-яке судження про сутність речей і їхню цінність настільки ж істинне, як і хибне. А оскільки ми нічого не можемо знати про речі, слід утримуватися від суджень про них. Це позбавляє сумнівів, породжує байдужість до ілюзорного світу з його радощами і горем, а отже дарує душевний спокій і щастя, яке П. розумів як не-

зворушність (атараксія), відсутність страждань. З послідовників П. відомі Тімон і Євсей, у переказах яких дійшло до нас його вчення. В 2 ст. н. е. філософію П. розвивали представники неопіроніського скептицизму (Енесідем, Агіппа, Секст Емпірик).

ПІРС (Pearse) Патрік (Падрік) Генрі (10.XI 1879, Дублін — 3.V 1916, там же) — ірл. поет. Писав англ. та ірл. мовами. У своїх кращих творах (вірші «Мати», «Повстанець»; обидва — 1915) закликав до революції, боротьби проти брит. колонізаторів. Більшість поетичних творів ввійшла до посмертної зб. «Вибрані твори» (1918) та ін. видань (1963). Відомий і як автор п'єс та оповідань. Розстріляний англіцями за активну участь в Ірландському повстанні 1916.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. «Всесвіт», 1980, № 2.
Лит.: Коптілов В. Поезія зеленого острова. «Всесвіт», 1980, № 2.

ПІРС (Peirce) Чарлз Сандерс (10.IX 1839, Кембрідж, шт. Массачусетс — 19.IV 1914, Мілфорд, шт. Пенсільванія) — амер. філософ-ідеаліст, логік, математик, природодослідник. Член Амер. академії наук і мистецтв (1877) та національної АН (1879). Засновник *прагматизму*. Висунув принципи, за яким значення поняття зводиться до сукупності його практичних наслідків. Намагався примирити наукові дослідження з релігійною вірою. Відстоював ідею відносності наукового знання, водночас аналізуючи шляхи його виникнення й обгрунтування; створив заг. теорію знаків (див. *Семіотика*), дав класифікацію та аналіз їхнього функціонування в процесі пізнання. П. розробив вчення («феноменологію», або «фанероскопію») про три фундаментальні структурні категорії буття, що виражають найзагальніші риси людського досвіду (перша — якість, друга — індивідуальний факт, або існування, третя — універсальність, закон). Висунута П. теорія розвитку спиралася на принципи «випадковості» й «любові» як спрямовуючої сили розвитку і мала об'єктивно-ідеалістичний характер.

Ю. К. Мельвіль.

ПІРС (англ. pier, нмж. від *piers* — стовп, причал) — гідротехнічна споруда, що виступає у портову акваторію і служить для причалювання (швартування) суден з двох боків; різновид причальних споруд. На П. (мал.) виконують перевантажувальні операції,

Пірс Білгород-Дністровського морського порту.

висаджують на берег і беруть на судна пасажирів, ремонтують пришвартовані судна тощо. Споруджують П. під кутом (зокрема, перпендикулярно) до берега. Розрізняють П.: поодинокі й групові (у вигляді «гребінки» вздовж берега); широкі (шир. 60—250 м) і вузькі (10—60 м). На широких П. розміщують склади, підйомні крани, прокладають автошляхи і залізничні колії. П. зводять при обмеженій береговій лінії порту. **ПІРСОН** (Pearson) Карл (27.III 1857, Лондон — 27.IV 1936, там же) — англ. математик і біолог, філософ-ідеаліст, послідовник *математичного* ідеалізму. Професор прикладної математики й механіки (1884), згодом (з 1911) — *євгеніки* Лондонського ун-ту. Відомий працями в галузі *математичної статистики* та застосування її в біології (див. *Біометрія*). Питанням методології науки присвячена філос. праця П. «Граматика науки» (рос. пер. 1911), в якій він з суб'єктивно-ідеалістичних позицій вилучував наук. знання: поняття науки вважав штучними конструкціями, засобом описування й упорядкування чуттєвого досвіду. Філософ. погляди П. підлягають критиці в праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм».

ПІРУЕТ (франц. *pirouette*, букв. — дзига) — 1) У балеті — повний оберт (або кілька обертів, вправо чи вліво) танцівника (танцівниці) на місці. 2) У фігурному катанні на ковзанах, стрибках у воду, гімнастиці — обертання спортсмена по вертикальній осі. 3) У верховій їзді — поворот коня на задніх ногах. 4) Переносно — різкий несподіваний поворот (у поведінці, в ході думки тощо).

ПІРЧЮПІС, Пірчюпая — село у Варенському р-ні Лит. РСР. З.VI 1944 нм.-фашист. окупанти спалили село і 119 його жителів за зв'язок з партизанами. У відбудованому селі створено меморіальний музей. У 1960 встановлено пам'ятник жертвам фашизму, що складається з монументальної статуї «Мати» і стіни з рельєфами та прізвищами загиблих (скульптор Г. Йокубоніс, Ленінська премія 1963; арх. В. Габрюнас).

ПІР'Я — рогові утвори шкіри, що викривають більшу частину тіла птахів і утворюють *оперення*. Розрізняють П.: контурне, нитковидне, пухове, пух і щетинки. Найрозвиненіше контурне П.: його пір'їна утворена стрижнем, який складається з порожнистого очина і стовбура, до якого прикріплюється 2 опахала (зовн. і внутр.). Опахала утворені борідками, зчепленими між собою борідочками, на яких є дрібні гачечки (див. мал.). На поверхні тіла контурне П. розташоване нерівномірно (див. *Анатомія Птерилі*), до нього належить махове П., рульове П. і покривне П. Нитковидна пір'їна має довгий, тонкий і м'який стрижень з нечисленними тоненькими борідками біля основи; зчеплені навколо контурного П. та пуху. Пухова пір'їна має тоненький стрижень з м'якими борідками, не зчепленими між собою. Ще гнучкі — голі стрижні пір'їни, що не мають борідок.

Пам'ятник жертвам фашизму в Пірчюпісі. Скульптор Г. А. Йокубоніс, архітектор В. П. Габрюнас. Графіт, 1960.

Схема будови контурного пір'ї:
а — загальний вигляд;
б — частина пера (збільшено): 1 — стрижень; 2 — опахало; 3 — стовбур; 4 — очин; 5 — борідки; 6 — борідочки.

Періодично П. скидається і замінюється новим (див. *Линяння*).

ПІСАРРО (Pizarro) Франсіско (між 1470 та 1475, м. Трухільйо, Іспанія — 26.VI 1541, Ліма, Перу) — ісп. конкістадор. Брав участь в експедиції ісп. мореплавця й конкістадора А. Охеда до берегів Пд. Америки (1509), у завоюванні Панами (1510) й Перу (1532—36). Пограбував і знищив д-ву інків *Тауантинсуй*. В 1535 заснував м. Ліму. Вбитий прихильниками свого політичного суперника Д. Альмагро.

ПІСЕННИКИ — збірники народних пісень, популярних романсів (з нотами чи без них), призначені для співу. В 3х. Європі з'явилися у 16 ст., у Росії — в 17 ст. Поряд з віршаним літ. походження (*канти й псалми* на тексти М. Домонісова, О. Сумарокова, Г. Сковорода та анонімних авторів) і творами духовного змісту в ранніх рукописних П. є записи нар. пісень. Укладали П. бурсаки, вчителі (бакалаври), мандрівні дяки та ін. письменні люди. Перші друковані рос. та укр. видання П. здійснили Г. Тейдов (1759), М. Чулков (1770—74), В. Трутневський (1776—95), І. Прач (1790, 1804, 1815), Т. Полежаєв (1792) та ін. З 2-ї пол. 19 ст. почали виходити т. з. *лубочні П.* (див. *Лубочна література*), що сприяло популяризації пісень на слова Т. Шевченка, М. Некрасова та ін. Відомими були такі укр. лубочні П.: «Молодий чумах» (1896), «Метелиця» (1900), «Чорноморець» (1901), «Український кобзар» (1902). Рукописні й друковані П. становили певний етап у популяризації нар. пісн., що передбачав утилітарно-прикладний підхід до неї. Паралельно формувалася наук.-етнографічний напрям видання нар. пісень, що ґрунтувався на добірї художньо довершених творів, на точному відтворенні тексту й мелодії з зазначенням жанрової належності, виконавців, місця запису тощо (див. *Фольклористика*). Практичні потреби домашнього музикування задовольняли збірники пісень В. Залеського — К. Ліпінського (1833), М. Максимовича — О. Аляб'єва (1834), М. Маркевича (1857), А. Едлічича (1860, 1861), А. Коношенка (1900, 1902, 1906) та ін. Револуц. демократи використовували П. з метою агітації проти царизму. Підпільні револуц. П. виходили з 90-х рр. 19 ст. На поч. 20 ст. з'явилися «Пісні революції» (1902), «Робітничі пісні» (1910), «Револуційні пісні» (1920). П., що їх видано за рад. часу, укладено за певними жанрами (ліричні, маршові, танцювальні), призначенням (для школярів, юнацтва, воїнів Рад. Армії), функцією в побуті (зустріч Нового року, колгоспні обжинки), за авторами тексту або музики, нац. належністю тощо. Надруковано укр. мовою серію «Народні пісні братніх республік СРСР» (К., 1977—81).

Лит.: Сперанский М. Малорусская песня в старинных русских печатных песенниках. «Этнографическое обозрение», 1909, № 2—3; Воляк М. Матеріали до історії української пісні і вірші, т. 1—3. Львів, 1913—25; Українська народна поетична творчість,

т. 1. К., 1958; Правдюк О.А. Українська музична фольклористика. К., 1978.

ПІСІСТРАТ (Πεισιστρατος; рр. н. і см. невід.) — тиран у Стародавніх Афінах 560—527 до н. е. (з перервами). Внутр. і зовн. політика П. була підпорядкована інтересам селянства і торг.-ремісничих верств *демосу*: поділ конфіскованих у *евпатрийд* земель серед сел. бідноти; введення дешевого с.-г. кредиту; розвиток торгівлі (особливо з країнами Чорноморського узбережжя), ремесел; велике громад. будівництво, яке давало роботу бідноті. За правління П. Афіни стали одним з центрів грец. культури. Було споруджено храми Афін Паллади та Аполлона Піфійського на Акрополі, Деметри — в Елевсіні, збудовано ринок і водопровід (служив до 18 ст.). Група вчених при дворі П. упорядкувала єдиний текст поем Гомера («Іліада» й «Одіссея»).

ПІСКАТОР (Piscator) Ервін (17.XII 1893, Ульм — 30.III 1966, Штарнберг, Баварія) — нім. режисер. Член Компартії Німеччини з 1919. Один із перших висунув ідею політ. театру. Був організатором театру «Трибунал» (1919, Кенігсберг, тепер Калінінград) і Пролетарського театру (1920—21, Берлін), режисером Центр. театру (1923—24), театру «Фольксбюне» (1924—27), Театру Піскатора (1927—32, з перервами). В 1933—35 жив у Рад. Союзі (працював на Одес. кіностудії), потім у Франції, США. З 1947 ставив спектаклі в Мангеймі, Мюнхені та ін. містах. З 1962 — худож. керівник театру «Фрайе фольксбюне» (Зх. Берлін). Кращі вистави — «У справі Роберта Оппенгеймера» Кінхара та «Повстання офіцерів» Кірста, «День Росії» Піскатора, «Настане час» Р. Роллана, «На дні» і «Міщани» М. Горького. Інсценізував роман Л. Толстого «Війна і мир» і здійснив цю виставу в кількох нім. театрах. В 1927 з рядом спектаклів П. ознайомився Л. Курбас.

ПІСКИ — село, тепер Бобрівницького р-ну Черніг. обл., в якому народився укр. письменник і громад. діяч, Герой Соціалістичної Праці П. Г. Тичина. Розташовані за 25 км від райцентру і залізнич. станції Бобрівниця. Засн. у період визвольної війни укр. народу 1648—54. Під час революції 1905—07 в П. відбулися сел. заворушення. В роки Великої Вітчизн. війни жителі села брали активну участь у партизанському русі. 28.XII 1942 фашист. карателі оточили П. і все село, яке налічувало 670 дворів, спалили. 861 мешканця було розстріляно. У 1960 в П. споруджено пам'ятник жертвам фашизму. В 1981 в П. відкрито пам'ятник П. Г. Тичині, у відновленій родинній хаті — музей. Ін'я поета присвоєно школі-десятиріччя.

ПІСКІВКА — селище міського типу Бородянського р-ну Київ. обл. УРСР. Розташована за 5 км від залізнич. ст. Тернів. 7,4 тис. ж. (1981). У П. — з-д скло виробів, деревообр. комбінат, лісотарний цех Бучанського експериментально-тарного з-ду, хлібозавод, лісгоспзг. 2 заг.-осв. школи, лікарня, фельдшерсько-акушерський

пункт, 4 клуби, 5 б-к. П. засн. наприкінці 16 — на поч. 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

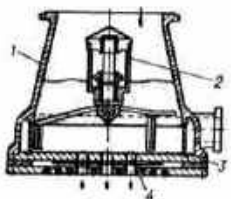
ПІСКОВИК — осадочна гірська порода, що складається з зерен піску, зцементованих глиннистим, карбонатним, кремністим або ін. матеріалом. П., як і піски, поділяють на грубозернисті (з перевагою зерен 2,0—1,0 мм), крупнозернисті (1,0—0,5 мм), середньозернисті (0,5—0,25 мм), дрібнозернисті (0,25—0,1 мм) і тонкозернисті (0,1—0,05 мм); за мінералогічним складом — на кварцові, аркозові, граувакові, слюдиті та ін. П. дуже поширені в земній корі. Використовують для виготовлення *динасу*, як будове каміння і щебінь.

ПІСКОДУВНА МАШИНА — машина, яка вдуває *формувальну суміш* або *стрижневу суміш* в *опоки* і стрижневі скриньки за допомогою стиснутого повітря; засіб *ливарного виробництва*. Осн. частиною П. м. є піскодувний механізм (мал.), з резервуара якого суміш через кілька отворів вдувається стиснутим повітрям (бл. 0,6 МПа) в опоку або скриньку, утворюючи *ливарну форму* або *стрижень*. На основі П. м. створено автом. ліній продуктивністю 240 форм на годину (маса відливок — до 15 кг) і 360 стрижнів на годину (маса стрижнів — до 250 кг). Див. також *Піскострільна машина*.

ПІСКОЗАКРІПЛЮВАЛЬНІ НАСАДЖЕННЯ — лісові насадження, штучно створені на пісках для їх закріплення. Завдяки кореневій системі рослин і *лісовій підстилки* П. н. захищають ґрунт від видування, припиняють вітрову *ерозію ґрунту*, поліпшують біолог. і мікрокліматичні умови, чим сприяють підвищенню врожайності с.-г. культур на прилеглих полях та *освоєнню пісків*. П. н. є джерелом цінної деревини, об'єктом рекреаційного використання і важливим природотворчим фактором. На пісках, непридатних для с.-г. користування, створюють масивні лісові насадження. На полях, навкруги сіножатей, пасовищ, водойм, населених пунктів, вздовж річок, залізничних і шосейних доріг висаджують лісові смуги, які виконують протиерозійні (див. *Видування*) функції. Під захистом П. н. на пісках вирощують с.-г. культури, трави, а в більш сприятливих умовах — садів і виноградників. За останні 20 років на Україні створено понад 150 тис. га П. н., з них більше 65 тис. га на *Олешківських пісках*. В результаті рух пісків на цих територіях припинено. Серед масивів лісу насаджено понад 20 тис. га садів і виноградників. На пісках, призначених під с.-г. користування, створюють систем. ґрунтозахисних смуг, завширшки 10—15 м, розміщуючи їх перпендикулярно до пануючих вітрів, що спричиняють ерозію. На пісках усіх природних зон України для П. н. більш стійкою і продуктивною є сосна звичайна, а в Степу — і сосна кримська. Для створення біологічно стійких насаджень з врахуванням лісорослинних умов в соснові культури вводять листяні породи (березу та

Піски. Пам'ятник П. Г. Тичині. Скульптори А. В. Куш, О. К. Редько, В. В. Швецов. 1981.

Піскодувна машина. Схема піскодувного механізму: 1 — резервуар, в який завантажують формувальну або стрижневу суміш; 2 — мішалка; 3 — дутьова плита; 4 — видувний отвір, через який суміш надходить в опоку або стрижневу скриньку.

ін.). В найбільш несприятливих умовах рухомих пісків захисні насадження створюють за допомогою попереднього висаджування шельоги.

ПІСКОМЕТ — машина, яка заповнює (киданням) опики і стрижневі скриньки ущільненими порціями формувальної суміші або стрижневої суміші під дією відцентрових сил; засіб ливарного виробництва. Осн. частиною П. є кидальна (пісcomedна) головка (мал.), розміщувана над опкою або стрижневою скринькою. Формувальна (стрижнева) суміш надходить до головки по стрічковому транспортеру, підхоплюється лопатками, закріпленими на роторі, і з великою швидкістю викидається через отвір. Розрізняють П. пересувні і стаціонарні. Застосовують їх при виготовленні великих ливарних форм і стрижнів. Швидкість обертання ротора П. до 1500 об/хв, продуктивність П. — до 50 м³/год.

ПІСКОМІЙКА — будівельна машина, за допомогою якої з піску вимивають глину, мул та ін. домішки. Розрізняють П. (мал.) драгові й шнекові. Робочим органом драгових П. служать скребачки, закріплені на двох безкоєчечних ланцюгах. Завантажений у таку П. пісок переміщується скребачками спочатку по горизонтальній частині корита, де перемішується з водою і промивається, а далі, частково зневоднюючись, по його похилій частині, з якої вивантажується у збірний бункер. Вода разом з домішками виливається через отвір у торцевій стіні корита. Робочим органом шнекових П. є один або два паралельні шнеки, що перемішують пісок, осілий з пульпи (її завантажують у верх. частину корита), до вивантажувального вікна. Продуктивність П. до 20 м³ очищеного піску на годину, витрата води на 1 м³ піску — 3—5 (драгові П.) і 2,5—3 м³ (шнекові П.).

ПІСКОРІЙКА (Ammocoetes) — личинка міноги. Тіло вугровидне; рот у вигляді трикутної щілини, очі недорозвинені, немає зубів. Має ряд примітивних ознак (система миготливих рівначків, будова зябрового апарату тощо). Живе П. у річках, струмках, зариваючись у пісок (звідки й назва). Живиться дрібними безхребетними, органічним детритом. На доросло міногу перетворюється на 3—6-му році життя. Іл. с. 384.

ПІСКОРСЬКИЙ Володимир Костянтинович [29.VII (10.VIII) 1867, Одеса — 3 (16).VIII 1910, Казань] — рос. і укр. історик бурж.-ліберального напрямку. В 1890 закінчив Київ. ун-т. Учень І. В. Луцицького. З 1893 викладав у Київ. ун-ті; з 1901 — професор Ніжинського істор.-філологічного ін-ту, з 1906 — професор Казанського ун-ту. Автор праць з історії середньовіччя. Італії, Іспанії та Португалії.

ПІСКОСТРІЛЬНА МАШИНА — машина, яка викидає з великою швидкістю (вистрілює) стрижневу суміш у стрижневі скриньки за допомогою стиснутого повітря; засіб ливарного виробництва. П. м., що її осн. частиною є пісострі-

льний механізм (мал.), відрізняється від пісководної машини більшою швидкістю надходження стиснутого повітря в резервуар з сумішшю і, отже, її подачі в скриньку. До того ж у резервуара П. м. лише один видувний отвір. На основі П. м. створено автом. ліній продуктивністю 600 стрижнів на годину (маса стрижнів — до 150 кг). П. м. можна застосовувати і при виготовленні ливарних форм.

ПІСЛЯЖИВНІ ПОСІВИ — посіви с.-г. культур, що займають поле після збирання достиглого врожаю основної культури і дають врожай у поточному році. У П. п. вирощують здебільшого кормові культури на силос і зелений корм, які можуть використати тепло та вологу другої половини літа і осені. Запровадження сумішей кормових культур з включенням бобового компонента істотно підвищує продуктивність П. п. Застосовують П. п. як один із видів проміжних посівів з метою ефективного використання землі та збільшення запасів кормів для тваринництва, одержання ін. додаткової продукції різниці.

ПІСЛЯРОДОВИЙ РОЗВИТОК — те саме, що й постембріональний розвиток.

ПІСЛЯЙМЕННИК — службове слово, що вказує на відношення іменника (чи займенника) до ін. слів у реченні. П. виконують ту саму функцію, що й прийменники, але, на відміну від них, стоять після слів, до яких відносяться. Поширені в монг., тюркських, фінно-угорських, кавказьких, тунгусо-маньчжурських, самодійських та ін. мовах. Напр., татар. — ат белән — «на коні» (белән — П. «на»), ненецьке — ид нимня — «по воді» (нимня — П. «по»).

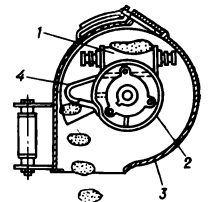
ПІСЛЯМОВА — додаток до літературного твору, структурно не пов'язаний, на відміну від епілогу, з розвитком сюжету. В П. автор роз'яснює свої ідеї, повідомляє про чинники, що впливали на писання твору (напр., «Postscriptum» до 2-ї ред. «Петрів і Довбушків» І. Франка). Часом П. є позафабульним мотивуванням описуваного (напр., П. до «Роксолани» П. Загребельного). П. застосовувалась у дидактичній лірі [напр., «сила» («мораль») у «Баснях Харьковських» Г. Сковороди]. Крім П. від автора, буває П. від ін. особи — критико-біографічний нарис або коментар, які за функцією збігаються з передмовою.

ПІСЛЯРОДОВИЙ ПЕРІОД у людини — відрізок часу, який починається після відділення всього послиду і закінчується через 6—8 тижнів завершенням процесів зворотного розвитку (інволюції) окремих органів жінки. Безпосередньо після пологів матка являє собою м'язовий орган, що добре скоротився. Висота стояння дна матки на 2—4 см нижче пупка. Вже через кілька годин (8—10) після пологів дно матки знаходиться біля пупка. Осн. процеси інволюції матки — зменшення маси і об'єму — відбуваються в

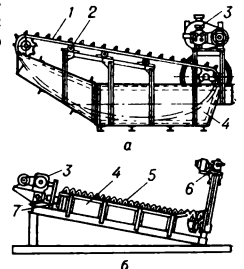
перший тиждень П. п. В перші 7—8 днів післяродова матка зменшується, її маса від 1000 г знижується до 500 г. Наприкінці 3-го тижня маса матки досягає 250 г, а 6-го тижня — 50—60 г (її маса до вагітності). Швидкість інволюції матки залежить від віку породілля, тривалості пологів, об'єму матки тощо. Процеси інволюції шийки матки значно відстають від тіла матки — внутр. матковий зв'язок закривається на 10-й день, а зовн. — на 3-му тижні. Матковий зв'язок поступово скорочується, фаллопієві труби стають тоншими і коротшими й набувають свого колишнього положення. Яєчники зменшуються в об'ємі, а жовте тіло вагітності стає рубцевою тканиною. При правильному проведенні П. п. через кілька місяців тазова діафрагма і черевний прес майже відновлюють свій тонус. При зворотному розвитку матки виділяється рановий секрет ендометрія — післяродові виділення, або логії, що складаються з лейкоцитів, сироватки крові, залишків децидуальної оболонки. В перші 2 дні після пологів вони яскраво-червоні, містять багато крові, але потім світлішають і на 10-й день стають світлим, без домішок крові. Активна секреторна діяльність молочних залоз починається на 3-й день після пологів. Породілля відчуває біль у молочних залозах і нерідко в пахвових западинах. Через 24 год. молочні залози стають м'якими і починають сильно виділяти молоко. Ріст і розвиток молочних залоз при вагітності залежить від дії естрогенних гормонів і прогестерону. Утворення і дія цих гормонів регулюються корою великих півкуль головного мозку. Якщо П. п. перебігає без ускладнень, породілля має залишати родопомічний заклад на 6—7-й день.

ПІСЛЯУКІСНІ ПОСІВИ — один із видів повторних посівів; посіви с.-г. культур, розміщені на полях після посівів суміші озимого жита з озимого вию, однорічних трав, ін. кормових культур, скошених на зелений корм або сіно. Застосовують П. п. з тією ж метою, що й післяживні посіви.

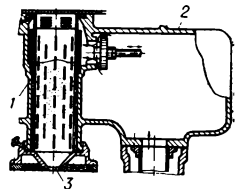
ПІСНЯ — найпоширеніша форма нар. і профес. вокальної музики, що поєднує поетичний текст і мелодію. Ці складові частини П. перебувають у тісній єдності і взаємозумовленості; поетичні образи живого слова визначають характер і емоційний зміст мелодії. За структурою текст П. має чітку строфічну побудову — на мелодію першої строфи співаються всі ін. строфи (куплети); часто має пригін (рефрен). П. — одна з найдавніших форм народної творчості. Вона зародилася в трудовій діяльності людини і стала виявом почуттів, дум і сподівань найширших нар. мас. Це спричинило появу багатьох видів і жанрів нар. П., які відображають істор. періоди в розвитку народу, його боротьбу за соціальне і нац. визволення, а також вірування, обряди, побут, родинні відносини тощо. Пісенна культура укр. народу містить у собі П. обрядово-календарного цик-

Пісcomed. Схема кидальної головки: 1 — стрічковий транспортер; 2 — ротор; 3 — кожух; 4 — лопатка.

Пісcomedни: а — драгова; б — шнекова; 1 — безкоєчечний ланцюг із скребачками; 2 — підтримуючий ролик; 3 — привод; 4 — корита; 5 — шнек; 6 — механізм підйому шнека; 7 — вивантажувальне вікно.

Пісострільна машина. Схема пісострільного механізму: 1 — резервуар, в який завантажується стрижнева суміш; 2 — посудина (ресивер) із стиснутим повітрям (стрілками показано надходження стиснутого повітря в ресивер і резервуар); 3 — видувний отвір, через який суміш надходить у стрижневу скриньку.

«ПІСНЯ ПРО МОГО СІДА»

Ж. Писсарро. Автопортрет. 1903. Галерея Тейт. Лондон.

ду (колядки, щедрівки, веснянки, купальські, обжинкові, весільні та ін.), історичні пісні, кріпачські, наймитські, чумацькі, рекрутські, родинно-побутові, П. про революцію, виступи народу, жартівливі і сатиричні, П.-романси, П. літ. походження.

Календарно-обрядові П., пов'язані з річним циклом сільс. робіт, відбивають світогляд давніх часів. Інколи в них трапляються заклинання, що мали сприяти мисливству, рибальству, викликати дощ, добрий врожай, достаток (укр. щедрівка «Щедрик, щедрик, щедрівочка»). Мелодії цих П. прості за будовою, чіткі за ритмом; звуковий обсяг, як правило, не перевищує 3—5 звуків. Календарно-обрядові П. в наш час втратили зв'язок з обрядами (за винятком весільних), є самостійними виявами творчого генія народу. До історичних належать П. про боротьбу народу з іноземними загарбниками. В укр. фольклорі — про боротьбу з турками й татарами; про визвольну війну 1648—54 проти польс. шляхти під проводом Б. Хмельницького і героїв цієї війни — Богдана, Неча, Кривоноса, Морозенка; про *Коліївщину* та ватажків гайдамацьких повстань — Залізняка, Гонту, Швачку, Бондаренка. До історичних належать і козацькі П., що освідчують військ. побут, патріотизм козаків, героїчну смерть у бою тощо. Мелодії цих П. позначені багатством звукової системи, глибокою емоційністю, наспівністю, ладовою різноманітністю. Нерідко їм властива ритміка *маршу* (напр., «Гей, не дивуйте, добрі люди...»).

У кріпачьких, наймитських, чумацьких П. розповідається про підневільну працю селян за феодалізму й капіталізму, про знущання з них панів та куркулів. У рекрутських і солдатських П. відбито тяжку царську солдатчину. Мистецьке багатство кожного народу становлять родинно-побутові П., що відображають різні сторони нар. побуту, кохання, розлуку, сімейні відносини. В укр. і рос. фольклорі особливо виділяються П. про жіночу долю (безправне становище жінки в сім'ї і суспільстві у дожовтневий час), позначені високою поетичністю і муз. красою.

З розвитком капіталістичних відносин виникли робітничі П., що відображають тяжку працю трудящих, виступи проти експлуататорів (напр., укр. П. «Ой чи воля, чи неволя»), зростання класової свідомості. Велику роль у боротьбі народу за соціальне і нац. визволення відіграли революц. П., зокрема «Марсельеза», «Інтернаціонал», «Варшав'янка», «Шалійте, шалійте» та ін. Їхнім мелодіям властива суворость мужності, енергійності.

Жартівливі і сатиричні П. свідчать про оптимістичне світосприймання й здоровий гумор народу. Їхня мелодика чітка за ритмом і структурою, часто позначена рисами танцювальності. Нар. П.-романси мають переважно ліричний характер і передають інтимні почуття. Їхні мелодії не завжди відзначаються повнотою емоцій-

ного узагальнення, проте приваблюють ширістю, наспівністю. Близькі до них за емоційним характером П. літ. походження, складені на тексти поетів — О. Пушкіна, М. Лермонтова, Т. Шевченка, І. Франка, М. Петренка, В. Александрова, Є. Гребінки, О. Олеса, С. Єсеніна, А. Міцкевича, Р. Бернса, Г. Гейне та ін. Творчість цих поетів увібрала в себе нар. пісенність, а тому органічно сприймається в нар. побуті. Особливо це стосується поезій Т. Шевченка, які стали нар. піснями, — «Реве та стогне Дніпр широкий», «Думи мої, думи...», «По доброві вітер віє», «Ой одна я, одна», «Зоре моя вечірняя» та ін.

За муз. структурою нар. П. — одностопні й хороні. Останні у деяких народів (росіяни, українці, білоруси, грузини) відзначаються розвиненим *батоголоссям*. Нар. П. виконують переважно без інструм. супроводу.

Важливу роль у збиранні й пропаганді нар. П. відіграли вчені-фольклористи (М. Львов та І. Прач, М. Максимович, П. Сокальський, Ф. Колесса, К. Квітка, Леся Українка та ін.), які записали й опублікували багато текстів і мелодій, а також композитори, в творчості яких обробкам нар. П. належить важливе місце (М. Балакірєв, М. Римський-Корсаков, М. Лисенко, М. Леонтович, Л. Ревуцький, С. Людкевич, Б. Лятошинський, З. Паліашвілі, О. Спендіаров, О. Александров та ін.).

Нар. пісенна культура стала базою для зародження жанру П. у профес. творчості. За характером, поетичними і муз. образами ці П. дуже близькі до народних. Їхні мелодії прості і виразні, доступні для виконання і сприйняття. В переважній більшості П. профес. композиторів написані для одного голосу або хору з інструм. супроводом (найчастіше фортепіанним). Видатними майстрами П. в зарубіжній музиці були Л. Бетховен, Ф. Шуберт, Р. Шуман, Е. Гріг, в рос. — М. Глінка, О. Гурільов, О. Варламов, О. Аляб'єв, М. Мусоргський, П. Чайковський та ін. Великий внесок у розвиток цього жанру в укр. профес. музиці зробили М. Лисенко, М. Леонтович, Я. Степовий, К. Стеценко, Д. Січинський. У рад. час П. як фольклорний жанр посідає важливе місце в рад. нар. творчості. В мелодичній будові нар. П. рад. часу широко використовується фольклор, сповнений новим змістом, передовими ідеями сучасності. Під впливом кращих нар. П., зокрема революційних, у рад. музиці виробився особливий жанр масової П., що відіграє важливу роль у музичному побуті народу. Відзначаючись високою ідейністю, актуальністю тематики, досконалістю і демократичністю худож. форми, масова П. завоювала загальну любов і визнання. Як і в народних, тематика П. профес. композиторів різноманітна. В них освідуються Комуністична партія і образ В. І. Леніна, героїка громадянської і Великої Вітчизн. воєн (зокрема, партизанська боротьба), будівництво соціалізму і кому-

нізму, звитяга мирної праці, особисті почуття нової людини. Серед майстрів рос. рад. масової П. — О. Александров, І. Дунаєвський, А. Новиков, В. Соловйов-Седой, В. Мураделі, О. Пахмута-ва; української — В. Верховинець, К. Богуславський, П. Коцицький, Л. Ревуцький, П. Майборода, Г. Жуковський, А. Кос-Анатольський, Г. Верьовка, А. Філіпенко, О. Білаш, І. Шамо; білоруської — І. Любан, Г. Пукст, Є. Тихоцький, І. Лученков, Ю. Семеняко; груз. — Р. Габічвадзе, Н. Гудіашвілі, Ш. Мшвеліде, О. Тактакішвілі, Р. Лагідзе; вірмен. — К. Захарян, А. Бабаджанян, А. Сатян, К. Орбелян; лит. — І. Швадіс, С. Шимкус, Ю. Грудіс; латис. — А. Калнінь, В. Камінський, П. Дамбіс, Р. Паулс. Серед зарубіжних авторів П. — Г. Ейслер (НДР), А. Вієру (Румунія), П. Кадох (Угорщина), В. Добіаш (Чехословаччина).

Лит.: Лисенко М. В. Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень у виконанні кобзаря Вереся, К., 1978; Лисенко М. В. Про народну пісню і про народність в музиці, К., 1955; Сокальський П. Руська народна музика, російська й українська в її будові мелодичній і ритмічній і відмінності її від основ сучасної гармонічної музики, К., 1959; Грінченко М. О. Українські радянські народні пісні. — Український романс, В кн.: Грінченко М. О. Вибране, К., 1959; Довженко В. Нариси з історії української радянської музики, ч. 1—2, К., 1957—67; Нудьга Г. А. Українська пісня серед народів світу, К., 1960; Гордійчук М. Фольклор і фольклористика, К., 1979; Кузик В. Українська радянська лірична пісня, К., 1980. М. М. Гордійчук.

«ПІСНЯ ПРО МОГО СІДА» — пам'ятка ісп. героїчного епосу. Складена бл. 1140 нар. співцем. Зберігся неповний рукопис від 1307. Вперше опубл. 1779. У пам'ятці оспівуються подвиги Сіда Кампеадора (від араб. *sidi* — пан і ісп. *campador* — воїнин), справж. ім'я якого Родріго Діас де Бівар (між 1026 і 1043—1099), борець за незалежність ісп. народу, одного з героїв *Реконкісти*. «Пісня» мала значний вплив на розвиток ісп. л-ри, а образ Сіда знайшов відображення у творах П. Корнеля та ін. письменників, у наукових працях Й. Г. Гердера.

Видання: Рос. перекл. — Пісня о Сиде. Староніспанский героический эпос. М.—Л., 1939; Пісня о Роланде. — Коронование Людовика. — Нимская телега. — Пісня о Сиде. — Романсеро, М., 1976.

Лит.: Смирнов А. А. Испанский героический эпос. В кн.: История зарубежной литературы, М., 1978.

«ПІСНЯ ПРО НІБЕЛҀНГІВ» — пам'ятка нім. героїчного епосу. Складена бл. 1200. Вперше опубл. 1757. В її основі — давньонім. міфи і перекази 5—6 ст. У «П. про Н.» засуджувались жорстокість, свавілля феодалів, оспівувався героїзм, благородство Зігфріда — переможця карликів нібелунгів, що уособлювали темні сили природи. Набула великої популярності в період романтизму. Мотиви «П. про Н.» використав В. Р. Вагнер у тетралогії «Перстені Нібелунга» (1869—76).

Видання: Укр. перекл. — Зігфрід. Перша частина «Пісні про Нібелунгів». Полтава, 1919; Із «Пісні про

Піскоринька.

1870-1924

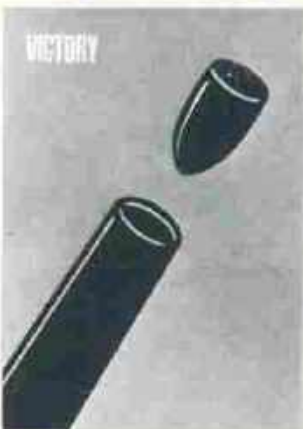
До ст-Плакат.

1. А. Я. Страхов. «В. Улянов (Ленин)». 1924.
2. М. О. Поінов. «Мир — наш ідеал». 1974.
3. С. В. Саренко. «Щастя, труд, мир». 1966.
4. Б. В. Сидкін. «Вступайте до Червоної кінноти». 1920.
5. В. Г. Яланський. «Трудові звершення — з'їздові партії». 1980.
6. Ф. Т. Глушук. «Хліб, любов, сім'я — поняття святі». 1976.

1
2
3

4
5
6
7

8
9

10

11
12
13

До ст. Плакат.

1. О. П. Ансит. «Грудь на защиту Петрограда!». 1918.
2. В. Б. Корсакий. «Воин Красной Армии, встань!».
3. О. М. Савостян, Б. О. Успенский. «Ура! Победа!». Частина триптиха. 1972.
4. В. С. Иванов. «На всей планете...». 1958.
5. М. Авакумов, О. Волкова. «Спорт, мир, дружба!». 1979.
6. Л. М. Непоминский. «Каждый день — ударный!». 1980.
7. Н. М. Ватодина. «Мир!». 1937.
8. Ш. Фукуда. «Победа!». Япония.
9. Т. Трешковский. «Ні!». 1952. Польша.
10. Граник, М. Корея. «Вьетнам. Победа!». 1975.
11. Ж. Еффель. «Так! — трудный Европ. Ні! — Европ. финансы!». 1972.
12. К. Р. Альварес. Плакат. 1975. Мексика.
13. Дж. Хартфилд. «Війна і трині — все це надія багатів!». 1932. Німеччина. 1-7 — РРФСР; 10, 11 — Франція.

Нібелунгів». В кн.: Франко І. Твори, т. 10. К., 1977; Рос. перекл. — Песнь о Нибелунгах. Л., 1972.

Лит.: Жирмунский В. М. Немецкий героический эпос. В кн.: История зарубежной литературы. М., 1978.

«ПІСНЯ ПРО РОЛАНДА» — пам'ятка франц. героїчного епосу 12 ст. Найраніша з редакцій, що збереглися, — т. з. Оксфордська (бл. 1170). В основі «Пісні» лежить істор. подія: похід і поразка загону Карла Великого в Іспанії у битві з басками (778). Побудована на нар. піснях, легендах, літописах. У поемі замість басків показано маврів-мусульман. Засуджуючи феод. сваволлю і зрадинство, поема виражає ідеали патріотизму, безстрашності і васальної вірності, втілені в образі Роланда. Вперше надрукована 1837. «Пісню» в грайливо-фантастичному дусі перетлумачили в своїх творах італ. поети М. М. Боярдо і Л. Аріосто. Видання: Укр. перекл. — Песня про Роланда. В кн.: Шурат В. Поэзия... Львів, 1957; Рос. перекл. — Песнь о Роланде. М.—Л., 1964; Песнь о Роланде. — Коронация Людовика. — Нимская телега. — Песнь о Сиде. — Романсеро. М., 1976.

Лит.: Смирнов А. А. Французский героический эпос. В кн.: История зарубежной литературы. М., 1978.

ПІСОК — пухка осадочна гірська порода, що складається з уламків різних мінералів або гірських порід, величиною від 0,05 до 2 мм у поперечнику (за ін. класифікаціями — від 0,1 до 1 мм). Виділяють П. грубозернисті (з перевагою зерен 2,0—1,0 мм), крупнозернисті (1,0—0,5 мм), середньозернисті (0,5—0,25 мм), дрібнозернисті (0,25—0,1 мм) і тонкозернисті (0,1—0,05 мм). За мінералогічним складом найчастіше трапляються кварцові, глауконітові, аркозові, слюдяні П. За умовами утворення П. поділяють на річкові, озерні, мор., водно-льодовикові та ін. П. дуже поширені в земній корі. Використовують у будівництві, скляній та будівельних матеріалах промисловості.

ПІСОЧИН — селище міського типу Харківського р-ну Харків. обл. УРСР. Залізнична станція. 12,7 тис. ж. (1981). У П. — меблева ф-ка, цех харків. з-ду «Металлоштамп», цех гумової іграшки харків. виробничого об'єднання «Салют». З заг.-осв. школи, Будинку культури, 3 клуби, 7 б-к, 2 санаторії. П. відомий з 1732, с-ще міськ. типу — з 1938.

ПІССАРРО (Pissarro) Каміль Жаккоб (10.VII 1831, о. Сев-Томас, Вест-Індія — 12.XI 1903, Париж) —

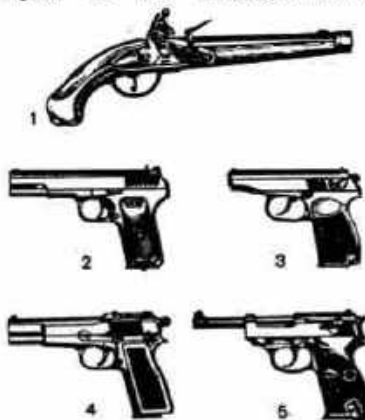
К. Піссарро. Бульвар Монмартр у Парижі. 1897. Державний Ермітаж у Ленінграді.

франц. живописець, один з основоположників імпресіонізму. В 1855—61 навчався в Академії Сюїса в Парижі. Твори: «В'їзд до села Вуаїна» (1872), «Пейзаж у Понтузі» (1877). З 1880 приєднався до неомімпресіонізму і працював у манері пуантилізму («Бульвар Монмартр у Парижі», 1897; «Оперний проїзд у Парижі», та ін.). П. — автор акварелей, офорту і літографій. Картини зберігаються в Луврі, ДЕ, Музеї образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві.

Лит.: Каміль Піссарро. Письма. Критика. Воспоминания современников. Пер. с франц. М., 1974.

ПІСТ — встановлена деякими релігіями, зокрема християнством, іудизмом, ісламом, заборона певний час, у певні пори року, вживати їжу взагалі чи окремі продукти та влаштовувати розваги. Виникнення П. пов'язане зі звичаями, що існували в первісному суспільстві, заохочувати їжу через її нестачу. В сучас. релігіях П. обґрунтовується вченням про примат духа над плоттю.

ПІСТІНЬКА — річка в Івано-Франк. обл. УРСР, права прит. Пруту (бас. Дністра). Довж. 57 км, площа бас. 265 км². Живлення снігове й дощове. Використовують для пром. та с.-г. водопостачання.

Пістолети: 1 — російський 1809 з ударно-кремінним замком; 2 — 7,62-мм Токарева — ТТ (СРСР); 3 — 9-мм Макарова — ПМ (СРСР); 4 — 9-мм Браунінга 1935 (Бельгія); 5 — 9-мм «Вальтер» 1938 (Німеччина).

ПІСТОЛЕТ (франц. pistolet) — ручна вогнепальна зброя. Вперше з'явився в Європі й Азії в 16 ст. Сучас. П. поділяються на бойові [автоматичні, напівавтоматичні (самозарядні) та неавтоматичні], сигнальні і спортивні. Вага сучас. бойового П. 0,7—1 кг; калібр 5,35—11,43 мм; місткість магазину — 8—12 і більше патронів. Бойові П. уражають ціль на віддалі до 50 м. Див. також Браунінг, Ноган, Револьвер.

ПІСТОЛЕТ-КУЛЕМЕТ, автомат — ручна автоматична скорострільна зброя для ураження живих цілей на віддалі до 500 м. Осн. вид стрілецької зброї для всіх родів наземних військ. Місткість магазину — від 20 до 71 патрона. Скорострільність — 80—140 куль за хвилину. Надійність у бою, висoka скорострільність та простота

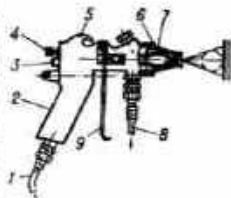
конструкції П.-к. зумовили широке застосування його в арміях різних країн з часу 2-ї світової війни. Див. також Автоматична зброя.

ПІСТОЛЕТ-ФАРБОРОЗПІЛЮВАЧ — будівельний інструмент (апарат) для нанесення (розпилювання) на поверхню матеріалів олійних, емалевих, синтетич. і в'язких водно-клейових фарб. Розрізняють П.-ф. пневматичні (мал.), для яких ґрунтується на використанні стиснутого повітря, і механічні, що розпилюють фарбу під дією відцентрових сил. До найпоширеніших належать пневматичні П.-ф.: низького і високого тиску; зі знімним наливним бачком або в комплекті з фарбоагнітальним бачком місткістю до 100 л. В'язкі фарбувальні суміші розпилюють П.-ф. з нагрівальним елементом. Продуктивність пневматич. П.-ф. — 50—600 м²/год, витрата повітря — 2,5—30 м³/год, тиск повітря — до 0,4 МПа. Застосовують П.-ф. при малярних роботах.

ПІСТРЯКОВІ (Cleridae) — родина жуків. Довж. тіла 3—25 мм. Надкрила яскраві, строкаті. Жуки й личинки більшості видів живляться дрібними комахами; личинки живуть у гніздах бджіл, ос або ходах короїдових. Деякі види живуть і розвиваються на падаї, окремі — паразитують на кубушках саранових. Бл. 3000 видів, поширених гол. чин. у тропіках. В СРСР до 60 видів, з них на Україні — понад 15, у т. ч. пістряк муршиний (Cleroides formicarius), що знищує соснових і ялинових короїдів, бджоложук звичайний (Trichodes apiarius), личинки якого зрідка шкодять бджільництву. Іл. див. на окремому аркуші до ст. Жуки.

І. К. Забайсевич.
ПІТ — рідина, що виділяється потовими залозами ссавців, у т. ч. людини. Містить 97,5—99,5% води, незначну кількість солей (хлориди, фосфати, сульфати), органічних сполук (сечовина, креатинін, сечова к-та) та ін. речовин. Склад П. залежить від стану організму, інтенсивності потовиділення та від кількості різних речовин у крові. Реакція П. кисла (рН 3,8—6,2), іноді лужна (при розкладанні сечовини і виділенні аміаку). У людини за добу виділяється від 0,5 до 10 л П. і більше, залежно від інтенсивності м'язової роботи, тривожн. середовища й кількості впитаної води.

ПІТЕКАНТРОП (від грец. λίθος — мавпа і άνθρωπος — людина) — представник групи найдавніших людей — архантропів. Вперше рештки П. (черепна кришка, стегнова кістка, зуби) були відкриті на поч. 90-х рр. 19 ст. голл. вченим Е. Дюбуа на о. Ява. Давність П. визначають в 500—700 тис. років (за новими даними — до 1,2 млн. років). Разом з близькими до

Пневматичний пістолет-фарборозпилювач: 1 — шланг, по якому надходить стиснуте повітря; 2 — рукоятка; 3 — регулятор подачі стиснутого повітря; 4 — регулятор подачі фарби; 5 — корпус; 6 — розпилювальна головка; 7 — сопло; 8 — шланг, по якому надходить фарба; 9 — напистикна скоба.

Пістолет-кулемет системи Калашникова.

«ПІТЕРЛОО»

нього людиною з Олдовою, атлантропом, гейдельберзькою людиною, симантропом входить до виду *Homo erectus* (лат.—людина випрямлена). Пітерес становить знайдений 1969 череп П. з лицьовим відділом. П. поєднував прогресивні (зокрема, випрямлена постава, складний і відносно великий мозок місткістю 800—1000 см³) і еволюційно менш розвинуті морфологічні риси (відносно низький масивний череп з вузьким, дуже похилим чолом, з великим надбрівним валиком, скошене підборіддя тощо).

Літ.: Рогинський Я. Я., Левин М. Г. Антропология. М., 1978.

ПІТЕРЛОО — кривава розправа англ. урядових військ з робітниками під час мітингу в Манчестері на полі Пітерсфілд 16.VIII 1819, проведеного для обговорення петиції про заг. виборче право. У розправі брали участь учасники битви при Ватерлоо (звідси іронічна назва — «Пітерлоо»).

ПІТЕРМІСБУРГ — місто на Сх. Південно-Африканської Республіки, адм. ц. провінції Наталь. Залізнична станція. 113,7 тис. ж. (1970). Вироби. алом. прокату, підприємства маш.-буд., азут., швейної та харч. пром-сті. Тех. коледж. Нац. музей. П. засн. 1838.

ПІТІШТИ — місто на Пд. Румунії, адм. ц. повіту Арджеш. Розташоване на р. Арджеш. Вузол автошляхів, залізнична станція. 124 тис. ж. (1976). Підприємства маш.-буд. (автомоб. і електромоторний з-ди), нафтопереробної, нафтохім. і хім. (зокрема, гумової), буд. матеріалів, текст., шкрянової, швейної, харч. (у т. ч. м'ясної, мол., виногорічаної) пром-сті. Значне виробн. дубильних екстрактів. У районі П. — видобування нафти.

ПІТКАННЯ — сукупність *ниток*, розміщених паралельно одна одній і прокладених уперек *тканини* *текстильної*, *килима* або ін. текстильних виробів. Нитки П. переплітаються з нитками *основи* (див. *Переплетення ниток*) у процесі *ткацтва*, *килимарства*.

ПІТКЕРН — острів у пд.-сх. частині Тихого ок., в Полінезії, володіння Великобританії. До складу володіння входять також невеликі неаселені о-ви Оено, Дюсі, Хендерсон. Пл. 4,5 км². Нас. 70 чол. (1978). Адм. п. і єдиний населений пункт — Адамстаун. Острів вулканічного походження, заввишки до 335 м. Осн. заняття населення — вирощування кукурудзи, таро, овочів, кокосової пальми, фруктів, рибальство. Острів відкрив 1767 англ. експедиція Ф. Картерета.

ПІТНІЦЯ — захворювання шкіри людини, що розвивається внаслідок підвищеного потовиділення і затримки випаровування поту. Найчастіше спостерігається влітку у дітей грудного і молодшого віку. У дорослих П. спостерігається при гострих інфекційних захворюваннях (під час гарячки з сильним потовиділенням), гладкості тощо. П. проявляється в утворенні дрібних вузликів або пухирчиків з прозорим вмістом. Лікування: усунення осн. причини що викликала П., місцеве.

ПІТОНІ (Pythoninae) — підродина змії род. *удавових*. Довж. тіла до 10 м (П. сітчастий — *Python reticulatus*); забарвлення від бурого до строкатого. Характерна наявність надорбитальної кістки і звичайно двох рядів підхвостових лусок. 6 родів, що об'єднують 22 види, поширені у тропіках Сх. півкулі, зокрема в Індії, Індонезії. П. добре плавають, лазять по деревах. Живляться ссавцями, птахами, плазунами. Розмножуються, відкладаючи яйця. Особливістю розмноження П. є їхня здатність «насиджувати» кладку, згорнувшись кільцями навколо яєць, при цьому т-ра тіла самки вища від т-ри навколишнього середовища. М'ясо деяких П. їстівне; шкіра використовується для різних виробів. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Змії, Плазуни*.

ПІТРА Юрій Юрійович (н. 26.III 1914, с. Білки, тепер Іршавського р-ну Закарп. обл.) — новатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці (1958, 1977), засл. працівник с. г. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1951. Один з організаторів с.-г. артілі «За нове життя» (тепер радгосп «За нове життя» Іршавського р-ну Закарп. обл.), з 1948 працює там беззмінним ланковим-кукурудзководом. Ланка, очолювана П., за останні 20 років (1960—80) збирає по 100 і більше центнерів зерна кукурудзи з 1 га (у 1981 — по 116,2 ц на кожному із 100 га плантації). На базі ланки П. працює школа передового досвіду кукурудзководів. П. — депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань. Делегат XXII з'їзду Компартії України і XXVI з'їзду КПРС. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1976.

ПІТТ (Pitt) Уільям (Молодший; 28.V 1759, Гейс, Кент — 23.I 1806, Патні) — держ. діяч Великобританії, один з лідерів нових *торі*. За фахом юрист. З 1781 обіймав ряд міністерських посад. У 1783—1801, 1804—06 — прем'єр-міністр. Був одним з організаторів коаліцій європ. д-в проти революційної, а згодом — наполеонівської Франції. Уряд П. проводив політику, спрямовану на придушення демократичного руху (1799, 1800) проведення закону, що забороняли створення і діяльність робітн. орг-цій) і забезпечення англ. торг. і колоніальної гегемонії. В 1798 уряд П. придушив нап.-визвольне повстання в Ірландії, 1801 згідно з прийнятим «Актом про унію» ліквідував авт. ірл. парламент.

ПІТТІ (Pitti) — палац у Флоренції, в якому містяться картинна галерея, одна з найбільших в Італії. П. — видатна пам'ятка архітектури Раннього Відродження. Споруджено в серед. 15 ст. за проектом Ф. Брунеллескі для родини Пітті, розширено у 17—18 ст. Галерея засн. бл. 1620 (в основі — колекція Медічі), відкрито для публіки 1828, стала державною 1911. В ній зберігаються переважно твори італ. живопису 15—17 ст.: Рафаеля (одне з краших у світі зібрань його картин),

А. дель Сарто, Фра Бартоломмео, Тіціана, а також художників фламандської школи 17 ст.: П. П. Рубенса, А. ван Дейка та ін. У П. містяться також Галерея сучас. мистецтва і Музей срібла.

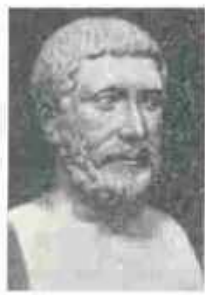
ПІТТСБУРГ — місто на Пн. Сх. США, в штаті Пенсільванія. Розташований при злитті річок Аллегейні й Мононгахіла — витоків р. Огайо. Вузол з-ць і автошляхів. 449 тис. ж. (1976). Один з найбільших пром. центрів США. Провідна галузь пром-сті — чорна металургія. Розвинуті металлобробка та машинобудування (важке, трансп., дорожнєбуд., гірнич., електротех., радіоелектронне та ін.). Підприємства хім., скляної, керамічної, харч. пром-сті. В районі П. — видобування кам. вугілля. Поблизу П. — АЕС. 3 ун-ти (у т. ч. Піттсбурзький, засн. 1787), технологічний ін-т Карнегі. Картинна галерея. Планетарій. П. засн. в серед. 18 ст. Один з центрів робітн. руху країни.

ПІТУТРИН — лікарський препарат з групи *гормональних препаратів*. Являє собою лужний екстракт задньої частки *гіпофіза* забійної худоби; містить гормони *окситоцину* і *вазопресину*. П. застосовують для посилення скорочення матки при *пологах*, при післяродових та ін. маткових кровотечах, нецукровому *діабеті*, нічному недержанні сечі.

ПІУНОВА Катерина Борисівна [17 (29).XI 1843, м. Нижній Новгород, тепер м. Горький — 27.XI (10.XII) 1909, там же] — рос. актриса. В 1851 — 53 навчалася в Моск. театр. уч-щі. В 1856—58 працювала в міській театрі Нижнього Новгорода. В кін. 1857 з П. познайомився П. Шевченко. Поет піклувався про її мистецьке зростання. В 1858 Шевченко опублікував у «Нижгородських губернських ведомостях» схвальний відзив на бенедіс П. Разом з М. Щепкіним грали у виставі «Москаль-чарівник» Котляревського (роль Тетяни). Серед ін. ролей — Софія, Ліза («Лихо з розуму» Грибоєдова), Ліза («Лев Гурич Синичкін» Ленського), Катерина, Кабаніха («Гроза» Островського). Написала спогади про Шевченка (1939) і надрукував її син — М. М. Шмідттоф у 3-й кн. «Літературного сучасника».

ПІФАГОР Самоський (Πυθαγόρας ὁ Σάμιος; бл. 580 до н. е., о. Самос — бл. 500 до н. е., Метапонт) — давньогрец. математик і філософ-ідеаліст. У галузі математики П. приписують введення доведення у геометрію, побудову планіметрії прямокутних фігур, створення вчення про подібність, доведення теорем, названої його ім'ям (див. *Піфагора теорема*), відкриття ірраціональних величин, побудову деяких правильних *многокутників* і *многогранників* тощо. Є відомості про П. як астронома. П. вважав Землю кулею, що міститься в центрі Всесвіту; йому був відомий власний рух Сонця, Місяця й планет.

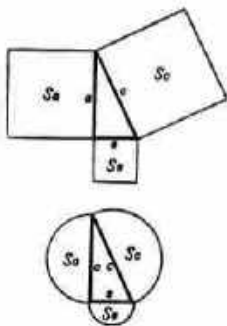
Для філософських поглядів П. характерним є відрив поняття кількості від речей, абсолютизація і обожнення цього поняття як

Піфагор Самоський

Піфос «палацового стилю» з Кноса. Близько 1450 до н. е.

Піфагора теорема (узагальнення).

первинної самостійної сутності буття, що послужило основою, на якій складалася ідеалістична філософія — **піфагореїзм**. Розглядаючи Всесвіт як гармонійну систему чисел та їх відношень, П. зводив пізнання світу до пізнання чисел, що нібито управляють ним. Обстоював реліг. догму про безсмертя душі та її перевтілення. Був ідеологом рабовласницької аристократії.

Лит.: Цейтен Г. Г. Історія математики за стародавніх часів і в середні віки. Х. — Одеса, 1936; Асмус В. Ф. Антична філософія. М., 1976; Бородин А. И., Бугай А. С. Біографічний словарь деятелей в области математики. К., 1979.

ПІФАГОРА ТЕОРЕМА — теорема елементарної геометрії, за якою в будь-якому прямокутному трикутнику квадрат довжини гіпотенузи дорівнює сумі квадратів довжин катетів (якщо сторони трикутника виміряні однією одиницею довжини). П. т. названо ім'ям Піфагора Самоського, якому приписують доведення її в заг. вигляді, хоча вона була відома і до нього. Правильна **теорема**, обернена до П. т.: якщо квадрат довжини сторони трикутника дорівнює сумі квадратів довжин двох ін. сторін, то цей трикутник — прямокутний. Існує узагальнення П. т.: якщо на гіпотенузі c і катетах a і b прямокутного трикутника побудовано довільні, але подібні фігури (див. **Подібність**), то їхні площі S_c , S_a і S_b пов'язані співвідношенням $S_c = S_a + S_b$ (мал.).

ПІФАГОРЕЇЗМ — об'єктивно-ідеалістичний напрям у давньогрец. філософії, започаткований філософом і математиком **Піфагором**. Піфаторійська школа (6—4 ст. до н. е.) внесла певний вклад у розвиток математики, астрономії, теорії музики. Але відірвавши кількісні відношення від матеріальних речей, абсолютизувавши і обожнивши поняття числа, яке вони проголосили першоосновою світу і сутністю речей, піфаторійці (Філолай, Евріт, Алкмеон та ін.) прийшли до **ідеалізму** і **містицизму**. В 2-й пол. 4 ст. до н. е. П. злився з **платонізмом**. У 1 ст. до н. е. — 2 ст. н. е. відродився у формі неопіфаторізму, який зробив значний вплив на формування **християнства**.

ПІФАГОРОВІ ЧИСЛА — трійки натуральних чисел, які задовольняють **діофантове рівняння** $x^2 + y^2 = z^2$. За теоремою, оберненою до **Піфагора теорема**, вони є довжинами сторін прямокутного трикутника. Найменшими П. ч. є 3, 4, 5 і 5, 12, 13.

ПІФІЯ (Πύθια) — 1) У Стародавній Греції жриця в храмі Аполлона в Дельфах, що передвідала майбутнє. 2) **Переносио** — особа, що робить нечіткі, двозначні прокляти.

ПІФОС (грец. λίθος) — давньогрец. глиняна посуда для зберігання зерна та інших господарських припасів. П. були ялцевидної форми 1,5—2 м заввишки. Егейські П. оздоблювали рельєфним орнаментом. Звичайно П. закопували в землю і зверху накривали кам. або глиняною накривкою.

ПІХВА — 1) Обладка різних органів у тварин і рослин. У тварин

— це сполучнотканинний покрив деяких м'язів, нервових волокон; у рослин — нижня розширена частина черешка або пластинка листка, що оточує стебло (напр., у злакових, зонтичних). 2) Випинаючі шкірні покриви у тварин, які служать виступом деяких органів (шкіря, волосся, язика у змії та ін.). 3) Периферійна частина статевих провідних шляхів у жінок і самок ссавців, яка з'єднує матку з зовн. статевими органами. Служить для статевого акту і виходу плоду.

ПІХОТА — рід **сухопутних військ**, призначений для ураження противника в загальновійськовому бою, оволодіння його територією та оборони своєї території. П. здатна вести бій в будь-яку пору року та доби і на будь-якій місцевості. П. як рід військ існує у збройних силах багатьох д-в. В Рад. Збройних Силах П. з 1963 наз. **моторизовані війська**. Крім П. сухопутних військ, у збройних силах д-в є повітрянодесантна П. (див. **Повітрянодесантні війська**) і **морська піхота**. П. зародилася за часів рабовласницького суспільства. Поділялася на важку (грец. **гопліти**), середню, легку; була озброєна списами, мечами й луками з стрілами тощо. Значного розвитку П. набула в Македонії (**фаланга**), Старод. Римі, де осн. організаційною одиницею був **легион**. Озброєння, організація та способи ведення бойових дій П. в ході істор. розвитку змінювалися. В 3х. Європі (6—7 ст.) П. складалася гол. чин. з пішого ополчення, з створенням великих феод. д-в і появою лицарської кінноти (див. **Лицарство**), що протягом кількох століть була осн. військ. силою, роль П. певною мірою зменшилася. В Київській Русі в 9—11 ст. П. становила осн. частину війська. З розвитком **вогнепальної зброї** П. довела свою перевагу над лицарською кіннотою. В 14—17 ст. П. поділялася на важку (пікінери) і легку (**мушкетери**); з появою рушниць з багнетом такий поділ зник. Широко відома була наймана швейц. ім. П. (див. **Ландскнехти**). В 16—17 ст. у зах.-європ. д-вах з'явилися постійні **наймані армії**. З утворенням Рос. централізованої д-ви П. становила більшу частину т. з. полків «нового строю» (див. також **Стрільці**). На Україні в 17 ст. П. була осн. складовою частиною козацько-сел. війська. Основою похідного і бойового порядку козак. П. був **обоз**, що його використовували для створення **табору**. Для ведення бою П. шикувалася в лінію глибокою в 3—6 шеренг і взаємодіяла з кіннотою. В серед. 16 ст. первісною строювою та адм. одиницею П. була **рота**, згодом **полк**, у деяких арміях створювалися **бригади**. З 17 ст. осн. тактичним підрозділом П. став **батальйон**, на поч. 18 ст. формувалися **дивізії**, **корпуси**. Масове озброєння П. вогнепальною зброєю в 3х. Європі і Росії привело в 15—16 ст. до застосування лінійної тактики бою (4—6 шеренг), у кін. 18 — на поч. 19 ст. — колон і розсипний строю (вперше застосував розсипний стрій і колони рос. полководець П. О. Румянцев ще в **Семилітній війні**

1756—63, потім — О. В. Суворов); з винаходом нарізної зброї і посиленням щільності вогню основою бойового порядку в П. став стрілецький цеп, потім «хвиля» цепів, а з 1916 — груповий бойовий порядок, з серед. 30-х рр. — тактика глибокого бою. З появою нових родів і спец. військ (танки, авіація, хім. війська та ін.) питома вага П. знизилася, але вона залишилася гол. родом військ. Сучас. П. одержала на озброєння ракети, потужну артилерію, танки, броньовані машини і, маючи велику вогневу міць, маневреність у взаємодії з ін. родами військ, здатна розв'язувати тактичні, оперативні і стратегічні завдання.

Лит.: Енгельс Ф. Піхота. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 14; Строкос А. А. Історія воєнного мистецтва. т. 1—3. М., 1935—67; 50 лет Вооруженных Сил СССР. М., 1968.

І. В. Архипов.

ПІХТЕРЕВ Володимир Микитович (н. 29.ІІІ 1933, м. Кисельовськ, тепер Кемер. обл.) — передовик вироб. у вуг. пром-сті, шахтар, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1965. З 1958 працює на шахті ім. Є. Т. Абакумова вироб. об'єднання «Донецьквугілля», спочатку електрослюсарем, гірничим майстром, з 1965 — бригадир наскрізної комплексної бригади очисного вибою. П. — послідовник руху гірників-тисячників. Бригада, очолювана П., за роки восьмої — десятої п'ятирічок видобула бл. 6,0 млн. т вугілля, з них понад план — 392 тис. т. Делегат XXIV—XXVI з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 8—10-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, Дружби народів, медалями.

О. Г. Ковдалі.

ПІЦУНДА — приморський кліматичний курорт в Абхазькій АРСР на однойменному мисі Чорноморського узбережжя Кавказу, за 18 км від Гагри. Широкий дрібнопіщаний пляж, заповідник реліктової піщанської сосни. Лікувальні засоби: аерогеліотерапія, мор. купання (з травня до кінця жовтня). Показання: захворювання органів дихання негуберкулезного характеру, функціональні розлади нервової системи, анемії.

ПІЦЦЕТТІ (Pizzetti) Ільдебрандо (20.IX 1880, Парма — 17.I 1968, Рим) — італ. композитор, педагог і муз. письменник, член Італ. академії (з 1939). Викладав у консерваторії Парми, Флоренції, Мілана. З 1936 — у Нац. академії «Санта-Чечілія» в Римі (1948—51 — президент). Працював переважно в жанрі опери (понад 10): «Федра» (1915), «Вбивство в соборі» (1958), «Клімемнестра» (1964). Автор музики до п'єс Есхіла, Софокла, Шекспіра; книг «Грецька музика» (1914), «Сучасна музика» (1914), «Паганіні» (1940).

ПІЦЦИКАТО (італ. pizzicato, від pizzicare — шипати) — 1) Прийом видобування звука шипком на струнному смичковому муз. інструменті. 2) Інструм. п'єса, що виконується з використанням цього прийому. 3) В балеті — сольна

Ю. Ю. Пітра.

К. Б. Півуова.

В. М. Піхтерев.

жіноча варіація, що виконується на пальцях у гострому ритмі.

ПІЧ (Ріє) Йосеф (19.I 1847, Мшено, округ Мельнік — 19.XII 1911, Прага) — чех. археолог та історик. Осн. праця П. «Старожитності Чехії» (1899—1909) містить огляд археол. матеріалу Чехії з часів *палеоліту* до 13 ст. За твердженням П., слов'ян. населення Чехії існувало з *бронзового віку*. В ряді праць П. висвітлювалася історія сх. слов'ян. Пропагував ідею єдності слов'ян. народів.

ПІЧ — споруда чи пристрій, у яких внаслідок згоряння *палива* (іноді ін. хім. реакції) або перетворення електр. енергії виділяється тепло. До П. не прийнято відносити *нагрівачів*, *агломераторів* машини (див. *Агломератор* в металургії), деякі електр. *нагрівальні прилади* та ін. За джерелом тепла розрізняють *електричні печі* і *позуменні печі* (особливі є печі з спец. видами нагріву — *плазмові печі*, *оптичні печі*); за галузями застосування — *печі промислові* і *побутові*. До промислових належать *нагрівальні печі*, *плавильні печі*, *термічні печі*. Промисловими є також печі, де з галузями виділяють вологу, піддають матеріал розкладу (напр., *коксівні печі*), а мінеральну сировину, буд. і вогнетривкі матеріали — *випалу*, обробляють харч. продукти (*копильні печі*, *печі кондитерські*, *хлібопекарські*).

Своєрідними є пром. П. киплячого шару, де оброблюваний теплом зернистий матеріал енергійно переміщується («кипить»). Пром. П. класифікують, крім того, за *теплообміном*: променистим (напр., *мартеновські печі*) або внаслідок *конвекції* (печі низькотемпературної, сушильні); за механізмом переміщення нагріваних виробів (напр., *методичні печі*, *протидні печі*); за тепловим і температурним режимами (напр., *камерні печі*). Залежно від конструкції бувають *ватержакетні печі*, *обертівні печі*, *шахтні печі*, *печі карусельні*, *кільцеві*, *ковшаківні* та ін. Побутовими печами опалюють приміщення (див. *Пічне опалення*), нагрівають воду, в них готують їжу. Розв'язок конструкцій П. пов'язаний з механізацією й автоматизацією виробничих процесів, підвищенням ккд печей, створенням печей для безперервних виробничих процесів та ін.

Лит.: Арутюнов В. А., Миткаліний В. И., Старк С. Б. *Металлургическая теплотехника*, т. 1. М., 1974; Филимонов Ю. П., Старк С. Б., Морозов В. А. *Металлургическая теплотехника*, т. 2. М., 1974.

В. Ф. Копитов.

ПІЧЕТА Володимир Іванович (9 (21).X 1878, Полтава — 23.VI 1947, Москва) — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1946), акад. АН БРСР (з 1928). Після закінчення історико-філологічного ф-ту Моск. ун-ту (1901) викладав історію на Україні (в Коростишіві, Катеринославі); з 1905 — в Москві. В 1921—29 — ректор Білоруського ун-ту. З кін. 30-х рр. працював в Ін-ті історії АН СРСР і в Моск. ун-ті. З 1946 — заст. директора Ін-ту слов'янознавства АН СРСР. Автор праць з історії Росії, Білорусії, України, Польщі й Литви. П. приділяв велику увагу проблемам періодизації історії України, етногенезу українців, нар. визвольній війні 1648—54. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. *Тел.*: Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии М., 1940; Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Лито-России-Русском государстве. М., 1958; Белоруссия и Литва в XV—XVII вв. М., 1961.

ПІЧКУР, піскар, бубир (Gobio) — рід риб род. *коропових*. Тіло (довж. до 20 см) веретеновидне, вкрите великою лускою; рот нижній, в куточках по вусику. Бл. 20 видів П., поширених у річках і озерах Європи, в СРСР — 10 видів, у т. ч. на Україні — 4, з них найвідоміший П. звичайний (G. gobio). Тримається зграями поблизу дна. Живиться донними безхребетними. Перест у квітні — травні. Плодючість до 3 тис. ікринок. Статевозрілими П. стають на 3—4-му році життя. Мають велике значення як корм для інших риб. Об'єкт спортивного лову. *Лд.* с. 390.

ПІЧМАН (Pitschmann) Юзеф Франтішек Ян (1758, Триєст — 1.IX 1834, Кременець, тепер Терноп. обл.) — польс. і укр. живописець, представник *академізму*. Німець за походженням. Художню освіту здобув у Відні. АМ, членом якої був з 1787. З 1788 жив у м. Корці на Волині, з 1789 — у Варшаві і Познані, 1794—1806 — у Львові. Створив бл. 500 портретів (польс. короля Станіслава-Августа, бл. 1789; Т. Чацького, графів Ю. і Ф. Тарновських, автопортрет), картини на міфологічні й біблійні теми («Адам і Єва у раю», «Спляча німфа й сатир», «Ахіллес над трупом Патрокла», «Ахілл з Фетідою» та ін.). З 1806 жив у Кременці, де викладав малювання у гімназії.

ПІЧНЕ ОПАЛЕННЯ — опалення приміщень встановленими в них опалювальними *печами* (трубами); вид місцевого опалення. В опалювальних печах конструктивно поєднано: *топку*; *газоходи* (канал), якими від топки рухаються гарячі гази, і *тепловіддавальну поверхню*. Для П. о. (мал.) застосовують печі теплоїми і нетеплоїми. Печі першого типу бувають помірного і підвищеного прогріву — з теплоакмулюючим масивом (товстої стінні цегляні, тонкостінні з цегли в сталевому каркасі). Їх топлять один-два рази на добу. Печі другого типу — високого прогріву, без теплоакмулюючого масиву (металевої). Вони віддають тепло, поки їх топлять. В СРСР, особливо в сілс. місцевості, поширені печі для опалення і приготування їжі (варисті печі, плити з опалювальним щитком тощо). П. о. застосовують переважно в одно- і двоповерхових будинках, розміщених у районах, де немає систем централізованого теплопостачання.

ПІШОХІДНИЙ МІСТ — міст для пішохідного руху в місцях, де напрям інтенсивних потоків пішохідів перетинаються з природними (водоїмами, ярами) або штучними (автомагістралями, залізницями) перекодами. Розрізняють П. м. (мал.): одно- і багатопрогонні; з *прогоновими будовами моста* аркової, балкової, рамної або висхідної (напр., висхідний П. м. через Дніпро в Києві) конструкції; постійні й тимчасові (у т. ч. *наплавні мости*). Для підйому на міст та спуску з нього споруджують *сходи*, *пандуси*, *ескалатори*, іноді використовують також *сприятливий рельєф місцевості*. Найпоширенішими є П. м. залізобетонні, металеві й комбіновані (металево-залізобетонні). У парках П. м. слугують також для пішохідного руху.

Пішохідний міст через трасу швидкісного трамваю в Києві.

Пішохідний міст через трасу швидкісного трамваю в Києві.

жати, крім того, декоративним елементом ландшафту. Див. також *Перехід пішохідний*.

В. В. Леонтович.

ПІШПЕК — колишня (до 1926) назва м. Фрунзе.

ПІШАНЕ — село Золотоніського р-ну Черкас. обл., поблизу якого в заплаві р. Супою (лівої притоки Дніпра) 1960—61 знайдено залишки човна, рештки кістяка людини та 15 античних бронзових посудин, оздоблених рельєфним орнаментом. Цей унікальний комплекс датується кін. 6 — поч. 3 ст. до н. е. Знайдений посуд (3 *амфори*, 5 *гідрій*, 2 *ситули*, 1 *кратер*, 1 *стамнос* і 3 *лутерії*) являє собою набір для вина. Деякі дослідники вважають, що ці посудини затонули разом з човном і його господарем під час транспортування з якоїсь античної колонії Пн. Причорномор'я до Серед. Придніпров'я. Знахідка з П. свідчить про торг. і культ. зв'язки землеробського праслов'янського населення цієї території з античними містами, що їх здійснювали дніпровським водним шляхом. Чопен з П. експонується в *Історичному музеї УСРР* в Києві; 14 бронзових позолочених посудин — у його філіалі — *Музеї історичних коштностей УСРР*, 1 *лутерій* — в археологічному відділі *Переяслав-Хмельницького історичного музею*. *Лит.*: Гавіна О. Д. *Античні бронзи з Пішаного*. К., 1970.

О. Д. Гавіна.

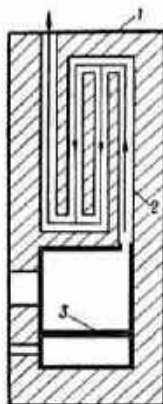
Пішане. Бронзові античні посудини.

В. І. Пічета.

Ю. Пічман. Портрет Станіслава Августа. Національний музей. Варшава.

Пічне опалення. Схеми опалювальної теплової печі: 1 — тепловіддавальна поверхня; 2 — газохід; 3 — точка (стрілками показано напрям руху газів).

ПІЩАНКА — селище міського типу Вінн. обл. УРСР, райцентр, за 7 км від залізнич. ст. Попелюхи. 6,1 тис. ж. (1981).

Вперше згадується 1734 під назвою Піщана. З 1784 має сучас. назву. Після 2-го поділу Польщі (1793) П. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу проголошено в січні 1918. З 1936 П. — с-ще міськ. типу.

У селищі — кар'єроуправління, маслоробний цех Крижопільського мол. з-ду, хлібний та комбикормовий з-д, райсільгоспхімія, міжколгоспна будівельна орг-ція, комбінат побутового обслуговування, 4 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, 6 бібліотек.

ПІЩАНКА, піщанкові (Gerbillinae) — підродина гризунів родом'якових. Довж. тіла до 20 см, хвіст довгий, вкритий хутром, з китицею на кінці; очі порівняно великі. Забарвлення переважно жовто-рудувате. Відомо 13 родів з кількома десятками видів. Поширені в пустелях і напівпустелях Африки, Азії. В СРСР — 14 видів з 2 родів: мала піщанка (Meriones) і велика піщанка (Rhombomys); в УРСР П. немає. Живуть П. колоніями в норах. Активні вночі. Живляться зерном, зеленими частинами рослин, роблячи запаси їх. Розмножуються 2—3 рази на рік; у виплоді 2—7 малят. На зрошуваних землях пошкоджують с.-г. культури, руйнують насадження тощо. Деякі П. поширюють збудників чуми та ін. хвороб людини і тварин.

ПІЩАНСЬКИЙ РАЙОН — у пд. частині Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,6 тис. км². Нас. 32,4 тис. чол. (1981). У районі — 29 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 12 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — смт Піщанка. П. р. розташований в межах *Подільської височини*. Корисні копалини: вапняки, глина, пісок, крейда. Найбільша річка — Кам'янка (прит. Дністра). Ґрунти сірі, світло-сірі опідзолені та чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, ясен, липа, сосна) і чагарники займають 16,5 тис. га. В межах району — держ. заказник Горятківська Дача. Найбільші пром. підприємства — цукр. комбінат (с. Чорномин), кар'єроуправління (видобувають вапняки), комбикормовий та хлібний з-д (Піщанка). Комбінат побутового обслуговування (Піщанка), 3 будинки побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зерноовочівничого, тваринництва — м'ясо-

мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 37,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 34,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, цукр. буряки, соняшник. У П. р. — 13 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції — Попелюхи, Рудниця. Авто-моб. шляхів — 315 км, у т. ч. з твердим покриттям — 260 км. У районі — 20 заг.-осв. та музична школи; 13 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 11 будинків культури, 18 клубів, кінотеатр, 27 кіноустановок, 26 б-к. У с. Студенці П. р. народився укр. рад. композитор К. Я. Доминен, у с. Дмитрашківці — укр. рад. диригент П. І. Муравський. У П. р. видається газ. «Під прапором Леніна» (з 1931).

Е. І. Василевський.
ПЛАВАЛЬНИЙ МІХУР — непарний або парний гідростатичний апарат більшості кісткових риб; являє собою тонкостінний, заповнений газом орган різної форми. Регулює *потоку вагу* тіла при переміщенні риби на ту чи іншу глибину у водній, бере участь у відтворенні звуків, виконує дихальну функцію тощо. Розвивається як виріст передньої частини кишечника. У деяких риб П. м. залишається з'єднаним з кишечником протягом усього життя — відкритиміхурові (осетрові, лососеві, коропові тощо), у інших зв'язок порушується в процесі розвитку малька — закритиміхурові (судак, окунь). Немає П. м. у костистих риб, що постійно ведуть придонний спосіб життя.

ПЛАВАННЯ спортивне — вид спорту, що включає П. на дистанції від 100 до 1500 м певним стилем — вільним (звичайно кролем), брасом, батерфляєм, на спині й комплексне П., а також підводне П. (див. *Підводний спорт*), прикладне, синхронне (художнє). За класифікацією *Міжнародного олімпійського комітету* до П. відносять *стрибки у воду* та *водне поло*. П. є складовою частиною сучас. п'ятиборства. Розрізняють також П. лікувальне, побутове та ін. Спорт. П. виникло на рубежі 15—16 ст. Перші змагання з П. були проведені в 1515 у Венеції. Перші школи П. з'явилися у 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. в Німеччині, Австрії, Франції. В 1890 проведено перший чемпіонат Європи з П. З 1896 П. входить до програми Олімпійських ігор (жінки беруть участь з 1912). В Росії першим центром П. була «Шуваловська школа плавання Російського товариства рятівників на водах», створена 1908. В 1913 в Києві було проведено першість Росії з П. З 1928 проводиться першість СРСР. В 1947 секція П. СРСР (створена 1928; з 1959 — всесоюзна федерація) вступила до Міжнародної аматорської федерації П. (ФІНА; створена 1908) і в 1949 до Європейської ліги П. (ЛЕН; створена 1924).

З 1973 проводять чемпіонати світу з П. П. — один з осн. олімпійських видів спорту. Рад. спортсмени беруть участь у Олімпійських іграх з 1952. Програма Олімпійських ігор з П. неодноразово змінювалась. До програм московської

Олімпіади (1980) було включено 26 дисциплін з спорт. П.: вільний стиль — 100, 200, 400, 800 (лише жінки), 1500 м (лише чоловіки); брас — 100, 200 м; на спині — 100, 200 м; батерфляй — 100, 200 м; комплексне П. — 400 м; естафета — 4 × 100 м, вільний стиль (лише жінки), 4 × 200 м, вільний стиль (лише чоловіки), 4 × 100 м — комбінована. Серед олімпійських чемпіонів — рад. спортсмени М. Кошева (1976), В. Сальников, С. Копляков, Р. Жулпа, Л. Качушите (1964), зокрема укр. плавець *Г. Степанова* (Прозуменичкова) (1980), С. Фесенко (1980), О. Сидоренко (1980). Команда України — переможець VII літньої Спартакіади народів СРСР (1979).

В. М. Платонов.
ПЛАВАННЯ ТВАРИН — одна з форм виявлення життєдіяльності тварин; різновид *локомоції* тварин у водному середовищі. Розрізняють П. т. активне, що здійснюється за допомогою війок, джгутиків (у найпростіших), кінцівок (у черепах, водоплавних птахів, ссавців), хвилюподібних згинань тіла або *плавів* (у більшості риб, китів, змії), реактивним способом (у медуз, головоногих молосків), та пасивне — завдяки течії води (у радіоларій, сифонофор).

ПЛАВАННЯ ТІЛ — стан рівноваги твердого тіла, зануреного частково або повністю в рідину (газ), а також рух цього тіла по поверхні чи всередині рідини (газу). При плаванні виштовхувальна сила, що діє на тіло з боку рідини (газу), дорівнює вазі тіла (див. *Архімеда закон*). *Центр ваги* і центр тиску тіла, що плаває, містяться на одній вертикальній прямій. Питання рівноваги плаваючих тіл та умови стійкості цієї рівноваги досліджують у теорії П. т., яка має важливе значення для кораблебудування. Для характеристики стійкості суден у теорії П. т. користуються поняттям про *метacentр* — центр кривої лінії, по якій зміщується центр ваги зануреної частини тіла при виведенні його з положення рівноваги. В симетричному тілі метacentр збігається з точкою перетину напрямку виштовхувальної сили з прямою його симетрії. Рівновага плаваючого тіла (судна) стійка, якщо його центр ваги міститься нижче від найнижчого положення метacentра.

ПЛАВІКОВА КИСЛОТА — те саме, що й *фтористоводнева кислота*.

ПЛАВІКОВИЙ ШПАТ — те саме, що й *флюорит*.

ПЛАВИЛЬНА ПІЧ — промислова піч, де матеріали плавлять, тобто нагрівають до т-ри, вищої за т-ру їхнього плавлення. П. п. використовують у виробн. сталі, чавуну, кольорових металів і їхніх сплавів (див. *Вагранка*, *Ватержакетна піч*, *Високочастотна піч*, *Відбійна піч*, *Доменная піч*, *Електрична піч*, *Мартенівська піч*), скла тощо. Їх експлуатують на твердому, рідкому і газоподібному паливі, електр. енергії. В деяких П. п. застосовують сонячну енергію (сонячні *оптичні печі*).

ПЛАВИЛЬЩИКОВ Петро Олексійович [24.III (4.IV) 1760, Моск-

Рекорди світу з плавання (на 1.XI 1981)

Вид	Показники хв. сек
У чоловіків	
Вільний стиль, м	
100	49,36
200	1.49,16
400	3.50,49
800	7.56,49
1500	14.58,27
Брас, м	
100	1.02,86
200	2.15,11
На спині, м	
100	55,49
200	1.59,19
Батерфляй, м	
100	53,81
200	1.58,01
Комплексне, м	
200	2.02,78
400	4.20,05
Естафета, м	
4×100 *	3.19,74
4×200 *	7.20,82
4×100 **	3.42,22
У жінок	
Вільний стиль, м	
100	54,79
200	1.58,23
400	4.06,28
800	8.24,62
1500	16.04,49
Брас, м	
100	1.08,60
200	2.28,36
На спині, м	
100	1.00,86
200	2.11,77
Батерфляй, м	
100	57,93
200	2.05,69
Комплексне, м	
200	2.11,73
400	4.36,29
Естафета, м	
4×100 *	3.42,71
4×100 **	4.06,67

* Естафета вільним стилем.

** Естафета комбінована.

ПЛАВКА

Піщур звичайний.

Плавунці. Плавунець облямований жуком і личинкою.

ва — 18 (30).X 1812, с. Хонсево, тепер Бежецького р-ну Калінін. обл.) — рос. актор, драматург і теоретик театру. Дебютував на сцені 1779 в Петербурзі. З 1793 почав грати в Москві у Петровському театрі. Ролі: Тит («Титове милосердя» Княжнина), Едіп («Едіп в Афінах» Озерова), Лір («Король Лір» Шекспіра), Правдін («Недоросток» Фонвізіна). Автор п'єс: «Мельник та збитеник — суперники» (1788), «Змова Кутейкіна» (1789), «Бобиль» (1790), «Рюрик» (ін. назва «Всеслав», 1791), «Монополющик» (1803) та ін. В теоретичних трактатах («Про театр» та ін.) обґрунтовував необхідність створення нац. драматургії.

І. М. Давидова.

ПЛАВКА (Plávka) Андрей (н. 18.XI 1907, с. Літовська Сельниця, округ Літовський Мінкулаш, Пн. Словаччина) — словац. письменник, громад. діяч, нар. письменник ЧССР (з 1971). Учасник Словац. нац. повстання 1944. За освітою юрист. Перша зб. віршів — «З нічків і ранкових роздумів» (1928). У збірках «Вітер над дорогою» (1940), «Три гілки Літова» (1942) оспівує любов до рідного краю. Словац. нац. повстанню, будівництву нового суспільства в країні, боротьбі за мир присвятив збірки «Вогні на горах» (1947), «Вітчизна моя» (1953), «Гірські сосни» (1958), «Не загинув на коні» (1974). У збірках «Заповіт» (1972), «Постскриптум» (1977) — спогади про письменників Л. Новомеского, А. Матушку, Я. Костру, про друзів. У романі «Навернення Павла» (1941) відобразив розчарування селянина життям капіталістичного міста. Автор збірок інтимної лірики «Прощай, моє кохання» (1967), «Мої кохання» (1977), збірок нарисів і оповідань «Повернення Петра Гуганя» (1949), «Семеро» (1952), книг есе «Метричні свідоцтва» (1979), дорожніх нарисів про Радянський Союз «У країні щасливих людей» (1952), белетризованих мемуарів «Жага любові» (1971), «Повна чаша» (1976). Радянський уряд нагородив А. Плавку орденом Дружби народів (1977).

Т.: Укр. перекл. — Янко-герой. К., 1960; Жага любові. К., 1973; [Вірші]. «Всесвіт», 1973, № 1; Рос. перекл. — Стихи и поэмы. М., 1974.

І. М. Лозинський.

ПЛАВКА — 1) Переведення твердої речовини в рідкий стан (див. *Плавлення*). 2) Переробка матеріалів (тол. чин. металів та їхніх сплавів) у *плавильних печах*. Плавою одержують метали (сплави) з руд (доменна П.) або з твердих і рідких металевих шихтових (вихідних) матеріалів (мартенівська П., електроплавка). Нею очищують метали (сплави) від домішок (див. *Зонна плавка*), перетворюють твердий метал на рідкий, щоб виготовити зливки або фасонні відливки, та ін. Деякі способи П. металів не потребують палива (напр., при киснево-зв'язаній циклонній електротермічній П., киснево-конверторній П., при піритній П.) або майже не потребують (напр., при напівпіритній П.) його для розплавлення вихідних матеріалів.

Плавку провадять у відновному, окислювальному або нейтральному середовищі, а також в умовах вакууму і невагомості (див. *Вакуумна металургія*, *Космічна технологія*). 3) Окремий разовий цикл плавлення металу (напр., «за одну плавку видано 400 т чавуну»), а також продукт, одержаний внаслідок цього циклу (напр., «друга плавка сталі»).

ПЛАВЛЕННЯ — перехід речовини з твердого агрегатного стану в рідкий (див. *Агрегатні стани речовини*). П. кристалічних тіл починається при певній т-рі, яка наз. температурою плавлення $T_{пл}$. У процесі П. $T_{пл}$ не змінюється. Поняття т-ри П. не застосовує до аморфних тіл (див. *Аморфний стан*), які переходять у рідкий стан поступово, розм'якшуючись при збільшенні т-ри. П. кристалічного тіла можна зобразити графічно, відклавши по осі абсцис кількість підведеної теплоти Q або час t , а по осі ординат — т-ру тіла T (мал.). Горизонтальна ділянка графіка BC відповідає т-рі П., а також часові співіснування твердої і рідкої фаз речовини. Кількість теплоти, необхідна для розплавлення одиниці маси твердого тіла, наз. питомою теплотою плавлення. Т-ра П. залежить від тиску: ця залежність виражається *Клапейрона—Клаузіуса рівнянням*. Як правило, при П. збільшується *питомий об'єм* тіла, тобто $T_{пл}$ зростає зі збільшенням тиску. Проте існують речовини (напр., лід, вісмут, галій), густина яких при П. зменшується, тобто зі збільшенням тиску їхня т-ра П. знижується. Процес П. відіграє важливу роль у природі (П. снігу і льоду на поверхні Землі, П. мінералів у її надрах і т. д.) та техніці (див., зокрема, *Плавка*).

ПЛАВНІ — надмірно зволожені, часто заболочені ділянки *заплавлених річкових долин*. Характерні для багатьох річок Європ. частини СРСР, на Україні, зокрема, в долинах Дніпра, Дністра, Інгульця та ін. рік. Щорічно затоплюються під час повеней. У П. ростуть верба, тополя, вільха, в'яз та трав'яна рослинність. Використовують П. як сіножаті, для заготівлі очерету, лози тощо, осушені П. — під городи та ін. культури, для випасу худоби.

ПЛАВУНЦЕВІ (Dytiscidae) — родина водних жуків. Тіло (довж. 1,5—45 мм) овальне, сплюснене. Задні ноги довгі, веслоподібні — плавальні, передні коротші — хватальні. Личинки видовжені з пла-

вальними ногами, мають довгі серповидні жувадьця, пронизані каналами, з'єднаними з ротовою порожниною, що служать для висмоктування здобичі. Жуки і личинки добре плавають; живляться водними комахами, пудоловками, а також мальками риб, чим іноді завдають шкоди рибництву. Бл. 2500 видів, поширених в усіх частинах світу, крім Антарктиди. В СРСР — понад 270 видів, у т. ч. на Україні — бл. 135, з них найзвичайніший — плавунець облямований (Dytiscus marginalis).

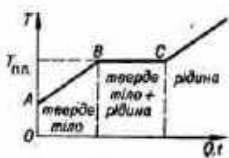
ПЛАВУНЧИК, плавунець (Phalagopus) — рід птахів ряду *Кулікоподібних*. Довж. тіла 16—20 см, маса 26—47 г. Ноги короткі, пальці облямовані вирізними лопатями. Оперення верху темно-сіре або чорне з рудуватими смужками, низ білий або рудий. Добре плавають. Гніздо — ямка. Кладку з 4 яєць у червні — липні насидає самець 20—21 день. Живляться П. ракоподібними, молюсками, комахами тощо. 3 види, поширені в тундрі Єврозії, Пн. Америки та на півдні Пд. Америки, з них в СРСР — 2 види: П. круглодзьобий (Ph. lobatus) та П. плоскодзьобий (Ph. fulicarius).

ПЛАВУЧИСТЬ судна — здатність навантаженого судна плавати в заданому положенні відносно водної поверхні при заданій осадці; одна з основних *морехідних якостей* судна. Запас плавучості визначається розміром суднового борту над водою (вище діючої *матеріалії*).

ПЛАВУШНИК, турча (Hottonia) — рід водних рослин родини первоцвітних. Багаторічні трави з підводними стеблами і гребічасто-перистороздільними листками в кільцях. Квітки чималі, білі або блідо-рожеві з жовтим зівом, розміщені кільцями, зібраними у китицевидне суцвіття на верхівці квітконоса, що виступає з води. Плід — коробочка. 2 види: П. болотний (H. palustris), пошир. у Малій Азії та Європі; в УРСР зустрічається у стоячих та повільно текучих водах, на болотах (на Поліссі, в Лісостепу, на Закарпатті, по долинах річок заходить у Степ); П. здутий (H. inflata), пошир. у приатлантичній частині Пн. Америки.

ПЛАВЦІ — органи руху і стабілізації тіла водних тварин. З безхребетних П. є у деяких червононогих і головоногих молюсків та у щетинощелепних, а хребетних — у круглоротих, риб, хвостатих земноводних і у більшості їхніх личинок, що живуть у воді, у личинках безхвостих земноводних, у деяких ссавців — китоподібних (спинний і хвостовий П.) і сиреноподібних (хвостовий П.). П. є також у дачетника. П. червононогих молюсків — це видозмінена нога. П. більшості ін. тварин — шкіряні складки, без власного скелета. Скелет мають лише П. круглоротих, риб, китоподібних і сиреноподібних, які гомологічні (див. *Гомологія в біології*) кінцівкам наземних хребетних. П. можуть бути парними й непарними (напр., грудні й черевні П. риб — парні, а спинний і хвостовий — непарні).

Дніпровські плавні. Херсонська область.

Плавлення.

ПЛАВЧИКОВІ (Haliplidae) — родина водяних жуків. Тіло (довжина 2—5 мм) овальне, випукле, загострене ззаду. Задні ноги плавальні, звичайно приховані під тонкими хітиновими пластинками. Личинки видовжені з багатьма нитковидними дихальними виростами на сегментах. П. живляться гол. чин. водоростями. Відомо бл. 180 видів, поширених скрізь у прісних водах. В Європ. частині СРСР — понад 30 видів, у т. ч. в УРСР — бл. 15, серед них плавчик річковий (*Haliplus fluviatilis*) і плавчик рудий (*H. fulvus*).

ПЛАГІАТ (лат. plagium — викрадення, від грец. *pláuios* — хитрість) — одна з форм привласнення авторства на чужий твір, порушення прав автора на недоторканність твору. За рад. законодавством особа, винна у П., несе цивільну або кримінальну відповідальність. В УРСР згідно з ст. 497 ЦивК з метою захисту авторського права при виявленні П. мають бути поновлені порушені права автора або заборонено випуск твору в світ (див. *Контрафакція*). Якщо П. авторів заподіяно й збитки, то, незалежно від поновлення порушених авторських прав, автор (його правонаступники) має право на відповідне відшкодування. Якщо П. визнається злочином (ст. 136, 137 КК УРСР), за його вчинення передбачено покарання у вигляді виправних робіт на строк до одного року або штрафу в розмірі до 500 крб.

ПЛАГІОКЛАЗИ (від грец. *pláuios* — навскісний і *klásis* — заломлення) — група породотворюючих мінералів класу *силікатів*. Належать до *польових шпатів*.

ПЛАЗМА (від грец. *pláasma* — виплене, утворене) — повністю або частково іонізований газ, який містить практично однакову кількість позитивних і негативних зарядів (див. також *Іонізація*). При дуже високій т-рі будь-яка речовина перебуває в стані П., тому П. розглядають як четвертий агрегатний стан речовини. Поняття «плазма» запровадили в фізику 1923 амер. вчені І. Ленгмюр і Л. Тонкс (1897—1971). На відміну від звичайних газів, властивості П. значною мірою визначаються її далекодіючими кулонівськими (електростатичними) силами між зарядженими частинками. Наявність у П. заряджених частинок зумовлює її сильну взаємодію з електр. і магн. полями. Відношення кількості іонізованих атомів П. до всієї кількості їх в одиниці об'єму наз. ступенем іонізації П. Залежно від ступеня іонізації розрізняють слабо, сильно і повністю іонізовану П. Середні енергії різних типів частинок, з яких складається П., можуть відрізнятися одна від одної. Тому розрізняють електронну т-ру T_e , іонну т-ру T_i (або іонні т-ри, якщо є різні типи іонів) та т-ру нейтральних атомів T_a . П. з однаковими т-рами всіх компонентів наз. ізотермічною, а з різними — неізотермічною. Залежно від значень T , розрізняють низькотемпературну ($T_i \leq 10^5$ К) та високотемпературну

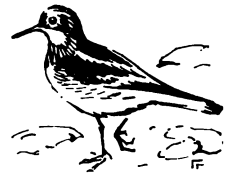
($T_i \approx 10^6 - 10^8$ К) П. Оскільки під дією електр. поля заряджені частинки легко переміщуються, то в стані рівноваги просторові заряди негативних електронів і позитивних іонів компенсують одні одних, і поле всередині П. дорівнює нулеві. Важливою характеристикою П. є т. з. дебаївський радіус a — віддаль, на якій екранується кулонівське поле точкового заряду. Для повністю іонізованої П. $a = \sqrt{(kT)/(4\pi n e^2)}$, де k — Больцмана стала, T — абс. т-ра, n — густина електронів, e — заряд електрона. Кількість електронів у сфері дебаївського радіуса $N = \frac{4}{3} \pi a^3 n$ наз. плазмовим параметром.

Якщо $N \gg 1$, то потенціальна енергія частинок набагато менша за їхню кінетичну енергію. П. з $N \gg 1$ наз. ідеальною, оскільки її можна розглядати як ідеальний газ з рівнянням стану $p = nkT$, де p — тиск. У П. одночасно взаємодіє між собою велика кількість частинок. Внаслідок такої «колективної» взаємодії в П. можуть існувати різноманітні власні коливання і хвилі (при зміщенні заряджених частинок з положення рівноваги виникає електр. поле, яке намагається повернути їх у попереднє положення). Найпростішим типом плазмових коливань є т. з. ленгмюрівські коливання. Вони пов'язані з періодичною зміною густини заряду, яка супроводиться позовжніми коливаннями вектора напруженості електр. поля. Власна частота ω_0 ленгмюрівських коливань визначається співвідношенням: $\omega_0 = \sqrt{\Omega^2 + \frac{3kT}{m} k_B^2}$, де

$\Omega = \sqrt{4\pi n e^2 / m}$ — т. з. ленгмюрівська частота, m — маса електрона, k_B — хвильове число. Квантом ленгмюрівських коливань є *плазмон*. У П. можуть поширюватися й позовжні іоннозвукові та поперечні електромагн. хвилі. Плазмові коливання існують за умови, що *фазова швидкість* їхнього поширення значно перевищує теплову швидкість електронів. Якщо ця умова не виконується, коливання згасають внаслідок їхньої взаємодії з т. з. резонансними частинками, швидкості яких збігаються зі швидкостями поширення хвилі. У нерівноважній П. (напр., коли є напрямлені потоки частинок) можливе й зростання («розкачування») амплітуди коливань. Під дією магн. поля, яке виникає при проходженні електр. струму крізь П., відбувається самотискання П. — *пінч-ефект*. У зовн. магн. полі П. стає анізотропною (див. *Анізотропія*) і гіротропною (здатною повертати площину поляризації хвилі, що в ній поширюється), при цьому з'являються нові типи власних хвилі. Внаслідок великої електропровідності П. силові лінії магн. поля рухаються разом з нею. Така «вмороженість» силових ліній приводить до появи в П. низькочастотних, т. з. альфвенівських хвилі — коливань, які поширюються вздовж магн. поля з швидкістю $v_A =$

$B/\sqrt{4\pi n M_i}$ (B — магн. індукція, M_i — маса іонів). У нерівноважній П. можливі нестійкі стани. Розрізняють гідродинамічні й кінетичні нестійкості П., пов'язані відповідно з переміщенням у просторі окремих її макроскопічних частин та з різною поведінкою окремих груп частинок. Прикладом гідродинамічної нестійкості може бути т. з. жолобкова нестійкість у неоднорідному магн. полі, яка проявляється у виштовхуванні П. з областей з сильнішим магн. полем внаслідок її *діамагнетизму*. За певних умов, напр. під дією високочастотних електромагн. полів, сукупність електронів провідності в металах (електронів і дірок у напівпровідниках) за своїми властивостями стає близькою до П., і її наз. П. твердого тіла. На відміну від газової П., в П. твердого тіла рухомі заряди не обов'язково створюють електрично нейтральну систему. Найпоширеніше властивості П. описуються на основі кінетичних рівнянь для частинок окремих компонентів П. і *Максвелла рівнянь* для самоузгоджених електромагн. полів. Спрощений опис ґрунтується на використанні рівнянь руху для окремих частинок або гідродинамічних рівнянь. У Всесвіті П. є найпоширенішим станом речовини. Сонце, гарячі зорі, міжзор'яні хмари і галактичні туманності складаються з повністю іонізованої П. У природних умовах на поверхні Землі і біля неї П. трапляється рідко (у вигляді полум'я або розрядів блискавки), проте вже у верхній частині атмосфери слабо іонізована П. створює цілий іоносферний шар (див. *Іоносфера*), а ще далі заповнює *радіаційні пояси Землі*. Існування П. у міжпланетному просторі пов'язане з явищем *сонячного вітру*. В лабораторних умовах і в пром. установках П. утворюється в електр. розрядах у газах, у процесах горіння і вибуху. Низькотемпературна П. застосовується в іонних приладах, а також у *термоелектрогенераторах* і *магнітогідродинамічних генераторах* для прямого перетворення теплової енергії на електричну. *Плазмотрони*, які створюють потужні потоки низькотемпературної П., широко використовуються в різних технологічних процесах. Високотемпературна П. ($T \approx 10^6$ К) з *дейтерію* і *тритію* — осн. об'єкт досліджень з керованих *термо ядерних реакцій* (див., зокрема, *Стеларатор*, *Токамак*). У розвитку фізики П. фундаментальний внесок зробили рад. вчені Л. А. Арцимович, Л. Д. Ландау, М. О. Леонтович, К. Д. Синельников, О. І. Ахієзер, Б. Б. Кадомцев та ін. На Україні питання з фізики П. і її практичних застосувань вивчають в ін-тах фізико-технічному (Харків), теоретичної фізики, фізики, ядерних досліджень АН УРСР, а також Київському, Харків. та Ужгородському ун-тах.

Лит.: Синельников К. Д., Руткевич Б. Н. Лекції по фізиці плазми. Х., 1964; Арцимович Л. А. Елементарна фізика плазми. М., 1969; Електродинаміка плазми. М., 1974; Кадомцев Б. Б. Колективні явища в плазмі. М., 1976; Арцимович

Плавунчик круглодзьобий.

Плавунник болотний. Верхня частина квітучої рослини.

Л. А., Сагдеев Р. З. Физика плазмы для физиков. М., 1979.

О. Г. Ситенко.

ПЛАЗМА КРОВІ — рідка частина крові, в якій містяться формені елементи крові (*еритроцити, лейкоцити, тромбоцити*). П. к. — колоїдний розчин різних речовин, що перебувають у динамічній рівновазі з *тканинною рідиною* та внутрішньоклітинною рідиною. Гол. компоненти П. к. — вода (90—92%) і білки (7—8%), *гормони, ферменти, антитіла*. Крім того, П. к. містить *амінокислоти, вуглеводи, ліпіди*, мінеральні солі та розчинені гази. П. к. має слабколужну реакцію (рН 7,4). Дослідження П. к. має велике діагностичне значення.

ПЛАЗМАТИЧНА МЕМБРАНА, плазмалема (від грец. *πλάσμα* — виплплене, утворене і *μάζα* — оболонка) — структура, що оточує клітини рослинних і тваринних організмів і відокремлює їхній вміст від навколишнього середовища. Бере участь у регулюванні клітинного вмісту. Див. *Мембрани біологічні*.

ПЛАЗМІДИ, епісоми — позакромосомні спадкові фактори в *цитоплазмі* клітини, що є не обов'язковими компонентами клітин. Містяться в бактеріях, синьо-зелених водоростях, дріжджах, іноді в клітинах вищих організмів (див. *Спадковість цитоплазматична*). До П. відносять статевий фактор F — визначає статево диференціацію у бактерій, фактори перенесення стійкості (RTF) — забезпечують передавання множинної стійкості бактерій до лікарських речовин та ін. Клітина може мати від однієї до кількох десятків П. Складаються П. з кільцевих молекул *дезоксирибонуклеїнової кислоти* розміром до 20% розміру основної *хромосоми*. Фактор RTF широко застосовується в *генетичній інженерії* як вектор для перенесення генетичного матеріалу в клітину реципієнта. В. М. Каасан.

ПЛАЗМІН, фібринолізин — фермент класу *гідроліз*, що каталізує розщеплення ряду білків (*фібрину, фібриногену, протромбіну* та ін.). Гідроліз фібрину сприяє *фібринолізу* (розсмоктуванню) *тромбів*. П. — глобулярний білок з мол. м. 85 000. Складається з двох поліпептидних (див. *Пептиди*) ланцюгів, з'єднаних дисульфідним зв'язком. В крові тварин і людини П. перебуває в неактивній формі у вигляді *плазміногену*, перетворення якого на П. здійснюється спонтанно або під впливом певних активаторів. П. застосовується в мед. практиці при лікуванні *тромбозів*. Е. В. Луговський.

ПЛАЗМОВА МЕТАЛУРГІЯ — галузь металургії, пов'язана з використанням низькотемпературної ($\sim 10^4$ K) плазми для одержання і обробки металів (сплавів). Почала розвиватися в 50-х рр. 20 ст. в СРСР, Японії, США, НДР, ФРН та ін. країнах. Осн. процесами П. м. є вилучення з руди металів, їхня *плавка, плазмоводуговий переплав*, одержання металевих порошків і гранул, плазмоводуговий нагрів металів, виробування металевих монокристалів. Щоб вилучити з руди метал, її піддають термічній дисоціації в середовищі

плазми. Плавку конструкційних, інструментальних, нержавіючих та ін. сталей, жароміцних сплавів на нікелевій основі, хімічно активних металів (титану, цирконію та ін.) ведуть у *плазмових печах*. Печі такого типу використовують і для плазмоводугового переплаву металів. Металеві порошки і гранули одержують із сталевих (або з ін. сплаву) заготовки, що її швидко обертають навколо власної осі, а торець оплавляють плазмою (процес відбувається у вакуумній камері або в камері з інертним газом); при цьому краплинки металу під дією відцентрових сил розлітаються і тверднуть. Плазмоводуговим нагрівом (з використанням плазмової дуги), що сприяє *рафінуванню* металу, металеві зливки і заготовки готують до кування і прокатки. Дефектні поверхневі шари сталевих зливок і заготовок, що їх важко знімати ін. способами, видаляють плазмоводуговим «струганням» (див. *Плазмове обробка*). Розроблено спосіб плазмоводугового рафінування (оплавлення) таких поверхневих шарів, що не супроводиться втратами металу. Монокристали вольфраму, молибдену та ін. металів виробляють послідовним наплавленням металу на монокристалічну основу (затравку) в інертному середовищі. В СРСР дослідження в галузі П. м. проводять в Центр. н.-д. ін-ті чорної металургії (Москва), зокрема в УРСР — в *Електрозварювальному інституті* ім. Є. О. Патона АН УРСР, *Матеріалознавстві проблем інституту* АН УРСР, *Чорної металургії науково-дослідному інституті* та ін. установах.

Літ.: Фарнасов Г. А., Фридман А. Г., Каринський В. Н. Плазменная плавка. М., 1968; Лакомский В. И. Плазменнотуговой переплав. К., 1974; Ключев М. М. Плазменно-дуговой переплав. М., 1980. Ю. В. Латаш.

ПЛАЗМОВА ОБРОБКА — обробка металевих і неметалевих матеріалів тепловим і механічним діямням низькотемпературної ($\sim 10^4$ K) плазми. Проводиться за допомогою дугових (з плазмовою дугою) і високочастотних (з плазмовим струменем) *плазмотронів*. До П. о. належать *плазмове зварювання, плазмове різання*, а також плазмоводугове «стругання» і рафінування (оплавлення), плазмове наплення і *наплавлення* та плазмове буріння. Плазмоводуговим «струганням» (здуванням оплавленого металу струменем газу) і рафінуванням обробляють поверхневі шари металів і сплавів. Плазмовим напленням і наплавленням стійких проти зношування тугоплавких або ін. металів захищають вироби, що їх експлуатують при високих т-рах, в агресивних середовищах, при значних мех. навантаженнях, змінюють форму поверхні цих виробів. Для плазмового буріння застосовують *плазмотрони* спец. конструкції — *плазмовури*. За їхньою допомогою створюють *бурові свердловини* і *штупи*, розширюють їх, видабвають і обробляють поштучний камінь, ріжуть бетон. О. М. Корнієнко.

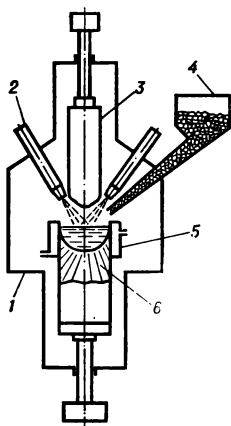
ПЛАЗМОВА ПІЧ — електрична піч, що в ній джерелом тепла є

низькотемпературна ($\sim 10^4$ K) *плазма*, одержувана за допомогою *плазмотрона*. Розрізняють *плазмоводугові* і *плазмові високочастотні печі*. Плазмоводугові печі поділяють на подові (або тигельні), застосовувані для плавки сталей і сплавів спец. призначення, і печі з кристалізатором (мал.), у яких переплавляють кольорові, тугоплавкі і благородні метали, сталі або ін. сплави (див. *Плазмоводуговий переплав*). У плазмоводугових печах *катодом* плазмової дуги служать катоди (найчастіше з вольфраму) одного або кількох *плазмотронів*, а *анодом* — розплавлений у печі метал чи витрачувана заготовка. В плазмових печах вирощують металеві монокристали, переробляють чисті речовини. Порівняно з звичайними дуговими та індукційними печами П. п. забезпечує вищу якість металу. Г. М. Григоренко.

ПЛАЗМОВЕ ЗВАРЮВАННЯ — зварювання металів за допомогою низькотемпературної ($\sim 10^4$ K) *плазми* в середовищі захисних газів; вид *дугового зварювання*. Розрізняють П. з. плазмовою дугою, що виникає між електродом *плазмотрона* і зварюваним металом, і П. з. плазмовим струменем, створеним між електродом і *стопом* *плазмотрона*. Електроди бувають плавкими (сталевими) і неплавкими (напр., вольфрамовими, цирконієвими). При зварюванні неплавкими електродом в зону плазмової дуги можна вводити присадний метал. Плазموутворюючими речовинами служать інертні гази (якщо з'єднують кольорові метали) або вуглекислий газ (у разі з'єднання сталей). Ці самі гази захищають зону зварювання від дії повітря. П. з. буває ручне, напівавтоматичне й автоматичне (найпоширеніше — для стикових з'єднань кольорових металів завтовшки 10—20 мм). Різновидом П. з. є мікроплазмове зварювання металів слабкострумовою (0,5—100 А) плазмовою дугою. Мікроплазмове зварюванням з'єднують кольорові метали і сплави завтовшки 0,05—1,5 мм. О. М. Корнієнко.

ПЛАЗМОВЕ РІЗАННЯ — різання металевих і неметалевих матеріалів за допомогою низькотемпературної ($\sim 10^4$ K) *плазми*; різновид *плазмової обробки*. Для П. р., у процесі якого матеріал у зоні різання розплавляється, застосовують дугові (з плазмовою дугою) і високочастотні (з плазмовим струменем) *плазмотрони*, що їх переміщують вручну або спец. механізмами. Плазмоутворюючими речовинами служать азот, аргон, водень, повітря та ін. гази. Плазмовою дугою ріжуть леговані сталі, кольорові метали (завтовшки до кількох сотень міліметрів), що не піддаються *кисневому різанню*, плазмовим струменем — неелектропровідні матеріали (граніт, бетон, пластмаси тощо).

ПЛАЗМОВІ ПРИСКОРЮВАЧІ — пристрої для одержання потоків *плазми* з швидкостями $10—10^3$ км $\cdot$ с $^{-1}$ і густиною робочої речовини $10^{10}—10^{15}$ см $^{-3}$. В П. п., на відміну від *прискорювачів заряджених частинок*, не існує обмежень інтенсивності потоків за величиною *просторового заряду*.

Плазмодуговий кристалізатор: 1 — камера; 2 — плазмодуговий кристалізатор; 3 — витрачувана заготовка; 4 — пристрій, що подає шихтові (вихідні) матеріали, стружку та ін. відходи; 5 — кристалізатор; 6 — зливков.

оскільки іони, які несуть осн. енергію плазм. потоку, розганяються в присутності електронів, що компенсують цей заряд. Здебільшого прискорення іонів у П. п. відбувається за рахунок дії самоускладненого електр. поля, що існує в плазмовому об'ємі. Знаходять також застосування методи прискорення, основані на взаємодії іонів плазми з зовн. магн. і електр. полями, явищі напрямлених електронно-іонних зіткнень, на використанні кінетичної енергії речовини, яка випаровується під дією інтенсивного випромінювання лазерів. П. п. застосовують як електричні ракетні двигуни космічних літальних апаратів, плазмові інжектори термодерних установок, для обробки поверхонь катодним розпиленням тощо. Див. також *Плазмотрон*. О. Ф. Линьов.

ПЛАЗМОВОДУГОВИЙ ПЕРЕПЛАВ — переплав (повторна плавка) металів і сплавів у дугових плазмових печах. Розроблений на поч. 60-х рр. в *Електрозварювання інституті* ім. Є. О. Патона АН УРСР. Найпоширенішим є П. п. в плазмових печах з витрачуваною заготовкою (електродом), виготовленою з металу, що його переплавляють. У процесі такого П. п. заготовка плавиться теплом плазмової дуги, а рідкий метал краплинами стікає в охолоджуваний водою кристалізатор, де поступово (знизу вгору) твердне, утворюючи цільний і однорідний зливоч. П. п. проводять у вакуумі або в газовому середовищі (інертному, активному) при нормальному чи підвищеному тиску. В процесі П. п. в метал вводять азот — для одержання азотисті сталі, водень — для розкислення металу, кисень — для знеуглецювання його. Щоб інтенсифікувати видалення *неметалевих включень*, на поверхню розплавленого металу подають синтетичний шлак. Розроблено спосіб П. п., за яким разом з витрачуваною заготовкою плавиться шихта або стружка (чи ін. відходи). Метал, одержаний способом П. п., відрізняється бездефектною макроструктурою (див. *Структура металу*), підвищеними мех. властивостями. Плазмоводуговим способом переплавляють сталь, сплави на нікелевій основі, кольорові, тугоплавкі і благородні метали. Лит.: Лакомский В. И. Плазменно-дуговой переплав. К., 1974.

Г. М. Григоренко.

ПЛАЗМОДЕСМИ (від грец. *πλάσμα* — виліплене, утворене і *δεσμός* — зв'язок) — цитоплазматичні тяжі, що з'єднують *протопласти* прилеглих одна до одної рослинних клітин. Мають вигляд вузьких каналців з діаметром від 18 до 68 нм. В П. розрізняють дві мембрани: зовнішню (плазмалему) та внутр. — мембрану тяжа *ендоплазматичної сітки*. По П. здійснюється передача подразнень, циркуляція рідини, потрібної для збереження *осмотичного тиску* в клітинах, і переміщення із клітини в клітину поживних та ін. речовин. **ПЛАЗМОДІЙ** — 1) *Plasmodium* — рід одноклітинних паразитичних організмів ряду *гемоспоридій*. Понад 100 видів, поширених переважно у тропіч. країнах. Пара-

зитується у хребетних тварин (P. knowlesi, P. lerghei, P. relictum та ін.) та людини (P. vivax, P. malariae, P. falciparum, P. ovale), спричиняючи *маларію*. Для життєвого циклу П. характерне нестатеве розмноження, що відбувається у клітинах *ретикulo-ендотеліальної системи* хазяїна — хребетних тварин або людини та статеве дозрівання у кишечнику переносника — кровосисних *комарів* (род. Culicidae) та, імовірно, *мокітів*. З кишечника комара паразити з *гемолімфою* проникають у протоки його слинних залоз, а з них при укусі з слиною в тіло відповідного хазяїна, де й починається новий цикл розвитку. 2) Вегетативне тіло *міксоміцетів*. 3) Амебоподібні багатоядерні утвори (тіла) *міксоспоридій*.

В. П. Коваль. **ПЛАЗМОЛІЗ** (від грец. *πλάσμα* — виліплене, утворене і *λύσις* — розпад, розчленування) — стиснення *протопласта* живої клітини з наступним його відшаруванням від оболонки. Відбувається внаслідок надмірної втрати клітинами води під впливом *гіпертонічних розчинів*. Залежно від ступеня в'язкості *протопласта* розрізняють П. опуклий, або *ковпачковий*, угнутий та спазматичний. При зануренні плазмолізованих клітин у воду спостерігається їх *деплазмоліз*.

ПЛАЗМОН — сукупність всіх нехромосомних спадкових факторів клітини, розташованих у *цитоплазмі*. Складається з дискретних одиниць — плазмогенів, що містяться в *дезоксирибонуклеїновій кислоті* мітохондрій, пластид та ін. органел. Див. також *Спадковість цитоплазматична*.

ПЛАЗМОН — квант коливань густини плазми, які супроводяться позовжніми коливаннями електр. поля. П. являє собою елементарне збудження поля плазмових коливань подібно до того, як *фотон* — елементарне збудження електромагн. поля. П. є *квазічастинкою* і характеризується певною енергією ϵ та імпульсом $\vec{p}$, які виражаються через власну частоту ω_k і хвильовий вектор $\vec{k}_0$ плазмових коливань: $\epsilon = \hbar\omega_k$ і $\vec{p} = \hbar\vec{k}$, де $\hbar$ — Планка стала, $\omega_k = \Omega \left(1 + \frac{3}{2} a^2 k^2\right)$, Ω — ленгмюрівська частота, a — дебайвський радіус (визначення Ω і a див. у ст. *Плазма*). П. існують при умові $ka \ll 1$; якщо вона не виконується, плазмові коливання швидко згасають.

О. Г. Ситенко. **ПЛАЗМОТРОН**, плазмотрон — пристрій для одержання *плазми*. Застосовують при виробництві та обробці різних матеріалів (див. *Плазмова металургія*, *Плазмохімія*, *Плазмова обробка*). Залежно від типу використовуваних електр. розрядів у газах розрізняють дугові та високочастотні (ВЧ) П. У найбільш типових (дугових) плазмотронах робочий газ (водень, кисень, азот, аргон, гелій і т. д.) перетворюється на плазму в дуговому розряді між тугоплавким катодом (вольфрам, молибден,

спец. сплави) і охолоджуваним водою мідним анодом з отвором, крізь який витікає плазма. В деяких П. цього типу анодом служить тіло, яке обробляється. У ВЧ П. робочий газ іонізується у високочастотному безелектродному розряді або в такому ж розряді, створеному між електродними. Т-ра плазми у П. (3—50) · 10³ К. Потужність дугових П. досягає 10 Мвт. ВЧ П. мають меншу потужність (до 1 Мвт), але забезпечують одержання більш чистої плазми (з меншою кількістю частинок речовини електродів). Л. Л. Пасічник.

ПЛАЗМОХІМІЯ (від *плазма* і *хімія*) — розділ *фізичної хімії*, який вивчає *хімічні реакції* в низькотемпературній плазмі і вплив цих реакцій на властивості плазми. Низькотемпературна плазма в хім. технології або безпосередньо бере участь у реакціях, або служить джерелом тепла. Осн. особливістю плазмохім. процесів є перебіг хім. реакцій, які не відбуваються у звичайних умовах. Це зумовлено тим, що в плазмі утворюється велика кількість реакційноздатних частинок (збуджені молекули, атомні й мол. іони, електрони, вільні радикали). Їхня концентрація набагато більша, ніж при звичайних умовах проведення хім. реакцій, а утворення деяких з них можливе лише в плазмі. Розрізняють нерівноважні й квазірівноважні плазмохім. процеси. Останні характеризуються повною неупорядкованістю на мол. рівні і можуть бути описані за допомогою термодинаміки і т. з. арреніусової кінетики. Опис хім. реакцій, що протікають у нерівноважних умовах, можливий при застосуванні *нерівноважної кінетики хімічної*. П. — наук. основа плазмохім. технології, апаратурною базою якої є генератор плазми — *плазмотрон*, камера змішування реагентів, реакційний об'єм, гартівний пристрій і система вловлювання або виділення цільового продукту. Як теплоносії використовуються *інертні гази* (аргон, гелій); мол. гази (напр., водень, азот, кисень, повітря) вступають у хім. реакціях як змінювані компоненти реакційної суміші. Плазмохімічна технологія має багато переваг перед хім. технологією, а саме: можливість синтезу продуктів з особливими властивостями (ультрадисперсні порошки, неорганічні й органічні плівки, модифікування поверхні матеріалів і виробів), синтез яких неможливий ін. методами; значне скорочення кількості технологічних стадій; розширення сировинної бази за рахунок заміни дефіцитних видів сировини дешевими й доступними; зменшення площі, зайнятої обладнанням; зниження матеріалоємності; значне скорочення, а в деяких випадках і повне усунення шкідливих стоків і викидів у навколишнє середовище, можливість макс. автоматизації виробн.; простота управління процесами. Методами П. одержують *азоту оксиди* з повітря, *ацетилен* з вугледюгідів, синтез-газ для виробн. *вінілхлориду*, *каталізатори* для азотної й нафтопереробної промсті, феритові порошки, порошки-

Плакун верболистий.
Верхівка квітучої рослини.

магнітоносії, оксиди титану й цирконію, карбід титану, нітрид бору, карбонітриди тощо; розроблено процес плазмової хіміко-технологічної обробки поверхні сталевих деталей тощо. Див. також *Плазмова металургія, Плазмова обробка*.

Лит.: Моссє А. Л., Печковский В. В. Применение низкотемпературной плазмы в технологии неорганических веществ. Минск, 1973; Теоретическая и прикладная плазмохимия. М., 1975; Полак Л. С. Неравновесная химическая кинетика и ее применение. М., 1979; Процессы и аппараты плазменной химической технологии. К., 1979; Использование плазмы в химических процессах. Пер. с англ. М., 1970.

В. Д. Пархоменко.
ПЛАЗУНИ, рептилії (Reptilia) — клас хребетних тварин. Разом з *птахами* і *ссавцями* П. становлять групу вищих хребетних тварин — *амніот*, що цілком пристосувались до життя і розмноження на суходолі (окремі форми вторинноводні). Довж. тіла сучас. П. від кількох см до 8—10 м (окремі викопні П. були понад 25 м завдовжки), маса П. від кількох грамів до 500—600 кг. Тіло П. ящіркоподібне, змієвидне або сховане у панцир. Кінцівки п'ятипалі, іноді видозмінені (напр., у морських черепах, хамелеонів) або редуковані (у змії). Шкіра вкрита роговими лусками або щитками, шкірних залоз майже немає.

Скелет у плазунів майже повністю скостенілий. Хребет поділяється на шийний, грудний, поперековий, крижовий та хвостовий відділи. Є *грудна клітка*. Череп вкритий численними покривними кістками, які у високій частині більш-менш редуковані й утворюють отвори, розділені високими дугами. П. мають один потиличний виросток, що забезпечує рухомість голови. *Серце* у П. трикамерне: два передсердя та шлуночок з неповною перегородкою, від якого відходять дві дуги аорти та спільний стовбур легених артерій. Дихають П. легенями, що мають комірасту будову, є трахеї та бронхи. *Нервова система* характеризується значним розвитком переднього мозку та появою *кори великих півкуль головного мозку* (у нижчих хребетних — *анамій*—її нема). Органи виділення — тазові нирки (*метанефрос*). Сучасні П.— *пойкілотермні тварини* з низьким рівнем обміну речовин, але вважають, що серед вимерлих П. були й *гомойотермні тварини*. З *чуттів органів* у сучасних П. розвинені органи дотику, нюху, слуху (внутр. і серед. вухо), зору, у більшості ящірок, а також у *гатерій* збереглося рудиментарне тім'яне око. П. властиве *яйцеродіння* та *яйцеживородіння*. Яйця великі, багаті на жовток, вкриті міцною шкірястою або вапнистою оболонкою. Запліднення внутрішнє, зародок має особливі зародкові органи — оболонки: серозну, *амніон* та *алантоїс*. Клас об'єднує 8 підкласів і понад 20 рядів, з них лише 4 сучасні (близько 6500 видів): дзьобоголові, *лускаті*, *черепахи*, *крокодили*. В СРСР — 141 вид, у т. ч. на Україні — 20. Переважна більшість сучас. П. поширена в екваторіальних і субтропічних зонах, значно менше

їх у помір. широтах, лише поодинокі види (ящірка живородяща, гадюка звичайна) зустрічаються і за полярним колом. Серед П. є риючі, пустельні, лісові (зокрема є такі, що живуть на деревах), прісноводні, морські форми. Більшість живиться тваринною їжею, деякі — рослинодії. У багатьох П. спостерігається зимова та літня сплячка. П. відіграють значну роль у саморегуляції *біоценозів*. Окремі П. знищують шкідливих комах та гризунів; великі П. є об'єктами промислу, а деякі (напр., крокодили) — розведення заради м'яса та шкіри. Отруйні змії небезпечні для людини, разом з тим вони є *продуцентами* цінної фармацевтичної сировини (див. *Зміїна отрута*). Деякі П.— переносники паразитів та збудників хвороб тварин і людини. Багато видів крокодилів, черепах, отруйних змії, ящірок потребують охорони і занесені до *Червоної книги*. Виникли П. в палеозої (кінець карбону — початок пермі) і найвищого розквіту досягли в мезозої, давши велику кількість різноманітних форм (*диплодоки*, *ігуанодони*, *іностраницевія*, *іхтіозаври*, *котилозаври*, *птерозаври* та ін.). Предками П. вважають земноводних підкласу батрахозаврів. Наука про П.— *герпетологія*. Іл. див. на окремому аркуші, с. 112—113.

Лит.: Пашенко Ю. Й. Визначник земноводних та плазунів УРСР. К., 1955; Фауна України. т. 7. К., 1959; Терентьев П. В. Герпетология. М., 1961; Жизнь животных. т. 4, ч. 2. М., 1969; Кузнецов Б. А. Определитель позвоночных животных фауны СССР. ч. 1. М., 1974; Определитель земноводных и пресмыкающихся фауны СССР. М., 1977. В. І. Тарашук.

ПЛАЙ — плескаті гребені гір, відгалужень головних хребтів з пасовищами і скотопрогінними стежками в Карпатах, зокрема на Закарпатті. Іноді П. наз. невисокі гірські вершини на бокових хребтах.

К. І. Геренчук.

ПЛАКА — мис на *Південному березі Криму*, на Пд. Зх. від *Алушти*. Має куполоподібну форму, вис. до 50 м. Складений з інтрузивних зеленуватих порфіритів. На схилах — чагарникові зарості. Пам'ятка природи.

О. В. Єна

ПЛАКАТ (нім. Plakat, з франц. placard, від plaquer — наліплювати) — 1) Різновид *графіки*. 2) Окремий художній твір; зображення (переважно кольорове, на папері), поєднане з текстом. Залежно від призначення П. буває: політичний (агітаційний, пропагандистський), рекламний (промисловий, торговельний), видовищний (театральний, концертний; його часом за традицією називають афішею), кінематографічний, навчальний, інструктивний тощо. Щоб привернути увагу глядача, спрямовувати його думку й почуття до дії, в П. застосовують лаконічну, узагальнену форму: чіткий силует, декоративно звучний, часто умовний колір; нерідко використовують образотворчі метафори, алегорії, символи; з'являються різномасштабні зображення, подані в різних просторах і площинах; показують події, що відбуваються в різних місцях і в різний час. Важливу

роль в образному ладі П. відіграють характер і розташування шрифту, його зв'язок із зображенням. У політ. П., поряд з героїчними образами, поширені сатиричні (у творч. на міжнар. та побутові теми). Сучасний П. здебільшого є поліграфічним відтворенням виконаного художником оригіналу, в якому поряд з малюнком і живописом часом використовують фотографію та аплікацію (див. *Колаж*). У Зх. Європі П. бере початок з гравірованих «летючих листків» часів Реформації і Селянської війни 1524—25 в Німеччині, політ. афіш періоду бурж. революції в Англії (17 ст.) і Франції (18 ст.). Найвищі здобутки П. 19 — поч. 20 ст. пов'язані з творчістю прогресивних художників: Т. Стейнлена, П. Пікассо — у Франції; Ю. Валькорна, Г. Пешштейна, К. Кольвіц, Дж. Хартфілда — у Німеччині. У 2-й пол. 19 ст. в Зх. Європі виник рекламний П., який набув особливого поширення у Франції (Ж. Шере, А. Тулуза-Лотрек, А. Муха, Кассандр). Після 2-ї світової війни мистецтво П. досягло високого рівня в країнах соціалістичної співдружності (в ПНР — Т. Трепковський; у НДР — В. Клемке); у капіталістичних країнах (в Італії — Р. Гуттузо, в Японії — Х. Фукуда, у США — А. Рефреж'є).

У Росії політ. П. виник з нар. лубків 18—19 ст., «растопчинських афіш» і сатиричних листків О. Венеціанова, І. Іванова, І. Теребенєва часів Вітчизн. війни 1812; рекламний П. — з книговидавничих оголошень 40-х рр. 19 ст. (О. Агін, В. Тімм). Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. видовищні й виставочні П. виконували І. Білібін, Е. Лансере, В. Серов, К. Сомов. Укр. П. веде свій початок від великоформатних гравірованих тез Києво-Могилянської колегії (17 ст.). У 2-й пол. 19 ст. з'явилися рекламні П. Зародки політ. П. є в графіці сатиричних журналів часів революції 1905—07 («Шершень» та ін.).

Рад. політ. П. народився під час громадян. війни 1918—20 і, спираючись на традиції нар. лубка, сатиричної графіки періоду революції 1905—07, досяг високої зрілості. Революц. пафос, гнівна ненависть до ворогів країни Рад, художня досконалість властиві друкуванням П. (О. Ансіт, В. Дені, Д. Моор, М. Кочергін), розмножуваним за допомогою техніки трафарету П. «Окон сатири РОСТА» (В. Маяковський, М. Черемних, В. Лебедєв).

У 20—30-х рр. провідну роль у розвитку П. відіграли О. Дейнека, Г. Клуцис, О. Родченко. Під час Великої Вітчизняної війни входили друковані П., відновився публ. «Окон ТАСС», розмножуваних за допомогою техніки трафарету. Вагомий внесок у розвиток П. зробили: В. Іванов, О. Кокорекін, В. Корєцький, Кукринікс, І. Тоїдзе, Д. Шмаринов.

Нині поряд з цими майстрами в галузі П. працюють: в РРФСР — О. Савостюк, Б. Успенський, в Азербайджані — Е. Шахтахтинська, в Латвії — Ю. Галкус та ін. Виконують друковані П. та тиражов.

вані технікою шовкографії агіт-плакати Спілки художників СРСР. На Україні під час громадян. війни 1918—20 вийшли перші друковані політ. П. (Б. Ефимов, О. Маренков, Б. Силкін, О. Хвостенко-Хвостов), малювані від руки та розмножувані за допомогою трафаретів: [«Вікна УКРОСТА» в Харкові, «Окна ЮРОСТА» (згодом «Окна ОдУКРОСТА») в Одесі]. У 20—30-х рр. над П. працювали А. Страхов, П. Горілий, С. Григор'єв, М. Дергус, Д. Шавикін. Під час Великої Вітчизн. війни на фронті та в тилу країни плакати, агітванти створювали: К. Агніт-Следзевський, В. Касіян, О. Довгаль, І. Кружков, В. Литвиненко. У повоєнні роки з'явилася нова покоління майстрів П.: Ф. Глушук, Т. Лящук, Ю. Мохор, О. Терент'єв, Є. І. Кудряшов, Є. Саренко та ін. Виходять друковані П. та розмножуються технікою шовкографії видання редакції «Агітплакат» Спілки художників УРСР. Розвиваються інші жанрові різновиди плаката. Іл. див. в окремому арк., с. 384—385.

Лит.: Бутник-Сиверський Б. С. Советский плакат эпохи гражданской войны. 1918—1921. М., 1960; Демосфенова Г. Нурок А., Шантыко Н. Советский политический плакат. М., 1962; Український радянський плакат. [Альбом]. К., 1971; Український політичний плакат. Альбом. К., 1981.

Л. В. Владич.

ПЛАКЕТКА (від франц. *plaque* — дощечка, пластинка) — 1) Металевий прямокутний форм. 2) Металева, керамічна, кістяна або дерев'яна пластинка з рельєфним малюванням, гравіруванням чи мозаїчним зображенням, яка може бути самостійним мистецьким твором або служити для прикрашання меблів та ін. побутових речей.

ПЛАКОДЕРМИ, панцирні риби (*Placodermi*) — клас вимерлих риб. Існували в річках, морях, а в середині девону з'явилися і мор. П., в т. ч. і на тер. України. Довж. тіла до 5—6 м. Голова, передня частина тулуба, а іноді й плавці були вкриті панциром з кістяних пластин шкірного походження. П. поділяють на 2 підкласи: артродир та антіархи (напр., *ботриолепис*).

ПЛАКОР [від грец. *πλαζ* (плажос) — площа, рівнина] — плеската й слабохвиляста вододільна ділянка, в ґрунтовому і рослинному покритті якої найкраще виявлені типові зональні риси (див. *Плакорова рослинність*).

ПЛАКОРНА РОСЛИННІСТЬ — рослинність *плакорів*. Рослинні угруповання, з яких складається П. р., звичайно відповідають зональному типу *рослинності* і в типових випадках є кліматичними угрупованнями (див. *Клімакс* у геоботаніці). Напр., у тайговій зоні П. р. представлена лісами, у степовій зоні — степовими угрупованнями. На основі вивчення П. р. розробляють геоботаничне районування території і заходи її раціонального використання.

ПЛАКСІЙ Олександр Семенович [н. 31.VII (13.VIII) 1911, Курськ] — укр. рад. театральний художник, засл. діяч мист. УРСР (з 1958). Член КПРС з 1950. У 1936 закінчив Харків. худож. ін-т, де

навчався в А. Петрицького, О. Хвостенка-Хвостова, С. Прохорова. Серед краших оформлень вистав — «Загибель ескадри» О. Корнійчука (1941), «Кремлівські куранти» М. Погодіна (1956), «Доки сонце зійде — роса очі виїсть» М. Кропивницького (1958), «Леся» М. Андрієвич (1959), «Матінка Кураж та її діти» Б. Брехта, «Невольник» за Т. Шевченком (1964), «Карпатська легенда» Л. Новицького (1968), всі — у Чернів. укр. муз.-драматичному театрі ім. О. Кобилянської.

ПЛАКУВАННЯ (від франц. *plaque* — накладати, вкривати шаром) — нанесення на поверхню металевих виробів тонкого шару іншого металу (сплаву). Найпоширенішим способом П. є гаряча прокатка, під час якої прокатувані метали (основний і плакувальний) міцно з'єднуються між собою (П. листів, плит). Рідше вдаються до гарячого пресування (П. труб), *зварювання вибухом*. Плакуванням одержують три- і біметали (напр., наносачи на сталь кольорові метали або їхні сплави), створюють *антикорозійні покриття* (напр., наносачи на листи з алюмінієвих сплавів алюміній або алюмінієвий сплав ін. марки) тощо.

ПЛАКУН (*Lythrum*) — рід рослин родини плакунових. Одно- і багаторічні трави. Листки видовжені. Квітки пурпурові або рожеві, в пазухах листків або зібрані у верхівкове китицевидне суцвіття. Плід — коробочка. Бл. 30 видів, що ростуть по всій земній кулі, крім Антарктиди. В СРСР — 13 видів, в т. ч. в УРСР — 10, з них найпоширеніші: П. прутівидний (*L. virgatum*) до 150 см заввишки і П. верболистий, або звичайний (*L. salicaria*), вис. до 100 см, які ростуть по берегах водойм, луків, болотів, медоносів; містять *дубильні речовини*.

ПЛАМЕННИЦЬКИЙ Анатолій Олександрович (н. 19.XI 1920, с. Ягодне, тепер Грачовського р-ну Оренб. обл.) — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1976). У 1953 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у І. Штільмана, К. Єлеви та О. Шовкуненка. Твори: «В Сибір. М. Волконська» (1957), «Вечір» (1957), «Дошк» (1960), «Мати» (1961), «Незабутнє. 1943» (1963), «Т. Шевченко в Нижньому Новгороді» (1964), «Сергій Єсенін» (1966), «За синів, що загинули. В день Перемоги» (1967), «У день виборів» (1971), «Похмурий день» (1975), «Увечері» (1978), «Саласпільський меморіал» (1980) та ін. З 1963 викладає у Київ. худож. ін-ті (з 1977 — професор). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

ПЛАН (від лат. *planum* — площа) — 1) Завдаєть визначений порядок, послідовність здійснення будь-якої програми, виконання роботи, проведення заходів, напр. П. народногосп. (див. *Планування народного господарства*), виробничий, стратегічний, навчальний. 2) Порядок, послідовність викладання будь-якого матеріалу (доповіді, п'єси). 3) Картографічне зображення на площині в умовних знаках і в певному масштабі

(1:10000 і більше) невеликої ділянки земної поверхні. 4) Горизонтальний розріз або вид згори будь-якої споруди чи предмета (напр., П. в архітектурі). 5) Розміщення об'єктів на зображенні (передній, середній, задній П.) та їхніх розмірів (великий, дрібний П., напр. *план кінематографічний*).

ПЛАН КІНЕМАТОГРАФІЧНИЙ — розміщення в просторі і масштаб зображення об'єкта в кадрі. За положенням об'єкта розрізняють перший, другий і дальний П. к., а за масштабом — великий, середній і загальний. Одним із можливих планів є деталь. Зміна П. к. — осн. форма побудови композиції сцен кінофільму. Вибір П. к. дає змогу трактувати епізоди фільму, а також формувати ритм дії.

ПЛАН РАХУНКІВ — систематизований перелік бухгалтерських рахунків, об'єднаних у групи з однаковим екон. змістом і призначенням. П. р. використовують для контролю за виконанням нар.-госп. плану та одержання зведених показників як по підприємству, так і по нар. г-ву в цілому. З 1.І 1969 діє єдиний П. р. для підприємств, будов, об'єднань та ін. орг-цій союзного, респ. та місц. підпорядкування, затверджений М-вом фінансів СРСР за погодженням з ЦСУ СРСР. В П. р. в окремий розділ виділено забалансові рахунки. До рахунків, що потребують конкретнішої деталізації, в П. р. передбачено *субрахунки*, які використовують при складанні звітності, балансу та оперативному управлінні підприємством. В П. р. кожний синтетичний рахунок і субрахунок мають назву, свій номер і шифр. Субрахунки нумерують у межах того рахунку, до якого їх підкривають. До П. р. додається інструкція, що містить коротку характеристику кожного рахунку, а також пояснення, з яким рахунком він взаємопов'язаний (кореспондує), наводиться типова *кореспонденція рахунків* бухгалтерського обліку.

М. О. Приходько.

ПЛАН СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ КОЛЕКТИВУ — науково обґрунтована система показників удосконалення умов праці, побуту і відпочинку працівників об'єднань, підприємств, організацій, поліпшення організації використання ними *вільного часу*, підвищення загальноосвітнього і професійного рівня. П. с. р. к. є складовою частиною п'ятирічних і річних планів. Розробка і реалізація П. с. р. к. дають змогу ефективніше використовувати соціальні фактори зростання економіки. П. с. р. к. складається з двох частин: основної (для колективу в цілому) і додаткової (для окремих груп працівників). Осн. частина включає чотири розділи: зміни соціально-демографічної структури колективу; вдосконалення умов і охорони праці, зміцнення здоров'я працівників; поліпшення соціально-культур. і житл.-побутових умов трудящих і членів їхніх сімей; комуністичне виховання трудящих, залучення їх до управління виробн. У додатковій частині плану містяться конкретні програми підвищення кваліфікації і професій-

А. О. ПЛАМЕННИЦЬКИЙ.

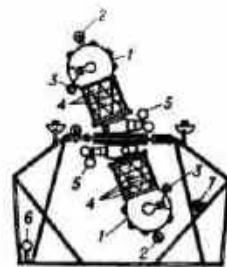
А. О. ПЛАМЕННИЦЬКИЙ.
Народження Донбасу.
1975—76.

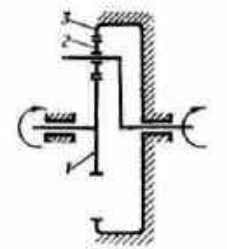
ПЛАНЕР

Планери: 1 — «Летун» («Литва»); 2 — БРО-11М.

Мал. 1. Схема апарату планетарію: 1 — підвісна і підвісна кулі з проекторами зоряного неба; 2 — підвісна і підвісна кулі з проекторами назв сузір'їв; 3 — проектори Молочного Шляху; 4 — проекційний механізм Сонця; 5 — проектори планет; 6 — проектори небесного екватора та екліптики; 7 — прилад для демонстрування сонячних та місячних затемнень.

Планетарна передача: 1 — рухоме зубчасте колесо; 2 — сателіт; 3 — нерухоме зубчасте колесо.

ної майстерності працівників підприємства, характеризуються етапи соціально-професійного зростання кожного працівника, вимоги, які ставляться до нього на кожному з етапів, заходи заохочення тощо. Матеріально-фінанс. основою П. є р. к. є фонди стимулювання. Комплексна реалізація всіх розділів П. є р. к. сприяє неухильному підвищенню рівня життя людей, їхньому всебічному розвитку (враховуючи особливості трудової діяльності) досягненню єдності загальнонародних, колективних і особистих інтересів.

Є. Г. Панченко.

ПЛАНЕР (франц. *planeur*, від *planer* — ширяти) — важкий за повітря безмоторний літальний апарат. Осн. частинами П. (мал.) є крило, корпус (фюзеляж), оперення (поверхні у хвостовій частині), що забезпечують стійкість і керованість літального апарату та пристрої для приземлення (посадочна дилка або колеса). Транспорти П. з корисним вантажем буксируються літаками. Спортивні П. запускають у повітря за допомогою літака-буксирувальника, натагуванням буксирного троса лебідкою тощо. У вільному польоті П. може планувати (спускатися по похилій траєкторії), летіти горизонтально або, використовуючи висхідні повітряні течії, набирати висоту. Перші польоти на П. власної конструкції здійснили у другій пол. 19 ст. франц. моряк Ж. Ле Брі, нім. інженер О. Лілієнталь, амер. винахідники брати У. і О. Райт. В Росії на поч. 20 ст. відомими планеристами були К. К. Ариєв і Г. С. Герасєв. В СРСР планеробудування набуло розвитку з 20-х рр. Оригінальні конструкції П. створили О. К. Антонов, С. В. Ільїн, С. П. Корольов, О. С. Яковлев, О. М. Грацианський та ін. Сучасні П. можуть досягати висоти до 14 км, долати віддалі понад 1000 км, їхня швидкість — до 250 км/год (див. *Планерний спорт*).

ПЛАНЕРНИЙ СПОРТ — вид авіаційного спорту, що включає змагання на планерах. До програми П. с. входять змагання на дальність польоту в заданій призначений пункт з посадкою в ньому або з поверненням на старт; досягнення абсолютної висоти польоту; на швидкість польоту по трикутному маршруту на 100, 200, 300 та 500 км тощо. Виник в кінці 19 — на поч. 20 ст. В Росії перші гуртки з П. с. створені у 1900-х рр. в Москві, Тбілісі, Києві та ін. містах. В СРСР розвиток П. с. почався з 1923, коли в Криму відбулися перші всесоюзні планерні випробування. Розвиток П. с. в СРСР пов'язаний з діяльністю Т-ва друзів повітряного флоту, Тсоявіхіму (згодом ДТСААФ). У 1934 Тсоявіхімом було затверджено звання «Майстер планерного спорту СРСР». В 1948 створено всесоюзну секцію П. с. (з 1965 — Федерація П. с.). В 1949 П. с. включено до Єдиної Всесоюзної спортивної класифікації. З 1948 проводяться чемпіонати світу з П. с. один раз на два роки. В 1950 при Міжнародній авіаційній федерації (ФАІ) створено планерну комісію, яка керує

розвитком П. с. в світі, проведенням чемпіонатів світу тощо. Серед абсолютних чемпіонів СРСР та рекордсменів світу — укр. спортсмени-планеристи М. Веретеников, В. Єфіменко, З. Солов'єв, В. Гончаренко, Є. Руденський.

Є. Г. Руденський.

ПЛАНЕРСЬКЕ (до 1944 — с. Коктебель) — селище міського типу Судакського р-ну Крим. обл. УРСР. Розташоване на узбережжі Коктебельської бухти, біля підніжжя вулканічного гірського масиву Карадаг, за 20 км від залізнич. ст. Феодосія, 2,9 тис. ж. (1981). У П. — відділення радгоспу-заводу «Коктебель», винозавод, будинок побуту, комбінат комунальних підприємств. Заг.-осв. школа, поліклініка, будинок культури, кінотеатр. С-ще міськ. типу — з 1960.

П. — кліматичний приморський курорт. пляж піщаний та з дрібною галькою. Лікувальні засоби: кліматотерапія, мор. купання (з середини червня до жовтня). Показання: захворювання органів дихання нетуберкульозного характеру, функціональні захворювання нервової системи, порушення обміну речовин тощо.

ПЛАНЕТАРІЙ (від лат. *planetarius* — той, що спостерігає зорі) — 1) Апарат, за допомогою якого демонструють небесні явища. П. встановлюють у центрі круглого залу, над яким споруджують півсферичний купол — екран. Сучас. П. — складний оптичний прилад (мал. 1). Зображення зоряного неба створюють кулі з вмонтованими в них проекторами (див. *Проекційний апарат*), кожен з яких відтворює на екрані відповідну ділянку неба. Окремі проектори здійснюють демонстрацію планет, комет, метеорного дощу, зоряних скупчень, Молочного Шляху, міжпланетних станцій, космічних кораблів та інших об'єктів. П. застосовують як наочний засіб для поширення астр. та ін. природничо-наук. знань. За допомогою П. протягом кількох хвилин можна показати явища, які в природі відбуваються протягом року або навіть кількох сотень тисяч років. Перший П. виготовлено 1924 на заводі К. Цейса в Німеччині. З 80-х рр. народне підприємство «Карл Цейс Йена» (НДР) випускає П. малої, середньої та великої моделей, розрахованих на 8-, 12,5- та 23-метрові діаметри проекційних куполів. 2) Наук.-освітня установа, в якій читають популярні лекції з астрономії, космонавтики та наук про Землю. Лекції супроводяться демонстрацією штучного неба та його явищ, яка здійснюється за допомогою апарату П. Перший П. в СРСР відкрито 1929 в Москві.

Мал. 2. Новий будинок Київського планетарію (1982).

На Україні П. є в Києві (мал. 2), Харкові, Чернівцях, Херсоні, Дніпропетровську, Вінниці, Одесі, Луцьку, Дніпропетровську та Трускавці.

Є. Г. Тихонько.

ПЛАНЕТАРНА ГЕОЛОГІЯ — розділ планетології, що вивчає планетарно-астрономічні фактори геол. розвитку Землі, взаємозв'язок процесів, які відбуваються на її поверхні та у внутр. геосферах. Предметом дослідження П. г. є варіації форми Землі, зумовлені змінами швидкості осьового обертання, положення осі відносно тіла планети, а також гравітаційних і фіз.-хім. характеристик її внутр. будови, розмірів та об'єму протягом геол. часу.

А. Я. Радзівіль.

ПЛАНЕТАРНА ПЕРЕДАЧА — передача з зубчастими колесами (в т. ч. з сателітами), що передає обертальний рух від ведучої ланки машини (механізму) до веденої. Розрізняють П. п. (мал.) циліндричні і конічні (див. *Диференціаль*), одно- і багатосупуєні. П. п. забезпечує, якщо необхідно, значне передаточне відношення (порядку кількох сотень), відзначається невеликими габаритами і масою. У багатьох П. п. — високі (до 0,99) ккл. Передача такого типу застосовують у транс. і вантажопідійомних машинах, приводах верстатів тощо. Різновидом П. п. є *хвильова передача*.

Ю. О. Попченко.

ПЛАНЕТИ (лат. *planetae*, від грец. *πλανήτης*, букв. — мандрівний) — великі кулясті тіла, які обертаються навколо Сонця і світяться завдяки відбитим сонячним променям. Між П. і Сонцем діє взаємне притягання, яке описується *Ньютоном законом тяжіння*; рух П. навколо Сонця наближено описується *Кеплера законами* і відбувається по траєкторіях, які в першому наближенні можна вважати *еліптичними*. Заг. маса всіх П. становить 0,13% від маси Сонця, а момент імпульсу всієї Сонячної системи на 98% зосереджений в орбітальному русі П. До 1780 було відомо шість найближчих до Сонця П. — Меркурій, Венера, Земля, Марс, Юпітер і Сатурн. У 1781 відкрито Уран. З використанням аналізу збурень уже відомих П. (див. *Збурення руху небесних тіл*) було відкрито Нептун та Плутон. У всіх цих П. (крім Меркурія і Венери) є природні супутники (див. *Супутники планет*). П. Меркурій і Венера, орбіти яких лежать всередині орбіти Землі, наз. *внутрішніми*. Решта П., починаючи з Марса, наз. *зовнішніми*. Крім 9 відомих П. (які наз. *великими*), в Сонячній системі відкрито бл. 2400 *малих планет*. 2.1 1959 в СРСР була запущена *автоматична місячна станція «Луна-1»* (див. *«Луна»*), яка стала першою штучною П. Теор. міркування та сучас. високоточні астр. спостереження ведуть до висновку про існування П. поблизу ін. зірок.

Істинний характер руху П. встановив М. Коперник і уточнив Й. Кеплер. Рух П. навколо Сонця визначається елементами її орбіти. Для кожної П. відомі *періоди обертання* навколо Сонця та осі,

розмір, форма (стиснення), маса, серед. густина, прискорення сили тяжіння на її поверхні, космічні швидкості тощо (табл.).

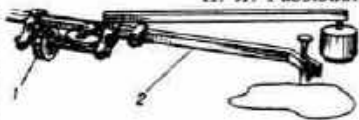
За фіз. характеристиками П. поділяють на П. земної групи (Меркурій, Венера, Земля, Марс) і П. групи Юпітера — планети-гіганти (Юпітер, Сатурн, Уран, Нептун) і Глутон. П. земної групи (які наз. ще внутрішніми, бо їхні орбіти лежать всередині кільця малих планет; всі П. наз. зовнішніми) мають порівняно невеликі розміри, значно серед. густину, повільне обертання навколо осі; їхні поверхні тверді, а атмосфери (крім Венери) більш-менш розріджені. Ці П. перебувають на відносно невеликих відстанях від Сонця, тому одержують від нього значну кількість тепла. Про походження П. найбільше поширена гіпотеза, за якою вони утворилися шляхом гравітаційної конденсації з речовини первинної газопилової хмари (див. *Космогонія*).

Вивчення фіз. умов на П. ведеться: астрофіз. методами з використанням оптичних телескопів та радіотелескопів, встановлених на Землі та автоматичних міжпланетних станціях (АМС); за допомогою спускних апаратів, які здійснюють м'яку посадку на поверхню П. і дають змогу безпосередньо вивчати фіз.-хім. властивості її атмосфери та поверхні; з пролітних орбіт, орбіт штучних супутників Марса (АМС «Марс», «Марінер», «Вікінг») та штучних супутників Венери (АМС «Венерра-1», «Піонер»). Амер. АМС «Піонер-10, 11» та «Вояджер» передали на Землю фотознімки та ін. цінну наук. інформацію про заг. вигляд та фіз. стан зовн. шарів Юпітера, Сатурна та їхніх супутників. В СРСР дослідження П. ведуться в Ін-ті космічних досліджень АН СРСР, Кримській астрофізичній обсерваторії АН СРСР, Астрономічній обсерваторії Головної АН УРСР, Ін-ті астрофізики АН Каз. РСР та ін.

Літ.: Ксанфомалити Л. В. Планети, открытые заново. М., 1978; Бронштейн В. А. Планеты и их наблюдение. М., 1979; Мухин Л. М. Планеты и кометы. М., 1980. **ПЛАНЕТИ-ГИГАНТИ** — планети Сонячної системи, маси та розміри яких значно більші за маси та розміри планет земної групи. До них належать Юпітер, Сатурн, Уран і Нептун. Ці планети характеризуються малою серед. густиною, швидким обертанням навколо осі, заповненням хмарами воднево-гелієвими атмосферами та значною кількістю супутників (див. *Супутники планет*). У П.-г., крім Нептуна, спостерігаються системи кілець. Теор. моделі допускають наявність в надрах П.-г. відносно невеликих твердих ядер з металізованим водню і гелію. Імовірно, що елементарний склад П.-г. в цілому мало відрізняється від сонячного. Дослідження П.-г. та їхніх супутників ведуть наземні обсерваторії та автоматичні міжпланетні станції. **ПЛАНЕТОЛОГІЯ** (від планета і грец. λόγος — вчення) — наука, що вивчає фіз. особливості, хім. склад та внутрішню будову планет Со-

нячної системи. На сучас. етапі осн. увага П. зосереджена на вивченні структури і внутр. будови окремих сфер планет земної групи (Меркурій, Венера, Земля, Марс) та Місяця. П. користується порівняльно-істор. методом дослідження, який виключає структурно-морфологічні, фіз. та хім., переважно дистанційні, методи з застосуванням супутникової техніки. П. складається з таких розділів: планетарної геології, седенології (досліджує Місяць), ареології (Марс), термезології (Меркурій) і афрології (Венера). П. сформувалася в СРСР у 50-х рр. У 1955 створено комісію астрогеології (з 1962 — планетології) Георг. т-ва СРСР, 1968 за пропозицією рад. учених — Міжнар. асоціацію П. Особливого розвитку П. набула у зв'язку з космічними дослідженнями. На Україні планетологічні дослідження проводять Геологічний наук. інститут АН УРСР, Геохімії і фізики мінералів інститут АН УРСР та Геофізики інститут АН УРСР.

А. Я. Радзівіль.

Планіметр: 1 — лічильний механізм; 2 — обвідний важіль з штифтом.

ПЛАНІМЕТР (від лат. planum — площина і грец. μέτρον — вимірюю) — механічний прилад, яким наближено визначають площу плоских фігур неправильної форми. Осн. частинами найпоширенішого П. (мал.) є обвідний важіль з штифтом, який обводять контур фігури,

і лічильний механізм, що, фіксуючи переміщення штифта, вказує шукану величину площі. Є П., якими можна знаходити й інтеграл деяких видів. П. використовують гол. чин. в конструкторській справі.

ПЛАНІМЕТРИЯ — розділ геометрії, в якому вивчаються властивості фігур, розміщених в одній площині. Найповніший і систематизований виклад П. вперше було наведено в «Початках» Евкліда.

ПЛАНК (Planck) Макс Карл Ернст Людвіг (23.IV 1858, Кіль — 4.X 1947, Геттінген) — нім. фізик-теоретик, член Берлін. АН (з 1894; 1912—43 — неодмінний секретар), іноз. чл.-кор. Петерб. АН (з 1913), почесний член АН СРСР (з 1926). Навчався в Мюнхен. (1874—77) і Берлін. (1877—78) ун-тах. У 1880—85 викладав у Мюнхен. ун-ті. Професор Кільського (з 1885) та Берлін. (з 1889) ун-тів. Ранні дослідження П. присвячені уточненню поняття ентропії і необхідності обґрунтування 2-го начала термодинаміки (1879), застосуванню термодинаміки до фіз.-хім. процесів, зокрема до дисоціації газів і слабких розчинів (1883—88). У 1900 П. припустив, що атомні осцилятори випромінюють енергію лише певними порціями — квантами, величина яких дорівнює $h\nu$, де ν — частота випромінювання, h — універсальна стала. Виходячи з цього неприйнятого для класичної фізики припущення, П. вивів формулу для розподілу енергії в спектрі випромінювання абс. чорного тіла (див. *Планка закон випромінювання*). Запровадженням універсальної сталої h (див. *Планка стала*) було покладено початок розвитку квантової фізики. Важливе місце в теор.

М. К. Е. Л. Планк.

Характеристики планет Сонячної системи (за даними на 1981 рік)

Характеристики	Меркурій	Венера	Земля	Марс	Юпітер	Сатурн	Уран	Нептун	Плутон
Середня відстань від Сонця, в астр. одиницях	0,387	0,723	1,000	1,524	5,203	9,539	19,191	30,071	39,518
Сидеричний період обертання, в тропічних роках	0,241	0,615	1,000	1,880	11,862	29,458	84,015	164,788	247,697
Ексцентриситет орбіти	0,206	0,007	0,017	0,093	0,048	0,054	0,046	0,008	0,253
Нахил площини орбіти до екватори	7° 0'	3° 24'	0°	1° 51'	1° 18'	2° 29'	0° 46'	1° 46'	17° 8'
Екваторіальний радіус, в радіусах Землі	0,38	0,95	1,00	0,53	11,11	9,43	3,98	3,82	0,32
Стиснення	0,0	0,0	$\frac{1}{298}$	$\frac{1}{191}$	$\frac{1}{16,5}$	$\frac{1}{10,4}$	$\frac{1}{18,7}$	$\frac{1}{47}$	?
Маса, в одиницях маси Землі	0,054	0,845	1	0,107	317,88	95,17	14,54	17,25	0,002
Середня густина, г/см ³	5,45	5,25	5,52	3,89	1,35	0,70	1,30	1,71	0,4÷1
Прискорення сили тяжіння на екваторі, см/с ²	368	885	978	372	2301	944	967	1300	~100
Друга космічна швидкість, км/с	4,2	10,3	11,2	5,0	61	37	22	25	~0,89
Сидеричний екваторіальний період обертання	58,7 доби	243,2 доби	23 год 36 хв 4 с	24 год 37 хв 23 с	9 год 50 хв 40 с	10 год 14 хв 24 с	10 год 49 хв 0 с	15 год 48 хв	6,4 доби
Кількість супутників	0	0	1	2	15 і кільця	16 і кільця	5 і вузькі кільця	2	1
Наявність атмосфери	Сліди	Дуже густа	Густа	Дуже розріджена	Дуже густа	Дуже густа	Дуже густа	Дуже густа	Сліди

ПЛАНКА ЗАКОН ВИПРОМІНЮ- ВАННЯ

дослідженнях П. займають праці з теорії відносності. Зокрема, П. вивів рівняння релятивістської динаміки (1906), провів узагальнення термодинаміки в рамках спец. теорії відносності. Нобелівська премія, 1918.

ПЛАНКА ЗАКОН ВИПРОМІНЮВАННЯ — закон розподілу енергії в спектрі випромінювання абсолютно чорного тіла. Теоретично вивів 1900 М. Планк на основі гіпотези квантів енергії. П. з. в. дає залежність від частоти ν і T випромінювальної здатності $\epsilon_{\nu,T}$ абс. чорного тіла. Виражається формулою:

$$\epsilon_{\nu,T} = \frac{2\pi h \nu^3}{c^2} \cdot \frac{1}{e^{h\nu/kT} - 1},$$

де h — Планка стала, k — Больцмана стала, c — швидкість світла у вакуумі. З П. з. в. випливають як наслідок Віна закон випромінювання, Релея — Джінса закон випромінювання та Стефана — Больцмана закон випромінювання; див. також Кірхгофа закон випромінювання. П. з. в. став вихідним при створенні квантової механіки.

ПЛАНКА СТАЛА, квант дії — одна з основних фізичних сталих, яка визначає специфіку закономірностей у мікросвіті й відіграє фундаментальну роль у квантовій механіці. Запровадив 1900 М. Планк при виведенні закону розподілу енергії в спектрі випромінювання абс. чорного тіла. П. с. $h = (6,626196 \pm 0,000050) \cdot 10^{-34}$ Дж с. Часто П. с. наз. величиною $h = h/2\pi$.

ПЛАНКЕТТ (Plunkett) Джеймс (н. 1920, Дублін) — ірл. письменник. Пише англ. мовою. Був журналістом, музикантом, режисером, профспілковим діячем. Тема оповідань зб. «Довірливі й покалічені» (1958) — самотність і невдоволення людей, які не знаходять собі місця в суспільстві. Значним явищем ірл. л-ри став роман «Збаламучене місто» (1969) — про події Дублінського страйку 1913—14, в якому П. прагне з'ясувати соціальну основу конфліктів, характерних для сучас. Ірландії. Відомий публіцистичними виступами проти клерикалізму й націоналізму ірл. реакціонерів.

Тв.: Рос. перекл. — Взабаламучений город. М., 1974.

О. І. Земляний.

ПЛАНКТОН (від грец. *πλαγκτός* — блукаючий) — сукупність організмів морських та прісноводних водойм, які населяють товщу води і не здатні протистояти перенесенню течіями. Організми П. мають різні пристосування, які зменшують питому вагу тіла (напр., газові і жирові включення) і збільшують його питому поверхню (напр., дуже розгалужені виступи). До складу П. входять рослини — фітопланктон і тварини — зоопланктон. Розміри організмів П. коливаються від кількох мкм (напр., одноклітинні водорості) до кількох м (напр., медуза ціанея). Фітопланктон, більшість компонентів якого є *автотрофами*, поширений в основному до глб. 50—100 м. Зоопланктон населяє всю товщу води. Мор. фітопланктон склада-

ється в основному з диатомових і перидинієвих водоростей, прісноводний відрізняється від мор. різноманітністю зелених і синьо-зелених водоростей та ін. У всіх мор. і прісноводних водоймах зустрічається до 3 тис. видів організмів фітопланктону. В мор. зоопланктоні переважають веслоногі ракоподібні, креветки, мізосоподібні та ін., чисельні найпростіші, кишковопорожнинні, крилоногі молоски, личинки (риб, безхребетних, у т. ч. донних); у прісноводному чисельніші веслоногі та гіллястовусі ракоподібні, коловертки тощо. Найбільша видова різноманітність П. спостерігається в тропічних водах океану. П. (безпосередньо або через ланцюги живлення) має велике значення в живленні багатьох промислових тварин (риб, кальмарів, китоподібних та ін.). Деякі представники П. є біологічними індикаторами ступеня забрудненості водойм (див. «Цвітіння води»), об'єктами промислу (креветки, криль). Термін «планктон» ввів у 1887 нім. вчений В. Гензен. Див. також Бентос. Нейстон. Нектон. Плейстон.

ПЛАНО КАРПІНІ — італійський мандрівник. Див. Карпіні Джованні.

ПЛАНОВЕ ГОСПОДАРСТВО — нар. господарство соціалістичних країн, що розвивається за єдиним держ. планом відповідно до вимог *планового, пропорційного розвитку народного господарства закону* та інших економічних законів соціалізму для забезпечення всебічного зростання суспільного виробництва з метою неухильного піднесення добробуту народу. Див. Планування народного господарства.

«ПЛАНОВИЙ (РЕГУЛЬОВАНИЙ) КАПІТАЛІЗМ» — сукупність бурж. і опортуністичних концепцій, в яких держ. регулювання економіки розглядається як засіб подолання антагоністичних суперечностей капіталістичного *відтворення*, усунення економічних криз, безробіття, інфляції тощо. Формування «П. (р.) к.» припадає на поч. 20 ст. Теор. основою антимарксистських концепцій держ. регулювання капіталістичної економіки є макроекономічна концепція «ефективного попиту» Дж. Кейнса (див. Кейнсіанство). В сучас. бурж.-екон. л-рі існують різні варіанти «П. (р.) к.». У працях А. Хансена, Дж. Р. Хікса, С. Чайза, Дж. М. Кларка *державно-монополістичний капіталізм* трактується як «*мишана економіка*», де принцип приватної власності на засоби виробн. нібито поєднується з плановим господарюванням. Регулювання цієї економіки здійснюється нібито автоматично (внаслідок діяння автом. вбудованих стабілізаторів) або, і це головне, цілеспрямованою системою держ. регулювання в галузі фінанс.-кредитної та виробничої діяльності. Поглиблення *загальної кризи капіталізму* зумовило в 50—60-х рр., особливо в 70-х рр. перехід до більш заг. програм тривалого екон. зростання. В працях Є. Домара, Р. Харрода, Н. Калдора розроблено теорію екон. динаміки

та стабілізованого екон. зростання. На посилення екон. функцій д-ви і наступ на життєві інтереси трудящих зорієнтований також новітній варіант «мішаної економіки» П. Семюелсона та Дж. Гелбрейта, де йдеться про застосування у практиці капіталістичного регулювання механізму «*політики доходів*», тобто про регулювання д-вою заробітної плати та цін. Широкого застосування набула також апологетика капіталістичного програмування, яке аж ніяк не веде до «безкризового», «планового» капіталізму (див. «*Безкризовий розвиток*»). Різні варіанти концепцій «П. (р.) к.» об'єднує ідея про «надкласовий» характер діяльності бурж. д-ви, яка нібито приведе до «загального добробуту» (див. «*Загального добробуту держава*») і «трансформації» сучас. капіталізму в різні типи «некапіталістичного суспільства», що протиставляються теорії та практиці наук. соціалізму. Абсолютизуючи окремі госп. процеси, пов'язані з поширенням екон. функцій бурж. д-ви, держ.-монополістичне регулювання має глибоко суперечливий характер. Воно не може ліквідувати органічно притаманні капіталізму стихійне функціонування, інфляцію, зростання безробіття.

Регулюючі заходи бурж. д-ви, що проводяться в інтересах монополістичного капіталу, призводять до зростання прибутків капіталістів, посилення експлуатації трудящих, введення антиробітн. законодавства, зростання цін і податків, особливо у зв'язку з мілітаризацією економіки, тобто до дальшого загострення всіх суперечностей капіталізму. Р. Х. Васильєва.

ПЛАНОВО-ЗАПОБІЖНИЙ РЕМОНТ — система організаційно-тех. заходів щодо нагляду, обслуговування й ремонту устаткування, спрямованих на забезпечення високої експлуатаційної надійності та довговічності його за мінімальних затрат часу й коштів. Проведення П.-з. р. передбачає утримання *основних фондів* у належному стані, запобігання аваріям і передчасному спрацюванню їх, сприяє скороченню простой машин та устаткування, забезпечує безперерйний процес виробн. Крім власне ремонтних робіт, ця система включає ряд заходів щодо тех. обслуговування устаткування. Структура ремонтних циклів передбачає певне чергування капітального, середнього й поточного ремонту (див. Ремонт). Відомчі інструкції по П.-з. р., як правило, передбачають виконання всіх видів тех. обслуговування в примусовому порядку незалежно від тех. стану устаткування.

ПЛАНОВИЙ РОЗВИТОК НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА ЗАКОН — економічний закон соціалізму, суть якого полягає в об'єктивній необхідності й можливості планового ведення *народного господарства*, свідомого встановлення й підтримання пропорцій *виробництва* в інтересах його неухильного зростання і задоволення потреб народу. Встановлення необхідних пропорцій (співвідно-

шень) у рівнях і темпах зростання виробництва різних видів продукції зумовлюється сусп. характером виробн., структурою сусп. потреб. Забезпечення пропорційності є важливою умовою підвищення ефективності сусп. праці, динамічного зростання нар. *споживання*, гарантується розвитком соціалістичної економіки за єдиним нар.-госп. планом. П., п. р. н. г. з. вимагає централізованого регулювання тер.-галузевих пропорцій сусп. *відтворення* в масштабах *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*, екон. районів, окремих галузей і підприємств. Капіталізм як система економічних відносин об'єктивно виключає плановість у розвитку екон. процесів. Для нього характерна стихійна форма регулювання виробничих зв'язків, неузгоджене ведення г-ва в масштабі країни (див. *Анархія виробництва*). Об'єктивна можливість постійного і свідомого підтримання екон. пропорцій, принципово новий екон. зв'язок (плановірність) з'являються за утвердженням соціалістичної сусп. власності на засоби виробн. Досягнення оптимальних пропорцій за соціалізмом виступає як результат планового ведення г-ва. «Постійна, свідомо підтримувана пропорційність, дійсно, означала б плановірність» (Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 3, с. 586). За соціалізмом збалансованість пропорцій, насамперед у структурі сукупної робочої сили, засобів виробн., сукупного сусп. продукту, їхня відповідність структурі потреб, досягається прямим розподілом матеріальних, трудових і фінанс. ресурсів у нар.-госп. масштабі, цілеспрямованим регулюванням *пропорцій суспільного виробництва* з єдиного центру (див. *Планування народного господарства*). Найважливіші пропорції, підтримання яких зумовлюється діями П., п. р. н. г. з., можна об'єднати в такі групи: загальноekon., міжгалузеві, територіальні, а також ті, що складаються в окремих галузях і виробн. Важливе значення, зокрема, мають співвідношення між виробн. і споживанням, виробн. і нагромадженням, пром-стю і сільс. г-вом, І і II підрозділами сусп. виробн., групами «А» і «Б» у пром-сті та ін. Плановірне підтримання пропорцій — важлива складова частина екон. діяльності соціалістичної д-ви. Стаття 15 Конституції (Основного закону) СРСР закріплює за д-вою госп. функцію, виконання якої гарантує «динамічний, плановірний і пропорційний розвиток народного господарства». Реалізація вимог П., п. р. н. г. з. в екон. політиці соціалістичної д-ви дає можливість визначити стратегію екон. і соціального розвитку суспільства на перспективу. П., п. р. н. г. з. є специфічним екон. законом комуністичного способу виробництва. З утворенням світової системи соціалізму сфера дії цього закону розширилась. На його основі здійснюється координація нар.-госп. планів, узгодження екон. пропорцій в рамках всієї співдружності соціалістичних країн (див. *Комплексна*

програма дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ).

І. С. Ступницький.

В. О. Єгоров.

ПЛАНТАГЕНЕТИ (Plantagenets), Анжуйська династія — королівська династія в Англії 1154—1399. Заснована *Генріхом II* П. За правління П. Англія перетворилася на централізовану д-ву з становим представництвом; 1169—1171 було почато завоювання Ірландії; 1215 видано *Велику хартію вільностей*; 1265 покладено початок існуванню *парламенту*; почалася *Столітня війна 1337—1453* проти Франції; відбулося *Уота Тайлера повстання 1381*. Найвідоміші представники П.: *Річард I* Левове Серце (1189—99) та *Іоанн Безземельний* (1199—1216).

ПЛАНТАЖ (франц. plantage, від лат. planto — висаджую), плантажна оранка — глибокий обробіток ґрунту під виноградики, плодіві сади, деревні розсадники та інші багаторічні насадження. Глибина П. залежить від типу ґрунту, а також культури, під яку готують ґрунт, і здебільшого становить 50—60 см, на гірських схилах — до 100 см. П. поєднують з удобренням, вапнуванням і *гіпсуванням ґрунту*. Проводять оранку переважно восени тракторними плантажними плугами (див. *Винограднікові машини*). І. С. Руденко.

ПЛАНТАЦІЙНЕ ГОСПОДАРСТВО — велике землеробське господарство, спеціалізоване на вирощуванні певних тех. або продовольчих культур (каучуконосів, кавового дерева, какао тощо). Було поширене в колоніальних та залежних країнах, належало переважно іноземним монополістичним об'єднанням. Монополії США зараз володіють великими плантаціями в Мексиці, Бразилії, Гватемалі, Гондурасі тощо. Розпад колоніальної системи підірвав соціально-ekon. основи П. г. У В'єтнамі, на Кубі, в Алжирі, Малі та ін. країнах плантації було націоналізовано і на їхній базі створено держ. і кооп. г-ва. П. г. ще зберігається в ряді країн, що розвиваються.

ПЛАНТАЦІЯ (лат. plantatio, букв. — висаджування) — 1) Велика ділянка землі, на якій вирощують (або призначена для вирощування) с.-г. культури, що вимагають особливого догляду (напр., бурякова П., П. хмелю, рисова П. тощо). 2) Велике капіталістичне землеробське г-во, що спеціалізується на вирощуванні певних тех. або продовольчих культур — каучуконосів, кавових та какаоових дерев, дукр. тростини тощо (див. *Плантаційне господарство*).

ПЛАНТИН (Plantin, Plantijn) Кристоф (бл. 1520, Сент-Аверпен, Франція — 1.VII 1589, Антверпен) — нідерл. друкар-видавець, учений, засновник відомої видавничої фірми. В 1549 відкрив палітурну майстерню, 1555 — друкарню. За 34 роки діяльності видав в Антверпені (а також у своїх філіях у Парижі й Лейдені) понад 1600 книжок — гол. чин. наук. праці, тексти творів класиків античності з

коментарями вчених, літургійні та богословські книжки. Видання П. славилися худож. оформленням, містили численні гравюри на міді. Найзначніша книжка, видана П., — «Біблія полігота» (т. 1—8, 1569—73) єврейською, халдейською, грец. і лат. мовами. У 1877 в Антверпені в будинку П. створено меморіальний музей.

ПЛАНУВАННЯ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА — основний метод здійснення економічної політики КІРС, спрямований на всебічний розвиток *продуктивних сил* суспільства, найповніше задоволення матеріальних і духовних потреб народу на основі врахування вимог системи економічних законів соціалізму; центральна ланка управління народним господарством

Плановірність і пропорційність розвитку соціалістичної економіки — об'єктивна закономірність, що визначається самою природою сусп. виробництва (див. *Плановірність, пропорційного розвитку народного господарства закон*). Політ. основою П. н. г. є влада трудящих, економічною — сусп. *власність* на засоби виробн. П. н. г. — одна з корінних переваг соціалістичної системи г-ва перед капіталістичною. Панування приватної власності на засоби виробн. за капіталізмом, суперечності між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення його результатів роз'єднують капіталістичне г-во, зумовлюють діяння закону конкуренції та *анархії виробництва*, викликають можливість плановірного розвитку капіталістичної економіки. Лише завоювання політ. влади пролетаріатом, встановлення *соціалістичної власності* на засоби виробн. уперше в історії створили в СРСР практичну можливість плановірної організації усього сусп. виробн., забезпечення в економіці необхідних пропорцій (див. *Пропорції суспільного виробництва*). Переваги соціалістичної власності можуть реалізуватися тільки шляхом плановірної організації виробн. у масштабі всього суспільства, виходячи з його цілей (див. *Основний економічний закон соціалізму*) і реальних можливостей. Плановірний розвиток сусп. виробн. здійснюється на основі єдиного госп. плану. «Тільки те будівництво може заслужити назви соціалістичного, яке проводиться за великим загальним планом, прагнучи рівномірно використати економічні і господарські цінності» (Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 37, с. 20). Початок перспективному плануванню в СРСР поклав план *ГОЕЛРО* (1920), який став першим у світі перспективним загальнодерж. планом розвитку економіки і був розрахований на 10—15 років. Пізніше осн. ланкою перспективного планування стали п'ятирічні плани (див. *П'ятирічні плани розвитку народного господарства СРСР*). Планування як наука є складовою частиною марксистсько-ленінської теорії і тісно пов'язане з політ. економією соціалізму. Воно є серцевиною управління народним господарством, вдосконалення гос-

ПЛАНУВАННЯ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА

подарського механізму. «Началом усіх начал в управлінні є планування народного господарства» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 148). Важливу рису планування є поєднання теорії і практики. П. н. г. на базі єдиного плану дає змогу гармонійно розвивати всі галузі матеріального виробн. і *невиробничої сфери*, використовувати матеріальні, фінанс. і трудові ресурси відповідно до соціально-екон. завдань того чи ін. періоду, встановлювати необхідні для цього міжгалузеві і внутрішньогалузеві пропорції, раціонально розміщувати продуктивні сили, забезпечувати високу *економічну ефективність соціалістичного виробництва*.

Безпосередню роботу по П. н. г. здійснюють центр. планові органи (Держплан СРСР, м-ва і відомства СРСР), держплани союзних і авт. республік, місцеві планові органи — планові комісії виконкомів крайових, обл., міських і районних Рад нар. депутатів та плановий апарат на підприємствах. Важлива роль у загальнодерж. плануванні належить М-ву фінансів СРСР, держ. комітетам Ради Міністрів СРСР — по науці і техніці, по матеріально-тех. постачанню, у справах буд-ва, по праці та з соціальних питань. Найголовнішими принципами П. н. г. є партійність, *демократичний централізм*, виділення провідної ланки (гол. напрямку плану), поєднання перспективного планування і *поточного планування*, наукова обґрунтованість і реальність планових завдань, директивний характер планів, контроль за виконанням їх. Ці принципи стосуються не тільки розробки плану в масштабі країни, а й планів по галузях, союзних республіках, екон. районах та планів окремих підприємств. Застосування єдиних принципів планування є тією методичною основою, яка дає змогу пов'язувати плани, складені в галузевому й територіальному розрізах. Принцип партійності означає, що в планах розвитку нар. г-ва втілюється екон. політика партії, яка виражає корінні інтереси трудящих і націлена на побудову комуністичного суспільства. Принцип демократичного централізму полягає в органічному поєднанні централізму в плануванні з активною участю трудящих мас у розробці й здійсненні планів розвитку нар. г-ва, його галузей, районів та об'єднань (підприємств). Одним з важливих моментів при розробці планів є всебічний аналіз стану економіки в передплановому періоді (рівня екон. розвитку, наявності і рівня використання виробничих потужностей і трудових ресурсів, досягнутої продуктивності праці, екон. ефективності господарювання). При розробці плану визначають гол. його напрям, особливу увагу звертають насамперед на ті галузі, які визначають тех. рівень усіх галузей нар. г-ва (електроенергетика, машинобудування, приладобудування та ін.). На сучас. етапі зростають вимоги до наук. обґрунтування держ. планів розвитку економіки. Це пояснюється об'єктивними умовами —

створенням в СРСР потужного *потенціалу економічного і потенціалу науково-технічного, динамізмом науково-технічного прогресу*, що, в свою чергу, вимагає швидкого впровадження у виробн. досягнень науки і техніки, послідовного вдосконалення структури нар. г-ва, необхідного для розв'язання найважливіших екон. і соціальних завдань. В. І. Ленін підкреслював, що нам потрібні «широкі плани не з фантазії взяті, а підкріплені технікою, підготовлені наукою» (Повне збір. тв., т. 40, с. 104).

Важливу роль у нар.-госп. плануванні відіграють довгострокові прогнози (див. *Прогнозування економічне, Прогнозування науково-технічне*) щодо розвитку *єдиного народного господарського комплексу СРСР* і окремих галузей екон. діяльності.

Плани розвитку нар. г-ва мають директивний характер: вони обов'язкові не тільки для підприємств, але й для вищих органів. Затверджені підприємства планові завдання можуть змінюватися лише у виняткових випадках у порядку і в строки, встановлені Радою Міністрів СРСР. В сучасних умовах особливо зростає значення планової дисципліни, особистої відповідальності за своєчасне виконання планових завдань і договірних зобов'язань. «План — це закон, тому що тільки його додержання забезпечує зладжену роботу народного господарства» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 59). Планування здійснюється за допомогою ряду методів. Найважливішим з них є *балансовий метод*, який ґрунтується на марксистсько-ленінській теорії *відтворення*. Система балансів у натуральному і вартісному виразі охоплює всі сторони сусп. відтворення, зв'язки між галузями г-ва і районами країни. Узагальнюючим є *баланс народного господарства СРСР*, який відображає всі найважливіші співвідношення в соціалістичній економіці. Для розробки варіантів нар.-госп. плану, оптимізації міжгалузевих зв'язків і використання ресурсів складають різного виду баланси — *баланси міжгалузевої, баланс доходів і видатків підприємств і виробничих об'єднань, баланс матеріальних і баланс трудових ресурсів, баланс основних фондів, фінансовий баланс, баланс грошових доходів і видатків населення*. За допомогою системи балансів в нар.-госп. плані визначають наявність матеріальних, трудових і фінанс. ресурсів, намічають темпи їх збільшення, встановлюють необхідні екон. пропорції.

«Збалансованість народного господарства повинно служити підвищення рівня наукового обґрунтування планів, ширше застосування програмно-цілових і балансових методів планування, прогресивних нормативів використання ресурсів» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 149). В умовах *науково-технічної революції* теор. арсенал П. н. г. збагатився ефективними економіко-математичними методами (див. *Математика еконо-*

мічна, Кібернетика економічна). Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) Держплан СРСР, виходячи з соціально-екон. завдань, які визначає партія на тривалу перспективу, комплексної програми науково-тех. прогресу, розрахованої на 20-річний період, розробляє разом з м-вами і відомствами СРСР і Радами Міністрів союзних республік проект осн. напрямів екон. і соціального розвитку країни на 10 років. При цьому на першу п'ятирічку показники визначають з розподілом за роками, на другу розробляють найважливіші показники на останній рік. Через кожні п'ять років в осн. напрями вносять необхідні уточнення і вони залишаються на наступну п'ятирічку. До початку чергової п'ятирічки затверджують цільові комплексні програми по найважливіших напрямках і регіонах. Так досягається безперервність перспективного планування — необхідна умова планової організації соціалістичного виробн. М-ва і відомства СРСР і Ради Міністрів союзних республік розробляють і затверджують у складі п'ятирічних планів плани підвищення тех. рівня галузей, передбачаючи в них програми щодо розв'язання галузевих науково-тех. проблем і комплексного використання природних ресурсів, поліпшення якості продукції. У складі держ. планів екон. і соціального розвитку СРСР, союзних і авт. республік, країв, областей, міст і районів, а також м-в, відомств, об'єднань, підприємств і орг-цій розробляють зведені розділи по всьому комплексу заходів у галузі соціального розвитку. В них передбачають заходи щодо поліпшення умов праці, підвищення кваліфікації і профес. рівня працівників, загальноосвітнього і культур. рівня населення, поліпшення житл. і культурно-побутових умов життя, медичного обслуговування та ін. заходи в галузі соціального розвитку в тісному зв'язку з завданнями розвитку виробн., капітального буд-ва та підвищення їхньої ефективності. З метою дальшої демократизації планування встановлено, що річні плани складаються, починаючи знизу, з виробничих об'єднань, підприємств і орг-цій. Розгортаючи соціалістичне змагання й мобілізуючи внутрішньогосп. резерви, трудові колективи приймають зусвітчі плани, які пов'язуються з матеріальними ресурсами і включаються до складу річної програми. Планові завдання повинні базуватися не на мех. прирості порівняно з попереднім періодом, а на точних екон. та інженерних розрахунках, на науково обґрунтованих техніко-екон. нормах і нормативах. П. н. г. постійно вдосконалюється. Як зазначалося на XXVI з'їзді КПРС, поліпшення роботи Держплану СРСР спрямовано «на посилення комплексного підходу до планування взаємозв'язаних галузей народного гос-

подарства і районів країни, розв'язання великих економічних і соціальних проблем. На цій основі необхідно підвищити роль центрального планового органу в забезпеченні раціонального використання трудових, матеріальних і фінансових ресурсів, у визначенні пріоритетів у розвитку галузей та економічних районів, у вдосконаленні народногосподарських пропорцій, прискоренні реалізації науково-технічних відкриттів і розробок» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 148). В однадцятій п'ятирічці буде продовжено роботу по забезпеченню взаємозв'язаного, збалансованого розвитку галузей, які утворюють єдиний агропромисловий комплекс; по вдосконаленню розміщення продуктивних сил як у регіонах, що склалися, так і в нових регіонах, посиленню їхнього комплексного розвитку і спеціалізації госп. зв'язків (див. *Територіально-виробничі комплекси*).

Зросли масштаби економіки, безперервно зростають обсяги ресурсів, необхідних для розв'язання найважливіших наук., тех. і виробничих завдань, зумовлюють постійний розвиток соціалістичної економічної інтеграції на основі подолання міжнародного соціалістичного поділу праці. У планомірному розвитку взаємних зв'язків між соціалістичними країнами велика роль належить Раді Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), а також міжурядовим комісіям по екон. і наук.-тех. співробітництву і госп. міжнар. орг-ціям цих країн. Координація планів розвитку економіки стала осн. формою госп. співробітництва країн — членів РЕВ. Успішно втілюється в життя *Комплексна програма* дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва й розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ, прийнята 1971 і розрахована на 20 років, а також довгострокові цільові програми щодо розв'язання найважливіших виробничо-екоп. проблем країн соціалістичної співдружності. Досвід планомірного розвитку економіки СРСР свідчить про можливість успішного екон. співробітництва з усіма країнами, в т. ч. і з розвинутими капіталістичними країнами. Розвиток довгострокових екон. зв'язків з ін. країнами відповідає інтересам планового г-ва СРСР. «Лінія Радянського Союзу на широкий розвиток міжнародного економічного співробітництва залишається незмінною, бо це наш принципний курс, який відображає в міжнародних економічних відносинах цілеспрямовану направленість радянської зовнішньої політики на збереження миру, поглиблення розрядки і взаєморозуміння між народами» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 146).

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюринг; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 36. Начерк плану науково-технічних робіт; т. 42. Про єдиний господарський план; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Брежнев Л. І. Про основні питання економічної політики КПРС на сучасному етапі, т. 1—2. К., 1980; Фе-

доренко Н. П. Некоторые вопросы теории и практики планирования и управления. М., 1979; Территориально-отраслевой принцип планирования: теория и практика. М., 1980; Совершенствование хозяйственного механизма. Сборник документов. М., 1980. В. О. Хилько.

ПАНУВАННЯ СІЛЬСЬКИХ НАСЕЛЕНИХ МІСЦЬ — в СРСР сукупність заходів, спрямованих на перебудову сіл в межах існуючих територій, а також на будівництво нових укрупнених сільських населених місць у єдиній з містами системі розселення. Передбачає поступове перетворення сільс. населених місць на благоустроєні селища з оптимальними умовами праці, побуту і відпочинку. П. с. н. м. ґрунтується на всебічному обліку й раціональному використанні земель в існуючих і проектних межах селища, на вивченні умов і особливостей с.-г. виробн., науковому прогнозуванні чисельності населення, на екон. доцільності передбачуваних обсягів капітального буд-ва. Проектами забудови сільс. населених місць (мал.) передбачається створення функціональних зон на території селища, організація пішохідних і трансп. зв'язків, раціональне розміщення житл., громад. і виробничих споруд з додержанням сан.-гіг., зооветеринарних і протипожежних норм. Згідно з цими проектами створюється архіт.-просторова композиція всього селища та окремих його частин при органічному поєднанні забудови з середовищем, що її оточує. Вихідні норми, правила проектування і буд-ва селищ, а також вибір прийомів планування зумовлюються природно-кліматичними умовами місцевості, економічним розвитком селища, нац.-побутовим укладом тощо.

Проекти планування і забудови сільс. населених місць розробляють на розрахунковий строк 25—30 років. Вдосконалюванню планування і забудови сіл значною мірою сприяла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про впорядкування будівництва на селі» (1968), за якою села, розвиток яких планується, мають бути своєчасно забезпечені високоякісною проектно-кошторисною документацією. За рішеннями пленумів ЦК КПРС (Липневого, 1978; Жовтневого, 1980), XXVI з'їзду КПРС на селі випереджаючими темпами розгортається буд-во благоустроєних житл. будинків з госп. будівлями, дит. дошкільних закладів, шкіл, клубів та інших об'єктів культурно-побутового призначення. Велику увагу приділено водо-, тепло- і газопостачанню, розширенню масштабів будівництва внутрішньогосп. шляхів з твердим покриттям тощо. В УРСР головним з проблеми П. с. н. м. є *Цибульно-сільського будівництва українського науково-дослідний і проектний інститут*. З 1966 в республіці здійснюється проектування і буд-во 41 експериментально-показового села, серед них — Шляхова Вінницької обл., Кодаки і Цибулі Київської обл., Кам'янка Тернопільської обл., Подвірне Чернівецької обл. та ін.

М. М. Мельников.

ПАНУВАННЯ СОЦІАЛЬНЕ — див. *Соціальне планування*.

ПАНУЛА (від лат. planus — плоский) — одна з личинкових стадій розвитку кишковопорожнинних. Розвивається з заплідненої яйцеклітини. Тіло овальної форми, вкрите війками, складається з двох шарів — *ектодерми* й *ентодерми*. Деякий час П. вільно плаває у воді, потім прикріплюється до ґрунту або будь-якого предмета і перетворюється на *плану*.

ПАНШАЙБА (нім. Planscheibe) — верстатний пристрій, на якому встановлюють і закріплюють інструмент або заготовку, щоб надати їм обертового руху; різновид *оснастки технологічної*. На П. (мал.), на відміну від *патрона*, закріплюють (за допомогою прихватів, кутників тощо) звичайно короткі заготовки будь-якої форми або великого діаметра. У карусельного верстата паншайбою наз. круглий обертовий стіл, де закріплюють заготовку.

ПАНШЕТ (франц. planchette, букв. — дощечка) — 1) Частина *мензули*, що являє собою квадратну дошку, на яку наклеєно креслярський папір. Застосовують при *мензуральному зніманні місцевості*. 2) Плоска сумка для геогр. і топографічних карт. 3) Дощечка або папка, на якій укріплюють розграфлений папір і компас при *окулярному зніманні*.

ПЛАСТИДИ (від грец. πλαστός — виплещений, утворений) — цитоплазматичні *органели* рослинних клітин, у яких відбуваються процеси *біосинтезу*. Утворюються з ініціальних часток, що відокремлюються від оболонки клітинного ядра. Мають подвійну мембрану оболонку, всередині якої містяться гранулярна речовина — *стріла*. Нерідко містять пігменти, що зумовлюють забарвлення П. У грибів і бактерій П. немає. У вищих рослин розрізняють три типи П.: *хлоропласти*, забарвлені пігментом *хлорофілом* у зелений колір (у них відбувається фотосинтез);

Паншайба: 1 — з плоскою заготовкою, закріпленою прихватами; 2 — з фасонною заготовкою, закріпленою кутником.

Планування сільських населених місць. Планування й забудова села Вузлового Радехівського району Львівської області: 1 — адміністративно-культурний комплекс; 2 — торговельний комплекс; 3 — школа; 4 — спортивний комплекс; 5 — лазня з пральнею; 6 — фельдшерсько-акушерський пункт; 7 — дитячі дошкільні заклади; 8 — котельня; 9 — виробнича зона.

Російські пластуння періоду Кримської війни 1853—56.

хромoplastи, забарвлені пігментами *каротиноїдами* в жовтий, оранжевий, червоний, іноді коричневий колір; *лейкопласти* — найдрібніші безбарвні П. У процесі розвитку рослин П. одного типу можуть перетворюватися на П. ін. типу. У більшості водоростей П. представлені *хроматофорами*.

ПЛАСТИКА [грец. *πλαστική* (*téch-nē*) — ліплення, різьблення] — 1) Вид образотворчого мистецтва, твори якого мають об'ємну, тривимірну форму і виконуються з твердих або в'язких матеріалів (див. *Скульптура*). 2) Гармонійне узгодження рухів, поз тощо. Див. також *Пластичність*.

ПЛАСТИКИ (від грец. *πλαστικός* — пластичний, піддатливий) — те саме, що й *пластичні маси*.

ПЛАСТИЛІН (італ. *plastilina*, від грец. *πλαστός* — виліплений, утворений) — пластична невисихаюча маса різних кольорів для ліплення скульптурних ескізів, невеликих моделей. Виготовляють з глини, воску, сала, вазеліну й барвників.

ПЛАСТИНЧАСТОВУСІ (Scabaeidae) — родина *жуки*. Довж. тіла 0,2—15 см. Вусики у більшості видів колінчасті з 3—7-члениковою пластинчастою булавою (звідки й назва). У самців голова і передньоспинка часто з рогами і горбками. Личинки розвиваються здебільшого у ґрунті, гниючих рослинних рештках. До П. належать переважно *гноювики* (геотрупи, афодіуси, скарабеї), *бронзівки*, *хрущі*. В родині понад 15 тис. видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди, найчисленніші вони в тропіках; в СРСР — бл. 1000 видів, з них в УРСР — 236. Багато видів — травневий *хрущ*, хрущ мармуровий (*Polyphyllo fullo*), *кузьки* хлібний і посівний, *оленка волохата* та ін. — є шкідниками с. г. та лісівництва.

ПЛАСТИНЧАСТОДЗЬОБИ — підряд водоплавних птахів ряду *гусяподібних*.

ПЛАСТИНЧАСТОЗЯБРОВІ МОЛЮСКИ — клас безхребетних тварин типу моллюсків. Те саме, що й *двостулкові моллюски*.

ПЛАСТИФІКАТОРИ полімерів (від *пластичність* і лат. *facio* — роблю) — речовини, що додають до полімерів для підвищення пластичності та еластичності. П. здатні частково або необмежено змінюватися з полімером, знижуючи т-ру текучості й склування, що полегшує переробку полімерних матеріалів. Як П. використовують гол. чин. малолеткі хім. сполуки: складні *ефіри* ароматичних та аліфатичних к-т (напр., фталати, адипінати, себацинати) і фосфорної к-ти (напр., трикрезил- і трибутилфосфати); продукти переробки нафти (напр., *масла мінеральні*), кам. вугілля, лісохім. матеріалів (*каніфоль*), *олії* тощо. Для одержання хім. стійких матеріалів додають вуглеводні (напр., *толілнафтилметан*); при переробці полівінілхлориду з метою одержання матеріалів з підвищеною термічною стійкістю використовують епоксидні сполуки (бензилфенілгліцидний ефір). Деякі П. роблять полімери негорючими, термовологостійкими тощо. Хім. при-

рода П. й елементарної ланки полімеру зумовлює їхню сумісність. Для суміщення полімеру з П. (т. з. *пластифікації*) застосовують *диспергування* його в розчині або емульсії П., добавляючи П. до *мономерів* перед їхньою *полімеризацією* або *поліконденсацією* та ін. способи. П. застосовують у виробн. *пластичних мас*, *гуми*, *лакофарбових матеріалів*, штучної *шкіри* тощо.

Лит.: Справочник резинщика. Матеріали резинового производства. М., 1971; Тиниус К. Пластифікатори. Пер. с нем. М. — Л., 1964.

Н. К. Мошинська.

ПЛАСТИФІКОВАНИЙ ПОРТЛАНДЦЕМЕНТ — цемент, що на відміну від звичайного *портландцементу* містить поверхнево-активні пластифікуючі *добавки*. Такими добавками є сульфитно-дріжджова бражка та деякі ін. речовини, що їх вводять до складу портландцементу (0,15—0,25% від маси цементу) при помелі *клінкеру*. Розчинові і бетонні суміші на П. п. відзначаються зниженням водоцементним відношенням, підвищеною рухомістю, що полегшує укладання їх, а бетони і буд. розчини — підвищеною *морозостійкістю*. П. п. найширше застосовують в аеродромному, гідротех. і дорожньому будівництві.

ПЛАСТИЧНА ХІРУРГІЯ, відновлювальна хірургія, реконструктивна пластика — розділ хірургії, завданням якої є розробка і здійснення операцій по відновленню форми і функцій органів або усуненню набутих чи природжених дефектів тканин та спотворень (деформацій) поверхні тіла людини. Багато пластичних операцій виконується з косметичними цілями (див. *Косметика*). П. х. зародилася в давні часи (Старод. Єгипет, Тібет), з яких дійшов до нас індійський метод пластики носа, що зберіг значення до наших часів. Широкого розвитку П. х. набула лише у 2-й пол. 19 ст. після розробки вільної пересадки шкіри та впровадження в хірургічну практику *асептики*. В 1917 В. П. Філатов запропонував метод пластики за допомогою мігруючого стебла, одночасно було створено апарат (дерматом) для взяття великих шматків шкіри заданої товщини. В П. х. розрізняють пластику власними тканинами (*автопластика*), пластику тканинами ін. людини (*гомоналопластика*), тканинами тварин (*гетеропластика*), пластика чи протезування матеріалами з неорганічних речовин — метал, пластмаси тощо (*ксенопластика*). Залежно від виду тканини або органу, що підлягає пластичі, останню називають шкірною, або дермопластикою, сухожильною, м'язовою, кістковою, ринопластикою (П. х. носа), блефаропластикою (П. х. повік), езофагопластикою (П. х. стравоходу) тощо. Автопластика буває вільною (коли пересаджується тканина зразу втрачає зв'язок зі своїм материнським ложем) і невільною (коли пересаджується тканина не відокремлюється від ложа — місця, з якого вона пересаджується зовсім або тимчасово до приживлен-

ня одним своїм кінцем на новому місці). Всі ін. види пластики (ало-, ксено-) бувають лише вільними. Шкіра, судини, кістки, невеликі шматочки ендокринних залоз та деякі ін. автотканини здатні приживлятися при вільній пересадці без хірургічного з'єднання їх з кровоносними судинами нового ложа. Товсті шкірно-клітковинні автотрансплантати, власні органи (пальці, руки, нірки тощо), а також алопластичні органи можуть приживлятися тільки після відновлення кровообігу зшиванням судин трансплантату (див. *Трансплантатія*) і ложа. Назавжди приживляються лише автотканини та алогтканини однояйцевих близнят, тоді як гомотканини приживляються лише тимчасово, а потім відторгуються внаслідок білкової несумісності (див. *Несумісність імунологічна*). Найпоширенішим видом П. х. є автодермопластика (відновлення шкіри при опіках, травматичних дефектах, косметичні операції на обличчі тощо), автопластика відрізків травної трубки (стравоходу), кишечника та ін., ксенопластика судин, суглобів (екдопротезування металевим суглобом Сиваша) та алопластика нирок.

Лит.: Братусь В. Д. Хирургическое лечение термических ожогов. К., 1963; Матяшин И. М. Тотальная пластика пищевода толстой кишкой. К., 1971. М. П. Черенько.

ПЛАСТИЧНІ МАСИ, пластмаси, пластики — *композиційні матеріали* на основі природних або синтетичних полімерів. До складу П. м. входять *наповнювачі*, *пластифікатори*, *пігменти*, стабілізатори та ін. компоненти. Залежно від характеру перетворень, що відбуваються з полімером при формуванні, П. м. поділяються на термопластичні й термореактивні. Термопластичні П. м. одержують на основі лінійних полімерів (*поліетилену*, *поліпропілену*, *полікарбонату*, *поліамідів*, *полівінілхлориду*, *полістиролу* тощо), які при підвищеній т-рі й під тиском відзначаються *пластичністю* й *текучістю*, а після охолодження зберігають задану форму (див. *Скло органічне*, *Термопласти*). Термореактивні П. м. виробляють із зв'язуючих смол — низькомолекулярних полімерів (*олігомерів*), що при умовах формування, внаслідок хім. реакцій, тверднуть у просторово-зшиті, неплавкі і нерозчинні полімери сітчастої структури (див. *Азобластики*, *Склоластики*, *Текстоліт*, *Феноласти*). Осв. методами переробки термопластичних П. м. є пресування, лиття під тиском (інжекційне пресування), *екструзія*, а також холодне штампування. Термореактивні маси піддають пресуванню й рідкому формуванню; для цього рідкий олігомер заливають у форму й просячують ним наповнювач, а потім надають заготовці необхідної форми й отверджують при звичайній або підвищеній т-рі під тиском. Наповнювачами П. м. можуть бути газу (речовини в газовій фазі), неорганічні тонкодисперсні порошки або січені органічні й мінер. волокна, а також неперерв-

лі волокна (штучні, синтетичні, скляні, азбестові, вуглецеві, металеві) і тканини з них (див. *Армовані матеріали, Деревні пластмаси, Гетинакс* тощо). До П. м., наповнених газом, належать *пінопласти* та *поропласти*. Властивості наповнених й армованих П. м. визначаються вмістом дисперсного або армованого наповнювача, хім. природою наповнювача й полімера, міцністю зчеплювання на межі, що їх розділяє (*адгезія*), а також структурним каркасом, утвореним наповнювачем (табл.). П. м. можна одержати також змішуючи (сплавляючи) два різні полімери і сумісним або послідовним отверджуванням суміші двох термореактивних П. м., які не взаємодіють один з одним (т. з. *взаємпропникні сітки*). Вироби з П. м. відзначаються високими діелектричними й теплоізоляційними властивостями, стійкістю до атмосферного діяння й агресивних середовищ, мех. міцністю тощо. П. м. використовують у авіа- й автобудуванні, машинобудуванні, в електро- й радіотехніці, у буд-ві, с. г., медицині, побуті тощо.
Лит.: Ліпатов Ю. С. *Физическая химия наполненных полимеров*. М., 1977; Николаев А. Ф. *Технология пластических масс*. Л., 1977.

Ю. С. Ліпатов.

ПЛАСТИЧНІСТЬ (від грец. *πλαστικός* — пластичний, піддатливий) — властивість твердих тіл під дією зовнішніх сил змінювати, не руйнуючись, свою форму та розміри і зберігати набуту деформування після припинення діяння цих сил. Залежить від структури тіл та умов їх деформування (швидкості навантаження, т-ри, тиску і т. д.). П. аморфних тіл визначається ймовірністю релаксаційних (див. *Релаксація*) перегрупувань атомів і молекул, а тіл з кристалічною будовою — утворенням, переміщенням і взаємодією дефектів у кристалах. Відсутність П. або мале її значення наз. *крихкістю*. П. металевих та ін. конструкційних матеріалів широко застосовують у техніці (див. зокрема, *Волючіна, Кування, Прокатка металів, Штампування*).

ПЛАСТИЧНІСТЬ (пластика) у мистецтві — виразність об'ємних форм у творах скульптури, архітектури, декоративно-прикладного мистецтва, живопису, графіки. В найширшому значенні П. — скульптурність, чіткість, плавність, гармонійна єдність образу (в т. ч. в поезії, музиці, літ. творі). В русі, в танці П. — витонченість і плавність.

ПЛАСТИЧНІСТЬ ГІРСЬКИХ ПОРІД — властивість гірських порід необоротно змінювати свою форму (деформуватися) без розриву суцільності. Зумовлена діями зношення, тиску й т-ри. Прояв П. г. п. залежить від характеру структурних зв'язків та мінерального складу гірських порід, ступеня їх дисперсності, складу обмінних катіонів, концентрації розчинів, що містяться у порах гірських порід. Глинисті породи, *леси, мергелі, крейда, ґрунти* набувають пластичності у певних межах зволоження. Показники вологості на цих межах наз. *границями пласт-*

тичності, їхня різниця — числом пластичності. Неполярні рідини (гас, бензин тощо) на П. г. п. не впливають. Високий тиск і т-ра за певних геол. умов на глибинах понад 15 км сприяють здатності твердих гірських порід повільно, пластично (без руйнівних перетворень) змінювати форму. П. г. п. вивчають з метою інженерно-геол. обґрунтувань проектів буд-ва, прогнозування гіричного геол. процесів, дослідження деформацій гірських порід у глибинах *літосфери*.

П. Ю. Куш.

А. О. Плавтов. Жива. 1945. Державна Третьяковська галерея в Москві.

ПЛАСТОВ Аркадій Олександрович [19 (31).І 1893, с. Прислониха, тепер Ульянов. обл.—12.V 1972, там же] — рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1962), дійсний член АМ СРСР (з 1947). В 1912—14 навчався в Строгановському центр. художньо-пром. уч-щі, 1914—17 — Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури у А. Архипова та ін. Постійно жив у рідному селі. Автор жанрових картин: «Купання коней», «На пасовиську» (обидві — 1938), «Фашист пролетів» (1942), «Сіно-

кіс», «Жива» (обидві — 1945), «Вітя-підпасок» (1951), «Вечера трактористів» (1961), «З минулого» (1969) та ін.; циклу портретів «Люди колгоспного села» (1946—65); іл. до творів А. Чехова, М. Некрасова, Л. Толстого; плакатів. Твори П. зберігаються в ДТТ, Київ, музеї рос. мист. та ін. зібраннях. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Ленінська премія, 1966.
Лит.: Аркадій Александрович Плавтов. Альбом. Л., 1979.

ПЛАСТУНИ — особовий склад спец. піхотних команд, частини Чорноморського і Кубанського козацьких військ у 19 — на поч. 20 ст. Уперше П. з'явилися у 2-й пол. 18 ст. Офіційно батальйони П. створено 1842. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 в складі військ 1-го і 4-го Укр. фронтів діяли окремі батальйони, полки П. і 9-а пластунська Краснодарська стрілецька дивізія.

ПЛАТА (від франц. *plat* — плескатий) — пластина з *діелектрика*, на якій розміщують електронні та радіотех. елементи радіоелектронної апаратури. Розрізняють мікроплати — для *мікромодулів*, друковані плати — для *монтажу* радіоелектронної апаратури (див. також *Друкована схема*) і плати-основи — для блоків апаратури з функціональними вузлами.

ПЛАТА ЗА ФОНДИ — форма розподілу прибутку між госпрозрахунковими підприємствами (об'єднаннями) і державою; залежить від величини виробничих основних фондів і нормованих оборотних засобів. Запроваджена постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про вдосконалення планування і посилення економічного стимулювання промислового виробництва» від 4.X 1965.

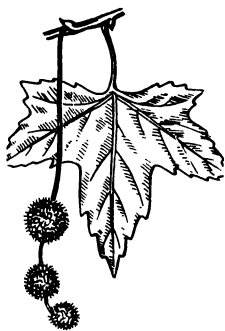
А. О. Плавтов.

Властивості деяких пластичних мас

Основні компоненти		Густина, кг/м³	Термо- стійкість, °C	Модуль пружності при розтягу- ванні, Гн/м²	Руйнівне напружен- ня, Мн/м²	
полімер	наповнювач				при роз- риві	при згині
Термопластичні						
Поліетилен	—	945	60—80	0,4—0,55	20—40	20—30
Полівінілхлорид	—	1380	60—70	3—4	40—60	80—120
Полістирол	—	1047	75—85	3—4	35—40	80—90
Поліамід-6	Скловолокно	1140	60—70	2,3—2,8	60—90	90—140
		1350	120—130	8,4	180	200—280
Полікарбонат	—	1200	110—130	2,2—2,6	50—75	80—100
Термореактивні						
Отверджена феноло- формальдегідна смола	—	1200	110—130	3—4	30—50	—
	Деревне борошно (30% за масою)	1400	100	7—8	40—50	60—70
	Азбестове волокно (30% за масою)	1850	200—250	15—25	50—70	80
	—	1270	—	3—3,5	60—70	—
Отверджена епоксидна смола	Скловолокно не- перервне однона- прявлене (70% за масою)	2100	160—180	50—56	1800—2000	2000—2200
	Силотканина (70% за масою)	1790—1940	120—160	22—31	450—480	650—700
	Вуглецеве волок- но неперервне од- нонапрявлене (60% за масою)	1520	160—200	180—230	1000—1200	800—1000

ПЛАТАН

Платан кленолистий.
Гілка з плодами і
листом.

П. за ф. має сприяти ефективному використанню виробничих фондів, посиленню економічної заінтересованості підприємств у зростанні фондододатки. Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12.VII 1979 «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» встановлено, що П. за ф. обчислюють в процентах: а) до вартості виробничих осн. фондів за балансовою вартістю (без вирахування зношування), а по підприємствах нафтової промисловості — за залишковою вартістю; б) до вартості наднормативних запасів — нестановленого устаткування на діючих підприємствах; в) до вартості нормованих оборотних засобів, не прокредитованих банком. Норми П. за ф. встановлюють стабільними на ряд років, як правило, в розмірі 6%, по окремих об'єднаннях, підприємствах і організаціях з відносно низьким рівнем розрахункової рентабельності — 3% від вартості осн. виробничих фондів і нормованих оборотних засобів; по буд.-монтажних орг-ціях — від 2 до 6%. Звільняються від плати за фонди об'єднання, підприємства і орг-ції, в яких при введенні плати за фонди в розмірі 3%, а по буд.-монтажних орг-ціях — 2% обсяг прибутку недостатній для утворення фондів екон. стимулювання. По об'єднаннях, підприємствах і орг-ціях, що є платниками П. за ф. в бюджет, від цієї плати звільняються: виробничі осн. фонди, створені за рахунок кредиту банку, — до повного погашення позички (в частині залишку непогашеної позички); підприємства, які знову вводяться в дію, а також цехи і великі виробничі установи, що знову вводяться в дію на діючих підприємствах — виходячи з ступеня освоєння їх за планом, але не більш як на строк освоєння, передбачений галузевими нормативами. Від П. за ф. звільняються також дослідні виробництва на підприємствах (цехи, дільниці, установи), що обслуговують потреби галузі, споруди й устаткування конструкторських і проектних бюро та н.-д. лабораторій підприємств; виробничі осн. фонди, законсервовані за рішенням Ради Міністрів СРСР або Ради Міністрів союзної республіки; споруди, призначені для очищення водного й повітряного басейнів від шкідливих відходів виробн., а також зелені насадження, що знаходяться на балансі в складі осн. засобів підприємства; зовнішні каналізаційні споруди, що числяться на балансі підприємства; споруди й устаткування, що забезпечують поліпшення охорони праці та пром. санітарії. Крім того, окремі види осн. фондів можуть звільнятися від плати за рішенням міністерств і Рад Міністрів союзних республік.

ПЛАТАН (Platanus) — єдиний рід рослин родини платанових. Одромні дерева заввишки до 50 м і до 5 м у діаметрі, з розлогою кроною і зелено-сірою корою, яка відшаровується широкими пластинка-

ми. Листки чергові, лопатеві або пальчато-лопатеві. Квітки без оцвітіння, одностатеві, зібрані в головчасті суцвіття, які звисають на довгих квітконосах. Плід — горішок. Швидко росте дерева, живуть до 2 тис. років. 7 видів, поширених у Пн. Америці, Пд.-Сх. Європі і Малій Азії. В СРСР — лише в культурі (в УРСР, на Кавказі та в Серед. Азії). На Україні як декоративні дерева вирощують П. східний, або чинар (P. orientalis), що походить з Малої Азії, П. західний (P. occidentalis), що походить з Пн. Америки, П. кленолистий (P. acerifolia) гібридного походження. Деревина П. легка, міцна, з гарним малюнком; використовують для виготовлення меблів тощо.

ПЛАТЕЖІ ВІД ПРИБУТКУ — сукупність фінансових важелів, за допомогою яких частина прибутку держ. соціалістичних підприємств і госп. орг-цій надходить до бюджету державного. До 1966 П. від п. проводились у формі відрахувань від прибутку держ. підприємств і госп. орг-цій. Їхній розмір визначався фінанс. планами як різниці між обсягом планового прибутку і планових витрат, здійснюваних за рахунок прибутку. В ході проведення економічної реформи додатково було введено такі види платежів: плата за фонди, фіксовані платежі, вільний залишок прибутку. Планову суму П. від п. встановлюють на основі балансу доходів і видатків підприємств і виробничих об'єднань (фінанс. плану). Як правило, до бюджету вносять планові платежі з наступним перерахунком, виходячи з фактично одержаного прибутку за даними бухгалтерської звітності за місяць, квартал, рік (наростаючим підсумком). Розрізняють централізований і децентралізований методи залучення прибутку в бюджет. Децентралізований порядок внесення П. від п. передбачає розрахунки безпосередньо з держ. госпрозрахунковими підприємствами та орг-ціями, що мають розрахунковий рахунок у Держбанку. Цей метод найбільш відповідає вимогам господарського розрахунку та посилення відповідальності підприємств за виконання своїх зобов'язань. При централізованому методі платниками виступають м-ва (відомства), гол. управління, держ. к-ти, пром. об'єднання щодо загальної суми П. від п. всіх підпорядкованих їм підприємств і госп. орг-цій. Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12.VII 1979 «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи», починаючи з одинадцятої п'ятирічки, передбачено здійснювати поступовий перехід м-в, об'єднань і підприємств на нормативний метод розподілу прибутку. Цей метод передбачає запровадження на основі завдань п'ятирічного плану нормативних відрахувань від прибутку (диференційованих за роками), що залишаються в їхньому розпорядженні для розширеного відтворення, створення фондів стимулювання і фінансу-

вання ін. планових витрат. Разом з тим у п'ятирічних планах (з розподілом за роками) м-в, об'єднань і підприємств встановлюють абсолютний (гарантований) обсяг П. від п. в бюджет. Він складається з плати за виробничі фонди і нормовані оборотні засоби; фіксованих (рентних) платежів і відрахувань від прибутку як різниці між заг. затвердженою сумою платежів у бюджет і сумою планових внесків плати за фонди та фіксованих (рентних) платежів. При невиконанні в будь-якому році п'ятирічки затвердженого плану з прибутку платежі в бюджет вносять у повному обсязі за рахунок відповідного зменшення прибутку, що залишається в розпорядженні м-в, об'єднань і підприємств.

П. П. Леонченко.

ПЛАТЕЇ, Платея — давньогрек. місто в Пд. Беотії, поблизу якого під час греко-перських воєн 26.IX 479 до н. е. об'єднані сили 24 грец. полісів на чолі з спартанським полководцем Павсанием розгромили перс. армію. В цій битві було підтверджено перевагу грец. фаланги над іррегулярною перс. піхотою і кіннотою. Перемога біля П. і розгром перс. флоту біля Мікале привели до визволення Греції та грец. міст Малої Азії від персів.

ПЛАТЕРЕСКО (ісп. plateresco, від platero — ювелір) — архітектурний стиль ісп. Відродження кінця 15—16 ст. Відзначається тонким архіт. декором фасадів, візерунки якого деталізовані за формою, мають килимовий характер. У кін. 16 ст. на зміну П. прийшов аскетично суворий стиль «десорнаментад» (або «ерреско»).

ПЛАТИНА (Platinum; від ісп. plata — срібло), Pt — хім. елемент VIII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 78, ат. м. 195,09; належить до платинових металів. Природна П. — суміш чотирьох стабільних ізотопів — ¹⁹⁴Pt (32,9%), ¹⁹⁵Pt (33,8%), ¹⁹⁶Pt (25,2%) і ¹⁹⁸Pt (7,23%) і двох радіоактивних ізотопів ¹⁹⁰Pt (0,013%) і ¹⁹²Pt (0,78%).

Відома в Європі з 1741. П. — рідкісний елемент, вміст у земній корі бл. 1 · 10⁻⁶% за масою. Буває в природі гол. чин. у вигляді сплавів з ін. платиновими металами, залізом, міддю, нікелем, як домішка до мідно-нікелевих сульфідних руд та в самородному стані (див. Платинові руди). П. — сірувато-білий блискучий метал; дуже пластичний, тугоплавкий; густ. 21450 кг/м³, $t_{пл}$ 1772°С; $t_{кип}$ бл. 3830°С. У звичайних умовах хімічно стійка. Не взаємодіє з киснем, сполуками фтору, к-тами, але легко розчиняється в суміші концентрованих азотної і соляної к-т, повільно реагує з киплячою сіркою к-тою. При нагріванні П. взаємодіє з галогенами, сіркою, селеном, фосфором, сплавлється з металами. Легко утворює координаційні сполуки з координаційними числами 4 і 6, напр. K₂[PtCl₆], Ba[Pt(CN)₄]. У вигляді тонкого порошку («платинової черни») добре поглинає водень. Одержують П. з шламів нікелю і міді, збагачених розсипів, з брухту тех. виробів. П. високої чистоти одержують афінажем. П. широко викорис-

товується в хім. пром-сті та нафтопереробі як каталізатор і матеріал для деталей апаратури, яка безпосередньо контактує з агресивними речовинами й експлуатується при високій т-рі. З П. виготовляють лабораторний посуд, електроди, неокисні контакти, термометри, термометри опору, нагрівальні прилади, еталони. Її застосовують також у медицині та ювелірній справі. Див. також *Платинування*.

ПЛАТИНОВІ МЕТАЛИ, платиноїди — хім. елементи другої і третьої груп VIII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва: *рутеній* Ru, *родій* Rh, *паладій* Pd (легкі П. м. з густ. 12 000—12 500 кг/м³); *осмій* Os, *ірідій* Ir, *платина* Pt (важкі П. м. з густ. 21 450—22 650 кг/м³). Разом з золотом і сріблом наз. *благородними металами*. П. м. — рідкісні елементи, вміст їх у земній корі від $1 \cdot 10^{-7}$ до $5 \cdot 10^{-6} \%$ за масою; існують усі разом у самородному стані і мідно-нікелевих сульфідних рудах (див. також *Платинові руди*). Відокремлюють П. м. один від одного важко через схожість фіз. і хім. властивостей. Усі вони пластичні, тугоплавкі, сріблясто-білого кольору, хімічно дуже стійкі, мають каталітичні властивості, легко утворюють координаційні сполуки. Про одержання і застосування П. м. дивись у статтях про ці метали.

В. Л. Павлов.

ПЛАТИНОВІ РУДИ — мінеральні утворення з вмістом *платинових металів* у таких кількостях, що їх економічно доцільно добувати за сучасного рівня розвитку техніки. Значні скопчення П. р. у вигляді родовищ у *земній корі* трапляються рідко; родовища їх бувають корінні й розсипні. Осн. мінерали П. р.: поліксен (Pt, Fe), платина залізна, платиновий іридій, сіерськіт (Os, Ir), невіяніскіт (IrOs). Мінерали *протин*, *халькопирит*, *пентландит*, *кубаніт* містять викрешлення платинових металів, вони мають осн. пром. значення. П. р. добувають в СРСР, ПАР, Канаді, Колумбії та ін. країнах.

І. К. Лещинський.

ПЛАТИНОТРОН (від грец. *πλάττω* — роблю ширше, розширюю і *електрон*) — електровакуумний прилад, що в широкому інтервалі підсилює або генерує електромагнітні коливання надвисокої частоти; один з активних *надвисоко-частотних приладів*. За принципом дії аналогічний *лампи зворотної хвилі*. П., що підсилює електромагн. коливання, наз. *амплітроном*; П. (разом з додатковими пристроями), що діє як генератор електромагн. коливань, наз. *стабілітроном*. Ккд П. — до 0,8. Прилади такого типу застосовують у передавальних пристроях радіолокаційних станцій, систем зв'язу, навігації й телеметрії тощо.

ПЛАТИНУВАННЯ — 1) Нанесення на поверхню металевих виробів шару *платини*. Товщина такого покриття становить 1—5 мкм. П. підвищує *корозійну стійкість* виробів, їхню стійкість проти зношування, відбивну здатність, а також забезпечує сталість контактної *електропровідності*. Осн.

спосіб П. — електролітичне осаджування (див. *Гальваностегія*) платини з фосфатних або ін. *електролітів*, що містять її солі. П. застосовують у виробн. лабораторної і хім. апаратури, деталей електротех. приладів, у ювелірній і годинниковій пром-сті тощо.

2) Прочисування гранулу *глинозему* платинохлористоводневою кислотою з подальшим відновленням платини. Платинований глинозем використовують як *каталізатор*, напр. при переробці нафтових продуктів. 3) Нанесення найтоншого шару платини на волокна азбесту для надання йому властивостей каталізатора у виробн., напр. сірчаній кислоті.

ПЛАТИФІЛІН — лікарський препарат; винникова сіль *алкалоїду* платифіліну, що міститься в *жовтозіллі широколистяному* (*Senecio platyphyllus*). За фармакологічною дією близький до *атропіну*. Застосовується в порошках і розчинах при спазмах гладенької мускулатури органів черевної порожнини, при бронхіальній астмі, гіпертонічній хворобі, для розширення зіниці ока тощо.

ПЛАТО (франц. plateau, від *plat* — плесканий) — підвищена рівнина з рівною або хвилястою мало розчленованою поверхнею, відмежована від навколишніх просторів уступами (напр., *Устюрт*, *Іжорське плато* та ін.). За походженням розрізняють П. структурні, вулканічні, денудативні й нагірні.

ПЛАТОН Матвій Іванович [6 (17). VIII 1751, станція Старочеркаська, тепер село Аксайського р-ну Ростов. обл. — 3 (15). I 1818, м. Новочеркаськ] — герой *Вітчизняної війни 1812*, генерал від кавалерії (1809), граф (з 1812).

Учасник російсько-турецьких воєн і воєн з Францією кін. 18 — поч. 19 ст. З 1801 — військ. отаман Донського козацького війська. Під час Вітчизн. війни 1812 командував донським козацьким корпусом, відзначився в *Бородинській битві 1812*. Учасник визвольного походу рос. армії в Зх. Європу 1813—14. У Новочеркаську П. встановлено пам'ятник роботи П. Клодта.

ПЛАТОН (Πλάτων; справжнє ім'я — Арістокл; 428 або 427 до н. е., Афіни — 348 або 347 до н. е., там же) — давньогрец. філософ, основоположник *об'єктивного ідеалізму*. Учень *Сократа*. Бл. 384 до н. е. П. заснував філос. школу — *Академію платонівську*. Основу філософії П. становить вчення про ідеї як первинні сутності (буття), *матерію* (небуття), природні речі (бліди копії ідей, або суміш буття і небуття), про світову душу та матем. сутності.

В *визначенні теорії* П. дотримувался ідеалістичного *раціоналізму*. Джерелом істинного знання вважав анамнезис — пригадування безсмертної душою того, що вона спостерігала, перебуваючи в світі ідей до занурення у смертне тіло. Раціональний елемент філософії П. становлять його діалектика осн. «родів сущого» (буття) та діалектика понять. Проте останню він розглядав як мистецтво зіставлення й аналізу понять у ході бесіди за методами *гіпотез* та

розчленування. Ідеалізм і містично прожиті й натурфілософські погляди П. Як і піфагорійці (див. *Піфагореїзм*), зводив природу до математичних відношень. В соціології П. — ідеолог рабовласницької аристократії. Його вчення про «ідеальну державу» увічнювало поділ суспільства на три осн. стани: філософів-правителів, воїнів-охоронців та виробників (ремісників, землеробів, купців тощо) й становило, за висловом К. Маркса, «афінську ідеалізацію етикетки кастового ладу» (Творін., т. 23, с. 351). Етика, теорія виховання, естетика П. мали відверто ідеалістичний характер. В. І. Ленін характеризував усю лінію ідеалізму в світовій історії філософії як лінію П. (див. Повне зібр. творів, т. 18, с. 120).

П. відомий і як теоретик виховання та педагог. Виховання громадян вважав осн. завданням д-ви. З перших днів народження діти повинні виховуватись у спец. закладах; з 3 до 7 років — при храмах у школах гри або в садку; з 7 до 17 — навчатись в школі письма, читання, музики; з 17 до 20 — здобувати військово-гімнастичну освіту; з 20 до 30 — філос. освіту, потрібну майбутнім правителям. Пед. система П. в цілому була реакційною; він дбав про виховання пануючих верств, категорично виступав проти освіти рабів, з презирством ставився до фіз. праці. На Україну вчення П. проникло ще за часів Київської Русі. Його ідеї викладались в курсах філософії Києво-Могилянської академії (див. *Київська академія*) 17 ст., хоч укр. філософи Г. С. Сковорода, Ф. Прокопович, Г. Кониский критичували ряд його положень. Осн. твори-діалоги: «Аполонія Сократа», «Теетет», «Федр», «Софіст», «Парменід», «Держава», «Законо», та ін. В новий час вчення П. стало джерелом багатьох реакц. і містичних концепцій. Ідеї П., напр., відроджує *неотомізм*.

В. С. Дмитриченко (філософія), Н. П. Калениченко (педагогіка).

ПЛАТОНІЗМ — об'єктивно-ідеалістичний напрям в античній філософії, що базувався на вченні *Платона*. Виник у 4 ст. до н. е. Протистояв ліній атомістичного матеріалізму *Демокріта*, *Епікура* і *Лукреція*. Розвиток П. пов'язаний з *Академією платонівською*. В період занепаду рабовласницького суспільства в П. посилюлися містичні тенденції, що призвели до перетворення його на відверто реакційну філософію *неоплатонізму* (3 ст.).

В. С. Дмитриченко, **ПЛАТОНОВ** Андрій Платонович (справж. прізвище — Климентов; 20. VIII (1. IX) 1899, Воронеж — 5. I 1951, Москва) — рос. рад. письменник. В 1921 виїхав до публіцистич. кн. «Електрифікація». Автор кн. «Епіфанські шлюзи» (1927), «Походження майстра» (1929) та ін.; сатирич. творів «Місто Градове» (1926), «Узапас» (1931). В 30-і рр. написав твори «Котлован», «Фро», «Висока напруга», «Пушкін в дітях», повість «Річка Потудань» (1937). З 1936 виступав як літ. критик. В 1942 — 45 П. — спец. кореспондент газ. «Красная Звезда».

Платон. Мармур. 4 ст. до н. е. Ватиканський музей. Рим.

Б. В. Платонов.

ПЛАТОНОВ

Плакhta.

Плауа булавоподібний. Пагін та спорофіл із спорангієм.

Кругла розрізна плашка.

Платоносна ящірка.

ПЛАТОНОВ Борис Вікторович [24.VII (6.VIII) 1903, Мінськ — 15.II 1967, там же] — білорус. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1948). Член КПРС з 1953. З 1922 працював у Білорус. театрі ім. Я. Купали (1961—63 — худож. керівник). Серед ролей — Тумилевич («Співають жайворонки» Крапиви), Костянтин Заслонов (одномейний твір Мовзона), Огнев, Ромодан («Фронт», «Крила» Корнійчука), Протасов («Живий труп» Л. Толстого), Езоп («Лисиця і виноград» Фігейреду). Створив образ В. І. Леніна («Третя патетична» Погодіна). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1948, 1952. Портрет, с. 405.

ПЛАТОНОВ Костянтин Іванович [18 (30).X 1877, Харків — 8.VIII 1969, там же] — укр. рад. психоневролог, засл. діяч науки УРСР (з 1957). Закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту (1904). В 1911 захистив докторську дисертацію про виховання рефлексів. В 1919—28 працював на мед. ф-ті Харків. ун-ту (з 1921 — мед. ін-т), потім — у харків. залізничній психоневрологічній лікарні. Засновник харків. школи психотерапевтів. Осн. праці присвячені питанням психотерапії. Монографія П. «Слово як фізіологічний і лікувальний фактор» (1957) перекладена на десятки іноз. мов. Нагороджений орденом Леніна. М. К. Бородай.

ПЛАТОНОВ Харитон Платонович (1842, с. Ворона Молозького повіту Ярослав. губ. — 5.IX 1907) — укр. живописець. У 1859—70 навчався в петерб. АМ (з 1893 — академік). З 1879 оселився в Києві. Близький до *передвижників*. У його картинах відтворено селянське горе («Жебрак», 1874; «Погорільці», 1876), повневірня дітей («Наймичка», 1880; «Маленька няня», 1881; «Жебрачка», 1884; «Купити ягід», 1888). П. — автор портрета кобзаря Остапа Вересая (1885). Твори зберігаються в ДМУОМ, ДРМ. В 1880—1900 П. викладав у Київ. рисувальній школі М. Мурашка.

ПЛАТОНОВА Ольга Михайлівна (жовтень 1905, м. Кременець, тепер Терноп. обл. — 1937) — учасниця революц. руху на зх.-укр. землях. Член КПЗУ з 1923. Н. в сім'ї військ. фельдшера. З 1925 — член Кременецького окружного КПЗУ. В 1929 керувала страйком с.-г. робітників на Кременеччині. З вересня 1929 працювала в апараті ЦК КПЗУ. В листопаді 1930 заарештована і за «Лущимим процесом 57-и» 1934 засуджена до 7 років ув'язнення. Під тиском масового руху протесту польс. уряд 1936 звільнив тяжко хвору П., і вона виїхала до СРСР.

ПЛАТОСПРОМОЖНИЙ ПОПИТ — попит на матеріальні блага й послуги, забезпечений наявними грошима покупок; форма прояву потреб. Ці потреби мають бути забезпечені певним грош. еквівалентом, що є необхідною умовою виникнення П. п. В умовах розвинутого товарного г-ва еквівалентом є *гроші*. Розрізняють два види попиту (див. *Попит і пропозиція*) — П. п. населення, або індивідуальний попит, і П. п. ви-

робників, або виробничий. В першому випадку об'єктом попиту є товари нар. споживання, послуги, у другому — *засоби виробництва*. П. п. зумовлюється сусп.-політ. ладом, структурою вироблюваного сусп. продукту, розмірами *національного доходу* й соціальним характером його розподілу.

ПЛАТТЕН (Platten) Фрідріх (8.VII 1883—22.IV 1942) — діяч швейц. і міжнар. комуністичного руху. Н. в містечку Таблат, кантон Санкт-Галлен, у сім'ї столяра. За фахом — слюсар. У 1904 вступив до соціалістичного робітн. освітнього союзу «Ейнтрахт» («Згода»). В 1906 нелегально приїхав у Росію, брав участь у революц. русі 1905—07 у Латвії. В 1908 повернувся до Швейцарії. З 1911 — член С.-д. партії Швейцарії, з 1912 — секретар її Центр. правління. В 1912 — організатор заг. страйку в Цюриху. В 1913 створив цюрихський Союз допомоги політв'язням у Росії. Учасник *Циммервальдської конференції* (1915) та *Кінтальської конференції* (1916). Навесні 1917 організував переїзд групи рос. політемігрантів на чолі з В. І. Леніним з Швейцарії на батьківщину. В грудні 1917 приїхав у Росію. 1(14). I 1918 під час першого замаху на Леніна прикрив його від куль, був поранений. Учасник I (установчого) конгресу Комінтерну (1919), на якому обраний членом ВККІ та його Бюро. За революц. діяльність не раз зазнавав арештів. Один із засновників КП Швейцарії (1921; з 1944 — Швейц. партія праці), її секретар з часу заснування. В 1923 переїхав до СРСР, організував і очолював с.-г. комуну швейц. робітників-емігрантів. Працював у *Міжнародній робітничій допомозі*, з 1931 — в Міжнар. агр. ін-ті в Москві, потім — у Моск. ін-ті іноз. мов.

Лит.: Свенцицкая О. В. Фриц Платтен — пламенный революционер. М., 1974.

ПЛАТФОРМА (франц. plate-forme, букв. — плоска форма) — 1) Плоска конструкція, на якій щонебудь розміщують. 2) Майданчик (поміст) на залізничній станції або пункті зупинки *поїздів*, розміщений біля колії. Розрізняють П. високі та низькі; криті й відкриті; пасажирські й вантажні. 3) Невелика залізнична станція, полустанок. 4) Вантажний залізничний вагон відкритого типу з невисокими бортами. Див. також *Платформа* в геології, *Платформа політична*. **ПЛАТФОРМА** в геології — одна з головних геол. структур *земної кори*, яка за характером будови і ступенем рухливості протиставляється *геосинкліналям*. П. — більш жорсткі (на відміну від рухливих геосинкліналей) ділянки *земної кори*; характеризуються значно меншими тектонічною рухливістю і сейсмічністю, слабо розчленованим рельєфом. Для П. характерна дво'ярусна будова. Нижній, більш давній, ярус, або кристалічний фундамент, складається з інтенсивно деформованих кристалічних і метаморфічних гірських порід, верхній — з осадових гірських порід, які залягають у вигляді горизонтальних або

слабо хвилястих верств. Ділянки, де осадових відкладів немає і на поверхню виходять породи кристалічного фундаменту, наз. *цинтами* (див. *Щит* у геології), а ділянки з глибоко зануреним фундаментом наз. *плитами* (див. *Плита* в геології). Геол. вік П. визначають за віком нижнього ярусу. Характерною рисою будови П. є блокова структура кристалічного фундаменту, створена зонами *глибинних розломів* і систематично виступів та западин. Виділяють *Східно-Європейську платформу*, Сибірську, Пн.-Американську та ін. платформи. І. І. Чебаненко.

ПЛАТФОРМА ПОЛІТИЧНА — основні, принципові теоретичні положення, вимоги, практична програма, що їх висувують *партія політична*, суспільна група чи організація.

ПЛАУЕН — місто на Пд. НДР, в окрузі Карл-Маркс-Штадт. Розташований на р. Вайсе-Ельстер. Вузол з-пв. 79,5 тис. ж. (1978). Розвинуте виробн. мережив, гардин, штапельного волокна, швейних виробів. Значна маш.-буд. (автом. поточні лінії, поліграф. і текст. машини, верстати, електротех. виробн) і металообр. пром.-ств. Харч. (пивоварні й цукрові) підприємства. З. гадується з 1122.

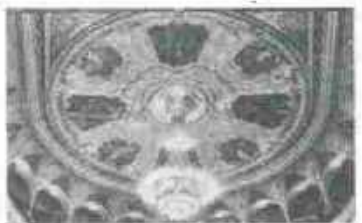
ПЛАУН, п'ядич (Lycopodium) — рід рослин родини плаунових класу *плауновидних*. Багаторічні вічнозелені рівноспорові трав'янисті рослини з розгалуженими стеблами, заввишки до 25 см. Листки численні, дрібні, голчасті або лусковидні, без азичків, розміщені спірально або в 4 ряди. *Спорангії* двогнізді, розкриваються щілиною. *Заростки* бульбовидні, підземні. Бл. 140 видів, пошир. в тропічних, помірних та помірно-холодних областях *земної кулі*. В СРСР — 14 видів, у т. ч. в УРСР — 6, з них найпоширеніший П. булавоподібний (L. clavatum) з повзучими стеблами, від яких відходять висхідні гілки; споролистки зібрані в довгі колоски. Спори його та деяких ін. видів використовують (під назвою «лікоподій») у медицині. Деякі П. використовують як фарбувальні рослини. Окремі П., напр. П. баранець, отруйні.

ПЛАУНОВИДНІ (Lycopodiophyta) — відділ вищих судинних (спорових) рослин. Рівноспорові або різноспорові рослини з коренями і стеблом, що галузяться дихотомічно, листки прості (лише в деяких протолепідодревних — вилчасті), дрібні. *Спорангії* містяться з верхнього боку *спорофілів* або при їхній основі. *Заросток* у рівноспорових П. здебільшого добре розвинутий, часто підземний, у різноспорових П. заросток редукований, особливо чоловічий, який зовсім не виходить зі спори. Характерним для П. є *чергування поколінь*. П. поділяють на 2 класи — плаунові (Lycopodiopsida) і молодильники (Isoëtopsida), що об'єднують 6 порядків, з яких 3 порядки представлені вимерлими формами, відомими лише у викопному стані: протолепідодревні (Protolopododendrales), лепідодревні (Lepidodendrales) і астероксолови (Asteroxylales), а три ін. по-

рядки включають сучасні трав'янисті форми: плаунові (*Lycopodium*), селягінелові (*Selaginellales*), мохидильнікові (*Isotales*). П. є однією з найдавніших гілок судинних рослин. Найбільшого розквіту П. досягли в кам'яновугільний період палеозойської ери, коли були поширені деревовидні П. (див. *Лепідодендрон*, *Сигіларія*), які утворювали ліси. Тепер існують лише трав'янисті форми П. Сучасних П. налічують бл. 450 видів, пошир. у тропіч. і помірних областях. В СРСР — 26 видів, з них в УРСР — 9 видів (див. *Плаун*).

ПЛАФОН (франц. *plafond*, букв. — стеля) — 1) Стеля, оздоблена малюванням або ліпним декором. 2) Твір монументально-декоративного мистецтва, що прикрашає перекриття (плоске, склепінчасте, купольне) приміщення. П. бувають площинні або просторові; за характером зображення — сю-

Плафон у залі для глядачів в Одеському театрі опери та балету. Розписи Лефлера. 80-4 роки 19 ст.

жеті й орнаментальні. Площинні П. розташовують на вертикальній площині, просторові — на горизонтальній. П. виконують безпосередньо по штукатурці (в техніці *фрески*), на приклеєному до стелі полотні (*панно*), мозаїкою та ін. способами. Розписи стель були відомі в Старод. Єгипті. Класичні зразки просторових П. створили італ. художники доби *Відродження* — Рафаель, Мікеланджело, П. Веронезе, Я. Тіто-ретто, Д. Б. Тьєполо та ін. В Росії у 18 — на поч. 19 ст. відомі твори плафонного живопису виконали художники І. Вишняков, П. Гонзаго (Прохідний) кабінет палацу в Павловську), Дж. Кваренгі (Англійський палац у Петергофі) та ін. Серед староукр. П. найзначніші — розписи склепіння Троїцької церкви Києво-Печерської лаври (поч. 18 ст.), дерев'яного шатрового покриття церкви Юра в Дрогобичі (18 ст.), розписи плафонів Львівського (художники Д. Котівський, Т. Рибаківський, В. Розвадовський, А. Августинів, С. Батовський, С. Рейхан і Г. Семирадський) і Одеського (художник Лефлер) театрів опери та балету, П. концертного залу Музичного ін-ту ім. Лисенка (тепер кінотеатр) у Львові (художник М. Сосенко, 1915), П. кафедрального собору в Ужгороді (художник Й. Бокшай), розписи В. Котарбінського в музеї Т. Г. Шевченка (19 ст., Київ). В рад. час відомі роботи з плафонного живопису художників Б. Лансере, О. Дейнеки, В. Йорданського. На Україні до значних творів плафонного живопису належать П. у величез-

лі будинку Верховної Ради УРСР (1947, художники В. С. та Б. В. Щербаків), у фойє концертного залу консерваторії (1958, художник А. Чернов), обидва — в Києві. 3) Арматура електр. світильника, встановлена на стелі або стіні.

ПЛАХТА — 1) Даний укр. поясний жіночий одяг. Складається з двох зшитих вздовж до половини полотнищ різнокольорової, переважно вовняної тканини. П. ясирили поверх довгої сорочки. На поч. 20 ст. П. витіснена спідницею. 2) У сх. і зх. слов'ян — шматок тканини, прострадло. 3) В зх. областях України — верхній одяг з полотна. 4) У поляків, лужичан, словаків — плащовидний одяг.

ПЛАЦ (нім. *Platz*, від франц. *place* — місце, площа) — площа для парадів, оглядів, військ. строїв тощо.

ПЛАЦДАРМ (від франц. *place d'armes*, букв. — площа для збору військ) — 1) Ділянка місцевості, що захоплена наступаючими військами під час форсування водної перешкоди або утримується відступаючими частинами на її протилежному березі, а також район морського узбережжя, захоплений передовими загонами при проведенні морської десантної операції. 2) Територія, що її використовують збройні сили держави під час підготовки нападу на іншу державу як базу для розгортання воєнних дій.

ПЛАЦЕНТА (лат. *placenta*, букв. — піріг, від грец. *πλακοῦς* — корж, перепічка), дитяче місце — орган, що зв'язує зародок з організмом матері під час внутрішньоутробного розвитку (див. *Живородіння*). Властива всім вищим ссавцям, у т. ч. людині, деяким хордовим і безхребетним тваринам. П. регулює надходження до зародка кисню й поживних речовин, захищає від діяння на нього ряду чинників, в ній синтезуються гормони й медіатори, через П. виділяються непотрібні продукти обміну речовин тощо. В утворенні П. ссавців беруть участь слизова оболонка матки і зародкові оболонки, зокрема хоріон. Залежно від заглиблення ворсинок хоріону у стінки матки розрізняють такі типи П.: епітеліохоріальну, або напівплаценту (у деяких сумчастих, свиней, кітноподібних та ін.), — ворсинки лише заглиблюються у складки слизової оболонки матки; десмохоріальну (у жуйних) — ворсинки заглиблюються в сполучну тканину слизової оболонки; ендотеліохоріальну (у хижаків) — ворсинки стикаються з кровоносними судинами слизової оболонки; гемохоріальну (у людини, кітноподібних павуків та ін.) — ворсинки проростають кровоносні судини слизової оболонки матки, здійснюють найтісніший зв'язок плоду з материнським організмом. Залежно від розподілу ворсинок на поверхні хоріону П. поділяють на дифузну (кітноподібні, напівмави, більшість копитних), котилодонну (більшість жуйних), поясковидну (хижаки), дискоїдалну (деякі комахоподібні, гризуни, мавпи і люди). З зародком П. з'єднується

пуповиною. Після народження плоду П. виштовхується маткою назовні.

ПЛАЦЕНТНІ, плацентарні, вищі звірі (*Placentalia*, синонім *Eutheria*) — інфраклас *ссавців* підкласу справжніх звірів. До П. належать усі сучасні ссавці, крім однопрохідних (див. *Яйцекладучі*) та сумчастих. Характеризуються значним розвитком великих півкуль головного мозку, наявністю однієї матки, в якій відбувається розвиток зародка, зв'язаного з організмом матері через плаценту, здатністю новонароджених відразу після народження самостійно сосати молоко, чітко виявленою зміною молочних і постійних зубів. Завдяки високій морфологічній організації П. здатні до складних проявів вищої нервової діяльності і пристосовування до найрізноманітніших умов середовища.

«ПЛАЧ» РОСЛИН — виділення рослинною водою й розчинених у ній речовин із перерізаною або ушкодженою стеблом (див. *Пасоха*). Зумовлюється наявністю *кореневого тиску*. У деяких рослин «плач» спостерігається гол. чин. навесні, під час т. з. весняного руху соків; у трав'янистих рослин — на різних етапах їхнього *онтогенезу*. Тривалість «плачу» варіює від кількох днів (звичайно у трав'янистих рослин) до кількох місяців (у деяких тропічних пальм, агав).

ПЛАЧІ — вид рос. усної народної творчості, пов'язаний з похоронними та деякими ін. обрядами. Генетично, тематично й функціонально близькі до укр. *голосін*.

ПЛАШКА — металорізальний інструмент, яким нарізають або накатують зовнішню *різьбу* на болтах, гвинтах чи ін. деталях машин. До найпоширеніших нарізних П. (мал.) належать розрізні (круглі, квадратні, шестигранні), суцільні круглі (дерки) і трубчасті. Такими П. користуються при ручному нарізанні різьби, закріплюючи їх у спец. пристрої — клупі, і при машинному її нарізанні (на металорізальних верстатах).

ПЛАЩОНОСНА ЯШІРКА (*Chlamydosaurus*) — рід плазунів род. *агамових*. Включає єдиний вид — П. я. австралійська (*Ch. kingi*), поширений у пн.-зх. Австралії та на о. Нова Гвінея. Довж. тіла до 80 см. Забарвлення м'ялине, в основному жовтувато-буре з темними плямами. По боках шиї — шкірна складка у вигляді коміра — «плаща» (звідси й назва тварини), який при небезпеці П. я. розпускає, демонструючи яскраво забарвлені частини коміра. П. я. — денна тварина. Живиться комахами. Живе переважно на деревах.

ПЛАЧ-ХІРОН — населений пункт у бухті Кочінос на пд. березі о. Куба, поблизу якого 17—19.IV 1961 повстанською армією Куби було розгромлено кубинських контрреволюціонерів. 17.IV нападці, підготовлені і озброєні в США, під прикриттям збройних сил США висадились на острові. Бої, що тривали 72 год., закінчилися перемогою революц. військ, очолених Ф. Кастро Рус. Спроба США повалити революц. уряд Куби зазнала повного провалу.

Ф. Платтен.

Х. П. Платонов. Наямичка. 1880. Державний Російський музей у Ленінграді.

Плевна. Панорама «Плевенська епопея» — 1877.

ПЛЕБЕЇ, плебе (лат. plebej, від plebs — простий народ) — один із станів вільного населення в Стародавньому Римі. П. утворилися у найдавніший період рим. історії з підкореного римлянами населення сусідніх з Римом громад та з іноземців, які переселилися до Риму. Великі індивідуальні сімейні г-во. Займалися землеробством, ремеслом і дрібною торгівлею. На відміну від патриціїв П. були позбавлені прав рим. громадянства. Боротьба П. проти патриціїв за зрівняння в правах з ними (поч. 5 — поч. 3 ст. до н. е.) закінчилася утворенням єдиного класу рим. громадян, які різнилися між собою не за походженням, а за майновим станом і службовим становищем. Заможня частина П., здобувши доступ до вищих держ. посад, утворила разом з багатими патриціями *нобілітет*, решта фактично залишалася нижчою групою вільного населення. З того часу П., або плебсом, почали називати міську бідноту.

Л. Л. Дмитренко.

ПЛЕБІСЦИТ (лат. plebiscitum — рішення народу) — 1) У Стародавньому Римі постанови, що приймалися зборами *плебея*. 2) Один з видів всенар. голосування з найважливіших питань держ. життя. П. часто проводили д-ва, яка приєднала до себе чужу територію, серед населення цієї території, щоб надати фактові приєднання видимість санкції народу.

ПЛЕВАКО Микола Антонович [27.XI (XII) 1890, с. Дворічна, тепер смт Харків, обл. — 11.IV 1941] — укр. рад. літературознавець і бібліограф. Закінчив Харків. ун-т (1916). Викладав укр. л-ру в вузах Харкова, Києва. З 1926 — керівник кабінету бібліографії *Шевченка Тараса інституту* (Харків). Автор праць про творчість Т. Шевченка: «Шевченко й критика», «Шевченків „Шоденник“», його історія, зміст і значення» (обидві — 1924) та ін. Досліджував творчість Г. Квітки-Оснотв'яненка, М. Шашкевича, Б. Гринченка. Упорядник двотомної «Хрестоматії нової української літератури», де вміщено біографії 75 письменників з докладною бібліографією. Ф. К. Сарана.

ПЛЕВАКО Федір Никифорович [13 (25).IV 1842, Троїцьк, тепер Орелб. обл. — 23.XII 1908 (5.I 1909), Москва] — рос. бурж. ліберальний юрист, адвокат, суд. оратор. Після закінчення юрид. ф-ту Моск. ун-ту (1870) бл. 40 років працював адвокатом. Брав участь у ряді великих політ. і кримінальних процесів, зокрема у справі про страйк робітників ф-ки Т-ва С. Морозова (1886), на Україні — в справі про зловживання в Харків. т-ві взаємного кредиту. В 1907 П. обрано від контрреволюц. партії *октябристів* депутатом 3-ї Держ. думи.

Дж. Речи, т. 1—2. М., 1909—10. Літ.: Коно А. Ф. Собрание сочинений. т. 5. М., 1968.

ПЛЕВЕ Вячеслав Костянтинівич [1846 — 15 (28).VII 1904, Петербург] — держ. діяч царської Росії. В квітні 1902 призначений міністром внутр. справ і шефом жандармів. Прагнув запобігти на-

ростанню революції. П., зокрема, керував придушенням *Полтавсько-Харківського селянського повстання 1902*. Поряд із застосуванням репресій намагався розкласти робітн. рух. зсередини (див. *Зубатовщина*). Убитий есером.

ПЛЕВЕН, Плевна — місто на Пн. Болгарії, адм. ц. Плевенського округу. Залізнична станція. 108 тис. ж. (1975). Під час рос.-тур. війни 1877—78 (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*) за П. точилися тривалі бої [з 8 (20).VII по 28.XI (10.XII) 1877]. Після здобуття П. рос. війська почали наступ на Балкани.

П. — значний центр по переробці с.-г. продукції (підприємства м'ясо-мол., консервної, виноробної, тютюнової пром-сті). Машинобудування (енерг., ливарне, ковальсько-пресове устаткування; прилади, електрокари тощо), буд. матеріалів та скляна пром-сть. У районі П. — великий нафтохім. комбінат. У місті і його околицях — бл. 100 пам'ятників, присвячених рос. воїнам. Серед них — мавзолей полеглих у боях за визволення П. рос. і рум. воїнів (споруджено 1905). Скобелевський парк-музей, істор. музей «Визволення Плевни в 1877», пам'ятник визволення П. Рад. Армією 1944, архіт. комплекс панорама «Плевенська епопея — 1877» (арх. І. Петров, П. Пачена та ін., рад. художник М. Овечкін, лауреат Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка). П. нагороджений орденом Дружби народів (1977).

ПЛЕВРА (від грец. *πλευρά* — ребро, бік) — серозна оболонка, що вкриває *легені* і стінки грудної порожнини у ссавців, у т. ч. у людини. Складається з сполучнотканниної основи і одношарового плоского епітелію — *мезотелію*. Розрізняють *вісцеральний* листок П., що зростається з тканиною *легень*, і *прістінковий*, або *парієтальний*, листок П., що вистилає грудну порожнину зсередини. В ділянці воріт кожної *легені* один листок переходить у другий. Між листками П. є щільновидний простір — *плевральна порожнина*, заповнена рідиною, що зменшує тертя між листками П. під час дихання. Про захворювання П. див. *Плеврит*.

ПЛЕВРИТ — запалення *плеври*. Звичайно П. розвивається внаслідок ускладнення *туберкульозу*, рідше є проявом *ревматизму*, *туберкульозу* та ін. інфекційних і *алергічних* хвороб, а також поранень і ушкоджень грудної клітки. За характером запалення плеври П. поділяють на с у х і (певні ділянки плеври стовщуються — утворюються *фібринозні нашарування*) і *ексудативні* [в порожнині плеври скупчується запальний *ексудат* (див. *Вуніт*) — серозний, гнійний, кров'янистий та ін.]; за перебігом — гострі, підгострі, хронічні. Ознаки сухого П.: нездужання, біль в грудній клітці, найчастіше у боці. Головний симптом — шум тертя листків плеври, який визначається при вислухованні *легень*. Ознаки *ексудативного* П. залежать від кількості і характеру *ексудату*, який накопичився. Цей П. характеризується більш тяжкими симптомами. Пере-

біг гнійного П. найбільш ускладнений. При *ексудативному* П. підвищується т-ра тіла, з'являється задихка, іноді значна, внаслідок стискування *легень* рідиною. Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання, що спричинило П.; протизапальні, антибактеріальні засоби. При сухому П. — місцеве: гірчичники, компреси, при *ексудативному* — *пункція* плеври для встановлення характеру *ексудату* та з лікувальною метою.

С. Б. Соколов.

ПЛЕЗИАНТРОПИ (від грец. *πλεσιος* — близький і *άνθρωπος* — людина) — рід *аостралопітеків*, що його виділили антропологі в 30—40-х рр. 20 ст. П. відомий за знахідками поблизу Йоганнесбурга (ПАР) багатьох зубів, черепів різної збереженості, а також кісток скелета.

ПЛЕЗИОЗАВРИ (Plesiosauria) — підряд великих викопних морських хижих плазунів ряду *зауроптеригій*. Мали кремезне барило подібне тіло довж. до 15 м, довгу ший і невелику голову (еласмозаври та ін.) або коротку ший і велику голову (пліозаври), ластовидні кінцівки зі збільшеною кількістю фаланг. Шелепи П. були завжди численними конічними зубами. П. відомі з юрських відкладів усіх материків.

ПЛЕЙОТРОПІЯ (від грец. *πλειον* — більш численний і *τροπή* — поворот, напрям), множинне діяння гена — вплив одного гена на розвиток кількох ознак або властивостей організму. Полягає в тому, що ген, крім головної ознаки, яка перебуває під його контролем, викликає ще ряд ін. супутніх змін. Група таких змін завжди успадковується разом. Чим раніше в *онтогенезі* починає діяти ген, тим на більшу кількість ознак він може вплинути. Напр., у людини *плейотропну* дію має ген, що викликає спадкову хворобу *галактоземію* (спричиняється порушенням синтезу *галактозо-1-фосфатуридилтрансферази*), яка супроводжується сліпотою, недоумством, цирозом печінки та ін. захворюваннями. Ю. М. Александров.

ПЛЕЙСТОН (від грец. *πλεστόν* — пливучий) — сукупність організмів *планктону*, що населяють приповерхневий шар води (звичайно до глибини 15 м). Організми П. можуть триматися на поверхні води або бути напівзануреними у воду. Для багатьох організмів П. характерне утворення газових камер (напр., сифонофора фізалия) або виділення пінистих поплавок (напр., активія мініас). З рослин до П. належать, напр., саргасові водорості, ряска тощо. Див. також *Нейстон*, *Нектон*.

ПЛЕЙСТОСЕЙТОВА ОБЛАСТЬ (від грец. *πλειστός* — найбільший і *σειστός* — струшений) — ділянка земної поверхні, в межах якої під час *землетрусу* відбуваються найбільші руйнування. Розміри та конфігурація П. о. залежать від інтенсивності *землетрусу*, глибини його вогнища, характеру та напрямку сил, що діють у вогнищі під час *землетрусу*, геол. будови та деяких ін. факторів. Часто П. о. збігається з епіцентром області (див. *Епіцентр*) *землетрусу*. Е. І. Антонов.

Плезіозавр.

ПЛЕЙСТОЦЕНОВА ЕПОХА І ПЛЕЙСТОЦЕНОВИЙ ВІДДІЛ, плейстоцен (від грец. *πλειστός* — найбільший, *καινός* — новий) — рання епоха антропогенного (четвертинного) періоду та відклади, що утворилися в той час. Настала після пліоценової епохи (див. *Пліоценова епоха і пліоценовий відділ*) і тривала до голоцену. Характеризується ритмічними змінами і заг. похолоданням клімату, що зумовило розвиток материкових зледенінь (див. *Льодовиковий період*) у серед. широтах, з якими пов'язане утворення *льодовикових відкладів*. Плейстоцен поділяють на три відділи: нижній, середній і верхній. Серед. плейстоцен був часом найбільшого розвитку зледенінь (див. *Дніпровське зледеніння*). Формування покривних льодовиків впливало на коливання рівня *Світового океану*, що зумовлювало *трансгресії і регресії морів*, зокрема Чорного м. На тер. України відклади плейстоценового відділу представлені гол. чин. континентальними (див. *Континентальні відклади*) утвореннями (лесами, алювієм, валунними пісками і глинами, викопними ґрунтами). Мор. плейстоценові відклади мають незначне поширення в узбережній зоні Чорного м. Термін «плейстоцен» запропонував англ. геолог Ч. Лайель для мор. доголоценових відкладів. Див. також *Антропогенний період і антропогенна система*.

ПЛЕКСИГЛАС (нім. Plexiglas, від лат. *plexus* — переплетений і нім. *Glas* — скло) — технічна назва оптично прозорих *пластичних мас* на основі *поліметилметакрилату*, що їх виготовляють у США, ФРН, Франції. Див. *Скло органічне*.

ПЛЕКТЕНХІМА (від грец. *πλεκτός* — переплетений та *ἔχουσα* — наповнене, тут — тканина) — несправжня тканина у нижчих рослин. Утворюється переплетенням багатоклітинних *гіфів* (у грибів) або ниток (у водоростей). Розрізняють П. пухку (напр., у деяких водоростей) та щільну (напр., у *склероціях* грибів). На відміну від справжньої тканини, клітинам якої властивий поділ по всіх напрямках, П. складається з клітин, які діляться лише поперечними перегородками.

ПЛЕКТР (грец. *πλέκτρον*, від *πλέκω* — вдарю) — тонка зігнута платівка (костяна, металева, пластмасова), кінцем якої приводять у коливання струни щипкових муз.інструментів (домри, мандоліни, балалайки та ін.). П. у вигляді рівної загостреної платівки наз. медіатором.

ПЛЕМІННА КНИГА, держплемкнига (ДПК) — книга, куди записують плем. тварин, які відповідають стандарту *породи*, для обліку їхніх плем. і продуктивних якостей та походження (див. *Родовід сільськогосподарських тварин*). Ведення П. к. є необхідною умовою для *племінної роботи* в тваринництві. В СРСР видають П. к. по всіх видах і породах с.-г. тварин, що є важливою формою організації *племінного тваринництва*. В з а к р и т і П. к. за-

писують лише чистопородних тварин, предки яких уже були занесені у плем. книги (ведуться в капіталістич. країнах). В СРСР усі П. к. державні й відкриті, до яких записують як чистопородних тварин, так і висококрювних *помісей* (окремо). Вимоги для запису в П. к. відповідають стандарту 1-го класу (див. *Бонітування тварин*). Кращих тварин, що записані в П. к., вносять до книги високопродуктивних тварин (КВТ). Першу П. к. видано в Англії 1793; у Росії — 1834. На записаних до П. к. тварин видається атестат, згідно з яким підвищується вартість тварини та її приплоду. Див. також *Племінний завод*.

ПЛЕМІННА РОБОТА — система заходів, спрямованих на поліпшення спадкових якостей і *породності тварин*, підвищення *продуктивності сільськогосподарських тварин*. Ще в давні часи, починаючи з *одомашнення тварин*, застосовували найпростіші прийоми добору. Тепер П. р. опирається на *еволюційне вчення* Ч. Дарвіна, досягнення біології, особливо генетики, та ін. наук. В дореволюц. Росії *тваринництво* було відсталішим з примітивними *породами* низькопродуктивних тварин. Планомірна П. р. почалася після Великої Жовтн. соціалістич. революції з виданням декретів про *племінне тваринництво*. За ініціативою В. І. Леніна в 1921 створюються перші плем. г-ва. В 1930—34 організовано мережу *племінних заводів*, держ. розплідників, плем. г-в і ферм. Велике значення в якісному поліпшенні с.-г. тварин має *штучне осіменіння*, розроблене і вперше застосоване в СРСР. В 60-і рр. створено держ. станції по *племінній роботі і штучному осіменінню тварин*. За відносно короткий строк у країні різко підвищився якісний склад худоби і тепер кількість плем. тварин становить 95—98% до загального поголів'я на фермах. Найважливіші елементи П. р.— *добір штучний і підбір*, вирощування *ремонтного молодняка, бонітування тварин*, оцінка плідників за якістю потомства, екстер'єром, продуктивністю, придатністю до машинного доїння та ін. Осн. метод *розведення сільськогосподарських тварин* у плем. г-вах — *чистопородне розведення*, яким посилюють і спадково закріплюють бажані якості заводських порід. Для підвищення продуктивності користувальних стад (особливо м'ясної) застосовують *схрещування тварин*. Ор-

ганізаційними заходами П. р. є планове розміщення порід, ведення держ. *племінних книг і родоводів сільськогосподарських тварин*, виставки та виводки тварин, пропаганда передового досвіду. Загальне керівництво П. р. в країні здійснюють М-во с. г. СРСР і м-ва с. г. союзних республік. Головна інспекція по плем. роботі М-ва с. г. і ВАСГНІЛ керує мережею н.-д. ін-тів і дослідних станцій, що розробляють теоретич. проблеми та узагальнюють передовий досвід П. р. в колгоспах і радгоспах.

Лит.: Красота В. Ф., Лобанов В. Т. Разведение сельскохозяйственных животных. М., 1976. Довідник з племінної справи. К., 1978.

ПЛЕМІННЕ ТВАРИННИЦТВО — розведення чистопородних та висококрювних тварин з метою вдосконалення існуючих і створення нових *порід*, підвищення племінних якостей та *продуктивності сільськогосподарських тварин* в користувальних стадах. Здійснюють шляхом широкого використання вищезгаданих у плем. г-вах плідників, які утримуються на держ. станціях по *племінній роботі і штучному осіменінню* с.-г. тварин. Основи П. т. було закладено першим законом Радянської держави — Декретом про землю, прийнятим 8 листопада 1917, і декретами «Про племінне тваринництво» (13 липня 1918), «Про охорону і розвиток тонкорунного (мериносового) вівчарства» (3 жовтня 1919) та ін. Проведені урядом заходи щодо створення плем. радгоспів, держ. плем. розплідників, районування порід тварин, планового розміщення заводських порід, створення Держ. інспекції по *племінній роботі* та *племінних книгах*, підготовка спеціалістів тощо сприяли розвитку П. т. В СРСР, у т. ч. на Україні, П. т. зосереджено гол. чин. на *племінних заводах*, у плем. радгоспах, на фермах і станціях (табл.). В республіці розводяться породи тварин, найбільш пристосовані й вигідні для місцевих умов. Велике значення у П. т. має проведення *бонітування тварин*, ведення держплемкниг, організація виставок високопродуктивних тварин, виводок молодняка, аукціонів тощо. Керівництво П. т. здійснюють республіканське, обласні та районні об'єднання по плем. роботі, селекційні центри, спеціалізовані відділи й управління с.-г. органів, які проводять роботу щодо поліпшення *породності тварин* у колгоспах і радгоспах.

Організація племінного тваринництва на Україні (на кінець 1980)

Господарства	Всього	Великої рогатої худоби	Сви-ней	Овець	Коней	Птиць
Племінні заводи	155	94	25	15	12	9
Племінні радгоспи	102	50	12	8	—	32
Племінні ферми колгоспів	2869	997	453	196	30	1193
Державні станції по племінній роботі і штучному осіменінню с.-г. тварин	134	—	—	—	—	—

ПЛЕМІННИЙ
ЗАВОД

Лит.: Красота В. Ф., Добанов В. Т. Разведение сельскохозяйственных животных. М., 1976; Довідник з племінної справи. К., 1978; Скотарство. К., 1979. М. В. Зубець.

ПЛЕМІННИЙ ЗАВОД — анша категорія спеціалізованого г-ва, де відокремлюють існуючі і виводять нові породи, лінії, родини та породні групи с.-г. тварин. В П. з. розмножують плем. тварин для поліпшення товарних стад, ведуть племінні книги. На П. з. утримуються кращі чистопородні та висококласні елітні тварини (див. *Еліта* в сільському господарстві), які значно перевищують за продуктивністю і плем. якостями середній рівень по породі. Висококласний молодяк з П. з. йде на ремонт владного стада та для забезпечення плем. тваринами станцій по племінній роботі і штучному осіменінню с.-г. тварин, плем. радгоспів і ферм. В СРСР організовані П. з. по всіх видах і осн. породах с.-г. тварин. Див. також *Племінне тваринництво*, *Розведення сільськогосподарських тварин*. В. М. Кричевський.

ПЛЕМ'Я — форма етнічної спільності й суспільної організації, що була характерною для родової стадії первіснообщинного ладу. Спочатку об'єднувало два екзогамні (див. *Екзогамія*) шлюбні роди (див. *Рід*), пізніше — дві групи екзогамних шлюбних родів, які мали спільного родоначальника (т. з. *фратрія*), а з відмиранням фратріального поділу — просто кілька родів. На ранньому етапі розвитку роду П. мало лише свою територію, певну екон. спільність одноплемінників, назву, звичаї, традиції, мову (діалект), а з розвитком первіснообщинного ладу — й племінне самоврядування. П. очолювала племінна рада, що складалася з родових вождів. У період розкладу первіснообщинного ладу і виникнення класового суспільства утворилися союзи П., що посилили міжплемінні госп. і культ. зв'язки, привело до змішання племен. На зміну П. прийшли нова форма етнічної спільності — *народність* і нова форма організації суспільства — *держава*.

ПЛЕНЕР (від франц. *plein air* — відкритий повітря) — в живописі правдиве відтворення кольорового багатства природи; у вужчому розумінні — живопис на відкритому повітрі (не в майстерні), де велика увага приділяється вивченню світлових ефектів. Особливо поширився П. з 19 ст. в творчості Д. М. У. Тернера — в Англії, майстрів *барбизонської школи* — у Франції, С. Шедрина, О. Іванова, Ф. Васильєва, І. Левітана — в Росії, К. Костанді, П. Левченка, М. Бурачка, І. Труша та ін. — на Україні. У імпресіоністів (див. *Імпресіонізм*) набув самостійного, суто живописного значення. Принципи плерного живопису стали основними в творчості сучасних пейзажистів.

ПЛЕНУМ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ — засідання всього складу членів і кандидатів у члени Центрального Комітету Компартії України. Скликається періодично (не рідше одного разу на 4 місяці). Пленум обирає Політбюро, Секре-

таріат, першого секретаря ЦК Компартії України.

ПЛЕНУМ ЦК КНР — засідання всього складу членів і кандидатів у члени Центрального Комітету КНР. Скликається періодично (не рідше одного разу на 6 місяців) для обговорення найважливіших питань політики партії. Пленум ЦК КНР обирає Політбюро, Секретаріат, Генерального секретаря ЦК КНР.

ПЛЕОХРОІЗМ (від грец. *πλεον* — більше і *χρῶμα* — колір) — зміна забарвлення речовини в світлі, що проходить крізь неї, залежно від напрямку поширення цього світла. Найчастіше спостерігається в кристалах. П. пов'язаний з анізотропією (див. *Анізотропія*) поглинання світла: показник поглинання залежить від орієнтації електровектора світлової хвилі (див. *Поляризація світла*), напрямку її поширення, а також довжини хвилі. Окремим випадком П. є *дихроїзм*. В одноосових кристалах (див. *Кристалоптика*) існує два т. з. основи забарвлення, одне з яких спостерігається вздовж оптичної осі, друге — в перпендикулярному напрямку (при розгляданні кристала в ін. напрямку його видно забарвленим у проміжний колір). Двоосові кристали мають три осн. кольори. Найяскравіше П. проявляється в турмалині.

ПЛЕСКАЧ — укр. нар. парний танець, одним з основних елементів якого є ритмічне плескання в долоні. Муз. розмір $\frac{2}{4}$.

ПЛЕСО — глибоководна ділянка русла річинного ріки, розташована між перекатами. Виникають П. переважно на вигнутих або звужених ділянках русла, де під час повені збільшується швидкість течії, завдяки чому річкове дно поглиблюється.

ПЛЕТЕНЕЦЬКИЙ Єлисей Михайлович (бл. 1554, с. Плетенчик, тепер Перемишлянского р-ну Львів. обл. — 29.X.1624, Київ) — укр. церковний, культурний і громадський діяч. Н. у дрібношляхет. сім'ї. Як архимандрит (з 1595) Пінського Ліщинського монастиря брав участь у православному соборі в Бресті (1596), де засудив *Брестську унію* 1596. Ставши архимандритом *Києво-Печерської лаври* (з 1599), повернувшись з лаври зем. володіння, відібрав у неї польсь. королем Сигизмундом III і віддані уніатам. Відкрив *Києво-Печерську друкарню* (1615), в Радомішлі заснував паперову фабрику і сприяв будівництву шкіл. Запросивши до Києво-Печерської лаври видатних культур. діячів (З. Копищенського, П. Беринду та С. Беринду, Г. Земку, Л. Зизанія, Г. Дорофіївича та ін.), організував видавничу діяльність, яка сприяла перетворенню Києва на поч. 17 ст. на великий культур. центр, оплот боротьби проти шляхет.-католицької агресії Польщі.

Лит.: Історія української літератури. Т. 1. К., 1967; Голубев С. Київський митрополит Петр Могила и его сподвижники. Т. 1. К., 1883; Возняк М. Старе українське письменство. Львів, 1922. В. П. Колосова.

ПЛЕТИЗМОГРАФІЯ (від грец. *πλετισμός* — збільшення і *γραφία* — пишу)

— метод графічної реєстрації змін об'єму кровоносних судин досліджуваного органа, частини тіла людини або тварини. Здійснюється за допомогою приладу — плетизмографа. Осн. частиною приладу є заповнена водою посудина (герметично закривається, з'єднується з манометричною трубкою), в яку вміщують досліджуваний орган. Зміни рівня води в приладі відображають динаміку кровонаповнення судин органів і реєструються на *хімографі* у вигляді плетизмограми. П. широко застосовується в фізіології та медицині.

ПЛЕТІННЯ — спосіб ручного виготовлення кошпиків, бридів, реміт, риболовецьких і мисливських снастей, меблів, тинів тощо з еластичних матеріалів (лози, лика, соломи, очерету, волосу, ниток). П. відоме з часів неоліту. У багатьох народів, зокрема на Україні, Кавказі, Балканах, здавна будували житлові й госп. споруди з плетеними стінами. Значного розвитку досягло П. в австралійців, народів Африки, індійців, народів Океанії. Відокремлення способів П. привело до появи *плетіння* і *ткацтва*. П. зберігається як кустарний промисел.

ПЛЕТНЬОВ Петро Олександрович [10 (21).VIII.1792, Твер, тепер М. Калінін — 29.XII.1865 (10.I.1866), Париж: похований у Петербурзі] — рос. поет і критик, акад. Петерб. АН (з 1841). В 1840—61 — ректор Петерб. ун-ту. В 1838—46 — видавець «Современника». Друкуватися почав 1818. В цілому поетична творчість П. мала наслідувальний характер. З помірковано-ліберальних позицій виступав зі статтями про творчість рос. та зарубіж. письменників. П. листувався з Г. Квіткою-Осно-в'яненком, захоплювався його творами, відзначав самотність його таланту. Написав рецензію на «Історію Малоросії» М. Маркевича; 1840 виступив у «Современнику» зі схвальною рецензією на «Кобзар» Шевченка.

І. С. П'ятаков.

ПЛЕТУХА, калістерія (*Calystegia*) — рід рослин родини берікокових. Багаторічні трави з довгими виткими стеблами і черговими суцільними листками. Квітки з лійковидним віночком, великі, пахучі, на довгих квітконіжках. Плід — коробочка. Відомо 10—12 видів, що ростуть у помірних і субтропічних зонах земної кулі. В СРСР — 5 дикорослих видів, у т. ч. в УРСР — 3, з них найпоширеніша П. звичайна (*C. serotina*) з білими, рідше блідо-рожевими квітками; росте у вологих місцях — по берегах річок і ставків тощо (по всій УРСР); вирощується як декоративна рослина. Крім того, в УРСР культивують декоративні П. даурську (*C. dahurica*) і П. пухлясту (*C. rubescens*), що мають повні квітки.

ПЛЕХАНОВ Георгій Валентинович [29.XI (11.XII) 1856, с. Гудаловка, тепер Краснінського району Литовської обл. — 30.V.1918, Теріокі, обл.; похований у Ленінграді] — діяч рос. і міжпар. ро-

Є. М. Плетенецький.

Плетуха звичайна.

Плетухи:

1 — в природних умовах; 2 — раковина вишного виду *Scirifer* sp. (через отвори видно спіральний скелет «рук»).

бїтн. і соціалістичного руху, перший теоретик і пропагандист марксизму в Росії. Н. в дрібнопомісній дворянській сім'ї. Закінчив Воронезьку військ. гімназію (1872), вступив до Костянтинівського юнкерського училища в Петербурзі (1873), перейшов до Петерб. гірничого ін-ту (1874), який залишив 1876, включившись у рух революц. народництва (з 1875). Виступив з антиурядовою промовою на першій рос. політ. *Казанській демонстрації 1876*. Брав активну участь у діяльності народницької орг-ції «Земля і воля», після її розколу 1879 очолює «Чорний переділ». Ритується від репресій царизму, емігрував у Швейцарію (1880). До Лютневої революції 1917 жин у Франції, Італії та ін. зх.-європ. країнах. На основі глибокого вивчення творів К. Маркса і Ф. Енгельса, досвіду рос. революц. руху, боротьби зх.-європ. пролетаріату у 1882—83 порвав з народництвом, став на позиції марксизму. Заснував у Женеві першу рос. марксистську організацію — групу «Визволення праці» (1883). Наступні 20 років — вершина революц. діяльності П. В цей час, за визначенням В. І. Леніна, «він дав багато чудових творів, особливо проти опортуністів, максістів, народників» (Повне збір. тв., т. 25, с. 210). У працях «Соціалізм і політична боротьба» (1883), «Наші неготи» (1885), «До питання про розвиток мистичного погляду на історію» (1895) та ін. П. піддав нещадній критиці теорію і тактику народників, обґрунтував необхідність заснування в Росії марксистської партії, склав перші проекти її програми (1883, 1885). П. вів боротьбу проти міжпарт. ревізіонізму (див. *Бернштейнізм*) та його рос. різновидів — «легального марксизму» і «економізму», анархізму й анархо-синдикалізму; в галузі філософії — проти *неохартіанства, вульгарного матеріалізму* тощо. Мав тісні зв'язки з багатьма діячами зх.-європ. революц. руху, брав активну участь у роботі *Інтернаціоналу 2-го*, був добре знайомий з Ф. Енгельсом (з 1889), який високо оцінював революц. діяльність П. В 1895 вперше зустрівся з В. І. Леніним у Швейцарії, встановив зв'язки з петербурзьким «Союзом боротьби за визволення робітничого класу». Разом з В. І. Леніним редагував газ. «Искру» (1900—03) і журн. «Заря» (1901—02). Праці П. нелегально транспортувалися в Росію і сприяли становленню марксистських поглядів у рос. революц. русі, в т. ч. на Україні. Присвятив багато праць філософії марксизму, аналізу історії рос. сусп. думки, питанням марксист. естетики. В боротьбі проти ідеалізму в соціологічних концепціях приділяв велику увагу захистові і конкретизації ідей історичного матеріалізму («Про матеріалістичне розуміння історії», 1897; «До питання про роль особи в історії», 1898, та ін.). П. виступав проти ідеалістичного розуміння мистецтва, різко критикував декадентство і бурж. індивідуалізм, відстоював сусп. значення л-ри і мистецтва, хоч не поділяв ленінсь-

кого принципу їхньої партійності. Пропагував революц.-демократичні погляди В. Г. Бєлінського, О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського. В рецензії на збірку віршів Т. Г. Шевченка підкреслював глибоку народність його творчості. Але вже в працях П. цього періоду були помилкові твердження, які привели його після Другого з'їзду РСДРП на позиції меншовизму. П. не зумів творчо застосувати марксизм у нових істор. умовах, не зрозумів характеру розвитку країни в епоху імперіалізму і пролет. революції, не бачив переміщення центру міжпарт. революц. руху в Росію. Він виступив проти розвинутих В. І. Леніним найважливіших положень марксизму: про союз робітничого класу і селянства, гегемонію пролетаріату в бурж.-демократичній революції і переростання її в соціалістичну революцію. Відстоював провідну роль у революції ліберальної буржуазії, вважав помилковою тактику більшовиків у революції 1905—07 в Росії, спрямовану на збройне повстання, вважав головною парламентську форму боротьби. В роки реакції очолює групу *меншовиків-партійців*. У 1908—12 виступав проти *макізму*, але, не бачачи його зв'язку з кризою в природознавстві, критикував абстрактно. Під час 1-ї світової війни стояв на позиціях оборонства і *соціалізму*. Після Лютн. революції 1917 повернувся до Росії. Вважав Велику Жовтн. соціалістичну революцію несвоєчасною, заперечував можливість побудови соціалізму у відсталій агр. країні, якою була, на його думку, Росія, але на відміну від більшості меншовиків не вів активної боротьби проти Рад. влади. В. І. Ленін високо цинив П. як визначеного вченого-марксиста. Він писав: «Не можна стати свідомим, справжнім комуністом без того, щоб вивчати — саме вивчати — все, написане Плехановим з філософії, бо це найкраще в усій міжнародній літературі марксизму» (Повне збір. тв., т. 42, с. 280). Непринимрено викриваючи меншовицькі позиції П., В. І. Ленін підкреслював, що праці П. спрямовані проти ревізіоністів, опортуністів, на захист революц. марксизму, зберігають свою актуальність у гострій ідеологічній боротьбі. В Ленінграді відкрито будинок-музей Г. В. Плеханова, встановлено пам'ятник; у м. Липецьку — музей Г. В. Плеханова. Тв.: *Избранные философские произведения*, т. 1—5. М., 1956—58; *Философско-литературное наследие Г. В. Плеханова*, т. 1—3. М., 1973—74; *Укр. перекл.* — До питання про роль особи в історії. К., 1957; До питання про розвиток мистичного погляду на історію. К., 1958; *Естетика і література*. К., 1960. *Лит.*: Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами. К., 1953; Ленін В. І. Повне зібрання творів [Про Г. В. Плеханова див. предметний покажчик Довідкового тому до Повного зібрання творів В. І. Леніна]; К. Маркс, Ф. Енгельс и революционная Россия. М., 1967; Митин М. Б. Историческая роль Г. В. Плеханова в русском и международном рабочем движении. М., 1957; Сидоров М. И.

Г. В. Плеханов и вопросы истории русской революционно-демократической мысли XIX в. М., 1957; Чумаченко В. Г. Г. В. Плеханов — выдающийся теоретик и пропагандист марксизма. М., 1960; Чагин Б. А. Г. В. Плеханов и его роль в развитии марксистской философии. М., — Д., 1963; Полянский Ф. Я. Плеханов и русская экономическая мысль. М., 1965; Николаев П. А. Эстетика и литературные теории Г. В. Плеханова. М., 1968; Чагин Б. А., Курбатова И. Д. Плеханов. М., 1973; Иовчук М., Курбатова И. Плеханов. М., 1977; Горский В. С. Спадщина Г. В. Плеханова в історико-філософських дослідженнях в Українській РСР. В кн.: Філософія на Україні періоду будівництва соціалізму. К., 1980. З. В. Першима.

ПЛЕЧЕ — відділ верхньої кінцівки людини (передньої — наземних хребетних), що міститься між плечовим і ліктьовим суглобами. Кісткову основу П. становить плечова кістка, яка верх. кінцем зчленована з лопаткою (див. *Плечовий пояс*), нижнім — з кістками *передпліччя*. Плечова кістка оточена спереду двоголовим і плечовим м'язами, ззаду — триголовим м'язом. Кровообігання П. відбувається від гілок пахвової і плечової артерій. Іннервація забезпечується нервами плечового сплетення (див. *Сплетення нервові*).

ПЛЕЧОВИЙ ПОЯС, передній пояс — частина *скелета* людини і хребетних тварин; служить опорою для верхніх кінцівок людини (у тварин — передніх), з'єднує їх з скелетом тулуба і є місцем прикріплення деяких м'язів. У більшості риб складається з *коракоїда* і *лопатки*, це — т. з. первинний пояс (у хрящових тварин і кісткових риб до первинного пояса приєднуються шкірні кістки вторинного пояса); у земноводних — з лопатки, *коракоїда*, *грудничка*, *прокоракоїда*, *передгрудничка* (у безхвостих земноводних — ще *ключиці*); у плазунів — з лопатки, *коракоїда*, *грудничка*, *надлопаткового хряща*, *ключиці* й *надгрудничка*; у птахів, *однопрохідних ссавців* — з лопатки, *коракоїда* й *ключиці*; у ін. ссавців, в т. ч. людини — з лопатки і *ключиці*.

ПЛЕЧОНОГІ, брахіоподи (Brachiopoda) — клас морських безхребетних тварин типу *цупальцевих*. Тіло м'яке, міститься в замковій частині двостулкової раковини (довж. від кількох мм до 8 см). П. ведуть прикріплений спосіб життя. На передній поверхні тіла міститься рот, по боках якого розташовані 2 вирости (т. з. руки), що служать для збирання їжі (дрібних часточок тваринного і рослинного походження) та виконують роль органів дихання. У багатьох видів ці вирости мають внутр. вапняковий скелет. Кровоносна система незамкнена. Більшість П. роздільностатеві; розвиток з *метаморфозом*. Понад 10 тис. викопних (переважно палеозойських) і бл. 280 сучас. видів, поширених в морях на різних глибинах. Генетично П. близькі до *мохуваток*. Деякі зоологи розглядають П. як самостійний тип.

Б. М. Мазуркович.
ПЛЕШКАН Ольга Іванівна [н. 3 (15). VI 1898, с. Чортовець, тепер Горішньодніпровського р-ну Івано-Франк. обл.] — укр. рад. живописець. У 1924 вступила на філологічний

Г. В. Плеханов.

О. І. Плешкан. Дівчина з села Русова.

Пліска біла.

ф-т Львів. університету. В 1925—32 навчалася в Худож. школі О. Новаківського. Автор пейзажів, портретів і жанрових картин: «Автопортрет» (1928), «Яблунька в саду В. Стефаніка» (1929), «Пряля» (1932), «Мати художниці» (1936), «Дівчина з с. Тулови» (1938), «Портрет В. Стефаніка» (1960), «Очистка кукурудзи» (1961), «Краєвид Тулови» (1963), «Соняшник» (1967), «Краєвид Яремчі» (1969). Твори П. зберігаються в Івано-Франківському художньому музеї.

ПЛЕЩЕЄВ Олексій Михайлович [22.XI (4.XII) 1825, Кострома — 26.IX (8.X) 1893, Париж; похований у Москві] — рос. письменник, критик і перекладач. За участь у гуртку М. В. Петрашевського був засуджений 1849 до страти, яку замінили засланням у солдати. У 1858 повернувся з заслання. Співробітничав у журналах «Современник» і «Отечественные записки». Друкуватися почав 1844. Поезії першої зб. «Вірші» (1846) присвячені громадян. темам, в них відобразилися ідеали петрашевців. Вірші «Вперед безстраху і сумніву», «Чуттям збраталися ми з тобою» стали революц. піснями. У 50—60-х рр. П. видав 3 збірки віршів (1858, 1861, 1863), 2 томи «Повістей і оповідань» (1860). Вірші «На вулиці», «Новий рік», «Рідне», «Поради мудреця» та ін., повісті і оповідання «Пашинцев», «Дві кар'єри» та ін. мають демократичне спрямування. Автор творів для дітей, п'єс, критичних статей, фейлетонів. Багато віршів П. покладено на музику. Перекладав твори зк.-європ. письменників. Був у дружніх стосунках з Т. Шевченком, перекладав його поезії, листувався з ним та з Марком Вовчком. І. Франко написав некролог про П. Вірші П. перекладав П. Грабовський.

Тв.: Полное собрание стихотворений. М., Л., 1964; Стихотворения. М., 1975. Лит.: Мазуркевич О. Р. Шевченко і петрашевці. В кн.: Російсько-українське літературне єднання. К., 1953; Пам'яток М. М. Плещеев як перекладач Шевченка. «Радянське літературознавство», 1967, № 9; Пустильник Л. С. Життя і творчість А. Н. Плещеева. М., 1981. (У Р. Мазуркевич. **ПЛЕЩИНСЬКИЙ** Іларіон Михайлович (28.IV 1892, Докшиці, тепер місто БРСР — 6.II 1961, Київ) — укр. рад. графік. В 1919—21 навчався в Казанському худож. ін-ті. В 20-х рр. переїхав до Києва. Працював переважно в галузі ліричного пейзажу, а також плаката, книжкової та пром. графіки. Створив серії літографій, офортів та малюнків: «Київ. Краєвиди на березі Дніпра» (1927), «По цвеченківських місяцях», «Шевченківський заповідник у Каневі» (1936—38), «Дніпровські мотиви» (1947—61). В 1925—34 і 1944—61 викладав у Київ. худож. ін-ті (з 1948 — професор), 1934 — 44 — у Київ. інженерно-буд. ін-ті.

«**ПЛЕЯДА**» («Pleiade») — франц. поетична школа. Існувала в 2-й пол. 16 ст. До неї входили П. де Ронсар, Ж. дю Белле, Ж. Дор, А. де Баїф, Е. Жодель, Р. Белло і П. де Тіар. Члени «П.» виступали за утвердження в л-рі рідної мови, відстоювали сусп. місію

поезії, надавали важливого значення патріотичній тематиці, закликали поетів звертатися до нац. історії. Літ. маніфестом «П.» був трактат Ж. дю Белле «Захист і прославляння французької мови» (1549). Учасники «П.» запровадили у франц. л-рі такі жанри, як сонет, елегія, еклога, комедія, трагедія. Помітне місце в творчості деяких поетів «П.» займала інтимна, переважно любовна, лірика. «П.» була попередницею франц. класицизму. Твори поетів «П.» перекладали М. Терещенко, М. Зеров, Ф. Склиар. Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії. Т. 1. К., 1971: Рос. перекл. — Европейские поэты Возрождения. М., 1974.

Т. Т. Духовний. «**ПЛЕЯДА**» — літературний гурток укр. молоді. Виник наприкінці 80-х рр. 19 ст. у Києві, існував до середини 90-х рр. Ядро «П.» становили Леся Українка, В. Самійленко, М. Обачний (М. П. Косач), Грицько Григоренко (О. Е. Судовщикова) та ін. Члени «П.» обговорювали питання розвитку укр. л-ри, влаштовували творчі вечори, перекладали укр. мовою твори зарубіж. письменників (Леся Українка та М. Славинський — поезії Гейне, В. Самійленко — твори Мольєра і Данте, Е. Тимченко — карело-фін. нар. епос «Калевала»). Плейадівці підтримували літ.-громад. зв'язки з М. Лисенком, М. Старицьким, М. Коцюбинським, а також І. Франком, М. Павличком. За політ. поглядами члени гуртка були неоднорідними, деякі з них (напр., М. Славинський) згодом перейшли на націоналістичні позиції. Ф. П. Погребенник. **ПЛЕЯДИ** (Pleiades) — 1) У грец. міфології сім сестер, дочок Атланта й океаніди Плейони. За одним з міфів, П., щоб врятуватися від Орiona, який переслідував їх своєю любов'ю, звернулися за допомогою до богів. Боги перетворили П. і Орiona на сузір'я. 2) Перейсно П. — група сузір'я видатних людей.

ПЛЕЯДИ — галактичне розсіяне зоряне скупчення у сузір'ї Тельця. Найяскравіша зоря П. — Альціона. Неозброєним оком видно 6—9 зір скупчення; статистичними підрахунками встановлено наявність в П. бл. 500 зір. На фотографіях, одержаних з тривалою видержкою, навколо яскравих зір П. добре видно освітлені ними частини великої пилової туманності, в яку занурено все скупчення. Діаметр П. бл. 15 парсек. Укр. нар. назва П. — *Волосожари*. рос. — Стожари.

І. М. Плещинський. Шевченківський заповідник у Каневі. Олівець. 1937. ДМУОМ у Києві.

ПЛИВУНІ — водонасичені пухкі осадочні гірські породи, здатні пересуватися (пливти) разом з водою, що містяться в них, за певних гідродинамічних умов чи в результаті мех. діяння (вібрації, струшування тощо). Розрізняють справжні пливуні — з вмістом здатних до гідратації колоїдів (див. Колоїдні системи) та стійкими пливуними властивостями й псевдопливуні, що не містять таких колоїдів, легко віддають воду і проявляються лише за значних її напорів. П. утворюють буд. та гірничі роботи. При замерзанні спучуються. Для захисту гірничих і буд. виробок від запливання застосовують спец. заходи (попереднє зниження рівня ґрунтових вод та підземних вод, електродренаж, заморожування тощо) або особливі конструкції (хесони, опускні колодезні, шпунтові загородки тощо). П. Ю. Куч. **ПЛИГУНІ** — бузувирська секта в християнстві. Виникла в Росії в 30-х рр. 19 ст., виділившись із секти молочан. Виступаючи проти офіц. церкви, П. проповідували наближення «тисячолітнього царства Христа» на Землі лише для «врятованих», а для людства в цілому — загибель. Богослужіння П. проходили в обстановці екзальтації, супроводилися пліганням (звідси назва), яке доводило віруючих, особливо після багатоденних постів, до нестями, істерик, галюцинацій, що вважалося ознакою «спілкування з богом». За роки Рад. влади секта П. практично розпалася. Існують нечисленні групи її.

ПЛИГУНОВ Олександр Сергієвич (13 (26).V 1904, с. Верхнє, тепер м. Ворошиловгр. обл. — 26.X 1975, Київ) — укр. рад. хімік, канд. хім. наук (з 1946), професор (з 1961), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1940. Після закінчення Київ. політехнічного ін-ту (1930) працював у ньому (у 1943—52 і 1953—72 — ректор). Праці в галузі удосконалення технологічних процесів та використання нових видів сировини для одержання глинозему, соди, порцеляноцменту тощо. Народжений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ПЛІННЕ ПЕРЕНАСЕЛЕННЯ — за капіталізму форма перенаселення відносного, що виникає тоді, коли робітники втрачають роботу внаслідок скорочення виробництва, закриття підприємств, введення нових, більш продуктивних машин, впровадження нових потігних систем заробітної плати, підвищення інтенсивності праці тощо. Безробіття в цій формі особливо посилюється під час економічних криз.

ПЛІСКА (Motacilla) — рід птахів ряду горобцеподібних. Довж. тіла близько 20 см, маса 14—20 г; забарвлення білих, сірих з чорним або яскраво-жовтими тонами. Хвіст досить довгий. Зустрічається на відкритих місцях, поблизу водойм. Живиться комахами, павуками тощо. Гнізда — на землі, іноді в щілинах берігів, господарських будівлях. Кладка (часто 2, іноді 3) з 4—6 яєць в основному в квітні — травні; насиджу-

ють самець і самка 12—14 днів. 15 видів, поширених в Євразії, Африці і зх. частині Алєаски; в СРСР — 5 видів, у т. ч. в УРСР — 4: П. біла (М. alba), П. жовта (М. flava) — гіздові птахи усієї території, П. гірська (М. cinerea) — Карпат і деяких зх. районів Полісся, П. жовтоголова (М. citreola) — рідкісний залітний птах.

А. П. Федоренко.
ПЛИТА—1) У будівництві й будівельній механіці — плоский несучий конструктивний елемент, товщина якого значно менша за довжину й ширину. Сприймає поперечне навантаження, зазнаючи згину. Найпоширенішими є збірні та монолітні залізобетонні П. (П. перекриття, покриття тощо). Якщо товщина П. менша за $\frac{1}{2}$ ширини, її розраховують як пластину (тонка П.), при більшій товщині — за заг. методами теорії пружності, коли ж довжина більш як в два рази перевищує ширину (балкова П.) — як балку. 2) П. перевірна — чавунна ребриста монолітна конструкція коробчастої форми з зовн. точно обробленою площиною, застосовувана для перевірки площинності деталей машин та ін. виробів. 3) П. правильна — плоский сталевий призматичний пристрій, на якому ударами спец. молотків (дерев'яних, з м'якої сталі) правлять металеві листи, прутки та ін. вироби. 4) П. розмірчальна — пристрій призматичної форми з точно обробленою плоскою поверхнею, яка служить базисною площиною для ув'язування геом. розмірів при розмічуванні заготовок. Невеликі П. встановлюють на дерев'яних або чавунних підставах, великі — на суцільних фундаментах або домкратах. 5) П. кухонна — прилад, на якому готують їжу. П. бувають електричні (найдосяжніші), на твердому паливі та газові.

ПЛИТА в геології — частина пластових, в межах якої кристалічний фундамент занурений на значну глибину і перекритий потужною товщею осадових гірських порід. На Україні відома Волинсько-Подільська плита.

ПЛИХАНЕНКО Сава (р. н. невід. — п. 1768, Кодня, тепер село Житомирського р-ну Житомир. обл.) — ватажок гайдамацького загону, учасник Коліївщини. Весною 1768 організував з селян с. Малополіського (тепер Фастівського р-ну Київ. обл.) та сусідніх сіл гайдамацький загін. Очолював П. гайдамаки разом із загonom, яким керував А. Журба, діяли поблизу м. Білої Церкви. П. було захоплено в полон польсько-шляхет. карателями і страчено (див. *Коднянська розправа 1768*).

ПЛІВКИ — суцільні тонкі шари речовин товщиною до 0,3 мм. Займають проміжне місце між дисперсними системами та щільними твердими тілами. Найбільшу здатність до утворення П. мають полімери (див. *Плівкоутворюючі речовини*). Полімерні П. виробляють з природних та синтетичних полімерів. На основі природного полімеру (напр., целюлози) одержують целопан і триацетат целюлози.

Найбільшого поширення набули П. на основі синтетичних полімерів: поліетилену, полівінілхлориду, полістиролу, поліетилентерефталату тощо. Виробляють П. нанесенням розчину або дисперсії полімеру, а також екструзією його розплаву на шліфовану гладку тверду поверхню. Застосовують П. гол. чин. як пакувальні матеріали для продуктів харчування, товарів широкого вжитку, рідких та сипких хім. продуктів, для побутових цілей. Широко використовують електроізоляційні П. з поліетилену, полістиролу, політетрафторетилену у виробн. електр. кабелів, конденсаторів і для пасової ізоляції електр. машин. П. з триацетату целюлози та поліетилентерефталату служать основою кінофотоплівки та магн. П. для звуку і відеозапису.

Лит.: Полімерные пленочные материалы. М., 1976.

Ю. П. Гетьманчук.
ПЛІВКОУТВОРЮЮЧІ РЕЧОВИНИ, плівкоутворювачі — речовини, що утворюють плівку при нанесенні їх на тверду поверхню. Становлять основу всіх лакофарбових матеріалів. П. р. можуть бути нереакційноздатними полімерами або реакційноздатними олігомерами та мономерами. Найбільше значення мають синтетичні П. р.: нереакційноздатні полімери вінілхлориду, акрилатів, вінілових ефірів та реакційноздатні олігомери: алкідні смоли, фенолформальдегідні смоли, епоксидні смоли тощо. У виробн. лакофарбових матеріалів ще зберегли своє значення і природні П. р., зокрема олії (оліфа) та похідні каніфолі. Нерекційноздатні П. р. утворюють плівку внаслідок зв'язування розчинника, реакційноздатні — зазнають у цей час хім. перетворень, переходячи в полімери. Застосовують П. р. гол. чин. у вигляді розчинів в органічних розчинниках, які наносять на поверхню різними методами. П. р. повинні добре змочувати захисну поверхню, а також частинки, що входять до складу фарб, шпаклівок, ґрунтовок та ін. лакофарбових матеріалів. Висихають при кімнатній або підвищеній (80—200° С) т-рі за короткий час (від кількох хвилин до однієї доби), утворюючи міцні, вологі і газонепроникні плівки, які відзначаються стійкістю до дії зовн. середовища і мають добру адгезію до захисної поверхні.

Лит.: Гольдберг М. М. Матеріали для лакофарбових покриттів. М., 1972; Шаметьє Г., Рабатз Г. Хімія лаків, красок і пигментів, т. 1. Пер. с франц. М., 1960. Ю. П. Гетьманчук.

ПЛІД — організм ссавців або людини протягом внутрішньоутробного розвитку, після формування зачатків осн. органів і систем. У людини цей період починається з 9-го тижня і до народження. Протягом 1-го місяця розвитку ембріона відбувається процес дроблення плідного яйця і утворення зародка і зародкових оболонок. З 2-го місяця триває дальший розвиток зародка, який поступово набуває зовн. вигляду людини: зникають хвостовий придаток, зяброві дуги. На дуже великій голові видно зачатки очей, носа, рота,

черевна порожнина закрита тощо. Наприкінці 3-го місяця П. досягає в довжину 8—9 см і 20—25 г маси. Кінцівки добре диференційовані і починають рухатися (можна бачити пальці і зародки нігтів). З'являються відмінності в будові зовн. статевих органів тощо. Наприкінці 4-го місяця П. досягає в довжину 16 см і 120 г маси. Формується обличчя, з'являється волосся. Шкіра П. тонка, блискуча, крізь неї просвічується сітка судин. За зовн. ознаками чітко розрізняється стать П. На 5-му місяці П. досягає 25 см довжини, маса 300 г. В підшкірній клітковині відкладається жир. З'являються салні залози (виникає сировидна змазка, що відкладається на лобі, спині й кінцівках). Шкіра вкривається ніжним пухом. В кишечнику утворюється т. з. меконій, який пофарбований жовто. Чітко визначаються нігті на пальцях. Через передню черевну стінку вагітної вислуховуються серцеві тони П. При дослідженні вагітної відмічаються рухи П., які відчуває мати. Наприкінці 6-го місяця довжина П. досягає 30 см, маса 600 г. Відкладання підшкірного жиру збільшується, але шкіра ще зморшкувата, червоного кольору. П., який в цей період може народитися живим, робить дихальні рухи і рухи кінцівками, але незабаром гине. В цьому періоді внутрішньоутробного розвитку П. всі його органи ще нерозвинені, в дуже рідких випадках він може розвиватися і позаутробно. В 7 місяців довжина П. 35 см, маса 1200 г. Підшкірний шар розвинений ще слабо, шкіра червоного кольору, вкрита змазкою. На голові волосся довжиною бл. 0,5 см. Вушні та носові хрящі м'які, нігті не досягають кінців пальців. П. має «старечий ангаж» і після народження може загинути. Але при старанному догляді бувають випадки виживання. Наприкінці 8-го місяця довжина П. 40 см, маса бл. 1600 г. Шкіра червоного кольору, але вже не зморщена, бо жирова прокладка достатньо виражена. На 8-му місяці П. може бути життєздатним, але потребує особливого догляду. Наприкінці 9-го місяця довжина П. здебільшого перевищує 45 см, маса 2400—2500 г. Зникає більшість ознак недоношеності (див. *Недоношена дитина*). Шкіра блідо-рожевого кольору, без зморшок, волосся на голові подовжується. Нігті досягають кінця пальців. Хрящі носа і вух стають пружними. У хлопчиків обидва яєчка спущені у мошонку. На 9-му місяці розвитку П. остаточно зникають усі ознаки його недоношеності і наприкінці цього місяця народжується зрілий плід. Нігті виступають за край пальців. Довжина головки становить чверть усієї довжини плоду. Органи дихання, кровообігу і травлення розвинені такою мірою, що повністю забезпечують можливість позаутробного існування. Див. *Новонароджена дитина*. **Плацента**, **Вагітність** В. Я. Голота.

ПЛІД у рослин — орган покритонасінних рослин, що утворюється після запліднення з маточки та здебільшого ще й з деяких інших

О. М. Плещинська.

частин *квітки* (квітколожа, оцвітня, квітконіжки) внаслідок їх розростання та видозмінення; служать для захисту і розповсюдження насіння. Складається з зовнішньої частини — *оплодня* й насіння (або насіння), що розвивається всередині П. Іноді П. утворюється без запліднення (див. *Партенокарпія*). Залежно від будови та консистенції оплодня П. поділяють на соковиті та сухі. У соковитих П. весь оплодень або його частина соковита, м'ясиста, з однією насінною (квітка) або багатьма (ягода, яблуко, гарбузина). Сухі плоди мають сухий шкірястий чи дерев'янистий оплодень; серед них розрізняють розкриті П. (біб, стручок, коробочка), нерозкриті (горіх, горішок, зернівка, сім'янка, крилатка), членисті, що поділяються поперечно на окремі частини з насіннями (у редьки дикої, верболожі колючки), та дробні, які розпадаються позовдовжню на одноразові елементи (у мальви, кленів, зонтичників). Така класифікація зручна для практики, але вона є штучною і не відображає еволюційних зв'язків між рослинами з різними типами П. В морфогенетичній класифікації тип П. звичайно пов'язують з типом *гінецею*. Розрізняють апокarpні П., що утворюються з апокарпного гінецею, *плодолисти* якого не зростаються і в зрілому П. (листянки, біб, кістянка вишні); синкарпні (прості) П., які розвиваються із зростлого (синкарпного, або ценокарпного) гінецею (двокрилатка клена, коробочка півників, жолудь, горіх, яблуко); паракarpні П. (стручки, сім'янки, гарбузина) та лізкарпні П. (коробочка гвоздичних), що походять від апокарпних і синкарпних П. В кожному з цих типів П. виявляють верхні і нижні багатонасінні й одноразові форми. П., який утворився з кількох незрелих маточок однієї квітки (напр., у малини), наз. з б і р н и м (складним) П. на відміну від *суплідія*, що є результатом зростання кількох П., які розвивалися з квіток *суцвіття* (у шовковиці, аянаса). Надзвичайно різноманітні форми, будови і розміри П. зумовлюються морфологічними особливостями, а також різними пристосуваннями до поширення (автохорія, анемохорія, гідрохорія, зоохорія та ін.). П. є складовою частиною *ланцюгів живлення біоценозів* і мають велике значення як продукти харчування людини, корми для худоби та як тех. сировина. П. вивчає *карпология*. Див. також *Лікарські рослини*, *Ефіроолійні рослини*, *Олійні культури*, *Плодові культури*. Іл. див. на окремому арк., с. 432—433. О. В. Брайко.

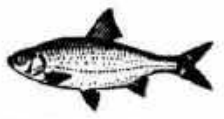
Кури породи *плімут-рок білий*.

Плісеськ. Ліва половина дверцят кістяної шкатулки. 12—13 ст.

Пліт рятувальний: 1 — тент (у складеному вигляді); 2 — контейнер для їжі та спорядження; 3 — трап.

Плітка змичава.

майднував кав. д-зією, гвард. кав. корпусами, з 1944 — 1-ю гвард. кінномеханізованою групою на Зх., Пд., Пд.-Зх., Степовому, 3-му Укр., 1-му Білорус., 2-му Укр. та Забайкальському фронтах. Після війни — команд. армією (1946—55), перший заст. команд. (1955—58), команд. військами Пн.-Кавказ. військ. округу. З 1968 — на відповідальній роботі в М-ві оборони СРСР. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. **ПЛІКАТИВНІ ДИСЛОКАЦІЇ** (лат. plicatilis — складчастий, від plico — складаю, згортаю) — порушення первинного залягання верств гірських порід без розриву суцільності їх. Проявляються у різних формах антиклінальних (див. *Антикліналь*) і синклінальних (див. *Синкліналь*) складок. Виникнення П. д. зумовлене гол. чин. діями тектонічних сил. Див. також *Дислокації*.

ПЛІМУТ — місто на Пд. Зх. Великобританії, у графстві Девон. Значний мор. порт і військ.-мор. база на березі Ла-Маншу, в зат. Плімут-Саунд, при впадінні в нього р. Плім. 251,2 тис. ж. (1974). Розвинуте військ. суднобудування, авіабудування; рибальство. Мор. біол. лабораторія і акваріум. П. засн. у 12 ст.

ПЛІМУТРОК (англ. Plymouth Rock) — порода курей м'ясо-яєчного типу. Виведена в 2-й пол. 19 ст. у США. За забарвленням оперення розрізняють кілька різновидностей: смугасті, білі, чорні, волбів тощо. Тулуб у П. видовжений, глибокий, спина і груди широкі, гребінь листовидний, хвіст короткий, дзьоб і ноги жовті. В СРСР, у т. ч. на Україні, поширені П. з білим, рідше смугастим оперенням. Жива маса півнів 3,6—4,3 кг, курок 2,7—3,4 кг. Несучість 160—170 яєць на рік. Маса яйця 56—60 г, шкаралупа світло-коричневого кольору. Кури витривалі, добре акліматизуються. Білі П. — осн. порода для одержання материнської форми *бройлерів*. Див. також *Птахівництво*, *Кура свійська*.

ПЛІНІЙ Молодший, Гай Пліній Цезлій Секунд [Gaius Plinius Caecilius Secundus (також Junior або Minor); 61 або 62, Комум, тепер м. Комо, Пн. Італія — бл. 114] — рим. письменник і держ. діяч. Племінник Плінія Старшого. Консул у 100, імперський легат (намісник) у пров. Віфінія і Понт 111—113. Автор праць з економіки, історії політ. і культур. життя Рим. імперії 1—2 ст., поетичних творів. Зберігся листування П. з різними особами та похвальна промова на честь імн. Траяна («Панегірик»). Листи П., які вважають зразком епістолярного жанру, є важливим істор. джерелом.

ПЛІНІЙ Старший, Гай Пліній Секунд [Gaius Plinius Secundus (також Maior); 23 або 24, Комум, тепер м. Комо, Пн. Італія — 79] — рим. письменник, учений і держ. діяч. Дядько і названий батько Плінія Молодшого. Служив у ряді рим. провінцій. Автор праць з природознавства, історії Риму серед. 1 ст., військ. справи, філо-

логії. Зберігся його твір «Природничая історія» (37 кн.). Загинув під час виверження вулкана Везувію, командуючи флотом у Мізені. Лін- Скрижінская М. В. Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. К. 1977.

ПЛІНСВАХСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (від назви населеного пункту Плінсбах у ФРН) — другий вік ранньої епохи юрського періоду та відкладів, що утворилися в той час. На Україні відклади П. я. (мергелі, глини, алевроліти, вапняки, глинисті сланці тощо) поширені в Карпатах, Дніпровсько-Донецькій западині, на Донбасі й Кримському п-ові. Їхня потужність до 200 м. **ПЛІНФА** (від грец. πλινθος — цеглина) — широка і тонка випалена цегла великого формату, яку застосовували в будівництві у Візантії, а також у *Київській Русі*, зокрема в Києві при спорудженні *Софійського собору*, церкви Спаса на Берестові (1113—25) та ін. П. була осн. матеріалом для зведення конструктивних елементів будівель, арок, бань, склепін.

ПЛІОЦЕНОВА ЕПОХА І ПЛІОЦЕНОВИЙ ВІДДІЛ, пліоцен (від грец. πλειστών — найдовший і καινός — новий) — остання епоха неогенового періоду та відкладів, що утворилися в той час. Настала після міоценової епохи (див. *Міоценова епоха і міоценовий відділ*). Виділяв пліоцен Ч. Лайель 1833. У П. є відбулися значні тектонічні рухи і горотворчі процеси (див. *Горотворення*), з якими пов'язано альпійська *складчастість*. У пліоцені на тер. Європи і Азії вимерли *гітаріони*. Широкого розвитку набули мастодонти, південні слони, верблуди, людоподібні мавпи. У пліоценових відкладах Сх. Африки (вік яких бл. 2 млн. р.) знайдено рештки викопних вищих *приматів* — предків людини (див. *Президжантроп*, *Зінджантроп*). Рослинність П. є була близька до сучасної. Переважали листопадні й субтропічні форми (дуб, клен, береза, магнолія, лавр, мигдаль та ін.). На Україні мор. пліоценові відклади поширені гол. чин. у *Причорноморській западині* та в *Закарпатському прогині*. Вони представлені вапняками, глинами, пісками й пісковиками. Значне поширення мають континентальні пліоценові відклади (червонокольорні глини і піски). З відкладами пліоцену пов'язані поклади заліз. руд (*Керченський залізничний басейн*), титано-цирконієвих руд та ін. Див. також *Неогеновий період і неогенова система*.

ПЛІСЕНЕВІ ГРИБИ, плісені, цвіделі гриби — збірна назва для грибів з різних систематичних груп (Zygomycetes та Deuteromycetes), що утворюють нальоти (плісені) різних кольорів (від жовтого до чорного). П. г. можуть розвиватися на різних продовольчих продуктах, кормах та промислових виробках, завдаючи значних збитків. Сіра (види Botrytis, Penicillium), рожева (види Fusarium) та ін. плісені не лише псують вигляд і погіршують якість овочів та плодів при зберіганні, а й можуть спричинити отруєння людини та тварин. П. г. викликають *хвороби*

рослин, зокрема оливкову плісень огірків, буру плісень листків помідорів, чорну плісень цибулі, сніжну плісень озимих, сіру гниль полунці та ін. Деякі з П. г. є збудниками небезпечних хвороб людини (псевдотуберкульоз) і тварин (аспергільоз). Види пеніцилії, аспергилів та ін. можуть бути причиною самозігравання грубих кормів. З багатьох П. г. одержують антибіотики, зокрема пеніцилін, мікроцид та ін., ферменти, органічні кислоти тощо. Багато П. г. застосовують при вичинованні шкур, оброблянні стебел волоконистих культур, а також для збагачення кормів на білки та вітаміни.

ПЛІСЕСЬКА Майя Михайлівна (н. 20.XI 1925, Москва) — рос. рад. артистка балету, нар. арт. СРСР (з 1959). В 1943 закінчила Моск. хореографічне уч-ще і була прийнята в труп Великого театру СРСР. Мистецтву П. притаманні

М. М. Плєсєцька в партії Одетти («Лебединое озеро» П. І. Чайковського).

висока техніка класичного танцю і глибоке розкриття внутрішнього світу створених образів. Партії: Одетта-Оділла, Аврора («Лебединое озеро»), «Спляча красуня» (Чайковського), Раймонда («Раймонда» Глазунова), Джульєтта («Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва), Кармен («Кармен-сюїта» Бізе — Шедрина), Анна Кареніна, Ніна («Анна Кареніна», «Чайка» Шедрина; одна з встановників). Знімалася у фільмі «Анна Кареніна» (1968, за однойменним романом Л. Толстого) та фільмі-балеті «Фантазія» (1976, за повістю Тургєнєва «Весняні води»). Нагороджена 2 орденами Леніна, медалями. Ленінська премія, 1964.

ПЛІСЕСЬКИЙ Марко Мойсейович [н. 1(14). 1909, Чернівці] — рос. та укр. рад. літературознавець, фольклорист, Член КПРС з 1947. Закінчив аспірантуру Київ. ун-ту (1937). Був на журналіст. і видавничій роботі. Викладав у Київ. ун-ті і в інших вузах республіки. Друкується з 1931. Автор праць, присвячених проблемам укр. і рос. фольклористики, зокрема історії слов'ян. нар. епосу, взаємозв'язків л-р народів СРСР, творчості Т. Шевченка, Ч. Айтматова та ін. Підготував ряд видань укр. нар. творчості: «Думи та історичні пісні» (К., 1941), «Народна лірика» (К., 1941).

Тр.: Історія руських былин. М., 1962; Взаимосвязи русского и украинского героического эпоса. М., 1963.

ПЛІСНЕСЬК — давньорус. місто на межі Галицької і Волинської

земель. Згадується в давньорус. літописах під 1188 і 1233 та в «Слові о полку Ігоревім». Від нього збереглося городище (пл. 160 га) на Пд. від с. Підгірців Бродівського р-ну Львів. обл. Широкий археол. дослідження П. проводилися 1946—49, 1953—54. Встановлено, що в 7—8 ст. на місці П. існувало неукріплене поселення, в 9—10 ст. вже було кілька поселень, а в 11 ст. виник феод. замок. У 12 ст. П. — велике місто Галицького князівства, а згодом Галицько-Волинського князівства. В 1241 місто зруйнували монголо-татари. Давній П. був укріплений ровами, а також валами з оборонними баштами на них. При розкопках виявлено залишки напівземлянкових і наземних жител з печами-кам'янами. Населення П. займалося ковальством, ювелірним, гончарним, деревообробним, кістковим ремеслами тощо. Серед знахідок — багато уламків кружального посуду, виробів із заліза, кольорових металів, скла й кістки. Серед кістяних виробів унікальною пам'яткою образотворчого мистецтва є пластинка з зображенням воїна (мал.).

Літ.: Ратич О. Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. К., 1957; Кучера М. П. Плєснеск. В кн.: Археологія Української РСР. Т. 3. К., 1975.

ПЛІСНЯВКА — захворювання, що спричинюється дріжджоподібними грибами (одна з форм кандидомікозу); уражає слизову оболонку порожнини рота (рідше глотки, стравоходу, шлунка і піхви). Спостерігається найчастіше у дітей грудного віку, іноді — у дорослих при тривалих виснажливих захворюваннях (туберкульоз, рак, діабет, тиф та ін.) і при травмах. П. виявляється у вигляді молочно-білих нальотів на слизовій оболонці порожнини рота; нальоти, збільшуючись у розмірах, зливаються, нагадуючи рештки молочної їжі. Лікування: зрошування або полоскання 2%-ним розчином бури, лужним розчином. Змащування 5%-ним розчином йоду, вітамінотерапія, медикаментозне лікування за призначенням лікаря.

ПЛІТ — 1) Сукупність гнучко або жорстко з'єднаних (дротом, тросом, ланцюгами) пучків колод, що їх транспортують водними шляхами. П. частіше буксирється судном, рідше сплавляється за течією. Розрізняють П. одно- і багаторядні; морські (сигароподібні, об'ємом до 1,5 тис. м³), річкові й озерні (чотирикутної форми, об'ємом до 30 тис. м³). Див. також Лісосплав. 2) Сукупність кількох з'єднаних між собою плавучих предметів (колод, в'язок очерету, бочок, надувних місткостей тощо), покритих звичайно дощаним настилом. П. переміщується по воді за допомогою жердин, весел або вітрила. На П. плавачі люди, перевозять вантажі. 3) П. рятувальний — засіб для рятування людей у відкритому морі. П. (мал.) є частиною (поряд з нагрудниками, жилетами тощо) рятувальних засобів судна або літака. Такий П. оснащують ручними або мех. пристроями руху, пристроями зв'язку і сигналізації тощо.

ПЛІТКА, плотиця (Rutilus) — рід риби род. корокових. Бл. 10 видів, поширених в Європі, Зх. і Пн. Азії. В СРСР 2 види: *вирезуб* і *П. звичайна* (R. rutilus) з підвидами: *вобла* і *параня*. П. звичайна в УРСР водиться в бас. Дніпра, Дунаю, Дністра та ін. річок. Довж. тіла до 25 см, маса 100—200 г, іноді понад 1 кг. Живиться водоростями, дрібними безхребетними. Нерест у квітні — травні, плодючість до 180 тис. ікринок. Статева зрілість настає на 3—4-му році життя. Об'єкт промислу.

ПЛІШІВІСТЬ — те саме, що *облісіння*.

ПЛОВДИВ — місто на Пд. Болгарії, адм. ц. Пловдивського округу. Розташований на р. Мариці. Вузол з-дв і автошляхів, аеропорт. 300 тис. ж. (1975). Найрозвинутіше машинобудування, особливо електротех. Значна харчосмакова (цукр., консерва, потіонова) пром-сть. Шкіряно-хутрові, текстиль і швейні підприємства. Поблизу П. — великий свинцево-цинковий комбінат. У П. влаштовують міжнар. виставки-ярмарки. Ун-т. Медичний, харч. та с.-г. ін-ти. Н.-д. інститути. Археол. і етногр. музеї, міська художня галерея та ін. Драм. і нар. оперні театри. Пам'ятник радянським воїнам-визволителям «Альоша». Архит. пам'ятки 15—17 ст. Уперше згадується в 17 ст.

ПЛОДІВНИЦТВО — 1) Галузь рослинництва, вирощування плодівих культур (зерняткових, кісточкових, горіхоплідних, ягідних) для одержання плодів, горіхів, ягід. Важливою складовою частиною П. є розсадництво, що займається вирощуванням садивного матеріалу цих культур (див. *Плодовий розсадник*). Наявність у плодах добре засвоєваних цукрів, кислот, вітамінів, біологічно активних і ароматичних речовин, у деяких (горіхах) — великої кількості олії і білків надає їм важливого харчового і лікувального значення. Вони є сировиною для *плодоовочевої промисловості*. Валовий збір фруктів у світі, зокрема в країнах — членах РЕВ та деяких інших країнах, характеризується даними, наведеними у таблицях. Значного розвитку досягло П. в Рад. Союзі. Воно, зокрема, відіграє важливу роль в економіці пд. р-нів РРФСР, республік Закавказзя, Серед. Азії, в Молд. РСР. П. є традиційною галуззю с.-г. України.

Розвиток плодівництва в СРСР, у т. ч. в УРСР

Роки	Середньорічне виробництво плодів і ягід			Середньорічні державні закупки			Державні закупки, % до виробництва	
	тис. т		УРСР, % до СРСР	тис. т		УРСР, % до СРСР	СРСР	УРСР
	СРСР	УРСР		СРСР	УРСР			
1961—1965	3653	1392	38,1	1226	360	29,4	33,5	25,9
1966—1970	5813	2216	38,1	2333	752	32,2	40,1	33,9
1971—1975	8012	2629	32,8	3678	1119	30,4	45,9	42,6
1976—1980	9589	3052	31,8	5206	1434	27,5	54,3	47,0

І. О. Плєсєцька.

М. М. Плєсєцька.

ПЛОДОВА ГНІЛЬ

Валовий збір фруктів і ягід в країнах — членах РЕВ (1979, млн. т)

Болгарія	0,9
Куба	0,7
НДР	1,1
Польща	1,8
Румунія	1,8
СРСР	10,2
Угорщина	1,5
ЧССР	0,4

Валовий збір плодоягідних культур і винограду в деяких зарубіжних країнах в середньому (1978—1979, млн. т)

В світі	277,3
у т. ч.:	
США	24,5
Італія	19,3
Бразилія	18,4
Індія	17,6
Франція	15,1
Іспанія	12,1
Мексика	8,0
Туреччина	7,1
Японія	6,6
Аргентина	6,0
ФРН	4,2
СФРЮ	2,5

В 1913 тут було 290 тис. га плодоягідних і ягідних насаджень (див. *Ягідники*). В роки 1-ї світової і громадянської воєн П. було завдано великої шкоди, але вже 1927 довоєнна площа плодоягідних насаджень була відновлена. З часу колективізації с. г. почався швидкий розвиток громадського П., завдяки чому 1940 з 612 тис. га садів і ягідників (34,2% їх загальної площі в СРСР) 48,7% належали колгоспам, радгоспам та ін. держ. гвам. За роки Великої Вітчизняної війни площа плодоягідних насаджень у республіці зменшилась на 196 тис. га, але вже 1950 їх довоєнна площа була відновлена в громадському секторі (у цілому по республіці — в 1954), а валовий збір майже досяг (96,8%) довоєнного рівня. В наступні роки площі під садами і ягідниками швидко розширювались і найвищою рівня досягли: всіх насаджень — у 1965 (1 млн. 299 тис. га) і плодonoсних садів — у 1970 (888 тис. га). Питома вага плодonoсних садів збільшилась з 41,5% у 1965 до 70,9% у 1980. Завдяки зростанню врожайності з 31,8 ц/га в 1966—1970 до 38,2 ц/га в 1976—80 в республіці забезпечені порівняно високі темпи приросту валових зборів плодів (табл.): зерняткових культур — на 44,4%, горіхоплідних — 48,8; ягідних — 43,2 і тільки кісточкових — на 18,0%. Українській РСР належить провідне місце в розвитку П. в країні (див. табл.). Посилюється вплив науково-технічного прогресу на інтенсифікацію галузі. В П. СРСР, зокрема на Україні, здійснюється поступовий перехід до механізованої технології виробництва садівницької продукції. Цьому сприяє також розширення насаджень садів інтенсивних типів (з підвищеною щільністю дерев на 1 га на середньо-слаборослих *підпасах*, з площинними та ін. конструкціями крон), площа яких у 1980 перевищувала 100 тис. га. Понад 80 тис. га насаджень зрошується. Сортний склад плодоягідних насаджень поліпшується шляхом впровадження нових високопродуктивних сор-

тів. В 1980 районаний сортимент включав 230 сортів плодоягідних культур, у т. ч.: 109 — зерняткових, 121 — кісточкових, 7 — горіхоплідних і 57 — ягідних. В економічному відношенні плодоягідні насаджень характеризуються великою капітало- і фондомісткістю (балансова вартість 1 га інтенсив-

особливості, методи вирощування в промислових і присадибних садах. Наукові дослідження з П. здійснюють н.-д. ін-ти: *Садівництва український науково-дослідний інститут* і *Зрошувального садівництва український науково-дослідний інститут*, сім дослідних станцій, кафедри вузів і від-

Валовий збір фруктів у світі (1979, млн. т)

Регіони	Всього	Яблуна	Груша	Персик	Слива	Абрикос	тис. т		
							сунця	малина	смородина
У світі	219,4	35,7	7,6	7,19	5,59	1,62	1643,8	263,6	415,9
Азія (без СРСР)	66,1	7,35	1,86	1,16	0,82	0,41	258,1		
Африка	29,7	0,46	0,2	0,23	0,04	0,16			
Європа (без СРСР)	35,1	14,2	3,6	2,85	3,12	0,54	856,1	122,2	359,1
Океанія	2,9	0,52	0,15	0,1	0,03	0,03	7,5	2,35	1,3
Північна Америка	38,8	4,35	0,85	1,73	0,58	0,14	420,8	19,1	0,14
Південна Америка	35,8	1,34	0,27	0,67	0,1	0,04	11,3		

ного саду становить 3—5 тис. крб., а нормативна фондооснащеність 5,6—12,4 тис. крб.; високою економічною ефективністю: в 1974—79 прибуток з 1 га плодоягідних насаджень у радгоспах Головлплдвинпрому УРСР становив 1251 крб. при рентабельності виробництва плодів і ягід 89,6%. Найвищою ефективністю відзначаються яблуня і персик. В структурі плодоягідної продукції найбільша частка (1978—79) припадає на яблука (72,2%, у т. ч. 88,2% у громадських садах і 60,3 — в присадибних), сливу (відповідно 10,1, 3,5, 15%), грушу (7,5, 4,9 і 9,5%), вишню і черешню (5,8, 1,6 й 9,0%). Частка інших порід становить по 0,6—1,7%. Більше половини зерняткових плодів виробується в громадському секторі. Виробництво кісточкових плодів, горіхів і ягід переважає в присадибному секторі. Обсяги виробництва плодів в областях УРСР неоднакові. На деякі з них припадає велика частка у валових зборах плодоягідної продукції (див. табл.). Підвищується концентрація і поглиблюється спеціалізація П. В 1972 створено Головне управління по виробництву плодів, ягід і винограду при Раді Міністрів УРСР (Головлплдвинпром УРСР), до складу якого входять 8 спеціалізованих трестів і 12 виробничо-аграрних об'єднань. Вони об'єднують 346 радгоспів з площею (1980) плодоягідних насаджень 135,6 тис. га. Посилюється агропромисловий характер П. Виробництво плодів і ягід поєднується з їх переробкою і зберіганням безпосередньо в г-вах. Створюються міжгосподарські сади («Краса Херсонщини» в Херсонській обл., «Чорнобайський» — Черкаський обл., «Баштанський» — Миколаївський обл. та ін.). По природних зонах П. розміщено: в Поліссі — 18,8%, Лісостепу — 40,1 і Степу — 41,1%. Субтропічні плодоягідні культури та *цитрусові культури* виділені в окремі галузі рослинництва. 2) Наука про плодів, у т. ч. ягідні та горіхоплідні, культури, їх біологічні

діли обласних с.-г. дослідних станцій. Спеціалістів вищої і середньої кваліфікації з П. готують: у Кримському, Одеському і Уманському с.-г. інститутах і ряді с.-г. технікумів. В сільських ПТУ і школах садівництва готують майстрів П. На базі науково-дослідних інститутів створено два науково-виробничі плодородсадницькі об'єднання. Питання П. висвітлюються в журналах «Садоводство», «Вісник сільськогосподарської науки».

Лит.: Плодоводство, М., 1966; Экономика и организация садоводства, М., 1969; Драгавцев А. П. и Трусович Г. В. Южное плодоводство, М., 1970; Экономика садивництва, К., 1972; Частное плодоводство, М., 1973; Шестопаль О. М. Підвищення ефективності садивництва в умовах науково-технічного прогресу, К., 1980; Экономика и организация промышленного садоводства, М., 1981.

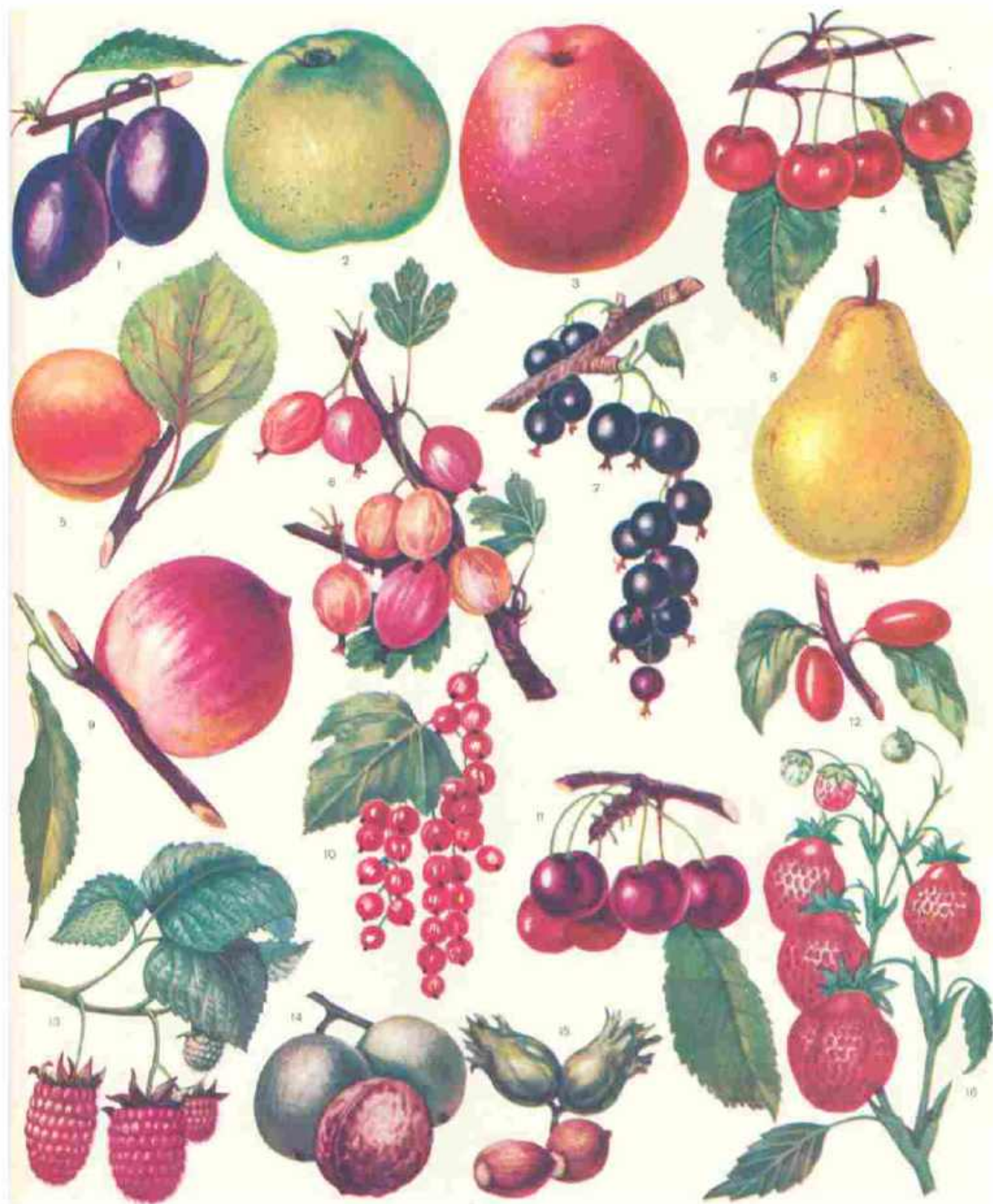
В. В. Юрчишин, О. М. Шестопаль.

ПЛОДОВА ГНІЛЬ — хвороба плодів зерняткових, іноді кісточкових порід дерев, спричинювана грибом *Monilia fructigena*. Проявляється у вигляді бурої гнилі на плодах, що ростуть, і під час зберігання та транспортування їх. Пошир. скрізь. Зараження відбувається конідіоспорами через ранки на шкіроці плодів. Розвиткові П. г. сприяє підвищена вологість повітря (75—80% і більше). На поверхні хворих плодів з'являється велика кількість подушечок жовтуватого-сірого кольору (скупчення конідіоспор), розташованих зонально у вигляді концентричних кіл. За несприятливих для розвитку спороношень умов уражений плід стає сизовато-чорним, всихає (муміфікація), але не обпадає. Навесні такий плід вкривається подушечками спороношень і сприяє первинному зараженню. Іноді П. г. розвивається на квітках і плодоягідних гілочках яблуні. З а х о д и б о р о т и б и. Збирання і знищення падалиці. Обприскування дерев хімічними препаратами. У плодосховищах підтримують чистоту, закладають на зберігання лише здорові плоди тощо.

Динаміка і структура валового збору плодів і ягід в УРСР

Показники	1966—1970		1976—1980	
	Всі категорії господарств	У т. ч. громадський сектор	Всі категорії господарств	У т. ч. громадський сектор
Валовий збір плодів і ягід, тис. т	2215,6	1157,0	3051,7	1318,5
%	100,0	52,2	100,0	43,2
у т. ч. зерняткові плоди, тис. т	1606,6	984,3	2320,0	1218,3
% до загального валового збору	72,5	85,1	76,0	92,4
Кісточкові плоди, тис. т	559,3	158,8	659,8	86,2
% до загального валового збору	25,2	13,7	21,6	6,5
Горіхи, тис. т	13,1	0,9	19,5	0,8
% до загального валового збору	0,6	0,1	0,7	0,1
Ягоди, тис. т	36,6	13,0	52,4	13,2
% до загального валового збору	1,7	1,1	1,7	1,0

т. Плодові та ягідні культури.

1. Яблуко сорту Угорка звичайна. 2. Яблуко сорту Ренет П. Ф. Симілка. 3. Яблуко сорту Слава переможцям. 4. Вишні сорту Шпанка. 5. Абрикос сорту Червоношолох. 6. Агрус сорту Корсунь-Девченківський. 7. Смородина чорна сорту Юнат. 8. Груша сорту

Млісська рання. 9. Персик сорту Київський ранній. 10. Порічки сорту Голландські червоні. 11. Черешні сорту Дніпровська. 12. Кизил. 13. Малина сорту Новокітківська. 14. Волоський горіх. 15. Фундук. 16. Суниця сорту Львівський ранній.

До ст. Плодові та ягідні культури.

1. Фейхоа. 2. Лимон. 3. Фісташка. 4. Хурма. 5. Фінік. 6. Інжир. 7. Кінкан. 8. Мандарин. 9. Апельсин. 10. Олива. 11. Мигдаль. 12. Грейфрут. 13. Банан. 14. Ананас. 15. Гранат.

ПЛОДОВА МУШКА — рід мух род. дрозофілових. Те саме, що й *дрозофіла*.

ПЛОДОВИЙ РОЗСАДНИК — садове господарство для вирощування садівного матеріалу плодівих та ягідних культур. У П. р. є відділення насінних підщеп (сіянців); маточник вегетативних карликових та напівкарликових підщеп (відсадків); відділення щеплених саджанців; маточно-сортний сад для заготівлі живців районуваних та перспективних сортів; маточно-насінний сад для заготівлі насіння; відділення розмноження ягідних культур. Деякі П. р. мають відділення декоративних та лісових рослин. У П. р. має бути 0,25 га шкільні сіянці або 0,4–0,5 га маточника вегетативних підщеп, 3–4 га маточно-живцевого та 0,7 га маточного насінного саду. У насінневі шкільні вирощують 180–230 тис. сіянців, а з 1 га маточника вегетативних підщеп 80–140 тис. відсадків. З 1 га поля розсадника одержують 22–25 тис. дворічок або 30–60 тис. однорічок. П. р. бувають державні й колективні, зональні, міжрайонні, внутрігосподарські та ін. Найкращими під П. р. є родючі, структурні ґрунти з достатньою зволоженістю. Відведену площу під П. р. розбивають на поля сівозмінні, а поле — на квартали. Підщепи-сіянці вирощують у 4–5-пільній, а саджанці — у 7–8-пільній сівозміні. Саджанці кісточкових реалізують в однорічному, а зерняткових у дворічному віці. У однорічок абрикоса, персика, вишні та деяких сортів сливи формують крону. При вирощуванні дворічок навесні верхівки рослин зврізують на 50–70 см від основи і формують крону. У дерев яблуні і груші на слаброслих підщепах *штамб* визначають 35–50 см. Саджанці 1-го та 2-го сортів викопують за 18–25 днів до морозів, а ті, що лишаються до весни, прикопувають на зиму в канавки 50–60 см завглибшки, загортаючи землею, і поливають. Г. О. Каблучко.

ПЛОДОВИЙ САД — ділянка землі, зайнята багаторічними плодовими насадженнями; частина саду, де вирощують ягідні культури. Розрізняють П. с. колективні, радгоспні, міжгосподарські, присадибні, колективні садівничих кооперативів та присільські. Найменший розмір промислових колективних і радгоспних садів — 50–75 га. Для закладання П. с. на Україні найпридатнішими є пд., пд.-зх. і зх. схили крутизною до 8°, захищені від північних вітрів; у пд. зоні республіки — і пн. схили, а для теплолюбних порід — пд. схили. Схили, крутіші за 10°, терасують. Для П. с. вибирають потужні, добре аеровані, багаті на елементи живлення ґрунти з рівнем підґрунтових вод не ближче ніж 2–2,5 м. Під П. с. непридатні засолені, заболочені, важкі глинисті та глибокі піщані ґрунти. Площа живлення для сильнорослих зерняткових порід в П. с. повинна бути 4 × 8 або 6 × 8 м; для кісточкових 3 × 4 або 4 × 4 м; ягідних кущових культур 1,5 × 2,5 (для пд. районів площа живлення дещо більша). У П. с. вирощують

тільки породи і сорти, районувани в даній зоні. В промисловому П. с. вся площа його має бути обсаджена захищеною смугою, а в середині розбита на квартали по 8–10 га, в яких висаджують плодові дерева. Кwartали розділяють вітроломними смугами з 1–2 рядів тополі та міжквартальними дорогами. В промислових яблуневих садах вирощують по 2–3 літні і осінні сорти і 3–4 зимові. Здебільшого садять 4–6 рядів основного сорту і 1–2 ряди сортів-опилювачів. Доцільно на кожній га саду мати по 2 бджоляні сім'ї. В колективних, присадибних, присільських та ін. садах на одній ділянці вирощують різні породи. Кожне дерево П. с. обкопують на ширину крони. ґрунт біля *штамб* утримують під чорним паром, мульчують перепреючим, торфом та ін. Органічні добрива вносять один раз на 2–3 роки. Під живляють дерева азотними добривами рано навесні і в період росту пагонів. Плодові дерева формують, обрізують (див. *Обрізування рослин*); в міру старіння — омоладжують (див. *Омолодження деревно-чагарникових рослин*). Сучасні інтенсивні П. с. мають сферичну або площинну (пальмету) та ін. форми крони. Використовують карликові підщепи в П. с., їх розміщують густіше (див. *Карликові плодові дерева*). В суперінтенсивних П. с. висаджують дерева, що плодоносять переважно на однорічній деревині. Для поліпшення плодоношення пагони обробляють *ретардантами*. На 1 га таких садів розміщують до 60–80 тис. рослин. На 2–3-й рік після садіння одержують до 600 ц/га плодів. Полив садів підвищує продуктивність плодових насаджень, поліпшує зимостійкість. В П. с. необхідно передбачати таке розміщення дерев, яке б давало змогу застосовувати набір машин і раціонально займатися *плодівництвом*. В П. с. здійснюють комплекс заходів для боротьби з шкідниками і хворобами плодових культур (див. *Хвороби рослин*, *Шкідники сільськогосподарських культур*). В. І. Невода.

ПЛОДОВІ КУЛЬТУРИ, плодові та ягідні культури — група дикоростучих та вирощуваних рослин, які дають соковиті і тверді їстівні плоди. До П. к. належать представники 26 родів (понад 50 родів). Це переважно дерева та кущі, є також багаторічні трав'янисті і ліаноподібні рослини. За господарсько-бот. ознаками П. к. поділяють на зерняткові (яблуна, груша, айва, горобина, мушмула, глід, ірга тощо), кісточкові (вишня, черешня, слива, абрикос, персик та ін.), ягідні (суніця, малина, смородина, порічка, агрус та ін.), горіхоплідні (ліщина, волоський горіх, мигдаль, фісташка), цитрусові (апельсин, лимон, мандарин та ін.), субтропічні плодові (інжир, гранат, хурма, маслина тощо). У світовому плодівництві найбільші площі займають маслина, виноград, яблуна, слива, груша. Серед П. к. тропіків поширені фінікова пальма, банан, ананас, манго, цитрусові, кокосова пальма та ін. У помірному поясі

СРСР вирощують П. к. лише 4 родин бл. 20 родів, до яких належать яблуна, груша, айва, горобина, аронія, слива, адіча, терен, абрикос, персик, вишня, черешня, малина, суніця, полуниця, смородина, порічка, агрус, виноград, шовковиця, обліпиха, кизил, жимолость, волоський горіх, фісташка, ліщина. Найбільш поширені тут яблуна, вишня, слива, абрикос та груша (бл. 90% площі), до 4% площі — під горіхоплідними, бл. 3% під ягідними культурами. В субтропічних районах СРСР вирощують лимон, апельсин, мандарин, грейпфрут, інжир, хурму, гранат, мушмулу, фейхоа, кінкан та ін. (бл. 2% площ П. к.). Плоди П. к. містять цукри, крохмаль, жири, вітаміни, пектини, мінеральні речовини; їх споживають свіжими, переробленими, використовують у харчовій, фармакологічній та парфюмерній пром-сті. Для П. к. характерно переважно *вегетативне розмноження*: за допомогою щеплення, укорінення здрев'янілих та зелених живців, відсадками, відводками тощо. В СРСР широко розвинуті селекція та сортовищення П. к., спрямовані на інтенсифікацію *плодівництва*. У 1980 р. тільки на сортоділянках України вивчалось 1322 сорти П. к., в їхньому числі 580 — укр. селекції. Про окремі П. к. див. статті за їхніми назвами. Іл. див. на окремому аркуші, с. 416–417. В. П. Копань.

ПЛОДОВІ ТІЛА — змішані спороносні органи в більшості сумчастих *грибів* (еуаскомітетів) і базидіомітетів. П. т. утворюються плетивом гіф *грибниці* і звичайно є видимою частиною гриба. Форма, розміри, забарвлення й консистенція П. т. дуже різноманітні, що використовують у систематичній *грибів*. У сумчастих *грибів* розрізняють 3 осн. типи П. т.: *клеїстотецій*, або *клеїстотарній*, *перитецій* та *апотецій*. П. т. багатьох сумчастих розвиваються у щільному сплетенні гіф, т. з. аскотрої, що має різні форми і розміри. У базидіомітетів П. т. бувають півчасті, копінчасті (трутовикові *гриби*), булавоподібні (*булавниця*), зонтикоподібні, у вигляді шапінки на ніжці, кулясті або грушоподібні (дошовики) тощо. *Гіменій* П. т. міститься у більш примітивних видів на верх. стороні П. т., у більш високоорганізованих — на нижній стороні (напр., на пластинках — у сиріжки, рижика, в трубочках — у білого гриба) або всередині П. т. (у дошовиків). Хитридіоміцети, ооміцети, зигоміцети, деякі сумчасті (напр., дріжджі), базидіальні (напр., іржаві *гриби*) і всі незавершені *гриби* П. т. не мають.

ПЛОДОЖЕРКА (*Laspeyresia*) — рід метеликів род. *листовіткових*. Передні крила (розмах до 23 мм) темні із світлою плямою і блискучими лініями, задні — світлі. Гусінь розвивається в плодах, стеблах рослин, під корою дерев, зимує в коконах у щілинах кори, ґрунті тощо. Бл. 50 видів, поширених скрізь, де є сади, ліси, хвойні ліси або посівні бобових культур. Майже всі ці види зустрічаються в СРСР, у т. ч. і на Україні. Багато видів П., напр. *яблунева плодожерка*, *грушева плодожер-*

Частина областей у виробництві фруктів і ягід в республіці (1976–1979, %)

Зерняткові культури	
Кримська	12,1
Вінницька	9,7
Донецька	8,1
Київська	7,5
Черкаська	6,6
Кісточкові культури	
Донецька	10,9
Хмельницька	9,2
Львівська	7,7
Вінницька	7,0
Горіхоплідні культури	
Чернівецька	14,9
Вінницька	13,7
Хмельницька	11,9
Закарпатська	9,8
Ягідні культури	
Житомирська	19,7
Київська	11,1
Чернівецька	8,6

Плодожерка горохова. 1 — метелик; 2 — гусінь; 3 — ушкоджений горішок.

ПЛОДОЗМІННА СИСТЕМА ЗЕМЛЕРОБСТВА

Виробництво деяких
видів продукції
плодоовочевої
промисловості УРСР
(млн. ум. банок)

Продукція	1970	1979
-----------	------	------

Плодоовоче- ві консерви (включаю- чи нату- ральні со- ки)	2074,6	3207,1
в т. ч.		
овочеві	939,3	1248,0
фруктові	299,8	298,4
томатні	377,0	766,2
соки на- туральні	458,5	894,5

ка, горохова П. (L. nigricana), — шкідники с.-г. рослин. П. називають також деяких метеликів з ін. родів (Grapholitha, Pammene та ін.), серед них східна П. (G. molesta), що ушкоджує плодові культури, — об'єкт зовн. і внутрішнього карантину. Заходи боротьби — хімічні (застосовують інсектициди).

ПЛОДОЗМІННА СИСТЕМА ЗЕМЛЕРОБСТВА — інтенсивна система землеробства, за якої у г-ві всі орні землі засівають зерновими, пропасними (цукр. буряки, картопля, соняшник тощо) і кормовими (трави, коренеплоди та ін.) культурами, не залишаючи площ під чистий пар. Введення плодозмінних сівозмін (з внесенням добрив необхідними дозами і ретельним обробітком ґрунту) неухильно підвищує родючість ґрунту, забезпечує збільшення виробництва кормів, зростання поголів'я худоби та її продуктивності. На Україні П. с. з. застосовують у лісостеповій зоні і на більш зв'язних ґрунтах Полісся.

ПЛОДОЛИСТОК — листкоподібний орган у квітці покритонасінних рослин, на якому формуються насінні зачатки. Один або кілька П. утворюють маточку. Сукупність П. наз. гнізцем. П. гомологічний мераспорофілу (див. Гомологія в біології, Мераспора). **ПЛОДООВОЧЕВА ПРОМИСЛОВІСТЬ** — галузь харчової промисловості, підприємства якої займаються первинною переробкою і зберіганням овочів, плодів, ягід, картоплі та грибів. Осн. продукція: сушені овочі, фрукти і картопля; солоні й квашені овочі, фрукти й гриби; плодовоовочеві та грибні консерви; свіжоморожені овочі, фрукти, ягоди; екстракти, соки, морси тощо. В дореволюц. Росії пром. виробн. консервів фактично не було. В 1913 вироблено всього 17,9 млн. ум. банок плодовоовочевих консервів. В СРСР 1980 вироблено 10,1 млрд. ум. банок консервів, 33,6 тис. т сушених фруктів, 4,4 тис. т свіжоморожених овочів. На Україні до Великої Жовтн. соціаліст. революції консерви виробляли напівкустарні підприємства, що були зосереджені в основному в Херсонській, Таврійській та Київській губерніях. За роки Рад. влади П. п. республіки перетворилася на потужну й важливу галузь харч. пром-сті. Продукцію П. п. виробляють спеціалізовані консервні, овочесушильно-консервні заводи та цехи при харчових комбінатах, заготівельні управління, колгоспи й радгоспи. Збудовано великі консервні підприємства в Одеській, Черкаській, Вінницькій, Запорізькій та ін. областях. На Україні для виробн. консервів є значна сировинна база. Республіка виробляє (1980) бл. 30% загальносоюзного випуску плодовоовочевих консервів. Поряд із зростанням обсягу виробництва плодовоовочевої продукції значно поліпшилися її якість, розширився асортимент. Відбулися значні зміни в розширенні плодовоовочевого виробн. Розширилась географія П. п. Осн. напрямками дальшого розвитку галузі, які намітив XXVI з'їзд КПРС, є зростання виробн. продук-

ції, особливо тієї, що користується підвищеним попитом у населення, значне підвищення комплексності переробки, поліпшення використання с.-г. сировини, широке застосування асептичного способу консервування плодів та овочів, поліпшення якості та зовн. оформлення продукції. Проблеми розвитку П. п. на Україні розробляє Всесоюзний н.-д. і проектно-конструкторський ін-т продуктів дит. харчування і систем керування агропром. комплексами консервної пром-сті в Одесі. Див. також Консервна промисловість.

Б. Г. Гаврилюк.

ПЛОДОСХОВИЩЕ — приміщення для зберігання свіжих плодів і ягід. Щоб продукція не псувалась, у П. підтримують необхідну температуру, вологість та певний склад газового середовища. П. бувають спеціалізовані, де зберігається один вид плодів (напр., зерняткові, цитрусові, виногради), та універсальні — для зберігання різних видів плодів. На Україні поширені універсальні і спеціалізовані П. За способом створення режимів зберігання продукції в республіці є П. з природним охолодженням (за рахунок знижених температур зовнішнього повітря) та П. з штучним охолодженням (за допомогою холодильних установок). Перспективні є П. з регульованим газовим середовищем та штучним охолодженням, де фрукти, закладені в тару, розміщують у герметичні камери місткістю 50—150 т. Потрібний склад газового середовища в цих П. досягається або в результаті життєдіяльності самих плодів (вони вбирають кисень і виділяють вуглекислий газ), або подаванням у камери газової суміші, яку одержують у спец. генераторах чи напускають її з балонів. П. цього типу устатковані генераторами, скруберами, газоаналізаторами для регулювання газового середовища і контролю за ним. П. бувають наземні, напівазгайлені (згайлені в ґрунт на менше як половину висоти) та повністю згайлені; останні для зберігання фруктів застосовуються рідше. За способами вентиляції П. поділяють на П. з природною вентиляцією (припливно-втяжною); П. з примусовою вентиляцією (повітря подають у сховище за допомогою спец. вентиляторів); П. з активною вентиляцією, коли повітря подають у сховище також за допомогою вентиляторів, але продувають його через масу продукції. Місткість П. різна. Є П. місткістю до 250—500 т, найпоширеніші — на 500—5000 т, вони мають допоміжні приміщення (пункти товарної обробки плодів, компресорні, тарні, кімнати для робітників тощо). Перед розміщенням у П. плоди укладають у спец. ящики, контейнери або синтетичну тару. Будівельним матеріалом для П. є збірний залізобетон або місцеві будівельні матеріали. Підлогу роблять асфальтову, з плиток або бетону, покривлю — із рулонних, добре настижених матеріалів, рідше — із жерсті, але ні в якому

разі не дерев'яну. Будують П. лише за типовим проектом.

В. Л. Снежко.

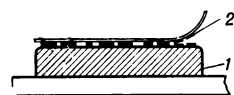
ПЛОДЮЧІСТЬ ТВАРИН — здатність тварин регулярно давати власному кожному виду кількість повноцінних нащадків. П. т. кожного виду склалася в процесі еволюції. Визначається кількістю малят у виплоді (або яєць у кладці), частотою їх народження (або відкладання) та тривалістю життя і періоду здатності тварин даного виду до розмноження. В межах певного виду П. т. змінюється залежно від належності їх до тієї або ін. популяції (чи породи), віку особин, здатних давати потомство, та екологічних умов. Індивідуальна П. т. значною мірою залежить від фізіол. стану, а також спадковості (див. Спадковість) властивостей організму. Звичайно найнижчу плодючість мають великі довговічні тварини (напр., самця слона протягом 2—3 років народжує одне слонення, самці зубрів, лосів, оленів раз на рік — одне, рідко двох телят), найвищу — голч. чин. недовговічні та дрібні тварини (напр., самка термітів, що виконує функцію розмноження, може за добу відкладати до 30 000 яєць, а за рік — кілька мільйонів), у тому числі паразитичні (напр., ікосодові кліщі відкладають по 15 000—20 000 яєць.) Підвищенню плодючості ряду тварин сприяє їх одомашнення (див. Одомашнення тварин).

П. т. сільськогосподарських тварин визначається кількістю потомства, одержаного від самки за певний проміжок часу (рік, період плем. використання тощо). За кількістю потомства в приплоді розрізняють мало- і багатоплідних тварин. Кобили, корови, буйволі, верблюди, ослиці — малоплідні (за одні роки дають по одному, зрідка 2 малят); свині, вівці, кози, кролиці — багатоплідні. За рік від 100 корів одержують 105—108 телят, від 100 вівчаток — 130—150 ягнят, від 100 свиноматок — 2000—2500 поросят. П. т. залежить від видових і породних особливостей, віку, годівлі й утримання; її враховують при оцінці тварин та відборі їх на плем'я. П. т. — важлива госп. ознака для відтворення стада, від неї залежить також продуктивність сільськогосподарських тварин. Див. також Схрещування.

О. П. Кришталь (загальнобіологічні відомості).

ПЛОЄШТІ — місто на Пд. Румунії, адм. ц. повіту Прахова. Вузол з-щ, автошляхів, нафто- та газопроводів. 199 тис. ж. (1977). Центр осн. нафтодобувного району країни; нафтопереробка, машинобудування (виробництво устаткування для нафтової і хімічної пром-сті, підшипників, транс. засобів). Підприємства хім. (гумові виробн., фарби, пластмаса, отрутохімікати, миючі засоби), текст., скло-фаянсової, шкіряної, поліграф., буд. матеріалів і харч. (м'ясна, мол., борошномельна) пром-сті. ТЕС. В районі П. видобувають природний газ, буре вугілля, кам. сіль.

ПЛОДІДНІСТЬ [від грец. (α)λόος — кратний та εἶδος — вигляд] — число,

Плоский друк:
1 — друкарська форма з фарбою на друкуючих елементах; 2 — відбиток на папері.

що вказує на те, скільки разів у ядрі клітини повторений хромосомний набір (див. *Каріотип*), характерний для статевих клітин організмів даного виду. Клітини можуть бути га-, ди-, три-, тетраплоїдними тощо (див. *Поліплоїдія*, *Гаплоїдія*, *Анеуплоїдія*). Більшість організмів, яким властиве статеве розмноження, диплоїди. П. можливо штучно змінювати; це має значення в селекції рослин.

ПЛОСКА КРИВА — крива, всі точки якої належать одній площині. Існують такі аналітичні способи задання П. к.: 1) в декартових координатах: $F(x, y) = 0$ (в певному вигляді), $y = f(x)$ (в явному вигляді), $x = \varphi(t)$, $y = \psi(t)$ (в параметричному вигляді); 2) у полярних координатах: $\rho = f(\varphi)$. Скрут (друга кривина) П. к. дорівнює нулю.

ПЛОСКА СИСТЕМА в будівельній механіці — система (несуча конструкція), у якій осі симетрії всіх елементів і ліній дії зовнішніх сил лежать в одній площині. В буд. практиці системи такого типу в ізолюваному вигляді не використовують (вогни, як правило, просторово з'єднані між собою), однак, щоб спростити інженерні розрахунки, чимало споруд у розрахункових схемах досліджують як П. с. Так, ферму покриття при дії вертикального навантаження розраховують як одну П. с., а горизонтальні в'язі і горизонтальні сили, що діють на них (тиск вітру та ін.), — як другу П. с. Якщо буд. конструкції (башту, кран, купольне покриття тощо) неможливо розчленувати на окремі П. с., її розраховують як просторову систему.

ПЛОСКИЙ ДРУК — спосіб друку, за яким фарба передається на папір (або ін. матеріал) друкуєми елементом, що лежить практично в одній площині з пробільними (пронизаними) елементами друкарської форми. ґрунтується на вибіркового змочуванні друкуємих елементів фарбою, а пробільних — водою, що досягається попередньою фіз.-хім. обробкою поверхні форми. Для П. д. застосовують ротативні друкарські машини. В процесі П. д. (мал.) форму попередньо зволожують і закатують фарбою, яка під тиском переноситься на папір. Осн. різновидами П. д. є *літографія*, *офсетний друк* і *фототипія*. П. д. застосовують для друкування газет, ілюстрованих журналів і книг, геогр. карт, репродукцій картин та ін.

ПЛОСКИЙ МЕХАНІЗМ — механізм, траєкторії точок усіх ланок якого лежать у паралельних площинах. Плоскими є, напр., *малітискі механізми*, деякі *кривошипні механізми* і *шарнірні механізми*. П. м. застосовують у багатьох машинах, установках і приладах.

ПЛОСКІРКА — риба род. коропових. Те саме, що й *густера*. **ПЛОСКІ ЧЕРВИ** (Plathelminthes) — тип первинноротих безхребетних тварин. Тіло (довж. від 0,1 мм до 15 м) двобічно-симетричне, сплюснуте в спинно-черевному напрямі, суцільне або розділене на ряд членків, вкрите війковим

епітелієм (у вільноживучих) чи без'ядерним шаром *цитоплазми* (у паразитичних). Мають шкірно-мускульний мішок. Порожнина тіла вивонена *паренхімою*; травна система складається з передньої та середньої кишок і закінчується сліпо; у деяких П. кишечника немає. Видільна система у вигляді *протонефридів*. Нервова система складається з трьох пар поздовжніх стовбурів, що відходять від парного мозкового ганглія (вузла). Кровоносна і дихальна системи відсутні. П. ч. — переважно гермафродити (див. *Гермафродитизм*). У вільноживучих форм розвиток прямий або з *метаморфозом*; у паразитів — з чергуванням поколінь і змінюючих хазяїв (випяток — моногенетичні присисні). Відомо понад 12,5 тис. видів П. ч., поширених по всій земній кулі. Вільноживучі зустрічаються в прісних водах, морях і у вологому ґрунті; паразити локалізуються в різних органах тварин та людини, часто спричиняючи *гельмінтози*. П. ч. поділяють на 4 основні класи: *війчасті черви*, *дигенетичні присисні*, *моногенетичні присисні*, *стобокові черви*. В. П. Коваль.

ПЛОСКОГІР'Я — високо піднята ділянка суходолу з плоскотою або хвилястою поверхнею та крутими, дуже розчленованими ерозією схилами (напр., *Середньосибірське плоскогір'я*, *Анатолійське плоскогір'я*). Часто поверхню П. глибоко розчленовують річкові долини. Відрізняється від *плато* більшими або висотами. **ПЛОСКОСТОПІСТЬ** — деформація *стопи*, що характеризується сплюсненням її склепіння. Розрізняють поперечну і поздовжню П.; можливе поєднання обох форм. П. може бути природженою (зустрічається дуже рідко) і набутою. Набута П. найчастіше спричинюється слабкістю зв'язково-м'язового апарату *стопи* (напр., внаслідок рахіту або надмірних навантажень), коли носять неправильно підібране взуття, *клатиномію*, травми *стопи*, над'ярково-гомілкового суглоба — *травматична П.*, паралічами нижніх кінцівок (найчастіше після *поліомієліту*) — *паралітична П.* тощо. Іноді П. виникає як професійне захворювання (у хірургів, продавців та ін.), при збільшенні маси тіла — *статична П.* У ряді випадків перебіг безсимптомний, в інших — виникає стомлюваність ніг під час ходіння і біль у м'язах гомілки. Профілактика: фізкультура, раціональний підбір взуття. Лікування: спеціальний комплекс вправ для м'язів *стопи* і гомілки, *масаж*, лікувальні устілки — *супінатори*.

ПЛОСКУХА (Echinochloa) — рід одnorічних трав'янистих рослин родини *злакових*. Листки лінійно-ланцетні, по краях гострошерсткуваті. Суцвіття волотевидне. Колоски одноквіткові з трьома колосковими лусками. Плід — овална зернівка. Понад 20 видів, поширених переважно в тропіках і субтропіках. В СРСР — 7 дикорослих видів, у т. ч. в УРСР — 4, з них 1 культурний — *пайза*. Серед дикорослих найпоширеніша П. звичайна, півняче про-

со, або куряче просо (E. crus-galli) — одnorічний бур'ян. Пошир. на Україні в усіх областях. Засмічує здебільшого просапні та овочеві культури, особливо на зрошуваних землях. Злісний бур'ян для проса, від насіння якого важко відокремитися. Посівні риси засмічує П. рисова (E. oryzicola), яка пристосована до життя при затопленні. Відрізняється від П. звичайної більшим розміром, зокрема насінням, наявністю густих білих волосків у нижній частині листків, що робить П. дуже подібною до рису. Заходи боротьби. Старанно очищають насіння; додержуються правильного чергування культур у *сівозміні*; лущення стерні з наступною зяблевою оранкою; застосовують проти-злакові *гербіциди*.

ПЛОТІН (Πλωτίνος; бл. 204, Лікополь, Єгипет — бл. 270, Мінтурне, Італія) — давньогрец. філософ-ідеаліст, засновник *неоплатонізму*. Фрагментарні записи П. поділяв на 54 трактати і видав посмертно його учень *Порфірій*. Першоджерелом усього існуючого П. вважав непізнанне божество, що внаслідок випромінювання (*еманації*) породжує все суттє. Першим (вищим) ступенем випромінювання є, за П., божественний розум, що містить у собі світ ідей; другий ступінь — світова душа; третім (нижчим) ступенем є чуттєвий світ (природа). Метою людини П. вважав звільнення від гріховного тіла, злиття з божеством.

ПЛОТКІН Григорій Давидович [н. 9 (22).XII 1917, Одеса] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1939. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Одес. ун-т (1938). Друкуватися почав 1931. Окремих виданнях вийшли поетичні збірки «Свіжий вітер» (1934), «Народження весни» (1936), «Подолання простору» (1940), «Лінія вогню» (1948), «Ясно бачу» (1960), «Вісники свободи» (1955), публіцистичні книги «Поїздка до Ізраїлю» (1959), «Шлях на Схід» (1963). Автор драм, творів «Серце солдата» (1944), «Земля обітована» (1960), «На світанку» (1964), «Четверо з вулиці Жанни» (1966), «Капітани Києва» (1973), «Небо залишилося з нами» (1981) та ін. Лібретто опер, кіносценарії. Нагороджений орденами Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями.

Тр.: Вибране. Поезія, К., 1977; Вибране. Преси, К., 1978; Рос. версія. — Встречные огни. М., 1979.

І. М. Давидова.

ПЛОТНИКОВ Володимир Олександрович [7 (19).V 1873, Орел — 11.IX 1947, Київ] — укр. рад. фізик-хімік, чл.-кор. АН СРСР (з 1932), акад. АН УРСР (з 1920). Закінчив (1895) Моск. ун-т. У 1899—41 працював у Київ. політех. ін-ті (з 1910 — професор). Однорічно у 1931 — 41 — директор Ін-ту хімії АН УРСР; з 1945 — завідувач лабораторії Ін-ту заг. та неорганічної хімії АН УРСР. Осн. наук. праці присвячені неорганічній хімії, хімії комплексних сполук алюмінію та його солей та електростатичній нерозчинності. Довів існування тісного зв'язку між електролітичною дисоціацією і комплексуванням у розчинах.

Н. О. Плотников.

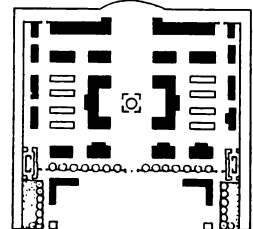
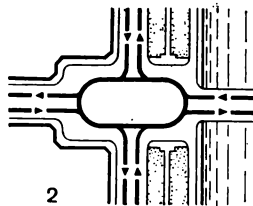
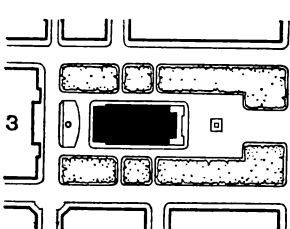
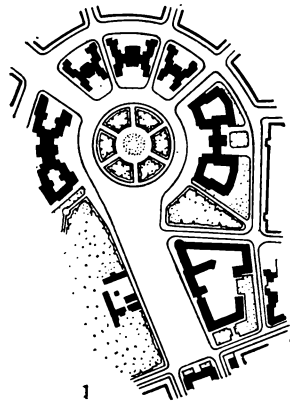
Плоскуха звичайна. Нижня частина рослини та суцвіття.

Площина лобкова.

Схеми планів площ:
1 — міська (громадська) площа (площа Дзержинського в Харкові);
2 — транспортна площа перед мостом; 3 — площа біля театру; 4 — ринкова площа.

Експериментально підтвердив хім. теорію розчинів Д. І. Менделєєва, вперше одержав металевий алюміній електролізом неводних розчинів при звичайній т-рі.

ПЛОТНИКОВ Микола Сергійович [24.X (5.XI) 1897, Вязьма, тепер Смол. обл. — 3.II 1979, Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1966). Член КПРС з 1954. Творчу діяльність розпочав 1918 у Москві в драм. Студії під керівництвом М. Чехова. В 1922—34 працював у 4-й Студії МХАТу, яку 1926 було перетворено на Реалістичний театр, одночасно 1922—26 навчався у студії МХАТ (педагог В. Немирович-Данченко), 1934—36 грав у Театрі Революції, 1936—38 — у Центр. театрі Червоної Армії, 1938—79 — в Театрі ім. Є. Вахтангова (всі — у Москві). Серед ролей — Шмага і Крутицький («Без вини винуваті») і «На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського), Бешанько і Крикун («Банкір» і «Фронт» Корнійчука), Полоній («Гамлет» Шекспіра). Створив образ В. І. Леніна у виставі «Людина з рушницею» Погодіна. Знімався у кіно. Викладав у Всесоюзному ін-ті кінематографії (1932—51) та в Ін-ті театр. мист. ім. А. Луначарського в Москві (1932—51). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1947.

ПЛОТНИКОВ Павло Артемович (н. 4.III 1920, с. Гоньба, тепер підпорядковане Барнаулський міськраді Алт. краю) — рад. військ. льотчик, генерал-майор авіації, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945), засл. військ. льотчик СРСР (з 1966). Член КПРС з 1944. В Рад. Армії з 1938. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, командир ланки, заст. командира ескадрильї, командир ескадрильї гвард. бомбардувального авіаполку. Воював на Пд., Воронеж., Степовому, 1-му та 2-му Укр. фронтах. Особисто здійснив 343 бойові

вильоти. Після війни — на відповідальній роботі в Рад. Армії. В 1951 закінчив Військ.-повітряну академію, 1960 — Академію Генштабу. З 1975 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПЛОХІНСЬКИЙ Михайло Мелетійович (1864, Курська губ. — 1906, Харків) — укр. історик-архівіст бурж.-ліберального напрямку. Після закінчення Харків. ун-ту працював викладачем історії в гімназії і водночас архіваріусом Харків. істор. архіву (1888—97). Досліджував гол. чин. соціально-екоп. відносини на Україні в 2-й пол. 17—18 ст. В працях П. «Іноземці в Старій Малоросії» (ч. 1. Греки, цигани, грузини. М., 1905), «Матеріали для історії внутрішнього життя Лівобережної України» (Х., 1891) та в деяких статтях, опублікованих у «Сборниках Харьковского историко-филологического общества», є багато документальних матеріалів.

ПЛОЦЬК — місто в центр. частині Польщі, адм. ч. Плоцького воєводства. Розташований на р. Віслі. 94 тис. ж. (1977). У П. — нафтопереробний і нафтохім. комбінат, один з найбільших в Європі (нафта надходить по нафтопроводу «Дружба» з СРСР). Розвинуте машинобудування, зокрема с.-г., судноремонт. Деревообр. та харч. пром-сть. У П. — філіал Варшавського політех. ін-ту. Щороку в місті проводять Всепольський фестиваль нар. творчості. Музей. Зоопарк. Архіт. пам'ятки 12—13 ст. П. уперше згадується в 10 ст.

ПЛОШЕВСЬКИЙ Владислав Казимирович (1853, с. Нижанковичі, тепер смт Старосамбірського р-ну Львів. обл. — 29.I 1892, Львів) — укр. актор і театр. художник. Сценічну діяльність почав 1873 у Львів. польс. міському театрі. У 1874—80, 1882—83, 1886—92 виступав в укр. *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові, 1881—86 (з перервою) — в різних польс. трупях. Грав у драми, комедії і опереті, але повною мірою талант П. розкрився в трагедії. Ролі: Франц Моор («Розбійники» Шіллера), Хлопов («Ревізор» Гоголя), Дурницький, Фуярек («Гуси й гусочки»), «Відкритий дім» Бальзюка, Гаспар («Корнелівські дзвони» Пьанкетта). Р. Я. Пилипчук.

ПЛОЩА — відкрита, архітектурно організована, обрамлена будівлями, спорудами та зеленими насадженнями частина території населеного пункту. Попередниками міськ. П. були парадні двори палацових і храмових комплексів Криту, Єгипту, Вавилону, Ассирії. Їхні прямокутний план і периметральну забудову усаджували давньогрец. агори й давньорим. *форуми*. Замкнений характер мали П. європ. міст 12—14 ст. В епоху *Відродження* створювали П. у вигляді правильної геом. форми, в центрі якої розміщували будинок міськ. управління (площа св. Петра в Римі, *Ринок площа* у Львові). Для *барокко* характерні круглі, багатокутні та складних окреслень П. У містах *Київської Русі* (Києві, Чернігові та ін.) громад. П. розміщувалися в межах міських стін,

а торг. — за ними (в передградії). Визначні П. різного призначення створено архітекторами *класицизму* в кін. 18 — 1-й третині 19 ст. (*Двірцева площа* в Ленінграді, *Кругла площа* в Полтаві, *Напівкругла площа* в Одесі та ін.). У сучас. *містобудуванні* міські П. бувають двох типів: транспортні й пішохідні. Трансп. П., що виконують функції вузлів руху міськ. транспорту, іноді споруджують у кілька ярусів для розв'язки руху транспорту (транспортна розв'язка на Микільській Борщагіви в Києві, іл. див. до ст. *Будівництво*, т. 2, с. 59). Трансп. П. часто мають конкретне спеціалізоване призначення (П. біля вокзалу, П. з автостоянками біля заводів, стадіонів тощо). Пішохідні П. гол. чин. розміщують у центрі міста. Це, як правило, головна П., де розташовуються парадний і громад. центр міста, театр, торг., а також *меморіальні споруди* на честь великих істор. подій, визначних держ. діячів (*Красна площа* в Москві, *Дзержинської площа* в Харкові, *Жовтневої революції площа* в Києві).

ПЛОЩА в математиці — міра множини точок, які займають поверхню або якусь її частину. В найпростішому випадку П. плоскої фігури *F* вимірюється кількістю розміщених у ній *квадратів*, сторона кожного з яких дорівнює одиниці довжини. У загальному випадку розглядають усі можливі *многокутники*, вписані (див. *Вписані і описані фігури*) в дану плоску фігуру, і всі можливі *многокутники*, описані навколо неї. Якщо *S₋* — верхня грань (див. *Верхня та нижня грані*) площ усіх вписаних, а *S₊* — нижня грань площ всіх описаних навколо *F* *многокутників*, то шукана П. має бути не меншою за *S₋* і не більшою за *S₊*. Коли *S₋* = *S₊* = *S*, то число *S* наз. *площею* фігури *F*. Його обчислюють, використовуючи, напр., формулу $S = \iint_F dx dy$

(див. *Кратні інтеграли*). П. фігури на кривій поверхні визначають, зводячи цю фігуру до плоскої. Для цього її розбивають на малі ділянки, кожна з яких проєктують на площину, дотичну до поверхні в одній з точок ділянки. Сума П. цих проєкцій наближено дорівнює П. фігури, яка є *границею* таких сум при необмеженому роздробленні фігури на ділянки. Обчислення цих границь та визначення умов існування їх провадять методами *інтегрального числення*. Літ.: Ильин В. А., Позняк Э. Г. Основы математического анализа, ч. 1. М., 1971; Лебег А. Об измерении величин. Пер. с франц. М., 1960.

В. П. Білоусова.
ПЛОЩА ЖИВЛЕННЯ РОСЛИН — площа (в см² або м²), що припадає на 1 рослину в посівах чи насадженнях. Розмір П. ж. р. пов'язують з біол. вимогами культури і сорту, способом сівби, нормою висіву насіння. Оптимальний розмір її забезпечує найкраще використання рослинами проміння Сонця, вологи і поживних речовин ґрунту. Все це гарантує одержання максимального врожаю з одиниці площі при високій його якості і найменших

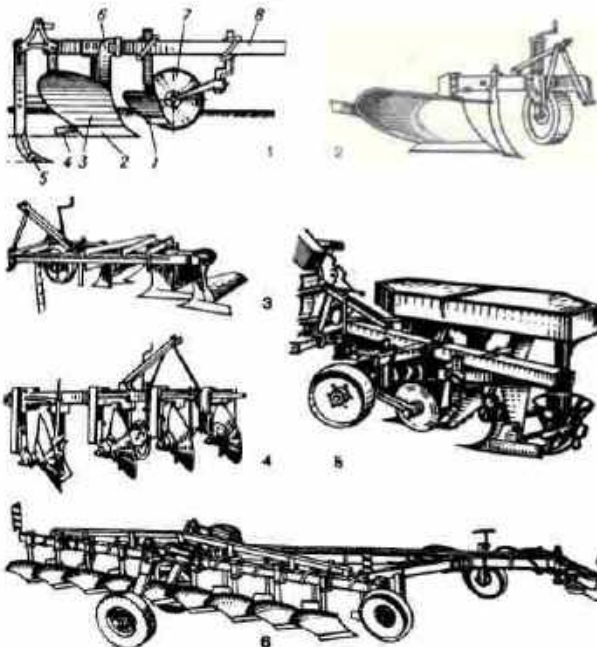

Плуґарх.

концепції М. Хвильового. Випускав літ. додаток — серію «Весела книжка». З припиненням діяльності орг-ції «П.» вийшов з двоєний номер журналу під назвою «Колгоспна Україна» (1933) як орган Оргкомітету Спілки рад. письменників України. 4) Літ. альманах Спілки укр. рад. селян. письменників «П.». Виходив 1924—27 у Харкові за ред. С. Пилипенка. Вийшло три зб-ки. Друкував твори П. Панча, О. Копиленка, І. Сенченка, В. Сосюра, О. Вишні, П. Усенка, Л. Первомайського, Т. Масенка, Я. Качури та ін., літ.-критичні праці О. Білецького, М. Яшека (бібліографічне дослідження про літ. дискусію 1925—27) та ін. В «П.» вміщено бібліографічний показник «Плуґарська творчість». А. А. Тростянецький. **ПЛУГАРЖ** (Pluhar) Зденек (н. 16. V 1913, Брно) — чех. письменник, засл. письменник ЧССР (з 1974). За фахом інженер. Під час нім.-фашист. окупації — в'язень концтаборів. Літ. діяльність почав у 40-х рр. Автор романів «Хрести тягнуться до Тихого океану», «Туга — хліб мій» (обидва — 1947), «Хмари плывуть над Савойєю» (1949) тощо. У романах «Голуба долина» (1954), «Хай кинуть в мене каменем» (1962), «Успіх» (1965), «Остання зупинка» (1971) та ін. порушує актуальні морально-етичні проблеми соціалістичної дійсності. Боротьбу патріотів проти фашизму відтворено в романах «Скляна дама» (1973), «Один срібник» (1974) та ін.

Плуґи: 1 — робочі органи плуга; 1 — передплужник; 2 — леміш; 3 — ползун; 4 — польова дошка; 5 — ґрунтопоглиблювач; 6 — стояк; 7 — дисковий ніж; 8 — рама; 2 — навісний чадгарниково-болотний плуг ПБН-75; 3 — навісний трирусний плуг ПТН-40; 4 — навісний дисковий плуг ПДН-4-30; 5 — навісний комбінований з обертовими ползунками плуг ПВН-3-35; 6 — навісний дисковий дев'ятикорпусний плуг ПТК-9-35.

Тв.: Укр. перекл. — Хай кинуть в мене каменем. К., 1972; Скляна дама. — Успіх. К., 1976; Бар «Загублений явір». «Веселіт», 1981, № 2—4; Рос. перекл. — Если поклянешь меня. М., 1976; Последняя остановка. — Один сребреник. М., 1979.

В. А. Моторний. **«ПЛУЖАНИН»** — літературно-художній та критичний місячник Спілки селянських письменників «Плуг». Виходив 1925—27 у Харкові. В 1927—32 наз. «Плуг». **ПЛУЖНИК** Євген Павлович [14 (26). XII 1898, слобода Кантемирівка, тепер смт Ворон. обл. — 2. II 1936] — укр. рад. письменник. Навчався у Київ. вет.-зоотехнічному ін-ті і Київ. муз.-драматичному ін-ті (не закінчив). Деякий час учительовав на Полтавщині. Друкуватися почав 1923. Належав до літ. об'єднання «Ланка» («Марс»). У поетичних збірках «Дні» (1926), «Рання осінь» (1927), «Рівновага» (1933, опубл. — 1966) оспівав революцію, показав складний процес становлення нової людини, моралі. Характерні властивості лірики і поем П. («Канів», «Галілеї») — лагонізм образних засобів, природність інтонацій, драматизм почуттів. Автор п'єс «Професор Сухораб» (1928), «У дворі на передмісті» (1929), роману «Недуга» (1928). Переклав укр. мовою ряд творів М. Гоголя, А. Чехова, М. Горького, «Тихий Дон» М. Шолохова. Разом з В. Підмогильним уклав словник «Фразеологія ділової мови» (1926). Тв.: Вибрані поезії. К., 1966.

Літ.: Новиченко Л. М. По той бік сюкою. В кн.: Не ілюстрація відкриття. К., 1967; Череватенко Л. Поет, народжений революцією. «Дніпро», 1967. № 7.

Л. В. Череватенко. **ПЛУТАРХ** (Πλουτάρχος; бл. 46. Херонея, Беотія — бл. 127) — давньогрец. письменник, історик і філософ-мораліст. Н. в знатній і заможній сім'ї. Здобув енциклопедичну освіту в Афінах. Об'їздив Грецію, був у Римі і Александрії, проте більшу частину життя провів у Херонії. В праці «Паралельні життєписи» подав біографії (збереглося 50 біографій) видатних греків і римлян (у «Паралелі» кожному греку підібрано римлянина). Філософ та ін. твори П. прийнято об'єднувати під умовною назвою «Моралії». Як філософ П. приймав до платонізму. Тв.: Рос. перекл. — Сравнительные жизнеописания. т. 1—3. М., 1961—64.

ПЛУТЕУС (від лат. pluteus — щит) — личинка деяких голкошкірих. У морських ікаків наз. ехіноплутеус, а у офіур — офіоплутеус. Для П. характерні довгі парні вирости — «руки», завдяки яким вони плавають у товщі води, кишенчик з трьома парами ціломичних мішків. На дорослу тварину перетворюється лише частина тіла, решта, зокрема «руки», руйнується.

ПЛУТОКРАТІЯ (грец. πλουτοκρατία, від πλοῦτος — багатство і κράτος — влада) — 1) Панування багатіїв; політичний лад д-ви, за якого влада формально (за допомогою узаконених високих майнових цензів) або фактично (незалежно від проголошених демократичних норм) належить най-

багатшим представникам пануючого класу. 2) Купка найбагатших представників пануючого класу.

ПЛУТОН (Πλούτων) — у грец. міфології друге ім'я бога підземного царства Аїда. Під цим ім'ям його шанувували як володаря підземного світу у Старод. Римі.

ПЛУТОН — планета Сонячної системи, астр. знак ♄. Серед. віддаль від Сонця 39,518 астрономічної одиниці (5908,9 млн. км). З 22 січня 1969 П. ближче до Сонця, ніж Нептун; 1989 П. пройде перигелій своєї орбіти; 2009 П. знову стане найвіддаленішою від Сонця планетою. Ексцентриситет орбіти 0.253, нахил її до площини екватора 17° 8', період обертання навколо Сонця 247,7 тропічного року, а навколо осі — 6 діб 9 год 17 хв 47 с. Радіус П. бл. 2000 км (0,32 радіуса Землі), маса дорівнює 1,2 · 10²³ г (у 6,1 рази менша за масу Місяця). Серед. густина речовини П. 0,4 ± 1 г/см³. Припускається, що атмосфера П. (яка надзвичайно розріджена) складається з неону. Поверхня П. складається, мабуть, із склястих порід, збагачених залізом і змішаних з металом льодом. Серед. альbedo П. бл. 0,5. Т-ра поверхні бл. —240° С. Неозброєним оком П. не спостерігається (його блиск 14,7 візуальної зоряної величини). В телескоп його видно як диск з кутовим діаметром, меншим за 0,2". П. має один супутник (Харон), що його відкрив амер. астроном Д. Крісті 22.VI 1978. Радіус супутника (мал.) ~ 1000 км (через це систему П. — Харон вважають, як і систему Земля — Місяць, подвійною планетою); він завжди повернений одним боком до планети; його блиск 16,3 візуальної зоряної величини. Площина орбіти супутника майже перпендикулярна до площини орбіти П.; віддаль його від центра планети бл. 17 тис. км (8,25 радіуса планети). Існування П. теоретично передбачили 1915 П. Ловелл, який обчислив його орбіту за збуреннями в русі Урана та Нептуна (див. Збурення руху небесних тіл). Відкрив П. 1930 на знімках неба, одержаних в обсерваторії П. Ловелла, амер. любитель астрономії (пізніше — професійний астроном) К. У. Томбо (н. 1906). Припускають, що П. колись був супутником Нептуна. Іл. с. 421.

Літ.: Голіцин Г. С. Плутон і його супутник. «Земля і Всеселення», 1979, № 2; Чурюмов К. І. Жадана планета Ікс. «Наука і суспільство», 1980, № 8. К. І. Чурюмов.

ПЛУТОН у геології — геологічне тіло магматичного походження. Утворюється в результаті застигання магми у верхніх шарах земної кори. До П. відносять великі інтрузивні масиви (див. Інтрузія) складчастих областей — батоліти, лаколіти, штоки тощо. В. М. Вендиктов.

ПЛУТОНИЗМ — напрям у геології, послідовники якого вважали, що усі гірські породи утворилися внаслідок магматичних процесів. Концепцію П. вперше виклав шотландський геолог Дж. Геттон (1726—97) наприкінці 18 ст.

Утвердження П. відбувалося в гострій боротьбі з *петрунізмом*, прихильники якого не визнавали значення внутр. геол. факторів. П. був поширений до серед. 19 ст. Прогресивне значення П. полягає у визнанні циклічності геол. процесів. Іноді під П. розуміють комплекс процесів, що зумовлюють утворення *інтрузивних гірських порід*.

ПЛУТОНИЙ (Plutonium; від назви планети *Плутон*), Pu — штучно одержаний радіоактивний хімічний елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 94, масове число найстійкішого ізотопу 244; належить до *актиноїдів*. Період піврозпаду практично важливого довгоживучого ізотопу ^{239}Pu дорівнює 24360 р. Вперше П. 1940 одержав Г. Сіборг з співробітниками, опромінюючи уран ядрами радіоактивного дейтерію. П. — сріблясто-білий метал, існує у вигляді шести поліморфних модифікацій (див. *Поліморфізм*) з різною густиною; туст. альфа-П. (т-ра 20° С) 19800 кг/м³; $t_{\text{пл}}$ 639,5° С; $t_{\text{кип}}$ 3235° С. Утворює сполуки з галогенами, киснем, сіркою, фосфором та ін. неметалами; з багатьма металами — *інтерметалеві сполуки*. Ізотоп ^{239}Pu (поряд з ізотопом ^{235}U) — осн. джерело ядерної енергії. Ізотоп ^{238}Pu використовують для виготовлення довготривалих атомних електр. батарейок, які можна застосовувати, наприр., у приладах стимулювання роботи серця.

ПЛУТОС (Πλούτος) — у грец. міфології бог багатства. У найдавніші часи його ототожнювали з *Плутоном*. За деякими міфами, П. — син богині миру *Еїрени*. *Арістофан* у комедії «Плутос» зобразив його сліпим, підкресливши цим несправедливість розподілу багатства. В мист. П. зображували найчастіше хлопчиком з рогом достатку в руках. Літ. див. до ст. *Еїрена*, т. 3, с. 514.

ПЛУЧЕК Валентин Миколайович (н. 22.VIII 1909, Москва) — рос. рад. режисер, нар. арт. СРСР (з 1974). В 1929 закінчив акторський, а 1932 — режисерський ф-ти Держ. театру, експериментальної майстерні під керівництвом В. Мейерхольда. З 1929 грав у Театрі ім. В. Мейерхольда; 1940 — один з організаторів Держ. театр. моск. студії (з 1941 — фронтний театр). У 1942—45 очолював Театр Північного флоту (м. Полярне). 1945—50 — Моск. новий театр. З 1950 — режисер, з 1957 — гол. режисер Моск. театру сатири. Вистави: «Лихо з розуму» Грибоєдова, «Ревізор» М. Гоголя, «Баня» (разом з М. Петровим і С. Юткевичем), «Клоп» (разом з С. Юткевичем), «Містерія-буф» В. Маяковського, «Біг» М. Булгакова, «Таблетку під язик» А. Макайонка, «Безумний день, або Весілля Фігаро» П. О. К. Бонарше, «Тригрошова опера» Б. Брехта та ін. Автор книги «На сцені — Маяковський» (1962). Нагороджений орденами Дружби народів, Трудового Червоного Прапора, Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями.

ПЛУЧИК Едуард Ліокумович (н. 27.XI 1936, Мінськ) — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мист.

УРСР (з 1977). В 1966 закінчив ВДІК. З 1959 працює на Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. П. Довженка. Зняв фільми: «Карантин» (1968), «Хліб і сіль» (1970), кінотрилогію «Дума про Ковпака» (1975—77), «Від Буга до Вісли» (1981). З 1967 викладає на кінофакультеті Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого.

ПЛЮВІОГРАФ (від лат. *pluvia* — дощ і грец. *υράφο* — пишу) — самописний прилад для вимірювання і реєстрації кількості рідких опадів, їх інтенсивності й тривалості. В СРСР найпоширеніший П., що складається з приймача опадів пл. 500 см² (мал. с. 424) та з'єднаної з ним циліндричної посудини з жоплаком, на якому є стрілка з пером. Опади, потрапляючи у приймач, піднімають поплавок, перо при цьому викреслює на паперовій стрічці криву. Стрічку закріплено на барабані, що обертається за допомогою годинник. механізму. Вертикальні лінії на ній відповідають часу, горизонтальні — кількості опадів.

ПЛЮМБІОН (від лат. *plumbum* — свинець і грец. *εἰκὼν* — зображення) — перетворювач світлового сигналу на електричний — *відеосигнал*; *передавальна телевізійна трубка* з нагромадженням електричних зарядів; різновид *віддіка*. Мішенню П. (на відміну від віддіка) є плівка з шаром оксиду свинцю (PbO), що відзначається складною напівпровідниковою структурою. П. — малоінерційний перетворювач, забезпечує правильне передавання кольорових зображень. Застосовується гол. чин. в кольоровому телебаченні.

ПЛЮРАЛІЗМ (від лат. *pluralis* — множинний) — ідеалістична філософська концепція, за якою все існує складається з кількох або з множини самостійних рівнозначних духовних сутностей, що не зводяться до єдиного начала. Термін «плюралізм», запроваджений німецьким філософом Х. Вольфом (1712), протилежний *монізму*. На позиціях П. стояли Г. В. Лейбніц (учення про *монади*), Й. Ф. Герbart, у сучас. бурж. філософії деякі представники *персоналізму*, *прагматизму*, *неопозитивізму*, *екзистенціалізму*. В *пізнання теорії* П. обстоює множинність істини, що приводить до *агностицизму* та *іраціоналізму*. П., заперечуючи єдину визначальну основу суспільства, розглядає історію як потік випадкових подій, тобто відмовляється від аналізу об'єктивних законів розвитку людства. Концепція П. практично використовується як засіб дискредитації *моністичної філос.* основи марксизму-ленізму, заперечення політичної системи соціалізму, заг. закономірностей побудови соціалізму, для апологетики бурж. демократії. Див. також «Плюралістична демократія».

ПЛЮРАЛІСТИЧНА ДЕМОКРАТІЯ — сучасна буржуазно-реформістська концепція, відповідно до якої влада в бурж. д-ві ніби «розширюється» і здійснюється як державою, так і багатьма недержавними об'єднаннями (асоціаціями підприємств, церквою, політ. партіями, фермерськими об'єд-

наннями тощо), що протидіють і зрівноважують одна одну, завдяки чому нібито досягається «чиста», «вища» демократія. В основі «П. д.» лежать вульгарно-ідеалістичні уявлення про «гармонійну єдність» інтересів особи і бурж. суспільства. Ця концепція характеризується *еклектизмом*, має на меті замаскувати панівне становище буржуазії ілюзією незалежності різноманітних сусп. сил. Виникнення концепції «П. д.», найвідомішими представниками якої є Г. Хекшер, С. Файнер та ін., пов'язане з ускладненнями політ. системи сучас. капіталізму, загостренням класової боротьби. В цих умовах класичну бурж. «теорію влади» теорію витіснює *інституціоналізм*, який став ідеологічною базою «П. д.». Концепція «П. д.» тісно пов'язана з ін. бурж. концепціями — «народного капіталізму», «держави благоденства» тощо. А. Л. Рогожин.

ПЛЮТІНСЬКИЙ Володимир Антонович (н. 4.V 1927, с. Борисів, тепер Ізяславського р-ну Хмельн. обл.) — один із перших організаторів колгоспного виробництва на Ровенщині в перші роки після визволення 1944 західноукраїнських областей від німецько-фашист. загарбників; голова ордену Трудового Червоного Прапора колгоспу «Зоря комунізму» Ровенського р-ну Ровен. обл., Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1951. Колгосп, очолюваний П., став високорентабельним агропромисловим комплексом (у г-ні — 9816 га угідь, розвинені тваринництво, овочівництво, дють овочеконсервний комбінат, склотарний завод, ін. підприємства). П. — делегат XXIV і XXVI з'їздів КПРС, XXIII з'їзду Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 7—10-го скликань. Член Президії Верховної Ради УРСР. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ПЛЮШ (нім. *Plüsch*, франц. *peluche*, від лат. *pilus* — волос) — густа тканина з бавовняним або з натурального шовку ворсом *основи* на лицьовому боці. За видом ворсу розрізняють П. розрізний і нерозрізний (петельний), за способом вироблення і оздоблення — гладенький, візерунчастий, тиснений та ін. З П. шиють одяг, виготовляють зав'язі і покривала, ним оббивають меблі і оздоблюють одяг тощо. Див. також *Оксамит*.

ПЛЮЩ Олександр Львович [13 (25). V 1887, с. Оленівка, тепер Борзнянського р-ну Черніг. обл. — 13 (25). V 1907] — укр. письменник. Навчався в Ніжинському істор.-філологічному ін-ті (1906—07). Друкуватися почав 1905. Твори П. (оповідання «Палч шаленого», «Сповідь», «Страшна помилка», «Записки нещасливої людини», повість «Великий в малім і малий у великім») написані під впливом ліберально-народницьких ідей. В оповіданні «В пивниці» змальовував тяжке життя робітничої сім'ї. Писав також вірші і п'єси.

Тв.: Твори, т. 1—2. Одеса, 1911—12; Великий в малім і малий у великім. К., 1930. Г. Я. Неділько.

ПЛЮЩ Павло Павлович [19 (31). XII 1896, с. Володькова Дівія, тепер Червоні Партизани Носівського р-ну Черніг. обл. — 4.III 1975.

Е. П. Плущик.

В. М. Плущек.

В. А. Плютинський.

Плющ звичайний. Частина рослини з повітряними коренями та суцвіттям.

Київ] — укр. рад. мовознавець. Член КПРС з 1964. Закінчив Дніпроп. ін-т соціального виховання (1931). З 1937 працював у Київ. ун-ті (з 1960 — професор). Осн. праці: «Збірник вправ з синтаксису та пунктуації» (1936); у співавт. з О. Я. Сарнацькою, «Мовні засоби гумору в „Енеїді“ І. Котляревського» (1959), «Краса і сила Шевченкової мови» (1964).
Тв.: Історія української літературної мови. К., 1971.

Плющ (*Hedera*) — рід вічнозелених ліаноподібних дерев'янистих кущів родини аралієвих. Стебло розгалужене (з численними додатковими повітряними коренями — присосками), завдовжки від 2 до 20 м і більше. Листки суцільні або 3—5-лопатові, шкірясті, зверху блискучі; характерна *гетерофілія*. Квітки правильні, двостатеві дрібні, у китицях або волотях. Плід — ягодоподібний. Бл. 15 видів, поширені у помірних гірських областях Пд.-Сх. Азії, в Середземномор'ї, Зх. та в Серед. Європі. В СРСР — 6 видів, у т. ч. в УРСР — 2: П. звичайний, або прочитая (*H. helix*), росте в тінистих лісах зх. частини УРСР; П. кримський (*H. taurica*), пошир. в лісах пд. районів Криму. П. використовують в озелененні відкритого і закритого ґрунту, для декорування стін, альтанок, ампельного прикрашення приміщень.
М. П. Волошич.

ПЛЯЖ (франц. *plage* — узмор'я) — слабонахилена прибережна смуга моря, озера, річки. Складена піском, гравієм, галькою і ракушником. На мор. узбережжях від дії прибою або шторму матеріал П. значно переміщується і змінюється. П. використовують для купання і лікування (див. *Сонцелікування*). На Україні численні П. є на узбережжях Чорного та Азовського морів, у долинах багатьох річок.

ПЛЯТТ Ростислав Янович [н. 30. XI (13.XII) 1908, Ростов-на-Дону] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1961). Навчався на драм. курсах, які очолював Ю. Завадський. З 1927 — актор Театру-студії під керівництвом Ю. Завадського, згодом Ростовського-на-Дону театру ім. М. Горького, 1938—41 — Моск. театру ім. Ленінського комсомолу, а 1943—Театру ім. Моск. Ради. Ролі: Войничський, Дорн («Лісовик», «Чайка» Чехова), Яропегов («Сомов та інші» М. Горького), Кругстад («Нора» Ібсена), Васін («Російські люди» Симонова), Б. Шоу («Милый брехун» Кітті), Парклі Купер («Далі — тиша» В. Дельмар) та ін. Знімається в кіно; ролі: Янек («Мрія»), Грін («Убивство на вулиці Данте»), пастор Шлаг («Сина надіяє миттєвостей весни»). Концертна діяльність. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Лит.: Дунина С. Т. Ростислав Плятт. М., 1963.

ПЛЯЦКО Григорій Васильович (н. 14.IV 1928, с. Островок, тепер Сокальського р-ну Львів. обл.) — укр. рад. механік, доктор тех. наук (з 1976). Закінчив Львів. політех. ін-т (1950). З 1957 працював у Фізико-мех. ін-ті АН УРСР, з 1973 — у Львів. філіалі мат.

фізики Ін-ту математики АН УРСР (тепер Ін-т прикладних проблем механіки і математики АН УРСР; з 1975 — зав. відділом). Наук. праці з питань теплопровідності та термопружності, а також фізико-мех. явищ у твердих тілах під дією високоінтенсивних потоків енергії. Державна премія УРСР, 1975.

Пльзень — місто на Зх. Чехословаччини, адм. ц. Зх.-Чеської обл. Розташований при злитті кількох річок, які утворюють р. Бєроунку (прит. Влтави). Вузол з-ць і автошляхів. 163 тис. ж. (1976). Один з найбільших центрів важкого машинобудування країни — комбінат ім. В. І. Леніна (кол. з-д «Шкода»), виробн. прокатних станив, турбін, екскаваторів, підйомних кранів, верстатів, компресорів, електровозів, устаткування для атомної промисловості та ін. Виробництво якісної сталі. Хімічні, паперові, керамічні, склоробні, шкіряні й харчові підприємства. П. здавна відомий пивоварною пром-стю (з-д «Праздрой» збудовано 1842). Поблизу міста — видобування вугілля і заліз. руди. Медичний, маш.-буд., електротех., вед. ін-ти. Картина галерея, музеї. Театри. Архит. пам'ятки 14—19 ст. П. засн. бл. 1292.

ПНЕВМАТИЧНА ЗБРОЯ (від грец. *пневматік* — повітряний) — ручна невогнепальна зброя, в якій для метання кулі використовується сила тиску стиснутого повітря або газу. Прототипом П. з. була стародавня повітрянодувна трубка. Перша пневматична рушниця в Європі з'явилася 1430. В кін. 18 ст. пневматичні рушниці були на озброєнні в арміях ряду країн. На поч. 19 ст. її заступила *вогнепальна зброя*. Сучас. нарізна П. з. розвивається як спортивно-тренувальна зброя, має калібр від 3 до 5,6 мм, дальність стрільби до 100 м. Для стрільби з П. з. застосовують свинцеві або сталеві кулі з хвостовим оперенням. П. з. буває пружинною і газобалонною.

ПНЕВМАТИЧНА ПОШТА — вид зв'язку, за яким документи і невеликі вантажі переміщують у спец. трубах, стискуючи або розріджуючи повітря в них; різновид *пневматичного транспортування*. Існує з 18 ст. Перша діюча установка П. п. з трубами протяжністю 100 м стала до ладу (1853) на Лондон. телеграфі. Осн. частинами сучас. установок (мал.), крім труб, є повітродувки, розміщені на окремих її ділянках, трансп. контейнери (жорсткі патрони, капсули) і герметичні приймально-відправляльні пристрої. Іноді вдаються й до безконтейнерного переміщення до-

кументів і вантажів. Установки П. п. бувають однострубі (з одночасним рухом контейнерів лише в одному напрямі) і двострубі (з незалежним одночасним переміщенням контейнерів в обох напрямках); системи П. п. — лінійні, радіальні і кільцеві. Швидкість руху контейнерів з вантажем масою до 2 кг становить 6—20 м/с (іноді до 45 м/с). Продуктивність установок — до 2,4 тис. контейнерів за годину. П. п. використовують у межах будинку (напр., на великих підприємствах зв'язку, на металург. підприємствах — для транспортування проб гарячого металу) або в межах міста. Найбільша протяжність ліній П. п. у Парижі — бл. 600 км. П. п. застосовують в СРСР (Москва, Ленінград, Київ, Тбілісі тощо), ФРН та ін. країнах. Дальший розвиток П. п. передбачає збільшення діаметра труб, у яких переміщуватимуться контейнери на колесах. Див. також *Диспетчерський зв'язок*.

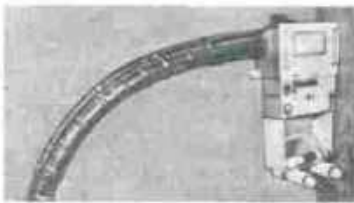
А. Ф. Кукурза.

ПНЕВМАТИЧНЕ ТРАНСПОРТУВАННЯ — переміщення си-пких, поштучних і пластично-в'язких матеріалів по *трубопроводах* за допомогою стиснутого або розрідженого повітря (чи ін. газу). Для П. т. використовують установи (всмоктувальні, нагнітальні, комбіновані), у складі яких є *компресори*, *вентилятори* або *вакуумні насоси*, завантажувальні пристрої (напр., живильники), труби (діаметром до 1200 мм), а також *фільтри* і *циклони* (в них повітря відокремлюється від транспортованого матеріалу). Продуктивність таких установок — від кількох кілограмів до сотень тонн матеріалів за годину; віддалі транспортування ними матеріалів — до кількох кілометрів; тиск повітря в установках — до 0,8 МПа. П. т. характеризується герметичністю транспортних систем, можливістю пристосування їх до різних виробничих умов, суміщення з ін. технологічними операціями (напр., сушінням, нагріванням, охолодженням) та повної автоматизації процесу. Вад П. т.: порівняно великі витрати електр. енергії (до 5 кВт/год/т), висока металомісткість, значне зношування устаткування при переміщуванні високо-твердих матеріалів. Системи П. т. дають змогу завантажувати і розвантажувати транспортні засоби, переміщувати матеріали між цехами пром. підприємств (див. *Промисловий транспорт*), видаляти відходи виробн., відсмоктувати пил. До П. т. вдаються й при переміщенні документів, невеликих вантажів (див. *Пневматична пошта*) тощо. Набуває поширення контейнерне, або капсульне, П. т. з рухом по трубопроводах вантажних *контейнерів* (одного або кількох) на колісному ході (швидкість руху 20—30 км/год). Проектується (1981) системи П. т., якими перевозитимуть пасажирів у спец. кабінах-капсулах.

ПНЕВМАТИЧНИЙ ПРИЛАД — вимірювальний — прилад, яким вимірюють лінійні розміри деталей машин і механізмів, використовуючи струмінь стиснутого повітря, що проходить через калібровані

Пневмограф.

Пневматична пошта. Пульс керування (у верхню частину пульса вставляють розмірний патрон з документом, два патрони знизу — запасні).

отвір (сопло) і потрапляє на встановлену перед цим отвором деталь. Принцип дії П. п. ґрунтується на залежності витрати (або пов'язаного з нею тиску) повітря від віддалі (засора) між соплом і деталлю. Шкала приладу проградугована в одиницях довжини при відомій віддалі між соплом і поверхнею, на яку встановлено деталь. Розрізняють П. п. ротаметричного (див. *Ротаметр*) і манометричного (див. *Манометр*) типів. Настроюють їх звичайно за розміром зразкової деталі або кінцевими мірами довжини. П. п. застосовують гол. чин. у машино- і приладобудуванні.

ПНЕВМАТИЧНІ БУДІВЕЛЬНІ КОНСТРУКЦІЇ — будівельні конструкції (м'які оболонки), що їх несуча спроможність забезпечується надлишковим тиском повітря всередині замкнутих об'ємів. Розрізняють П. б. к. (мал.) повітроопірні, повітрокаркасні та комбіновані. У повітроопірних П. б. к. слабо стиснуте повітря (надлишковий тиск 0,1–1 кПа) подається (повітрорудувка, вентилятори) всередину огорожуваних ними герметич. приміщень. Для входу в приміщення і виходу з них у П. б. к. такого типу передбачено повітряні шлюзи; заданий тиск повітря (нешкідливий для здоров'я людини) підтримується автоматично. У повітрокаркасних П. б. к. стиснуте повітря (надлишковий тиск 30–700 кПа) нагнітається (компресорами) лише в несучі елементи каркасу, в огорожуваних ними приміщеннях підтримується атмосферний тиск. Комбіновані П. б. к. є повітрокаркасними, в яких передбачено можливість герметизації приміщень, щоб епізодично збільшувати несучу спроможність конструкцій (напр., при сильному вітрі або снігопаді). Деякі П. б. к. підсилюють канатами, відтяжками, сітками або діафрагмами. П. б. к. виготовляють з армованих плівок або тканин технічних з полімерним покриттям. Вони легкі, компактні, зручні при транспортуванні та монтажі, сейсмостійкі, дають змогу перекривати великі прогони без внутр. опор. Ваді П. б. к. — недовговічність, низька вогнестійкість, у них необхідно постійно підтримувати надлишковий тиск повітря. П. б. к. використовують при зведенні постійних і тимчасових споруд різного призначення (гаражів, спортивних та виставочних залів, теплиць, складів та ін.), як *опалубку* при виготовленні залізобетонних конструкцій тощо. В СРСР масовий вилуск П. б. к. освоєно на ангреском заводі «Гумотехніка» (Узб. РСР).

Лит.: Пневматические конструкции воздушного типа. М., 1973; Ермолов В. В. Воздухоопорные здания и сооружения. М., 1980; Арсеньев Л. Б., Полянов В. П. Пневматические сооружения. М., 1981. Е. О. Тацій.

ПНЕВМАТОЛІЗ [від грец. *пневма* (пневматос) — подув і *лізис* — звільнення, виділення] — процес утворення мінералів під дієювими легких компонентів (перегрітій водяної пари, сполук бору, фтору, хлору, сірки тощо), що виділяються з магми. Відбувається при про-

никненні магми в товщу гірських порід або під час виверження її на земну поверхню. П. супроводить магматизм і переходить у гідротермальні процеси. Внаслідок П. утворюються рудні родовища олово, вольфрам, берилію, літію, сірки та ін. В. М. Венедиктов.

ПНЕВМАТОФОРИ [від грец. *пневма* (пневматос) — дихання і *форос* — носій] — надземні вентиляційні, або дихальні, корені деяких тропічних деревних рослин. Характерні для дерев, що ростуть на бідних на кисень ґрунтах, гол. чин. *мангрових лісів* та тропіч. боліт. П. розвиваються з підземних бічних коренів і ростуть вертикально вгору (негативний геотропізм), піднімаючись над водою або ґрунтом. П. забезпечують підземні органи рослин повітрям, чому відповідає і їхня анатомічна будова — тонка кора, що постійно злищується, численні *сосновидні*, дуже розвинена система повітряносних *міжклітинників*.

ПНЕВМОГРАФІЯ (від грец. *пневма* — дихання і *графос* — пишу) — запис дихальних рухів людини і тварин. Здійснюється за допомогою спец. приладу — пневмографа. Осн. частинами приладу є датчик (див. *Датчики біологічні*), який безпосередньо сприймає дихальні рухи, система, що передає показники датчика, і реєструюча система (напр., *кімограф*). П. звичайно поєднують з *спірометрією* або *спірографією*. Широко застосовується в фізіології і медицині для одержання даних про характер дихальних рухів.

ПНЕВМОКОКИ (від грец. *пневма* — легені та *коки*) — застаріла назва бактерії *Streptococcus pneumoniae*. Див. *Стрептококи*.

ПНЕВМОКОНОІЗ (від грец. *пневма* — легені та *носія* — пил) — група професійних захворювань *легень*, що виникають внаслідок тривалого вдихання виробничого пилу і характеризуються розвитком у них фіброзного процесу. До групи П. входить багато різних захворювань *легень*, які виникають при порушенні правил техніки безпеки у працівників гірничорудної, вугільної, машинобудівної та ін. галузей промисловості. П. відрізняються за клінічними ознаками, тяжкістю перебігу і ускладнень. Строки розвитку П. різні і визначаються ступенем вмісту і складом пилу в повітрі, індивідуальною чутливістю організму тощо. Основні види П.: *силікоз* (від пилу, який містить вільний двоокис силіцію), *силікатоз* (від пилу, що містить зв'язаний двоокис силіцію — азбестовий, тальковий), *антракоз легень* (вугільний пил); П. від вдихання мішаного пилу — *антракосилікоз* (у прохідників вугільних шахт), *сидеросилікоз* (у електрозварників) тощо. Про ф і л а к т и к а: впровадження сан.-гіг. заходів (мокре буріння, вентиляційні та пилососуючі установки, автоматизація робочих процесів, респіратори тощо), медичні огляди. Див. також *Професійні хвороби*.

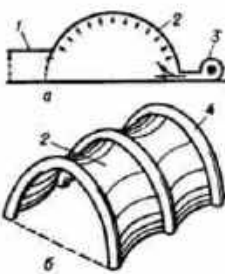
ПНЕВМОНІЯ (від грец. *пневма* — легені), запалення *легень* — інфекційне захворювання *легень*

у людини і тварин, що може виникати як самостійне захворювання або як ускладнення ін. хвороб. У людини П. буває первинною, коли розвивається у осіб, що мають здорові органи дихання, і вторинною, коли виникає на фоні хронічних захворювань *легень* (*бронхіт*, *емфізема легень*, *пневмосклероз*). П. може бути також наслідком потрапляння в дихальні шляхи або активації мікробної інфекції, що міститься в них (стафілококи, стрептококи та ін.), вірусів (*грипу*, *орнітозу*, *аденовірусів*), впливу різних фіз. і хім. факторів (ушкоджень, високих і низьких т-р, шкідливих речовин). Фактори, що сприяють розвитку П., — переохолодження організму, фіз. та розумова перетона, недостатнє харчування, *куріння*, *алкоголізм*, ослаблення організму внаслідок ін. захворювань. При П. у запальний процес втягуються найдрібніші легеневі пухирці (альвеоли) і найдрібніші бронхи (бронхіоли). За характером ураження і клінічним перебігом розрізняють *вогніщеву* і *крупозну* П. При *вогніщевій* П. запальний процес уражує невеликі частки *легень*, при *крупозній* П. уражуються всі структурні частки *легень* — *бронхіоли*, *плевра*. Для *крупозної* П. характерні: гострий початок — раптове підвищення т-ри тіла (38–39° С і вище), погіршення стану, поява задихки, сильний біль у боці; потім з'являється *кашель* з виділенням в'язкого *мокротиння* іржавого кольору (домішка крові). При вислуховуванні хворого відзначаються сухі, а потім вологі хрипи. *Вогніщеву* П. характеризує тим самим симптомами, але виражені вони менше, ніж при *крупозній* П. За клінічним перебігом П. буває *гострою* і *хронічною*. *Гостра* П. зустрічається частіше, ніж *хронічна*. Перебіг *хронічної* П. дуже тривалий (місяці, роки), при цій формі П. уражуються всі структури легеневої тканини, а також судинна система і *лімфатична система*. Характеризується ця форма періодичними спалахами і *ремісіями*. Лі к у в а н н я гострих форм, як правило, стаціонарне; антибіотики, сульфамідні препарати, серцеві та судинні засоби, вітаміни, фізіотерапевтичні заходи (банки, гірчичники, *електрофорез* тощо); курортне лікування.

На П. хворіють всі види с.-г. т в а р и н, особливо часто *молодняк*: протікає у формі *бронхопневмонії* або *крупозного запалення легень*. Виникає П. від переохолодження організму тварин, вдихання пилу, диму та ін. подразнюючих речовин, при інфекційних і інвазійних хворобах (*грип*, *диплококова інфекція молодняка*, *паратиф*, *пастерельоз*, *пошечне запалення легень* великої рог. худоби, *туберкульоз*, *лічичковий аскаридоз*, *диктіокаульоз* тощо). У хворих тварин підвищується т-ра тіла, з'являється *сухий*, *болісний кашель* і хрипи в легенях, задихка, спостерігаються катаральне витікання з носа, гарячка та ін. П. нерідко ускладнюється гнійним запаленням або гангrenoю *легень*. Діагноз встановлюють на основі клініч. ознак, рентгенологіч. та лаборатор-

Р. Я. Палт.

Пневматичні будівельні конструкції:

- а — повітроопірні;
- б — повітрокаркасні;
- 1 — повітряний шлюз;
- 2 — оболонка;
- 3 — повітрорудувка;
- 4 — пневматичний каркас (трубчаста арка).

них досліджень. Заходи боротьби. Лікування спрямовують на усунення причин, що викликають П. Хворим тваринам надають спокій і призначають дієтотерапію. Вибір лікувальних засобів залежить від типу цієї хвороби.

С. Б. Соколов (П. у людини). **ПНЕВМОСКЛЕРОЗ** (від грец. *pneumon* — легені та *skleros*) — патологічний стан, зумовлений надмірним розвитком у легенях людини або тварин *сполучної тканини*. До П. можуть спричинитися перенесена *пневмонія*, *пневмокониоз*, бронхіальна астма, бронхіти, туберкульоз тощо. П. буває *вогніщевим* і *дифузним*. Легенева тканина при П. зморщується, дрібні бронхи розширюються. Перебіг хронічний, з тривалим кашлем. Лікування ані залежить від причини, що викликає захворювання.

ПНЕВМОТОРАКС (від грец. *pneuma* — подув, повітря і *thorax* — груди) — скопчення повітря в плевральній порожнині. Розрізняють *довільний* (спонтанний), *травматичний* та *штучний* П. *Довільний* П. виникає при надходженні повітря у плевральну порожнину внаслідок порушення цілості легеневої тканини і *плеври* при *туберкульозі*, *абсцесі*, *емфіземі легень* тощо. *Довільний* П. може бути частковим і повним, *однобічним* і *двобічним*. *Травматичний* П. виникає при *ножових*, *вогнестрільних* та ін. ураженнях грудної клітки, *бронха* або *легені*. *Травматичний* П. буває *закритий*, *відкритий* і *клапанний*. *Штучний* П. застосовують як засіб лікування *туберкульозу легень*. Він полягає у тому, що в плевральну порожнину штучно вводять повітря з тим щоб здавити хвору легеню, припинити її дихальну функцію і тим самим створити найсприятливіші умови для загоєвання патологічного вогнища в легеневій тканині. Клінічні ознаки і лікування при П. різноманітні і залежать від його характеру і виду.

ПНЕВСЬКИЙ (Pniewski) Богдан (26.VIII 1897, Варшава — 5.IX 1965, там же) — польсь. архітектор, дійсний член Польс. АН. У 1923 закінчив Політех. ін-т у Варшаві. Осн. роботи: житл. будинки на вул. Мадалинського (1925—26), особняк на вул. Кленовій (1937), Міністерство шляхів (1946—50), Будинок селянина (1957—65), перебудова комплексу будівель Нар. сейму (1948—52), всі — у Варшаві; готель «Патрія» в Криниці (1934). Для творчості П. характерно поєднання рис *неокласицизму* й *функціоналізму*.

ПНІН Іван Петрович [1773, Москва — 17 (29).IX 1805, Петербург] — рос. просвітител, поет і публіцист. Разом з О. Бестужевим (батьком декабристів Бестужевих) 1798 почав видавати прогресивний літ.-політичний «Санкт-Петербурзький журнал». З 1805 — президент Вільного г-ва любителів словесності, наук і мистецтв. Одн. байки, послання П. («Ода на правосуддя», «Надія», «Цар і придворний», вірш «На смерть Радищева») проявляють громадян. мотиви. У публіцистичному творі «Розвідка

про освіту стосовно до Росії» (1804) виступив з критикою кріпачства.

ПНОМПЕНЬ — столиця Кампучії, гол. політ., екон. і культурний центр країни. Розташований на р. Меконг. Вузол з-ці і автошляхів, річковий порт, аеропорт міжнар. значення (Почентонг). Понад 200 тис. ж. (1980). Працюють мех. та фруктових напоїв з-ди, текст. комбінат, рисосушарні, рисо- і багатовисоочисні підприємства, олійні цї тощо. ТЕС. Значну частину під-

Пномпень. Пам'ятник незалежності.

приємств, навчальних і культурних закладів зруйновано під час панування антинародного режиму (1975—79). Працюють мед. і Вищий технологічний ін-ти. Засн. в 14 ст. **ПО** (Рос) Едгар Аллан (19.I 1809, Бостон — 7.X 1849, Балтімор) — амер. письменник. У 1827 видав першу збірку «Тамерлан» та інші вірші, 1831 — зб. «Вірші». П. вважають одним із засновників амер. готичного, глибоко психологічного оповідання. Від його оповідань і повістей «Вбивство на вулиці Морґ» (1841), «Золотий жук» (1843) та ін. веде свій початок *детективна література*. Людина трагічної долі, П. писав поеми й вірші, наповнені зображеннями смерті, жахів, страждань. Його поетична творчість являє собою одну з вершин амер. романтизму (зб. «„Ворон“ та інші поеми», 1845). Філосо. космогонічною поемою «Еврика» (1852) виступив як попередник жанру наук. фантастики. Автор критичних статей про творчість Н. Готорна, Г. У. Лонгфелло, Ф. Купера, теор. праць «Філософія творчості» (1846), «Поетичний принцип» (1850).

Тел. Укр. перекл. — Вибрані твори. Х., 1928; Повість Артура Гордона Піма з Нантукету. Х., 1928; Золотий жук. — Оповідання. К., 1972; Рос. перекл. — Полное собрание поэм и стихотворений. М. — Л., 1924; Полное собрание рассказов. М., 1970; Избранные произведения. т. 1—2. М., 1972.

ПО Ліна (справж. прізви., ім'я та по батькові — Горенштейн Поліна Михайлівна; 18.I 1899, м. Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 26.XI 1948, Москва) — укр. рад. скульптор. У 1920—24 навчалася у Вищих хореографічних майстернях і водночас на скульптурному

відділі ВХУТЕМАСу в Москві. В 1934 втратила зір і відтоді працювала як скульптор. Твори: «Також з покривалом», «Танцювальна сюїта», «Портрет В. І. Леніна» (1937), «Дівчина в хустинці (Груня)», «О. С. Пушкін», «Паганіні», «А. П. Чехов» (1945), «Осиротілі», «У фашистській неволі», «Народні месники», «Гнів народу» (1941—44), «Пісня радості» (1945), композиції «Танці народів СРСР» (1946—47).

ПО — найбільша ріка Італії. Довж. 652 км, площа бас. 75 тис. км². Бере початок у Котських Альпах, впадає в Адріатичне м., утворюючи заболочену дельту. У верхів'ї — гірська; вийшовши з гір, тече *Паданською рівниною*. Долина П. широка, русло звивисте, обвалове не для захисту заплави від затоплення під час повені. Найбільші притоки: ліві — Дора-Бальтеа, Тічіно, Алда, Ольйо, праві — Танаро, Панаро. Живлення переважно дощове й снігове. Пересічна річна витрата води у гирлі 1500 м³/с. Судноплавна до м. П'яченца; каналами сполучена з озерами Лаго-Маджоре, Комо та ін. Використовують для зрошування. На П. — ГЕС: міста Турін, П'яченца, Кремона.

ПОАЛґЕЙ ЦІОН (ПЦ), Робітничий Сіон — євр. дрібнобурж. націоналістичні організації, що виникли в ряді країн на поч. 20 ст. і намагалися поєднати *сіонізм* з дрібнобурж. соціалізмом. У Рос. імперії більшість груп ПЦ діяла на Україні, одну з перших створено 1901 в Катеринославі. ПЦ пропагувала ідею відмежування євр. трудящих від загальнорос. пролет. руху, маскуючи ці свої дії псевдомарксистською фразеологією. Виступала за організацію масової євр. еміграції з Росії, зокрема з України, в Палестину. Протягом 1904—06 з груп ПЦ виникли Сіоністсько-соціалістична робітн. партія, Соціалістична євр. робітн. партія, а також Євр. с.-д. робітн. партія, що зберегла назву ПЦ. В 1908—10 ПЦ фактично перетворилася на агентуру сіонізму в роботі русі. В 1917 партія налічувала бл. 15 тис. членів. Велику Жовтн. соціалістич. революцію ПЦ зустріла вороже. На Україні представники ПЦ входили до контрреволюц. *Центральної ради*, згодом активно співробітничали з петлюрівською *Директорією*. В серпні 1919 ПЦ оформилася в т. з. Євр. комуністичну партію ПЦ. У грудні 1922 частину її членів, переважно робітників, прийнято в ряди РКП(б). ПЦ продовжувала націоналістичну пропаганду і переродилася на антирад. орг-цію. В 1928 її діяльність було заборонено.

ІМ. М. Липовченко

ПОБЕРЕЖНИК (Calidris) — рід птахів род. *сивкових*. Довж. тіла до 24 см, маса до 120 г. Дзьоб прямий або трохи загнутий донизу. Цівка коротка, пальці без перетинок. Оперення спини сіро-буре, руде або чорне, черевце — біле, руде з темними плямочками або чорне. Гніздо — ямка на землі; кладка з 4 яєць у червоні — липні. Живляться гол. чин. дрібними комахами та їхніми личинками.

Б. Пневський. Міністерство шляхів у Варшаві. 1946—50.

Побережник чорноволий.

16 видів, поширених на Пн. Євразії і Пн. Америки; в СРСР — 14, у т. ч. в УРСР зустрічається на передгір'ях 5 видів, зокрема П. червоноволий (С. ferruginea), П. чорноволий (С. alpina), кулик-горибач (С. minutus) та ін. П. — об'єкт спортивного полювання.

ПОБЕДОНОСЦЕВ Костянтин Петрович (21.V (2.VI) 1827, Москва — 10 (23).III 1907, Петербург) — держ. діяч царської Росії. З 1880 — обер-прокурор Синоду. Мав великий вплив на Олександра III та Миколу II. Був натхненником крайньої політ. реакції, зокрема у 80 — на поч. 90-х рр. 19 ст. сприяв проведенню «контрреформ». Захищав необмежене самодержавство, здійснював політику жорстокого нац. гноблення, придушення нац. культур, зокрема української. Замість земської школи прагнув насадити церковну. У жовтні після видання маніфесту 17 (30).X 1905 був змушений піти у відставку.

ПОБЕДОНОСЦЕВ Юрій Олександрович (7 (20).II 1907, Москва — 8.X 1973, Бак, похований у Москві) — рад. учений у галузі ракетно-космічної техніки, дійсний член Академії арт. наук (з 1946), засл. діяч науки і техніки РРФСР (з 1967). В 1924 закінчив Полтав. індустріально-тех. профес. школу, 1930 — Моск. авіац. ін-т. У 30-х рр. під керівництвом П. було створено нову ракетну зброю, в т. ч. бойову машину реактивної артилерії БМ-13 («катюша»). Автор праць з ракетної техніки та космонавтики. Його ім'ям названо тех. термін «критерій Победоносцева» — важливий параметр при розрахунках двигунів, що працюють на твердому паливі. Ім'ям П. названо проспект у Полтаві. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

ПОБЛЕТЕ (Поблете де Еспіноса; Poblete de Espinosa) Ольга (н. 21.V 1908, Сантьяго) — громад. діячка Чилі. З 1935 брала участь у демократичному русі Чилі, один з організаторів Руху за емансипацію жінок. З 1950 — учасниця Руху прихильників миру Чилі, з 1960 очолювала цей рух. Член Президії Всесвітньої Ради Миру (ВРМ). Брала участь у скликанні і роботі Латиноамер. конференції за нац. суверенітет, екон. визволення і мир (1961). Золота медаль Всесвітньої Ради Миру, 1959. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1961.

ПОБОДАЙЛО Степан (пр. н. і см. невід.) — чернігівський полковник з 1651. До нар.-визвольної війни служив драгуном у польс.-шляхет. війську. В 1648 перейшов на бік повсталого народу. В 1651—52 керував обороною Лівобережної України від нападів польс.-шляхет. війська. Виступав проти Білоцерківського договору 1651. Брав участь у Переяславській раді 1654. В 1654—55 очолював Чернігівський полк під час наступу рос.-укр. військ на Білорусію і Литву.

ПОБАТИМСТВО (у жінок — посестринство) — типовий для родового ладу звичай, за яким двоє або кілька осіб (іноді чоловік і

жінка), які не були кровними родичами, вступали в дружній союз з метою взаємної підтримки і допомоги, а подекуди помсти за смерть чи поранення. Існувало в багатьох народів (на тер. сучас. України, напр., у *схвіті*). Як пережиток зберігалось і в класовому суспільстві: в Європі (у сербів, болгар, чорногорців, українців, поляків), у народів Кавказу (т. з. *кунацтво*) тощо. П. було поширеним серед запорожців. Його оспівано в укр. нар. думах, істор. піснях.

ПОБУЖЖА, **Побужжа** — історико-географічна область, що охоплює територію у верхній і середній течії Пд. Бугу (тепер частина Він. і Хмельн. областей). Вперше П. згадується під 1257 в *Іпатіївському літописі*. Входило до складу *Галицько-Волинського князівства*. Бл. 1362 П. загарбали лит. феодали, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польща. Населення П. брало участь в антифеод. сел.-козач. повстаннях під проводом С. Наливайка, К. Скидана. Після визволення 1648 Поділля загонами М. Кривоноса від польс.-шляхет. загарбників на П. були створені Брацлавський і Вінницький полки. За *Андрусівським перемир'ям 1667* П. відійшло до шляхет. Польщі. На П. діяли повстанські загони під проводом С. Палія, гайдамацькі загони (30—60-і рр. 18 ст.). Після 2-го поділу Польщі (1793) П. разом з Правобережною Україною воз'єднано з Росією.

ПОБУЗЬКЕ — селище міського типу Голованівського р-ну Кіровоград. обл. УРСР. Розташоване на лівому березі Пд. Бугу, за 26 км від залізнич. ст. Первомайськ-на-Бугі, 6,6 тис. ж. (1981). У П. — хлібний та плодоовочеконсервний з-ди, комбінат будівельних матеріалів. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, 2 6-клас. П. засн. 1959, с-ще міськ. типу — з 1961.

ПОБУЗЬКИЙ НІКЕЛЕВИЙ ЗАВОД — підприємство кольорової металургії. Розташований у смт Побузькому Голованівського р-ну Кіровоград. обл. Став до ладу 1972. Осн. продукція — феронікель. Сировиною є місцеві окислені залізонікелеві руди. На підприємстві вперше в країні в пром. масштабі освоєно нову технологію (електроплавлення та конвертування) переробки окислених нікелевих руд на феронікель. О. Є. Бурочкин.

ПОБУТ — позавиробнича сфера сусп. життя людей; сукупність способів і форм задоволення їхніх матеріальних і духовних потреб. Сфера П. є вторинною щодо сфери виробництва й управління. Гол., визначальна роль у змінах П. в кінцевому підсумку належить *способу виробництва, виробничим відносинам*. У класово антагоністичному суспільстві П. неминуче відображає притаманну даному суспільству соціальну структуру та його соціальні суперечності. Соціалістичний П. базується на соціальній і нац. рівності, на рівноправності чоловіка та жінки, є складовою частиною *соціалістичного способу життя*. П. — одна з осн. сфер сусп. життя, в якій

формуються й виховуються люди, розкриваються їхні повсякденні відносини між собою. П. активно впливає й на інші процеси та явища, зокрема на поведінку людини. Розвиток П. визначається як рівнем матеріального виробництва, так і існуючою системою сусп. відносин. Якщо в капіталістичному суспільстві сфера П. протистоїть сфері праці, є пристановищем для індивіда, то за соціалізму суттєві відмінності між працею та П. поступово стираються, що сприяє подоланню індивідуалістичної психології й моралі, розвитку колективізму, процесів дальшої гармонізації виробничої й невиробничої сфер сусп. життя. Соціалістичне суспільство бере на себе важливі функції культурно-побутового обслуговування, перетворює сферу П., використовуючи досягнення науково-тех. прогресу, на галузь індустрії (див. *Побутове обслуговування населення*) і тим самим сприяє подоланню залишків фактичної нерівності в П. жінки і чоловіка, зростанню *вільного часу* членів суспільства, впровадженню в П. нових обрядів і звичаїв. У розвинутому соціалістичному суспільстві в ході здійснення *соціальної політики КПРС* поступово долаються суттєві культурно-побутові відмінності між робітниками, колгоспниками та інтелігенцією, між містом і селом. Ця програма, спрямована на максимальне задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб рад. народу, передбачає, зокрема, розширення видів побутових послуг та збільшення їхнього обсягу, поліпшення організації *відпочинку* й дозвілля рад. людей. Усе це сприяє формуванню нової людини, всебічному розвитку особи, вдосконаленню соціалістичного способу життя.

Лит.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, К., 1981; Шербицький В. В. XXV з'їзд КПРС о совершенствовании социалистического образа жизни и формировании нового человека, М., 1977; Гордон Л. А., Клопов Э. В. Человек после работы. Социальные проблемы быта и внеабочьего времени, М., 1972; Мазур В. М. Социалистический быт и його розвиток. К., 1976.

ПОБУТ — журнал *Всеукраїнського етнографічного товариства*. Виходив 1928—30 у Києві. Всього вийшло 7 номерів. Гол. увагу журнал приділяв висвітленню наслідків етногр. експедицій, методиці спостереження явищ нар. життя. Вміщуючи матеріали з нар. побуту минулих часів, журнал прагнув відображати й ті зміни, які вносили у матеріальну культуру міста й села рад. лад.

ПОБУТОВЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ — галузь нар. господарства, підприємства та організації якої надають населенню послуги виробничого й невиробничого характеру. За капіталізму П. о. н. є сферою застосування приватного капіталу, дедалі більшого проникнення монополій, підкорення цілям наживи, гонити за найвищим прибутком. У той же час значне місце в П. о. н. належить дрібному підприємству. Розвивається стихійно і вкрай нерівномірно. Деякими видами послуг можуть

Е. А. По.

О. Поблете.

По Ліна. Тіло з покриттям, 30-і рр. 20 ст. Пластилін.

користуватися лише привілейованої верстви населення. За соціалізму П. о. н. організовано планомірно й спрямовано на найповніше задоволення матеріальних і духовних потреб трудящих. Характеризується заг. доступністю надаваних послуг. П. о. н. — один з показників нар. добробуту, всебічного, гармонійного розвитку особи. П. о. н. — дійовий засіб докорінної перебудови домашнього г-ва, поступової заміни багатьох його елементів колективними формами задоволення повсякденних потреб, сприяє усуненню залишків фактичної нерівності жінок у побуті, поступовому подоланню соціально-екоп. і культур.-побутових відмінностей між містом і селом, вирівнюванню умов життя в різних районах країни. Розвиток П. о. н. значною мірою залежить від матеріального виробн. В свою чергу, через ступінь задоволення потреб робітників П. о. н. справляє значний вплив на розвиток матеріального виробн., на рівень і темпи росту продуктивності праці. На шляху до комунізму значення й функції П. о. н. неухильно зростають. Початок соціалістичній службі побуту в РСРП покладено постановою РНК РРФСР від 23.VI 1921 «Про ремонтні й пошивні майстерні», підписаною В. І. Ленінін. За роки Рад. влади П. о. н. набуло значного розвитку, особливо на етапі зрілого соціалізму. П. о. н. стало великою галуззю нар. г-ва, що має в розпорядженні сучас. матеріально-тех. базу — пром. підприємства, виробничі об'єднання і комбінати, а також високопродуктивні машини й механізми. В РСРП в кін. 1980 було 271 тис. підприємств П. о. н. (1965 — 193 тис.), середньорічна чисельність працюючих на підприємствах і в приватних пунктах становила 2628 тис. чол.; у т. ч. в УРСР відповідно — 58,4 тис. (40,1 тис.), 493 тис. чол. В РСРП обсяг побутових послуг, наданих населенню на кін. 1979, дорівнював 7805,5 млн. крб. (у порівнянних цінах 1976), у т. ч. в УРСР — 1526 млн. крб. Прискореними темпами розвивається П. о. н. у сільс. місцевості. У країні на кін. 1979 кількість підприємств П. о. н. в сільс. місцевості становила 113 тис. (1965 — 80 тис.), обсяг усіх побутових послуг — 2094,8 млн. крб. (у порівнянних цінах 1976); в УРСР відповідно — 20,3 тис. (15,5 тис.), 378 млн. крб. Зростання П. о. н. досягнуто внаслідок оснащення майстерень та ательє сучас. технікою, застосування передової технології, підвищення рівня механізації і автоматизації виробн. Служба побуту в РСРП надає населенню понад 500 видів різних послуг, зокрема пошиття й ремонт одягу і взуття, виготовлення й ремонт меблів, буд-во й ремонт житла, прання, хім. чищення й фарбування одягу та хутряних виробів, ремонт побутової техніки, телевізійної та радіоапаратури, муз. інструментів, профілактика та ремонт легкових автомобілів, мотоциклів і велосипедів, виконання різних доручень, фотопослуги, послуги перукарень та ін. В 1980 у заг. обсязі П. о. н. питома вага

ремонту та індивідуального пошиття взуття становила 10,5%, ремонту та індивідуального пошиття одягу — 18,5%, ремонту радіотелевізійної апаратури, побутових машин і приладів, трансп. засобів, ремонту й виготовлення металовиробів — 8,1%, послуг перукарень — 7,5%, буд-ва й ремонту квартир — 10,3%. В Основних напрямках економічного і соціального розвитку РСРП на 1981—1985 роки і на період до 1990 року передбачено збільшити за п'ятиріччя обсяг реалізації побутових послуг приблизно в 1,4—1,5 раза, підвищити якість виконання замовлень і культуру обслуговування. Передбачено прискорений розвиток П. о. н. в сільс. місцевості та в сх. районах країни. Для забезпечення П. о. н. кваліфікованими робітниками й спеціалістами створено спеціалізовану мережу профес.-тех. училищ, серед. спец. та вищих навч. закладів. Є вузи в Москві, Владивостоці, Хмельницькому (див. *Хмельницький технологічний інститут побутового обслуговування*). В УРСР видається журн. «Служба побуту України». Існує мережа н.-д. і проектно-технологіч. ін-тів, що займаються проблемами П. о. н. (див., зокрема, *Побутового обслуговування український науково-дослідний і конструкторсько-технологічний інститут*).

Літ.: Горанин А. И. Бытовые услуги при социализме. Минск, 1977; Козлова И. В. Пути повышения качества бытового обслуживания населения. М., 1977; Воробьева Л. Т. Экономика и организация предприятий жилищно-коммунального хозяйства и бытового обслуживания населения. Рекомендательный указатель литературы. Х., 1977. С. 1. Дорогунцов.

ПОБУТОВИЙ ЖАНР — один з жанрів образотворчого мистецтва, що відтворює повсякденні події громадського або приватного життя. Поширений переважно в живописі, а також у скульптурі й графіці. Перші прояви П. ж. зустрічаються в мистецтві Давнього Сходу, в скульптурі й *вазопісі* Старод. Греції та Старод. Риму, в мініатюрах і рельєфах у країнах середньовічної Європи. Як самостійний вид мистецтва П. ж. почав оформлюватися у 14—15 ст. за доби *Відродження* в Італії (*Джотто*) та Нідерландах (*Я. ван Ейк*). Широкого розвитку набув у 16—17 ст. (П. Брейгель Старший, Ф. Гальс, П. де Хох, Я. Вермер Делфтський — в Голландії, *Караваджо* в Італії, Д. Веласкес — в Іспанії, П. П. Рубенс, Я. Йорданс — у Фландрії, та ін.). У 18—19 ст. П. ж. розвивався в багатьох країнах Європи — у Франції (*А. Ватто*, Ж. Б. Шарден, Ж. Б. Грез, Г. Курбє, Ж. Ф. Милле, О. Дом'є), Англії (*У. Гоярт*), Іспанії (*Ф. Гойя*), Німеччині (*А. Менцель*), Угорщині (*М. Мункачі*). На поч. 20 ст. демократичні ідеї П. ж. були пов'язані з творчістю Т. Стейнлена (Франція), К. Кольвіц (Німеччина). В сучас. мистецтві традиції П. ж. розвивають прогресивні художники реалістичного напрямку (Р. Гуттюзю — в Італії, А. Фужерон — у Франції, Е. Хоппер — у США, К. К. Хейббар — в Індії, та ін.). П. ж. посідає значне місце в творчості художників

країн соціалістичної співдружності (К. Баба — в Румунії, О. Навель — в Німеччині, С. Русев — у Болгарії, та ін.). П. ж. у рос. та укр. мистецтві зародився в давні часи, окремі елементи його можна простежити у фресках та мініатюрах Київ. Русі (Софійський собор у Києві). У 18 ст. в П. ж. працювали рос. художники М. Шибанов та І. Ермєнов; у 1-й пол. 19 ст. О. Венеціанов та художники його школи вперше в рос. мистецтві правдиво й поетично показали життя селян. Основи критичного реалізму в рос. П. ж. заклали П. Федотов. Гострого соціального і викривального спрямування П. ж. набув у творчості В. Перова й В. Пукірева в 60-х рр. 19 ст. Глибоко соціальних узагальнень і широтою відображення нар. життя відзначався П. ж. у творчості *передвижників* у 70—80-х рр. 19 ст. (І. Рєпін, Г. Мясоедов, К. Савицький, М. Ярошенко). Революц. теми й боротьбу рос. пролетаріату втілювали у своїх картинах М. Касаткін і С. Іванов. На Україні в 16—18 ст. мотиви П. ж. з'явилися в іконописі, мініатюрі й граверії. В 1-й пол. 19 ст. у творчості К. Павлова та рос. художників, які працювали на Україні (В. Тропінін і В. Штернберга), з'явився інтерес до нар. життя. Основоположником критичного реалізму в укр. мистецтві, зокрема в П. ж., був Т. Г. Шевченко (серія «Притча про блудного сина» та ін.). У розвиток укр. П. ж. у 60—70-х рр. значний внесок зробили художники Л. Жемчужников, І. Соколов, К. Трутовський. У 80—90-х рр. широко відтворювали народну тему М. Кузнецов, К. Костанді, М. Пимоненко, П. Нілус, С. Кишинівський, Е. Буковецький.

На поч. 20 ст. реалістичні принципи П. ж. розвивали О. Мурашко, Ф. Красицький, Ф. Кричевський, С. Колесников, Г. Світлицький, Ю. Бершадський. В рад. час П. ж. займав одне з провідних місць в образотворчому мист., набув нового соціального змісту і нової форми втілення (Б. Йогансон, А. Пластов, С. Герасимов, Ю. Пименов, П. Беньков, М. Тодізе, С. Чуйков, В. Попков, В. Іванов та ін.). Значну роль у розвитку укр. рад. П. ж. відіграли живописці Ф. Кричевський, А. Петрицький, К. Трохименко, Г. Глюк, Т. Яблонська, В. Костецький, С. Григор'єв, Г. Васецький, Т. Голембієвська, В. Хитриков та ін. Іл. див. на окремому аркуші, с. 464—465.

Літ.: Апраксина Н. С. Бытовая живопись. Л., 1959; Московченко В. М. Украинский радянський побутовий живопис. К., 1972. Л. Г. Членова.

ПОБУТОВІ МАШИНИ І ПРИЛАДИ — машини і прилади, що полегшують ведення домашнього господарства і створюють комфортні умови в побуті. До найпоширеніших належать П. м. і п. електричні і газові. В РСРП налічується понад 100 найменувань П. м. і п. Розрізняють П. м. і п. (мал.): для зберігання харч. продуктів (*холодильники домашні*) і їх обробки (м'ясорубки, соковижималки, кухонні універсальні машини і т. п.); для готування їжі й напоїв (електр. печі, газові плити, каво-

варки, міксери та ін.); для обробки білизни (пральні та прасувальні машини). Є П. м. і п., за допомогою яких прибирають приміщення (напр., підлогонатирачі, підсоси), створюють мікроклімат у приміщенні (кліматизери та ін.), підігрівують воду (електр. чайники і самовари, газові водонагрівальні апарати); прилади особистої гігієни (бритьові, масажери та ін.). Основні напрями удосконалення П. м. і п. — підвищення ступеня їх-

Електричні побутові машини і прилади: 1 — пылесос; 2 — пылесос; 3 — пылесос; 4 — пылесос.

ньої автоматизації і комфортності (створення холодильників з автом. відтаванням, автом. пральних машин тощо), використання в таких приладах і машинах акустичних, електромагн., термохім. та ін. процесів і явищ. Гол. організацією по розробці більшості видів П. м. і п. є *Електропобутових машин і приладів всесоюзний науково-дослідний експериментально-конструкторський інститут* (Київ).

В. В. Бачок.
ПОБУТОВОГО ЗАМОВЛЕННЯ ДОГОВІР — угода, що регламентує відносини між громадянами і організаціями, які забезпечують *побутове обслуговування населення*. В силу цього договору орг-ція зобов'язується виконати для замовника певну роботу (пошити пальто, полагати взуття, виготовити меблі тощо), а замовник зобов'язується прийняти її та оплатити. П. з. д. є правовою основою розвитку і вдосконалення системи побутового обслуговування, про яку йдеться у ст. 24 та 53 Конституції СРСР (ст. 24 та 51 Конституції УРСР). П. з. д. — один з видів договору *підряду*. Особливості П. з. д. передбачено законодавством союзних республік (в УРСР — ст. 348—352 ЦивК УРСР), типовими договорами, що їх затверджують Ради Міністрів союзних республік. П. з. д. оформлюється звичайно квітанням, в якій зазначаються суттєві умови договору (предмет, ціна, строк та ін.). *Позов* з приводу вад у роботі, виконаній за П. з. д., можна пред'явити протягом 6 м-ців з дня відхилення підприємцем претензії; якщо вона не заявлялася або час її заявлення встановити не можна, — не пізніше 6 м-ців з дня закінчення строку, встановленого для заявлення претензії. В. В. Луць.

ПОБУТОВОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ І КОНСТРУКТОРСЬКО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ, УкрНДКТИ-побут — установа Міністерства побутового обслуговування населення УРСР. Засн. 1975 в Києві на базі Проектно-конструкторсько-технологічного ін-ту м-ва. З 1979 — гол. орг-ція науково-виробничого об'єднання м-ва — УкрНВОпобут. У складі ін-ту (1981) 20 підділів та експериментальні лабораторії. Осн. напрями діяльності ін-ту: розробка раціональних норм потреби в побутових послугах і перспектив розвитку побутового обслуговування населення УРСР; дослідження, розробка і вдосконалення технологічних процесів прання білизни, хімічної чистки одягу, ремонту побутової техніки. Ін-т розробляє засоби комплексної механізації і автоматизації нестандартизованого устаткування; створює преїскуранти і тарифи на виконання послуг, витрати сировини і матеріалів; надає тех. допомогу підприємствам галузі в освоєнні нової техніки і технології тощо. Є гол. орг-цією м-ва щодо стандартизації, метрології і систем управління якістю побутового обслуговування населення.

Р. Г. Пузнін.
ПОБУТОВОЇ ХІМІЇ ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь хім. промисловості, підприємства якої виробляють хім. продукцію, призначену для безпосереднього використання в побуті. Осн. виробі: синтетичні мийні засоби, лакофарбові та фотохім. матеріали, засоби для вибілювання і видалення плям з тканин, чистки й полірування меблів та посуду, для догляду за виробами з шкіри й замші, для клеєння, автокосметика, а також мінеральні добрива, хім. засоби захисту рослин у дрібній розфасовці. В перші роки Рад. влади товари побутової хімії обмеженого асортименту виробляли переважно кустарі, які пізніше об'єдналися в кооп. артілі. В 50-х рр. підприємства по виробн. товарів побут. хімії були об'єднані в основному в системі *місцевої промисловості*. В 1964 виробн. цих товарів було організаційно виділено в самостійну галузь хім. пром-сті. Збудовано нові підприємства, технічно переоснащено діючі, залучено до випуску товарів побутової хімії підприємства, які раніше що продукцію не випускали. В СРСР 1980 виробн. товарів побутової хімії збільшилося порівняно з 1965 у 3,9 раза. В УРСР 1980 в системі М-ва хім. пром-сті діяло 69 спеціалізованих підприємств і цехів П. х. п. Найбільші з них: головне підприємство виробничого об'єднання «Укрпобутхім» у Києві, Донецький, Дніпроп. і Сімферопольський з-ди побутової хімії. Продукцію П. х. п. виготовляють також підприємства ін. м-в і відомств. Обсяг виробн. продукції П. х. п. у республіці 1980 зріс порівняно з 1965 майже у 3,7 раза. Широко впроваджуються нова техніка і прогресивна технологія, механізація і автоматизація виробничих процесів. Поряд із зростанням виробн. розширюється асортимент продукції галузі (по-

над 300 найменувань), поліпшуються форми й способи її використання, впроваджуються прогресивні види упаковки з функціональними пристроями (напр., аерозольний метод розпилення). Розширюється сировинна база пром-сті побутової хімії.

В. В. Каленіч.
ПОВАЖЕНКО Іван Омелянович [н. 22.VII (4.VIII) 1901, с. Боярка, тепер Лисянського р-ну Черкас. обл.] — укр. рад. ветеринарний хірург, професор, доктор вет. наук. (з 1939), засл. діяч науки УРСР (з 1943). Член КПРС з 1943. В 1925 закінчив Київ. ветеринарно-зоотехнічний, а 1930 — Київський мед. ін-ти. З 1937 — зав. кафедрою хірургії в Київ. вет. ін-ті (тепер Ф-т Української с.-г. академії). Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. Наук. праці присвячені питанням воєнно-польової вет. хірургії, удосконаленню знеболювання, профілактики та лікуванню післякастраційних ускладнень, хвороб суглобів, розробці методів операцій та ін. Автор підручників і монографій з хірургії. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ПОВАЛО-ШВЕЙКОВСЬКИЙ Іван Семенович [бл. 1787, Смоленська губ. — 10 (22).V 1845, м. Курган] — декабрист, полковник (1816), командир Саратовського піхотного полку. З дворян. Учасник *Вітчизняної війни 1812* і закордонних походів рос. армії 1813—14. У 1823 вступив до *Південного товариства декабристів*, за дорученням якого підтримував зв'язок з *Північним товариством декабристів*, віз у Петербурзі переговори з представниками польсь. «*Патрістичного товариства*» про спільні дії. Разом із С. І. Муравйовим-Апостолом і М. П. Бестужевим-Рюміним розробляв плани збройного повстання. Однак у грудні 1825 відмовився взяти участь у *Чернігівському полку повстанні*. Був засуджений до страти, яку замінив на 20-річну каторгу. З 1839 — на поселенні в м. Кургані.

ПОВАРЕННИХ Олександр Сергійович [н. 21.I (3.II) 1915, Петроград] — укр. рад. геолог-мінералог, акад. АН УРСР (1973), засл. діяч науки УРСР (1975). Член КПРС з 1942. Закінчив Середньоазіатський індустр. ін-т у Ташкенті (1940). З 1949 — викладач Криворізького гірничорудного ін-ту. З 1960 — зав. відділом *Геологічних наук інституту АН УРСР*, з 1969 — *Геохімії і фізики мінералів інституту АН УРСР*. Осн. праці — з мінералогії та кристалохімії, історії розвитку мінералогії й кристалохімії, філософ. питань природознавства. Нагороджений орденами «Знак Пошани» і Червоної Зірки. Премія ім. В. І. Вернадського АН УРСР, 1972.

О. А. Красильщикова.
ПОВАРНИЦІН Володимир Олександрович [15 (27).VII 1899, м. Вятка, тепер м. Киров — 21.X 1962, Київ] — рос. і укр. рад. ботанік, чл.-кор. АН УРСР (з 1948). Член КПРС з 1940. Закінчив Ленінгр. лісовий ін-т (1925). В 1925—35 працював у Ленінгр. лісотех. академії ім. С. М. Кірова, 1935—37 —

О. С. Поваренных.

Ленінгр. ун-ті, 1937—45 — Сиб. лісотех. ін-ті (Красноярськ). З 1945 — зав. кафедрою заг. лісознавства і дендрології Укр. с.-г. академії, одночасно працював в Ін-ті ботаніки АН УРСР. Учасник ряду експедицій до Сибіру, на Кавказ і по Україні. Праці П. присвячені типології лісів, принципам класифікації і історії розвитку лісів, геоботанічному районуванню, акліматизації деревних порід. Зокрема вивчав ліси Укр. Полісся, снові й вільхові ліси УРСР. Нагороджений орденом Леніна.

ПОВЕДІНКА — система взаємопов'язаних реакцій і дій живого організму у взаємодії з навколишнім середовищем. Розрізняють і відповідно вивчають П. на біологічному, психологічному або соціологічному рівнях. Наук. дослідження П. почалися в кін. 19 ст. Механізм взаємодії біол. індивіда з навкол. середовищем пояснювали на основі класичної рефлекторної теорії, яка трактує П. як сукупність *рефлексів*, а кожний окремих акт П. розглядає як реакцію організму на зовн. стимул (рефлекторна дуга). Виявлено фізіол. основи П. і принципи її нервово-мозкової регуляції (див. *Вища нервова діяльність*). Розвиток *етології*, *зоопсихології* і *генетики поведінки* дав змогу встановити заг. схему *поведінки тварин*. Вона складається з жорсткої програми, яка передається генетично, спадковим шляхом, і функціональних схем П., які формуються на основі досвіду й навчання. У психології П. розглядається як зовн. вияв *діяльності*, система дій біологічного індивіда, спрямована на підтримання свого існування. Розрізняють три основних, різних за психологічною природою типи П.: *інстинктивну поведінку*, *навички* і розумну П. У людини П. — це система дій *особистості*, в якій виявляється насамперед взаємовідношення з соціальним середовищем. Поведінка тварин є предметом біології, в той час як П. людини становить важливу галузь психології, пед. і соціальних досліджень. У людини розрізняють зовнішню П. (рухи, вчинки, висловлювання) і внутрішню П. (*почуття*, *мислення*). Тварини у своїй П. лише пристосовуються до умов середовища, тоді як людина оволодіває дійсністю, свідомо її цілеспрямовано її змінює. Т. з. психологія поведінки — *біхевіоризм*, який вважає П. головним предметом дослідження, ігнорує відмінності між П. людини й П. тварин і зокрема регулятивну роль *психіки*. Поняття «поведінка» менш жорстко зв'язане з інтелектом, але більш безпосередньо залежить від емоційно-вольової і ціннісної сфер *свідомості*; тому акти П. в системі діяльності займають місце окремих ланок, моментів, форм. На відміну від категорії діяльності, поняття «поведінка» здебільшого застосовують для характеристики не завжди усвідомлених форм і стереотипів самовиразу індивіда в соціальному оточенні, які засвоюються ним у процесі *соціалізації*, *виховання*. Рад. психологія під-

креслює суспільно-істор. природу П. людини. В людини як суспільної істоти соціальні мотиви П., відображаючи вимоги середовища, домінують над спонуканнями біол. порядку. В П. виявляється особистість людини, особливості її інтелекту, *характеру*, *темпераменту*, її *потреби*, погляди, *інтереси*. Важливу роль у регулюванні П. відіграють *емоції* й *почуття*. Визначальними у П. людини є мотиви й цілі, що зумовлюються соціально-істор. практикою. *Соціальна психологія* вивчає форми групової П., психологічні закономірності колективної П., вплив міжособових стосунків на П. людей. В *етиці* П. розглядають як сукупність дій і вчинків людини, які мають моральне значення і підлягають моральній оцінці незалежно від того, з яких причин їх зроблено — свідомо чи несвідомо, з власної волі чи з примусу. В марксистській психології й *етиці* П. як єдність мотивів і дій людини є єдиним об'єктивним критерієм оцінки моральності й формування особистості. Термін «поведінка» використовується і щодо складних автоматичних систем сучас. техніки. В широкому розумінні говорять про П. різноманітних об'єктів (електронів у магнітному полі та ін.). С. Д. Максименко.

ПОВЕДІНКА ТВАРИН — сукупність виявів зовнішньої, переважно рухової активності тварин, спрямованої на встановлення життєво необхідних зв'язків організму з навколишнім середовищем. П. т. складається з природних (*безумовні рефлекси*, *інстинкти*, *інстинктивна поведінка*) та індивідуально набутих (*умовні рефлекси*, *навчання*) форм пристосування. Зміна П. т. зумовлюється зміною факторів зовн. або внутр. середовища організму. Це викликає певну фізіологічну потребу, на основі якої формується *мотивація*. При наявності відповідної «пускової» ситуації і специфічних «ключових подразників» середовища, виникає певна реакція тварини. Характер П. т., які ведуть груповий спосіб життя, залежить від їхнього ієрархічного положення (див. *Ієрархія* у тварин) в угрупованні. Розрізняють харчову, захисну, статеву, батьківську, агресивну, дослідницьку, ігрову П. т., кожна з яких має важливе біол. значення. П. т. вивчають безпосередньо в природі та в фізіологічних лабораторіях. П. т. залежить від рівня розвитку їхньої нервової системи. Великий вплив на П. т. мають також гормональні фактори. П. т. вивчають *етологія* та *зоопсихологія*.

Лит.: Фабри К. Э. Основы зоопсихологии. М., 1976; Хайнд Р. Поведение животных. Пер. с англ. М., 1975; Дьюсбери Д. Поведение животных. Пер. с англ. М., 1981.

Г. М. Чайченко.

ПОВЕРХ — 1) У будівництві і — горизонтальна поздовжня частина будинку, всі приміщення якої розташовані на одному рівні. Розрізняють П. надземні, цокольні (або напівпідвальні), підвальні і мансардні (див. *Мансарда*). П., де розміщують інженерне устаткування і комунікації, наз. техніч-

ним (мінім. висота 1,4—1,6 м). Див. також *Антресоль*. 2) У гірничій справі — горизонтальна частина шахтного поля між проведеними до його границь сусідніми відкотним і вентиляційним *штреками*.

ПОВЕРХНІЙ ІНТЕГРАЛ — інтеграл від функції, заданої на поверхні. Розглядають П. і 1-го і 2-го родів. Нехай $f(A)$ є функція, задана на деякій поверхні S . Розбивають S на n частин s_i з площею $\sigma(s_i)$, діаметром $d(s_i)$ і вибирають в s_i довільну точку A_i , $i = 1, 2, \dots, n$. Складають інтегральну суму (аналогічно до інтегральної суми для інтеграла по відрітку, див. *Інтегральне числення*)

$$T = \sum_{i=1}^n f(A_i) \sigma(s_i).$$

Якщо при $\max \{d(s_1), d(s_2), \dots, d(s_n)\} \rightarrow 0$ суми T збігаються до *границі*, яка не залежить від способу розбиття поверхні S на частини та від вибору точок $\{A_i\}$, то ця границя наз. П. і. 1-го роду від функції $f(A)$ по поверхні S і позначається $\iint_S f(A) d\sigma$.

П. і. 2-го роду визначається за орієнтованій поверхні S (тобто вказано, який з напрямів *нормалі* до поверхні вважають додатним). На S задано три функції — $P(A)$, $Q(A)$ і $R(A)$ і розглядається сума

$$T = \sum_{i=1}^n P(A_i) \sigma_{yz}(s_i) + Q(A_i) \times \\ \times \sigma_{zx}(s_i) + R(A_i) \sigma_{xy}(s_i).$$

де $\sigma_{yz}(s_i)$ — площа проекції частини s_i на площину yz , взята зі знаком «+», якщо кут між додатними напрямками нормалі й осі Ox є гострим, і «-», якщо цей кут тупий; $\sigma_{zx}(s_i)$ і $\sigma_{xy}(s_i)$ визначаються аналогічно. Якщо при $\max \{d(s_1), d(s_2), \dots, d(s_n)\} \rightarrow 0$ суми T збігаються до скінченної границі, то ця границя наз. П. і. 2-го роду по поверхні S і позначається

$$\iiint_S Pdydz + Qzdx + Rxdy.$$

П. і. використовуються при розв'язанні ряду важливих фіз. задач. Напр., П. і. 1-го роду застосовують у задачі про обчислення маси, розподіленої на поверхні зі змінною густиною, 2-го роду — у задачі про визначення потоку рідини через поверхню. Зв'язок між П. і. й *криволінійними інтегралами* виражається *Стокса формулою*, між П. і. і *кратними інтегралами* — *Остроградського формулою*.

А. Я. Дороговцев.

ПОВЕРХНІЙ НАТЯГ — сила, яка діє в площині, дотичній до поверхні розділу двох *фаз* (напр., рідини і її ненасиченої пари), і намагається зменшити цю поверхню до мінімальних розмірів. Виникає внаслідок некомпенсованості сил *міжмолекулярної взаємодії* в поверхневому (міжфазовому) шарі. Характеристикою стану поверхні на межі двох фаз є величина σ , яка дорівнює П. н., розрахованому на одиничний довжину кон-

гура, що обмежує поверхню. Її можна розглядати і як роботу, що виконується при утворенні одиниці поверхні при сталій т-рі. Величину σ наз. коефіцієнтом П. н., або просто П. н. У Міжнародній системі одиниць (СІ) σ вимірюють у Н/м або Дж/м². П. н. залежить від природи фаз, що стикаються, та т-ри. На межі рідини з її власною парою при кімнатних т-рах П. н. лежить у межах від $1,5 \times 10^{-2}$ Н/м (вуглеводні) до 2Н/м (розплавлені метали). Зі збільшенням т-ри Т П. н. зменшується і повністю зникає при критичній т-рі T_k (див. Критичний стан). Температурна залежність П. н. описується рівнянням Етвеша: $\sigma \left(\frac{\mu}{\rho} \right)^{1/3} = k (T_k - T)$, де μ — молекулярна маса, ρ — густина рідини. П. н. рідин зменшується при введенні в них домішок *поверхнево-активних речовин*.

П. н. у клітинах живих організмів є одним з факторів, що визначає форму клітини і її частин (напр., органел). П. н. цитоплазми клітин на межі з рідким середовищем, що їх оточує, має низькі значення. Чим менший П. н. клітин, тим легше вони ізолюються одна від одної. Зміна П. н. відіграє значну роль у таких процесах, як клітинний поділ, фагоцитоз, піноцитоз, в амeboїдному русі, проникності біологічних мембран тощо. О. З. Голик (П. н. у фізиці).

ПОВЕРХНІВІ ХВИЛІ — 1) Пружні хвилі, які утворюються на вільній поверхні рідини або на поверхні розділу двох рідин, що не змішуються. Виникають внаслідок зовн. діяння (падіння тіла, руху судна, вітру), яке виводить поверхню рідин зі стану рівноваги. Визначальну роль в утворенні й поширенні П. х. відіграють сили *тяжіння* і *поверхневого натягу*. В П. х. частинки рідини одночасно здійснюють позовжні й поперечні коливання, рухаючись по еліптичних або складніших траєкторіях. 2) Пружні хвилі, що виникають у твердому тілі вздовж його вільної поверхні і згасають з глибиною (т. з. *рейлейські хвилі*). Прикладом таких П. х. є *сейсмічні хвилі*, що поширюються на земній поверхні при землетрусах.

ПОВЕРХНІВІ ЯВИЩА — сукупність фіз. і фізико-хім. явищ, зумовлених особливими властивостями шарів, що утворюються на межі стиків фаз речовин (газоподібної і рідинної, газоподібної і твердої, двох рідинних або двох твердих). П. я. пов'язані з надлишком *вільної енергії* в поверхневому шарі, з *поверхневим натягом*, який виникає внаслідок некомпенсованості міжмолекулярних сил, що діють на молекули поверхневого шару. До П. я. належать *капілярні явища*, *адсорбція*, *адгезія*, *когезія*, *змочування*, *тертя* та ін. П. я. відіграють важливу роль у процесах зародження і росту частинок нової фази в пересиченій парі, розчинах, розплавах (*конденсація* і *кристалізація*), регулюють взаємодію колоїдних частинок при формуванні різних *дисперсних систем*. Особливу групу П. я. становлять явища, зумовлені наявністю в поверхневому

шарі електр. зарядів: *електрорадиційні* явища, *електрокапілярні* явища, *електродні* явища. Фіз. або хім. зміни в поверхневому шарі *напівпровідника* впливають великою мірою на його електр. властивості.

П. я. в біології мають велике значення в підтриманні стабільності клітинного, субклітинного і молекулярного рівнів організації живих систем. В основі більшості П. я. лежить поверхневий натяг. П. я. зумовлюють формування *мембран біологічних*, на яких відбуваються найважливіші процеси, що лежать в основі життєдіяльності клітини (див. *Окислювальне фосфорилування*, *Окислення біологічне*, *Дихання*, *Травлення*, *Піноцитоз*, *Фагоцитоз* тощо). Знання П. я. у живій природі дає змогу впливати на біол. процеси й спрямовувати їх у певний бік, необхідний для людини. Це має значення у медицині, ветеринарії тощо.

Лит.: Адамсон А. Физическая химия поверхностей. Пер. с англ. М., 1979.

О. З. Голик (П. я. у фізиці і фізичній хімії).
ПОВЕРХНЕВО-АКТИВНІ РЕЧОВИНИ — речовини, здатні адсорбуватися (накопичуватися) на поверхні розділу фаз і значно знижувати *поверхневий натяг*. П.-а. р. є органічними сполуками, молекули яких містять одночасно ліофільні та ліофобні частини (див. *Ліофільність та ліофобність*), що дуже різняться інтенсивністю взаємодії з оточуючим середовищем (у найбільш практично важливому випадку — з водою). Гідрофільними частинами молекул П.-а. р. є малі за розміром полярні (див. *Полярний зв'язок*) угруповання, а гідрофобними — значно більші неполярні групи (здебільшого вуглеводневі *радикали хімічні*). Гідрофільні угруповання утримують молекулу П.-а. р. в полярному середовищі (воді) або, якщо ця молекула перебуває у вуглеводневій рідині, визначають її тенденцію до переходу в полярне середовище. Гідрофобні ж групи, навпаки, визначають тенденцію молекули переходити з полярного середовища в неполярне. Залежно від того, дисоціюють чи не дисоціюють молекули П.-а. р. на іони, П.-а. р. поділяють на іоногенні та неіоногенні (напр., спирти, ефіри тощо). Серед іоногенних П.-а. р. розрізняють: аніоноактивні (*карбонові кислоти*, органічні *сульфати*, солі *сульфокислот*), катіоноактивні (солі *амінів*, алкілпіридинію та ін.), амфолітні (містять одночасно аніоноактивне й катіоноактивне угруповання). П.-а. р. широко використовують у побуті й техніці: як *миючі засоби*, при гасінні пожеж, для стабілізації *дисперсних систем*, при *флотації*, для зниження міцності твердої поверхні при її обробці тощо.

І. О. Легенченко.
ПОВЕРХНІ ВИРІВНЮВАННЯ — ділянки земної поверхні з відносно вирівняним рельєфом різного походження, які формуються в умовах переважання *екзогенних процесів* над *ендогенними процесами*. Зародження і розвиток П. в. відбуваються в умовах послаблення тектонічної активності. Розрізня-

ють П. в. денудаційно-ерозійні (див. *Пенеплен*), абразійні, абразійно-аккумулятивні, а також полігенетичні (поєднання різних за походженням рівнин). Вивчають П. в. для встановлення етапів розвитку рельєфу, пошуків і розвідки корисних копалин, пов'язаних з осадовими відкладами.

І. М. Рослий.

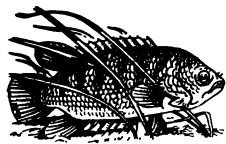
ПОВЕРХНІ ОБЕРТАННЯ — *поверхні*, утворені обертанням плоскої кривої навколо прямої (осі), розміщеної в площині цієї кривої. Прикладами П. о. є *сфера* (утворена обертанням півкола навколо його діаметра), *пряма колода* *коліна поверхня* (утворена обертанням прямої навколо ін. прямої, що перетинається з першою) та ін. Лінії перетину П. о. з площинами, що проходять через її вісь, наз. *меридіанами*; з площинами, перпендикулярними до осі — *паралелями*. Якщо по осі П. о. направити вісь *OZ* прямокутної системи *координат OXYZ*, то параметричні рівняння П. о. запишуться так: $x = f(u) \cos v$, $y = f(u) \sin v$, $z = u$; тут $f(u)$ — функція, що визначає форму меридіана, v — кут повороту площини меридіана.

ПОВЕРХНЯ — одне з основних понять *геометрії*. Е л е м е н т а р н о ю П. наз. множина точок простору, яку можна поставити у взаємно однозначну і взаємно неперервну відповідність з множиною точок деякого круга. Множина точок простору наз. *правильною П.*, якщо кожна її точка має *окіл*, що є елементарною П. Елементарну П. можна задати параметричними рівняннями $x_1 = f_1(u, v)$, $x_2 = f_2(u, v)$, $x_3 = f_3(u, v)$ [де x_1, x_2, x_3 — просторові координати точки П., $f_1(u, v), f_2(u, v), f_3(u, v)$ — задані функції параметрів u і v в крузі] або у векторній формі: $x = f(u, v)$. Параметри u і v наз. *криволінійними координатами* на П., а лінії на П. $u = \text{const}$ чи $v = \text{const}$ — *координатними*; сукупність їх утворює *координатну мережу*. Якщо функції f_1, f_2, f_3 регулярні (тобто диференційовні 1, 2, 3 і т. д. раз), то П. наз. *регулярною* (гладкою, двічі, тричі і т. д. диференційовною). Три регулярні функції f_1, f_2, f_3 задають регулярну П. $x = f(u, v)$, якщо векторний добуток $[x_u, x_v]$ не дорівнює нулеві [тут $x_u = \left(\frac{\partial f_1}{\partial u}, \frac{\partial f_2}{\partial u}, \frac{\partial f_3}{\partial u} \right)$, $x_v = \left(\frac{\partial f_1}{\partial v}, \frac{\partial f_2}{\partial v}, \frac{\partial f_3}{\partial v} \right)$].

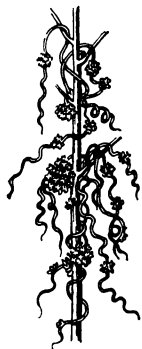
П. можна задати і неявно $F(x_1, x_2, x_3) = 0$. Але для деяких *неявних функцій* це рівняння може визначати пусту множину або сукупність окремих точок чи ліній. П., що є межею *опуклого тіла*, наз. *опуклою*. *Повна кривина* в кожній точці такої П. — *невід'ємна*. П., всі точки якої гіперболічні, наз. *П. від'ємної кривини*. Виділяються й ін. класи П.: *мінімальні поверхні*; *поверхні обертання*; *лінійчаті П.* — утворюються рухом прямої вздовж деякої лінії (до них відносяться й розгортні П., які за допомогою згинання, тобто деформації, що не змінює

ПОВЕРХОНЬ ТЕОРІЯ

Повзун.

Повитця звичайна.

Повзуч звичайний.

довжини ліній, можна розгорнути на площину); П. переносу, утворені паралельним переносом однієї кривої вздовж іншої; каналові П.— обгортки сім'ї сфер з центром на деякій лінії та ін. В алгебраїчній геометрії та аналітичній геометрії вивчаються алгебраїчні П., які задаються рівнянням $\Phi(x_1, x_2, x_3) = 0$, де Φ — многочлен, степінь якого наз. порядком алгебр. П. Серед них найбільш відомі П. другого порядку, до яких належать еліпсоїди, параболоїди, гіперболоїди, конічні поверхні та циліндричні поверхні, напрямними яких є лінії другого порядку. Розглядають також багатовимірні узагальнення поверхні. Див. також Поверхонь теорія. Ю. А. Амінов.

ПОВЕРХОНЬ ТЕОРІЯ— розділ диференціальної геометрії, в якому вивчаються властивості поверхонь, що не змінюються при рухах у просторі чи при інших перетвореннях, які належать певній групі (напр., групі афінних або проєктивних перетворень). Складовими частинами П. т. є внутрішня геометрія та зовнішня геометрія поверхні. Регулярна поверхня в П. т. описується першою та другою основними квадратичними формами, нормальними перерізами та їхніми кривинами, середньою кривиною та повною кривиною поверхні. Точки поверхні класифікуються на еліптичні, гіперболічні та параболічні; з метою дослідження властивостей поверхні в околі цих точок вивчаються характерні лінії на поверхні: лінії кривини (напрями яких у кожній точці є головними), асимптотичні (нормальна кривина яких у кожній точці дорівнює нулеві) та геодезичні лінії; залежно від способу утворення та від локальних властивостей виділяються і досліджуються різні типи поверхонь. В П. т. визначаються ізометричне (при якому не змінюються довжини відповідних ліній), конформне (див. Конформне відображення) та ін. відображення поверхонь одна на одну, будується теорія мереж на поверхнях. Велике значення в П. т. мають проблема ізометричного занурення, тобто існування поверхні з заданою внутр. метрикою, і проблема згинання, тобто деформації поверхні, що не змінює довжини будь-яких кривих на ній. Вивчаються поверхні в багатовимірних евклідових і неевклідових просторах, розглядаються неголомомні поверхні (які характеризують рух тіла під дією кінематичних в'язей механічних). Ідеї та методи П. т. широко застосовуються в ін. розділах математики, а також у механіці й фізиці.

Основи П. т. закладені в працях К. Ф. Гаусса, Г. Монжа і Л. Ейлера. Великий внесок у її розвиток зробили франц. математики Ж. Б. М. Ш. Мен'є (1754—93) та О. Бонне (1819—92), італ. математики Д. Колацці (1824—72) та Г. Майнарді (1800—79), рос. математик К. М. Петерсон (1828—81), рад., в т. ч. українські, математики О. Д. Александров, Д. Ф. Егоров, М. В. Єфімов, О. В. Погорелов, В. В. Вагнер (н. 1908), Я. С. Дубнов (1887—1957), В. Ф. Каган

(1869—1953), П. К. Рашевський (н. 1907), Є. П. Фініков (1883—1964) та ін.

Лит.: Каган В. Ф. Основи теорії поверхностей в тензорному изложении, ч. 1—2. М., 1947—48; Александров А. Д. Внутренняя геометрия выпуклых поверхностей. М.—Л., 1948; Рашевский П. К. Курс дифференциальной геометрии. М., 1956; Погорелов А. В. Внешняя геометрия выпуклых поверхностей. М., 1969; Погорелов А. В. Дифференциальная геометрия. М., 1969. Ю. А. Амінов.

ПОВЗИК— рід птахів ряду горобцеподібних. Довж. тіла до 17 см, маса до 32 г. Хвіст короткий; ноги сильні з довгими пальцями; дзьоб гострий, міцний. Оперення спини сизувато-сіре, черевця—від білого до рудого. П.—лісові й гірські птахи. Гнізда—в дуплах дерев або щілинах скель. Одна-дві кладки з 5—8 (11) яєць у квітні та червні насиджує самка 13—17 днів. Живиться переважно комахами, 9 видів, поширених в Європі, Пн. Африці та Пн. Америці; в СРСР—5, у т. ч. в УРСР—1 вид: П. звичайний (S. europaea). Викопні рештки П. відомі з нижнього пліоцену Європи.

ПОВЗНІК, анабас (Anabas testudineus, синонім A. scandens)—риба род. лабіринтових риб підряду повзунівидних. Тіло (довж. до 26 см) вкрите відносно великою лускою, забарвлення бурувато-зелене, черева—жовтувате. Має в надзубовій порожнині «лабіринтовий орган» для дихання атмосферним повітрям. Живе в прісних водоймах. Живиться червами, личинками комах та ін. П. може пересуватися по суходолу в пошуках поживи або переселяється в нові водойми. Поширений в Пд. і Пд.-Сх. Азії. Вживається в їжу.

ПОВЗУНЦЬ— в укр. нар. танці—один з головних чоловічих рухів; вид присядки. П. ліг в основі однойменного сюжетного танцю, створеного П. Вірським.

ПОВЗУНОВИДНІ, лабіринтові риби (Anabantoidei)—підряд риб ряду окунеподібних. Довж. тіла переважно до 20 см, у деяких до 60 (гурами) і навіть понад 120 см (змієголови). П. мають додатковий орган дихання—т. з. лабіринтовий апарат, за допомогою якого захоплюють атмосферне повітря (звідси їх друга назва). Понад 30 видів (2 родини), поширених в Африці, Пд. і Пд.-Сх. Азії та на Індомалайському архіпелазі. Живуть у прісних та солонуватих водах, деякі (напр., макроподи) зустрічаються на залитих водою рисових полях. П. можуть довго залишатися без води, закопувшись в мул, або переповзати по суші до ін. водойм. Живляться водними безхребетними. У період розмноження часто будують гнізда і захищають їх. За сезон самка відкладає порційно (5—8 раз) до 5—50 тис. ікринок. Багато П. (напр., півника, гурами та ін.) розводять як декоративних (див. Акваріумні риби); окремі—об'єкти спец. розведення (змієголов марулії, поширений в Індії, гурами, повзун) заради м'яса.

Ю. М. Мовчан.

ПОВЗУЧІ РОСЛИНИ—рослини, стебла яких стеляться по поверхні ґрунту й вкорінюються у вузлах

за допомогою придаткових коренів. Стебла П. р. з короткими *меживузлями* наз. *багатами* (напр., у барвінка), з довгими—*вусами*, або *столонами* (напр., у суніць). У вузлах, крім придаткових коренів, утворюються надземні пагони, з вузлів яких, у свою чергу, виникають нові багати або вуса. За допомогою стебел П. р. здійснюється їхнє *вегетативне розмноження*. Багато П. р. є господарсько-корисними, деякі використовуються з декоративною метою, а деякі мають значення для боротьби з ерозією ґрунтів.

ПОВЗУЧІСТЬ—1) П. матеріалів—властивість матеріалу безперервно і повільно пластично деформуватися під впливом постійного мех. навантаження (*напруження*). Залежить від т-ри, величини навантаження, складу і структури матеріалу. Супроводиться складними мех. процесами (дробленням зерен, рекристалізацією, виділенням нових фаз, перебудовою сітки дислокацій тощо), нагромадженням у матеріалі дефектів у вигляді пор і тріщин. Характеризується швидкістю, а також тех. (умовною) границею П.—напруженням, при якому ця швидкість або сумарна деформація П. не перевищує деякої допустимої величини. Описується т. з. кривою повзучості, на якій виділяються стадії: затухаючої П. (з швидкістю, що безперервно зменшується); П., що встановилася (з постійною швидкістю), і прискореної П., коли її швидкість зростає аж до руйнування матеріалу. Експериментально П. вивчають за допомогою установок, де вміщений у нагрівальну камеру зразок матеріалу випробовують при постійному механічному навантаженні (напруженні) на розтяг, стиск, згин або кручення. Створено також установки, що забезпечують зміну навантаження і т-ри за заданими програмами. П. притаманна тією чи ін. мірою всім твердим матеріалам, особливо в межах т-р понад 0,4—0,5 т-ри плавлення. У сталях і чавунах вона істотна при т-рах, вищих за 300° С. У металах з низькою т-рою плавлення (напр., алюмінію, свинцю) П. значна вже при кімнатній т-рі. В бетонах, високомолекулярних та деяких ін. матеріалах П. також помітна при кімнатній і навіть нижчій т-рі. Опір повзучості підвищують армуванням (див. Армвані матеріали), зміцненням матеріалів, легуванням тощо. Високий опір П. є одним з чинників, що визначає *жорсткість* матеріалів. Див. також *Пластичність*. 2) П. ґрунтів—властивість мінерального скелета ґрунту деформуватися протягом певного часу під впливом постійного тиску, що діє на нього. Виявляється гол. чин. у глинистих ґрунтах.

В. М. Гемінов (П. матеріалів).

ПОВИТЦЯ (Cuscuta)—рід паразитних рослин родини повитцевих. Однорічний злізний карантинний *бур'ян* з виткими ниткоподібними стеблами і нерозвиненими лусочкоподібними незеленими листочками. Обвиваються навколо ін. рослин, до яких присисаються

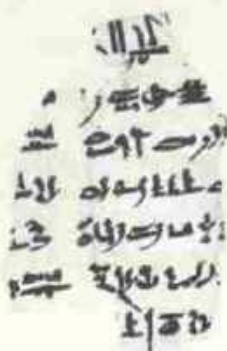

До ст. Плід у рослині. Типи плодів: 1-3 — сім'янка (1 — соняшника, 2 — череди, 3 — кульбаби), 4 і 5 — зернівка (4 — пшениці, 5 — кукурудзи), 6 — листянка сокирок; 7 — горішок берези; 8 і 9 — горіх (8 — каштана, 9 — дуба); 10-12 — коробочка (10 — бавовнику, 11 — півників, 12 — рицини); 13 — стручок капусти; 14 і 15 — біб (14 — робінії звичай-

ної, 15 — арахісу); 16 і 17 — збірні кістянка (16 — ожини, 17 — малини); 18 — двокрилатка клена; 19-21 — кістянка (19 — персика, 20 — терну, 21 — мигдалю); 22 — померанець лимону; 23 і 24 — яблуко (23 — горобини, 24 — яблуні); 25 і 26 — гарбузина (25 — кавуна, 26 — гарбуза); 27-29 — ягода (27 — хуравлини, 28 — винограду, 29 — помідора).

До ст. Писъмо

1. Ассіро-вавілонський климпис (глиняна табличка).
2. Єгипетське письмо (рукопис на папірусі).
3. Бактійське письмо з острова Суматра (рукопис на блів дерев).
4. Китайське ієрогліфічне письмо (інкрустована перламутром дерев'яна таблиця).
5. Складене письмо (мова майя) з Малабарського берега (рукопис на пальмових листках).
6. Грецьке мінускульне письмо. 12 століття (рукопис на пергаменті).

7. Латинське середньовічне письмо. 14 століття (рукопис на пергаменті).
  8. Глаголичне письмо. 10 століття (рукопис на пергаменті).
  9. Кириличне усталене письмо. 12 століття (рукопис на пергаменті).
  10. Кириличне півуставне письмо (Києво-Печерська друкарня, папір, 1660).
  11. Кириличне скорочене письмо (Києво-Печерська друкарня, папір, 1624).
- Усі ці пам'ятки писемства зберігаються в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР у Києві.

Усі ці пам'ятки писемна зберігаються в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР у Києві.

[illegible]

THESE ARE THE NAMES OF THE PEOPLE WHO WERE
BORN IN THE CITY OF JERUSALEM AND WHO WERE
CARRIED AWAY TO BABYLON IN THE FIRST YEAR OF
JAHANSHIR'S REIGN. THEY WERE ALL MEN OF
GREAT STRENGTH AND VALOUR, AND THEY WERE
ALL OF THEM CAPTAINS OF HOSTS. THEIR NAMES
WERE THESE: SHALMANESER, RAB-SHAR-
LISH, ISRAHAN, SHERAZER, NADON, MERDATH,
AND BARSIPAN. THESE WERE THE NAMES OF THE
CAPTAINS OF THE ARMY WHICH WAS TAKEN
AWAY FROM JERUSALEM BY NEBUCHADREZZAR
KING OF BABYLON. THERE WERE ALSO WITH
THEM MANY OTHER MEN OF WAR, BUT THESE
WERE THE PRINCIPALS. THEY WERE ALL
OF THEM CAPTAINS OF HOSTS, AND THEY
WERE ALL OF THEM MEN OF GREAT STRENGTH
AND VALOUR.

[illegible]

КАЗАНЬ НАСТГО ВЛАЙКО
Цитирана Гис-Сити.

[illegible]

I 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000 1001 1002 1003 1004 1005 1006 1007 1008 1009 1010 1011 1012 1013 1014 1015 1016 1017 1018 1019 1020 1021 1022 1023 1024 1025 1026 1027 1028 1029 1030 1031 1032 1033 1034 1035 1036 1037 1038 1039 1040 1041 1042 10

Пресвятому і Православному
КНЯЗЯТИ СТЕФАНОВИ
СВЯТОПОЛКОСИ УСТАТІНКОСИ

Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως: Πρωτοεπίσκοπος Βλαχίας
 Πατριάρχης Αλεξανδρίας: Σεβασμιώτατος

Ἰσχυροὶ ἴστω, ποσὸν ἐπέβησαν ἡμεῖς κατέβησαν
ἀναστάντες: Βασιλεῖς ἡ Βασιλίσσαι ὁ Σφίγξ ἡ Ἰφιγένεια
ὁ Πύγμας ὁ Σκῆπτρος:

REFUGEE STATUS DETERMINATION

[illegible]

особливими присосками (*гаусторіями*). Квітки дрібні, білуваті, рожеуваті, зеленуваті, в небагато-квіткових головчастих суцвіттях (або в пучках). Плід — коробочка. Понад 100 видів, поширених у помірних і тропічних широтах земної кулі. В СРСР — 36 видів, з них в УРСР — 14. Паразитують на багатьох рослинах. У пд. і эк. областях України пошир. *П. польова*, або *американська* (*C. campestris*), паразитує переважно на багаторічних бобових травах, виці, ярих зернових дикорослих травах. В Лісостепу і на Поліссі пошир. *П. конюшинна* (*C. trifolii*) — оселяється переважно на багаторічних бобових травах. На посівах льону і рижю паразитує *П. льонна* (*C. eripum*). *П. звичайна*, або *європейська* (*C. eugroaea*), ушкоджує овочеві культури, картоплю, малину, порічки (кущі), конопі, хміль, тютюн та інші рослини. Заходи боротьби. Старанно очищують насіння, знищують гнізда *П.* та бур'яни у посівах, контролюють саджанці і розсади, застосовують високоякісний обробіток ґрунту, правильні сівозміни тощо.

ПОВИТУХА (*Alytes*) — рід безхвостих земноводних род. круглоязыкових. 2 види: *П. звичайна* (*A. obstetricans*), довж. тіла до 5 см, пошир. переваж. в Зх. Європі; *П. піренейська*, або *іспанська* (*A. cisternasii*), пошир. на Піренейському п-ові. *П.* мають добре розвинену барабану перетинку, вертикальну згинку ока. Живуть у погорбованих і гірських місцевостях; вдень ховаються в порох, які риють самі, вночі здобувають їжу (комахи та ін. безхребетні). Самка відкладає ікру в довгих яйцевих шнурках, якими самець обмотує задні ноги (звідки назва «повитуха») і носить за собою бл. місяця; розвиток *пудолок* відбувається у воді і може тривати кілька років.

М. М. Щербак.

ПОВІЙ (*Lucium*) — рід рослин родини *пасльонових*. Чагарник, листки цілісні, квітки двостатеві, пазушні. Плід — ягода. Бл. 100 видів у помірних і субтропічних областях обох півкуль. В СРСР — 5 дикорослих видів (гол. чин. в Серед. Азії). В УРСР — 1 вид: *П. звичайний* (*L. barbarum*). Росте по схилах. Використовують для закріплення схилів і як живопліт. Медонос. *П.* наз. також карагану кущову з роду *карагана*.

ПОВІКИ — шкірні складки у хребетних тварин і людини, що розташовані спереду очного яблука; захищають його від ушкодження і змочують слізною рідиною. У більшості тварин (крім риб) *П.* парні (верхня і нижня), рухливі. У акул, земноводних, плазунів, птахів і деяких ссавців є третя *П.* — *мигальна перетинка*, яка у китоподібних і приматів (у т. ч. людини) редукується, утворюючи півмісяцеву складку у внутр. кутку ока. У людини *П.* складаються із шкіри, підшкірної клітковини, м'язового шару, хрящових пластинок і кон'юнктив, багаті на кровеносні судини. Іннервуються гілками

трийчастого і лицьового нервів. Див. також *Епікантус*.

ПОВІНЬ — щорічне регулярне підвищення рівня води у водотоках. Зумовлена притоком води при таленні снігу на рівнинах навесні (весняна *П.*) або снігу та льодовиків у горах алітуті (літня *П.*), під час сезонних тривалих дощів тощо. Часто під час *П.* затоплюється заплава. Для більшості рік України характерна весняна *П.*

ПОВІРЕННІ У СПРАВАХ — 1) Постійний *П. у с.* — за Віденською конвенцією 1961 про дипломатичні зносини (див. *Віденська конвенція 1961 і 1963*) дипломатичний представник 3-го класу. Акредитується при міністрі закорд. справ. Очолює *дипломатичну місію*. 2) *Тимчасовий П. у с.* — особа, яка очолює *дипломатичне представництво* під час відсутності в країні перебування постійного глави дипломатичного представництва.

ПОВІР'Я — давні народні перекази, основані на містичних уявленнях про зв'язки між явищами навколишнього світу й долею людини. *П.* склалися у багатьох народів світу щодо деяких рослин, тварин і птахів, явищ природи, госп. діяльності людей та важливих подій у їхньому житті — народження, одруження, смерті, похорону тощо. Так, за *П.* багатьох народів, квітка едельвейса приносить щастя. За укр. нар. *П.*, у ніч на Івана Купала зацвітає квітка папороті, і хто її здобуде, стане щасливим і всесильним. Укр. нар. *П.* використали в своїх творах М. Гоголь, О. Корсун, О. Сторожко та ін.

ПОВІСТЬ — один з видів *епосу*; описово-розповідний твір, у якому змальовується історія життя однієї людини в зіткненні з долею інших людей. Сюжет у *П.* розгортається як низка епізодів, які докладно характеризують головного героя. За обсягом, широтою охоплення дійсності вона є проміжним жанром між *оповіданням* і *романом*. У давній л-рі поняття «*повість*» об'єднувало всі епічні твори: літопис («*Повість временних літ*»), легенду («*Повість про Варлаама і Йоасафа*»), казку («*Повість про*

Шем'якин суд») та ін. На поч. 19 ст. визначення «*повість*» застосовували до оповідання («*Повісті Белкіна*» О. Пушкіна) і до більшого прозового твору («*Тарас Бульба*» М. Гоголя). *П.* називали деякі поеми («*Демон*» М. Лермонтова має підзаголовок «*східна повість*»). В кінці 19 ст. термін «*повість*» остаточно закріплюється за середньою розповідною формою, хоч можна знайти відхилення від цієї норми: М. Горький назвав *П.* епопею «*Життя Кліма Самгіна*». Поряд з романом *П.* посідає провідне місце в творчості письменників-реалістів. У новій укр. л-рі цей жанр представлений повістями Г. Квітки-Основ'яненка («*Маруся*», «*Козир-дівка*»), Т. Шевченка («*Наймичка*», «*Капітанша*», «*Художник*»), Марка Вовчка («*Інститутка*»), І. Нечуя-Левицького («*Микола Джеря*»), А. Свидницького, Панаса Мирного, І. Франка, М. Коцюбинського. *П.* — один із поширених жанрів у багатонад. рад. л-рі. В процесі розвитку сформувалися жанрові різновиди *П.*: *сентиментально-реалістична П.*, *соціально-побутова*, *історична*, *сатирична*, *соціально-психологічна*, *науково-фантастична*, *документальна* та ін.

Лит.: Белинский В. Г. О русской повести и повестях г. Гоголя. В кн.: Белинский В. Г. Полное собрание сочинений, т. 1. М., 1953; Шаховский С. Литературные роды и виды. К., 1963; Дончик В. Г. Грані сучасної прози. К., 1970. Ф. Д. Листова.

«ПОВІСТЬ ВРЕМЕННИХ ЛІТ» — пам'ятка історіографії і літератури Русі, літописне зведення, укладене в Києві на початку 12 ст. Основа більшості сх.-слов'ян. літописних зведень. 1-а ред. «*П. в. л.*» виникла бл. 1113. Укладення її пов'язують з діяльністю ченця Києво-Печерського монастиря *Нестора* (ця ред. до нас не дійшла). 2-у ред. «*П. в. л.*» 1116 створив ігумен *Видубицького монастиря* Сильвестр (зберігся у списку в *Лаврентієвському літописі*). В 1118 виникла 3-я ред. «*П. в. л.*», ім'я укладача якої невідоме (список її зберігся в *Іпатіївському літописі*). «*П. в. л.*» містить оповіді про виникнення слов'ян, писемності, про сх.-слов'ян. племена, про заснування Києва, давньорус. князів, про прийняття християнства на Русі, боротьбу Русі проти кочовиків, про міжкнязівські чвари тощо. Вона обстоювала єдність Русі, закликала до захисту рус. землі від зовн. ворогів, відображаючи позиції різних соціальних верств. Мова «*П. в. л.*» близька до живої давньоруської 11—12 ст., лаконічна й образна. Сюжети «*П. в. л.*» розробляють в л-рі і мистецтві. Переклад укр. мовою надруковано в журн. «*Вітчизна*», 1980, № 3.

Видання: *Повесть временных лет*. В кн.: *Памятники литературы Древней Руси*. Начало русской литературы. XI — начало XII века. М., 1978.

Лит.: Шахматов А. А. *Повесть временных лет*, т. 1. Вводная часть. Текст. Примечания. Пг., 1916; Фрашко І. Я. *Студії над найдавнішим київським літописом*. В кн.: Фрашко І. *Зібрання творів*, т. 6. К., 1976; Лихачев Д. С. *Великое наследие*. М., 1975. В. І. Кречетюк.

ПОВІТ — адм.-тер. одиниця, що існувала в різні часи в Росії,

Повитуха звичайна.

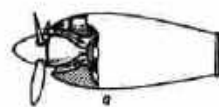

Повій звичайний:
1 — гілка з квітками;
2 — квітка; 3 — плід.

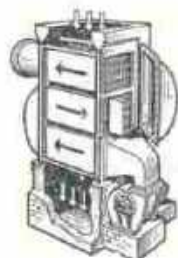

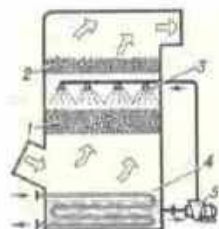
ПОВІТОВІ УЧИЛИЩА

Повітрявбирачі двигунів:
а — турбогвинтового;
б — турбореактивного.

Повітрянагрівник.

Повітроохолодник із зрошувальною насадкою:
1 — насадка; 2 — краплевловлювач; 3 — водорозпилювач; 4 — піддон з випарником; 5 — насос.

на Україні, в Польщі й Литві. Вперше термін «повіт» трапляється в давньорус. писемних джерелах 13 ст. На укр. землях, визволених від польсь.-шляхет. загарбників, з 2-ї пол. 17 ст., замість ліквідованих *воєводств* і П., було запроваджено полкову систему адм.-тер. і військ. управління (див. *Полк*), яка існувала до ліквідації політичної автономії Лівобережної України на початку 80-х рр. 18 ст. З утворенням *намісництва* і *губерній* на Правобережній, Лівобережній і Слободській Україні запроваджується поділ цих адм. одиниць на П. В 1913 на укр. землях, що входили до складу Рос. імперії, було 99 П. Повітовий поділ в УРСР ліквідовано 1923; за *адміністративно-територіальною реформою* в УРСР замість 102 П. було утворено 53 округи. На Зх. Україні П. зберігалися до 1939, у Пн. Буковині — до 1940, коли замість них було утворено райони.

ПОВІТОВІ УЧИЛИЩА — неповні середні школи дереволуц. Росії. Засн. 1804. Відкривались у повітових та губерньських містах для дітей купців, міщан, дрібних службовців. Спочатку метою П. у. було готувати учнів до вступу в *гімназію*. До 2-річного курсу навчання входили закон. божий, граматики, історія, арифметика, географія, поч. правила геометрії, фізики й природознавства, малювання, каліграфія тощо. Але з 1828 запроваджено трирічний строк навчання, послідовність з гімназією скасовано, викладання фізики й природознавства припинено. Відкрито було бл. 500 П. у. При деяких існували профес. курси. В 1872 П. у. реорганізовано в *міські училища*. На Україні перші П. у. виникли в Ніжині, Полтаві, Прилуках, Сумах, Чернігові.

ПОВІТРОЗАБИРАЧ — пристрій, в який під впливом швидкісного напору надходить атмосферне повітря. П. (мал.) складається з труб або повітр. каналів, сполучених з атмосферою. Застосовується в системах живлення й охолодження двигунів літальних апаратів і автомобілів, в системах *кондиціювання повітря* їхніх кабін і салонів тощо.

ПОВІТРОНАГРІВНИК — теплообмінний апарат для нагрівання повітря, що проходить через нього, іншим *теплоносієм*. Розрізняють П. (мал.) *рекуперативні* (див. *Рекуператор*), *регенеративні* (див. *Регенератор* в *теплотехніці*) і *змінювальні*, або *контактні*, в яких тепло передається повітрю при безпосередньому контакті його з теплоносієм. П. застосовують в системах *повітряного опалення*, *примусової вентиляції*, *кондиціювання повітря* (гол. чин. *рекуперативні*), в енерг. установках тощо. Див. також *Калорифер*.

ПОВІТРООХОЛОДНИК — теплообмінний апарат для охолодження повітря, що проходить через нього. Розрізняють П. *поверхневі* і *змінювальні*. В *поверхневих* П. теплообмін між повітрям і холодоносієм (водою, водними розчинами солей) або холодоагентом

(аміаком, *фреоном*) відбувається через розділну стінку (гладеньку чи ребристу). У *змінювальних* П. (мал.) повітря охолоджується при безпосередньому стиканні з поверхнею холодоносія. До таких П. належать: камери зрошування з розпилюванням холодоносія форсунками або іншими пристроями; камери зі зрошуваннями насадками і шарами (вертикальними або похилими) фарфорових, металевих і пластмасових кілець, деревної або металеві стружки, капронового або скляного волокна тощо. Крім того, *змінювальні* П. бувають *плівкові* (з пластин мілпасту та ін. матеріалів з плівкою холодоносія на поверхні). П. застосовують у системах *вентиляції* і *кондиціювання повітря*, охолодження електродвигунів, радіо- і хім. апаратури та ін.

ПОВІТРОПЛАВАННЯ, *аеронавтика* — 1) Літання на апаратах, легких за повітря, — *аеростатах* (на відміну від *авіації*, де використовують важчі за повітря апарати — літаки, вертольоти, планери). До початку 20-х рр. 20 ст. під «повітроплаванням» розуміли переміщення у повітрі взагалі. Спроби піднятися в повітря на аеростатах — кулях, наповнених нагрітим повітрям, були ще на початку 18 ст. в Росії, Франції та ін. країнах. У 1783 франц. повітроплавці здійснили політ на аеростаті (*повітряній кулі*) братів Ж. і Е. Монгольф'є. На пропозицію франц. вченого Ж. Шарля повітр. кулі почали наповнювати воднем. В 1803 польоти на повітр. кулі відбулись у Росії. Проект керованого аеростата — з *повітряним гвинтом*, що його мали обертати вручну, запропонував (1784) франц. інженер Ж. Менсьє. Вперше політ на керованому апараті (дирижаблі) з паровим двигуном здійснив 1852 франц. інженер А. Жіффар. В серед. 19 ст., поряд з вільними, почали застосовувати прив'язні аеростати: для вивчення атмосфери, при геогр. дослідженнях, у військ. цілях (напр., в США під час громад. війни 1861—65, у франко-прусській війні 1871). Тривалість польоту вільних аеростатів становила кілька годин, висота — до 3—4 тис. м. Швидкість керованих аеростатів наприкінці 19 ст. досягала 15 км/год. В 1874—80 селянин Харківської губ. М. Т. *Лаврентьев* виконав польоти на повітр. кулі власної конструкції в Харкові, Москві, Одесі та ін. містах. З поч. 20 ст., особливо в роки першої світової війни, набули широкого застосування *дирижаблі*, зокрема конструкції *Ф. Цетеліна*. Швидкість їх (1924) становила 80—130 км/год. В Росії одним з піонерів дирижаблестроєння був квіт. інженер Ф. Ф. *Андерс*. У грудні 1917 з ініціативи В. І. *Леніна* почалося формування перших «соціалістичних повітроплавальних загонів» у Петрограді, Москві, Саратові та ін. містах. Ці загони брали участь в бойових діях на багатьох фронтах громад. війни, в т. ч. на Україні. В подальшому розвиток П. був пов'язаний зі здійсненням дальніх перельотів, дослідженням неприступних районів земної

кулі, з вивченням стратосфери. В 1926 Р. *Амундсен* на дирижаблі «Норвегія» здійснив безпосадовчий переліт з о. Шпітберген через Пн. полюс на Аляску. У 1928 У. *Нобіле* зробив політ на дирижаблі «Італія» до Пн. полюса (закінчився трагічно). В 1931 бельг. дослідники О. Пікар і М. Кінфєр досягли на *стратостаті* висоти 15 780 м. В СРСР першими (1933) піднялись у стратосферу на стратостаті «СССР-1» повітроплавці Г. О. Прокоф'єв, К. Д. Годунов і Е. К. Бірибаум. Стратостат досяг висоти 19 тис. м. В роки Великої Вітчизн. війни почали широко застосовувати аеростати спостереження і загородження. З 50-х рр. в різних країнах використовують безпілотні (автоматичні) аеростати — для вивчення повітр. струменевих течій, для геогр. і медико-біол. досліджень, підняття телескопів тощо. 2) Наука, що визначає принципи і способи літання на апаратах, легких за повітря. Її теор. основою є аеромеханіка, зокрема її розділ — аеростатика. Див. також *Кітське товариство повітроплавання*, *Товариство авіації та повітроплавання України* і *Криму*.

Лит.: Жуковский Н. Е. Собрание сочинений. т. 6. Теоретические основы воздухоплавания. М.—Л., 1950; Бродяк Б. Г. Воздухоплавательные летательные аппараты. М., 1976.

О. М. Плащенко.

ПОВІТРЯ — суміш газів, з яких складається *атмосфера* Землі. Сухе П. містить азот (78,08% за об'ємом) і кисень (20,95%), а також вуглекислий газ, невелику кількість *інертних газів*, водню, озону, оксидів азоту, аміаку, металів, сірчистого газу тощо. Вміст азоту, кисню та *інертних газів* у П. практично залишається постійним; вуглекислого газу, оксидів азоту, сірчистих сполук — значно змінюється. Вуглекислий газ, який утворюється й надходить у П. при згоранні палива, гнитті органічних залишків, бродінні, диханні тварин та людини, зосереджений у нижніх шарах атмосфери. Змінною складовою частиною П. є також водна пара, вміст якої біля земної поверхні змінюється залежно від широти місцевості (від 0,2 до 3% за об'ємом). Осн. частина її зосереджена у нижніх шарах *тропосфери*. У природних умовах газ П. завжди мають домішки твердих і рідких завислих часток. П. міститься у природних водах (розчинене), у ґрунті (від 10 до 23—28% його об'єму), в живих організмах. Під дією *повітряних мас* і води відбуваються найважливіші геол. та фіз.-геогр. процеси. П. — необхідна хім. сировина для одержання кисню, азоту й *інертних газів*. Штучне П. (штучні газові суміші) придатне для дихання, його широко використовують у медицині, космічних польотах, висотній авіації, водолазній справі, гірничорятувальних роботах тощо.

Фізичні властивості П. Тиск П. при 0° над р. м. дорівнює 101 325 Па (1 атм, 760 мм рт. ст., 1013,25 мбар); при цих умовах маса 1 л П. дорівнює 1,2928 г. З висотою тиск і густина його швидко зменшуються. П. здебільшого можна розглядати як ідеальний

газ. Критична т-ра $-140,7^{\circ}\text{C}$, критичний тиск $3,6\text{ МПа}$ ($37,2\text{ ат}$). Питомою теплоємністю P при постійному тиску $C_p = 1,006 \cdot 10^3\text{ Дж/(кг }^{\circ}\text{K)}$, тобто $0,24\text{ кал/(г }^{\circ}\text{C)}$ в інтервалі $0-100^{\circ}\text{C}$, а при постійному об'ємі $C_v = 0,718 \cdot 10^3\text{ Дж/(кг }^{\circ}\text{K)}$, тобто $0,17\text{ кал/(г }^{\circ}\text{C)}$ в інтервалі $0-1500^{\circ}\text{C}$. Коef. теплопровідності $0,024276\text{ Вт/(м }^{\circ}\text{K)}$, тобто $0,000058\text{ кал/(см }^{\circ}\text{C)}$ при 0°C ; коefіцієнт теплового розширення становить $0,003670\text{ (}^{\circ}\text{C}^{-1})$ ($0-100^{\circ}\text{C}$). Швидкість звуку у P при 0°C бл. 330 м/с . Рідке P — блакитного кольору рідина з густиною 960 кг/м^3 (при -192°C і нормальному тиску). Його склад нестійкий, оскільки азот і аргон випаровуються швидше за кисень. За 6 р у дні P зростає масштабом гост. діяльності, зокрема розвиток пром-сті, енергетики й транспорту, збільшують забруднення P — збільшується вміст вуглекислого і сірчаного газів, оксидів азоту, сірководню, галогенів та їхніх сполук. P містить значну кількість дрібних твердих часток — пилу (від кількох міліонів в 1 м^3 чистого кімнатного P до $100-300\text{ млн.}$ в 1 м^3 P великих міст). Забруднення P веде до погіршення умов життя людини, тварин і рослин. Особливу загрозу становить радіоактивне забруднення P , внаслідок постійного переміщення повітр. мас воно має глобальний характер. В СРСР в усіх союзних республіках прийнято закони про охорону природи (в УРСР — 1960), якими передбачено організацію контролю за станом P та відповідальність керівників пром. підприємств за регулярне очищення і знешкодження пром. газів до викидання їх у атмосферу (див. *Вентиляція, Газоочищення*). Питання охорони природи, у т. ч. повітр. середовища, мають велике значення у міжнар. співробітництві й посідають важливе місце у діяльності ООН. Див. також *Антропогенні зміни клімату*.

Фізіологічно-гігієнічне значення P . Серед постійних компонентів P першорядне значення для підтримання життя на Землі (див. *Дихання*) має кисень. Запаси кисню P поповнюються за рахунок виділення його рослинами. Зниження концентрації кисню до 14% і падіння його парціального тиску до 110 мм рт. ст. супроводжується явищами кисневого голодування (див. також *Гіпоксія, Висотна хвороба*), зменшення концентрації до 9% і парціального тиску до $50-60\text{ мм рт. ст.}$ згубне для життя. Азот при звичайному парціальному тиску інертний. Збільшення парціального тиску азоту призводить до наркотичного стану (див. також *Кесонна хвороба*). Вуглекислий газ засвоюється рослинами в процесі фотосинтезу; крім того, він є фізіол. регулятором дихального центру людини і тварин. Концентрація CO_2 у P закритих приміщень, яка зростає одночасно із збільшенням вмісту пилу, мікроорганізмів тощо, є осн. показником забруднення P ; в житлових приміщеннях вона не повинна перевищувати $0,1\%$. Велике значення для людини мають фіз. властивості P — т-ра, вологість, рухливість. Найбільш комфортними в житлових приміщеннях вважаються т-ра $18-20^{\circ}$, вологість $40-60\%$, швидкість руху P $0,3-0,5\text{ м/сек}$.

К. Т. Логинов
(заг. відомості, фіз. властивості, забруднення).

Н. О. Семенова
(фізіологічно-гігієнічне значення).

ПОВІТРЯНА ГІМНАСТИКА — жанр циркової гімнастики. Вправи, які виконуються одним або групою артистів на різних снарядах (бамбуці, рами, трапеціях, петлях, кільцях та ін.). P г. включає всі види польотів (у т. ч. «повітряний політ»). Вправи поділяються на динамічні (зокрема, махові) й статичні (напр., силові вижимі).

ПОВІТРЯНА КУЛЯ — некерований (вільний) аеростат кулеподібної форми, що літає в напрямі повітряних течій.

ПОВІТРЯНА ЛІНІЯ — те саме, що й авіалінія.

ПОВІТРЯНА ЛІНІЯ ЕЛЕКТРОПЕРЕДАЧІ — лінія для передавання електричної енергії по проводах, підвішених у повітрі до опор за допомогою ізоляторів і спец. арматури. Одна з осн. ланок енергетичної системи. Для P л. е. використовують неізоляовані багатодотрові алюмінієві або сталеві алюмінієві проводи з антикорозійним залісненням або без нього, рідше — однодотрові сталеві проводи. Опори P л. е. — дерев'яні, залізобетонні або металеві; ізолятори — штиркові або підвісні (гірлянди). Над P л. е. напругою 110 кВ і вище для захисту від ударів блискавки (див. *Грозозахист*) підвішують заземлені троси з сталевих або сталеві алюмінієвих проводів. Ці троси можуть бути використані як канали зв'язку або для електропостачання дрібних споживачів. Протяжність P л. е. напругою до 1 кВ звичайно $1-2\text{ км}$; напругою 110 кВ — до 100 км ; напругою $500-750\text{ кВ}$ — до 1500 км .

В. М. Сулейманов.
ПОВІТРЯНА ЛІНІЯ ЗВ'ЯЗКУ — лінія зв'язку по проводах, підвішених у повітрі до опор за допомогою ізоляторів і спец. арматури. Для P л. з. застосовують неізоляовані сталеві, мідні або біметалеві (сталеві, покриті міддю) проводи; дерев'яні, залізобетонні, азбестоцементні або металеві опори; скляні або фарфорові ізолятори. Розрізняють P л. з. неущільнені й ущільнені (див. *Лінії зв'язку ущільнені*). Використовують методи високочастотного зв'язку, можна по одній парі проводів передавати сигнали багатьох (до 16) телефонних каналів зв'язку (частота до 150 кГц). Необхідні дальність і якість зв'язку в ущільнених P л. з. забезпечуються кішчезними і проміжними підсилювальними станціями. P л. з. застосовують для телефонного, телеграфного і фототелестр. зв'язку, передавання телеграфової інформації, програм радіомовлення тощо.

Ю. П. Пархомов.
ПОВІТРЯНЕ ОПАЛЕННЯ — опалення повітрям, що подається безпосередньо в обігрівані приміщен-

ня. Осн. частини системи P о.: повітронагрівач, повітрозбірник і повітророзподільні канали та пристрої з запірно-регулюючими клапанами. Системи P о. бувають рециркуляційні, в яких для підігрівання використовується повітря, що його частково або повністю забирають з опалюваного приміщення, і прямоточні — з підігріванням лише зовн. повітря. Розрізняють також системи опалення: місцеві і центральні; з природним (внаслідок різниці об'ємних мас охолодженого і нагрітого повітря) і механічним (вентиляторами) спонукуванням. Системи P о. неметаломісткі, їх легко автоматизувати; при суміщенні з припливною вентиляцією або кондиціюванням повітря вони забезпечують умови, що відповідають підвищенням сан-гіг. вимогам. P о. застосовують найчастіше у пром., с.-г. і громад. будинках.

Г. С. Бем.
ПОВІТРЯНЕ ПРАВО — в СРСР сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з використанням повітряного простору, і встановлюють режим повітряних сполучень у країні. P п. базується на принципах повного суверенітету СРСР щодо повітряного простору над його територією та на держ. монополії на засоби повітр. транспорту. Осн. джерелом P п. є *Повітряний кодекс СРСР*. Ряд питань P п. врегульовано нормами адміністративного права (напр., ті, що визначають порядок управління орг-ціями повітр. транспорту), цивільного права (див. *Перевозки, Договір*), кримінального права (напр., відповідальність за *угом повітряного судна*). Порядок здійснення польотів на міжнар. лініях регулюється рядом багатосторонніх та двосторонніх угод про повітр. сполучення. СРСР є учасником Варшавської конвенції 1929 про уніфікацію деяких правил, які стосуються міжнар. повітр. перевозок, та багатьох двосторонніх угод про польоти на міжнар. лініях.

ПОВІТРЯНИЙ БАСЕЙН — повітряний простір забудованої території, обмежений верхнім рівнем найвишого будинку або споруди. P б. — джерело повітря, необхідного для життя людей, тварин і рослин, для експлуатації пром. і комунальних об'єктів, трансп. засобів тощо. Забруднення P б. завдає значної шкоди, пов'язаної з нагромадженням у приземних шарах отруйних речовин, що призводить до захворювання людей, загибелі рослинності, зниження врожайності с.-г. культур та ін. В СРСР усуненню забруднення P б. сприяє планове розміщення пром. об'єктів і населених пунктів, застосування прогресивної технології виробництва, удосконалення способів газоочищення. Додатковим заходом є виведення шкідливих газів і пилу на велику (попад 300 м) висоту для ефективного розсіювання їх у приземній зоні. Велике значення має модернізація автомоб. двигунів, використання високосортних видів палива, електрифікація громад. транспорту та ін. Санітарними нормами,

Повітроплавання:
1 — при'язний аеростат;
2 — дирижабль «Норвегія»;
3 — стратостат «СССР-1».

ПОВІТРЯНИЙ ГВИНТ

Співвісний повітряний гвинт.

що діють в СРСР, встановлено граничні концентрації шкідливих речовин в атмосфері населених місць і пром. підприємств. Контроль за додержанням цих норм і спостереження за чистотою П. б. здійснюють органи Держ. сан. нагляду. Охорона П. б. — частина заходів по благоустрою населених місць.

ПОВІТРЯНИЙ ГВИНТ, пропелер — пристрій, що обертається в повітрі за допомогою двигуна і створює рушійну силу. Складається з втулки і лопатей з *гвинтовою поверхнею*. Розрізняють П. г. дво-, три- і чотирьохлопатеві, а також економічніші — співвісні П. г. (мал.), що обертаються у протилежних напрямках. Вертолітний П. г. створює в основному *підйомну силу* і наз. несучим гвинтом. П. г. застосовують на літаках, вертольотах, дирижаблях, аеросаях, глісерах тощо. Ідею П. г. запропонував 1475 *Леонардо да Вінчі*, а вперше застосував такий гвинт для створення тяги 1754 *М. В. Ломоносов*. Вихрову теорію повітр. (гребного) гвинта розробив 1912—18 *М. Е. Жуковский*.

ПОВІТРЯНИЙ КОДЕКС СРСР — єдиний загальносоюзний законодавчий акт, у якому систематизовано норми права, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з діяльністю цивільної авіації СРСР (див. *Повітряне право*) та *повітроплаванням*. Затверджений Верховною Радою СРСР 26.XII 1961, введений у дію 1.1.1962. Складається з 10 глав, 145 статей та додатку. Гл. 1-а встановлює повний і виключний суверенітет СРСР над повітряним простором Радянської держави, регламентує компетенцію М-ва цивільної авіації СРСР тощо.

У гл. 2—4-й визначено правове становище повітр. суден, права та обов'язки їхніх екіпажів, аеропортів та аеродромів. Гл. 5-у і 6-у присвячено правилам і порядку польотів у повітр. просторі СРСР та умовам здійснення міжнар. польотів. Гл. 7-а і 8-а визначають порядок повітр. перевезень пасажирів, багажу, вантажу, пошти та міжнар. транспортних перевезень. У гл. 9-й йдеться про порядок застосування цивільної авіації в окремих галузях нар. г-ва. У гл. 10-й визначається порядок накладення штрафів органами цивільної авіації. В додатку дано опис прапора та емблеми цивільного повітр. флоту СРСР. Дія П. к. поширюється на всі види цив. авіації в межах СРСР (крім авіації ДТСААФ та авіації, призначеної для конструкторських і подібних цілей) і на всі рад. повітр. судна під час їхнього перебування за кордоном.

ПОВІТРЯНИЙ ТРАНСПОРТ — один з видів транспорту, що здійснює швидкісні перевезення пасажирів, пошти й вантажів на внутрішніх і міжнар. повітряних лініях. Осн. перевага П. т. — значна економія часу за рахунок високої швидкості польоту. Виник після 1-ї світової війни 1914—18 (див. *Авіація*). В СРСР 1923 були створені всеросійське т-во добровільного повітряного флоту «Добро-

льот» та укр. т-во повітр. ліній «Укрповітрошлях». У тому ж році відкрито першу повітр. лінію Москва — Нижній Новгород (тепер м. Горький). У 1980 заг. довжина повітр. ліній в СРСР дорівнювала 996 тис. км, пасажирооборот — 151 млрд. пасажиро-км, вантажооборот — 3,1 млрд. т · км, (1940 — відповідно 146 тис. км, 0,2 млрд. пасажиро-км, 23,2 млн. т · км). П. т. сполучає понад 3600 міст і населених пунктів країни. Збільшилися кількість і довжина міжнар. авіаліній (з 19,1 тис. км 1950 до 216 тис. км 1980). Аерофлот — найбільша авіакомпанія світу. Він здійснює регулярні рейси у 89 (1980) зарубіжних країн. Повітр. транспорт СРСР оснащений сучас. літаками й засобами зв'язку і радіонавігації, які гарантують високу безпеку польотів. Для розвитку П. т. характерна інтенсивна заміна літаків з поршневими двигунами швидкісними багатомісними літаками з турбореактивними й турбогвинтовими двигунами — Ту-104, Ту-114, Іл-18, Ан-24 (50-і рр.), Ту-124, Ту-134, Ту-154, Як-40, Іл-62 (60-і рр.), Ту-144, Іл-76, Ан-26 (70-і рр.). З 50-х рр. експлуатуються вертольоти Мі-1, Мі-4, Мі-6, Ка-15, Ка-18. В 60-х рр. Аерофлот поповнився новими гвинтокрильними машинами Мі-2, Мі-8, Мі-10, Ка-26. П. т. стає одним з осн. видів пасажирських сполучень. Питома вага П. т. в пасажирообороті всього транспорту країни 1980 становила 18,1% (1960 — 5%).

Заг. довжина авіаліній в УРСР 1979 дорівнювала 70 тис. км. Вони сполучають бл. 400 міст та ін. населених пунктів республіки. В 1979 було перевезено 12,3 млн. пасажирів, 226 тис. т вантажів (1960 відповідно — 1,7 млн. чол. та 63 тис. т). Київ — один з найбільших вузлів П. т.; через нього проходять міжнар. повітр. лінії, які зв'язують СРСР з Болгарією, Чехословаччиною, Румунією, Австрією та ін. країнами. Великими аеропортами є також Сімферополь, Одеса, Дніпропетровськ, Донецьк, Львів, Харків та ін. В аеропортах республіки успішно використовується автоматизована система управління виробництвом. П. т. республіки виконує великий обсяг робіт у багатьох галузях нар. г-ва, особливо значні вони в с. г. Обсяг авіахім. робіт у сільс. та лісовому г-ві УРСР 1980 становив 18,9 млн. га (1960 — 4,0 млн. га). В Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року передбачено здійснити заходи щодо значного зниження питомих витрат палива за рахунок раціональної експлуатації авіац. техніки, скорочення витрат пального, а також підвищення економічності двигунів. Передбачено впровадження в широкі масштабах бортових і наземних систем навігаційного і радіотех. устаткування, що забезпечують автоматизацію управління повітр. рухом, підвищують регулярність і безпеку польотів; збільшення пасажирообороту приблизно в 1,3 раза. В листопаді 1970 СРСР вступив до Міжнародної організації цивільної авіа-

ції (ІКАО). Співробітничає з авіакомпаніями і т-вами соціалістичних країн: болг. «ТАВСО», угор. «МАЛЕВ», польс. «ЛОТ», чех. «ЧСА» та ін. Серед капіталістичних країн П. т. найбільш розвинутий в США («Пан американ уорлд ейррейз»), Франції («Ер Франс») та Великобританії («Брітш ейррейз»). Див. також *Цивільна авіація СРСР*.

Літ.: Румянцев З. П. Мировой воздушный транспорт. М., 1971; Ляховенко М. Б., Пузынин Р. Г. Крылья республики. К., 1973; Саморуков В. Д. Международные воздушные сообщения СССР. М., 1975; Яценко Л. А. Воздушный транспорт в единой транспортной системе. К., 1976.

О. М. Горшкова.

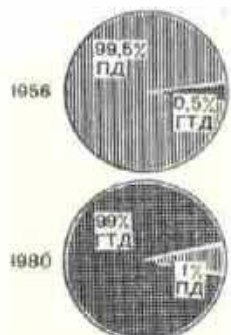
ПОВІТРЯНІ МАСИ — значні за об'ємом маси повітря у нижній частині атмосфери, які мають певні спільні властивості й переміщуються в одній з течій загальної циркуляції атмосфери. П. м. формуються над великими районами з однорідними підстилаючою поверхнею та радіаційними умовами. Переміщення П. м. над земною поверхнею зумовлює їхню трансформацію (перетворення), що проявляється у зміні т-ри, вологості, запиленості й прозорості повітря. Але в межах однієї П. м. горизонтальні й вертикальні зміни метеорологічних елементів незначні, вони відбуваються стрибкоподібно при переході від однієї П. м. до іншої. Переміщуються П. м. у циклонах та антициклонах, причому дві різні маси завжди розділені зонами фронтів атмосфери. П. м. класифікують за спільними кінетичними і тепловими характеристиками (теплі, холодні й місцеві) або за геогр. положенням осередків їхнього формування (арктичні, антарктичні, помірні, тропічні й екваторіальні). У кожному з цих типів розрізняють океанічні (морські) та континентальні П. м. Властивості П. м. значною мірою визначають режим погоди тієї території, над якою вони знаходяться.

М. І. Щербань.

ПОВІТРЯНІ МІШКИ — порожнини, що з'єднані з дихальними шляхами або з стравоходом, здатні заповнюватися повітрям. У безхвостих земноводних до П. м. належать голосові мішки. У деяких плазунів П. м. — сліпі вирости легень. У птахів є два великі черевні, два шийні, один міжкличчинний, дві-три пари грудних П. м. Вони розташовані між різними внутр. органами, а їхні відгалуження проходять між м'язами під шкірою і проникають у кістки передніх кінцівок. П. м. визначають механізм дихання, особливо під час польоту (здійснюють т. з. підв'язне дихання), терморегуляцію організму тощо. У ссавців П. м. — це *гортанні мішки*. У рослин П. м. — це заповнені повітрям порожнини, що характерні для шилку багатьох голонасінних, гол. чпш. хвойних.

ПОВІТРЯНІ РУЛІ — рухомі поверхні, що створюють аеродинамічні сили й аеродинамічні моменти сили для керування літальним апаратом у повітряному просторі (див. *Газовий руль*). Розрізняють П. р. висоти, напрямку і крену

ПИТОМА ВАГА
ПЕРЕВЕЗЕНЬ
НА ЛІТАКАХ
З ПОРШНЕВИМИ
ТА ГАЗОТУРБІННИМИ
ДВИГУНАМИ
(в % до загального обсягу)

ПД — літаки з поршневими двигунами
ГД — літаки з газотурбінними двигунами

(елерони). На літаках з крилами малого подовження П. р. висоти й елерони замінюються елевонами — П. р., розміщеними на задньому ребрі крила. На літаках зі змінюваним в польоті кутот стріловидності крила замість П. р. висоти й елеронів часто застосовують елевони, розміщені на *стабілізаторі*. Див. також *Оперення літака*.

ПОВІТРЯНОГО ПРОСТОРУ РЕЖИМ — порядок використання повітряного простору для повітр. пересування, прийнятий державами й закріплений у системі правових норм. Існує три види П. п. р.: 1. Правовий режим над сухопутною і водною територією д-ви підпорядковано дії принципу повного й виключного *суверенітету* даної д-ви, він встановлюється її законами і правилами. В СРСР осн. положення цього П. п. р. закріплено в *Повітряному кодексі СРСР*. На тер. кожної д-ви, у т. ч. СРСР, діють і прийняті нею міжнар.-правові норми, які регулюють порядок польотів на міжнар. лініях (див. *Повітряне право*). 2. Правовий режим над *відкритим морем* підпадає під дію правового режиму відкритого моря. При цьому повітр. простір вільний для польотів літаків усіх країн. 3. Правовий П. п. р. над *Антарктикою* підпадає під її правовий режим як нейтралізованої, демілітаризованої і без'ядерної зони, згідно з міжнар. договором про Антарктику 1959.

О. Ф. Висоцький.

ПОВІТРЯНОДЕСАНТНІ ВІЙСЬКА (ПДВ) — рід військ, призначений для бойових дій у тилу противника. ПДВ складаються з парашутнодесантних, арт., самохідно-арт. частин і підрозділів, підготовлених для висадки (викидання) парашутним і посадочним способом, а також спец. військ. ПДВ здатні швидко досягти віддалених і важкодоступних районів бойових дій; знищувати, захоплювати й утримувати важливі військ. і екон. райони (об'єкти) в глибокому тилу противника, порушувати його держ. і військ. управління. Радянські ПДВ (зародились у кін. 20-х рр.) відіграли значну роль у бойових операціях *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45*.

Лит.: Воздушно-десантная подготовка. М., 1977.

ПОВІТРЯНОЇ ШВИДКОСТІ ПОКАЗЧИК — прилад, яким вимірюють швидкість польоту літального апарата відносно повітряного середовища. Осн. частинами П. ш. п. (мал.) є анероїдна (див. *Ане-*

роїд) і манометрична коробки, з'єднані трубопроводом з приймачем повного тиску повітря, а за допомогою передавального механізму — зі стрілками. Звичайно використовують двострілковий (комбінований) П. ш. п., одна стрілка якого вказує приладову (при незмінному тиску 101 325 Па і т-рі 288 К), а інша — справжню швидкість.

ПОВІТРЯНО-РЕАКТИВНИЙ ДВИГУН — *реактивний двигун*, де згоряння палива пов'язане з використанням кисню засмоктуваного атмосферного повітря. Розрізняють П.-р. д. компресорні, в яких повітря перед надходженням у камеру згоряння стискується *компресором*, і безкомпресорні, де стиск повітря відбувається під дією швидкісного напору повітр. потоку. До компресорних П.-р. д. належать *турбогвинтові двигуни* і *турбореактивні двигуни*, до безкомпресорних — *прямоточні повітряно-реактивні двигуни* і *пульсуючі повітряно-реактивні двигуни*.

«ПОВНА ЗАЙНЯТИСТЬ» — сучасна бурж. апологетична концепція зайнятості й оснований на ній програма держ.-монополістичного регулювання капіталістичної економіки Дж. М. Кейнса та його послідовників (див. *Кейнсіанство*). Сформувалася у 2-й пол. 30-х рр. 20 ст. під впливом різкого загострення суперечностей капіталізму. Прихильники «П. з.» — У. Беверідж, Р. Харрод (Великобританія), А. Хансен, С. Харріс, Е. Домар (США), праві соціалісти Дж. Коул, Дж. Стрейчі, А. Кросленд (Великобританія) та ін. За Кейнсом, *безробіття* — це наслідок недостатності «ефективного попиту». Недостатність же пояснюється ним спадною схильністю людей до споживання в міру зростання доходів і слабкими стимулами до *інвестицій*. Для забезпечення «П. з.» в рамках капіталізму д-ва має сприяти збільшенню обсягу «ефективного попиту». Для цього необхідно стимулювати зростання держ. і приватних капіталовкладень, усіх видів споживання шляхом регулювання процентних ставок, *інфляції*, фінансування підприємств за рахунок держ. бюджету тощо.

Осн. вад «П. з.» полягають в ідеалізмі та метафізичності, оскільки при поясненні безробіття вирішальну роль відведено свідомості людей, які в своїй діяльності керуються нібито вічними психологічними мотивами. Насправді обмеженість платоспроможного попиту і безробіття пояснюються не спадною схильністю людей до споживання, а діями загального закону капіталістичного нагромадження. В поняття «повна зайнятість» бурж. економісти вкладають не цілковиту ліквідацію безробіття, а лише усунення надмірного, небезпечного для існування капіталізму його рівня. «Нормальне» безробіття, на їхню думку, може охоплювати 3—6% заг. кількості зайнятих і використовується як засіб для максимізації *прибутку*. П. М. Леоненко.

ПОВНА КРИВИНА, гауссова кривина — одна з характеристик

викривлення поверхні в околі точки; дорівнює добуткові головних *кривин* поверхні в цій точці. Точки *поверхні*, для яких П. к. додатна, наз. еліптичними, а точки, для яких вона від'ємна, — гіперболічними; якщо П. к. дорівнює нулеві, то точки наз. параболічними. Напр., всі точки *сфери* є еліптичними, однопорожнинного *гіперboloїда* — гіперболічними, площини та будь-якої розгортної лінійчатої поверхні — параболічними. При згинанні поверхні (тобто при деформації, що не змінює довжини ліній) П. к. не змінюється.

ПОВНА СТИГЛІСТЬ, тверда стиглість — завершальна фаза стиглості зернівок хлібних злаків. Настає після *воскової стиглості*. При П. с. зерно стає твердим (не ріжеться ножом, а розколюється на частинки), набуваючи кольору стиглого насіння, стебла (крім 2—3 верхніх міжвузлів) і листки жовкнуть і висихають. Див. *Стиглість насіння*.

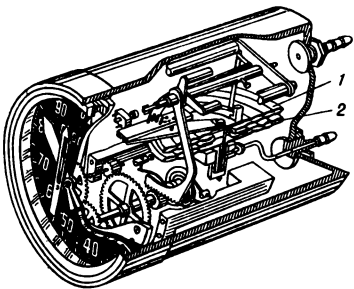
ПОВНЕ ВНУТРІШНЄ ВІДБИТТЯ — окремий випадок *відбиття світла* або електромагнітних хвиль іншого діапазону на межі розділу двох середовищ. Відбувається, коли хвиля падає на поверхню розділу з боку оптично густішого середовища (з більшим заломлення *показником* n_1), а кут падіння $i \geq i_{\text{гр}}$, де $i_{\text{гр}} = \arcsin(n_2/n_1)$ — т. з. граничний (критичний) кут, n_2 — показник заломлення другого середовища. При П. в. в електромагн. хвиля повністю повертається в оптично густіше середовище. Енергія хвилі при П. в. частково проникає в менш густе середовище на глибину порядку довжини хвилі світла, але потім повертається назад. П. в. в. широко застосовують у різних *оптичних приладах* і *волоконній оптиці*.

ПОВНИЙ ОПІР — загальний *електричний опір*, який чинить *коло електричне*, що має як активний (омічний) опір R , так і *реактивний опір* (емісний X_C та індуктивний X_L), проходженню змінного електр. струму. Визначається формулою: $Z = \sqrt{R^2 + (X_L - X_C)^2}$. Чисельно дорівнює також відношенню макс. значення напруги до макс. значення струму. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) вимірюється в *омах*.

ПОВНОВАЖНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО, повпредство — назва *дипломатичних представництв* РРФСР 1918—22, а потім СРСР 1922—41. Введена на основі декрету РНК РРФСР від 4.VI 1918, яким встановлено звання *повноважного представника*. За Указом Президії Верховної Ради СРСР від 9.V 1941 про введення *дипломатичних рангів* П. п. СРСР переіменовано на *посольства* СРСР та *місії* (див. *Дипломатична місія*) СРСР.

ПОВНОВАЖНИЙ ПРЕДСТАВНИК, повпред — звання дипломатичних представників вищого рангу РРФСР 1918—22, а 1922—41 — СРСР. Встановлене декретом РНК РРФСР від 4.VI 1918.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 9.V 1941 для диплома-

Повітряної швидкості показник двострілковий: 1 — анероїдна коробка; 2 — манометрична коробка.

тичних представників СРСР введено ранги надзвичайного і повноважного посла, надзвичайного і повноважного посланника та повіреного у справах.

ПОВНОГОЛОСЯ — властиве сх.-слов'ян. мовам (українській, російській та білоруській) явище, яким вони відрізняються від ін. слов'янських мов. Воно полягає в наявності звукосполучень «оро», «оло», «ере», «еле» між приголосними (напр., борода, голова, берег, перед, пелена та ін.) на противагу південно-й сх.-слов'ян. «неповноголосним» варіантам і звукосполученням «ра», «ла», «ро», «ло», «ре», «де» (пор. старослов'янські брада, глава, бръгъ, плъгъ; сербохорватські брада, глава, брег; чеські й словацькі brada, hlava, чеське břeň, словацьке breň; польські broda, głowa, brzeg). Усі ці сполучення виникли з спільнослов'янських «ор», «ол», «ер», «ел» внаслідок тенденції давніх слов'ян. мов до відкритих складів. Укр. термін «повноголосся» є фонетичним варіантом російського «полногласие», що його запровадив у наук. ужиток М. О. Максимович.

П. Д. Тимошенко.

ПОВНОЗІРНЕ БУДІВНИЦТВО — будівництво, що ґрунтується на сучасних методах зведення будинків і споруд із збірних великорозмірних конструкцій заводського виготовлення (див. *Великоблочные конструкции, Великопанельні конструкції*). П. б. (мал.) є в основному механізованим процесом складання і монтажу будинків (споруд) з уніфікованих буд. елементів, у т. ч. з попередньо укріплених на спец. піддонах у ланки, монтажні блоки і вузли. При П. б. значно зростають ступінь індустріалізації та якість буд-ва, знижуються трудомісткість і вартість його, скорочуються строки зведення об'єктів. Підвищення екон. ефективності П. б. зумовлюється зменшенням кількості типорозмірів конструкцій і деталей, вищим ступенем їхньої заводської готовності, вдосконаленням технології буд. виробництва, зменшенням маси конструкцій (внаслідок використання ефективних буд. матеріалів). В СРСР П. б. у великих масштабах (уперше в світовій практиці) почалося в серед. 50-х рр. Особливого поширення воно набуло в житлово-цивільному і пром. будівництві після відповідних постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, зокрема постанови Ради Міністрів СРСР «Про розвиток великопанельного домобудування» (1959). Заходи по дальшій індустріалізації будівництва, підвищенню заводської готовності конструкцій і деталей визначено затвердженими XXVI з'їздом КПРС. Основними напрямками економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року. В УРСР П. б. протягом багатьох років планомірно впроваджується у житлово-цивільне, пром. та ін. види буд-ва. Питомо вага П. б. в республіці становила в 1975 46%, 1980—56%.

Лит.: Научно-технический прогресс в строительстве. М., 1972; Косогов А. М., Крюков Р. В. Пути развития и совершенствования полиособного домостроения. М., 1979.

П. Е. Андрущак.

ПОВНОЛІТТЯ — визначений законом вік (див. *Вік у праві*), досягши якого особа набуває *дієздатності*, а також політ. прав та обов'язків. В СРСР повнолітніми вважаються особи, які досягли 18-річного віку.

ПОВОЗ — феод. повинність у Київській Русі й пізніше на рос. і деяких укр. землях. Феодально залежні селяни були зобов'язані доставляти продукти с. г. і промислів на панський двір і, за розпорядженням феодала, на ринок або давати коней князеві та його представникам, які приїжджали в цю місцевість. Як свідчить збірка польськ. феод. права «Польська правда», П. існував у Галичині, а також у Подолі. З кін. 15 ст. замість П. з селіш почали стягувати грошовий податок — «повозні гроші».

ПОВОЛІЩИНА, волощина — у 2-й пол. 14 — 1-й пол. 17 ст. один з прямих феод. податків на загарбаних феод. Литвою і шляхетською Польщею укр. землях. П. сплачували всі без винятку феодально залежні селяни в розмірі від 4 до 60 грошів і більше з двору залежно від їхнього майнового становлення. Ліквідовано П. на початку народно-визвольної війни 1648—54.

ПОВОРІТНИЙ ТИФ — гостре інфекційне захворювання, яке спричинюється *спирохетами* і для якого характерні напади *гарячки*. Залежно від переносника інфекції розрізняють епідемічний П. т. (вошивий), на який хворіє тільки людина, та ендемічний П. т. (кліщовий) — людина і тварини. Збудник епідемічного П. т. — *спирохета Borrelia recurrentis*, яку відкрив нім. вчений Обермайер (1886). Зараження людини відбувається при втиранні *гемолімфи* роздавленої воші через ранки, дряпини, які утворюються під час чухання шкіри. Інкубаційний період епідемічного П. т. — 78 днів. Захворювання починається раптовим підвищенням т-ри до

40° С, головним болем, блюванням, появою болю у м'язах. Висока т-ра тримається до 7 днів, потім різко знижується. Стан хворого покращується. Через 8—10 днів знову раптово підвищується т-ра і розвивається новий напад. Таких нападів може бути 2 і більше. Профілактика — раннє виявлення і ізоляція хворих, знищення вошивості. Ці заходи привели до повної ліквідації інфекції в нашій країні. Лікування — антибіотики. Ендемічний П. т. спричинюється ін. видами спірохет роду *Borrelia* і передається кліщами роду *Ornithodoros*. Захворювання має легкий перебіг, напади захворювання тривають 1—2 дні, ремісії — коротше. В СРСР захворювання трапляється в республіках Середньої Азії, на Кавказі. Профілактика — знищення кліщів, захист людини від їх укусів. Лит.: Сігал А. М. Поворотний тиф. К., 1948; Абдулаев Д. М. Очерк клиники возвратного тифа. Баку, 1953; Многотомное руководство по микробиологии, клинике и эпидемиологии инфекционных болезней, т. 7. М., 1966.

О. В. Павлов.

ПОВСТЯНИЙ Євмен Петрович [21.І (2.ІІ) 1895, Суми — 13.Х 1970, Москва] — укр. рад. художник, майстер декоративної вишивки. В 1910—14 навчався в моск. Строгановському худож.-пром. уч-щі. Працював у Опішні, Полтаві, Решетилівці, з 1922 — у Москві. Виготовляв вишивані тканини, використовуючи традиції худож. тканин народів України, Росії, Білорусії, Кавказу та ін. Серед творів — цикл вишивані тканин «Тобі, Україно» («Пісні Тараса», «Запорозжя на Дунаї», «Мати», «Україна трудова», всі — 1963—67), килими. Автор плакатів в «Окнах ТАСС». Твори П. експонувалися на міжнар. виставках у Парижі (1925, 1937), Нью-Йорку (1938). Зберігаються в Київ. ДМУНДМ.

Лит.: Работнова И. П. Набойка по трафарету методом художника Е. П. Повстяного. М., 1946.

В. М. Ханко.

ПОВСТЬ — прокладковий, ущільнювальний, тепло- і звукоізоляційний матеріал. Одержують П. валинням вовни і хутрових відходів або формуванням і тепловою обробкою суміші мінеральної вати і зв'язуючої речовини (напр., бітуму). Випускають у вигляді стрічок, пластин, готових деталей та ін. Розрізняють П. технічну, побутову і будівельну. З тех. П. (грубоовняної), напівгрубої і тонкоовняної) виготовляють сальники, прокладки, амортизатори для автомобілів, тракторів, комбайнів, літаків. Її використовують у паперобирних машинах, муз. інструментах, для полірування жерсті тощо. Побутову П. (підшовну, взутому, шорну) застосовують у взуттєвому виробництві. Будівельною П. утеплюють трубопроводи, віконні і дверні коробки та ін.

ПОВТОРНІ ПОСІВИ — посівні сільськогосподарських культур, що їх запроваджують в полях *сівозміни* після збирання основних культур раннього строку достигання. П. п. забезпечують високоєфективне використання земель, одержання двох врожаїв на рік з од.

Є. П. Повстяний. Вишивка. 20-і роки 20 ст.

Повчок великий.

Погович зничайний.

Повнозірне будівництво. Будівельно-монтажні роботи на будівництві Луцької меланжевої прядильно-ткацької фабрики.

ного поля, що є додатковим джерелом поповнення запасів кормів з площі, зайнятої післяжнивними та післяжнивними посівами.

ПОВХ Іван Лукич [н. 29.X (11.XI) 1909, с. Миропілля, тепер Краснопільського р-ну Сум. обл.] — укр. рад. вчений у галузі механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1961), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Член КПРС з 1929. Закінчив (1936) Ленінгр. індустріальний (тепер політех.) ін-т, викладав у цьому ж вузі. В 1961—63 працював в Ін-ті гірничої справи АН УРСР, 1963—64 — в н.-д. Ін-ті чорних металів (Донецьк). З 1964 — зав. кафедрою Донецького ун-ту. Осн. праці — з фіз. гідродинаміки і аеродинаміки. П. розробив теорію моделювання гідралічних турбін на повітрі, методику експериментальних досліджень проточної частини парових турбін. Запропонував електромагнітні методи збагачування корисних копалин, очищення металів, впливу їх на процес кристалізації, виконав важливі дослідження щодо зниження турбулентного тертя добавками. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

ПОВЧАННЯ — жанр давньорус. проповідницько-ораторської прози. П. писали митрополит Іларіон, Кирило Туровський, Климент Смолятич, Лука Жидята та ін. У вужкому розумінні П. — звернення людини до своїх дітей і нащадків з метою передати їм життєву мудрість, ілюструвану іноді прикладами з власного життя. Як жанр відоме вже у давньогрец. літ. Найяскравішим зразком П. у вітчизняній літ. є «Повчання Володимира Мономаха».

«ПОВЧАННЯ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА», «Повчання Володимира Мономаха своїм дітям» — визначна пам'ятка літератури Київської Русі. Збереглася у Лаврентівському списку «Повісті времешних літ». Написана, ймовірно, 1117. Це оригінальний твір, у якому Володимир Мономах висловлює думки загальнодерж., політ. і морального характеру, повчає своїх дітей бути розумними правителями, захищати інтереси Русі, боротися з князівськими міжусобицями, самим учити й поширювати освіту, власною поведінкою давати приклад іншим. Свої настанови він підкріплює прикладами із власного життя, розповідає про численні походи, викликає необхідність зміцнення єдності Русі та її захисту від зовн. ворогів.

Видання: В кн.: Хрестоматія давньої української літератури. К., 1952. О. В. Мишанич.

ПОВЧАНСЬКА ВИСОЧИНА — частина Волинської височини, розташована між річками Стиром та Іквою, в межах Ровен. обл. УРСР. Вис. до 328 м. Поверхня горбиста, розчленована ярами та балками. На крутих схилах розвинуті зсуви. Вкрита дубово-грабовими лісами.

К. І. Геревчук.
ПОВЧОК, соня, вовчок (Glis) — рід гризунів род. *соневих*. Включає єдиний вид — *П. в е л к и й*, або *соня-повчок* (G. glis). Зовні нагадує білку. Довж. тіла 16—19 см, хвоста — 16,5, маса бл. 170 г.

Волосяний покрив відносно низький, густий, м'який, спини сріблясто-сірого або бурувато-сірого кольору, боки і черево — світлі, хвіст вкритий довгим волоссям з розчісом на обидва боки. Поширений в Європі, Малій, Перед. і Пд.-Зх. Азії (Іран). В СРСР — в Європ. частині, у т. ч. в УРСР — на Поліссі і в Лісостепу. Населяє широколистяні ліси на рівнинах і в горах, зустрічається і в садах. Активний присмерком і вночі. На зиму впадає у сплячку. Раз на рік у червні — серпні після 20—27-денної вагітності самка народжує 2—8 малят. Живиться П. гол. чин. насінням і плодами дерев. Може шкодити у садах. Хутро П. малоцінне.

ПОГАНЬКИ — неперетравлені рештки їжі (шкір'я, кістки, луска риби тощо), що у вигляді клубка відригують нижні птахи (*совоподібні, соколоподібні* та ін.). Дослідження П. допомагає встановити видівий склад дрібних ссавців та ін. тварин тієї ж ін. місцевості (т. з. погандовий метод).

ПОГАНКА — 1) Народна назва неїстівних шапінкових грибів. 2) Бліда поганка.

ПОГАНСТВО — термін богословського походження, вживаний у християн. літ. для означення нехристиянських, в широкому розумінні первісних політеїстичних (див. *Політеїзм*) релігійних вірувань. Виник ще в Старод. Римі в перших християнських громадах, де поганами (від лат. *paganus* — іноземець, варвар) називали нехристиян.

ПОГЛІНННЯ СВІТЛА — ослаблення інтенсивності світла при проходженні крізь речовину внаслідок перетворення світлової енергії у різні форми внутрішньої енергії речовини. П. с. зумовлює збудження атомів і молекул, *фотофлуоресценцію*, *фотохімічні реакції* тощо. Енергія ж збудження атомів і молекул може переходити в тепло або в енергію вторинного випромінювання (див. *Фотолюмінесценція*). Не слід змішувати П. с. з ослабленням світла, до якого належить і процес зменшення енергії світлового потоку за рахунок розсіювання світла. П. с. при проходженні крізь речовину монохроматичного паралельного пучка світлових променів описується *Бугера — Ламберта — Бера законом*. Спектр П. с. залежить від хім. складу і агрегатного стану речовини (див. *Спектри оптичні*).

ПОГЛІНННЯ ХВИЛЬ — перетворення енергії хвиль на інші види енергії внаслідок взаємодії цих хвиль з середовищем, у якому вони поширюються. П. х. не слід змішувати з ослабленням хвиль, яке може бути спричинене процесами, не пов'язаними з перетворенням енергії хвиль на ін. види, напр. розсіювання хвиль. Див. також *Поглинання світла*.

ПОГОДА — стан *атмосфери*, зумовлений фіз. процесами, що в ній відбуваються. П. характеризується сукупністю значень метеорологічних елементів (атм. тиску, т-ри, вологості повітря, хмарності, опадів, вітру, туманів тощо) у даний момент або за певний період (добу, місяць, рік). Багаторічний

режим П. наз. *кліматом*. На земній кулі П. безперервно змінюється. Періодичні зміни її залежать від впливу *сонячної радіації* та теплообміну між підстилаючою поверхнею й повітрям у даному районі протягом доби або року. Неперіодичні зміни, найбільш значні в позатропічних широтах (у т. ч. на Україні), пов'язані з *циркуляцією атмосфери*, яка зумовлює переміщення *повітряних мас* з одних районів Землі в інші. Особливо різкі неперіодичні зміни П. відбуваються при проходженні *фронтів атмосферних, циклонів та антициклонів*. Відомості про П. та *прогноз погоди* дає спец. *служба погоди*. Ці відомості мають велике значення для багатьох галузей нар. г-ва (с. г., навігаційного транспорту, авіації).

Л. С. Рибченко.
ПОГОДІННИЙ ГРАФІК — графік, за яким до кожного виконання доводять погодні завдання, що його визначають за змінним або добовим планом робіт; один з дійових засобів досягнення ритмічності роботи підрозділів підприємства. Див. *Оперативно-виробниче планування*.

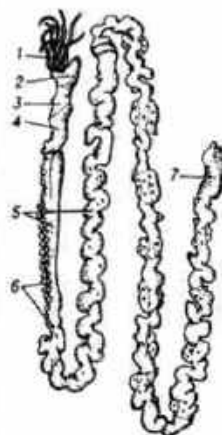
ПОГОДІН (справж. прізвище — Стукалов) Микола Федорович [3 (16). XI 1900, станція Гундоровська, тепер Ростов. обл. — 19.IX 1962, Москва] — рос. рад. драматург, засл. діяч мист. РРФСР (з 1949). Друкуватися почав 1920. Збірники нарисів «Кумачевий ранок», «Червоні паростки» (обидві — 1926). Перші п'єси — «Темп» (1929), «Поема про сокиру» (1930), «Мій друг» (1932) та ін. — про соціалістичне будівництво, індустріалізацію і колективізацію с. г. В трилогії «Людина з рушницею» (1937, Держ. премія СРСР, 1941), «Кремлівські куранти» (1940, нова ред. 1955), «Третя патетична» (1958, Ленінська премія, 1959) показав народження і перші кроки Рад. держави, відтворив багатограний образ В. І. Леніна. Проблемам духовного життя рад. людей присвячені п'єси «Сонет Петрівки» (1956), «Квіти живі» (1960), роман «Янтарне намисто» (1959) та ін. Автор сценаріїв «Кубанські козаки» (1950, Держ. премія СРСР, 1951), «Тайга золота» та ін. Виступав як критик, публіцист. У 1951—60 — гол. редактор журн. «Театр». Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1972—73. Укр. перекл. — Аристократ, К.—Х., 1936; Людина з рушницею. К., 1954; П'єси про Леніна. К., 1960; Янтарне намисто. К., 1961. Ю. І. Корзюк.

ПОГОДІН Михайло Петрович [11 (22). XI 1800, Москва — 8 (20). XII 1875, там же] — рос. історик, письменник, журналіст, публіцист, акад. Петерб. АН (з 1841). Син кріпака. Закінчив Моск. ун-т (1821). В 1826—44 — професор Моск. ун-ту. Видавав журнали «Московский вестник» (1827—30) та «Москвитини» (1841—56, разом з С. П. Шевським). Був близький до *слов'янофілів*, один з натхненників «*Москофіїлів*». У дисертації «Про походження Русі» (1825) виступав з позиції *норманської теорії*. Згодом основою наук. поглядів П. стало визнання

М. Ф. Погодін.

Поговофори. *Choanophorus indicus* без трубки (самець): 1 — шупальця; 2 — головна лопать; 3 — перший сегмент тіла; 4 — другий сегмент тіла; 5 — третій сегмент тіла; 6 — павили; 7 — задній щетинконосний відділ тіла.

самобутності рос. історії, тому, вважаючи, неможливо осмислити рос. істор. процес і зробити з нього якісь висновки й узагальнення. Висунув ряд помилкових тверджень з історії Київської Русі та України 15—16 ст., зокрема намагався довести, що укр. козаки були окремим племенем — сумішшю слов'ян, елементів з тюркськими, заперечував факт існування укр. народу. Ці реакційні твердження у 40-х рр. піддав гострій критиці М. О. Максимович. Зібрав багато істор. джерел, зокрема літопис С. Величка. В л-рі (в 20 — на поч. 30-х рр.) виступав як ліберально-дворянський письменник. Публіцистика П. (в 30 — на поч. 50-х рр.) мала реакційний характер. У 60-х рр. підтримував панславизм.

ПОГОНІ військові — наплічні знаки розрізнення військовослужбовців майже в усіх арміях. У Росії П. було запроваджено 1763 (спочатку П. носили тільки на лівої, а з 1801 на обох плечах мундира). П. мають різні кольори та оформлення залежно від роду військ або служби, а також від звання (чину). В Збройних Силах СРСР П. запроваджено 6.I 1943 (для ВМФ — 15.II 1943). Із див. на окремому аркуші, т. 4, с. 272—273.

ПОГОНІЧ (Pogon) — рід птахів ряду *пастушкових*. Довж. тіла 16—25 см, маса 60—130 г; забарвлення чорно-сіре і буре. П. селиться по сирих луках, болотах, берегах водойм. Живиться безхребетними і різними частинами рослин. Гнізда біля води, в густих заростях. Кладку з 6—9 яєць в травні — червні насиджують самець і самка 18—21 день. Понад 12 видів, поширених майже по всьому, крім полярних країн; в СРСР — 5 видів, у т. ч. в УРСР — 3: П. звичайний (P. pogona), П. малий (P. parva) і П.-крихітка (P. pusilla). Ід. с. 438.

ПОГОНОФОРІ (Pogonophora) — тип морських безхребетних тварин групи *вториноротих*. Тіло (довж. 3,5—50 см, шир. 0,1—6 мм) червонувате або латковидне, міститься у виділюючій ним захисній хітиновій трубі завдовжки 15—150 см. На передньому кінці містяться головна донать і щупальця. Кишечника, ротового і анального отворів немає; перетравлення і всмоктування їжі (детриту, мікроорганізмів) та води відбуваються в міжщупальцевому проміжку, через щупальця. Видільні органи — пара целопродуктів 1-го сегмента. Кровоносна система замкнута. Нервова система складається з великого скупчення нервових клітин (головного мозку) і червоного нервового тяжа. П. роздільностатеві. Запліднені яйця розвиваються у передній ділянці трубки самки. Розвиток без метаморфозу. Відомо понад 120 видів, поширених у різних р-нах Світового ок. Живуть на глибинах від 20 м до 3—10 тис. м, закопуючись у ґрунт. Ід. с. 439.

ПОГОРІЦЬКИЙ Петро Іванович (1734, с. Чорногородка, тепер Макарієвського р-ну Київ. обл. — 1780, Москва) — вітчизняний лікар. Закінчив *Київську академію*

(1757), Петерб. мед. школу при адміралтейському госпіталі (1759) та Лейденський ун-т в Голландії (1765), де захистив докторську дисертацію «Про напівметал нікель». В Москов. мед. госпітальній школі викладав 1765—69 фармакологію та діагностику. Його переклади мед. книг та статей з франц. «Енциклопедії» Д. Дідро сприяли створенню рос. мед. термінології. Активний учасник боротьби з чумою в Москві (1771).

М. К. Воробій.

ПОГОРІЦЬКИЙ Олександр Васильович (н. 3.III 1919, м. Короча, тепер Белг. обл.) — укр. рад. математик, акад. АН СРСР (з 1976) і АН УРСР (з 1961), член Президії АН УРСР (з 1978). Учасник Великої Вітчизняної війни. Закінчив (1945) Військово-повітряну академію ім. М. Є. Жуковського. У 1947—59 працював у Харків. ун-ті, у 1959—60 — зав. відділом Ін-ту математики АН УРСР, з 1960 — зав. відділом Фіз.-тех. ін-ту низьких т-р АН УРСР (Харків). Голова Харків. наук. центру АН УРСР (1978—81). Осн. напрями наук. досліджень — геометрія «в цілому», основи геометрії, теорія диференц. рівнянь, теорія пружних оболонок. Дав повний розв'язок проблем однопозначної визначеності замкнених опуклих поверхонь їхньою внутр. метрикою (див. *Внутрішня геометрія*), а також регулярності опуклої поверхні з регулярною метрикою; розв'язав проблему занурення двовимірної риманової многовиди в тривимірний риманів простір, вивчив нескінченно малі згини (див. *Зовнішня геометрія*); розробив нелінійну теорію пружних оболонок; розв'язав проблему існування замкненої регулярної опуклої гіперповерхні, *поверхні кривина якої є заданою функцією зовн. нормалі*; повністю розв'язав четверту *Гільберта проблему*. Депутат Верх. Ради УРСР 8—10-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна та орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1950. Ленінська премія, 1962. Держ. премія УРСР, 1973. Премія ім. М. І. Лобачевського АН СРСР, 1959.

ПОГОРІЦЬКИЙ Антоній (справж. прізвище, ім'я, по батькові — Перовський Олександр Олександрович; 1787, Москва — 9 (21).VII 1836, Варшава) — рос. письменник, акад. Російської АН (з 1829). Нешлюбний син О. К. Розумовського. Учасник Вітчизн. війни 1812. З 1820 — член Вільного т-ва любителів рос. словесності. В 1825—30 — попечитель Харків. учбового округу. Повість «Лафетівська маківниця» (1825) — про життя тогочасного міщанства. На укр. етногр. матеріалі написав цикл романтичних повістей і оповідань «Двійник, або Мої вечори в Малоросії» (1828), роман «Монастирська» (1833). Автор повісті-казки «Чорна курка, або Підземні жителі» (1829; однойм. фільм Київської кіностудії ім. О. П. Довженка, 1980). Останні роки життя провів у маєтку Погорілиці (тепер Чернів. обл.).

Тв.: Двійник, или Мои вечера в Малороссии. — Монастирская. М., 1960.

Т. М. Різниченко, С. І. Білокінь.

ПОГОРІЛИВСЬКА СТОЯНКА — стоянка часів пізнього *неоліту*, виявлена поблизу с. Погорілицьки Кролевецького р-ну Сум. обл. При археол. розкопках (проводилися з 20-х рр. 20 ст.) тут знайдено численні кістяні вироби (гарпуни, лопатки, наконечники списів, рибальські гачки, проколки, мотикоподібні знаряддя тощо), уламки глиняного ліпного посуду з ямково-гребіщевим орнаментом. Осн. заняття жителів П. с. — полювання і рибальство.

ПОГОСТ — у Київській Русі спочатку, можливо, сільська громада та її центр, з серед. 10 ст. — адм. тер. одиниця. Поділ на П. існував у пн.-зх. районах Рос. д-ви до 1775. В ін. районах Рос. д-ви в 15—17 ст. П. називали невелике селище з церквою і кладовищем або кладовище, найчастіше сільське (в цьому значенні слово «погост» в 19 — на поч. 20 ст. було поширене в усій нар. творчості та худож. л-рі). На тер. *Стародубського полку* в кін. 17—18 ст. П. називали невеликі поселення рос. переселенців-розкольників.

ПОГРАНИЧНА СИТУАЦІЯ — поняття в бурж. філософії *екзистенціалізму*, яким позначають незвичайні психологічні стани людини, які вимагають від неї надпруження всіх сил. Це нібито дає людині змогу досягти неможливого у звичайних обставинах — осягти свою внутр. сутність — *екзистенцію*. Термін запровадив К. Ясперс, який П. с. вважав випадок, провини, страждання і, нарешті, смерті, що цілком безсмысловое життя. Під час П. с. все, чим раніше жила людина (зокрема, умовності, зовн. норми, загальноприйняті погляди), нібито постає перед нею як ілюзорне буття, на відміну від «реального» буття, яким одні екзистенціалісти вважають світ, що перебуває поза межами свідомості й пізнання, інші — бога.

ПОГРЕБЕННИК Федір Петрович (н. 23.VI 1929, с. Рожнів, тепер Косинського р-ну Івано-Франк. обл.) — укр. рад. літературознавець. Член КПРС з 1964. Закінчив Чернів. ун-т (1953). Дослідник укр. л-ри кін. 19 — поч. 20 ст., міжслов'ян. літ. взаємин, історії укр. критики й журналістики, текстолог. Автор праць «Осин Маковей» (1960), «Лесь Мартович» (1971), «Василь Стефаник у слов'янських літературах» (1976), «Василь Стефаник. Семінарії» (1979), «Сторінки життя і творчості Василя Стефаника» (1980). Один із авторів 8-томної «Історії української літератури» (1967—71), монографії «Українська література в російській критиці» (1980).

Ф. К. Сарана.

ПОГРЕБІЩЕ — селище міського типу Вінн. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Росі (прит. Дніпра), поблизу залізнич. ст. Ржевська. 11,0 тис. ж. (1981). В 12 ст. на місці сучас. селища було м. Рокитня. Спустошене під час монголо-тат. навали. Поселення, що знову виникло тут, почали називати П. Населення П. брало участь у *Косинського повстанні 1591—93*. На початку нар.-визвольної війни 1648—54 П. визво-

О. В. Погорелов.

П. С. Погребняк.

Я. Погребняк. Троїрний собор у місті Пonomосковську. 1773—78.

дили від польсь. шляхти повстанськ. загони під проводом М. Кривоноса. За Андрусівським перемир'ям 1667 П. відійшло до шляхти. Польщі. В 1736—38 побл. П. діяли гайдамацькі загони на чолі з І. Жилою, М. Гришином та ін., селяни і козаки міста брали участь у Коліївщині (1768). Після 2-го поділу Польщі (1793) П. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1938 П. — с-ще миськ. типу. У селищі — цукр., сухого знежиреного молока, комбикормовий, залізобетонних виробів, цегельний та шляхобуд. матеріалів з-ди, хлібокомбінат, райсільгосптехніка, райсільгоспкінма, міжгосп. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Мед. уч-ще, 4 заг.-осв., музична та спорт. школи, лікарня, поліклініка, 2 будинки культури, клуб, кінотеатр, 5 бібліотек.

ПОГРЕБИЩЕНСЬКИЙ РАЙОН

— у пн.-сх. частині Вінн. обл. УРСР. Утворений 1924. Площа 1,2 тис. км². Нас. 52,9 тис. чол. (1981). У районі — 66 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 25 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Погребиське*. П. р. розташований в межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: граніт, пісок. Річки — *Рось* з прит. *Роська* (бас. Дніпра). Ґрунти опідзолені та чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, ясен, липа, клен, дуб) займають 11 тис. га. Найбільші пром. підприємства: погребиські цукр., сухого знежиреного молока, залізобетонних виробів з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Погребиське). С. г. району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, ячменю, гороху, цукр. буряків та виробн. м'яса і молока (скотарство, свинарство). Площа с.-г. угідь 1980 становила 98,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 89,3 тис. га. У П. р. — 28 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспкінма. Залізничні станції: Жевуська, Погребиське-І, Погребиське-ІІ, Рось, Андрусове, Мончин і Солони. Автомоб. шляхів — 459 км, у т. ч. з твердим покриттям — 311 км.

У районі — мед. уч-ще, 45 заг.-осв., музична та спортивна школи; 60 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень, 23 будинки культури, 34 клуби, кінотеатр, 60 кіноустановок, 58 6-к. У с. Любичах (тепер с. Вишнівка П. р.) народився укр. актор і режисер Т. Г. Гембицький, у с. Андрушівці — укр. рад. письменник І. Ф. Бродява та В. О. Речмедін, у с. Старостинцях — укр. економіст В. Ф. Левитський, у с. Сніжній — укр. рад. диригент О. З. Мінківський. У с. Боршівці на місці страти генерального судді Лівобережної України В. Л. Кочубей та полтав. полковника І. І. Іскри 1908 встановлено пам'ятник. У П. р. видається газ. «Колос» (з 1931).

І. Я. Татарчук.
ПОГРЕБІНСЬКИЙ Соломон Беніамінович (н. 19.III 1924, м. Київ) — укр. рад. вчений у галузі обчислювальної техніки, доктор тех. наук (з 1980). Член КПРС з 1964. Учасник Великої Вітчизн. війни.

Закінчив (1949) Київ. політех. ін-т. У 1949—56 працював в Ін-ті точної механіки і обчислювальної техніки АН СРСР, у 1956—57 — в Ін-ті математики АН УРСР, з 1957 — в Ін-ті кібернетики (до 1962 — Обчислювальний центр) АН УРСР. Наук. праці стосуються теорії обчислювальних машин. Брав участь у розробці машин «МЭСМ», «МИР» та ін. обчислювальних і керуючих систем. Держ. премія СРСР, 1968.

ПОГРЕБНИЙ Віктор Іванович (н. 21.II 1932, м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл.) — укр. рад. майстер обробки художнього скла, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1980). З 1947 працює на Київ. заводі худож. скла. Серед творів: ваза «Золотиста» (1970), поплінення (1971), ваза (1974), всі — кришталеве скло, видування. Твори зберігаються в Київ. ДМУНДМ. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ПОГРЕБНЯК Петро Леонітович (н. 12.III 1928, с. Вербляжка, тепер Погребнякове Новгородківського району Кировоград. обл. — 1.II 1980, Київ) — держ. і парт. діяч УРСР, кандидат с.-г. наук. Член КПРС з 1954. Н. в сім'ї робітника. Після закінчення 1954 Білоцерківського с.-г. ін-ту працював на Дніпропетровщині. У 1964—70 — заст. голови виконкому Дніпроп. обл. Ради депутатів трудящих, з 1970 — перший заст. міністра с. г. УРСР, з 1971 — міністр с. г. УРСР. З 1976 — перший заст. Голови Ради Міністрів УРСР. З 1976 — член ЦК КПРС. З 1971 — член ЦК Компартії України. З лютого 1976 — кандидат у члени Політбюро, з жовтня 1976 — член Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 9—10-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 8—9-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ПОГРЕБНЯК Петро Степанович (27.VI (10.VII) 1900, с. Волохів Яр, тепер Чугуївського району Харків. обл. — 25.VII 1976, Київ) — укр. рад. лісівник і ґрунтознавець, акад. АН УРСР (з 1948; чл.-кор. з 1945). Член КПРС з 1941. У 1924 закінчив Харків. с.-г. ін-т. З 1933 до 1955 — зав. кафедрами Київ. лісотехніч. (згодом лісгосподарського) ін-ту, Київ. держ. ун-ту. В системі АН УРСР організував Ін-т лісівництва (1946; з 1954 — Ін-т лісу), яким керував до 1956. В 1948—52 — вице-президент АН УРСР, голова Ради по вивченню продуктив. сил УРСР АН УРСР. У 1957—61 — зав. відділом екології рослин Бот. саду АН УРСР. У 1965—76 очолював відділи: географії ґрунтів Ради по вивченню продуктивних сил УРСР АН УРСР; фізичної географії сектора географії АН УРСР; екології й охорони рослинності Ін-ту ботаніки ім. М. Г. Холодного АН УРСР. У 1950—62 П. — Голова Президії Україн. республіканської ради Т-ва охорони природи й сприяння розвитку природних багатств УРСР. П. — один з основоположників порівняльної фітогеології. Обґрунтував питання про походження сте-

пів за рахунок ценологічного фактора, про особливі риси кругообігу речовин у ґрунтах під листяними лісами, про основну роль коріння в процесах підроздворення, створив вчення про природну родючість лісових ґрунтів. Розробив ряд способів лісорозведення. Збагатив лісову типологію, створив едафічну сітку, яку прийнято за основу для класифікації лісорослинних умов в СРСР. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

С. А. Гексірук, В. С. Бондар.
ПОГРЕБНЯК Яким (пр. н. і см. невід.) — укр. нар. майстер-будівничий 18 ст. Родом з Нової Водолаги на Харківщині. На замовлення запорізьких козаків збудував *Троїцький собор* у Новомихлівській (1773—78, перебудовано 1888) — визначну пам'ятку укр. дерев'яної архітектури.

ПОГРЕБНЯК Яків Петрович (н. 6.IV 1928, с. Нижче Солоне Борівського р-ну Харків. обл.) — партійний і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1953. Н. в сім'ї селянина-середняка. Закінчив Донецький індустріальний ін-т (1954). У 1954—57 працював на інженерно-тех. посадах на Новокраматорському маш.-буд. з-ді ім. В. І. Леніна. У 1957—59 — секретар, 1959—60 — другий секретар, 1960—62 — перший секретар Краматорського миського партії. В 1962—63 — другий секретар Донец. обкому, 1963—64 — перший секретар Полтав. пром. обкому партії; 1964—66 — другий секретар Полтав. обкому. У 1966—69 — перший секретар Ів.-Фр. обкому, 1969—71 — перший секретар Микол. обкому партії. З березня 1971 — секретар ЦК Компартії України. З квітня 1971 — кандидат у члени ЦК КПРС. В 1961—66 — член Ревізійної комісії Компартії України. З березня 1966 — член ЦК Компартії України. З березня 1971 — кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 7—8-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 6, 9 і 10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

Я. П. Погребняк.

В. І. Погребняк. Ваза. Безбарвне кришталеве скло, видування, 1974.

ПОГРІБНЯК Микола Степанович (5.XII 1885, с. Козацьке, тепер Звенигородського р-ну Черкас. обл. — 30.V 1965, Дніпропетровськ) — укр. рад. живописець. В 1903—08 навчався в Миргородській художньо-промисловій школі в О. Сластона. П. — автор жанрових картин, пейзажів і книжкових ілюстрацій. Автор картин «Після дощу» (1912), «На Київщині» (1913), «Вечір» (1937), «Метелиця» (1945), «Колгоспна отара» (1949), всі — у Дніпроп. худож. музеї. П. ілюстрував дитячі книжки й шкільні підручники; зібрав багато зразків укр. орнаменту. Викладав у Дніпроп. худож. училищі.

ПОГРОЗА — виражений словами, письмово, за допомогою жестів чи міміки, шляхом залякування зброєю тощо намір завдати певної шкоди громадським інтересам або окремим особам. Рад. кримінальне законодавство не вважає звичайну П. злочином. Лише окремі форми П., які являють сусп. небезпеку (психічне насильство над даною особою, залякування з наміром змінити її наступну поведінку), тягнуть за собою відповідальність кримінальну. П. має бути вчиненою з прямим умислом, бути реальною, тобто містити дійсну небезпеку. В УРСР кримінальну відповідальність передбачено за П. вчинити *публічно* при наявності реальних підстав побоюватися виконання її (ст. 100 КК УРСР); за П. вбивством, завданням тяжких тілесних ушкоджень тощо по відношенню до *службової особи*, громад. працівника або громадянина, який виконує громад. обов'язок (ст. 190 КК УРСР). У цих випадках П. карається позбавленням волі на строк до 1 року або висланням до 3 років. Одним з *військових злочинів* є П. з боку військовослужбовця вбити начальника, заподіяти йому тілесні ушкодження тощо (в УРСР — ст. 235 КК УРСР), що карається позбавленням волі до 10 років.

І. М. Даньшин.

ПОГРУДДА — погрудне скульптурне зображення людини. Див. Бюст.

ПОДАГА — у міфології балт. слов'ян богиня жнив, добра й достатку. Жіноча паралель *Дажбога*. Згадка про П. є у нім. хроніста Гельмольда.

ПОДАГРА (грец. *lobáura*, букв. — пастка для ніг) — хронічна хвороба, пов'язана з порушенням пуринового обміну (див. *Пуринові основи*) в організмі. При П. в тканинах навколо суглобів, в хрящах та сухожилках відкладаються сечовиклі солі, можуть уражатись також і нерви. Розрізняють П. первинну — внаслідок природженого порушення обміну речовин і впливу факторів харчування і вторинну — при отруєнні свинцем, при деяких захворюваннях крові. Розвиткові П. сприяють надмірне вживання м'яса, алкогольних напоїв, малорухливий спосіб життя, переїдання. Захворювання характеризується нападами болю в суглобах, їх припуханням (найчастіше в ділянці великого пальця стопи). Напади болю іноді супроводжуються підвищенням температури. Після нападу всі хворобливі

явища зникають, функція суглоба відновлюється. З кожною новою атакою тривалість і інтенсивність нападу збільшуються. Поступово суглоби деформуються, обмежується їхня рухливість. Лікування медикаментозне, суворо дієта, рекомендується більше пити, фізіотерапія, гімнастика, курортне лікування тощо. Див. також *Артрит*.

ПОДАТКИ — обов'язкові платежі, що надходять державі від населення, підприємств, організацій і установ. За капіталізму П. є знаряддям класового панування буржуазії, осн. джерелом доходів бурж. д-ви, засобом додаткової експлуатації трудящих і збагачення капіталістів. За 1950—80 суми прибуткового П. з населення в США зросли в 12 раз, у Великобританії — в 12,5 раз, у Франції — в 14 раз, у ФРН — в 16,5 раз. В Європ. країнах *НАТО* через П. вилучається 33—35% заробітної плати трудящих, у США частка П. у заробітній платі робітників становить 37%. В умовах імперіалізму відбувається значне зростання П., посилюється їхня роль як знаряддя перерозподілу національного доходу в інтересах монополістичного капіталу. Великі ресурси, одержані через П., використовують для посилення імперіалістичної економіки, на утримання розбухаючого держ. апарату, розширення держ. регулювання капіталістичної економіки.

В соціалістичному суспільстві П. є одним із засобів планового розподілу й перерозподілу частини нац. доходу відповідно до завдань комуністичного будівництва. Податкова система принципово відрізняється від капіталістичної. Осн. частина централізованих фондів грош. ресурсів в СРСР формується з внесків держ. підприємств та орг-цій у вигляді *платежів від прибутку, податку з обороту, плати за фонди, фіскальних платежів* (реєстраційних) та внесків вільного лишку прибутку. Вони становлять майже 90% усіх доходів *бюджету державного*. Одним із джерел формування загальнодерж. фонду грош. ресурсів є П. з населення, їхня частка в доходах держ. бюджету СРСР 1980 становила 8,1%, в УРСР — 9,6% заг. суми надходжень. На відміну від П. за капіталізму в умовах соціалістичної системи господарювання вони мають компенсаційний характер. Так, у держ.

бюджет СРСР 1981 надійшло П. з населення 25,4 млрд. крб., а виплати з *суспільних фондів споживання* становили 121,5 млрд. крб., тобто в 4,8 рази більше. Ці виплати на кожну сім'ю в середньому становлять 1831 крб. Податкова система є складовою частиною економічної політики й фінансової політики Рад. д-ви. В процесі розвитку соціалістичного суспільства зміни екон. політики зумовлювали нові завдання *податкової політики*. В період підготовки Великої Жовтн. соціалістич. революції на VI з'їзді РСДРП(б) у серпні 1917 серед фінанс. заходів було накреслено: перебудувати всю податкову систему так, щоб перекисти весь тягар П. з плечей трудящих на заможні класи й сприяти виконанню найважливішого політ. завдання першого періоду революції — експропріації експропріаторів. У перші роки Рад. влади всі види оподаткування було спрямовано на забезпечення фінанс. ресурсами невідкладних потреб соціалістичного суспільства. Податкова система того періоду включала: пром., непрямі (акцизи), прибутково-майновий (1924 перетворено на прибутковий П.), трудові податки та *місцеві податки і збори*. В 1923 запроваджено єдиний с.-г. грошовий П., який змінив численні натуральні П. Перемога соціалістичного сектора, витіснення капіталістичних елементів та посилення плановості в нар. г-ві зумовили необхідність перебудови податкової системи. Було ліквідовано акцизи, а численні платежі підприємств і орг-цій у бюджет об'єднано у два П. — *виробничий* від прибутку та *податок з обороту*. В 1936—40 частка П. з населення в держ. бюджеті СРСР, в т. ч. в УРСР, становила 4—5%. У роки Великої Вітчизн. війни потреби фронту зумовили необхідність введення воєнного П. (1942), підвищення ставок с.-г. податку, запровадження П. на холоdstяків, одиноких і малосімейних громадян СРСР. Внаслідок цього частка надходжень П. з населення в бюджет підвищилася з 5% 1940 до 14% 1945. Після війни Рад. уряд провів ряд заходів щодо скасування П. В 1946 було скасовано воєнний П., 1953 зменшено с.-г. податок, 1954 скасовано П. на неодружених, одиноких і малосімейних громадян СРСР, які не мають самостійних джерел доходів. З 1.1 1958 від цього П. звільнено осіб, які мають дітей, та одиноких жінок. У цей період було внесено ряд змін і в систему місц. П. Згідно з рішеннями XXI з'їзду КПРС 5-а сесія Верховної Ради СРСР (1960) прийняла закон «Про скасування податків з заробітної плати робітників і службовців». На основі цього закону з жовтня 1960 було припинено стягування П. з робітників і службовців, заробітна плата яких становила не більше як 50 крб. за місяць, та знижено ставки П. із заробітної плати від 51 до 60 крб. З жовтня 1961 повністю звільнено від сплати прибуткового П. та податку на холоdstяків і малосімейних громадян, які одержують заробітну плату від 60 до 70 крб. Розмір

М. С. Погрібняк. Вулиця в селі Козацькому. Дніпропетровський художній музей.

цих П. знижено в середньому на 40%. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26.IX 1967 «Про зниження податків з заробітної плати робітників і службовців» з 1.I 1968 знижено в середньому на 25% ставки цих П. з робітників і службовців, які одержують заробітну плату до 80 крб. За роки десятиї п'ятирічки (1976—80) заг. сума П. становила 5—6% фінанс. ресурсів д-ви, а частка держ. П. з населення в доходах держ. бюджету знизилася з 8,4% 1975 до 8,1% 1980. Згідно з рішеннями Березневого пленуму ЦК КПРС 1965 Указом Президії Верховної Ради СРСР від 2.II 1970 істотно змінено оподаткування колгоспів. Якщо раніше прибутковий П. колгоспи сплачували з валових доходів за єдиною ставкою (12,5%), то тепер встановлено ставки П. в розмірі 0,3% за кожний процент рентабельності, що перевищує 25%, але не більше як 25% з оподаткованого чистого доходу. Внаслідок цих змін частка прибуткового П. колгоспів у доходах держ. бюджету скоротилася з 1,1% 1965 до 0,3% 1980. Постановою Ради Міністрів СРСР з 1.III 1979 надано багато пільг щодо прибуткового П. з кооп. і громад. орг-цій. Перебудова осн. податкових платежів і зменшення їхніх розмірів сприяли підвищенню матеріального добробуту значної частини робітників і службовців та колг. селянства. Діюча в СРСР податкова система об'єднує держ. П. й місцеві П. і збори. До держ. П. належать: прибутковий П. з колгоспів, з кооп. підприємств і громад. орг-цій, з населення, с.-г. податок з населення, податок на хлістників, одиноких і малосім'яних громадян. Ставки П. застосовують у трьох видах: тверді (встановлюють абсолютну суму незалежно від розміру доходу), пропорційні (встановлюють один і той самий процент від доходу незалежно від його розміру), прогресивні (в міру зростання доходу зростає й процент П.). Всю роботу щодо збирання П. на Україні організовують і проводять установи М-ва фінансів УРСР. В країнах — членах *Ради Економічної Взаємодопомоги* є ряд особливостей в оподаткуванні підприємств і населення. В Румунії та Угорщині, напр., скасовано прибутковий П. з населення шляхом зменшення номінальної заробітної плати на суму П. і введення П. на заг. фонд заробітної плати. В більшості цих країн сільськогосподарські кооперативи сплачують поземельний і с.-г. податки.

Лит.: Маркс К. Критика Готської програми. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 6. З приводу державного розпису; т. 7. До сільської бідноти; т. 23. Капіталізм і податки; т. 43. Х з'їзд РКП(б) 8—16 березня 1921 р.; Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року. К., 1981; Бурмистров Д. В. Налоги и сборы с населения в СССР. М., 1968; Справочник по налогам и сборам с населения. М., 1968; Азарх М. Р. Справочник по государственным доходам. М., 1979; Местные бюджеты стран — членов СЭВ. М., 1980.

І. М. Галь.

ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА — система заходів держави щодо *податків*, спрямована на забезпечення *інтересів економічних* пануючого класу. Соціально-еко. зміст П. п. визначається характером сусп. ладу та конкретно-істор. умовами, в яких д-ва здійснює свої функції. В епоху імперіалізму П. п. підпорядкована інтересам монополістичного капіталу. Вона спрямована перш за все на посилення експлуатації трудящих мас і перекладання податкового тягара з монополій і великих капіталістів на найманих робітників і службовців. В США 1941 корпорації виплачували 55% всіх податкових надходжень у *бюджет державний*, 1980 — лише 14%. Законодавство передбачає численні податкові пільги монополіям, дає можливість їм ухилитися від сплати значної частини податків. Бурж. д-ва повертає монополіям вилучені через податковий механізм доходи, надаючи їм великі субсидії, вигідні військ. замовлення, фінансуючи наук. дослідження тощо. За допомогою П. п. бурж. д-ва намагається ослабити діяння *економічних криз*, циклічний характер капіталістичного виробн. П. п. спрямована на посилення експансії монополістичної власності і перш за все могутності *воєнно-промислового комплексу* та *міжнародних монополій*.

У країнах соціалізму П. п. є складовою частиною заг. *економічної політики* д-ви, яка здійснюється в інтересах суспільства. Вона змінювалася залежно від завдань того чи ін. етапу комуністичного будівництва. Так, в СРСР у *перехідний період від капіталізму до соціалізму* П. п. було підпорядковано обмеженню й витісненню капіталістичних елементів і забезпеченню податкових пільг трудящим міста й села, зміцненню *союзу робітничого класу і селянства*, стимулюванню розвитку соціалістичних форм г-ва й кооперування селянства. В період будівництва соціалізму П. п. була спрямована на подальше здійснення соціалістичних перетворень, поповнення коштів держ. бюджету. П. п. за соціалізму характеризується прибутково-прогресивними методами оподаткування, поступовим зменшенням питомої ваги податків з населення у держ. бюджеті. П. п. сприяє вирівнюванню доходів різних груп населення шляхом підвищення неоподаткованого мінімуму, надання пільг сімейним особам тощо. На противагу капіталізму, де витрати д-ви на соціальні заходи набагато нижчі від податків з трудящих, за соціалізму виплати й пільги з *суспільних фондів споживання* значно перевищують суму податків.

С. В. Мочерний.
ПОДАТКОВЕ ПРАВО — в СРСР сукупність правових норм, які регулюють правовідносини між д-вою і платниками податків при сплаті податків у бюджет; складова частина *фінансового права*. П. п. визначає: види податків; суб'єктів оподаткування (кооп.-колг. орг-ції, підприємства громад. орг-цій, громадян, які мають самостійні джерела доходів); об'єкти обкладання (доход, майно,

прибуток тощо). П. п. встановлює розмір податку з кожної одиниці (частки) оподаткування в твердих сумах або в процентах; одиницю оподаткування — частку об'єкта обкладання, на яку встановлюється ставка податку; строки сплати; пільги — повне або часткове звільнення д-вою від сплати податків окремих категорій платників. Законодавчі акти з П. п. видаються тільки Верховною Радою СРСР або її Президією. Осн. змістом податкових правовідносин є односторонні зобов'язання податкоплатників внести в держ. бюджет визначену законодавством суму грошей. У разі невиконання до порушників застосовують *санкції*, передбачені нормами П. п. До кооп.-колг. орг-цій примусові заходи застосовуються в адм. порядку, до громадян — у судовому.

Л. К. Воронова.

ПОДАТОК З ОБОРОТУ — частина централізованого чистого доходу соціалістичного суспільства, розмір якого заздалегідь фіксують у планових цінах найрентабельніших видів продукції. Є важливою статтею прибуткової частини *бюджету державного*. Запровадженню податковою реформою 1930. П. з о. на відміну від *прибутку* повністю надходить у бюджет і забезпечує мобілізацію коштів у нар. г-ві для безперерйного фінансування заходів, передбачених планом економічного й соціального розвитку країни. Платниками П. з о. є госпрозрахункові об'єднання, підприємства й орг-ції, що реалізують товари власного виробн. Вони сплачують П. з о. самі (децентралізовано) або через спец. оптово-збутові орг-ції, додержуючись принципу одноразовості та одноланковості оподаткування (один і той самий товар оподатковується тільки один раз і тільки в одній ланці). П. з о. обчислюють трьома способами, зумовленими організацією соціалістичного г-ва, управлінням системою *ціноутворення* та особливостями виробн. і реалізації товарів: способом різниці між цінами; за допомогою ставок П. з о. у твердих сумах (у карбованцях і копійках) з одиниці реалізованої продукції; за допомогою ставок у процентах до обороту. Надходження П. з о., обчисленого способом різниці між роздрібними цінами за вирахуванням торг. і збутових знижок або між оптовими цінами пром-сті (тобто з П. з о.) і оптовими цінами підприємств (тобто без П. з о.), становлять 82% до заг. суми цього податку. Ставки П. з о. на товари бувають єдині й диференційовані (індивідуальні). З метою стимулювання заінтересованості підприємств у виробн. нових видів товарів і поліпшення їхньої якості, а також ефективного використання місц. джерел сировини, відходів виробн., розширення нар. місцевих промислів підприємствам надають пільги щодо П. з о. (скасовують або знижують ставки).

І. М. Галь.

ПОДВІЙНА ТОЧКА — точка кривої, в якій усі перші частинні похідні функції, що задає криву, дорівнюють нулеві і хоча б одна друга частинна похідна не дорів-

ПОДВІЙНЕ
ВІДНОШЕННЯ

М. І. Подвойський.

С. П. Подера'янський.
Портрет художниці Г. І.
Галинської. 1978.

ное нудеві. Див. *Особливі точки*.
ПОДВІЙНЕ ВІДНОШЕННЯ чо-
тирьох точок A, B, C, D прямої —
відношення $\frac{AC}{CB}$ до $\frac{AD}{DB}$. При цьо-
му відношення відрізків вважа-
ють додатним, якщо вони спрямо-
вані однаково, і від'ємним, якщо
протилежно. Велике значення ма-
ють такі чотири точки, для яких
П. в. дорівнює -1 . Такі точки на-
з. гармонічними, а їхнє роз-
міщення на прямій — *гармо-
нічний розміщення*. П. в. — *ін-
варіант* проектування; одне з осн.
понять *проективної геометрії*.

ПОДВІЙНЕ ГРОМАДЯНСТВО,
біпатризм — перебування особи
(біпатрида) одночасно у *грома-
дянстві* двох держав. Настання
П. г. можливе: при народженні
особи від громадян країни, де
застосовується «права крові» *прин-
цип*; на тер. країни, де діє «права
грунту» *принцип*; при шлюбі жін-
ки з іноземцем, якщо за законо-
давством її країни вона після шлю-
бу не позбавляється громадянства,
а законодавство країни чоловіка
автоматично надає їй громадянство.
За наявності П. г. держави, *грома-
дянством* яких є особа, право-
мочні вимагати від неї виконання
обов'язків громадянина (напр.,
військ. обов'язку, платити подат-
ків). Біпатрид, будучи на тер. од-
ної з д-в, у громадянстві якої він
перебуває, не може посилатися на
свої обов'язки по відношенню до
ін. д-ви. У Рад. д-ві відповідно до
Закону СРСР про громадянство
СРСР, прийнятому 1.XII 1978, за
особою, що є громадянином СРСР,
не визнається належність до *грома-
дянства* іноземної д-ви. Більшість
д-в негативно ставиться до П. г.
і намагається усунути його шляхом
двосторонніх та багатосторонніх
договорів, угод. Між СРСР та іно-
земними соціалістичними д-вами
укладено двосторонні конвенції,
спрямовані на усунення П. г.
(в 1956—58 — з СФРЮ, УНР,
СРР, Албанією, ЧССР, НРБ,
КНДР, ПНР, МНР; 1969 — з НДР;
нові конвенції з УНР — 1963,
ПНР — 1965, НРБ — 1966, СРР —
1978).

ПОДВІЙНЕ ЗАПЛІДНЕННЯ —
статевий процес у покритонасін-
них рослин. Полягає в злитті ядра
одного з двох спермій, що утвори-
лися з однієї генеративної клітини
пилкового зерна, з ядром яйце-
клітини, а другого — з вторин-
ним ядром центральної клітини
зародкового мішка або з одним із
поларних ядер. Із заплідненої
яйцеклітини (зиготи) розвивається
зародок з диплоїдним (див. *Пло-
ідність*) набором хромосом, а із
центр. клітини зародкового міш-
ка — ендосперм, що використо-
вується для живлення зародка.
Клітини ендосперму у більшості
випадків триплоїдні. При П. з.
ядра зародкового мішка знахо-
дяться в інтерфазі і, як правило,
значно більші від звичайно округ-
лих також інтерфазних ядер спер-
мій. П. з. відкрите С. Г. Нава-
шиним (1898).

**ПОДВІЙНЕ ПРОМЕНЕЗАЛОМ-
ЛЕННЯ** — явище взаємодії світла
з анізотропною (див. *Анізотро-
пія*) речовиною, внаслідок якого

світлова хвиля (промінь), що па-
дає на речовину, породжує в ній дві
хвилі (два промені), які поши-
рюються з різними швидкостями і
поляризовані у взаємно перпенди-
кулярних площинах. П. п. прояв-
ляється у роздвоєнні точок пред-
мета (мал.) при розгляданні його
через таку речовину. Спостері-
гається в одно- і двошарових кри-
сталах, а також у штучних анізо-
тропних середовищах (у твердих
тілах під час деформації; у рідинах
і газах — під дією зовн. полів,
див., напр., *Керра явище*). П. п.
виявив (1669) у кристалі ісландсь-
кого шпату дат. фізик Е. Бартолін
(1623—98), пояснив явище (1690)
Х. Гюйгенс.

Лит.: Шубников А. В. Основы опти-
ческой кристаллографии. М., 1958;
Ландсберг Г. С. Оптика. М., 1976;
Бори М., Вольф Э. Основы оптики.
Пер. с англ. М., 1973.

Н. Я. Горбань.

ПОДВІЙНИЙ ЗВ'ЯЗОК — один
з типів хімічного зв'язку між дво-
ма атомами. Графічно зображаєть-
ся двома валентними рисками,
напр. $H_2C = CH_2$, $O = C = O$
і т. д. П. з. часто зустрічається
в органічних сполуках, зумовлю-
ючи їхній ненасичений характер
(див. *Кратний зв'язок*). Сполуки
з П. з. схильні до реакцій приєд-
нання і полімеризації.

М. Ю. Корнілов.

ПОДВІЙНІ ЗОРІ — системи,
що складаються з двох зір, які під
впливом взаємного притягання ру-
хаються по еліптичних орбітах
навколо спільного центра мас.
Дуже поширені в Галактиці, ста-
новлячи не менше половини всіх
їх зір. Розрізняють візуально-
подвійні, спектрально-подвійні та
земновидні подвійні зорі.

Візуально-подвійними
наз. такі пари зір, компоненти
яких можна розглянути безпосеред-
ньо в телескоп або на фотогра-
фії. Віддалі між компонентами
візуально-подвійних зір великі —
від кількох астр. одиниць до сот-
ень і тисяч їх. Відповідно періоди
обертання компонентів навколо
спільного центра мас — від десят-
ків до десятків і сотень тисяч ро-
ків. Число відкритих візуально-
подвійних зір досягає приблизно
70 000, але тільки менше ніж у со-
тні з них знайдено орбітальні еле-
менти та оцінено маси компонентів.
Спектрально-под-
війними наз. такі пари зір, які
не можна розділити в жоден теле-
скоп (див. *Роздільна здатність*).
Подвійність їх виявляється за пе-
ріодичними змінами спектраль-
них ліній. За цими змінами об-
числюють коливання *променевих
швидкостей* компонентів П. з. і
потім знаходять їхні орбітальні
елементи. Якщо спостерігати
спектри обох зір, одержують також
відношення їхніх мас. Віддалі
між компонентами малі — того ж
порядку, що й радіуси зір. Від-
повідно малі й періоди орбітальних
рухів, в середньому вони дорів-
нюють кільком добам. Зате-
мнені у н. н. П. з. — спектрально-
подвійні зорі, у яких через *зате-
мнення* однієї зорі іншою періодич-
но змінюється блиск. Аналізую-
чи ці зміни, знаходять відносні
розміри та блиск компонентів

П. з., а в деяких випадках і їхні
маси. Зараз відомо понад 4000
затемнюваних і близько 2000
спектрально-подвійних зір. Ви-
вчення П. з. дає змогу одержувати
дуже важливі фіз. характеристики
зір, судити про будову їхніх ат-
мосфер. П. з., як і *зоряні скуп-
чення*, використовують для пе-
ревірки сучас. космогонічних гі-
потез. Див. також *Кратні зорі*.
Лит.: Шульберг А. М. Тесные двойные
звездные системы с шаровыми
компонентами. М., 1971; Бэттен А. Двой-
ные и кратные звезды. Пер. с англ.
М., 1976. О. М. Шульберг.

**ПОДВІЙНОГО ЗАПЕРЕЧЕННЯ
ЗАКОН** — закон *формальної логі-
ки*, за яким подвійне заперечення
будь-якого судження дає вихідне
судження, тобто подвійне заперечен-
ня судження рівнозначне його
ствердженню. Напр., судження
«Планета не є нерухомою» рівно-
значне судженню «Планета рухо-
ма». П. з. з. символічно за-
писується у вигляді таких фор-
мул: $\bar{\bar{A}} \rightarrow A$, де $\bar{\bar{}}$ — знак запе-
речення ($\bar{\bar{}}$ — подвійне заперечен-
ня), $\rightarrow$ — знак імплікації; $\bar{A} \equiv A$,
де $\equiv$ — знак еквівалентності. П.
з. з. широко використовуються не
тільки в логіці, а й у математиці,
мовознавстві. Д. П. Кирик.

**ПОДВІЙНЕ ОПОДАТКУВАН-
НЯ** — система прямого оподатку-
вання в Рос. державі, в основу якої
було взято селянський двір-го-
сподарство. Запроваджене 1679
(після перепису населення 1676—
78 і складання *переписних книг*)
замість поєдиного оподаткування
(див. *Посошине*). Для здійснення
П. о. царський уряд визначив
суму податків, а сільс. *громади*
чи міський *посад* розподіляли по-
датки між окремими дворами. Під
час цього розподілу заможна вер-
хівка осн. тягар П. о. перекладала
на плечі сільс. і міської бідноти.
Оподаткування поширювалося і
на найбідніші категорії населення,
які раніше не сплачували подат-
ків, зокрема на *половників*. П. о.
посилило феод. експлуатацію за-
лежного населення, що привело
до загострення класової боротьби.
В Росії П. о. зберіглося до запро-
вадження 1724 *подушної податі*,
на Україні і в Білорусії — до
2-ї пол. 18 ст.

ПОДВОЄННЯ КУБА, делоська
задача — задача про побудову
куба, об'єм якого вдвічі більший
за об'єм даного куба. Задача звод-
иться до побудови відрізка, який
чисельно дорівнює $\sqrt[3]{2}$, тобто кореня
рівняння $x^3 = 2$, що (як довів
1837 франц. математик П. Ван-
цель) за допомогою тільки циркуля
та лінійки здійснити неможливо.
Задачу про П. к. можна точно ро-
зв'язати за допомогою *конічних
перерізів*: корінь рівняння $x^3 = 2$
можна побудувати як абсцису
однієї з точок перетину двох пара-
бол ($x^2 = y$ і $y^2 = 2x$) або парабол
 $x^2 = y$ і гіперболи $xy = 2$ та ін.
засобами. Друга назва походить
від назви о. Делоса (Егейське мо-
ре), на якому, за давньогрец. пере-
казом, щоб позбутися епідемії,
оракул порадив удвічі збільшити
об'єм кубічного жертвоєнища, не
змінюючи його форми.

ПОДВІЙНЕ ПРОМЕНЕЗАЛОМЛЕННЯ

Подвійне променеза-
ломлення.

ПОДВОЙСЬКИЙ Микола Ілліч [4 (16).ІІ 1880, с. Кунашівка, тепер Ніжинського р-ну Черніг. обл.— 28.VII 1948, Москва] — рад. парт. і військ. діяч. Член Комуністичної партії з 1901. Н. в сім'ї вчителя. В 1894 вступив до Черніг. духовної семінарії. В революц. русі з 1898. В 1901 виключений з семінарії, переїхав до Ярославля, де вступив до юрид. ліцею. Брав участь у революц. русі, керував підпільним робітн. гуртком. У 1904—05 — голова більшовицького студентського к-ту, член Ярославського к-ту РСДРП. Учасник революц. подій 1905 в Іваново-Вознесенську, Ярославлі. В 1906—07 — в еміграції. Повернувшись у Росію, працював у петерб., костромській і бакинській орг-ціях більшовиків. Не раз зазнавав арештів. У 1910—14 брав участь в організації газ. «Звезда» і «Правда». В 1915—16 — редактор журн. «Вопросы страхования», член фінанс. комісії Рос. бюро ЦК РСДРП. Учасник Лютн. революції 1917. З березня 1917 — член Петерб. к-ту РСДРП(б), Петрогр. Ради, керівник Військ. орг-ції при ЦК більшовиків. Редактор газ. «Солдатская правда», «Рабочий и солдат», «Солдат». У червні 1917 обраний головою Всерос. бюро фронтоних і тилкових військ. орг-цій при ЦК РСДРП(б). Під час Жовтн. збройного повстання — голова Військ.-революц. к-ту при Петрогр. Раді. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — член колегії Наркомату у військ. і морських справах. У листопаді 1917 — березні 1918 — нарком військ. справ РРФСР, одночасно — голова Всерос. колегії по організації і формуванню Червоної Армії, член к-ту революц. оборони Петрограда. З березня 1918 — член Вищої військ. ради, згодом — Голова Вищої військ. інспекції. В січні — вересні 1919 — нарком у військово-мор. справах України. В 1919—23 — нач. Всевобучу. В 1919—20 — член Реввійськради 7-ї армії Зх. фронту і 10-ї армії Кавказ. фронту, 1920—23 — голова Вищої ради фіз. культури, голова Спортінтерну (1921—23). Працював в Іспарті. З 1935 — персональний пенсіонер. На XIII—XV з'їздах партії обирався членом ЦК ВКП(б). Автор ряду праць з історії Великої Жовтн. соціалістич. революції, громадян. війни та іноземної воєнної інтервенції, з історії створення Червоної Армії тощо. Нагороджений ордемом Червоного Прапора.

Тв.: На Українне. К., 1919; Ленин в 1917 году. М., 1957; Год 1917. М., 1958.

Лит.: Ленин В. І. Повне зібрання творів. І. Про М. І. Подвойського див. зменшений показник Довідкового тому до Повного зібрання творів В. І. Леніна; Лейберов И. П. Пламенный солдат революции. М., 1962; Тарасов Е. П. Николай Ильич Подвойский. М., 1964.

ПОДЕРВ'ЯНСЬКИЙ Сергій Павлович [н. 2 (15).VII 1916, Київ] — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1980). У 1952 закінчив Ін-т живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді. Твори: «Портрет штампувальника заводу „Більшовик“» М. Бикова» (1958), «Валі»

(1958), «Покинута» (1961), «Верстатобудівники» (1964), «За живою стіною» (1965), «Портрет фрезерувальника заводу „Більшовик“ В. Попенка» (1969), «Портрет архітектора Е. І. Катоніна» (1975), «У дні окупації» (1980); плакати. З 1952 викладає у Київ. худож. інституті.

ПОДЖАРОВ Павло Кузьмич (н. 9.III 1913, с. Пішане, тепер Куп'янського р-ну Харків. обл.) — новатор виробництва у вугільній пром-сті, Герой Соціалістичної Праці (1948). Член КПРС з 1944. Трудову діяльність почав 1930. Працював на вуг. шахтах країни електрослюсарем, вибійником; з 1962 — заст. гол. інженера, заст. директора шахти «Привільнянська-Північна» в м. Лисичанську Ворошиловгр. обл. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 на шахті № 2 «Капітальна» Кізелівського вуг. басейну Перм. обл. П. розробив і впровадив метод глибокого буріння, що дало можливість значно підвищити видобуток вугілля. Депутат Верховної Ради УРСР 3-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

О. М. Семененко.

ПОДЖО Олександр Вікторович [27.IV (8.V) 1798, Миколаїв — 6 (18).VI 1873, с. Вороньки, тепер Бобровицького р-ну Черніг. обл.] — декабрист, підполковник у відставці (з 1825). В 1821 П. вступив до Північного товариства декабристів; з 1823 — член Південного товариства декабристів. Здійснював зв'язок між обома т-вами, виконував важливі конспіративні доручення. Найближчий сподвижник П. І. Пестеля, висловлювався за знищення царської сім'ї і встановлення республіки. В грудні 1825 спонукав С. Г. Волконського та ін. декабристів підняти повстання в Тульчині. Засуджений до смертної кари, яку замінено 20 роками каторги. Відбував її на Нерчинських рудниках; з 1839 — на поселенні в Іркут. губ. В 1859 повернувся в Європ. Росію. З 1863 кілька років жив за кордоном, де зблизився з О. І. Герценом. Автор «Записок декабриста» (вид. 1930).

ПОДІ — плоскостний, замкнений западний на земній поверхні, здебільшого округлої або овальної форми. На Україні П. поширені гол. чин. у межах Причорноморської низовини та Придніпровської низовини. Навесні П. заповнюються водою і часто перетворюються на тимчасові озера. Використовують як пасовища, сіножаті, а також під городні культури.

ПОДІМНЕ, подимщина, димне, дим — одна з форм феод. податі в Давній Русі та на укр. землях, що в 14—18 ст. перебували під владою феод. Литви і Польщі. Назва походить від одиниці оподаткування — диму (будинку, двору). За часів Київської Русі П. сплачували феодалам селяни-общинники. Найдовше П. зберіглося на укр., білорус. і зх.-рос. землях. У 15—17 ст. на Україні та в Білорусії П. сплачували на користь литовськ. великого князя і польськ. короля держ. селяни-данники й почасти панські селяни зі

своїх зем. ділянок натурою і частково грошми. На Поліссі і Придніпров'ї одиницею оподаткування, поряд з димом, було дворище, до якого часто входило кілька димів — хат, де жили окремі сім'ї. В такому разі П. сплачували від кожного диму.

ПОДІБНІСТЬ — поняття, що характеризує наявність у геометричних фігур однакової форми. Фігури наз. подібними, коли існує така взаємно однозначна відповідність між їхніми точками, що відношення віддалі між двома довільними точками однієї фігури до віддалі між відповідними точками ін. фігури — стала величина (коефіцієнт П.). Кут між відповідними лініями подібних фігур рівні. Напр., подібними є *многокутники*, у яких кути попарно рівні, а відповідні сторони пропорційні. Відношення площ двох подібних фігур дорівнює квадратові, а об'ємів — кубові їхнього коеф. П. Фігуру, подібну до даної, можна накреслити *пантографом* або *пропорційним циркулем*. Геом. перетворення площини (чи простору), при якому всі фігури переходять у подібні до них з одним і тим же коеф. П., наз. *подібним*. Всяке подібне перетворення можна здійснити послідовним виконанням *гомотетії* і *руху* (власного чи не власного). П. і подібні перетворення використовують у моделюванні, кресленні та ін. тех. застосуваннях геометрії.

ПОДІЙ, подіум (лат. podium, від грец. λόβιον — ніжка, основа) — висока прямокутна платформа зі сходами з одного боку і похилими ін. боками. На П. зводилися античні (переважно римські та етрусські) храми. П. називали також стіну навколо арени і підвищення з місцями для високопоставлених глядачів античного цирку.

ПОДІЛ в біології — форма розмноження організмів та клітин, що складають тіло багатоклітинних. Під час П. клітин, який лежить в основі індивідуального розвитку — *онтогенезу* (див. *Амітоз*, *Мітоз*) та статевого розмноження багатоклітинних організмів (див. *Мейоз*), відбувається поділ їх ядер та *цитоплазми*; завершується процес клітинного П. утворення нових дочірніх клітин. П. на рівні організму являє собою найпростішу форму *нестатевого розмноження* і полягає в розщепленні тіла батьківської форми на дві або багато (т. з. шизогонія) більш-менш однакових частин, кожна з яких дає новий самостійний організм. Власний гол. чин. простим організмам — одноклітинним рослинам і тваринам (напр., деяким бактеріям, одноклітинним водоростям, багатьом найпростішим). При цьому клітина, як правило, поділяється шляхом мітозу. Розмноження шляхом П. зустрічається також у багатоклітинних організмів (напр., у деяких війчастих червів), в яких воно полягає в розділенні материнського організму на однакові частини і супроводжується *регенерацією* відсутніх частин.

ПОДІЛ АТОМНИХ ЯДЕР — процес, при якому *атомне ядро*

П. К. Поджаров.

ділиться на 2, рідше 3 і більше частин (осколків) з близькими масами; супроводиться випромінюванням гамма-квантів і 2—3 нейтронів. П. а. я. може відбуватися як спонтанно (самочинно), так і при взаємодії ядра з частинками і γ -квантами. В обох випадках при цьому вивільнюється велика енергія. Експериментально спонтанний П. а. я. відкрили (1940) Г. М. Фльоров і К. А. Петржак. Спонтанний П. а. я. відбувається внаслідок *тунельного ефекту*. Він характеризується періодом піврозпаду, який залежить від співвідношення Z^2/A , де Z — атомний номер і A — масове число. Так, при $Z^2/A = 39$ (для ^{248}Cf) період піврозпаду дорівнює $2 \cdot 10^3$ років, а при $Z^2/A = 35,5$ (для ^{238}U) зростає до $8 \cdot 10^{15}$ років. Збудження ядра зменшує період піврозпаду, а якщо енергія збудження дорівнює або більша за потенціальний бар'єр, процес поділу відбувається протягом характеристичного ядерного часу (10^{-21} — 10^{-22} с). Енергія збудження може бути передана ядру в багатьох ядерних процесах, в т. ч. в реакції захоплення нейтрона. При захопленні деякими ядрами (напр., ^{235}U , ^{239}Pu) навіть повільного нейтрона енергія збудження ядра перевищує енергію потенціального бар'єра. Оскільки П. а. я. супроводиться випромінюванням нейтронів, при діленні таких ядер створюються умови для розвитку ланцюгової ядерної реакції, яку використовують в атомній енергетиці.

Лит.: Давидов О. С. Атоми. Ядра. Частина. К., 1973; Мухин К. Н. Експериментальна ядерна фізика. т. 1. М., 1974. О. Ф. Немець.

ПОДІЛ ПРАЦІ — історична форма організації суспільної праці, за якої окремі групи виробників закріплюються на тривалий період за певними видами виробничої діяльності; один з факторів підвищення продуктивності суспільної праці (див. *Продуктивність праці*). Властивий всім сусп.-екон. формаціям, П. п. є формою прояву розвитку *продуктивних сил* і водночас умовою цього розвитку. Відомі в історії три великі П. п. — виділення скотарських племен, відокремлення *ремесла* від *землеробства*, виділення *торгівлі*. Вони створили матеріальні передумови для регулярного обміну, виникнення приватної *власності* та поділу суспільства на класи. В докапіталістичних формаціях П. п. приводить до відокремлення *міста* від *села* та виникнення *протилежності між містом і селом*, а також *протилежності між розумовою та фізичною працею*. За капіталізму відбувається даліше поглиблення П. п. на основі розвитку машинного виробн. і відокремлення пром-сті від с. г. Всі ці процеси відбуваються стихійно, мають антагоністичний характер. За соціалізму сусп. П. п. докорінно відрізняється від капіталістичного. Сусп. характерові виробн. і праці, які зумовлені сусп. власністю на засоби виробн., відповідають планомірно організовані форми П. п. Вони не мають класово антагоністичного характеру. Планомірний П. п. — одне з неаб-

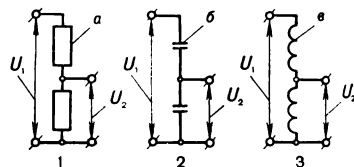
хідних умов розширеного соціалістичного *відтворення*. Розрізняють кілька видів або форм П. п.: загальний — розподілу сусп. виробн. на найбільшій його галузі (пром-ств, с. г., транспорт); частковий — розподіл родів виробн. на види й підвиди (добувна, обробна пром-сть, скотарство, рільництво тощо); одиничний (індивідуальний) — складається всередині підприємства на основі профес. спеціалізації виробників; територіальний (географічний) — це П. п. всередині країни між окремими *економічними районами*; міжнародний — П. п. між окремими країнами. З виникненням *світової системи соціалізму* розвивається новий тип П. п. — *міжнародний соціалістичний поділ праці*, який принципово відрізняється від *міжнародного капіталістичного поділу праці*. Див. також *Міжнародний поділ праці*.

ПОДІЛЛЯ, Подільська земля — історико-географічна область, що займала бас. Пд. Бугу і лівобережний бас. Дністра (до серед. 14 ст. — т. з. *Пониззя*). Вперше назва П. згадується в документах серед. 14 ст. У 60-х рр. 14 ст. П., що перебувало під владою тат. князів — васалів *Золотої орди*, захопила феод. Литва. Великий князь литовський *Ольгерд* призначив намісником П. свого племінника князя Ф. *Корятювича*. В 1430 на П. напали польс. феодали. Проти них вибухнуло *Бакотське повстання 1431—34*. Зломивши опір повсталих селян, польс. феодали 1434 остаточно загарбали Зх. Поділля і в серед. 15 ст. перетворили його на свою провінцію — *Подільське воєводство*. Після *Люблінської унії 1569* шляхет. Польща захопила Сх. П. на території якого було створено *Брацлавське воєводство*. Місц. населення, крім феод.-кріпосницького і нац. гніту, зазнавало руйнівних нападів тур.-тат. загарбників, які вдиралися на П. *Кучманським шляхом* і *Чорним шляхом*. Населення П. брало участь у *Мухи повстанні 1490—92*, *Наливайка повстанні 1594—96*. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 на Сх. П. виникли *Брацлавський полк* і *Вінницький полк*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* П. залишилося під владою шляхет. Польщі. В 1672 П. захопили тур. агресори. Після *Карловицького конгресу 1698—99* П. знову відійшло до шляхет. Польщі. Нар. маси П. брали участь у *Палії повстанні 1702—04* та *гайдамацькому русі 18 ст.* Після 1-го поділу Польщі (1772) частину Зх. П. захопила Австрія. В 1793, під час 2-го поділу Польщі, Сх. П. і частина Зх. П. в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. На цій території було створено Подільське і Брацлавське намісництва, об'єднані 1797 в *Подільську губернію*.

«ПОДІЛУ ВЛАДИ» ТЕОРІЯ — буржуазна державноправова доктрина, за якою в д-ві розмежовуються як незалежні одна від одної три влади — *законодавча влада*, *виконавча влада* і *судова*. Складалася в 17—18 ст. Була спрямована проти феод. *абсолютизму*. Гол.

представниками «П. в.» т. були *Локк*, *Монтеск'є*. «П. в.» т. мала різні варіанти — від бурж.-ліберального, конституційно-монархічного до бурж.-демократичного, республіканського. В Росії її на Україні її дотримувалися С. Ю. *Десницький*, М. М. *Сперанський*, *декабристи*. Центр. положення доктрини про здійснення законодавчої, виконавчої та судової влади відповідними органами — парламентом, урядом і судом присяжних — були історично прогресивні, але обгрунтовували, за висловом Ф. Енгельса, бурж. поділ праці, застосований до держ. механізму (див. *Маркс К. і Енгельс Ф. Твори*, т. 5, с. 196). В сучас. капіталістичних країнах «П. в.» т. перекручується бурж. теоретиками для обгрунтування посилення повноважень бурж. виконавчих органів влади, які фактично повністю підпорядковані капіталістичним монополіям. «П. в.» т. певною мірою беруть на озброєння апологети *антикомунізму*. Н. С. *Прозорова*.

ПОДІЛЬНИК — 1) П. н а п р у г и — електротехнічний пристрій, що поділяє напругу постійного або змінного електричного струму на частини. Складається з активних або реактивних *електричних опорів*. При низькій напрузі використовують активні (омічні) П. (найчастіше *потенціометри* з матеріалу, що відзначається активним

Низьковольтні подільники напруги: 1 — омічний; 2 — ємнісний; 3 — індуктивний; U_1 — вхідна напруга; U_2 — вихідна напруга; а — активний опір; б — ємнісний опір; в — індуктивний опір.

електр. опором), а для змінного струму, крім того, — реактивні (ємнісні, індуктивні) П. (мал.). Для високої напруги застосовують ємнісні П. (змінний струм) і активні П. (постійний струм). За допомогою П. відбирають невеликі потужності від *ліній електропередачі* високої напруги, вимірюють напругу та ін. Див. також *Атеноатор*. 2) П. ч а с т о т и — електронний пристрій, що зменшує частоту підводжуваних електромагнітних коливань у ціле число разів. Розрізняють П. для релаксацийних (стрибоподібних) і *гармонічних коливань*. Застосовують такі П. в радіо- і вимірвальній техніці, електрозв'язку, радіолокації, телебаченні тощо.

ПОДІЛЬНИСТЬ — здатність одного числа чи виразу ділитися на інше. Розглядають П. у множинах натуральних (N), цілих (Z) чисел, многочленів та ін. множинах, у яких ділення не завжди здійснене. Число a ділиться на m (пишуть $a : m$), якщо існує таке ціле q , що $a = mq$. Тут a — кратне m , m — дільник a . *Відношення* П. в N рефлексивне (число ділиться само на себе), транзитивне (якщо $a : b$ і $b : c$, то $a : c$) і антисиметричне (якщо $a : b$ і $b : a$, то $a = b$),

в Z воно не рефлексивне, тому що 0 не ділиться на 0. Теорема про П.: 1) якщо $a : m$ і $b : m$, то $(a \pm b) : m$; 2) якщо $a : m$, то $ab : m$; 3) якщо $ab : m$, то $a : m$; 4) якщо $a : m$, $a \cdot n$ і найбільший спільний дільник чисел m і n дорівнює 1, то $a : mn$. Деякі ознаки П.: на 2 діляться ті і тільки ті числа, які закінчуються парною цифрою; на 5 — числа, які закінчуються цифрою 0 або 5; на 3 (чи 9) — числа, сума цифр яких ділиться на 3 (чи 9). Див. також Прості числа, Розкладання на множники, Ідеал у математиці.

ПОДІЛЬСЬКА ВИСОЧИНА — височина в пд.-зх. частині УРСР, на лівобережжі Дністра. Протягається з Пн. Зх. на Пд. Сх. Вис. її на значних просторах перевищує 300 м, макс. — 471 м (г. Камула). Поверхня характеризується поєднанням широких плоских межиріч та глибоких каньйоноподібних долин, розчленована на окремі природні райони: лісисті горбогір'я (Розточка, Галогори, Вороняки, Кременецькі гори, Товстри, Подільське) та рівнинні безлісі плато (Тернопільське, Верхньобузьке, Північно-Подільське). П. в. круто обривається на Пн. Зх. до Моголи Поділля. Складена вапняками, мергелями, пісковиками й сланцями, у сх. частині — гранітами та гнейсами, що перекриваються лесами. Поширений карст (див. Печери подільські). З корисних копалин є буд. матеріали. Значні площі П. в. розорано. Є дубові ліси (з домашньою граба, липи); в зх. частині П. в. трапляються букові ліси.

ПОДІЛЬСЬКА ГУБЕРНІЯ — адм.-тер. одиниця на Правобережній Україні з кін. 18 до 1-ї чверті 20 ст. Створена 1797 за царським указом від 12 (23).XII 1796. До П. г. ввійшли 7 повітів Подільського намісництва, 9 повітів Брацлавського намісництва та 4 повіти (три частково) Вознесенського намісництва. На поч. 20 ст. до складу П. г. входили 12 повітів. Межувала П. г. з Волинською, Київською і Херсонською губерніями. На Зх. губернії проходив держ. кордон з Австрією (з 1867 — Австро-Угорщиною). Адм. центром П. г. було м. Кам'янець-Подільський. За переписом 1897, в П. г. налічувалося 7207 населених пунктів, у т. ч. 17 міст і 120 містечок, населення — 3 031 513 чол. П. г. була відстаючою агр. губернією. Щороку з П. г. виїжджали на заробітки десятки тисяч безземельних і малоземельних селян. Промисловість, крім цукрової, була розвинута слабо. ²⁾ населення були неписьменні. Трудящі П. г. брали участь у боротьбі проти феодално-кріпосницького і капіталістичного гніту. В 20—30-х рр. 19 ст. на Поділлі розгорнувся сел. рух під проводом У. Кармалюка. Через Кам'янець-Подільський пролягав один з шляхів, яким ленинську газ. «Іскру» та ін. марксистські видання нелегально привозили з-за кордону в Росію і на Україну. Під час революції 1905—07 в П. г. відбулися робітн. страйки і демонстрації, сел. виступи і заворушення. Революц. боротьба трудящих набрала всенар. розмаху

під час Великої Жовтневої соціалістич. революції 1917 і громадян. війни 1918—20 (див. Вініницьке жовтневе збройне повстання 1917, Летичівське повстання 1918, Моголи-Подільське повстання 1918, Кам'янець-Подільське повстання 1919, Проскурівське збройне повстання 1919). Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1919 центром П. г. фактично стала Вінниця. За постановою ВУЦВК від 3.VI 1925 П. г. ліквідовано. Її територія ввійшла до складу Вінницького, Кам'янець-Подільського, Моголів-Подільського і Тульчинського округів. Літ.: Збірник статистичних відомостей по народному господарству України. К., 1919; Отчет губкооносовещания Украинскому экономическому совету. Октябрь — март 1921—23 гг. Вінниця, 1922.

«ПОДІЛЬСЬКА ДРУЖИНА» — революц. народницька організація, яка існувала 1881—82 у м. Кам'янці-Подільському. Організаторами її були вихованці місцевої духовної семінарії та чоловічої гімназії В. І. Дзюбинський, Г. Ф. Львович, В. Т. Старинкевич та ін. «П. д.» складалася з 9 гуртків по 7—8 чол. у кожному. Ідейно тяжіла до «Народної волі», підтримувала зв'язок з її київ., роменською та ін. групами, від яких одержувала нелегальну літ.-ру. Члени орг-ції влаштували сходки, розповсюджували нелегальні видання, прокламації, вели агітацію серед учнівської молоді й селян Кам'янець-Подільського та Ушицького повітів. Орг-ція мала підпільну бібліотеку. У 1881 з окремими членами «П. д.» підтримував зв'язки М. М. Коцюбинський. Навесні 1882 «П. д.» було розкрито. До слідства притягнули 14 чол. Трох керівників орг-ції в адм. порядку вислали на три роки до Сибіру, одного — ув'язнили в Шліссельбурзькій фортеці, 10 — віддали під нагляд поліції. Літ.: Чернушенко О. А. Подільська народницька революційна дружина. В кн.: Тези доповіді на звітній науковій сесії кафедр Кам'янець-Подільського навіституту за 1965 р. Кам'янець-Подільський, 1966.

ПОДІЛЬСЬКЕ ВОЄВОДСТВО — адм.-тер. одиниця на Правобережній Україні. Створене в серед. 15 ст. на тер. Зх. Поділля. Складалося з Кам'янецького, Летичівського і Червоногородського повітів. Адм. центром П. в. був Кам'янець-Подільський (тепер місто Хмельн. обл.). Населення П. в. брало участь у сел.-козац. повстаннях кін. 16—1-ї пол. 17 ст., нар.-визвольній війні 1648—54 проти польсь.-шляхет. загарбників. У 1672 П. в. загарбали тур. агресори. Після Карловицького конгресу 1698—99 П. в. знову потрапило під владу шляхет. Польщі. В 1772 Червоногородський пов. по р. Збручу захоплено Австрією. В зв'язку з возз'єднанням Правобережної України з Росією (1793) П. в. ліквідовано.

ПОДІЛЬСЬКЕ НАМІСНИЦТВО — адм.-тер. одиниця на Правобережній Україні. Створене на тер. кол. Подільського воєводства після возз'єднання Правобережної України з Росією (1793). Адм. центром П. н. був Кам'янець-Подільський. У 1797 ліквідовано.

Його територія ввійшла до Подільської та Волинської губерній. **ПОДІЛЬСЬКИЙ ГОВІР**, подільські говірки — говір укр. мови. Належить до її пд.-зх. наріччя. Поширений на Пд. Хмельницької та Вінницької, на Пн. Одеської, Пн. Зх. Миколаївської й на Зх. Кіровоград. областей. Характерні риси в фонетиці: збереження а після м'яких приголосних (з'ат', водос'а), укання (до'рога, суб'ї), твердість р (бура, говору), а також передньоязикових т, д, н, с, з, л перед і, що походить з о (тік, віс, сік), протетичні в, г (вовес, гулиц'а), вставні л', н' після губних (рипл'ах, мн'асо), стягнення подвоєних приголосних (жит'а) тощо. У морфології: вплив іменників твердої групи на м'яку (кон'ом, зимл'ойу, пол'ом), іменників першої відміни на третю (сол'ойу, т'ін'ойу), закінчення -а в іменниках середнього роду (з'іл'а, тел'а), закінчення -ом в орудному відмінку однини іменників середнього роду (з'іл'ом, тел'ом) та ін. риси. Є своєрідна лексика (нецки — «ночви», кугут — «півень», бараболі — «картопля» тощо).

ПОДІЛЬСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військова одиниця на Правобережній Україні в 1657—72. Див. Моголівський полк.

ПОДЛАС Кузьма Петрович [29.X (10.XI) 1893, с. Душатин, тепер Суразького р-ну Брян. обл. — 25.V 1942] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1941). Член Комуністичної партії з 1918. В Рад. Армії з 1918. Учасник 1-ї світової війни (унтер-офіцер), пізніше — громадян. війни на Україні. Після війни — на керівних посадах у Рад. Армії. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — команд. 40-ю, а з 1942 — 57-ю арміями, які брали участь в оборонних операціях на Лівобережній Україні. Загинув біля Барвінківського в ході Харків. оборон. операції. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, медаллю.

ПОВОДОВА Ніна Іванівна (н. 20.V 1923, м. Орша, тепер Вітеб. обл. БРСР) — рос. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1970), засл. арт. РРФСР (з 1954). Член КПРС з 1957. В 1944 закінчила Держ. ін-т театр. мистецтва ім. А. Луначарського (Москва). Працювала в Таганрозькому рос. драм. театрі ім. А. Чехова (1944—51), Ростовському-на-Дону театрі ім. М. Горького (1951—60 і 1963—64), Харків. рос. драм. театрі ім. О. Пушкіна (1964—75), Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки (1960—62 і 1975—79). Ролі: Олена Андріївна («Дядя Ваня» Чехова), Ліза («Живий труп» Л. Толстого), Забеліна («Кремльські куранти» Погодіна), Лужка (за романом «Піднята цілина» Шолохова), Катерина («Пам'ять серця» Корнійчука), Ольга Косач («Сподіватися» Шербака) та ін. В 1964—75 викладала в Харків. ін-ті мист. ім. І. Котляревського.

ПОДОКАРП, могоплідник (Podocarpus) — рід хвойних рослин родини подокарпових. Дводомні, рідше одностатеві дерева й кущі з вічнозеленими черговими, рідше

Н. І. Подовалова.

ПОДОЛАННЯ ІСТОТНИХ ВІДМІН- НОСТЕЙ МІЖ МІСТОМ І СЕЛОМ

супротивними листками. Чоловічі колоски (мікростробіли) одиночні або в пучках, рідше зібрані в колоски; складаються з численних мікростробілів. Жіночі колоски (мегастробіли) одиночні з 1—2 насінними зачатками, оточеними видозміненою насінною лускою, що знаходяться у пазусі покривної луски. Насінини овальні з м'ясистими оболонками. Понад 170 видів, поширених у гірських лісах тропіч. і субтропіч. Азії, Африки, Австралії, Пд. Америки. В СРСР (на Пд. березі Криму і Чорноморською узбережжя Кавказу) вирощують, як декоративні, кілька видів П. Деревина П. легка, міцна, тривка у воді, на батьківщині П. використовують у будівництві.

ПОДОЛАННЯ ІСТОТНИХ ВІДМІННОСТЕЙ МІЖ МІСТОМ І СЕЛОМ — процес удосконалення й розвитку соціалістичних суспільних відносин, в результаті якого долаються соціально-економ. і культурно-побутові відмінності між містом і селом, між робітничим класом і селянством. Протилежність між містом і селом виникла в процесі сусп. поділу праці й відокремлення міста від села. В класово-антагоністичних формаціях ця протилежність має антагоністичний характер і переплітається з іншими соціальними суперечностями. За капіталізму вона набуває найбільшої гостроти. Соціалістична революція, знищуючи владу буржуазії й поміщиків, кладе початок ліквідації протилежності між містом і селом. Однак за соціалізму ще зберігаються істотні відмінності між містом і селом, зумовлені рівнем розвитку *продуктивних сил*, тех. озброєності й механізації праці на селі порівняно з містом. Їх відмінності в рівні культур.-побутових умов тощо. П. і. в. між м. і с. здійснюється в процесі побудови *матеріально-технічної бази комунізму* шляхом дальшої індустріалізації с. г., підвищення рівня успішності *когоспно-кооперативної власності* та зближення її з державною (загальнонародною) власністю, в ході комуністичного будівництва, послідовної перебування сільс. побуту, формування нових сусп. відносин, виховання нової людини.

ПОДОЛАННЯ ІСТОТНИХ ВІДМІННОСТЕЙ МІЖ ПРОМИСЛОВОЮ І СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЮ ПРАЦЕЮ — процес удосконалення й розвитку *продуктивних сил* і соціалістичних сусп. відносин, в результаті якого долаються істотні техніко-орг., соціально-економ., культурно-побутові та ін. відмінності між промисловою і с.-г. працею. Перетворення с.-г. праці на різновид індустріальної в с.-г. виробництві здійснюється шляхом індустріалізації цієї галузі з широким впровадженням системи машин, комплексної механізації і автоматизації виробництва, сучас. досягнень тех. прогресу і науково-технічної революції. Велике значення також має підвищення заг. освітнього, профес. та культур. рівня сільс. населення, запровадження заг. середньої освіти, а та-

кож профес. навчання. Важливу роль у подоланні істотних відмінностей між промисловою і сільськогосподарською працею відіграє розвиток *кооперації і поділу праці*, вдосконалення *організації праці*, форм її оплати тощо. У розв'язанні завдань подолання істотних відмінностей між промисловою і сільськогосподарською працею визначне місце належить всебічному розвитку *агропромислового комплексу* країни.

ПОДОЛАННЯ ІСТОТНИХ ВІДМІННОСТЕЙ МІЖ РОЗУМОВОЮ І ФІЗИЧНОЮ ПРАЦЕЮ — за соціалізму соціально-економ. процес поступової ліквідації істотних відмінностей у характері й умовах праці, рівні загальноосвітньої, професійно-тех. і культурної підготовки працівників, зайнятих розумовою і фізичною працею в різних сферах сусп. виробництва. Цей процес зумовлює важливі прогресивні зміни в соціально-економ. становищі членів суспільства, вдосконалення всієї системи *виробничих відносин*. Вирішальною умовою подолання істотних відмінностей є всебічний розвиток *продуктивних сил*, який передбачає інтенсивні інтеграційні процеси в сусп. виробництві, і перш за все, між наукою і матеріальним виробн. В процесі побудови *матеріально-технічної бази комунізму* змінюється характер праці як розумової, так і фізичної, створюються матеріальні умови для гармонійного поєднання їх. Це звільняє людину від тяжкої, одноманітної праці, робить працю творчою, яка дає моральне задоволення. Використання досягнень науки й техніки у виробн., що проявляється в прогресі *засобів виробництва*, — автоматизація і механізація виробничих процесів, удосконалення предметів праці й джерел енергії зумовлюють розширення профес. знань, підвищення загальноосв. рівня трудящих, посилення діяння зміни праці закону. В період розвинутого соціалізму високий рівень розвитку *продуктивних сил*, зрілість виробничих відносин, розширення конституційних прав рад. людей у сфері праці дають змогу здійснювати розгорнуті програми щодо зведення до мінімуму, а в кінцевому підсумку і до повного витіснення важкої і малопривабливої фіз. праці. Це веде до збагачення всіх видів діяльності творчими, інтелектуальними функціями. Розвиток ленінського принципу *демократичного централізму*, широка участь трудящих в управлінні сусп. виробництвом сприяють стиранню відмінностей між розумовою і фіз. працею, створюють умови для їхнього органічного з'єднання. Повністю вони будуть ліквідовані на певному етапі вищої фази комунізму, коли на основі докорінної зміни в характері й рівні розвитку продуктивних сил відбудеться злиття функцій розумової і фіз. праці в єдину комуністичну працю, коли буде досягнуто високого ступеня заг. і спец. знань усіх груп трудящих та ліквідовано соціальні відмінності в умовах праці й побуту.

В. О. Сизоненко.

ПОДОЛІНСЬКИЙ Андрій Іванович [1 (13).VII 1806, Київ—4 (16).I 1886, там же] — рос. поет. Жив на Україні, служив чиновником. Друкуватися почав 1826. Автор романтичних поем «Див і Пері» (1827), «Борський» (1829), «Жебрак» (1830). Балада «Дівич-гора» (1837) й повість «Змії. Київська буващина» (1886) написані на матеріалах укр. побуту і нар. творчості.

Т. М. Різниченко.

ПОДОЛІНСЬКИЙ Василь Іванович (15.I 1815, с. Білич, тепер Старосамбірського р-ну Львів. обл.—24.VIII 1876, с. Манів, тепер ПНР) — прогресивний укр. громадсько-політ. діяч у Галичині, історик, публіцист.

У 1841 закінчив Львів. ун-т. Під час навчання належав до таємної орг-ції «Союз синів вітчизни». З 1843 був священиком. Під час революції 1848—49 в Австрії надрукував брошуру «Слово перестороги», в якій виступав проти феод.-абсолютистських порядків і зазіхань польс. шляхти на укр. землі, доводив право укр. народу на самовизначення, дав характеристику укр. нац.-визвольному рухові в Галичині, обстоював ідею демократичної федерації вільних слов'ян. народів. За спробу стати в ряди захисників революції 1848—49 в Угорщині був заарештований. Після революції знавався переслідувань з боку вищого уніатського духовництва.

ПОДОЛІНСЬКИЙ Сергій Андрійович [19 (31).VII 1850, с. Ярославка, тепер Шполянського р-ну Черкас. обл.—30.VI (12.VII) 1891, Київ] — укр. революційний демократ, один з перших популяризаторів екон. вчення К. Маркса на Україні. Закінчивши 1871 природничий ф-т Київ. ун-ту, П. вийшов за кордон, де брав активну участь у діяльності рос. революц. еміграції. В 1872 в Лондоні познайомився з К. Марксом і Ф. Енгельсом і зав'язав з ними листування. В 1874 повернувся до Росії, брав участь у *«холодні в народ»* і діяльності укр. *громад*. У 1875 спільно з О. С. Терлецьким організував у Відні видання соціалістичної л-ри укр. мовою. Після розгрому австр. поліцією віденського видавництва повернувся на Україну. В 1877 виїхав до Франції, підтримував зв'язки з женецьким соціалістич. гуртком. У 1880 разом з М. П. Драгомановим і М. І. Павличком видав у Женеві два номери журн. «Громада». Світогляд П. формувалася під впливом рос. революційно-демократичної л-ри, творів Т. Г. Шевченка, а також зах.-європ. соціалістичної думки. П. був обізнаний з «Капіталом» К. Маркса, з окремими працями Ф. Енгельса. У філософії стояв на матеріалістичних позиціях. Виходив з визнання матеріальної єдності світу й закономірного характеру його розвитку. Гостро критикував релігію, викривав її класовий зміст. Суспільні погляди П. були близькі до *народництва*. Рухіною силою майбутньої революції вважав селянство. П. не зрозумів головного в марксизмі — вчення про всесвітньо-істор. роль пролетаріату, не перейшов на позиції наук. соціалізму, залишився

соціалістом-утопістом. П. високо оцінював еволюційну теорію Ч. Дарвіна, піддавав різкій критиці *малтузіанство*, соціальний дарвінізм та ін. реакційні теорії. **ПОДОЛЯКА** Іван (пр. н. і см. невід.) — ватажок гайдамацького загону. Походив з бідних козаків містечка Кропивини (тепер село Золотоніського р-ну Черкас. обл.). В 30-х рр. 18 ст. юнаком пішов на *Заторицьку Січ*, де наймитував у заможних козаків. У кінці 40-х рр. вступив у гайдамацький загін. Навесні 1750 організував з селян і заporожців загін, який діяв у районі Горностайпіль, Чорнобиля, Хабного. Влітку 1750 керував П. загін захопив Радомисль. Взятого каральним загonom у полон П. польс.-шляхет. уряд видав царський указ. Даліша доля П. невідома.

ПОДОЛЯНИ — укр. населення Поділля. Істор. доля П., спілкування з сусідніми народами зумовили виникнення протягом віків деяких місцевих особливостей в їхній культурі й побуті. Традиційне житло П. — т. з. дільована («зрубна») хата, пофарбована переважно в блакитний або синій колір. У жіночому одязі своєрідність відзначалася сорочка з відкладним коміром, вишита чорними або блакитними нитками. Певні особливості й досі зберігаються в мові (подільський говір пд.-зх. діалекту укр. мови).

ПОДОЛЯНОЧКА — укр. дівочий хоровод-веснянка, який тепер став дитячим танцем-грою. Учасники співають, водять танець навколо дівчини-подольночки, яка жестами й мімікою відтворює текст і обирає когось замість себе. Після цього П. починається спокатку. Муз. розмір $\frac{3}{4}$, структура — квадратна з додатком одного такту (4 + 5). Темп помірний. На основі подольночки П. *Вірський* створив оригінальну сюжетну хореографічну мініатюру.

ПОДОЛЬСЬК — місто обласного підпорядкування Моск. області. РРФСР, районств. Розташований на р. Пахрі (прит. Москви). Залізнична станція. 205 тис. ж. (1981). Розвинуті машинобудування (виробн. швейних машин, парових котлів, устаткування для нафтопереробних підприємств), хіміко-металург. та кабельне виробн., цем. пром-сть. У П. — філіал Всесоюзного залозного політех. ін-ту, індустр. та буд. технікуми, мед. уч-ще. Будинки-музеї В. І. Леніна. В П. проживала сім'я Ульянових, неодиразово приїздив В. І. Ленін. П. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971). Утворений у 18 ст.

ПОДОЛЬСЬКИЙ Валентин Маркович (н. 3.ІІ 1931, м. Тернопіль Краснодар. краю) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1969. В 1953—59 навчався у Львів. ін-ті прикладного та декоративного мистецтва у В. Мухіна. Твори: пам'ятники — В. Коробкову в Феодосії (1959), борцям за возз'єднання в м. Трускавці Львівської обл. (1969), учасникам Хотинського повстання 1919 в м. Хотин Чернівецької обл., першодрукарем І. Федорову у Львові (обид-

ва — 1977), В. І. Леніну в Мукачеві Закарп. обл. (1978), три останні — у співавторстві з В. Ворисенком; композиції — «Клятва» (1968), «Заклик» (1969) та ін. З 1975 викладає у Львівському інституті прикладного і декоративного мистецтва.

Іл. див. також до статей *Луцьк*, т. 6, с. 245; *Львівська область*, т. 6, с. 271; на окремому аркуші до статті *Меморіальні споруди*, т. 6, с. 448—449.

ПОДРОЖНИК (*Plantago*) — рід багаторічних, рідше однорічних трав'янистих рослин родини подорожникових. Стебло переважно безлисте, листки зібрані в прикореневу розетку. Квітки дрібні, двостатеві. Суцвіття — колос або головка. Плід — коробочка. Понад 250 видів, пошир. у помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР бл. 30 видів, з них в УРСР — 15. Ростуть на луках, в степах, уздовж шляхів. Найпоширеніші: П. великий (*P. major*), П. середній (*P. media*), П. ланцетолістий (*P. lanceolata*). Ці види застосовують у народ. медицині як кровоочищуючий засіб тощо. П. великий культивують як лікарську рослину.

ПОДРОЖНЯНСЬКЕ РОДОВИЩЕ СІРКИ — на Пд. Львів. обл. УРСР, у межах *Передкарпатського сірконосного басейну*. Пром. скупчення сірки — у вапняках міоценового віку (див. *Міоценова епоха і міоценовий відділ*). Глиб. залягання сірконосних відкладів від 25 до 180 м, потужність від 1 до 25 м. Рудний поклад пластовидний. Вміст сірки бл. 24—25%. Сірка прихованокристалічна. Родовище обводнене. Відкрите 1959, розробляється з 1969. Сірчані руди родовища переробляють на роздільському виробничому об'єднанні «Сірка».

І. І. Алексенко.

ПОДРАЗЛИВІСТЬ — властивість клітин живого організму активно змінювати свою життєдіяльність під впливом діяння зовнішніх факторів (*поздразників*). П. є однією з осн. характеристик живого стану, що зумовлює здатність організму пристосовуватись до мінливих умов існування. Механізм П. пов'язаний з функціональною особливістю поверхневої мембрани клітини (див. *Мембрани біологічні*), що містить у собі необхідні для реагування на подразники рецепторні (див. *Рецептори*) молекулярні структури. Взаємодія подразника з цими структурами є початком ланки мембранних (див. *Біоелектричні потенціали*) та внутрішньоклітинних процесів, що зрештою створюють відповідну реакцію клітини. П. у одноклітинних і нижчих багатоклітинних організмів, які можуть відповідати на мех., хім. (іноді світлові та температурні) подразники, виявляється у зміні їхньої рухової діяльності (т. з. *таксиси*). У одноклітинних організмів може мати місце диференціювання їхньої поверхні залежно від розташування на ній рецепторних структур, чутливих до певних видів подразників. У багатоклітинних організмів диференціюються за типом П. окремі клітини. В деяких клі-

тинах П. стає їхнім осн. функціональним призначенням і набуває форми *збудливості*; у таких клітин у відповідь на дію подразника виникає особлива реакція — *збудження*. Збудження служить сигналом про дію подразника, що передається до ін. частин клітини і запускає там відповідні клітинні реакції. До збудливих клітин відносять нервові, м'язові та деякі секреторні клітини. Деякі нервові клітини відзначаються особливо високою чутливістю до дії зовн. подразників (напр., *механорецептори*, *терморецептори*); осн. функцією інших є проведення збудження (виникає *імпульс нервовий*). Завдяки наявності у нервових клітин *аксонів* вони можуть передавати сигнали про дію подразників на велику відстань. Поряд із забезпеченням взаємодії організму із зовн. середовищем П. є також механізм, що об'єднує клітини багатоклітинного організму у функціональні системи та регулює діяльність цих систем. Такий механізм ґрунтується на виробленні клітинами певних хім. речовин, що виділяються у міжклітинне середовище і діють потім або безпосередньо на поверхню ін. клітин (*медіатори*), або переносяться за допомогою *кровообігу* та *лімфообігу* (*гормони*). Клітини, що сприймають медіатори та гормони, впливи, відзначаються чутливістю до відповідних хім. факторів завдяки відповідним рецепторним структурам на їхній поверхневій мембрані. Вимірювання П. ґрунтуються на дослідженні відповідних клітинних чи системних реакцій під час дії подразників різної інтенсивності. Збільшення реакції при постійній силі подразнення розглядається як підвищення П. Відношення між силою подразнення та величиною клітинної реакції є нелінійними. Реакція виникає лише при досягненні подразнення певної сили (див. *Поріг подразнення*).

П. Г. Костюк.
ПОДРАЗНИКИ — чинники, що викликають різні зміни стану живого організму, тобто певні його реакції, зокрема *збудження*. Розрізняють П. фіз. (світло, звук, електр. струм), хім. (кислоти, луги, фармакологічні речовини), мех. (тиск, дотик). Найбільш досконало вивчена подразнююча дія електр. струму на нерви і м'язи. Див. *Біоелектричні потенціали*, *Поздразливість*.

ПОДРУЖЖА — чоловік і жінка, що перебувають у шлюбі. Конституція СРСР (ст. 53), конституції союзних (в УРСР — ст. 51) і авт. республік визначають, що П. є повністю рівноправним у сімейних відносинах. Рад. законодавство про шлюб та сім'ю, зокрема *Кодекс про шлюб і сім'ю УРСР*, встановлюють, що кожний з П. вільний у виборі заняття, професії і місця проживання. Питання виховання дітей та ін. питання життя сім'ї П. розв'язує спільно. Майно, набуто під час шлюбу, є спільною власністю П., і кожний з П. має рівні права щодо користування і розпорядження ним незалежно від наявності самостійного заробітку та його розміру. Майно, яке належало кожно-

В. М. Подольський.
Електрокардієграф. Мідь, 1967.

Подорожник великий:
1 — загальний вигляд рослини; 2 — квітка;
3 — плід.

Р. І. Подлякова.

му з П. до одруження, речі індивідуального користування (одяг тощо), а також одержане ним під час шлюбу в дар або в порядку спадкування, є окремою власністю кожного з них. Поділ майна П. в разі спору провадиться суд. Закон зобов'язує П. матеріально підтримувати один одного. В разі відмови в такій підтримці той з П., який є непрацездатним і потребує матеріальної підтримки, а також дружина в період вагітності і протягом року після народження дитини мають право на аліменти від другого з П., якщо той спроможний надати таку підтримку.

ПОДУШКО Зіновій (29.X 1887, с-ще Очеретин, тепер смт Очеретин Ясинуватського району Донец. обл. — 29.X 1963, Лодзь, ПНР) — укр. і польс. художник. У 1911 закінчив Київ. худож. уч-ще, 1917 — петерб. АМ. де навчався у Я. Цюнглієвського. З 1919 жив у Польщі (з 1921 — в Лодзі). Працював художником у міському театрі, в міськ. архіт.-проектному бюро. П. — майстер пейзажу («Захід сонця», «На пасовиську», «Чумацький табір», «Степове село», «Вечір у степу», «Лани збіжжя», «Вітряки», «Оранка», «На Дніпрі», «Самітні дерева», «Вечір у горах»).

Р. Я. Пилипчук.

ПОДУШНА ПОДАТЬ — основний прями́й податок у Рос. державі, запроваджений 1724 після скасування *подворного оподаткування*. Спочатку П. п. сплачувало все чоловіче населення д-ви, крім дворян, духовництва і осіб, які перебували на держ. службі. Кількість податного населення визначалася *ревізіями*. На Україну П. п. було поширено в 2-й пол. 18 ст. (1776 — на Слобожанщину, 1783 — Лівобережжя, 1796 — на Правобережжя). У 18 ст. П. п. становила бл. 50% усіх прибутків у бюджеті д-ви. В 19 ст. у зв'язку з розвитком непрямого оподаткування частка П. п. зменшилася. У 1776 від П. п. було звільнено купців, 1863 — цехових ремісників і міщан (крім Сибіру і Бессарабії). Скасовано П. п. в Європ. Росії, в т. ч. на Україні, 1887, в Сибіру — 1899.

ПОДЬЯКОВА Роза Іванівна (25.XI 1925, м. Бежиця, тепер у складі м. Брянська РРФСР — 26.V 1969, м. Жданов) — рос. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1969). Член КПРС з 1953. Після закінчення 1950 Моск. держ. ін-ту театрального мист. ім. А. В. Луначарського працювала в Дніпроп. рос. драм. театрі ім. М. Горького, згодом — в Микол. рос. драм. театрі ім. В. Чкалова, 1964—69 — в Донец. обл. рос. драматичному театрі (м. Жданов). Ролі: Комісар («Оптимістична трагедія» Вишневського), Валя («Іркутська історія» Арбузова), Анечка («Океан» Штейна), Любов Ярова (за однойменною п'єсою Тренєва), Діана («Собака на сіні» Лопе де Вега), Марія Стюарт («Марія Стюарт» Шіллера) та ін. Нагороджена орден. «Знак Пошани».

ПОДЬЯЧЕВ Семен Павлович [27.I (8.II) 1866, с. Оболіяново-Нікольське, тепер с. Подьячево Дмитровського р-ну Моск. обл. — 17.II 1934, там же] — рос. рад. письменник. Член Комуністичної партії

з 1918. Друкуватися почав 1888. У повісті «Митарства» (1902) змалював поневіряння селян-заробітчан у місті. Повісті й оповідання «Серед робітників» (1904), «У старовірців» (1907), «Кар'єра Захара Федоровича Дрикаліна» (1915) — про тяжке становище експлуатованого поміщиками селянства. У творах рад. часу висвітлював нові риси і явища в житті села («Два світи», 1923, та ін.). Автобіографічна повість «Мое життя» (т. 1—2, 1929—32).

Тв.: Избранные произведения. М., 1966.

ПОЕЗІЯ (грец. ποίησις, букв. — творення, творчість) — вся художня література (див. *Література*); в сучасному розумінні — художні твори, написані віршами, на відміну від прозових художніх творів. Термін «поезія» на означення всієї худож. л-ри, мистецтва слова взагалі існує від часів античності. Вживався у цьому значенні і в епохи середньовіччя, Відродження, класицизму, частково в 19 та 20 ст. (у працях Платона, Арістотеля, Буало, в укр. поетиках 17—18 ст., у творах В. Белінського, М. Чернишевського, І. Франка). Глумачення цього терміна в значенні «художня література» пов'язане з тим, що в давні часи віршовані форми переважали у всіх родах (*епос, лірика, драма*) і видах, або жанрах, л-ри (*ода, трагедія, епіграма* та ін.). У зв'язку з розвитком худож. прози (в зх.-європ. л-рах цей процес активізувався з 18 ст., в російській та українській — з 19 ст.) значення терміна «поезія» звузилося. П. і проза стали двома формами худож. мислення. У сучас. літературознавстві термін «поезія» вживається переважно на означення віршованої (див. *Віршування*) худож. творчості. Характерною особливістю П. є віршована будова; завдяки *ритмічності*, а також *ритмічності* творів набуває цілісності, рівноваги частин і цілого, краси звучання. В різні істор. періоди літ. розвитку П. набувала більшого чи меншого значення у порівнянні з прозою. У 1-й пол. 19 ст. поетична творчість О. Пушкіна і Т. Шевченка піднесла рос. і укр. л-ри на рівень світових. Великою ідейно-худож. силою сповнена революц. поезія І. Франка, П. Грабовського, Лесі Українки. У новітній П. вірш зазнає значних змін. Канонічні форми (*сондо, газель, тріолет, хоку*) стають менш поширеними, розвиваються способи вільнішої ритмічної організації вірша, з'являються форми, що стоять на межі між П. і прозою (*вірш-проза, верлібр*). Сама віршова форма ще не робить творів явищем П. Термін «поезія» часто розглядається і як особлива якість дійсності і світобачення, означаючи все високе і прекрасне (напр., «поезія праці», «поезія природи»). Цей термін вживається і в значенні сукупності віршованих творів якоїсь епохи, народу, окремого автора (напр., «поезія Відродження», «поезія М. Рильського»), а також у значенні окремого, конкретного твору (напр., поезія П. Тичини «Я утверджуюсь»).

Лит.: Арістотель. Поетика. К., 1967; Буало Н. Мистецтво поетики. К., 1967; Белінський В. Г. Разделение поэзии на роды и виды. В кн.: Белінський В. Г. Полное собрание сочинений. т. 5. М., 1954; Потебня А. А. Эстетика и поэтика. М., 1978; Франко І. Із секретів поетичної творчості. К., 1969; Новиченко Л. М. Поетичний світ Максима Рильського. К., 1980; Ільницький М. На пістрі серця і пера. К., 1980.

М. М. Ільницький.
ПОЕМА (грец. ποίημα, букв. — твір, творіння) — великий за обсягом віршований твір епічного або ліричного характеру. У процесі істор. розвитку зміст і форма П. зазнавали докорінних змін. П. бере початок у нар. творчості, зокрема в героїко-епічній пісні. На основі циклізації героїко-епічних пісень виник жанр епічної П., або *епопеї*. Давньогрец. поеми «Іліада» й «Одіссея», інд. «Махабхарата» й «Рамаяна», навіллонський епос про Гільгамеша відтворювали важливі істор. події загальнонавч. значення. Цими ж особливостями відзначаються й епічні П. раннього середньовіччя: ісл. «Пісня про мого Сіда», франц. «Пісня про Роланда», визначна пам'ятка л-ри Київ. Русі — «Слово о полку Ігоревім». Проте вже в античні часи зміст П. розширюється. Поряд з героїко-епічною («Енеїда» Вергілія) з'являється П. філософська («Про природу речей» Лукреція), дидактична («Роботи і дні» Гесіода), описова («Георгіки» Вергілія) тощо. Починаючи з визначного твору епохи Відродження — «Божественної комедії» Данте, у якій відіграв гуманістичні ідеї епохи, в П. активно проникає авторське ліричне начало. Великою поширення набула т. з. лицарська П., де на перший план виступає аналіз людських пристрастей («Несамовитий Роланд» Л. Аріосто, «Витязь в тигровій шкурі» Ш. Руставелі). Провідне місце посідала П. в 10—15 ст. у л-рах Скхду («Шахнаме» Фірдоусі, «Лейлі і Меджнун» Нізамі та ін.). На античні зразки орієнтувалися класицистична П. 17—18 ст. («Генріада» Вольтера, «Россиада» М. Хераскова). На противагу псевдокласич. канонам виникла бурлескна («Перелицьований Вергілій» П. Скаррона) та «іроїкомічна» («Душенька» І. Богдановича) поеми, особливою яких є невідповідність між нарочито зниженим стилем розповіді й «високим» предметом зображення. До цього різноманітності П. належить твір нової укр. л-ри «Енеїда» І. Котляревського, де засобами *бурлеску* змалювано реалістичні картини укр. життя і побуту. Романтична П. Дж. Байрона, О. Пушкіна, А. Міцкевича, М. Лермонтова. В укр. л-рі на реалістичну основу П. поставили Т. Шевченко. В його творчості є П. героїко-романтична («Гайдамаки»), соціально-побутова («Катерина»), сатирична («Сон», «Кавказ»), філософська («Марія»). Глибоким реалізмом, революц. ідеями проняті поеми «Кому на Русі жити добре» М. Некрасова, «Мойсей» і «Панські жарты» І. Франка, драм. поеми Лесі Українки. Героїчне начало П. утверджується в творах рос. рад. поетів: «Добре і

«Володимир Ілліч Ленін» В. Маяковського, «Василь Тьоркін» О. Твардовського, «Середина віку» В. Луговського, «Суд пам'яті» Е. Ісаєва, «Оза» А. Вознесенського та ін. Помітне місце посідає П. в укр. рад. поезії: «Червона зима» В. Сосюри, «Похорон друга» П. Тичини, «Прометей» А. Малишка, «Жага» М. Рильського, «Безсмертя» М. Бажана, поеми Л. Первомайського, В. Мисика, І. Муратова, І. Драча, Л. Костенко, Б. Олійника, В. Коротича та ін. П. — популярний жанр в літературах усіх союзних республік СРСР (поєми Р. Гамзатова, Е. Межелайтіса, М. Каріма та ін.). Деякі письменники, щоб підкреслити значимість або поетичність зображуваних явищ і подій, називають П. прозові твори («Мертві душі» М. Гоголя, «Поєма про море» О. Довженка).

Лит.: Арістотель. Поетика. К., 1967; Буало Н. Мистецтво поетичне. К., 1962; Соколов А. Н. Очерки по истории русской поэмы XVIII и первой половины XIX века. М., 1935; Сердюк П. О. Людина в поемі. К., 1970; Гнатюк М. П. Поєма як літературний вид. К., 1972. В. П. Іванисенко.

ПОЕТИКА [грец. ποιητική (τέχνη) — мистецтво творення; поетичне мистецтво] — 1) Одна з галузей літературознавства, наука про основні закономірності розвитку худож. л-ри як мистецтва слова. Висновки й трактування П. змінювались історично. Розвиток П. бере початок від праці Арістотеля «Про мистецтво поетичне» (4 ст. до н. е.). Оригінальні праці з П. належать ученим Китаю (Лу Цзі) та Індії (Дандін). У 17 ст. Буало сформулював осн. принципи П. класицизму, яка мала нормативний характер. Значний вклад у розвиток П. внесли просвітителі Д. Дідро, Г. Е. Лессінг. У Київ. Русі першу статтю з П. «О образех» (перекладена з грец.) вміщено в Ізборнику Святослава 1073. У 17—18 ст. праці з поезики («пітики») писали вчені Київської академії — Т. Олександрович, Г. Кониський, Ф. Прокопович. Новаторами в галузі П. були М. Ломоносов, Г. Сковорода. Велике значення для розвитку П. в Росії і на Україні мала діяльність В. Бєлінського, М. Чернишевського, М. Добролюбова, І. Франка. У широкому значенні термін «поетика» збігається із значенням «теорія літератури». 2) Розділ теорії літератури, в якому розглядаються питання поетичної майстерності: композиції, образної мови, ритміки тощо. 3) Сукупність худож. засобів у творчості окремого письменника (поетика Т. Шевченка) або певного літ. напрямку (П. романтизму).

Лит.: Арістотель. Поетика. К., 1967; Буало Н. Мистецтво поетичне. К., 1967; Франко І. Із секретів поетичної творчості. Львів, 1961; Бєлєдкий А. І. Избранные произведения по теории литературы. М., 1964; Сивокін Г. М. Давні українські поетики. Х., 1960; Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1963. Г. К. Сидоренко.

ПОЖАРНОБАЛКІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення ранньоскіфського часу (кін. 7 — поч. 5 ст. до н. е.) із зольниками, виявлене поблизу с. Пожарної Балки

Полтавського р-ну Полтав. обл. Досліджували його 1949. Виявлено залишки вогнища від наземного житла, госп. ями. Знайдено численні уламки глиняного посуду (лощеного і нелощеного), кістки тварин (переважно свійських), побутові й господарські предмети (глиняні прясельця, грузила, кістяні проколки, уламки залізних ножів тощо).

ПОЖАРОВ Микола Арсентійович [25.XI (7.XII) 1895, с. Золотков, тепер смт Гусь-Хрустального р-ну Владимирської обл. — 20.VI 1928, Смоленськ] — учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни. Член Комуністичної партії з 1916. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Робітник, з 1915 — матрос Балт. флоту. З жовтня 1917 — секретар Севастопольського к-ту більшовиків, з грудня 1917 — член Військ.-революц. к-ту, голова Севастопольської Ради робітн., солдатських і матросських депутатів. З березня 1918 — член Таврійського губкому партії, член ЦВК Рад Тавриди, особливоуповноважений Раднарком Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди у Верховному військ.-революц. штабі; з червня 1918 — голова Яросл. повітової Ради. В 1919—22 — комісар штабу Пн. фронту, Оперативного управління Зх. фронту, голова революц. трибуналу 16-ї і 6-ї армій Зх. фронту. З 1923 — на парт. і госп. роботі.

ПОЖАРСЬКИЙ Дмитро Михайлович [1.XI 1578 — 20(30).IV 1642, Москва, похований у Суздалі] — рос. держ. і військ. діяч, князь, боярин (з 1613). В період польської і шведської інтервенції початку 17 століття 1608—10 був прибічником Василя Шуйського в його боротьбі проти Лжедмитрія II. Разом з К. Мініним став керівником народного ополчення 1611—12. Керував воєнними діями проти польсь.-шляхет. інтервентів 1613—18. Був воеводою в Новгороді (1628—30), очолював ряд моск. приказів. К. Мініну й П. встановлено пам'ятники в Москві (1804—18, скульптор І. П. Мартос) та Нижньому Новгороді (тепер м. Горький; 1826, скульптор А. І. Мельников).

ПОЖЕЖА — неконтрольоване горіння, що розвивається у часі і просторі. Знищує матеріальні цінності і створює загрозу для життя людей. Спричинюється в основному необережним поводженням з вогнем, порушенням правил і норм експлуатації електр. приладів та виробничого устаткування, самозайманням матеріалів (речовин). Є П. зовнішні (відкриті), напр. степові, лісові, нафт. і газових фонтанів, і внутрішні (закриті), напр. на шахтах. В кожному просторі, охопленому пожежею, умовно розрізняють зони: активного горіння (осередок П.), теплового впливу й задимлення. В зоні активного горіння матеріали взаємодіють переважно з киснем атм. повітря, відбувається тління, спостерігається полум'я, виділяється тепло і дим. Спалими конструкції і матеріали під впливом тепла нагріваються і займаються, а неспалими деформуються. Найбіль-

ші т-ри в цій зоні характерні для зовнішньої П. і становлять в середньому 1000—1250° С (тверді матеріали), 1100—1300° С (рідини) і 1200—1350° С (горючі гази). Зону активного горіння оточує інша зона — теплового впливу, де т-ра нижча (прибл. на 60—80° С), та все ж небезпечна для навколишніх об'єктів і людей. Продукти згоряння (дим), які виділяються при П., утворюють зону задимлення. Чимало з них відзначаються підвищеною токсичністю, особливо при горінні полімерів. Для боротьби з П. використовують пожежну техніку. Див. також статті Пожежна охорона, Пожежний нагляд.

Лит.: Демидов П. Г., Шандыба В. А., Щеглов П. П. Горение и свойства горючих веществ. М., 1981.

В. В. Петренко.

ПОЖЕЖНА ОХОРОНА — в СРСР система державних і громадських заходів щодо запобігання пожежам, а також ліквідації їх; організація, що здійснює боротьбу з пожежами. В Росії, в т. ч. на Україні, віддавна осн. заходами боротьби з пожежами були категорична заборона необережно користуватись вогнем у літній сухий період і покарання винуватців; пожежну повинність у містах несли самі жителі. Лише в 19 ст. створено перші професійні пожежні команди: у Петербурзі — 1803, у Києві — 1841. Пізніше такі команди почали діяти в Харкові, Одесі, Катеринославі та ін. містах. У 1907 на Україні було 290 пожежних команд, з них 201 — добровільна. Державного значення П. о. набула після Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли В. І. Ленін підписав (17.IV 1918) декрет «Про організацію державних заходів по боротьбі з вогнем». Вже 1926—27 в союзних республіках, зокрема на Україні (1927), був сформований апарат Державного пожежного нагляду. Завершальною у справі організації П. о. була постанова ВЦВК і РНК СРСР (7.IV 1936) про Державний пожежний нагляд, яка визначала його функції й права. Велике значення для розвитку П. о. мала постанова Ради Міністрів СРСР (15.VII 1977) «Про заходи по підвищенню пожежної безпеки у населених пунктах і на об'єктах народного господарства».

Найважливішим завданням П. о. є пожежна профілактика, що полягає у попередженні пожежі, обмеженні зони поширення виниклих пожеж, створенні умов для евакуації людей з будинків, де виникла пожежа. В основу цієї профілактики покладено систему державних стандартів, правил і норм пожежної безпеки при проектуванні, будівництві й експлуатації підприємств, навч. закладів, адміністративних і житлових будинків тощо. П. о. нерозривно пов'язана з застосуванням засобів пожежної техніки і вогнезахисних матеріалів, забезпеченням пожежного водопостачання, спорудженням протипожежних перепон і спец. конструкцій (див. Брандмауер), з підвищенням вогнестійкості матеріалів, додержанням правил експлуатації виробничого устатку-

вання, систем опалення тощо. Важливою частиною профілактичної діяльності є масово-роз'яснювальна робота серед населення, спрямована на виконання правил пожежної безпеки, на ознайомлення з найпростішими прийомами гасіння пожеж, з заходами особистої безпеки при пожежі. Поряд з професійними пожежними частинами П. о. забезпечують добровільні пожежні дружини, в сільській місцевості створюють пожежно-вартову охорону. Підвищення беззастатності пожежних підрозділів сприяє *пожежно-прикладний спорт*. У 1957 створено *Українське добровільне пожежне товариство*. В УРСР медалью «За відвагу на пожежі» нагороджено (1980) 1233 чоловіки.

Лит.: Предупреждение и тушение пожаров на промышленных предприятиях. К., 1978; Обухов Ф. В. Советская пожарная охрана. М., 1979; Противопожарные мероприятия на промышленных предприятиях. К., 1979; Шувалов М. Г. Основы пожарного дела. М., 1979. В. Г. Ковшун.

ПОЖЕЖНА ТЕХНІКА — техніка, якою запобігають пожежі, обмежують або гасять її, захищаючи від неї людей і матеріальні цінності. Першими засобами П. т. були ручні пожежні насоси, що їх використовували (16—17 ст.) в Німеччині, Голландії, Росії тощо. Оригінальну конструкцію пожежного насоса запропонував (1739) А. К. Нартон. У 1829 в Лондоні стала до ладу парова пожежна машина. В Росії перші парові пожежні насоси діяли з 1862. Наступного року в Москві видав першу продукцію з-д протипожежного устаткування. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. в Німеччині, а згодом в ін. країнах для боротьби з пожежами застосовували автомобілі, обладнані мех. пожежними насосами, пожежні драбини. В СРСР розвиток П. т. почався з 20-х рр. Вже 1925 Ленінградський гідромеханічний з-д випустив перші пожежні машини. В подальші роки було налагоджено випуск піноутворювачів, пожежогасильних порошоків і апаратури для їх подавання. Уперше в світі розроблено техніку і способи гасіння газових і нафтових фонтанів методом вдування. З 1967 почали діяти установи газозводного (сумішшю відхідних газів турбореактивних двигунів і пари води) гасіння газу і нафти.

Осп. засобами П. т. (мал.) є пожежні машини: автоцистерни — з запасом води (2—10 тис. л) і піноутворювачів, пересувні насосні

станції (продуктивність їхнього насоса — 110 л за секунду), автодрабини (з висотою підйому до 45 м), мотопомпи (продуктивністю до 1600 л води за хвилину), автомобілі рукавні, газозводного, пінявого або порошкового гасіння, автомобілі аеродропної служби, автомобілі зв'язку й освітлення та ін. До них належать також пожежні поїзди (вагононасосна станція, кілька цистерн місткістю по 25—50 тис. л води), пожежні судна (продуктивність кожного їхнього насоса — до 1000 м³ води за годину), вздовж бортів яких прокладено трубопроводи зрошувальної системи, спец. обладнані пожежні літаки і вертольоти (Як-12, Мі-6 та ін.). Крім того, засобами П. т. є стаціонарні установки водяного, пінявого, газового і порошкового пожежогасіння, пристрої сигналізації (напр., оповісники, що реагують на тепло, дим і світло), розміщені в середині об'єктів, пристрої автоматики (розпилювачі вогнегасильних речовин, піногенератори, датчики, що виявляють місця загоряння), вогнегасники, пожежні гідранти (див. також *Пожежне водопостачання*), пожежний інструмент тощо. В СРСР проблеми П. т. досліджують у Всесоюзному н.-д. ін-ті протипожежної оборони (Балашиха), у спец. н.-д. лабораторіях та конструкторських бюро пожежних машин. Найбільшим в СРСР є завод протипожежного устаткування в Чернівському обл. Розвиток П. т. пов'язаний з дальшою механізацією гасіння пожеж, створенням високоєфективних вогнегасильних засобів і речовин, максимальним полегшенням і підвищенням безпеки праці пожежників, створенням швидкодіючих стаціонарних автоматизованих протипожежних пристроїв.

Лит.: Севриков В. В. Автономная автоматическая противопожарная защита промышленных сооружений. К.—Донець, 1979; Шувалов М. Г. Основы пожарного дела. М., 1979.

О. О. Добровольський.

ПОЖЕЖНЕ ВОДОПОСТАЧАННЯ — постачання населеним пунктам та ін. об'єктам води, необхідної для гасіння пожежі. Для П. в. використовують пожежні водопроводи, що їх, як правило, об'єднують з водопроводом господарсько-питного або технічного (див. *Водопостачання*). Іноді (для об'єктів найнебезпечніших у пожежному відношенні) споруджують окремі пожежні водопроводи. На об'єктах, де водопроводу немає або потужність його невелика (напр., у сільс. місцевості), воду забирають, користуючись пересувними пожежними насосами (мотопомпами), з природних або штучних водойм та спец. місткостей. З зовн. водопровідних мереж вода надходить через пожежні гідранти. В пожежних водопроводах низького тиску (не менше 0,1 МПа) вода подається по пожежних рукавах у пересувні пожежні насоси; у водопроводах високого тиску (понад 0,7 МПа) вона спрямовується по пожежних рукавах на місце пожежі, а необхідний тиск створюється стаціонарними пожежними насосами, встановлени-

ми на насосній станції. Всередині житл. будинків висотою понад 12 поверхів, у великих громад. спорудах і пожежонебезпечних цехах пром. підприємств передбачають внутр. пожежний водопровід, з якого воду забирають через пожежні крани (компактні струмені води зрошують найвіддаленіші ділянки приміщень). Застосовують і автом. sprinklerні та дренчерні системи пожежогасіння. Sprinklerна система являє собою сукупність труб (під стелею приміщення) з головками, що відкриваються при збільшенні т-ри вище встановленого рівня. В дренчерній системі головки постійно відкриті, а вода надходить у труби автоматично. В СРСР норми витрати води на гасіння пожежі встановлено *Будівельними нормами і правилами*.

Див. також *Пожежна техніка*. **ПОЖЕЖНИЙ НАГЛЯД** — в СРСР державний нагляд за додержанням правил і норм щодо запобігання пожежам, безпека людей при виникненні пожежі, забезпечення об'єктів нар. г-ва і населених пунктів засобами протипожежного захисту і пожежної техніки тощо. Здійснюється Головним управлінням пожежної охорони МВС СРСР, управліннями (відділами) пожежної охорони м-в внутрішніх справ союзних і автономних республік та управліннями внутрішніх справ виконкомів крайових, обласних і міських рад народних депутатів. Він здійснюється, крім того, відділами (відділеннями, інспекціями, інспекторами) держ. пожежного нагляду відділів внутр. справ виконкомів округів, міських і районних рад народних депутатів, частинами пожежної охорони міст, селищ міського типу і районних центрів, а також підрозділами пожежної охорони, безпосередньо підпорядкованими МВС СРСР. Органи П. н. розробляють рекомендації по посиленню пожежного захисту об'єктів нар. г-ва і населених пунктів, сприяють їхній реалізації, розробляють (за участю заінтересованих організацій) і затверджують правила пожежної безпеки при експлуатації будинків та споруд і проведенні будівельних робіт, беруть участь у державних комісіях по прийманню в експлуатацію підприємств, будинків, споруд тощо. Їм надано право притягати до відповідальності осіб, винних у порушенні правил і вимог пожежної безпеки, а також припиняти експлуатацію об'єктів, на яких виникає безпосередня загроза пожежі. Див. також *Гірничий нагляд*, *Гірничорятувальна справа*, *Емергетичний нагляд*, *Котлонагляд*.

О. В. Скобелко.
ПОЖЕЖНО-ПРИКЛАДНИЙ СПОРТ — вид спорту, що включає комплекс вправ і елементів, які застосовуються для успішної боротьби з вогнем. В програму змагань з П.-п. с. входять: подолання 100 м смуги з перешкодами, пожежна естафета (4 × 100 м) з перешкодами, підняття по пожежних драбинах, вміння користуватися пожежною технікою тощо. Зародився в СРСР. Перші змагання відбулися 1937. З 1948 проводиться всесоюзні змагання, а з

Пожежна техніка:

1 — пожежна автоцистерна; 2 — пожежний автомобіль порошкового гасіння; 3 — пожежний автомобіль аеродропної служби; 4 — пожежне судно.

1965 — чемпіонати СРСР. В 1963 П.-п. с. включено до *Єдиної Всесоюзної спортивної класифікації*. В 1964 створено Федерацію П.-п. с. СРСР. З 1968 проводяться міжн. змагання з П.-п. с., в яких беруть участь команди СРСР, НРБ, НДР, СРР, ЧССР, ПНР.

ПОЖИВНІ СЕРЕДОВИЩА — рідкі або тверді середовища, на яких в лабораторних або промислових умовах вирощують бактерії, мікроскопічні гриби, найпростіших, віруси, культури клітин. За допомогою П. с. одержують чисті культури мікроорганізмів та культури тканин, вивчають морфологічні, фізіологічні, культуральні та ін. властивості, а також проводять кількісний облік, диференціацію клітин, зберігають їх тощо. Розрізняють П. с. природного походження, склад яких точно не встановлено (рослини та м'ясо-нідари, настій, екстракти, солодове сусло, молоко, яйця, сироватка, соки плодів, шматочки картоплі, моркви, внутр. органів тварин, зерна рису, шпона тощо), та синтетичні П. с., які містять розчини певних мінеральних і органічних солей, вуглеводів, амінокислот, вітамінів тощо. Використовують також напівсинтетичні П. с. Тверді П. с. одержують додаванням до рідких П. с. *агар-агару, желатину*, рідше — силікагелю. Всі П. с. стерилізують (див. *Стерилізація*) в автоклаві або фільтруванням через спеціальні фільтри. При виготовленні певного П. с. особливе значення має встановлення відповідного рН. Розрізняють універсальні П. с., на яких можуть рости багато груп мікроорганізмів, елективні П. с., що забезпечують розвиток мікроорганізмів з певними фізіол. властивостями, диференціальні-діагностичні П. с., які, зокрема, дають змогу визначати патогенні мікроорганізми, та ін. Одні мікроорганізми (напр., *автотрофи*) ростуть на П. с., що містять лише розчини неорганічних солей, інші (напр., *гетеротрофи*) — на складних природних та синтетичних П. с. На безазотних П. с. виділяють організми, що фіксують азот. Про здатність досліджуваних мікроорганізмів до біосинтезу *протеолітичних ферментів* свідчить розрідження м'ясо-пептонового желатину та просвітлення молока. В промисловості на П. с. одержують велику кількість мікробної маси і продуктів *метаболізму* мікроорганізмів: *антибіотики*, вітаміни, амінокислоти тощо.

Є. І. Коасніков.

ПОЖИВНІСТЬ КОРМІВ — властивість кормів задовольняти потреби тварин у поживних речовинах. Корми оцінюють за загальною (кормовий еквівалент, кормова одиниця), енергетичною (енергетична кормова одиниця), протеїновою або білковою (протеїнове відношення), амінокислотною, жирною, вуглеводною, вітамінною та мінеральною поживністю. П. к. визначають за хіміч. і фіз. станом корму, вмістом у ньому необхідних поживних речовин та енергії, перетравності, ступенем *асиміляції*, повноцінністю і продуктивністю дією. Чим більшою

мірою корми або *кормовий раціон* задовольняють потреби тварин, тим вища їх поживність. П. к. залежить від кліматич. умов, ґрунту, агротехніки, сорту і фази вегетації кормових рослин, способів заготівлі, зберігання й обробки кормів для згодовування тощо. Знання П. к. необхідні для кормовиробництва, раціонального використання кормів, порівняння й заміни за поживністю окремого корму, одержання високої продуктивності тварин, складання кормових раціонів, норм і планів заготівлі кормів. Для практичного користування розроблено таблиці П. к. за найважливішими показниками. Див. також *Годівля сільськогосподарських тварин*.

Лит.: Хімічний склад і поживність кормів. К., 1973; Довідник поживності кормів. К., 1978. Г. В. Танцюров.

ПОЖИЛЕ — грошова плата, яку стягували в Рос. державі поміщики з селян за їхній перехід до іншого поміщика. Вперше згадується в *Судебнику 1497*. В зв'язку з заборонаю сел. переходів сплата П. припинилася в 17 ст. П. стягували й на Чернігово-Сіверщині, яка відійшла 1503 від Великого князівства Литовського до Рос. д-ви. П. було засобом прикріплення селян до землі.

ПОЗААТМОСФЕРНА АСТРОНОМІЯ — галузь астрономії, що досліджує космічні об'єкти за допомогою апаратури, виведеної за межі земної атмосфери. Апаратуру встановлюють на *штучних супутниках Землі, космічних зондах, орбітальних обсерваторіях*, на Місяці тощо. Завдання П. а. полягає в розширенні діапазону спостережень і усуненні завад, зумовлених земною атмосферою. П. а. вивчає рентгенівське, ультрафіолетове, інфрачервоне та гамма-випромінювання небесних тіл, корпускулярні потоки, а також магн. поля в околі космічних об'єктів і в міжпланетному просторі. П. а. досліджує і земні об'єкти. В. П. Цесевич.

ПОЗАГАЛАКТИЧНА АСТРОНОМІЯ — розділ астрономії, що вивчає світ, який лежить за межами нашої зоряної системи — *Галактики*. П. а. почала розвиватись у першій чверті 20 ст., коли стало ясно, що спостережувані спіральні й еліптичні туманності лежать поза межами нашої Галактики і є великими зоряними системами. П. а. вивчає структуру позагалактичного поля, групи, що характеризують його, скупчення та хмари *галактик* тощо. Одне з осн. завдань П. а. — вивчення найближчих галактик, які утворюють місцеву групу їх (радіус бл. 0,6 Мпк), включаючи нашу Галактику, Магелланові Хмари і Туманність Андромеди. Велике значення має правильне пояснення фіз. процесів, що відбуваються в них: потужного радіовипромінювання, викидання з релятивістськими швидкостями струменів матерії, грандіозних вибухів ядра з високою світністю чи надлишком ультрафіолетового випромінювання тощо. Для одержання правильних результатів у цих дослідженнях важливу роль відіграє розробка методів визначення точних віддалей до

позагалактичних об'єктів. Результати П. а. використовують у *космології* — науці про розвиток *Всесвіту* як цілого. Т. А. Агекян.

ПОЗАЕКОНОМІЧНИЙ ПРИМУС — примус до праці, що ґрунтується на відносинах безпосереднього панування й підкорення, на особистій залежності працівника від експлуататора. Характерний для рабовласницького і феодалного суспільств. П. п. — це вияв власності експлуататора не лише на *засоби виробництва*, а й на самого робітника, є умовою й передумовою привласнення рабовласниками і феодалами результатів *додаткової праці* рабів та кріпосних селян. Широко використовувався в період т. з. *первісного нагромадження капіталу*. За капіталізму існує екон. примус, оснований на особистій юрид. свободі робітника, повністю позбавленого засобів виробн. і тому змушеного продавати свою *робочу силу* капіталісту.

ПОЗАЗЕМНІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ — гіпотетичні суспільства розумних істот, існування яких можливе на інших планетних системах. Проблема існування таких цивілізацій та встановлення контактів з ними наз. проблемою СЕТІ (англ. Communication with Extraterrestrial Intelligence — зв'язок з позаземним розумом). Уявлення про єдиність законів розвитку матерії, наявність життя на Землі, а також дані астрономії про існування планетних систем, подібних до *Сонячної системи*, дають підставу для висновку про можливість життя в ін. областях *Всесвіту*. Фіз. умови на планетах Сонячної системи (крім Землі) непридатні для розвитку та існування розумного життя. Проведені експерименти по виявленню П. ц. та встановленню зв'язків з ними поки що не дали позитивних результатів.

ПОЗАКЛАСНА РОБОТА в школі — складова частина навч.-виховної роботи, одна з форм організації дозвілля учнів. Дає широкі можливості для всебічного розвитку учнів і підготовки їх до життя. П. р. організовується й проводиться в позаурочний час піонерською й комсомольською орг-ціями та ін. органами дитячого самоврядування за активною допомогою і при тактовному керівництві з боку пед. колективу, особливо *класних керівників, вихователів*, організаторів позакласної і позашкільної роботи, *вожатих піонерських*. Значну допомогу учням в організації П. р. надають *позашкільні заклади*. За змістом П. р. дуже різноманітна: суспільно-політ., освітня, громадсько-корисна, фізкультурно-спортивна, заняття різними видами мистецтва. Осн. форми організації П. р.: масова робота (заняття в шкільних клубах, шкільні вечори, диспути, екскурсії та ін.), гурткова робота та індивідуальні заняття (позакласне читання, колекціонування тощо). П. р. тісно пов'язана з навч.-виховною, що проводиться на уроках.

ПОЗАКОРЕНЕВЕ ПІДЖИВЛЕННЯ РОСЛИН — агротехнічний захід, *підживлення рослин* мінеральними солями через листя

ПОЗАМАТКОВА
ВАГІТНІСТЬ

шляхом обприскування їх живильними речовинами. Спрямоване на підсилене живлення рослин в період їх вегетації. Проводять за допомогою с.-г. авіації. Застосовують на плодово-ягідних насадженнях, багаторічних травах, луках і пасовищах. П. п. р. розчином сечовини застосовують на посівах озимої пшениці у фазі колосіння з метою збільшення кількості білка в зерні.

П. О. Дмитренко.

ПОЗАМАТКОВА ВАГІТНІСТЬ — патологічна вагітність, під час якої запліднена яйцеклітина розвивається поза порожниною матки. Залежно від місця імплантації (прикріплення) яйця розрізняють трубу (99% випадків), яєчникову і черевну вагітність, а також вагітність в рудиментарному (додатковому) розі матки. Найчастіше П. в. є наслідком запальних процесів у придатках матки, порушення функції яєчників, інфекцій, розвитку поліпів, пухлин та ін. захворювань, а також тривалої лактації. Перебіг і симптоми П. в. різноманітні і залежать від її форми, стадії розвитку і характеру порушення. Вагітність, що переривається аналізом розрину труби, супроводжується сильними переймивидними болями унизу живота або в одній з пахових ділянок. У зв'язку з масивною внутрішньоочеревною кровотечею виникає блідість шкірних покривів, пульс частий, слабкого наповнення, тиск падає, може наступити втрата свідомості. Швидко нарастають симптоми подразнення очеревини (здуття живота, хворобливість та ін.). Лікувати її — хірургічно.

Літ.: Яковлев И. И. Неотложная помощь при акушерской патологии. Л., 1971; Беккер С. М. Патология беременности. Л., 1975; Практическое акушерство. К., 1976.

В. Я. Голота.

ПОЗАПІЧНА ОБРОБКА металів — очищення розплавлених металів від небажаних домішок поза плавильною піччю. Проводиться в ковші, виливниці або камері, а також у струмені металу при випусканні з плавильного агрегату або при переливанні з ковша в ківш. До П. о. належать рафінування сталі рідкими синтетичними шлаками і твердими шлакоутворюючими матеріалами, дегазація її продуванням нейтральними газами і вакуумування сталі. Спосіб рафінування сталі в процесі електрошлакового відлявання великих зливків розроблено (1962) в Електрозварювання інституті ім. Є. О. Патона АН УРСР. Позапічній обробці піддають насамперед сталі спец. призначення, напр. конструкційні, нержавіючі і кулькоподшипникові. Така обробка зменшує вміст сір-

ки, фосфору, газів і неметалевих включень, поліпшує мех. і експлуатаційні властивості сталі, знижує ураженість зливків поверхневими і внутрішніми дефектами (див. Дефекти металів). До того ж П. о. сприяє підвищенню продуктивності плавильних агрегатів (скорочуючи тривалість плавки).

М. Т. Привалов.

ПОЗАРОБОЧІЙ ЧАС — частина календарного часу, не зайнятого суспільно необхідною працею в нар. господарстві. Включає час, пов'язаний з роботою на виробі. (час у дорозі на роботу й назад, приймання й здавання змін до і після встановленого робочого дня, час неоплаченої обідньої перерви на роботі), час, затрачений на ведення домашнього г-ва, час, зайнятий в особистому підсобному г-ві, час на задоволення фізіологічних потреб (сон, особиста гігієна, їжа), вільний час (дозвілля), ін. затрати часу. Скорочення робочого дня за соціалізму збільшує П. ч., який трудящі використовують за своїм бажанням. В СРСР тижневий фонд П. ч. робітників пром-сті збільшився 1980 порівняно з 1913 на 18 год. Річний фонд П. ч. трудящих підвищився і внаслідок збільшення тривалості оплачуваної відпустки (див. Відпустки в СРСР). З розвитком галузей нар. г-ва, що надають особисті послуги (див. Побутове обслуговування населення), та переходом на 5-денний робочий тиждень з двома вихідними днями структура П. ч. значно поліпшилася. Це розширило можливості для підвищення кваліфікації, культурного рівня й збільшення часу відпочинку трудящих.

В. Б. Козак.

ПОЗАЧЕРГОВА ТРЕТЯ СЕСІЯ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УРСР — відбулася 13—14. XI 1939 в Києві. На ній було розглянуто заяву Повноважної комісії Народних Зборів Західної України про прийняття Зх. України до складу УРСР. Комісія доповіла сесії одностайну волю трудящих краю про включення Зх. України до складу УРСР, щоб возз'єднати укр. народ у єдиній Укр. Рад. д-ві. В заяві вказувалося, що 1. XI 1939 Верховна Рада СРСР на Позачерговій 5-й сесії задовольнила прохання трудящих Зх. України і прийняла закон про включення її до складу СРСР з возз'єднанням з УРСР. Повноважна комісія за дорученням Нар. зборів Зх. України просила Верховну Раду УРСР прийняти Зх. Україну до складу УРСР і цим здійснити возз'єднання укр. народу. Після широкого обговорення П. т. с. В. Р. УРСР 14. XI одностайно затвердила закон про прийняття Зх. України до складу УРСР. Президії Верховної Ради УРСР було доручено призначити день виборів депутатів до Верховної Ради УРСР від Зх. України і визначити адм. поділ областей і районів Зх. України.

Літ.: Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (1939—1949 рр.). Збірник документів і матеріалів. К., 1949; Бабій Б. М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР. К., 1954; История государства в права Украинской ССР. К., 1976.

ПОЗАШКІЛЬНА ОСВІТА — сукупність форм культурно-освітньої, загальноосв. та виховної роботи серед дорослого населення. В Росії, в т. ч. на Україні, почала розвиватися в 2-й пол. 19 ст. П. о. займалась осв. т-ва, земства, профспілки (після 1905), невідільні школи, народні будинки, народні університети та ін. культурно-осв. установи для дорослих. Після перемоги Великої Жовтв. соціалістич. революції П. о. включена в заг. систему нар. освіти і стала однією з важливих і поширених форм підвищення політ. і осв. рівня трудящих. Після організації Головлітосвіти (1920) дістала назву політико-освітньої, а пізніше — культур.-осв. роботи. В СРСР створено широку мережу держ. і громад. культур.-осв. установ — клубів, б-к, музеїв.

ПОЗАШКІЛЬНІ ЗАКЛАДИ — в СРСР державні й громадські організації та інструктивно-методичні установи з позашкільної роботи з дітьми й підлітками. Є П. з. загальної типу (палаци і будинки піонерів та школярів, дитячі парки, піонерські табори, дитячі сектори профспілок), клубів і палаців культури) і спеціалізовані (дитячі б-ки, театри, спорт. школи, станції юних натуралістів, техніків, туристів, дитячі залізнички, мор. та річкові пароплавання, лісництва). Більшість П. з. перебуває у віданні м-в освіти союзних республік.

Республіканська станція юних натуралістів. Київ

Робота П. з. регламентується Положенням про цілі, завдання, методи і форми їхньої діяльності. П. з. використовують такі форми роботи: гуртки, наук. т-ва і клуби, літ. об'єднання й театри; читальні конференції й диспути на різні теми; виставки, картинні галереї, спартакіади; походи по місцях трудової і бойової слави; екскурсії й туристично-краєзнавчі походи; спорт. секції; військ.-спортивні ігри; трудові десанти по наданню допомоги колгоспам і радгоспам, охороні природи й пам'яток культури, пам'ятників воїнам, загиб-

Дніпропетровська міська дитяча флотилія.

Позашкільні заклади. Палац піонерів і школярів у Сімферополі.

Позашкільні заклади. Урочища ліпівка в піонерському таборі «Ясний» у Кончі-Заспі під Києвом.

лим у боротьбі за свободу й незалежність нашої Батьківщини; святокові вечори й дитячі ранки, вечори відпочинку; зустрічі з цікавими людьми та ін. Робота П. з. сприяє формуванню основ комуністичного світогляду, вихованню політ. свідомості й розвитку суспільної активності школярів, вихованню комуністичної моралі, основ естетичної культури й розвитку худож. здібностей; фіз. досконалості, зміцненню здоров'я. В Укр. РСР

Дитяча залізниця в Запоріжжі.

працює понад 1,8 тис. П. з., у т. ч. 804 палати і будинки піонерів та школярів, 280 станцій юних техніків, 213 станцій юних натуралістів, 446 спорт. шкіл, 28 екскурсійно-туристичних станцій, 14 дитячих парків, 15 дитячих річкових і мор. флотилій, 13 дитячих залізниць та ін. В республіці працювало 22,5 тис. піонерських таборів, в яких побувало 6448 тис. дітей (1981). Збудовано 9 тис. дитячих майданчиків і понад 2800 спорт. споруд.

Робота П. з. тісно пов'язана з навчально-виховним процесом у школі і з життям всього рад. народу, що дає змогу повніше забезпечити ефективне виконання завдань комуністичного виховання підростаючого покоління.

Лит.: Організатор позакласної та позашкільної виховної роботи. К., 1976; Внешкольные учреждения. М., 1978.

ПОЗАШЛЮБНІ ДІТИ — діти, що народилися у матері, яка не перебуває в шлюбі з їхнім батьком. За рад. законодавством, якщо походження П. д. від даних батьків встановлено у передбаченому законом порядку, то П. д. мають такі самі права і обов'язки щодо батьків та їхніх родичів, як і діти, народжені у шлюбі. Закон (в УРСР — ст. 53, 55 КпШС УРСР) передбачає, що запис про батька П. д. можна зробити на підставі спільної заяви батька і матері з проханням записати батьком громадянина, що підписав заяву, або на підставі суд. рішення при відсутності такої заяви; в протилежному разі запис провадиться за призвіщем матері, а запис імені й по батькові — за її вказівкою. В разі смерті матері (батька) або неможливості для них з ін. причин зареєструвати народження П. д. реєстрація провадиться на підставі заяви родичів одного з померлих, ін. осіб або адміністрації лікувального закладу, в якому перебувала дитина під час народження. П. д., походження яких від певного батька не встановлено, мають права та обов'язки лише щодо матері та її родичів. Положення діючого законодавства мають силу і щодо П. д., які народилися до 1.X 1968, тобто до прийня-

ття *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб та сім'ю*. Матері, які мають П. д., одержують держ. допомогу на їхнє виховання, мають право помістити дитину до дитячого закладу на повне утримання та інші пільги.

ПОЗАШТАТНІ ПРАЦІВНИКИ — за рад. трудовим правом робітники і службовці, які виконують роботу без зарахування їх у штатний (списковий) склад підприємства, установи, орг-ції. До П. п. належать переважно агенти Держстраху, актори концертних орг-цій, кіностудій, викладачі вищих та середніх спец. навч. закладів з погодинною оплатою праці та ін. Підставою виникнення труд. правовідносин з П. п. є укладення з ними *трудоий договір* або угода, в яких передбачено обсяг і характер роботи, норми часу і розцінки, строки початку і закінчення робіт, їхню заг. вартість. Праця П. п. оплачується один раз при виконанні певної роботи або періодично в строки, встановлені для виплати *заробітної плати*. На П. п., які працюють без підпорядкування правилам внутр. трудового розпорядку, законодавство про працю поширюється в межах, передбачених спец. постановами та інструкціями. На П. п., які зобов'язані виконувати ці правила і підлягають держ. *соціальному страхуванню*, поширюється, як правило, заг. законодавство про працю.

ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ — за рад. правом надзвичайний захід цивільно-правового характеру, застосований лише судом до одного або обох батьків, визнаних винними в неналежному вихованні своїх дітей, у разі, коли всі ін. засоби впливу не дали потрібних результатів. Відповідно до ст. 19 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб та сім'ю* (в УРСР — ст. 70—76 КпШС УРСР) підставою для П. б. п. є ухиляння батьків від виконання своїх обов'язків по вихованню дітей або зловживання батьківськими правами, жорстоке поводження з своїми дітьми, шкідливий вплив на них аморальною, антигромадською поведінкою, а також хронічний *алкоголізм* або *наркоманія* батьків. П. б. п. здійснюється лише щодо дітей, які не досягли 18 років. При П. б. п. батьків дитина передається під опіку органів *опіки і піклування*, а батьки втрачають усі права, які виникають у них на підставі спорідненості з дітьми, в т. ч. й право на одержання в майбутньому від дітей утримання. П. б. п. не звільняє батьків від обов'язку утримувати дітей (див. *Аліменти*). Поновлення в батьківських правах провадиться в судовому порядку.

ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ — вид покарання, що полягає в примусовій ізоляції засудженого від суспільства в спец. установі з певним режимом (тюрмі, колонії тощо). В СРСР П. в. застосовується тільки за *вироком* суду. Своєю метою П. в. має виправлення і перевиховання засудженого, а також запобігання вчиненню нових злочинів.

П. в. може бути визначено на строк від 3 місяців до 10 років, а за особливо тяжкі злочини та для особливо небезпечних *рецидивістів* у випадках, передбачених законом, — не більше 15 років. Строк П. в. не може перевищувати 10 років при визначенні покарання особі, що вчинила злочин у віці до 18 років. Засуджені до П. в. відбувають покарання у *виправно-трудої колонії* чи в тюрмі, а неповнолітні — у *виховно-трудої колонії*. Вид установи з відповідним режимом, у якій засуджені відбувають П. в., визначається судом. Закон надає суду право присудити до умовного засудження особу, вперше засуджену до П. в., з обов'язковим притягненням її на строк призначеного покарання до праці (ст. 25¹ КК УРСР). В ряді бурж. країн поширені довготочасні строки П. в., у т. ч. безстрокове ув'язнення (Франція), довічне ув'язнення (США).

ПОЗДЮНІН Валентин Львович [27.XI (9.XII) 1883, Бузудук, тепер Оренб. обл. — 23.V 1948, Москва] — рад. вчений у галузі суднобудування і механіки, акад. АН СРСР (з 1939). Член КПРС з 1938. Закінчив (1908) Петерб. політех. ін-т, потім екстерном — Кронштадтське морське інженерне уч-ще. З 1910 викладав у Петерб. (пізніше Ленінгр.) політех. ін-ті, 1924—30 працював у Тех. раді Регістру СРСР по експертизі проектів суден. З 1930 — професор Ленінгр. кораблебуд. ін-ту, з 1941 — зав. відділом Ін-ту механіки АН СРСР. Осн. праці — з теорії проектування суден, теорії і розрахунку суднових пристроїв і систем, швидкохідних грешних гвинтів, а також з питань корабельної архітектури і гідромеханіки. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

ПОЗЕН Леонід Володимирович [10 (22).VII 1849, с. Оболен, тепер Семенівського р-ну Полтав. обл. — 8.I 1921, Петроград] — укр. скульптор, дійсний член петерб. АМ (з 1894). Спеціальної худож. освіти не мав. З 1880 — експонат, з 1891 — член Т-ва *передвижників*. П. виконав численні скульптурні групи і статуї на теми з життя та історії укр. народу («Кобзар», 1883; «Переселенці», 1884; «Жебрак», 1886; «Запорожцях у розвідці», 1887; «Скіф», 1889; «Оранка на Україні», 1897, та ін.). Крайнім з них властиві яскраво виявлене демократичне спрямування, часом — соціально-викривальні риси, досконала пластична форма. Значне місце в творчості П. належить портрету (погруддя Г. Мясоедова, 1890; Ф. Стравинського,

В. Л. Позднюк.

Л. В. Позен. Портрет роботи М. О. Ярошенка. 1883. Приватна збірка. Ленінград.

Л. В. Позен. Переселенці. Бронза. 1884. ДМУОМ у Києві.

1897; М. Ярошенка, 1898 і 1899, та ін.). П. — автор пам'ятників І. Котляревському (1896—1902, відкрито 1903) і М. Гоголю (1913—15, відкрито 1936), обидва — в Полтаві. Твори П. зберігаються в музеях Києва, Полтави, Херсона, Львова, Москви, Ленінграда. Іл. див. також до статт *Бронза*, т. 2, с. 40; на окремому аркуші до ст. *Котляревський* І. П., т. 3, с. 448—449 і с. 455.

Лит.: Владич Л. Леонід Володимирович Позен. К., 1961.

ПОЗИВАЧ — одна з сторін у *цивільному судочинстві*; особа, яка звертається до суду, арбітражу чи третейського суду з *позовом*. П. може виступати як громадянин, так і *юридична особа*.

ПОЗИКИ ДЕРЖАВНІ — кредитні відносини, в яких позичальником чи кредитором виступає держава або її місцеві органи. Звичайно П. д. мають грош. форму, іноді (в умовах знецінення грошей) застосовуються й натуральні, сплачувані продуктами. Позики поділяють на внутрішні, що їх розміщують всередині країни, й зовнішні (міжнародні), які реалізують на іноз. грош. ринках. За видами доходності розрізняють П. д. процентні, якщо держателі *облігацій* одержують дохід у вигляді певного процента, сплачуваного у визначений строк, і вирашні, дохід від яких сплачується у вигляді вирашу. За строками погашення позики бувають короткострокові (поточні, до року), середньострокові (від 1 до 5 років) і довгострокові (понад 5 років). Розміщуються П. д. переважно передплатою серед населення, через банки або *ощадні каси*, продажем на *біржі* та з *аукціону*. Соціальний зміст П. д. визначається класовою природою і функціями даної д-ви. За капіталізму П. д. — осн. форма функціонування *кредиту державного*. В бурж. країнах П. д. є гол. джерелом покриття дефіциту *бюджетів державних*. Осн. держателі *облігацій* внутр. П. д. у капіталістичних країнах — банки, капіталістичні компанії, орг-ції та установи, існуючі верстви населення — одержують через позики гарантований дохід, який д-ва покриває, оподатковуючи трудящих. Зовн. позики, що їх надають імперіалістичні д-ви, виступають як знаряддя екон. і політ. тиску на ін. країни, закабалення економічно слабозвинутих країн, збереження колоніального панування в нових формах, створення агресивних воєнних блоків і посилення світової реакції. П. д. в соціалістичних країнах докорінно відрізняються від позик капіталістичних країн. Вони призначені для мобілізації тимчасово вільних грошей (гол. чин. трудових заощаджень широких верств населення) для госп. і культур. будівництва. Держ. внутр. позики в СРСР відіграли важливу роль у соціалістичному будівництві, в зміцненні обороноздатності країни. В 1957 ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли рішення про припинення з 1958 випуску нових П. д. і відстрочку на 20 років виплат населенню по раніше випущених позиках. XXIV з'їзд КПРС визнав

за можливе достроково погасити ці позики починаючи з 1974 з тим, щоб скоротити строк погашення облігацій на 6 років і закінчити до 1990. В СРСР з 1938 випускають позики, що вільно перебувають в обігу. Облігації цих позик вільно продають і купують *ощадні каси*. Такою позикою, випущеною на 20 років, є держ. 3%-на внутр. вирашна позика (1966).

В ін. соціалістичних країнах П. д. відіграли певну роль у мобілізації фінанс. засобів на потреби госп. будівництва. Зовн. П. д. і кредити соціалістичних країн, що їх вони надають одна одній, а також молодим д-вам, що розвиваються, на пільгових умовах, характеризуються низькими процентними ставками і довгостроковістю. Вони спрямовані на розвиток і зміцнення економіки кожної з соціалістичних країн і *світової системи соціалістичного господарства*, досягнення екон. і політ. незалежності молодих суверенних держав.

Т. І. Таланова.
ПОЗИКИ ДОГОВІР — у *цивільному праві* договір, в силу якого одна сторона (позикодавець) передає другій стороні (позичальникові) у власність чи оперативне управління *гроші* або *речі*, визначені родовими ознаками, а позичальник зобов'язується повернути позикодавцю таку суму грошей або рівну кількість речей того самого роду і якості. В СРСР регулюється цивільним законодавством союзних республік (в УРСР — гл. 32 ЦивК УРСР). П. д. вважається укладеним з моменту передачі позичальникові предмета позики. П. д. на суму понад 50 крб. має бути укладений у письмовій формі. Недодержання цієї форми у випадку спору позбавляє сторону права посилається для підтвердження П. д. на показання *свідків*. Якщо позикодавцем виступає соціалістична організація, то, незалежно від суми, П. д. укладається в письмовій формі. Стягування процентів за П. д. між громадянами заборонено. Прокенти за П. д. дозволяються по позичкових операціях *ломбард*ам і в окремих випадках, встановлених законодавством СРСР.

А. М. Савицька.
ПОЗИТИВ, позитивне зображення (від лат. positivus — позитивний, відповідний) — 1) Фотографічне зображення (відбиток з *негатива*), на якому світлі й темні місця об'єкта знімання розподіляються так само, як у дійсності. П. одержують *контактним копіюванням* або *проекційним друком* негативів на позитивний *фотографічний матеріал*, а також *обверненням*. У кольоровій фотографії і кінематографії вдаються, крім того, до *гідротипії*. Обробка позитивних матеріалів (*проявлення фотографічне, фіксування фотографічне*) не відрізняється від обробки матеріалів негативних. Чорно-білий П. створюють зерна металевого срібла, кольоровий П. — барвники. Див. також *Діапозитив*. 2) Фото- або кіноплівка, фотопластинка з таким (позитивним) зображенням.

ПОЗИТИВІЗМ (від лат. positivus — позитивний) — суб'єктивно-ідеалістичний напрям бурж. філо-

софії, представники якого все справжнє («позитивне», звідси й назва) знання вважають результатом конкретних наук або їхнього синтезу; заперечують філософію як науку з специфічною для неї теор. та світоглядною проблематикою. Виник у 30-х рр. 19 ст. як реакція на спекулятивну (див. *Спекулятивне*) філософію та крайні форми *містицизму*. Відкидаючи традиційні філос. проблеми (*основне питання філософії* та ін.) як «метафізичні», нібито позбавлені науково-світоглядного змісту, П. проголосив справжньою філософією конкретні («позитивні») науки, які спираються на безпосередній досвід людини. Засновник П. О. Конт допускав існування філософії лише як синтезу наук. знання (як заг. висновків з природничих і сусп. наук) і, претендуючи на подолання *матеріалізму* й *ідеалізму*, відстоював *феноменалізм*. Характерним для П. є заперечення можливості пізнання об'єктивного світу (*агностицизм*) та зведення мети науки лише до опису та упорядкування фактів, що витлумачуються як комплекс відчуттів і переживань суб'єкта. Вплив П. позначився на методології природничих і сусп. наук, зокрема, соціології (див. *Органічна теорія суспільства і держави*), політ. економії, етнографії тощо. Представники «класичного» П. в 19 ст. — Ж. Е. Ренан у Франції, Д. С. Міль і Г. Спенсер у Великобританії. Другою істор. формою П. був *емпіріокритицизм*. Сучас. етапом у розвитку П. є *неопозитивізм*.

Г. А. Зайченко.
ПОЗИТИВНЕ ПРАВО — право, яке діє в даний час, діюче право. Це поняття склалося ще в 17—18 ст. завдяки бурж. школі *природного права*, для концепції якої характерне протиставлення природного права, що *корениться* нібито в самій «природі» людини і є вічним, діючому, тобто праву, яке склалося в окремих народів у конкретних істор. обставинах. Від П. п. слід відрізнити правові акти, що діяли раніше й були скасовані чи фактично втратили силу, а також правові погляди або уявлення про бажане право, або *законопроекти* та ін. підготовчі правові матеріали. Для визначення П. п. іноді використовують вираз «*de lege lata*» («за діючим законом»). Якщо дане питання діючим правом не врегульовано, але бажано законодавчо розв'язати його, застосовують вираз «*de lege ferenda*» («за законом, що передбачається»).

А. Й. Розожин.
ПОЗИТРОН [від лат. posi(tivus) — позитивний і (електр)он], e^+ — позитивно заряджена елементарна частинка, яка є античастинкою щодо електрона. Існування П. передбачив П. Дірак (1931); експериментально його відкрив у космічному промінні К. Д. Андерсон (1932). Маси і спіни П. й електрона однакові, а електр. заряди і магн. моменти рівні величиною, але протилежні знаком. П. бере участь в електромагн., слабких і сильних взаємодіях елементарних частинки і належить до *лептонів*. Стабільний, але в речовині існує лише короткий час

внаслідок *анігіляції* з електроном. При певних умовах, перш ніж анігілювати, може утворити з електроном зв'язану систему — *позитроній*. П. виникають при взаємоперетвореннях елементарних частинок (напр., при розпадах *мюонів*, у процесах народження γ -квантами пар електрон — П.), а також при *бета-розпаді* деяких *радіоактивних ізотопів*.

ПОЗИТРОНІЙ, Ps — зв'язана система частинок — позитрона (e^+) й електрона (e^-). Будова П. аналогічна будові *атома* водню, від якого П. відрізняється заміною протона на e^+ . Утворюється при зіткненнях повільних позитронів з атомами речовини. Залежно від взаємної орієнтації спінів e^+ і e^- розрізняють парепозитроній (спіни e^+ і e^- антипаралельні) і ортопозитроній (спіни паралельні). П. — нестабільна система, оскільки дуже швидко відбувається *анігіляція* позитрона й електрона. Парепозитроній анігілює з утворенням двох γ -квантів за час $1,25 \times 10^{-10}$ с, а ортопозитроній — з утворенням трьох γ -квантів за час $1,4 \cdot 10^{-12}$ с.

ПОЗИЦІЙНА СИСТЕМА ЧИСЛЕННЯ — система числення, заснована на тому, що одна й та сама цифра одержує різні числові значення залежно від її місця в записі числа. Див. також *Числення*.

ПОЗИЦІЯ (лат. positio — положення) — 1) Погляд у будь-якому питанні; певна оцінка факту, явища, події; дії, поведінка, зумовлені цією оцінкою. 2) Військова П. — смуга (ділянка, район) місцевості, зайнята або підготовлена для заняття військами. П. обладнується в інженерному відношенні і є складовою частиною глибоко ешелонованих смуг, розташованих в них у певному порядку по фронту і в глибину. Основу кожної П. становлять пов'язані між собою єдинною системою вогню та загороджень опорні пункти підрозділів, які обороняються. Кожна П. обладнується окопами, сховищами, траншеями, ходами сполучення. Підготовляються й вогневі П. для кулеметів, артилерії, мінометів, керованих реактивних снарядів, танків та ін. вогневих засобів, а для пускових установок ракетних військ — стартові позиції.

П. для ВМФ є водний простір, що його займають кораблі для ведення бою. 3) В муз. виконавстві — положення рук і пальців виконавця під час гри на струнних і клавішних муз. інструментах. Наприклад, основних скрипкових П. — сім, кожна з них охоплює звуковий інтервал, рівний кварті. Та чи ін. П. визначається відстанню від вказівного пальця, поставленого на гриф, до поріжка. 4) В балеті — основне положення ніг і рук. Існує 5 П. ніг.

ПОЗИЧКОВИЙ КАПІТАЛ — *грошовий капітал*, власник якого надає його на певний час іншим капіталістам за певну плату у формі *процента*. Виник і розвивується в умовах капіталістичного способу виробів. Джерелом П. к. є тимчасово вільні гроші. Капітали пром. капіталістів, що утворюються в

процесі *кругообороту* пром. капіталу. Особливістю П. к. є те, що його використовує у виробн. не сам власник, а інші — функціонуючі капіталісти. Формула П. к. — $G—G'$, де G — гроші, G' — позика з процентом. Такий рух грошей створює видимість, ніби джерелом прибутку для позичкового капіталіста є самі гроші. Насправді ж дійсним джерелом є *додаткова вартість*, створювана найманими робітниками у сфері виробн. (див. *Наймана праця*). Тому П. к., як і всякий *капітал*, виражає екон. відносини не лише між позичковими (див. *Рантсьє*) і пром. капіталістами, а й між класами капіталістів і робітників. Посередниками між позичковими і функціонуючими капіталістами є *банки*, в яких зосереджуються великі вільні кошти. Вони надають кредит капіталістичним підприємцям і д-ві. За імперіалізму П. к. у вигляді банківського монополістичного капіталу зрісся з пром. монополістичним капіталом, утворивши *фінансовий капітал*, який підкорив собі економіку й політику імперіалістичних держав (див. *Олігархія фінансова*).

Н. П. Баранова.

ПОЗИХАННЯ — мимовільний дихальний рух, що складається з глибокого затяжного вдику й швидкого енергійного видиху, властиве тільки савцям, у т. ч. людині. П. — безумовнорефлекторний акт (див. *Безумовні рефлекси*), під час якого покращується постачання органам кисню. Настає при тривалому перебуванні в задушливому і накуреному приміщенні, втомі, сонливому стані, деяких хворобливих станах тощо.

ПОЗМБОВ Анатолій Іванович (н. 16.IV 1921, Ташкент) — укр. рад. рентгенолог-онколог, доктор мед. наук (з 1962), професор (з 1963), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Член КПРС з 1947. Закінчив Ташкентський мед. ін-т у 1943. У 1963—66 — проректор та одночасно зав. кафедрою рентгенології і радіології Київ. мед. ін-ту. У 1966—71 — заст. директора Київ. н.-д. ін-ту експериментальної та клінічної онкології, з 1971 — директор київ. Рентгено-радіологічного і онкологічного науково-дослідного інституту. Основні наукові праці присвячені рентгенодіагностиці пухлин. Нагороджений орденами Червоної Зірки, Трудового Червоного Прапора, медалями.

ПОЗНАНЬСКА Марія Аввакумівна [н. 2 (15).VII 1917, с. Петрашівка, тепер с. Гайворон Володарського р-ну Київ. обл.] — укр. рад. поетеса. Закінчила Київ. пед. ін-т (1949). Пише переважно для дітей молодшого віку. Авторка збірок віршів «Мій квітник» (1946), «У колослі „Перемога“» (1950), «Маленьким друзям» (1953), «Що я знаю про метро» (1961), «Зелена повінь» (1969), «Чим пахне коровай» (1975), «У садочку-колосочку» (1980) та ін., поем для дітей «Валіа Котик» (1954), «Жоржини цвітуть» (1969), поеми-нарис «Фортеця над Дніпром» (1977), Літ. премія ім. Лесі Українки (1978) — про героїв київського «Арсеналу», та ін.

Т. Ю. Буженко.

ПОЗНАНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1848 — польс. нац.-визвольне повстання 20.III—9.V у Познанському великому князівстві проти прусського панування. Під впливом революц. подій у Франції та в Німеччині у Познані відбулась масова антиурядова демонстрація; горляни та селяни навколишньої місцевості вчинили напади на прусські адм. установи, вступали в сутички з військами, намагаючися силою усунути органи прусської влади. Проте, сформований представниками консервативних і ліберальних кіл Нац. к-т, готовий задовольнитися автономією для князівства, вступив у переговори з прусським урядом. В результаті переговорів к-т пішов на деякі поступки (було зменшено чисельність польс. загонів), що дало змогу прусським військам перейти в наступ. У відповідь з польс. сторони було сформовано таємний Нац. уряд для керівництва збройною боротьбою. Об'єднані загони повстанців здобули дві перемоги над прусськими військами під Милославом (30.IV) і під Соколувом (2.V). Однак офіцери, що походили з шляхти, налякані революц. активністю нар. мас, відмовилися продовжити боротьбу. Повстання зазнало поразки.

Ф. І. Стеблій.

ПОЗНАНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1918—19, Великопольське повстання — польс. нац.-визвольне повстання в частині зх. польс. земель, що перебували під владою Німеччини. П. п. почалося 27.XII 1918 в умовах піднесення визвольного руху під впливом Великої Жовтневої соціалістич. революції 1917. 6.I 1919 Познань була зайнята повстанцями. Повстання поширилося на провінцію. Уряд бурж.-поміщицької Польщі, зрадивши нац. інтереси, не підтримав повстання. Проте повстанці протягом січня — лютого визволили майже всю Познанщину і відбили наступ нім. армії. В лютому 1919 між польс. буржуазією, яка скористалася з перемог і захопила владу на визволених територіях, і урядом Німеччини було підписано перемир'я. Успіх П. п. забезпечив воз'єднання з Польщею більшої частини Познанщини і Східного Помор'я.

ПОЗНАНСЬКИЙ Борис Станіславович [25.IV (7.V) 1841, м. Стародуб, тепер Брян. обл. — 27.IX (10.X) 1906] — укр. письменник та етнограф ліберально-бурж. напрям. В 1859—61 навчався в Київ. ун-ті. Провадив етнографічні дослідження в Київ., Катеринославській і Ворон. губерніях та на Пн. Кавказі. Автор праць «Оляг малоросів» («Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове», т. 3. М., 1905), «Спогади» (1913), «Дещо про козаччину на Україні в 1855 р.» («Киевская старина», 1905, т. 89, № 4).

ПОЗНАНЬ — місто на Зх. Польщі, адм. ц. Познанського воєводства. Бузол з-ць і автошляхів, річковий порт на р. Варти. 534 тис. ж. (1977). Засн. на поч. 9 ст. на правому березі р. Варти. В 10—11 ст. — одна з резиденцій польс. князів. Бл. 968 тут виникло перше в Польщі єпископство. Після 2-го поділу

Польщі (1793) — під владою Пруссії, 1807—15 — у складі *Варшавського герцогства*, з 1815 — центр Познанського великого князівства. Після *Познанського повстання 1918—19* вийшла до складу Польщі. В 1939 окупована фашист. Німеччиною. 23.II 1945 визволена Рад. Армією. П. — значний центр машинобудування та металообробки країни (вироби. тепловозів, вагонів, суднових дизелів, верстатів, с.-г. машин, сталевих литва, контрольно-вимірвальних приладів, підшипників тощо). Підприємства гумової (зокрема, виробн. автопокришок), швейної, деревообр., поліграф., парфюмерної та харч. пром-сті. 8 вузів, у т. ч. Познанський ун-т ім. А. Міцкевича. Нац. природничий та археол., худож. ремесел, історії робітн. руху, істор. та ін. музеї. Оперний і драм. театри, філармонія. Пальмарій. Зоопарк. У П. щорічно (у червні) проводяться міжнар. ярмарки.

Архит. пам'ятки: романський костюл св. Яна (бл. 1200—1512), готичний собор св. Петра і Павла (13 — поч. 15 ст.), костюл Діви Марії (15 ст.), ратуша (13—14 ст., перебудова 1550—60, арх. Дж. Б. Куадро), житл. будинки 16—20 ст., оперний театр (1909—10, арх. М. Літман), будинок університету (1952).

ПОЗОВ — передбачений законом спосіб захисту порушеного чи оспорюваного права або інтересу, що охороняється законом, шляхом звернення до суду, арбітражу, третейського суду. У рад. цивільному судочинстві умови і порядок пред'явлення П. і наслідки недоотримання їх передбачено *Основою цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 136—139, 144, 179, 309 та ін. ЦПК УРСР). Правилами розгляду господарських спорів арбітражами та ін. Предметом П. є вимога (як правило, виражена у грошовій сумі) позивача до відповідача (напр., про відшкодування заподіяних збитків), підставою — факти, які дають позивачеві право вимагати задоволення його претензій. Предмет або підстави П. можуть бути змінені позивачем. Відповідач має право визнати П. Сторони можуть закінчити справу мировою угодою. Закон (в УРСР — ст. 137 ЦПК УРСР) встановлює форму і зміст позовної заяви. Див. також *Позовна давність*.

ПОЗОВНА ДАВНІСТЬ — встановлений законом час для захисту порушеного чи оспорюваного права в цивільних правовідносинах. У рад. праві метою П. д. є створення усталеності й стабільності в правовідносинах, що охороняються законом. Правила про П. д. вкладає у ст. 16 і 17 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, у цивільних кодексах союзних республік (в УРСР — гл. 5 ЦивК УРСР). Рад. закон встановлює загальні та скорочені строки П. д. Загальні строки П. д., тобто строки, які застосовуються до всіх правовідносин, у яких хоч би однією зі сторін виступає громадянин, — 3 роки і, за взаємних позовах держ. орг-цій, колгоспів та ін. кооп. і громад.

орг-цій — 1 рік. Скорочені строки П. д. за часом менші загальних, їх встановлено для окремих видів правовідносин. 6-місячні строки П. д. застосовуються, зокрема, по позовах про стягнення *неустойки*, про вадн. проданих речей; 3-місячні — по спорах між держ. установами, підприємствами, кооп. та громад. орг-ціями, які розглядаються *арбітражем, третейським судом*. Закон передбачає й вимоги, на які П. д. не поширюється. Це — вимоги держ. орг-ції про повернення держ. майна з незаконного володіння кого б то не було; вимоги вкладників про видачу вкладів, внесених до держ. трудових ощадних кас і до Держ. банку СРСР; аліментні вимоги дітей та батьків (див. *Аліменти*) та ін. Перебіг строку П. д. обчислюється з дня виникнення права на позов, тобто з дня, коли особа дізналася або повинна була дізнатися про порушення її права. Зміна строку П. д. і порядку обчислення їх угодами сторін не допускається. Закон встановлює правила, коли строки П. д. зупиняються (напр., при *мораторії, непереборній силі*) або їхній перебіг переривається (у встановлений строк боржникові пред'явлено позов тощо). Закінчення строку П. д. до пред'явлення позову є підставою для відмови в позові. Але, якщо суд, арбітраж або третейський суд визнають причину пропуску строку поважкою, то він відновлюється. О. Н. Якименко.

ПОЇЗД — 1) П. залізничний — рухомий склад з встановленими сигналами, сформований з вагонів з одним або кількома діючими локомотивами чи моторними вагонами. На залізницях СРСР розрізняють П. позачергові і чергові. До позачергових належать П. відбудовні, пожежні, снігоочисні та ін., до чергових — П. пасажирські (дальнього, місцевого і приміського сполучення), поштово-багажні, вантажопасажирські, вантажні й господарські. Поїздами наз. також рухомий склад з локомотивів без вагонів, з моторних вагонів, *дрезин* незначного типу, *автоматрис*, що їх відправляють на перегони. П. формують гол. чин. на великих залізничних станціях. Рухом П. на кожній ділянці (завдовжки пересічно бл. 100—140 км) керує черговий поїзний диспетчер (див. *Поїзний радіозв'язок*). Кожному поїзду присвоюють номер: одного напрямку — парний, протилежного — непарний номер. В СРСР маса пасажирського П. досягає 1000—1200 т, вантажного — 3000—6000 т, припустимі швидкості відповідно — до 160 км/год (на окремих ділянках — 200 км/год і більше) і до 100 км/год. 2) П. автомобільний — див. *Автомобільний поїзд*.

ПОЇЗНИЙ РАДІОЗВ'ЯЗОК — двосторонній безперервний радіозв'язок машиністів локомотивів, чергових по залізничній станції і поїзних диспетчерів. Дас змогу регулювати рух залізнич. поїздів, сприяє його безпеці. На залізницях СРСР П. р. підтримується на частоті 2,13 МГц в симплексному режимі (див. *Симплексний зв'язок*) з груповим вибіркоким викликом. Зв'язок між диспетчерами, що керують рухом поїздів на окремих ділянках, і черговими здійснюється по каналах вибіркового *телефонного зв'язку*, а між черговими і машиністами (безпосередньо або через поїзний диспетчер) — за допомогою *радіостанцій*. Щоб зменшити радіоперешкоди П. р., замість антен звичайно використовують спец. підвішувані напруги біметали (див. *Біметали*) проводи або проводи ліній енергопостачання і повітр. ліній зв'язку, розміщених вздовж залізнич. В СРСР П. р. обладнано (1980) понад 100 тис. км. Див. також *Листотчерський зв'язок*.

ПОЙКІЛОСМОТИЧНІ ТВАРИНИ (від грец. *пойкіλος* — різноманітний, змінний і *σμός* — штовхання, тиск) — *водні тварини*, не здатні підтримувати більш-менш сталий *осмотичний тиск* порожнинних і тканинних рідин при зміні солоності зовнішнього середовища. До П. т. належать нижчі безхребетні, двостулкові молюски, багато кільчастих червів, голкошкіри та ін. Деякі тварини (напр., *боконлави*) в межах змін солоності води, в яких вони можуть існувати, є *гомойосмотичними тваринами* при низькій солоності, але стають П. т. при високій. Див. також *Осморегуляція*.

ПОЙКІЛОТЕРМНІ ТВАРИНИ (від грец. *пойкіλος* — різноманітний, змінний і *θερμη* — тепло), *холоднокровні тварини* — тварини, температура тіла яких змінюється залежно від температури зовнішнього середовища і звичайно дорівнює їй або на 1—2° вища за неї. До П. т. належать усі безхребетні, а з хребетних — круглороті, риби, земноводні і плазуни. *Терморегуляція* П. т. на відміну від *гомойотермних тварин* не досконала. Лише при руховій активності т-ра тіла П. т. може значно відрізнитися від т-ри зовн. середовища (напр., у тунця під час швидкого плавання вона перевищує т-ру морської води на 10°, у джмеля в польоті вона становить 38—40° С при т-рі повітря 4—8° С). При підвищенні або зниженні т-ри середовища за межі оптимальної П. т. впадають у заціпеніння або гинуть.

ПОЙНТИНГ (Poynnting) Джон Генрі (9.IX 1852, Монтон, Ланкашир — 30.III 1914, Бірмінгем, Уорікшир) — англ. фізик, член Лондон. королівського т-ва (з 1888). Закінчив Лондон. (1872) і Кембридж. (1876)

Познань. Центральна частина міста.

ун-ти. З 1880 — професор Бірмінгем. ун-ту. В 1884 запровадив поняття про вектор густини потоку електромагн. енергії, який є окремим випадком вектора, запровадженого 1874 М. О. Умовим (див. Умова — *Пойнтинга вектор*). Провів точні вимірювання густини Землі (1891) і гравітаційної сталої (1893). Відкрив 1903 явище зменшення орбіти небесного тіла, що рухається навколо Сонця й ізотропно перевипромінює його радіацію. Релятивістську теорію цього явища розробив 1937 англ. фізик Г. Робертсон (явище Пойнтинга — Робертсона).

ПОКАЗАНЩИНА — податок за виробництво алкогольних напоїв на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17—18 ст. Одинцею оподаткування був казан для варіння горілки, пива або меду, місткість якого обчислювалася в відрах. Розміри П. не були сталими. П. сплачували на користь військ. скарбу всі власники й орендарі гуралень за винятком окремих старшин і монастирів, які мали право пропанації (монопольне право на виробництво і продаж горілки в своїх магістратах). Скасовано на поч. 80-х рр. 18 ст. в зв'язку з запровадженням царським урядом на Лівобережній Україні загальнорос. системи оподаткування.

ПОКАЗНИКИ ЕКОНОМІЧНІ — в практиці соціалістичного господарювання кількісні та якісні характеристики розвитку соціалістичного відтворення. П. е. є конкретизованим виразом категорій і понять *політичної економії*. Напр., екон. поняття «продукція» відповідає ряд показників, які його конкретизують і дають можливість кількісно охарактеризувати обсяг виробленої продукції: обсяг продукції в натуральному виразі, валова, товарна, реалізована продукція. Величина П. е. змінюється відповідно до зміни рівня досліджуваних явищ, а також залежно від методологічних особливостей побудови цих показників, зумовлених, в свою чергу, ступенем охоплення процесів, що їх вивчають. Найважливішою умовою забезпечення пізнавального значення П. е. є об'єктивність і вірогідність.

П. е. бувають натуральні й вартісні, кількісні та якісні. Натуральні П. е. обчислюють у фіз. одиницях виміру, вартісні — в грош. виразі. Кількісні П. е. характеризують абсолютні розміри, пов'язані з виміром величини сукупності об'єктів (елементів), напр., обсяг виробн., вартість *основних фондів* тощо. Якісні П. е. характеризують рівень розвитку процесу, якісні особливості явищ, закономірності їхнього розвитку (напр., ступінь використання *суспільної праці*, зростання *продуктивності праці* тощо). Зведені П. е., які належать до складного комплексу екон. явищ або до численних нар.-госп. процесів та об'єктів, наз. *синтетичними*. Взаємопов'язаність сусп. явищ та багатогранність госп. діяльності зумовлюють необхідність застосовувати для їхнього наук. аналізу та всебічної характеристики систему взаємо-

пов'язаних П. е. Систему П. е. поділяють на такі осн. групи: показники статистики населення; показники нац. багатства; виробн. суспільного продукту; трудових ресурсів; продуктивності й оплати праці; собівартості продукції; показники обігу сусп. продукту; формування, розподілу і використання нац. доходу; показники статистики фінансів; добробуту населення, розвитку культури, науки, охорони здоров'я тощо; показники статистики органів держ. управління та громад. орг-цій. Завершенням системи П. е. є баланс народного господарства. П. е. поділяють на планові й статистичні. Система П. е. в рад. соціалістичному суспільстві відповідає системі показників держ. плану розвитку нар. г-ва. Осн. джерелом екон. інформації є *бухгалтерська звітність та звітність статистична*, а також дані статистичних переписів, вибіркових обстежень тощо. Див. також *Техніко-економічні показники*.

ПОКАЗНИКОВА ФУНКЦІЯ, експоненціальна функція — *функція* вигляду $y = a^x$, де $a \neq 1$ — стала додатне число. Якщо $a > 1$, то при $x \rightarrow +\infty$ П. ф. необмежено зростає; якщо $0 < a < 1$ — спадає, прямуєчи до нуля (мал.). П. ф. — ціла *трансцендентна функція*. Важливе значення має П. ф. $y = e^x$, де e — *Непера число*, z — довільне дійсне чи комплексне число. При довільному z її можна подати *рядом* $e^z = 1 + z/1! + z^2/2! + \dots + z^n/n! + \dots$; при будь-якому комплексному показнику $z = x + iy$ має місце *Ейлера формула* $e^{x+iy} = e^x (\cos y + i \sin y)$, яка пов'язує її з *тригонометричними функціями*: $\cos y = (e^{iy} + e^{-iy})/2$, $\sin y = (e^{iy} - e^{-iy})/2i$. П. ф. широко використовують у математиці, техніці тощо.

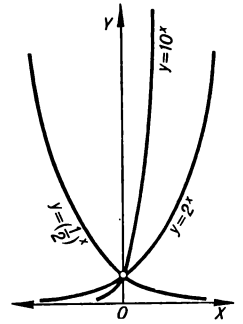
ПОКАРАННЯ — особливий захід держ. примусу, застосований судом від імені держави до осіб, винних у вчиненні злочину. П. як правовий інститут виникло з поділом суспільства на класи, з появою *держави і права*, а також спец. органів, уповноважених це право застосовувати. П. в бурж. праві розглядається як засіб захисту існуючих порядків, приватної власності, поневолення трудящих. У соціалістичних країнах, де два і право відображають корінні інтереси трудящих, виражають волю спочатку переважної більшості населення, а згодом — в умовах розвинутого соціалізму — всього народу, де осн. засобом впливу є переконання, П. набуває ін. соціального змісту. Воно відіграє допоміжну роль в боротьбі зі злочинністю, застосовується лише тоді, коли ін. засоби впливу на правопорушників виявляються недостатніми. В СРСР відповідно до ст. 20 *Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 22 КК УРСР) П. не тільки є карою за вчинений злочин, а й має на меті виправлення засуджених і перевиховання їх у дусі сумлінного ставлення до праці, точного виконання законів, поважання правил соціалістичного співжиття, а також за-

побігання вчиненню нових злочинів як засудженим, так і ін. особами. П. в СРСР не має на меті завдавати фізичних страждань або пригнічувати людську гідність. Відповідно до ст. 7 *Основ виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 7 ВТК УРСР) осн. засобами виправлення і перевиховання засуджених є режим відбування покарання, їхня участь у суспільно корисній праці, політико-виховна робота з ними, а також їхнє загальноосвітнє і проф.-тех. навчання. П. застосовується тільки за *вироком суду* і тільки до осіб, визнаних у встановленому законом порядку винними у вчиненні злочину. Застосування П. тягне за собою певні правові наслідки — *судимість*. Відповідно до ст. 23 КК УРСР осн. видами П., що можуть застосовуватись до осіб, які вчинили злочин, є *позбавлення волі, заслання, вислання, виправні роботи* без позбавлення волі, позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю, штраф, громадська догана. Крім осн. П., до засуджених можуть застосовуватись *додаткові* П.: конфіскація майна, позбавлення військ. або спец. звання, *позбавлення батьківських прав*. Заслання, вислання, позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю, штраф можуть застосовуватись не лише як осн., а й як додаткові П. До військовослужбовців строкової служби може застосовуватись і П. у вигляді направлення в дисциплінарний батальйон. Як виняткова міра П. у випадках, прямо зазначених у законі, допускається застосування *смертної кари*. Рад. законодавство, виходячи з гуманних принципів, встановлює, що особа, яка вчинила злочин, що не являє великої сусп. небезпеки, може бути звільнена від *відповідальності кримінальної*, якщо буде визнано, що її виправлення і перевиховання можливе без застосування кримінального П. В цьому випадку може бути прийнято рішення або про притягнення її до *адміністративної відповідальності*, або про передачу матеріалів справи щодо неї на розгляд *товариського суду*, а щодо *неповнолітніх* — на розгляд комісії в справах неповнолітніх, або про передачу особи на поруки *громадської організації* чи *трудового колективу*. Щодо неповнолітніх, які вперше засуджуються до позбавлення волі на строк до 3-х років, допускається відстрочка виконання П. Рад. законодавство допускає й *умовно-дострокове звільнення* від П., що провадиться за рішенням суду. Можливе звільнення від покарання і за *амністією* чи *помилюванням*.

Лит.: Карпец И. И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы М., 1973; Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий. К., 1978. Ф. Г. Бурчак.

ПОКАЯННЯ, церковна сповідь — одне з *таїнств у християнстві*. Див. *Сповідь*.

ПОККЕЛЬСА ЯВИЩЕ — зміна показника заломлення світла в

Графіки деяких показникових функцій.

кристалі, вміщеному в зовнішнє електричне поле, яка прямо пропорційна напруженості цього поля. Одне з *електрооптичних явищ*. Відкрив 1894 нім. фізик Ф. Покекельс. Для різних кристалів П. я. стає помітним починаючи з напруженості поля від кількох десятків тисяч до сотень тисяч вольт на сантиметр. Важливою особливістю П. я. є мала інерційність, що дає можливість створювати на його основі модулятори світла (див. *Модуляція світла*), які працюють у широкому діапазоні частот (від 0 до 10^{13} Гц) при малих налінійних спотвореннях. П. я. застосовують також у системах кутового відхилення світлових променів, лазерів тощо.

П. І. Баранський. **П.ОККО** Сильвестр Іванович (2.I 1882, с. Пруді, тепер Ошмянського р-ну Грод. обл. БРСР — 10.XI 1953) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Н. в сел. сім'ї. Учасник революц. подій 1905—07 в Катеринославі. В 1913—15 під революц. роботою в Ризі, 1915—16 — в Харкові. В 1916 заарештований і засланий у Тургайський край. З квітня 1917 — в Харкові (голова Петинського райкому партії, член Харків. к-ту РСДРП(б)). В 1918 — в Червоній Армії. В 1919—20 — голова Харків. губ. ЧК, губревтрибуналу, голова Петинського райкому. З 1921 — на керівній парт. і госп. роботі. З 1950 — персональний пенсіонер. На XIII—XIV з'їздах партії обирався членом ЦКК ВКП(б), на VI—VIII конференціях і IX з'їзді КП(б)У — членом ЦКК КП(б)У.

ПОКЛОНСЬКИЙ Леонід Олексійович (н. 29.I 1922, м. Охтирка, тепер Сум. обл.) — новатор виробництва в машинобудуванні. Член КПРС з 1942. З 1972 працює бригадиром комплексної бригади Охтирського з-ду «Промзв'язок». За ініціативою П. 1973 було створено комплексну бригаду і вперше в машинобудуванні впроваджено підрядний метод праці. Нагороджений орденами Червоної Зірки, Вітчизняної війни 2-го ступеня, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1976.

Н. Ф. Сахарова. **ПОКОЛІННЯ**, генерація — 1) Відмінні за будовою, способом життя, способом розмноження тощо форми одного організму, що змінюються в його життєвому циклі (див. *Чергування поколінь*). 2) Група особин в популяції, однаково віддалених у родинному відношенні від сильних предків. Напр., у людини — батьки, діти, онуки — три послідовні покоління.

ПОКОН (ПОКЛОН) ВІРНИЙ — установлення, що визначало розмір утримання для князівських збирачів судового мита — *віри*. Більшість дослідників вважає, що П. (п.) в. було запроваджено *Ярославом Мудрим*. Населення території або громади, куди приїздив вірник, повинно було утримувати його і осіб з князівської адміністрації, які його супроводили.

ПОКОРНИЙ (Pokoyny) Карел (18.I 1891, Павліце, поблизу Знойма — 14.II 1962, Прага) — чесь. скульптор, нар. художник ЧССР (з 1956), почесний член АМ СРСР

(з 1958). В 1911—14 навчався в Художньо-промисловій школі, 1914—17 в АМ у Й. В. Мисльбека, обидві — у Празі. Твори: пам'ятники загиблим шахтарям у Лазах (1925), в Осеку (1936—38), рельєфи для Нап. пам'ятника в Празі (1936—38), монумент «Братання» в м. Чеська Тршебова (закінчено в 1950), пам'ятники А. Ірасеку (1952) та Б. Немцовой (відкрито 1954) у Празі.

Лит.: Колпінський Ю. Д. Карел Покорный. М., 1961.

ПОКОТИЛІВКА — селище міського типу Харківського р-ну Харків. обл. УРСР. Залізнична станція. 10,7 тис. ж. (1981). У П. — відділення Харків. овочевої ф-ки, Харків. лісгоспаз та аерофотолісовпорядна експедиція «Лісирект». 3 заг.-осв. школи, 2 лікарні, клуб, 2 бібліотеки. П. утворено 1959.

ПОКОТИЛО Кость (пр. н. і см. невід.) — кошовий отаман Запорізької Січі (1739). Діяльність П. пов'язана з заснуванням *зимівників*, будівництвом укріплень для оборони від грабницьких нападів крим. татар. За П. занепало значення козацької ради і зросла влада козацької старшини, що зумовило загострення класової боротьби в Новій Січі.

ПОКОТИЛО Михайло Федорович [8 (21).VI 1906, с. Боршна тепер Прилуцького р-ну Черніг. обл. — 1.IX 1971, Київ] — укр. рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1953). Навчався у Київ. (1927—28) та Харків. (1928—30) муз. драм. ін-тах. Співачу діяльність почав 1928 у виробничо-театр. майстерні «Брама» при Київ. муз. драм. ін-ті ім. М. Лисенка, потім працював у театр. колективах «Театр читця», «Молодар» (обидва — в Харкові), *Харківському Червонозаводському українському драматичному театрі* (1931—33), театрі «Березіла» (1933—61, з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Шевченка), в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка (1961—71). Серед ролей — Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основа-Венка, був і режисером вистави), Пенюшка («Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого), Пуш («В степах України» Корнійчука), Таран («Фараони» Коломійця), Пікалов («Любов Ярова» Треняова), Ісаак Медоса («Дуенья» Шерідана). Знявся у кінофільмах «Педагогічна поема», «Шельменко-денщик», «Партизанська іскра» та ін. В 1947—61 викладав у Харківському театральному інституті та студії при театрі (Харків). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани».

ПОКОШИЦЬКА СЕЛЯНСЬКА СПІЛКА — одна з місцевих організацій Всеросійської селянської спілки, що виникла влітку 1905 під впливом революц. боротьби робітн. класу проти самодержавства (див. *Селянська спілка Всеросійська*). П. с. с. створено 30.X (13.XI) 1905 в с. Покошичах (тепер Коропського р-ну Черніг. обл.). Протягом листопада — грудня 1905 в селі відбувалися збори, на яких були сотні селян не тільки з навколишніх сіл, але й з сусідніх по-

вітів. Збори розробили статут спілки. Керівники П. с. с. їздили по селах Кролевецького пов. і закликали селян вступати до спілки, не сплачувати викупних платежів і казенних податей, не користися владі. 16 (29).I 1906 спілку було розгромлено, 8 активних учасників віддано до суду.

ПОКРАС — рос. музиканти, композитори; брати. Дмитро Якович П. [26.X (7.XI) 1899, Київ — 20.XII 1978, Москва] — рос. рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1975). Член КПРС з 1940. Муз. освіту здобув у Петрогр. консерваторії. Творчу діяльність почав, перебуваючи в рядах 1-ї Київської армії, де написав «Марш Будівельного» (1920) — одну з перших рад. пісень, яка набула популярності. З 1923 — в Москві. Серед пісень Дмитра Яковича П. — «Україно моя, Україно» (вперше виконала О. Петрусенко у Львові у вересні 1939), «Марш мотопіхоти», «Марш БАМу», «Пісня про Леніна». Працював у галузі естрадної музики. У співавторстві з Данилом Яковичем П. написав музику до ряду кінофільмів. В числі пісень братів П. — «Москва травнева», «Якщо завтра війна», «Прощання», «Марш танкістів», «Три танкісти» та ін. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1941. Данило Якович П. [17 (30).XI 1905, Київ — 16.IV 1954, Москва] — рос. рад. композитор. Навчався в Київ. консерваторії (1917—21). З 1921 жив у Москві. З 1932 співробітничав зі своїм братом Дмитром Яковичем П. Автор «Увертюри на торжескі теми» (для симф. оркестру), струнного квартету; музики до кінофільмів (ут. ч. «Україна»). Самуїл Якович П. (1897, Київ — 1939, Нью-Йорк) — рос. естрадний піаніст і композитор. Автор пісні «Червона Армія сильніша за всіх» (1920).

Лит.: Леонова М. Ф. Дмитрий Покрас. М., 1981.

ПОКРИВ ТЕКТОНІЧНИЙ, шар'яз — розривна форма деформації верств гірських порід, що утворилася внаслідок стиснення і наповзання однієї частини версти на іншу. П. т. є різновидністю *насуву*, в якого дуже похила і хвиляста поверхня розриву (зміщувача) і велика амплітуда горизонтального переміщення (до 10—20 км і більше). У будові П. т. розрізняють дві частини: нижню — менш рухомий блок (автохтон) і верхню — більш рухомий блок (алоктон), що наповзає на нижню. Характерною особливістю будови П. т. є залягання більш давніх за геол. віком верств на молодших. На Україні П. т. дуже поширені в Карпатах.

ПОКРИВИ ТВАРИННИХ ОРГАНІЗМІВ — тканини, що вкривають тіло тварин зовні; виконують переважно захисні функції (у деяких — виділення, дотику тощо). У більшості безхребетних тварин складаються з *епідермісу*, у хребетних тварин і людини до складу покривів входить *дерма*. Див. також *Шкіра*. **ПОКРИВНИКИ**, личинковохордові (Tunicata) — підтип морських

Д. О. Поколоский.

М. Ф. Покоято.

К. Покорный. Острава. Бронза. 1938.

гварин типу *хордових*. Одиночні чи колоніальні вільноплаваючі або сидять дубічно-симетричні організми здебільшого мішководної та барильцевидної форми. Розміри 0,3—50 см; колонії можуть досягати завдовжки 4—14 м і більше. Тіло вкрите драглистою чи хрипаватою оболонкою (тувкою). *Хорда* є лише у личинкових форм (протягом усього життя зберігається тільки у апендикулярії). П. — гермафродити. Розмноження статеве і нестатеве (*пунктуані*). Живляться дрібними організмами і органічними рештками. Самі П. є поживою багатьох морських тварин. Відомо бл. 1100 видів, поширених у морях усього світу. В СРСР — бл. 150 видів, з них у Чорному м. — 9. П. поділяють на 3 класи: *апендикулярії*, *асцидії*, *сальпи*. Деякі зоологи виділяють такі класи: апендикулярії, асцидії та Thaliacea (з 3 підкласами — піросоми, сальпи, барильники).

О. П. Маркевич.

ПОКРИВНІ КУЛЬТУРИ — зернові і деякі просяні сільськогосподарські рослини (жито, пшениця, ячмінь, овес, кукурудза, просо тощо), під покривом яких розвиваються в ранній період свого життя *підсічні культури* (див. також *Підпокривні посіви*).

ПОКРИВНІ ТКАНИНИ РОСЛИН — тканини, що покривають зовні органи рослин. Виконують функції захисту рослин від різних несприятливих умов навколишнього середовища (різких коливань т-ри, механічних ушкоджень тощо), газообміну, поглинання та виділення. Розрізняють первинні і вторинні П. т. р. Первинні П. т. р. — *епідерміс*, що вкриває надземні органи рослин, *епідерма* і *екзодерма* — корені. У багаторічних і деяких трав'янистих одиорічних рослин вони замінюються міцнішою вторинною покривною тканиною — *перидермою*, яку на стовбурі у більшості деревних рослин вкриває кора.

ПОКРИВОЦВІТІ — група порядків однодольних рослин. Те саме, що й *початковцвіті*.

ПОКРИТАН Анатолій Карпович (н. 2.XII 1920, с. Китайгород, тепер Тростянецького р-ну Вінн. обл.) — укр. рад. економіст, доктор екон. наук, засл. працівник вищої школи УРСР (з 1977), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1942. Закінчив Одеський пед. ін-т (1947). З 1948 — на викладацькій роботі, з 1954 — зав. кафедрою політ. економії Одеського ін-ту нар. г-ва. Праці з актуальних проблем політ. економії соціалізму, комуністичного будівництва, методології аналізу соціалістичних виробничих відносин. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Д. П. Богач.

ПОКРИТОНАСІННІ, квіткові (Angiospermae, Magnoliophyta) — найчисленніший відділ вищих *насінних рослин*. Характерні ознаки П., що відрізняють їх від *голонасінних*, — наявність у них спец. органа — *квіткі* і зав'язі, в якій містяться закриті насінні зачатки, а також *подвійного запліднення*; для анатомічної будови П. харак-

терна наявність, поряд з *трахеїдами*, справжніх судин (див. *Трахеї*). П. становлять найдосконалішу в еволюційному розвитку групу рослин. *Затінення* П. здійснюється за допомогою комах, вітру, птахів, води, часто має місце самозатінення. Бл. 240 тис. видів, бл. 13 тис. родів, об'єднаних у 390 родин. П. виникли в ранньокрейдову епоху (за ін. авторами — у кінці юрського періоду) бл. 120 млн. років тому, найбільш імовірно, в ізоляційній області в Пд.-Сх. Азії; предками їх могли бути викопні представники голонасінних. Число видів трав'янистих П. значно перевищує число видів дерев і чагарників. П. поділяють на два класи: *дводольні* (магніоліпсида) і *однодольні* (ліліпсида). В *біосфері* Землі і житті людини П. мають надзвичайно велике значення: до них належить більшість харчових, технічних, кормових рослин тощо.

В. І. Чотих.

ПОКРИТТЯ у будівництві — *огорожувальна конструкція*, що відокремлює приміщення будинку (або внутр. об'єм споруди) від зовн. середовища, захищаючи їх від атмосферних опадів та ін. зовн. діянь. Розрізняють П. *горизонтальне* (дах з горизонт. *перекрытиями*) і *вертикальне*, або *суміщене* (теплі, холодні). Основні елементи безгоризонтального П. — несуча основа (плоска, просторова), утеплювач (у теплих П.) і *покрівля*. Плоскою несучою основою П. є залізобетонні панелі і настили, укладені на *балки*, *ферми*, несучі *стіни*, просторовою — *тонкостінні оболонки*, що являють собою одночасно і огорожувальні конструкції (див. також *Купол*, *Мембрана*, *Складчасті конструкції*, *Висячі конструкції*, *Пневматичні будівельні конструкції*). Утеплювачем П. служать плити з *керамзитобетону*, *перлітобетону*, *пінопласту*, сипкі матеріали (напр., *керамзит*), а також монолітний *надрізаний бетон*. Від зволоження водяною парою утеплювач захищають одним-двома шарами *пергаміну* (див. *Пароізоляція*). Залежно від призначення безгоризонт. П. бувають: одно-, дво- і багатопроганові; ліхтарні (див. *Ліхтар*) і безліхтарні; з зовн. і внутр. водостоком. П. з плоскою несучою основою (плоскі П.) поширені у масовому будівництві житлових, громадських і промислових будинків. На деяких П. такого типу розміщують спортивні майданчики, соліри, кафе, ресторани тощо. П. з просторовою несучою основою (просторові П.) роблять в осн. у спортивних і виставочних залах, ангарах і елінігах, театрах, видовищних залах, торговельних та ін. громадських спорудах, у *промислових будинках*. Унікальними є просторові П. олімпійських об'єктів у Москві: стадіон на проспекті Миру (площа сталевих мембранового покриття стадіону — 33 000 м², товщ. 5 мм), універсального спортзалу в Ізмайлові (площа покриття — 4000 м², маса 200 т, товщина сталевих листа 2 мм), велотреку в Крилатському (з двох мембран у формі метелика).

ПОКРІШЕВ Петро Опанасович [11 (24).VIII 1914, с-ще Гола Пристань, тепер місто Херсон. обл. — 23.VIII 1967, Ленінград] — рад. військ. льотчик, генерал-майор авіації (1955), лідич Герой Рад. Союзу (лютий і серпень 1943). Член КПРС з 1941. В Рад. Армії з 1934. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40.

Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир ескадрильї, винищувального авіаполку на Ленінгр. фронті. Здійснив бл. 300 бойових вильотів. Особито збив 22 ворожі літаки і 7 — в групі. Після війни — на відповідальних посадах у військах ППО. В 1954 закінчив Академію Генштабу. З 1961 — у відставці. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПОКРІШКІН Олександр Іванович [н. 21.II (6.III) 1913, Ново-ніколаєвськ, тепер Новосибірськ] — рад. військ. діяч, маршал авіації (1972), тричі Герой Рад. Союзу (травень, серпень 1943, 1944). Член КПРС з 1942. В Рад. Армії з 1932. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як заст. командира і командир ескадрильї, пом. командира і командир гвард. винищувального авіац. полку та 9-ї гвард. винищувальної авіад. д-зії брав участь у боях на Пд., Пн.-Кавказ., 1-му, 2-му, 4-му Укр. фронтах. Здійснив 600 бойових вильотів, брав участь у 156 повітр. боях, збив 59 ворожих літаків. У 1948 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1957 — Академію Генштабу. В 1968—71 — заст. головнокоманд. військами ППО країни. В 1972—81 — голова ЦК ДТСААФ СРСР. На XXV і XXVI з'їздах КПРС обраний кандидатом у члени ЦК, на XXI — XXIII з'їздах Компартії України — членом її ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 2—10-го скликань. Автор книг «Крила винищувача» (1944), «Небо війни» (1966). Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПОКРІВІЛЬНІ МАТЕРІАЛИ — будівельні матеріали, застосовувані при *покрівельних роботах*. Розрізняють П. м. органічні (бітумні, дьогтові, деревинні, полімерні) і неорганічні (силікатні, металеві); жорсткі (поштучні), гнучкі (рулонні) і пластичні (мастикові). До жорстких П. м. належать азбестоцементні листи і плити (див. *Азбестоцементні вироби і конструкції*), черепиця, природний шифер, листи оцинкованої або нецинкованої сталі, алюмінію, цинку, *шлакобеталу*, *склопластику*, *скла органічного*, а також дошки, дракка тощо. Найпоширеніші гнучкі П. м.: *пергамін*, *руберойд* і *толь*. Крім того, використовують гідроізол (азбестовий картон), ізол (гумобітумний матеріал, зміцнений азбестовим волокном), склополотно і тканину склоістку. Пластичні П. м. — бітумні, бітумно-полімерні й дьогтові *мастики*. Осн. характеристики П. м. — водонепроникність, атмосферостійкість, вогнестійкість, міцність.

Дмитро Я. Покрас.

П. О. Покришев.

О. І. Покришкін.

ПОКРІВЕЛЬНІ РОБОТИ

Б. О. Покровський.

Покровська церква в Києві. Арх. І. Г. Григорович-Барський. 1766.

Покровська церква в Ромні. 1764. Не збереглася.

Лит.: Резниченко П. Т. [та ін.]. Мاستики в строительстве. Днепрпетровск, 1975; Ярмак Н. Г., Искра Л. И. Справочник по гидроизоляционным материалам для строительства. К., 1979.

ПОКРІВЕЛЬНІ РОБОТИ — будівельні роботи по створенню покрівлі будинку або споруди. Склад П. р. визначається видом покрівлі, похилом даху й застосовуваними покрівельними матеріалами. П. р. з використанням рулонних і мастикових матеріалів полягають у підготовці (очищенні, огрунтуванні) основи (бетонної, асфальтобетонної), пароізоляції її (шаром мастик або одним-двома шарами пергаміну, руберойду, толо на мастці), укладанні теплоізоляційного шару (плитних, монолітних або сипких утеплювачів) і створенні вирівнюючого шару — стяжки (цементно-піщаної, асфальтобетонної). Килим з двох — п'яти шарів рулонних матеріалів (кількість шарів визначається проектом) наклеюють внаслідок схилу покрівлі (при похилі даху до 15%) або вздовж схилу (понад 15%), після чого захищають шаром щебеню або гравію, насипаного на шар мастик. Килим з мастикових матеріалів наносять на стяжку кількома шарами, між якими укладають склотканину. Верхній шар посипають щебенем або покривають алюмінієвою фарбою. При П. р. з використанням поштучних матеріалів на дерев'яні лати, залізобетонні, сталеві або дерев'яні прогони (балки) укладають азбестоцементні листи і плитки, черепицю і металеві листи. Листи кріплять до основи шурупами, цвяхами та ін., черепицю прив'язують дротом. Кожний з процесів П. р. виконується спеціалізованою ланкою будівельників. Підвищенню рівня механізації П. р. сприяє використання плит покриттів повної заводської готовності. Див. також *Зимові роботи*.

О. О. Литвинов.
ПОКРІВЛЯ — 1) У будівництві — верхнє водонепроникне огороження (оболонка) даху або покриття будинку (споруди). Складається з водоізолюючого шару і основи (лат, суцільного настилу та стяжки), укладаної по несучих конструкціях або по утеплювачу (у сумішених покриттях). Залежно від застосовуваних покрівельних матеріалів розрізняють П. листо-ву, рулонну, лускоподібну, мастикову. Див. також *Покрівельні роботи*. 2) У гірничій справі — шари гірських порід, що залягають над пластом корисної копалини. Розрізняють П. несправжню (шари пустої породи, що самочинно легко обвалюються незабаром після виймання корисної копалини), безпосередню (шари пустої породи, що їх регулярно обвалюють в міру просування вибою) і основну (шари породи, що залягають над безпосередньою П.). Обвалення основної П. відбувається здебільшого через великі проміжки часу залежно від міцності і потужності порід.

ПОКРОВІВ НА НЕРЛІ ЦЕРКВА — пам'ятка аладмиро-суздальської школи архітектури. Споруджено 1165 поблизу Боголюбова (тепер смт Суздальського р-ну

Владимир. обл.) біля впадіння р. Нерлі в Клязьму. Одиноверхий, чотиристовпний хрестовокупольний храм. Відзначається тонкими гармонійними формами, витягнутими пропорціями, вишуканою обробкою фасадів. До 1672 церква мала башту з ходом на хори. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225.

ПОКРОВСЬК — колишня (з 1914 до 1931) назва м. *Енгельса*.
ПОКРОВСЬКА ЦЕРКВА — пам'ятка укр. архітектури. 1) В Кієві споруджено 1766 за проектом арх. І. Григоровича-Барського в стилі укр. бароко. Довгаста в плані з високими напівкруглими виступами з трьох боків і трьома баними. Пожежа 1811 й пізніші перебудови змінили її первісний вигляд. Іконостас виконано у серед. 19 ст. арх. І. Штромом. Дзвіницю, споруджену в 2-й пол. 18 ст., перебудовано в 19 ст. 2) В Ромні споруджено 1764 з доброго дуба «коштом і старанням войск запорожских Кошевого благородного г-дина Петра Калишевського и Давида Чорного» (за написом на одвірках). Її будував, імовірно, майстер Ілля Продацький з с. *Великих Сорочинців*, який у цей час споруджував церкву і в *Лохвиці*. В 1827—30 П. ц. капітально ремонтували — було підведено цегляний фундамент, замінено підвалини, покрито залізном бани, прибудовано ганки. На поч. 20 ст. церкву перевезено до Полтави, 1943 вона згоріла. П. ц. була класичним зразком п'ятибанного храму Наддніпрянщини. Її великий чотирирусний іконостас, в якому на рівні третього ярусу на кронштейнах містилися вирізьблені з дерева скульптури Авраама, Захарія, Іоанна Хрестителя та Євангеліста Іоанна, виконав майстер Сисой *Шалматов*.

ПОКРОВСЬКЕ — селище міського типу Дніпроп. обл. УРСР, районний, на р. Вовчий (бас. Дніпра). Залізнична ст. Мечетна. 10,5 тис. ж. (1981). На місці тепер. с-ща 1760 було засновано *зимників*, який 1779 став військ. слободою. Рад. владу встановлено в кін. грудня 1917. З 1957 П. — с-ще міського типу. У селіши — сиробобний з-д, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. З загосп., музична і спортивна школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня, поліклініка. Палад і 2 будинки культури, кінотеатр, 36-ки, істор.-краєзнавчий музей.

ПОКРОВСЬКИЙ Борис Олександрович [н. 10 (23).І 1912, Москва] — рос. рад. режисер опери, педагог, нар. арт. СРСР (з 1961). У 1937 закінчив Моск. ін-т театр. мистецтва (з 1954 — його професор). В 1937—43 — режисер (з 1939 — худож. керівник) Горьк. театру опери та балету; з 1943 — режисер, 1952—63 та з 1967 — гол. режисер Великого театру СРСР. З 1972 — також худож. керівник заснованого ним Моск. камерного муз. театру. Вистави: в Ленінгр. Малому оперному театрі — «Війна і мир» С. Прокоф'єва (1946); у Великому театрі — «Ворожа сила» О. Серова (1947), «Продана

карежена» Б. Сметани (1948), «Садко» М. Римського-Корсакова (1949), «Семен Котко» (1970) та «Гранець» (1974) С. Прокоф'єва, «Викрадення місяця» О. Тактакішвілі, «Мертві душі» Р. Шедріна (обидві — 1977), «Отелло» Дж. Верді (1978), «Катерина Ізмайлова» Д. Шостаковича (1981); в Московському камерному музичному театрі — «Ніс» Д. Шостаковича (1974), «Сокиля» Д. Бортнянського (1975) та ін. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1947, 1948, 1949, 1950. Ленінська премія, 1980.

ПОКРОВСЬКИЙ Василь Тимофійович [1839, побл. м. Калуги — 19 (31).І 1877, Київ] — вітчизняний терапевт. Закінчив петерб. Медико-хірургічну академію (1861); у 1866—67 — доцент цієї ж академії. З 1867 — професор Київ. ун-ту й ординатор Військ. госпітально. Праці П. присвячені вивченню діяння окису вуглецю на організм, питанням боротьби з епідеміями, диференціальній діагностики тифозних захворювань тощо. П. був учнем С. П. *Боткіна*. Під керівництвом П. у Київ. ун-ті викладались педіатрія, шкірні хвороби, отоларингологія, нервові і психічні хвороби. У 1877 очолював боротьбу з тифозними епідеміями у Києві.

ПОКРОВСЬКИЙ Микола Дмитрович [н. 15 (28).X 1901, Тульчин, тепер Він. обл.] — укр. рад. диригент, народний артист УРСР (з 1948). Музику навчався у М. *Леонтовича*, 1921—25 — у Київській консерваторії. Був диригентом оперних театрів в Одесі (1926—33, 1944—75 — гол. диригент), Харкові (1934—40, 1941—44 — в евакуації), Львові (1940—41). Диригував спектаклями укр., рос., зх.-європ. класики, операми рад. композиторів («Богдан Хмельницький» К. Данькевича, «В бурю» Т. Хренникова, «Сім'я Тараса» Д. Кабалевського та ін.).

ПОКРОВСЬКИЙ Михайло Миколайович [17(29).VIII 1868, Москва — 10.IV 1932, там же] — рад. історик, держ. і парт. діяч, акад. АН СРСР (з 1929). Член Комуністичної партії з 1905. Закінчив істор.-філологічний ф-т Моск. ун-ту (1891). В кін. 1906 обраний членом Моск. к-ту РСДРП. На V з'їзді РСДРП (1907) обраний кандидатом у члени ЦК РСДРП. З 1907 перебував на нелегальному становищі у Фінляндії, 1909 емігрував до Франції. Повернувся до Росії в серпні 1917. Учасник Жовтневого збройного повстання 1917 в Москві. З листопада 1917 до березня 1918 П. — голова Моск. Ради. З травня 1918 і до кінця життя П. — заст. наркома освіти РРФСР, член Раднаркому РРФСР. Після XVI з'їзду партії обраний членом Президії ЦК ВКП(б). Бул членом ЦВК і ЦВК ряду скликань. Брав участь у роботі конгресів і пленумів Комінтерну. Становлення істор. поглядів П. відбувалося під впливом концепцій В. Й. *Ключевського*, а також «легального марксизму». З поч. 20 ст. перейшов у табір революц.

соціал-демократії. В 1905 П. зустрівся в Женеві з В. І. Леніном, який подав йому велику допомогу у становленні на позиції марксизму. В еміграції П. написав ряд монографій, зокрема «Російську історію з найдавніших часів» (т. 1—5. М., 1910—13, за участю ряду ін. істориків; не раз перевидавалася за рад. часу). П. — автор багатьох наук. праць з історії СРСР, історії рос. культури, зовн. політики, революц. руху 19—20 ст. Під його керівництвом опубліковано серії архівних документів з історії революц. руху в Росії. На прохання П. «Російська історія в найстислішому нарисі» (ч. 1—3, 1920—23; укр. переклад — Х. — К., 1922—34) схвальний відзив дав В. І. Ленін (див. Повне збір. творів, т. 52, с. 24). П. виступав з рядом статей і доповідей про вклад В. І. Леніна в істор. науку. Осн. значення праць П. полягає в тому, що в них уперше в рос. історіографії зроблено спробу систематично викласти історію Росії з матеріалістичних позицій, з позицій класової боротьби, показати роль нар. мас у розвитку суспільства. В «Рос. історії з найдавніших часів» викладено й історію України з 13 до кін. 18 ст. П. позитивно оцінює *Переяславську раду 1654*, діяльність Б. Хмельницького. П. осуджував великодержавницьку політику царизму щодо України. Однак П. допустився ряду серйозних загальнометодологічних та істор. помилок. Так, він вважав, що всією історією Росії з кін. 18 ст. до 1917 була боротьба між торг. і пром. капіталом, Люти. бурж.-демократичну революцію 1917 вважав початком соціалістичної революції тощо. Помилкові погляди П. негативно вплинули на розвиток рад. істор. науки. Їх критикували в ряді парт. документів, у працях рад. істориків. П. був керівником Комуністичної академії, її Ін-ту історії, Ін-ту червоної професури, редактором ряду істор. журналів. Викладав у вузах Москви. Нагороджений орденом Леніна. Похований на Красній площі в Москві.

Лит.: Гуржій І. О., Петренко В. С. Видатні радянські історики. К., 1969; Соколов О. Д. М. Н. Покровський і советская историческая наука. М., 1970. М. І. Кузнецов.

ПОКРОВСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-сх. частині Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 45,4 тис. чол. (1981). У районі — 78 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищам і 9 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Покровське*. Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: каолін, граніт. Річки — *Вовча* з притокою *Гайчур* (бас. Дніпра). Ґрунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. В межах району — Дібрівський держ. заказник. Найбільші пром. підприємства — просянський каоліновий комбінат і елеватор, Покровський сиробробний з-д та Мечетянський комбінат хлібопродуктів. Комбінат побутового обслуговування (Покровське). В землеробстві району переважає вирощування озимої пшениці, кукурудзи, ярого ячменю, проса, сояшиника,

цукр. буряків, ріпичи; тваринництво м'ясо-мол. напрямку. Площа с.-г. угідь 1980 становила 101,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 87,8 тис. га, луки і пасовища — 11,6 тис. га. Садівництво. У П. р. — 11 колгоспів, кінний з-д, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції — *Просіяна*, *Мечетна*. Автошляхів — 346 км, у т. ч. з твердим покриттям — 326 км. У районі — 25 заг.-осв., музична, спортивна і кінно-спортивна шко-

ли, сільсь. профес.-тех. училище (смт *Просіяна*); 38 діт. закладів, у т. ч. 6 лікарень, 40 клубних установ, кінотеатр, 39 кіноустановок, 30 б-к, істор.-краєзнавчий музей. У с. *Великомихайлівці* П. р. народився укр. рад. письменник *В. М. Вільний*, у с. *Маломихайлівці* — укр. рад. письменник *А. М. Хорунжий*. У районі видається газ. «*Радянське слово*» (з 1932).

ПОКУЛИТИЙ Костянтин Іванович (н. 19.VIII 1934, Дніпропетровськ) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1980). Член КПРС з 1973. В 1959—65 навчався в Київ. худож. ін-ті. Твори: «*Чабан*» (1967), «*Присяга*» (1968), «*У святковий день*» (1969—70), «*Мої брати*» (1972), «*На Полтавщині*» (1974), «*Арсенал*» (1976), «*На південному кордоні*» (1979).

ПОКУС Яків Захарович (10 (22). XII 1894 — 3.IX 1945) — рад. військ. діяч, командир (1936). Член Комуністичної партії з 1919. Н. в селянській сім'ї в с. *Сом'яці* (тепер Зачепилівського району Харківської обл.). Учасник 1-ї світової війни, прапорщик. Під час громадян. війни на Україні був нач. штабу ряду з'єднань, командиром полку. Брав участь у боях проти петлюрівців, денікінців та ін. контрреволюц. банд. На Далекому Сході як командир стрілецької бригади брав участь у штурмі *Володавки*, *Спаська*, в остаточному розгромі білогвардійців та япон. інтервентів. Після громадян. війни — на відповідальних посадах у Червоній Армії. В 1929 закінчив Вищу військ. академію. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки.

ПОКУТЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1648 — антифеод. повстання на *Покутті* проти польсь.-шляхет. загарбників. Вибухнуло під впливом визвольної війни українського народу

1648—54. Після перемоги сел.-козац. військ у *Пилипецькій битві 1648* розгорнувся сел. повстанський рух у Сх. Галичині. Найбільшої сили він досяг на *Покутті*. В П. п. брали участь селяни, міщани, дрібна укр. шляхта і нижче православне духовництво. На визволеній від польсь. шляхти території повстанці запроваджували козац. самоврядування, створювали збройні загони за козац. зразком. Найвідомішим з керівників повстанського руху на *Покутті* був *С. Г. Височан*, який за допомогою прибулих частин сел.-козац. армії *Б. Хмельницького* здобув м. *Отиню* (тепер Коломийського р-ну Івано-Фр. обл.) і перетворив її на гол. опорний пункт повстанської боротьби. В умовах стихійності сел. руху *С. Г. Височан* зумів об'єднати розрізнені повстанські загони в 15-тисячне військо, яке визволило майже все *Покуття*. *Покутські* повстанці підтримували бойові зв'язки з повстанськими загонами, що діяли в Галицькому і Теребовлянському повітах. П. п. сприяло переможній боротьбі сел.-козац. війська на чолі з *Б. Хмельницьким* проти шляхет. Польщі, зокрема його визвольному походу на Сх. Галичину. Після повернення сел.-козац. війська з Сх. Галичини на Правобережну Україну П. п. було в січні 1649 придушене. Частині повстанців на чолі з *С. Г. Височаном* вдалося прорватися на Правобережну Україну. Чимало повстанців, щоб уникнути жорстоких розправ, відступило на Буковину. Лит.: *Гравовський В. В.* Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. К., 1962. В. В. *Гравовський*.

ПОКУТЬСЬКО-БУКОВИНСЬКІ КАРПАТИ — гори у зовнішній смузі *Карпат Українських*. Простягаються від долини р. *Пруту* на Пн. Зх. до кордону з Румунією на Пд. Сх., у межах Івано-Фр. і Чернів. областей. Складаються з низькогірних (Кам'яністий, Карматура та ін.) і середньогірних (Ігреть, Буковець та ін.) хребтів, розділених річковими долинами. Переважні висоти 700—900 м, найбільша — 1491 м. Складає переважно пісковиками та глинистими сланцями. Схили до вис. 900 м вкриті буково-ялицево-смерековими лісами, з вис. 900 м і до 1100 м — буково-смерековими лісами, вище — смерековими лісами та гірськими луками. Річкові долини густо заселені. Район туризму. Розвинуті художні промисли — виробн з дерева, вонни та глини (*Косів*, *Вижниця*).

ПОКУТТЯ — історико-географічна область України, що займала сх. частину сучасної Івано-Фр. обл. В джерелах 17—18 ст. П. називали пд.-сх. «кут» (звідси й назва) Галичини між річками *Дністром*, *Черемошем* та *Карпатами*, включаючи *Гуцульщину*, а з 19 ст. — лише рівнинну частину цієї території. В 1387—1772 тер. П. перебувала під владою шляхет. Польщі, з 1772 — Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 її загарбала бурж.-поміщицька Польща. В 1939 П. в складі зх.-укр. земель

М. Д. Покровський.

М. М. Покровський.

К. І. Покулітий. Чекання. 1972.

ПОЛАБСЬКІ
СЛОВ'ЯНИ

І. С. Полбін.

возз'єднано з Рад. Україною. З тер. П. пов'язані *Муки повстання 1490—92, рух опришків*.

ПОЛАБСЬКІ СЛОВ'ЯНИ, полаби, полабяни — група зх.-слов'ян. племен, які населяли в кінці I — на початку 2-го тис. н. е. територію від р. Лаби (Ельба) та її притоки р. Сали (Заале) на Зх. до р. Одри (Одер) на Сх., від Рудних гір на Пд. і до Балтійського м. на Пн. Об'єднувалися в 3 племенні союзи (лужицькі серби, лютічі, бодричі). Займалися землеробством, скотарством, ремеслами і торгівлею. В 10 ст. П. с. були підкорені нім. феодалами, проте в результаті повстання 983 і 1002 більша частина їх (за винятком лужицьких сербів) знову стала вільною. В ході боротьби проти нім. агресорів у 11—12 ст. у П. с. виникли ранньфеод. д-ви, найбільшою з яких була *Вендська держава*. В 12 ст. почався новий наступ нім. агресорів проти П. с. *Хрестовий похід проти слов'ян 1147* закінчився безрезультатно для завойовників. Проте в 50—60-х рр. 12 ст. нім. феодалі захопили землі П. с., використовуючи ворожнечу між їхніми князями. Земля лютічів стала основою маркграфства *Бранденбург*, бодричів — князівства *Мекленбург*. У дальшому більша частина П. с. зазнала германізації, частина була винищена. Самобутність зберегла лише частина лужицьких сербів (див. *Лужичани*).

ПОЛАНЕЦЬКИЙ УНІВЕРСАЛ 1794 — універсал, підписаний Т. Косіоршом 7.V у повстанському таборі поблизу містечка Поланець (біля м. Сандомежа) під час польського повстання 1794 з метою залучення селянства до активної участі у повстанні. П. у. проголошував, що селяни беруться під опіку д-ви, надавав кріпакам особисту свободу. Проте кріпакам міг піти від свого поміщика лише після повного розрахунку з ним і внесення податків д-ві. На час повстання зменшувалися розміри панщини. Учасники повстання звільнялися від панщини. За селянами визнавалося спадкове право на землю, яку вони обробляли. В той же час П. у. передбачав покарання осіб, які закликатимуть селян до виступів проти поміщиків і до невиконання повинностей. П. у. через свою обмеженість (земля залишалася власністю поміщиків) не створив умов для масової участі селян у повстанні. Саботаж постанов П. у. шляхтою і католицьким духовництвом призвів до того, що П. у. не було проведено в життя.

ПОЛБА — група видів пшениці, у яких колос при досяганні легко розламується на окремі колоски. Зернівки при дозріванні не випадають з квіткових лусок і при значній молотбі не винодочуються. В СРСР П. наз. пшеницю двозернянку, емер (*Triticum dicoccum*), що належить до найдавніших хлібних культур, на Україні її вирощували ще за 4 тис. років до н. е. Зерно П. після перетравлення переробляють на крупу, іноді ним годують коней. Спорадично вирощують П. в Удмуртській АРСР, Башкирській АРСР і Татарській АРСР, у дея-

ких гірських р-нах Кавказу і Закавказзя. Використовують П. і в селекц. роботі як вихідний матеріал. П. відзначаються високим вмістом білка в зерні (22—24%) і стійкістю проти грибних хвороб.

ПОЛБІН Іван Семенович [14 (27).I 1905, с. Ртишево-Каменка, тепер Майнського р-ну Ульянов. обл.— 11.II 1945, м. Бреслау, тепер Вроцлав, ПНР] — рад. військ. льотчик, ген.-майор авіації (1943), двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1945, посмертно). Член Комуністичної партії з 1927. В Рад. Армії з 1927. В 1939 командував авіаескадрильою під час боїв з япон. мілітаристами на р. Халхін-Голі. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир бомбардувального авіаполку, авіадивізії, гвард. авіакорпусу на Зх., Сталінградському, Брян., Ворон., 1-му та 2-му Укр. фронтах. П. особисто здійснив 150 бойових вильотів. Загинув у бою. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПОЛЕ алгебраїчне — асоціативне і комутативне кільце, в якому для довільних $a \neq 0$ і b знайдеться єдиний елемент x (частка b/a) такий, що $a \cdot x = b$. П., елементами яких є числа, наз. ч и с л о в и м и. Числовими П. є, напр., множини (див. *Множини теорія*) всіх раціональних чисел, усіх дійсних чисел, усіх комплексних чисел (з природними операціями додавання і множення). Є П., які містять лише скінченне число елементів. Найпростішим прикладом такого П. є множина двох елементів α і β , додавання і множення яких визначаються рівностями: $\alpha + \alpha = \beta + \beta = \alpha$, $\alpha + \beta = \beta + \alpha = \beta$; $\alpha \cdot \alpha = \alpha \cdot \beta = \beta \cdot \alpha = \alpha$, $\beta \cdot \beta = \beta$. Якщо частина A деякого П. B сама є П. відносно тих самих операцій додавання і множення, то A наз. підполем B , а B — надполем, або розширенням A до B . П., які не мають підполів, наз. простими. Прикладом

простого П. є множина всіх раціональних чисел. Коли P — числове П. і число $a \notin P$, то мінім. числове П., яке містить P і a , наз. розширенням P утвореним приєднанням a , і позначається через $P(a)$. Число a наз. алгебраїчним відносно P , якщо воно є коренем рівняння $a_0x^n + a_1x^{n-1} + \dots + a_{n-1}x + a_n = 0$ з коефіцієнтами $a_i \in P$. В цьому випадку $P(a)$ наз. простим алгебраїчним розширенням P . Напр., якщо P — поле раціональних чисел, то множина всіх чисел виду $a + b\sqrt{2}$, де $a, b \in P$, збігається з розширенням $P(\sqrt{2})$. П. S наз. алгебраїчним розширенням P , якщо воно одержується приєднанням до P скінченного числа елементів $a_1, a_2, \dots, a_m$, алгебраїчних відносно P . Серед алгебр. розширень S даного П. P існують макс. алгебр. розширення T , тобто такі, які не допускають дальшого алгебр. розширення. Вони характеризуються властивістю: кожний многочлен з коэф. з S розкладається на лінійні множники з коэф. з T .

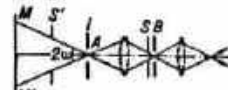
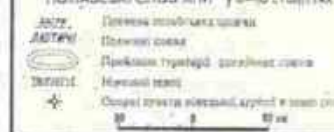
Лит.: Завало С. Т., Костарчук В. Н., Хацет Б. И. Алгебра і теорія чисел, ч. 1—2. К., 1977—80; Ван дер Варден Б. Л. Алгебра. Пер. з нем. М., 1976. В. С. Чарні.

ПОЛЕ ЗОРУ оптичної системи — частина простору (площини), зображення якої дає оптична система. П. з. можна визначити, знайшовши за законами геометричної оптики положення вхідного лока S' і вхідної лінії l (вони є зображеннями в просторі предметів відповідно *діафрагми* П. з. S і апертурної діафрагми B ; мал.). Кут 2ω , під яким з центра вхідної лінії l видно крайні точки вхідного лока, наз. кут о в и м П. з., а віддаль MM' — лінійним П. з. Кут о в и м П. з. (кутом поля зору) характеризують системи, призначені для розглядання дуже віддалених об'єктів (*телескопи, бінокли*, більшість фотоапаратів), а лінійним — системи, в яких віддаль до об'єкта мала (напр., *мікроскопи*). У великих телескопах П. з. не перевищує кількох мінут, а в фотографічних ширококутових об'єктивах досягає 120° — 140° і навіть 180° . У мікроскопах застосовують переважно окуляри з П. з. 18 мм.

ПОЛЕВОЙ Борис Миколайович [справжнє прізвище — Кампов; 4 (17).III 1908, Москва — 12.VII 1981, Москва] — рос. рад. письменник, громад. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1940. Редактор журн. «Юність» (1962—81). У роки Великої Вітчизн. війни — військ. кореспондент «Правди». Перша книга — «Мемуари воїни людини» (1927). Повість «Гарячий цех» (1939) — про трудивників перших п'ятирічок. Нарисах воєнних років об'єднано у книгу «Від Белгорода до Карпат» (1945), «Дніпровська епопея» (1946). Автор «Повісті про справжню людину» (1946; Держ. премія СРСР, 1947; однойм. фільм 1948; однойм. опера С. Прокоф'єва, 1948), в основі якої — подвиг Героя Радянського Союзу льотчика О. П. Маресьєва. Темі Великої

ПОЛАБСЬКІ СЛОВ'ЯНИ — у 8—10 сторіттях

Поле зору.

До ст. Побутовий жанр.

1. К. О. Трутовський. Відбілювання полотна. 1874.

2. Г. М. Глюк. Лісоруби. 1954. Обидві — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

1
2

3

До ст. Побутовий жанр.

1. А. Теїре Молодший. У селянському будинку. Середина 17 ст. Київський музей західного та східного мистецтва. 2. Д. Веласкес. Прялі. 1657. Прадо. Мадрид. 3. Ж.-Ф. Мілле. Збирачки колосків. 1857. Лувр. Париж. 4. П. А. Федотов. Сватання майора. 1848. Державна Третьяковська галерея. Москва. 5. О. Г. Венеціанов. На жнивях. Літо. Початок 19 ст. Державна Третьяковська галерея. Москва. 6. А. О. Платон. Вітя-підпасок. 1951. Державний Російський музей. Ленінград.

4

5
6

Вітчизни, війни присвятив книги: «Ми — радянські люди» (1948); Держ. премія СРСР, 1949), роман «Золото» (1949—50; однойм. фільм, 1970); повісті «Лікар Віра» (1966; однойм. фільм, 1968), «Анюта» (1977). Врештеш від зарубіж. поїздок відобразив у книгах-репортажах «Американські щоденники» (1956; Міжнар. премія Миру, 1959); «За тридев'ять земель» (1956) та ін. Романи «Глибокий тил» (1958), «На березі дикім» (1962; однойм. фільм, 1966) присвячені трудовим подвигам рад. людей. Серед останніх творів П. — «Найпам'ятніші. Історія моїх репортажів» (1979). Був членом бюро Всесвітньої Ради Миру і Президії Рад. комітету захисту Миру. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями, 2 Золотими медалями Всесвітньої Ради Миру.

Та.: *Избранные произведения*, т. 1—2. М., 1969; *Человек — человек*. Повести. М., 1971; *Эти четыре года. Из записок военного корреспондента*, т. 1—2. М., 1978; *Укр. перекл.* Мн — радянські люди. К., 1950; *Подвиг*. К., 1952; *Нові оповідання*. К., 1952; *Вологодці*. К., 1953; *Любовь*. К., 1960; *Глибокий тил*. К., 1960; *Лікар Віра*. К., 1969; *На березі дикім*. К., 1971; *Повість про справжню людину*. К., 1972; *Наш Ленін*. К., 1977.

ПОЛЕВОЙ Микола Олексійович [22.VI (3.VII) 1796, Иркутськ — 22.II (6.III) 1846, Петербург] — рос. письменник, журналіст, історик, чл.-кор. Петерб. АН (з 1831). Видавець журн. «Московский телеграф» (1825—34). Один із перших бурж. ідеологів у Росії 20—30-х рр. У галузі естетики — прихильник романтизму. Друкуватися почав 1817. У творчості 30-х рр. — повість «Мішок з золотом» та «Оповідання російського солдата» показав тяжке життя селян, у повісті «Живописець» — трагічну долю художника за часів кріпацтва. П. — автор «Історії російського народу» (т. 1—6, 1829—33), кн. «Нариси російської літератури» (ч. 1—2, 1839). З повагою ставився до укр. народу, його мови, написав рецензію на «Історію Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського (1830). Книги П. про видатних рос. полководців ілюстрував Т. Шевченко. В 40-х рр. П. перейшов на реакц. позиції.

Г. С. Пятаков.

ПОЛЕВСЬКИЙ — місто обласного підпорядкування Свердлов. обл. РРФСР. Розташований за 10 км від залізнич. ст. Полевський. 65 тис. ж. (1981). Осн. підприємства — з-ди: Северський трубний, маш.-буд., криолітовий, металургійний, мармурових і залізобетонних виробів та ін. Музей. Засн. 1718, місто — з 1942.

ПОЛЕЖАЄВ Георгій Миколайович [н. 27.XI (9.XII) 1900, м. Кірсанов, тепер Тамб. обл.] — рос. рад. актор, режисер і педагог, нар. арт. УРСР (з 1943). Член КПРС з 1943. В 1921—25 навчався в Театр. технікумі і на Вищих режисерських курсах (Москва), після закінчення яких його запросили в *Малый театр*. В 1926—31 працював у театрах Дніпропетровська, Харкова, Макіївки, Ворошиловграда, 1931—37 — в театрі

«Червоный факел» (Новосибірськ), 1937—57 (з перервами) — у театрах Міністерства оборони СРСР. Серед ролей — Сатін («На дні» М. Горького), Полежаєв («Неспокійна старість» Рахманова), Корчагин («Як гартувалася сталь» за М. Островським), Суворов («Полководець Суворов» Бахтерева), дід Остап, Гайдар («Партизани в степах України», «Фронт» Корнійчука), Гамлет («Гамлет» Шекспіра). Вистави: «Лихо з розуму» О. Грибослова, «Темп» М. Погодіна та ін. Викладав у театр. ін-тах Києва (1938—41), Ташкента (1953—58), Свердлов. театр. уч-щі (1970—80).

І. М. Давидова.

ПОЛЕЖАЄВ Олександр Іванович [30.VIII (11.IX) 1804 (за ін. даними — 1805), с. Покришкіно, тепер Ромодановського р-ну Морд. АРСР — 16 (28).I 1838, Москва] — рос. поет. Друкуватися почав 1825 (вірш «Неспокійність»). За антимонархічну поему «Сашка» (1826, надрук. 1861) П. було віддано в солдати без права служби. В ряді віршів і поем («Спіл полоненого іроксеця», «Спіл потопачогого плавеця», «Арештант» та ін.) виступав проти деспотизму можновладців. У поемах «Ерпелі» (1830), «Чир-Юрт» (1832) зобразив реалістичні картини життя солдатів, боротьби горьких, відстоював дружбу між народами. Вірші П. укр. мовою перекладав П. Грабовський. П. присвячені повісті М. Рудермана «Штрафне життя», п'єса С. та О. Петрових «Загибель поета».

Та.: *Стихотворения и поэмы*. Л., 1960. *М. М. Радецька.*

ПОЛЕЗАХИСНІ ЛІСОВІ НАСАДЖЕННЯ — штучні лісові насадження, створені для захисту с.-г. культур від засух, суховіїв, чорних бур, ін. несприятливих природних явищ, для поліпшення водного режиму ґрунту тощо; складова частина системи захисних лісових насаджень. Основна медіаторативна роль П. л. н. проявляється в зменшенні швидкості вітру на полях, внаслідок чого поліпшується режим інших елементів мікроклімату, а це позитивно впливає на розвиток і ріст с.-г. рослин, підвищення їхньої врожайності. П. л. н. затримують на полях сніг, підвищують вологість повітря і ґрунту, поліпшують гідрологічний режим місцевості, захищають поля від *видуваних посівів*, а схили — від *ерозії ґрунту*. На плоских вододілах і схилах (до 2°) розміщують П. л. н. смугами шириною 9—15 м. Подовжні (основні) смуги закладають впоперек напрямку панівних вітрів вздовж довгих боків полів через 300—700 м, а поперечні — вздовж коротких боків полів через 1000—2000 м. На зрошуваних землях П. л. н. створюють вздовж господарських каналів смугами із 1—4 рядів дерев, а вздовж магістральних і міжгосподарських — із 7—8 і більше рядів дерев. Для захисту ґрунтів від водної ерозії на схилах від 2° і більше розміщують стокорегулюючі прибалки та приружні лісові смуги, а також яружно-балкові дісонасадження і насадження на сильноеродованих схилах. Породи, які вирощують у П. л. н., поділяють на го-

ловні й супутні. Головні по-ро-ди (дуб, сосна, горіх чорний, береза бородавчаста, тополя, акація біла та ін.) забезпечують найбільшу висоту, стійкість і довговічність насаджень; супутні (липи, клени, груша лісова, яблуня та ін.) — створюють умови для кращого росту і розвитку головних порід, забезпечують необхідну шільність насаджень у верхньому ярусі, сприяють затіненню ґрунту і захисту його від бур'янів. Для захисту ґрунту при створенні П. л. н. висаджують також *підлісок*. Одночасно з захисними функціями П. л. н. прикрашають ландшафт, є місцем поселення корисних птахів і відпочинку людей. Лит.: Бодров В. А. *Полезащитное лесоразведение*. К., 1974.

В. Т. Зайцев, Л. Я. Гайдарова.

ПОЛЕЙОВСЬКІ — укр. архітектори та скульптори, представники *барокко*, брати Петро П. (р. н. невід. — п. бл. 1780). Працював у Польщі та на Україні (переважно в Почаєві та Львові). Найважливішою роботою П. була перебудова Латинського кафедрального костюлу у Львові (1765—76). Разом з Матвієм П., Г. Гофманом і Ф. Кульчицьким збудував *Успенський собор у Почаєвській лаврі* (з 1771). Матвій П. (н. бл. 1720 — п. бл. 1800). Працював у Львові, Сандомирі, Почаєві. Автор багатьох статуй у Латинському кафедральному костюлу у Львові. Лит.: Возницький Б., Крайчик Д. Скульптор Матвій Полейовський. «Образотворче мистецтво», 1971, № 6.

ПОЛЁЛЬ — персонаж міфології західних і східних слов'ян. Бог шлюбів й кохання. Згадки про П. є в укр. і польсь. фольклорі. Багато дослідників вважає, що *Лель* і П. — назви одного й того самого божества.

ПОЛЕМІЧНА ЛІТЕРАТУРА (від грец. *polemikos* — війновий) — літературна творчість церковно-теологічного і художньо-публіцистичного характеру, яка виникла на поч. 16 ст. на Україні і в Білорусії у зв'язку з посиленням католицької експансії. Полемічні виступи проти намагань Ватикану і католицизму поширити свій вплив на сх.-слов'ян. землі почалися ще за часів Київ. Русі. Особливого розмаху полеміка набула з серед. 16 ст., коли католицизм під егідою шляхетської Польщі перейшов у релігійно-ідеологічний наступ, що привело до т. зв. *Брестської унії 1596*. Полеміка зачіпала також інші віровчення: іудейські, магометанські, протестантські тощо. Поштовхом до посилення полеміки став виступ польсь. публіциста-єзуїта П. Скарги «Про єдність церкви божої» (Вільно, 1577), у якому він намагався виправдати політику окатоличення укр. і білорус. народів. Цей виступ, як і твори ін. польсь.-єзуїтських і уніатських авторів (Б. Гербест, І. Потій, К. Сакович), дістав різку відсіч у посланнях, трактатах, памфлетах відомих укр. письменників Г. Смотрицького, С. Зизанія, Острозького Кайриха, Х. Філалета, М. Смотрицького, П. Могили, З. Копистенського, в анонімній «*Пересторозі*» і в творах пізніших полемістів православного

Б. М. Полево́й.

Г. М. Полежа́ев.

ПОЛЕТАЄВ

М. Г. Полетаєв.

Ф. А. Полетаєв.

В. Д. Поленов. Портрет роботи І. Ю. Рєпіна. Фрагмент. 1877. Державна Третьяковська галерея в Москві.

табору — І. Галатювського, Л. Барановича, М. Андрєєва та ін. Найвідатнішим укр. письменником-полемістом був І. Вишньський, який різко виступав проти релігійно-ідеологічного наступу на православ'я, викривав гнобительську суть світських і духовних магнатів, таврував суспільно-політ. лад Речі Посполитої. Письменники-полемісти зверталися до істор. та політ. документального матеріалу, користувалися прийомами риторички і публіцистики, образами нар. творчості. П. л. 16 — 1-й пол. 17 ст. була важливою зброєю в боротьбі за соціальні і нац. визволення укр. народу.

Видання: *Пам'ятники полемичної літератури в Західній Русі*, кн. 1—3. СПб., 1878—1903.

Лит.: Франко І. Іван Вишньський і його твори. Львів, 1885; Загайко П. К. Українські письменники-полемісти кінця XVI — початку XVII ст. в боротьбі проти Ватикану і унії. К., 1957; *Історія української літератури*, т. 1. К., 1967. В. П. Колосова.

ПОЛЕТАЄВ Микола Гурійович [15 (27).IV 1872, с. Кожухово Костром. губ.—23.X 1930, Туапсе] — діяч революц. руху в Росії. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в сел. сім'ї. З 1891 — токарь на Путиловському з-ді в Петербурзі. Революц. діяльність почав у 90-х рр. у робітн. гуртках Петербурга. В 1895 — член петербургського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», не раз зазнавав арештів. У 1898 емігрував за кордон. З 1901 працював на Україні, з 1904 — в Петербурзі. В жовтні 1905 входив до складу виконкому Петерб. Ради робітн. депутатів, а 1907—12 — депутат 3-ї Держ. думи, очолював більшовицьке крило с.-д. фракції. Брав участь у виданні більшовицьких газет «Звезда» і «Правда». Учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції. З 1918 — на госп. роботі.

ПОЛЕТАЄВ Федір Андрійович (партизанський псевд. — Поетан; І (14).V 1909, с. Катіно, тепер Спаського р-ну Рязан. обл.—2.II 1945, поблизу Канталупо, Італія) — воїн Рад. Армії, учасник Великої Вітчизняної війни 1941—45 і Руху Опору в Італії під час 2-ї світової війни, Герой Рад. Союзу (1962). За професією коваль. На поч. Великої Вітчизн. війни — рядовий гвард. арт. полку 9-ї гвард. стрілецької д-зії. Влітку 1942 потрапив у нім.-фашист. полон і був вивезений до табору військовополонених в Італії. В 1944, після втечі з табору, за допомогою італ. комуністів потрапив до партизанів. Боровся проти нім. фашистів у складі 3-ї гарібальдійської партизан. д-зії «Піан Чікери». Загинув у бою. Похований у Генуї. Удостоєний найвищої військ. нагороди Італії — Золотої медалі за військову доблесть (1947), а також медалі Гарібальді. Пам'ятники П. встановлено в Генуї і Канталупо.

ПОЛЕТІКА Василь Григорович (1765, Петербург — 1845, с. Коропичі, тепер Недригайлівського р-ну Сум. обл.) — збирач документальних матеріалів з історії України 16—18 ст. Син Г. А. Полетики. Закінчив Віленський ун-т. До 1790 був на військ. службі.

Написав компілятивну працю з старод. історії Єгипту, Ассирії, Мідії, Персії. На думку О. М. Лазарєвського, П. та його батько були авторами «Історії Русів». **ПОЛЕТІКА** Григорій Андрійович [1725, Ромни, тепер місто Сум. обл.—27.XI (8.XII) 1784, Петербург] — укр. політичний діяч. Походив з укр. старшинського роду. В 1745 закінчив Київську академію. Працював перекладачем з лат. і нім. мов в Академії наук у Петербурзі, 1764—73 — гол. інспектором шляхетного корпусу. В творі П. «Історична звітка, на якій основі Мала Росія була під республікою Польською...» та ін. працях П. обстоював принципи автономного управління Лівобережжю України, обґрунтовував феод. права і привілеї козак. старшин. Написав «Записку про початок Київської академії». О. М. Лазарєвський вважав П. і його сина В. Г. Полетику авторами «Історії Русів».

ПОЛЕТІКА Іван Андрійович [18 (29).VIII 1726, м. Ромни, тепер Сумського обл.—22.IV (3.V) 1783, Київ] — укр. лікар і вчений. Брат Г. А. Полетики. Після навчання в Київській академії (1735—46) поступив у Кільський ун-т (Німеччина). У 1754 захистив докторську дисертацію «Про спадкові хвороби» у Лейденському ун-ті. В 1754—56 — професор Кільського ун-ту. З 1756 очолював Петерб. сухопутний госпіталь та мед. школу. В 1763—83 — керівник прикордонної мед. карантинної служби на Україні. Автор праць з інфекційних хвороб. Був активним учасником боротьби з епідемією чуми у Києві та Василькові (1770—71). М. К. Бородай.

ПОЛЕНОВ Василь Дмитрович [20.V (1.VI) 1844, Петербург — 18.VII 1927, садиба Борок, тепер Поленово Тул. обл.] — рос. живописець, педагог і громадський діяч, дійсний член Петерб. АМ (з 1893), нар. художник РРФСР (з 1926). В 1863—71 навчався в Петерб. АМ у П. Чистякова, 1872—76 був пенсіонером академії в Італії та Франції. В 1876—78 як військовий художник брав участь у сербо-чорногорсько-турецькій і рос.-турецькій війнах і створив кілька батальних композицій. З 1878 П. — член Т-ва передвижників. Найбільше майстерність П. виявилася в пейзажах («На човні. Абрамцево», 1880, Київ. музей рос. мист.; «Московський двірник» і «Бабушин сад», обидва — 1878; «Зарослий став», 1879, всі — ДТГ) та жанрових картинах («Хвора», 1886, ДТГ). П. подорожував по країнах Малої Азії, Африки, де зробив численні замальовки з натури (багато з них зберігається в

В. Д. Поленов. Двірник. 1881. Харківський художній музей.

Київ. музеї рос. мист.), а також виконав картини на євангельські сюжети («Христос і грешниця», 1886—87, ДРМ). Працював також у галузі театр.-декораційного мистецтва. В 1882—95 викладав у Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури. В садибі Борок (з 1931 — Поленово) створено Художній музей ім. В. Д. Поленова. Учнями П. були І. Левітан, К. Коровін, С. Світославський та ін. **Лит.:** Юрова Т. В. Василь Дмитрович Поленов. Альбом. М., 1972.

ПОЛЗУНОВ Іван Іванович [1728, Єкатеринбург, тепер Свердловськ — 16 (27).V 1766, Барнаул] — рос. винахідник у галузі теплотехніки. Закінчив (1742) першу рос. гірничозаводську школу в Єкатеринбурзі, працював на металург. з-дах Уралу, з 1748 — на Алтаї. Розробив (1763) проект першого в світі циліндричного універсального поршневого парового двигуна (парової машини) потужністю 1,8 к. с. (1,3 кВт). Сконструював теплотворну заводську установку потужністю 32 к. с. (24 кВт) для подачі повітря в плавильні печі, автом. регулятор живлення котла водою для неї, водорозподільні та ін. пристрої. Помер за тижень до пуску установок. Ім'я П. присвоєно Свердловськ. гірничо-металург. технікуму і Центр. н.-д. котлотурбін. ін-ту (Ленінград). **Лит.:** Данилевський В. В. Іван Іванович Ползунов. В кн.: Люди русской науки. М., 1965.

ПОЛІВ — подавання і розподіл води на полі при зрошенні. За призначенням П. поділяють на вологозарядкові, передпосівні, посадкові, вегетаційні, підживлювальні, освіжні, протиаморозкові та промивні. Вологозарядкові П. провадять восени, взимку, ранньої весни, влітку до січня повторної культури; здійснюють вологозарядкові П. різними способами, найчастіше повертневим, або за допомогою дощувальних машин й установок. Мета цього П. — створити запас вологи в 1,5—2-метровому шарі ґрунту для використання її рослинами в перший період вегетації. Передпосівні П. провадять безпосередньо перед сіянням (якщо верхній шар ґрунту сухий), щоб забезпечити появу дружних сходів. Посадкові П. у період садіння розсаджених культур створюють сприятливі умови для кращого приживання рослин.

Вегетаційні П. — це осв. полі П., який провадять кілька разів за вегетаційний період з метою підтримання високого рівня вологозабезпечення рослин. Підживлювальні П. застосовують для одночасного підживлення рослин і зволоження ґрунту. Освіжні П. здійснюють у жарку пору року дощуванням або аерозольним способом, малими нормами з метою підвищення вологості повітря і тургору клітин у рослин. Протиаморозкові П. — це П. дощуванням у дні, коли передбачаються заморозки. Промивні П. необхідні на засоленних ґрунтах для виведення з них надмірної кількості солей. При П. воду подають і розподіляють на полі різними спо-

собами: дощуванням, краплинним, введенням води в ґрунт знизу по трубах (див. *Підґрунтове зрошення*) та поверхнево — по борознах, напуском по смугах, а також затопленням (самопливом або за допомогою машин). П. краплинний і застосовують у садах та виноградниках, гол. чин. на схилах. П. по борознах (вода подається до них і всмоктується в ґрунт капілярним шляхом — через стінки дно борозни) придатний для всіх с.-г. культур. П. напуском по смугах (вода, як і при П. затопленням, суцільним шаром розподіляється по поверхні ділянки і всмоктується в ґрунт гравітаційним шляхом) практикують для зрошення культур вузькорядного посіву, а також садів з залуженнями міжряддями. П. затопленням застосовують при зрошенні рису і для промивання засоленних ґрунтів. Див. також *Лиманне зрошення*.

Лит.: Ізюмов В. В. Справочник по техніці і способам полива сільськогосподарських культур. К., 1966; Чинасов В. Я. [та ін.]. Техніка полива сільськогосподарських культур. М., 1970; Безменов А. И. Практикум по механизации полива сельскохозяйственных культур. М., 1979.

В. В. Ізюмов.

ПОЛИВА — тонке складовидне покриття на керамічних виробках, закріплене випалом при високій температурі; те саме, що й *глазур*. **ПОЛИВАНІВ ЯР** — село Кельменецького р-ну Чернів. обл., де виявлено поселення середнього і пізнього етапів *трипільської культури*. Досліджували його 1949—51. При розкопках відкрито залишки наземних глинобитних жител, землянок, майстерень по обробці кремню, а також гоним. ями. Знайдено орнаментований глиняний посуд, крем'яні скребки, ножі, вкладні до серпів, свердла, сокири, кістяні проколки, мідні шила, шпильки, підвіски, численні глиняні жіночі статуєтки культового призначення тощо.

ПОЛИВАНОВА Галина Анатоліївна (н. 1.IV 1929, м. Красне Село, тепер у складі Ленінграда) — укр. рад. співачка (сопрано), нар. арт. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1951. В 1953 закінчила Одес. консерваторію, відтоді — солістка Одес. театру опери та балету. Партії: Чю-Чю-сан («Чю-Чю-сан» Пуччіні), Аїда, Віолетта («Аїда», «Травіата» Верді), Мікаела («Кармен» Бізе), Марія, Ліза («Мазепа», «Пікова дама» Чайковського), Тамара («Демон» Рубінштейна), Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського). Викладає (доцент) в Одес. консерваторії.

ПОЛИН (Artemisia) — рід багаторічних, рідше однорічних, здебільшого опушених трав'янистих рослин або півкушів родини *складноцвітних*. Листки перистороздільні, іноді суцільні. Квітки дрібні, жовті або рожеві, зібрані в кошик. Плід — сім'янка. Бл. 400 видів, пошир. переважно у Пн. півкулі. В СРСР — бл. 250 видів, з них в УРСР — бл. 20. Ростуть П. у степах, на сухих луках, крейдяних відслоненнях, пісках, солонцях, як бур'яни — по садах та городках. Усі П. містять ефірні олії, багато з П. — гіркі *глікозиди*. Як лікарсь-

кі рослини найбільше значення мають: *цитварний полин* (A. cinna), що в дикому стані росте в Казахстані, містить сантонін — противельмінтний засіб; *П. гіркий* (A. absinthium), настої та екстракти з листків якого застосовують для поліпшення травлення (як бур'ян він пошир. скрізь на Україні). Як пряну рослину використовують П. *естрагон*. У пустелях, напівпустелях, пд. районах Степу та Лісостепу УРСР деякі види П. (П. звичайний — A. vulgaris, П. австрійський — A. austriaca, П. польовий — A. campestris та ін.) використовують як пасовищні рослини для овець, кіз, коней. До отруйних рослин належить П. *кримський* (A. taurica), пошир. у Криму; він містить отруйну речовину тауринин. Серед П. є декоративні види. Деякі види — індикатори ґрунтових різновидів або гірських порід.

ПОЛИНОВ Борис Борисович [23.VII (4.VIII) 1877, Ставрополь — 16.III 1952, Москва] — рад. ґрунтознавець і геохім., акад. АН СРСР (з 1946). Член КПРС з 1951. Закінчив Лісовий ін-т (1900) та ун-т (1908) у Петербурзі. В 1920—23 — професор Донського політех. ін-ту в Новочеркаську, 1923—47 — Ленінгр. ун-ту. З 1923 працював у системі АН СРСР. Осн. праці — з питань походження ґрунтів і формування кори *вищотрошання*; розробив класифікацію природних ландшафтів і дав їх геохім. характеристику. В 1901—07 досліджував ґрунти на тер. сучас. Черніг. обл. УРСР. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора.

ПОЛІ... (від грец. πολυς — численний, значний) — частина складних слів, що вказує на значну кількість або різноманітний склад чогось (*поліамід*, *поліхромія*).

ПОЛІАКРИЛАТИ — синтетичні полімери, продукти полімеризації складних ефірів *акрилової кислоти* загальної формули

$[-CH_2-C(R')(COOR)-]_n$, де $R'=H$ або CH_3 ; $R=CH_3$, C_2H_5 тощо. Прозорі, безбарвні, клейкі каучукоподібні або тверді речовини. Розчиняються у власних *мономерів*, у хлорованих і ароматичних вуглеводнях, складних ефірах. П. стійкі проти дії світла, води, розведених розчинів лугів та к-т, характеризуються низькою масло- та бензо-стійкістю. Найбільше практичне значення мають полімери ефірів *акрилової й особливо метакрилової к-т* (див. *Метилметакрилат*), а також полімери і співполімери *акрилонітрилу*. Застосовуються у виробн. листових та плівкових матеріалів, лаків, клеїв, органічного скла (гол. чин. *поліметилметакрилат*). П. широко використовують у медицині, зокрема в стоматології для виготовлення штучних щелеп, зубів та ін. протезів.

Ю. П. Гетьманчук.
ПОЛІАКРИЛОНІТРИЛ — синтетичний полімер, продукт полімеризації *акрилонітрилу* загальної формули $[-CH_2-CH(CN)-]_n$. Тверда речовина білого кольору; молекулярна маса 40000—100000, густина (при 20° С) 1150 кг/м³.

При нагріванні вище температури 230° С деструктується (див. *Деструкція полімерів*), не переходячи в рідкий стан. П. розчиняється тільки в дуже полярних розчинниках, напр. у *диметилформаміді*, водних концентрованих розчинах солей броміду літію, роданіду натрію; стійкий до атм. дії та сонячного випромінювання. Застосовується гол. чин. у виробн. поліакрилонітрильного волокна (див. *Нітрон*).

Ю. П. Гетьманчук.

ПОЛІАМІДИ — синтетичні полімери, що містять у макромолекулі повторювані амідні групи $-CO-NH-$. Залежно від того, з яким *радикалом* хімічним (аліфатичним чи ароматичним) зв'язана амідна група, П. бувають аліфатичні (напр., полігексаметиленадипамід, або *амід*) та ароматичні (полі-м-феніленізофталамід, або *фенілон*, та ін.). Більшість П. — тверді, рогоподібні речовини білого кольору, деякі — в'язкі. Аліфатичні П. мають $t_{пл}$ 150—260° С, ароматичні — бл. 400° С і вище. Розчиняються П. тільки в дуже полярних розчинниках, напр. концентрований сірчаній к-ті. Характеризуються високими міцністю, твердістю, стійкістю проти дії хім. реагентів та ін. властивостями. Одержують П. полімеризацією лактамів (полі-ε-капроамід, або *капрон*), поліконденсацією амінокислотних к-т, дикарбонових к-т або їхніх похідних з діамінами. П. переробляють у виробн. пресуванням, екструзією та ін. методами. Різні види П. можуть експлуатуватися при t від -195° С до +200° С. Застосовують П. у виробн. синтетичного волокна, паперу, плівок, клеїв, конструкційних виробів тощо.

Б. Ф. Маличенко.

ПОЛІАНДРІЯ (від полі... та грец. ἀνδρ (ἀνδρς) — чоловік), багатомужжя — одна з пережиткових форм *групового шлюб*, за якою жінка могла бути в шлюбі одночасно з кількома чоловіками. У деяких народів (зокрема, в алеутів, ескімосів) П. зберігалася до 19 ст.

ПОЛІАРИЛАТИ — синтетичні полімери, складні ефіри заг. фор-

мули $[-O-R'-O-\overset{\overset{O}{||}}{C}-R-\overset{\overset{O}{||}}{C}-]_n$, де R' — залишок двоатомного *фенолу*, R — залишок дикарбонової к-ти. П. — тверді речовини, з т-рою розм'якшення 300—400° С, характеризуються добрим діелектр. й мех. властивостями, стійкі проти дії жирів, рідких палив, розведених к-т. Одержують П. в осн. поліконденсацією дихлорангідридів ароматичних дикарбонових к-т (переважно терефталевої та ізофталевої; див. *Фталеві кислоти*) з двоатомними фенолами або бісфенолами. П. переробляють литтям під тиском, пресуванням. З розчинів формують плівки й волокна. Застосовують для виготовлення конструкційних деталей, волокнистих фільтрів, елементів радіо- та електротех. апаратури тощо. Наповнені П. використовують як антифрикційні матеріали. Поширені різновиди П. — *полікарбонати*. В. І. Сирогов.

Г. А. Поліванова.

Б. Б. Полин.

Полин гіркий. Верхня частина рослини та суцвіття (кошик).

І. Полівка.

ПОЛІАРТРИТ (від *полі...* та грец. *άρθρον* — суглоб) — одночасне ураження кількох суглобів або послідовне поширення запального процесу з одного суглоба на інші. Причиною П. можуть бути *ревматизм* (ревматичний П.), різні інфекційні захворювання (напр., *грип*, *черевний тиф* тощо), *сепсис* (септичний П.), порушення обміну речовин (напр., *подагра*) тощо. Ознаки: біль у суглобах, місцева припухлість, почервоніння шкіри. Як ускладнення можливі тугорухомість, деформації суглобів. Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання; антибіотики, протизапальні засоби, лікувальна фізкультура тощо.

ПОЛІБІЙ (Πολύβιος; бл. 201 до н. е., Мегалополис, Аркадія — бл. 120 до н. е., там же) — давньогрец. історик. Бл. 16 років прожив у Римі, куди його було відправлено 168 до н. е. як заложника в числі 1 тис. знатних ахейців після поразки македонського царя Персея II. П. — автор «Історії» в 40 книгах, з яких повністю збереглися перші 5. Твір П. був першою спробою дати історію всіх д-в Середземномор'я в їхньому взаємозв'язку в період 1220—146 до н. е. Зростання могутності Риму П. пояснює досконалістю рим. респ. ладу. Гол. завдання історика П. вбачав не в описі, а в поясненні подій, розкритті причин явищ. В «Історії» П. (IV, книги 38—42), зокрема, становить інтерес опис Чорного моря.

Тв.: Рос. перекл. — Всеобщая история в сорока книгах. т. 1 — 3. М., 1890—99.

ПОЛІБУТАДИЕН — синтетичний полімер, продукт полімеризації *бутадиєну*, $[-CH_2-CH=CH-CH_2-]$. Полібутадиєн — перший синтетичний *каучук* (див. *Бутадиєнові каучуки*). Здатність бутадиєну до полімеризації встановив С. В. Лебедев. Є різні способи добування П., напр., за допомогою металевих натрію одержують натрій-бутадиєновий каучук (СКБ). Цим способом 1932 в СРСР розпочато пром. виробн. синтетичного каучуку. Тепер П. одержують за допомогою металлоорганічних каталізаторів (т. з. дивінілові каучуки, СКД). Застосовується для виробн. шин та ін. гумових виробів, а також є б о н і т у — твердого чорного, з блискучою поверхнею матеріалу, шпа-

роко використовуюваного в електротехніці, медицині тощо.

Г. А. Блох.
ПОЛІВІНІЛАЦЕТАТ — синтетичний полімер, продукт полімеризації *вінілацетату*, $[-CH_2-CH(OCOSCH_3)-]$.

Тверда, безбарвна речовина. Розчиняється в багатьох органічних розчинниках, не розчиняється у мінеральних маслах, бензині, скипидарі, гліколі, воді тощо. Омилюється кислотами та лугами з утворенням *полівінілового спирту*; приєднуючи до останнього альдегіди, одержують *полівінілацеталі*. Характеризується невисокою т-рою розм'якшення (26—28° С), холодоутечістю, світлостійкістю, високою адгезією до різних поверхонь тощо. Застосовують для виготовлення емульс. фарб, клеїв, лаків тощо.

ПОЛІВІНІЛОВИЙ СПИРТ — синтетичний полімер, продукт омилення *полівінілацетату*, $[-CH_2-CH(OH)-]$. Тверда речовина білого кольору. Добре розчиняється у воді, стійкий проти дії більшості органічних розчинників, розведених к-т та лугів. П. с. вступає у реакції, характерні для багатоматомних *спиртів*. Напр., здатний утворювати прості й складні *ефіри*, реагувати з альдегідами, кетонами, металевим натрієм. З П. с. виробляють синтетичне волокно, жорсткі, без запаху і неприємні для газів плівки; застосовують також як емульгатор і загусник водних розчинів та латексів. Спец. марки П. с. використовують як плазмозамінник при переливанні крові і для виготовлення лікар. препаратів.

ПОЛІВІНІЛХЛОРИД — синтетичний полімер, продукт полімеризації *вінілхлориду*, $[-CH_2-CHCl-]$. Білий порошок різної *дисперсності*; густ. (при 20° С) 1350—1430 кг/м³, фізіол. нешкідливий. Має добрі мех. та електроізоляційні властивості, порівняно невисоку термо- і світлостійкість. При нагріванні вище 100° С помітно розкладається з виділенням HCl. П. — хімічно стійкий проти дії більшості агресивних середовищ і розчинників. У хлорованих вуглеводнях при кімнатній т-рі набухає, а при нагріванні розчиняється. П. переробляється на виробн. пресуванням, литтям під тиском, *екструзією*, каландруванням, занурюванням форм у пасти з наступним нагріванням. На основі П. одержують *вінілпласт*, *пластикат* і *пластизолі*. Вінілпласт — жорсткий матеріал з високими хім.-мех. характеристиками, але низькою морозостійкістю (бл. — 10° С), застосовують для виробн. корозійностійких труб, листів, плівок та ін. виробів. Пластикат — еластичний матеріал з морозостійкістю до —50° С, використовують для ізоляції проводу і кабелів, виготовлення товарів широкого вжитку тощо. Пластизолі застосовують для одержання штучної шкіри, настилу для підлоги та ін. П. — один з найпоширеніших пластиків, який застосовують в електротех., харч., легкій та ін. галузях промисловості.

А. С. Шевляков.

ПОЛІВКА (Polivka) Іржі (6.III 1858, м. Енс, Австрія — 21.III 1933, Прага) — чеськ. філолог-славіст, член Чеської АН (з 1908) та ін. академій, чл.-кор. Петерб. АН (з 1901; пізніше — АН СРСР), іноз. член АН УРСР (з 1924). Навчався в Празькому та Загребському ун-тах. Професор Празького ун-ту (з 1895). Осн. праці — з слов'ян. фольклору: «Про порівняльне вивчення народних традицій» (1898), «Слов'янські казки» (1932), «Слов'янські народні оповідання» (ч. 1—2, 1929—39). У своїх дослідженнях приділяв увагу східнослов'янському фольклору, в праці «Слов'янські казки» розглянув рос., білорус. та укр. казки, їхній стиль, історію виникнення тощо. Рецензував «Галицько-руські народні приповідки», що їх видав І. Франко, «Етнографічні матеріали з Угорської Русі» В. Гнатюка та ін. праці. Вивчав історію слов'ян. л-р, творчість О. Радичева, М. Гоголя, О. Грибосдова, Ф. Тютчева, М. Некрасова, ін. рос. письменників.

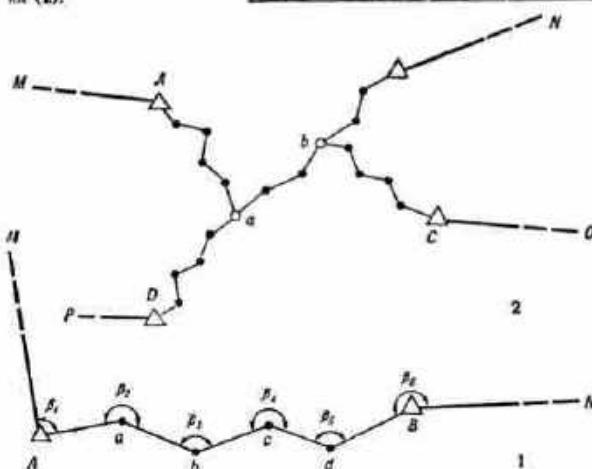
Т. Б. Лукінова.
ПОЛІВКОВІ, *полівки* (Microtinae) — підродина *гризунів* род. *хот'якових*; деякі автори виділяють П. в родину. Довж. тіла 10—12 см, лише у *водяної полівки* — до 21 см, ондатри — до 35 см, хвіст короткий від тіла; зовні П. нагадують мишей. Волоссяний покрив сіруватий, буруватий, у деяких (напр., *лемінгія*) на спині з темною смугою. Жувальна поверхня корінних зубів має вигляд з'єднаних трикутників. Бл. 100 сучас. видів П. (бл. 20 родів), поширених у Пн. півкулі; в СРСР — 43 види (12 родів), у т. ч. в УРСР — 12 видів (7 родів), з них найбільш поширені *полівка звичайна*, або *сіра* (*Microtus arvalis*), *полівка темна* (*M. argestis*), *лісова полівка європейська* (*Clethrionomys glareolus*). П. населяють відкриті ландшафти різних зон. Рослиноділні. Селяться сім'ями або колоніями. Самка щорічно має 5—6 виводків до 8 малят у кожному. Статева зрілість у 1,5 міс. Деякі — шкідники с.-г. культур та носії збудників небезпечних хвороб людини і тварин (*туляремія*, *лештиспироз*). Більшість П. є поживою для хижих птахів і ссавців. Шкурки ондатри використовують як хутро. Викопні рештки П. відомі з міocene Азії та Європи.

Л. І. Рековець.

ПОЛІГАМІЯ (від *полі...* та грец. *γάμος* — шлюб), багатожлибність — неточний термін, яким часто користуються для позначення багатожинства. Див. *Полігамія*.

ПОЛІГАМІЯ в біології — 1) У тварин — відношення між самкою і самцем у період розмноження. Розрізняють: *полігамію* (один самець запліднює кілька самок) і *поліандрію* (одна самка запліднюється кількома самцями). *Полігамія* властива більшості ссавців, які в період гону утворюють косяки (кулани, коні, олені, антилопи), гурти (кози, віці) або гареми (котки, сивучі), деяким птахам (нанду, курополібі, качки та ін.), плазунам (ящірка змії) й безхребетним, зокрема багатьом комахам. Поліандрія

Полігонометрія. Полігонометричний хід (1). Полігонометрична сітка (2).

зустрічається зрідка, напр. у деяких птахів — куликів-плавунців, тинамодібних та ін. П. властива всім свійським тваринам. 2) У р о с л и н — наявність у одного й того самого виду одночасно дво-і одноставних квіток, що розвиваються на одній або на різних особинах (у різних комбінаціях). П. властива діні, соняшнику, клену тощо. Див. *Багатодомні рослини*. **ПОЛІГЕНІЗМ** (від *полі...* та грец. *γενος* — рід, походження) — вчення, що розглядає раси людини як різні види, які мають незалежне між собою походження. Полігеністи 19 ст. використовували положення П. для обґрунтування расистських тверджень про біологічну і інтелектуальну нерівність рас людини, для виправдовування работоргівлі. Спадкоємцями ідей П. стали ідеологи фашизму, офіційною доктриною яких була псевдонаукова теорія «вищої німецької арійської раси». Хибність П. доводиться подібністю рас людини за комплексом головних ознак (будова головного мозку, руки тощо).

В. Д. Дяченко.

ПОЛІГІНІЯ (від *полі...* та грец. *υινη* — жінка), багатоженство — пережиткова форма шлюбу, за якою чоловік може бути в шлюбі одночасно з кількома жінками. Була поширена за *патріархату*. Зберігалася в класовому суспільстві у деяких мусульманських народів Сходу.

ПОЛІГЛОТ (від грец. *πολύφαγος* — багатоживий) — людина, яка володіє багатьма мовами.

ПОЛІГНОТ (Поліфугот; бл. 510 до н. е., о. Тасос — р. см. невід.) — давньогрец. живописець. Автор настінних розписів на міфологічні й істор. теми [Пінакотека в Афінах, лєсха (будинки зібрань книжок) у Дельфах], картин, виконаних у техніці *восковою живопису* (енкаустик).

ПОЛІГОН (від грец. *πολύγωνος* — багатокутний) — 1) В і й с ь к о в и й — спеціально обладнана ділянка суші або моря з повітряним простором над нею для випробування озброєння й техніки, проведення заходів по бойовій підготовці військ (сил флоту) та досліджень у галузі тактики; науково-дослідна установа, призначена для випробування дослідного і серійного озброєння й військової техніки та проведення заходів за участю військ (сил флоту). П. бувають постійні й тимчасові; за призначенням поділяються на науково-дослідні, навчальні й заводські; за родом випробовуваних засобів — на ядерні, ракетні, артилерійські, зенітні, танкові, стрілецькі, авіаційні, торпедні, інженерні, автомобільні, за язку та ін. 2) Б у д і в е л ь н и й — відкритий майданчик з устаткуванням для виготовлення елементів збірних (переважно залізобетонних) *будівельних конструкцій*. Розрізняють П. постійні й тимчасові. До устаткування П. належать бетоноукладачі, віброплощадки, пропарувальні камери, підйомні крани, форми для бетонування тощо.

ПОЛІГОНІЗАЦІЯ — виникнення в кристалах металів при підвищенні т-рі полігональної структури, яка

складається з субзерен (полігонів) у вигляді неправильних многогранників. Зумовлюється переміщенням *дислокацій*, що є джерелом внутр. напружень, до границь субзерен. Таке переміщення сприяє збільшенню величини цих напружень. Відбувається після *відпечування кристалів*, замість *рекристалізації* або перед нею. Механіко-термічною обробкою П. можна викликати штучно, що спостерігається в процесі *відпалу*, при пластичному деформуванні металів. П. сприяє підвищенню конструкційної міцності, жароміцності, надійності і довговічності виробів.

ПОЛІГОНОМЕТРІЯ (від грец. *πολύγωνος* — багатокутний і *μετρον* — вимірюю) — один із методів визначення положення точок земної поверхні в прийнятій системі координат при створенні опорної *геодезичної сітки*. П. здійснюють шляхом прокладання на місцевості ламаної лінії (полігонометричного хід; мал., 1) чи системи пов'язаних між собою ламаних ліній (полігонометрична сітка; мал., 2), в яких послідовно вимірюють довжини сторін і горизонтальні кути між ними. При прокладанні на місцевості полігонометричного ходу між опорними пунктами А і В (AM і BN — вихідні напрями), вибирають на ній точки a, b, c і d (вершини ходу), вимірюють сторони Aa, ab, bc, cd і dV, приєдні кути β_1, β_2 та кути між сторонами ходу $\beta_3, \beta_4, \beta_5$ і β_6 . Застосовують П. переважно на місцевості, де використання осн. методу створення геодезичної сітки — *триангуляції*, а також трилатерації пов'язане з певними труднощами. Залежно від способу вимірювання або обчислення довжин сторін полігонометричних ходів розрізняють такі види П.: світло-радіодальномірну, короткобазисну, створно-короткобазисну, паралактичну, траверсну. Залежно від точності й черговості побудови полігонометричних сіток і ходів П. поділяють на 4 класи, які відповідають класам триангуляції.

І. Ю. Левіцький.

ПОЛІГРАФІЧНА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь промисловості, підприємства якої виготовляють різні види друкованої продукції — книги, журнали, газети, плакати, календарі, географічні карти, етикетки, квитки, бланки тощо. В СРСР до складу П. п. входять універсальні й спеціалізовані поліграф. об'єднання і комбінати, газетні, газетно-журнальні і газетно-бланкові друкарні, ф-ки книжково-журнальні, етикетно-друкарські, офсетного, друко-офсетного, кольорового, нотного друку, цинкографії, а також допоміжні підприємства — шрифтоливарні, ремонтні з-ди, палітурні ф-ки, з-ди для виготовлення друкарських фарб тощо. На Україні до П. п. входять також підприємства по виготовленню паперово-білових виробів.

В Росії друкарні виникли в 60-х рр. 16 ст. На Україні першу друкарню заснував 1574 І. Федоров у м. Львові, а згодом були створені Острозька, Києво-Печерська друкарні та ін. В дореволюц. Росії

П. п. розвивалась повільно. Устаткування, папір, друкарські фарби, шрифти завозилися переважно з-за кордону. За роки Рад. влади П. п. перетворилась на потужну галузь. Споруджено багато високомеханізованих поліграф. підприємств, реконструйовано й розширено старі друкарні. Створено ряд вітчизн. з-дів поліграф. машинобудування. Організовано широкую підготовку кадрів поліграфістів у вищих і серед. навч. закладах. В СРСР 1980 випущено книг і брошур 80,7 тис. друкованих одиниць тиражем 1760 млн. примірників, 8088 газет разовим тиражем 176 млн. примірників, 5236 журналів та ін. періодичних видань річним тиражем 3226 млн. примірників. На Україні 1940 діяло 827 друкарень. Було випущено (річний тираж, млн. прим.: книг — 51,4, журналів — 12,3; разовий тираж газет — 6,9 млн. прим. Крім Києва, Харкова, Одеси, Дніпропетровська, П. п. була розвинута в Полтаві, Донецьку, Луганську. В післявоєнні роки поряд з підбудовою поліграф. підприємств було споруджено чимало нових потужних, які становлять основу П. п. України. Найбільші з них — видавництво «Радянська Україна», гол. підприємство виробничого об'єднання «Поліграфкнига», харків. книжкові ф-ки ім. М. В. Фрунзе і «Комуніст», Київ. книжкова ф-ка, гол. підприємство виробничого об'єднання «Зоря». Великі поліграф. підприємства збудовано також у Дніпропетровську, Донецьку, Запоріжжі, Львові, Одесі, Рівно,

Поліграфічна промисловість.

1. Лінійна дільниця Львів. видавництва «Вільна Україна».

2. Харківська книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе. 3-я комплексно-механізована поточкова лінія палітурного цеху.

**ПОЛІГРАФІЧНОЇ
ПРОМИСЛОВОСТІ
УКРАЇНСЬКИЙ
НАУКОВО-ДОСЛІД-
НИЙ ІНСТИТУТ**

Сімферополі, Чернівцях та ін. містах. Однією з важливих умов підвищення ефективності роботи П. п. є спеціалізація і кооперування підприємств, укрупнення невеликих підприємств, створення видавничо-виробничих, виробничо-тех., виробничих об'єднань. Всього на Україні 1980 діяло 562 поліграф. підприємства. Було випущено книг і брошур 9061 друковану одиницю тиражем 145,1 млн. примірників, журналів та ін. періодичних видань — 198 річним тиражем 211,4 млн. примірників, газет — 1737 разовим тиражем 23,7 млн. примірників. У П. п. все ширше впроваджуються офсетний друк, фотополімерні друкарські форми, електронна техніка для виготовлення кольороподілених фотоформ, системи переробки текстової інформації, які включають набірно-програмувальні та коректурні пристрої, відеотермінали, міні-ЕОМ і фотонабірні автомати. Замість поопераційних верстатів впроваджуються системи машин, механізовані й автоматизовані технологічні лінії. Вдосконалюється організація виробн. і праці. Н.-д. роботу в галузі П. п. в УРСР проводить *Поліграфічної промисловості український науково-дослідний інститут*. Готує кадри для П. п. *Український поліграфічний інститут* імені Івана Федорова. Див. також *Видавнича справа, Книгодрукування*. **І. В. Ковба.**

ПОЛІГРАФІЧНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — установа Державного комітету УРСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі. Засн. 1932 у Харкові. З 1945 — у Львові. З 1972 — провідний ін-т поліграф. пром-сті СРСР з проблем *високого друку*. У складі ін-ту (1981): 9 відділів, 5 лабораторій, експериментальне виробництво, обчислювальний центр, група стандартизації. Осн. напрямками діяльності ін-ту є дослідження, розробка і впровадження: процесів і матеріалів високого друку, устаткування для виготовлення відповідних друкарських форм; технології виготовлення з друкарських форм одно- та багатокольорової поліграф. продукції на машинах високого друку всіх типів; технологічних процесів, фототехнічних (зокрема, безсрібних) матеріалів, електронних вимір. приладів і систем для контролю процесів і продукції поліграф. виробн.; автоматизованих систем переробки текстової інформації фотоскладання для друкарень і видавництв; АСУ поліграфічними підприємствами тощо. Ін-т провадить також дослідження, що стосуються розробки методик визначення екон. ефективності н.-д. робіт у галузі поліграфії і впровадження нової поліграф. техніки і технології. **А. В. Золотухін.**

ПОЛІГРАФІЯ (від *полі...* та грец. *γράφω* — пишу) — галузь техніки, пов'язана з виготовленням газет, журналів, книг, плакатів та ін. друкованої продукції; галузь промисловості, що виготовляє друковану продукцію, — *поліграфічна промисловість*; матеріально-техн. база *видавничої справи*. Тех. основу сучас. П. заклав **Й. Гутен-**

берг, що в 40-х рр. 15-ст. винайшов спосіб виготовлення *друкарських форм* з застосуванням рухомих *літер*, створив друкарський прес. В 16 ст. значною мірою удосконалив техніку друку **І. Федоров**. Дальшого розвитку П. набула в 19 ст. зі створенням *літографії* (**А. Зенефельдер**), різного типу друкарських машин (**Й. М. Лівчак**, **О. Мергенталер** та ін.). Поліграф. розмноження текстових та ілюстраційних оригіналів друкованої продукції полягає у нанесенні фарби з друкарської форми на папір, картон, пластмасу та ін. матеріал або у формуванні зображення безпосередньо на матеріалі (без використання друкарських форм). В П. розрізняють форми, друкарські (власне поліграфічні) й опоряджувальні процеси. Формними є *складальні процеси* і процеси виготовлення ілюстраційних друкарських форм мех. методами (напр., *автотипією*, *фотолітографією*, *фототипією*), за допомогою електронних гравірувальних машин. Друкарські процеси розрізняють за способом відтворення зображень (див. *Високий друк*, *Глибокий друк*, *Електрографія*, *Плоский друк*) на *друкарських машинах* або ін. тех. засобах. До опоряджувальних належать брошурувальні (розрізання, згинання, комплектування, скріплення аркушів) і *палітурні процеси*. В разі потреби вдаються до *оперативної поліграфії*. Виготовляють поліграф. продукцію в *друкарнях*, на фабриках або комбінатах. Розвиток П. пов'язаний із створенням нових видів друку, досконаліших методів виготовлення друкарських форм, з автоматизацією друкарських й опоряджувальних процесів. Проблеми П. досліджують у Всесоюзному н.-д. ін-ті комплексних проблем поліграфії (Москва, філіал — у Києві), у Всесоюзному н.-д. ін-ті устаткування для друкованих видань, картонної і паперової тари (Москва), Н.-д. ін-ті електрографії (Вільнюс), *Поліграфічної промисловості українському науково-дослідному інституті* (Львів), *Українському поліграфічному інституті*, ін. установах. Див. також *Книгодрукування*, *Репродукційні процеси*.

ПОЛІЕДР (від *полі...* та грец. *εδρα* — основа, грань) — те саме, що й *многогранник*.

ПОЛІЕКРАННЕ КІНО (від *полі...* та *екран*) — виробництво й демонстрування кінофільмів з одночасним показом кількох тематично пов'язаних зображень (полізоображень); вид *кінематографії*. Поліекранні фільми знімають звичайним способом на окремі кіноплівки, після чого вдаються до *монтажу* зображень на одну або кілька кіноплівок (відповідно до *сценарію* і прийнятої схеми проєціювання). Розрізняють схеми проєціювання поліекранних фільмів: з кількома кіноекранами (по-

ліекраном) і відповідним (або меншим) числом кінопроекторів; з одним великим кіноекраном і кількома кінопроекторами, що проєціюють зображення на різні ділянки кіноекрана; з одним кіноекраном і одним кінопроектором, що проєціює зображення, одержане при монтажі фільму на одній плівці великого формату. Перший фільм («Драма на полюванні», реж. Я. О. Протазанов) з застосуванням полізоображень знято 1914. Першу поліекранну систему «Поліекран», що демонструвалася у 1958 на Всесвітній виставі в Брюсселі, створено в ЧССР. Згодом різні види П. к. використовували в основному для кіноатракціонів на міжнар. та ін. виставках. Засоби П. к. застосовували, зокрема, при зніманні фільмів «Айболить-66» (реж. Р. А. Биков, 1967), «Війна і мир» (реж. С. Ф. Бондарчук, 1966—67) та ін. У 1969 в СРСР створено систему П. к. — «Совполікадр» — з шестиканальним стереофонічним звуковим супроводом. За цією системою на одному кіноекрані одним кінопроектором демонструють окремі зображення, змонтовані на одній 70-мм плівці. Щоб змонтувати зображення на одній кіноплівці і надати кожному з них певної форми, розмірів і місця у заг. кадри, використовують методи *комбінованого кінознімання*. Перший фільм («Наш марш», реж. О. С. Шейн і О. М. Светлов), знятий за такою системою, демонструвався 1970. Його тривалість — 20 хв. Методами *проєкційного друку* поліекранне зображення можна перевести на широкоекранне (див. *Широкоекранне кіно*), що дає змогу демонструвати фільми, створені за системою «Совполікадр», як у широкоформатних, так і в ін. кінотеатрах. **О. А. Янушевський.**

ПОЛІЕМБРІОНІЯ (від *полі...* та грец. *ἐμβριον* — зародок) — 1) у тварин і людини — розвиток із однієї *зиготи* кількох *зародків*. Характерна для кишковопорожнинних, окремих видів моховаток і комах, покритиць, із ссавців — для броненосців, іноді трапляється у деяких видів червів, у багатьох ссавців, у т. ч. людини.

Виникає П. переважно внаслідок роз'єднання *бластомерів* на ранніх стадіях розвитку *зиготи*. При цьому виникають особини тільки однієї статі. Напр., у людини розвивається від 2 до 5 (іноді більше) однояйцевих *близнят*; у наїзника з роду *Litomastix* з однієї *зиготи* розвивається 3 тис. зародків. П. можна викликати експериментально майже в усіх тварин шляхом мех. розчленування *бластомерів*, діючи на них різними хім. речовинами. Здатність до П. не втрачається і на більш пізніх стадіях розвитку ембріона. Напр., у амфібій розвиток додаткового зародка може бути індукований (див. *Індукція в біології*) підсадкою під *ектодерму* клітинного матеріалу верхньої губи *бластопора*, з якого в нормі розвивається хордомезодерма; у птахів і ссавців — викликаючи мех. пошкодження *бластодерми* тощо. 2) у рослин П. — утворення кількох зародків в одній насінні. Розрізняють

несправжню П. — зародки утворюються в різних зародкових мішках та справжню — в одному й тому ж зародковому мішку, або розвиваються не лише з зиготи, а й із синергід, антотодів, з клітин нуцелуса або клітин насінного зачатка. Зародки при П. можуть утворюватися і без запліднення (див. Апоміксис). Б. Г. Новиков.

ПОЛІЕН (Πολύαιος; рр. н. і см. невід.) — давньогрец. історик 2 ст. до н. е. Н. в Македонії. Автор твору «Воєнні хитрощі» у 8 книгах, у якому, зокрема, є відомості про воєнну тактику скіфів і таврів, про деякі факти з історії Боспорської держави, про боспорських царів Левкона і Перісада, сарматську царюню Амагу.

ПОЛІЕТИЛЕН — синтетичний полімер загальної формули $[-CH_2-CH_2-]_n$. Еластичний матеріал, без запаху, горючий, не отруйний. П. виробляють полімеризацією етилену при високому (100—350 МПа), низькому (0.2—0.5 МПа) тиску. Різні способи полімеризації зумовлюють утворення різних за структурою і властивостями полімерів (табл.). Для П. характерне добре поєднання фізико-хімічних і електроізоляційних властивостей, хімічна стійкість, легка перероблюваність у вироби і, порівняно з іншими полімерами, низька вартість. Його використовують для виготовлення пакувальної плівки, труб для агресивних рідин, ізоляції проводу і кабелів, предметів побутової тощо. При нагріванні на повітрі і діянні сонячного світла погіршуються його мех. і електр. властивості. Для стабілізації в П. являють антиоксиданти, світлостабілізатори та ін. легуючі добавки. Літ.: Шифрина В. С., Самосатський Н. Н. Поліетилен (Получение и свойства). Л., 1961; Шифрина В. С., Самосатський Н. Н. Поліетилен. Переробка і використання. Л., 1961; Поліетилен и другие полиолефины. Пер. с англ. М., 1964. О. О. Качан.

ПОЛІЕТИЛЕНТЕРЕФТАЛАТ — синтетичний полімер, продукт поліконденсації етилендіклого з диметилловим ефіром терефталевої кислоти, $[-CH_2-CH_2-O-CO-C_6H_4-CO-]_n$. Біла речовина, густ. 1380—1400 кг/м³, $t_{пл}$ 255—265° С; нерозчинна у воді та більшості органічних розчинників. При $t-ри$ 100° С гідролізується (див. Гідроліз) розчинами їдких лугів, а при 200° С навіть водою. П. з мол. масою 20 000—40 000 характеризується високою міцністю та стійкістю до стирання, морозостійкістю (експлуатується при $t-рах$ від -60° С до +180° С), низькою гігроскопічністю. Здебільшого П. переробляють на волокно, відоме в СРСР під назвою *лавсан*, та плівки. Ю. П. Гетьманчук.

ПОЛІЕФІРИ — синтетичні полімери, що містять у головному ланцюзі макромолекули прості ефірні $-C-O-C-$ або складноефірні $-CO-O-C-$ угруповання. Відповідно до природи ефірної групи П. поділяють на прості та складні. Прості П. одержують катіонною полімеризацією циклічних оксидів або альдегідів та поліконденсацією. Консистенція простих П. може бути різною — від низьково'язких до тугоплавких кристаліч-

них речовин. Властивості їх залежать від будови, мол. маси, кількості функціональних груп. З простих П. практичного застосування набули поліметиленоксид (поліформальдегід), поліетиленоксид, поліпропіленоксид, політетраметиленоксид та їхні співполімери. Їх використовують як конструкційні пластики і діелектрики, загусники, поверхнево-активні речовини, вихідні продукти для одержання поліуретанів та ін. блокспівполімерів. Складні П. одержують поліконденсацією бі- або поліфункціональних карбонових к-т з гліколями або поліолами. Синтезують також полімеризацією цикліч. і ненасичених сполук. Складні П. — в'язкі рідини або тверді речовини (аморфні й кристалічні) з густ. 800—1500 кг/м³. Залежно від реакційної здатності вихідних сполук і умов синтезу дисперсність і мол. маса полімерів змінюються у широких межах (від 500 до сотень тисяч). Вони не розчиняються у воді, їхня розчинність в органічних розчинниках та ін. фіз.-хім., фіз.-мех. і термічні властивості визначаються хім. складом, будовою і мол. масою. Наявність складноефірного зв'язку зумовлює здатність П. до гідролізу. Найбільше практичне застосування мають: поліетилен-терефталат, полікарбонати, поліакрилати, алкідні смоли, поліефірмалеїнати, поліефіракрилати; їх використовують для одержання синтетичних волокон, плівок, лакофарбових матеріалів, зв'язуючих для армованих пластиків тощо. Літ.: Коршак В. В., Виноградова С. В. Равновесная поликонденсация. М., 1968; Омельченко С. И. Сложные олигоэфиры и полимеры на их основе. К., 1976; Седон Л. Н., Михайлова З. В. Ненасыщенные полиэферы. М., 1977; Стоффи Д., Невилл К. Новые линейные полимеры. Пер. с англ. М., 1972.

С. І. Омельченко, Л. О. Бакало.

ПОЛІІЗОПРЕН — синтетичний полімер, продукт полімеризації ізобутилену, $[-C(CH_3)_2-CH=CH-]_n$. В'язкі рідини або каучукподібні аморфні продукти. Т-ра розм'якшування П. 185—200° С, не розкладається до 350° С, проте його мех. властивості значно знижуються уже при 100° С; зберігає еластичність до $t-ри$ — 50° С. Характерною особливістю П. є висока стійкість проти дії різних агресивних середовищ — к-т, лугів, озону, азотної к-ти тощо, а також волого- і газонепроникність, високі діелектр. показники. П. нестійкий до дії масел і розчинників, розчиняється в аліфатичних, ароматичних, аліциклічних і хлорованих вуглеводнях, не розчиняється у спиртах, альдегідах, нітросполуках, ароматичних амінах. При співполімеризації ізобутилену з 1—5% ізопрену одержують вулканізуючий полімер — *бутилкаучук*. Застосовують П. для виготовлення антикорозійних і ізоляційних матеріалів, як зв'язуюче у виробн. непромокальних і захисних тканин, як компонент клеїв, герметизуючих речовин; суміш П. з окисненням парафіном використовують для покриття сирів і деяких заморожених харч. продуктів. Г. А. Блох.

ПОЛІІЗОПРЕНИ — природні та синтетичні полімери, продукти полімеризації ізопрену заг. формули $[-CH_2-C(CH_3)=CH-CH_2-]_n$. Природний П. — основний компонент натуральних каучуків, гуаперчі. Найбільш важливий синтетичний П. — ізопреновий каучук.

ПОЛІЙ — льодове утворення, що виникає при поширеному замерзанні річкових та озерних вод, які виходять через тріщини льодового покриву на його поверхню, а також при виході на днину поверхню і замерзанні підземних вод. П. утворюються в умовах суворої зими, гол. чин. в областях поширення багаторічної мерзлоти. Розрізняють П. сезонні, а також ті, що перелігували, і багаторічні. Товщина їх досягає 2 м і більше. Площі П. звичайно становлять десятки і сотні квадратних метрів, гігантських — десятки квадратних кілометрів. П. особливо поширені в Якутії та на Пн. Сх. СРСР, зокрема в басейнах Яни, Індігирки і на притоках Лени. Вони містять великі запаси прісної води, мають істотне значення для живлення річок. П. спричинюють серйозні труднощі при освоєнні території (будівництво доріг та ін. споруд).

В. М. Котляков.

ПОЛІКАРБОНАТИ — синтетичні полімери, продукти взаємодії двоатомних фенолів і похідних вугільної кислоти

$[-O-R-O-CO-O-R-]_n$, де R — радикал двоатомного фенолу. Найбільше значення мають ароматичні П. — тверді безбарвні продукти, що повільно кристалізуються, атмосферостійкі, з $t_{пл}$ 220—270° С, мають високі мех. (міцність при розтягуванні 55—80 Мн/м²), діелектричні та оптичні (прозорість 85—90%) властивості; стабільні в широкому інтервалі $t-р$ (від —110 до 150° С). П. розчиняються в багатьох органічних розчинниках, стійкі до дії к-т, окислювачів, руйнуються під дією амінів та лугів. Переробляють П. литтям під тиском, пресуванням, екструзією та ін. методами. З П. виготовляють елементи оптичної, радіо- та електроапаратури, конструкційні деталі; у медичній практиці з П. виробляють медичні інструменти, зубні протези тощо. В. І. Суровцев.

ПОЛІКАРПІЧНІ РОСЛИНИ (від полі... та грец. καρπός — плід) — трав'янисті та дерев'янисті квіткові рослини, які протягом свого життя цвітуть і плодоносять багато разів. До П. р. належить більшість квіткових багаторічних рослин.

Фізико-механічні й електричні властивості поліетилену залежно від способу одержання

Показник	Подієтиден		
	Високого тиску	Низького тиску	Середнього тиску
Густина, кг/м³	920—930	940—960	960—970
Т-ра плавлення, °С	108—110	120—134	127—130
Гранична міцність при розтяг., Мн/м²	12—16	22—35	27—33
Відносне видовження при розриві, %	150—600	200—900	20—400
Водопоглинання при 20° С, %	0,04	0,03—0,04	0,01

П. р. після досягнення періоду плодоношення, як правило, плодоносять щорічно. Див. також *Монотермічні рослини*.

ПОЛІКАРПОВ Геннадій Григорович (н. 16.VIII 1929, с. Велика Глушниця, Куйб. обл. РРФСР) — укр. гідробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1970. Закінчив Саратовський ун-т (1952). З 1956 працює в Ін-ті біології південних морів АН УРСР (з 1963 — зав. відділом). Наук. дослідження з питань радіаційної і хім. екології мор. організмів та охорони життя моря. Праці П. спрямовані на формування мор. радіо-екології. В 1975—79 працював у Міжнар. лабораторії мор. радіо-активності (МАГАТЕ, Монако).

ПОЛІКАРПОВ Микола Миколайович [26.VI (8.VII) 1892, слобода Георгіївська, тепер Ливенського р-ну Орлов. обл. — 30.VII 1944, Москва] — рад. авіаконструктор, Герой Соціалістичної Праці (1940). Після закінчення Петроградського політех. ін-ту (1916) працював на Рос.-Балт. з-ді в Петрограді. З 1918 — на керівних посадах в управлінні повітр. флоту, на рялі авіац. з-ді. Створив (1923) перший рад. винищувач І-1 (ІЛ-400). У 1924—38 П. сконструював літак-розвідник Р-5, навч. літак У-2 (По-2), винищувачі І-3, І-5, І-15, І-16, І-153 («Чайка»). В роки Великої Вітчизн. війни працював над створенням і вдосконаленням швидкісних літаків. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Червоної Зірки. Держ. премія СРСР, 1941, 1943.

ПОЛІКЛЕТ (Полікліт; Πολυκλέτος) з Аргоса (рр. н. і см. невід.) — давньогрец. скульптор і теоретик мистецтва 2-ї половини 5 ст. до н. е., представник високої класики. Родом з Пелопоннесу. Працював переважно в бронзі, але його твори дійшли до нас у рим. мармурових копіях. У трактаті «Канон» (збереглися окремі уривки) П. теоретично обґрунтував і розробив систему ідеальних пропорцій людської постаті. За цією системою створив статую «Доріфор» (списоносець; бл. 440 до н. е., Музей в Неаполі), «Поранена амазонка» (бл. 440—430 до н. е.), «Діадумен» (статуя юнака з пов'язкою переможця; бл. 420—410 до н. е.). П. — автор величезних культових статуй із золота й слонової кістки (статуя Гері для храму цієї богині в Аргосі). Ід. див. також на окремому аркуші до ст. Греція Стародавня, т. 3, с. 448—449. Літ.: Недович Д. С. Поліклет. М. — Л., 1939.

ПОЛІКЛІНІКА (від грец. *πόλις* — місто і *κλινική*) — лікувально-профілактичний заклад, призначений для подання спеціалізованої позалікарняної медичної допомоги населенню як у самій поліклініці, так і вдома; організації та здійсненню профілактичних заходів по запобіганню і зниженню захворюваності, інвалідності і смертності населення. Від *амбулаторії* П. відрізняється широким обсягом діяльності; має кабінети з усіх осн. мед. спеціальностей. За своїм значенням, змістом і обсягом позалікарняної амбулаторно-поліклінічна допомога займає в системі

рад. охорони здоров'я провідне місце — понад 80% звертань за мед. допомогою припадає на ці заклади. Організаційно П. здебільшого об'єднані з лікарнями, лише деякі — самостійні заклади. Є П. спец. призначення (курортні, студентські, стоматологічні, фізіотерапевтичні, жіночі консультації та ін.). П. бувають дитячі й для дорослого населення, відкриті (обслуговують все населення р-ну) і закриті (для робітників і службовців окремих підприємств і закладів). П. складається з реєстрації, довідково-інформаційної служби, спеціалізованих лікувально-діагностичних відділень або кабінетів і адміністративно-господарської частини. П. організовує лікувально-профілактичне обслуговування населення за дільнично-територіальним принципом, відповідно до чого уся територія, яка обслуговується, поділяється на лікарські дільниці. За дільничним принципом обслуговуються також і промислові підприємства. Дільничний принцип поширюється на терапевтів і лікарів ін. спеціальностей. В УРСР на 1.1 1980 було 8116 амбулаторно-поліклінічних закладів.

ПОЛІКОНДЕНСАЦІЯ — реакція одержання *полімерів* з бі- або поліфункціональних сполук, що протікає шляхом хім. взаємодії різновидних функціональних груп і супроводжується утворенням після кожного акту приєднання стійких молекул, здатних до подальшої участі в тій же реакції. Залежно від природи реагентів хім. склад полімеру при П. відрізняється від складу реагентів (якщо при їхній взаємодії виділяється побічний продукт) або відповідає йому (якщо при реакції відбувається тільки хім. зміна реагуючих груп). В результаті П. утворюються лінійні (коли вихідні сполуки біфункціональні) або шпигульні полімери (для поліфункціональних сполук). За способом проведення розрізняють П. у розплаві, розчині, емульсії або на межі поділу фаз. Методом П. у пром-сті одержують *поліаміди*, *поліефіри*, *поліуретани* тощо.

Літ.: Соколов Л. Б. Основи синтезу полімерів методом поліконденсації. М., 1979. Ю. С. Ліпатов.

ПОЛІМІД Аргоський (Πολυμήδης; рр. н. і см. невід.) — давньогрец. скульптор. Працював бл. 600 до н. е. в Дельфах. Створив статую атлетів Клеобіса та Бітона (Археологічний музей в Дельфах).

ПОЛІМЕРАЗИ, нуклеотидилтрансферази — ферменти класу *трансфераз*; каталізують синтез *нуклеїнових кислот* з нуклеозидтрифосфатів. Синтез нового ланцюга РНК здійснюється на матриці ДНК (*транскрипція*), а синтез нового ланцюга ДНК — на матриці ДНК (*реплікація*) або РНК (зворотна транскрипція) відповідно до принципу *комплементарності*. Для П. полягає у приєднанні до 3'-кінця синтезованого ланцюга РНК (ДНК) молекули рибо- або дезоксирибонуклеозидтрифосфату, що утворює пару з наступною основою матричного ланцюга. Після цього П. каталізує відщеплення пірофосфату з одночасним при-

єднанням нового нуклеотиду до 3'-кінця парованого ланцюга. РНК-П. здатні перетворювати одиоланцюгову ДНК у дволанцюгову гібридну молекулу ДНК-РНК. У випадках, коли матрицею є дволанцюгова ДНК у місці дії РНК-П., вона короткочасно розділяється на окремі ланцюги, один з яких є копією РНК-П. Синтез ДНК здійснюється за допомогою ДНК-П. одночасно на двох ланцюгах попередньо розкрученої матриці ДНК. РНК-залежна ДНК-П., або зворотна транскриптаза, здійснює синтез ДНК на матричному ланцюгу РНК. При цьому спочатку утворюється гібрид РНК-ДНК, а потім дволанцюгова ДНК. Зворотна транскриптаза міститься у багатьох РНК-вірусних *нуклеотидних вірусах*.

ПОЛІМЕРБЕТОН — бетон, у якому в'язучою речовиною є *полімер*. Для бетону такого виду використовують фенолоформальдегідні, фурилові, фуранові, споксидні, поліефірні та ін. смоли, деякі термопластичні полімери; *заповнювачами* служать: щебінь з граніту, андезиту, діабазу, базальту та ін. порід, подрібнений пісковики, пісок кварцовий, керамзитовий або перлітовий. До складу П. входять і отверджувачі (напр., сульфокислоти). П. характеризується значною міцністю на розтяг і невеликою крихкістю, підвищеним водонепроникністю, *корозійною стійкістю* і *морозостійкістю* і стійкістю проти зношування. П. застосовують для підлог у пром. будинках, для дорожніх і аеродромних покриттів, у гідротех. будівництві тощо.

ПОЛІМЕРИ (від грец. *πολυμερής* — складений з багатьох частин) — *високомолекулярні сполуки* з молекулярною масою від кількох тисяч до мільйонів вуглецевих одиниць, одержувані *полімеризацією* або *поліконденсацією*. П. — не індивідуальні речовини, вони є сумішшю полімеромолів, тобто макромолекул однакової хім. будови, але різної мол. маси. Макромолекули П. утворюються із послідовно сполучених за допомогою *хімічних зв'язків* мол. угруповань однакової або різної хім. природи. Число цих угруповань у макромолекулі характеризує її ступінь полімеризації. За походженням П. поділяють на *природні* та *синтетичні* (*поліетилен*, *поліпропілен*, *фенолоформальдегідні смоли* тощо). Залежно від хім. природи вихідних речовин (*мономерів*) П. мають лінійну або розгалужену структуру з бічними відгалуженнями. Лінійні П. можуть складатися з одного (гомополімери) або кількох (статистичні співполімери) мономерів. Лінійними П. є блокспівполімери, у яких макромолекули різної природи послідовно зв'язані один з одним хім. зв'язками. До розгалужених належать також прищеплені П., у яких бічні відгалуження являють собою макромолекули іншої природи. Деякі П. можуть утворювати тривимірні сітки (сітчасті П.), у яких макромолекули зв'язані поперечними хім. зв'язками у просторову

Поліклет. Поранена амазонка. Мармурова римська копія з бронзового оригіналу близько 440—430 до н. е. Метрополітен-музей, Нью-Йорк.

Полімед Аргоський. Голова статуї Клеобіса (або Бітона).

структуру (напр., *епоксидні полімери*). Залежно від хім. природи бувають органічні й неорганічні полімери. Органічні поділяють на карбонаційові (осн. ланцюг побудований тільки атомами вуглецю) й гетерокарбонаційові (включають в ланцюг атоми ін. елементів). При достатньо високому ступені полімеризації П. проявляють особливі, характерні лише для них властивості, напр. вискоеластичність. П. можуть бути кристалічними й аморфними, причому для аморфних П. характерні три фіз. стани: склоподібний, високоеластичний та в'язкотекучий. П. здатні при витягуванні утворювати високоорієнтовані структури, тобто тіла, в яких осі довгих ланцюгових молекул мають переважно орієнтацію вздовж певних напрямів (напр., волокна). Осн. особливістю П. є те, що їхні макромолекули можуть змінювати свою форму під дією мех. і теплових факторів, внаслідок чого при певних умовах вони проявляють здатність до великих зворотних деформацій під впливом невеликих навантажень. П. становлять основу *пластичних мас, гум, синтетичних і штучних волокон, клеїв, лакофарбових матеріалів* тощо.

Лит.: Бреслер С. Е., Ерусалимський Б. Л. Фізика і хімія макромолекул. Л., 1965; Каргин В. А., Слонимський Г. Л. Краткие очерки по физико-химии полимеров. М., 1967; Ліпатов Ю. С., Нізельський Ю. М. Світ молекул-пелетів. К., 1972. Ю. С. Ліпатов.

ПОЛІМЕРИЗАЦІЯ — реакція одержання полімерів, при якій макромолекула утворюється з низькомолекулярних речовин (*мономерів*), що містять *краткі зв'язки* (напр., олефіни, *дієнові вуглеводи*, ацетиленові вуглеводи), або з *гетероциклічних сполук* (напр., *етиленоксид, катролактам*). За числом мономерів, що беруть участь у П., розрізняють гомополімеризацію (один мономер) й співполімеризацію (не менше двох мономерів). За типом проміжних активних частинок, що утворюються під час П., розрізняють радикальну та іонну П. Радикальна П. — ланцюгова реакція, при якій розкриття кратного зв'язку (або циклу) відбувається під дією речовин, здатних утворювати вільні радикали (ініціаторів П.), а також під дією нагрівання, ультрафіолетового опромінювання, радіації тощо. При ініціюванні П. молекула мономера перетворюється на вільний радикал, що приєднує до себе з великою швидкістю мономерні молекули із збереженням активного центру на кінці зростаючого ланцюга. Взаємодія двох зростаючих макрорадикалів призводить до утворення неактивних макромолекул, які складаються з повторюваних ланок з хім. складом молекули мономера. Іонна П. — теж ланцюгова реакція, але активними центрами є іони або поляризовані молекули. Іонна П. буває аніоною (макроіон несе негативний заряд) і катіоною (з позитивним зарядом макроіона). До складу активного центра звичайно входить протилежно заряджений ком-

понент (протіон). В ряді випадків протіон бере участь у реакції утворення макромолекул (стереоспецифічна П.), які характеризуються дуже високою упорядкованістю просторової структури. Процеси П. здійснюються у масі мономера, у рідкому й твердому стані, в органічних розчинниках, у водних емульсіях і суспензіях мономера. Методом П. одержують більшу частину вироблених у світі полімерів (*поліолефінів, полістиролу, поліакрилатів, більшості каучуків* тощо).

Лит.: Стреліхев А. А., Деревницкая В. А. Основы химии высокомолекулярных соединений. М., 1976; Оудман Дж. Основы химии полимеров. Пер. англ. М., 1974. Ю. С. Ліпатов.

ПОЛІМЕРІЯ (від грец. *πολυμερία* — наявність багатьох частин чи елементів), полігенія — взаємодія однозначних неалельних (див. *Алелі*) генів. Такі гени (інакше полігени) однаково впливають на ту саму ознаку, їх прийнято позначати A_1, A_2, A_3 тощо. Ступінь вияву ознаки в організмі залежить від кількості однозначних генів в *генотипі*, оскільки їх дія підсумовується (кумулятивна П.). Але є гени з однозначною дією, які визначають ще й якісні ознаки, й одного домінуючого (див. *Домінантність*) алеля такого гена досить, щоб викликати розвиток ознаки (некумулятивна П.). За типом П. успадковується більшість кількісних ознак, у т. ч. господарсько-цінних (напр., *несучість курей, довжина колоса, вміст цукру в коренях буряків* тощо). Тому вивчення П. має не тільки теоретичне, а й практичне значення. Явище П. відкрив і дослідив швед. вчений Г. Нільсон-Еле (1909).

Лит.: Лобашев М. Е., Ватти К. В., Тихомирова М. М. Генетика с основами селекции. М., 1979.

Ю. М. Александров.

ПОЛІМЕТАЛЕВІ РУДИ (від *полі...* та *метали*) — мінеральні утворення, в яких осн. цінними компонентами є свинець і цинк, супутніми — мідь, срібло, золото, олово, сурма, вісмут, кадмій, селен, телур, галій та ін. Осн. мінерали П. р.: *галеніт, сфалерит, халькопірит і пірит*, іноді — *арсенопірит і кассітерит*. П. р. є у відкладах усіх геол. епох починаючи з *докембрію*. Вони відомі у багатьох родовищах різного генезису. В СРСР родовища П. р. є в РРФСР (Алтай, Сибір, Далекий Схід), Казахстані, на Україні; за рубежем — в США, Канаді, Австралії, Іспанії, ФРН, Японії, Польщі та ін. країнах. При металург. переробці П. р., крім основних, вилучають і супутні компоненти.

Ю. М. Конюх.

ПОЛІМЕТИЛМЕТАКРИЛАТ — синтетичний полімер, продукт полімеризації *метилметакрилату*, $[-CH_2-C(CH_3)(COOCH_3)-]$. Тверда безбарвна речовина. Оптично прозорий, світлостійкий, має високі фіз.-мех. та електроізоляційні властивості. Розчиняється в метилметакрилаті, ацетоні, дихлоретані, бензолі тощо; стійкий до дії розведених к-т і лугів, води, спиртів, жирів, масел; розм'якшується при т-рі, трохи вищій за 120° С, і легко переробляється.

Застосовується в авіац., суднобудівній, автомоб. пром-сті, у медицині, с. г., виробн. товарів широкого вжитку тощо. Випускається гол. чин. у вигляді листового матеріалу — *скла органічного*.

ПОЛІМОРФІЗМ (від *полі...* та грец. *μορφή* — вигляд, форма) — здатність деяких речовин існувати в станах з різною кристалічною структурою (див. *Кристали*). Кожен з таких станів, який наз. поліморфною модифікацією, стійкий при певних зовн. умовах (переважно т-рі і тиску). П. властивий багатьом простим речовинам, а також органічним і неорганічним сполукам.

Відмінність структури поліморфних модифікацій зумовлює і відмінності їхніх фіз. властивостей. Особливо це добре видно на прикладі модифікацій вуглецю: *гексагональної — графіту* і *кубічної — алмазу*. Окремим випадком П. є *алотропія*. Модифікації однієї й тієї ж речовини, як правило, позначають грец. літерами α, β, γ і т. д. (напр., для олова α -Sn і β -Sn).

ПОЛІМОРФІЗМ у біології — існування в межах одного виду рослини чи тварини двох (*диморфізм*) або більше груп особин з різко відмінними ознаками.

У багатьох безхребетних і в деяких рослин спостерігається *сезонний П.* — відмінність особин різних поколінь, які розвиваються в різні сезони (весно, влітку, восени). Дуже поширений у рослин і тварин П., зумовлений існуванням представників виду в різних екологіч. умовах (вологих або сухих, на височинах та низинах, з відмінними властивостями ґрунтів, з різною солоністю води тощо); при цьому утворюються різні екотипи даного виду. У гуртосімійних комах (мурашки, терміти та ін.) є різні «касти» («робочі особини», «солдати», статеві особини тощо), відмінності в будові яких пов'язані з розподілом виконуваних ними функцій у колонії. Статевий П. (відмінності між самцями і самками у розмірах, будові, забарвленні тощо), властивий багатьом тваринам, звичайно має характер диморфізму, але іноді існує одна форма особин однієї статі і дві — другої. При П. організмів, що мають в основному однаковий *генотип*, зумовленому безпосереднім впливом на них під час їхнього розвитку умов середовища, відмінності між особинами поліморфного виду не успадковуються (напр., при сезонному П.). Але частіше П. спричинюється спадковими відмінностями між групами особин поліморфного виду і являє собою початковий етап внутрішньовидової диференціації, здійснюваної *додатковим природним П.* має велике біол. значення, оскільки дає можливість виду існувати в дуже відмінних умовах середовища, а також дає матеріал для виникнення нових видів шляхом *дивергенції* ознак різних груп особин, що становлять поліморфний вид. Див. також *Генетичний поліморфізм, Модифікації в біології*.

С. М. Гершензон.

ПОЛІНГ (Паулінг, Pauling) Лайнус Карл (н. 28.II 1901, Портленд)

Л. К. Полінг.

В. К. Полінська.

— амер. фізик і хімік, громадський діяч, член Нац. АН США, іноз. член АН СРСР (з 1958). Закінчив Орегонський коледж (1922). У 1922—25 та 1927—64 працював у Каліфорнійському технологічному ін-ті (з 1931 — професор); з 1969 — професор хімії Станфордського ун-ту. Голова Амер. хім. т-ва (з 1948). Осн. наук. напрям — теорія хім. зв'язку й дослідження структури молекул. Розробив квантовомех. теорію діамagnetизму. Ввів поняття електронегативності. Створив метод електронних пар, теорію резонансу. Працював також у галузі біологічної хімії, з'ясував структуру багатьох білків, зокрема гемоглобіну. П. — активний борець за мир. Він — один з ініціаторів *Паулоуських конференцій*. Нобелівська премія з хімії, 1954; Нобелівська премія миру, 1962. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1970. Золота медаль ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1977.

ПОЛІНЕВРИТ (від *полі...* та грец. *νεβρον* — жила, нерв) — множинне ураження нервів. Може виникати як самостійне захворювання, а також як ускладнення інфекційної хвороби (напр., дифтерії, тифу тощо), захворювань залоз внутр. секреції з порушенням обміну речовин (напр., при цукровому діабеті), інтоксикацій (алкоголем, свинцем, мінніям тощо — це т. з. токсичні П.). Ознаки П.: розлади чутливості, зменшення маси м'язів, великий біль, сухожилкові рефлекси згасають тощо. Звичайно поряд з периферичними нервами уражаються корінці спинно-мозгових нервів (полірадикуло-неврит), а іноді й центр. *нервова система*. Лікування — див. у ст. *Неврит*.

ПОЛІНЕЗІЙСЬКІ МОВИ — мови *полінезійців*. За традиційною класифікацією, П. м. становлять групу *малайсько-полінезійських мов*. За найновішими дослідженнями, П. м. — група мов океанійської гілки малайсько-полінезійської (австронезійської) сім'ї мов. У складі П. м. виділяють тонганські (тонга, *ніуе*) і ядерно-полінезійські мови, які, в свою чергу, поділяються на самоансько-зонішні (самоа, тувалу, футуна, нукуоро, пілеї, має та ін.), і східнополінезійські мови (маорійська, таїтійська, раротонга, гавайська, рапануїська та ін.). Характерні риси П. м.: наявність 5 голосних і 7—12 приголосних; за типологією — яскраво виражені *аналітичні мови* (основно-з'ясувальні), граматичні значення передаються за допомогою службових часток і порядку слів. В. І. Великов.

ПОЛІНЕЗІЙЦІ — група споріднених народів, корінне населення *Полінезії* і деяких невеликих островів *Меланезії*. До них належать *маорі* (Нова Зеландія), *самоа* (о-ви Самоа), *тонга* (о-ви Тонга), *таїтійці* (о-ви Товариства), *гавайці* (Гавайські о-ви), *полінезійці* о-вів Кука, увеса, туамоту, тубуайї, тувалу, *ніуе*, футуна, токеау, мангарева, пукапука, рапануї та ін. Заг. чисельність П. — бл. 800 тис. чол. (1978) — в 1,5 раза менше, ніж їх було до європейської колонізації (кін. 18

ст.). Говорять *полінезійськими мовами*. Пануюча релігія П. — християнство, що поєднується з давніми місц. віруваннями. П. (разом з *меланезійцями*) становлять окремий антропологічний тип, який склався в результаті змішання давніх пд. монголоїдів і австралоїдів. Предками П. були групи мореплавців, які з Пд.-Сх. Азії проникли через Меланезію і Мікронезію на зх. кордоні Полінезії. Тут в умовах порівняно ізольованої завершилося формування антропологічного типу П. і осн. особливостей загальнополінезійської культури. Сучас. П. ведуть напівнатуральне с. г., працюють на плантаціях, з'явилася нечисленна інтелігенція. С. І. Брук.

ПОЛІНЕЗІЯ — група островів у *Океанії*, переважно в центр. частині Тихого ок. Заг. площа бл. 26 тис. км². Нас. понад 1,2 млн. чол., корінні жителі — *полінезійці*. До П. входять Гавайські о-ви (штат США — *Гавайї*), д-ви *Західне Самоа*, *Тонга*; о-ви Лайн (Центр. Полінезійські Споради), Фенікс та ін. (входять до складу д-ви *Кірібаті*); *Полінезія* Французька; т. з. самоврядні території Сх. Самоа (залежне від США); *Кука острови* та о. *Ніуе* («асоційовані» з Новою Зеландією); о. Піткерн (володіння Великобританії), о. Пасхи (володіння Чилі) та ін. Іноді до П. відносять також *Нову Зеландію*. Острови П. вулканічного походження або коралові *атоли* та *риф*. На о. Гавайї — діючий вулкан *Мауна-Лоа* (вис. 4170 м). Родовища фосфоритів (о-ви Лайн), бокситів (Гавайські о-ви) та ін. Клімат екваторіальний і тропічний, пасатний. Навітряні схили вулканічних островів вкриті тропічними вічнозеленими лісами, на підвітряних схилах переважають рідколісся і *савани*. Видовий склад рослинності коралових островів бідний (кокосова пальма, хлібне дерево тощо). Багато птахів (гавайські в'юрки, медоноси та ін.), кажани; великих ссавців немає. Культивують цукр. тростину, банани, ананаси, рис, маніок, таро. Добування перлів, рибальство.

ПОЛІНЕЗІЯ Французька — група островів у сх. частині Тихого ок., володіння Франції («заморська територія»). До її складу входять о-ви Товариства (найбільший — о. *Таїті*), Маркізькі, Туамоту, Тубуай, Гамб'є та ін. Заг. площа 4 тис. км². Нас. 137 тис. чол. (1977), гол. чин. *полінезійці*, а також французи і китайці. Офіц. мова — французька. Адм. ц. — Папеете (на о. *Таїті*). Першими з островів П. було відкрито Маркізькі о-ви (1595). Великий внесок у відкриття та дослідження островів П. зробили рос. мореплавці І. Ф. Крузенштерн, Ю. Ф. Лисянський, Ф. Ф. Беллінсгаузен, М. П. Лазарєв. У 40-х рр. 19 ст. більшу частину П. захопила Франція і встановила над нею свій контроль. У 1885 острови П. об'єднано у «Франц. володіння в Океанії» (офіц. назва колонії до 1958). В 1958 П. дістала статус «заморської території» Франції. Політ. партії: Об'єднання за Полінезійську республіку, Партія об'єднання фронту, Об'єднання лібе-

ралів, Соціалістична партія, Об'єднана полінезійська партія. Економіка П. розвинута слабо, контролюється франц. капіталом. Характерне поєднання общинного землеводіння з плантаційним г-вом. На експорт виробляють продукти з кокосової пальми та ваніль, для власного споживання вирощують рис, ямс, таро, маніок, цукр, тростину, ананаси, банани. Рибальство, мор. промисли (у т. ч. добування перлів). Незначна обробка пром-сть, в основному по переробці с.-г. сировини. Осн. порт — Папеете. Вивозять копру, ваніль, кокосову олію, перли; довозять устаткування, буд. матеріали, нафтопродукти, текст. вироби, продовольство. Туризм. На атолі Муруроа — полігон для випробування ядерної зброї.

ПОЛІНОМ (від *полі...* та грец. *νόμος* — частина, частка) — те саме, що й *многочлен*.

ПОЛІНСЬКА Віра Костянтинівна [н. 30.IX (13.X) 1913, Іркутськ] — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1972). Член КПРС з 1953. Дружина В. Данченка і мати С. Данченка. Після закінчення 1936 Київського театрального інституту почала працювати в Запорізькому укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької (з 1944 — у Львові). Серед ролей — Текля («Доки сонце зійде, роса очі вишть» Кропивницького), Донна Консепсьйон («Камінний господар» Лесі Українки), Мілена («Човен хитається» Галана), Клавда (за твором «Сестри Річінські» І. Вільде), Амра старша («Восени, коли зацвіла яблуня» Верещака), Ольга («Три сестри» Чехова), Терешкова («Трибунал» Макайонка), Органова («Дами і гусари» Фредра).

В. Б. Мільча.
ПОЛІНУКЛЕОТИДИ — *біологімери*, що складаються з залишків багатьох *нуклеотидів*. Те саме, що й *нуклеїнові кислоти*.

ПОЛІОЛЕФІНИ — синтетичні *полімери*, продукти полімеризації *олефінів*, $[-CH_2-C(R^1, R^2)-]_n$, де R¹, R² — H, CH₃ або ін. ацильні радикали. Фіз.-мех. і хім. властивості окремих представників П. залежать гол. чин. від їхньої природи і способу одержання. П. займають одне з перших місць серед *пластичних мас* за обсягом вироб. і застосуванням у різних галузях пром-сті й побуту. Практичне значення мають *поліетилен*, *поліпропілен*, *полізобутилен*.

ПОЛІОМІЄЛІТ (від грец. *πολιός* — сірий і *μυελός* — спинний мозок) — гостре інфекційне захворювання, що уражає переважно центральну *нервову систему*. Збудник П. — нейротропний вірус (є 3 його типи). Хворіють здебільшого діти віком від 6 місяців до 5 років. Джерело інфекції — хвора людина або здоровий вірусоносіть. Зараження відбувається гол. чин. повітряно-крапельним шляхом при розмові, кашлі, чханні. Вірус П. може виділятися також з випорожненнями хворого, тому людина заражається через шлунково-кишковий тракт при вживанні в їжу овочів і фруктів, забруднених вірусом П. Епідемічні спалахи П. виникають у літньо-осінній період. Пересіг П. може бути з паралічами —

П. спинального, П. *грудочеревної перепони* та ін. (див. *Параліч, Парез*) або без паралічів, т. з. непаралітичний П. (до нього відносять абортівну і менінгеальну форми). Хвороба починається гостро: підвищується т-ра тіла до 38—39° С, з'являються кашель, біль у горлі, іноді — біль у животі і пронос. Ці явища через 4—5 днів проходять, а через тиждень т-ра знову підвищується і розвивається параліч м'язів, найчастіше ніг і рук. Персегі непаралітичної форми П. такий самий, як гострого *катару* верхніх дихальних шляхів або у вигляді шлунково-кишкових розладів. Профілактика: активна імунізація дітей і дорослого населення живою поліомієлітною вакциною (у вигляді драже), своєчасна ізоляція хворих, введення дітям, що перебували в контакт з хворим, гамма-глобуліну. Лікування провадиться обов'язково в лікарні, при паралітичній формі — комплексна відновна терапія, сан-курортне.

ПОЛІПЕПТИДИ — органічні речовини, які складаються з кількох або багатьох залишків *амінокислот*, з'єднаних між собою *пептидними зв'язками*. Див. *Пептиди, Білки*.

ПОЛІПИ (від грец. πολύπους, букв. — багатонігий) — донні форми кишконоporожників [гідродіних (див. *Гідрозой*), *сцифомедуз* і *коралових поліпів*]. Більшість П. — колоніальні форми, окремі — одиночні. Тіло П. більш-менш циліндричної форми, розміром від кількох мм до кількох см; на верхньому кінці тіла міститься ротовий отвір, оточений щупальцями; на протилежному — підшва, якою П. прикріплюються до субстрату. Часто мають твердий зовн. скелет або внутр. з органічних речовин чи вапняковий. П. розмножуються статевим і нестатевим (пупкуванням або поділом) способами. Сцифомедузи і більшість гідродіних у циклі розвитку мають статеве покоління — *медузи*. Гідродіні і коралові поліпи здатні розмножуватись і статевим, і вегетативним способами. У гідродіних під час статевого розмноження розвивається личинка — *актинула*, що перетворюється на поліп.

ПОЛІПИ в медицині — патологічні округлі або ворсинчасті утвори на *слизових оболонках*, до яких прикріплюються ніжною або широкою основою. Утворюються П. в різних органах (в носі, стравоході, шлунку, сечовому міхурі, матці та ін.); можуть розвиватись при хронічних запальних процесах слизової оболонки. Часто П. вкриваються виразками, кровоточать. Лікування хірургічне, оскільки П. у сучас. медичній практиці розглядають як стан *передраку*.

ПОЛІПЛОЇДІЯ (від грец. πολύπλοος — багаторазовий) — геномна мутація, при якій відбувається кратно збільшення кількості *хромосом* у клітинах тваринних і рослинних організмів. Виникає внаслідок поділу хромосом, що не супроводиться поділом клітини; злиття соматичних клітин або їхніх ядер; утворення *гамет* чи спор з нередукованим (див. *Редук-*

ція в біології) числом хромосом внаслідок аномалії *мейозу*. Це спричинюється діянням на клітину, що ділиться, високої або низької т-ри, іонізуючого випромінювання, хім. речовин, що перешкоджають правильному розходженню хромосом тощо. До таких речовин належать алкалоїд рослинного походження колхіцин, аценафтен, закис азоту та ін. П. в природі виникає спонтанно, а також може бути спричинена штучно. Кратне збільшення в організмі кількості однакових наборів хромосом наз. автополіплоїдією. Збільшення в клітині числа хромосомних наборів (див. *Каріотип*) в три, чотири або більше разів порівняно з гаплоїдними (див. *Гаплоїд*) клітинами приводить до появи триплоїдних, тетраплоїдних та ін. клітин, з яких розвиваються відповідні організми або в цілому поліплоїди (див. також *Плоїдність*). Розрізняють П. збалансовану, яка характеризується утворенням клітин з парним числом хромосом, та незбалансовану, при якій виникають клітини з непарним числом хромосом. У збалансованих поліплоїдів мейоз відбувається нормально і утворюються розвинені статеві клітини; у незбалансованих — мейоз завжди порушується, оскільки внаслідок непарності хромосом порушується *кон'югація*; при цьому порушується закономірність розподілу хромосом між дочірніми клітинами. Це знижує життєздатність статевих клітин і плодючість організмів, що часто приводить до *анеуплоїдії*. Поліплоїди, що виникають у міжвидових гібридів і мають кілька повторів різних наборів хромосом, наз. алополіплоїдами (див. *Алополіплоїдія*). П. ускладнює усадкування ознак і змінює характер *розщеплення*, внаслідок чого у нащадків гібридів переважають особини з домінуючими (див. *Домінантність*) ознаками.

П. дуже поширена у рослин (30% всіх квіткових рослин — поліплоїди); у тварин спостерігається рідко (у деяких комах, земноводних, черв'як, переважно у видів, яким властивий партеногенетичний спосіб розмноження (див. *Партеногенез*). Багато родів рослин складаються з видів, що мають поліплоїдні ряди (напр., злакові, пасльонові, розові та ін.). Не зустрічається П. у хвойних рослин і грибів, зрідка має місце у мохів і папоротеподібних. П. має велике значення в *еволюції*, напр. *видоутворенні*, та *селекції* рослин, зокрема поліплоїдні організми тривале зберігають *гетерозис*.

Лит.: Бреславец Л. П. Полиплоидия в природе и опыте. М., 1963; Савченко В. К. Генетика полиплоидных популяций. Минск, 1976; Полиплоидия. Пер. с англ. М., 1956. В. А. Труханов.

ПОЛІПНОЄ (від пол... та грец. λυοή — дихання) — прискорене, звичайно неглибоке дихання; те саме, що й *тахіпноє*.

ПОЛІПРОПІЛЕН — синтетичний полімер, продукт полімеризації *пропілену*, $[-CH_2-CH(CH_3)-]_n$. Безбарвна речовина; густина (при т-рі 20° С) 920—930 кг/м³, $t_{пл}$ 172° С. Характеризується високою ударною міцністю, стійкі-

стю до багаторазових згинань, зносостійкістю, низькою паро- й газопроникністю, високими діелектрич. показниками. П. не розчиняється в органічних розчинниках, стійкий до діяння киплячої води і лугів; руйнується під дією азотної та сірчаної к-т, хромової суміші; відзначається низькою термо- і світлостійкістю. Застосовують у виробн. поліпропіленового волокна, труб, плівок.

ПОЛІРУВАЛЬНИЙ ВЕРСТАТ — верстат для *полірування* виробів з металу, деревини, скла, ін. матеріалів. До полірувальних пристроїв деяких П. в. належать круги або стрічки (з *фетру*, *повсті*, *бязі*, *байки* тощо), що на них наносять (заздалегідь чи в процесі обробки) полірувальні пасти (порошки). Є П. в. з камерою, в якій вироби поліруються струменем рідини, що в ній містяться дрібнозернисті речовини (абразиви). Для полірування по лакофарбових покриттях застосовують П. в. з обертовими барабанами, складеними з матер'яних дисків. Розрізняють П. в.: переносні і стаціонарні; напівавтоматичні й автоматичні.

ПОЛІРУВАННЯ (нім. Polieren, від лат. polio — роблю гладеньким, надаю блиску) — механічна або ручна викінчувальна обробка виробів, що надає їхній поверхні високої чистоти і дзеркального блиску. Металеві вироби обробляють на *полірувальних верстатах*, вдаються також до електролітичної (див. *Електроліз*) та *електромеханічної обробки*. П. виробів з деревини полягає у нанесенні на них розчину прозорої смоли (політури) і подальшому натиранні поверхонь або лакофарбових покриттів. Поверхню виробів з каменю обробляють зволеним повстямним кругом, на який нанесено полірувальний порошок. Пластмасові вироби полірують у барабанах, куди разом з ними завантажують полірувальну суміш (напр., тонкоподрібнену пензу, просочену машинним чи вазеліновим маслом), або на полірувальних верстатах.

ПОЛІС (грец. πόλις) — форма соціально-екоп. і політ. організації суспільства і держави в стародавніх Греції і Римі. В найтисовіших рисах П. склався в Старод. Греції. Утворення грец. П. (8—6 ст. до н. е.) було пов'язане з відокремленням ремесла від с. г., розвитком товарно-грошових відносин, поділом грец. суспільства на класи і становленням рабовласницького ладу. П. включало до свого складу місто та прилеглу до нього сільс. округу. Екоп. базисом П. була зем. власність, до якої входили землі громад і приватні землі. Населення П. складалося з повноправних громадян, які становили громаду рабовласників, з вільних, але неповноправних жителів, що займалися ремеслами і торгівлею (*метеки*, *періеки*, *вільновідпущеники*) і з безправних рабів. Осн. функцією П. було забезпечення влади рабовласників. За політ. ладом П. були аристократичними (напр., *Спарта*) або демократичними (напр., Стародавні *Афіни*) республіками. Для держ.

ладу П. були типові нар. збори (*агора*, *апела*, *еклесья*), в яких формально мали право брати участь всі громадяни-чоловіки, і рада (буле, герусія), а також суд присяжних, громадян. ополчення. В демократичних П. велику роль відігравали різні виборні службові особи — *магістрати*. Найбільшого розвитку грец. П. досягли в 5 ст. до н. е. На поч. 4 ст. до н. е. загострення соціальних, екон. і політ. суперечностей в Старод. Греції призвело до кризи полісної системи і зумовило її поступовий занепад. В період *еллінізму* П. втратили самостійність і увійшли до складу елліністичних д-в. Після утвердження рим. панування в Середземномор'ї грец. П. перетворилися на самоврядні, але залежні від Риму міські громади. П. були й такі *античні держави Північного Причорномор'я*, як *Тіра*, *Ольвія*, *Херсонес*, а також *Пантикапей*, *Фанагорія* та ряд ін. мст на узбережжі Керченської протоки до об'єднання їх у *Боспорську державу* (5 ст. до н. е.). В Римі найбільшого розвитку П. досягли в 5—3 ст. до н. е. На 3—1 ст. до н. е. припадає криза рим. полісів.

Л. Л. Дмитренко.

ПОЛІС СТРАХОВИЙ (франц. *police*, від італ. *polizza* — розписка, квитанція) — документ, що його видає страхувач (в СРСР — органи Держстраху) страховальникові на підтвердження укладеного між ними договору особистого або майнового *страхування*. В П. с. фіксують осн. умови страхування: вид, об'єкт, початок і кінець дії страхування, розмір страхової суми, відомості про страхувача, страховальника тощо.

ПОЛІСАХАРИДИ — високомолекулярні *вуглеводи*, що складаються з залишків *моносахаридів*, зв'язаних глікозидними зв'язками. Мол. маса — від кількох тисяч до кількох мільйонів. Моносахаридами, що утворюють молекули П., можуть бути гексози (глюкоза, галактоза), пентози (арабіноза, ксилоза), аміносахари (глюкозамін, галактозамін), дезоксисахари (раманоза, фукоза) тощо. П., побудовані з залишків одного моносахарида, відносять до *гомополісахаридів*, а з залишків двох або більше різних моносахаридів — до *гетерополісахаридів*. Типові представники П. — *целюлоза*, *крохмаль*, *глікоген*, *хітин* та ін. П. наявні в усіх клітинах живих організмів і виконують різноманітні функції. Так, целюлоза рослин та хітин членистоногих і деяких грибів виконують опорну функцію, гіалуронові к-ти та ін. *мукополісахариди* утворюють захисний шар, що оточує живі клітини, а пектини відіграють аналогічну роль у рослинах, крохмаль та глікоген служать у клітині резервним джерелом енергії, яка вивільняється при розщепленні цих П. ферментами. *Гепарин* має сильну антикоагуляційну дію. Відмінності в структурі П., що складають примембранні зовн. шар клітини, визначають імунологічну індивідуальність організму. Багато полісахаридів (крохмаль, целюлоза, пектинові речовини, гепарин) застосовують у харч., хім.

пром-сті та медицині. Див. також *Біополімери*, *Вуглеводний обмін*.

В. К. Лішко.

ПОЛІСЕМІЯ (від *полі...* і грец. *σῆμα* — знак), багатозначність — наявність кількох (двох чи більше) значень у того самого слова, словосполучення тощо. Конкретне значення слова визначається з *контексту* («Реве та стогне Дніпр широкий», Т. Шевченко). П. виникає в процесі розвитку мови. Між різними значеннями полісемантичного слова зберігається певний смисловий зв'язок (чим вони відрізняються від *омонімів*). Джерелом П. є *переносне значення слова*. Поняття П. відіграє важливу роль не тільки в *мовознавстві*, а й у *логіці*, *логічній семантиці* та *семіотиці*.

ПОЛІСИЛОГІЗМ — складний *силогізм*, що утворюється шляхом послідовного поєднання кількох простих силогізмів у логічно зв'язане міркування. П. може бути дво-, трискладовим і т. д., залежно від кількості силогізмів, що його утворюють. У П. висновок попереднього силогізму (просилогізму) становить засновок наступного (епісилогізму). Формальна логіка формулює деякі заг. умови, що характеризують правильність різних видів П.

ПОЛІСИНДЕТОН (грец. *πολυσύνδετον*), багатосполучниковість — побудова фрази, при якій усі однорідні члени речення зв'язані сполучниками, тоді як звичайно сполучником з'єднуються тільки два останні однорідні члени. П. часто зв'язаний з *анафорою* і підкреслює внутр. зв'язок перчислюваного: «І широку долину, і високу могилу, і що снілось-говорилось не забуду я» (Т. Шевченко).

С. П. Пінчук.

ПОЛІСИНТЕТИЧНІ МОВИ — різновид *синтетичних мов*, у яких усі граматичні значення передаються в складі слова, для якого характерне послідовне приєднання відповідних *морфем*. До П. м. належать чукотсько-камчатські, ескімосько-алеутські, абхазько-адигські та багато індіанських мов. П. м. часто ототожнюють з *інкорпуючими мовами*.

ПОЛІСПАСТ (від грец. *πολύσπαστον* — складений блок) — вантажопідіймний пристрій з кількох рухомих і нерухомих *блоків*, що їх огинає канат (або трос). Вага вантажу, який піднімають за допомогою П., розподіляється на кілька віток канату (їхня кількість залежить від числа блоків), через що до тягового кінця канату прикладається порівняно невелике зусилля. П. (кратні, ступеневі, мал.) є звичайно частиною вантажопідіймних машин (напр., *підіймних кранів*), у разі потреби їх поєднують з *лебідками*, використовують і самостійно — для піднімання або опускання невеликих вантажів (напр., шлюпок на судах).

ПОЛІСПЕРМІЯ (від *полі...* та грец. *σπέρμα* — сім'я) — проникнення при заплідненні в яйцеклітину кількох *спермій*. У тварин при фізіологічно нормальній П. (у деяких комах, акулоривих, хвостатих земноводних, плазунів, деяких птахів і ссавців), як правило, тільки один спермій залива-

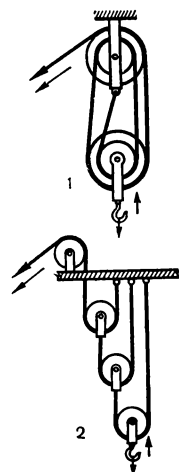
ється з ядром яйцеклітини, а інші невдовзі гинуть. При патологічній П. (у моноспермних тварин) з ядром яйцеклітини зливаються кілька спермій, внаслідок чого порушується нормальний перебіг *дроблення яйцеклітини* і вона гине на початку розвитку. У рослині — проникнення в *зародковий мішок* кількох пилкових трубок, через що яйцеклітина і вторинна клітина іноді запліднюються кількома парами спермій.

ПОЛІССЯ — 1) Заболочені низовинні рівнини, переважно в зоні мішаних лісів Сх.-Європейської рівнини. Характерні для районів поширення давньоалювіальних та водно-льодовикових піщаних відкладів. Для П. властиве надмірне зволоження при малій дренажності поверхні, густа річкова сітка, значні масиви хвойно-широколистяних лісів. Такі умови є на *Поліській низовині*, *Мещорській низовині*, у бас. р. Ветлуги тощо. Аналогічні ландшафти поширені в Зх. Європі та Пн. Америці. 2) Територія на Пд. БРСР та на Пн. УРСР (власне Полісся), для якої характерний поліський тип ландшафту. Див. також *Полісся Українське*.

ПОЛІССЯ УКРАЇНСЬКЕ — частина Полісся на тер. УРСР. Лежить на Пн. республіки в межах *Поліської низовини*. Відзначається великою зволоженостю і розвитком процесів заболочування (у П. У. бл. 70% заболочених земель республіки). За природними особливостями П. У. відносять до зони мішаних лісів (див. *Мішаних лісів зона України*). Характеризується значною мозаїчністю ландшафтів, які, не займаючи великих площ, часто перемешковуються. Найбільш поширеними *природно-територіальними комплексами* є: *зандрові* (див. *Зандри*), *слабохвильсті низовини* з дерново-слабопідзолистими глеюватими ґрунтами і болотами під боровими і суборовими лісами; *моренні височини* на денудаційній (див. *Денудация*) крейдовій основі з проявами карстових процесів та з денудаційними поверхнями кристалічних порід, з дерново-середньопідзолистими ґрунтами під дубово-сосновими лісами; *терасові рівнини* з дерново-слабопідзолистими та лучно-болотними ґрунтами під боровими лісами і болотами. Значні площі займають також моренно-зандрові рівнини з денудаційними крейдовими останцями, балками і ярами, з переважанням дерново-середньопідзолистих ґрунтів з островими дубово-сосновими і липових лісів. За особливостями природ. умов П. У. поділяють на: *Волинське*, *Житомирське*, *Київське*, *Чернігівське* і *Новгород-Сіверське Полісся*. Природні умови П. У. зазнали істотних змін під впливом діяльності людини — проведено значні меліоративні роботи, створено водосховища (напр., *Київське водосховище*). Для вивчення й охорони ландшафтів П. У. створено *Поліський заповідник* та заказники.

Літ.: Маринич О. М. Українське Полісся. К., 1962; Проблеми Полісся, в. 1—6. Минск. 1972—80. О. М. Маринич.

ПОЛІСТІРОЛ — синтетичний *полімер*, продукт полімеризації

Поліспасты:
1 — кратний; 2 — ступеневий.

стиролу, $[-CH_2-CH(C_6H_5)-]$. Тверда склоподібна речовина; густ. (при 20° С) 1060 кг/м³, т-ра склування 93° С. Характеризується високою твердістю, добрими діелектрич. властивостями, вологостійкістю. П. розчиняється в ароматичних і хлорованих аліфатичних вуглеводнях; нерозчинний у спиртах; стійкий до дії води, к-т і лугів, фізіологічно нешкідливий. Має невисоку теплостійкість. Більш теплостійкий і менш крихкий удароміцний П. (продукт хім. модифікування П., напр. бутадієновим каучуком). Переробляють П. у виробі лиття під тиском, екструзією, пресуванням, вакуум-формуванням. Застосовують у вироб. ніопластів, корпусів радіо- і телеапаратури, деталей автомобілів, у побуті тощо.

ПОЛІСУЛЬФІДИ — похідні багатосірчаного водню H_2S_x , де x — від 2 до 9, напр. Na_2S_2 , K_2S_2 , $(ClCH_2CH_2)_2S_2$. Тверді речовини від жовтого до коричнево-червоного кольору (залежно від вмісту сірки). Т-ра плавлення П. нижча, ніж у *сульфідів*. Хімічно П. нестійкі. При взаємодії з к-тами розкладаються з виділенням сірки та H_2S . Одержують П. спаленням сульфідів, гідроксидів або карбонатів з сіркою. Використовують для видалення волосся з шкіри, у виробі барвників, полісульфідних каучуків, в аналітичній хімії для розділення елементів.

ПОЛІСЬКА НИЗОВИНА — низовина на Пд. Зх. Сх.-Європейської рівнини, в басейні рік Дніпра, Прип'яті та Десни. Займає пд. частину БРСР, пн. частину УРСР і частину РРФСР. Заг. пл. майже 270 тис. км². Для П. н. характерне переважання піщаних низовин з широкими, здебільшого заболоченими долинами. Переважна вис. 130—200 м, макс. — 316 м (Овруцький яр). Походження П. н. пов'язане з палеогеогр. умовами антропогенного періоду. Велику роль у формуванні поверхні П. н. відіграли водно-льодовикові, льодовикові й алювіальні відклади. Поширені також еолові, карстові (див. *Карст*) та денудативні (див. *Денудация*) форми рельєфу. П. н., займаючи різні геоструктури — Прип'ятський прогин, частини Брестської западини, Дніпровсько-Донецької западини, Білорусько-Литовського масиву, Українського щита, має складну геол. будову, що знаходить відображення в сучас. природно-територіальних комплексах. Внаслідок П. н. є нафта, сіль, торф, ільменіт, граніт, лабрадорит тощо. Клімат П. н. помірний. Пересічна т-ра січня — 4, —7°; липня +17, +19°. Опади 550—700 мм на рік. Багато озер (Червоно, Світязь, Вугонівське). Ґрунти переважно підзолисті й болотні. Рослинність мішаних лісів (сосна, береза, вільха, дуб, липа). Ліси займають третину площі низовини. На П. н. проведено великі меліоративні роботи, що сприяло розширенню площ с.-г. угідь; вирощують жито, ячмінь, льон, конопі, картоплю, кормові трави.

ПОЛІСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП — діяла в Могильовській, частині Мінської, Чернігівсь-

кої і Полтавської губерній. Початок діяльності П. о. РСДРП покладо створення в січні 1904 Гомельською, Новозибківською та Клишівською орг-ціями РСДРП обл. керівного органу — Поліського к-ту. Навесні 1904 він об'єднав до 28 орг-цій. К-т мав друкарню, де видавав газ. «Поліський листок», встановив тісні зв'язки з ЦК РСДРП, Бюро ЦК в Росії, з редакцією газ. «Пролетарий», с.-д. орг-ціями Петербурга, Москви, Києва, Харкова. В травні 1905 в Гомелі відбувся 1-й з'їзд П. о. РСДРП. В його роботі взяли участь 25 делегатів. З'їзд розглянув звіти к-ту і місц. груп, обговорив питання про III з'їзд РСДРП, про найбільш практичні завдання по підготовці збройного повстання, по розгортанню агітації і пропаганди, по керівництву сел. рухом, про ставлення до *Бунди*. З'їзд висловився за підпорядкування ЦК, обраному III з'їздом РСДРП, але не визнав з'їзд загальнопартійним.

У зв'язку з зростанням кількості орг-цій у роки революції 1905—07 у вересні 1905 П. о. РСДРП було розділено на 4 самостійні районні орг-ції: Гомельську, Могильовську, Оршанську і Клишівсько-Новозибківську. К-т на деякий час припинив свою діяльність. Відновлений у вересні 1909 після рішення V Всерос. конференції РСДРП про необхідність створення обл. парт. центрів. Спочатку функції обл. к-ту виконував Гомельський к-т РСДРП. У 1912 відновлено Поліський к-т (очолив В. М. Залежський). У березні 1916 конференція обрала новий склад к-ту. Після Лютн. революції 1917 більшовики Чернігів і Полтав. губерній ввійшли до складу окружної, потім *Обласної організації РСДРП(б) Південно-Західного краю*.

ПОЛІСЬКЕ (кол. Хабне) — селище міського типу Київ. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Уж (прит. Прип'яті), за 15 км від залізнич. ст. Вільча. 10,6 тис. ж. (1981).

Вперше згадується в документах 1415 під назвою Хабне. Населення селища брало участь у *Наливайка повстанні 1594—96*, *визвольній війні українського народу 1648—54*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* Хабне залишилося під владою Польщі. Після 2-го поділу Польщі (1793) Хабне у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З 1938 Хабне — селище міського типу. В 1958 селище перейменовано на П.

У селищі — з-д прод. товарів, пром. комбінат, меблева і швейна ф-ки, льонозавод, заводоуправління буд. матеріалів, лісгоспзаг, райлісгосптехнік, райлісгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 2 профес.-тех. уч-ща, 6 заг.-осв., музична та спорт. школи, 5 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 3 будинки культури, 3 клуби, кінотеатр, 4 бібліотеки.

ПОЛІСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1918—19 — виступи трудящих Полісся проти австро-нім. окупантів, *гетьманщини і Директорії*. Спалахнуло восени 1918

на тер. Зх. Білорусії і Зх. України (Пінський, Новогрудський і частина Ровенського повітів) одночасно з *Дубровицьким збройним повстанням 1918—19*. На кін. 1918 повстанський рух охопив район Луниці, Пінська, Століна, Відібора, Давид-Городка, Дубровиці, Колодного, Серніків, Логішина, де діяло до ста повстанських загонів (бл. 10 тис. повстанців). Для керівництва повстанням 25.XII 1918 було створено Поліський ревком (голова Г. Островський). Ревком проголосив у визволеннях районах Рад. владу і сформував 1-й Поліський і 2-й Поліський комуністичні повстанські полки, які разом з частинами 1-го Дубровицького комуністичного полку розгорнули бойові дії в районі Овруча і на залізничних лініях Сарни — Домбровиця — Луниці — Пінськ. У грудні 1918 повстанці зайняли залізничні станції Відібора, Лахва і Луниці. 25.I 1919 2-й Поліський повстанський полк при підтримці військ Червоної Армії визволив м. Пінськ. У кінці лютого — на поч. березня 1919 в пн.-зх. частині Волині було відновлено Рад. владу. У лютому 1919 1-й Дубровицький і 2-й Поліський комуністичні повстанські полки були перетворені на регулярні частини Червоної Армії.

ПОЛІСЬКИЙ ЗАПОВІДНИК — заповідник у верхів'ї р. Уборті в межах Овруцького р-ну Житомир. обл. УРСР. Площа 20,1 тис. га. Створений 1968 для вивчення і збереження у природному стані типових поліських ландшафтів з характерною фауною та унікальних об'єктів природи. На тер. заповідника переважають лісові й болотні *біотопи* Волинського Полісся: бори, субори, сфагнові болота з клюквою, реліктові зарості азалиї понтиїської та ін. З тварин охороняють лося, рись, бобра, козулю, лісову кунцику тощо; з птахів — тетерева, глухаря, рябчика, чорну дилеку. Наук. профіль П. з.— розробка методів охорони і вивчення типових ландшафтів Волинського Полісся, вивчення колонії бобрів.

ПОЛІСЬКИЙ РАЙОН — на Пн. Київ. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 34,8 тис. чол. (1981). У районі — 61 населений пункт, підпорядкований 2 селищним і 23 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Поліське*. Район розташований у межах *Поліської низовини*. Корисні копалини — торф, глини. Річки: Уж з притоками Ілля, Бобер та Верня. Ґрунти в осн. дерново-підзолисті. Лежить у зоні мішаних лі-

Поліський заповідник.
Річка Уборть.

сів (Полісся Українське). Ліси (сосна, вільха, дуб, липа, граб) займають 57,7 тис. га. В межах району — Іллінський держ. заказник. Найбільші пром. підприємства: поліські швейна і меблева ф-ки, завод прод. товарів, льонозавод, пром. комбінат. Комбінат побутового обслуговування (Поліське). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні льону, хмелю, картоплі й зернових (пшениці, жита, ячменю та вівса). Тваринництво мол.-м'ясного напрямку. Площа с.-г. угідь 1980 становила 54,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 36,8 тис. га. У П. р. — 11 колгоспів, 2 радгоспи, міжгосп. кормопідприємство, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Вільча. Автомоб. шляхів — 372 км, у т. ч. з твердим покриттям — 321 км. У районі — 2 профес.-тех. уч-ща, 29 заг.-осв., музична і спорт. школи; 50 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень, 60 клубних установ, кінотеатр, 57 кіноустановок, 48 б-к. У П. р. видається газ. «Радянське Полісся» (з 1932).

М. І. Приймаченко.

«політ» — назва перших в історії космічної техніки рад. маневруючих штучних супутників Землі (ШСЗ), оснащених апаратурою і системою рушійних установок для зміни висоти і площини орбіти в польоті. На борту ШСЗ встановлювали й наук. апаратуру, телеметричну систему і радіопередатвальні пристрої. «П.-1» запущено 1.XI 1963 на вихідну орбіту з макс. віддаллю від поверхні Землі (в апогеї) 592 км і мінім. віддаллю (в перигеї) 339 км. Після виконання маневрів перейшов на кінцеву орбіту з висотою апогею 1437 км і перигею 343 км. «П.-2» запущено 12.IV 1964. Внаслідок проведених на орбіті маневрів висота в апогеї змінилася з 465 на 500 км, а в перигеї — з 236 на 310 км, нахил орбіти — з 58 на 60°.

ПОЛІТВИДАВ УКРАЇНИ, Видавництво політичної літератури України — республіканське видавництво системи Держкомвидав Укр. РСР. Засн. 1922 у Харкові як вид-во «Пролетар». У 1930 входив до складу Держ. видавничого об'єднання України (ДВОУ), 1931 виділено як Партвидав ЦК КП(б)У; 1936 об'єднався з Держсоцеквидавом, з 1938 — Держполітвидав при РНК УСРР, з 1940 — Політвидав при ЦК КП(б)У. З 25.IX 1941 вид-во у складі Укрвидаву, згодом — Укрдержвидав. З 1946 — окреме вид-во Укрполітвидав, 1949 перейменовано на Держполітвидав УСРР, з 1964 — Політвидав України. Випускає укр. мовою твори класиків марксизму-ленізму, матеріали з'їздів КПРС та ін. парт. документи, праці видатних діячів партії та уряду, л-ру з історії КПРС, історії Компартії України, історії СРСР і УСРР, парт. і рад. будівництва, філософії, наук. комунізму, наук. атеїзму, політ. економії, зовн. політики СРСР, а також юрид., худож.-документальну л-ру, політ. плакати та наочні посібники. В 1969—75 видано Повне зібрання творів В. І. Леніна в 55 тт., збірник «В. І. Ленін про Україну», здійснюється (з 1958) випуск творів К. Маркса і Ф.

Енгельса в 50 томах, 13-томного видання «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», видано 8 томів праць Л. І. Брежнєва «Ленінським курсом», книги «Мала земля», «Відродження», «Цілина», «Спогади»; «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» (т. 1—2), «Нариси історії Комуністичної партії України», працю В. В. Щербинського «Оволодівати ленінським стилем роботи» та ін. У 1981 вид-во випустило 193 книги заг. тиражем 7,1 млн. примірників, що становить понад 50% виданої в УСРР сусп.-політ. і соціально-екоп. л-ри. П. У. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1972).

Г. Ф. Немазаній.
ПОЛІТЕІЗМ (від полі... та грец. θεός — бог) — багатобожжя, поклоніння багатьом богам. Властивий усім первісним релігіям. Виник внаслідок уособлення різноманітних сил природи (див. Анімїзм). У такій формі зберігся в аборигенів Австралії, Америки, Африки. З розвитком суспільства і появою класів суспільних у П. з'являється ієрархія богів (поділ на вищих і нижчих), як, напр., у слов'ян *Київської Русі*. В централізованих рабовласницьких давках (Стародавній Єгипет, Вавилон, Греція, Рим) П. набрав форми геноїзму — визнання багатьох богів на чолі з одним верховним, який згодом став визнаватися єдиним, всемогутнім, як це притаманне більшості сучас. релігій — *християнству, ісламові, юдаїзмові* тощо (див. *Монотеїзм*). Залишки П. збереглися в усіх сучас. релігіях, у т. ч. в монотеїстичних. Водночас елементи монотеїзму наявні в сучас. політеїстичних релігіях (*буддизмі, синтоїзмі, індуїзмі, даосизмі*). В ритуалі П. гол. роль відіграє *жрецтво*.

ПОЛІТЕТРАФТОРЕТИЛЕН — синтетичний полімер, продукт полімеризації тетрафторетилену, $[-CF_2-CF_2-]_n$. Тверда речовина білого кольору; характеризується еластичністю й холодоутрочістю, т-ра розкладання бл. 415° С. П. найбільш хімічно стійкий серед усіх відомих полімерів. Не поглинає води; не горить; не розчиняється і не набухає у розчинниках (при т-рі бл. 300° С набухає у перфторованих вуглеводнях).

Стійкий до дії к-т, окислювачів, лугів. П. — один з кращих *діелектриків* (його діелектр. властивості не змінюються у широкому діапазоні частот при т-рі до 200° С). Переробляється на вироби методом спікання при т-рі 360—380° С попередньо відпресованих таблеток. Застосовують в електротех., радіотех. і хім. пром-сті. Торговельні назви фторопласт-4, фторлон-4 (СРСР), тефлон. Див. *Фторопласти*.

ПОЛІТЕХНІКУМ (від полі... й технікум) — в СРСР середній технічний навч. заклад, що має відділення з різних спеціальностей. **ПОЛІТЕХНІЧНА ОСВІТА** — невід'ємна складова частина комуністичного виховання. Її завдання полягає в тому, щоб ознайомити підростаюче покоління з наук. принципами і тенденціями розвитку провідних галузей нар. г-ва, з їх теор. і практичними досягненнями, особливостями сусп. і виробн. відносин, дати уявлення про зв'язок науки з практикою комуністичного будівництва, озброїти молоді трудовими уміньми й навичками, сприяти свідомому вибору професії. П. о. разом з заг. освітою є основою *професійної освіти*. Термін «політехнізм» (від грец. πολυ — багато і τέχνη — майстерність, мистецтво) склався за часів античної культури. З того часу і до середньовіччя політехніками називали людей, що володіли кількома видами ремесел або мистецтв. З розвитком техніки, зміною та вдосконаленням виробничих процесів це поняття розширилося. В. І. Ленін розглядав школу, що дає П. о., як один з найважливіших засобів створення бази безкласового суспільства, виховання в дусі комунізму, підготовки молодого покоління до будівництва нового життя. У рад. школі П. о. здійснюється з перших років її існування в процесі вивчення основ наук, *трудового виховання* й поєднання навчання з продуктивною працею підростаючого покоління, що є важливим засобом для формування всебічно розвинених людей.

Лит.: Маркс К. и Энгельс Ф. О воспитании и образовании. М., 1957; Ленин В. И. Полное собрание творений. Т. 41. Завдання спілок молоді; т. 42. Про політехнічну освіту. — Директиви ЦК комуністам — працівникам наркомосу. — Про роботу наркомосу; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Крупская Н. К. Трудовое воспитание и политехническое образование. В кн.: Крупская Н. К. Педагогические сочинения. Т. 4. М., 1959; Проблемы политехнического образования. М., 1972; Атутов П. Р. Политехнический принцип в обучении школьников. М., 1976. Д. А. Сметанин.

ПОЛІТИКА [грец. політиχή (ἐπιτήμη або τέχνη) — державна діяльність] — участь у справах держави, діяльність органів влади державної, що відображає сусп.-екоп. лад, *суспільні відносини* в країні, діяльність *класів суспільних* і *партій політичних*, яка визначається їхнім становищем у суспільстві та інтересами. П. — істор. явище, яке виникає на певному етапі розвитку матеріального виробн. з поділом суспільства на антагоністичні класи. П., політ. ідеї, політ. установи, інститути,

політ. відносини є найважливішою складовою частиною надбудови відповідного екон. базису (див. *Базис і надбудова*). Як істор. явище П. розвивається з ускладненням соціальної організації суспільства, змінюється її роль, значення і структура.

Відносини між класами і націями певної країни становлять сферу внутр. П., відносини між д-вами — зовн. П. Зовн. П. залежить від характеру внутр. П. Разом з тим міжнар. відносини певною мірою впливають на внутр. П. З появою націй виникає нац. П. — напрям діяльності партій, класів, спрямований на встановлення таких нац. відносин, які відповідають інтересам певних класів. Класові інтереси відіграють вирішальну роль у нац. П. *Національне питання* є частиною питання соціально-екоп. розвитку суспільства, боротьби трудящих проти всіх видів гноблення. Нац. П. Комуністичної партії виходить з того, що нац. гноблення не можна ліквідувати без соціального визволення. Усвідомлення класових потреб і реалізація класових інтересів — складна взаємодія об'єктивних і суб'єктивних, суспільних і особистих факторів, форм, методів тактичної і стратегічної боротьби, що потребують конкретного аналізу соціальних відносин. Вихідним пунктом наук. аналізу П. є лєнінське визначення її як концентрованого виразу, узагальнення і завершення економіки (див. *Повне збір. тв.*, т. 42, с. 269). В П. виражені корінні екон. інтереси певного класу. Намагання здійснити ці інтереси породжує практичну політ. діяльність класів, які борються між собою або співробітничують. Питання про співвідношення П. і економіки є одним з головних у сусп. науках, воно має велике теор. і практичне значення. Екон. становище класу — головне і вирішальне у визначенні характеру і напрямку П., хоч на П. впливають і ін. фактори — свідомість класу, його культура, наявність політ. партії. П. має відносну самостійність щодо економіки. Оскільки без політ. влади жоден клас не досягне або не утримає свого екон. панування, П. має першість перед економікою. Примат П. над економікою в умовах капіталізму виявляється в тому, що бурж. д-ва є осн. силою, що зберігає приватно-капіталістичну власність, забезпечує екон. панування буржуазії. Особливо яскраво ця тенденція виявляється на сучас. етапі розвитку *державно-монополістичного капіталізму*, коли відбувається зрощення монополій з бурж. д-вою, що веде до її безпосереднього втручання в процес капіталістичного відтворення в інтересах фінанс. олігархії. Важливим засобом впливу д-ви на економіку став *літміризм*. Бурж. д-ва втручається в економіку й шляхом перерозподілу нац. доходу через держ. бюджет, системи податків, субсидій, екон. програмування, регулювання тощо. Вплив П. на економіку в інтересах трудящих мас повною мірою може здійснюватися лише після завоювання політ. влади пролетаріатом. У соціалістичному суспільстві

ві П. спрямовує прогресивні тенденції економіки, сприяє розвитку продуктивних сил суспільства. Примат П. над економікою в умовах соціалізму проявляється в наук. підході до розв'язання всіх госп., культур. та організаційних питань. Осн. завданням і змістом П. за соціалізму є розв'язання проблем соціального управління. У створенні й розвитку соціалістичної економіки в СРСР величезна роль належить *політичній системі радянського суспільства* — *Комуністичній партії Радянського Союзу, державі, громадським організаціям, союзів робітничого класу і селянства*. Рад. внутр. і зовн. П. законодавчо закріплено в *Конституції СРСР*. КПРС привела країну до повної і остаточної перемоги соціалізму, побудови *розвинутого соціалістичного суспільства* саме тому, що її П. відповідає корінним інтересам рад. народу. Як зазначається у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Союзу Радянських Соціалістичних Республік» (1982), у розвинутому соціалістич. суспільстві дедалі яскравіше розкривається загаломар. характер соціальної політики КПРС і Рад. д-ви. Внутр. П. КПРС, спрямована на побудову комунізму, визначає її зовн. П., метою якої є забезпечення міжнар. умов для побудови комунізму в СРСР, зміцнення світової *соціалістичної співдружності*, підтримки визвольної боротьби народів колоніальних і залежних країн, рішуча відсіч імперіалістичній політиці війни і агресії. Величезний вклад у розробку П. Рад. Союзу внесли з'їзди КПРС, пленуми її Центр. Комітету. Істор. вихід у П. СРСР став XXVI з'їзд КПРС, який накреслює завдання і шляхи здійснення внутр. і зовн. П. партії на найближче десятиріччя. Див. також *Аграрна політика КПРС, Кадрова політика КПРС, Національна політика КПРС, Соціальна політика КПРС, Зовнішня політика*.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. *Маніфест Комуністичної партії*. Твори, т. 4; Ленін В. І. *Повне зібрання творів*, т. 33. *Держава і революція*; т. 39. *Про диктатуру пролетаріату*; *Матеріали XXVI з'їзду КПРС*. К., 1981; *Конституція (Основи Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік*. К., 1979; Брежнев Л. І. *Лєнінським курсом*, т. 1—8. К., 1970—81; Бурачкін Ф. М. *Лєнін, государство, политика*. М., 1970; Азаров Н. И. В. И. *Лєнін о политике как общественном явлении*. К., 1975; Вишняков А. С. *Политика КПСС: методологические проблемы и практика*. М., 1980. А. М. Макаров.

«ПОЛІТИКА ДОХОДІВ» — один з методів непрямого держ.-монополістичного регулювання доходів. Виникла в 60-х рр. 20 ст. Суть «П. д.» полягає у встановленні безпосередньо бурж. д-вою такої верхньої межі збільшення номінальної заробітної плати, яка б максимально сприяла розв'язанню гол. проблем капіталістичної економіки. Це найбільш яскравий вияв тісного зв'язку бурж. політичної економії з екон. політикою урядів капіталістичних д-в. Найбільш чіткого виразу «П. д.» набрала в Нідерландах, Швеції та ін. скандинавських країнах. Вона протоло-

жується бурж. теоретиками (Н. Калдор, Х. Клерг — Великобританія, С. І. Вейнтрауб, У. Хеллер, Г. Джонсон — США, Ж. Лекайон — Франція) як ефективний антиінфляційний засіб (див. *«Інфляційної спіралі теорія»*). «П. д.» виходить з того, що гол. джерелом інфляції є зростання витрат оплати праці на одиницю продукції. Осн. причиною виникнення «П. д.» є проблема екон. зростання, яка висунула перед держ.-монополістичними колами завдання досягти «оптимальної», з точки зору капіталістичного виробл., *норми нагромадження*. Вона базується на двох гол. ідеях: по-перше, на ідеї введення централізованої системи контролю над рухом ставок заробітної плати, що їх встановлюють на основі колективних договорів між профспілками та представниками підприємств; по-друге, на ідеї обмеження росту номінальної заробітної плати щорічним приростом *продуктивності праці* в масштабі всього суспільства. Ця політика бурж. д-в спрямована проти робітн. класу, тому що насправді вона зводиться лише до впливу на рух заробітної плати, не висуваючи скільки-небудь дійових засобів держ. контролю над цінами, валовими прибутками, *дивідендами* тощо.

В. А. Вергун.
ПОЛІТИЦЬКИЙ Анастолі Петрович (п. 9.ІІ 1931, с. Василівка Білогірського р-ну Крим. обл.) — новатор с.-г. виробництва, бригадир-садовод колгоспу ім. ХХІ з'їзду КПРС Білогірського р-ну Крим. обл., Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1964. Очолювана П. бригада славиться високими сталими врожайми фруктів. Делегат XXV з'їзду КПРС та XXIII з'їзду Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 7—9-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Г. С. Робінова.

ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ — наука, що вивчає систему суспільно-виробничих (екоп.) відносин (див. *Виробничі відносини*) і властивих їм економічних законів, які діють в процесі *виробництва, розподілу, обміну і споживання* матеріальних благ на всіх ступенях розвитку суспільства. Назва «політична економія» походить від грец. слів *політис* — державний, суспільний та *оікономія* — ведення домашнього господарства (оікос — житло і оікос — закон). Термін «політична економія» запровадив французький економіст А. Монкретьєн у праці «Трактат політичної економії» (1615). П. є була й залишається класовою наукою, представники якої завжди виражали інтереси й ідеологію певного класу. Як самостійна наука сформувалася в період становлення капіталізму. Перші спроби висвітлення капіталістичного способу виробл. зробили представники *меркантилізму*. Вони вивчали гол. чин. обіг, в якому вбачали осн. джерело багатства. Найвищою розвитку бурж. П. є досягла в працях А. Сміта, Д. Рікардо та ін. представників *класичної буржуазної політичної економії*, які зосередили осн. увагу на вивченні сфери виробництва, зробили спробу роз-

А. П. Політицький.

крити внутр. закономірності розвитку капіталістичного виробн., заклади основу трудової теорії *вартості*, показали протилежність *прибутку* й *заробітної плати*. В. І. Ленін характеризував класичну бурж. П. е. як одне з джерел марксизму (див. Повне збір. тв., т. 23, с. 43—45). Через свою класову обмеженість представники класичної бурж. П. е. вважали капіталістичний лад вічним і незмінним. Це визначило їхню непослідовність у трактуванні корінних питань П. е. З розвитком капіталізму та загостренням всіх його суперечностей, і перш за все між *найманою працею* і *капіталом*, класична бурж. П. е. втрачає свій наук. характер. На зміну їй приходить *вульгарна політична економія*. Її представники намагаються затушувати суперечності й вади капіталізму. Інтереси *дрібної буржуазії* захищала *дрібнобуржуазна політична економія*. Революційний переворот у П. е. здійснили К. Маркс і Ф. Енгельс. Ставши на позиції *робітничого класу* — найбільш передового і революц. класу сучасності, інтереси якого збігаються з корінними інтересами всіх трудящих, — К. Маркс і Ф. Енгельс всебічно розкрили об'єктивні закономірності розвитку суспільства, створили дійсно наукову, пролетарську П. е. як невід'ємну складову частину марксизму. Марксистська П. е. є «найбільш глибоким, всебічним і детальним підтвердженням і застосуванням теорії Маркса» (там же, т. 26, с. 53). Вони довели історично минулий характер капіталістичного способу виробн., розкривши закони його розвитку, і обґрунтували неминучість заміни його новим, комуністичним способом виробн. Пролетарська П. е. як класова, парт. наука органічно поєднує в собі науковість і революційність. Однією з гол. заслуг К. Маркса і Ф. Енгельса є розроблені ними матеріалістич. розуміння історії, що зробило можливим виділення «з різних сфер суспільного життя сфери економічної... з усіх суспільних відносин — відносин виробничих, як основних, первісних, що визначають усі інші відносини» (там же, т. 1, с. 126). Метод матеріалістичної діалектики дозволив дослідити виробничі відносини як предмет П. е. в безперервному русі, переході від однієї якості до іншої, більш високої, у тісній взаємодії з продуктивними силами, з одного боку, і надбудовою — з другого. Це дало можливість розкрити внутрішню властивість суперечності, об'єктивні закони й закономірності сусп.-екон. розвитку. Друга велика заслуга марксизму полягає в створенні теорії додаткової вартості, яку В. І. Ленін визначив як «наріжний камінь економічної теорії Маркса» (там же, т. 23, с. 44). Саме це дало змогу розкрити експлуаторську природу капіталізму, науково обґрунтувати істор. тенденції капіталістичного нагромадження. К. Маркс і Ф. Енгельс розробили корінні проблеми П. е., розкрили характерні риси докапіталістичних формацій, дали глибокий аналіз закономірностей роз-

витку капіталізму як соціально-екон. системи, обґрунтували неминучість його заміни комуністичним способом виробництва. Новий етап у розвитку марксистської П. е. пов'язаний з діяльністю В. І. Леніна. В нових істор. умовах він розвинув і збагатив заг. теорію П. е., поглибив дослідження П. е. капіталізму, *відтворення і економічних криз*, розвитку капіталізму в с. г. та *земельної ренти*, вчення про становище робітн. класу і *загальний закон капіталістичного нагромадження*, дав глибокий аналіз розвитку капіталізму в Росії. Створив вчення про *імперіалізм*, як найвищу стадію капіталізму, розкрив суть та істор. місце *державно-монополістичного капіталізму*, відкрив *нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталізму в епоху імперіалізму закон* і на цій основі зробив висновок про можливість перемоги соціалізму спочатку в кількох і навіть в одній, окремо взятій, країні. В. І. Ленін — засновник П. е. соціалізму. Ґрунтуючись на основоположних висновках К. Маркса і Ф. Енгельса, він створив теорію *перехідного періоду від капіталізму до соціалізму*, визначив шляхи й закономірності побудови соціалістичного суспільства, форми переходу до соціалізму різних країн, у т. ч. обґрунтував можливість *некапіталістичного шляху розвитку*, економічну політику комуністичної партії та пролетарської д-ви в перехідний період, форми й методи соціалістичного господарювання. Розвинувши далі марксистське вчення про дві фази комуністичного суспільства, В. І. Ленін передбачив закономірні етапи в розвитку соціалізму. Перший — завершення будівництва соціалізму, другий — розвинуте соціалістичне суспільство, коли відбувається його безпосереднє переростання в комунізм. В. І. Ленін всебічно обґрунтував провідну і визначальну роль *державної (загальнонародної) власності* на засоби виробн., суть і роль *когоспотно-кооперативної власності* в екон. системі соціалізму; обґрунтував *основний економічний закон соціалізму, планового, пропорційного розвитку народного господарства закон, неухильного зростання продуктивності суспільної праці закон* та ін., напрями створення матеріально-тех. бази соціалізму і комунізму, становлення комуністичної праці, комуністичних сусп. відносин. Розкрив осн. зміст сучас. епохи як епохи переходу людства від капіталізму до соціалізму, передбачив неминучість створення *світової системи соціалізму*, зростання її впливу на світовий розвиток, створення світового комуністичного г-ва на основі інтернаціоналізації продуктивних сил і перемоги соціалістичних революцій в усіх країнах. Свого дальшого розвитку марксистсько-ленінська П. е. набула в теор. діяльності КПРС, братніх комуністичних і робітн. партій. У документах, матеріалах міжнарод. нарад комуністичних і робітн. партій глибоко досліджено *загальну кризу капіталізму*, проаналізо-

вано форми й методи держ.-монополістичного регулювання економіки, сучасні проблеми капіталістичного світового г-ва, енергетичні, валютні та екон. кризи. Розроблено далі марксистсько-ленінські теорії соціалістичної революції, світового революц. процесу, переходу людства від капіталізму до соціалізму. На основі глибокого узагальнення досвіду реального соціалізму, КПРС і братніх комуністичних і робітн. партій соціалістичних країн розробили теорію розвинутого соціалізму, що є внеском у скарбницю марксизму-ленізму. Вони значно розвинули й конкретизували вчення про етапи розвитку соціалізму і його переростання в комунізм, про закономірності створення *матеріально-технічної бази комунізму* на основі органічного поєднання *науково-технічної революції* з перевагами соціалізму, про становлення комуністичної праці на основі *подолання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею*, між пром. і с.-г. працею, про зближення й злиття двох форм *соціалістичної власності* та переростання соціалістичної власності в комуністичну, про шляхи й форми становлення комуністичного розподілу за потребами. Узагальнення досвіду розвитку світової системи соціалізму дало можливість розробити теорію *соціалістичної економічної інтеграції*, визначити її роль і значення для реалізації переваг соціалізму та забезпечення його перемоги в екон. змаганні з капіталізмом. Розрізняють П. е. в широкому і вузькому розумінні. Спочатку марксистська П. е. виникла як наука про капіталістичний спосіб виробн., тобто П. е. у вузькому розумінні. В міру поглиблення знань про минуле (докапіталістичні способи виробн.) і майбутнє (комуністичний спосіб виробн.) формувалась П. е. в широкому розумінні, про необхідність якої писав Ф. Енгельс (див. Маркс К. і Енгельс Ф., т. 20, с. 143—144). Але це не дві науки, що існують окремо, а єдина цілісна наука про закони функціонування й розвитку того чи іншого способу виробн., умови й форми переходу від нижчого до вищого способу виробн., про закономірний процес зміни способів виробн. в істор. процесі розвитку людського суспільства. Сучас. П. е. як наука включає такі осн. розділи: П. е. докапіталістичних формацій, П. е. капіталізму та П. е. соціалізму як складову частину і основу становлення П. е. комуністичного способу виробн. в цілому. Їхня єдність зумовлюється не лише тим, що вони відображають взаємозв'язок істор. ступенів розвитку суспільства, а й тим, що єдиний предмет — виробничі відносини — зумовлює, поряд із специфічними відносинами і законами, властивими тому чи ін. ладові, існування заг. виробничих відносин та екон. законів, спільних для всіх формацій, які у взаємодії зі специфічними законами та категоріями змінюються за своєю соціально-екон. суттю, формами прояву й характером діяння.

До ст. Перу.

1. Вулкан Місті на півдні країни.
2. Ліма. Вид частини міста.
3. Селище шахтарів позіметалевого комбінату в місті Ороя.
4. В центральній частині міста Куско.
5. Лушення кукурудзи.
6. Стадо лам біля фортеці Мачу-Пікчу.
7. Міністерство народної освіти в Лімі.

- 8 і 9. Фігури посудин. Культура мочика.
10. Собор у Куско. Арх. Ф. Бесерра та ін. 1560-1654.
11. Портал Каса дель Мораль в Арехіпі.
12. Ф. Ласо. Індіанський тичар. Середина 19 ст.
13. Муніципальна бібліотека. Ліма.
14. Х. Вінатера Рейносо. Плати на озері Тітікака.

1
2

3
4

5
6
7

8
9

10
11
12
13

До ст. Пимоненко М. К.

1. Весілля в Київській губернії, 1891.

2. Побачення. 1910. 3. Перед грозою. 1906. Всі — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

Марксистсько-ленінська П. е. — інтернаціональна наука. Вона встановлює заг. закономірності виникнення й розвитку кожного способу виробн. для всіх країн. Але заг. закономірності діють у конкретно-істор. умовах кожної країни. Залежно від рівня розвитку продуктивних сил, нац. особливостей та істор. традицій, співвідношення класових сил всередині країни та на міжн. арені заг. закономірності набувають своєрідності у своєму діянні та формах прояву. П. е., даючи цілісну картину екон. базису суспільства і закономірностей його розвитку, виконує світоглядну функцію. Розкриваючи послідовні ступені розвитку економіки суспільства, вона має теоретико-пізнавальну, гносеологічну функцію. Визначаючи принципи і способи пізнання різних сторін екон. життя суспільства, П. е. виконує методологічну функцію. В. І. Ленін підкреслював, що «в „Капіталі“ застосовано до однієї науки логіку, діалектику і теорію пізнання» (Повне зб. тв., т. 29, с. 282).

В той же час виникнення П. е. спричинене потребами розвитку суспільства, і тому вона має і практичну функцію. Як основа революц.-перетворювальної діяльності робітнич. класу та його партії, будівництва соціалістичного та комуністич. суспільства вона здійснює госп.-практичну функцію. Разом з тим П. е. є базою ідеологічної роботи комуністичних і робітничих партій, соціалістичної д-ви і тому виконує ідеологічно-практичну функцію. Глибокий і всебічний аналіз економічної структури суспільства, розкриття закономірностей його розвитку дають можливість не лише правильно орієнтувати творчу діяльність мільйонних мас трудящих на кожному етапі, а й передбачати напрями, шляхи та етапи сусп.-екон. прогресу. Корінні зміни в соціально-екон. житті людства в сучас. епоху підтвердили правильність марксистсько-ленінської П. е., зумовили необхідність її дальшого творчого розвитку. КПРС зосереджує увагу вчених-економістів на дослідженні теор. проблем розвинутого соціалізму, закономірностей його переростання в комунізм. Вивчення П. е. соціалізму посідає гол. місце в системі екон. освіти трудящих. Вона вивчається в усіх вищих навч. закладах СРСР, питання П. е. досліджуються в спец. н.-д. установах, на кафедрах вузів, висвітлюються на сторінках журналів «Вопросы экономики», «Экономические науки» та ін.; в УРСР, зокрема, досліджуються в *Економіці інституті АН УРСР*, на спеціалізованих кафедрах вузів республіки, матеріали з П. е. друкуються на сторінках журналів: «Економіка Радянської України», «Вісник Академії наук Української РСР» та ін. П. е. утворює теоретичний і методологічний фундамент всієї системи економічних наук. П. е. розвивається і збагачується новими теор. положеннями і висновками братніх марксистсько-ленінських партій, працями вчених-марксистів. П. е. соціалізму роз-

вивається в непримиренній боротьбі проти різних бурж. і реформістських «теорій» абстрактно-теор. моделей соціалістичного суспільства (див. «Демократичний соціалізм», «Конвергенція теорія», «Індустріальне суспільство», «Ринковий соціалізм» та ін.). Життя переконливо свідчить, що марксистсько-ленінське вчення і його органічна складова частина — П. е. є надійним компасом у поступальному русі людства до комуністичної цивілізації.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; т. 21. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави; т. 23—25. Маркс К. Капітал, т. 1—3; т. 26. Маркс К. Теорія додаткової вартості (IV том «Капіталу»); Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. 3 приводу так званого питання про ринки; т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 26. Карл Маркс; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 33. Держава і революція; т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 39. Великий почин. — Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату; т. 42. Про єдиний господарський план; т. 43. Про продовольчий податок; т. 44. Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму; т. 45. Про кооперацію; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1979; Політична економія. Підручник. К., 1980; Политическая экономия, т. 1—2. М., 1980; Политическая экономия современного монополистического капитализма, т. 1—2. М., 1975; Актуальные проблемы политической экономии. М., 1979; Дворкин И. Н. Современная буржуазная политическая экономия и марксизм. М., 1979; Кризис современной буржуазной политической экономии. М. — Братислава. 1980

А. А. Чухно.

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА — рівень і характер політ. поглядів, знань і переконань громадян, уміння застосовувати їх у процесі громадсько-політ. діяльності, а також зміст і якість соціальних цінностей, традицій та норм, що регулюють політ. відносини. Бурж. ідеологи тлумачать П. к. як «культуру громадськості» взагалі, ігноруючи при цьому її конкретно-істор. та класовий характер. Насправді в бурж. суспільстві існують дві класово протилежні П. к. — буржуазії і робітн. класу та його союзників у боротьбі проти капіталізму. За соціалізму сформувалася єдина П. к., яка є надбанням усіх класів, соціальних груп і верств населення. Вона базується на спільності їхніх політ. інтересів, потреб і цілей, на єдиному ставленні до існуючого механізму політ. влади. Ставши на етапі зрілого соціалізму дійсно загальнонародною, соціалістична П. к. за своїм класовим змістом усе ж залишається культурою робітн. класу. П. к. рад. людей виявляється в їхній соціальній активності, дійовій участі в політ. житті країни, управлінні держ. і громад. справами, вмінні відстоювати свої переконання в боротьбі проти бурж. ідеології. Соціалістичне суспільство, заінтересоване в постійному підвищенні П. к. трудящих, активно сприяє вироблен-

ню її в усіх громадян. П. к. формується під благотворним впливом рад. сусп. ладу, соціалістичних сусп. відносин, *соціалістичного способу життя*. Визначальним у її формуванні є цілеспрямована діяльність КПРС по всемірному розвитку *соціалістичної демократії*, вдосконаленню політ. системи соціалізму, комуністичному вихованню мас. «Допомагати виробленню високої політичної культури у кожного громадянина — важливе завдання партійних, державних і громадських організацій, відповідальних за комуністичне виховання трудящих» (Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 6. К., 1978, с. 527).

А. В. Мядовицький.
ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА — сукупність держ., громадських організацій, трудових колективів і політико-правових інститутів, за допомогою яких здійснюється управління політ., екон. і соціальним розвитком суспільства відповідно волі народу. Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політ. системи, держ. і громад. орг-цій є *Комуністична партія Радянського Союзу* — авангард рад. народу. Вона визначає ген. перспективу розвитку суспільства, лінію внутр. і зовн. політики СРСР, керує творчою діяльністю рад. народу, надає планомірного, науково обгрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму. Керівництво КПРС забезпечує міцність політ. системи, непохитність її класової, соціалістичної природи, динамізм і єдність у діяльності держ. і громад. орг-цій, повне розкриття всіх переваг *соціалістичної демократії*. Утворення СРСР, як зазначено в Постанові ЦК КПРС про 60-у річницю утворення Союзу РСР (1982), є величезною заслугою ленінської партії більшовиків (див. *Радянська федерація*). Розробка правильної політ. лінії й організація мас на втілення її в життя, забезпечення авангардної ролі комуністів, добір кадрів і перевірка виконання рішень партії і уряду — найважливіші методи парт. керівництва, за допомогою яких КПРС впливає на розвиток і функціонування П. с. р. с. Найважливіше місце в П. с. р. с. займає Рад. загальнонар. держава, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих усіх націй і народностей країни. Вся влада в СРСР належить народові, він здійснює *владу державу* через *Ради народних депутатів*, які становлять політ. основу СРСР. Роль Рад. д-ви яскраво розкривається в *Конституції СРСР*, яка визначає її найвищу мету і головні завдання, насамперед такі, як створення *матеріально-технічної бази комунізму*, вдосконалення соціалістичних сусп. відносин і перетворення їх на комуністичні, виховання людини комуністичного суспільства, підвищення матеріального і культур. рівня життя трудящих, гарантування безпеки країни, сприяння зміцненню миру і розвитку міжн. співробітництва. Організація і діяльність Рад.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

Наради Політичного консультативного комітету

- 27—28.I 1956, Прага
- 24.V 1958, Москва
- 4.II 1960, Москва
- 28—29.III 1961, Москва
- 7.VI 1962, Москва
- 26.VII 1963, Москва
- 19—20.I 1965, Варшава
- 4—6.VII 1966, Бухарест
- 6—7.II 1968, Софія
- 17.III 1969, Будапешт
- 2.VIII 1970, Москва
- 2.XII 1970, Берлін
- 25—26.I 1972, Прага
- 17—18.IV 1974, Варшава
- 25—26.XI 1976, Бухарест
- 22—23.XI 1978, Москва
- 14—15.V 1980, Варшава

д-ви, всіх її органів, будуються відповідно до принципів *демократичного централізму* і *соціалістичної зацентрованості*.

Невід'ємною частиною П. с. р. с. є *громадські організації*, що законодавчо закріплено в Конституції СРСР.

Відповідно до статутних завдань вони беруть участь в управлінні держ. і громад. справами, у розв'язанні політ., госп. і соціально-культур. питань. Здійснено важливі заходи, спрямовані на подальше підвищення активності громад. орг-цій в обговоренні і прийнятті різних держ. актів, в управлінні виробництвом, в розгортанні *соціалістичного змагання*, охороні й захисті прав та інтересів громадян, задоволенні їхніх культурно-побутових потреб і запитів. Широко права й завдання покладено на *трудоі колективи*, які є складовою частиною П. с. р. с. Трудові колективи беруть участь в обговоренні й вирішенні держ. і громадських справ, у плануванні виробництва і соціального розвитку, в обговоренні і вирішенні питань управління підприємствами й установами, поліпшенні умов праці й побуту, використанні коштів, призначених для розвитку виробництва, а також на соціально-культур. заходи й матеріальне заохочення, роблять великий вплив на все життя країни. П. с. р. с. — це механізм соціалістичного народоуладдя, який дає змогу враховувати різноманітні інтереси мас, їхні прагнення і запити, забезпечувати правильне поєднання специфічних інтересів різних соціальних груп і колективів з загальнонародними, спрямовувати їх у єдине русло. П. с. р. с. є ефективною організаційною структурою, в рамках якої активно здійснюються процеси дальшого зміцнення дружби народів, міжнац. обміну кадрами, матеріальними й духовними цінностями, відбувається інтернаціоналізація укладу життя рад. суспільства.

Лит.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Брежнев Л. І. Питання розвитку політичної системи радянського суспільства. К., 1978; Политическая организация развитого социалистического общества: структура и функции. М., 1976.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА — установи, організації, так чи інакше пов'язані зі здійсненням політ. влади (*держави, партії політичні, церква, громадські організації* та ін.), а також норми і політ. традиції, що об'єднують зазначені установи й організації в систему і забезпечують її функціонування. П. с. с. виражає й забезпечує політ. життя даної країни. Політ. характеру система суспільства набуває з виникненням *класів суспільних* і появою д-ви. Політ. система експлуататорського суспільства відображає його класово антагоністичний характер. У бурж. суспільстві вона включає: а) механізм диктатури буржуазії, який у сучас. капіталістичному суспільстві відіграє домінуючу роль і охоплює д-ву, бурж. і реформістські партії, підприємницькі спілки, церк. установи, реакційні профспілки та ін. орг-ції, що служать

здійсненню насильства пануючого класу над експлуатованою більшістю; б) орг-ції пригноблених класів, насамперед комуністичні і робітн. партії, що виступають як знаряддя класового опору, політ. боротьби за демократичні права і свободи трудящих, за соціальний прогрес. Центр. місце в механізмі диктатури буржуазії займає бурж. д-ва, якій належить монополія політ. влади в суспільстві. Апарат держ. влади тісно взаємодіє з ін. ланками механізму диктатури буржуазії, насамперед з осн. бурж. та правосоціалістичними партіями, церквою та реліг. об'єднаннями, які є важливим знаряддям ідеологічного впливу на маси. В умовах *державно-монополістичного капіталізму* посилюється взаємодія держ. апарату з нац. асоціаціями промисловців, підприємницькими спілками та ін. промонополістичними орг-ціями (т. з. «групами тиску»). Монополістичний капітал усіма засобами прагне обмежити роль робітн. та ін. прогресивних орг-цій у П. с. с., звести до мінімуму їхній вплив на політ. життя. Перемога *соціалістичної революції* веде до створення принципово нового типу П. с. с., яка характеризується глибокою внутр. єдністю, що базується на спільності екон. основи — *соціалістичній власності*, ідейної основи — *марксизму-ленінізму*, гол. завдань, що стоять перед усіма ланками політ. системи соціалістичного суспільства, — побудови комунізму, на єдності політ. керівництва комуністичних і робітн. партій. Див. також *Політична система радянського суспільства*.

М. І. Козюбра.
ПОЛІТИЧНЕ БЮРО ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ, Політбюро ЦК Компартії України — керівний парт. орган, який обирається на Пленумі ЦК і у проміжках між пленумами спрямовує роботу Компартії України по здійсненню політики партії. Працює під безпосереднім керівництвом *Політичного бюро ЦК КПРС*. Створено вперше 1919, існувало до 1952. З вересня 1952 функції Політбюро виконувало Бюро ЦК Компартії України, у жовтні 1953 перетворене на Президію ЦК Компартії України. В червні 1966 Політбюро ЦК Компартії України відновлено. Пленум ЦК, що відбувся після XXVI з'їзду Компартії України (1981), обрав Політбюро у складі: члени Політбюро — В. В. Щербіцький, О. Ф. Ватченко, Г. І. Ващенко, І. О. Герасимов, Б. В. Качура, О. П. Ляшко, І. О. Мозговий, І. З. Соколов, В. О. Сологуб, О. А. Титаренко, В. В. Федорчук; кандидати в члени Політбюро — В. Ф. Добрик, Ю. Н. Ельченко, О. С. Капто, Є. В. Качаловський, Ю. П. Коломієць, Я. П. Погребняк.

ПОЛІТИЧНЕ БЮРО ЦК КПРС, Політбюро ЦК КПРС — керівний парт. орган, який обирається на Пленумі ЦК і спрямовує всю політ. діяльність партії в проміжках між пленумами. Створено вперше 1917. Згідно з Статутом, прийнятим *Дев'ятнадцятим з'їздом КПРС* (1952), Політбюро було перетворено на *Президію ЦК КПРС*. На *Двад-*

цять третьому з'їзді КПРС (1966) відповідно до постанови про часткову зміни в Статуті КПРС Політбюро відновлено. Пленум ЦК, що відбувся після XXVI з'їзду КПРС (1981), обрав Політбюро у складі: члени Політбюро — Л. І. Брежнев, Ю. В. Андропов, М. С. Горбачов, В. В. Гришин, А. А. Громико, А. П. Кириленко, Д. А. Кунаєв, А. Я. Пельше, Г. В. Романов, М. А. Суслов, М. О. Тихонов, Д. Ф. Устинов, К. У. Черненко, В. В. Щербіцький; кандидати в члени Політбюро — Г. А. Алієв, П. Н. Демичев, Т. Я. Кисельов, В. В. Кузнецов, Б. М. Пономарьов, Ш. Р. Рашидов, М. С. Соломенцев, Е. А. Шеварднадзе.

ПОЛІТИЧНИЙ КОНСУЛЬТАТИВНИЙ КОМІТЕТ (ПКК) — найвищий політ. орган *Організації Варшавського Договору* (ОВД). Створений на основі статті 6 Договору. В роботі ПКК беруть участь генеральні і перші секретарі ЦК комуністичних і робітн. партій, глави д-в і урядів країн-учасниць. ПКК діє на принципах повної суверенної рівності всіх його членів. ПКК здійснює керівництво всією діяльністю ОВД. У рамках ПКК проводяться консультації з міжнар. проблем, що відображають спільні інтереси країн-учасниць. У функції ПКК входить призначення Головнокомандуючого і Начальника Штабу Об'єднаних збройних сил ОВД, генерального секретаря ПКК, вдосконалення структури ОВД, створення допоміжних органів. ПКК проводить свою роботу сесійно, скликається за потребою. Протягом 1956—82 відбулося 17 нарад (див. табл.), на яких обговорювалися осн. питання міжнар. становища і діяльності ОВД, було висунуто ініціативи щодо *розрядки міжнародної напруженості*. Документи нарад ПКК відображають послідовну боротьбу соціалістичних країн за зміцнення миру, *європейську безпеку*, розвиток співробітництва між всіма д-вами на принципах *мирного співіснування*. Органи ПКК — К-т міністрів оборони, К-т міністрів закорд. справ, об'єднаний секретаріат.

Д. Г. Довгополій.
ПОЛІТИЧНІ ВІДДІЛИ, політвідділи — партійно-політичні органи ЦК КПРС для посилення керівництва і поліпшення політ. роботи у Збройних Силах СРСР, а також на окремих ділянках соціалістичного будівництва, що мали особливо важливе значення для нар. в-ва. Уперше П. в. було створено у Червоній Армії в 2-й пол. 1918. В Рад. Армії і ВМФ вони існують до цього часу (див. *Політичні органи в Збройних Силах СРСР*). Працюючи в тісному зв'язку з територіальними парт. орг-ціями, вони відіграли важливу роль у справі побудови соціалізму в СРСР. За рішенням Січневого (1933) об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) в країні було створено 3368 політвідділів МТС і 2021 політвідділ радгоспів, які відіграли величезну роль у зміцненні колгоспного ладу. Листопадний пленум ЦК ВКП(б) (1934), відмітивши, що політвідділи МТС

виконали покладене на них завдання, перетворив їх на звичайні парт. органи і злив з райкомами партії. У радгоспах система політвідділів зберігалась до квітня 1940. Відновлені знову за рішенням ЦК ВКП(б) 17.XI 1941, політвідділи МТС і радгоспів відіграли важливу роль у перебудові с. г. на воєнний лад, у поліпшенні роботи МТС і радгоспів. Постановою Політбюро ЦК ВКП(б) 31.V 1943 їх було ліквідовано.

На Україні організацію політвідділів МТС і радгоспів було завершено на поч. 1934. У 846 політвідділів ЦК КП(б)У надіслав 4,5 тис. комуністів і комсомольців з досвідом парт.-орг. роботи. В зах. областях республіки в період завершення сучасної колективізації с. г., яка відбувалась тут в основному 1946—50, з метою орг.-госп. зміцнення колгоспів за постановою ЦК ВКП(б) від 13.XII 1949 при 237 МТС було створено політвідділи, в які ЦК КП(б)У направив 1,2 тис. досвідчених парт. і рад. працівників. Політвідділи МТС провели велику роботу щодо поліпшення організації праці, зміцнення трудової дисципліни, укомплектування молодих колгоспів керівними кадрами та спеціалістами, посилення політ. і культур.-масової роботи на селі, а також по мобілізації трудящих на боротьбу проти залишків банд укр. бурж. націоналістів. Виконавши свої функції, політвідділи МТС у кін. 1953 були ліквідовані. Політвідділи створювались і на залізничному (липень 1933) і водному (квітень 1934) транспорті. Були ліквідовані рішенням XX з'їзду КПРС (1956).

В. Ф. Семистяга.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ — комплекс вчень про політику, які є теоретичною основою вироблення політ. курсу класів, партій, націй. Відповідно до лєнінських положень про сутність, цілі й завдання політики, предметом політ. досліджень є корінні принципи *політичної системи суспільства*, роль і співвідношення її частин (*держави, партій політичних, професійних стілок*, ін. органів і орг-цій); класовий зміст і суть діяльності д-ви, форми її устрою, способи розробки і здійснення держ. політики в усіх галузях тощо; характер і міра участі різних соціальних верств у справах д-ви, принципи регулювання сусп. відносин і становища особи, тобто комплекс питань, які обіймаються поняттям *демократія*; *зовнішня політика* д-ви, міждерж. відносини, перспективи взаємодії і боротьби різних політ. сил на світовій арені. Зародки вчень про політику з'явилися ще в античні часи. Першою спробою в цьому напрямі була праця *Арістотеля* «Політика». Істор. заслугою К. Маркса і Ф. Енгельса є узагальнення багатовікових більш або менш точних припущень і висновків щодо політики, величезного фактичного матеріалу, зведення набутих знань у систему, нове переосмислення їх на основі діалектико-матеріалістичного методу *пізнання*. Основоположники марксизму перетворили вчення про політику на науку.

В. І. Ленін, розглядаючи політику як науку і мистецтво, зробив визначний внесок у розробку заг. методологічних принципів дослідження політики, виявлення її внутр. структури, місця і ролі в системі сусп. відносин, взаємодії з ін. соціальними явищами. Ленінське вчення, поглиблене й збагачене КПРС на основі узагальнення більш як 60-річного досвіду *Радянської соціалістичної держави*, братніми марксистсько-лєнінськими партіями ін. соціалістич. країн, становить надійний теор. фундамент для наук. аналізу явищ сусп. життя, так або інакше пов'язаних з поняттям «політика». В СРСР дослідження проблем політики, політ. явищ здійснюються різними наук. дисциплінами — насамперед *історичним матеріалізмом*, теорією *наукового комунізму*, *соціологією*, *теорією держави і права*, екон. політикою, теорією міждерж. відносин та ін. *суспільними науками*, кожна з яких розглядає цей предмет під своїм, специфічним для неї кутом зору. Комплексне дослідження актуальної політ. проблематики дало змогу за останні роки глибоко розробити багато питань дальшого розвитку *соціалістичної демократії*, вдосконалення системи держ. управління, виробити *програму миру* та ін., дати аргументований критичний аналіз бурж., бурж.-реформістських і ревізіоністських концепцій політики, соціальної і *науково-технічної революції*, прав і свобод особи тощо. Політ. концепції, що висуваються в ряді бурж. д-в під назвою *політологія*, являють собою складний конгломерат різних, нерідко суперечливих теорій, напрямів і шкіл, яких еднають спільні класові позиції, формально-логічний підхід до вивчення й пояснення політ. процесів і явищ. Не володіючи заг. наук. теорією сусп. розвитку, методологією конкретно-істор. пізнання політики, бурж. політологи зайняті переважно пошуком шляхів захисту інтересів державно-монопольного капіталізму, рекомендацій для формування зовн. і внутр. політ. та ідеологічної стратегії імперіалізму. На сприяння співробітництву рад. учених — спеціалістів з різних галузей П. н., координацію їхніх зусиль спрямовано діяльністю створеної 1960 Рад. асоціації політ. наук (РАПН), яка є колективним членом *Міжнародної асоціації політичних наук* (МАПН).

Літ.: Федосеев А. А. Политика как объект социологического исследования. Л., 1974; Международные отношения, политика и личность. М., 1976; Керимов Д. А. Конституция СССР и развитие политико-правовой теории. М., 1979.

В. К. Забігайло.

ПОЛІТИЧНІ ОРГАНИ в Збройних Силах СРСР — система установ, організацій і посад (заступників командирів по політ. частині) в Збройних Силах СРСР, що разом з усім командним складом проводять партійно-політ. роботу серед особового складу Збройних Сил. П. о. створені і діють на основі Положення про політ. органи, що затверджується ЦК КПРС.

Політуправління видів Збройних Сил, військ. округів, флотів і груп військ, політвідділи з'єднань створюють міністр оборони і начальник Головного політичного управління відповідно до встановленої ЦК КПРС структури політ. органів. Керівництво партійно-політ. роботою й діяльністю політ. органів здійснює ЦК КПРС через *Головне Політичне управління Радянської Армії і Військово-Морського Флоту*, яке діє на правах відділу ЦК КПРС. Перші політвідділи в Червоній Армії було створено 1918 (існують і нині); в серпні 1918 було організовано перший політвідділ Червоного флоту — політвідділ Волзької військ. флотилії. Гол. завдання політ. органів — виховання особового складу Збройних Сил СРСР у дусі беззавітного відданості Батьківщині, вірності військ. присязі. Політ. органи створюють парт. і комсомольські орг-ції в частинах, на кораблях і в підрозділах, керуючись Програмою і Статутом КПРС, постановами з'їздів партії, Центрального Комітету КПРС і Рад. уряду, а в конкретних питаннях практичної роботи — Положенням про політ. органи, наказами і директивами міністра оборони і начальника Гол. політ. управління Рад. Армії і ВМФ. Політ. органи не підпорядковані місц. парт. к-там, але згідно з Статутом КПРС, прийнятим XXII з'їздом КПРС, підтримують тісний зв'язок з місц. парт. к-тами, систематично інформують їх про політ. роботу у військ. частинах. Секретарі військ. парт. орг-цій і керівники політ. органів беруть участь у роботі місцевих партійних комітетів.

П. С. Кувшинов.

ПОЛІТИЧНІ ПРАВА ГРОМАДЯН СРСР — проголошені й гарантовані *Конституцією СРСР*, конституціями союзних та авт. республік, рад. законами права громадян СРСР, які забезпечують реальну можливість для них безпосередньо впливати на громадське й політ. життя країни. Важлива складова частина *соціалістичної демократії*. Відповідно до цілей комуністичного будівництва існують такі П. п. г. СРСР: *право участі громадян в управлінні державними і громадськими справами*, в обговоренні і прийнятті законів та рішень загальнодерж. і місц. значення; обирати і бути обраними до всіх ланок *Рад народних депутатів* та ін. виборних держ. органів (див. *Виборче право*); брати участь у *всенародних обговореннях* і голосуваннях, у роботі *народного контролю*, держ. і громад. орг-цій, громад. самодіяльності, у зборах *трудова колективів* і за місцем проживання (ст. 48 Конституції СРСР; ст. 46 Конституції УРСР), *право вносити пропозиції* до державних органів і громадських організацій СРСР про поліпшення їхньої діяльності, критикувати недоліки в роботі (ст. 49 Конституції СРСР; ст. 47 Конституції УРСР), *оскаржувати дії службових осіб*, держ. і громад. органів (див. *Оскарження в праві*), *об'єднуватися* в громад. орг-ції (ст. ст. 58, 51

«ПОЛИТИЧЕСКОЕ САМООБРАЗОВА- НИЕ»

В. П. Поліцейняк.

Конституції СРСР; 56, 49 Конституції УРСР). Здійснення громадянами СРСР політ. прав є невіддільним від виконання ними своїх обов'язків. Див. також Основні права, свободи і обов'язки громадян СРСР.

П. К. Давидов.
«ПОЛИТИЧЕСКОЕ САМООБРАЗОВАНИЕ» — щомісячний журнал ЦК КПРС. Виходить у Москві. Видавався з грудня 1957 під назвою «В помощь политическому самообразованию». З 1960 — «П. с.». Розрахований на пропагандистів, слухачів системи парт. освіти, лекторів, парт. і наук. працівників, викладачів сусп. наук. Велике місце в «П. с.» відводиться пропаганді ленинської ідейної спадщини, висвітленню внутр. і зовн. політики КПРС, розвитку світової системи соціалізму.
ПОЛІТКЕРІВНИК, політрук — 1) Службова особа у підрозділах Червоної Армії (роті, ескадроні, батареї, ескадрилі); інститут П. запроваджено 14.X 1919. П. були помічниками військових комісарів у проведенні в армії політики Комуністичної партії і Рад. держави. В 1925—28, з введенням в армії єдиноначальності, замість посади П. запроваджено посади помічника, а з 9.X 1942 — заст. командира підрозділу по політ. частині (в період з 10.V 1937 по 12.VIII 1940 та з 16.VII 1941 по 9.X 1942 існувала посада П.). 2) Військ. звання політ. складу в Червоній Армії, запроваджене 22.IX 1935. Існували звання молодшого П., П. і старшого П. Знання П. було скасовано 9.X 1942 у зв'язку з ліквідацією інституту військ. комісарів. Усім політ. працівникам присвоєні загальні з командним складом офіцерські звання (див. *Звання військові*).

ПОЛІТОЛОГІЯ (від політика і грец. λόγος — вчення) — в ряді країн (насамперед у США і 3х Європи) галузь науки, що вивчає політ. організацію і політ. життя суспільства, проблеми внутр. і зовн. політики. Див. *Політичні науки*.

ПОЛІТОНАЛЬНІСТЬ — у музиці одночасне поєднання різних *тональностей* (найчастіше двох — бітональності). Один із засобів композиційського письма.

Поліфонія.

1. Українська народна пісня «Ой летіла горлиця». Обробка М. В. Лисенка.
2. Українська народна пісня «Пряля». Обробка М. Д. Леонтовича.
3. Українська народна пісня «Защита в лузі лоза».

ПОЛІТРИХУМ — рід листяних мохів. Те саме, що й *рунянка*.
ПОЛІТРОПНІ ПРОЦЕСИ, політропічні процеси (від полі... та грец. τροπή — поворот, зміна) — процеси, що відбуваються у фізичній системі без зміни її *теплоємності* С. Графічно П. п. зображується кривою, яка наз. *політропом*. Найпростішим оборотним термодинамічним П. п. (див. *Оборотний процес*) є П. п. з *ідеальним газом*, який описується рівнянням $pV^n = \text{const}$, де p — тиск, V — об'єм, $n = \frac{C_p - C_v}{C_p - C_v}$ — показ-

ник політропи (C_p і C_v — віднодно теплоємності при сталих тиску і об'ємі). Окремими випадками П. п. є *адиабатні процеси* ($C = 0$, $n = C_p/C_v$), *ізобарні процеси* ($C = C_p$, $n = 0$), *ізотермічні процеси* ($C = \infty$, $n = 1$) та *ізохорні процеси* ($C = C_v$, $n = \infty$).

ПОЛІТЦЕР (Politzer) Жорж (3.V 1903, Надьварадь, Австро-Угорщина, тепер Орпада, СРР — 23.V 1942) — француз. філософ-марксист, член ЦК ФКП. В 30-х рр. був одним із засновників і викладачів Робітничого ун-ту в Парижі. Учасник *Руху Опору*, організував підпільне видання філос. журналу «Пансе дібр» («Вільнодумство»). В 1942 був заарештований урядом Віші, виданий нім.-фашист. окупантам і розстріляний. Філософ. праці П. (зокрема, «Основні проблеми філософії», 1938) присвячені розробці з позицій діалектичного матеріалізму проблем філософії, питань політ. економії, критичні філос. і психологічні погляди А. Бергсона, біохімізму, фрейдизму. А. К. Бичко.

ПОЛІУРЕТАНИ — синтетичні полімери, що містять в основному ланцюгу макромолекули уретанові угруповання — NH—CO—O—. Утворюються при взаємодії діаболізоціанатів з дво- або тритиоаніми *спиртами*. В'язкі рідини або тверді речовини; характеризуються високою зносостійкістю, атмосферо- і кислото-стійкістю. Фіз.-мех. властивості і тр-би плавлення різних П. змінюються (залежно від будови) у широких інтервалах. Застосовують у вироб. поліуретанового волокна, пінопластів, клеїв, лаків, штучної шкіри тощо. Еластичні П. (уретанові каучуки) — основа зносостійкої *гуми*.

ПОЛІФАГІЯ (від полі... та грец. φάγος — поїрач) — 1) У тварин — багатоживність — живлення тварин різними кормами. Розрізняють *фітополіфагію* — живлення різними рослинними кормами (властива гусениц багатьох метеликів, деяким гризунам та ін.) і *зоополіфагію* — живлення різними тваринними кормами (властива багатьом хижим комахам, осамцям та ін.). Найвищий ступінь П. наз. *єврифагією*. П. представляють *олігофагії*. 2) У людини — надмірне вживання їжі. Зустрічається у людей з ураженою центральною і периферичною нервовою системою, при різних захворюваннях (цукровий *діабет*, тиреотоксикоз, психози та ін.), при бурхливому рості молодого організму тощо.

ПОЛІФЕМ (Πολύφειμος) — у грец. міфології одноокий кіклоп, син *Посейдона*. За Гомеровою «*Одіссеєю*», П. жив на о. Сіцилія і займався вічарством. Мав люту адіацію, поїрав людей. Коли Одісей з товаришами потрапив на Сіцилію, П. посадив їх у свою печеру і, заваливши вхід величезним каменем, кількох з'їв. Одісей підповів П. і випік йому єдине око, а вранці разом з уцілілими товаришами хитрощами вибрався з печери.

ПОЛІФІЛІЯ (від полі... та грец. φύλον — рід, плем'я), поліфілічний розвиток — антидарвіністська теорія виникнення певних систематичних груп організмів (*видів, родів, родів, рядів*) від кількох або багатьох неспіввіднесених предкових груп організмів в результаті *конвергенції*. Прибічники П. (поліфілісти): нім. палеонтолог Г. Штерман, зоолог М. Еймер, швейц. ботанік Я. Лотсі та ін. відкидають творчу роль *добору природного*, представляють П. еволюційному вченню Ч. Дарвіна про монофілітичність (див. *Монофілія*) розвиток органічних форм. Поліфілітичний підхід у вченні про виникнення людини призвів до оформлення реакційних расових теорій (див. *Полігенізм*). На неспроможність П. вказують палеонтологічні знахідки, що свідчать про монофілітичне походження багатьох груп організмів. Б. Г. Новиков.

ПОЛІФОНІЯ (грец. πολυφωνία, від πολυ — багато і φωνή — звук, голос) — у музиці *багатоголосся*, засноване на одночасному сполученні і розвитку кількох рівноправних *мелодій* (голосів). П. — один з найважливіших виражальних засобів муз. мистецтва. Поліфонічні форми (*фуга, фугета, інвенція, канон, поліфонічні варіації*) застосовуються для створення самостійних п'єс та частин великих циклічних творів. За мелодико-інтонаційним співвідношенням голосів розрізняють імітаційну та неімітаційну П. Імітаційна П. ґрунтується на почерговому проведеної однієї і тієї ж мелодії (інюді з незначними змінами) в різних голосах твору (див. приклад 1-й та ст. *Імітація*). Неімітаційна П. заснована на одночасному сполученні різних мелодій (див. приклад 2-й). Різновидом неімітаційної П. є підголоскова П. Вона характеризується поєднанням в одночасному звучанні осн. мелодії та її варіантів (див. приклад 3-й та ст. *Підголосок*). Цей тип П. особливо поширений у укр., рос., білорус. народно-пісенній творчості. У процесі істор. розвитку форми П. зазнавали змін. Буда епоха П. суворого (Палестрина) й вільного (Й. С. Бах, Г. Ф. Гендель) стилів. Розвиток П. у вітчизн. музиці пов'язаний з мистецтвом *партесного співу*. П. — важливий елемент муз. мови композиторів 20 ст.

ПОЛІХЕТИ — клас безхребетних тварин. Те саме, що й *багатошестикопий черви*.

ПОЛІХРОМІЯ (від полі... та грец. χρώμα — колір) — багатобарвність творів декоративно-ужиткового мистецтва, скульптури та архітектури. Досягається пофарбу-

ванням або застосуванням матеріалів різного кольору.

ПОЛІЦЕЙМАКО Віталій Павлович [22.IV 1906, Царинин, тепер Волгоград — 21.XII 1967, Ленінград] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1957). Член КПРС з 1948. Після закінчення 1927 Ленінград. технікуму сценічного мист. працював у Ленінгр. театрі юного глядача, 1930—67 — в Ленінгр. Великому драм. театрі ім. М. Горького. Ролі: Пазухін («Смерть Пазухіна» Салтикова-Щедріна), Нил, Егор Буличов («Мішани», «Егор Буличов та інші» М. Горького), Годун («Розлом» Лавренкова), Блазень («Король Лір» Шекспіра), Езоп («Лисиця і виноградар» Фігейреду) та ін. Знімався в кіно (Лізогуб — «Богдан Хмельницький», Горлов — «Фронт» та ін.). Держ. премія СРСР, 1951. Нагороджений 2 орденами, медалями.

Лит.: Ключевская К., Персидская О. Виталий Полицеймако. Л.—М., 1963.

Р. М. Бєсиченко.

ПОЛІЦЕНТРИЗМ (від полі... та лат. centrum — осередок, центр) — вчення про походження людини сучасного типу (*неоантропа*) і людських рас в кількох областях земної кулі від кількох територіально відповідних груп архантропів, а потім палеоантропів. Протилежним П. є *моноцентризм*, на позиціях якого стоїть більшість антропологів світу. Див. також *Антропогенез*, *Раси людини*.

ПОЛІЦІАНО (Poliziano) Анджело (справж. прізвище — Амброджіні; 14.VII 1454, Монтепульчано — 29.IX 1494, Флоренція) — італ. поет і вчений-гуманіст. Писав італ., лат. і давньогрец. мовами. В 16 років привернув до себе увагу перекладом 2—5-ї пісень «Іліади» лат. мовою. Завещав античної, переважно римської, поезії, у своїй творчості орієнтувався на її зразки й форми. Писав оди, елегії, епіграми. Виявляв глибокий інтерес до фольклору і використовував його в ліричній поезії італ. мовою. Найзначніші твори П. — поема «Станси для турніру» (написано між 1475—78) і драма у віршах «Сказання про Орфея» (пост. 1480). У своїй творчості прагнув вітати ренесансний ідеал прекрасної людини в гармонійному світі. Був одним з найвидатніших представників історико-філологічної науки Відродження.

Тв.: Рос. перекл. — Сказание об Орфее. М.—Л., 1933.

ПОЛІЦІЯ (від грец. πολιτεια — управління державою) — в експлуататорських державах система особливих органів нагляду і примусу, а також каральні війська внутр. призначення, що здійснюють охорону існуючого суспільного ладу. В Росії П. заснував Петро I 1718. Вона поділялася на загальну, що наглядала за порядком (з розшуканими відділами), та політичну (інформація та охорона відділення). На Україні П. почали запроваджувати на підставі «Установлення про губернії» 1775 після ліквідації гетьманського устрою. В. І. Ленін відзначав, що «царське самодержавство є самодержавство поліції» (Повне збір.

тв., т. 7, с. 133). В сучас. капіталістичних д-вах П. використовують гол. чин. для боротьби проти революц. і робітн. руху, проти демократичних сил. Термін «поліція» застосовується і в деяких соціалістичних д-вах (напр., нар. П. у НДР), де вона виконує функції, аналогічні функціям *міліції* в СРСР.

ПОЛІШИНЕЛЬ (франц. polichinelle, від італ. pulcinella) — персонаж франц. нар. театру. З'явився на сцені ярмаркового театру в кін. 16 ст. як образ забіякуватого й глузливого горбаня. Пізніше став одним з провідних персонажів *театру ляльок*. Вираз «таємниця полішинеля» означає секрет, який усім відомий.

ПОЛІШУК Валер'ян Львович [літ. псевд. — Микита Волокато, Сонцвіт Василь та ін.; 19.IX (1.X) 1897, с. Більче, тепер Млинівського р-ну Ровен. обл. — 17.III 1942] — укр. рад. письменник. Друкуватися почав 1918. Входив до літ. орг-ції «Гарт». З 1928 П. очолював «Авангард». Видав бл. 40 книжок віршів, поем, нарисів, романів. Одним із перших в укр. рад. лір створив образ В. І. Леніна (поема «Ленін», 1922). У збірках поезій «Книга повстань», «Дума про Бармашиху» (обидві — 1922), «Радіо в житах» (1923), «Жмуток червоного» (1924), «Громохкий слід» (1925), «Металевий тембр» (1927), «Електричні заграви» (1929) та ін. оспівав соціалістичну революцію, індустріалізацію країни, духовний світ рад. людей. Писав вірші для дітей.

Тв.: Вибране. К., 1960; Рос. перекл. — Избранное. М., 1958.

[В. І. Пісторадні.]

ПОЛІШУК Віталій Петрович (н. 6.IV 1931, Київ) — укр. рад. вчений у галузі ливарного виробництва, доктор тех. наук (з 1980), професор (з 1981). Член КПРС з 1956. Закінчив (1954) Київ. політехнічний ін-т. З 1958 працює в Ін-ті проблем лиття АН УРСР. Осн. напрям діяльності — використання методів магн. гідродинаміки у ливарному виробн., створення і застосування магнітодинамічних насосів і установок, розробка магнітодинамічних дозаторів для кольорових металів і чавуну. Держ. премія УРСР, 1979.

ПОЛІШУК — етнографічна група українців, які живуть в Поліссі. Деякі специфічні особливості мали місце в одязі, культурі, архітектурі, побуті і мові (пн. діалекти укр. мови). Нині за осн. рисами культури й побуту П. майже не відрізняються від українців ін. районів республіки, і їхня етногр. назва вживається здебільшого за традицією.

ПОЛК — військ. частина різних родів військ і спец. військ у всіх видах збройних сил більшості держав. Призначений для виконання бойових завдань у складі з'єднань (д-зії, бригади), а також самостійно. Кожний П. має органи управління (штаб), складається з кількох батальйонів (дивізіонів, ескадрилій), підрозділів бойового, матеріального і тех. обслуговування. В сучас. арміях США, Великобританії, ФРН та деяких ін. країн П. замінені бойовими гру-

пами. Слово «полк» давньослов'ян. походження (пльк, плькъ, плькъ — військо). У Київській Русі П. — окремий загін, приведений князем на поле бою. В давньорус. князівствах у 13—14 ст. П. — частина бойового порядку діючої армії, яка поділялася на 5—7 П.: передовий, великий, правої руки, лівої руки, сторожовий, засадний, розвідувальний. У Рос. д-ві і Зх. Європі (Німеччина, Франція, Швеція) П. як військ. одиниці з'явилися у 16—17 ст. На захоплених феод. Литвою укр. землях П. в кін. 14—15 ст. називали збройні загони, сформовані лит. і укр. феодалами з жителів укр. міст і сіл для боротьби проти тат. нападів. У кін. 20-х рр. 17 ст. польс.-шляхет. уряд сформував на Україні 6 реєстрових козац. П. (див. *Реєстрові козаки*). У 2-й пол. 17—18 ст. П. — військ. адм.-тер. одиниця на Україні. Утворені під час *визвольної війни українського народу 1648—54*. Кожний П. іменувався за назвою міста чи містечка, де перебувала полкова старшина на чолі з *полковником*, збиралася *полкова рада*. П. поділявся на *сотні* (від 7 до 20). Після *возз'єднання України з Росією 1654* царський уряд зберіг військ. і адм.-тер. поділ на П. Лівобережні полки існували до остаточної ліквідації на поч. 80-х рр. 18 ст. політ. автономії *Лівобережної України*. 10 П. *Правобережної України* внаслідок укладення гетьманом Ю. Хмельницьким *Слободяненського трактату 1660* підпали під владу шляхет. Польщі. В 1674 під час походу рос. війська і лівобережних козаків на правий берег Дніпра з метою визволення Правобережної України від тур.-тат. загарбників правобережні П. возз'єдналися з Росією. В кін. 70-х рр. 17 ст. в зв'язку з *Чигиринськими походами 1677 і 1678* тур. загарбників і під тиском шляхет. Польщі правобережні П. було ліквідовано, козаків переселено на Лівобережну і Слобідську Україну. В серед. 80-х рр. 17 ст. на Правобережній Україні в умовах піднесення визвольної боротьби було засновано й відновлено кілька П. Коли рос. війська за умовами *Прутського трактату 1711* було виведено з Правобережжя, П. там остаточно припинили існування. В серед. 50-х рр. 17 ст. укр. переселенці на *Слобідській Україні* з дозволу царського уряду створили П., які захищали пд. кордони Рос. д-ви від нападів крим. і ногайських татар. Полковий поділ Слобідської України 1765 було ліквідовано, а козац. П. перетворено на регулярні частини рос. армії.

ПОЛКАНОВ Олександр Олексійович [13 (25).V 1888, Кострома — 10.I 1963, Ленінград] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1943). Закінчивши Петерб. ун-т (1911), працював у Петерб. гірничому ін-ті (1912—13). У 1917—21 — професор Пермського ун-ту, з 1930 — професор Ленінгр. ун-ту, 1917—39 — співробітник *Геологічного комітету*, 1939—45 — директор Ін-ту земної кори при Ленінгр. ун-ті; організатор (1949) і директор (1950—63) Лабораторії геології докембрію АН СРСР. Осн. праці — з

Полковий поділ України 17—18 ст. (полки і час їхнього існування)

Білоцерківський 1648—74, 1702—12
Брацлавський 1648—1712
Вінницький 1648—67 (1648—53 — Кальницький)
Гадяцький 1648—49, 1671—1781
Канівський 1648—1712
Київський 1648—1781
Корсунський 1648—1712
Кропивнянський 1648—58
Миргородський 1648—1781
Могилівський 1648—49, 1657—72 (1657—72 — Подільський)
Ніжинський 1648—1781
Паволоцький 1648—49, 1651 — поч. 70-х рр. 17 ст.
Переяславський 1648—1781
Полтавський 1648—1775
Прилуцький 1648—1781
Сумський 1648—1765
Уманський 1648 — кін. 70-х рр. 17 ст.
Черкаський 1648—86
Чернігівський 1648—1781
Чигиринський 1648—1711
Острогозький 1652—1765
Стародубський 1654—1781
Охтирський 1655—1765
Лубенський 1658—1781
Харківський 1659—1765
Зінківський 1661—71
Кременчуцький 1661—63
Фастівський 80-ї рр. 17 ст. — 1702
Богуславський Серед. 80-х рр. 17 ст. — 1712
Ізюмський 1685—1765

ПОЛКОВА РАДА

петрології та структурного аналізу інтрузивних гірських порід і геохронології докембрійських порід Балтійського щита в Українському щита. Автор структурної класифікації плутонів (див. *Плутон* у геології), один з авторів каліаргонового методу визначення абсолютного віку геол. формацій. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами і медалями. Ленінська премія, 1962.

ПОЛКОВА РАДА — на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17—18 ст. орган полкового самоврядування в козацькому війську. На П. р. скликалися всі *городові козаки*, записані до козац. *компутів* (списків) полку, для обрання старшини — полкової і сотенної та для розв'язання питань військ. і адм. характеру. Згодом права П. р. було обмежено: *гетьман* сам призначав старшину, до нього поступово перейшли й ін. функції ради.

ПОЛКОВНИК — військ. звання старшого офіцерського складу в збройних силах більшості держав. У Росії в 16 ст. П. називали особу, яка командувала полком. Військ. звання (нині) П. було введено в Росії в 30-х рр. 17 ст. В 16—18 ст. на Україні П. — одна з найвищих посад козацької старшини. З часів визвольної війни укр. народу 1648—54 П. виконував функції не тільки воєначальника, а й посереджував у своїх руках цивільну і судову владу на тер. полку. Здебільшого П. призначався *гетьманом* або обирався на невизначений строк полковою радою за погодженням і наступним затвердженням царським урядом. Всі П. були землеволодільцями-поміщиками. Особу, яка тимчасово обіймала посаду П., наз. наказним полковником. У Збройних Силах СРСР військ. звання П. запроваджено 1935. В ВМФ СРСР звання П. відповідає звання капітана 1-го рангу. Див. також *Звання військові*.

ПОЛЛІТ (Pollitt) Гаррі (22.XI 1890, містечко Дройдлен, графство Ланкашир — 26.VI 1960) — діяч англ. та міжнар. комуністичного руху. Н. в робітн. сім'ї. В 1902 почав трудову діяльність, працював котельником. З 1906 — член Незалежної робітн. партії, з 1912 — Брит. соціалістичної партії. В 1918—19 — один із організаторів руху *фабричних старост*, 1919—20 — руху *«Руки геть від Росії»*. Один із засновників КП Великобританії (1920), з 1922 — член її Виконкому, з 1924 — Політ. к-ту Виконкому (до 1943 — відповідно ЦК та Політбюро ЦК). В 1921—24 — секретар Лондон. бюро Профінтерну. Учасник III і V—VII конгресів Комінтерну, з 1924 — член ВККІ. В 1924—29 — ген. секретар *«Руху меншості»*. Зазнавав арештів. З 1929 — ген. секретар КПВ, з 1936 — голова її Виконкому. В 1950—51 — депутат парламенту. Автор праць з питань робітн. руху. Помер на теплоході під час повернення з Австралії додому. Похований в Лондоні.

Тя.: Рос. перекл. — Годы политического учения. М., 1960; Марксизм и рабочее движение в Великобритании. М., 1960.

Лит.: Матковский Н. В. Верный сын английского рабочего класса. М., 1970.

ПОЛЛУКС (в Близнят) — зоря 1,2 візуальної зоряної величини, найяскравіша в сузір'ї Близнят. Світність у 32 рази більша за сонячну, віддалі від Сонця 11 парсек. Назва «Поллукс» походить від лат. форми імені одного з героїв давньогрец. міфу про Близнят *Диоскурів* — Полідевка. За ім'ям другого брата названо ін. зірку сузір'я Близнят — *Кастор*.

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ РУССКИХ ЛЕТОПИСЕЙ (ПСРЛ) — багатотомне видання давньорус. і рос. літописних джерел. ПСРЛ почала видавати з 1841 *Археологічно-історична комісія*, з 1922 продовжила АН СРСР. Станом на 1981 вийшло 35 томів, що включають *Лаврентійський літопис* (т. 1), *Іпатіївський літопис* (т. 2), 1—5-й *Новгородські літописи* (т. 3, 4, 30), 2-й *Псковський літопис* (т. 5), 1 і 2-й *Софійські* (т. 5, 6), *Воскресенський* (т. 7—8), *Никонівський* (т. 9—14), *Тверський літопис* (т. 15), *Рогозький літописець* (т. 15, в. 1), *Літописи Білорусько-литовські* (т. 16, 17, 32, 35), *Симеонівський* (т. 18), *Казанський літописець* (т. 19), *Львівський літопис* (т. 20), «*Степенну книгу*» (т. 21), *Хронографи* (т. 22), *Бероминський літопис* (т. 23), «*Типографський літопис*» (т. 24), *Моск. літописне зведення кін. 15 ст.* (т. 25), *Вологодсько-Пермський літопис* (т. 26), *Никанорівський та ін.* (т. 27), *Уваровський та ін.* (т. 28), «*Літописець початку царства*», *Олександрівський, Лебедєвський* (т. 29), *Владимирський літописець* (т. 30), *Літопис останньої чверті 17 ст.* (т. 31), *Холмогорський, Двінський літописець* (т. 33), *Постниковський, Пискарьовський, Моск. і Бельський літописи* (т. 34). Томи 1, 2, 4, 3, 15 перевидано. Деякі зведення літописів публікувалися в кількох списках, інколи окремо видавалися літописи — складові частини зведень (див., напр., т. 16, 17, 32, 35). До т. 1—8 є іменний і геогр. покажчики (в. 1—2. СПб, 1898—1907).

Видання: Полное собрание русских летописей. Т. 1—35. СПб — Л. — М., 1841—1980.

Лит.: Тихомиров М. Н. Русские летописи, вопросы их издания и изучения. «Вестник АН СССР», 1960, № 8.

ПОЛО (Polo) Марко (бл. 1254, Венеція — 8.I 1324, там же) — італ. мандрівник і письменник. Бл. 1271 вирушив у подорож на Схід разом з батьком, дядьком і венеціанськими купцями. Пройшовши через Малу Азію, Іранське нагір'я, Памір і Кашгарію, П. прибув до Пн. Китаю. У Китаї прожив бл. 17 років. Не раз мандрував по країні. До Венеції П. повернувся морем з Пд. Китаю через Іран 1295. Бл. 1297 П. потрапив у полон до генуезців, був ув'язнений. У в'язниці він продиктував т. з. «Книгу Марко Поло» (1298) — цінне джерело з географії, етнографії, історії країни Сходу. У «Пролозі» цієї книги П. згадує і про попередні подорожі Нікколо Поло та Маттео Поло (батька і дядька), які побували у Солдаї (тепер Судак), а також, як вважають дослідники, пройшли по Пд. беругу Криму, відвідали Поволжя.

ПОЛОВА — відходи при обмолочуванні й очищенні зерна злаків, бобових рослин, льону та ін. Складається з подрібнених колосків, листочків, стебел, насінних оболонок, плющеного й перетовченого зерна, насіння бур'янів тощо. П. використовують як грубий корм; поживність трохи вища, ніж *соломи* (в 1 кг шпиченої П. 0,43 корм. од. і 26 г перетравного протеїну). Найкраща П. з ярих хлібних злаків (овес, гречка, просо, безості форми пшениці та ячменю). Високо ціниться також П. бобових рослин і льону. П. згодують тваринам змоченою *бардою*, *меласом*, запареною, змішаною з *соковитими кормами*: великий рогатий худобі й коням до 4 кг на добу, свиням — 1—1,5 кг. П. дуже гіроскопічна, легко злежується і псується. Див. також *Корми*.

ПОВОДЬЦЬКА ЗЕМЛЯ — давньорус. назва території між Дунаєм і Волгою, разом з Кримом і басейном Дону та Сіверського Дінця, на якій в 11—13 ст. кочували *половці*. П. з. межувала з Галицько-Волинським, Київським, Переяславським, Чернігівським та ін. давньорус. князівствами. Див. також *Дешт-і-Кипчак*.

ПОВОДЬЦЬКА МОВА — мова *половців*. Див. *Кипчакська мова*.

ПОВОЛКО Іван Кирилович (12.VII 1887, Ічня, тепер місто Черніг. обл. — 24.IV 1967, Київ) — укр. рад. метеоролог та кліматолог, професор (з 1937). У 1912 закінчив Київ. ун-т, де протягом майже 50 років займався наук.-пед. діяльністю. Працював також у системі Гідрометеорологічної служби УРСР та установах АН УРСР (1919—57). Брав участь в організації метеослужби в УРСР. Праці П. присвячені дослідженню клімату України, питанням *актинометрії*, тепловому режиму ґрунту й повітря, радіоактивності гірських порід тощо.

ПОВОВНИКИ — категорія феодально залежних селян на давньорус. землях (14—15 ст.) і в Рос. державі (15—19 ст.), які за користування земельними наділами видавали феодалам звичайно *половину врожаю* (звідси й назва). На Правобережній Україні до П. були близькі за становищем *чиншіві селяни*, які за користування землею віддавали частину врожаю та виконували ряд повинностей на користь феодалів-поміщиків.

ПОВОЛЦІ, кипчаки, кумани — середньовічна народність тюркської групи. В 2-й пол. 11 ст. прийшли з Пн.-Зх. Казахстану в причорноморські степи, витіснюючи *печенігів*. Велика територія від х. відрогів Тянь-Шаню до Дунаю, на якій кочували П., називалася в 11—15 ст. *Дешт-і-Кипчак*. Зх. частина цієї території відома в давньорус. літописах під назвою *Доловська земля*. Склалися П. з ряду племен і вели кочовий спосіб життя. Осн. заняттям П. було кочове скотарство. В них була розвинута також торгівля. Сусп. лад характеризувався переходом від первіснообщинних до феодал. відносин. Влада в П. була поділена між окремими знатними родами. Вперше П. згадуються в давньорус. літописах під 1034. З

О. О. Полканов.

Г. Полліт.

1055 вони постійно нападали на Русь, розоряючи Київську, Переяславську і Чернігівську землі. З метою захисту кордонів Київської Русі від П. рус. князі здійснювали проти них походи. Частина П. осідала на пд. прикордонні Русі і переходила під владу київського князя. Тому літопис називає їх «своїми поганими» на противагу «диким кочовикам» степу. Походи кн. Володимира Мономаха завдавали П. нищівних ударів і частина з них мусила відкочувати в ін. місця. З 2-ї чверті 12 ст. наскоки П. посилилися, внаслідок чого прикордонні рус. землі були спустошені. В 2-й пол. 12 ст. хан Кончак об'єднав значну частину П. в державне утворення, яке розгорнули монголо-татари на поч. 13 ст. Остаточно П. були розбиті ордами Батия 1238. Частина П., т. з. зх. П., на чолі з Котляном відкочувала до Угорщини, а згодом до Болгарії, де вони залишилися з місц. населенням. Сх. П. (кипчаки) ввійшли до складу монг.-тат. військ. Боротьбу Русі проти П. відображено в нар. баладах і казаннях. Похід Ігоря Святославича на П. 1185 описано в «Слові о полку Ігоревім».

Лит.: Голубовський П. Печенеги, Торк'яни Половці до нашествия татар. К., 1884; Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. М., 1964; Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники. М., 1971; Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). К., 1975.

Л. М. Рутковська.

ПОЛОГИ — місто Запоріж. обл. УРСР, райцентр, на р. Кончі (прит. Дніпра). Залізнич. вузол. П. виникли в кін. 19 ст. як робітн. с-ще під час спорудження залізнич. В період революції 1905—07 у П. відбулися страйки і демонстрації. В грудні 1905 створено бойову робітн. дружину й організовано бойовий страйковий к-т. Виступ робітників було придушено каральним загonom. Рад. владу встановлено в січні 1918. В 1928—37 мали назву Чубарівка. З 1938 П. — місто.

У місті — підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту; з-ди: «Коагулянт», металопластмассовий, буд. матеріалів, оліе-екстракційний, продовольч. товарів, маслоробний, комбікормовий, Приазовське рудоуправління, штахтокомбінат, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжгосп. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. 2 профес.-тех. уч.-ща, 8 заг.-осв., музична і художня школи, 2 лікарні. 2 будинки культури, 4 клуби, кінотеатр, 6 бібліотек, краєзнавчий музей.

ПОЛОГИ, роди у людини — фізіологічний акт, який завершує вагітність; полягає в природному знятті плоду і посліду за межі статевих органів після досягнення плодом періоду життєздатності. П. відбуваються в середньому наприкінці 40-го тижня вагітності (строкові, або своєчасні П.). При деяких патологічних станах можуть настати передчасні П. при строку 28—38 тижнів (див. Недоношена дитина) або вагітність затягується понад 42 тижні. Під впливом складних нейрогумораль-

них факторів матка під час П. починає ритмічно скорочуватися — т. з. родові перейми, які поступово стають сильнішими і довгими (30—40 с), регулярно повторюючись через 15—20 хв, що є свідченням про початок П. Далі до скорочень матки приєднуються одночасні з ними скорочення м'язів черевного преса (потуги).

Починається період зганняння плоду. Під час кожної перейми скорочується і потовщується гладенька мускулатура, особливо дна і тіла матки, а нижній сегмент стоншується і розтягується. Для перейми характерні два процеси: контрактия — скорочення кожного м'язового волокна і ретракція — зміщення їх по відношенню один до одного. Ці процеси спричиняють формування і потоншення нижнього маткового сегмента, згладжування, розтягання шийки матки, щільне облягання плоду стінками матки та його зганняння. Під час кожної перейми підвищується внутрішньоматковий тиск, який передається на плід, внаслідок чого води навколоплідні перемищуються вниз, де знаходиться одна з великих частин плоду, найчастіше головка.

Нижній полюс плодových оболонок утворює плодovий міхур, який наприкінці повного розкриття маткового зів розривається і відходить навколоплідні води. Розрізняють 3 періоди перебігу П. Перший — це час від початку регулярних перейми до повного розкриття маткового зів, тривалість його у жінок первородящих 12—16 год, у повторнородящих у 2 рази коротша. Другий період починається повним розкриттям зів і закінчується народженням плоду. Цей період у первородящих триває 1—2 год, у повторнородящих — бл. 1 год. Послідовий період триває 20—40 хв, це період від народження плоду до відходження посліду, під час якого від стінок матки відшаровується плацента з плідними оболонками і виділяється бл. 250 мл крові. Під час П. вагітна зветься роділлею, після відходження посліду — роділлею. Хоча П. є фізіологічним завершенням вагітності, однак окремі етапи їх можуть супроводитись патологічним станом матері (див. Кесарів розтин) і плоду, що загрожує їхньому життю. Тому П. необхідно проводити в умовах стаціонару, пологового будинку. Див. також Післяродовий період, Акушерство, Охорона материнства і дитинства, Позаматкова вагітність.

Г. К. Степанківська.
ПОЛОГІВСЬКЕ РОДОВИЩЕ КАОЛІНІВ І ВОГНЕТРИВКИХ ГЛИН — у Пологівському р-ні Запоріж. обл. УРСР. Простягається вздовж берів р. Конки смугою завдовжки 30 км і завширшки пересічно 5 км. Складається з 10 ділянок. Пром. запаси каолінів 11 377 тис. т, вогнетривких глин — 44 606 тис. т (1981). Поклади пластоподібні, пов'язані з відкладами неогену (див. Неогеновий період і неогенова система), залягають на глб. 3—25 м. Вторинні каоліни, переверстовуючись з вогнетривкими глинами, утворюють пласт заг. потужністю від 1,5

до 15 м. Гідрогеол. умови сприятливі для розробки. Родовище відоме з 1891. Детально розвідане в 50-х рр. 20 ст. Експлуатується Приазовським рудоуправлінням об'єднання «Укрвогнетривверуд» М-ва чорної металургії УРСР. Каоліни використовують для виготовлення шпатель і вогнетривких виробів, вогнетривкої глини — у металург. пром-сті та для виготовлення керамічних і вогнетривких виробів.

К. О. Суходольський.
ПОЛОГІВСЬКИЙ ОЛІЕКСТРАКЦІЙНИЙ ЗАВОД — підприємство олійно-жирової промисловості. Розташований у м. Пологах Запоріж. обл. Першу чергу підприємства введено в дію 1975, другу — 1977. До складу з-ду входять (1981): елеватор насіння соняшнику ємністю 74 тис. т, елеватор шроту, цехи — пресовий, екстракційний, гідратації і рафінації, розфасовування олії. Проектна потужність підприємства — 1320 т переробки насіння соняшнику за добу. З 1976 на з-ді переробляють також насіння сої.

С. Г. Байківський.

ПОЛОГІВСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-сх. частині Запорізької обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 54,8 тис. чол. (1981). У районі — 42 населені пункти, підпорядковані міській і 11 сілсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. Пологи. Пн. частина району рівнинна, пд. розташована у межах Приазовської височини. Корисні копалини: каолін, вогнетривкі глини, пісок і граніт. Річки — Конка і Гайчур (бас. Дніпра). Ґрунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства: пологівський з-д оліе-екстракційний та «Коагулянт», Приазовське рудоуправління. Комбінат побутового обслуговування (Пологи), 16 будинків побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зернового, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 115,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 98,8 тис. га. Зростається 2,1 тис. га. Гол. культури: пшениця, кукурудза, ячмінь, овес, соняшник та ріпак. У П. р. — 17 колгоспів, 3 міжгосп. підприємства (2 відгодівельні та одне по виробі продуктів птахівництва), райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничний вузол Пологи, залізничні станції: Магедове, Челюскін, Кирилівка, Новокарлівка. Майже всі автошляхи (303 км) з твердим покриттям. У районі — 31 заг.-осв., музична та художня школи, 3 профес.-тех. уч.-ща; 25 лікарняних закладів, у т. ч.

М. Поло.

ПОЛОГОВИЙ
БУДИНОК

8 лікарень. 52 клубні установи, кінотеатр, 56 кіноустановок, 36 б-к, краєзнавчий музей. У с. Федорівці (тепер с. Чубарівка) П. р. народився рад. парт. і держ. діяч В. Я. Чубар, у с. Тарасівці — укр. рад. фізик О. С. Жмудський. У П. р. видається газ. «Радянське село» (з 1930).

В. Т. Цілуйко.
ПОЛОГОВИЙ БУДИНОК — в СРСР лікувально-профілактичний заклад, в якому жінка забезпечується спостереженнями і кваліфікованою медичною допомогою під час вагітності, пологів, післяродового періоду і при гінекологічних захворюваннях. Крім того, в П. б. забезпечується догляд і кваліфікована медична допомога новонародженим дітям (від народження до випуску). П. б. являє собою комплексний заклад, до складу якого входять акушерсько-гінекологічний стаціонар і жіноча консультація. В стаціонарі передбачають такі осн. відділення: акушерське (фізіологічне) з пологовим блоком, палатами для роділець і породілець, новонароджених, патології вагітності; операційне акушерське (для роділець і породілець, у яких гарячка) і гінекологічне. Для надання спеціалізованої стаціонарної акушерської допомоги вагітним жінкам, хворим на туберкульоз, діабет, перекручення хворобою Боткіна, вагітним з серцево-судинною патологією; для вагітних з несумісністю крові матері і плоду за *резус-фактором* і з загрозою передчасних пологів існують окремі відділення і П. б. Широка мережа П. б., пологових відділень лікарень у міській і сільській місцевостях, а також колгоспних П. б. забезпечують повне охоплення вагітних стаціонарною допомогою. На 1.1.1980 в УРСР П. б. і пологові відділення лікарень МОЗ мали 35 569 ліжок; колгоспні П. б. налічували 3075 ліжок. *Л. Я. Бугай.*

ПОЛОЖЕННЯ ПРО ПРАВА ФАБРИЧНОГО, ЗАВОДСЬКОГО, МІСЦЕВОГО КОМІТЕТУ ПРОФЕСІЙНОЇ СПІЛКИ (ФЗМК) — основний нормативний акт, що регулює взаємовідносини між адміністрацією і ФЗМК. Затверджені Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27.IX.1971. Складається з 31 статті. Положення закріплює осн. права ФЗМК профспілки, що представляє інтереси робітників і службовців у галузі виробництва, праці, побуту і культури. Відповідно до Положення ФЗМК користується правами *юридичної особи*. Він здійснює держ. соціальне страхування, бере участь у плануванні та в управлінні виробництвом, в організації соціалістичного змагання, у встановленні умов праці й заробітної плати та застосуванні їх; у побуту, обслуговуванні працівників. З ФЗМК узгоджуються всі питання щодо розподілу житлової площі, охорони праці. На ФЗМК покладено контроль за додержанням *трудового законодавства*, розгляд *трудових спорів*. ФЗМК надає робітникам і службовцям путівки до санаторіїв та будинків відпочинку, дає про дієтичне харчування тощо,

В. П. Полоний.

В. П. Полоний. Обеліск «Перемога» в селі Дмитрівці Шахтарського району Донецької області. Бетон, карбована мідь. 1976.

організує культурно-освітню та спорт. роботу. Для виконання своїх функцій ФЗМК наділяється відповідними матеріальними коштами та необхідними приміщеннями, засобами транспорту і зв'язку. Положення передбачає ряд гарантій для виборних профспілкових працівників. Воно поширюється на певні к-ти профспілки в межах їхньої компетенції.

А. Р. Мацюк.
ПОЛОЖИЙ Георгій Миколайович (10 (23).IV.1914, ст. 37-й роз'їзд Забайкальської залізниці, тепер Читинської обл. — 26.IX.1968, Київ) — укр. рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1947. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив (1937) Саратовський ун-т і до 1949 працював у ньому. З 1949 працював у Київ. ун-ті (з 1951 — зав. кафедрою). Осн. праці присвячені теорії функцій комплексної змінної, матем. фізиці та обчислювальній математиці. П. зробив вагомий внесок у теорію *аналітичних функцій*. В матем. фізиці розробив три оригінальні методи розв'язання задач механіки суцільних середовищ, а також новий матем. апарат для якісного дослідження задач плоскої теорії пружності. В обчислювальній математиці розробив один з ефективних наближених методів розв'язання задач матем. фізики — метод сумарних зображень. У Київ. ун-ті П. створив матем. школу. Нагороджений орденом «Знак Пошани» та медалями.

ПОЛОЗ (Coluber) — рід неотруйних змій род. *ужових*. Довж. тіла до 4 м. Голова більш-менш чітко відмежована від ший. Луска перепоясана глибокою зморщиною. Живуть П. в різноманітних місцевостях: відкритих степах, напівпустелях, чагарникових заростях, в рівнинних і гірських лісах, по берегах рік, в садах тощо. Живляться в основному дрібними хребетними; проковтують здобич живою або давають, стиснувши кільцями тіла чи притиснувши до землі. Яйця (3—25 шт.) самка відкладає в червні — липні. Бл. 30 видів П. поширені в Пд. Європі, Перед., Серед., Центр. і Пд. Азії, Пів. і Сх. Африці, Центр. і пд. частині Пн. Америки. В СРСР — 6 видів, з них в УРСР — один: П. жовтобрюхий (С. jugularis). П. наз. також змій з ін. родів — *лазячий полоз*, *великоокий П.* (Ptyas), *лускобий П.* (Spalerosophis). Ін. див. на окремому аркуші до ст. Змії. *М. М. Шербак.*

ПОЛОМАРЕНКО Іван Олександрович (19 (31).X.1876, Київ — р. см. невід.) — укр. та рос. арфіст і композитор. Муз. освіту здобув у Привільній співацькій капелі (Петербург). У 1897—1917 — соліст оркестру О. Шереметєва, грав також у симф. оркестрі Рос. муз. т-ва. З 1919 — соліст оркестру Петрогр. Малої оперного театру. Автор творів для арфи: «Колискова», фантазія «Баян» (за оперою «Руслан і Людмила» М. Глінки), «Духовний вірш Кобзаря» та ін. Автор першої в Росії монографії про арфу («Арфа в прошлом и настоящем». Л., 1939).

І. М. Лисенко.

ПОЛОНЕЗ (франц. polonaise, від polonais — польський) — 1) Уроцистий бальний танець. Походить від польс. нар. танцю. Муз. розмір $\frac{3}{4}$. Як европ. придворний танець П. відомий з 16 ст., як інструм. п'еса — з 17 ст. Крайні зразки П. створили Й. С. Бах, Г. Ф. Гендель, В. А. Моцарт і особливо Ф. Шопен. Відомі П. композиторів Г. Венявського і М. Огіньського. В операх («Іван Сусанин» Глинки, «Тарас Бульба» Лисенка), балетах («Лілея» Данькевича) П. став одним із засобів муз. характеристики польс. шляхти. В укр. інструментальній музиці представлені у творах М. Лисенка, М. Завадського, О. Пащенко та ін. 2) Уроциста інструм.-хорова пісня-танець. Муз. розмір $\frac{3}{4}$.

ПОЛОНІК Василь Петрович (в. 13.II.1930, с. Привілля, тепер Слов'янського р-ну Донец. обл.) — укр. рад. скульптор, нар. художник УРСР (з 1982). Член КПРС з 1959. В 1945—50 навчався у Ворошиловгр. худож. уч-щі, 1950—56 — в Київ. худож. ін-ті у М. Г. Лисенка. Твори: «В забой» (1956), «Шахтар Донбасу» (1960), «Сапер» (1965), «Будівельники» (1967), «Весна» (1973), «Портрет письменника П. Байдебури» (1980); пам'ятники В. І. Леніну в м. Макіїві (1970) та м. Горлівці (1980), обеліск «Перемога» в с. Дмитрівці (1976, Шахтарський р-н Донец. обл.). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани».

Лит.: Василь Полоник. Альбом. К., 1981.

ПОЛОНІНИ — безлісі плоскі вершини гірських хребтів *Карпат Українських*. Зайняті переважно субальп. луками: тучняковими, білушниковими, різнотравними та заростами чорниці, ялівцю тощо. П. використовують як літні пасовища і сінокоси, особливо у Закарп. та Івано-Фр. областях. *К. І. Геренчук.*

ПОЛОНІНСЬКИЙ ХРЕБЕТ — гірський хребет у внутрішній смузі *Карпат Українських*. Простягається між річками Ужем і Тересвою, в межах Закарп. обл. Переважні висоти 1400—1500 м, макс. — 1677 м (г. Стій). Долинами річок розчленований на окремі масиви — *Річну полонину*, *Боржаву*, *Красну полонину* та ін., що відзначаються плоскими вершинами й крутими схилами. На схилах — букові, буково-смерекові та ялинові ліси. Вершини вкриті субальп. луками (полонинами). У пд. частині П. х. — *Карпатський запідник*. *К. І. Геренчук.*

ПОЛОНІНСЬКО-ЧОРНОГОРСЬКІ КАРПАТИ — середньовисокі гірські хребти і масиви у внутрішній смузі *Карпат Українських*, у межах Закарп. та Чернів. областей. Плосковершинні, мають покривну тектонічну будову. На вершинах — полонини. До П.-Ч. К. належать *Полонінський хребет*, *Свидовець*, *Чорногора*, *Гриняки* і Буковинське середньогір'я.

К. І. Геренчук.
ПОЛОНІЙ (Polonium; від лат. Polonia — Польща), Po — радіоактивний хімічний елемент VI групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва; ат. н. 84, *масове число* найбільшого ізотопу

пу 209. Практичне значення має природний ізотоп ^{210}Po з $T_{1/2} = 138,4$ доби. Цей найдоступніший ізотоп (^{210}Po), що утворюється при розпаді радію, відкрили 1898 М. Склодовська-Кюри і П. Кюри, вивчаючи радіоактивність уранових мінералів. П. — рідкісний елемент, вміст його у земній корі бл. $2 \cdot 10^{-15} \%$. М'який метал сріблясто-білого кольору; густ. 9300 кг/м³; $t_{\text{пл}} 254^\circ\text{C}$; $t_{\text{кип}} 962^\circ\text{C}$. За хім. властивостями подібний до телуру. П. дуже токсичний. Міліграмові кількості П. одержують в результаті ядерної реакції нейтронів з вісмутом. Застосовують П. як джерело тепла в термоелектр. генераторах струму. Складає П. з берилієм використовують для виготовлення нейтронних джерел з низькою у-активністю.

ПОЛОННЕ — місто Хмельн. обл. УРСР, райцентр. Розташоване при впадінні р. Хоморія в Хомору (бас. Дніпра). Залізнична станція. Вперше згадується у *Іпатієвському літописі* під 1171. Було однією з фортець, яка захищала Волинь, землю від нападів половців. У 2-й пол. 14 ст. П. загарбало Велике князівство Литовське, після Люблінської унії 1569 — шляхет. Польща. В 2-й пол. 16 ст. П. надано магдебурзьке право. На поч. бур. визвольної війни 1648—54 П. було визволено сел.-козак. загонами на чолі з М. Кривоносом. За *Андрусівським перемир'ям* 1667 П. відійшло до Польщі. Після 2-го поділу Польщі (1793) П. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1938 П. — місто. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (б. VII 1941—8. I 1944) в П. діяв підпільний райком партії (створений у квітні 1943), в районі — партизан. загін. У місті — виробниче об'єднання «Фарфор» (фарфоровий та худож. кераміки з-ди), гол. підприємство виробничого об'єднання «Хмельницькіяхудматеріали», силікатний, сироборний, хлібний, комбикормовий, госп. тонарів з-ди, комбінат хлібопродуктів, ф-ка по переробці вторинної сировини, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжгосп. буд. орґція, комбінат побутового обслуговування. Сільс. профес.-тех. уч-ще, 9 заг.-осв., музична, спорт. та автомоб. школи, лікарня, поліклініка. 2 будинки культури, 4 клуби, кінотеатр, 4 б-ки; музеї: історії міста та фарфорового заводу. Архит. пам'ятки: залишки земляних кріпосних валів (17 ст.), косяол (1607), дзвіниця (дерев'яна, 18 ст.), парк (кін. 19 ст.). У П. народився евр. рад. письменник П. Д. Маркіш. Тут не раз бувала Леся Українка.

Літ.: Макаренко П. П. Полонне. Львів, 1976.

ПОЛОНСЬКИЙ Йосип Матвійович [8 (20). XII 1889, Черкаси — 12. IV 1973, Москва] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член КПРС з 1907. Учасник революц. подій 1905—07 у Черкасах (член страйкового к-ту, нач. бойового загону) і Мозирі (тепер БРСР). У 1906 заарештований, 1909 засланий до Єнісейської губ. В 1911 втік із заслання, 1912 емігрував

у Париж, де вів парт. роботу. Після Лютневої революції 1917 повернувся до Росії. В 1918—19 — один з керівників *Кримської Соціалістичної Радянської Республіки*. З 1920 — на керівній держ. і профспілковій роботі. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1956 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ПОЛОНСЬКИЙ Яків Петрович [6 (18). XII 1819, Рязань — 18 (30). X 1898, Петербург, похований у Рязані] — рос. поет, чл.-кор. Петерб. АН (з 1886). Друкуватися почав 1840. Перша зб. — «Гамі» (1844). Зб. «Сазандар» (1849) — про побут народів Кавказу. У кін. 60—70-х рр. у поезії П. поселилися громад. мотиви («Міазм», 1868; «Ув'язнена», 1878, та ін.). Зб. «Вечірній дзвін» (1890) пройнята мотивами старості, смерті. Автор поеми-жарту «Коник-музикант» (1859), повістей «Визнання Сергія Чалигіна» (1867), «Дешеве місто» (1879), «Круті гори» (1880—81). Написав «Споминки про Шевченка» (1876), з яким був особисто знайомий. Багато віршів П. поклали на музику О. Даргомижський, П. Чайковський, С. Рахманінов та ін. «Пісня циганки» («Мой костёр в тумане светит»), «Затворнича» стали нар. піснями. Поезії П. перекладав П. Грабовський.

Тв.: Стихотворения. Л., 1954; Укр. перекл. — Споминки про Шевченка. В кн.: Спогади про Шевченка. К., 1958. М. М. Радецька.

ПОЛОНСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-сх. частині Хмельн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 59,3 тис. чол. (1981). У районі — 45 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Полонне. П. р. розташований в межах *Волинської оцисичи*. Корисні копалини: граніти, каолін, торф. Є джерела родових вод. Річки — *Хомора* та *Деревичка* (бас. Дніпра). Ґрунти дерново-підзолисті піщані та супіщані. Пн. частина району лежить у межах *Полісся Українського*, пд. — у лісостеповій зоні. Ліси

(сосна, береза, осика, дуб, граб, липа, ясен) займають понад 30% тер. району. У П. р. — *Понікківська картонно-паперова фабрика*, виробниче об'єднання «Фарфор», гол. підприємство виробничого об'єднання «Хмельницькіяхудматеріали», комбінат хлібопродуктів, комбикормовий з-д, комбінат побутового обслуговування (Полонне). Спеціалізація с. г. — землеробство буряківничо-зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 58,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 47,2 тис. га. Гол. культури: цукр. буряки, озима пшениця, ячмін, горох. У П. р. — 15 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Полонне. Автомоб. шляхів — 238 км, у т. ч. з твердим покриттям — 220 км. У районі — 40 заг.-осв., музична, спорт. та автомоб. школи, 2 профес.-тех. уч-ща (Полонне і смт Понінка); 50 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень, 13 будинків культури, 38 клубів, кінотеатр, 40 кіноустановок, 46 б-к, музеї історії міста та фарфорового з-ду (Полонне). У с. Бражницях П. р. народився укр. рад. живописець С. І. Грош. У П. р. видається газ. «Новий шлях» (з 1921).

ПОЛОСІН Євген Максимович [н. 24. XII 1911 (6. I 1912), с. Урники, тепер Липец. обл. РРФСР] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1969). Член КПРС з 1939. В 1939 закінчив Держ. ін-т театр. мистецтва ім. А. Луначарського, де навчався в Л. Леонідові. В 1939—45 працював у Гомельськ. рос. драм. театрі (в період війни — у фронтовій бригаді цього театру, яка виступала в частинах діючої армії), 1945—48 — актор Могильов. театру, з 1949 — Рос. драм. театру БРСР ім. М. Горького. Ролі: Нічипір («Хто сміється останнім» Кропівни), Кукушкін («Брестська фортеця» Губаревича), Аким («Влада темряви» Л. М. Толстого), Шукар («Піднята цілина» за Шолоховим), Бальзамінов («Одруження Бальзамінова» О. Островського) та ін. Нагороджений 4 орденами, медалями.

ПОЛОТНО — 1) Текстильне П. — тканина, трикотаж, гардинно-тюлеві та інші вироби; тонка лляна, напівлляна, бавовняна або шовкова тканина полотняного переплетення ниток. 2) Доріжнє (земляне) П. — основа для дорожнього покриття *автомобільних шляхів* та верхньої будови залізничної колії. 3) Пилкове П. — різальний інструмент (пилка) найчастіше у вигляді сталевий штаби з зубцями по краю. 4) Стрічка, штаба в механізмі (напр., П. конвейера). 5) П. у мистецтві — тканина з конопляних волокон, льону та інших матеріалів, що на ній створюють картину. П. наз. і картину, написану на полотні.

ПОЛОУС Федір (пр. н. і см. невід.) — запорізький отаман. Очолюючи загону реєстрових козаків на о. Хортиці, П. навісний 1594 схибив запорожців до спільного походу на *Буджак*. Під час *Наддніпрянського повстання 1594—96* перейшов на бік повсталіх козаків. Пізніше запорожці обрали П. ота-

Е. М. Полосін.

ПОЛОЦЬК

Симеон Полоцький.

маном. У 1598 очолював на Запоріжжі виступ проти шляхет. Польщі.

ПОЛОЦЬК — місто обласного підпорядкування Вітеб. обл. БРСР, районцентр. Розташований на Зх. Дніні. Вузол залізнич. та автомоб. шляхів. Аеропорт. 74 тис. ж. (1981). Вперше згадується в літописі під 862 як центр племенного об'єднання *полочан*. З 10 ст. — центр *Полоцького князівства*. У 13 ст. П. захопила Литва. В 1563, під час *Лівонської війни 1558—83*, місто визволили рос. війська, які утримували його до 1579. В 1655 рос. війська знову визволили П., але за *Андрусівським перемир'ям 1667* він відійшов до Речі Посполитої. Остаточно возз'єднано з Росією правобережну частину П. 1772, лівобережну — 1793. З 1776 — центр Полоцької губ., 1778—96 — центр намісництва. В 1904 виникла група РСДРП. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. В 1944—54 П. — обл. центр. П. — один із значних пром. та культур. центрів республіки. Ливарно-мех. виробництво об'єднання; з-ди: авторем., скловолокна, залізобетонних виробів, комбінат буд. матеріалів. Серед ін. підприємств — меблева, швейна та худож. виробів ф-ки; м'ясний та хлібопродуктів комбінат; з-ди: консервний, мол., виноробний і пивоварний. 5 серед. спец. навч. закладів, краєзнавчий музей. Архіт. пам'ятки: Софійський собор (між 1044 і 1066 або 1050—60, перебудовано між 1738 і 1750; збереглися фрески 11 — поч. 12 ст.), собор Спасо-Ефросиніївського монастиря (до 1159, будівничий Іоанн; фрески поч. 13 ст.), комплекс Богоявленського монастиря (2-а пол. 18 ст.). Уродженцем П. є *Ф. Скорина*.

ПОЛОЦЬКЕ КНЯЗІВСТВО, Полоцька земля — давньорус. князівство, що виникло в 10 ст. на базі племенного об'єднання *полочан* з центром у Полоцьку. Займало територію в бас. Зх. Дніни та верхів'ях Березини і Німалу. В П. к. були міста Мінськ, Вітебськ, Ізяслав та ін. В 10—12 ст. полоцькі князі вели боротьбу з кн. князями за політичну самостійність. Найбільшої могутності П. к. досягло за князювання Всеслава Брячиславича (1044—1101); після його смерті від П. к. відокремилися Мінське, Вітебське, Ізяславське удільні князівства. В серед. 13 ст. П. к., ослаблене феод. міжусобицями, потрапило в залежність до лит. князів. У 1307 було приєднано до Литви зі збереженням автономії (ліквідована 1385).

ПОЛОЦЬКИЙ СИМЕОН [світське прізвище, ім'я та по батькові — Петровський-Ситніанович Самійло Омелянович; 1629, Полоцьк (Білорусія) — 25.VIII (4.IX) 1680, Москва] — білорус. і рос. громадський і церковний діяч, письменник, педагог. У 1640—50 навчався в Києво-Могилянській колегії. З 1656 викладав у Полоцькій братській школі. В 1664 переїхав у Москву, де вчин дітей царя Олексія Михайловича. Проводив широку культурно-освітню та літ. діяльність, організував у Кремлі друкарню, брав участь у складанні проекту *Слов'яно-греко-латинсь-*

кої академії. П. поклав початок силлабічній поезії в Росії. Автор рукописних збірок віршів («Вертоград многоязичний» і «Рифмологон»), шкільних драм («Комедія притчі про блудного сина» (1685) та ін.), проповідей і трактатів. Виступав за поширення світської освіти. Свої пед. погляди виклав у збірках «Обід душевний» (1681) і «Вечеря душевна» (1683). Тв.: *Избранные сочинения*. М. — Л., 1953.

ПОЛОЧАНИ — частина східнослов'янського племенного об'єднання *кривичів*, яка жила в 9 ст. а басейні р. Полоти (звідси й назва) — притоки Зх. Дніни. В 2-й пол. 1-го тис. н. е. П. утворили одне з ранніх сх.-слов'ян. територіально-політ. об'єднань, що поклало початок Полоцькому князівству.

ПОЛТАВА — місто, обласний і районний центр УРСР. Розташована на р. Ворсклі (прит. Дніпра). Залізничний вузол, аеропорт. 284 тис. ж. (1981). Поділяється на 3 міські райони. Вперше згадується 1174 під назвою *Лтава*, з 1-ї пол. 15 ст. — під тепер. назвою. В той час П. була під владою *Великого князівства Литовського*. Після *Люблінської унії 1569* П. була загарбана шляхет. Польщею. В документі 1641 П. названо містом. У 17 ст. П. надано *магдебурзьке право*. В 1648—1775 П. — центр *Полтавського полку*. В 1654 П. у складі *Лівобережної України* возз'єднано з Росією. У період *Північної війни 1700—21 з 1 (12). IV по 26. VI (7. VII) 1709* населення П. разом з військ. залогою на чолі з *О. С. Келініним* відбивало штурми швед. військ. Поблизу міста відбулася *Полтавська битва 1709*. З 1802 П. — адм. центр *Полтавської губернії*. В 90-х рр. 19 ст. тут виникли перші марксистські гуртки. До одного з них входив *О. Г. Шліхтер*. Улітку 1896 за дорученням *В. І. Леніна* та *Петра Б. «Союзу боротьби»* до П. приїздила *Н. К. Крупська*. У 1900 в П. створено першу на Украї-

ні групу сприяння «*Искре*, 1901 — с.-д. орг-цію [див. *Полтавська організація РСДРП(б)*].

Селяни Полтав. губ. брали участь у *Полтавсько-Харківському селянському повстанні 1902*. Під час революції 1905—07 у П. відбулися збройні виступи військ місц. гарнізону (див. *Бєлєцького полку повстання 1906*, *Севського полку повстання 1906*). Рад. владу встановлено 6 (19). I 1918. З 1937 П. — обл. центр (див. *Полтавська обласна партійна організація*). В роки *Великої Вітчизн. війни* в період нім.-фашист. окупації (18.IX 1941—23.IX 1943) під керівництвом підпільного обкому партії, очолюваного секретарями *С. Ф. Кондратенком* і *Г. Ф. Яценком*, в П. діяли значні групи підпільників, серед них комсомольсько-молодіжна група, очолювана *О. К. Убийвовк* (див. «*Нескорена полтавчанка*»).

За роки Рад. влади П. перетворилася на один з великих пром. центрів УРСР. Провідною галузю пром-сті міста є маш.-буд. і металообробка, особливо електротехнічна. Вона представлена *Полтавським заводом газорозрядних ламп*, *Полтавським заводом штифів*, *Полтавським заводом оптичних алмазів і алмазного інструменту*, виробничим об'єднанням «*Емальхімаш*», з-дом «*Електромотор*», тепловозорем., турбомех., ливарно-механічний, автоагрегатним, м'ясного устаткування з-дами. Значного розвитку набула харч. (м'ясний комбінат, олієекстракційний, пивоварний, молочний, лікеро-горілчаний, хлібні з-ди, кондитерська, харчосмакова фабрики) та легка (ф-ки: експериментально-взуттєва, бавовно-прядильна, швейна — головне підприємство Полтав. виробничого швейного об'єднання, трикотажна — головне підприємство Полтав. виробничого трикотажного об'єднання та виробничо-художнє об'єднання та «*Полтавчанка*») пром-сті. Фарфоровий з-д, ф-ки муз. інструментів і «*Хімпластмас*». Розвивається вироб. буд. матеріалів (домобуд. комбінат, головне підприємство Полтав. виробничого об'єднання буд. матеріалів, з-д залізобетонних виробів тощо). Деревообробка.

П. — важливий культур. центр республіки. В 1981/82 навч. р. у місті налічувалося 44 загальноосв. школи (понад 40 тис. учнів), 5 муз. і одна художня школа, 11 серед. спец. навч. закладів (10 тис. учнів), 2 тех. та 7 профес.-тех. уч-щ (4,3 тис. учнів), 5 вищих навч. закладів — *Полтавський інженерно-будівельний інститут*, *Полтавський кооперативний інститут*, *Полтавський медичний стоматологічний інститут*, *Полтавський педагогічний інститут* (імені *В. Г. Короленка* та *Полтавський сільськогосподарський інститут* (усього 21,8 тис. студентів). Працюють н.-д. і конструкторсько-технологічний ін-т емальовано-го ким. устаткування «*Емальхімаш*», відділення *Геологорозвідального українського науково-дослідного інституту*, *Свинарства полтавський науково-дослідний інститут*, *Полтавська графіметрична обсерваторія* АН

Полоцьк. Софійський собор. Середина 11—13 ст.

УРСР, Укр. філіал Всесоюзного ін-ту комплексного проектування і цивільних будівель, споруд і об'єктів та ін. наук. установи і проектно-конструкторські орг-ції. В місті 167 б-к різних підпорядкувань і відомств (7,2 млн. одиниць зберігання), 14 клубних закладів, 21 кіноустанова, у т. ч. 6 кінотеатрів, Полтав. укр. муз.-драм. театр ім. М. В. Гоголя, Театр ляльок, обл. філармонія, 6 держ. музеїв: *Полтавський краєзнавчий музей*, *Музей історії Полтавської битви*, *Котляревського І. П. музей*, *Мирного Панаса музей*, дит.-меморіальний музей В. Г. Короленка (див. *Короленка В. Г. музей*) та *Полтавський художній музей*. У П. є Палац піонерів і школярів, 4 дит. спорт. школи, станції юних натуралістів і юних техніків й інші позашкільні заклади. Працює обл. вид-во «Полтава». Виходять дві обл. газети — «Зоря Полтавщини» та «Комсомолец Полтавщини». Радіомовлення й телебачення. Телецентр.

Серед архітектурних пам'яток: у стилі укр. барокко — собор Хрестовоздвиженського монастиря (1689—1709), дзвіниця (1786); частина дерев'яної церкви Спаса (1705); кам'яний футляр 1845, арх. К. Тон), у стилі класицизму — дзвіниця Успенського міськ. собору (1774—1801). За ген. планом (1803—05, арх. М. Амосов) було створено регулярне прямокутне планування міста, *Круглу площу* забудовано адм. спорудами в стилі класицизму за «зразковими» проектами арх. А. Захарова (поштамт, 1809; кол. Присутствіє міськ. кол. губернаторський будинок, кол. Дворянське зібрання, всі — 1810; будинки генерал-губернатора й віце-губернатора, обидва — 1811). У центрі площі зведено монумент — Колону Слави (1811, арх. Ж. Тома де Томон та М. Амвросімов, скульптор Ф. Шедрін). Ін. споруди: будинок Пожежної команди (1811), Ін-т шляхетних дівчат (1832), Кадетський корпус (1840), будинки колишніх Полтав. земства (тепер краєзнавчий музей, 1903—08, арх. В. Кричевський), Селянського банку (1911, інж. С. Носов). За Рад. влади П. розширено, реконструйовано, забудовано багатоповверховими жила. та адм. спорудами. Фасади багатьох із них оздоблено кольоровими керамічними вставками роботи нар. майстрів з Опішні. Серед таких будівель — Муз.-драм. театр ім. М. В. Гоголя (1950—54, арх. О. Крилова та О. Малишенка), вокзал (1952—55, арх. Є. Лимар), будинок міськради (1955—57, арх. Л. Вайсгорт, В. Пасічний), готель «Київ» (1964, арх. Л. Добода), Будинок політ. освіти (1972), муз. уч-ще (1973), обидва — арх. М. Деренко, широкоформатний кінотеатр (1979, архітектори Л. Хван, І. Яковенко). Пам'ятники: Петру I (1849, арх. О. Брюллов), комплекс монументів на честь Полтавської битви: пам'ятник на місці відпочинку Петра I (1894, арх. О. Брюллов), захисникам Полтави і полковнику О. С. Келіну (1909, художник О. Більдерін,

скульптор А. Обер), пам'ятники І. П. Котляревському (1903, скульптор Л. Позен, арх. О. Широков), М. В. Гоголю (1915, відлито 1934, скульптор Позен), Т. Г. Шевченкові (1926, скульптор І. Кавалерідзе), Панасу Мирному (1951, скульптори М. Вронський та О. Олійник), генералу О. І. Зигіну (1957, скульптори Л. Кербель та В. Цигаль), В. І. Леніну (1960, скульптор Кербель), меморіальний комплекс Солдатської слави (1969, скульптор Е. Кунцевич; іл. див. до ст. *Полтавська область*).

У П. жили й працювали укр. та рос. художники 19 ст.: І. Зайцев, В. Волков, М. Ярошенко, Г. Мясоедов, скульптор Л. Позен. У 1890—1900 в П. влаштовувалися виставки *передвижників*. На поч. 20 ст. працювали укр. живописці С. Васильківський, В. Кричевський, Ф. Красицький, О. Сластін, П. Мартинюк. У 1926 в П. було організовано філіал АХРР, 1928 — АХЧУ. В 20-х рр. 20 ст. тут при Будинку піонерів засн. студію образотворчого мист., в якій викладали художники С. Розенбаум і Г. Цисс. Тепер у П. є організація Спілки художників УРСР, працює Полтав. худож. музей, дитяча худож. школа. На поч. 19 ст. у П. виступали кріпацькі оркестри та хорові капели, великого поширення набули т. з. парубочьі громади, що пропагували укр. нар. пісню. При Полтав. театрі було створено хор, звідки часто відбирали для петерб. придворної співачської капели хлопчиків — альтів і дискантів. У 1838 з цією метою в П. приїздив М. Глінка. З 1848 протягом 44 років у місті жив укр. та рос. музикознавець, педагог і композитор А. Бдічка — автор однієї з перших редакцій музики до «Наталки Полтавки» І. Котляревського та зб. пісень «Квітеньки України». На поч. 70-х рр. для підготовки церк. регентів у П. було створено синодальні регентські курси, якими керував відомий на той час композитор П. Шуровський — автор опери «Богдан Хмельницький». Його учнями були автори хорового співу Г. Гладкий, який створив музику до «Заповіту» Т. Шевченка, та відомий полтав. хормейстер І. Різенко. У кін. 19 — на поч. 20 ст. диригент Д. Ахшарумов сформував у П. симф. оркестр, організував муз. уч-ще (існує й тепер). У 1903 на відкритті пам'ятника І. Котляревському до П. приїздив М. Лисенко, який керував підготовкою муз. виступів. З П. пов'язана творчість композиторів М. Калачевського, Б. Підгорського, В. Верховини, Ф. Попадича, співака І. Козловського. В 1925 в місті було створено капелу бандуристів під керівництвом Г. Хоткевича, її диригентом і худож. керівником був полтав. музикант В. Кабачок. У 1935 цей колектив було об'єднано з Київ. капелою (див. *Капела бандуристів УРСР*). У П. є обл. філармонія, популярні Нар. ансамбль пісні і танцю Полтав. міськ. будинку культури, засл. самодіяльний капела бандуристів, жіночий ансамбль «Горлиця» при Палаці

культури Полтав. бавовнопрядильної фабрики. Перша згадка про рос. профес. трупу в П. належить до 1808, коли було засновано *Полтавський військовий театр*. В 1808—12 тут працювала трупа Й. Калиновського, яка 1812 переїхала до Харкова. В 1817 до Полтави переведено на постійну роботу частину трупи Й. Калиновського та І. Штейна, яка діяла тут до 1821. Для цього театру І. Котляревський написав п'єси «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» (1819), у яких першим виконавцем ролей виборного Макогоненка та Михайла Чупруна був М. Щепкін. Вистави за цими творами відкривають історію укр. профес. театру. В П. не раз виступали К. Солених, М. Рибаків, гастролювали укр. трупи М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, П. Саксаганського, М. Садовського та ін. Крайні здобутки укр. театру продовжувало «Полтавське українське драматичне товариство» (1914—24), театр «Жовтень» (1924—25). У 20—40-х рр. 20 ст. в П. успішно діяли Перший пересувний клуб ім. К. Лібкнехта, Перший нар. рад. театр, укр. драм. театр «Просвіта» (всі — 1919), рос. драм. трупа профспілки артистів та трудівників сцени (1919—20), Другий рад. театр (1920—21), *Полтавський оперний театр* (1919—25), *Театр імені І. Котляревського* (1926—29), *Полтавський український пересувний театр сатири «Черволий перець»* (1929—41), Міжрайонний театр ім. 3-го Вирішального (1931—35). На базі Харківського комсомольського музично-драматичного театру, переведеного до П. 1936, створено *Полтавський український музично-драматичний театр імені М. В. Гоголя*, 1939 засн. *Полтавський театр ляльок*.

В П. народилися рад. держ. діяч А. В. Луначарський, вчений-винахідник Ю. В. Кондратюк, укр. письменник І. П. Котляревський, рос. поет М. І. Гнедич, укр. педагог і письменник В. С. Гнилюк. У місті вчилися укр. революц. діяч Я. М. Бекман, рос. та укр. філолог і письменник О. М. Бодянский, укр. байкар Л. І. Глібов, укр. письменник В. П. Гоголь, М. П. Драгоманов, ліван. письменник М. Нуайме, М. П. Старицький, укр. письменник і педагог С. П. Стеблій-Камінський; працювали укр. поет і педагог М. А. Вербицький, рос. і укр. письменник В. В. Катніст, Панас Мирний, І. С. Незуй-Левицький, І. О. Бунін, лікар М. В. Скліф-

Монумент Колони Слави в Полтаві на честь перемоги російської армії в Полтавській битві 1709. Скульптор Ф. Ф. Шедрін, архітектор Ж. Тома де Томон. 1805—11.

Полтава. Вид центральної частини міста.

совський. Тут бували Т. Г. Шевченко (1844), декабристи П. І. Пестель, М. П. Бестужев-Рюмін, С. Г. Волконський, М. І. Лорер, М. С. Луїнін, М. М. Муравйов, жив В. Г. Короленко (1900—21). Літ.: Остроушко Л. М. Полтава. Путівник. Х., 1977; Ігнаткін І. О., Вайнгорт Л. С. Полтава. К., 1966.

ПОЛТАВЕЦЬ Віктор Васильович (п. 11.І 1925, м. Пологи, тепер Запоріж. обл.) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1974).

В. В. Полтавець. Червоні козаки. 1963. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

художній ін-т, де навчався у М. Дергуса та ін. Твори: «Атака відбито» (1950), «Арсенальці» (1959), «Червоні козаки» (1963), «Колішчина» (1963—64), «Хвиля на відпочинку» (1965), триптих «Олександр Пархоменко» (1967), «Гітці» (1970), «Партизанський край» (1971), «Справа колгоспів» (1975), «Кінець війни» (1978); іл. до творів Т. Шевченка, Івана Ле, Д. Фурманова.

ПОЛТАВОЧКА — укр. нар. танець, вид польки. Поширена на Полтавщині.

ПОЛТАВСЬКА БИТВА 1709 — генеральна битва Північної війни 1700—21 між рос. і швед. арміями, що відбулася 27.VI (8.VII) 1709 під Полтавою. В 2-й пол. вересня 1708 швед. війська на чолі з королем Карлом XII вдерлися на Україну. Населення укр. міст і сіл приховувало продовольство й фураж на шляху просування шведів, організовувало партизан. загони, допомагало рос. командувачу створювати караули від Дніпра до Дніви, укріплювало й боронило населені пункти (див. *Веприцька оборона 1708—09*). Яскравою сторінкою у всенар. боротьбі проти загарбників була героїчна оборона Полтави (почалася у квітні 1709; її гарнізоном командував О. С. Келін). Усі спроби швед.

військ здобути місто закінчилися безрезультатно. Героїчна оборона Полтави, нар. війна проти загарбників дали змогу рос. армії, що разом з козац. полками і партизан. загонами знесилювала ворога безперервними нападами, підготуватися до генеральної битви. З цією метою було з'єднано війська Б. П. Шереметєва та О. Д. Меншикова. За 5 км від Полтави, між Будичанським і Яковецьким лісами, за наказом Петра I 25.VI (6.VII) було споруджено укріплений табір, а 26.VI (7.VII) — передові позиції з 10 редутів. Гол. сили рос. армії — 42 тис. солдатів і 72 гармати. Побл. сіл Малих Будич і Рещетилівки розміщувалося козац. військо на чолі з І. Скоропадським, що мало перекрити шлях відходу загарбникам на Правобережжю України через Кременчук і Переяслав. Швед. інтервенти мали 30 тис. солдатів і 32 гармати (з них у битві було використано бл. 20 тис. чол. і 4 гармати, решта гармат через відсутність боєприпасів залишалася в обози). Бій почався о 2-й год. ночі 27.VI (8.VII). Недавні швед. війська наблизилися до редутів. Розгорівся запеклий бій між швед. і рос. кіннотою. О 5-й год. ранку швед. вдалося захопити два недобудовані редуту. Рос. кіннота відрізала частину швед. війська (6 батальйонів піхоти і 2 ескадрони кінноти), яка почала відходити до Яковецького лісу (див. карту), й розгромила її. О 9-й год. ранку бій відновився. Ворогові вдалося потіснити солдатів 1-го батальйону Новгородського полку. Тоді Петро I сам повів в атаку 2-й батальйон цього полку. Підтримана артилерією, перейшла в наступ вся рос. армія. Не витримавши удару, ворог почав відходити до Будичанського лісу. Відступ перетворився на безладну втечу. Шведів переслідували рос. солдати і укр. козаки, в лавах яких був і С. Палій. Залишки швед. армії, що дісталися Дніпра, 30.VI (11.VII) біля с. Переволочної здалися рос. військам і укр. козац. полкам. Карл XII і зрадник І. Мазепа з невеликим загonom переправилися через Дніпро і втекли до тур. володінь. Шведи втратили в П. б. 9234 чол. убитими і понад 18 тис. (в т. ч. 16 тис. біля Переволочної) полоненими. Втрати рос. армії — 1345 убитих і 3290 поранених. Перемога під Полтавою розв'язала вигадки про непереможність швед. армії. Настав корінний перелом у ході Пн. війни. Військ. могутність Швеції була підірвана, міжнар. авторитет Росії зміцнів. Рос. війська перейшли до активних наступальних дій проти Швеції. Плани Карла XII, І. Мазепа та його прибічників зазнали краху. Іл. дав. також до ст. *Музей історії Полтавської битви, Полтавська область*.

Літ.: Тарле Е. В. Сочинения, т. 10, М., 1959; Маркевич А. П. Великий подвиг. К., 1959; 250 років перемоги під Полтавою. Х., 1960; Дядиченко В. А. Полтавська битва. К., 1962; Кулаковський В. М. Участь міського населення Лівобережної України в боротьбі проти шведських інтервентів в 1708—1709 рр. «Український історичний журнал», 1969, № 9.

В. М. Кулаковський.

ПОЛТАВСЬКА ГРАВІМЕТРИЧНА ОБСЕРВАТОРІЯ АН УРСР — науково-дослідна установа АН УРСР. Заснована 1926. П. г. о. має два *зеніт-телескопи*, *рефрактор* АВР-2, *астролябію* призмову, високоточні *гравіметри* та *горизонтальні маятники*. Гол. напрями наук. роботи: вивчення коливань широти, руху полюсів Землі та земних припливів, які відбуваються в тілі Землі. У 1926—38 співробітники П. г. о. визначили прискорення сили тяжіння в 500 пунктах України. Значну наук. цінність становлять результати широтних спостережень яскравих зенітних зірок у Полтаві (з 1939) та визначення характеристик земних припливів у багатьох пунктах України. Полтавська гравіметрична обсерваторія видає міжвідомчий наук. збірник «Обертання та припливні деформації Землі».

М. І. Панченко.

ПОЛТАВСЬКА ГУБЕРНІЯ — адм.-тер. одиниця на Україні на поч. 19 — в 1-й чверті 20 ст. Утворена 1802 в зв'язку з ліквідацією *Малоросійської губернії*. Адм. центром було м. Полтава. Спершу в складі П. г. було 10, а з 1803 — 15 повітів: Гадяцький, Зіньківський, Золотоніський, Кобеляцький, Костянтинівський, Кременчуцький, Лохвицький, Лубенський, Миргородський, Переяславський, Пирятинський, Полтавський, Прилуцький, Ромненський, Хорольський. На час утворення губернії тут проживало 1 343 029 чол. За даними перепису 1859, в П. г. налічувалося 4518 населених пунктів. На 1.І 1917 населення становило 3 623 306 чол. П. г. була віддаленою агр. губернією з великим поміщицьким землеволодінням. Гол. заняттям жителів було землеробство і скотарство. На поч. 19 ст. в містах працювало бл. 3 тис. ремісників. Фабрично-заводська пром-сть була розвинута слабо. На кін. 19 ст. в П. г. було 841 підприємство, де працювало 9211 робітників. Після сел. реформи 1861 в губернії розгорнувся значний сел. рух. У 1862 відбулося 173 сел. виступи. В 1888 було 175 випадків захоплення селянами поміщицьких земель, 1271 — майна, 175 підпалив маєтків. Великі страйки робітників Полтав. залізничних майстерень відбулися 1883, 1884, 1891. В серед. 90-х рр. 19 ст. на Полтавщині виникли перші марксистські гуртки. В квітні 1900 в Полтаві створено Південну (Полтавську) групу сприяння «*Искре*», яка діяла до П з'їзду РСДРП. На поч. 1901 виникли Полтавський і Кременчуцький к-ти РСДРП. Під впливом с.-д. агітації в губернії розгорнувся сел. повстанський рух. У Костянтинівському і Полтавському повітах у русі взяло участь бл. 16 тис. чол. (див. *Полтавсько-Харківське селянське повстання 1902*). Під час революції 1905—07 відбулися значні робіт. страйки, політ. демонстрації, сел. заворушення. Під керівництвом к-ту РСДРП 18.XII 1905 в Кременчуці виникла одна з перших на Україні Рада робітн. депутатів. Влітку 1905 сел. рух охопив 55 волостей. Одним з найбільших революц. виступів

Полтавська битва 1709.

«Початок битви під Полтавою». Графіка О. Мая. Початок 18 ст.

у губернії було повстання в с. Сорочинцях (тепер с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтав. обл.; див. *Сорочинська трагедія 1905*). В кін. травня та липні 1906 в Полтаві відбулися *Слепогого полку повстання 1906* і *Севського полку повстання 1906*. Рад. владу встановлено в січні 1918. В 1918—20 трудящі губернії вели боротьбу проти австро-нім. окупантів, гетьманців, петлюрівців, денікінців, брали участь у розгромі Врангеля, білополюків і численних банд. Декретами ВУЦВК від 8 та 30.VII 1920 Золотоніський, Кременчуцький і Хорольський повіти відійшли до новоствореної Кременчуцької губ., що існувала до кін. 1922. Постановою ВУЦВК від 27.IV 1921 Переяславський пов. віднесено до *Київської губернії*. Постановою президії ВУЦВК від 7.III 1923 ліквідовано поділ на повіти й волості і створено на тер. губернії 7 округів, які поділялися на 89 районів. Постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 3.VI 1925 П. г. ліквідовано. Територію її поділено на Кременчуцький, Лубенський, Полтавський, Прилуцький і Роменський округи.

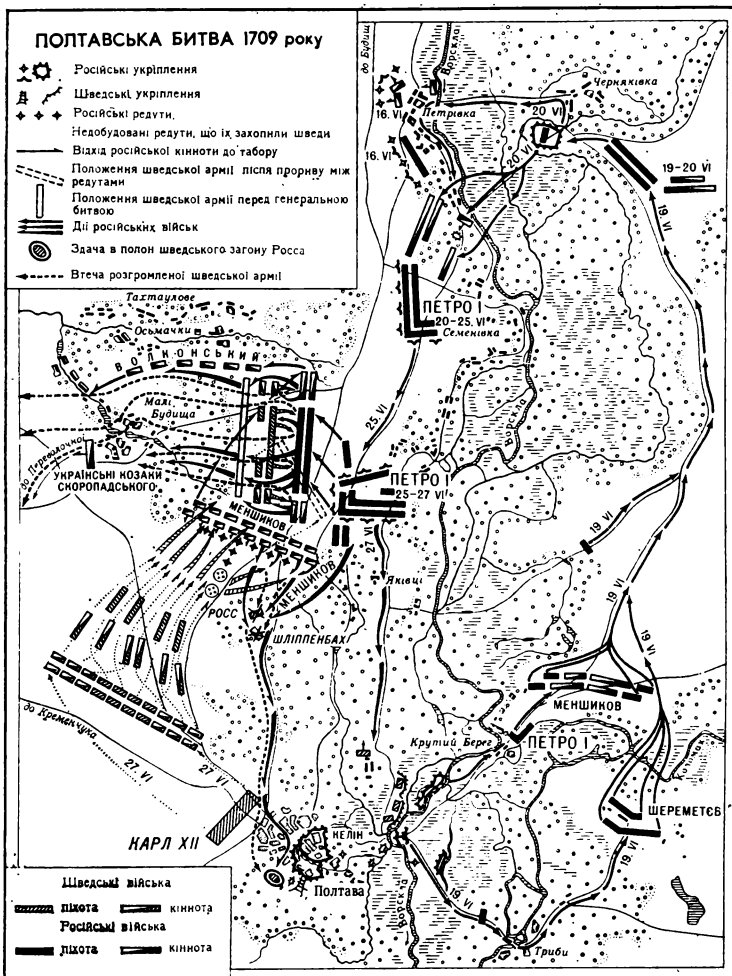
Літ.: Бодянский П. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. Полтава, 1865; Статистичний довідник по Полтавщині на 1925 рік. Полтава, 1925; Адміністративно-територіальний поділ УСРР при 3-х-ступеневій системі врядування. Х., 1925; Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. К., 1967.

В. Н. Жук.

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України*, створена 1937. Бере початок від перших марксистських гуртків, які виникли на Полтавщині в 90-х рр. 19 ст. У 1901 утворилися с.-д. орг-ції в Полтаві [див. *Полтавська організація РСДРП(б)*] та Кременчуці [див. *Кременчуцька організація РСДРП(б)*]. Під керівництвом більшовиків трудящі Полтавщини піднялися на боротьбу проти царизму, проти бурж.-націоналістичної *Центральної ради*, за перемогу влади Рад. У січні 1918 Рад. владу було встановлено на всій Полтавщині. В роки іноз. воен. інтервенції і громадян. війни парт. орг-ції Полтавщини розгорнули політ. і орг. роботу в масах, піднімаючи робітників і селян на боротьбу проти білогвардійців, окупантів та бурж.-націоналістичної контрреволюції. Представники Полтав. і Кременчуцького к-тів РСДРП(б) брали участь у роботі Таганрозької партійної наради (квітень 1918) і в підготовці й роботі I з'їзду КП(б)У. В складних умовах австро-нім. окупації у жовтні 1918 в Полтав. губернії парт. орг-ції діяли в 11 з 15 повітів. Внаслідок політ. і орг. роботи більшовиків повстанський рух у губернії набрав великого розмаху. В січні 1919 рад. війська і повстан. загони визволили Полтавщину. Влітку її захопили денікінці, боротьбу трудящих проти яких очолював Полтав. підпільний губком КП(б)У. На поч. 1920 всю територію Полтавщини було очищено від контрреволюц. військ. Уси-

ли парт. орг-ції були спрямовані на відбудову нар. г-ва. На кін. 1924 — поч. 1925 було відбудовано всі пром. підприємства Полтавщини, 1924 освоєно довоєнні посівні площі. В 1925 згідно з адм.-тер. реформою було ліквідовано Полт. губернію. В 1925—30 територія сучас. Полтав. області входила до складу Кременчуцького, Лубенського, Полтавського і частково Прилуцького і Роменського округів. У 1932—37 територія Полтавщини входила до складу Харків. області. В 1937 утворено Полтав. область. Відповідно до адм.-тер. змін змінювалася структура парт. орг-цій. У 1937 обл. парт. орг-ція налічувала 13,5 тис. комуністів. З перших днів Великої Вітчизн. війни 1941—45 8258 комуністів влились у ряди Червоної Армії. 3730 комуністів було залишено на тер. області для підпільної роботи і партизан. боротьби. Підпільний обком КП(б)У, який керував боротьбою трудящих проти фашист. загарбників, очолювали секретарі С. Ф. *Кондратенко* і Г. Ф. *Яценко*. В багатьох р-нах активно діяли підпільні парт. і комсомольські орг-ції та групи, численні партизан. загони. Невмирущою славою вкрила себе Полтав. підпільна комсомольська орг-ція «*Нескорена полтавчанка*» на чолі з О. К. *Убий-*

вовк. У вересні 1943 тер. області було визволено від фашист. загарбників. Під керівництвом обл. парт. орг-ції трудящі Полтавщини з допомогою братніх народів СРСР швидко відбудували зруйноване окупантами г-во, домоглися значних успіхів у його дальшому розвитку. В повоєнні роки в області виникли нові галузі пром-сті — автомобільна, електротехнічна, залізнична, нафто-газова, хімічна, нафтопереробна та ін. Полтавщина перетворилася на край розвинутої багатогалузевої пром-сті й великого колективного с. г. Здійснюючи рішення XXIII—XXVI з'їздів КПРС і з'їздів Компартії України, обл. парт. орг-ція спрямовує всю орг. і масово-політ. роботу на виконання завдань комуністичного будівництва, вдосконалення стилю і методів роботи парт. к-тів, забезпечення авангардної ролі комуністів на виробництві, виховання трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму. В області швидкими темпами розвивається пром-сть, докорінні зміни відбулися в с. г., підвищився життєвий рівень трудящих. Успішному виконанню нар.-госп. планів сприяє традиційне соціалістичне змагання трудівників області з трудящими ін. областей УРСР і братніх республік. На поч. 1982 вищою формою зма-

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 28,8 тис. км²

Населення —
1733,0 тис. чол.
(на 1.1.1981)

Центр — м. Полтава

Парк основних
сільськогосподарських
машин в колгоспах і
радгоспах (тис. шт.)

	1980
Трактори (фіз. одиниць)	19,7
Зернозбираль- ні комбайни	4,6
Вантажні ав- томобілі	9,9

Полтавська область.

1. Цех імідної присадки на Кременчуцькому нафтопереробному заводі.
2. Головний конвейер Кременчуцького автомобільного заводу імені 50-річчя Радянської України.
3. На Хорольському молочно-консервному комбінаті дитячих продуктів.
4. В одному з цехів Полтавського заводу шпунтових алмазів і алмазного інструменту імені 50-річчя СРСР.

гання — рухом за комуністичне ставлення до праці — в області було охоплено понад 419 тис. чол. Обл. парт. орг-ція виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва. Понад 130 з них присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Полтав. обл. парт. орг-ція об'єднує 5 міських, 5 міських районних і 23 сільс. районних парт. орг-цій, у яких налічується 111 387 комуністів (на 1.1.1982). За час існування Полтав. обл. парт. орг-ції відбулася 21 обл. парт. конференція. В різний час обл. парт. орг-цію очолювали В. С. Марков, М. С. Співак, М. М. Стахурський, В. Г. Комяхов та ін. Вірним помічником парт. орг-ції є комсомольська орг-ція області, в рядах якої на 1.1.1982 налічувалося 207 530 членів ВЛКСМ. Понад 4 тис. молодих патріотів брали участь в осередній шкільній і перелогових земель, бл. 4 тис. комсомольців вийшли на роботу в Донбас, на БАМ та ін. ударні комсомольські будови. Друкований орган Полтав. обкому партії — газ. «Зоря Полтавщини». Про розвиток економіки і культури області див. також *Полтавська область*.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Нариси історії Полтавської обласної партійної організації. Х., 1981; Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. К., 1967. Ф. Т. Морган.

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 22.IX.1937. Розташована в центр. частині Лівобережної України. Поділяється на 25 районів, 375 сільрад, має 15 міст та 21 с-ще міськ. типу. В 1967 область нагороджено орденом Леніна. Карти див. на окремому аркуші, с. 496—497.

Природа. П. о. розташована в межах Придніпровської низовини. Поверхня — хвиляста рівнина, яка широкими терасами полого знижується на Пд. Зх. до Дніпра. На Сх. рівнина розчленована річковими долинами, ярами й балками, на Пд. Зх. — плеската. Пересічні висоти на Пн. Сх. — 170—202 м, на Пд. Зх. — 60—100 м. Осн. корисні копалини: залізна руда

(Кременчуцький залізрудний район), нафта й природний газ (Дніпропетровсько-Донецька нафтогазонасна область — Глиньсько-Розбишівське нафтогазове родовище, Тимофіївське, Новогригорівське, Розпашівське, Котелівське, Опішніянське та ін. родовища). Є поклади торфу, мінеральних буд. матеріалів (глин, пісків, мергелю, каоліну, граніту), керамічних глин, вохри. Джерела мінеральних вод (Миргород. Велика Багачка,

Красивий пейзаж на Полтавщині.

Нові Санжари, Яреськи). Клімат помірно континентальний з помірно холодною зимою і помірно теплим літом. Пересічна т-ра січня від -5,5 до -7,6°, липня від +20 до +21,7°. Опаді 430—500 мм на рік. Період з т-рою понад +10° від 157 до 172 днів. Гол. водна артерія П. о. — Дніпро. Всі річки (найбільші з них — Сула, Псел, Ворскла) належать до бас. Дніпра і є його лівими притокаками.

На Пд. Зх. і Пд. область омивають води Кременчуцького водосховища та Дніпродержинського водосховища. Багато штучних водоемів, озер. Переважають глибокі й значайні малогумусні та середньогумусні чорноземи. У придніпровських районах поширені також осолоділі чорноземи, чорноземно-лучні ґрунти. Місцями торфово-болотні та опідзолені ґрунти. Майже вся область лежить у лісостеповій зоні, пд.-сх. частина — у степовій зоні. Ліси (дуб, сосна, ясен, берест, клен, рідше — липа,

граб) вкривають 7,1% тер. області. На піщаних терасах річок поширені соснові ліси з домішкою дуба, в завалах — луки. На тер. П. о. водяться лось, дика свиня, борсук, вох, куниця, козуля, лисиця, заєць, ховрах, хом'як; з птахів — дикі качки, гуси, орли, кібіді, шуліки, журавлі, жайворонки; у водоймах — карась, щука, окунь, короп, сом та ін. Для охорони природи в області створено 6 держ. заказників (Великоселицький, Вільхівщинський, Куквинський, Малоперешипський, Михнівський та Плехівський). Пам'ятка садово-паркової архітектури — Ковпаківський лісопарк (смт Котельва).

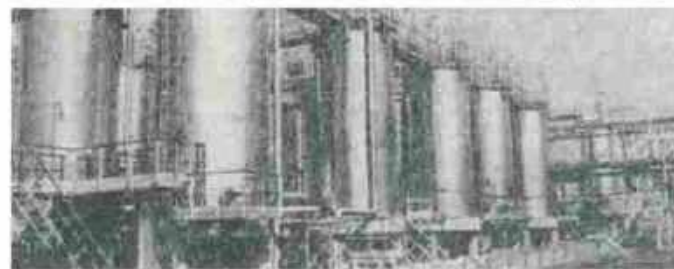
Населення. Осн. населення — українці. Живуть також росіяни, білоруси, євреї та ін. Пересічна густина нас. — 60,2 чол. на 1 км² (1981). Найгустіше заселені Полтавський, Карлівський райони, найменше — Глобінський, Матівський, Котелівський райони. Міське населення становить 51,8%. Найбільші міста: Полтава, Кременчук, Лубни, Миргород, Комсомольськ.

Народне господарство. До Великої Жовт. соціалістич. революції Полтав. губернія являла собою агр. район з с. г. одностороннього зернового напрямку. Пром.-сть в основному переробляла місц. сировину. Переважали дрібні, кустарного типу підприємства (борошномельні, тютюнові, спирто-горілчані, цукрові). Мінерально-сировинні ресурси майже не розроблялися.

За роки Рад. влади г-во Полтавщини докорінно змінилося. П. о. перетворилася на область з високорозвинутою індустрією та інтенсивним багатогалузевим с. г. Виникли і розвивалися нафтогазодобувна, нафтопереробна, хім., гірничорудна, автомоб., електротехн. текст. пром.-сть, індустріальне вироб. буд. матеріалів.

Промисловість. У її структурі провідне місце займають (1980): машинобудування і металообробка (34,2% валової продукції), харч. (25,9%), паливна (15,1%), легка (9,1%) пром.-сть та чорна металургія (4,5%). Область виробляє значну частину респ. випуску вантажних автомобілів, 25,8% — вантажних вагонів. Енергетика базується на місц. родовищах нафти, газу, торфу, нафтопродуктах та довізних бурому вугіллі і буровугільних брикетах. Електроенергію П. о. одержує з енергосистеми «Харківенерго», куди входить і Кременчуцька ГЕС імені 50-річчя Великої Жовтєвої соціалістичної революції.

Підприємства маш.-буд. і металообр. пром.-сті виготовляють великогазові автомобілі, вантажні магістральні вагони, машини для буд. і шляхових робіт, колеса для с.-г. машин, штучні алмази та алмазні інструменти, електродвигуни, газорозрядні лампи, машини та устаткування для газової, легкої і харч. пром.-сті, металорізальні верстати тощо. Найбільші виробничі об'єднання: кременчуцьке «АвтоКрАЗ» (гол. підприємство — Кременчуцький автомобільний завод), «Шляхмашин» (Кременчук), «Карлівкахарчомаш»

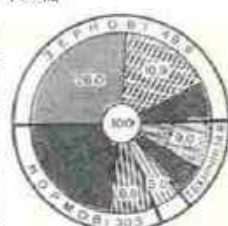

(Карлівка), Кременчуцьке вагонобудування (гол. підприємство — Крюківський вагонобудівний завод), «Емальшімаш» (Полтава); заводи: у Полтаві (Полтавський завод газорозрядних ламп, Полтавський завод штифних алмазів і алмазного інструменту, «Електромотор», тепловозорем., турбомех., ливарно-мех., автоагрегатний) і Лубнах (Лубенський верстатобудівний завод «Комунар», маш.-буд. «Комсомолец», «Ліс-маш», лічильні машини, рем.-механічний). Швидко розвивається хім. і нафтохім. пром-сть (Кременчуцький нафтопереробний завод, Кременчуцький завод технічного вуглецю, Лубенський хім.-фарм. з-д). На базі покладів заліз. руд діє Полтавський гірничозбагачув. комбінат (м. Комсомольськ). Важливу роль посідає харч. пром-сть, яка в основному працює на місц. сировині. Найрозвинутіші цукрова (11 заводів, у т. ч. Лохвицький цукровий комбінат, Кобеляцький цукровий завод, Оржицький, Веселоподільський, Ярецький), м'ясна (Полтава, Лубни, Кременчук), молочна (15 масло-сиробних з-дів та мол.-консервних комбінатів, у т. ч. Хорольський мол.-консервний комбінат дит. продуктів, Ланнівський мол.-консервний комбінат та ін.), борошномельна і круп'яна (Полтава, Миргород, Лубни, Хорол, Пирятин), спиртова (Лохвицький спирткомбінат, з-ди у Карлівці, Вишньках), олійно-жирова (Полтава), кондитерська (Полтава, Кременчук, Хорол, Гребінка, Нові Санжари, Лохвиця), плодоконсервна (Пирятин, Лютецька, Лохвиця, Миргород, Полтава, Хорол, Глобине, Нові Санжари, Зіньків) галузі пром-сті. Легка пром-сть багатогалузева: текстильна (Полтава, Кременчук, Лубни, Кобеляки), шкіряно-взуттєва (Полтава, Кременчук), швейна (Полтава, Кременчук, Лохвиця, Кобеляки, Лубни). Центрами деревообр. і меблевої пром-сті є Полтава, Кременчук і Лубни. Підприємства по вироб. буд. матеріалів виготовляють цеглу, збірні залізобетонні і бетонні конструкції та деталі, щебінь та бутовий камінь (9 кар'єрів), кераміт. Найбільші підприємства: виробниче об'єднання «Кременчукзалізобетон», Полтав. комбінат буд. матеріалів, з-ди — Кременчуцький силікатної цегли, Лубенський ефективної кераміки, Лохвицький цегельний, Козельщинський та Кобеляцький буд. матеріалів тощо. Інші галузі промисловості представлені полтавськими склоробним та фарфоровим з-дами, ф-кою муз. інструментів. Сільське господарство області високотоварне, спеціалізується на вироб. зерна, цукр. буряків та тваринництві м'ясо-мол. напрямку. Воно добре забезпечене с.-г. технікою (табл. с. 494). На кінь. 1980 в області було 384 колгоспи, 71 радгосп, 46 об'єднань райсільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 25 об'єднань райсільгоспхімії. В області з 2508,7 тис. га, що перебувають у користуванні с.-г. підприємств і г-в, 2198,1 тис. га — під с.-г. угіддям, з них 1867,7 тис. га ор-

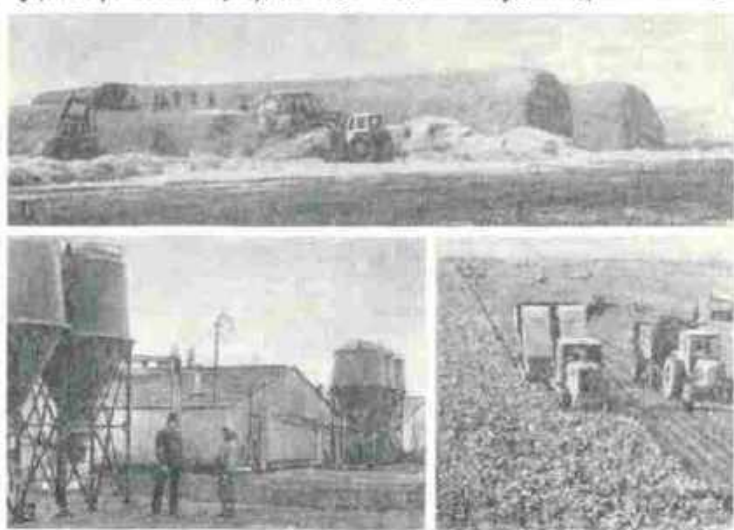
них земель. Площа осушених земель 28,2 тис. га, зрошуваних — 26,2 тис. га. Серед зернових культур переважають озима пшениця, ячмінь, кукурудза, зернобобові; серед технічних — цукр. буряки, соняшник. Вирощують також жито, просо, гречку, коноплі, махорку, лікарські та ефіроолійні культури. Серед кормових культур — багаторічні та однорічні трави, кормові коренеплоди, кукурудза. В області розвинуто садівництво (яблуні, груші, сливи, абрикоси, вишні) та ягідництво (полуниця, малина тощо). Провідні галузі тваринництва — скотарство, свинарство. Велике значення мають птахівництво, рибицтво, кролівництво, шовківництво. Кормова база тваринництва: вирощування кормових культур, відходи харч. пром-сті (плодоовочевої, цукр., спиртової), продукція комбикормової пром-сті (26 комбикормових з-дів, у т. ч. Лубенський, Кобеляцький, Новосанжарський, Шпашацький, Гадяцький; Лохвицький з-д сухих кормових дріжджів). Осн. породи великої рогатої худоби — симентальська, чорно-ряба, свиней — велика біла й миргородська, овець — сокілська. В 1981 в області було 5 мілгосп. підприємств по вироб. яловичини, 37 спец. г-в по вироб. свинини, 5 рибицьких мілгосп. підприємств. Транспорт. П. о. має розгалужену трансп. мережу. Провідна роль належить залізничному і автомоб. транспорту. Експлуатаційна довж. з-ць заг. користування — 853 км. Осн. залізничні магістралі: Київ — Полтава — Харків, Київ — Полтава — Донецьк, Бахмач — Ромодан — Кременчук, Харків — Полтава — Кременчук. Найбільші залізничні вузли: Полтава, Кременчук, Гребінка, Ромодан. Довж. автошляхів — 7,5 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 5,5 тис. км. Найважливіші автомагістралі: Київ — Полтава — Харків — Ростов-на-Дону, Пирятин — Ромни — Суми, Полтава — Балта — Рибниця, Полтава — Краснопольє, Дніпропетровськ — Полтава. Важливе значення мають вантажні й пасажирські перевезення по Дніпру (Кременчуцький річковий порт): на окре-

мих ділянках судноплавні (для місц. перевезень) Псел, Сула, Ворскла. В Полтаві — аеропорт. Територією області проходять траси газопроводів «Союз», Шебелинка — Кременчук — Одеса, Шебелинка — Диканька — Київ та нафтопроводів Мічуринськ — Кременчук — Херсон, Лисичанськ — Кременчук. Будівництво. Капітальні вкладення в нар. г-во області 1971—80 становили (в порівнянних цінах) 6793 млн. крб., у т. ч. 1980—732 млн. крб. У П. о. діють 131 держ. і кооп. первинна підприємств буд. і монтажних орг-цій та 59 міжгосп. буд. орг-цій. За 1971—80 збудовано 6729 тис. м² житл. площі, в т. ч. 1980—545 тис. м². Торгівля й побутове обслуговування. В 1980 у П. о. було 7962 підприємства роздрібною торгівлі та громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, 1980 зріс проти 1970 в 1,7 раза. На кінь. 1980 в області діяло 2272 підприємства побутового обслуговування, в т. ч. 1113 у сільс. місцевості. Обсяг побутових послуг 1980 зріс проти 1970 в 2 рази. Охорона здоров'я. В 1980 в області було 21,6 тис. лікарняних ліжок (124,4 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 5418 лікарів (31,3 лікарів на 10 тис. ж.). Діяли 177 жіночих консультацій, дит. поліклінік і амбулаторій. В області функціонують 15 санаторіїв, зокрема «Миргород», «Березовий гай», «Хорол», і пансіонатів з лікуванням, а також 2 будинки відпочинку. Культура. В 1981/82 навч. р. в області було 1077 загальноосвіт. шкіл (243,3 тис. учнів), 28 серед. спец. навч. закладів (26,3 тис. учнів), 42 профес.-тех. уч-ща (20,3 тис. учнів), 5 вузів: Полтавський сільськогосподарський інститут, Полтавський педагогічний інститут імені В. Г. Короленка, Полтавський інженерно-будівельний інститут, Полтавський медичний стоматологічний інститут, Полтавський кооперативний інститут (у вузлах — 21,8 тис. студентів), а також Кре-

ПОСІВНІ ПЛОЩІ
ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКО-
ГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР
(1980, г.)

Озима пшениця
Кукурудза
Цукрові буряки
Олійно-баштанні та картоплі
Просо і зернові корми
Інші культури

1. Скиртування соломи в колгоспі «Перемога» Карлівського району.
2. Збирання цукрових буряків у колгоспі «Прапор комунізму» Гадяцького району.
3. Сільськогосподарський комплекс радгоспу імені ХТЗ Чутівського району.

менчуцький філіал Харків, політех. ін-ту. Працюють *Свинарство* полтавський науково-дослідний інститут, Полтавська краєзнавча історична обсерваторія АН УРСР, н.-д. і конструкторсько-технологічний ін-т емальованого кім. устаткування «Емальхімаш», Укр. філіал Всесоюзного ін-ту комплексного проектування і цивільних будівель, споруд і об'єктів, відділення Геологорозвідувального українського науково-дослідного інституту, Полтав. с.-г. дослідна станція — у Полтаві, Всесоюзний н.-д. проектно-технологічний ін-т ваго-

нобудування у Кременчуці та ін. н.-д. установи і проектно-конструкторські орг-ції. Діють відділення і орг-ції творчих спілок письменників (з 1956), художників (з 1971), журналістів (з 1958), архітекторів (з 1939), обл. відділення Муз. т-ва УРСР (з 1958), два театри — Полтавський український музично-драматичний театр імені М. В. Гоголя і Полтавський театр ляльок, обл. філармонія. В П. о. 1110 масових б-к (фонд — 14,4 млн. одиниць зберігання), 1097 клубних закладів, 1353 кіноустановки, 14 держ. музеїв:

Полтавський краєзнавчий музей, Музей історії Полтавської битви, Котляревського І. П. музей, Мирного Панаса музей, літ.-меморіальний музей В. Г. Короленки (див. Короленка В. Г. музей), Полтавський художній музей, що — у Полтаві, Макаренка А. С. музей у Кременчуці, Горького О. М. музей у с. Мануйлівці Козельщинського р-ну, літ.-меморіальний музей Д. Гурамівці у Миргороді, краєзнавчий музей в Лубнах, Лохвиці та ін., 514 музеїв, 648 деніських кімнат та кімнат бойової і трудової слави, що пра-

До карти ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ.

- Парк 18 ст.
- Місце народження укр. філософа і поета Г. С. Сковороди. Меморіальний комплекс на честь Г. С. Сковороди.
- Істор.-краєзнавчий музей.
- Комплекс пам'яток у Шумейко-коому гаю на місці битви рад. військ з нім.-фашист. загарабниками 20 вересня 1941 під командуванням генерал-полковника М. П. Кирпоносів і члена Військової ради П.-Зх. фронту М. О. Бурмищенка.
- Місце народження укр. письменника А. Ю. Тесленка. Пам'ятник на могилі письменника.
- Літ.-меморіальний музей А. Ю. Тесленка.
- Пам'ятник укр. філософу і поету Г. С. Сковороді.
- Краєзнавчий музей.
- Пам'ятник генерал-лейтенанту П. П. Корзуну, який загинув у боях за Гадяч 1943. Могила П. П. Корзуна.
- Місце народження укр. публіциста, історика, філософа, громад. діяча, етнографа М. П. Драгоманова і укр. письменниці Олени Пчілки.
- Пам'ятник Лесі Українці.
- Місце народження рад. ученого в галузі механіки трішч. Героя Соціалістичної Праці М. Г. Духова.
- Успенська церква — архіт. пам'ятка 17 ст.
- Місце народження укр. і рос. письменника Є. П. Гребінки. Могила Є. П. Гребінки.
- Пам'ятник юним патріотам — піонерам Борі Гайдаю, Вані Сальком, Толі Буденку, замученим фашистами 1943.
- Місце народження рад. парт. і держ. діяча О. Г. Шліхтера.
- Пам'ятник О. Г. Шліхтеру.
- Пам'ятник на могилі укр. письменника О. В. Донченка.
- Краєзнавчий музей.
- Мзарський монастир — архіт. пам'ятка.
- Місце битви сел.-козацьких військ на чолі з Наливайком проти польс.-шляхет. військ 1596.
- Будинок, у якому жили декабристи брати С. І. Муравйов-Апостол і М. І. Муравйов-Апостол.
- Парк 19 ст.
- Місце народження укр. письменника Панаса Мирного.
- Літ.-меморіальний музей Д. Гурамівці. Пам'ятник поету.
- Краєзнавчий музей.
- Меморіальна стела на місці розташування штабу партизанського загону «Перемога».
- Місце народження рос. і укр. письменника В. В. Капніста. Могила В. В. Капніста.
- Обеліск на місці Сорочинської трагедії 1905.
- Пам'ятник піонеру Павлику Теслі, вбитому куркулями 1927.
- Місце народження М. В. Гоголя. Музей М. В. Гоголя. Пам'ятник письменнику.

- Преображенська церква — архіт. пам'ятка 18 ст.
- Місце народження укр. рад. письменників братів Г. М. Тютюнника і Григора Тютюнника.
- Більське городище.
- Місце народження рад. держ. і військ. діяча двічі Героя Рад. Союзу С. А. Ковпака. Пам'ятник С. А. Ковпаку.
- Ковпаківський лісопарк.
- Обеліск на місці родового маєтку М. В. Гоголя, де пройшли дитячі та юнацькі роки письменника. Заповідник-музей М. В. Гоголя.
- Пам'ятник жертвам фашизму.
- Пам'ятник архітектурі: Троїцька та Миколаївська церкви (обидві — 18 ст.); Триумфальна арка (19 ст.).
- Істор.-краєзнавчий музей.
- Парасоський ліс.
- Пам'ятник І. П. Котляревському, який сформував тут 1812 козацький полк.
- Дальноруське городище.
- Меморіальний комплекс в пам'яті розстріляних гітлерівцями жителів села, яке було знищене нім. фашистами.
- Місце народження укр. поета-байкаря Л. І. Глібова. Пам'ятник Л. І. Глібову.
- Обеліск на місці контабору, в якому було знищено близько як 55 тис. мирних жителів і військовополонених.

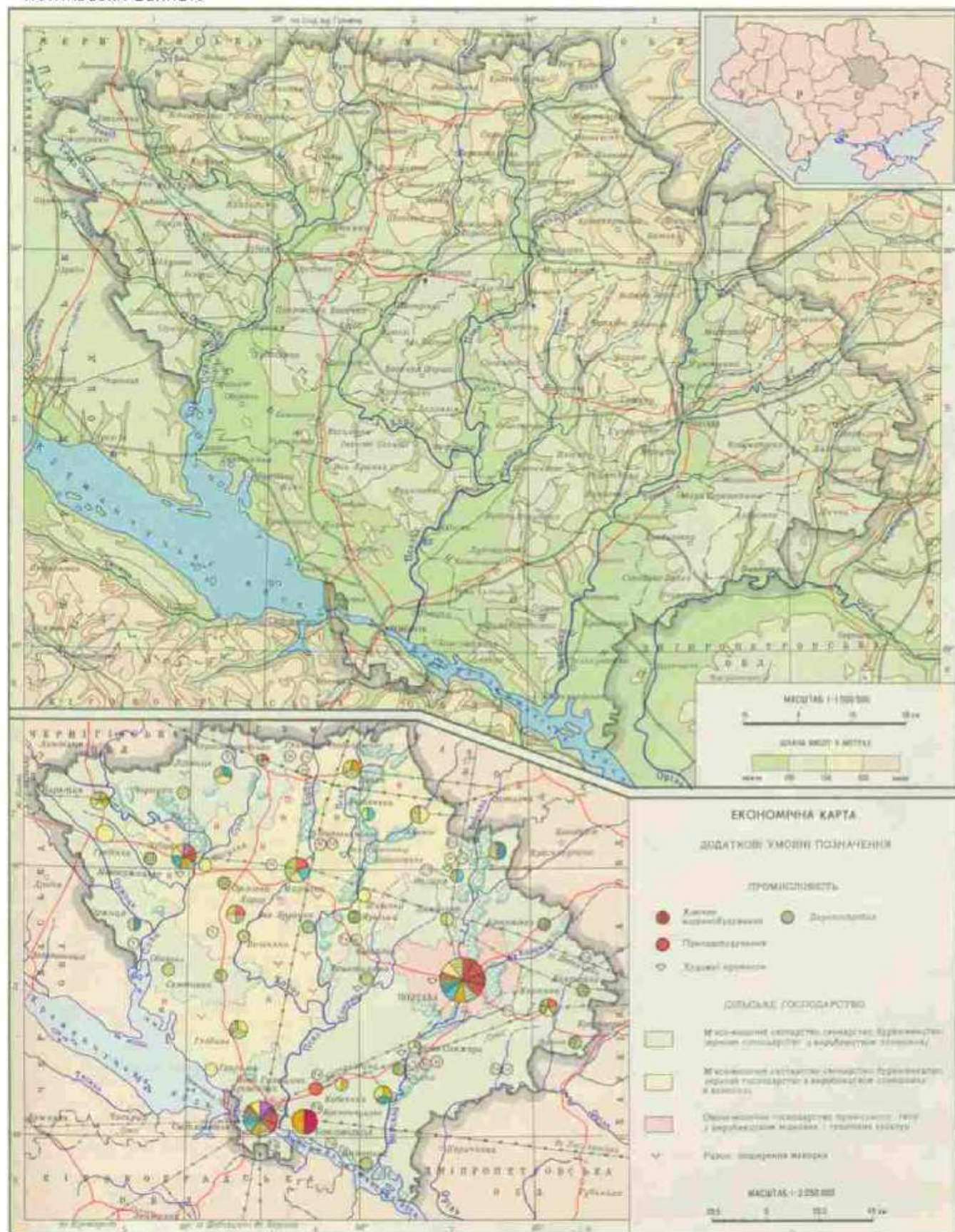
- Місце народження укр. поета Л. І. Боровиковського. Могила Л. І. Боровиковського.
- Місце народження укр. рад. кобзаря Ф. Д. Кушнерика. Могила Ф. Д. Кушнерика.
- Пам'ятник О. П. Довженкові.
- Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
- Пам'ятник М. В. Фрунзе.
- Обеліск на місці форсування річки Ворскли рад. військами в вересні 1943.
- Пам'ятник на місці переправи рос. армії через річку Ворсклу в жовтні 1709.
- Пам'ятник В. І. Леніну.
- Братська могила борців за владу Рад.
- Меморіальний комплекс Содацької Слави.
- Пам'ятник нескореним полтавцям, що загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
- Пам'ятник генерал-лейтенанту О. І. Зигишу, який загинув 1943 під час визволення Полтавщини.
- Місце народження укр. письменника І. П. Котляревського. Музей-садиба в літ.-меморіальний музей І. П. Котляревському. Пам'ятник І. П. Котляревському. Могила письменника.
- Місце народження рад. держ. і парт. діяча А. В. Луначарського.
- Місце народження легендарної укр. нар. співачки Марусі Чурай.

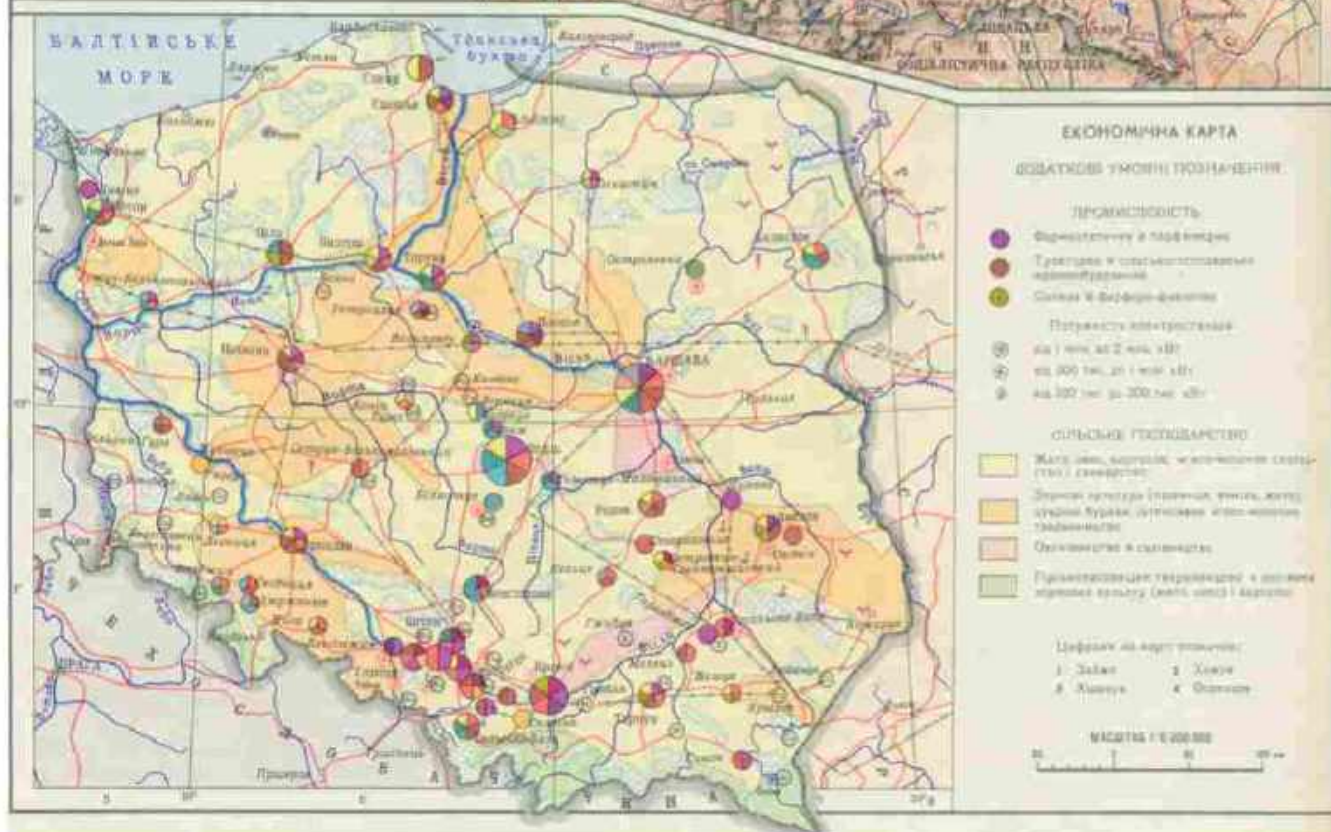
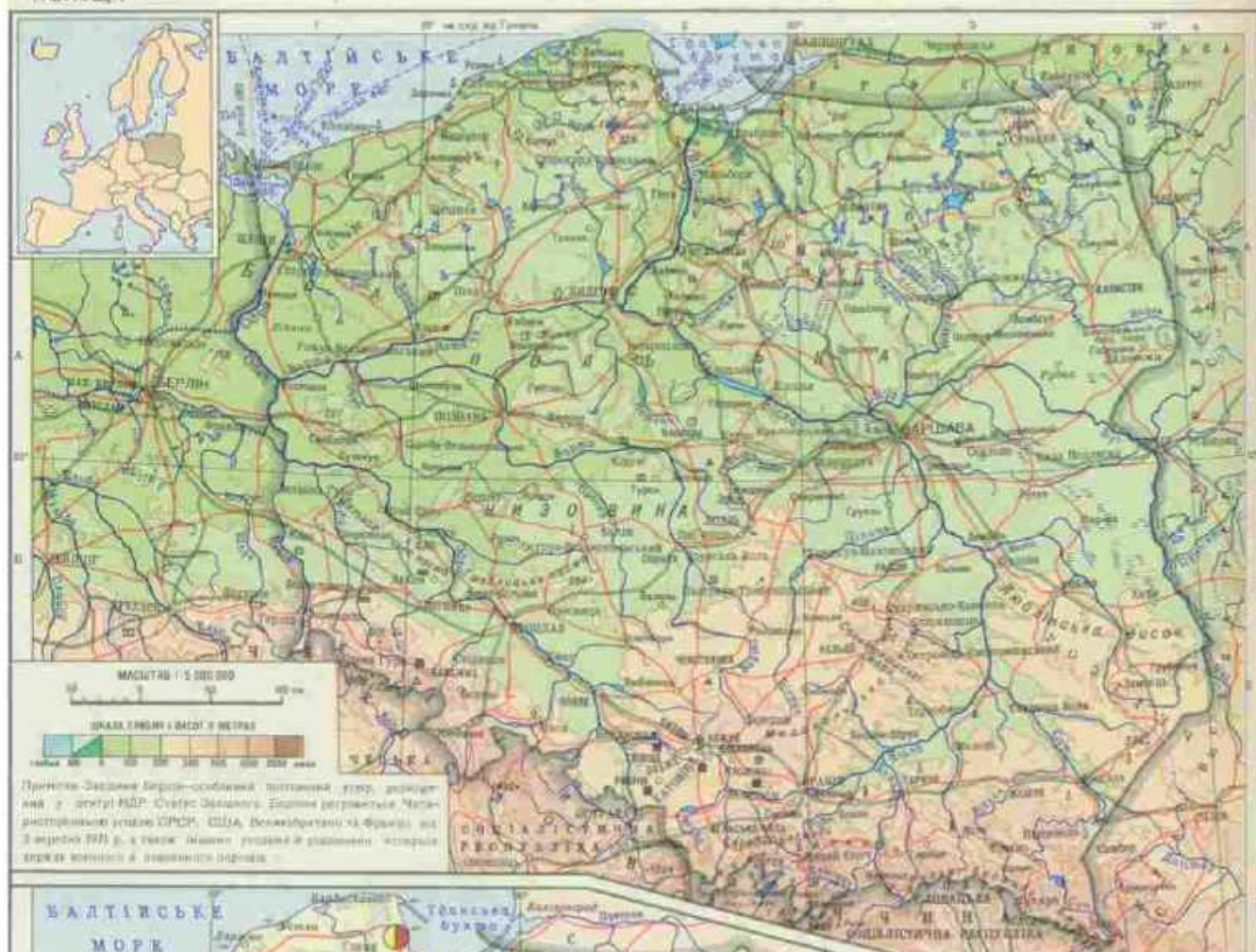
Вироби народних майстрів. Баран. Глина, зіплення. Опішня Зіньківського району. Рушник. Полтавська гладь. Решетилівка.

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

цюють на громад. засадах. При культур.-осв. закладах 12,6 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких бере участь 203,5 тис. аматорів, 65 колективам присвоєно звання народних або заслужених, серед них — засл. нар. ансамбль пісні і танцю УРСР «Лтава» та засл. нар. капела УРСР бандуристок Полтав. міського будинку культури, оркестр нар. інструментів у Новосанжарському, хорова капела в Миргородському, хор-ланка буряководів в Оржицькому районах, ансамбль бального танцю «Грация» обліжкогоспбуду,

цирк «Юність» у Кременчуці, нар. театри в Полтаві, Кременчуці, Миргороді, Гадячі, Котельві. На Полтавщині здавна поширені різні види декоративно-ужиткового мист.: худож. вишивка — в Полтаві, килимарство і худож. вишивка — в Решетилівці, худож. кераміка — в Олішні, Миргороді, Сенчі, вироби з дерева — в Зінківці. Відроджено промисли худож. обробки дерева в Кременчуці та худож. розпису на дереві в Мирго-

Один з корпусів Миргородського курорту.

роді. Нині нар. промисли об'єднано у великі худож.-виробничі колективи: об'єднання «Полтавчанка» з філіями в Олішні, Нових Санжарах, Великих Сорочинцях, Кременчуці і фабрика худож. виробів ім. Клари Цеткін у Решетилівці, працює Миргородський керамічний технікум імені М. В. Гоголя.

Серед позашкільних закладів області — 36 паладів і будинків піонерів, 27 станцій юних техніків і натуралістів, екскурсійно-туристська станція, 14 дит. спорт. шкіл, 37 баз відпочинку, 5 бюро подорожей і екскурсій. Працює обл. парт. вид-во «Полтава». Виходять дві обл. газети — «Зоря Полтавщини» і «Комсомолец Полтавщини», одна міська, дві міськрайонні і 23 районні газети. Обл. радіомовлення і телебачення. Трудящі П. о. підтримують дружні зв'язки з трудящими Великотириновського округу Болгарії, Слупського і Кошалінського воєводства ПНР.

П. о. багата на істор., архіт., етногр. пам'ятки. 2603 пам'ятки історії і культури взято до уваги під охорону. На Полтавщині чимало пам'яток місць, пов'язаних з життям і діяльністю революц., держ. і парт. діячів, відомих представників вітчизн. науки й культури (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Полтавської області», окремі статті про райони, райцентри та ін. населені пункти області).

Лит.: Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. К., 1967; Народне господарство Української РСР у 1980 році. Статистичний збірник. К., 1981. В. Я. Барабан, І. Ю. Горобець, П. М. Пустовит, **ПОЛТАВСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП(б)**. Перші марксистські гуртки на Полтавщині виникли в 90-х р. 19 ст. До одного з них (у Полтаві) входив О. Г. Шліхтер. У 1896 Н. К. Крупська за дорученням В. І. Леніна провела в Полтаві нараду представників квіт. і полтав. соціал-демократів з питань підготовки до Першого з'їзду

РСДРП та видання загальнопартійної нелегальної газети. У 1900 в Полтаві було створено першу на Україні групу сприяння «Искре» (Південна група). В її діяльності велику роль відігравали В. П. Ногін, агенти «Искры» І. І. Радченко, П. А. Красиков та ін. В 1901 в Полтаві й Кременчуці виникли с.-д. орг-ції. Під їхнім керівництвом на початку 20 ст. на Полтавщині посилювався страйковий рух, і сел. рух, яскравим виявом якого було Полтавсько-Харківське селянське повстання 1902. Після Другого з'їзду РСДРП (1903) в Полтаві к-ті розгорнулася гостра боротьба між більшовиками та меншовиками, але формально к-т не визначив свого ставлення до розколу в партії. Революція 1905—07 сприяла активізації роботи П. о. РСДРП. У 2-й пол. 1907 в Полтаві було проведено арешти, внаслідок чого в ній посилювався вплив меншовиків-ліквідаторів. Наприкінці 1908 більшовики розгорнули активну діяльність: об'єднали друкарню, випустили один номер нелегальної газети «Робочий листок». У 1912 в Полтаві було створено групу РСДРП. В роки 1-ї світової війни в орг-ції переважавим впливом користувалися більшовики, які проводили антивсесвітню агітацію серед трудящих.

Після Лютн. революції 1917 діяла Полтав. об'єднана орг-ція РСДРП, яка налічувала 300 чол. (у серпні — вересні 1917 до неї входили дві групи більшовиків — міська і на станції Полтава-Південна). 1.Х. 1917 більшовики Полтави вийшли з об'єднаної орг-ції і оформили свій к-т. У жовтні 1917 Полтав. к-т РСДРП(б) приступив до видання газ. «Молот». У листопаді 1917 за ініціативою к-ту проведено губ. конференцію РСДРП(б), яка обрала Тимчасове губ. бюро РСДРП(б). У грудні 1917 представники орг-ції, яка налічувала на той час бл. 600 чол., взяли активну участь у роботі Областного (крайового) з'їзду РСДРП(б) у Києві. 6 (19).І 1918 в Полтаві встановлено Рад. владу. Більшовицька орг-ція, що налічувала близько 1 тис. чол., очолила здійснення перших соціалістичних перетворень. Див. також Полтавська обласна партійна організація. Б. І. Корольов.

Полтавська область. Пам'ятник Солдатської Слави в Полтаві. Скульптор Е. Кунцевич, архітектори І. Мезенцев та ін. 1969.

Полтавська область. Діорама «Полтавська битва 27 червня 1709 р.». Фрагмент. Художники А. А. Горпенко, Н. Жамков, Г. І. Марченко. 1959. Музей історії Полтавської битви в Полтаві.

61. Садина і могила художника Г. Г. Масосдова.
62. Пам'ятник М. В. Гоголю.
63. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
64. Пам'ятник на могилі хірурга М. В. Скляфосовського.
65. Заповідна територія «Поле Полтавської битви» (Музей історії Полтавської битви, братська могила рос. воїнів, пам'ятник Петру І, обеліск на місці рос. редутів, пам'ятники: на місці командного пункту Петра І, швед. воїнам від росіян, швед. воїнам від шведів).
66. Монумент Колона Слави на честь перемоги рос. армії в Полтавській битві 1709.
67. Пам'ятник на місці відпочинку Петра І після Полтавської битви.
68. Пам'ятник захисникам Полтави та командувачу фортеці полковнику О. С. Келіну.
69. Пам'ятки архітектури: ансамбль будинків Круглої площі (19 ст.), собор Хресто-воздвиженського монастиря (1689—1709).
70. Полтавський краєзнавчий музей.
71. Полтавський художній музей.
72. Літ.-меморіальний музей Панаса Мирного, Пам'ятник Панасу Мирному. Могила письменника.
73. Літ.-меморіальний музей В. Г. Короленка. Могила письменника.
74. Обеліск на місці розправи царських військ над учасниками селянського повстання 1902.
75. В 1924 болгарськими комуністами за ініціативою Ц. Радойнова в Куликовому було організовано інтернат с.-г. комуні ім. Д. Благослава. Пам'ятник Д. Благославу і Ц. Радойнову.
76. Місце народження льотчика-космонавта СРСР генерал-лейтенанта авіації двічі Героя Рад. Союзу Г. Т. Березового.
77. Місце народження композитора М. В. Лисенка. Пам'ятник М. В. Лисенкові.
78. Місце Турбаївського повстання 1789—93.
79. Деяропарк (засн. 1893).
80. Пам'ятник О. М. Горькому.
81. Музей О. М. Горького.
82. Місце народження українського радянського письменника А. В. Головка.
83. Місце народження рос. вченого-математика М. В. Остроградського. Могила М. В. Остроградського.
84. Пам'ятник двічі Герою Рад. Соціалістичної Праці О. В. Коваленку.
85. Літ.-меморіальний музей угор. письменника Мате Залки.
86. Пам'ятник борцям за владу Рад.
87. Пам'ятник балтійським морякам, які 1919—20 захищали місто від білогвардійців.
88. Пагорб Бойової Слави.
89. Меморіал «Вічно живим» на місці, де в роки нім.-фашист. окупації був концтабір, в якому знищено близько 100 тис. радянських військовополонених і патріотів міста.
90. Пам'ятник морякам Дніпровської флотилії.
91. Істор.-краєзнавчий музей.
92. Музей А. С. Махарики.

ПОЛТАВСЬКА ПОРОДНА ГРУПА КУРЕЙ

Полтавська область. Пам'ятник Т. Г. Шевченку в Полтаві. Скульптор І. П. Каналерідзе. 1926.

ПОЛТАВСЬКА ПОРОДНА ГРУПА КУРЕЙ — кури м'ясо-яєчного типу. За забарвленням оперення поділяють на 3 групи: глинясті, зозулясті й чорні. Найбільше госп. значення мають глинясті кури. Вважають, що їх виведено схрещуванням місцевих курей із завезеними в Росію північними породами орпінгтон. У глинястих курей троє доподібний гребінь, шия коротка, товста, груди округлі, спина рівна, широка, довга. Оперення світло-або темно-жовте, кінці махового пір'я й хвоста чорні. Жива маса півнів 3—3,3 кг, курок 2,1—2,3 кг. Несучість 170—175 яєць на рік. Маса яєць 56—57 г. Розводять П. п. г. к. у Полтаві, Харкові та ін. областях України. Див. також *Птахівництво*.

ПОЛТАВСЬКЕ УКРАЇНСЬКЕ ДРАМАТИЧНЕ ТОВАРИСТВО. Засн. 1914. Серед основоположників — І. Неделю, М. Невеселій, В. Вікторов, Г. Ніженцева, О. Слюсаренко, В. Корнілич, О. Самійленко. Режисерами в різний час були — Д. Козачковський, М. Петліщенко, І. Котов, С. Киянов-Чарський, П. Клименко, Г. Нескуба. Мета т-ва — пропаганда серед робітників і селян класичної укр. драматургії (зокрема, творів І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Кропивницького, М. Старицького, Б. Грінченка, І. Карпенка-Карого). Після встановлення у Полтаві Радянської влади т-во брало активну участь у худож. обслуговуванні частин Червоної Армії, сільс. районів та у різних громад.-масових заходах. На поч. 1924 «П. у. д. т.» реорганізувалося й дістало назву Полтав. театр «Рух». Колектив гастролював на Довбасі, де показав вистави — «Гайдамаки» за Т. Шевченком (в інсценізації Л. Курбаса), «Тартюф» Ж. Б. Мольєра, «Цар Максиміліан» Ремізова, «Світлий бог» Айзмана. Восени 1924 театр припинив існування. Група акторів організувала театр «Жостень», який проіснував до 1925 й був розформований.

Лит.: Козачковський Д. І. Полтавське українське драматичне товариство. В кн.: Театральна культура. К., 1968. М. Г. Лабінський.

ПОЛТАВСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ ТЕАТР — рос.-укр. професіональний театр. Діав у спец. перебудованому під театр казенному будинку. В 1808—12 трупі утримував Й. Калиновський. У складі трупі були — А. Калиновська, М. Трусюльська, О. Струнова, О. Павлова, П. Медведєв, Д. Поляков, К. Манкутевич, Д. Минєєв. Трупі виступала в Кременчуку, Ромнах, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), 1812 переїхала до Харкова (з 1814 разом з Й. Калиновським її власником був І. Штейн). У 1817 трупі поділилася на дві частини, одну з яких було переведено до Полтави. Режисером трупі був П. Барсов, помічниками режисера — М. Щенкін і М. Горюхінський. До складу входили драм. актори Павлов, І. Угаров, П. Медведєв, Налютот, Климов, Г. Пряженковська, М. Сорокіна, Медведєва, Алексєєва, К. Налютотова, співачки Бистрова, Постинкова та ін., диригент Ф.

Данильченко. Директори театру — І. Котляревський та О. Імберг. В репертуарі: п'єси рос. драматургів — «Недоросток» Д. Фонвізіна, «Хвалько» і «Диваки» Я. Княжнина, «Великодушність, або Рекрутський набір» М. Львіна, «Богатонів на селі, або Сюріриз самому собі» М. Загоскіна, «Своя сім'я, або Заміжня наречена» О. Шаховського, О. Грибослова і М. Хмельницького, «Едіп в Афінах» В. Озерова; п'єси зарубіжних авторів (Ж. Б. Мольєра, Р. Б. Шерідана, Г. Д. Цюккє, А. Коцебу та ін.) у рос. перекладах, опери «Водовоз» Л. Керубіні, «Севільський цирюльник» Дж. Паїзіелло, «Сільські співачки» В. Фйораванті, «Чорногорський замок» Н. Далейраха та ін. Не маючи п'єс укр. мовою й на укр. тематику, П. в. т. включив до репертуару оперу «Лєста, дніпровська русалка» (укр. варіант комічної опери С. Кауера «Дунайська русалка»), оперу-водевілі «Удача під невдачі» П. Семенова (муз. Ю. Е. Леонгарда), для якої відбувається на Волині, окремі персонажі розмовляють укр. мовою. В опері-водевілі «Козак-віршовище» О. Шаховського та в комедії «Марфа і Угар, або Лакейська війна» О. Корсакова ролі Климовського та Угара виконував укр. мовою М. Щенкін. Для цього театру І. Котляревський написав свої укр. п'єси «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник» (1819). Вистави цих творів за участю М. Щенкіна в ролях Вибороного і Михайла Чупруна відкрили історію укр. профес. театру. Трупі щороку виступала у Харкові, Кременчуку, Ромнах, Чернігові та ін. містах. Наприкінці 1821 П. в. т. потрапив у скрутне матеріальне становище і припинив діяльність.

Р. Я. Пилипчук.
ПОЛТАВСЬКИЙ ЗАВОД ГАЗО-РОЗРЯДНИХ ЛАМП імені Комсомолу України — підприємство електротех. промисловості. Розташований у Полтаві. Буд-во почато 1961. Першу продукцію (люмінесцентні лампи і стартери) одержано 1963. З 1966 на підприємстві виготовляють дугові ртутні лампи високого тиску (ДРЛ). В 1976 вперше в СРСР освоєно випуск натрієвих ламп високого тиску (ДНАТ). До складу з-ду входять (1981) цехи — складальні (люмінесцентних ламп, ламп ДРЛ, ламп ДНАТ, стартерів), склоробний, металозаготівельний, енергетичний; дільниці — картонажна, товарів нар. споживання та ряд допоміжних дільниць. Продукція П. з. г. л. експортується більше як у 30 країн світу.

О. Я. Зубарєв.
ПОЛТАВСЬКИЙ ЗАВОД ШТУЧНИХ АЛМАЗІВ І АЛМАЗНОГО ІНСТРУМЕНТУ імені 50-річчя СРСР — підприємство інструментальної промисловості. Розташований у Полтаві. Буд-во почато 1964, введено в дію 1966. Продукція підприємства: круги з синтетичних алмазів певних типів і розмірів, волоки з природних і синтетичних алмазів, алмазні порошки, пасти, надтвердий матеріал гексаніт-Р та інструмент з нього, товари нар. споживання. На підприємстві впроваджено автом. преси для виготовлення контейнерів

та їхнього спорядження, автом. лінії по виготовленню алмазних кругів на органічних і металевих зв'язках, нову прогресивну технологію виготовлення алмазних кругів з розподільною термофікацією та технологію металізації алмазів тощо. З-д нагороджено орденом «Знак Пошани» (1976).

М. С. Пилипчук.
ПОЛТАВСЬКИЙ ІНЖЕНЕРНО-БУДІВЕЛЬНИЙ ІНСТИТУТ — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти

Полтавський інженерно-будівельний інститут.

УРСР. Засн. 1930 на базі ф-ту с.-г. буд-ва Полтавського с.-г. ін-ту. В ін-ті 6 ф-тів: промислового і цивільного буд-ва, с.-г. буд-ва, санітарно-технічний, архітектурний, загальнотехнічний та заочний. Є аспірантура, підготовче відділення і ф-т підвищення кваліфікації сільс. будівельників. Фонд б-ки налічує (1981) понад 370 тис. одиниць збірання. В ін-ті навчається (1981) близько 5 тис. студентів. За роки існування інститутом підготовлено понад 12 тис. спеціалістів. Інститут нагороджено (1980) Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

І. С. Доценко.
ПОЛТАВСЬКИЙ КООПЕРАТИВНИЙ ІНСТИТУТ — вищий навчальний заклад Центроспілки СРСР. Засн. 1974. Ін-т має ф-тис. екон., товарознавчий, заготівельний, інженерно-технологічний. Є заочне відділення. При ін-ті працює ф-т підвищення кваліфікації спеціалістів споживчої кооперації. У фонді бібліотеки — 280 тис. одиниць збірання (1981). У 1980/81 навчальному році в інституті налічувалося 5 тис. студентів.

М. М. Діаченко.
ПОЛТАВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ. Засн. 1891 Полтав. губернським земством за ініціативою рос. природознавця В. В. Докучаєва. З 1920 музей діяв у приміщенні кол. Полтав. земства (арх. О. І. Ширшов, художник і арх. В. Г. Кричевський). Під час нім.-фашист. окупації загарбники спалили цей будинок (загинули, зокрема, картини С. Васильків-

ПОЛТАВСЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПО- ДАРСЬКИЙ ІНСТИТУТ

Кури полтавської по-
родної групи (глиня-
сті).

ського). Після війни приміщення музею було відбудоване. Відділи музею: природи, історії деревоводу, періоду, історії радянського суспільства, Чорнухінський істор.-краєзнавчий музей, Диканський істор.-краєзнавчий музей, літ.-меморіальний музей М. Залки. Діє постійна виставка «Побут і народне мистецтво Полтавщини». В музеї зберігаються унікальні колекції зразків полтав. ґрунтів, зібраних експедицією В. В. Докучаєва, археол. колекції, збірки килимів, народного одягу, зокрема плахт, вишивок, старовинної зброї, опішніанської кераміки, різьблення на дереві, речові експонати і документи з історії рад. суспільства — всього понад 140 тис. експонатів (1981). Музей має 6 філіалів: літературно-меморіальні музеї Панааса Мирного, В. Г. Короленка, І. Котляревського у Полтаві, краєзнавчий музей у Лохвиці, краєзнавчий музей і літературно-меморіальний музей Д. Гурамішвілі в Миргороді.

Літ.: Полтавський краєзнавчий музей. Путівник. Х., 1978.

М. Д. Онупко.

ПОЛТАВСЬКИЙ МЕДИЧНИЙ СТОМАТОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ — вищий навчальний заклад М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1931 як Харків. мед. стомат. ін-т на базі стомат. ф-ту Харків. мед. ін-ту. Сучас. назва — з 1967 (після переведення ін-ту в Полтаву). Ін-т має лікувальний і стомат. ф-ти, 49 кафедр і курсів, на яких навчається (1981/82) 2600 студентів; є аспірантура, підготовче відділення. За час існування в ін-ті підготовлено 13 тис. лікарів-стоматологів, з 1977 — 900 лікарів-лікувальників. У 6-й ін-ту — понад 229 тис. томів. В ін-ті працювали В. П. Воробієв, Ю. М. Гофуні, В. Я. Данилевський та ін. Науковці ін-ту вивчають осн. стоматологічні захворювання, зокрема карієс, пародонтоз та ін., досліджують причини, частоту, клініку і діагностику післяродових інфекційних процесів у новонароджених, причини гострої і хронічної серцево-судинної недостатності, розробляють методи профілактики і лікування цих хвороб, способи боротьби з бактеріальною токсемією ряду хірургічних хвороб та ін.

П. М. Ковтунівський.
ПОЛТАВСЬКИЙ ОПЕРНИЙ ТЕАТР. Засн. у травні 1919 в Полтаві за ініціативою диригента О. Єрофєєва та співачки В. Старосинської. У складі театру були: диригент А. Німківський, хормейстери В. Вериківський, О. Свешников, режисери М. Петлішенко, С. Коробов, А. Кононович; у різний час працювали: І. Козловський (1919—23), І. Милославський, В. Александров, І. Авраменко, О. Зубов, Ф. Товрик-Гарло, В. Поліщук, І. Плещиков, Н. Бартош-Седенко, Л. Дзєрзова, М. Манська, Л. Левицька, О. Ротська та ін. В репертуарі колективу: «Наталка Полтавка» і «Утоплена» М. Лисенка, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Катерина» М. Аркаса, «Кармен» Ж. Бізе, «Фауст» Ш. Гуно, «Трубадур» Дж. Верді та ін. Припинив існування 1925.

І. М. Лисенко.

ПОЛТАВСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ імені В. Г. Короленка — вищий навч. заклад М-ва освіти Укр. РСР, один з найстаріших пед. вузів України. Засн. 1914 як учительський ін-т, 1919 перетворено на пед.; з 1921 — ін-т нар. освіти, з 1930 — ін-т соціального виховання, з 1933 — знову педагогічний. Протягом 1936—53 при ньому працював учительський ін-т. У 1946 присвоєно ім'я В. Г. Короленка. В складі ін-ту (1981) 6 ф-тів: філол., істор., фізико-матем., природничий, пед. (готує вчителів поч. класів), загально-технічних дисциплін і праці; заочне відділення. Працює 6-ка (понад 380 тис. одиниць зберігання). В 1981/82 навч. р. налічувалося 4090 студентів, зокрема 2705 на денному відділенні. За роки існування в вузі підготовлено понад 23 тис. спеціалістів. Серед випускників ін-ту — А. С. Макаренко (1917) і В. О. Сухомлинський (1938).

П. М. Денисовець, В. Є. Лобурець.
ПОЛТАВСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Лівобережній Україні з 2-й пол. 17—18 ст. Створений 1648. Після відокремлення 1661 *Зинківського полку* (приданий у кін. 1649) П. п. складався з 17 сотень. Полковним центром було м. Полтава. Першим полковником П. п. був М. Пушкар (1648—58). В 70-х рр. 17 ст. в зв'язку з масовим переселенням з Уманщини селян і козаків, які рятувалися від тур.-тат. нападників, П. п. поповнився 5 сотнями, що виникли на р. Орелі. Пізніше було створено ще дві сотні. За переписом 1684, в П. п. було 19 міст і містечок. Населення П. п. брало участь у нар.-визвольній війні 1648—54, повстанні 1657—58 проти І. Виговського, в антифеод. виступах 1687, 1689, 1691, в боротьбі проти швед. загарбників. Козаки П. п. в складі рос. армії брали участь в *Азовських походах 1695—96*, *Північній війні 1700—21*, росій.-тур. війнах 1735—39, 1768—74. У 1764 до створеної *Новоросійської губернії* відійшло 13 сотень П. п. з населенням 34 100 чол. чоловічої статі. В 1775 П. п. ліквідовано. Його територію приєднано до *Новоросійської губернії*. Літ.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. К., 1851; Максимович М. А. Собрание сочинений, т. I. К., 1876; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1939.

О. І. Пупра.
ПОЛТАВСЬКИЙ РАЙОН — у сх. частині Полтав. обл. УРСР. Утворений 1925. Площа 1,3 тис. км². Нас. 77,3 тис. чол. (1981). У районі — 157 населених пунктів, підпорядкованих 18 сілсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. Полтава. П. р. лежить у межах *Придніпровської низовини*. Корисні копалини: природний газ (Семенівське газоконденсатне родовище), пісок, глина. Річки — *Ворскла* з притоками *Коломак* і *Свинківка* (бас. Дніпра). ґрунти переважно чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, берест, клен) займають 18,7 тис. га. В межах району — *Вільхівщинський держ. заказник*.

Осн. пром. і культ. центр району — місто обл. підпорядкування Полтава. У районі найбільші пром. підприємства — біофабрика (с. Гожули), комбінат пром. підприємств (с. Терешки). Районний комбінат побутового обслуговування (с. Пушкарівка). В землеробстві переважає вирощування зернових та овочевих культур; тваринництво м'ясо-мол. напрямку. Площа с.-г. угідь 1980 становила 90 тис. га, у т. ч. орні землі — 74 тис. га, луки і пасовища — 13,6 тис. га. Гол. культури: овочеві (огірки, помідори, капуста, морква), зернові (озима пшениця, ячмін, кукурудза), цукр. буряки, соняшник. Садівництво. У районі — 13 колгоспів, 5 радгоспів, обл. с.-г. дослідна станція (с-ще Степне), навч. г-во Полтав. с.-г. ін-ту (с. Бриківка), дослідне г-во н.-д. ін-ту свинарства (с. Тахтаулове) тощо. Залізничні станції: Полтава, Супрунівка, Абазіва, Свинківка, Головаз, Мінівка. Автомоб. шляхів — 309 км, у т. ч. з твердим покриттям — 245 км. У районі — 52 заг.-осв. школи; 49 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень; санаторій «Лісові поляни» (с. Терешківка) та будинок відпочинку (с. Кротенки). 57 клубних закладів, 75 кіноустановок, 57 б-к, 2 істор. музеї (с. Ковалівка та с. Мачухи). У 1920 в Ковалівці було створено колонію для неповнолітніх правопорушників, керівником якої був А. С. Макаренко. У с. Мінівці П. р. народився укр. рад. вчений в галузі кібернетики В. П. Деркач, у Ковалівці — укр. поет В. С. Кулик, у с. Жуках — укр. і рос. рад. співак В. В. Курдюмовський та укр. нар. майстер-різьбяр на дереві Я. Р. Халабудний, у с. Рибцях — професіональний революціонер М. К. Муранов. У П. р. видається газ. «Ленінський шлях» (з 1940).

В. Г. Ус.

ПОЛТАВСЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ ІНСТИТУТ — вищий навч. заклад у системі М-ва сільс. господарства РСР.

Засн. 1920 у Полтаві на базі технікуму садівництва. В ін-ті (1981) є ф-ти: агрономічний, зооінженерний, економічний, механізації с. г., підвищення кваліфікації керівних кадрів і спеціалістів с. г., заочний, підготовчий ф-т для іноземних громадян. У навч.-дослідному г-ві «Ювілейний» (заг. площа землі 3161 га) вирощують елітне насіння для колгоспів об-

ПОЛТАВСЬКИЙ
ТЕАТР ЛЯЛЬОК

М. Ф. Полторацький.
Портрет роботи Д. Г.
Левицького. 1780. Дер-
жавний Російський му-
зей в Ленінграді.

ласті, є плем. тваринницькі ферми. В ін-ті — очна і заочна аспірантура; ін-т має право приймати до захисту кандидатські дисертації. Студентів та слухачів ф-ту підвищення кваліфікації кадрів 4197, у т. ч. 2201 на заочному відділенні. Фонд б-ки — 325 тис. книг. Видає наукові праці укр. і рос. мовами. У 1970 ін-т нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР, а 1971 — орденом Трудового Червоного Прапора.

ПОЛТАВСЬКИЙ ТЕАТР ЛЯЛЬОК. Засн. 1939. В репертуарі: «Холодне серце» Ю. Корінця, «Чарівний фургон» В. Орлова, «Біла троянда» Б. Юнгера, «Таємниця гробу „не“» Л. Новогрудського, «Р. В. Р.» за А. Гайдаром, «Василиса Прекрасна» С. Прокоф'євої, «Маленька фея» В. Рабадана, «Ботатофго» Л. Фельдека та ін. Гол. режисер театру — Ю. Шербань.

ПОЛТАВСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР імені М. В. Гоголя.

Засн. 1936 на базі переведеного до Полтави Харківського комсомольського музично-драматичного театру, утвореного з оперної студії. Мав назву Укр. театр муз. драми. У складі театру в перші роки діяльності були: драм. актори Є. Хуторна, Є. Золотаренко, В. Варецька, В. Зауральська, Є. Селіцка, М. Цуканов, А. І. Іванченко та ін.; солісти М. Ченчик, П. Колесник та ін.; худож. керівник В. Складенко. В передвоєнні роки в репертуарі театру п'єси Т. Шевченка, М. Старицького, М. Кропивницького, М. Гоголя, О. Островського, У. Шекспіра, Ж. Б. Мольєра, К. Гольдони, О. Корнійчука (у т. ч. «Правда», пост. К. Кошівського, в ролі В. І. Леніна — Є. Золотаренко), Ю. Мокрієва, О. Афінгоєнова, Л. Рахманова, В. Катаєва, В. Іванова (зокрема, «Бровейод 14-69») та ін. В 1938 у виставі «Наталка Полтавка» виступала М. Литвиненко-Вольгемут. Під час Великої Вітчизн. війни театр перебував у м. Зиряновську (тепер Сх. Казахстан). У 1944 повернувся до Полтави. Серед вистав 60—80-х рр.: «Наталка Полтавка» І. Котляревського та «Енеїда» за його однойменною поемою, «Дума про Брітанку» Ю. Яновського, «Дикий Ангел» О. Коломійця, «Сім'я» І. Попова, «Трибунал» А. Макайонка, «Комуніст» Є. Габриловича. В різні роки в театрі працювали: нар. артисти УРСР Г. Лазарев, Б. Прокопович, О. Сміян, В. Смоляк, С. Онисько та ін. В трупі (1982): нар. артисти УРСР Т. Кислякова, В. Кожевникова, В. Конопацький, В. Сумський, нар. художник УРСР В. Герасименко (з 1966 — гол. художник), засл. артисти УРСР В. Кашперський (режисер), Р. Алексєєнко, В. Волкова, О. Зазимко, В. Мірошніченко, Ю. Попов, І. Раух, В. Репенко, Л. Онисько, В. Єфремов.

О. Ю. Корсун.
ПОЛТАВСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ПЕРЕСУВНИЙ ТЕАТР САТИРИ «ЧЕРВОНІЙ ПЕРЕЦЬ». Засн. на початку 1929 в Полтаві. Художнім керівником був М. Неві-

домський. У програмі вистав — скетчі, театралізовані фейлетони, пісні, частівки, танцювальні номери, об'єднані під назвами «Вогонь по болячках», «Довбнею по голові», «Плутані діла божі» та ін. В репертуар включалися також пристосовані до профілю пересувного театру малих форм комедії рад. авторів — «Рожеве павутиння» Я. Мамонтова, «Постріл» О. Безименського, «Квадратура круга» В. Катаєва (монтаж п'єси Йшов під назвою «Любов у чотирьох»). Театр гастролював на Полтавщині, Харківщині, Сумщині. Припинив діяльність 1941.

М. Г. Лабінський.
ПОЛТАВСЬКИЙ ХУДОЖНІЙ МУЗЕЙ — зібрання творів укр., рос. та зарубіжного образотворчого й декоративно-ужиткового мистецтва. Засн. 1919 під назвою

картинна галерея (з 1940 — сучасна назва). Основою музейних фондів становили колекції М. Ярошенка і націоналізовані приватні зібрання Кочубеїв (Диканька), Галаганів (Сокиринці), Капністів (Обухівка), Репнівих (Яготин). У музеї є відділи: зх.-європ. мист. 16—19 ст. (твори Ж. Б. Греза, Ф. Гварді, Е. Делакруа), укр. та рос. мист. 17 — поч. 20 ст. (твори О. Орловського, П. Соколова, І. Рєпіна, Г. та І. Мясоедових, В. Полєнова, І. Левітана, М. Ярошенка, С. Васильківського, О. Сластіона) та рад. мист. (твори І. Грабаря, О. Герасимова, Г. Цисса, С. Розенбаума, М. Бурачка, Ф. Кричевського, М. Глуценка, К. Білокур, Т. Яблонської та ін.). В музеї є колекція українського декоративно-ужиткового мистецтва. Будинок музею споруджено 1912 (арх. П. Альошин).

К. Г. Скалицький.
ПОЛТАВСЬКО-ХАРКІВСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1902 — масові антипоміщицькі збройні виступи селян Полтав. і Харків. губерній. Причиною сел. виступів були масове безземелля, обтяжливі викупні платежі (див. *Викривна операція*), численні податки, жорстока поміщицько-куркульська

експлуатація. Тяжке екон. становище значно погіршив неврожай 1901. Значний вплив на сел. рух мала революц. пропаганда місц. с.-д. орг-цій. Безпосереднім приводом до виступів була відмова царських урядовців і поміщиків відпустити селянам посівний матеріал для засіву ділянок. Початком руху став напад 12 (25). III 1902 селян на економію поміщика в Карлівці Костянтинівградського пов. Полтав. губ. Невдовзі сел. виступи охопили ряд сіл Костянтинівградського пов. У кін. березня — на поч. квітня рух поширився на Валківський і Богодухівський повіти Харків. губ. В П.-Х. с. п. взяло участь 19 волостей з населенням понад 160 тис. чол. Було розгромлено 105 економій і садиб, у т. ч. в Полтав. губ. — 79, в Харківській — 26. Царський уряд кинув проти повсталих селян 9 батальйонів піхоти і 10 кочажих сотень. Після збройних сутичок селян з каральними загонами повстання було жорстоко придушено. До суду було віддано 960 чол. 836 учасників заворушень засуджено до різних строків тюремного ув'язнення. За указом Миколи II селян примусили заплатити поміщикам контрибуцію в розмірі 800 тис. крб. За визначенням В. І. Леніна, це «було повстання темної, несвідомої маси, повстання без певних, ясних політичних вимог, тобто без вимоги зміни державні порядки. Селянське повстання було придушене, бо воно було не підготовлене. Селянське повстання було придушене, бо в сільських пролетарів не було ще союзу з міськими пролетарями» (Повне зібр. тв., т. 7, с. 188). Незважаючи на поразку, П.-Х. с. п. відіграло значну роль у розвитку сел. руху в Росії і на Україні. Рос. організація «Искры», Петербургський, Одеський, Київський, Полтавський та ін. к-ти РСДРП видали листівки, в яких засуджували жорстоку розправу з учасниками П.-Х. с. п. Оцінюючи істор. значення тих подій, В. І. Ленін у праці «До сільської бідноти» підкреслював необхідність керівної ролі робітн. класу в боротьбі селянства проти поміщиків і царизму. П.-Х. с. п. було подією загальнорос. значення.

Літ.: Ленін В. І. До сільської бідноти. Повне зібрання творів, т. 7; Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. Сборник документов. Х., 1961; Лещенко М. Н. Классовая борьба в украинском селе на початку XX століття. К., 1968.

М. Н. Лещенко.
ПОЛТВА, Пельтів — річка у Львів. обл. УРСР, ліва прит. Бугу. Бере початок на Подільській височині. Довж. 60 км, площа бас. 1440 км². Живлення дощове і снігове. У П. надходять води очисних споруд м. Львова, які використовують для зрошування (Полтавська зрошувальна система). На П. — м. Львів.

ПОЛТОРАЦЬК — колишня (1919—27) назва м. Аугхабада.

ПОЛТОРАЦЬКИЙ Марко Федорович [17 (28). IV 1729, м. Сосниця, тепер смт Сосницького р-ну Черніг. обл. — 13 (24). IV 1795, Пе-

Полуниця. Верхня частина рослини і плід.

Полтавський український музично-драматичний театр імені М. В. Гоголя

тербург] — рос. співак (баритон), хорний диригент і музичний діяч. За походженням українець. Навчався в лат. школі в Чернігові та Київ. бурсі. В 1746 О. Розумовський привіз П. до Петербурга. В 1746—62 — співак і регент (з 1753) придворного хору, з 1763 і до кінця життя — директор Придворної співацької капели, одночасно 1750—70 — соліст італ. опери. Учнями П. були М. Березовський, Д. Бортнянський, К. Давидов.

Лит.: Русский биографический словарь, т. 14. СПб., 1905; Керн А. П. Воспоминания. Дневники. Переписка. М., 1974.

ПОЛТОРАЦЬКИЙ Олексій Іванович [18.XI (1.XII) 1905, Чернігів — 15.III 1977, Київ] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1941. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1926). Друкуватися почав 1926. В 1948—52 — гол. редактор журн. «Україна», 1952—58 — редактор журн. «Вітчизна», 1958—71 — журн. «Всесвіт». Виступав як літ. критик і публіцист. П. належать роман і серія повістей про М. Гоголя («Гоголь у Петербурзі», 1941; «Дитинство Гоголя», 1954; «Юність Гоголя», 1957; «Мандри Гоголя», 1972; «Останні роки», 1976); роман про Велику Вітчизн. війну «Люди йдуть у вогонь» (1965). Нагороджений двома орденами «Знак Пошани», медалями. Срібна медаль Всесвітньої Ради Миру. П. О. Сердюк.

ПОЛУБОТОК Павло Леонтійович [бл. 1660 — 18 (29).XII 1723, Петербург] — черніг. полковник (1706—22), наказний гетьман Лівобережної України (1722—23). Власник великих зем. маєстостей у Черніг., Лубен. та ін. полках. Під час зради І. Мазепи 1708 П. залишився вірним рос. урядові. Ставши наказним гетьманом, П. очолив старшинську верхівку, яка домагалася відновлення гетьманства та ліквідації Малоросійської колегії. Викликавши до Петербурга, П. був ув'язнений у Петропавлівській фортеці, де й помер. Укр. бурж.-націоналістичні фальсифікатори намагалися зобразити П. захисником нар. інтересів. Насправді, виступаючи проти обмеження царизмом політ. автономії Лівобережної України, П. прагнув зміцнити привілейоване політ. становище укр. старшини і забезпечити за нею монополію на право гнобити нар. маси України.

ПОЛУБОЯРОВ Павло Павлович [н. 3 (16).VI 1901, Тула] — рад. військ. діяч, маршал бронетанкових військ (1962), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1920. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. В 1938 закінчив Військ. академію моторизації і механізації РСЧА. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як нач. автобронетанкового управління, заст. команд. фронтом по танкових військах і командир 4-го гвард. танк. корпусу брав участь у боях на Пн.-Зх., Калінін., Ворон., Пд.-Зх. і 1-му Укр. фронтах. Після війни П. — на відповідальній роботі в Рад. Армії. В 1954—69 — нач. бронетанкових військ Рад. Армії. З 1969 — генеральний

інспектор М-ва оборони СРСР. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПОЛУДА — 1) Шар олова, що його наносять на поверхню металевих виробів під час лудіння. Олово для такого покриття має містити мінім. кількість домішок, шкідливих для здоров'я людини. П. наносять на бляшану тару для консервів (товщина шару 1,5—2,5 мкм), на столові прибори, кухонний посуд (10—25 мкм), спец. деталі радіоапаратури (10—15 мкм). Полудно захищають кабелі від дії сірки, герметизують різьбові з'єднання тощо. Її застосовують і з декоративною метою. 2) Те саме, що й бльдо.

ПОЛУДЕННИЙ Микола Михайлович (н. 10.IV 1938, Дніпропетровськ) — укр. рад. співак (баритон), нар. арт. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1978. У 1961 закінчив Київ. консерваторію (клас О. Гродзінського). В 1966—74 — соліст Куйбишевського, з 1974 — Дніпроп. театрів опери та балету. Партії (бл. 30): Євгеній Онегін, Демон (однодійної опери Чайковського і Рубінштейна), Ріголетто, Дон Жуан (однодійної опери Верді, В. А. Моцарта), Фігаро («Севільський цирюльник» Россіні), Володимир Ульянов, Олег Кошовий («Брати Ульянови», «Молода гвардія» Мейтуса), Бабушкін («Дніпрові пороги» Колотуба).

ПОЛУДНЬВА ЛІНІЯ лінія перерізу площини меридіана небесного з площинною математичного горизонту. П. л. проходить через точки Півночі і Півдня.

ПОЛУЄКТОВ Микола Сергійович [н. 13 (26).X 1910, Одеса] — укр. рад. хімік-аналітик, акад. АН УРСР (з 1972). Закінчив Медико-аналіт. ін-т в Одесі (1931). У 1932—41 й 1945—58 працював в Ін-ті рідкісних металів, 1958—77 — зав. відділом Одес. лабораторії Ін-ту загальної та неорганічної хімії АН УРСР, з 1977 — зав. відділом Фіз.-хім. ін-ту АН УРСР. Учасник Великої Вітчизн. війни. Осн. наук. напрям — розробка фіз.-хім. методів визначення рідкісних елементів; полумієно-фотометричний та атомно-абсорбційний методи аналізу; спектрофотометричні й люмінесцентні методи визначення рідкісноземельних та ін. елементів; органічні реактиви у фотометричних методах; застосування люмінесцентних кристалів-фосфорів в аналізі; хімія та спектроскопія комплексних сполук рідкісноземельних елементів. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

ПОЛУЗІР'Я — річка у Полтав. обл. УРСР, права прит. Ворскли (бас. Дніпра). Довж. 70 км, площа бас. 731 км². Замерзає у грудні, скресає у березні.

ПОЛУМЕНЕВА ПІЧ — промислова піч, де тепло передається виробам або матеріалам випромінюванням і конвекцією від газоподібних продуктів згоряння палива та випромінюванням від розжареної кладки. Тверде паливо згоряє в топках печі, рідке і газоподібне — в топках або в П. робочому про-

сторі. До П. п. належать деякі нагрівальні печі, плавильні печі та термічні печі.

ПОЛУНИЦІ, суніці зелені (Fragaria viridis, синонім F. collina) — багаторічні трав'янисті рослини роду суніці (родина розових). Листки трійчасті, світло-зелені, опушені. Квітки білі. Плід — ягодоподібний (звичайно наз. ягодою), соковитий, з численними плодиками на поверхні. Плоди П. споживають свіжими і переробляють на варення. В дикому стані П. зустрічається майже по всій Європі; в СРСР — в Європ. частині, на Кавказі, в Сибіру, Серед. Азії. Росте в степах, по чагарниках, на узліссях майже по всій Україні, найбільше в Степу і Лісостепу. В побуті полуницями часто наз. суніці мускусні (F. moschata), а також великоплідні садові суніці.

ПОЛУПАНОВ Андрій Васильович [2 (14).IX 1888, Ясинівський рудник, тепер смт Ясинівка Донец. обл. — 5.XII 1956, м. Євпаторія, Крим. обл.] — учасник боротьби за алауд Рад на Україні. Член КПРС з 1912. Н. в сім'ї шахтаря. Був на військ. службі в Чорноморському флоті. За революц. пропаганду серед матросів засуджений до ув'язнення. Під час Лютийої революції 1917 — голова матроского к-ту міноносця «Фідоніс». В грудні 1917 очолив загін матросів-чорноморців, який брав участь у боях проти Центральної ради, зокрема у визволенні Києва в січні 1918. В 1918—20 — командир бронепоезда «Свобода або смерть», очолював Дніпровську військову флотилію, групу бронепоездів у складі 13-ї армії, командував бронечастинами 6-ї армії в боях проти нім. окупантів, петлюрівців, денікінців, прагелівців. З 1920 — на керівній парт. і госп. роботі. З 1953 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Червоного Прапора, ін. нагородами.

ПОЛФЬОРОВ Яків Якович [1 (13).IV 1891, станиця Ільїнська, тепер Краснодар. краю — 30.IX 1966, Харків] — укр. і рос. рад. музикознавець і диригент. У 1911 закінчив Петерб. консерваторію, навчався в Одес. консерваторії (клас композиції). Працював диригентом у театрах Петербурга та ін. міст. У 1918—21 — викладач Одес. консерваторії, 1921—24 — директор муз. технікуму в Петрограді, 1922—23 — відповідальний редактор журн. «Еженедельник Петроградских государственных академических театров». З 1924 жив у Харкові, був ректором Муз. драм. інституту (1924—25), худож. керівником Укр. радіомовлення (1927—29), зав. муз. відділом Харків. держ. б-ки ім. В. Г. Короленка. Музикознавіч праці: «Звукові і музичні елементи в творах українських прозаїків» (1929), «Органіка» (1930), бібліографічний довідник «Російська музика 19 та 20 століть» (1935) та ін.

І. М. Лисенко.
ПОЛЮДДА, «ходіння по людях» — збирання даних з підлеглого населення в Київській Русі, що його проводив кожної осені чи взимку великий київський князь або його намісник. Збирали хутро, мед, зерно, гроші тощо. Розмір

П. П. Полубояров.

М. М. Полуденний.

М. С. Полукетов.

данини точно не було визначено. Виїжджаючи на П., князі та їхні слуги грабували населення і чинили над ним насильства. Після *древлянського повстання* 945 княгиня *Ольга* визначила обсяг данини і місця для її збирання. У Феод. Литві та на загарбаних нею укр. землях у 14—16 ст. П. називали т. з. подарунок, а фактично — окрему данину, яку стягували з селян і населення міст на користь князівських старост і намісників.

ПОЛЮС (лат. *polus*, з грец. *λόλος*, букв. — вісь) — в широкому розумінні слова: 1) межа, границя, крайня точка чогось; 2) щось діаметрально протилежне іншому. Про значення терміна «полюс» у математиці див. у ст. *Координати*, *Особливі точки*, *Полярні точки* відносно лінії 2-го порядку; у географії, геофізиці, астрономії та ін. науках — у ст. *Полюси географічні*, *Полюси геомагнітні*, *Полюси світу*, *Полюси холоду*. **ПОЛЮСИ ГЕОГРАФІЧНІ** — точки перетину осі обертання Землі з її поверхнею. На П. г. сходяться всі меридіани. Розрізняють *Північний полюс* і *Південний полюс*. **ПОЛЮСИ ГЕОМАГНІТНІ** — точки перетину земної поверхні магнітної віссю Землі. Можна припустити, що Земля являє собою однорідно намагнічену кулю (сферу), магн. вісь якої утворює з віссю обертання Землі кут бл. 11,5°. З часом цей кут і положення П. г. змінюються. Їх визначають за допомогою обчислень на середину року, кратного п'яти. Координати П. г. на 1970 такі: широта для Пн. півкулі 78° 31' пн. ш., довгота — 70° 01' зх. д.; для Пд. півкулі — відповідно 78° 31' пд. ш. і 109° 59' сх. д. Див. також *Земний магнетизм*.

ПОЛЮСИ СВІТУ — точки перетину осі світу з небесною сферою. Не беручи участі в добовому русі небесної сфери, П. с. внаслідок *прецесії* повільно переміщуються відносно зір по колах радіусом бл. 23,5° з центром у полюсі *екліптики*, здійснюючи повний оберт за 26 тис. років. Тепер Північний П. с. міститься поблизу зорі α Малої Ведмедиці, яку через це наз. *Полярною зорею*; через 5500 років він наблизиться до зорі α Цефея.

ПОЛЮСИ ХОЛОДУ — райони земної кулі з найнижчою абсолютною температурою повітря. У Пн. півкулі П. х. міститься в Сх. Сибіру (район Верхоянська — Оймякона) з абс. мінімумами т-ри —68° і —71°. У Пд. півкулі П. х. — у Сх. Антарктиді, на вис. бл. 3500 м, де на станції «Восток» абс. мінімум т-ри дорівнював —88,3°.

ПОЛЮТА Георгій Антонович [1820, Гродно — 15 (27).IV 1897, Харків] — укр. вчений в галузі ветеринарії; один з перших вітчизн. вет. фармакологів-експериментаторів. У 1839 закінчив фарм. відділення Віленської медико-хірургічної академії, 1844 — вет. школу при Харків. ун-ті, а 1849 — мед. ф-т Харків. ун-ту. В 1851—81 — викладач фармакології спочатку в Харків. вет. училищі, згодом в Харків. вет. ін-ті. З 1859 — професор. Брав участь у боротьбі з чумою худоби і холерою людей. Один з організаторів вет. освіти

в Росії. Праці з питань ветеринарії, ботаніки, зоології, медицини. Був членом Харків., Варшавського, Віленського, Вятського мед. товариств і Паризького ботанічного т-ва. Автор підручника «Ветеринарна фармакологія з загальною терапією і рецептурою» (1878) та ін.

С. В. Баженов.

ПОЛЮЦІЯ (від лат. *pollutio* — забруднення) — мимовільне виверження (еякуляція) *сперми* у чоловіків, переважно під час сну при еротичних *сновидіннях*. Найчастіше спостерігається у юнаків 14—15 років і свідчать про початок *статевого дозрівання*. Вік настання перших П. і їхня частота залежать від індивідуальних природжених особливостей (конституції, темпераменту тощо), заг. стану здоров'я, способу життя й спрямованості інтересів. У дорослого чоловіка, який має регулярні статеві зносини, виникають при тривалому статевому стриманні. Крім того, П. бувають при захворюваннях центр. нервової системи, *передміхурової залози* тощо.

ПОЛЯ ПОХОВАНЬ, поля поховальних урн — стародавні могили без будь-яких наземних ознак (курганів тощо), в яких поховано померлих або їхній спалений прах (іноді в глиняних урнах). П. п. поширені на Пд. Зх. Східної Європи і на тер. Зх. Європи з часів *бронзового віку* до раннього середньовіччя і властиві різним етнічним спільностям (слов'янським, кельтським, германським та ін.). Вважають, що найдавнішими П. п. були могилиники *лужицької культури* (14 або 13 ст. до н. е. — 4 або 3 ст. до н. е.). Могилиники багатьох пізніших археол. культур, поширених на тер. Сх. Європи, зокрема *висоцької культури*, *тигурської культури*, *линицької культури* та ін., також належать до П. п. Але термін «поля поховань» (поступово він виходить з ужитку) свого часу в російській, а пізніше в рад. археол. л-рі було запроваджено гол. чин. щодо *зарубинецької культури* і *черняхівської культури*, що їх виділив 1899 В. В. Хвойко в Серед. Придніпров'ї. П. п. зарубинецької і черняхівської культур — це великі довготрасні могилиники землеробського населення, що налічують сотні й навіть тисячі (черняхівська культура) поховань. Лит.: Хвойко В. В. Поля погребений в среднем Приднепровье. «Записки Русского археологического общества», 1901, т. 12, в. 1—2; Спицын А. А. Поля погребальных урн. «Советская археология», 1948, т. 10; Смішко М. Доба полів поховань в західних областях УРСР. «Археологія», 1948, т. 2.

Є. В. Махно.

ПОЛЯ ТЕОРІЯ — математична теорія, яка вивчає властивості скалярних, векторних і тензорних полів, тобто областей простору (або площини), кожній точці яких поставлені у відповідність число (*скаляр*; напр., т-ра, тиск, густина), вектор (напр., напруженість електр. чи магн. поля), *тензор* (напр., мех. напруження в твердому тілі). Осн. апаратом П. т. є векторний аналіз (див. *Векторне числення*) і *тензорний аналіз*. Поля, які не змінюються з часом,

наз. *стаціонарними*. Скалярне стаціонарне поле задають однією числовою функцією координат (x, y, z) точки простору: $\varphi = \varphi(x, y, z)$. Напрям найшвидшого зростання скалярного поля визначається *градієнтом*. Векторне поле описують векторною функцією $\vec{A}(x, y, z) = A_x \vec{i} + A_y \vec{j} + A_z \vec{k}$, де A_x, A_y, A_z — проєкції вектора $\vec{A}$ на координатні осі,

$\vec{i}, \vec{j}, \vec{k}$ — одиничні вектори, направлені по координатних осях. Стаціонарне векторне поле можна зобразити за допомогою ліній, дотичні до яких у кожній точці мають напрям вектора поля в даній точці (напр., *силові лінії* електр. або магн. поля). Зміну векторного поля в околі деякої точки $M(x, y, z)$ описують скаляром $\text{div } \vec{A}$, який наз. *дивергенцією* (розходженням), та вектором $\text{rot } \vec{A}$, який наз. *ротором* (вихором, див. *Вихор векторного поля*). Дивергенція характеризує зміну інтенсивності (густини) поля, а ротор є векторною характеристикою «обертальної складової» поля (його «скручування»). Якщо поле з векторною

функцією $\vec{A}$ є полем швидкостей частинок в усталеному потоці нестисливої рідини, то $\text{div } \vec{A}$ в точці M означає інтенсивність джерела ($\text{div } \vec{A} > 0$) чи стоку ($\text{div } \vec{A} < 0$) у цій точці або відсутність їх ($\text{div } \vec{A} = 0$). Поле, в усіх точках якого дивергенція дорівнює нулю, наз. *солоноідальним*, або *трубчастим*. Якщо $\vec{A}$ характеризує швидкість руху рідини, що заповнює деякий простір, то в точках простору, де $\text{rot } \vec{A} \neq 0$, відбувається обертальний рух частинок рідини. Поле, в усіх точках якого ротор дорівнює нулю, наз. *потенціальним*. Важливі характеристиками векторних полів є потік поля через поверхню, який визначається інтегралом по поверхні від скалярного добутку вектора поля на одиничний вектор нормалі до поверхні, та циркуляція поля по замкнутому контуру — інтеграл по контуру від скалярного добутку вектора поля на одиничний вектор дотичної до контура. Зв'язок потоку з дивергенцією описується *Остроградського формулою*, а циркуляції з ротором — *Стокса формулою*. Скалярні, векторні й тензорні поля, якими описують фіз. явища, задовольняють, як правило, певним диференціальним рівнянням, що виражають математично відповідні закони природи. Див. *Поля фізичні*.

Лит. див. до ст. *Векторне числення*, *Тензорний аналіз*.

ПОЛЯ ФІЗИЧНІ — особлива форма *матерії*, посередник взаємодії між частинками речовини або віддаленими один від одного макроскопічними тілами. Поняття про П. ф. запровадили в 30—60-х рр. 19 ст. М. *Фарадей* і Дж. К. *Максвелл* для опису механізму дії електр. і магн. сил. П. ф. створюються самими частинками і

тідами в просторі, що їх оточує. Прикладами П. ф. є електромагнітне поле, гравітаційне поле (поле тяжіння), поле ядерних сил. Кожному типу взаємодії в природі відповідає певне П. ф. Фіз. поля не лише здійснюють взаємодію між частинками; можуть існувати й вільні поля, які не залежать від частинок, що їх створили. Так, зміни в часі електромагн. і гравітаційне поля поширюються в просторі відповідно у вигляді електромагнітних хвиль та гравітаційних хвиль. За відносності теорією, швидкість поширення взаємодії між частинками і швидкість поширення хвиль П. ф. не можуть перевищувати швидкості світла у вакуумі. Як і будь-який матеріальний об'єкт, П. ф. характеризуються енергією, імпульсом, моментом кількості руху та ін. фіз. величинами. Кожне П. ф. є системою з нескінченною кількістю ступенів вільності. Опис П. ф. у класичній теорії поля здійснюється за допомогою однієї або кількох функцій координат (x, y, z) і часу (t) , які задають значення осн. фіз. величин у просторі; такі функції наз. польовими. Напр., електромагн. поле можна повністю описати за допомогою скалярного потенціалу $\varphi(x, y, z, t)$ і вектор-потенціалу

$\vec{A}(x, y, z, t)$, які утворюють єдиний чотиривимірний вектор у просторі-часі. Осн. фіз. характеристики електромагн. поля — електр. і магн. напруженості поля — виражають через похідні від цих потенціалів. При заданих початкових значеннях польових функцій динаміка П. ф., тобто еволюція їх у просторі й часі, описується т. з. польовими рівняннями, які являють собою диференціальні рівняння з частинними похідними, що містять похідні по часу і координатах від польових функцій. Прикладами польових рівнянь є Максвелла рівняння для електромагн. поля і Ейнштейна рівняння — для гравітаційного. Вимоги теорії відносності накладають важливе обмеження на форму польових рівнянь: вони повинні бути інваріантними (точніше, коваріантними; див. *Інваріантність*) відносно Лоренца перетворень. У рівняння руху одного П. ф. можуть входити польові функції, що описують інші П. ф., а також зміни, які описують фіз. стани зосереджених об'єктів-частинок. Це є матем. відображенням факту взаємодії між різними П. ф., а також між полями і частинками. В класичній теорії поля протиставляються неперервні і дискретні об'єкти — поля і частинки. Подальший розвиток фізики показав, що і в неперервних, і в дискретних фіз. об'єктах реально проявляються як корпускулярні, так і хвильові властивості (див. *Броїля хвилі*, *Дифракція*). Поширення осн. принципів квантової механіки на системи з нескінченною кількістю ступенів вільності привело до створення квантової теорії поля, в якій елементарні частинки розглядають як квантові збудження (кванти) відповідних П. ф. Часто поняття «фізичне поле» застосо-

вують до сукупності розподілених фіз. величин, напр. векторне поле швидкостей $\vec{v}(x)$ та скалярні поля тисків $p(x)$ і т-р $T(x)$ у потоці рідини чи газу, тензорне поле напружень механічних $u_{ij}(x)$ у деформованому твердому тілі. Див. також *Поля теорія*.

Лит.: Ахмісєв О. І. Еволюція фізичної картини світу. К., 1973; Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Теоретическая физика, т. 2. М., 1973; див. також літ. до ст. *Квантова теорія поля*.
Д. В. Волков, П. І. Фомін.
ПОЛЯГАННЯ РОСЛІН — втрача стеблами або всією трав'янистою рослиною нормального прямоїстої положення. П. р. найчастіше буває в посівах високорослого жита, пшениці, іноді вівса, ячменю, льону. Розрізняють П. р. стеблову (перегин соломин) і прикореневу (падіння рослини без перегину стебла). Причиною стеблового П. р. є буйний розвиток вегетативної маси і пов'язане з цим недостатнє освітлення рослин; грибні захворювання рослин; наявність витків бур'янів у посівах. Прикореневе П. р. пов'язане з недостатнім розвитком кореневої системи, втратою рослинами опору в перезволоженому ґрунті (надмірні поливи тощо). П. р. сприяють вітри, град, зливи. П. р. призводить до значних (30—50%) втрат урожаю. Щоб запобігти П. р., не допускають загущення посівів, надмірного азотного живлення рослин, перезволоження ґрунту; підживлюють рослини фосфорно-калійними і марганцевими добривами; обприскують посіви хлорохлоридом; запроваджують стійкі щодо полягання сорти.

С. І. Лебедев.
ПОЛЯКИ — нація, основне населення Польської Народної Республіки. Живуть також у країнах Америки (США, Канада, Бразилія, Аргентина), Європи (Франція, Великобританія, ФРН, Бельгія, Чехословаччина та ін.), а також в СРСР. Заг. чисельність П. — 39,1 млн. чол. (1978); в СРСР за переписом 1979 — 1,15 млн. чол. (в УРСР — 258 тис. чол., живуть гол. чин. у Житомирській, Хмельницькій, Вінницькій, Волинській, Львівській і Тернопільській областях). Мова — польська (див. *Польська мова*). Переважна більшість віруючих П. — католики. Деякі дослідники ранній етногенез П. пов'язують з племенами *лужицької культури* і *поморської культури*. Складання польс. народності відбувалося в період формування Польс. д-ви (10—11 ст.). Її етнічну основу становили поляни, слезяни, вісляни, мазовшани, поморяни та ін. племена. В рамках багатонац. д-ви — Речі Посполитої — відбувався процес над. консолідації П., який ускладнився її поділами 1772, 1793, 1795, а також у роки воєн *Наполеона I* і після них. Після 2-ї світової війни польс. народ став на шлях будівництва соціалізму. Значна частина П. працює в пром-сті та на транспорті. Осн. заняття П. — землеробство, тваринництво, рибальство. П. — нація з визначними культур. і революц. традиціями. П. мають багатий фольклор, нар. танці, розвинуте

образотворче мистецтво. Про історію, господарство і культуру П. див. *Польща*.

Лит.: Народы зарубежной Европы, т. 1. М., 1964.

ПОЛЯКОВ Іван Євгійович [н. 12 (25).XI 1914, Гомель] — рад. державний і парт. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1940. Н. в сім'ї робітника. Закінчив ВПШ при ЦК ВКП(б) (1949). З 1933 — робітник у Гомелі. З 1939 — на комсомольській роботі. В 1942—43 — секретар підпільного Гомельського обкому комсомолу та комісар 1-ї Гомельської партизан. бригади. В 1943—46 — перший секретар Гомельського, Мінського обкомів комсомолу. В 1949—53 — другий секретар, перший секретар Вітебського міського обкому партії. В 1956—57 — голова Гомельського облвиконкому. В 1957—64 — перший секретар Гомельського обкому (1963—64 — Гомельського сільського обкому), 1964—77 — Мінського обкому партії. З 1977 — голова Президії Верховної Ради БРСР, заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. В 1961—66 — кандидат у члени ЦК КПРС. З 1966 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 5—10-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

ПОЛЯКОВ Ілля Михайлович [3 (16).IX 1905, Харків — 4.XI 1976, Київ] — укр. рад. біолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1965). Член КПРС з 1941. Закінчив Харків. ін-т нар. освіти (1926). В 1932—41 та 1944—48 — зав. кафедрою Харків. ун-ту. В 1941—44 — проф. Томського ун-ту. В 1947—56 — співробітник Ін-ту генетики і селекції АН УРСР. В 1956—68 — заст. директора, а з 1968 — директор Укр. н.-д. ін-ту рослинництва, селекції і генетики. Наук. праці в галузі експериментальної ботаніки, теоретичних проблем біології, дарвінізму та історії біології. Виявив ряд закономірностей *запліднення* квіткових рослин, досліджував цитологічні та фізіологічні причини вибірковості та т. з. множинного ефекту запліднення. Обгрунтував уявлення про три фази запліднення квіткових рослин.

ПОЛЯКОВ Микола Сергійович [н. 5 (18).V 1903, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — укр. рад. вчений у галузі гірничої механіки, акад. АН УРСР (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1945. Після закінчення (1926) Дніпроп. гірничого ін-ту викладав у ньому (1934—64 — зав. кафедрою, 1947—61 — заст. директора). Водночас (з 1945) працював в Ін-ті гірничої справи АН УРСР (тепер Ін-т гірничої механіки ім. М. М. Федорова). З 1962 — керівник Дніпроп. відділення Ін-ту механіки АН УРСР, 1967—75 — директор Ін-ту геотех. механіки АН УРСР. Брав участь у буд-ві, реконструкції і відбудові шахт Донбасу. Керував розробкою нової технології підземного видобування марганцевої руди і бурого вугілля на Україні. Виконав важливі дослідження в галузі теорії й експлуатації гірничих транс.

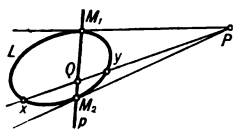
І. Є. Поляков.

М. С. Поляков.

ПОЛЯНА

Поляра точки P відносно лінії L.

машин, їхнього розрахунку, механізації гірничих робіт. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ПОЛЯНА — селище міського типу Свалявського р-ну Закарп. обл. УРСР, за 10 км від залізнич. ст. Свалява. 3,4 тис. ж. (1981). У П. — з-д по розливу мінеральної води «Поляна-Квасова», лісопункт Свалявського лісокомбінату, лісництво, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв. школи, 5 лік. закладів, у т. ч. лікарня; 4 клуби, 6 б-к.

П. — бальнеологічний курорт. Лікувальні засоби: мінеральні джерела «Поляна-Купель» з вуглекисло-гідрокарбонатнатрієвою водою та «Поляна-Квасова». Вода застосовується для пиття і ванн. Воду джерел «Маргіт» (за 4 км від П.) і «Свалява» (за 9 км від П.) використовують для розливу. Санаторії «Поляна», «Сонячне Закарпаття».

Показання: хронічні гастрити, виразкова хвороба, захворювання печінки і жовчних шляхів, хронічні пієліти і цистити тощо. Сезон — цілий рік. П. — уперше згадується в 12 ст., с-ще міськ. типу — з 1971.

ПОЛЯНИ — сх.-слов'янське плем'я (союз племен) 6—9 ст., яке жило в Серед. Придніпров'ї. Центром полянської землі був Київ. Уперше П. згадуються в найдавнішій недованій частині «Повісті временних літ». За археол. даними, рівень матеріальної культури П. був відносно високий. Літопис характеризує П. як найрозвинутіше в соціально-економ. відношенні сх.-слов'ян. плем'я. Основною г-ва П. було землеробство з застосуванням рала і плуга. Розвинутими були також скотарство, промисли і ремесла. В процесі розкладу родоплеменного ладу і становлення феодалізму в межах племенної території П. утворилося політ. об'єднання (союз племен) — Полянське князівство. На чолі його стояв князь Кий (див. Кий, Шек, Хорив і Либідь). Згодом воно стало ядром давньорус. д-ви — Київської Русі. Останній раз П. згадуються в літописі під 944; пізніше відомі під назвою «русь».

ПОЛЯНКА — селище міського типу Баранівського р-ну Житомир. обл. УРСР. Розташована на р. Гнидуші (прит. Случі), за 35 км від залізнич. ст. Радуліно. 1,8 тис. ж. (1981). У П. — електротех. фарфору з-д ім. 8 Березня (засн. 1906). Восемірична школа, амбулаторія, мед. пункт, клуб, 2 б-ки. П. відома з 1880, с-ще міськ. типу — з 1967.

ПОЛЯНКАР Григорій Ісакович [н. 2 (15).ІІ 1911, Умань] — євр. рад. письменник. Член КПРС з 1930. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1932. У повістях та романах «Вугілля» (1932), «Друга зустріч» (1937), «Шойл з Бапілля» (1938), «Шмаєрозбийник» (1940) відтворив життя трудивників України. Романи (рос. мовою) «Золота долина» (1958), «Випробування вірності» (1961), «Булочник із Коломиї» (1964), «Старий Сантос та його нащадки» (1972), «Люди залишаються люд-

ми» (1975), «Учитель із Меджибожа» (1977), зб. повістей і оповідань «Близькі і знайомі» (1980) — про героїзм робітників Рад. Прикарпаття у роки Великої Вітчизн. війни, про трудові подвиги в мирний час, дружбу народів. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки, медалями. Тв.: Укр. перекл. — Шойл з Бапілля. К., 1939; Шмаєрозбийник. К., 1940; Син Вітчизни. Львів, 1948; Рос. перекл. Учитель із Меджибожа. К., 1981.

ПОЛЯНОВ Дмитр (справж. ім'я та прізвище — Дмитр Іванов Попов; 16.XII 1876, Карнобат — 25.IX 1953, Софія) — болг. поет. Основоволожний болг. пролет. поезії. Член Болг. компартії з 1919. Друкуватися почав 1894 у соціалістичній пресі. У своїх творах, прийнятих патріотичним пафосом, пропагував ідеї соціалізму. Крайні з ранніх творів увійшли до збірок «Морські краплини» (1907), «Зі Сходу до Заходу» (1909). Редагував прогресивні журнали «Червоні сніжки» (1920—23), «Наковалня» (1925—33). У зб. «Залізні вірші» (1921) писав про життя й боротьбу пролетаріату. В роки 2-ї світової війни виступав проти монархо-фашистського режиму. Після 1944 брав активну участь в літ. і громад. житті країни. Автор зб. «Білий голуб» (1951). Багато поезій присвятив дружбі болг. і рад. народів, боротьбі за мир («Наша дружба», 1944; «Від Шипки до Москви», 1946; «Прапор праці», 1950).

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Світло над Болгарією. К., 1954; [Вірші]. В кн.: Антологія болгарської поезії, т. 1. К., 1974; Рос. перекл. — [Вірші]. В кн.: Антологія болгарської поезії. М., 1956. О. Д. Кетков.

ПОЛЯНОВСЬКИЙ МИР 1634 — мирний договір між Рос. державою і Річчю Посполитою про припинення рос.-польс. війни 1632—34, яка велася за повернення Смоленських і Чернігово-Сіверських земель, захоплених Польщею внаслідок інтервенції на поч. 17 ст. (див. Польська і шведська інтервенція початку 17 століття). Підписаний 17 (27).V — 4 (14).VI 1634 у с. Семлеві (на р. Поляновці, притоці Дніпра). П. м. підтвердив рос.-польс. кордон, встановлений за Деулінським перемир'ям 1618. Росія відмовилася від зайнятих у ході війни рос. земель (захоплених Польщею на поч. 17 ст.), за винятком м. Серпейська з повітом. Польща зобов'язалася вивести свої війська з тер. Рос. д-ви. Польс. король Владислав IV відмовився від претензій на рос. престол, таємно одержавши за це від рос. уряду 20 тис. крб. П. м. ратифіковано 1635. Розмежування кордонів згідно з договором проведено 1635—48. Росія повернула собі захоплені Польщею землі в результаті рос.-польс. війни 1654—67 (див. Андруське перемир'я 1667, «Вічний мир» 1686).

ПОЛЯНСЬКИЙ Анатолій Трохимович (н. 29.I 1928, м. Авдіївка, тепер Донец. обл.) — укр. та рос. рад. архітектор і художник-монументаліст, нар. арх. СРСР (з 1980), дійсний член АМ СРСР (з 1979). Член КПРС з 1953. В 1950 закінчив Моск. архіт. ін-т. Пра-

цює в архіт.-проектних установах Москви. Осн. роботи: комплекс Всесоюзного піонерського табору Артек ім. В. І. Леніна (1959), курортне містечко «Довбас» (1963), готель «Інтурист» (1978), об'єднання у Ялті, будинки молоді в Цілінограді (1974) та в Донецьку (1979); твори монументального мистецтва: мозаїчне панно «Інтернаціональна дружба юнацтва», вітражі («Ігри дітей нашої планети» в піонерському таборі «Морський» у Криму, 1961), всі — у співавторстві з автором теор. статей з питань архітектури. З 1981 — перший секретар правління Спілки архітекторів СРСР. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1967.

Тв.: Архитектурное творчество и стандартизация строительства. М., 1971.

ПОЛЯНСЬКИЙ Федір (Теодор; пр. н. см. невід.) — укр. ливарник 18 ст. Працював у Львові. З його робіт найбільш відомі: дзвін 1753 від годинникового обладнання на вежі Кам'янець-Подільської фортеці; дзвін «Кирило» на дзвіниці львівської братської Успенської церкви. Серед інших робіт — дзвони з м. Щирця (1753), з сіл Сусидівців (1759), Туринки (1761), Краківця, всі — на Львівщині, сіл Козина (1759) і Михайлівки (1764) — на Перемишлянщині (тепер у Львів. обл.); з міст Перемишля (1766) і Львова (1769). Форми, декор і пластичні зображення відливів П. виконані в стилі класицизму. Літ.: Жолтовський П. М. Художнє лиття на Україні XIV—XVIII ст. К., 1973.

ПОЛЯРА точки відносно лінії 2-го порядку — геометричне місце точок Q, гармонійно спряжених з даною точкою P (мал.) відносно пар точок x, y перетину лінії L з прямими пучка, вершиною якого є P (див. Гармонічне розміщення). Точка P наз. полюсом поляри. П. являє собою пряму (p), що проходить через точки дотику дотичних прямих до лінії L, проведених з точки P. Якщо точка P лежить на даній лінії, то її P. буде дотична до цієї лінії, проведена через точку P. Аналогічно визначається полярна площина точки відносно поверхні 2-го порядку.

ПОЛЯРИЗАТОР — пристрій для одержання поляризованого (повністю або частково) оптичного випромінювання (див. Поляризація світла). До П. належать, зокрема, поляроїди і поляризаційні призми (див. Призми оптичні). Будь-який П. можна використати як аналізатор поляризованого випромінювання.

ПОЛЯРИЗАЦІЯ ДІЕЛЕКТРИКІВ — стан діелектриків, при якому дипольний момент кожного елемента об'єму діелектрика відмінний від нуля (див. Діполь електричний). При П. д. на поверхні діелектрика (інколи і в його об'ємі) з'являються некомпенсовані зв'язані електр. заряди. Здебільшого П. д. виникає під дією зовн. електр. поля. Причинною її може бути: а) зміщення електронів у атомах та іонах (електронна, або деформаційна, П. д.); б) зміщення іонів у твердих діелектриках з

Схема визначення положення Полярної зорі на зоряному небі.

іонною кристалічною ґраткою (іонна П. д.); в) повертання дипольних молекул (орієнтаційна П. д.). Поляризація деяких діелектриків може виникати внаслідок дії ін. зовн. факторів, напр. мех. напружень (див. *П'єзоелектрика*). Існують діелектрики і з спонтанною (самочинною) поляризацією (див. *Пієоелектрика*, *Сегнетоелектрики*), а також діелектрики, здатні тривалий час зберігати наелектризований стан (*електрети*). Кількісною характеристикою П. д. є вектор

поляризації $\vec{P} = d\vec{p}/dV$, де $d\vec{p}$ — геом. сума електр. дипольних моментів усіх частинок діелектрика в малому елементі його об'єму dV . У Міжнародній системі одиниць (СІ) вектор П. д. (інколи наз. просто П. д.) вимірюють у кулонах на метр квадратний (Кл/м²). При малих зовн. електр. полях в ізотропних (див. *Ізотропія*) діелектриках вектор $\vec{P}$ збігається за напрямом і пропорційний вектору напруженості електр. поля $\vec{E}$ в діелектрику. В анізотропних (див. *Анізотропія*) діелектричних кристалах $\vec{P}$ утворює різні кути α з $\vec{E}$ (залежно від орієнтації $\vec{E}$ відносно осей симетрії кристала).

ПОЛЯРИЗАЦІЯ СВІТЛА — упорядкованість в орієнтації векторів напруженості електричного ($\vec{E}$) й магнітного ($\vec{H}$) полів світлової хвилі (див. *Світло*). Розрізняють лінійну (плоску) П. с., коли вектор $\vec{E}$ зберігає сталий напрям, а також еліптичну і колову (циркулярну) П. с., при яких кінець вектора $\vec{E}$ описує відповідно еліпс і коло. Залежно від напрямку обертання $\vec{E}$ (за чи проти годинникової стрілки) говорять про ліву чи праву еліптичну (або колову) П. с. Площина, яка проходить через $\vec{E}$ і напрям поширення лінійно поляризованого світла, наз. *плоскістю поляризації*. П. с. є проявом поперечності *електромагнітних хвиль*. Світловий імпульс, випромінюваний окремим елементарним випромінювачем (атомом, молекулою), завжди поляризований. У звичайних макроскопічних джерелах світла, які складаються з великої кількості частинок-випромінювачів, орієнтації векторів $\vec{E}$ світлових імпульсів окремих частинок розподілені хаотично і випромінювання таких джерел буде неполяризованим. П. с. виникає при випромінюванні анізотропними (див. *Анізотропія*) джерелами (напр., люмінесцентними кристалами), лазерами, а також у багатьох процесах взаємодії світла з речовиною, зокрема при заломленні й відбиванні, при проходженні в анізотропних кристалах (*подвійне променезаломлення*) та штучно анізотропних речовинах (див. *Керра явище*). З неполяризованого (природного) світла можна виділити поляризовану (повністю або частково) складову, створивши на шляху його поширення певні умови. Прилади, за допомогою яких здійснюють П. с., наз. *поляри-*

заторами. При взаємодії світла з речовиною характер його поляризації може змінюватися. Так, після проходження оптично анізотропного середовища лінійно поляризоване світло стає або еліптично поляризованим, або повертається його площина поляризації (див. *Оптична активність*). П. с. широко застосовують у науці й техніці (див., зокрема, *Поляриметрія*).

Літ.: Ландсберг Г. С. Оптика. М., 1976; Горбань І. С. Оптика. К., 1979.

ПОЛЯРИЗАЦІЯ ХВИЛЬ — порушення осової симетрії розподілу збурень у поперечних хвилях відносно напрямку їхнього поширення. В неполяризованій хвилі коливання (напр., зміщення і швидкості) частинок середовища у випадку пружних хвиль або напруженостей електричних і магнітних полів для *електромагнітних хвиль* у кожній точці простору по всіх можливих напрямках у площині, перпендикулярній до напрямку поширення хвилі, швидко і безладно змінюють одне одного. Поперечну хвилю наз. *поляризованою*, якщо напрям коливань у кожній точці простору залишається незмінним або змінюється з часом за певним законом. Див. також *Поляризація світла*.

ПОЛЯРИЗАЦІЯ ЧАСТИНОК — орієнтація спінів мікрочастинок (*електронів, нуклонів, атомних ядер та ін.*) у просторі відносно певного напрямку (здебільшого напрямку руху частинок або напрямку магнітного поля). Частинка з ненульовою масою спокою і спіном s може перебувати в $2s + 1$ квантових станах з різною орієнтацією спіна відносно заданого напрямку (напрямку квантування). Поляризаційний стан частинок визначається заданням $(2s + 1)^2 - 1$ параметрів. Для нуклона, що має спін $1/2$, можливі дві орієнтації його спіна — паралельно і антипаралельно напрямку квантування. Пучок нуклонів наз. *поляризованим* у напрямі Oz , якщо ймовірності орієнтації спінів його частинок вздовж (w_+) і проти (w_-) напрямку різні. При цьому ступінь поляризації пучка характеризують величиною $p = (w_+ - w_-)/(w_+ + w_-)$. Поляризація нуклонів повністю визначається вектором поляризації. В ядерній фізиці дослідження з участю поляризованих частинок — джерело одержання найбільш повної інформації про спінову залежність ядерних сил між нуклонами. Поляризаційні дослідження мають важливе значення для перевірки симетрій фундаментальних взаємодій, визначення спектроскопічних характеристик ядерних рівнів, вимірювання магн. дипольних і електр. квадрупольних моментів збуджених станів ядер, а також для перевірки *ядерних моделей* і встановлення механізмів ядерних процесів.

В. Ф. Харченко.

ПОЛЯРИМЕТРІЯ — методи фізико-хім. досліджень, основані на вимірюванні повертання площини поляризації світла оптично активними речовинами (див. *Оптична активність*). Здебільшого такими речовинами є органічні сполуки. Вимірювання проводять за допо-

могою поляриметрів — оптичних приладів, у яких промінь світла послідовно проходить через систему з двох поляризаційних призм (див. *Призми оптичні*). Метод визначення вмісту речовин у розчині, оснований на пропорційній залежності кута повертання від концентрації оптично активної речовини, наз. *сахарометрією*. Він є осн. методом кількісних вимірювань при виробництві цукру, камфори, кокаїну, нікотину та багатьох ін. речовин. При вивченні хім. будови й просторової конфігурації сполук, при встановленні механізмів хім. реакцій застосовують *спектрополяриметрію* — поляриметричний метод, оснований на вимірюванні зміни кута повертання площини поляризації при зміні довжини хвилі світла.

ПОЛЯРНА ЗОРЯ, Полярна, а Малої Ведмедини — зоря 2-ї візуальної зоряної величини, найяскравіша в сузір'ї Малої Ведмедини. Її легко знайти, орієнтуючись по сузір'ю *Великої Ведмедини* (мал.). Розміщена П. з. поблизу Пн. полюса світу (звідси назва), тому її використовують для визначення напрямку на Пн. та широти місця (яка приблизно дорівнює висоті П. з. над горизонтом). Кутова відстань П. з. від полюса в 1980 близька до 50° , внаслідок *прецесії*, зменшується майже на $17''$ за рік; бл. 2100 вона досягне найменшого значення — $28''$. П. з. є потрійною зорею (див. *Кратні зорі*); найяскравіший її компонент — *цефеїда* з амплітудою зміни блиску 0,14 зоряної величини і періодом бл. 4 дб.

«ПОЛЯРНА ЗВЕЗДА» — 1) Рос. літ. альманах, який видавали 1823—25 в Петербурзі К. Рилев і О. Бестужев. Вийшло 3 випуски. «П. з.» мала чітко виражену декабристську орієнтацію і ставила за мету об'єднати передові літ. сили. В альманасі друкували твори О. Пушкін, О. Грибосдов, І. Крилов, В. Жуковський, В. Кюхельбекер та ін., а також ліберально настроєні в той час Ф. Булгарін, О. Сенковський, М. Греч.

2) Літературно-політ. альманах *Вільної російської друкарні*, який видавали 1855—69 за кордоном О. Герцен і М. Огарьов рос. мовою (8 книжок: 7 вийшло в Лондоні, восьма — в Женеві; окремі книжки виходили повторними виданнями). На обкладинці альманаху було зображено профілі п'ятьох страчених декабристів, і цим підкреслювався зв'язок «П. з.» з декабристським альманахом. В «П. з.» вперше опубліковано спогади та ін. матеріали Миколи і Михайла Бестужевих, М. Луніна, І. Пушкіна, І. Якушкіна та ін. декабристів, ряд творів і біографічні матеріали О. Пушкіна, В. Бєлінського, П. Чаадаєва, вірші М. Лермонтова, статті і вірші М. Огарьова, твори І. Тургенєва, І. Аксакова та ін. Альманахи «П. з.» читав Т. Шевченко. В «Щоденнику» (1857) він зробив запис з приводу портретів декабристів на обкладинці. «П. з.» відіграла значну роль у розвитку передової рос. літ. й суспільної думки. Високу оцінку дав їй В. І. Ленін

Д. І. Поляков.

А. Т. Полянський.

(Повне зібрання творів, т. 21, с. 246). «П. з.» перевидана в СРСР 1966—68 факсимільним способом з коментарями і показниками. **ПОЛЯРНЕ ПЛАТО** — плато в центр. частині Антарктиди. Вис. понад 3000 м. Вкрите льодовиковим покривом (товщина льоду 1500—3000 м). На П. п. міститься *Південний полюс*; з 1957 діє наук. станція Амурдсен-Скотт (США).

ПОЛЯРНИЙ ЗВ'ЯЗОК — вид хімічного зв'язку, що характеризується наявністю сталого електричного дипольного моменту внаслідок незбігу центрів тяжіння негативного заряду електронів і позитивного заряду ядер (див. *Диполь електричний*). Більшість ковалентних, а також усі донорно-акцепторні та іонні зв'язки є П. з. Молекули, в яких атоми зв'язані П. з., наз. полярними, напр. H_2O , NH_3 , HCl . Такі молекули часто більш реакційноздатні, ніж неполярні.

ПОЛЯРНІ КОЛА (Північне і Південне) — паралелі, що лежать на $66^\circ 33'$ (кут нахилу земної осі до площини екватору) на Пн. і на Пд. від екватора. У день літнього сонцестояння (21 чи 22 червня) на Пн. від Північного П. к. Сонце не заходить (полярний день), а в день зимового сонцестояння (21 чи 22 грудня) — не сходить (полярна ніч). Аналогічні явища спостерігаються і в Пд. півкулі. Тривалість полярного дня і полярної ночі збільшується від доби на П. к. до пір року на полюсах.

ПОЛЯРНІ КООРДИНАТИ — числа, які в полярній системі координат визначають положення точки на площині.

ПОЛЯРНІ СТАНЦІЇ — науково-дослідні станції, створені в Арктиці та Антарктиці для проведення систематичних спостережень за станом навколишнього середовища. На П. с. провадять регулярні метеорологічні, геомагн., гідрологічні, гляціологічні, а також біол., мед. та ін. дослідження. Рад. П. с. підпорядковані Держ. к-ту СРСР по гідрометеорології та контролю природного середовища. Перші П. с. було засновано під час 1-го Міжнар. полярного року (1882—83). У 30-х рр. 20 ст. в Арктиці було бл. 60 П. с., третина з них — радянські, створені, зокрема, у зв'язку з освоєнням *Північного морського шляху*. В 1981 тут діяло понад 200 П. с., майже половина з них — радянські, у т. ч. станції «*Північний полюс*», авт. радіометеорологічні станції тощо. На Алясці, у Гренландії, на о-вах *Канадського Арктичного архіпелагу* дослідження провадять П. с. США, Великобританії, Норвегії, Канади та ін. країн. В Антарктиці осн. мережу П. с. було створено під час підготовки та проведення Міжнар. геофіз. року (1957—58), першу рад. антарктичну станцію — наук. обсерваторію Мирний засн. 1956. У 1982 в Антарктиці діяло бл. 30 постійних станцій, які належать 11 державам (СРСР, Австралії, Аргентині, Великобританії, Новій Зеландії, Норвегії, ПАР, США, Франції, Японії, Чилі), у т. ч. 7 радянських — Мирний, Восток, Новолазаревська, Молодіжна, Беллінсгаузен.

Ленінградська та Російська. З 1971 гол. базою рад. досліджень є антарктичний метеорологічний центр — П. с. Молодіжна. Дані, що їх одержують на П. с., використовують для дослідження природи полярних районів земної кулі, а також для складання *прогнозів погоди*, обслуговування авіації і мор. судноплавства тощо. Див. також *Антарктичні станції*.

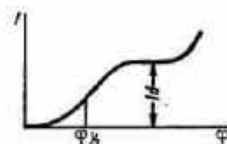
О. М. Артем'єв.
ПОЛЯРНІ СЯЙВА — свічення атмосфери Землі на висотах 80—1000 км, зумовлені збудженням атомів газів електронами і протонами, що приходять з навколоземного космосу. Формування потоків цих частинок відбувається при взаємодії *сонячного вітру* з *магнітним полем Землі* і залежить від *сонячної активності*. Найчастіше П. с. спостерігаються в двох полярних зонах уздовж 67° — 70° пн. і пд. геомагнітної широти. Іноді П. с. відмічаються в середніх і навіть низьких широтах (напр., вночі проти 26.1 1938 П. с. бачили навіть на Пд. березі Криму). П. с. вражають різноманітністю, баристією та динамічністю форм (див. іл. на окремому аркуші, с. 256—257). Під час П. с. атмосфера іонізується і нагрівається, що впливає на радіозв'язок і погоду. Спостереження П. с. допомагають вивчати радіаційну обстановку в околі Землі. Вперше думку про електр. природу П. с. висловив М. В. Ломоносов. Великого розвитку фізика П. с. набула в результаті комплексних досліджень за допомогою ракет і супутників Землі. У 1973 в СРСР за допомогою потужного прискорювача електронів, встановленого на борту ракети, було вперше створено штучне П. с. Такі експерименти дають змогу краще пізнати природу полярних сій.
Лит.: Гальперин Ю. И. Полярные сияния в магнитосфере. М., 1975; Несмелович А. Т. [та ін.]. Оптические эффекты в космических экспериментах «Зарница-1». «Космические исследования на Украине», 1978, № 12; Исаев С. И. Полярные сияния. Мурманск, 1980.
М. І. Дюбенко.
ПОЛЯРНІ ТІЛЬЦЯ, напівсферичні тільця, подібні до клітин, які утворюються під час дозрівання яйцеклітини внаслідок двох її поділів (див. *Мейоз*). П. т. в результаті нерівномірного поділу

містять ядерний матеріал і незначну кількість *цитоплазми*, є неповноцінними клітинами і, як правило, швидко гинуть. Див. також *Оогенез*.

ПОЛЯРНІСТЬ — властивість організмів специфічна орієнтація процесів та структур у просторі, що спричинює морфологічні відмінності на протилежних частинах клітин, тканин, органів або всього організму. У рослині П. виникає як наслідок нерівномірного впливу факторів навкол. середовища (світла, т-ри, сили земного тяжіння тощо) на різні частини рослини. Властивість усім рослинам організмів, але найбільшого розвитку досягає у вищих рослин. Найяскравіше П. виявляється при вкоріненні живців: на верхньому кінці живців розвиваються *бруньки*, а на нижньому його кінці утворюються корені незалежно від положення живців в просторі. Провідна роль у полярності рослинних клітин і тканин, орієнтуванні організму в просторі (див. *Тропізм*) належить *фітогормонам*. У деяких випадках можливе порушення П. шляхом зміни градієнтів гормонів та трофічних процесів, спричинюваних зміною умов навкол. середовища. У тварин П. має місце як в клітинах (напр., розташування аксона і дендритів у нервових клітинах), так і в цілому організмі (напр., розташування органів відносно передньо-задньої або дорзо-вентральної осі у найпростіших). Явище П. виявляється також при *вегетативному розмноженні та регенерації*.

ПОЛЯРОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ — один з електрохімічних методів аналізу; див. також *Полярографія*. **ПОЛЯРОГРАФІЯ** — електрохім. метод якісного аналізу, кількісного аналізу, а також кінетики хім. процесів. Розробив 1922 Я. Гейровський. Ґрунтується на дослідженні електрохім. систем за допомогою їхніх вольтамперних кривих — *полярограм* (кривих залежності сили струму I від потенціалу індикаторного електрода ϕ), що їх одержують при електродній досліджуваній речовині, застосовуючи гол. чин. ртутний капельний електрод. Полярограми реєструють за допомогою приладів — *полярографів*. Заг. форма (мал.) полярограм зумовлена тим, що кожний компонент електроліту починає реагувати на електроді при певних ϕ . Швидкість реакції (струм I) збільшується зі зростанням ϕ (макс. приріст швидкості відповідає потенціалові півхвилі $\phi_{1/2}$), а потім досягає сталої для кожного визначуваного компонента величини (горизонтальний відрізок на полярограмі). Макс. величина граничного струму I_d (на полярограмі) прямо пропорційна концентрації визначуваного компонента, коефіцієнтові дифузії, перемішуванню тощо. Різновидами П. є постійнострумова, зміннострумова, осцилографічна, імпульсна та ін. Методи П. застосовують для аналізу речовин у водних і неводних розчинах, аналізу сплавів, руд, мінер. сировини тощо.

Лит.: Делімарскій Ю. К., Гордієвський А. В. Електродні процеси в

Полярографія. Загальна форма полярограми.

Радянські полярні станції в Антарктиці: Беллінсгаузен (угорі) та Молодіжна.

методи исследования в полярографии. К., 1960; Гейровский Я., Кута Я. Основы полярографии. Пер. с чеш. М., 1965. О. В. Горюхский.

ПОЛЯРОЇД — оптичний прилад у вигляді прозорої плівки, яка перетворює неполяризоване світло на лінійно поляризоване (див. *Поляризація світла*); один з типів *поляризаторів*. Дія П. ґрунтується на явищі *дихроїзму*. Здебільшого П. одержують впресовуванням у плівку-матрицю великої кількості дрібних однаково орієнтованих подвійнозаломлюючих кристаліків, напр. кристаліків герпатиту (сірчанокислий йод — хінін). Виготовляють П. і без використання подвійнозаломлюючих кристалів, напр. розтягом полімерних плівок (дихроїзм виникає внаслідок однакової орієнтації витягнутих в одному напрямі молекул полімеру). Осн. перевага П. перед поляризаційними призми — можливість одержання широких пучків поляризованого світла. Вади П. пов'язані з істотною зміною спектрального складу світла, яке проходить крізь такий поляризатор. П. застосовують переважно як поляризаційні *світлофільтри* (напр., для захисту очей водія від осліплювальної дії фар зустрічних машин).

ПОЛЯРОН — квантовий станонарний стан електрона провідності в діелектричному середовищі з інерційною поляризацією (див. *Поляризація діелектриків*). Виникає внаслідок взаємодії електрона з локальною поляризацією, зумовленою електр. полем електрона. Разом з локальною поляризацією електрон може рухатися в середовищі як носій струму. П. є складеною *квазічастинкою*, яку можна розглядати як сукупність електрона і зв'язаних з ним *фононів*. Спін П. дорівнює $\frac{1}{2}$, тобто П. належить до *ферміонів*. П. — одне з осн. уявлень електронної теорії напівпровідників і діелектриків з іонною ґраткою, яке дає змогу пояснити багато електр., фотоелектр. і оптичних явищ у цих речовинах. Припущення про можливість існування П. вперше висловив С. І. Пекар; він і розвинув кількісну теорію полярона.

Поль (Pol) Вілентій (20.IV 1807, Люблін — 2.XII 1872, Краків) — польс. поет-романтик, географ і етнограф. Дитинство провів на Львівщині. Закінчив Львівський ун-т (1827), навчався у Віленському ун-ті. Учасник польс. повстання 1830—31. В 1849—53 — професор географії Краківського ун-ту. В зб. віршів «Пісні Януша» (1833) та багатьох поезіях з демократичних позицій змалював життя і побут польс. народу, його минуле. В ряді творів (поеми «Сенаторська згода», 1854, «Могорт», 1855, та ін.) ідеалізував шляхту. Окремі частини поеми «Пісня про нашу землю» (1843) присвячені Україні. В працях «Картини з життя і мандрівок» (1846), «Погляд на північні схили Карпат» (1851), «Картини з життя і природи» (1869), «Північний схід Європи» (1870), статтях «Плем'я бойків», «Деякі риси до опису гуцулів на Буковині» (обидві опубл. 1966) подав відомості про

бойків, гуцулів і лемків. За деякі помилкові твердження зазнав критики з боку І. Франка. Записував і перекладав польс. і нім. мовами укр. нар. пісні. Видав у вільному перекладі нім. мовою збірку укр. нар. пісень (1853).

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 1. К., 1979; Рос. перекл. — [Вірші]. В кн.: Польская поэзия, т. 1. М., 1963. Літ.: Болтарович З. Е. Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. К., 1976. В. Т. Полек.

Поль Олександр Миколайович [20.VIII (1.IX) 1832, с. Малоолександрівське, тепер с. Малоолександрівка Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл. — 26.VII (7.VIII) 1890, Катеринослав] — укр. краєзнавець. У 1854 закінчив юрид. ф-т Дерптського (тепер Тартуський) ун-ту. П. провадив археол. розкопки на тер. кол. Катеринославської губ., зібрав колекцію предметів старовини (бл. 5 тис.), що стало основою для створення музею його імені в Катеринославі (матеріали музею згодом увійшли до колекцій Дніпропетровського історичного музею). Сприяв розвитку гірничої справи, зокрема залізничної пром-сті, в Криворіжжі.

ПОЛЬДЕРИ (голл. polder, одн.) — осушені, освоєні і захищені від затоплення ділянки низовин (*маршів*). Поширені переважно на узбережжі *Північного моря* (у Нідерландах, ФРН, Данії) та США.

ПОЛЬКА (чес. polka) — старовинний чес. нар. парний танець. Муз. розмір $\frac{2}{4}$. У 19 ст. поширилася по всій Європі, зокрема увійшла в муз. побут рос., білорус., укр. народів, набувши специфічних нац. ознак у музиці, хореографії тощо. Часто дістає назву від найменування місцевості, де П. популярна (напр., *Полтавочка*). Хореографами створено сценічні варіанти П. з елементами сюжету. Б. концертного характеру писали Б. Сметана, С. Монюшко, М. Глінка, П. Чайковський, М. Лисенко. Літ.: Гуменюк А. Народне хореографічне мистецтво України. К., 1963; Українські народні танці. К., 1969.

ПОЛЬМАН (Pohlmann) Фрідріх Людвіг (1805—16.VIII 1870, Львів) — нім., польс. та укр. театр. художник. За походженням німець. Художню освіту здобув у Берліні. Удосконалював майстерність у Бельгії, Голландії та Франції. В 1842—70 працював декоратором нім. і польс. труп у Львів. міськ. театрі. Оформив вистави «Маруся» за Г. Квіткою-Основ'яненком (1864), «Назар Стодола» Т. Шевченка (1865), «Роксолана» Г. Якимовича (1865), «Німецькі бурші» Ф. Зуппе (1866) та ін., всі — в укр. *Театрі товариства «Руська бесіда»*.

Р. Я. Пилипчук.
ПОЛЬОВА Ганна Михайлівна (н. 21.III 1928, м. Мондер, провінція Альберта) — українська прогресивна письменниця в Канаді. Професор університету Британської Колумбії в м. Ванкувері (з 1976). З 1960 — голова Т-ва об'єднаних укр. канадців провінції Британська Колумбія. Голова провінц. відділу т-ва «Канада — СРСР» (1975), член дитячого відділу канад. парламенту (1974). Автор-

ка книжок про Т. Шевченка англ. мовою «Малий Тарас» (1961) та «Весь світ — моє село» (1964, у співавт. з М. Сейгом). Підготувала (разом з М. Сейгом) і прочитала для запису на грамплатівку монтаж «Малий Тарас». П. належить ряд статей про Т. Шевченка та репортажів про подорожі на Рад. Україну й зустрічі з укр. письменниками. З 1980 — організатор «Шевченківських читань» в ун-тах Канади. І. Г. Турбай.

ПОЛЬОВА — селище міського типу Дергачівського р-ну Харків. обл. УРСР. Розташована за 7 км від залізнич. ст. Пересічна. 0,8 тис. ж. (1981). У П. — відділок радгоспу ім. М. О. Щорса. Восьмирічна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, клуб, 6-ка. Засн. 1678, с-ще міськ. типу — з 1938.

ПОЛЬОВИК — персонаж укр., рос., литовської, нім. та ін. міфологій; бог полів. В укр. фольклорі іноді виступає як злий польовий біс. Вважали, що він ховається в колосі. Щоб не розгнівати П., на ниві залишали пучок незібраного збіжжя і закривували його («завивали бороду» польовиків).

ПОЛЬОВІ ШПАТИ (від нім. Spat) — група найпоширеніших породоутворюючих мінералів класу *силікатів*. Становлять бл. 50% маси *земної кори*; вони входять і до складу Місяця та *метеоритів*. За хім. складом П. ш. — *алюмосилікати* натрію, кальцію, калію, барію; як ізоморфні домішки (див. *Ізоморфізм* у хімії, фізиці, мінералогії) містять рубідій, цезій, свинець, стронцій тощо. П. ш. утворюють такі ізоморфні ряди: натрій-кальцієвий (*плагіоклази*) — між *альбітом* і *анортитом*; натрій-калієвий (лужні П. ш.) — між альбітом і калієвим П. ш. $K[AlSi_3O_8]$; калій-барієвий (гіалофани) — між калієвим П. ш. і цельзіаном $Ca[Al_2Si_2O_8]$; кальцій-барієвий (барієві плагіоклази) — між плагіоклазом і цельзіаном. У Рад. Союзі великі родовища П. ш. є в РРФСР (у Карелії, на Уралі, в Сибіру), на Україні (у межах *Українського щита*). Використовують у виробництві керамічних і фарфоро-фаянсових виробів, скляній і паперовій галузях пром-сті; іризуючі (див. *Іризація*) П. ш. — як *виробнє каміння*, польово-шпатові гірські породи — як облицювальний матеріал.

В. І. Павличенко.
ПОЛЬСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК (ПАН) — провідна наук. установа ПНР. Засн. 1952 у Варшаві. Об'єднує найвидатніших учених країни, є центром дослідницьких робіт, органом планування та керівництва розвитком науки в Польщі. ПАН складається з 7 відділень: сусп. наук; біол. наук; матем.; фіз. і хім. наук; тех. наук; с.-г. і лісознавчих наук; мед. наук; наук про Землю і геологічних. Академія налічує (1980) 165 дійсних членів, 164 члени-кореспонденти, 96 іноз. членів, з них 34 — рад. учені, в т. ч. академіки АН СРСР і УРСР А. П. Александров, М. М. Боголюбов, О. Ю. Ішлінський, В. М. Глушков. Під керівництвом ПАН працює 58 регіональних і спеціалізованих наук. т-в. В системі академії діє 59 н.-д. ін-тів і центрів. Видає

**ПОЛЬСЬКА
І ШВЕДСЬКА
ІНТЕРВЕНЦІЯ
ПОЧАТКУ
17 СТОЛІТТЯ**

**З'їзди Польської
об'єднаної робітничої
партії ***

I — 15—21.XII	1948
II — 10—17.III	1954
III — 10—19.III	1959
IV — 15—20.VI	1964
V — 11—16.XI	1968
VI — 6—11.XII	1971
VII — 8—12.XII	1975
VIII — 11—15.II	1980
IX — 14—20.VII	1981

* Відбулися у Варшаві.

журн. «Польська наука», рос. мовою — «Журнал».

А. В. Санцевич.
ПОЛЬСЬКА І ШВЕДСЬКА ІНТЕРВЕНЦІЯ ПОЧАТКУ 17 СТОЛІТТЯ — агресивні дії експансіоністських правлячих кіл Речі Посполитої та Швеції, спрямовані на розчленування Рос. держави та позбавлення її держ. незалежності. На поч. 17 ст., коли в Росії загострилася антифеод. боротьба (див. *Селянська війна початку 17 століття в Росії*) та суперечності всередині пануючого класу, правляча верхівка Речі Посполитої почала замасковану інтервенцію проти Рос. д-ви — восени 1604 при її підтримці загопи *Лжедмитрія I* вдерлися на Сіверську Україну. Повстання в Москві в травні 1606, що закінчилося вбивством самозванця, означало поразку першої спроби агресії польсь. феодалів проти Росії. Невдовзі польсь. уряд здійснив ще одну спробу замаскованої інтервенції проти Рос. д-ви, використавши для цього *Лжедмитрія II*. Уряд *Василя Шуйського* в лютому 1609 уклав з Швецією Виборзький договір, за яким Швеція надавала Росії для боротьби проти польсь. загопів військо найманців взаємн. м. Корели з повітом (місц. населення не підкорилося умовам договору). Використавши цей договір як привід, Річ Посполита почала відкрити інтервенцію проти Росії. У вересні 1609 військо Речі Посполитої почало облогу Смоленська. Щоб зберегти привілейоване становище боярства і не допустити розгортання антифеод. руху в країні, створений після скинення В. Шуйського боярський уряд (див. «*Семібоярщина*») в серпні 1610 визнав рос. царем польсь. королеви Владислава (див. *Владислав IV Ваза*) і потай впустив польсь.-лит. військо в Москву. Це викликало піднесення нац.-визвольної боротьби (див., зокрема, *Народне ополчення 1611—12* під керівництвом Мініна і Пожарського). Широко розгорнулася й визвольна боротьба нар. мас України, що ослаблювала сили польсь. феодалів і тим полегшувала рос. народові боротьбу за нац. незалежність. 26.X (5.XI) 1612 Москву було визволено. Останню спробу завоювання Рос. д-ви польсь. уряд зробив 1617, коли його військо почало облогу Москви. Ця спроба теж закінчилася невдало для Речі Посполитої, в жовтні 1618 її військо змушене було відступити. Уряд Речі Посполитої пішов на підписання *Деулінського перемир'я 1618*. Росія, хоч і втрачала частину земель, дістала тривалий перепоочинок. Відкрита швед. інтервенція почалася влітку 1610 на Пн. Росії. В липні 1611 швед. військо захопило Новгород, а до весни 1612 — Копор'є, Ям, Івангород, Орешек, Гдов, Порхов, Стару Русу, Ладогой і Тіхвін. Спроби шведів захопити Псков (1612, 1615) закінчилися невдачею. Після другої спроби швед. уряд погодився на мирні переговори з урядом *Михайла Федоровича*, що завершилися укладенням *Столбовського миру 1617*. Цей мир і Деулінське перемир'я означали крах польсь. і швед. інтервенції в Росії.

Лит.: Флоря Б. Н. Русско-польские отношения и балтийский вопрос в конце XVI — начале XVII вв. М., 1973.

Л. А. Сухих.
ПОЛЬСЬКА МОВА — мова поляків. Належить до зх. підгрупи *слов'янських мов* індоєвроп. сім'ї. У сучас. П. м. виділяють 5 груп діалектів: великопольську, мало-польську, мазовецьку, сілезьку й кашубську. Характерні фонетичні риси П. м.: наявність носових голосних а, е (dąb — «дуб», mięso — «м'ясо»); чергування е перед передньозаконними твердими приголосними, залежно від походження, з а (wierzyć — вірага — «вірити» — віра) чи з о (nieść — піосе — «нести» — «несу»); чергування сполучення -eg- після м'яких приголосних з -ar- — перед передньозаконними твердими (twierdzić — twardy — «твердити» — «твердий»); випадне е, залежно від походження, в одних словах виступає після м'яких приголосних (pies — psa — «пес» — «пса»), а в інших — після твердих (miec — mchu — «мех» — «моху»); б і я перед кінцевими дзвінкими приголосними чергуються з о й е, якщо при відмінюванні ці приголосні виступають перед голосними (bób — bobu — «біб» — «бобу», błąd — błędu — «помилка» — «помилки»); шепелява вимова приголосних ś, ź, яким в ін. слов'ян. мовах відповідають м'які або тверді т, d (ciasto — «тісто», dzień — «день»); наголос постійний — на передостанньому складі. Морфологічні риси: флективна будова; форми 1-ї та 2-ї особи однини й множини минулого часу мають рухомі закінчення -em (-m), -eś (-ś), -śmy, -ście, які можуть приєднуватися до ін. слів у реченні (spadeś dobrze, dobrześ spał — «ти добре спав»). Закінчення -mu в 1-й особі множини (gobimy — «робимо») тощо. Найраніше польсь. слова (власні назви) трапляються в документах, написаних лат. мовою, зокрема в Гнезненській буллі 1136. Найдавніші пам'ятки П. м. належать до 13—15 ст. Про л-ру П. м. див. *Польща*, розділ Література.

Лит.: Лер-Сплавинський Т. Польський язык. Пер. с польсь. М., 1954; Польсько-український словник, т. 1—2. К., 1958—60.

Л. Л. Гумецька.
ПОЛЬСЬКА ОБ'ЄДНАНА РОБІТНИЧА ПАРТІЯ (ПОРП). Ств. 15.XII 1948 на I з'їзді внаслідок об'єднання на марксистсько-ленінській ідеологічній і орг. основі Польсь. робітн. партії (ППР) і оновленої Польсь. соціалістичної партії (ств. 1893). Об'єднання поклало край північному розколу в польсь. робітн. русі і мало величезне значення для зміцнення сил соціалізму в Польщі. ПОРП є спадкоємцем і продовжувачкою революц. традицій Компартії Польщі (КПП), створеної 16.XII 1918 під назвою Комуністична робітн. партія Польщі (КРПП). КРПП була серед засновників Комінтерну (1919). В 1921 до її складу ввійшла КП Сх. Галичини (див. *Комуністична партія Західної України*), 1924 — Комуністична партія Зх. Білорусії. В березні 1925 КРПП перейменовано на КПП, що існувала до 1938. В січні 1942 на базі підпільних революц. орг-цій на окупова-

ній німецько-фашистськими військами території Польщі утворено ППР, яка очолила боротьбу польсь. народу проти гітлерівських загартників, а після визволення Польщі (1945) — будівництво нар.-демократичної д-ви. I (Об'єднаний) з'їзд ПОРП ухвалив ідеологічну декларацію, прийняв статут партії, осн. директиви 6-річного (1950—55) плану госп. розвитку і будівництва основ соціалізму. В ході реалізації 6-річного і наступних п'ятирічних планів під керівництвом ПОРП було здійснено соціалістичну індустріалізацію країни, значні соціальні перетворення. Польща перетворилася на розвинуту індустріально-аграрну країну. VI з'їзд ПОРП (1971) підвів підсумки виконання плану 1966—70, розробив програму соціально-екоп. розвитку країни на 1971—75, прийняв розгорнуте рішення «За дальший соціалістичний розвиток Польської Народної Республіки», вніс зміни до статуту партії. VII з'їзд (1975) розробив програму на 1976—80, що передбачала прискорений соціально-екоп. розвиток країни. Проте в 2-й пол. 70-х рр. внаслідок серйозних помилок в екоп. і соціальній політиці, допущених керівництвом ПОРП і д-ви, нехтування екоп. законів соціалізму (хибна інвестиційна політика, розпорошення коштів, заборгованість країни по міжнар. кредитах, неправопильне використання їх, недоопірка с. г. та ін.) стан економіки країни значно погіршав. Не вдалося виконати планові завдання в деяких галузях пром-сті і с. г. VIII з'їзд ПОРП (1980) прийняв програму соціально-екоп. розвитку країни на 1981—85. В ході виконання її через дії контрреволюц. сил, які мали намір повалити соціалістичну держ. систему, виступали проти ПОРП як виразника інтересів робітн. класу, проти її авангардної ролі в житті країни, виникли нові труднощі, що призвели до розладнання народногосп. механізму і порушення нормального ритму життя в країні. 6-й пленум ЦК ПОРП (вересень 1980) розглянув питання про політ. ситуацію в країні і актуальні завдання партії. Пленум рішуче висловився за соціалістичний шлях розвитку країни, підтвердив готовність ПОРП до змін, які повинні служити зміцненню соціалістичного г-ва, привести в рух нові сили народу, значно поліпшити методи господарювання. IX (надзвичайний) з'їзд ПОРП (липень 1981) розглянув назрілі питання соціально-політ. та екоп. становища Польщі, намітив заходи по розвитку економіки, прийняв постанови «Про розвиток соціалістичної демократії і зміцнення керівної ролі ПОРП у соціалістичному будівництві й стабілізації суспільно-економічного становища в країні», про розробку перспективної програми ПОРП, затвердив проект нового статуту партії. ПОРП очолила боротьбу трудящих Польщі на захист справи соціалістичного будівництва. Брала участь у нарадах комуністичних і робітничих партій 1957, 1960 і 1969, у конференціях європ. комуністичних і

робітн. партії 1967 і 1976. Перший секретар ЦК — Войцех Ярузельський (з 1981). Друк. органи: ПО — газ. «Трибуна люду», теор. і політ. — щоміс. журн. «Нове дрого» («Нові шляхи», з 1947) та інші.

П. М. Калениченко,
В. О. Нерод.

ПОЛЬСЬКЕ АГЕНТСТВО ПРЕС-И, ПАП (польс. P.A.P.; Polska Agencja Prasowa) — центр. інформаційне агентство Польської Народної Республіки. Засн. 1944. Має відділення в багатьох країнах світу. Міститься у Варшаві.

ПОЛЬСЬКЕ ДЕМОКРАТИЧНЕ ТОВАРИСТВО — польс. бурж.-шляхетська політ. організація. Засноване 17.III 1832 в Парижі групою польс. емігрантів. Склад П. д. т. був строкатим: від бурж. лібералів і демократів до соціалістів-утопістів. Програмний документ — Маніфест від 4.XII 1836 — проголосив метою П. д. т. боротьбу за незалежну, демократичну Польщу шляхом всенар. повстання, гол. рушійною силою якого мало бути селянство, а керівником — шляхта. Програма П. д. т. передбачала прогресивні бурж.-демократичні перетворення, разом з тим пропагувала класовий мир всередині нації, відновлення Польщі в кордонах 1772 (включаючи укр., білорус. і лит. землі). До лівого крила П. д. т. входили Т. Кретьовський, Й. Лелевель. У 1835 група лівих на чолі з С. Ворцелем відокремилася від П. д. т. і заснувала революц.-демократичне т-во «Люд польський». П. д. т. підготувало *Краківське повстання 1846*, його члени брали участь у революц. подіях 1848—49 в Польщі і Галичині. З утворенням (1862) Центр. нац.-к-ту, який готував повстання (див. *Польське повстання 1863—64*), П. д. т. самоліквідувалося.

Ф. І. Стеблій.
ПОЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1794 — нац.-визвольне повстання проти царської Росії і Пруссії, які 1793 здійснили 2-й поділ Польщі, та проти реакційного магнатства, що захопило владу в результаті заклоту *Тарговицької конфедерації* 1792. Почалося 12.III 1794. Проходило під лозунгами відновлення нац. незалежності Польщі, возз'єднання польс. земель, відторгнутих внаслідок поділів Польщі 1772 і 1793 та продовження держ. реформ 1788—92. Керівником повстання був Т. Косцюшко, значну роль у ньому відіграв Г. Коллонтай. Повсталу шляхту підтримали селяни і городяни. В руки повстанців у березні перейшов Краків, 17—18.IV — Варшава, 22—23.IV — Вільно (Вильнюс). Шляхта вороже поставилася до революц. перетворень, запроваджених виданням Т. Косцюшком *Поланецьким універсалом* 1794. Разом з тим універсал не справив і надій нар. мас, їхнє невдоволення виявилось в ослабленні підтримки П. п. селянством та у виступах варшавської бідноти 9.V і 28.VI проти реакційного магнатства. Протягом липня — вересня Варшаву тримали в облозі прусські війська, однак нар. повстання, що спалахнуло в їхньому тилу, змусило прусські війська відступити. Зі Сх. почали наступ рос. війська на чолі з

О. В. Суворовим. Вони завдали кількох поразок повстанцям. 6.XI капітулювала Варшава. В листопаді повстання було остаточно придушено. Після цього в результаті 3-го поділу Польщі (1795) польс. д-ву було ліквідовано.

ПОЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1830—31, Листопадове повстання 1830 — нац.-визвольне повстання проти гніту рос. царизму, що охопило Королівство Польське і поширилося на тер. Литви, Білорусії та Правобережній Україні. Почалося 17 (29).XI 1830 у Варшаві, якою повстанці оволоділи наступного дня. Царські війська змушені були залишити місто, а на поч. грудня — й Королівство Польське. Революц. частина повстанців, об'єднана навколо «Патріотичного товариства», виступала за продовження боротьби до завоювання повної незалежності Польщі, консервативна — за угоду з царизмом за умови додержання ним конституції 1815. Незрілість польс. буржуазії зумовила гегемонію шляхти в повстанні. 23.XI (5.XII) 1830 ген. Ю. Хлопицький оголосив себе диктатором. Він заборонив діяльність «Патріотичного т-ва». На його пропозицію почати переговори *Микола I* відповів відмовою. 5 (17).I 1831 повстанці ліквідували диктатуру Хлопицького і відновили діяльність «Патріотичного т-ва». В ці дні було висунуто гасло польс. демократів, звернене до народів Росії: «За нашу і вашу свободу!». 18 (30).I польс. сейм утворив Нац. уряд (Жонд народовий) на чолі з князем А. Чарторийським, що висунув програму боротьби за відновлення Польщі в межах 1772. Відмова уряду від сел. реформи відштовхнула від повстання нар. мас, насамперед селян. Негативно ставилися до повстання й укр. та білорус. селяни, бо його перемога означала б відторгнення укр. і білорус. земель від Росії й посилення влади польс. поміщиків. У березні 1831 почалося повстання польс. населення в Литві й Білорусії, у квітні — травні — на Правобережній Україні. Повстанські групи, створені у Волин., Подільській і Київ. губерніях, були швидко розгромлені царськими військами. Вночі проти 27.VIII (8.IX) царські війська зайняли Варшаву. В жовтні повстання було жорстко придушено. Після цього царський уряд ліквідував залишки держ. самостійності Польщі. Хоч. П. п. було «консервативною революцією» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 472), воно мало велике значення для дальшого розвитку польс. нац.-визвольн. руху. Лит.: Марахов Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 20—40-е годы XIX в. К., 1979.

Г. І. Марахов.
ПОЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1863—64, Січневе повстання 1863 — нац.-визвольне повстання проти гніту рос. царизму, що вибухнуло в Королівстві Польському, Литві, частково на тер. Білорусії і Правобережній Україні. Визрівало в обстановці поразки Росії у *Кримській війні 1853—56* й загострення в зв'язку з цим кризи феод.-кріпосницької системи. Повстанню передувало виникнення революц.

ситуації в Росії. В 1861 в ході масових патріотичних маніфестацій польс. населення утворилося два табори — «червоні» і «білі». «Червоні», що відстоювали інтереси збіднілої шляхти і дрібнобурж. елементів, виступали за нац. незалежність Польщі, радикальні соціальні перетворення, за єдність польс. і загальнорос. революц. руху. «Білі», що відображали інтереси великої та середньої шляхти й торг.-пром. буржуазії, домагалися автономії Польщі в межах 1772. Для підготовки повстання «червоні» в червні 1862 створили Центр. нац.-к-т (ЦНК), визначна роль у якому належала Я. Домбровському, З. Падлевському, Б. Шварце. Провінційні к-ти «червоних» було створено в Литві й на Правобережній Україні. Приводом до початку повстання стало проведення в жовтні 1862 рекрутського набору в Польщі, що завдало удару революц. орг-ціям. Вночі проти 11 (23).I 1863 повстанці на заклик ЦНК напали на царські гарнізони. Повстання поширилося на всю тер. Королівства Польського, згодом охопило лит., білорус. і укр. землі. На Правобережній Україні вночі проти 27.IV (9.V) 1863 повстання підняв «Провінційний к-т на Русі» (польс. негальна орг-ція, засн. у серпні 1862). На Пн. Київ. губ. (Біличі, Борозянка) діяв загін повстанців на чолі з В. Рудницьким. У Волин. губ. загін під командуванням Е. Ружицького діяв у районі Житомира, Любара, Полонного, Мирополі. В повстанні взяв участь «Комітет рос. офіцерів у Польщі» під керівництвом А. О. Потебні. Проте широкої підтримки з боку білорус. і укр. населення, яке не поділяло прагнень польс. шляхти включити білорус. і укр. землі до складу Польщі, повстання не мало. Не було єдності і серед керівників повстання. У травні 1863 ЦНК було перейменовано на Нац. уряд (Жонд народовий), він створив розгалужену мережу повстанської влади. На Правобережній Україні його представляв Виконавчий відділ Жонду народового на Русі. Восени 1863 «білі» почали відходити від повстання, саботували рішення Жонду. До травня 1864 царський уряд при підтримці Пруссії та Австрії придушив повстання. Окремі загони вели боротьбу до 1865. К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали видатне міжнар. значення П. п. (див. Твори, т. 19, с. 36; т. 28, с. 459). Свої симпатії польс. повстанцям висловлював В. І. Ленін, водночас різко критикуючи М. П. Драгоманова за його класово обмежену негативну оцінку П. п. (див. Повне зібр. тв., т. 24, с. 140; т. 25, с. 283).

Лит.: Русско-польские революционные связи. Материалы и документы, т. 1—2. М., 1963; Общественно-политическое движение на Украине в 1856—1864 гг. Материалы и документы, т. 1—2. К., 1963—64; Марахов Г. И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. К., 1967.

Г. І. Марахов.
ПОЛЬСЬКИЙ КОМІСАРІАТ — орган Рад. влади по роботі серед польс. біженців, солдатів і полонених (1917—19). Див. *Комісаріат у польських справах на Україні*.

ПОЛЬСЬКИЙ КОМІТЕТ НАЦІОНАЛЬНОГО ВИЗВОЛЕННЯ

Герб Польщі.

ПОЛЬЩА

Площа — 312,7 тис. км²
Населення — 35,7 млн. чол. (1980)
Столиця — м. Варшава

ПОЛЬСЬКИЙ КОМІТЕТ НАЦІОНАЛЬНОГО ВИЗВОЛЕННЯ (ПКНВ) — тимчасовий орган виконавчої влади в Польщі 1944. Заснований *Крайовою Радою Народовою* (КРН) 21.VII 1944 в період визволення Польщі Рад. Армією і Військом Польським від нім.-фашистів, окупантів. До ПКНВ ввійшли представники революц. нац.-визвольного і демократичного руху — діячі Польс. робітн. партії, ліві соціалісти, представники Союзу польс. патріотів в СРСР та ін. 22.VII ПКНВ опублікував маніфест, що містив програму нар.-демократичних перетворень в країні (див. *Литвинський маніфест 1944*). За угодою між Урядом СРСР і ПКНВ (від 26.VII) було визнано владу ПКНВ на всій визволеній тер. Польщі. ПКНВ провів велику роботу по відбудові пром-сті, транспорту, засобів зв'язку. 6.IX ПКНВ прийняв декрет про аграрну реформу. За постановою КРН 31.XII 1944 ПКНВ перетворено на Тимчасовий уряд Польс. Республіки (1945—47).

ПОЛЬСЬКИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ КОМІТЕТ, Польревком — тимчасовий орган революц. влади, створений 30.VII 1920 польс. комуністами на частині польс. території в умовах контрнатупу Червоної Армії під час *радянсько-польської війни 1920*. Діяв у м. Бялистоку. До П. р. к. входили Ю. Маршлевський (голова), Ф. Е. Держинський, Ф. Я. Кон. Е. Прухняк, Й. С. Умиліхт. К-т провів націоналізацію пром-сті, конфіскацію великої зем. власності, організував нар. міліцію, приступив до створення органів революц. влади на місцях і формування польс. Червоної Армії. Припинив існування наприкінці серпня 1920 після відступу Червоної Армії.

ПОЛЬСЬКИЙ «ТЕАТР НАРОДОВИЙ» (Teatr Narodowy) — один з провідних і найстаріших театрів Польщі. Засн. 1765 у Варшаві. Назва «Театр Народовий» — з 1807. В 1829 було створено фі-

ліал П. «Т. Н.» — «Розмаїтості»; 1836 їх об'єднано в один театр. В 1838—1915 він виступав під назвою Варшавського уряд. театру (з 1915 — театр «Розмаїтості»). В 1924 театр «Розмаїтості» знову почав називатися «Театром Народовим». Серед керівників — В. Богуславський (1783—1814, з перервами), Л. Осінський (1814—31, з перервами), в різний час — Ю. Остерва, К. Камінський, Л. Сольський, В. Гожиця та ін. В репертуарі: п'єси польс. класичних і сучас. драматургів, твори зарубіжних авторів. В 1962 і 1973 гастролював у СРСР. З 1973 П. «Т. Н.» має філіал — «Малий театр».

ПОЛЬСЬКІ БРАТИ — представники радикальної течії Реформації в Польщі в 16—17 ст., послідовники аrianства. Ідеологами «П. б.» були Петро з Гоньондза і Григорій Павло з Бжезіні. Поділялися на два крила: помірковане (заперечувало корінні соціальні перетворення) та радикальне (виступало проти приватної власності, двна та її установ, кріпацтва, фео. землеволодіння, станових привілеїв). Організації «П. б.» існували й на Україні (Чернігів, Хмельник, Гоща). З кія. 16 ст. «П. б.» проповідували вчення соцініан. З посиленням католицької реакції на початку 17 ст. почалося переслідування «П. б.». Після прийняття 1658 постановою сейму про вигнання «П. б.» з Польщі більша частина їх емігрувала, а решта перейшла в католицизм.

ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКІ УНІЇ — угоди між Польщею і Великим князівством Литовським про об'єднання в єдину державу, які уклалися в 14—16 ст. з метою відвернення агресії нім. феодалів. Найважливішими з них були *Кревська унія 1385*, *Городельська унія 1413*, *Люблінська унія 1569*. Кревська унія дала змогу згуртувати польс.-лит. сили для боротьби проти агресії *Тевтонського ордену* (див. *Грюнвальдська битва 1410*). Цю саму мету мала й *Городельська унія*. Люблінська унія 1569 завершила процес об'єднання Польського королівства з Великим князівством Литовським у федеративну польсько-литовську державу — *Річ Посполиту*. Польс. феодалі використали укладення унії для загарбання українських і білоруських земель, що були в складі Литви.

ПОЛЬСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ВІЙНИ 17 СТОЛІТТЯ — війни між *Річчю Посполитою* і *Османською імперією* головним чином за володіння укр. землями. Початок війні 1620—21 покляло знищення турками під Цепорою (див. *Цепорська битва 1620*) загону С. Жолкевського, що вторгся в Молдавське князівство. 30-тисячне польс. військо і 40 тис. укр. козаків на чолі з П. К. Сагайдачним біля Хотина (1621) відбили атаки тур.-тат. військ (див. *Хотинська війна 1620*). За польс.-тур. миром 1623 кордон між цими державами встановлювався по Дністру. Війну в 1672—76 почала Османська імперія. Тур.-тат. війська захопи-

ли Кам'янець-Подільський, продовжували наступ на Львів і Бучач. Польща змушена була укласти *Буцацький мирний договір 1672*, який не був визнаний польс. сеймом. У 1673 польс. армія розбила тур. військо під Хотимом. У 1676 польс. військо успішно вело бої під Журавно. Проте Польща змушена була підписати *Жураєнський мирний договір 1676*, за яким Поділля відійшло до Османської імперії, а значна частина Правобережної України — під владу тур. васала гетьмана П. Д. Дорошенка. Польс. сейм відмовився затвердити цей договір. Війну в 1683—99 почала Польща, прийшовши на допомогу Австрії (вела війну проти Османської імперії з 1683), яка опинилася в критичному становищі внаслідок облоги турецьким військом Відня. В 1683 польс. військо разом з австр. армією і військом ім. князів під керівництвом Я. Собеського, при активній участі загонів укр. козацтва, розгромило турків під Віднем. У ході війни 1684 утворилася багача для Росії антитур. коаліція (Польща, Австрія, Бранденбург, Венеція). До неї 1686 приєдналася Росія. Значним вкладом у справу боротьби проти турків були дії рос. і укр. військ (див. *Кримські походи 1687 і 1689*, *Азовські походи 1695—96*). За укладенням на *Карловицькому конгресі 1698—99* договорами та перемир'ям (з Росією) Азов було закріплено за Росією, Поділля та частина Правобережної України відійшли до Польщі, пониззя Дніпра і м. Керч залишилися (до 1774) за Туреччиною.

ПОЛЬЩА, Польська Народна Республіка, ПНР — держава в центр. частині Європи. На Пн. омивається водами Балтійського м. В адм. відношенні поділяється на 49 воєводств. Карти див. на окремому аркуші, с. 496—497.
Державний лад. ПНР — соціалістична д-ва. Діє конституція 1952, з поправками 1957 і 1976. Найвищим органом держ. влади і єдиним законодавчим органом є однопалатний Сейм (460 депутатів), що обирається населенням на 4 роки. В період між сесіями Сейму його функції здійснює обраний ним з числа своїх депутатів Держ. рада. Держ. рада є також главою д-ви. Для контролю госп., фінанс. й орг.-адм. діяльності вищих і місц. органів держ. управління та підпорядкованих їм орг-цій існує Верховна контрольна палата, підпорядкована Сейму. Найвищим виконавчим і розпорядчим органом держ. влади є уряд — Рада Міністрів, яку призначає Сейм. Місц. органами держ. влади є Нар. ради, обирані населенням на 4 роки.
Природа. Берегова лінія мало розчленована. Береги низькі, піщані, з дюнами і косами. Найбільші затоки — Гданська бухта і Поморська бухта з Щеїнською зат. Більшу частину території займає Польська низовина, в рельєфі якої виділяються примор. низькі рівнини, погорбовано-моренні Мазурське і Поморське прозер'я, Мазовецько-Подільська і Велькопольсько-Куявська низовини і Сілезька улоговина.

з кризового становища. У зв'язку з тим, що в П. через підступні дії антисоціалістичних елементів опинилися під загрозою соціально-екоп. і культурні досягнення, здобуті в процесі соціалістичного будівництва, створилася ситуація, небезпечна щодо існування самої соціалістичної польської держави. Держ. рада П. в грудні 1981 утворила Військ. раду нац. порятунку і відповідно до положень конституції тимчасово запровадила на тер. країни воєнний стан (декрети про воєнний стан затверджено Сеймом у січні 1982).

У зовнішній політиці П. виступає за зміцнення соціалістичної співдружності, за мирне співіснування з ін. державами, за поглиблення розрядки міжнар. напруженості, за роззброєння. Договір П. з ФРН 1970 визнає порушеність зах. польськ. кордонів, сприяв стабілізації обстановки в Європі. Братерські відносини зв'язують П. з Рад. Союзом, ін. соціалістичними країнами. З 1945 П. — член ООН. П. — член Організації Варшавського Договору, Ради Економічної Взаємодопомоги.

Українці в Польщі. В П. живе бл. 300 тис. українців (1980). Вони беруть активну участь у суспільно-політ., госп. і культур. житті країни. В місцевостях, де живуть українці, існують укр. школи, укр. пед. ліцей (м. Бартошце), б-ки, клуби. В польськ. школах і коледжах за бажанням батьків діти українців вивчають рідну мову. У Варшавському ун-ті існує кафедра укр. філології. Видаються укр. мовою газ. «Наше слово» та журн. «Наша культура», працюють гуртки укр. мови.

Політичні партії. Польська об'єднана робітничая партія, засн. 1948. Об'єднана селянська партія, засн. 1949. Демократична партія, засн. 1938.

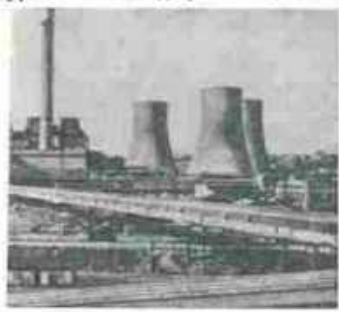
Народне господарство. За роки нар. влади внаслідок значних соціально-екоп. перетворень (проведення зем. реформи, націоналізації пром-сті та ін.) при братерській допомозі СРСР та ін. соціалістичних країн П. з переважно аграрної перетворилася на індустріально-аграрну розвинуту соціалістичну країну. В 1980 нац. дохід П. зріс проти 1950 майже в 6,5 раза. Частка пром-сті в нац. доході 1980 становила 53,6%, с. г. — 10,1%. З допомогою Рад. Союзу в П. споруджено 137 пром. підприємств (1980). Серед країн — членів РЕВ П. спеціалізується на випуску багатьох видів продукції машинобудування (в т. ч. транспортної), хім., фарм., легкої пром-сті, виробн. міді, цинку, кам. вугілля, сірки та ін. На поч. 80-х рр. кризові явища в соціально-екоп. житті країни (волюнтаристські методи управління нар. г-вом, зростання зовнішньої заборгованості, порушення ринкової рівноваги всередині країни тощо) призвели до значного екоп. спаду. IX Надзвичайний з'їзд ПОРП (1981) поставив завдання щодо впорядкування економіки для її нормального функціонування й підвищення здатності задовольняти сусп. потреби. Після запровад-

ження 13.XII 1981 тимчасового воєнного стану економіка П. почала поступово нормалізуватися — поліпилася робота органів управління, пром. підприємств, зокрема зросло видобування кам. вугілля тощо. В цих умовах велику екоп. допомогу П. надають СРСР та ін. соціалістичні країни. В той же час правлячі кола деяких капіталістичних країн, насамперед США, застосували екоп. санкції проти П., спрямовані на посилення в країні соціально-екоп. труднощів, на дезорганізацію постачання населення, на загострення антипольської, антисоціалістичної політики, запровадження імперіалістичними силами.

Промисловість. Основою паливно-енерг. балансу країни є вугілля (193,1 млн. т, 1980). За видобутком кам. вугілля П. посідає одне з провідних місць у світі. Його видобувають у Верхньосілезькому (бл. 98%), а також Валдзихському та Люблінському басейнах; бурі вугілля — в Богатині, поблизу Коніна та Белхави. Електроенергію (121,9 млрд. кВт. год, 1980) виробляють гол. чин. на ТЕС. Видобувають мідну, свинцево-цинкову руди, сірку, природний газ, в невеликій кількості нафту. Бл. 50% природного газу і 98% нафти П. імпортує, гол. чин. з СРСР по газопроводу «Союз» та нафтопроводу «Дружба». Гол. центри нафтопереробної пром-сті — Плоцьк і Гданськ. На доміній залізній руді (переважно з СРСР) та місцевому коксі працюють металург. з-ди, зосереджені гол. чин. у Верхньосілезькій агломерації, в т. ч. комбінати ім. В. І. Леніна в Кракові та «Катовіце», збудовані з допомогою СРСР. У 1980 виплавлено 19,5 млн. т сталі. Кольорова металургія представлена виробн. міді (357 тис. т; Глогув, Оськ, Легница), свинцю і цинку (Катовіце, Буковно, Мястечко-Сльонське) та алюмінію з імпортованого глинозему (в районі Коніна). Гол. галузі пром-сті — машинобудування та металообробка, що характеризуються високою металоємністю та різноманітністю вироблюваної продукції. Розвинуті судно- (Гданськ, Гдиня, Щецин), авіа- (Варшава, Мелець, Свидник), вагоно- та локомотиво- (Свидниця, Зелюна Гора, Вроцлав, Познань, Хшанув), автомобіле- (Варшава, Стараховіце, Ельч, Бельське-Бяла, Люблін, Ниса та ін.) і тракторобудування (Варшава). Виробн. технологічно устаткування для шахт, металургійних заводів, комплектного

устаткування для диварних, хім., харч., деревообр., буд. матеріалів підприємств, а також верстатів, судових двигунів, електромоторів, підйомно-транспорт. засобів, побутових машин і апаратів, електронних виробів та ін. Хімічна пром-сть представлена виробн. сірчаної кислоти, мінеральних добрив, соди, хлору, пластмас, синтетичних волокон та каучуку. Гол. центри — Тарнув, Освенім, Плоцьк, Бидгош, Влоцлавек, Поліце, Тарнобжег, Пулави. Підприємства фарм., фотохім., парфюмерної (Варшава, Лодзь, Краків), гумової, цементної, скляної, фарфоро-фаянсової, деревообр., целюлозно-паперової, шкряно-азут., швейної пром-сті. Традиційно високорозвинуті текст. (бавовняна, лляна, вовняна, трикотажна) галузі, зосереджені гол. чин. в т. з. Лодзинському та Пусудетському текст. районах. Численні підприємства харчосмакової (цукр., спирто-горіччової, м'ясної, олійницької, рибної, тютюнової та ін.) промисловості. Пересічно за рік виловлюють бл. 0,7 млн. т риби, в лісах заготовляють 22—24 млн. м³ деревини. **Сільське господарство.** Під с.-г. угіддями — 61% площі країни. Переважають невеликі одноосібні селян. г-ва. В 1979 в П. налічувалося 5,8 тис. держгоспів, 2,3 тис. виробничих кооперативів і 32 тис. с.-г. гуртків. У соціалістичному секторі 1980 виробляли 23,1% валової і 29,7% товарної с.-г. продукції. Гол. с.-г. культури (збір, млн. т, 1980): жито — 6,6, пшениця — 4,2, ячмінь — 3,4, овес — 2,2, картопля — 26,4, цукр.-буряки — 10,1. Вирощують також овочі, тютюн, кормові та ягідні культури. На тваринництво припадає бл. 50% валової і понад 60% товарної продукції с. г. Поголів'я (млн., 1980): великої рогатої худоби — 12,6 (у т. ч. корів — 6,0), свиней — 21,2, овець — 4,2, коней — 1,8. **Транспорт.** Найрозвинутіший залізничний транспорт. Довж. (тис. км, 1980): з-ць — 27,3 (у т. ч. електрифікованих — 6,9), автошляхів з твердим покриттям — 147,7. Розвинуте річкове судноплавство. Гол. мор. порти — Гданськ, Гдиня, Щецин. Тоннаж мор. торг. флоту — 4,5 млн. т дед-лейт (1980). Основний міжнародний аеропорт — Океце (поблизу Варшави).

Зовнішні економічні зв'язки. Гол. статті експорту — машини, пром. устаткування, судна, продукція хім. пром-сті, товари широкого вжитку, вугілля, кокс, мідь, сірка, цинк, прокат

ТЕС у Турошай. Металургійний комбінат імені В. І. Леніна у Кракові (Нова Гута).

ком польсь. модернізму був С. Пшибишевський. Л-ра П. в міжвоєнний період (1918—38) характеризувалася поглибленням викривальних реалістичних тенденцій, посиленням інтересу до соціальної проблематики (З. Налкопська, А. Струг, Ю. Тувім та ін.). Пролетарська л-ра висунула таких визначних письменників, як В. Броневський, Б. Ясенський, Л. Кручковський, В. Василевська та ін.

У тісному контакті з цією л-рою П. були західноукраїнські революційні письменники Я. Галан, С. Тудор, О. Гаврилюк, П. Козлячок.

Загальнодемократична, особливо пролет. л-ра зростала й міцніла в боротьбі з формалістичними модерністськими течіями. Великим випробуванням для л-ри П. була 2-а світова війна і фашист. окупація. Передові письменники брали активну участь у боротьбі проти фашизму — в партизан. русі, в нар. армії, в підпільній патріот. діяльності. Ряд видатних письменників загинули у фашист. катівнях, концтаборах. З встановленням нар.-демократичного ладу передова частина письменників включилася в боротьбу за побудову соціалістичної культури. Провідною темою стає нова людина, формування її під впливом нових суспільних відносин, боротьба за мир і соціалізм. Широко популярні в П. та за її межами твори Л. Кручковського, Я. Івашкевича, Л. Рудницького, К. Галчинського, Є. Путрамент, В. Жукровського, Т. Брезі, відома також творчість Ю. Пшибоса, А. Стерна, Ю. Ленарта та ін. Польсь. новою перекладено твори Т. Шевченка, І. Франка та ін. класичні доповіді укр. л-ри. Видано «Антологию української поезії» (1976), збірки поезій М. Рильського, П. Тичини, М. Бажана, І. Драча та ін., романи О. Гончара, М. Стельмаха, В. Земляка, П. Загребельного та ін. Високо цінували укр. культуру А. Мішкевич, Ю. Словацький, С. Гошинський, Л. Совацький, Ю. Б. Залеський, Л. Кондратович, Е. Ожешко, В. Оркан, В. Броневський, Ю. Тувім, Я. Івашкевич та ін. Належну шану польській л-рі віддавали Т. Шевченко, Марко Вовчок, П. Гулак-Артемовський, І. Франко, В. Стефаник. На Україні видано «Антологию польської поезії» (т. 1—2, 1979), багато творів польсь. письменників, а також наукових праць, присвячених польсь. л-рі.

Архітектура. Найдавніші пам'ятники на тер. П. є дерев'яні споруди общинних поселень Біскупина (4—3 ст. до н. е.; див. Біскупинське городище). Після прийняття християнства (966) розвивалося кам. культове буд-во (капеларотонда Діви Марії на Вавелі в Кракові, 2-а пол. 10 ст.). З 2-ї пол. 11 ст. споруджують масивні, оздоблені скульптурою будівлі в романському стилі (костюли св. Анджее в Кракові, бл. 1090; в Тумі, бл. 1141—61; Марії Магдалини у Вроцлаві, кін. 12 ст.; крипта св. Леонарда в соборі на Вавелі в Кракові, бл. 1100). У 13—15 ст. поширюється готика. В цей час

зростають міста, формуються ансамблі їхніх центрів (ринкові площі), з'являються нові типи будинків (ратуші з баштами, сукиїні ряди) і оборонні споруди та ін.; серед них — ратуша (13—17 ст.) і костюл св. Яна (13—15 ст.) в Торуні, ратуша (2-а пол. 13 — поч. 16 ст.) і костюл Іоанна Христителя (13—18 ст.) у Вроцлаві, «двір Артура» в Гданську (14 ст., перебудований 1476—81), «Сукеніце» (13—14 ст.), костюл Діви Марії (бл. 1360 — серед. 16 ст.), «Колегіум Майнус» (18 ст.), усі — в Кракові, монастирський комплекс у Мальборку (13—15 ст.). В епоху Відродження (16 ст.) створювалися своєрідні типи палаців з дворами, обнесеними аркадами (палади-замки на Вавелі в Кракові, Барануві та ін.). З кін. 16. до 1-ї пол. 18 ст. в архітектурі П. панувало барокко (костюли Петра і Павла, 1605—19, та бернардинів на Страдомі, 1670—80, обидва — в Кракові; королівська садиба Вілянув у Варшаві, 1679—1731, арх. А. Лоччі та ін.). Розвивалася нар. дерев'яна архітектура. З 2-ї пол. 18 ст. поширюється класицизм; створюються значні міські громад. споруди й ансамблі (Бельведерський палац, 1818—22, арх. Я. Кубіцький; палац Лазенки, 1784—95, арх. Д. Мерліні, Я. Х. Камзетцер та ін.; Великий театр, 1820—32, арх. А. Кораци, Х. П. Айгнер, всі — у Варшаві). З 2-ї пол. 19 ст. в архітектурі переважає еkleктизм (міст Понятовського у Варшаві, 1905—13, арх. С. Шілдер), пізніше — конструктивізм. У період 2-ї світової війни 1939—45 нім.-фашист. загарбники зруйнували багато міст і сіл Польщі, знищили численні пам'ятки архітектури. В повоєнний час проведено великі роботи щодо відбудови їх. Створено нові міста — Нова Гута (тепер частина Кракова), Нове Тихи та ін. Майже заповно відбудовано Варшаву. Сучасна архітектура П.

Ф. Рушниц. Земля. 1898. Національний музей. Варшава.

Ю. Хелмонський. Лелеки. 1900. Національний музей. Варшава.

розвивається на основі використання найновіших буд. досягнень та прогресивних нар. традицій. Серед споруд — Будинок студенток (1964), Ін-т фізики та математики (1965), готель «Краковія» (1965), усі — в Кракові; стадіон Десятиліття (1954—55), магазин «Суперсам» (1962); житл. комплекси Східний бік Маршалковської вул. (1972), Служев-над-Долинкою-Захід (1978), житл. р-н Стегін (1980), всі — у Варшаві; універмаг (1952); готель «Меркурій» (1964), обидва — у Познані.

Образотворче мистецтво. Найдавніші художні пам'ятки на тер. П. сягають 2—1-го тис. до н. е. (вироби з кераміки, бронзи, дерева). З 10 ст. н. е. почало складатися власне польсь. мистецтво. В 11—13 ст. набув поширення романський стиль (бронзові двері костюлу Діви Марії в Гнезно, бл. 1170; різьблені колони костюлу в Стшельно, 12 ст.; різьбл. костюлу в Тумі, бл. 1161; мініатюри в «Еммеранському кодексі», бл. 1099, та ін.). З кін. 13 до поч. 15 ст. в мистецтві панувала готика (надгробок В. Ягелла у Вавельському соборі в Кракові, 1421; мініатюри «Гнезинської біблії», 1414).

В кін. 15—16 ст. почало формуватися мистецтво польського Відродження (івтар роботи. В Стоша в Маріацькому костюлі у Кракові, 1477—89; мініатюри в «Кодексі Бехема», бл. 1505). З кін. 16 і до серед. 18 ст. в П. було поширене мистецтво барокко (декоративна скульптура в церквах та замках магнатів; релігійні картини К. Богушевського). В 17—18 ст. розвинулася портретна гравюра. Мистецтво П. 2-ї пол. 18 ст. — поч. 19 ст. пройняте ідеями просвітництва. Хоча окремі майстри (М. Баччареллі) створювали картини придворного характеру в стилі класицизму, більшість художників протипу правдиво відтворити навіколишнє життя (Б. Белотто, Ж. П. Норблін, О. Орловський), нац.-визвольну боротьбу польсь. народу (А. Гроттер). Деякі риси класицизму властиві творчості А. Бродовського, романтизмом позначені твори П. Михаловського. В цей час з'явилися реалістичний портрет (Г. Родаковський), нац. пейзаж (Ф. Костшевський), побутовий (Ю. Коссах) та історичний (Я. Матейко) жанри живопису. Окремі риси критичного реалізму спостерігаються в картинах А. Котсіса, В. Герсона. Найвищого розв'язку цей напрям досяг у 19 ст. в творчості О. та М. Геримських.

З пролетарським рухом зв'язана творчість художників С. Ленца, Ф. Коварського. В скульптурі в цей період працювали Ц. Гудебський, А. Кужава та ін. В кін. 19 — на поч. 20 ст. в мистецтво П. проникають імпресіонізм (живописи Л. Вичушковський, Я. Станіславський, Ю. Фалат), символізм (С. Виспянський, Я. Мальчевський). Після створення 1918 бурж. польсь. д-ви мистецтво розвивалося суперечливо. Окремі митці наслідували новітні досягнення зх.-європ. культури, інші намагалися створити сучас. нац.

К. Дуніковський. Портрет матері. 1899. Бронза. Національний музей. Варшава.

стиль. Відчутні були впливи *кубізму* й *експресіонізму* (художники З. Пронашко, Т. Чижевський), *модерну* (Л. Стрицька). Демократичним було мистецтво В. Скоцяса, який створив граюри в нар. стилі. Риси *примітивізму* властиві творчості Ю. Т. Маковського; *постімпресіонізму* — Я. Цибіса, З. Валішевського та ін. У 30-х рр. посилюлися соціально-критичні тенденції (М. Ярема, Ф. Бартошек). В цей період активно працював відомий польсь. скульптор К. Дуніковський. Після встановлення народної влади в образотворчому мистецтві П. стали відомими такі живописці, як В. Вейс, Ф. Коварський, Х. Краєвська та Й. Краєвський, А. Кобздей, скульптор С. Горно-Поплавський, графіки Т. Кулісевич, Т. Тренковський та ін. В цей час набула розвитку монументальна скульптура. З середини 50-х рр. у мистецтві поширилися різні модерністські впливи, зокрема *абстрактне мистецтво*, *сюрреалізм*, *«оп-арт»*, *поп-арт* та ін. Деякі митці залучилися прихильниками реалізму. Давні традиції мають різні види декор.-ужиткового мистецтва: живопис на склі, настінні розписи, різьблення на дереві, ткацтво, вишивання, мереживо, кераміка, вирізування з паперу тощо. Здавна існують зв'язки між укр. та польсь. мистецтвом. У П. працювали укр. художники: Владика (брав участь у розписах монастиря в Лисці, 1393—94), Андрій (розписав костію св. Трійці в Любліні, 1418), Гайль (розписав Сандомирський костію, 20—30-і рр. 15 ст.). В 70-х рр. 18 ст. в П. працював гравер О. Тарасевич. У 19 ст. велика дружба зв'язувала Т. Шевченка з польсь. художниками Р. Жуковським та Б. Залеським. У краківській Академії красних мистецтв навчалися укр. художники М. Бурчак, І. Труш, М. Жук, О. Новаківський, В. Масляников, Л. Левинський та ін. Багато творів присвятили Україні польсь. митці Ю. Косак, Л. Вичулковський, Я. Станіславський, Б. Вжеш, які жили або були в Україні. Тут, зокрема у Києві, працював польський художник В. Котарбінський, який виконав низку розписів у *Володимирському соборі* та будинку, де тепер міститься Київ. музей Т. Г. Шевченка. Виставки польсь. образотворчого мистецтва відбулися в різних містах України, а українського — у Польщі.

І. М. Блюмкін.

Музика. У польсь. муз. фольклорі є спільність з муз. фольклором ін. слов. народів, зокрема з українським. Для народних пісень характерні одностопний і тристопний пунктирний або дводольний синкопований ритм. Найпоширеніші народні танці — *куяв'як*, *оберек*, *краков'як*, *мазурка*; музичні інструменти — скрипка, гусла, мазанка (струнний), дуда, лігава, басун (духові), бубон та ін. З 9—10 ст. в П. розвивалася церковна профес. музика, в 12—13 ст. — світська (лицарські пісні — сервенти); багатоголосся застосовувалося спочатку в церк. музиці (напр., твори Миколи з Радома,

1-а пол. 15 ст.), а пізніше і в світській (поліфонічні *мадригали*, *обробки народних пісень і танців*); розвивалася міська музична культура.

Серед композиторів 16 ст. — Вацлав з Шамотула, М. Гомулка, 17 ст. — М. Зеленський, А. Яжемський, М. Мельчевський, Б. Пенкель. Зростання у 18—19 ст. нац.-визвольного руху сприяло появі патріотичних пісень, пісень польсь. повстанців («Вперед рушайте», «З димом пожеж»), революц. пісень («Варшав'янка»). В 1765 у Варшаві засн. польсь. «Театр Народовий», в якому було поставлено перші польсь. опери: «Ощасливлені злидні» М. Камєньського, побудовану на сюжеті з нар. життя і фольклорних мелодій, «Краків'яни і гуралі» Я. Стефані (лібретто В. Богуславського), позначену нац.-визвольними тенденціями. Протягом 1785—94 сформувалася перша профес. балетна трупа. В 1801 у Варшаві відкрито балетну школу (з 1818 — при «Театрі Народовому»), 1821 — Ін-т музики і декламації. В 1833 у Варшаві відкрито «Великий театр». У 18 ст. розвинулася також інструм. музика (полонези, мазурки, вальси М. Огіньського, симфонії Хіляри, Я. Шуровського, А. Мілвіда, Я. Ванського, В. Данковського). Композитори початку 19 ст. Ю. Ельснер, Ф. Яневич, К. Курпінський, К. Ліпінський, І. Ф. Добжинський були авторами опер, симфоній та ін. творів. Вершиною польської нар. музики була творчість Ф. Шопена та С. Монюшка. Активну діяльність вів основоположник польсь. муз. етнографії О. Коллберг. В 19 — на поч. 20 ст. розвивали нац. муз. культуру композитори В. Желенський, Х. Яроцький, З. Носковський, Г. Венявський та ін. Високого рівня досягло виконавське мистецтво (скрипалі К. Ліпінський, Г. Венявський, Ан. Контський, П. Коханський; піаністи М. Шимановська, Ю. Венявський, Ант. Контський, Ю. Зарембський, Ю. Гофман; диригенти Е. Млінарський, Г. Фітельберг; співаки А. Дідур, Я. та Е. Ренке, Я. Королевич-Вайдова, М. Зембріх-Коханська). В 1901 організовано Варшавську філармонію. На поч. 20 ст. розквітла творчість І. Падеревського, Я. Галля, П. Машинського, М. Солтиса, В. Малішевського (учня М. Римського-Корсакова); виникло угруповання «Молода Польща» (композитори М. Карлович, Л. Ружицький, К. Шимановський, Г. Фітельберг, А. Шеломо), яке прагнуло відшукати нові шляхи розвитку польсь. нац. муз. культури на основі поєднання нар. нац. рис з досягненнями світового муз. мистецтва. Почалося відродження нац. балету (балетмейстери П. Зайліх, Ф. Парнелль, Я. Циклінський). Для муз. культури П. 20—30-х рр. 20 ст. характерні гостра боротьба різних, часто суперечливих тенденцій, що розвинулися під впливом нової музики композиторів різних країн, пошуки власних шляхів у творчості (композитори С. Вехович, К. Сікорський, Б. Войтович, Б. Шабельський, Ю. Кофлер). Серед виконав-

ців — піаністи Х. Штомпка, С. Шпіннальський, З. Джевецький; скрипалі І. Дубинська, Е. Умніська; співаки Я. Кенура, Е. Байлоровська-Турська. В 1937 створено самостійну групу Балет польський (керівники Б. Ніжинська та Л. Вуйціковський, солісти О. Славська, О. Глинкувна, З. Кілінський). Новий етап в історії польсь. музики почався з встановленням нар.-демократичного ладу. Більшість композиторів звернулася до масових вокальних та інструм.-жанрових жанрів оркестрових й вокально-симф. творів. У ПНР 21 симфонічний оркестр, 10 оперних театрів, у т. ч. Польсь. держ. театр опери та балету (кол. «Великий театр»), 9 театрів оперети, Польсь. театр танцю (Познанський балет), 9 балетних труп, 7 вищих муз. шкіл (у Варшаві, Кракові, Познані, Лодзі, Вроцлаві, Гданську, Катовіце), 4 хореографічні училища. Популярні ансамблі народної пісні і танцю «Мазовіє» та «Шльонськ». Проводиться ряд міжнародних музичних конкурсів (піаністів імені Ф. Шопена, скрипалів імені Г. Венявського) і фестивалів.

Польсько-українські музичні зв'язки, зокрема у фольклорній творчості, мають давні традиції. В різні часи 19 ст. на Україні гастролювали польські скрипалі К. і Ф. Ліпінські, брати Контські — піаніст Антон і скрипаль Аполінарій, віолончеліст А. Герман-Германовський, брати Венявські — скрипаль Генрік та піаніст Юзеф. З Україною пов'язана творчість відомих польсь. співаків А. Дідур, Я. Королевич-Вайдової, М. Зембріх-Коханської. В П. виступали українські вокалісти С. Крушельницька, О. Мишута, М. Микиша, З. Гайдай, Б. Гмиря, Е. Мірошніченко, Д. Гнатюк, А. Солов'яненко та ін. До польсь. нар. мелодій зверталися і звертаються укр. композитори М. Лисенко (в опері «Тарас Бульба»), П. Сокальський (в опері «Облога Дубно»), Б. Лятошинський («Гражина»), Г. Майборода, Ю. Мейтис, А. Кос-Анатольський, А. Солтис та ін. Використовували укр. нар. мелодії композитори Ф. Шопен, С. Монюшко, К. Ліпінський, А. Коціпінський, Ю. Зарембський, К. Шимановський, М. Солтис, З. Носковський та ін.

Театр. Елементи театр. мистецтва в П. були в нар. обрядах та іграх дохристиянського періоду. В 13—16 ст. в П. побутували осілі й мандрівні нар. лицедії, розвивалася *літургійна драма*, у 16—18 ст. — *містерії та шкільний театр*. У 2-й пол. 16 ст. з'явився

Сцена з опери «Галька» С. Монюшка. Познанський театр опери та балету.

перша польська трагедія «Відмова грецьким послам» Я. Кохановського (1578), набули популярності народні комедії мандрівних акторів, у яких виконувалися і укр. пісні. У Варшаві виник придворний театр, у якому грали італ., а з 17 ст. — англ., франц. і нім. оперні й драм. трупи. В 17—18 ст. діяли театри польс. магнатів, у яких йшли вистави польс. мовою. В 1765 відкрито у Варшаві польський «Театр Народовий» — перший профес. постійний театр, який досяг розквіту в період керівництва В. Богуславського (1783—1814, за перервами). З кін. 18 ст. польс. профес. трупи почали виступати в ін. містах: Люблін (1778), Львів (1780), Кракові (1781), Познані (1783), Вільні (1785). Окремі трупи періодично виступали в містах Сх. України: в Дубні (1785—97), Києві (1798—1863), Кам'янці-Подільському (1798—1863), Житомирі (1800—63), Бердичеві (1803—63), Одесі (1805—63). У кін. 18 — 1-й третині 19 ст. в театрах П. переважав класицизм, у 30—50-х рр. — романтизм. Реалістичні принципи сценічного мистецтва починають утверджуватися завдяки постановці п'єс О. Фредра і Ю. Коженовського, а в 2-й пол. 19 ст. критичний реалізм стає домінуючим. Відомі актори цього часу — Г. Моджеєвська, В. Рапацький, Б. Лешинський, Л. Сольський та ін. У кін. 19 — на поч. 20 ст. в театрах П. змагалися дві тенденції — консервативна й радикально-демократична. Соціальні мотивами пройнята драматургія Г. Запольської, С. Жеромського, А. Немовського, В. Оркана, Я. Каспрівича. Бурж. впливи виявляються в декадентських п'єсах С. Пшибишевського. Цій тенденції протистояла творчість С. Виспянського. Провідні режисери кін. 19 — поч. 20 ст. — Ю. Котарбінський, Т. Павлівський, актори — К. Камінський, М. Пшибилко-Потоцька, А. Зельверович, В. Семашкова, К. Адвентович, Ю. Венгжин та ін. На поч. 20 ст. зміцнюється зв'язки польс. театру з передовою рос. театр. культурою. В репертуар театрів у Кракові та Львові 1902—03 включали п'єси М. Горького. В польс. драматургії з'явилися п'єси, присвячені першій рос. революції 1905—07 (К. Тетмаєр, Т. Міцінський, С. Жеромський). У роки першої імперіалістичної війни діячі польс. театру С. Висоцька, Ю. Остерва, Я. Івашкевич (1916—19 працювали в польс. експериментальній «Студії» у Києві), С. Ярач, А. Зельверович, В. Бридзінський, які працювали в Росії, підтримували безпосередні контакти з МХТ, особисто з К. Станіславським, і утверджували в своїй сценічній практиці принципи передового мистецтва. Велика Жовтн. соціалістич. революція справила могутній вплив на розвиток польського театру. Почали формуватися естетичні принципи соціалістичного мистецтва. В 1919—20 А. Соколич керувала театром «Робітнича сцена і лютина» у Варшаві, 1924—27 В. Вандурський очолював театр «Робітнича сцена» в Лодзі. В 1925 на сцені Театру ім. Ю. Словацько-

го в Кракові С. Висоцька поставила соціальну п'єсу «Смерть на груші» В. Вандурського. Близькими до пролетарських були театри «Редута» на чолі з Ю. Остервою та М. Лімановським (1919—39) та «Новий Атеїзм» на чолі з С. Ярачем (1926—39). Принципи монументального поетичного і політичного театрів у 20—30-х рр. синтезував у театрах Варшави, Львова та ін. міст Л. Шіллер. У 1945 відновилося завмерле під час нім.-фашист. окупації польс. театр. життя, з'явилися нові театри на повернутих Польщі зх. землях (Вроцлав, Катовіце та ін.). У 1949 завершилася націоналізація польс. театрів. В П. працюють понад 60 драм. і 26 лялькових театрів. Центром театр. життя є Варшава («Театр Народовий», «Польський», «Сучасний», «Загальний»), головними осередками — Краків (театр ім. Ю. Словацького, «Старий»), Лодзь («Новий»), Люблін (театр ім. Ю. Остерви) та ін. В репертуарі театрів — польська, рос. і зх.-європ. класика та сучасна драматургія (з укр. драматургів — Леся Українка, О. Корнійчук, О. Коломійець). Відомі режисери повоєн. часу Т. Тршинський, К. Скушанка, Е. Красовський, К. Свінарський, актори Я. Кречмар, В. Семашкова та ін. Вищі театр. навч. заклади діють у Варшаві, Кракові і Лодзі. Театр. діячі об'єднані в Товариство польс. артистів театру і фільму (засн. 1950).

Багаторічна дружба зв'язує театри П. та України. В П. гастролювали Київ. укр. драм. театр ім. І. Франка (1950, 1975), Львів. театр ім. М. Заньковецької (1959), Донец. укр. муз.-драм. театр ім. Артема (1980); деякі польс. театри в різні роки були на Україні (зокрема, «Сучасний театр» 1979 у Києві). У 1976 в Театрі ім. І. Франка польс. режисером Е. Красовським здійснено постановку вистави «Краків'яни і гуралі» В. Богуславського. На сценах театрів республіки часто ставляться п'єси польських драматургів («Мораль пані Дульської» Запольської, «Дами і гусари» Фредра та ін.).

Р. Я. Пилипчук.
Кіно. Регулярний випуск фільмів почато 1908—14 (зокрема, комедій за участю А. Фертнера). В продукції 20—30-х рр. переважали екранізації творів нац. л-ри та комедій, в яких знімався А. Димша. В 1930 створено кінооб'єднання «Старт» («Співдружність любителів художнього фільму»). Воно згуртувало прогресивне настроєне кіноопрацівників (Е. Ценкальський, В. Якубовська, С. Босак, Е. Тепліц та ін.). Продовжувач «Старту» — «Кооператив кіноавторів» (1937). У роки 2-ї світової війни тех. базу кіно було зруйновано, працювала невелика підпільна група кінодокументалістів. При 1-й дивізії Війська польського, сформованого на тер. СРСР, діяла кіногрупа «Чолувка». В 1945 кіно виробн. націоналізовано, створено орг-цію «Фільм польський». Серед перших повоєнних фільмів — «Заборонені пісеньки» (1947, реж. Л. Бучковський), «Останній етап» (1948, реж. В. Якубовська).

В 50-х рр. збільшився випуск картин, прийшло нове покоління кінорежисерів. Широко відомими стали фільми, в яких осмислювалася 2-а світова війна: «Покоління» (1955), «Канал» (1957), «Попіл і діамант» (1958) — останній за участю актора З. Цибульського. Визнання здобули картини реж. А. Мунка «Людина на рейках» (1957), «Ероїка» (1958), «Пасажирка» (1963). В 60-х рр. досягненням кіно П. стають екранізації польс. класики, зокрема творів Я. Івашкевича («Мати Іоанна від ангелів»), Б. Пруса («Фараони»), Г. Сенкевича («Потоп», «Пан Володзієвський») та ін. В 70-х рр. створено картини, в яких поглибився інтерес до людської особистості («Структура кристала», «Квартальний баланс», «Кінолюбитель», «Нічний метелик» та ін.), а також стрічки, в яких показано події з історії країни («Коперник», «Смерть президента»). Спільно з кінематографістами СРСР поставлено фільми: «Ленін у Польщі» (1966, реж. С. Юткевич), «Пам'ятай ім'я своє» (1975, реж. С. Колосов), «Особливих прикмет немає» (присвячений Ф. Е. Дзержинському, 1978). З 1961 в Кракові щороку проводиться Міжнародний кінофестиваль короткометражних фільмів.

Л. І. Брюховецька.

Іл. див. на окремому аркуші, с. 272—273.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Про Польщу. — Енгельс Ф. Роковини польської революції 1830 року. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 22. Розкол в польській соціал-демократії; т. 25. Про право націй на самовизначення; т. 27. Про мир без анексії і про незалежність Польщі, як лозунги дня в Росії; Ленцевич С. Физическая география Польши. Пер. с польс. М., 1959; Иллич Ю. В. Польша. Экономико-географическая характеристика. М., 1966; История Польши, т. 1—3. М., 1954—58; Бардах Ю., Леснодзкий Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. Пер. с польс. М., 1980; Польша и Русь. Черты общности и своеобразие в истории развития Руси и Польши XII—XIV вв. М., 1974; Козловский Ч. Очерки истории польского рабочего движения. Пер. с польс. М., 1980; Чугаев В. П. В борьбе против фашизма и угрозы войны. Из истории интернациональной солидарности трудящихся Польши и Западной Украины в борьбе против наступления фашизма и роста военной опасности. 1933—1939. К., 1980; Поклад Б. И. Внешняя политика народной Польши. М., 1978; Документы и материалы по истории советско-польских отношений, т. 1—10. М., 1963—80; Барковский А. Н. Экономика Польской Народной Республики. М., 1976; Ковальчук Г. И. Польша Народная Республика в содружестве стран — членов СЭВ. К., 1980; Экономические проблемы развития социализма. Опыт СССР и ПНР. М., 1980; Польша Народная Республика. Справочник. М., 1979; История польской литературы, т. 1—2. М., 1969; Рильский М. Т. Наша кровная правда. К., 1959; Сучасні польські письменники. [Передмова М. Рильського]. К., 1960; Булаховська Ю. Л. Прогресивна польська поезія в її зв'язках з російською та українською літературою. (1940—1955). К., 1964; Ведина В. П. Современная польская проза. К., 1971; Вервес Г. Д. В интернациональных литературных связях. К., 1976; Писатели Народной Польши. М., 1976; Тананаева Л. И. Польское из-

І. Я. Померанчук.

бразильское искусство эпохи Просвещения. Живопись. Рисунок. М., 1968; Федорук О. К. Джерела культурних взаємн. Україна в творчості польських художників другої половини XIX — початку XX ст. К., 1976; Уразова Л. Польские художники-реалисты. М., 1979; Светлов И. Е. Скульптура Народной Польши. М., 1976; Уразова Л. Н. Польский плакат. М., 1969; Захватович Ян. Польская архитектура. Пер. с польск. Варшава, 1967; Балза И. История польской музыкальной культуры. т. 1—3. М., 1954—72; Гаккебуш В. В. В сучасному польському театрі. К., 1972; Маркулан Я. К. Кино Польши. Л.—М., 1967.

ПОМАЗАНСЬКИЙ Іван Олександрович [30.III (11.IV) 1848, Скварський пов. Київ. губ.—1918, Петроград] — рос. арфіст, диригент і композитор. Співав у придворній співацькій капелі, 1868 закінчив Петерб. консерваторію. З 1868 — соліст оркестру (одночасно з 1872 — хормейстер) Марїнського театру (Петербург). Автор кантати «Смерть Самсона», увертюри на рос. темп. фп. творів, романсів на слова О. Колцова, М. Лермонтова, О. Пушкіна.

М. Лисенко.

ПОМЕРАНЕЦЬ, бігарадія (*Citrus aurantium*) — вічнозелена рослина роду *Citrus* родини рутових. Плодове дерево 8—10 м заввишки. Походить з Пд.-Сх. Азії. Листки еліптичної форми. Квітки великі, білі, запашні, двостатеві. Плоди кулясто-приплюснуті, оранжево-червоні, неїстівні; шкірка товста, гірка, запашна; м'якуш кисло-гіркий. З листків і квіток добувають ефірну олію, яку використовують у парфюмерній пром-сті. З плодів виготовляють напої, мармелад. Культурні форми П. вирощують в Індії, Середземноморській області; в СРСР — у субтропічних р-нах Кавказу і в Серед. Азії. П. застосовують як підлепу до ін. видів *цитрусових культур*.

ПОМЕРАНЧУК Ісак Якович [7 (20).V 1913, Варшава — 14.XII 1966, Москва] — рос. рад. фізик-теоретик, акад. АН СРСР (з 1964). Закінчив Ленінгр. політех. ін-т (1936). У 1940—43 працював у Фіз. ін-ті АН СРСР, 1943—46 — в Ін-ті атомної енергії, з 1946 — в Ін-ті теор. і експеримент. фізики. З 1946 — професор Моск. інженерно-фіз. ін-ту. Осн. наук. праці — з ядерної фізики, фізики твердого тіла, теорії квантових рідин, фізики елементарних частинок. Зробив, зокрема, важливий внесок у теорію і створення перших в СРСР ядерних реакторів. Подав заг. теорію непружного розсіювання нейтронів у кристалах (разом з О. І. Ахієзером) і побудував теорію теплопровідності діелектриків при низьких і високих т-рах. Передбачив аномальний характер плавлення (або тверднення) легкого ізотопу гелію ^3He (див. *Померанчука явище*). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950, 1952.

ПОМЕРАНЧУКА ЯВИЩЕ — аномальний характер плавлення (або тверднення) легкого ізотопу гелію ^3He . При т-рі, нижчій за 0,3 К, ентальпія рідкого ^3He менша, ніж твердого, і при утворенні твердого фази відбувається поглинання

тепла. Явище теоретично передбачив 1950 І. Я. Померанчук, експериментально виявив його 1957 амер. фізики У. М. Фейрбенк і Г. К. Уолтерсон. П. я. використовують для одержання низьких температур: при адиабатному стиску ^3He (див. *Адиабатні процеси*) вздовж кривої плавлення відбувається утворення твердої фази і відповідне зниження т-ри. П. я. можливе до т-р 1—1,5 мК, оскільки при нижчих т-рах відбувається впорядкування ядерних спінів твердого ^3He , що призводить до різкого спаду його ентальпії.

ПОМИЛУВАННЯ, індивідуальна амністія — в СРСР повне або часткове звільнення певної особи від відбування міри кримінального покарання, заміна призначеної судом міри покарання або його невідбутої частини м'якшим покаранням, а також зняття судимості. У порядку П. розглядаються й деякі ін. питання, зокрема, заяви про звільнення осіб, які відбули покарання, від покриття збитків, завданих злочинцем державним організаціям, підприємствам і установам, що стягуються за вироком суду, тощо. Право П. належить найвищим органам державної влади — Президії Верховної Ради СРСР (п. 11 ст. 121 Конституції СРСР) і Президіям Верховних Рад союзних республік (п. 12 ст. 108 Конституції УРСР). Як правило, П. здійснюється за клопотанням самого засудженого, проте може мати місце і за клопотанням родичів, держ. та громад. установ і орг-цій та ін. При розв'язанні питання про П. беруться до уваги характер вчиненого злочину, особа засудженого, його поведінка, ставлення до праці, думка громад. орг-цій, трудового колективу тощо. Акт П. не піддає сумніву законність засудження, тому не тягне за собою наслідків, передбачених для випадків *реабілітації* (поновлення на роботі, зарахування часу відбування покарання до трудового стажу тощо).

А. І. Пшеничний.

ПОМИНКИ, поминання, помин — давній звичай вшанування пам'яті померлих людей, що побутує в більшості народів. П. беруть початок з давніх часів (див. *Тризна*). Відбуваються, переважно, у вигляді обрядового обіду за участю рідних і близьких померлого. Влаштовуються на завершенні поховання, а за християнськими канонами ще й на 9-й, 40-й дні та щорічно на кладовищах протягом післявелькоднього тижня (т. з. проводи). Останнім часом, зокрема в УРСР, громадськість проводить «Дні пам'яті померлих», що припадають, переважно, на середину календарної весни. Під час цих днів організовують траурно-поминальні мітинги з музичним чи хором супроводом.

В. Т. Кувшда.

ПОМІДОР, томат (*Lycopersicon*) — рід трав'янистих або напівкущових однорічних чи багаторічних (у тропічних зонах) рослин родини *пасльогових*. Походить з тропічної Америки. Відомо 6 видів (за ін. даними, 3 види і 3 різновидності), що дико ростуть у Пд. Америці. Найважливіше госп. значення має лише П. звичайний, або їстівний (*L. esculentum*, синонім *Solanum lycopersicum*). Стебло залозисто-волосисте, від 30—40 см до 2 м заввишки. Листки непарноперисторозсічені. Квітки двостатеві, дрібні, жовті, на довгих ніжках, зібрані у завійки. Плід — соковита, м'ясиста, дво- чи багатокамерна ягода (масою від 20 до 900 г), різної форми й кольору, насіння дрібне. П. дуже поширена овочева рослина. У багатьох країнах світу є однією з найголовніших овочевих культур. В СРСР П. займають бл. 20%, в УРСР — до 25% усієї посівної площі овочевих культур. Плоди П. містять велику кількість вітамінів (В₁, В₂, С, РР), провітамін А (каротин), цукру (2,1—8,5%), органічні к-ти (яблучну, лимонну) та мінеральні речовини. П. споживають свіжими, консервованими, солоними, маринуваними; з них виготовляють томатний сік, томат-пасту, томат-юре. Вирощують П. у закритому і відкритому ґрунті з розсади і безрозсадним (у пд. районах) способом. Створено бл. 2000 сортів і форм П. звичайного. На Україні (1982) виведено ряд сортів (див. таблицю). Г. С. Омищенко.

Лит.: Брежнев Д. Д. Томаты. Л., 1964; Медведева Г. С. Помидоры. К., 1967; Прогрессивная технология производства помидоров. К., 1980.

ПОМІРНЕ, помір — торг. мито на Україні, в Росії, Білорусії, Литві й Польщі за часів феодалізму. П. стягували з привізного товару при його продажу. Розмір П. не був сталим. На укр. землях, що перебували під владою шляхет. Польщі, в 1-й пол. 17 ст. з товару вартістю в 1 *злотий* стягували 2 *гроші*. В 2-й пол. 17 ст. на Лівобережній Україні за новим рос. торг. статутом П. було замінено податком, що становив 5% вартості продажної ціни товару.

ПОМІРНИЙ КЛІМАТ — клімат помірних полів земної кулі. Формується під впливом полярних і тропічних повітр. мас та інтенсивної дії циклонів і антициклонів, переважно у Пн. півкулі. Для П. к. характерні добре виражені пори року, підвищення т-ри з Пн. на Пд. (у Пн. півкулі), зменшення відносної вологості в міру віддалення від океанів. У межах П. к. виділяють *морський клімат* (здебільшого на 3х. материків), *континентальний клімат* і мусонний клімат (див. *Мусони*), властивий для сх. частини Азії. П. к. характерний для всієї Європи, України, за винятком Пд. берега Криму.

ПОМІРНІ ПОЯСИ — географічні пояси Землі, розташовані в Пн. півкулі приблизно між 40° і 65° ш. ш., у Пд. — між 42° і 58° пд. ш. П. п. займають бл. 25% площі земної поверхні. Для них характерна сезонність термічного режиму, з якою пов'язана періодичність багатьох природних процесів. Значне просторове поширення та сезонні коливання тепла і вологості зумовлюють формування різноманітних ландшафтів (особливо у Пн. півкулі). В межах П. п. виділяють такі зони: океанічних луків, *лісові зони*, *лісостепові зони*, *степові зони*, *напівпустельні зони* і *пустельні зони*. Для океанів

Помідор звичайний: 1 — листок; 2 — суцвіття; 3 — плід; 4 — плід у розрізі.

у межах П. п. характерні значні річні коливання т-ри й солоності, багатий органічний світ. Див. також *Пояс фізико-географічний*. **ПОМІСТЯ** — те саме, що й *маєток*.

ПОМІСЬ, метис — тварина, яку одержують внаслідок парування тварин кількох порід або розведення помісей («у собі»). П. не мають усталеної спадковості. У П. першого покоління часто виявляється ефект *гетерозису* за деякими господарсько-цінними ознаками (підвищення м'ясності, надою, несучості, настрійгю вовни, скороспілості тощо). Це явище використовують при пром. *схрещуванні*, що дає можливість одержувати більше продукції за меншими затратами праці й коштів. П. бувають дво-, три- й багатопородними, мають підвищену життєвість; їх використовують як користувальних тварин і як матеріал для виведення нових порід. На відміну від *гібридів* П. легко паруються між собою і дають плідне потомство. Див. також *Породисті тварини*.

І. М. Ключко.

ПОМІЧНА — місто Добровеличківського р-ну Кіровоград. обл. УРСР. Залізнич. вузол. П. засновано в 70-х рр. 19 ст. у зв'язку з будівництвом залізниці (1879 тут збудовано залізничну станцію). Рад. владу встановлено в кін. січня 1918. З 1957 П. — місто. У П. — локомотивне та вагонне депо, буд. матеріалів та консервний завод, міжгосп. буд. орг-ція, виробничі відділення райлісгосптехніки, комбінат комунальних підприємств, елеватор, 4 заг.-осв. та музична школи, 2 поліклініки, лікарня. Клуб, кінотеатр, 4 бібліотеки.

ПОМІЩИК — феодал. землевласники в Росії та на Україні кінця 15 — початку 20 ст., основний експлуататорський клас за часів феодалізму і один з основних експлуататорських класів (поряд з буржуазією) періоду капіталізму. На Україні П. ще наз. *дідичами*. Назва «поміщик» походить від найменування феодал. землеволодіння в Росії кін. 15 — поч. 18 ст. — помістя, яке уряд надавав дворянам за місцем служби. В 1714 відбулася злиття помість з *вотчинами* в єдиний вид власності дворян (див. *Маєток*). Усіх феодал. землевласників (див. *Дворянство*) почали називати П. Екон. основою їхнього г-ва була монополна власність на землю і експлуатація *кріпаків*. Землеволодіння П. значно зміцнилося і розширилося внаслідок *генерального межування*. Після скасування *кріпосного права* в Росії в результаті *селянської реформи 1861* залишилися його пережитки — зокрема поміщицьке землеволодіння, збереглися станови привілей П. у більшості своїх П. не були здатні перейти до капіталістичного способу господарювання. Це змозгло зробити лише незначна частина їх. Так, на Україні П. займали сильні позиції в цукровій, горілчаній та ін. галузях пром. що обробляли с.-г. сировину. На поч. 1914 П. на Україні, що входила до складу Рос. імперії, належало понад 10 млн. дес. землі, причому 5 тис. великих П. воло-

діли 8 млн. дес. Кількома мільйонами десятин землі володіли родини *Безбородьків, Галаганів, Кочубеїв, Лизогубів, Скоропадських, Ханенків* та ін. великих укр. П., що наочно спростовує твердження укр. бурж. націоналістів про безкласовість укр. нації. Селянство, зокрема українське, протягом століть вело запеклу антифеод., антипоміщицьку боротьбу. На зх.-укр. землях, що перебували під гнітом австро-угор. монархії, кріпосне право було скасовано внаслідок *селянської реформи 1848*. Але й тут екон. і політ. позиції місц. П. не ослаблися. П. як клас в кол. Рос. імперії були ліквідовані в результаті перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції, а на зх.-укр. землях — після возз'єднання їх з УРСР.

ПОМОЛОГІЯ (від лат. *romum* — плід і грец. *λόγος* — вчення) — галузь с.-г. науки, що вивчає сорти плодівих і ягідних культур для наукового районування їх, постійного поліпшення сортового складу садів і окремих сортів та раціонального використання їх у *плодівництві*. П. почала складатися в кінці 18 — на поч. 19 ст. В Росії основоположником П. був А. Т. *Болотов*. Але осн. положення П., що їх розробив Болотов на рівні сучас. йому знань, виявилися недостатніми, оскільки вони виходили переважно з морфологічної характеристики сорту. Вирішальний вплив на розвиток наукової П. зробили ідеї корінного поліпшення і перетворення природи рослин І. В. *Мичурин*. Сучас. змісту П. як науки надав видатний укр. вчений-помолог Л. П. *Симиренко*. Його праці з питань сортовивчення, сортовипробування і районування плодівих і ягідних культур дістали загальне визнання. Тепер у П. основна увага приділяється порайонованню виробничо-біологічному вивченню сортів, їх *агротехніці*, всебічній характеристиці сорту. Див. також *Сорт* рослин. *Лит.*: Симиренко Л. П. Помология, т. 1—3. К., 1972—73; Селекція і сортоведіння плодівих і ягідних культур. М., 1981. В. К. *Задіць*.

ПОМОРІ — назва і самоназва нащадків давніх руських поселенців (переважно з Новгородської землі), які заселяли з 12 до поч. 18 ст. пд.-зх. і пд.-сх. узбережжя Білого моря. Осн. заняттями П. давня були мор. промисел, суднобудування, торг. мореплавання. На невеличких вітрильних суднах П. відвідували деякі полярні острови, вперше досягли Шпіцбергену (в 15 ст.). Для П. були характерні пн.-рос. комплекси культури (в архітектурі житла, одязі, звичаях та ін.) і пн.-рос. говірка, а для фольклору — *билини*.

ПОМОРНИК (*Stercorarius*) — рід водоплавних птахів род. поморникових ряду сивкоподібних (за ін. систематикою — ряду чайкоподібних). Довж. тіла 41—60 см, маса 270—1000 г. Дзьоб міцний, з гачком на кінці. Оперення темнобуре, у деяких представників низ тіла майже білий або чорний. Хвіст клиновидної форми (середня пара рульових пер довшя за інші). П. гніздяться на узбережжі морів та прісноводних водойм.

Гнізда — на землі, в кладці 2 яйця; насиджують самка і самець 24—30 діб. Живляться рибою, яку часто відбирають у польоті в *мартинів* та *крячків*, дрібними птахами, гризунами, покидьками, ягодами тощо. 3 види, поширені в Арктиці; в СРСР — у зоні тундри, зокрема й на островах пн. морів. В УРСР під час міграції трапляються 2 види: П. короткохвостий (*S. parasiticus*) і П. середній (*S. pomarinus*). Випокні рештки відомі з міоцену.

Л. О. Смогиревський.

ПОМОРСЬКА КУЛЬТУРА — археологічна культура 6—2 ст. до н. е. на тер. Польщі і суміжних з нею областей Білорусії та України. Для П. к. характерні неукріплені поселення з наземними житлами стовбової конструкції і напівземлянками, безкурганні могильники з трупоспаленнями переважно в глиняних посудинах — урнах. На урнах часто є зображення людського обличчя, урни стоять у кам'яних скринях (звідси ін. назви П. к. — культура лицьових урн, культура скриньових поховань). Осн. заняттями населення П. к. були землеробство і скотарство. Суспільний лад — родовий. Більшість дослідників вважає, що носіями П. к. були слов'яни.

Лит.: Никитина В. Б. Памятники поморской культуры в Белоруссии и на Украине. «Советская археология», 1965, № 1; Кухаренко Ю. В. Археология Польши. М., 1969.

ПОМОРСЬКІ — рос. музиканти. Григорій Михайлович П. (1721, Україна — бл. 1795, Петербург) — рос. скрипаль і муз. педагог. У 1740 закінчив Петерб. театр. школу. В 1740—87 — соліст придворного оркестру, з 1787 — викладач театр. школи в Петербурзі. Микола Григорович П. [1747—17(29).ІІІ, за ін. даними, 4 (16).X 1804] — рос. скрипаль, композитор, диригент і педагог. Син Г. М. Поморського.

І М. Лисенко.
ПОМОР'Я, Поможе — північна, прибалтійська частина ПНР. Поділяється на Зх. і Сх. (або Гданське) П. В кін. 10 ст. П., населене *помор'янами*, ввійшло до складу Польс. д-ви. Зх. П. 1181 потрапило у васальну залежність від «*Священної Римської імперії*» і знало понімення (за ним закріпилася назва Померанія). До 1637 у Померанії зберігалася слов'ян. князівська династія. За *Вестфальським миром 1648* західну і частину Сх. Померанії одержала Швеція, решту Сх. Померанії — Бранденбургсько-прусська держава, яка пізніше загарбала (1679, 1720, 1815) всю Померанію. Сх. П. 1308—09 захопив *Тевтонський орден*. У 1454—66 воно було відвоюване Польщею, в кін. 18 ст. захоплене Пруссією. За *Версальським мирним договором 1919* Польщі повернули більшу частину Сх. П., але без Гданська з округом. *Потсдамська конференція 1945* ухвалила рішення про повернення Польщі її зх. земель, встановила польс.-нім. кордон по Одру (Одрі) — Нейсі (Нісі-Лужицькій). **ПОМОР'ЯНИ** — одна з груп зх.-слов'янських племен, що населяла *Помор'я*. Гол. центрами П. були Болін і Щецин. П. займалися ре-

Поморник.

Сорти помідорів, районовані на Україні (1982)

Сорти для відкритого ґрунту
Барнаулський консервний
Білий налив 241
Біруінца
Велетенський 5
Волгоахтубинський
Волгоградський 5/95
Глорія
Донецький 3/2—1
Дорогоцінність 341
Заказний 280
Київський 139
Консервний київський
Крос 525
Кубанський штамбовий 220
Молдавський ранній
Ністру
Новинка Придністров'я
Перемога 165
Радянський 679
Ранній 83
Світанок
Талаліхін 186
Тамбовський урожайний 340
Ранок
Факел
Сорти для закритого ґрунту
Ваймон
Внуковський
Зарево 109
Лідер 165
Московський осінній
Перемога 165
Піонерський
Український тепличний 285

ПОМОРЯНИ

меслами, торгівлею, мореходством, рибальством. У 10 ст. увійшли до складу Польськ. д-ви. Пограбовані в 12 ст. в залежності від «Священної Римської імперії», П. не втратили своєї самобутності. П. взяли участь в етногенезі польськ. народу (див. *Поляки*), зберігли при цьому своєрідність, про що свідчать, зокрема, особливості культури, мови, побуту потомків давніх П. — *кашубів*.

ПОМОРЯНИ — селище міського типу Золочівського р-ну Львів. обл. УРСР. Розташовані на берегах р. Махнівки (бас. Золотої Липи). 1,9 тис. ж. (1981). П. вперше згадуються 1437. Під час визвольної війни українського народу 1648—54 на околицях П. відбулися бої між сел.-козак. і польськ.-шляхет. військами. Після 1-го поділу Польщі (1772) П. загарила Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). 1919 — бурж.-поміщицька Польща. В 1939 П. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 П. — с-ще міськ. типу. У П. — центр садиба колгоспу «Зоря». Сільс. профес.-тех. уч-ще, середня школа, лікарня, Будинок культури, б-ка. Архит. пам'ятки: замок-палац (16 ст.), дерев'яні церква та дзвіниця (1690), костел (1738).

ПОМПЕЇ — античне місто в Італії (на околицях сучас. Неаполя), яке разом з містами *Геркуланум* і *Стабією* загинуло 24.VIII 79 н. е. під час виверження вулкана *Везувію*. Розкопки, що проводилися в П. з серед. 18 ст., відкрыли більшу частину міста. Збереглися руїни форуму з колонадою (т. з. базилікою), з храмом Аполлона (обидва 2 ст. до н. е.), храмом Юпітера, залишки терм (обидва 1 ст. до н. е.), а також руїни Трикутного форуму з доричним храмом (6 ст. до н. е.), театру (3—1 ст. до н. е.), житл. будинків 3 ст. до н. е. — 1 ст. н. е. з *фресками*. П. — один з найвизначніших музеїв-заповідників античної культури. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Рим Стародавній*.

Лит.: Сергеев М. Е. Помпей. М. — Л., 1949.

ПОМПЕЙ Гней, за прізвищем Великий (Gnaeus Pompeius Magnus; 106—48 до н. е.) — рим. полководець і політ. діяч. Спочатку був прихильником *Сулли*. Консул 70, 55 до н. е. (разом з *Крассом*) і 52 до н. е. Брав участь у придушенні повстання *Спартака*. З 66 до н. е. командував рим. військом у війні проти *Митридата VI Епатора*, яка закінчилася перемогою римлян. У 60 до н. е. для боротьби з сенатом увійшов у згоду з *Крассом* і *Цезарем* (1-й *тріумвират*). Після розпаду *тріумвірату* воював проти *Цезаря*. В 48 до н. е. переміг його біля *Дірації* (Епір), але потім сам був розбитий *Цезарем* біля *Фарсали* (Фессалія). Втік до Єгипту, де був убитий за наказом царя *Птолемея XIII* *Діоніса*.

ПОМПІДУ (Pompidou) Жорж (3.VII 1911, Монтбюф, департ. Канталь — 2.IV 1974, Париж) — франц. держ. і політ. діяч. Н. в сім'ї педагогів. У 1934 закінчив Вищу нормальну школу. В 1939—

40 служив в армії. Після капітуляції Франції 1940 примкнув до *Руху Опору*. Разом з де *Голлем* брав участь у створенні партії «Об'єднання франц. народу» (1947). В 1962—68 — прем'єр-міністр. У 1969—74 — президент Франції. У зовн. політиці дотримувався незалежного міжнар. курсу Франції при збереженні союзних відносин із зх. країнами і розвитку співробітництва з соціалістич. країнами. В 1970, в ході офіц. візиту до СРСР, підписав рад.-франц. протокол про взаємні зобов'язання щодо консультацій з найважливіших міжнар. проблем, 1971 — «Принципи співробітництва між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Францією», що регулюють відносини двох країн (див. також *Радянсько-французькі документи*).

ПОМПОНАЦЦІ (Pomponazzi) П'єтро (16.IX 1462, Мантуя — 18.V 1525, Болонья) — італ. філософ епохи *Відродження*. Професор ряду унів.-тів. Пропагував філософію *Аристотеля*, обстоював матеріалістичне вчення про зв'язок мислення з чуттєвим сприйняттям природних явищ, визнавав об'єктивну закономірність розвитку природи. Дотримуючись вчення про *двоїсту істину*, заперечував можливість раціонального доведення безсмертя душі — одного з осн. догматів релігії, прагнув до повного відокремлення філософії і політики від релігії. За матеріалістичні переконання зазнав переслідувань з боку католицької церкви. Гол. філос. твір — «Про безсмертя душі» (1516).

ПОМ'ЯКШЕННЯ — особлива вимова приголосних. Див. *Палаталізація*.

ПОМЯЛОВСЬКИЙ Микола Герасимович [11 (23).IV 1835, Петербург — 5 (17).X 1863, там же] — рос. письменник. Світогляд П. формувалася під впливом ідей рос. революц. демократів, зокрема М. Чернишевського. Друкуватися почав 1858 (нарис «Вукол»). У повістях «Мішанське щастя» і «Молодоть» (обидва — 1861, надрук. в «Современнике»), утверджує різноманітність як нову соціальну силу. У романі «Брат і сестра» (1861—64, незакінч.), пройнятому просв. пафосом, відобразив соціальні суперечності, контрасти сучасного йому суспільства. В «Нарисах бурси» (1862—63) таврував консервативну, казенно-бездушну систему виховання, що руйнує людську особистість. У передмові до свого перекладу «Нарисів бурси» (1877)

Помпеї. Форум. 2 ст. до н. е. Сучасний вигляд.

І. Франко високо оцінив «тверезу правду фактів» і худож. майстерність творів П. У повісті «Поріччани» (1863, незакінч.) П. дав узагальнюючу картину життя рос. повітового міщанства.

Т.: Сочинения, т. 1—2. М. — Л., 1965; Избранное. М., 1980; Укр. перекл. — Нариси бурси. К., 1950. Лит.: Ямпольский И. Г. Н. Г. Помяловский. Личность и творчество. М. — Л., 1968. І. Д. Бажиков.

ПОНИЗЗЯ — історико-географічна область у 9—1-й пол. 14 ст. між Пд. Бугом і Дністром, територія якої тепер входить до складу Вінн. і Хмельн. областей. Населяли П. нащадки давньорос. племені *уличів*. У 13 ст. П. перебувало під владою *Галицько-Волинського князівства*. Найбільші міста П. — Кам'янець (тепер Кам'янець-Подільський Хмельн. обл.), Меджибіж, Бахота (тепер село Кам'янець-Подільського району Хмельн. обл.) — були опорними пунктами в боротьбі проти грабіжницьких нападів *половців* і монголо-татар. У 2-й пол. 14 ст. за територією літописного П. закріпилася нова назва — *Поділля*.

ПОНИРКА Денис Васильович (1746, с. Полошки, тепер Глухівського р-ну Сум. обл. — р. і місце см. невід.) — укр. лікар. Закінчив *Київську академію* (1766) та Моск. медико-хірургічну школу (1771). Працював у Вятській губ., Москві, Петербурзі; 1783—86 — карантинний доктор у м. Василькові Київ. губ. Доводив шкідливість застосування прокурених сурмою при лікуванні сифілісу і захворювань шкіри (докторська дисертація, Страсбург, 1780), вивчав проблеми чуми (1783—84).

М. О. Оборин.

ПОНИНКА — селище міського типу Полонського р-ну Хмельн. обл. УРСР. Розташована за 13 км від залізнич. ст. Пелонне. 8,7 тис. ж. (1981). У П. — картонно-паперова ф-ка, філіал Полонського комбінату побутового обслуговування. 3 заг.-осв. школи, профес.-тех. уч-ще, лікарня, Будинок культури, 3 б-ки. П. засн. у 18 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

ПОНИНКІВСЬКА КАРТОННО-ПАПЕРОВА ФАБРИКА — підприємство целюлозно-паперової промисловості. Розташована в смт Понінці Полонського р-ну Хмельн. обл. В 1858 в с. Понінка було засновано паперову ф-ку, яка належала Дитятківському акц. т-ву. Робітники підприємства брали активну участь у революц. подіях 1905—07. За роки Рад. влади ф-ка перетворилася на велике підприємство, оснащене високопродуктивною технікою. До складу ф-ки входять цехи: по виготовленню шкільних зошитів (найбільший у країні), заг. зошитів, пергаменту і натуральної кальки, по виробн. паперу з силіконовим покриттям. Підприємство (1981) виробляє 16 видів паперу, 4 види картону, великий асортимент товарів нар. споживання. М. З. Каско.

ПОНОМАРЕНКО Анатолій Федорович (н. 2.II 1922, с. Катеринопіль, тепер смт Катеринопільського р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. театральний художник і графік, засл. художник УРСР (з 1973). Учасник Великої Вітчизн.

Гней Помпей. Мармур. 1 ст. до н. е.

Ж. Помпиду.

М. Г. Помяловський.

пійни. В 1946 закінчив Київ. художнє уч-ще, де навчався у А. Бондаровича, А. Середи та М. Уманського. Серед робіт: оформлення фільмів на кіностудії ім. О. Довженка — «Подвиг розвідника» (1947), «Третій удар» (1948); театр. вистав — «Комсомольська лінія» Є. Кравченка в Київ. театрі юного глядача (1951), «Острів твоєї мрії» М. Зарудного в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка (1964) та ін. П. оформив книги — «10 днів, що потрясли світ» Дж. Ріда (К., 1958), твори Т. Шевченка в трьох томах (К., 1963), книгу «Поетична Ленініана» (К., 1970). Відомий також як оформлювач виставок (укр. відділу Рад. павільйону в Монреалі на виставці «Експо-67», 1967); автор медалей, нагрудних знаків, худож. листівок. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. Республіканська премія ім. В. І. Касіяна, 1980.

ПОНОМАРЕНКО Дмитро Дмитрович [н. 14 (27).X.1909, Харків] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1956). Член КПРС з 1947. В 1933 закінчив драм. студію театру «Березіль» (з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Шевченка), в якому працював до 1940 (серед ролей — Мічман, пан Пжигодський у п'єсах «Загибель ескадри» і «Богдан Хмельницький» Корнійчука). В 1940—61 — актор Харківського театру муз. комедії, 1961—67 — Київ. театру муз. комедії, 1967—74 — актор Одес. кіностудії худож. фільмів, з 1974 — директор харків. Будинку актора. Ролі в оперетах: Голохвостий («За двома зайцями» В. Рождественського), Яшка («Весілля в Малинівці» Рябова), Сусик («Трембіта» Мідотіна), Боні («Сільва» Кальмана), Сакі («Кето і Коте» Долізде) та ін. Знявся у кінофільмах «Назар Стодоля», «Сім'я Стожарів», «Чекісти», «Гадюка» та ін. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани».

ПОНОМАРЕНКО Євген Порфирівич [н. 24.II (9.III) 1909, Херсон] — укр. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1960). Член КПРС з 1944. Учень Л. Гаккебуші і В. Василька. В 1926—36 працював в Одес. держ. драмі (з 1930 — укр. драм. театр ім. Жовтневої Революції), де закінчив драм. студію. З 1936 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Дмитро («Ой не ходи, Грицю, та й на

вечорниці» Старицького), Іван («Суета» Карпенка-Карого), Тарас Шевченко («Петербурзька осінь» Ільченка), Терраччіні («Пам'ять серця» Корнійчука), Хлестаков («Ревізор» М. Гоголя), Незнамов («Без вини винуваті» О. Островського), Петя Трофимов («Вишневі сад» Чехова), Швандя («Любов Ярова» Треніова), Сушкін («Золоті вогнища» Штока), Клавдію («Багато галасу даремно» Шекспіра), Доменіко («Філумена Мартурано»

Є. П. Пономаренко в ролях Дона Карлоса («Дон Карлос» Ф. Шіллера) та Нестора («Суд і полум'я» за І. Франком).

Е. де Філіппо), Барклей Купер («Поступися місцем...» Дельмар) та ін. Знявся в кінофільмах «Кармелюк» (1938), «Нескорені» (1954). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1971.

Літ.: Сидоренко З. Д. Євген Пономаренко. К., 1977.

Л. М. Дворниченко.

ПОНОМАРЕНКО Микола Кирилович [н. 24.II 1942, м. Миронівка Київ. обл.] — укр. рад. майстер декоративно-ужиткового мистецтва, засл. художник УРСР (з 1978). Член КПРС з 1980. В 1965 закінчив Красносельське худож. уч-ще (РРФСР), 1982 — Ленінгр. вище худож.-промислове уч-ще ім. В. Г. Мухомової. Працює в галузі худож. обробки металу (техніка скані, філіграні, карбування, поєднує метал з коштовними каміннями). Твори: набори для напоїв (1974), прикраси для костюмів Укр. нар. хору ім. Г. Верьовки (1975), Миронівського нар. ансамблю пісні й танцю «Чорнобильський» (1976), книги-адреси, присвячені XXV з'їзду КПРС (1976) та 60-річчю Рад. влади (1977), оправа сувенірного видання Конституції СРСР (1978), ювілейний кубок «35 років Великої Перемоги» (1980). Твори зберігаються в Центр. музеї В. І. Леніна (Москва), Українському державному музеї Великої Вітчизняної війни, ДМУНДМ (обидва — Київ). Іл. с. 522.

ПОНОМАРЕНКО Пантелеймон Кіндратович [н. 27.VII (9.VIII) 1902, хутір Шелковський, тепер Белореченського р-ну Краснодар. гр.] — рад. парт. і держ. діяч, генерал-лейтенант (1943). Член КПРС з 1925. В 1932 закінчив Моск. ін-т інженерів транспорту. В 1938—47 — перший секретар ЦК КП(б) Білорусії. Під час Великої Вітчизн. війни — нач. Центр. штабу партизан. руху при Ставці Верховного Головнокомандування 1942—44. В 1944—48 П. — голова

Ради Народних Комісарів (Ради Міністрів) БРСР. У 1948—53 — секретар ЦК ВКП(б) і одночасно (з 1950) — міністр заготівель СРСР. У 1953—54 — міністр культури СРСР, 1954—55 — перший секретар ЦК КП Казахстану. З 1955 — на дипломатичній роботі. З 1962 — персональний пенсіонер. На XVIII — XX з'їздах партії обирався членом ЦК, 1952—53 — член Президії ЦК, 1953—56 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 1—4-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

ПОНОМАРЕНКО Таїсія Василівна [н. 26.XII 1925, хутір Варзоровка, тепер с. Ордонікідзе Ширявського р-ну Одес. обл.] — укр. рад. співачка (лірико-драматичне сопрано), нар. арт. УРСР (з 1962). В 1950 закінчила Одес. консерваторію. Була солісткою Одес. (1944—50), Київ. (1951—71) театрів опери та балету, Київ. філармонії (1974—78). Партії: Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Ліза, Татьяна, Марія («Пікова дама», «Євгеній Онегін», «Мазепа» Чайковського), Тамара («Демон» Рубінштейна), Наташа («Русалка» Даргомижського), Недда («Паяци» Леонкавалло), Шевцова («Молода гвардія» Мейтуса), Мар'яна («Арсенал» Г. Майбороди), Оксана («Перша весна» Жуковського), Катерина Ізмайлова (однойменна опера Д. Шостаковича). В камерному репертуарі П. — романси. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

М. Ф. Казарлицький.
ПОНОМАРЬОВ Борис Миколайович [н. 4 (17).I 1905, м. Зарайськ, тепер Моск. обл.] — рад. державний і парт. діяч, історик, Герой Соціалістичної Праці (1975), професор (з 1932), академік АН СРСР (з 1962). Член КПРС з 1919. Н. в сім'ї службовця. В 1919 добровольцем вступив у Червону Армію. В 1920—23 — на комсомольській і парт. роботі в Зарайську, 1926—28 — на парт. роботі в Донбасі, Туркменії. Закінчив Моск. ун-т (1926) та Ін-т червоної професури (1932). В 1932—34 — заст. директора Істор.-парт. ін-ту червоної професури, 1934—36 — директор Ін-ту історії партії при МК ВКП(б). У 1937—43 працював у Виконкомі Комінтерну. В 1943—44 — заст. директора Ін-ту Маркса, Енгельса, Леніна. В 1944—46 — заст. зав. відділом ЦК ВКП(б). У 1947—49 — заст. нач. нар. Рад. інформбюро при Раді Міністрів СРСР. З 1948 — перший заст. зав. відділом ЦК, 1955—61 — зав. відділом ЦК КПРС. З жовтня 1961 — секретар ЦК КПРС. Кандидат у члени ЦК КПРС з 1952, член ЦК КПРС з 1956. З травня 1972 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 5—10-го скликань. Автор і редактор багатьох праць з історії КПРС, зовн. політики СРСР, міжнар. комуністичного, робітн. і нац.-визвольного руху, з проблем теорії наук, соціалізму. Керівник авторського колективу підручника

В. М. Пономарьов.

Д. Д. Пономаренко.

Є. П. Пономаренко.

Т. В. Пономаренко.

В одному з цехів Понішківської картонно-паперової фабрики.

ПОНОМАРЬОВ

«Історія КПРС». Член Гол. редакції багатотомної історії КПРС. Голова Гол. редакційної ради 12-томного видання «Історія СРСР». З найдавніших часів до наших днів». Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Тв.: *Избранное. Речи и статьи*. М., 1977.

ПОНОМАРЬОВ Дем'ян Іванович (1887—27.IV 1924, м. Дружківка, тепер Донец. обл.) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1912. Н. в сім'ї робітника. В революц. русі з 1905. В 1917 керував організацією в Донбасі загонів Червоної гвардії, що відіграли важливу роль у розгромі каледніщини і петлюрівщини. З грудня 1917 — член Бюро військ.-революц. к-тів Донбасу, з січня 1918 — нач. Центр. штабу Червоної гвардії Донбасу. Після громадян. війни — на парт., рад. і госп. роботі.

ПОНОМАРЬОВ Микола Опанасович [н. 4 (17).II 1918, Александровськ-Грушевський, тепер м. Шахти Ростов. обл.] — рос. рад. графік, нар. художник СРСР (з 1977), дійсний член АМ СРСР (з 1973). В 1940—50 навчався в Моск. художньому ін-ті ім. В. І. Сурикова. Твори: серія «Шахтарі Донбасу» (1949—50), «Північний В'єтнам» (1957), «По Індії» (1961), «Паруси Підмосков'я» (1969), «Підмосков'я» (1971—75), «Крим» (1977—78), «На Дону» (1980) та ін. З 1949 викладає в Моск. худож. ін-ті (з 1963 — професор). З 1971 — перший секретар, з 1973 — голова правління Спільн. художників СРСР. Депутат Верховної Ради 10-го скликання. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1951.

ПОНОМАРЬОВ Степан Іванович [з (15).VIII 1828, м. Конотоп, тепер Сум. обл. — 31.X (13.XI) 1913, там же] — укр. і рос. філолог і бібліограф. Закінчив Київ. ун-т (1852). Посилював пед. і наук. бібліографічну діяльність. Працював у Полтаві, з 1872 — в Конотопі. Друкуватися почав 1850. Співробітничав у журналах «Отечественные записки», «Киевская старина», газеті «Киевлянин» та ін. виданнях. Редактор першого повного зібрання творів М. О. Некрасова (СПб., 1879); започаткував літ. календарі у виданнях О. С. Суворіна; автор або співавтор (разом з Я. К. Гротом, М. М. Лісовським, В. І. Межовим та ін.) бібліографічних покажчиків праць укр. і рос. вчених і письменників; укладав красномовні покажчиків, у т. ч. про Київ і Дніпро (в зб.: «Київ в русській поезії». К., 1878), а також бібліографічного словника укр. письменників — уродженців Київ., Полтав., Черніг., Подільської та Волинської губ. (видано: «Земляки. Достопамятніе уроженцы Черниговской земли». Чернігів, 1898). Автор праць «М. О. Максимович». СПб., 1872; «Вісім листів Шевченка до різних осіб» («Киевская старина», 1883); розвідок про Л. І. Боровиковського, про зв'язки М. В. Гоголя з Україною та ін. Склад словник псевдонімів. О. П. Доготола.

ПОНОБІ (від сербськохорватського поно́р — прірва), катавотри — природні отвори у вапнякових породах, через які відбувається поглинання поверхневих вод і проникнення їх у глибші земні верстви. Мають форму тріщини, каналу тощо. Поширені у карстових областях (див. Карст).

ПОНОРНІЦЯ — селище міського типу Коропського р-ну Черніг. обл. УРСР. Розташована на р. Багачці (бас. Десни), за 51 км від залізнич. ст. Алтинівка. 3,5 тис. ж. (1981). Вперше згадується 1654. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1960 П. — с-ще міськ. типу. У П. — колгосп «Родина», міжгосп. буд. орг-ція, будинок побуту, лісництво. Заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, 2 6-кн. У П. народилися рос. і укр. анатом і фізіолог П. А. Загорський, укр. письменник П. С. Кузьменко.

ПОНСЕЛЕ (Poncelet) Жан Віктор (I.VII 1788, Мец — 22.XII 1867, Париж) — франц. математик і інженер, член франц. АН (з 1834), іноз. чл.-кор. Петерб. АН (з 1857). Закінчив (1807) Політех. школу в Парижі. В 1812 брав участь у поході Наполеона в Росію, де П. було полонено; 1814 повернувся до Франції. Професор Паризького ун-ту (1838—48), директор Політех. школи (1848—50). Осн. працею П. є «Трактат про проєктивні властивості фігур», написаний в полоні (в м. Сарагосі), опублікований 1822 в Парижі. В цій праці вперше виділено в особливу групу проєктивні властивості фігур і створено геом. методи дослідження їх, дальший розвиток яких привів до розробки проєктивної геометрії. Праці П. стосуються й тех. механіки та гідраліки.

ПОНТ ЕВКСІНСЬКИЙ (Πόντος Ἐβξηνος, букв. — гостинне море) — давньогрец. назва Чорного моря. Спочатку давні греки називали його Понтом Аксіньським (Πόντος Ἀξενος — негостинне море). П. Е. був важливим торг. шляхом, що зв'язував античні д-ви і племена Пн. Причорномор'я з Пд. Причорномор'ям і Середземномор'ям. Деякі античні письменники (Феокріт, Сенека, Лукан) називали П. Е. Скфіським морем. У 9 ст. його називали Руським морем.

ПОНТАНО (Pontano) Джованні (7.V 1426, Черрето — 1503, Неаполь) — італ. поет-гуманіст. Один з кращих латиномовних поетів Відродження, який надав латині рідкісної виразності й гнучкості. Керівник гуртка неаполітанських гуманістів і засновник Понтаніської академії. Світоглядом П. притаманні раціоналізм і захопленість у природу й матеріально-чуттєвий світ, що позначилося і на його поезії. Залишив велику прозову й поетичну спадщину. Найзначніші твори — дидактична поема «Уранія», поема-ідилія «Лепідина» (1486), поетична зб. «Неаполітанське, або Про кохання», елегії «Про подружню любов» (кн. 1—3, 1480—84), колискові пісні («Неніи»).

Д. С. Наливайко.
ПОНТЕКОРВО Бруно Максимо-вич (н. 22.VIII 1913, Піза, Італія) — рад. фізик, акад. АН СРСР (з

1964). За національністю італієць. Член КПРС з 1955. Після закінчення Римського ун-ту (1933) працював там же у групі Е. Фермі, потім в Ін-ті радіо. В 1940—50 — в н.-д. установах Франції, США, Канади, Англії. В 1950 переїхав до СРСР. У 1950—56 працював в Ін-ті ядерних проблем АН СРСР, з 1956 — в Об'єднаному Ін-ті ядерних досліджень. Осн. наук. праці — з питань сповільнення нейтронів і захоплення їх атомними ядрами, ядерної ізомерії, фізики слабких взаємодій, фізики нейтрино, астрофізики. Запропонував метод нейтрального каротажу для розвідки нафтоносних районів, указав на метод експериментального доведення, що нейтрино за своїми властивостями не тотожне анти-нейтрино. Провів дослідження ролі нейтрино в процесах еволюції зір. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1954; Ленінська премія, 1963.

ПОНТИФІКАТ (лат. pontificatus) — у католицизмі церковна влада і час правління папи римського.

ПОНТИЧНЕ МОРЕ (від грец. πόντιος — море) — морський басейн, що існував у понтичному віці (див. Понтичний вік і ярус). Займав площу сучас. Чорного, Азовського і частково Каспійського морів, пд. частину Сучас. тер. України. Передкавказзя та Нижньодунайську низовину. П. м. було порівняно теплим, неглибоким, слабосолоним замкненим басейном. Найбільші розміри воно мало на початку віку, на Пн. досягло приблизно лінії, що проходить через сучасні населені пункти — Кривий Ріг, Запоріжжя, Комішуваху.

ПОНТИЧНИЙ ВІК І ЯРУС — ранній вік пліоценової епохи неогенового періоду та відкладі, що утворилися в той час. На території України морські відклади П. я. (вапняки, мергелі, піски і глини) поширені в Причорноморській западині, на Кримському п-ові, в Донбасі та в Приазов'ї. Іхня потужність від 1—2 м до 100 м. З ними пов'язані поклади буд. матеріалів (вапняків). Див. також Пліоценова епоха і пліоценовий відділ.

ПОНТІ (Ponti) Джо (власне — Джованні; 18.XI 1891, Мілан — 1979) італ. архітектор і дизайнер. У 1921 закінчив Мілан. політех. ін-т (викладав у ньому 1936—72). Засновник і директор (до 1972) худож. журн. «Домус». Осн. ідея П. — існування «супермистецтва», яке об'єднує всі види діяльності людини (в т. ч. і пластичні мистецтва) у створенні штучного оточуючого середовища. Як архітектор П. з серед. 20-х рр. був під впливом неокласицизму, а в 40—50-х рр. — функціоналізму (контрфорський будинок фірми «Пірелі» в Мілані, 1956—60). П. відомий також як живописець-монументаліст, графік, кераміст, художник театру і кіно.

ПОНТІЙ ПІЛАТ (Pontius Pilatus; пр. н. і см. невід.) — рим. памісник (прокуратор) Іудеї 26—36. Відзначався жорстокістю і підступністю. Згідно з Йосифом Фла-

М. О. Пономарев.

М. О. Пономарев. Рибачка. Ранок. З серії «Про людей Радянської Росії». Рибалки. Гуаш, темпера. 1964.

М. К. Пономаренко. Набір для напоїв. Метал, скань, сріблення. 1973.

Понтоновий міст.

вієм і традицією Нового завіту (див. *Біблія*), П. П. засудив до розп'яття Ісуса Христа. За євангельським оповіданням, П. П. при цьому вмиє руки перед народом, що за старовинним іудейським звичаєм символізувало невинність у пролитті крові (звідси вираз «аміти руки»). П. П. відображений у худож. л-рі (напр., «Прокurator Іудей» А. Франса) та образотворчому мистецтві («Христос перед Пилатом» Рембрандта, «Що є істина?» М. М. Ге).

ПОНТІЙСЬКЕ ЦАРСТВО, Понт — елліністична держава в пн.-сх. частині Малої Азії, що існувала 302 (або 301) — 64 до н. е. На чолі П. ц. стояла династія нащадків вихідців із знатного іран. роду — Мітрідатів. Столицею П. ц. спочатку було м. Амасія. Осн. населення П. ц. становили хеттовські племена каппадокійців. Поступово до складу П. ц. увійшли грец. торг.-екон. центри на пд. узбережжі Чорного м. — Трапезунд, Аміс та ін. В містах П. ц. панували рабовласницькі відносини, а на більшій част. його території зберігалися родоплемінні відносини. Пануючий рабовласницький клас, спочатку іранізований, сприйняв грец. культуру. За Фарнаха I (бл. 185—169 до н. е.) до П. ц. увійшла Сінопа, яка пізніше стала столицею д-ви. В той час П. ц. встановило екон. і політ. зв'язки з античними д-вами пн. і зх. Причорномор'я. Найбільшого розквіту П. ц. досягло за Мітрідата VI Євпатора (121—63 до н. е.), який бл. 107 до н. е. став також царем Боспорської держави. В союзі з царем Великої Вірменії Тиграном II Мітрідат VI почав боротьбу проти Старод. Риму, що призвело до т. з. Мітрідатових воєн (89—85 або 84, 83—81, 74—64 до н. е.). Спочатку П. ц. завдяки підтримці з боку антиримських демократичних рухів у грец. містах рим. провінції Азія вдалося завойовувати величезні території — Галатію, Пафлагонію, Каппадокію, частково Віфінію та ін. Однак у ході дальшої боротьби Рим завдав ряд поразок військам Мітрідата VI. Невдоволені військ. поборам з боку П. ц., проти нього повстали грец. міста Малої Азії. В 71 до н. е. рим. війська окупували П. ц. В 64 до н. е. зх. частину тер. П. ц., а пізніше і решту тер. П. ц. було включено до складу Старод. Риму.

Г. І. Підлужний.

ПОНТОН [франц. ponton, від лат. ponto (pontonis) — плоскодонне судно] — плавуча споруда, найчастіше у вигляді плоскодонного несамохідного судна з прямовисними бортами і обтічною носовою частиною. Понтони служать опорами для наплавних мостів (див. *Понтонний міст*), плавучих підйомних кранів і копрів, плавучих доків, використовуються як паромі. З них збирають плавучі причали, спеціальні П. застосовують для підняття затонулих суден і проведення по мілководних шляхах суден з глибокою осадкою. П. почали застосовувати на поч. 17 ст. у голл. армії. Виготовляють П. з металу (сталі, легких сплавів), залізобетону, деревини або прогумованих тканин.

ПОНТОННИЙ МІСТ — міст, плавучими опорами якого служать понтони; різновид наплавного моста. Розрізняють П. м. (мал.) тимчасові (у т. ч. збірно-розбірні, напр. військові) та постійні. Проїзну частину П. м. укладають по балкових металевих або дерев'яних прогонових будовах моста. Часто на понтонах роблять вивідну ланку моста (вона відкриває судинний хід).

ПОНТЯГІН Лев Семенович [н. 21.VIII (3.IX) 1908, Москва] — рос. рад. математик, акад. АН СРСР (з 1958), Герой Соціалістичної Праці (1969). В 14-річному віці втратив зір. Закінчив (1929) Моск. ун-т. У 1930—34 працював в Ін-ті математики при Моск. ун-ті. З 1934 — в Матем. ін-ті ім. В. А. Стеклова АН СРСР (з 1939 — зав. відділом), одночасно (з 1935) — професор Моск. ун-ту. В *топології* П. відкрив заг. закон двоїстості; займався питаннями теорії розмірності. В теорії коливань гол. результати належать до асимптотики релаксаційних коливань. У теорії управління П. створив матем. теорію оптимальних процесів, в основі якої лежить відкритий ним «принцип максимуму». Праці П. стосуються й варіаційного числення. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1975. Ленінська премія, 1962.

ПОНТЯГІНА ПРИНЦИП МАКСИМУМУ — необхідна умова оптимальності в задачах теорії оптимального управління. Нехай рух об'єкта описується системою диференціальних рівнянь

$$\frac{dx}{dt} = f(x, u)$$

де $x = (x_1, \dots, x_n)$ — векторна функція часу, яка описує траєкторію об'єкта, $u = (u_1, \dots, u_m)$ — керування, яке вибирається в довільний момент часу t із заданої області U , $f(x, u) = (f_1(x, u), \dots, f_n(x, u))$ — векторна функція x і u . Розглядається задача вибору керування $u = u(t)$ на відрізку $[t_0, t_1]$ за умови мінімізації функціоналу

$$I = \int_{t_0}^{t_1} f_0(x(t), u(t)) dt,$$

я також при фіксованих положеннях об'єкта в моменти t_0 і t_1 . Нехай $u_0(t)$ — оптимальне керування, що розв'язує поставлену задачу, а $x_0(t)$ — відповідна траєкторія. Тоді П. п. м. стверджує, що за досить заг. умов необхідною умовою оптимальності керування $u(t)$ є існування неперервних функцій $\varphi_0(t), \varphi_1(t), \dots, \varphi_n(t)$, які на відрізку $[t_0, t_1]$ задовольняють систему диференціальних рівнянь

$$\frac{d\varphi_i(t)}{dt} = - \sum_{j=0}^n \frac{\partial f_j(x_0, u_0)}{\partial x_i} \varphi_j(t),$$

$i = 1, 2, \dots, n$, $d\varphi_0(t)/dt = 0$ і таких, що лінійна форма

$$\sum_{i=0}^n \varphi_i(t) f_i(x(t), u(t))$$

при будь-яких t з відрізка $[t_0, t_1]$ досягає максимуму по u при

$u = u_0(t)$. П. п. м. служить відправною точкою розв'язування багатьох теор. задач оптимального управління і розробки відповідних обчислювальних методів. Його запропонував Л. С. Понтягін. **ПОНУР** — водонепроникне покриття ділянки дна водойми, яке примикає з напірного боку (верхнього б'єфа) до греблі або ін. водопідпійної споруди; складова частина *флотбета*. П. подовжує шлях фільтрації води під спорудою, знижує фільтраційний тиск на її подшлу, зменшує швидкість і витрату води, що профільнувалася, запобігає розмиванню річища перед греблею. П. виготовляють з глинистих ґрунтів, глинобетону, бетону, залізобетону, торфу, бітумних матеріалів або деревини. Іноді П. з'єднують з тілом греблі *анкерами* (анкерний П.), підвищуючи її стійкість проти *зсуву*.

ПОНЯТІ — не зацікавлені в справі дієздатні особи, присутність яких за рад. законом обов'язкова при проведенні *обшуку*, виїмки, пред'явлення осіб і предметів для впізнання тощо. Порядок залучення П., їхні права і обов'язки передбачено процесуальним законодавством кожної союзнаї республіки (в УРСР, зокрема, ст. 127 та ін. статті КПК УРСР). П. у кількості не менше двох, запрошують службові особи, які проводять дану слідчу дію. П. засвідчують своїми підписами відповідність записів у протоколі виконаних слідчих дій. Зауваження П. з приводу проведення слідчих дій підлягають обов'язковому занесенню до протоколу.

ПОНЯТОВСЬКИЙ (Poniatowski) Станіслав Август (17.І 1732, Волчин — 12.ІІ 1798, Петербург) — останній король Польщі (1764—95). Походив з магнатського роду. Обраний королем при підтримці рос. імператриці Катерини II і прусського короля Фрідріха II. Проводив політику, що відповідала інтересам рос. уряду та польсь. магнатів. За його правління відбулися поділи Польщі (1772, 1793, 1795) між Австрією, Росією і

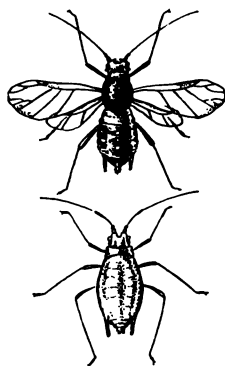
Б. М. Понтекорнов.

Л. С. Понтягін.

Попелиці. Персикова попелиця: крилата і безкрила форми.

Пруссією, внаслідок яких польс. д-ва перестала існувати. Правобережна Україна та Волинь були возз'єднані з Росією, а Галичина перейшла під владу Австрії.

ПОНЯТТЯ — одна з форм мислення, в якій відображаються загальні істотні властивості предметів та явищ об'єктивної дійсності, заг. взаємозв'язки між ними у вигляді цілісної сукупності ознак. Утворення П. є складним процесом, у якому застосовують порівняння, аналіз і синтез, абстрагування (див. *Абстракція*), ідеалізацію, узагальнення та умовиводи. В мові П. виражаються словом (звичайно іменником у називному відмінку) або словосполученням. Ознаки, які включаються в П., становлять його зміст. Предмети, яким притаманні ознаки, відображені в змісті П., утворюють його обсяг. До обсягу П. входять не тільки реальні, в даний момент існуючі предмети, а й усі ті, які коли-небудь мали ознаки, що входять до змісту П. Така «сталість» П., незалежність його від окремих змін у матеріальному світі є одним з гносеологічних коренів *об'єктивного іdealізму*. Платон і Г. В. Ф. Гегель, абсолютизуючи цю незалежність, прийшли до висновку про первинність П. щодо матеріальних речей. Насправді П. є відображенням матеріального світу в свідомості людей. Це відображення може бути істинним і хибним. Зміст П. змінюється в процесі розвитку наук. знання (напр., зміна змісту поняття «атом» з античності до нашого часу — див. *Атом, Атомістика*). П. є знаряддям пізнання істини. Відображення суті предметів і явищ у П. не є «дзеркальним» копіюванням. П. суперечливі за своєю природою. Оскільки П. абстрактні, створюється видимість відходу мислення в П. від дійсності. Насправді П., відображаючи сутність, поглиблюють знання людини про навколишню дійсність. У *математичній логіці* П. розглядається як елемент формалізованої мови, як функція, що встановлює відповідність між предметами певної галузі та істиною або хибістю.

ПОПОП — солоне озеро в Пд. Америці, у межах Болівії. Лежить у Центр. Андах, на вис. 3690 м над р. м. Площа 2530 км², глиб. до 3 м (у сезон дощів розміри озера й рівень води в ньому змінюються). Рікою Десагуадеро П. сполучене з оз. *Тітікака*.

ПОП (Поре) Александр (21.V 1688, Лондон — 30.V 1744, Туїкнем) — англ. поет. Представник пров. класицизму, літ. маніфестом якого став його «Нарис про критику» (1711). В краших худож. творах (поема «Викрадення локона», 1712; «Дунсіада», 1728; «Про користь багатства», 1732; «Нарис про людину», 1732—34; та ін.) ішов від гумористичного до сатиричного змалювання побуту, культури та ідеології пануючих класів. П. належать переробки «Іліади» (1715—20) та «Одіссеї» (1725—26), а також творів У. Шекспіра.

ПОПАДИЧ Федір Миколайович [14 (26).ІІ 1877, с. Великі Будища, тепер Диканського р-ну Полтав.

обл. — 7.VI 1943, м. Коломна Моск. обл.] — укр. і російський рад. хоровий диригент, композитор і педагог. Навчався в Полтав. муз. уч-щі. З 1894 — учитель співів у Полтаві, з 1925 — викладач, з 1928 — директор Полтав. муз. уч-ща. В 1918 організував Полтав. хорову капелу, якою керував до 1934. З 1934 — в Коломні худож. керівник хорової капели й оперної студії, 1935—38 — директор муз. школи. Автор опери «Якимівська трагедія», хорових, вокальних творів, камерної музики, обробок нар. пісень.

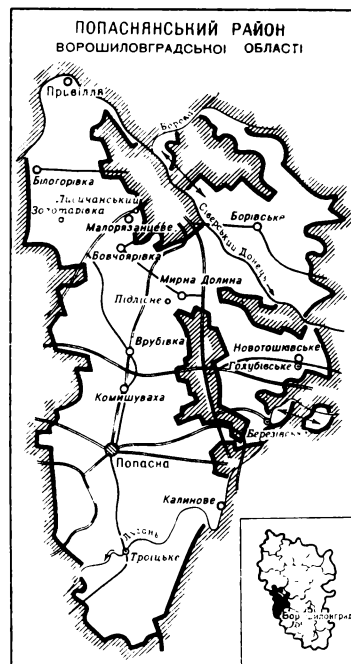
ПОПАДА — гірська вершина в Привододільних Горгонах, у межах Закарп. обл. УРСР, на вододілі між басейнами Ломниці й Тересви. Вис. 1740 м. У середній і привододільній частині схилів поширені кам'яні розсипи. На схилах — ялинові й буково-ялинові ліси, в привершинній частині — чагарникове криволісся.

ПОП-АРТ (англ. pop-art) — неоавангардистський напрям в образотворчому мистецтві. П.-а. з'явився як реакція на абстрактне мистецтво і був пов'язаний з дадаїзмом й сюрреалізмом. Поширився в 50-х рр. 20 ст. в США (засновник — Р. Раушенберг; представники — К. Олденберг, Дж. Джонс, Р. Ліхтенштейн), у Великобританії (П. Блейк, Р. Гамільтон) та ін. Представники П.-а. намагались, як вони проголошували, «повернутися до реальності», «розкрити естетичні цінності» масової продукції, усього матеріального середовища, що оточує людину. Вони широко застосовували *колаж*, включали натуральні речі у свої композиції. П.-а., як і попередні течії *модернізму*, залишається у замкненому колі самодостатніх формальних експериментів й орієнтується на «масову культуру» капіталістичного суспільства з її девальвацією духовних цінностей. П.-а. вплинув на масові види бурж. мист. — *плакат*, рекламу тощо. *Лит.:* Сибіряков В. Поп-арт і парадокси модернізму. М., 1969.

ПОПАСНА — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, районцентр. Залізнич. вузол. Виникла під час будівництва Донецької залізниці (станція збудована 1878). З 1904 в П. почала діяти підпільна с.-д. орг-ція. В період *революції 1905—07 в Росії* під керівництвом більшовиків відбувалися політ. страйки і демонстрації, в жовтні 1905 сформовано бойову дружину. В грудні 1905 організовано розпорядчий страйковий к-т, який розбрав поліцію. Грудневий виступ робітників було придушено каральним загоном. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1938 П. — місто. У місті — локомотивне і вагонне депо, вагонорем., склоробний, металовиробів та прод. товарів з-д, хлібний комбінат, швейна ф-ка, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 8 заг.-осв. та музична школи, 2 лікарні, 2 поліклініки, 2 палати культури, клуб, 4 бібліотеки.

ПОПАСНЯНСЬКИЙ РАЙОН (до 1977 — Лисичанський район) — на

Пд. Зх. Ворошиловгр. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 69,7 тис. чол. (1981). У районі — 39 населених пунктів, підпорядкованих міській, 8 селищним і 3 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Попасна*. П. р. розташований у межах *Донецького кряжа*. Осн. корисна копалина — кам. вугілля. Є також поклади крейди, глини, піску, вапняку, пісковиків. Гол. річки — *Сіверський Донець* та його прит. *Лугань*.

Озера: Медвеже, Туба, Кривеньке, Клешня. Ґрунти в основному чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства: попаснянські вагонорем., склоробний, металовиробів і прод. товарів з-д. Комбінат побутового обслуговування та будинок побуту (Попасна). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні овочевих культур, тваринництво — мол. напрям. Площа с.-г. угідь 1980 становила 75,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 56,9 тис. га. Гол. культури: овочеві, озима пшениця, соняшник. У П. р. — 14 радгоспів, у т. ч. птахофабрика; райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничний вузол Попасна, залізничні станції Венгеровка, Комишувaha, Лоскутівка, Ніркове, Світланове. Автооб. шляхів — 290 км, у т. ч. з твердим покриттям — 265 км. У районі — 40 заг.-осв. і 2 муз. школи; 43 лік. заклади, у т. ч. 9 лікарень, 2 палати та 3 будинки культури, 25 клубів, 33 кіноустановки, 36 б-к. У П. р. видається газ. «Новий путь», яка 1918—79 мала назву «Знамя Октябрі».

ПОПЕЛИЦІ (Aphidinea) — підряд комах ряду *рівнокрилих хоботних*. Довж. тіла 0,5—8 мм. Ротові органи колючо-сисні. Для П. характерні *поліморфізм* (зокрема, наявність крилатих та безкрилих форм), чергування у циклі розвитку

ку партеногенетичних (див. *Партеногенез*) і амфігонних (двостатевих) поколінь. Розвиток П. відбувається на одній рослині, соками якої вони живляться (у немігруючих видів), або із зміною однієї рослини на іншу (у мігруючих видів). Спосіб розмноження — живородіння та відкладання яєць. П. повільніший — за рік може розвинути до 20 поколінь. Поширені у всіх частинах світу, крім Антарктики. 2 надродина: хермесові (*Adelgoidea*) та справжні попелиці (*Aphidoidea*), що об'єднують 2600 видів. В СРСР — понад 800 видів, у т. ч. в УРСР — 700. Багато видів (*філоксера*, *кровоїя попелиця*, *коренева бурякова попелиця*, *бобова*, *велика злакова*, *персикова* П. та ін.) можуть завдавати шкоди культурним рослинам, спричинюючи розростання тканин (*галли*), скручування листків, пригнічення росту тощо. Більшість П. властива мірмекофілія (мурашки живляться солодкими виділеннями П. — т. з. паддю, або медяною россою). Виділення П. є також одним з складових елементів *падевого меду*.

В. О. Мамонтова.

ПОПЕЛЬ Антон Львович (1865, м. Шакова, тепер у ПНР — 1910, Львів) — укр. скульптор. У 1882—84 навчався в Краківській школі красних мистецтв, 1885—88 — у віденській АМ. З 1888 жив у Львові, де працював у політех. ін-ті викладачем малювання і скульптури. Брав участь в оздобленні оперного театру, Палацу правосуддя (композиція «Юстиція») у Львові, створив пам'ятники письменникам Ю. Коженевському у Бродях та А. Міцкевичу у Львові (у співавторстві з М. Парашуком, 1905—06), бюст О. Фредро та ін. Іл. див. до ст. *Мицкевич А.*, т. 7, с. 46.

ПОПЕНКО-КОХАНІЙ Микита Романович [29.II (12.III) 1900, с. Шкарівка, тепер Білоцерківського р-ну Київ. обл. — 2.IV 1981, Київ] — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1972). Член КПРС з 1948. Учасник громадян. та Великої Вітчизн. воєн. В 1930—32 був членом ОММУ. В 1930 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у Ф. Кричевського. Твори: картини — «Інваліди» (1929), «М. О. Шорс на прийомі у В. І. Леніна», «Портрет Героя Радянського Союзу Т. Гуденка» (обидва — 1938), серія «Помстись!» (1942—43), «Нескорена» (1947), «Портрет І. Франка» (1956), «Зародження монументальної пропаганди» (1979); цикл малюнків «Соціалістичний Донбас» (1930), картини для гобеленів, плакати, художнє оформлення багатьох павільйонів укр. виставок в СРСР та за кордоном. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ПОПЕРЕДНЬЕ РОЗСЛІДУВАННЯ — в СРСР наступна після порушення кримінальної справи стадія кримінального судочинства. В ній уповноважені на це законом органи (*слідчі*, органи дізнання) в межах і порядку, визначеному кримінально-процесуальними кодексами (в УРСР — гл. 9—22, розділ восьмий *кримінально-процесуального кодексу УРСР*), збирають, виявляють, досліджують

і попередньо оцінюють *докази* для встановлення факту злочину і осіб, що його вчинили, здійснюють заходи по запобіганню злочинам, зобов'язані виявляти причини і умови, які сприяли вчиненню їх тощо. П. р. передє *судовому розглядові справи*, який є центральним і вирішальним у рад. кримінальному судочинстві. Відповідно до ст. 2,14 *Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік* (ст. 2, 22 КПК УРСР) особи, що провадять П. р., мають вжити заходів для всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують обвинуваченого, що обтяжують і пом'якшують відповідальність, щоб кожний, хто вчинив злочин, зазнав справедливого покарання і щоб жодний невинний не був притягнутий до кримінальної відповідальності і засуджений. Для П. р. законом встановлено дві форми — *дізнання* і *слідство* попереднє.

Виходячи з особливого значення П. р., ст. 15 *Основ кримінального судочинства* встановлює для нього ті самі межі дослідження, що й для розгляду кримінальної справи в суді. Так, у ході П. р. шляхом проведення тих чи ін. процесуальних, зокрема слідчих, дій, таких як *допит*, *експертиза*, *обшук*, слідчий огляд, підлягають доказуванню: встановлення події злочину (час, місце, спосіб та ін. обставини); винність *обвинуваченого* у вчиненні злочину; обставини, що впливають на ступінь і характер відповідальності саме цього обвинуваченого; характер та розмір шкоди, завданої злочинном. П. р. провадиться на основі точного дотримання конституційних принципів, зокрема *недоторканності особи*, *недоторканності житла*, *права обвинуваченого на захист*, встановлення *гарантій правових*, точного дотримання умов і порядку проведення тих або ін. дій (процесуальної форми) тощо. Залежно від наслідків, що їх одержало П. р., воно закінчується складанням *обвинувального висновку*, закриттям справи або направленням її до суду для розв'язання питання про застосування до обвинуваченого *примусових заходів медичного характеру*. Нагляд за виконанням законів при провадженні П. р. здійснює прокурор відповідно до Закону про прокуратуру СРСР 1979. П. р. широко використовує допомогу громадськості.

Лит.: Уголовно-процессуальный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий. К., 1974; Гричук Р. І. Злочин і його викриття. К., 1976.

ПОПЕРЕДНЬЕ УВ'ЯЗНЕННЯ, взяття під варту — за рад. законодавством один із *запобіжних заходів*, що його застосовують щодо обвинуваченого, підсудного, а також у виняткових випадках щодо підозрюваного лише в справах про злочини, за які законом передбачено покарання у вигляді *позбавлення волі*. Застосування П. у. регулюється *Основами кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік*, Поло-

женням про П. у., затвердженим законом Верховної Ради СРСР 11.VIII 1969, а також кримінально-процесуальним законодавством союзних республік (в УРСР — ст. 155—162 КПК УРСР). П. у. застосовують, щоб виключити можливість обвинуваченому (підозрюваному), підсудному уникнути слідства чи суду, перешкодити встановленню істини в кримінальній справі або займатися злочинною діяльністю, а також для забезпечення виконання *вироку*. Підставою для П. у. є постанова слідчого або особи, яка проводить дізнання, обов'язково санкціонована прокурором, постановою прокурора або вироком чи ухвалою суду. Нагляд за додержанням законів у місцях попереднього ув'язнення здійснюється прокуратурою відповідно до Закону про Прокуратуру СРСР. Див. також *Арешт*.

Ф. Г. Тарасенко.

ПОПЕРЕДНЬО НАПРУЖЕНИЙ ЗАЛІЗОБЕТОН — залізобетон, в якому заздалегідь (на стадії виготовлення конструкції) створюють внутр. *напруження* розтягу (в *арматурі*) і стиску (в *бетоні*). Виготовляють його з *важких бетонів*, *легких бетонів* або бетонів ін. видів й *арматурної сталі*, яку напружують електротермічним, мех., електротермомех. або ін. способом (див. *Арматурні роботи*, *Попередньо напружені конструкції*). П. н. з. відзначається високою тріщинистістю, меншою (на 25—70% порівняно з звичайним залізобетоном) металомісткістю, ефективнішим використанням високоміцних сталей і бетонів тощо.

ПОПЕРЕДНЬО НАПРУЖЕНІ КОНСТРУКЦІЇ — будівельні конструкції, в яких заздалегідь (при виготовленні, монтажі) створюють внутр. *напруження*, протилежні тим, що виникають у процесі експлуатації. Попереднім напружуванням досягають збільшення тріщинистості, жорсткості і вттривалості конструкцій, зниження їхньої маси, ефективнішого використання матеріалів. Найпоширенішими є конструкції з *попередньо напруженого залізобетону*. Арматуру таких конструкцій напружують: до бетонування (її натягують на упорні елементи форм або стендів, а бетон обтискується після досягнення ним певної міцності); після бетонування (з натягуванням арматури, прокладеної у спец. каналах і пазах бетонованої конструкції, на затверділий бетон) і в процесі бетонування (при використанні *напружуючого цементу*). Осн. способами напружування є: механічний (*домкратами*, важільними або гвинтовими пристроями, натягувальними машинами), електротермічний (нагріванням арматури електр. струмом, закріпленням її охолодженнями її) і електротермомеханічний. Попередньо напруженими виготовляють *плити* перекриттів і плити покриттів будинків, підкранові балки, нижні пояси ферм, елементи *прогонових будов мостів*, напірні трубопроводи, *опори ліній електротепередачі*, резервуари тощо. Крім залізобетонних, застосовують металеві П. н. к. (напр., мостові ферми, балки), де попереднє на-

ПОПЕСКУ

Г. К. Попеску

Валерій Іванович
ПопковВ. Ю. Попков. Шинель
батька. 1972. Державна
Третьяковська галерея
в Москві.

пруження створюють пружним чинним елементів з наступним зварюванням, обтискуванням стрижневих елементів або стрижневих систем з'являються тощо. Є також дерев'яні П. н. к. (напр., арки з металевими з'являються). П. н. к. розраховують за граничними станами, зважаючи на те, що в процесі експлуатації величина попереднього напруження зменшується (напр., через релаксацію арматури, усадку і повзучість бетону). В СРСР П. н. к. досліджують і розробляють у Н.-д. ін-ті бетону і залізобетону (НДІЗБ), Центр. н.-д. і проектного ін-ті буд. металоконструкцій, Центр. н.-д. і проектно-експериментального ін-ті пром. будинків і споруд (всі в Москві), Будівельних конструкцій науково-дослідному інституті, Промислового будівництва проектного інституту (Київ) та ін. установах. Обсяг залізобетонних П. н. к. в СРСР становить (1980) бл. 32 млн. м³ (у т. ч. збірних конструкцій бл. 29,8 млн.), зокрема в УРСР — бл. 5,5 млн. м³ (у т. ч. збірних конструкцій 5,3 млн.).

В. О. Кризов

ПОПЕСКУ (Popescu) Думітру Рад (н. 19.VIII 1935, с. Пеуша тепер Біхорського повіту) — рум. письменник. Член Рум. Компартії. Голова Спідки письменників Румунії (з 1981). Творчість П. присвячена переважно соціальним і моральним проблемам сучасного рум. суспільства. Автор романів «Дні тижня» (1959), «Літо оленців» (1964), «Ф.» (1969), «Королівське полювання» (1973), «Шархмар» (1976), «Кульгавий заць» (1980); повістей «Скорботно Анастасія йшла» (1967), «Білий дош» (1971); збірок новел «Втеча» (1958), «Дівчина з півдня» (1964), «Сон землі» (1965), «Парасолька» (1967); п'єс і кіносценаріїв.

С. В. Семчинський

ПОПЕСКУ Теодор Костянтинівич (н. 28.I 1935, Київ) — укр. рад. артист балету, нар. арт. УРСР (з 1973). В 1957 закінчив Київ. хореографічне уч-ще. Був солістом Київ. (1957—58) і Узб. (1958—63, Ташкент) театрів опери та балету. З 1963 — у Харків. театрі опери та балету ім. М. В. Лисенка. Гол. партії в балетах Чайковського, Адама, Мінкуса, а також Фархад («Легенда про любов» Медікова), Вацлава («Бахчисарайський фонтан» Асаф'єва), Хуліган («Бариння і хуліган» Д. Шостаковича), Спартак («Спартак» Хачатуряна), Дон Жуан («Дон Жуан» Губаренка).

ПОПЕСКУ-ГОПО (Popescu-Gopo) Йон (н. 1.V 1923, Бухарест) — рум. кінорежисер і художник, засл. арт. СРР (з 1959). В 1949 закінчив Академію красивих мистецтв. Перший фільм «Неслухняне каченя» поставив 1950. Один з організаторів студії мультфільмів «Анімафілм» (1950, Бухарест). Режисер мультфільмів: «Коротка історія» (1957), «Сім мистецтв» (1958), «Ното sapiens» (1960), «Алло! Алло!» (1962). Поставив художні фільми: «Укради бомбу» (1961), «Кроки до Місяця» (1964), «Фауст XX століття» (1966). Зняв цілий короткий мультфільмів кінострічок «Пілолі». Фільми П.-Г.

відзначаються філософськими узагальненнями та психологічним аналізом; ряд з них нагороджено преміями на міжнар. кінофестивалях в Москві, Карлових-Варах, Канні та ін.

ПОПИТ І ПРОПОЗИЦІЯ — екон. категорії товарного виробництва, що відображають взаємозв'язок між виробництвом і зумовленим ним обміном і споживанням. Виступають на ринку в діалектичній єдності в процесі обміну товарів. Попит — представлена на ринку платоспроможна потреба в товарах; пропозиція — заг. сума товарів, що доставлені на ринок. Співвідношення між П. і п. показує, наскільки пропорційно функціонує сусп. виробництво і розподілена між галузями сусп. праця: у співвідношеннях між ними проявляється ступінь відповідності (як кількісної, так і якісної) виробленого продукту сусп. потреби в ньому. Порушення оптимального співвідношення неминуче позначається на ході реалізації та на розвитку процесу сусп. відтворення в цілому. П. і п. розвиваються відносно незалежно один від одного, хоч самостійно не можуть існувати. Пропозиція формує попит через асортимент вироблених товарів і через їхні ціни. В свою чергу, попит визначає обсяг і структуру товарної пропозиції, тому що відтворюється лише те, що визнано споживанням. П. і п. перебувають у взаємозалежності з ціною. Зростання попиту спричиняє підвищення ціни і збільшення пропозиції, зростання пропозиції — зниження ціни і підвищення попиту. Впливаючи на формування ціни, П. і п. не є осн. ціноутворюючими факторами. В основи ціни лежить вартість, що визначається суспільно необхідними затратами праці на виробн. товарів. За капіталізму через механізм зміни розміру й структури П. і п. відбувається стихійне регулювання виробн. й обміну товарів. Стихійний розподіл між галузями засобів виробн. і праці супроводиться великим маржотратством продуктивних сил, набуваючи найбільших розмірів у періоди економічних криз. За соціалізму П. і п. — екон. категорії планового соціалістичного г-на. Здійснюючи планування народного господарства, соціалістична д-ва регулює обсяг виробн. товарів, рівень платоспроможного попиту населення, ціни на товари, а отже й співвідношення між П. і п. Всі закономірності розвитку П. і п. тісно пов'язані з діянням екон. законів соціалізму, особливо основного економічного закону соціалізму.

П. П. Теличук

ПОПИТУ Й ПРОПОЗИЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ — бурж. екон. концепції, згідно з якими вартість і ціна товарів визначаються виключно попитом і пропозицією: при перевищенні попиту над пропозицією ціна підвищується, при зворотньому співвідношенні — знижується. В основі цих концепцій лежать відмова від трудової теорії вартості, вульгаризація екон. законів розвитку суспільства, затушовування антагоністичних суперечностей, закладених у самій природі капіта-

лістичного способу виробн. Представники П. й п. к. — Ж. Б. Сей, Л. М. Е. Вальрас, А. Маршалл, П. Семюелсон та ін. заперечують створення вартості й додаткової вартості найманою працею. Виходячи з поверхових явищ обміну й ринкових відносин, прихильники П. й п. к. гол. стадією сусп. виробн. вважають не виробництво, а обмін. З цих концепцій випливає нерозв'язна суперечність: ціни залежать від попиту і пропозиції, а останні самі залежать від ціни. Не пояснюється також, чим визначаються ціни на товари, якщо попит і пропозиція збігаються. Лише Марксова теорія трудової вартості дає єдине наукове відповідь на поставлене питання. «Хоч би як устанавлювались і регулювались спочатку ціни різних товарів одна відносно одної», — писав К. Маркс, — рух їх підпорядковується законам вартості. Коли зменшується робочий час, необхідний для виробництва товару, падають і ціни; коли він збільшується, підвищуються за інших рівних умов і ціни» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 25, ч. 1, с. 181).

П. П. Теличук

ПОПІЛЬЩИНА, поповці — напрям у старообрядництві. Виник наприкінці 17 ст. під час розколу православної церкви в Росії. На відміну від безпоповщини визнає духовництво та церк. ієрархію. П. сповідає незначна кількість віруючих. На Україні окремі громади є в Одес., Чернів. та деяких ін. областях.

ПОПІЛЬНЯ — селище міського типу Житомир. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. 5,2 тис. ж. (1981). Виникнення селища пов'язане з будівництвом у 60-х рр. 19 ст. залізничної ділянки Фастів — Козятин. Рад. аладу встановлено в кін. січня 1918. З 1938 П. — с-ще міськ. типу. У селіщі — консервний і мол. з-ди, щебеневий кар'єр, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжшкол. буд. орг-ція. Середня та музична школи, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ПОПІЛЬНЯНСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-сх. частині Житомир. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,05 тис. км². Нас. 44,8 тис. чол. (1981). У районі — 49 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищам і 28 сілськ. Радам нар.

депутатів. Центр — смт Попільня. Лежить у межах Придніпровської височини. Корисні копалини — граніти, торф. Річки — *Ірпін*, *Унава*, *Кам'янка*, *Роставиця* (бас. Дніпра). Ґрунти в основному світло-сірі, сірі й темно-сірі опідзолені. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, клен, липа, ясен, берест) займають 10,2 тис. га. Найбільші пром. підприємства: попільнянські консервний та мол. з-ди, щебеневий кар'єр і Коринський гранітний кар'єр. Комбінат побутового обслуговування (Попільня). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових культур, цукр. буряків, картоплі, овочевих і кормових культур, хмелю, насіння цукр. буряків; тваринництво — на виробн. свинини, яловичини, молока, яєць. Площа с.-г. угідь 1980 становила 76,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 70,7 тис. га. У П. р. — 21 колгосп, 3 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхмія. Залізничні станції — Попільня і Корнин. Автомоб. шляхів — 326 км, у т. ч. з твердим покриттям — 265 км. У районі — 34 заг.осв. та музична школи, 42 мед. заклади, у т. ч. 8 лікарень, 18 будинків культури, 25 клубів, кінотеатр, 43 кіноустановки, 78 6-к. У с. Андрушак П. р. народився рад. військ. льотчик А. Н. Вітрук, у с. Павлоці — польс. письменник Ф. Ковальський, у с. Новоселиці — укр. рад. мовознавець Г. А. Левченко, у смт Корнині — укр. рад. селекціонер Й. Я. Магомет, у с. Липках — укр. рад. поет М. Шпак. У с. Романівці пройшли дитячі та юнацькі роки укр. рад. поета М. Т. Рильського. У П. р. видається газ. «Перемога» (з 1930).

В. О. Бистрицький.

ПОПІНОВ Микола Олександрович (н. 11.V 1945, Дзержинськ Горьк. обл.) — укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1979). Член КПРС з 1980. В 1974 закінчив Київ. худож. ін-т, навчався у Т. Ляшчука. Твори: плакати «Від

Декрету про мир — до Програми миру» (1972), «Імперіалізм несе людству війни і смерть», «В. І. Ленін» (обидва — 1974), «Соціалізм — це мир» (інша назва — «Мир — наш ідеал», 1974—77), «Вітчизні відаєм пориви всі і сили, і всю свою любов — сердець своїх тепло», «Ленін — засновник Комуністичної партії Радянського Союзу», «Ленін — ім'я, епоха», «Права людини по-чільськи» (всі — 1977), «Вчимося комунізму, будемо комунізм» (1978), «Недаремно колосся прикрашає герб: хто сіє хліб, той здобуває славу» (1980). Іл. див. до ст. *Плакат*.

ПОПКО Іван Діомидович (1819—1893) — укр. історик бурж.-ліберального напрямку, етнограф. Н. в сім'ї священика, який походив з укр. козаків, переселених з України на Кубань у 90-х рр. 18 ст. Після закінчення 1841 Моск. духовної академії П. вступив у Чорноморське козацьке військо і дослужився до генерал-лейтенанта. Гол. праці: «Статистичний опис Чорноморського козацтва» (1840), «Чорноморські козаки в їхньому цивільному і військовому побуті» (ч. 1—2, 1858). В своїх працях П. ідеалізував козацтво, замовчував класову боротьбу козак. бідноти проти багатіїв. Праці П. мають певне пізнавальне значення.

ПОПКОВ Валерій Іванович (н. 21.I (3.II) 1908, Москва) — рад. вчений у галузі електротехніки, акад. АН СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1951. Закінчив (1930) Моск. енергетичний ін-т, працював на пром. підприємствах, у н.-д. орг-ціях. З 1943 — в Енергетичному н.-д. ін-ті ім. Г. М. Кржижановського. Осн. праці стосуються техніки високих напруг, електр. розрядів у газах при високих напругах, далеких електропередач, фіз. процесів взаємодії речовини із сильними електр. полями. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Премія ім. П. М. Яблочкова, 1964.

ПОПКОВ Віктор Юхимович (9.III 1932, Москва — 12.XI 1974, там же) — рос. рад. живописець. У 1952—58 навчався в Моск. художньому ін-ті ім. В. І. Сурикова у Є. Кибрика та ін. Твори: «Двоє», «Спогади. Вдови» (обидва — 1966), «Північна пісня» (1968), «Травневе свято», «Шинель батька» (обидва — 1972), «Новорічна ніч», «Доброю людиною була бабка Онісія» (обидва — 1973), «Осіньні дощі» (1974) та ін. Держ. премія СРСР, 1975 (посмертно).

Лит.: Манин В. Віктор Попков. М., 1979.

ПОПКОВ Віталій Іванович (н. 1.V 1922, Москва) — рад. військ. льотчик, генерал-лейтенант авіації (1968), двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945), засл. військ. льотчик СРСР (з 1967). Член КПРС з 1943. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, командир ланки, заст. командира і командир ескадрильї гвард. винищувального авіаполку. Брав участь у боях на Калінін., Пд.-Зх., 3-му та 1-му Укр. фронтах. Здійснив понад 300 бойових вильотів. Особисто збив 41 ворожий літак. Після війни — на командній роботі у ВПС. В 1941 закінчив Військ.-повітр. академію, 1964 — Академію Генштабу. З 1964 — на відповідальній роботі в М-ві оборони СРСР. З 1980 — нач. ф-ту Військ.-повітр. інженерної академії ім. М. Є. Жуковського. Нагороджений 3 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ПОПЛІН (франц. *popeline*, від італ. *paralino* — папський, оскільки вперше начебто був вироблений у резиденції папи в Авіньйоні) — шовкова, напівшовкова, бавовняна або з хім. волокон дрібнорубчаста тканина полотняного *переплетення ниток*. Буває вибіленим, гладкофарбованим і вибіленим. Використовують П. для пошиття жіночих блузок, чоловічих сорочок і як підкладковий матеріал.

Віталій Іванович Попков.

Склад наукових консультантів, які брали участь у підготовці восьмого тому УРЕ, буде опубліковано в дев'ятому томі.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Ордени СРСР, с. 48—49	Передвижники, с. 368—369	Плазуни, с. 112—113
Орловський В. Д., с. 160—161	Періодична система Менделєєва, с. 256—257	Плакат, с. 384—385
Орнамент, с. 64—65	Перов В. Т., с. 160—161	Плід, с. 432—433
Отруйні рослини, с. 96—97	Перу, с. 480—481	Плодові культури, с. 416—417
Отруйні тварини, с. 96—97	Петрицький А. Т., с. 224—225	Побутовий жанр, с. 464—465
Павленко В. І., с. 176—177	Пимоненко М. К., с. 480—481	Польща, с. 272—273
Парсуна, с. 224—225	Писанки, с. 112—113	Полярні саява, с. 256—257
Пата Т. Ю., с. 176—177	Письмо, с. 432—433	
Пейзаж, с. 240—241		

СПИСОК КОЛЬОРОВИХ КАРТ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Пакистан, оглядова, с. 128—129	Південна Америка, політична, с. 320—321	Північна Америка, етнографічна, с. 336—337
Пакистан, економічна, с. 128—129	Південна Америка, етнографічна, с. 320—321	Полтавська область, оглядова, с. 496—497
Партизанський рух у роки Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр., с. 192—193	Південно-Африканська Республіка, оглядова, с. 128—129	Полтавська область, економічна, с. 496—497
Театри першої світової війни 1914—18 рр., с. 288—289	Південно-Африканська Республіка, економічна, с. 128—129	Польща, оглядова, с. 496—497
Перша світова війна 1914—18 рр., с. 288—289	Північна Америка, фізична, с. 336—337	Польща, економічна, с. 496—497
Південна Америка, фізична, с. 320—321	Північна Америка, політична, с. 336—337	Карті поясного часу, с. 192—193

ПОМІЧЕНІ НЕТОЧНОСТІ

Стор.	Колонка	Рядок	Надруковано	Слід читати
5-й том				
511	ліва	35 знизу	Г. Ф. Фецич	Г. В. Фецич
6-й том				
6	ліва	44 згори	Канд. у члени ЦК КПРС з 1967	Канд. у члени ЦК КПРС з 1976
24	середня	13 знизу	дійсний член АМ	член-кор. АМ
37	середня	1 згори	Хмельниц. р-ну Вінн. обл.	Хмельниц. р-ну Вінн. обл.
67	ліва	13 згори	Держ. премія СРСР, 1977.	Держ. премія УРСР, 1977.
130	підпис під ілюстрацією «Утікач»		«Утікач». Ілюстрація художника В. Одайкіна. 1954.	«Утікач». Ілюстрація художника В. Одайника. 1954.
7-й том				
160	ліва	37 знизу	(м. Буськ Львів. обл.)	(смт Олесько Буського р-ну Львів. обл.)
Між 432—433	підпис на вклейці до ст. «Нечуй-Левицький І. С.»		З. «Дві московки». М. П. Глушен-ко. 1948.	З. «Дві московки». М. Г. Глущенко. 1948.
8-й том				
223	табл. на берегах	16 знизу	Криворіжжя	Кривий Ріг

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ, ТОМ 8

(на українском языке)

В томі вміщено 16 сторінок ілюстрацій офсетного друку на окремих аркушах (272 сюжети, з них 213 — кольорові), 16 сторінок вклеюк високого друку (90 сюжетів, з них 38 — кольорові), 6 вклеюк кольорових карт (18 карт) і кольорова вкладка основних умовних позначень на картах УРЕ. В тексті 1172 ілюстрації і 78 карт. Кольорові карти складено в НРКП і надруковано на фабриці № 10 ГУГК, ілюстрації виконано способом високого і офсетного друку на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига».

Інформ. бланк № 25.

Том здано до набору 25.06.81, підписано до друку 11.12.81. БФ 06190. Формат 84 × 108¹/₁₆. Папір для тексту виготовлено на фабриці ім. Ю. Яноніса. Гарнітура кудряшовська енциклопедична. Друк високий. Фіз. друк. арк. 33,0+2,875 арк. вклеюк. Умовних друк. арк. 60,27. Умовних фарбовідбитків 92,71. Облік.-вид. арк. 116,76. Тираж 50 000 прим. Замовлення № 647. Ціна одного тому 7 крб. 50 коп.

Адреса Головної редакції Української Радянської Енциклопедії: 252650, м. Київ, 30, МСП, вул. Леніна, 51.

Надруковано з матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці, 252054, Київ, вул. Воровського, 24.

